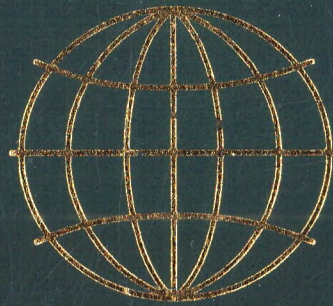

УКРАЇНСЬКА
ДИПЛОМАТИЧНА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Том II

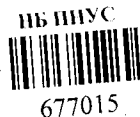
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут міжнародних відносин

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

У ДВОХ ТОМАХ

Том 2

Київ
Знання України
2004

Редакційна колегія:

Л.В. Губерський (голова), В.А. Вергун, В.І. Головченко, В.П. Гондюл,
К.І. Грищенко, О.В. Задорожній (заступник голови), В.Г. Кремень,
В.П. Крижанівський, І.Ф. Курас, В.М. Литвин, Є.А. Макаренко, В.А. Манжола,
В.М. Матвієнко (відповідальний секретар), О.С. Онищенко, В.А. Смолій,
Д.В. Табачник (заступник голови), А.С. Філіпенко, Ю.С. Шемшученко.

У 45 Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський
(голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. —
Т. 2. — 812 с. — ISBN 966-316-045-4

ББК 66.49я2

ISBN 966-316-045-4

© Інститут міжнародних відносин Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, 2004

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

677015

М

Маастрихтський договір 1992 про Європейський Союз — підписаний 7.02.1992 в Маастрихті (Нідерланди) 12 державами-членами *Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)*. Вніс зміни та доповнення до установчих документів *Європейських співтовариств* (Паризького договору 1951 та Римських договорів 1957) та *Єдиного європейського акту 1986*, значно поглибивши та розширивши сфери діяльності ЄЕС. Набув чинності 1.11.1993. За М. д. на базі Європ. співтовариств та системи Європ. політ. співробітництва створювалася нова структура — *Європейський Союз (ЄС)*. Цілями ЄС проголошувалися: сприяння екон. та соц. прогресу шляхом побудови простору без внутр. кордонів; посилення екон. та соц. зближення та створення екон. й валютного союзу з подальшим введенням спільної валюти; утвердження ідентичності ЄС на міжнар. арені шляхом проведення спільної зовн. політики та політики безпеки з можливим визначенням у майбутньому спільної оборонної політики; зміцнення захисту прав та інтересів громадян країн-членів шляхом впровадження інституту громадянства ЄС і розширення співробітництва у сфері юстиції та внутр. справ, що включало в себе проведення спільної імміграційної та візової політики й співробітництво між судовими, правоохоронними і митними органами. Структура ЄС складається з трьох опор — Європейського співтовариства, спільної зовн. політики і політики безпеки, співробітництва у сфері юстиції та внутр. справ.

М. д. було внесено зміни до інституційної структури та механізмів прийняття рішень

в ЄС; посилено роль Єврокомісії та Європарламенту, якому надавалося право брати участь у прийнятті рішень в ЄС; створено Комітет регіонів та запроваджено посаду омбудсмена. М. д. розширив поле застосування голосування кваліфікованою більшістю в Раді міністрів; характер прийняття рішень з питань другої та третьої опор залишився міждержавним, заснованим на принципі одностайності.

В основу функціонування ЄС було покладено принцип субсидіарності, що стосувався розподілу повноважень між Союзом та країнами-членами. Відповідно до цього принципу повноваження орг-ції (крім сфер, які належать виключно до її компетенції) поширюються лише на питання, що не можуть бути ефективно вирішені на нац. рівні. Зміни у системі міжнар. відносин та прискорення процесів політ. і екон. інтеграції в ЄС вимагали перегляду М. д., що було зроблено з прийняттям *Амстердамського договору 1997*.

М.А. Миронова

МАГАТЕ гарантії — способи забезпечення дотримання *норм міжнародного права* у сфері ядерної безпеки, зокрема *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*, шляхом контролю *Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ)* за ядерною діяльністю д-ав (Україна приєдналася до Дог-ру 16.11.1994 як неядерна д-ва); здійснюються на підставі дог-рів МАГАТЕ з відп. д-вами згідно з розробленою спец. контрольною системою, яка застосовується до ядерної діяльності держав-учасниць Договору з метою не допустити переключення матеріалів із мирної ядерної діяльності на створення ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв. Встановлена в рамках міжнар. політики нерозповсюдження ядерної зброї система перевірки, що застосовується у сфері мирного використання ядерної енергії, здійснюється МАГАТЕ відповідно до Статуту Агентства, *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, Договору про заборону ядерної зброї в Латинській Америці 1967, Договору про створення зони, вільної від ядерної зброї, у південній частині Тихого океану 1985, Бангкокського договору 1995 і Договору про створення зони, вільної від ядерної зброї, в Африці 1996*. Ст. 12 Статуту МАГАТЕ закріплює особливий інститут — систему гарантій, що є різновидом міжнар. контролю, під який ставляться певні

ядерні об'єкти. Зокрема, гарантії МАГАТЕ поширюються на всі проекти, які здійснюються за допомогою цієї орг-ції; вони також можуть бути прийняті д-вами добровільно. Процедури гарантій, передбачені ст. 3 Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968, здійснюються відносно вихідного або спец. матеріалу, який підлягає розщепленню, незалежно від того, чи він виробляється, перероблюється або використовується в будь-якій основній ядерній установці, чи знаходиться за межами такої установки. Кожна неядерна держава-учасниця Договору зобов'язана укласти угоду з МАГАТЕ щодо реалізації положень про гарантії. У секретаріаті МАГАТЕ створено спец. контрольний апарат — департамент гарантій. Контроль здійснюється шляхом вивчення облікових док-тів щодо переміщення ядерних матеріалів, перевірки роботи операторів на ядерних установках, вибіркового вимірів у «ключових точках» на установках, направлення інспекторів МАГАТЕ для проведення перевірок на місцях (протягом року проводиться близько тисячі інспекційних поїздок). Основними формами контролю є аналіз інформації та звітів, які надаються д-вами, спостереження та інспекції силами МАГАТЕ на місцях.

О.В. Задорожній

Маген (Magen) Цві (29.09.1945, Чернівці) — ізраїльський дипломат. Бакалавр гуманітарних наук (1975) і магістр істор. наук (1978) Тель-Авівського ун-ту. 1970-87 — дійсний службовець у ЦАХАЛ. 1987-93 — урядовець канцелярії Прем'єр-міністра Ізраїлю. 1993-98 — Надзвичайний і Повноважний Посол Держави Ізраїль в Україні.

В.І. Головченко

Мадридська мирна конференція 1991 з урегулювання на Бл. Сході розпочала роботу 30.10.1991, перше засідання тривало до 3.11.1991. Започаткувала двосторонні арабо-ізраїльські мирні переговори й багатосторонні переговори з регіональних питань. Вперше представники усіх головних учасників арабо-ізраїльського конфлікту — Ізраїль, Єгипет, Сирія, Ліван і спільна йордансько-палестинська делегація — зібрались для обговорення шляхів мирного врегулювання Бл.-схід. конфлікту і вирішення *Палестинської проблеми*. Загострення відносин на Бл. Сході після агресії Іраку в Кувейті в серпні 1990 та активне втручання

США у справі регіону під час *війни в Перській затоці 1990-91* та після неї сприяли пошукові мирного врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту з метою забезпечення стабільності в регіоні. На порядку денному постало питання про відновлення роботи міжнар. мирної конференції з Бл. Сходу, ідея скликання якої отримала широку міжнар. підтримку ще в кінці 1980-х. Так, у п. 6 резолюції *Генеральної Асамблеї ООН 42/66Д (2.12.1987)* підкреслювалась нагальна необхідність конкретних і конструктивних зусиль усіх урядів із метою скликання зазначеної конференції. Проте вирішити це завдання тоді виявилось неможливо. Відновленню роботи міжнар. мирної конференції з Бл. Сходу в жовтні 1991 передувала низка важливих подій на глобальному і регіональному рівнях: закінчення «Холодної війни», певна деїдеологізація відносин *великих держав* з арабськими країнами й Ізраїлем, перетворення палестинського чинника з об'єкта на суб'єкт регіонального міжнар. відносин, зростання воєнної вразливості сторін конфлікту через появу на озброєнні їхніх армій сучасної військ. техніки, в т. ч. ракетної.

Розпад СРСР і перемога міжнар. коаліції у війні в Перській затоці 1990-91 сприяли встановленню домінування США на Бл. Сході. 6.03.1991 на спільному засіданні Конгресу США Президент *Дж.Г.В. Буш* оголосив про необхідність для США приділити серйозну увагу проблемам Бл. Сходу. Білий Дім взяв курс на орг-цію прямих арабо-ізраїльських переговорів та покращання відносин з арабськими країнами, особливо прозахідної орієнтації. Виступивши з ініціативою відновлення бл.-схід. мирного процесу, США підтвердили, що арабо-ізраїльський мир має базуватися на положеннях *Ради Безпеки ООН* резолюцій №242 і №338, гарантуванні безпеки Ізраїлю й визнанні його арабськими країнами, наданні палестинцям законних політ. прав. 31.07.1991 під час візиту до Москви Дж.Г.В. Буша була зроблена спільна рад.-амер. заява, в якій обидві д-ви закликали до скликання в жовтні 1991 за їхньої спільної підтримки мирної конференції з Бл. Сходу. У середині жовтня 1991 усім учасникам майбутньої конференції від імені керівництва США було розіслано гарантійні листи, в яких визначалися умови проведення зустрічі: конференція не матиме повноважень ухвалювати рішення, проводити голосування

чи нав'язувати певну точку зору; переговори будуть виключно прямими; жодній із сторін не доведеться вести переговори з іншою стороною проти своєї волі; США не будуть наполягати на діалозі Ізраїлю з Організацією визволення Палестини (ОВП); у переговорах братимуть участь лише ті палестинці, що проживають на зах. березі р. Йордан та в секторі Газа, які згодні з проведенням прямих поетапних переговорів і готові мирно співіснувати з ізраїльтянами; США не будуть підтримувати створення незалежної палестинської д-ви; Ізраїль може продовжувати дотримуватися власної інтерпретації резолюції РБ ООН №242; США як і раніше виконуватимуть письмові зобов'язання, дані у вересні 1975 щодо значення Голанських висот для безпеки Ізраїлю й готові забезпечити будь-який кордон, що про нього домовляться між собою Ізраїль і Сирія; США підтримають безпеку Ізраїлю.

18.10.1991 держсекретар США *Дж. Бейкер* і мін. зак. справ СРСР *Б. Панкін* оголосили в Єрусалимі, що їхні уряди запросили представників Ізраїлю, Єгипту, Лівану, Сирії, Йорданії та Палестини до участі в мирній конференції з Бл. Сходу. На 18.10.1991 свою участь у майбутній міжнар. конференції офіційно підтвердили всі її арабські учасники. Ізраїльський Кабінет Міністрів прийняв рішення про участь країни в М. м. к. лише 20.10.1991. Одразу після її початку визначились основні перешкоди щодо успіху в проходженні мирного процесу: непоступливість Ізраїлю з питань повернення окупованих територій, проведення переговорів з ОВП й участі ООН у процесі врегулювання. За формою Мадридський мирний процес був компромісом між вимогами арабських д-ав щодо проведення міжнар. мирної конференції й Ізраїлю — про прямі двосторонні переговори без жодних попередніх умов. Фактично учасники М. м. к. брали участь у двох різних за характером переговорах: двосторонніх, увага яких була сконцентрована переважно на проблемах територій і кордонів, і багатосторонніх, присвячених цілому комплексу регіональних проблем: контролю над озброєннями, проблемі водних ресурсів, проблемі біженців, економіки, екології тощо.

Двосторонні переговори, які розпочалися 3.11.1991 безпосередньо після закінчення М. м. к., проводилися між делегаціями Ізраїлю, з одного боку, і Сирії, Лівану та об'єднаною

йордано-палестинською делегацією — з іншого. Багатосторонні переговори відкрились у січні 1992 в Москві й проходили на рівні робочих груп. До червня 1992 (коли до влади в Ізраїлі прийшов уряд Партії праці на чолі з *І. Рабином*) відбулося 5 раундів двосторонніх арабо-ізраїльських переговорів, які фактично не призвели до прогресу в мирному врегулюванні. Він намітився на 6-8 раундах переговорів, що відбулись у серпні й жовтні — листопаді 1992. Проте загострення палестинсько-ізраїльського протистояння в грудні 1992, а також потужна опозиція переговорному процесові як в Ізраїлі, так і в арабському світі, на кілька місяців заблокували арабо-ізраїльський переговорний процес. Лише 27.04.1993 держсекретар США *В. Крістофер* відкрив 9-й раунд арабо-ізраїльських переговорів.

Перший етап переговорного процесу, попри відсутність практичних результатів, дозволив сторонам з'ясувати позиції одна одної й визначити шляхи можливого досягнення компромісу, особливо під час таємних палестино-ізраїльських переговорів в Осло (Норвегія), що розпочались у липні 1992. 13.09.1993 у Вашингтоні була підписана спільна палестино-ізраїльська «Декларація про принципи організації тимчасового самоврядування», яка стала проривом в арабо-ізраїльському мирному процесі; вона заклала основи врегулювання конфлікту між палестинцями та Ізраїлем і передбачала опрацювання та реалізацію плану палестинського самоврядування в секторі Газа й м. Єрихон, відомого як план «Газа і Єрихон спочатку». Він був парафований 9.02.1994 в Каїрі після закінчення 12-го раунду арабо-ізраїльських переговорів, що проходили в рамках М. м. к. Повномасштабна палестино-ізраїльська угода про автономію палестинців у секторі Газа та Єрихоні була підписана в Каїрі 4.05.1994 і встановила рамки реалізації «Декларації про принципи...».

14.09.1993 у Вашингтоні був підписаний раніше погоджений «Спільний порядок денний» переговорів між Йорданією та Ізраїлем. Першим реальним результатом йордано-ізраїльських переговорів у рамках М. м. к. стала підписана 1.10.1993 у Вашингтоні йордано-ізраїльська двостороння угода, спрямована на нормалізацію відносин на період до укладення повномасштабного мирного договору. Найважливішою подією в йордано-ізраїль-

ських відносинах того періоду стала Вашингтонська декларація, підписана 25.07.1994 королем Йорданії *Хусейном бен Талалом*, Прем'єр-міністром Ізраїлю І. Рабином і Президентом США *В. Клінтоном*. У Декларації керівники Йорданії та Ізраїлю заявили, що вони припиняють стан війни між двома країнами й домовилися про продовження переговорів, метою яких було укладення мирного дог-ру на базі резолюцій РБ ООН №242 і №338. 26.07.1994 на спільному засіданні обох палат амер. конгресу король Хусейн оголосив про припинення стану війни між Йорданією та Ізраїлем, а ізраїльський Прем'єр-міністр І. Рабин подякував королю Хусейну від імені ізраїльського народу за прийняття запропонованого Ізраїлем миру. *Ізраїльсько-йорданський мирний договір 1994* був підписаний 26.10.1994 у прикордонному пункті Арава. Він вирішив питання демаркації кордонів, їх перетину для громадян обох д-ав, розподілу водних ресурсів, співробітництва правоохоронних органів, спільних заходів з охорони навколишнього середовища. Договір став першим повномасштабним міжнар.-прав. актом, укладеним у рамках Мадридського мирного процесу. Підписання ізраїльсько-йорданського мирного дог-ру мало важливе соц.-політ. значення не лише для двох д-ав, але для усього бл.-схід. регіону й арабського світу в цілому. Основним його соц.-політ. наслідком на регіональному рівні стало поглиблення та подальший розвиток мирного процесу, а також наповнення арабо-ізраїльських взаємовідносин якісно новим концептуальним змістом. Замість завдання знищення Ізраїлю політика арабських країн набувала конструктивного характеру й спрямовувалася на забезпечення створення Палестинської держави мирним шляхом.

Література: Егорин А.З. Война за мир на Ближнем Востоке. — М., 1995; Магда Є. Близькосхідна криза: ретроспектива та прогноз // Нова політика. — 2001. — №4; Эпштейн А.Д. Войны и дипломатия. Арабо-израильский конфликт в XX веке. — К., 2003. *І.Д. Коміренко*

Мадридський мирний процес — див. *Мадридська мирна конференція 1991*.

Мадридський саміт НАТО 1997 проходив 8-9.07.1997 у Мадриді. Головним його результатом стало ухвалення офіційного рішення про початок переговорів про вступ до *НАТО* з трьома країнами — колишніми членами Організації

Варшавського договору 1955: Польщею, Угорщиною та Чеською Республікою. На саміті були прийняті рішення про започаткування діяльності Постійної Ради НАТО — Росія, положення про утворення якої містилися в *Основоположному акті про взаємні відносини, співпрацю та безпеку між НАТО і Російською Федерацією 1997*; про створення Групи з питань Середземноморського співробітництва, на яку покладалися функції координації та розвитку «Середземноморського діалогу» НАТО, перш за все, з політ. питань безпеки, а також контролю над озброєннями в цьому регіоні. На зустрічі глав д-ав та урядів країн-членів НАТО і Президента України було підписано *Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО 1997*. У ході М. с. були визначені напрями і форми подальшої співпраці НАТО з країнами-партнерами, членами *Ради євроатлантичного партнерства* та учасницями програми «Партнерство заради миру».

І.О. Мінгазутдінов

Мазаріні (італ. Mazarini, Mazzarino; франц. Mazarin) Джуліо (14.07.1602, Пешин обл. Авеццано, Італія — 9.03.1661, Париж) — франц. держ. діяч і папський дипломат. Нар. в аристократичній сім'ї. Освіту здобув в Італії та Іспанії. 1629-34 перебував на держ. службі Святого престолу. У 1634-36 — папський віце-легат в Авіньйоні й нунцій у Франції. У 1640 перейшов на франц. дип. службу й був призначений послом до Савойї. З 1641 — кардинал. У 1643-61 (з перервами в 1651 та в 1652-53) очолював франц. уряд. У *зовнішній політиці* продовжував антигабсбурзький курс *А.Ж. Рішельє* й привів до вигідного для Франції завершення *Тридцятилітньої війни 1618-48*, підписавши *Вестфальський мир 1648*. Після довгих переговорів уклав з Англією мирний і торг. дог-ри (1655), а потім і військ. альянс (1657). Забезпечив підписання 7.11.1659 Піренейського мирного дог-ру з Іспанією, за яким Париж зберіг більшість завоювань в Іспанських Нідерландах і на піренейському кордоні, а також укладався шлюбний контракт між Людовіком XIV та іспан. інфантою Марією Терезією, що в подальшому дало підстави франц. королеві висувати претензії на іспан. володіння (див. *Війна за іспанську спадщину 1701-14*). Виступив посередником при укладенні Оливського мирного дог-ру 3.05.1660 між Швецією та польсько-австрійсько-бранденбурзькою коаліцією.

Р.А. Кривонос

Мазепа (Мазепа-Колединський) Іван Степанович (20.03.1639, с. Мазепинці pobl. Білої Церкви — 21.09.1709, передм. Бендер, нині — Молдова) — укр. держ. і військ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї православного шляхтича. Навчався в Києво-Могилянській колегії, Варшавській єзуїтській колегії. У 1656-59 як «покойовий» короля Речі Посполитої Яна II Казимира вивчав військ. й дип. справу в Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах. Після повернення до Варшави 1659-63 виконував дип. доручення польського уряду, зокрема очолював посольства до правобережного гетьмана *П. Тетері*; отримав звання чернігівського підчашого (1665). У 1669 вступив на службу до гетьмана *П. Дорошенка* й очолив його охорону, невдовзі призначений ген. осавулом; 1673-74 очолював посольства до Кримського ханату й лівобережного гетьмана *І. Самойловича*; перейшов на бік останнього і 1682 призначений ген. осавулом, виконував дип. доручення гетьмана до Москви. Після невдачі 1-го Кримського походу й арешту *І. Самойловича* 25.07.1687 обраний гетьманом Війська Запорозького, домігся укладення *Коломацьких статтей 1687*. Активно використовував тісні особисті зв'язки з *В. Голіциним* і *Петром I* для зміцнення внутр. й міжнар. становища Гетьманщини, зокрема побудови міцної авторитарної гетьманської влади і станової д-ви європ. типу та здобуття нею виходу до Чорного й Азовського морів (участь у 2-му Кримському 1689 й Азовських 1695-96 походах Петра I проти Османської імп. та Кримського ханату) і взяття під контроль Правобережної України (1704). 1700 став 2-м кавалером заснованого Петром I ордена Андрія Первозванного, 1703 — польського ордена Білого орла, 1707 — отримав титул князя *Священної Римської імперії*. Але з огляду на поразки моск. військ на початковому етапі *Північної війни 1700-21*, а також на наміри Петра I скасувати гетьманство, навесні 1705 розпочав таємні переговори з союзником Швеції польським королем Станіславом Лещинським, а згодом і з шведським королем Карлом XII, що увінчались укладенням *українсько-шведського союзу 1708*. Після його поразки разом із Карлом XII емігрував до Османської імп., розраховуючи на продовження б-би, але невдовзі помер. Похований у Святогорському монастирі Галаца (сучас. Румунія). В.І. Головиченко

Мазовецький (Mazowiecki) Тадеуш (18.04.1927, Плоцьк, Польща) — польський громад.-політ.

і держ. діяч, публіцист. Нар. в сім'ї службовця. Закінчив юрид. ф-т Варшавського ун-ту. У 1953-55 — гол. редактор католицького тижневика «WTK» (Вроцлав). 1956 — співзасновник Варшавського клубу католицької інтелігенції. 1958 виступив співзасновником католицького місячника «В'язень», гол. редактором якого був до 1981. Депутат Сейму від католицької орг-ції «Знак» (1961-72). У II-й пол. 70-х ХХ ст. перейшов на антикомуністичні позиції, 1980 став радником «Солідарності», 1981 був гол. редактором її тижневика. 1981-82 — інтернований, потім працював радником *Л. Валенси*. З 1987 — радник Всепольської виконавчої комісії «Солідарності». 1989 взяв активну участь у засіданнях «круглого столу», очоливши робочу групу з профспілкового плюралізму. 24.08.1989-4.01.1991 — Прем'єр-міністр Республіки Польща. Для забезпечення успіху прискореного ринкового реформування («шокової терапії») добився надання МВФ стабілізаційного фонду розміром 1 млрд. дол. і списання зовн. боргу США на 70%. 1992-95 — спец. посланник Комісії прав людини ООН до колишньої Югославії. Офіцер Французького Почесного Легіону.

О.М. Знахоренко

Мазуренко Василь Петрович (1877, с. Криворотка Північнокавказького краю Російської імп. — ?) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив Петербурзький технол. ін-т, де був одним з організаторів укр. студ. руху й членом Північної громади РУП. Під час рев-ції 1905-07 — активіст УСДРП і співзасновник Всеросійського селянського союзу. У березні 1917 — чл. президії виконкому Області Війська Донського. На Всеукраїнському нац. конгресі 6-8.04.1917 обраний членом Центральної Ради від Херсонської губернії. З 2.10.1917 — заст. ген. секретаря (із січня 1918 — народного міністра) фінансів УНР. За гетьманату *П. Скоропадського* — товариш міністра фінансів і водночас чл. опозиційного Українського нац. союзу. 26.12.1918-19.02.1919 — міністр фінансів УНР, на VI з'їзді УСДРП у січні 1919 обраний кандидатом у члени ЦК партії; потім — радник дип. місії УНР в Австрії й Італії, опікувався *репатріацією* військовополонених українців. 1922 повернувся до УСРР. Працював професором Харківського технол. ін-ту, заст. керуючого Палатою мір і ваги. Написав перший підручник з хімії укр.

мовою. 1931 заарештований за звинуваченням у належності до «Українського національного центру» й засуджений до 6 років ув'язнення, що відбував у Суздалі. Потім був висланий в Алма-Ату. Подальша доля невідома.

В.І. Головченко

Мазуренко Семен Петрович (1879 – ?) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат, брат *В. Мазуренка*. Нар. в селянській сім'ї. Активний учасник рев-ції 1905-07, співзасновник Всеросійського селянського союзу. 1906 був заарештований і засланий. Після Лютневої рев-ції 1917 повернувся в Україну та вступив до УСДРП. 17.01.-4.02.1919 за дорученням *В. Винниченка* та *В. Чехівського* вів у Москві *українсько-російські мирні переговори 1919* (голова делегації РНК РСФРР — *Д. Мануїльський*) щодо припинення агресії проти УНР та визнання її незалежності Кремлем. За урядовими директивами погоджувався на запровадження рад. форми влади в УНР за умови пропорційного представництва робітників і селян у радах, укладення укр.-рос. екон. союзу і дотримання УНР принципу нейтралітету. Але ці пропозиції були заблоковані більшовицькою стороною, що наполягала обмежитись угодою про спільну б-бу з експедиційними військами *Антанти*, Військом Донським й А. Денікіним без визнання *де-юре* УНР. Після припинення переговорів недовгий час працював в Українському Червоному Хресті. 1920 повернувся до УСРР. 1925 був заарештований. Подальша доля невідома.

В.І. Головченко

Майдан Іван Григорович (2.12.1935, с. Зау-дайка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.) — укр. професійний дипломат, сходовознавець. Закінчив Ін-т схід. мов при Моск. держ. ун-ті ім. М. Ломоносова (1964); кандидат істор. наук (1973). У 1964-70 — старший референт управління зовн. зв'язків Міністерства вищої і середньої спец. освіти УРСР, економіст апарату радника з екон. питань посольства СРСР в Афганістані. 1970-75 — 3-й секр. відділу преси МЗС УРСР, викладач, старший викладач Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. 1975-77 — старший економіст посольства СРСР в Ірані. 1978-83 і 1986-90 — старший наук. співробітник Ін-ту соц.-екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР. 1983-86 — радник посольства СРСР в Афганістані. 1990-92 — доцент кафедри історії міжнар. відносин і зовн. політики Ін-ту

міжнар. відносин Київ. держ. ун-ту ім. Тараса Шевченка. У 1992-93 — тимчасовий повірений у справах України в Ісламській Республіці Іран. У січні 1994 — жовтні 1996 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Іран. У 1997-2003 — проректор, викладач Дипломатичної академії України при МЗС України.

В.М. Матвієнко

Майданник Олександр Іванович (15.05.1956, с. Миронівка Київської обл.) — укр. професійний дипломат. Закінчив ф-т міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1978); кандидат істор. наук. У 1978-80 — стажист-дослідник кафедри історії міжнар. відносин і зовн. політики СРСР Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. 1980-87 — політ. коментатор, зав. відділом Держтелерадіо УРСР; 1987-91 — інструктор, консультант відділу зарубіжних зв'язків ЦК КПУ. У 1991-92 — нач. Управління міждерж. відносин Міністерства природи України. У 1992-95 — радник, тимчасовий повірений у справах України у Державі Ізраїль; у січні 1996 — лютому 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Державі Ізраїль. У березні — листопаді 1998 — прес-секретар Адміністрації Президента України, у листопаді 1998-2000 — заст. мін. закр. справ України. У 2001-03 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Аргентинській Республіці, а також Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Парагвай, Республіці Чилі та Схід. Республіці Уругвай за сумісництвом. Указом Президента України від 25.12.2003 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Фінляндія.

В.М. Матвієнко

Майський (справжнє прізвище — Ляховецький) Іван Михайлович (7.01.1884, Кирилів Новгородської губернії (сучасна Вологодська обл.) — 1975, Москва) — рад. дипломат, історик. Нар. в сім'ї військ. лікаря. Закінчив гімназію в Омську, навчався в Петербурзькому ун-ті. З 1902 — чл. РСДРП. У 1908-17 — в еміграції (Німеччина, Велика Британія), закінчив Мюнхенський ун-т (1912). Після Лютневої рев-ції 1917 повернувся в Росію, був службовцем в органах Тимчасового уряду, потім на рад. роботі. З 1922 — на дип. службі. У 1925-32 працював у повпредствах (посольствах) СРСР у Великій Британії, Японії, Фінляндії. У 1932-43 — пов-

пред (з 1941 — посол) СРСР у Великій Британії, де помітно сприяв розвитку брит.-рад. відносин, особливо після поч. Великої Вітчизняної війни. У 1943-46 — заст. наркома (з 1946 — міністра) закорд. справ СРСР, учасник міжнар. конференцій та нарад; був головою міжсоюзницької репараційної комісії, розташованої в Москві. З 1946 — академік АН СРСР. У 1947-68 — на наук. роботі в Ін-ті історії АН СРСР, у 1968-75 — в Ін-ті заг. історії АН СРСР.

Твори: «Німеччина і війна» (1916), «Політична Німеччина» (1917), «У світі німецького професійного руху» (1917), «Монголія напередодні революції» (1960), «Іспанія. 1808-1917» (1957), «Спогади радянського посла» (1965), «Спогади радянського дипломата. 1925-1945» (1971).
М.М. Білоусов

Макаревич Микола Петрович (28.10.1940, с. Камінно-Товкачі Овруцького р-ну Житомирської обл.) — укр. професійний дипломат. Закінчив юрид. ф-т (відділення міжнар. права) Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1966). У 1966-67 — аташе протокольно-конс. відділу МЗС УРСР; 1967-71 — 2-й секр. відділу преси, відділу міжнар. орг-цій МЗС УРСР; 1971-77 — аташе, 3-й, 2-й секр. Постійного представництва УРСР при ООН; 1977-82 — радник відділу міжнар. екон. орг-цій, ген. секретар МЗС УРСР, гол. радник МЗС УРСР; 1982-86 — 1-й секр. постійного представництва СРСР при міжнар. орг-ціях у Відні; 1986-89 — нач. конс. відділу МЗС УРСР; 1989-90 — заст. Постійного представника УРСР при ООН. У 1990-94 — 1-й заст. мін. закорд. справ України (із серпня 1991 — голова комісії України у справах ЮНЕСКО). У грудні 1994 — липні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Австрійській Республіці та Постійний представник України при міжнар. орг-ціях у Відні. З липня 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Естонській Республіці.
В.М. Матвієнко

Макаріос III (Μακάριος, в миру — Мускос Михаїл Христулос) (13.08.1913, Пано панайя, обл. Пафоса, Греція — 3.08.1977, Нікосія) — кіпрський держ. і церк. діяч. Закінчив богословські ф-ти Афінського (1943) й Бостонського (1948) ун-тів. 1948-50 — єпископ Кітионський. 1950 обраний архієпископом — главою Кіпрської автокефальної православної церкви й етнархом (лідером) грец. громади. Брав активну участь у нац.-визв. рухові кіпрського народу проти брит. колоніального панування.

1956-57 — на засланні на Сейшельських о-вах. У 1959 взяв участь у Лондонській конференції та підписав від імені грец. громади острова вироблені Великою Британією, Грецією й Туреччиною угоди, на підставі яких Кіпру було надано незалежність (див. *Кіпрська проблема*). 16.08.1960-15.07.1974 і 23.07.1974-3.08.1977 — Президент Республіки Кіпр. Рішучими діями на міжнар. арені та в ООН блокував спробу реакційного офіцера приєднати острів до Греції під час держ. перевороту 15-23.07.1974. Був одним із співзасновників *Руху неприєднання*. Здійснював курс на розвиток відносин із д-вами рад. блоку.
В.І. Головченко

Макбрайд (MacBride) Шон (26.01.1904, Париж — 15.01.1988, Дублін) — ірландський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат, активний учасник б-би за незалежність Ірландії. У 1946 заснував Республіканську партію і став її першим лідером. 1947-58 — депутат палати представників. 1948-51 — мін. закорд. справ Ірландії, одночасно віце-президент Організації європ. екон. співробітництва. 1954-57 — представник Ірландії в *Раді Європи*. 1973-76 — Верховний комісар ООН з Намібії й одночасно помічник *Генерального секретаря ООН*. Був ген. секретарем Міжнар. комісії юристів (1963-71), головою правозахисної орг-ції «Міжнародна амністія» (1961-74). З 1973 — голова Всесвітньої федерації асоціацій сприяння ООН. Лауреат *Нобелівської премії миру* (1974) та низки інших престижних міжнар. нагород, активний учасник міжнар. пацифістських рухів та орг-цій.

Р.А. Кривонос

Макдональд (MacDonald) Джеймс Рамсей (12.10.1866, Лоссімут, Шотландія — 9.11.1937) — брит. громад.-політ. і держ. діяч. Працював помічником учителя й клерком, займався журналістикою. 1894 вступив до Незалежної робітничої партії, 1900 став секретарем Комітету робітничого представництва для орг-ції виборчої компанії (з 1905 — Лейбористська партія). 1906 обраний до палати громад від Лейбористської партії, 1911 очолив її фракцію, виступав проти вступу Великої Британії в *Першу світову війну*, але не дістав підтримки однопартійців. З 1922 — лідер Лейбористської партії. 22.01.-4.11.1924 — прем'єр-міністр і мін. закорд. справ; встановив *дипломатичні відносини* з СРСР та підписав із ним заг. і торг. договори,

наполіг на виведенні франц. військ із Рурської обл. Німеччини та згоді Парижа з умовами репарацій. Вдруге очолив уряд 5.06.1929-7.06.1935, погодився на скликання в Лондоні 1930-32 конференції «круглого столу» щодо нового конституційного устрою Індії. Вестмінстерським статутом 1931 надав суверенні права *домініонам*, ініціював укладення у квітні 1930 Лондонської угоди про обмеження й скорочення мор. озброєнь. 1935-37 — лорд-голова Ради. Помер під час подорожі до Півд. Америки.

Твори: «Соціалізм і суспільство» (1905), «Соціалізм» (1907), «Соціалізм і уряд» (1909), «Пробудження Індії» (1911), «Синдикалізм» (1912), «Парламент і революція» (1919), «Уряд Індії» (1919), «Соціалізм критичний і конструктивний» (1921).
Р.А. Кривонос

Македонська криза — комплекс протиріч між частиною албанського населення та центр. владою Македонії, що виник внаслідок загострення албанської проблеми в колишній Югославії. Македонія за складом населення є багатонац. д-вою, в якій слов'яни-македонці складають 66,6%, албанці — 22,7%. Унаслідок загострення албанської проблеми в сусідній СРЮ впродовж 1997-99 та проведення військ. кампанії сил *НАТО* проти СРЮ (див. *Косовська криза*) відбулась радикалізація позиції частини албанського населення, яке вимагало ширшого політ. представництва у владних інституціях Македонії, розширення прав албанської меншини. Загострення протистояння відбулось після парл. та презид. виборів 1998-99, на яких підтримувані албанцями політ. сили зазнали поразки, та масового притоку біженців (до 180 тис., переважно албанців) із СРЮ. Відбувся розкол у проурядовій парл. Демократичній партії албанців, з неї виділилась опозиційна Партія демокр. реформ. Розпочалось формування збройних албанських загонів Національної визвольної армії (НВА) та Албанської національної армії (АНА), тісно пов'язаних з Армією визволення Косово. Албанські радикальні політики вимагали внесення змін до македонської конституції: перейти до федерат. форми держ. устрою країни, визнати албанську мову держ. нарівні з македонською, припинити дискримінацію албанців при прийнятті до навч. закладів та на держ. й військ. службу, надати можливість формування муніципальної албанської поліції з загонів НВА та АНА, збільшити представництво албанців у місцевих та центр. виборчих органах.

Збройні сутички албанських загонів із македонською поліцією розпочались у Тетово в березні 2001, коли муніципальне керівництво, в якому на місцевих виборах 2000 більшість одержали албанці, прийняло рішення вивісити в місті албанські прапори та дозволило діяльність забороненого центр. македонською владою албанського університету. Коли поліція спробувала відновити порядок, вона зіткнулася зі спротивом албанських збройних формувань. Крім Тетово, збройні сутички відбулися в інших районах Півн. Македонії — Арачіново, Гошніково, Малино Мало. 25.03.2001 македонська влада розпочала військ. операцію з відновлення порядку в районах, де діяли албанські загони. Активна фаза операції тривала до сер. квітня 2001 і завершилась під тиском міжнар. спільноти по обидва боки конфлікту. За посередництва комісара ЄС зі спільної зовн. та безпекової політики *Х. Солани* уряд Македонії та керівники македонських албанців розпочали в Охриді переговори з мирного врегулювання, які закінчились підписанням *Охридської угоди 2001*.

М.С. Каменецький

Макиавеллі (Machiavelli) Нікколо (3.05.1469, Флоренція — 22.06.1527, Флоренція) — італ. мислитель, дипломат і держ. діяч. Нар. в сім'ї адвоката. Університетської освіти не отримав, але постійно й цілеспрямовано займався самоосвітою і, за твердженням сучасників, був блискуче освіченою людиною. Оволодівши основами юриспруденції та комерції, витримав конкурс і одержав у червні 1498 посаду канцлера другої канцелярії, яка відала внутр. справами Флорентійської республіки. Того ж року був призначений канцлером-секретарем Ради десяти. Як урядовий посланник брав участь у понад 30 дип. місіях, включаючи чотири місії до Франції (1500-11) та Сієни (1501-10), по дві до Цезаря Борджія (1502) та папського двору (1503, 1506), а також одну до імператора *Священної Римської імперії* (1507-08). Після падіння республіки і відновлення правління Медичі 1512 розпочав літературну кар'єру. Вимушений відхід від держ. служби та прагнення обміркувати суть політ. явищ сприяли формуванню політ. доктрини, названої макиавеллізмом, за якою політика здійснюється поза моральністю, є мистецтвом дії та оцінюється залежно від досягнутих результатів. М. став фактично першим дослідником політики, який

використав для її аналізу наукові методи; результатом його досліджень стала доктрина моральної стійкості та цілеспрямованості в здійсненні політики. Ідеї М. стали однією з основ республіканської політ. доктрини, яка вплинула на англ. й амер. політ. думку XVII та XVIII ст.

Твори: «Державець» (1513), «Роздуми з приводу перших десяти книг Тита Лівія» (1513-17), «Мистецтво війни» (1520), «Роздуми» (1520).

М.С. Дорошко

Мак-Кінлі (McKinley) Вільям (29.01.1843, Найлс, шт. Огайо – 14.09.1901, Буффало, шт. Нью-Йорк) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, 25-й Президент США (4.03.1897-14.09.1901). У 18 років вступив рядовим до 23-го піхотного полку добровольців для участі в Громадянській війні. Заслужив чин офіцера та закінчив війну з почесним званням майора. У 1867 закінчив школу права (Олбані, шт. Нью-Йорк), почав юрид. практику, проявив активність у політ. житті шт. Огайо. У 1877-91 (із перервою 1883-85, коли його повноваження не були визнані більшістю демократів у Палаті представників) — чл. Конгресу. Обирався до складу юрид. к-ту, бюджетного к-ту, брав активну участь у роботі Республіканської партії. У 1892-96 був губернатором Огайо. У 1896 обраний Президентом США, а в 1900 переобраний на другий термін. Адміністрація М.-К. здійснювала політику жорстокого *протекціонізму*, сприяла перетворенню США у світову й колоніальну д-ву. США розв'язали та виграли *американсько-іспанську війну 1898*, анексували Гаваї, частину Самоа та інші території, окупували Кубу й Філіппіни, проголосили «*Відкритих дверей*» доктрину, взяли участь у придушенні нац.-визв. повстання в Китаї, розпочали переговори з Британією про виняткові права США на зону майбутнього *Панамського каналу*. 5.09.1901 на Всесвітній виставці в Буффало М.-К. виклав програму розширення амер. пром. й зовн. ринків для неї на основі переходу до політики взаємного сприяння в торгівлі з зарубіжними д-вами. Наступного дня був смертельно поранений анархістом і через 8 днів помер, залишивши Білий дім у розпорядженні віце-президента *Т. Рузвельта*.

Б.М. Гончар

Мак-Магон (Mac-Mahon) Марі Едме Патріс Моріс де (13.06.1808, Сюлі, Франція –

17.10.1893, Шато-Ла-Форе, Франція) — франц. держ. і військ. діяч, 2-й Президент третьої республіки у Франції. Закінчив у 1827 військ. уч-ще Сен-Сір і почав військ. кар'єру в Алжирі. Командував дивізією, яка 1855 оволоділа Малаховим курганом під час *Кримської війни 1853-56*. У 1859 здобув перемогу при Мадженте в австр.-італ.-франц. війні, за що отримав титул герцога Маджентського та звання маршала Франції. У 1864-70 — генерал-губернатор Алжиру. З початком *франко-пруської війни 1870-71* відкликаний з посади й прийняв командування армією, розгромленою при Седані 1-2.09.1870, був поранений і потрапив у полон. Звільнений після *Франкфуртського миру 1871*. Отримав дозвіл командувати армією версальського уряду, яка придушила Паризьку комуну. У 1873 був обраний тимчасовим Президентом франц. республіки, здійснював неформальний курс на відновлення монархії. У 1879 подав у відставку.

Р.А. Кривонос

Мак-Магона — Хусейна угода — двосторонній договір, укладений 14.06.1915-10.03.1916 шляхом обміну листами між брит. верховним комісаром у Каїрі Генрі Мак-Магоном та правителем Хіджазу й шерифом Мекки Алі ібн Хусейном; визначав умови збройного виступу арабів проти Туреччини на боці *Антанти* в період *Першої світової війни*. Ще на її початку в керівництві брит. адміністрації в Єгипті та Судані виник план встановлення брит. контролю над територіями Османської імп., населеними арабами, для чого передбачалось створити федерацію напівзалежних арабських д-ав. Після поразки брит. сил на Галліполійському піво-ві під Стамбулом 1915 цей план набув більшої ваги для Великої Британії також у зв'язку з необхідністю підтримання активних бойових дій проти Туреччини в Малій Азії. Брит. представники встановили контакти з Хусейном і намагались схилити його до участі в бойових діях проти турків. За участь арабів у війні на боці Антанти Хусейн вимагав створення незалежного Арабського ісламського халіфату, до складу якого мали увійти території Османської імп. до 37 паралелі на півночі, включно з вілайетами Мерсіна та Адани, по кордону з Персією до Перської затоки на сході, до Індійського океану на півдні, за винятком району брит. *протекторату* Аден та по узбережжю Чер-

воного і Середземного морів на заході (території Сирії, Кілікії, Палестини, Іраку та всього Аравійського півно-ва за винятком Адена), визнання нової д-ви Великою Британією. Хусейн також пропонував Великій Британії виключні екон. привілеї в майбутній д-ві.

Брит. сторона не погодилась із включенням до складу нової д-ви вілайетів Мерсіна та Адани, частини Сирії на захід від Дамаска, Хами, Хомса та Алеппо (Халеба) як таких, що не були населені виключно арабами. Відтак, при визначенні їхньої долі було необхідно враховувати побажання й інших груп населення. Британці також заперечували проти включення до складу арабської д-ви брит. протекторатів на Аравійському півно-ві (Бахрейн, Катар, Кувейт, Маскат, Договірний Оман). Майбутнє вілайетів Багдада та Басри, в яких британці мали особливі інтереси, пропонувалось вирішити додатковими угодами. До того ж, існувала пропозиція залишити остаточне врегулювання питання про кордони до завершення війни, оскільки в деяких районах Малої Азії, особливо щодо вілайетів Алеппо та Бейрут, вимоги арабів зачіпали інтереси Франції, брит. союзника у війні. Крім того, Лондон вимагав передати Великій Британії виключні права на забезпечення оборони арабської д-ви, а також закріпити за британцями посади радників та чиновників в її уряді, проти чого заперечував Хусейн. Велика Британія також зобов'язувалась захищати Святі місця на Аравійському півно-ві від будь-якої зовн. агресії, надавати арабам необхідну допомогу для встановлення їхньої адміністрації на території нової д-ви. Сторони узгодили порядок бойових операцій арабських сил проти турків у Сирії. Велика Британія також зобов'язалась надати Хусейну військ. та фінанс. допомогу для проведення цих операцій. Хоча чіткого визначення кордонів майбутньої арабської д-ви не було зроблено, в 1916 розпочалось повстання арабів проти тур. панування, яке було найактивнішим у Хіджазі. Проте зобов'язання брит. сторони за угодою було виконано лише незначною мірою, оскільки чимало її положень суперечили *Сайкса-Піко угоді 1916* та *Бальфура декларації 1917*. Після завершення Першої світової війни Велика Британія і Франція отримали мандат на контроль над Сирією, Ліваном, Палестиною та Іраком (див. *Мандатна система*).

В.Ю. Константинов

Макміллан (Macmillan) Гарольд, граф Стоктонський (1884) (10.02.1894, Лондон — 29.12.1986, Бірч-Гроу, графство Суссекс, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив Бейліол-коледж Оксфордського ун-ту. Учасник *Першої світової війни*, тричі поранений. 1924-29 і 1931-64 — чл. Палати громад від Консервативної партії. У 30-х ХХ ст. гостро критикував політику «умиротворення» нацистської Німеччини *Н. Чемберлена*, виступив проти *Мюнхенської угоди 1938*. У 1940-42 — парл. секретар мін-ва постачання; 1942 — парл. заст. міністра колоній; 1942-45 — міністр-резидент при штабі союзницьких військ у Півн. Африці, брав участь у роботі *Каїрської американсько-англійсько-китайської конференції 1943*, *Каїрської американсько-англійсько-турецької конференції 1943* й *Тегеранської конференції 1943*; 1943-44 — представник Великої Британії при Французькому к-ті нац. визволення, 1944-45 — у Консультативній раді з питань Італії; 1945 — міністр авіації. З поверненням до влади консерваторів у 1951-54 — міністр у справах житлового будівництва й місцевого самоврядування; 1954-55 — міністр оборони; 1955 — мін. зак. справ; 1955-57 — міністр фінансів Великої Британії. 10.01.1957-19.10.1963 — Прем'єр-міністр Великої Британії. У зовн. політиці зосередився на поліпшенні зв'язків зі США після *Суецької кризи 1956* і вирішенні *Кіпрської проблеми*; активно підтримував курс на євроінтеграцію Великої Британії. Після виходу у відставку очолив родинну видавничу фірму.

Спогади: «Вітри змін» (1966), «Подих війни. 1939-1945» (1967), «Хвилі долі. 1945-1955» (1969), «Шторм, який насувається. 1956-1959» (1971), «Вказівка шляху. 1959-1961» (1972), «На заході дня. 1961-1963» (1974).
Р.А. Кривонос

Максимович Іван Васильович (? — 1732, Москва) — укр. держ. і військ. діяч, дипломат, науковець. Нар. в козацько-старшинській сім'ї. Закінчив Києво-Могилянську Академію. За гетьманування *І. Мазепи* — ген. бунчужний, учасник вироблення *українсько-шведського союзу 1708*. Після Полтавської битви 27.06.1709 емігрував до Бендер (сучас. Молдова), де наступного року був обраний ген. писарем в уряді гетьмана *П. Орлика*; очолив козацьке посольство до Бахчисарая, яке 23.01.1711 уклало союзну угоду з ханом *Девлет Гереем II*, і продовжив переговори щодо створення широкої антирос. коаліції у Стамбулі (див. *Українсько-*

турецький союзний договір 1712). 1715 повернувся в Гетьманщину й був депортований до Москви. У 1722-26 — «справщик» Моск. синодальної друкарні, де завідував бібліотекою та склав її каталог і підготував лат.-слов. словник. У 1728 звільнений за політ. неблагонадійність.

В.І. Головченко

Малик Яків Олександрович (1906 — 11.02.1980) — рад. дипломат. На дип. роботі з 1937. 1937-39 — співробітник центр. апарату НКЗС СРСР. 1939-42 — радник повпредства (з 1941 — посольства) СРСР в Японії, 1942-45 — посол СРСР в Японії. 1945-46 — політрадник у Союзній раді для Японії. 1946-53 — заст. мін. зак. справ СРСР, одночасно 1948-52 — постійний представник СРСР при ООН і представник СРСР у *Раді Безпеки ООН*. 1953-60 — посол СРСР у Великій Британії. 1960-80 — заст. мін. зак. справ СРСР, одночасно 1967-76 — постійний представник СРСР при ООН і представник СРСР у РБ ООН.

Н.В. Шпакова

Малік (Malik) Адам (22.07.1917, Пематангсіантар, Півн. Суматра — 5.09.1984, Джакарта) — індонезійський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. З юнацьких років був членом однієї з радикальних груп опору голландським колонізаторам. Активний учасник визв. б-би проти Нідерландів після *Другої світової війни*. Став засновником офіційного Індонезійського агентства новин. 1945-56 — депутат тимчасового парламенту, 1956-60 — депутат парламенту Республіки Індонезія. Як довірена особа Президента *Сукарно* був призначений послом у Москві й за сумісництвом у Варшаві (1959-63), згодом прийняв із рук Сукарно посаду міністра комерції. У 1965 разом із генералом *Сухарто* відіграв вирішальну роль у придушенні спроби ліворадикального держ. перевороту («руху 30 вересня»), за що отримав посаду міністра-координатора екон. розвитку. 1966 — заст. прем'єр-міністра Індонезії з політ. і соц. питань, виступив одним з ініціаторів масових репресій проти китайської етнічної меншини в Індонезії, у результаті яких загинуло 500 тис. чол. 1966-77 — мін. зак. справ, провів успішні переговори щодо повернення Індонезії до *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* та нормалізації відносин із Малайзією, активно підтримав створення *Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)*. 1977-78 — голова Ради на-

родних представників (парламенту) й Народного консультативного конгресу. 1978-83 — віцепрезидент Індонезії.

П.М. Ігнат'єв

Малоросійська колегія — центр. орган держ. управління у справах Лівобережної України в Російській імп. Після смерті *І. Скоропадського* рос. уряд заборонив вибори нового гетьмана, натомість указом *Петра I* від 16.05.1722 було створено М. к. (т. зв. першу М. к.) з місцеперебуванням у Глухові. До її складу входили президент (бригадир Вельямінов), 6 офіцерів рос. полків, розташованих в Україні, та прокурор, яких призначав імператор. У цивільних справах М. к. підлягала Сенатові, у військових — головнокомандувачу рос. військами в Україні М. Голіцину. На М. к. покладались функції контролю за Ген. військ. канцелярією, роздачі землі офіцерам і старшині, нагляду за діяльністю гетьмана й старшини, встановлення та стягнення податків до царської казни, розквартирування рос. війська в Україні. В усіх судових справах, які розглядались у Гетьманщині, М. к. була апеляційною інстанцією, з нею погоджувались усі питання держ. життя автономії. У зв'язку із загостренням рос.-тур. відносин і відновленням гетьманства 1727 М. к. була ліквідована. Але з остаточним скасуванням гетьманства указом *Катерини II* від 10.11.1764 у Глухові було відновлено М. к. (другу М. к.), яку очолив президент П. Румянцев — одночасно й генерал-губернатор Малоросії. М. к. складалася з чотирьох рос. урядовців, чотирьох укр. старшин, прокурора (полковника рос. армії) та двох секретарів (росіянина й українця); підлягала канцелярії малоросійського генерал-губернатора. Основним завданням М. к. було знищення залишків укр. автономії; після поширення на Гетьманщину адмін. системи Російської держави — запровадження намісництва, перетворення козацьких полків у регулярні кавалерійські частини рос. армії. Указом від 20.08.1786 М. к. була ліквідована.

В.Ю. Крушинський

Малоросійський приказ («Приказ Малия Росії») — одна з центр. установ Московської держави, що відала справами Лівобережної України (31.12.1662-16.05.1722). Підпорядковувався *Посольському приказу*, але фактично боярин, який очолював М. п., був підлеглий самому цареві, здебільшого він був і начальником

Посольського приказу. Через М. п. відбувався зв'язок органів гетьманського управління з Московською державою, здійснювалось «заступництво» в укр. справах перед царем, санкціонувались вибори нового гетьмана та козацької старшини, реалізовувалось клопотання гетьмана про надання царської військ. допомоги Україні. М. п. контролював діяльність моск. воєвод в укр. землях; займався справами оборони Лівобережної України від вторгнення польських, тур., татарських, шведських військ; відав питаннями розміщення моск. військ в Україні й спорудженням нових фортець та укріплень; наглядав за Генеральним військ. судом і міським самоврядуванням, православною церквою в укр. землях; остаточно вирішував питання про міру покарання за злочини, вчинені гетьманом чи козацькою старшиною (крім смертної кари, що санкціонувалася царем). Запорозька Січ підпорядковувалась М. п. через гетьмана Лівобережної України. Ліквідований у зв'язку зі створенням *Малоросійської колегії*.

В.Ю. Крушинський

Малруні (Mulroneу) Брайан (20.03.1939, Бе-Комо, провінція Квебек, Канада) — канад. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив ун-т Св. Франсиса Ксав'є в Антигоніші (Нова Скотія), вивчав право в Лавальському ун-ті в Квебеку. Працював в юрид. конторі в Огівлі, в апараті Прогресивно-консервативної партії (ПКП). 1968 і 1972 входив до виборчих штабів консерваторів. 1976-77 — віце-президент, 1977-83 — президент Залізорудної компанії Канади. На з'їзді ПКП 11.06.1983 обраний її головою; привів партію до перемоги на парл. виборах 1984. Під час першого терміну на посаді Прем'єр-міністра Канади (1984-88) зумів забезпечити підвищення темпів зростання нац. доходу, тому на виборах 21.11.1988 ПКП, попри скандали й викриття зловживань, вдалося зберегти парл. більшість. Під час другого терміну перебування на посаді Прем'єр-міністра Канади (1988-91) прагнув досягти конституційної угоди, яка б задовольнила претензії франкомовного Квебеку на «особливий статус», але угода, укладена з прем'єрами провінцій у Міч-Лейку (провінція Квебек) у квітні 1987, не набула юрид. чинності через відмову легіслатур двох провінцій ратифікувати її. Другий договір, укладений у серпні 1992 в Шарлоттауні, був відкинтий на заг.-нац.

референдумі в жовтні 1992. У грудні 1992 підписав від імені Канади *Північноамериканську угоду про вільну торгівлю (НАФТА)*. У відставці з 24.02.1993.

Р.А. Кривонос

Мальвінська декларація — багатостороння заява, підписана 25.06.1996 у Потреро-де-лос-Фунесі (Аргентина) президентами Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю, держав-членів *Спільного ринку країн Південного конуса (МРКОСУР)*, а також Чилі та Болівії. Декларація підтримує права Аргентинської Республіки на суверенітет над Мальвінськими о-вами (див. *Англійсько-аргентинський конфлікт 1982*). Країни, що підписали М. д., висловлювали побажання найскорішого врегулювання суперечки навколо островів відповідно до рішень *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* та *Організації американських держав (ОАД)*. Поглиблення інтеграційних процесів у МЕРКОСУР спричинило розширення сфер співробітництва його членів не лише в економічному, але й у військ.-політ. вимірі. Активізувалась роль країн-членів МЕРКОСУР у пошуку шляхів розв'язання англ.-аргентинської суперечки. У 1999 члени МЕРКОСУР, Болівія і Чилі ще раз наголосили на своїй відданості ідеям М. д.

Н.М. Весела

Малько Юрій Феодосійович (29.10.1946, Київ) — укр. професійний дипломат. Закінчив ф-т романо-германської філології (1971) та екон. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1977). У 1971-74 — військ. перекладач в Алжирі; 1974-75 — старший методист підготовчого ф-ту Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; 1975-79 — старший консультант, виконуючий обов'язки нач. відділу Торгово-промислової палати УРСР. У 1979-82 — аташе, 3-й, 2-й секр. відділу міжнар. екон. орг-цій МЗС УРСР; 1982-86 — 2-й секр. Постійного представництва УРСР при відділенні ООН та інших міжнар. орг-цій у Женеві; 1986-92 — 1-й секр. відділу міжнар. екон. співробітництва МЗС УРСР/України; 1992-93 — гол. консультант Служби Президента України з міжнар. питань; 1993-96 — радник-посланник Посольства України в Королівстві Бельгія; 1996-97 — нач. Управління міжнар. екон. і наук.-техн. співробітництва МЗС України; 1997-2000 — заст. керівника апарату Ради нац. безпеки і оборони України. У серпні 2000 — лютому 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України

в Королівстві Марокко, одночасно в квітні 2002 — лютому 2004 — Надзвичайний і Повно-важний Посол України в Ісламській Республіці Мавританія за сумісництвом. Згодом — заст. керівника апарату Ради нац. безпеки і оборони України.

В.М. Матвієнко

Мальмієрка Пеолі (Malmierca Peoli) Ісидоро (1930 — 13.08.2001, Гавана) — кубинський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат, активний учасник Кубинської рев.-ції 1956-59. 1959-61 — заст. голови, голова нац. к-ту Союзу соціалістичної молоді Куби; 1961-73 — на відповідальних посадах у парт.-держ. апараті; 1975-76 — чл. секретаріату ЦК Компартії Куби. З 1981 — депутат Національної асамблеї народної влади. 1976-92 — мін. закр. справ Куби. Активно намагався надати антиімперіалістичної й антиамер. спрямованості *Рухові неприєднання*; виступав за пільгові для країн, що розвиваються, міжнар. екон. відносини, на підтримку спільних дій лат.-амер. д-ав щодо проблеми зовн. боргу; забезпечував на міжнар. арені перехід Куби до «особливого періоду в мирний час».

В.І. Головченко

Мандала концепція (на санскриті — «коло») — доктрина теорії міждерж. відносин Давньої Індії, обґрунтовувала гегемонію *великої держави* над малими сусідніми державами. Згідно з М. к., правитель великої д-ви знаходився в центрі «кола», що утворювали менші д-ви, і його мета полягала в здійсненні «дів'яджайя» — підкоренні інших д-ав. Головною метою *зовнішньої політики* великої д-ви є поширення влади її правителя на нові території. М. к. сформульована в «Артхашастрі» — давньоіндійському трактаті про політику та держ. управління. За «Артхашастрою» мандалу утворюють 12 класів д-ав в оточенні великої д-ви — вороже налаштовані безпосередні сусіди, потенційно союзні сусіди сусідів, а також союзники ворогів і союзники союзників, союзники союзників ворогів тощо. Правитель за допомогою своїх *послів* і таємних агентів спостерігає за оточенням, оцінює можливості інших д-ав, враховує усі зміни в міждерж. стосунках і в розвитку сусідів. Завдяки системі угод та домовленостей (а не шляхом *війни*), він підтримує свою потугу і зберігає власну незалежність та домінування в мандалі. Серед засобів зовн. політики «Артхашастра» виділяє два основні — мир та війну, відводячи війні

місце останнього засобу політики, коли всі інші є вичерпаними. М. к. розглядає як основний напрямок розвитку *міжнародної системи* такий, що спрямований на поглинання великою д-вою решти й утворення єдиної великої д-ви.

Л.Ф. Гайдуків

Мандатна система — система колоніальної опіки, в межах якої окремим країнам надавались мандати на керування територіями, що склали раніше колоніальні володіння держав, які зазнали поразки в *Першій світовій війні*. За пропозицією В. Вільсона, до статуту *Ліги Націй* (ст. 22) було введено поняття «мандату» — повноваження на управління тією чи іншою територією від імені Ліги Націй. Згідно з М. с. усі території були поділені на 3 групи: «А», «В» і «С». До групи «А» входили колишні володіння Османської імп., статус яких наближався до статусу *протекторату*. Група «В» охоплювала колишні німецькі колонії в Центр. Африці, які передавались під безпосереднє управління держави-мандаторія зі збереженням певного ступеня самоврядування. Мандати групи «С» стосувались Півд.-Зах. Африки та островів Тихого океану, що належали Німеччині, й фактично означали цілковиту *анексію* цих територій державою-мандаторієм. Розподіл нім. колоній було затверджено на засіданні Верховної ради *Антанти* 7.05.1919, а колонії колишньої Османської імп. — на *Сан-Ремо конференції 1920*. Велика Британія отримала мандати «А» на Ірак, Палестину й Трансйорданію та мандати «В» на Танганьїку, частину Того і Камеруну; Франція — мандати «А» на Сирію й Ліван, мандати «В» на частину Того й Камеруну; Бельгія — мандат «В» на Руанду-Урунді; Японія — мандати «С» на Маршаллові, Каролінські та Маріанські о-ви в Тихому океані. Решту мандатів «С» одержали ПАР (Півд.-Зах. Африка), Австралія (нім. Нова Гвінея, тихоокеанські о-ви на південь від екватора; спільно з Великою Британією та Новою Зеландією — о. Науру) і Нова Зеландія (о-ви Зах. Самоа). Т. ч., Ліга Націй легітимізувала перерозподіл світу між державами-переможцями.

О.С. Пархомчук

Мандела (Mandela) Нельсон Роліхлала (18.05.1918, с. Куну поблизу м. Умтата, провінція Транскей) — півд.-африк. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї племінного вождя коса. Закінчив методистську місіонерську школу (1939),

навчався в університетському коледжі у Форт-Хейрі, бакалавр мистецтв і права Вітватерсрандського ун-ту. З 1943 почав займатися активною політ. діяльністю, став співзасновником Молодіжної ліги Африканського нац. конгресу (АНК). З 1951 — чл. колегії адвокатів Йоганнесбурга. 1952 обраний віце-президентом АНК й очолив кампанію громадян. непокори расистським законам. 1953 обраний президентом АНК у Трансваалі. 1955 взяв участь в орг-ції Конгресу народів Півд. Африки. Неодноразово був заарештований за звинуваченнями в «державній зраді». З 1960 — на нелегальному становищі. 1961 заснував та очолив військ. крило АНК «Умконто ве сізве» («Спис нації»). 5.08.1962 заарештований і засуджений до 5 років каторги на о. Роббен, після арешту керівництва «Умконто ве сізве» 12.06.1964 — на довічне ув'язнення. Звільнений Ф. де Клерком 11.02.1990; у травні того ж року на зустрічі між ними в Кейптауні було досягнуто домовленості про обопільне подолання насилля в ПАР, сприяння стабільності й мирному переговорному процесові демонтажу *apartheid*. Під час візиту до США 1993 М. закликав *Організацію Об'єднаних Націй (ООН)* скасувати екон. санкції щодо ПАР, того ж року спільно з Ф. де Клерком удостоєний *Нобелівської премії миру*. 10.05.1994–16.06.1999 — Президент ПАР. У внутр. і зовнішній політиці здійснював курс, спрямований на досягнення міжрасового консенсусу й подолання дип. ізоляції країни. Після виходу на пенсію активно займається посередницькою миротворчою діяльністю в Лівані, Конго, Лат. Америці. З 2000 бере участь в Арушському мирному процесі з врегулювання етнічного конфлікту в Бурунді.

В.І. Головченко

Манільська доктрина — див. *Фукуди доктрина*.

Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради — один із найважливіших дип. докт-тів, що з'явився в момент загострення відносин між УНР і рад. Росією та визначив принципи стосунків між ленінським РНК і Центральною Радою наприкінці 1917 — на поч. 1918. Текст маніфесту написаний 3.12.1917 *В. Леніним*, а ультимативні вимоги сформульовані *Л. Троцьким* і потім редакційно правлені *В. Леніним* і *Й. Сталіним*. На поч. грудня 1917 достатньою мірою з'ясувалась різноспрямованість розвитку сусп. процесів у центрах Росії та в Україні,

відповідно — суперечливість державотворчих векторів. Центральна Рада засудила збройне повстання в Петрограді; заявила про рішучу б-бу з будь-якою підтримкою рад. влади в Україні; відмовилась визнати РНК центр. владою; задекларувала себе вищою крайовою владою; проголосила створення УНР; звернулася до урядів нац.-держ. й адмін. утворень на окраїнах Росії з пропозицією створити федерат. держ. об'єднання на основі однорідно-соціал. влади. На тлі цієї природно наростаючої напруги в самій Україні значного розмаху набули процеси б-би за владу більшовизованих рад. Місцеві орг-ції РСДРП(б) запропонували Центральній Раді скликати спільний з'їзд усіх існуючих на місцях рад з розрахунком отримати переваги при формуванні центр. держ. органів. Прогнозуючи можливість несприятливого для себе розвитку подій, Центральна Рада, Генеральний Секретаріат вдалися до протидії, контрзаходів, що призвело до сплеску сусп. суперечностей, переросло в масштабний конфлікт. Продовжуючи вважати Україну складовою Росії (юридично це було зафіксовано 3-м Універсалом), Раднарком вирішив вдатись до тиску на Центральну Раду за допомогою *ультиматуму*.

У ньому РНК визнавав «народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір із Російською республікою про федеративні й тому подібні взаємовідносини між ними». Без обмежень і безумовно визнавались нац. права й нац. незалежність укр. народу. Одночасно документ звинувачував Центральну Раду у відкликанні з фронту українізованих частин, роззброєнні військ Червоної гвардії в Україні, терорі проти Рад робітничих і солдатських депутатів, підтримці кадетсько-каледінського заклоту на Дону проти Радянської влади. У Маніфесті, зокрема, зазначалось: «Стаючи на цей шлях нечуваної зради щодо революції, на шлях підтримки найлютіших ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Радянської влади, ворогів трудящої та експлуатованої маси, кадетів і каледінців, Рада змусила б нас оголосити, без усяких вагань, війну їй, навіть якби вона була вже цілком формально визнаним і безспірним органом вищої державної влади, незалежної буржуазної республіки української». Старанно уникаючи вживання офіц. назви УНР, вважаючи тогочасну нац. державність буржуазною, контрреволюційною,

не визнаючи Центральну Раду за виразника народних інтересів, Маніфест, при всій зовн. суворості застосованого тону, містив у собі латентний сутнісний натяк на можливість компромісу при пом'якшенні позиції Центральної Ради щодо ленінського РНК. Із посиленням на приклад із Фінляндією проглядалась навіть перспектива встановлення міждерж. стосунків, якщо буде подолано взаємну ворожість.

Отже, з допомогою політ.-дип. демаршу РНК прагнув домогтись від Української Ради зайняття лояльнішої до рад. Росії позиції. Маніфест передбачав різні варіанти подальшого розвитку подій і наприкінці містив ультимативні вимоги до Центральної Ради: відмовитись від спроб дезорганізації заг. фронту, зобов'язатись не пропускати на Дон козацькі частини, сприяти більшовицьким військам у б-бі з каледінцями, припинити роззброєння рад. військ і червоногвардійських загонів в Україні, повернути вже відібрану у них зброю. У разі неодержання задовільної відповіді на свої питання протягом 48 годин, Рада Народних Комісарів вважала Центральну Раду в стані відкритої війни проти рад. влади в Росії та на Україні. Центральна Рада відхилила ультиматум, кваліфікувавши його як втручання у внутр. справи УНР, як оголошення війни Українській республіці. 5.12.1917 РНК на своєму засіданні оцінив відповідь Центральної Ради незадовільною й вирішив вважати її «у стані війни» з ним. Однак воєнні дії ще цілий місяць не розгортались. Радянська Росія, окрім усього іншого, не мала наявних збройних сил. Тому конфлікт намагались вичерпати дип. засобами, а ідейно-політ. платформою переговорних ініціатив з боку офіц. Петрограда залишився Маніфест.

В.Ф. Солдатенко

Манна доктрина — програма зовн.-політ. курсу США у відносинах із країнами Лат. Америки, сформульована в 1964 у виступах помічника держсекретаря США з міжамер. справ Т. Манна. Згідно з М. д., США відмовлялись від засудження диктаторських режимів і підтримки виключно представницьких демократій у Лат. Америці; визнавали будь-який лат.-амер. уряд і співпрацювали з ним за умови, що він виступав проти комунізму й задовольняв вимоги амер. монополій. Основними завданнями доктрини стали б-ба з поширенням комунізму в Зах. півкулі, посилення ізо-

ляції Куби й створення сприятливих умов для амер. капіталовкладень у країнах регіону.

С.П. Галака

Маннергейм (Mannerheim) Карл Густав Еміль (4.06.1867, Вільняс публ. Турку, Велике князівство Фінляндське — 27.01.1952, Лозанна, Швейцарія) — фінляндський військ. і держ. діяч. Нар. в дворянській сім'ї шведського походження. Закінчив Гельсінгфорський ун-т (1887) і Миколаївське кавалерійське уч-ще в Петербурзі. Учасник рос.-япон. війни 1904-05, тричі удостоєний бойових нагород. Під час *Першої світової війни* — командир кавалерійської дивізії, генерал-лейтенант (1917). 1.01.1918 подав заяву на ім'я нач. генштабу рос. армії про перехід на службу до незалежної Фінляндії; 16.01.1918 був призначений Сенатом Фінляндії головнокомандувачем фінляндської армії, очолив «білих» у громадян. війні березня — квітня 1918. У листопаді — грудні 1918 провів переговори (спершу як приватна особа, потім — за дорученням уряду) з представниками країн *Антанти* в Парижі й Лондоні, пообіцявши відмову від пронім. орієнтації та зближення з ними. 12.12.1918 був обраний регентом Фінляндії (до 27.07.1919) замість короля Фрідріха-Карла Гессенського (шурина кайзера *Вільгельма II*), який невдовзі заявив про своє відречення від престолу. Щоб продемонструвати країнам Антанти свій антибільшовизм і пришвидшити *визнання де-юре* ними Фінляндії М. надав суттєву військ. допомогу нац. силам Естонії в їхній б-бі з рос. Червоною армією (вже 6.05.1919 Велика Британія визнала незалежність Фінляндії, наступного дня це зробили США та Франція). Проте коли головнокомандувач білогвардійськими військами Півн.-Зах. Росії генерал М. Юденич, прагнучи схилити М. до захоплення Петрограда, пообіцяв визнати самостійність Фінляндії, провести референдум у Схід. Карелії та надати Інгерманландії культ.-нац. автономію, регент утримався від необачного кроку М. прихильно ставився до утвердження незалежної укр. державності в Наддніпрянщині. Після проголошення 17.07.1919 Фінляндії республікою та поразки на презид. виборах залишився впливовим політиком, очолював Фінський Червоний Хрест і Скаутську орг-цію, був директором одного з найбільших у країні Об'єднаного банку. У 1931 призначений головою Ради оборони д-ви. 1933 отримав

звання фельдмаршала та взявся за керівництво спорудженням 135-км системи довгочасових фортифікаційних споруд на Карельському перешийку («лінія Маннергейма»), що надовго спинила і знекровила наступ Червоної армії в *радянсько-фінляндській війні 1939-40*. У 1939-40 і 1941-44 — головнокомандувач фінляндської армії, маршал (1942); зумів вивести 1944 країну з *Другої світової війни* без окупації її рад. військами. 5.08.1944-11.03.1946 — Президент Фінляндської Республіки, нормалізував міждерж. відносини з СРСР. Пішов у відставку за станом здоров'я.

В.І. Головченко

Мануїльський Дмитро Захарович (21.09.1883, с. Святець Кременецького повіту Волинської губернії (сучас. с. Мануїльське Теофіпільського р-ну Хмельницької обл.) — 22.02.1959, Київ) — укр. рад. громад.-політ. і держ. діяч; д-р істор. наук (1940), проф. (1940), академік АН УРСР (1945). З родини волосного писаря. Закінчив Острозьку гімназію, навчався (1903) в Петербурзькому ун-ті (історико-філософський ф-т); тоді ж вступив до РСДРП. Чл. колегії (1905) агітаторів при Петербурзькому к-ті більшовиків, один із керівників Кронштадського та Свеаборзького збройних повстань (19-29.06.1906), за що був засуджений до 3-х років заслання в Архангельську губернію, згодом заміненого на 5-річний термін до Якутської губернії. Утік (1906) з Вологодської пересильної в'язниці до Києва, де брав участь у підготовці повстання солдатів 21-го саперного батальйону й 41-го Селенгінського піхотного полку. Восени 1907, після розгрому підпільної військ. орг-ції більшовиків, емігрував до Франції, де 1911 закінчив юрид. ф-т Сорбонського у-ту. У 1912-13 займався рев. пропагандою в Петербурзі й Москві. З початком *Першої світової війни* знову емігрував до Франції, разом із *Л. Троцьким* та *В. Антоновим-Овсієнком* редагував газету «Наше слово» (антивоєнна). З травня 1917 — у Петербурзі: працював у газеті «Правда» та журналі «Вперед», у складі Військ.-рев. к-ту при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів, Петроградської міської думи. З грудня 1917 — чл. колегії, з лютого до квітня 1918 — заст. наркома Наркомпроду РСФРР. У квітні 1918 призначений заст. керівника делегації РСФРР *Х. Раковського* для проведення *українсько-російських мирних переговорів 1918*; справив приємне враження на *Д. Дорошенка*.

На поч. 1919 у Парижі в складі місії Червоного Хреста займався *репатріацією* Російського експедиційного корпусу; разом із *Ф. Коном* на чолі спец. комісії розслідував масові розправи, вчинені в Києві 1918-19 Всеукраїнською надзвичайною комісією. У червні 1919 направлений в Україну, де зблизився з групою федералістів у керівництві КП(б)У, очолюваних *Г. Лапчинським*, які виступали за створення самостійної Української комуніст. партії та насправді рівноправні федерат. відносини між РСФРР та УСРР. Був членом тимчасового бюро ЦК КП(б)У, Всеукраїнського ревкому; у 1920-21 — нарком землеробства УСРР; брав участь у Ризькій мирній конференції 1920-21. З грудня 1921 — 1-й секр. ЦК КП(б)У, редактор газети «Комуніст». На посаді компартійного лідера України змінив попередні погляди щодо «автономізації», підтримавши моск. проект, який передбачав обмеження прав союзних республік (у т. ч. у сфері зовн. зносин), звинувативши *Х. Раковського* і *М. Скрипника* в конфедералізмі. За це *Л. Троцький* охрестив його «одним із найбільших ренегатів українського комунізму». З 1922 — у *Комуністичному Інтернаціоналі*: чл. президії, пізніше (1925-43) — секр. виконкому; також обіймав посаду керівника делегації ВКП(б) у цій орг-ції. У 1942-44 працював у апараті ЦК ВКП(б), у Раді військ.-політ. пропаганди при Гол. політ. управлінні Червоної армії. З вересня 1943 — у складі комісії політбюро ЦК ВКП(б) з питань мирних переговорів та повоєнного устрою. У 1944-53 — заст. Голови Раднаркому (з 1946 — Ради міністрів) УРСР, одночасно — нарком (міністр) закорд. справ УРСР (12.07.1944-10.06.1952).

Брав безпосередню участь у становленні *міжнародних відносин* повоєнного періоду; відповідно до політ. кон'юнктури того часу розробив догідливий керівництву ЦК ВКП(б) і СРСР проект Положення про наркомати закорд. справ союзних республік. На противагу проекту першого керівника МЗС УРСР *О. Корнійчука*, який наполягав на необхідності прямих *дипломатичних відносин* республік СРСР з інозем. д-вами, за проектом *М. респ. зовн.-політ. відомства* створювались «бутафорними», без будь-яких реальних прав. У проекті визнавалась укр. еміграція. У листопаді 1944 у Київ. держ. ун-ті ім. Т. Шевченка зусиллями *М.* було відкрито ф-т міжнар. відносин, закритий після його відставки. Значний внесок *М.* у створення

Організації Об'єднаних Націй (ООН). На 1-й сесії Генеральної Асамблеї ООН обраний Головою Першого комітету, який займався підготовкою преамбул та початкового розділу *Статуту ООН*; був причетний до його третьої комісії, що розглядала структуру й процедурні питання *Ради Безпеки ООН*. Очолював делегації УРСР також на 2-й, 3-й, 4-й сесіях ГА ООН, на *Паризькій мирній конференції 1946*, де брав участь в обговоренні мирних дог-рів із Болгарією, Італією, Угорщиною та процедурних питань з проблем Дунаю. 26.06.1945 поставив підпис під статутами ООН і *Міжнародного Суду ООН*. Проводив типово сталінський зовн. політ. курс. У таких умовах роль України й керівника її зовн. відомства, зокрема, відповідала політ. реаліям, у яких перебувала республіка, що зводилась до зайвого голосу на підтримку політики Москви на міжнар. арені. Однак світ дізнався про Україну завдяки палким виступам М. в ООН та її орг-ціях, які республіка конструювала як суб'єкт міжнар. права. Був у пошані в дип. колах завдяки ерудиції, знанням інозем. мов та інтелігентній вихованості. Це дало привід зах. дослідникам писати про «еру Мануїльського в ООН», «золотий вік української радянської дипломатії». Мав немало вдячних відгуків преси країн, яких захищав від реваншистських зазіхань колонізаторів (Індонезія, Цейлон та ін.). Провадив значну громад.-політ. роботу. У 1920-23 і 1949-52 обирався членом політбюро ЦК КП(б)У; був чл. ЦВК та депутатом Верховних Рад СРСР і УРСР 2-го і 3-го скликань.

Д.В. Табачник

Маньчжоу-Го — маріонеткова держава, створена 1.03.1932 Японією на окупованій в 1931 території Півн.-Схід. Китаю (Маньчжурії). Експансіоністська політика Токіо була спрямована проти Китаю ще з кінця XIX ст. і значно активізувалась із формуванням політики поетапного розчленування та перетворення Китаю на япон. колонію, яка була сформульована на Східній конференції вищих цивільних і військ. посадовців Японії, що відбулась у Токіо в липні 1927. Окупація Маньчжурії й Внутр. Монголії та їх підпорядкування япон. контролю мала стати першим кроком реалізації цієї політики. У таємній частині доповіді япон. прем'єр-міністра *Г. Танаки* на Східній конференції була сформульована ідея створення маріонеткового режиму на півн. сході Китаю. Японія вже три-

мала у своїх руках Порт-Артур, Дальній, зону Південно-Маньчжурської залізниці (ПМЗ). На Маньчжурію припадало від 2/3 до 3/4 япон. капіталовкладень у Китаї, більше 50% усього япон. експорту в Китай. Япон. напівдержавний концерн ПМЗ контролював економіку Маньчжурії: вугільні копальні Фушуня і Яньтаю, великі міста Мукден і Чанчунь. Проте на рубежі 20 – 30-х Японія зіткнулась у Маньчжурії з опором із боку Китаю, який не давав згоди на будівництво Японією нових залізничних ліній і намагався зробити це самотужки.

У ніч на 19.09.1931 япон. армія розпочала збройне вторгнення в Маньчжурію. Упродовж доби япон. Квантунська армія, майже не зустрічаючи опору, окупувала всі головні центри Півд. Маньчжурії. Наприкінці 1931 під япон. контролем опинилась вся Маньчжурія, на території якої японцями була створена д-ва М.-Г. на чолі з імп. Пу І, нащадком правлячої в Китаї до поч. 1912 маньчжурської династії Цин. Реальний контроль над М.-Г. належав япон. радникам, Маньчжурія була перетворена Японією на стратегічну й військ.-пром. базу для розширення експансії в регіоні. У грудні 1941 М.-Г., як союзна з Японією д-ва, оголосила війну США й Великій Британії відразу після вступу Токіо у війну на Тихому океані. М.-Г. припинила своє існування з капітуляцією Японії 2.09.1945.

І.Д. Комирєнко

Мао Цзедун (Mao Zedong) (26.12.1893, с. Шаошань, провінція Хунань – 9.09.1976, Пекін) — китайський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в заможній селянській сім'ї. Закінчив учительську семінарію в м. Чанша (1918). Учасник Сінхайської рев-ції 1911-12, під час якої познайомився з анархістськими й соціал. ідеями. 1918-19 — помічник завідувача бібліотекою Пекінського ун-ту марксиста Лі Дачжао; у липні 1921 — делегат Установчого з'їзду КПК, обраний членом її ЦК і завідувачем оргвідділу; у січні 1924 на Об'єднаньчому з'їзді Гоміндану обраний до складу ЦВК, потім очолював відділ пропаганди та Інститут селянського руху в Гуанчжоу. У вересні 1927 підняв селянське повстання в провінції Хунань, після поразки якого був виключений із керівних органів КПК за військ. авантюризм. 1.12.1931-15.10.1934 — Голова ЦВК Китайської Радянської Республіки. Всупереч маркс. доктрині провідну роль у революції визнавав за селянством. Під час

«Великого північно-західного походу» Китайської Червоної армії 1934–36 встановив контроль над ЦК КПК і посилив нац. спрямованість її діяльності. З 1945 — голова КПК. 1.10.1949–27.09.1954 — голова Центрального Народного Уряду (Пекін), 27.09.1954–27.04.1959 — Голова КНР. Після смерті *Й. Сталіна* претендував на лідерство у світовому комуніст. рухові та «світовій соціалістичній системі», що призвело до загострення у 1958 *Тайванської проблеми* і виникнення китайсько-рад. конфронтації. У вирішенні міжнар. проблем виходив із неминучості третьої світової війни й заперечував можливість політики мирного співіснування з капіталістичними д-вами. Ініціювавши й очоливши 1966 «Велику пролетарську культурну революцію», встановив у країні тоталітарний режим.

Твори: «Китайська революція і Комуністична партія Китаю» (1960), «Про демократичну диктатуру народу» (1960).

В.І. Головаченко

Марголін Арнольд Давидович (17.11.1877, Київ — 29.10.1956, Вашингтон) — укр. і євр. громад.-політ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї багатого цукрозаводчика. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту Св. Володимира (1900). Був членом Російської колегії адвокатів. Виступав у судових процесах, пов'язаних з євр. погромами. За критику властей, що сфабрикували «справу М. Бейліса» (1911–13), позбавлений звання адвоката. 1905–17 — ген. секретар Південноросійського відділу Союзу 63-би за досягнення рівних прав євреїв. 1906–13 — засновник і президент Єврейської територ. орг-ції. Після Лютневої рев-ції 1917 поновлений у правах адвоката, у червні 1917 увійшов до ЦК Трудової народно-соціалістичної партії, згодом перейшов до УПСФ. 21.01.1918 став членом Фінансово-економічної ради УНР, 20.04.1918 обраний ген. суддею УНР. 26.07.1918 призначений сенатором карного ген. суду Державного сенату гетьманату *П. Скоропадського*. За Директорії УНР — товариш мін. зак. справ в урядах *В. Чехівського* й *С. Остапенка*, чл. Надзвичайної дип. місії УНР на *Паризькій мирній конференції 1919–20*, потім — голова укр. дип. місії у Великій Британії, займався підготовчою роботою щодо вступу УНР до *Ліги Націй*. З 1922 мешкав у США, був членом-кореспондентом УВАН і професором Українського техн. ін-ту в Нью-Йорку, займався адвокатською практикою

та співпрацював у тижневику «Народна воля». Обстоював право укр. народу на власну державність і доводив безпідставність звинувачень *С. Петлюри* в антисемітизмі.

Твори: «Україна і політика Антанти» (1922), «Євреї Східної Європи» (1926), «З політичного щоденника. Росія, Україна, Америка 1905–1945» (1946), «Україна і політика Антанти» (1977).

В.І. Головаченко

Маржиналізм — один із напрямів зах. екон. науки, що виник у 70-і XIX ст., найвідомішими представниками якого є К. Менгер, У. Джевонс, Л. Вальрас. Основою М. є теорія граничної корисності, згідно з якою ринкова ціна товару визначається не суспільно необхідними витратами праці, а ступенем насичення потреби в ньому, корисністю останньої одиниці запасу певного виду товарів. Проблема раціонального розподілу обмежених ресурсів є для М. центральною. Усі маржиналістські теорії передбачають існування статичної рівноваги, за якої попит дорівнює пропозиції, ресурси використовуються повністю, а нац. дохід є максимальним. Положення про стабільність, визначеність рівня вир-ва означало прихильність М. до ідеї примату обміну над вир-вом. Маржиналісти відмовляються від категорії класів; на їхню думку, власники благ, у т. ч. факторів вир-ва, є принципово однаковими госп. суб'єктами, між якими існують рівноправні відносини продавця й покупця або виробника та споживача. Через суб'єктивно-психологічне пояснення екон. явищ відмова маржиналістів від поділу суспільства на класи зумовила зникнення соц. детермінації госп. суб'єктів. У маржиналістській системі, де всі екон. суб'єкти однорідні та рівноправні, кожен діє виключно зі своїх інтересів. Унаслідок цього екон. закони є результатом взаємодії індивід. рішень, заснованих на вільному виборі суб'єктів.

Н.В. Резнікова

Маріїнський палац — держ. резиденція Президента України, пам'ятка архітектури та декоративно-прикладного мистецтва України. Будівництво М. п. як імператорського задумано 1744 до приїзду в Київ імп. Єлизавети Петрівни й було доручено архітекторові І. Мічуріну (допомогали відомі зодчі М. Васильєв, П. Нейолов, М. Сальников). М. п. будувався протягом 1747–55, оздоблювальні роботи продовжувалися до 1770, а 1874 закладено Маріїнський парк. За зразок було

взято замський палац О. Розумовського в с. Перово під Москвою (проект В. Растреллі). План М. п. — анфіладний (чергування залів), подібно до стилю палаців у Петергофі (Петродворець) та Царському Селі (Пушкін) за проектами В. Растреллі. Із вестибюля палацу центр. сходи ведуть до головної — Білої зали, з якої у два боки переходить до Зеленої вітальні та Бенкетної зали, за ними слідує анфілада менших залів. Інтер'єри кожного з них різні: від яскравих і урочистих форм головного залу до стриманих у тоні й декорі форм Блакитної вітальні. Другий поверх був дерев'яний, він неодноразово перебував. Після однієї з пожеж М. п. відновлено архітектором К. Масевським (1868-70). Тоді замість дерев'яного було надбудовано кам'яний другий поверх і відновлено інтер'єри у стилях бароко й класицизму. Відтоді палац отримав назву «Маріїнський» — на честь дружини імператора Олександра II. У М. п. зупинялись та жили особи царської сім'ї, київ. генерал-губернатори, зокрема М. Кутузов. Після 1917 в палаці розташовувались різні держ. установи, пізніше — с.-г. музей, музей Т.Г. Шевченка. Значно пошкоджений під час Великої Вітчизняної війни, М. п. було відбудовано в 1945-49, а відреставровано в 1979-82. З набуттям Україною незалежності М. п. став держ. резиденцією. Тут відбуваються основні заходи під час *візитів державних* та *візитів офіційних* в Україну главами інозем. держ. урядів (церемонії зустрічі Президентом України високих гостей, церемонії фотографування, переговори у вузькому колі, переговори «віч-на-віч», переговори в розширеному складі під головуванням Президента України та Високого гостя, підписання міжнар. угод, держ. прийняття, зустрічі з представниками ЗМІ та ін.), проходять церемонії вручення Президентом України *вірчих грамот* та *відкличних грамот* послами зарубіжних країн, а також церемонії вручення держ. нагород Президентом України.

В.І. Резніченко

Марков Дмитро Юхимович (30.05.1948, Ногінськ Московської обл.) — укр. дипломат і радіожурналіст. Закінчив ф-т романо-германської філології Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1971). У 1971-88 — редактор, старший редактор, заст. гол. редактора, гол. редактор Головної редакції радіомовлення англ. мовою Головної дирекції програм респ. радіомовлення на зарубіжні країни Держтелерадіо УРСР. 1988-92 — гол. редактор Ген. дирекції всесвіт-

ньої служби радіомовлення України Укртелерадіокомпанії. У 1992-95 — 1-й секр., радник Посольства України в США. 1995-98 — прес-секретар — керівник прес-служби Президента України. У березні 1998 — липні 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Державі Ізраїль, одночасно в лютому 1999 — липні 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Кіпр за сумісництвом. З липня 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Нідерланди, одночасно — Постійний представник України при Організації з заборони хім. зброї.

В.М. Матвієнко

Марков Петр Кристев (20.01.1958, Софія) — болгарський дипломат. Закінчив Ун-т нац. та всесвітньої економіки в Софії. 1983-84 — спеціаліст столичної дирекції соц. забезпечення; 1984-88 — наук. співробітник 3-го і 2-го ступеня в НДІ фінансів при Міністерстві фінансів; 1988-89 — спеціаліст у мін-ві економіки і планування; 1990-91 — наук. співробітник 2-го ступеня в НДІ фінансів при Міністерстві фінансів. 1990 обраний депутатом Великого Народного Зібрання. 1991-92 — парл. секретар Міністерства фінансів й радник з екон. питань у Великій громаді м. Софія. 1992-98 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Болгарія в Україні.

Р.А. Кривонос

Маркос (Marcos) Фердинанд (11.09.1917, Саррат, о. Лусон, Філіппіни — 28.09.1989, Гаваї) — нар. в сім'ї губернатора провінції. Закінчив із відзнакою юрид. коледж Філіппінського держ. ун-ту (1939). З початком Тихоокеанської війни 1941-45 вступив до союзних США Збройних сил Філіппін і взяв участь у бойових операціях. У квітні 1942 потрапив у полон до японців, а після втечі приєднався до партизанів Півн. Лусону. Війну закінчив зі званням майора військ.-юрид. служби армії США. 1946 повернувся до Маніли й став радником з юрид. питань Президента Філіппін. 1949 обраний до палати представників Конгресу за підтримки Ліберальної партії. 1959 став сенатором, 1961 — віце-президентом Ліберальної партії, але 1964 залишив її й наступного року виставив свою кандидатуру на презид. виборах від Націоналістичної партії. 30.12.1965-25.02.1986 — Президент Республіки Філіппіни. Здійснюючи політику «особистої дипломатії», відмовився підтримати «Холодну

війну» й слідував курсом консолідації Півд.-Схід. Азії та зміцнення *Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)*. Більшість його заходів у внутр. політиці щодо подолання бідності й соц. нерівності викликали супротив з боку конгресу, ліберальної та комуніст. опозиції. 21.09.1972 оголосив у країні надзвичайний стан і призупинив діяльність парламенту. 1973 на поліг на прийнятті нової конституції, що передбачала можливість для президента залишатись на своїй посаді необмежений термін і керувати країною за допомогою декретів. Імельда — дружина М. — стала мером Маніли; на ключових посадах опинились люди клану М. й офіцери з його рідної провінції. В економіці стали домінувати олігархи, які разом із сім'єю М. поділили між собою найпродуктивніші сектори. 1986 в умовах політ. кризи М. оголосив дострокові презид. вибори, на яких здобув перемогу в опозиційного кандидата *К. Акіно* лише завдяки грубій фальсифікації. Унаслідок організованої нею масової кампанії громадської непокори змушений був рятуватися втечею на Гаваї (США). Помер у вигнанні. *П.М. Ігнат'єв*

Марокканська криза 1905 спровокована урядом Німеччини, який намагався зруйнувати англ.-франц. *Антанту*, не дозволити Франції встановити контроль над Марокко й зберегти його відкритим для нім. капіталу. 1904 за згодою Великої Британії Франція розпочала встановлення *протекторату* над Марокко. Марокканському султану Франція запропонувала проект реформ: орг-ція поліції, створення банку під керівництвом франц. радників, надання франц. фірмам великих концесій тощо. Нім. дипломатія переконувала султана Марокко відхилити франц. пропозиції. За ініціативою нім. канцлера *Б. Бюлова*, кайзер *Вільгельм II* здійснив публічну демонстрацію проти франц. претензій на контроль за Марокко. 31.03.1905 кайзер на власній яхті відвідав марокканський порт Танжер. Там, виступаючи перед представниками марокканського султана, він заявив, що Німецька імп. розглядає Марокко як незалежну й вільну д-ву, відкриту для вільної конкуренції на принципах рівності для всіх д-ав. Незабаром Німеччина запропонувала скликати міжнар. конференцію з питань прав. й політ. статусу Марокко та підтвердження Мадридської конвенції 1880, відповідно до якої ніяка інозем. д-ва не мала права на жодні переваги

на марокканській території. Німеччина супроводжувала свою пропозицію загрозою війни проти Франції, але Париж не погоджувався на конференцію. Виникла небезпечна міжнар. криза, яка упродовж літа — осені 1905 набула форми гострої дип. та політ. полеміки й військ. приготувань. Уряд Великої Британії запропонував військ. допомогу Франції, проте в правлячих колах Франції не було єдності. Мін. закр. справ *Т. Делькассе* вважав за необхідне прийняти нім. виклик і діяти рішуче аж до військ. зіткнення. Президент Франції *Е. Лубе* і прем'єр-міністр Рув'є зайняли обережнішу позицію та вважали, що допомога Великої Британії не могла компенсувати військ. послаблення Росії внаслідок поразки від Японії у війні 1904–05. *Т. Делькассе* був змушений піти у відставку, й уряд Франції дав згоду на конференцію, яка зібралась 15.01.1906 в іспан. місті Альхесірасі. На конференції Німеччина опинилась в ізоляції та не змогла реалізувати свої задуми (див. *Альхесіраська конференція 1906*). М. к. поглибила протиріччя між Німеччиною й англ.-франц. Антантою. *Б.М. Гончар*

Марокканська угода 1909 — див. *Німецько-французька угода 1909*.

Мартенса застереження — положення, що на пропозицію відомого рос. юриста-міжнародника та дипломата *Ф. Мартенса* (1845 — 1909) було включене до преамбули Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1899 (див. *Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права*), а пізніше стало самостійною нормою, яка з редакційними змінами включалась до наступних конвенцій з *міжнародного гуманітарного права*. При складанні Консультативного висновку 1996 про законність погрози ядерною зброєю або її застосування на М. з. послався *Міжнародний Суд ООН*. У п. 2 ст. 1 1-го Додаткового протоколу 1977 до *Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права 1949* М. з. включено в такій редакції: «У випадках, не передбачених цим Протоколом або іншими міжнародними угодами, цивільні особи та комбатанти залишаються під захистом і дією принципів міжнародного права, що походять зі сталих звичаїв, з принципів гуманності та з вимог суспільної свідомості». Сьогодні М. з. є частиною заг. міжнар. звичаєвого права, обов'язкового для всіх *суб'єктів міжнародного права*

незалежно від того, чи є вони сторонами конкретної конвенції з міжнар. гуманітарного права. М. з. не тільки має нормативний (обов'язковий) характер, а й повинне розглядатись як головний принцип міжнар. гуманітарного права.

М.М. Гнатівський

Мартиненко Володимир Никифорович (6.10.1923, с. Горбулів Волинської губ., сучас. Черняхівського р-ну Житомирської обл. — 18.04.1988, Київ) — укр. держ. діяч і дипломат, кандидат істор. наук. 1951 закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1964 — Академію сусп. наук при ЦК КПРС. 1951-61 — співробітник Укр. товариства культ. зв'язків із закордоном (сучас. товариство «Україна») та інструктор ЦК КПУ. 1965-68 — 1-й секр. посольства СРСР у Канаді; 1968-73 — заст. мін. закл. справ УРСР; 1973-79 — постійний представник УРСР при ООН; 1979-80 — заст. мін. закл. справ УРСР. 18.11.1980-28.12.1984 — мін. закл. справ УРСР. У ранзі заст. міністра очолював комісію УРСР у справах *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)*. Керівник делегації УРСР на 36-39 сесіях, а також 2-й спец. сесії та на 2-й спец. сесії з роззброєння й 9-й спец. сесії *Генеральної Асамблеї ООН*. На 1.01.1984 УРСР була членом 15-ти спец. установ ООН, понад 70-ти її постійних або тимчасових структур. На 35-й і 36-й сесіях ГА ООН за ініціативою УРСР і НДР було ухвалено резолюції про засудження фашизму й неонацизму та вжиття заходів щодо викорінення цих явищ, попередження їх відродження. На 36-й сесії ГА ООН УРСР виступила співавтором (разом із СРСР) резолюції щодо укладення дог-ру про заборону розміщення будь-якої зброї в косм. просторі, засудження вир-ва та розгортання нейтронної зброї, заборони й вир-ва нових видів зброї масового знищення, припинення вир-ва ядерної зброї та поступової ліквідації її запасів, заборони вир-ва бінарних та інших нових видів хім. зброї. УРСР ініціювала окрему доповідь Спеціального комітету до 35-ї сесії ГА ООН проти *апартеїду*. На 38-й сесії ГА ООН УРСР було обрано непостійним членом *Ради Безпеки ООН* на 1984-85; у 1981 — втретє обрано на трирічний термін до вищого виконавчого органу *Міжнародної організації праці (МОП)* — Адміністративної ради (раніше в 1963 та 1972 як заст. члена з урядової групи). Водночас УРСР була призначена членом 4 к-тів Адміністративної ради —

з програмних, фінанс. й адмін. питань, з міжнар. орг-цій, з техн. допомоги та з галузевих проблем. Крім того, УРСР стала членом 5 галузевих к-тів МОП — з умов праці в чорній металургії, вугільній промисловості, металообробній промисловості, будівництві та на внутр. транспорті. Після 12-річної перерви УРСР у 1983 поновила членство в Комісії ООН з *прав людини*. На Генеральній конф. ЮНЕСКО у 1980 делегація УРСР ініціювала резолюцію про міжнар. відзначення 1500-річчя Києва та здійснила конкретні заходи для популяризації цієї істор. дати. 1982 представник УРСР був обраний до складу бюро Міжнар. асоціації з вивчення й поширення слов. культур.

М. неодноразово обирався членом ЦК КПУ і депутатом Верховної Ради УРСР. У 1985-88 — старший наук. співробіт. Інституту історії АН УРСР. Автор публ. з історії Канади, діяльності ООН та ролі України в міжнар. відносинах.

Д.В. Табачник

Марчук Євген Кирилович (28.01.1941, с. Долинівка Гайворонського р-ну Кіровоград. обл.) — укр. держ. діяч. У 1963 закін. Кіровоград. пед. ін-т (за фахом вчитель укр. мови та літератури, нім. мови); кандидат юрид. наук (1998). Здобув професійну освіту працівника спецслужби; генерал армії (1994). З 1963 — в органах держ. безпеки України: співробітник управління КДБ в Кіровоградській області, нач. управління КДБ в Полтавській області, у вересні 1991 — жовтні 1994 — голова Служби безпеки України. У 1994-95 — віце-прем'єр-міністр, 1-й віце-прем'єр-міністр України. З 3.03.1995 — в. о. Прем'єр-міністра України; 8.06.1995-28.05.1996 — Прем'єр-міністр України. Як глава уряду очолював укр. делегацію з підготовки широкомасштабного *українсько-російського договору про дружбу, співробітництво і партнерство 1997* й парафував його від імені України. У грудні 1995 обраний нар. депутатом України 2-го скликання по Миргородському виборчому округу Полтавської області; народний депутат України 3-го скликання (1998-99). У квітні — грудні 1998 очолював парл. фракцію соц. політики та праці. Балотувався на посаду Президента України на виборах 1999. З 10.09.1999 — секр. Ради нац. безпеки та оборони України (РНБОУ), водночас із 17.12.1999 — голова Держ. міжвідомчої комісії з питань співробітництва України з *НАТО*; ініціював прийняття РНБОУ

рішення щодо поглиблення відносин України з НАТО (23.05.2002). 25.06.2003-22.09.2004 — міністр оборони України. Підтримав участь України в миротворчій операції в Іраку у 2004. Нагороджений орденами Трудового червоного прапора, князя Ярослава Мудрого V ст. (2001). Лауреат Міжнар. укр. премії ім. Г. Сковороди (1997).

Твори: «Виступи. Інтерв'ю. Статті» (кн. 1-3, 1997-99), «П'ять років української трагедії» (1999).
Л.В. Губерський

Маршалл (Marshall) Джордж Кетлетт (31.12.1880, Юніонтаун, шт. Пенсільванія — 16.10.1959, Вашингтон) — амер. держ. і військ. діяч, дипломат. Закінчив Віргінський військ. коледж (1901), піхотно-кавалерійське уч-ще й командно-штабний коледж у форті Лівенворт (шт. Канзас). З 1901 — на дійсній військ. службі, учасник *Першої світової війни*. 1938 — нач. Управління військ. планування військ. міністерства. 1939-45 — нач. штабу сухопутних військ, генерал армії (1944). Наполягав на відкритті *Другого фронту* в півн.-зах. Франції з форсуванням Ла-Маншу. Як військ. радник амер. президентів *Ф. Рузвельта* і *Г. Трумена* брав участь у підготовці *Атлантичної хартії 1941*, роботі *Касабланкської конференції 1943*, *Квебекських конференції*, *Тегеранської конференції 1943*, *Кримської конференції 1945* і *Потсдамської конференції 1945*. 1945-47 — особистий представник Президента США в ранзі посла при уряді *Чан Кайші* (див. *Маршалла місія 1945-47*); 1947-49 — держсекретар США. Брав діяльну участь у створенні *НАТО* і *Організації американських держав (ОАД)*, виробленні *Ріо-де-Жанейро договору 1947*, проведенні сесії *Ради міністрів закордонних справ*. У промові в Гарвардському ун-ті запропонував план допомоги США країнам Європи в подоланні повоєнних екон. труднощів (див. *Маршалла план 1947*). 1950-51 — міністр оборони; добивався збільшення чисельності збройних сил і їхньої модернізації. 1953 удостоєний *Нобелівської премії миру* за внесок у відновлення економіки Зах. Європи.
В.І. Головченко

Маршалла місія 1945-47 направлена Президентом США *Г. Труменом* до Китаю з метою посередництва між гомінданівським урядом і керівництвом КПК. Очолювалась особистим представником Президента США генералом *Дж. Маршаллом*. Упродовж *Другої світової війни*

США активно співпрацювали з Китайською Республікою в протистоянні з Японією. Амер. допомога сприяла посиленню китайських збройних сил. Водночас використання регулярних з'єднань, підготованих за амер. допомоги, не проти японців, а для участі в громадян. війні з силами КПК викликало незадоволення в деяких амер. представників (див. *Стілуелла місія*). Значна активізація дій китайських військ проти японців, з одного боку, та збільшення амер. військ.-техн. й фінанс. допомоги з іншого, на останньому етапі війни сприяли подальшому зближенню США з урядом *Чан Кайші* (див. *Уоллеса місія*). Але США продовжували розглядати збройне протистояння між гомінданівським урядом та силами КПК як чинник дестабілізації ситуації в Китаї та в Схід. Азії в цілому, а також як безпосередню загрозу амер. інтересам у регіоні. Після завершення Другої світової війни в Китаї активізувались бойові дії між урядовими військами та силами КПК. Відтак, у повоєнний час одним з основних завдань амер. політики щодо Китаю було визначено сприяння в розв'язанні внутр. конфлікту в країні шляхом досягнення консенсусу між його сторонами. Позицію США щодо конфлікту було остаточно сформульовано в меморандумі держсекретаря *Дж. Бірнса* від 9.12.1945, який було включено до інструкцій, наданих М. м. США вважали єдиним шляхом до припинення громадян. війни замирення між урядом та КПК і створення коаліційного уряду за участі обох провідних політ. сил та інших китайських опозиційних партій, а свою роль убачали в забезпеченні поступок з боку головних учасників протистояння та посередництва в переговорному процесі. 15.12.1945 *Г. Трумен* підтвердив амер. позицію щодо врегулювання в Китаї, яка передбачала, зокрема, включення представників КПК до майбутнього коаліційного уряду та інтегрування неурядових збройних формувань до китайських урядових збройних сил. Ще одним важливим фактором, що спонукав США до пошуку шляхів внутр. врегулювання в Китаї, стало прагнення запобігти конфронтації із СРСР та погіршенню амер.-рад. відносин через надмірне залучення до внутр.-китайського конфлікту.

27.12.1945 *Г. Трумен* призначив *Дж. Маршалла* своїм спец. представником у Китаї в ранзі посла. Наприкінці грудня *Дж. Маршалл* прибув до Китаю, де взяв участь у переговорах

між урядом та КПК як посередник. В особистих переговорах з обома сторонами він наголошував, що США продовжуватимуть надавати екон. та військ. допомогу Китайській Республіці лише в разі остаточного врегулювання конфлікту, досягнення стійкого миру та початку демокр. реформ у країні. 10.01.1946 між гомінданівським урядом та КПК за посередництва Дж. Маршалла було підписано угоду про припинення вогню, що набула чинності 13.01.1946. За її умовами сторони залишались на позиціях, які займали на час укладення угоди; урядові війська отримували право зайняти ті райони в Маньчжурії, які ще перебували під контролем рад. військ, одразу після виведення останніх. Для контролю над виконанням умов угоди між сторонами створювалась тристороння комісія за участю представників гомінданівського уряду, КПК та амер. місії. Але вже навесні 1946 між ворогуючими сторонами відновились бойові дії, під час яких урядовим військам вдалося досягти значних успіхів. За посередництва Дж. Маршалла в червні 1946 було укладено нову угоду про припинення вогню. Водночас КПК відмовилась підтримати пропозицію Дж. Маршалла про надання амер. місії повноважень для здійснення остаточного арбітражу в питаннях, які не будуть розв'язані сторонами конфлікту в процесі переговорів. Невдовзі після укладення перемир'я було порушено. У жовтні 1946 переговори між представниками уряду та КПК за посередництва Дж. Маршалла поновились. 8.11.1946 знову було припинено бойові дії. У ході переговорів Дж. Маршалл запропонував політ. врегулювання на основі проведення Всекитайської національної асамблеї за участю всіх політ. сил країни та включення представників КПК до китайського коаліційного уряду. КПК не підтримала цю пропозицію, а в грудні 1946 фактично відмовилась від посередницьких послуг Дж. Маршалла в подальших переговорах із китайським урядом. Провал переговорів та активні партиз. дії сил КПК, численні диверсії на залізницях й автошляхах, що переривали трансп. зв'язок між різними частинами країни, спричинили відновлення широкомасштабних бойових дій між сторонами конфлікту. Після проведення Національної асамблеї без участі представників КПК та ухвалення нової китайської конституції в заяві від 7.01.1947 Дж. Маршалл висловив жаль з приводу невдачі місії з примирення Гоміндану

та КПК і залучення останньої до коаліційного уряду; його заява означала фактичне припинення М. м.

В.Ю. Константинов

Маршалла план — програма амер. допомоги для відновлення й розвитку економіки країн Зах. Європи після Другої світової війни; вперше була проголошена держсекретарем США Дж. Маршаллом у промові в Гарвардському ун-ті 5.06.1947. Вона включала стабілізацію соц.-екон. ситуації в Зах. Європі, нормалізацію екон. зв'язків; передбачала включення Зах. Німеччини в реалізацію плану, зміцнення впливу США в Зах. Європі. Спочатку М. п. пропонувався всім д-вам Європи, в т. ч. СРСР. Фактично це було спробою вивести з-під впливу Кремля країни Центр.-Схід. Європи, бо їхня участь у плані була можлива лише за відмови від орієнтації економіки на Радянський Союз. СРСР разом із Великою Британією та Францією взяв участь у нараді міністрів закорд. справ трьох д-ав 27.06-2.07.1947 в Парижі для консультацій з приводу М. п. У ході наради рад. делегація відкинула будь-які форми міжнар. контролю економіки СРСР і країн Схід. Європи, погоджуючись на пропозиції Дж. Маршалла лише у вигляді отримання амер. кредитів для повоєнної відбудови. Паризька нарада завершилася відмовою делегації СРСР брати участь у реалізації М. п.

Уряди Британії й Франції запросили всі европ. країни, за винятком Іспанії, взяти участь у Европ. екон. конференції, яка відбулась 12-15.07.1947 в Парижі. На конференції були присутні представники 16 европ. д-ав: Великої Британії, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Швеції, Норвегії, Данії, Австрії, Ірландії, Ісландії, Греції, Туреччини, Португалії, Швейцарії. 16.04.1948 ці д-ви уклали конвенцію про створення Організації европ. екон. співпраці, у завдання якої входило вироблення спільної програми відновлення Європи. 31.03.1948 Конгрес США ухвалив «Закон про економічну співпрацю», після чого почалась реалізація М. п. Закон передбачав виділення щорічно певної суми на відбудову Європи; на перший рік програми було асигновано 5,3 млрд. дол. Керувала реалізацією Плану Адміністрація екон. співпраці під керівництвом впливового амер. підприємця П. Хоффмана. Допомога надавалася з федер. бюджету США у вигляді безвідплатних субсидій і позик.

Заг. сума асигнувань за М. п. з квітня 1948 по грудень 1951 становила 11,821 млрд. дол., і ще 1,505 млрд. дол. довгострокових позик, які згодом були повернені. Основна частка припала на Велику Британію (3,2 млрд.), Францію (2,7 млрд.), Італію (1,5 млрд.) і Німеччину (1,4 млрд.). За допомогою М. п. економіка всіх країн-реципієнтів майже зрівнялась за основними параметрами з довоєнним рівнем, обсяг пром. вир-ва перевищив довоєнний на 15%. 30.12.1951 М. п. офіційно припинив своє існування та був замінений на «Закон про взаємне забезпечення безпеки» (прийнятий Конгресом США 10.10.1951).

В.Ю. Крушинський

Масарик (Masaryk) Томаш Гарріг (7.03.1850, Годонін, Моравія, Австрійська імп. — 14.09.1937, Лани, ЧСР) — чеський громад.-політ. і держ. діяч, перший Президент Чехословаччини. Закінчив гімназію у Брно (1869), Академічну гімназію у Відні (1872) і філос. ф-т Віденського ун-ту (1876); д-р філософії, професор (1878). Із 1882 — проф. Чеського ун-ту (Прага). 1883-91 видавав місячник «Атенеум», у якому вперше виклав власну програму розвитку чеської культури; 1890 створив ліберальну партію «Реалісти»; 1891 обраний до австр. рейхстагу, 1892 — до богемського ландтагу, виступав там з питань освіти й вимагав розширення автономії Чехії у складі Австро-Угорщини. 1894 склав із себе депутатські повноваження через розходження з керівництвом «Реалістів». Повернувшись до викладацької роботи, видавав ліберальний щомісячник «Наша доба»; пропагував ідею об'єднання чеського народу та набув широкої популярності як борець за рівноправність євреїв. У 1900 заснував Народну партію, програма якої включала вимоги рівності мов, розширення чеської автономії, союзу між чехами та словаками. 1907 знову обраний до парламенту, у дебатах 1908 обстоював право галицьких українців на вільний розвиток. Переобраний депутатом у 1913. У серпні 1914, після початку *Першої світової війни*, розпочав орг-цію руху за визволення Чехії й Словаччини з-під влади Габсбургів, емігрував до Франції та спільно з *Е. Бенешем* і словацьким астрономом М. Штефаником організував у Парижі Чеську (пізніше Чехословацьку) нац. раду. Був представником Ради в Лондоні, де йому вдалось добитись її визнання *Антантою* як повноважного представництва обох народів. Після проголошення

в Празі Чехословацької Республіки 21.12.1918 обраний її президентом; тричі переобирався на цю посаду — у 1920, 1927 та 1934. 14.12.1935 подав у відставку за станом здоров'я. Незважаючи на русофільські тенденції, із симпатією ставився до укр. нац.-визв. руху й *автономістсько-федералістського курсу Центральної Ради*. Під час перебування 1917-18 в Росії й Україні організував добровольчий легіон із чеських військовополонених, уклав угоду з Центральною Радою про його екстериторіальність, анулювану після підписання останньою *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918*. На підставі угоди з Угросинською радою в США (листопад 1918) добився включення Закарпаття до складу ЧСР. У 1920 — 1930-х підтримував діяльність укр. емігрантських груп у Празі й фінансував створені ними освітні та культурологічні заклади.

Твори: «Чеське питання» (1895), «Ян Гус» (1896), «Карел Гавличек» (1896), «Соціальне питання» (1898), «Філософські і соціологічні засади марксизму» (1898), «Росія і Європа» (1913), «Світо ва революція» (1930).
Р.А. Кривонос

Масарик (Masaryk) Ян Гарріг (14.09.1886, Прага — 10.03.1948, Прага) — чехословацький громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив Празький ун-т (1907). До *Першої світової війни* мешкав у США (Нью-Йорк), потім був призваний до австр.-угорської армії. Після проголошення 28.10.1918 незалежної Чехословацької Республіки (ЧСР) вступив на дип. службу. У 1919-22 — посланник ЧСР у США; у 1925-38 — посол ЧСР у Великій Британії, виступав за створення заг.-європ. системи *колективної безпеки*, проти політики «умиротворення» нацистської Німеччини. Пішов у відставку на знак протесту проти *Мюнхенської угоди 1938* й емігрував до США, де займався читанням лекцій. У 1940 призначений *Е. Бенешем* мін. зак. справ в екзильному уряді ЧСР у Лондоні. З 1941 — віце-прем'єр-міністр. Забезпечив *визнання де-юре* екзильного уряду з боку Великої Британії та США, підтримував політику тісної співпраці з СРСР у рамках *антигітлерівської коаліції*. З квітня 1945 — мін. зак. справ в уряді Національного фронту чехів і словаків. У 1946 і 1947 відвідав Москву в складі урядових делегацій. Під тиском Кремля змушений був відмовитись від участі ЧСР у *Маршалла плані* й укласти торг. угоду з СРСР на 1948-52, що поклала початок залежності чехословацької економіки від радянської. Напе-

редодні встановлення комуніст. диктатури 22-25.02.1948 отримав офіц. заяву від урядів США та Великої Британії про те, що ті реально не зможуть надати силовій підтримки демокр. силам у ЧСР. Невдовзі на знак протесту проти проведення масової чистки держ. органів від «контрреволюціонерів» наклав на себе руки.

В.І. Головченко

Масик Костянтин Іванович (9.06.1936, Волочеськ Хмельницької обл.) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Горьківський ін-т інженерів водного транспорту (1959). У 1959-60 — інженер-конструктор Київ. суднобудівного-судноремонтного заводу. 1960-81 — на комсомольській та парт. роботі: інструктор райкому ЛКСМ України, інструктор, заст. завідувача відділу Київ. обкому ЛКСМ України; з 1965 — 1-й секр. Київ. міському й обкому ЛКСМ України; з 1972 — 1-й секр. Дарницького райкому КПУ (Київ); у 1974-75 — інспектор ЦК КПУ. У 1976-80 — секретар, 2-й секр. Одеського обкому КПУ. 1981-86 та 1989-90 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР; 1986-87 — інспектор ЦК КПРС; 1987-89 — 1-й секр. Київ. міському КПУ. У 1990-91 — 1-й заст. Голови Ради Міністрів УРСР. У 1991-92 — 1-й віце-прем'єр-міністр України. У вересні 1992 — травні 1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Фінляндській Республіці, а також Надзвичайний і Повноважний Посол України у Королівстві Данія, Королівстві Норвегія та Королівстві Швеція за сумісництвом. З березня 2003 — радник Прем'єр-міністра України.

В.М. Матвієнко

Масованої відплати доктрина — зовн.-політ. й військ. стратегія США в сер. 1950-х, спрямована на стримування СРСР. Основні положення доктрини були викладені в меморандумі Ради національної безпеки США №162/2 і промові держсекретаря США *Дж. Ф. Даллеса* 12.01.1954. Головний наголос в оборонній стратегії робився на ядерну зброю, яка за статусом прирівнювалась до звичайної. Тому М. в. д. передбачала масоване використання ядерної зброї в разі конфлікту з СРСР, до якого США були готові вдатися миттєво, за власним вибором засобів і районів застосування. На поч. 1960-х М. в. д. була замінена *Гнучкого реагування стратегією*.

С.П. Галака

Масол Віталій Андрійович (14.11.1928, с. Олипівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.) —

укр. держ. діяч. У 1951 закін. Київ. політехн. ін-т; канд. техн. наук (1972). Упродовж 1951-72 працював на Новокраматорському машинобудівному заводі (Краматорськ): помічник майстра, майстер, нач. цеху, секр. парткому заводу, заст. гол. інженера, дир. підприємства, ген. директор об'єднання краматорських заводів важкого машинобудування. З 1972 — 1-й заст. голови Держплану УРСР. Із січня 1979 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР, голова Держплану УРСР. У липні 1987 — жовтні 1990 — Голова Ради Міністрів УРСР. У 1987-91 — чл. Політбюро ЦК КПУ; депутат ВР СРСР 10-11-го скликань, народний депутат СРСР (1989-91), депутат ВР УРСР 9-11-го скликань. Народний депутат України 1-3 скликань. 16.06.1994-4.04.1995 — Прем'єр-міністр України. Як глава уряду підписав Угоду між урядом України та урядом РФ про основні принципи торг.-екон. співробітництва (24.01.1995), Угоду між урядом РФ та урядом України про співробітництво прикордонних областей РФ та України (27.01.1995). Лауреат Держ. премії УРСР у галузі науки і техніки (1978). Нагороджений двома орденами Леніна, орденами Жовтневої рев-ції, князя Ярослава Мудрого V ст. (1998), IV ст. (2003), Почесною грамотою КМ України (1998).

Твори: «Економіка УРСР в єдиному народногосподарському комплексі країни» (1981), «Втрачений шанс: небезсторонні роздуми экс-прем'єра України про те, що відбувалося в колишньому Радянському Союзі» (1993).

Л.В. Губерський

Матвеев Артамон Сергійович (1625, Москва — 25.05.1682, Москва) — рос. держ. і військ. діяч, дипломат, боярин (з 1674). Нар. в сім'ї дяка. У 13-річному віці був узятий до царського палацу «в життя» і виховувався разом з *Олексієм Михайловичем*, зі сходженням якого на престол почав виконувати відповідальні доручення. У травні 1653 разом з І. Фомініним вів переговори з урядом *Б. Хмельницького*. Згодом у складі моск. посольства *В. Бутурліна* взяв участь у Переяславській раді 8.01.1654, того ж року брав участь у переговорах із литовськими послами про повернення Росії Смоленська. 1655 в чині полковника командував стрільцями, які спільно з укр. армією здійснили похід на Кам'янець-Подільський і Львів. 1656-57 вів переговори в Польщі й Литві щодо обрання Олексія Михайловича королем Речі Посполитої та з гетьманом *І. Виговським* про урегулювання конфліктної ситуації в Півд. Білорусі. У березні 1669 разом із

боярином Г. Ромодановським був присутній при обранні *Д. Многогрішного* гетьманом Лівобережної України та укладенні *Глухівських статей 1669*. Повернувшись до Москви, очолив *Малоросійський приказ* і водночас із 1671 — *Посольський наказ*. Відіграв головну роль у формуванні моск. політики щодо Гетьманщини. Основним завданням моск. *зовнішньої політики* вважав повне приєднання України до Росії й для його вирішення вважав за можливе тимчасово відмовитись від б-би зі Швецією за Балтійське узбережжя. У 1672 уклав із польськими послами, що прибули до Москви, угоду, яка закріплювала за нею Київ. Після смерті в 1676 царя Олексія Михайловича, одруженого з племінницею М. Н. Нарішкіною, потрапив в опалу і був засланий. Із вступом на престол *Петра I* повернувся до Москви; загинув під час стрілецького повстання в травні 1682. М. зробив помітний внесок у поширення в Росії істор. і геогр. знань, був автором низки істор. творів, організував перший придворний театр.

Н.Ф. Сербіна

Матушевський Федір Павлович (21.06.1869, Сміла Черкаського повіту Київської губернії — 21.10.1919, Афіни) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат. Нар. в сім'ї священика. Закінчив Київ. дух. семінарію та юрид. ф-т Дерптського (Тартуського) ун-ту (1904), де організував укр. студ. громаду. Повернувшись до Києва, редагував першу в Наддніпрянщині укр. щоденну газету «Громадська думка» (1906), потім «Раду», часопис «Нова громада»; був секретарем редакції «Київської старовини»; належав до керівництва Української радикальної й Української радикально-демократичної (УРДП) партій; 1908 увійшов до ради Товариства укр. поступовців. 1915 — чл. укр. комітету допомоги жертвам рос. політики в Галичині; 1916-17 — уповноважений к-ту Півд.-Зах. фронту Всеросійського союзу міст. Після Лютневої рев-ції 1917 виступив співзасновником Центр. Ради й представляв у ній УРДП (з червня 1917 — УПСФ), чл. президії та скарбник Союзу автономістів-федералістів. У січні 1919 призначений головою Української дип. місії до Греції.

Твори: «Із щоденника українського посла» (1939).

В.І. Головченко

Матюшенко Борис Павлович (2.11.1883, Петербург — 25.03.1944, Прага) — укр. громад.-

політ. діяч і дипломат. Нар. в сім'ї офіцера рос. армії, закінчив мед. ф-т Ун-ту Св. Володимира в Києві (1909). Працював лікарем у Києві, водночас очолював Київську Вільну громаду РУП (1903) і був активістом УСДРП. 1917 представляв у Малій раді фракцію УСДРП, очолював Головну медично-санітарну управу при Ген. Секретаріаті. За гетьманату *П. Скоропадського* — товариш міністра народного здоров'я та опікування. У січні 1919 призначений від УСДРП до складу Надзвичайної дип. місії УНР на Паризьку мирну конференцію, виконував обов'язки радника; водночас 1919-21 — голова Закордонного бюро Українського Червоного Хреста. З грудня 1921 мешкав у Празі. Працював професором кафедри гігієни Українського вільного ун-ту. Засновник і голова Співки укр. лікарів у ЧСР, редагував її орган — журнал «Український медичний вісник» (1923-25). Був співредактором «Латинсько-українського медичного словника» (1926). З 1931 — дійсний член НТШ.

В.І. Головченко

Маунтбеттен (Mountbatten) Луїс (Ерл) (25.06.1900, Віндзор — 27.08.1979, графство Слігоу, Ірландія) — брит. держ. і військ. діяч, онук королеви Вікторії та кузен короля Георга V. Освіту здобув в аристократичній школі Осборн і Дартмаутському королівському військ.-мор. коледжі (1913-16). Під час *Першої світової війни* служив офіцером на флоті. Після початку *Другої світової війни* 27.10.1941 призначений командиром десантних операцій, зазнав критики за великі втрати серед союзників в атаці на Дьєпп (серпень 1942). У 1943 отримав звання віце-адмірала, генерал-лейтенанта, маршала авіації. Із жовтня 1943 — головкомандувач брит. військ у Півд.-Схід. Азії; гол. зусилля спрямував на повернення Бірми та Сінгапуру. 1945 — віконт, 1947 — граф. У 1947-48 як останній віце-король і генерал-губернатор Брит. Індії здійснював контроль за деколонізацією Індостану та створенням на його території двох д-ав — Індії й Пакистану. 1952-55 — 4-й лорд адміралтейства та командувач Середземноморським флотом Великої Британії; 1955-59 — 1-й лорд адміралтейства (військ.-мор. міністр); 1959-65 — нач. Штабу оборони Великої Британії. Загинув від вибуху бомби, підкладеної на борт його яхти Ірландською Республіканською Армією (ІРА).

Р.А.Кривонос

Махатхір (Mahathir) Мохамад (1925, Алор Сетар, шт. Кедах, Британська Малайя) — малайзійський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Медичний коледж короля Едварда VII у Сінгапурі (1954), практикував у рідному місті. У студ. роки захопився політ. діяльністю і в 1946 вступив в Об'єднану малайську нац. орг-цію (ОМНО). У 1964 був обраний до парламенту від ОМНО, але 1969 виключений з партії за критику прем'єр-міністра країни *Абдул Рахман Путра*. Під час свого «вигнання» написав книгу «Малайська дилема», у якій підкреслив нерівноправність малайців у країні, що залишилась у спадок від колоніального періоду, та їхнє небажання змінювати ситуацію на краще й удосконалюватись. Книга набула широкого розголосу, її автора поновили 1974 в ОМНО та дозволили йому очолити міністерство освіти. 16.07.1981-31.10.2003 — Прем'єр-міністр Федерації Малайзія. Серед головних здобутків М.: перетворення Малайзії на нову індустріальну країну; здійснення широких освітніх програм; створення технол. зон; «позитивна» дискримінація малайців, що дозволила їм перерозподілити екон. багатства країни на свою користь; реалізація мегапроектів — будівництво найвищих у світі хмарочосів «Петронас твін тауерс» та найдорожчого в Азії аеропорту «Куала-Лумпура», адмін. столиці Путраджайї, створення автомобільної промисловості Малайзії та будівництво найкращої у світі траси «Формула — І». У жовтні 2003 на 10-й сесії *Організації ісламської конференції (ОІК)* обраний її головою.

Твори: «Киньте виклик» (1986), «Регіоналізація, глобалізм та сфери впливів» (1989), «Голос Азії» (1995), «Європа та ісламський світ: виправляючи сприйняття, шляхом до порозуміння» (1998), «Шлях уперед» (1998), «Нова справа для Азії» (1999).

П.М. Ігнат'єв

Мацієвич Кость Андріанович (18.05.1874, с. Деремезна Васильківського повіту Київ. губернії — 2.04.1942, Подєбради, ЧСР) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат, вчений-агроном. Закінчив агрономічний ф-т Новоолександрівського с.-г. ін-ту в Пулавах (сучас. Польща). 1899-1901 — вчений секретар Полтавського с.-г. товариства, у 1901-05 — губернський агроном Саратовського земства. Упродовж 1907-15 працював у Харківському с.-г. товаристві, редагував часописи «Хлібороб» (1907-18) та «Агрономический журнал». У 1915-17 — професор Вищих с.-г. жіночих курсів у Петербурзі. У 1917

повернувся до Києва, був обраний до складу Центральної Ради та Малої ради. 21.08.1917 призначений заст. ген. секретаря земельних справ М. Савченка-Більського. Розробив проект земельної реформи в Україні, викладав с.-г. економіку у вузах, редагував «Вісник громадської агрономії», брав активну участь в орг-ції с.-г. кооперації. Вступив до Української партії соціалістів-федералістів і на її з'їзді в середині травня 1918 був обраний до Головного комітету. У січні — лютому 1919 входив до складу дип. місії *А. Марголіна*, що вела в Одесі *українсько-антантівські переговори 1919*, наполягав на жорсткому курсі щодо рад. Росії з метою призупинення агресії Червоної армії. 13.02.1919 призначений мін. закл. справ центристського кабінету *С. Остапенка*. Вирізнявся проантантівськими симпатіями та принципово негативною позицією щодо мирних переговорів із Кремлем. Під тиском д-ав *Антанти* від імені Директорії наприкінці лютого 1919 зобов'язався тісно співпрацювати з добровольчою армією *А. Денікіна* у б-бі проти більшовиків. Крах проантантівської зовн.-політ. лінії *С. Остапенка* й *М. (Антанта не підтримала Директорію та була змушена евакуювати свої війська з Півн. Причорномор'я)* призвів до відставки 9.04.1919 усього складу уряду, хоча до 25.04.1919 *М.* продовжував виконувати свої обов'язки на правах тимчасового керуючого МЗС. Потім був призначений головою Української дип. місії в Румунії, де перебував до кінця 1923. Домагався реальної військ.-політ. допомоги Бухареста в б-бі проти більшовиків, зокрема дозволу на постачання зброї та спорядження армії УНР та формування укр. дивізії, але безуспішно. Після закриття дип. місії УНР переїхав до Чехословаччини і як професор Української госп. академії в Подєбрадах викладав агрономію. Брав участь у громад.-політ. житті укр. еміграції, був членом Української радикально-демократичної партії та президентом Українського демокр. союзу в Празі.

Твори: «Головні принципи земельної реформи на Україні» (1917); «Сільськогосподарська політика СРСР в світлі сучасної кризи» (1931); «Колективізація селянських господарств на Україні» (1936) та ін. *В.М. Матвієнко*

Мацулевич (Matsulevich) Тійт (27.09.1958, Таллінн) — естонський дипломат і журналіст. Закінчив ф-т журналістики Тартуського держ. ун-ту (1982), навчався в гамбурзькій Школі

журналістики (1990), Школі Акселя Шпрінгера (Гамбург) і на курсах Тугласького товариства (Фінляндія, 1991). У 1982-91 — асистент, викладач на кафедрі журналістики Тартуського ун-ту, водночас у 1988-91 — керівник відділу зв'язків з громадськістю і гол. редактор шоквартальника «Університет» Тартуського ун-ту. У 1991-96 — посол Естонії у ФРН і за сумісництвом у 1993-96 — посол Естонії у Ватикані. У 1996-99 — Надзвичайний і Повноважний Посол Естонської Республіки в Україні.

В.І. Головченко

Мацуока (Matsuoka) Йосуке (03.1880, префектура Ямагучі, Японія — 06.1946, Токіо) — япон. держ. діяч і дипломат. Освіту здобув у США в Ун-ті Орегону. Працював у дип. представництвах Японії в Китаї, Бельгії, Росії, США, був секретарем МЗС і прем'єр-міністра Японії, членом япон. делегації на *Парижській мирній конференції 1919-20*. З 1921 почав працювати в компанії Південно-маньчжурської залізниці. 1932-33 — глава япон. делегації в *Лізі Націй*. Зарекомендував себе крайнім націоналістом і прибічником силових методів розв'язання міжнар. проблем. Здійснив вихід Японії з Ліги Націй 1933 у відповідь на гостру критику зазіхань Токіо на Китай. У липні 1940 — липні 1941 — мін. зак. справ Японії. Сприяв зближенню Токіо з нацистською Німеччиною й укладенню *Потрійного пакту 1940*, але водночас підписав 5-річний *радянсько-японський пакт про ненапад 1941*. Після нападу нацистської Німеччини на СРСР пішов у відставку, що не врятувало його від *Токійського процесу 1946-48*, під час слухань якого помер.

П.М. Ігнат'єв

Мбекі (Mbeki) Табо Мвуелва (18.06.1942, Іду-тіва, Транскей, ПАС) — півд.-африк. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив середню школу Св. Джонса в Уматі (1959), навчався на заочному відділенні екон. ф-ту Лондонського ун-ту (1961-62). Спеціаліст економіки Ун-ту в Сусексі (1966), почесний д-р Ун-ту «Ренд африкаанс» (17.09.1999) і Ун-ту Глазго (19.05.2000). 1956 вступив до Молодіжної Ліги Африканського нац. конгресу (АНК). Організував масові протести проти створення расистської ПАР. 1962 рішенням АНК емігрував до Танганьїки і Великої Британії для продовження навчання. 1967-70 — співробітник офісу АНК у Лондоні. Проїшов військ. підготовку в СРСР. 1971 — помічник секр. Револуційної ради АНК

у Лусаці. 1973-74 займався консолідацією опозиційних півд.-африк. структур у Ботсвані, сприяв відкриттю там офісу АНК і 1974 представляв АНК у Свaziленді. З 1975 — чл. Національного виконавчого к-ту АНК; 1976-78 — представник АНК у Нігерії; 1978-84 — політ. секретар адміністрації президента АНК; 1984-89 — дир. Департаменту інформації й публічної діяльності, водночас з 1985 — секр. президента АНК, чл. політ. та військ. ради. 1989-90 очолював делегацію АНК на переговорах із урядом *Ф. де Клерка*, які призвели до звільнення політв'язнів і досягнення домовленості щодо демонтажу системи *апартеїду*. З 1993 — голова АНК, 1994-99 — представник Президента ПАР *Н. Манделі* в уряді. З 14.06.1999 — Президент ПАР. 27.04.2004 приведений до присяги на другий термін після одноголосного переобрання Національною асамблеєю. Співініціатор реформування *Організації африканської єдності (ОАЄ)* в *Африканський Союз* і його перший голова в липні 2002 — липні 2003.

В.І. Головченко

М'Боу (M'Bow) Амаду Махтар (1921) — сенегальський держ. діяч і дипломат. У 1957-58 — міністр нац. освіти й культури Сенегалу; 1958-66 — на викладацькій роботі; 1966-68 — міністр нац. освіти; 1968-70 — міністр у справах культури та молоді. Водночас із 1966 — чл. Виконкому *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)*, голова групи африк. держав-членів ЮНЕСКО і «*Групи 77*». У 1970-74 — заст. ген. директора ЮНЕСКО з питань освіти. 15.11.1974-14.11.1987 — ген. директор ЮНЕСКО. Відзначався авторитарним стилем керівництва й збільшенням витрат на соц. проекти та адміністрацію в паризьких установах орг-ції. Активно підтримував ініціативу країн, що розвиваються, про запровадження «Нового світового інформаційного і комунікаційного порядку», що передбачав встановлення контролю нац. урядів над діяльністю журналістів. США (1984) і Велика Британія (1985) вийшли з ЮНЕСКО на знак протесту проти антизахідних тенденцій у її діяльності. Почесний доктор низки університетів, у т. ч. Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1982).

В.І. Головченко

МДП книжка — супроводжувальний документ, що використовується при перевезенні вантажів від митного місця відправлення до митного

місця призначення з дотриманням процедури МДП, встановленої Митною конвенцією про міжнар. перевезення вантажів із застосуванням МДП к. 1975. МДП к. видаються певними об'єднаннями договірних д-ав. Вимоги до зовн. виду МДП к. та її заповнення викладені в додатку №1 до Конвенції. Згідно зі ст.ст. 4, 5, 6 Конвенції вантажі, що перевозяться з відп. чином оформленою МДП к., звільняються від сплати депозиту ввізного та вивізного мита та зборів на проміжних митницях і, як правило, не підлягають митному огляду на шляху пересування.

О.М. Григоров

Медведев Юхим Григорович (1.04.1886, Бахмут Катеринославської губернії (тепер – Артемівськ Донецької обл.) – 11.05.1938, Москва) – укр. громад.-політ. діяч. Нар. в сім'ї робітника-шахтаря, закінчив земське й ремісниче уч-ща, отримав середню освіту, спеціальність електротехніка. Працював на заводах Бахмута, Костянтинівки, Катеринослава. 1904–08 – чл. РСДРП, у 1917 вступив до УСДРП. З листопада 1917 – чл. Харківської ради робітничих і солдатських депутатів і член виконкому ради за списком РСДРП(б). На 1-у Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові (1917, грудень) як представник лівої групи УСДРП обраний членом, а 15(28).12.1917 – головою ЦВК рад України. У січні – лютому 1918 – голова делегації рад. УНР на *Брестських мирних переговорах 1917-18*. 28.01.1918 поставив свій підпис під заявою голови рос. делегації на переговорах *Л. Троцького* про відмову укласти мир. На 2-у з'їзді рад у Катеринославі (17-19.03.1918) знову обраний до складу ЦВК рад України. Закликав утворити з представників Української Центральної Ради і ЦВК рад України спільне бюро для скликання 3-го Всеукраїнського з'їзду рад. На 1-у з'їзді КП(б)У (1918, липень) разом із 225 лівими еседеками вступив до КП(б)У. Із серпня 1919 – в УКП (боротьбистів), у травні – липні 1920 – знову в КП(б)У, звідки влітку чи восени 1920 вийшов через несприйняття більшовицької політики щодо України. З поч. 1920-х – на госп. роботі, з 1935 – персональний пенсіонер респ. значення. 28.01.1938 – заарештований і безпідставно звинувачений в участі в «контрреволюційній військово-терористичній організації та здійсненні антирадянської діяльності». 11.05.1938 засуджений до розстрілу. 22.11.1957 – повністю реабілітований.

М.С. Дорошко

Медведчук Віктор Володимирович (7.08.1954, с. Почет Абаканського р-ну Краснояр. краю, Росія) – укр. громад.-політ. та держ. діяч, правознавець. У 1978 закін. юрид. ф-т Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка; доктор юрид. наук (1997), академік Академії прав. наук України (2000). Працював у Київ. міській колегії адвокатів; з 1989 – зав. юрид. консультації Шевченківського р-ну м. Києва; з 1991 – президент Спільки адвокатів України; з 1994 – голова Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури при КМ України; з 1996 – радник Президента України з питань податкової політики. Член Координаційного к-ту з б-би з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України, Вищої екон. ради при Президентові України, Держ. комісії з проведення в Україні адмін. реформи, Координаційної ради з питань судово-прав. реформи, Палати незалежних експертів з питань інозем. інвестицій при Президентові України, Вищої Ради юстиції України. Голова Нац. ради з питань молодіжної політики при Президентові України. Народний депутат України 2-3-го скликань. З липня 1998 – заст. Голови, а з лютого 2000 до грудня 2001 – 1-й заст. Голови ВР України. У березні 2002 обраний народним депутатом України 4-го скликання. 13.05-12.06.2002 – голова фракції СДПУ(О) у ВР України. З 12.06.2002 – глава Адміністрації Президента України. З червня 2002 – чл. Ради нац. безпеки і оборони України (РНБОУ), голова Орг. к-ту з проведення Року України в РФ, голова Комісії держ. нагород та геральдики. Досліджує проблеми конституційного права, теорії д-ви і права, кримінально-процесуального права, розвитку інституту адвокатури. Заслужений юрист України (1992). Нагороджений орденами «За заслуги» III ст. (1996); II ст. (1998); I ст. (2000); князя Ярослава Мудрого V ст. (2004).

Твори: автор бл. 150 наук. і наук.-публіцистичних праць, зокрема: «Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування» (1996), «Сучасна українська національна ідея і питання державотворення» (1997), «Адвокатура: історія і сучасність» (1997, у співавт.), «Україна: актуальні питання розвитку суспільства, держави і права» (1999), «Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива» (2000).

Л.В. Губерський

Медіа-дипломатія – ведення зовнішньої політики д-ви шляхом використання ЗМК для впливу на зарубіжну громад. думку. Поняття виникло в сер. 1970-х та увійшло в політ.

та наук. обіг у зв'язку з широким використанням традиційних (преса, радіо, ефірне телебачення) й нових (кабельне та супутникове телебачення, відео, факси, телексі тощо) ЗМК в дип. практиці, зростанням їх ролі у виробленні зовн.-політ. рішень. Особливу роль у розвитку М.-д. відіграла перша глобальна телевізійна мережа новин CNN (Cable News Network), що з початку функціонування у 1980 здійснювала прямі репортажі з місця подій з усього світу в майже невідредагованому форматі; це зробило її репортажі одним із суттєвих джерел інформації для держ. діячів, особливо в періоди політ. криз, збройних конфліктів, стихійних лих тощо. ЗМК часто випереджають офіц. дип. канали інформації, залишаючи керівництву д-ав обмаль часу на вироблення офіц. позиції, використовуються як засіб оприлюднення політ. послань, що перетворює їх на специфічну форму дип. спілкування у практиці *міжнародних відносин*.

О.В. Зернецька

Медісон (Madison) Джеймс (16.03.1751, Порт-Конуей, шт. Вірджинія — 28.06.1836, Монпельє, шт. Вірджинія) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, 4-й Президент США (4.03.1809–4.03.1817). Нар. в сім'ї багатого плантатора. Закінчив Принстонський коледж (1771). 1776 став членом Конституційного конвенту Вірджинії; брав участь у підготовці конституції штату. У 1780–83 і 1787–88 — делегат *Континентального конгресу*, найактивніший учасник Конституційного конвенту 1787 у Філадельфії, який прийняв Конституцію США, добиваючись ратифікації Конституції штатами. Став одним з авторів «Федераліста». У 1789–97 — чл. Палати представників. 1789 ініціював прийняття Білля про права й перших законів про федеральні міністерства. У 1801–09 — *державний секретар США* в адміністрації Т. Джефферсона. Сприяв *Луїзіани купівлі*. У 1808 обраний Президентом США, а в 1812 був переобраний на 2-й термін. Політ. курс М. був гол. ч. продовженням джефферсоновської демократії. Як глава д-ви втягнув США у безуспішну *американсько-англійську війну 1812–14*. З 1817 жив у своєму маєтку Монпельє, брав участь у заснуванні Віргінського ун-ту та в діяльності Американського колонізаційного товариства. 1829–30 — чл. Конституційного конвенту Вірджинії. Визнаний майстер політ. компромісів, знавець і теоретик міжнар. й конституційного права, політ. мислитель.

Б.М. Гончар

Меїр (Meir, уроджена Мабович, у шлюбі Мейерсон) Голда (3.05.1898, Київ — 8.12.1978, Єрусалим) — ізраїльський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї ремісника. Закінчила пед. коледж у Мілуокі (шт. Вісконсін, США), де мешкала з родиною у 1906–21. З 1915 — чл. «Поалей-Ціон» (Єврейської СДРП). Після переїзду до Палестини активно включилась у кібуцький (кооперативний) рух. З 1924 — чл. жіночої робітничої ради Гістадруту (Загальної федерації праці Ізраїлю), з 1934 — секр. виконкому цієї профспілки. У 1946 очолила політ. відділ Єврейського агентства, займалась збором коштів серед євр. діаспори для майбутньої д-ви, намагалась налагодити контакти з поміркованими арабськими лідерами, зокрема йорданським королем Абдаллахом I. У червні 1948 отримала призначення послом Держави Ізраїль до СРСР (виконувала обов'язки впродовж 7 місяців). У 1949–56 — міністр праці й держ. страхування. 1956–66 — мін. зак. справ і постійний представник Ізраїлю в *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. Ініціювала політику налагодження дружніх відносин та співпраці з країнами Африки й Лат. Америки, водночас наполягаючи на тіснішому зближенні зі США. У 1966–68 — ген. секретар правлячої Партії робітників Ізраїлю. 17.03.1969–3.06.1974 — Прем'єр-міністр Держави Ізраїль. Вміло поєднувала персональну дипломатію з широким використанням мас-медіа. Поряд із висловленням згоди з планом мирного урегулювання, запропонованим держсекретарем США В. Роджерсом та укладенням 7.08.1970 ізраїльсько-єгипетської угоди про перемир'я з недовірою поставилась до початкових мирних ініціатив А. Садата й виявила твердість під час *арабо-ізраїльської війни 1973*, особисто забезпечивши налагодження амер. «повітряного мосту» зброї та боєприпасів. Хоча парл. слідча комісія звільнила М. від прямої відповідальності за непередготованість Ізраїлю до зазначеного конфлікту, під тиском громад. думки вона подала у відставку й залишила публічне життя. З 1976 — почесний голова Соцінтерну. У листопаді 1977 у кнесеті вітала виступ А. Садата з пропозицією миру.

Спогади: «Дім мого батька» (1972), «Мое життя» (1975).

В.І. Головаченко

Мейджор (Major) Джон (29.03.1943, Лондон) — брит. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в робітничій сім'ї. Змушений був залишити

школу у 16 років. Зробив відносно успішну кар'єру в банківській справі. У 1968 вступив до Консервативної партії. У 1979 обраний до палати громад, 1983 став помічником *М. Тетчер* у парламенті, 1987 призначений гол. секретарем мін-ва фінансів (розпорядником бюджету). 1989 — держ. секретар у закорд. справах та у справах Співдружності, активно підтримував поглиблення євроінтеграції. 1989-90 — міністр фінансів. Коли 22.11.1990 *М. Тетчер* відійшла від керівництва Консервативною партією, був обраний її наступником. 28.11.1990-2.05.1997 — Прем'єр-міністр Великої Британії. Відрядженням 45 тис. військовослужбовців для участі у війні у *Перській затоці 1990-91* сприяв зміцненню позицій уряду й забезпечив перемогу консерваторів на парл. виборах 9.04.1992 (42,8% голосів). У 1993 започаткував мирний політ. діалог з Ірландською респ. армією, що увінчався припиненням нею вогню 31.08.1994 (до лютого 1996). У цілому не виділявся помітними зовн.-політ. ініціативами, зосередившись на подоланні екон. рецесії 1990-93. Під час візиту до Великої Британії 9-12.02.1993 Президента України *Л. Кравчука* підписав *українсько-британський договір про принципи відносин і співробітництво 1993*. Як лідер країни-депозитарію *ДНЯЗ* погодився надати гарантії безпеки Україні. 18.04.1996 відвідав з офіц. візитом Київ, уклав угоди про арешт і конфіскацію прибутків та знярядь, пов'язаних із злочинною діяльністю, та про надання взаємодопомоги в б-бі з незаконним обігом наркотиків. Після поразки консерваторів від неолейбористів *Е. Блера* на парл. виборах 1.05.1997 з найгіршим результатом за останні 90 років (25,7% депутатських мандатів) подав у відставку з посади лідера Консервативної партії.

В.І. Головаченко

Меленевський Мар'ян Мар'янович (1878, с. Федюківка Таращанського повіту Київської губернії — 1938) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат. Нар. в шляхетській сім'ї. Закінчив 2-у Київську гімназію (1896). Навчався в Ново-Олександрівському ін-ті с. г-ва і лісництва, 1898 виключений за участь у студ. рев. русі. 1900-02 — на засланні. 1903 вступив до РУП, входив до її Закордонного комітету й редакції партійних видань. 1905-08 — чл. керівництва «Українського соціал-демократичного союзу Співки РСДРП»; 1912 перейшов до УСДРП. З початком *Першої світової війни* приєднався

до *Союзу визволення України*, очолив його інформ.-політ. представництво у Стамбулі. Забезпечив оприлюднення 24.11.1914 декларації міністра внутр. справ Туреччини Талаат бея з укр. питання, що передбачала підтримку Османською імп. справи відновлення незалежної укр. д-ви після розгрому Російської імп. 1915 створив у Софії осередок «Української соціал-демократії». Під час *Української революції 1917-20* надавав дип. послуги нац. урядам, зокрема 1919-20 був радником дип. місії УНР у Великій Британії, але в сер. 1920-х перейшов на радянськo-фільські позиції й повернувся до УСРР. Працював у Держплані. Був репресований.

В.І. Головаченко

Меморандум (з лат. memorandum — для запам'ятовування) — різновид *дипломатичного листування*. М. може бути самостійним док-том чи додатком до *ноти вербальної* або особистої. В останньому випадку він розвиває та обґрунтовує зміст ноти. Відмітна риса М. — детальний виклад фактичної чи юрид. сторони певного питання. Інколи М. доцільно супроводжувати короткою пояснювальною нотою. У сучас. практиці зростає кількість М., які направляються від одного уряду іншому або представляються на міжнар. нарадах, в *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* з основних питань *міжнародних відносин*. М., вручений особисто або надісланий з кур'єром як самостійний документ, друкується на відп. бланку МЗС або закорд. установи, не містить звернення й компліменту. Адреса та вихідний номер не вказуються. Під текстом вказуються місце і дата відправлення, печатка не проставляється.

Т.І. Шинкаренко

Меморандум взаєморозуміння (меморандум розуміння) — двостороння або багатостороння міжнар. угода, що може укладатися з широкого кола питань: політ., фінанс., торг., оборонних, пром. кооперації, співробітництва в аерокосм. сфері тощо. Як правило, означена форма *договору міжнародного* не передбачає ратифікації та реєстрації в *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, повідомлення про досягнуту угоду в ЗМІ. М. в. за згодою сторін може бути доповнений іншими статтями. Документ зазвичай набуває чинності з моменту підписання. М. в. може бути продовженням раніше укладених угод, їхньою конкретизацією, уточненням або розвитком.

Т.І. Шинкаренко

Меморандум про гарантії безпеки України 1994 — політ. документ, підписаний 5.12.1994 президентами США (*В. Клінтон*), Російської Федерації (*Б. Єльцин*), України (*Л. Кучма*) та Прем'єр-міністром Великої Британії (*Дж. Мейджор*) на *Будапештському саміті НБСЕ 1994*, у якому фіксувались зобов'язання ядерних держав щодо нац. безпеки України відповідно до заг.-визнаних міжнародного права принципів. Укладення меморандуму було ініційоване Києвом як необхідна умова завершення ядерного роззброєння України після оприлюднення *Тристоронньої угоди президентів України, США та Росії 1994* і пов'язувалось із набуттям чинності Закону про приєднання України до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* від 16.11.1994 (п. 6). У ноті МЗС Великої Британії від 4.02.1994 було підтверджено брит. стороною гарантії безпеки України, а також готовність надати техн. допомогу для демонтажу ядерної зброї. 4.03.1994 Україна розпочала передачу перших 60 ядерних боеголовок до Росії для розукомплектування й утилізації, а 10.05.1994 було підписано укр.-рос. урядову домовленість про реалізацію Тристоронньої угоди, що передбачала поставки Росією Україні твелів (тепловиділяючих елементів для АЕС) й співробітництво в обслуговуванні й ліквідації ядерних боезарядів на території України до закінчення їх вивезення. Після отримання в ході держ. візиту Президента України до США 19-23.11.1994 згоди адміністрації В. Клінтона на оприлюднення гарантій Україні в публічній формі було вирішено доповнити його заявою Л. Кучми з підтвердженням зобов'язання України приєднатись до ДНЯЗ як без'ядерна держава. Тому 5.12.1994 під час Будапештського саміту відбувся обмін ратифікаційними грамотами *американсько-російського договору про скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1991*, а док-ти про приєднання України до ДНЯЗ були передані Л. Кучмою керівникам країн-депозитаріїв. Того ж дня в односторонньому порядку Францією й КНР були надані гарантії безпеки України.

У меморандумі підтверджувались зобов'язання США, Росії й Великої Британії «згідно з принципами *Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975* поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України» (п. 1); «утримуватися від загрози силою чи її використання проти територ.

цілісності чи політ. незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі *Статутом ООН*» (п. 2), та «утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету» (п. 3). Крім зазначених *негативних гарантій* безпеки в меморандумі містилися й *позитивні гарантії*: ядерні держави зобов'язалися «домогатися негайних дій з боку *Ради Безпеки ООН* із метою надання допомоги Україні... в разі, якщо Україна стане жертвою *агресії акту* або об'єктом погрози *агресією* з використанням ядерної зброї» (п. 4) та погодились «проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань» (п. 6). Меморандум набув чинності з моменту підписання.

В.І. Головенко

Менгісту Хайле Маріам (Mengistu Haile Mariam) (1941, провінція Кефа) — ефіопський держ. і військ. діяч. Нар. в сім'ї військовослужбовця. Закінчив Військову академію в Холеті (сучас. Геннет, провінція Шоа), курси перепідготовки у Форт-Лівенроті (1970, США, шт. Канзас), вивчав економіку в Мерілендському й Аддис-Абебському ун-тах. З 1970 — командир 3-го дивізіону на кордоні із Сомалі, майор, активний учасник підпільного антимоноархічного руху. 12.09.1974 як голова Координаційного комітету збройних сил, поліції й територ. армії очолив безкровний держ. переворот і усунення від влади імп. *Хайле Селассіє I*. 17-28.11.1974 і 11.02.1977-10.09.1987 — голова Тимчасової військ. адмін. ради Соціалістичної Ефіопії, 10.09.1987-21.05.1991 — Президент Народної Демократичної Республіки Ефіопія та головнокомандувач Революційної армії. З 1979 — голова Комісії з орг-ції Партії трудящих Ефіопії, з 1984 — ген. секретар ЦК Робітничої партії Ефіопії. У *зовнішній політиці* послідовно орієнтувався на СРСР і Кубу, що надали військ. й матеріал.-техн. допомогу (в сер. 1980-х — 3 млрд. дол. на рік) в б-бі із сомалійським режимом *М.С. Барре* й сепаратистськими рухами в Еритреї. 20.11.1978 уклав Договір про дружбу та співробітництво з СРСР. В умовах екон. катастрофи, спричиненої комуніст. експериментами й засухою, 5.05.1990 відмовився від маркс.-ленінської ідеології, але в травні 1991

змушений був рятуватися втечею до Зімбабве перед загрозою взяття столиці військами опозиційного Революційно-демократичного фронту ефіопських народів. У 1994 в Аддис-Абебі почався заочний процес у справі здійснюваного М. *геноциду* щодо народів Ефіопії.

В.І. Головченко

Менглі Герей I (1445, Чуфут-Кале, Крим — 1515, с. Салачик поблизу Чуфут-Кале) — кримськотатарський держ. діяч, шостий син засновника Кримського ханату *Гаджі Герейя*. Виховувався і навчався в генуезькій Кафі (Феодосії). 1467, 1469-75 і 1478-1515 — правитель кримськотатарської д-ви. У б-бі за владу спершу спирався на підтримку генуезьких колоній, а після османського завоювання Південного узбережжя Криму й ув'язнення у Стамбулі 1475-78 в умовах васальної залежності від Туреччини встановив військ.-політ. союз з *Іваном III* (той у дип. листуванні називав кримського правителя «царем», що було рівнозначно звертанням до монгольського великого хана), спрямований проти Золотої Орди та Великого князівства Литовського й Руського. Започаткував практику систематичних походів на підвладні Литві й Польщі укр. землі, що сприяло розвитку работорівлі та припливу до Криму кочівників із Поволжя та Приуралля. Після завоювання золотоординської столиці Сарая 1502 оголосив Кримський улус ханатом, а рід нащадків Гаджі Герейя — новою династією.

В.І. Головченко

Мендес-Франс (Mendès-France) П'єр (11.01.1907, Париж — 18.10.1982, Париж) — франц. держ. діяч й економіст. У 1932-40, 1945-58 і 1967-68 — депутат Національних зборів. У 1938 — держ. секретар Франції з фінансів. У 1942-43 брав активну участь у б-бі з нацистами в лавах збройних сил «*Вільної Франції*». У 1943-44 — комісар Французького к-ту нац. визволення з фінанс. питань; був керівником франц. делегації на Бреттон-Вудській конференції 1944. У 1944-45 — міністр нац. економіки Франції; у 1946-58 — заст. голови *Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР)*; у 1947-58 — чл. ради директорів *Міжнародний валютний фонд (МВФ)*, водночас у 1947-50 — представник Франції в *Економічній і Соціальній Раді ООН (ЕКОСОР)*. 18.06.1954-23.02.1955 — Прем'єр-міністр і міністр зак. справ Французької Республіки. Забезпечив успіх *Женевської наради*

з питань мирного врегулювання в *Індокитаї 1954*. У 1977-80 — чл. Незалежної комісії з питань міжнар. розвитку.

П.М. Ігнат'єв

Менем (Menem) Карлос Сауль (2.07.1930, провінція Ла-Ріоха) — аргентинський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї іммігрантів із Сирії. Закінчив юрид. ф-т ун-ту м. Кордови (1955). Під час навчання вступив до Хустісіалістської партії Президента Аргентинської Республіки *Х. Перона*. З 1955 займався адвокатською практикою. 1962 обраний депутатом Законодавчих зборів провінції Ла-Ріоха, 1973-76 — губернатор цієї провінції. Після військ. перевороту 24.03.1976 був ув'язнений на 5 років. 1983-88 — знову губернатор провінції Ла-Ріоха. 8.07.1989-10.12.1999 — Президент Аргентинської Республіки. Головними завданнями вважав стабілізацію економіки й політики, зміцнення фінанс. системи й дотримання прав людини. у *зовнішній політиці* зробив ставку на індустріально розвинені д-ви, передусім США; відрядив аргентинські військ. контингенти для участі у *війні в Перській затоці 1990-91*, миротворчих акціях у Боснії та на Гаїті, за що *В. Клінтон* назвав Аргентину «найважливішим міжнародним партнером»; забезпечив урегулювання *англійсько-аргентинського конфлікту 1982*, погодившись ділити прибутки від експлуатації нафтових родовищ у спірних районах у пропорції 50:50; разом із президентами Бразилії, Парагваю та Уругваю підписав в Асунсьйоні угоду про створення *Спільного ринку країн Південного конуса (МЕРКОСУР)*; відмовився від військ. ядерної програми, приєднавшись 18.01.1994 до *Договору про заборону ядерної зброї в Латинській Америці 1967* і 10.02.1995 до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*. 28-30.06.1998 здійснив держ. візит до Києва, під час якого був підписаний *українсько-аргентинський договір про дружні відносини і співробітництво 1998*. На презид. виборах 27.04.2003 як кандидат від Хустісіалістської партії здобув 19,4% голосів і посів друге місце, але відмовився від продовження б-би в 2-му турі.

В.І. Головченко

Менлі (Manley) Майкл Норман (10.12.1924, Кінгстон — 6.03.1997, Кінгстон) — ямайський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї відомого політ. діяча — засновника лівоцентристської Народної національної партії (ННП). Закінчив

юрид. ф-т Лондонського ун-ту (1950). Працював журналістом. 1952 вступив до ННП. 1969-92 — голова ННП, віце-голова Соціалістичного Інтернаціоналу. 2.03.1972-1.11.1980 і 10.02.1989-30.03.1992 — Прем'єр-міністр Ямайки, водночас 1972-77 — мін. зак. справ й економіки, 1972-80 — міністр оборони. Під час першого урядування відстоював ідею побудови демокр. соціалізму мирним шляхом, встановив дипломатичні відносини з Кубою (1972) і СРСР (1975). 1979 відвідав з офіц. візитом Москву, прагнув посісти провідні позиції в *Русі неприєднання* шляхом гострої критики політики США, наполягання на встановленні *нового міжнародного економічного порядку*, зближення з Гаваною та розриві з «системою світового капіталізму». 1980 анулював укладену з *Міжнародним валютним фондом (МВФ)* угоду, але внаслідок підтриманої Вашингтоном кампанії проти «наступу марксизму в регіоні» зазнав поразки на виборах у жовтні 1980. Під час другого терміну сприйняв неоліберальну модель розвитку (не відмовляючись теоретично від с.-д. перспективи), урегулював відносини з МВФ і диверсифікував зовн.-політ. зв'язки країни з наголосом на активізації контактів із Заходом та д-вами *Карибського співтовариства*.

В.І. Головенченко

Менон (Menon) Венгаліл Кришнан Кришна (3.05.1897, Панніякара, Британська Індія — 6.10.1974, Нью-Делі) — інд. політ. діяч і дипломат. Закінчив коледж права Мадраса, працював викладачем у Національному ун-ті Адайяра (шт. Мадрас). 1927 здобув вчений ступінь у Лондонській школі економіки та ще три дипломи про вищу освіту в інших лондонських навч. закладах. 1927-47 — секр., з 1947 — голова Індійської ліги. Один із найдосвідченіших дипломатів Індії повоєнного періоду. Неодноразово представляв Інд. нац. конгрес на міжнар. конференціях. 1947-52 — Верховний комісар Індії в Лондоні й за сумісництвом у Дубліні. 1952-62 представляв Індію на сесіях ГА ООН; водночас 1956-57 — міністр без портфеля, 1957-62 — міністр оборони. Після принизливої поразки інд. військ у Тибеті в *індійсько-китайському конфлікті 1962* був вимушений піти у відставку. 1956-57 і 1969-74 — депутат парламенту від ІНК, 1969-72 — президент Всеіндійської ради миру, 1971-74 — один із почесних президентів Всесвітньої ради миру.

П.М. Ігнат'єв

Меншиков Олександр Сергійович (15.08.1787, Петербург — 19.04.1869, Петербург) — рос. держ. і військ. діяч, дипломат, ясновельможний князь. З 1805 — на службі в МЗС Росії. Деякий час служив у посольстві Росії в Австрії, але незабаром перейшов на військ. службу. Брав участь у Вітчизняній війні 1812. У 1816 призначений дир. канцелярії нач. гол. штабу; приймав участь у роботі конгресів *Священного союзу*, супроводжував *Олександра I* під час його поїздок на *Троппауський конгрес 1820*, *Лайбахський конгрес 1821*, *Веронський конгрес 1822*; виконував різні дип. доручення царя; генерал-ад'ютант (1817). У 1823 повернувся в МЗС, але, не вдоволений запропонованою йому посадою, 1824 подав у відставку. У 1825 поновив дип. діяльність і в 1826 очолив рос. місію в Іран. З 1829 — на військ. службі: нач. Гол. мор. штабу (адмірал, 1833), чл. Кабінету міністрів, Державної ради (з 1830), генерал-губернатор Фінляндії (з 1831). Напередодні *Кримської війни 1853-56* — надзвичайний посол, відряджений до Стамбула з дорученням отримати від султана визнання права Росії на заступництво православного населення Османської імп. Після розриву відносин із *Портою* у 1853 призначений командуючим Чорноморським флотом і сухопутними військами в Криму. За поразки від англ.-франц. десанту 15.02.1855 усунений від командування. У грудні 1855 — квітні 1856 — генерал-губернатор Кронштадта, потім у відставці.

Н.Ф. Сербіна

Мері (Meri) Леннарт (29.03.1929, Таллінн, Естонія) — естонський держ. та громад.-політ. діяч, публіцист і письменник. У 1953 закінчив істор.-філол. ф-т Тартуського ун-ту, академік АН Естонії (2001). 1953-55 — працював в літературній частині театру «Ванемюїне». 1955-61 — редактор Естонського радіо; 1963-71 — сценарист, режисер студії Таллінфільм (з 1963 член Спілки письменників Естонії); 1986-88 — секр. правління Спілки письменників Естонії. Наприкінці 1980-х — один із лідерів естонського нац. руху за незалежність. У 1988 заснував недерж. Естонський ін-т із метою розширення освітніх та культ. контактів Естонії з країнами Заходу; його представництва за кордоном (у Великій Британії, Франції, Швеції, Фінляндії, ФРН та в інших країнах) фактично діяли як *дипломатичні представництва* до проголошення держ. незалежності Естонії 20.08.1991. З 12.04.1990 — мін. зак. справ Естонської Республіки; займався

створенням апарату мін-ва, його закорд. представництв; брав участь у конференціях *Організації з безпеки та співробітництва (ОБСЄ)*, установчій конференції *Ради держав Балтійського моря*. 23.04.1992-10.10.1992 — Надзвичайний і Повноважний Посол Естонської Республіки у Фінляндській Республіці. 6.10.1992 обраний Президентом Естонської Республіки. Під час його президентства були підписані Договір між Україною та Естонською Республікою про прав. допомогу та прав. відносини в цивільних та кримінальних справах (15.02.1995), Угода про вільну торгівлю (24.05.1995), ратифікований *українсько-естонський договір про дружбу і співробітництво 1992*. У березні 1994 здійснив Державний візит в Україну. 20.09.1996 повторно обраний Президентом Естонської Республіки (перебував на посаді до 8.10.2001).

Твори: «По слідах кобр та чорних вдів» (1959), «Кораблі зеленого океану» (1961), «Біла брама Північного світла» (1974), «З країни, що зветься Естонія» (1995). Фільми: «Водяний народ» (1970), «Вітер Чумацького Шляху» (1977), «Звуки Калеви» (1986) та інші. *Л.В. Губерський*

Меркадо Харрін (Mercado Jarrin) Луї Едгардо (1919) — перуанський держ.-політ. і військ. діяч. З 1940 — на дійсній військ. службі; генерал-майор; 1968-1972 — мін. зак. справ у Революційному уряді збройних сил Х. Веласко Альварадо; 31.01.1973-01.02.1975 — Прем'єр-міністр, військ. міністр і головнокомандувач сухопутних військ Перу. Наполегливо відстоював самостійний зовн.-політ. курс країни, сприяв висиланню з Перу військ. місії США (1969) і встановленню *дипломатичних відносин* із Румунією, Югославією (1968), СРСР, Чехословаччиною, Польщею, Угорщиною (1969) та Кубою (1972). Активізував участь країни в роботі *Андської групи* й підготовці до створення *Латиноамериканської економічної системи*. 1975-80 — керівник Ін-ту геополітичних і стратегічних досліджень. *В.І. Головченко*

Меркантилізм — перша теорія *міжнародної торгівлі*, розроблена європ. вченими Т. Маном, Ч. Дейвіантом, Ж.-Б. Колбертом, В. Петті; обґрунтувала роль товару та необхідність екон. виходу нац. д-ав на зовн. ринки. М. — екон. вчення та екон. політика, яка представляє інтереси торг. буржуазії в періоди феодалізму та становлення капіталізму. За М. багатство країн вимірюється кількістю золота та срібла, якими

вони володіють. Меркантилісти вважали, що екон. система складається з трьох секторів: виробничого, сільськогосподарського та інозем. колоній. Для ефективного функціонування екон. системи найважливішими, на їхню думку, були торговці, праця яких розглядалась як її основний фактор. Отже, джерело багатства — сфера обігу, а не сфера вир-ва. Багатство ототожнювалось із грошовим капіталом, який (у формі золота та срібла) дає змогу утримувати армію, зміцнювати становище правителя, сприяє веденню колоніальних війн, виникненню фабрик (мануфактур), утворенню нових робочих місць. Оскільки у світі існує обмежена кількість багатства (золота й срібла), то країни можуть збільшувати його й за рахунок зубожіння інших, тобто внаслідок перерозподілу. Однією з головних передумов М. було те, що екон. система функціонувала в умовах неповної зайнятості, внаслідок чого приплив додаткового золота з-за кордону міг разом із надлишковою робочою силою збільшити вир-во. Якщо б зайнятість населення була повною, то приплив золота з-за кордону спричиняв зростання інфляції та не знаходив ефективного використання. Заслугою меркантилістів є те, що вони першими запропонували струнку теорію міжнар. торгівлі; показали її значення для екон. зростання країн; розробили можливу модель її розвитку, описали те, що в сучас. економіці зветься *балансом платіжним*. Обмеженість поглядів меркантилістів полягає в тому, що вони бачили можливість збагачення країн не лише внаслідок перерозподілу вже існуючого багатства, але й за рахунок його нарощування. *Л.С. Поліщук*

Месич (Mesić) Стіпе (24.12.1934 Пожега, Югославія, сучас. Хорватія) — хорватський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Загребського ун-ту (1961). На поч. 70-х брав участь у русі за рівноправність Хорватії в тодішній Югославії (т. зв. «Хорватська весна», «мас-пок»), був засуджений і провів рік у в'язниці. Працював юристом і займався наук. діяльністю. У 1989 вступив до руху (потім партія) Хорватський демократичний союз (ХДС). Був секретарем, а потім головою виконкому партії. Після перших вільних виборів у 1990 очолив уряд республіки, за її квотою був членом Президії СФРЮ та останнім головою Президії СФРЮ (до травня 1991). У 1992 став головою Сабору (парламенту) незалежної Рес-

публіки Хорватії, займав цю посаду до 1994. Був відправлений у відставку через незгоду з політикою ХДС, насамперед, щодо боснійського питання. У травні 1997 добровільно виступив у Гаазькому трибуналі, давши свідчення щодо діяльності хорватських формувань у Боснії та Герцеговині; вийшов із ХДС і заснував нову партію Хорватських незалежних демократів (ХНД). Після її розколу став членом ліберально-центристської Хорватської національної партії (ХНП), очолив її Загребську орг-цію. На презид. виборах, які відбулись після смерті *Ф. Туджмана* 10.12.1999 висунув свою кандидатуру під гаслом «на каву до Президента», що демонструвало бажання відкритості в держ. політиці. З 18.02.2000 — Президент Республіки Хорватія. Ініціював процес нормалізації відносин Хорватії із сусідніми країнами, відновлення євроінтеграційних устремлень. У грудні 2001 здійснив офіц. візит до України.

М.С. Каменецький

Меттерніх (Metternich) Клеменс Лотар Венцель (15.05.1773, Кобленц, Рейнська обл., Німеччина — 11.07.1859, Відень) — австр. держ. діяч і дипломат, князь. Нар. в аристократичній родині. Вивчав право у Страсбурзі (1788-90) і Майнці (1790-92). У 1798-99 — представник вестфальських католицьких графств на *Раушталтському конгресі 1797-99*. 1801-03 — посланник Австрії у Саксонії, 1803-05 — в Пруссії, 1806-09 — посол у Франції. У 1807 уклав із Францією конвенцію у Фонтенбло, яка послабила суворі для Австрії умови *Пресбургського миру 1805*. 1810 задля порятунку імперії забезпечив укладення шлюбу між *Наполеоном I* й австр. принцесою Марією-Луїзою. 1809-21 — мін. зак. справ Австрії й фактично глава уряду; 1821-48 — австр. канцлер. Прийшовши до влади, взяв курс на зближення з наполеонівською Францією, але після розгрому її армії в Росії уклав із Петербургом та Пруссією Рейхенбахську конвенцію 1813 про союз. Відіграв значну посередницьку роль на Празькому конгресі 1813 Франції, Росії та Пруссії й при укладенні союзного австр.-англ.-рос.-прус. *Шомонського трактата 1814*. Був головуючим на *Віденському конгресі 1814-15*, де добився ухвалення рішення про створення Німецького союзу на чолі з Австрією. Прагнувши ізолювати Росію, уклав проти неї таємну потрійну угоду з Великою Британією та Францією, виступив

одним із організаторів *Священного союзу*. Рев. події поч. 1830-х змусили М. піти на зближення з Російською імп. (див. *Мюнхенгерцька конференція 1833*). Після поч. рев-ції 1848 в Австрії втік до Великої Британії. Повернувся до Відня 1851.

Р.А. Кривонос

Метуена договір 1703 — англ.-португальська торг. угода, підписана 27.12.1703 в Лісабоні надзвичайним посланником Англії лордом Метуеном і першим міністром Португалії маркізом Алегрето; був доповненням до *Лісабонського договору 1703*. За М. д. Англія отримала право ввозити в Португалію без мита промислові, у т. ч. текстильні, вироби, імпорт яких раніше був заборонений португальським урядом. Португалії було дозволено ввозити в Англію вина зі знижкою на 1/3 порівняно з митом, що стягувалось із франц. вин. Надані за М. д. переваги дозволили Лондону в найкоротший термін зайняти панівне становище в зовн. торгівлі Португалії та загальмувати розвиток португальської пром-ті, що посилює екон. та політ. залежність країни від Англії. 1836 М. д. було формально відмінено, однак залежність Португалії від Великої Британії зберігалась і надалі.

В.М. Вдовенко

Мехмед Герей III (1584, Астрахань — 1629, поблизу Бахчисарая) — кримськотатарський держ. діяч. Нар. у вигнанні. 1601-08 і 1614-23 перебував у тур. ув'язненні в Стамбулі й на о. Родос. 1623-28 — правитель Кримського ханату, здійснив спробу запровадження одноосібного правління за султанським зразком. 1623 відмовився відрядити військо для участі у війні з Персією. У травні 1624, очоливши невдоволених османською залежністю кримськотатарських феодалів і закликавши на допомогу запорозьких козаків, завдав поразки тур. каральній експедиції біля Сари-Су. 14.08.1624 запропонував польському королеві Сигізмунду III союзна угоду про відрядження 10 тис. запорозьких козаків для ведення війни з Османською імп. та заміну грошових «поминків» поставками олова й пороху в обмін на передачу Польському королівству фортець Бендери, Білгород-Дністровський і Кілія, але, зрештою, відрядив до Запорозької Січі брата Шагін Герея для укладення *запорозько-кримського союзного договору 1624*. Водночас намагався дип. шляхом перепідпорядкувати Криму Велику й Малу Ногайські орди, встановив

зв'язки з головним ворогом Туреччини — Персією. Чергова спроба Стамбула руками ногайців усунути від влади М. Г. III 1628 зазнала поразки завдяки допомозі, наданій запорозькими козаками на чолі з гетьманом *М. Дорошенком*, який загинув біля Кафи (сучасна Феодосія). Проте хан разом із братом змушений був відступити на Січ; султан Мурад IV висловив обурення діями козаків і зажадав від Сигізмунда III видачі Гереїв, але отримав відмову. Варшава неофіційно запропонувала запорожцям підтримати кримського хана. Однак подвійна спроба союзників прорватись у Крим зазнала невдачі, в останньому поході М. Г. III був страчений козаками за спробу здатись тур. ставленику Джанібєку Герею.

В.І. Головченко

Микитей Григорій (1888 — 1945) — укр. журналіст і дипломат. Навесні — влітку 1919 — нач. пресової квартири Начальної команди Галицької армії та редактор її друкованого органу — фронтової газети «Стрілець». Восени 1919–20 — голова Дип. місії ЗУНР у Королівстві сербів, хорватів і словенців (Белград). 1920–23 — працівник секретаріату уповноваженого з закорд. справ екзильного уряду ЗУНР у Відні. 1924–39 — учитель середніх шкіл у Львові. 1925–30 — редактор тижневика радянської Української партії праці «Рада» (Львів). Помер в Австрії.

В.І. Головченко

Микитенко Євген Олегович (25.08.1953, Київ) — укр. дипломат, сходознавець і журналіст. Закінчив Ін-т країн Азії та Африки при Моск. держ. ун-ті ім. М.В. Ломоносова (1978). У 1981 — відповідальний секр. Комітету зі зв'язків із письменниками країн Азії та Африки, консультант Співки письменників СРСР. 1982–85 — редактор, старший редактор Головної редакції Бл. Сходу й Африки агентства «Новини» (м. Москва). 1986–90 — 1-й секр. посольства СРСР в Іраку та завідуючий бюро інформ. агентства «Новини» в Багдаді. 1990–91 — редактор-консультант Головної редакції Бл. Сходу та Африки агентства преси «Новини». 1991–92 — експерт дирекції міжнар. проектів рос. інформ. агентства «Новини». У 1992–96 — радник, зав. відділу, заст. нач. Управління країн Азійсько-Тихоокеанського регіону, Бл. і Сер. Сходу та Африки МЗС України. У квітні 1996 — грудні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Саудівська Аравія, одночасно в жовтні 1997 — жовтні

2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Хашимітському Королівстві Йорданія за сумісництвом. У грудні 1999 — жовтні 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Сирійській Арабській Республіці. Згодом — 1-й заст. керівника Головного управління з питань зовн. політики Адміністрації Президента України, представник України на Бл. та Сер. Сході. Указом Президента України від 19.03.2004 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Об'єднаних Арабських Еміратах.

В.М. Матвієнко

Микола I (Микола Павлович Романов) (25.06.1796, Петербург — 18.02.1855, Петербург) — рос. імператор (1825–55), третій син Павла I. Зайняв престол після смерті *Олександра I* й придушення повстання декабристів 14.12.1825. Прагнути зміцнити імперію, встановив у країні режим військ.-поліцейської диктатури, за якої величезну роль у держ. управлінні відігравала особиста канцелярія царя, особливо її «Третій відділ» — управління таємної політ. поліції й жандармерія. Придушив *Польське повстання 1830–31*, був одним з організаторів розгрому Угорської ревіції 1848–49 (див. *Угорська війна 1848–49*), активно підтримував реакційні режими за кордоном, перетворивши Росію на «жандарма Європи». Щодо України проводив політику цілковитої нівеляції нац. особливостей, прав і традицій: скасування магдебурзького права (1835) і Литовського статуту (1838), ліквідація греко-католицької церкви на Правобережній Україні, арешт членів Кирило-Мефодіївського братства, переслідування та заслання Т. Шевченка. Вів війни за завоювання Кавказу й Сер. Азії (російсько-іранська 1826–28, російсько-турецька 1828–29 та ін.). Поразка Росії в *Кримській війні 1853–56* стала причиною глибокої кризи режиму, встановленого М. I, та прискорила його смерть (ймовірно самогубство).

Н.Ф. Сербіна

Микола II (Микола Олександрович Романов) (6.05.1868, Царське Село — 17.07.1918, Єкатеринбург) — останній рос. імператор (1894–1917), старший син *Олександра III*. Отримав домашню освіту (університетський курс за об'єднаною програмою держ. й екон. відділень юрид. ф-ту, курс Академії генштабу). Продовжував реакційну внутр. та зовн. політику свого попередника, спрямовану на зміцнення самодержавства, посилення жорстоких репресій щодо нац.-визв.

руху поневолених народів імперії та розширення колоніальних володінь. За М. ІІ Росія зазнала поразки в рос.-япон. війні 1904-05; відбулася перша рос. рев-ція 1905-07, події якої примусили уряд піти на обмеження конституційних реформ. 23.08.1915 М. ІІ зайняв пост Верховного головнокомандуючого рос. армії в *Першій світовій війні*, невдачі на фронтах якої, величезні втрати, розруха, голод викликали незадоволення самодержавством у всіх колах суспільства. Після перемоги Лютневої рев-ції 2.03.1917 зрікся престолу, 8.03.1918 був заарештований в Олександрівському палаці (Царське Село), відправлений у Тобольськ, у квітні 1918 — у Єкатеринбург. За рішенням Уральської обласної ради, схваленим 18.07.1918 президією ВЦВК, розстріляний разом із родиною.

Н.Ф. Сербіна

Миколайчик (Mikołajczyk, псевдонім — «Стем») Станіслав (18.07.1901, Голстерхаузен, Німецька імп. — 13.12.1966, Вашингтон, США) — польський громад.-політ. і держ. діяч, активний учасник антинім. повстання на Познанщині й рад.-польської війни 1920. З 1922 — чл. центристського Польського сторонництва людового (ПСЛ) «П'яст». 1928 став співзасновником й очолив Великопольське об'єднання сільської молоді. 1930-35 — депутат Сейму від ПСЛ. У вересні 1939 — учасник «Оборонної війни» проти Німеччини. Після поразки Польщі виїхав до Франції, а пізніше до Великої Британії. 1939-40 — віце-голова Національної Ради Польщі в еміграції. 1940-43 — віцепрем'єр і міністр внутр. справ еміграційного уряду. 3.07.1943-29.11.1944 — Прем'єр-міністр Польської Республіки. Активно виступав проти міжнар. визнання польсько-рад. кордону по *Керзона лінії* та приєднання до Польщі великих територій на Заході, щоб уникнути конфліктів із нім. меншиною. Але змушений був поступитись під тиском *Й. Сталіна* та *В. Черчілля* під час візиту до Москви в жовтні 1944. У серпні 1945 призначений на посаду віцепрем'єра Тимчасового уряду нац. єдності, який об'єднував комуністів й еміграційних політиків. Відстоював «третій (селянський) шлях розвитку» країни. 20.10.1947 під загрозою арешту таємно виїхав із Польщі й до кінця життя перебував в еміграції у США. Прах М. і його дружини 2.06.2000 було перевезено до Варшави й поховано на «Цвинтарі заслужених великих поляків».

О.М. Знахоренко

Милошевич (Milošević) Слободан (29.08.1941, Пожаревац, Югославія, сучас. Сербія) — сербський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Белградського ун-ту (1964). Зробив кар'єру в Союзі комуністів Югославії (СКЮ), до якого вступив 1959. Керував белградською інформ. службою. У 1973 очолив Белградський банк, а 1978-82 — міськом СКЮ Белграда, 1986-89 — респ. парт. орг-цію Сербії. У 1989 став Президентом Сербії. Проводив нац. політику, підтримуючи ідею, що серби поза межами Сербії (в Косово, Хорватії, Боснії) знаходяться під загрозою (зах. політики називають М. «балканським м'ясником» і звинувачують у геноциді албанців, хорватів і боснійських мусульман); ініціював ліквідацію автономії Воєводини та Косова (1989-90). У 1995 був уповноважений боснійськими сербами вести переговори й підписати *Дейтонські угоди 1995*. 23.07.1997-7.10.2000 — Президент Союзної Республіки Югославії; програв презид. вибори демократу *В. Коштуниці* й пішов із посади президента, але залишився лідером Соціалістичної партії. 1.04.2001 був заарештований у Белграді й виданий Міжнародному трибуналу з військ. злочинів у колишній Югославії (Гаага), який домагався цього з 1999.

М.С. Каменецький

Мирне населення — категорія *міжнародного гуманітарного права*, яка позначає осіб, що не є *комбатантами* та знаходяться під захистом *міжнародного права*. Поняття «мирне населення» включає в себе також «цивільне населення». Під останнім розуміють осіб, які в певний момент або якимось чином перебувають у випадку збройного конфлікту або *окупації воєнної* під владою сторони, що перебуває в конфлікті, або окупаючої д-ви, громадянами якої вони не є (ст. 4 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949). При віднесенні особи до категорії М. н. не можуть братись до уваги расові, нац., реліг. або інші фактори. Специфіка прав. статусу М. н. під час збройного конфлікту проявляється в тому, що до них не можуть застосовуватись воєнна сила противника (Гаазька конвенція про закони та звичаї війни 1907). Заборонені також дії та погрози, які мають за мету залякування населення; напади на об'єкти, необхідні для життя мирного населення, а саме: запаси продовольства, джерела води; об'єкти, які містять небезпеку для М. н., зокрема ядерні

електростанції, нафтопромисли тощо (Додатковий протокол 1977). Особливий статус серед М. н. мають хворі, інваліди, люди похилого віку, діти, вагітні жінки та матері з дітьми. Для охорони цієї категорії осіб воюючі сторони можуть як на власній, так і на окупованій території створювати спец. санітарні та безпечні зони, організувати їхню евакуацію, забезпечувати доступ до них санітарного персоналу та служителів реліг. культу (розділ II Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949). Захист М. н. від наслідків воєнних дій є одним з основних принципів міжнар. гуманітарного права.

Д.І. Кулеба

Мирний прохід у територіальних водах

у міжнародному морському праві — право інозем. суден на безперервне та швидке плавання, яке не порушує мир, добрий порядок або безпеку прибережної держави, через її *територіальні води* (територ. море). М. п. відбувається для того, щоб перетнути територ. море, не заходячи у *внутрішні води* або не стаючи на рейді чи біля портової споруди за їхніми межами або пройти у внутр. води чи вийти з них; стати на такому рейді чи біля такої портової споруди. Право М. п. з'явилося і розвивалося як міжнар.-прав. звичай. Одержало договірно-прав. закріплення в Женевській конвенції про територ. море й прилеглу зону 1958 та *Конвенції ООН із морського права 1982*. Право М. п. належить без дискримінації суднам усіх д-ав, як прибережних, так і тих, що не мають виходу до моря. Прохід не визнається мирним, якщо інозем. судно, знаходячись у територ. морі, здійснює будь-що з того, що не стосується безпосередньо проходу (частина 2 ст. 19 Конвенції ООН із мор. права 1982 містить примірний перелік видів такої діяльності). Під час М. п. дозволяються зупинка та стоянка на якорі, але лише остільки, оскільки вони пов'язані зі звичайним плаванням або необхідні внаслідок непереборної сили чи лиха або проводяться з метою надання допомоги особам, суднам чи літальним апаратам, які перебувають у небезпеці або потерпають від лиха. Підводні човни та інші підводні трансп. засоби здійснюють М. п. на поверхні з піднятим прапором. Судна з ядерними двигунами та ті, що перевозять ядерні та інші небезпечні або отруйні за своєю природою речовини, при здійсненні М. п. повинні мати на борту док-ти та дотримуватись особливих застережних захо-

дів, які встановлені для таких суден міжнар. угодами. При здійсненні М. п. інозем. судно може обкладатись зборами лише для оплати за конкретні надані йому послуги, але не за прохід через територ. море. Прибережна д-ва має наступні права щодо здійснення інозем. суднами М. п. в її територ. водах: ухвалювати відповідно до міжнар. права закони й правила щодо М. п. через територ. море, які підлягають опублікуванню належним чином; встановлювати мор. коридори та схеми розподілу руху та вимагати їх додержання від інозем. суден, зокрема танкерів, суден з ядерними двигунами та суден, що перевозять ядерні й інші небезпечні чи отруйні за своєю природою речовини; вживати у своєму територ. морі заходів, необхідних для недопущення проходу, який не є мирним; вживати необхідних заходів для запобігання будь-якого порушення умов, завдяки якому інозем. судна допускаються у внутр. води та використовують портові споруди; тимчасово зупинити здійснення права М. п. у певних районах територ. моря, якщо такий захід важливий для охорони безпеки прибережної д-ви, в т. ч. проведення навчань з використанням зброї (призупинення набуде чинності лише після належного опублікування й не може включати дискримінацію за формою чи за суттю між інозем. суднами). Обов'язки прибережної д-ви: не перешкоджати М. п. інозем. суден через її територ. море, за винятком випадків, передбачених Конвенцією 1982; не пред'являти до інозем. суден вимоги, які на практиці зводяться до позбавлення їх права М. п. чи порушення цього права; не допускати дискримінацію ані за формою, ані за суттю щодо суден будь-якої д-ви або щодо суден, які перевозять вантажі в будь-яку д-ву, з неї або від її імені; оголошувати належним чином про будь-яку відому їй небезпеку для судноплавства в її територ. морі; публікувати належним чином усі закони та правила, встановлені нею щодо мирного проходу, та мор. карти, на яких зазначені мор. коридори і схеми розподілу руху. Право М. п. через територ. море України підтверджене ст. 13 Закону України «Про державний кордон України» від 4.11.1991.

В.С. Ржевська

Мирні договори із союзниками Німеччини в Європі 1947 підписані 10.02.1947 у Парижі (міністри закорд. справ СРСР, США

та Великої Британії підписали дог-ри 29.01.1947 окремо, відповідно в Москві, Вашингтоні та Лондоні; у Парижі в день офіц. підписання їх підписували заступники керівників делегацій великих д-ав) з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією; Українська РСР підписала всі 5 дог-рів. Набули чинності 15.09.1947 після ратифікації СРСР, США, Великою Британією та Францією.

1. Мирний договір з Італією був підписаний 20 д-вами; Албанія не підписувала, але пізніше приєдналась. Територ. рішення фіксували кордони Італії станом на 1.01.1938 із незначними змінами італ.-франц. кордону на користь Франції. До Югославії відходили частина Юлійської Країни, півострів Істрія, м. Фіуме (Рієка), комуна Зара та о. Пелагоза. Трієст разом із невеличким округом був виокремлений у «Вільну територію Трієст», а Греції передавались Додеканезькі о-ви. Італія визнавала суверенітет і незалежність Албанії та Ефіопії, відмовлялась від будь-яких прав та привілеїв, отриманих у цих країнах унаслідок агресії. Італія зобов'язувалась забезпечити своїм громадянам рівні *права людини* й основні свободи, а також не припускати утворення на своїй території фаш. орг-цій. Передбачалось знищення всіх військ. споруд уздовж італ.-франц. та італ.-югославського кордонів, заборона побудови нових військ.-мор. баз, часткова демілітаризація островів Сардинія, Сицилія та повна *демілітаризація території* Пелазьких о-вів, о. Пантеллерія та о. Піаноза. Італії заборонялося мати будь-які види ядерної зброї. Вводилися кількісні обмеження на чисельність збройних сил (250 тис. осіб, а в регулярній армії не більше 185 тис.) і кількісні та якісні — на деякі види озброєнь. Обмежувався кількісний та якісний склад італ. військ.-мор. флоту; надлишки Італія мала знищити або передати союзникам. Виведення союзних військ з Італії мало відбутись упродовж 90 днів від моменту набуття мирним дог-ром чинності. Репараційні зобов'язання Італії було розподілено наступним чином: СРСР — 100 млн. дол., Албанії — 5, Ефіопії — 25, Греції — 105, Югославії — 125. Претензії решти союзних д-ав мали задовольнятись за рахунок італ. активів, які перебували в межах їхньої юрисдикції, а також шляхом безоплатної передачі тим д-вам, до яких переходила частина італ. території, пром. підприємств та обладнання, що на ній знаходи-

лись. Італія втрачала права на свою власність, що перебувала на території будь-якої союзної д-ви, а вартість цієї власності використовувалась для покриття претензій цих д-ав до Італії. Італія відмовлялась від своїх колоній (Лівії, Еритреї та Італійського Сомалі), визначення їх статусу було перенесено на розгляд *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*.

2. Мирний договір із Фінляндією був підписаний 10 д-вами; її кордони встановлювались станом на 1.01.1941; згідно з угодою про перемир'я з СРСР від 19.09.1944 Фінляндія підтверджувала повернення СРСР області Петсамо (Печенга). Чинність *радянсько-фінляндського мирного договору 1940* поновлювалась із певними застереженнями: СРСР підтвердив відмову від прав на оренду піво-ва Ханко, замінивши її орендою території та акваторії бази Порккала-Удд терміном на 50 років з арендною платнею 5 млн. фінських марок щорічно. Договір передбачав також збереження статусу Аландських о-вів як *демілітаризованої зони*. Фінляндія зобов'язувалась забезпечувати дотримання для своїх громадян рівних прав та основних свобод, не допускати утворення на своїй території фаш. орг-цій або таких, що ведуть діяльність, ворожу до СРСР чи будь-якої іншої держави-члена ООН. Фінляндії заборонялось розробляти та мати будь-які види ядерної зброї, кількісний склад збройних сил обмежувався 42,5 тис, а також обмежувались кількісно та якісно деякі види озброєнь. Фінляндія зобов'язувалась відшкодувати збитки розміром 300 млн. дол., завдані СРСР, за рахунок товарних поставок упродовж 8 років, а також повернути всі цінності та матеріали, вивезені з рад. території. У 1948 СРСР в односторонньому порядку заявив про 50% скорочення репараційних зобов'язань Фінляндії. Фінляндія визнавала права СРСР на всі активи Німеччини у Фінляндії та мала сприяти їх передачі СРСР.

3. Мирний договір із Болгарією був підписаний 12 д-вами; її кордони визначались станом на 1.01.1941, а війська союзників виводились упродовж 90 днів від моменту набуття договором чинності. Болгарія зобов'язувалась розпустити всі фаш. орг-ції та видати військ. злочинців союзникам. Обмежувалась заг. кількість збройних сил Болгарії (65 500) та їхній якісний склад. Заг. сума репарацій, які мала сплатити Болгарія протягом 7 років, складала

70 млн. дол.; з них Югославії — 45 млн., Греції — 25 млн. Застосовувався принцип часткового відшкодування, Болгарія визнала права СРСР на всі нім. активи на своїй території.

4. Мирний договір із Румунією був підписаний 12 д-вами; її кордони визначались станом на 1.01.1941, румунсько-угорського кордону — станом на 1.01.1938; рішення *Віденських арбітражів 1938 і 1940* визнавалися недійсними. Рад.-угорський кордон встановлювався згідно з рад.-румунською угодою 28.06.1940 та рад.-чехословацькою угодою 29.06.1945. Союзні війська виводились із території Румунії впродовж 80 днів від моменту набуття дог-ром чинності. При цьому СРСР дозволялось надалі тримати таку кількість своїх військ, яка необхідна для підтримання комунікацій з Австрією, де перебували рад. окуп. сили. Румунія зобов'язувалась забезпечувати дотримання для всіх своїх громадян рівних прав та основних свобод, не допускати утворення на своїй території фаш. орг-цій. Обмежувалась заг. кількість збройних сил Румунії (138 тис.) та їхній якісний склад, країні заборонялось розробляти та мати будь-які види ядерної зброї. Румунія відшкодовувала СРСР товарами 300 млн. дол. протягом 8 років, визнала права СРСР на всі нім. активи на своїй території та мала повернути все майно СРСР і союзників, яке було вивезене на її територію під час війни.

5. Мирний договір з Угорщиною було підписано 12 д-вами; її кордони з Австрією, Угорщиною та Югославією визначались станом на 1.01.1938; рішення Віденського арбітражу 1940 визнавали недійсними. Рад.-угорський кордон встановлювався за лінією старого угорсько-чехословацького кордону станом на 1.01.1938; рішення Віденського арбітражу 1938 визнавали недійсними. Угорсько-чехословацький кордон визначався станом на 1.01.1938, за винятком незначного прирощення на користь Чехословащини поблизу Братислави. Союзні війська виводились із території Угорщини упродовж 90 днів від моменту набуття дог-ром чинності. При цьому СРСР дозволялось надалі тримати таку кількість своїх військ, яка необхідна для підтримання комунікацій з Австрією, де перебували рад. окуп. сили. Угорщина зобов'язувалась забезпечувати дотримання для всіх своїх громадян рівних прав та основних свобод, не допускати утворення на своїй території фаш. орг-цій або таких, що ведуть діяльність, ворожу

до будь-якої держави-члена ООН. Угорщина вступала в переговори з Чехословащиною з метою вирішення питання про права мадярів, які проживають у Чехословащині та не переселяться в Угорщину згідно з угорсько-чехословацькою угодою 27.02.1946, а також у переговори з Румунією за посередництва СРСР з метою припинення стану війни між Румунією та Угорщиною. Обмежувалась заг. кількість збройних сил Угорщини (70 тис.) та їхній якісний склад. Їй заборонялося розробляти та мати будь-які види ядерної зброї. Заг. обсяг репарацій складав 300 млн. дол. із погашенням упродовж 8 років, Угорщина відшкодовувала збитки СРСР (200 млн. дол.), Чехословащині та Югославії (по 100 млн. дол.).

У мирні договори з Болгарією, Румунією та Угорщиною були включені спец. статті про вільне судноплавство на Дунаї, але остаточно вирішення дунайської проблеми відбулось на *Дунайській конференції 1948*.

І.О. Мінгазутдінов

Мирні засоби вирішення міжнародних спорів — передбачені сучас. міжнародним правом механізми врегулювання спорів міжнародних, метою яких є збереження міжнар. миру та безпеки. Зобов'язуючи д-ви мирно вирішувати всі спори, заг. міжнар. право не передбачає їхнього обов'язку звертатись до конкретного способу такого вирішення. У практиці д-ав домінує застосування політ., а не юрид. засобів вирішення спорів. У доктрині, однак, залишаються суперечки щодо існування обов'язкової черговості (ієрархії) застосування М. з. в. м. с.

У доктрині міжнародного права М. з. в. м. с. поділяють на судові та несудові; за участі третіх осіб та двосторонні; *ад гок* та постійно діючі; дип., прав. та інституційні тощо. Інститут М. з. в. м. с. є одним із найдавніших у міжнар. праві. До основних його джерел нині відносяться Гаазька конвенція про мирне вирішення міжнар. зіткнень 1907, Загальний акт про мирне вирішення міжнар. спорів 1928 (у редакції 1949), *Статут ООН*, статuti регіональних орг-цій, Декларація про принципи міжнар. права 1970, *Заключний акт Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, Підсумковий документ *Віденської зустрічі представників країн-учасниць НБСЄ* та інші документи НБСЄ, а також звичаєві норми, що регулюють процедуру окремих М. з. в. м. с. Найповніший, хоча й не вичерпний перелік М. з. в. м. с. міститься

у ст. 33 Статуту ООН. Він включає: переговори; обстеження; посередництво; примирення; *арбітраж*; судовий розгляд; звернення до регіональних органів або угод.

Під переговорами як М. з. в. м. с. розуміють дво- або багатостороннє обговорення наявних проблем, метою якого є досягнення компромісу. Різновидом переговорів є консультації. Виділяють факультативні консультації (сторони звертаються до них за взаємною згодою) та обов'язкові (можливість або обов'язковість консультацій передбачена в дог-рі). Основні принципи ведення переговорів були кодифіковані *Генеральною Асамблеєю ООН* у рез. №53/101 від 8.12.1998 «Принципи і настанови для ведення міжнародних переговорів». Обстеження — механізм дослідження фактів, які призвели до виникнення конфлікту з метою встановлення їхньої достовірності, суті та супутніх обставин. Якщо слідча комісія розглядає лише факти справи, то застосування цього засобу не призводить до розв'язання спору, а лише створює передумови для цього. На практиці обстеження, здійснювані під егідою міжнар. орг-цій, довели свою більшу ефективність, ніж проведені на основі двосторонньої угоди сторін спору. Посередництво — участь суб'єкта на запрошення сторін спору, третьої сторони або з власної ініціативи у встановленні контакту між сторонами спору, приведенні їх до переговорів та активної участі в переговорному процесі. Посередник має широке коло прав: бере участь у переговорах від самого початку й до кінця; пропонує зміни вимог сторін, що позиваються з метою їх зближення, вносить власні пропозиції; готує проекти угод для сторін спору. Основним обов'язком посередника є здійснення ним своїх функцій відповідно до *міжнародного права принципів*. Посередництво слід відрізнити від надання добрих послуг. Добрі послуги — участь третьої сторони в зближенні сторін спору та встановленні контактів між ними. Основна відмінність між цими двома засобами полягає в тому, що останній не передбачає участі третьої сторони у вирішенні питання по суті. Україна здійснює функції посередника у врегулюванні *Придністровського конфлікту*. Примирення (узгодження) — процедура розгляду спору заздалегідь створеним органом або органом, створеним за згодою сторін спору, результатом роботи якого є пропозиції про шляхи врегулювання конфлікту. *Арбітраж*

міжнародний та судової процедура міжнародна є юрид. М. з. в. м. с. Їхнє значення постійно зростає, незважаючи на те, що д-ви продовжують з обережністю ставитись до передання своїх спорів до міжнар. арбітражних та судових установ.

Звернення до регіональних органів та угод — використання потенціалу інституційних механізмів міжнар. орг-цій з метою вирішення спору. Особливістю міжнар. орг-цій у цій сфері є те, що вони пропонують сторонам спору названі вище засоби врегулювання, підкріплені можливостями самої орг-ції. Не тільки регіональні, а й універсальні орг-ції передбачають важливі М. з. в. м. с. В ООН такими повноваженнями наділені *Генеральний секретар ООН*, *ГА ООН* та *Рада Безпеки ООН*. Останнім часом різко зросла роль механізму з розв'язання спорів, що створено в рамках *Світової організації торгівлі*. В Європі на регіональному рівні повноваження в цій сфері мають *НАТО* (добрі послуги Ген. секретаря НАТО в зоні *Суецької кризи 1956*), *Організація з безпеки та співробітництва в Європі* («механізм Ла-Валетти» 1991 та *Стокгольмська конвенція 1992* поєднують добрі послуги, посередництво, арбітражну процедуру, комісію з примирення).

М.М. Гнатівський, Д.І. Кулеба

Мирного вирішення міжнародних спорів принцип — один з *міжнародного права принципів основних* (п. 3 ст. 2 *Статуту ООН*). Важливими етапами в подальшому утвердженні цього принципу було прийняття Декларації про принципи міжнар. права 1970, *Заключного акту Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, Підсумкового документу Народи НБСЄ у Валетті 1991 тощо. Принцип мирного вирішення спорів покладає на *суб'єктів міжнародного права* такі зобов'язання: вирішувати всі свої спори, розбіжності винятково мирними засобами; врегульовувати спори в найкоротший строк; не зупиняти процес мирного врегулювання і пошуку взаємоприйнятних рішень; використовувати визнані в міжнар. праві мирні засоби вирішення міжнародних спорів; утримуватися від ультимативності; утримуватися від будь-яких дій, які можуть поглибити спір; враховувати інтереси іншої сторони-учасника спору; виконувати прийняте в узгодженому порядку рішення. На відміну від становлення і розвитку інших принципів сучас. *міжнародного*

права для принципу мирного вирішення спорів характерна стабільність, послідовність визнання, різнобічне докладання зусиль д-вами для його практ. зміцнення.

Д.В. Скринька

Мирного співіснування принцип — принцип взаємовідносин держав із різним політ. та соц. устроєм. Передбачає відмову від *війни* як засобу *зовнішньої політики* держав, невтручання в справи одна одної, повагу суверенітету й територ. цілісності, рівність і взаємну вигоду, розвиток екон. та політ. співпраці. Був розроблений рад. керівництвом на поч. 1920-х і формально став одним із основних принципів зовн. політики Кремля, що передбачав можливість нормалізації відносин і співробітництва СРСР із капіталістичними країнами на міждерж. рівні. Але, водночас, навіть офіційно М. с. не означало припинення ідеолог. війни між соціалізмом і капіталізмом та не виключало надання підтримки з боку СРСР рев. рухам у будь-якій країні світу. М. с. п. було специфічною формою міжнар. класової б-би. Зах. країни не визнавали концепцію М. с. п., вважаючи її прикриттям спроб експорту рев.-ції. М. с. п. були сформульовані в преамбулі Угоди про торгівлю та зв'язки між Індією й Тибетським районом КНР від 29.04.1954 і закріплені в рішеннях *Бандунзької конференції 1955* (див. «Панча шила»). Принципи М. с. закріплені в багатьох міжнар.-прав. актах, зокрема в *Статуті ООН, Заключному акті Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975*.

В.Ю. Крушинський

Мирович Іван Іванович (? — 1753) — укр. військ. діяч і дипломат. Нар. в старшинсько-козацькій сім'ї. За активну підтримку його братом, ген. бунчужним Федором, антирос. політики гетьмана *П. Орлика* в 1712 був депортований до Москви, а в 1716 висланий до Сибіру, де в ранзі капітан-поручника служив на казенних гірничих заводах. У 1730 під час конвоювання транспорту заліза до Петербурга втік до Бахчисарая, де став перекладачем у кримського хана. Спільно з братом був зв'язковим між *П. Орликом* і Кримським ханатом та Запоріжжям. 1735 очолив дип. місію до польського короля *С. Лещинського* у Франції. У 1736 — представник гетьмана при тур. військ. командуванні.

В.І. Головенченко

Миротворча операція ООН у Сомалі (United Nations Operation in Somalia), **ЮНОСОМ** (UNOSOM) проводилась в 1992-95 для забезпечення гуманітарної допомоги населенню країни, яке потерпало через громадян. війну, що точиться в ній з 1981. Операція проходила в два етапи. Після захоплення в січні 1991 Могадішо збройними формуваннями трьох опозиційних режиму *М.С. Барре* політ. рухів у країні фактично зникла централізована влада, Сомалі було поділено на 20 районів, які опинились під контролем різних збройних угруповань. Із метою запобігання подальшій активізації збройних сутичок у Сомалі *Рада Безпеки ООН* закликала сторони конфлікту припинити бойові дії, запровадила повне *ембарго* на постачання до країни зброї та військ. обладнання (рез. №733 від 23.01.1992) й ухвалила рішення про початок миротворчої операції. На першому етапі ЮНОСОМ I (квітень 1992 — березень 1993) до складу місії ООН входили 50 військ. спостерігачів, 3500 співробітників безпеки, 719 працівників тилового забезпечення, бл. 200 міжнар. цивільних співробітників. Резолюція РБ ООН №751 (21.04.1992) визначила функції ЮНОСОМ I: спостереження за дотриманням припинення вогню та забезпечення охорони гуманітарних конвоїв. У серпні 1992 мандат ЮНОСОМ I було розширено з метою забезпечення захисту центрів розподілу гуманітарної допомоги на всій території Сомалі.

Подальше загострення конфлікту в Сомалі призвело до перегляду мандата ЮНОСОМ. Другий етап операції ЮНОСОМ II (березень 1993 — березень 1995), у реалізації якого взяли участь 28 тис. військових та поліцейських і 2 800 міжнар. і місцевих співробітників, передбачав активне втручання в ситуацію в країні. Основою ЮНОСОМ II стали сформовані в грудні 1992 Об'єднані оперативні сили (ЮНІТАФ) з розширеними повноваженнями використовувати всі необхідні засоби для встановлення безпечного середовища для заходів гуманітарної допомоги населенню Сомалі. Завданням ЮНІТАФ було попередження насильства, вилучення нелегальної зброї, підтримання безпеки гуманітарних трансп. коридорів, розмінування території країни та сприяння поверненню біженців до Сомалі. ЮНІТАФ фактично були організовані та контролювалися США, мали на озброєнні важку бронетехніку та бойові вертольоти. Активні дії ЮНІТАФ спричинили напади на миротворців. 5.06.1993 спроба захоплення одного з військ.

лідерів М. Айдіда призвела до збройних сутичок між силами ЮНТАФ та бойовиками, під час яких загинули 22 миротворці, у т. ч. 18 амер. мор. піхотинців. До сер. 1994 ЮНТАФ втратила вбитими 150 військовослужбовців. Після провалу мирних переговорів у березні 1994 США вивели свої війська із Сомалі. РБ ООН переглянула мандат ЮНОСОМ II та виключила з нього положення про можливість використання примусових заходів. Фактична втрата засобів впливу на ситуацію та чисельні втрати серед миротворців призвели до згортання ЮНОСОМ II у березні 1995.

С.В. Гринько

Миротворчість — військ.-політ. й екон. діяльність цивільного і військ. персоналу, здійснювана відповідно до мандата міжнар. або регіональної орг-ції та спрямована на запобігання, вирішення або пост-конфліктне врегулювання між- або внутр.-держ. конфліктів із метою забезпечення міжнар. безпеки, стабільності й усунення загрози миру. М. підрозділяють на *превентивну дипломатію*, операції з підтримки миру (peacekeeping) й операції примусу до миру (peace enforcement). Підтримка миру — це дії військового, поліцейського й політ. персоналу міжнар. орг-ції в районі міжнар. або внутр.-держ. конфлікту, що здійснюються за згодою його учасників. Як правило, ці дії спрямовані на підтримку перемир'я з метою врегулювання конфлікту політ. засобами. Операції з підтримки миру проводяться на основі гл. VI *Статуту ООН* і не передбачають застосування сили. Концепція примусу до миру базується на положеннях гл. VII *Статуту ООН* і розглядається як використання «таких дій військових повітряних, морських і сухопутних сил, що можуть бути необхідні для підтримки міжнародного миру і безпеки».

У структурі *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* відповідальність за здійснення комплексу миротворчих заходів лежить на Департаменті з політ. питань, очолюваному заступником Ген. секретаря. Для проведення миротворчих операцій *Генеральний секретар ООН* отримує відп. мандати від *Генеральної Асамблеї ООН* і *Ради Безпеки ООН*. Основу міжнар. миротворчої діяльності складає превентивна дипломатія як засіб попередження конфліктів. Але в миротворчій діяльності застосовується й ряд інших заходів: превентивне розгортання миротворчих сил; превентивне роззброєння; превентивні гуманітарні дії

та превентивні заходи щодо зміцнення миру, які здійснюються з відома урядів д-ав і можуть включати різні конкретні заходи у сфері сусп. управління, прав людини, екон. й соц. розвитку тощо.

М.С. Каменецький

Миру міжнародного відновлення — діяльність держав та міжнар. орг-цій внаслідок порушення якоюсь державою принципу незастосування сили або загрози силою. За сучас. *міжнародним правом* відбувається в рамках універсальної системи *колективної безпеки* на засадах, визначених *Статутом ООН*, та з використанням засобів регіональних орг-цій з питань безпеки. Конкретні форми М. м. в. залежать від форми порушення миру, а також від здатності д-ав дійти згоди щодо способу реагування на порушення миру в даному конкретному випадку. Гл. VII *Статуту ООН* визначає порядок дій *Ради Безпеки ООН* у випадку загрози миру, порушень миру та актів агресії. Відповідно РБ ООН уповноважена визначати існування будь-якої з цих загроз, робити рекомендації або вирішувати про заходи, які слід вжити для підтримки або відновлення міжнар. миру та безпеки. Ці заходи можуть не бути пов'язані із застосуванням збройних сил, але, якщо Рада вважатиме невійськ. засоби М. м. в. недостатніми, вона уповноважується на підставі ст. 42 *Статуту ООН* вжити таких заходів повітр., мор. чи сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримки чи відновлення міжнар. миру та безпеки. Такі дії можуть включати демонстрації, *блокаду* й інші операції повітр., мор. чи сухопутних сил членів Організації. На практиці РБ ООН, починаючи з 1990, як правило, уповноважує у формі спец. резолюцій членів Організації вжити всіх необхідних заходів для М. м. в. Таке уповноваження сприймається як дозвіл для т. зв. «коаліцій здатних і згодних» д-ав застосувати збройну силу проти країни, визнаної порушницею міжнар. миру, діючи при цьому від імені світового співтовариства. Незалежно від того, чи визнає РБ ООН конкретне порушення миру *агресією актом*, д-ва, проти якої вчинено збройний напад, має право застосувати збройну силу або використати військ. допомогу інших д-ав проти держави-порушниці миру на підставі права на самооборону, визнаного звичаєвим міжнародним правом та ст. 51 *Статуту ООН*. Треті д-ви, до яких д-ва — безпосередня жертва

збройного нападу звернеться за військ. допомо-гою, мають право їй надати таку допомогу в порядку самооборони колективної на підставі тієї ж ст. 51 Статуту ООН. Регіональні орг-ції, угоди чи органи, створені на підставі гл. VIII Статуту ООН, можуть використовуватись держа-вами-членами або РБ ООН для мирного вре-гулювання місцевих спорів (тобто спорів між д-вами в окремих регіонах земної кулі) та приму-сових дій із М. м. в. під керівництвом РБ ООН. Однак ст. 53 Статуту ООН забороняє таким регіональним орг-ціям застосування будь-яких примусових заходів без уповноваження з боку РБ ООН. Виняток становить лише надання дер-жавами-сторонами регіональної угоди військ. допомоги одній із них у порядку самооборони колективної, якщо відп. регіональна угода міс-тить посилання на ст. 51 Статуту ООН і перед-бачає, що збройний напад на одну з договірних сторін розглядається як збройний напад на всі держави-учасниці угоди.

В.С. Ржевська

Миру міжнародного й безпеки підтримка згідно зі *Статутом ООН* — колективні заходи для запобігання та усунення загрози миру і припинення *агресії актів* або інших порушень миру (порядок регулюється гл. VII Статуту), а також шляхом здійснення мирними засо-бами, у згоді з принципами справедливості та міжнар. права, улагодження або вирішення *спорів міжнародних* чи ситуацій, які можуть призвести до порушення миру (порядок визна-чений гл. VI Статуту). Головна відповідальність за підтримку міжнар. миру і безпеки покладена державами-членами на *Раду Безпеки ООН*, яка при виконанні обов'язків, що впливають із цієї відповідальності, діє від імені держав-членів ООН. Однак підтримка міжнар. миру і безпеки не вичерпується заходами, вживани-ми в рамках ООН, оскільки, по-перше, на ос-нові принципів сучас. *міжнародного права* вона є заг. обов'язком усіх д-ав при тому, що ООН не спроможна моментально реагувати на будь-яку загрозу мирові чи порушення миру; по-друге, Статут ООН передбачає взаємодію орг-ції з ре-гіональними структурами у сфері безпеки та встановлює нормативні засади такої взаємодії. У найширшому розумінні будь-яка діяльність д-ав як на універсальному, так і на регіо-нальному та двосторонньому рівнях, якщо її метою є розвиток співробітництва, запобігання конфліктам та їх врегулювання, виступає як

підтримка міжнар. миру і безпеки. Серед ви-знаних сучас. міжнар. правом форм діяльності д-ав з підтримки міжнар. миру і безпеки можуть бути названі: політика роззброєння та обмеження озброєнь, заходи зміцнення довіри; мирне вирішення міжнар. спорів; превентивні та примусові заходи, вживані під егідою ООН щодо загрози мирові, порушень миру та актів агресії; операції ООН із підтримання миру; реалізація д-вами права на *самооборону індиві-дуальну* або *самооборону колективну*; політика регіональних орг-цій з питань міжнар. безпеки, спрямована на усунення загроз для міжнар. миру й безпеки та врегулювання спорів і ситуацій, продовження яких могло б створювати такі загрози.

В.С. Ржевська

Миру порушення у міжнародному праві — протиправне діяння, що порушує принцип незастосування сили або загрози силою й від-повідно до *Статуту ООН* є підставою для застосування *Радою Безпеки ООН* заходів із під-тримки та відновлення міжнар. миру в порядку, визначеному гл. VII Статуту ООН. Найтяжчим і найнебезпечнішим М. п. є *агресії акт*. РБ ООН може визнати М. п. і менш серйозні за масшта-бом та наслідками, ніж акт агресії, діяння та ситуації, пов'язані із застосуванням збройної сили. У своїй практиці РБ ООН уникає конста-тування актів агресії й надає перевагу їх ква-ліфікації як М. п. (напр., напад Іраку на Кувейт 2.08.1990 РБ ООН у резолюції №660 (1990) визнала М. п., але від вживання терміна «агрес-ія» ухилилась).

В.С. Ржевська

Митна вільна зона — анклав на нац. митній території, що має спец. (зручне) місцезнаходжен-ня, зазвичай, недалеко від міжнар. мор. порту або аеропорту, на території якого без митних формальностей відбуваються імпорتنі по-ставки інозем. обладнання, сировини й товарів з метою їх переробки й подальшого *експорту* виробленої продукції, звільненого від втру-чання митних властей д-ви розташування М. в. з.

О.М. Григоров

Митна декларація — офіц. заява власника (розпорядника) вантажу, що представляється митниці для виконання митних процедур під час міжнар. поставок товарів, перевезення вантажів. Містить дані про обсяги та структуру вантажів, специфіку товарів, сертифікат про

якість, перелік вантажних док-тів. Оформлюється відповідно до вимог нац. законодавства. Заповнюється юрид. і фізич. особами та слугує основою для пропуску вантажу через *кордони держави* при ввезенні, вивезенні чи транзиті. Відповідальність за правильність і повноту даних про вантаж, що підлягає митному контролю, несе подавач М. д. Предмети, не вказані в М. д., тобто приховані від митного контролю, підлягають конфіскації. У практиці міжнар. перевезень застосовується вантажна М. д. (ВМД). Оформлена ВМД засвідчує надання суб'єктові зовн.-екон. діяльності права на переміщення товарів у певний митний режим і підтверджує права та обов'язки зазначених у ВМД осіб щодо здійснення ними відп. прав., фінанс., госп. й інших операцій. Товари можуть бути експортовані чи імпортовані лише на підставі дозволів відп. держ. органів. Існує дві форми дозволів на ввезення та вивезення: розгорнута (детальна) для неторгових вантажів і коротка — для комерційних вантажів. Остання видається на тривалий термін на провезення певної групи товарів або всіх товарів даної фірми чи підприємства.

Л.С. Поліщук

Митна конвенція — багатостороння чи двостороння міжнар. угода, що регулює питання стягнення мита й митні формальності у взаємній торгівлі країн-учасниць, де зазначаються принципи митного режиму, контролю та митних зборів між країнами, що приєдналися до неї. Ціль М. к. — зниження мита на товари, що імпортуються з країн-учасниць, та полегшення проходження ними митних формальностей як у країні-експортері, так і в країні-імпортері. Учасники М. к. беруть на себе зобов'язання надавати один одному митні пільги (на комерційні й неторг. операціях, обмін туристами, продукцією кооперування тощо) і сприяти тому, щоб митні правила не шкодили розвитку взаємної торгівлі та іншим видам зовн.-екон. зв'язків, ділових контактів, туризму тощо. Прикладом багатосторонньої М. к. може слугувати Угода з митної оцінки, укладена під час багатосторонніх торг. переговорів «Токіо раунду» в рамках *ГАТТ* і доповнює відп. положення ген. угоди. Вона передбачає уніфікацію методів оцінювання вартості товарів, що імпортуються, для цілей митного оподаткування.

Л.С. Поліщук

Митна політика — сукупність заходів щодо екон. охорони *кордонів держави*, які полягають у контролі за ввезенням інозем. і вивезенням вітчизняних товарів, майна, *валюти*, цінностей в інші країни шляхом обкладання їх митом та іншими зборами при транспортуванні через кордон; або заборони їх до ввезення чи вивезення. Основними засобами здійснення М. п. є: застосування мита та митних зборів, митних формальностей, встановлений режим проходження вантажів через кордон; система держ. органів митного контролю; участь у *митних союзах*, *зонах вільної торгівлі* та *митних конвенціях*. М. п. забезпечує надходження в дохідну частину держ. бюджету грошових зборів за митні процедури, які називають митними доходами (мито, прикордонні митні збори, штрафи й виторг від реалізації товарів, конфіскованих митницею). М. п. є складовою екон. та *зовнішньоторговельної політики* д-ви. Існує два основні види М. п. — *протекціонізм* і «вільна торгівля». Протекціонізм передбачає встановлення високого рівня митного оподаткування інозем. товарів, які ввозяться на внутр. ринок країни, та спрямований на підтримку вітчизняних товаровиробників. Політика «вільної торгівлі» спрямована на заохочення *імпорту* товарів шляхом встановлення мінім. рівня мита. В умовах ринкової економіки М. п. впливає на процеси відтворення в країні, норму прибутку і, відповідно, темпи розвитку в окремих галузях, оскільки мита впливають на рівень внутр. цін. Вона сприяє нівелюванню відмінностей у нац. і міжнар. умовах вир-ва. Нині основною орг-цією на міждерж. рівні, що регулює митно-тарифну політику країн-учасниць на багатосторонній основі, є *Світова організація торгівлі (СОТ)*, яка має наступні цілі та завдання: здійснення зовн.-торг. політики переважно за допомогою *митних тарифів*, регулярного проведення переговорів щодо зниження мита, узгодження країнами-учасницями митних поступок у взаємній торгівлі тощо. Однак роль митно-тарифної політики в сучас. міжнар. торг. відносинах при зростанні значення нетарифних заходів регулювання може суттєво знизуватись.

Л.С. Поліщук

Митна територія — держ. територія, тобто частина земної кулі, яка належить державі, в межах якої вона здійснює своє територ. верховенство, а також територія з єдиним режи-

мом ввезення і вивезення товарів. На ній д-ва має виключну юрисдикцію стосовно митної справи. Це означає, що основою прав. режиму М. т., як і держ. території, є *суверенітет* країни. На М. т. повною мірою діє єдине митне законодавство, єдині *митні тарифи* й інші засоби держ. регулювання зовн.-екон. діяльності. Однак поняття «митна територія» не співпадає з поняттям «державна територія». У ряді випадків із М. т. можуть виключатись частини держ. території і, навпаки, включатись частини, що знаходяться за межами держ. кордону (напр., вільна митна зона не входить до складу М. т., хоча є частиною держ. території країни). Сухопутними частинами М. т. України є: сухопутна територія, *територіальні* та *внутрішні води* й повітр. простір над ними. Сухопутною територією України є вся суша, що знаходиться в межах її кордонів. До внутр. вод відносяться: прибережні мор. води, які розміщені в бік берега від вихідних ліній, що прийняті для підрахунку ширини територ. вод; води портів, заток, бухт, губ, лиманів, береги яких повністю належать Україні, якщо ширина проходів не перевищує 24 мор. милі; води заток, бухт, лиманів, мор. протоки, що історично належали Україні, а також води річок, озер, інших водойм, береги яких належать Україні. Територ. води — це прибережні мор. води та 12 мор. миль, що відраховуються від лінії найбільшого відливу як на материку, так і на островах, що належать Україні.

Л.С. Поліщук

Митний союз — політ.-екон. об'єднання, яке створюється з метою координації зовн.-екон. політики держав, регламентації обсягів, структури та умов здійснення *експорту*, *імпорту* та транзиту товарів чи інших предметів. У ст. 24 *Генеральної угоди з торгівлі і тарифів (ГАТТ)* М. с. визначається як заміна двох чи більше митних територій у такий спосіб, що: мито та інші обмежувальні засоби регулювання торгівлі (за винятком деяких дозволів у разі необхідності) скасовуються відносно основної частини торгівлі між складовими територіями союзу чи, принаймні, відносно основної частини торгівлі товарами, які походять із таких територій; переважно таке саме мито та інші засоби регулювання торгівлі застосовуються кожним із членів союзу до торгівлі з територіями, які не включені до М. с.

Л.С. Поліщук

Митний союз СНД — субрегіональне екон. угруповання, створене на основі Угоди про митний союз Росії та Білорусі від 6.01.1995, до якої приєдналися Казахстан (20.01.1995) і Киргизстан (29.03.1996); 1999 до нього увійшов Таджикистан. М. с. передбачає повне скасування обмежень у взаємній торгівлі, введення єдиного торг. режиму та митних тарифів, а також узгодження заходів нетарифного регулювання щодо третіх країн. Відповідно до прийнятих рішень, реалізація М. с. відбувається в два етапи: на першому — повністю скасовуються тарифні обмеження та квоти у взаємній торгівлі, встановлюється єдиний торг. режим, спільні митні тарифи та узгоджуються заходи нетарифного регулювання щодо третіх країн; на другому — планується об'єднання митних територій країн в єдину митну територію з встановленням єдиного митного контролю на зовн. кордонах. У липні 1995 були скасовані митний контроль та митне оформлення товарів на кордоні Росії та Білорусі, введено спрощений порядок митного контролю на рос.-казахському кордоні. 1-й етап формування М. с. був в основному завершений Росією, Білоруссю й Казахстаном на поч. 1996; були повністю зняті тарифні та нетарифні обмеження у взаємній торгівлі країн, уніфіковані митні законодавства. З 1996 розпочалась реалізація 2-го етапу формування М. с. Для Киргизстану, після його приєднання до М. с., було запроваджено індивід. графік реалізації програми 1-го етапу.

Координація прийняття узгоджених рішень, пов'язаних зі створенням М. с., покладена на Інтеграційний комітет, створений згідно з Договором про поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній галузях між Росією, Білоруссю, Казахстаном і Киргизстаном (29.03.1996). Інтеграційний комітет визначив умови, які мають бути виконані для повноцінного формування М. с.: створення *зони вільної торгівлі* без винятків і обмежень, уніфікація зовн.-торг. законодавства, встановлення єдиного порядку зовн.-торг. регулювання та єдиного торг. режиму з третіми країнами. У 1999 була прийнята нова угода, яка вносила певні інституційні зміни, зокрема щодо встановлення спільних митних тарифів з уніфікованими імпорнтними митами. У жовтні 2000 члени М. с. СНД фактично інкорпоровали його в структуру *Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС)*. Реалізація проекту М. с. на практиці була здійснена лише частково через

значні відмінності в рівні екон. розвитку держав-членів, нап. законодавствах, асинхронність проведеного екон. реформ.

С.В. Гринько

Митний тариф — систематизований згідно з державною або міжнародною класифікацією товарів зовн.-екон. діяльності перелік ставок увізного мита, яке справляється з товарів, що ввозяться на *митну територію* країни. Це класичний засіб заг.-держ. управління *імпортом*. М. т. має такий вид: код товару, назва товару, ставка (чи ставки) мита. Розмір ставок М. т. збільшується залежно від ступеня переробки товару. Структурно М. т. поділяються на прості й складні. Простий М. т. передбачає оподаткування товару за єдиною ставкою мита. Складні М. т. складаються з двох і більше ставок М. т.: максимальних (або генеральних), що поширюються на товари з тих країн, з якими дана країна не знаходиться в торг.-договірних відносинах; і пільгових ставок — мінімальних, відносно тих країн, яким надано *найбільшого сприяння режим*, преференційних, проміжних, що застосовуються до товарів тих країн, з якими існують подібні договірні стосунки. Зазвичай М. т. встановлюються на нац. рівні, але існують й єдині М. т. кількох країн у межах *митних союзів*. Основними елементами М. т. є товарна класифікація, методи оцінки митної вартості імпортованих товарів, методи визначення країни походження товарів, митні ставки. В основу товарної класифікаційної схеми М. т. країн (товарна номенклатура) покладено нац. класифікації товарів зовн.-екон. діяльності, які базуються на Комбінованій номенклатурі *Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)* і Гармонізованій системі опису та кодування товарів (набули чинності із січня 1988, використовують понад 100 країн). Розмір ставок і види мита в Україні встановлюються відповідно до Єдиного митного тарифу України, що визначається законами України «Про Єдиний митний тариф» та «Про митний тариф України» на основі Української класифікації товарів зовн.-екон. діяльності (УКТЗД), яка базується на Гармонізованій системі опису та кодування товарів.

Л.С. Поліщук

Митні привілеї — пільги щодо митних формальностей (звільнення від митного огляду й зборів вантажів, особистого багажу та ін.), які надаються інозем. *дипломатичним пред-*

*ставництвом, консульським установам, міжнар. міждержавним орг-ціям і представництвом інозем. д-ав при них, а також певним категоріям осіб, які перетинають держ. кордон. М. п. передбачаються як міжнародними договорами (Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961, Віденська консульська конвенція консульські зносини 1963, Віденська конвенція про представництва держав в їх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975), так і нац. законами та правилами (Митний кодекс України, Положення про дип. представництва та конс. установи інозем. держав в Україні). Згідно з нормами діючого міжнар. права предмети, призначені для офіц. використання інозем. дип. і конс. представництвами, а також прирівняними до них щодо М. п. установами, не обкладаються митом. Особистий багаж (у т. ч. предмети першочергового облаштування) *дипломатичному персоналу* інозем. дип. представництв та інозем. конс. посадових осіб, так само, як і членів їхніх родин, а також осіб, прирівняних до них, звільняється від митного огляду і зборів. Однак особистий багаж вказаних осіб може бути оглянутий, якщо є серйозні підстави вважати, що він містить предмети, ввезення чи вивезення яких заборонено, або регулюється спец. правилами. Такий огляд повинен здійснюватись лише за умов присутності власника багажу або його уповноваженого представника. Особистий багаж членів адмін.-техн. й обслуговуючого персоналу дип. і конс. представництв підлягає митному огляду, але пропускається безоплатно через митний кордон в межах особистої потреби на заг. підставах. М. п., передбачені для дип. персоналу, розповсюджуються на представників інозем. д-ав, членів парл. та урядових делегацій, а також на основі взаємності на співробітників делегацій інозем. д-ав, що прибувають для участі в міждерж. переговорах, міжнар. конференціях і нарадах або з іншими офіц. дорученнями.*

М.А. Кулінич, О.С. Полторацький

Михайлов Леонід (1884 — ?) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат, чл. УСДРП. З 14.08.1917 — товариш ген. секретаря праці Центральної Ради; 18.01-29.04.1918 — народний міністр праці в уряді *В. Голубовича*; 26.12.1918-13.02.1919 — міністр праці в уряді *В. Чехівського*; восени 1919-20 — радник, заст. голови Надзвичайної

дип. місії УНР у Польщі. Брав активну участь у виробленні *Варшавського договору УНР з Річчю Посполитою 1920*. З 1921 працював у луцькому Українбанку. 1939 репресований НКВС СРСР. Подальша доля невідома.

В.І. Головченко

Михайловський Віктор Іванович (1939, с. Нова Поляна Знамянського р-ну Кіровоградської обл.) — укр. держ. діяч і дипломат. Закінчив екон. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1961) й Дипломатичну академію МЗС СРСР (1977); кандидат екон. наук. Працював на керівних посадах у Державному комітеті УРСР по пресі. У 1995-96 — зав. відділу перспективного планування та аналізу ефективності зовн. політики, заст. керівника Управління з питань зовн. політики Адміністрації Президента України. У січні 1997 — жовтні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Латвійській Республіці.

В.М. Мамвієнко

Мишуга Лука (3.10.1887, с. Новий Витків Радехівського повіту, Галичина — 8.02.1955, Нью-Йорк) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат. Закінчив юрид. ф-т Віденського ун-ту (1911). Працював суддею у Львові й адвокатом у Жовкві. З початком *Першої світової війни* взяв активну участь у формуванні Легіону українських січових стрільців (УСС). 1915-18 разом із *Д. Вітовським* та *О. Назаруком* займався орг-цією культ.-освітньої роботи УСС на Волині. Наприкінці 1918 — повітовий комісар ЗУНР на Радехівщині, потім — представник ЗУНР у Ген. штабі Республіканської армії УНР, пресовий референт при квартирмейстерському відділі армії УНР у Кам'янці-Подільському. З грудня 1919 — на дип. службі ЗУНР у Відні. Узимку 1920-21 — секр. місії ЗУНР на *Ризьку мирну конференцію 1920-21*. У липні 1921 — березні 1923 — представник ЗУНР у США. Для поширення інформації про військ.-політ. події у Схід. Галичині відкрив у Нью-Йорку Українське пресове бюро, у рамках позик «Національної Оборони» й «Фонду негайної допомоги рідному краю» зібрав серед діаспори 138,5 тис. дол. 1923 ініціював створення Об'єднання українських організацій в Америці й був його ген. секретарем до 1940. 1940 виступив співзасновником Українського конгресового комітету Америки, був членом його політ. ради, 1953-55 очолював Об'єднаний укр.-амер. комітет; водночас 1926-55 — редактор, гол. редактор газети «Свобода», провідний діяч Українського

народного союзу, був одним з ініціаторів видання і членом редакції англомовної «Енциклопедії українознавства».

Твори: «Державна адміністрація на Україні» (1919), «Які тепер суди на Україні» (1919), «На Волині. Перші хвили української державності», «Україна і американська демократія» (1939) «Шевченко і жінка» (1940), «Українці у вільному світі» (1954), «Похід українських військ на Київ (серпень 1919 р.)».

В.І. Головченко

Міграція нелегальна — злочин міжнародного характеру, який завдає шкоди соц.-екон. розвитку держав і полягає в незаконному в'їзді в чужу країну з метою облаштування в ній (зазвичай з екон. мотивів). Незаконними мігрантами визнаються громадяни інших країн та особи без громадянства, які порушили правила в'їзду, виїзду, перебування чи транзитного проїзду через територію певної д-ви. Бланкетні норми, що відсилають до нац. кримінального законодавства д-ав із б-би з М. н., містяться в конвенціях *Міжнародної організації праці (МОП)*: Конвенції МОП №97 «Про трудящих-мігрантів» 1949 та Конвенції МОП №143 «Про зловживання в галузі міграції та про забезпечення трудящим-мігрантам рівності можливостей і поводження» 1975. Згідно з умовами цих міжнар.-прав. актів, д-ви повинні виявляти на своїй території випадки М. н. та вживати необхідних заходів щодо їх скорочення; особа або орг-ція, що сприяють М. н., підлягають відп. покаранню. Гарантією ефективного контролю над М. н. є Міжнародна конвенція ООН про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей 1990, а також Угода про співробітництво держав-учасниць *Співдружності Незалежних Держав (СНД)* у б-бі з незаконної міграцією 1998. Збільшується роль *Міжнародної організації з питань міграції*, метою якої є забезпечення впорядкованої та планової міжнар. міграції. М. н. включає також проблему б-би з торгівлею людьми та експлуатацією проституції. Б-ба з цими явищами регулюється Конвенцією про б-бу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами 1950 (об'єднала в собі інші міжнар. угоди, які ухвалювались, починаючи з 1904) і Додатковою конвенцією про ліквідацію рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства 1956. У грудні 2000 *Генеральна Асамблея ООН* ухвалила Конвенцію проти транснац. організованої злочинності та два протоколи до неї: Протокол про попередження, ліквідацію та покарання за торгівлю

людьми, особливо жінками й дітьми, і Протокол проти контрабанди мігрантів на суші, в повітрі та на морі. Ці док-ти визнають, що нелегальна міграція прямо пов'язана з транснац. організованою злочинністю.

О.В. Задорожній, М.О. Медведєва

Міжамериканська декларація взаємної допомоги та солідарності 1945 — див. *Чапультепекський акт 1945.*

Міжамериканська конвенція про права та обов'язки держав 1933 — регіональний договір міжнародний, що став першою спробою закріплення в позитивному міжнародному праві ознак держави та основних рис її існування як суб'єкта міжнародного права в системі міждерж. відносин. Конвенція була прийнята 26.12.1933 у Монтевідео та набула чинності 26.12.1934. Її учасниками є 14 д-ав, у т. ч. США. Ст. 1 Конвенції називає ознаки, якими має володіти д-ва як суб'єкт міжнар. права: постійне населення, визначена територія, уряд та здатність вступати у відносини з іншими д-вами. Таке визначення д-ви нині є заг.-прийнятим як у науці міжнар. права, так і в практиці д-ав. Ст. 2 Конвенції містить важливе положення про те, що федерат. д-ва становить лише одну особу перед міжнар. правом. Ст. 4 Конвенції проголошує всі д-ви рівними й такими, права яких залежать виключно від простого факту їх існування як суб'єктів міжнар. права. Відповідно основні права д-ви не можуть бути ніяким чином порушені (ст. 5). Одним із наслідків проголошення цього принципу є визнання неутручання принципу однієї д-ви у внутр. або зовн. справи іншої (ст. 8). Конвенція також визнає, що юрисдикція д-ви поширюється на всіх її мешканців у межах нац. території, а іноземці не можуть вимагати більших прав, ніж права місцевих громадян (ст. 9). Першорядним інтересом д-ав проголошується збереження миру, здійснення якого забезпечується через реалізацію принципу врегулювання міждерж. розбіжностей визнаними мирними засобами (ст. 10). Конвенція встановлює суворий обов'язок д-ав не визнавати надбаня територій або особливих переваг, здобутих силою, незалежно від фактичної форми її прояву; територія д-ви проголошується недоторканою (ст. 11).

Окремі статті Конвенції присвячені питанням взаємозв'язку інституту визнання з існу-

ванням д-ви: політ. існування д-ви не залежить від її визнання іншими д-вами (ст. 3). Відповідно, навіть невизнана д-ва користується певними правами, не пов'язаними з участю в міждерж. відносинах, напр., правом на захист своєї цілісності та незалежності, прийняття законів щодо своїх інтересів, визнання юрисдикції своїх судів тощо. Відповідно до ст. 6 Конвенції визнання д-ви означає лише те, що той, хто визнає, сприймає особу іншого з усіма правами та обов'язками, визнаними міжнар. правом. Визнання є безумовним. Воно може бути явним або мовчазним. Дія Конвенції не зачіпає зобов'язань, прийнятих державами-учасницями в рамках інших міжнар. угод. Прийняття Конвенції, обумовлене особливостями розвитку міждерж. відносин у Зах. півкулі впродовж XVIII — поч. XX ст., справило значний вплив на розвиток як міжнародних відносин у цьому регіоні, так й у світовому масштабі. Окремі положення Конвенції були згодом сприйняті заг. міжнар. правом і стали заг.-визнаними.

О.В. Задорожній

Міжамериканський банк розвитку (Inter-American Development Bank), **МаБР** (IADB) створений 1959 з ініціативи США для фінансування програм розвитку в країнах Лат. Америки. Проект угоди про створення найпотужнішого регіонального банку розвитку розроблявся спец. комісією міжамер. соц.-екон. ради *Організації американських держав*. Банк розпочав здійснення операцій у 1961. Спочатку його членами були 19 лат.-амер. країн і США, але з часом їхнє коло розширювалось завдяки приєднанню як півд.-амер. д-ав і країн Карибського басейну, так і представників інших континентів — Японії, Канади та найбагатших д-ав Європи, що не претендували на кредити МаБР. Нині їхня кількість досягла 46 членів. Пріоритетними напрямками діяльності Банку, виходячи з мети його створення, залишаються: програми надання фінанс. й техн. допомоги країнам Лат. Америки при будівництві невеликих підприємств у гірничій, переробній, легкій і харчовій промисловості, фінансування розвитку енергетики, транспорту а також інфраструктури; модернізація держ. інституцій шляхом підвищення ефективності й прозорості їхньої діяльності; фінансування соц. програм б-би з бідністю; сприяння регіональній інтеграції. За роки діяльності МаБР у його межах було створено такі спеціалізовані

структури, як Міжамериканську інвестиційну корпорацію, Фонд спеціальних операцій, Багатосторонній інвестиційний фонд та кілька інвестиційних фондів, засновниками яких стали окремі країни-донори чи міжнар. орг-ції. За час свого існування МаБР надав найбільший обсяг кредитів країнам «великої трійки» — Аргентині, Бразилії та Мексиці.

Найвищим органом МаБР є Рада керуючих, до якої кожна країна делегує свого представника. Вона зосереджує у своїх руках всю повноту влади в Банку й вирішує всі стратегічні питання його орг-ції та діяльності. До її складу входить 46 (за кількістю країн-членів МаБР) урядовців високого рангу, у т. ч. виконавчих директорів і президента Банку. Штаб-квартира МаБР розташована у Вашингтоні, а його представництва відкриті в кожній лат.-амер. країні, що є членом Банку, а також у Парижі й Токіо. Фінанс. основу діяльності Банку становлять його статутний капітал, резерви, цільові внески країн-донорів і залозичення самого МаБР на світових ринках капіталу (загалом понад 200 млрд. дол.). Банк надає кредити двох видів: на заг. комерційних умовах (з фонду звичайних ресурсів); на пільгових умовах (з фонду спец. операцій). Він уповноважений випускати облігації, що так само, як цінні папери МБРР, мають найвищий рейтинг — ААА. Основними покупцями облігацій Банку є центр. банки, пенсійні, трастові та інвестиційні фонди, а також комерційні банки промислово розвинутих країн. Частка власних ресурсів у кредитах, що надаються Банком, є невисокою (зазвичай до 20%). Основну частину кредитів становлять кошти, залучені самим Банком не лише з традиційних ринків капіталу, але й з таких країн, як Австралія, Канада, Тайвань, Південна Корея, Польща та ін. Ще одним джерелом формування кредитів, що надаються перш за все країнам Лат. Америки з боку Банку, є кошти, які надходять у формі добровільних внесків країн-донорів до трастових фондів МаБР (напр., Фонду спец. операцій, Фонду соц. прогресу). Новими ознаками в діяльності Банку, починаючи з сер. 1990-х, є кредитування приватного сектора (до 10% усіх кредитів), без отримання держ. гарантій. Останнім часом збільшились кошти, які спрямовуються на охорону довкілля, здоров'я, на б-бу з соц. нерівністю та бідністю (у 2003 — понад 51% виділених Банком коштів). Найбільша частина

кредитів МаБР спрямовується на фінансування розбудови інфраструктури транспорту та енергетики й приблизно така ж частка коштів — на модернізацію с. г.-валат.-амер. країн. *М.Ю. Рубцова*

Міжамериканський договір про взаємну допомогу 1947 — див. *Ріо-де-Жанейро договір 1947*.

Міжамериканські конференції (Панамериканські конференції) — конференції представників США та країн Лат. Америки, що періодично скликались у 1889-1967; до 1948 офіційно називались Міжнародними конференціями американських держав. Ідея скликання М. к. належала лат.-амер. республікам, що виникли внаслідок Війни за незалежність Іспан. Америки 1810-26. У перших регіональних форумах (*Панамський конгрес 1826*, конференції в Лімі 1864-65 та Сантьяго 1856) брали участь лише лат.-амер. д-ви. Наприкінці ХІХ ст., з активізацією політики США, спрямованої на встановлення контролю над Лат. Америкою, ініціативу орг-ції та проведення таких конференцій перебрав на себе Вашингтон. 2.10.1889-19.04.1890 у Вашингтоні відбулась 1-а *Панамериканська конференція*, в якій взяли участь представники США та всіх лат.-амер. д-ав за виключенням Домініканської Республіки. США виступили з ініціативою створення Міжамериканського митного союзу та підписання дог-ру про арбітраж між амер. д-вами, але ці пропозиції не знайшли широкої підтримки з боку лат.-амер. учасників. Тоді з ініціативи США було запроваджено Міжамериканський союз американських республік, основною метою якого стало сприяння екон. співробітництву й обмін екон. інформацією. 2-а Міжамериканська конференція відбувалась 22.10.1901-31.01.1902 в Мехіко (Мексика), під час якої було оформлено приєднання амер. республік до Гаазьких конвенцій про арбітраж 1899. У рамках Міжамериканського союзу було створено постійне Міжнар. бюро амер. республік та Керівна рада Бюро на чолі з держсекретарем США, до складу якого увійшли дип. представники лат.-амер. д-ав у Вашингтоні. 3-я Міжамериканська конференція, що проходила 23.07-27.08.1906 в Ріо-де-Жанейро (Бразилія), розглянула питання, пов'язані з Венесуельським конфліктом 1902-03 та ухвалила винесення на розгляд ІІ Гаазької конференції питання про неприпустимість застосування сили

для стягнення держ. боргів. Під час 4-ї Міжамериканської конференції 12.07-30.08.1910 в Буенос-Айресі (Аргентина) було ухвалено рішення про перейменування Міжнар. бюро амер. республік у *Панамериканський союз*, а М. к. стали вищим органом нової регіональної орг-ції. Водночас відхилено пропозицію США про визнання *Монро доктрини* основним принципом зовн. політики усіх амер. д-ав.

На 5-й Міжамериканській конференції, що проходила 25.03-3.05.1923 в Сантьяго (Чилі), було підписано Договір про запобігання конфліктів між амер. д-вами (*Гондра договір*). 6-а Міжамериканська конференція (16.01-20.02.1928, Гавана) також приділила значну увагу проблемі інтвенції амер. д-ав в справі одна одної та запобігання конфліктів між ними (див. *Гаванська конференція 1928*). Крім того, на 6-й Міжамериканській конференції було прийнято кодекс міжнар. приватного права (*Бустаманте кодекс*) та конвенції з питань дип. і конс. зносин та імунітетів (див. *Гаванська конвенція про дипломатичний притулок 1928*, *Гаванська конвенція про дипломатичних чиновників 1928*, *Гаванська конвенція про консульських чиновників 1928*). 7-а Міжамериканська конференція проходила 3-26.12.1933 у Монтевідео (Уругвай), під час якої виявились протиріччя між США та рядом лат.-амер. д-ав (перш за все Аргентиною), викликане бажанням останніх обмежити вплив США в регіоні і не допустити створення контрольованої США регіональної системи безпеки та оборони. На конференції всіма учасниками було ухвалено Пакт про ненапад та примирення («Пакт Сааведри Ламаса», названий за ім'ям мін. зак. справ Аргентини), який було підписано Аргентиною, Бразилією, Мексикою, Парагваєм та Чилі ще в жовтні 1933. Він засуджував агресивні війни, встановлював принцип урегулювання учасниками всіх конфліктів та суперечок лише мирними засобами, відповідно до *норм міжнародного права*. Не визнавались будь-які територ. надбаня, здобуті за допомогою збройної сили. У разі порушення принципів незастосування сили однією зі сторін, інші зобов'язувались застосовувати всі передбачені *міжнародним правом* політ., екон. та юрид. засоби для збереження миру, але в жодному разі не вдаватись до дип. або військ. інтвенції. Положення про відмову від дип. та військ. інтвенції було спрямоване на протидію посиленню впливу США в регіоні. США приєднались до Пакту із застереженням,

що Аргентина у свою чергу підпише *Бріана — Келлога пакт 1928*, Гондра договір 1923 та Міжамериканський договір про арбітраж 1929. Водночас під час конференції США було проголошено «*Доброго сусіда політику*», яка зокрема закріплювала їх відхід від політики інтвенціонізму в Лат. Америці.

8-а Міжамериканська конференція, що проходила 9-27.12.1938 в Лімі (Перу), приділила найбільше уваги розгляду проблем створення регіонального блоку д-ав Зах. півкулі в умовах загострення міжнар. ситуації та ухвалила Декларацію принципів амер. солідарності (див. *Лімська декларація 1938*). Під час *Другої світової війни* М. к. не скликались, але основними питаннями регіонального співробітництва в рамках консультативних нарад міністрів закорд. справ залишались питання регіональної безпеки в Зах. півкулі та оборони проти можливої агресії ззовні (див. *Панамська нарада 1939*, *Гаванські декларації 1940*, *Чапультепекська декларація 1945*, *Ріо-де-Жанейро договір 1947*). Під час 9-ї Міжамериканської конференції, яка проходила 30.03-2.05.1948 в Боготі (Колумбія), було ухвалено рішення про створення *Організації американських держав (ОАД)*, а також розглянуто коло питань щодо розширення регіонального співробітництва у сферах економіки та безпеки. За ухваленим на конференції статутом ОАД М. к. стали вищим органом нової орг-ції та мали скликатись кожні 5 років (див. *Боготська конференція 1948*). 10-а Міжамериканська конференція, яка проходила 1-28.03.1954 в Каракасі (Венесуела), була позначена новим загостренням відносин між США та деякими лат.-амер. д-вами, викликаним поверненням Сполучених Штатів до політики інтвенціонізму в регіоні. Запропоновану США резолюцію, що передбачала можливість втручання у внутр. справи амер. д-ав задля збереження «політичної цілісності американських держав» та протидії загрози міжнар. комунізму, не була ухвалена через спротив Гватемали, Аргентини та Мексики. Значну увагу на конференції було приділено обговоренню проблем екон. розвитку країн регіону й ухвалено резолюцію, що рекомендувала проведення аграрних реформ та відмову від нетарифних бар'єрів, спрямованих проти с.-г. товарів у торгівлі між амер. країнами. З кінця 1950-х чергові М. к. не скликались, натомість у процесі реформи ОАД було проведено три надзвичайні М. к.: 16-18.12.1964

у Вашингтоні, 17-30.11.1965 у Ріо-де-Жанейро та 15-27.02.1967 в Буенос-Айресі. На останній конференції було затверджено протокол Буенос-Айрес, який вносив зміни та поправки до статуту ОАД. Вищим органом ОАД визнавалася Генеральна Асамблея, до якої перейшли функції М. к.

В.Ю. Константинов

Міжкультурні комунікації — процес взаємного обміну цінностями, ціннісними установками, який здійснюється під час міжкульт. взаємодії цивілізацій, соц. груп, культур, індивідів. Цей процес відбувається як у політиці, так і в міжособистісному спілкуванні, у неформальних контактах. М. к. є важливим чинником *міжнародних відносин* й одним із пріоритетних напрямків зовн. політики та реалізації зовн.-політ. інтересів суб'єктів міжнар. співробітництва. М. к. в міжнар. відносинах проявляються також у діяльності спец. міжнар. організацій (напр., *Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури*), які здійснюють цілеспрямовану політику у сфері гуманітарного й культур. співробітництва.

Наслідки М. к. мають дуалістичний характер і можуть проявлятися як у засвоєнні елементів іншої культури (що сприяє інтеграційним процесам, взаємному збагаченню, обміну), так і в посиленні етнічної самосвідомості, прагненні до закріплення етнічної специфіки.

О.П. Кучмії

Міжнародна асоціація розвитку (International Development Association), **МАР** (IDA) — спеціалізована установа ООН, створена в 1960 як філія *Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР)* з метою надання на пільгових умовах фінанс. підтримки найменш розвинутих країнам. Цілями діяльності МАР є: подолання бідності; стабілізація й екон. зростання; ліквідація нерівності між країнами та всередині країн (доступ до початкової освіти, мед. обслуговування, водопостачання); захист навколишнього середовища. Членами МАР можуть бути лише держави-члени МБРР. Усі 164 держави-члени МАР поділяються на дві групи: економічно більш розвинуті д-ви, що здійснюють підписні внески в конвертованій валюті, яка може бути цілком використана МАР у кредитних операціях; країни, що вносять у конвертованій валюті одну десяту підписних внесків, решту — в нац. валюті, яка не може бути

використана без їхньої згоди. Фінанс. ресурси МАР відокремлені від МБРР і формуються з трьох основних джерел: підписний капітал та внески переважно більш багатих членів МАР; перекази з чистого прибутку МБРР у вигляді безоплатних субсидій; погашені суми по раніше виданих кредитах МАР. Поповнення ресурсів МАР за рахунок держ. внесків промислово розвинутих країн відбувається в рамках угод, що надають МАР кошти для покриття її кредитних зобов'язань на 3-річний бюджетний період. 13-та угода про поповнення ресурсів МАР (2002), у якій брали участь 34 д-ви, дозволить МАР надати кредити на суму 23 млрд. дол.

Структура МАР: Рада керуючих; Виконавчий директорат; Президент. Незважаючи на юрид. незалежність, МАР має спільний персонал, спільну штаб-квартиру, очолюється одним і тим же президентом, користується при оцінці проектів тими ж стандартами, що й МБРР. Штат співробітників МАР розподілено по 4-х функціональних секторах: операції, фінансування, політика, планування та дослідження. Основним напрямом діяльності МАР є надання на довгостроковій основі кредитів країнам-членам відповідно до наступних критеріїв: належність до групи найбідніших країн світу, річний прибуток в яких на душу населення не перевищує 835 дол.; достатня екон., фінанс. й політ. стабільність; наявність значних труднощів із балансом платіжним і відсутність перспектив самостійного розв'язання проблеми; реальне прагнення до розвитку, що втілюється у відп. політиці; недостатня кредитоспроможність для отримання позик на ринках капіталів. Нині 81 країна має право на отримання кредитів МАР. Терміни погашення безвідсоткових кредитів МАР — 20, 35, 40 років, включаючи 10-річний пільговий період. Структура кредитів МАР має більшу, порівняно з МБРР, соц. спрямованість: вища питома вага кредитів на освіту, охорону здоров'я, с. г-во й розвиток сільських районів. З моменту створення МАР надала кредити на заг. суму 135 млрд. дол.

Ю.С. Скороход

Міжнародна асоціація розвитку й цивілізації Африки (Міжнародна африканська асоціація) створена 1876 з ініціативи бельгійського короля *Леопольда II* для управління територіями в басейні р. Конго. Її формуванню передувало скликання «Географічної конфе-

ренції» в Брюсселі, на якій було засновано нац. комітети з метою б-би з *работоргівлею* та сприяння цивілізації Центр. Африки. Асоціація фінансувалась і контролювалась безпосередньо королем Леопольдом II; ключові позиції в ній займали бельгійці або іноземці, яких особисто наймав бельгійський король. Основною формою діяльності Асоціації стали експедиції, що фінансувались бельгійськими держ. та приватними фондами. Перші військ. пости на Нижньому Конго були створені експедиціями Асоціації, які очолював відомий амер. дослідник Африки Г. Стенлі. Інші колоніальні д-ви фактично зайняли нейтральну позицію щодо діяльності Асоціації. Згодом Леопольд II поставив питання про визнання за створеною ним асоціацією та її володіннями статусу д-ви. Упродовж 1884 США, Німеччина й Британія визнали держ. статус Асоціації, назва якої була змінена на Міжнародну асоціацію Конго. Під час *Берлінської конференції 1884-85* було визнано формування *зони вільної торгівлі* на території басейну р. Конго, а відповідно — на території Асоціації. Під час конференції в Бельгії вдалось урегулювати спірні питання з Францією та Португалією, які визнали Асоціацію й домовились про її кордони з португ. та франц. володіннями. У серпні 1885 парламент Бельгії прийняв закон, що дозволяв унію Бельгії та Конго, і Леопольд II повідомив країни-учасниці Берлінської конференції про перетворення Міжнародної асоціації Конго на Незалежну державу Конго. С.В. Гринько

Міжнародна асоціація з контролю за якістю насіння (International Seed Testing Association), **МАКЯН** (ISTA) — міжнар. галузева орг-ція, створена з метою розробки та поширення методів контролю за якістю насіння. Відправною точкою в діяльності орг-ції стали Правила міжнародної асоціації з контролю за якістю насіння, що були оприлюднені 1931. Основними завданнями орг-ції є: розробка, адаптація та опублікування стандартних процедур для збирання та контролювання якості насіння; розвиток досліджень у всіх галузях науки та технологій збирання, контролю, обробки й продажу насіння; створення міжнар. системи сертифікації; обмін знаннями та досвідом; співробітництво з іншими міжнар. орг-ціями, що мають спільні інтереси з Асоціацією. Членами орг-ції є особи чи лабораторії з контролю

за якістю насіння, що поділяють цілі орг-ції. Станом на 1.01.2004 орг-ція налічувала 201 члени із 72 країн світу. Структура орг-ції складається з виконавчого комітету, секретаріату, техн. комітетів; передбачені зустрічі членів орг-ції та наук. симпозиум. Чергові зустрічі відбуваються 1 раз на 3 роки, під час яких приймаються найважливіші рішення щодо діяльності орг-ції. У перервах між зустрічами роботою орг-ції керує виконавчий комітет, адмін. діяльність здійснює секретаріат. Техн. комітети відповідають за окремі напрямки роботи орг-ції. Україна є асоційованим членом орг-ції з 1999. Штаб-квартира орг-ції знаходиться у м. Цюріх (Швейцарія).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародна асоціація юристів-демократів (МАЮД) — міжнар. неурядова орг-ція, яка об'єднує юристів та їхні нац. й міжнар. асоціації для співробітництва в питаннях забезпечення верховенства права, демокр. цінностей, прав і свобод людини. МАЮД створена в 1946 і діє на основі Конституції (у редакції 1996). Органами Асоціації є Генеральна асамблея, Рада та Бюро; очолює орг-цію президент; місце перебування — Брюссель. Відповідно до ст. 2 Конституції цілями Асоціації є: розвиток контактів і обмін думками між юристами всіх країн та їхніми асоціаціями і сприяння взаєморозумінню між ними, спільна діяльність задля досягнення цілей, визначених у *Статуті ООН*, забезпечення спільних дій юристів у таких сферах, як дослідження та практ. застосування принципів демократії заради підтримання миру і співробітництва між націями; відновлення, захист і розвиток демокр. прав і свобод у законодавстві та практиці; розвиток незалежності усіх народів та б-ба з її обмеженням; захист і розвиток *прав людей* і народів; сприяння захисту збереження навколишнього середовища та екології; б-ба за суворе дотримання верховенства права і незалежності судової та юрид. професій; захист права народів на розвиток та створення умов для екон. рівності, використання надбань наук. прогресу і природ. ресурсів. Відповідно до поставлених цілей Асоціація та її члени беруть активну участь у вирішенні різноманітних питань *міжнародного права*. Активна позиція МАЮД сприяла всезаг. визнанню важливості права на самовизначення, зміни тлумачення доктрини «внутрішньої юрис-

дикції», як вона визначена у ст. 2 Статуту ООН. Члени Асоціації зробили значний внесок у розвиток таких важливих концепцій, як віднесення *апартеїду до злочинів проти людяності*, надання *комбатантам* з визв. рухів статусу *військовополоненого*, визнання юрид. права на самовизначення, прав жінок та дітей, забезпечення інструментів прав. захисту прав людини. Окремим напрямком роботи Асоціації є участь у роботі міжнар. конференцій як спостерігача (напр., Дипломатична конф. зі створення Міжнародного кримінального суду), міжнар. судових установ тощо. МАЮД має консультативний статус при *Економічній і Соціальній раді ООН (ЕКОСОП)* та *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)*.

Д.І. Кулеба

Міжнародна африканська асоціація — див. *Міжнародна асоціація розвитку і цивілізації Африки*.

Міжнародна гідрографічна організація (International Hydrographic Organization), **МГО** (ІНО) — міжнар. міжурядова консультативна й техн. орг-ція. Створена на основі Міжнародного гідрографічного бюро, заснованого у 1921 на базі кількох конференцій з питань гідрографії — Вашингтонської 1899, Санкт-Петербурзьких 1908 і 1912, Лондонської 1919 з метою підтримки безпечної навігації та захисту мор. середовища. Тоді орг-ція налічувала 19 держав-членів. Із набуттям чинності в 1970 міжурядової конвенції змінилась назва та юрид. статус цієї орг-ції. Станом на 1.01.2004 до її складу входили 73 мор. д-ви, кілька країн очікували набуття статусу повноправного члена. Основними завданнями орг-ції є координація діяльності нац. гідрографічних установ, якомога більша уніфікація відп. документації, застосування надійних та ефективних методів експлуатації мор. шляхів, розвиток науки в галузі гідрографії і мор. картографії, океанографії. Вищим органом МГО є Конференція, що відбувається кожні 5 років у Монако. Конференція складається з офіц. делегацій від кожної держави-учасниці і розглядає питання діяльності орг-ції, виконання програм та заходів упродовж попередніх років. Також обирається склад Бюро орг-ції, на яке покладене виконання адмін. функцій. Керівний комітет разом із невеликою групою техн. експертів

із гідрографії та мор. картографії координують техн. програми і здійснюють консультативну допомогу державам-членам орг-ції. Усі держави-учасниці мають рівне право голосу, кожна з них може вносити пропозиції щодо стандартизації та програми діяльності Бюро. Україна є повноправним членом орг-ції з 1998. Штаб-квартира МГО знаходиться в Монако.

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародна дипломатична академія (МДА) — міжнар. неурядова орг-ція, заснована в 1926 у Парижі. Метою її діяльності є створення умов для проведення спільних досліджень міжнар. проблем держ. діячима та співробітниками *дипломатичних служб* різних д-ав. Членство в МДА надається урядам, главам урядів, керівникам зовн.-політ. відомств, послам та посланникам. Нараховує бл. 800 членів із більш ніж 100 країн світу. Керівництво МДА здійснює ген. секретар та Виконавчий комітет. Бюджет формується із щорічних внесків країн-членів. МДА проводить щомісячні пленарні сесії, на яких обговорюються міжнар. проблеми; видає дип. словник; публікує повідомлення про свої пленарні сесії, дослідження з міжнар. проблематики.

М.А. Кулінич

Міжнародна економічна фундація (МЕФ) — громад. об'єднання підприємців, товаровиробників, фінансистів, економістів, юристів та представників різних ділових кіл України і зарубіжних країн. Має статус міжнар. орг-ції. Основною метою є сприяння екон. розбудові Української держави, підтримка розвитку підприємств та налагодження *міжнародних економічних відносин* і ділового партнерства України із зарубіжними країнами. Створена в 1999 у Києві, має відділення та представництва в різних областях України і за кордоном (у США, Німеччині, Пакистані, Польщі, Росії, Молдові тощо). Для здійснення своїх статутних завдань проводить міжнар. конференції, семінари, бізнес-форуми. Надає своїм членам послуги: юридичні, методичні, маркетингові, консалтингові, інформаційні щодо налагодження ділового партнерства підприємців різних регіонів України між собою та з бізнесменами інших країн. Здійснює підготовку та видання метод., наук., просвітницької, екон. та відп. довідкової літератури. Відстоює інтереси своїх членів, сприяє входженню укр. товаровиробників у

світовий ринок та розвиткові інвестиційних процесів.

В.І. Серажим

Міжнародна електротехнічна комісія (International Electro-technical Commission), **МЕК** (IEC) — міжнар. неурядова орг-ція у сфері стандартизації та сертифікації, заснована в червні 1906 згідно з рішенням Міжнародного електричного конгресу з метою здійснення стандартизації параметрів електричних машин. Перший статут був прийнятий 1908 (остання переглянута редакція статуту ухвалена 1992). Членами МЕК є нац. комітети 49 д-ав світу та 2-х асоційованих країн, Україна є членом МЕК з 1993.

Основною метою МЕК є сприяння міжнар. співробітництву з усіх питань стандартизації та суміжних проблем у сфері електрики, електроніки та відп. технологій, зокрема таких, як верифікація відповідності стандартів, а також сприяння міжнар. розумінню цих проблем. Вищим органом МЕК є Рада (Генеральна асамблея), яка збирається не менше як 1 раз на рік і складається з Голови Комісії, голів нац. комітетів, колишніх голів Комісії, віце-голів, скарбника та Ген. секретаря. До інших органів відноситься також Керівна рада, Комітет із зап. політики, Комітет дії, техн. комітети та підкомітети. Поточну роботу виконує постійний штат у складі 120 співробітників. Фінансування діяльності Комісії здійснюється за рахунок внесків нац. комітетів. Офіц. мовами є англійська, французька та російська.

МЕК тісно співпрацює з *Міжнародним союзом електрозв'язку, МАГАТЕ, ЮНЕСКО, Всесвітнім поштовим союзом, ГАТТ, Європейською економічною комісією ООН, Організацією економічного співробітництва та розвитку, ВОІВ, ЮНКТАД* та багатьма іншими міжурядовими і міжнар. неурядовими орг-ціями. Особливо активна співпраця з *Міжнародною організацією стандартизації*, яка відповідає за розробку стандартів у неелектричній галузі. Діяльність МЕК пов'язана з проблематикою стандартизації з метою надання допомоги нац. комітетам у гармонізації нац. стандартів зі стандартами МЕК. Техн. комітети здійснюють зв'язки з відп. міжурядовими та неурядовими орг-ціями і готують техн. доповіді з окремих питань. За роки свого існування МЕК розробила стандарти в таких сферах: міжнар. система одиниць вимірювання; всесвітня система

сертифікації для електричних компонентів; стандарти безпеки; стандартні розміри та сумісність електричних компонентів, у т. ч. лампи і розетки; видання багатомовного словника електричних термінів. Нині у сферу діяльності МЕК включені питання, пов'язані з високими технологіями: оптичні волокна, обладнання для інформ. технологій, аудіо та відео системи, лазерне обладнання, ядерне устаткування. МЕК публікує: Бюлетень МЕК (6 випусків на рік), Каталог публікацій МЕК (щорічно), Щорічник МЕК, Багатомовний словник із питань електрики, електроніки та електрозв'язку, Міжнародний електротехнічний словник. Штаб-квартира орг-ції розташована в Женеві (Швейцарія).

В.І. Резніченко

Міжнародна інформаційна політика — узгоджена стратегія міжнар. співробітництва на багатосторонній основі в галузі інформації та комунікації, інших сферах *міжнародних відносин*, складовим компонентом яких виступає *глобалізація комунікації*. Головними напрямками М. і. п. є: сприяння міжнар. співробітництву в інформ.-комунікаційній сфері; заохочення до міжнар. обміну інформацією через кордони й рівноправна участь у міжнар. інформ. потоках; забезпечення права глобальної спільноти на вільне вираження поглядів, свободу слова та засобів масової комунікації; використання глобальної екон. *інтеграції* на основі міжнар. інфоінфраструктури в нац. інтересах; об'єднання інтелектуальних ресурсів світу для прогрес. розвитку *цивілізації*. До пріоритетів М. і. п. відносять міжкульт. діалог цивілізацій, розвиток інтелектуального потенціалу людства, етику інформ. суспільства, етику живого світу, освіту для всіх упродовж всього життя. Розробка стратегій та впровадження М. і. п. належить до компетенції спеціалізованої установи *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* з питань освіти, науки, культури й комунікації — *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)*, діяльність якої передбачає створення дієвого механізму постійних консультацій з нац. урядами щодо реалізації М. і. п., вироблення спільних підходів до здійснення трансдисциплінарних проектів в різних регіонах світу. Під егідою ЮНЕСКО було розроблено та впроваджено такі стратегії М. і. п., як Концепція нового міжнар. інформ. та комунікаційного порядку

(НМІКП, 1980), Нова комунікаційна стратегія ЮНЕСКО (1989), «Інформаційне суспільство для всіх» (1996), «Комунікація, інформація» (2001-07).

Концепція НМІКП зазначала нерівність суб'єктів міжнародних відносин у міжнар. обміні інформацією, дисбаланс між інформ. потоками розвинутих країн та країн, що розвиваються, дисбаланс в галузі ЗМК, політику «інформаційного імперіалізму» розвинутих країн. Проблема балансу інтересів гостро постала після схвалення доповіді Ш. Макбрайда та прийняття в 1980 на XXI сесії Ген. конференції ЮНЕСКО Белградської резолюції про встановлення Нового міжнар. інформ. та комунікаційного порядку. Країни Заходу на чолі зі США вбачали в НМІКП загрозу своїм монопольним інтересам у міжнародному інформаційному просторі, спробу підризу своїх позицій в країнах Азії, Африки, Лат. Америки, обстоювали концепцію «вільного транскордонного обігу інформації». Нова комунікаційна стратегія ЮНЕСКО реалізувала зах. концепцію «вільного потоку інформації та загальнолюдських цінностей» «відповідно до принципів вільного поширення ідей, свободи ЗМК, а також їх незалежності, плюралізму і багатоманітності» в умовах монополії зах. країн у міжнар. інформ. просторі. Зміна політ. курсу в галузі комунікації обумовлювалась різними чинниками: порушення усталеного балансу сил у світі (*СРСР розпад*); криза ідентичності в *Русі неприєднання* (*Югославії розпад*, концепції неприєднання на основі розподілу Схід — Захід); закінчення «Холодної війни» та ідеолог. протистояння; глобалізація комунікаційних процесів, концентрація діяльності *трансраціональних корпорацій* в інформ. секторі світової економіки; підтримка нової комунікаційної стратегії як пріоритету програмної діяльності ЮНЕСКО.

Концепція М. і. п. «Інформаційне суспільство для всіх» передбачала забезпечення кожному індивіду міжнар. співтовариства широким і вільним доступом до інформ. ресурсів, необхідних для рівноправної участі в житті нової сусп. формації й у вільному обміні ідеями та знаннями. Стратегія М. і. п. «Комунікація, інформація» передбачає підтримку міжнар. співробітництва в галузі інформації та комунікації за напрямками: вільне вираження поглядів, (компонентами якого є свобода поглядів, демократія та мир; інформація, засоби комунікації та суспільство; етичні, прав. й соц.-

культ. проблеми інформ. суспільства); подолання нерівності у сфері комунікації та інформації. Стратегія «Комунікація, інформація» (2001-07), основою якої є Резолюція ООН «Про роль інформаційних і комунікаційних технологій в контексті глобалізації» (2000), а також Декларація тисячоліття, визначає ідеологію міжнар. співпраці з метою подолання нерівності інформ. розвитку та становлення відкритого суспільства знань. Тобто йдеться про гуманітарний розвиток і гуманітарну безпеку цивілізації, про суспільство, в якому діє принцип обміну знаннями й об'єднані всі соц.-культ. та етичні аспекти сталого розвитку.

Є.А. Макаренко

Міжнародна інформаційна система (МІС) — інформ. система, яка займається прийняттям, переробкою, запам'ятовуванням та видачею міжнар. інформації; виступає засобом міжнар. комунікацій.

У розвитку МІС та їхніх структур розрізняють три періоди, що пов'язані з особливостями розв'язування функціональних завдань, залежно від характеру інформ. процесу. У системах першого покоління (в зарубіжній літературі відомі під назвою «Системи електронної обробки даних», а у вітчизняній — «Автоматизовані системи управління») в основі алгоритмічної структури лежить «задачний підхід», тобто для вирішення кожного завдання системою окремо готувалися дані та створювалась алгоритмічна модель. Друге покоління систем («Управлінські інформаційні системи») зорієнтовані на операційну обробку даних, для якої характерний структурований потік інформації, інтеграція задач обробки даних та звітів, застосування єдиної централізованої бази даних (БД), яка управляється системою керування базою даних. Структура інформ. систем третього покоління («Системи прийняття рішень») зорієнтована на спільний аналіз даних та алгоритмічних моделей прийняття рішень; такі системи мають не тільки заг. інформ. забезпечення (БД), але й заг. алгоритмічне (математичне) забезпечення — базу моделей (БМ). Основою їх структури є концепція розподілу алгоритмічних процедур подібно до того, як вирішується розподіл даних у системах другого покоління.

В.Ф. Коломієць

Міжнародна картографічна асоціація (International Cartographic association), **МКА** (ICA) — міжнар. галузева орг-ція; створена

1959 (до її складу входять як урядові структури, так і наукові товариства та окремі підприємства картографічної галузі). Основні завдання МКА: розвиток стандартів у галузі картографії, вивчення, вир-ві та поширення карт; сприяння взаєморозумінню у вирішенні важливих питань світового розвитку шляхом використання картографії при прийнятті рішень; поширення важливої екологічної, екон., соц. та ін. інформації через картографічну продукцію; обмін новими знаннями й технологіями між д-вами в галузі картографії. Вищий орган орг-ції — Генеральна асамблея, що складається з представників держав-учасниць орг-ції та приймає рішення щодо заг. політики МКА, затверджує бюджет орг-ції й вирішує питання щодо прийняття нових членів. Виконавчий комітет керує діяльністю МКА в перервах між засіданнями Генеральної асамблеї (відбуваються раз на рік), відповідає за реалізацію програм і проектів, керує діяльністю секретаріату, комісій та робочих груп. Станом на 1.01.2004 членами орг-ції були 83 країни. Україна є її повноправним учасником з 1993. Штаб-квартира МКА знаходиться в Утрехті (Нідерланди).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців 1989

— універсальний договір міжнародний, що визнає злочином міжнародним вербування, фінансування, використання та навчання найманців, що порушує такі міжнародного права принципи, як суверенна рівність, політ. незалежність, територ. цілісність держав та самовизначення народів і зобов'язує держави переслідувати в судовому порядку або видавати будь-яку особу, що вчинила такий злочин. Конвенцію було укладено в рамках *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* 4.12.1989 (Україна є учасницею конвенції, ратифікувала її 14.07.1993). Документ базується на цілях і принципах *Статуту ООН*, заг. міжнародного права. Конвенція визначає найманця як спеціально завербовану на місці або за кордоном особу, що бере участь у воєнних діях з метою отримання матеріал. винагороди чи іншої особистої вигоди. При цьому найманець не є громадянином чи особою, що постійно проживає на території воюючої сторони, та не входить до особового складу збройних сил воюючих сторін і не є офіційно направленим

будь-якою третьою стороною для участі в конфлікті. У док-ті визнано злочинцями всіх учасників процесу вербування, фінансування, навчання і використання найманців, а також самих найманців та їх співучасників. Сторони Конвенції зобов'язуються заборонити таку злочинну діяльність у своєму кримінальному законодавстві та переслідувати всіх винних у ній осіб у межах своєї юрисдикції. Конвенція відносить до найманців не тільки осіб, що безпосередньо беруть участь у збройних конфліктах, а й осіб, завербованих для участі в наперед запланованих актах насильства, спрямованих на повалення уряду будь-якої д-ви, підриг її конституційного порядку або порушення територ. цілісності й недоторканності. Злочинними визнаються також дії осіб, що вербують, використовують, фінансують, навчають найманців, а також здійснюють замах на співучасть у такого роду діях. Відповідно до Конвенції держава-учасник, на території якої знаходиться передбачуваний злочинець, згідно зі своїми законами ув'язнює його та зобов'язана негайно провести попереднє розслідування фактів. Держави-учасниці надають одна одній прав. допомогу, включаючи надання всіх доказів, що є в їхньому розпорядженні, необхідних для судового розгляду. Конвенція зобов'язує держав-учасниць вживати відповідно до міжнар. права всіх можливих заходів з попередження вербування, використання, фінансування чи навчання найманців у межах чи поза межами їхніх територій. Док-том передбачено механізми координації в міжнар. б-бі з найманством. Відповідна роль у цьому процесі передбачена для *Генерального секретаря ООН*. Для досягнення цілей Конвенції її сторони можуть встановлювати свою юрисдикцію щодо вказаних злочинів, які були вчинені на їхній території або на борту мор. чи повітр. судна, зареєстрованого в цій д-аві, та будь-яким із громадян цієї д-ви чи *апатридів*, що постійно проживають на її території. Конвенція зобов'язує д-ву, на території якої перебуває особа, обвинувачена у вчиненні такого злочину, негайно взяти її під арешт та провести попереднє розслідування фактів. Про це д-ва негайно повідомляє інші сторони Конвенції та всі зацікавлені сторони через Ген. секретаря ООН або безпосередньо. Конвенція гарантує будь-якій особі, щодо якої здійснюється судовий розгляд, безсторонне поводження та всі права, передбачені законодавством відп. д-ви. Держава-учасниця, на території

якої знаходиться ймовірний злочинець, або видає його, або зобов'язується передати справу своїм компетентним органам із метою кримінального переслідування. Відп. зобов'язання держав-учасниць поширюються на них незалежно від того, чи був злочин найманства скоєний на їхній території чи поза нею. Конвенція вимагає від держав-учасниць включати злочини щодо вербування, фінансування, використання та навчання найманців у будь-які дог-ри про видачу, що існують між сторонами як злочини, які передбачають видачу.

О.В. Буткевич

Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999

— універсальний договір міжнародний, що є частиною міжнар.-прав. механізму б-би з *тероризмом міжнародним*. Була укладена за ініціативою Спеціального Комітету Генеральної Асамблеї ООН для вироблення заходів з викоріювання тероризму в рамках Організації Об'єднаних Націй (ООН). Прийнята рез. ГА ООН №54/109 від 9.12.1999. Відповідно до Конвенції д-ва, що її ратифікувала, зобов'язується блокувати всі «номерні» банківські рахунки утримувачів, яких не вдається ідентифікувати. Вона також повинна повідомляти про всі «незвичайні» та великі операції банків з переміщення коштів. При цьому поняття «банківська таємниця» не може служити підставою для відмови в сприянні судовому розслідуванню. Україна є учасницею Конвенції, ратифікувала її 12.09.2002. Конвенція встановлює кримінальну, прав. й адмін. відповідальність за злочини, пов'язані з фінансуванням тероризму, а також встановлює новий склад злочину, не вказаний у попередніх конвенціях. Згідно з Конвенцією фінансування тероризму кваліфікується як злочинний вчинок, незважаючи на те, фізич. чи юрид. особа його вчинила. На д-ви покладається зобов'язання перешкоджати та протидіяти шляхом відп. внутр. заходів фінансуванню терористів та терористичних орг-цій, незалежно від того, чи здійснюється таке фінансування прямо або опосередковано через орг-ції, що мають інші цілі. Положеннями Конвенції передбачено, що кошти, які були виділені будь-якою фізич. чи юрид. особою з метою фінансування тероризму, а також кошти, отримані в результаті таких злочинів, можуть бути конфісковані та передані потерпілим або членам їхніх сімей як компенсація. Держави-учасниці Конвенції мають вжити заходів на

нац. рівні для того, щоб визначити, виявити, заблокувати або арештувати будь-які кошти, які використовуються або виділяються з метою вчинення терористичних актів. При цьому вільний обіг законного капіталу не повинен зазнавати шкоди. Також передбачається тісна взаємодопомога д-ав при розслідуванні таких злочинів. Зокрема передбачається, що держави-учасниці цієї Конвенції не можуть відхиляти прохання про взаємну прав. допомогу, посилаючись на банківську таємницю.

О.В. Буткевич

Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників 1979

— універсальний договір міжнародний, що має на меті визнання акту заручників захоплення тяжким злочином та встановлення принципу, згідно з яким винуваті в ньому мають підлягати міжнар. переслідуванню або видачі. Конвенція була укладена в рамках Організації Об'єднаних Націй (ООН) 17.12.1979 (Україна бере участь у конвенції). Конвенція поширюється на випадки захоплення заручників, у яких хоча б один з елементів виходить за межі юрисдикції однієї д-ви, і в б-бі з таким злочином зацікавлені інші д-ви. Конвенція вимагає від сторін передбачити в нац. законодавстві відп. покарання за захоплення заручників з урахуванням тяжкого характеру цього злочину. Держави-учасниці зобов'язуються співробітничати в попередженні злочинів, пов'язаних із захопленням заручників, шляхом вживання всіх можливих заходів щодо попередження підготовки і скоєння цих злочинів на їхній території та міжнар. взаємного обміну інформацією й координацією. Держави-учасниці Конвенції зобов'язані вживати заходів із припинення в межах своїх територій незаконної діяльності осіб, груп та орг-цій, що організують або беруть пряму чи опосередковану участь в орг-ції захоплення заручників. Для досягнення мети Конвенції її сторони можуть встановлювати свою юрисдикцію щодо вказаних злочинів, які були скоєні на їхній території або на борту мор. чи повітр. судна, зареєстрованого в цій д-ві, та будь-яким із громадян цієї д-ви чи *анатридів*, що постійно проживають на її території. Також держави-сторони Конвенції можуть поширювати свою юрисдикцію щодо попередження, припинення чи покарання за вказані злочини у випадку, якщо метою захоплення заручників був тиск на дану д-ву або серед заручників перебували її громадяни.

Конвенція зобов'язує д-ву, на території якої утримується захоплений злочинцем заручник, вжити всіх заходів, які вона вважає доцільними для полегшення положення заручника, зокрема забезпечення його звільнення та сприяння, у відп. випадку, його від'їзду після звільнення. Конвенція зобов'язує д-ву, на території якої перебуває обвинувачений у вчиненні злочину захоплення заручників, негайно взяти його під арешт та провести попереднє розслідування фактів. Про арешт такої особи д-ва зобов'язана негайно повідомити всі зацікавлені сторони, а також повідомити *Генерального секретаря ООН* про результати попереднього розслідування щодо особи, підозрюваної у вчиненні даного злочину. Одним із ключових положень Конвенції є зобов'язання д-ви, на території якої знаходиться вірогідний злочинець і яка його не видала іншій відп. д-ві, передати його своїм компетентним органам із метою кримінального переслідування та негайно повідомити про це всі зацікавлені сторони. Документ передбачає низку гарантій дотримання *прав людини* щодо підозрюваних у вчиненні даного злочину. Зокрема, сторони Конвенції зобов'язуються гарантувати будь-якій особі, щодо якої здійснюється судове провадження, справедливе ставлення на всіх стадіях судового розгляду. У т. ч. Конвенція передбачає право д-ви відмовити у видачі злочинця іншій стороні в разі, якщо є підстави вважати, що прохання про видачу було спрямування з метою переслідування або покарання особи з причин, пов'язаних з його расовою, реліг. нац. або етнічною приналежністю чи політ. поглядами. Встановлюється пріоритет норм Конвенції над нормами інших дог-рів між її сторонами щодо видачі злочинців. Реалізація Конвенції базується на принципах міжнар. координації зусиль із попередження та покарання за злочини захоплення заручників, взаємної допомоги та обміну інформації між сторонами. Дія Конвенції не поширюється на б-бу із захопленням заручників під час *збройних конфліктів*, що регулюється *Женевськими конвенціями з міжнародного гуманітарного права*.

О.В. Буткевич

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 — універсальний *договір міжнародний* у сфері міжнар. захисту прав людини. Затверджена рез. *Генеральної Асамблеї ООН* №2106 від 21.12.1965,

набула чинності 4.01.1969. Станом на листопад 2003 учасницями Конвенції є 175 д-ав. Ратифікована Президією Верховної Ради Української РСР 21.01.1969. Відповідно до ст. 1 Конвенції поняття «расова дискримінація» означає будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, базовані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, нац. чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політ., екон., соц., культ. чи будь-яких інших галузях сусп. життя. Важливо зазначити, що Конвенція не застосовується до відмінностей, винятків, обмежень чи переваг, які держави-учасниці Конвенції проводять чи роблять між громадянами й негромадянами. При цьому Конвенція передбачає можливість вжиття спец. заходів із винятковою метою забезпечення належного прогресу деяких расових або етнічних груп чи окремих осіб, що потребують захисту, який може виявитись необхідним для того, щоб забезпечити таким групам чи особам рівне використання та здійснення прав людини й основних свобод. Такі дії не розглядаються, однак, як расова дискримінація за умови, що вжиті заходи не ведуть до збереження особливих прав для різних расових груп і що їх не буде залишено чинними після досягнення тих цілей, заради яких вони були запроваджені. Ст. 2 Конвенції містить заг. зобов'язання держав-учасниць невідкладно всіма можливими способами проводити політику ліквідації всіх форм расової дискримінації та сприяти взаєморозумінню між усіма расами. Конвенція наводить також численні форми реалізації цього зобов'язання (ст. 2-7), які охоплюють заходи від перегляду відп. політики уряду в нац. й місцевому масштабах та оголошення злочином, що карається за законом, будь-якого поширення ідей та протизаконної діяльності орг-цій, заснованих на расовій перевазі або ненависті, до забезпечення рівноправності кожної людини перед законом, без розрізнення раси, кольору шкіри, нац. або етнічного походження, включаючи право на ефективний захист у нац. судах і держ. інститутах.

Відповідно до ст. 8 Конвенції створюється Комітет із ліквідації расової дискримінації, який складається з 18 експертів. Комітет через *Генерального секретаря ООН* отримує від держав-учасниць конвенції доповіді про законодавчі, судові, адмін. та інші заходи, прийняті ними

з метою здійснення положень Конвенції. Комітет може запитувати у д-ав додаткову інформацію. На підставі отриманої інформації Комітет робить доповіді ГА ООН і може вносити свої пропозиції та рекомендації (ст. 9). Комітет має також повноваження приймати й розглядати скарги щодо порушень Конвенції. Конвенція передбачає цілий механізм врегулювання спорів між державами-учасниками, який включає надання Комітетові петиції про порушення з боку однієї держави-учасниці та пояснень з боку іншої й проведення двосторонніх переговорів (ст. 11) і створення погоджувальної комісії у складі 5 осіб (ст. 12) для врегулювання спору. При цьому в ст. 16 Конвенції зазначено, що її положення щодо врегулювання спорів або розгляду скарг застосовуються без шкоди для інших методів розв'язання спорів чи скарг у питанні дискримінації й не перешкоджають державам-учасникам використати інші методи розв'язання спорів відповідно до заг. чи спец. міжнар. угод, чинних у відносинах між ними. Важливим є положення ст. 14 Конвенції, відповідно до якого держави-учасниці можуть визнавати компетенцію Комітету в межах його юрисдикції, приймати й розглядати повідомлення від окремих осіб чи груп осіб, які твердять, що вони є жертвами порушення даною державою-учасницею якихось прав, викладених у Конвенції. Але Комітет не повинен приймати ніяких повідомлень, якщо вони стосуються держави-учасниці Конвенції, яка не зробила такої заяви. Альтернативою індивід. звернення до Комітету є передбачена Конвенцією можливість заснувати або вказати орган у межах своєї нац. прав. системи, компетентний приймати й розглядати петиції окремих осіб і груп осіб у межах своєї юрисдикції, які заявляють, що вони є жертвами порушення якогось із прав, викладених у Конвенції, і які вичерпали інші доступні місцеві засоби прав. захисту. Із включенням цих положень були здійснені перші спроби створити ефективні механізми захисту прав людини (хоча лише в контексті б-би з расовою дискримінацією), які базуються на поєднанні нац. та міжнар. засобів.

О.В. Задорожній

Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 — універсальний договір міжнародний у сфері співробітництва держав у б-бі зі злочинністю. Конвенція затверджена рез. *Гене-*

ральної Асамблеї ООН №3068 від 30.11.1973, набула чинності 18.07.1976. Станом на лютий 2002 учасницями Конвенції є 101 д-ва. Для України Конвенція набула чинності після її ратифікації Верховною Радою СРСР 15.10.1975. Конвенція кваліфікує апартеїд як злочин проти людяності, вчинення якого призводить до порушення міжнародного права принципів та створює серйозну загрозу для міжнар. миру й безпеки (ст. 1/1). Конвенція визначає також склад «злочину апартеїду», відносячи до нього наступні дії: позбавлення члена або членів расової групи (груп) права на життя та свободу особистості шляхом вбивства таких осіб або завдання їм серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу і посягання на їхню свободу чи гідність у результаті застосування до них тортур, жорсткого, нелюдського чи принижуючого гідність поводження й покарання; навмисне створення для расової групи (груп) таких життєвих умов, які розраховані на її (їхнє) повне чи часткове фізичне знищення; будь-які заходи законодавчого характеру та інші заходи, розраховані на те, щоб перешкодити участі расової групи (груп) у політ., соц., екон. й культ. житті країни, повноцінному розвитку групи (груп) через порушення основних прав її (їхніх) представників; будь-які заходи, спрямовані на розподіл населення за расовою ознакою шляхом створення ізольованих резервацій і гетто для членів расової групи (груп), заборони змішаних шлюбів, експропріації земельної власності групи (груп) та її (їхніх) членів; експлуатація праці членів расової групи (груп); переслідування орг-цій та осіб шляхом позбавлення їх основних прав і свобод за те, що вони виступають проти апартеїду. Важливо зазначити, що відповідно до ст. 11 Конвенції перелічені акти не можуть розглядатись як політ. злочини для цілей видачі злочинців іншій д-ві або його передачі міжнар. трибуналові. При цьому екстрадиція здійснюється виключно на підставі законодавства сторін та їхніх міжнар. дог-рів.

Міжнар. кримінальна відповідальність за вчинення, участь у вчиненні або сприяння злочинів апартеїду поширюється не лише на окремих осіб, а й на членів орг-ції та установ, представників д-ав, незалежно від того, чи перебувають такі особи на території д-ви, де вчинюються такі дії, чи в будь-якій іншій д-ві (ст. 3). Конвенція закріплює також механізм співробітництва д-ав у сфері б-би з апартеїдом. На нац. рівні держави-

учасниці зобов'язуються вживати законодавчих, судових та адмін. заходів для припинення й попередження апартеїду й покарання осіб за його вчинення незалежно від того, чи перебувають такі особи на території д-ви, де вчиняються такі дії, чи є вони громадянами цієї або будь-якої іншої д-ви чи особами без громадянства (ст. 4). На основі цього положення логічною виглядає норма, закріплена в ст. 5 Конвенції про те, що юрисдикцію над особами, яких підозрюють у вчиненні злочину апартеїду, можуть встановлювати компетентні суди будь-якої іншої країни-учасниці Конвенції або міжнар. кримінальний трибунал, за умови, що його юрисдикцію визнають відп. держави-учасниці Конвенції. Це положення було закріплено ще до створення перших органів міжнар. кримінального правосуддя з відп. компетенцією. Тому на практиці юрисдикцію у цій сфері мали лише нац. суди держав-учасниць Конвенції. На міжнар. рівні держави-учасниці підтверджують готовність визнавати й виконувати рішення *Ради Безпеки ООН* та інших компетентних органів ООН щодо переслідування осіб за вчинення злочину апартеїду та досягнення цілей Конвенції (ст. 6). Конвенція також передбачає, що в рамках Комісії з прав людини створюється група у складі трьох осіб, яка розглядає доповіді держав-учасниць Конвенції щодо заходів, вжитих ними для виконання її положень.

О.В. Задорожній

Міжнародна конвенція проти апартеїду в спорті 1985 — універсальний договір міжнародний у сфері міжнар. захисту прав людини. Конвенція затверджена рез. *Генеральної Асамблеї ООН* №40/64 від 10.12.1985 (набула чинності 3.04.1988); станом на лютий 2002 учасницями конвенції є 58 д-ав. Ратифікована Указом Президії Української РСР від 8.05.1987; набула чинності для УРСР 19.06.1987. Конвенція спрямована на припинення практики апартеїду в спорті. Її прийняття обумовлювалось ганебною практикою расової дискримінації в ПАР. Вислів «апартеїд у спорті» означає здійснення політики та практики системи узаконеної расової дискримінації з метою встановлення і підтримки панування однієї расової групи осіб над іншою та її систематичного пригнічення в спортивній діяльності як серед професіоналів, так і серед любителів (ст. 1). Засуджуючи явище апартеїду (ст. 2), держави-учасниці зобов'язу-

ються не підтримувати спортивні контакти з країнами, які практикують апартеїд (ст. 3); вживають заходів для обмеження чи заборони своїм спортивним орг-ціям, командам та окремим спортсменам для участі в змаганнях у країнах, які практикують апартеїд або для зустрічей зі спортивними орг-ціями, командами та спортсменами, відібраними на основі апартеїду, зокрема відмовляються надавати їм фінанс. допомогу, надавати в розпорядження спортивні споруди, тощо (ст. 5, 6); відмовляють у наданні віз, дозволів на в'їзд спортивним орг-ціям, командам та спортсменам країн, які практикують апартеїд (ст. 7). Відповідно до положень ст. 10 Конвенції держави-учасниці можуть накладати такі ж обмеження та заборони на представників третіх країн, які вступають у контакти зі спортивними представниками країн, які практикують апартеїд. Ця ж стаття містить санкції проти ПАР. Проте відповідно до п. 5 цієї статті санкційні положення втратили чинність з моменту ліквідації в цій країні політики апартеїду. На міжнар. інституційному рівні Конвенція передбачає створення Комісії проти апартеїду в спорті в складі 15 осіб (ст. 11). Комісія через *Генерального секретаря ООН* отримує від держав-учасниць Конвенції доповіді про законодавчі, юрид., адмін. та інші заходи, прийняті ними з метою здійснення положень Конвенції. Комісія може запитувати в д-ав додаткову інформацію (ст. 12). На підставі отриманої інформації Комісія робить доповіді ГА ООН і може вносити свої пропозиції та рекомендації. Комісія має також повноваження (за умови визнання її компетенції з боку держав-учасниць конвенції) приймати та розглядати скарги щодо порушень конвенції (ст. 13).

О.В. Задорожній

Міжнародна конференція з колишньої Югославії (МККЮ) — тимчасова міждерж. орг-ція для сприяння припиненню міжетнічних та міждерж. конфліктів, які виникли внаслідок *Югославії розпаду*; створена за спільною ініціативою *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* та *Європейського Союзу (ЄС)*. Рішення про заснування прийнято 26-28.08.1992 в Лондоні, під час роботи першої сесії МККЮ. Працювала із серпня 1992 по березень 1995 переважно в Женеві (Швейцарія) під співголюванням С. Венса (з 2.04.1993 — Т. Столтенберг) від ООН та Д. Оуена від ЄС. У рамках МККЮ були створені робочі групи: з питань щодо Боснії та Гер-

цеговини, з гуманітарних питань, з питань правонаступництва, з екон. питань, із заходів довіри, безпеки та контролю за виконанням рішень, з питань щодо етнічних та нац. спільнот і меншин.

М.С. Каменецький

Міжнародна міграція робочої сили — переміщення працівників між окремими країнами. Поділяється на еміграцію (виїзд) та імміграцію (в'їзд до країни). Розрізняють планову (існувала наприкінці 1980-х на основі угод про роботу громадян В'єтнаму, Півн. Кореї тощо в плановій економіці країн т. зв. «соціалістичного табору»), регульовану (за міждерж. угодами про кількість та умови доступу інозем. робітників на нац. ринки праці) та стихійну М. м. р. с. Основні її форми: постійна (із втратою громадянства країни походження емігрантів), тимчасова (із поверненням до таких країн після певного періоду), сезонна (на короткий період піку сільгоспробіт), маятникова (робота в сусідній країні з регулярним поверненням додому, що можливо лише в прикордонних зонах). Різновидом тимчасової міграції є ротаційна міграція, коли відбувається постійна ротація (заміна) інозем. працівників, але в межах узгоджених імміграційних квот. Основні центри імміграції — США, країни *Європейського Союзу (ЄС)* та Перської затоки з їхніми великими валютними резервами, інші д-ви з високим життєвим рівнем. Головними постачальниками робочої сили є країни, що розвиваються, а останнім часом — пострадянські д-ви, в т. ч. Україна.

В.С. Будкін

Міжнародна морська організація (International Maritime Organization), **ММО** (ІМО) — міжнар. міждержавна орг-ція, спеціалізована установа *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. Фактично створена 1948, коли на міжнар. конференції в Женеві була підписана відп. Конвенція; офіційно називалась Міждержавна морська консультативна орг-ція. 22.05.1982 було змінено назву на ММО. Цілі орг-ції визначаються згідно зі ст. 1 Конвенції, у якій сказано, що орг-ція забезпечує механізми для співробітництва між урядами у сфері урядового регулювання та практичних техн. дій, пов'язаних із судноплаством міжнародним торговельним; сприяє та заохочує прийняття найвищих стандартів щодо безпеки на морі; підвищує ефективність навігації та попереджає й контролює

забруднення моря кораблями. Першочергове завданням ММО було прийняття 1960 міжнар. Конвенції з безпеки життя на морі, яка є одним із найважливіших док-тів, що регламентує безпеку на морі. Далі постали питання міжнар. мор. руху, вантажних потоків та перевезення шкідливих вантажів морем. Міжнар. конвенція 1973 із запобігання забрудненню, що спричиняється кораблями і модифікований Протокол 1978 стали основними док-тами, що регулюють питання забруднення моря під час нафтоперевезень, транспортування хім. речовин, продукції в упаковці, від стічних вод, сміття та забруднення повітря. ММО впровадила систему відшкодування постраждалим унаслідок забруднення; прийнято два дог-ри 1969 та 1971, які встановили набагато простішу та швидшу процедуру відшкодування від нафтового забруднення, ніж раніше. В обидва дог-ри 1992 і 2001 були внесені поправки щодо збільшення компенсацій за завдання шкоди. У 1970-х у рамках ММО було створено систему глобального пошуку та порятунку, започатковано *Міжнародну організацію морського супутникового зв'язку*, яка допомогла вирішити багато проблем у навігації та комунікації на морі. Дотепер головним пріоритетним напрямком розвитку ММО є впровадження мор. законодавства в життя. ММО прийняла та підписала бл. 40 міжнар. док-тів, більшість з яких постійно оновлюється, згідно з їхнім прав. застосуванням та виконанням.

ММО ініціювала Програму техн. співробітництва для допомоги урядам країн-учасниць у подоланні відставання від техн. прогресу, що стосується суднобудування. Основним моментом у цій Програмі є підготовка та навчання, яскравим прикладом чого став Всесвітній мор. ін-т в Мальме (Швеція), відкритий 1983 для навчання працівників у галузі мор. управління та освіти. Після терористичних атак на США ММО вжила відп. заходів, що набувають чинності для міжнар. судноплавства в липні 2004. Особливий режим безпеки судноплавства був прийнятий на Дипломатичній конференції в грудні 2002, також було розглянуто питання щодо ролі судноплавства в *міжнародній торгівлі*. Станом на 1.01.2004 до складу ММО входили 162 країни-члени. ММО належить до найменших установ ООН, її штат складає 300 осіб. Проте питання, які вирішувати орг-ція — глобального характеру. Україна як незалежна д-ва є членом ММО з 1994.

Б.І. Гуменюк

Міжнародна організація вищих органів фінансового контролю (International Organization of Supreme Audit Institutions), **МОВОФК** (INTOSAI) — міжурядова галузева орг-ція вищих органів фінанс. контролю держав-учасниць *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* та її спеціалізованих установ. Заснована 1953, до її складу входять понад 170 нац. органів фінанс. контролю, які відіграють провідну роль при контролі фінанс. діяльності урядів. Україна є повноправним членом орг-ції з 1998. Орг-ція встановлює провідні принципи для фінанс. управління та інших галузей, сприяє розвитку пов'язаних з цими питаннями методологій, обміну інформацією між учасниками та організовує навчання фахівців у відп. галузях. Статутні основи діяльності орг-ції відображені у т. зв. декларації Ліми, більш відомої як Велика хартія урядового контролю, були переглянуті на Вашингтонському конгресі 1992 і визначили структуру, умови членства та функціонування орг-ції. Разом із цим було прийнято такі важливі док-ти, як Стандарти фінанс. контролю та Принципи для стандартів внутр. контролю.

Найвищим органом орг-ції є Міжнародний конгрес вищих органів фінанс. контролю, який збирається один раз на 3 роки (дає можливість для обміну досвідом, обговорення проблем та вироблення рекомендацій щодо поліпшення відповідальності урядів в усьому світі). У конгресах беруть участь представники ООН, *Світового банку* та інших провідних професійних орг-цій. Правління МОВОФК складається з 16 членів, які зустрічаються щорічно з метою координації діяльності орг-ції між конгресами. Члени правління обираються від 7 регіональних структур МОВОФК та головних типів систем публічного фінанс. контролю. Голова правління є представником д-ви, що приймала останній конгрес та є головою орг-ції. Ген. секретаріат забезпечує адмін. діяльність орг-ції, управління бюджетом орг-ції, діяльність правління та конгресів; сприяє обміну досвідом між членами орг-ції; організовує навчальні семінари й тренінги. У рамках МОВОФК працюють робочі групи та комітети, а також 7 регіональних структур: для Лат. Америки; для Карибського басейну; для Африки; для арабських країн; для Півд.-тихоокеанського регіону; для Європи; для Азії. Секретаріат орг-ції знаходиться у Відні (Австрія).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародна організація законодавчої метрології (Organisation Internationale de Metrologie Legale), **МОЗМ** (OIML) — міжурядова орг-ція створена відповідно до Конвенції про заснування міжнар. орг-ції законодавчої метрології 1955 з метою заг. гармонізації законних процедур метрології. Членами орг-ції є 60 країн, асоційованими членами — 49 (Україна асоційований член з 1997). Орг-ція визначає для своїх членів керівні принципи для розробки нац. та регіональних вимог щодо виготовлення і використання вимірювальних приладів; розробляє інструкції, міжнар. рекомендації для нац. законодавства щодо різноманітних категорій вимірювальних приладів. Проекти рекомендацій та документації готують техн. комітети і підкомісії. Орг-ція співпрацює з такими міжнар. орг-ціями як *Міжнародна організація стандартизації* та *Міжнародна електротехнічна комісія* з метою уніфікації вимог і запобігання виникненню протиріч у вимогах щодо вимірювальних приладів (вирішується завдання, щоб прилади та лабораторії могли відповідати одразу кільком міжнар. стандартам). Вищим органом орг-ції є Конференція, яка скликається раз на 4 роки й визначає пріоритетні напрямки діяльності орг-ції та вирішує бюджетні питання. Виконавчим органом орг-ції є Міжнар. комітет, який відповідає за діяльність орг-ції в перервах між конференціями та складається з представників кожної держави-учасниці. Основна діяльність орг-ції здійснюється через роботу техн. комітетів і підкомісій, які складаються з представників урядів країн-учасниць, техн. орг-цій та експертів зі стандартизації. Секретаріат відповідає за поточну діяльність орг-ції, обслуговує зустрічі комітету та міжнар. конференції, організовує навч. семінари і тренінги. Штаб-квартира орг-ції знаходиться в Парижі (Франція).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародна організація комісій з цінних паперів (International Organization of Securities Commissions), **МОКЦП** (IOSCO) — міжнар. міжурядова орг-ція, створена в 1983 на основі трансформації відп. міжамер. регіональної асоціації (існувала з 1974). Станом на 1.01.2004 членами орг-ції були 181 нац. комісія з цінних паперів. Україна є повноправним учасником орг-ції з 1996. Основними завданнями орг-ції є просування високих стандартів регулювання ефективності ринків, обмін інформацією

та досвідом щодо розвитку внутр. ринків, встановлення стандартів та ефективний контроль за безпекою міжнар. ділових угод, взаємна допомога у забезпеченні прозорості ринків через застосування високих стандартів і ефективного запобігання їх порушенням. Вищим органом орг-ції є Комітет президентів, який складається з глав нац. комісій з цінних паперів, що зустрічається в рамках щорічної конференції, що відбувається почергово в кожній з країн-учасниць орг-ції та приймає рішення щодо життєво важливих питань діяльності орг-ції. Виконавчий комітет складається з 19 членів і працює упродовж року з метою реалізації завдань орг-ції. У рамках орг-ції діють 4 регіональні комітети: для Африки й Бл. Сходу, Азійсько-Тихоокеанського регіону, Європи та міжамер. комітет. Штаб-квартира орг-ції знаходиться в Монреалі (Канада).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародна організація космічного зв'язку (ІНТЕРСУПУТНИК) — міжнар. орг-ція, заснована відповідно до угоди про створення єдиної системи супутникового зв'язку 1971 (на час заснування входили лише соціал. країни). Основним завданням орг-ції є забезпечення співробітництва та координації зусиль з проектування, створення, експлуатації та розвитку міжнар. системи супутникового зв'язку. У 1996–98 Рада ІНТЕРСУПУТНИКА визначила нові пріоритетні напрямки співробітництва, серед яких створення стратегічних альянсів із компаніями-операторами супутникового зв'язку та виробниками косм. апаратів, що призвело до певної комерціалізації орг-ції. Нині орг-ція виступає в ролі супутникового оператора. Станом на 1.01.2004 до її складу входили 24 країни; Україна член ІНТЕРСУПУТНИКА з 1997. Штаб-квартира орг-ції знаходиться в Москві (Росія).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародна організація морського супутникового зв'язку (International Maritime Satellite Organization), ІНМАРСАТ (Inmarsat) — міжнар. інституція, створена у 1976 на основі прийнятої в рамках *Міжнародної морської організації (ММО)* Конвенції про міжнар. орг-цію мор. супутникового зв'язку. Розпочала діяльність у 1982. Відповідно до установчих доктів основною метою орг-ції було визначено забезпечення надійним зв'язком суб'єктів судно-

плавства міжнародного торговельного. Пізніше за рішеннями Асамблеї ІНМАРСАТ 1989 і 1994 її функції поширені на повітр. простір і рухомий зв'язок на суходолі. Основні завдання орг-ції: забезпечення косм. сегмента, необхідного для вдосконалення мор. зв'язку в інтересах сповіщення про лихо; забезпечення охорони людського життя на морі; підвищення ефективності роботи суден і керування ними; встановлення за допомогою цього сегмента авіаційного та наземного рухомого зв'язку, а також інших рухомих служб тощо. У 1998 Асамблея орг-ції погодилась на приватизацію ІНМАРСАТ. З 1999 ІНМАРСАТ функціонує у формі підприємства з обмеженою відповідальністю. Нова структура складається з двох установ — Інмарсат Лтд. та Міжнар. орг-ції мобільного супутникового зв'язку, заснованої для контролю за виконанням Інмарсат своїх зобов'язань перед громад. службами. Орг-ція складається з Асамблеї, до якої входять представники всіх сторін, що підписали Конвенцію. Рада орг-ції складається з 22 представників сторін Конвенції. Поточну діяльність здійснює директорат на чолі з Ген. директором. Україна є членом орг-ції з 1979. Штаб-квартира орг-ції знаходиться в Лондоні (Велика Британія). ІНМАРСАТ має також регіональні представництва в Дубаї (ОАЕ), Сінгапурі та Індії.

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародна організація праці (International Labor Organization), МОП (ILP) — міжнар. міжурядова орг-ція; *спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, який займається питаннями покращення умов праці в країнах-учасницях, підтримання соц. справедливості через міжнар. визнання трудових прав та прав людини. МОП має унікальну тристоронню структуру діяльності — працівники, роботодавці та уряди країн-учасниць, які співпрацюють з орг-цією. МОП була заснована 29.06.1919 і залишилась єдиним дієвим утворенням *Версальського мирного договору 1919*. 14.12.1946 стала першим спеціалізованим органом ООН, станом на 1.01.2004 нараховувала 173 держави-учасниці. МОП визначає стандарти трудових відносин у Конвенціях та Рекомендаціях, встановлюючи мінім. стандарти основних прав трудящих: свобода та право на об'єднання, колективні трудові спори, заборона примусової праці, рівність можливостей та рівність повед-

ження й інші аспекти трудових правовідносин. МОП надає техн. допомогу переважно в питаннях, пов'язаних із професійним навчанням та відпустками; займається питаннями працевлаштування, трудового управління, трудового права і виробничих відносин, умов праці, розвитком управління; веде трудову статистику, займається соц. та професійним захистом, займається питаннями охорони здоров'я. МОП сприяє розвиткові незалежних орг-цій працівників і роботодавців, надає консультативну допомогу та організує відп. навч. процеси. Україна є членом МОП з 1954, 1980 нею ратифікована Конвенція про основні умови праці, трудовий розпорядок дня та відпочинок. Штаб-квартира орг-ції знаходиться в Женеві (Швейцарія).

Б.І. Гуменюк

Міжнародна організація стандартизації (International Organization for Standardization), **ISO** (ISO) — міжнар. інституція, створена 23.02.1947 з ініціативи *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* на засіданні Комітету ООН із координації стандартів. Основними завданнями орг-ції є сприяння розвитку стандартизації та пов'язаних із цим видів діяльності для забезпечення міжнар. обміну товарами і послугами, а також розвитку співробітництва в інтелектуальній, наук.-техн. та екон. галузях. ISO займається розробкою міжнар. стандартів готової продукції, напівфабрикатів і сировини та питаннями сертифікації в різних галузях на основі координації й уніфікації нац. стандартів, за винятком електротехніки і електроніки, які належать до компетенції *Міжнародної електротехнічної комісії*. До складу ISO входять 135 нац. орг-цій з питань стандартизації (членів, членів-кореспондентів та членів-абонентів). У складі ISO більше 80 комітетів-членів, а також членів-кореспондентів, якими є орг-ції стандартизації країн, що розвиваються. Комітети-члени беруть участь у роботі техн. комітетів, вони можуть голосувати з проектів стандартів, обиратись до складу Ради ISO і бути представленими на засіданнях Генеральної асамблеї. Члени-кореспонденти не ведуть активної роботи в ISO, але мають право на отримання інформації про розроблювані стандарти. Вищим органом ISO є Генеральна асамблея, яка складається з представників усіх країн-членів орг-ції та приймає рішення з найважливіших питань її діяльності (скликається один раз на рік). У період між

сесіями роботою ISO керує Рада, якій підпорядковуються 7 к-тів: техн. бюро; комітет із вивчення наук. принципів стандартизації; комітет з оцінки відповідності; комітет із наук.-техн. інформації; комітет із надання допомоги країнам, що розвиваються; комітет із захисту інтересів споживачів; комітет із стандартних зразків. Поточну роботу орг-ції здійснює Ген. секретаріат. Орг-ція має консультативний статус при *Економічній і Соціальній Раді ООН (ЕКОСОП)*, *Міжнародній організації праці (МОП)*, *Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)*, *Міжнародній організації цивільної авіації (ІКАО)*, *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)*, *Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД)*, *Всесвітній організації інтелектуальної власності (ВОІВ)*. ISO співпрацює з майже 40 міжнар. орг-ціями (*Світовою організацією торгівлі (СОТ)*, *Міжнародним валютним фондом (МВФ)*, *Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ)* та ін.) і 500 міжнар. неурядовими орг-ціями. Україна є повноправним членом орг-ції з січня 1993. Штаб-квартира ISO знаходиться в Женеві (Швейцарія).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародна організація супутникового зв'язку (International Telecommunication Satellite Organization), **Інтелсат** (Intelsat) — міжнар. міжурядова орг-ція, створена в 1964 як Консорціум супутникового зв'язку з метою забезпечення функціонування й розвитку глобальної комерційної системи косм. зв'язку, орг-ції послуг міжнар. комунікації на відп. якісному рівні без дискримінації окремих регіонів світу (з 12.02.1973 прийнята назва — Міжнар. орг-ція супутникового зв'язку). Відповідно до резолюції *Генеральної Асамблеї ООН*, за рішенням якої створено Інтелсат, виконавчий орган орг-ції щорічно звітує перед *Генеральним секретарем ООН*. Станом на 1.01.2004 членами Інтелсат було 148 країн світу. Членство України тимчасово призупинено через невиконання фінанс. зобов'язань. Упродовж 1999-2001 орг-ція зазнала значних структурних змін. Певну частину її активів, включно із супутниками, передано комерційному підприємству Інтелсат Лтд, над яким зберігає контроль виконавчий орган Інтелсат. Вищим органом орг-ції є Асамблея сторін, яка складається з представників усіх держав-учасниць і зустрічається один раз на 2 роки та вирішує найважливіші питання функціонування

орг-ції. Виконавчий орган очолюється Ген. директором і підзвітний Асамблеї; однією з його основних функцій є контроль за діяльністю Інтелсат Лтд. Структура орг-ції включає також Консультативний комітет та Групу юрид. експертів. Штаб-квартира орг-ції знаходиться у Вашингтоні (США).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародна організація у справах міграції (International Organization for Migration), **МОМ** (IOM) — міжнар. міжурядова орг-ція, заснована 1951 як Тимчасовий міжурядовий комітет із пересування мігрантів по Європі; 15.11.1952 перейменований у Міжурядовий комітет у справах європ. міграції, у листопаді 1980 — у Міжурядовий комітет у справах міграції; нинішню назву прийнято 14.11.1989. Основні завдання орг-ції: надання допомоги в подоланні зростаючих труднощів, що виникають у зв'язку з міграцією; сприяння кращому розумінню питань міграції; заохочення соц.-екон. розвитку за допомогою міграції; підтримка людської гідності й добробуту мігрантів. Станом на 1.01.2004 МОМ нараховувала 102 держави-члени і 29 держав-спостерігачів, а також більше 50 різних орг-цій, які мають статус спостерігача в цій орг-ції. Структура орг-ції включає: Раду МОМ, Виконавчий комітет, підкомітет з адмін.-бюджетних питань, робочі групи та неформальні консультації. Рада МОМ є найвищим органом, який приймає рішення щодо основних питань життєдіяльності орг-ції. Виконавчий комітет керує поточною роботою МОМ та контролює діяльність робочих груп. Ефективній роботі МОМ сприяє функціонування 185 представництв, розташованих у 80 країнах світу. Україна є повноправним членом орг-ції з 2001. Штаб-квартира МОМ знаходиться в Женеві (Швейцарія).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародна організація цивільної авіації (International Civil Aviation Organization), **ІКАО** (ICAO) — міжнар. міжурядова орг-ція, спеціалізована установа ООН, заснована в 1944 у Чикаго на міжнар. конференції 52-ма країнами, які 7.12.1944 прийняли Конвенцію про міжнародну цивільну авіацію (містить основні статутні положення орг-ції). Приєднання до Конвенції означає набуття членства в ІКАО. Почала функціонувати з 4.04.1947; з жовтня 1947

має статус спеціалізованої установи ООН. На 1.01.2004 членами ІКАО були 188 д-ав; Україна — з 9.09.1992. Завдання ІКАО: розвиток принципів і техніки міжнар. повітр. сполучення; заохочення проектування та розвитку міжнар. повітр. транспорту; задоволення потреб народів світу в безпечній, регулярній, ефективній та екон. експлуатації повітр. транспорту. З цією метою ІКАО узагальнює світовий досвід у сфері цивільної авіації; розробляє єдині міжнар. стандарти в галузі цивільної авіації, які визначають діяльність пілотів, операторів служб польотів, характеристики літаків та їх обладнання, радіонавігації, метеорологічної й пошуково-рятувальних служб; розробляє правила польотів; створює аеронавігаційні карти; сприяє спрощенню митних, імміграційних і санітарних правил; запобігає зайвим витратам як наслідком надмірної конкуренції; сприяє розвитку міжнародного повітряного права; допомагає цивільній авіації країн, що розвиваються. Структура орг-ції: Асамблея; Рада; Ген. секретаріат. Вищим органом ІКАО є Асамблея, до складу якої входять представники всіх держав-членів. Її чергові сесії скликаються один раз на 3 роки. Асамблея оцінює роботу ІКАО за 3 роки, визначає політику орг-ції на наступні роки, приймає 3-річний бюджет. Виконавчим органом є Рада, до складу якої входять представники 33-х д-ав, які обираються Асамблеєю на 3-річний період з урахуванням того, щоб у цьому органі адекватно були репрезентовані д-ви, які посідають провідні позиції в повітр. транспорті та країни, включення яких гарантує дотримання принципу геогр. представництва. Рада приймає стандарти та рекомендації у вигляді додатків до Чиказької конвенції; виконує рішення Асамблеї; розробляє, вивчає та публікує інформацію з питань аеронавігації; може діяти на прохання зацікавлених сторін як арбітр у вирішенні міждерж. суперечок, що стосуються справ цивільної авіації та виконання Конвенції; може вживати заходів, необхідних для підтримання безпеки та регулярності міжнар. повітр. сполучення. Основні допоміжні органи Ради: Комісія з питань навігації (техн. справи), Комітет повітр. транспорту (екон. питання), Комітет зі спільної підтримки авіанавігаційних служб, Фінансовий комітет, Правовий комітет. Секретаріат, який очолюється Ген. секретарем, має 5 бюро: авіанавігації; повітр. транспорту; техн. співробітництва; правове; адміністрації та послуг. ІКАО має 7 регіональних відділень: азій-

ське й тихоокеанське (Бангкок); зах.-африканське та центр.-африканське (Дакар); бл.-східне (Каїр); півд.-американське (Ліма); півн.-американське, центр.-американське й карибське (Мехіко); схід.-африканське та півд.-африканське (Найробі); європ. та півн.-атлантичне (Париж). Штаб-квартира ІКАО розташована в Монреалі (Канада).

Ю.С. Скороход

Міжнародна організація цивільної оборони (International Civil Defence Organization), МОЦО (ICDO) — міжурядова орг-ція, створена у 1949 з метою співробітництва в розвитку структур, відповідальних за захист і допомогу населенню та збереження власності й оточуючого середовища від стихійних та техногенних катастроф. Повноваження орг-ції базуються на Статуті (1966), Амманській (1994) та Бейській (1998) деклараціях, прийнятих під час всесвітніх конференцій з цивільної оборони. Станом на 1.01.2004 членами орг-ції були 115 країн. Вищим органом МОЦО є Ген. асамблея, яка складається з представників кожної держави-учасниці; збирається не рідше одного разу на 2 роки й приймає рішення з життєво важливих питань діяльності орг-ції. Виконавча рада МОЦО збирається щороку, виконує рішення Ген. асамблеї та приводить діяльність орг-ції у відповідність до цих рішень. У структурі МОЦО діє Постійний секретаріат, відповідальний за адмін. й техн. забезпечення орг-ції. Статутом МОЦО передбачений статус спостерігача, члена орг-ції (повноправного, об'єднаного, приєднаного), а також можливість набуття членства іншими міжнар. орг-ціями (урядовими чи неурядовими) та приватними підприємствами. Україна має статус спостерігача в цій міжнар. орг-ції. Штаб-квартира МОЦО знаходиться у Женеві (Швейцарія).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародна охорона живих ресурсів Антарктики — система договорів про Антарктику, які регулюють міжнар. охорону її живих ресурсів. До системи входять такі док-ти: Узгоджені заходи з охорони фауни і флори Антарктики, схвалені Консультативною нарадою 1964; Конвенція про збереження антарктичних тюленів 1972 (дозволила відловлювання трьох із шести видів антарктичних тюленів, визначила допустимі рівні їх вилову, відкриті й закриті для промислу райони, системи інспекції тощо); Конвенція про збереження мор. живих ресур-

сів Антарктики 1980, район дії якої ширший району дії Договору про Антарктику 1959 (розповсюджується на мор. простори південніше 60° півд. широти до лінії конвергенції). Конвенція розповсюджує сферу своєї дії на всі популяції риб, молюсків, ракоподібних, пташок, тюленів, китів тощо. Діяльність д-ви не повинна суперечити принципам і цілям Договору про Антарктику. Конвенцією 1980 утворено Комісію зі збереження мор. живих ресурсів Антарктики, завданнями якої є: визначення квот вилову в районі, видів популяцій, які знаходяться під охороною, сезонів і зон, відкритих і закритих для вилову; розробка системи нагляду та інспекції її впровадження; Протокол про охорону навколишнього середовища до Договору про Антарктику 1991, згідно зі ст. 2 якого Антарктику визначено «природним заповідником, призначеним для миру і науки». Ст. 3 встановлює систему природоохоронних принципів: одним з основних факторів при здійсненні будь-якої діяльності в районі дії Договору про Антарктику повинна бути охорона навколишнього середовища й виключна її цінність, включаючи первозданність природи, естетичну цінність і значення як району проведення наук. досліджень; обмеження негативного впливу на навколишнє середовище; здійснення діяльності на основі інформації, достатньої для проведення попередніх оцінок і винесення обґрунтованих висновків про можливий вплив; постійний та ефективний моніторинг для виявлення непередбачуваних наслідків діяльності тощо. Додаток 2 до Протоколу встановлює процедуру обов'язкової попередньої оцінки впливу на навколишнє середовище Антарктики будь-якої діяльності в регіоні перед її здійсненням. В інших додатках визначаються допустимі й недопустимі види діяльності, що стосуються місцевої флори й фауни, а також вир-ва, вилучення відходів і попередження забруднення мор. середовища (Додатки 3 і 4). Протокол засновує Комітет з охорони навколишнього середовища, а також спонукає Консультативні Сторони Договору про Антарктику організувати інспекції з контролю належного виконання положень Протоколу.

М.О. Медведєва

Міжнародна охорона живих ресурсів міжнародних рік і озер — напрямок природоохоронної діяльності прибережних держав, спрямованої на недопущення забруднення

акваторії та збереження живих ресурсів міжнар. водних систем. Це питання регулюється регіональними конвенціями або угодами прибережних д-ав. Дог-ри в цій галузі містять переважно заборонні норми щодо викидів нафти, хім. й органічних речовин у водне середовище. Згідно зі ст. 2 Конвенції з охорони та використання транскордонних водотоків та міжнар. озер 1992 держави-учасниці зобов'язані вживати всіх заходів для попередження, обмеження і зменшення забруднення вод та їхніх ресурсів, які здійснює чи може здійснювати транскордонний вплив. Такі заходи не повинні вести до перенесення забруднення на інші компоненти навколишнього середовища й мають відповідати принципу запобігання, принципу «той, хто забруднює, відшкодовує» та принципу заборони завдання шкоди можливостям майбутніх поколінь. Норми й правила з охорони живих ресурсів міжнар. рік та озер містяться також у: Конвенції про право несудноплавного використання міжнар. водотоків 1997; Європ. конвенції про захист прісної води від забруднення 1969; Європ. конвенції про захист міжнар. водотоків від забруднення 1974; Конвенції про співробітництво в галузі охорони і стійкого використання річки Дунай 1994; Угоді про рибальство у водах Дунаю 1958; Декларації про співробітництво придунайських д-ав щодо питань водного госп-ва р. Дунай, особливо забруднення його вод 1985, Конвенції про захист Рейну від забруднення хлоридами 1976; Конвенції про захист Рейну від забруднення хім. речовинами 1976; Угоді про регулювання використання й охорону р. Мозель (притока Рейну) 1956; Угоді з попередження забруднення оз. Констанца 1960 (з нього Рейн бере свій початок); Конвенції щодо управління верхньою течією Рейну 1956; Угоді про створення міжнар. комісії з б-би з забрудненням Рейну 1960; Угоді між Швецією та Францією про захист вод оз. Ломан 1962.

М.О. Медведєва

Міжнародна охорона людського життя на морі — інститут сучас. міжнародного морського права, що регулюється Міжнародною конвенцією з охорони людського життя на морі 1974 (СОЛАС) з поправками 1978 і 1981, Протоколом 1978 до Міжнародної конвенції 1974, Міжнародною конвенцією з пошуку і рятування на морі 1979 (САР), Міжнародною конвенцією про рятування 1989. Конвенція СОЛАС-74 де-

тально регламентує правила техн. безпеки, яких слід дотримуватись на судах із метою охорони людського життя. Конвенція САР-79 зобов'язує держави-учасниці вживати заходів з метою ефективного пошуку та рятування людей на морі й біля їхніх берегів, у т. ч. створювати нац. мор. пошуково-рятувальні служби, рятувально-координаційні центри і рятувальні одиниці. Гл. 5 присвячена порядку проведення операцій з рятування людей. Ст. 10 Конвенції 1989 встановлює обов'язок капітана судна надавати допомогу будь-якій особі, якій загрожує загибель у морі. На відміну від рятування майна, рятування людей не дає права вимагати будь-якої винагороди (ст. 16). Конвенція про попередження забруднення моря викидами відходів та інших матеріалів 1972 дозволяє викиди лише у виняткових випадках: для забезпечення безпеки людського життя, причому викиди повинні здійснюватись таким чином, щоб звести до мінімуму можливу шкоду для життя людей. Цьому питанню присвячені також деякі положення *Конвенції ООН із морського права 1982*: ст. 98 (обов'язок капітана судна надавати допомогу у відкритому морі й обов'язок прибережних д-ав сприяти орг-ції та діяльності пошуково-рятувальної служби для забезпечення безпеки в морі й над морем) і ст. 146 (забезпечення ефективної охорони людського життя в Районі).

М.О. Медведєва

Міжнародна охорона мігруючих тварин — інститут міжнародного екологічного права, головне завдання якого — збереження мігруючих видів диких тварин. Основним док-том із міжнар. охорони мігруючих тварин є Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин 1979. Мігруючий вид означає всю популяцію або географічно ізольовану частину популяції будь-якого виду диких тварин, значна частина якої циклічно й передбачливо перетинає один або більше кордонів нац. юрисдикції. У Додатку 1 до Конвенції включений перелік мігруючих видів, які знаходяться під загрозою зникнення. Д-ви ареалів таких мігруючих видів повинні докладати зусиль, щоб зберегти та відновити середовища існування, необхідні для запобігання зникненню цих видів, відвертати й зменшувати вплив факторів, які перешкоджають міграції та можуть загрожувати цим видам. Сторони, які є д-вами ареалів мігруючих видів, включених до Додатка 1, забороняють промис-

ловий вилов тварин таких видів. Додаток 2 включає мігруючі види, статус яких є несприятливим, для збереження та регулювання яких необхідні міжнар. угоди, а також ті види, стан збереження яких був би значно поліпшений у результаті міжнар. співробітництва. Конвенція 1979 містить положення, що визначають орієнтовані рамки таких угод. У Конвенції про охорону дикої флори та фауни й природ. середовищ існування в Європі 1979 розділ IV присвячений питанню охорони мігруючих видів. Конвенція приділяє особливу увагу зникаючим та вразливим видам, а також охороні середовищ їхнього перебування (місця зимування, годівлі, виведення потомства, линяння тощо). Договірні сторони вживають заходів із метою забезпечення додержання заборони щодо полювання і/або будь-якої іншої експлуатації видів дикої фауни, намагаються належним чином забезпечити безпеку мігрування тварин та їх збереження. *М.О. Медведєва*

Міжнародна охорона морських рибних ресурсів — система міжнар. угод, які регулюють обсяг оптимально допустимого вилову мор. риби, розмір знарядь вилову, райони й сезони промислу, спец. правила захисту рибного молодняка тощо. До них відносяться: Конвенція про збереження запасів анадромних видів у півн. частині Тихого океану 1992, Конвенція про збереження лосося в півн. частині Атлантичного океану 1982, Міжнар. конвенція про збереження атлантичних тунців 1966, Конвенція про збереження ресурсів минтая та про управління ними в центр. частині Берингового моря 1994, Конвенція про майбутнє багатостороннє співробітництво в галузі рибальства в півн.-зах. частині Атлантичного океану 1978, Конвенція про майбутнє багатостороннє співробітництво в галузі рибальства в Півн.-Схід. Атлантиці 1980, Конвенція про рибальство та збереження живих ресурсів у Балтійському морі й Бельтах 1973. Збереження та раціональне використання багатьох конкретних видів риб регламентується Угодою про здійснення положень *Конвенції ООН із морського права 1982*, які стосуються збереження транскордонних рибних запасів і запасів далеко мігруючих риб та управління ними 1995. *М.О. Медведєва*

Міжнародна охорона морських тварин — інститут сучас. міжнародного морського

права й міжнародного екологічного права. *Конвенція ООН із морського права 1982* містить деякі положення щодо захисту мор. тварин: ст. 65 (збереження запасів мор. ссавців), ст.ст. 117, 118 і 119 (збереження живих ресурсів *відкритого моря*). Міжнар. конвенція з регулювання китобійного промислу 1946 передбачає, що створена згідно з нею Міжнародна китобійна комісія (МКК) має право встановлювати «типи і специфікації знарядь, апаратури й пристроїв, які можуть використовуватися» при промислі китів (ст. 5). З 1985 встановлений мораторій на видобуток усіх видів китів (окрім дрібних китів — малих смугастиків) для країн, що ведуть експедиційний промисел за допомогою флотилій, а з 1986 — з берегових китобійних станцій. З 1980 діє рішення МКК про створення у відкритій частині Індійського океану на північ від 55° півд. широти китового заповідника. Конвенція про збереження антарктичних тюленів 1972, яка дозволила відловлювання трьох із шести видів антарктичних тюленів, визначила допустимі рівні їх видобутку, відкриті й закриті для промислу райони, системи інспекції тощо. Конвенція про збереження мор. живих ресурсів Антарктики 1980 розповсюджує сферу своєї дії на всі популяції риб, молюсків, ракоподібних, пташок, тюленів, китів та інших мор. тварин. Женевський протокол 1982 щодо зон Середземного моря, які знаходяться під спец. охороною, до Конвенції про захист Середземного моря від забруднення 1976 і ряд наступних декларацій на розвиток положень Конвенції визначають захист мор. черепах першочерговою метою держав-учасниць. Міжнар. охороні мор. тварин присвячені також положення Угоди про збереження китоподібних у Чорному і Середземному морях і в прилеглих районах Атлантичного океану, Угоди про збереження дрібних китоподібних у Балтійському та Північному морях, Угоди про збереження тюленів у Ваддєнському морі, а також Додатка 5 до Конвенції про захист мор. середовища півн.-схід. частини Атлантичного океану 1992. *М.О. Медведєва*

Міжнародна охорона морського середовища — інститут сучас. міжнародного морського права та міжнародного екологічного права. Регламентується частиною XII *Конвенції ООН із морського права 1982* («Захист і збереження морського середовища») і ст. 145 (захист мор.

середовища в районі). Ст. 192 Конвенції визначає джерела забруднення мор. середовища: викиди токсичних, шкідливих чи отруйних речовин із джерел, що знаходяться на суші, з атмосфери або шляхом захоронення; забруднення із суден; забруднення з приладів і пристроїв, які використовуються для різних цілей. До спец. угод щодо захисту мор. середовища відносяться такі: Міжнар. конвенція з попередження забруднення моря нафтою 1954; Міжнар. конвенція щодо втручання у відкритому морі у випадках аварій, які призводять до забруднення нафтою 1969; Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1969; Конвенція про цивільну відповідальність в галузі мор. перевезень ядерних матеріалів 1971; Конвенція про попередження забруднення моря викидами відходів та інших матеріалів 1972; Міжнар. конвенція про попередження забруднення із суден 1973 (МАРПОЛ) з Протоколом 1978; Міжнар. конвенція про забезпечення готовності на випадок забруднення нафтою, б-бу з ним і співробітництво в ній 1990. Конвенція про втручання у випадку аварій 1969 надала прибережним державам широкі повноваження аж до права знищувати судно у випадку загрози серйозного забруднення узбережжя та прибережних вод. Згідно з Конвенцією 1973 судна повинні мати Міжнародне свідоцтво про попередження забруднення нафтою та стічними водами із суден, а також Міжнар. свідоцтво про попередження забруднення при перевезенні отруйних рідин. Цей договір встановлює особливі райони з жорстким режимом, де викиди небезпечних речовин категорично заборонені — це Балтійське, Чорне, Середземне і Червоне моря, Перська й Оманська затоки. Конвенція 1972 забороняє викиди в море відходів та інших матеріалів із суден, літаків, платформ та інших конструкцій, а також їхнє потоплення. У Додатку 1 до Конвенції перераховуються речовини, викиди яких повністю заборонено, а в Додатку 2 — речовини, які можуть викидатись із попереднього дозволу. Згідно з вищезгаданими конвенціями встановлюється абс. відповідальність за забруднення моря, межа якої залежить від тоннажу судна, а також визначаються підстави для обмеження відповідальності. Серед регіональних угод про попередження забруднення мор. середовища слід назвати такі: Конвенція про захист Середземного моря від забруднення 1976 і 4 протоколи

до неї, Кувейтська регіональна конвенція про захист мор. середовища й розвиток прибережних районів 1978, Конвенція про охорону мор. середовища та прибережних зон півд.-схід. частини Тихого океану 1981, Регіональна конвенція про охорону мор. середовища Червоного моря та Аденської затоки 1982, Конвенція про охорону й освоєння мор. середовища Великого Карибського району 1983, Угода про співробітництво в б-бі із забрудненням Північного моря нафтою та іншими шкідливими речовинами 1983, Конвенція про захист Чорного моря від забруднення й протоколи до неї 1992, Конвенція про захист мор. середовища Балтійського моря 1992.

М.О. Медведєва

Міжнародна охорона навколишнього середовища — об'єкт міжнар. права навколишнього середовища, предметом якого є відносини суб'єктів щодо охорони навколишнього середовища (див. *Міжнародне екологічне право*).

М.О. Медведєва

Міжнародна охорона птахів — інститут міжнародного екологічного права. Першим міжнар. актом у цій сфері була Конвенція про захист птахів, корисних для с. г-ва 1902. Міжнар. конвенція про захист птахів 1950 взяла під охорону (принаймні, на час розмноження) всі види птахів і, крім того, перелітних птахів під час польоту до місць гніздування, особливо в березні — липні. Упродовж усього року під охороною знаходяться ті види птахів, яким загрожує вимирання або які становлять наук. інтерес. Конвенція забороняє такі методи полювання на птахів, у результаті яких можлива їх масова загибель, або які без необхідності спричиняють їм страждання. Згідно з Конвенцією 1971 про водно-болотні угіддя, що мають міжнар. значення передусім як середовища існування водоплавних птахів, держави-члени визначають принаймні одне нац. водно-болотне угіддя для внесення до Списку водно-болотних угідь міжнар. значення (ст. 2). Держави враховують свою міжнар. відповідальність за охорону, управління й раціональне використання популяції мігруючих диких птахів. Одним із засобів захисту є створення природ. заповідників на водно-болотних угіддях. Конвенція про міжнар. торгівлю видами дикої фауни та флори, що знаходяться під загрозою знищення 1973, стосується також регулювання торгівлі птахами

на основі видачі дозволів і сертифікатів. Конвенція про захист тварин при міжнар. перевезеннях 1968 спрямована на зменшення страждань тварин у тих випадках, коли непередбачувані обставини перешкоджають виконанню положень Конвенції, і містить окремі глави III та V про особливості перевезень птахів. Конвенція про збереження мор. живих ресурсів Антарктики 1980 поширює сферу своєї дії також на птахів. До регіональних актів відноситься Угода про охорону афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів 1996; існують також двосторонні конвенції про охорону перелітних птахів і середовища їх мешкання. У 1922 створено Міжнародну асоціацію захисту птахів.

М.О. Медведєва

Міжнародна політика — підсистема *системи міжнародної*, що реалізує її цільову функцію та діалектично виступає одночасно як передумова і як сукупний результат *зовнішніх політик* окремих держав. Активне використання категорії «міжнародна політика» характерне для транснаціональної концепції міжнар. відносин, яка стверджує існування *акторів міжнародних* різних типів і визнає політ. значущість недержавних суб'єктів міжнар. відносин.

А.А. Субботін

Міжнародна посадова особа — оплачувана або неоплачувана особа, яка працює на постійній або непостійній основі, і за дорученням того чи іншого органу орг-ції здійснює або сприяє здійсненню однієї з функцій даної орг-ції, тобто будь-яка особа, через яку функціонує орг-ція (Консультативний висновок *Міжнародного Суду ООН* «Про відшкодування шкоди, завданої при виконанні службових обов'язків в ООН» 1949). Паралельно з терміном «міжнародна посадова особа» застосовують термін «міжнародний службовець». Серед міжнар. службовців в окрему групу виділяють міжнар. функціонерів — осіб, які працюють в орг-ції на постійній та виключній основі. У деяких міжнар. орг-ціях існують класифікатори міжнар. службовців (*Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Європейський Союз*). На посаду М. п. о. може претендувати лише кваліфікована особа, придатна для здійснення справ міжнар. характеру. Прав. статус М. п. о. встановлюється на основі норм т. зв. «права *міжнародної цивільної служби*». Джерелами цього права є міжнар.

звичаї, дог-ри, рішення міжнар. орг-цій. Звичай прав. статус М. п. о. визначається керівним органом орг-ції та приймається у формі внутр. акта міжнар. орг-ції. У виконанні своїх функцій М. п. о. є незалежною від д-ви, громадянином якої вона є. Внаслідок цього така особа підпорядковується міжнар. орг-ції в усіх питаннях, які стосуються її професійної діяльності. М. п. о. зобов'язана здійснювати свої функції на основі принципів лояльності, сумлінності та захисту інтересів міжнар. орг-ції. М. п. о. знаходиться під захистом не лише д-ви, громадянином якої вона є, але й самих міжнар. орг-цій. Право посадової особи на «функціональний» захист перед іншими д-вами, включаючи д-ви, які не є членами орг-ції, є заг.-визнаним. Так само визнається й право орг-ції на захист М. п. о. На території держав-членів орг-ції М. п. о. користується всіма привілеями та імунітетами, необхідними для незалежного виконання ними своїх функцій. Як правило, привілеї та імунітети М. п. о. та дип. агентів співпадають. М. п. о. має право на захист своїх прав у відносинах із міжнар. орг-цією. Засобами захисту виступають як внут. орг-ційні механізми (напр., Адміністративний трибунал ООН), так і нац. засоби прав. захисту. У багатьох орг-ціях М. п. о. має право на соц. допомогу, зокрема мед. страхування. Після припинення виконання своїх обов'язків М. п. о. отримує право на грант або пенсію. Грант є одноразовою грошовою допомогою, що, залежно від статусу та досвіду роботи в орг-ції, надається особі, яка з виходом на пенсію припиняє свою діяльність як М. п. о. Пенсійні системи для М. п. о. функціонують в ООН, Раді Європи, *НАТО, Західноєвропейському союзи, ЄС* тощо. Пенсійний фонд орг-цій зазвичай складається з внесків самих М. п. о. та міжнар. орг-цій. У сучас. *міжнародному праві* спостерігається стійка тенденція до уніфікації правил діяльності та визначення статусу М. п. о.

Д.І. Кулеба

Міжнародна рада щодо зерна (International Grain Council), **МРЗ** (IGC) — міжурядовий форум із регулювання світових товарних ринків зерна; створений на основі Міжнар. угоди щодо пшениці 1949 (нині діє з метою реалізації Конвенції про торгівлю зерном 1995, що разом з Конвенцією про надання продовольчої допомоги 1995 складають Міжнар. угоду щодо зерна 1995). Основними завдан-

нями МРЗ є: сприяння міжнар. співробітництву в усіх галузях торгівлі зерном; сприяння поширенню *міжнародної торгівлі* зерном; ліквідація торг. бар'єрів та недоброякісної конкуренції, дискримінаційної практики в інтересах усіх сторін, у т. ч. й країн, що розвиваються; сприяння стабілізації зернових ринків та міжнар. продовольчій безпеці; забезпечення діалогу для обміну інформацією. МРЗ має свої правила й процедуру. Кожен учасник є членом Ради з правом голосу. Рада є вищим органом й обирає голову та заступника терміном на один с.-г. рік (з 1.07 до 30.06). Рада затверджує Виконавчий комітет, який зазвичай проводить 3 сесії на рік (його основним завданням є попереднє обговорення порядку денного й відп. док-тів до сесій Ради). Рада проводить дві регулярні зустрічі, а також може скликати позачергову сесію. Виконавчий комітет затверджує Комітет з кон'юнктури ринку у складі техн. представників (по 5 учасників зі сторони країн-експортерів та імпортерів). Поточну оперативну діяльність МРЗ здійснює Секретаріат, який очолює Виконавчий директор. Діяльність МРЗ фінансується з адмін. бюджету, що створюється за рахунок щорічних внесків країн-учасниць, які визначаються пропорційно числу голосів учасників Угоди. Україна є повноправним членом МРЗ. Членство отримується на основі підписання відповідних конвенцій: Про торгівлю зерном (Україна разом з 8 іншими країнами та ЄС підписала її як держава-експортер, з боку імпортерів її підписали 20 країн) та Про надання продовольчої допомоги (станом на 1.01.2004 Україна її не підписала). Штаб-квартира Ради знаходиться в Лондоні (Велика Британія).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародна ситуація — сукупність обставин суб'єктивного характеру, що призвели до зіткнення інтересів *суб'єктів міжнародного права* та тертя між ними без зв'язку з конкретним предметом спору. М. с. є явищем ширшого порядку, ніж *спір міжнародний*. У випадках, коли М. с. супроводжується заявою і визнанням претензій з боку сторін ситуації, її можна вважати передумовою виникнення міжнар. спору. Термін «міжнародна ситуація» застосовується в *Статуті ООН*, відповідно до якого лише *Рада Безпеки ООН* може кваліфікувати певний стан міждерж. відносин як «міжнародну ситуацію» і прийняти її до роз-

гляду. На відміну від міжнар. спору, при розгляді «ситуації» в РБ ООН д-ва, яка є стороною в ситуації, може голосувати з приводу прийняття відп. рішення. Відповідно до ст.ст. 37, 38 Статуту ООН, РБ ООН може рекомендувати сторонам умови розв'язання спору, які вона визнає придатними, проте не ситуації. До *Міжнародного Суду ООН* можуть бути передані лише справи щодо міжнар. спорів, але не ситуацій.

Д.І. Кулеба

Міжнародна торгівля — процес обміну товарами та послугами між державно оформленими нац. госп-вами різних країн, пов'язаний із заг. інтернаціоналізацією світової економіки та інтенсифікацією міжнар. поділу праці. М. т. є важливою складовою системи *міжнародних економічних відносин* і реалізується як на рівні приватних підприємств, так і держ. органів. Показники М. т. можна класифікувати за обсягом: *експорту, імпорту, зовнішньоторговельного обороту*, фізич. обсягу торгівлі, генеральної торгівлі, спец. торгівлі; структурою: товарною, географічною, інституціональною; динамікою: темпів зростання, темпів приросту; результатами: сальдо торг. балансу, сальдо балансу послуг і некомерційних операцій, сальдо балансу поточних операцій, умови торгівлі, обсяг експорту, імпорту й зовн.-торг. обороту на душу населення, експортні та імпорتنі зовн.-торг. квоти. Класифікація видів М. т. відбувається за специфікою: об'єкта (М. т. товарами, що включає сировину, паливо і продовольчі товари, напівфабрикати, кінцеві товари та *міжнародна торгівля послугами*, що поєднує ліцензійну торгівлю, передачу ноу-хау, інжинірингові операції, орендні операції, туристичний бізнес тощо); взаємодії суб'єктів (традиційна торгівля, торгівля коопераційною продукцією, *міжнародна торгівля зустрічна*); регулювання (звичайна, дискримінаційна, преференційна). Основними чинниками зростання темпів М. т. є: розвиток *науково-технічного прогресу*, експорт капіталу та посилення *транснаціональних корпорацій*, міжнар. інтеграція та створення наднац. регіональних екон. угруповань.

О.І. Ступницький

Міжнародна торгівля зустрічна — товарообмінна операція з повним чи частковим погашенням боргу іншими товарами; її формами є авансова закупівля (спосіб експортного

фінансування контрагента, застосовуваний у тих випадках, коли експортер не має достатніх засобів для оплати необхідних по *імпорту* товарів, а фірма-контрагент не упевнена у платоспроможності партнера); бартерний обмін (обмін товарів на інші товари без наявної оплати); приватний товарообмін (бартерна угода, при якій експортер і імпортер звертаються до компетентних держ. органів з метою одержання дозволу на одночасне проведення експортних і імпортних операцій, що припускає вартісну еквівалентність експортованих та імпортованих товарів і виключає необхідність взаємних грошових розрахунків); безвалютний обмін (обмін товарами і послугами в міжнар. торговій практиці без використання *валюти* як засобу платежу); зустрічна закупівля (передбачає зустрічні зобов'язання експортера по закупівлі в імпортера товарної маси в межах вартості *експорту*); зустрічні контракти (у *міжнародних відносинах* — угоди, регламентовані комітетом з розвитку торгівлі *Організації Об'єднаних Націй*); обумовлена закупівля (залежна товарна угода, при якій одна сторона купує товари при зобов'язанні іншої сторони купити в майбутньому товари на рівну суму); офсетна угода (припускає поряд з обміном товарами і послугами надання можливості вкладати капітал в обмін на різного роду послуги і пільги); кліринг (система взаємних безготівкових розрахунків за товари, цінні папери і надані послуги, заснована на обліку взаємних фінанс. вимог і зобов'язань); комерційна компенсація (продавець одержує цілком чи частково оплату у вигляді поставань товарів покупця, однак, на відміну від бартерної угоди, кожний з партнерів виставляє рахунок за свої поставки товарів у грошовій формі). Відмітною рисою торг. угод у М. т. з. є взаємні відносини між товарними поставаннями у двох напрямках.

Р.О. Заблоцька

Міжнародна торгівля послугами (МТП) — система міжнар. товарно-грошових відносин, що перетворилась у спец. форму світогосподарських зв'язків з обміну послугами між продавцями й покупцями різних країн. Більш динамічні темпи зростання міжнар. торгівлі послугами, порівняно з торгівлею товарами, є закономірністю розвитку сучас. *міжнародної торгівлі*. За останнє десятиріччя обсяг МТП зріс майже в 7 разів і складає бл. 25% світового

товарообігу. Заг. обсяг ринку послуг на поч. 2001 складав понад 1,5 трлн. дол. На бурхливе зростання МТП суттєво вплинули такі фактори, як: наук.-техн. прогрес, що сприяв утворенню нових видів послуг та розширенню сфер їх застосування; тривале екон. піднесення в більшості країн *світового господарства*; зростання продуктивності праці, рівня доходів фірм і компаній та платоспроможності населення; поглиблення міжнар. поділу праці та розвиток міжнар. екон. форм зв'язків країн; посилення мобільності виробників і споживачів послуг та ін. МТП характеризується не лише високою динамікою темпів розвитку, але й значним розширенням номенклатури; виділяють такі групи послуг: факторні послуги (виникають як платежі у зв'язку з міжнар. рухом капіталу, робочої сили й технологій) та нефакторні послуги (транспортні, соц. та культ. послуги, туризм тощо); послуги, пов'язані з інвестиціями (фінанс., готельні, професійні, туристичні), послуги, пов'язані з торгівлею (транспортні, страхування тощо) та послуги, пов'язані одночасно з інвестиціями й торгівлею (аудит, консалтинг, реклама, маркетингові дослідження, зв'язок, будівництво, комп'ютерні та інформ. послуги, культ. та рекреаційні послуги).

Велике значення у сфері МТП має регулююча роль д-ви, що виявляється у сфері т. зв. специфічних зобов'язань. Це фіксовані мінім. обмеження діяльності інозем. постачальників або продажу інозем. послуг на внутр. ринку: заходи регулювання доступу на ринок, як правило у формі кількісних обмежень (введення кількісних квот, установлення макс. рівня інозем. інвестицій в конкретний сектор послуг, введення квоти на специфічну продукцію, держ. ліцензування імпорту робочої сили тощо). Застосовують також і заходи вилучення з нац. режиму за допомогою інструментів внутр. екон. політики, що дискримінують на внутр. ринку інозем. виробників послуг порівняно з місцевими (прямі ціннові субсидії з держ. бюджету місцевим страховим, туристичним та інозем. компаніям, створення сприятливіших умов місцевим перевізникам щодо отримання доступу до нац. системи резервування залізничних й авіаквитків). З поч. 1980-х поступово зростає лібералізація міжнар. торгівлі послугами на рівні міжнар. орг-цій та в межах окремих галузей на двосторонній основі. Особливо зростає роль *ГАТТ/СОТ*, положення якої визначають основні обов'язки членів СОТ

у галузі торгівлі послугами, спец. статус окремих видів послуг, взаємних доступів до ринків послуг; вона встановлює принципи використання нац. режиму й режиму найбільшого сприяння у сфері МТП. Регулюванням МТП у межах окремих галузей займаються спец. міжурядові орг-ції, які діють під егідою *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*.

М.А. Дудченко, М.Ю. Рубцова

Міжнародна торгова палата (МТП) — неурядова міжнар. орг-ція, покликана сприяти поліпшенню умов торгівлі між країнами та розв'язанню міжнар. екон. проблем; найбільша міжнар. орг-ція приватного підприємництва. Заснована у 1920 й об'єднує нац. торг-пром. палати, федерації промисловців, банківські та інші союзи, ділові кола і фірми більшості країн світу. Має консультативний статус *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* і підтримує тісні зв'язки як з ООН, так і з іншими міжнар. орг-ціями. У роботі МТП беруть участь ділові кола України. Штаб-квартира МТП розташована в Парижі (Франція).

О.К. Єременко

Міжнародна федерація з документації (МФД) — міжнар. орг-ція, заснована в 1895 з метою сприяння вирішенню проблем наук. і техн. інформації. Має консультативний статус при *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)* і в низці міжнар. і регіональних орг-цій. Членами її є нац. установи, міжнар. орг-ції та фахівці більше як 70 країн світу. Місцезнаходження — Гаага (Нідерланди).

В.І. Серажим

Міжнародна федерація з обробки інформації — міжнар. орг-ція, створена в 1959 з метою сприяння розвитку інформатики та обчислювальної техніки, міжнар. співробітництва в галузі обробки інформації, стимулювання досліджень, розробки й застосування засобів обробки інформації, а також підготовки фахівців цього профілю. Секретаріат знаходиться в Женеві (Швейцарія).

В.І. Серажим

Міжнародна федерація фондових бірж — міжнар. орг-ція, завданнями якої є регулювання торгівлі цінними паперами, розвиток техніки біржової справи, вплив на фондовий ринок, координація структур ринків цінних паперів. Штаб-квартира розташована в Парижі (Франція).

В.І. Серажим

Міжнародна фінансова корпорація (МФК) — філія *Міжнародного банку реконструкції і розвитку (МБРР)*, створена 1956; разом із тим вона є самостійною юрид. особою та має власні грошові кошти, які не належать Банку. Членами МФК можуть бути тільки країни-члени МБРР. Статутний капітал МФК складається із внесків країн-членів, розмір яких відповідає частці їх внесків до МБРР. Метою її діяльності є, в першу чергу, заохочення розвитку приватних підприємств у країнах, що розвиваються. На відміну від Світового банку МФК надає кредити високорентабельним приватним підприємствам і не вимагає гарантій від уряду на 5-15 років з умовою, що частку акцій компанії-позичальники продають МФК. Рівень відсотків відповідає таким, що склались на міжнар. фінанс. ринках. Джерела ресурсів МФК — статутний капітал; продаж участі в кредитах інших банків; перепродаж цінних паперів; позики й дотації від МБРР. Основні напрями діяльності МФК: надання допомоги у фінансуванні приватних підприємств, які можуть сприяти розвитку за рахунок капіталовкладень без гарантій заміщення з боку урядів країн їх розташування; використання можливостей об'єднання інвестицій місцевого й інозем. капіталу з передовими методами управління; заохочення притоку як приватного місцевого капіталу, так й інозем. для капіталовкладень у виробничі підприємства в країнах-членах Корпорації; мобілізація додаткових капіталів для країн, що розвиваються, із приватних джерел за рахунок спільного фінансування об'єктів, синдиціювання позичок, розміщення цінних паперів і надання гарантій; надання консультативних послуг компаніям з питань перебудови фінанс. структури, скорочення заборгованості, у визначенні ринків збуту продукції або при виборі техн. партнера чи технології. Корпорація надає консультаційні послуги й урядам окремих країн із питань приватизації та структурної перебудови держ. підприємств, що готуються до приватизації, розвитку ринків капіталу та ін.

Україна в 1993 приєдналась до МФК, що створило можливості для надання д-ві інозем. інвестицій у приватний сектор економіки, фінансування створення інвестиційних банків і страхових компаній, модернізації діючих компаній у різних секторах економіки — енергетиці, транспорті та зв'язку й агробізнесі. Керівні органи МФК мають такі структурні підрозділи:

Рада керуючих; директорат; президент. Штаб-квартира МФК знаходиться у Вашингтоні. МФК має відділення, представництва й консультаційні бюро з розробки проектів у багатьох містах світу — Лондоні, Парижі, Франкфурті-на-Майні та ін.

М.А. Дудченко, М.Ю. Рубцова

Міжнародна цивільна служба — сукупність відносин та діяльності осіб, які складають персонал міжнар. міжурядових орг-цій. М. ц. с. здійснюється на основі статутів цих орг-цій та згідно з прийнятими спец. нормативними актами в інтересах усіх держав-членів даної орг-ції. Кожна міжнар. орг-ція має власну цивільну службу. З виникненням *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* та її спеціалізованих інститутів з'явилась ідея утворення єдиної М. ц. с. Для її втілення між ООН та низкою *спеціалізованих установ ООН* були укладені міжорг. кадрові угоди, спрямовані на врегулювання спільних проблем, що поставали перед М. ц. с. системи ООН. Незалежність від будь-якої д-ви зумовила відп. підхід у функціонуванні *Секретаріату ООН* та багатьох спеціалізованих орг-цій, забезпечила їхню нейтральну позицію впродовж «Холодної війни». Для запобігання впливу можливих політ. неузгоджень всередині ООН на діяльність спеціалізованих інститутів заг. системі М. ц. с. надано децентралізованого характеру.

Основні стандарти, етичні та професійні принципи М. ц. с. висвітлено в доповіді Консультативної ради ООН із міжнар. цивільної служби (КРМЦС) «Стандарти поведінки на міжнародній цивільній службі» (1954). Вони стали основою правил про персонал міжнар. міжурядових орг-цій. У 1986 вийшла нова передмова до доповіді з висвітленням важливих змін, що відбулися після її першого видання. Для орг-цій системи ООН характерними є 3 особливості, які впливають на управління людськими ресурсами й відрізняють нац. цивільну службу та М. ц. с.: система управління (всі орг-ції є відповідальними перед великою кількістю держав-членів, які визначають їхні завдання, мандати та стратегії); прав. статус (міжнар. орг-ції є екстратериторіальними, і на них не поширюється дія нац. законодавства та міжнар. конвенцій про працю); міжнар., багатокульт. характер (мета й діяльність орг-цій носять глобальний характер, а їхні співробітники відбираються з різних країн світу). М. ц. с. відрізняє від національної також те, що остання є частиною держ. системи й

бере участь у забезпеченні реалізації конституційного права громадянина своєї країни на працю, тобто постійну зайнятість. М. ц. с. таких зобов'язань не має. Станом на 1.01.2004 понад 64 тис. осіб — співробітників єдиної М. ц. с. були зайняті різноманітною діяльністю приблизно в 600 місцях служби — філіях та місіях, розташованих у понад 200 країнах та регіонах світу.

Н.Л. Яковенко

Міжнародне агентство з атомної енергії (International Atomic Energy Agency), **МАГАТЕ** (IAEA) — міжнар. міжурядова орг-ція; основний всесвітній міждерж. форум з наук.-техн. співпраці в ядерній галузі, який включає в себе контроль за дотриманням ядерної безпеки та інспекційні заходи щодо цивільних ядерних програм. Орг-ція діє як *спеціалізована установа ООН* з 29.07.1957, початок свого створення бере з промови Президента США *Д. Ейзенхауера* на сесії *Генеральної Асамблеї ООН* «Мирний атом» у грудні 1953. Станом на 1.01.2004 МАГАТЕ нараховувала 136 членів. Організація має польові та зв'язкові офіси в Канаді, Швейцарії (Женева), США (Нью-Йорк), Японії (Токіо). У рамках МАГАТЕ діють лабораторії в Австрії та Монако, також функціонує дослідний центр у Трієсті (Італія), керівництво якого здійснюється *Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)*. Структура орг-ції включає в себе: Ген. конференцію — вищий орган, який складається з представників усіх держав-членів і збирається на щорічні сесії; Рада керуючих — підзвітна Ген. конференції й керує практичною діяльністю МАГАТЕ, складається з 35-ти (передбачається розширення членства до 43-х) представників технол. розвинених д-ав, що мають суттєві здобутки в ядерній галузі; Секретаріат, який займається поточними справами й очолюється Ген. директором (2001 Радою керуючих на другий 4-річний термін переобраний представник Єгипту М. Ельбарадей); 670 посад розподілено згідно з геогр. поділом. Бюджет орг-ції: постійний бюджет та добровільні внески. У 2001 постійний бюджет складав 230 млн. дол., а добровільні внески у Фонд техн. співробітництва — 73 млн. дол. УРСР підписала Статут МАГАТЕ 1957. Штаб-квартира МАГАТЕ знаходиться у Відені (Австрія).

А.Г. Гуменюк

Міжнародне бюро виноградарства та виноробства (International Vine and Wine Office), **МБВВ** (OIV) — міжурядова орг-ція

наук.-техн. характеру в галузі виноградарства й виготовлення продукції з виноматеріалів, що створена на основі угоди, яка започаткувала діяльність міжнар. бюро виноградарства в 1924 (сучас. назву орг-ція отримала в 1958). Станом на 1.01.2004 членами орг-ції були 47 країн, а також спостерігачі — Квебек, Ірландія та низка міжнар. галузевих орг-цій. Україна є повноправним членом орг-ції з 1996. Основні завдання орг-ції: інформування своїх членів про спосіб входження до переліку виробників, споживачів та інших учасників виноробного сектора; допомога іншим міжурядовим та міжнар. орг-ціям у галузі виноградарства та виноробства; гармонізація існуючої міжнар. практики та стандартів; підготовка у разі необхідності нових стандартів щодо умов вир-ва та маркетингу в галузі, зважаючи на інтереси споживачів. Інституційна структура орг-ції складається з Ген. Асамблеї та Виконавчого комітету, очолюваного Ген. директором орг-ції. Наук.-техн. комітет виконує допоміжні функції. Штаб-квартира орг-ції знаходиться в Парижі (Франція). *О.Ю. Ковтун*

Міжнародне бюро виставок (Bureau International des Expositions), **МБВ** (BIE) — міжнар. орг-ція, заснована відповідно до положень Паризької конвенції 1928 про міжнародні (всесвітні) виставки (набула чинності у 1931) з метою контролю за виконанням конвенції та для вирішення низки питань щодо орг-ції й проведення міжнар. виставок. Вищим органом МБВ є сесія Генеральної асамблеї, що проводиться 2 рази на рік. У її роботі беруть участь делегати, що надсилаються урядами держав-членів орг-ції з розрахунку 1-3 від кожної країни. При цьому незалежно від числа делегатів кожна країна в Генеральній асамблеї має один голос. До структури керівних органів МБВ входять 4 комісії: виконавча, адмін.-бюджетна, з питань регламенту та інформ. забезпечення. Президент МБВ обирається на 2 роки, до його компетенції входить здійснення представницьких функцій і проведення засідань Генеральної асамблеї. Основна робота здійснюється Секретаріатом МБВ на чолі з Ген. секретарем. Секретаріат координує всю поточну роботу виконавчих органів МБВ, здійснює підготовку засідань Генеральної асамблеї, готує висновки на заявки країн про проведення виставок, займається оцінкою запропонованих проектів, аналізує хід

і результати роботи виставок тощо. Фінанс. основою діяльності МБВ є надходження від країн-організаторів всесвітніх виставок. Станом на 1.01.2004 членами МБВ була 91 країна. Україна є повноправним членом орг-ції з 1960. Штаб-квартира МБВ знаходиться в Парижі (Франція). *О.Ю. Ковтун*

Міжнародне гуманітарне право — галузь міжнародного публічного права, що об'єднує прав. норми, засновані на принципах гуманності й спрямовані на обмеження наслідків збройних конфліктів міжнародного характеру та збройних конфліктів неміжнародного характеру. Інша доктринальна назва М. г. п. — «право збройних конфліктів»; воно застосовується лише до збройних конфліктів і не охоплює спорадичні та окремі акти насильства всередині д-ав. М. г. п. діє щодо всіх сторін конфлікту, незалежно від того, хто і з яких причин його розпочав. МГП поділяється на «право Женеві» або «право Міжнародного Червоного Хреста», що спрямоване на захист осіб, які не беруть безпосередньої участі або припинили брати участь у воєнних діях, та «право Гааги», яке встановлює обмеження щодо способів ведення війни, зокрема застосування окремих видів зброї та методів ведення воєнних дій (зокрема воєнної тактики). Сучас. М. г. п. здебільшого кодифіковане. Найбільше значення серед його джерел мають *Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права та Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права*, а також Гаазька конвенція про захист культ. цінностей під час збройного конфлікту 1954 та Протокол до неї; *Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї та про їх знищення 1972*; *Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976*; *Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайного озброєння, які можуть вважатись такими, що спричиняють надмірні пошкодження або мають невибіркову дію, та три протоколи до неї 1980*; *Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993*.

Значна кількість норм М. г. п. нині визнаються як звичаєві, а тому діють і для д-ав, які не беруть участі в окремих міжнар. дог-рах у цій сфері. Головними суб'єктами М. г. п. є д-ви, народи та нації, що борються за свою свободу і незалеж-

ність, міжнар. орг-ції. Принципи М. г. п. є прав. підґрунтям окремих норм цієї галузі, що регулюють конкретні правовідносини під час збройної б-би. Основні принципи М. г. п.: гуманності; неприпустимості дискримінації; відповідальності д-ав та індивідів за порушення законів і звичаїв війни; заборони застосування зброї, що не має вибіркової дії; розмежування військ. та цивільних об'єктів; захисту довкілля; захисту прав *комбатантів* та *некомбатантів*; недоторканності комбатантів, які не беруть безпосередньої участі в бойових діях; недоторканності некомбатантів; ненападу на цивільне населення; обмеження військ. нападу за об'єктами (лат. *ratione loci*) тощо (див. *Мирне населення, Міжнародний комітет Червоного Хреста*).

М.М. Гнатівський

Міжнародне екологічне право — галузь *міжнародного права*, принципи й норми якої регулюють відносини суб'єктів у сфері охорони навколишнього середовища та раціонального використання природ. ресурсів з метою забезпечення екологічно безпечних умов життя теперішнього й майбутнього поколінь. Синонім «міжнародного екологічного права» — «міжнародне право навколишнього середовища». Ця галузь міжнар. права є однією з найдинамічніших і нараховує бл. 900 міжнар. угод. Першим глобальним форумом з питань охорони навколишнього середовища стала Стокгольмська конференція *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* 1972, а в 1992 в Ріо-де-Жанейро відбулась Конференція ООН з навколишнього середовища й розвитку. Обидві конференції ухвалили Декларації принципів, які покладені в основу формування системи принципів МЕРП. До них належать: принцип охорони навколишнього середовища на благо теперішнього та майбутнього поколінь, принцип міжнар. природоохоронного співробітництва, принцип держ. суверенітету над природ. ресурсами, принцип відповідальності за шкоду навколишньому середовищу, принцип запобігання транскордонному забрудненню, принцип консультацій та обміну інформацією про екологічну ситуацію, принцип екологічної безпеки, принцип попередження, принцип попередньої оцінки впливу на навколишнє середовище, принцип контролю за дотриманням *договорів міжнародних* з охорони навколишнього середовища, принцип єдності захисту навколишнього середовища і стійкого розвитку, принцип урахування

інтересів країн, що розвиваються тощо. Особливістю цих принципів М. е. п. є те, що вони мають синтетичний характер: більшість із них не є юридично обов'язковими з огляду на рекомендаційну силу самих декларацій, водночас вони втілюють деякі основні принципи МЕРП, а також можуть розглядатись як звичаєві норми.

У галузі охорони навколишнього середовища існує 2 типи регламентації: об'єктна (охорона окремих компонентів (об'єктів) навколишнього середовища); функціональна (регулювання діяльності держав у тій чи іншій сфері навколишнього середовища). До першого типу дог-рів відносяться ті, що забезпечують охорону Світового океану та його ресурсів (див. *Міжнародна охорона живих ресурсів Антарктики, Міжнародна охорона морського середовища, Міжнародна охорона морських рибних ресурсів, Міжнародна охорона морських тварин*); міжнар. водних систем (див. *Міжнародна охорона живих ресурсів міжнародних рік і озер*); атмосфери й озонового шару (Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 і протоколи до неї, Віденська конвенція про захист озонового шару 1985 і протоколи до неї, Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті 1991, Рамкова конвенція про зміни клімату 1992, *Киотський протокол 1997*); фауни і флори (Конвенція про захист світової культ. та природ. спадщини 1972, Конвенція про міжнар. торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою знищення 1973, Угода про охорону полярних ведмедів у Європі 1973, Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природ. середовищ існування в Європі 1979, Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин 1979, Угода *Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)* про охорону природи і природ. ресурсів 1985, Конвенція про біологічне різноманіття 1992, Міжнар. конвенція із захисту рослин 1997 (див. також *Міжнародна охорона птахів*). До другого типу дог-рів відноситься ряд конвенцій щодо захисту навколишнього середовища від радіоактивного забруднення або ядерної небезпеки (напр., Конвенція про цивільну відповідальність у галузі мор. перевезень ядерних матеріалів 1971, Конвенція про оперативне оповіщення про ядерну аварію чи радіаційну аварійну ситуацію 1986, *Договір про заборону випробовувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою 1963* тощо), Додаток 16 до Чиказької конвенції про міжнар. цивільну

авіацію 1944, Договір про космос 1967, Конвенція про заборону військ. чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природ. середовище 1977, Базельська конвенція щодо контролю за транскордонним перевезенням небезпечних відходів і про їх вилучення 1989, Конвенція про транскордонний вплив пром. аварій 1992. Питаннями охорони навколишнього середовища займаються такі міжнар. структури, як ЮНЕП, ЮНЕСКО, ЕКОСОП, ЕЕК ООН, ФАО, ВООЗ, МАГАТЕ, ІМО, ІКАО, ОБСЄ тощо.

М.О. Медведєва

Міжнародне економічне право — галузь міжнародного публічного права, що складається із заг. і спец. принципів та норм міжнародного права, що регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права у зв'язку з їхньою діяльністю у сфері міжнар. екон. відносин, зокрема в галузі торгівлі, фінансів, інвестицій тощо. Предметом регулювання М. е. п. є дві основні групи відносин між суб'єктами міжнародного права: щодо транскордонного руху ресурсів у двосторонньому або багатосторонньому порядку (у т. ч. на макрорівні) та щодо внутр. прав. режимів, у яких у міжнар. екон. відносинах взаємодіють приватні особи, здійснюється рух на приватноправовому рівні товарів і послуг, інвестицій, робочої сили тощо.

О.М. Григоров

Міжнародне епізоотичне бюро (International Office of Epizootics), **МЕБ** (OIE) — міжнар. міжурядова орг-ція, створена у 1924; станом на 1.01.2004 нараховувала 166 членів. Основними завданнями МЕБ є контроль за хворобами тварин, сприяння обміну та аналізу інформації, міжнар. співробітництву в галузі ветеринарного контролю, розробка ветеринарних стандартів у галузі торгівлі тваринами. Бюро надає техн. допомогу д-вам, які звертаються з таким проханням у випадках особливо тяжких захворювань тварин, особливо якщо вони передаються людині. Значну допомогу орг-ція надає країнам, що розвиваються. Міжнар. санітарні правила, розроблені епізоотичним бюро, беруться за основу Світовою організацією торгівлі (СОТ). Вищим органом МЕБ є Міжнар. комітет, який складається з представників усіх держав-членів. Поточну діяльність орг-ції здійснює центр. бюро, що знаходиться в Парижі (Франція). Україна є повноправним членом орг-ції з 1993.

О.Ю. Ковтуни

Міжнародне інформаційне право — сукупність спец. міжнар. принципів і норм, які регулюють права та обов'язки суб'єктів міжнародного права у процесі міжнар. обміну інформацією, інформ. продуктами й інформ. послугами через кордони держав. Міжнар. інформ. обмін та міжнар. використання засобів масової комунікації регулюються основними міжнародного права принципами і низкою спец. галузевих принципів: правом д-ав на здійснення чи санкціонування здійснення транскордонного радіо- і телемовлення; зобов'язанням д-ав попереджати та припиняти поширення ідей, заборонених міжнар. співтовариством; зобов'язанням д-ав забезпечити вільний доступ до джерел інформації; правом д-ав на протидію поширенню на своїй території ідей, які загрожують нац. безпеці, громад. порядку, моральному здоров'ю населення; правом д-ав розвивати інформ. інфраструктуру задля досягнення своїх політ., екон. і культ. цілей; зобов'язанням д-ви попереджати й припиняти неправомірне використання нац. інформ. ресурсів і масивів інформації для ворожої пропаганди та втручання у внутр. справи інших д-ав тощо. Принципи і норми М. і. п. ієрархічно, системно й структурно пов'язані між собою, утворюють інститути М. і. п., визначають цілісність механізму прав. регулювання інформ. відносин між суб'єктами міжнар. права. Інститут М. і. п. є відносно постійною й визнаною групою юрид. норм, які регулюють певні види міжнар. обміну інформацією, інформ. продуктами та інформ. послугами. Зокрема в М. і. п. виділяють інститути: прав людини у сфері інформації та комунікації, держ. таємниці, програмних продуктів, купівлі та продажу інформ. продуктів і послуг, засобів масової інформації, телекомунікацій і зв'язку, використання штучних косм. об'єктів, інформ. інтелектуальної власності, інформ. безпеки тощо. М. і. п. як комплексна галузь включає загальну й особливу частини. До загальної відносяться норми та принципи, які регулюють заг. положення, юрид. форми і методи інформ. діяльності д-ав, міжнар. орг-цій, неурядових інституцій та інших суб'єктів міжнар. права, юрид. і фізич. осіб. До особливої частини відносяться конкретні інститути й норми галузі та підгалузей М. і. п., зв'язок між якими має об'єктивний характер. Окрему частину становлять: право масової комунікації, право телекомунікацій і зв'язку, право кіберпростору та

глобальної інформаційної мережі, право інформ. інтелектуальної власності, право безпеки міжнародної інформаційної. Джерелами М. і. п. є міжнар. угоди, внутр. законодавство, судова й арбітражна практика, міжнар. звичаї. Міжнар. угоди є основним джерелом М. і. п.; до таких, зокрема, належать: *Загальна декларація прав людини*, *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966*, *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966*, *Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965*, Міжнар. конвенція про заборону обігу порнографічних видань і торгівлі ними 1923, Всесвітня конвенція про авторське право 1971, Міжнар. конвенція електров'язку 1982, Статут та Конвенція Міжнародного союзу електров'язку 1994, Угода про інформ. технології країн-членів *Світової організації торгівлі (СОТ) 1996*; Міжнар. кодекс професійної етики ЗМІ 1980. Нараховується понад 50 багатосторонніх актів договірної та рекомендаційного характеру, які регулюють міжнародні інформаційні відносини. Спеціалісти різних країн прогнозують радикальні зміни в галузі міжнар.-прав. регулювання інформ. обмінів та комунікації внаслідок формування єдиної світової комунікаційної системи, тобто формування глобального «інформаційного поля», що потребує адекватних міжнар.-прав. рішень.

Є.А. Макаренко

Міжнародне космічне право — галузь міжнародного публічного права, яка складається із заг. і спец. принципів та норм міжнародного права, що визначає основи співробітництва держав у сфері дослідження космічного простору, регулює відносини між його суб'єктами у зв'язку з їхньою діяльністю щодо використання косм. простору, у т. ч. небесних тіл, а також відносини, що регулюють права та обов'язки учасників косм. діяльності.

О.М. Григоров

Міжнародне кримінальне право — система юрид. принципів та норм, які регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права у питаннях б-би зі злочинністю. Доктрина загалом обережно ставилась до ідеї формування М. к. п. До останнього часу частіше йшлося про *Міжнародне співробітництво з боротьби зі злочинністю*. Стрімкий розвиток М. к. п., що відбувся в 90-ті ХХ ст., значно впливає на розвиток інших галузей та інститутів міжнародного

права. Джерелами М. к. п. є: заг. принципи права, *договори міжнародні* та звичаї, рішення міжнар. орг-цій. Дискусійним залишається питання про те, чи є джерелами рішення міжнар. трибуналів та судів. Міжнар. дог-ром найзаг. характеру, спрямованим на орг-цію співробітництва д-ав у сфері б-би зі злочинністю, є Конвенція ООН проти транснац. орг. злочинності, прийнята рез. *Генеральної Асамблеї ООН №55/25* від 15.11.2000. Провідне значення для формування М. к. п. мала діяльність Нюрнберзького та Токійського міжнар. трибуналів для покарання злочинців воєнних (див. *Нюрнберзький процес 1945-46*, *Токійський процес 1946-48*). Розвиток М. к. п. отримало в практиці *Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії* та *Міжнародного трибуналу для Руанди*. Визначним етапом формування М. к. п. стало прийняття 17.07.1998 *Римського Статуту Міжнародного кримінального суду*, який вважається найповнішою сучас. кодифікацією матеріал. та процесуальних норм М. к. п.

До принципів М. к. п. відносять: принцип персональної відповідальності за міжнар. правом; статус посадової особи, яка вчинила злочин за міжнар. правом, не звільняє її від кримінальної відповідальності та не є обставиною, яка пом'якшує покарання; вищі посадові особи несуть відповідальність за дії підлеглих, якщо вони знали або повинні були знати, що їхні підлеглі причетні до вчинення злочину; ніхто не може бути засуджений за одне й те саме двічі (*ne bis in idem*). М. к. п. визнає 5 підстав для здійснення юрисдикції суб'єктами міжнар. права: принцип національності (розрізняють активний та пасивний принципи національності; перший означає, що д-ва може встановлювати свою юрисдикцію над своїми громадянами в усіх країнах світу, а відповідно до другого д-ва може встановлювати свою юрисдикцію над особою, яка за кордоном вчинила злочин проти громадян цієї д-ви); принцип територіальності; принцип універсальності; принцип захисту (встановлення юрисдикції над інозем. громадянином, який вчиняє на території іншої д-ви злочин, що безпосередньо зачіпає права й інтереси д-ви, яка встановлює юрисдикцію); принцип пасивної персональності (залежно від нац. приналежності жертви). М. к. п. як галузь міжнар. права включає: матеріал. та процесуальні норми; норми, які регламентують порядок виконання покарань; нор-

ми, які стосуються судового устрою. У М. к. п. злочинні діяння поділяють на *злочини міжнародного характеру* (конвенційні злочини) та *злочини міжнародні* (заг. злочини за міжнар. правом). Дія норм М. к. п. щодо переслідування за вчинення заг. злочинів поширюється на всіх осіб, незалежно від місця їх перебування та від того, чи були ці злочини порушенням внутр. права країни, в якій вони вчинені. Вирок за вчинення конвенційного злочину нац. суд виносить на основі нац. права. Заг. злочини переслідуються в міжнар. судах на підставі міжнар. права, а в національних — на підставі як міжнар., так і внутр.-держ. права.

О.В. Задоржній, Д.І. Кулеба

Міжнародне кримінальне правосуддя — діяльність міжнар. судових органів щодо застосування матеріал. та процесуальних норм нац. й *міжнародного кримінального права* з метою здійснення правосуддя над особами, винними у вчиненні *злочинів міжнародних*, захисту прав і законних інтересів індивідів та міжнар. співтовариства в цілому. Розвиток М. к. п. безпосередньо пов'язаний із розвитком ідей про необхідність покарання осіб за вчинення *воєнних злочинів*. Сучас. етап розвитку міжнар. правосуддя розпочинається із завершенням *Першої світової війни*. Одне з положень *Версальського мирного договору 1919* передбачало право союзників створювати військ. трибунали для розслідування воєнних злочинів, вчинених нім. солдатами (ст. 228–230). Втім, на практиці суди над воєнними злочинцями проводились у нац. судах Німеччини («Лейпцизькі суди»), а союзники лише надали список обвинувачених осіб. Ці процеси не змогли забезпечити об'єктивного покарання злочинців, хоча деякі з рішень стали важливими прецедентами для подальшого розвитку цієї сфери. Безперечно, найважливіший вплив на розвиток М. к. п. справила діяльність міжнар. трибуналів у Нюрнбергу та Токіо. Практика саме цих органів було покладена в основу створення й діяльності всіх подальших міжнар. судів та була реципіювана на нац. рівні. Крім того, завдяки діяльності цих органів були суттєво розширене розуміння меж здійснення М. к. п. (яке вийшло за рамки переслідування лише за *злочини воєнні*).

Сучас. система М. к. п. складається з органів, які можуть бути класифіковані на основі таких критеріїв, як: прав. природа; характер діяль-

ності; межі юрисдикції; право, що застосовується; статус щодо нац. судів. Залежно від прав. природи органи М. к. п. поділяють на міжнародні, національні та змішані. Перші поділяються на такі, що були створені на основі *договору міжнародного д-ав* (*Римський Статут Міжнародного кримінального суду* від 17.07.1998), створені на основі рішення міжнар. орг-ції (*Міжнародний трибунал для колишньої Югославії* та *Міжнародний трибунал для Руанди* — Резолюції *Ради Безпеки ООН* 1993 та 1994). Нац. суди стають частиною системи М. к. п. у випадках, коли здійснюють правосуддя над особами, що вчинили злочини, притягнення до відповідальності за які становить інтерес для міжнар. співтовариства в цілому. Розмежування на міжнар. та нац. суди стає зайвим, якщо сприйняти підтриману деякими вченими (Ж. Ссель) концепцію подвійної природи нац. судів, відповідно до якої в рамках нац. прав. системи суди діють як держ. органи, а в межах міжнар. системи (при здійсненні правосуддя над особами, які вчинили міжнар. злочини) — як органи міжнар. співтовариства. Органи зі змішаною прав. природою («гібридні») є новим явищем і знаменують початок нового етапу розвитку системи М. к. п. Такі органи не можуть бути віднесені ані до нац., ані до міжнар. судів. Розрізняють два види «гібридних» судів. До першого відносять нац. суди країн, до складу яких міжнар. орг-ція (*Організація Об'єднаних Націй*), що діє в межах свого мандату, призначає міжнар. судів. Така практика існує в Косово (Місія ООН в Косово), на Схід. Тиморі (Перехідна адміністрація на Схід. Тиморі). Прикладом другого виду таких органів є створений за дог-ром між ООН та урядом Сьєрра-Леоне у 2002 спец. суд для цієї країни. Ці ж суб'єкти в рівній мірі здійснюють управління судом. Такий суд, як й інші міжнар. суди, має власний статут та правила процедури. Проте, на відміну від суто міжнародних, цей суд має юрисдикцію над деякими злочинами згідно з правом Сьєрра-Леоне, а судовий корпус представлений як міжнар. судьями, так і судьями цієї країни. На таких же принципах буде побудовано й суд для Камбоджі, угоду про створення якого було досягнуто в березні 2003. Формування таких судів «другого покоління» є перспективним напрямком з огляду на їхню порівняну дешевизну та можливість компромісу із *суверенітетом* держави, щодо громадян якої здійснюватиметься правосуддя. За харак-

тером діяльності органи М. к. п. поділяються на постійно діючі та тимчасові (*ад хок*). Лише МКС є першим постійно діючим судом, всі інші органи створювались *ад хок*, а отже розпускались після виконання своєї місії (*Нюрнберзький процес 1945-46, Токійський процес 1946-48*). Не є виключенням і діючі Трибунали для Югославії та Руанди, які припиняють своє існування після завершення мандату.

Залежно від застосовуваного права органи М. к. п. поділяють на такі, що застосовують лише *норми міжнародного права*, й такі, що застосовують *норми міжнар. та нац. права*. Ця класифікація безпосередньо пов'язана з поділом на міжнар. та нац. органи М. к. п. Міжнар. суди завжди застосовують лише *норми міжнар. права*, у той час як нац. та змішані суди при здійсненні правосуддя застосовують як *норми нац.*, так і *міжнар. права*. Варто пам'ятати, що нац. суди стають частиною М. к. п. незалежно від того, чи застосовують вони у своїй діяльності *норми міжнар. кримінального права* чи *норми нац. права*. Залежно від меж юрисдикції органи М. к. п. поділяються на такі, юрисдикція яких обмежена в часі, просторі й за особами, та на такі, юрисдикція яких обмежена лише в одному із зазначених компонентів. На сьогодні не існує жодного органу М. к. п., який мав би необмежену юрисдикцію в просторі, часі та персональну юрисдикцію. Навіть МКС має обмежену в часі юрисдикцію, оскільки дія норм його Статуту не поширюється на злочини, вчинені до набуття ним чинності. Всі інші міжнар. суди розглядають справи про злочини, вчинені за певний проміжок часу, на певній території та певними особами. Спробою розширення меж здійснення юрисдикції нац. судів слід вважати прийняття принципу універсальної юрисдикції, яка робить персональну юрисдикцію та юрисдикцію таких органів у просторі й часі практично необмеженою.

Залежно від співвідношення між нац. і міжнар. органами виділяють органи, які застосовують принципи виключної компетенції (примат міжнар. або нац. судів), паралельної (конкуруючої) компетенції та компетенції щодо перегляду. На принципі виключної компетенції побудовані Трибунали для колишньої Югославії та Руанди. Це означає, що у випадку прийняття прокурором трибуналів рішення про відкриття справи, нац. суди втрачають можливість втручатись у судовий процес або відкривати паралель-

ний процес. Цей принцип означає також, що трибунал має право вимагати передачу справи на свій розгляд, яка в цей же час розглядається в нац. суді. Принцип паралельної (конкуруючої) юрисдикції відображає принцип комплементарності, покладений в основу діяльності МКС. Відповідно до цього принципу Суд отримує право на розгляд справи лише у випадку, коли нац. суди не бажали або не могли проводити власне розслідування. Компетенція щодо перегляду передбачає, що міжнар. органи по відношенню до нац. виступають в ролі апеляційної або касаційної інстанції.

Д.І. Кулеба

Міжнародне морське право — галузь *міжнародного публічного права*, система норм, що визначають прав. статус та режим просторів Світового океану й регулюють співробітництво держав та міжнар. міжурядових орг-цій у використанні його ресурсів; одна з галузей *міжнародного права* (у системі сучас. міжнар. права — поряд із *міжнародним повітряним правом* та *міжнародним космічним правом*), які регулюють міждерж. відносини щодо специфічного предмета — особливого виду території; найдавніша система норм у складі міжнар. публічного права. Новітні дослідження доводять існування, ймовірно, перших звичаєвих норм, спрямованих на регламентацію статусу суден та статусу й режиму мор. просторів у народів Стародавнього Сходу (фінікійців, єгиптян, хетів, шумерів) у IV – III тис. до н. е. Наступний істор. розвиток М. м. п. визначався в т. ч. змаганням двох тенденцій: розглядати Світовий океан як нічийну територію (*res nullius*) або спільне надбання (*res communis*), яким слід користуватись усім на рівних прав. засадах; або ж поширити на нього владу й територ. верховенство наймогутніших мор. д-ав як у торг., так й у військ. галузях. Офіц. кодифікація М. м. п. була здійснена вперше в 1958, коли Перша конференція ООН із мор. права ухвалила 4 Женевські конвенції: про *відкрите море*, про територ. море та прилеглу зону, про *континентальний шельф*, про рибальство й охорону живих ресурсів відкритого моря. Нову сторінку в розвитку М. м. п. розпочала *Конвенція ООН із морського права 1982*. Вона розширила сферу прав. регулювання М. м. п. за рахунок низки нових питань (захист мор. середовища, проведення наук. досліджень) і додала до нього кілька нових інститутів. Розвиток М. м. п. досить помітно віддзеркалює всі головні про-

цеси, які переживає система міжнар. права як ціле. Слід відрізнити М. м. п., яке є галуззю міжнар. публічного права, від т. зв. міжнар. мор. приватного права, яке є частиною *міжнародного приватного права* та регулює приватноправові відносини з інозем. елементом у сфері міжнар. мор. перевезень.

В.С. Ржевська

Міжнародне повітряне право — галузь *міжнародного права*, норми якої встановлюють прав. статус і режим повітр. простору, а також регулюють порядок його використання. М. п. п. — порівняно нова галузь міжнар. права, оскільки потреба в нормах, які регулювали б діяльність щодо використання повітр. простору, виникла лише з появою можливостей його використання, а саме — повітр. перельотів. Становлення М. п. п. відбулось на поч. ХХ ст., коли була прийнята Декларація про заборону бомбардувань з повітр. куль 1899. У 1919 було ухвалено Паризьку конвенцію, яка визнала повний виключний *суверенітет* д-ви над її повітр. простором. Основним джерелом М. п. п. є Чиказька конвенція про міжнар. цивільну авіацію 1944, яка закріпила його основні принципи та норми. М. п. п. ґрунтується на принципах суверенітету д-ви над повітр. простором, що знаходиться в межах її суходільної та водної території (до висоти 100-110 км, яка встановлена звичаєвою нормою, і від якої розпочинається косм. простір), і вільного використання М. п. п. (тобто простору, на який не розповсюджується суверенітет жодної д-ви). Становлення принципу суверенітету над повітр. простором д-ви відбулось у 6-бі між цим принципом та принципом вільного використання повітр. простору. Проте в цілях безпеки як у воєнний, так і в мирний час був звичаєво, а згодом і конвенційно закріплений принцип держ. суверенітету над повітр. простором д-ви. На Чиказькій конференції 1944, крім Конвенції про міжнар. цивільну авіацію, були прийняті Статут *Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО)*, Угода про транзит міжнар. повітр. лініями, Угода про міжнар. повітр. транспорт. Безпека повітр. польотів регулюється Конвенцією про злочини й деякі інші дії, вчинені на борту повітр. судна 1963, Конвенцією про 6-бу з незаконним захопленням повітр. суден 1970, Конвенцією про 6-бу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації 1971. Правила щодо міжнар. повітр. перевезень містяться у Варшавській конвенції для уні-

фікації деяких правил, що стосуються міжнар. повітр. перевезень, 1929, яка в 1999 була замінена Монреальською конвенцією ІКАО для уніфікації деяких правил міжнар. повітр. перевезень.

О.В. Задорожній

Міжнародне право — система договірних та звичаєвих юрид. норм, а також принципів та інститутів, які регулюють *міжнародні відносини* з метою їх упорядкування, забезпечення миру й запобігання *війни* та насильства, а також забезпечення процесу реалізації спільних інтересів їхніх суб'єктів. Визначення М. п. залежить від позиції того чи іншого автора, переважно від його прихильності до природ.-прав. чи позитивно-прав. концепції М. п. Об'єктом регулювання М. п. є міжнар. відносини. У доктрині М. п. поділяють за регіональною сферою дії на універсальне, загальне, регіональне, партикулярне. М. п. є комплексною прав. системою, відмінною від нац. прав. систем учасників міжнар. відносин. За критерієм прав. наповнення та особливостей суб'єктів М. п. традиційно поділяють на *міжнародне публічне право* й *міжнародне приватне право*. Міжнар. публічне право регулює відносини між д-вами та іншими утвореннями публічно-прав. характеру й міжнар. орг-ціями, які вони створюють. Природа міжнар. публічного права впливає з характеру міжнар.-владних відносин суверенних утворень. Міжнар. приватне право регулює відносини цивільно-прав. характеру, що виходять за межі окремої д-ви або мають інозем. елемент. Дотримання М. п. його учасниками ґрунтується на існуванні та дії імперативних *міжнародного права принципів* та забезпечується індивід. і колективним примусом, межі та форми якого визначаються згодою учасників міжнар. спілкування. Доктрина М. п. виділяє фактори його юрид. обов'язковості: норми М. п. створені узгодженням воль д-ав або інших його суб'єктів і тому є зобов'язуючими для них (рад. теорія); існування вищої (первинної) норми М. п. (*pacta sunt servanda*), що зобов'язує суб'єктів М. п. діяти відповідно до нього (теорія вищої або основної норми — *Gründnorm*); М. п., як процес прийняття політ. рішень, що відповідають інтересам д-ав і реалізуються ними (реалістична теорія); норми та принципи М. п. походять з положень природи, вищого розуму, заг. розуму тощо і є зобов'я-

зуючими для всіх його суб'єктів (природ.-прав. концепція) тощо.

За характером М. п. є переважно координаційним, а не наднац. (на основі з принципу суверенної рівності д-ав) та універсальним (що базується на заг.-визнаних нормах і принципах, закріплених у *Статуті ООН*, Декларації про принципи міжнар. права 1970 тощо). До особливостей М. п. належать: характер його суб'єктів, міжнар.-прав. статус яких походить з принципу суверенної рівності; порядок створення норм М. п. самими його суб'єктами; специфіка *міжнародного права джерел*, що поділяються за мірою їх впливовості на *договори міжнародні*, звичаї, рішення міжнар. орг-цій та ін.; головна спрямованість на забезпечення міжнар. миру (принципи співробітництва, заборони застосування сили та погрози силою, мирного розв'язання міжнар. спорів тощо). У сучас. М. п. існує ряд характерних тенденцій, зокрема: виділення й набуття одного з ключових місць галузю *прав людини*; створення процесуальних галузей міжнар. права, виділення в окрему галузь *міжнародного кримінального права*; універсалізація М. п., поглиблення процесів кодифікації М. п., залучення ширшого кола суб'єктів М. п. (зростання ролі індивіда, транснаціональних корпорацій у міжнар. відносинах); створення регіональних підсистем М. п. поглиблення міжнар.-прав. інтеграції д-ав. Існує тенденція до закріплення примату норм М. п. Законодавство України загалом встановлює пріоритет норм М. п. над нормамаи нац. права у випадку, якщо перші належним чином імплементовані в систему законодавства України.

Література: Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії. — К., 2002; Буткевич В.Г. Походження терміна «міжнародне право» // Український часопис міжнародного права. — 1994. — №1; Василенко В.А. Основи теорії міжнародного права. — К., 1988; Лукашук І.І. Международное право. Общая часть. — М., 1996.

О.В. Задорожній, О.В. Буткевич

Міжнародне право прав людини — нова галузь *міжнародного публічного права*; сукупність принципів та *норм міжнародного права*, що регулюють відносини між д-вами у сфері захисту прав та основних свобод людини. Об'єктом регулювання міжнар. права *прав людини* є впорядкування співробітництва д-ав у галузі захисту прав людини шляхом встановлення для д-ав відп. зобов'язань щодо осіб, які належать до їхньої юрисдикції, щодо забезпе-

чення, дотримання й захисту їхніх прав та свобод. Розвиток галузі відбувся у II-й пол. XX ст. Характер галузі відображає особливості прав людини як універсальної категорії. Права людини — це права, об'єктивні по своїй суті, невід'ємні, невідчужувані; вони є певними соц. домаганнями, заходами соціально виправданої свободи поведінки людини. Обсяг прав людини та ефективність їх реалізації залежать від стану суспільства, рівня його розвитку й характеру орг-ції тощо. Ефективність реалізації прав людини залежить і від їхнього нормативного оформлення, включення в тій або іншій формі (як норми звичаїв, моралі тощо) до системи нормативного регулювання суспільства. Згідно з критерієм розвитку прав людини й прогресом суспільства в цілому виділяють кілька поколінь прав людини. Перше покоління — права людини, що забезпечують індивід. свободу, захист від будь-якого втручання в здійснення прав особи: свобода слова, совісті й релігії; право на життя, свободу та безпеку; рівність перед законом; право на правосуддя тощо. Друге покоління — соц., екон. й культ. права: право на працю та вільний вибір роботи; право на соц. забезпечення; право на відпочинок; право на освіту тощо. Третє покоління — колективні права (почали формуватись після *Другої світової війни*): право на мир, на здорове навколишнє середовище, на ядерну безпеку тощо. Основними джерелами права прав людини є *Загальна декларація прав людини 1948*, *Міжнародний пакт про громадян. і політичні права 1966*, *Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права 1966*, Факультативний протокол до Міжнар. пакту про громад. й політ. права 1966, *Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950* тощо. До інституційного механізму захисту прав людини належать створений в рамках *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* інститут *Верховного комісара ООН із прав людини*, *Комісія ООН із прав людини*, *Рада Європи*, *Європейський суд із прав людини* тощо.

О.В. Буткевич

Міжнародне приватне право — система міжнар. та внутр.-держ. прав. норм, що регулюють приватні відносини, обтяжені інозем. елементом. Як інозем. елемент може виступати інозем. особа як учасниця відносин; предмет регулювання, що знаходиться на території іншої д-ви; або юрид. факт, що мав місце на тери-

торії іншої д-ви. М. п. п. відрізняється від *міжнародного публічного права* за об'єктом, оскільки регулює відносини приватного характеру, тобто ті, які виникають між приватними (фізичними та юридичними) особами. Д-ва може бути суб'єктом М. п. п., проте лише як господарюючий суб'єкт, а не носій *суверенітету*. За характером відносини, що регулюються М. п. п., є цивільними, торговельними, сімейними, спадковими, трудовими (частково). Ядро М. п. п. складають т. зв. «колізійні норми», тобто норми, які визначають, законодавство якої д-ви має бути застосоване у випадку конкурування двох або більше правопорядків. Крім колізійних норм, до М. п. п. входять також міжнар. та внутр.-держ. матеріал. норми, які не відсилають до певного правопорядку, а безпосередньо містять правило, що має бути застосоване в тому чи іншому випадку. М. п. п. вважається частиною внутр.-держ. права, крім випадків, коли воно існує у вигляді міжнар. дог-рів або звичаїв, що регулюють відносини між д-вами. Іноді важко провести розмежування між М. п. п. і міжнар. публічним правом, оскільки деякі колізійні норми закріплені в міжнар. конвенціях, які традиційно є джерелами міжнар. публічного права (Конвенція ООН про договори міжнар. купівлі-продажу товарів, Конвенція про позовну давність у міжнар. купівлі-продажу товарів, Конвенція про укладення шлюбу та визнання його недійсним).

О.В. Задорожній

Міжнародне публічне право — див. *Міжнародне право*.

Міжнародне співробітництво з боротьби зі злочинністю — діяльність, врегульована нормами нац. та *міжнародного права*, спрямована на захист прав та законних інтересів особи, суспільства, держави й міжнар. співтовариства в цілому від посягань з боку злочинності та орг-цію б-би з нею. М. с. б. з. охоплює наступні напрямки: взаємне визнання міжнар. небезпеки певних злочинів і прийняття д-вами відп. зобов'язань; надання допомоги у справі розшуку та видачі злочинців; надання допомоги в питаннях отримання необхідних матеріалів із кримінальної справи; уніфікація нац. кримінального законодавства; створення органів *міжнародного кримінального правосуддя*; спільне дослідження проблем злочинності та методів б-би з нею; надання практ. допомоги

д-вам у зазначених сферах; обмін інформацією про винесені вироки громадянам інших д-ав; прийняття законодавства у сферах, які становлять інтерес для інших д-ав тощо. М. с. б. з. здійснюється на дво- та багатосторонньому рівнях. На двосторонньому рівні д-ви, як правило, укладають дог-ри про надання прав. допомоги. Виділяють наступні види прав. допомоги: отримання свідчень і заяв від окремих осіб; сприяння в наданні затриманих або інших осіб для представлення свідчень; встановлення особи; надання інформації, речових доказів, доктів; проведення експертиз; пересилання матеріалів прокурорсько-слідчої діяльності; виконання окремих процесуальних дій; здійснення наглядових функцій, пов'язаних із розслідуванням злочинів; сприяння розшуку злочинців; відправлення етапом арештованих і засуджених; обмін інформацією в б-бі з правопорушеннями та щодо злочинців і підозрюваних тощо. На багатосторонньому рівні д-ви укладають відп. конвенції, співробітничать у рамках міжнар. орг-цій, зокрема *Інтерполу*, *Європейського поліцейського відомства*, *Європейського Союзу* (Співробітництво у сфері охорони порядку та правосуддя в кримінальних справах), *Організації Об'єднаних Націй* (Конгреси з попередження злочинності та поведження із правопорушниками) тощо. На думку низки фахівців, після виокремлення в межах системи міжнар. права галузі *міжнародного кримінального права*, норми, які регулюють М. с. б. з., стали складовою частиною цієї галузі.

Д.І. Кулеба

Міжнародне судове рішення — акт тлумачення та застосування *міжнародного права*, здійснений міжнар. судовою установою щодо того чи іншого *спору міжнародного*, переданого на її розгляд. Компетенція щодо ухвалення рішень і порядок їх винесення регулюються установчими док-тами кожної міжнар. судової установи та/або прийнятим нею регламентом. У міжнар. судовій практиці утвердилися два типи рішень: а) з преюдиціальних питань, таких як наявність у суду юрисдикції щодо даної справи, перенесення та поновлення провадження, призначення тимчасових заходів захисту прав сторін, встановлення термінів для надання сторонами меморандумів та ін.; б) за суттю справи. Преюдиціальні рішення можуть виноситися у формі наказів чи розпоряджень; рішення за суттю справи — у формі присуджень, постанов

тощо. У тексті рішення зазначаються склад суду, початок і розвиток провадження, аргументація сторін, факти, представлені судові, роз'яснюються застосовані судом норми права. Резолютивна частина, в якій розв'язані питання, що склали предмет спору, обов'язково має бути умотивована. Рішення міжнар. судових установ, як правило, виносяться більшістю голосів суддів, присутніх на засіданні, причому у випадку розподілу голосів решти суддів порівну голова суду або його заступник мають право вирішального голосу. Вони виносяться від імені міжнар. судової установи, а не від імені суддів особисто, і це надає права суддям, які не згодні з позицією більшості суду, виступити зі своїми особливими думками, які додаються до рішення і публікуються разом з ним. Рішення набуває чинності тільки після оголошення представникам сторін у спорі, і, якщо установчими док-тами даної міжнар. судової установи не передбачені умови його перегляду або оскарження (напр., у випадку, коли виявиться, що рішення ґрунтувалося на підробленому або такому, що містить помилку, док-ті або на фактичній помилці, якої припустилися при розгляді справи) є остаточною і оскарженню не підлягає. Статути *Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії* (ст.ст. 25, 26) та *Міжнародного трибуналу для Руанди* (ст.ст. 24, 25), затверджені резолюціями *Ради Безпеки ООН*, а також *Римський Статут Міжнародного кримінального суду* (ч. 8) передбачають підстави апеляції, для чого у структурі цих судів створюються спец. апеляційні камери/палати, а також підстави перегляду. Можливість перегляду судового рішення у випадку відкриття нових фактів, які, коли б вони були відомі раніше, справили вирішальний вплив на розгляд справи, допускається Європ. судом із прав людини. Статут *Міжнародного Суду ООН* (ст. 60) виключає можливість оскарження чи перегляду справи, хоча робилися пропозиції наділити Міжнародний Суд ООН (а раніше — Постійну палату міжнар. правосуддя) апеляційною юрисдикцією відносно інших міжнар. судових установ. Звичайно, суд, який виніс рішення, володіє правом його тлумачення на вимогу сторін. Сумлінне виконання рішень є обов'язком сторін у справі, який впливає з визнання ними юрисдикції суду і додержання якого не може бути проконтрольоване судом безпосередньо, тому що міжнар. суди, здебільшого, не мають

у своєму розпорядженні судових виконавців. *Статутом ООН* (ст. 94) передбачене право сторони спору звернутися до *Ради Безпеки ООН*, якщо інша сторона не виконує зобов'язання, покладеного на нього рішенням Міжнародного Суду ООН. Рада може зробити рекомендації або вирішити про застосування заходів для виконання рішення, але тільки якщо визнає це за необхідне. Як правило, міжнар. судові рішення обов'язкові лише для сторін, які беруть участь у справі й лише в даній справі, тому міжнар. суди не створюють прецедентів у власному значенні цього терміну. Втім, Міжнародний Суд ООН може застосовувати судові рішення як додатковий засіб для визначення прав. норм (п. (d) ст. 38 його Статуту).

В.С. Ржевська

Міжнародне торгове право — сукупність норм і принципів, які регулюють міжнар. торг. відносини. Поняття «міжнародне торгове право» з'явилося у сучас. юрид. науці в 1960-і, є відносно новим, недостатньо сталим і знаходиться в постійному розвитку. Щодо юрид. природи М. т. п. у наук. літературі склалося дві основні концепції. Відповідно до першої (А. Тинель, Я. Функ, В. Хвалеї) під М. т. п. слід розуміти сукупність прав. норм «міжнародного законодавства» і нового лекс меркаторія, які регулюють приватні відносини у сфері *міжнародної торгівлі*. У цьому контексті під «міжнародним законодавством» розуміються *договори міжнародні*, а також акти міжнар. міжурядових орг-цій, предметом регулювання яких є відносини в міжнар. торгівлі; а під лекс меркаторія — сукупність звичаїв *міжнародної торгівлі*. Згідно з другою концепцією (Г. Вельямінов, І. Лукашук), М. т. п. є підгалуззю *міжнародного економічного права* та сукупністю принципів і норм, які регулюють торг.-екон. відносини між *суб'єктами міжнародного права*.

В основі М. т. п. лежить право кожної д-ви брати участь у міжнар. торгівлі (*ius commercium*), а також принципи недискримінації та співробітництва д-ав у забезпеченні постійного розширення та лібералізації світової торгівлі. Основними джерелами М. т. п., яке регулює міждерж. торг. відносини, є двосторонні (напр., торг. договори, угоди про товарообіг, клірингові угоди тощо), а також багатосторонні торг. угоди. Характерною рисою сучас. етапу розвитку М. т. п. є зростання ролі міжнар. міжурядових орг-цій у сфері лібералізації та регулювання світової торгівлі, у першу чергу таких, як *Світова*

організація торгівлі, ЮНКТАД, Європейський Союз тощо. Разом із тим, активну роль в уніфікації норм М. т. п. відіграють УНІДРУА, Гаазька конференція з міжнар. приватного права, ЮНСІТРАЛ та *Міжнародна торгова палата* (Париж).

О.О. Мережко

Міжнародне трудове право — система принципів та норм, спрямованих на регулювання співробітництва *суб'єктів міжнародного права* у сфері регулювання трудових відносин, трудової діяльності осіб, забезпечення їхніх інтересів, прав і свобод. Формування М. т. п. розпочалося на поч. ХІХ ст. з ініціативи приватного сектора. Першою міжнар. інституцією в цій сфері була Міжнародна асоціація для прав. захисту трудящих, яка також мала приватно-правовий характер. Діяльність цієї орг-ції в 1890-1905 сприяла появі ініціативи уряду Швейцарії щодо скликання міжнар. конференцій для врегулювання трудових питань. На двох таких конференціях у 1905 та 1906 було прийнято перші дві міжнар. конвенції з трудового права. Справжнім проривом у розвитку М. т. п. слід вважати створення *Міжнародної організації праці* (1919), статут якої став частиною ХІІІ *Версальського мирного договору 1919*. Виділяють наступні цілі М. т. п.: забезпечення рівної конкуренції між працевластувачами й трудящими різних країн; забезпечення соц. стабільності, яка є умовою збереження миру; забезпечення соц. справедливості; уніфікація трудового законодавства. Принципи М. т. п. були кодифіковані МОП у Декларації основних принципів і прав у сфері праці від 18.06.1998. Відповідно до цього док-та принципами М. т. п. слід вважати: свободу асоціації та реальне визнання права на ведення колективних переговорів; скасування всіх форм примусової чи обов'язкової праці; реальна заборона дитячої праці; недопущення дискримінації у сфері праці та занять. Норми М. т. п. спрямовані на регулювання наступних питань: тривалість робочого часу; охорона материнства; соц. забезпечення; нічна праця жінок; охорона праці підлітків; міграція в пошуках роботи; інспекція праці; ліквідація примусової праці; реалізація права працівників на об'єднання; рівна оплата жіночої праці; відносини між трудящими та працевластувачами; охорона праці моряків та рибаків; оплачуваність відпусток; безробіття; мінім. ставки заробітної плати; виробничий травматизм; професійні захворювання. Окрему частину норм М. т. п. скла-

дають ті, що спрямовані на регулювання трудових відносин, учасниками яких є міжнар. орг-ції та працівники їхніх органів (персонал). Особливість М. т. п. полягає в тому, що воно більшою мірою спрямоване на встановлення в різних держ. уніфікованих норм та стандартів у сфері прав. регулювання трудових відносин. Менша кількість норм М. т. п. присвячена безпосередньо регулюванню співробітництва д-ав у цій сфері.

Основними джерелами М. т. п. є *договори міжнародні* та рішення міжнар. орг-цій. Серед міжнар. дог-рів можна виділити конвенції МОП, конвенції, прийняті в рамках інших міжнар. орг-цій, двосторонні дог-ри. МОП приймає конвенції, які надсилаються державам-членам для подальшої ратифікації або вжиття заходів іншого порядку (ст. 19 Статуту МОП). Конвенція набуває чинності після її ратифікації не менш як 2/3 держав-членів МОП. Неформальна ієрархія конвенцій МОП дозволяє виділити т. зв. основоположні конвенції: Конвенція про свободу асоціацій та захист права на об'єднання 1948 (№87), Конвенція про застосування принципів права на орг-цію і на ведення колективних переговорів 1949 (№98), Конвенція про примусову чи обов'язкову працю 1930 (№29), Конвенція про скасування примусової праці 1957 (№105), Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять 1958 (№111), Конвенція про рівне винагородження чоловіків та жінок за працю рівної цінності 1951 (№100), Конвенція про мінім. вік для прийому на роботу 1973 (№138). Серед конвенцій, прийнятих у рамках інших міжнар. орг-цій, слід виділити Європ. конвенцію про прав. статус трудящих-мігрантів 1977; Угоду *Співдружності Незалежних Держав* про взаємне визнання прав на відшкодування шкоди, завданої працівникам каліцтвом, професійним захворюванням або іншим ушкодженням трудових обов'язків 1994; Угоду про співробітництво в галузі трудової міграції та соц. захисту трудящих-мігрантів 1994. Україна має численні двосторонні угоди з іншими д-вами, предметом регулювання яких є трудові відносини. Напр., Україна уклала угоди про взаємне працевлаштування громадян із В'єтнамом (1996), Словаччиною (1997). Основна кількість рішень міжнар. орг-цій як джерел МТП припадає на діяльність МОП. Рекомендації МОП не створюють для держави-члена жодних зобов'язань, проте часто використовуються при розробці засад нац. політики в трудовій сфері та прий-

няття галузевого законодавства. Крім того, частиною «внутрішнього права» кожної міжнар. орг-ції є норми, які регулюють відносини орг-ції (як працедавця) з її працівниками. Більшість таких норм містяться саме в рішеннях міжнар. орг-цій.

Д.І. Кулеба

Міжнародний банк реконструкції і розвитку (International Bank for Reconstruction and Development), **МБРР** (IBRD) — спеціалізована установа ООН фінанс. характеру, заснована 22.07.1944 на Міжнар. валютно-фінанс. конференції в Бреттон-Вудсі (США); є головною складовою Світового банку і має на меті сприяти, насамперед, екон. розвитку країн, що розвиваються, а нині — і країнам із транзитивними економіками. Спочатку «Статут угоди про Міжнародний банк реконструкції і розвитку» підписали 28 д-ав, але до Банку можна було вступити й іншим країнам — членам *Міжнародного валютного фонду (МВФ)*. На сьогодні членами МБРР є 181 д-ва. Згідно з Статутом кожна країна, яка бажає стати членом МБРР, повинна стати підписувачем його капіталу, розміри якого визначаються Банком. Україна вступила в МБРР та МВФ у 1992, що забезпечило їй квоту 10678 акцій на заг. суму бл. 5 млрд. дол. Завдяки цьому укр. д-ва може залучати інозем. інвестиції для вирішення таких проблем, як стабілізація економіки, її модернізація, структурні перетворення, інтеграція України до світової спільноти.

Перші позики у формі техн. та фінанс. допомоги сприяли відновленню зруйнованих війною економік країн Зах. Європи. Сьогодні пріоритетними напрямками діяльності Банку є надання кредитів країнам Африки, Азії, Лат. Америки, Бл. Сходу та Схід. Європи. Половину голосів у раді МБРР мають 7 провідних д-ав (США, Японія, ФРН, Велика Британія, Франція, Канада, Італія), які визначають кредитну політику Банку та всієї групи Світового банку, а також розпоряджаються його ресурсами лише на основі міркувань екон. характеру. Визначальною рисою при наданні позик є його спрямованість на продуктивні цілі. Вищим керівним органом МБРР є Рада керуючих, які представляють усі країни світу, що входять до Банку. Виконавчий і найбільш дієздатний орган МБРР — Директорат, до якого входить 24 виконавчих директори, 5 із яких працюють на постійній основі. Президент Світового банку є одночасно Головою Ради директорів — виконавців. Керівництво і поточні

операції Банку виконують понад 7 тис. співробітників із більш як 100 країн світу. Вагоме значення в структурі Банку має Комітет з розвитку.

Переважна маса кредитів спрямовується на розвиток виробничої інфраструктури та галузей первинної сфери (с. г-ва, добувних тощо), які відносно малорентабельні й високовитратні, куди неохоче інвестується приватний капітал. Як пріоритетні напрями МБРР фінансує держ. програми в галузі енергетики; здійснення великих пром. проектів у країнах, що розвиваються; будівництво нафто- і газопроводів; *імпорту* сучас. обладнання для модернізації підприємств тощо. Відповідно до Угоди, в якій зафіксовані основні правила роботи Банку, надання позики може бути прийнятим, коли попередньо МБРР упевниться, що необхідні для виробничих цілей ресурси країни не могли отримати з інших джерел. Своїми фінанс. засобами Банк намагається сприяти довгостроковому збалансованому зростанню *міжнародної торгівлі*. При наданні позик МБРР зобов'язаний також приділяти належну увагу перспективам погашення заборгованості по них. Окрім надання позичок, Банк особливу увагу звертає на розширення кола послуг по лінії техн. допомоги країнам, що стають на шлях індустріального розвитку. В останній час провідними в його діяльності стають проекти, спрямовані на підвищення продуктивності праці та зайнятості населення, зростання його життєвого рівня, подолання бідності. Головним джерелом фінансування кредитних операцій Банку є внески держав-членів, а також мобілізація позичкових коштів із фінанс. ринків, надходження платежів на погашення позичок, що були надані раніше. В укр. д-ві координатором проектів позики є КМ України. З моменту вступу до МБРР Україна вже отримала допомогу Банку в підготовці та навчанні фахівців, експертно-консультативні послуги; у грудні 1994 одержала Реабілітаційну позику на 500 млн. дол. За допомогою Банку були розроблені телекомунікаційний проект, проект транзиту газу (250 млн. дол.), проект підвищення ефективності паливно-енергетичного сектора економіки України; існує домовленість з Банком про надання позики для реструктуризації вугільної промисловості розміром майже 400 млн. дол. на 17 років із відстрочкою погашення боргу впродовж 5 років під 7,5% річних. Штаб-квартира МБРР розташована у Вашингтоні (США).

М.А. Дудченко, М.Ю. Рубцова

Міжнародний бізнес — різноманітні госп. операції, ділова активність екон. суб'єктів *світового ринку*, спрямовані на здійснення міжнар. комерційних операцій між контрагентами двох і більше країн. Кінцевою метою М. б. є отримання прибутку або підприємницького доходу як результату госп. діяльності, що збільшується в глобальних масштабах. До М. б. відносяться також виробниче й наук.-техн. співробітництво контрагентів різних країн і ведення спільної підприємницької діяльності із зарубіжними партнерами. М. б. — це водночас і ділові операції між фірмами, що виступають як незалежні, самостійні суб'єкти ринку, а також внутр.-фірмові операції, що здійснюють дочірні компанії в рамках *транснаціональних корпорацій (ТНК)*, підприємства яких розташовані в різних країнах і взаємодіють між собою. Головним суб'єктом М. б. виступають окремі фірми в різних орг.-прав. формах (госп., пром. підприємство або окремий бізнесмен, яким надано право юрид. особи). Класифікація фірм здійснюється залежно від видів та сфер діяльності, форм власності й прав. статусу, приналежності капіталу та контролю. Провідною формою М. б. виступає ТНК, а основою — міжнар. поділ праці, що спрямований на отримання конкурентних переваг, які зумовлені відмінностями виробничих та інших умов, що існують у різних країнах. М. б. включає не лише операції купівлі-продажу товарів у матеріально зречевленій формі, але й міжнар. патентно-ліцензійні операції, міжнар. інжиніринг, міжнар. орендні, туристичні, франчайзингові, трансп., фінанс.-розрахункові, інформ. та інші операції. Невід'ємними складовими М. б. виступають міжнар. менеджмент (управління ТНК) та маркетинг.

Глобалізація світогосп. зв'язків істотно впливає на динаміку розвитку сучас. М. б., форми й методи його регулювання. Останнє має три рівні: національний, регіональний та глобальний (світовий). Основою регулювання М. б. на нац. рівні є госп. право, яке включає в себе норми як цивільного, так і кримінального права, що визначають типові екон. показники та повсякденну госп. діяльність. На регіональному рівні М. б. регулюється установчими док-тами певного регіонального інтеграційного об'єднання (напр. *Європейський Союз, Північно-американська угода про вільну торгівлю, Спільний ринок країн Південного конуса*), постановами, що мають чинність законів. На глобальному рівні

бізнес регулюється відп. нормами, які зафіксовані в статутах міжнар. екон. орг-цій, а також правилами, що закріплені в міжнар. угодах (*Світова організація торгівлі, Міжнародний валютний фонд, Група Світового банку та ін.*). Характерними ознаками сучас. М. б. є постійна спрямованість на підвищення конкурентоспроможності фірм на світовому ринку, вдосконалення традиційних та освоєння нових видів товарів і послуг, мінімізацію витрат вир-ва і обігу на основі досягнень НТР, ефективне використання міжнар. ринків капіталів і робочої сили, використання переваг розміщення підприємств ТНК у різних країнах, пристосування до культ. особливостей та соц. структури приймаючих країн.

В.А. Вергун

Міжнародний валютний фонд (International Monetary Fund), **МВФ** (IMF) — міжнар. міжурядова фінанс.-кредитна орг-ція, яка має статус *спеціалізованої установи ООН*. Почала діяти 27.12.1945 після ратифікації Угоди, розробленої під час міжнар. валютно-фінанс. конференції у Бреттон-Вудсі 22.07.1944. Цілі МВФ: сприяння розвитку міжнар. валотно-фінанс. співробітництва, розширенню та збалансованому зростанню обсягів *міжнародної торгівлі* з метою досягнення високого рівня зайнятості та реальних прибутків; зміцнення виробничого потенціалу країн-членів; сприяння стабільності валют та уникнення їх конкурентної девальвації; участь у створенні багатосторонньої системи платежів та усунення валютних обмежень; підтримка рівноваги платіжних балансів країн-членів. Учасниками МВФ є 182 країни, у т. ч. усі республіки колишнього СРСР.

Вищим органом МВФ є Рада керуючих, що складається з представників країн-членів (як правило, міністр фінансів чи представник центр. банку разом із заступником), які призначаються на 5 років. Збираються на сесії один раз на рік. До виключного відання Ради відносяться питання: визначення умов та прийняття нових членів, призупинення членства, перегляду квот, зміни валютних паритетів, укладення домовленостей про співробітництво з міжнар. орг-ціями. Рішення ухвалюються простою чи кваліфікованою більшістю голосів залежно від важливості питання. Виконавча рада відповідає за поточні справи Фонду; складається з Директора-розпорядника, який є її головою, та 24 виконавчих директорів, які при-

значаються кожні 2 роки: 8 з них призначаються країнами-членами, що мають найбільші квоти (США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Росія, Китай та Саудівська Аравія), решта обираються від груп країн із дотриманням принципів регіонального представництва. Проводить не менше трьох засідань на тиждень. Рішення Ради зазвичай приймаються консенсусом. Директор-розпорядник не має права голосу, за виключенням випадків, коли голоси інших членів розподіляються порівну й необхідний вирішальний голос. Директор-розпорядник, згідно з традицією — представник Європи, призначається Виконавчою радою, керує поточною діяльністю Фонду та відповідає за орг-цію роботи, призначення й звільнення персоналу, який налічує бл. 2600 чоловік з 122 країн. Міжнар. валотно-фінанс. комітет (трансформовано у вересні 1999 з Тимчасового комітету), складається з 24 членів (керуючі Фонду, міністри та інші посадові особи рівноцінного рангу); збирається двічі на рік. До функцій Комітету належить підготовка доповідей Раді керуючих із питань керівництва та функціонування міжнар. валютної системи, а також внесення пропозицій щодо поправок до Статуту Фонду. Взаємодія МВФ із країнами-членами Фонду відбувається через регіональні департаменти: 1-й та 2-й Європ., Африк., Серед. Сходу, Центр. та Півд.-Схід. Азії, а також Тихоокеанського регіону. Штаб-квартира МВФ знаходиться у Вашингтоні (США).

В.І. Гуменюк

Міжнародний інформаційний обмін — передача та отримання інформ. продуктів, а також надання інформ. послуг через держ. кордони. Співробітництво у сфері М. і. о. базується на основних принципах та нормах міжнародного права, які закріплені в основних док-тах провідних міжнар. орг-цій (*Організації Об'єднаних Націй (ООН), Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)* та ін.). Об'єктами М. і. о. є: документована інформація, інформ. ресурси, інформ. продукти, інформ. послуги та засоби М. і. о. Суб'єктами М. і. о. можуть виступати: д-ва, органи держ. влади та органи місцевого самоврядування, фізич. та юрид. особи будь-якої д-ви та особи без громадянства. Обов'язками д-ви у сфері М. і. о. є: створення умов для своєчасного та повного забезпечення суб'єктів М. і. о. інформ. продуктами та послугами; впровадження сучас.

інформ. технологій із метою забезпечення ефективної участі в М. і. о.; забезпечення захисту держ. інформ. ресурсів та засобів М. і. о.; розширення взаємовигідного М. і. о.; створення умов для захисту від неякісної та недостовірної інформації, нечесної конкуренції з боку інозем. д-ав в інформ. сфері; сприяння розвитку торг. відносин під час М. і. о. Особливу роль у розвитку міжнар. інформ. співробітництва відіграє достовірність інформації, яка передається через держ. кордони. Принцип, що забороняє передачу недостовірної інформації, належить до основних принципів міжнар. співробітництва у сфері інформації. Розширення інформ. зв'язків між д-вами передбачає відповідальність суб'єктів М. і. о. за інформацію, яка розповсюджується. Відповідальними, насамперед, є д-ви, оскільки вони є головними суб'єктами прав та обов'язків у сфері інформації. Вони відповідають за виконання *договорів міжнародних* у цій галузі, а також за створення умов для виконання цих дог-рів неурядовими та приватними орг-ціями. Дещо складніше питання щодо визначення критеріїв протиправних дій, за які суб'єкти інформ. обміну мають нести відповідальність. Деякі автори (Р. Пінто, М. Таїшофф) вважають, що міжнар. відповідальність за інформ. діяльність настає у випадку завдання шкоди шляхом дій, які можуть прямо не суперечити нормам міжнар. права.

Міжнар.-прав. док-ти щодо відповідальності у сфері масової інформації звернені здебільшого безпосередньо до ЗМІ. Цей факт вказує на значну роль, яку відіграють ЗМІ в розвитку міжнар. інформ. відносин. Один із док-тів, який заклав основу М. і. о. — концепція нового міжнародного інформаційного порядку (НМІП), що є складовою концепції *нового міжнародного економічного порядку*. Адже рівень розвитку інформ. структури впливає на ефективність екон. розвитку д-ви й навпаки. У НМІП приділяється увага питанням нерівності д-ав, яка виникає через надання переваг більш розвинутих країнам-учасникам інформ. обміну, що породжує залежність у галузі культури, ідеології, комунікації, та позбавляє можливості інших країн виробляти власну інформацію. Зміст інформації, а також форми та способи її передачі є об'єктом міжнар.-прав. регулювання. Про це свідчать обмеження, накладені *міжнародним правом* на розповсюдження деяких видів інформації. До інформації, яка не має обмежень

у користуванні, належать: закони та інші нормативно-прав. акти, які встановлюють прав. статус органів держ. влади, орг-цій, громад. об'єднань, а також права, свободи та обов'язки громадян, порядок їх реалізації; док-ти, які містять дані про надзвичайні ситуації, екологічну, метеорологічну, демографічну та інші ситуації, необхідні для забезпечення безпеки функціонування населених пунктів, виробничих об'єктів, безпеки громадян інозем. д-ав; док-ти, які накопичуються у відкритих фондах бібліотек та інших видах інформ. систем; масова інформація та інші види інформації відповідно до нац. законодавства.

Обмеження при здійсненні М. і. о. має: держ. таємниця або інша конфіденційна інформація; інформація, що належить до нац., істор. та культ. надбання; інформація архівного фонду; інші категорії інформації, поширення якої обмежено законодавством. Під час ввезення інформ. продуктів, послуг у країну імпортер зобов'язаний мати сертифікат, який повинен гарантувати відповідність даних продуктів та послуг умовам дог-ру. Засоби М. і. о., які обробляють документовану інформацію з обмеженим доступом, а також засоби захисту цієї інформації підлягають обов'язковій сертифікації. Діяльність, пов'язана з М. і. о., підлягає ліцензуванню у випадках, коли в результаті вивозяться за межі території держ. інформ. ресурси або ввозяться на територію документована інформація для поповнення держ. інформ. ресурсів за рахунок бюджетів, якщо це не суперечить міжнар. дог-рам або законодавству.

О.В. Швець

Міжнародний інформаційний простір — сукупність світових інформ. ресурсів, інформ. потоків та інформ. інфраструктури, які дозволяють на основі *норм міжнародного права* забезпечувати інформ. взаємодію громадян, суспільств та держав у всіх сферах життєдіяльності цивілізації з рівним правом доступу до відкритих джерел інформації. Основні елементи М. і. п. такі: а) світові інформ. ресурси — окремі док-ти і масиви док-тів, результати інтелектуальної, творчої та інформ. діяльності, бази даних, всі види архівів, бібліотеки, музейні фонди та ін., які містять дані й знання, зафіксовані на відп. носіях інформації, є об'єктами права власності всіх суб'єктів М. і. п. й мають споживчу вартість (політичну, економічну, соціокультурну,

оборонну, історичну, інформаційну); б) інформ. інфраструктура — орг. структури, що забезпечують формування, функціонування й розвиток М. і. п., а також збирання, обробку, зберігання, поширення та ефективно використання інформ. ресурсів; інформ.-телекомунікаційні структури (комп'ютерні мережі, телекомунікаційні мережі й системи спец. призначення та заг. користування, мережі й канали передачі даних, засоби комутації та управління інформ. потоками; інформ. технології — організована сукупність систем, засобів і методів, яка на базі інформ. інфраструктури забезпечує процеси обробки, зберігання, розвитку, поширення, використання та захисту інформ. ресурсів); система засобів масової інформації (сукупність друкованих й електронних засобів масової інформації: теле-, радіокомпанії, інформ. агентства, комплекси книговидання тощо); в) інформ. потік — переміщення інформації в просторі й часі.

Складовими М. і. п. є нац. інформ. простори — середовища, в яких здійснюється продукування, зберігання та поширення інформації, й на які розповсюджується юрисдикція країни. Д-ва виступає гарантом *суверенітету* й цілісного функціонування, розвитку та захисту нац. інформ. простору. Відкрите суспільство з власним інформ. простором неминуче тяжіє до виходу у світовий інформ. простір, до проникнення в інформ. простір інших суверенних д-ав. Нац. інформ. простір, будучи складовою світового інформ. простору, має зберігати свою повну функціональну автономність і притаманну йому нац. самобутність. Формування та розбудова нац. інформ. простору найчастіше ґрунтується на принципах *Загальної декларації прав людини*, *Окінавської хартії Глобального інформаційного суспільства 2000*, Європ. концепції побудови інформ. суспільства, угод про співробітництво та взаємопорозуміння між д-вою та міжнар. орг-ціями або іншими д-вами.

С.І. Даниленко, О.М. Флюр

Міжнародний комерційний (торговельний) арбітраж — система розгляду спорів між сторонами міжнар. комерційних (зовнішньо-економічних) угод, що склалась у міжнар. практиці. У більшості країн спори, що виникають у ході виконання зовн.-торг. контрактів, розглядаються в арбітражному (третейському) порядку в міжнар. комерційних арбітражних судах з виключенням підсудності цих спорів

держ. судам. Основні переваги М. к. а. над держ. судами полягають у можливості сторін обрати за взаємною домовленістю будь-який арбітраж та арбітрів, у спрощеній процедурі розгляду спору, менших судових витратах, можливості запобігання витоку конфіденційної інформації, а також застосуванні обраного сторонами матеріал. права. Крім того, рішення М. к. а. є остаточним, оскарженню не підлягає та є обов'язковим для сторін. Вирішення спорів у М. к. а. здійснюється на основі регламентів держ. судів. Одними з найважливіших багатосторонніх дог-рів з питань М. к. а. є Нью-Йоркська конвенція про визнання і виконання інозем. арбітражних рішень 1958 і Європейська Конвенція про зовн.-торг. арбітраж 1961. До М. к. а., що відбувається на території України, застосовуються положення Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» 1994.

М. к. а. існує у двох формах: постійно діючий арбітраж (інституційний), що включає в себе арбітражні суди, колегії арбітрів, арбітражні комісії, які функціонують при торг. палатах, асоціаціях, біржах, й арбітраж *ад гок* (для конкретного випадку), спеціально утворений для розгляду окремих спорів. М. к. а. залежно від характеру спорів поділяється на заг. арбітраж, що розглядає всі спори за зовн.-екон. угодами, і спеціалізований арбітраж, напр. арбітражі, що розглядають мор. спори (арбітраж при комітеті Ллойда в Лондоні, Морська арбітражна палата в Парижі, Японський морський арбітраж у Токіо, Морський третейський суд у Гамбурзі), а також арбітражі, що розглядають спори, пов'язані з торгівлею конкретними товарами (арбітраж Лондонської асоціації з торгівлі зерновими, арбітражний суд при Федерації з торгівлі вовною в Гдині, арбітраж при Комітеті з торгівлі зерновими в Роттердамі, арбітраж при Біржі з торгівлі шкірою і шкіряними виробами в Генуї, арбітраж при Нідерландській асоціації з торгівлі кавою тощо). Міжнародні комерційні арбітражні суди отримують компетенцію на розгляд спорів тільки на підставі письмової угоди сторін спору. Арбітражна угода може укладатися щодо вже існуючого спору (третейський запис) або щодо спорів, які можуть виникнути в майбутньому (арбітражне застереження). В арбітражній угоді сторони повинні домовитись: про предмети спорів, що виносяться на розгляд арбітражу; у якому арбітражі розглядатиметься спір і чи викорис-

товуватиметься регламент цього суду; матеріал. право якої країни буде використано; про місце й мову арбітражного розгляду; кількість арбітрів і порядок їх вибору (див. також *Міжнародний комерційний арбітражний суд при торгово-промисловій палаті України*).

М.М. Гнатівський

Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України — самостійна постійно діюча арбітражна установа (третейський суд), що здійснює свою діяльність згідно із Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж». До його функцій входить вирішення спорів із договірних та інших цивільно-прав. відносин, які виникають при здійсненні зовн.-торг. та інших видів міжнар. екон. зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї зі сторін спору знаходиться за кордоном; спорів підприємств з інозем. інвестиціями і міжнар. об'єднань та орг-цій, створених на території України, між собою; спорів між їхніми учасниками; їхніх спорів з іншими суб'єктами права України. М. к. а. с. приймає до свого розгляду також спори, віднесені до його юрисдикції за *договорами міжнародними України*.

О.М. Григоров

Міжнародний комітет з контролю над наркотиками — незалежний квазісудовий контролюючий орган, створений у 1968 на підставі Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 для реалізації положень міжнар. конвенцій у сфері контролю над наркотиками. Комітет є правонаступником органів, створених на підставі конвенцій, які регулювали обіг наркотиків до прийняття Єдиної конвенції 1961; є незалежним від урядів та від *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* органом, що складається з 13 членів, які діють в особистій якості й обираються *Економічною і Соціальною Радою ООН (ЕКОСОП)* зі списку кандидатів, що складається *Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ)* (3 члени), та зі списку кандидатів, що складається урядами держав-членів ООН і держав-учасниць Єдиної конвенції 1961 (10 членів). Завдання Комітету: спільно з урядами держав-учасниць намагатись обмежити культивування, вир-во, виготовлення і використання наркотичних засобів тією кількістю, яка є необхідною для мед. і наук. цілей; попереджати незаконне культивування, вир-во, виготовлення, викорис-

тання та незаконний обіг наркотичних засобів. Комітет складає, надає ЕКОСОП, публікує та розповсюджує щорічні доповіді, які містять аналіз обчислення потреб держав-учасниць у наркотичних засобах, статистичні дані, пояснення урядів, його заяви та рекомендації. Кожна держава-учасниця Єдиної конвенції 1961 звітує перед Комітетом шляхом подання щорічних обчислень кількості наркотичних засобів, призначених для використання в наук. та мед. цілях; складських запасів наркотичних засобів; кількості підприємств, задіяних у виготовленні синтетичних наркотиків; площі та розташування місць культивування опійного маку тощо; статистичних даних щодо виготовлення, використання, вживання, ввезення-вивезення наркотичних засобів тощо. Секретаріат Комітету знаходиться у Відні (Австрія).

О.В. Задорожній

Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) — міжнар. неурядова орг-ція, яка має власний статус у рамках Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. До складу МКЧХ входять швейцарські громадяни. Заснований у 1863 в Женеві як Міжнародний комітет допомоги пораненим, спочатку складався з 5 чоловік (в їх числі — Анрі Дюнан). Основними завданнями діяльності МКЧХ є: нагляд за дотриманням норм *Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права*, допомога й захист жертв *збройних конфліктів міжнародного характеру* та *збройних конфліктів неміжнародного характеру*, розповсюдження знань про *міжнародне гуманітарне право* та внесення пропозицій про його розвиток. У своїй діяльності керується Женевськими конвенціями, Додатковими протоколами до них, а також власним Статутом. У багатьох країнах діють нац. товариства Червоного Хреста (Червоного Півмісяця, Червоного Лева та Сонця). МКЧХ користується власною емблемою — червоний хрест на білому фоні (мусульманські країни використовують знак червоного півмісяця). Сторони збройного конфлікту зобов'язані надавати МКЧХ будь-які засоби в межах своїх можливостей, що дозволяють йому виконувати гуманітарні функції з метою захисту й допомоги жертвам конфліктів.

О.В. Задорожній

Міжнародний кримінальний суд (МКС) — постійно діючий орган міжнар. правосуддя, уповноважений здійснювати юрисдикцію щодо

осіб, відповідальних за вчинення *злочинів міжнародних*, визначених у *Римському Статуті Міжнародного кримінального суду*. Місцезнаходження суду — Гаага. Суд було створено у 2002 після набуття чинності його Статутом. МКС є відносно незалежним від *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. Відповідно до положень ст. 2 Суд сам встановлює відносини з ООН шляхом укладення відп. угоди. Важливо, що на роботу МКС *Рада Безпеки ООН* суттєво не впливає. Вона може на підставі глави VII *Статуту ООН* передати на розгляд Суду відп. ситуацію (ст. 13 Статуту Суду), однак не може втручатися у судовий розгляд. Відносини з державами-учасницями Статуту Суду здійснюються на основі принципу комплементарності, відповідно до якого МКС доповнює нац. суди. Зміст цього принципу полягає в тому, що МКС приймає справу до розгляду лише тоді, коли нац. суди не можуть або не бажають розглядати її, хоча й мають відп. юрисдикцію. У відносинах із третіми д-вами Суд може застосувати принцип «обмеженої універсальної юрисдикції». У деяких випадках Суд може поширити свою юрисдикцію на треті країни. Так, відповідно до п. 2 ст. 12 Статуту МКС може здійснювати свою юрисдикцію над громадянами д-ав, які не є учасницями Статуту, що підозрюються у вчиненні злочину на території держави-учасниці, та над громадянами держав-учасниць Статуту, які вчинили злочини на території д-ви, що не є учасницею Статуту. У такому випадку справу до Суду передає відп. держава-учасниця Статуту. Крім того, РБ ООН на підставі гл. VII Статуту ООН може передати «ситуацію» Прокуророві Суду (параграф (b) ст. 13 Статуту). Нарешті, Прокурор може розпочати розслідування *progrіo motu* на основі інформації про злочини, які підпадають під юрисдикцію суду (п. 1 ст. 15 Статуту). Прийняття справи до розгляду з ініціативи самого МКС стає можливим лише за умови, що д-ва, під юрисдикцією якої перебуває особа, підозрювана у вчиненні злочину, не бажає або не здатна проводити розслідування чи порушити кримінальне переслідування належним чином (параграф (a) п. 1 ст. 17 Статуту). Будь-яка д-ва може налагодити співробітництво із Судом для сприяння в здійсненні правосуддя, зокрема для надання судової допомоги (частина 9 Статуту).

Юрисдикція Суду поширюється на злочини *геноциду*, *злочини проти людяності*, *злочини*

воєнні та злочин агресії (ст. 5 Статуту). Вона здійснюється на основі «потрійного механізму», відповідно до якого ініціювати розгляд справи в МКС може держава-учасниця Суду, РБ ООН або Прокурор Суду. Відповідно до процесуальних норм, можуть бути зроблені протести щодо юрисдикції МКС (ст. 19 Статуту). При її здійсненні суд застосовує принцип *ne bis in idem*. Юрисдикція суду не поширюється на осіб, які не досягли 18 років. У своїй діяльності МКС використовує: по-перше, Статут Суду, Елементи злочинів, Правила процедури і доказування; по-друге, у відп. випадках застосовувані *договори міжнародні, норми міжнародного права, міжнародного права принципи*; по-третє, Суд може застосовувати заг. принципи права, взяті ним із нац. законів прав. систем світу (якщо неможливим є застосування вищезазначених актів), за умови, що такі принципи є сумісними зі Статутом Суду і *міжнародним правом*. МКС складається з Президії; Апеляційного відділу, Судового відділу та Відділу попереднього провадження; Канцелярії Прокурора та Секретаріату. Судді повинні володіти моральними якостями, визнаною компетентністю в галузі кримінального права та в таких галузях міжнар. права, як *міжнародне гуманітарне право й права людини*. Судді обираються на основі принципів справедливого представництва основних прав. систем світу, справедливого геогр. та статевого представництва. Застосовується принцип ротації суддів. На території кожної держави-учасниці Суд користується імунітетами й привілеями, необхідними для досягнення його цілей. У випадках, коли вони беруть участь у діяльності МКС, Судді, Прокурор заступники Прокурора та Секретар користуються таким ж привілеями та імунітетами, як і голови *дипломатичних представництв*. Заступники Секретаря, співробітники Канцелярії Прокурора та Секретаріату користуються таким привілеями, імунітетами та пільгами, які необхідні для виконання ними своїх функцій відповідно до угод про привілеї та імунітети МКС. При цьому Статут Суду містить положення, згідно з якими за певних умов у привілеях та імунітетах зазначеним особам може бути відмовлено. Розгляд справи в МКС проводиться на основі Правил процедури Суду. Важливим елементом провадження є захист прав обвинувачуваних у ході процесу. МКС може постановити вирок, засудивши особу на

строк до 30 років або довічно за вчинення особливо тяжких злочинів. Суд може також признати виплату штрафу, але ця санкція застосовується тільки у зв'язку із засудженням. Виконання покарань здійснюється на території тих держав-учасниць МКС, які надають свою згоду на утримання засуджених. Суд призначає країну відбування покарання, беручи до уваги думку та національність засудженого, а також заг.-прийняті стандарти утримання засуджених у в'язницях.

Д.І. Кулеба

Міжнародний медіа-моніторинг — складова комплексної системи спостереження, оцінки й прогнозування процесів та явищ у сфері *міжнародних відносин*. Медіа-моніторинг належить до функціональної інформ.-аналітичної діяльності зовн.-політ. відомств д-ав — МЗС, *дипломатичних представництв* та *місій*, урядових і неурядових нац., міжнар. структур, а також нац. і міжнар. інформ. агентств. М. м.-м. є політично детермінованим конструюванням медіа-реальності для створення відп. зовн.-політ. та міжнар. медіа-приводів із метою привернення уваги мас-медіа до актуальних міжнар. подій, які можуть бути використані для спрямованого психологічно-пропагандистського впливу на ухвалення зовн.-політ. рішень і світову громад. думку, для прогнозування розвитку ситуацій та вироблення ефективних механізмів досягнення бажаних зовн.-політ. цілей. За окремими повідомленнями мас-медіа про персоналії та події міжнар. життя розглядається ситуація в цілому, передбачаються причини її виникнення і тенденції розвитку, прогнозуються сценарії можливих дій та вчинків різноманітних суб'єктів міжнар. відносин, аналізується акцентована позиція міжнар. медіа.

М. м.-м. передбачає добір представницьких мас-медіа з точки зору можливостей оцінки ними конкретної ситуації (референтність й релевантність мас-медіа) та наступного формування достатньо представницького друкованого або електронного інформ. масиву. Предметом подібного моніторингу можуть бути інформ. новинні стрічки міжнар. агенцій, медіа-кампанії як елементи *війн інформаційних*, спец. інформ. операцій, політ. пропагандистських акцій. Основні напрями М. м.-м.: відстеження політ. позиції, стратегії та засобів її реалізації суб'єктів міжнар. відносин і представницьких

політ. еліт; визначення ареалу стратегічного партнерства та моніторингу динаміки міжнар. відносин; визначення рівня інформованості провідних міжнар. та регіональних мас-медіа про зовн.-політ. діяльність визначених *акторів міжнародних відносин*; аналіз негативних інформ. масивів та вироблення пропозицій для їх нейтралізації в міжнар. інформ. потоках і здійснення превентивних акцій; прогнозування та підготовка рекомендацій щодо забезпечення відп. інформ. реальності.

М.А. Ожеван, О.П. Кучмії

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 — універсальний договір міжнародний, спрямований на забезпечення громадян. і політ. прав у світі. Пакт прийнято та відкрито для підписання, ратифікації й приєднання 16.12.1966. Він набув чинності, в т. ч. для України, 23.03.1976. Поділяється на шість частин, містить 53 статті. У частині 1 (ст. 1) встановлено право народів на самовизначення, якому кореспондує, серед іншого, обов'язок держав-учасниць Пакту заохочувати здійснення права на самовизначення та поважати це право. У частині 2 (ст.ст. 2-5) передбачені деякі питання захисту прав людини, зокрема встановлено, що права, визнані в Пакті, повинні бути забезпечені для всіх осіб, які перебувають під юрисдикцією держав-учасниць Пакту, без дискримінації з огляду на расу, колір шкіри, стать, релігію тощо. Також передбачено обов'язок держав-учасниць забезпечувати ефективні засоби захисту для осіб, права та свободи яких визнані в цьому Пакті. У частині 3 (ст.ст. 6-27) міститься перелік прав, визнаних у Пакті, та їх визначення. У частині 4 (ст.ст. 28-45) передбачено створення Комітету з прав людини та встановлено порядок його роботи. У частині 5 (ст.ст. 46, 47), серед іншого, робиться застереження про те, що ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як приниження значення постанов *Статуту ООН* і статутів спеціалізованих установ. У частині 6 (ст.ст. 48-53) встановлено порядок надання згоди на обов'язковість Пакту, а також інші питання, пов'язані з набуттям чинності Пактом. Існує 2 факультативних протоколи до Пакту. Перший протокол (прийнято та відкрито для підписання, ратифікації та приєднання 16.12.1966) складається з 14 статей. Набув чинності 23.03.1976, для України — 25.10.1991. Його метою є надання Комітетові

з прав людини права приймати та розглядати відповідно до процедури, передбаченої в Протоколі, повідомлення від окремих осіб, які твердять, що вони є жертвами порушень будь-якого з прав, викладених у Пакті. Другий протокол до Міжнародного пакту про громад. та політ. права спрямований на скасування смертної кари було відкрито для підписання 15.12.1989; складається з 11 статей, набув чинності 11.07.1991. Він передбачає, що жодна особа, яка знаходиться під юрисдикцією держави-учасниці протоколу, не може бути піддана смертній карі.

Д.В. Скринька

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 — універсальний договір міжнародний, спрямований на забезпечення екон., соц. та культ. прав у світі. Пакт прийнято й відкрито для підписання, ратифікації та приєднання 16.12.1966, набув чинності 3.01.1976. Складається з преамбули та 5 частин, які містять 31 статтю. Частина I (ст. 1) визнає право всіх народів на самовизначення й передбачає, що завдяки цьому праву вони вільно визначають свій екон., соц. та культ. розвиток. Частина II (ст.ст. 2-5) серед іншого забороняє при застосуванні Пакту будь-яку дискримінацію за ознаками раси, кольору шкіри, статі, релігії, тощо. Частина III (ст.ст. 6-15) містить перелік прав, які визнаються Пактом, та визначення цих прав. Частина IV (ст.ст. 16-25) містить порядок подання доповідей *Генеральному секретарю ООН* щодо виконання положень Пакту. У ній визначено функції *Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОП)* у реалізації положень пакту. Частина V (ст.ст. 26-31) визначає порядок підписання, ратифікації Пакту та приєднання до нього, а також порядок набуття ним чинності.

Д.В. Скринька

Міжнародний ринок позичкових капіталів охоплює сукупність попиту та пропозиції на капітал (грошовий капітал, який його власник надає в користування іншим особам на певний термін, за обумовлену плату у вигляді відсотка та на умовах повернення) позичальників і кредиторів різних країн, який надається й мобілізується на умовах повернення та сплати відсотка. Він забезпечує можливість акумуляції капіталу й послідовного переливу від однієї країни до іншої, переходу з однієї функціональної форми в іншу, з менш рента-

бельних у більш високорентабельні галузі й сектори світової економіки. Тим самим він збільшує розміри нагромадження капіталу, створює умови розширення виробництва, забезпечує перерозподіл капіталу між багатими та бідними країнами, сприяє вирівнюванню прибутку. Існує два види ринків позичкових капіталів: первинний і вторинний. На первинному відбувається розміщення фінанс. вимог, а вторинний утворюють фінанс. вимоги, термін платежу за якими ще не настав. Через вторинний ринок відбувається перерозподіл фінанс. інструментів від одного кредитора до іншого. Виконання міжнар. перерозподільної функції та переміщення позичкового капіталу більшою мірою належить країнам і територіям, де створені пільгові режими регулювання фінанс. діяльності нерезидентів для залучення капіталів інозем. банків і компаній.

Ринок позичкових капіталів поділяють на світовий грошовий ринок і світовий ринок капіталів. Грошовий ринок становить частину ринку позичкових капіталів, де існує система відносин попиту й пропозиції щодо міжнар. купівельних і платіжних засобів, а також позики, яка надається на короткостроковий термін (до 1 року). Ринок капіталів визначається як система довгострокових позик на міжнар. рівні, за яких капітал використовується позичальниками для фінансування капітальних вкладень. Кожен із цих ринків має власний інструментарій, тобто комплекс цінностей, які обертаються на них. Вони розподіляються за статусом і типом власності (державна, приватна), за строком дії, за ступенем ліквідності та характером ризику. До інструментарію грошового ринку належать депозитні сертифікати, казначейські векселі, комерційні папери, фінанс. папери, євродолари тощо. У світовому ринку позичкового капіталу виділяють інституціональну та геогр. структури. Перша структура ринку позичкового капіталу складається із вкладників (приватні фірми, банки, населення, пенсійні фонди, страхові компанії, нац. та міжнар. орг-ції); головних посередників (транснац. банки, фондові біржі, фінанс. компанії тощо); позичальників — споживачів капіталів (приватні фірми, держ. органи, міжнар. та регіональні орг-ції). На М. р. п. к. утворилась низка міжнар. фінанс. центрів, у яких зосереджуються чисельні кредитно-фінанс. установи, що обслуговують світову торгівлю та рух капіталів. На пер-

ших стапах до 60-х для виникнення фінанс. центрів необхідні були розвинута нац. банківська система, велика фондова біржа та стабільна валюта. Нині поряд із такими традиційними екстериторіальними фінанс. центрами, як Нью-Йорк, Лондон, Париж, Цюрих та ін. стали відігравати зростаючу роль Токіо, Франкфурт-на-Майні, Сінгапур, Гонконг, спец. амін. район Сянган (КНР), Бахрейн, Кіпр, Панама та ін.

М.А. Дудченко, М.Ю. Рубцова

Міжнародний союз електрозв'язку (International Telecommunication Union), **МСЕ** (ITU) — міжнар. міжурядова орг-ція, спеціалізована установа ООН, створена в 1865 як Міжнародний телеграфний союз. З 1.01.1934, після прийняття в 1932 в Мадриді єдиної Міжнар. конвенції електрозв'язку, має назву Міжнародний союз електрозв'язку. У 1947 МСЕ був реорганізований та набув 15.10.1947 статусу спеціалізованої установи ООН. Діяльність МСЕ регулюється конвенцією, що була схвалена в 1992 Повноважною конференцією в Женеві та доповнена в 1994 (Киото) і 1998 (Міннеаполіс). На 1.01.2004 МСЕ мала 189 країн-членів; Україна набула членства 7.05.1947. Завдання МСЕ — встановлення міжнар. правил у галузі електрозв'язку з метою подальшого його розвитку й ширшого використання. Тому МСЕ здійснює регулювання, координування та планування всіх видів міжнар. зв'язку, у т. ч. косм. радіозв'язку; забезпечує міжнар. співробітництво у використанні всіх видів електрозв'язку; сприяє розвитку техн. засобів, підвищенню продуктивності служб електрозв'язку, збільшенню та розширенню їх застосування, встановленню якомога нижчих тарифів, сумісних із високою якістю служби та незалежним фінанс. керуванням електрозв'язком; вживає заходів для забезпечення безпеки життя людини під час користування електрозв'язком; розробляє рекомендації; здійснює інформ. забезпечення галузі.

Структура МСЕ: Повноважна конференція; Адміністративна рада; Генеральний секретаріат. Вищим органом союзу є Повноважна конференція, яка скликається раз на 4 роки, до функцій якої належать: визначення основних напрямків політики орг-ції; перегляд міжнар. конвенцій у сфері електрозв'язку, укладання угод з іншими орг-ціями; обрання складу Адміністративної ради та визначення кількості місць у ній; обрання Ген. секретаря, його заступника та дирек-

торів 3-х бюро. У період між Повноважними конференціями діяльністю МСЕ керує Адміністративна рада. Вона збирається на свої засідання 1 раз на рік і вирішує питання поточної роботи МСЕ, затверджує річний бюджет та контролює його виконання, координує діяльність МСЕ з іншими міжнар. орг-ціями. Генеральний секретаріат керує адмін. та фінанс. аспектами діяльності Союзу, організовує міжнар. і регіональні конференції тощо. МСЕ має 3 бюро: з радіокомунікацій, зі стандартизації телекомунікацій, з розвитку телекомунікацій. У 1992, згідно з рішеннями Повноважної конференції в Женеві, МСЕ був реорганізований у 3 сектори, відповідно до його трьох головних сфер діяльності: стандартизація телекомунікацій, радіокомунікації та розвиток телекомунікацій. Нова система також впроваджує цикл конференцій (світові/регіональні радіокомунікаційні конференції та асамблеї; світові асамблеї зі стандартизації телекомунікацій; світові/регіональні конференції з розвитку телекомунікацій), які скликаються для того, щоб Союз швидко та адекватно реагував на нові технол. досягнення. Штаб-квартира МСЕ розташована в Женеві (Швейцарія).

Ю.С. Скорород

Міжнародний Суд ООН — головний судовий орган *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, «Світовий суд». Його попередницею була Постійна Палата Міжнародного Правосуддя при *Лізі Націй*, яка не була органом останньої та діяла на підставі самостійного Статуту. Прав. основою діяльності Міжнародного Суду ООН (МС ООН) є глава XIV *Статуту ООН*, Статут Міжнародного Суду ООН, який засновано на Статуті Постійної Палати Міжнародного Правосуддя і складає невід'ємну частину Статуту ООН, а також Регламент Суду. Члени ООН є *ipso facto* учасниками Статуту Міжнародного Суду ООН. Окрім того, д-ви, що не є членами ООН, можуть стати учасниками Статуту Міжнародного Суду на умовах, що визначаються в кожному окремому випадку *Генеральною Асамблеєю ООН* за рекомендацією *Ради Безпеки ООН* (напр., Ліхтенштейн та Сан-Марино). МС ООН складається з 15 суддів, обраних ГА ООН і РБ ООН терміном на 9 років в особистій якості, тобто вони не є представниками д-ав. Судді повинні репрезентувати різні прав. системи й відповідати високим моральним якостям, які дають право в їхніх країнах обіймати вищі

судові посади, бути юристами з визнаним авторитетом у сфері міжнар. права. У складі МС ООН не може бути двох громадян однієї д-ви. Рішення приймаються більшістю голосів при кворумі засідання 9 суддів. Місцезнаходження — Гаага. Згідно зі ст. 19 Статуту Суду його члени при здійсненні судових обов'язків користуються *дипломатичними привілеями та імунітетами*. МС ООН є постійно діючим органом, який засідає, як правило, в повному складі, а за необхідністю може створювати камери (у складі трьох і більше суддів) для вирішення певної категорії справ. За перші 50 років існування (перше засідання відбулось 1.04.1946) Суд розглянув 97 справ (75 спорів і 22 справи про надання консультативних висновків) та виніс 61 рішення. Сторонами в справах, які розглядає суд є лише д-ви, які виступають у суді через представників. Судочинство письмове й усне. Слухання є публічним, якщо сторони не подали клопотання про закриті слухання і суд не задовольнив його. Офіц. мови: англійська та французька (ними готуються матеріали, ведеться судочинство, приймається рішення). На прохання сторони їй дозволяється користуватись неофіц. мовою.

Компетенція МС ООН детально розкривається в главі II (ст. 34-38) і главі IV (ст. 65-68) Статуту Суду. Суд може розглядати всі справи, передані сторонами, і питання, спеціально передбачені Статутом ООН або іншими чинними *договорами міжнародними*. Держави-учасниці Статуту можуть заявити про своє визнання юрисдикції Суду з питань: тлумачення дог-ру; міжнар. права (будь-якого питання); наявності факту, який, будучи встановленим, буде становити порушення міжнар. зобов'язання; характеру й розмірів відшкодування, належних за порушення міжнар. зобов'язання. Такі заяви д-ав можуть бути безумовними, на умовах взаємності або на певний час. Вони здаються Ген. секретареві, який забезпечує їх копіями всіх учасників Статуту Суду й Секретаря Суду. Суд своєю ухвалою вирішує спір про підсудність справ суду. При вирішенні справ Суд застосовує міжнар. дог-ри (загальні та спеціальні), міжнар. звичаї, заг. принципи права, судові рішення й доктрини найкваліфікованіших фахівців з публічного права різних д-ав як допоміжний засіб для визначення прав. норм; вирішує справи *ex aequo et bono* (за справедливістю), якщо сторони на це згодні. Суд може давати *консульта-*

тивні висновки Міжнародного Суду ООН з будь-якого юрид. питання на запит установи, яка уповноважена це робити згідно зі Статутом ООН. Прохання про консультативний висновок повинно бути письмовим, з чітко викладеною суттю питання. Потрібно додавати всі док-ти, які мають відношення й допоможуть роз'ясненню питання. Секретар Суду повідомляє про заяву (прохання), яка надійшла, всі д-ви, що мають доступ до Суду; робить запити щодо відомостей з питання, яке надійшло на консультативний висновок. Він висловлює готовність Суду прийняти у визначений Головою термін письмові доповіді зі справи, заслухати цінні доповіді на відкритих засіданнях. Консультативні висновки приймаються на відкритих засіданнях. Рішення Суду обов'язкові для учасників спору. У випадку невиконання однією зі сторін рішення Суду РБ ООН на прохання другої сторони може зробити рекомендацію або застосувати заходи приведення рішення до виконання. Втім, РБ ООН не здійснює функцій судового виконавця; вона вдається до таких дій, коли вважає, що невиконання судових рішень може загрожувати міжнар. миру й безпеці. Консультативні висновки Суду мають характер прав. поради, прав. роз'яснення. МС ООН розглянув бл. 50 міжнародних спорів, переважно з територ. питань. Важливими в діяльності Суду є його рішення щодо власної компетенції в конкретних справах (франц.-норвезький спір про позики 1957, справа про належність храму Преах Віхеар 1962, справа Півд.-Захід. Африки 1966, справа про Барселонську компанію 1970 тощо). Цікаві консультативні висновки Суд прийняв щодо статуту Півд.-Зах. Африки (1966), про юрид. силу рішень міжнар. адмін. трибуналів (1954 і 1956), про склад Комітету з безпеки на морі (1960), про тлумачення п. 2 ст. 17 Статуту ООН (1962) тощо.

О.В. Задорожній

Міжнародний трибунал для колишньої Югославії (МТКЮ) створений у травні 1993 на основі резолюції Ради Безпеки ООН №827 (25.05.1993); знаходиться в Гаазі (Нідерланди). Цілі й завдання Трибуналу: притягнення до відповідальності осіб, відповідальних за порушення міжнародного гуманітарного права; здійснення справедливості щодо жертв злочинів; запобігання можливим злочинам; сприяння відновленню миру в колишній Югославії шляхом встановлення примирення між народами.

Юрисдикція Трибуналу передбачає переслідування в судовому порядку та притягнення до кримінальної відповідальності за серйозні порушення *Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права*, порушення законів і звичаїв війни, геноцид, злочини проти людяності. У своїй діяльності Трибунал керується Статутом і Правилами процедури й доказів. До складу Трибуналу входить Офіс Прокурора, 4 судові палати по 4 постійних судді в кожній і реєстратуру; правочинство здійснюють 16 постійних (у 2003: голова Трибуналу — Т. Мерон (США), віце-президент — Ф. Поцар (Італія), решта суддів представляють Велику Британію, Китай, Німеччину, Францію, Замбію, Гайяну, Австралію, Ямаїку, Туреччину, Єгипет, Мальту, Нідерланди, Південну Корею та Аргентину) і 8 тимчасових суддів, які обираються на 3 роки для ведення конкретної справи та затверджуються РБ ООН (у 2003: представники Чеської Республіки, Японії, Канади, Колумбії, України, Фінляндії, Аргентини й Іспанії; Україну представляє В. Василенко). Офіс Прокурора є незалежним від будь-яких міжнар. орг-цій та від інших органів МТКЮ. Під керівництвом прокурора працюють слідчі, криміналісти, аналітики, які здійснюють усі заходи для підготовки обвинувального висновку. З часу створення Трибунал висунув звинувачення проти більш ніж 100 осіб, 13 засуджено до різних термінів ув'язнення, 5 осіб виправдано. Судовий процес починається лише тоді, коли звинувачений особисто постає перед Трибуналом. Макс. покарання, яке може винести Трибунал — довічне ув'язнення.

М.С. Каменецький

Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (International Fund for Agricultural Development), **МФСР** (IFAD) — міжнар. міжурядова орг-ція, спеціалізована установа ООН. Угода про створення МФСР була прийнята 13.07.1976 і відкрита для підписання з 20.12.1976, після того, як оголошені первинні внески досягли 1 млрд. дол. Основні завдання фонду: фінансування проектів та програм із метою збільшення вир-ва продовольства; мобілізація додаткових засобів надання допомоги країнам, що розвиваються, у збільшенні вир-ва продовольства та підвищенні рівня харчування; сприяння подоланню голоду та бідності; надання допомоги найбіднішим прошаркам населення. МФСР надає кредити, зазвичай на

пільгових умовах і під низькі відсотки; переймається не лише питаннями збільшення с.-г. вир-ва, але й проблемами покращання місцевих перспектив щодо зайнятості, харчування та розподілу прибутків. МФСР співробітничав з низкою установ, таких як Світовий банк, регіональні банки розвитку, інші регіональні фінанс. орг-ції та установи ООН. Станом на 1.01.2004 членами МФСР були 161 д-ва. До сер. 1990-х вони поділялись на три категорії: розвинуті країни-донори (22 індустріальні держави-спонсори), країни-донори, що розвиваються (12 спонсорів з числа країн-експортерів нафти, членів *Організації країн-експортерів нафти*) та країни, що розвиваються, які отримують допомогу (127). У січні 1995 у МФСР було прийнято рішення про доцільність відміни розподілу членів орг-ції на три категорії та введення нової системи голосування після завершення 4-го етапу поповнення ресурсів Фонду (визначено, що країни-члени будуть мати голоси двох типів — першине право голосу у зв'язку з членством у Фонді та право голосу, що обумовлюється розміром внесків у Фонд).

Вищим органом орг-ції є Рада керуючих, яка керує операціями МФСР, періодично надає інформацію Всесвітній продовольчій раді про виконання своїх програм та враховує її рекомендації. Поточну діяльність орг-ції здійснює Виконавча рада (складається з 18 членів та 17 заступників), яка затверджує позики та субсидії для фінансування проектів. Загальне керівництво діяльністю Фонду під контролем Ради керуючих та Виконавчої ради здійснює президент. У структурі Фонду є 6 департаментів: аналізу і дослідження; екон. політики та стратегії щодо ресурсів; управління програмами; послуг з питань управління та кадрів; внутр. аудиту; юрид. послуг. Фінансування діяльності орг-ції здійснюється за рахунок внесків країн-членів (вступних та поточних), а також — спец. внесків не членів. Фонд надає допомогу лише членам МФСР. На поч. XXI ст. число проектів, у яких брав участь МФСР, становило бл. 500 і розповсюджувались вони на 110 країн, що розвиваються. Штаб-квартира орг-ції знаходиться в Римі (Італія).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародний центр наукової та технічної інформації (МЦНТІ) — міжнар. орг-ція, створена на основі відп. угоди в 1969. Від 1990 в МЦНТІ діє статус асоційованого учасника,

який можуть набути орг-ції чи компанії з метою реалізації довгострокових проектів. Основним завданням орг-ції є надання інформ., аналітичної, консультаційної та орг. підтримки міжнар. співробітництву в галузі науки, технології та бізнесу. Відповідно до статуту МЦНТІ виконує свої завдання разом із зацікавленими органами інформації нац. систем та окремими фахівцями і науковцями. Вищим органом МЦНТІ є Комітет повноважних представників від кожної країни-учасниці орг-ції. Керівництво оперативною діяльністю орг-ції здійснює директор МЦНТІ, який обирається Комітетом повноважних представників; він відповідає за виконання рішень Комітету та звітує перед ним. Станом на 1.01.2004 членами орг-ції були 18 д-ав. Україна є членом МЦНТІ з 1993. Штаб-квартира орг-ції розташована в Москві (Росія).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Міжнародний цивільний процес — сукупність процесуальних питань, пов'язаних із провадженням у спорах, що виникають з правовідносин, ускладнених інозем. елементом. До відп. питань відносять: визначення підсудності в цивільних, сімейних, спадкових, трудових відносинах, ускладнених інозем. елементом; цивільну процесуальну правоздатність інозем. осіб у суді; встановлення змісту інозем. права; виконання судових доручень; розгляд спорів у порядку арбітражу; визнання та примусове виконання рішень інозем. судів та арбітражів тощо. Норми, які регулюють питання, що входять до М. ц. п., є переважно нормами цивільного процесуального законодавства певної д-ви. Для часткової уніфікації цих норм були прийняті Гаазька конвенція з питань цивільного процесу 1954, Гаазька конвенція про вручення за кордоном судових і позасудових доктів з цивільних і торг. справ 1965, Гаазька конвенція про збір за кордоном доказів у цивільних і торг. справах 1970, Гаазька конвенція про визнання і виконання інозем. судових рішень з цивільних і торг. справ 1971, Конвенція про полегшення доступу до правосуддя за кордоном 1980 тощо. У рамках *Співдружності Незалежних Держав (СНД)* норми, що регулюють М. ц. п., містяться в Конвенції про прав. допомогу й прав. відносини з цивільних, сімейних і кримінальних справ 1993 та Угоді про порядок вирішення спорів, пов'язаних зі здійсненням госп. діяльності, 1993.

Не існує єдиної думки щодо того, чи є М. ц. п. частиною *міжнародного приватного права* (М. Богуславський), чи окремою галуззю права (В. Кисіль). На користь другого підходу свідчить те, що процесуальні відносини не є приватними відносинами, які б ґрунтувались на принципі рівності сторін, що є відмінною особливістю міжнар. приватного права. У той же час, питання М. ц. п. вивчаються в рамках науки міжнар. приватного права та включаються до кодифікаційних актів у цій сфері.

О.В. Задорожній

Міжнародних відносин теорія (ТМВ) — наук. дисципліна, що досліджує фундаментальні характеристики та закономірності розвитку *міжнародних відносин* як специфічного сусп.-політ. феномена. Еволюція ТМВ пройшла кілька етапів, починаючи з класич. періоду I-ої третини ХХ ст., що був позначений формуванням основних дослідницьких традицій (*mainstream theories*), — *політичного реалізму* і *політичного ідеалізму* — та їх протистоянням наприкінці 30-х — на поч. 40-х ХХ ст., яке отримало назву «перших великих дебатів». Протягом наступних двох десятиріч дискусія в академічному співтоваристві дослідників міжнар. відносин точилася навколо проблем методології. Оponentи класич. теорій з їх переважно дедуктивною істор.-дескриптивною методологією пропонували наблизити науку до стандартів наук. верифікації природничих дисциплін через широке застосування емпіричних методів, включаючи математичний і статистичний аналіз, експериментальні методи. Новації прихильників «наукового підходу», хоча і не призвели до рев. змін щодо методології досліджень у теорії міжнар. відносин, проте й не усунули чисельні дефекти епістемології, такі як відсутність єдиної системи наук. категорій, або низький прогностичний потенціал досліджень. Однак вони спричинили широке використання, в т. ч. і прихильниками класич. парадигми, категорій та концепцій з інших сусп. дисциплін (соціології, економіки, психології) й навіть природничих наук (біології, математики, кібернетики). Безпосереднім наслідком цього процесу була поява поряд із домінуючими «загальними теоріями», що намагалися надати вичерпне пояснення феномена міжнар. відносин у всіх їх проявах, так званих «теорій середнього рівня», предмет досліджень яких був обмежений аналізом одного конкретного явища міжнар. сфери:

конфлікту міжнародного, інтеграції міжнародної, теорії зовн. політики та процесу прийняття зовн.-політ. рішень тощо. Нова альтернатива політ. реалізму як заг. теорії з'явилася наприкінці 1960-х з розвитком політ. економії міжнар. відносин, в рамках якої виникли як ліберальна теорія міжнар. режимів, так і ліворадикальні *залежності* теорія та *світової системи теорія*. У цілому, певна «економізація» дисципліни була заг. явищем, оскільки торкнулася і домінуючої школи політ. реалізму, спричинивши, поряд з іншими факторами, його трансформацію в *неореалізм*. Зміни відбулися й в рамках ідеалістичної традиції, яка в цей т. зв. період «постпозитивізму» була оновлена завдяки розвитку *конструктивізму*, який зазнав більшою мірою, ніж його опоненти, вплив з боку соціології та інших нових напрямків. Сучас. стан ТМВ характеризується продовженням процесу виникнення нових парадигм та напрямків досліджень, як, напр., феміністична концепція або інвайроменталістська теорія міжнар. відносин. Незважаючи на продовження та посилення онтологічного і методол. плюралізму, теорет. дослідження міжнар. відносин підлягають певній аналітичній систематизації з погляду їх ставлення до проблеми матеріальності або нематеріальності природи явища, що вони досліджують, з одного боку, та перспективи аналізу, зовн.-політ. або системної, з іншого. Зовн.-політ. перспектива аналізу спрямована на комплексне вивчення джерел зовн. поведінки *акторів міжнародних*, факторів, атрибутів, взаємин, що породжують певні міжнар. проблеми та ситуації. Системний підхід відводить акторам другорядну роль у порівнянні з взаєминами, транзакціями, взаємодією. Діям актора протиставляється процес системи, яка є незмінною у своїх функціях та адаптивна за своєю структурою.

А.А. Субботін

Міжнародних економічних відносин (МЄВ) перебудова — концепція, в якій економічно відсталі країни висувають комплекс вимог щодо подолання їх нерівноправного становища у сфері зовн.-екон. відносин. Програма МЄВ ґрунтується на наступних вимогах: *суверенітет* кожної д-ви над своїм нац. багатством, у т. ч. природ. ресурсами, і над екон. діяльністю; здійснення інтегрованої програми щодо сировинних товарів; вихід пром. товарів на зовн. ринки; доступ до передових технологій; обме-

ження негативних наслідків діяльності *транснаціональних корпорацій*; здійснення реформи міжнар. валютної системи; розширення форм екон. співробітництва. Концепція МЕВ п. багаторазово розглядалась і доповнювалась у системі екон. інституцій *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. Особлива увага приділяється проблемам сприяння екон. поступові країн, що розвиваються, та наданню допомоги; взаємовигідній міжнар. торгівлі; індустріалізації й розширенню галузей обробної промисловості; реалізації програм розвитку технологій, бізнесу й менеджменту; політ., соц. та інституціональним реформам.

В.І. Філіпенко

Міжнародних організацій внутрішнє право — сукупність норм, що приймаються міжнар. орг-цією в односторонньому порядку й забезпечуються нею та регулюють функції, структуру й порядок роботи секретаріату міжнар. орг-ції, порядок взаємодії її внутр. підрозділів, призначення, функції та службовий статус посадових осіб і службовців міжнар. орг-ції. Джерелами М. о. в. п. є установчі док-ти міжнар. орг-цій, рішення органів міжнар. орг-цій, що приймаються для регулювання внутр.-орг. відносин, правила процедури, регламенти органів міжнар. орг-цій, контракти, що укладає міжнар. орг-ція зі своїми службовцями, внутр. звичай міжнар. орг-ції. Підставою механізму створення норм внутр. права можуть бути відп. положення їхніх статутів і рішення найвищих органів орг-ції. У кожній міжнар. орг-ції залежно від її цілей і завдань може бути різним обсяг компетенції, в т. ч. і з питань внутр.-орг. регулювання. Положення щодо порядку формування внутр. права, як правило, містяться в тих розділах установчих актів, у яких перераховуються функції та повноваження органів орг-ції. У доктрині *міжнародного права* обґрунтовується концепція про наявність власної (законодавчої) компетенції в міжнар. орг-цій і як результат такої компетенції — поява нового *міжнародного права джерела* — рішень органів міжнар. орг-цій. Окремо стоїть питання про особливості внутр. права тих міжнар. орг-цій, які в літературі з міжнар. права відомі під назвою «наднаціональні організації» (інтеграційні об'єднання). Міжнар. орг-ція може самостійно ухвалити будь-яке рішення, яке необхідне для здійснення її функцій, передбачених в установчому акті, і таке рішення буде актом саме міжнар.

орг-ції як самостійного учасника *міжнародних відносин*, а не угодою держав-членів.

О.В. Буткевич

Міжнародних організацій рішення — вольові акти міжнар. орг-цій, які оформляються документами, що відображають волю їхніх членів. М. о. р. приймаються відповідно до правил процедури міжнар. орг-ції, зазвичай шляхом подачі за відп. рішення певного числа голосів (проста більшість, 2/3, 3/4, одностайність) членів орг-ції або шляхом досягнення згоди консенсусом. Часто М. о. р. приймаються *акламацією*. Голосування в міжнар. орг-ції може здійснюватися шляхом піднесення рук, вставання з місць, натиснення кнопки електронного пристрою, листування тощо. Док-ти, за допомогою яких оформляються М. о. р., можуть носити різні найменування (декларації, постанови, резолюції, хартії, узгоджені заяви голови тощо) і містять зазвичай дві частини: преамбулу і пункти резолютивної частини. Ці рішення, як правило, за своїм характером, за винятком постанов з адмін. і бюджетних питань (визначення розміру внесків, обрання посадових осіб органів і тощо), є рекомендаціями, тобто такими, що не накладають на д-ви юрид. зобов'язань і для реалізації яких не можуть вживатися *примусові заходи*.

О.В. Задорожній

Міжнародні відносини (МВ) — специфічна форма соц. відносин, участь у яких відтворює міжнар. суб'єктність індивід. або колективного актора, та головне функціональне призначення якої полягає в реалізації цивілізаційної й антропологічної єдності людства. Сучас. теорії МВ не дають єдиної дефініції феномена МВ, існує принаймі три макроконцепції: політологічна, яка спирається на тезу про примат д-ви як єдиного *актора міжнародного*, і в структурі МВ віддає перевагу міждержавним; соціологічна, яка визнає міжнар. характер певної трансакції залежно від характеру її об'єкта; системна, що виходить із вторинності будь-якого міжнар. актора щодо системи МВ. Найрозповсюдженішими критеріями диференціації МВ за атрибутивними ознаками є: критерій геогр. локалізації (глобальні, регіональні, субрегіональні, локальні); критерій часової локалізації (короткострокові, середньострокові, довгострокові); критерій кількості взаємодіючих акторів (двосторонні, багатосторонні, універсальні); критері-

рій статусного співвідношення акторів (симетричні, асиметричні); критерій сфери, яка виступає об'єктом взаємин (економічні, наукові, культурні, військові тощо); критерій характеру взаємодії інтересів акторів (співробітництво, конфлікт).

А.А. Субботін

Міжнародні економічні відносини (МЕВ) — система різноманітних господарських (виробничих, валютно-фінансових, науково-технічних та ін.) зв'язків між нац. економіками різних країн, що базується на міжнар. розподілі праці; МЕВ охоплюють значну територію, яка виходить за межі нац. господарств; характеризуються взаємодією юрид. і фізич. осіб, д-ав, інтегрованих суб'єктів та міжнар. орг-цій; характеризуються наявністю спец. орг. форм і структур, у т. ч. міжнародних, за допомогою яких здійснюються екон. зв'язки між країнами; в них діють особливі механізми та інструменти (митні, валютні, фінансові та ін.), що забезпечують світогосподарські зв'язки між суб'єктами системи екон. відносин. МЕВ об'єктивно зумовлені процесом поділу праці, міжнар. спеціалізації та кооперування вир-ва, науки, інтернаціоналізації госп. життя. Поглиблення та розвиток міжнар. поділу праці залежить від природних (географічних, ресурсних, демографічних і т. п.) та надбаних (виробничих, технологічних) факторів і соц., нац., етнічних, політ. умов. Становлення й розвиток МЕВ визначається посиленням взаємозв'язків та взаємозалежності економік окремих країн. Особливий вплив на них здійснює розгортання наук.-техн. прогресу, лібералізація та посилення глобалізації екон. життя. Об'єктами МЕВ виступають товари й послуги у сфері обігу міжнар. торгівлі, обсяг якої вже сягає бл. 9 трлн. дол. Як особливий об'єкт МЕВ слід виділити багатостороннє співробітництво країн і міжнар. орг-цій у галузі екології та вирішення проблем глобального характеру. Предметом МЕВ є безпосередні зв'язки зі спеціалізації й кооперування в галузі вир-ва та наук.-техн. діяльності. Посилюється значення переміщення факторів вир-ва між країнами у світогосподарських відносинах (капітал у різних формах, фінанс.-кредитні ресурси, міграція робочої сили, обмін продуктами інтелектуальної діяльності). Суб'єктами МЕВ є учасники міжнар. екон. явищ і процесів, які здатні самостійно й ефективно діяти з метою реалізації своїх екон. інтересів. Їх можна

класифікувати за різними рівнями: суб'єкти мікрорівня (фірми, *транснаціональні корпорації*, ТНБ, підприємства, фермерські госп-ва тощо); суб'єкти макрорівня (д-ви, групи д-ав, міжнар. орг-ції); суб'єкти мегарівня (міжнар. регіони, галузі економіки, які займаються зовн.-екон. діяльністю). На світовому рівні діють такі суб'єкти як світові міжнар. орг-ції, зокрема системи *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*.

Рівні МЕВ також виділяють за ступенем розвитку стосунків між суб'єктами відносин, за ступенем тривалості дії угод та колом охоплення країн, переплетеності їх економік: міжнар. екон. контакти (прості, епізодичні зв'язки), що більше притаманні юрид. і фізич. особам; міжнар. екон. взаємодія (добре відпрацьовані стійкі екон. зв'язки між суб'єктами МЕВ, які базуються на міжнар. екон. угодах і дог-рах, укладених на тривалий період часу); міжнар. екон. співробітництво (міцні зв'язки кооперативного типу, основою яких є спільні й узгоджені наміри, закріплені в довгострокових екон. дог-рах та угодах); міжнар. екон. інтеграція (вищий рівень розвитку МЕВ, що характеризується взаємним переплетенням та взаємодоповненням економік різних країн, проведенням узгодженої держ. політики як у взаємних екон. відносинах, так й у відносинах з третіми країнами). За функціональними сферами діяльності МЕВ розділяють на: міжнар. торгівлю; міжнар. виробниче співробітництво; міжнар. наук.-техн. співробітництво; міжнар. трудові відносини (як світовий ринок трудових ресурсів); міжнар. валютні відносини; міжнар. фінанс.-кредитні відносини; міжнар. торгівлю послугами; міжнар. транспортні та комунікаційні відносини.

Механізм МЕВ визначається ринковим характером зв'язків, складається з двох взаємопов'язаних підсистем елементів нац. та міжнар. характеру. Безпосередньо механізм регулювання МЕВ є певною системою принципів, методів та інструментів управління госп. зв'язками, в які вступають суб'єкти цих відносин.

М.А. Дудченко, М.Ю. Рубцова

Міжнародні інформаційні відносини — спеціалізована галузь міжнар. співробітництва, спрямована на вирішення глобальних інформ. і комунікаційних проблем світового співтовариства. Актуальність М. і. в. визначається прискороною еволюцією цивілізаційних процесів,

глобалізацією комунікації, формуванням ідеології інформ. суспільства, які вирішальним чином впливають на міжнар. середовище, радикально змінюють міжнар. політику, нац. зовн.-політ. і внутр.-політ. доктрини, зумовлюють необхідність з'ясування пріоритетів та розробки оптимальних програм у політ., екон., соц. та культ. сферах міжнар. співробітництва. Інформ. домінанта посилила ефект глобальної політики, визначила значущість країн у світовій ієрархії, стала чинником міжнар. впливів, інструментом *дипломатії* та глобальної стратегії світового порядку. Інформ. галузь *міжнародних відносин* набуває значення як системоутворююча домінанта, оскільки визначає зв'язки між країнами, взаємовпливи та міжнар. взаємодію, зумовлює нові виклики глобального розвитку, виступає визначальною складовою світових політ. процесів. М. і. в. репрезентують відп. чином сферу міжнар. комунікації, включаючи основні проблемні аспекти — політику, економіку, культуру, освіту, безпеку, державотворення, науку й технології, громад. контакти на міждерж. рівні.

Стратегії міжнар. співробітництва у галузі інформації та комунікації реалізуються через: програми становлення інформ. суспільства, наук.-техн. обмін, міжкульт. діалог, транскордонне медіаспівробітництво, формування транснац. інфраструктури, електронну комерцію та електронне врядування; застосування інформ.-комунікаційних технологій у дип. діяльності (*дипломатія мережева, медіа-дипломатія*); формування системи управління зовн. і внутр. інформ. потоками (інформ.-аналітичне забезпечення зовн. політики) для захисту нац. інтересів на міжнар. арені. Стратегії міжнар. співробітництва впливають на відносини д-ав, формуючи спільну мету цивілізаційного розвитку — реалізацію програми міжнар. інтеграції на засадах нового технол. устрою.

Є.А. Макаренко

Міжнародні неурядові організації (Non-Governmental Organizations), **МНУО** (NGO) — форма багатостороннього міжнар. співробітництва громадськості на постійній основі в різних сферах діяльності. Згідно з рез. *Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОП) №1996/31* від 25.07.1996 МНУО є «будь-яка неурядова організація, заснована не на основі міжурядового договору і яка не переслідує мету отримання комерційного прибутку». Виокремлюють наступні основні ознаки МНУО: створена не на основі

міжурядової угоди, а на основі установчих докт-тів, зареєстрованих згідно з нац. законодавством однієї д-ви; наявність певних цілей та постійної орг. структури; відсутність отримання прибутку та комерційних цілей; функціонування на території принаймні трьох країн; визнання принаймні однією д-вою чи наявність консультативного статусу в міжурядовій орг-ції; отримання коштів більш ніж з однієї країни; діяльність відповідно до *Статуту ООН та норм міжнародного права*. МНУО за своєю природою є приватними орг-ціями, оскільки об'єднують осіб, а не д-ви. У резолюціях ЕКОСОП (№1296(44) від 23.05.1968 та №1996/31 від 25.07.1996) наголошується, що МНУО можуть включати й орг-ції, які мають членів, що призначаються урядами, за умови, що таке членство не перешкоджає вільному вияву поглядів цієї орг-ції. Членами МНУО можуть бути фізич. особи чи нац. неурядові орг-ції або ж ті й інші (індивід. та колективне членство). Деякі орг-ції не мають фіксованого членства, існують лише їхні реєстраційні центри в різних країнах. МНУО можуть мати кілька категорій членства: повноправне та асоційоване (з правом дорадчого голосу). Джерелами формування бюджетів МНУО виступають внески нац. орг-цій, внески приватних осіб, пожертвування фондів, іноді фінансування з боку урядів. Вплив МНУО в *міжнародних відносинах* як виразників думки світової громадськості проявляється в наступних формах: інформаційна, консультативна, правотворча, контрольна (напр., нагляд за дотриманням норм *міжнародного гуманітарного права*) тощо.

Ю.С. Скороход

Міжнародні організації регіональні — міжнар. орг-ції держав одного регіону, які за своїм характером можуть бути політ., військ., екон., наук.-техн. тощо. Формальною ознакою М. о. р. вважають приналежність країн-членів орг-ції до одного геогр. регіону. *Статут ООН* виділяє М. о. р. політ. характеру, які мають на меті підтримку миру і безпеки, однак жодного визначення таких орг-цій не містить. У п. 1 ст. 52 Статуту ООН прямо говориться, що «Статут жодним чином не перешкоджає існуванню регіональних угод або органів для вирішення таких питань, які стосуються підтримки міжнародного миру та безпеки, які є відповідними для регіональних дій, за умови, що такі угоди або органи та їхня діяльність сумісні з Цілями

і Принципами Організації». До такої діяльності Статут відносить мирне вирішення локальних спорів з ініціативи зацікавлених д-ав або самої М. о. р. Що ж до колективних примусових дій М. о. р. стосовно певних д-ав, то, згідно з п. 1 ст. 53 Статуту, вони можливі тільки за дорученням *Ради Безпеки ООН* і під її безпосереднім керівництвом; остання в такому випадку завжди повинна інформуватися не тільки про ті дії, які вже зроблені М. о. р., але й про наміри М. о. р. вчинити їх для підтримки міжнар. миру та безпеки. Це означає, що М. о. р. не мають права вдаватися до примусових заходів щодо якоїсь країни на власний розсуд під будь-яким приводом без спеціального на те доручення РБ ООН; крім того, така норма Статуту ООН жодним чином не обмежує невід'ємного права держав-членів М. о. р. на *самооборону індивідуальну* або *самооборону колективну* у випадку збройного нападу на члена або членів такої орг-ції.

О.В. Задорожній

Міжнародні розрахунки — взаємні двосторонні платежі й розрахунки між орг-ціями та громадянами різних країн, обумовлені спец. міжнар. прав. актами, угодами, контрактами. Здійснюються безпосередньо банківськими системами через міжнар. платіжні засоби. М. р. базуються на принципах, закріплених Женевською міжнар. конвенцією та постановами *Міжнародної торгової палати*. Безпосередні розрахунки за міжнар. екон. контрактами й кредитними відносинами регулюються двосторонніми угодами (контрактами) країн-партнерів.

В.І. Серажим

Міжнародні розрахункові грошові одиниці — штучні валютні одиниці, що є умовним мірилом валют різних країн для зіставлення боргових зобов'язань, платежів, валютних резервів, встановлення співвідношень курсів валют різних країн, показників банківських балансів (напр., євродолари, євро).

В.І. Серажим

Міжнародного права принцип — основоположне правило поведінки *суб'єктів міжнародного права*. У доктрині існує поділ принципів на основні принципи системи (*міжнародного права принципи основні*), принципи галузі та інституту, універсальні, регіональні й партикулярні. Регіональні принципи, на відміну від універсальних, застосовуються не в усьому

світі, а лише в межах окремого регіону. Партикулярні визначають засади орг-ції двосторонніх відносин. Існують також галузеві принципи та принципи інституту. *Міжнародний Суд ООН* не раз посилався на принципи *міжнародного морського права*, під якими розумілись найбільш заг. норми галузі. Принципи галузі та інституту базуються, перш за все, на основних принципах міжнар. права, і не можуть їм суперечити. Вони доповнюють основні принципи міжнар. права в складному механізмі міжнар.-прав. регулювання, заповнюють відп. прогалини в міжнар. праві, відіграють роль системоутворюючого фактора на своєму рівні. Ця їхня функція цілковито підпорядкована вимогам і потребам основних принципів міжнар. права як головних систематизуючих засад цієї системи права.

Д.В. Скринька

Міжнародного права галузь — комплекс однорідних міжнар.-прав. норм певного функціонального призначення; сукупність юрид. норм і принципів, які регулюють специфічні відносини між *суб'єктами міжнародного права* в певній сфері, що є окремим предметом прав. регулювання, а також встановлюють її прав. режим. Принципи і норми М. п. г. не повинні суперечити *міжнародного права принципам основним*. М. п. г. є особливою підсистемою системи міжнародного права, найбільшим компонентом його структури. У доктрині не існує заг. думки щодо критеріїв поділу *міжнародного права* на галузі. Більшість фахівців погоджуються, що кожна М. п. г. має свій предмет прав. регулювання. Не набули достатньої підтримки спроби виділяти також окремі галузеві методи міжнар.-прав. регулювання. На думку *В. Василенка*, головними критеріями М. п. г. є: специфічність об'єктно-предметної сфери дії норм, які складають цей нормативний комплекс; подільність нормативного комплексу на інститути і підгалузі; наявність у нормативному комплексі норм *erga omnes* (з лат. — стосовно всіх) багаторазової дії; наявність серед норм *erga omnes* спец. галузевих норм і принципів. На практиці існує ціла низка заг.-визнаних М. п. г.: *право міжнародних договорів, право міжнародної безпеки, міжнародне морське право, міжнародне повітряне право, міжнародне космічне право, міжнародне гуманітарне право, міжнародне право прав людини, право міжнародних організацій* тощо.

О.В. Задорожній

Міжнародного права джерела — форми зовн. вираження *норм міжнародного права*; фактичний, існуючий в даний час матеріал, з якого спеціаліст із міжнар. права визначає юрид.-обов'язкові правила, що можна застосувати до конкретної ситуації. Основними джерелами сучас. міжнар. права є міжнар.-прав. звичай та *договір міжнародний*. Заг.-визнаним є перелік М. п. д., закріплений у ст. 38 Статуту *Міжнародного Суду ООН*, на підставі яких Суд повинен вирішувати передані йому справи: а) міжнар. конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, явно визнані зацікавленими в спорі д-вами; б) міжнар. звичай як доказ заг. практики, визнаної як прав. норма; в) *загальні принципи права*, визнані цивілізованими націями; г) судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів із публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення прав. норм. Під заг. міжнар. конвенціями в цьому контексті слід розуміти дог.-ри, в яких беруть участь або можуть брати участь всі д-ви і які містять норми, що є обов'язковими для всього міжнар. співтовариства як заг. міжнар. право. Під спец. конвенціями слід розуміти міжнар. дог.-ри з обмеженим колом учасників, для яких є обов'язковими положення цих дог.-рів. Міжнар. звичаєм, що становить *норму міжнародного права*, є таке правило поведінки *суб'єктів міжнародного права* (д-ав та міжнар. орг-цій), яке утворилося в результаті повторюваних однакових дій і визнається як прав. норма. Заг. принципи права є спільними прав. поняттями, логічними правилами, техн. принципами, що використовуються при тлумаченні і застосуванні як міжнар., так і нац. права. Свій початок вони беруть у природно-прав. концепціях, рим. цивільному праві, а також в основних положеннях міжнар. та внутр.-держ. права.

М.М. Гнатовський

Міжнародного права джерела допоміжні, згідно з поглядами низки фахівців з *міжнародного права*, — резолюції міжнар. орг-цій, рішення міжнар. судів та арбітражів, внутр.-держ. закони та судова практика, *доктрина міжнародного права*. Стверджується, що М. п. д. д. не є безпосередніми *міжнародного права джерелами*, проте відіграють важливу роль у міжнар. правотворчому процесі, або ж допомагають встановити існування чи зміст *норми міжнародного права*.

М.М. Гнатовський

Міжнародного права принципи основні — система основоположних *норм міжнародного права*, які регулюють відносини між його суб'єктами і є критерієм правомірності міжнар. правотворчого й правозастосовчого процесів, дійсності інших міжнар.-прав. норм. М. п. п. о. є заг.-визнаними, оскільки світова співдружність д-ав закріпила їх у *Статуті ООН*, Декларації про принципи міжнар. права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва відповідно до Статуту ООН 1970, у *Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, а також у низці інших міжнар. докт.-тів. М. п. п. о. формулюють права, обов'язки й законні інтереси для всіх *суб'єктів міжнародного права*. М. п. п. о. мають перевагу над іншими нормами цієї системи права. Така перевага закріплена в ст. 103 Статуту ООН, ст. 53 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*, відповідно до яких інші норми міжнар. права не можуть суперечити М. п. п. о. Якщо таке трапляється, то норми вважаються недійсними та такими, що не можуть мати прав. наслідків. М. п. п. о. може бути змінений чи скасований лише новим принципом. Порухення будь-якого М. п. п. о. в більшості випадків кваліфікується серйозніше, ніж порушення звичайної норми. Іншою характерною ознакою М. п. п. о. є те, що вони досить часто застосовуються при наявності прогалин у міжнар. праві, зокрема в нових сферах міждерж. співробітництва. М. п. п. о. не тільки констатують існуючий стан міжнар. відносин, а й визначають головні напрями їхнього розвитку. Вони мають комплексний характер, обумовлюють один одного, а отже повинні тлумачитись у комплексі. У Декларації про принципи міжнар. права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва між д-вами відповідно до Статуту ООН, 1970 наголошується, що при тлумаченні й застосуванні ці принципи є взаємопов'язаними, і кожен з них повинен розглядатись в контексті всіх інших принципів.

Д.В. Скринька

Міжнародної організації статут — документ, що визначає мету, принципи, порядок функціонування та орг. принципи діяльності міжнар. орг-ції, умови членства, правила фінансування та ін. Статут міжнар. міждержавної орг-ції — це міжнар. угода; як правило, статут одночасно є і установчим актом даної орг-ції,

хоча є приклади, коли він розроблявся та приймався після створення міжнар. орг-ції. Порядок вступу в дію статуту міжнар. орг-ції передбачається в ньому ж. Так, напр., *Статут ООН* вступив у дію після його ратифікації всіма постійними членами *Ради Безпеки ООН* та більшістю інших країн, які його підписали.

В.І. Резніченко

Міжпарламентська асамблея держав-учасниць СНД (МПА СНД) — орган міжпарл. співробітництва держав-учасниць *Співдружності Незалежних Держав (СНД)*. Створена на основі Алма-Атинської угоди керівників парламентів (Верховних Рад) держав-учасниць СНД від 27.03.1992. Компетенція та структура МПА СНД регулюється розділом VII Статуту СНД 1993 в той час, коли інші органи визначені в розділі VI. Конвенція про Міжпарламентську Асамблею 1995 надала їй статусу органу СНД, визнавши її міждерж. органом СНД. МПА СНД проводить міжпарл. консультації, обговорює питання співробітництва в рамках СНД, розробляє спільні пропозиції у сфері діяльності нац. парламентів. Свої рекомендації МПА СНД направляє Раді голів д-ав (вищий орган), Раді голів урядів або іншим органам СНД. МПА СНД розробляє типові (модельні) законодавчі акти, займається гармонізацією процедур ратифікації міжнар. угод законодавчими органами держав-учасниць СНД, а також робить рекомендації щодо узгодження законодавчих актів держав-учасниць з *договорами міжнародними*, укладеними в рамках орг-ції. МПА СНД складається з парл. делегацій. Орг-цію діяльності МПА СНД здійснює Рада Асамблеї, що формується з керівників парл. делегацій, які по чергово головує на сесіях МПА СНД, що скликаються не рідше двох разів на рік. Місцеперебування — Санкт-Петербург. ВР України постановою від 3.03.1999 приєдналась до Алма-Атинської угоди. У зв'язку з цим парл. делегація України набула статусу повноправного члена МПА СНД. Ухвалою Конституційного Суду України від 25.01.2001 зазначена постанова була визнана «по суті політичним актом», що «не породжує для України та самої Верховної Ради України жодних юридичних наслідків».

О.В. Задорожній

Міжпарламентський союз — міжнар. неурядова орг-ція, яка об'єднує нац. парл. групи. Створена в 1889 з ініціативи двох

парламентаріїв: В.Р. Кремера (Велика Британія) та Ф. Пассі (Франція). Основні завдання М. с.: сприяти особистим контактам між парламентаріями та об'єднувати їхню спільну діяльність зі зміцнення миру, співробітництва демокр. парл. інститутів. М. с. висловлює свою позицію з приводу проблем міжнар. значення з метою заохочення нац. парламентів до вжиття відп. заходів; робить внесок у справу захисту *прав людини* як суттєвого фактору парл. демократії, а також досліджує шляхи вдосконалення функціонування репрезентативних органів. Головним статутним органом М. с. є Асамблея (раніше — Міжпарламентська конференція), яка висловлює офіц. позицію М. с. із політ. питань. Три постійні комітети допомагають Асамблеї в здійсненні її функцій: Комітет із миру та міжнар. безпеки, Комітет зі сталого розвитку, фінансів і торгівлі, а також Комітет із демократії та прав людини. Делегації на сесії Асамблеї включають членів парламентів всіх держав-учасниць. Керівна рада є пленарним нормотворчим органом М. с.; вона затверджує щорічну програму і бюджет, ухвалює тематичні резолюції та політ. заяви. Керівна рада складається з трьох представників від кожного нац. парламенту. Виконавчий комітет, що налічує 17 членів, здійснює керівництво справами М. с. і надає поради Керівній раді. М. с. очолює президент. У діяльності М. с. беруть участь парл. групи бл. 145 країн. Більшість парл. груп входять до складу 6 геополіт. груп (Африканська, Арабська, Азіатсько-Тихоокеанська, Євразійська, Латиноамериканська, Група «Дванадцять плюс»). М. с. приймає декларації, резолюції, звернення до урядів тощо. У 2002 *Організація Об'єднаних Націй (ООН)* ухвалила спец. резолюцію, відповідно до якої М. с. став першою міжнар. парл. організацією-спостерігачем в ООН. Місце знаходження М. с. — Женева (Швейцарія).

О.В. Задорожній

Міісс (Miess) Міхаель (24.07.1953) — австр. дипломат. Закінчив юрид. ф-т Віденського ун-ту; д-р юрид. наук (1976). На дип. службі з 1983: 1983-84 — у федер. МЗС Австрії; 1985-88 — у посольстві Австрії в Москві; 1988-92 — у посольстві Австрії у Стокгольмі; 1992-97 — в МЗС Австрійської Республіки. 1997-2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Австрійської Республіки в Естонії; з 20.11.2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Австрії в Україні.

Р.А. Кривонос

Мілітаризація (від лат. *militaris* — військовий) — підпорядкування екон., політ. та сусп. життя держави цілям нарощення озброєнь і зміцнення військ.-екон. могутності з метою підготовки та здійснення війни або придушення внутр. опозиційних сил. М. характеризується гонкою озброєнь, розширенням військової промисловості та створенням військової економіки в мирний час, перерозподілом нац. багатства на користь військового споживання, складанням специфічних утворень — військ.-пром. комплексів, посиленням податкового тягаря, інфляцією тощо. Після *Другої світової війни* М. стала складовою політики протистояння двох соц.-політ. систем, що призвело до надзвичайного посилення напруженості в міжнар. відносинах і *«Холодної війни»*. У цей період найнебезпечнішим виявом М. стало нарощення ракетно-ядерних озброєнь США і СРСР. Підбиваючи економіку, М. спричиняє деструктивний вплив на д-ву та суспільство. Тривала М. економіки, зростання воєнних витрат в СРСР стали важливими чинниками екон. й політ. кризи та його дезінтеграції. Екон. занепад багатьох країн Азії, Африки й Лат. Америки значною мірою є наслідком їх М.

Б.М. Гончар

Міллер (Miller) Уільм Грін (15.08.1931, Нью-Йорк) — амер. дипломат. Закінчив Коледж Св. Магдалени Оксфордського ун-ту, має ступінь бакалавра й магістра гуманітарних наук. У 1959-67 — службовець *Державного департаменту США*; 1967-73 — спец. помічник сенатора Дж. Купера з питань зовн. справ та оборони; 1973-75 — дир. персоналу сенатського к-ту з питань надзвичайних повноважень; 1975-76 — дир. персоналу сенатського к-ту з питань вивчення урядових операцій у сфері розвідувальної діяльності; 1976-81 — дир. персоналу сенатського к-ту з питань розвідки. 1981-85 — помічник декана, ад'юнкт-професор, наук. співробітник Школи права й дипломатії ім. Флетчера; водночас 1983-86 — працівник Центру досліджень проблем Бл. Сходу Гарвардського ун-ту. 1986 — наук. співробітник Центру науки і міжнар. справ Гарвардського ун-ту. 1986-92 — президент і чл. ради Міжнар. фонду; одночасно в 1986-93 — президент к-ту рад.-амер. відносин (від 1992 — амер.-рос. відносин). 1993-98 — Надзвичайний і Повноважний Посол США в Україні.

Р.А. Кривонос

Мілюков Павло Миколайович (15.01.1859, Москва — 31.03.1943, Ексле-Бен, Франція) — рос. громад.-політ. і держ. діяч, вчений-історик. Нар. в сім'ї викладача художнього уч-ща. Закінчив істор.-філол. ф-т Моск. ун-ту (1882). Був залишений на кафедрі рос. історії під керівництвом В. Ключевського. 1892 отримав ступінь магістра за дисертацію «Державне господарство Росії I-ї чверті XVIII століття і реформа Петра Великого» (премія С. Соловйова), але 1895 звільнений з ун-ту «за дурное влияние на молодежь» й адміністративно висланий до Рязані, а через два роки — до Болгарії, де отримав кафедру історії Софійського ун-ту. Після відсторонення від викладання на вимогу Петербурга в 1903-05 подорожував Великою Британією, Балканами, США, читав лекції, зустрічався з рос. емігрантами, у т. ч. *В. Леніним*. Під час рев-ції 1905-07 повернувся до Росії й очолив об'єднані професійні орг-ції (Союз союзів), став співорганізатором і лідером конституційно-демократичної партії та редактором її центр. друкованого органу — газети «Речь». Депутат 3-ї та 4-ї Державних дум. У 1915 ініціював створення «прогресивного блоку», що вимагав включення своїх представників до уряду для забезпечення перемоги в *Першій світовій війні* та проведення ліберальних реформ. 2.03-3.05.1917 — мін. зак. справ у першому складі Тимчасового уряду. Проводив політику «війни до переможного кінця», за вимоги територ. загарбань отримав прізвисько «Мілюков-Дарданельський». Виступив одним з організаторів контррев. заколоту під керівництвом генерала Л. Корнилова. Після Жовтневого 1917 більшовицького перевороту виїхав на Дон, де увійшов до складу «Донської громадянської ради» і склав декларацію Добровольчої армії, але її невдалі дії проти більшовиків змусили М. шукати підтримки в нім. армії в Києві. У жовтні 1918 визнав помилковою свою протім. позицію та вітав інтервенцію д-ав *Антанти* проти рад. Росії. Наприкінці 1918 знаходився в Румунії, Франції, Великій Британії. 1920 поселився в Парижі. Редагував «Последние новости» — найпопулярніший орган рос. еміграції. Вітав *німецько-радянський пакт про ненапад 1939*, а під час *радянсько-фінляндської війни 1939-40* став на бік Кремля. У роки *Другої світової війни* уважно слідкував за перемогами Червоної армії та бажав розгрому нацистської Німеччини.

Твори: «Головні течії російської історичної думки» (1898), «З історії російської інтелігенції» (1903), «Нариси з історії російської культури» (1896-1903), «Історія другої російської революції» (1921-23), «Щоденник» (1932), «Прогресивний блок у 1915-1917» (1932-33), «Росія на переломі» (1927), «Більшовизм — міжнародна загроза» (1920).
Н.Ф. Сербіна

Міндовг (Мендовг, Міндаугас) (? — 1263) — великий князь литовський (1236-63). Під кінець свого правління об'єднав під своєю владою більшість литовських земель (Нальшанську, Делгувську, Жемайтійську та ін.). 1236 завдав поразки нім. лицарям під Сауле (Шауляй). У б-бі проти Лівонського ордену спирався на підтримку куршів, земгалів, лівів, естів. 1244 здійснив похід проти золотоординських військ Курусу. 1251 прийняв католицизм і був коронований з благословення Папи римського. 1250-53 вів війну з *Данилом Галицьким*, що завершилась укладенням *русько-литовської союзної угоди 1254* і зарученням сина Данила Галицького Шварна з дочкою М. 1255-56 (за іншими даними, 1258). Розірвавши союзницькі відносини з Данилом Галицьким, захопив Чорну Русь із містами Гродно, Волковиськ, Слонім і Новогрудок (у цій війні загинув кн. Роман Данилович). 13.08.1260 розгромив об'єднані сили Лівонського й Тевтонського орденів біля оз. Дурбе. Вбитий разом із двома синами внаслідок змови литовських князів.
Н.Ф. Сербіна

Міністерство закордонних справ УНР доби Директорії. 15.12.1918, після повалення гетьманату *П. Скоропадського*, влада в Україні перейшла до Директорії, створеної з представників опозиційних гетьманській державі політ. партій та орг-цій. 26.12.1918 відбулось призначення Директорією складу уряду відновленої УНР — Ради Народних Міністрів. У ньому передбачалося й МЗС, яке очолив голова уряду *В. Чехівський*. Вже саме це призначення свідчить про те, якої ваги надавалося зазначеному міністерству. Невипадково, при розподілі функцій між членами Директорії, МЗС, разом із деякими іншими найважливішими міністерствами, залишилось у віданні голови Директорії *В. Винниченка*. На першому, колегіальному етапі діяльності Директорії саме її голова відав міжнар. справами, підбором і затвердженням дип. персоналу. Контрольно-законодавчі функції в галузі міжнар. взаємин належали Конгресу трудового народу України (передпарламенту) та його комісії в закорд. справах, однак в умовах перманентного військ.

стану республіки парл. засади не справляли помітного впливу на діяльність дип. апарату України. На МЗС у структурі уряду покладалось, насамперед, завдання підготовки проектів держ. рішень щодо дип. інституцій, керівництво їхньою оперативною діяльністю; згодом на МЗС було покладено завдання ведення «всіх політичних зносин уряду УНР з іноземними урядами та інституціями міжнародного характеру», охорони держ. інтересів України і прав її громадян за кордоном; МЗС стало головним органом *дипломатичної служби УНР*. Його послідовно очолювали *В. Чехівський* (26.12.1918-9.02.1919), *К. Мацієвич* (13.02-9.04.1919, але фактично до 25.04.1919), *В. Темницький* (25.04-27.08.1919), *А. Ливицький* (27.08.1919-26.05.1920) й *А. Ніковський* (26.05.1920-14.01.1922, в екзилі).

Директорія залишила майже без змін структуру центр. апарату *відомства закордонних справ*, що склалась при гетьмані. До керівництва відомства входили міністр, 2 його товариша (заступники) та 3 члени Ради МЗС; заг.-відомче діловодство здійснювала канцелярія міністра. Головними робочими підрозділами центр. апарату МЗС були департаменти: Загальний (у складі відділів особового складу, юридичного, архівного, преси, бухгалтерсько-господарського) та Чужоземних зносин (до якого входили дип. та конс. відділи). Новим у розбудові апарату дип. служби України стало запровадження при Раді МЗС Історичного комітету, що складався із 7 членів, метою якого було дослідження історії укр. дипломатії, пошук в інозем. архівах док-тів з історії України, розробка наук. обґрунтування тогочасної *зовнішньої політики УНР*. У структурі центр. ланки МЗС низка відділів займалась безпосередньо поточною діяльністю дип. установ за кордоном, і насамперед — дип. відділ. З розширенням міжнар. контактів УНР на поч. 1920 у відомстві було розроблено проект запровадження у складі дип. відділу територ. діловодства: слов'янських народів Центральних держав, англ.-саксонських народів, бл.-схід. народів, романських народів. Однак цей проект не було втілено в життя через фінанс. та орг. труднощі.

Важливою особливістю дип. історії УНР доби Директорії було те, що саме при ній вперше сформувалась заг.-укр. дип. служба, що було пов'язано з появою на політ. карті Європи ще однієї укр. д-ви — Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 22.01.1919 після *Акту злуки УНР і ЗУНР 1919* Президент Національної

Ради ЗУНР *Є. Петрушевич* увійшов до складу Директорії, а керівник її зовн.-політ. відомства став заступником голови МЗС УНР. Крім того, нарада керівників УНР і ЗО УНР ухвалила об'єднати *місії дипломатичні* обох д-ав у загально-українські, за винятком тих країн, що утворились на місці Австро-Угорської імп. Проте існування заг.-укр. дип. апарату та системи дип. інституцій за кордоном на практиці виявились суперечливими й нетривалими. Обурений умовами *Варшавського договору УНР з Річчю Посполитою 1920*, диктатор ЗО УНР *Є. Петрушевич* поновив діяльність самостійних дип. місій Галичини в Австрії, Великій Британії, Німеччині, Франції, США, Чехословаччині, Швейцарії.

Відновлена УНР від початку заявила про своє бажання проводити незалежну зовн. політику й будувати міжнар. контакти на цивілізованих засадах. Робота МЗС зі створення закорд. *дипломатичних представництв* УНР розгорталась одночасно з будівництвом головних засад держ. ладу (особливо велика активність відмічена в грудні 1918 – січні 1919). Можна виділити такі типи закорд. установ УНР: тимчасові дип. місії, відряджені для ведення переговорів; постійні дип. представництва; делегації для участі в роботі міжнар. форумів та орг-цій; надзвичайні дип. місії, які направлялись для налагодження стосунків із провідними д-вами світу. Керівники дип. представництв призначались Головою Директорії за пропозицією Ради Міністрів і мали права директорів департаментів МЗС. Проте на практиці часто не лише керівник, а й увесь персонал місії затверджувався Директорією, що призводило до зайвої бюрократизації процесу побудови закорд. представництва. На поч. 1919 МЗС УНР виробило пропозиції щодо класифікації та штатного розкладу постійних дип. установ. Передбачалося створити за кордоном посольства 1-го розряду (17 співробітників), 2-го (14 осіб) і 3-го розряду (4 штатні одиниці). Однак за браком кваліфікованих фахівців та коштів цей проект не було втілено в життя. Найпоширенішим типом представництва стала надзвичайна дип. місія у складі її голови, радника, секретаря, 2 аташе, 2 урядовців для доручень, загалом — 7 штатних одиниць. Щодо кадрового складу дип. служби, то багато дипломатів, особливо відповідальні співробітники МЗС й голови місій були парт. функціонерами, займали керівні посади в держ. управлінні; головним критерієм підбору дип. кадрів часто

були не компетентність, а приналежність до правлячих партій та ідейно-політ. лояльність. Кадровий склад дипкорпусу УНР якісно поліпшився після входження до нього колишніх співробітників європ. установ *Союзу Визволення України* (1914-18), які мали значний досвід міжнар. діяльності: проф. *Р. Смаль-Стоцький* (в. о. посла в Берні), *А. Жук* (радник посольства УНР у Відні), *М. Данько* та *О. Семенів* (секретарі посольства в Австрії) та інші. Однак професійно підготованих дипломатів дуже не вистачало, що загалом негативно відбивалось на рівні роботи служби.

За доби Директорії значно збільшилась заг. кількість дип. представництв України у світі. Упродовж січня 1919 тривала енергійна робота з формування та відрядження за кордон надзвичайних дип. місій: до Великої Британії (керівник — *М. Ткаченко*), Бельгії та Голландії (*А. Яковлів*), Ватикану (*М. Тишкевич*), Греції (*Ф. Матушевський*), Грузії (*І. Красковський*), Данії (*Д. Левицький*), Дону (*П. Понятенко*), Італії (*Д. Антонович*), Польщі (*О. Карпинський*), Румунії (*Ю. Гасенко*), Сербії (*В. Прокопович*), США (*Є. Голіцинський*), Туреччини (*О. Лотоцький*), Угорщини (*Р. Яросевич*), Чехословаччини (*М. Славинський*), Швеції та Норвегії (*К. Лоський*). Заг. чисельність персоналу місій складала 140 осіб. Представництва України в Австрії, Болгарії, Німеччині, Фінляндії та Швейцарії зберігали ранг посольства. Поступово мережа дип. представництв УНР збільшувалась: 23.03.1919 ухвалено рішення про відрядження дип. місії до Кубані та Союзу народів Півн. Кавказу (8 осіб); у вересні 1919 було сформовано місію до Японії (9 штатних одиниць); 12.11.1919 Директорія затвердила постанову про направлення «Надзвичайної дип. місії до Прибалтійських республік Естонії, Латвії та Литви» (у 1920 фактично діяли 2 дип. місії УНР у Балтії — у Латвії на чолі з *В. Кедровським* та в Естонії на чолі з *Є. Голіцинським*); у 1921 було сформовано дип. місію УНР до Аргентини на чолі з *М. Шулицьким*. Цим дип. інституціям доводилось діяти у відриві від Державного Центру УНР, в умовах складного міжнар. становища та дезорганізації держ. життя в самій республіці, що дуже ускладнювало роботу укр. дипломатів. Одним із наслідків слабкого управління та контролю з центру стала дезорганізованість усередині деяких місій УНР. За таких умов виникла необхідність посилити держ. контроль

та управління поточною роботою дип. установ. Вже у квітні 1919 Рада Міністрів ухвалила внесений МЗС УНР законопроект про створення у Відні постійного органу — Експозитури — «для координації діяльності українських представництв і догляду над інформаційною і видавничою діяльністю». Але Директорія відхилила зазначений документ, і він не набрав чинності. Проте саме життя знов і знов вимагало вирішення проблеми координації дип. діяльності. У вересні 1920 при МЗС УНР було засновано «Комісію для закордонного керування і перевірки загальних і грошових справ» у складі представників від МЗС, міністерства фінансів, військ. відомства та Державного контролю. Важливим кроком на шляху координації роботи дип. установ республіки з боку МЗС стали *наради послів і голів дипломатичних місій 1919-20*. Поступово під тиском обставин уряд УНР змушений був вдатись до корегування штатного розкладу й мережі дислокації своїх закорд. представництв (уже на осінь 1920 припинили діяльність дип. місії УНР в Болгарії, Греції, Данії, США). Після переїзду в листопаді 1920 вищих урядових закладів Директорії за кордон певний час ще зберігались дип. установи Державного Центру УНР в екзилі (див. *Дипломатія Державного Центру УНР в екзилі*). Станом на січень 1922 вони існували в Австрії, Бельгії, Італії, Німеччині, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині; остання місія УНР припинила свою діяльність у 1924 — місія УНР у Бухаресті.

Т. ч., незважаючи на складні, часом навіть драматичні умови діяльності, доба Директорії була плідним етапом на шляху розбудови дип. служби УНР. Значно збільшилась кількість укр. закорд. представництв; поліпшилась орг-ція системи міжнар. інформування, конс. робота в цілому; вдосконалилась структура держ. інституцій відп. за зовн.-політ. діяльність, насамперед МЗС.

Література: Веденєєв Д., Гошуляк А. Дипломатична служба Української Народної Республіки доби Директорії // Пам'ять століть. — 1998. — №1; Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001; Матвієнко В. Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002.

В.М. Матвієнко

Міністерство закордонних справ України — центр. орган виконавчої влади, який забезпечує проведення *зовнішньої політики* д-ви та координацію діяльності у сфері зовн.

зносин України. МЗС здійснює свої повноваження безпосередньо через центр. апарат й інші органи дип. служби — *представництва МЗС України на території України*, закорд. дип. установи. У своїй діяльності МЗС керується Конституцією України, законами д-ви, насамперед *Законом України «Про дипломатичну службу» 2001*, указами й розпорядженнями Президента України, іншими нормативно-прав. док-тами, ключовим з яких є «Положення про Міністерство закордонних справ України», затверджене Указом Президента України від 3.04.1999. Згідно з зазначеним Положенням, до основних завдань МЗС відносяться: участь у забезпеченні нац. інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного та взаємовигідного співробітництва з членами міжнар. співтовариства; сприяння забезпеченню стабільності міжнар. становища України, піднесенню її міжнар. авторитету, поширенню у світі образу України як надійного та передбачуваного партнера; створення сприятливих умов для зміцнення незалежності, держ. *суверенітету*, екон. самостійності та збереження територ. цілісності України; забезпечення, відповідно до наданих повноважень, цілісності та узгодженості зовн.-політ. курсу України; захист прав та інтересів громадян і юрид. осіб України за кордоном; сприяння розвиткові зв'язків із зарубіжними укр. громадами та надання цим громадам підтримки й захисту відповідно до *норм міжнародного права* та чинного законодавства України (п. 3). МЗС України очолює міністр, якого призначає на посаду та звільняє з неї Президент України в установленому законодавчому порядку. Міністр має заступників, які виконують його доручення, окремі його функції та заміщають міністра в разі його відсутності або неможливості виконувати ним свої повноваження. У Положенні чітко фіксуються основні складові роботи міністра: «здійснює керівництво МЗС, його представництвами на території України, *Дипломатичною академією України при МЗС України*, іншими установами та орг-ціями, що відносяться до сфери його управління, а також забезпечує керівництво *дипломатичними представництвами* України за кордоном, *консульськими установами* України за кордоном, представництвами України при міжнар. орг-ціях; входить до складу Ради нац. безпеки та оборони; представляє МЗС України у відносинах з органами держ. влади інозем. д-ав,

а також із міжнар. орг-ціями; за власною ініціативою чи за дорученням КМ України або Прем'єр-міністра України готує питання на розгляд КМ України; вносить у встановленому порядку пропозиції Президентові України про призначення та звільнення глав дип. представництв України, глав держ. делегацій та про присвоєння вищих дип. рангів України; присвоює *дипломатичні ранги* радника 1-го класу, радника 2-го класу, 1-го секретаря 1-го класу, 1-го секретаря 2-го класу, 2-го секретаря 1-го класу, 2-го секретаря 2-го класу, 3-го секретаря, *аташе*; за посадою без спец. повноважень представляє Україну в зовн. зносинах, на двосторонніх переговорах, підписує *договори міжнародні України*; виступає з офіц. заявами з питань зовн. політики України та з ініціативами міжнар. характеру; є розпорядником коштів МЗС України; в установленому порядку затверджує кошториси і штатні розписи дип. представництв України за кордоном, представництв України при міжнар. орг-ціях; згідно з чинним законодавством призначає на посади та звільняє з посад працівників центр. апарату МЗС України та дип. установ України за кордоном, конс. установ України за кордоном, представництв України при міжнар. орг-ціях, а також ректора Дипломатичної академії при МЗС України, керівників інших орг-цій, що належать до сфери управління МЗС України; організовує роботу Колегії МЗС України і головує на її засіданнях; представляє в установленому порядку працівників, які особливо відзначалися в роботі, до нагородження держ. нагородами України і відзнаками Президента України; здійснює інші повноваження, передбачені законодавством». Заступники міністра керують роботою відп. підрозділів мін-ва, а також закріпленими за ними дип. представництвами і конс. установами за кордоном. Для погодженого вирішення найважливіших питань роботи МЗС утворюється Колегія у складі міністра, заступників міністра, керівників підрозділів МЗС. Відповідно до конкретних завдань мін-вом сформовано його структуру: керівництво мін-ва (міністр і заступники) та його секретаріати, Прес-служба міністра, Ген. інспекція, управління: територіальні (регіональні), функціональні, адміністративні та фінансові. У структурі МЗС України станом на 1.01.2004 налічувалось 6 територіальних, 15 функціональних управлінь (політ. аналізу та плану-

вання; держ. протоколу; культ. та гуманітарного співробітництва; європ. інтеграції; *Організація Об'єднаних Націй (ООН)* та інших міжнар. орг-цій; у зв'язках з ВР України, КМ України та регіонами України; євроатлантичного співробітництва; нових викликів і загроз; контролю над озброєнням та ВТС; конс. служби; інформ. політики; екон. співробітництва; договірно-правове; історико-архівне; кадрового забезпечення), 2 адміністративні та фінансові (Управління розвитку і забезпечення дип. служби та Валютно-фінансове управління).

М.А. Кулінич

Міністерство закордонних справ Української Держави (квітень – грудень 1918).

29.04.1918 Всеукраїнський хліборобський з'їзд висловився за утворення «міцної форми влади» у вигляді гетьманату й обрав генерала *П. Скоропадського* гетьманом України. У підписаний ним «Грамоті до всього українського народу» проголошувались Українська Держава, відновлення приватної власності, свобода торгівлі, приватного підприємництва й ініціативи. Відповідно Центральна Рада припинила свою діяльність, а вся влада перейшла до гетьмана. Саме в добу гетьманату, на відміну від попереднього періоду, набуває розвитку повномасштабна зовн.-політ. служба України, включно з її центр. апаратом. Розширення кола зовн.-політ. завдань та міжнар. партнерів України вимагали прискореного вдосконалення *відомства закордонних справ* (на чолі якого перебували: 3-20.05.1918 — *М. Василенко*, 20.05-14.11.1918 — *Д. Дорошенко*, 14.11-14.12.1918 — *Г. Афанасьєв*). Головна орг. робота щодо утворення нової структури МЗС припала на період, коли відомство очолював *Д. Дорошенко*. Саме йому вдалось упродовж двох перших місяців перебування на посаді поновити орг. структуру МЗС і запросити до співпраці кваліфікований персонал. Вже в травні 1918 фахівці МЗС почали розробляти проект нової орг.-штатної структури центр. апарату відомства. Міністерство ставило за мету: ведення політ. зносин із головними міжнар. партнерами України; захист інтересів Української Держави за кордоном у всіх основних напрямках її зарубіжної діяльності; підтримку інтересів укр. громадян та укр. діаспори за кордоном; захист прав інозем. підданих в Україні.

На чолі відомства мали стояти міністр і два його заступники, які призначались особисто гетьманом. При міністрі несли службу 4 радники та 8 урядовців для особливих доручень, що призначались вже головою МЗС. Дорадчо-колегіальним органом відомства була Рада міністерства, що складалась із заступників міністра, директорів департаментів МЗС і членів Ради, що їх призначав сам міністр. До компетенції цього органу входили: аналіз міжнар. становища України, вироблення рекомендацій щодо конкретних напрямів та акцій *зовнішньої політики*; виконання окремих доручень голови МЗС за кордоном. На канцелярію міністра покладалась заг.-відомче діловодство, листування з вищою адміністрацією д-ви, *дипломатичними представництвами* інозем. д-ав, нагляд за секретною документацією; при канцелярії було 20 *кур'єрів дипломатичних*. За конкретні напрями поточної діяльності відомства відповідали відп. департаменти МЗС. Питання орг.-кадрової роботи відносились до відома Загального департаменту у складі відділів особового складу, бухгалтерсько-господарського, юридичного та архівного. Безпосереднє керівництво оперативною роботою закорд. закладів та міжнар.-інформ. діяльністю здійснював Політичний департамент. Дип. відділ, що був у його складі, вів листування з дип. установами України за кордоном, готував *ноти дипломатичні* та представницькі док-ти дипломатів, зберігав держ. печатку відомства (це був найбільший підрозділ центр. апарату МЗС — 46 співробітників за штатом). Справою зносин із конс. установами України та захисту прав українців за кордоном займався конс. відділ департаменту. Політ. відділ видав зносинами з дип. представництвами інозем. д-ав в Україні, налагоджував порозуміння між держ. органами та інозем. громадянами. Відділ преси мав обов'язки керувати міжнар.-інформ. роботою, вести аналітичну обробку ЗМІ інозем. д-ав, спростовувати неправдиві відомості щодо зовн.-політ. кроків Української Держави. Загальна штатна чисельність центр. апарату МЗС (разом із допоміжним персоналом) становила 243 особи.

Нова орг.-штатна структура відомства була затверджена Законом від 17.08.1918, хоч була чинною вже з 1.06.1918; Українська Держава мала легітимний у прав. відношенні, побудований за функціональним принципом центр. апарат зовн.-політ. відомства. Запровадження

спец. підрозділів (департаментів) дозволило поліпшити управління конкретними напрямками роботи міністерства, чіткіше окреслити компетенцію основних ділянок апарату МЗС. Одразу ж за його участю розпочалось вироблення орг.-правових підвалин дип. представництва за кордоном. За постановою уряду від 27.05.1918 МЗС спільно з відомствами торгу та промисловості, судових справ і держ. контролю було доручено розробку законопроекту про *посольства й місії України* (був підготовлений до 10.06.1918). У ньому визначались завдання для дип. представництв, їхня структура та порядок призначення дипломатів. Голови дип. представництв мали призначатись гетьманом із кандидатур, висунутих МЗС, решта персоналу — наказами міністра. Згаданий законопроект передбачав таку класифікацію та штати представництв: посольство 1-го розряду на чолі з послом або посланником, до складу якого мали входити радник, старший секретар, 2 секретарі, 2 перекладачі й 5 канцелярських працівників; посольство 2-го розряду на чолі з міністром-резидентом у складі секретаря та перекладача. 14.06.1918 Рада Міністрів ухвалила, а гетьман затвердив «Закон про посольства і місії Української Держави», що підвело орг.-юрид. базу до створення мережі постійних дип. закладів України, а їхня типова градація дозволяла диференційовано визначати дислокацію дип. установ залежно від пріоритетів зовн. політики гетьманату. Нові представництва були запроваджені насамперед у д-вах Центр. блоку (Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії та Туреччині — посольства 1-го розряду) та Румунії (посольство 2-го розряду). Посольства 2-го розряду були відряджені до д-ав, що утворились на території колишньої Російської імп. — на Дон, Кубань, у Польщу та Фінляндію. З метою подолання дип. ізоляції від зах.-європ. д-ав у жовтні 1918 запроваджуються посольства 2-го розряду в Швейцарії й до скандинавських країн (Швеція). Дип. представництва доповнюються і військ. дипломатами згідно із законами від 10.08.1918 «Про призначення військових агентів» та від 4.07.1918 «Про призначення військово-морських агентів...». У період існування гетьманату МЗС було проведено велику роботу з формування конс. мережі України за кордоном (див. *Консульські відносини українських національних урядів 1917-23*) та орг.-ції відп. підготовки конс. працівників на новостворених *Консульсь-*

ких курсах при Українському товаристві економістів.

Загалом успішний був досвід кадрової політики МЗС. Ставши до керма відомства, Д. Дорошенко одразу ж вийшов з УПСФ, щоб позбутись вузькопартійного впливу й політ. залежності та зосередитись на суто держ. інтересах. Особистий приклад міністра сприяв департизації кадрової політики в МЗС, унаслідок чого вдалося залучити до дип. діяльності ширше, ніж за часів УНР, коло здібних фахівців. Оскільки в Україні гостро бракувало «кар'єрних» дипломатів, неабияке практичне значення набувало залучення до роботи в МЗС осіб, що працювали в дип. та інших держ. установах царської Росії. Серед «старих» дипломатів на службі Українській Державі добре зарекомендували себе І. Коростовець (у минулому — посол Росії в Тегерані та Пекіні), дипломати В. Драгомирецький (радник посольства України в Болгарії), О. Іванов (радник представництва в Берліні) та інші. Царські генерали К. Середин і Б. Баженов займали посади послів на Дону й у скандинавських країнах; полковник, барон В. Боржинський був послом України на Кубані; німець за національністю, барон Ф. Штейнгель був послом України у Німеччині тощо. Створення в Українській Державі повноцінних зовн.-політ. відомств та *дипломатичної служби* можна віднести до найвідчутніших державотворчих надбань гетьманату, що займає гідне місце в історії укр. дипломатії новітнього часу.

Література: Гайдуков Л., Веденєєв Д. Служба повного профілю // Політика і час. — 1998. — №6; Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001; Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постагах. — К., 2001.

В.М. Матвієнко

Міністерство закордонних справ УРСР

(до 1946 — Народний комісаріат закордонних справ УРСР). Відповідно до прийнятого 10-ю сесією ВР СРСР 1.02.1944 закону «Про надання Союзним Республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин і про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат» 5.02.1944 прийнято постанову Політбюро ЦК КП(б) України і Указ Президії ВР УРСР про утворення НКЗС УРСР. Першим главою новоствореного відомства закорд. справ УРСР Указом Президії ВР УРСР від 5.02.1944 призначено

О. Корнійчука. Законом ВР СРСР від 1.02.1944 усі союзні республіки отримали право створювати власні наркомати закорд. справ для укладання угод та встановлення *дипломатичних і консульських відносин* з інозем. країнами. Орг-ція НКЗС УРСР була позитивним явищем у тому сенсі, що Україна, хоча й формально, стала чинним *суб'єктом міжнародного права*, розпочалося створення кваліфікованого апарату укр. зовн.-політ. відомства. Уже 9.02.1944 наркомом закорд. справ України був представлений главі уряду М. Хрущову проект плану орг-ції наркомату. За розробленим О. Корнійчуком штатним розкладом керівну ланку склали нарком та два його заступники: по країнах та по кадрах і господарству. У структурі НКЗС УРСР попередньо передбачалося створити більш як десять відділів. До компетенції 1-го відділу наркомату входили зв'язки із сусідніми державами, де мешкала чисельна укр. етнічна меншина, — Польщею, Румунією, Чехословаччиною; 2-го — з Великою Британією та США, 3-го — з Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією, Туреччиною. 4-й відділ мав вирішувати питання, пов'язані з Німеччиною, зокрема повинен був готувати матеріали для мирної конференції, яку передбачалось провести після перемоги. Планувалось створити протокольний, договірно-прав., конс. та інші відділи. Передбачалась також орг-ція підготовки кадрів для *посольств, місій дипломатичних та консульств*. Із цією метою належало зарахувати до наркомату старшими референтами та референтами по Польщі, відповідно, 2 і 6 чол., по Румунії — 1 і 4, по Чехословаччині — 2 і 6, по Великій Британії і США — 2 і 9 чол. Загалом штат НКЗС УРСР без урахування працівників допоміжних підрозділів мав становити 156 чол., із них 42 — в основних чотирьох відділах. Станом на липень 1944 було утворено лише політ. відділ, який займався складанням етнографічних карт зах. областей України, підготовкою істор. довідок, а також добіркою матеріалів довідкового характеру про окремі країни. Утім, навіть цю роботу за умов відірваності від засобів інформації здійснювати було нелегко, адже навіть про найближчих сусідів — Польщу, Угорщину, Румунію, Чехословаччину, Болгарію, Туреччину, Югославію — НКЗС України, крім матеріалів ТАРС і частково радіозведень НКДБ УРСР, жодними іншими не оперував. Серед решти відділів, які було організовано в цей час, можна

назвати секретно-шифрувальний, протокольно-консульський, а також відділ кадрів та управління справами.

Із запланованих за штатним розкладом на 1944–75-ти працівників у НКЗС УРСР було лише 40 (з урахуванням допоміжно-техн. персоналу), які виконували окремі доручення союзного НКЗС та уряду республіки. Майже весь 1944 і 1945 пройшли під знаком очікування в Україні встановлення дип. відносин з інозем. країнами. Однак після входження УРСР в ООН і розгортання в ній діяльності укр. делегації подальша розбудова відомства закорд. справ УРСР була знята з порядку денного. Фактично, впродовж 40 наступних років кількісний склад МЗС не на багато збільшився (у 1985 працювало 87 осіб). Лише за часи перебудови відбулось помітне (у півтора рази) зростання кількості працюючих у міністерстві. Однак до проголошення незалежності дип. і техн. персонал МЗС УРСР загалом налічував лише 136 осіб та мав 4 нечисельні дип. місії: *постійні представництва України при ООН (Нью-Йорк), в Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) в Парижі, при відділенні ООН у Женеві та при міжнар. орг-ціях у Відні.* Наприкінці 80-х МЗС УРСР складалось із 8 відділів. У кожному з них працювали від 2 до 5 дипломатів. В орг. схемі мін-ва «почесне» верхнє місце в ієрархічній побудові посідав т. зв. Генеральний секретаріат на чолі з ген. радником — підрозділ, до функцій якого належали, здебільшого, контроль за виконанням док-тів, їх реєстрація та пересилка. Крім того, у структурі мін-ва фігурували: секретаріат міністра, відділ міжнар. екон. відносин, відділ двосторонніх зв'язків і регіонального співробітництва, договірно-прав. відділ, відділ інформації та прес-центр, відділ культ. зв'язків і гуманітарних проблем, конс. управління, відділ кадрів, протокольний відділ та фінанс.-госп. управління. За такої схеми, фактично, за двосторонні відносини з усіма країнами світу відповідали в мін-ві лише 9 дипломатів, включаючи начальника відділу двосторонніх зв'язків і регіонального співробітництва.

Із часу створення на МЗС УРСР покладалися суто формальні функції й мін-во однозначно було приречене існувати на периферії не лише світової, але й рад. *зовнішньої політики.* По суті, його завдання нерідко зводились до того, щоб «бути однією з поштових скриньок радянської дипломатії» та додатковим голосом при голо-

суванні в міжнар. орг-ціях. Безперечно, участь у роботі керівних органів і спеціалізованих установ ООН та інших міжнар. орг-ціях давало республіки, брати активну участь в обговоренні глобальних та регіональних міжнар. проблем, а часом вносити свої альтернативні пропозиції. І хоч працівники зовн.-політ. служби УРСР як невід'ємна частина дип. служби СРСР були позбавлені можливості реалізовувати самостійну міжнар. політику, все ж, виховані на кращих традиціях світової дипломатії, вони досить часто виявляли ініціативу (у дозволеніх межах, звичайно), зокрема під час непостійного членства УРСР у *Раді Безпеки ООН* у 1948–49 і 1984–85 та при обговоренні низки питань щодо країн «третього світу» в 70-х ХХ ст. Реальне та повномасштабне життя розпочалось для відомства закорд. справ із проголошенням незалежності України.

За роки існування МЗС (НКЗС) УРСР його очолювали: *О. Корнійчук (5.02–12.07.1944); Д. Мануїльський (12.07.1944–10.06.1952); А. Барановський (10.06.1952–17.06.1953); Л. Паламарчук (17.06.1953–13.08.1965); Д. Білоколог (16.03.1966–11.06.1970); Г. Шевель (10.08.1970–18.10.1980); В. Мартиненко (18.10.1980–28.12.1984); В. Кравець (29.12.1984–27.07.1990); А. Зленко (з 27.07.1991).*

Література: Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Харків, 2003; Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. — К., 2001; Гриневиц В. Утворення НКЗС УРСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // Український історичний журнал. — 1995. — №3. В.М. Матвієнко

Міністр без портфеля — член уряду країни, який не очолює міністерство, але виконує окремі доручення глави уряду та має право голосу на засіданнях уряду. Світовий досвід та практика показують, що М. б. п., як правило, називають держ. міністрів урядів, іноді — міністрів, які не очолюють міністерства (напр., в уряді нац. єдності Ізраїлю на чолі з *А. Шароном* у 2002 було три М. б. п.). В Україні М. без п. прийнято вважати міністра КМ України (у 2001–03 — держ. секретаря КМ України). Крім того, згідно з Указом Президента України «Про заходи щодо вдосконалення взаємодії органів виконавчої влади з Верховною Радою України» від 25.03.2003 до складу КМ України введено посаду міністра України у зв'язках з ВР України, який фактично є теж М. без п. Основ-

ними завданнями міністра України у зв'язках з ВР України є: забезпечення співробітництва та постійних зв'язків КМ України з ВР України, комітетами та іншими її органами, посадовими особами, депутатськими фракціями (групами) ВР України, а також координація заходів із цих питань, здійснюваних центр. органами виконавчої влади; представлення політ. позиції КМ України під час обговорення проектів законів, інших питань на пленарних засіданнях ВР України, засіданнях її комітетів, а також у відносинах із депутатськими фракціями (групами) ВР України; представлення за дорученням Президента України, КМ України проектів законів та інших док-тів, внесених Президентом України, КМ України на пленарні засідання ВР України, під час їх розгляду комітетами, іншими органами; участь у встановленому порядку у формуванні порядку денного сесій, засідань ВР України в частині розгляду проектів законів, інших док-тів, внесених КМ України; інформування КМ України та Прем'єр-міністра України про хід та результати розгляду у ВР України проектів законів та інших питань.

В.І. Резніченко

Мінська група — механізм переговорного процесу з політ. врегулювання *Нагірно-Карабахського конфлікту*. Була створена 24.03.1992 під час Гельсінського засідання Ради НБСЄ на базі конференції НБСЄ щодо Нагірного Карабаху, яка проводилась у Мінську того самого року. Мінська конференція, у якій брали участь представники Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Чеської та Словацької Федеративної республіки, Франції, Німеччини, Італії, Росії, Швеції, Туреччини і США, розробила план мирного вирішення Нагірно-карабахського конфлікту, який було покладено в основу переговорів під егідою М. г. («Мінський процес»). У 1993 М. г. розгорнула активну діяльність з упровадження резолюцій *Ради Безпеки ООН* №882 і №853 щодо Нагірного Карабаху, спрямовану на негайне припинення вогню і кровопролиття, повне виведення окуп. сил із території Азербайджану.

9-11.09.1993 відбулись консультації 9-ти країн М. г., у яких взяли участь також представники Азербайджану, Нагірного Карабаху та Вірменії, під час яких було визначено порядок роботи Спільної координаційної комісії, покликаної забезпечити вирішення техн. та військ. аспек-

тів врегулювання конфлікту. 11.02.1995 М. г. провела спец. засідання, присвячене проблемам полонених та заручників. Було досягнуто згоди конфліктуючих сторін щодо звільнення полонених — хворих та поранених, а також насильно утримуваних сторонами жінок і дітей. 21-23.02.1996 в Гельсінкі відбулись переговори трьох сторін Нагірно-карабахського конфлікту під керівництвом М. г. з метою укладення великої політ. Угоди про припинення збройного конфлікту. Упродовж наступних консультацій членів М. г. були обговорені гуманітарні аспекти врегулювання Нагірно-карабахського конфлікту. З 1999 за допомогою М. г. було ініційовано бл. 20 зустрічей президентів Вірменії та Азербайджану щодо врегулювання Нагірно-карабахського конфлікту. Але суттєвого прогресу протягом цих зустрічей так і не було досягнуто.

Г.М. Перепелиця

Мінські угоди 1991 — див. *Біловезька угода про створення СНД 1991*.

Мінтофф (Mintoff) Домінік (16.08.1916, Коспікуа, Мальта) — мальтійський громад.-політ. і держ. діяч. Навчався в Ун-ті Мальти й Оксфорді, за фахом — архітектор. З 1944 — ген. секретар, 1949-85 — голова Лейбористської партії Мальти й депутат парламенту; 1947-49 — заст. прем'єр-міністра й міністр громад. робіт та реконструкції Мальти. 11.03.1955-26.04.1958 і 26.06.1971-22.12.1984 — Прем'єр-міністр Мальти та водночас міністр фінансів (1955-58), мін. зак. справ (1971-81) і внутр. справ (1976-81 та 1983-84). Добився перегляду брит.-мальтійської угоди 1964 про військ. бази й укладення 1972 нового дог-ру з Лондоном про їхню евакуацію. Брав активну участь у виробленні італ.-мальтійських угод 1980. Був активним прибічником *неприсудання політики* й розвитку взаємовигідних відносин із країнами рад. блоку.

Р.А. Кривонос

Мірза (Mirsa) Тарік Фарук (12.04.1943) — пакистанський дипломат, має вчений ступінь магістра природ. наук. На дип. роботі з жовтня 1969. 1972-86 працював на різних дип. посадах в Оттаві, Куала-Лумпурі й Триполі. Після повернення до Пакистану був призначений заст. керівника, а згодом — дир. Протокольного управління МЗС Пакистану. 1994-97 — ген. консул Пакистану в Нью-Йорку. 1997-2000 —

Надзвичайний і Повноважний Посол Пакистану в Україні.

П.М. Ігнат'єв

Мірний Іван Іванович (30.08.1872 — 17.03.1937, Прага) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. на Харківщині. На Всеукраїнському нац. конгресі 6-8.04.1917 обраний до Центральної Ради від громад і просвітніх орг-цій Києва, чл. УПСФ, виконував обов'язки губерньського комісара Київщини. З 9.10.1917 — товариш ген. писаря Центральної Ради, потім — ген. писар УНР, з 22.01.1918 — держ. писар Ради Народних Міністрів УНР. За гетьманату *П. Скоропадського* й Директорії УНР очолював канцелярію МЗС. 1919-20 входив до складу Надзвичайної дип. місії УНР на Паризьку мирну конференцію. 1920-24 — співробітник посольства УНР у Берліні, з 1924 — дир. канцелярії Українського високого пед. ін-ту ім. М. Драгоманова, управитель канцелярії Українського ін-ту громадознавства.

В.І. Головченко

Місія дипломатична — дипломатичне представництво, що очолюється посланником або повіреним у справах. Термін «місія дипломатична» найчастіше вживається щодо представника, який направляється для виконання особливого разового дип. завдання уряду своєї д-ви. *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961* не розмежовує поняття «місія дипломатична» і «посольство» стосовно дипломатичних привілеїв та імунітетів.

В.М. Репецький

Місія торговельно-економічна — організаційна складова дипломатичного представництва за кордоном, представляє та захищає в державі перебування інтереси власної країни у сфері зовн.-екон. діяльності. У своїй діяльності М. т.-е. керується *договорами міжнародними*, конституцією, законами, іншими законодавчими актами та нормативними документами своєї д-ви, враховує особливості законодавства країни перебування. Основними завданнями М. т.-е. є захист нац. екон. інтересів та прав суб'єктів підприємницької діяльності в країні перебування, сприяння розвитку двосторонніх і багатосторонніх торг.-екон. зв'язків, залучення інозем. інвестицій в пріоритетні сфери економіки, виконання міжнар. дог-рів, укладених з д-вою перебування, пошук і розвиток нових форм екон. співробітництва з д-вою перебу-

вання. М. т.-е., відповідно до покладених на неї завдань, вивчає заг. стан економіки, тенденції розвитку зовн.-екон. зв'язків, техн. рівень вир-ва і рівень якості продукції провідних галузей д-ви перебування, кон'юнктуру ринку товарів та послуг, інформує Міністерство економіки та з питань європ. інтеграції й *Міністерство закордонних справ України* з цих питань, а в разі потреби — інші мін-ва, установи та орг-ції. Цю місію очолює керівник, який за посадою є радником-посланником або радником дип. представництва. Керівник М. т.-е. несе персональну відповідальність за виконання покладених на М. т.-е. завдань і функцій. Він за посадою може бути водночас і членом Спільної міжурядової комісії з питань екон. співробітництва з д-вою перебування. Він має заступника (заступників), який (які) за посадою є першим секретарем (першими секретарями) дип. представництва. Керівник М. т.-е. та його заступник (заступники) є членами дип. персоналу, інші співробітники — членами адмін.-техн. або обслуговуючого персоналу дип. представництва. Виконання функцій М. т.-е. може бути покладено на одну особу. За відп. рішенням на співробітників М. т.-е. може бути покладено виконання їх службових обов'язків у двох і більше д-вах.

В.А. Вергун

Місія ОБСЄ в Україні була відкрита 24.11.1994 згідно з рішенням Постійної Ради *Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)* від 15.06.1994. Мала свої офіси в Києві та Сімферополі. Опікувалась питаннями забезпечення суверенітету, територ. цілісності та непорушності кордонів України відповідно до основоположних принципів ОБСЄ. Місії також було доручене встановлення контактів з органами влади, політ. партіями й угрупованнями, представниками різних громад. орг-цій і співтовариств із метою збору інформації, надання допомоги в запобіганні спорам і суперечкам між ними, сприяння їх взаєморозумінню. Одним із ключових завдань місії був моніторинг ходу подій в Автономній Республіці Крим, факторів, що впливали на політ. ситуацію на півострові, а також практичний пошук оптимальних шляхів вирішення існуючих у цій сфері проблем. Місія сприяла дотриманню принципу свободи інформації, готувала звіти про ситуацію в правозахисній сфері, включно із станом дотримання прав нац. меншин

у Криму. З початку свого існування місія значну увагу приділяла питанням, пов'язаними зі статусом Криму як авт. утворення на території України. Важливий внесок у просування конструктивного діалогу з цього приводу між центр. владою та керівництвом АРК був зроблений ОБСЄ завдяки орг-ції та проведенню «круглих столів» (Локарно, травень 1995; Нордвік, березень 1996). Після того як місія виконала основну частину покладених на неї завдань, у грудні 1997 було прийнято рішення про скорочення її чисельності, а в грудні 1999 — про остаточне припинення діяльності й відкликання. 1.06.1999 у Києві було відкрито Офіс координатора проектів ОБСЄ в Україні.

І.О. Мінгазутдінов

Місія ООН на Гаїті (United Nations Mission in Haiti), **ЮНМІГ** (UNMIH) розпочалась 19.09.1994 і здійснювалась відповідно до резолюції *Ради Безпеки ООН №940* (31.07.1994), яка санкціонувала застосування сили та створення багатонац. сил для відновлення стабільної ситуації й безпеки на Гаїті. Диктаторський режим генерала Р. Седра, встановлений в результаті військ. перевороту 29.09.1991, створив у країні атмосферу терору. Рятуючись від переслідувань, тисячі гаїтянців намагалися переплисти на човнах до США, але амер. уряд поставив на їхньому шляху кордон із військ. кораблів і віддав розпорядження повертати втікачів на Батьківщину. Торг. ембарго, запроваджене в 1991 *Організацією американських держав (ОАД)*, і заборона РБ ООН на ввезення нафти й військ. спорядження в 1992 не були ефективними, оскільки деякі країни порушували режим *санкцій міжнародних*. Седра погодився на переговори зі США і ОАД, обіцяючи відновити в країні законний уряд і дозволити повернутися законно обраному в 1990 президенту Ж.-Б. Арістиду. 3.07.1993 було підписано угоду між гаїтянськими політ. партіями, в якій, зокрема, була досягнута домовленість про запровадження миротворчої місії ООН на Гаїті. Мандат місії передбачав сприяння процесу політ. нормалізації в країні, моніторинг дотримання прав людини, допомогу в модернізації гаїтянських збройних сил та створенні нових поліцейських сил, але через спротив військ. уряду Гаїті розпочати його виконання не вдалось.

У 1994 був активізований терор проти прибічників Арістіда, Седра вислав із країни місію спостерігачів Комісії з прав людини ООН/ОАД.

Під загрозою проведення міжнар. військ. операції, санкціонованої РБ ООН, Седра на переговорах з экс-президентом США *Дж. Картером* 18.09.1994 погодився піти у відставку. Наступного дня США розпочали військ. операцію під назвою «Підтримка демократії». Крім амер. мор. піхотинців, до складу багатонац. військ входили невеликі військ. підрозділи д-ав Карибського басейну, Лат. Америки та Європи. У жовтні на Гаїті було розгорнуто миротворчу місію ООН, а 15.10.1994 Президент Арістід повернувся до Гаїті. 31.03.1995 багатонац. сили передали контроль миротворчій місії ООН на Гаїті, очолюваній генералом армії США. У грудні 1995 на Гаїті під наглядом місії ООН було проведено презид. вибори, на яких переміг Р. Преваль.

Н.М. Весела

Місяця та інших небесних об'єктів статус — проблема сучас. *міжнародного права*, яка виникла у зв'язку з діяльністю людства щодо дослідження й освоєння поверхні та надр Місяця й інших небесних тіл. Статус визначено Договором про принципи діяльності держав з дослідження та використання косм. простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, 1967 та Угодою про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1978. У цих *договорах міжнародних багатосторонніх* містяться основні положення щодо повної заборони використання Місяця та небесних тіл у військ. цілях, заборони їх нац. присвоєння, оскільки Місяць та інші небесні тіла розглядаються як «загальне надбання людства». Угода 1978 визначає також міжнар.-прав. режим експлуатації природ. ресурсів Місяця та небесних тіл, відповідальність д-ав за їхню діяльність на Місяці та інших небесних тілах і справедливий розподіл благ, отриманих від такої діяльності.

О.М. Григоров

Міттеран (Mitterrand) Франсуа (26.10.1916, Жарнак, Франція — 8.01.1996, Париж) — франц. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї залізничного службовця. Закінчив юрид. і філол. ф-ти Паризького ун-ту та Вільну школу політ. наук. Після нападу Німеччини на Францію добровольцем пішов на фронт. У червні 1940 був поранений та потрапив у полон. Наприкінці 1941 втік з табору для *військовополонених* і до 1943, коли став членом Руху Опору, співпрацював з колабораціоністським *Віші урядом*. У 1947 увійшов до коаліційного уряду Чет-

вертої республіки, який очолював П. Рамадьє; у 1948 обраний до Національних зборів Франції. До 1960 займав посади в 11 урядах Четвертої республіки. Переважним чином центрист, почав схилитись до лівих ідей у 2-й пол. 50-х і з 1958 посів місце в лівій опозиції режиму *Ш. де Голля*. У 1965 був єдиним конкурентом де Голля на презид. виборах, представляючи коаліцію комуністів та соціалістів і набравши 32% голосів виборців. У 1971 обраний 1-м секр. Соціалістичної партії Франції. Провів її успішну реорганізацію, зробивши привабливою для виборців. Незважаючи на програш на презид. виборах 1974, стратегія соціалістів та комуністів, розроблена М., реалізувалась успішно на президентських і парламентських виборах травня 1981, коли, попри проблеми в стосунках між союзниками, переміг лівий блок, який утворив більшість у парламенті та сформував уряд на чолі з П. Моруа. Нове керівництво почало низку реформ, обіцяних у передвиборчих програмах: *націоналізація* ключових фінанс. та пром. підприємств, підвищення мінім. платні, збільшення соц. дотацій, відміна смертної кари. У *зовнішній політиці* М. займав тверду позицію до СРСР та поліпшував стосунки зі США. Соціал. реформи погіршили заг. екон. становище Франції, істотно збільшивши інфляцію, і в 1983 уряд почав скорочувати бюджетні витрати. Упродовж II-ї пол. 1980-х соціалісти відійшли від лівої політики й перейшли на принципи вільного ринкового лібералізму. Після перемоги на парл. виборах 1986 правих партій М. запропонував посаду прем'єра *Ж. Шираку*. Співробітництво лівого президента та правого прем'єра у Франції того часу отримало назву «співжиття». У цей період М. зберігав відповідальність за зовн. політику країни. На презид. виборах 1988 він переміг *Ж. Ширака* та вдруге став Президентом Франції; розпустив Національні збори і на нових виборах забезпечив собі більшість у парламенті. Друге президентство М. позначено його енергійними зусиллями розвинути європ. інтеграцію та запобігти нім. екон. домінуванню, залучивши обидві д-ви до євроінтеграційних процесів. М. був палким прибічником Угоди про створення *Європейського Союзу (ЄС)*, яка передбачала формування централізованої європ. банківської системи, єдиної валюти, спільної зовн. політики. Менш успішною була внутр. політика, яка призвела до зростання екон. проблем у д-ві. У 1991 дору-

чив сформувати уряд першої в історії Франції на цій посаді жінці — Е. Крессон, але її політика зазнала нищівної поразки, і після виборів до парламенту 1993 М. був змушений знову співпрацювати з правим центристом — Е. Баладюром. У період другого президентства М. (21.05.1988–17.05.1995) Франція відновила свою участь у військ. структурі *НАТО* та завершила нац. програму ядерних випробувань на полігоні у Франц. Полінезії.

М.С. Каменецький

Мітюков Ігор Олександрович (27.09.1952, Київ) — укр. держ. діяч, науковець. Закінчив ф-т кібернетики Київ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1975); кандидат екон. наук. У 1975–90 — інженер, аспірант, наук. працівник Ін-ту економіки АН УРСР. 1990–92 — екон. радник, нач. відділу, нач. управління міжнар. розрахунків і валютних операцій, заст. голови правління із зовн.-екон. питань, валютного регулювання та контролю АПБ «Україна»; 1993–94 — заст. голови правління із зовн.-екон. питань, інвестицій, валютного регулювання та контролю Нац. банку України. У вересні 1994 — липні 1995 — віцепрем'єр-міністр України з питань фінанс. та банківської діяльності; у липні 1995 — лютому 1997 — спец. представник уряду України при *Європейському Союзі* з повноваженнями віцепрем'єр-міністра; 1997–2001 — міністр фінансів України; одночасно, з лютого 2000 — чл. Урядового к-ту екон. розвитку, Урядового к-ту соц. та гуманітарного розвитку, Урядового к-ту з реформування паливно-енергетичного комплексу, Урядового к-ту з реформування аграрного сектора та з питань екології. З грудня 2001 — радник Міністра фінансів України. З вересня 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Сполученому Королівстві Великобританії та Півн. Ірландії, а також з 26.03.2003 — Постійний представник України при *Міжнародній морській організації* за сумісництвом.

В.М. Матвієнко

Міф політичний — стійке дух. утворення зі штучно створеним уявленням про реальні соц.-політ. феномени і дії, навмисно або ненавмисно прикрашені різними світоглядними висновками, вигадками, фантазією.

Сучас. М. п. заохочують масову спільноту до політ. активності, спрямовують її за концепцією міфу, ігноруючи, як правило, інтереси конкретних індивідуумів. Розмаїття М. п., їх

зіткнення між собою, що супроводжують політ. конкуренцію та ідеолог. б-бу, виявляють різні погляди суспільства щодо міфотворчості. У сучас. ідеології М. п. використовується як засіб маніпулювання масовою свідомістю. М. п. класифікують на ідеалістичні (світлі міфи), що розкривають добродійну картину певної ідилії, та есхатологічні (чорні міфи), що пропонують сюжети трагічного протистояння, злої волі та неминучої відплати. Ідеалістичні М. п., напр., соціалізму, тоталітарного суспільства, євроцентризму, нейтралітету, плюралізму ЗМІ, відсутності соц. конфліктів, індивідуалізму та свободи вибору, про незмінність природи людини виявляють здатність впливати на значні маси в різних країнах світу, активізувати спільноти на втілення їх у сусп. та політ. практиці. Напр., ідеалістичні М. п. структурувались у мета-ідеологію сучас. зах. суспільства, яку заведено називати євроцентризмом, де «Європа» — поняття не географічне, а цивілізаційне. У його рамках розвинулись і локальні конфліктуючі ідеології (напр., лібералізм і марксизм), які виходять із концепції однієї картини світу й одних постулатів щодо істор. розвитку Заходу. Чорні міфи втілюють згубні концепції й тенденції в конкретних персоніфікованих чи узагальнених образах — людини, орг-ції, країни. Напр., актуальним є існування чорних міфів про Центр. Азію як політ. дугу нестабільності, що трактується як природний фактор, хоча вони мають більшою мірою віртуальний характер. Реальними є дуги нестабільності на Бл. Сході, в Африці, Півд.-Схід. Азії та Лат. Америці. М. п. постійно еволюціонує та набирає нових рис, зумовлюється особливостями людської свідомості та психіки, обставинами сусп. буття, парадоксальним поєднанням наук. свідомості й містики, міфологізацією політ. цінностей тощо. Модернізуючись, політ. міфологія породжує нові міфи міжнар. рівня, прикладом яких є: демократія як панацея від усіх соц. хвороб, плюралізм як універсальний принцип політ. життя тощо. Критика М. п. супроводжується створенням нових міфів, нових зразків міфологічної свідомості.

Є.А. Макаренко, О.П. Кучмії

Многogrішний Дем'ян Гнатович (бл. 1620, Короп, тепер Чернігівська обл. — після 1701, Іркутськ) — укр. військ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Активний учасник повстання під проводом *Б. Хмельницького*, за реєстром

1649-50 — військ. осавул. Влітку 1650 добився від короля Речі Посполитої Яна II Казимира грамоти про підтвердження чинності *Зборівського договору 1649*, що нормалізувало політ. ситуацію в Київ. воеводстві. За гетьманування *І. Брюховецького* — чернігівський полковник. Як активний противник *Андрусівського договору 1667* взяв участь в антимоск. повстанні січня 1668, після чого перейшов на бік *П. Дорошенка* і був призначений наказним гетьманом Лівобережної України. Але перед лицем наступу моск. військ під командуванням Г. Ромодановського на Ніжин та Чернігів, не отримавши допомоги від П. Дорошенка, пішов на переговори з царським урядом, що увінчались укладенням *Глухівських статтей 1669* і проголошенням його 9.03.1669 на Генеральній Військовій Раді у Глухові гетьманом Лівобережної України. Намагався проводити політику, спрямовану на захист суверенних прав Гетьманщини, зокрема: всупереч умовам *Андрусівського перемир'я* добився залишення в її складі Києва з округою; підтримував таємні контакти з П. Дорошенком щодо можливості переходу Лівобережної України під *протекторат* Османської імп. Позбавлений влади внаслідок промоск. старшинської змови 12-13.03.1672 і вивезений до Москви, де був звинувачений у «державній зраді», підданий тортурам (своїєї вини не визнав) і засуджений до страти, що була замінена царем *Олексієм Михайловичем* на довічне заслання до Сибіру. У 1672-88 — в Іркутській в'язниці. Після звільнення був записаний у «діти боярські» й перебував на військ. службі в Селенгінську (Забайкалля). 1696 постригся в ченці. Востаннє згадується в док-тах 1701.

В.І. Головенко

Мобаракe (Mobarake) Бахман Тахеріян (1956) — іранський дипломат, магістр політ. наук. Працював послом Ірану в Нігерії й Бразилії. Обіймав посади експерта з політ. питань МЗС, радника міністра оборони й радника мін. закр. справ Ірану. 2003 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом Ірану в Україні.

В.І. Головенко

Мобуту Сесе Секо (Mobutu Sese Seko) Куку Нгбенду Ва За Банга (до січня 1972 — Мобуту Жозеф-Дезіре) (14.10.1930, Лісала, Екваторіальна провінція Бельгійського Конго — 7.09.1997, Рабат, Марокко) — конголезький громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї кухаря. Закінчив військ. школу в Лулуабурзі (1953,

провінція Катанга), навчався в брюссельських Ін-ті соц. досліджень та Інституті журналістики, де став палким прибічником *Ш. де Голля*. 1949-56 служив у бельгійських колоніальних військах, гол. сержант. З 1956 займався журналістикою, редагував леопольдвільські антиклерикальні газети «L'Avenir» і «Actualites Africaines». 1958 вступив до Нац. руху Конго під керівництвом *П. Лумумби*, представляв його в Брюсселі. У першому уряді незалежної Республіки Конго став держ. секретарем, потім — нач. ген. штабу Конголезької національної армії (КНА) в чині полковника. 14.09.1960 здійснив перший військ. переворот, підпорядкувавши діяльність Колегії ген. комісарів (тимчасового уряду). З 1961 — головнокомандувач КНА, спираючись на яку 25.11.1965 вчинив другий військ. переворот і проголосив себе Президентом країни; запровадив авторитарний режим, який спирався на створену в травні 1967 єдину політ. партію — Народний рух рев-ції. У внутр. політиці керувався офіц. доктриною «справнього заїрського націоналізму» (Республіка Заїр — офіційна назва країни 27.10.1971-17.05.1997), що передбачала секуляризацію д-ви, досягнення її екон. самостійності через розвиток державно-капіталістичного й приватного секторів економіки та тісну співпрацю з інозем. капіталом. У зовнішній політиці твердо дотримувався прозахідної орієнтації, відновив дипломатичні відносини з Ізраїлем і виступив з ініціативою створення антиарабської Ліги держав Чорної Африки, що була відкинута більшістю членів *Організації африканської єдності (ОАЄ)*. 1968 і 1972 очолював Союз держав Центр. Африки, 1988 — Екон. співтовариство країн Центр. Африки (СЕЕАС). Наприкінці 1970-х отримував майже половину допомоги США д-вам Африки на південь від Сахари. Після невдалих спроб 1975-76 захопити нафтоносний анклав Кабінду виступив посередником у досягненні *Нью-Йоркської угоди про припинення вогню в Анголі 1988*. Надав суттєву допомогу суданському урядові в б-бі з повстанцями Півдня, за якими стояли США й Уганда. Зазнав поразки в громадян. війні з ліворадикальним Альянсом демокр. сил визволення Конго *Л. Кабіли* та змушений був рятуватися втечею.

В.І. Головченко

Мовчазна згода (англ. tacit consent) — згідно з позитивістським підходом є джерелом обов'яз-

кової сили міжнар. звичаєвих норм. Теорія М. з. підтримується позитивістами — прибічниками «волюнтаристської» доктрини, відповідно до якої основою міжнар.-прав. норм є воля д-ав. Прибічники цієї доктрини вважають, що міжнар.-прав. звичаї є, по суті, усною формою дог-ру, і тому можуть зобов'язувати треті д-ви, які не брали участі в їх формуванні та визнанні, виключно через їх М. з. Теорія М. з. застосовується і для обґрунтування обов'язкової сили міжнар. звичаїв для нових д-ав. Опоненти волюнтаристської доктрини й теорії М. з. вважають, що заг. *міжнародне право*, яке містить норми *jus cogens* (імеративні норми), зобов'язання *erga omnes* (лат. — перед всіма) та концепцію спільної спадщини людства, є обов'язковим для всіх д-ав, незалежно від їх волі та згоди (думка Голови *Міжнародного Суду ООН* М. Беджауї у справі про законність загрози застосування ядерної зброї, 1996). Теорії М. з. і волюнтаристської доктрини традиційно дотримувалась рад. школа права.

О.В. Задорожній

Могилянський Микола Михайлович (1873, Петербург — 1944) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат. Нар. в дворянській сім'ї на Чернігівщині, закінчив Петербурзький ун-т. Службовець дирекції Музею ім. Олександра III, активний чл. Конституційно-демократичної партії, співробітник її друкованого органу — газети «Речь», а також редагованого *Д. Дорошенком* «Українського Вестника». Після Лютневої рев-ції 1917 переїхав до Києва. За гетьманату *П. Скоропадського* — товариш держ. секретаря, був головою юрид.-редакційної комісії делегації Української Держави на *українсько-російських мирних переговорах 1918*. 16.10.1918 призначений головою дип. місії до Франції з метою налагодження відносин із країнами *Антанти*. Дотримувався федералістських поглядів в укр. питанні. Співпрацював з «Урядом Півдня Росії» *П. Врангеля*. У 20-30-і ХХ ст. — керівник Комісії для складання Біографічного словника діячів України при ВУАН. Був близький до групи неокласиків і виступав проти маркс.-ленінського літературознавства, за що з 1926 позбавлений права друкуватись.

В.І. Головченко

Моделювання міжнародних відносин — розробка та дослідження моделей альтернативних версій динаміки системи *міжнародних*

відносин, тобто планування та реалізація інтересів суб'єктів (держав, груп держав, міжнар. орг-цій, транснац. угруповань), за якими можна відслідкувати шляхи руху, опрацювати засоби оцінки отримуваних результатів, прогнозувати подальший розвиток подій. М. м. в., як й інші моделі соц. систем, можна класифікувати за різними ознаками: а) за змістом: матеріальні (фізичні) та ідеальні (ідеальні моделі існують лише в свідомості людей і функціонують за законами логіки); б) за відтворенням процесів: структурні, які відтворюють склад елементів об'єкта, системи, явища та взаємозв'язки між ними, тобто структуру об'єкта моделювання (найчастіше подаються у вигляді структурних схем, графіків, мереж); функціональні, які імітують спосіб поведінки оригінала, його функціональну залежність від зовн. середовища (найхарактерніші приклади — це моделі, сформовані за концепцією «чорної скриньки», в яких відтворюють функціонування оригінала, не враховуючи його зміст та структуру, пов'язуючи за допомогою математичних співвідношень, різні вхідні та вихідні величини); в) за математичним описом: аналітичні, які дозволяють отримати явні залежності необхідних величин від змінних та параметрів, що характеризують явище (при цьому аналітичний розв'язок математичного співвідношення є узагальненим описом об'єкта); чисельні, які характеризуються тим, що значення необхідних величин можна отримати як результат застосування відп. чисельних методів (усі чисельні методи дозволяють отримати лише часткову інформацію щодо шуканих величин, оскільки для своєї реалізації потребують визначення всіх параметрів, що входять до математичного співвідношення; для кожної шуканої величини необхідно по-своєму перетворювати математичну модель та застосовувати відп. чисельну процедуру); імітаційні моделі, які реалізують на комп'ютері у вигляді моделюючих алгоритмів (програм), що дозволяє обчислити значення вихідних характеристик (імітаційне моделювання відрізняється від чисельного незалежністю моделюючого алгоритму від типу інформації, яку необхідно отримати в результаті моделювання); г) за поведінкою в часі: динамічні (час відіграє роль незалежної змінної, а поведінка об'єкта моделювання змінюється в часі), статичні або усталеного стану (поведінка об'єкта моделювання не залежить від часу), квазістатичні (поведінка об'єкта моделювання змінюється від

одного статичного стану до іншого відповідно до зовн. впливів). У свою чергу динамічні моделі поділяють на миттєвісні (поведінка яких в кожен момент часу залежить від вхідних впливів у даний момент) та моделі з пам'яттю (поведінка яких в кожен момент часу визначається зовн., існуючими в попередній момент часу впливами). Математичні моделі з пам'яттю можуть бути стаціонарними та нестаціонарними. Динамічні моделі також можуть бути рекурсивними, тобто їхній стан у даний момент часу залежить від стану в попередній момент часу; г) за ступенем визначеності вхідної інформації, параметрів і змінних: детерміновані (елементи математичної моделі достатньо точно визначені й поведінку об'єкта моделювання можна прогнозувати з достатнім ступенем визначеності) та стохастичні (в інших випадках); д) за дискретністю опису параметрів та змінних: безперервні (якщо параметри та змінні є безперервними величинами) та дискретні (у протилежному випадку); е) залежно від типу математичного апарату моделі можуть мати лінійні та нелінійні складові, бути рівняннями (алгебраїчні, трансцендентні, диференційні, інтегральні), розв'язками задач апроксимації (інтерполяція, екстраполяція), оптимізаціями (структурна та параметрична оптимізація, оптимізація на графах та мережах), стохастичними задачами (теорія ймовірності, математична статистика, теорія ігор, задачі масового обслуговування), алгеброю логіки, теорією автоматів, алгоритмів, інформації тощо.

Враховуючи багатофакторність завдань моделювання в міжнар. відносинах, обов'язковим є використання комп'ютерів у цьому процесі. Тоді математичне М. м. в. складається з таких етапів (кроків): постановка завдання математичного моделювання; вибір методу побудови математичної моделі; розробка алгоритму розв'язання математичної моделі; написання програми, що реалізує алгоритм, відлагодження, контрольні обчислення; проведення обчислень за допомогою програми для отримання шуканих характеристик; порівняння експериментальних та розрахункових даних; корегування, пошук нової моделі при значній розбіжності результатів; інтерпретація отриманих результатів.

В.П. Гондюл

Модернізації теорія — концепція глобального розвитку цивілізації, що полягає в аналізі характеру та напрямків переходу від традицій-

ного до сучас. суспільства внаслідок наук.-техн. прогресу, соц.-структурних змін, перетворень нормативних та ціннісних систем. З'явилась у 50 — 60-х ХХ ст. і спершу розглядала виключно процес вестернізації, тобто поширення зах. типу розвитку в глобальному масштабі. М. т. виходить з примату універсальності процесу модернізації в суспільстві, його еволюції від примітивного архаїчного стану до складного й узгодженого системного. У 70 — 90-х ХХ ст. розвиток М. т. призвів до появи теорії постмодернізації (постмодернізму), яка синтезувала універсалізм і партикуляризм та аналізує модернізацію з урахуванням специфічних істор. і нац. умов окремих суспільств. У теорії постмодернізації виділяють два напрямки: ліберальний, що визначає основними критеріями політ. модернізації ступінь залучення населення до визначення характеру та динаміки модернізації, наявність конкуренції політ. еліт, гарантування взаємної безпеки конкуруючих політ. угруповань тощо; консервативний, для якого головним критерієм модернізації є забезпечення політ. стабільності за допомогою централізованих політ. інститутів, а модернізованість цих інститутів пов'язується не з рівнем демократизації, а з реальною владою та організованістю (авторитарність політ. влади в рамках цього напрямку вбачається необхідною умовою модернізації).

Вирізняють такі етапи модернізації: доіндустріальний (XVI — XVII ст., перехід від індустріально-аграрного й ремісничого до мануфактурного вир-ва); ранньоіндустріальний (перехід до машинного вир-ва); пізньоіндустріальний (1914-29 — США, 1930-50 — Зах. Європа, 1950-60 — Японія; масове конвеєрне вир-во стандартної продукції); постіндустріальний (провідна роль теорет. знання як стрижня розвитку новітніх технологій і нової стратегії суспільства). Паралельно з М. т. розвиваються концепції антимодернізації та контрмодернізації, що досліджують процеси протидії модернізації. Критичний підхід до М. т. наголошує на тому, що модернізація призводить до знищення нац. культури, гальмує формування специфічних нац. цінностей та принципів, а її позитивні результати поширюються серед меншості населення.

С.В. Грицько

Мокієвський Костянтин (? — бл. 1709) — укр. військ. діяч і дипломат. Походив із право-

славного шляхетського роду на Білоцерківщині, родич *І. Мазени* по материній лінії. У 1691-1708 — київ. полковник, активний учасник Азовських походів 1695-96 і *Північної війни 1700-21*. 1708-09 — чигиринський полковник, належав до самостійницького козацько-старшинського угруповання, що підтримало *українсько-шведський союз 1708*. Провів успішні переговори з кошовим Запорозької Січі К. Гордієнком щодо його приєднання до антимоск. коаліції. 1709 з аналогічною місією відвідав Кримський ханат.

В.І. Головченко

Молотов (справжнє прізвище — Скрябін) В'ячеслав Михайлович (25.02.1890, с. Кукарка В'ятської губернії — 8.11.1986, Москва) — рад. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї службовця. Закінчив Казанське реальне уч-ще, навчався на екон. відділенні Петербурзького політехнічного ін-ту. З 1906 — чл. РСДРП(б), з 1916 — чл. керівництва партії більшовиків, учасник Жовтневої рев-ції 1917 в Петербурзі. У листопаді 1920 — березні 1921 — 1-й секр. ЦК КП(б)У. У грудні 1930 призначений головою Раднаркому СРСР. Проводив жорстку політику централізації, форсованої колективізації. Один з організаторів голодомору в Україні. Як близький соратник *Й. Сталіна* у 1930-х був причетний до масових репресій, підписував т. зв. «розстрільні списки». У травні 1939 призначений наркомом закорд. справ СРСР. У своїй діяльності виходив з більшовицького переконання в неминучості й потрібності війни з капіталістичними д-вами заради світової перемоги комунізму, зіштовхування між собою капіталістичних д-ав. Разом із гітлерівським міністром *І. Ріббентропом* підписав *німецько-радянський пакт 1939* про ненапад, який супроводжувався «таємним протоколом» про поділ Схід. Європи на «сфери інтересів». У результаті до СРСР були приєднані зах. області України та Білорусії, Бессарабія, країни Прибалтики, частина Фінляндії. Після початку війни з Німеччиною брав участь у нарадах країн *антигітлерівської коаліції*. У лютому 1944 мотивував у Верховній Раді СРСР необхідність розширення прав союзних республік у міжнар. зносинах. На *Кримській (Ялтинській) конференції 1945* разом зі Сталіним домігся запрошення України стати членом-засновником *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* на *Сан-Франциській конференції 1945*. У повоєнний час

брав участь у створенні смуги країн-сателітів навколо СРСР; в останні роки життя Сталіна поступово усунутий від відповідальної роботи. Після смерті Сталіна знову став мін. закл. справ СРСР. Залишаючись «сталіністом», чинив опір курсу на мирне співіснування з капіталізмом, примиренню з Югославією, виведенню рад. військ з Австрії, з баз у Фінляндії і КНР, за що був переведений на іншу роботу в 1956, а в 1957 — звільнений з усіх керівних посад за виступи проти політики *М. Хрущова*. Працював спочатку послом СРСР у Монголії, потім — постійним представником СРСР при *Міжнародному агентстві з атомної енергії (МАГАТЕ)* у Відні. У 1962 виключений з КПРС, у 1963 — відправлений на пенсію. Продовжував захищати від критики політику Сталіна, територіальну експансію царської Росії. У 1984 був відновлений у лавах КПРС.

М.М. Білоусов

Мондіалізм (від франц. monde — світ) — геополіт. концепція, яка стверджує неминучість повної планетарної інтеграції, переходу від сукупності держав, народів, націй та культур до «уніфікованого світу». Мондіалістські ідеї вперше були концептуалізовані в теорет. роботах Ради з міжнар. відносин (США), що була створена в 1921 з метою розробки стратегії розвитку в планетарному масштабі в напрямку уніфікації та створення Світового уряду. Основною ідеєю мондіалістських проєктів є перехід до єдиної світової системи, організованої під домінуванням Заходу й на «базі прогресивних демократичних цінностей». У рамках М. було запропоновано два основні підходи до реалізації ідеї формування «єдиного світу»: теорія *конвергенції*, що передбачала формування нового культ.-ідеолог. типу цивілізації, проміжного між соціалізмом і капіталізмом; неомондіалізм, що базувався на концепції «кінця історії» — формування нового порядку на основі універсалізації сучас. зах. системи. Серед неомондіалістських концепцій особливого поширення набули концепції «геоекономіки» (формування трьох великих екон. просторів на основі існуючих екон.-розвинених регіонів: півн.-амер., европ. та тихоокеанського) і концепція «пост-катастрофічного мондіалізму» (кількісне та якісне зростання значення цивілізаційних загроз підштовхує провідні д-ви світу до визнання необхідності формування Світового уряду, під проводом якого відбудеться остаточне створення планетарної д-ви).

С.В. Гринько

Моне (Monnet) Жан (9.11.1888, Коньяк, Франція — 16.03.1979, Париж) — франц. економіст і фінансист, один із творців єдиної Європи. Нар. в сім'ї торговців. У молоді роки багато подорожував у справах сімейного бізнесу, об'їздив майже всю Зах. Європу. У 1919-21 — 1-й заст. Ген. секретаря *Ліги Націй*. У 1934-36 перебував у Китаї, де керував процесом модернізації залізниць країни. Під час перебування в США в 1940 налагодив тісні відносини з *Ф. Рузвельтом* і переконав його розпочати програму широкомасштабного виготовлення озброєнь для союзників у Європі, що стала основою для *ленд-лізу*. У роки *Другої світової війни* був керівником підрозділу озброєнь, матеріал. забезпечення та відбудови Французького к-ту нац. визволення. Активно виступав за екон. інтеграцію Зах. Європи. У 1955 створив і очолив рух за Сполучені Штати Європи, що любив екон. зближення країн Європи. Доклав руку як експерт до більшості інтеграційних ініціатив, що уклались у Зах. Європі в 50-ті, у т. ч. *Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)*.

П.М. Ігнат'єв

Монетаризм — екон. напрям, який почав застосовуватись у практиці держ. регулювання на поч. 80-х ХХ ст. Інтелектуальним лідером монетаристів став професор Чиказького ун-ту М. Фрідман. Теорет. положенням про неприйнятність жорсткого кейнсіанського підходу до регулювання світової економіки М. пояснював потребу в ліберальних методах управління, сутність яких полягає у широкому застосуванні фінанс.-кредитних, антиінфляційних, цінкових і грошових інструментів. М. стверджує, що пропозиція грошей є головною детермінантою короткострокових змін ВВП і довгострокових змін у цінах. М. визнає головним чинником, що впливає на зміну сукупного попиту, пропозицію грошей; у трактуванні ролі д-ви в економіці виступає за її зменшення. Монетаристська концепція при аналізі *балансу платіжного* встановлює взаємозалежність між величиною грошової маси в країні, окремими фінанс. агрегатами, обсягом сукупного попиту з одного боку та станом платіжного балансу — з іншого. Відповідно, основну причину невірноваженості балансу міжнар. розрахунків М. вбачає у наявності надлишкового платоспроможного попиту в країні, викликаного, в першу чергу, дефіцитом *бюджету державного* й надмірним розширен-

ням грошової маси. Зазначений прогностично лежить в основі стабілізаційних програм *Ретворт-родного валютного фонду (МВФ)*, які з'явилися внаслідок рекомендацій користувачів монетаристською концепцією аналізу зовнішнього балансу. Монетаристський підхід, застосований на практиці амер. адміністрацією Гіларі Р. Рейгана на поч. 1980-х, а потім і в Європі, дав змогу подолати стагфляційний процес, побудувати нову систему регулювання економіки зв'язків монетарними засобами, зокрема зростання, враховувала реалізувала суверенітетів і не створювала надмірної директивності.

Монополія зовнішньої торгівлі — держ. монополія на всі форми діяльності — виключне право держави здійснення операцій на світовому ринку. введена в РСФРР 1918, після Другої світової війни за зразком СРСР прийнята всіма соціал. д-вами та деякими країнами. Повністю відмежувала процеси від впливу основних тенденцій економіки, що негативно впливають на економіку таких д-в. М. з. т. можлива в умовах командно-адмін. системи, з одержавленням усього екон. життя. В Україні була фактично ліквідована в 1991.

Монополярність — структурна характеристика системи міжнародної, що виявляється наявністю одного актора міжнародної системи за своїми статусними характеристиками. Є переважне місце акторів міжнар. системи міжнародних відносин можливість монополярної міжнар. системи за іпозезою, яка не має реального істор. типу. Елементи монополярної системи в системі міжнар. відносин реалізовані в імперіалістичній моделі імперіалістичної імперії на теренах Європи, Африки, Америки або США після СРСР. Категорія М. виконує важливу епістемологічну функцію, оскільки може визначати напрям розвитку конкретної істор. міжнар. системи.

Монро (Монро) Джеймс (28.04.1758 — 23.09.1818) — амер. політик — амер. політик (Монро) Джеймс (28.04.1758 — 23.09.1818, Нью-Йорк) — амер. політик.

і держ. діяч, дипломат, 5-й Президент США (4.03.1817-4.03.1825). Нар. в сім'ї дрібного плантатора. Навчався в коледжі Вільяма і Мері (Вільямсбург), звідки добровольцем пішов на *Війну за незалежність в Північній Америці 1775-83*. Вийшов у відставку в чині підполковника. У 1782-83 — чл. законодавчих зборів (легіслатури) Вірджинії, у 1783-86 — делегат *Континентального конгресу*. Добивався посилення центр. влади, але до Конституції США поставився з насторогою. У 1790-94 — сенатор. У 1794-96 — посланник США у Франції. 15.08.1794 виступив у Конвенті з вітанням Французької республіки, але після *Джея місії* та укладення договору про дружбу й торгівлю з Великою Британією був змушений повернутись до США, де приєднався до джефферсонівських республіканців. У 1799-1802 — губернатор Вірджинії. У 1803-07 — глава дип. місії в Європі: брав участь у переговорах про *Луїзіани купівлю* у Франції; невдало намагався добитись в Іспанії визнання прав США на Флориду; 29.12.1806 підписав у Лондоні англ.-амер. договір, що врегулював майже всі конфліктні питання, але *Т. Джефферсон* не поставив договір на ратифікацію як такий, що містив надмірні поступки Британії. У 1810 — учасник віргінських законодавчих зборів, у 1811 — губернатор Вірджинії. З березня 1811 до березня 1817 — держ. секретар (з вересня 1814 також в. о. військ. міністра) в адміністрації *Дж. Медісона*, ініціатор жорсткого курсу щодо Британії та планів загарбання Канади. У 1816 обраний Президентом США, у 1820 переобраний на 2-й термін. У презид. посланні 2.12.1823 була проголошена *Монро доктрина* — перше систематичне викладення принципів поведінки США на міжнар. арені. У 1829 був членом конституційного конвенту Вірджинія.

Б.М. Гончар

Монро доктрина — декларація принципів зовн. політики США, вперше систематично викладена в щорічному посланні Президента США *Дж. Монро* Конгресу 2.12.1823. Передумовами прийняття доктрини стали загроза інтервенції *Священного союзу* в Лат. Америку з метою відновлення контролю Іспанії за своїми лат.-амер. колоніями, які вже були визнані США як незалежні д-ви, та прийняття 4.09.1821 указу рос. імператора *Олександром I* про заборону заходу інозем. кораблів, у т. ч. американських, до територ. вод рос. Півн.-Зах. Америки. Доктрина формулювала принцип «неколонізації»,

який наголошував що Півн. та Півд. Америки не можуть у майбутньому розглядатись як об'єкти колонізації будь-якої европ. д-ви. Доктрина обґрунтовувала ідею поділу світу на амер. та европ. системи й формулювала принцип невтручання США у внутр. справи будь-якої европ. д-ви, суто европ. конфлікти, які не зачіпали безпосередньо амер. інтереси та в справі існуючих у Зах. півкулі европ. колоній, а в б-бі колишніх іспан. колоній проти метрополії — збереження *нейтралітету*.

М. д. була виступом проти колоніальної монополії европ. д-ав у Зах. півкулі, проти митних бар'єрів для амер. торгівлі та судноплавства в прагненні США зміцнити і розширити свої позиції та вплив у регіоні. Принцип «неколонізації» став інструментом створення сфери впливу самих США. Спираючись на принципи М. д., США обґрунтовували своє право анексувати сусідні території, щоб запобігти їх переходу під контроль інших д-ав (приєднання Нової Мексики, Арізони, Ореґону, Каліфорнії, *Техасу анексія*). Наприкінці ХІХ ст. М. д. стала обґрунтуванням територ. експансії в Центр. Америці та Карибському басейні (див. *Американсько-іспанська війна 1898*). На поч. ХХ ст. на засадах доктрини була сформульована політика, за якою США могли здійснювати будь-які кроки, аж до збройної інтервенції, в Півд. Америці, що постійно ускладнювало їх відносини з лат.-амер. країнами.

Б.М. Гончар

Монтевідео договір 1980 — багатостороння угода про створення й регулювання діяльності *Латиноамериканської асоціації інтеграції (ЛААІ)*; підписана 12.08.1980 представниками Аргентини, Болівії, Бразилії, Венесуели, Еквадору, Колумбії, Мексики, Парагваю, Перу, Уругваю, Чилі. Набув чинності 18.03.1981. М. д. визначив метою ЛААІ створення спільного лат.-амер. ринку шляхом взаємного надання країнами-учасницями митних преференцій, укладання членами Асоціації заг.-регіональних, багатосторонніх та двосторонніх угод. М. д. встановлено структуру ЛААІ, визначено правила набуття членства в Асоціації. Відносини з іншими лат.-амер. країнами ЛААІ має будувати на основі багатосторонніх угод з окремими д-вами чи інтеграційними угрупованнями (ст. 25). Договір передбачив реалізацію горизонтального співробітництва з іншими

інтеграційними угрупованнями світу, окремими країнами, що розвиваються, або їх об'єднаннями. Положення Півн.-амер. угоди про вільну торгівлю, що була підписана Мексикою й набула чинності 1.01.1994, суперечили ст. 44 М. д., відповідно до якої Мексика мала автоматично й беззастережно надати членам ЛААІ ті самі торг. преференції, що й США та Канаді. Рада міністрів ЛААІ змушена була 13.06.1994 ухвалити протокол до Договору Монтевідео, що дозволяє тимчасово призупиняти дію ст. 44 відносно членів, які звернуться з таким проханням.

Н.М. Весела

Монтрьо конференція 1936 — міжнар. зустріч, що відбулась 22.06-21.07.1936 в Монтрьо (Швейцарія) за участю представників Великої Британії, СРСР, Франції, Японії, Австралії, Болгарії, Греції, Румунії, Туреччини та Югославії. Виробила нову конвенцію про режим Чорноморських проток, що замінила Лозаннську конвенцію 1923 (див. *Лозаннська конференція 1922-23*). Навесні 1936 Туреччина виступила з пропозицією до всіх держав-учасниць Лозаннської конференції 1922-23 провести переговори для врегулювання питання про режим проток, на яку погодились усі зацікавлені держави, окрім Італії. Одразу після відкриття М. к. Велика Британія зажадала забезпечення необмеженого доступу військ. кораблів усіх д-ав до Чорного моря через протоки; Туреччина погодилась на цю пропозицію. СРСР виступив із застереженнями щодо вільного доступу військ. кораблів нечорноморських д-ав у протоки, вимагаючи визначити для них кількісні та якісні обмеження. Після того, як брит. делегація зняла свої пропозиції, було досягнуто принципової згоди, що стала основою нової конвенції.

Її було підписано 20.07.1936. Конвенція встановлювала режим проток, що відповідав меті забезпечення свободи *судноплавства міжнародного торговельного* за одночасного гарантування безпеки в Чорному морі для Туреччини та інших причорноморських д-ав. За торг. суднами всіх країн зберігалась свобода проходу протоками як у мирний, так і воєнний час. Військ. кораблі нечорноморських д-ав при проході протоками в мирний час обмежувались класом (легкі надводні кораблі, малі бойові та допоміжні кораблі) та заг. тоннажем на час проходу (15 тис. т), а щодо входу до Чорного моря — ще й сумарним тоннажем усіх військ.

кораблів, що там перебували на той момент (30 тис. т для всіх нечорноморських д-ав, із відповідним підвищенням ліміту до максимуму в 45 тис. т у разі збільшення сумарного тоннажу чорноморського флоту найпотужнішої військ.-мор. причорноморської д-ви на 10 тис. т та трижневим терміном перебування в акваторії Чорного моря. Чорноморські д-ви отримували право на проведення будь-яких військ. надводних та підводних кораблів, незалежно від класу та тоннажу. Встановлювався порядок оповіщення Туреччини про прохід військ. кораблів. У воєнний час, якщо Туреччина залишалася нейтральною стороною, протоки мали бути закритими для всіх воюючих д-ав. У разі, якщо воюючою стороною була сама Туреччина або в разі виникнення безпосередньої загрози втягнення Туреччини у війну, режим проток для військ. кораблів встановлювався тур. урядом. Міжнар. комісію проток, створену Лозаннською конвенцією 1923, було скасовано. *Суверенітет* Туреччини над зоною проток відновлювався в повному обсязі, вона отримала право ремілітаризувати зону проток. Конвенцію було укладено терміном на 20 років з автоматичною пролонгацією в разі відсутності денонсації за 2 роки до закінчення терміну її дії. Конвенція набула чинності 9.11.1936 і залишається міжнар.-прав. основою режиму чорноморських проток донині.

М.А. Миронова

Мораес (Moraes) Елдер Мартінс де (1937, Мауріті, шт. Сеара) — бразильський дипломат. Закінчив паризьку Вищу школу журналістики, Ін-т «Ріо Бранко» й дип. школу при МЗС Бразилії (1963). 1963-67 — співробітник апарату МЗС Бразилії; 1967-73 — 2-й секр. посольств Бразилії у ЧСР, Японії та Гайані; 1973-80 — 1-й секр. посольства Бразилії в Гайані; 1980-81 — радник апарату МЗС Бразилії; 1981-84 — радник посольства Бразилії в США; 1984-86 — радник, радник-посланник апарату МЗС Бразилії; 1986-88 — радник-посланник посольства Бразилії в Ірані; 1988-90 — радник-посланник посольства Бразилії в Ізраїлі; 1990-92 — радник-посланник посольства Бразилії у Швеції; 1992-94 — радник-посланник апарату МЗС Бразилії; 1994-2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол Бразилії в Мозамбіку. 2001 — призначений Надзвичайним і Повноважним Послом Федеративної Республіки Бразилія в Україні.

В.І. Головенченко

Мораторій: 1. Відстрочка чи призупинення виконання внутр.-держ. або міждерж. зобов'язань, встановлені державою, її органами на певний час унаслідок непередбачених, незвичайних екон., політ., екологічних чи інших обставин.

2. Декларативна заява позичальника про неспроможність виконання майнових зобов'язань за договором унаслідок особливих, непередбачених умов із пропозицією нових умов, або мотивація судовим органам арбітражу про неможливість своєчасної сплати заборгованості з проханням відстрочення платежу чи звільнення від зобов'язань.

М.Ю. Рубцова

Моро (Моро) Альдо (23.09.1916, Мальє, Італія — 9.05.1978, Рим) — італ. громад.-політ. і держ. діяч, правник, проф. кримінального права Римського ун-ту. Політ. діяльність почав у католицьких молодіжних орг-ціях. Після проголошення Італійської Республіки 1946 увійшов до конституційної комісії. 1947 обраний до Установчих зборів, 1948 — до парламенту. 1948-50 — заст. мін. зак. справ. Виступав проти вступу Італії до *НАТО*. У 1953-55 — лідер фракції Християнсько-демократичної партії (ХДП) в парламенті. 1955-57 — міністр юстиції, 1957-59 — міністр освіти; 1959-63 — політ. секретар ХДП і лідер її лівого крила. У 1963-68 і 1974-76 — голова Ради міністрів, 1965-66, 1969-72 і 1973-74 — мін. зак. справ Італії. Був переконаним прибічником політики розрядки, а також співробітництва з СРСР та іншими країнами ОВД. 1976-78 — голова нац. ради ХДП. 16.03.1978 викрадений терористами з ультралівих «червоних бригад» і невдовзі вбитий.

Р.А. Кривонос

Мороз Олександр Олександрович (29.02.1944, с. Буда Таращанського р-ну Київ. обл.) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Укр. с.-г. академію (1965, за фахом інженер-механік) та ВПШ при ЦК КПУ (1985). З 1965 — інженер Ємільчинського районного об'єднання «Сільгосптехніка» Житомирської області. Служив у Збройних силах СРСР. З 1966 — викладач, зав. відділенням механізації с. г-ва Таращанського технікуму механізації с. г-ва (з 1972 — радгосп-технікум; потім — агр. коледж). 1974-75 — працював на інженерних посадах у с.-г. об'єднаннях Київ. області; 1976-83 — зав. сектора механізації та електрифікації с. г-ва, заст. завідувача с.-г. відділу Київ. обкому КПУ; 1983-85 —

секр. Київ. обласної ради профспілок. З 1985 — 1-й секр. парткому обласних орг-цій Київ. обкому КПУ. 1989-90 — зав. агр. відділу Київ. обкому КПУ. М. — один із засновників, голова політради Соціалістичної партії України. Народний депутат України 1-4 скликань. 1990-93 — секр., 1993-94 — заст. голови Комісії ВР України з питань агр.-пром. комплексу. 1994-98 — Голова ВР України, водночас 1994-96 — співголова Конституційної комісії. Під головуванням М. ВР України прийняла Конституцію України 1996. У липні 1998 — лютому 2000 — голова Комітету ВР України з питань агр. політики та земельних відносин, керівник фракції Соціалістичної партії України. Балотувався на посаду Президента України на виборах 1994 і 1999. З травня 2002 — чл. Комітету ВР України з питань прав. політики, керівник депутатської фракції Соціалістичної партії України. Член Тимчасової спец. комісії ВР України з підготовки і попереднього розгляду узгоджених законопроектів про засади внутр. політики України, про засади зовн. політики та про засади нац. інтересів і нац. стратегії (з 24.10.2002), голова Тимчасової спец. комісії ВР України з опрацювання проектів законів України про внесення змін до Конституції України (з 26.12.2002). Ініціював звернення ВР України 4-го скликання до Генерального секретаря ООН *К. Аннана*, членів *Ради Безпеки ООН* щодо ситуації в Республіці Ірак (18.05.2004). Має держ. нагороди.

Твори: автор низки публікацій, зокрема книг «Куди йдемо?» (1993), «Вибір», «Тема для роздумів» (1996), «Дорога, з якої не зійти», «Між вічними полюсами» (1999), «Про землю, Конституцію і не тільки» (2000), «Хроніка одного злочину» (2001).

Л.В. Губерський

Морозов Костянтин Петрович (3.06.1944, Брянка Луганської обл.) — укр. військ. та держ. діяч. Закінчив Харківське вище військ. авіаційне уч-ще льотчиків (1967), Військ.-повітр. академію (1975) і Військ. академію Ген. штабу Збройних сил СРСР (1986). У 1990-91 — командувач повітр. армії (Одеса). У 1991-94 — міністр оборони України. У 1994-96 — позаштатний консультант Комісії Верховної Ради України з питань оборони й держ. безпеки. У 1996-98 — радник-посланник, гол. координатор співробітництва України з НАТО, *Радою північноатлантичного співробітництва (РПАС)*, *Західноєвропейським союзом (ЗЕС)* Посольства України в Бельгії. У 1998-2000 — заст. голови Місії

України при НАТО в Бельгії. У квітні 2000 — червні 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Ісламській Республіці Іран.

В.М. Матвієнко

Морська арбітражна комісія при Торгово-промисловій палаті України (МАК)

— постійно діюча арбітражна установа (третейський суд), що розглядає спори з цивільно-прав. відносин, які виникають у галузі торг. мореплавства. МАК здійснює діяльність відповідно до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24.02.1994, Положення про Морську арбітражну комісію при ТПП України та власного Регламенту. МАК вирішує спори, які впливають з відносин щодо: фрахтування суден, мор. перевезення вантажів; мор. буксирування суден; мор. страхування й перестраховування; купівлі-продажу, застави та ремонту мор. суден; лоцманської та льодової проводки; агентського та іншого обслуговування мор. суден; використання суден для здійснення наук. досліджень, видобування корисних копалин, гідротехн. та інших робіт; рятування суден; піднімання затонулих у морі суден та іншого майна; зв'язаних із зіткненням мор. суден; плавання по *ріках міжнародних*; здійснення суднами внутр. плавання закорд. перевезень тощо. Прийом до розгляду спорів, що віднесено до її компетенції, відбувається за умови письмової угоди (домовленості) між сторонами про передачу МАК усіх або певної категорії спорів, які виникають або можуть виникнути між сторонами у зв'язку з будь-якими правовідносинами, незалежно від їхнього характеру. Арбітражна угода може бути укладена як арбітражне застереження в дог-рі, або як окремий договір. Комісія приймає до розгляду також і спори, віднесені до її компетенції міжнар. угодами. Рішення МАК виконуються сторонами добровільно у встановлені нею терміни. Не виконані в строк рішення виконуються відповідно до закону та *договорів міжнародних*. МАК складається з голови, двох заступників, арбітрів та секретаріату. Справи розглядаються одним або трьома арбітрами. Порядок звернення, розгляду справ та розмір арбітражного збору визначається Регламентом МАК. Рішення МАК є виконавчими док-тами і прирівняні до рішень держ. судів. Місцем знаходження і місцем проведення засідань МАК є Київ.

І.М. Забара

Морське дно за межами континентального шельфу — глибоководне мор. дно, розташоване за межами *континентального шельфу*. Особливості прав. режиму встановлено *Конвенцією ООН із морського права 1982*. Прав. режим М. д. за м. к. ш. не поширюється на води та повітр. простір над ним. Конвенція проголосила М. д. за м. к. ш. заг. спадщиною людства. Жодна з д-ав не може поширити свій *суверенітет* та суверенні права або здійснювати їх щодо дна та його ресурсів. Корисні копалини, що видобуваються в цьому районі, можуть використовуватись лише згідно з положеннями Конвенції, правилами й процедурами, встановленими Міжнар. органом з мор. дна. Розвідку та розробку ресурсів цього району М. д. за м. к. ш. може здійснювати Міжнар. орган із мор. дна через своє Підприємство, створення якого передбачено Конвенцією, або в асоціації з державами-учасницями Конвенції, держ. підприємствами чи іншими особами. Положеннями Конвенції визначаються й інші види діяльності на М. д. за м. к. ш.: проведення наук. досліджень, передача технологій, захист мор. середовища, охорона людського життя, погодження діяльності на мор. дні та в мор. середовищі, збереження і використання істор. об'єктів тощо.

І.М. Забара

Морські коридори — шляхи, що встановлюються з метою регулювання проходу інозем. суден в *територіальних водах* прибережних держав, протоках, що використовуються для міжнар. судноплавства та архіпелажних водах держав-архіпелажів. При встановленні М. к. у територ. водах прибережна д-ва бере до уваги шляхи, що звичайно використовуються для міжнар. судноплавства, особливості суден, інтенсивність їхнього руху. Відповідно до ст. 22 *Конвенції ООН із морського права 1982* прибережна д-ва може вимагати від інозем. суден користуватись мор. коридорами та схемами розподілу руху, що встановлюються з урахуванням рекомендацій компетентної міжнар. орг-ції. При встановленні М. к. в протоках, що використовуються для міжнар. судноплавства (ст. 41), або в архіпелажних водах (ст. 53), відп. д-ви надають свої пропозиції компетентній міжнар. орг-ції. Орг-ція для сприяння безпечному проходу суден може затвердити М. к., які погоджені з д-вами, після чого останні встановлюють або змінюють відп. М. к. Конвенція ООН із мор. права 1982 вимагає від д-ав чіткого позначення

на мор. картах усіх встановлених ними М. к. і схем розподілу руху в територ. морі та протоках. Встановлені в протоках та архіпелажних водах М. к. повинні відповідати заг.-визнаним *нормам міжнародного права*. Судна при транзитному проході в протоках, а також в архіпелажному проході повинні дотримуватись встановлених М. к. У разі, якщо держава-архіпелаж не встановлює М. к., право проходу по М. к. може здійснюватись відповідно до шляхів, що зазвичай використовуються для міжнар. судноплавства. Повітр. простір над М. к., що встановлено в архіпелажних водах, може використовуватись як повітр. коридор для прольоту інозем. літальних апаратів у порядку здійснення права архіпелажного прольоту.

І.М. Забара

Моря забруднення шкідливими речовинами відповідно до *Конвенції ООН із морського права 1982*, привнесення людиною, прямо чи опосередковано, речовин або енергії в морське середовище, включаючи естуарій, яке призводить або може призвести до таких згубних наслідків, як шкода живим ресурсам і життю в морі, небезпечна для здоров'я людини, утворення перешкод для діяльності на морі, в тому числі для рибальства та інших правомірних видів використання моря, зниження якості використовуваної мор. води і погіршення умов відпочинку. Міжнар.-прав. нормативну базу у сфері попередження забруднення моря шкідливими речовинами становлять положення Конвенції із запобігання забрудненню моря скиданнями відходів та інших матеріалів 1972, Міжнародної конвенції по запобіганню забруднень з суден 1973 і Протоколу до неї 1978, Конвенції про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їхнім знищенням 1989 та Міжнародної конвенції із забезпечення готовності на випадок забруднення нафтою, б-бі з ним та співробітництву 1990, а також низки регіональних багатосторонніх дог-рів: Конвенції про захист мор. середовища Балтійського моря 1974, *Конвенції про захист Чорного моря від забруднення 1992* (ратифікована Україною 4.02.1994).

На Міжнар. конференції, що була скликана за ініціативою *Міжнародної морської організації* і відбулася у Брюсселі у 1969, було вироблено Міжнар. конвенцію щодо втручання у *відкритому морі* у випадках аварій, які призводять до забруднення нафтою (ратифікована Україною

17.12.1993). Основна мета Конвенції — запобігання забрудненню узбережжя прибережних держав нафтою внаслідок мор. аварій, що сталися у відкритому морі, тобто на значній відстані від узбережжя і за межами дії юрисдикції прибережної д-ви. Цей аспект має важливе значення, оскільки захисні дії прибережної д-ви (включаючи можливість спалення або затоплення аварійного судна) мають бути відп. небезпечі, що загрожує узбережжю. Тому перед вчиненням таких дій прибережна д-ва має консультуватися з іншими зацікавленими д-вами, звертатися до експертів, список яких ведеться в ММО, тощо. Порушення таких вимог може призвести до того, що прибережній д-ві, яка перевищила межі допустимих дій під час таких аварійних ситуацій, доведеться відшкодувати завдані збитки. Постановою КМ України від 29.03.2002 №431 затверджено Правила охорони внутр. мор. вод і територ. моря від забруднення та засмічення.

О.В. Задорожній

Мосаддик (Mosaddeq) Мухамад (1880, Тегеран, Персія — 5.03.1967, Тегеран) — іранський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в заможній сім'ї держ. службовця. Вищу освіту здобув у Парижі, згодом отримав ступінь д-ра юрид. наук в ун-ті Лозанни. Після повернення до Ірану в 1914 був призначений генералом-губернатором провінції Фарс. 1921 зайняв посаду міністра фінансів; 1923 обраний до меджлісу, але 1925 змушений був залишити велику політику через опозицію до коронації Рези-хана як шаха Ірану. У 1944 знову обраний до парламенту. Як переконаний націоналіст у 1949 став співзасновником Національного Фронту, що виступав з антибрит. та антирад. гаслами. У квітні 1951 меджліс прийняв рішення про націоналізацію нафтового багатства Ірану і призначив М., щоб втілити його в життя. 30.04.1951-17.07.1952 і 22.07.1952-19.08.1953 — Прем'єр-міністр Ірану. Бойкот провідних країн Заходу, запроваджений у відповідь на націоналізацію нафтової пром. країни, викликав значні екон. труднощі й підірвав авторитет М. серед населення. М. вступив у відкриту конфронтацію з *Пехлеві Мохаммедом Реза-шахом* щодо низки екон. та політ. питань у країні й улітку 1953 оголосив про свою відставку. Шах був змушений залишити країну, але завдяки підтримці ЦРУ США, невдоволених громадян та військових повернувся до влади 19.08.1953.

М. був засуджений до 3-х років ув'язнення за держ. зраду. Доживав свій вік під домашнім арештом.

П.М. Ігнат'єв

Московська нарада міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії 1945 відбувалась 16-26.12.1945 з метою подолання суперечностей, які виникли в повоєнному переговорному процесі між союзниками по *антигітлерівській коаліції*. Було узгоджено процедуру підготовки мирних дог-рів із союзниками Німеччини в Європі, а також прийнято рішення про проведення спец. багатосторонньої мирної конференції для обговорення узгоджених текстів мирних дог-рів із метою рекомендації їх Раді міністрів закордонних справ. На конференцію запрошувались лише країни, що брали активну участь у війні проти нім.-фащ. блоку в Європі. Таких визначено 21: СРСР, США, Велика Британія, Франція, Китай, Австралія, Бельгія, Білоруська РСР, Бразилія, Греція, Ефіопія, Індія, Канада, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Південно-Африканський Союз, Польща, Українська РСР, Чехословацька та Югославія. Керівництву Болгарії та Румунії рекомендувалось включити до складу своїх урядів по 2 представники від опозиційних (некомуністичних) партій, що було умовою їх визнання США та Великою Британією. Було порушено питання про розробку принципів політики щодо Японії та контролю за їх здійсненням. Для цього передбачалось створити Далекосхідну комісію з місцеперебуванням у Вашингтоні у складі 11 країн: СРСР, США, Великої Британії, Франції, Китаю, Австралії, Індії, Канади, Нідерландів, Нової Зеландії та Філіппін. У 1949 до складу комісії були включені Бірма та Пакистан. Робота комісії мала будуватись на принципі одностайності СРСР, США, Великої Британії та Китаю. Було домовлено про створення Союзної ради з Японії з місцеперебуванням у Токіо у складі представників СРСР, США, Великої Британії та Китаю.

І.О. Мінгазутдінов

Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) МЗС Російської Федерації (МДІМВ (у)) — держ. освітній заклад вищої професійної освіти, має статус університету; його засновник — МЗС РФ. МДІМВ (у) є правонаступником Моск. держ. ін-ту міжнар. відносин МЗС СРСР,

створеного 14.10.1944. Переданий у підпорядкування МЗС Росії в 1991. Підготовка фахівців за напрямками й спеціальностями у сфері міжнародних відносин, політології, світової економіки, юриспруденції, менеджменту, журналістики й інформації здійснюється на 7 факультетах і 45 кафедрах (27 спеціальних і 18 мовних). МДІМВ (у) має 3 інститути: Європейського права, Міжнар. ін-т паливно-енергетичного комплексу, Державного управління. Граничний контингент студентів, які навчаються заочною формою освіти, складає 4200 осіб.

Т.І. Шинкаренко

Московський договір 2002 — див. *американсько-російський договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів 2002*.

Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї в трьох середовищах — див. *Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою 1963*.

Московський протокол 1929 про дострокове введення в дію *Бріана — Келлога пакт 1928*, підписаний 9.02.1929 в Москві представниками СРСР, Естонії, Латвії, Польщі та Румунії. Через затягування ратифікації пакту Бріана-Келлога його учасниками СРСР звернувся до сусідніх країн із пропозицією підписати протокол, за яким передбачалось негайне набуття Пактом чинності для д-ав, що підписали М. п. Він був відкритим для приєднання інших д-ав і набував чинності незалежно від процедури ратифікації Пакту. З д-ав, до яких звернувся уряд СРСР, лише Фінляндія відмовилась підписати М. п. Згодом до нього приєдналися Туреччина, Іран і Литва.

О.С. Пархомчук

Московський саміт СРСР та США 1988 — офіц. зустріч між ген. секретарем КПРС *М. Горбачовим* та Президентом США *Р. Рейганом*, яка відбулась 29.05-2.06.1988. Лідери двох країн підписали протокол про обмін грамотами про ратифікацію *американсько-радянського договору про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності 1987*. Була також укладена Угода між СРСР та США про повідомлення про пуски міжконтинентальних балістичних ракет і балістичних ракет підводних човнів із метою зменшення небезпеки виникнення ядерної війни, зокрема, на

випадак помилок під час пусків ракет та аналізу інформації про пуски іншою стороною. Із метою досягнення домовленості про ефективні заходи контролю за виконанням рад.-амер. Договору про обмеження підземних випробувань ядерної зброї 1974 глави д-ав підписали Угоду про проведення спільного експерименту з контролю; його було вирішено розробити й провести на випробувальних полігонах один одного. Учасники зустрічі погодились обмежити розташування мобільних міжконтинентальних балістичних ракет окремими районами з правом виходу за встановлені кордони під час окремих обмежених за масштабами операцій або навчань, а також домовились про обов'язкове сповіщення про початок такого виходу. Були укладені також двосторонні угоди про наук. й технол. співробітництво, співробітництво в пошукові та рятуванні на морі, про створення об'єднаної радіонавігаційної системи в районах півн. частини Тихого океану й Берингового моря, а також про взаємні відносини у сфері рибного госп-ва.

В.А. Манжол

Московські англійсько-радянсько-французькі переговори 1939 про укладення договору про взаємодопомогу та військ. конвенцію відбувались у червні — серпні 1939, коли посилилась військ. загроза Європі внаслідок порушення *А. Гітлером* умов *Мюнхенської угоди 1938*. Окупація нім. військами Чехії в березні 1939, проголошення профаш. урядом Словаччини незалежності, нім. претензії до Польщі щодо Данцигського коридору призвели до змін у зовн.-політ. лінії урядів Великої Британії та Франції, що раніше проводили політику замирення Німеччини. 31.03.1939 *Н. Чемберлен* зробив заяву в брит. парламенті про надання гарантій Польщі в разі загрози її незалежності. 6.04.1939, після підписання англ.-польського комюніке, ці гарантії набули двостороннього характеру. Аналогічні гарантії Польщі надала Франція. 14.04.1939 брит. уряд запропонував СРСР зробити заяву про надання допомоги Великій Британії та Франції, якщо вони будуть втягнені у війну неспровокованою агресією проти Польщі чи Румунії. 17.04.1939 рад. уряд подав контрпропозиції щодо підписання пакту між трьома д-вами про захист країн, яким загрожує фаш. агресія, що складався з 3-х док-тів: договору про взаємодопомогу між Великою Британією, Францією та СРСР; воєнної конвенції; гарантії

для всіх країн, розташованих між Балтійським і Чорним морями, у т. ч. для прибалтійських. Уряд Чемберлена вагався щодо воєнної конвенції та надання гарантій прибалтійським країнам, які відмовлялись від гарантій з боку будь-якої д-ви. Тому Велика Британія наполягала, щоб країни Центр. та Схід. Європи отримували гарантії добровільно.

15.06.1939 політичні переговори між трьома державами, що до цього часу велися по дип. каналах, були перенесені до Москви, де відбувалися до 2.08.1939. На цьому етапі переговорів Велика Британія обрала тактику затягування часу, оскільки паралельно з'ясувала можливість сепаратного врегулювання з Німеччиною щодо данцигської проблеми. Тим часом СРСР також встановив контакти з Німеччиною, щоб з'ясувати можливості поліпшення екон. та політ. відносин. Незважаючи на труднощі у відносинах між СРСР, Великою Британією та Францією, було домовлено про надання гарантій країнам від Балтики до Чорного моря, а також про початок переговорів про підписання воєнної конвенції (відкрились 12.08.1939). Під час переговорів з'ясувалось, що глави брит. делегації (адмірал Дракс-Пламкет) і французької (генерал Думенк) не мали повноважень для підписання воєнної конвенції. Це викликало незадоволення глави рад. делегації наркома оборони К. Ворошилова, і було прийнято рад. урядом як доказ прагнення зах. д-ав затягувати переговори. Найскладнішою проблемою переговорів стало питання проходу рад. військ через територію Польщі для надання допомоги у випадку агресії проти останньої. Оскільки уряд Польщі відмовився пропустити рад. війська, а Франція й, особливо, Велика Британія зволікали зі з'ясуванням цього питання, Ворошилов використав цей привід для того, щоб оголосити 17.08.1939 перерву на переговорах до отримання остаточної відповіді Польщі. Причиною такого рішення було те, що успішно завершилися таємні нім.-рад. переговори. 19.08.1939 у Берліні було підписано нім.-рад. торг.-кредитну угоду. 21.08.1939 А. Гітлер у телеграмі на ім'я Й. Сталіна висловив готовність повернутись до «політичної лінії, яка протягом століть була корисною для обох держав», наслідком чого став приїзд мін. закр. справ Німеччини І. Ріббентропа до Москви та підписання *німецько-радянського пакту про ненапад 1939*. На пропозицію Сталіна рад. делегація перервала переговори з Великою

Британією та Францією, хоча зробила заяву, що укладення нім.-рад. дог.-ору не перешкоджає підписанню пакту між Великою Британією, СРСР та Францією. Зрив моск. переговорів був наслідком взаємної недовіри їхніх учасників та подвійної гри, яку вони вели впродовж усього переговорного процесу, чим скористався Гітлер, який, нейтралізувавши СРСР, зміг уникнути війни на два фронти в 1939-40.

І.С. Покровська

Московські конференції 1941, 1943:

1. Конференція представників СРСР, США і Великої Британії з питань взаємних військ. поставок 29.09-1.10.1941. На ній було розроблено 9-міс. програму (на період 1.10-30.06.1942) амер. та брит. поставок озброєння, пром. устаткування та продовольства до СРСР, а також рад. поставок сировини Великій Британії та США. Таємний протокол, підписаний за результатами конференції, встановлював місячні квоти амер.-брит. поставок СРСР. До кінця жовтня 1941 СРСР сплачував готівкою за придбані у США військ. матеріали, а 30.10.1941 Президент США Ф. Рузвельт у своєму посланні Й. Сталіну повідомив про рішення надати СРСР безвідсоткову позику в розмірі 1 млрд. дол. з виплатою її через 5 років після закінчення війни. З 7.11.1941 уряд США поширив на СРСР дію закону про *ленд-ліз*, згідно з яким країни-союзниці по *антигітлерівській коаліції* отримували необхідні для ведення війни матеріали, озброєння та продовольство. Брит. поставки здійснювались за угодою про взаємні поставки, кредит та порядок платежів від 16.08.1941. Конференція започаткувала практичне співробітництво СРСР, Великої Британії та США, спрямоване на розгром Німеччини та її союзників, прискорила процес оформлення антигітлерівської коаліції.

2. Конференція міністрів закорд. справ СРСР, США та Великої Британії, що відбувалась 19-30.10.1943 на тлі перемог союзників: визволення Червоною армією Кавказу, Лівобережної України, частини Білорусі; успіхів амер.-брит. військ у Середземномор'ї, на півдні Італії, наслідком яких стала капітуляція Італії 3.09.1943 та оголошення нею 13.10.1943 війни Німеччині. На конференції вперше з початку *Другої світової війни* зустрілись керівники зовн.-політ. відомств провідних д-ав антигітлерівської коаліції Е. Іден (Велика Британія), К. Хелл (США) та В. Молотов (СРСР). Основними питаннями

конференції стали: координація планів прискорення строків завершення війни проти нацистської Німеччини та її союзників у Європі, узгодження підходів до їх капітуляції та роззброєння; вироблення спільних позицій з питань створення повоєнної системи міжнар. співробітництва й безпеки; підготовка першої конференції голів д-ав СРСР, США та Великої Британії (див. *Тегеранська конференція 1943*). Щодо наближення завершення війни в Європі то представники США та Великої Британії повідомили рад. сторону про рішення Квебекської конференції 1943 відкрити Другий фронт на півночі Франції навесні 1944. З метою вироблення рекомендацій щодо умов капітуляції Німеччини, механізму їх виконання та її післявоєнного устрою учасники конференції погодилися створити Європ. консультативну комісію (ЄКК) у складі представників трьох д-ав із місцеперебуванням у Лондоні. Була створена також Консультативна рада з питань Італії, до складу якої увійшли представники Великої Британії, США, СРСР, Франц. к-ту нац. визволення, Греції та Югославії. Її завданням було спостереження за діяльністю контрольного апарату в Італії та вироблення рекомендацій з метою координації політики союзників стосовно Італії.

Учасники конференції прийняли такі док-ти: а) «Декларація чотирьох держав з питання загальної безпеки» (за дорученням свого уряду її підписав також посол Китайської Республіки) проголошувала намір сторін продовжувати війну проти Німеччини та її союзників до їх беззастережної капітуляції; визначала основні напрямки повоєнного устрою та співробітництва у створенні заг. міжнар. орг-ції для підтримання миру, безпеки та досягнення угоди щодо контролю над озброєннями; б) «Декларація про Італію» підтверджувала рішення союзників про антигітлерівській коаліції про повне знищення фашизму та створення демокр. режиму в цій країні. Була схвалена з огляду на необхідність визначення політики щодо Італії після успішних дій амер.-брит. військ на Апеннінському півострові та визволення частини італ. території; в) «Декларація про Австрію» проголошувала неіснуючим і недійсним *аншлюс* Австрії 1938, визначала метою дій союзників створення вільної й незалежної Австрії, але зазначала, що Австрія несе відповідальність за участь у війні на боці Німеччини; г) «Декларація про відповідаль-

ність гітлерівців за заповідяні звірства» вимагала проведення суду й покарання гітлерівських військ. злочинців, відповідальних за звірства й убивства, відповідно до законів тих країн, де вони були скоєні.

І.С. Покровська

Московські статті 1665 — двосторонній договір між Військом Запорозьким і Московським царством, підписаний 11.10.1665 у Москві гетьманом *І. Брюховецьким*. Підтверджуючи права та привілеї козацького стану, встановлені *Переяславсько-Московською угодою 1654* і *Переяславськими статтями 1659*, значною мірою обмежували політ. автономію Гетьманщини й посилювали її військ.-адмін. та фінанс. залежність від царського уряду. Лівобережні укр. міста й землі оголошувались володіннями рос. монархів (ст. 1); збільшувались гарнізони моск. військ у Києві, Чернігові, Переяславі й Ніжині, де вони перебували на підставі попередніх угод (ст. 5); крім того, моск. гарнізони на чолі з воеводами розмішувались у Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Острі, Каневі та інших містах, а також у Кодаку на Запорозькій Січі; воєводи зосереджували у своїх руках ряд військ.-поліцейських і фінанс. функцій (збирання з населення, за винятком козаків, мита, яке йшло в царську скарбницю, хліба на утримання гарнізонів, грошових зборів із винних оренд, податків із купців тощо). Гетьманському урядові заборонялося вступати в дип. зносини з інозем. д-вами; обмежувалось право вільного обрання гетьмана, що мало відбуватись лише з дозволу царя й у присутності моск. послів, причому гетьманські клейноди забирались у Війська Запорозького аж до інвестиції нового гетьмана. Водночас польські королівські грамоти на Магдебурзьке право, забрані за наказом *Олексія Михайловича*, повертались укр. містам, зокрема Києву, Переяславу, Ніжині, Каневу, Чернігову, Почепу, Гадячу, Стародубу, Остру та ін. На виконання М. с. із метою визначення держ. оподаткування 1666 було проведено майовий перепис населення Гетьманщини, що викликало величезне обурення серед усіх верств укр. суспільства та стало головною причиною антимоск. повстання в січні 1668, а згодом і загибелі *І. Брюховецького*.

В.І. Головченко

Московського великого князівства дипломатія. Московське князівство виокремлювалося як удільне з Великого князівства Влади-

мирського 1276 за правління Данила, молодшого сина Олександра Невського. Його спадкоємець Юрій Данилович (1303-25) у конкурентній б-бі з тверським князем Михайлом Ярославичем (1304-18) заручився підтримкою хана Золотої Орди Узбека (одружившись на його сестрі) й одержав у 1317 грамоту-ярлик на велике князівство Московське займало вигідне центр. положення щодо інших півн.-схід. руських земель, а річкові й суход. шляхи, які проходили його територією, надавали Москві значення важливого вузла торг. та інших зв'язків між руськими землями. Прикрите з півн. заходу від Литви Тверським князівством, а зі сходу й півд. сходу від Золотої Орди Суздальсько-Нижегородською, Муромською та Рязанською землями, Московське князівство меншою мірою зазнавало руйнівних татарських нападів. Це дозволяло його правителям збирати й накопичувати сили, поступово створювати необхідну перевагу в матеріал. та людських ресурсах і закріпити за Москвою роль політ. центру формування єдиної російської д-ви.

В умовах васальної залежності від Золотої Орди (до 1480) Велике князівство Московське дотримувалося сформульованих Олександром Невським принципів засад *зовнішньої політики*: зберігати мир із Золотою Ордою, акумулюючи потенціал для відродження, об'єднання і звільнення Півн.-Схід. Русі; активно протистояти півн.-зах. сусідам (Новгород, Псков, Твер), які спиралися на допомогу Литви. Для ідейно-теорет. обґрунтування такого курсу Іваном Даниловичем Калитою (1325-40) та його нащадками пропагувався принцип «отчини», тобто підпорядкування Москві всіх земель і володінь колишньої Русі (Київської д-ви); за правління Івана III (1462-1505) він перетворився в держ. доктрину *зовнішньополітичну*. Але до того, з огляду на незначні розміри підвладної території, імперська дипломатія моск. князів зосереджувалася на частині Прибалтики (землі іжори, воді), Півночі (карели, саами, комі) і Поволжя, де їхня влада поступово поширювалася на землі мордви, удмуртів, чувашів і марійців. Хоча зазначені малі народи й не становили суб'єкта дипломатії, вони неодноразово ставали об'єктом міжкнязівських угод, що визначали їхній політ. та екон. статус, а із завершенням об'єднання півн.-руських земель навколо Москви

за Василя III (1505-33) повністю потрапили під її юрисдикцію.

Міжкнязівська дипломатія в процесі політ. централізації країни на зразок схід. деспотій зазнала суттєвих змін, її новим і суттєвим елементом став верховний сюзеренітет Орди — необхідність санкції хана та його ярлика на заміщення князівського престолу. Це перетворило ординську столицю Сарай на місце інтенсивної дипломатії та інтриг руських князів (1339 Калиті, що зібрав подвійний податок для хана Узбека, вдалося добитися мученицької страти викликаних до Орди своїх непримиренних ворогів — тверських князів Олександра Михайловича і його сина Федора). Водночас Золота Орда не змогла зламати такі традиційні політ. інститути Русі, як єдність правлячої династії Рюриковичів, колективне владарювання найсильніших (передусім московських, тверських і нижегородських) князів над номінальним центром — Великим князівством Володимирським, князівські з'їзди, церк. собори і вся система світського та церк. васалітету.

Внутр. міжкнязівська дипломатія ускладнювалася втручанням у неї Великого князівства Литовського, що виступало в ролі альтернативного осередку «збирання» схід.-слов. земель і за правління *Гедиміна* (1316-41) та його сина *Ольгерда* (1345-77) поширило свій вплив на Смоленськ, Твер, Рязань і Новгород, інкорпоровувало території сучас. Білорусі та Наддніпрянської України. Великий моск. князь Василь I (1389-1425), що був одружений із донькою великого литовського князя *Вітовта* Софією, зберігаючи лідерство в Півн.-Схід. Русі, досить послідовно визнавав провідну роль Вільно в заг.-руських справах, а помираючи, доручив свого малолітнього сина Василя II (1425-62) опіці Вітовта.

За таких умов моск. дипломати прагнули до неухильного обмеження зовн.-політ. функцій інших князів, і в міру того, як моск. князі політично зміцнювали свою владу, вони частіше вносили до дог-рів умову, що забороняла самостійно зноситися із Золотою Ордою, Лівонським орденом чи Литвою. Те саме відбувалося з виплатою данини: починаючи з Івана Калити, це право швидко перейшло до рук моск. великого князя. Траплялися дог-ри, в яких єдність у діях проти одного із супротивників супроводжувалася нейтралітетом щодо іншого. Вони

передбачали і спільне обговорення («по думі») майбутніх можливих угод, і взаємну інформацію про загрозу небезпеки. Князі вдавалися й до третейського суду, намагалися протистояти ординській політиці нацьковування. Зобов'язання робилися пожиттєво («до живота»), а з послабленням Орди і посиленням спадкової влади князів вони поширилися і на спадкоємців. Православна церква, підтримуючи найсильніших, нерідко санкціонувала не лише сам договір, але і його порушення, звільняючи князя від даної ним клятви чи погрожуючи його супротивнику церк. відлученням. Обмежуючи й ліквідуючи зовн.-політ. права інших земель, моск. уряд разом із тим брав на себе зобов'язання захищати їх і від Орди, і від Лівонського ордена, і від Литви. Іван III досить вдало використав конфлікт 1464-71 між Псковом і Великим Новгородом, виступаючи в ролі неупередженого арбітра і захисника колишнього новгородського «пригорода» від лівонців, шведів і литовців.

Складна й розгалужена міжкнязівська дипломатія стала міцною прав. основою для зовн. дипломатії Москви на балт. напрямкові, що мала на меті створення умов для свободи торгівлі. 1302 був оформлений договір із Данією, а 1323 за сприяння Московського князівства Новгород уклав Оріховський мир із Швецією, що певною мірою забезпечував свободу його торгівлі на Балтиці. Марними виявилися спроби Лівонського ордену використати ускладнення у відносинах Москви з Ордою і Литвою, що засвідчив останній новгородсько-лівонський договір 1481. На півдні Велике князівство Московське підтримувало дружні відносини з Візантійською імп., а нове єпископство у Сараї використовувалося ним для впливу на Орду. Воно прагнуло віднайти шляхи в Італію, щоб отримувати звідти товари, яких її позбавляла блокада *Ганзейського союзу* в Прибалтиці. З метою дип. забезпечення успіху антиординської б-би Велике князівство Московське налагодило контакти з д-вами Кавказу (Ширван, Кахетія), Іраном, а Іван III 1474 пішов на укладення військ.-політ. союзу із сином засновника Кримського ханату — *Менлі Гереем I*. Василій III у конфлікті з Великим князівством Литовським і Руським та Польським королівством, що розвивався з перемінним успіхом, домогся підписання у 1514 союзного дог-ру з імператором *Священної Римської імперії* Максиміліаном I (перша

антипольська моск.-імперська угода була розроблена у 1490 Іваном III і послом Максиміліана I Йоргом фон Турном). Згідно з нею Священна Римська імп. визнавала право Москви на Київ та інші укр. й білоруські землі, а Москва — право імперії на польські (Пруссія) та угорські землі, сторони домовилися про взаємну військ. допомогу, а моск. володаря нім. дипломати вперше титулували цесарем.

Задля зміцнення міжнар. престижу своєї д-ви овдовілий Іван III у 1472 одружився з племінницею останнього візантійського імператора з династії Палеологів Зоєю (Софією) і перейняв від неї як держ. герб двоголового орла. Ідеологи православної церкви, висунули *Третю Римську концепцію*, проголосивши великого моск. князя правонаступником візантійського імп. Костянтина XI. Відповідно князівська дипломатія почала активно популяризувати традицію розглядати моск. правителів як спадкоємців церк. влади Візантії й світської влади Риму.

Література: Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. — К., 2000; История внешней политики России. Конец XV-XVII век (От свержения ордынского ига до Северной войны). — М., 1999; Кромм М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе Руссо-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. — М., 1995; Симицына Н.В. Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции. — М., 1998; Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI в. — М., 1980.

В.П. Крижанівський

Московського царства дипломатія.

1547 *Іван IV* (1533-84) офіційно прийняв царський титул. Під час його правління були захоплені Казанське (1547-52), Астраханське (1556), Сибірське (1558) ханства, приєднано Велику Ногайську Орду, землі мордви (1552), кабардинські і черкеські князівства (1557). У той же період розпочалося включення до складу Московської держави земель, розташованих на південь від Оки та Верхнього Дону, які від Батієвої навали являли собою безлюдний край (т. зв. Поле, або Дике Поле). Освоєння цих земель, укріплене системою оборонних споруд («засічних ліній»), охороняло д-ву від спустошливих нападів Кримського ханату. Протягом XVI ст. територія Московської держави сягнула 5,5 млн. км² з населенням бл. 9-10 млн. чол., що було у 10 разів більше, ніж територія власне Московського князівства. Швидке територ. зростання Московії було зумовлене, перш за все,

слабкістю її сусідів та віддаленістю від основних центрів європ. політ. життя.

Невдала для Московської держави Лівонська війна 1558-83 із Річчю Посполитою і Швецією за вихід до Балтійського моря та непродумана внутр. політика уряду призвели до наростання незадоволення серед населення. Іван IV, відійшовши від курсу реформ, проведених у першій половині його правління, запровадив режим опричнини, який відзначався надзвичайною жорстокістю і репресіями проти опозиції. Гол. виконавцем волі царя стало дворянство, яке винагороджувалося відібраними у князів і бояр землями. Внаслідок опричнини було підірвано екон. й політ. позиції аристократії, зросла політ. роль дворянства. Зі смертю сина Івана IV Федора Івановича (1584-1598) завершилось правління у Московській державі династії Рюриковичів. За Федора Івановича та його наступника царя *Б. Годунова* (1598-1605) Московщина внаслідок б-би за владу між боярством і дворянством пережила глибоку соц.-екон. та політ. кризу. 1605-12 у країні панувала справжня анархія: на престолі перебували підтримувані Річчю Посполитою самозванці Лжедмитрій I і Лжедмитрій II, князь Василь Шуйський. Деякий час після Шуйського правили бояри («Семибоярщина»). Нестабільність політ. влади призвела до соц. потрясінь — 1606-07 відбулося велике повстання селян, посадських людей і козаків під керівництвом І. Болотникова. Складним внутр. становищем країни скористались Польща і Швеція, які розпочали неприховану інтервенцію. 1610 польське військо захопило Москву, частина моск. аристократії проголосила царем Владислава — сина польського короля Сигізмунда III Вази. Восени 1612 народне ополчення під керівництвом К. Мініна і Д. Пожарського звільнило Москву від ворожих військ. Царський уряд змушений був 1618 відмовитися на користь Швеції від прибалт. земель, а Смоленська земля і Чернігово-Сіверщина (їх Московська держава відібрала на поч. XVI ст. у Великого князівства Литовського) залишались у складі Речі Посполитої. Спроба царського уряду у війні 1632-34 з Річчю Посполитою повернути Смоленську землю завершилась безуспішно. 1613 на Земському соборі в Москві у присутності представників різних станів суспільства на престол було обрано Михайла Федоровича Романова (1613-1645), що покляло початок царюванню нової династії — Романових (правила до Лютневої рев-ції 1917).

У XVII ст. територія Московської держави значно розширилась за рахунок приєднання Сибіру та колонізації цих земель. Рос. землепроходці дістались берегів Північного Льодовитого і Тихого океанів, р. Амур, а 1697 заснували перше поселення на Камчатці. У березні 1654 Московська держава уклала військ.-політ. союз із гетьманом України *Б. Хмельницьким*. 1654-57 Військо Запорозьке і Московське царство спільно вели воєнні дії за звільнення укр. земель з-під влади Речі Посполитої, у ній цар намагався також приєднати Білорусь і повернути собі Смоленську землю. За *Андрусівським договором 1667* до Московської держави відходили Смоленська земля, Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом та Київ (на 2 роки) з прилеглою до нього територією на правому березі Дніпра. Остаточно моск.-польські відносини були врегульовані після підписання *Вічного миру 1686*, за яким Лівобережна Україна та Київ мали назавжди залишатись за Московським царством. До кінця XVII ст. Московська держава існувала фактично ізольовано від інших європ. країн, що негативно позначалося на її екон., культ. і політ. розвитку. За правління царя *Петра I* (1682-1725) було зроблено спробу подолати цю відокремленість. Проведені реформи мали на меті підвищення соц.-екон. стану в країні, яка відставала від інших європ. д-ав. Внаслідок *Північної війни 1700-21* зі Швецією Росія захопила Естонію, частину Латвії й землі по р. Неві, що дало їй вихід до Балтійського моря та сприяло налагодженню екон. зв'язків із Зах. Європою. Невдачею для Петра I завершилась рос.-тур. війна 1711-13, метою якої було намагання царя закріпитись у Приазов'ї та Півн. Причорномор'ї, що належали Османській імп. Внаслідок цієї війни Московське царство втратило Азов, здобутий наприкінці XVII ст., та вивела свої війська з Правобережної України. Петро I продовжував проводити політику своїх попередників, спрямовану на гноблення нерос. народів, зокрема ліквідацію держ. прав Гетьманщини. Після укладення *I. Мазепи* і *Карлом XII українсько-шведського союзу 1708* та поразки шведсько-укр. військ у Полтавській битві 1709 політика Петра I щодо України набула колоніально-репресивного характеру. У листопаді 1708 зруйновано гетьманську столицю Батурин (більшість жителів знищено), у травні 1709 — Запорозьку Січ; для нагляду за гетьманом призначено царського резидента, а після смерті І. Скоропадського не було дозволено обирати

його наступника; з 1722 контроль за держ. справами України здійснювала *Малоросійська колегія*; 1720 заборонено друкувати книги укр. мовою; вчинено розправу над наказним гетьманом *П. Полуботком*, іншими представниками козацької старшини. За правління Петра I та його наступників проводилась відверта політ. лінія на ліквідацію Української козацької держави, її повну інкорпорацію, русифікацію й асиміляцію укр. народу. 1721 Московська держава була проголошена Російською імперією. Реформи Петра I та загарбницькі війни перетворили Росію у велику європ. д-ву.

Література: Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV-XVI вв.). — М., 1975; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. — М., 1981; Медушевский А.Н. Утверждение абсолютизма в России: Сравнительно-историческое исследование. — М., 1994; Анисимов Е.В. Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого в первой четверти 18 века. — С.-Пб., 1997.

Н.Ф. Сербіна

Мохамед (Mohamed) Омар Ель-Фарук Хасан (1946) — єгипетський дипломат, бакалавр з економіки та політики Каїрського ун-ту (1968). 1968-97 — на дип. роботі в посольствах АРС в Алжирі, Італії, Зімбабве, Кувейті, Росії. 1997-2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Арабської Республіки Єгипет в Україні.

В.І. Головенченко

Моцик Олександр Федорович (3.05.1955, с. Городець Володимирецького р-ну Рівненської обл.) — укр. професійний дипломат. Закінчив ф-т міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1981). У 1981-85 — 3-й секр. конс. відділу МЗС УРСР. 1985-87 — 3-й, 2-й секр. відділу міжнар. орг-ції МЗС УРСР; 1987-90 — 2-й, 1-й секр. відділу кадрів МЗС УРСР. У 1990-92 — 1-й секр. договірно-прав. відділу МЗС України; 1992-95 — 2-й, 1-й секр. Постійного представництва України при ООН; 1995-97 — нач. Договірно-прав. управління МЗС України. У жовтні 1997 — листопаді 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Турецькій Республіці, одночасно у вересні 1999 — березні 2004 — Представник України при *Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)*. У листопаді 2001 — серпні 2003 — заст. держ. секретаря МЗС України, з липня 2003 — заст. мін. зак. справ України.

В.М. Матвієнко

Мубарак (Mubarak) Мухаммед Хосні Сеїд (4.05.1928, Аль-Менуфія, Єгипет) — єгипетський держ. і військ. діяч. Нар. в сім'ї урядовця мін-ва юстиції. Закінчив Каїрський військ. коледж (1949, бакалавр військ. наук), Академію військ.-повітр. сил Єгипту (1950, бакалавр авіаційних наук), Військ.-повітр. академію ім. М. Жуковського в Москві (1966). 1950-59 — інструктор Академії ВПС Єгипту, на поч. 60-х — командир підрозділу єгипетської бомбардувальної авіації в Ємені, нач. Зах. бази ВПС ОАР; 1967-69 — нач. Академії ВПС ОАР, займався відновленням ВПС, знищених ізраїльтянами під час *арабо-ізраїльської війни 1967*; 1969-72 — нач. штабу ВПС. 1972-75 — командував ВПС і заст. міністра оборони, забезпечив ліквідацію більше 90% намічених цілей на території Ізраїлю під час *арабо-ізраїльської війни 1973*; маршал авіації (1973). З квітня 1975 — віце-президент Єгипту; 1980 — січень 1982 — ген. секретар правлячої Націонал-демократичної партії. 7.10.1981-2.01.1982 — Прем'єр-міністр Єгипту, з 14.10.1981 — Президент Єгипту й верховний головнокомандувач Збройних сил, переобирався 1987, 1993 і 1999. У відповідь на замах ісламістів на *А. Садама* 6.10.1981 заарештував 2,5 тис. бойовиків, попередивши можливе повстання. Активно сприяв відновленню міжнар. іміджу країни через участь у *Мадридській мирній конференції 1991*, *війні у Перській затоці 1991-92* та виробленні Рамкової угоди про поетапне введення палестинської автономії 1993 і «*Дорожньої карти*» 2003. 1989-90 і 1993-94 — голова *Організації африканської єдності (ОАЄ)* Лауреат міжнар. нагород «Людина миру» (1983), «Особистість року» (1984), «Людина 1984 року» (1985), Демократичних прав людини (1990), «Honoris Causa» (1991), нагороди ООН за вирішення проблем народонаселення.

В.І. Головенченко

Мугабє (Mugabe) Роберт Габріель (21.02.1924, Кутама, Півд. Родезія) — зімбабвійський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Лондонський ун-т. 1956-60 займався викладацькою діяльністю у Півд. Родезії та Гані. Після повернення на Батьківщину 1960 взяв активну участь у нац.-визв. б-бі, увійшов до керівництва Національно-демократичної партії та створеного на її основі Союзу африк. народу Зімбабве (ЗАПУ, 1961). 1963 вийшов з останнього і заснував ліво-радикальний Африк. нац. союз Зімбабве (ЗАНУ), що орієнтувався на КНР і АНДР. 1964-74 —

в ув'язненні. З жовтня 1976 — лідер Патріотичного фронту Зімбабве (ПФ), що утворився внаслідок об'єднання ЗАНУ та ЗАПУ й вів партиз. війну проти режиму білої меншини з баз на території Замбії й Мозамбіку. 1976–79 очолював делегацію ПФ на переговорах у Женеві й Лондоні щодо політ. урегулювання півд.-родезійської проблеми. Погодився на компромісний 20-річний перехідний період, упродовж якого за білою меншиною резервувалось 20% місць у парламенті й недоторканість приватної власності. 18.04.1980–31.12.1987 — Прем'єр-міністр і міністр оборони Республіки Зімбабве, з 31.12.1987 — Президент Зімбабве, водночас з 1984 — голова та 1-й секр. правлячої маркс. партії ЗАНУ-ПФ. У зовнішній політиці до 90-х дотримувався прорад. курсу, надавав суттєву військ.-політ. й фінанс. підтримку визвольним рухам темношкірого населення ПАР і Намібії. Потім перейшов на більш помірковані с.-д. позиції, сприяв перемозі Альянсу демокр. сил визволення Л. Кабіли над диктатурою Мобуту Сесе Секо в Заїрі, але після фальсифікації результатів презид. виборів 13.03.2002 зазнав дип. ізоляції у *Співдружності Націй* за звинуваченням у збереженні антидемокр. режиму.

В.І. Головченко

Муданійське перемир'я підписане 11.10.1922 в порту Муданья (Туреччина) військ. представниками Туреччини, з одного боку, та Великої Британії, Франції й Італії — з іншого. 13.10.1922 до угоди приєдналась Греція. Фактичний розвал Османської імп. та окупація (з вимушеної згоди султанського уряду) Стамбула й ряду районів Анатолії військами *Антанти* після підписання *Мудроського перемир'я 1918* і *Севрського мирного договору 1920* спричинили розгортання нац.-визв. руху проти інтервентів, на чолі якого в червні 1919 став генерал Мустафа Кемаль (*Ататюрк*). Він виступив проти укладених із країнами Антанти дог.-рів, проти Великої Британії та підтримуваної нею Греції — основної ударної сили Антанти в Туреччині, а також проти султана Мехмеда VI, який прийняв умови Антанти. Військ. перемоги нац.-визв. сил 1920 — на поч. 1921 над інтервентами викликали розлад поміж союзниками: у червні 1921 Італія вивела свої сили з Анталії, залишивши за собою острови Родос і Додеканес; у жовтні того ж року Франція відмовилась від Кілікії, залишивши у складі франц. підмандатної Сирії Александретський

(Іскендерунський) санджак. Вирішальними для нац.-визв. сил Туреччини стали серпень — вересень 1922, коли вони розгромили грец. експедиційний корпус, після чого Греція вивела свої війська з Адріанополя (Едірне) та Схід. Фракії. У вересні 1922 спочатку Франція, а за нею Італія евакуювали свої війська зі схід. берега Дарданелл. Втративши підтримку союзників, Велика Британія змушена була піти на підписання перемир'я з кемалістським урядом Туреччини.

Воно передбачало: припинення воєнних дій між Туреччиною та Грецією; відведення грец. військ зі Схід. Фракії до лінії, що проходила по лівому березі р. Маріца; окупацію військами Антанти правого берега Маріци та районів, які вони займали на день підписання М. п., на час до укладення мирного дог.-ру; передачу представникам Туреччини цивільної влади на всій території Фракії впродовж 30 днів після підписання перемир'я; зобов'язання сторін не збільшувати чисельність їхніх військ, не будувати укріплень і не здійснювати воєнних робіт у районах і пунктах, вказаних у М. п., зобов'язання Туреччини до ратифікації мирного дог.-ру не вводити війська у Схід. Фракію. Було вирішено також скликати мирну конференцію для остаточного вирішення врегулювання з Туреччиною. М. п. завершило нац.-визв. війну Туреччини проти інтервенції, що здійснювалась за рішенням Антанти переважно грец. військами, і дозволило Туреччині добитись відміни Севрського мирного договору 1920.

І.Д. Комирєнко

Мудроське перемир'я підписане 30.10.1918 на борту брит. військ. корабля «Агамемнон» у порту Мудрос (о. Лемнос) уповноваженим *Антантою* представником Великої Британії, війська якої окупували територію Туреччини зі Стамбулом і частину її арабських провінцій, та представником султанського уряду Туреччини; визначало умови її капітуляції в *Першій світовій війні*. За умовами перемир'я Туреччина відкривала Чорноморські протоки для військ. флотів країн-переможниць із правом окупації фортів Босфору і Дарданелл, а також Баку й Батумі; виводила війська з Ірану, Закавказзя і Кілікії; демобілізувала армію та передавала Антанті військ. кораблі. З підписанням М. п. обширна Османська імп. фактично перестала існувати. М. п. втратило чинність після підписання *Муданійського перемир'я 1922*.

І.Д. Комирєнко

Мужилловський Силуян Андрійович (? — ?) — укр. військ. діяч і дипломат. Нар. в сім'ї священика. У 1648–49 — писар *Генеральної Військової Канцелярії*; виконував найважливіші дип. доручення *Б. Хмельницького*, зокрема на поч. серпня 1648 разом із М. Кривоусом виїхав до Ясс для встановлення дип. відносин між Військом Запорозьким і молдовським господарем В. Лупулом. У січні — березні 1649 в чині полковника очолював перше посольство Б. Хмельницького до Москви, де провів переговори щодо отримання військ. допомоги в б-бі проти Речі Посполитої. У серпні 1649 провів у Вільнюсі переговори з литовським кн. Я. Радзивіллою про умови укладення перемир'я. У 1651 очолив посольство до Стамбула, проте по дорозі потрапив у польський полон, де пробув 2 роки. У квітні — травні 1653 разом із *К. Буляєм* очолював посольства до моск. царя *Олексія Михайловича* та шведської королеви Христини. Восени того ж року спільно з *І. Виговським* вів переговори з Кримським ханом. У 1654 призначений ніжинським полковим суддею. Востаннє згадується в док-тах 1657 на дип. службі в гетьмана І. Виговського. *В.І. Головенко*

Мумм фон Шварценштайн (Mumm von Schwarzenstein) Альфонс — нім. дипломат, барон; напередодні *Першої світової війни* — посол Німецької імп. у Китайській Республіці; після укладення *Брестського мирного договору УНР із Центральними державами 1918* призначений головою торг. делегації до Києва. Після прибуття отримав повноваження посла. Активно сприяв гетьманському перевороту *П. Скоропадського* 29.04.1918, наполягав на виконанні продовольчих зобов'язань Києва перед Берліном і втручався у внутр. справи Української Держави. Відкликаний після листопадової рев-ції 1918 у Німеччині. *В.І. Головенко*

Муравйов Михайло Миколайович (7.04.1845, Петербург — 8.06.1900, Петербург) — рос. дипломат, граф. Закінчив Гейдельберзький ун-т. З 1864 служив у канцелярії МЗС Російської імп. 1877–78 — радник посольства Росії у Франції, 1884–93 — у Німеччині; 1893–96 — посланник Росії в Данії. Із січня 1897 — керуючий мін-вом, із квітня 1897 — мін. зак. справ. Активізував зовн. політику Росії на Дал. Сході. У 1898 забезпечив підписання в Пекіні рос.-китайської конвенції, а 1899 уклав угоду з Великою Британією у формі обміну нотами про політику в Китаї. У 1898 М.

звернувся до д-ав з нотою, в якій пропонувалось скорочення озброєнь, що призвело до скликання 1-ї Гаазької конференції миру 1899. Відновив прями (без посередництва Великої Британії) відносини з Афганістаном, зміцнив рос. позиції в Ірані й почасти в Туреччині.

Н.Ф. Сербіна

Мурський Володимир (1888 — 1935, Стамбул) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат. Нар. в Галичині. До *Першої світової війни* працював учителем. 1917–18 редагував разом з І. Липою часопис «Українське Слово» (Одеса). У березні — квітні 1918 очолював Департамент преси й пропаганди УНР. За доби Директорії УНР — радник МЗС, потім — дип. представник екзильного уряду УНР у Відні, Варшаві й Стамбулі. Займався інформуванням впливових політ. діячів про укр. питання. 1930 видав у Стамбулі тур. мовою книгу «Україна та її боротьба за незалежність». *В.І. Головенко*

Мусевені (Museveni) Йовері Кагута (1944, біля Мбарари) — угандійський військ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї заможного селянина. 1966–70 вивчав філософію, політологію і соціологію в Дар-ес-Саламському ун-ті. 1970–71 працював у канцелярії Президента Уганди *М. Оботе*. Після держ. перевороту *І. Аміна* емігрував до Танзанії й 1972 заснував Фронт нац. порятунку Уганди. Неодноразово пробивався на Батьківщину для ведення партиз. війни проти диктатури. У березні 1979 став співзасновником Фронту нац. визволення Уганди. Після повалення диктатури *І. Аміна* у квітні 1979 призначений міністром оборони, у травні 1980 — міністром регіонального співробітництва й віце-президентом Військ. комітету. Не визнавши результатів сфальсифікованих заг. виборів у грудні 1980, розпочав успішну збройну б-бу проти уряду *М. Оботе*, 1982 створив Нац. рух опору й очолив Нац. армію опору. З 29.01.1986 — Президент Уганди, головнокомандувач Збройних сил й міністр оборони, водночас 26.05.1988–21.02.1989 — Прем'єр-міністр Уганди, генерал-лейтенант. 1989 презид. повноваження були продовжені на 5 років, переобирався на посаду Президента на заг. виборах 1996 і 2001. У *зовнішній політиці* дотримується принципу «позитивного неприєднання», але восени 1998 втрутився в конголезький конфлікт на боці опозиції режиму *Л. Кабілі* (див. *Лусакська угода 1999*). *В.І. Головенко*

Муссоліні (Mussolini) Беніто (29.07.1883, Форлі, Італія – 28.04.1945, побл. Донго, Італія) — італ. громад.-політ. і держ. діяч. Політ. діяльність розпочав в Італійській соціалістичній партії (ІСП), редагував її центр. орган — газету «Аванті!», але в листопаді 1914 був виключений з ІСП за заклик вступити в *Першу світову війну* на боці *Антанти*. У вересні 1915 мобілізований до армії. Брав участь у бойових діях до поранення в лютому 1917. У березні 1919 заснував у Мілані орг-цію під назвою «Союз боротьби», що мала фаш. програму та складалась із ветеранів війни. У жовтні 1922 на чолі колони фашистів здійснив «похід на Рим», у результаті чого отримав посади прем'єр-міністра та міністра закорд. справ і став фактичним правителем Італії. Із прийняттям у листопаді 1926 «надзвичайних законів» його влада стала абсолютною, а режим — тоталітарним. У *зовнішній політиці* головні зусилля спрямував на встановлення італ. домінування в Середземномор'ї та створення колоніальної імперії в Півн. і Півн.-Схід. Африці. Через поступки Франції отримав карт-бланш на *італійську агресію проти Ефіопії 1935–36*. Наступним зовн.-політ. кроком стало захоплення сусідньої Албанії в 1939. Активно виступав за створення осі «Берлін — Рим» й ініціював підписання *Потрійного пакту 1940*. Разом із тим, італійські війська з низьким бойовим духом, будучи розкиданими по Європі та Африці, постійно зазнавали великих втрат і поразок. 25.07.1943 був зміщений зі своєї посади і заарештований, але завдяки нім. спецоперації звільнений і 23.09.1943 очолив Італійську Соціальну республіку в півн. частині країни, окупованій нім. військами. Після поразки німців в Італії намагалися виїхати з країни і сховатися у Швейцарії, але був схоплений і розстріляний партизанами.

П.М. Ігнат'єв

Муссоліні — Грехема угода 1925 — угода про Ефіопію між Великою Британією та Італією, оформлена шляхом обміну нотами між *Б. Муссоліні* та брит. послом в Італії Р. Грехемом. У ноті від 14.12.1925 Грехем зазначив, що, спіраючись на «відносини взаємної довіри» між двома країнами, уряд Великої Британії вітає би запропоноване Італією сприяння в наданні урядом Ефіопії англійцям концесії на спорудження греблі на оз. Тана й будівництво та експлуатацію автомобільної дороги від кордону Судану до греблі. Лондон зі свого боку виявив готовність надати Риму допомогу в одержанні

від уряду Ефіопії концесії на будівництво й експлуатацію італійцями залізниці на ділянці між кордонами Еритреї й Італійського Сомалі. У разі одержання концесії на оз. Тана уряд Великої Британії був готовий визнати екон. вплив Італії в зах. частині Ефіопії та на всій території проходження майбутньої залізниці. У ноті у відповідь від 20.12.1925 Муссоліні погодився з брит. пропозиціями. Звернення уряду Ефіопії до *Ліги Націй* із протестом щодо дій третіх д-ав, спрямованих на фактичний розділ Ефіопії на зони впливу, змусило Велику Британію та Італію виступити в серпні 1926 із заявою, що положення Угоди дійсні лише для її учасників. Надалі Італія за підтримки Великої Британії розпочала безпосередні переговори з Ефіопією, які завершилися підписанням *італійсько-ефіопського договору 1928*.

О.С. Пархомчук

Мухарремський декрет 1881 — указ тур. султана Абдулгаміда II від 8(20).12.1881 (за мусульм. календарем — 28-го числа місяця мухаррема), який затверджував домовленість європ. д-ав із Туреччиною щодо врегулювання боргів останньої. Після банкрутства Туреччини в 1875 й подальшого поглиблення фінанс. кризи внаслідок рос.-тур. війни 1877-78 держави-кредитори Османської імп. вимагали встановлення контролю за її фінансами. М. д. передували дворічні переговори Туреччини з кредиторами. Сторони визначили розмір оттоманського боргу — 2,5 млрд. франків, а також порядок його виплати. Для забезпечення платежів за відсотками та погашення боргу було створено Управління оттоманським боргом на чолі з Радою представників країн-кредиторів (Велика Британія, Франція, Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) й Туреччини, керівну роль у якій відгравали франц. та брит. банкіри. Управлінню передавались головні джерела прибутків тур. скарбниці: податки від тютюнової та соляної монополій, шовківництва, рибальства, гербовий збір тощо. М. д. встановив фактичну підконтрольність тур. уряду країнам-кредиторам і поглибив внутр. кризу Османської імп.

М.С. Бур'ян

Мушарраф (Musharraf) Первез (11.04.1943, Делі, Брит. Індія) — пакистанський військ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї дипломата. У дитинстві мешкав з батьками в Анкарі, де захопився життям *Аматюрка* й ідеєю побудови сильної центр.

д-ви. Після поділу Брит. Індії 1947 родина обрала для проживання Пакистан. Закінчив школи Св. Патріка в Карачі (1956) і Христ. коледж Формана в Лахорі (1961). З 1961 — на службі у Збройних силах Пакистану, взяв безпосередню участь в *індійсько-пакистанських війнах 1965 і 1971*. У I-й пол. 90-х — командир піхотної дивізії, генерал-лейтенант (1995). У 1998 призначений нач. Ген. штабу. Прем'єр-міністр Пакистану *Н. Шаріф* важав, що непенджабське походження М. позбавить його бази підтримки в Збройних силах країни, але невдовзі генерал здобув велику популярність серед офіцерського корпусу. У жовтні 1999, після розходження поглядів керівника Генштабу та Прем'єр-міністра Пакистану щодо продовження Каргільської операції проти Індії, М. здійснив військ. переворот. З 20.06.2001 — Президент Ісламської Республіки Пакистан. Досить популярний у перші роки свого правління М. втратив підтримку серед багатьох верств населення, коли активно підтримував операції *антитерористичної коаліції* проти руху «Талібан» у сусідньому Афганістані. У країні відбулось багато заворушень і виступів радикально налаштованої молоді.

П.М. Ігнат'єв

Мушка Юрій Юрійович (8.09.1964, Берегове Закарпатської обл.) — укр. професійний дипломат. Закінчив Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1991). У 1991-93 — аташе, 3-й, 2-й секр. Консульського управління МЗС України; 1993-97 — 3-й, 2-й секр. Посольства України в Угорській Республіці; 1997-98 — радник, зав. відділом країн Центр. та Схід. Європи Управління Європи та Америки МЗС України; 1998-2000 — виконуючий обов'язки нач. Третього територ. управління Департаменту двостороннього співробітництва МЗС України; 2000-03 — радник, радник-посланник Посольства України в Угорській Республіці. З вересня по листопад 2003 — в. о. начальника Третього територ. управління Департаменту двостороннього співробітництва МЗС України. Указом Президента України від 10.11.2003 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Угорській Республіці.

В.М. Матвієнко

Мюнха місія 1876 — місія спеціального посланця австро-угорського уряду барона Мюнха під час *Східної кризи 1875-78*; була частиною

дип. підготовки д-ав до рос.-тур. війни 1877-78. Загострення ситуації в балканських володіннях Османської імп. призвело до втручання Росії та Австро-Угорщини, яке загрожувало перерости у війну. Оскільки обидві д-ви були членами *Союзу трьох імператорів*, вони розпочали консульської з Німеччиною (третім учасником Союзу) щодо розгортання кризи. Завданням Мюнха місії було з'ясування нім. позиції щодо можливої окупації Болгарії рос. військами. Нім. уряд вказав Австро-Угорщині на можливість домовитись із Великою Британією для протидії Петербургові на Балканах, але відмовився виступити на боці Австро-Угорщини в разі війни останньої з Росією. Крім того, нім. уряд не заперечував проти окупації австр.-угорськими військами Боснії у випадку введення рос. військ до Болгарії. Результати Мюнха місії схилили уряд Австро-Угорщини до мирного вирішення суперечки з Росією.

М.Г. Капітоненко

Мюнхенгрецька конференція 1833 — зустріч австр. імп. Франца I, рос. імп. *Миколи I* та прус. спадкового принца Фрідріха Вільгельма, яка відбулась у вересні 1833 в Мюнхенгреці (сучас. Мніхово-Градиште, Чехія) невдовзі після завершення *Єгипетської кризи 1831-33*. Після підписання *Унк'яр-Іскелесійського договору 1833* Росія фактично опинилась перед загрозою ізоляції з боку інших *великих держав*, що спонукало її піти на зближення з Австрією, запропоноване останньою. Зустріч планувалась як тристороння австрійсько-пруссько-російська, але прус. король Фрідріх Вільгельм III відмовився взяти в ній участь і запропонував окремі зустрічі з австр. та рос. монархами; ті прийняли пропозицію. Було узгоджено порядок денний зустрічей, який включав нім., бельгійське, польське та *Східне питання*. Перша зустріч відбулась між Фрідріхом Вільгельмом III та *К. Меттерніхом* на поч. серпня 1833 в Теплице, а в сер. серпня в Терезієнштадті Франц I та Фрідріх Вільгельм III зустрілись для обговорення нім. питання й погодились скликати 1834 у Відні засідання з'їзду нім. д-ав для запобігання рев. виступам, спричиненим Французькою революцією 1830. На поч. вересня 1833 у Шведті зустрілись Микола I та Фрідріх Вільгельм III, але єдиним результатом їхньої зустрічі стала згода Пруссії на укладення конвенції, що мала узаконити втручання трьох великих д-ав у внутр. справи інших країн у разі звернення з відп.

проханням від керівництва такої д-ви. Після відносно невдачі прус.-рос. переговорів основні сподівання на зміцнення зовн.-політ. позицій Австрії й Росії їхні монархи покладали на досягнення двостороннього консенсусу з основних питань європ. політики. На М. к. Пруссія була присутня лише як спостерігач. Основним питанням переговорів стало Східне питання. Росія вважала союз із Австрією необхідним для закріплення результатів Ункяр-Іскелесійського дог-ру. Австрією ж угода з Росією розглядалась як засіб обмежити вплив останньої в Османській імп., що могло загрожувати австр. інтересам.

6(18).09.1833 було підписано австр.-рос. конвенцію зі Східного питання, в якій підтверджувалась готовність обох сторін зміцнити союз для збереження Османської імп. Сторони зобов'язувались вживати заходів, необхідних для гарантування безпеки Османської імп. та власних прикордонних із нею володінь. У таємних статтях конвенції йшлося про те, що в разі падіння існуючого в Туреччині ладу сторони діятимуть узгоджено. Конвенція позбавляла Росію свободи дій у Східному питанні, але суттєво посилювала її міжнар. позиції в протистоянні з Великою Британією та Францією й запобігала створенню австр.-брит. коаліції проти Росії, що було метою політики брит. кабінету *Г. Пальмерстона*. 7(19).09.1833 було підписано австр.-рос. конвенцію з польського питання, яка передбачала взаємні гарантії польських володінь сторін та видачу політ. злочинців. Сторони також зобов'язувались надавати одна одній військ. допомогу в разі виникнення повстання на польських землях. У Мюнхенреці також було ухвалено рішення трьох д-ав щодо бельгійського питання. З метою подолання кризи голландському королеві було рекомендовано піти на поступки Бельгії; підтверджувались рішення *Лондонської конференції 1830-31* про визнання незалежності Бельгії та сприяння політиці *нейтралітету* цієї д-ви. З німецького питання сторони домовились про підтримку дій, спрямованих на відновлення порядку, який існував в нім. д-вах до 1830. Відповідно до ухвалення конференції в 1834 було прийнято постанову з'їзду нім. д-ав про фактичну ліквідацію місцевих конституцій та передачу усієї повноти влади Франкфуртському парламенту. Крім того, під час М. к. сторони затвердили розподіл функцій з охорони легітимних інститутів в Європі, що передбачало відповідальність Австрії

за порядок на Італійському півночі, Австрії та Пруссії — в Німеччині, Росії — в Польщі та Леванті. Сторони зобов'язувались надавати одна одній допомогу для підтримання *статус-кво* в певних регіонах в Європі та в разі *агресії* з боку *третьої держави*. Ці домовленості було закріплено в ухваленій 3(15).10.1833 в Берліні таємній конвенції про право інтервенції, що розглядала її як законний акт будь-якої незалежної д-ви. Згідно з конвенцією сторони визнавали за будь-якою незалежною д-вою право закликати інші незалежні д-ви собі на допомогу в разі внутр. неспокою або зовн. небезпеки. Д-ва, до якої звертались із таким проханням, могла надати допомогу або відмовити в ній відповідно до власних інтересів. Ухвалення Берлінської конвенції мало на меті відновлення *Священного союзу*, але в нових міжнар. умовах значних наслідків не мало.

В.Ю. Константинов

Мюнхенська угода 1938 про розчленування Чехословаччини шляхом передачі Німеччині прикордонної Судетської області, де німецькомовне населення складало бл. 3,2 млн. чол. Була підписана 29.09.1938 главами урядів Великої Британії (*Н. Чемберлен*), Франції (*Е. Даладье*), Німеччини (*А. Гітлер*) та Італії (*Б. Муссоліні*) на конференції, що відбувалась у Мюнхені 29-30.09.1938 в умовах загрози з боку Берліна розпочати воєнні дії в разі відмови чехословацького уряду прийняти його вимоги. Представників Чехословаччини, які не були допущені до обговорення тексту М. у., ознайомили з нею лише 30.09.1938. Уряд Чехословаччини підкорився ухваленому в Мюнхені диктату 4-х держав-учасниць. М. у. вимагала від чехословацького уряду забезпечити до 10.10.1938 евакуацію переданих Німеччині територій із збереженням неушкодженими всіх побудованих на них з допомогою франц. спеціалістів військ. укріплень та споруд. Одночасно Чехословаччина також мала задовольнити територ. претензії, які за підтримки Німеччини висунули Польща (Тушинська Сілезія) та Угорщина (Півд. Закарпаття), що дозволило Гітлеру виправдовувати анексію Судет міжнар. характером вимог до Чехословаччини. 1.10.1938 розпочалась окупація Судетської області військами вермахту, внаслідок чого Німеччина збільшила за рахунок Чехословаччини свою територію на 1/5, населення — на 1/4, отримала майже 50% підприємств чехословацької важкої про-

мисловості. М. у. стала апогеєм англ.-франц. «політики умиротворення», завдяки якій в II-й пол. 1930-х гітлерівський режим під гаслом об'єднання територій проживання німецькомовного населення в єдиному Рейху зміг здійснити ревізію *Версальського мирного договору 1919* і встановити нім. гегемонію в Європі. Незважаючи на те, що в Додатку до угоди уряди 4-х держав-учасниць конференції підтвердили свої гарантії новим кордонам Чехословаччини проти неспровокованої агресії, рішення М. к. відіграли вирішальну роль в остаточній ліквідації Чехословаччини як незалежної д-ви в березні 1939. Ігнорування країнами Заходу позиції СРСР під час мюнхенських подій, підписання у вересні 1938 англ.-нім. та у грудні 1938 франц.-нім. декларацій, які були сприйняті рад. стороною як пакти про ненапад між ними, переконали *Й. Сталіна* в можливості підготовки Францією та Великою Британією змови з Гітлером за рахунок СРСР, що стало передумовою рад.-нім. зближення напередодні *Другої світової війни* та підписання *німецько-радянського пакту про ненапад 1939*. Остаточне юрид. скасування М. у. було здійснене 1973 в дог-рі між ЧССР та ФРН (див. «*Нова східна політика*» ФРН).

І.С. Покровська

«М'яке право» (англ. soft law) — особливий різновид *норм міжнародного права*, що, на відміну від «твердого права», не породжують чітких

прав і обов'язків, а дають лише заг. настанови, яких суб'єкти повинні дотримуватись. Для таких норм характерні слова й вирази на кшталт «*домагатись*», «*прагнути*», «*вживати необхідні заходи*» тощо. У *доктрині міжнародного права* з приводу існування норм «М. п.» існують різноманітні погляди: від думки, що норми «М. п.» є необхідним елементом міжнар.-прав. системи (І. Лукашук) до закликів визнати зайвість цієї концепції (Я. Клабберс) або навіть її повного неприйняття, тверджень про її шкідливість для міжнар.-прав. системи (П. Вейль, Ю. Колосов). «М. п.» інколи називають норми, що містяться в неправ. актах, резолюціях міжнар. орг-цій, спільних заявах, комюніке тощо. Вони хоча й взаємодіють із нормами міжнар. права (інколи навіть визначаючи засади їхнього розвитку, як, зокрема док-ти НБСЄ/ОБСЄ), проте є не правовими, а політичними.

М.М. Гнатівський

Мясковський (Miaskowski) Войцех (? — 1650) — польський урядовець і дипломат; стольник подільський (з 1625), підкоморій львівський (з 1637). У лютому 1649 разом з *А. Киселем* входив до сеймового посольства, що вело *Переяславські переговори між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою 1649*. Залишив щоденник з описом цих переговорів, який є цінним джерелом із дип. історії Національної рев-ції 1648-76 і вперше був опублікований Ю. Немцевичем у 1822.

В.І. Головченко

Н

Набер (Naber) Тійт (1952) — естонський дипломат. Закінчив Талліннський політехн. ін-т (1975). На дип. службі з 1992. 1992-93 — радник Департаменту міжнар. політики МЗС Естонії; 1993-97 — тимчасовий повірений Естонії в Осло; 1997-98 — дир. Департаменту міжнар. екон. політики МЗС Естонії. 1999-2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол Естонської Республіки в Україні.

Р.А. Кривонос

Набутих прав доктрина — прав. концепція, основний зміст якої полягає в тому, що зміна *суверенітету* не впливає на права, набуті інозем. приватними особами відповідно до законодавства держави-попередниці чи контрактів з державою-попередницею. Посилання на Н. п. д. використовується у випадках *правонаступництва держав* для обґрунтування того, що права інозем. осіб, набуті від держави-попередниці, залишаються неушкодженими внаслідок правонаступництва. Зокрема, Постійна палата міжнар. правосуддя у справі щодо нім. поселенців (1923) вирішила, що «приватні права, набуті за чинним законодавством, не припиняються внаслідок зміни суверенітету». Існує дві інтерпретації змісту Н. п. д.: деякі зах. вчені вважають, що набуті права взагалі не можуть бути анульовані або змінені новим сувереном, хіба що на умовах, передбачених законодавством держави-попередниці або контрактом з державою-попередницею; поширенішою є думка, що сам факт правонаступництва не припиняє й не змінює набуті права, але це не перешкоджає новому суверену в подальшому прийняти рі-

шення про їх обмеження чи анулювання (оскільки це є прерогативою та суверенним правом кожної д-ви). Н. п. д. була розвинута в зах. доктрині міжнародного права в період між двома світовими війнами і спочатку мала на меті зберегти присутність та права метрополій на території колишніх колоній. Існування Н. п. д. не визнавалось рад. прав. школою, оскільки вважалось, що проблеми т. зв. «набутих прав» не існує, оскільки всі відносини за участю приватних осіб входять до внутр. компетенції д-ви, і спроби покласти на д-ву обов'язок поважати ці права є обмеженням її суверенітету та втручанням у внутр. справи. На поч. ХХІ ст. Н. п. д. здобуває все більшого визнання, адже гарантує стабільність екон. відносин.

Ю.О. Ноговіцина

Нагайчук Віктор Іванович (23.07.1946, Чортків Тернопільської обл.) — укр. професійний дипломат, науковець. Закінчив ф-т романо-германської філології Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1970); кандидат істор. наук. У 1970-72 — військ. перекладач у Єгипті; 1972-83 — наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР, згодом — Ін-ту соц.-екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР. 1983-90 — редактор англомовного журналу в департаменті громад. інформації Секретаріату ООН. У 1990-92 — радник відділу інформації, керівник прес-центру МЗС України; 1992-93 — зав. відділом країн Бл. і Серед. Сходу та Африки Управління двосторонніх відносин МЗС України. У 1993-96 — радник-посланник, тимчасовий повірений у справах України в Арабській Республіці Єгипет. У березні 1996 — жовтні 1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Арабській Республіці Єгипет. У листопаді 1997-2002 — нач. Управління інформації, посол з особливих доручень МЗС України, Повноважний представник України на Бл. та Сер. Сході. З березня 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Хашимітському Королівстві Йорданія.

В.М. Матвієнко

Нагірнокарабахський конфлікт — територ. конфлікт між Азербайджаном з одного боку та його автономією Нагірним Карабахом і Вірменією — з іншого. Предметом конфлікту є територія Нагірного Карабаху, на якій мешкають переважно вірмени. Початком законодавчої війни стало схвалення Радою народних депу-

татів Нагірно-Карабахської автономної області (НКАО), у якій більшість місць займали етнічні вірмени, рішення від 20.02.1988 про клопотання перед Верховними Радами Вірменської РСР і Азербайджанської РСР щодо передачі області зі складу Азербайджану до складу Вірменії. Незабаром було проголошено Нагірно-Карабахську Республіку. Цей крок був підтриманий масовими демонстраціями у Вірменії й одночасно викликав протест в Азербайджані. Зіткнення поблизу Аскерана між натовпом азербайджанців і місцевою міліцією, під час якого було використано зброю, що призвело до людських жертв, стало початком збройної фази конфронтації. Обидві сторони розпочали формування бойових загонів, придбання озброєнь і військ. техніки. Азербайджан вдався до екон. блокади Нагірного Карабаху. У відповідь 1.12.1990 Верховною Радою Вірменської РСР було прийнято рішення про створення єдиної Вірменської Республіки, до складу якої в односторонньому порядку включено Нагірний Карабах.

Із *СРСР розпадом* конфлікт фактично перетворився з внутр. міжетнічного у міждержавний — між Азербайджаном та Вірменією. На поч. 1992 азербайджанська армія розгорнула наступ на півночі Нагірного Карабаху, але, незважаючи на чисельну й техн. перевагу, не змогла досягти значних успіхів. У відповідь армія Нагірного Карабаху та з'єднання збройних сил Вірменії розгорнули контрнаступальну операцію на півд. напрямку, головною метою якої було захоплення Лачинського коридору, що з'єднував територію Вірменії з територією Нагірного Карабаху. У результаті успішних дій вірменські збройні формування захопили Лачинський коридор та стратегічно важливий вузол Шуші і 27.03.1993 розгорнули широкомасштабний наступ на схід. та півд. напрямках. Цей наступ було сплановано з метою створення т. зв. «розширеної зони безпеки» навколо Нагірного Карабаху. Наступальні операції вірменських збройних формувань навесні — влітку 1993 принесли значні успіхи. Було відкрито другий коридор між Вірменією та Нагірним Карабахом через Кальбакар, захоплено територію Азербайджану, заг. площею 40 тис. км².

Ескалація Н.-к. к. спричинила втручання *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, *НБСЄ* та інших міжнар. орг-цій, які намагались припинити збройну конфронтацію (див. *Мінська група*); але спроби посередництва в переговорах принесли

лише тимчасове зниження інтенсивності бойових дій. У жовтні 1993 на півд.-схід. напрямку було проведено черговий наступ вірменських сил, у результаті якого азербайджанській армії було завдано нищівної поразки. Були захоплені 6 адмін. районів (25% території Азербайджану) з містами Фізулі та Кельбаджар, 700 тис. азербайджанців стали *біженцями*. У грудні 1993 азербайджанська сторона здійснила спробу контрнаступу в півн. частині Нагірного Карабаху, але безуспішно. 18.02.1994 в Москві міністрами оборони Азербайджану й Вірменії за посередництвом міністра оборони Росії П. Грачова був підписаний Протокол про повне припинення вогню та воєнних дій, а також досягнуті умови розведення військ ворогуючих сторін на узгоджені рубежі. Росія звернулась до членів *Ради Безпеки ООН* та членів Мінської групи з пропозицією підтримати припинення вогню та встановлення миру в зоні конфлікту.

Г.М. Перепелиця

Наддержава — міжнар.-політ. статус *держави*, що відіграє панівну роль у *міжнародних відносинах*. Поняття використовується в *міжнародних відносин теорії*. У міжнар. стратифікації Н. посідає найвищий щабель; виступає системоутворюючим чинником для системи міждерж. відносин як на глобальному, так і на регіональному рівнях. При визначенні статусу Н. використовують наступні критерії: наявність військ. потенціалу, що здатний спричинити масові руйнування в планетарному масштабі (на сучасному етапі розвитку забезпечується наявністю значного арсеналу *зброї масового знищення (ЗМЗ)*, перш за все — ядерної зброї); здатність впливати на умови існування всього людства; відсутність геогр. обмежень проєкції сили та наявність артикульованих довгострокових та середньострокових нац. інтересів в усіх регіонах світу; неможливість поразки в повномасштабній війні від будь-якої іншої д-ви або коаліції д-ав, за винятком іншої Н. або коаліції з її участю. Н. здатні діяти поза межами власної території, а геогр. масштаб їхньої діяльності визначається їхньою могутністю. На підставі цього розрізняють 3 типи Н.: універсальні (здатні діяти в глобальному масштабі та в усіх сферах міжнар. відносин); секторні (здатні до діяльності у глобальному масштабі, але лише в певній сфері міжнар. відносин — військовій, економічній, культурній); регіональні (здатні діяти в межах певного регіону). За критеріями

співвідношення впливу д-ви на міжнар. середовище та міжнар. середовища на д-ву й геогр. сферу виокремлюють: Н., держави та залежні держави. За геогр. сферою впливу Н. поділяються на глобальні та регіональні (домінують серед групи д-ав свого регіону). Ці ранги д-ав відповідають ієрархічним рівням, що структурують глобальну міжнар. систему на підсистеми міжрегіонального, регіонального та субрегіонального рівня. Визначення Н. тісно пов'язано з появою глобальної, універсальної системи міжнар. відносин. Першими Н. були СРСР та США в період існування біполярної системи. Після *СРСР розпаду* Сполученні Штати залишилися єдиною Н.

О.А. Коппель

Надь (Nagy) Імре (7.06.1896, Капошвар, Угорщина — 16.06.1958, Будапешт) — угорський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в селянській родині. У роки *Першої світової війни* служив у австр.-угорській армії; перебуваючи у рос. полоні став членом РКП(б), брав участь у рев. подіях та громадян. війні. У 1923 повернувся до Угорщини, але в 1928 був змушений емігрувати до СРСР, де залишався до 1944. Після *Другої світової війни* став одним із лідерів прорад. угорського комуніст. режиму: в 1944–45 — міністр землеробства у Тимчасовому уряді; у 1947–49 — чл. політбюро Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП), міністр заготівель, виступав проти примусової колективізації с. г-ва, за що був виведений зі складу політбюро. 4.07.1953–18.04.1955 — Прем'єр-міністр Угорської Народної Республіки. Розпочав програму реформ, однак був відсторонений від влади. 24.10–4.11.1956 під час народного повстання проти комуніст. режиму очолив рев. коаліційний уряд, програма якого передбачала: свободу господарювання для селян і дрібних власників за умови збереження соціал. д-ви; легалізацію робіничих рад і некомуніст. партій; проведення вільних виборів, виведення рад. військ з Угорщини; вихід країни з Організації Варшавського договору (див. *Варшавський договір 1955*) та *нейтралітет* країни. СРСР здійснив військ. втручання у внутр. справи Угорщини й встановив новий уряд на чолі з Я. Кадаром, а Н. і його найближчі прибічники знайшли приют у посольстві Югославії. 22.11.1956 попри запевнення Я. Кадара про гарантування його особистої безпеки, Н. і його товариші були викрадені й інтерновані в Румунії. Таємно страчений у Будапешті й похований у безіменній

могілі. У 1989 його прах було перепоховано з почестями.

Р.А. Кривонос

Назарбаєв (Nazarbayev) Нурсултан Абішевич (6.07.1940, с. Чемолган, Каскеленського р-ну Алма-Атинської обл. Казахської РСР) — казахський громад.-політ. і держ. діяч. Трудовий шлях розпочав у 1960 робітником будуправління тресту «Казметалургбуд» у Теміртау Карагандинської обл. Згодом працював на Карагандинському металургійному заводі, де в 1967 закінчив Вищий техн. навч. заклад; д-р екон. наук (1992). У 1969–73 — зав. відділу Теміртауського міськкому Компартії Казахстану, згодом — 1-й секретар Теміртауського міськкому комсомолу. У 1973–77 — секр. парткому Карагандинського металургійного комбінату; 1977–79 — секр., 2-й секр. Карагандинського обкому Компартії Казахстану; 1979–84 — секретар ЦК Компартії Казахстану. У 1984–89 — голова Ради Міністрів Казахської РСР. У 1989–90 — 1-й секр. ЦК Компартії Казахстану, водночас чл. ЦК КПРС у 1986–91; чл. Політбюро ЦК КПРС у 1990–91. У 1990 — Голова Верховної Ради Казахської РСР, депутат Верховної Ради СРСР 10-го та 11-го скликань. 24.04.1990 парламентом обраний Президентом Казахської РСР. 1.12.1991 на загальнонародних виборах переобраний Президентом Казахстану. У 1995 заг.-нац. референдумом його повноваження було продовжено до грудня 2000. 10.01.1999 переобраний Президентом Республіки Казахстан на новий 7-річний термін (отримав 81% голосів). У *зовнішній політиці* проводить курс на зміцнення політ. інтеграції в рамках *Співдружності Незалежних Держав (СНД)*, запропонував ідею створення *Євразійського економічного співтовариства (ЄвразЕС)* за заразком *Європейського Союзу (ЄС)*. У 1992 Казахстан і РФ підписали Договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу, в якому юридично зафіксовано принцип недоторканності кордонів. Виступив ініціатором створення в 1994 єдиного екон. простору між Казахстаном, Киргизстаном й Узбекистаном. Водночас прагнув створити «пояс безпеки» по периметру держ. кордонів. Досяг практич. делімітації казахсько-китайського кордону. Відмовився від претензій на ядерний статус Казахстану та приєднався до Ташкентського пакту 1992, на базі якого постала *Організація договору колективної безпеки (ОДКБ)*. За ініціативою Н., на кшталт гельсінського процесу,

3-4.06.2002 в Алмати відбулась *Нарада із взаємодії та заходів довіри в Азії (НВЗДА)*. Казахстан активно розвиває відносини з країнами Заходу, зокрема ним було укладено Угоду про партнерство та співробітництво з ЄС та Угоду про співпрацю з НАТО за програмою «Партнерство заради миру» (ПЗМ). Домігся на *Будапештському саміті НБСЄ 1994* надання гарантій безпеки Казахстану з боку трьох ядерних д-ав — Великої Британії, США та Росії, до яких згодом приєдналася КНР.

Твори: «Стальний профіль Казахстану» (1984), «Стратегія розвитку Казахстану як суверенної держави» (1992), «Ідейна консолідація суспільства як умова прогресу Казахстану» (1993), «Євразійський простір: інтеграційний потенціал і його реалізація» (1994).

Л.В. Губерський

Назарук Осип Тадейович (31.08.1883, с. Нагірнянці Бучацького повіту, Тернопільська обл. — 31.03.1940, Краків) — укр. громад.-політ. діяч, журналіст і дипломат. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Віденського ун-ту (1908), д-р права. 1899-1902 брав участь у русі «Молодої України», 1904-05 очолював віденську «Січ», 1905-19 — чл. головної управи Русько-української радикальної партії, співредактор її друкованого органу — часопису «Громадський голос». Під час *Першої світової війни* — голова «Пресової квартири» Легіону Українських січових стрільців; із жовтня 1918 — депутат Української Національної Ради у Львові, взяв активну участь у повстанні проти П. Скоропадського під проводом Директорії. У грудні 1918 — червні 1919 керував Головним управлінням преси й пропаганди УНР у ранзі міністра, потім очолював «Пресову квартиру» Галицької армії й редагував її періодичний орган — газету «Стрілець». 23-25.01.1919 разом із С. Остапенком вів в Одесі переговори з нач. штабу франц. військ полковником А. Фрайденбергом щодо визнання *Антантою* Директорії, не погодився зі встановленням над УНР франц. *протекторату* й включенням до Республіканської армії інструкторів-денікінців. 1920 входив до складу делегації ЗУНР на Ризькій мирній конференції РСФРР та УСРР із Польщею. 1920-22 — уповноважений із пропаганди екзильного уряду ЗУНР Є. Петрушевича, у квітні — травні 1922 входив до складу делегації ЗУНР на *Генуезькій конференції 1922*; у вересні 1922 — листопаді 1923 очолював Дип. місію ЗУНР у Канаді, організував позичку «Національної Оборони». Після

переїзду до США став одним із засновників гетьманського руху, редагував тижневик «Січ» (Чикаго) та журнал «Америка» (Філадельфія). У серпні 1927 повернувся до Львова, очолив редакцію газети «Нова Зоря», увійшов до керівництва Української християнської організації (з 1930 — Українська народна католицька партія).

Твори: «Формальні проблеми української державності» (1918), «Військо і політика» (1919), «Греко-Католицька Церква і українська ліберальна інтелігенція» (1929), «Деологічні основи Української Католицької Народної Партії» (1931), «Жінка і суспільність» (1934), «Галичани й Велика Україна» (1936), «Значення партій» (1939), «Рік на Великій Україні» (1920), «Галицька делегація в Ризи 1920 р.» (1931).

В.І. Головченко

Найбільшого сприяння принцип — міжнарод.-прав. режим, при якому держави, що домовляються, зобов'язуються надати одна одній, фізич. і юрид. особам одна одної права, переваги та пільгові умови в тій чи іншій сфері відносин не менш сприятливі, аніж ті, які вони надають або можуть надати в майбутньому будь-якій *третьій державі*. Сфера запровадження як правило визначається конкретними умовами міждерж. угоди про режим найбільшого сприяння. Широкого розповсюдження Н. с. п. набув у екон. та торг. сферах. Н. с. п. може розповсюджуватись на всю сукупність міждерж. екон. відносин або на їхню певну частину (митні та трансп. режими, податкові права фізич. і юрид. осіб тощо). Виключення з режиму найбільшого сприяння можливі, якщо йдеться про спеціальні преференції, які надаються на взаємній основі членами міждерж. інтеграційних об'єднань, країнами-донорами у вигляді допомоги країнам, що розвиваються тощо. Н. с. п. є одним із ключових у діяльності *Світової організації торгівлі (СОТ)*.

С.П. Галака

Найманці — особи, які були спеціально завербовані для того, щоб боротися у збройному конфлікті на боці однієї із сторін; не є громадянами даної сторони чи особами, що постійно проживають на її території; беруть безпосередню участь у воєнних діях; керуються переважно бажанням отримати матеріал. винагороду, яка істотно перевищує винагороду *комбатантів*, що входять до особового складу *збройних сил* даної воюючої сторони; не входять до особового складу збройних сил воюючої сторони в конфлікті та не направлені іншими д-вами для виконання офіц. обов'язків як особи, що вхо-

дять до їхніх збройних сил. Н. вважаються також особи, які за вищенаведених умов завербовані, щоб брати участь у насильницьких діях, спрямованих на повалення уряду, підрив конституційного порядку чи територ. цілісності д-ви. Визначення Н. наведено в Додатковому протоколі 1977 до Женевських конвенцій 1949 (див. *Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права*), що стосується захисту жертв міжнар. збройних конфліктів, та Міжнародній конвенції про б-бу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців 1989. Вербування, використання, фінансування та навчання Н., так само, як і найманство, вважаються злочинами міжнародними. Н. не мають права на статус комбатантів чи *військовополонених*.

О.В. Задорожній

Найробі мирна угода 1999 підписана 8.12.1992 у Найробі (Кенія) президентами Судану *О. Баширом* та Уганди *Й. Мусевені* в присутності Президента Кенії Д. Мої та амер. экс-президента *Дж. Картера*.

На поч. 1990-х відносини між Суданом та Угандою загострилися через взаємні звинувачення сторін у підтримці збройних повстанських рухів, що діяли проти іншої сторони, а також у неодноразовому порушенні кордону військами іншої сторони під час переслідування повстанців; Уганда підтримувала збройні формування Суданського руху народного визволення (СРНВ), у відповідь Судан надав підтримку Армії опору Господа (АОГ), що діяла проти уряду Уганди. Активізація у II-й пол. 1990-х бойових дій на півночі Уганди та на півдні Судану, значне збільшення жертв серед цивільного населення підштовхнули сторони до пошуку мирного вирішення існуючих протиріч. Крім того, після звинувачень Судану з боку США в підтримці *тероризму міжнародного* та бомбардувань американцями в серпні 1998 об'єктів у передмісті Хартуму для Судану постало питання покращення міжнар. іміджу д-ви, зокрема для поліпшення відносин із США. Угандійські урядові війська в цей час були змушені вести бойові дії одразу на трьох фронтах: на півночі проти АОГ, на заході проти збройних формувань Об'єднаних демокр. сил та Фронту зах. берега Нілу, й у конфлікті в Демократичній Республіці Конго (див. *Лусакська угода 1999*). Відтак для Уганди було важливо досягти швидкого врегулювання бодай на одному з цих фронтів. На поч. 1999 Судан

та Уганда звернулись до колишнього Президента США Дж. Картера з проханням виступити посередником у нормалізації двосторонніх відносин між ними.

Сторони зобов'язалися поважати *суверенітет* і територ. цілісність одна одної, відмовитись від використання сили для вирішення спорів між собою, запобігати будь-яким ворожим діям проти іншої сторони. Сторони погодились вживати всіх необхідних заходів для роззброєння терористичних угруповань та запобігання здійсненню терористичних актів, спрямовані проти іншої сторони, а також не надавати свою територію для створення баз або для допомоги будь-яким повстанським чи опозиційним угрупованням, що діють проти офіц. влади іншої сторони. Сторони також погодились: здійснити обмін *військовополоненими*; діяти спільно для забезпечення повернення усіх цивільних осіб, перш за все дітей, викрадених під час бойових дій; провести амністію та забезпечити реінтеграцію в суспільство всіх колишніх *комбатантів*, які погодяться скласти зброю. Сторони домовились у разі виконання всіх умов Н. м. у., поновити в повному обсязі дип. відносини між собою до кінця лютого 2000.

С.В. Гринько

Накасонне (Nakasone) Ясукіро (27.05.1918, Такасака, Японія) — япон. держ. діяч. Навчався в Токійському ун-ті. Під час *Другої світової війни* служив на флоті молодшим офіцером. Із 1946 — депутат парламенту від ЛДП; у 1959-82 займав низку відповідальних міністерських посад. 26.11.1982-6.11.1987 — Прем'єр-міністр Японії. У *зовнішній політиці* виступив одним із гол. ініціаторів «відлиги» й розвитку торгівлі у відносинах з КНР; активно підтримував поновлення Договору про взаємне співробітництво й безпеку між США та Японією від 19.01.1960; великої ваги надавав розбудові япон. сил самозахисту; публічно виступав за перегляд ст. 9 Конституції Японії, що обмежувала її у праві мати збройні сили. Після виходу у відставку взяв участь у створенні й очолив дослідницький Ін-т глобального світу.

П.М. Ігнат'єв

Намібії проголошення незалежності 21.03.1990 ознаменувало завершення процесу деколонізації Тропічної й Півд. Африки. Колишня нім. колонія Півд.-Зах. Африка 17.12.1920 була передана під мандат *Ліги Націй* Південно-

африканському Союзу (сучасна ПАР). 27.10.1966 *Генеральна Асамблея ООН* анулювала мандат ПАР, створила Раду з Намібії, а країну оголосила «територією, незаконно окупованою ПАР». У 1968–69 уряд ПАР прийняв «план Одендаля», за яким країна розділялася на територію для білих та «хоумленди» для етнічних груп (див. *Апартеїд*). У вересні 1975 представники маріонеткових місцевих органів «хоумлендів» були зібрані в столиці Намібії Віндхуці на т. зв. «конференцію Турнхалле» для вироблення конституції країни. Але результати її роботи та проведені в Намібії 1978 вибори не дістали підтримки міжнар. співтовариства, оскільки ще в грудні 1973 ГА ООН визнала створену в 1960 Народну організацію Півд.-Зах. Африки (СВАПО) «єдиним законним представником намібійського народу», із 1966 СВАПО вела партиз. війну проти збройних сил ПАР. 29.09.1978 *Рада Безпеки ООН* прийняла рез. №435, що затверджувала план ООН з надання Намібії незалежності. Після досягнення в 1988 пакета домовленостей між СРСР, США, Кубою, ПАР, Анголою та СВАПО щодо врегулювання в Півд.-Зах. Африці, 1.04.1989 було розпочато реалізацію плану ООН з переходу до незалежності Намібії. Під наглядом міжнар. контингенту ООН в листопаді 1989 відбулись перші заг. вибори, на яких більшість голосів отримала СВАПО. Після проведення перших презид. виборів у лютому 1990 було проголошено незалежність Намібії.

С.В. Гринько

Нанкінський договір 1842 — брит.-китайська мирна угода, підписана 29.08.1842 на борту англ. корабля «Корнуолліс»; завершила 1-у опіумну війну 1839–42, у якій Цинська імп. зазнала поразки. Став першим нерівноправним дог-ром, нав'язаним Китаю зах. д-вами. Спроба китайської влади припинити нелегальну торгівлю опіумом з Індії, якою займались брит. торговці в Кантоні (Гуанчжоу), призвела в 1839 до конфронтації між китайськими уповноваженими й брит. підданими та знищення партії опіуму, знайденої в Кантоні. Брит. уряд розпочав війну з вимогою до Китаю компенсувати втрати брит. торговців, у т. ч. вартість знищеного опіуму. За Н. д. Китай зобов'язувався сплатити брит. підданам компенсації за знищений опіум розміром 6 млн. дол., а також Великій Британії — *контрибуцію* розміром 12 млн. дол. і відшкодування за військ. витрати розміром 3 млн. дол.;

відкривав для брит. торгівлі 5 китайських портів (Шанхай, Гуанчжоу, Нінбо, Фучжоу, Сяминь), у яких брит. піддані мали право вільної торгівлі; підтверджував *екстратериторіальність* брит. підданих; погоджувався із захопленням Великою Британією о-ва Сянган (Гонконг). Брит. піддані також отримували право торгувати на всій території Китаю за умови сплати транзитного мита. В угоді зазначалось, що брит. війська будуть виведені з Нанкіна та деяких інших районів Китаю лише після *ратифікації* Н. д. та сплати першого грошового внеску, а з о-вів Гулансу та Чжоушань — після сплати всіх відшкодувань. Додатковий договір, підписаний 8.10.1843, розширював привілеї Великої Британії в Китаї. У 1844 дог-ри, що відкривали для торгівлі порти й визнавали права вільної торгівлі, підписали з Китаєм США та Франція.

М.С. Бур'ян

Нанна (Nanna) Альфред Джон (24.06.1944, Делта, Нігерія) — нігерійський дипломат. Закінчив баптистський коледж, Лагоський ун-т й Ун-т Ломі (Бенін); бакалавр мистецтв. Із 1972 — на дип. службі: працював у посольстві Нігерії в Нігері, постійній місії Нігерії при Європ. відділенні ООН у Женеві, посольстві Нігерії в Малі, постійній місії Нігерії при ООН у Нью-Йорку, представництві Нігерії в Зімбабве. У 2000–04 — Надзвичайний і Повноважний Посол Федеративної Республіки Нігерія в Україні.

В.І. Головченко

Нанна — Лугара програма («Нанна — Лугара закон») — прийнятий Конгресом США 12.12.1991 закон «Про зменшення радянської військової загрози», що передбачав цільове виділення коштів обсягом 400 млн. дол.; ініціаторами ухвалення закону стали сенатори С. Нанн та Р. Лугар. 11.10.1993 його замінив новий «Закон про спільне зменшення загрози», який став складовою бюджету США на 1994 фінанс. рік. Кошти, що виділялись у рамках Н. — Л. п., витрачались на ліквідацію ядерної зброї, її безпечне зберігання, транспортування, зберігання ядерних матеріалів тощо на території пострад. країн. Основний обсяг фінансування припав на 1992–99, коли на підтримання режиму нерозповсюдження ядерної зброї було асигновано 2,6 млрд. дол., у т. ч. Росії — 1,7 млрд., Україні — 571 млн., Казахстану — 172,8 млн., Білорусі — 83,5 млн., Грузії — 1,3 млн. дол. У січні 1999 Пре-

зидент США *В. Клінтон* виступив з ініціативою про надання подальшої фінанс. допомоги цим країнам на суму 888 млн. дол. Н. — Л. п. регулюється двосторонніми угодами між США та державами-реципієнтами. Угода з Росією була підписана 17.06.1992 терміном на 7 років і продовжена до 15.06.1999. Угода з Білоруссю — 22.10.1992, з Україною — 25.10.1993, з Казахстаном — 12.12.1993. У рамках Н. — Л. п. здійснювались виведення ядерних боєзарядів із території України, Білорусі та Казахстану, ліквідація ракет-носіїв, стратегічних бомбардувальників та інфраструктури на території цих країн, а також на території Росії з метою сприяння виконанню *американсько-радянського договору про скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1991*. Крім того, кошти спрямовувались на посилення безпеки зберігання ядерних боєзарядів, фізич. захисту ядерних матеріалів тощо.

С.П. Галака

Наполеон I, Наполеон Бонапарт (Napoléon Bonaparte) (15.08.1769, Аяччо, о. Корсика — 5.05.1821, о. Св. Олени) — франц. полководець і держ. діяч. Походив зі збіднілої корсиканської дворянської родини. Навчався в коледжі Отена, військ. академії у Брієні; у 1784 закінчив Військову школу в Парижі. У 1784–93 перебував на військ. службі на півдні Франції й на Корсиці; у 1793 за успішний штурм Тулона, перетвореного контрреволюціонерами у велику мор. базу, дістав чин бригадного генерала; у ході італ. кампанії 1796–97 здобув низку блискучих перемог у Півн. Італії, забезпечивши підписання *Кампоформійського мирного договору 1797*. У ході єгипетської кампанії 1798 захопив Александрію, дійшов до Каїра й домігся перетворення Єгипту на франц. *протекторат*; у лютому 1799 здійснив похід до Сирії, але створення 2-ї *антифранцузької коаліції* та серія переворотів у Франції змусили його повернутись на Батьківщину. Після держ. заклоту 18 брюмера (9.11.1799) був проголошений першим консулом Французької Республіки. 15.07.1801 уклав *конкордат* зі Св. Престолом, що відновив у рев. Франції права католицької церкви, але поставив її діяльність під суворий урядовий контроль. Було скасовано відокремлення церкви від д-ви. Після перемог, досягнутих у ході 2-ї італ. кампанії, добився укладення *Люневільського мирного договору 1801*, що залишав за Францією право втручатись у нім. справи, а після невдачі

брит. мор. атак на Булонь з Лондоном було укладено формальний мирний договір. Ці досягнення сприяли продовженню терміну консульства Н. спочатку на 10 років, а 1.08.1802 — проголошенню його довічним консулом із правом призначення спадкоємця. У лютому 1804 було розкрито підтримуваний Великою Британією роялістський заклот та страчено за вироком військ.-польового суду герцога Енгієнського — принца з дому Бурбонів, захопленого на нейтральній території та звинуваченого у зв'язках із заклотниками. Н. скористався цим для подальшого зміцнення своєї влади й після пишної коронації в Парижі за участю Папи римського Пія VII був проголошений імператором усіх французів. Після відновлення війни з Британією у травні 1803 і повного розгрому франц. флоту в битві за контроль над Ла-Маншем при Трафальгарі 21.10.1805 Н. був змушений відмовитись від вторгнення на Британські о-ви й зосередити увагу на війні з Австрією. Завдавши поразки австрійцям при Ульмі (20.10.1805), захопивши Відень (13.11.1805) і розгромивши австр. та рос. війська при Аустерлиці, він продиктував ганебні для Австрії умови *Пресбурзького миру 1805*. Пруссія, після розгрому в битвах при Єні й Ауерштедті (14.10.1806) та захоплення Берліна, мусила вийти з війни. Поразка Росії в битві при Фридланді (14.06.1807) змусила уряд *Олександра I* укласти мир із Францією (див. *Тільзитські мирні договори 1807*) та фактично піти на створення франц.-рос. союзу, спрямованого проти Великої Британії. Проголошення *Континентальної блокади* викликало невдоволення серед держав-сателітів Франції, а *анексія* Папської держави (1809) спровокувала загострення конфлікту з папством. Невдалий іспан. похід 1808 сприяв розпорошенню сил Н. та витісненню французів з Португалії, проте спроба Австрії відновити війну у квітні 1809 завершилась повторним взяттям Відня та поразкою австрійців при Ваграмі (6.07.1809). За умовами миру австр. принцеса ерцгерцогиня Марія-Луїза одружилася з Н., а коли в них народився син, він був офіційно визнаний рим. королем. Спроба змусити Росію підпорядковуватися у своїй *зовнішній політиці* франц. диктату призвела до вторгнення в Росію в червні 1812. У битві під Бородіно 26.08(7.09).1812 росіянам вдалося зірвати військ. плани Н. та зберегти дієздатну армію. Початок зими, неможливість забезпе-

чення величезної армії на ворожій території та відмова росіян від пропозиції миру змусили Н. до відступу, під час якого французи зазнавали постійних атак рос. армії та партиз. з'єднань. У результаті з 600 тис. вояків лише 24 тис. змогли переправитись через р. Березіна. У «Битві народів» поблизу Лейпцига 16-19.10.1813 франц. армія була остаточно розгромлена, а 31.03.1814 був захоплений Париж. Н. зрікся франц. престолу на користь свого сина. За рішенням союзників йому було залишено імпер. титул і право мати двір, маленьку армію у складі 1000 вояків і флот; в управління віддано о. Ельба недалеко від узбережжя Італії. У лютому 1815 Н. здійснив спробу повернення до Франції, відому як «сто днів» (1.03-22.06.1815), проте поразка при Ватерлоо (Бельгія, 18.06.1815) змусила його остаточно зректися франц. трону. Після здачі в полон англійцям він був відправлений на довічне заслання на о. Св. Олени в Атлантичному океані біля африк. узбережжя.

Р.А. Кривонос

Наполеон III (Napoléon III, справжнє ім'я — Шарль Луї Наполеон Бонапарт) (20.04.1808, Париж — 9.01.1873, Чизлхерст, Велика Британія) — імператор Франції; син Людовика Бонапарта, короля Голландії й молодшого брата *Наполеона I*, та Гортензії Богарне, дочки від першого шлюбу імп. Жозефіни, першої дружини Наполеона I. Після вигнання в 1815 Бонапартів із Франції приватно навчався в Італії, Швейцарії та Німеччині, а також пройшов військ. вишкіл у швейцарській армії. Брав участь у рев-ції 1831 в Папській області, що зазнала поразки. У 1832, після смерті герцога Рейхштадського, сина Наполеона I, став головним претендентом із династії Бонапартів на франц. престол й зосередив зусилля на його завоюванні. Здійснив спробу військ. заколоту проти короля Луї Філіпа у Страсбурзі 31.10.1836, але був заарештований та вигнаний із Франції. Продовжував вести пропагандистську діяльність із Лондона, де видавав газету «Наполеонівські ідеї». 6.08.1840 здійснив повторну спробу захоплення влади, висадившись у Булоні, але війська, на які він розраховував, відмовили в підтримці. Засуджений до довічного ув'язнення у фортеці Гам, де продовжив літературну працю, пропагуючи свою особу. У 1846 втік з ув'язнення й повернувся до Британії. Використав Лютневу рев-цію 1848 у Франції для повернення в політику. У червні 1848 обраний депутатом Законодавчих

зборів Франції, у грудні — Президентом Французької республіки терміном на 4 роки. Скориставшись розчаруванням у парл. правлінні серед населення, 2.12.1851 здійснив держ. переворот, арештував бл. 20 тис. опозиціонерів, розпустив законодавчі збори та звернувся до народу з проханням надати йому диктаторські повноваження. Плебісцит 20.12.1851 затвердив його на посаді президента на 10-річний термін. Плебісцит 2.12.1852 проголосив його Н. III, імп. Франції (Наполеоном II вважався син Наполеона I, який ніколи не правив). Встановив авторитарний режим, захопив ключові владні позиції, впровадив цензуру, перетворив законодавчі збори на дорадчу інституцію, позбавлену права пропонувати чи відмінити законодавчі акти, активно переслідував будь-яку опозицію. Спирався на заможне селянство, надаючи йому субсидії та пільги, а також створюючи аграрні банки та здійснюючи меліорацію земель. Стимулював будівництво залізниць і шляхів сполучення, заохочував будівництво *Суецького каналу*, підтримував свободу торгівлі, розгорнув широко-масштабні громад. роботи. 2.01.1870 передав більшу частину своїх владних повноважень міністерству під керівництвом ліберального лідера Е. Олів'є, що було закріплено плебісцитом 8.05.1870. Провадив активну *зовнішню політику*. У 1854 Франція разом із Великою Британією вступила в *Кримську війну 1853-56* проти Росії, що завершилась підписанням *Паризького мирного договору 1856*. Підтримував утворення нац. д-ав, зокрема в 1859 разом із Королівством обох Сицилій оголосив Австрії війну, що сприяла *Італії об'єднанню 1858-70*. У 1860 підписав торг. договір із Великою Британією, що обмежив доступ англ. товарів на франц. ринок. У 1861-66 скерував війська до Мексики й оголосив її імперією, посадивши на престол австр. ерцгерцога Максиміліана Габсбурга, але ця авантюра завершилась повним провалом, а захопленого в полон Максиміліана мексиканці стратили в 1867. Висловлення досить помірною протесту проти придушення рос. царом повстання в Польщі 1863-64 налаштувало проти нього і росіян, і поляків. Коли громад. думка у Франції стала висловлювати занепокоєння завоюваннями Пруссії й зростанням її військ. могутності, у 1867-68 Н. почав вимагати територ. компенсації й розширення франц. кордонів аж до Рейну, проте зіграв на руку *О. Бісмарку*, оголосивши війну Пруссії 19.07.1870. Після провалу

військ. кампанії у *франко-прусській війні 1870-71* здався разом з армією під Седаном 2.09.1870, а 4.09.1870 був формально позбавлений трону рев-цією в Парижі. Після укладення *Версальського прелімінарного миру 1871* був звільнений з полону та емігрував із дружиною та сином до Великої Британії.

Р.А. Кривонос

Нарада із взаємодії та заходів довіри в Азії (НВЗДА)

— регіональний міждерж. форум для обговорення й вирішення ключових проблем розвитку та співробітництва в Азії. Учасники НВЗДА: Азербайджан, Афганістан, Єгипет, Індія, Іран, Ізраїль, Казахстан, Китай, Киргизія, Монголія, Палестинська автономія, Пакистан, Росія, Таджикистан, Туреччина та Узбекистан; статус спостерігача мають: Австралія, В'єтнам, Індонезія, Республіка Корея, Ліван, Малайзія, США, Таїланд, Японія, а також *Організація Об'єднаних Націй (ООН), Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Ліга арабських держав*. Пропозиція про скликання НВЗДА вперше була представлена Президентом Казахстану *Н. Назарбаєвим* 5.10.1992 на 47-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН*. У вересні 1999 на зустрічі міністрів закорд. справ держав-учасниць була ухвалена Декларація принципів, регулюючих відносини між учасниками НВЗДА. У Декларації закріплені головні принципи, що мають стати основою для подальшого оформлення юрид. бази азійської системи безпеки та співробітництва: суверенна рівність та взаємна повага *суверенітету* й територ. цілісності; незастосування сили або загрози силою; мирне врегулювання суперечок між д-вами; невтручання у внутр. справи одна одної; сприяння роззброєнню та забезпечення контролю над озброєннями; розвиток екон., соц. й культ. співробітництва; повага прав та основних свобод людини. 1-й саміт глав д-ав та урядів учасників НВЗДА відбувся 3-4.06.2002 в Алмати. У ньому взяли участь лідери більшості країн-учасниць. У підписаному учасниками саміту Алматинському акті було визначено мету й напрями співробітництва в рамках Наради, а також названі основні загрози безпеці в Азії: поширення *зброї масового знищення (ЗМЗ)*, перш за все — ядерної зброї; *тероризм міжнародний*; незаконний обіг наркотичних речовин; *сепаратизм*; використання релігії терористичними й сепаратистськими рухами та групами як привід для досягнення своїх цілей. Учасники НВЗДА

домовились докладати зусилля, спрямовані на: повну ліквідацію ЗМЗ; створення *зон, вільних від ядерної зброї* й інших видів ЗМЗ в Азії; забезпечення безпеки при мінімальному рівні озброєнь і збройних сил. Алматинський акт також затвердив структуру НВЗДА; її головними органами є зустрічі глав д-ав та урядів (скликатимуться кожні 4 роки) та міністрів закорд. справ (скликатимуться кожні 2 роки). Поточна робота НВЗДА здійснюватиметься під наглядом Комітету старших посадових осіб, який збиратиметься на засідання щонайменше 1 раз на рік для контролю за виконанням попередніх рішень головних органів НВЗДА. Із метою забезпечення адмін. підтримки регулярних зустрічей, політ. консультацій та інших видів діяльності Наради було створено Секретаріат НВЗДА, що розташований в Алмати. У січні 2003 в Алмати на засіданні Комітету старших посадових осіб держав-учасниць НВЗДА було ухвалено рішення про створення спец. робочих груп з вироблення Каталогу заходів довіри.

В.Ю. Константинов

Наради глав держав та урядів американських країн

— регіональні саміти за участі 34 амер. країн (окрім Куби), метою яких є визначення заходів заг.-регіональної співпраці й інтеграції та створення *зони вільної торгівлі* в Зах. півкулі, запропонованої Президентом США *Дж. Г. В. Бушем* (див. «Ініціатива для Америки»). Ініціатива проведення нарад виходила від США, що обумовлювалося бажанням зберегти політ. вплив у Лат. Америці та економічний — на лат.-амер. ринках. У свою чергу, лат.-амер. країни потребували екон. підтримки розвинутих країн, тому підтримали ідею спрощення здійснення торг. операцій на просторі «від Аляски до Вогняної Землі». 1-а зустріч лідерів амер. країн відбувалась 9-11.12.1994 у Маямі (США). Лідери держав-учасниць ухвалили документ «Пакт розвитку і процвітання: демократія, вільна торгівля і сталий розвиток в Америці», у якому зобов'язались негайно розпочати роботу над проектом створення зони вільної торгівлі в Америці, захищати спільноту демокр. д-ав Америки, сприяти їх процвітання шляхом екон. інтеграції та вільної торгівлі, викоринити бідність і дискримінацію у Зах. півкулі, гарантувати сталий розвиток і зберігати навколишнє середовище. У заключному док-ті наради — «Декларації принципів партнерства в

ім'я розвитку і процвітання: демократія, вільна торгівля і сталий розвиток в Америці» — стверджувалась готовність д-ав поглиблювати багатостороннє співробітництво з метою ефективної орг-ції демокр. процесу, екон. розвитку й міжнар. безпеки в Зах. півкулі.

2-а зустріч лідерів амер. країн відбувалась 18-19.04.1998 у Сантьяго (Чилі). Її формат мав сприяти конкретизації заг. декларацій, прийнятих у Маямі, й укладенню конкретних угод, чим вигідно відрізнявся від попереднього саміту. Декларація Сантьяго визначила принципові підходи і шляхи вирішення проблем, які розглядалися. План дій («Консенсус Сантьяго»), що додавався до Декларації, містив перелік 25 конкретних заходів з досягнення спільних цілей міжамер. співробітництва й термінів їх реалізації. У підсумкових док-тах учасники наради, незважаючи на протиріччя та різницю нац. стратегій розвитку, одностайно підтвердили свою рішучість дотримуватись курсу Маямі та створити зону вільної торгівлі в Зах. півкулі; інтеграція проголошувалась магістральним шляхом покращення умов життя та участі в процесах *глобалізації*, а консенсус і компроміс — інструментами успішного просування цим шляхом. Міністр торгівлі було дано доручення розпочати переговори з підготовки угоди про зону вільної торгівлі в Америці, які повинні завершитись не пізніше 2005. За координацією процесу слідувала Група перевірки та реалізації рішень нарад глав д-ав і урядів, створена в 1993. Для фінансування реалізації проекту було вирішено виділити 40 млрд. дол., які асигнувались упродовж 5 років Світовим банком і *Міжамериканським банком розвитку*. У Декларації Сантьяго вперше визнавалась позитивна роль субрегіональних інтеграційних об'єднань і двосторонніх угод про вільну торгівлю в міжамер. процесі, а також знайшла відображення одна з головних вимог лат.-амер. країн про соц. компонент інтеграції. Підтримуючи ідею залучення Куби до інтеграційних процесів у півкулі, лідери лат.-амер. країн висловились за відновлення її членства в *Організації американських держав (ОАД)*.

3-я зустріч лідерів амер. країн відбувалась 20-22.04.2001 у Квебеці (Канада). Окрім Венесуели, яка висловила свої зауваження, лідери держав-учасниць цілком ухвалили План дій, спрямований на забезпечення захисту демократії, основних прав і свобод людини, процві-

тання та соц. справедливості. У Квебекській декларації зазначалось, що зміна або порушення демокр. режиму в будь-якій країні Західної півкулі стане непереборною перешкодою її участі в Нарадах глав держав та урядів амер. країн. Зазначалось, що процес ратифікації угоди про зону вільної торгівлі в Америці, переговори щодо якої триватимуть до січня 2005, повинен завершитись до кінця того-таки року. Лідери д-ав схвалили позитивні результати переговорного процесу, в т. ч. завершення розробки тексту попереднього варіанта угоди про зону вільної торгівлі в Америці. Більшість лат.-амер. країн висловились проти ініціативи США, спрямованої на інкорпорування до майбутньої угоди принципів *Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА)*, що обмежують надання інвестицій. Бразилія наголосила, що не вступить до зони вільної торгівлі в Америці, доки США не скоротять субсидії с.-г. сектору й не змінять антидемпінгове законодавство, яке створює бар'єри для *імпорту*. Лідери карибських країн звернулись із проханням передбачити в угоді про зону вільної торгівлі створення механізму фінансування заходів, призначених для підвищення конкурентоздатності економік малих д-ав. На зустрічі було прийнято рішення про призначення спец. комісії, яка до листопада 2002 мала запропонувати рекомендації щодо вирішення проблеми нерівномірності торг.-екон. потенціалу країн континенту. Найважливішою темою Декларації була підготовка Міжамериканського демокр. статуту, рішення про розробку якого було ухвалено на спец. сесії ГА ОАД 11.09.2001 у Лімі (Перу). Було продовжено інституціоналізацію інтеграційного процесу в Зах. півкулі та створено Керівний комітет у складі США, Канади, Аргентини й Чилі та Виконавчий комітет, до якого увійшли представники США, Канади, Аргентини, Чилі, Мексики, Бразилії, по одному представнику від країн Центр. Америки, *Карибського співтовариства*, *Групи трьох* й *Андського спільного ринку*.

Н.М. Весела

Наради європейські з інформаційної політики — постійний міжнар. форум під егідою *Ради Європи (РЄ)* для забезпечення взаємодії країн-членів РЄ з ключових проблем інформ. політики. Основні напрями діяльності Н. е. і. п.: підготовка та впровадження міждержавних робочих програм, прийняття стратегічних док-тів

з реалізації інформ. політики, організація міжнар. самітів на рівні глав урядів та міністрів з інформ. політики країн-членів РЕ (1 раз на 3 роки). 1-а Н. е. і. п. «Майбутнє телебачення в Європі» відбувалась у Відні (Австрія) 9-10.12.1986 й розглядала перспективи координації європ. інформ. політики, сприяння розвитку європ. аудіовізуальної продукції, суспільного та приватного телебачення; були ухвалені резолюції «Про сприяння виробництву європейської аудіовізуальної продукції», «Про суспільне і приватне телерадіомовлення», Декларація про транскордонне телебачення в Європі. На 2-й Н. е. і. п. «Європейська політика в галузі засобів масової комунікації у міжнародному контексті», що відбулась 23-24.11.1988 в Стокгольмі (Швеція), обговорювались проблеми європ. впливу на розвиток нац. і багатонац. систем інформації й комунікації та міжнар. обігу європ. аудіовізуальної продукції. Основним предметом політ. дискусій став проект Європ. конвенції про транскордонне телебачення, а також спірні питання щодо країн на європ. інформ. ринку, охорони європ. кіноспадщини, реклами на телебаченні. Були ухвалені резолюція «Про політику щодо аудіовізуальної продукції», Декларація про Європ. конвенцію з транскордонного телебачення. 3-я Н. е. і. п. «Європейська медіаполітика в оновленій Європі 90-х» відбулась 9-10.10.1991 в Нікосії (Кіпр) й була присвячена проблемам економіки засобів комунікації, політ. та культ. плюралізму ЗМК, новим каналам та засобам здійснення політики ЗМК у Європі. Були ухвалені резолюції «Про плюралізм ЗМК», «Про нові канали і засоби масової комунікації в Європі», декларація «Про політику ЗМК в оновленій Європі», в яких відображалися зміни в політ. стратегіях розвинутих країн Європи щодо впливу комунікацій на суспільство, регіональну економіку й діяльність транснац. корпорацій, на процеси європ. інтеграції.

На 4-й Н. е. і. п. «Політика засобів масової комунікації у демократичному суспільстві», що відбулась 5-7.12.1994 у Празі (Чехія), обговорювались проблеми діяльності ЗМК у демокр. суспільстві, майбутнє суспільного телерадіомовлення, журналістські права та свободи. Ухвалені резолюції «Про майбутнє суспільного телерадіомовлення (вимоги до суспільних телерадіоорганізацій, джерела фінансування, незалежність і підзвітність, нові комунікаційні технології)», «Про журналістські свободи і пра-

ва людини» та декларація «Про засоби масової комунікації у демократичному суспільстві» засвідчили увагу Ради Європи до проблеми забезпечення міжнар. гарантій вільного вираження поглядів у ЗМК, встановлення інституту відповідальності на основі положень *Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод*. На 5-й Н. е. і. п. «Інформаційне суспільство — виклик для Європи», що відбулась 11-12.12.1997 у Салоніках (Греція), було обговорено питання впливу нових комунікаційних технологій на права людини та розвиток демократії, запобігання зловживаннями свободою слова та використання нових технологій для порушення прав людини. Результати політ. дискусії втілені в прийнятих резолюціях «Вплив нових комунікаційних технологій на права людини і розвиток демократії», «Ідеологія законодавства в галузі комунікації», «Конвергенція засобів масової комунікації», політичній декларації «Інформаційне суспільство — виклик для Європи», політ. заяві «Про порушення прав людини і прав засобів масової комунікації в Республіці Білорусь» та Протоколі з прав людини в інформ. суспільстві. 6-а Н. е. і. п. «Пан'європейська медіаполітика: її майбутнє» відбулась 15-16.06.2000 у Кракові (Польща); обговорювались 2-і основні теми: еволюція медіа; свобода вираження поглядів та свобода ЗМК, нові виклики, політика і практика ЗМК. У док-тах, ухвалених нарадою — політ. декларації «Інформаційна політика майбутнього століття», програмі дій та резолюції щодо проекту Європ. конвенції про прав. захист інформ. послуг від комп'ютерного піратства — підкреслюється важливість забезпечення свободи слова, підтверджується провідна роль РЕ та її структурних підрозділів у забезпеченні демократії шляхом визначення заг. принципів інформ. права та політики.

Є.А. Макаренко

Наради послів і голів дипломатичних місій УНР 1919-20 — форма орг.-роз'яснювальної роботи керівництва відомства закорд. справ УНР з главами *дипломатичних представництв*; започаткована влітку 1919 і передбачала зустрічі з дип. представниками УНР в європ. країнах, на яких обговорювались актуальні питання міжнар. життя та найважливіші проблеми внутр.- і зовн.-політ. діяльності України. Перша така нарада відбулась у Відні 18-22.06.1919. У роботі наради взяли участь міністр закорд.

справ УНР *В. Темницький*, а також послі *В. Липинський*, *М. Василько*, *М. Порш*, *Д. Левицький*, *В. Сінгалевич* (ЗУНР), радник-посланник *М. Левитський*, радник делегації УНР у Парижі *С. Томашівський*, радник диктатора ЗО УНР *Є. Петрушевича* *М. Здерковський*, радник *В. Темницького* *А. Жук*. Нарада розглянула головні засади зовнішньої політики УНР у контексті особливостей тогочасної міжнар. ситуації. Було визначено, що, попри тимчасові невдачі, «провідна ідея української міжнародної політики залишається незмінна: державна незалежність усіх українських земель». У тому напрямку й мала проводитись робота всіх укр. дип. представництв.

Друга нарада послів та глав дип. представництв УНР була проведена в Карлсбаді (Карлових Варах, Чехословаччина) 6-14.08.1919 за участю *В. Темницького*, глав і радників 10 представництв УНР у країнах Європи (послі *М. Порш*, *М. Славинський*, *А. Яковлів*, *Д. Левицький*, *К. Лоський*, *М. Залізняк*, радники укр. місій у Лондоні та Відні *Я. Олесницький* і *В. Полетика*, колишній голова делегації УНР на українсько-російських мирних переговорах 1919 у Москві *С. Мазуренко*, радник МЗС УНР *А. Жук*) та дипломатів ЗУНР (*О. Бурачинський*, *В. Панейко*, *В. Сінгалевич*, *В. Біберович*). На зустрічі було обговорено поточні питання, пов'язані з роботою укр. дип. представництв, орг-цією й координацією їхньої роботи, ставленням різних країн до укр. проблематики, інтересами УНР в окремих д-вах тощо. Мін. зак. справ УНР *В. Темницький* у своєму виступі, насамперед, дав короткий огляд діяльності закорд. укр. представництв й окремо зупинився на неузгодженості зовн.-політ. курсів уряду УНР та диктатора ЗО УНР *Є. Петрушевича*, який схилився до порозуміння з Кремлем. Нарада ухвалила резолюцію, що закликала до тіснішої координації між укр. дип. установами, а головну причину невдач на міжнар. арені вбачала у внутр. негараздах — «наші невдачі на полі міжнародному є плід безсилля внутрішнього». Враховуючи безрезультатність курсу на здобуття визнання з боку країн *Антанти*, дип. нарада наголосила на необхідності змінити акценти в укр. зовн. політиці й приділити першочергову увагу відносинам із найближчими сусідами (Польщею, Румунією, Чехословаччиною), Італією та новими незалежними д-вами, що виникли на території колишньої

Російської імп. (Естонією, Латвією, Литвою, Грузією).

Остання за доби Директорії нарада глав укр. дип. представництв відбулася 18-20.08.1920 у Відні за участю мін. зак. справ УНР *А. Ніковського*, міністра фінансів *Х. Барановського*, сенатора *С. Шелухина*, члена укр. делегації на Паризьку мирну конференцію *О. Шульгина*, послів та глав дип. місій УНР в Австрії, Італії, Швейцарії, Чехословаччині, Великій Британії, Голландії та Бельгії, Греції, Угорщині — *Г. Сидоренка*, *Д. Антоновича*, *М. Василька*, *М. Славинського*, *А. Марголіна*, *А. Яковліва*, *М. Левитського*, *М. Галагана*, виконуючого обов'язки посла в Німеччині *В. Смаль-Стоцького*. На порядку денному були питання: «1. Польсько-український договір; 2. Самостійність України і політична акція у зв'язку з нею; 3. Орієнтація; 4. Верховна влада в Україні; 5. Фінанси; 6. Скорочення дип. місій». На нараді було визначено необхідність зберегти укр. армію як основу для відбудови незалежної України, поставлено завдання якнайширшої пропаганди укр. справи за кордоном силами дип. представництв. Дипломати були ознайомлені зі статтями *Варшавського договору УНР з Річчю Посполитою 1920* й одноголосно підтримали як саму угоду (погодившись із тим, що «Україна може бути зараз не соборною, а лише самостійною»), так і започаткований укр.-польський військ.-політ. союз. Глави дип. представництв були поінформовані про: Балтійську конференцію за участі делегації УНР (див. *Балтійські конференції 1919-20*), переговори з П. Врангелем щодо можливого об'єднання зусиль у 6-бі проти більшовиків, облаштування союзницьких відносин із Кубанню, складне фінанс. становище в Україні тощо. У ході наради відбувся обмін думками з нагальних проблем, у т. ч. щодо скорочення укр. дип. місій за кордоном. Головам дип. місій було запропоновано подати проекти скорочення своїх представництв та обрахунки на утримання на 4 місяці вперед з тим, щоб «робота за кордоном не спала». Нарада загалом засвідчила спільну платформу послів із розглядуваних питань та перспективи подальшої діяльності в складних для незалежної України умовах тогочасної дійсності.

В.М. Матвієнко

Нарвський договір 1704 — союзницька угода Московського царства та Речі Посполитої про спільну війну проти Швеції, підписана

під час *Північної війни 1700-21* від імені моск. царя *Петра I* й польського короля *Августа II* 19(30).08.1700 у Нарві. Згідно з Н. д. Москва й Варшава зобов'язувались воювати спільно проти Швеції на суші й на морі, не укладати з нею ніяких сепаратних дог-рів. Н. д. також передбачав, що Московське царство поверне Речі Посполитій укр. території, відвойовані в поляків укр. козаками на чолі з полковником С. Палієм; введе на територію Речі Посполитої 12-тис. контингент рос. військ для допомоги *Августу II* в його війні проти шведів і їхнього ставленика на польському престолі С. Лещинського; передасть *Августу II* 200 тис. рублів на утримання польської королівської армії. Петро I пообіцяв у майбутньому до завершення війни зі шведами сплачувати *Августу II* ще по 200 тис. рублів щорічно. Моск. цар прийняв на себе за Н. д. нерівноправні щодо *Августа II* умови заради союзу з польським королем, який практично не мав у тогочасній Речі Посполитій ані реальної влади, ані грошей, ані війська, а тому тримався на престолі виключно рос. допомогою й не міг надати Москві ніякої реальної підтримки у її війні зі Швецією. У результаті, вже в 1706 *Август II* уклав зі шведським королем *Карлом XII* сепаратний *Альтранштедтський мир*, за яким відмовився від усіх своїх союзницьких обов'язків перед Моск. царством, зрікся польської корони (лишившись саксонським курфюрстом), і навіть видав шведам рос. посла при польському дворі *І. Паткуля*, якого шведи стратили у 1707.

В.А. Рубель

Наркотиків незаконний обіг — злочин міжнародного характеру (конвенційний злочин), який завдає шкоди соц.-екон. розвитку держав; протиправні дії, пов'язані з виробництвом, розповсюдженням, продажем, транспортуванням, імпортом чи експортом наркотичних речовин. Із метою вживання ефективних заходів контролю за Н. н. о. д-ви в різні часи розробили низку міжнар.-прав. актів: Міжнар. конвенцію про наркотики 1912, Женевську конвенцію 1925, конвенції про посилення контролю над обігом наркотичних речовин 1931 та 1936. На сьогодні чинними є такі міжнар. дог-ри: Єдина конвенція про наркотичні речовини 1961 з поправками 1972, Конвенція про психотропні речовини 1971, Конвенція ООН про б-бу з незаконним обігом наркотичних речовин і психотропних речовин 1988,

Конвенція проти застосування допінгу 1989. Згідно з Конвенцією 1961, міжнар. контроль над Н. н. о. здійснюють Комісія щодо наркотичних речовин і Міжнародний комітет з контролю над наркотиками. Конвенція 1988 передбачає можливість для д-ав застосовувати такі заходи, які можуть виявитись необхідними для конфіскації прибутків, отриманих у результаті занять наркобізнесом, або власності, вартість якої відповідає таким прибуткам. Кожен з цих дог-рів містить списки наркотичних речовин, щодо яких встановлюється різний режим контролю. Питанню незаконної торгівлі наркотиками та психотропними речовинами присвячена також ст. 108 *Конвенції ООН з морського права 1982*. У рамках *Співдружності Незалежних Держав (СНД)* склалась своя система міжнар.-прав. контролю над Н. н. о.: Угода про співробітництво між міністерствами внутр. справ країн СНД в б-бі з незаконним обігом наркотичних речовин і психотропних речовин 1992 та Угода про взаємодію і співробітництво митних служб у б-бі з незаконним обігом наркотичних речовин і психотропних речовин 1994.

О.В. Задорожній

Народ — населення певної території в його політ. та соц.-екон. вимірі, що відображає однорідність та єдність відп. спільноти осіб. У міжнародному праві відсутнє чітке визначення Н., хоча в доктрині міжнародного права їх нараховується понад 100. Деякі вчені ототожнюють Н. із нацією, проте при цьому не враховується, що він може бути поліетнічним та полінаціональним, і його об'єднуючим чинником є не національність, а політ. й соц.-екон. єдність. У конституційному праві Н. визначається як громадяни певної д-ви всіх національностей. Н. не є традиційним суб'єктом міжнародного права, незважаючи на те, що Преамбула *Статуту ООН* розпочинається словами «Ми, Народи Об'єднаних Націй...». Таке формулювання мало підкреслити гуманістичну направленість Статуту, а насправді Статут ООН є міждерж. дог-ром. Водночас обмежена міжнар. правосуб'єктність може бути визнана за Н. у рамках права Н. на самовизначення, що є одним з міжнародного права принципів основних. Право Н. на самовизначення було висунуте рад. школою міжнар. права замість концепції нац. суверенітету, що ствердилась у Європі в XIX ст. Концепція нац. суверенітету не відповідала маркс. запереченню

нац. д-ав, а концепція суверенітету Н. узгоджувалась з ідеєю диктатури пролетаріату. Право Н. на самовизначення передбачає його право вільно встановлювати свій політ. статус і здійснювати свій екон., соц. і культ. розвиток, у т. ч. право на самостійність у досягненні державності й незалежне держ. існування, яке має поважатись усіма країнами. За умов існування певної форми державності право Н. на самовизначення означає право на достатній рівень політ., екон. та культ. самостійності в рамках існуючої д-ви. Право Н. на самовизначення визнано *Міжнародним Судом ООН* нормою *erga omnes* (рішення у справі про Схід. Тимор, 1995). Складовою права Н. на самовизначення вважається суверенітет Н. над природ. ресурсами. Проте і право Н. на самовизначення, і суверенітет Н. над природ. ресурсами втрачає зміст з моменту утворення д-ви, яка володіє суверенітетом над відп. територією та її населенням.

О.В. Задорожній

Народний комісаріат закордонних справ УСРР — відомство закордонних справ УСРР.

Після проголошення (11-12.12.1917) 1-м Всеукраїнським з'їздом Рад рад. (більшовицької) «Української Народної Республіки» (з 6.01.1919 за аналогією з рад. Росією стала називатися УСРР), 17 грудня того-таки року в Харкові був створений перший її уряд — Народний Секретаріат. У його складі не було відомства зовн. зносин, що, насамперед, можна пояснити уявленнями його фундаторів про рад. Україну як про складову заг.-рос. рад. федерації. Принципові ж питання міжнар. характеру мали вирішуватись безпосередньо ЦВК рад. України та урядом, а справи щодо інозем. громадян — Народним секретаріатом міжнац. справ. Перший прояв зовн.-політ. активності рад. України був пов'язаний із тактикою дипломатії рад. Росії на *Брестських мирних переговорах 1917-18*. Роль представників легітимного укр. уряду мала відігравати (на протигагу делегатам Центральної Ради УНР) створена 30.12.1917 (12.01.1918) ЦВК України місія у складі голови *Ю. Медведєва* та народних секретарів (міністрів) *В. Затонського* й *В. Шахрая*, що входила до складу делегації рад. Росії. Однак перебування харківської делегації у Бресті звелось лише до невдалого пропагандистського трюку. Після підписання *Брестського мирного договору між РСФРР і Центральними державами 1918* постало питання про

оформлення *суверенітету* «червоної» України. Тому на засіданні її уряду 1.03.1918 у Полтаві було створено перше відомство зовн. зносин рад. України — Народний секретаріат закорд. справ на чолі з *В. Затонським*, якого за кілька днів (4.03.1918) змінив *М. Скрипник* (водночас голова Народного Секретаріату). Існував він і в складі Тимчасового робітничо-селянського уряду, сформованого в Суджі Курської губернії (Росія) 28.11.1918, напередодні вторгнення рос.-укр. більшовицької «групи військ Курського напрямку» на територію УНР. У ході її успішного просування у війні з Директорією та встановлення контролю Кремля над значною частиною України 29.01.1919 у Харкові відбувалась реорганізація Тимчасового уряду в Раду Народних Комісарів (РНК) УСРР. В її структурі запроваджено Народний комісаріат закордонних справ (НКЗС) на чолі з *Х. Раковським*. Вже на сер. 1919 НКЗС став розгалуженою установою, що складалась із таких відділів, як дип.-конс., прав., інозем. агентств, дипкур'єрів, загального, інформаційного, архівного. Однак у головних своїх рисах розбудова апарату НКЗС УСРР розпочалась із 1920. Тоді було розроблено Положення про Наркомат закорд. справ республіки. Згідно з ним на НКЗС покладались такі головні функції: дип. зносини з інозем. д-вами за завданнями уряду; вироблення проєктів міжнар. актів для затвердження їх верховною владою УСРР; керівництво діяльністю *дипломатичних представництв і консульських установ* України; захист законних інтересів громадян України за кордоном та іноземців в Україні, контакти з дип. корпусом зарубіжних д-ав; збір відомостей про соц.-екон., політ., культ. життя д-ав; ведення зовн.-політ. пропаганди. Щодо формування орг.-прав. підвалин функціонування НКЗС, «внутрішнє» законодавство Наркомату розроблялось майже виключно на підставі республіканського й мало керуватись «трафаретами РРСФР». На чолі відомства стояли народний комісар із закорд. справ та Колегія НКЗС. Нарком і його заст. затверджувались вищим законодавчим органом за поданням РНК УСРР. Сформувалась і структура центр. апарату НКЗС, до якого входили основні й допоміжні підрозділи за функціональною ознакою. Відділ дип. зносин видав поточним керівництвом роботою закорд. установ більшовицької України, контактами із зарубіжними представниками, виробленням

інформ.-аналітичних док-тів щодо міжнар. становища для вищих органів влади. Екон.-прав. відділ займався оформленням юрид. й господарської сторін міжнар. актів УСРР, вивченням екон. кон'юнктури за кордоном, наданням юрид. допомоги держ. органам та окремим громадянам. Інформаційний (або преси й інформації) відділ готував інформ. зведення щодо закорд. подій або повідомлення для інозем. ЗМІ про події в Україні, випускав «Вісник» НКЗС, бюлетені, документальні видання зовн. політики, довідкову літературу, утримував бібліотеку відомства. До підрозділів забезпечення відносились протокольна частина, секретаріат (заг. діловодство, візовий режим, особові справи та керівництво дипкур'єрами), секретно-директивна частина (шифрований зв'язок, таємне діловодство, збереження архіву), фінанс., техн.-матер. підрозділи. До послуг НКЗС була радіостанція міжнар. зносин у Харкові. Щодо добору та розстановки дип. кадрів, то тут із відомих причин на перший план висувалась їхня лояльність до більшовицького режиму, належність до правлячої партії. Керівники підрозділів центр. апарату та закорд. установ належали до парт. номенклатури. Саме на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У вирішувались питання направлення місій за кордон, часто — про їхні штати, кадрові переміщення. Діяльність і кадри НКЗС знаходились під контролем органів держбезпеки. У штаті відомства закорд. справ перебував уповноважений політ. контролю ДПУ, який в адмін. й оперативному відношеннях підлягав виключно органам держбезпеки; інозем. відділ ДПУ (зовн. розвідка) вимагав від НКЗС різнопланової інформації про інозем. представників тощо.

1921 ознаменувався справжнім «проривом» у справі міжнар. визнання УСРР та налагодження міждерж. стосунків. При підписанні *Ризького мирного договору 1921* між РРСФР та УСРР з Польщею рад. Україна виступила як окрема сторона. Фактом стають угоди між УСРР та д-вами, які виникли на теренах колишньої Російської імп.: з Грузією (31.01.1921), Литвою (14.02.1921), Латвією (3.08.1921) та Естонією (25.11.1921). Поступово до кола країн, що підписали з УСРР угоди, потрапляли помітні європ. д-ви — Австрія (23.04.1921), Німеччина (5.11.1921), Італія (26.12.1921), Туреччина (21.01.1922), Чехословаччина (6.06.1922). Загалом станом на 1.05.1923 урядом УСРР було підписано 45 між-

держ. угод, 4 резолюції заг.-європ. *Генуезької конференції 1922* та 7 угод із міжнар. орг-ціями. Упродовж 1921 засновувалась низка дип. представництв УСРР, орг-ція роботи яких була покладена на НКЗС. Першим закорд. дип. представництвом рад. України, що зазвичай називались повпредствами, стала місія при уряді РСФФР, сформована 12.01.1921. Згодом дип. місії відкрились у Чехословаччині (травень 1921, голова — М. Левицький), Німеччині (вересень, *В. Ауссем*), Польщі (жовтень, *О. Шумський*), Австрії (грудень, *Ю. Коцюбинський*). Поступово їх чисельність збільшувалась, хоча в ряді випадків представником України за сумісництвом виступали голови дип. місій РСФФР. На кінець березня 1922 повпредства та об'єднані представництва УСРР існували в Австрії, Англії, Італії, Німеччині, Польщі, Чехословаччині, Росії. Штатна градація представництв була відсутня й щоразу визначалась рішеннями уряду. У них існували посади радників, секретарів, перекладачів, канцелярських та допоміжних працівників. Важливим напрямом роботи повпредств був консульський: при повпредствах УСРР створювались конс. відділи, а також формувались окремі ген. консульства, консульства й віце-консульства, до компетенції яких належав захист екон. та прав. інтересів д-ви та громадян за кордоном, виконання окремих доручень НКЗС. Однак історія існування НКЗС, як і дипломатії УСРР, виявилась досить короткою. У зв'язку з формуванням союзоної д-ви (СРСР) 18.10.1922 ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про згорання апарату НКЗС» і доручив заступнику наркома закорд. справ УСРР В. Яковлеву розпочати переговори з НКЗС РСФФР про об'єднання відп. наркоматів. Протягом серпня 1923 (починаючи з 5.08.1923) дип. та конс. установи України злились із заг.-союзними. Останню крапку поставила постановою ВУЦВК від 20.09.1923 «Про перетворення центральних закладів», згідно з якою НКЗС УСРР ліквідувався як самостійне відомство, а натомість створювалось Управління уповноваженого НКЗС СРСР в Україні (при уряді УСРР), яке очолив *О. Шліхтер*.

Література: Удовиченко П.П. З історії зовнішньої політики УСРР (1919-1922 рр.). — К., 1957; Хміль І.С. З прапором миру крізь полум'я війни: Дипломатична діяльність УСРР (1917-1920). — К., 1962; Українська РСР на міжнародній арені. Зб. док. (1917-1923 рр.). — К., 1966; Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. — К., 2001; Веденєв Д. Нігілізм тут недоречний. Історія дипло-

матичної служби Радянської України 1917-1923 років // Політика і час. — 2001. — №6.

В.М. Матвієнко

Насер (Nasser) Гамаль Абдель (15.01.1918, Александрія — 28.09.1970, Каїр) — єгипетський військ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї поштового службовця. Каїрську військ. академію (1938) і коледж Ген. штабу (1948), навчався на ф-ті права Каїрського ун-ту (1936-37). 1938-41 — проходив дійсну військ. службу в Єгипті та Судані. 1941-45 — викладач Каїрської військ. академії, заснував осередок антимонархічної орг-ції «Вільні офіцери». У званні майора командував батальйоном в *арабо-ізраїльській війні 1948-49*, очолив виконком «Вільних офіцерів». 1949-52 — викладач Військ.-адмін. школи та проф. коледжу Ген. штабу, підполковник. 23.07.1952 організував успішний військ. переворот. У липні — жовтні 1952 — мін. закорд. справ, 25-27.02.1954 і 14.11.1954-25.06.1956 — голова Ради керівництва рев.-цією, 25.06.1956-28.09.1970 — Президент Єгипту, водночас 18.04.1954-29.09.1962 і 19.06.1967-28.09.1970 — Прем'єр-міністр. Як лідер рев.-демокр. течії «Вільних офіцерів» у внутр. політиці наполегливо здійснював курс на ліквідацію феод. пережитків в економіці, створення потужного держ. сектора й залучення народних мас до управління д-вою під суворим владним контролем; 1963 очолив Арабський соціал. союз. У *зовнішній політиці* виступав із панарабістських й антиімперіалістичних позицій. 26.07.1956 націоналізував Загальну компанію *Суецького каналу*, що спричинило *Суецьку кризу 1956* й англ.-франц.-ізраїльську *агресію*. 1958-61 здійснив невдалу спробу створення Об'єднаної Арабської Республіки за участі Єгипту та Сирії. 1961 виступив співзасновником *Руху неприєднання*; 1962 втрутився в громадян. війну в Ємені на боці респ. режиму. Спровокував *арабо-ізраїльську війну 1967*, у якій Єгипет зазнав нищівної поразки, внаслідок чого Н. змушений був піти на тісніше військ.-політ. зближення з Кремлем і розміщення 20-тис. угруповання рад. ВПС і засобів ППО на території ОАР та виведення єгипетських військ із Ємену в обмін на припинення підтримки Саудівською Аравією монархістів. 30.03.1968 оприлюднив програму радикальної модернізації країни й керував її здійсненням, добився значних успіхів у т. зв. «Війні на виснаження» з Ізраїлем 1967-70. У серпні 1970 прийняв план держ. секретаря США В. Роджерса щодо припинення вогню як перед-

умови мирних переговорів з Ізраїлем. Активно сприяв урегулюванню палестинсько-йорданського конфлікту й евакуації формувань ОВП до Лівану у вересні 1970. Помер від серцевого нападу.

Твори: «Філософія революції» (1954), «Проблеми єгипетської революції» (1979).

В.І. Головаченко

Нассау нарада 1962 — амер.-брит. переговори, що відбулись 18-19.12.1962 в Нассау (Багамські острови). США представляли президент *Дж. Кеннеді*, міністр оборони Р. Макнамара, заступник держсекретаря Дж. Болл, Велику Британію — прем'єр-міністр *Г. Макміллан*, міністр закорд. справ лорд Хьюм, міністр оборони П. Торнікрофт, міністр зі справ Співдружності і колоній Д. Сендіс. Центр. місце на переговорах посіло питання про подальшу співпрацю в ядерній сфері між США та Великою Британією, а також з іншими державами-членами *НАТО*. Воно набуло особливої гостроти внаслідок суперечки 2-х д-ав навколо проекту ракет «Скайболт». На поч. 1960-х Велика Британія відмовилась від побудови власної стратегічної ракети «Блю страйк» і підписала в 1960 із США угоду, за якою амер. сторона зобов'язувалась поставити балістичні ракети «Скайболт» класу «Повітря-земля», впровадження яких у вир-во відбувалось у той час у США. Але наприкінці 1962 амер. уряд вирішив відмовитись від проекту «Скайболт». Оскільки брит. уряд розглядав «Скайболт» як основну ракету для майбутніх ядерних сил Великої Британії та засіб для подовження терміну служби брит. стратегічних бомбардувальників, таке рішення США, а також наполегливі дії амер. сторони, що мали на меті схилити Велику Британію та Францію відмовитись від власних ядерних сил, викликали незадоволення в Лондоні.

Під час Н. н. Макміллан відхилив пропозицію Кеннеді розподілити порівну між Великою Британією та США витрати на подальші роботи над ракетою «Скайболт» і, підкресливши твердий намір Великої Британії надалі зберігати статус незалежної ядерної д-ви, попросив про постачання ракет «Поляріс». Результатом переговорів стала угода, яка передбачала постачання до Великої Британії ракет «Поляріс» без боеголовок, побудову Великою Британією атомних підводних човнів з ракетами «Поляріс», передавання під командування НАТО стратегічної бомбардувальної авіації Великої

Британії, США та деяких інших держав-членів, а також створення багатосторонніх ядерних сил НАТО та включення в них 4-х брит. атомних підводних човнів із стратегічними ракетами та 4-х амер. підводних човнів аналогічного класу. Брит. уряд залишив за собою право вивести свої човни із складу спільних ядерних сил у разі виникнення загрози нац. інтересам д-ви. США запропонували приєднатись до угоди також і Франції, але франц. уряд відхилив цю пропозицію. Угода, укладена в Нассау, спричинила подальше зростання залежності Великої Британії від США у сфері стратегічних озброєнь, а також сприяла загостренню протиріч між США та Великою Британією з одного боку та Францією — з іншого.

В.А. Манжола

НАТО — див. *Організація Північноатлантичного договору*.

НАТО подвійне рішення 1979 — див. *Ракет середньої дальності розміщення в Європі*.

НАТО розширення на Схід — один із напрямків трансформації НАТО в умовах пристосування до нового військ.-політ. середовища 1990-х. Метою процесу розширення НАТО за рахунок країн Центр. та Схід. Європи проголошено поширення безпеки на весь євроатлантичний регіон. Із поч. 1990-х НАТО активно розвивала та інституціалізувала відносини з країнами Схід. Європи і СРСР. Створення в 1991 *Ради північноатлантичного співробітництва (РПАС)* було покликано закріпити партнерські відносини, що почали формуватись між колишніми супротивниками в дип. та військ. сферах. У січні 1994 на Брюссельському саміті НАТО було проголошено про відкритість Альянсу для вступу інших европ. д-ав і започатковано ініціативу, спрямовану на поглиблення співробітництва з можливими кандидатами — програму «Партнерство заради миру» (ПЗМ). Вона стала першим механізмом, який забезпечив реалізацію між країнами-членами НАТО та країнами, що бажали приєднатись до Альянсу, співробітництва на засадах, що діють усередині НАТО. 26.09.1995 на розгляд країн-членів НАТО було представлено «Дослідження з питань розширення НАТО», у якому визначались політ. та військ. аспекти розширення НАТО на Схід, а також окреслювались напрямки співпраці з країнами, що не мають планів вступати до

НАТО. Велику увагу було приділено розвитку особливих відносин із Росією, що мали здійснюватися паралельно з розширенням Альянсу; водночас наголошувалось, що в питанні розширення Росія не може втручатися в процес прийняття остаточних рішень. Щодо процедури вступу зазначалось, що в НАТО статусу асоційованого членства запроваджуватись не буде, і тому виконання всіх передумов є необхідним для вступу. До таких передумов було, зокрема, віднесено обов'язкове розв'язання усіх міжетнічних і територ. суперечок мирними засобами.

Одночасно із заходами розвитку діалогу з країнами-кандидатами та внутр. адаптації Альянсу до розширення відбувався процес формування політики НАТО, спрямованої на подолання можливих негативних наслідків розширення. Ця політика включала налагодження конструктивних відносин з Росією та непряме забезпечення безпеки для тих країн, які не будуть прийняті до НАТО у числі перших. 10.12.1996 країни-члени НАТО виступили із заявою, що вони не мають намірів, планів та причин розмішувати ядерну зброю на території нових членів Альянсу, а також жодної потреби змінювати будь-які аспекти ядерної політики. США також зобов'язувались продовжувати переговори про скорочення стратегічних ядерних арсеналів. Навесні 1997 було внесено зміни до програми ПЗМ, спрямовані на посилення механізму політ. консультацій з країнами-партнерами, що залишаться за межами розширеного НАТО, того-таки року були підписані *Основоположний акт про взаємні відносини, співпрацю та безпеку між НАТО та РФ 1997* і *Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО 1997*. 30.05.1997 програми співробітництва у РПАС та ПЗМ було об'єднано в інституційних рамках *Ради євроатлантичного партнерства (РЄАП)*, яка остаточно визначила новий рівень співробітництва НАТО з країнами-партнерами. Практична реалізація планів розширення НАТО на Схід розпочалась на *Мадридському саміті НАТО 1997*, коли було ухвалено рішення про запрошення Польщі, Чехії та Угорщини розпочати переговорний процес щодо вступу до НАТО. На *Вашингтонському саміті НАТО 1999* ці країни підписали *Вашингтонський договір 1949* і вступили до НАТО. *Празький саміт НАТО 2002* ухвалив рішення про початок другого етапу розширення, на якому 29.03.2004

до Альянсу приєдналися Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина та Словенія.

С.В. Гринько

Натуралізація — прийняття до громадянства держави на прохання зацікавленої особи. Порядок Н. є дозвільним і визначається нац. законодавством д-ви. Н. може бути індивідуальною та груповою (колективною). Індивід. Н. ґрунтується на принципі добровільності. Примусова Н. суперечить міжнародному праву. У доктрині міжнародного права висловлюються думки, що про повну добровільність Н. не можна говорити, оскільки від особи не залежать умови (положення нац. законодавства), на яких Н. можлива. Н. повинна засновуватись лише на явно вираженому добровільному акті особи, яка просить надати їй громадянство. У доктрині міжнар. права інколи довготривале проживання на території відп. д-ви вважається попередньою умовою набуття нею громадянства. Існують такі різновиди індивід. Н.: Н. особи, що не поширюється на її подружжя та дітей; Н. батьків (одного з батьків), яка поширюється на їхніх неповнолітніх дітей, але не на подружжя. Існує також такий різновид індивід. Н., як автоматична, що полягає в автоматичному наданні громадянства в різних випадках, які передбачені законодавством окремих д-ав. Найпоширеніша — у випадку шлюбу громадянство чоловіка автоматично надається дружині. Проте сучас. тенденції міжнар. права (забезпечення рівності чоловіка та жінки, прийняття Конвенції про громадянство одруженої жінки 1957) дещо зменшують можливість автоматичного впливу шлюбу на громадянство сторін. Автоматично громадянство може бути надане дитині у випадку визнання батьківства особою, що має громадянство іншої д-ви; власникові в результаті придбання доміцилію на території іншої д-ви (у сучас. міжнар. праві існує тенденція до підвищення значення доміцилію як умови Н.). Групова (колективна) Н. — це групове прийняття до громадянства у зв'язку з переселенням або територ. змінами. Відбувається, як правило, внаслідок правонаступництва держав, інших змін приналежності (статусу) території. Для групової Н. визначальними є пасивні дії особи, що виражаються переважно в продовженні проживання на території відп. д-ви. При груповій Н. громадянство надається у спрощеному порядку. Трансферт — це різновид Н.,

що коригується правом оптації. У законодавстві України передбачено принцип 5 «так» і 2 «ні» для іноземців, що бажають набути громадянство України в порядку Н. Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їхніми клопотаннями прийняті до громадянства України за умови: визнання й дотримання Конституції України та законів України; зобов'язання припинити інозем. громадянство; безперервного проживання на законних підставах на території України протягом останніх 5 років; отримання дозволу на постійне проживання в Україні; володіння держ. мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування; наявності законних джерел існування. В Україні забороняється Н. осіб: що вчинили злочин проти людства чи здійснювали геноцид; що засуджені в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину чи вчинили такий злочин на території іншої д-ви.

О.В. Буткевич

Наукові дослідження на континентальному шельфі відповідно до положень Конвенції ООН з морського права 1982 підлягають юрисдикції прибережної держави, яка має право регулювати, дозволяти та проводити їх на своєму континентальному шельфі. Прибережна д-ва за звичайних обставин повинна надати згоду на здійснення іншими д-вами або компетентними міжнар. орг-ціями мор. наук. досліджень виключно в мирних цілях і для поширення наук. знань про мор. середовище на благо всього людства. Відсутність дипломатичних відносин не повинна бути підставою для відмови у такій згоді. Прибережна д-ва має право відмовити, якщо заплановані наук. дослідження мають безпосереднє значення для розвідки та розробки живих і неживих ресурсів, включаючи буріння на континентальному шельфі, використання вибухових речовин або забруднення шкідливими речовинами мор. середовища; пов'язані з будівництвом або використанням штучних островів, установок чи споруджень, а також якщо д-ва або міжнар. орг-ція, що проводить дослідження, має невиконані зобов'язання перед прибережною д-вою за раніше здійснений дослідницький проект. Прибережна д-ва не може на свій розсуд відмовитись від надання згоди щодо мор. наук.-дослідних проектів, які здійснюються на континентальному шельфі за межами 200 миль від берега, якщо вона не веде або планує вести в цих

районах розробку чи розвідку корисних копалин. Д-ва або міжнар. орг-ція дотримуються під час мор. дослідження низки умов щодо забезпечення участі прибережної д-ви в дослідженні в разі, якщо вона висловить на те бажання; інформування прибережної д-ви про результати дослідження; надання їй доступу до даних або зразків, отриманих в результаті дослідження; демонування наук.-дослідних установок та обладнання після завершення дослідження. Проведення мор. наук. досліджень не повинно створювати перешкод для діяльності прибережної д-ви при розвідці та розробці природ. ресурсів континентального шельфу. Прибережна д-ва має право вимагати припинення наук. досліджень у випадку недотримання умов їх проведення.

І.М. Забара

Наукові дослідження у виключній економічній зоні відповідно до положень *Конвенції ООН з морського права 1982* підлягають юрисдикції прибережної держави, яка має право регулювати, дозволяти та проводити їх у своїй *виключній економічній зоні*. Прибережна д-ва за звичайних умов надає згоду на здійснення іншими д-вами або компетентними міжнар. орг-ціями мор. наук.-дослідних проектів у своїй виключній екон. зоні виключно з мирними цілями і для отримання наук. знань про морське середовище. Інозем. д-ва або міжнар. орг-ція не менш ніж за 6 місяців до початку робіт надає повну інформацію про мор. наук. дослідження. Прибережна д-ва має право відмовити в проведенні наук. досліджень, якщо вони: спрямовані на розвідку та розробку живих та неживих природ. ресурсів виключної екон. зони; включають буріння дна екон. зони, використання вибухових речовин у мор. середовищі; пов'язані з будівництвом або використанням штучних островів, установок та споруд. Формально прибережна д-ва також може відмовити в проведенні запланованих наук. досліджень, якщо інформація, надана д-вою або міжнар. орг-цією, що мають вести наук. дослідження, є неточною, або якщо заявники мають невиконані зобов'язання, що впливають з раніше здійсненого проекту. Такі д-ви або міжнар. орг-ція при проведенні мор. наук. дослідження зобов'язані забезпечити участь прибережної д-ви, інформувати її про його результати, надавати доступ до всіх отриманих даних і зразків, прибрати наук.-дослідні установки та обладнання

після завершення дослідження. Дослідження не повинні перешкоджати діяльності, що провадиться прибережною д-вою для здійснення нею суверенних прав та юрисдикції в екон. зоні. Прибережна д-ва вправі вимагати припинення наук. досліджень у своїй екон. зоні, якщо вони не проводяться згідно з наданою інформацією або не дотримуються відповідних умов. Порядок та умови здійснення мор. наук. досліджень визначено в Законі України «Про виключну (морську) економічну зону» від 16.05.1995.

І.М. Забара

Наукові дослідження у відкритому морі — здійснення однієї зі свобод *відкритого моря*. Усі д-ви, незалежно від їхнього геогр. розташування, а також компетентні міжнар. орг-ції мають право на проведення таких наук. досліджень. Вони повинні здійснюватись виключно з мирними цілями, належними наук. методами, з дотриманням правил про захист мор. середовища, не створюючи перешкод іншим правомірним видам використання мор. середовища. Проведення мор. наук. досліджень не створює підстав для претензій на мор. середовище або на його ресурси. Використання наук.-дослідних установок та обладнання не повинно створювати перешкод на шляхах *міжнародного судноплавства*. Д-ви та компетентні міжнар. орг-ції мають сприяти поширенню наук. даних, що є результатом мор. наук. досліджень.

І.М. Забара

Науково-технічний прогрес — поступальний, органічно взаємопов'язаний розвиток науки і техніки, що зумовлює еволюційні та реві. зміни в межах технол. способу вир-ва. Н.-т. п. включає: фундаментальні (відкриття законів розвитку матерії, суспільства і самого процесу мислення, кваліфікація явищ і процесів, їх прогнозування) та прикладні (перетворення процесів та методів вир-ва з метою госп. (комерційного) використання на конкретному вир-ві або підприємстві) наук. дослідження проблем природознавства та соц. розвитку; доведення результатів досліджень до наук.-техн. розробок та вир-ва нової техніки, що дозволяє вирішувати комплекс соц., техн. та екон. завдань, які стоять перед певними підприємствами; удосконалення техн. засобів, форм і методів орг-ції праці, вир-ва та управління; розширення сфери використання нової та прогресивної

техніки і технологій; техн. переозброєння на цій основі всього вир-ва та економіки в цілому; удосконалення структури вир-ва та його обслуговування; техн. переозброєння невиробничої сфери й побуту.

Н.-т. п. розвивається в еволюційній (поступово й часткове вдосконалення існуючих та впровадження нових предметів праці, техніки) та революційній (докорінні, суттєві зміни в розвитку науки, техніки, якісні та сутнісні перетворення у процесі сусп. вир-ва) формах, що перебувають в органічному взаємозв'язку. Наук.-техн. рев-ція 50-х ХХ ст., «мікропроцесорна та біотехнологічна» рев-ція 70-х, «робототехнічна» рев-ція 80-х, «інформаційна» рев-ція 90-х — результат високих світових темпів росту інвестицій в науку, інтенсивної дії закону переміщення функцій живої праці до машин, формування працівника нового типу.

О.І. Ступницький

НАФТА — див. *Північноамериканська угода про вільну торгівлю.*

«Нафтодолари» — держ. доходи нафтовидобувних країн (зокрема, членів *Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК)*), що були одержані в результаті швидкого росту цін на нафту в середині та наприкінці 1970-х і використовуються на міжнар. ринку позичкового капіталу. Основні джерела «Н.» — прибуток нац. нафтових компаній і податкові відрахування інозем. компаній, що видобувають нафту на території країн-членів ОПЕК. За сферами цільового використання вони розміщуються для покриття поточних бюджетних витрат, фінансування нац. інвестиційних програм та проектів, створення соц. фондів, розміщення за кордоном у вигляді фінанс. активів («рециклювання»). Висока прибутковість, ліквідність та анонімність «Н.» зумовлюють їхній високий попит на міжнар. ринку капіталів, серед міжнар. екон. орг-цій та фінанс. інститутів. Напр., низка промислово розвинених країн одержали від країн ОПЕК великі кредити (Велика Британія, ФРН, Франція, Японія), частина «Н.» вкладена в міжнар. орг-ції: *Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР)*, *Міжнародний валютний фонд (МВФ)* та ін. У 1974-75 вклади нафтовидобувних країн у фінанс. інститути США та Зах. Європи (не враховуючи держ. позик промислово розвиненим та країнам, що розвиваються) сягнули

понад 60 млрд. дол. Приплив великих мас «Н.» (у вигляді короткострокових внесків) сприяв зростанню інфляційних тенденцій у Зах. Європі.

Наприкінці 70-х — поч. 80-х ХХ ст. стихійні переміщення значних сум короткострокових вкладів нафтодобуваючих країн з однієї країни до іншої в гонитві за вищою відсотковою ставкою неодноразово призводили до різкого погіршення стану *балансів платіжних* деяких зах.-європ. країн, розорення багатьох, навіть великих, комерційних банків. У подальшому «Н.» стали все більшою мірою зосереджуватись у банках самих нафтовидобувних країн, які почали проводити самостійні операції з кредитування пром., комерційних і фінанс. компаній різних країн. Так, у 1980-х монархії Перської затоки одержали від своїх закорд. вкладів доходи, що склали понад 1/4 їх надходжень від *експортру*. Ринок «Н.» перетворився на арену гострої конкурентної б-би між банками промислово розвинених та нафтовидобувних країн (перш за все банками Бахрейну, Кувейту, Оману, ОАЕ), які хочуть посісти місце рівноправних партнерів у міжнар. валютно-кредитних відносинах. Різке падіння цін на нафту, починаючи з 1986, призвело до суттєвого скорочення валютних надходжень нафтовидобувних країн. Деякі з них були вимушені використовувати свої закорд. активи для підтримки платіжних балансів і завершення фінансування нац. об'єктів, які будувались у цих країнах, що призвело до скорочення обсягу «Н.» на світовому ринку позичкового капіталу.

О.І. Ступницький

Нахимовський Федір (? — 1758, Бахчисарай) — укр. військ. діяч і дипломат. У 1708-09 очолював посольство гетьмана *І. Мазепи* до польського короля *С. Лещинського* (прибічника шведського короля *Карла XII*) у справі держ. належності Правобережної України. Після поразки *українсько-шведського союзу 1708* емігрував до Бендер, 1714 разом із гетьманом *П. Орликом* — до Швеції, 1720 — до Варшави. У 1721 привіз на Олешківську Січ гетьманського листа з повідомленням про плани «Віденського союзу» (Австрія, Ганновер, Саксонія) організувати інтервенцію в Російську імп., що викликало схвальну реакцію запорожців. Тоді ж виконав кілька дип. доручень *П. Орлика* й *Г. Орлика* до Кримського ханату та Османської імп. З 1754 мешкав у Криму.

В.І. Головенченко

Націоналізація — відчуження приватної власності та передача її в руки держави: землі, промислових та інших підприємств, банків, тощо. Н. може здійснюватись у процесі рев. перетворень, безоплатно або на умовах викупу. Н. має різний соц.-екон. і політ. зміст, залежно від того, ким, в інтересах кого та в яку істор. епоху здійснюється. За характером розрізняють Н. прогресивну (зумовлену потребами розвитку продуктивних сил) та Н. реакційну. Прогресивною Н. є в тому разі, якщо колишнім власникам націоналізованих підприємств частково компенсують їхню вартість. У попередні століття Н. здійснювалась для військ. і фіскальних цілей д-ви: у держ. власність переходили арсенали й верфі, підприємства сировинного комплексу та вир-ва стратегічної сировини. Після Другої світової війни в умовах зростання впливу лівих сил Н. виробничих галузей у різних формах була проведена в багатьох країнах Зах. Європи. У Великій Британії, напр., до рук д-ви перейшла вугільна промисловість, вир-во електроенергії, залізничний транспорт, на деякий час чорна металургія, Англійський банк та ін. Н. була проведена за викуп: колишні власники одержали від д-ви облігації, за якими виплачуються відсотки. У Франції були націоналізовані вугільна промисловість, електроенергетика, емісійний, 4 депозитних та Алжирський банки, 45 страхових компаній, автомобільна фірма «Рено» та ін. В Австрії до власності д-ви перейшли 3 комерційні банки, 33 акціонерних товариства та пром. компаній. У подальшому в цих та інших країнах була проведена денационалізація значної частини держ. власності. Однак спец. акти про Н. приймалися і пізніше. У період 60 — 70-х ХХ ст. внаслідок Н. та будівництва держ. підприємств держ. власність у багатьох розвинутих країнах стала значною за масштабами: в економіці Австрії 75% сукупного капіталу акціонерних товариств належало д-ві, у Великій Британії та Франції д-ві належало майже 20% промисловості країни.

Із сер. 1980-х розпочався зворотній «обвальний» процес денационалізації та приватизації значної частини держ. власності в зах.-європ. країнах. Це відбулося з двох причин. По-перше, інтенсивність інвестиційних потоків у збиткові та капіталомісткі націоналізовані галузі промисловості, швидкість упровадження досягнень науки у вир-во й загалом рівень рентабельності та продуктивності праці поступалися відп.

показникам приватного сектора. По-друге, використання держ. підприємств насамперед для санації недерж. капіталістичних компаній (через механізм монопольних цін) втратило своє значення та вагомість в умовах перманентного екон. зростання. Після завоювання незалежності колоніями в 1960-х у нац. власність д-ав перейшла власність колоніальних адміністрацій, і на певному етапі в найрадикальніше налаштованих країнах, що проголосили соціал. орієнтацію, була проведена на різних умовах Н. інозем. власності, за рахунок чого формувався держ. сектор економіки. Навіть у країнах, де при владі була нац. буржуазія (напр., в Індії), були здійснені важливі акти з Н. Після *арабо-ізраїльської війни 1973*, у багатьох арабських країнах на різних умовах були передані до рук нац. капіталу нафтові підприємства, що належали амер. та брит. нафтовим компаніям. У зв'язку з цим позиції останніх в економіці країн арабського світу були суттєво підірвані. Ставлення країн, що розвиваються, до Н. інозем. власності змінюється залежно від конкретних умов: зацікавлені в залученні інозем. капіталу для розвитку нац. економіки, вони не сприяють Н. інозем. власності й приймають закони, що гарантують інозем. власникам володіння всіма придбаними формами нерухомості в цих країнах. У Законі України «Про іноземні інвестиції» також надані гарантії інозем. інвесторам від Н. Інозем. інвестиції в Україні не підлягають Н., реквізиції або конфіскації, окрім виключних, передбачених законодавчими актами випадків, коли ці заходи здійснюються в сусп. інтересах. У випадку Н. або реквізиції інозем. інвестору виплачується швидка, адекватна й ефективна компенсація.

О.І. Ступницький

Націоналізм: 1. Політ. рух, в основі якого лежить переконання про виключне право етносу або територ. спільноти на самовизначення та самоврядування в рамках власної д-ви, а також про виключну легітимність нац. уряду.

2. Доктрина, згідно з якою найголовнішим пріоритетом при визначенні належності до групи, здатної відстоювати колективні інтереси, є національність. Поняття «націоналізм» як феномен сусп. життя з'явилось наприкінці ХVІІІ ст. унаслідок соц. потрясінь у Європі та становлення держав-націй із капіталістичним типом господарювання. Н. може бути партику-

лярним, для якого феномен нації є політично значущим лише в межах реалізації політ. програм власної етнічної групи, та універсальним. Для Н. як універсального принципу є притаманним прийняття примату нац. ідентичності над усіма іншими ідентифікаціями: класовою, релігійною тощо.

Існує кілька підходів до типології Н. Типологія за громадян.-територ. й етнічно-генеалогічними моделями впливає з т. зв. «права ґрунту» й «права крові», за якими ідентифікація індивідуума здійснюється за належністю — відповідно за правом народження або тривалого проживання — до певної території або за народженням — до певного етносу. Логічним є застосування часового критерію, відповідно до якого виділяються рухи, що виникли перед здобуттям незалежності, і такі, що виникли після її здобуття. Громадян.-територ. моделі породжують прояви Н. в антиколоніальних рухах за здобуття незалежності та у створенні державотворчої нації на колишніх колоніальних територіях. В умовах незалежності в громадян.-територ. моделях відбувається формування т. зв. «територіальної» або «політичної нації», що інтегрує різні етнічні групи в єдину політ. спільноту. Етнічно-генеалогічні моделі породжують сепаратистські рухи, розвиток діаспор. На стадії б-би за незалежність етнічні групи прагнуть відокремитись від більшої політ. одиниці та створити т. зв. «етнічну націю». Після здобуття незалежності відбувається процес інкорпорування до етнічної нації всього етносу.

Інша типологія Н. базується на особливостях просторової орг-ції націй. У випадку делімітації нац. території Н. виступає у формах: автохтонній (Іспанія, Франція), переселенській (Канада, республіки бурів), реформаторській (Японія, Туреччина, Китай), фашистській (міжвоєнні Німеччина, Румунія), анти- й постколоніальній (В'єтнам, Замбія). За умов територ. реорганізації Н. поділяється на: історично сепаратистський (Ірландія, Норвегія), уніфікаційний (Польща перед *Першою світовою війною*), постколоніальний сепаратистський або постколоніальний уніфікаційний (Сомалі, Бангладеш), традиційний державно-сепаратистський (Шотландія, Каталонія).

С.В. Гринько

Національний режим — договірний принцип міжнародного економічного права, що полягає в обов'язку держави надавати на своїй

території юрид. і фізич. особам іншої держави, а також товарам і послугам інозем. вир-ва ті самі умови в узгодженій сфері діяльності, що й власним (нац.) фізич. та юрид. особам. Принцип надання Н. р. пов'язаний із *співробітництва між державами принципом*. Сфера застосування Н. р. визначається в *договорах міжнародних* та у внутр. праві (зокрема, доступ у суди, допомога на морі, право володіння, користування та розпорядження фізич. особами власністю, право на здобуття освіти, охорона пром. власності тощо). У сучас. міжнар. торгівлі принцип Н. р. тісно пов'язаний із *найбільшого сприяння принципом*, вони доповнюють один одного. Особливої важливості принцип Н. р. набув в інвестиційних відносинах. Принцип Н. р. відображено і в укр. законодавстві: ст. 26 Конституції України передбачає, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнар. дог-рами України; ст. 7 Закону України «Про режим іноземного інвестування» 1996 встановлює для інозем. інвесторів на території України Н. р. інвестиційної та іншої госп. діяльності, за винятками, передбаченими законодавством України та *договорами міжнародними України*.

М.М. Гнатівський

Національних інтересів концепція. У теорії політичного реалізму нац. інтереси є основними детермінантами *зовнішньої політики* держави. Класич. політ. реалізм трактував нац. інтерес як реально існуючий заг.-сусп. інтерес, що формується в рамках певної політ. спільноти, — нац. д-ви, — і який у сфері *міжнародних відносин* надає діям цієї д-ви ознаки індивідуальної суб'єктності. Нац. інтерес є сталим, за своїм змістом може бути зведений до проблеми забезпечення нац. безпеки. Теорія політ. реалізму визнає процес реалізації нац. інтересів переважно в аспекті балансу набуття та втрат матеріал. атрибутів: збільшення або зменшення території; розмір військ. сил та кількість озброєнь; кількісний баланс експортних та імпорتنих торг. або фінанс. операцій тощо.

А.А. Субботін

Національно-визвольний рух — як правило організований масовий сусп. рух, спрямований

на знищення інозем. панування та завоювання нац. незалежності, ліквідацію нац.-колоніального гніту та експлуатації, реалізацію нацією права на самовизначення аж до утворення нац. д-ви. **Феномен Н.-в. р.** народжувався ще в період феодалізму (б-ба півд. слов'ян проти тур. панування, чеського народу проти нім. поневолювачів, вірменів та грузинів з тур. та перськими завойовниками тощо). Н.-в. р. відзначався помітною активністю наприкінці XIX ст., тобто в період фактичного завершення процесу створення нац. д-ав у Європі та Півн. Америці. У XX ст. він розгорнувся гол. ч. в Азії, Африці та Лат. Америці, які упродовж багатьох століть були об'єктами експансії европ. д-ав, частинами европ. колоніальних імперій (див. *Колоніалізм*). У період після закінчення *Другої світової війни* й до поч. 1990-х внаслідок Н.-в. р. виникло понад 70 нових нац. д-ав. Н.-в. р. набував різних форм: збройної б-би під час *війни за незалежність Алжиру* та *війни в Індокитаї 1945-54*; мирного політ. процесу в Індії, Шрі-Ланці, низці африк. д-ав. На межі 80 – 90-х XX ст. відбувся останній спалах Н.-в. р., пов'язаний із кардинальною перебудовою *міжнародних відносин*, зникненням *біполярності*, кризою та наступним розпадом т. зв. «соціалістичних федерацій» — СРСР, СФРЮ, ЧССР. Тут Н.-в. р. тісно сплівся з іншими соц.-політ. рухами й течіями, спрямованими насамперед на б-бу з тоталітарними режимами, демократизацію суспільства. Його наслідком стало утворення 23-х нових незалежних д-ав. Прояви Н.-в. р. тривають у різних частинах світу, але мають здебільшого локальний або порізнений характер (баски та каталонці в Іспанії, Абхазія та Півд. Осетія в Грузії, курди на Сер. Сході тощо). Оскільки в сучас. світі більшість випадків Н.-в. р. відбуваються всередині демокр. д-ав, постає питання проведення чіткого й однозначного розмежування між поняттями «національно-визвольний рух» та «сепаратизм».

І.О. Мінгазутдінов

Нго Дінх Дьєм (Ngo Dinh Diem) (3.01.1901, провінція Куанг Бінх, Півн. В'єтнам — 1.11.1963, Шолон, Півд. В'єтнам) — в'єтнамський держ. діяч. Нар. в знатній сім'ї. Закінчив католицьку школу в Хюе та коледж у Ханой. 1933 був призначений міністром внутр. справ імпер. уряду Бао Дая, але невдовзі подав у відставку на знак протесту проти небажання французів надати В'єтнаму більшої *автономії*. 1945 відмо-

вився приєднатися до прокомуністичної Ліги незалежності В'єтнаму *Хо Ші Міна* й емігрував у 1950 до США. За підтримки останніх у 1954 став головою уряду асоційованої з Францією Держави В'єтнам, а після усунення Бао Дая 30.04.1955 очолив її. Узяв курс на зрив рішень *Женевської наради з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954* щодо проведення заг. нац. виборів. Ініціював референдум з прийняття «Тимчасового конституційного акта», який проголошував Республіку В'єтнам на півдні країни. 26.10.1955-2.11.1963 — Президент Республіки В'єтнам. У внутр. політиці відмовився від обіцяних агр. й соц. реформ, зосередивши зусилля на б-бі з буддійською та комуніст. опозицією. У зовн. політиці намагався схилити адміністрацію Президента США *Дж. Кеннеді* до військ. втручання в Індокитайський конфлікт. Загинув під час військ. перевороту.

В.І. Головаченко

Нгуабі (Ngouabi) Маріан (31.12.1938, с. Омбеле поблизу Форт-Руссе, Французька Екваторіальна Африка — 18.03.1977, Браззавіль) — конголезький громад.-політ., держ. і військ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив середню військ. школу «Генерал Леклерк» (1957, Браззавіль), Страсбурзьку військ. школу й Сен-Сірське військ. уч-ще (1962) у Франції. 1962-65 — нач. гарнізону Пуент-Нуара, взяв активну участь у демократичній Серпневій рев-ції 1963. 1965-66 — командир десантного батальйону в Браззавілі, капітан; 1966-68 — службовець дослідницького бюро при Ген. штабі армії, майор, водночас — чл. ЦК правлячої партії Національний рев. рух, відстоював курс на соціал. орієнтацію. 31.07.1968 очолив збройний виступ проти авторитарного режиму Президента Народної Республіки Конго А. Массамба-Деби. 4.08.-5.09.1968 і 1.01.1969-3.01.1970 — голова Національної ради рев-ції, 3.01.1970-18.03.1977 — Президент і голова Державної ради Народної Республіки Конго, міністр нац. оборони й безпеки. У грудні 1969 ініціював створення та очолив Конголезьку партію праці. На міжнар. арені виступав з антиімперіалістичних позицій, обстоював зближення із СРСР, який відвідав з офіц. дружнім візитом у березні 1975. 1973-77 — заст. голови *Організації африканської єдності (ОАЄ)*. Загинув у результаті замаху.

Твори: «Шляхи побудови єдиного соціалістичного суспільства в Африці» (1975).

В.І. Головаченко

Не варієтур (з лат. *ne varietur* — не змінюється) — термін, який вживається в дип. практиці при остаточному узгодженні тексту або *парафуванні міжнародного договору*; означає, що в документ пізніше не можуть бути внесені доповнення та зміни.

А.Т. Грушова

Невидима торгівля — складова *зовнішньої торгівлі*, що охоплює транспортні, фінансові (страхові, кредитні), інформаційні й консульські (технічні, економічні, юридичні, медичні та ін.) послуги, обслуговування туристів, здавання в оренду матеріал. та інтелектуальної власності. Н. т. не враховується митними органами, а уявлення про її масштаби дає *баланс платіжний* країни. Разом із балансом товарної торгівлі баланс Н. т. складає поточний платіжний баланс країни, що охоплює короткострокові надходження грошових коштів у країну та їх відтік із країни. Довгострокові вкладення грошових коштів за кордоном вносяться у баланс руху капіталів. *Інтернаціоналізація* світової економіки веде до зростання масштабів Н. т. порівняно з товарною.

О.І. Ступницький

Невоююча держава у *міжнародному праві* — держава, яка формально не проголосила себе у стані *війни*, проте яка, на відміну від нейтральної держави, не пов'язує себе зобов'язаннями щодо рівного ставлення до воюючих сторін. Цей термін використовувався під час *Другої світової війни* державами (Іспанія, Італія у 1939-40), які, проголосивши себе в односторонньому порядку Н. д., формально не брали участі у війні, проте підтримували одну з воюючих сторін. Режим, що застосовується до Н. д., нагадує режим нейтральних д-ав: територія Н. д. не повинна використовуватись як театр воєнних дій; судна Н. д. можуть брати участь у *судноплавстві міжнародному торговельному* в період ведення воєнних дій у районах, де не встановлена *блокада воєнна*; у разі встановлення *блокади морської* Н. д. дається строк — індульг — для виведення своїх суден із району блокади.

Ю.О. Ноговіцина

Невтручання принцип — один з *міжнародного права принципів основних*, закріплений у *Статуті ООН*, Декларації про принципи міжнар. права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, 1970 та *Заключному акті Нара-*

ди з безпеки та співробітництва в Європі 1975. Зміст Н. п. полягає в забороні втручання у справи д-ви, що входять до її внутр. компетенції. Жодна д-ва чи група д-ав не має права прямо чи непрямо втручатись через будь-яку причину у внутр. та зовн. справи іншої д-ви, незалежно від форми такого втручання — політ., екон., військ. чи будь-якого іншого. Д-вам забороняється організовувати, підбурювати чи фінансувати діяльність, спрямовану на повалення або зміну існуючого ладу в іншій д-ві, а також втручатись у внутр. конфлікти в іншій д-ві. Кожна д-ва може самостійно без зовн. впливу обирати свою політ., екон., соц. та культ. систему. Н. п. є логічним продовженням *суверенної рівності держав принципу*. Водночас зловживання Н. п. дозволяє ігнорувати певні *норми міжнародного права*. Це обумовлено тим, що коло справ д-ви, які входять до її внутр. компетенції, важко визначити, оскільки воно не є статичним, а постійно змінюється, через те, що певні відносини стають об'єктом міжнар.-прав. регулювання (напр., *права людини*, питання *громадянства*). Разом із тим у сучас. міжнар. практиці зустрічаються приклади ігнорування Н. п. (зокрема, у формі *гуманітарної інтервенції*).

О.В. Задорожній

Негативні гарантії безпеки (з англ. *negative assurances*) — зобов'язання держави, визнаної ядерною за *Договором про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*, відмовитись від застосування ядерної зброї чи загрози її застосування проти держав, що не володіють такою зброєю. Негативні гарантії не закріплені в жодному міжнар. дог-рі універсального характеру. Упродовж 70-80-х ХХ ст. на Конференціях із роззброєння та *Генеральній Асамблеї ООН 5* ядерних д-ав (Велика Британія, КНР, СРСР, США, Франція) робили односторонні заяви про відмову від застосування ядерної зброї проти неядерних д-ав. Н. г. б. юридично закріплені в протоколах та додатках до всіх дог-рів про створення *зон, вільних від ядерної зброї*. Відмовляючись від ядерної зброї в 1994, Україна також отримала Н. г. б. від США, Франції, Великої Британії, Китаю та Росії, викладені у відп. меморандумах та деклараціях (див. *Меморандум про гарантії безпеки України 1994*). Невирішеною залишається проблема застосування Н. г. б. до д-ав, які володіють іншими видами *зброї масового знищення* (хімічною та бактеріологічною).

С.П. Галака

Недоторканності державного кордону принцип — один з регіональних міжнародного права принципів, закріплений у *Заключному акті Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975*. У *Статуті ООН* та Декларації про принципи міжнар. права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, 1970 Н. д. к. п. окремо не зазначений, проте він може бути виведений з *незастосування сили принципу*. Зміст Н. д. к. п. полягає в забороні порушувати існуючі держ. кордони. Н. д. к. п. має безпосередній зв'язок з *територіальною цілісністю принципом*, оскільки передбачає утримання д-ав від вимог чи дій, спрямованих на захоплення і узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасниці *Заключного акта НБСЄ 1975*. Н. д. к. п. застосовується щодо існуючих кордонів д-ав, у той час як визначення та стабільність кордонів новоутворених д-ав забезпечується за допомогою принципу *уті посідетіс*.

О.В. Задорожній

Недружній акт — поведінка держави, що завдає шкоди іншій державі, суперечить її інтересам, проте не порушує *норм міжнародного права*, тому не вважається міжнар. правопорушенням і не породжує міжнар.-прав. відповідальності та застосування *санкцій міжнародних*. Оскільки *міжнародне право* не забороняє Н. а., відп. заборони існують лише на морально-політ. рівні. Інші д-ви мають право боротись із Н. а. лише заходами морально-політ. характеру й застосовувати *реторсії*. Найтиповішими є такі Н. а.: надмірне обмеження прав інозем. фізич. і юрид. осіб на території д-ви, *націоналізація* інозем. власності, підвищення митних податків на товари певної д-ви або групи д-ав, відмова у задоволенні обґрунтованих претензій д-ви, яка здійснює дип. захист своїх громадян тощо.

О.В. Задорожній

Незабитовський Василь Андрійович (1824, Радомишль Київської губернії, нині Житомирської обл. — 1883, Київ) — укр. юрист-міжнародник. Закінчив Ун-т Св. Володимира (Київ, 1846). 1846-53 — зав. кафедри казенного управління Ніжинського ліцею ім. кн. О. Безбородька; викладав історію рос. права, держ. й фінанс. право; захистив магістерську дисертацію «Про податкову систему в Московській державі з часу встановлення єдиновладдя до запровад-

ження подушного податку Петром Великим». У 1853 очолив кафедру заг.-народного (тобто міжнародного) права Ун-ту Св. Володимира, займав посаду його проректора. Захистив докторську дисертацію «Вчення публіцистів про міждержавне володіння» (1860), у якій, як і в наступних публікаціях, заперечував головну засаду юриспруденції XIX ст. про те, що право виникає в суспільстві, натомість стверджуючи, що воно породжується співіснуванням, у яке люди поставлені природою, в подальшому зберігає свою силу і в суспільстві, але тоді до права приєднується низка нових факторів, сукупність яких складає предмет особливої науки — суспільствознавства (соціології). Шляхом такого розмежування мав на меті захистити *права людини* від свавілля суспільства, яке, заради сусп. блага, вимагає іноді принесення в жертву окремих осіб. У *міжнародному праві* розрізняв право заг.-народне (охороняє права людини незалежно від її громадянства) та міждержавне (захищає інтереси певних д-ав), вважаючи, що перше має слугувати основою та межею другого. Також висунув оригінальну теорію *суверенітету*, за якою суверенітет володаря не виводиться з його приватної власності на землю, а містить у собі публічно-прав. елементи.

Твори: «Міжнародні звичаї під час війни» (1861), «Нарис системи казенних прибутків у Росії з часу імператора Петра Великого до смерті імператриці Катерини II», «Про новітні проекти міжнародного статуту» (1874).

В.І. Головченко

Незаконні акти проти безпеки цивільної авіації — протиправні дії, пов'язані з посяганням на нормальну й безпечну діяльність авіації та авіаційних об'єктів, які загрожують безпеці осіб та майна, самого повітр. судна. Н. а. закріплені в Токійській конвенції про злочини та деякі інші дії, вчинені на борту повітр. судна 1963, Гаазькій конвенції про б-бу з незаконним захопленням повітр. суден 1970, Монреальській конвенції про б-бу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації 1971. До Н. а. відносять: захоплення повітр. судна; здійснення акту насилля щодо особи, яка знаходиться на борту повітр. судна в польоті; руйнування повітр. судна, яке знаходиться в експлуатації або завдання йому пошкоджень, що виводять його з ладу; дії з розміщення на повітр. судні приладу або речовини, що може його зруйнувати або завдати йому шкоди; пошкодження аеронавігаційного обладнання

або втручання в його експлуатацію; повідомлення запевне неправдивих даних. Токійська конвенція 1963 містить важливі норми, спрямовані на регулювання протидії незаконним актам. У ній детально визначені права й повноваження командира повітр. судна, на якому вчинюється незаконний акт. Учасники Конвенцій 1970 і 1971 домовились уживати невідкладних заходів для притягнення до відповідальності осіб, винних у захопленні повітр. судна або передачі їх країнам, які встановлять свою кримінальну юрисдикцію. Д-ви також взяли на себе зобов'язання не лише розслідувати вчинені злочини, але й застосовувати всі можливі заходи для попередження незаконних актів втручання.

Д.І. Кулеба

Незастосування сили або погрози силою принцип — один з міжнародного права принципів основних, закріплений у Статуті ООН, Декларації про принципи міжнар. права, що стосуються відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 та *Заключному акті Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975*. Зміст Н. с. п. полягає в забороні розпочинати, вести, пропагувати агресивну війну, застосовувати силу чи погрозу силою проти територ. недоторканності, політ. незалежності, з метою порушення існуючих міжнар. кордонів іншої д-ви або як вирішення спору, в т. ч. *територіального спору*. Д-ви мають утримуватись від: актів репресалій, які пов'язані із застосуванням сили; орг-ції чи захоплення нерегулярних сил або збройних формувань, у т. ч. *найманців*, для вторгнення на територію іншої д-ви; орг-ції, підбурення, допомоги чи участі в актах громадян. війни або терористичних актах в іншій д-ві; потурання відп. орг. діяльності на власній території. Н. с. п. передбачає, що територія д-ви не повинна: бути об'єктом *окупації* *військової*, яка є результатом застосування сили в порушення положень Статуту ООН; бути об'єктом набуття іншою д-вою. Будь-які територ. надбання, що є результатом застосування сили чи погрози силою, визнаються неправомірними. Статутом ООН передбачені два винятки з Н. с. п.: можливість застосування сили з метою підтримки чи відновлення міжнар. миру та безпеки на підставі *Ради Безпеки ООН резолюції* (ст. 42 Статуту); право держави-члена *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* на само-

оборону індивідуальну чи самооборону колективну в разі збройного нападу (ст. 51 Статуту).

О.В. Задорожній

Нейїський мирний договір 1919 підписаний 27.11.1919 у Нейї-сюр-Сен (передмістя Парижа) між США, Великою Британією, Францією, Італією і Японією як головними союзними державами, та союзними з ними Бельгією, Грецією, Китаєм, Кубою, Королівством сербів, хорватів і словенців, Польщею, Португалією, Румунією, Сіамом, Хіджазом, Чехословаччиною з одного боку та Болгарією — з іншого; набув чинності 9.08.1920. Був складовою Версальської системи *договорів мирних* (див. *Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин*). За Н. м. д. від Болгарії відходила територія заг. площею більше 11 тис. км²: до Румунії — Півд. Добруджа й частина території з болгарським населенням, передані їй за *Бухарестським миром 1913*; до Королівства сербів, хорватів і словенців — 4 округи на зах. кордоні Болгарії, населені болгарами. Частина Зах. Фракії тимчасово передавалась під юрисдикцію головних союзних держав і за *Севрським мирним договором 1920* відійшла до Греції. Репараційні зобов'язання Болгарії було визначено розміром 2250 млн. зол. франків із терміном виплати 37 років, починаючи з 1.07.1920. Чисельний склад збройних сил Болгарії обмежувався 20 тис. вояків.

О.С. Пархомчук

Нейтралізація територій — встановлена в договірному порядку заборона ведення воєнних дій на певній території та використання її як бази для військ. операцій. Метою Н. т. є вилучення певної території з театру воєнних дій в разі збройного конфлікту. Прикладом Н. т. є архіпелаг Шпіцберген (згідно з Договором про Шпіцберген 1920, за яким Норвегія зобов'язалась не створювати будь-яких мор. баз і не будувати будь-яких укріплень, які ніколи не повинні використовуватись у військ. цілях), *Суецький канал* і *Панамський канал*, Магелланова протока. Деякі території оголошуються одночасно нейтралізованими й демілітаризованими, напр. *Антарктика* (згідно з Договором про Антарктику 1959), Місяць та інші небесні тіла (згідно з Договором про принципи діяльності держав щодо дослідження та використання косм. простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, 1979, а також

Угодою про діяльність д-ав на Місяці та інших небесних тілах 1979).

О.В. Задорожній

Нейтралітет (від лат. *neuter* — ні той, ні інший) — особливий міжнар.-прав. статус *держави*, яка не бере участі у *війні*, зберігає мирні відносини з воюючими сторонами та не надає жодній із них військ. допомоги. Феномен Н. проявлявся ще в міждерж. відносинах у Стародавній Греції (Н. Дельфійсько-Фермопільської амфіктіонії). У ХХ ст. поняття «нейтралітет» отримало розширене трактування: під ним стали розуміти проведення певного політ. курсу в мирний час, пов'язаного з неучастю у військ.-політ. блоках. Поняття «нейтралітет» з'явилося у міжнар. актах у середньовіччі. У сучас. *міжнародних відносинах* виділяють *нейтралітет постійний*, *нейтралітет у воєнний час*, *нейтралітету політику*.

В.М. Вдовенко

Нейтралітет збройний — колективні чи індивід. дії нейтральних держав, що вдаються до застосування сили, щоб домогтися від воюючих держав поваги своїх інтересів. Зміст концепції Н. з. полягає в тому, щоб у складних умовах виникнення воєнних конфліктів д-ви могли забезпечувати нац. інтереси, діючи самостійно чи разом з іншими д-вами, але при цьому не вступаючи у формальні союзи або коаліції та уникаючи особистої участі у воєнних діях. Поняття з'явилося у ХVІІІ ст. у зв'язку з ініціативами Росії щодо захисту своїх інтересів на морі під час *війни за незалежність у Північній Америці 1775-83* (див. *Збройний нейтралітет*).

О.В. Задорожній

Нейтралітет постійний — міжнар.-прав. статус держави, характерною ознакою якого є взятий нею на себе обов'язок не вступати у збройні конфлікти, не надавати безпосередньої військ. допомоги державам, які воюють, не дозволяти використання своєї держ. території у воєнних цілях. Включає зобов'язання не брати участі у військ. союзах, як і в будь-яких угодах, несумісних із *нейтралітетом*. Потребує визнання з боку інших д-ав, які приймають відп. зобов'язання поважати *суверенітет* постійно нейтральної д-ви й гарантувати її статус, утримуючись від дій, спрямованих на його порушення. Нейтральні д-ви також, як правило, утримуються від: створення і зберігання *зброї масового знищення*; участі в екон. блокадах, про-

голошених одними д-вами проти інших, окрім зобов'язань, що випливають зі *Статуту ООН*; переховування осіб, що ведуть підривну діяльність проти інших д-ав; надання своєї території для ведення пропаганди проти іншої д-ви, а також як бази для терористичних угруповань, для транспортування зброї та боєприпасів, призначених для конфліктуючих сторін у збройному конфлікті. Статус постійно нейтральної д-ви зберігає за нею право на *самооборону індивідуальну* від збройного нападу, лише частково обмежує право на *самооборону колективну*, перешкоджаючи набуттю постійно нейтральною д-вою повного членства в міжнар. орг-ціях *колективної оборони*. За нейтральними д-вами зберігається право надання притулку політ. емігрантам та *біженцям*, на вступ в екон. союзи та укладання дог-рів про екон. інтеграцію. Конкретний зміст статусу постійно нейтральної д-ви розкривається в док-тах, які створюють юрид. основу її Н. п. Залежно від їх виду прийнято розрізняти договірний Н. п. (оформлений шляхом *договору міжнародного багатостороннього*) й декларативний (у формі одностороннього акта д-ви — декларації або нац. закону). У межах універсальної системи *колективної безпеки* за Статутом ООН інститут Н. п. відходить у минуле, бо жодна держава-член ООН, що зобов'язана брати участь у колективних заходах під егідою ООН, які можуть мати в т. ч. воєнний характер, не в змозі повністю реалізувати постійно нейтральний статус. Найвідомішим був Н. п. Швейцарії, проголошений *Віденським конгресом 1815*, фактично порушуваний Швейцарією під час *Другої світової війни*. У 2002 Швейцарія відмовилась від свого Н. п. і стала 190-м членом ООН, де до того часу мала статус *спостерігача*. У рамках мирного врегулювання після завершення Другої світової війни статусу Н. п. набула Австрія (*Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955*). Н. п. Конго (за рішеннями *Берлінської конференції 1884-85*) на практиці виявився нездійсненим. Статусом Н. п. користувались також Бельгія (за рішеннями *Лондонської конференції 1830-31*, порушений Німеччиною у 1914) та Люксембург (за *Лондонським договором 1807*); за підсумками *Першої світової війни* їхній Н. п. скасований. У ХХ ст. свій Н. п. декларували Лаос (1962), Мальта (1981), Туркменистан (1995, єдиний в історії випадок, коли рішення д-ви про набуття Н. п. одержало

схвалення *Генеральною Асамблеєю ООН* у формі резолюції). Декларація про державний суверенітет Української РСР від 16.07.1990 містить заяву про намір України стати в майбутньому постійно нейтральною д-вою (розділ IX), але з утвердженням *європейського вибору України* цей намір було відкинуто.

В.М. Вдовенко, В.С. Ржевська

Нейтралітет у воєнний час щодо держав, які є учасниками *збройного конфлікту міжнародного характеру* — прав. становище держави, яка не бере в цьому конфлікті участі й не надає безпосередньої допомоги сторонам. Права та обов'язки нейтральної д-ви, як й обов'язки д-ав, що воюють, щодо неї, визначаються 5-ю Гаазькою конвенцією 1907 у випадку війни на суходолі та 13-ю Гаазькою конвенцією 1907 у випадку мор. війни. За цими конвенціями в основі міжнар.-прав. статусу нейтральної д-ви лежить принцип рівного ставлення до сторін конфлікту. Нейтральна д-ва не зобов'язана припиняти торгівлю з ними, у т. ч. військ. матеріалами. Але у випадку запровадження обмежень на торгівлю вони мають рівною мірою стосуватись усіх сторін, які воюють. Історія *міжнародних відносин* знає численні випадки часткового порушення нейтральною д-вою принципу рівного ставлення з політ. міркувань. Тому прийнято розрізняти кілька видів Н. у в. ч.: повний (коли відносини д-ви зі сторонами конфлікту ніяк не змінюються у зв'язку з виникненням цього конфлікту), обмежений (коли мають місце певні обмеження у відносинах з однією зі сторін, напр., на підставі резолюції *Ради Безпеки ООН*), дружній (коли принцип рівного ставлення на практиці не додержується, хоча д-ва, яка оголосила *нейтралітет*, утримується від вступу в конфлікт). Утім, це розрізнення носить історичний, але не юридичний характер; можливість існування кількох видів міжнар.-прав. статусу Н. у в. ч. не підтверджується сучас. *міжнародним правом*, і відхилення від принципу рівного ставлення можуть бути визнані порушенням міжнар.-прав. обов'язків нейтральної д-ви. Територія нейтральної д-ви не може бути театром воєнних дій, ані використовуватись з іншими воєнними цілями: на ній не можуть бути розміщені засоби зв'язку чи інші техн. засоби д-ав, що воюють (хоча нейтральна д-ва може дозволити їм на рівних засадах користуватись її засобами зв'язку);

не можуть відкриватись вербувальні пункти та формуватись військ. загони для д-ав, що воюють; не можуть споряджатись та виходити з її *територіальних вод* судна, якщо є підстави вважати, що вони братимуть участь у бойових діях на боці якоїсь із д-ав, що воюють. Нейтральна д-ва, разом із тим, не несе відповідальності, якщо її громадяни за власним рішенням самостійно перетинають кордон і вступають до армії якоїсь із д-ав, що воюють. Нейтральна д-ва зобов'язана інтернувати й розмістити далеко від театру воєнних дій війська однієї зі сторін конфлікту, які опинились на її території. Витрати на утримання інтернованих відшкодовуються після завершення конфлікту за угодою зацікавлених сторін. Поранених і хворих можна перевозити по території нейтральної д-ви з її дозволу, за умови відсутності в транспортах зброї та боєприпасів. У територіальних водах нейтральної д-ви забороняються будь-які воєнні дії з боку д-ав, що воюють. Військ. кораблі д-ав, які воюють, можуть перебувати у водах нейтральної д-ви не більше 24 годин, причому не більше 3 кораблів у одному порту чи на рейді. У випадку перевищення цього терміну (окрім потреби ремонту в межах, необхідних для досягнення кораблем його порту), команда підлягає *інтернуванню*, а корабель позбавляється права виходу до моря. Переслідування військ. корабля супротивника призупиняється після заходу цього судна до вод нейтральної д-ви. Д-ви, що воюють, мають право з метою запобігання провезенню *контрабанди військової* оглядати торг. судна нейтральних д-ав у відкритому морі або в територ. водах сторін, що воюють, а також оглядати нейтральні судна при наближенні до зони *блокади морської*. Контрабандний вантаж підлягає конфіскації на основі рішення спец. суду. Нейтральне судно може бути конфісковане, якщо контрабанда перевищує половину вантажу, якщо воно захоплене у випадку порушення мор. блокади. До нейтралітету у повітр. війні ці норми застосовуються за аналогією.

В.С. Ржевська

Нейтралітету політика (політика неприєднання, квазі-нейтралітет) — дії держав, що мають характер рівновіддаленості від ворогуючих держав; є переважно політ. засобом. Н. п. проявилась, напр., у політиці неприєднання низки д-ав після закінчення *Другої світової війни*, зокрема в курсі на рівновіддалення від двох

наддержав та неучасті у військ. блоках. Н. п. може бути зумовлена як внутр. чинниками (екон. та політ. проблеми, відсутність внутр. політ. згоди в країні тощо), так і зовнішніми (екон. залежністю від *третіх держав*, побоюваннями втратити джерела постачання стратегічної сировини, можливістю зовн.-політ. чи військ. тиску тощо). Успішне проведення Н. п. залежить від позитивного сприйняття такого політ. курсу д-вами чи союзами д-ав, щодо яких здійснюється така політика.

В.М. Вдовенко

Некомбатанти — законні учасники збройних конфліктів, які належать до складу збройних сил держави, однак не мають права брати безпосередню участь у бойових діях. До Н. відносяться мед., інтендантський і дух. персонал, військ. юристи, кореспонденти, репортери. Розмежування учасників збройних конфліктів на *комбатантів* і Н. закріплюється в ст. 43 1-го Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1977 (див. *Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права*). На відміну від комбатантів, Н. не мають права застосовувати до ворога найвищу міру насилля під час збройного конфлікту (знищувати його), а лише обслуговують та забезпечують бойову діяльність збройних сил і вправі застосовувати зброю лише з метою самозахисту. У іншому випадку Н. отримує статус комбатанта. Н. не можуть бути безпосереднім об'єктом збройного нападу супротивника. На Н. розповсюджується режим військ. полону за винятком дух. та мед. персоналу. Згідно зі ст. 33 Женевської конвенції про поводження з *військовополоненими*, у випадку захоплення в полон їм надаються всі можливості, необхідні для надання мед. та дух. допомоги військовополоненим, а також певні пільги. До Н. також відноситься екіпаж військ. госпітальних суден, екіпаж санітарних та госпітальних повітр. суден, а також екіпаж госпітальних мор. і повітр. суден *Міжнародного комітету Червоного Хреста*.

О.В. Задорожній

Немирич Юрій Степанович (1612, с. Черняхово побл. Житомира — 08.1659, побл. Ніжина) — укр. держ. і військ. діяч, дипломат. Нар. в шляхетській сім'ї, що походила з новгородського боярства і в XV ст. переселилась до Великого князівства Литовського і Руського. Навчався в аріанській Раківській академії, ун-тах Лейдена, Амстердама, Базеля, Парижа

(прослухав курс лекцій Г. Гроція), Оксфорда й Падуї, де став прихильником респ. форми правління та федерат. устрою. Після повернення на Батьківщину 1634 на чолі власних хоругв брав участь у війнах Речі Посполитої з Московським царством і Швецією, виступив співзасновником аріанської академії в Киселіні (Зах. Волинь). 1636 обраний депутатом Люблінського трибуналу, з 1641 — київ. підкоморій. Із початком повстання під проводом Б. Хмельницького як «генеральний полковник» шляхти Київського воєводства воював проти козаків, а згодом проти моск. військ, однак підтримка кандидатури союзника Б. Хмельницького трансільванського князя Юрія II Ракоці на польський королівський престол і спроби виступити в ролі посередника між ворогуючими сторонами привели Н. 1655 до шведського короля Карла X Густава, а на поч. 1657 — до Чигирина, де він прийняв православ'я, отримав звання полковника та взяв участь у підготовці *Корсунського договору 1657* між Військом Запорозьким і Швецією. Із приходом до влади І. Виговського розробив концепцію Великого князівства Руського як рівноправної складової польсько-литовсько-української *конфедерації*; виступив автором первісного проекту *Гадяцького договору 1658* між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, після укладення якого став канцлером; підготував маніфест укр. уряду до європ. д-ав із поясненням причин денонсації *Переяславсько-Московської угоди 1654* й оголошення війни Московському царству, в якій очолював гетьманські війська на Чернігівщині. Загинув у бою з антигетьманськими повстанцями.

Твори: «Дослідження війни з Московією» (1632), «Рапортія» (1653).

В.І. Головченко

Ненадання допомоги на морі — злочин міжнародного характеру, що вчиняється у відкритому морі. Вперше обов'язок д-ав щодо введення кримінальної відповідальності за цей злочин в нац. законодавство було передбачено положеннями Конвенції про уніфікацію деяких правил щодо надання допомоги й рятування на морі 1910; у подальшому Міжнародною конвенцією з охорони людського життя на морі 1974, Міжнародною конвенцією з пошуку й рятування на морі 1979 та *Конвенцією ООН з морського права 1982* було розширено коло питань щодо порядку рятування людей, потер-

плих унаслідок надзвичайних мор. подій та звільнення відповідальних осіб від обов'язку надання допомоги. Суб'єктами злочину є капітан мор. судна та посадові особи, винні в ненаданні допомоги. Капітан судна, що знаходиться в морі, отримавши з будь-якого джерела повідомлення про аварію, що зумовила необхідність рятування людей, зобов'язаний повним ходом іти на допомогу. У разі, якщо капітан обмежений у такій можливості, вважає за непотрібне або зайве прямувати до місця події, то він повинен зробити в судовому журналі запис про причини такого рішення. Капітан судна, що знаходиться в небезпеці, має право вибрати одне або кілька суден, що відповіли на сигнал про допомогу. При цьому капітани суден, що вибрані для допомоги, повинні підкоритись такому рішенню. Капітан звільняється від відповідальності, якщо його судно не було вибрано, або в разі отримання наступного повідомлення про те, що допомога непотрібна. Конвенція про відкрите море 1958 передбачає, що кожна д-ва повинна зобов'язати капітана будь-якого судна, яке ходить під її прапором, у тій мірі, в якій це можливо, надавати допомогу будь-якій потерпілій особі, якій загрожує небезпека. Обов'язок спасіння судна та майна виникає лише у випадку зіткнення, коли капітан одного із суден зобов'язаний надати допомогу іншому судну. В Україні відповідальність за цей злочин передбачено ст. 284 Кримінального кодексу України.

І.М. Забара

Ненападу принцип: 1. Один з міжнародного права принципів, сформований у період між двома світовими війнами. Означає недопустимість розв'язування війни чи іншого застосування збройних сил однією державою проти іншої з будь-яких причин екон. чи політ. характеру, однак дозволяє використовувати силу з метою самооборони. Основне призначення Н. п. полягає у скасуванні «права на війну» як невід'ємного атрибута держ. суверенітету, у визнанні протиправності агресивної війни. Н. п. зафіксований в Бріана-Келлога пакті 1928, Пакті Сааведра Ламаса 1933, Саадабадському пакті 1937 тощо. З ухваленням Статуту ООН Н. п. еволюціонував у незастосування сили принцип. Однак у деяких договорах міжнародних післявоєнного часу Н. п. все ж використовується.

2. У сучас. міжнародному гуманітарному праві Н. п. означає, що громадян. населення як таке,

а також окремі громадяни не повинні бути об'єктом збройного нападу.

М.О. Медведєва

Ненні (Nenni) П'єтро (9.02.1891, Фаенца, Ра-венна — 1.01.1980, Рим) — італ. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. За фахом — журналіст. Політ. діяльність почав у Республіканській партії. За орг-цію страйку протесту проти італійсько-турецької війни 1911-12 був ув'язнений на 1 рік. У 1915 підтримав вступ Італії в Першу світову війну й пішов в армію добровольцем. У 1921 вступив до Італійської соціал. партії (ІСП). У 1931-39 — ген. секретар ІСП, чл. виконавчого к-ту 2-го Інтернаціоналу, прибічник єдності дій з комуністами, представник 2-го Інтернаціоналу та політкомісар інтернац. бригад під час громадян. війни в Іспанії 1936-39; інтернований у Франції, де 1940 був заарештований гестапо й виданий фаш. урядові Італії. До серпня 1943 перебував у засланні; потім — політ. комісар партизанської бригади ім. Гарібальді. 1943-44 і 1949-63 — ген. секретар ІСП; 1966-69 — голова Об'єднаної соціал. партії; 1973-80 — голова ІСП; 1969-80 — віце-голова Соцінтерну. У 1946 став депутатом парламенту й залишався ним аж до 1970, коли був обраний довічним сенатором. У 1945-46 і 1963-68 — заст. голови Ради міністрів, у 1946-47 та 1968-69 — мін. закр. справ Італії. У 1950-55 — віце-президент Всесвітньої ради миру.

П.М. Ігнат'єв

Неоглобалізму доктрина (доктрина Рейгана, Вашингтонський консенсус) — зовн.-політ. доктрина США сер. 1980-х; розглядала весь світ як зону життєвих інтересів США та була спрямована на забезпечення вирішального впливу США на країни «третього світу». За Н. д. США разом з усіма антикомуністичними силами цих країн мали не допустити їх перетворення в зону впливів СРСР. Водночас Н. д. передбачала надання допомоги демокр. силам у соціал. країнах із метою їх демократизації та виведення з-під контролю СРСР. У політиці щодо СРСР вона передбачала нав'язування гонки озброєнь, що мала підірвати рад. економіку. Н. д. стала породженням неоконсервативної хвилі 1970-х, що сприяла відродженню ідей мондіалізму та значною мірою вплинула на формування ідеології глобалізації. Н. д. фактично стверджувала універсальний характер цінностей ліберальної ринкової економіки й демократії та виправдовувала здійснення тиску на

нац. акторів міжнародних з метою їх просування до лібералізації, відкритого ринку та конкуренції, а також до побудови зах. моделі демократії. У практ. політиці Н. д. стала основою амер. допомоги афган. моджахедам, нікарагуанським «контрас» тощо. Н. д. фактично виправдовує втручання США у внутр. справи країн, де порушення демокр. норм загрожує життєвим нац. інтересам Америки. Її елементи збереглись у зовн.-політ. стратегії як демокр. адміністрації В. Клінтона, так і республіканської Дж. В. Буша.

Є.Є. Камінський

Неокласична економічна теорія — один з основних напрямів сучас. екон. теорії, заснований на обмеженому втручанні держави в економіку. Н. е. т., яка в зах. екон. літературі має назву «суб'єктивна школа», виникла в 70-х XIX ст. та бере свій початок з *маржиналізму*. Основними цілями своїх досліджень представники Н. е. т. вважають: визначення найважливіших принципів рівноваги екон. системи через найзагальніші закономірності раціонального господарювання підприємств за вільної конкуренції; обґрунтування природ. законів, покладених в основу цінності, цін, прибутку й заробітної плати. Використання мікроекон. аналізу та математичного апарата, кількісних методів дослідження є методологічною основою Н. е. т.

Центральним елементом Н. е. т. стала теорія граничної продуктивності, за якою цінність визначається ступенем корисного ефекту конкретного блага, а конкретна корисність має певну кількість цього блага; тобто цінність одиниці конкретного блага визначається ступенем важливості потреби, яка задовольняється за її допомогою.

Консервативним варіантом Н. е. т. є теорія економіки пропозиції, впровадження основних принципів якої (обмеження держ. втручання в економіку, звуження кейнсіанських методів її антициклічного регулювання, суттєве скорочення соц. виплат, зниження податків на прибутки корпорацій і зменшення прогресивності шкали оподаткування) спостерігається в останнє десятиліття XX ст. та на поч. XXI ст. в більшості індустріально розвинутих країн. Розвиток Н. е. т. останніх десятиліть XX ст. знайшов своє відображення в теоріях *посткейнсіанства* та *монетаризму*.

О.І. Ступницький

Неоколоніалізм — система нерівноправних екон. та політ. відносин між державами, що виникла в умовах розпаду колоніальної системи (див. *Колоніалізм*). Спрямований на збереження *залежності* колишніх колоній від розвинутих держав світу, перш за все за допомогою екон. контролю; передбачає обмеження вільного вибору напрямів подальшого розвитку країн, що розвиваються, та його узгодження з інтересами сильніших держав. Під час *Бандунзької конференції 1955* Президент Індонезії А. Сукарно заявив, що колоніалізм трансформувався у нову форму екон. контролю. Після цього поняття «неоколоніалізм» почало набувати дедалі більшого поширення в політ. риторичі та в наук. обігу. Невдовзі під Н. стали розуміти не лише контроль колишніх метрополій над д-вами, що визволились, але й такий контроль, який встановлювали над д-вами третього світу інші *великі держави*, а також будь-які інші розвинені країни. Контроль в умовах Н. може здійснюватись за допомогою політ. та екон. чинників, а також культ. впливу. Прояви Н. призводять до поглиблення розриву в екон. та соц. розвитку між розвиненими д-вами й д-вами, що розвиваються (див. *Півночі — Півдня проблема*).

В.Ю. Константинов, О.І. Ступницький

Неоколоніалізм технологічний — наук. теорія, що виникла на підвалинах еволюції ідей *неоколоніалізму*, концепцій зовн. залежності країн, що розвиваються. Ґрунтується на схемі взаємовідносин «Центр — периферія», розглядає зростаючу взаємозалежність країн світу як таку, що притаманна лише колишнім метрополіям та іншим індустріально розвинутих країнам в інформ.-технол. площині. Н. т. означає: подальше перетворення транзитивних і країн, що розвиваються, на постачальників дешевої сировини, енергоносіїв, продукції екологічно шкідливих виробництв, ринку збуту надлишків і морально застарілих товарів; відтік до розвинутих країн мінеральних ресурсів та інтелектуальних розробок за принципової позиції ігнорування та обмеження *імпорту* індустріальної продукції, що призводить до подальшого розриву між екон. системами; ініціювання відтоку кваліфікованих кадрів; недопущення в наук.-технол. обміні та кооперації передачі новітніх інформ. розробок індустріальних центрів у промисловість країн, що розвиваються, з метою уникнення досконалого конкурентного сере-

довища. Концепція набула поширення в рос. наук. джерелах у контексті недопущення «търмондіалізації» постсоціал. країн.

В.В. Батрименко

Неолібералізм — напрям в екон. теорії, що базується на неокласичній методології та відстоює принципи саморегулювання економіки, вільної конкуренції й екон. свободи. Н. розглядає ринок як ефективну систему, що більшою мірою сприяє екон. росту та забезпечує пріоритетне положення суб'єктів екон. діяльності. На відміну від консервативного напрямку, Н. претендує на створення повної соці. картини суспільства, визначення основних принципів його функціонування. Поряд із декларуванням принципу екон. свободи та невтручання д-ви в економіку сучас. Н. проголошує принцип соці. справедливості, тобто не обмежує роль д-ви як охоронця ринкових відносин, а визнає за нею право організатора соці. життя суспільства, щоправда в межах екон. можливостей суспільства. За д-вою закріплюється функція забезпечення соці. стабільності в суспільстві як умови нормального розвитку економіки. Політ. доктриною неоліберальної теорії стає ідея сильної д-ви — організатора конкурентно-ринкових відносин та міцної економіки.

Н.В. Резнікова

Неореалізм — напрямок сучас. міжнародних відносин теорії; є результатом еволюційного розвитку політичного реалізму. Н. зазнав суттєвого впливу системних досліджень, результатом чого стало використання категоріального апарату та концепції системного підходу. У рамках т. зв. «структурного реалізму» була сформульована теза про детермінованість дій кожного актора міжнародного існуючою структурою системи міжнародної. Н. залишається на позиціях первинності й автономності політики та примату д-ви як унітарного міжнар. актора, але в рамках теорії гегемоністичної стабільності визнає взаємну обумовленість та взаємний вплив екон. та політ. процесів у міжнар. відносинах.

А.А. Субботін

«Неофіційний документ» (з англ. Non Paper) — різновид документа, який широко застосовується в сучас. дипломат. та політ. практиці; є знесобленим меморандумом, запискою з викладенням змісту питання. Зазвичай такий

документ не має заголовка та підпису, хоча й може містити техн. підзаголовки. Використання «Н. д.» дозволяє в достатньо вільній формі зафіксувати внесені пропозиції, ситуацію, яка склалась під час переговорів, внести нові елементи для розгляду протилежною стороною. Як правило, «Н. д.» не розглядаються як офіційні та слугують робочим матеріалом. Посилатися на положення «Н. д.» можливо лише без зазначення авторства док-та. У багатьох випадках «Н. д.» не призначені для цитування та оприлюднення.

Т.І. Шинкаренко

НЕПАД — див. «*Нове партнерство для розвитку Африки*».

Неприєднання політика — зовн.-політ. курс значної частини країн світу, обраний ними після Другої світової війни у процесі б-би проти колоніалізму й неокolonіалізму, за мир, безпеку й рівноправну участь у міжнар. відносинах. Концепцію Н. п. вперше висунув Дж. Неру, а її практичне здійснення вперше було запроваджено Індією. Визнання принципів Н. п. країнами, що звільнились, призвело до виникнення Руху неприєднання. У док-тах його вищих форумів Н. п. визначається як незалежна, спрямована на забезпечення мирного співіснування д-ав і послідовну підтримку національно-визвольних рухів; передбачає неучасть країни в будь-яких багатосторонніх військ. союзах, пов'язаних із протистоянням між великими державами. Якщо д-ва перебуває у двосторонній військ. угоді з великою д-вою чи д-вою, що входить у регіональний військ. союз, ця угода, а також розташовані згідно з нею на території даної д-ви інозем. військ. бази, повинні безумовно залишатись поза конфліктами між великими д-вами.

О.С. Пархомчук

Неру (Nehru) Джавахарлал (14.11.1889, Аллахабад, Уттар-Прадеш — 27.05.1964, Делі) — інд. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в заможній сім'ї адвоката, що належав до касты кашмірських брахманів. Закінчив аристократичну школу-пансіон у Харроу (Велика Британія), Трінті-коледж Кембриджського ун-ту й курси асоціації адвокатів Іннер Темпл (Лондон, 1912). Після повернення на Батьківщину вступив до ІНК, де швидко висунувся на керівні посади: 1923-25 і 1927-28 — ген. секретар; 1929-30, 1936-37, 1946 і 1951-54 — голова партії. Неодноразово був

заарештований брит. колоніальною владою, провівши в ув'язненні більше 10 років. У 1927 представляв Індію на Конгресі пригноблених народів у Брюсселі, де була створена Анти-імперіалістична ліга, й відвідав СРСР, де взяв участь у святкуванні 10-річчя більшовицької рев-ції. Як лідер лівого крила ІНК ініціював прийняття партійним з'їздом у грудні 1929 вимоги повної незалежності («пурна сварадж») Індії, взяв участь у розробленні першої соц.-екон. програми ІНК (ухвалена 1931 на з'їзді в Карачі), а 1938 очолив Національний плановий комітет ІНК, що опрацював програму екон. розвитку майбутньої незалежної д-ви. У вересні 1946 призначений віце-головою і мін. закл. справ Перехідного уряду Індії. 15.08.1947-27.05.1964 — Прем'єр-міністр Індії і мін. закл. справ, водночас 1953-54 і в листопаді 1962 — міністр оборони Індії. Здійснював побудову «суспільства соціалістичного зразка» на основі запровадження «змішаної економіки» при випереджувачому розвитку держ. сектора й плановому регулюванні народного госп-ва та обмеженні великого капіталу. На міжнар. арені проводив політику «позитивного *нейтралітету*», взяв участь у розробленні «*панча шила*», був одним з ініціаторів проведення і керівників *Бандунгської конференції 1955*, що започаткувала *Рух неприєднання*. У 1955 і 1961 відвідав з офіц. візитами СРСР. Але в територ. суперечці з КНР зайняв жорстку позицію й надав у 1959 політ. притулок тибетському далай-ламі, що призвело до *індійсько-китайського прикордонного конфлікту*.

Твори: «Погляд на світову історію» (1934), «Автобіографія» (1936), «Єдність Індії» (1937-40), «До свободи» (1941), «Відкриття Індії» (1946), «Незалежність і після, 1946-1949» (1950).

В.І. Головченко

Неруда (Neruda, справжнє прізвище — Рейес Басоальто Рікардо Еліезер Нефталі) Пабло (12.07.1904, Парраль — 23.09.1973, Сантьяго) — чилійський громад.-політ. діяч, поет і дипломат. Навчався на франц. відділенні столичного Педагогічного ін-ту, але не закінчив його, зблизившись з анархістами. З 1927 на дип. службі: 1927-28 — консул Республіки Чилі в Рангуні, 1929-30 — у Коломбо, 1930 — у Джакарті, 1932-33 — у Буенос-Айресі, 1934-37 — у Барселоні й Мадриді, 1938-39 — у Парижі; займався орг-цією допомоги біженцям з франкістської Іспанії. 1941-44 — консул Республіки Чилі у Мехіко. 1945 вступив до Комуністичної партії

Чилі, обраний від неї сенатором, публічно звинуватив Президента Чилі Г. Гонсалеса Віделу в держ. зраді за підписання *Ріо-де-Жанейро договору 1947* і змушений був піти в підпілля. 1949-52 — в еміграції, брав активну участь у русі прихильників миру. З 1950 — чл. Всесвітньої ради миру; лауреат Міжнародної премії миру (1950), «Золотої медалі миру» ім. Ф. Жоліо-Кюрі (1961). Після повернення на Батьківщину 1952 займався літературною творчістю та парт. діяльністю. З 1958 — чл. ЦК КПЧ; 1971-73 — посол Чилі у Франції, активний прибічник уряду Народної єдності С. Альєнде. Лауреат Нобелівської премії в області літератури (1971).

Твори: «Двадцять поем про любов і одна пісня відчаю» (1924), «Місце проживання — Земля» (1933, 1935), «Іспання в серці» (1937), «Загальна пісня» (1950), «Виноградники і вітри» (1954), «Мандри» (1955), «Пісня про подвиг» (1960), «Ритуальні пісні» (1961), «Меморіал Ісла-Негра» (1964), «Зоря і смерть Хоакіна Мур'єти» (1967).

В.І. Головченко

Нерчинський договір 1689 — рос.-китайська угода про кордон і торгівлю, що була підписана 29.08(8.09).1689 у Нерчинську (поблизу Чити, Росія) главами моск. «великого та повноважного посольства» Ф. Головіним та І. Власовим і представниками цінського Китаю Цін Сонготу, Дунгувеганом і Лантанем за участю єзуїтських місіонерів — португальця Т. Перейри й француза Ж.Ф. Жербійона. Ставив за мету розмежування спірних територій Примор'я та Забайкалля, б-ба за які вже призвела до перших збройних сутичок між росіянами та китайцями. За умовами Н. д. Москва зберегла за собою Забайкалля та сибірські землі на схід від р. Лени, однак спроби утвердити кордон по р. Амур були категорично відкинуті китайською стороною. Московське царство змушене було полишити Приамур'я, демонтувати всі поселення, засновані в Приамур'ї рос. козаками (у т. ч. Албазін, що на лівому березі Верхнього Амура) та вивести звідти все рос. населення, за що отримало від маньчжуро-китайського уряду «клятвену обіцянку» не заселяти «албазинські землі» власними підданими. Це перетворило Приамур'я фактично на буферну зону, демаркаційне розмежування якої між Росією та Китаєм завершилось лише наприкінці XIX ст. (див. *Петербурзький договір 1881*) Н. д. регулював також питання прикордонної торгівлі та обопільної видачі перебіжчиків. В окремому пункті Н. д. йшлося

про відмову Московського царства й імперії Цін від усіх попередніх обоюсторонніх претензій.

В.А. Рубель

Нессельроде Карл Васильович (2.12.1780, Лісабон — 11.03.1862, Петербург) — рос. держ. діяч, граф. Нар. в сім'ї дипломата. З 1801 — на дип. службі, працював у рос. місіях у Берліні й Парижі. З ненавистю ставився до наполеонівської Франції й підпав під вплив *К. Меттерніха*. У 1812-14 — у діючій армії при *Олександрі I*; учасник *Віденського конгресу 1814-15* і всіх конгресів *Священного союзу*. 1814 призначений доповідачем у справах інозем. департаменту, 1816 — керуючим *Іноземних справ колегією* (до 1822 — спільно з *І. Каподістрією*). З 1821 — чл. Державної ради, з 1828 — віцеканцлер, з 1845 — держ. канцлер. Був слухняним виконавцем волі *Олександра I* і *Миколи I*, дотримувався австр.-прус. орієнтації, а головним завданням зовн. політики Російської імперії вважав б-бу з рев.-визв. рухом на Заході й відновлення Священного союзу. Взяв активну участь у виробленні Мюнхенських конвенцій від 6-7(18-19).09.1833 про спільні рос.-австр. дії з метою збереження Османської імперії під владою існуючої династії та взаємну гарантію польських володінь кожної зі сторін (див. *Мюнхенська конференція 1833*). Діяльно сприяв укладенню *Лондонської конвенції 1841* про протоки; наполіг на інтервенції Петербурга під час *Угорської революції 1848-49*. Недооцінивши австр.-рос. й переоцінивши англ.-франц. суперечності, не розібрався в політиці Великої Британії та Франції, що штовхали Росію на конфлікт із Туреччиною, внаслідок чого Петербург на початок *Кримської війни 1853-56* опинився в дип. ізоляції. Після поразки Росії у війні й укладення *Паризького мирного договору 1856* звільнений у відставку.

В.І. Головченко

Нестеренко Максим (? — ?) — укр. військ. діяч і дипломат, корсунський полковник. За участь у козацько-селянських повстаннях 1637-38 понижений у посаді до сотника (за іншими даними — до полкового осавула) Корсунського реєстрового полку. У 1646 разом із *Б. Хмельницьким* та іншими козацькими старшинами вів таємні переговори з королем Речі Посполитої Владиславом IV про умови участі козаків у поході проти Османської імперії; брав активну участь у підготовці повстання проти

польсько-шляхетської влади. З його початком очолював облогу Кодака. З літа 1648 — корсунський полковник. У грудні 1649 — березні 1650 вів у Варшаві переговори про затвердження *Зборівського договору 1649* між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою. У 1655 разом з *І. Богунем* обороняв Немирів і Брацлав від кримських татар. Подальша доля невідома.

В.І. Головченко

Нетаньяху (Netanyahu) Бенджамін (21.10.1949, Тель-Авів) — ізраїльський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї історика. Отримав бакалаврський ступінь з архітектури (1975) і магістерський з менеджменту (1976) в Бостонському ун-ті, вивчав політологію в Гарварді. У 1967-73 — на дійсній військ. службі в елітному підрозділі командос. З 1976 — працівник Бостонської консалтингової групи, ініціював проведення Єрусалимської (1979) і Вашингтонської (1984) міжнар. конференцій з б-би з *тероризмом міжнародним*; з 1982 — заст. голови ізраїльської дип. місії у Вашингтоні. У 1984-88 — посол і постійний представник Держави Ізраїль в ООН, відіграв ключову роль у поліпшенні іміджу країни серед амер. громадськості. У 1988 обраний депутатом кнесету від партії «Лікуд» і призначений заст. мін. закр. справ. З 1993 — лідер «Лікуду». На перших прямих виборах прем'єр-міністра 29.03.1996 переміг лівого кандидата *Ш. Переса* і став главою ізраїльського уряду (18.06.1996-6.07.1999). Спочатку відмовився від «політики односторонніх поступок» свого попередника *І. Рабіна*, виступив проти створення незалежної палестинської д-ви, поділу Єрусалима, залишення Ізраїлем Голанських висот, припинив мирні переговори із Сирією та Ліваном і пообіцяв відновити будівництво євр. поселень на Західному березі Йордану; але невдовзі під тиском США погодився продовжити виконання Рамкової угоди про поетапне введення палестинської автономії 13.09.1993. 17.01.1997 підписав з *Я. Арафатом* Протокол про виведення ізраїльських військ з усіх міст Західного берега, створення «безпечних коридорів» між ним і Газою та поновлення переговорів щодо остаточного статусу палестинських територій, які увінчались укладенням 23.10.1998 за посередництва США проміжної мирної угоди за принципом «мир в обмін на землю». На дострокових парл. виборах 17.05.1999 зазнав поразки від *Є. Барака* й повернувся у

велику політику в складі уряду *А. Шарона* лише в листопаді 2002, вдруге обійнявши посаду мін. закр. справ, а з лютого 2003 — міністра фінансів.

Твори: «Міжнародний тероризм: виклик і відповідь» (1979), «Тероризм: як Захід може його перемогти» (1986); «Наше місце серед інших націй: Ізраїль і світ» (1992), «Боротьба з тероризмом: як демократія може перемогти внутрішній і міжнародний тероризм» (1995).
В.І. Головченко

Нетарифні обмеження — сукупність прямих і побічних (непрямих) обмежень *зовнішньої торгівлі* за допомогою розгалуженої системи екон., політ. й адмін. методів. Н. о. майже не регулюються міжнар. угодами. Використовуючи їх у своїй *зовнішній політиці*, уряд почуває себе вільніше, ніж при введенні тарифних обмежень, що регулюються *Світовою організацією торгівлі (СОТ)*. У більшості випадків використання Н. о., особливо інтенсивних кількісних, навіть поряд із відносно ліберальним митним режимом, призводить до обмежувального характеру держ. *торгової політики* в цілому.

О.І. Ступницький

Нето (Neto) Антоніу Агостінью (27.09.1922, с. Іколу-і-Бенгу поблизу Луанди — 10.09.1979, Москва) — ангольський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї методистського пастора. Закінчив протестантську школу в Луанді та мед. ф-т Лісабонського ун-ту (1958). У 1944-47 працював у мед. закладах Луанди, водночас виконуючи обов'язки секр. єпископа Американської місії Р. Доджа. Під час навчання в Португалії 1948 виступив співзасновником культ.-просвітницького руху «Ідемо відкривати Анголу». Двічі (1952 і 1955-57) був ув'язнений за активну участь в опозиційному молодіжному рухові. Після повернення на Батьківщину 1959 займався лікарською практикою та вступив до ліворадикального Народного руху за визволення Анголи (МПЛА). 1960 був заарештований і засланий на Острови Зеленого Мису, згодом — ув'язнений у військ. тюрмі в Алжубі. 1962 під тиском світової громадськості був звільнений і перебрався до Леопольдвіля (нині Кіншаса), пізніше — Бразавіля, звідки безпосередньо керував партиз. б-бою проти португальських колонізаторів в Анголі. 1962-77 — голова МПЛА, 1969-77 — чл. президії Всесвітньої ради миру. 4.02.1975 повернувся в Анголу. Спираючись на підтримку СРСР, переміг у б-бі за владу в країні. 11.11.1975-10.09.1979 — Президент Народної Республіки Ангола. У грудні 1977 ініціював

реорганізацію МПЛА у марксистську МПЛА — Партію праці — й очолив її. У *зовнішній політиці* дотримувався тісного союзу із СРСР (відвідував Москву в 1967, 1970, 1971, 1973, 1976, 1977, 1978 і 1979) і Кубою. 8.10.1976 уклав Договір про дружбу і співпрацю між СРСР і НРА.
В.І. Головченко

Нечай Іван (? — після 1669) — укр. військ. діяч і дипломат. Зять *Б. Хмельницького* (чоловік його доньки Степаниди). Активний учасник Національно-визвольної ревіції 1648-76. У 1650-53 — посол-резидент Війська Запорозького в Кримському ханаті. 29.01.1656 призначений білоруським полковником, наказний гетьман Білорусі; дип. заходами домігся збереження півд.-білоруських земель під протекцією Війська Запорозького. Підтримав прихід до влади *І. Виговського* та його антимоск. зовн. політику. 4.12.1659 під Биховим потрапив у полон до моск. військ і був засланий до Тобольська. Звільнений бл. 1663, повернувся в Гетьманщину. У 1669 їздив до *П. Дорошенка* з царською пропозицією про возведення на польський престол Олексія Михайловича. Подальша доля невідома.
В.І. Головченко

Неш (Nash) Волтер (12.02.1882, Ворчестершир, Англія — 4.06.1968, Окленд) — новозеландський громад.-політ. і держ. діяч. У 1919-37 і 1950-68 — чл. виконкому Лейбористської партії Нової Зеландії. З 1929 — депутат парламенту Нової Зеландії. З 1920 неодноразово очолював делегації Нової Зеландії на міжнар. конференціях і нарадах, з 1935 займав низку урядових посад. 1940-49 — віце-прем'єр-міністр. 1942-44 очолив спец. місію до США у справі захисту Нової Зеландії від наступаючих япон. військ. Представляв Нову Зеландію на Бреттон-Вудській конференції Об'єднаних Націй 1-23.07.1944. У 1950-57 і 1960-63 — лідер лівої опозиції; 12.12.1957-26.11.1960 — Прем'єр-міністр Нової Зеландії й водночас мін. закр. справ та у справах маорі.
П.М. Ігнат'єв

Никоненко Олександр Миколайович (24.10.1953, Київ) — укр. професійний дипломат. Закінчив ф-т романо-германської філології Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1976). У 1976-79 — перекладач в Анголі; 1979-85 — співробітник Українського товариства дружби і культ. зв'язків із зарубіжними країнами; 1985-88 — зав. фільмотекою рад. представництва Товариства

дружби в Мозамбіку; 1988-92 — заст. зав. відділу, зав. відділу країн Азії, Африки та Лат. Америки Українського товариства дружби та культ. зв'язків із зарубіжними країнами. У 1992-93 — радник, в. о. начальника Управління держ. протоколу, зав. відділу країн Лат. Америки Управління двосторонніх відносин МЗС України. У 1993-94 — радник, тимчасовий повірений у справах України в Аргентинській Республіці. 1994-95 — заст. начальника, нач. Управління країн Азіатсько-тихоокеанського регіону, Бл. і Сер. Сходу та Африки МЗС України. Із серпня 1995 — тимчасовий повірений у справах України у Федеративній Республіці Бразилія. У квітні 1996 — березні 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Федеративній Республіці Бразилія, одночасно в липні 1997 — березні 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Болівія, в Республіці Венесуела, в Республіці Еквадор за сумісництвом. У 2000-01 — нач. Четвертого територ. управління МЗС України. У березні 2002 — жовтні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Польща. З лютого 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Аргентинській Республіці, водночас із квітня 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Чилі за сумісництвом.

В.М. Матвієнко

Нікіїв мир — афінсько-спартанська угода, підписана в 421 до н. е. під час *Пелопоннеської війни 431-404 до н. е.* Названа за ім'ям Нікія, керівника афінської делегації на переговорах. За Н. м. містам, які повертались Афінам, надавалась формальна незалежність. Спарта повертала собі райони, захоплені Афіними на Пелопоннесі, Афіни — захоплені Спартою території у Фракії. Сторони домовились про обмін *військово-полоненими*. Окремі статті визначали права Дельфійського храму. Договір було укладено терміном на 50 років; усі його учасники мали щорічно підтверджувати вірність своїм зобов'язанням; передбачалась можливість внесення змін та доповнень до його тексту. Н. м. фактично втратив чинність після відновлення Пелопоннеської війни в 415 р. до н. е.

О.А. Борділовська

Ніковський Андрій Васильович (14.10.1885, с. Малий Буялик на Одещині — 1942, Ленінград) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, дипло-

мат, публіцист, літературознавець (псевдоніми: А. Василько, А. Яринович та ін.). Закінчив Новоросійський (Одеський) ун-т. У 1910-14 — редактор газети «Рада» (Київ), 1915 — журналу «Основа» (Одеса); був активним членом Товариства українських поступовців і Союзу українських автономістів-федералістів. З червня 1917 — один із керівників (заст. голови проводу) УПСФ. У квітні 1917 обраний до складу Центральної Ради, згодом — Малої ради, а також товаришем голови Центральної Ради. До 1919 був також редактором газети УПСФ «Нова Рада». На поч. листопада 1917 належав до складу Крайового к-ту для охорони рев-ції на Україні. З поч. серпня до 18.09.1918 очолював Український Національний Союз (УНС), що стояв в опозиції до гетьманської влади й готував повстання проти неї; згодом — чл. УНС, учасник повстання під проводом Директорії. 26.05.1920 призначений мін. закр. справ УНР (у кабінеті В. Прокоповича) й продовжував займати цю посаду в складі уряду А. Лівчицького та екзильного уряду П. Пилипчука (до 14.01.1922). Займався реалізацією *Варшавського договору між УНР і Річчю Посполитою 1920*, а також досягненням порозуміння з кримським урядом генерала П. Врангеля, який на поч. червня 1920 розгорнув успішний наступ проти більшовиків у Півн. Таврії. Водночас із 30.08.1920 очолив урядову комісію з вироблення Конституції УНР. З переходом держ. інституцій та Республіканської армії УНР за Збруч зосередився на нейтралізації негативних наслідків *Ризького мирного договору 1921* між Польщею та рад. Росією й Україною. У 1924 з дозволу рад. влади повернувся в УСРР; працював у ВУАН, очолював Правописно-термінологічну комісію. 1929 заарештований і засуджений у справі «Спілки Визволення України» до 10 років позбавлення волі. Після відбуття покарання 21.04.1940 був звільнений під нагляд до Ленінграда, де й помер під час блокади. Реабілітований 11.08.1989.

Твори: «Нове життя» (1919); «Як повстала Скоропадщина на Україні» (1919); «Словник українсько-російський» (1927).

В.М. Матвієнко

Ніксон (Nixon) Ричард Мілгауз (9.01.1913, Йорба-Лінда, шт. Каліфорнія — 22.04.1994, Нью-Йорк) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, 37-й Президент США (20.01.1969-9.08.1974). Нар. в сім'ї крамаря-квакера. Закінчив Уїттіерколедж (1934) і школу права в ун-ті Дьюка

(Дарем, Півн. Каліфорнія). Працював у юрид. конторі. Під час Другої світової війни служив офіцером постачання у ВМФ на Тихому океані. 1946 за підтримки Республіканської партії обраний конгресменом, 1950 — сенатором. Брав активну участь у діяльності комітетів з антиамер. діяльності та розроблення *Маршалла плану*; 1953-61 — віце-президент США в адміністрації *Д. Ейзенхауера*. виявив помітну зацікавленість зовн.-політ. проблемами, відвідавши з офіц. візитами 61 країну. 20.07.1960 висунений нац. з'їздом Республіканської партії на посаду президента, але поступився на виборах *Дж. Кеннеді* з різницею в 0,17% голосів. 1961-68 займався юрид. практикою в Каліфорнії та Нью-Йорку. 1.02.1968 заявив про висунення своєї кандидатури на посаду Президента США, пообіцявши реалізувати план «почесного миру» для виходу з В'єтнамської війни. 7.08.1968 підтриманий респ. нац. з'їздом; переміг на виборах з відносною більшістю в 43,4% голосів. 1972 переобраний на другий термін з перевагою в 19,791 млн. голосів. Залишаючись у внутр. політиці поміркованим консерватором, у міжнар. справах став на шлях *політичного реалізму* й подолання конфронтаційних проблем «Холодної війни» та регіональних конфліктів, оприлюднивши 25.07.1969 *Ніксона доктрину*, що містила рекомендацію союзникам США у б-бі з комунізмом надалі більшою мірою розраховувати на власні сили. Одночасно з «в'єтнамізацією» війни в Індокитаї та ескалацією у квітні — грудні 1972 стратегічних бомбардувань ДРВ розгорнув спільно з *Г. Кіссінджером* «дипломатичний наступ» на Пекін, що увінчався нормалізацією відносин із КНР під час офіц. візиту в лютому 1972 та сприяв укладенню *Паризької угоди про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі 1973*. У відносинах із СРСР дотримувалась політики розрядки, що формалізувалась у підписанні рад.-амер. Договору про обмеження систем ПРО й Тимчасової угоди про деякі заходи в області ОСО-1 26.05.1972 (див. *Обмеження стратегічних озброєнь процес*), «Основ взаємовідносин між СРСР і США» 29.05.1972, *американсько-радянської угоди про запобігання ядерної війни 1973*, Договору про обмеження підземних випробувань ядерної зброї 3.07.1974. Намагався виступити в ролі посередника в урегулюванні Близькосхідного конфлікту після *арабо-ізраїльської війни 1973*. Пішов у відставку внаслідок Вотергейтського скандалу під загрозою імпич-

менту. Займався мемуаристикою й дослідженням міжнар. відносин.

Твори: «Шість криз» (1962), «Мемуари Річарда Ніксона» (1978), «На арені: Спогади про перемоги, поразки й відродження» (1992), «По той бік миру» (1994).

В.І. Головченко

Ніксона доктрина (Гуамська доктрина) була викладена Президентом США *Р. Ніксоном* 25.07.1969 на прес-конференції під час відвідин бази ВМФ на о. Гуам. США, як і раніше, мали дотримуватись своїх союзницьких зобов'язань, використовуючи всі можливі засоби, у т. ч. військові й навіть ядерні (у разі конфлікту з іншими ядерними державами), для захисту тих країн, цілісність яких є життєво необхідною для безпеки Сполучених Штатів. Р. Ніксон наголосив, що хоча США й надалі будуть брати участь в обороні та допомагати розвитку своїх союзників, усе ж не можуть брати на себе в повному обсязі оборону «вільних країн», які повинні забезпечити «надання живої сили» для б-бі з міжнар. комунізмом. Практич. здійснення Н. д. звелось до «в'єтнамізації» війни в Індокитаї, тобто заміни амер. військ півд.-в'єтнамськими та виведення в 1971 однієї дивізії США з Республіки Корея.

В.І. Головченко

Німвегенський мир 1678-79 — підписані 1678-79 в Німвегені (Нідерланди) мирні угоди, які завершили війну 1672-78 між Францією та Швецією з одного боку та Голландією, Іспанією, Священною Римською імперією, Бранденбургом і Данією — з іншого. За франц.-голландським дог-ром 10.08.1678 Франція повертала Голландії окуповані від час війни території із Маастрихта, скасувала високе мито, введене в 1667; Голландія визнавала колоніальні права Франції у Гвіані й Сенегалі. За франц.-іспан. дог-ром від 17.09.1678 Іспанія поступилась на користь Франції провінцією Франш-Конте та лінією фортець в Іспан. Нідерландах, а Франція повернула Іспанії низку бельгійських міст та фортець, отриманих за *Аахенським мирним договором 1668*, герцогство і м. Лімбург, а також Пучсерду в Каталонії. За дог-ром між Францією та Священною Римською імп. 5.02.1679 Франція відмовлялась від права мати гарнізон у фортеці Філінсбург на Рейні, але зберігала за собою Старий Брейсгау та Фрейбург. Договір підтвердив умови *Вестфальського миру 1648*. За дог-ром Бранденбурга із Фран-

цією та Швецією від 29.06.1679 бранденбургський курфюрст повернув Швеції частину Померанії та частину гирла р. Одер. За франц.-данським дог-ром 2.09.1679, підписаним у Фонтенбло (Франція), Данія зобов'язалась повернути Швеції захоплені нею землі в Сконе й на узбережжі Балтійського моря, що було підтверджено Лундським дог-ром 26.09.1679 між Данією та Швецією. Шведсько-голландський мирний договір 12.10.1679 (без територ. змін) завершив систему Н. м.

М.Г. Капітоненко

Німецько-болгарський союз 1915 визначив вступ Болгарії в *Першу світову війну* на боці держав *Троїстого союзу*. Був оформлений підписанням 6.09.1915 трьох док-тів: а) Договору про дружбу і союз між Болгарією та Німеччиною, за яким остання гарантувала незалежність і територ. цілісність Болгарії проти будь-якого нападу з боку *третіх держав* чи зазіхань, що не були викликані діями болг. уряду; Болгарія, у свою чергу, зобов'язувалась усіма існуючими засобами надати допомогу Німеччині, якщо та без виклику зі свого боку піддається нападу з боку будь-якої д-ви, що межує з Болгарією; б) Таємної угоди між Болгарією та Німеччиною, за якою Софії за виступ на боці Берліна проти Сербії гарантувалась територія Македонії та частина сербської території по р. Мораві; у разі, якщо на боці *Антанти* виступлять Греція й Румунія, Німеччина погоджувалась на приєднання до Болгарії території Добруджі та частини території Греції в районі Кавалли; Німеччина та Австро-Угорщина також зобов'язувались надати Болгарії позику розміром 2000 млн. франків упродовж перших 4 місяців участі Болгарії у війні, а в разі продовження війни й після закінчення цього терміну надати додаткову позику; в) Військової конвенції між Австро-Угорщиною, Болгарією та Німеччиною, що визначала терміни початку Софією воєнних дій проти Сербії та кількість дивізій, які виставить для цього Болгарія.

Того-таки дня було підписано болг.-тур. договір, яким завершилось формування Четверного нім.-австр.-болг.-тур. союзу. 14.10.1915 Болгарія вступила в Першу світову війну, здійснивши напад на територію Сербії. Н.-б с. припинив існування з виходом Болгарії з війни 29.09.1918 (див. *Салонікське перемир'я 1918*).

М.Г. Капітоненко

Німецько-польська декларація про незастосування сили 1934 — двостороння угода, підписана 26.01.1934 в Берліні терміном на 10 років; набула чинності 24.02.1934. Сторони заявили про своє прагнення будувати взаємні відносини на принципах обопільної поваги та сприяння міжнар. миру, а також зобов'язались не застосовувати для розв'язання спірних питань силу одна проти одної. Декларацію було офіційно денонсовано Німеччиною 29.04.1939.

О.А. Волошин

Німецько-радянський договір 1926 — двостороння угода про ненапад і нейтралітет, підписана 24.04.1926 у Берліні терміном на 5 років; набула чинності 29.06.1926, була подовжена за протоколом від 24.06.1931 на невизначений термін, із правом кожної із сторін денонсувати його за умови попередження за рік, у будь-який час, але не раніше, ніж 30.06.1933. Договір підтверджував, що основою взаємовідносин між Німеччиною і СРСР залишається *Рапальський договір 1922*, а сторони й надалі підтримуватимуть дружні відносини з метою узгодження всіх політ. та екон. питань, що становлять взаємний інтерес. У разі нападу *третьої держави* або групи д-ав на одну із сторін, інша сторона зобов'язувалась дотримуватись *нейтралітету* впродовж усього конфлікту. Н.-р. д. передбачав, що в разі утворення третіми д-вами коаліції з метою екон. або фінанс. *блокади* однієї із сторін інша сторона не приєднається до такої коаліції. Положення Н.-р. д. було доповнено зобов'язаннями Німеччини в разі її вступу до *Ліги Націй* не вважати для себе обов'язковим участь у санкціях, які Ліга Націй може застосовувати проти СРСР (обмін нотами від 24.04.1926).

О.С. Пархомчук

Німецько-радянський договір про дружбу і кордон 1939 — двостороння угода, підписана 28.09.1939 у Москві *В. Молотовим* та *І. Ріббентропом*. Н.-р. д. складався з 5 статей; сторони зобов'язувались розбудувати дружні відносини між собою, розвивати економічне співробітництво, розглядали здійснене обома сторонами переоблаштування кордонів як «надійний фундамент для подальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами». Суть Н.-р. д. приховувалася в його конфіденційному протоколі, підписаному *В. Молотовим* та *І. Ріб-*

бентропом 28.09.1939, і двох таємних додаткових протоколах, а також спец. карті, що фіксували зміни в кордонах порівняно з узгодженою німецько-радянським пактом про ненапад 1939 демаркаційною лінією і передачу СРСР Литви, а Німеччині — Люблінського і частини Варшавського воєводства. Таємні протоколи містили обоюсторонні зобов'язання придушувати будь-які прояви опору окуп. режимам або агітацію, спрямовану проти інтересів обох сторін, а також інформувати одна одну «про заходи, що вживаються з цією метою».

У виступі В. Молотова 31.10.1939 на сесії Верховної Ради СРСР зазначалось, що Н.-р. д. сприяв нормалізації відносин між Радянським Союзом і Німеччиною. *А.Ф. Трубайчук*

Німецько-радянський пакт про ненапад 1939 — двостороння угода, підписана 23.08.1939 в Москві *В. Молотовим* та *І. Ріббентропом*; термін дії складав 10 років. Н.-р. п. набув чинності з часу підписання.

Німеччина, порушивши *Мюнхенську угоду 1938*, окупувала Чехословаччину, а 22.03.1939 — Мемельську область Литви. У квітні 1939 *А. Гітлер* віддав наказ *В. Кейтелю* розробити план блицкригу проти Польщі (план «Вайс»). Водночас інтенсифікувались нім.-рад. переговори, ініціатором яких виступив Сталін, під приводом узгодження проблеми з рад. військ. замовленнями на чехословацьких заводах ВПК «Шкода». Але для успішного блицкригу проти Польщі Гітлерові були потрібні певні гарантії, що йому не доведеться після розгрому польської армії зіткнутися з Червоною армією. Тому переговори в Берліні про військ. замовлення СРСР у Чехословаччині швидко трансформувалися на зондаж з боку нім. сторони питання, щодо можливої зміни СРСР свого курсу і відмови від ідеї створення системи *колективної безпеки*, яка була предметом *Московських англійсько-радянсько-французьких переговорів 1939*. На тлі важкого просування цих переговорів Гітлер зі свого боку активізував дії, спрямовані на укладення Н.-р. п. Послу Німеччини в Москві *Ф. Шуленбургу* було наказано негайно розпочати переговори з *В. Молотовим* про нім.-рад. зближення на ґрунті взаємної відмови від ідеолог. атак (антинацистських — у рад. пресі, антибільшовицьких — у нім.); 20.05.1939 Шуленбург мав першу розмову з Молотовим, на якій з цього приводу було досягнуто повного

взаєморозуміння. Молотов висунув вимогу, що перед тим, як підписувати екон. угоду, слід укласти політ. пакт.

Після того, як англ.-рад.-франц. переговори 1939 було фактично провалено, просування нім.-рад. переговорів значно прискорилось. Н.-р. п. було підписано під час візиту *І. Ріббентропа* до Москви 23.08.1939; разом із Н.-р. п. було підписано таємний протокол, за яким сторони домовились на розділення Польщі по лінії Нарев — Піса — Вісла — Сян; окрім того, СРСР одержав право розпоряджатися в прибалтійських країнах (за винятком Литви) і Фінляндії, а також право вирішити на власний розсуд питання про приєднання Бессарабії (див. *Радянсько-румунська угода 1940*). Німеччина одержала гарантії, що СРСР в нім.-польському конфлікті виступить на боці Німеччини в момент, коли впаде польська столиця Варшава. Н.-р. п. і таємний протокол до нього надали Гітлерові можливість розпочати *агресію* проти Польщі й фактично стали останнім етапом дип. підготовки до *Другої світової війни*.

А.Ф. Трубайчук

Німецько-румунські економічні угоди 1939-40 — комплекс угод торг.-екон. характеру, спрямованих на залучення виробничих сил та ресурсного потенціалу Румунії для потреб гітлерівської Німеччини. Згідно з Договором про розвиток екон. відносин, який було підписано 23.03.1939 у Бухаресті, Румунія зобов'язалася надавати підтримку нім. торг. та пром. компаніям, сприяти діяльності румунсько-нім. нафтових компаній, уживати заходи з метою збільшення видобутку та переробки нафти для її подальшого постачання до Німеччини. Договір закріплював право Німеччини на побудову на території Румунії транспортної інфраструктури для власних військ.-стратегічних потреб. За секретним протоколом до дог.-ру Німеччина мала постачати Румунії військ. матеріали на заг. суму до 250 млн. марок. Упродовж 1939 договір був доповнений низкою угод, зокрема про участь нім. підприємств в експлуатації лісового госп.-ва країни, постачання Німеччині агр. продукції, збільшення обсягів постачання румунської нафти до Німеччини, про скасування обмежень на продаж нафти до Німеччини тощо. У 1940 було укладено нові угоди про обсяги постачання нафти, згідно з якими Румунія зобов'язувалась

забезпечити постачання до Німеччини 6 млн. т нафти щороку, відмовляючись від стягнення мита з цих поставок.

Г.О. Музика

Німецько-турецька угода 1913 — двосторонній військ. союзний договір, укладений під час переговорів, які розпочались 28.10.1913; визначала умови направлення в Туреччину нім. військ. місії у складі 42 офіцерів на чолі з генералом Л. фон Сандерсом. Він був наділений широкими правами й повноваженнями для реорганізації тур. армії. У листопаді 1913 тур. султан призначив його командуючим 1-м армійським корпусом, який був розташований у Стамбулі й фактично тримав під контролем Босфор. Голова нім. місії прибув до Стамбула 14.12.1913. Д-ви *Антанти*, перш за все Росія, висловили різкі протести проти призначення Сандерса. Рос. урядові та дип. демарші проти голови нім. місії викликали гострий конфлікт між Росією та Німеччиною. Після тривалих переговорів було досягнуто формального компромісу. Німеччина й Туреччина погодились перевести Сандерса на іншу посаду. У січні 1914 нім. кайзер підвищив його у званні, а тур. султан присвоїв звання фельдмаршала та звільнив його з посади командира корпусу. Одночасно Сандерса було призначено ген. інспектором тур. армії. Нім. місія продовжувала відігравати провідну роль у керівництві тур. сухопутними збройними силами, а Німеччина посилювала свій вплив на урядові та військ. кола Туреччини напередодні *Першої світової війни*.

Б.М. Гончар

Німецько-турецький договір 1914 — двостороння таємна союзна угода, підписана 2.08.1914 у Стамбулі (Туреччина) головою тур. уряду С. Халім-пашою та нім. послом Г. Вангенгеймом; стала результатом посилення позицій Німеччини в Туреччині, особливо після розгортання нім. військ. місії Л. фон Сандерса (див. *Німецько-турецька угода 1913*). За умовами Н.-т. д., текст якого тур. уряд прийняв за попереднім нім. проектом, Німеччина й Туреччина зобов'язувались дотримуватися *нейтралітету* в австр.-сербському конфлікті. У разі, якщо у війну вступала Росія, і Німеччина мала виконувати союзні зобов'язання щодо Австро-Угорщини, Туреччина повинна була виконувати союзні зобов'язання щодо Німеччини; у випадку вступу Туреччини у війну Німеччина

мала залишити свою військ. місію на місці, а Туреччина передати їй фактичне командування своєю армією. Німеччина гарантувала Туреччині територ. цілісність і зобов'язувалась захищати її силою зброї проти Росії. Сторони також домовлялись не укладати сепаратних мирних дог.-рів.

За Н.-т. д. Німеччина фактично отримувала контроль над тур. армією та стратегічними ресурсами Туреччини, але не зв'язувала себе зобов'язаннями у випадку війни Туреччини проти балканських д-ав або союзниць Росії — Великої Британії та Франції. Незважаючи на оголошення 2.08.1914 в Туреччині мобілізації, наступного дня тур. уряд опублікував декларацію про нейтралітет Османської імп. Щоб відвернути увагу Росії від своїх військ. приготувань, Стамбул розпочав з нею переговори про можливий союз. У цей час нім. середземноморська ескадра у складі дредноута «Гьобен» і крейсера «Бреслау», які прорвались у Дарданелли 10.08.1914, була переведена під тур. прапор, а командир «Гьобена» адмірал В. Сушон був призначений командуючим військ.-мор. силами Туреччини. Не лише тур. армія, якою командував Сандерс, але й флот опинились під нім. контролем. Щоб забезпечити виконання Туреччиною своїх союзницьких зобов'язань за Н.-т. д., ескадра під командуванням адмірала Сушена 29.10.1914 вийшла в Чорне море й здійснила напад на рос. кораблі й рос. чорноморські порти. 2.11.1914 у відповідь на напад тур. флоту війну Туреччині оголосила Росія, а 5.11 і 6.11 — відповідно Велика Британія та Франція.

Б.М. Гончар

Німецько-турецький договір 1941 — двостороння угода про територ. недоторканість і дружбу, підписана 18.06.1941 в Анкарі нім. послом *Ф. Папен*ом і тур. мін. зак. справ *Ш. Сараджоглу*. Зовн. політика Туреччини напередодні *Другої світової війни* та в перші її роки була позначена дип. маневрами між Німеччиною й д-вами *антигітлерівської коаліції*; водночас у цей період тур. керівництво остаточно відійшло від політики дружніх рад.-тур. стосунків, започаткованої *Ататюрком*, що було яскраво продемонстровано підписанням за 4 дні до нападу Німеччини на СРСР Н.-т. д. Він містив взаємні зобов'язання сторін поважати цілісність і недоторканість нац. території, а також не здійснювати жодних заходів,

спрямованих безпосередньо чи опосередковано проти іншої сторони. Одночасно з підписанням Н.-т. д. Папен і Сараджоглу обмінялись нотами про сприяння розвитку тур.-нім. екон. відносин. Підписання Н.-т. д. надавало військ.-політ. підтримку Берлінові, оскільки забезпечувало правий фланг вермахту при нападі на СРСР, а також полегшувало діяльність нім. розвідки з території Туреччини на Бл. і Сер. Сході. Стратегічне положення Туреччини, яка контролювала чорноморські протоки, а також безпосередньо межувала з рад. Закавказзям, також робило її позицію у війні надзвичайно важливою як для Німеччини, так і для СРСР.

І.Д. Комирєнко

Німецько-французька декларація 1938 — двостороння угода, підписана 6.12.1938 в Парижі міністрами закорд. справ Німеччини *І. Ріббентропом* та Франції *Ж. Бонне*. Сторони зобов'язувались докладати всіх зусиль для розвитку мирних і добросусідських відносин між собою, консультуватись щодо питань, що становлять обопільний інтерес; констатували відсутність між Францією та Німеччиною невіршених територ. питань і визнавали існуючий кордон як остаточний.

О.А. Волошин

Німецько-французька угода 1909 про збереження екон. рівноправності в Марокко (Марокканська угода 1909) — двостороння домовленість, підписана 9.02.1909; врегулювала протиріччя двох держав у Марокко. Після *Альхесіраської конференції 1906* принципи незалежності Марокко залишилися на папері, а Франція, отримавши переважаючі політ. права, почала поступово захоплювати марокканську територію. У квітні 1907 франц. війська окупували Уджду поблизу алжирського кордону, в серпні 1907 — Касабланку й прилеглі райони. Такі дії Франції викликали протести Німеччини, концерни якої (Круппа, Тіссена та Маннесмана) виявляли зростаючий інтерес до експлуатації залізорудних покладів Марокко. У серпні — вересні 1908 нім.-франц. протистояння в Марокко загострилось унаслідок т. зв. «Касабланського інциденту». Нім. консул у Касабланці організував дезертирство з франц. інозем. легіону кількох солдат, які були затримані франц. місцевою владою при спробі сісти на судно. При затримці зазнав принижень і побиття секретар нім. консульства. Нім.

уряд у відповідь зажадав від Франції покарати портову владу в Касабланці, звільнити легіонерів нім. походження та вибачитись за насильство над персоналом консульства. Франція, у свою чергу, вимагала відкликання та покарання нім. консула, який перевищив повноваження. Касабланський інцидент призвів до загострення нім.-франц. відносин. Нім. канцлер *Б. Булов* погрожував відкликати свого посла з Парижа, Велика Британія та Росія виступили на підтримку Франції. Німеччина, увага якої в той час була прикута до молодотурецької ревізції та *Боснійської кризи 1908-09*, в яку було втягнуто її союзницю Австро-Угорщину, не наважилась виступити проти Франції, уникаючи конфлікту з Великою Британією та Росією. Німеччина й Франція погодились передати справу на третейський розгляд Гаазького трибуналу, який визнав правоту Франції. За Н.-ф. у. Париж, підтверджуючи принцип цілісності й незалежності Марокко, визнав екон. права Берліна в країні й зобов'язався не чинити перешкоди торг. і пром. інтересам Німеччини. Німеччина, у свою чергу, визнала за Францією «особливі політичні інтереси», тісно пов'язані із забезпеченням порядку та внутр. миру в Марокко. Н.-ф. у. не змогла послабити протиріччя між двома д-вами, що показала Марокканська криза 1911 (див. *Німецько-французька угода 1911*).

Б.М. Гончар

Німецько-французька угода 1911 (Агадирська угода) — двосторонній договір, підписаний 4.11.1911; завершив протистояння Франції та Німеччини під час Марокканської кризи 1911. Порушуючи *німецько-французьку угоду 1909*, Франція поступово ліквідувала незалежність Марокко, розширяючи свій політ. і військ. контроль над країною. Скориставшись повстанням берберських племен у районі марокканської столиці Фес, франц. війська під приводом придушення заворушень і захисту франц. підданих у травні 1911 окупували це місто з прилеглими районами, а також великі міста Мекнес і Марракеш. Півн. частина Марокко була зайнята іспан. військами. У Німеччині розгорнулась кампанія проти встановлення франц. панування в Марокко, одночасно Берлін вдався до силового тиску. 1.07.1911 під приводом захисту життя та майна нім. громадян у марокканський порт Агадір увійшов нім. канонерський човен «Пантера». Укріпившись

у цьому порту, Німеччина сподівалась змусити Францію піти на поступки: віддати якщо не частину Марокко, то все Французьке Конго. Про це заявив мін. зак. справ Німеччини Кіндерлен на переговорах із франц. послом у Берліні *Ж. Камбоном*. Франція відхилила нім. претензії; її підтримала Велика Британія, яку непокоїла перспектива створення Німеччиною (військ.-мор. могутність якої продовжувала зростати) військ.-мор. бази в Агадірі, поблизу Гібралтара та важливих брит. торг. шляхів.

21.07.1911 за дорученням брит. кабінету міністрів канцлер казначейства *Д. Ллойд Джордж* офіційно заявив, що Британія не дозволить вирішити марокканське питання без її участі та не залишиться пасивним спостерігачем у випадку нім. нападу на Францію. Це змусило Німеччину зайняти поступливішу позицію на переговорах із Францією, які тривали кілька місяців і завершилися підписанням Н.-ф. у. Німеччина визнавала переважаючі права Франції в Марокко, отримавши за це дві смуги території Французького Конго (275 тис. км²), що з'єднували нім. Камерун з р. Конго; для Німеччини встановлювався режим «відкритих дверей» у Марокко терміном на 30 років. Франція відмовилась поступитись Німеччині своїм винятковим правом на придбання бельгійського Конго. За Феським договором 30.03.1912 Марокко стало французьким *протекторатом*. Марокканська криза 1911 сприяла подальшому загостренню відносин між *Антантою* і Німеччиною.

Б.М. Гончар

Німеччини об'єднання 1848-71. За рішенням *Віденського конгресу 1814-15* закріплювалася роздробленість нім. земель на 35 незалежних держав і 4 вільні міста. Усі вони увійшли до складу Німецького Союзу (1815), який мав обмежені завдання і, перш за все, повинен був забезпечувати спільний захист від потенційної загрози з боку Франції. Провідну роль у ньому відігравала Австрія, за ініціативою якої він був створений. Роздробленість Німеччини була головним гальмом екон. розвитку нім. д-ав. Намагалась посилити свій вплив на інші нім. д-ви Пруссія — головна суперниця Австрії. У 1834 нею був заснований *митний союз*, який об'єднав 18 найбільших нім. д-ав. Під час рев-ції 1848 були обрані заг.-нім. законодавчі збори (Франкфуртський парламент), які намагались встановити заг.-нім.

конституційну монархію, але в 1849 прус. король Фрідріх Вільгельм IV відмовився прийняти корону об'єднаної Німеччини, вважаючи заг.-нім. конституцію надто ліберальною. Рев-ція призвела до загострення б-би Пруссії й Австрії за лідерство в об'єднанні Німеччини. Визначились два шляхи до об'єднання: «малонімецький» під проводом Пруссії й «великонімецький» — навколо Австрійської імп. Прус. уряд зробив спробу реорганізувати Німецький Союз, поставивши його під свій контроль. 29.05.1849 Пруссія змусила Саксонію та Ганновер підписати прус. унію («унія трьох королів»), до якої приєдналось 28 дрібних і середніх нім. д-ав. У березні 1850 ці д-ви скликали в Ерфурті спільний парламент. Австрія розгорнула б-бу проти спроб Пруссії об'єднати д-ви півн. Німеччини під своєю егідою; під її тиском від Пруссії відійшла низка д-ав, у т. ч. Саксонія та Ганновер. Відень, якого підтримала Росія, на протигагу Ерфуртському парламенту скликав у Франкфурті-на-Майні представників нім. д-ав із метою реорганізації Німецького Союзу, у сеймі якого повинні були головувати Австрія та Пруссія поперемінно. Прус. король вирішив відстоювати роль «об'єднувача» Німеччини збройним шляхом й у вересні 1850 оголосив мобілізацію. Австрія та Пруссія опинились перед загрозою військ. зіткнення. У конфлікт втрутилась Росія; цар *Микола Іршуче* підтримав Австрію. 28.11.1850 в Ольмюці на зустрічі австр. і прус. представників Пруссія змушена була капітулювати, тимчасово відмовившись від своїх зазіхань на гегемонію в Німеччині (див. *Ольмюцька угода 1850*).

Послаблення Австрійської імп. через поразку у війні проти Франції та П'ємонту в 1859 й «охолодження» її відносин із Росією внаслідок позиції в *Кримській війні 1853-56* сприяли активізації Пруссії в справі Н. о. Рішучим прихильником Н. о. за допомогою сили став *О. Бісмарк*, призначений у 1862 Міністром-президентом Пруссії. Він здійснив військ. реформу, створивши сильну армію. Н. о. силовим шляхом розпочалось 1864 війною Пруссії та Австрії проти Данії, яка завершилась приєднанням Шлезвігу до Пруссії, Гольштейну до Австрії (див. *Австрійсько-прусьсько-данський конфлікт 1864*). Бісмарк прагнув відібрати австр. здобутки у війні та одночасно витіснити Австрію з Німецького Союзу й покласти кінець її впливу в Німеччині. Весною 1866

Бісмарк зажадав від Австрії згоди на докорінну реформу Німецького Союзу. Не отримавши бажаної відповіді, у червні 1866 прус. війська зайняли Гольштейн. Переозброєна та мобільна прус. армія завдала австрійцям нищівної поразки (див. *Австрійсько-пруська війна 1866*). Ця війна стала вирішальним кроком до об'єднання Німеччини під проводом Пруссії. Австр.-прус. мирний договір, підписаний у Празі 23.08.1866, передбачав, що Австрія назавжди виходить із Німецького Союзу, відмовляється від претензій на гегемонію в Німеччині й погоджується на територ. збільшення Пруссії. У серпні 1866 22 нім. д-ви підписали договір про створення Північнонімецького Союзу (замість старого Німецького Союзу). Всі вони зберегли монархічний устрій, свої династії, уряди, армії, суди. Поза союзом залишились півд.-нім. землі й Австрія. Поступово «союз держав» фактично перетворився на «союзну державу». На поч. 1867 Установчий рейхстаг прийняв конституцію, згідно з якою вся повнота влади в Північнонімецькому Союзі переходила до рук прус. короля *Вільгельма I*.

Перешкодою для завершення Н. о. стала Франція, під впливом якої знаходились півд.-зах. нім. д-ви. Бісмарк, вирішивши розгромити Францію, спровокував розв'язання війни з боку Франції (див. *Франко-пруська війна 1870-71*). Перемога Пруссії над Францією ліквідувала останню перешкоду для утворення єдиної нім. д-ви. 18.01.1871 у Версалі було проголошено утворення Німецької імп. на чолі з імператором — прус. королем Вільгельмом I. Того самого року було прийнято заг.-нім. конституцію, відповідно до якої Німецька імп. була союзом 22 монархій, у яких зберігались свої правителі, місцеві конституції та представницькі установи, та в компетенції яких залишались місцеві справи. Найважливіші питання внутр. та зовн. політики входили до компетенції імперського уряду. Головою імперського уряду був канцлер, якого призначав імператором. Імперське законодавство визначалось імперським парламентом, що складався з двох палат — союзної ради й рейхстагу. Після Н. о. завершилось формування нім. нації, були усунені перешкоди в її екон. розвитку та остаточно сформувався внутр. ринок. Об'єднана Німеччина перетворилась на одну з наймогутніших д-ав Європи.

Б.М. Гончар

Німеччини об'єднання 1989-90 — процес відновлення єдності нім. д-ви після завершення «Холодної війни» шляхом приєднання НДР до ФРН. Упродовж 1989 динамічний розвиток політ. подій у країнах Центр. та Схід. Європи почав змінювати модус вівенді навколо НДР. Заключна декларація Бухарестської зустрічі у верхах країн-членів ОВД (8.06.1989) визнавала права країн регіону на самовизначення та де-факто проголошувала відмову СРСР від втручання в їхні внутр. справи. Відкриття наприкінці червня 1989 угорсько-австр. кордону призвело до масового виїзду громадян НДР до ФРН через Угорщину й Австрію. Загострення політ. кризи в НДР викликало відставку 18.10.1989 *Е. Хонекера* з усіх держ. та парт. посад. Було прийнято новий закон про виїзд із НДР. Ще до завершення законотворчої процедури увечері 9.11.1989 на офіц. рівні було зроблено заяву про наявність у громадян НДР права виїзду в ФРН через усі прикордонні переходи, внаслідок чого фактично був ліквідований режим держ. кордону між двома країнами.

Питання про початок процесу Н. о. було поставлене у виступі Канцлера ФРН *Г. Коля* в бундестазі 28.11.1989 з т. зв. «планом з 10 пунктів», яким розпочалась активна фаза міжнар. врегулювання нім. проблеми. Оскільки позиція 4 держав-переможців (Великої Британії, США, СРСР, Франції), які за міжнар. угодами мали особливі права в Німеччині, не була достеменно відома, план Коля передбачав поступове Н. о. через певний період співіснування двох д-ав у рамках єдиної конфедеративної спільноти. Але вже в ході візиту Коля до Дрездена 19-20.12.1989 стратегія уряду ФРН кардинально змінилась і виходила із завдання об'єднання в максимально наблизений термін. Усі зацікавлені д-ви, крім США, поставилися до перспективи Н. о. негативно. Демонстрацією опозиції зах.-європ. д-ав став офіц. візит Президента Франції *Ф. Міттерана* 20-22.12.1989, перший за всю історію існування НДР, здійснений лідером зах. держави-переможці. Серед країн Центр. та Схід. Європи основними опонентами Н. о. були Польща, для якої принципово важливим залишалось визнання ФРН існуючих кордонів, та СРСР, який прагнув максимально зберегти *статус-кво* в Центр. Європі.

8-9.12.1989 на засіданні Європ. Ради в Страсбурзі ФРН досягла важливого компромісу

зі своїми зах.-європ. союзниками. Під тиском Франції та інших членів *Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)* делегація ФРН погодилась розпочати третій етап створення Європ. валютного й екон. союзу та скликати у грудні 1990 міжурядову конференцію з метою змін положень Римських угод 1957. Крім того, заради підтвердження зах.-європ. вибору своєї зовн. політики, ФРН виступила з ініціативою розпочати паралельно другу конференцію, яка ставила б за мету створення Європ. політ. союзу. Досягнення згоди з принципових питань поміж зах.-європ. д-вами дозволило розпочати офіц. переговори держав-переможниць. Першим етапом діалогу стала зустріч послів Великої Британії, США, СРСР, Франції 11.12.1989 в Берліні. Під час візиту канцлера Коля в Москву 10-12.02.1990 обговорювались умови, за яких СРСР був готовий дати принципову згоду на Н. о. Ними були визнання остаточного характеру існуючих зовн. кордонів НДР та ФРН, надання фінанс. допомоги СРСР та позаблоковий статус об'єднаної Німеччини. Саме остання вимога виявилась найбільш суперечливою та нереальною в нових істор. умовах.

Проте принципова згода, яку надав СРСР щодо відновлення єдності нім. д-ви, відкрила можливість для офіц. переговорів про міжнар. аспекти об'єднання у форматі «2+4» (обидві нім. д-ви та держави-переможниці). Відп. рішення було прийнято під час зустрічі міністрів закорд. справ країн *НАТО* та ОВД з нагоди обговорення проекту дог-ру про «відкрите небо», яка відбулась 12-14.02.1990 в Оттаві. Вирішальними для формування єдиної позиції зах. країн у ході подальших переговорів були візит Коля до Парижа 15.02.1990, за результатами якого Франція остаточно зняла всі свої застереження, та зустріч Канцлера ФРН 24.02.1990 з Президентом США *Дж.Г.В. Бушем* у Кемп-Девіді, яка остаточно з'ясувала межу можливих компромісів із СРСР з приводу членства майбутньої об'єднаної Німеччини в НАТО. Динаміка переговорного процесу за форматом «2+4», що офіційно розпочався 5.05.1990 на рівні міністрів закорд. справ, визначалась подіями всередині Німеччини. 18.03.1990 в НДР відбулись перші демокр. вибори. Сформований за їхніми результатами коаліційний уряд на чолі з Л. де Мез'єром проголосив про намір здійснити об'єднання на

підставі ст. 23 Основного закону ФРН та розпочати негайно переговори про створення валютного, екон. й соц. союзу двох країн. Відп. міжурядові угоди були підписані 18.05.1990 та набули чинності 1.07.1990. Створювалась ситуація дефіциту часу для учасників переговорного процесу, насамперед для делегації СРСР, яка продовжувала обстоювати принцип нейтралізації майбутньої нім. д-ви.

Декларація, що була прийнята на саміті НАТО 5-6.07.1990 в Лондоні, про незастосування сили першими та пропозиція країнам ОВД зробити спільну заяву про відмову розглядати іншу сторону як потенційного противника та про незастосування сили й погрози застосування сили проти територ. цілісності та політ. суверенітету будь-якої д-ви світу створила позитивний контекст для вирішального етапу переговорів Коля з *М. Горбачовим* (відбувались 15-16.07.1990 в ході перебування канцлера на Півн. Кавказі). В обмін на визнання за об'єднаною Німеччиною права самостійно вирішувати питання про членство у військ. союзах, ФРН зобов'язалась зберегти всі існуючі обмеження у військ. сфері, у т. ч. відмову від вир-ва, володіння та розпорядження *зброєю масового знищення*, підтвердження участі в режимі нерозповсюдження ядерної зброї, а також одностороннє зменшення чисельності збройних сил до 370 тис. Крім того, ФРН зобов'язалась підписати окремі угоди про умови виведення рад. військ з нім. території після об'єднання.

Третій раунд переговорів у форматі «2+4» за участю мін. зак. справ Польщі *К. Скубішевського*, що відбувся в Парижі 17.07.1990, підтвердив результати рад.-нім. домовленостей та узгодив деталі майбутнього дог-ру. Підписання *Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини 1990* відбулось 12.09.1990 в Москві. 1.10.1990 чотири держави-переможниці передали урядові ФРН декларацію про припинення їхніх прав та обов'язків щодо Берліна та Німеччини в цілому з моменту набуття чинності Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини, що означало остаточне врегулювання «німецького питання» та відновлення в повній мірі *суверенітету* Німеччини. Офіційне Н. о. відбулось на урочистій церемонії в Берліні 3.10.1990 на першому пленарному засіданні новообраного парламенту ФРН.

В.А. Манжола

Ніонська угода 1937 про засоби б-би з піратськими діями підводних човнів фашистських держав у Середземному морі — *договір міжнародний багатосторонній*, підписаний 14.09.1937 у Ніоні (Швейцарія) в ході конференції представників Великої Британії, Франції, СРСР, Туреччини, Греції, Югославії, Румунії, Болгарії та Єгипту (10-14.09.1937) у зв'язку з посиленням таких дій влітку та восени 1937, у період громадян. війни в Іспанії. Н. у. зобов'язувала сторони спільно захищати військ.-мор. силами торг. судна д-ав, що не беруть участі у війні в Іспанії. Зацікавлені уряди розподіляли функції з охорони власних *територіальних вод*. На брит. та франц. військ.-мор. флоти покладался обов'язок забезпечити безпеку судноплавства у відкритому морі до Дарданелл. О. А. Волошин

Ніцци договір 2000 — багатостороння угода, підписана 11.12.2000 в Ніцці (Франція) під час чергового засідання Європ. Ради; визначила порядок реформування інституцій *Європейського Союзу (ЄС)* для заг. підвищення їх ефективності та адаптації до майбутнього розширення. Згідно з Н. д. до складу Єврокомісії входитимуть по 1 представнику від кожної країни, внаслідок чого заг. кількість комісарів сягатиме макс. кількості 27 осіб. З 1.01.2005 Велика Британія, Італія, Іспанія, Німеччина та Франція скорочують своє представництво в Єврокомісії до 1 представника. Коли кількість членів ЄС сягне 27, буде прийнятий новий порядок, який зменшить кількість комісарів; після цього представництво в Єврокомісії здійснюватиметься за принципом ротації. Н. д. передбачається розширення повноважень Президента Єврокомісії, зокрема надання йому права визначати структурну орг-цію Єврокомісії та розподіляти обов'язки між комісарами всередині Єврокомісії.

Н. д. затвердив новий порядок розподілу голосів у Європ. Раді. Кваліфікованою більшістю після розширення вважатиметься 225 голосів із 345 (приблизно 74%), замість 62 голосів із 87 (71%). У майбутньому передбачається, що для прийняття резолюції крім кваліфікованої більшості також необхідно буде отримати схвалення більшості держав-членів, які мають представляти щонайменше 62% заг. населення ЄС. Кількість членів Європарламенту збільшується з 626 до 732, кількість депутатів від великих країн (Франції, Великої Британії та ін.) буде зменшено.

Н. д. передбачає також розширення сфер співробітництва ЄС, з яких рішення прийматимуться більшістю. Спрощено процедуру «посиленої співпраці», яка відтепер дозволяє щонайменше 8 членам ЄС співпрацювати в усіх сферах, окрім військової та оборонної; скасовано право вето будь-якого члена ЄС на започаткування «посиленої співпраці», але в багатьох сферах співробітництва для цього необхідно отримати згоду Європарламенту.

Згідно з Н. д. вилучено з Договору про Європейський Союз (див. *Маастрихтський договір 1992*) положення, що регулюють відносини ЄС із *Західноєвропейським союзом (ЗЄС)*, оскільки оборонні аспекти Спільної зовн. політики та політики безпеки виробляються ЄС самостійно. Н. д. також передбачає, що Європ. Рада може надавати право прийняття відп. рішень Комітету з питань політики та безпеки з метою забезпечення політ. контролю та стратегічного керівництва в операціях з управління кризами.

В.В. Коніюка

Ніштадтський мирний договір 1721 — рос.-шведська угода, що була підписана 30.08(10.09).1721 в Нюстаді (сучасний Уусікаупункі, Фінляндія) й завершувала *Північну війну 1700-21*. За її умовами впродовж трьох тижнів після підписання припинялись усі бойові дії між сторонами та встановлювався мир. Оголошувалась амністія всіх, хто в період війни став дезертиром або переходив на сторону супротивника (вона не розповсюджувалась лише на *І. Мазену* та його прибічників). Швеція поступалась Росії Інгерманландією (Іжорські землі), Естляндією та Ліфляндією з містами Рига, Ревель (сучасний Таллінн), Дерпт (сучасний Тарту), Нарва, частиною Карелії з Выборзькою губернією та Кексгольмським округом, о-вами Езель (сучасний Сааремаа), Даго (сучасний Хійумаа) й Моон у Балтійському морі та всіма островами у Фінській затоці. У компенсацію за Выборзьку губернію, яка була шведською коронною землею і не могла передаватись іншій д-ві, Росія сплачувала 2 млн. талерів у період з 1722 до вересня 1724. Росія також виводила свої війська з шведської частини Фінляндії протягом 4 тижнів після ратифікації Н. м. д. й зобов'язувалась не втручатись у внутр. справи Швеції, зберегти за мешканцями Естляндії, Ліфляндії та Езеля всі «остзейські» привілеї, як дворянські, так і цехові магістратські, міські тощо. Н. м. д.

вніс важливі зміни в співвідношення сил у Європі. Швеція втратила значення *великої держави*, а статус Росії, що отримала вихід до Балтійського моря, в Європі суттєво зріс.

В.М. Вдовенко

Ніязов (Niyazov, з 22.10.1993 Туркменбаші — «провідник усіх туркменів») Сапармурат (19.02.1940, Ашхабат, Туркменська РСР) — туркменський держ. і громад.-політ. діяч. У 1967 закінчив Ленінградський політехн. ін-т, інженер-енергетик; у 1976 — Вищу партійну школу при ЦК КПРС (Москва). Трудовий шлях розпочав у 1959 інструктором Туркменського територ. комітету профспілки працівників геологорозвідувальних робіт. 1967-70 — майстер, старший майстер Безмейської ДРЕС в Ашхабатській обл.; 1970-80 — інструктор, заст. зав. відділу ЦК Компартії Туркменистану; 1980-84 — 1-й секр. Ашхабатського міськкому Компартії Туркменистану. У 1984 — інструктор відділу орг.-парт. роботи ЦК КПРС, 1985 — голова Ради Міністрів Туркменської РСР. З грудня 1985 — 1-й секр. ЦК Компартії Туркменистану, одночасно із січня 1990 — голова Верховної Ради республіки. З 1986 — чл. ЦК КПРС. 27.10.1990 обраний Президентом Туркменистану. У січні 1994 всенародним референдумом його повноваження були продовжені до 2002. Наприкінці 1999 Халк Маслахали (Народна Рада Туркменистану) урочисто проголосила Н. довічним президентом республіки. Одночасно очолює законодавчу та виконавчу владу в д-ві, є генералом армії та головнокомандувачем збройних сил. Уряд Н. проводить ізоляціоністську політику. Добився статусу *нейтралітету постійного* для своєї багатой на природний газ та нафту республіки, проголошеного і закріпленого спец. резолюцією *Генеральної Асамблеї ООН* в грудні 1995. У стратегічному плані орієнтується, насамперед, на Іран і Туреччину й розвиває двосторонні зв'язки в рамках *Співдружності Незалежних Держав (СНД)*.

Твори: «Туркменистан зустрічає ХХІ століття з надією і вірою в себе і в людство» (1998), «Зовнішня політика нейтрального Туркменистану. Промови, виступи та інтерв'ю Президента Туркменистану Сапармурата Туркменбаші» (1999).

Л.В. Губерський

Нкрума (Nkrumah, справжнє прізвище — Нвіа Френсіс) Кваме (21.09.1909, с. Нкрофул, Зах. провінція Золотого Берега — 27.04.1972, Бухарест) — ганський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї ювеліра. Закінчив католицьку

школу в Хаф-Асіні (1926), пед. коледж в Ачімоті (1931). Бакалавр економіки, соціології й богослів'я Лінкольнського ун-ту (США, 1945), магістр філософії й педагогіки Пенсільванського ун-ту (США), 1945-47 навчався в Лондонському ун-ті й Лондонській школі економіки та політ. наук. Під час навчання у США створив Асоціацію студентів-африканців США й Канади, познайомився з марксизмом і захопився рухом М. Гарвея «Назад в Африку»; узяв активну участь у підготовці й проведенні 5-го Панафриканського конгресу в Манчестері (жовтень 1945), очолив його Робочий комітет. Відіграв важливу роль у переході панафриканського руху від просвітництва до орг-ції б-би за незалежність у колоніях. У грудні 1947 повернувся на Батьківщину й очолив поміркований Об'єднаний конвент Золотого Берега. У червні 1949 заснував масову Народну партію Конвента, що вимагала негайного надання незалежності й перемогла на виборах до Законодавчої асамблеї Золотого Берега в лютому 1951. 21.03.1952-6.03.1957 — Прем'єр-міністр, міністр оборони, закорд. і внутр. справ африк. уряду Золотого Берега. 6.03.1957-1.07.1960 — Прем'єр-міністр незалежної Гани, 1.07.1960-24.02.1966 — Президент Республіки Гана (з 1964 — пожиттєвий), 1957-58 і 1962-63 — мін. закорд. справ. У *зовнішній політиці* з антиімперіалістичних позицій наполягав на досягненні військ.-політ. й екон. єдності африк. д-ав, передусім, «соціалітичної орієнтації»; виступив співзасновником *Руху неприєднання і Касабланкської групи*; надавав значну фінанс. допомогу нац.-визв. рухам, але зазнав невдачі з екон. планами розвитку країни. Усунений від влади військовими. Решту життя провів у Гвінеї, де був почесним членом палати представників, співпрезидентом *А. Секу Туре* й ген. секретарем панівної Демократичної партії.

Твори: «До колоніальної свободи. Африка в боротьбі проти світового імперіалізму» (1962), «Філософія свідомості» (1964), «Неоколоніалізм — остання стадія імперіалізму» (1965), «Керівництво з ведення революційної війни» (1969), «Класова боротьба в Африці» (1970), «Революційний шлях» (1973).

В.І. Головченко

Нобелівська премія миру — міжнар. премія, що присуджується щорічно (з 1901) з фонду, заснованого шведським інженером та підприємцем Альфредом Нобелем, за «видатні зусилля у справі б-би за братерство між народами, ліквідацію або скорочення постійних армій, створення

та укріплення конгресів миру». Визначає лауреата Норвезький нобелівський комітет, який призначається норвезьким парламентом (Стортінгом).

В.Ю. Константинов

«Нова східна політика» ФРН — зовн.-політ. курс коаліційного лівоцентристського уряду ФРН на нормалізацію відносин із схід.-європ. д-вами. Після формування в жовтні 1969 коаліційного уряду Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) та Вільної демокр. партії (ВДП) на чолі з канцлером *В. Брандтом* та мін. закл. справ *В. Шеєлем* дипломатія ФРН повернулася до спроб нормалізації відносин із країнами Схід. Європи, початок яким був покладений ще 25.03.1966 «мирною нотою» канцлера Л. Ерхарда, що містила пропозицію країнам ОВД (див. *Варшавський договір 1955*) укласти угоди про відмову від застосування сили один до одного. 28.11.1969 ФРН приєдналася до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*, що сприяло конструктивнішому ставленню СРСР до ініціатив нового уряду ФРН. Неофіц. переговори між держ. секретарем відомства федер. канцлера Е. Баром і мін. закл. справ СРСР *А. Громико* з питань політ. нормалізації у Схід. Європі розпочались у Москві 30.01.1970. Водночас дип. контакти відбулись і між представниками уряду ФРН та урядами Польщі й НДР. Початок переговорів з політ. проблем нім.-рад. відносин був позначений підписанням 1.02.1970 в Москві перших трьох угод у рамках проекту експорту сибірського газу в Центр. та Зах. Європу в обмін на постачання труб та обладнання консорціумом зах.-нім. фірм та банків за гарантійною підтримкою уряду ФРН.

За вимогою СРСР ФРН погодилась розглядати свої майбутні угоди з країнами Схід. Європи та угоду із СРСР у комплексі. Тому предметом моск. переговорів була проблема визнання з боку ФРН результатів *Другої світової війни* у Схід. Європі в цілому й наступні двосторонні угоди ФРН з ПНР, НДР та ЧССР повинні були базуватись на принципах та нормах майбутнього радянсько-західнонімецького договору. Заключний етап переговорів у Москві відбувся в ході візиту *В. Шеєля* в СРСР 26.07-7.08.1970. Основні положення Московського договору 12.08.1970 затверджували готовність уряду ФРН визнати державність НДР, існуючі європ. кордони, у т. ч. зах. кордон Польщі, та активно брати участь у конструктивному розвитку про-

цесів розрядки в Європі. Ще до підписання тексту угоди, 7.08.1970, уряд ФРН надіслав урядом Великої Британії, СРСР, США, Франції ноту, в якій підтверджувались особливі права й обов'язки держав-переможниць щодо Німеччини в цілому, т. ч. продемонструвавши свою позицію стосовно юрид. інтерпретації тексту дог-ру, який не був повноцінним еквівалентом мирного дог-ру з об'єднаною Німеччиною.

Переговори між представниками уряду ФРН та уряду Польщі відбувались із лютого по листопад 1970 кількома етапами у Варшаві та Бонні, а завершилися 7.12.1970 підписанням Варшавського договору про основи нормалізації відносин між ПНР та ФРН. За цим док-том ФРН визнавала зах. кордон Польщі, встановлений *Потсдамською (Берлінською) конференцією 1945*, та підтверджувала його недоторканність. Як у випадку з Московським договором, підписання цієї угоди супроводжувалось нотою уряду ФРН урядом країн-переможниць про продовження їх особливих прав щодо Німеччини в цілому. Польська сторона в окремому інформ. док-ті визнала можливість для громадян ПНР нім. походження за певних умов емігрувати в одну з існуючих нім. д-ав. Остаточного вирішення еміграційне питання знайшло в серпні 1975, коли після спільної заяви 2.08.1975 й угоди між ПНР і ФРН 9.10.1975 бл. 120 тис. етнічних німців отримали можливість виїзду до ФРН в обмін на надання Польщі фінанс. компенсацій і кредитів урядом ФРН.

Підписання *Чотиристоронньої угоди 1971* щодо Західного Берліна позитивно вплинуло на процес ратифікації Московського й Варшавського договорів та переговорний процес між НДР і ФРН, який розпочався в листопаді 1970 після зустрічей канцлера ФРН *В. Брандта* та голови Ради міністрів НДР *В. Штофа* (19.03.1970 в Ерфурті й 21.05.1970 в Каселі). Переговори про умови політ. дог-ру між НДР та ФРН відбувались паралельно з переговорами щодо док-тів з реалізації *Чотиристоронньої угоди та Угоди про транспортне сполучення між НДР та ФРН*, що були підписані 26.05.1972 і стали першими міжнім. міжнар.-прав. угодами. Договір про основи взаємовідносин ФРН та НДР було підписано 21.12.1972. За ним ФРН визнавала НДР на основі принципу рівноправності двох д-ав, що означало встановлення *дипломатичних відносин* та закінчення міжнар.

ізоляції НДР. Проте, водночас, офіц. позиція ФРН щодо державності НДР продовжувала базуватись на факті особливого характеру нім.-нім. відносин, які для ФРН не були міжнар. за своєю прав. природою.

Центр. темою переговорного процесу між ФРН та ЧССР, що розпочався на рівні міністрів закорд. справ лише 7.05.1973, була проблема прав. оцінки *Мюнхенської угоди 1938*. Чехословацька сторона наполягала на визнанні цієї угоди недійсною від самого початку, тоді як представники ФРН вважали, що за нормами *міжнародного права* міжвоєнного періоду Мюнхенська угода була дійсною до моменту її порушення Німеччиною в березні 1939 своїм вторгненням в Чехословаччину та наступними розподілом і *анексією* цієї країни. У тексті Празького договору 11.12.1973 сторони закріпили компромісне формулювання, яке однозначно вказує на недійсність Мюнхенської угоди лише щодо сучас. взаємин Чехословаччини та ФРН. Як у випадку з Московським та Варшавським договорами, угода між ФРН та ЧССР підтверджувала недоторканність існуючих кордонів та проголошувала відмову від застосування сили.

«Нова східна політика» та нормалізація відносин ФРН із країнами Схід. Європи та СРСР зробили можливим початок заг.-європ. процесу та його інституціоналізацію з підписанням Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975, проведення наступних заг.-європ. конференцій, а також призвела до суттєвого зростання міжнар. ролі ФРН.

А.А. Субботін

Новація міжнародного договору — укладання нового *договору міжнародного*, що замінює собою попередній договір з цього ж предмета. По суті є оновленням зобов'язань сторін шляхом їх повної або часткової заміни. Як правило, відбувається внаслідок зміни обставин, суттєвих для дії міжнар. дог-ру. Н. м. д. здійснюється за згодою сторін на період його дії або на період встановленого нового строку його дії. Н. м. д. може стосуватись дог-ру в цілому або його частини. Н. м. д. (в цілому або його частин) може відбуватись лише за згодою всіх його сторін. Процедураю Н. м. д. є його перегляд (див. *Договору міжнародного ревізії*).

О.В. Буткевич

«Нове партнерство для розвитку Африки» (New Partnership for Africa Development), **НЕПАД** (NePAD) — ініціатива африк. країн щодо розвитку країн континенту та формування нових взаємин із країнами Заходу; започаткована на зустрічі *Організації африканської єдності (ОАЄ)* в 2001 в Лусаці (Замбія) в межах проекту створення *Африканського Союзу*. У рамках НЕПАД африк. країни беруть на себе зобов'язання: запровадити відкрите й демокр. держ. управління; припинити систематичне порушення *прав людини*; докласти зусиль щодо врегулювання внутр. збройних конфліктів шляхом примирення сторін і запровадження колективних миротворчих заходів. У відповідь країни Заходу закликаються до збільшення допомоги африк. країнам для розвитку інфраструктури, соц.-політ. та екон. розвитку, сприяння освіті, надання інвестицій та скасування торг. бар'єрів, що перешкоджають *експорту* з країн Африки. У жовтні 2001 було створено Імплементативний комітет НЕПАД у складі Нігерії, Алжиру, ПАР та Єгипту. Лідери цих країн взяли на себе зобов'язання представляти НЕПАД перед д-вами Заходу, зокрема в рамках самітів *Великої сімки*. Інтереси окремих регіонів Африки представлятимуть: Буркіна-Фасо (Зах. Африку), Камерун та Габон (Центр. Африку), Ефіопія та Кенія (Схід. Африку), Маврикій, Мозамбик і Замбія (Півд. Африку). Метою НЕПАД є забезпечення в африк. регіоні 7% щорічного екон. зростання впродовж наступних 15 років, для чого планується залучити бл. 64 млрд. дол. інвестицій. Пріоритетними є інвестиції в розбудову енергетичної інфраструктури. Країни Заходу підтримали ідею запровадження плану дій для реалізації НЕПАД. З ініціативи Великої Британії та Франції у вересні 2002 в Котону (Бенін) розпочались переговори щодо розширення безмитного й безквотного експорту африк. товарів на ринки *Європейського Союзу (ЄС)*. Значні кошти на реалізацію НЕПАД були виділені Канадою та США.

С.В. Гринько

Нове політичне мислення — філос.-політ. концепція *зовнішньої політики* СРСР у II-й пол. 1980-х; заснована на тезі про різноманітний, взаємозалежний і цілісний світ; проголошувала відмову від класово-ідеолог. конфронтації. Основні положення концепції були сформульовані в Заяві *М. Горбачова* від 15.01.1986,

Делійській декларації (28.11.1986), у книзі М. Горбачова «Перебудова для нашої країни і для всього світу» (1987) та його виступі на сесії *Генеральної Асамблеї ООН* у грудні 1988. Основні принципи Н. п. м.: пріоритет загальнолюдських цінностей перед класовими; перехід від конфронтації до діалогу як основної форми міжнародних відносин; деідеологізація міжнар. відносин; повага права кожного народу на вільний вибір своєї долі; визнання неможливості військ. вирішення міждерж. суперечок і пошук балансу інтересів. У сфері військ. безпеки планувалось здійснити невідкладні заходи, спрямовані на знищення зброї масового знищення, а потім і значне скорочення звичайних озброєнь; наголошувалось, що військ. доктрина СРСР матиме виключно оборонний характер. В екон. сфері проголошувався принцип рівності та справедливості міждерж. відносин як основа успішного розвитку всіх країн і регіонів. На практиці реалізація Н. п. м. в рад. зовн. політиці позначалась істотними протиріччями.

В.Ю. Крушинський

Новий міжнародний економічний порядок (НМЕП) — система поглядів на світовий екон. устрій; концепція перебудови міжнародних економічних відносин на справедливий і рівноправний основі, передовсім відповідно до вимог країн, що розвиваються, для подолання їхнього нерівномірного становища у сфері зовн.-екон. відносин. Концепція НМЕП розроблялась у часи біполярного світу та склала політ. основу *мондіалізму*, виступала однією з предтеч сучас. ідей *глобалізації*.

Комплексну програму НМЕП було затверджено на 6-й спец. сесії *Генеральної Асамблеї ООН* у 1974, а її фундаментальні принципи сформульовано в «Декларації і Програмі дій за встановлення нового міжнародного порядку» й «Хартії міжнародних прав і обов'язків держав», прийнятих на 29-й сесії ГА ООН в 1974. Основні вимоги НМЕП: встановлення повного нац. суверенітету над природ. ресурсами та над усіма видами екон. діяльності; здійснення інтегративної програми щодо сировинних товарів; нормалізація міжнар. валютної системи; стимулювання розширення пром. експорту країн, що розвиваються; застосування комплексних заходів щодо скорочення технолог. розриву між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються; полегшення тягара фінанс.

заборгованості та збільшення припливу реальних ресурсів із розвинутих країн у країни, що розвиваються; регламентація й контроль за діяльністю *транснаціональних корпорацій*; зміцнення екон. співпраці. Проте втілення ідей НМЕП не позбавлене суперечностей. Країни Заходу негативно поставились до ідеї встановлення НМЕП; зокрема США відхиляють пропозицію про реалізацію НМЕП у переговорах у рамках ООН і виступають проти підвищення ролі країн, що розвиваються, в управлінні такими міжнар. орг-ціями, як *Міжнародний валютний фонд (МВФ)*, *Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР)*, *Світова організація торгівлі (СОТ)* тощо.

А.П. Румянцев, Д.В. Кушерець

Новомаргеланський протокол 1884 — див. *Петербурзький договір 1881*.

«Ножиці цін» — розходження рівнів та динаміки цін міжнародної торгівлі на окремі групи товарів, у першу чергу на готові вироби й паливно-сировинні товари; фактор, що визначає «умови торгівлі», екон. вигоди партнерів з урахуванням структури їх експорту та імпорту. Використовується для оцінки еквівалентності обміну між розвинутими країнами-експортерами готової продукції (машин, обладнання та ін.) і країнами, що розвиваються, — постачальниками сировини, палива, с.-г. товарів.

О.І. Ступницький

Нойрат (Neurath) Костянтин (2.02.1873, Кляйн-Глаттсбах, Вюртемберг — 14.08.1956, Енцвайнген, Вюртемберг) — нім. держ. діяч і дипломат. 1903-07 — працівник дип. представництва Німеччини у Великій Британії, 1914-16 — у Туреччині. 1908-14 — службовець МЗС Німецької імп.; 1917-18 — особистий секретар Вюртемберзького короля; 1919-21 — посланник Німеччини в Данії; 1921-30 — посол Німеччини в Італії, у 1930-32 — посол Німеччини у Великій Британії. У червні 1932 — лютому 1938 — мін. закл. справ Німеччини, забезпечував дип. підготовку нацистської агресії в Європі. 1938-39 — голова таємного кабінету; 1939-43 — «протектор Богемії й Моравії»; 1943-45 — генерал СС. Як один із гол. злочинців воєнних на Нюрнберзькому процесі 1945-46 засуджений до 15 років тюремного ув'язнення. Звільнений у 1954.

Р.А. Кривонос

Нордслеттен (Nordsletten) Ойвінд (1.06.1944, Тайм, Норвегія) — норвезький дипломат. На дип. службі з 1974. У 1977-79 — аташе, 2-й секр. посольства Норвегії в Туреччині; 1979-82 — 2-й секр., 1-й секр. посольства Норвегії в Москві; 1982-92 — у центр. апараті МЗС Норвегії; 1988-92 — зав. відділу країн Центр. та Схід. Європи МЗС Норвегії, у 1992 — в. о. заст. ген. директора політ. відділу МЗС Норвегії. Супроводжував мін. закр. справ Т. Столтенберга під час його офіц. візиту до Києва 5.02.1992, у ході якого було встановлено дип. відносини між Україною та Норвегією. 1992-1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Норвегія в Україні.

Р.А. Кривонос

Норма міжнародного права — юридично обов'язкове формально визначене правило, яке регулює міждерж. відносини шляхом встановлення прав й обов'язків для держав та інших суб'єктів міжнар. права. Дотримання Н. м. п. забезпечується механізмом охорони, що полягає у відповідних заходах, які вживаються суб'єктами міжнар. права в колективному або індивід. порядку згідно з *міжнародного права принципами основними*. Н. м. п. є універсальною формою існування *міжнародного права*, створюються на засадах добровільних угод між його суб'єктами. Внаслідок компромісів, поступок та узгоджень суб'єкти доходять взаємно погодженого рішення про певні правила відносин. Н. м. п. закріплені в загальноновизнаних юрид. формах — *міжнародного права джерелах*. Упродовж тривалого часу міжнар. право характеризувалось домінуванням індивід. норм, призначених для регулювання конкретних відносин між обмеженою кількістю суб'єктів. Більшість Н. м. п. не мають універсального, заг. характеру, оскільки кожна міжнар. угода або звичаєва норма створює обов'язкове правило поведінки лише для двох, які висловили на те очевидну або мовчазну згоду. Характерною рисою сучас. міжнар. права стала поява найзагальніших норм — комплексу основних принципів міжнар. права. У ході процесів *глобалізації* та поглиблення єдності міжнар. співтовариства кількість та значення заг. норм поступово збільшується. Н. м. п. мають особливу внутр. структуру: найчастіше вони містять лише диспозицію (правило належної поведінки), рідше — гіпотезу (опис

передумов дії норми) і диспозицію, а санкція (межі відповідальності за порушення диспозиції) як структурний елемент норми зазвичай відсутня. При цьому санкції містяться в *системі міжнародного права* та визначаються самостійним інститутом міжнар.-прав. санкцій. Існує велика кількість критеріїв, за якими можна класифікувати Н. м. п. Найважливішими з них вважаються такі: за змістом та місцем у системі міжнар. права — цілі, принципи та норми; за сферою дії — універсальні, регіональні, партикулярні, локальні; за юрид. чинністю — імперативні та диспозитивні; за функціями в механізмі міжнар.-прав. регулювання — матеріальні та процесуальні; за способом створення та формою існування (джерелом) — звичаєві, договірні, норми рішень міжнар. організацій.

О.В. Задорожній

Носач Тимофій (? — ?) — укр. військ. діяч і дипломат. З 1648 — полковник прилуцький. Влітку 1658 у зв'язку з підготовкою *Гадяцького договору 1658* очолив посольство до Варшави і, виступаючи в Сеймі, рішуче домагався дотримання Річчю Посполитою свободи слова, забезпечення прав України особливим трактатом і ліквідації церк. унії. У березні 1659 за рішенням старшинської ради очолив друге посольство до Варшави, щоб домогтися від польського уряду й Сейму ратифікації *Гадяцького договору* та прийняття «Нових пунктів», які істотно доповнювали його зміст: передбачались приєднання до Руського князівства Волинського, Руського й Подільського воєводств, запровадження спадкоємного гетьманства, скасування наданих без згоди гетьмана володінь і посад, збільшення реєстру до 60 тис. чол., ліквідація унії. Але Сейм відмовився затвердити ці вимоги. Коли козацьке військо під проводом *Ю. Хмельницького* потрапило в жовтні 1660 у скрутне становище, Н. разом із *П. Тетерею* схилив гетьмана до мирних переговорів із поляками та укладення *Слободищенського трактату 1660* між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою. 4.04.1665, обіймаючи посаду ген. обозного в уряді правобережного гетьмана П. Тетері, під час облоги Корсуня моск. військами потрапив у полон і був засланий. У 1668 повернувся в Гетьманщину. Подальша доля невідома.

В.І. Головченко

Нота вербальна — різновид *ноти дипломатичної*. Листування між зовн.-політ. відомствами та інозем. представництвами, а також між самими представництвами ведеться переважно шляхом направлення Н. в. У минулому Н. в. визначалась як документ, зміст якого мав бути предметом серйозного розгляду; надзвичайно важливий, але не призначений для опублікування. У сучас. дип. практиці у Н. в. викладаються поточні питання різноманітного характеру: політ., екон., наук.-техн., як двосторонніх, так і багатосторонніх відносин. У вигляді Н. в. робиться запит на *агреман*, за їхньою допомогою повідомляється про прибуття дипломата у країну перебування або про його від'їзд, інформується про дорожно-трансп. пригоди за участю співробітників *посольств*, доводиться до дип. представництв інформація представницького характеру тощо.

Н. в. складається від третьої особи, друкується на нотному бланку, має вихідний номер. Н. в. не підписується, на ній у кінці тексту ставиться печатка органу, який її направляє, і вказується адреса. Вона містить протокольні мовні формули: текст ноти починається та закінчується компліментами, які покликані сприяти налагодженню контактів між кореспондентами. Компліменти не вживаються у нотах, які повідомляють про оголошення трауру в країні, нотах із висловленням співчуття, також у порядку взаємності. Якщо до ноти прикладаються окремі матеріали або док-ти, то вони звичайно перераховуються у лівій нижній частині аркуша на окремому рядку після слова «додаток». Різновидами Н. в. є *циркулярна нота*, ідентична нота та нота уряду.

Т.І. Шинкаренко

Нота дипломатична — різновид документів *дипломатичного листування*. Н. д. поділяються на особисті (підписні) й *ноти вербальні*. Різновидом вербальної ноти є нота циркулярна, яка надсилається МЗС інозем. *посольствам* і *місіям дипломатичним*, що знаходяться в д-ві, або посольством чи місією іншим посольствам і місіям у країні перебування з метою донесення до адресатів інформації одного змісту. До складання циркулярної ноти ставляться ті самі вимоги, що й до складання вербальної ноти.

Особисті або підписні ноти застосовуються у випадках офіц. інформування про важливу подію в країні відповідно до вимог *протоколу*

країни перебування або у відповідь на особисту ноту. В них можуть підніматись важливі та принципові питання двосторонніх або *міжнародних відносин*. Особиста нота має форму листа, складеного від першої особи від імені персони, яка підписала ноту. Друкується на нотному бланку, на ній вказується адреса, вихідний номер і печатка не ставляться. Різновидом особистої ноти є колективна нота, яка в дип. практиці зустрічається все рідше. Вона використовується при необхідності викласти певний д-ві узгоджену між кількома д-вами точку зору або повідомити про прийняття відп. заходів. Складається в єдиному екземплярі, який підписують глави відп. *дипломатичних представництв*. Передається під час зустрічі, на якій повинні бути присутніми всі особи, що підписали ноту. Може розглядатись адресатом як демарш, спроба тиску. Будь-якої чіткої регламентації питань, які підлягають викладенню у вербальних або особистих (підписних) нотах, не існує; керуються традицією та практикою, що існує в країні перебування.

Т.І. Шинкаренко

Нота циркулярна — див. *Нота дипломатична*.

Нотами обмін — одна з форм укладання *договорів міжнародних*. Використовується, як правило, при укладанні між державами угод з таких питань, як встановлення *дипломатичних відносин*, перетворення *місії дипломатичної* в *посольство*, уточнення окремих положень *договору міжнародного*, припинення його дії, передача власності тощо. Ідентичний текст нот, які складають договір, попередньо узгоджується сторонами усно або шляхом *дипломатичного листування*. Подібні ноти прийнято датувати одним і тим самим числом, з якого угода вважається такою, що набула чинності, якщо в нотах не обумовлено іншого. Якщо ноти датовані різними числами і в них не вказано дати набуття чинності угоди, вона вважається діючою з моменту отримання останньої ноти. У таких нотах зазвичай вказується, що вони розглядатимуться як угода між сторонами.

Т.І. Шинкаренко

Нотифікація (від лат. *notificare* — оповіщати, повідомляти) — поширене в дип. і договірній практиці офіц. оповіщення, повідомлення.

Проводиться *відомством закордонних справ, дипломатичним представництвом або консульською установою шляхом вручення ноти дипломатичної або інших док-тів, у яких викладається позиція д-ви стосовно певних міжнар. питань, висловлюється точка зору щодо певних подій або фактів, повідомляється про підписання, ратифікацію міжнародних договорів, приєднання до них або їх денонсацію тощо. У деяких випадках необхідність Н. передбачена договорами міжнародними.*

Т.І. Шинкаренко

Нуйома (Nujoma) Сем Чафішуна (12.05.1929, Овамболенд, Півд.-Зах. Африка) — намібійський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив фінську місіонерську школу (1948) і середню школу у Віндхуці (1954). Працював службовцем у намібійському відділенні півд.-африк. залізниць. 1958 став одним з ініціаторів створення Народної орг-ції Овамболенду. З 1962 — президент заснованої на її базі Народної орг-ції Півд.-Зах. Африки (СВАПО), що з 1966 розпочала бойові дії проти укріплених пунктів ПАР у Намібії з таборів біженців у Замбії й Анголі. Розгорнув активну діяльність з популяризації намібійської проблеми в ООН, США, СРСР, КНР, д-вах Зах. Європи. 14.09.1989 в ході виконання ПАР резолюції *Ради Безпеки ООН №435* повернувся на Батьківщину; відіграв ключову роль у процесі *Намібії проголошення незалежності*; 21.03.1990 приведений до присяги як її перший президент; переобирався 1994 і 1999. Здобув широке міжнар. визнання успішним вирішенням расових проблем у країні та посередницькими місіями в урегулюванні регіональних і міжетнічних конфліктів в Анголі, ДРК, Мозамбіку.

В.І. Головенченко

Нунцій (з лат. nuntius — вісник, гонець) — дип. представник Ватикану (папський легат з дип. функціями), який акредитується при *главах держав*. Апостольський Н. — найвищий ранг представників закорд. *дипломатичної служби* Ватикану; очолює папське *дипломатичне представництво* — нунціатуру; представляє Папу при місцевій католицькій церкві й при главі д-ви. Канон 364 Кодексу канонічного права 1983, що визначає основні риси сучас. дип. служби Ватикану, одним із головних обов'язків папського Н. закріплює «захист

спільно з єпископом (у країні перебування) інтересів місії Церкви і Апостольського Престолу у відносинах із главами держав». Згідно з *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 Н.* за старшинством належить до 1-го класу дип. представників, що відповідає класові *послів*. Особливістю положення Н., які акредитовані в багатьох католицьких країнах, є те, що вони стають *дуаєнами дипломатичного корпусу*, незалежно від часу вручення своїх *вірчих грамот*. Папська нунціатура на чолі з «апостолічним нунцієм в Україні» функціонує в Києві.

В.М. Матвієнко

Ньєрере (Nyerere) Джуліус Камбарадже (03.1922, с. Бутіама, провінція Мусома, Танганьїка — 14.10.1999, Лондон) — танзанійський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї племінного вождя. Закінчив католицькі місіонерські школи в Мусомі й Тaborі, коледж Макерере (Уганда, 1944), магістр політекономії і права Единбурзького ун-ту (1952). Під час навчання у Великій Британії став переконаним прибічником соціал. ідей. 1946-49 і 1953-55 працював шкільним учителем, 1953 очолив Африканську асоціацію Танганьїки, 1954 — створену на її базі партію Африканський нац. союз Танганьїки (ТАНУ). 2.09.1960-1.05.1961 — гол. міністр авт. уряду Танганьїки; 1.05.1961-22.01.1962 — Прем'єр-міністр незалежної Танганьїки; 9.12.1962-5.11.1985 — Президент Об'єднаної Республіки Танзанія, водночас 1961-63 і 1965-72 — мін. закл. справ. 1977 ініціював створення Революційної партії й очолював її до 1990. Обстоював концепцію опори на власні сили в побудові соціал. суспільства на обцинних засадах. У *зовнішній політиці* виступав з позицій континентальної антиімперіалістичної солідарності африк. д-ав, був співініціатором заснування *Організації африканської єдності (ОАЄ)*; відмовився визнати диктаторський режим *І. Аміна* в Уганді та сприяв його поваленню; надавав військ.-політ. підтримку Патріотичному фронту Зімбабве *Р. Мугабе*; вирішив проблему трайбалізму в Танзанії, але наприкінці 1960-х визнав сепаратистську *Біафру*. Після добровільної відставки повернувся до рідного села й займався с. г-вом, брав активну участь у процесах мирного врегулювання міжетнічних конфліктів у Бурунді й Кенії. 1963-70 — почесний ректор Ун-ту Схід. Африки, 1970-99 — Ун-ту Дар-ес-Салама.

Твори: «Свобода і єдність» (1967), «Свобода і соціалізм» (1968), «Уджамаа. Нариси соціалізму» (1971), «Свобода і розвиток» (1974), «Людина і розвиток» (1974).

В.І. Головченко

Нью-Йоркська нарада міністрів закордонних справ США, Великої Британії і Франції 1950 відбувалась 12-18.09.1950 з приводу заходів, необхідних для припинення стану війни з Німеччиною та подальшої зміни окуп. статусу. Юрид. основа окупації залишилась без змін, але уряду ФРН було дозволено створити мін-во закорд. справ. Союзники домовились переглянути попередні рішення про обмеження для нім. промисловості, але перспективи збереження обмежень у військ. промисловості не уточнювались. Нарada схвалила участь ФРН в «об'єднаних військових європейських силах», збільшила чисельність військ зах. країн на її території, дозволила ФРН створення «мобільних поліцейських з'єднань».

В.Ю. Крушинський

Нью-Йоркська угода про врегулювання в Сальвадорі 1992 підписана 13.01.1992 у Нью-Йорку (США) представниками Фронту нац. визволення ім. Фарабундо Марті (ФНВФМ) та уряду Сальвадору; засвідчила готовність сторін до підписання остаточної угоди про врегулювання конфлікту. Процес мирного врегулювання, спрямований на припинення громадян. війни 1979-92 в Сальвадорі, породженої тривалим соц. конфліктом та неефективною політ. системою, був однією із важливих складових *Центральноамериканського мирного врегулювання*. «Останній наступ» — воєнний план дій, проголошений ФНВФМ, у якому об'єднали сили 4 ліві військ.-політ. орг-ції та Комуністична партія Сальвадору, — став точкою відліку громадян. війни в Сальвадорі. За період 1981-83 ФНВФМ перетворив свої невеликі військ. формування на потужне партиз. військо, яке 30.12.1983 захопило казарми «Ель Параїсо» — найбільший військ. об'єкт на півночі країни. Ця перемога повстанців призвела до ескалації конфлікту. Збройні сили Сальвадору за допомогою військ. радників США розробили нову стратегію й тактику ведення б-би з партиз. формуваннями, внаслідок застосування якої було зруйновано сотні сільських поселень, а їхні жителі були змушені шукати притулку в таборах для переміщених осіб у Гондурасі та інших центр.-амер. країнах.

27.07.1989 Рада Безпеки ООН схвалила рез. №637, у якій закликала до активізації процесу мирного врегулювання в Центр. Америці. 15.09.1989 ворогуючі сторони зустрілись у Мексиці й домовились про початок діалогу з метою вирішення конфлікту в Сальвадорі політ. методами. Хоча військ. зіткнення продовжувались 1989-91, у квітні 1990 переговорний процес був поновлений і за підтримки *Генерального секретаря ООН* і «групи друзів» у складі представників Венесуели, Іспанії, Колумбії та Мексики тривав упродовж 1990-91. Основними етапами переговорного процесу стали Каракаська угода про заг. план переговорів (21.05.1990), Угода Сан Хосе про права людини (26.07.1990), яка встановлювала місію ООН з верифікації, Мексиканська угода про реформи збройних сил, судової та виборчої систем, а також інститутів захисту прав людини (27.04.1991), Нью-Йоркська угода (25.09.1991), яка передбачала проведення переговорів щодо вирішення низки конкретних проблем, зокрема сусп. інтеграції, екон. та соц. захисту осіб, що брали участь у воєнних діях. 31.12.1991 у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку сторони конфлікту в Сальвадорі дійшли згоди щодо умов врегулювання конфлікту. Остаточна поклала кінець громадян. війні в Сальвадорі *Чанультепекська угода 1992*.

Н.М. Весела

Нью-Йоркська угода про припинення вогню в Анголі 1988 підписана 22.12.1988 на конференції в Нью-Йорку, що відбувалась під головуванням СРСР та США; передбачала припинення вогню між воюючими сторонами — урядом Народної Республіки Анголи під проводом Народного руху за визволення Анголи — Партії праці (МПЛА-ПП) і опозиційними формуваннями Національного союзу за повну незалежність Анголи (УНІТА). Згідно з Н. у. планувалось поетапне виведення кубинських військ (бл. 50 тис. осіб), що перебували на території Анголи з поч. 1976 для надання підтримки урядовим силам проти військ ПАР і Заїру, які діяли на території Анголи на боці УНІТА. Виведення кубинських військ, відповідно до Н. у., мало завершитись до 1.07.1991. Передбачалось направити в Анголу миротворчі сили під егідою *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*; 70 військ. спостерігачів ООН мали контролювати виведення кубинських військ. Угода стала результатом компромісу між СРСР, Кубою та

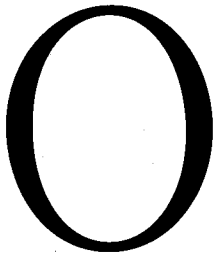
США; останні пов'язували виведення кубинських військ з Півдня Америки із *Намібії проголошенням незалежності*, яке передбачалось у березні 1990; відп. документ був підписаний того самого дня, що й Н. у. Спираючись на Н. у., в червні 1989 уряд Анголи та УНІТА вперше домовились про припинення вогню і розпочали переговори про мирне врегулювання.

С.В. Гринько

Нюрнберзький процес 1945-46 — судовий процес над головними нацистськими *злочинцями воєнними*. У серпні 1945 уряди СРСР, Великої Британії, США та Франції уклали угоду про судове переслідування та покарання головних воєнних злочинців європ. країн «осі». Створений на її основі Міжнародний воєнний трибунал приступив у жовтні 1945 у Нюрнбергу до розгляду справ 24-х головних нацистських воєнних злочинців — членів гітлерівського уряду, керівників нацистської партії, гестапо, генштабу й головного командування нім. збройних сил, обвинувачуваних у злочинах проти миру та людяності. Відповідно до принципів Статуту Міжнародного воєнного трибуналу підсудним було пред'явлено обвинувачення у плануванні, підготовці,

розв'язанні або веденні агресивної *війни* з метою встановлення світового панування нім. імперіалізму, тобто в *злочинах проти миру*; в убивствах і катуваннях *військовополонених* і мирних жителів окупованих країн, викраденні цивільного населення в Німеччину для примусових робіт, убивствах заручників, розграбуванні сусп. та приватної власності, безцільному руйнуванні міст і сіл, у руйнуванні, не виправданому воєнною необхідністю, тобто у *злочинах воєнних*; у винищуванні, поневоленні, засланнях та інших жорстокостях, вчинених щодо цивільного населення з політ., расових чи реліг. мотивів — у *злочинах проти людяності*. За ухваленим 1.10.1946 вироком Трибуналу 12 підсудних (Г. Герінг, *I. Ріббентроп*, В. Кейтель, Е. Кальтенбруннер, А. Розенберг, Г. Франк, В. Фрік, Ю. Штрайхер, Ф. Заукель, А. Йодль, А. Зейссінкварт і М. Борман (заочно)) були засуджені до страти через повішення, 3 (Г. Шахт, Г. Фріче та *Ф. Папен*) — виправдані, а інші засуджені на різні терміни тюремного ув'язнення. Трибунал відмовився визнати злочинними гітлерівський уряд, генштаб і верховне командування збройних сил Німеччини.

О.В. Задорожній

Об'єднаний інститут ядерних досліджень (Joint Institute for Nuclear Research), **ОІЯД** (JINR) — міжнар. наук. орг-ція, створена 1956 на основі угоди, підписаної повноважними представниками країн-учасниць. Станом на 1.01.2004 членами орг-ції були 18 д-ав з числа країн колишнього соціал. табору (Азербайджан, Білорусія, Болгарія, Вірменія, Грузія, Казахстан, КНДР, Куба, Молдова, Монголія, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, Соціалістична Республіка В'єтнам, Узбекистан, Україна, Чехія). 1992 було прийнято оновлений статут орг-ції. Завданнями ОІЯД є: проведення теорет. та експериментальних досліджень з визначених тем; орг-ція обміну ідеями, інформацією між вченими за допомогою публікацій та проведення семінарів і конференцій; сприяння підвищенню інтелектуального потенціалу вчених; співробітництво з іншими нац. та міжнар. наук. центрами. Основними сферами досліджень інституту є теорет. фізика, елементарна фізика частин, променева біологія, радіобіологія тощо. Результати досліджень, проведених в інституті, можуть використовуватись лише з мирними цілями. Структура орг-ції складається з Комітету повноважних представників та Наукової ради, 7 лабораторій та 2 підрозділів, а також консультативних к-тів. Україна є членом ОІЯД з 1999. Інститут розташований у Дубні (Росія).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Об'єкт міжнародного договору — найважливіша категорія *договору міжнародного*, з приводу якої він укладається і на яку спрямову-

ється його дія. О. м. д. можуть бути дії чи утримання від дій, матеріал. та нематеріал. блага, міжнар. або внутр.-держ. проблеми, що становлять предмет інтересу договірних сторін. У широкому значенні О. м. д. є відп. *міжнародні відносини*, на врегулювання яких спрямовується його дія. Внутр.-держ. питання, вирішення яких належить до виключної юрисдикції д-ви, не можуть бути О. м. д., за винятком випадків, коли вони становлять заг.-людський інтерес (напр., захист прав та основних свобод людини, збереження міжнар. миру й безпеки, екологічної безпеки тощо), за умови поваги *суверенітету* й невтручання у внутр. справи відп. д-ви в процесі укладання та дії дог-ру. Залежно від об'єкта дог-рів проводиться їх класифікація: політичні, економічні, мирні, союзні, дог-ри з питань культури й науки тощо. О. м. д. за участі міжнар. орг-цій можуть бути лише питання, віднесені до функціональної діяльності відп. міжнар. орг-ції (напр., дог-ри про штаб-квартиру орг-ції тощо). Сучас. міжнар. право встановлює для своїх суб'єктів (учасників чи сторін міжнар. дог-ру) обов'язок діяти з метою реалізації об'єкта відп. міжнар. дог-ру та неперешкоджання такій реалізації (не позбавляти міжнар. договір його об'єкта), що є важливою складовою *добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принципу Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* (ст. 18) забороняє учасникам до набуття чинності договору вчиняти дії, що можуть позбавити його об'єкта. Із цією самою метою забороняється формулювання застережень, що суперечать О. м. д. (ст. 19 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969). Для з'ясування сутності й особливостей об'єкта конкретного міжнар. дог-ру застосовуються засоби тлумачення міжнар. дог-ру.

О.В. Буткевич

Об'єкт міжнародного права — те, на що спрямовано вплив *міжнародного права*, матеріал. та нематеріал. блага, дії або утримання від дій, з приводу яких *суб'єкти міжнародного права* можуть вступати у правовідносини. О. м. п. слід відрізнити від *предмета міжнародного права*.

О.В. Задорожній

Обмеження стратегічних озброєнь (ОСО) процес — сукупність угод у сфері стратегічної стабільності між СРСР та США у 70–80-х ХХ ст.; важлива складова заг. процесу роззброєння та розрядки в *міжнародних відно-*

синах. Основними складовими ОСО процесу стали наступні угоди:

1. Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), підписаний 26.05.1972 в Москві на необмежений термін із правом кожної зі сторін вийти з Договору, повідомивши іншу за 6 місяців до виходу; набув чинності 3.10.1972. Сторони зобов'язались не розгортати системи ПРО на території своєї країни (національні ПРО) і не створювати основу для таких систем. Кожна зі сторін отримала право мати по 2 комплекси ПРО: навколо столиці та в районі розташування шахтних пускових установок (ПУ) міжконтинентальних балістичних ракет (МБР). Радіус кожного з цих районів не перевищував 150 км, у його межах могло бути розгорнено не більше 100 ПУ протиракет. Договір дозволяв модернізацію та заміну систем ПРО та їхніх компонентів, але зобов'язав сторони не створювати, не випробовувати й не розгортати системи або компоненти ПРО мор., повітр., косм. чи мобільного наземного базування. Договір також заборонив створення і випробування протиракет для пуску з кожної установки більше однієї одночасно та створення систем швидкісного перезарядження ПУ протиракет. Контроль за дотриманням Договору здійснювався за допомогою нац. техн. засобів. Сторони зобов'язались не чинити перешкод таким засобам і не вживати навмисних заходів з маскування. Для сприяння здійсненню Договору було створено Рад.-амер. постійну консультативну комісію. Протокол до Договору, підписаний 3.07.1974 у Москві, встановив, що кожна зі сторін замість двох районів розміщення систем ПРО матиме лише один — за вибором сторони: або в районі розташування шахтних ПУ МБР, або навколо своєї столиці. Після розпаду СРСР учасники *Співдружності Незалежних Держав (СНД)* прийняли рішення про приєднання до Договору (9.10.1992), представники України, Казахстану та Білорусі брали участь у роботі Постійної консультативної комісії. Відповідно до умов Договору 13.12.2001 США заявили про вихід із нього, а 13.06.2002 зробили це офіційно.

2. Тимчасова угода про деякі заходи у сфері обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1), підписана 26.05.1972 у Москві терміном на 5 років із правом кожної зі сторін вийти з угоди; набула чинності 3.10.1972. Сторони зобов'язались не збільшувати кіль-

кості стаціонарних ПУ МБР наземного базування, якими вони володіли на час підписання Угоди; було встановлено кількісні обмеження ПУ балістичних ракет підводних човнів (БРПЧ) і підводних човнів з балістичними ракетами. Сторони зобов'язались не переобладнувати ПУ легких МБР на ПУ важких МБР. Угода дозволяла модернізацію та заміну стратегічних наступальних БР і ПУ. Контроль за дотриманням Угоди покладался на нац. техн. засоби. Наприкінці вересня 1977 у зв'язку із закінченням терміну дії Угоди сторони зробили ідентичні за змістом окремі заяви, якими задекларували намір щодо укладення нової угоди про те, щоб не вдаватись до будь-яких дій, які суперечать положенням Угоди.

3. Договір між СРСР і США про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСВ-2), підписаний 18.06.1979 у Відні. Одночасно були підписані Протокол до нього, Спільна заява про принципи й основні напрями подальших переговорів про ОСО, документ «Узгоджені заяви і спільне розуміння» щодо Договору. Договір визначав граничну сумарну кількість ПУ МБР наземного базування, ПУ БРПЧ, важких бомбардувальників, а також балістичних ракет класу «повітря — земля» (БРПЗ) — 2400 одиниць; забороняв будівництво додаткових стаціонарних ПУ МБР та їх передислокацію, передбачав скорочення сумарного рівня з 2400 до 2250 одиниць. У рамках сумарної кількості визначались окремі стелі для ПУ МБР і БРПЧ, а також БРПЗ, оснащених головними частинами індивід. наведення, що розділяються, і важких бомбардувальників, оснащених крилатими ракетами з дальністю польоту більше 600 км. Договір забороняв збільшення кількості боеголовки на МБР 10 одиницями, на БРПЧ і БРПЗ — відповідно 14 і 10. Озброєння, які виходили за межі, визначені Договором, підлягали демонтажу або знищенню. Обмеження, що встановлювались за Договором, спирались на основоположний принцип рівності й однакової безпеки сторін. Договір фактично підтверджував наявність військ.-стратегічної рівноваги між СРСР та США. Угоду не було ратифіковано США через погіршення рад.-амер. відносин після введення рад. військ в Афганістан, але її положення строго дотримувались обома сторонами.

С.П. Галака

Обмеженого суверенітету доктрина — принципи зовнішньої політики СРСР щодо

країн Центр.-Схід. Європи наприкінці 60-х — на поч. 80-х ХХ ст. Ідеологія О. с. д. сформува-валась у період вторгнення військ країн-учасниць *Варшавського договору 1955* до Чехо-словаччини в серпні 1968 (див. «*Празька весна*»). Пояснюючи дії країн ОВД у своєму виступі на з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії у Варшаві (листопад 1968), *Л. Брежнєв* заявив, що СРСР має не тільки право, але й обов'язок втрутитися в разі виникнення загрози соціалізму у внутр. справи будь-якої соціал. країни регіону, незважаючи на її нац. *суверенітет* і позицію держ. керівництва. О. с. д. була поверненням до сталінських принципів соціал. інтернаціоналізму або обмеженого суверенітету. Доктрина порушувала *норму міжнародного права* про невтручання у внутр. справи, дотримання якої між країнами соціал. табору було проголошене Варшавським договором 1955. О. с. д. послабила єдність країн Варшавського договору: Румунія й Албанія не погодилися з її принципом неповаги нац. суверенітету, внаслідок чого перша підтвердила повний нац. контроль над власними збройними силами, а друга вийшла зі структур ОВД.

О. с. д. мала істотний вплив на розвиток єврокомунізму в 70-х ХХ ст., оскільки потужні та впливові компартії Італії й Іспанії засудили і рад. вторгнення в Чехословаччину, і положення О. с. д. про запровадження ідеолог. контролю над інозем. комуніст. партіями. Італ. й іспан. компартії з цього часу почали пошук моделі соціалізму, яка відрізнялася від радянської. Офіц. відмовою від О. с. д. в зовн. політиці СРСР були заяви *М. Горбачова* наприкінці 1988 — на поч. 1989 про неприпустимість втручання у внутр. справи д-ав ЦСЄ з боку СРСР і відмову від принципу обмеження суверенітету.

М.С. Каменецький

Обмеженої ядерної війни доктрина 1980 — військ.-політ. концепція США, сформульована в червні 1980 директивою Президента США *Дж. Картера* «Про політику застосування ядерної зброї». Доктрина виходила з можливості ведення тривалої, але обмеженої ядерної війни із СРСР і визначала першочерговим завданням застосування ядерної зброї для нанесення ударів по рад. військ. об'єктах, але не по містах. Ключовим положенням доктрини було припущення про здатність США превентивним ударом високоточними МБР типу «МХ» знищити

значну кількість рад. МБР шахтного базування. Оперативні плани застосування ядерної зброї, ухвалені відповідно до положень доктрини, визначали бл. 40 тис. потенційних цілей для амер. ядерного удару, хоча на поч. 1980-х США мали 15 тис. ядерних боезарядів; відтак розглядалися різні варіанти «набору цілей» (від «обмеженого» до «регіонального») і дві категорії ядерних ударів — превентивного та зустрічного у відповідь. Доктрина стала складовою *гнучкого реагування стратегії НАТО*. Основним недоліком доктрини була практична неможливість обмеження ядерної війни між *наддержавами*.

С.П. Галака

Обмежувальна ділова практика — дії або поведінка підприємств (фірм, компаній, корпорацій), які забезпечують їх панування на ринку та зловживання цим становищем. Основні форми й методи О. д. п.: угоди (письмові та усні) про ціни; поділ ринків збуту (або покупців); встановлення квот на вир-во товарів та їх реалізацію; участь у торгах за таємною угодою; встановлення демпінгових цін із метою усунення конкуренції; встановлення дискримінаційних цін або умов щодо постачання і купівлі товарів; злиття та поглинання підприємств; колективна домовленість не допускати небажаного партнера до укладання угоди або вступу в асоціацію, яка має вирішальне значення для конкуренції; відмова вести справи на звичайних комерційних умовах та ін. Захист конкуренції та б-ба з О. д. п. у більшості країн світу здійснюється за допомогою різних форм законодавства, правил, принципів і санкцій.

С.А. Циганов

Обов'язкова юрисдикція — встановлена *договором міжнародним* сукупність правомочностей міжнар. судової установи розглядати та вирішувати юрид. спори, передані їй на підставі заздалегідь взятих сторонами спору зобов'язань. Якщо це прямо обумовлено або якщо зобов'язання має взаємний характер, спір може бути передано суб'єктом на міжнар. судовий розгляд в односторонньому порядку. Подібні зобов'язання найчастіше виникають через участь д-ви в міжнар. дог-рі, що передбачає визнання О. ю. з усіх спорів, пов'язаних зі здійсненням цього дог-ру. Так, ст. 66 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* передбачає передання на розгляд *Міжнародного Суду ООН* спорів про застосування

ст. 53 або 64 Конвенції на вимогу однієї зі сторін спору, якщо такий спір не було вирішено іншими засобами впродовж 12 місяців після виникнення. Визнання О. ю. є добровільним, і держава-учасниця дог-ру, що не бажає зв'язувати себе відп. зобов'язанням, як правило, може зробити застереження про це. При приєднанні до Віденської конвенції про право міжнар. дог-рів саме до положень ст. 66 Конвенції УРСР та СРСР зробили застереження, що передача відп. спору за їхньою участю до Міжнародного Суду ООН можлива лише за згоди всіх сторін спору. Ст. 36 Статуту Міжнародного Суду ООН передбачає право його учасників у будь-який час зробити заг. заяви, «що вони визнають без особливої про те угоди *ipso facto* щодо будь-якої іншої держави, яка прийняла таке ж зобов'язання, юрисдикцію Суду обов'язковою з усіх юридичних спорів, які стосуються: тлумачення договору; будь-якого питання міжнародного права; наявності факту, що як вже встановлений, являтиме порушення міжнародного зобов'язання; характеру та розмірів відшкодування, що належить за порушення міжнародного зобов'язання». Станом на 1.01.2004 такі заяви зробили 64 д-ви. На практиці такі заг. заяви супроводжуються застереженнями, що суттєво зменшують сферу дії О. ю. Україна визнає О. ю. Міжнародного Суду ООН за низкою міжнар. дог-рів, зокрема у сфері *прав людини*.

М.М. Гнатівський

Оботе (Obote) Аполло Мілтон (28.12.1924, с. Акороко, Ланго, Уганда) — угандійський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив університетський коледж Макерере; почесний д-р права ун-тів Нью-Йорка та Нью-Делі. 1958 обраний до Законодавчої ради брит. *протекторату* Уганди; 1960 очолив Народний конгрес Уганди, що виступав за негайне надання повної незалежності й збереження цілісності країни. 30.04-9.10.1962 — гол. міністр перехідного уряду Уганди, 9.10.1962-15.04.1966 — Прем'єр-міністр незалежної Уганди, водночас 1962-64 — мін. зак. справ, здійснював політику зміцнення центр. влади та нац. єдності, ініціював проголошення республіки. 15.04.1966-25.01.1971 — Президент Уганди. 1969 оприлюднив «Хартію простої людини» та проголосив курс на соціал. орієнтацію. Втратив владу в результаті військ. перевороту. 1971-80 — в еміграції в Танзанії. Після повалення диктатури *І. Аміна* повернувся до

влади. 17.12.1980-27.07.1985 — Президент і водночас мін. зак. справ Уганди. Виступав за відновлення *Східноафриканського співтовариства* й створення спільного ринку Схід. Африки. Вдруге втратив владу внаслідок військ. перевороту й емігрував до Замбії.

В.І. Головенченко

Обставини, що звільняють від відповідальності, у міжнародному праві — дії, явища й факти, наявність яких виключає виникнення міжнар. правовідносин відповідальності. *Комісія міжнародного права ООН* у «Проекті статей про відповідальність держав» (2001) використовує поняття «обставини, що виключають протиправність» (гл. V). Наявність у конкретному випадку такої обставини слугує захистом від цілком обгрунтованого в іншій ситуації посилання на порушення міжнар.-прав. зобов'язання. До обставин, що виключають протиправність, Комісія віднесла: юридично дійсну згоду д-ви на вчинення конкретного діяння іншою д-вою в тій мірі, у якій воно залишається в межах наданої згоди (ст. 20 «Проекту»); законний захід самооборони, вжитий відповідно до *Статуту ООН* (ст. 21); контрзахід у зв'язку з міжнар.-протиправним діянням (ст. 22); *форс-мажор*, тобто появу непереборної сили або непередбачуваної події, що не піддаються контролю д-ви, зробили в даних обставинах виконання зобов'язання матеріально неможливим (ст. 23); біду, тобто ситуацію, коли особа, що є виконавцем даного міжнар.-протиправного діяння, не має іншого розумного способу, окрім порушення міжнар. зобов'язання цієї д-ви, щоб врятувати своє життя або життя довірених їй інших осіб (ст. 24); стан необхідності, однак лише у випадку, коли діяння, яке не відповідає міжнар.-прав. зобов'язанню д-ви, було єдиним засобом захисту істотного інтересу д-ви від великої та неминучої загрози й не заподіяло серйозної шкоди суттєвому інтересові д-ви або д-ав, щодо яких це зобов'язання існує, чи міжнар. співтовариства в цілому (ст. 25). Посилатись на існування обставин, що виключають протиправність, не можна, якщо: форс-мажорна ситуація чи ситуація біди обумовлена — або цілком, або в поєднанні з іншими факторами — поведінкою д-ви, яка посилається на неї (п. (а) ч. 2 ст. 23 і п. (а) ч. 2 ст. 24); д-ва взяла на себе ризик виникнення форс-мажорної ситуації (п. (б) ч. 2 ст. 23); протиправне діяння у стані біди з вірогідністю збереження небезпеки на

існуючому рівні або її збільшення (п. (b) ч. 2 ст. 24); дане міжнар.-прав. зобов'язання виключає можливість посилатись на стан необхідності (п. (a) ч. 2 ст. 25); д-ва сприяла виникненню стану необхідності (п. (b) ч. 2 ст. 25); діяння д-ви не відповідає зобов'язанню, що впливає з імперативної норми заг. міжнар. права (ст. 26). Комісія міжнар. права ООН зазначила, що кожна обставина, яка виключає протиправність, так само виключає і відповідальність за діяння згідно з міжнар. правом, але не навпаки. Поняття «обставини, що виключають протиправність» входить до поняття «обставини, що звільняють від відповідальності», але не вичерпує його змісту. У науці міжнар. права їх розглядають іноді як спільне поняття, яке об'єднує: обставини, що виключають протиправність; обставини, що виключають реалізацію відповідальності, тобто ситуації, коли відповідальність за протиправне діяння фактично не може бути здійснена. Якщо перелік обставин, що виключають протиправність діяння, вже складений Комісією міжнар. права, то розробка переліку й критеріїв звільнення від реалізації відповідальності перебуває на порядку денному вчених і практиків міжнар. права.

В.С. Ржевська

Огризко Володимир Станіславович (1.04.1956, Київ) — укр. професійний дипломат. Закінчив ф-т міжнар. відносин та міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1978); кандидат істор. наук. У 1978-88 — аташе, 3-й, 2-й, 1-й секр. відділу преси МЗС УРСР; 1988-91 — 1-й секр., радник відділу гол. радника МЗС УРСР; 1991-92 — радник відділу політ. аналізу й планування МЗС України. У 1992-93 та 1994-96 — радник, радник-посланник Посольства України у Федеративній Республіці Німеччина; 1993-94 — радник Посольства України в Австрійській Республіці. У 1996-99 — керівник Управління зовн. політики, Головного управління з питань зовн.-політ. діяльності Адміністрації Президента України. З липня 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Австрії та Постійний представник України при міжнар. орг-ціях у Відні.

В.М. Матвієнко

Одинець Дмитро Михайлович (1882 — ?) — рос. громад.-політ. діяч, історик права, приватдоцент Петербурзького приватного ун-ту. На 1-му Всеросійському з'їзді Трудової народно-соціалістичної партії 21-23.06.1917 обраний до

складу її ЦК. Після переїзду до Києва 12.11.1917 був призначений товаришем ген. секретаря міжнац. справ *О. Шульгина*, керував рос. відділом. Вважав передчасним проголошення незалежності УНР, але в січні 1918 погодився очолити новостворене мін-во великоруських справ. У січні 1919 був обраний членом президії Трудового конгресу народу України, згодом емігрував до ЧСР.

Твори: «Приєднання України до Московської держави» (1926), «Княже і земське право давньої Русі» (1926).

В.І. Головченко

Одногосності принцип — повна згода й однакості при прийнятті колегіального або колективного рішення. О. п. в *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* — один із найважливіших принципів *Статуту ООН*, згідно з яким для прийняття *Радою Безпеки ООН* рішень з усіх питань (крім процедурних) необхідно, щоб за них були подані голоси не менше 9 членів РБ ООН, включаючи співпадаючі голоси всіх його постійних членів — РФ, США, Великої Британії, Франції та Китаю. РБ ООН не може прийняти жодного рішення з непроцедурних питань, якщо проти нього проголосував хоча б один із постійних членів РБ ООН, використовуючи т. зв. «право вето».

Т.І. Шинкаренко

Односторонній акт — волевиявлення окремої держави, спрямоване на досягнення певних юрид. наслідків у міжнар. плані. Шляхом О. а. д-ва звертає увагу іншої д-ви на певний факт, ситуацію, спосіб дії й т. п. Основні види О. а.: визнання правомірними будь-якої вимоги, факту, або ситуації; протест у зв'язку із загрозою правам та інтересам д-ви або їх порушенням; відмова в користуванні певним правом; обіцянка або запевнення в намірі дотримуватись певної лінії поведінки в *міжнародних відносинах*. Інколи до О. а. відносять також *нотифікацію*. За заг. правилом здійснення д-вою О. а. не залежить від згоди інших д-ав і не накладає на них міжнар. зобов'язань. Однак це не виключає можливості настання і для інших д-ав прав. наслідків, які впливають з О. а., здійсненого відповідно до *норм міжнародного права*. У вигляді О. а. можуть прийматись односторонні міжнар. зобов'язання.

Т.І. Шинкаренко

Озадовський Андрій Андрійович (26.11.1932, Сквиря Київської обл.) — укр. професійний

дипломат. Закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1955) і Вищу дип. школу при МЗС СРСР (1970); кандидат істор. наук. У 1957–70 працював у системі МЗС УРСР. 1970–76 — консультант відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ; 1984–92 — радник Постійного представництва СРСР, Постійний представник УРСР при відділенні ООН та інших міжнар. орг-ціях у Женеві. У 1992–93 — тимчасовий повірений у справах України у Швейцарській Конфедерації; 1993–95 — посол з особливих доручень МЗС України. У липні 1995 — травні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Чеській Республіці.

В.М. Матвієнко

Озал (Ozal) Тургут (13.10.1927, Малагья, Туреччина — 17.04.1993, Анкара) — тур. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Стамбульський ун-т, за спеціальністю інженер-електрик (1950). 1952 вивчав у США економіку. Після повернення до Туреччини працював у мін-ві енергетики й природ. ресурсів. 1958–59 брав участь у розробці 1-го п'ятирічного плану розвитку країни; 1961–65 викладав у Середньосхідному технічному ун-ті (Анкара). 1965–67 — спец. техн. радник при Прем'єр-міністрові Туреччини С. Демірелі. 1967–71 керував Державною плановою орг-цією. 1972–73 — радник зі спец. проектів у *Міжнародному банку реконструкції та розвитку (МБРР)*; 1978–79 — голова профспілки роботодавців металообробної промисловості. У жовтні 1979 призначений екон. радником Прем'єр-міністра Туреччини С. Демірелі і в. о. голови Державної планової орг-ції. 1980–82 — держ. міністр і віце-прем'єр з екон. питань. 1983–89 — засновник і голова правоцентристської Партії вітчизни; 13.12.1983–31.10.1989 — Прем'єр-міністр Туреччини, 9.11.1989–17.04.1993 — Президент Турецької Республіки, «батько турецьких неоліберальних реформ». У зовнішній політиці орієнтувався на зближення з *Європейським Союзом (ЄС)* і 1992 добився укладення угоди про митний союз із ним, починаючи з 1995. Ініціював створення *Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)*. Після розпаду СРСР активно пропагував гасло «Великого Туркестану від Середземного моря до Китайської стіни». Зміцнив відносини з монархіями Перської затоки й 1986 висунув ідею прокладання т. зв. «трубопроводу миру» для сприяння процесові

бл.-схід. урегулювання, але водночас рішуче приєднався до санкцій *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* проти Іраку й дозволив *НАТО* використовувати тур. військ. об'єкти під час війни у *Перській затоці 1990–91*, переконав союзників створити на півночі Іраку зону безпеки для курдів. У листопаді 1991 встановив *дипломатичні відносини* з Ізраїлем. 13–14.03.1991 здійснив держ. візит до України.

В.І. Головченко

Окінавська хартія Глобального інформаційного суспільства 2000 — міжнар. документ, ухвалений на саміті *Великої сімки* (Окінава, 2000), в якому визначається роль інформ.-комунікаційних технологій для подолання технол. розриву між інформ.-розвинутими та інформ.-бідними країнами світу й рівноправної участі у становленні інформ. суспільства. У Преамбулі підкреслюється рев. вплив нових технологій на формування суспільства ХХІ ст., який стосується способу життєдіяльності, взаємодії урядів і громадян. суспільства. Сутність інформ.-технол., екон. та соц. трансформації, як зазначається в док-ті, полягає у використанні нових знань та ідей для забезпечення стабільного екон. зростання, підвищення заг. сусп. добробуту, стимулювання соц. примирення та реалізації потенціалу в транспарентному й відповідальному управлінні міжнар. співтовариством. Розв'язання проблеми інформ. розриву пов'язане із зустрічними ініціативами країн, що розвиваються, про участь у глобальному інформ. процесі, трансформації економіки й менталітету суспільства; із прийняттям політ. рішень про нац. програми інформ. суспільства, підтримку інформ. технологій і конкуренції в економіці; із створенням відп. нормативної бази, використанням інформ. технологій в соц. сфері, заохоченням муніципальних ініціатив. Для реалізації цієї мети створено Комісію з інформ. технологій, завданнями якої визначено: формування політ., прав. й технол. забезпечення інформ. суспільства, яке передбачає політ. консультації, підтримку місцевих ініціатив, створення умов для конкуренції, гнучку соц. політику, нормативне забезпечення, вдосконалення системи управління, підтримку зусиль *Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР)* та інших міжнар. орг-цій в об'єднанні інтелектуальних, фінанс. та інформ. ресурсів у рамках міжнародного співробітництва в інформаційній сфері; забезпечення

вільного доступу до джерел інформації та інформ. ресурсів; створення світових технол. стандартів для об'єднання мереж, що передбачає мобілізацію ресурсів із метою розвитку інформ. та комунікаційної інфраструктур; розробку спільної політики урядів країн світу, міжнар. орг-цій, приватного сектора та неурядових орг-цій; підтримку технол. проектів відповідно до конкретних потреб країн, що розвиваються; вир-во спільних інформ. продуктів (у т. ч. нац. програмне забезпечення і створення електронних баз і банків даних нац. мовами); збагачення інтелектуального потенціалу, спрямованого на можливості дистанційної освіти за новими напрямками життєдіяльності в інформ. суспільстві; розробку інноваційних підходів із метою розширення традиційної техн. допомоги, створення об'єднаної мережі держ. управління, освіти, законодавчої, наук.-дослідницької діяльності; заохочення нац. участі в глобальній мережі електронної торгівлі, у рамках якої передбачаються консультації щодо можливостей електронної комерції, підтримки інформ. бізнесу в країнах «нової демократії»; мобілізацію ресурсів для підтримки підприємництва й ефективного використання інформ. технологій, забезпечення доступу на світові ринки, встановлення відп. системи правил і впровадження конструктивних механізмів для їх реалізації.

Є.А. Макаренко

Оксеншерна (Oxenstjerna) Аксель Густафсон (26.06.1583, Упсала — 7.09.1654, Стокгольм) — шведський держ. діяч, граф Сьодермере. Із 1609 — чл. Державної ради. У 1612-54 — канцлер, представляв інтереси аристократичної олігархії. У 1632-44 як глава регентської ради фактично правив країною. Провадив агресивну зовн. політику, прагнучи встановлення гегемонії Швеції на Балтійському морі; уклав *Кнередський мир 1613* з Данією й *Столбовський мирний договір 1617* з Росією. У результаті *Тридцятилітньої війни 1618-48*, у яку Швеція вступила в 1630, шведські претензії на Балтійське узбережжя були майже повністю задоволені (див. *Вестфальський мир 1648*).

Р.А. Кривонос

Окума (Okuma) Сігенобу (16.02.1838, князівство Сага, Японія — 10.01.1922, Токіо) — япон. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї самурая. Після «Революції Мейдзі» 1867-68 займав про-

відні посади у фінанс. і пром. відомствах імпер. уряду. 1873-81 — голова департаменту фінансів, був тісно пов'язаний з фірмою «Міпубісі». 1882 заснував правоцентристську партію Кайсінто та взяв активну участь у ліберально-конституційному русі; тоді ж створив Спеціальну токійську школу, що в 1903 була реформована в Ун-т Васеда (1907-14 — ректор ун-ту). 1888-89 і 1896 — мін. зак. справ Японії, 1896-97 — міністр с. г-ва й торгівлі Японії; 30.06-8.11.1898 — Прем'єр-міністр і міністр зак. справ Японії, 15.04.1914-9.10.1916 — Прем'єр-міністр Японської імп. Наполягав на вступові країни в *Першу світову війну* на боці *Антанти*, активізував япон. експансію в Китаї, змусивши Пекін прийняти більшу частину з *«Двадцять однієї вимоги» Японії до Китаю*.

В.І. Головаченко

Окупація воєнна — тимчасове зайняття збройними силами воюючої сторони у *збройному конфлікті міжнародного характеру* території супротивника в період ведення воєнних дій. *Міжнародним правом* розглядається як один із видів військ. операцій, а тому не тягне за собою переходу *суверенітету* до окупанта й не вважається *анексією*. Відповідно до Гаазьких конвенцій 1907 та 1954 (див. *Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права*) і 4-ї Женевської конвенції 1949 (див. *Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права*) окупуюча д-ва не користується необмеженою свободою дій на окупованій території, а має низку обов'язків. Вона повинна вжити всіх заходів для відновлення та забезпечення сусп. порядку й безпеки населення, постачати йому продовольство та санітарні матеріали, забезпечувати збереження культ. цінностей. Честь, гідність, сімейні права та переконання місцевого населення повинні поважатись. Рухома приватна власність не може бути конфіскована. У виняткових випадках окупант може використовувати лише нерухому приватну власність у військ. цілях. Сусп. власність (сільських громад, церков, благодійницьких та наук. установ тощо) у своєму режимі прирівняна до приватної власності, її конфіскація та руйнування забороняється. Конфіскована може бути тільки держ. рухома власність (валюта, склади зброї, транспортні засоби тощо), а також трофеї, взяті у супротивника на полі бою.

М.М. Гнатівський

Олбрайт (Albright) Мадлен (15.05.1937, Прага, Чехословаччина) — амер. держ. діяч і дипломат.

Нар. в сім'ї чехословацького кадрового дипломата, що змушений був емігрувати до США після комуніст. перевороту в ЧСР у лютому 1948. Закінчила Колумбійський ун-т і Школу міжнар. досліджень ім. Е. Гопкінса. У 1972 — координатор презид. кампанії сенатора-демократа Е. Маскі, 1976-78 — гол. юрид. радник Е. Маскі; 1978-81 — працівник апарату З. Бжезінського; виступала радником кандидатів у президенти від Демократичної партії В. Мондейла (1984) і М. Дукакіса (1988). У 1992 була старшим радником із зовн. політики кандидата в Президенти США В. Клінтона. 1992-97 — постійний представник США в ООН, активний прибічник посилення участі США в миротворчих операціях ООН з військ. компонентом. 23.01.1997-20.01.2001 — *державний секретар США* (перша жінка на цій посаді в історії країни); діяла з позицій широкого використання військ.-політ. могутності США для досягнення міжнар. цілей.

В.І. Головенченко

Олег (? — 912 [за «Повістю минулих літ»] / 922 [за «Новгородським першим літописом молодшого ізводу»]) — напівлегендарна постать давньоруської історії, великий князь київ. з 882 і до смерті. Належав, мабуть, до загону варязьких найманців, привезених Рюриком «з-за моря», тобто зі Скандинавії (дехто вважає його близьким родичем Рюрика). У 882 вирушив із руської Півночі; захопив, йдучи вздовж Дніпра, Смоленськ і Любеч; потім заволодів Києвом, убивши, згідно з літописом, законних князів *Аскольда* й *Діра*, та узурпував їхню владу. О. правив від імені сина Рюрика *Ігоря*, але фактично був повновладним государем. За його часів Півн. Русь була приєднана до Південної, що стало вирішальним кроком на шляху створення державності схід. слов'ян. Тому історики умовно вважають 882 роком створення Київської держави. О. проголосив Київ своєю столицею («матір'ю руських городів»), послідовно й наполегливо проводив політику інкорпорації слов. і неслов. племінних утворень Схід. Європи до складу Давньоруської держави, що народжувалась: полян, древлян, сіверян, радимичів, хорватів, дреговичів, в'ятичів, дулібів. Таку д-ву історики останнього часу називають дружинною, бо її примітивний апарат складали княжі дружинники. Проводив цілеспрямовану й активну зовн. політику; 907 організував грандіозний мор. і суходільний походи на Констан-

тинополь, обложив місто і домігся від ім. Лева VI *контрибуції* та вигідних умов миру, що надавав значних пільг руським купцям і дипломатам. Цей мир підтверджено двома письмовими угодами: попереднім *русько-візантійським договором 907* й основним *русько-візантійським договором 911*. Обставини загибелі О. залишаються нез'ясованими. «Повість минулих літ» містить легенду про смерть О. від власного коня, «Новгородський літопис» коротко повідомляє, що О. помер «за морем». Більшість істориків вважає, що за Чорним морем: можливо, князь здійснив ще один, невдалий похід на Візантію і був забитий. Однак хозарські й арабські джерела свідчать, що 912 чи 913 О. вчинив похід до Каспійського моря, до кордонів Перського царства. Згідно з ал Масуді руси піднялись Доном на 500 човнах, перетягли їх волоком до Волги, спустились до її гирла й попливли вздовж зах. берега Каспійського моря. Арабські письменники зазначають, що тоді руси зазнали нищівної поразки й були майже всі перебиті. Мабуть, за Каспієм склав свою голову й О., прозваний у літописі Віщим, тобто чаклуном, волхвом.

М.Ф. Котляр

Олександр I (12.12.1777, Петербург — 19.11.1825, Таганрог) — рос. імператор (1801-25), старший син Павла I; зайняв престол 12.03.1801 після вбивства батька в результаті дворського перевороту. У перші роки правління, побоюючись рев. виступів і частково під впливом своїх радників, серед яких були й українці (*В. Кочубей*, М. Сперанський, В. Каразин), провів низку ліберальних реформ (видання указу 1803 про вільних хліборобів, указ про дозвіл купцям, міщанам і держ. селянам купувати незаселені землі, відкриття Харківського і Петербурзького ун-тів). 1805-07 брав участь у 3-й і 4-й *антифранцузьких коаліціях*, зазнав поразки в битві під Аустерліцем (1805) і Фрідландом (1807). 1813-14 очолив закорд. походи рос. армії, виступив одним із керівників *Віденського конгресу 1814-15* та організаторів *Священного союзу*; вів успішні війни з Персією (1804-13), Туреччиною (1806-12), Швецією (1808-09), внаслідок яких до Російської імп. були приєднані Грузія (1801-11), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812), Азербайджан (1813); проводив імперську політику щодо нерос. народів. Для зміцнення колоніальної адміністрації в Україні скасував виборність судових й адмін. посад, посилив

русифікацію шкільництва, придушував укр. культуру.

Н.Ф. Сербіна

Олександр II (17.04.1818, Москва – 1.03.1881, Петербург) — рос. імператор (з 19.02.1855), син *Миколи I*. Поразка Російської імп. у *Кримській війні 1853-56*, криза екон. розвитку країни, нац.-визв. рух поневолених народів примусили його провести низку реформ: відміна кріпосного права 1861, земельна, судова, міська та ін. У зовн. політиці дотримувався протім. орієнтації, особливу увагу приділяв *Східному питанню*. 1877-78, прагнучи зміцнити позиції Російської імп. на Балканах, вів війну з Туреччиною. За його правління до Росії було приєднано Півн. Кавказ, завойовано значну частину Сер. Азії. 1863-64 жорстоко придушив нац.-визв. повстання в Польщі. Щодо України проводив агресивну шовіністичну політику. Вбитий у Петербурзі народовольцем І. Гринецьким.

Н.Ф. Сербіна

Олександр III (26.02.1845, Петербург — 20.10.1894, Лівадія) — рос. імператор (з 1.03.1881), другий син *Олександра II*. Після смерті старшого брата *Миколи* (1865) став спадкоємцем престолу, одружився в 1866 з донькою данського короля *Християна IX* Луїзою Софією *Фредерікі Дагмарі*. У перші місяці правління проводив політику балансування між лібералізмом і реакцією, що позначалось б-бою угруповань усередині правлячого табору, але вже 29.04.1881 виступив із маніфестом про утвердження самодержавства, що знайшло підтримку серед найконсервативніших кіл дворянства. Із II-ї пол. 80-х рр. XIX ст. здійснив низку контрреформ, які фактично скасували результати перетворень, запроваджених його батьком у 60 – 70-х рр. XIX ст., і призвели до посилення ролі поліції, місцевої та центр. адміністрації, встановлення жорсткого нагляду над органами земського й міського самоврядування та посилення цензури. У *зовнішній політиці* намагався уникати гострих конфліктів (в офіц. літературі іменувався *Миротворцем*), демонстрував готовність до зближення з Німеччиною й Австро-Угорщиною (див. *Союз трьох імператорів*), але посилення напруженості у відносинах із Віднем щодо становища на Балканах та незгода з претензіями Берліна на європ. та світове домінування змусили його до пошуків союзу з Францією (див. *Російсько-французька воєнна*

конвенція 1893). У *дипломатичному листуванні* франц. мову замінив російською (окрім випадків, коли дип. представники повідомляли про переговори, що мали вестись французькою). У 1888 запровадив термінові кур'єрські зв'язки між МЗС і посольствами, мережа яких значно розширилась.

В.І. Головченко

Олексій Михайлович (10.03.1629, Москва – 29.01.1676, Москва) — другий моск. цар (з 13.07.1645) з династії Романових, батько *Петра I*. За його царювання політ. устрій Московської держави став набирати характеру абсолютизму. Соборне уложення 1649 остаточно закріпачувало селян та розширювало права дворянства й купецтва; церк. реформа патріарха *Никона* (1666) викликала розкол моск. церкви (виникнення старообрядництва) та жорстоку церк.-реліг. б-бу. *Зовнішня політика* позначалась активною експансією щодо сусідніх народів та країн. Уклав *Переяславсько-Московську угоду 1654* з Військом Запорозьким, але, порушуючи умови дог-ру, ще за життя *Б. Хмельницького* намагався здійснити низку заходів, спрямованих на обмеження держ. прав України. У 1654-56 і 1660-67 вів війну з Польщею, але, зайнявши за допомогою козацьких полків усю Білорусь і Литву, припинив бойові дії, що мали завершитись повним вигнанням польської шляхти з укр. земель. Сподіваючись стати королем Речі Посполитої й нехтуючи інтересами України, уклав *Віленське перемир'я 1656*. Війна з Польщею завершилась підписанням *Андрусівського договору 1667* та *Вічного миру 1686*, за якими Москва здобула Лівобережну Україну з Києвом. Війна зі Швецією (1656-58) за вихід до Балтійського моря закінчилась невдачею. Упродовж 1670-х велись війни з Кримом і Туреччиною, у яких Московії не вдалося пробитись до Чорного моря. Постійні воєнні дії та погіршення становища населення викликали бунти та повстання (1648 та 1662 у Москві, 1650 у Пскові й Новгороді, 1670-71 під проводом *С. Разіна* на Дону, Поволжі та півдні Московської держави), які були жорстоко придушені. У період правління *О. М.* за посередництва українців у Московії почали поширюватись впливи європ. культури.

Н.Ф. Сербіна

Олененко Юрій Олександрович (14.10.1934, Київська обл.) — укр. держ. і культ. діяч. Закінчив Київ. держ. театральний ін-т ім. І. Кар-

пенка-Карого (1964). Із 1964 — актор Харківського укр. театру ім. Т. Шевченка, із 1968 — викладач акторської майстерності, декан кінофакультету Київ. держ. театрального ін-ту ім. І. Карпенка-Карого. У 1975 — нач. відділу театрів, заст. нач. управління театрів і музичних закладів Міністерства культури УРСР. У 1976 — зав. сектора театрального й музичного мистецтва, а 1977 — заст. зав. відділу культури ЦК КПУ. 1979-83 — голова Державного к-ту УРСР з кінематографії; 1983-91 — міністр культури УРСР; 1991-93 — голова Комітету у справах національностей при КМ України. У 1993-99 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Естонській Республіці.

В.М. Матвієнко

Олесницький Ярослав (1875, Галич — 15.7.1933, Золочів Львівського воєводства) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат, за фахом юрист, чл. УНДП. 18.10.1918 обраний до складу Української Національної Ради; із листопада 1918 — радник Державного секретаріату закорд. справ ЗУНР, входив до складу зах.-укр. делегації на урочистому проголошенні *Акта Злуки УНР і ЗУНР 1919*; 1919-21 — 1-й радник, голова Дип. місії УНР у Великій Британії. Влітку 1920 спільно з *А. Марголіним* подав клопотання про членство УНР у новостворюваній *Лізі Націй*. 1921-22 викладав у підпільному Львівському укр. ун-ті. Із 1923 мешкав у Золочеві, займався адвокатською практикою, був членом Союзу укр. адвокатів. 1930 обраний до польського Сейму від УНДО, активно виступав проти репресивної політики Варшави на зах.-укр. землях. 1931 від імені Української парл. репрезентації звернувся до Ліги Націй із рішучим протестом щодо «пацифікації».

В.І. Головченко

Олійник Борис Ілліч (21.10.1935 с. Зачепилівка Новосанжарського р-ну, Полтавської обл.) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, літератор, поет. У 1958 закінчив ф-т журналістики Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; академік АН УРСР/НАН України (1990). 1958-62 — зав. відділу газети «Молодь України»; 1962-71 — кореспондент журналу «Ранок»; зав. відділу, заст. відповідального редактора журналу «Дніпро»; старший редактор видавництва «Дніпро»; заст. голови правління Київ. орг-ції Спілки письменників України (з 1963 — чл. Спілки письменників України); 1971-74 — заст. голови правління Спілки письменників України; з 1974 — зав. відділу журналу

«Вітчизна»; 1976-91 — секр. правління Спілки письменників СРСР; секр. правління Спілки письменників України. 1992-94 — провідний наук. співробітник Ін-ту нац. відносин і політології НАН України. Депутат ВР УРСР 10-11-го скликання. 1989-91 — народний депутат СРСР: голова Комісії ВР СРСР у зв'язках з громадськістю; заст. голови Ради національностей. У 1991 — радник Президента СРСР. Народний депутат України 1-4 скликань. У грудні 1992 — квітні 1994 — чл. Комісії ВР України з питань держ. суверенітету; 1994-98 та у липні 1998 — лютому 2000 — голова *Комітету Верховної Ради України у закордонних справах і зв'язках з СНД*. 2000-02 та з червня 2002 — чл. Комітету ВР України в закорд. справах. 1997-2000 — чл. Комісії з держ. нагород при Президентові України. 1998-2000 — віце-президент Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ). Із 2001 — керівник делегації ВР України в ПАРЄ; із січня 2002 — заст. голови ПАРЄ. Із липня 2001 — голова правління Укр. фонду культури та співголова Народно-патріотичного об'єднання «За Україну». Нагороджений орденами Жовтневої революції, Трудового червоного прапора, Дружби народів, князя Ярослава Мудрого V, IV ст., Почесною грамотою Президії ВР УРСР, Почесною грамотою КМ України. Лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1983), міжнар. премій ім. Г. Сковороди (1994) і «Дружба» (1997), всеюгославської премії «Лицарське перо» (1998).

Твори: автор понад 40 збірок віршів, есе, статей, у т. ч. «Б'ють у крицю ковалі» (1962), «Двадцятий вал» (1964), «Заклинання вогню» (1978), «У дзеркалі слова» (1981), «Вибрані твори» (у 2 т., 1985), «Два роки в Кремлі» (1992), «Хто наступний?» (2000), «Таємна вечеря» (2000).

Л.В. Губерський

Олні (Olney) Річард (15.09.1835, Массачусетс — 8.04.1917, Нью-Йорк) — амер. держ. діяч і дипломат. Закінчив ун-т Брауна (Род-Айленд, 1856) і Гарвардську школу права (1858). У 1859 допущений до юрид. практики в Бостоні, де набув популярності як адвокат залізничних корпорацій. 6.03.1893-9.06.1895 — ген. аторней (гол. юрид. особа в системі виконавчої влади США) в демокр. адміністрації Г. Клівленда. 10.06.1895-4.03.1897 — *державний секретар США*; зайняв жорстку позицію щодо Великої Британії у Венесуельському конфлікті (прикордонній суперечці між Венесуелою і Британською Гвіаною) на основі розширеного трактування *Монро доктрини*. У дип. ноті Лондону 20.07.1895

виклав зовн.-політ. концепцію США, у якій під гаслом захисту невеликих амер. країн задекларував прагнення США витіснити Британію та інші європ. д-ви з політ. життя Зах. півкулі й стати повноправним господарем на Американському континенті. Позицію Олі підтримав Президент США Клівленд, який добився вирішення англ.-венесуельської суперечки на амер. умовах. У 1896 невдало намагався здійснити посередництво в конфлікті між Іспанією та кубинськими повстанцями. У 1896 вийшов із Демократичної партії, але на презид. виборах у 1900 підтримав демократа У.Дж. Брайана, який виступав проти високих тарифів трестів та імперіалізму. Після виходу на пенсію відновив юрид. практику. У 1900-08 — регент Смітсонівського ін-ту.

Б.М. Гончар

Ольга (охрещена Єленою; бл. 910-969) — дружина великого київ. князя *Ігоря*, після загибелі якого (осінь 944) зійшла на київ. престол. Побралася з *Ігорем* бл. 930, мала єдиного (за літописом) сина *Святослава*. Ліквідувала Древянське племінне княжіння (945), що виявляло тенденції до самостійності, «установила» інші руські землі, впорядкувавши й нормувавши збирання данини та організувавши по всій країні князівські погости та стоянки — місця зберігання зібраної данини, осередки судочинства й центр. влади. У *зовнішній політиці* продовжила традиційну лінію попередників на київ. столі, спрямовану на підтримання дружніх стосунків із Візантією, але, на відміну від них, надавала перевагу мирним засобам дипломатії. У 944 або 957 (частина дослідників припускає, що О. двічі ходила до Константинополя) вона відвідала столицю Візантії й установила мирні відносини з імператором *Костянтином Багрянородним*, що описав її візит у книзі «Про церемонії» (візантійського двору). Під час візиту вона була кілька разів урочисто прийнята імператором і його дружиною. О. намагалася встановити матримоніальні стосунки між руським і візантійським дворами, запропонувавши *Костянтинові* видати одну з доньок за свого сина *Святослава*. Але імператор відмовився від шлюбу, що негативно вплинуло на хід і наслідки перетрактації. Наслідком візиту О. до Константинополя було поновлення русько-візантійської угоди (текст не зберігся). З того часу руські військ. контингенти постійно перебували на службі імператора. Під час відвідання Константино-

поля О. урочисто прийняла хрещення від імператора і патріарха у соборі Св. Софії. Однак після повернення до Києва не робила спроб запровадити християнство як держ. релігію Русі, що пояснюється сильною язичницькою опозицією на чолі з її сином *Святославом*, про що у фольклорно-узагальненому дусі оповідає «Повість минулих літ». Мабуть, не задовільнившись наслідками візиту до Константинополя, бл. 959 відправила посольство до нім. короля *Оттона I*, але які це принесло результати невідомо. 964 вона передала владу *Святославу*. Після того виховувала його синів *Ярополка*, *Олега* і *Володимира Святославича*. Поклоніння «рівноапостольній» О. як святій почалось під час князювання *Володимира Святославича*, коли її прах було перенесено до Десятинної церкви, хоча офіц. канонізація навряд чи відбулась.

М.Ф. Котляр

Ольгерд (Альгірдас) (бл. 1296 — 05.1377, Вільнюс) — Великий князь литовський і руський (1345-77), син *Гедиміна*. Забезпечивши спільно з молодшим братом *Кейстутом* у битві на р. Стреве (1348) від Тевтонського ордену зах. кордони князівства й уклавши 1350 мир із моск. князем *Симеоном Гордим*, у 1358 висунув програму об'єднання під своєю владою всіх балтських і руських земель, що була спрямована, передусім, проти Ордену та Золотої Орди. У відповідь на пропозицію польського короля *Казимира III Великого*, Папи римського *Климентя VI* та імператора *Священної Римської імперії* *Карла IV* прийняти католицтво висунув умову ліквідації орденських володінь у Прибалтиці, наполягав, щоб Орден «розмістився в пустелях між татарами і руськими для захисту їх від нападів татар і щоб Орден не зберігав жодних прав у руських, але вся Русь належала литовцям». Досяг компромісу з ослабленим міжусобицями ординським урядом і до літа 1362 здійснив інкорпорацію в формі *кондомініуму* Чернігово-Сіверщини та Київщини, посадивши в Києві удільним князем свого сина *Володимира*. Восени того ж року, після відбиття чергового походу хрестоносців, привів відбірний загін на Поділля й особисто взяв участь у переможній битві з ординцями на Синіх Водах на чолі ополчення укр. князівств, унаслідок чого володіння Литви були розширені до гирла Дніпра й Дністра. Після тривалої б-би з Польським королівством за спадщину Галицько-Волинської д-ви у 1377

уклав із польським та угорським королем Людвіком I Великим угоду, за якою до Литви відійшли Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. У 1368-72 підтримував Твер проти Москви, тричі здійснював на неї походи (1368, 1370 і 1372), але без особливого успіху і, зрештою, змушений був визнати «вотчинні» права нащадків Івана Калити на Володимирське князівство, тобто розділив із ними Русь, зберігши під своїм контролем Смоленське князівство та Псков.

В.І. Головченко

Ольмюцька угода 1850 — двосторонній договір, підписаний 29.11.1850 в Ольмюці (сучас. Оломоуц, Чехія) главами урядів Австрії Ф. Шварценбергом та Пруссії О.Т. Мантейфелем. Революції 1848-49 в Європі призвели, зокрема, до загострення б-би між Австрією й Пруссією за домінування в Німеччині. Прус. король Фрідріх Вільгельм IV відмовився від корони об'єднаної Німеччини, яку йому було запропоновано Франкфуртським парламентом у квітні 1849, посиляючись на неможливість для монарха, влада якого має божественне походження, отримувати повноваження від виборного інституту. Але, використовуючи ситуацію, що склалась у Європі, він зробив спробу домогтися об'єднання Німеччини під володарюванням Пруссії, запропонувавши план створення Пруської *унії* — союзу 26 нім. д-ав під проводом Пруссії, та виступивши з пропозиціями про створення заг.-нім. парламенту, який Пруссія розглядала як засіб поширення свого впливу на всі нім. д-ви. Австрія виступила категорично проти цієї ідеї й вимагала скасувати Пруську унію та відновити Німецький Союз відповідно до рішень, досягнутих на *Віденському конгресі 1814-15*. Оскільки Пруссія залишила вимоги Австрії без офіц. реакції, відносини між двома д-вами загострилися і вилились у пряму збройну конфронтацію у Великому герцогстві Гессен-Кассель: Пруссія, що ввела свої війська для придушення заворушень, не пропускала туди австр. частини. Посередником у конфлікті двох великих д-ав виступив рос. імператор *Микола I*, який у травні та жовтні 1850 провів безрезультатні переговори з представниками конфліктуючих сторін. Після провалу посередницьких зусиль Миколи I, Росія, а згодом і Франція, засудили дії Пруссії та виступили на підтримку Австрії.

Велика Британія також не підтримала Пруссію, але зайняла в цілому нейтральну позицію.

25.11.1850 Відень висунув Берліну *ультиматум* із вимогою пропустити австр. війська за два тижні. Австрія домовилась про спільні воєнні дії проти Пруссії з Баварією та Вюртембергом; водночас було скликано австр.-прус. конференцію в Ольмюці, за результатами якої 29.11.1850 підписано двосторонню угоду. За її умовами Пруссія погоджувалась на відновлення Німецького Союзу та зобов'язувалась пропустити в Гессен-Кассель австр. війська, а також дозволити їх прохід до Гольштейну, на прохання данського короля Фредеріка VII, для придушення виступів проти панування Копенгагена. Водночас Австрія та Пруссія погодились скликати в Дрездені конференцію нім. д-ав для перегляду умов Віденського конгресу. Обидві сторони погодились не повертатись до ідеї заг.-нім. парламенту. У 1851 відповідно до О. у. було проведено Дрезденську конференцію, яка формально відновила Німецький Союз. Дип. перемога Австрії в результаті укладення О. у. затвердила певну перевагу останньої в б-бі за контроль над нім. д-вами. Але після поразки в *австрійсько-пруській війні 1866* вона була остаточно втрачена, й Австрію було відсторонено від процесу *Німеччини об'єднання 1848-71*.

В.Ю. Константинов

Омуралієв (Omuraliev) Есенгул (14.09.1950) — киргизький держ. діяч і дипломат. Закінчив Фрунзенський політехн. ін-т (1973) та Ін-т підвищення кваліфікації Академії народного госп-ва при Раді Міністрів СРСР (1990). 1973-82 — молодший наук. співробітник Фрунзенського НДІ електромеханіки, заст. ген. директора Іссик-Кульського ВО електротехн. приладів; 1982-91 — дир. Пржевальського електротехн. заводу, ген. директор Іссик-Кульського ВО електротехн. приладів; 1991-92 — міністр промисловості Киргизької Республіки; 1992-93 — голова Фонду держмайна Киргизії; 1993-94 — віцепрем'єр-міністр, голова Фонду держмайна Киргизії, чл. Координаційно-консультативного к-ту *Співдружності Незалежних Держав (СНД)* від Киргизької Республіки; 1994-97 — 1-й заст. голови Держкомітету з економіки, голова Міждержавної комісії при уряді Киргизької Республіки з переговорів із СОР. 1997-99 — посол Киргизької Республіки в Білорусі; 1999-2001 — віцепрем'єр-міністр, міністр зовн. торгівлі та про-

мисловості. У травні 2001 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом Киргизької Республіки в Україні.

П.М. Ігнат'єв

Онацький Євген Дометійович (13.01.1894, Глухів Чернігівської губернії – 27.10.1979, Буенос-Айрес) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат, журналіст. Нар. в сім'ї вчителя. Закінчив Чернігівську гімназію, навчався на істор.-філол. ф-ті Київ. ун-ту Св. Володимира. На Всеукраїнському Національному Конгресі 6-8.04.1917 обраний до укр. Центральної Ради від Чернігівської губернії, вступив до УПСР, завідував секретаріатом Центральної Ради. У грудні 1917 – січні 1918 спільно з *М. Галаганом* вів переговори з урядами Півд.-Схід. Союзу, Кубані й Дону щодо формування заг.-рос. федерат. влади; у січні – березні 1918 – секр. Центральної Ради. За доби Директорії входив до складу Надзвичайної дип. місії УНР на Паризьку мирну конференцію. З жовтня 1919 – керівник пресового бюро Дипломатичної місії УНР в Італії, 1920-22 – голова місії та співредактор її часопису «Голос України» (італ. мовою). 1927-43 – голова Української громади в Римі, водночас 1929-43 – уповноважений Проводу ОУН в Італії, 1936-40 – проф. Вищого східного ін-ту в Неаполі, 1940-43 – лектор Римського ун-ту. У жовтні 1943 заарештований та ув'язнений нім. владою за критику її окуп. політики в Україні. Після завершення *Другої світової війни* повернувся до Рима, 1947 переїхав до Буенос-Айреса й очолив Спілку укр. науковців, літераторів і митців (до 1960). 1954-60 – голова Української центральної репрезентації в Аргентині (1960-63 – голова її головної ради). 1947-64 – редактор націоналістичного тижневика «Наш клич» й альманахів «Відродження», «Просвіта», місячника «Дзвін».

Твори: «Українська теоретично-практична граматики для італійців» (1937), «Дослідження історії української культури» (1939), «Наше національне ім'я, наш національний герб» (1949), «У вавилонському полоні» (1949), «Українська дипломатична місія в Італії в перші шість місяців своєї діяльності» (1941), «У Римі, в жовтні 1919 р.» (1959), «По похилій площі: Записки українського журналіста і дипломата» (т. 1-3, 1964-1969), «Під оморфом барона М. Василька» («Український історик», 1978, 1980, 1981, 1987) та ін.

В.М. Матвієнко

ОПЕК — див. *Організація країн-експортерів нафти*.

Операції ООН з підтримки миру — проваджувана від імені *Організації Об'єднаних На-*

цій (ООН) діяльність, зміст якої полягає у створенні безпосередньо на місці *конфлікту міжнародного* або конфлікту неміжнар. характеру умов для його наступного врегулювання. Здійснюється зусиллями міжнар. контингентів, до складу яких входить наданий державами-членами в розпорядження ООН військ. та цивільний персонал і які забезпечують присутність ООН на території, де спалахнув конфлікт. Конкретно виражена юрид. основа для проведення О. ООН з п. м. в *Статуті ООН* відсутня. За своїм характером вони є проміжною формою діяльності орг-ції: між мирним врегулюванням спорів (гл. VI Статуту ООН) і діями щодо загрози миру, порушення миру та актів агресії (гл. VII Статуту ООН). Суттєвою ознакою, яка відрізняє О. ООН з п. м. від примусових заходів під егідою ООН, є обов'язкове одержання згоди сторін конфлікту на розміщення в його зоні миротворців, оскільки ООН розраховує на співробітництво зі сторонами конфлікту та вважає його неодмінною умовою ефективної миротворчості. Відсутність доброї волі сторін до порозуміння, особливо у випадку громадян. воєн, коли суперечність розглядається її учасниками як непримиренна, породжує найсерйозніші перешкоди для операцій і збільшує ризик для життя осіб, які беруть у них участь. Рішення про розгортання О. ООН з п. м. приймає *Рада Безпеки ООН* (у виняткових випадках — *Генеральна Асамблея ООН*) і для кожної операції окремо визначає її мандат. Постійні члени РБ ООН можуть застосувати своє право вето щодо рішення про О. ООН з п. м. Відповідальність за повсякденне керівництво й управління операціями та їх матеріал.-техн. забезпечення несе Департамент операцій з підтримки миру зі складу *Секретаріату ООН*. Ген. секретар ООН вносить рекомендації щодо порядку розгортання та здійснення операції, звертається до держав-членів із проханням надати персонал для операцій, призначає щоразу Командувача силами ООН і звітує про хід операцій перед РБ ООН. Якщо військ. персонал для здійснення операцій завжди надають держави-члени ООН на добровільних засадах і відповідно до власного нац. законодавства, то цивільний персонал може бути набраний як з числа осіб, прикомандированих державами-членами, так і з числа міжнар. службовців. Військ. спостерігачі та цивільний персонал у складі Сил ООН, які здійснюють операції, зазвичай неозброєні. Військові мають легку

зброю та можуть застосовувати лише мінім. силу виключно з метою самозахисту або проти озброєних осіб, які намагаються перешкодити їм виконувати свої обов'язки. Внутр. розпорядок і дисципліна в контингентах військ. регулюються за нац. правилами країн, які їх надіслали. Військові одягнені у форму, прийняту в їхній країні, і на знак приналежності до миротворчих сил ООН носять емблему ООН та блакитні шоломи або берети. У випадку, коли О. ООН з п. м. заходить у глухий кут, РБ ООН може вповноважити держави-члени підтримати миротворців демонстрацією чи навіть застосуванням збройної сили. Фінансування операцій здійснюється ООН на основі внесків усіх держав-членів, які ГА ООН розподіляє за спец. шкалою з урахуванням екон. розвитку д-ав. При цьому витрати д-вам, які надають свої контингенти, відшкодовуються ООН з розрахунку бл. 1 тис. дол. за кожного військовослужбовця за місяць. Упродовж 1948–2004 було організовано 56 операцій. Станом на 1.03.2004 тривало 13 операцій. Із 1948 персонал для участі в операціях надали 123 д-ви (у т. ч. активним учасником О. ООН з п. м. є Україна). До 29.02.2004 в О. ООН з п. м. загинуло 1 837 чол., як військових, так і з цивільного персоналу.

В.С. Ржевська

Операція військ США в Панамі 1989

(Операція «Праве діло») розпочалась 20.12.1989 з метою ліквідації режиму генерала М. Нор'єги. Керівник Сил нац. оборони з 1983, генерал Нор'єга відновив вплив військових на політ. життя країни й відмовився від проамер. курсу, зокрема засуджуючи допомогу нікарагуанським «контрас» із боку США. Відносини Панами зі США стали різко погіршуватись із червня 1986, коли Сили нац. оборони захопили амер. судно, що перевозило зброю для нікарагуанських «контрас». Використовуючи невдоволення внутр. опозиції зростанням корумпованості режиму Нор'єги, яке посилилось після анулювання результатів виборів 7.05.1989, та зв'язками самого генерала з наркомафією, США здійснювали тиск на керівництво Панами, спонукаючи до усунення Нор'єги від влади, і вдалися до *блокади зони Панамського каналу*. Проте 14.12.1989 тимчасовий уряд країни призначив М. Нор'єгу своїм главою, надавши йому надзвичайні повноваження, та оголосив стан війни допоки продовжуватиметься *агресія* США проти Панами. У відповідь США в ніч на

20.12.1989 з боями ввели в країну свої війська, піддали бомбардуванням найбільші панамські міста. На поч. січня 1990 генерал Нор'єга був заарештований та у квітні 1992 засуджений у США до 40 років ув'язнення за причетність до контрабанди наркотиків та інші зловживання. Окуп. влада оголосила президентом Г. Ендару і встановила контроль над панамським урядом на всіх рівнях. У лютому 1990 амер. сили було виведено з Панами.

Н.М. Весела

Опіка міжнародна — управління під контролем *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* територіями, що були включені до системи опіки на підставі угод, які затверджувались *Генеральною Асамблеєю ООН* (нестратегічні території) або *Радою Безпеки ООН* (стратегічні території). За *Статутом ООН* до системи опіки було включено території, що раніше знаходились під мандатом; території, які могли бути відторгнуті від ворожих д-ав у результаті *Другої світової війни*; території, добровільно включені до системи опіки д-вами, що відповідають за управління ними. Виконання контрольних функцій ООН щодо нестратегічних підопічних територій покладалось на Раду з опіки під керівництвом ГА ООН, а щодо стратегічних територій — на РБ ООН. На цей час всі підопічні території отримали незалежність або висловились на користь політ. союзу зі США (як Півн. Маріанські Острови).

О.В. Задорожній

Опінію юріс (від лат. opinio juris sive necessitatis — обов'язкова юрид. думка, юрид. визнання) — упевнення *суб'єктів міжнародного права* в юрид. дійсності звичаєвої прав. норми; визнання за правилом поведінки, що склалося у практиці держав, юрид. чинності. Таке визнання може бути надано в чітко вираженій формі заяви або іншого офіц. акта, проте найрозповсюдженішою є форма мовчазного визнання, при якій вирішального значення набуває відсутність протесту. О. ю. — обов'язковий етап формування звичаєвої *норми міжнародного права* (після сформування відп. правила практикою д-ав). Найчіткіше вираженого характеру О. ю. набуває в результаті робіт із кодифікації *міжнародного права* (див. *Звичай міжнародний*).

О.В. Задорожній

Оптація (від лат. optio — обирати) — вибір *громадянства*; один із способів набуття й припи-

нення громадянства, що полягає у вільному виборі особою громадянства відповідно до договору чи іншого прав. акта. Право О. надається на підставі *договору міжнародного* або в односторонньому порядку. Прав. основою О. є міжнар. договір та внутр.-держ. акт, який зазвичай імплементує норми відп. міжнар. дог-ру. Видами міжнар. дог-рів, на підставі яких відбувається О., є, як правило, дог-ри про: територ. зміни, правонаступництво, захист нац. меншин, скасування або попередження випадків подвійного громадянства тощо. У широкому сенсі О. не завжди є способом набуття громадянства. У випадку багатогромадянства особа обирає одне з громадянств (позитивна О.), втрачаючи інше. О. переважно відбувається при територ. змінах (змінах належності держ. території). Особи, що проживають на території, яка переходить від однієї д-ви до іншої, отримують право О. в порядку та в строк, що визначаються дог-ром між відп. д-вами. Умовами О. є дозвіл д-ви, громадянство якої втрачається, та дозвіл д-ви, громадянство якої набувається. Види О.: позитивна (вибір громадянства «на користь» якоїсь д-ви); негативна (відмова особи від одного зі своїх громадянств); рекламація (подання особою до місцевих органів влади рекламації — акта про бажання поновити громадянство у випадку, якщо воно в результаті територ. змін було втрачено й не поновлюється автоматично); реоптація (право особи на вторинну О. впродовж визначеного в міжнар. дог-рі терміну); етнічна (право О. особи на основі її етнічної ознаки); «нульова» (дозвіл громадянам набувати громадянства іншої д-ви, як правило тієї, з якою існують найтісніші зв'язки даної д-ви, без втрати власного громадянства, навіть якщо законодавство відп. іншої д-ви не визнає *біпатризму*). У процесі О. внаслідок територ. змін зв'язок особи з відп. д-вою змінюється двічі: змінюється фактична держ. приналежність території; відбувається юрид. зміна чи набуття особою відп. громадянства. Для настання будь-яких прав. наслідків О. прав. передумовою є відп. дії або бездіяльність, які можуть тлумачитись як О., що передбачається. У сучас. міжнар. праві О. є одним із засобів запобігання випадкам безгромадянства та багатогромадянства.

О.В. Буткевич

Організація американських держав (Organization of American States), **ОАД** (OAS) —

найбільша міжнар. міжурядова орг-ція Зах. півкулі; створена 30.04.1948 на 9-й *Міжамериканській конференції* в Боготі (Колумбія), де було підписано статут ОАД. Орг-ція сформована на основі *Панамериканського союзу*, який існував з 14.04.1890 (до 1910 називався Міжнародним союзом амер. республік). За задумом ОАД мала стати законодавчим і виконавчим механізмом міжамер. системи, яка формувалась упродовж багатьох десятиліть. ОАД об'єднує 34 із 35 д-ав Зах. півкулі (Куба виключена з числа офіц. учасників 30.01.1962). У 1971 створений інститут постійних спостерігачів при ОАД; своїх представників акредитують 45 д-ав Азії, Африки та Європи, у т. ч. Україна (з травня 1994). Основні цілі орг-ції: підтримка миру і безпеки на континенті; мирне врегулювання спірних питань між державами-членами; орг-ція спільних дій проти *агресії*; вирішення заг. зусиллями держав-членів політ., екон., прав. проблем, що стоять перед ними; сприяння соц., екон., культ. розвитку країн-учасниць. Принципи діяльності та структура ОАД визначені статутом 1948 (набув чинності 13.12.1951), в основу якого було покладено *Ріо-де-Жанейро договір 1947* («Міжамериканський договір про взаємну допомогу»). Однак невдоволення лат.-амер. країн непомірною активізацією військ.-політ. сторони діяльності орг-ції призвело в сер. 1960-х до перегляду статуту ОАД. На 3-й надзвичайній Міжамериканській конференції (Буенос-Айрес, 1967) було підписано «Протокол Буенос-Айреса» (набув чинності 27.02.1970), який суттєво доповнив стару редакцію статуту положеннями про посилення соц.-екон. діяльності орг-ції, рівноправне співробітництво, інтеграцію та ін., вніс зміни в структуру ОАД. Згодом, у 1985 статут ОАД був доповнений «Протоколом Картахени», який визначив концепцію комплексного розвитку ОАД, що передбачала ідеолог. плюралізм, заборону екон. агресії, підтримання демократії. У 1992 було підписано «Протокол Вашингтона», що визначив порядок призупинення членства д-ви у випадку силового відсторонення в ній від влади демократично обраного уряду. У 1993 статут доповнено «Протоколом Манагуа», згідно з яким створено Міжамериканську раду з комплексного розвитку з метою забезпечення кращої координації та ефективності програм б-би з бідністю. Новим етапом у розвитку ОАД став саміт глав д-ав та урядів держав-членів орг-ції

у 1994, на якому прийнято «Декларацію про принципи партнерства задля розвитку і процвітання: демократія, вільна торгівля і стабільний розвиток в Америці» та рішення про створення *зони вільної торгівлі* Америки (згідно з досягнутими домовленостями переговори мають бути завершеними до 2005); а також прийнято План дій для Америки, що передбачає для Зах. півкулі: збереження та зміцнення демократії; сприяння зростанню добробуту шляхом екон. інтеграції та вільної торгівлі; викорінення злиденності та дискримінації; забезпечення стабільного розвитку та збереження навколишнього середовища для майбутніх поколінь.

Вищим органом ОАД є Генеральна Асамблея (ГА), яка визначає заг. політику орг-ції, структуру й функції органів ОАД, затверджує програми та бюджет. Сесії ГА проводяться щорічно в країнах-учасниках ОАД по черзі. Рішення ГА приймаються більшістю голосів, окрім тих випадків, коли згідно зі статутом вимагається 2/3 голосів. Роль вищого консультативного органу виконує Консультативна нарада міністрів закорд. справ, яка скликається для розгляду особливо важливих питань (кожна держава-член ОАД може вимагати в Постійній раді скликання Консультативної наради міністрів закорд. справ у випадку збройного нападу на будь-яку іншу д-ву чи територію регіону безпеки, що визначена Міжамериканським договором про взаємну допомогу). Під керівництвом ГА функціонують ради (основні органи ОАД), досить широкі повноваження яких визначаються статутом орг-ції, рішеннями ГА та Консультативної наради міністрів закорд. справ («Протокол Манагуа» 1993 передбачає об'єднання всіх рад у єдину Міжамериканську раду комплексного розвитку, однак до останнього часу ще не ратифікований). Постійна рада (її засідання відбуваються 2 рази на місяць у штаб-квартирі ОАД) здійснює заг. керівництво і контроль за повсякденною діяльністю орг-ції та виконує функції консультативного органу та комітету з підготовки сесій ГА. Міжамериканська екон. й соц. рада покликана сприяти розвитку екон. співробітництва між державами-членами (проводить одну зустріч на рік на рівні міністрів). Міжамериканська рада з питань освіти, науки і культури займається питаннями активізації співробітництва та обмінів у сфері освіти, науки, культури. Як консультативний орган з юрид. питань діє Між-

американський прав. комітет, що знаходиться в Ріо-де-Жанейро (Бразилія): сприяє розвитку й кодифікації *міжнародного права*, вивчає прав. проблеми ОАД. Функції консультативного органу ОАД виконує також Міжнародна комісія з прав людини, що сприяє дотриманню та захисту прав людини в державах-членах. Центральний постійно діючий орган ОАД — Ген. секретаріат на чолі з Ген. секретарем: здійснює політику й програми, прийняті ГА і радами, відповідає за орг.-техн. забезпечення роботи директивних органів ОАД, офіц. зустрічей та конференцій. Ген. секретар обирається ГА терміном на 5 років; його заступник одночасно виконує функції секретаря Постійної ради. Окремими техн. питаннями або ж конкретними аспектами розвитку міжамер. співробітництва займаються спеціалізовані конференції. При ОАД створено 6 спеціалізованих установ, які діють на основі багатосторонніх міжурядових угод: Панамериканська орг-ція охорони здоров'я (Вашингтон), Міжамериканський дитячий інститут (Монтевідео, Уругвай), Міжамериканська комісія жінок (Вашингтон), Панамериканський ін-т історії та географії (Мехіко, Мексика), Міжамериканський ін-т з питань індіанського населення (Мехіко, Мексика), Міжамериканський ін-т с.-г. співробітництва (Сан-Хосе, Коста-Рика). Серед інших органів ОАД діють: Міжамериканська рада оборони, яка займається плануванням колективної оборони континенту та зміцненням військ. співробітництва амер. д-ав; Міжамериканський комітет з б-би з розповсюдженням наркотиків; Міжамериканська комісія з телекомунікацій, що покликана сприяти екон. співробітництву; Панамериканський фонд розвитку. У тісному контакті з ОАД працює *Міжамериканський банк розвитку*. Бюджет ОАД складається із щорічних внесків держав-членів (більше 60% бюджету покривають США). Штаб-квартира та основні органи ОАД розміщуються у Вашингтоні (США).

В.М. Матвієнко

Організація африканської єдності (Organization of African Unity), **ОАЄ** (OAU) — найбільша міжнар. міжурядова регіональна орг-ція в Африці, що функціонувала в 1963-2002 (станом на 2002 членами ОАЄ були 54 незалежні д-ви Африки). Створена 25.05.1963 на конференції глав д-ав та урядів 30-ти незалежних країн Африки в Аддис-Абебі (Ефіопія), де було підписано

Статут ОАЄ (день створення ОАЄ — 25 травня — щорічно відмічається як День звільнення Африки). Статут ОАЄ набув чинності 13.09.1963 і складався з 33 статей. Основні цілі ОАЄ: зміцнення єдності та солідарності африк. д-ав; координація й зміцнення всебічного політ. та екон. співробітництва між ними; захист їхнього *суверенітету*, незалежності й територ. цілісності; ліквідація на континенті всіх видів *колоніалізму*; заохочення міжнар. співробітництва. ОАЄ була визнана ООН як регіональна орг-ція. Для здійснення співробітництва ОАЄ з ООН у штаб-квартирі останньої в Нью-Йорку в 1963 створено африк. групу. Всі держави-члени ОАЄ були учасниками *Руху неприсядання*.

Основними органами ОАЄ, які передбачені Статутом, були: Асамблея глав держав та урядів (вищий орган — складався з глав д-ав та урядів чи їхніх акредитованих представників і збирався щонайменше один раз на рік), Рада міністрів (виконавчий орган — складався з міністрів закорд. справ чи будь-яких інших міністрів, які призначались урядами держав-членів, збиралась щонайменше двічі на рік, як правило, в лютому і в серпні; відповідальний перед Асамблеєю), Ген. секретаріат (постійний адмін. орган ОАЄ із штаб-квартирою в Аддис-Абебі, Ефіопія; його роботу очолював адмін. ген. секретар, який призначався Асамблеєю глав д-ав та урядів на 4 роки) і Комісія з посередництва, примирення та арбітражу (ледве розпочавши діяльність у 1967, вже в 1972 була ліквідована через неефективність). Відповідно до принципу суверенної рівності кожна д-ва у всіх органах ОАЄ, у т. ч. і в Асамблеї, мала один голос. Усі резолюції приймались в Асамблеї більшістю в 2/3 голосів держав-членів, при тому, що кворум для проведення засідання й прийняття резолюції в Асамблеї складав 2/3 всіх його учасників. Стосовно рішень з процедурних питань, то вони приймались простою більшістю. На Асамблеї вибирався голова ОАЄ терміном на 1 рік (за існуючою практикою ним ставав глава д-ви, де проводилася чергова сесія Асамблеї). Окрім основних органів були передбачені 7 спеціалізованих комісій для розвитку співробітництва в різних сферах. Однак через фінанс. труднощі фактично в орг-ції функціонували лише 3 такі комісії: з екон. і соц. питань; з питань освіти і культури; з питань охорони здоров'я, санітарії та харчування. У рамках ОАЄ діяла низка статутних спеціалізованих

к-тів: Комітет з координації допомоги нац.-визв. рухам в Африці (Комітет звільнення), Комітет зі зв'язків із *Лігою арабських держав*, Комітет спостерігачів за проведенням референдуму в Зах. Сахарі, Комітет щодо Чаду, Комітет з питань оборони, Комітет з контролю за виконанням екон. резолюцій та інші к-ти, а також комісії (з питань науки, техніки й досліджень, у справах біженців в Африці та ін.), які були покликані сприяти виконанню рішень ОАЄ з найактуальніших і найгостріших проблем африк. континенту. Діяльність ОАЄ фінансувалась за рахунок щорічних внесків країн-членів.

Важливою сферою діяльності ОАЄ стало врегулювання суперечок і непорозумінь, які виникали між окремими членами через територ. претензії, на етнічному, реліг. підґрунті та з інших причин. Однією з перших суперечок, якою займалась ОАЄ, була алжиро-марокканська територ. суперечка (загострилась у 1963; вдалося вирішити лише в 1972). Успішно вирішено ОАЄ також суперечки між Кенією і Сомалі, Гвінеєю та Кот-д'Івуаром, Руандою і Бурунді, Малі й Буркіна-Фасо та інші. Однак до 2002 залишалась низка проблем і кризових ситуацій в Африці, які ОАЄ не вдалось вирішити: сомалійсько-ефіопська територ. суперечка, стосунки Марокко й Зах. Сахарі (див. *Західної Сахарі проблема*), становище в Чаді, в Ліберії та деякі інші.

Створення ОАЄ сприяло підвищенню авторитету африк. д-ав на міжнар. арені, дозволило координувати їхню зовн.-політ. діяльність. За рекомендацією 1-ї сесії Ради міністрів (1963, Аддис-Абеба) майже всі африк. д-ви приєднались до *Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою 1963*. 1-а сесія Асамблеї ОАЄ (1964, Каїр, ОАР) прийняла резолюцію про перетворення Африки в *зону, вільну від ядерної зброї* (держави-члени ОАЄ підписали *Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, в Африці 1996*). Більшість країн-членів ОАЄ підписали *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*. Учасники 17-ї сесії Асамблеї (1980, Фрітаун, Сьєрра-Леоне) у спец. резолюції висунули вимогу *демільтаризації* Індійського океану й повернення Маврикію о. Дієго-Гарсія, який був в 1965 перетворений в потужну базу військ.-мор. флоту та військ.-повітр. сил США.

Одним із найважливіших напрямів діяльності ОАЄ була б-ба за повну ліквідацію колоніалізму, проти расистських режимів у Півд. Аф-

риці. Вона велась у різних формах, що включали як надання моральної та матеріал. допомоги нац.-визв. рухам, так і підтримку ідеї деколонізації на міжнар. форумах, перш за все в *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. У резолюції 7-ї сесії Ради міністрів ОАЄ (1966, Аддис-Абеба) однією з основних цілей ОАЄ визнано б-бу проти імперіалізму й за визволення Африки. ОАЄ надавала велике значення проблемі подолання екон. та соц. відсталості африк. країн, що залишилась від колоніалізму. На 2-й надзвичайній сесії Асамблеї (1980, Лагос, Нігерія) схвалено «Лагоський план дій» з рекомендаціями щодо екон. розвитку африк. д-ав на період до 2000, виконання яких мало сприяти досягненню ними госп. самостійності. 21-а сесія Асамблеї ОАЄ (1985) прийняла Першочергову програму розвитку економіки африк. країн на 1986-90. 22-а сесія Асамблеї ОАД (1986) відмінила положення про зв'язок роззброєння з розвитком. Надзвичайна сесія Асамблеї ОАЄ (грудень 1987) окреслила шляхи вирішення проблеми зовн. заборгованості Африки, насамперед через встановлення нового міжнар. екон. порядку. У 1991 в Абуджі (Нігерія) держави-члени ОАЄ підписали Договір про утворення Африканського екон. співтовариства як складової ОАЄ (термін формування співтовариства визначався на 34 роки та передбачав, що проходить шістьма етапами різної тривалості; ратифікувати мали 2/3 країн-членів ОАД).

Упродовж усієї історії існування ОАЄ мало значні труднощі у своїй діяльності, що значною мірою обумовлено відмінностями в соц.-екон. і зовн.-політ. орієнтації країн-членів, неоднорідності в рівнях їхнього екон. розвитку тощо. Недостатня ефективність ОАЄ в ряді випадків, особливо при врегулюванні *територіальних спорів* між країнами-членами, пояснювалась тим, що її рішення мали лише консультативний характер, і Статут орг-ції не зобов'язував країни-члени їх виконувати, та й самому ухваленню рішень перешкоджав принцип консенсусу, домогтися якого 54 країнам-членам було вкрай складно. В останнє десятиріччя існування ОАЄ загострилась ситуація з проблемою єдності, велику стурбованість почав викликати стан фінансів орг-ції. На сер. 1990-х заг. сума заборгованості в основний фонд ОАЄ (без врахування фондів допомоги) складала 45,5 млн. дол. Лише в 38 із 54 держав-членів ОАЄ не було боргів перед орг-цією. Загалом 1990-і засвідчили

помітне падіння впливу цієї панафрик. орг-ції. А тому досить швидко на континенті набула популярності ідея створення нового політ. об'єднання африк. країн, що фактично вперше була озвучена *М. Каддафі* у 1999 на 4-й позачерговій зустрічі глав д-ав та урядів у Сирті (Лівія). Вже через 2 роки, у 2001, на 5-му позачерговому саміті глав африк. д-ав та урядів у тому самому місті Сирті ця пропозиція перетворилась на чіткий план (було підписано установчий акт нової орг-ції). Ще рік пішов на ратифікацію цієї ініціативи 2/3 країн-членів. Нарешті, 8.07.2002 на саміті ОАЄ в Дурбані (ПАР) було офіційно оголошено про припинення існування ОАЄ та створення замість неї *Африканського Союзу*.

В.М. Матвієнко

Організація Варшавського договору — див. *Варшавський договір 1955*.

Організація договору колективної безпеки (ОДКБ) — регіональна міждерж. орг-ція держав-членів *Співдружності Незалежних Держав (СНД)* щодо співробітництва з питань безпеки. Створена на базі Договору про колективну безпеку («Ташкентського пакту»), підписаного 15.05.1992 в Ташкенті главами шести держав-членів СНД: Вірменії, Казахстану, Киргизії, Росії, Таджикистану та Узбекистану. У вересні 1993 до нього приєднався Азербайджан, у грудні 1993 — Білорусь та Грузія; Україна приєдналася до угоди в ролі спостерігача. Договір набув чинності у квітні 1994 терміном на 5 років без автоматичного подовження. Він передбачав запровадження механізму консультацій між сторонами дог-ру з питань міжнар. безпеки, що стосуються інтересів сторін, та узгодження ними своїх позицій з цих питань. У разі здійснення *третьою державою* або групою д-ав *агресії* проти однієї зі сторін дог-ру такі дії розглядались як агресія проти всіх учасників дог-ру. Вони зголошувались надати їй необхідну допомогу, в т. ч. військову, а також підтримку всіма засобами, що мають у своєму розпорядженні, відповідно до здійснення права на *колективну оборону* згідно зі ст. 51 *Статуту ООН*. Сторони зобов'язувались вирішувати суперечки між собою виключно мирними засобами, утримуватись від приєднання до військ. союзів та інших угруповань д-ав, не брати участі в діях, спрямованих проти інших сторін дог-ру. Держави-учасниці дог-ру утворили Раду

колективної безпеки (РКБ), до складу якої увійшли глави д-ав, міністри закорд. справ та міністри оборони держав-учасниць дог-ру, Ген. секретар РКБ. Було також створено Раду міністрів закорд. справ, Раду міністрів оборони та Комітет секретарів рад безпеки держав-учасниць. Забезпечення поточної роботи структур дог-ру було покладено на Секретаріат РКБ. 2.04.1999 в Москві представниками Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизії, Росії й Таджикистану підписано Протокол про пролонгацію дог-ру, що передбачає його автоматичне продовження на черговий 5-річний термін.

У 1995 було ухвалено Декларацію держав-учасниць ДКБ, Концепцію колективної безпеки та документ про Основні напрями поглиблення військ. співробітництва, у яких ставились завдання орг-ції на базі Договору регіональної системи *колективної безпеки*. Затверджений у 1999 План 2-го етапу побудови системи колективної безпеки передбачав формування коаліційних регіональних військ. угруповань на схід.-європ., кавказькому та центр.-азійських напрямках. За рішенням сесії РКБ від 14.05.2002 розпочався процес трансформації дог-ру в ОДКБ. 7.10.2002 в Кишиневі представниками Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизії, Росії й Таджикистану ухвалено Статут ОДКБ та Угоду про прав. статус ОДКБ (не ратифіковані лише Вірменією). 18.09.2003 ці док-ти набули чинності. У квітні 2003 в Душанбе було ухвалено рішення про створення з 1.01.2004 Об'єднаного штабу. У жовтні 2000 було підписано Угоду про статус формувань, сил та засобів системи колективної безпеки та затверджено План заходів з формування системи колективної безпеки держав-учасниць дог-ру в період 2001-05. 25.05.2001 в Єревані РКБ затвердила Положення про Колективні сили швидкого розгортання (КС) Центр.-азіатського регіону колективної безпеки та низку док-тів, що визначають умови перебування та функціонування нац. формувань у рамках КС. Колективні сили швидкого розгортання було сформовано влітку 2001 із підрозділів ЗС Казахстану, Киргизії, Росії та Таджикистану. У 2003 до складу авіаційної компоненти КС було віднесено базу рос. ВПС Кант у Киргизії. Завдання ОДКБ полягають у попередженні, а за необхідності — у ліквідації спільними зусиллями загроз *суверенітету* й територ. цілісності держав-членів, а також у координації та об'єднанні зусиль держав-чле-

нів у б-бі з тероризмом, загрозою поширення наркотиків з-за меж СНД та іншими нетрадиційними загрозами безпеці. В установчих док-тах ОДКБ зафіксовано зобов'язання держав-членів узгоджувати та координувати свої зовн.-політ. позиції з проблем міжнар. та регіональної безпеки. У рамках ОДКБ діє низка домовленостей про пільгові режими постачання зброї та військ. техніки ЗС держав-членів, а також про співробітництво в підготовці військ. кадрів.

В.Ю. Константинов

Організація договору Південно-Східної Азії (South-East Asia Treaty Organization), **СЕАТО** (SEATO) — орг-ція колективної безпеки; створена за Договором про колективну оборону Півд.-Схід. Азії (Манільський пакт), підписаним 8.09.1954 у Манілі представниками Австралії, Франції, Нової Зеландії, Пакистану, Філіппін, Таїланду, Великої Британії та США. Манільський пакт був спрямований на захист його учасників від зовн. *агресії* і внутр. підривної діяльності й передбачав спільні дії в разі нападу на одну зі сторін і консультації в разі виникнення загроз безпеці, не пов'язаних із зовн. агресією. Керівним органом СЕАТО була Рада міністрів, яка збиралась щорічно на рівні міністрів закорд. справ або їхніх заступників. Штаб-квартира СЕАТО розташовувалась у Бангкоку (Таїланд). Наприкінці 1960-х активність та якість співробітництва в СЕАТО істотно знизились. Франція та Пакистан активно виступили проти війни США у В'єтнамі; Велика Британія почала виведення військ з Азії. У 1972 із СЕАТО вийшов Пакистан, тому 1975 Рада міністрів СЕАТО ухвалила рішення про згортання діяльності орг-ції; її було офіційно розпущено 30.06.1977. Манільський пакт залишився в силі, невійськ. програми співробітництва, передбачені ним, були продовжені на двосторонній основі.

В.Ю. Крушинський

Організація економічного співробітництва та розвитку (Organization for Economic Cooperation and Development), **ОЕСР** (OECD) — міжнар. міждержавна орг-ція, створена 30.09.1961 згідно з конвенцією, укладеною 14.12.1960. Наступниця Європ. орг-ції екон. співробітництва, заснованої в 1948 з метою оптимального використання екон. та фінанс. допомоги для відновлення Європи (див. *Маршалла план 1947*) у співробітництві з європ. д-вами — одержу-

вачами цієї допомоги. Основні цілі ОЕСР: сприяти пошуку шляхів оптимального екон. розвитку; підвищувати показник зайнятості та життєвого рівня населення при збереженні фінанс. стабільності держав-членів; сприяти екон. й соц. добробуту в регіоні ОЕСР шляхом координації політики країн-членів; узгоджувати допомогу країн ОЕСР європ. постсоціал. країнам і країнам, що розвиваються. Членами ОЕСР є 30 економічно розвинутих країн: Австралія, Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Іспанія, Ісландія, Ірландія, Італія, Канада, Корея, Люксембург, Мексика, Німеччина, Норвегія, Нова Зеландія, Нідерланди, Польща, Португалія, Словаччина, США, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чеська Республіка, Швейцарія, Швеція та Японія. У роботі ОЕСР бере участь Європ. Комісія як особливий член. Головна вимога для вступу до ОЕСР — країна повинна поділяти принципи ринкової економіки й демокр. плюралізму. Вищим органом ОЕСР є Рада, яка визначає політику орг-ції; складається з представників країн-членів та представника Європ. Комісії. Рішення Ради (резолуції, рекомендації) приймаються, як правило, консенсусом. Виконавчий комітет з 14 постійних країн-членів підтримує Раду в адмін. та оперативній роботі, координує діяльність ОЕСР і готує засідання Ради. Більше 150 комітетів, робочих і експертних комісій займаються широким спектром екон. і соц. проблем: екон. політика, економіка й розвиток, сприяння розвитку, торгівля, рух і ринок капіталу, конкурентна політика, транспорт тощо.

Роботу орг-ції обслуговує Міжнародний секретаріат на чолі з Ген. секретарем, який головує в Раді ОЕСР, забезпечуючи т. ч. зв'язок між нац. делегаціями та секретаріатом. Секретаріат включає низку департаментів, напрямки діяльності яких відповідають тематиці комітетів. До структури секретаріату входить заснований у 1990 Центр зі співробітництва з європ. економіками в перехідний період. ОЕСР фінансується країнами-членами орг-ції згідно з їхнім екон. потенціалом. Річний бюджет орг-ції становить бл. 300 млн. дол. Офіц. мовами ОЕСР є англійська та французька. ОЕСР постійно розширює геогр. поле своєї діяльності, встановлюючи прямі контакти з країнами, які не є її членами. У 1989 ОЕСР започаткувала програму допомоги країнам Центр. та Схід. Європи.

Приблизно в цей самий час започатковано структуровану програму контактів із неєвроп. країнами, економіка яких почала динамічно розвиватись. У 1998 в рамках ОЕСР створено Центр зі співробітництва з країнами, які не є членами орг-ції. В Україні Розпорядженням Кабінету Міністрів від 19.11.2003 створено Координаційну раду у зв'язку з ОЕСР. Штаб-квартира ОЕСР знаходиться в Парижі (Франція).

Т.І. Шинкаренко

Організація економічного співробітництва (Economic Cooperation Organization), **ОЕС** (ECO) — регіональна міжурядова орг-ція, започаткована на зустрічі представників Ірану, Пакистану й Туреччини 27-29.01.1985; її метою є сприяння регіональному співробітництву в забезпеченні сталого соц.-екон. розвитку країн-учасниць. ОЕС було організовано на договірній та інституційній базі Регіонального співробітництва для розвитку (РСР), тристороннього міжурядового форуму, створеного в 1964. 28.11.1992 до ОЕС вступили Афганістан, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан. Статус асоційованого члена ОЕС має самопроголошена «Турецька республіка Північного Кіпру». Завданнями ОЕС є: сприяння сталому екон. розвитку регіону; розвиток регіональної міжнар. торгівлі та поступове усунення тарифних й нетарифних бар'єрів; розвиток трансп. інфраструктури, зв'язку, туризму; реалізація спільних проектів у промисловості, с. г-ві та енергетиці; співробітництво в культ., освітній та наук. сферах, в охороні навколишнього середовища.

17.07.2003 в Ісламабаді (Пакистан) країнами-учасницями ОЕС було підписано Угоду про вільну торгівлю, за якою протягом 8 років із часу набуття нею чинності сторони погодились зменшити макс. митні тарифи на переважну більшість товарів у торгівлі між собою до 15% та повністю усунути нетарифні обмеження.

Вищим органом ОЕС є Рада міністрів, яка зазвичай складається з міністрів закорд. справ країн-учасниць; вона збирається щонайменше один раз на рік. Рада міністрів визначає заг. політику ОЕС, затверджує заг. стратегію та секторальні програми співробітництва. Нагляд за втіленням узгодженої Радою міністрів політики ОЕС здійснює Рада постійних представників, що складається з послів країн-учасниць в Ірані або спец. представників в ОЕС, акредитованих при МЗС Ірану. Координацію нац. програм реалізації політики ОЕС

здійснює Регіональна рада планування (збирається в Тегерані один раз на рік), до складу якої належать нац. координатори програм. Поточну роботу в рамках ОЕС здійснює Ген. секретаріат, що складається із секторальних і техн. директоратів й очолюється Ген. секретарем ОЕС. Реалізація секторальних проєктів здійснюється в рамках спеціалізованих агентств та регіональних інститутів ОЕС. Ген. секретаріат ОЕС знаходиться в Тегерані (Іран).

В.Ю. Константинов

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (Organization for Security and Cooperation in Europe), **ОБСЄ** (OSCE) — міжнар. міждержавна регіональна орг-ція, започаткована Народою з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) у Гельсінкі 3.07-1.08.1973 за участі 33-х европ. д-ав, США й Канади, що завершилась підписанням главами д-ав та урядів *Заключного акта Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, який став довгостроковою програмою дій з будівництва єдиної мирної, демокр. та процвітаючої Європи. Важливими віхами розвитку Гельсінкського процесу стали засідання держав-учасниць у Белграді (1977-78), Мадриді (1980-83), Відні (1986-89), зустрічі на найвищому рівні в Парижі (1990), Гельсінкі (1992), Будапешті (1994). У результаті поступової інституціалізації та прийняття рішень про створення поста Ген. секретаря (1993) та Постійної Ради (до 1994 — Постійний комітет) НБСЄ набула рис міжнар. регіональної орг-ції. Відповідно до рішення Будапештського саміту з 1.01.1995 НБСЄ змінила свою назву на Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). Станом на 1.01.2004 її учасницями були 55 країн, що охоплюють простір від Ванкувера до Владивостока, включаючи США й Канаду. ОБСЄ є найбільшою безпековою орг-цією, регіон відповідальності якої охоплює Європу, Дал. Схід, Центр. Азію та Півн. Америку. Крім того, з ОБСЄ підтримують зв'язки різного рівня та інтенсивності країни-партнери: Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Марокко, Туніс (т. зв. середземноморські партнери), Японія, Республіка Корея і Таїланд.

Основні інститути ОБСЄ: зустрічі на найвищому рівні — представницькі форуми за участю глав д-ав та урядів країн-учасниць, що проводяться, як правило, раз на 2-3 роки для обговорення стану справ у галузі забезпечення стабільності та безпеки в регіоні ОБСЄ, прий-

няття відп. рішень, спрямованих на їх зміцнення, окреслення головних напрямків діяльності орг-ції у коротко- та довготривалій перспективі; Рада міністрів (РМ) ОБСЄ, у засіданнях якої беруть участь міністри закорд. справ держав-учасниць, — центр. директивний та керівний орган; Постійна рада (ПР) ОБСЄ — постійно діючий орган, у рамках якого на рівні постійних представників держав-учасниць проводяться політ. консультації, приймаються рішення з усіх питань поточної діяльності ОБСЄ (пленарні засідання ПР ОБСЄ відбуваються щочетверга у Відні); Парламентська асамблея (ПА) ОБСЄ створена у квітні 1991 (пленарні засідання проводяться раз на рік за підтримки Секретаріату ПА, який розташовано в Копенгагені). Діючий голова ОБСЄ підтримує контакт з ПА на постійній основі, інформує її учасників про роботу орг-ції. У 2002 прийнято рішення про проведення щорічно двох сесій (зимової та літньої). Секретаріат ОБСЄ, роботою якого керує Ген. секретар ОБСЄ, здійснює керівництво роботою місій та центрів орг-ції, розташованих у країнах-учасницях; обслуговує діяльність інших керівних органів ОБСЄ; забезпечує проведення різноманітних конференцій; займається адмін.-бюджетними питаннями, кадровою політикою; відповідає за зв'язок із міжнар. орг-ціями, пресою тощо. Із метою підвищення ефективності роботи Секретаріату ОБСЄ та інших інституцій орг-ції в екон. та екологічному вимірах із січня 1998 у Секретаріаті запроваджено посаду Координатора ОБСЄ з питань екон. та екологічної діяльності. У рамках реорганізації Секретаріату та з метою розширення його можливостей щодо керівництва місіями орг-ції створено операційний центр та відповідний підрозділ.

Діючий голова ОБСЄ є головною політ. фігурою й відповідає за координацію та консультації з питань поточної політ. діяльності орг-ції. Станом на 1.01.2004 посаду Діючого голови ОБСЄ обіймав мін. закорд. справ Нідерландів *Я. де Хооп Схеффер*. У своїй роботі він спирається на допомогу своїх попередника й наступника, які діють спільно як Трійка (до 1.01.2004 це Португалія, Нідерланди та Болгарія); спец. груп, які призначаються безпосередньо Діючим головою; особистих представників, які також призначаються Діючим головою, з наданням конкретного мандата та завдань у різних сферах компетенції ОБСЄ.

Бюро з демокр. інститутів і прав людини (БДІПЛ) сприяє проведенню демокр. виборів у державах-учасниках, включаючи направлення спостережних місій, а також слугує інструментом поширення інформації щодо будівництва демокр. інститутів та проведення виборів у державах-учасниках ОБСЄ. Офіс БДІПЛ розташований у Варшаві. З лютого 2003 посаду Директора БДІПЛ ОБСЄ обіймає представник Австрії К. Штрогаль. Верховний комісар у справах нац. меншин (ВКНМ) забезпечує раннє попередження конфліктів, пов'язаних із проблемами нац. меншин. Секретаріат ВКНМ розташований у Гаазі. Рішенням Ради міністрів ОБСЄ (Відень, 27-28.11.2000) на посаду ВКНМ було затверджено представника Швеції Р. Екеуса. Представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ сприяє виконанню країнами-учасницями своїх зобов'язань у галузі свободи ЗМІ, яка є критично важливою для забезпечення нормального функціонування відкритого демокр. суспільства, а також системи підзвітності урядів своїм громадянам. Цей інститут ОБСЄ був створений наприкінці 1997. Із січня 1998 на посаді Представника ОБСЄ з питань свободи ЗМІ працює Ф. Дуве (Німеччина).

Місії ОБСЄ функціонують як різного роду «польові» структури ОБСЄ в Півд.-Схід. Європі (Присутність ОБСЄ в Албанії, Місія ОБСЄ в Боснії і Герцеговині, Хорватії, Сербії й Чорногорії, Косово); Схід. Європі (Спостережно-консультативна Група ОБСЄ в Білорусі, Місія ОБСЄ в Молдові, Координатор проектів ОБСЄ в Україні); на Кавказі (Група сприяння ОБСЄ в Чечні, Місія ОБСЄ в Грузії, Офіси ОБСЄ в Єревані та Баку, Особистий представник Діючого голови ОБСЄ з *Нагірнокарабахського конфлікту*); в Центр. Азії (Місія ОБСЄ в Таджикистані, Центри ОБСЄ в Алмати, Ашхабаті, Бішкеку, Ташкенті). Ці інститути слугують важливим інструментом у справі попередження конфліктів та врегулювання криз на місцях. Із 1.06.1999 у Києві діє офіс Координатора проектів ОБСЄ в Україні, створений замість Місії ОБСЄ, яка припинила своє існування. Закриття Місії ОБСЄ в Україні стало першим в історії орг-ції випадком завершення роботи її «польової структури» у зв'язку з успішним виконанням свого мандата. Представники України працюють у місіях ОБСЄ в БіГ, Грузії, Хорватії, Косово, Таджикистані, групі помічників Особистого представника Діючого Голови ОБСЄ в Нагірному Карабаху та Центрі ОБСЄ в Бішкеку.

Екон. форум є щорічним засіданням Старшої ради ОБСЄ, яке проводиться з метою надання політ. імпульсу діалогові з питань переходу до ринкових економік, висунення пропозицій щодо практ. заходів, спрямованих на їхній розвиток та розбудову екон. співпраці між державами-учасницями. Форум зі співробітництва в галузі безпеки (ФСБ) проводить свою роботу на постійній основі у Відні. Складається з представників делегацій держав-учасниць ОБСЄ, займається обговоренням питань щодо контролю над озброєнням, роззброєнням, зміцненням заходів довіри та безпеки.

Україна є учасницею ОБСЄ з 30.01.1992 і бере активну участь у роботі всіх колективних керівних органів орг-ції (саміти держав-учасниць, засідання Ради міністрів та Постійної ради), виробленні та прийнятті ними рішень, що стосуються забезпечення різних аспектів діяльності ОБСЄ. Україна активно співпрацює з інститутами орг-ції, у першу чергу з ВКНМ, БДІПЛ та Представником ОБСЄ з питань свободи ЗМІ (ПЗМІ). Крім того, важливим напрямком такої співпраці стало співробітництво з *Місією ОБСЄ в Україні*, а пізніше — з Координатором проектів ОБСЄ в укр. д-ві. Важливою складовою співпраці України з ОБСЄ стала орг-ція БДІПЛ міжнар. спостереження за перебігом парл. виборів у нашій країні в березні 2002. Згідно з даними ЦВК для участі в процесі спостереження за виборами до ВР України було зареєстровано 944 міжнар. спостерігачі від інозем. д-ав та міжнар. орг-цій.

Б.І. Гуменюк

Організація з рибальства в Північно-Західній частині Атлантичного океану (Northwest Atlantic Fishers Organization), **НАФО** (NAFO) — міжнар. міжурядова орг-ція, створена на основі Конвенції про подальше багатостороннє співробітництво в рибальстві в півн.-зах. частині Атлантичного океану 1978. Попередником НАФО був функціонуючий із 1949 міжурядовий комітет з рибальства у півн.-зах. частині Атлантичного океану, який 1979 було перетворено на міжнар. орг-цію. Головною метою орг-ції є збереження та регулювання мор. та рибних ресурсів акваторії регіону, визначеного в Конвенції. Одним з основних завдань орг-ції є пошук шляхів мінімізації шкоди від рибальської діяльності в цьому регіоні, а також проведення наук. досліджень. Станом на 1.01.2004 до складу орг-ції входили

16 країн (Болгарія, Данія, Естонія, Ісландія, Канада, Куба, Латвія, Литва, Норвегія, Польща, Республіка Корея, Росія, США, Україна, Франція, Японія) та *Європейський Союз*. Структура НАФО: Генеральна рада, яка відповідає за адмін., орг., бюджетні та внутр. питання функціонування орг-ції й очолюється президентом; Наукова рада та Комісія з питань рибальства, яка відповідає за здійснення політики щодо управління та регулювання мор. ресурсів. Україна є членом орг-ції з 1999. Секретаріат НАФО знаходиться в Дартмуті (Канада).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Організація із заборони хімічної зброї (Organization for the Prohibition of Chemical Weapons), **ОЗХЗ** (OPCW) — міжнар. міждержавна орг-ція; заснована 29.04.1997 державами-учасницями *Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення та застосування хімічної зброї та її знищення 1992 (КХЗ)*. Членами ОЗХЗ є всі держави-учасниці КХЗ (171 країна, у т. ч. Україна, яка підписала КХЗ 13.01.1998). Мета ОЗХЗ — забезпечити належне виконання положень Конвенції, у т. ч. положень про міжнар. перевірку її дотримання й забезпечення форуму для консультацій та співробітництва між державами-учасницями. Структура орг-ції включає: Конференцію держав-учасниць, яка відбувається щорічно (кожен член ОЗХЗ має один голос; рішення приймаються простою більшістю, консенсусом або кваліфікованою більшістю; Конференцію очолює Голова); Виконавчу раду — виконавчий орган, що підзвітний Конференції (засідання Виконавчої ради відбуваються в рамках чергових сесій; до її складу входить 41 член, що обираються терміном на 2 роки за принципом ротації всіх членів ОЗХЗ; очолює Виконавчу раду Голова); Техн. секретаріат — адмін. орган Виконавчої ради та Конференції (забезпечує здійснення заходів співробітництва з урядами, представниками хім. промисловості, засобами масової інформації, дослідницькими ін-тами, урядовими й неурядовими орг-ціями, які сприяють ефективній імплементації КХЗ; очолює секретаріат Ген. директор). Штаб-квартира орг-ції розташована у Гаазі (Королівство Нідерланди).

В.І. Резніченко

Організація ісламської конференції (Organization of the Islamic Conference), **ОІК** (OIC) — міжнар. міждержавна орг-ція; засно-

вана 22-25.09.1969, після того, як була спалена мечеть Аль-Акса в Єрусалимі. В ОІК увійшли країни, у яких більшість населення сповідує іслам. Орг-ція ставить за мету зміцнювати співробітництво між своїми членами, охороняти святині ісламу й боротись проти расової дискримінації та колоніалізму. ОІК об'єднує 57 д-ав, розташованих на 4-х континентах; вони мають 62% голосів у *Русі неприєднання*, бл. 50% — в *Африканському Союзі*, 30% — в *Організації Об'єднаних Націй*, 100% — у *Лізі арабських держав*. Країни-члени ОІК можна класифікувати відповідно до типу їхніх політ. систем за наступними категоріями: теократичні д-ви, що претендують на роль лідерів мусульманського світу (Саудівська Аравія, Іран); д-ви, де іслам є держ. релігією, але життя суспільства регламентується переважно світськими законами (Алжир, Єгипет, Сирія); офіційно світські д-ви (Албанія, Гвінея-Бісау, Казахстан).

На першому саміті ОІК у Рабаті в 1969 його учасники вирішили «проводити консультації з метою зміцнення співробітництва і взаємодопомоги в економічній, науковій, культурній і духовній галузях відповідно до безсмертних постулатів ісламу». Згідно зі Статутом, прийнятим у 1972, вищим органом ОІК є Конференція глав д-ав та урядів, що проводиться один раз на 3 роки. Політ. орган — Конференція міністрів закорд. справ, виконавчий орган — Ген. секретаріат, штаб-квартира якого тимчасово (до звільнення Єрусалима) знаходиться в Джидді (Саудівська Аравія). ОІК ставить за мету зміцнення солідарності та співробітництва держав-членів в екон., соц., культ., наук. та інших важливих галузях; проведення спільної діяльності на міжнар. арені; налагодження консультацій між державами-членами в рамках міжнар. орг-ції. Її завдання: вживати всіх необхідних заходів для підтримання міжнар. миру й безпеки на основі справедливості; координувати всі зусилля для захисту «Святих місць»; підтримувати б-бу народу Палестини за свої права та визволення своєї країни. Значне місце в діяльності ОІК займає пропаганда ісламського вчення.

При ОІК діє низка самостійних орг-цій, діяльність яких координується Ген. секретаріатом, зокрема Ісламський банк торгівлі та розвитку, Ісламський фонд солідарності, Ісламський ін-т оборонної техніки, Ісламський к-т з екон., соц. та культ. справ, Ісламське агентство новин, Центр дослідження ісламського мис-

тецтва й культури, Комітет з Єрусалима; Ісламська торг.-пром. палата і т. д. У періоди між самітами проводяться конференції міністрів закорд. справ країн ОІК для обговорення шляхів практичного втілення в життя рішень глав д-ав. Перша конференція глав зовн.-політ. відомств країн-членів ОІК відбулась у 1972, на якій було прийнято Хартію ОІК. Постанови самітів міністрів закорд. справ мають дорадчий характер. Керівництво ОІК здійснюється секретаріатом, до якого входять Ген. секретар ОІК і 4 його заступники. Ген. секретар ОІК обирається на конференції міністрів закорд. справ держав-членів ОІК на 4 роки; може обиратися щонайбільше на два терміни.

Головна увага в діяльності орг-ції приділяється: необхідності подальшого підвищення ролі мусульм. країн та ОІК у світових міжнародних відносинах, взаємодії цивілізацій, Палестинській проблемі, ситуації в Іраку, проблемі тероризму міжнародного. ОІК неодноразово підкреслювала, що терористи, які діють під ісламськими гаслами, створюють негативний імідж ісламу, їхня діяльність не має нічого спільного з ісламом. ОІК виступила з критикою концепції зіткнення цивілізацій, підкресливши важливість підтримання відносин і діалогу між культурами та релігіями; взяла активну участь у проведенні Року діалогу між цивілізаціями під егідою ООН. Проект глобальної програми дій у рамках діалогу між цивілізаціями було прийнято на 27-й конференції міністрів закорд. справ ОІК у Куала-Лампурі (Малайзія) в червні 2000. Також було створено спец. комітет з діалогу між цивілізаціями під головуванням представника Ісламської Республіки Іран.

О.А. Коппель

Організація Касабланської хартії — див. *Касабланська група*.

Організація країн-експортерів нафти (Organization of Petroleum Exporting Countries), **ОПЕК** (ОПЕС) — міжнар. міжурядова орг-ція, що представляє інтереси низки держав-експортерів нафти; була створена за рішенням конференції, що відбулась 10-14.09.1960 в Багдаді (Ірак) за участю представників Венесуели, Іраку, Ірану, Кувейту та Саудівської Аравії. Станом на 1.01.2004 членами ОПЕК є Алжир, Венесуела, Індонезія, Ірак, Іран, Катар, Кувейт, Лівія, Нігерія, Об'єднані Арабські Емірати та

Саудівська Аравія, що постачають бл. 40% нафти, яка споживається світовою економікою, та контролюють більше 2/3 розвіданих покладів нафти. У своїй діяльності ОПЕК керується Статутом 1961 (переглянутий 1965) та програмами. Головними цілями орг-ції є: координація та уніфікація нафтової політики держав-членів та визначення найефективніших індивід. та колективних засобів захисту їхніх інтересів; пошук шляхів підтримання стабільності цін на світових ринках нафти з метою попередження згубних та небажаних їх коливань; забезпечення постійних доходів країн-виробників нафти, ефективного рентабельного та регулярного постачання країн-споживачів, справедливих прибутків від інвестицій у нафтову промисловість; охорона навколишнього середовища. При вирішенні цих завдань ОПЕК встановлює заг. обсяг видобутку нафти; визначає квоти для кожної країни-члена та контролює їх дотримання; корегує обсяги заг. видобутку нафти залежно від рівня цін на світовому ринку.

Структура ОПЕК: Конференція, комітети; Рада керуючих; Ген. секретаріат; Економічна комісія ОПЕК. Вищим органом ОПЕК є Конференція (скликається двічі на рік), у якій беруть участь делегації держав-членів (очолюють, як правило, міністри нафти, добувної промисловості чи енергетики). Конференція визначає основні напрямки політики ОПЕК та шляхи й засоби їх реалізації, вирішує питання щодо внесення змін і доповнень до Статуту, про прийом нових членів, приймає рішення щодо бюджету тощо. Виконавчим органом є Рада керуючих, що призначається кожною державою-членом та затверджується Конференцією терміном на 2 роки. Рада відповідальна за управління діяльністю орг-ції, виконує рішення Конференції, готує річний бюджет та передає його на розгляд Конференції, приймає рішення щодо доповідей Ген. секретаря, готує доповіді, розробляє та надає рекомендації для Конференції. Секретаріат ОПЕК очолюється Ген. секретарем (який обирається Конференцією на 3 роки з правом переобрання ще на один термін і є вищою посадовою особою з повноваженнями представляти ОПЕК) та виконує під керівництвом Ради керуючих поточну роботу з управління орг-цією. До складу Секретаріату входять департаменти (дослідницький, адміністративний, інформаційний та зв'язку з громадськістю) та Економічна комісія. Еко-

номічна комісія — спеціалізований орган, діючий у структурі Секретаріату з метою допомоги орг-ції в забезпеченні стабільності міжнар. цін на нафту на справедливому рівні. 1.01.1976 ОПЕК був створений Фонд міжнар. розвитку (Фонд ОПЕК) — багатосторонній фінанс. інститут, який має на меті сприяти розвитку співробітництва між країнами ОПЕК та іншими країнами, що розвиваються. Фонд надає позики на пільгових умовах 3-х видів: для здійснення проектів розвитку; для фінансування програм модернізації економіки; для підтримки платіжного балансу. Фонд міжнар. розвитку за роки своєї діяльності охопив операціями з кредитування 111 країн, у т. ч. 48 в Африці, 35 в Азії, 24 в Лат. Америці та Карибському басейні та 4 в Європі.

Наприкінці 1960-х спільними зусиллями держав-членів орг-ції було переглянуто більшість концесійних угод з інозем. нафтодобувними корпораціями. У 1971 ОПЕК домоглась підняття податкових ставок на діяльність нафтових компаній до 55% та збільшення цін на нафту. Завдяки діяльності орг-ції наприкінці 1970-х її члени отримували більше 90% доходів від видобутку нафти на їхніх територіях. Із метою підтримання стабільних цін на нафту та одержання постійного високого прибутку країни ОПЕК практикують встановлення квот на видобуток й експорт нафти, а також пряму координацію політики в галузі ціноутворення. Наявність подібного механізму дозволяє орг-ції виступати в ролі регулятора *світових цін* на нафту та нафтопродукти, тим самим значно впливаючи на екон. та політ. кон'юнктуру на планеті. Підтримуване заходами ОПЕК постійне підвищення цін на нафту впродовж 1970-х призвело до структурних змін в економіці Заходу, стало стимулом для розвитку енергозберігаючих технологій і підвищення ефективності вир-ва за рахунок його модернізації, насичення наук.-дослідними розробками. Зазначені механізми також застосовувались країнами-членами ОПЕК із метою реалізації політ. цілей (т. зв. нафтова зброя). Зокрема в ході *арабо-ізраїльської війни 1967* ОПЕК вводила *ембарго* на постачання нафти до д-ав, що підтримали Ізраїль. Після екон. кризи 1986 орг-ція визначила одним з основних завдань своєї діяльності підтримання стабільності світового ринку нафти, для чого вдається до регулювання цін на нафту завдяки узгодженому збільшенню або зменшенню видобутку її членами. У 1990-х для

забезпечення стабільності світового ринку нафти ОПЕК запровадила постійний діалог із провідними виробниками нафти, що не входять до орг-ції, зокрема з Росією та Норвегією.

Г.О. Музика, Ю.С. Скороход

Організація Об'єднаних Націй (United Nations Organization), **ООН** (UN) — універсальна міжнар. орг-ція. Назва «Об'єднані нації» була запропонована Президентом США *Ф. Рузвельтом* та вперше з'явилась у Декларації Об'єднаних Націй 1.01.1942. *Статут ООН* розроблений представниками 50 країн на *Сан-Франциській конференції 1945* і підписаний 26.06.1945 представниками 50 країн; дещо пізніше його підписала Польща, яка увійшла до 51 держави-засновниці орг-ції. Офіційно ООН розпочала своє існування 24.10.1945; ця дата щороку відмічається як День ООН. Станом на 1.01.2004 членами ООН були 191 д-ва. Офіц. мови спілкування в ООН — англійська, французька, російська, іспанська та китайська, а також було додано арабську як офіц. мову *Генеральної Асамблеї ООН, Ради Безпеки ООН та Економічної і Соціальної Ради ООН*.

Структура орг-ції — 6 головних органів: а) Генеральна Асамблея (ГА) — головний орган-нарада, що складається з представників усіх країн-членів ООН, де кожен має лише один голос. ГА ООН обговорює та виносить рішення більшістю в 2/3 голосів щодо найважливіших питань міжнар. масштабу, підтримання миру й безпеки у світі, прийняття нових членів, ухвалення бюджету; рішення з усіх інших питань приймаються простою більшістю голосів; б) Рада Безпеки ООН, згідно зі Статутом, несе головну відповідальність за підтримку міжнар. миру та стабільності й складається з 15 членів: 5 постійних — Китай, Франція, Росія, Велика Британія та США й 10 країн, що обираються строком на 2 роки ГА ООН. Кожен член має один голос; рішення згідно з процедурою приймаються голосами не менше 9 з 15 членів РБ ООН. Постійні члени можуть використовувати право вето; в) Економічна і Соціальна Рада ООН (ЕКОСОП) — головний орган, який координує екон. діяльність ООН і спеціалізованих установ та орг-цій, що входять до системи установ ООН. Рада складається з 54 членів, що вибираються на 3-річний термін. Рішення Ради приймаються простою більшістю голосів, кожен член має один голос; г) *Міжнародний Суд ООН* — го-

ловний прав. орган, який знаходиться в Гаазі; його Статут є невід'ємною частиною Статуту ООН. До суду можуть звертатися учасники його Статуту, до числа якого автоматично входять усі члени ООН, і не можуть звертатися приватні особи; г) Рада з опіки ООН, на яку покладено завдання наглядати за управлінням підопічними територіями, що включені до міжнар. системи опіки. Основні цілі системи опіки полягали в тому, щоб сприяти прогресу населення 11 колишніх колоніальних територій; до Ради входять 5 постійних членів РБ ООН. 1.10.1994 РБ прийняла рішення про припинення Угоди про опіку ООН щодо останньої з 11 підопічних територій — острова Палау, який став незалежною республікою у вільній асоціації зі США; Рада з опіки призупинила свою діяльність 1.11.1994; д) *Секретаріат ООН* є органом, який виконує програми ООН та втілює в життя політику, прийняту органами орг-ції. Сфера відповідальності охоплює багато видів діяльності: від орг-ції операцій з підтримки миру до посередництва у вирішенні міжнар. спорів. До складу персоналу Секретаріату ООН входить 14 тис. представників приблизно зі 170 країн світу.

Україна серед перших підписала Статут й увійшла до групи засновників ООН. До 1991, перебуваючи у складі СРСР, Українська РСР де-юре мала в ООН власне представництво на рівні незалежної країни. Проте де-факто її діяльність в ООН була обмежена рамками проведення єдиної рад. зовн. політики. Незважаючи на це, упродовж понад чотирьох десятиліть трибуна ООН залишалась чи не єдиним впливовим міжнар. засобом, завдяки якому світова громадськість дізнавалась про Україну, її самобутність та нац. автентичність. Фактор багаторічного членства України в ООН позитивно вплинув на процес прискорення міжнар. визнання її незалежності в 1991. Відтоді розпочався якісно новий період її діяльності в ООН, що було визначено одним із пріоритетних напрямків зовн. політики укр. д-ви. Своєю участю в ООН Україна демонструє відданість цілям та принципам Статуту орг-ції: робить внесок в усі сфери її діяльності, у т. ч. підтримання міжнар. миру та безпеки, роззброєння, екон. та соц. розвиток, захист прав людини, зміцнення міжнар. права тощо. Одним із найважливіших підтверджень визнання авторитету й ролі укр. д-ви на міжнар. арені, послі-

довності та неупередженості її зовн. політики стало обрання України до складу непостійних членів РБ ООН на період 2000-01. Тоді Україна переконливо довела свою спроможність бути активним учасником її діяльності, здійснювати ефективний вплив на процес прийняття в РБ ООН доленосних рішень та робити власний практ. внесок в їх реалізацію. Кульмінацією членства України в РБ ООН стало її головування в цьому органі в березні 2001 (цей місяць став одним із найбільш продуктивних та ефективних у діяльності РБ ООН, яка предметно розглянула низку найактуальніших світових проблем, зокрема кризові ситуації на Балканах та на Бл. Сході).

Станом на 1.01.2004 Україна була членом таких головних і допоміжних органів орг-ції системи ООН, як ЕКОСОП, Комісія ООН з прав людини, Комісія ООН з наркотичних засобів, Комітет з програми і координації, Спеціальний к-т з операцій з підтримання миру, Комітет з внесків, Комітет з використання косм. простору в мирних цілях, Комітет з питань здійснення невід'ємних прав палестинського народу, Консультативний к-т з навчання, вивчення, розповсюдження та ширшого визнання міжнар. права, Комітет з енергетики та природ. ресурсів, Адміністративна рада *Міжнародної організації праці*, Рада керуючих *МАГАТЕ* та інших. У 2001 представника України посла *В. Василенка* було обрано до складу суддів *ad litem Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії*. Штаб-квартира ООН знаходиться в Нью-Йорку (США).

Б.І. Гуменюк

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), **ЮНЕСКО** (UNESCO) — міжнар. міжурядова орг-ція, спеціалізована установа *Організації Об'єднаних Націй*, яка діє з 4.11.1946, коли набрав чинності (після ратифікації 20-ма країнами) її статут, підписаний 16.11.1945 представниками 44 д-ав на установчій конференції в Лондоні. ЮНЕСКО змінила Міжнародний інститут інтелектуальної співпраці, заснований 9.08.1925. Членами ЮНЕСКО є 190 д-ав. Керівними органами ЮНЕСКО є Ген. конференція, Виконавча рада й Секретаріат. Ген. конференція, що є найвищим органом ЮНЕСКО, складається з представників держав-членів і скликається на чергові сесії один раз на 2 роки.

Ген. конференція визначає напрямки та заг. лінію діяльності орг-ції, затверджує середньо-строкову стратегію та її програму й бюджет на кожні 2 роки, схвалює проекти міжнар. конвенцій і рекомендацій, призначає Ген. директора (з 15.11.1999 — К. Мацуура), обирає членів Виконавчої ради, розглядає інші важливі питання діяльності ЮНЕСКО. Виконавча рада, до складу якої входить 58 представників держав-членів ЮНЕСКО, координує її діяльність у період між сесіями Ген. конференції. Засідання Виконавчої ради відбуваються двічі на рік, вона розглядає й подає Ген. конференції проекти дворічних програм та стратегічних напрямків діяльності орг-ції, визначає заходи для ефектвної реалізації затверджених програм і бюджетів, готує порядок денний Ген. конференції, подає рекомендації щодо прийому в орг-цію нових членів та встановлення асоційованих зв'язків із новими партнерами. Секретаріат ЮНЕСКО є постійно діючим виконавчим органом, очолюваним Ген. директором, і складається з фахівців різних країн, набраних з урахуванням їхньої професійної компетенції на основі принципу рівномірної геогр. представленості, яка визначається згідно з встановленою для кожної країни квотою. За своєю структурою він поділяється на сектори за основними напрямками діяльності ЮНЕСКО. У Секретаріаті працює понад 2 тис. фахівців зі 130 країн. Основними сферами компетенції ЮНЕСКО є: освіта — від дошкільної до вищої та безперервної, у т. ч. для дорослих, превентивна (профілактична), спеціальна, професійно-технічна, екологічна; природничі, точні та гуманітарні науки; культура й міжнар. культ. співробітництво; засоби масової інформації, інформатика та комунікація.

Україна є членом ЮНЕСКО з 12.05.1954. За цей період вона виступала ініціатором започаткування багатьох міжнар. програм і проектів орг-ції. Укр. д-ва висунула пропозицію про використання засобів інформації з метою зміцнення миру, недопущення пропаганди війни, насильства й ненависті між народами, що дало поштовх до розробки та прийняття відп. Декларації (1978). Україна була серед ініціаторів розробки Декларації про раси й расові забобони, започаткування проектів щодо ролі ЮНЕСКО у встановленні *нового міжнародного економічного порядку*, вивчення та поширення слов. культури та ін. Загалом відносини співробітництва між

Україною та ЮНЕСКО розвиваються конструктивно, спрямовані, зокрема, на розширення участі укр. інституцій у міжнар. співробітництві в гуманітарній сфері, а також на посилення економізації участі України в програмній діяльності орг-ції. Штаб-квартира ЮНЕСКО знаходиться в Парижі (Франція).

Б.І. Гуменюк

Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (United Nations Industrial Development Organization), **ЮНІДО** (UNIDO) — міжнар. міждерж. орг-ція, створена на основі рез. *Генеральної Асамблеї ООН* №2152 від 17.11.1966 як орган ГА ООН; почала функціонувати 01.01.1967; з 1985 має статус *спеціалізованої установи ООН*, у ролі якої розпочала свою діяльність з 1.01.1986. Прийнятий в 1979 Статут ЮНІДО набрав чинності 21.06.1985. Станом на 1.01.2004 членами ЮНІДО були 171 д-ва; Україна член ЮНІДО з 21.06.1985. Цілі ЮНІДО як центр. координуючого органу системи ООН з пром. розвитку: сприяння пром. розвитку та співробітництву на глобальному, регіональному, нац. й галузевому рівнях; сприяння індустріалізації країн, що розвиваються, шляхом мобілізації нац. та міжнар. фінанс. ресурсів; зміцнення співробітництва між пром.-розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, з метою прискорення глобального пром. розвитку. При вирішенні цих завдань ЮНІДО надає країнам, що розвиваються, допомогу при розробці планів і програм пром. розвитку, в галузі інформації, освіти, наук, досліджень, у підготовці нац. кадрів; сприяє залученню інвестицій та передаванню технологій; готує рекомендації з проблем використання природ. ресурсів та розвитку інфраструктури; проводить міжнар. конференції, консультативні наради, семінари, симпозиуми, практикуми, виставки; надає консультації тощо.

Структура ЮНІДО: Генеральна конференція, Рада пром. розвитку, Секретаріат. Вищим керівним органом ЮНІДО є Генеральна конференція, до складу якої входять представники всіх держав-членів, і чергові сесії якої скликаються один раз на 2 роки. Вона розробляє принципи діяльності та політику ЮНІДО, ухвалює програми роботи орг-ції, затверджує регулярний та оперативний бюджети й здійснює контроль за використанням фінанс. ресурсів. Виконавчий орган ЮНІДО — Рада з пром. розвитку — у складі 53 членів (33 — представ-

ники країн, що розвиваються, 15 — промислово розвинутих країн, 5 — країн Схід. Європи) обирається Генеральною конференцією терміном на 4 роки і проводить свої засідання щорічно. Рада контролює виконання програм, регулярного й оперативного бюджетів, рішень Генеральної конференції тощо. Секретаріат ЮНІДО очолює Ген. директор, який обирається терміном на 4 роки з правом переобрання ще на один термін. Важливим допоміжним органом ЮНІДО в розробці бюджетної та програмної політики є Комітет з програм та бюджету, що складається з 27 членів, які обираються терміном на 2 роки з дотриманням принципу справедливого регіонального представництва. ЮНІДО має представництва в 35 країнах. Діяльність ЮНІДО в Україні здійснюється на основі спец. угоди, підписаної в 1996 та координується спільною комісією «Уряд України — ЮНІДО». Штаб-квартира ЮНІДО розташована у Відні (Австрія).

Ю.С. Скорород

Організація Північноатлантичного договору (North Atlantic Treaty Organization), **НАТО** (NATO) — міжнар. військово-політ. орг-ція, заснована за *Вашингтонським договором 1949* згідно з правом держав на *колективну оборону* (ст. 51 *Статуту ООН*). Згідно зі ст. 10 Вашингтонського дог-ру Альянс є відкритим для вступу інших європ. д-ав, які готові дотримуватись його принципів та сприяти безпеці Півн.-атлантичного регіону. 18.02.1952 до 12-ти первісних членів Альянсу (США, Канада, Бельгія, Велика Британія, Данія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія та Франція) приєднались Туреччина і Греція, 9.05.1955 — ФРН, 30.05.1982 — Іспанія. У липні 1997 на *Мадридському саміті НАТО* глави д-ав та урядів Альянсу запросили ще три країни до переговорів щодо приєднання до Договору. 12.03.1999 до НАТО офіційно вступили Польща, Чеська Республіка та Угорщина; 29.03.2004 — Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Болгарія, Румунія і Словенія.

На поч. 1990-х, після закінчення *«Холодної війни»*, НАТО розпочала масштабні перетворення й трансформацію своєї зовн. та внутр. структури. Із розвитком міжнар. ситуації та відкриттям нових пріоритетних напрямків у зовн. політиці НАТО створила нові структури розширеного діалогу з державами-сусідами, зробивши їх своїми партнерами. У прагненні

створити новий клімат безпеки на континенті, поступово перетворюючи шляхом діалогу та конструктивною співпрацею своїх колишніх опонентів на союзників і прихильників, Орг-ція почала активно створювати нові внутр. й зовн. інститути для співробітництва з країнами-партнерами, розробила у сер. 1990-х нову концепцію стратегії щодо країн-сусідів НАТО, сформувала сучас. стратегію обороноздатності Альянсу, вивела на новий рівень відносини та сформувала відп. органи співпраці з ключовими країнами в структурі безпеки континенту: Україною та Росією. Не залишається без уваги Альянсу і співробітництво з країнами Середземномор'я. Продовжуючи процес трансформації, НАТО створила нову структуру — *Раду євроатлантичного партнерства (РЄАП)*, яка діє як форум для проведення консультацій та діалогу з країнами-партнерами євроатлантичного регіону, що допомагає обом сторонам дійти згоди та розуміння з багатьох важливих питань, які стосуються безпеки та стабільності в Європі.

У 1994 Альянсом розроблена та втілена в життя програма практичних консультацій і співпраці *«Партнерство заради миру»*, до якої увійшло 27 країн-учасниць. На зустрічі на найвищому рівні 10-11.01.1994 у Брюсселі глави д-ав та урядів країн-членів Альянсу запросили приєднатись до Програми партнерів півн.-атлантичного співробітництва, а також д-ви НБСЄ, які хотіли б узяти участь у цій програмі. Для ефективнішої діяльності та функціонування НАТО у своєму складі передбачила дві структури: цивільну й військову. До структури НАТО входять: представники урядів країн, військ. представники країн НАТО, Комітет оборонного планування, Північноатлантична рада, яка наділена реальною політ. владою та повноваженнями приймати рішення, Група ядерного планування, 36 підпорядкованих їм комітетів, Ген. секретар НАТО, Міжнародний секретаріат. Власне військ. структура орг-ції складається з Військового комітету, Міжнародного військового штабу, Верховних командувань НАТО об'єднаними збройними силами НАТО в Європі та Атлантиці та Регіональної групи планування Канада — США.

Альянс зосереджує роботу на посиленні стратегії зміцнення Європейської структури безпеки та оборони в межах орг-ції та розвиткові співробітництва між НАТО та *Європейським Союзом (ЄС)*, потреба в яких виникла

після того, коли ЄС вирішив розвивати свою оперативну роль у врегулюванні кризових ситуацій і діяльності з підтримання миру. Продовжуючи концепцію покращення та вирівнювання клімату безпеки в Європі Альянс і далі веде конструктивний діалог із країнами-кандидатами на вступ до НАТО, а також країнами-партнерами орг-ції, до яких входить й Україна.

Відносини України з НАТО розвиваються у двосторонньому форматі «26+1» згідно з *Хартією про особливе партнерство між Україною й НАТО 1997*, а також на багатосторонній основі в рамках РЕАП та програми. Важливими елементами особливого партнерства є регулярний огляд співробітництва та політ. консультації, що здійснюються в рамках засідань Комісії Україна — НАТО (КУН) на рівні глав д-ав та урядів, міністрів закорд. справ й оборони, послів, а також засідань Військового комітету Україна — НАТО, двосторонніх заходів Україна — НАТО з іншими комітетами й структурами Альянсу. Практ. співробітництво розвивається в багатьох сферах, у т. ч. таких, як військ., військ.-техн., здійснення воєнної реформи, планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру, наука й технології, економіка, екологія тощо. До Індивідуальних програм партнерства Україна — НАТО, які щорічно формуються в рамках ПЗМ, донедавна входило, як правило, бл. 250 заходів. Це — засідання груп і комітетів у рамках РЕАП, навч. курси, семінари, конференції, військ. навчання, проекти тощо. У 2003 у зв'язку з розширенням кола активних учасників програми ПЗМ за рахунок МВС, Держкомкордону, Держкомзв'язку та інших міністерств і відомств, кількість запланованих заходів дещо збільшилась і досягла 435.

Найбільшою сферою практичного співробітництва є військова. Упродовж 1994–2002 представники Збройних сил України взяли участь у більш як 100 спільних військ. навчаннях, частина з яких була проведена на території України, у т. ч. у Яворівському навч. центрі ПЗМ. Важливою складовою військ. співробітництва є участь у миротворчих операціях під егідою НАТО, зокрема в операції сил НАТО в Косово (КФОР). Із липня 2000 у складі контингенту КФОР перебуває Українсько-польський батальйон, який пройшов підготовку та повну сертифікацію за стандартами НАТО. Розвивається й парл. вимір співробітництва. Делегація ВР України є постійним учасником Парла-

ментської асамблеї Альянсу. У рамках Спільної робочої групи (СРГ) з питань воєнної реформи проводяться круглі столи та семінари з обoronної тематики, до яких залучаються експерти й парламентарії держав-членів НАТО та країн-партнерів, депутати ВР України, представники відп. міністерств і відомств. Важливу роль у розвитку парл. співробітництва відіграє Спільна моніторингова група ВР України та ПА НАТО, заснована у 2000. Штаб-квартира НАТО знаходиться у Брюсселі (Бельгія).

Б.І. Гуменюк

Організація співробітництва залізниць

(Организация сотрудничества железных дорог), **ОСЗ** (ОСЖД) — міжнар. орг-ція, створена на Нараді міністрів залізничного транспорту 28.06.1956 у Софії (Болгарія). Членами ОСЗ є мін-ва транспорту або центр. держ. органи, у компетенції яких знаходиться залізничний транспорт 27 д-ав. Україна є повноправним членом орг-ції з 1992. Відповідно до рішень 20-ї (Улан-Батор, 1992) і 21-ї сесій (Варшава, 1993) наради міністрів були внесені зміни до Положення про Організацію співробітництва залізниць, які визначили створення Конференції ген. директорів залізниць, що має сприяти діяльності орг-ції на рівні залізниць, а також запровадили нові форми участі в її роботі: асоційоване членство та статус спостерігача. Основними напрямками діяльності орг-ції є розвиток та вдосконалення міжнар. залізничних перевезень, насамперед у сполученні між Європою й Азією, включаючи комбіновані перевезення; формування погодженої трансп. політики щодо міжнар. залізничних перевезень; розробка стратегії діяльності залізничного транспорту та стратегії діяльності ОСЗ; вдосконалення міжнар. транспортного права; ведення справ відповідно до Угоди про міжнар. пасажирське сполучення, Угоди про міжнар. залізничне вантажне сполучення та інших прав. док-тів щодо міжнар. залізничних перевезень; співробітництво щодо проблем, пов'язаних з екон., інформ., наук.-техн. й екологічними аспектами залізничного транспорту; розробка заходів щодо підвищення конкурентоздатності залізниць порівняно з іншими видами транспорту; співробітництво у сфері експлуатації залізниць і з техн. питань, пов'язаних із подальшим розвитком міжнар. залізничних перевезень; співробітництво з міжнар. орг-ціями, які займаються питаннями залізничного транспорту, в т. ч. комбінованими пере-

зненнями. Відповідно до рішень керівних органів ОСЗ можливі й інші напрямки співробітництва.

Найвищим керівним органом орг-ції є Нарада міністрів ОСЗ, що організовує роботу відповідно до основних напрямків діяльності ОСЗ. Керівним органом на рівні залізниць є Конференція ген. директорів (відповідальних представників) залізниць ОСЗ, що організовує роботу, яка знаходиться в компетенції залізниць (співробітництво з проблем, пов'язаних з екон., інформ., наук.-техн. й екологічними аспектами залізничного транспорту; співпраця у сфері експлуатації залізниць і з техн. питань щодо подальшого розвитку міжнар. залізничних перевезень; співробітництво з міжнар. орг-ціями, що займаються питаннями залізничного транспорту, включаючи комбіновані перевезення). Виконавчим органом орг-ції є Комітет ОСЗ. Він забезпечує діяльність орг-ції в період між сесіями Наради міністрів (щодо Конференції ген. директорів виконує функції секретаріату); до складу Комітету входять фахівці, яких надсилають члени орг-ції, та голова. До керівництва Комітету входять заст. голови й секретар; робочими органами є постійні комісії (з трансп. політики та стратегії розвитку; з трансп. права; з вантажних перевезень; з пасажирських перевезень; з інфраструктури та щодо рухомого складу тощо). Штаб-квартира ОСЗ знаходиться у Варшаві (Польща).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Організація Східно-карибських держав (Organization of Eastern Caribbean States), **ОСКД** (OECS) — регіональна міжурядова екон. орг-ція, до складу якої входять 7 невеликих бідних країн Карибського басейну (Антигуа і Барбуда, Домініка, Гренада, Монтсеррат, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадини) з населенням понад 600 тис. чол.; асоційовані члени — Ангілья (заморська територія Великої Британії) та Британські Віргінські о-ви. Договір про створення ОСКД було підписано в 1979, набув чинності 18.06.1981. Метою орг-ції є налагодження співробітництва між її членами в рамках *Карибського співтовариства (КАРІКОМ)*. Окрім геогр. близькості та схожості структури госп-ва, ці країни об'єднала єдина грошова одиниця — схід.-карибський долар. Головною причиною створення ОСКД стали протиріччя між цією сімкою країн і більш розвинутими економічно членами КАРІКОМ з приводу єдиних торг. тарифів у межах Карибського

співтовариства. Складність ситуації членів ОСКД полягає в тому, що, з одного боку, доходи від мита на імпортні товари складають значну частку їхніх бюджетів, з іншого — високе ввізне мито призводить до надмірного зростання цін на внутр. ринках в умовах надзвичайної залежності від імпорту. Після створення ОСКД країни, що входять до її складу, одночасно залишились і членами Карибського співтовариства. Структура керівних органів і принципи функціонування обох орг-цій залишаються ідентичними. Штаб-квартира ОСКД знаходиться в Сент-Люсії.

Г.Д. Хоменко

Організація Центрального договору (Central Treaty Organization), **СЕНТО** (CENTO) — військ.-політ. блок у складі Великої Британії, Іраку, Ірану, Пакистану й Туреччини, створений у 1955 за ініціативи США та Великої Британії; до серпня 1959 називалась Багдадським блоком. Основним завданням СЕНТО була протидія розповсюдженню комунізму на Бл. й Сер. Сході та активізації нац.-визв. рухів у регіоні. Провідну роль у діяльності блоку відігравали США, хоча офіційно вони мали в ньому лише статус спостерігача.

Починаючи з 1940-х, активне співробітництво зі США, Великою Британією та Францією у військ.-політ. сфері розгорнула Туреччина. 29.03.1946 був підписаний тур.-іракський договір про дружбу й добросусідські відносини, який обидві сторони, а також США та Велика Британія, розглядали як основу для створення регіонального блоку. Упродовж 1946 тур. уряд намагався схилити арабські країни, перш за все Єгипет, Сирію та Ліван, до вступу в цей союз. У січні 1947 Туреччина уклала з Трансйорданією договір про дружбу, а у квітні 1947 угоду про союз. На противагу тиску зах. д-ав і Туреччини більшість арабських країн підписали 17.06.1950 Пакт про колективну безпеку. Після вступу в *НАТО* у вересні 1951 Туреччина активізувала зусилля, спрямовані на приєднання арабських д-ав до регіонального військ. блоку. У жовтні 1951 Туреччина, підтримувана США, Великою Британією та Францією, запропонувала Єгипту проект військ. союзу під назвою «Середньосхідне командування», за яким планувалось включити арабські країни, Туреччину й Ізраїль. Туреччина також активно підтримувала план створення військ. союзу на Бл. Сході, висунутий США й Великою Британією восе-

ни 1952 («Середньосхідна оборонна організація»). Позиція Туреччини призвела до загострення відносин з арабськими країнами. На поч. 1954 Єгипет фактично припинив дип. зносини з Туреччиною.

2.04.1954 був підписаний тур.-пакистанський договір про дружбу і співробітництво, який передбачав активне співробітництво з питань взаємної оборони, вир-ва зброї та військ. спорядження. Туреччина запропонувала арабським д-вам приєднатися до дог-ру з метою створення військ. союзу, але цю пропозицію прийняв лише Ірак. Після тур.-іракських переговорів у II-й пол. 1954 — на поч. 1955 в Багдаді була досягнута домовленість про створення двостороннього військ. союзу. Пакт про взаємне співробітництво між Іраком і Туреччиною («Багдадський пакт») був підписаний 24.02.1955 в Багдаді. 4.04.1955 до Багдадського пакту приєдналася Велика Британія; у вересні й листопаді 1955 — відповідно Пакистан та Іран. На установчих зборах у Багдаді в листопаді 1955 військ. блок офіційно одержав назву «Багдадський пакт». Туреччина наполягала на приєднанні США до Пакту, але амер. представники офіційно брали участь лише в роботі екон. комітету й комітету з б-би з підривною діяльністю. Після повалення монархії (1958) Ірак у 1959 відмовився від участі в СЕНТО. У 1960-х США, щоб запобігти розпаду СЕНТО, уклали двосторонні військ. угоди з Іраном, Пакистаном і Туреччиною. Але в 1979, після ісламської рев-ції, із союзу вийшов Іран, а згодом і Пакистан. Того самого року на пропозицію Туреччини діяльність СЕНТО було припинено.

І.Д. Комирєнко

Організація чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) — міжнар. регіональна орг-ція, започаткована з ініціативи Президента Туреччини *Т. Озала*, висунутої наприкінці 1990 з метою активізації співпраці причорноморських і прилеглих до цього регіону д-ав. Її було реалізовано в *Стамбульській декларації 1992* про Чорноморське економічне співробітництво (ЧЕС), яка визначала заг. рамки діяльності цього міждерж. об'єднання. Декларацію підписали 11 країн: Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина, Україна. З набуттям 1.05.1999 чинності Статутом ОЧЕС, який був підписаний 5.06.1998 під час Ялтинсь-

кого саміту глав д-ав та урядів країн-учасниць ЧЕС, ця структура трансформувалася в повноцінну міжурядову регіональну орг-цію. У процесі розвитку ЧЕС, а потім — ОЧЕС, статус спостерігача в орг-ції був отриманий: у 1992 — Польшею, Діловою радою ЧЕС; у 1993 — Тунісом, Ізраїлем, Єгиптом, Словаччиною; у 1995 — Італією, Австрією; у 1999 — Францією та Німеччиною. Низка країн заявила про свій намір приєднатися до ОЧЕС або набути статус спостерігача в орг-ції.

Запропонована модель екон. співробітництва зорієнтована, перш за все, на розвиток ділових зв'язків за підтримки на держ. рівні шляхом забезпечення умов для вільного пересування товарів, послуг та капіталів. Вищим органом ОЧЕС є Засідання Ради міністрів (до набуття чинності Статутом ОЧЕС — Нарада міністрів) закорд. справ, що, як правило, організовується країною-учасницею ОЧЕС після закінчення її піврічного головування в цьому інтеграційному угрупованні. Відповідно до Статуту держави-члени співпрацюють у таких напрямках: торгівля та екон. розвиток; банківська справа і фінанси; зв'язок; енергетика; транспорт; с. г-во й агропромисловість; охорона здоров'я та фармацевтика; охорона навколишнього середовища; туризм; наука і техніка; обмін статистичними даними та екон. інформацією; митні та прикордонні органи; гуманітарні контакти; б-ба з організованою злочинністю, незаконною торгівлею наркотиками, зброєю та радіоактивними матеріалами, тероризмом і нелегальною міграцією тощо. З метою координації взаємодії між країнами-членами ОЧЕС у визначених Статутом напрямках співробітництва були створені робочі групи, які вважаються основними допоміжними органами орг-ції. У рамках орг-ції станом на 1.01.2004 функціонували робочі групи з таких питань: організаційних; банківської та фінанс. діяльності; транспорту; зв'язку; торгівлі й пром. розвитку; с. г-ва; обміну екон. інформацією та статистичними даними; екології; науки й технології; туризму; енергетики; охорони здоров'я і фармацевтики; співробітництва в надзвичайних ситуаціях; б-би зі злочинністю тощо. Крім зазначених постійних робочих груп створюються тимчасові робочі групи експертів з конкретних питань.

У межах орг-ції підписано низку регіональних угод: Додатковий протокол про привілеї та імунітети ОЧЕС (Тбілісі, 30.04.1999; ратифікований

Україною 26.01.2001), Угоду про співробітництво в б-бі зі злочинністю, зокрема організованою (о. Корфу, 2.10.1998), Додатковий протокол до цієї Угоди (Київ, 15.03.2002), Угоду про співробітництво в галузі запобігання та ліквідації наслідків природ. та техногенних катастроф (Сочі, 15.04.1998), Угоду між ОЧЕС та Урядом Турецької Республіки про штаб-квартиру ОЧЕС (Кишинів, 27.04.2000), Угоду між ОЧЕС та Урядом Турецької Республіки про штаб-квартиру Парламентської Асамблеї ЧЕС (Київ, 25.04.2002).

Б.І. Гуменюк

Ордин-Нащокін Афанасій Лаврентійович (бл. 1605, Псков — 1680, Крипецький монастир поблизу Пскова) — рос. держ. діяч і дипломат, боярин, воевода. Нар. в сім'ї псковського дворянина. Здобув хорошу домашню освіту. На поч. 1640-х разом із сім'єю переїхав до Москви, де був прийнятий на службу до впливового боярина Ф. Шереметева. У 1642 провів прикордонне розмежування зі Швецією, повернувши спірні землі Московському царству; у жовтні того-таки року з місією прибув до столиці Молдови Ясси, де був прийнятий господарем Василем Лупулом. Навесні 1643 ініціював відрядження до Стамбула посольства І. Милославського, що дозволило укласти мирний договір із Туреччиною. На поч. 1650-х двічі входив до складу прикордонних межових комісій (на кордоні зі Швецією). У сер. 1650-х став воеводою Друї, невеличкого містечка Полоцького воеводства, вів переговори з жителями Риги про перехід у рос. підданство. Влітку 1656 в Мітаві домогся згоди курляндського герцога Іакова допомагати Москві, внаслідок чого 9.09.1656 був укладений договір про дружбу і союз із Курляндією. Вважав, що Московському царству вкрай необхідні «морські пристані» на Балтиці. Щоб досягти цього, намагався створити коаліцію проти Швеції та відібрати в неї Лівонію. Виступав за мир із Туреччиною та Кримським ханством, закликав «миритися в міру» з Польщею, мріяв про союз із нею. Однак зовн.-політ. програма «російського Ришельє», як його називали шведи, не знаходила схвалення в *Олексія Михайловича*, не дивлячись на велику довіру, яку він мав до свого міністра. Наприкінці 1658 як думний дворянин і ліфляндський воевода розпочав таємні переговори зі шведами, що завершилися укладенням 20.12.1658 Валісарського перемир'я, яке

фактично дало Москві вихід до Балтійського моря. Це був великий успіх рос. дипломатії. Забезпечив підписання *Андрусівського договору 1667* між Московським царством і Річчю Посполитою, направив до Англії, Франції, Бранденбургу, Голландії, Данії, Іспанії, Персії, Туреччини, Швеції та Криму дипломатів з «об'явительськими грамотами» про укладення перемир'я, пропозицією дружби, співробітництва й торгівлі; намагався організувати постійні *дипломатичні представництва* за кордоном. За 4 роки керівництва *Посольським приказом* (з лютого 1667 по лютий 1671) упорядкував роботу цієї установи (зокрема, були збільшені штати), виступав за професіоналізм дип. кадрів. Але з часом стало зрозуміло, що діяльність О.-Н. як керівника *Малоросійського приказу* не була успішною, і в грудні 1671 цар прийняв його відставку. На поч. 1672 залишив Москву і за 60 км від Пскова в Крипецькому монастирі постригся в монахи, ставши іноком Антонієм.

Н.Ф. Сербіна

Ординація Сейму Речі Посполитої 1638 — постанова польського парламенту, видана в січні 1638 після придушення козацько-селянського повстання під проводом Павлюка і К. Скидана. Згідно з нею скасовувалась виборність козацької старшини й ліквідовувався козацький суд; реєстр зменшувався з 8-ми до 6-ти тис. чол., до нього вносились лише козаки, що не брали участі в повстанні; усі виключені з реєстру переходили в стан посполитих; замість виборного гетьмана Сеймом призначався старший комісар козацького війська, що безпосередньо підлягав польському коронному гетьманові; посади полковників та осавулів мали замінюватись тільки шляхтичами; козакам дозволялось жити лише в королівських маєтностях Черкаського, Корсунського й Чигиринського староств; міщанам і посполитим під страхом смертної кари заборонялось вступати в козаки й навіть віддавати своїх дочок за них заміж; два полки реєстровців мали постійно перебувати на Січі, щоб допомагати запорожцям відбивати татарські напади та перешкоджати їхнім походам на Кримський ханат й Османську імп. Нерестрове козацтво не визнало ординацію, що фактично діяла до початку Національно-визвольної рев.-ції 1648-76.

В.І. Головченко

Орегонський договір — див. *Американсько-англійський договір 1846*.

Орел Анатолій Костянтинович (16.02.1943, Вінниця) — укр. держ. діяч, дипломат. Закінчив Моск. ін-т інозем. мов (1974). У 1974-90 — викладач, старший викладач Моск. ін-ту інозем. мов; 1991-92 — радник посольства СРСР (згодом посольства РФ) в Італійській Республіці. У березні 1992 — грудні 1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Італійській Республіці, одночасно в березні 1995 — грудні 1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Мальта за сумісництвом. У січні 1998 — серпні 1999 — заст. мін. закр. справ України; із серпня 1999 — заст. глави Адміністрації Президента України, керівник Головного управління з питань зовн. політики. 10.12.2001 призначений Представником України у Виконавчій раді ЮНЕСКО. Нагороджений Почесною грамотою КМ України.

В.М. Матвієнко

Оренда території міжнародно-правова — тимчасова передача частини територ. юрисдикції від держави, що має суверенітет щодо відп. території, іншій державі. Д-ва, що орендує територію, не встановлює над нею свій суверенітет, а лише частково володіє територ. юрисдикцією. Як правило, оренда території відбувається на основі *договору міжнародного*.

Д.В. Скринька

Оренчук Василь Якович (1890 — 1959) — укр. дипломат і публіцист. Родом з Галичини. Закінчив юрид. ф-т Віденського ун-ту. За доби Центральної Ради й гетьманату П. Скоропадського — віце-директор Загального департаменту МЗС України; 1918-22 — ген. консул УНР у Мюнхені.

В.І. Головченко

Орлик Григорій Пилипович (5.11.1702, Батурин, тепер Бахмацького р-ну Чернігівської обл. — 14.11.1759, Менден, попл. Франкфуртана-Майні) — укр. і франц. військ. діяч і дипломат. Старший син П. Орлика. Навчався в Лундському ун-ті (1716-18). У 1709 разом із батьками емігрував спершу до Речі Посполитої, потім — до Швеції (1715). 1720-26 служив офіцером у шведській і саксонській гвардіях, пізніше — у франц. армії. 1730 перейшов на дип. службу Королівства Франція і відбув зі спец. місією до Стамбула, де став радником франц. посольства у справах Схід. Європи і вів проукр. агітацію. У 1732 і 1734 за дорученням франц. уряду їздив

до кримського хана Каплана I Геря з пропозицією підтримати запорожців і П. Орлика в б-бі проти Російської імп. У 1733 допомагав С. Лещинському повернутись до Польщі й зайняти королівський престол. У 1734 здійснив таємну подорож до Гетьманщини, де провів переговори з опозиційними колами козацької старшини. Неодноразово звертався з меморандумами до франц. і шведського урядів, попереджаючи про небезпеку рос. експансії й наголошуючи на потенційно стабілізуючій ролі незалежної України в системі міжнар. відносин тогочасної Європи. Виступив із проектом створення антирос. коаліції за участі Франції, Швеції, Пруссії, Польщі, Туреччини, Кримського ханату й укр. козацтва. Із початком *Семилітньої війни 1756-63* як граф, чл. королівської таємної ради та генерал франц. армії змушений був узяти в ній участь. Відзначився у квітні 1759 в битві під Бергеном, за що отримав звання генерал-поручика. Був тяжко поранений і невдовзі помер. Його ім'ям названий один із паризьких аеропортів.

В.І. Головченко

Орлик Пилип Степанович (11.10.1672, с. Косут Ошмянського повіту неподалік від Вільнюса (Литва) — 24.05.1742, попл. Ясс, тепер Румунія) — укр. держ. і військ. діяч, гетьман Війська Запорозького в еміграції (5.04.1710-24.05.1742). Нар. в сім'ї шляхтича чеського походження. Закінчив єзуїтський колегіум у Вільно та Києво-Могилянську колегію (1692). Працював кафедральним писарем Київ. митрополії. Після одруження 1700 з донькою полтавського полковника Г. Герцика вступив на службу до Війська Запорозького: спершу як старший військ. канцелярист, регент (управляючий справами) Генеральної військової канцелярії, а з 1706 — ген. писар і найближчий радник гетьмана І. Мазепи. Активний учасник створення *українсько-шведського союзу 1708*. Після його поразки емігрував з І. Мазепою до Бендер, де після смерті останнього був обраний гетьманом із затвердженням розроблених за його редакцією «Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» (Конституції П. Орлика). Спираючись на підтримку запорожців і союз із шведським королем Карлом XII (стверджений асекураційним дипломом 10.05.1710), уклав *українсько-кримський союзний договір 1711* і *українсько-турецький союзний договір 1712*, на основі яких зробив спробу організувати антимоск. коаліцію

за участю також донських козаків-булавінців, казанських татар і башкирів. Після невдачі збройної б-би на Правобережжі 1711-14 на запрошення Карла XII з частиною старшини перебрався до Швеції, 1720 — до Німеччини. Певний час інкогніто мешкав у Польщі й Франції, а з 1722 й до кінця життя — на території Османської імп. (у Салоніках, у Буджаку й Молдові). Шукав підтримки Франції (через сина *Г. Орлика*), Швеції, Речі Посполитої, Саксонії, Британії, Ганноверу, Голштинії, Ватикану у справі відновлення незалежної укр. державності. Намагався сформувати власні збройні сили й підняти на б-бу проти Російської імп. Нову Січ, але зазнав невдачі з огляду на несприятливу для укр. справи міжнар. кон'юнктуру.

Твори: «Вивід прав України» (1712), «Маніфест до європейських урядів» (1712), «Діаріуш» («Щоденник», 1720-32).

В.І. Головенченко

Ортега Сааведра (Ortega Saavedra) Даниель (11.11.1945, Ла-Лібертад, Нікарагуа) — нікарагуанський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в. в. в. можний сім'ї, опозиційно налаштований до диктатури А.Г. Сомоси. 1960 вперше був заарештований за політ. діяльність. 1963 під час навчання в Центр.-амер. ун-ті (Манагуа) вступив до маркс. Сандіністського фронту нац. визволення (СФНВ), 1967 став відповідальним за проведення збройних операцій у містах, але потрапив у полон до Національної гвардії та ув'язнений до 1974 (внаслідок вдалої операції СФНВ із захопленням заручників був звільнений). Разом із братом Умберто очолив у СФНВ фракцію «третього шляху», що виступала за союз із ліберальною опозицією диктатурі А.Д. Сомоси (сина А.Г. Сомоси), і став одним із провідних польових командирів повстанців. Із 26.03.1979 — чл. нац. керівництва СФНВ; 16.06.1979-10.01.1985 — чл. Керівної ради Уряду нац. відродження, що прийшов до влади в результаті перемоги Сандіністської рев-ції 19.07.1979. Після залишення владних структур представниками ліберально-демокр. кіл 4.03.1981 призначений «координатором» (керівником) уряду. 10.01.1985-25.04.1990 — Президент Республіки Нікарагуа. У внутр. політиці прагнув забезпечити консолідацію рев. соц. реформ і зберегти політ. плюралізм (чинна конституція 9.01.1987), але в умовах вимушеної милітаризації країни перед лицем екон. блокади з боку США та внутр. збройного конфлікту з противниками нового режиму («контрас») зазнав

поразки на заг. виборах 25.02.1990, що стали переломним пунктом *Центральноамериканського мирного врегулювання*. У 1990-96 зберігав посаду головнокомандувача Сандіністської народної армії. На презид. виборах 20.10.1996 і 4.11.2001 посів 2-е місце, отримавши відповідно 37,8% і 42,3% голосів. На надзвичайному з'їзді СФНВ у травні 1994 обраний його ген. секретарем, сприяв переходові Фронту на с.-д. позиції та вступові в Соцінтерн.

В.І. Головенченко

Осецький Олександр (24.06.1873, Кременець Волинської губернії, сучас. Тернопільська обл. — 26.02.1937, Париж) — укр. військ. діяч. Закінчив військ. уч.-ще в Петербурзі й Академію Ген. штабу (1917). Під час *Першої світової війни* командував полком рос. армії, генерал-майор. За доби Центральної Ради — командир дивізії 2-го Січового Запорозького корпусу. 17.04.1918 призначений нач. новостворюваного Полтавського корпусу. За доби гетьманату *П. Скоропадського* — командир Корпусу охорони залізниць. У жовтні — листопаді 1918 керував Оперативним штабом, який готував антигетьманське повстання під проводом Директорії. У листопаді — грудні 1918 — командувач Хомської групи Армії УНР в *українсько-польській війні 1918-19*. 26.12.1918-13.02.1919 — військ. міністр УНР в уряді *В. Чехівського*, потім (до липня 1919) — Наказний отаман військ УНР з правами головнокомандувача. 1920 — голова військ.-дип. місії УНР у Бельгії.

В.І. Головенченко

«Основні напрями зовнішньої політики України» — постанова ВР України від 2.07.1993, що визначила базові нац. інтереси укр. держави й завдання її *зовнішньої політики* та засади їх реалізації. Перше обговорення док-та відбулось на пленарних засіданнях ВР України 18.03.1993 в доповіді мін. закр. справ *А. Зленка* та виступах 25-ти депутатів, під час яких було стверджено, що проголошене Україною прагнення до набуття в майбутньому позаблокового й нейтрального статусу не є і не може бути курсом на ізоляцію та не виключає широкого співробітництва з будь-якими д-вами та міжнар. орг-ціями, у т. ч. і військ.-політичними. Тоді ж було з'ясовано, що *зовнішня політика України* має бути спрямована на: утвердження та розвиток її як незалежної демокр. д-ви; забезпечення стабільності її міжнар. становища; збереження територ. цілісності та недо-

торканності кордонів; включення нац. госп-ва до світової екон. системи; захист прав та інтересів громадян України за кордоном; створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями й вихідцями з України.

Нац. інтереси України у сфері міжнар. відносин зведені в «Основних напрямках» у 3 групи: стратегічні та геополіт. інтереси, що пов'язані з гарантуванням нац. безпеки України та захистом її політ. незалежності; екон. інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове госп-во; регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутр. розвитку України. Принципові ж засади зовн. політики укр. д-ви розвивали положення, визначені Декларацією про держ. суверенітет 16.07.1990, Постановою ВР України «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин» від 25.12.1990, Актом проголошення незалежності 24.08.1991, іншими док-тами внутр. законодавства; відповідали заг.-визнаним нормам та принципам *міжнародного права, Статуту ООН, Заключеному акту Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975, Паризькій хартії для нової Європи 1990 та іншим док-там НБСЄ*. Тому у своїх двосторонніх і багатосторонніх міжнар. відносинах укр. д-ва має керуватись принципами добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутр. справи. Вона не є ворогом жодної д-ви, беззастережно засуджує війну як зняряддя нац. політики, додержується принципу незастосування сили та загрози силою і прагне вирішувати будь-які міжнар. спори лише мирними засобами, не висуває жодних територ. претензій до своїх сусідів і не визнає жодних територ. претензій до себе.

Україна виходить з того, що в сучас. умовах дотримання *прав людини* є не лише внутр. справою окремих д-ав; вона сповідує принцип неподільності міжнар. миру та міжнар. безпеки і вважає, що загроза нац. безпеці будь-якої країни становить загрозу заг. безпеці та миру в усьому світі. У своїй зовн. політиці Україна обстоює підхід «безпека для себе — через безпеку для всіх». Укр. д-ва керується принципом примату права в зовн. політиці, а належним чином ратифіковані дог-ри вважає за частину власного внутр. права, спирається на фундаментальні заг.-людські цінності й засуджує практику подвійних стандартів у міждерж. відносинах.

Важливими засадами, на яких реалізується зовн. політика України, в «Основних напрямках» визначено недопущення присутності збройних сил інших д-ав на укр. території, а також розміщення інозем. військ на територіях інших д-ав без їх чітко вираженої згоди, крім випадків застосування міжнар. санкцій відповідно до Статуту ООН.

Перспективною метою зовн. політики в док-ті названо членство України в *Європейських співтовариствах*, а також інших зах.-європ. або заг.-європ. структурах. *Співдружність Незалежних Держав (СНД)* Україна розглядає лише як міжнародний механізм багатосторонніх консультацій і переговорів, що доповнює процес формування якісно нових повномасштабних двосторонніх відносин між державами-учасниками, й уникатиме участі в інституціоналізації форм міждерж. співробітництва в рамках СНД, здатних перетворити СНД у наддержавну структуру федеративного чи конфедеративного характеру. Базуючись на визначальних нац. інтересах та принципах, ВР України окреслила здійснення зовн. політики д-ви в таких головних напрямках: розвиток двосторонніх міждерж. відносин; розширення участі в європ. регіональному співробітництві; співпраця в рамках СНД; діяльність в *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* та інших міжнар. орг-ціях. Пріоритетними функціями зовн. політики України стали: гарантування нац. безпеки; створення умов, необхідних для нормального функціонування нац. економіки; сприяння наук.-техн. прогресові в Україні та розвиткові її нац. культури й освіти; участь у розв'язанні глобальних проблем сучасності; контакти з укр. діаспорою; інформ. функція.

Одночасно з ухваленням «Основних напрямів», 2.07.1993 ВР України прийняла постанову, що зобов'язала уряд, МЗС, дип. й конс. представництва України за кордоном, інші мін-ва та відомства, які беруть участь у реалізації зовн.-політ. курсу, керуватись у роботі «О. н. з. п. У.».

В.І. Головаченко

Основоположний акт про взаємні відносини, співпрацю та безпеку між НАТО і Російською Федерацією 1997 — двостороння угода, підписана 27.05.1997 у Парижі у зв'язку з початком процесу *НАТО розширення на Схід*, невід'ємною частиною якого більшість держав-членів НАТО визначали встановлення нового рівня відносин із Росією. Росія та НАТО

проголошували, що не розглядають один одного як супротивники; затверджували новий рівень партнерства в галузі безпеки, спрямованого на розбудову стабільної, мирної та неподільної Європи; визначили принципи й механізми партнерства. Для проведення двосторонніх консультацій та здійснення співробітництва було створено спец. форум — Постійну спільну Раду НАТО — Росія, яка працювала у форматі «16+1» (всі держави-члени та Росія). Визначались сфери співробітництва Росії та НАТО: зміцнення миру й стабільності в Європі; попередження конфліктів; проведення спільних операцій, у т. ч. миротворчих; обмін інформацією та консультації з питань оборонної політики й військ. доктрин; контроль над озброєннями; забезпечення ядерної безпеки; розповсюдження ЗМЗ; можливе співробітництво у сфері тактичної протиракетної оборони тощо. В О. а. було закріплено політ. декларацію держав-членів НАТО, що вони не мають «жодних намірів, планів або причин» розгортати ядерну зброю на території нових членів НАТО. О. а. є зобов'язанням про взаємну допомогу в розбудові стабільного, мирного і неподільного континенту на основі партнерства та взаємних інтересів.

І.О. Мінгазутдінов

Остапенко Сергій Степанович (1881, Волинська губернія — 1937, Харків) — укр. громад.-політ. діяч, дипломат й економіст. Закінчив екстерном Володимирський кадетський корпус (Київ, 1909) і Київ. комерційний ін-т (1913), у якому 1913-17 працював доцентом і викладав політ. економію. Після Лютневої рев-ції 1917 на короткий час вступив до УПСР. У грудні 1917 — січні 1918 — екон. радник делегації Центральної Ради на *Брестських мирних переговорах 1917-18*. 14.03.1918 призначений до Комісії з товарообміну з Центр. д-вами при уряді УНР, брав участь у виробленні *економічних договорів УНР і Української Держави з Німеччиною і Австро-Угорщиною 1918*; у травні — жовтні 1918 — чл. екон. комісії *С. Шелухина на українсько-російських мирних переговорах 1918*. 26.12.1918-13.02.1919 — міністр торгівлі й промисловості УНР. 23-25.01.1919 і 6.02.1919 входив до складу повноважної дип. місії на *українсько-антантівських переговорах 1919* в Одесі й Бірзулі щодо можливості дип. визнання УНР і надання їй *Антантою* допомоги в б-бі з більшовицьким наступом. 13.02-9.04.1919 — голова

Ради Народних Міністрів УНР. У зовн. політиці зосередився на пошуках шляхів порозуміння з Антантою, для чого в урядовій декларації від 17.02.1919 закликав її та США допомогти українцям у відбудові державності. Але чергові переговори уповноважених Директорії УНР на чолі з О. із представниками франц. командування 6.03.1919 у Бірзулі закінчились безрезультатно, як і спроба укласти союзну домовленість із Румунією у Бухаресті наприкінці березня — на поч. квітня того самого року. Звільнений у відставку під тиском УСДРП та УПСР (центр. течії), повернувся до викладацької діяльності, працював проф. Кам'янець-Подільського держ. ун-ту (читав курс статистики і демографії). У 1920-і переїхав до Харкова. 1931 був заарештований, 1937 розстріляний.

Твори: «Економічна географія України» (1919), «Курс статистики і демографії (числовий метод і демографія)» (1920), «Енергетика громадського господарювання за 1913-1923 роки» (1925).

В.І. Головаченко

Осташ Ігор Іванович (04.08.1959, с. Дуліби Стрийського р-ну Львівської обл.) — укр. громад.-політ. діяч, науковець. У 1982 закінчив Львівський держ. ун-т ім. І. Франка (за фахом — філолог-славіст), у 1998 — юрид. ф-т Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. 1982-83 — гід-перекладач об'єднання «Інтурист» (Сочі); 1983-88 — аспірант, молодший наук. співробітник Ін-ту мовознавства АН УРСР; 1988-90 — наук. секр. відділу літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР; 1990-91 — віце-президент Республіканської асоціації українознавців; 1991-94 — дир. Міжнар. школи україністики НАН України (у 1993 — стажист-дослідник Гарвардського ун-ту, США). Народний депутат України 2-4-го скликань (1994, 1998, 2002). 1994-98 — секр. Комітету ВР України у закорд. справах і зв'язках із СНД, чл. групи «Реформи». У липні 1998 — лютому 2000 — чл. Комітету ВР України у закорд. справах і зв'язках із СНД; у лютому 2000 — лютому 2002 — голова *Комітету Верховної Ради України у закордонних справах*. Із серпня 2000 — чл. Національної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Із червня 2002 — заст. голови Комітету ВР України у закорд. справах; чл. укр. делегації до Парламентської Асамблеї ОБСЕ; голова укр.-австралійської міжпарл. групи, член Спільної парл.-урядової комісії з інтеграції України до СОТ (з 2004).

Твори: автор та редактор низки наукових праць, зокрема: «Україна в 1990-х» (1992), «Куди прямуєш, Україно» (1992),

«Українська мова як іноземна: методика викладання» (1994), «Сам собі редактор» (1997), «Українська щодня» (1998).

Л.В. Губерський

Остерман Андрій Іванович (Генріх Йоган Фрідріх) (30.05(9.06).1686, Бохум, Вестфалія — 20.05.1747, Березів, тепер с. Березово Тюменської обл. РФ) — рос. держ. діяч і дипломат. Нар. в сім'ї лютеранського пастора. З 1703 — на рос. військ.-мор. службі. У 1708-10 — перекладач віце-канцлера *П. Шафірова*. З 1710 — секр. *Посольського приказу*, з 1716 — радник *Посольської канцелярії*, виконував особисті дип. доручення *Петра I*. У 1718-19 — 2-й уповноважений Московського царства на Аландському конгресі, що розглядав проблему територ. поступок Швеції за підсумками *Північної війни 1700-21*. Після повернення до Петербурга призначений таємним радником *Колегії інозем. справ*. У 1721 успішно завершив мирні переговори зі Швецією й підписав *Ніштадтський мирний договір 1721*. З 1723 — сенатор і віце-президент колегії іноземних справ, склав проект її нового штату й регламенту. У 1725-41 — віце-канцлер Російської імп., водночас із 1726 — чл. Верховної таємної ради. У 1727-30 — вихователь імп. Петра II, з 1731 — фактичний керівник зовн. та внутр. політики імперії, граф (1730). З 1733 головував у військ.-мор. комісії, генерал-адмірал (1740). Після чергового двірцевого перевороту був заарештований 25.11.1741 за наказом імп. Єлизавети Петрівни і в січні 1742 засуджений до смертної кари, заміненої довічним засланням.

В.І. Головченко

Остерман Іван Андрійович (1725, Петербург — 1811, Москва) — рос. держ. діяч і дипломат. Син *А. Остермана*. Після арешту 1741 батька був переведений з імпер. гвардії в армію й невдовзі виїхав за кордон для завершення здобуття освіти. З 1757 — на рос. дип. службі, працівник посольства в Парижі. У 1760-74 — посланник Росії у Стокгольмі, мав помітний вплив на короля Густава III, попередив виступ Швеції проти Росії під час рос.-тур. війни 1768-74. З 1774 — сенатор. У 1775-83 — віце-канцлер; у 1783-96 — гол. начальник над *Іноземних справ колегією*, взяв участь в укладенні низки *договорів міжнародних*. У листопаді 1796 призначений канцлером, але у квітні наступного року змушений був поступитись посадою *О. Безбородьку* й піти у відставку.

В.І. Головченко

Островів статус міжнародний. Островами є природно утворені простори суходолу, оточені водою, які знаходяться вище рівня води під час припливу (ч. VII ст. 121 *Конвенції ООН з морського права 1982*). О. можуть мати територ. море, прилеглу зону, *виключну економічну зону й континентальний шельф*, які визначаються на таких самих засадах, які закріплені Конвенцією 1982 для інших територій суходолу. Лише скелі, не придатні для підтримки життя людини чи для самостійної госп. діяльності, не мають ані виключної екон. зони, ані континентального шельфу. Група О., включаючи частини О., води, які їх об'єднують, й інші природ. утворення, настільки тісно пов'язані між собою, що складають єдине геогр., екон. й політ. ціле (або історично ним вважаються), творить архіпелаг.

В.С. Ржевська

Остроградський-Апостол Михайло Михайлович (1870, Полтавська губернія — 30.10.1923, Бухарест) — укр. військ. діяч і дипломат. Належав до козацько-старшинського роду, що походив від гетьмана *Д. Апостола*. Закінчив Морський корпус і Військово-морську академію. Дійсну службу проходив на Чорноморській ескадрі, контр-адмірал. Восени 1917 зголосився до служби в укр. війську. У сер. квітня 1918 увійшов до «Центрофлоту» — колегіального органу управління Чорноморським флотом. 30.04.1918 прийняв командування над тією його частиною, що залишилась у Севастополі. 21.05.1918 призначений представником Української Держави в Криму, вів переговори з командуванням окуп. нім. військ щодо збереження флоту за Українською Державою, внаслідок непоступливості нім. сторони невдовзі змушений був подати у відставку. 25.12.1918 призначений товаришем мор. міністра УНР, на поч. 1920 — командувач Чорноморського військ. флоту УНР, потім — голова Військ.-мор. місії УНР у Румунії, активний прибічник створення *Чорноморського союзу* за участі УНР.

В.І. Головченко

Оттавська конвенція про повну заборону протипіхотних мін 1997 (Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва та передавання протипіхотних мін та про їх знищення) вироблена в остаточному вигляді та прийнята 18.09.1997 на дип. конференції в Осло (Норвегія); відкрита для

підписання 3.12.1997 в Оттаві (Канада) та 5.12.1997 в Нью-Йорку в штаб-квартирі *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. Набула чинності 1.03.1999, після ратифікації 40 д-вами, що її підписали; має безстроковий термін. Підписана 151 державою, ратифікована 142 державами (2004). Україна підписала Конвенцію 24.02.1999. Першою спробою обмежити застосування протипіхотних мін (ППМ) стало підписання Протоколу 2 до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайного озброєння, які можуть вважатись такими, що спричиняють надмірні пошкодження або мають невивіркову дію 1980, яким передбачено заборону або обмеження застосування мін та мін-пасток (набув чинності 2.12.1983). Положення першої редакції Протоколу 2 поширювались лише на *збройні конфлікти міжнародного характеру*, в той час як найбільша кількість жертв від мін припадала на *збройні конфлікти неміжнародного характеру*; не було запропоновано ефективного механізму запобігання експорту мін. У 1995 група експертів, утворена за рішенням 48-ї сесії *Генеральної Асамблеї ООН*, підготувала варіант нової редакції Протоколу 2, який було ухвалено 3.05.1996 в Женеві (набув чинності в грудні 1998). Доповнений Протокол 2 значно посилив обмеження на застосування ППМ: повністю заборонено застосування мін, що не виявляються звичайними засобами, а також мін, що спрацьовують від впливу міношукачів тощо. Було заборонено здійснення експорту ППМ недержавним установам та д-вам, які не підписали Протокол 2. Сферу застосування док-та було поширено на внутр. конфлікти. Але Протокол 2 і в новій редакції залишав можливість збереження ППМ на озброєнні армій д-ав, що його підписали. Тому паралельно з удосконаленням Протоколу 2 розпочався процес, спрямований на повну заборону ППМ. Перші практичні кроки до укладення міжнар. угоди про повну заборону ППМ були зроблені в жовтні 1996 на міжнар. конференції в Оттаві, тому він був названий Оттавським процесом. Його головними ініціаторами були Канада, Бельгія, Норвегія, ПАР, Мексика. Активно підтримали Оттавський процес деякі неурядові орг-ції, зокрема *Міжнародний комітет Червоного Хреста*, Міжнародна кампанія за заборону протипіхотних мін та інші. За основу остаточного варіанта конвенції був встановлений проект, розроблений експертами МЗС

Австрії, який передбачав повну заборону застосування, накопичення, вир-ва й експорту мін та знищення їх запасів.

Згідно з Конвенцією сторони зобов'язались за жодних обставин не використовувати, не розробляти, не виробляти та не набувати іншим способом, а також не складувати, не утримувати та не передавати жодній іншій стороні ППМ; здійснити всі необхідні заходи для знищення всіх ППМ. У Конвенції розширено, порівняно з попередніми міжнар. док-тами, визначення поняття «протипіхотна міна», у нього включено також визначення елемента невиймання, тобто компонента, який серйозно ускладнює можливість розмінування будь-яких мін. Конвенція не допускає жодних застережень до її тексту. Як виключення дозволяється збереження тільки мінімально необхідної для розробки методів їх виявлення, розмінування або знищення кількості мін. Дозволяється передавати ППМ іншим д-вам для знищення. Конвенція зобов'язує д-ви, що її підписали, знищити всі запаси ППМ упродовж 4 років із часу ратифікації та розмінувати всі ППМ на своїй території протягом 10 років із часу ратифікації (у разі неспроможності д-ви виконати цю умову конференція учасників Конвенції може продовжити цей термін ще максимум на 10 років). Сторони зобов'язані виявляти та відп. чином позначати всі протипіхотні мінні поля на своїй території й забезпечувати їх охорону з метою запобігання жертв. Конвенція передбачає співробітництво між сторонами, щоб сприяти виконанню її умов: обмін обладнанням, матеріалами, наук. й техн. інформацією, надання допомоги однією стороною іншій у знищенні запасів ППМ тощо.

У Конвенції розроблені заходи контролю та верифікації виконання її положень. Так, кожна д-ва, що приєдналась до Конвенції, зобов'язана щорічно представляти *Генеральному секретареві ООН* докладну доповідь про заходи, здійсненні щодо виконання положень Конвенції; перша така доповідь має бути подана не пізніше, ніж через 180 днів після її ратифікації. Конвенція також передбачає, що кожна зі сторін може направити через Ген. секретаря ООН «запит про роз'яснення» щодо виконання тих чи інших положень іншій стороні, на який має бути надана відповідь упродовж 28 діб. У разі, якщо відповідь не буде отримано або вона не задовольнить сторону, що надсилала запит,

питання передається на розгляд Конференції сторін Конвенції, яка може ініціювати процедуру розслідування, надіслати до країни, щодо якої цю процедуру започатковано, місію експертів із метою з'ясування питання, що виникло. Передбачено проведення Конференцій сторін з перегляду її положень не раніше, ніж через 5 років після набуття нею чинності, й надалі в разі потреби з інтервалом не менше 5 років. Кожна сторона може пропонувати внести поправки до Конвенції, але пропозиції мають бути ухвалені більшістю в 2/3 голосів, присутніх на скликаній для цього депозитарієм конференції. Підписання Конвенції стало важливою подією, значущою для міжнар. процесу роззброєння. За активний внесок у справу вироблення й підписання Конвенції Міжнародна кампанія за заборону протипіхотних мін отримала в 1997 *Нобелівську премію миру*. Однак Конвенція досі не набула універсального характеру, оскільки до неї не приєдналися бл. 1/3 членів ООН, у т. ч. й великі виробники ППМ (Китай, Росія, США, Індія, Пакистан, Іран, Ізраїль та інші). Приєднання до Конвенції великої кількості д-ав, що розвиваються, на території яких замінованими залишаються райони, важливі для екон. й соц. розвитку країни (Ангола, Афганістан, Камбоджа, Мозамбик, Нікарагуа), багато в чому пояснюється їхньою зацікавленістю в отриманні фінанс. та експертної допомоги від розвинених д-ав у розмінуванні, на яке власних коштів у них не вистачає.

В.Ю. Константинов

Оттоманського боргу проблема — зовн. борг Османської (Оттоманської) імп., утворений у результаті кабальних позик, які з 1854 тур. уряду надавали європ. держави; використовувався останніми як засіб дип. тиску на Туреччину. У 1875 борг номінально складав 5,3 млрд. франків, проте Туреччина фактично отримала 2,7 млрд. франків. Після фінанс. банкрутства Туреччини в 1879 за *Мухарремським декретом 1881* було встановлено інозем. контроль над головними джерелами прибутків тур. д-ви. Борг використовувався зах. д-вами, особливо Францією та Великою Британією, для обмеження зовн. та внутр. політики Туреччини, чим поглибив заг. кризу султанської влади. *Севрський мирний договір 1920* зафіксував розмір довоєнного Оттоманського боргу в сумі 3,26 млрд. франків і визначив його розподіл

між Туреччиною й територіями, що від неї відокремились. Після Кемалістської рев-ції в Туреччині до вирішення О. б. п. повернулись на *Лозаннській конференції 1922-23*, на якій було підтверджено принцип розподілу боргу між Туреччиною та д-вами, що відокремились від Османської імп. після *Балканських війн 1912-13* та *Першої світової війни*. На Лозаннській конференції питання про розмір боргу залишилось відкритим. У подальшому було визначено, що на частку Туреччини припадає 62,25% Оттоманського боргу. У 1938 за домовленістю між Туреччиною та її кредиторами сума боргу, що стосувалась Туреччини, була визначена в 86 млн. тур. лір золотом. Перші виплати співпали з екон. кризою 1929-33 і спричинили фінанс. кризу в Туреччині, тому тур. уряд домігся зміни умов виплати Оттоманського боргу. У 1933 було укладено угоду, за якою Оттоманський борг фіксувався в сумі 963 млн. франц. франків (приблизно 80 млн. тур. лір), сплати мали відбуватись не золотом, а паперовими грошима, що фактично знизило суму Оттоманського боргу майже вдвічі. Після падіння курсу франц. франка, пов'язаного з початком *Другої світової війни*, тур. уряд у 1944 зумів повністю завершити його погашення. Оттоманський борг був важливим чинником екон. та зовн. політики Оттоманської імп. й залишався після падіння султанської влади однією з ключових проблем тур. зовн. політики I-ої пол. ХХ ст.

М.С. Бур'ян

Офшорні компанії — інозем. юрид. особи, створені та зареєстровані в офшорних зонах — регіонах країн, законодавством яких передбачено для деяких підприємницьких структур надання певних податкових, митних, фінанс., валютних та інших пільг із метою розвитку офшорного бізнесу, піднесення економіки й міжнар. авторитету.

В.І. Серажим

Офшорні центри — місце зосередження фінансів у невеликих країнах або на територіях, що залучають інозем. капітали через надання спец. податкових та інших пільг при проведенні фінанс.-кредитних операцій з інозем. компаніями, що зареєстровані у країні розміщення центру.

В.І. Серажим

Охридська угода 2001 — двостороння домовленість, підписана 10.09.2001 в Охриді

(Македонія) керівництвом Македонії та лідерами македонських албанців; формально поклала кінець зіткненням між албанцями та урядовими македонськими силами (див. *Македонська криза*). Збройний конфлікт між македонськими урядовими військами та збройними формуваннями албанців, а також загострення ситуації на македонсько-югославському кордоні в районі долини Прешево, де у квітні – червні 2000 відбулися сутички між Армією визволення Косово та македонськими прикордонниками, призвели до кризової ситуації в Македонії. Збройну фазу конфлікту було припинено за участі *Європейського Союзу (ЄС)*, США та Росії, які здійснили тиск на македонську та албанську сторони з метою припинення вогню та початку переговорів. Із районів, населених албанцями, було відведено підрозділи македонської армії; албанська сторона зняла свою вимогу про перетворення Македонії на федерат. д-ву.

У липні – серпні 2001 в Охриді на березі однойменного озера відбувались переговори між македонською та албанською делегаціями. Основні суперечності точились навколо питань щодо статусу мови та військ. формувань. Албанська сторона наполягала на визнанні

албанської мови офіційною на всій території країни; македонський уряд пропонував статус офіційної лише на території, де албанці становлять не менше 20% населення. Албанська сторона пропонувала підпорядковувати загони поліції в албанських провінціях лише місцевому самоврядуванню; уряд Македонії поставив албанській стороні вимогу скласти зброю ще до ратифікації угоди парламентом країни. За умовами угоди сторони погоджувались припинити протистояння та повернутись до нормального співіснування; замість терміна «македонці» до конституції країни вносилось визначення «громадяни Македонії»; албанська мова набувала статусу офіційної в тих районах, де албанці становили понад 20%; збільшувалась частка представництва албанців у поліції та армії з 5 до 25%; декларувалась заборона дискримінації при прийнятті албанців до вищих навч. закладів. Угода була ратифікована парламентом упродовж 45 днів. Одразу після її підписання в Македонії терміном на 30 днів було розгорнуто контингент *НАТО*, що складався з брит., франц. та чеських підрозділів, для збирання зброї в албанських бойовиків.

М.С. Каменецький

П

Паасіківі (Paasikivi) Юхо Кусті (27.11.1870, Тампере – 14.12.1956, Гельсінкі) — фінляндський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Здобув юрид. освіту. У 1907-13 — депутат сейму від старофінської партії; 1914-34 — ген. директор Нац. акціонерного банку. У травні – грудні 1918 — Прем'єр-міністр Фінляндії. У 1920 очолював делегацію Фінляндії при укладенні угоди про перемир'я й підписанні *Тартуського мирного договору 1920* між Фінляндією та РСФРР. У 1934-36 — голова Нац. коаліційної партії; у 1936-39 — посланник Фінляндії у Швеції; у 1939-40 — міністр без портфеля. Восени 1939 провадив переговори в Москві у зв'язку з територ. претензіями СРСР до Фінляндії, потім — чл. делегації при укладенні *радянсько-фінляндського мирного договору 1940*. У 1940-41 — посланник Фінляндії в СРСР. У лютому – березні 1944 провадив неофіційні переговори з урядом СРСР щодо укладення перемир'я. У листопаді 1944 – березні 1946 — Прем'єр-міністр Фінляндії; у березні 1946 – березні 1956 — Президент Фінляндії. Провадив курс на фактичне обмеження держ. суверенітету в зовн.-політ. сфері та *нейтралітет*, щоб не допустити повторення *агресії СРСР* проти Фінляндії (див. *Фінляндизація*); уклав із СРСР Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу (1948). Заг.-народна б-ба фінів проти рад. агресії 1939-40 дозволила П., проводячи обережну й зважену політику в умовах *«Холодної війни»*, уникнути перетворення Фінляндії на сателіта СРСР і встановлення в країні прокомуніст. уряду, як це сталось із Центр.-Схід. Європою. Водночас курс П. сприяв стабілізації в Півн.

Європі, що пізніше суттєво вплинуло на формування клімату розрядки у 60 – 70-х ХХ ст. Нагороджений орденом Леніна (1954).

Р.А. Кривонос

Павличко Дмитро Васильович (28.09.1929, с. Стопчатове Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) — укр. письменник, перекладач, громад.-політ. діяч і дипломат. Закінчив філол. ф-т Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка (1953) й аспірантуру кафедри укр. літератури Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка (1956). У 1956-58 — зав. відділу поезії журналу «Жовтень» (Львів). 1958-64 працював журналістом у Львові та Києві; 1964-68 — сценарист кіностудії ім. О. Довженка, секр. правління Спілки письменників України; 1971-78 — гол. редактор журналу «Все-світ»; 1986-90 — секр. правління Спілки письменників України та Спілки письменників СРСР. Депутат ВР УРСР 12-го скликання, народний депутат України 1-го скликання; 1990-94 — голова Комісії ВР України в закорд. справах. У жовтні 1995 — травні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Словацькій Республіці; у лютому 1999 — січні 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Польща. Лауреат держ. премії України (1977), має низку урядових нагород.

Твори: «Любов і ненависть» (1953); «Пелюстки і леза» (1964); «Гранослов» (1968); «Таємниця твого обличчя» (1974, 1979); «Сонети» (1984); «Задивлений у будучину» (1986); «Рубаї» (1987); «Покаянні псалми» (1994) та ін.

В.М. Матвієнко

Пагуошський рух (Pugwash Conferences on Science and World Affairs) — започаткований у 1955 міжнар. рух учених за мир, роззброєння та міжнар. безпеку; отримав назву за місцем проведення першої конференції в липні 1957 в канад. містечку Пагуош. Діяльність руху координує Рада (до 1975 — Пагуошський комітет) зі штаб-квартирою в Лондоні. У П. р. не існує формального членства, його учасниками є нац. пагуошські групи, ради, комітети, а також окремі вчені. Конференції П. р. обговорюють широке коло екон., політ., безпекових, культ. та освітніх проблем сьогодення людства та його майбутнього; особлива увага приділяється питанням екон. та наук.-техн. співробітництва, роззброєння, протистояння загрози поширення й застосування *зброї масового знищення*.

С.П. Галака

Пайфер Стівен Карл (8.12.1953, Сан-Франциско, США) — амер. дипломат. Закінчив Стенфордський ун-т (1976). У 1978-80 працював у посольстві США у Варшаві, у 1980-81 — у відділі Європи *Державного департаменту США*, у 1981-84 — у відділі з питань політики й безпеки в Європі Держдепартаменту США, радник делегації США на переговорах про ядерні ракети середньої дальності в Женеві; 1984-85 — спец. помічник спец. радника Президента США й *державного секретаря США* з питань контролю над озброєнням; 1985-86 — слухач Ін-ту інозем. мов (рос. відділення) Держдепартаменту США; 1986-88 — співробітник політ. відділу посольства США в Москві; 1988-90 — заст. начальника відділу СРСР з питань багатосторонніх стосунків і безпеки Держдепартаменту США; 1990-93 — заст. радника з політ. питань посольства США у Великій Британії; 1993-94 — заст. головного координатора з питань нових незалежних д-ав Держдепартаменту США; 1994-96 — дир. управління Росії, України та Євразії в Раді національної безпеки США; 1996-97 — спец. помічник Президента США і гол. директор з питань Росії, України і Євразії в РНБ. У 1997-2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол США в Україні. З 2000 — помічник заступника, помічник держсекретаря США з питань Європи та Євразії.

В.І. Головченко

Пакт стабільності в Європі підписаний 21.03.1995 у Парижі (Франція). Його розроблення ініційоване в 1993 Прем'єр-міністром Франції Е. Балладюром. У пропозиціях зазначалось, що країни ЦСЄ, звільнившись від *тоталітаризму*, успадкували низку проблем міждерж. характеру, які заважають утворенню сталого політ. клімату взаємної довіри, добросусідства та плідного співробітництва. Для цих країн, більшість із яких декларували намір приєднатись до європ. інститутів, у т. ч. до *Європейського Союзу (ЄС)*, постала проблема відтворення відповідних такій інтеграції політ.-прав. передумов. Країнам ЦСЄ пропонувалось за сприяння й підтримки ЄС упродовж певного періоду в юрид. порядку остаточно вирішити потенційно небезпечні для регіональної *стабільності* та громадян. миру проблеми (насамперед, про взаємне визнання кордонів та забезпечення прав нац. меншин), що сприятиме їх просуванню до єдиної Європи. Пропозиції Е. Балладюра було підтримано керівництвом ЄС.

25.05.1994 у Парижі відбулась інавгураційна Конференція Пакту, яка офіційно започаткувала процес детального обговорення й остаточного визначення його змісту. Було визначено механізм доопрацювання Пакту: його основні положення мали відпрацьовуватись упродовж року в рамках конференції із стабільності в Європі, а в інавгураційному док-ті зазначались параметри, основні принципи й практ. заходи її роботи. Передбачалось, що в роботі конференції візьме участь 41 країна, які розподілялись на кілька груп: д-ви, на які безпосередньо спрямовувалась робота в рамках Пакту (т. зв. «дев'ятка» — 6 країн ЦСЄ і 3 балт. країни), група їхніх сусідів (т. зв. «зацікавлені країни»), деякі інші учасники НБСЄ, включно зі США й Канадою. Однак згодом коло учасників розширилось, і на заключній конференції 20-21.03.1995 були представлені вже 52 країни, тобто всі члени *Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)*, а також ряд міжнар. орг-цій. Текст Пакту складався з трьох частин. Першою була політ. декларація, у якій формулювались принципи й основні підходи, що повинні регулювати відносини між сусідніми європ. д-вами, зокрема принципи непорушності й недоторканності кордонів, поваги до прав нац. меншин тощо. Другу частину складав перелік двосторонніх угод, домовленостей та політ. декларацій (заг. кількістю бл. 100), укладених країнами ЦСЄ та Балтії між собою, зі своїми сусідами (у т. ч. з Україною), і з державами-членами ЄС. Третій розділ містив домовленості щодо т. зв. «супутніх заходів»: проекти регіонального співробітництва, спрямовані на розвиток транскордонних зв'язків, освітніх і наук.-дослідних програм, орг-цію курсів з вивчення інозем. мов, сприяння екон. кооперації, співпраці в галузі екології, облаштування прикордонних переходів тощо. Контроль за дотриманням закладених у Пакті принципів було покладено на ОБСЄ, яка стала його депозитарієм.

І.О. Мінгазутдінов

Пакт стабільності для Південно-Східної Європи — міжнар. ініціатива з метою досягнення стабільності в регіоні ПСЄ. Механізм Пакту офіційно був оприлюднений 30.07.1999 в Сараєво (Боснія і Герцеговина). Його учасниками стали країни регіону — реципієнти донорської допомоги (Албанія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Македонія, Молдова, Румунія, СРЮ, Хорватія), а також донори процесу стабілізації: держави-

члени *Європейського Союзу (ЄС), Великої сімки, Норвегія, Швейцарія й низка міжнар. орг-цій (Організація Об'єднаних Націй, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Рада Європи, НАТО, Організації економічного співробітництва і розвитку, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд та інші)*. Головним органом для визначення стратегії Пакту є Регіональний стіл. Для розгляду конкретних програм дій проводяться засідання робочих столів з питань демократизації та прав людини, екон. відновлення, розвитку й співпраці та з проблем безпеки. Техн. й орг. питання, а також представницькі функції покладені на Спец. координатора Пакту і його Секретаріат, що розташований у штаб-квартирі ЄС у Брюсселі. Координація діяльності донорів здійснюється Керівною групою високого рівня.

Пакт спрямований на забезпечення політ. домовленостей між країнами регіону з певних питань регіональної співпраці, сприяння їх зближенню з європ. та євроатлантичними структурами. Пріоритетні сфери співпраці: торгівля й інвестиції; розвиток інфраструктури, зокрема енергетичної; вирішення проблеми *біженців і переміщених осіб*; транскордонна співпраця; б-ба з організованою злочинністю. Відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння, підписаного в червні 2001, процес співробітництва між д-вами регіону має включати підписання 21 двосторонньої угоди про асоціації вільної торгівлі, які фактично утворять *зону вільної торгівлі* Півд.-Схід. Європи. 15.11.2002 в Афінах підписано Меморандум про взаєморозуміння, що передбачив об'єднання ринку електроенергії регіону ПСЄ з ринком ЄС і поступову лібералізацію ринку електроенергії відповідно до законодавства ЄС. У рамках Пакту в Бухаресті створено Регіональний транскордонний центр б-би з організованою злочинністю, який має сприяти обміну інформацією й координації дій учасників Пакту, їхній оперативній взаємодії з *Інтерполом*. Розвивається військ. співпраця в межах Пакту; утворено інформ.-аналітичну базу даних про військ. реформи та стратегії нац. безпеки країн регіону; сформовано бригаду країн ПСЄ для участі в миротворчих операціях під егідою НАТО; створено регіональний Центр сприяння контролю над озброєннями, який здійснює співпрацю між балканськими д-вами з контролю над озброєннями, зміцнення заходів довіри і безпеки в регіоні.

М.С. Каменецький

Пакт чотирьох 1933 (Договір про згоду та співробітництво) — багатостороння угода, підписана 15.07.1933 в Римі представниками Великої Британії, Італії, Німеччини та Франції; укладався терміном на 10 років. Ініціатива його підписання належала *Б. Муссоліні*, який у такий спосіб бажав забезпечити статус Італії як *великої держави*, а також заручитись підтримкою Великої Британії та Франції на передавання Данцига Німеччині, щоб та, у свою чергу, підтвердила в зобов'язальній формі відмову від *аншлюсу* Австрії. Але досягти бажаних результатів Муссоліні не вдалося, і П. ч. набув декларативного характеру. За ним сторони погоджувались проводити політику співробітництва в рамках *Ліги Націй* та консультуватись між собою щодо проблем європ. безпеки. Фактично Пакт передбачив створення європ. директорату великих д-ав, який забезпечував ізоляцію СРСР від вирішення важливих питань європ. політики та утискав інтереси малих д-ав, оскільки коло питань, які потрапляли до компетенції такого директорату, стосувалось безпосередніх інтересів усіх європ. д-ав. Відтак П. ч. викликав протести багатьох європ. д-ав, перш за все СРСР, Польщі та країн *Антанти малої*. П. ч. не набув чинності, оскільки Франція відмовилась його ратифікувати.

М.А. Миронова

Паламарчук Лука Хомич (6.09.1906, с. Трощі Липовецького повіту Київ. губернії, нині Липовецький р-н Вінницької обл. — 2.01.1986, Київ) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат, журналіст. Закінчив 1949 істор. ф-т Київ. ун-ту, 1950 — Вищу парт. школу при ЦК КП(б)У. 1929–37 — журналіст обласних газет Вінничини, Поділля, 1937–52 — зав. відділу газети «Радянська Україна» (до лютого 1943 — «Комуніст»), голова радіокомітету при РНК УРСР, заст. секретаря ЦК КП(б)У, редактор журналу «Перець». У 1943–53 — відповідальний редактор газети «Радянська Україна». Під час Великої Вітчизняної війни 1941–45 займався антифаш. агітацією серед населення окупованих областей України, орг-цією перекидання укр. газет, що видавались у Росії, до партиз. загонів. Із 1952 — заст. міністра, 11.05.1954–13.08.1965 — мін. заст. справ УРСР. Період його роботи в МЗС України позначився помітною активністю зовн.-політ. діяльності республіки, у першу чергу в *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* та її спеціалізованих установах: 1954 УРСР стала членом *Організації*

Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) і Міжнародної організації праці (МОП), у 1957 — Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ); було відкрито Постійне представництво України при ООН. Число міжнар. орг-цій та їхніх структур за участі УРСР сягнуло 36. Упродовж 1954-62 УРСР підписала понад 50 дог-рів, угод, протоколів та конвенцій, була членом 29 комісій і комітетів різних міжнар. орг-цій та установ. 1956-61 столицю республіки — Київ — відвідало понад 20 інозем. делегацій. Учасник укр. делегації на 6, 7 та 8 сесіях Генеральної Асамблеї ООН, очолював делегації УРСР на 9-19 сесіях ГА ООН. На 12 сесії в жовтні 1957 висловився за заборону атомної та водневої зброї, припинення її вир-ва, ліквідацію всіх інозем. військ. баз. На 15 сесії під час обговорення Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам вперше виголосив промову укр. мовою. Під багатьма міжнар. док-тами стоїть його підпис, зокрема: під Конвенцією про територ. море і прилеглу зону й Конвенцією про відкрите море від 30.10.1958 та Конвенцією про континентальний шельф від 31.10.1958. На 16 і 17 сесіях ГА ООН з ініціативи делегації УРСР ухвалено резолюції щодо проведення всесвітньої кампанії за заг. письменність, підготовки нац. техн. кадрів для прискорення індустріалізації слаборозвинених країн, на 18 сесії П. вніс низку істотних доповнень і поправок до Декларації про ліквідацію всіх видів расової дискримінації. Очолюючи МЗС УРСР, велику увагу приділяв підвищенню професійних знань молодих дипломатів, вивченню ними міжнар. проблем. 1965-72 — Надзвичайний і Повноважний Посол СРСР у Королівстві Марокко. З 1972 у відставці. Тричі обирався кандидатом у члени ЦК КПУ. 1946-66 — депутат Верховної Ради УРСР.

Д.В. Табачник

Палеолог (Paleologue) Жорж Моріс (13.01.1859, Париж — 21.11.1944, Париж) — франц. дипломат. На службі в МЗС Франції з 1880. 1893-1907 працював у дип. представництвах у Марокко, Італії та Китаї. 1907-12 — посол Франції в Болгарії; 1912-14 — дир. Політ. департаменту МЗС Франції; 1914-17 — посол Франції в Російській імп. Відіграв значну роль у втягненні в Першу світову війну Росії й Румунії, зробив багато для зближення Франції та Росії, взяв участь в укладенні англійсько-російсько-французької угоди 1915. Після більшовицької рев-ції 1917 в Росії став

переконалим противником ленінського уряду, оскільки останній відмовився виплатити борг царської Росії перед Францією розміром 11 млрд. франків. П. — один із гол. організаторів інтервенції Антанти на територію РСФФР. У 1920 — ген. секретар МЗС Франції.

П.М. Ігнат'єв

Палестинська проблема — ключове питання Близькосхідного конфлікту. Спочатку її сутність полягала в міжобщинному конфлікті на території Палестини, а потім — у конфлікті між Ізраїлем та палестинцями як етнополіт. та етнотеритор. протистояння, пов'язаного із забезпеченням права на державність арабського народу Палестини. Національний, або палестинський, аспект проблеми бл.-схід. врегулювання стосується питання нац. самовизначення палестинського народу. Велика Британія як країна-мандатор у квітні 1947 винесла П. п. на обговорення Організації Об'єднаних Націй (ООН). Згідно з рез. №181 Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1947 на колишній підмандатній території Палестини мали утворитись 2 д-ви — єврейська (площа 14,1 тис. км² — 56% території Палестини, населення 1 008 800 чол.) й арабська (площа 11,1 тис. км² — 43% території Палестини, населення 758 520 чол.). В окрему міжнар. зону виділялось місто Єрусалим та його околиці. У ніч з 14.05 на 15.05.1948 було проголошено створення Держави Ізраїль. 15.05.1948 на територію Палестини вступили регулярні війська Єгипту, Сирії, Лівану та Йорданії. Уряди цих країн, а також Саудівської Аравії та Ємену оголосили війну Ізраїлю. Наслідком *арабо-ізраїльської війни 1948-49* стало загострення П. п. Рішення про створення палестинської д-ви не було виконано. Ізраїль окупував значну частину палестинської території. Частину території палестинської д-ви було поділено між Єгиптом та Йорданією. Понад 900 тис. палестинців стали *біженцями*. Усі спроби посередницької комісії ООН досягти хоча б часткової *репатріації* біженців, що відповідало рішенням ГА ООН, не мали успіху. Наприкінці 1951 посередницька комісія склала свої повноваження. Згідно з рішенням ООН було створено Агентство Об'єднаних Націй з надання допомоги біженцям та їх працевлаштування (ЮНРВА). Унаслідок *арабо-ізраїльської війни 1967* в червні 1967 кількість палестинських біженців зросла ще на

400 тис. чоловік (до початку війни 1967 їх кількість становила 1 344 тис.).

Б-ба палестинського народу має тривалу історію. Можна виокремити кілька етапів розвитку Палестинського руху опору (ПРО): 40 – 50-і ХХ ст. — зародження ПРО, поява перших палестинських орг-цій, формування перших груп партизанів (федаїнів); 60-і ХХ ст. — становлення Організації визволення Палестини (ОВП), створення якої в 1954 стало наслідком відродження у формі ПРО палестинського нац.-визв. руху та прагнення деяких арабських країн використати ПРО для зміцнення власних позицій в арабському світі; 70-і – поч. 90-х ХХ ст. — формування реалістичної програми вирішення П. п. У 1974 ОВП поставила проміжне завдання — на першому етапі створити палестинську д-ву на тій частині Палестини, яку буде визволено («концепція обмеженої державності»). Періоду 80-х ХХ ст. була притаманна тенденція до посилення впливу палестинського чинника як на зовн.-політ. курс Ізраїлю, так і на внутр.-політ. ситуацію в країні. Особливий вплив на розвиток ситуації на Бл. Сході й на трансформацію ізраїльської концепції врегулювання бл.-схід. конфлікту мали *Інтифада* та «мирний наступ» ОВП, що обумовило поглиблення процесу поляризації політ. сил Ізраїлю. У 80-х арабські країни й Ізраїль просунулись у справі врегулювання бл.-схід. конфлікту та вирішення П. п. Однак угоди між ними досягнуто не було, як унаслідок позиції Ізраїлю, так і відсутності єдності серед арабських країн. Ряд можливостей (у 1985 співробітництво Йорданії та Ізраїлю на окупованих територіях; у 1987 — каїрська зустріч *Ш. Переса* і *Х. Мубарака*; 1988 — мирні ініціативи ОВП і *Х. Мубарака* для початку врегулювання арабо-ізраїльських відносин) було упущено у зв'язку з недостатнім посиленням нових підходів як в арабських країнах, так і в Ізраїлі. Однак передумови майбутнього мирного процесу вже закладались.

У грудні 1987 на окупованих територіях, де проживало приблизно 1,5-1,7 млн. палестинців, почалася Інтифада — повстання палестинців, що мало на меті забезпечити вирішення головного питання арабо-ізраїльського врегулювання — питання про палестинську державність. Інтифада була спробою палестинців змінити застійний стан у розвитку бл.-схід. конфлікту, заявити про себе як про суб'єкта регіональних *міжнародних відносин*. Політ.-ідеолог.

криза ПРО, криза ОВП, суперництво між окремими палестинськими угрупованнями свідчили про відсутність реальних шансів для швидкого відродження нац. ідеї на основі консолідації всіх сил навколо ОВП. Причинами Інтифади стала й відсутність скоординованої політики арабських країн із проблемою бл.-схід. врегулювання. Саме населення окупованих територій стало політ. силою, яка спромоглася змінити ситуацію та знову привернути увагу світового співтовариства до П. п. 31.07.1988 король Йорданії *Хусейн Бен Талал* зробив заяву щодо визнання права палестинців утворити власну д-ву. Він оголосив про припинення символічних юрид. та адмін. зв'язків із Західним Берегом р. Йордан, що існували з 1950, розпустив нижню палату парламенту, до якої належали представники окупованих територій, оскільки це суперечило заг.-арабським підходам до проблеми окупованих територій і заважало б-бі палестинців проти ізраїльської окупації.

22.10.1988 в Акабі (Йорданія) відбулась зустріч Президента Єгипту *Х. Мубарака*, короля Йорданії *Хусейна* й Голови Виконкому ОВП *Я. Арафата*. *Х. Мубарак* і *Я. Арафат* відвідали Багдад для консультацій із *С. Хусейном*. За цими консультаціями відбулася 19-а сесія Палестинської національної ради (парламенту у вигнанні) в листопаді 1988, яка ухвалила рішення щодо визнання всіх резолюцій ООН з П. п., включаючи рез. ООН №242 і №338. 19-а сесія Палестинської національної ради затвердила Політичну декларацію та Декларацію незалежності. Було проголошено створення Палестинської держави й прийнято «програму миру», яка визнавала рез. ГА ООН №181 щодо розділення Палестини від 1948 та рез. *Ради Безпеки ООН* №242 та №338, засудила *тероризм міжнародний* в усіх його формах, підтвердила згоду на переговори з Ізраїлем, закликала до проведення під егідою ООН міжнар. конференції з Бл. Сходу. США прийняли рішення про офіц. діалог з ОВП в Тунісі. Водночас деякі палестинські орг-ції розглядали ці рішення як капітулянтські. Не було до кінця послідовним й керівництво ОВП. Розстановці політ. сил в ОВП була притаманна наявність 3-х політ. напрямів: помірковано жорсткий курс, який репрезентувала низка фронтів лівої орієнтації; консервативно-компромісний курс, репрезентований прибічниками *Я. Арафата*; центристський. На поч. 90-х ХХ ст. на Бл. Сході склалась якісно

нова політ. ситуація. Війна в Перській затоці 1990-91 підштовхнула бл.-схід. мирний процес. У жовтні – листопаді 1991 в Мадриді розпочала роботу мирна конференція у справах Бл. Сходу, що знаменувало собою початок якісно нового етапу в розвитку бл.-схід. конфлікту. США та Ізраїлю вдалося спочатку усунути ОВП від участі в конференції. Але двосторонні переговори ізраїльської делегації з одного боку, спільної йордано-палестинської, сирійської та ліванської — з іншого, зайшли у глухий кут. Мирному процесові, розпочатому *Мадридською конференцією з урегулювання на Близькому Сході 1991*, бракувало перспектив. Він характеризувався практикою незначних компромісів і невеликих кроків без будь-якого істотного просування вперед процесу врегулювання бл.-схід. конфлікту. Подальші дворічні безрезультатні зусилля активізувати мирний процес без палестинців переконали правлячі кола Ізраїлю піти на прямі переговори з ОВП для вирішення ключової проблеми бл.-схід. конфлікту — палестинської.

Прогрес у справі бл.-схід. врегулювання було досягнуто за межами конференції. Активну роль у ньому відіграли посередницькі зусилля Норвегії. Таємні переговори між представниками Ізраїлю та ОВП відбувались із липня 1992 по серпень 1993. Основним місцем їх проведення став маєток Боррегаард під Осло. Після таємних переговорів у Норвегії в 1993 між представниками Ізраїлю й ОВП було досягнуто низку домовленостей. США погодились відігравати посередницьку роль у підписанні підсумкового док-та. 10.09.1993 Прем'єр-міністр Ізраїлю *І. Рабин* отримав від Я. Арафата листа, в якому ОВП визнавала право Ізраїлю на існування й відмовлялась від терору та насилля. У заяві І. Рабина ОВП визнавалась як повноважний представник палестинського народу. 13.09.1993 на зустрічі Я. Арафата та І. Рабина у Вашингтоні було укладено Декларацію принципів орг-ції тимчасового палестинського самоврядування між Ізраїлем та ОВП — угоду про проміжний режим самоврядування в секторі Газа й районі міста Єрихон. Декларація визначала 5-річний термін переходу до обмеженої палестинської автономії. Через 2 місяці після підписання угоди мали бути вироблені умови виведення ізраїльські військ, упродовж ще 2 місяців воно мало бути завершеним. Влітку 1994 передбачалось проведення вільних виборів до палестинських органів самоврядування. Декларація гарантувала

безпеку Ізраїлю, який зберігав *суверенітет* над Йорданом, кордонами з Єгиптом та Йорданією, Єрусалимом, євр. поселеннями та пляхами на окупованих територіях. Палестинська адміністрація отримала території з великою кількістю проблем, передусім економічних: нерозвиненість пром. та сусп. інфраструктур, безробіття, низький рівень життя, залежність від Ізраїлю в плані роботи та торг. зв'язків. Підписання Декларації стало початком якісно нового етапу в розвитку ізраїльсько-палестинських відносин. Уперше в історії палестинці здобули право й можливість здійснення свого права на самовизначення.

Практ. здійснення Декларації відбувалось упродовж кількох стадій. 4.05.1994 в Каїрі Я. Арафат та І. Рабин у присутності керівників зовн.-політ. відомств США та Росії підписали угоду про обмежену палестинську автономію, відому під назвою «Газа — Єрихон — спочатку». Вона забезпечила палестинцям можливість здійснення їхньої нац. влади на своїй території. Було констатовано, що остаточні терміни перехідного періоду закінчаться 4.05.1999, коли завершиться створення структури палестинської автономії. У квітні 1994 в Парижі підписано екон. угоду, що визначила екон. відносини палестинської автономії під час перехідного періоду. 2.02.1995 в Каїрі відбулась зустріч Х. Мубарака, І. Рабина, Я. Арафата та короля Йорданії Хусейна. Було досягнуто домовленість про поновлення палестино-ізраїльських переговорів та зафіксовано зобов'язання сторін протидіяти тероризму в регіоні. 11.08.1995 в Табі (Єгипет) було парафровано Тимчасову угоду між Ізраїлем та ОВП. Вона передбачала розширення кордонів палестинського самоврядування на Західному Березі ріки Йордан та обрання Палестинської Ради із законодавчими та виконавчими функціями. 28.09.1995 у Вашингтоні сторони підписали цю угоду. Нормалізація ізраїльсько-палестинських відносин викликала неоднозначні оцінки в палестинському та ізраїльському середовищі. Проти угоди виступила частина радикальних палестинських угруповань, що базуються в Дамаску, а також праві сили в Ізраїлі. Мирному процесові на Бл. Сході чинили протидію екстремістські елементи як з боку Ізраїлю, так й арабських країн. Це, зокрема, виявилось на поширенні терористичних дій, жертвою яких став зокрема, І. Рабин. Після вбивства 4.11.1995 І. Рабина посаду прем'єр-міністра обійняв

Ш. Перес. 5.05.1996 в Табі розпочались переговори щодо остаточного статусу палестинських територій. Але в результаті виборів у Ізраїлі в червні 1996 прем'єр-міністром став лідер правої опозиції *Б. Нетаньяху*. Відбулась різка зміна ізраїльської позиції з питань бл.-схід. врегулювання, вона стала жорсткішою. Ізраїль висунув нову формулу продовження переговорів, що полягала в заміні принципу «земля в обмін на мир» формулою «земля в обмін на безпеку». У 1997-98 помітною стала гостра криза в ізраїльсько-палестинських переговорах.

17.01.1997 на зустрічі Я. Арафата та Б. Нетаньяху був укладений Протокол про виведення ізраїльських військ із Хеврона. Сторони погодились співробітничати в б-бі з тероризмом і розпочати через 2 місяці переговори щодо остаточного статусу палестинських територій. Уряд Б. Нетаньяху визначив засоби безпеки та масштаби передислокації ізраїльських військ з окупованих територій згідно з потребами безпеки. 23.10.1998 було підписано угоду Вай-Плантейшн, що забезпечила суверенітет Палестинської автономії над 18% окупованих територій. Невиконання цієї угоди ізраїльською стороною призвело до значного погіршення ізраїльсько-палестинських відносин. У зв'язку з цим посилилась роль США та країн *Європейського Союзу (ЄС)* у переговорному процесі. У грудні 1998 відбувся візит Президента США *В. Клінтона* на Бл. Схід із головною метою — прискорення термінів виконання цих угод. В. Клінтон заявив, що палестинці вільні у визначенні своєї долі на їхній землі, що було сприйнято як фактичне визнання права палестинців на самовизначення. Це призвело до гострої політ. кризи в Ізраїлі та проведення дострокових парл. виборів. У травні 1999 перемогу на виборах здобула Партія праці на чолі з *Є. Бараком*. Навесні 1999 відбувся візит на Бл. Схід держсекретаря США *М. Олбрайт*. Після переговорів з Я. Арафатом та Є. Бараком у вересні 1999 підписано угоду Шарм Ель-Шейх щодо виконання угоди Вай-Плантейшн. Вона передбачала, що ізраїльтяни та палестинці мали до 13.02.2000 укласти рамкову угоду про біженців, поселення, кордони, водні ресурси, постійний статус Єрусалима, щоб до вересня 2000 підписати повномасштабний мирний договір. У жовтні 1999 укладено угоду про звільнення палестинських в'язнів і відкриття півн. безпечного переходу із сектора Газа до Західного Берега ріки Йордан. У березні 2000 відбулась таємна зустріч у Єру-

салимі Є. Барака та Я. Арафата. Вона дозволила укласти нову угоду, було встановлено нові терміни передислокації. Наприкінці березня 2000 в США відбулись таємні переговори щодо рамкової угоди про постійний статус Палестинської автономії.

Але у травні 2000 відбулись найбільші з 1996 спалахи насильства під час святкування 52-ї річниці заснування д-ви Ізраїль. Переговори Прем'єр-міністра Ізраїлю Є. Барака та Я. Арафата в Кемп-Девіді в липні 2000 не призвели до вирішення питання щодо статусу Єрусалима. Після відвідування 28.09.2000 ізраїльським лідером *А. Шароном* (який у лютому 2001 обійняв посаду прем'єр-міністра) єрусалимської святині на Храмовій горі сутички переросли в протистояння на території Західного Берега ріки Йордан і сектора Гази, яке стало відоме під назвою «Інтифада Аль-Акса». Попри спроби посередництва кількох регіональних і світових лідерів, насильство продовжувало тривати і в 2001-04. Розвиток подій на поч. ХХІ ст. став свідченням кризи мирного процесу на Бл. Сході. Продовжуються складні переговори між ізраїльськими та палестинськими представниками з питань кордонів, права біженців на повернення та контролю над Єрусалимом. Керівництво обох сторін послаблене внутр. протиріччями та невдоволенням населення.

Література: Алек Д. Епштейн. Войны и дипломатия. Арабо-израильский конфликт в XX веке. — К., 2003; Федченко С. Интифада нового зразка. Ізраїльсько-палестинський конфлікт у вимірі етноконфесійних уявлень про політичну раціональність // Політика і час. — 2000. — №11-12; Тарасенко В. В останні хвилини перед голосуванням. Біля витоків створення Держави Ізраїль // Політика і час. — 1997. — №1. *О.А. Конпель*

Палестинсько-ізраїльські переговори 1992 — див. *Мадридська мирна конференція з урегулювання на Близькому Сході 1991.*

Пальме (Palme) Улоф (30.01.1927, Стокгольм — 28.02.1986, Стокгольм) — шведський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї директора страхової компанії. Закінчив привілейовану дворянську гімназію-інтернат в Сігтуні (1944), Кеньонколедж у Гембрі (шт. Огайо, США, 1948) і юрид. ф-т Стокгольмського ун-ту (1951). Під час навчання займався журналістикою та брав активну участь у студ. русі країни. 1951 вступив до молодіжної орг-ції СДРПШ, у березні 1952 обраний головою Шведського союзу студентів. Виступав за проведення політики «третього шляху» як

альтернативи розколові світу в умовах загострення «Холодної війни». З 1953 — особистий секр. лідера СДРПШ і Прем'єр-міністра Швеції Т. Ерландера. 1958 обраний до парламенту країни від СДРПШ. 1963-65 — міністр без портфеля, 1965-67 — міністр комунікацій, 1967-69 — міністр освіти і культури. Здобув відомість активними виступами проти війни США у В'єтнамі (21.02.1968 очолив антиамер. демонстрацію в Стокгольмі). 14.10.1969-7.10.1976 і 7.10.1982-28.02.1986 — Прем'єр-міністр Королівства Швеція, водночас голова СДРПШ і віце-голова Соцінтерну (1976-86). У зовнішній політиці надавав суттєву матеріал. допомогу й дип. підтримку країнам «третього світу», передусім тим, що боролись за нац. визволення. У вересні 1980 спільно з лауреатом *Нобелівської премії миру* лордом Ф. Ноель-Бейкером сформував Незалежну комісію з питань роззброєння і безпеки («комісія Пальме»), що підготувала для Комісії ООН із роззброєння доповідь «Безпека для всіх: програма роззброєння» (1983); організував міжнар. кампанію за створення зони, вільної від ядерної зброї, у Центр. Європі. 1982 активно підтримав ініціативу У. Кекконена про міжнар.-прав. закріплення без'ядерного статусу Півн. Європи. 1984 виступив співзасновником *Делійської шістки*, що вбачала єдиний шлях до міцної та всеосяжної безпеки через ядерне роззброєння.

В.І. Головченко

Пальмерстон (Palmerston) Генрі Джон Темпл (20.10.1784, Лондон — 18.10.1865, Брокет-Хол, Хартвордшир) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в аристократичній сім'ї, віконт. Вищу освіту здобув в Единбурзькому й Кембриджському ун-тах. На початку політ. кар'єри належав до торі (консерваторів), із 1830 — до вігів (лібералів). Із 1807 — депутат палати громад; у 1809-28 — військ. міністр; у 1830-34, 1835-41 і 1846-51 — міністр зак. справ; у 1852-55 — міністр внутр. справ; у 1855-58 і 1859-65 — Прем'єр-міністр Великої Британії. У здійсненні зовнішньої політики спирався на традиційний для Великої Британії принцип «рівноваги сил». Гол. суперником країни вважав Росію, побоюючись зростання її військ. потенціалу, посилення впливу в Османській імп. та поширення володінь у напрямку Брит. Індії. Відіграв суттєву роль у розв'язанні *Кримської війни 1853-56*, наполягав на взятті Севастополя, на *Паризькому конгресі 1856* вимагав відторгнення від Російської імп. кавказьких володінь. Під час Громадянської війни

1861-65 у США виношував плани інтервенції на підтримку півд. рабовласницьких штатів.

В.І. Головченко

Пам'ятна записка — один із різновидів *дипломатичного листування*. Призначення П. з. — підкреслити важливість чи запобігти можливості неправильного тлумачення або розуміння *дипломатичної бесіди* чи усної заяви, полегшити подальше просування справи. У дип. практиці зустрічається два види П. з.: передані особисто й надіслані з кур'єром. Останні направляються на прохання особи, з якою відбулась бесіда, або як нагадування про те чи інше питання. У сучас. дип. практиці такий різновид П. з. майже не зустрічається. П. з., передана особисто, друкується на простому папері без герба. Адреса та вихідний номер не ставляться, зазначається лише місце (місто) й дата вручення. Документ складається в безособовій формі без протокольних формул. П. з., надіслана з кур'єром, як самостійний документ майже не відрізняється за формою від *ноти вербальної*. Вона складається від третьої особи, містить протокольні формули (компліменти), друкується на нотному бланку, має вихідний номер, на ній зазначається місце та дата відправлення. Але печатка не ставиться, адреса не вказується.

Т.І. Шинкаренко

Панамериканізм — політ. доктрина, в основі якої знаходиться ідея спільності істор. долі, економіки й культури США та всіх інших держав Зах. півкулі; сформульована як ідея видним діячем б-би за незалежність США О. Гамільтоном; окреслена як політ. концепція США в контексті *Монро доктрини*. Практ. реалізації ідей П. були підпорядковані *Панамський конгрес 1826*, *Панамериканська конференція 1889-90*, *Панамериканський союз*. Зах. півкуля в міжнар. системі, побудованій на засадах *балансу сил концепції* та колоніальному розподілові світу, розглядалась США де-факто й інколи проголошувалась де-юре винятковою зоною амер. інтересів (див. *Р. Олні*). На протигагу європоцентричним системам міжнар. відносин низка панамер. конгресів ставила питання про формування амер. системи міждерж. відносин під проводом США. Після *Другої світової війни* ідеологія П. переросла функціональні рамки гарантування заг. безпеки Зах. півкулі від потенційної європ. загрози й використовувалась для ідеолог. протистояння комуніст. впливові в регіоні, а з розвитком глобалізації

охопила увесь комплекс міждерж. і регіональних відносин. Основи нової панамер. системи було закладено *Ріо-де-Жанейро договором 1947* та створенням *Організації американських держав (ОАД)*. У 1961 Президент США *Дж. Кеннеді* проголосив зачаткування програми «*Союз заради прогресу*», в якій ідеї П. подавались у контексті вирішення соц. проблем Зах. півкулі: забезпечення робочих місць, охорони здоров'я, розвитку освіти тощо. В умовах постбіполярної системи міжнародних відносин та претензій США на глобальне домінування, ідеологія П. становить складову системи неоліберальних цінностей в екон. сфері та доповнює євроатлантичну систему в політ. сфері. Завдання поширення впливу США на лат.-амер. д-ви реалізуються завдяки перенесенню ідей П. у плани заг. континентальної інтеграції (див. *Наради глав держав та урядів американських країн, Північноамериканська угода про вільну торгівлю*).

Є.Є. Камінський

Панамериканська зона вільної торгівлі (Free Trade Area of Americas), **ПАЗВТ** (ФТАА). Почала формуватись як результат рішень 1-ї *Наради глав держав та урядів американських країн* (грудень 1994, Майямі, США), коли керівники 34 держав Зах. півкулі домовилися створити ПАЗВТ з метою усунення перешкод для торгівлі та інвестицій. На підготовчому етапі проведено 4 зустрічі міністрів торгівлі: червень, 1995 (Денвер, США); березень, 1996 (Картахена, Колумбія); травень, 1997 (Белу-Орізонті, Бразилія); березень, 1998 (Сан-Хосе, Коста-Рика). На зустрічі в Сан-Хосе міністри рекомендували главам д-ав та урядів розпочати переговори й визначити структуру, заг. принципи та цілі переговорного процесу. На основі декларації Сан-Хосе переговори розпочалися у квітні 1998 на 2-й *Нараді глав держав та урядів американських країн* в Сантьяго (Чилі). На 5-й зустрічі міністрів торгівлі (листопад 1999, Торонто, Канада) досягнуті домовленості про підготовку проекту розділів угоди та його обговорення; на 6-й (квітень 2001, Буенос-Айрес, Аргентина) і 3-й *Нараді глав держав та урядів американських країн* (квітень 2001, Квебек-Сіті, Канада) прийнято рішення щодо переговорного процесу. Міністри торгівлі рекомендували главам д-ав та урядів оприлюднити проект угоди, що було зроблено 3.07.2001. Були визначені кінцеві терміни переговорного процесу: завершення переговорів — не пізніше січня 2005, набуття чинності угодою — не піз-

ніше грудня 2005. Другий варіант проекту угоди про ПАЗВТ пророблявся на третьому етапі переговорного процесу, який завершився в жовтні 2002 на 7-й зустрічі міністрів торгівлі в Еквадорі.

Базові принципи ведення переговорів: рішення приймаються на основі консенсусу; переговори проводяться на умовах прозорості; ПАЗВТ повинна узгоджуватись із правилами *Світової організації торгівлі (СОТ)*, а там, де можливо, — покращувати ці правила; угода про ПАЗВТ має бути цілісним док-том; ПАЗВТ може існувати одночасно з двосторонніми та субрегіональними угодами, а країни можуть вести переговори та брати на себе зобов'язання в рамках ПАЗВТ в індивід. порядку або як члени інтеграційної групи; особлива увага приділятиметься потребам економіки малих країн. Структура й орг-ція переговорного процесу спрямовані на широке геогр. представництво в ПАЗВТ. Головування на переговорах, місце їх проведення, обрання головуючих і заст. переговорних груп відбувається на ротатійній основі та змінюється через 18 місяців або після завершення чергового засідання міністрів торгівлі. Головуючими послідовно обирались представники Канади, Аргентини, Еквадору та спільно США й Бразилії. Створено 9 переговорних груп у межах свого предмета відповідальності: доступ на ринки, інвестиції, послуги, діяльність урядів, розв'язання спорів, с. г-во, права на інтелектуальну власність, субсидії й антидемпінгові заходи, політика конкуренції. Техн. та аналітичну підтримку здійснює тристоронній комітет у складі *Міжамериканського банку розвитку, Організації американських держав (ОАД) та Економічної комісії ООН для Латинської Америки і Карибського басейну*. Адмін. секретаріат ПАЗВТ знаходиться в місці проведення переговорів і фінансується шляхом залучення місцевих ресурсів та завдяки допомозі інститутів тристороннього комітету. Переговори відбувались на ротатійній основі, у різних країнах: Майямі (США) — з травня 1998 до лютого 2001; Панама-Сіті (Панама) — з березня 2001 до лютого 2003; Мехіко-Сіті (Мексика) з березня 2003 до грудня 2004.

Існує два принципово відмінних підходи до створення ПАЗВТ — Бразилія та США. Бразилія пропонує включити до ПАЗВТ не тільки окремі країни, а й існуючі в регіоні інтеграційні угруповання. Цей підхід базується на визнанні прав країн на паралельне формування двох і більше об'єднань, які в майбутньому й утворять

ПАЗВТ. Стратегія США спрямована на створення АЗВТ під власною егідою відповідно до однополюсної моделі світу. Другий підхід передбачає вступ країн на індивід. основі до *Північноамериканської угоди про вільну торгівлю*, її поступове розширення на всю Зах. півкулю та перетворення в ПАЗВТ. Головне завдання переговорів — узгодження полярних підходів і розробка прийнятного для всіх варіанта формування ПАЗВТ.

Г.Д. Хоменко

Панамериканська конференція 1889-90 — перший міжнар. з'їзд представників амер. держав, скликаний з ініціативи США для врегулювання спірних питань у відносинах між країнами Зах. півкулі та створення сприятливих умов для торгівлі між ними; відбувся 2.10.1888-19.04.1890 у Вашингтоні. Підґрунтям для скликання П. к. стало звернення США до ідеї *панамериканізму* — політ. доктрини, яка обстоювала істор., екон., культ. спільність країн і народів Американського континенту. Але конференція відхилила запропонований США проект міжамер. *митного союзу*; не отримав підтримки й проект введення єдиної валюти для країн Зах. півкулі. Договір про арбітраж, що передбачав створення третейських судів при виникненні спірних питань, підписала лише половина делегацій, жодна його не ратифікувала. З ініціативи США конференція прийняла також рішення про створення Міжнародного союзу амер. республік з обміну екон. інформацією та постійного Комерційного бюро з місцем перебування у Вашингтоні (з 1910 — *Панамериканський союз*).

Б.М. Гончар

Панамериканський союз — координуючий орган співробітництва амер. держав, створений у 1910 на 4-й *Міжамериканській конференції* на основі Міжнародного союзу амер. республік (з 14.04.1890). На наступних міжамер. конференціях повноваження керівної ради П. с. розширені: до його компетенції віднесено консультації з проблем попередження конфліктів між амер. д-вами (1923), невтручання амер. д-ав у справи одна одної (1933), мирного розв'язання конфліктів між амер. д-вами (1938), здійснення єдиної оборонної політики учасниками союзу (1945) тощо. Після створення *Організації американських держав (ОАД)* П. с. отримав статус її постійного центр. органу. У зв'язку з рішеннями 3-ї Надзвичайної міжамер. конференції в Буенос-Айресі в 1967 вищим органом ОАД

стала Генеральна асамблея представників усіх членів орг-ції; Рада ОАД була перейменована в Постійну раду, а П. с. — у Генеральний секретаріат.

Б.М. Гончар

Панамериканські конференції — див. *Міжамериканські конференції*.

Панамериканські саміти — див. *Наради глав держав та урядів американських країн*.

Панамська конференція 1939 — зустріч міністрів закорд. справ США й лат.-амер. держав 23.09-3.10.1939 у Панамі. Загострення протиріч між США з одного боку та Німеччиною й Італією — з іншого спричинили зростання занепокоєння в керівництва США щодо рівня нац. безпеки. Після початку *Другої світової війни* виникла нагальна потреба знайти шляхи вирішення цієї проблеми не лише на національному, але й на регіональному рівні. У виступі 3.09.1939 Президент США *Ф. Рузвельт* наголосив на нерозривності нац. безпеки США та безпеки всієї Зах. півкулі. Попри підписання Акта про нейтралітет, США проголосили стан підвищеної бойової готовності в збройних силах та розпочали їх поступове збільшення. Офіц. порядок денний передбачав консультації амер. д-ав із метою визначення оптимальних заходів для підтримання їхнього нейтрального статусу у війні, захисту екон. і торг. інтересів у міжнар. обставинах, що склалися, а також для запобігання поширенню бойових дій у Зах. півкулю. 3.10.1939 конференція ухвалила Панамську декларацію, згідно з якою води, що омивають узбережжя Півн. Америки та Півд. Америки, на південь від кордону Канади на відстані 300 миль проголошувались «безпечними морськими зонами», в яких заборонялись будь-які ворожі дії та дії неамер. воюючих сторін. Виняток становили *територіальні води* колоній європ. д-ав. Крім того було ухвалено декларацію про заг. принципи *нейтралітету* амер. д-ав, а також рішення про створення Міжамер. фінанс. та екон. консультативного к-ту (до його складу увійшли експерти від кожної держави-учасниці конференції), завданням якого було визначено розробку рекомендацій щодо заходів подолання негативних наслідків війни для економік амер. д-ав. Конференція також ухвалила скликати наступну зустріч міністрів закорд. справ амер. д-ав 1.10.1940 у Гавані (Куба), але через подальше загострення

ситуації у світі її було проведено раніше (див. *Гаванські декларації 1940*).

В.Ю. Константинов

Панамський канал — штучний міжнар. мор. шлях, прокладений по території Республіки Панама через найвужчу дільницю Панамського перешийка; з'єднує Тихий (порти Бальбоа та Панама) й Атлантичний (порти Крістобаль і Колон) океани та роз'єднує два амер. континенти. Довжина П. к. 81,6 км, глибина від 12 до 13,7 м, ширина від 91 до 150 м. Відрізок каналу довжиною 51 км знаходиться на висоті 25,9 м над рівнем моря, тому технічно канал утворюють три серії шлюзів і штучні озера. П. к. відкритий 15.08.1914, остаточно введений до дії 12.06.1920. Прокладати канал розпочала Франція, коли в 1878 одержала від Колумбії концесію на 99 років. Скомпрометована тіншовими угодами та неспроможністю дати раду складним кліматичним умовам робіт (від жовтої лихоманки та малярії загинуло більше 22 тис. робітників) франц. Компанія Панамського каналу, очолювана будівничим *Суецького каналу* Ф. Лессепсом, у 1887 збанкрутіла, її акції викупив уряд США. На цей момент було споруджено 33 км каналу. Після того, як у 1903 сенат Колумбії відкинув умови передачі США смуги П. к. в довгострокову оренду (на 100 років із правом продовження без зазначення терміну), США надали підтримку відокремленню колумбійської дільниці Панамського перешийка й уклали з новою Республікою Панама *Хея — Бюно-Варільї договір 1903*, за яким отримали від неї в довічну концесію для спорудження П. к. смугу території завширшки 10 миль. П. к. і прилегла до нього зона оголошувались постійно нейтралізованими й відкритими для проходу як цивільних, так і військ. суден усіх д-ав (за сплату збору на рівних засадах). За основу взято прав. режим Суецького каналу. США як будівничий і гарант *нейтралітету* каналу здійснювали щодо нього всі суверенні права. До 1979 прав. режим П. к. визначався згаданою двосторонньою угодою між США та Панамою й угодою між США та Великою Британією (т. зв. договір *Хея — Паунсфота 1901*), закритими для решти д-ав. Упродовж ХХ ст. питання *суверенітету* над зоною П. к. неодноразово було яблуком розбрату в двосторонніх відносинах Панами та США. Зведені в зоні П. к. амер. військ. бази, розвідувальний центр та інші військ. об'єкти виконали своє призначення потужного засобу впровадження стратегічних інтересів США

в регіоні Центр. та Півд. Америки. До сер. ХХ ст. техн. база та інфраструктура П. к. очевидно застаріли. З'явилися пропозиції спорудити новий канал на рівні моря. Права Панами на поновлення суверенітету над зоною П. к. визнала *Організація Об'єднаних Націй (ООН)* (заради цього керівник Панами *О. Торріхос* у 1973 організував у столиці своєї д-ви виїзне засідання *Ради Безпеки ООН*). 7.09.1977 укладені й у 1979 набули чинності два нові дог-ри, що склали правову основу для поступового відновлення суверенітету Республіки Панама над зоною П. к. Договір про Панамський канал (Договір Картера — Торріхоса), за яким управління каналом здійснювалося США через Комісію з Панамського каналу, втратив чинність 31.12.1999, і відтоді зона П. к. вважається повністю повернутою під суверенітет Панами. П. к. має статус панамського держ. підприємства. Після урочистої передачі, здійсненої достроково 14.12.1999, було розпочато будівництво нового мосту через П. к. (на додаток до існуючого перевантаженого Мосту Америк). Ще в 1997 права управління портами Бальбоа та Крістобаль на входах до П. к. були передані урядом Панами гонконгській компанії Хатчінсон Вампо. Договір про постійний нейтралітет й експлуатацію П. к. діє безстроково: він підтверджує режим *нейтралітету постійного* П. к. та свободи мирного транзиту через канал суден усіх країн. Військ. й допоміжні кораблі США та Панами мають право на швидкий транзит через П. к. Відкритий для приєднання усіх д-ав Протокол до останнього дог-ру має слугувати додатковою міжнар.-прав. гарантією режиму постійного нейтралітету П. к. Новий канал, якщо його збудують, матиме такий самий прав. режим.

В.С. Ржевська

Панамський конгрес 1826 — зустріч 10 представників від 4 лат.-амер. держав (Мексика, Великої Колумбії, Перу та Центральноамериканської Республіки), які досягли незалежності у війні проти Іспанії; відбувалась 22.06-15.07.1826 в місті Панама і стала першою спробою створити панамер. військ.-дип. союз. Побоюючись інтервенції Іспанії за підтримки європ. країн-учасниць *Священного союзу*, лідер Війни за незалежність іспан. колоній в Америці *С. Болівар* запропонував провести конгрес представників усіх амер. країн і розробити план *колективної оборони*. Було підписано угоду про «Союз, лігу та постійну кон-федерацію», який, зокрема,

передбачав мирне врегулювання конфліктів між лат.-амер. д-вами, збереження респ. держ. устрою, створення спільної 60-тис. армії (договір не було ратифіковано). У наступних конференціях у Лімі та Сантьяго взяли участь лише деякі лат.-амер. країни. Наприкінці 1880-х ініціативу скликання конференції всіх амер. республік взяли на себе США (див. *Панамериканська конференція 1889-90*).

Б.М. Гончар

Пангерманізм (нім. Alldeutschtum) — громад.-політ. рух за об'єднання в єдине держ. утворення всіх німецькомовних етнічних груп, а також деяких народів германської мовної групи (фламандців, голландців та ін.), початок якому було покладено рев. подіями в Німеччині в період наполеонівських війн. Розвиток ідеї П. був також пов'язаний з обґрунтуванням культ., сусп. та антропологічної переваги «нордичної раси» й необхідності нім. гегемонії в ЦСЄ. Орг. оформлення руху П. відбулося в 1894 з перетворенням децентралізованого Загального нім. союзу, що існував з 1891, у *Пангерманський союз*, головним завданням якого було підвищення нац. самосвідомості етнічних німців, передусім тих, які проживали за межами Німецької імп. Експансіоністські та націоналістичні засади П. значно вплинули на формування ідеології та політ. програми *нацизму* й теорії *геополітики*, яка безпосередньо надавала наук. обґрунтування зовн.-політ. доктрині націонал-соціал. режиму з її планами європ. та світової гегемонії.

А.А. Субботін

Пангерманський союз — політ. орг-ція, яка обстоювала погляди найагресивніших представників великих промисловців, банкірів і юнкерів Німецької імп.; створена в 1891 (до 1894 мала назву Загальний нім. союз). П. с. пропагував ідею встановлення нім. світового панування («Король на чолі Пруссії, Пруссія на чолі Німеччини, Німеччина на чолі світу» — гасло П. с.), висунувши програму широкої експансії Німеччини: захоплення брит., франц., португальських, бельгійських колоній; приєднання до Німеччини територій, заселених австр. німцями, півн.-схід. районів Франції, а також Голландії, Бельгії, Скандинавських країн (доктринальною базою для реалізації зовн.-політ. експансії Німеччини в Центр. Європі стала концепція «Серединної Європи» — *Mitteleuropa*); відторгнення Прибалтики від Росії, захоплення Польщі,

України й Кавказу, перетворення Османської імп. на нім. колонію (політика «Натиску на схід»). У пангерманських колах розроблялись проекти створення нім. колоніальної імперії в Африці («Серединна Африка»), перетворення Бразилії, Аргентини та інших країн Лат. Америки на плацдарм у б-бі проти США за встановлення панування Німеччини на Американському континенті. П. с. пропагував концепцію неминучої війни, згідно з якою німці були «народом без життєвого простору», оточеним з усіх боків ворогами; обстоював мілітаризацію країни, збільшення армії та створення потужного військ.-мор. флоту. Прихильником *пангерманізму* був Б. Бюлов (з 1900 — канцлер Німецької імп.). П. с. мав широку мережу орг-цій, розкиданих у всіх регіонах країни, і справляв зростаючий вплив на зовн.-політ. курс нім. урядів.

Б.М. Гончар

Панейко Василь Лукич (1883, Золочівський повіт, тепер Львівської обл. — 29.05.1956, Каракас, Венесуела) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат і журналіст. Закінчив правничий ф-т Львівського ун-ту. З юнацьких років брав активну участь в укр. нац.-визв. русі. З 1907 — співробітник газети «Діло», у 1908-12 брав участь у виданні «Літературно-наукового вісника», у 1912-18 — гол. редактор «Діла» і водночас у 1914-15 — «Українського кореспондента». 11.11.1918 — призначений держсекретарем зовн. справ ЗУНР. Свою діяльність на цій посаді спрямував на забезпечення визнання *суверенітету* й територ. цілісності зах.-укр. д-ви та засудження польської *агресії*. Ініціював надсилення на ім'я Президента США В. Вільсона телеграми з проханням виступити посередником у справі припинення *українсько-польської війни 1918-19*. Проте жодної офіц. відповіді від Вашингтона не отримав, незважаючи на активні виступи укр. діаспори в США. Важливим напрямком діяльності П. було включення до складу ЗУНР території Закарпатської України, що викликало різку протидію з боку Угорщини. На переговорах з цього приводу 30.12.1918 в Будапешті зах.-укр. делегація наполягала на вирішенні питання шляхом плебісциту під нейтральним наглядом. З ініціативи П. були відкриті посольства республіки в Києві (функціонувало до проголошення *Акта злуки УНР і ЗУНР 1919*), Празі (18.12.1918), Відні й Будапешті. 3.01.1919 призначений головою зах.-укр. делегації на

Парижській мирній конференції 1919-20 і водночас заст. голови делегації УНР *Г. Сидоренка* (формально до 9.06.1919 за П. залишалась посада держ. секретаря закорд. справ). Добився створення Вищою радою *Антанти* низки комісій із врегулювання укр.-польського конфлікту (див. *Дипломатія Західноукраїнської Народної Республіки*). Після укладення *Ризького мирного договору 1921* між РСФРР і УСРР та Польщею виступав за створення нової схід.-європ. федерації, у якій Україна разом із Галичиною була б у союзі з демокр. та небільшовицькою Росією («З'єдинені Держави Східної Європи», 1922). Працював паризьким кореспондентом газети «Діло»; у 1925 повернувся до Львова й редагував цю газету та двотижневик «Політика», але наступного року знову переїхав до Парижа. Невдовзі відійшов від політики, у 1945 емігрував до Нью-Йорка, а в 1955 — до Каракаса (Венесуела).

В.І. Головаченко

Панін Микита Іванович (18.09.1718, Данциг — 31.03.1783, Петербург) — рос. держ. діяч і дипломат, граф. Нар. в сім'ї військового. Під час військ. служби в кінній гвардії взяв участь у двірцевому перевороті 25.11.1741, що звів на престол Єлизавету Петрівну. 1747-48 — посланник Російської імп. в Данії. 1748-59 — посланник у Швеції, де став прибічником конституційного ладу й попередив розрив *дипломатичних відносин* із Росією, підписавши 1758 спільну декларацію про готовність обох д-ав охороняти торг. мореплавство в Балтійському морі й перешкоджати появі в ньому брит. військ. флоту. У 1760 призначений вихователем спадкоємця престолу Павла Петровича. Взяв діяльну участь у двірцевому перевороті 28-29.06.1762, що звів на престол *Катерину II*; став її неофіц. радником з питань *зовнішньої політики*, зробив спробу обмежити абсолютизм, представивши Катерині II проект запровадження імпер. ради й реформи сенату, але документ був відкинтий. 4.10.1763 призначений старшим членом *Іноземних справ колегії*. Невдовзі, після усунення від справ *О. Бестужева-Рюміна*, очолив колегію; водночас керував Таємною канцелярією (розслідування держ. злочинів і контррозвідка), але не був офіційно призначений канцлером. Прагнути до зміцнення міжнар. становища Російської імп., запропонував створення союзу півн. д-ав на чолі з нею (див. «*Північний концерт*») для протидії планам Бурбонської й Габсбурзь-

кої династій; ініціював підписання *Петербурзького союзного договору 1764* з Пруссією; 1765 розробив та уклав політ. угоду з Данією, 1766 — торг. угоду з Великою Британією. В умовах загострення дип. відносин зі Швецією й рос.-тур. війни 1768-74 змушений був погодитись із пропозицією прус. короля *Фрідріха-Вільгельма II* щодо здійснення *поділу Речі Посполитої 1772*. З початком зближення Російської імп. з Австрією у травні 1781 отримав безстрокову відпустку, а наприкінці вересня того самого року звільнений у відставку.

В.І. Головаченко

Панісламізм — ідеологія і рух, що оформився в останній чверті XIX ст. і пов'язаний з ім'ям мусульм. реформатора Джемал ад-Діна ал-Афгані (1839-97). Ще в 60-х XIX ст. ним було сформульовано ідею щодо реліг.-політ. союзу мусульм. народів. Для рішення політ. цілей він вважав за необхідне використання реліг. гасел, розглядаючи іслам як єдину ідеолог. платформу, що спроможна об'єднати народи в 6-бі проти колоніального пригнічення. Вважаючи нац. настрої перешкодами на шляху об'єднання мусульман проти спільного ворога, протиставив нац. солідарності релігійну. В основі доктрини П. — теза щодо керівної ролі ісламу в дух. та світському житті суспільства; єдності, солідарності всіх членів мусульм. общини незалежно від держ., расової, нац. або соц. приналежності; необхідності об'єднання всіх мусульман у межах єдиної д-ви. Ал-Афгані неодноразово розробляв проекти об'єднання мусульм. країн, шукаючи підтримки як у схід. монархів, так і в представників правлячих кіл колоніальних д-ав, прагнучи використати протиріччя між ними.

П. відіграв подвійну роль в історії народів Сходу. У багатьох д-вах гасла П. отримали антиколоніальне звучання. Водночас він поступово почав гальмувати політ. розвиток окремих країн. На сучас. етапі ідеї П. в дещо модифікованому вигляді продовжують розповсюджуватись у мусульм. країнах. Вважаючи нині нереальною політ. інтеграцію арабських країн, панісламісти виступають за зміцнення союзу мусульм. націй шляхом створення різних мусульм. орг-цій. Деякою мірою практичним кроком на шляху реалізації ідей П. стало створення *Організації ісламської конференції (ОІК)*. У сучас. світі панісламістські настрої іноді набувають форми «ісламської солідарності». Теорет. обґрунтування цього різновиду ідеології П. розробляють бого-

слови ун-тів Ал-Азхар (Єгипет), Аз-Зайтун (Туніс), Всесвітня ісламська орг-ція (міжнар. орг-ція мусульм. богословів). Пропагандистами ідей П. виступають такі релігійні організації, як «Братимусульмани», «Джамаат-і-ісламі» та інші; до ідей П. звертаються ісламські фундаменталісти. П. вважається альтернативою панарабізму — руху за єдність та незалежність арабської нації на базі відокремлення ісламу від держави.

О.А. Коппель

Панкін Борис Дмитрович (20.10.1931, Фрунзе тепер Бішкек, Киргизька Республіка) — рад. держ. діяч і дипломат. Нар. в сім'ї службовця. Закінчив Моск. держ. ун-т. Працював у газеті «Комсомольська правда», пройшов шлях до посади гол. редактора. Із 1982 на дип. роботі: у 1982-90 — посол СРСР у Швеції, з 1990 — посол СРСР у Чехословаччині. У серпні 1991 був єдиним із послів, який не підтримав ДКНС. Після провалу останнього був призначений мін. зак. справ СРСР й обіймав цю посаду до листопада 1991. У цей час були відновлені дип. відносини СРСР з Ізраїлем, відкрилась *Мадридська мирна конференція з урегулювання на Близькому Сході 1991*, а в Москві — міжнар. конференція з *прав людини*. На його вимогу зі штату МЗС були виведені працівники КДБ. Із листопада 1991 — посол СРСР, РФ у Великій Британії. Після виходу 1994 на пенсію проживає у Швеції.

М.М. Білоусов

Панславизм — громад.-політ. рух за формування спільної етнічної самосвідомості слов. народів ЦСЄ з метою досягнення спільних соц.-політ. і культ. цілей; його витоки пов'язані з культурологічною та просвітницькою діяльністю інтелектуалів і митців країн регіону. Революції 1848-49 в Європі спричинили швидку політизацію П. У Празі було проведено 1-й конгрес представників слов. народів Австрійської імп. з вимогою демокр. перетворення монархії Габсбургів на федерат. д-ву. В 1860-х ідеї П. перетворились у важливий фактор політ. процесу в Російській імп., яка для багатьох прихильників П. була природ. союзником у протистоянні Австро-Угорщині та Османській імп. У Росії П. як зовн.-політ. проект підтримували слов'янофіли, що закликали до активної інтервенціоністської політики рос. д-ви щодо б-би слов. народів проти Австро-Угорщини й Туреччини, в результаті якої мала бути створена слов. конфедерація під

протекторатом Петербурга. Офіційно царський уряд не висловлював підтримку П., але багато представників політ. еліти Російської імп. відкрито симпатизували його лозунгам та використовували їх для легітимізації зовн.-політ. рішень у рос. суспільстві. З поч. ХХ ст. зусилля з відновлення орг. форми П. виявились невдалими через зростання протиріч між новими слов. д-вами (див. *Балканські війни 1912-13*). Результати *Першої світової війни* позбавили панслов'янську ідею практ. значення і для *зовнішньої політики* Росії.

А.А. Субботін

«Панча шила» (із санскриту — п'ять правил правильної поведінки) — п'ять *мирного співіснування принципів*. Уперше викладені в преамбулі інд.-китайської Угоди про торгівлю та зв'язки між Тибетським районом КНР та Індією, підписаної 29.04.1954 в Пекіні. До них належать: взаємна повага до територ. цілісності та *суверенітету*, ненапад, невтручання у внутр. справи, рівність та взаємна вигода, мирне співіснування. Назву «П. ш.» принципи вперше отримали в промові Прем'єр-міністра Індії *Дж. Неру* перед інд. парламентом незабаром після підписання угоди. У рамках *Бандунзької конференції 1955* п'ять принципів мирного співіснування було визначено як основу *зовнішньої політики* д-ав, що звільнилися від колоніальної залежності, і включено до Заключної декларації конференції. Упродовж 1960-1980-х принципи мирного співіснування відігравали важливе значення в політиці *Руху неприєднання*.

А.М. Кобзаренко

Пань Чжаньлінь (09.1942, провінція Хебей) — китайський дипломат. 1970-80 — аташе посольства КНР у СРСР, співробітник Департаменту СРСР і соціал. країн Схід. Європи МЗС КНР; 1980-90 — 3-й, 2-й, 1-й секр. у посольстві КНР у СРСР, 1-й секр., зав. сектором, радник Департаменту СРСР та соціал. країн Схід. Європи; 1990-92 — радник посольства КНР у СРСР і РФ; 1992-95 — Надзвичайний і Повноважний Посол КНР у Киргизстані. 1995-98 — Надзвичайний і Повноважний Посол КНР в Україні.

В.І. Головаченко

Папандреу (Papandreou) Андреас (5.02.1919, Хіос, Греція — 23.06.1996, Екалі, Греція) — грец. громад.-політ. і держ. діяч. Син відомого грец. політика Георгіоса Папандреу. Закінчив амер. коледж в Афінах та юрид. ф-т Афінівського ун-ту.

За приналежність до троцькістської орг-ції був заарештований, після звільнення переїхав до США, де здобув ступінь д-ра філософії Гарвардського ун-ту (1943) та отримав громадянство США (1944). Після служби у ВМФ США викладав у Гарварді, Берклі (1955-63). Після призначення у 1963 батька Прем'єр-міністром Греції відмовився від амер. громадянства, повернувся на Батьківщину та пройшов на виборах до парламенту країни від коаліції лівих. Під час військ. перевороту 21.04.1967 був заарештований та 8 місяців провів у в'язниці. Після звільнення залишив країну й повернувся до викладацької роботи в ун-тах Стокгольма й Торонто; водночас очолював рух проти військ. хунти за кордоном. Після краху хунти в 1974 повернувся в Грецію та сформував ліву партію — Панеллінський соціал. рух (ПАСОК). Ця партія швидко здобула популярність населення Греції та на виборах 1981 завоювала 172 місця в парламенті Греції з 300. П. сформував свій перший кабінет. Його передвиборча зовн.-політ. програма передбачала виведення військ США з грец. території та вихід Греції з НАТО. Проте після приходу до влади політика уряду П. стала поміркованішою. Прагматичний курс уряду та легка антиамер. риторика були підтримані населенням країни й ПАСОК виграла вибори 1985, П. вдруге став прем'єр-міністром. Другий термін урядування був позначений фінанс. скандалом, внаслідок якого свої посади залишили три міністри. Крім цього, значний дефіцит бюджету, збільшення інфляції та зовн. боргу призвели до поразки ПАСОК на виборах 1989. Упродовж 1989-92 фінанс. діяльність П. розглядалась судом, доки в 1992 він не був виправданий і повернувся на посаду лідера партії. У 1993 ПАСОК виграла парл. вибори, а П. сформував новий уряд, на чолі якого стояв до січня 1996, коли за станом здоров'я пішов у відставку.

М.С. Каменецький

Папен (Рарен) Франц фон (29.10.1879, Верль, Вестфалія, Німецька імп. — 2.05.1969, Оберзасбах, Баден, ФРН) — нім. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї великого землевласника. У 1913-15 — військ. аташе Німеччини у США. За розвідувальну діяльність був оголошений *персоною нон грата*. У 1921-28 і 1930-32 — депутат прус. ландтагу від Католицької партії; у липні — листопаді 1932 — Рейхсканцлер Німеччини. Сприяв посиленню в країні позицій на-

цистів. У січні — листопаді 1933 — віце-канцлер в уряді А. Гітлера. У 1933-34 — уповноважений уряду в справах Саарської області. У липні 1934 — березні 1938 — посол Німеччини в Австрії, активно сприяв її *аншлюсу*. У 1939-44 — посол у Туреччині, прагнув втягнути її у Другу світову війну на боці Німеччини. Як один із гол. підозрюваних у злочинах воєнних у 1946 постав перед Нюрнберзьким трибуналом, проте внаслідок розбіжностей у його складі виправданий. У 1947 засуджений до 8 років ув'язнення нім. судом з денацифікації, звільнений у 1949.

В.І. Головченко

Папська дипломатія середньовіччя — комплекс зовн.-політ. заходів Папи римського як глави католицької церкви в період середньовіччя. Відповідно до еволюції характеру та завдань П. д. с. бути розділена на три періоди. Для періоду раннього середньовіччя (VIII — XI ст.) було властиве забезпечення місіонерської діяльності католицької церкви й розповсюдження християнства, а також збереження єдності в самій христ. церкві. Активна місіонерська діяльність, якою керував Папа римський, розгорнулась у цей період у Зах. та Півн. Європі: в д-ві франків, в Англії, серед германських племен, в Ірландії. Водночас Папа римський був змушений зважати на вплив різних потужних течій у християнстві, перш за все іконоборців у Візантії й аріан у Лангобардському королівстві. Конфлікти з Візантією (імп. Лев III відмовився визнавати вселенський примат Папи на території Візантії та передав Сицилію, Бруттиум, Калабрію та Іллірію під владу константинопольського патріарха), а також прагнення до поширення впливу католицької церкви підштовхнули Папу римського до зміцнення зв'язків із країнами зах. частини Європи. Григорій II (715-31) значно активізував місіонерство в нім. землях, у чому спирався на збройні сили д-ви франків. Папою Захарієм (741-52), який виявився останнім, що був затверджений у Константинополі, завершилась візантійська епоха папства. Для протидії спробам лангобардів об'єднати Італію Захарій встановив тісні зв'язки з королем франків Піпіном Коротким. За допомогою франкського королівства в 756 була створена Папська держава, яка, щоправда, не мала до XV ст. сталих кордонів. Через внутр. політ. б-бу в Папській державі певний час залишався невирішеним порядок успадкування влади. Остаточо про-

цедуру обрання Папи римського було затверджено Латеранським собором 769 (див. *Вселенські собори*).

Складні стосунки між Папою римським та Франкською імп., починаючи з часів Карла Великого (768-814), стали поступово визначати зміст європ. *дипломатії*. Ще з поч. IX ст. католицька церква стала силою, навколо якої об'єднувались різні народи Європи в протистоянні експансії та центр. владі імперії. Після виходу Рим. апостольського престолу з-під влади Константинополя роль Папи римського щодо франкських королів була підкреслено підпорядкованою, але таке положення змінилося за Папи Миколи I (858-67), який зміцнив папську владу та матеріал. незалежність католицької церкви. За його понтифікату було сформульовано принципи папської теократії: головування над всіма єпископами христ. церкви та над світською владою. Але спроба Миколи I поширити юрисдикцію папського престолу на духовенство Схід. церкви значно поглибила церк. розкол і призвела до відмови Схід. церкви визнавати примат Папи римського. У II-й пол. IX ст. Папи використовували послаблення Франкської імп. для зміцнення власної влади та підпорядкування своїй *зовнішній політиці* світської влади в Європі, зокрема в орг-ції б-би з арабами, які почали загрожувати Папській д-ві. З X ст. ідея політ. універсалізму виникла знов із формування *Священної Римської імперії*. У X – XI ст. папство, підтримуючи імперію, значним чином впливало на міжнар. політику в Європі, у т. ч. й на зовн. політику нових христ. д-ав, таких як Польща та Угорщина. За Папи Лева IX відбувався остаточний розкол христ. церкви (1054). У XI ст. загострились протиріччя між католицькою церквою та Священною Римською імп. Папа Микола II уклав 1059 союз із ворогом імператора — норманом Робертом Гвіскарком. Одночасно активізувалась церк. реформа під проводом єпископа Гільдебранда (майбутній Папа Григорій VII). Остаточний розрив зі Схід. церквою та загострення протиріч з імператором знаменують завершення ранньосередньовічної епохи дипломатії папства.

У період високого середньовіччя (XII – XIV ст.) центр. місце в Папській дипломатії посідає б-ба Пап римських з імператорами Священної Римської імп. за вищу політ. владу в Європі. Основними елементами цього процесу стали б-ба за інвеституру та хрестові походи. Перша

пов'язана з діяльністю Григорія VII (1073-85) та його церк. реформою, що перетворила церкву на могутню політ. силу в Європі. У проголошеному 1075 «Диктаті Папи» встановлювались основні принципи середньовічної католицької церкви, засновані на приматі папської влади над владою світською. Григорій VII зміцнив систему папських представників (легатів), надіславши їх до всіх католицьких єпископств для здійснення безпосереднього папського контролю за справами церкви. Відкрита б-ба між католицькою церквою та імператором спалахнула після оприлюднення декретів Латеранського собору 1075, який заборонив світську інвеституру. У 1076 у результаті опозиції імп. Генріха IV рішенням Латеранського собору Папа римський звільнив його підданих від васальної клятви. Імператора згодом було відлучено від церкви, що мало значні політ. наслідки, зокрема у загостренні б-би феодалів проти влади імператора в Німеччині та Італії. Т. зв. «каноське покаяння» Генріха IV 25-28.01.1077 повернуло йому політ. владу, а сусп. думка в Італії та Німеччині розкололась на гфельвів та гібеллінів — відповідно прихильників папи й імператора. Б-ба Генріха IV із Григорієм VII тривала аж до смерті останнього в 1085. За понтифікату Папи Урбана II (1088-99) були організовані перші хрестові походи. Собор, скликаний ним у Клермоні 28.11.1095, оголосив про необхідність визволення Гроба Господня з-під влади турків-сельджуків, які захопили Єрусалим 1071. Орг-ція хрестових походів сприяла зростанню впливу папства, навколо якого об'єднувались феодали більшості христ. д-ав Європи. Загострення протиріч між Папою римським та імператором на поч. XII ст. завершилось перемогою папства в б-бі за інвеституру, закріпленою у Вормському конкордаті (див. *Конкордат*) та безпрецедентним зростанням його політ. впливу. Папська дипломатія у XII ст. опікувалась б-бою з норманами на півдні Італії та з Фрідріхом II Барбаросою на півночі. Папі римському не вдалося зашкодити утворенню централізованої норманської д-ви на півдні Італії, а в II-й пол. XII ст. Папська держава опинилась перед загрозою знищення Фрідріхом II, б-ба з яким охопила всю Італію. У 1167 італ. міста Ломбардії увійшли разом із Папою Олександром III в союз для б-би з імператором. За мирним дог-ром, підписаним у Венеції 1177, імператор визнавав суверенність Папи римсь-

кого в справах церкви, відмовлявся від втручання в процедуру призначення Пап та визначав цілісність Папської держави (див. *Ломбардська ліга*).

У період пізнього середньовіччя (XIV – XV ст.) під тиском розвитку нац. д-ав папство відмовилось від теократичної концепції папської влади, принципів політ. та ідеолог. універсалізму в христ. світі. Найяскравіше це проявилось у період т. зв. «Авіньонського полону Пап» (1305–77), коли зовн. політика Пап фактично обслуговувала нац. інтереси Франції (одним з актів такої підтримки стало ініціювання розправи над орденом тамплієрів у 1307). У XIV ст. відбувся останній етап б-би Пап з імператорами на тлі занепаду «авіньонського папства» в період *Столітньої війни 1337–1453* і складної дип. б-би Англії, Франції, Священної Римської імп. та нім. князівств. У 1356 імп. Карл IV проголосив незалежність своєї влади від Папи римського, що остаточно закріпило поділ інститутів універсальної влади — папства та імперії. У 1378–1414 папство пережило період т. зв. «великого розколу», коли фактично співіснували два Папи — у Римі та в Авіньоні, а церк. влада була повністю дезорганізованою, що призвело до втрати впливу обох папських престолів на європ. д-ви. Розкол у католицькій церкві було подолано на Констанцькому соборі 1414–18, у той час як імперія вступила в період тривалої кризи. П. д. с. досягла успіхів у знищенні єретичних течій, послабленні імпер. влади та подоланні внутр. розколу. Це дозволило папству вступити в новий період історії у вигіднішому становищі, ніж імперія, та успішно пристосуватися до співіснування з новими нац. д-вами.

М.Г. Капітоненко

Пар інтерім (з лат. *par interim*) — див. *Ад інтерім*.

Парадигма (з грец. *παράδειγμα* — приклад, зразок) — прийнята певним наук. співтовариством модель постановки та розв'язання проблем, яка забезпечує існування наук. традиції. Поняття «парадигма» як базовий елемент науки, що розкриває реф. характер структури її розвитку, ввів у 1962 Т. Кун. Він визначав П. як «міждисциплінарну матрицю» різного роду впорядкованих компонентів, що утворюють єдине ціле і так функціонують, забезпечуючи відносну повноту професійної комунікації та відносну однотайність наук. суджень. Це означає, що П. містить

сукупність заг.-визнаних уявлень чи модель, яка посіла в науці провідне місце, сукупність фундаментальних елементів, що утворюють єдине правило, яке визнається в науці чи в суспільстві впродовж певного часу. Залежно від наук. сфери, у рамках якої застосовується це поняття, його визначення відрізняються сукупністю компонентів, але заг. зміст залишається однаковим. П. є еталонним розв'язанням дослідницької проблеми. У *міжнародних відносин теорії* П. трактують як: узагальнюючу теорію, що впливає з низки близьких за принципом розуміння об'єкта дослідження концепцій; логічне пояснення міжнар. відносин, що може бути використане операційно. У міжнар. відносинах П. відіграє роль формули, її можна визначити як заг.-визнану сукупність правил, на основі яких створюються теорії, основоположні в певний проміжок часу.

О.А. Коппель

Паралельна (конкуруюча) юрисдикція — інститут *міжнародного права*, норми якого встановлюють порядок вибору однієї з компетентних юрид. влад (національної або міжнародної) для вирішення прав. питань. П. ю. може застосовуватись при здійсненні всіх видів компетенції (законодавчої, виконавчої, судової). Але зазвичай П. ю. застосовується в контексті здійснення *міжнародного кримінального правосуддя*. Паралельна судова юрисдикція — норми, які визначають підсудність справи одному з двох компетентних органів ад'юдикації (національному або міжнародному). У міжнар.-прав. практиці набула поширення преференційна концепція П. ю., відповідно до якої П. ю. може здійснюватись на основі або принципу примату міжнар. судів, або комплементарності міжнар. судів стосовно нац. судів. Принцип примату міжнар. судів було покладено в основу діяльності *Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії* (ст. 9 Статуту трибуналу), міжнародних трибуналів для Руанди та Сьєрра-Леоне (ст. 8 Статутів трибуналів). Положення зазначених статей розкривають і зміст принципу, який полягає в тому, що «юрисдикція Міжнародного трибуналу має пріоритет стосовно юрисдикції національних судів. На будь-якому етапі судового розгляду Міжнародний трибунал може офіційно попросити національні суди передати провадження у справі Міжнародному трибуналу відповідно до Статуту та правил процедури і доказування Міжнародного трибуналу». На основі прин-

ципу комплементарності діє *Міжнародний кримінальний суд*. Ст. 17 *Римського Статуту Міжнародного кримінального суду* розкриває зміст цього принципу наступним чином: «Міжнародний кримінальний суд отримує право на розгляд справи лише у випадку, коли нац. суди не бажали або не були здатні проводити власне розслідування». Т. ч., якщо справу прийняв до розгляду нац. суд, вона вже не може бути витребувана міжнар. судом і прийнята ним до власного провадження. З іншого боку, особливістю цього принципу є те, що коли міжнар. суд вже постановив рішення у певній справі, вона вже не може бути прийнята до розгляду нац. судом.

Д.І. Кулеба

Парафування міжнародного договору — процедура, шляхом якої прийнятий текст *договору міжнародного оголошується* остаточним. Полягає в підтвердженні автентичності тексту міжнар. дог-ру ініціалами уповноважених осіб від договірних д-ав. Застосовується частіше щодо двосторонніх дог-рів. П. м. д. не є обов'язковою стадією укладання міжнар. дог-ру; є формою й етапом встановлення його автентичності. Парафування відбувається щодо узгодженого та прийнятого тексту міжнар. дог-ру. П. м. д. свідчить, що даний узгоджений текст дог-ру є кінцевим і полягає в його фіксації як остаточного. Парафування може застосовуватись як щодо тексту дог-ру в цілому, так і щодо його окремих частин (статей). Парафування не виражає згоди д-ви на обов'язковість для неї міжнар. дог-ру (як підписання), і як таке не вимагає спец. повноважень. За заг. правилом парафування потребує подальшого підтвердження обов'язковості міжнар. дог-ру, датою підписання якого буде дата такого підтвердження. Інколи парафування може виступати як підписання й означати згоду д-ви на обов'язковість для неї міжнар. дог-ру. Для цього необхідно, щоб д-ви, що беруть участь у переговорах, вочевидь домовились, що парафування тексту дог-ру означатиме його підписання (ст. 12 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*). Зазвичай на практиці це проходить у тому разі, коли П. м. д. здійснюється особами, *ex officio* уповноваженими на його підписання. Процедура П. м. д. може передбачатись у самому міжнар. дог-рі або встановлюватись за окремою згодою сторін. П. м. д. дозволяє запобігти можливих непорозумінь щодо остаточного тексту дог-ру при вираженні сторонами згоди на його обов'яз-

ковість. Важлива роль П. м. д. полягає в тому, що парафований текст дог-ру не може бути змінений. При П. м. д., як правило, ініціали уповноважених осіб проставляються не в порядку, передбаченому для підписання (*альтернат*), а наприкінці кожної сторінки тексту.

О.В. Буткевич

Паращук Михайло Іванович (16.11.1878, с. Варваринці Тербовлянського повіту, нині Тернопільська обл. — 24.12.1963, Софія) — укр. громад.-політ. діяч, скульптор, дипломат. Нар. в селянській сім'ї. Навчався у Краківській академії мистецтв й академії Жюльєна (Париж, 1907-09). Працював портретистом і скульптором у Львові, Варшаві, Мюнхені, Києві (1911-13), де спільно з бароном фон Мещензеффі створив проект пам'ятника Т. Шевченку. Під час *Першої світової війни* був активістом *Союзу Визволення України*, вів курси скульптури, гончарства та різьби по дереву для військовополонених українців в австр. таборах Рапштата і Венцляра. 1918 переїхав до УНР. 1919 — січень 1921 — секр. Дипломатичної місії УНР в Естонії, 2-й секр. Дипломатичної місії УНР у країнах Балтії (з місцем перебування у Таллінні); займався *репатріацією* українців — колишніх військовослужбовців Російської армії й інформуванням громадськості про *Українську революцію 1917-20*. З 1921 оселився в Софії, куди прибув у складі гуманітарної місії Міжнародного Червоного Хреста; відкрив свою мистецьку школу, був співзасновником й активним членом Болг.-укр. товариства під головуванням *І. Шишманова*. 1926 організував з'їзд укр. еміграції в Софії. Створив десятки скульптурних портретів і пам'ятників укр., польських і болг. діячів (Д. Благоев, М. Драгоманов, А. Лівіцький, А. Міцкевич, С. Петлюра, Є. Петрушевич, А. Шептицький та ін.); виконував архітектурно-скульптурне оформлення будівель Болг. нац. банку, Національної та Військової академій, Болг. народної бібліотеки, Софійського ун-ту, Музичного театру, Торг.-пром. палати в Бургасі, посольств Угорщини, Франції та Югославії.

В.М. Матвієнко

Паризька конференція 1858 — міжнар. нарада, що відбулась 10(22).05-7(19).08.1858 за участю представників Австрії, Великої Британії, Пруссії, Росії, Сардинії, Туреччини та Франції; визначила статус дунайських князівств Молдови та Валахії. Рішення про необхідність скликання

конференції було ухвалено *Паризьким конгресом 1856*, який скасував рос. *протекторат* над князівствами, встановлений за *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774*, зобов'язав Австрію, що окупувала князівства під час *Кримської війни 1853-56*, вивести з їхньої території свої війська та схвалив проведення опитування населення князівств з приводу об'єднання. Після проведених у Молдові та Валахії виборів більшість у нових представницьких інститутах отримали прибічники об'єднання. За нього також виступали Росія й Сардинія, категорично заперечувала Туреччина, яку підтримали Велика Британія та Австрія. На розгляд П. к. було запропоновано компромісний проект рішення, підготований франц. делегацією. Він передбачав збереження двох окремих господарів та запровадження спільних центр. комісії, яка мала відігравати роль законодавчого органу, та верховного суду. 10(22).06.1854 франц. проект було прийнято за основу для дискусії. У результаті переговорів П. к. ухвалила 7(19).08.1858 рішення, яке передбачало створення Об'єднаних князівств Молдови та Валахії, що залишались під сюзеренітетом тур. султана та під владою двох окремих господарів, які з числа місцевих великих земельників довічно обирались представницькими зборами князівств. Також мала бути створена центр. комісія для ухвалення спільних законів (резиденцією комісії було обрано Фокшани), що підлягали затвердженню спільним верховним судом. До центр. комісії кожне князівство виділяло по 8 представників. Недоторканність князівств гарантувалась усіма учасниками П. к., без їхнього спільного дозволу жодна д-ва, у т. ч. Туреччина, не мала права вводити на територію князівств війська або втручатися у їхні внутр. справи. Князівства надсилали своїх постійних представників до Стамбула та зберігали свої імунітети й привілеї в Османській імп., які було передбачено попередніми дог-рами. Кожне князівство мало право формувати однаково орг. міліційні корпуси, що в разі війни об'єднувались у спільну армію.

Але попри рішення П. к. в січні — лютому 1859 представницькі збори і Молдови, і Валахії обрали єдиного господаря *Александру Іоана І* (Кузу), чим здійснили фактичне об'єднання. У 1861 обидва князівства офіційно об'єднались у єдину д-ву — Румунію — при збереженні тур. сюзеренітету та сплати данини Османській імп. Туреччина висловила протест, який було під-

тримано Великою Британією. Австрія розпочала військ. приготування. Але Франція та Росія визнали вибори й фактичне об'єднання. Росія попередила Австрію й Туреччину, що в разі їхньої військ. інтервенції проти князівств вона залишає за собою право вдатись до адекватних дій у відповідь. Австрія обмежилась розривом відносин (консульських) із князівствами. Туреччина визнала 31.05.1859 подвійне обрання Кузи. Упродовж 1861 Румунію було визнано усіма часниками П. к., у т. ч. Туреччиною, яка зберігала формальний сюзеренітет над Румунією. Повне адмін. об'єднання було закріплено 24.01.1862 зі скликанням Національного зібрання Румунії та утворенням першого заг.-нац. уряду. Під час рос.-тур. війни 1877-78 румунський парламент проголосив у травні 1877 незалежність д-ви, яку було остаточно визнано *великими державами на Берлінському конгресі 1878*.

В.Ю. Константинов

Паризька мирна конференція 1919-20 — міжнар. нарада, що відбувалась 18.01.1919-21.01.1920 і була скликана для підбиття підсумків *Першої світової війни* та укладання мирних дог-рів з переможеними країнами. У її роботі взяли участь представники 27 д-ав, серед яких 9 активних учасників війни на боці *Антанти*, 15 оголошили війну Німеччині, але не брали участі у воєнних діях, та 3 нові країни — Польща, Чехословаччина й Королівство сербів, хорватів та словенців. До розробки умов повоєнного врегулювання не було залучено Німеччину та її союзників у війні, а також рад. Росію (формальний привід — укладення нею сепаратного *Брестського мирного договору між РРФСР і Центральними державами 1918* в порушення союзницьких зобов'язань). На порядку денному конференції стояли питання про укладення мирних дог-рів з Німеччиною та її союзниками, утворення *Ліги Націй*, розподіл колишніх колоній Німеччини й Туреччини між країнами-переможницями, питання про утворення незалежної польської д-ви та її кордони й інші. Серед учасників конференції провідну роль відігравали Прем'єр-міністр Франції *Ж. Клемансо* (був обраний головою конференції), Прем'єр-міністр Великої Британії *Д. Ллойд Джордж* та Президент США *В. Вільсон*. Італію на конференції представляв прем'єр-міністр В. Орландо, а Японію — прем'єр-міністр барон Макіно. У результаті роботи конференції було підписано 5 мирних дог-рів:

Версальський мирний договір 1919 із Німеччиною, *Сен-Жерменський мирний договір 1919* з Австрією, *Нейїський мирний договір 1919* з Болгарією, *Тріанонський мирний договір 1920* з Угорщиною та *Севрський мирний договір 1920* з Туреччиною.

Одним із провідних принципів конференції стало право народів на самовизначення, сформульоване в «*Чотирнадцяти пунктах*» В. Вільсона. Версальська система мирних дог-рів закріплювала територ. зміни, які відбулись у результаті Першої світової війни й розпаду Німецької, Османської та Австро-Угорської імп. Франція здобула перевагу на Європ. континенті, Велика Британія закріпила провідні позиції на Бл. Сході. З ініціативи В. Вільсона було засновано Лігу Націй, Статут якої став складовою частиною Версальського мирного дог-ру й був підписаний 44 країнами. Але США не ратифікували Версальський договір і не увійшли до складу Ліги Націй. Фактичний контроль над її діяльністю отримали Велика Британія та Франція. За пропозицією В. Вільсона до статуту Ліги Націй було внесено положення про мандатні території (ст. 22), що передбачали надання двом повноважень на управління тією чи іншою територією від імені Ліги Націй; їхня реалізація застосування цих положень призвела до формування *мандатної системи*. Сукупність міжнар. дог-рів, підписаних у результаті П. м. к., заклала основу *Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин*, зафіксувала та оформила результати Першої світової війни, визначила нове співвідношення сил на світовій арені.

О.С. Пархомчук

Паризька мирна конференція 1946 відбувалась 29.07-15.10.1946 в Парижі (Франція) за участю представників 21 держави-учасниці *антигітлерівської коаліції*; була скликана для розгляду проектів мирних договорів із союзниками Німеччини у *Другій світовій війні* в Європі — Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією. Одне з центр. місць у роботі конференції посіло питання визначення італ.-югославського кордону та належності спірних територій — Юлійської Країни й Трієста. Після відхилення більшістю учасників конференції італ. претензій на ці території зах. союзниками було запропоновано проект статуту «Вільної території Трієст», проти якого виступив СРСР. Позиція останнього полягала в передачі Юлійської Країни і Трієста Югославії або в про-

голошенні «Вільної території Трієст» нейтральною *демлітаризованою зоною* та виведенні звідти англ.-амер. військ. Остаточне вирішення питання італ.-югославського кордону було відкладено. Невдачею завершилась спроба Греції здобути територ. прирощення за рахунок Албанії (Півн. Епір) та 1/10 території Болгарії. У першому випадку неможливим було відторгнення території від країни, яка не була союзницею Німеччини, а навпаки — постраждалою від *агресії*; у другому випадку питання було перенесено на розгляд Нью-йоркської сесії *Ради міністрів закордонних справ (РМЗС)* у листопаді — грудні 1946. Дискусія розгорнулась і щодо репараційних питань, де зіткнулись позиції зах. союзників та СРСР. США і Велика Британія наполягали на 75%-й компенсації громадянам Об'єднаних Націй за втрачену на території сателітів Німеччини власність, які мали сплачуватись винятково твердою *валютою*. Натомість СРСР виступав за зниження компенсаційного розміру до 25% та комбінування грошової та натуральної форми сплати. Питання про судноплавство на Дунаї не було вирішено згідно з пропозиціями США та Великої Британії, які передбачали свободу судноплавства для різних суден усіх двох на рівних умовах, незалежно від того, чи є вони придунайськими (див. *Дунайська конференція 1948*). Конференція не уладила всіх питань у процесі підготовки *Мирних договорів із союзниками Німеччини в Європі 1947*. Підготовку текстів дог-рів було завершено на Нью-Йоркській сесії РМЗС 1946.

І.О. Мінгазутдінов

Паризька угода про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі 1973 — багатосторонній мирний договір, підписаний 27.01.1973 в Парижі держсекретарем США В. Роджерсом, міністрами закорд. справ ДРВ Нгуен Зуї Чінем, Тимчасового рев. уряду Республіки Південний В'єтнам Нгуен Тхі Бінем і Республіки В'єтнам Чан Ван Ламом. За нею США зобов'язались поважати незалежність, *суверенітет*, єдність і територ. цілісність В'єтнаму згідно з домовленостями *Женевської наради з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954*. Домовленість про припинення вогню між сторонами набувала чинності з 28.01.1973. Для контролю за дотриманням її умов створювалась чотиристороння комісія (з представників учасників Угоди). Для встановлення зон відповідальності військ Республіки В'єтнам і Тимчасового рев. уряду Рес-

публіки Південний В'єтнам формувалась дво-стороння комісія у складі представників обох сторін. США зобов'язувались ліквідувати свою військ. присутність (упродовж 60 днів мали бути виведені війська США та країн, що їх підтримували, ліквідовані інозем. військ. бази у Півд. В'єтнамі) та не втручатись у внутр. справи Півд. В'єтнаму. Передбачався обмін *військово-полоненими*. Питання присутності військ ДРВ у Півд. В'єтнамі мали вирішуватись окремо між ДРВ та Республікою В'єтнам.

США та ДРВ зобов'язувалися «поважати право південнов'єтнамського народу на самовизначення». Майбутнє Півд. В'єтнаму мало вирішуватись шляхом вільних демокр. виборів під міжнар. наглядом. Ворогуючі сторони у Півд. В'єтнамі зобов'язувалися утримуватись від застосування сили й розпочати консультації з метою створення Ради національного примирення. Об'єднання В'єтнаму мало здійснюватись шляхом переговорів між ДРВ і Республікою В'єтнам, сторони відмовлялися від *анексії* або примусу силою. Учасники Угоди також зобов'язувалися дотримуватись відп. положень Женевських угод про Індокитай 1954 щодо Камбоджі та Лаосу й поважати незалежність та *нейтралітет* цих країн. США погоджувались «зробити внесок у повоєнне відновлення ДРВ та всього Індокитаю». Для контролю за дотриманням умов Угоди створювалась Міжнар. комісія з нагляду і контролю у складі представників Канади, Індонезії, Польщі та Угорщини. Для розгляду результатів здійснення Угоди у 30-денний термін після її підписання передбачалось скликати конференцію за участю представників КНР, СРСР, Франції, Великої Британії, учасників Міжнар. комісії з нагляду і контролю, *Генерального Секретаря ООН* та чотирьох сторін *Паризьких переговорів про врегулювання у В'єтнамі*. На практиці положення Угоди не виконувались: США продовжували певний час надавати військ. підтримку Республіці В'єтнам; ДРВ у квітні 1975 здійснила анексію Півд. В'єтнаму й порушила нейтралітет Лаосу; у грудні 1978 – січні 1979 в'єтнамські війська окупували Камбоджу.

А.М. Кобзаренко

Паризька хартія для нової Європи — ухвалений 21.11.1990 підсумковий документ саміту країн-учасниць Ради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ), в якому розвиваються положення *Заключного акта Ради*

з безпеки та співробітництва в Європі 1975. Хартія була покликана відобразити ті політ. зміни, що відбулись у Європі наприкінці «Холодної війни», та проголосити основоположні принципи подальшого розвитку відносин між державами-учасницями НБСЄ. У Хартії проголошується завершення ери конфронтації та розколу в Європі й початок нової епохи демократії, миру та єдності. Держави-учасниці НБСЄ підтвердили свою відданість демократії та верховенству *прав людини* як основоположним принципам політ. відносин, свою готовність надалі розбудовувати нову Європу; визнали, що екон. свобода, соц. справедливість та відповідальне ставлення до природ. середовища є запоруками процвітання континенту. У Хартії також проголошено рішучість держав-учасниць НБСЄ розширювати та зміцнювати дружні відносини й співробітництво між д-вами Європи, США та Канадою, підтверджено рівність народів і їхнє право розпоряджатись власною долею відповідно до *Статуту ООН*. Держави-учасниці НБСЄ підтвердили свою рішучість дотримуватись і розвивати т. зв. «людський вимір» НБСЄ, співпрацювати з метою зміцнення демокр. інститутів та забезпечення верховенства закону; визнали, що права осіб, які належать до нац. меншин, потрібно повністю поважати; висловили рішучість боротись з усіма формами расової, етнічної та будь-якої іншої дискримінації. Окремий розділ Хартії присвячено проблемі безпеки. Визначаючи зменшення загрози широкомасштабного конфлікту в Європі, держави-учасниці НБСЄ висловились за співробітництво в захисті від інших загроз, зокрема від тероризму та незаконного обігу наркотиків. Було підтверджено відданість держав-учасниць НБСЄ принципам мирного врегулювання конфліктів, утримання від застосування чи погрози силою; наголошувалось на необхідності розвитку співробітництва в царині науки й техніки, захисту навколишнього середовища та культ. зв'язків. Із метою реалізації положень Хартії було започатковано регулярні зустрічі Ради міністрів закорд. справ держав-учасниць НБСЄ, а також створено Центр з відвернення конфліктів (Відень, Австрія), Бюро з вільних виборів (Варшава, Польща) та ініційовано створення Парламентської асамблеї НБСЄ.

В.А. Манжола

Паризький клуб — міждержавна орг-ція держав-кредиторів; започаткована в 1956 за рішен-

ням Ради керуючих *Міжнародним валютним фондом (МВФ)*. Угода про започаткування П. к. була укладена в 1961, набула чинності в 1962 після підписання Бельгією, Великою Британією, Італією, Нідерландами, США, Францією, ФРН, Швецією та Японією ген. угоди МВФ про кредити. Станом на 1.01.2004 членами П. к. було 19 країн. Засідання П. к. відбуваються нерегулярно, на міністерському рівні та на рівні високих посадових осіб. Посаду голови клубу обіймають по черзі міністри фінансів країн-членів. Основними завданнями клубу є вирішення питань про реструктурування боргових зобов'язань третіх країн за кредитами та позиками, що надавались урядами або держ. установами країн-учасниць П. к., а також надання фінанс. допомоги країнам-боржникам для стабілізації їхнього фінанс. становища.

В.Ю. Константинов

Паризький конгрес 1856 відбувався 13(25).02-18(30).03.1856 за участю представників Австрії, Великої Британії, Пруссії, Росії, Сардинії й Туреччини. Підписаний за його результатами *Паризький мирний договір 1856* поклав кінець *Кримській війні 1853-56*. Після падіння Севастополя 27.08(8.09).1855 поразка Росії у війні остаточно визначилась, що підштовхнуло імператора *Олександра II* погодитись на відкриття переговорів на основі т. зв. «*Чотирьох пунктів*» *Наполеона III* та включення в них положень про *нейтралізацію* Чорного моря. У перший день засідань П. к. було укладено *перемір'я* між Росією та союзниками на час його проведення до підписання мирного дог-ру. На той час у Парижі, який було обрано місцем проведення П. к., зібрались делегації усіх його учасників, окрім Пруссії. Росія 16(28).02.1856 запропонувала запросити прус. представників, але це рішуче заперечила брит. делегація. У результаті запрошення Пруссії приєднатись до П. к. було надіслано лише 10(22).03.1856, а прус. представники прибули 18(30).03.1856 (у день підписання мирного дог-ру) і в обговоренні його положень участі не брали, а лише підписали вже готовий документ.

Ще до початку переговорів рос. та франц. представники провели двосторонні переговори, під час яких франц. сторона дала зрозуміти, що виступатиме за обмеження австр. та брит. вимог. Під час роботи П. к. франц. делегація висловила проти надання незалежності кав-

казьким володінням Росії, що пропонувала Велика Британія, а також проти австр. пропозиції, згідно з якою Росія мала повернути Бессарабію Туреччині. Не викликали значних суперечок питання про нейтралізацію Аландських о-вів, проголошення свободи судноплавства по Дунаю та створення міжнар. дунайських комісій, скасування рос. *протекторату* над Дунайськими князівствами. *Великі держави* погодились спільно гарантувати автономію князівств у межах Османської імперії; Австрію зобов'язали вивести з їхньої території війська, введені туди після евакуації в 1854 рос. військ. Для остаточного вирішення питання про статус та права Дунайських князівств рішенням П. к. було ухвалено скликати спец. міжнар. конференцію (див. *Паризька конференція 1858*). Учасники П. к. також погодились спільно гарантувати повну внутр. автономію Сербії в межах Османської імперії. Питання про встановлення колективного протекторату великих держав над христ. підданими тур. султана було вирішено ще до відкриття конгресу: 6(18).02.1856 було ухвалено відп. султанський фірман, яким також проголошувалась свобода в Османській імперії всіх христ. віросповідань.

Найгострішим під час переговорів стало питання про нейтралізацію Чорного моря. Але рос. делегації вдалось домогтись лише відмови від пункту, що передбачав демонтаж мор. верфей у Миколаєві, на чому наполягала Велика Британія. Решту умов нейтралізації моря було включено до тексту мирного дог-ру та конвенції до нього. Окрім Паризького мирного дог-ру 1856 П. к. ухвалив: постанови про заборону *каперства* й гарантії ненападу воюючих сторін на торг. судна нейтральних держав та про визнання Туреччини складовою європ. системи міждерж. відносин; рекомендації країнам, між якими виникають серйозні суперечки, звертатись до посередництва дружніх держав із метою запобігання збройних конфліктів.

В.Ю. Константинов

Паризький мирний договір 1763 — багатостороння угода, підписана 10.02.1763 у Версалі (Франція) між Великою Британією з одного боку і Францією та Іспанією — з іншого; пізніше до неї приєдналася Португалія. Разом із *Губертусбурзьким договором 1763* завершила *Семилітню війну 1756-63*. За умовами П. м. д. Велика Британія отримала від Франції: у Півн. Америці — Канаду, о. Кейп-Бретон та всі землі

на схід від р. Міссісіпі (Схід. Луїзіана), окрім Нового Орлеана; у Вест-Індії — о-ви Домініку, Сент-Вінсент, Гренаду і Тобаго; в Африці — майже всю територію Сенегалу; в Індії — майже всі франц. володіння, окрім 5 міст. Острів Мінорка, захоплений Францією у 1756, повертався Великій Британії, що, у свою чергу, передавала Франції о-ви Сен-П'єр і Мікелон. Іспанія передавала Великій Британії Флориду, за що отримувала від Франції Зах. Луїзіану та грошову компенсацію. Сторонами підтверджувались усі попередні дог-ри, укладені в Європі з часів *Вестфальського миру 1648*, погоджувався обмін *військовополоненими*; Франція й Іспанія зобов'язувались евакуювати війська з Португалії та її колоній, а Франція — також із Ганноверу.

В.М. Вдовенко

Паризький мирний договір 1814 — багатостороння угода, підписана 18(30).05.1814 у Парижі представниками Франції та Росії; офіційно укладена між Францією й основними учасниками 6-ї *антифранцузької коаліції* — Австрією, Великою Британією, Пруссією та Росією; згодом до неї приєдналися Швеція, Іспанія та Португалія. П. м. д. мав створити основу європ. порядку після *Французької буржуазної революції 1789-99* та Наполеонівських воєн. За П. м. д. у Франції відновлювалась династія Бурбонів, кордони країни встановлювались станом на 1.01.1792 із певним збільшенням її території (бл. 1500 кв. миль): до Франції було включено Авіньйон, графство Венесен, Монбельяр, Мюльгаузен, а також Бомон, Шиме, Ландау та Шабері (з частиною його округу та округу Аннесі). Франція отримувала назад усі колонії, що належали їй станом на 1.01.1792, за винятком о-вів Тобаго, Сент-Люсія, Іль-де-Франс та франц. островів в Індійському океані (у т. ч. островів Родрігес та Сейшельських), що залишались у володінні Великої Британії, а також схід. частини о. Гаїті, яка поверталась Іспанії. Франція зобов'язувалась не укріплювати свої інд. володіння, а Швеція та Португалія — повернути Франції відповідно о. Гваделупа та Франц. Гвіану. Велика Британія залишила за собою Мальту. Статус земель, яких Франція позбувалась у зв'язку з поверненням до кордонів 1792, мав бути вирішений на міжнар. конгресі (див. *Віденський конгрес 1814-15*). Він також мав виробити режим вільного судноплавства по Рейну (з чим у принципі погоджувались усі учасники

П. м. д.), що став би моделлю для впорядкування на інших міжнар. річках.

За П. м. д. Франції поверталися 1/3 озброєнь мор. фортець, що залишались у її володінні, а також права рибного промислу біля о. Ньюфаундленд та у затоці Св. Лаврентія. Відновлювалась незалежність Нідерландів (під владою Оранського дому) та Швейцарії. Нім. д-ви повинні були залишатись незалежними й утворити федерацію, а Італія — складатись із суверенних д-ав, за виключенням територій, що відходили до Австрії. У таємний частині П. м. д., яка мала обмежити здатність Франції в майбутньому провадити експансіоністську політику, передбачалось оточити її кільцем ворожих д-ав. Так, землі між Францією, Німецьким (нині Північним) морем та р. Маас мали відійти до складу Нідерландів, а нім. землі на лівому березі Рейну, приєднані до Франції після 1792, частково відходили до Нідерландів, частково розподілялись між Пруссією та іншими нім. містами як винагороди. Австр. володіння в Італії обмежувались річками По, Тессін та оз. Лаго-Маджоре; Сардинія відновлювалась у довоєнних кордонах, за виключенням Шампері й Аннесі, та отримувала як компенсацію Геную, що ставала портофранко. П. м. д. передбачив висилку *Наполеона I* на о. Ельба в Середземному морі (на підставі акта про зречення від 11.04.1814). Умови повоєнного врегулювання було переглянуто за *Паризьким мирним договором 1815*.

В.В. Копійка

Паризький мирний договір 1815 — багатостороння угода, підписана 8(20).11.1815 Францією з одного боку та Австрією, Великою Британією, Пруссією і Росією — з іншого; закріпила умови миру з Францією, розроблені на *Віденському конгресі 1814-15* після поразки *Наполеона I* під Ватерлоо (червень 1815). Франція поверталась у кордони 1790, що означало втрату важливих стратегічних пунктів: Філіппвіля, Марієнбурга, герцогства Бульйонського, Саарбрюккена і Саарлуї, Ландау та Парантрюї. Укріплення фортеці Пюнінген на кордоні зі Швейцарією мали бути знищені. Територія Франції до р. Луари окупувалась 150 тис. силами союзників строком на 5 років (пізніше термін було скорочено до 3 років). На Францію накладалась *контрибуція* розміром 700 млн. франків. Крім того Франція брала на себе зобов'язання задовольнити матеріал. претензії приватних осіб.

П. м. д. підтвердив більшість положень заключеного акта Віденського конгресу. Згодом, за сприяння Росії, що була проти занадто сильного послаблення Франції, положення П. м. д. щодо фінанс. зобов'язань та умов *окупації воєнної* були пом'якшені (союзні війська було остаточно виведено із Франції в 1818).

В.В. Копійка

Паризький мирний договір 1856 — угода, підписана 18(30).03.1856 на *Паризькому конгресі 1856* представниками Росії з одного боку та Австрії, Великої Британії, Пруссії, Сардинії, Туреччини й Франції — з іншого. Завершив *Кримську війну 1853-56*. За умовами П. м. д. між ворогуючими сторонами встановлювався мир, сторони проводили обмін *військовополоненими*. Війська д-ав, що брали участь у війні, взаємно евакуювались з окупованих територій. Велика Британія та Франція повертали Росії міста Севастополь, Балаклаву, Євпаторію, Керч, Єнікале та Кінбурн із прилеглими територіями, а також мис Камиш-Бурун; Росія повертала Туреччині фортецю Карс із прилеглими територіями, а також передавала територію в гирлі Дунаю Молдовському князівству, яке знаходилось під верховною владою Османської імп. Ця поступка трактувалась як компенсація за повернення Росії територій у Криму. Остаточне розмежування в Бессарабській області було закріплено Трактатом між Австрією, Великою Британією, Пруссією, Росією, Сардинією й Туреччиною, підписаним 7(19).06.1857 в Парижі. У Трактаті також було зафіксовано зміни до П. м. д., зокрема острови в гирлі Дунаю та о. Зміїний закріплювались не за Молдовою, а за Туреччиною. Росія відмовлялась від протекторату над Дунайськими князівствами. Австрія, яка окупувала князівства в 1854, зобов'язувалася вивести війська з їхньої території. Усі д-ви спільно гарантували автономію Дунайських князівств, а також автономію Сербії в складі Османської імп. Для остаточного вирішення долі Дунайських князівств було прийнято рішення скликати спец. міжнар. конференцію. Становище християн в Османській імп. мало суттєво покращитись, що Туреччина закріпила спец. фірманом султана від 6(18).02.1856. Чорне море мало бути нейтралізоване, заборонявся прохід інозем. військ. кораблів через чорноморські протоки. Росії заборонялось тримати на Чорному морі військ. флот, що перевищував флот легких кораблів інших причорноморсь-

ких д-ав. Вона зобов'язувалась ліквідувати берегові батареї та арсенали. Судноплавство по Дунаю проголошувалось вільним, для нагляду за цим створювалася міжнар. Європейська Дунайська комісія у складі представників д-ав, що підписали П. м. д. Також була заснована адмін.-техн. міжнар. комісія у складі представників Австрії, Баварії, Болгарії, Валахії, Вюртембергу, Молдови та Туреччини, яка мала взяти на себе забезпечення техн. умов судноплавства по Дунаю (підготовка річкового статуту, чищення русла тощо). Цій комісії мали бути передані всі повноваження з нагляду за судноплавством на Дунаї після виконання умов П. м. д. та ліквідації Європейської Дунайської комісії. Одночасно з П. м. д. як невід'ємну його частину було підписано Конвенцію про Аландські о-ви між Росією, Великою Британією та Францією, згідно з якою Росія зобов'язувалася не зміцнювати острови, не будувати військ. та військ.-мор. укріплень та не тримати на островах військ. частин.

30.10.1870 мін. зак. справ Росії *О. Горчаков* надіслав іншим сторонам П. м. д. ноти, в яких повідомляв, що Росія не вважає себе надалі зв'язаною зобов'язаннями за П. м. д., який обмежує її *суверенітет* та права на Чорному морі, мотивуючи це систематичним невиконанням умов П. м. д. іншими його сторонами та необхідністю гарантування безпеки Росії. Особливо наголошувалось, що крок Росії не є ворожим щодо Великої Британії й Туреччини. Рос. позицію підтримала лише Пруссія. Велика Британія, Туреччина та Франція висловили протест і зажадали скликання міжнар. конференції для обговорення ситуації, що склалася через заяву Росії. 17.01-13.03.1871 в Лондоні відбулася конференція д-ав, що уклали П. м. д. 1856. За її результатами 13.03.1871 було підписано конвенцію, яка підтверджувала принцип закриття чорноморських проток для інозем. військ. кораблів та відміняла статті П. м. д., що обмежували чисельність рос. військ. флоту на Чорному морі. Лондонська конвенція відновила суверенітет Росії на Чорному морі.

В.Ю. Константинов

Паризький протокол про Бессарабію підписаний 28.10.1920 представниками Великої Британії, Франції, Італії та Японії з одного боку й Румунії — з іншого. Протоколом визнавалась *анексія* Бессарабії, здійснена Румунією 10.12.1918,

порушуючи *радянсько-румунську угоду 1918* «Про очищення Румунією Бессарабії» від 5.03.1918. Протокол не був ратифікований Японією і не набув чинності.

О.С. Пархомчук

Паризький саміт НБСЕ 1990 відбувався 19-21.11.1990 і започаткував новий етап у розвитку відносин між Сходом та Заходом. На ньому було прийнято *Паризьку хартію для нової Європи*, що засвідчила спільне для всіх д-ав регіону розуміння нових політ. реалій, головним змістом яких було припинення конфронтаційного протистояння біполярної епохи. Саміт зафіксував погоджену між усіма учасниками єдину систему цінностей, що розглядались як основоположні у проведенні як внутр., так і *зовнішньої політики* д-ав: демократії та влади закону, плюралізму та ринкової економіки, поваги до прав та основних свобод людини, прав нац. меншин. Наголошувалось на принципово новому змісті європ. безпеки, в якому основні виклики миру та стабільності в Європі пересунулися на внутр. держ. рівень і впливали з масових порушень *прав людини*, обмежень прав нац. меншин тощо. Було домовлено, що повага гуманітарних прав, дотримання демокр. порядків є не лише внутр. компетенцією будь-якої д-ви, а й предметом *міжнародного права*. Як гарантії недоторканності кордонів і територ. цілісності д-ви розглядалось недопущення в ній порушень прав нац. меншин. На Саміті було підписано *Договір про звичайні збройні сили в Європі 1990*, а також «Спільну декларацію» 22 д-ав (16 держав-членів НАТО та 6 держав-членів ОВД), у якій підтверджувалась готовність д-ав до колективного гарантування європ. безпеки та стабільності, насамперед політ. засобами.

І.О. Мінгазутдінов

Паризькі переговори про врегулювання у В'єтнамі — серія зустрічей представників ДРВ, США, Національного фронту визволення Півд. В'єтнаму (НФВПВ, з червня 1969 — Тимчасовий революційний уряд Республіки Півд. В'єтнам) та Республіки В'єтнам; відбувались 13.05.1968-27.01.1973 в Парижі для укладення мирного дог-ру між США й Республікою В'єтнам з одного боку та ДРВ — з іншого. Початок амер.-північно-в'єтнамських двосторонніх переговорів пов'язується з успіхами «новорічного» наступу комуніст. сил у Півд. В'єтнамі в лютому 1968 та односторонніми мирними ініціативами

Л. Джонсона, за наказом якого з 1.04.1968 було припинено бомбардування території ДРВ на північ від 20 паралелі. Із січня 1969 до участі в переговорах на вимогу представників ДРВ було залучено НФВПВ. Початкові етапи переговорів (травень — липень 1969 та лютий — квітень 1970) не принесли значних успіхів через продовження військ. конфлікту, оскільки обидві сторони вели діалог з позиції сили. Позитивного результату вдалося досягти завдяки запровадженню на переговорах т. зв. «подвійного підходу», яким передбачалось розмежування військ. та політ. питань (США та ДРВ брали на себе зобов'язання врегулювати військ. конфлікт, Республіка В'єтнам та НФВПВ — розв'язати політ. протиріччя). 8.05.1969 делегація НФВПВ запропонувала «Принципи і зміст вирішення південно-в'єтнамської проблеми» (відомі як «10 пунктів НФВПВ»), що передбачали виведення з Півд. В'єтнаму інозем. військ, міжнар. визнання прав в'єтнамського народу, вирішення проблеми політ. устрою Півд. В'єтнаму мирним шляхом, поетапне мирне об'єднання В'єтнаму на основі угоди між Північчю та Півднем, відшкодування США збитків, завданих Півд. В'єтнамові, а також повторювали окремі домовленості *Женевської наради з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954*, зокрема про неучасть В'єтнаму у військ. союзах та нерозміщення на його території інозем. військ. баз. Умови «10 пунктів НФВПВ» було відхилено США.

Під час третього раунду переговорів (лютий — червень 1971) США запропонували ідею «деамериканізації» та «в'єтнамізації» війни, що посприяло заг. успіхові переговорів. У лютому 1971 розпочались таємні контакти між США та ДРВ. Закритий характер зустрічей дозволив відійти від офіц. позицій і досягти компромісу: у ході п'ятого раунду переговорів (липень — серпень 1972) делегація ДРВ погодилась на формування в Півд. В'єтнамі коаліційного уряду; у відповідь США дали згоду на збереження присутності військ ДРВ на південь від 17 паралелі. Домовленості було оформлено у вигляді «9 пунктів» (8-12.10.1972), що включали виведення амер. військ, відшкодування збитків, завданих В'єтнаму, дотримання Женевських угод про Індокитай 1954 та рішень *Женевської наради з врегулювання Лаоського питання 1961-62*, встановлення міжнар. контролю за припиненням вогню. Але у зв'язку з категоричною відмовою Республіки В'єтнам план «9 пунктів» було знято з по-

рядку денного. У відповідь представники ДРВ залишили переговори, бойові дії та бомбардування Півн. В'єтнаму було поновлено. Однак з огляду на те, що завдяки допомозі СРСР зросла ефективність системи ППО ДРВ США були змушені відмовитись від ведення переговорів з позиції сили та вдались до тиску на Республіку В'єтнам і змусили її керівництво погодитись із планом «9 пунктів». Переговори увінчались підписанням *Паризької угоди про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі 1973.*

А.М. Кобзаренко

Паризькі союзні договори 1812 — двосторонні міжнар. угоди в рамках дип. підготовки Франції до війни проти Росії. 1. Франц.-прус. союзний договір підписаний 24.02.1812 в Парижі. Сторони зобов'язувались взаємно гарантувати цілісність своїх територій і надавати одна одній допомогу, якщо одна з них опиниться у стані війни з третьою д-вою. Пруссія підтверджувала намір дотримуватись принципів *Континентальної блокади* стосовно Великої Британії. Союзні зобов'язання не набували чинності для Пруссії в разі війни Франції проти Іспанії, Італії або Туреччини. Військ. конвенцією до союзного договору визначалось, що Пруссія виступить разом із Францією проти Росії та надасть у розпорядження Наполеона допоміжний корпус чисельністю 20 тис. вояків. Решта прус. сил (ще 20 тис. вояків) мала впродовж усієї війни знаходитись у фортецях Грауденц, Кольберг і Плац без права пересування. Пруссія зобов'язалася не збільшувати армію без попередньої згоди Франції. Франц. війська одержали право без перешкод проходити прус. територією та займати її на час війни, за винятком тієї частини Сілезії, яка належала Пруссії, і вищезазначених фортець. Крім того, Пруссія зобов'язалася надавати франц. армії продовольство та озброєння в рахунок не сплаченої нею частини *контрибуції* (бл. 43 млн. франків). Відповідно до положень дог-ру Пруссія взяла участь у війні Франції проти Росії, але розірвала його після укладення *Калішського союзного договору 1813.* 2. Франц.-австр. союзний договір підписаний 14.03.1812 в Парижі. Сторони зобов'язалися взаємно гарантувати цілісність своїх територій та у випадку нападу на одну з них надавати допомогу; Австрія зобов'язувалася виставити допоміжний корпус чисельністю 30 тис. вояків. Франція й Австрія гарантували недоторканність

володінь Туреччини в Європі. Австрія підтвердила зобов'язання дотримуватись Континентальної блокади стосовно Великої Британії. За таємними статтями угоди Австрія звільнялась від союзницьких зобов'язань у разі війни Франції проти Великої Британії й Іспанії, але у війні Франції з Росією мала надати допоміжний корпус. Сторони погодились, що за умови перемоги над Росією буде розглянуто питання про відновлення Польщі, при цьому Австрія зберегла б за собою Галичину, яку вона мала право обміняти на Іллірійські провінції та частину Сілезії. Наполеон зобов'язався винагородити Австрію за всі збитки й втрати, які та зазнає під час війни, і надати їй можливість розширити свої володіння. Обидві сторони домовились запропонувати Туреччині приєднатися до їхнього союзу. Австрія розірвала договір та оголосила Франції війну 10.08.1813.

Т.О. Кулініч

Паризькі угоди з остаточного врегулювання в Камбоджі 1991 — пакет міжнар. угод, підписаних 23.10.1991 на міжнар. конференції з врегулювання в Камбоджі, до якого належать: Угода з всеохоплюючого політ. врегулювання камбоджійського конфлікту з додатками, що встановлювали мандат місії *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* у Камбоджі, порядок проведення виборів, умови повернення біженців та переміщених осіб, принципи нової Конституції Камбоджі; Угода про суверенітет, незалежність, територ. цілісність та недоторканність, нейтралітет і нац. єдність Камбоджі; Декларація про відновлення та відбудову Камбоджі. Обидві угоди було підписано всіма учасниками конференції. У 1980-х громадян. війна в Камбоджі була одним із найбільших дестабілізуючих факторів у Півд.-Схід. Азії. Присутність у ролі сторони конфлікту в'єтнамських військ та систематичне втручання наддержав перетворили Камбоджу на об'єкт тривалого регіонального конфлікту між країнами *Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)*, КНР і США з одного боку й підтримуваним СРСР союзом В'єтнаму, Лаосу й НРК — з іншого (див. *Камбоджійська проблема*). Розрядка міжнар. напруги у світі наприкінці 1980-х позитивно позначилась на рівні конфліктності в регіоні й сприяла досягненню політ. врегулювання камбоджійської проблеми. Міжнар. конференція з врегулювання в Камбоджі відбувалась у Парижі двома

етапами: 30.07-30.08.1989 та 21-23.10.1991 під співголовуванням міністрів закорд. справ Франції Р. Дюма та Індонезії А. Алатаса за участю представників Австралії, Брунею, Великої Британії, В'єтнаму, Індії, Індонезії, Камбоджі, Канади, КНР, Лаосу, Малайзії, СРСР, США, Сінгапуру, Таїланду, Філіппін, Франції, а також Руху неприєднання (представлений Зімбабве на першій сесії та Югославією — на другій) й Генерального секретаря ООН П. де Куельяра. Камбоджу на першій сесії представляли 4 політ. партії — основні сторони конфлікту, а на другій — Вища нац. рада Камбоджі на чолі з головою принцем Н. Сіануком. Угода з всеохоплюючого політ. врегулювання камбоджійського конфлікту передбачала проведення вільних і демокр. заг. виборів під безпосереднім наглядом ООН, для чого створювалась Тимчасова перехідна адміністрація ООН в Камбоджі (ЮНТАК). Уся повнота влади в країні на перехідному етапі до виборів передавалась Вищій нац. раді на чолі з його головою принцем Сіануком. Законодавче зібрання, яке буде обрано на виборах, має підготувати та ухвалити нову Конституцію Камбоджі. З часу підписання Угоди сторони конфлікту зобов'язувалися припинити ведення бойових дій. Усі інозем. війська та воєнні спеціалісти, їхні озброєння та військ. обладнання мали бути негайно виведені з території Камбоджі. Остання брала на себе зобов'язання поважати *права людини*, створити умови для повернення *біженців та переміщених осіб*. Усі *військовополонені та затримані* сторонами цивільні особи мали бути звільнені в найкоротший термін. Угода також визначала мандат ЮНТАК та основні принципи, які мали бути закріплені в Конституції Камбоджі. Угода про суверенітет, незалежність, територ. цілісність та недоторканність, нейтралітет і нац. єдність Камбоджі передбачала, що камбоджійська сторона не загрожуватиме *суверенітетові й територ. цілісності* інших д-ав, утримуватиметься від приєднання до військ. союзів та інших військ. угод, що є несумісними з її нейтральним статусом, розірве міжнар. угоди, що порушують камбоджійський суверенітет і незалежність, не розташовуватиме на своїй території інозем. війська, військ. об'єкти (окрім сил ООН, розгорнутих для сприяння запровадженню угод). Інші сторони зобов'язувалися поважати незалежність, суверенітет і територ. цілісність Камбоджі, не втручатися у її внутр. справи, не використовувати

її територію для дій проти *третіх держав*. У разі порушення суверенітету й територ. цілісності Камбоджі всі сторони домовились консульгуватись між собою щодо заходів, необхідних для відновлення статусу Камбоджі, встановленого угодою. Декларація про відновлення та відбудову Камбоджі передбачала, що на етапі відновлення й до проведення заг. нац. виборів координацію допомоги Камбоджі здійснюватиме ООН, а після відновлення в повному обсязі демокр. владних інститутів у країні координацією відбудови займатиметься нац. уряд, а ООН сприятиме програмам допомоги Камбоджі через спец. консультативний орган — Міжнар. комітет з відбудови Камбоджі. Паризькі угоди набули чинності з часу підписання. ЮНТАК розпочала свою діяльність у Камбоджі 15.03.1992, і здійснювала нагляд за виконанням умов Паризьких угод до проведення заг. виборів у травні 1993. У вересні 1993 ЮНТАК у зв'язку з виконанням своєї місії припинила діяльність. Попри реалізацію більшості положень П. у. остаточного замирення ворогуючих сторін не відбулось. Вже після виборів поновились збройні зіткнення між урядовими силами та загонами колишнього прем'єра НРК Хун Сена, що переміг і став головою уряду з 30.11.1998.

В.Ю. Константинов

Паритет купівельної спроможності — співвідношення між двома або кількома *валютами* різних країн, яке враховує їхню купівельну спроможність стосовно певного набору товарів чи послуг. Його можна визначити вибірково за певною товарною групою або за широким колом товарів відповідно до всього сусп. продукту. На практиці П. к. с. використовується як основа формування *валютного курсу* для співставлення рівнів життя в різних країнах при розрахунках валового нац. продукту на душу населення та для інших міжнар. порівнянь.

В.І. Філіпенко

Паритетний принцип — режим міждерж. відносин, при якому одна держава на правах взаємності надає на своїй території іншій державі такі самі права, пільги та привілеї, які надаються їй, її громадянам. (Див. *Взаємності принцип*).

О.М. Григоров

Парки міжнародні — заповідні території, що включені до Списку світової спадщини *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки*

і культури (ЮНЕСКО) відповідно до Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 та критеріїв, визначених Керівництвом з виконання Конвенції 1972. До даної категорії належать нац. парки, що містять центри біорізноманіття глобального значення, мають живописну красу, зберігають свідчення місцевої історії культури або парки з важливими руїнами чи пам'ятками минулих цивілізацій. Усього до Списку світової спадщини ЮНЕСКО внесено 149 природних і 23 змішаних об'єктів, які вимагають охорони. У 1996 ЮНЕСКО оголосила про формування Списку геологічних парків всесвітнього значення. Зацікавлені д-ви можуть пропонувати для включення до цього Списку заповідники, що мають важливе геологічне значення.

М.О. Медведєва

Парламентер — особа, уповноважена однією з воюючих сторін вступити в переговори з іншою стороною. П. з'являється з білим прапором. П., а також особи, що його супроводжують (сурмач, барабанщик, прапороносець, перекладач) користуються правом недоторканності. Порушення недоторканності П. є злочином воєнним. Поява парламентерського прапора під час бою не зобов'язує до припинення вогню, а тому ненавмисне заподіяння шкоди П. не тягне за собою відповідальності. Начальник військ, до якого надісланий П., не зобов'язаний прийняти його за будь-яких умов. Він може навіть оголосити, що впродовж певного періоду часу не буде взагалі приймати будь-яких П. Начальник військ може вжити заходів перестороги з тим, аби перешкодити П. зібрати відомості (напр., П. можуть зав'язуватись очі на час проходження від вартового посту до ставки начальника). У випадку виявлення зловживань з боку П. він може бути тимчасово затриманий. П. втрачає право на недоторканність, якщо буде доведено, що він скористався своїм привілейованим станом для підмови до зради або для її здійснення. Зловживання парламентерським прапором прирівнюється до шпигунства. П. гарантується безпека повернення до своїх військ. У мор. війні судна з парламентерським прапором називаються картельними.

М.О. Медведєва

Партизани — особи, організовані в загони, що не належать до складу регулярних армій, добровільно борються переважно в тилу ворога проти інозем. окупантів і покладаються на

співчуття та підтримку народу. П. визнаються законними *комбатантами*, якщо вони відповідають таким вимогам: мають на чолі особу, відповідальну за своїх підлеглих; мають визначений і чітко видимий здалеку відмітний знак; відкрито носять зброю; дотримуються у своїх діях правил ведення війни. На П. розповсюджується режим військ. полону. Правомірність партиз. війни була визнана Гаазькою конвенцією про закони та звичаї сухопутної війни 1907 та закріплена в ст. 1 і 2 Додатку до неї (Положення про закони і звичаї сухопутної війни).

М.О. Медведєва

«Партнерство заради миру» (Partnership for Peace), **ПЗМ** (PfP) — програма НАТО, запропонована на Брюссельському саміті НАТО в січні 1994; спрямована на зміцнення стабільності й безпеки в усій Європі. Запрошення приєднатись до ПЗМ було надіслано всім державам-учасницям Ради північноатлантичного співробітництва (РПАС) та НБСЕ і прийняте 30 країнами. Україна стала першою з країн Співдружності Незалежних Держав (СНД), що приєдналась до ПЗМ (8.03.1994), підписавши Рамковий документ. Вступ у 1999 до НАТО Польщі, Угорщини та Чеської Республіки, а 2004 — Естонії, Латвії, Литви, Словаччини, Словенії, Болгарії й Румунії зменшив число учасників до 20. Програма ПЗМ передбачає орг-цію співпраці в оборонній галузі, спрямовану на реалізацію реального партнерства. Відповідно до Рамкового док-та ПЗМ НАТО зобов'язується проводити консультації з будь-яким з активних партнерів, якщо той вважає, що існує безпосередня загроза його територ. цілісності, політ. незалежності або безпеці. Усі учасники ПЗМ також члени РСАП, що є інституційною основою співпраці між НАТО та партнерами; але ПЗМ зберігає власні структурні елементи та процедури й ґрунтується на двосторонніх відносинах між НАТО та кожною країною-партнером. Головним робочим органом ПЗМ є Політ.-військ. керівний комітет, що проводить засідання в різних масштабах: або тільки за участю членів НАТО, або за участю членів НАТО та партнерів. Рамковий документ ПЗМ містить конкретні зобов'язання, які бере на себе кожна країна-партнер: сприяти гласності в нац. оборонному плануванні й бюджетному процесі; забезпечити демокр. контроль над збройними силами; підтримувати боездатність та воєнний потенціал, необхідні

для участі в операціях під егідою ООН та/або *Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)*; розвивати відносини військ. співробітництва з НАТО з метою спільного планування, підготовки та навчань, спрямованих на розвиток можливостей учасників ПЗМ здійснювати місії з підтримки миру, пошукові та рятувальні роботи, гуманітарні операції тощо; підготувати підрозділи, здатні ефективно співпрацювати із силами НАТО.

І.О. Мінгазутдінов

Парчевич Петро (бл. 1612, с. Чипровці, тепер Болгарія – 23.07.1674) — болг. церк. діяч і дипломат. Вищу теологічну освіту (д-р канонічного права) здобув у Римі. У 1644-56 — адміністратор католицьких церков у Молдові; у 1656-61 — католицький архієпископ Мартіанополя, активно пропагував ідею залучення європ. д-ав до створення антитур. коаліції з метою визволення півд.-слов. народів. У березні — квітні 1657 як посол імператора *Священної Римської імперії* Фердинанда III відвідав Чигирин, де провів дип. переговори з *Б. Хмельницьким* і козацькою старшиною щодо можливого посередництва імператора у справі укладення миру між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою. Гетьман погодився прийняти гарантії Фердинанда III, але за умови, «якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці й цілості нашої держави», однак не поспішав іти назустріч польським пропозиціям щодо підписання «довічного миру» й розриву *українсько-трансільванського союзного договору 1656*.

В.І. Головченко

Пас Естенссоро (Paz Estenssoro) Віктор (2.10.1907, Таріха, – 7.06.2001, Таріха) — болівійський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в аристократичній сім'ї. Закінчив ф-т права й економіки Ун-ту Сан-Андрес. У 1929-32 — секр. палати депутатів Національного конгресу. У 1932-35 — учасник Чакської війни з Парагваєм. У 1938-42 — депутат конгресу, у 1940-41 — віцепредседола палати депутатів, у 1941-42 — міністр економіки. У грудні 1941 став співзасновником лівоцентристського Націоналістичного рев. руху (РНР), що виступав проти всевладдя олігархії й імперіалізму. 1943-44 — міністр фінансів у ліво-націоналістичному уряді підполковника Г. Вільярроеля. Після його повалення в липні 1946 емігрував до Аргентини. 1951 переміг на презид.

виборах, але не був допущений до влади військовими. Внаслідок перемоги Болівійської рев-ції 9-11.04.1952 двічі був Президентом Болівії (16.04.1952-6.08.1956 і 6.08.1960-4.11.1964). Здійснив націоналізацію гірничорудної промисловості й аграрну реформу, але з часом перейшов на поміркованіші позиції, надавши пільги інозем. нафтовим компаніям (1955) і залучивши *Міжамериканський банк розвитку*, США та ФРН для реорганізації націоналізованих копалень (1961). 1956-60 — посол Болівії у Великій Британії. У травні 1964 був утретє обраний Президентом Болівії, але після правого військ. перевороту 4.11.1964 емігрував до Перу. Наприкінці серпня 1971 повернувся на Батьківщину, проте вже в січні 1974 був висланий за звинуваченням в антиурядовій діяльності (до 1978). Після невдалих спроб 1978, 1979 і 1980 учетверте був обраний від РНР Президентом Болівії на 6.08.1985-6.08.1989. Провів неоліберальні екон. реформи, що заклали основи стабільності в країні в наступні роки.

В.І. Головченко

Пас Самора (Paz Zamora) Хайме (15.04.1939, Кочабамба, Болівія) — болівійський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї військового. Закінчив дух. семінарію в Кордові (Аргентина) й Католицький ун-т у Лувені (Бельгія) за спеціальністю «Сусп.-політ. науки і міжнар. відносини». Після повернення на Батьківщину викладав соціологію та міжнар. відносини в Ун-ті Сан-Андрес (Ла-Пас). 1970-71 — дир. Департаменту закорд. справ МЗС Болівії. Після реакційного військ. перевороту 1971 став співзасновником антидиктаторського Лівого рев. руху (РЛР). У лютому 1974 був заарештований, здійснив втечу й переховувався у Венесуелі та Перу. 1977 нелегально повернувся в Болівію та взяв участь у створенні Демокр. народної єдності (ДНЄ). Після чергового військ. перевороту 1980 відвідав низку країн Європи, Лат. Америки та США з метою забезпечення міжнар. й політ. ізоляції диктатури. 1982-85 — віцепрезидент в уряді ДНЄ Е. Сілеса Суасо, що поклав початок процесові демокр. трансформацій у країні. Після розпаду правлячого блоку невдало висував кандидатуру на виборах 1985. На презид. виборах у травні 1989 посів 3-є місце, але, уклавши компроміс із гол. суперником — правочентристською Націоналістичною демокр. дією, переміг у 2-му турі. 6.08.1989-6.08.1993 —

Президент Республіки Болівія. Усередині країни продовжив неоліберальну «нову економічну політику» попередньої адміністрації. У зовн. політиці прагнув використати можливості *глобалізації* для підвищення ролі Болівії в системі міжнар. відносин Лат. Америки.

В.І. Головченко

Паскуаль (Pascual) Карлос (1958, Гавана, Куба) — амер. дипломат і міжнародник-політолог. Закінчив Стенфордський ун-т (1980) та Ін-т держ. управління ім. Дж. Кеннеді Гарвардського ун-ту (1982). У 1981-82 — наук. співробітник Гарвардського ун-ту; 1983 — працівник відділу розробки проектів Бюро з питань планування розвитку в Африці Агентства США з міжнар. розвитку; 1983-86 — працівник відділу програм Агентства США з міжнар. розвитку в Судані; 1986-88 — працівник відділу програм Агентства США з міжнар. розвитку в ПАР; 1989-91 — працівник відділу програм Агентства США з міжнар. розвитку в Мозамбіку; 1991-92 — керівник відділу з питань політики, стратегії та аналізу Агентства США з міжнар. розвитку; 1992-94 — дир. офісу програмного аналізу та координації Спеціальної робочої групи з питань нових незалежних д-ав Агентства США з міжнар. розвитку; 1994-95 — заст. адміністратора Агентства США з міжнар. розвитку, керівник бюро в справах Європи та нових незалежних д-ав; 1995-98 — дир. у справах Росії, України та країн Євразії РНБ США; 1998-2000 — спец. помічник Президента США, старший дир. у справах Росії, України та країн Євразії РНБ США. У 2000-03 — Надзвичайний і Повноважний Посол США в Україні.

Р.А. Кривонос

Паспорт закордонний (дипломатичний, службовий) — документ, який засвідчує особу й *громадянство*, а в необхідних випадках — службове становище особи, яка виїжджає за кордон у службових або приватних справах. П. з. поділяються на дипломатичні, службові, загальногромадянські, паспорт моряка тощо й видаються *відомством закордонних справ*, а за кордоном — *дипломатичними представництвами* або *консульськими установами* д-ви відповідно до правил, що встановлені їй внутр. законодавством. Видача П. з. України регулюється Правилами оформлення й видачі паспорта громадянина України для виїзду за кордон і проїзного док-та дитини, його тимчасового затримання та вилучення, затвердженими постановою КМ України від

31.03.1995 (у редакції постанови КМ України від 24.03.2004), а також Положенням про дип. паспорт України, затвердженим Указом Президента України від 26.02.1998. Продовження терміну дії, заміна, внесення необхідних змін у П. з. осіб, які виїхали за кордон, проводиться дип. представництвами й конс. установами. Дійсний П. з. є доказом громадянства особи та його права на конс. обслуговування й захист з боку своєї д-ви. П. з. сам по собі не дає права на виїзд в іншу країну; для цього вимагається наявність відп. дозволу (візи) або міжнар. угоди про безвізові поїздки.

Т.І. Шинкаренко

Пассфілда меморандум 1930 про політику Великої Британії в Палестині оприлюднений у жовтні 1930 після придушення брит. військами арабського повстання 1929 та переговорів брит. міністра колоній лорда Пассфілда з делегацією Арабського палестинського конгресу. Меморандум був спрямований на замирення арабів та заспокоєння нац.-визв. руху в Палестині й передбачав, що продовження євр. колонізації може відбуватись лише за рахунок земельних резервів, які вже знаходяться в руках сіоністських орг-цій, а «Єврейська агенція» не може претендувати на керівництво Палестиною. Також підкреслювалось, що створення євр. нац. осередку не є центр. пунктом мандата на Палестину й мандатні зобов'язання Великої Британії перед арабами та євреями є рівноцінними. Через жорстку критику меморандуму з боку сіоністських орг-цій та брит. політиків, що їх підтримували, Лондон відмовився від практ. реалізації його положень.

О.С. Пархомчук

Патон Борис Євгенович (27.11.1918, Київ) — укр. науковець, держ. і громад.-політ. діяч. У 1941 закін. Київ. індустріальний (політехнічний) ін-т.; д-р тех. наук, проф. (1952), академік АН УРСР/НАН України (1958), академік АН СРСР (1962), академік Рос. АН (1992). З 1942 — в Ін-ті електрозварювання АН УРСР, де пройшов шлях від молодшого наук. співробітника до дир. ін-ту (з 1953). З 1962 — президент АН УРСР (тепер НАН України). Обирався депутатом ВР УРСР (1959-88), чл. Президії ВР УРСР (1963-80), депутатом ВР СРСР 6-11-го скликань. Був заст. Голови Ради Союзу ВР СРСР (1966-89). У 1989-91 — народний депутат СРСР, водночас очолював Комітет з міжнар. Ленінських премій миру. З 1991 — голова Комітету з Держ. премій

України у галузі науки і техніки. Належить до складу низки рад, комітетів і комісій при Президентові України та КМ України. З 1993 очолює Міжнар. асоціацію академій наук; голова Укр. асоціації *Римського клубу*. Інозем. дійсний член та почесний член багатьох академій наук і наук.-техн. товариств країн Європи, Азії та Америки. Як президент НАН України сприяє розвитку досліджень у сфері міжнар. відносин та поліпшенню *іміджу України міжнародного* серед світової наук. громадськості. Двічі Герой соц. праці СРСР (1969, 1978), Герой України (1998), удостоєний багатьох зарубіжних нагород. Лауреат Держ. премії СРСР (1950), Ленін. премії (1957) та Держ. премії УРСР (1970), заслужений діяч науки і техніки УРСР (1968), заслужений винахідник СРСР (1983). Автор понад 1 000 публікацій, у т. ч. 20 монографій, понад 400 винаходів. Основні дослідження здійснені в галузі металургії та електрозварювання.

Література: 80-річчя академіка НАН України Б.Є. Патона // Вісник НАН України. — 1998. — №11-12; Малиновський Б.М. Академік Борис Патон — праця на все життя. — К., 2002.

Л.В. Губерський

Пауелл (Powell) Колін (5.04.1937, Нью-Йорк) — амер. військ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї емігрантів з Ямайки. Закінчив Міський коледж Нью-Йорка (бакалавр геології) та Ун-т Дж. Вашингтона (магістр ділового управління). З 1966 — на дійсній військ. службі. Брав участь у бойових діях під час В'єтнамської війни 1964–73. У 1989–93 — голова Об'єданого к-ту начальників штабів (ген. штабу) армії США, один із керівників операції «Буря в пустелі» під час *війни в Перській затоці 1990–91*. З 2001 — *державний секретар США*, організував ефективне дип. забезпечення створення міжнародної *антитерористичної коаліції*. Виступав лідером поміркованого крила кабінета *Дж.В. Буша*.

В.І. Головченко

Пахомов Юрій Миколайович (15.07.1927, Кунгур, Пермської обл., Росія) — укр. науковець. У 1955 закінчив юрид. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, д-р екон. наук, професор, академік НАН України (1988). 1955–62 — старший викладач Слов'янського педагогічного інституту; 1962–66 — доцент Київ. ін-ту народного госп-ва; 1980–87 — ректор Київ. ін-ту народного госп-ва; 1987–90 — керівник відділу соціології, заст. директора Ін-ту філософії НАН України; 1990–92 — дир. Ін-ту соціології НАН Ук-

раїни. З 1988 — чл. президії АН УРСР/ НАН України, чл. Колегії з питань екон. політики Держ. думи України (1992), чл. Комісії Президента України з питань науки та Консультативної ради Президії Верховної Ради. З 1992 — дир. Ін-ту світової економіки та міжнар. відносин НАН України, водночас 1997–98 — зав. кафедри міжнар. екон. відносин Київ. нац. екон. ун-ту. Нагороджений орденами «Знак пошани» (1982), Дружби народів (1988), «За заслуги» III ст. (1998). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2002).

Твори: автор та співавтор понад 200 наукових праць, зокрема «Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі» (1997), «Шляхи і роздоріжжя сучасної цивілізації» (1998).

Л.В. Губерський

Пацифізм (від лат. *pacificus* — миротворчий):

1. Світогляд, заснований на ідеалах ненасильства, соц. солідарності, заг. миру.

2. Філософія *міжнародних відносин*, що одержала реальне поширення із сер. 1920-х, заснована на принципах створення міжнар. прав. простору, системи міжнар. арбітражу, політики роззброєння, відмови від війн як засобу політики.

3. Сусп.-політ. рух, що виступає з позицій морально-етичного засудження агресивної *зовнішньої політики й мілітаризації*, тісно пов'язаний із правозахисним рухом.

О.С. Пархомчук

Пашич (Пашић) Нікола (19.12.1845, Заечар, Сербія — 10.12.1926, Белград) — сербський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив Цюрихський політехн. ін-т за спеціальністю «Інженер-будівельник» (1873), під час навчання зблизився з анархістами М. Бакуніна. У 1878 обраний депутатом Народної скупщини Сербії, у 1881 став співзасновником Радикальної партії, що боролась проти авторитарного режиму короля Мілана Обреновича за демократизацію політ. ладу країни. 23.02.1891–22.08.1892 — прем'єр-міністр і мін. зак. справ, у 1893–94 — посланник у Росії. Лише завдяки заступництву офіційного Петербурга уникнув смертної кари за причетність до замаху на М. Обреновича в 1897. З приходом до влади династії Карагеоргійовичів (1903) підтримав їхній великосербський зовн.-політ. курс. 10.12.1904–28.05.1905, 29.04.1906–20.07.1908, 24.10.1909–4.07.1911 і 12.09.1912–1.12.1918 — прем'єр-міністр і мін. зак. справ Сербії. Добився значного розширення її території в результаті *Балканських війн 1912–13*, водно-

час виступав проти терору таємних орг-цій «Молода Боснія», «Чорна рука» та ін., намагався уникнути війни з Австро-Угорщиною після вбивства 28.06.1914 терористами ерцгерцога Фердинанда, погодившись задовольнити 9 із 10 пунктів віденського ультиматуму. Очолюючи сербський уряд в еміграції, взяв участь у виробленні *Корфуської декларації 1917*, що стала базою для формування об'єднаного Королівства сербів, хорватів і словенців. 1-22.12.1918 — перший прем'єр-міністр новоствореної д-ви. Потім очолював її делегацію на *Парижській мирній конференції 1919-20*, де закріпив за королівством статус ключової ланки *Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин* на Балканах. 1.01.1921-28.07.1924 і 6.11.1924-8.04.1926 — Прем'єр-міністр Королівства сербів, хорватів і словенців. По праву вважається засновником Югославії.

В.І. Головченко

Пащук Віктор Вікторович (20.10.1945, с. Бистривка Ружинського р-ну Житомирської обл.) — укр. професійний дипломат, науковець. Закінчив істор. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1971) й аспірантуру ф-ту міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1974); навчався в Гаванському ун-ті; д-р істор. наук, проф. У 1974-77 — лектор ЦК ЛКСМ України; 1977-84 — старший викладач, доцент кафедри історії міжнар. відносин і зовн. політики СРСР ф-ту міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; 1984-90 — зав. кафедри історії країн Азії, Африки і Лат. Америки істор. ф-ту Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; 1990-93 — дир. Укр. ін-ту міжнар. відносин при Київ. держ. ун-ті ім. Т.Г. Шевченка. У січні 1994 — березні 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Аргентинській Республіці, одночасно в березні 1995 — березні 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Чилі за сумісництвом, липні 1997 — березні 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Парагвай та в Схід. Республіці Уругвай за сумісництвом. У травні 2000 — жовтні 2001 — нач. Управління інформації МЗС України. 3 жовтня 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Куба, одночасно з вересня 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Домініканській Республіці за сумісництвом. Нагороджений орденом «За заслуги» III ст.

Твори: «25 героїчних років. Республіка Куба в боротьбі за мир і міжнародне співробітництво» (1983); «Нікарагуа: революція буде, революція захищається» (1986); «Викрадення континенту» (1991).

В.М. Матвієнко

Пекінська угода 1886 — двосторонній китайсько-брит. договір, підписаний 24.07.1886. Оформлював визнання Пекіном верховної влади Великої Британії над Бірмою, що з XV ст. перебувала під номінальним сюзеренітетом Китаю. У II-й пол. XIX ст. розгорнулась б-ба між Великою Британією та Францією за контроль над Бірмою. Після 3-х брит.-бірманських воєн 1.01.1886 указом віце-короля Індії Бірму було включено до складу Британської імп. Китай висловив з цього приводу протест, але під тиском Лондона був змушений окремою угодою визнати верховенство Великої Британії в Бірмі.

М.А. Миронова

Пекінська угода 1984 про майбутнє Гонконгу підписана 19.12.1984 в Пекіні прем'єр-міністрами Великої Британії М. Тетчер та КНР Чжао Цзянем; визначала умови відновлення китайського *суверенітету* над територією брит. колонії Гонконг. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 27.05.1985 в Пекіні. Велика Британія захопила о. Гонконг (Сянган) у 1840, під час 1-ї опіумної війни 1839-42. Згідно з *Нанкінським договором 1842*, яким завершилась війна, Китай довічно передавав о. Гонконг британцям та визнавав їхнє право використовувати його з комерційними та військ. цілями. 5.04.1843 Гонконг було офіційно проголошено брит. колонією. Після завершення 2-ї опіумної війни 1859-60 за *Пекінськими угодами 1860* Китай передав у володіння Великій Британії на додаток до Гонконгу частину піво-ва Цзюлун. Гонконг швидко став одним із центрів європ. торгівлі в Китаї, внаслідок його стрімкого збільшення гостро постала проблема розширення територ. меж колонії. 1.07.1898 Велика Британія та Китай підписали конвенцію, за якою останній передавав у оренду терміном на 99 років нові землі на піво-ві Цзюлун та 235 малих островів поблизу Гонконгу (т. зв. «Нові території»), що разом із власне о. Гонконг і територіями, отриманими раніше й склали брит. колонію Гонконг.

Уряд КНР ніколи не визнавав брит. контроль над Гонконгом, але не вдавався до активних дій для відновлення свого суверенітету. Проблема загострилась під час культ. рев-ції в КНР. У 1967-68 в Гонконзі прокотилася хвиля масо-

вих виступів за повернення колонії до складу Китаю. У 1972, одразу після отримання членства в *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, КНР офіційно заявила про бажання повернути собі Гонконг після завершення терміну його оренди. У вересні 1979 під час візиту М. Тетчер до Пекіна керівництво КНР відхилило пропозицію брит. уряду про подовження оренди Гонконгу, але погодилось розпочати переговори про конкретні умови його повернення. Позиція брит. уряду на початку переговорів полягала в суверенності брит. прав на о. Гонконг та частину Цзюлуну, передану за дог-ром 1860, але вона зустріла жорсткий опір китайської сторони, яка наполягала, що конвенція 1898 поширюється на всю територію колонії й уся вона без винятку підлягає поверненню. Британо-китайські переговори про майбутнє Гонконгу розпочались у вересні 1982. 19.09.1984 сторони підписали Спільну декларацію про підготовку проекту угоди про передачу Гонконгу. Велика Британія погоджувалась повернути Гонконг; КНР, у свою чергу, зголосилась зберегти в ньому існуючі політ. та екон. свободи. 26.09.1984 було остаточно узгоджено проект Угоди. Згідно з нею Велика Британія мала повернути Гонконг Китаю опівночі з 30.06.1997 на 1.07.1997. Після повернення Гонконг мав стати Спеціальним авт. районом (САР); КНР зобов'язувалась надати Гонконгу високий ступінь автономності в управлінні (окрім зовн. та безпекової політики), зберігати політ. свободи та капіталістичну екон. системи в Гонконгу (принцип «одна країна, дві системи») впродовж наступних 50 років (тобто до 2047).

Після підписання П. у. переговорний процес між Великою Британією та КНР продовжився й стосувався широкого кола питань управління колонією до часу їх передачі, запровадження політ. реформ брит. адміністрацією та визначення конкретних гарантій громадян. прав і свобод у Гонконзі після 1997. 4.04.1990 Всекитайським зібранням народних представників КНР було затверджено Основний закон для САР, у якому було закріплено положення П. у. та в заг. вигляді визначено конкретні заходи з їх реалізації. У 1992-94 брит. адміністрація колонії запровадила низку політ. реформ, зокрема ухвалено нове виборче законодавство, на основі якого в 1994-95 вперше проведено заг. вільні вибори на всіх рівнях представницької влади, у т. ч. із Законодавчою радою, вищим законодавчим

органом Гонконгу. КНР виступила проти цих реформ, звинувачуючи Велику Британію у втручанні у внутр. справи Китаю та в порушенні положень П. у. 24.02.1994 уряд КНР заявив, що одразу після приєднання Гонконгу всі представницькі органи в ньому буде розпущено. Замість Законодавчої ради в САР було вирішено утворити тимчасовий законодавчий орган, склад якого призначався керівництвом КНР. Він мав виконувати свої функції впродовж 1 року (перші вибори в САР відбулись 24.05.1998). Ці кроки КНР були сприйняті Великою Британією як загроза порушення демокр. принципів врядування в Гонконзі. У березні 1996 брит. прем'єр-міністр *Дж. Мейджор* заявив, що Велика Британія навіть після передачі Гонконгу продовжуватиме вдаватись до дип. кроків із метою забезпечення дотримання положень П. у. китайською стороною, а також пообіцяв представникам нац. меншин та етнічним китайцям, що працювали на колоніальну адміністрацію або брит. компанії, за їхнім бажанням надати право переселитися до Великої Британії. Водночас загострення ситуації не вплинуло на готовність брит. сторони виконати зобов'язання щодо передачі Гонконгу. З 1.07.1997 Гонконг було офіційно повернено під суверенітет КНР.

В.Ю. Константинов

Пекінський договір 1925 (Конвенція про основні принципи відносин між СРСР і Японією) — рад.-япон. угода, підписана 20.01.1925 в Пекіні; набула чинності 26.02.1925. Ще навесні 1923 рад. уряд доручив своєму дип. представникові в Пекіні *А. Йоффе* розпочати переговори про нормалізацію рад.-япон. відносин. З боку Японії переговори вів Гото — мер Токіо, тісно пов'язаний із залізничними й пароплавними компаніями, які мали до рев-ції важливі екон. інтереси на рос. Дал. Сході. Переговори завершилися безрезультатно через незгоду сторін щодо взаємно висловлених попередніх умов. Але 1924 переговори було відновлено й вони завершилися підписанням дог-ру. Між двома д-вами встановлювались *дипломатичні відносини* й *консульські відносини*. Сторони висловили бажання жити в мирі та дружбі, зобов'язались у своїх стосунках виходити з принципу невтручання у внутр. справи одна одної, утримуватись від будь-якої ворожої діяльності одна проти одної. Сторони заявили, що жодна з двох д-ав не має з будь-якою третьою д-вою таємного дог-ру

чи угоди, що загрожує *суверенітету*, територ. правам і держ. безпеці другої сторони. Японія погодилась вивести свої війська з Півн. Сахаліну до 15.05.1925, після чого на його території в повному обсязі відновлювався суверенітет СРСР. Рад. сторона заявила про свою готовність надати япон. підданям, компаніям й асоціаціям концесії на експлуатацію мінеральних, лісових та інших природ. багатств на Сахаліні й у районах рос. Дал. Сходу (додатковий протокол визначав конкретні умови концесійних контрактів). Сторони погодились, що *Портсмутський мир 1905* залишається чинним, зокрема щодо передачі Півд. Сахаліну Японії. Проте в спец. декларації рад. сторона застерігала, що визнання чинності Портсмутського дог-ру не означає, що уряд СРСР поділяє з колишнім царським урядом політ. відповідальність за укладання вказаного дог-ру.

Сторони також домовились, що решта укладених між Росією та Японією до 7.11.1917 дог-рів, конвенцій та угод будуть переглянуті. Зокрема було вирішено переглянути Риболовну конвенцію 1907 (нову Риболовну конвенцію підписано 23.01.1928 в Москві) та розпочати переговори щодо укладення дог-ру про торгівлю й мореплавство. У дог-рі вказувалось, що до укладення такої угоди торг.-екон. зв'язки й судноплавство між двома д-вами здійснюватимуться на принципах найбільшого сприяння. У спец. протоколі до дог-ру зазначалось, що всі питання боргів царського й Тимчасового урядів урядові чи підданям Японії (вони склали майже 300 млн. рублів) стануть предметом окремих переговорів. Договір забезпечив СРСР стабілізацію становища на Дал. Сході та повернення контролю над півн. частиною Сахаліну. Після підписання дог-ру відносини між СРСР та Японією залишались гострими. Зі вступом СРСР у війну з Японією 9.08.1945 договір втратив чинність.

І.Д. Комирєнко

Пекінський російсько-китайський додатковий договір 1860 — двостороння угода, підписана 2(14).11.1860 рос. посланником *М. Гєнатьєвим* та китайським уповноваженим кн. Гунном; підтверджувала та доповнювала положення *Айгунського договору 1858* і *Тяньцзінських договорів 1858*. Договір визначав, відповідно до попередніх угод, східний та окреслював переважно зах. кордони Росії та Китаю. При розмежуванні територій на р. Уссурі, де раніше *демар-*

кація кордонів не проводилась, правий берег визнавався російським, а лівий — китайським. Далі на південь кордон встановлювався по р. Сунгача, оз. Ханка, р. Белєнхе та р. Туминьцзянь до корейського кордону. Сторони погодились, що зах. кордон має пролягати по чітко виражених природ. орієнтирах та лінії існуючих на час підписання дог-ру китайських пікетів. Для проведення демаркації схід. та зах. кордонів передбачалось призначити спец. комісарів від сторін. Договір регламентував рос.-китайські торг. відносини. Сторони погодились провести обмін консульствами. Рос. купці в Китаї та китайські в Росії проголошувались під особливим захистом відп. урядів. Договір встановлював конс. юрисдикцію та право екстериторіальності для рос. підданих у Китаї. 4(16).06.1861 як складову до дог-ру було додано Протокол про обмін картами розмежування в Уссурійському краї. 20.02(4.03).1862 як додаток до Пекінського дог-ру сторонами було узгоджено «Правила суходільної торгівлі між Росією та Китаєм», за якими дозволялась безмитна торгівля рос. підданих на території всієї Монголії та в будь-якому пункті Китаю, що розташований на відстані, не більшій за 50 км від кордону. Товари, що провозились до Тяньцзіня та інших пунктів у Китаї, обкладались митом, на третину меншим від встановленого для всіх інших д-ав.

М.А. Миронова

Пекінські угоди 1860 — система договорів, нав'язаних Китаю Великою Британією та Францією за результатами брит.-франц.-китайської війни 1859-60. У травні 1859 в Шанхаї відкрились тристоронні переговори про умови обміну ратифікаційними грамотами *Тяньцзінських договорів 1858* (обмін мав відбутись у червні 1859). Представники європ. д-ав відмовились здійснити цей акт у Шанхаї та вимагали перенести процедуру обміну до Пекіна. Переговори було перервано й 25.06.1860 об'єднана брит.-франц. ескадра здійснила спробу прорватись до Пекіна від моря, по р. Байхе. Зустрівши опір з боку китайських військ, союзники відступили, але невдовзі відновили бойові дії. У серпні 1860 війська союзників захопили кілька стратегічних пунктів на підступах до китайської столиці, а на поч. жовтня прорвались до передмістя Пекіна. 17.10.1860 союзники висунули китайському урядові ультиматум, у якому погрожували скинути маньчжурську династію та спалити

столицю; вимагали сплатити 500 тис. лянів сріблом компенсації за бойові дії, демонтувати укріплення навколо столиці, надати військам союзників право залишитись у Тяньцзіні, а також провести обмін ратифікаційними грамотами Тяньцзіньських дог-рів 1858 в Пекіні не пізніше 22.10.1860.

20.10.1860 розпочались тристоронні переговори, які завершилися підписанням П. у. Брит.-китайська угода була укладена 24.10.1860; Китай вибачався за дії, ворожі щодо союзників. Встановлювалось право брит. представника проживати в Пекіні на постійній основі. Китай зобов'язувався сплатити Великій Британії *контрибуцію* розміром 8 млн. лянів та додаткову компенсацію за вбитих та поранених розміром 500 тис. лянів. Тяньцзінь відкривався для брит. торгівлі, брит. піддані отримували право наймати китайців для роботи у своїх колоніях та перевозити їх до місця роботи на власних суднах. Китай передавав у володіння Великій Британії на додаток до Сянгану (Гонконгу) частину піво-ва Цзюлун у провінції Гуандун. Брит. війська залишались у Тяньцзіні, Гуанчжоу (Кантоні) та на фортах Дагу (поблизу Пекіна) до часу повної сплати Китаєм контрибуції. Угода набувала чинності з моменту підписання та не вимагала *ратифікації*. Франц.-китайська угода була підписана 25.10.1860. Франція отримувала права, привілеї та контрибуцію, аналогічні британським (розмір компенсації за вбитих та поранених для франц. сторони становив 200 тис. лянів). Крім того Франція отримала право для своїх місіонерів орендувати та купувати землі не тільки в гаванях, але й в усіх провінціях Китаю. Одночасно з підписанням П. у. відбувся обмін ратифікаційними грамотами Тяньцзіньських договорів 1858.

М.А. Миронова

Пелопоннеська війна 431-404 до н. е. між Афінами та їхніми союзниками (*Делоський союз*) з одного боку і Спартою та її союзниками (Лакедемонський союз) — з іншого за *гегемонію* в Стародавній Греції. Приводом до її початку став т. зв. «Епідамнський інцидент» — загострення протистояння Керкіри та Коринфу в Епідамні (їхній спільній колонії). Керкіра звернулася за допомогою до Афін, а Коринф, який був членом Лакедемонського союзу, втягнув у конфлікт Спарту. Було підписано *Нікіїв мир* 421 до н. е., чим завершилась перша фаза війни, але вже за 2 роки її було поновлено. Вона точи-

лась із перемінним успіхом, але провал експедиції афінян на Сицилію (415-13) та укладення Спартою союзу з персами остаточно змінили ситуацію на користь Лакедемонського союзу. У 404 до н. е. спартанські війська захопили Афіни. За умовами капітуляції Афіни зобов'язалися знищити т. зв. «Довгі мури», які з'єднували місто з морем, віддати переможцям залишки свого флоту та зруйнувати верфі. Афіни втрачали всі свої володіння, крім Аттики; до міста повертались політ. емігранти, демокр. устрій було знищено. Афіни позбавлялись права проводити самостійну *зовнішню політику*. П. в. ліквідувала мор. гегемонію Афін, але значно послабила всі поліси й сприяла політ. роздробленню Стародавньої Греції.

О.А. Борділовська

Пелопоннеська ліга — поширена в сучас. наук. літературі назва найдавнішої давньогрецької *симахії*, відомої також як Лакедемонський союз; започаткована в VI ст. до н. е. з ініціативи Спарти. У перші роки після створення П. л. залишалась переважно союзом воєнного часу, але вже бл. 500 до н. е. була перетворена на постійний союз. Його члени зобов'язувалися розглядати союзників та ворогів Спарти як власних союзників та ворогів відповідно, і приєднуватися до дип. та військ. заходів Спарти. Спарта, у свою чергу, зобов'язувалася надати допомогу будь-якому союзникові, якщо той стане жертвою нападу третьої сторони. Формально на чолі П. л. знаходилась асамблея, у якій кожен член союзу мав один голос, а Спарта головувала. Союзники не могли примусити Спарту до дій, проти яких вона заперечувала, але Спарті також було необхідне ухвалення асамблеї для здійснення підтриманої нею політики спільними зусиллями всього союзу. Під час війни Спарта визначала кількість військ, яку кожен із союзників мав надати в розпорядження сил П. л. Командні посади в об'єднаній армії союзу займали спартанці. Після перемоги в *Пелопоннеській війні 431-404 до н. е.* над Афінами Ліга фактично перетворилась на імперію, хоча члени союзу не сплачували податки Спарті. Після поразки Спарти від Фів при Левктрах у 371 до н. е. П. л. почала занепадати. У 366 до н. е. союз було розпущено з ініціативи Коринфу.

О.А. Борділовська

Пенджабська проблема — сукупність міжнар. чинників розподілу території Пенджабу між

Інд. Союзом та Пакистаном у ході деколонізації Брит. Індії. П. п. пов'язана з етнічною та мовною неоднорідністю населення провінції (бл. 50% населення склали урдомовні мусульмани, 30% — пенджабомовні сикхи, решту — індуси, що використовували гінді). Мусульм. Ліга, політична орг-ція мусульман Брит. Індії, вимагаючи створення незалежної мусульм. д-ви, наполягала на включенні до неї всього Пенджабу. Після оприлюднення Великою Британією намірів надання незалежності Індії, у 1942, сикхська реліг.-політ. орг-ція «Широмані акалі дал» висунула ідею створення Азад Пенджабу (Незалежного Пенджабу) — д-ви сикхського населення провінції. ІНК — третя впливова в провінції сила — наполягав на збереженні єдності Індії та виключав будь-яку можливість формування кількох незалежних д-ав. У ході розробки проектів розподілу Індії брит. адміністрація свідомо уникала сикхського питання. Так, за планом федералізації Індії, підготованим місцією С. Кріппса у 1946, Пенджаб мав повністю відійти під мусульм. контроль. Не враховував інтересів сикхської громади й план *Маунтбеттена*, за яким було здійснено остаточний розподіл Індії. Це призвело до радикалізації вимог «Широмані акалі дал», яка в березні 1946 висунула вимогу створити незалежну сикхську д-ву — Сикхистан («Земля сикхів») або Халістан («Земля чистих»).

Згідно із Законом про незалежність Індії, прийнятим брит. парламентом у липні 1947, територія Пенджабу мала бути розподілена між двома новоутвореними домініонами; точну лінію кордону повинна була провести комісія з визначення кордону в Пенджабі, яка складалась із представників 2-х домініонів та урядовця брит. колоніальної адміністрації. Пакистан отримував зах. частину провінції з переважаючим мусульм. населенням, що стала провінцією Пенджаб — політ. та екон. центром сучасного Пакистану. Інд. Союз отримував схід. частину Пенджабу з переважаючим індуським та сикхським населенням (з 1950 за Конституцією Індії Пенджаб став штатом Республіки Індія). У 1947-48 у ході міграцій індусів та сикхів із зах. до схід. та мусульман зі схід. до зах. частини Пенджабу місце проживання змінили бл. 10 млн. осіб. У ході міжобщинних зіткнень на реліг. ґрунті та комуналістських погромів загинуло бл. 1 млн. осіб. Найбільше від розподілу постраждала сикхська громада, яку було поділено кордонами 2-х д-ав. Майже все сикхське населення Зах.

Пенджабу було змушене переїхати до інд. частини провінції.

А.М. Кобзаренко

Пераса Чапо (Peraza Chapeau) Хосе Діонісіо (1944, Сагуа-ла-Гранде, провінція Війя-Клара, Куба) — кубинський дипломат. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1967), д-р юрид. наук (дисертація на тему «Інтеграція та право», Гаванський ун-т). 1967-68 — урядовець Мін-ва освіти Куби; 1969-71 — радник, редактор, зав. міжнар. сторінки газети «Повстала молодь»; 1971-74 — працівник Кубинського ін-ту книги, відповідальний за співробітництво із соціал. д-вами; 1974-77 — радник Мін-ва юстиції Куби; 1977-91 — гол. юрид. радник Постійного секретаріату у справах *Ради економічної взаємодопомоги* Ради міністрів Куби, водночас 1986-88 — ген. секретар Американської асоціації юристів; 1992-99 — нач. Юрид. управління МЗС Куби. 1999-2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол Куби в Україні.

В.І. Головченко

Переговори міжнародні — один з політ. (дипломатичних) *мирних засобів вирішення міжнародних спорів*. Переговори також можуть відбуватись і за відсутності *спору міжнародного*. Переговори означають прямий контакт сторін з метою досягнення взаємно прийняттого рішення і, як правило, передують іншим засобам вирішення спорів. Ведення переговорів не потребує особливої орг. підготовки. Під час переговорів можуть вирішуватись як політ., так і юрид. питання без втручання третіх осіб. Переговори можуть вестись через звичайні дип. канали або у формі нарад, що спеціально скликаються. Можлива також письмова форма, обмін посланнями. Результати переговорів знаходять відображення в спільних комюніке, які не є дог-рами. Переговори можуть бути як двосторонніми, так і багатосторонніми. Вони повинні вестись добросовісно, до чого закликає Манільська декларація про мирне вирішення міжнар. спорів від 15.11.1982. Розрізняють консультації — різновид переговорів, які відрізняються простотою орг-ції, меншою формальністю, нерідко вони передують офіц. переговорам. Багато дог-рів передбачають врегулювання розбіжностей шляхом консультацій та переговорів.

Д.В. Скринька

Переговорів міжнародних теорія — дослідження процесу узгодження взаємопринят-

них рішень суб'єктами міжнародних відносин у процесі міжнар. переговорів. Міжнар. переговори передбачають досягнення компромісу в урегулюванні певної проблеми і є комбінацією двох факторів: захисту власних інтересів та залежності від опонента. Міжнар. переговори поділяють на дві групи: переговори в умовах співробітництва; переговори в умовах конфлікту. Переговори в умовах співробітництва будуються на засадах довіри, відкритості та взаємодії, мають на меті побудову нових, більш тісних зв'язків між суб'єктами міжнар. відносин. Традиційно співробітництво передбачає підписання угод, формування союзів, що координують політ. дії у вирішенні питань, які представляють заг. інтерес для всіх учасників переговорного процесу. Переговори в умовах конфлікту супроводжуються загрозами й ультиматумами, а тактична лінія поведінки кожної зі сторін орієнтована на зміцнення власної позиції. У цьому випадку, як правило, застосовуються традиційні переговори, або переговори типу торгу, орієнтовані на односторонню перемогу.

Виділяють три стадії в проведенні переговорів: підготовка до переговорів (сторони формулюють цілі, збирають та систематизують матеріал на підтвердження власної позиції, обирають тактику переговорів, ухвалюють рішення про участь посередника); процес переговорів і досягнення домовленостей (сторони вступають безпосередньо в переговорний процес, визначають заг. рамки угоди, шукають взаємоприйнятне рішення та ухвалюють його); аналіз результатів переговорів та виконання досягнутих домовленостей.

Г.А. Валевська

Передача технологій — форма міжнар. поділу праці, в основі якого лежать механізми руху технологій між країнами світу (основний вектор — «від розвинутих до слаборозвинутих») на безоплатній (надання наук.-техн. допомоги окремою державою або міждерж. орг-ціями, міжнар. співробітництво, міжнар. співробітництво у сфері науки і техніки) та платній (ліцензійна торгівля, купівля втіленої технології, консалтингових та управлінських послуг, внутр.-фірмові поставки в межах *транснаціональних корпорацій* та ін.) основах. За методологією *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* технологія визначається як чиста (методи й техніка вир-ва товарів та послуг) і втілена (устаткування, машини, виробничі комплекси, а також вироблена

з їхньою допомогою продукція з високими техн.-екон. характеристиками). Згідно з класифікацією *Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО)* П. т. передбачає відбір і придбання технологій, їх адаптацію та освоєння, використання місцевих можливостей для вдосконалення придбаної технології та задоволення потреб нац. економіки. Попит країни-реципієнта на нові технології визначається перспективами розширення нац. вир-ва, підвищенням кваліфікації кадрів, формуванням попиту на нову наукомістку продукцію, новими можливостями експорту та проникнення на світовий ринок.

О.І. Ступницький

Передова група — місія *дипломатів* та експертів, яка запроваджується для підготовки проведення офіц. візитів, зустрічей і конференцій (форумів) глав держав, урядів та керівників зовн.-політ. відомств. Основними цілями роботи П. г. є орг-ція, опрацювання програми й порядку денного візитів і зустрічей високих посадових осіб у країні їх проведення, погодження основних докт-тів і підготовка їх до підписання в ході згаданих політ. заходів. Як правило, П. г. складається з дипломатів різного рівня, представників (експертів) держ. *протоколу*, спец. служб, фахівців з договірно-прав. та конс. питань. За усталеною в Україні дип. практикою П. г. створюються для орг-ції проведення офіц. *візитів* та самітів за участю глави д-ви або уряду.

М.А. Кулінич

Перемир'я — форма тимчасового припинення воєнних дій, що здійснюється на основі взаємної угоди між учасниками збройного конфлікту. Важливе значення для забезпечення П. має визначення часу набуття чинності угоди про П. і строку його дії. Відповідно до положень Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907 воєнні дії призупиняються або відразу після оголошення П., або в чітко встановлений строк. Якщо термін П. не було встановлено, воюючі сторони можуть в будь-який час відновити воєнні дії за умови попереднього попередження противника. Будь-яке істотне порушення умов П. однією зі сторін дає право іншій стороні відмовитись від нього й навіть відновити воєнні дії. Порушення П. окремими особами, які діють на свій розсуд, надає право протилежній стороні лише вимагати покарання винних і відшкодування спричиненої шкоди та

втрат. П. може бути загальним або місцевим. Заг. П. зупиняє війні дії між воюючими сторонами на всьому театрі війни, місцеве — лише між окремими частинами воюючих армій і на обмеженій ділянці театру військових дій. Ст. 17 4-ї Женевської конвенції і ст. 15 1-ї Женевської конвенції 1949 передбачають можливість укладення місцевого П. Воно може укладатись, аби підібрати поранених і хворих, обміняти ними, поховати мертвих, евакуювати жінок і дітей. Іншим різновидом угод про П. є такі, що покликані не зупинити, а припинити війні дії між воюючими сторонами в очікуванні укладення *договору мирного*. У цьому випадку П. є актом не лише воєнного, а й політ. характеру. Сучас. *міжнародне право* передбачає укладення П. за рішенням (під контролем) *Ради Безпеки ООН*, прийнятим згідно зі ст. 40 *Статуту ООН*.

М.О. Медведєва

Переміщені особи — особи, які були силоміць виселені до іншої країни з метою використання там на примусових роботах. Термін «переміщені особи» виник наприкінці *Другої світової війни* для позначення населення окупованих Німеччиною та її союзниками країн, вивезеного переважно до Німеччини для використання на примусових роботах. Він використовувався у низці дог-рів, укладених країнами *антигітлерівської коаліції* з метою сприяння П. о. у поверненні на Батьківщину, а також у Статуті Міжнародної орг-ції у справах *біженців*, яка була заснована після закінчення Другої світової війни та проіснувала до створення Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Цей термін все частіше почав вживатись у практиці УВКБ ООН для позначення т. зв. «внутрішніх біженців», тобто осіб, які були примусово виселені з місць постійного проживання або були вимушені покинути їх, але залишились на території відп. д-ви.

О.В. Задорожній

Перес де Куельяр (Perez de Cuellar) Хав'єр (19.01.1920, Ліма, Перу) — перуанський дипломат. За освітою юрист. Дип. службу розпочав у 1940: працював у перуанських посольствах у Франції, Великій Британії, Болівії, Бразилії. У 1961 — дир. юрид. департаменту, потім дир. з адмін. питань, дир. протоколу, дир. з політ. питань МЗС Перу. У 1964-66 — посол Перу у Швейцарії й за сумісництвом посланник в Австрії. У 1966 призначений ген. секретарем

МЗС Перу. 1969-71 — перший посол Перу в СРСР і за сумісництвом у ПНР; 1971-75 — постійний представник Перу при *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* і в 1973-74 — в *Раді Безпеки ООН*. У 1975-78 — спец. представник *Генерального секретаря ООН* на Кіпрі; у 1978-79 — посол Перу у Венесуелі; у 1979-81 — заст. Ген. секретаря ООН з політ. і спец. питань. 1982-91 — 5-й Ген. секретар ООН (переобраний на 2-й термін у 1986). 25.11.2000-28.07.2001 — Прем'єр-міністр Республіки Перу. Працював також як вчений, мав звання професора міжнар. права Дипломатичної академії Перу. Одержав звання почесного д-ра низки ун-тів: Краківського, Празького, Софійського, Брюссельського, Оттавського, Сорбонни, Берлінського, Московського, Філадельфійського, Балтиморського, Кембриджського та ін.

В.С. Бруз

Перес (Pérez) Карлос Андрес (27.10.1922, поблизу Рубіо, шт. Тачіра, Венесуела) — венесуельський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в заможній сім'ї. Навчався на ф-ті права Центр. ун-ту Венесуели (Каракас, 1944-47), у вузах Колумбії й Коста-Рики. 1941 вступив до соціал-демократичної «Демократичної дії» (ДД). 1945-48 — особистий секр. Президента Венесуели Р. Бетанкура й депутат Національного конгресу. Після військ. перевороту 1948 був заарештований і висланий із країни. 1949-58 — в еміграції в Колумбії, Панамі, на Кубі й у Коста-Риці, належав до керівництва Закордонного к-ту ДД; 1959-73 — депутат Національного конгресу. Із 1979 — сенатор, 1964-67 — лідер парл. фракції ДД, 1968-72 — ген. секретар ДД. 1962-63 — міністр внутр. справ. 12.03.1974-12.03.1979 і 2.02.1989-31.08.1993 — Президент Республіки Венесуела. Під час 1-го терміну в зовн. політиці дистанціювався від США, засудив військ. переворот 11.09.1973 у Чилі, поновив дип. відносини з Кубою (1974) і встановив їх із низкою країн рад. блоку. У листопаді 1976 відвідав з офіц. візитом СРСР. Націоналізував залізничну (1975) і нафтову (1976) промисловість. Під час 2-го терміну взявся за структурну неоліберальну перебудову економіки країни за рецептами *Міжнародного валютного фонду (МВФ)*, що призвело до загострення внутр.-політ. ситуації. Був звинувачений Конгресом у зловживанні службовим становищем і відсторонений від влади 21.05.1993. 1980 обраний виконавчим президентом Лат.-амер. асоціації прав людини, 1983 — віце-президентом Соцінтерну.

В.І. Головченко

Перес (Peres, справжнє прізвище — Парський) Шимон (15.08.1923, Воложин, тепер Білорусь) — ізраїльський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї лісника. Закінчив Вищу с.-г. школу в Бен-Шемені в Палестині, куди емігрував із родиною в 1931. З 1943 — секр. молодіжної робітничої сіоністської орг-ції, пізніше відповідав за поповнення й озброєння євр. самооборони «Хагана». З 1948 — керівник військ.-мор. сил, з 1953 — ген. директор мін-ва оборони Ізраїлю та співтворець ядерної програми, ініціатор тісної військ. співпраці з Францією (див. *Суецька криза 1956*). У 1959 обраний до кнесету за списком Партії робітників Ізраїлю та призначений заст. міністра оборони, відповідальним за ВПК й авіапромисловість; водночас із 1965 — ген. секретар «Рафі», з 1968 — секр. правлячої Партії праці («Авода»), у 1977-92 — її голова та віце-президент Соцінтерну. З 1969 — міністр у справах улаштування іммігрантів, з 1970 — міністр транспорту і комунікацій, у 1974-77 — міністр оборони. Відіграв важливу роль у досягненні 4.09.1975 єгипетсько-ізраїльської угоди про роз'єднання військ на Синаї. 22.04-21.06.1977, 14.09.1984-20.10.1986, 4.11.1995-18.06.1996 — Прем'єр-міністр Ізраїлю, у 1986-88, 1992-95, 2001-02 — мін. закр. справ Ізраїлю, у 1988-90 — віце-прем'єр і міністр фінансів, у 1999-2001 — міністр регіонального співробітництва у лівоцентристських урядах та урядах «національної єдності». За цей час на міжнар. арені йому вдалось поновити отримання фінанс. допомоги від США та встановити дип. відносини з низкою д-ав Схід. Європи й Африки; оприлюднити від імені уряду на *Генеральній Асамблеї ООН* у жовтні 1985 ідею скликання мирної конференції з бл.-схід. врегулювання; підписати 13.09.1993 з Махмудом Аббасом (Абу Мазеном) Рамкову угоду про поетапне введення палестинської автономії (за що спільно з *Я. Арафатом* та *І. Рабином* удостоєний *Нобелівської премії миру* 1994); поліпшити стосунки з окремими арабськими д-вами Півн. Африки й Перської затоки в рамках концепції «Нового Середнього Сходу». У 1997 був створений «Центр Переса за мир» для реалізації спільних арабо-ізраїльських проектів. У 2003 вдруге очолив Партію праці Ізраїлю.

Твори: «Битва за мир: мемуари» (1995), «За майбутнє Ізраїлю» (1998).
В.І. Головченко

Переслідування у відкритому морі, або переслідування «по гарячих слідах», у сучас.

міжнародному морському праві — один із винятків з принципу виключної юрисдикції *держави прапора* щодо судна під час його перебування у *відкритому морі*. Міжнар. право визнає за прибережною д-вою право здійснювати у відкритому морі переслідування інозем. судна за наявності достатніх підстав вважати, що судно порушило закони й правила цієї д-ви, перебуваючи в просторах, де прибережна д-ва володіє юрисдикцією. При цьому д-ва зобов'язана додержувати порядку та правил переслідування «по гарячих слідах», закріплених міжнар. мор. правом. Історично міжнар.-прав. інститут права переслідування «по гарячих слідах» розвивався як сукупність звичаєвих норм і різновид самозахисту д-ав. У міжнар. праві ХІХ ст. зміст права переслідування «по гарячих слідах» помітно відрізнявся від сучасного: воно могло здійснюватись не лише на морі, а й на суходолі та розглядалось як право переслідування приватних осіб на своїй території з можливістю подальшого вторгнення на територію іншої д-ви. Е. Скакунов наводить приклад вторгнення в 1818 на територію Флориди, що у той час належала Мексиці, амер. військ, які переслідували повсталих індіанців. У сучас. міжнар. праві П. у в. м. регулюється нормами, закріпленими у ст. 111 *Конвенції ООН з морського права 1982*. Здійснювати П. у в. м. мають право лише військ. кораблі чи літальні апарати або спеціально вповноважені для цієї мети кораблі чи літальні апарати з відп. розпізнавальними знаками. Переслідування має розпочинатись тоді, коли інозем. судно, підозрюване в порушенні законів та правил прибережної д-ви, або одна зі шлюпок цього судна знаходиться в будь-якому з просторів, щодо яких прибережна д-ва має юрисдикцію (у *внутрішніх водах, територіальних водах або архіпелажних водах*, у прилеглий зоні, у *виключній економічній зоні*, над *континентальним шельфом* прибережної д-ви, або в зоні безпеки навколо установки чи штучної споруди, зведеної прибережною д-вою), тільки після сигналів інозем. судну зупинитись і лише після уточнення, що судно-правопорушник перебуває в просторі, де присутня юрисдикція прибережної д-ви. Переслідування може продовжуватись у відкритому морі тільки за умови неперервності. Тільки-но інозем. судно увійде до територ. вод своєї чи будь-якої третьої д-ви, переслідування припиняється. Якщо судно було зупинене або затримане поза територ. морем за умов, які не виправдовують здійснення

права переслідування, цьому судну має бути відшкодована будь-яка заподіяна шкода.

В.С. Ржевська

Переяславська угода 1630 — мирний договір між укр. козацькою старшиною і польним гетьманом Речі Посполитої С. Конєцпольським, укладений 29.05(8.06).1630 під Переяславом (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.) після розгрому 12-тис. коронного війська в ході повстання під керівництвом Т. Федоровича. Зберігались основні умови *Куруківської угоди 1625*, хоча реєстр збільшувався з 6 тис. до 8 тис. чол. Нереєстрові козаки зобов'язані були повернутись під владу шляхти, але їм гарантувалась амністія. Козаки відхилили вимогу С. Конєцпольського видати Т. Федоровича. Реєстровці отримали право обирати гетьмана, яким став Т. Орендаренко. Угода стала лише тимчасовим компромісом між сторонами, що закінчився влітку 1637 з вибухом козацько-селянського повстання під проводом П. Павлюка (Бути).

В.Ю. Крушинський

Переяславські переговори між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою 1649 відбувались у Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.) 10(20)-16(26).02.1649 з метою вироблення остаточних умов примирення між сторонами після переможної для козацько-селянського війська кампанії 1648 в умовах загострення конфліктної ситуації на визначеній 11(21).11.1648 лінії польсько-литовсько-українського *перемир'я* в Поліссі й на Поділлі. Делегацію комісарів польського Сейму очолював А. Кисіль. Укр. сторона була представлена Б. Хмельницьким і генеральною козацькою старшиною та полковниками. Польські комісари мали повноваження лише погодитись на: збільшення козацького реєстру з 6 тис. до 12 тис. чол. (у крайньому випадку — до 15 тис.); виведення Війська Запорозького з відання Сейму під владу гетьмана (після прибуття делегації А. Киселя Б. Хмельницький вперше в історії козаччини отримав від новообраного короля Яна II Казимира гетьманську булаву й червону корогву з білим орлом) та відновлення його давніх привілеїв і вольностей. У відповідь на початковому етапі переговорів, що відбувались укр. напружено, Б. Хмельницький наголошував на прагненні визволити з-під польсько-шляхетського панування увесь укр. («руський») народ

в етнічних межах його проживання («по Львів, по Холм і Галич»), погрожував поновленням бойових дій і не погоджувався розірвати *українсько-кримський союзний договір 1648*. З великими труднощами комісарам вдалось добитись підписання перемир'я до кінця травня («зелених свят»), після чого мирні переговори мали продовжитись й розпочатись складання реєстру. Угода передбачала: скасування унії на території Київ. воєводства, надання місця в Сенаті православному Київ. митрополиту та призначення київ. воєводою й каштеляном лише православних; заборону єзуїтам мешкати на території Київ. воєводства; встановлення лінії розмежування, яку заборонялось переходити польсько-литовським і козацьким військам по річках Прип'яті, Горині й далі до Кам'яця-Подільського. Фактично, відповідно до умов перемир'я, вперше визнавалось існування авт. козацької д-ви на чолі з гетьманом, до складу якої увійшла більша частина тогочасної етнічної укр. території. Перемир'я втратило чинність із поновленням бойових дій на Волині на поч. травня 1649.

В.І. Головченко

Переяславські статті 1659 — двосторонній договір між Військом Запорозьким і Московським царством, укладений 17.10.1659 між новообраним гетьманом Ю. Хмельницьким і кн. О. Трубецьким на неповній Генеральній військ. раді (були відсутні всі 7 правобережних полковників) під тиском 40-тис. стрілецького війська, що оточило місце проведення переговорів. Скориставшись абс. військ. перевагою, усуненням від влади І. Виговського і загостренням міжстаршинських суперечностей, командувач моск. військами О. Трубецький ухилився від обговорення представлених козацьким посольством (полковники П. Дорошенко, А. Одинець, І. Лизогуб) *Жердівських статей 1659*, на поліг на прибутті до Переяслава особисто Ю. Хмельницького й нав'язав укр. стороні сфальсифікований варіант *Переяславсько-Московської угоди 1654*, доповнений т. зв. 18-ма «новими статтями», що суттєво обмежували суверенні права Війська Запорозького. П. с. зобов'язували гетьмана посилати козацькі полки в розпорядження царського уряду й водночас забороняли козацькому військовій (60 тис. реєстру) брати участь у військ. походах без попереднього дозволу Москви. Гетьманові заборонялось укладати *договори міжнародні*, зокрема

військ. характеру, приймати інозем. *послів* тощо. Козацькі гарнізони мали бути виведені з Півд. Білорусі, й натомість збільшувались контингенти царських військ на чолі з воеводами в Україні: крім Києва вони розташовувались у Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві та Умані, хоча формально й не повинні були втручатися у справи місцевої адміністрації. Ст. 7 забороняла без дозволу царського уряду обирати гетьмана (після обрання він зобов'язувався відвідати Москву й отримати підтвердження та клейноди від царя), а гетьмана позбавляла права призначати на уряди генеральну старшину. Ст. 10 встановлювала смертну кару для учасників змов, спрямованих на відрив Війська Запорозького від Московського царства, а ст. 16 зобов'язувала гетьманські установи видавати рос. поміщикам селян-утікачів. Київ. митрополит мав визнати зверхність Моск. патріарха, а новообраному митрополитові заборонялось приймати посвяту від Константинопольського патріарха. Надруковані за наказом О. Трубецького в Києво-Печерській друкарні й надіслані до всіх полків П. с. викликали величезне обурення та значною мірою спричинили перехід Ю. Хмельницького на бік Варшави з укладенням *Слободищенського трактату 1660* між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою.

В.І. Головенченко

Переяславсько-Московська угода 1654 — комплекс документів, які визначали міжнар. й політ.-прав. умови переходу Війська Запорозького під *протекторат* моск. царя *Олексія Михайловича* згідно з рішеннями Земського собору від 1.10.1653 і Переяславської генеральної військ. ради 8.01.1654. Під час підготовки останньої моск. посол *В. Бутурлін* рішуче відмовився від складення присяги від імені царя про гарантування прав і привілеїв козацтва, шляхти, духовенства та міщан України, що змусило козацьку старшину на чолі з *Б. Хмельницьким* добиватись письмового підтвердження Москвою суверенного статусу Війська Запорозького. Із цією метою в січні — лютому 1654 старшинською радою було розроблено вимоги до царя («Просительні статті»), представлені 14.03.1654 *С. Богдановичем-Зарудним* і *П. Тетерею* моск. урядові у вигляді чолобитної від імені гетьмана та Війська Запорозького («Березневі статті»). Вони склались із 23-х пунктів, у яких йшлося про: підтвердження прав, привілеїв та вольностей Війська

Запорозького й укр. шляхти (ст.ст. 1, 3, 7, 13, 17), укладення 60-тис. козацького реєстру (ст. 2), платню старшині та кошти на утримання козацького війська (ст.ст. 8-12, 21), збереження місцевої адміністрації та збирання нею податків (ст.ст. 4, 15), надання гетьманові в рангове володіння Чигиринського староства (ст. 5), право вільно обирати гетьмана (ст. 6) та його зносити з іноземними д-вами (ст. 14), невтручання царських урядовців у внутр. справи Війська Запорозького (ст. 16), збереження прав Київ. митрополита (ст. 18), відрядження моск. військ проти Речі Посполитої під Смоленськ (ст. 19), утримання моск. гарнізонів на укр.-польському кордоні (ст. 20), оборону від можливих нападів кримських татар (ст. 22), утримання козацької залози в Кодаку (ст. 23). У результаті переговорів у *Посольському приказі* первісний варіант «Березневих статей» був скорочений до 11 пунктів зі збереженням основного змісту док-та; «11 статей» були представлені на розгляд царя та Боярської думи 21.03.1654.

27.03.1654 козацькі послы отримали від Олексія Михайловича відповіді на обидва варіанти «Березневих статей» і 4 царські жалувані грамоти, підготовані *А. Івановим*. У царських відповідях і жалуваних грамотах задовольнялась більшість укр. пропозицій, зокрема в першій жалуваній грамоті проголошувалось прийняття Війська Запорозького до складу Московського царства, але водночас підтверджувались права й вольності всіх категорій укр. населення; другою грамотою гарантувались права й вольності Війська Запорозького з числа тих, що згадувались у ст.ст. 1, 2, 5, 7, 13 і 14 первісного варіанта «Березневих статей»; останні дві грамоти були видані відповідно до ст. 5. Але по 6-х важливих пунктах «Березневих статей» не було досягнуто згоди й зафіксовано лише протилежні позиції обох сторін, передусім щодо *зовнішньої політики* Війська Запорозького: гетьманський уряд прагнув провадити самостійну зовн. політику, обмежившись лише повідомленням Москви в разі прибуття послів із ворожими щодо царя намірами (ст. 14 первісного варіанта «Березневих статей», ст. 5 — скороченого); натомість царський уряд заборонив *Б. Хмельницькому* «без указу» зноситись із тур. султаном і польським королем, а в разі прибуття послів із ворожими щодо Москви намірами затримувати їх (усупереч тогочасній дип. практиці) під вартою й не відпускати на Батьківщину без царського

дозволу. Окремі пункти угоди обговорювались 11.04.1654 в Москві з наступним козацьким посольством, очолюваним *Ф. Горкушею*, за підсумками яких 12.04.1654 була дана царська жалувана грамота, якою знову стверджувались права й вольності Війська Запорозького. Спірні питання, у т. ч. щодо запровадження моск. контролю над фіскальною системою Війська Запорозького та його фінансування з царської скарбниці, мали вирішуватись у робочому порядку; кожна сторона у своїй практ. діяльності виходила з власного розуміння конкретного пункту угоди.

За формально-прав. ознаками угода передбачала встановлення відносин номінальної васальної залежності чи протекторату, а за змістом — створення конфедеративного союзу Війська Запорозького й Московського царства під зверхністю корони Романових. Вона юридично оформила факт виходу Наддніпрянщини в складі Київ., Чернігівського й Брашлавського воєводств та Запорозької Січі зі складу Речі Посполитої; слугувала прав. визнанням внутр. *суверенітету* Війська Запорозького й відкривала перспективу досягнення воєнної перемоги над Річчю Посполитою та соборності етнічних укр. земель. Але вже укладенням *Віленського перемир'я 1656* між Московським царством і Річчю Посполитою угода була фактично порушена царським урядом; втратила чинність з підписанням *Гадяцького договору 1658* між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою.

В.І. Головченко

Перл-Харбор 1941 — напад 8.12.1941 за місцевим гавайським часом (7.12.1941 — за Вашингтонським) япон. ескадри на головну базу Тихоокеанського флоту США Перл-Харбор (Гаваї), внаслідок якого США були втягнені в *Другу світову війну*. Ще з кінця вересня 1940 уряд США усвідомив реальність перспективи війни з Японією, що стало основною темою переговорів *Ф. Рузвельта* і *В. Черчілля* під час їхньої зустрічі в серпні 1941 (див. *Атлантична хартія*), наслідком яких стали попередження Токіо: американське, в якому США застерігали Японію від нових кроків у напрямку територ. експансії з використанням військ. сили й наголошували, що в разі продовження япон. експансії США владуться до негайних заходів, які вважатимуть за необхідне, щоб захистити свої законні права та інтереси; британське, в якому Лондон беззастережно підтримав позицію США щодо япон. експансії та наголосив, що в разі япон.-амер.

конфронтації стане на бік США. У листопаді 1941 на переговорах із США япон. сторона сформулювала умови, на яких погоджувалась досягти врегулювання протиріч: збереження присутності япон. військ у Півн. Китаї, Внутр. Монголії та о. Хайнань до укладення дог-ру з Китаєм, а також в Індокитаї «до встановлення справедливого миру на Далекому Сході». 26.11.1941 япон. умови було офіційно відхилено амер. урядом після консультацій із Великою Британією. США висунули контрпропозиції, пропонуючи сприяння обох д-ав підписанню пакту про ненапад між усіма країнами, зацікавленими в проблемах Дал. Сходу, і вимагаючи виведення япон. військ із Китаю та Індокитаю. 1.12.1941 на імпер. нараді було ухвалене остаточне рішення про початок Японією воєнних дій проти США, Великої Британії та Нідерландської Індії. 26.11.1941 згідно з розробленим адміралом Ямамото планом потужна япон. ескадра під командуванням віце-адмірала Нагумо (6 авіаносців із 432 літаками, 2 лінкори, 3 крейсери, 3 підводних човни, 11 есмінців) відійшла від Курильських о-вів і взяла напрямок на Гавайські о-ви, на Перл-Харбор. Таємно досягнувши амер. бази, де дислокувались 94 військові кораблі, у т. ч. 8 лінкорів, 8 крейсерів, 29 есмінців, 5 підводних човнів та понад 230 літаків США, япон. ескадра о 7.55 ранку (8.12 за місцевим часом) почала його бомбардування. Внаслідок цього амер. збройні сили зазнали серйозних втрат (знищено або пошкоджено 18 кораблів, у т. ч. всі лінкори й 6 крейсерів та 272 літаки); японці втратили 29 літаків. Наступного дня поблизу узбережжя Малайзії японці потопили 2 брит. лінкори та висадили десанти на півночі Малайського пів-ва й на Філіппінах. Тільки після цього япон. імператор оголосив війну США та Великій Британії. Те саме зробив Таїланд і пропустив через свою територію япон. війська. 8.12.1941 США оголосили війну Японії. 11.12.1941 війну США оголосили Німеччина, а згодом — Італія, Болгарія, Угорщина, Румунія, Словаччина, Хорватія й *Маньчжоу-Го*. Зі вступом США у воєнний конфлікт Друга світова війна набула глобального масштабу.

І.Д. Коміренко

Перне Юг (15.09.1950, Нант, Франція) — франц. дипломат. Закінчив Ін-т політ. студій у Парижі. У 1974-76 працював у посольстві Франції в Москві. У 1976-77 — урядовець мін-ва про-

мисловості й досліджень; у 1977-81 — на службі в МЗС Франції; у 1977-78 — 3-й секр. посольства Франції в Болгарії; у 1981-82 — співробітник кабінету прем'єр-міністра. У 1982 повернувся на роботу до МЗС. У 1984-87 — радник посольства Франції в Москві; у 1987-90 — радник посольства Франції у Вашингтоні. У 1990-92 — Ген. консул Франції в Києві, водночас у 1991-92 — тимчасовий повірений у справах Франції в Україні. У 1992-93 — Надзвичайний і Повноважний Посол Французької Республіки в Україні.

Р.А. Кривонос

Перон (Peron) Хуан Домінго (8.10.1895, Лобос, провінція Буенос-Айрес, Аргентина — 1.07.1974, Буенос-Айрес) — аргентинський військ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї нащадків іммігрантів із Сицилії. Закінчив військ. коледж (1915) і вище військ. уч.-ще (1929). 1930 взяв участь у військ. перевороті проти президента І. Ірігойєна й став особистим секр. військ. міністра. 1936-37 — військ. аташе в Чилі, потім займався дослідженням військ. історії та вивчав в Італії тактику бойових дій у горах. Після повернення на Батьківщину увійшов до керівництва підпільної Групи об'єднаних офіцерів, що висунули гасло «За велику Аргентину» й прагнули до утвердження її домінування в Півд. Америці шляхом використання міжімперіалістичних суперечностей. Після військ. перевороту в червні 1943 очолив Мін-во праці й соц. забезпечення. 1944-45 — віцепрезидент і військ. міністр; 4.06.1946-21.09.1955 і 12.10.1973-1.07.1974 — Президент Аргентинської Республіки. Спираючись на створену ним 1947 лівоцентристську Пероністську партію (з 1958 — Хустісіалістську), прагнув зміцнити *суверенітет* країни на міжнар. арені, активно використовуючи амер.-рад. протистояння, для чого 6.06.1946 встановив дип. відносини із СРСР, а в лютому 1974 уклав з ним угоду про торг.-екон. й наук.-техн. співпрацю. Виступав за перегляд відносин між США й лат.-амер. д-вами на рівноправній основі. Добивався створення союзу д-ав Півд. конуса, щоб поширити вплив Аргентини в регіоні й успішніше чинити супротив США.

В.І. Головченко

Перрі місія 1853-54 — амер. військ.-дип. місія на чолі з комодором М. Перрі, направлена з метою відкриття Японії для міжнар. торгівлі. У 1840-х США зробили кілька невдалих спроб встановити торг. відносини з Японією та при-

пинити самоізоляцію останньої. М. Перрі мав лист Президента США для япон. імператора з пропозицією встановити постійні відносини. Згідно з інструкціями *Державного департаменту США* М. Перрі необхідно було забезпечити захист амер. моряків і постачання торг. суден, домогтись відкриття для американців 1-2 портів Японії. 8.07.1853 Перрі з 4 бойовими кораблями прибув у Токійську затоку поблизу Ураги. Під загрозою застосування сили він змусив япон. уряд прийняти до розгляду послання Президента США М. Філмора з пропозицією про встановлення двосторонніх відносин. 17.07.1853 Перрі повів свою ескадру до берегів Китаю, пообіцявши повернутись за відповіддю наступної весни. У лютому 1854 6 амер. бойових кораблів (3 парових і 3 парусних) та 3 вантажні повернулись до Токійської затоки. 31.03.1854 відбулось підписання першого дог-ру між США та Японією. Він складався з 12 статей і передбачав встановлення «довічного миру» між США та Японією, відкриття 2 портів для амер. торгівлі, свободу амер. торговців від обмежень, що застосовувались до Нідерландів та Китаю, надання США статусу найсприятливішої нації, встановлення амер. консульств у відкритих портах. П. м. завершила період самоізоляції Японії від зовн. світу.

Б.М. Гончар

Персії та Спарти договір 412 до н. е. — союзна греко-перська угода, укладена 412 до н. е. під час *Пелопоннеської війни 431-404 до н. е.* Спарта, яка не мала власного флоту, програвала війну Афінам і в пошуку могутнього союзника звернулася до Персії. Перський цар Дарій II в обмін на грошову допомогу Спарті отримував контрольовані нею грец. малоазійські міста та право збирати податки на цих територіях. Завдяки дог-ру Персії вдалось відновити свою присутність в Егейському морі та у Малій Азії; Спарта посилила антиафінську коаліцію, до якої формально увійшла імперія Ахеменідів. Сторони зобов'язалися не укладати сепаратний договір з Афінами, будь-яка сторона в разі виходу із союзу до завершення війни автоматично ставала ворогом тих, хто залишався у союзі.

О.А. Борділовська

Персона грата (з лат. *persona grata* — бажана особа) — глава *дипломатичного представництва*, який отримав згоду держави перебування на своє призначення (див. *Агреман*), а також будь-

який інозем. *дипломат*, який має дозвіл (*візу*) на в'їзд у країну свого перебування. Статусом П. н. г. користуються всі дип. працівники представництва.

В.М. Матвієнко

Персона нон грата (з лат. *persona non grata* — небажана особа) — у *дипломатичному праві* й практиці член дип. персоналу *дипломатичного представництва*, який визнається державою перебування як небажана особа. *Приймаюча держава* може в будь-який час зажадати відкликання глави представництва, а також будь-якого з членів дип. персоналу без пояснення мотивів вимоги. У більшості випадків такі дії супроводжуються відп. обґрунтуванням. Відсутність мотивації найчастіше трапляється при загостренні двосторонніх відносин. Згідно з *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961* вимога щодо відкликання повинна бути нотифікована акредитуючій д-ві. Мотивом для оголошення особи П. н. г. може бути будь-яке втручання у внутр. справи країни перебування, неповага до її законів і звичаїв, неправомірна критика держ. органів цієї д-ви, зловживання *дипломатичними привілеями та імунітетами*, а також вчинення дій, передбачених кримінальним законодавством д-ви перебування. Із метою ненадання офіц. характеру та нерозголошення такої вимоги, особливо у випадку членів персоналу, які не виконують функції глави представництва, ця вимога може бути зроблена главі представництва в усній формі від імені МЗС. Стосовно членів дип. персоналу така вимога за назвою формується лат. мовою як визнання *persona non grata*; стосовно інших членів дип. представництва — як «небажана особа». Така відмінність не має істотного значення та вказує лише на формальну відмінність прав. статусу категорії членів дип. представництва. В обох випадках акредитуюча д-ва зобов'язана відкликати дану особу або припинити її повноваження, якщо вона є громадянином країни перебування або постійно проживає в ній.

Член дип. представництва може бути оголошений П. н. г. або «небажаною особою» ще до прибуття на територію д-ви перебування. Оголошення глави дип. представництва П. н. г. стосується лише його особи й не поширюється на інших членів представництва та не впливає на стан існуючих двосторонніх дип. відносин. Щодо особи, яка оголошена П. н. г., надається необхідний термін (24-48 годин), упродовж

якого вона повинна покинути дану д-ву. Влада д-ви перебування при цьому не повинна чинити жодних перешкод щодо її від'їзду. Якщо особа, оголошена П. н. г., не залишає д-ву перебування без поважних причин у зазначений строк, до неї може бути застосований дисмисл — оголошення *агента дипломатичного* приватною особою.

В.М. Репецький

Перфецький Роман (1880 — 1944) — укр. громад.-політ. діяч. Після здобуття вищої юрид. освіти займався адвокатською практикою в Бібрці (тепер Львівська обл.). У 1913 обраний депутатом Галицького сейму від Укр. нац.-демокр. партії. Під час Першої світової війни активно співпрацював із *Союзом Визволення України*. 18.10.1918 увійшов до складу Української Національної Ради (УНРада). Пізніше призначений заст. держ. секретаря внутр. справ ЗУНР. У 1920 — голова делегації УНРади в окупованому поляками Львові; у 1921-22 — уповноважений з питань внутр. справ, судівництва, пошти, телеграфу та шляхів екзильного уряду ЗУНР *Є. Петрушевича* у Відні. 22.01.1922 очолив *Західноукраїнське товариство Ліги Націй (ЗТЛН)*, що ставило за мету добиватись дип. засобами відновлення незалежності ЗУНР. 10.11.1922 підписав і поширив ноту «До культурного світу в справі положення в Східній Галичині» з обґрунтуванням її права на нац. самовизначення. Після саморозпуску ЗТЛН — активіст Укр. нац.-демокр. об'єднання (УНДО). У 1935-38 — депутат польського Сейму від УНДО. З огляду на тоталітарну загрозу від нацистської Німеччини та сталінського СРСР виступав за політ. порозуміння з Варшавою. Під час *Другої світової війни* працював нотаріусом на Холмщині.

В.І. Головченко

Перша світова війна (1914-18) точилась між *Антантою* (Великою Британією, Францією, Росією, на боці яких взяли участь у війні Сербія, Японія, Італія, Румунія, Португалія, Греція, США) та Центральними державами (Німеччиною й Австро-Угорщиною, до яких у ході війни приєднались Туреччина та Болгарія); стала наслідком різкого загострення між індустріально розвиненими державами Європи протиріч, що остаточно сформувались на межі ХІХ — ХХ ст. Вони були зумовлені взаємолією низки причин, що мали як заг.-цивілізаційний, так і конкретно-істор. характер. Прискорення розвитку капіталізму, що посилювало нерівномірність розвитку

окремих д-ав, змінювало співвідношення екон. і політ. сил між ними та порушувало міжнар. рівновагу, неминуче підштовхувало світ у напрямку міждерж. суперництва, колоніальної експансії, конфліктів і війн. Зрушення в екон. ієрархії, втрата Великою Британією монопольного лідерства у світовій економіці й піднесення Німецької імп. змінили баланс військ.-політ. сил. Німеччина як світова д-ва прагнула переділу карти Європи та світу відповідно до нового співвідношення сил. Вона взяла курс не лише на суперництво з великими д-вами за світові ринки та матеріал. ресурси, але й на встановлення контролю над такими регіонами як Бл. і Сер. Схід, де переплелись екон. та стратегічні інтереси Великої Британії, Росії, Франції. Ключовим протиріччям стало англо-німецьке, оскільки Німеччина, намагаючись перерозподілити колоніальні володіння на свою користь, розраховувала посісти на місці Великої Британії як першої світової д-ви. Вона кинула виклик брит. лідерству на морі, розпочавши з 1897 будівництво могутнього військ. флоту. Головним джерелом протиріч була Європа, де нім. прагнення до політ. та екон. гегемонії спричинило до об'єднання Великої Британії, Росії та Франції у військ. союз. Спираючись на союзників, Франція розраховувала на повернення втрачених провінцій Ельзасу та Лотарингії (див. *Франко-пруська війна 1870-71*) та посилення своїх позицій у Європі; Росія сподівалась на послаблення екон. засилля Німеччини, зміцнення своїх позицій на Балканах і встановлення контролю над Чорноморськими протоками; Велика Британія протистояла консолідації європ. континенту під нім. пануванням та прагнула знищити нім. флот. Надзвичайно гострого характеру набули протиріччя між Австро-Угорщиною, яку підтримувала Німеччина, і Росією на Балканах. Відень вбачав у Белграді, що сподівався створити «Велику Сербію» за рахунок приєднання слов. територій, які належали до Австро-Угорської та Османської імперій, небезпеку для самого існування дунайської монархії й прагнув розправитись із Сербією. Для Росії Сербія була головним союзником у б-бі за переважаючий вплив на Балканах, і тому вона не могла не підтримати її у протистоянні з Австро-Угорщиною. Система союзницьких відносин автоматично втягувала в можливий балканський конфлікт усі великі д-ви, що перетворювало Балкани на «порохову діжку» Європи.

Саме події на Балканах спровокували розв'язання світової війни. Липнева криза 1914, що виникла після вбивства 28.06.1914 в Сараєво австр. спадкоємця престолу Франца-Фердинанда, продемонструвала бажання Німеччини не затягувати розв'язання війни. Берлін утримував безперечне лідерство в нарощуванні озброєнь. У Німеччині враховували той факт, що Росія не була готова до війни, але її зростаюча екон. могутність через кілька років могла змінити геополіт. конфігурацію в Європі, а також прогресуюче ослаблення Австро-Угорської імп. через посилення в ній нац.-визв. тенденцій. Тому Німеччина підтримала курс Австро-Угорщини на війну. 23.07.1914 Відень пред'явив Сербії свідомо неприйнятний ультиматум і 28.07.1914 оголосив їй війну. Росія, підтримавши Сербію, 30(17).07.1914 оголосила заг. мобілізацію. Це було використано Німеччиною як привід для оголошення 1.08(19.07).1914 війни Росії. 3.08.1914 Берлін оголосив війну Парижу, а нім. армії, порушивши *нейтралітет* Бельгії, рушили на Францію через бельгійську територію. Питання про нейтралітет Бельгії стало приводом для оголошення 4.08.1914 Великою Британією війни Німеччині. Сербія оголосила війну Німеччині 6.08.1914, Австро-Угорщина — Росії 6.08.1914, Франція — Австро-Угорщині 11.08.1914, Велика Британія — Австро-Угорщині 12.08.1914. 23.08.1914 Японія оголосила війну Німеччині, швидко захопивши її тихоокеанські колоніальні володіння та встановивши контроль над нім. «зонами виливу» в Китаї.

Обидва угруповання воюючих д-ав вели запеклу дип. б-бу за привернення на свій бік нових союзників. Німеччина, нав'язавши Туреччині союзний договір (див. *Німецько-турецький договір 1914*), спровокувала її втягнення у війну проти Росії. Нім. крейсери «Гебен» і «Бреслау», які прорвались із Середземного моря в Чорне, 29.10.1914 обстріляли рос. приморські міста, що стало приводом для оголошення 2.11(20.10).1914 Росією війни Туреччині. Услід за Петербургом 5.11.1914 і 6.11.1914 війну Туреччині оголосили Британія та Франція. Тривала дип. б-ба розгорнулася за втягнення у війну Італії, яка мала союзницькі зобов'язання перед учасниками *Троїстого союзу*. Протистояння Італії з Австро-Угорщиною, яка утримувала території з італ. населенням, та щедріші обіцянки країн Антанти, призвели до підписання нею *Лондонського договору 1915* про зобов'язання Італії вступити

у війну на боці Антанти. 23.05.1915 Італія оголосила війну Австро-Угорщині, а 27.08.1916 — Німеччині. Гостра б-ба точилась і за Болгарію; посилення в її уряді пронім. угруповання, після невдалої для Антанти воєнної кампанії 1915, призвело до укладення 06.09.1915 Болгарією угоди про дружбу та союз із Німеччиною та Австро-Угорщиною. Т. ч. був створений Четверний союз (ще 3.09.1915 підписана тур.-болг. угода). За вступ у війну 14.10.1915 Болгарії була обіцяна сербська частина Македонії. Після вступу у війну на боці Антанти Румунії (28.08.1916) та Греції (29.06.1917) Болгарія заявила також претензії на грец. Македонію й Добруджу.

Нім. план війни, т. зв. «план Шліффена» (оборонне ведення війни на сході й швидкий успіх на заході за допомогою блискавичного розгрому франц. військ нім. правим флангом), зазнав краху. Цьому сприяв випереджуючий наступ рос. військ у Схід. Пруссії та стійкий опір франц. військ у битві на Марні 6-9.09.1914. Війна набула затяжного позиційного характеру, стала війною на виснаження, у якій на поразку була приречена сторона, що володіла меншим військ.-екон. потенціалом. Д-ви Антанти за Лондонською угодою 5.09.1914 зобов'язались не укладати сепаратний мир (у 1915 до угоди приєдналася Італія, у 1917 — Японія). З кінця 1915 до травня 1916 країни Антанти вели між собою переговори про розподіл Азійської Туреччини (див. *Сайкса-Піко угода 1916*). Кровопротитні й запеклі битви на Зах. фронті під Іпром, Верденом, на Соммі та на Східному — в Галичині, Карпатах і в Прибалтиці — не принесли воюючим д-вам вирішальної перемоги. До кінця 1916 встановилась військ. рівновага. Хоча війська Німеччини знаходились на території своїх противників (Бельгії, Франції, Російської імп., Румунії), стратегічна ініціатива перейшла до Антанти, екон. ресурси Німеччини виснажувались. 12.12.1916 Німеччина направила через США д-вам Антанти пропозицію про мир, яку ті відхилили (30.12.1916). Довготривалість війни, продовольчі труднощі посилювали невдоволення народних мас, що призвело до рев. заворушень у Росії. 23.02(8.03).1917 у Петрограді розпочалась Лютнева рев-ція, війська перейшли на бік повсталих. Цар *Микола II* зрікся престолу, а влада перейшла до Тимчасового уряду, який виступив за продовження війни й одержав широку підтримку Великої Британії, Франції та особливо США. З початку війни США, проголосивши

нейтралітет, підтримували Антанту. Оголошення Німеччиною необмеженої підводної війни й напади нім. підводних човнів на амер. кораблі та судна призвели до розриву 3.02.1917 США дип. відносин із Німеччиною. 6.04.1917 США оголосили війну Німеччині, 7.12.1917 — Австро-Угорщині. Вступ США у війну ще збільшив розрив між екон. і людським потенціалом Антанти й Четверного союзу.

У Петрограді 24-25.10(6-7.11).1917 відбулась Жовтнева рев-ція, яка повалила Тимчасовий уряд. Більшовицький уряд — Рада народних комісарів, — створений на 2-у Всеросійському з'їзді рад 26.10(08.11).1917, проголосив *Декрет про мир* і взяв курс на укладення перемир'я, переговори про яке розпочались у Брест-Литовську. Договір про перемир'я між Росією з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною — з іншого було укладено 2(15).12.1917. А 9(22).12.1917 розпочались переговори про мир між рад. Росією та країнами Четверного союзу, що призвели до підписання *Брестського мирного договору між РСФРР і Центральними державами 1918*. У переговорах взяла участь самостійна укр. мирна делегація від Центральної Ради. Нім. весняний наступ на Зах. фронті (березень — липень 1918) хоча й приніс незначні здобутки території, проте не забезпечив вирішального прориву. Контрнаступ брит. і франц. військ у липні — серпні 1918 змусив нім. війська відступити. Наступ військ Антанти у вересні 1918 на Салонікському фронті та рев. повстання болг. солдатів змусили вийти з війни Болгарію, яка 29.09.1918 підписала перемир'я з країнами Антанти (див. *Салонікське перемир'я 1918*). Німеччина була не в змозі успішно продовжувати війну. 5.10.1918 Берлін звернувся до Президента США *В. Вільсона* з проханням укласти перемир'я на основі «*Чотирнадцяти пунктів*» *В. Вільсона*. 30.10.1918 капітулювала Туреччина (див. *Мудриське перемир'я 1918*), 03.11.1918 — Австро-Угорщина. Перемир'я між Німеччиною й державами-переможницями було підписане 11.11.1918 (див. *Комп'єнське перемир'я 1918*). Війна завершилась підписанням союзниками *Версальського мирного договору 1919* з Німеччиною, *Сен-Жерменського мирного договору 1919* з Австрією, *Нейського мирного договору 1919* з Болгарією і *Тріанонського мирного договору 1920* з Угорщиною.

У П. с. в., яка продовжувалась понад 4 роки, брали участь 33 з 59 незалежних на той час д-ав із населенням понад 1,5 млрд. чол. — 87% насе-

лення планети. Були вбиті й померли від ран бл. 10 млн. чол. і у 2 рази більше — поранені. Наслідком війни стали рев. політ. події, у результаті яких з карти світу зникли Російська, Німецька, Австро-Угорська й Османська імперії.

Б.М. Гончар

Першинга експедиція — збройна інтервенція США в Мексиці в 1916–17 під керівництвом генерала Дж. Першинга, здійснена з метою розгрому повстанських загонів П. Вільї. Експедиції передували його антиамер. акції на поч. 1916: розстріл 18 американців у Санта-Усабелі (північ Мексики) й напад на амер. місто Колумбус, де загинуло 17 мешканців. П. Вілья ставив за мету спровокувати інтервенцію США та створити труднощі для мексиканського уряду В. Карранси, який скликав Установчі збори для вироблення конституції, прийняття якої означало б завершення Мексиканської рев.-ції 1910–17. 15.03.1916 війська Дж. Першинга, підтримувані авіацією й автомобільними частинами, увійшли на територію Мексики. Переговори про їх виведення, що розпочались на вимогу Мехіко, завершилися безрезультатно. 18.06.1916 В. Карранса висунув ультиматум, погрожуючи оголосити війну, якщо США не припинять інтервенцію. Мексиканські урядові війська виступили проти інтервентів, які відтепер були змушені вести бойові дії на 2 фронти. Наштовхнувшись на рішучий опір з боку мексиканців, уряд США, зайнятий підготовкою до вступу в *Першу світову війну*, у вересні 1916 розпочав переговори про припинення бойових дій та виведення військ із території Мексики. Вони завершилися 15.01.1917, а евакуація амер. військ закінчилась 5.02.1917.

Б.М. Гончар

Першості принцип у міжнародному праві — критерій, за яким відбувається розрізнення між правомірним і протиправним застосуванням збройної сили. За сучас. міжнар. правом (*Статут ООН*, «Визначення агресії» 1974, міжнар.-прав. звичай) порушенням принципу незастосування сили або загрози силою визнається застосування збройної сили д-вою першою — *prima facie* (на перший погляд). Т. ч., збройні дії, вжиті у відповідь на попереднє застосування сили іншою д-вою (групою д-ав), позбавляються протиправного характеру та вважаються самообороною (якщо застосування сили у відповідь мало незначний характер; у вітчиз-

няній міжнар.-прав. науці воно іноді позначається термінами «самозахист» або «необхідна оборона»). У деяких інших передбачених міжнар. правом випадках, не пов'язаних із застосуванням збройної сили, П. п. може бути використаний для звільнення д-ви від виконання міжнар.-прав. зобов'язання на тій підставі, що це зобов'язання раніше було порушене щодо неї іншою д-вою (напр., контрзаходи).

В.С. Ржевська

Песік (Pesic) Мішель-Ів (13.03.1939) — франц. дипломат. Закінчив Нац. школу адміністрації, д-р юриспруденції. На дип. службі з 1966. У 1967–70 — 2-й секр. посольства Франції в Москві; 1970–77 — нач. служби міжнар. зв'язків Управління з наук. і техн. досліджень МЗС Франції; 1977–80 — заст. директора Дослідного ін-ту інформатики та автоматизації МЗС Франції; 1981–84 — радник франц. посольства в Тунісі; 1985–86 — керівник місії при начальникові Управління кадрів МЗС Франції. 1986–89 — посол Французької Республіки в Ємені; 1989–92 — міністр-радник у посольстві Франції в Москві. 1993–95 — Надзвичайний і Повноважний Посол Французької Республіки в Україні. Нагороджений орденом «За заслуги» двох ступенів.

Р.А. Кривонос

Петен (Pétain) Анрі (24.04.1856, Коші-а-ля-Тур, Франція — 23.07.1951, Ль-ле-д'Йо, Франція) — франц. військ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив військ. уч-ще Сен-Сір. Під час служби відзначався демократизмом у ставленні до солдатів. На противагу офіц. військ. науці вважав добре організовану оборону можливим шляхом здобуття перемоги в битві, а умовою успішного наступу — досягнення необхідної переваги над противником, тому звання генерала отримав тільки 1914. Під час *Першої світової війни* командував бригадою, корпусом, армією. Прославився в битві при Вердені 1916. Разом із Ф. Фошем очолив переможний наступ жовтня — листопада 1918, отримав звання маршала Франції. Після війни був заст. голови Вищої військ. Ради та ген. інспектором армії. Із нападом Німеччини на Францію 10.05.1940 призначений віце-прем'єр-міністром, а 16.06.1940 — Прем'єр-міністром Французької Республіки; на цій посаді просив про *перемір'я* в Німеччини. Після його підписання 22.06.1941 обома палатами франц. парламенту, які переїхали до Віші, був проголошений главою д-ви з практично необме-

женою владою. На чолі *Віши уряду* співпрацював із німцями, які окупували 2/3 країни, намагаючись добитись звільнення франц. *військовополонених*. На вимогу Берліна прийняв закони про заборону масонського руху та деяких професій для євреїв. Був проти тісних відносин із Німеччиною, на чому наполягав Прем'єр-міністр *П. Лаваль*; посилав таємних емісарів до Лондона, на зустрічах з *Ф. Франко* переконував останнього не пускати нім. армію до Півн. Африки; підтримував дружні стосунки з амер. послом; вів подвійну політику під час висадки союзників у Півн. Африці 8.11.1942. У серпні 1944, після звільнення Парижа, надіслав посланника до *Ш. де Голля*, щоб домовитись про передачу влади, але той не прийняв посланника. Перевезений німцями з Віши до Німеччини. Після її поразки був переданий Франції й у серпні 1945 засуджений до страти, заміненої довічним ув'язненням.

М.С. Каменецький

Петербурзька декларація 1908 про збереження *статус-кво* в бас. Балтійського моря — багатостороння угода, підписана 10(23).04.1908 представниками Росії (*О. Извольський*), Німеччини (*Пурталес*), Данії (*Левенерн*) і Швеції (*Брендштрем*); укладена з ініціативи Росії, яка прагнула забезпечити безпеку своїх півн.-зах. кордонів та добитись ліквідації Аландської конвенції. Під час зустрічі *Миколи II* з *Вільгельмом II* у Свінемюнде (3.08.1907) рос. мін. зак. справ *О. Извольський* заявив нім. канцлерові *Б. Бюлову* про бажаність для Росії укласти угоду про підтримання *статус-кво* на Балтиці та про гарантії недоторканності території Данії. Т. ч. *О. Извольський* розраховував попередити захоплення Німеччиною Данії, а також полегшити поновлення прав Росії на Аландські о-ви (див. *Петербурзький протокол 1907*). Німеччина, що намагалась відірвати Росію від країн *Антанти*, погодилась розпочати переговори з цього питання. У П. д. сторони проголошували намір зберегти в недоторканності свої права на володіння в Балтійському морі. У випадку загрози територ. *статус-кво* в регіоні держави-учасниці Декларації погодились вступити в переговори про заходи з його збереження. Був також підписаний меморандум, який уточнював, що принцип збереження *статус-кво* не стосується права д-ав повною мірою використовувати свою суверенну владу над територіями, що їм належать. Цим застереженням Росія

прагнула зберегти за собою можливість поставити питання про ліквідацію Паризької конвенції 1856 про Аландські о-ви, що зобов'язувала Петербург не споруджувати на них військ. укріплень. Одночасно з П. д. в Берліні була підписана представниками Німеччини, Великої Британії, Франції, Голландії, Данії та Швеції аналогічна декларація (Берлінська або Північно-морська декларація) щодо збереження територ. *статус-кво* в бас. Балтійського моря.

В.М. Вдовенко

Петербурзький договір 1881 — рос.-китайська угода щодо проходження держ. кордону, підписана 12(24).02.1881 *М. Гірсом* і маркізом *Цзеном*. Відмова Пекіна визнати умови *Лівадійського договору 1879* з питання Ілійського краю спричинила погіршення рос.-китайських відносин. Але напружена внутр. ситуація в Китаї та наступ зах. д-ав на його *суверенітет* змусили Китай шукати шляхи мирного вирішення проблеми. Рос.-китайські переговори розпочались наприкінці 1880 в Петербурзі та завершилися підписанням П. д. За його умовами Росія повертала Китаю зайнятий рос. військами в 1871 Ілійський край, окрім його невеликої зах. частини. Новий рос.-китайський кордон встановлювався по горах Беджинтау, течії р. Хоргос до її впадіння в р. Ілі й далі на південь, де він змикався з прикордонною лінією, визначеною *Чугучакським протоколом 1864*. Протокол про передачу Ілійського краю Китаю було підписано 10(22).03.1882. Договір також передбачав: виправлення прикордонної лінії в районі оз. Зайсан і р. Чорний Іртіш, встановлення прикордонних знаків уздовж визначеного нового кордону, проведення комісарами сторін огляду кордону та встановлення прикордонних знаків між Ферганською областю Росії й зах. частиною Кашгарської області Китаю.

Угода надавала жителям Ілійського краю право залишитись на попередніх місцях проживання або виселитись у межі Росії та прийняти рос. підданство. Китай виплачував Росії 9 млн. руб. для покриття витрат на утримання рос. військ в Ілійському краї та на задоволення позовів рос. підданих щодо майнових й інших інтересів, які постраждали під час антиманьчурського повстання. Росія отримувала право створити консульства в деяких містах Китаю, підтверджувалась рос.-китайська безмитна торгівля. Одночасно з П. д. були підписані «Правила суходільної торгівлі», які встановлювали торг.

режим як на кордоні, так і на шляху слідування торг. караванів до Тяньцзіня, Калгана і Цзюцюаня. «Правила» дозволяли безмитне провезення в обидві країни золота, срібла, інозем. монет, але забороняли провезення зброї, опіуму та солі. Заборонялось також вивезення з Китаю рису й китайської мідної монети. До «Правил» додавався список рос. і китайських прикордонних пунктів, через які підданам Росії дозволялось проїжджати для торгівлі в Китай.

У 1882 поновилось встановлення кордону на південь від перевалу Хабарасу (хребет Тарбагатай) згідно з Чугучакським протоколом 1864. Одночасно на виконання П. д. провадились виправлення кордону, визначеного в 1869-70 на півн. ділянці, та встановлення нового кордону на Ілійській і підтвердження існуючого кордону на Ферганській ділянках. Роботи було завершено в 1884 з оформленням їх результатів на кожній із ділянок спец. протоколами: 1) Баратолінський протокол, підписаний 16(28).10.1882 на р. Баратолі в урочищі Гулімту, визначив кордон на ділянці від верхів'я р. Наринкол до перевалу Карадабан (схід. край хребта Джунгарський Алатау). На даній ділянці було поставлено 33 прикордонних знаки, які відмітили лінію кордону в долинах Текес, Ілі та на гірських перевалах; 2) Кашгарський протокол, підписаний 25.11(7.12).1882 в Кашгарі, визначив кордон від верхів'я р. Наринкол до перевалу Бедель (хребет Кокшаал-Тау), позначений через складну прохідність гір одним прикордонним знаком (на перевалі Бедель); 3) Кабінський протокол, підписаний 31.07(12.08).1883 на р. Кабі в урочищі Сари-Улен-Чибар, намітив новий кордон на ділянці між гірськими хребтами Саур на півдні та Півд. Алтай на півночі замість старого кордону, який проходив західніше і встановлювався Актюбейським протоколом 1869 і Хабарасуйським протоколом 1870. На захід від гори Муз-Тау, в хребті Саур, і на схід від витоків р. Каби, у хребті Півд. Алтай, лишився незмінним попередній кордон. Новий кордон було встановлено на південь від р. Чорний Іртиш Алкабекським протоколом 1883, а на південь від цієї річки — Майкапчагайським протоколом 1883. У цілому він відповідав лінії, наміченій Кабінським протоколом, із невеличким відступом від нього на ділянці р. Куутал. Всього на новому кордоні було встановлено 7 прикордонних знаків: 4 на північ від р. Чорний Іртиш і 3 на південь від неї; 4) Чугучакський протокол,

підписаний 21.09(3.10).1883, встановлював кордон на ділянці від перевалу Карадабан (схід. відроги хребта Джунгарський Алатау) до перевалу Хабарасу (хребет Тарбагатай). Всього на цій ділянці комісарами сторін було поставлено 21 прикордонний знак; 5) Новомаргеланський протокол, підписаний 22.05(3.06).1884 у Новому Маргелані, визначав кордон на ділянці від перевалу Бедель (хребет Кокшаал-Тау) до перевалу Уз-бель (Півн. Памір, Сарикольський хребет). Згідно з протоколом було поставлено 28 прикордонних знаків по лінії встановленого кордону від перевалу Бедель до пункту Іркештам, далі від Іркештаму до перевалу Уз-бель прикордонні знаки не ставились. Т. ч., П. д. та протоколи до нього визначили кордон між Китаєм і Росією на значній його ділянці, який залишається більшою частиною незмінним.

В.М. Вдовенко

Петербурзький мирний договір 1762 — рос.-прус. мирна угода, підписана 24.04(5.05).1762 за результатами *Семилітної війни 1756-63*. За нею між сторонами встановлювався «довічний мир», рос. імператор Петро III брав на себе зобов'язання гарантувати миру в Європі і, передусім, у Німеччині. Росія повертала Пруссії впродовж 2 місяців окуповані в ході війни Схід. Пруссію, Померанію та Сілезію; обіцяла виступити посередником при укладенні миру між Пруссією та Швецією. Сторони домовились укласти між собою союзний договір, який було підписано 8(19).06.1762 в Петербурзі терміном на 20 років. За його умовами Росія та Пруссія утворювали оборонний союз і зобов'язувалися надавати військ. допомогу одна одній в разі нападу, за винятком війн Росії з Персією та Пруссії з Великою Британією. Союзний договір було анульовано після зведення на рос. престол внаслідок дворцевого перевороту *Катерини II*.

В.М. Вдовенко

Петербурзький мирний договір 1805 — рос.-брит. угода, підписана 30.03(11.04).1805; стала основою 3-ої *антифранцузької коаліції*. 18.05.1803 Велика Британія відновила війну проти Франції та згодом звернулася до Австрії й Росії з пропозицією про спільний виступ проти *Наполеона I*. Одночасно з брит.-рос. розпочались також рос.-австр. та рос.-шведські переговори, які завершилися підписанням Декларації про союз між Росією та Австрією (25.10(6.11).1804) та Союзного договору між

Росією та Швецією (2(14).01.1805). За Договором Велика Британія та Росія зобов'язувались вдатись до всіх необхідних заходів для утворення заг.-європ. коаліції, яка спільними зусиллями примусила б Францію до миру та відновлення політ. рівноваги в Європі, для чого, на переконання сторін, було необхідно: звільнити від франц. військ Півн. Німеччину та Ганновер, відновити незалежність Швейцарії й Королівства Сардинії, очистити від франц. військ Італію та гарантувати незалежність Неаполітанського королівства, встановити гарантії незалежності всіх європ. д-ав. Велика Британія зобов'язувалася надати допомогу коаліції флотом та грошову субсидію розміром 1250 тис. фунтів стерлінгів щорічно за кожні 100 тис. вояків (цю умову брит. сторона погодилась розповсюдити на Австрію та Швецію за умови, що останні розпочнуть бойові дії проти Франції протягом 1805). Сторони погодились розпочати бойові дії після створення союзної армії в кількості 400 тис. вояків, з яких Австрія мала надати 250 тис., а Росія — 115 тис. (за додатковою статтею, підписаною 10.05.1805, Росія погодилась збільшити кількість рос. військ до 180 тис.). Крім того, Росія висувала на кордони Австрії та Пруссії обсерваційні корпуси. У таємній додатковій статті сторони погодились сприяти відновленню династії Бурбонів у Франції та Оранського дому в Нідерландах. 28.06(9.08).1805 Австрія приєдналася до дог-ру, а 22.10(3.11).1805 було підписано *Потсдамську союзню конвенцію 1805*, за якою до коаліції приєдналася також Пруссія.

У вересні 1805 коаліція розпочала бойові дії щодо вторгнення австр. військ до Баварії, союзниці Франції. Реальну участь у бойових діях з учасників коаліції брали лише Австрія та Росія. Після капітуляції австр. армії під Ульмом (17.10.1805), падіння Відня (13.11.1805) та поразки союзних військ під Аустерліцем (2.12.1805) Австрія вийшла з війни, уклавши з Францією *Пресбурзький мирний договір 1805*, а коаліція розпалась.

В.Ю. Константинов

Петербузький протокол 1826 — двостороння рос.-брит. угода, підписана 4(16).04.1826; визначала спільні дії держав у врегулюванні грец. питання, що виникло внаслідок антитур. повстання 1821-30. Сторони домовились сприяти врегулюванню конфлікту на основі визнання *автономії* Греції в складі Османської імп., зобов'язувались вимагати від Туреччини надання

грекам права самостійно визначити порядок здійснення внутр. самоврядування, а також надати їм право придбати у власність тур. маєтки на території Греції. Росія погоджувалась надати Великій Британії право посередництва в остаточному врегулюванні між Туреччиною та Грецією. Сторони також домовились про необхідність надалі чітко визначити кордони грец. автономії, а також відмовлялись від будь-яких територ. надбань, отримання виключних політ. або торг. прав у процесі розв'язання конфлікту. У разі відмови Туреччині від умов врегулювання, запропонованих двома д-вами, кожна з них зберігала право спільно або самостійно вжити заходів для виконання відп. умов Протоколу. Інші *великі держави* запрошувались приєднатись до Протоколу та до врегулювання грец. питання. Австрія та Пруссія відмовились визнати П. п. Положення Протоколу було покладено в основу Лондонської конвенції 24.06(6.07).1827 про остаточне врегулювання проблеми шляхом створення авт. грец. д-ви, підписаної Великою Британією, Росією та Францією.

В.Ю. Константинов

Петербузький протокол 1907 з балт. питання (таємний) підписаний 16(29).10.1907 керуючим справами МЗС Росії К. Губастовим і послом Німеччини В. фон Шьоном. У його преамбулі підкреслювалась рос.-нім. традиційна дружба; Петербург і Берлін оголошували метою своєї спільної політики в Балтійському морі збереження статус-кво, зобов'язувались зберігати в повній недоторканності свої права на континентальні володіння й на острови, розташовані в цьому районі. Для збереження *статус-кво* в бас. Балтійського моря обидві сторони погодились укласти дог-ри зі Швецією та Данією про територ. недоторканність цих д-ав. Центр. пунктом Протоколу стала згода Німеччини не розглядати як порушення статус-кво відмову рос. уряду від виконання умов Паризької конвенції 1856 про *демлітаризацію* Аландських о-вів. Однак Росії не вдалось реалізувати повною мірою свої плани зміцнення Аландських о-вів (див. *Петербузька декларація 1908*).

В.М. Вдовенко

Петербузький союзний договір 1746 — рос.-австр. угода, підписана 22.05(2.06).1746 терміном на 25 років. Посилення впливу Пруссії в результаті *війни за австрійську спадщи-*

ну 1740–48 викликало занепокоєння рос. уряду та схилило його до відмови від позиції невтручання та поновлення союзних відносин з Австрією. За умовами дог-ру сторони зобов'язувалися надавати одна одній негайну допомогу військами в разі нападу, за винятком випадків війни Австрії в Італії та війни Росії з Іраном; не укладати із супротивником сепаратного миру та докласти всіх зусиль для залучення до їхнього союзу Речі Посполитої, Саксонії та Великої Британії. Згідно з таємними статтями дог-ру союзні д-ви повинні були оголосити війну Туреччині у випадку порушення нею *Белградського миру 1739* або нападу її на одну зі сторін. Австрія гарантувала Росії нім. володіння спадкоємця рос. престолу кн. Петра Федоровича та зобов'язалася підтримати його претензії до Данії. Росія зобов'язалася у випадку нової франц.-австр. війни надати в розпорядження Австрії допоміжний корпус у 15 тис. вояків; Австрія повинна була виставити такий самий корпус у разі війни Росії зі Швецією. При нападі Пруссії на одну зі сторін або Річ Посполиту кожен із союзників мав виставити проти Пруссії 60 тис. вояків; Австрія в цьому випадку отримувала право претендувати на Сілезію та Глац.

В.М. Вдовенко

Петербурзький союзний договір 1757 — рос.-австр. союзна угода, підписана 22.01(2.02).1757. Укладений 16.01.1756 Уайтхоллський союзний договір між Великою Британією та Пруссією призвів до загострення відносин між Австрією та Росією з одного боку й Великою Британією — з іншого, а також до зближення між Австрією та Францією. 1.05.1756 був укладений Версальський австр.-франц. союзний договір, до якого 31.12.1756(11.01.1757) приєдналася Росія. За цих обставин Австрія та Росія уклали П. с. д., який уточнював їхні союзницькі зобов'язання. За умовами Договору сторони зобов'язалися виставити у війні проти Пруссії війська чисельністю не менше 80 тис. кожна, не укладати сепаратного миру й вести війну до повернення Сілезії та Глаца Австрії; домовилися залучити до союзу інші д-ви, особливо Францію та Швецію; обіцяли поновити в правах курфюрста саксонського, вигнаного прус. королем із Саксонії, і відшкодувати йому за рахунок Пруссії завдані збитки. Росія прийняла утримання своїх сухопутних і мор. сил на власний рахунок, а Австрія зобов'язалася щорічно впродовж усієї війни

виплачувати рос. урядові по 1 млн. рублів. Договір ліг в основу союзних відносин між Росією й Австрією в *Семилітній війні 1756–63*.

В.М. Вдовенко

Петербурзький союзний договір 1764 — двостороння рос.-прус. угода, укладена 31.03(11.04).1764 терміном на 8 років. Імператриця *Катерина II*, після сходження 28.06.1762 на рос. престол, прагнула забезпечити Росії мирний перепопочок після *Семилітньої війни 1756–63*, а тому залишила чинним *Петербурзький мирний договір 1762* та відмовилась ратифікувати союзний договір із Пруссією, що передбачав спільне ведення війни проти Данії. Але зацікавлення Росії у вирішенні на свою користь питання про наслідування польського престолу після смерті в 1763 короля Августа III, у якому головними її опонентами виступали Франція та Австрія, підштовхнуло Катерину II до встановлення союзницьких відносин із Пруссією. У свою чергу значно послаблена війною Пруссія також була зацікавлена в союзі з Росією. Згідно з дог-ром сторони взаємно гарантували свої європ. володіння та зобов'язувалися не підписувати жодних угод, що могли послабити союз. У разі нападу на одну зі сторін інша зобов'язувалася надати в її розпорядження допоміжний корпус чисельністю 10 тис. піхоти та 2 тис. кінноти. Обидві сторони погоджувалися не укладати сепаратного миру. Додатково до дог-ру було додано 4 таємні та 1 сепаратна статті. Сторони домовилися, що в разі нападу Туреччини на Росію або іншої д-ви на прус. землі на захід від р. Везер внаслідок віддаленості театру бойових дій допомога військами замінювалась на фінанс. субсидію розміром 400 тис. рублів упродовж усієї війни. Сторони також погоджувалися дотримуватись єдності в питанні незмінності форми правління у Швеції. Пруссія гарантувала спадкоємцю рос. престолу цесаревичеві Павлу його голштинські володіння та зобов'язувалася підтримувати його претензії до Данії щодо Шлезвігу. Сторони домовилися не допускати жодних змін у польській конституції всіма наявними засобами, у т.ч. із застосуванням збройної сили. У сепаратній статті стверджувалось, що сторони намагтимуться схилити польського короля до зрівняння в правах православних і протестантів із католиками, а після досягнення цього всіляко сприяти захисту прав православних та протестантів.

У таємній конвенції, підписаній одночасно з дог-ром, Пруссія та Росія домовились про обрання на польській престол природного поляка, який задовольнить обидві сторони. Пруссія погодилась із запропонованою Росією кандидатурою Станіслава Понятовського. Прус. король зобов'язувався надати своєму послові в Польщі наказ повністю узгоджувати свої дії з рос. послом. Обидві сторони вирішили розгорнути на кордоні з Польщею свої війська та одразу після обрання нового польського короля виступити із спільною декларацією про те, що в разі будь-яких виступів проти нового короля об'єднані рос.-прус. війська буде введено на територію Польщі. У разі, якщо декларація не матиме успіху, і внутр. опозиція виступить проти польського короля, Росія зобов'язувалася самостійно придушити опір, а Пруссія мала обмежитись військ. демонстрацією на кордоні. Якщо польську опозицію підтримала б третя д-ва, Пруссія зобов'язувалася ввести до Польщі 20-тис. корпус, що мав діяти спільно з рос. військами.

В.Ю. Константинов

Петербурзький союзний договір 1795 — багатостороння угода, підписана 17(28).09.1795 між Австрією, Великою Британією та Росією. Криза 1-ої *антифранцузької коаліції*, що вибухнула наприкінці 1794, спонукала сторони підтвердити свої союзницькі зобов'язання. 23.12.1794 (3.01.1795) укладено австр.-рос. союзний договір, 7(18).02.1795 — брит.-рос. договір про взаємну гарантію володінь та військ. допомогу, а 20.05.1795 — австр.-брит. союзний договір. П. с. д. зводив союзницькі відносини сторін у єдину систему. Його було оформлено ідентичними деклараціями сторін. У 1797 протиріччя між учасниками коаліції знову загострились. Росія відкликала свою ескадру, яка діяла проти французів спільно з брит. флотом (рос. війська участі в діях коаліції не брали), і фактично припинила участь у коаліції, що означало припинення дії дог-ру.

М.А. Миронова

Петерсон (Peterson) Свен Улоф Оке (1948) — шведський дипломат. У 1969-74 — співробітник посольства Швеції в Москві; 1974-75 — 3-й секр. МЗС Швеції; 1975-76 — 3-й секр. посольства Швеції в Москві; 1976-78 — 3-й, 2-й секр. посольства Швеції в Пхеньяні; 1978-80 — 2-й секр. посольства Швеції в Гельсінкі; 1980-84 — 1-й секр. МЗС Швеції; 1984-90 — 1-й секр. посольств

Швеції в Абіджані (Кот-д'Івуар) та Белграді (СФРЮ); 1990-92 — радник посольства Швеції в Дар-ес-Саламі; 1992-99 — радник МЗС Швеції; 1999-2000 — нач. управління МЗС Швеції, посланник комісії ЄС у Вашингтоні. У 2000 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом Королівства Швеція в Україні.

Р.А. Кривонос

Петлюра Симон (Семен) Васильович (10.05.1879, Полтава — 25.05.1926, Париж) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в міщанській сім'ї козацького походження. Закінчив початкову церк. школу й дух. уч.-ще. У 1895-1901 навчався в Полтавській семінарії, де 1899 очолив осередок Революційної української партії (РУП). Виключений за опозиційні настрої й належність до укр. гуртка. Займався агітаційно-пропагандистською діяльністю серед селянства Полтавщини. Під загрозою арешту восени 1902 перебрався до Катеринодара, де вчителював і працював у Комісії з вивчення архівів Кубанського козацького війська. Разом із П. Понятенком заснував Чорноморську вільну громаду РУП. У грудні 1903 був заарештований і після звільнення в березні 1904 «на поруки» виїхав через Київ до Львова для навчання в ун-ті й редагування органу РУП — місячника «Селянин». На конференції РУП 24-27.12.1904 рішуче виступив проти входження до РСДРП на захист вимоги *автономії* України. Після оприлюднення царського маніфесту 17.10.1905 повернувся до Києва, взяв участь у 2-у з'їзді РУП (грудень 1905), на якому вона була переіменована в УСДРП. У січні — червні 1906 спільно з М. Поршем і П. Понятенком редагував у Петербурзі місячник «Вільна Україна», потім працював секр. газети «Рада» (Київ). У 1907-08 редагував легальний с.-д. щотижневик «Слово» (Київ), пропагуючи потребу вироблення «українського марксизму». У 1912 разом з О. Саліковським заснував і редагував у Москві щомісячник «Українське життя». Із початком *Першої світової війни* опублікував у ньому відозову «Війна і українці», в якій закликав до підтримки рос. народу в б-бі з Німеччиною й Австро-Угорщиною, що мало відкрити «нову епоху» рівноправ'я у відносинах із рос. демократією. Зблизився з орієнтованими на *Антанту* масонськими орг-ціями. У 1915 — березні 1917 — санітар, заст. уповноваженого «Союзу земств» на Зах. фронті (Мінськ). У квітні очолив Укр. фронтову раду військ Зах. фронту, від якої делегований на 1-й Всеукраїнський військ. з'їзд

(5-8.05.1917), де був обраний головою Укр. ген. військ. комітету й кооптований до складу укр. Центральної Ради. 15.06.1917 призначений ген. секретарем військ. справ в уряді *В. Винниченка* (Тимчасовий уряд не затвердив призначення). Прагнув використати рух за «українізацію» частин і з'єднань рос. армії для формування нац. війська. 1.11-18.12.1917 — ген. секретар військ. справ УНР. 30.11.1917 нейтралізував спробу більшовицького перевороту в Києві, започаткував створення професійної армії, наполягав на укладенні військ. союзу із Всевеликим Військом Донським й орг-ції відсічі *агресії* з боку ленінського Раднаркому. З проантантівських позицій виступав проти участі УНР у *Брестських мирних переговорах 1917-18*, формально звільнений за «перевищення повноважень». На чолі Українського гайдамацького коша Слобідської України брав участь у боях за Київ і Полтаву, але невдовзі після повернення Центральної Ради до Києва в березні 1918 був відсторонений від командування й наступного місяця обраний головою Київ. губернського земства. Організував на його основі Всеукраїнський союз земств, що перебував у легальній опозиції до режиму гетьмана *П. Скоропадського*. 27.07-11.11.1918 перебував в ув'язненні на вимогу нім. окуп. влади як «агент Антанти». Після звільнення переїхав до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським повстанням. Заочно обраний до Директорії й очолив Армію УНР як її Головний Отаман. В умовах неспровокованої більшовицької *агресії* на поліг на оголошенні Директорією 16.01.1919 стану війни з РСФРР. Із метою забезпечення успіху *українсько-антантівських переговорів 1919* 11.02.1919 подав до ЦК УСДРП заяву про призупинення членства в партії й продовження роботи в Директорії як безпартійного. 9.05.1919 обраний головою Директорії (фактично очолював її після від'їзду за кордон *В. Винниченка* в лютому 1919). Залишаючись на безкомпромісних позиціях збереження незалежної укр. державності в Наддніпрянщині (навіть за рахунок компромісів із сусідніми д-вами щодо Холмщини, Підляшшя, Схід. Галичини, Закарпаття, Півн. Буковини й Бессарабії). У зовн. політиці прагнув добитись дип. визнання з боку Антанти та створення *Балто-Чорноморського союзу*, для чого ініціював укладення *Варшавського договору УНР з Річчю Посполитою 1920*. У відносинах із Росією, відкидаючи будь-яку форму держ. зв'язку (автономія,

федерація, конфедерація) з більшовицьким або «білим» режимом, вважав за доцільне досягти домовленості з рос. демокр. силами (див. *Військова конвенція між УНР і Російським Політичним Комітетом 1920*) й авт. козачими держ. утвореннями (див. *Конвенція «Про міжнародно-правове об'єднання» між УНР і Донською демократичною групою 1921, Українсько-кубанський союзний договір 1920*). Після поразки *Української революції 1917-20* очолив Державний Центр УНР в екзилі (Тарнув, Варшава). Внаслідок неодноразових вимог Кремля видати його СРСР 31.12.1923 через Відень переїхав до Будапешта, потім — до Женеви й у жовтні 1924 — до Парижа, де заснував «офіціоз УНР у вигнанні» — тижневик «Тризуб»; закликав прибічників у Наддніпрянщині до використання можливостей українізації в УСРР для мирного «вростання в систему» з метою її подальшого підриву із середини. Загинув у результаті замаху *С. Шварцбарда*, який виявився знярядям спецслужб СРСР.

В.І. Головченко

Петрановський Ярема (? — ?) — укр. військ. діяч і дипломат. Нар. в сім'ї православного шляхтича в родовому маєтку Петрани на Поділлі. До 1648 — «заслужений жовнір коронний» польського війська. Із початком повстання під проводом *Б. Хмельницького* перейшов на бік Війська Запорозького, був уманським суддею, потім — лисянським полковником. За гетьманування *І. Виговського* очолював козацьке посольство до Стамбула. За гетьманування *П. Дорошенка* — чигиринський полковник (1672), ген. суддя й один із найближчих військ. радників гетьмана; виконував його дип. доручення в Речі Посполитій.

В.І. Головченко

Петрик (справжнє прізвище — Іваненко Петро Іванович) (? , с. Нові Санжари Полтавського полку — ?) — укр. політ. і військ. діяч. Походив зі старшинського роду. За гетьманування *І. Мазепи* — старший канцелярист Генеральної військ. канцелярії. У 1691 таємно виїхав на Запоріжжя, де був обраний кошовим писарем і розгорнув антимоск. й антипольську агітацію, критикував угодовську політику гетьмана щодо *Петра І*. Наслідуючи приклад *Б. Хмельницького*, 26.05.1692 у Казикермені уклав із кримським ханом *Селімом Гереем І* від імені «Видільного Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького Городового й народу малоросійсь-

кого» союзний договір про *колективну оборону* від зазіхань Московського царства й Речі Посполитої. Угода складалась із 16-ти статей. У ст. 1 стверджувалось, що «видільне» князівство Київське та Чернігівське має залишитися при всіх своїх вольностях. Ст. 2 містила взаємну відмову сторін від платні за надання допомоги в обороні від Москви та Варшави й зобов'язання Криму давати орди доки «малоросійська Україна» не звільниться від «московської влади»; до складу укр. князівства мали увійти Гетьманщина та Правобережжя, відвойоване Б. Хмельницьким із кримськими татарами від поляків; слобідські Охтирський і Сумський полки залишалися в складі Московського царства, а Харківський і Рибинський підлягали переселенню на Правобережжя, що відкривало татарам Муравські шляхи на центр. Росію; рибалство й полювання та видобуток солі дозволялись обом сторонам по Дніпру й усіх його притоках. У ст. 11 наголошувалось, що Малоросійське князівство має бути «вільною державою», «щоб право собі природне і порядок, який уподобають, учинити вільно». Договір передбачав заснування постійних посольств у Криму й Малоросійському князівстві, налагодження поштового зв'язку та координацію позицій сторін при укладенні миру з Польщею та Московією. Після підписання дог-ру кримський хан визнав П. гетьманом і надіслав йому на допомогу кількатисячну орду, але походи 1692, 1693, 1694 та 1696 із Січі на Гетьманщину не знайшли народної підтримки й зазнали невдачі. У 1696-1712 був гетьманом т. зв. Ханської України між Півд. Бугом і Дністром.

В.І. Головченко

Петро I (30.05.1672, Москва — 28.01.1725, Петербург) — моск. цар (з 27.04.1682), імператор (з 22.10.1721), молодший син царя *Олексія Михайловича*. Після смерті свого старшого брата Федора Олексійовича (1682) П. I і його брат Іван Олексійович були проголошені царями, а їхню сестру Софію Олексіївну призначено регентшею. У серпні 1689 після спроби вчинити держ. переворот її було позбавлено влади й заслано в монастир. Відтоді П. I став фактично, а після смерті Івана V (1696) і юридично, єдинокоролем правителем. Проводив широкомасштабну експансіоністську зовн. політику. Московська держава за активної участі укр. козацтва продовжувала як учасник антитур. Священної ліги (Австрія, Польща, Венеція, Ватикан) розпо-

чату ще за правління Софії війну з Кримським ханством і Туреччиною (Кримські походи 1687 і 1689, Азовські походи 1695-96), що завершилися захопленням півн. узбережжя Азовського моря й ліквідацією тур.-татарських фортець у нижній течії Дніпра (див. *Карловицькі мирні договори 1699* і *Константинопольський мир 1700*). Уклавши союз із Данією та польським королем Августом II Фрідріхом, П. I розпочав *Північну війну 1700-21* проти Швеції, у якій була змушена брати участь і гетьманська Україна. Війна, що тривала з перемінним успіхом, закінчилась *Ніштадтським миром 1721*, який закріпив за Росією колишні шведські володіння у схід. Балтиці — Інгерманландію (з новою столицею царства — Санкт-Петербургом), Естляндію, Ліфляндію, частину Фінляндії та забезпечив Московії вигідне стратегічне становище в Курляндії. Невдала війна з Туреччиною 1710-11, що закінчилась *Прутським миром 1711*, позбавила Росію її завоювань на Азовському морі. Зате успішна війна з Іраном 1722-23 зміцнила рос. позиції в Закавказзі (було приєднано Каспійське узбережжя з містами Дербент і Баку). У царині внутр. політики здійснив низку важливих реформ, що мали на меті шляхом техн. та культ. європеїзації перетворити Московську державу в могутню імперію. Проводив централізаторську політику обмеження політ. автономії Лівобережної та Слобідської України. Після укладення гетьманом *I. Мазепою українсько-шведського союзу 1708* та шведсько-укр. поразки в Полтавській битві 1709 за наказом П. I була зруйнована гетьманська столиця Батурин, а його жителі винищені. Влада гетьмана була обмежена, а після смерті *I. Скоропадського* (1722) П. I не дозволив обрати його наступника. Контроль над держ. справами України перейшов до рук *Малоросійської колегії* (1722). Спроба наказного гетьмана *П. Полуботка* відстояти укр. автономію призвела до нових репресій: гетьман і вища старшина були ув'язнені в Петропавлівській фортеці, де П. Полуботок помер (1724). За П. I десятки тисяч укр. козаків і селян, посланих на будівництво фортець, каналів і т. п., загинули від непосильної праці, хвороб і голоду.

Н.Ф. Сербіна

Петрушевич Євген Омелянович (3.06.1863, Буськ, тепер Львівської обл. — 29.08.1940, Гермсдорф поблизу Берліна) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї греко-католиць-

кого священика. Закінчив Академічну гімназію у Львові та правничий ф-т Львівського ун-ту (1896), де очолював Академічне братство. Відкрив власну адвокатську канцелярію в Сокалі. 1899 вступив до Укр. нац.-демокр. партії, керував місцевою філією «Просвіти». У 1907-18 — депутат австр. парламенту; 1910-16 — заст. голови, 1916-18 — голова Укр. парл. репрезентації; у 1910-14 — депутат галицького сейму, заст. голови Укр. сеймового клубу. Разом із *К. Левцицьким* домігся прийняття нового виборчого закону та збільшення квоти українців у сеймі до 62-х мандатів та прийняття постанови про заснування у Львові укр. ун-ту (лютий 1914), активно пропагував право українців Галичини й Буковини на нац. державність у формі коронного краю. На *Брестських мирних переговорах 1917-18* сприяв внесенню до Таємної угоди про його створення від 8.02.(26.01).1918 зобов'язання Австрії надати Галичині автономію до 20.07.1918, а після зриву польськими представниками ратифікації цих угод спільно з чеськими та словацькими парламентарями опрацював і вніс на розгляд імп. Карла план перебудови Австро-Угорщини на федерат. засадах; 16.10.1918 він був оприлюднений у вигляді цісарського маніфесту. 18.10.1918 скликав у Львові Українську конституанту, що проголосила наступного дня створення Української держави й обрала Українську Національну Раду на чолі з П. Виїхав до Відня з планом мирної передачі влади в руки українців, де з огляду на початок *українсько-польської війни 1918-19* залишався до кінця 1918. 3.01.1919 обраний у Станіславі президентом виділу УНРади. Після *Акту злуки УНР і ЗУНР 1919* введений до складу Директорії, але фактично участі в її роботі не брав. 9.06.1919 призначений диктатором ЗО УНР, що спричинило конфлікт із *С. Петлюрою*. До проголошення урядом УНР війни А. Денікіну 24.09.1919 і від'їзду Надзвичайної дип. місії УНР *А. Лівцицького* до Варшави 3.10.1919 ішов на компроміси з Директорією попри різні зовн.-політ. пріоритети, але після переходу Галицької армії на бік Збройних сил Півдня Росії 16.11.1919 залишив Кам'янець-Подільський та виїхав до Відня, де оголосив про розрив Акту злуки та засудив укладення *Варшавського договору УНР з Річчю Посполитою 1920*. Сформував 25.07.1920 у Відні екзильний уряд ЗУНР, що ставив за мету домогтися її незалежності дип. засобами (на *Ризькій мирній конференції 1920-21*,

Генуезькій конференції 1922, в *Лізі Націй*), опрацював і представив на розгляд *Антанти* ліберально-демокр. проект конституції нейтральної Галицької Республіки. Після рішення Ради Послів Антанти про передачу Схід. Галичини до складу Польщі від 14.03.1923 переїхав до Берліна, де видавав газету «Український прапор». Зблизився з повпредом СРСР *М. Крестинським* і радником *В. Ауссемом* та перейшов на радянські позиції, але з поч. 30-х повернувся до співпраці з поміркованим емігрантським Українським національним об'єднанням.

В.І. Головченко

Пехлеві Мохаммед Реза-шах (Pahlavi Mohammad Reza Shah) (26.10.1919, Тегеран — 27.07.1980, Каїр) — іранський держ. діяч. Син засновника династії Пехлеві (12.12.1925) Рези-хана; 16.09.1941-5.02.1979 — шахиншах Ірану. Прийшовши до влади після окупації країни рад.-брит. військами та насильницької відставки батька, змушений був співпрацювати з *антигітлерівською коаліцією* під час *Другої світової війни*. Після її завершення добився виведення окуп. сил і поновлення контролю над іранськими Азербайджаном і Курдистаном (до лютого 1947). Під тиском Національного фронту в березні — квітні 1951 ініціював ухвалення парламентом закону про *націоналізацію* нафтової промисловості й призначив Прем'єр-міністром лідера Фронту *Мосаддика*, але 16-19.08.1953 за допомогою ЦРУ усунув його від влади й остаточно переорієнтувався в *зовнішній політиці* на США. У 1955 приєднався до Багдадського пакту (див. *Організація Центрального договору*), 1957 — до *Ейзенхауера — Даллеса доктрини*. За сприяння США 1963 розпочав «Білу революцію» — програму вестернізації та модернізації країни коштом нафтодоларів, під час реалізації якої нормалізував і встановив тісніші відносини із СРСР та країнами «соціалістичної співдружності», зберігши водночас стратегічне партнерство зі США. У 1977-78 під тиском шийтської опозиції, очолюваної *Хомейні*, та адміністрації *Дж. Картера* здійснив спробу лібералізації політ. режиму, проте змушений був залишити країну 16.01.1979, де перемогла ісламська революція. У жовтні 1979 прибув до США для лікування, але після захоплення ісламістами 4.11.1979 амер. посольства в Тегерані з вимогою *екстрадиції* колишнього шаха перебрався до Єгипту.

В.І. Головченко

Пивоваров Валерій Костянтинович (17.11.1934, Ленінград) — укр. науковець, дипломат. Закінчив Київ. інженерно-будівельний ін-т (1958); кандидат істор. наук. У 1958-60 — інженер Київ. філіалу Центр. проектного ін-ту Міністерства оборони СРСР; 1960-90 — на викладацькій роботі з інозем. студентами, у т. ч. у вищих навч. закладах за кордоном: 1969-70 — у Камбоджі, 1972-76 та 1988-90 — в Алжирі. У 1990-93 — проректор з міжнар. зв'язків Київ. інженерно-будівельного ін-ту. У 1993 — радник, тимчасовий повірений у справах України у Гвінейській Республіці. У жовтні 1996 — липні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Гвінейській Республіці.

В.М. Матвієнко

Пилипчук Пилип Каленикович (1869, Волинська губернія — 1940, Холм, сучас. Польща) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив Петербурзький політехн. ін-т, за спеціальністю інженер комунікацій. Брав активну участь у діяльності Української громади в Петербурзі. Під час *Першої світової війни* — помічник нач. Київ. округи водних шляхів, доцент теорет. механіки Київ. політехн. ін-ту. З початком *Української революції 1917-20* вступив до УПСР і після її 2-го з'їзду в липні 1917 був кооптований до складу ЦК. В уряді Центральної Ради *В. Винниченка* — в. о. дир. департаменту Ген. секретарства торгу і промисловості. За доби Директорії — керуючий Міністерством шляхів в урядах *В. Чехівського* й *С. Остапенка*, чл. Української народно-республіканської партії. У серпні 1919 очолив Надзвичайну дип. місію УНР до Речі Посполитої, що була прийнята на вищому рівні *Ю. Пілсудським* і прем'єр-міністром *І. Падеревським*. Під час переговорів на урядовому рівні 19-21.08.1919 місія домогалась від Варшави дип. визнання УНР і надання їй допомоги зброєю та військ. спорядженням, пропонуючи: встановлення кордону між двома д-вами по р. Збруч — зах. межі Волинської губернії — р. Прип'ять; гарантування нац.-культ. прав поляків в УНР на засадах взаємності та віднесення питання польського землеволодіння на Правобережжі на розсуд майбутнього Всеукраїнського парламенту. Хоча польський уряд ухилився тоді від визнання *де-юре* УНР і наполягав на негайній компенсації польським поміщикам за конфісковану землю, наслідки переговорів сприяли укладенню 1.09.1919 перемир'я і 7.10.1919 торг. угоди між УНР та Річчю Пос-

политою. У серпні 1920 П. увійшов до складу Комісії з вироблення Конституції УНР, у 1921 — чл. Ради Республіки; 5.08.1921-14.01.1922 — голова Ради Народних Міністрів і міністр фінансів УНР в екзилі (Тарнув, Польща). Потім — проф. таємного Укр. політехн. ін-ту у Львові. З 1925 мешкав у Луцьку, працював інженером, очолював Товариство ім. Л. Українки.

В.І. Головченко

Пирожков Сергій Іванович (20.06.1948, Київ) — укр. науковець та громад.-політ. діяч. Закінчив Київ. ін-т народного господарства ім. Д.С. Коротченка (1969) та аспірантуру того самого ін-ту (1973); д-р екон. наук (1991), проф. (1994), академік НАН України (2000). 1974-76 — молодший наук. співробітник Ін-ту економіки АН УРСР; 1976-90 — вчений секр. відділення економіки, заст. начальника наук.-орг. відділу, вчений секр. секції сусп. наук Президії АН УРСР; 1990-92 — зав. відділу Ін-ту економіки НАН України. У грудні 1991 призначений директором-організатором Ін-ту стратегічних досліджень НАН України; 1992-96 — дир. Нац. ін-ту стратегічних досліджень. З червня 1997 — дир. Нац. ін-ту укр.-рос. відносин при Раді нац. безпеки і оборони України (з березня 2001 — Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки). Заст. секретаря Ради нац. безпеки і оборони України (РНБО), голова укр. частини Спільної робочої групи Україна-НАТО з питань військ. реформи високого рівня (з жовтня 2001). Гол. редактор наук.-практ. журналу РНБО України «Стратегічна панорама». Нагороджений орденом «За заслуги» III ст. Лауреат премії НАН України ім. М. Туган-Барановського, Державної премії України в галузі науки і техніки (2002).

Твори: автор бл. 200 наук. праць, зокрема: «Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії» (1997), «Експортний потенціал України на російському векторі: стан і прогноз» (1998), «Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір» (1998), «Фінансова політика в Україні та Російській Федерації: порівняння, досвід, проблеми» (2000), «Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива» (2001).

Л.В. Губерський

Пібун Сонгкхрам (Phibunsongkhram) Луанг (14.07.1897, поблизу Бангкока, Сіам — 11.07.1964, Токіо) — тайландський військ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив Сіамську військ. академію (Бангкок, 1914), навчався у військ. закладах Франції (1914-27). Після повернення на Батьківщину — на службі в ген. штабі,

майор. 24.06.1932 взяв участь у бурж.-демокр. рев.-ції, що призвела до встановлення конституційної монархії. 1934-38 — міністр оборони, 26.12.1938-1.08.1944 — Прем'єр-міністр Таїланду. Відстоював капіталістичний шлях розвитку країни з опорою на держ. владу. У *зовнішній політиці* висунув доктрину «пантаїзму» — побудови «великої країни Таї (Таїланду)», який з 23.06.1939 став називатись Сіам; орієнтувався на Японію, з якою в червні 1940 уклав договір про дружбу. Скориставшись окупацією Парижа нацистською Німеччиною, розпочав війну проти Франц. Індокитаю під приводом повернення територій, відібраних у Сіаму на поч. ХХ ст. За угодою про перемир'я від 9.05.1941 Таїланд отримав Лаос і 2 камбоджійські провінції. Перед загрозою япон. окупації змушений був укласти 11.12.1941 військ.-політ. союз із Токіо й 25.01.1942 оголосити війну США та Великій Британії. Після докорінного перелому в ході *Другої світової війни* на Тихому океані пішов у відставку. В урядовій «прокламації миру» до *антигітлерівської коаліції* від 16.08.1945 був звинувачений у вступі у війну на боці Японії, що, із поверненням Франції раніше захоплених територій, дозволило уникнути окупації країни брит. військами. Повернувся до влади внаслідок військ. перевороту. 8.04.1948-17.09.1957 — Прем'єр-міністр Таїланду. В умовах «Холодної війни» налагодив союзницькі стосунки зі США, яких діяльно підтримав у *Корейській війні 1950-53*. Активно сприяв створенню *Організації договору Південно-Східної Азії (СЕАТО)*. Водночас у внутр. політиці пішов на поновлення багатопартійності й основних громадян. прав і свобод (курс «прачатапатаї»). Усунений від влади внаслідок чергового військ. перевороту й емігрував до Японії.

В.І. Головченко

Південних Курил проблема — питання територ. розмежування між РФ та Японією; полягає в суперечці між двома державами щодо *суверенітету* над Півд. Курильськими о-вами, зокрема Кунашир (японською — Кунасірі), Ітуруп (Еторофу), Шикотан, або Шпанберга (Сікотан), група о-вів Плоскіє (Хабомай) та інші, заг. площею 5 тис. км², які перебувають під юрисдикцією Росії (СРСР) з 1946. Першим рос.-япон. дог.-ром, що встановлював кордон між володіннями двох д-ав у районі Півд. Курил, став Сіמודський трактат про торгівлю та кордони від 26.01(7.02).1855, за яким кордон

визначався по лінії між о-вами Уруп та Ітуруп; острови на північ від цієї лінії, включно з Урупом, відходили до Росії, на південь (о-ви Ітуруп, Кунашир, Шикотан й о-ви Хабомай) — до Японії. За *російсько-японським договором 1875* Росія обміняла свою частину Курильських о-вів на встановлення виключного суверенітету над о. Сахалін; новий рос.-япон. кордон проходив між мисом Лопатка піво-ва Камчатка та о. Шумшу. В результаті поразки в рос.-япон. війні 1904-05, розпочатій Токіо, Петербург поступився Японії частиною о. Сахалін південніше п'ятдесятої паралелі півн. широти (див. *Портсмутський мир 1905*). У підписаній після завершення періоду япон. окупації рос. Дал. Сходу 1918-25 (див. *Далекосхідна республіка*) Конвенції про основні принципи відносин між СРСР і Японією від 20.01.1925, Радянський Союз погодився, що Портсмутський договір 1905 залишається чинним. У 1940 СРСР та Японія розпочали переговори щодо підписання пакту про нейтралітет, під час яких рад. сторона виносила питання про передачу їй півд. частини Сахаліну та всіх Курильських о-вів як передумови укладення дог.-ру. Попри відмову япон. сторони обговорювати ці пропозиції, сторони підписали 13.04.1941 Пакт про ненапад і після початку *Другої світової війни* тривалий час зберігали взаємний *нейтралітет*.

США та Велика Британія прагнули залучити СРСР до війни з Японією, що призвело до обговорення питань повоєнного врегулювання на Дал. Сході під час конференцій лідерів трьох д-ав. На *Кримській (Ялтинській) конференції 1945* було укладено угоду з питань Дал. Сходу від 11.02.1945, що передбачала серед інших умов вступу СРСР у війну проти Японії повернення Радянському Союзу півд. частини Сахаліну, прилеглих до неї островів, а також передачу йому Курильських о-вів, аргументуючи це необхідністю поновити права Росії, порушені підступним нападом Японії в 1904. Ще раніше, у Каїрській декларації США, Великої Британії та Китаю від 27.11.1943 (див. *Каїрська американсько-англійсько-китайська конференція 1943*), до якої СРСР приєднався 8.08.1945, зазначалось, що мета союзників полягає, зокрема, в тому, щоб вигнати Японію з територій, «які вона захопила за допомогою сили», що створювало підґрунтя для перегляду результатів рос.-япон. війни 1904-05. СРСР виходив із того, що Ялтинська угода 1945 давала юрид. підтвердження пере-

дачі йому всіх Курильських о-вів, включно з Півд. Курилами. У ст. 13 *Потсдамської декларації 1945* (СРСР приєднався 8.08.1945) зафіксовано, що умови Каїрської декларації 1943 будуть виконані та япон. суверенітет буде обмежений о-вами Хонсю, Хоккайдо, Кюсю, Сікоку й меншими островами, які вкажуть союзники. 15.08.1945 Японія прийняла Потсдамську декларацію. СРСР розірвав рад.-япон. пакт про ненапад 1941 та 9.08.1945 вступив у війну з Японією. З 18.08.1945 розпочалась операція рад. військ проти япон. сил, розташованих на Курильських о-вах, що завершилась капітуляцією 1.09.1945 япон. гарнізонів на о-вах Кунашир та Ітуруп. 2.08.1945 рад. війська окупували також Шикотан та о-ви Хабомаї. 2.02.1946 указом Президії Верховної Ради СРСР територію Півд. Курильських о-вів було включено до складу РРФСР.

Фактично одразу після завершення Другої світової війни в Японії розпочались виступи політ. та громад. орг-цій за повернення Півд. Курил під япон. суверенітет, внаслідок чого виникла П. К. п., або «проблема Північних територій», як її визначають в Японії. Подальша інтернаціоналізація проблеми була спричинена еволюцією позиції США від заперечення япон. претензій до їх підтримки, що було викликано розгортанням глобального протистояння СРСР та США в «Холодній війні». Під час Сан-Франциської конференції 1951, скликаної для підписання мирного дог-ру з Японією, позиція США полягала в тому, що «острови Кунашир, Ітуруп, Шикотан із прилеглими островами та група островів Хабомаї ніколи ані історично, ані географічно не склали частину Курильських островів, відтак СРСР не має права окупувати їх на підставі т. зв. Ялтинської угоди». Підтримка япон. позиції в територ. питанні США, Великою Британією та їхніми союзниками викликала незадоволення СРСР, який через незгоду із запропонованими принципами територ. розмежування відмовився підписати *Сан-Франциський мирний договір 1951*. У ньому зафіксована відмова Японії від усіх прав і претензій на Курильські о-ви, а також на ту частину Сахаліну та прилегли до неї острови, суверенітет над якими Японія одержала за Портсмутським миром 1905. Договір, однак, не встановлював, під суверенітет якої д-ви переходять згадані території.

Із поч. 1950-х «проблема Північних територій» стає одним з основних питань зовн. політики

Японії, що, разом із укладенням амер.-япон. військ.-політ. союзу, спричинило збереження напруги в рад.-япон. відносинах. У 1955 розпочались двосторонні переговори про нормалізацію відносин. СРСР виступив із пропозицією передати Японії Шикотан та о-ви Хабомаї в обмін на підписання *договору мирного* та відмову від претензій на інші Курильські о-ви. Япон. сторона цю пропозицію не прийняла. 29.09.1956 перший заст. мін. закр. справ СРСР А. Громико і повноважний представник уряду Японії З. Мацумото шляхом обміну листами зафіксували згоду сторін на продовження після відновлення *дипломатичних відносин* переговорів про укладення мирного дог-ру, що включатимуть і територ. питання. Обмін вказаними листами відкрив шлях до відновлення рад.-япон. дип. відносин і підписання Спільної декларації СРСР і Японії. Спільна декларація СРСР і Японії від 19.10.1956 припиняла стан *війни* між д-вами та в повному обсязі відновлювала дип. й конс. відносини між двома країнами. У Спільній декларації зафіксована згода СРСР і Японії на продовження після відновлення нормальних дип. відносин переговорів про укладення мирного дог-ру; СРСР також погодився повернути о-ви Хабомаї та Шикотан, але тільки після підписання мирного дог-ру. Спільна декларація була ратифікована сторонами, обмін ратифікаційними грамотами відбувся 12.12.1956. Але в 1960 СРСР у зв'язку з укладенням нового амер.-япон. дог-ру безпеки додатково обумовив повернення Японії о-вів Хабомаї та Шикотан виведенням з япон. території всіх інозем. військ. У відповідь уряд Японії висунув заперечення про неможливість в односторонньому порядку змінювати зміст Спільної декларації СРСР і Японії, яка є *договором міжнародним*, ратифікованим парламентами обох країн. У Спільній рад.-япон. заяві від 10.10.1973 за підсумками переговорів між Ген. секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєвим та Прем'єр-міністром Японії К. Танакою в Москві сторони фактично повернулись на позиції, узгоджені в 1956.

Активізація обговорення П. К. п. випала на поч. 1990-х, після того, як у ході візиту до Японії 16-19.04.1991 Президент СРСР М. Горбачов не тільки визнав саму наявність проблеми, але й погодився, що її вирішення має стати частиною повоєнного мирного врегулювання між двома д-вами. У спільній рад.-япон. заяві від 18.04.1991 сторони погодились поновити

переговори «по всьому комплексу питань, що стосуються розробки й підписання мирного договору між СРСР і Японією, включно з проблемою територіального розмежування, з урахуванням позицій сторін про приналежність островів Хабомаї, острова Шикотан, острова Кунашир і островів Ітуруп». Після розпаду СРСР П. К. п. стала центральною у відносинах РФ та Японії. 13.10.1993 Президентом Росії Б. Єльциним та Прем'єр-міністром Японії М. Хосокавою була підписана Токійська декларація, в якій сторони погоджувались активізувати переговори з метою укладення мирного дог-ру на основі «принципів законності та справедливості» й вирішення питання про приналежність о-вів Ітуруп, Кунашир, Шикотан і Хабомаї. Токійська декларація стала формальною основою подальшого переговорного процесу між сторонами. Водночас, починаючи з листопада 1993, Москва зробила для япон. громадян умови отримання рос. віз жорсткішими, а рос. прикордонники отримали право відкривати вогонь по інозем. суднах, що незаконно перетинали рос. кордон для ведення браконьєрського вилову риби в рос. *територіальних водах* (значна частина таких суден була японськими). Під час рос.-япон. саміту в Красноярську 1-2.11.1997 Б. Єльцин та Прем'єр-міністр Японії Р. Хашімото затвердили план співробітництва між двома д-вами, який, зокрема, передбачав укладення мирного дог-ру до 2000. Вирішення П. К. п. згадувалось як передумова укладення дог-ру, але конкретних домовленостей щодо цього питання досягнуто не було. 18-19.04.1998 на зустрічі Б. Єльцина та Р. Хашімото в Каваное (Японія) сторони домовились про дозвіл япон. рибалкам виловлювати рибу в рос. територ. водах навколо Курильських о-вів, зменшення рос. військ. присутності на Курильських о-вах, упровадження безвізового режиму для відвідання япон. громадянами Курильських о-вів, Сахаліну та рос. Дал. Сходу, а також про відкриття на Курильських о-вах кількох підприємств із 100% япон. капіталом. Домовленості, досягнуті під час самітів 1997-98, стали основою нової формули покращення рос.-япон. відносин, спрямованої на підписання дог-ру про мир, дружбу та співробітництво замість мирного дог-ру. У контексті П. К. п. ця формула означала можливість розблокування значних проектів двостороннього екон. співробітництва до вирішення територ. проблеми. Крім того,

сторони прагнули т. ч. знизити політ. значущість територ. проблеми, розглядаючи її як один із важливих, але не головний напрям двостороннього переговорного процесу.

Під час саміту в Каваное япон. сторона виступила з пропозицією, щоб першим кроком до врегулювання стало офіц. визнання Росією Півд. Курил як частини Японії; у такому разі передача територій могла бути здійснена не одразу, а через певний перехідний період. У відповідь на япон. пропозицію рос. сторона запропонувала вирішувати територ. проблему таким чином, щоб сприяти розвитку двостороннього співробітництва на території Півд. Курил у фінанс., екон. та інших сферах, але при цьому не шкодити нац. інтересам жодної сторони. Для цього Росія пропонувала: остаточне вирішення територ. проблеми здійснити окремою угодою, після підписання мирного дог-ру в 2000; домовитись про таємний характер переговорів щодо територ. питання через «делікатність» цієї проблеми. Водночас, починаючи з 2000, Росія розпочала реалізацію спец. урядової програми, спрямованої на соц.-екон. розвиток Сахаліну та Курильських о-вів, включно з Півд. Курилами.

П. К. п. залишається важливим чинником як двосторонніх рос.-япон. відносин, так і розвитку Азіатсько-тихоокеанського регіону в цілому: внаслідок значної політизації П. К. п. як в Японії, так і в Росії, вона спричиняє суттєве обмеження екон. співробітництва між двома д-вами; невирішеність територ. проблеми між двома провідними регіональними д-вами є потенційним джерелом напруги та нестабільності в АТР.

В.Ю. Константинов

Південної Родезії проблема — питання про деколонізацію колишнього брит. володіння Півд. Родезія (сучасна Зімбабве); один із складників *Півдня Африки кризи*. У період колоніальної залежності в Півд. Родезії склалась порівняно чисельна європ. громада (бл. 3% населення), у руках якої зосередились фактичні важелі управління екон. та політ. життям колонії. Коли процес деколонізації брит. Африки набув незворотного характеру, біла громада Півд. Родезії під проводом Я. Сміта в односторонньому порядку проголосила незалежність країни та ухвалила конституцію, яка закріпила домінування європейців у новоутвореній д-ві (11.11.1965). *Рада Безпеки ООН* засудила цей акт, закликала

країни світу не визнавати самопроголошений уряд Півд. Родезії та звернулась до Великої Британії з вимогою придушити заколот європ. поселенців із метою подальшої деколонізації Півд. Родезії на демокр. та нерасових засадах. Згодом Рада Безпеки ООН ухвалила низку резолюцій, якими впровадила проти режиму в Півд. Родезії політ. та екон. *санкції міжнародні*. Корінне населення Півд. Родезії також розгорнуло б-бу (з 1965 набула збройного характеру) проти расистського режиму Півд. Родезії. Основними орг-ціями корінних громадян Півд. Родезії стали лівонаціоналістичні Союз африк. народу Зімбабве (ЗАПУ) та Африк. нац. союз Зімбабве (ЗАНУ), що в 1976 об'єднались у Патріотичний фронт (ПФ). Режим Півд. Родезії одержав підтримку від ПАР і Португалії, яка зберігала в регіоні колонії Анголу та Мозамбік. Між урядами 3-х д-ав існувала тісна військ.-політ. та екон. співпраця. Португалія і ПАР були основними екон. партнерами Півд. Родезії, що порушували санкції міжнародні ООН. Унаслідок загострення внутр.-політ. ситуації в Півд. Родезії, а також у результаті тиску світової спільноти та втрати Португалією своїх африк. колоній, уряд Півд. Родезії був вимушений піти на поступки. У 1978-79 здійснено спробу «внутрішнього врегулювання» в Півд. Родезії, яка не мала успіху через половинчастий характер упроваджених реформ. П. Р. п. була розв'язана шляхом діалогу представників уряду Півд. Родезії та лідерів ПФ за міжнар. посередництвом. У ході лондонської «конституційної конференції» (вересень — грудень 1979) було підготовано новий нерасовий основний закон, на основі якого проголошено Республіку Зімбабве (18.04.1980).

Г.О. Музика

Південнотихоокеанська комісія — див. *Тихоокеанське співтовариство*.

Південнотихоокеанський форум — див. *Форум тихоокеанських островів*.

Півдня Африки криза — комплекс міжнар.-політ. проблем Півд.-африк. регіону в II-й пол. ХХ ст. Криза була зумовлена низкою чинників. У період колоніальної залежності регіону, поділеного між Німеччиною (до 1918), Великою Британією та Португалією, у ньому сформувався порівняно значний прошарок білого населення, яке фактично контролювало всі

сфери сусп.-політ. та екон. життя. У ряді адмін. одиниць колоній Півдня Африки домінування європейців було закріплено законодавчим шляхом (див. *Апартеїд*). Під час деколонізації брит. частини Африки біле населення перебало на себе всю владу в Півд.-Африк. Союзі (нині Південноафриканська Республіка) та Півд. Родезії (нині Зімбабве), відсторонивши від участі в управлінні корінне населення. Ситуація ускладнювалась через незавершеність процесу деколонізації регіону: Португалія утримувала в колоніальній залежності Анголу та Мозамбік до 1974, ПАР — Намібію до 1990. Важливим чинником П. А. к. стала проекція глобального протистояння двох *наддержав*, СРСР та США на регіональні конфлікти (див. *«Прифронтові держави»*). Збройні конфлікти, спричинені кризою, призвели до значних людських втрат, масового вимушеного переміщення людей, великих екон. збитків, і стали причиною екон. та соц. занепаду д-ав регіону. Після завершення *«Холодної війни»*, остаточної деколонізації країн регіону та демонтажу системи апартеїду в ПАР криза фактично була вичерпана, але її наслідки продовжують даватися взнаки в деяких країнах регіону.

Г.О. Музика

Північна війна 1700-21 (Велика північна війна) — організована збройна б-ба між Швецією з одного боку й Росією, Данією, Польщею, Саксонією, Пруссією — з іншого. Для Швеції завданням у війні було забезпечення домінування на Балтійському морі (перетворення його у «Шведське озеро»), для чого необхідно було захопити володіння на півд. узбережжі — у Померанії та Прибалтиці, і значно послабити основних супротивників — Данію та Росію. Росія ставила перед собою завдання виходу до Балтійського моря. Сторони проводили активну дип. підготовку до війни. Швеція уклала Гаазькі союзні дог-ри з Великою Британією (4.05.1698) та Голландією (13.05.1700). Антишведська коаліція (Північний союз) утворилась після укладення *Равської угоди 1698* між рос. царем *Петром I* і королем Речі Посполитої та саксонським курфюрстом Августом II, а також підписання 24.08(3.09).1699 рос.-данського воєнного союзного дог-ру і *Преображенського союзного договору 1699* між Росією та Саксонією.

Саксонія вступила до шведської Ліфляндії в лютому 1700 і розпочала облогу Риги. У березні данські війська вступили в Гольштейн-Готторп.

8(19).08.1700. війну Швеції проголосило Московське царство. У серпні шведський 20-тисячний мор. десант було висаджено на о. Зеландія і невдовзі він підійшов до Копенгагена. Данія була змушена укласти *Травендальський мирний договір 1700* і вийти з війни. Шведський король Карл XII швидко перекинув війська до Нарви і 19(30)11.1700 розбив рос. армію. Тоді Карл XII сконцентрував свої зусилля проти третього учасника Північного союзу — Августа II (у 1702-04 розгромив польські та саксонські війська й усунув у січні 1704 Августа II з польського престолу). У 1706 Польща капітулювала та за Альтранштадтським миром 13.09.1706 уклала із Швецією союз. Але за час польської кампанії Карла XII рос. війська відновились і змогли оволодіти кількома шведськими фортецями (Нотебургом, Нарвою, Дерптом та іншими) й витіснити шведські війська з Лівонії, Інгрії та вийти до Фінської затоки. У вересні 1707 Карл XII розпочав похід на Росію, з боями пройшов через Білорусь і Брянщину в напрямку Москви, але після поразки під Лісною 28.09 (9.10).1708 повернув на Україну. Ще в липні 1706 розпочались переговори між Карлом XII та укр. гетьманом *І. Мазепою* про формування анти-московської коаліції, що завершилися укладенням у жовтні 1708 формального *українсько-шведського союзу 1708*.

Проте у вирішальній битві під Полтавою 27.06(8.07).1709 шведську армію було розбито, після чого відновлено Північний союз — 15.07.1709 в Кельні підписано договір про союз Саксонії, Данії та Пруссії проти Швеції, а 28.07(8.08).1709 в Дрездені поновлено союз між Росією та Саксонією. У 1710 Данія та Саксонія відновили бойові дії проти Швеції. До дій антишведської коаліції приєдналася також Пруссія, яка уклала з Росією Петербурзький 1(12).06.1714 та Гавельбурзький 1716 (див. *Російсько-пруський договір 1716*) союзні дог-ри. За *Грейфсвальдським договором 1715* союз із Росією уклав Ганновер, але з грудня 1716, після того як ганноверський курфюрст став англ. королем Георгом I, від союзу відійшов. У 1711 Петро I здійснив невдалий Прутський похід проти Туреччини (див. *Прутський мир 1711*), після чого остаточно сконцентрував зусилля на війні зі Швецією. З 1713 Росія та її союзники пропонували Швеції укласти мир, але Карл XII відкинув усі пропозиції. Б-ба продовжувалась у шведській Померанії та Фінляндії, а також на

Балтійському морі, де Швеція все ще мала у своєму розпорядженні сильний військ.-мор. флот. Після низки перемог Росії на суходолі та на морі Карл XII був змушений піти на мирні переговори. У серпні 1717 було підписано союзний *Амстердамський договір 1717* між Росією, Францією та Пруссією. Париж обіцяв своє посередництво для укладення миру між Росією та Швецією й разом із тим зобов'язувався відмовитись від свого союзу зі Швецією та припинити виплату їй грошових субсидій. Амстердамський договір послабив позиції Швеції та змусив її піти на поступки.

10.05.1718 на Аландських о-вах було відкрито мирний конгрес. Проект дог-ру, підготованого на ньому, задовольняв територ. претензії Росії: до неї мали перейти Інгрія, Лівонія, Естляндія і частина Карелії. Росія погоджувалась на повернення Швеції зайнятої рос. військами Фінляндії. Швеція наполягала на поверненні їй Бремена або Вердена, які вона втратила під час війни і які були приєднані до Ганноверу. Росія погоджувалась надати Швеції військ. допомогу для війни проти Ганноверу. Однак у листопаді 1718 Карл XII загинув при облозі фортеці Фредрікстен у Норвегії, й мирні переговори було припинено. Англ. уряд домогся підписання 1719 конвенції між Швецією і Ганновером, за яким Швеція поступалася останньому Бременом і Верденом, а 21.01.1720 Британія уклала зі Швецією союз проти Росії. Під тиском Лондона Пруссія підписала сепаратний мирний договір із Швецією 20.01.1720 та розірвала союз із Росією. В Балтійському морі почалися сутички між англ. і рос. флотами. У 1720 Швеція також уклала мирні дог-ри із Саксонією та Данією (див. *Фредеріксборзький мир 1720*). Швеція відновила переговори про мир із Росією в січні 1721, але затягувала їх, через що в травні-червні 1721 рос. війська провели вдалу десантну операцію на територію Швеції. Під загрозою висадки рос. військ поблизу Стокгольма, Швеція пішла на підписання мирного дог-ру (див. *Ніштадтський мирний договір 1721*). Основними результатами П. в. стали втрата Швецією статусу великої європ. д-ви, а також зростання міжнар. значення Росії та її перетворення у 1721 на Російську імп.

В.М. Вдовенко

Північна семилітня війна 1563-70 — організована збройна б-ба між Данією та Швецією

за панування на Балтійському морі. Після перемоги у війні з Любеком (провідним містом *Ганзейського союзу*) у 1534-36 Данія встановила контроль за торгівлею та збором мита в протоках Ересунн і Бельт, а також утримувала о. Готланд, фактично контролюючи всю балт. торгівлю. У 1561 Швеція оволоділа Естляндією, що дозволило їй здійснювати контроль над більшою частиною торгівлі з Московським царством. Протистояння між двома д-вами загострилось. У війні, яку Данія розпочала, спираючись на допомогу Любека, Швеція зазнала поразки й за Штеттинською мирною угодою 13.12.1570 мала викупити фортецю Ельсборг, захоплену данцями впродовж війни. Данією було підвищено мито на перехід кораблів через протоку, а для її охорони збудовано нові фортеці. Водночас у Штеттинській угоді не було враховано вимогу Любека про запровадження Швецією на своїй території безмитної торгівлі для ганзейських міст, а за кілька років Швеція заборонила Ганзейському союзові торгівлю з Московським царством.

О.А. Борділовська

«Північна система» — див. *«Північний концерт»*.

Північне співробітництво (Nordic Cooperation) — міжнар. інституція, що регулює співробітництво держав Півн. Європи (охоплює всі важливі сфери: законодавство, культуру й освіту, охорону довкілля, економіку й туризм); до її складу належать 5 країн — Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія та Ісландія. П. с. включає такі основні органи, як Північна рада та Північна рада міністрів. Північна рада — основний орган співробітництва в політ. та культ. сферах, заснована в 1952 як форум для парламентарів країн-учасниць. Діяльність Північної ради визначається її статутом, а з 1962 — Гельсінським дог-ром та Регламентом Північної ради. Північна рада складається з 87 членів — представників 5 д-ав та 3 авт. територій (Фарерські о-ви, Аландські о-ви та Гренландія). Члени Ради є депутатами нац. парламентів, які номінуються відп. партіями та обираються парламентом, що забезпечує їхні прямі вибори до цього органу; очолює Раду президія, яка проводить її щорічні сесії (з 1996). У складі Північної ради діють 5 комітетів і 4 робочі групи. Північна рада міністрів як орган міжурядового співробітництва заснована в 1971; до її завдань

належать управління співробітництвом півн. країн шляхом надання пропозицій Північній раді та реалізації рекомендацій цього органу. Очолює Північну раду міністрів голова, який обирається на 1 рік (почергово цей пост займають представники 5 країн-учасниць); до складу ради належать по одному міністру від кожної держави-члена, а також по одному міністру від кожної авт. території. Кожна країна-учасниця має в складі свого уряду міністра у справах П. с., який займається питаннями співробітництва та його координації на нац. рівні. Ці 5 міністрів утворюють орган (Північний комітет зі співробітництва), що несе всю повноту відповідальності за здійснення й розвиток співробітництва півн. країн, координує щоденну діяльність орг-ції. Зустрічі міністрів з окремих питань співробітництва відбуваються кілька разів на рік. Рішення Ради міністрів мають прийматись одностайно; вони є юридично обов'язковими, але в деяких випадках вимагається їх ратифікація нац. парламентами. Забезпечує роботу Ради міністрів секретаріат на чолі з ген. секретарем. Він контролює діяльність різних інститутів Північної співдружності, керує роботою інформ. бюро. У рамках П. с. бл. 45 інститутів займаються здійсненням спільних програм і проектів у сфері культури й освіти, економіки, фінансів, торгівлі й транспорту. Напр., більшою мірою серед інших інституційних структур вирішенням екон. проблем займаються: Північний фонд технол. та пром. розвитку (Осло, Норвегія); Північний інвестиційний банк (Гельсінкі, Фінляндія); Північний проектний фонд (Гельсінкі, Фінляндія). Співробітництво з *Європейським Союзом* включає питання екологічної політики й балансування використання природ. ресурсів, б-би з міжнар. злочинністю та незаконним обігом наркотиків, політики в галузі досліджень. Секретаріат Північної ради знаходиться в Копенгагені (Данія) разом із секретаріатом Північної ради міністрів та секретаріатами нац. представників.

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

«Північний концерт» («Північна система») — проект союзу Росії, Великої Британії, Данії, Польщі, Пруссії та Швеції, запропонований рос. дипломатією в 1760-х; спрямовувався проти Франції й Австрії. Ідея такого союзу була висунута в 1764 рос. послом у Данії бароном Ф. Корфом і підтримана в. о. президента

Колегії закорд. справ *М. Паніним*. Згідно з проектом у «П. к.» Росії, Великій Британії, Данії та Пруссії відводилась роль активних членів союзу, які безпосередньо протистояли франц.-австр. коаліції, а Польщі й Швеції — «держав пасивних», що мали зберігати доброзичливий *нейтралітет*. Петербург планував розділити із союзниками видатки на протистояння впливу Франції в Туреччині та Швеції. Росія уклала союзні дог-ри з Пруссією в 1764 та Данією в 1765, але проект «П. к.» не знайшов підтримки серед союзників. Найбільшого успіху проект Корфа — Паніна мав у Польщі, де Росія за підтримки Пруссії домоглась зменшення впливу Франції й Австрії та змогла звести на престол С. Понятовського — прибічника зближення з Росією.

В.М. Вдовенко

Північних територій проблема — див. *Південних Курил проблема*.

Північноамериканська угода про вільну торгівлю (North American Free Trade Agreement), **НАФТА** (NAFTA) підписана 17.12.1992 президентами США, Канади й Мексики у Вашингтоні. Ідея започаткована у виступі Президента США *Дж.Г.В. Буша* в червні 1990 в програмній заяві «*Ініціатива для Америк*» про створення регіонального об'єднання. Передбачає усунення перешкод у торгівлі та інвестуванні. Зважаючи на існуючу угоду про вільну торгівлю між США й Канадою, яка набула чинності 1.01.1989, зусилля були спрямовані на пошук відп. моделі для участі Мексики в тристоронньому дог-рі. Угода ґрунтовно пророблялась після неодноразового обговорення на найвищому рівні на чисельних зустрічах керівників міністерств, глав делегацій, робочих груп експертів. Після ратифікації парламентами Угода набула чинності 1.01.1994. Об'єднання стало новим експериментом і помітним явищем у практиці інтеграції, оскільки вперше країна «третього світу» пішла шляхом тісної екон. співпраці з членами *Великої сімки*. На початковому етапі значної уваги надавалось створенню інфраструктури й рівномірному розташуванню її основних ланок на території *зони вільної торгівлі*, щоб підкреслити рівноправність учасників об'єднання. Центральний секретаріат розташувався в Торонто (Канада), Півн.-амер. банк розвитку та спеціалізований інформ. центр із секретаріатом трудових ресур-

сів були розміщені відповідно в містах Далласі та Сан-Антоніо (США), а столиця Мексики прийняла секретаріат з питань торгівлі. За підсумками першого року діяльності НАФТА здійснила стимулюючий вплив на торг. обмін між її членами (усередині зони він зростав швидшими темпами, аніж торгівля США, Канади та Мексики з третіми країнами). Однак масовий відплив інозем. капіталу з Мексики в грудні 1994 призвів до фінанс. та екон. потрясінь, порівнюваних із *кризою борговою* поч. 1980-х.

Криза викликала значний міжнар. резонанс, оскільки Мексика з ряду макроекон. показників наблизилась до першої десятки розвинутих країн світу. Стрімкий відплив капіталу, що отримав назву «ефект текіли», спричинив коливання курсів валют у Бразилії, Аргентині та Чилі, а в інших країнах регіону з'явилися ознаки екон. дестабілізації. Побоювання США щодо можливих негативних наслідків мексиканської кризи для своєї економіки змусили адміністрацію *В. Клінтона* надати термінову допомогу півд. сусідові. Безпрецедентна позика Мексиці з боку США і *Міжнародного валютного фонду (МВФ)* розміром 50 млрд. дол. допомогла зупинити поглиблення кризи, розпочати погашення зовн. боргових зобов'язань, провести реструктуризацію внутр. боргу та виправити положення в зовн.-екон. секторі. З урахуванням ускладнень у Мексиці, питання про розширення НАФТА почало сприйматись у регіоні неоднозначно. Ще до набуття Угодою чинності деякі країни заявляли про своє бажання приєднатися до орг-ції. Експерти США оцінили економічно найпривабливіших партнерів із Півд. Америки й Карибського басейну в такому порядку: Чилі, Тринідад і Тобаго, Барбадос, Болівія, Колумбія, Уругвай, Парагвай, Аргентина, Бразилія. Запрошення розпочати переговори про вступ до орг-ції отримала лише Чилі, а чисельні спроби карибських і центр.-амер. країн упродовж 1995-96 здобути статус асоційованих членів завершилися безрезультатно. Переговори з Чилі також не мали успіху, оскільки вимоги, які висувала амер. делегація, й відмова Конгресу США надати урядові прямі повноваження на укладання угоди переконали чилійський уряд у необхідності пошуку альтернативних варіантів.

З урахуванням уроків кризи уряд Мексики по-новому сформулював свої зовн.-політ. пріоритети, взявши за основу досягнення «нового

взаєморозуміння» з Вашингтоном і гарантування екон. безпеки в умовах глобалізації розвитку за рахунок диверсифікації торг. відносин з лат.-амер. партнерами та *Європейським Союзом (ЄС)*. В останні роки Мексика неодноразово зверталась до США й Канади із закликом поглиблювати співпрацю з метою перетворення НАФТА на спільний ринок на зразок ЄС. Однак півн. партнери заявляють про недоцільність наслідування європ. моделі інтеграції.

Г.Д. Хоменко

Північноатлантичний договір 1949 — див. *Вашингтонський договір 1949.*

«Півночі — Півдня» проблема — сукупність взаємовідносин між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються; походить від неофіційної назви Діалог «Північ — Південь», що була вперше використана під час Паризької конференції з міжнар. екон. співробітництва (грудень 1975 — червень 1976). Започаткування діалогу мало на меті: розвиток стосунків між розвиненими країнами («Північ») та країнами, що розвиваються («Південь»); перебудову *міжнародних економічних відносин*; встановлення нового міжнар. порядку, в рамках якого «Південь» здобував можливості для зміцнення своїх позицій у світовій економіці, отримання преференцій у *міжнародній торгівлі* й доступу до сучас. технологій. Джерелом загострення конфлікту між «Північчю» та «Півднем» є постійно зростаючий розрив у розвитку економік та рівні життя між двома групами д-ав. Уперше вимога про встановлення *нового міжнародного економічного порядку* була висунута на 4-й конференції на найвищому рівні країн, що не приєдналися, 1973 в Алжирі. Концепція перебудови міжнар. екон. відносин була закріплена в док-тах *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*: «Декларації про встановлення нового міжнародного порядку» (1974), «Програмі дій» (1974) і «Хартії економічних прав та обов'язків держав» (1974), які наголошують на необхідності збереження міжнар.-прав. основи для: здійснення *суверенітету* країн, що розвиваються, над своїми природ. ресурсами; перебудови структури міжнар. торгівлі; реформи валютно-фінанс. системи; інтенсифікації допомоги країнам, що розвиваються; розвитку і зміцнення екон., торг. фінанс. й техн. співробітництва між країнами, що розвиваються.

Дослідники, які виступають із позицій захисту інтересів «Півночі», покладають провину за зростання розриву на «Південь»: країни, що розвиваються, залишаються бідними, тому що від початку були бідними, а низький рівень прибутків населення обмежує можливість накопичень і споживчих витрат. У результаті зберігається низький рівень продуктивності праці та не зростають доходи. Швидке збільшення чисельності населення в цих країнах надалі знижує рівень прибутків на душу населення та сприяє збереженню бідності в країнах, що розвиваються. Їхні опоненти, які обстоюють інтереси країн, що розвиваються, звинувачують у поглибленні розбіжностей у рівні екон. розвитку країн «Півночі»: вони від початку формували систему міжнар. екон. відносин відповідно до власних інтересів; інтереси країн, що розвиваються, постійно дискримінувались (у результаті сучасн. міжнар. екон. відносини не надають рівних умов усім країнам). Теоретичним узагальненням «П. — П.» п. є теорія «периферійного господарства», що побудована на дихотомії індустріально розвинутого центру («Північ») й аграрно-сировинної периферії («Південь»). Зовн.-торг. обмін між ними не є рівноправним і надає односторонню перевагу «Півночі», оскільки індустріалізація базується на запровадженні наук.-техн. прогресу, який проявляється в агр.-сировинній сфері меншою мірою. Тому основні вигоди сучас. економіки — швидке зростання накопичення капіталу та продуктивності праці — отримує «центр». Амплітуда коливання цін у сировинних товарів вища, ніж у готових виробів, тому сировинно-орієнтована економіка страждає більше від флуктуацій у світовій економіці. Зростання продуктивності праці в с. г-ві означає не зростання якості, а кількості товарів, і за умов сировинно-орієнтованого с. г-ва збільшення обсягів вир-ва призводить до зменшення світових цін через зростання конкуренції; від підвищення продуктивності праці більше виграє споживач у розвинених країнах, а не виробник сільгосппродукції. Ціни на товари, переважно наукоємкі, які імпортуються до країн, що розвиваються, зростають швидше, ніж на товари, що експортуються ними. Перенесення вир-ва до країн, що розвиваються, є корисним для «центру» через зменшення витрат на виробничий процес і зменшення рівня забруднення на території розвинених

країн. Для того, щоб «периферія» могла успішно та швидко розвиватись, необхідно змінити механізм світової торгівлі так, щоб *експорт* із країн, що розвиваються, значно зріс і сприяв пришвидшенню індустріалізації «Півдня». Така реформа є можливою в разі відмови розвинених країн від *протекціонізму*.

Вирішення завдання визначення нової стратегії розвитку, яка має сприяти рівномірному задоволенню потреб, викоріненню бідності, збалансованому розвитку оточуючого середовища тощо, було поставлено перед Самітом з проблем сталого розвитку 2002, але за його результатами не було прийнято рішень, які спряли б вирішенню проблем у рамках відносин «Північ — Південь».

С.В. Гринько

Підводних кабелів і трубопроводів ушкодження

— вчинений з умислом або через злочинну необережність розрив чи пошкодження прокладеного по мор. дну підводного кабелю або трубопроводу. Кожна д-ва, за прийнятими нею міжнар. зобов'язаннями, повинна забезпечити покарання та передбачити відп. відшкодування з винних осіб, які знаходяться під її юрисдикцією. Ушкодження кабелів підлягає покаранню згідно з положеннями Міжнародної конвенції з охорони підводних кабелів 1884, незалежно від цивільного позову про відшкодування витрат, збитків тощо. Ушкодження підводних кабелів розглядається як порушення права держав-учасниць конвенції. Відповідальність не настає лише у випадку, якщо винні в пошкодженні особи мали єдину законну мету — зберегти своє життя або безпеку своїх суден та попередньо намагались вжити відп. заходів й уникнути таких наслідків. Судновласники, які жертвували якорем, сітками, риболовними снастями, щоб уникнути ушкодження, мають право на отримання винагороди від власника кабелю або трубопроводу. За заг. правилом усі судна повинні утримуватись від втручання у здійснення прокладання та ремонту кабелів і трубопроводів. Д-ва, що прокладає кабелі або трубопроводи, має взяти до уваги наявність вже прокладених кабелів або трубопроводів. Зокрема, вона не повинна перешкоджати можливості здійснювати ремонт існуючих кабелів або трубопроводів. Контроль за дотриманням конвенції здійснюється військовими кораблями держав-учасниць, які мають право зупиняти, перевіряти нац. приналежність усіх

торг. суден, запідозрених у порушенні конвенції. Судовими органами, компетентними встановлювати факт порушення конвенції, є виключно суди *держави прапора* судна-порушника. Основні положення щодо ушкодження підводних кабелів і трубопроводів знайшли відображення в Конвенції про відкрите море 1958 та *Конвенції ООН з морського права 1982*.

І.М. Забара

Підводних човнів (ПЧ) режим судноплавства.

У мирний час режим перебування ПЧ у *відкритому морі* не обмежено. Із появою ПЧ свобода судноплавства у відкритому морі й *протоках міжнародних* стала включати свободу підводного плавання. Прохід ПЧ через міжнар. протоки або *територіальні води* інозем. д-ав повинен здійснюватись відповідно до законодавства прибережних країн та міжнар. угод лише в надводному положенні з піднятим прапором. Міжнар. право регламентує дії ПЧ виключно щодо торг. та інших невійськ. суден. Під час війни дії ПЧ сторін регламентуються Лондонським протоколом 1936. Ним встановлюються вимоги щодо дотримання командами ПЧ *норм міжнародного права* при діях проти торг. суден. Відповідно до положень Протоколу, ПЧ (окрім випадків відмови зупинитись, спроби зникнути або здійснити озброєний супротив огляду або обшуку) може потопити торг. судно противника або позбавити його можливості продовжити судноплавство лише за умов надання можливості для рятування пасажирів, екіпажу та судових док-тів. У разі відмови зупинитись або при спробі уникнути догляду чи обшуку ПЧ має право потопити торг. судно. Торг. судно може бути потопленим ПЧ й у випадку, викликаному військовою необхідністю. У відкритому морі ПЧ має право: зупиняти, оглядати та проводити обшук усіх торг. суден противника та нейтральних д-ав, конфіскувати контрабандні вантажі на нейтральних судах, розпоряджатись як трофеями власністю противника, брати в полон екіпажі торг. суден противника й захоплювати торг. судна як приз. Щодо *суден морських військових* противника, озброєних суден, військ. транспортів і торг. суден, що здійснюють перехід морем у складі конвоїв, окрім шпитальних суден, ПЧ мають право діяти відповідно до правил вийськ.-мор. мистецтва. ПЧ сторін у громадян. війні можуть вести воєнні дії лише у *внутрішніх водах* і

територ. морі своєї д-ви. Вони не мають права вести воєнні дії у відкритому морі й перешкоджати торг. судноплавству інших д-ав. Відповідно до положень Ніонської угоди 1937 напад ПЧ у мирний час на інозем. торг. судна та інші невійськ. судна у відкритому морі розглядається як державне *піратство*.
І.М. Забара

Підгорний Микола Вікторович (5.02.1903, Карлівка, тепер Полтавської обл. – 11.01.1983, Москва) — рад. держ. і парт. діяч. Нар. в робітничій сім'ї. Закінчив робітфак (1926) і Київський технол. ін-т харчової промисловості (1931). 1931–39 працював на підприємствах цукрової галузі УСРР. У 1939–40 і 1944–46 — заст. народного комісара харчової промисловості УРСР, 1942–44 — дир. Моск. технол. ін-ту харчової промисловості. У 1944–46 — гол. уповноважений уряду УРСР з переселення укр. населення з території Польщі до СРСР, 1946–50 — постійний представник уряду УРСР при Раді Міністрів СРСР. З 1950 — на керівних посадах у КПУ: до 1953 — 1-й секр. Харківського обкому КПУ, у 1953–57 — 2-й, у 1957–63 — 1-й секр. Компартії України. З 1960 — у складі вищого керівництва КПРС: чл. президії ЦК (1960–66), чл. політбюро ЦК (1966–77). З грудня 1965 до 1977 — голова Президії Верховної Ради СРСР.

Н.В. Шпакова

Підопічні території — залежні території, управління якими здійснювалось у рамках системи опіки та під контролем *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. Система П. т. ООН прийшла на зміну *мандатній системі Ліги Націй* та охоплювала залежні території, які раніше були підмандатними, знаходились під контролем переможених д-ав; а також ті залежні території, які могли бути добровільно включені метрополіями до системи опіки. На відміну від своєї попередниці, система опіки ООН досягла своїх головних цілей, а саме — сприяла покращенню становища населення П. т., їхньому прогрес. розвитку, перетворенню залежних територій на незалежні. Після *Другої світової війни* у світі нараховувалось 11 несамоверховних територій, які знаходились під управлінням 7-и держав-членів ООН. 1.10.1994 остання з П. т. в Океанії — Палау — отримала незалежність, що знаменувало завершення функціонування системи опіки ООН, оскільки всі П. т. або досягли

незалежності, або приєднались до сусідніх незалежних д-ав.
Д.І. Кулеба

Підписання міжнародного договору — форма вираження згоди на обов'язковість *договору міжнародного*; форма прийняття узгодженого тексту договору та встановлення його автентичності; одна з обов'язкових стадій укладання міжнар. дог-ру, що завершує переговори (стадію узгодження тексту дог-ру). Підписання означає згоду сторони на обов'язковість для неї дог-ру, якщо за його положеннями він набуває чинності з моменту підписання, або згоду сторони з виробленим текстом дог-ру, якщо за його положеннями передбачається виконання подальших внутр.-держ. процедур для набуття ним чинності (затвердження, прийняття, ратифікація, обмін док-тами тощо). Можливе підписання як дог-ру в цілому, так і його частин. За формою П. м. д. може бути остаточним, неостаточним і *ад референдум*. Юрид. наслідком П. м. д. (якщо передбачено подальшу процедуру введення його в дію) є, по-перше, право сторін на *ратифікацію*, затвердження та проведення інших внутр.-держ. процедур для надання дог-рові обов'язкової чинності; по-друге, зобов'язання сторін утриматися від дій, які не відповідають меті та об'єкту даного міжнар. дог-ру, або які позбавили б його цієї мети та об'єкта. Якщо в дог-рі не передбачено подальшої процедури його затвердження, то юрид. наслідком підписання є: закріплення остаточної згоди д-ви на обов'язковість для неї дог-ру; покладення на д-ву обов'язку утриматися від дій, що не відповідають меті та об'єкту даного міжнар. дог-ру, або позбавили б його цієї мети та об'єкта. У разі, коли міжнар. договір набирає чинності з моменту його підписання, згода на обов'язковий характер його положень висловлюється у формі П. м. д. уповноваженою на те особою.

У сучас. міжнар. практиці існує тенденція до збільшення ролі підписання дог-ру як кінцевої стадії його укладання та остаточної (без подальших внутр.-держ. процедур) згоди д-ви на його обов'язковість. Більша частина міжнар. дог-рів набувають чинності за фактом їх підписання. У ст. 12 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* встановлюється, що згода д-ви на обов'язковість для неї дог-ру виражається шляхом підписання дог-ру представником д-ви за умов, якщо така процедура передбачена

в самому дог-рі або існує такий намір його сторін. Це положення конвенції в доктрині тлумачиться як таке, що ефективно запобігає тому, щоб сторона пізніше відмовилась від дог-ру на підставі того, що його не було ратифіковано. Підписання ад референдум робиться уповноваженим представником д-ви під умовою, що воно потребує подальшого підтвердження. За формою підписання ад референдум вимагає відп. повноважень і робиться, як правило, згідно з принципом *альтернату*. Якщо підписання ад референдум підтвержене д-вою, воно вважається остаточним П. м. д. з відп. юрид. наслідками — договір набуває для сторони обов'язкової чинності, а датою підписання дог-ру стороною вважається його підписання ад референдум. П. м. д. може бути способом встановлення автентичності дог-ру (як і *парафування*). Процедура П. м. д. відбувається відповідно до заг.-визнаних вимог протокольної практики. Підписання *договорів міжнародних двосторонніх* відбувається з урахуванням принципу альтернату. Повноваження на П. м. д. подаються представниками д-ав завчасно. *Ex officio* (без відп. повноважень та за своєю посадою) на П. м. д. уповноважені *глава держави, глава уряду та глава відомства закордонних справ* д-ви (ст. 7 Віденської конвенції про право міжнар. дог-рів 1969). У підписаний договір сторони не можуть вносити поправки та зміни. Згідно з повноваженнями й положеннями дог-ру представниками д-ав при підписанні можуть робитись застереження, заяви, протести тощо до відп. міжнар. дог-ру. Особливості П. м. д. за участі міжнар. орг-цій полягають у тому, що не всі міжнар. дог-ри вимагають такого підписання (більшість його не вимагає: дог-ри про опіку, угоди *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* зі спеціалізованими установами ООН тощо); принцип альтернату при підписанні не застосовується; перед підписанням інколи вимагається схвалення міжнар. дог-ру керівним органом міжнар. орг-ції (що в доктрині розглядається як своєрідне уповноваження на підписання дог-ру). Порядок, форма та процедура П. м. д. регулюється Віденською конвенцією про право міжнар. дог-рів 1969, *Віденською конвенцією про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986*. В укр. д-ві порядок, форма та процедура П. м. д. регулюється

нормами Закону України «Про міжнародні договори України».

О.В. Буткевич

Пікініський мир 1475 — англ.-франц. мирний договір, підписаний 29.08.1475 у франц. містечку Пікіні (провінція Пікардія) англ. королем Едуардом IV та франц. королем Людовиком XI; офіційно завершував *Столітню війну 1337-1453*. Мирного дог-ру прагнули обидві сторони, оскільки знесилена війною «Червоної та Білої Троянди» Англія не мала сил вести бойові дії у Франції самостійно, а головний союзник Едуарда IV на континенті бургундський герцог Карл Сміливий воював у цей момент із Габсбургами в Німеччині; Людовик XI прагнув вивести Англію з війни, аби остання не заважала його планам об'єднання Франції під централізованою владою франц. королів. За умовами Миру Едуард IV відмовлявся від претензій на франц. корону, Англія виводила з Франції всі свої війська та розривала союз із герцогом Бургундії Карлом Сміливим, за що Едуард IV мав отримувати від Людовика XI солідну щорічну *контрибуцію* (50 тис. екю золотом, або 10 тис. фунтів стерлінгів), а англ. купці — збереження всіх своїх торг. привілеїв у Франції. Договір мав бути підкріплений *династичним шлюбом* дочки Едуарда IV Елізабет із франц. дофіном, проте цей пункт миру Людовик XI так і не виконав, відкупившись багатими дарунками Едуардові IV та хабарами членам англ. парламенту. У 1482, після остаточного розгрому Бургундії, Людовик XI остаточно відмовився від будь-яких фінанс. чи династичних зобов'язань згідно з П. м. Договір створив умови для прискореного об'єднання Франції.

В.А. Рубель

Піла проект 1937 — пропозиції щодо поділу Палестини на євр. й арабську держави при збереженні заг. контролю Лондона у сфері безпеки; розроблений брит. слідчою комісією під керівництвом лорда Піла, що 15.11.1936-18.01.1937 вивчала в підмандатній території причини арабо-євр. конфлікту. В оприлюдненому 7.07.1937 звіті комісії стверджувалось, що внаслідок збільшення євр. імміграції й притоку капіталу помітно поліпшилась економіка Палестини, але прагнення місцевих арабів до нац. незалежності спричинило загострення ситуації. Члени комісії прийшли до висновку про «нежиттєздатність мандату в його існуючій формі» та

несумісність євр. й арабських прагнень. Під євр. д-ву пропонувалось відвести узбережжя від Тель-Авіва до Хайфи та Галілеї, під арабську — переважно півд. райони Палестини, а центр. частина, визначена як район світового культ. надбання (у т. ч. Єрусалим, Вифлеєм, Назарет і коридор до Яффи), мала залишитись під безпосереднім брит. контролем. Згідно з Проектом Велика Британія зобов'язувалася підтримати обидві новопосталі д-ви в питанні їхнього майбутнього вступу до *Ліги Націй*. XX конгрес Всесвітньої сіоністської орг-ції в Цюриху в серпні 1937 300 голосами проти 158 підтримав ідею поділу Палестини, оскільки вперше на міжнар. рівні прозвучало питання створення незалежної євр. д-ви. Водночас конгрес висловився за значне розширення її території. Але всеарабська конференція в Блудані (Сирія) на поч. вересня 1937 одноголосно прийняла резолюцію, що виключала будь-яку форму поділу Палестини, вимагаючи скасування *Бальфура декларації 1917*. Арабські лідери пропонували створити на підмандатній території лише арабську д-ву, декларуючи намір дотримувати права євр. меншини. Наприкінці 1938 спеціально створена комісія експертів відвідала Палестину й у своїй доповіді вказала на неможливість реалізації Проекту або якогось іншого плану поділу Палестини з міркувань стратегічного та екон. характеру.

В.І. Головченко

Піلسудський (Pilsudski) Юзеф Клеменс (5.12.1867, Зулув, Віленщина, тепер Литва — 12.05.1935, Варшава) — польський громад.-політ. і держ. діяч, маршал (19.03.1920). Нар. в сім'ї незаможного шляхтича, у якій плекались старі незалежницькі традиції. Закінчив 1-у Віленську гімназію й 1886 розпочав вивчати медицину в Харківському ун-ті. Випадково був залучений до приготування замаху на *Олександра III*, за що заарештований і висланий до Сибіру (1888-92). Після повернення став співорганізатором Польської соціал. партії (ПСП) і членом її центр. робітничого к-ту та гол. редактором «Робітника» (1893). У 1900 знову заарештований, але 1901 втік до Швейцарії й перебрався до Лондона. Під час рос.-япон. війни 1904-05 подався до Токіо з пропозицією підняти повстання в Королівстві Польському. 1905-08 керував Бойовою орг-цією ПСП. Після розколу в ній керував ПСП-Революційною фракцією, що відстоювала ідею незалежності країни й теро-

ристичну тактику. Виразив недовіру до рос. революціонерів і був проти співпраці з ними. Використовуючи міжнар. кризу, викликану *Боснійською кризою 1908-09*, ініціював орг-цію таємного Союзу активної війни, на базі якого 1910 були створені структури парамілітарного характеру: Стрілецький союз у Львові та Стрілецьке товариство у Кракові (яким керував особисто). 1912 став військ. комендантом Тимчасової комісії сконфедерованих незалежницьких угруповань. Коли розпочалась *Перша світова війна*, розраховував на відбудову польської д-ви за допомогою Австро-Угорщини й оголосив мобілізацію стрілецьких відділів, однак через брак підтримки місцевого населення не зміг підняти повстання. Але внаслідок дип. акцій польських депутатів у Відні й Верховного нац. комітету австр. влада дала згоду на формування Польських легіонів. П. став командувачем їхнього 1-го полку, перейменованого пізніше на 1-у Бригаду легіонів, яка брала участь у ряді битв на галицькому фронті. У вересні 1916, через брак зацікавленості Центральних держав справами Польщі, подав у відставку. Після проголошення Акта 5.11.1916 про створення на «вирваних з-під російського панування» польських землях «самостійної держави із спадкоємною монархією і конституційним ладом» призначений шефом військ. департаменту Тимчасової держ. ради (1916-17); спровокував т. зв. присягову кризу, за що був засуджений німцями до ув'язнення в магдебурзькій в'язниці в липні 1917. Повернувся до Варшави 10.11.1918, а 11.11.1918 (День незалежності Польщі) пронім. Регентська рада передала йому військ. владу. 22.11.1918 призначений соціал. урядом Є. Морачевського на посаду тимчасового Начальника держави. У січні 1919 вибраний Законодавчим сеймом на цю посаду. Прагнучи відбудувати польську д-ву, активно відстоював ідею *Балто-Чорноморського союзу* під егідою Варшави, погодився на укладення *Варшавського договору УНР з Річчю Посполитою 1920* й розпочав війну з більшовицькою Росією, яка закінчилась підписанням *Ризького мирного договору 1921* між РСФРР і УСРР та Польщею. Під час війни показав себе як блискучий стратег, розробивши план і керуючи вирішальною Варшавською битвою 23.07-25.08.1920. У грудні 1922 відмовився від спроб стати президентом і до червня 1923 залишився на посаді військ. міністра та ген. інспек-

тора збройних сил. 12-15.05.1926 з огляду на небезпеку сусп. анархії вчинив військ. переворот, але відмовився від запропонованої йому посади президента й формально виконував функції військ. міністра та інспектора збройних сил. У 1926-28 і 1930 призначався прем'єр-міністром. Під гаслами подолання «сеймовладдя» й «санації» (оздоровлення) політ. життя боровся з опозицією та ініціював прийняття квітневої конституції 1935, що значно збільшила повноваження президента й уряду. Намагався створити систему безпеки д-ви через укладання двосторонніх угод про ненапад із СРСР (1932) і Німеччиною (1934). Шукав можливості сформувати тривалий союз із Францією та Великою Британією.

О.М. Знахоренко

Пільницька декларація 1791 — австр.-прус. угода, підписана 27.08.1791 в замку Пільніц (Саксонія) австр. імператором Леопольдом II та прус. королем Фрідріхом Вільгельмом II. Сторони підтверджували намір вдатись до спільних дій з метою сприяння франц. королю Людовику XVI у зміцненні засад монархічного правління. Австрія та Пруссія звертались до всіх європ. д-ав із пропозицією приєднатись до них та проголошували про свою готовність здійснити в разі потреби інтервенцію у Францію, для чого зобов'язувались тримати в готовності війська. Велика Британія та Росія, на підтримку яких сподівались Австрія та Пруссія, відмовились приєднатись до спільних дій проти рев. Франції. Декларація стала основою австр.-прус. союзного дог-ру 1792, що оформив першу *антифранцузьку коаліцію*.

М.Г. Капітоненко

Піночет (Pinochet) Августо Угарте (25.11.1915, Вальпараїсо) — чилійський військ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї митного службовця. Закінчив Військове уч-ще (1936) й Академію сухопутних військ (1951). Навчався у Школі права Чилійського ун-ту. З 1936 — на дійсній військ. службі на командних і викладацьких (геополітика та військ. географія) посадах. Стажувався в зоні *Панамського каналу* (1965, 1968, 1972). Був офіцером військ. місії у США та зв'язку з арміями держав-членів НАТО, бригадним генералом (1968). 1968-72 — командир 6-ї дивізії та військ. губернатор провінції Тарапака; 1972-73 — командувач сухопутних військ, головнокомандувач чилійської армії. 11.09.1973 очолив військ. переворот, спрямований проти соціал. уряду

«Народної єдності» С. Альєнде. 11.09.1973-27.06.1974 — голова праворадикальної військ. хунти; 27.06-17.12.1974 — Верховний глава держави; 17.12.1974-11.03.1990 — Президент Республіки Чилі. Причетний до загибелі 15,5 тис. і зникнення безвісти 2,2 тис. опозиційно налаштованих чилійців та інозем. громадян, у т. ч. *О. Летельєра*. Був автором плану співпраці («Кондор») спецслужб Чилі, Аргентини, Болівії, Бразилії, Парагваю й Уругваю в б-бі з дисидентами. У березні 1974 в Декларації принципів висловився на користь побудови націоналістичного суспільства на корпоративних засадах, моральних принципах християнства та іспан. дух. традиціях. За підтримки Світового банку й *Міжнародного валютного фонду (МВФ)* ініціював розроблення та реалізацію Програми екон. відродження. На міжнар. арені прагнув виступати захисником зах. христ. цивілізації від комунізму. Наголошував на істор. покликанні Чилі на роль *великої держави* на півдні Тихого океану, що призвело до загострення *територіальних спорів* із сусідніми країнами й виходу Чилі в 1976 з *Андської групи*. В *англійсько-аргентинському конфлікті 1982* через Фолклендські (Мальвінські) острови підтримав Велику Британію. Під тиском США змушений був провести 5.10.1988 референдум щодо продовження своїх презид. повноважень до 1997, але зазнав невдачі. Зберіг посаду головнокомандувача сухопутних військ. Після виходу в березні 1998 у відставку обраний довічним сенатором. На прохання іспан. уряду 16.10.1998 заарештований брит. поліцією під час лікування в лондонській клініці за звинуваченням у тероризмі та вбивствах, але в березні 2000, з огляду на слабкий стан здоров'я, був звільнений і депортований на Батьківщину, де в серпні 2000 позбавлений імунітету й зазнав нового судового переслідування. Коли Верховний суд визнав його, з огляду на стан здоров'я, нездатним постати перед трибуналом, у 2002 відмовився від сенаторства.

В.І. Головаченко

Піратство в сучас. *міжнародному праві* — різновид *злочинів міжнародного характеру*. Відповідно до ст. 101 *Конвенції ООН з морського права 1982* П. визначається як будь-який неправомірний акт насильства, затримання або будь-яке пограбування, що здійснюється з особистими цілями у *відкритому морі* або в місці поза юрисдикцією будь-якої д-ви екіпажем або

пасажирами будь-якого приватного судна чи літального апарата, спрямований проти іншого судна або літального апарата або проти осіб чи майна, що знаходяться на їхньому борту. За цією самою Конвенцією П. — також будь-який акт добровільної участі у використанні судна чи літального апарата, здійснений зі знанням обставин, за яких це судно або літальний апарат є піратськими, а також будь-яке підбурювання або свідоме сприяння вчиненню названих вище дій. Якщо екіпаж держ. корабля, судна чи літального апарата підняв бунт і захопив контроль над ним та використовує його для здійснення П., то вчинені ним піратські дії прирівнюються до вчинених екіпажем приватного корабля, судна або літального апарата. Міжнар. право не вважає використання судна чи літального апарата для П. підставою для втрати ним національності. Остаточне вирішення цього питання належить до внутр. права д-ви, під *суверенітетом* якої знаходиться судно. Судно або літальний апарат вважаються піратськими, доки вони залишаються під владою осіб, винних у П. Будь-яка д-ва може захопити піратське судно у відкритому морі або деінде поза межами нац. юрисдикції, але право здійснити захоплення належить тільки *суднам морським військовим* або *суднам повітряним військовим* чи іншим суднам або літальним апаратам, які мають чіткі зовн. знаки, що дозволяють розпізнати їх як такі, що є на урядовій службі, та уповноважені для мети захоплення за П. Якщо ж захоплення було здійснене без достатніх підстав, то д-ва, яка його вчинила, відповідає за будь-яку заподіяну при захопленні шкоду чи збитки перед д-вою національності захопленого судна або літального апарата. Д-ва, яка захопила піратське судно чи літальний апарат, має право заарештувати осіб і захопити майно, які на ньому перебувають. Суди цієї д-ви мають право ухвалювати постанови про покарання й визначати заходи, які мають бути вжиті щодо колишніх піратських суден, літальних апаратів чи майна, не порушуючи прав добросовісних третіх осіб. Відома з історії практика П. часто ставала важливим фактором *міжнародних відносин*. Пропонуючи зі свого боку прав. засади ставлення до піратів, Марк Тулій Цицерон писав у трактаті «Про обов'язки» ще в I ст. до н. е., що мор. розбійник є всезагальним ворогом людства, будь-яка угода з яким від початку нікчемна, а відтак —

протилежна сторона не зобов'язана додержувати її. Д-ви, однак, часто вдавались до співробітництва з піратами як до засобу досягнення своїх політ. цілей, у результаті чого в XVII ст. П. набуло форми *каперства*.
В.С. Ржевська

Пісковий Іван Миколайович (7.02.1941, с. Хлистунівка Городищенського р-ну Черкаської обл.) — рад. та укр. професійний дипломат. Закінчив Моск. держ. ін-т міжнар. відносин МЗС СРСР (1968). У 1968-72 — референт-стажист, секр. конс. відділу, аташе посольства СРСР в Австрійській Республіці; 1973-74 — аташе, 3-й секр. 3-го європ. відділу МЗС СРСР; 1975-82 — 2-й, 1-й секр. посольства СРСР у ФРН; 1983-86 — радник, зав. сектором 3-го європ. відділу МЗС СРСР; 1987-92 — радник посольства СРСР у ФРН. У березні 1992 — червні 1994 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у ФРН.

В.М. Матвієнко

Післявоєнне врегулювання з Японією. 2.09.1945 в Токійській затоці на борту амер. лінкора «Міссурі» була підписана беззастережна капітуляція Японії. Амер. генерал Д. Макартур був призначений головнокомандуючим союзними окуп. військами в Японії, які, незважаючи на символічні брит. й австралійські контингенти, фактично склались лише з амер. частин. Амер. окуп. адміністрація розпочала масштабні реформи політ. системи, економіки, с. г-ва, освіти та ін. Прагнучи встановити свій вплив у ЦСЄ, СРСР у грудні 1945 на *Московській нараді міністрів закордонних справ СРСР, США і Великої Британії* фактично поступився Вашингтону ініціативою в справі врегулювання з Японією. На цій самій нараді створено 2 міжнар. контрольні органи — Далекосхідна комісія (ДСК) і Союзна Рада для Японії, які здійснювали формальний контроль над окупованою Японією. Ще в жовтні 1945 у Вашингтоні оголошено про створення Далекосхідної консультативної комісії в складі д-ав, що підписали Акт про капітуляцію Японії: США, СРСР, Китай, Велика Британія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Канада, Нідерланди. Функції Комісії обмежувались представленням рекомендацій головнокомандуючому. Однак через протидію Кремля на Московській нараді була підписана угода про створення замість Далекосхідної консультативної комісії ДСК, яка мала формулювати політ. лінію,

принципи й заг. основи щодо Японії. Крім вищезгаданих країн до складу Комісії увійшли Індія та Філіппіни. Було прийнято принцип одноголосності СРСР, США, Великої Британії та Китаю при голосуванні з політ. питань. Місцеперебуванням Комісії визначено Вашингтон. Союзна Рада для Японії включала в себе представників США, СРСР, Китаю й Великої Британії та знаходилась у Токіо. Вона відіграла роль консультативного органу при головнокомандуючому союзними військами в Японії. Т. ч. реальна влада зосередилась у руках генерала Д. Макартура.

Окуп. адміністрація активно проводила лінію на демілітаризацію, демократизацію й декартелізацію Японії. 3.05.1947 набрала чинності підготована у штабі Д. Макартура Конституція Японії. У країні ліквідувалась абс. монархія, а імпер. влада збереглась лише як «символ держави і єдності народу». Японія відмовлялась від війни як засобу нац. політики та від утримання регулярної армії. ДСК підготувала документ «Основна політика відносно Японії після капітуляції», який був одноголосно прийнятий 19.06.1947 і формував головну політ. лінію союзних країн щодо Японії. Того самого 1947 США виступили з пропозицією почати підготовку мирного дог-ру з Японією, але відразу ж виникли серйозні розбіжності щодо процедури підготовки. СРСР пропонував використати механізм *Ради міністрів закордонних справ*, а США — скликати конференцію країн-членів ДСК. Після проголошення КНР 1.10.1949 і початку *Корейської війни 1950-53* США взяли курс на поступове відновлення япон. пром. потужності й перетворення Японії у свого союзника в регіоні. Відтак у процесі обговорення проектів мирного дог-ру між США й СРСР зберігались істотні розбіжності. У березні 1951 держдепартамент США представив СРСР черговий проект мирного дог-ру. Кремль продовжував наполягати на використанні РМЗС і врахуванні інтересів КНР. США погодили проект дог-ру з Великою Британією і вже спільний амер.-англ. проект знову було передано рад. стороні. У ньому практично не враховувались інтереси СРСР, а КНР повністю ігнорувалась. Разом із тим, домагаючись прийняття своїх пропозицій, СРСР ухвалив рішення направити делегацію на мирну конференцію в Сан-Франциско, яка відбувалась 4-8.09.1951 за участю представників 52 д-ав. Не брали

участі в конференції КНР, Індія, Бірма, ДРВ, КНДР, МНР. Рад. делегації не тільки не дали можливості представити свій проект мирного дог-ру, але й запропонувати поправки до амер.-брит. проекту. Тому СРСР, а з ним Польща й Чехословаччина відмовились підписати мирний договір із Японією.

Сан-Франциський мирний договір 1951 поклав кінець стану війни з Японією, що отримувала політ. *суверенітет*. Японія визнавала незалежність Кореї та відмовлялась від усіляких претензій на Півд. Сахалін, Курильські о-ви, о. Тайвань (Формозу), о-ви Пенхуледао, Спратлі й Парасельські. Але в дог-рі не вказувалось про повернення цих територій СРСР і КНР. Мирний договір передбачав виведення з території Японії всіх окуп. військ упродовж 90 днів після набуття дог-ром чинності. Але для гарантування безпеки Японії на її території могли залишатись інозем. війська. Одночасно з мирним дог-ром було підписано амер.-япон. Договір безпеки, який надав США право розміщувати збройні сили в Японії та поблизу неї.

В.Ю. Крушинський

Пітт (Pitt) Вільям Молодший (28.05.1759, Хесс, графство Кент, Велика Британія — 23.01.1806, Лондон) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат; син. Закінчив Кембриджський ун-т (1776), де вивчав право. Член палати громад з 1781, лідер «нових торі», тісно пов'язаних із банківською й торг.-пром. буржуазією. У липні 1782 — лютому 1783 — міністр фінансів; у 1783-1801 і 1804-06 — Прем'єр-міністр Великої Британії. Підписав *Версальський мирний договір 1783* зі США. У 1784 забезпечив ухвалення законопроекту, який обмежив особливі права Ост-Індської компанії й підпорядкував Індію урядовому контролю. У 1786 уклав торг. договір із Францією на засаді взаємного зниження мит, що відкрило франц. ринок для брит. фабричних виробів. Із метою послаблення Росії сприяв розв'язанню рос.-тур. війни 1787-91, рос.-шведської війни 1788-90, надавав усебічну дип. підтримку Стамбулу й Стокгольму. Організувавши *Рейхенбахську угоду 1790*, попередив війну між Австрією й Пруссією та сприяв їхньому зближенню для б-би з *Французькою буржуазною революцією 1789-99*, хоча спершу утримувався від втручання у власне франц. справи, розраховуючи, що рев. події допоможуть Британії витіснити звідусіль рештки

франц. впливів. Починаючи з 1792-93, став гол. натхненником і фінансистом дип. ізоляції Франції та формування *антифранцузьких коаліцій*. У 1798 жорстоко придушив нац.-визв. повстання в Ірландії й провів «Акт про унію» (1801), згідно з яким авт. ірландський парламент був ліквідований. Виступив проти укладення *Ам'єнського миру 1802*, а по поверненні до влади у 1805 висунув як першочергове завдання створення в роздробленій Німеччині міцного осередку проти франц. завоювницьких планів шляхом зміцнення Пруссії й Австрії; ініціював укладення *Петербурзького мирного договору 1805* з Росією, що став підґрунтям 3-ї антифранц. коаліції.

В.І. Головченко

Пітт (Pitt) Вільям Старший, граф Четем (15.11.1708, Лондон — 11.05.1778, Хеес, графство Кент, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Член палати громад із 1735, де був одним із керівників вігського угруповання «патріотів» — прибічників здійснення край експансіоністської *зовнішньої політики* з метою загарбання нових колоній. У 1746-55 — гол. скарбник; 1756-61 — мін. зак. справ і військ. міністр Великої Британії, лідер вігів у палаті громад. Був одним з гол. організаторів б-би проти Франції; фактично, керував брит. політикою у вирішальний період *Семилітньої війни 1756-63*, у результаті якої Велика Британія захопила майже всі франц. володіння в Індії й Півн. Америці. Подав у відставку внаслідок розходжень із королем Георгом III та його оточенням. Із 1766 — граф і член палати лордів. У 1766-68 — Прем'єр-міністр Великої Британії, намагався об'єднати угруповання вігів і торі. Із загостренням конфлікту з півн.-амер. колоніями наполягав на здійсненні колоніального панування гнучкішими методами.

В.І. Головченко

План співробітництва в інтересах економічного розвитку держав Азіатсько-Тихоокеанського регіону — див. *Коломбо план*.

Плевена план 1951 — див. *Європейська об'єднана спільнота*.

Пломб'єрська угода 1858 — підписаний 21.07.1858 у Пломб'єрі (Франція) таємний договір між Францією та Сардинським королівством (П'ємонт) про союз для ведення війни

проти Австрії. За ним Франція обіцяла Сардинії військ. допомогу для звільнення Ломбардії та Венеції з-під австр. панування та створення верхньоітал. д-ви на чолі із Савойською династією. У свою чергу Сардинія зобов'язувалася передати Франції Савойю та Ніццу. Але невдовзі після початку війни (квітень 1859) Франція уклала сепаратне Віллафранкське перемир'я з Віднем (11.07.1859), за яким Венеція залишалась під владою Австрії.

М.А. Миронова

Плюшко Анатолій Дмитрович (29.08.1938, с. Новосибірське Великоолександрівського р-ну Херсонської обл.) — укр. професійний дипломат. Закінчив Ін-т схід. мов при Моск. ун-ті ім. М. Ломоносова (1961). У 1961-66 — викладач китайської мови в Київ. спецшколі-інтернаті; 1966-73 — аташе, 2-й секр. МЗС УРСР; 1973-79 — помічник нач. служби протоколу Секретаріату ООН; 1979-84 — радник, нач. відділу МЗС УРСР; 1984-90 — наук. редактор, гол. редактор видавничого відділу товариства «Знання»; 1990-91 — відповідальний секр. Укр. асоціації сприяння ООН. У 1991-92 — заст. начальника Управління двосторонніх відносин МЗС України. У січні 1993 — серпні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Китайській Народній Республіці.

В.М. Матвієнко

Плющ Іван Степанович (11.09.1941, м. Борзна Чернігівської обл.) — укр. держ. і громад.-політ. діяч. У 1967 закінчив агрономічний ф-т Укр. с.-г. академії (м. Київ), у 1979 — Академію сусп. наук при ЦК КПРС (м. Москва); канд. екон. наук (2001). 1959-75 — бригадир, агроном, голова колгоспу, дир. радгоспу, заст. директора Барішівського тресту овоче-молочних радгоспів Київської обл. 1975-81 — на парт. роботі: інструктор, заст. завідуючого відділом с. г-ва. Київ. обкому КП України. 1981-82 — дир. Київ. спеціалізованого тресту овоче-молочних радгоспів. Із 1982 — зав. відділом с. г-ва і харч. промисловості Київ. обкому КП України; з вересня 1984 — 1-й заст. голови, з грудня 1984 — голова виконкому Київ. обласної ради народних депутатів, із квітня 1990 — голова Київ. обласної ради народних депутатів. Депутат ВР УРСР 11-го скликання, народний депутат ВР України 1-4 скликання. Із червня 1990 — 1-й заст. Голови, чл. Президії ВР УРСР/України. 5.12.1991-17.05.1994 та 1.02.2000-14.05.2002 — Голова

ВР України. За головування П. ВР України ратифікувала *Біловезьку угоду про створення СНД 1991* та ухвалила застереження до них, ратифікувала *Лисабонський протокол 1992*, прийняла заяви з приводу статусу Республіки Крим та Севастополя, ухвалила «*Основні напрями зовнішньої політики України*» 1993, постанову «Про встановлення дипломатичних відносин з державами-суб'єктами колишнього СРСР» та ін. У квітні 1992 – травні 1994 – співголова Комісії з розробки нової Конституції України. Балотувався на посаду Президента України на виборах 1994. Герой України (2001). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак пошани», князя Ярослава Мудрого V ст. (1996), Почесною грамотою КМ України (2001).
Твори: «Хто ми і куди йдемо» (1993). Л.В. Губерський

Плячкайтис Вітаутас Пятрас (16.10.1950, Калварія, Литовська РСР) — литовський громад.-політ. діяч і дипломат. Закінчив істор. ф-т Вільнюського держ. ун-ту (1981). У 1975-88 викладав у школі, працював в інспекції зі збереження пам'яток культури в Клайпеді. У 1989-90 — заст. директора істор. музею «Мала Литва» у Клайпеді, заст. голови клайпедської ради «Саюдісу»; 1990-96 — депутат Сейму, чл. Комітету у закорд. справах та парл. групи «Центр», голова литовсько-польської міжпарл. групи, заст. голови литовсько-нім. міжпарл. групи. У 1996-2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Литовської Республіки в Україні.

Р.А. Кривонос

Повірений у справах (франц. *chargé d'affaires*) — глава *дипломатичного представництва* 3-го класу (за класифікацією, введеною *Віденським регламентом 1815* та закріпленою *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961*, слідує після *посла і посланника*). П. у с. акредитується при міністрах закорд. справ країни перебування; на відміну від послів і посланників замість *вірчих грамот* отримують тільки відп. листи від міністрів закорд. справ своїх країн. У сучас. дип. практиці інститут П. у с. використовують, як правило, лише за особливих обставин, напр., за умови напружених (чи ненормалізованих) стосунків між д-вами. Від П. у с., які належать до самостійного класу глав дип. представництв і призначення яких має постійний характер, слід відрізнити *тимчасових повірених у справах* (*chargé d'affaires ad interim*),

які виконують обов'язки глави дип. представництва (будь-якого класу) у випадку відсутності останнього.
В.М. Матвієнко

Повітряна лінія міжнародна — повітр. шлях, за яким здійснюються міжнар. комерційні польоти, їхня траса. П. л. м. виходить за межі держ. кордонів однієї країни.
О.М. Григоров

Повстала сторона — повстанці, загони руху опору, учасники громадян. чи нац.-визв. б-би, які контролюють певну територію у своїй країні та ведуть збройну б-бу проти колонізаторів, диктаторських, фаш. та інших антидемократичних режимів за самовизначення свого народу й отримали визнання як П. с. з боку інших суб'єктів міжнародного права. Статус П. с. дає право учасникам збройної б-би у випадку поразки й переходу на територію іншої д-ви вимагати від неї надання притулку, а д-ва, яка надала притулок, зобов'язана розглядати їх як *комбатантів* і не видавати стороні, яка здобула перемогу над ними. П. с. повинна дотримуватись *війни законів і звичаїв*.
О.В. Задорожній

Подвійне оподаткування — ситуація, яка виникає, коли один і той самий дохід чи майно фізич. або юрид. особи підлягає оподаткуванню аналогічними податками у двох чи більше країнах. Основною підставою для міжнар. співробітництва д-ав є двосторонні угоди про запобігання П. о. та попередження податкових ухилень щодо податків на доходи й майно.
О.М. Григоров

Поділи Речі Посполитої — поступова ліквідація суверенної держави Річ Посполита наприкінці XVIII ст., здійснена шляхом поетапного поглинання її території сусідніми державами (Пруссією, Росією та Австрією). Причинами П. Р. П. стали внутр. розвал польсько-литовської конфедеративної д-ви, пов'язаний із паралічем держ. органів влади через засилля шляхетських вольностей у політ. житті Польщі, а також украй агресивна експансіоністська політика сусідів Речі Посполитої. Приводом до втручання стала відмова польського сейму зрівняти в правах католиків і православних Речі Посполитої, що було однією з попередніх умов зведення на престол чергового короля Станіслава Августа Понятовського — колишнього фаворита рос. імператриці *Катерини II*, зведеного на польський трон саме за її сприяння.

Перший П. Р. П. було здійснено в 1772 згідно з таємними конвенціями, підписаними в Петербурзі 4.(15).01.1772 Росією та Пруссією й 25.07(5.08).1772 Росією та Австрією відповідно. Істор.-юрид. обґрунтування своїх територ. претензій до Речі Посполитої д-ви, що підписали Петербурзькі конвенції 1772, представили в опублікованих невдовзі деклараціях, за якими Росія заявляла про своє істор. право на повернення собі земель, населених православними білорусами, і захоплених у минулому Польсько-Литовською державою; Пруссія претендувала на Помор'я та Мальборзьку землю, враховуючи «історичне право» на них середньовічних нім. лицарських орденів XIII – XV ст.; Австрія обмежилась простою констатацією своїх «прав [на польські землі] таких же давніх, як і законних». У результаті першого П. Р. П. 1772 до Російської імп. відійшла Схід. Білорусія (Гомель, Вітебськ, Могилів); Австрійська імп. захопила Малу Польщу із Краковом та Галичину зі Львовом; Пруссія приєднала до свого королівства Померанію, польські частини Схід. та Зах. Пруссії, з'єднавши землі власне Пруссії (столиця — Берлін) зі Схід. Пруссією. Незважаючи на офіц. протест польського уряду, який звернувся за допомогою, щоб виступити проти *агресії* до урядів Франції та Великої Британії, армії Пруссії, Росії та Австрії майже без опору окупували впродовж 1772–73 зазначені території Речі Посполитої, а відсутність будь-якої зовн. допомоги примусила польсько-литовський сейм погодитись з *анексіями* та підписати 7(18).09.1773 три окремі дог-ри (з Росією, Австрією та Пруссією) про офіц. відмову Речі Посполитої від будь-яких прав на втрачені території та претензій до вказаних д-ав з приводу захоплених ними земель.

У 1775 Росія нав'язала Речі Посполитій відп. зміни та доповнення до конституції. Коли наприкінці 1780-х Росія вела одночасно дві війни — із Туреччиною (1787–91) та зі Швецією (1788–90), Річ Посполита, намагаючись використати ситуацію на свою користь, уклала 29.03.1790 анти-рос. союз із Пруссією. 3.05.1791 польський сейм заявив про скасування постанов про розподіл Речі Посполитої, відмовився від нав'язаних Росією положень конституції та прийняв новий основний закон Речі Посполитої, за яким польський престол мав стати спадковим. Сейм також запропонував Туреччині союз проти Росії та Австрії. Однак Росія вдалась до

превентивних дій і ввела війська на територію Речі Посполитої. Переможне завершення Росією війн із Туреччиною та Швецією, а також придушення польського опору на тлі посилення рев. тенденцій в Європі у зв'язку з *Французькою буржуазною революцією 1789–99*, спричинили нове зближення позицій Австрії, Росії та Пруссії в «польському питанні», що завершилось другим П. Р. П., таємну конвенцію про який представники Росії та Пруссії підписали в Петербурзі 12(23).01.1793. Австрія, послаблена на той момент невдалою війною з рев. Францією, на певний час втратила можливість активно впливати на розподіл польських земель, але Росія та Пруссія домовились довести зміст конвенції до її відома. Згідно з конвенцією про другий П. Р. П. Пруссія отримувала Гданськ, Торунь і Познань, Росія — решту Білорусії (Мінськ, Пінськ) і Правобережну Україну. Сторони домовились спільно вимагати від Речі Посполитої визнання нею всіх означених територ. змін. Крім того, Пруссія зобов'язувалася спільно з Австрією продовжувати війну проти рев. Франції та не укладати з останньою сепаратного миру, а Росія здобувала право розташовувати в межах урізаної Речі Посполитої свої війська задля стримування загрози подальшого поширення рев. ідей в регіоні (у спільній декларації про другий П. Р. П., опублікованій у квітні 1793, Росія та Пруссія пояснювали нові захоплення необхідністю покласти край поширенню ідей якобінства в Польщі).

Неспроможна воєнним шляхом припинити агресію, Річ Посполита змушена була визнати двосторонніми дог-рами з Росією 11(22).07.1793 та Пруссією 14(25).09.1793 втрату вже окупованих на той час росіянами й пруссаками територій, а 5(16).10.1793 ще й підписати союзний рос.-польський договір, яким у Речі Посполитій відновлювалась конституція 1775 і на польських землях були розміщені рос. війська заради «захисту польських володінь та збереження існуючого державного устрою». Показове політ. приниження Речі Посполитої сусідами спричинило в 1794 польське нац.-визв. повстання проти рос.-прус. окуп. сил, очолене Т. Костюшком. У процесі його придушення в Петербурзі поновились переговори Росії, Пруссії та Австрії про долю Речі Посполитої. 23.12.1794 (3.01.1795) Австрія приєдналася до рос.-прус. конвенції 1793. Результатом переговорів стало підписання 13(24).10.1795 Петербурзької кон-

венції про третій П. Р. П., за яким Росія, Австрія та Пруссія домовились про її остаточну ліквідацію як суверенної д-ви, розподіливши між собою рештки польських земель. За третім П. Р. П. до Австрії відходили Сандомир і Люблін, до Росії — литовські землі з Вільно та частина Зах. Білорусі з Гродно, а до Пруссії — Варшава та правобережжя Вісли.

Останню крапку в проблемі П. Р. П. поставила Конвенція, підписана Росією, Австрією та Пруссією 15(26).01.1797 у Петербурзі. За нею остаточну ліквідовувалось польське підданство, позбавлений престолу останній польський король Станіслав Август Понятовський отримував від учасників Конвенції щорічну пожиттєву субсидію. Росія, Пруссія та Австрія зобов'язалися спільно сплатити всі непогашені держ. борги Речі Посполитої (а також всі особисті борги її останнього короля Станіслава Августа). Окремою секретною статтею Конвенції про третій П. Р. П. імператори Росії та Австрії й король Пруссії зобов'язалися не згадувати у своїх титулах назви Польського королівства. Внаслідок трьох П. Р. П. з карти Європи на 123 роки зникла суверенна польська д-ва.

В.А. Рубель

Подолєв Ігор Валентинович (19.06.1952, с. Вовнянка Рожищанського р-ну Волинської обл.) — укр. держ. діяч, науковець. Закінчив Донецький держ. ун-т (1973); д-р екон. наук, професор. У 1974-75 — наук. співробітник Донецького держ. ун-ту; 1975-86 — аспірант, молодший наук. співробітник, старший наук. співробітник, зав. сектора Ін-ту економіки промисловості АН УРСР; 1986-88 — старший наук. співробітник Наук.-дослідного центру Президії АН УРСР; 1988-90 — гол. спеціаліст, консультант екон. відділу Управління справами Ради Міністрів УРСР — відповідальний секр. Економічної ради УРСР Держплану УРСР; 1990-92 — помічник Голови Ради Міністрів УРСР, Прем'єр-міністра України; 1992-94 — заст. керівника екон. служби Адміністрації Президента України, радник Президента України з кредитно-фінанс. питань; 1994-97 — перший заст. міністра зовн. екон. зв'язків і торгівлі України. У червні 1997 — жовтні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Фінляндській Республіці, водночас у липні 1997 — жовтні 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Ісландській Респуб-

ліці за сумісництвом, у липні 1997 — січні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Швеція за сумісництвом, у липні 1997 — вересні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Королівстві Данія за сумісництвом, у вересні 1997 — вересні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Норвегія за сумісництвом.

В.М. Матвієнко

Позитивні гарантії безпеки — зобов'язання держави, що визнана ядерною за *Договором про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 (ДНЯЗ)*, надати допомогу державі-учасниці ДНЯЗ, що не володіє ядерною зброєю, яка стане жертвою *агресії акту* або загрози *агресії* із застосуванням ядерної зброї. Позитивні гарантії за своєю природою тотожні зобов'язанням, що їх беруть на себе держави-члени військ. союзів. Позитивні гарантії не закріплені в ДНЯЗ, але їх застосування передбачено рез. *Ради Безпеки ООН* №255 від 19.06.1968. Резолюція передбачала, що в разі агресії або загрози агресії із застосуванням ядерної зброї проти без'ядерної д-ви РБ ООН та її члени, що володіють ядерною зброєю, діятимуть згідно зі *Статутом ООН*, відповідно до здійснення права на *колективну оборону*. 3-поміж ядерних д-ав за резолюцію проголосували Велика Британія, СРСР та США. Франція при голосуванні утрималась, КНР на час прийняття резолюції не була членом ООН. П. г. б. були підтверджені рез. РБ ООН №984 від 11.04.1995, за яку проголосували всі ядерні д-ви.

В.Ю. Константинов

Позиціювання — створення та підтримка іміджу *актора міжнародного*; передбачає уведення, закріплення та відтворення у різних сегментах суспільн. свідомості на нац. та міжнар. рівнях символічних ознак образу країни, її лідера тощо.

Ю.В. Романенко

Пол Пот (Pol Pot, справжнє ім'я — Салот Сар) (19.05.1925/8, провінція Кампонгтхом — 15.04.1998, поблизу Алон Венга, Камбоджа) — камбоджійський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в заможній селянській сім'ї. Закінчив Технічний коледж у Пномпені й готувався стати буддійським монахом, але під час *Другої світової війни* приєднався до Руху опору франц. колонізаторам, очоленого *Хо Ши Міном*. З 1946 — чл. Компартії Індокитаю. Вигравши франц.

стипендію, 1949 виїхав вивчати радіоелектроніку до Парижа, де вступив у ФКП. 1953 повернувся до Пномпеня та працював викладачем приватного ліцею, приєднався до радикально-шовіністичної фракції Народно-революційної партії Камбоджі (НРПК). 1963 перейшов на нелегальне становище й був обраний секр. ЦК Компартії Камбоджі (наступник НРПК). Орієнтувався на китайський досвід і в сер. 1960-х створив партиз. загони червоних кхмерів, які 17.04.1975 захопили Пномпень, усунувши від влади проамер. генерала Лон Нола. 13.05.1976-7.01.1979 — Прем'єр-міністр Демократичної Кампучії. Примусово-репресивними засобами здійснював будівництво казарменого комунізму, знищивши, за мінім. оцінками, 2 млн. чол. з 7,5-мільйонного населення країни. Висунувши гасло «турботи про кхмерську расу», спровокував війну з В'єтнамом, у якій зазнав поразки. Закріпившись на партиз. базі поблизу тайландського кордону, керував збройною б-бою проти уряду Народної Республіки Кампучії. Після врегулювання *Камбоджійської проблеми* у червні 1997 був заарештований соратниками, що схилились до видачі його Міжнародному трибуналові. Помер від серцевого нападу.

П.М. Ігнат'єв

Поліньяк (Polignac) Огюст (14.05.1780, Версаль — 2.03.1847, Париж) — франц. громад.-політ. і держ. діяч, граф, рим. князь (1820). Нар. в аристократичній сім'ї, що з перших днів *Французької буржуазної революції 1789-99* знаходилась в еміграції. Таємно повернувшись до Франції, взяв участь у змові проти *Наполеона I*, за що потрапив до в'язниці; у 1813 втік з неї. У період Реставрації (1814-15, 1815-30) обіймав важливі держ. посади, зокрема 1823-29 — посол Франції у Великій Британії, із серпня 1829 — мін. зак. справ, з листопада 1829 — голова кабінету міністрів. Проводив край реакційну політику та займався переслідуванням опозиції, що стало однією з вирішальних причин рев-ції 1830. Після падіння монархії Бурбонів втратив усі права та привілеї й опинився у в'язниці. У 1836 був амністований.

П.М. Ігнат'єв

Політика (грец. *πολιτικά* — державні справи) — колективна або індивід. діяльність, що пов'язана з різними формами реалізації владних функцій у вирішенні соціально значущих проблем. Категорія «політика» є первинною стосовно

категорій «міжнародна політика», «світова політика», «зовнішня політика», які безпосередньо використовуються для аналізу міжнар. відносин. Проблема співвідношення П. з іншими сферами сусп. життя є одним із важливих заг. теорет. аспектів дискусії між конкуруючими парадигмами досліджень міжнар. відносин. Теза про примат П. над усіма іншими формами міжнар. відносин характерна для теоретиків реалістичної традиції (див. *Політичний реалізм*), що обстоюють абсолютне домінування в міждерж. відносинах проблематики безпеки та розподілу сили. Екон. детермінізм проявляється в політекон. концепціях ліберального глобалізму й транснаціоналізму. Теорії, що будуються на засадах конструктивізму, наголошують на первинному характері ціннісних систем, феноменів соц. культури та ідеології, як детермінант не лише діяльності окремих акторів, а й міжнар. процесів на заг.-системному рівні.

А.А. Субботін

Політичний ідеалізм — напрямок у *міжнародних відносинах теорії*, що виник і досяг академічного й політ. визнання на поч. ХХ ст. В основних теорет. положеннях він спирався на ідеї європ. *лібералізму* та класич. зах. теорії права. Міжнар. відносини розглядались як форма самореалізації світового співтовариства, основу якого створювали універсальні цінності і, насамперед, ідея універсального миру. В межах П. і міжнар. суб'єктність д-ви розглядається як похідна від суб'єктності індивідів, яких вона лише представляє в рамках світової спільноти. Змістом *зовнішньої політики* є міжнар. співробітництво заради досягнення універсального миру за допомогою розвитку прав. інститутів та системи міжнар. орг-цій. Кінцевою метою практ. зовн.-політ. діяльності є подолання первинного стану конфліктності партикулярних інтересів та відтворення у сфері міжнар. відносин інститутів громадян. суспільства у формі універсальних політ. орг-цій. Політ. події міжвоєнного періоду та критика з боку *політичного реалізму* призвели до втрати політ. ідеалістами своїх провідних позицій в академічному дискурсі. На відміну від політ. реалізму, який продовжує існувати в сучас. міжнар. науці в дещо модифікованій формі, ця теорет. школа класич. періоду припинила свій оригінальний розвиток, і лише її окремі базисні положення, що разом не створюють

концептуальну систему, знаходять подальший розвиток у рамках *конструктивізму* та *глобалізму*.

А.А. Субботін

Політичний реалізм — *міжнародних відносин теорія*, що виникла наприкінці 1930-х як результат онтологічної критики *політичного ідеалізму*. Основні положення теорет. концепції П. р. були сформульовані як антитези твердженням політ. ідеалізму: д-ва — єдиний, унітарний та раціонально діючий актор у міжнар. відносинах; змістом зовн. та міжнар. політики є проблема безпеки, яка може бути вирішена д-вою лише власними силами завдяки нац. оборонній політиці та *дипломатії*, що спираються на готовність до застосування сили; у міжнар. відносинах панує анархія перманентної б-би за владу; за відсутності універсального інституту влади в міжнар. відносинах, головним регулюючим механізмом міждерж. стосунків є баланс сил; зовн.-політ. діяльність детермінована матеріал. інтересами акторів, що не можуть бути гармонізовані через прав. інститути та міжнар. орг-ції. У повоєнні роки П. р. зазнав певної еволюції, що суттєво модифікувала деякі його теорет. положення, узгоджуючи їх із змінами, що відбулись у системі міжнар. відносин. У сучас. науці про міжнар. відносини реалістична традиція існує у формі концепції *неореалізму*.

А.А. Субботін

Політичний час — тривалість політ. процесу, події, життя політ. ідеї, теорії, політ. діяльності лідера. Часовий вимір є одним з основних вимірів у світовій політиці поряд із просторовим та змістовим. П. ч. може бути циклічним та лінійним. Політ. культури різних цивілізацій відрізняються специфікою сприйняття часу, часовою ритмікою, що пояснюється існуванням двох типів розвитку — циклічного та лінійного. Тому в діалозі цивілізацій немає єдиного для всіх сприйняття часу та простору. П. ч. включений у безперервний хід астрономічного (хронологічного) часу, має якісні характеристики й відрізняється від астрологічного: а) функціональна зміна часу в політ. процесі здійснюється у двох напрямках: хронологічному та ахронічному; П. ч. є ахронічним — майбутнє стає сьогоденням, у минулому та сьогоденні виникають ідеї, які стають майбутнім; б) П. ч. відбувається різними темпами для різних політ. сил. Звідси диференціація течій у світовій

політ. думці, виокремлення консерватизму, спрямованого на минуле, *політичного реалізму* — на сьогодення, прогресизму — в майбутнє.

П. ч. вимірюється кількістю істор. подій на одиницю часу. Хода істор. часу є нерівномірною за фазами циклів: уповільнюється на фазах зрілості та застою, прискорюється під час криз та рев. змін. Вимірювання ритму світової історії та окремих цивілізацій вимагає критерію, за яким відбувається підрахунок істор. часу. Для кожної світової цивілізації виокремлюють епіцентр (країну, або групу країн, за якою ведеться еталонний підрахунок тривалості цивілізації, її фаз, перехідних періодів). Навколо епіцентру розташована периферія та напівпериферія — перша та друга зони впливу. П. ч. у них все більше відстає від П. ч. лідера. Циклічний тип (циклічна часова ритміка) є характерним для цивілізацій схід. типу розвитку. Час обертається за колом, хоча насичений певними подіями. Лінійний тип (лінійна часова ритміка) є розвитком шляхом прогресу. Зах. цивілізація першою засвоїла цей шлях розвитку. Лінійність П. ч. надала можливість Заходу швидко розвивати свій потенціал. Водночас дискусійним є питання щодо його переваг. Лінійність стає можливою завдяки інструментальному ставленню до світу. Захід зміг набрати високі темпи розвитку в усіх сферах культури, які наближаються до матеріал. вир-ва. Але в ціннісній сфері Захід спирається на примітивний ідеал суспільства, яке споживає. Звідси симптоми лінійного часу — моральна втомленість, екологічна криза, коли цивілізація не здатна витримати набрані темпи розвитку. Циклічність є найприроднішим часовим ритмом. Циклічний характер спостерігається в багатьох процесах розвитку соц. систем. Циклічність властива будь якій просторовій динаміці. Як правило, вона містить у собі еволюційну складову (розвиток за спіраллю).

Концепції циклічного розвитку в процесі ко-еволюції природи й суспільства розроблялись упродовж ХХ ст. Одна з концепцій заснована на теорії циклічної динаміки М. Кондратьєва (1892-1938). Теорія «хвиль Кондратьєва» підтверджена та статистично доведена й розвинена амер. вченим Й. Шумпетером. Він вбачає підставу екон. динаміки у хвилях *інновацій* (техн. винаходи людства та зміна його потреб). Циклічність істор. динаміки під впливом коливань активності Сонця доведена рос.

дослідником А. Чижевським. Система соц. циклів має синергетичний характер. Складні нелінійні системи мають якість синергетичної коеволюції кількох векторів сил в одному чи кількох атракторах. Життєвий цикл системи — це період від її зародження до загибелі (або радикального перетворення). Він має наступні стадії: зародження нової системи в надрах старої; латентний розвиток; народження — утвердження в б-бі зі старою системою; розповсюдження, перетворення на домінуючу систему; зрілість; вступ у кризу, б-ба з новою системою; фаза відмирання, реліктове існування на периферії нової системи. Цикли можна класифікувати в просторовому та в часовому аспектах. У часовому аспекті розрізняють: короткострокові, середньострокові (пов'язані зі зміною поколінь, приблизно 10-30 років), довгострокові («хвилі Кондратьєва») та істор. суперцикл.

Виокремлюються світові цикли цивілізацій, об'єднані в 3 суперцикли. Перший суперцикл — період становлення суспільства. Його епіцентри — Єгипет, Месопотамія, Греція, Рим, Індія та Китай. Це неолітична цивілізація (до V тис. до н. е.), ранньокласова цивілізація (до 2-ї пол. II тис. до н. е.), антична цивілізація (до сер. V ст. н. е.). Другий суперцикл — період зрілості суспільства. Його епіцентри — Зах. Європа та Півн. Америка. Це середньовічна цивілізація (до сер. XIV ст.), передіндустріальна цивілізація (до кінця XVIII ст.), індустріальна цивілізація (до 2-ї пол. XX ст.). Третій суперцикл — постіндустріальна цивілізація, розпочинається з 2-ї пол. XX ст. Його епіцентри — Японія, США, Китай, нові індустріальні країни. Кожна локальна цивілізація має свій ритм розвитку. Водночас існує й інший підхід, згідно з яким цей ритм більш-менш синхронізований із ритмом світових цивілізацій. Локальні цивілізації не є чимось нерухомим. Вони проходять кілька стадій розвитку: зародження, розквіт, розкладання та загибель. Тривалість існування цивілізації різними вченими визначаються по-різному, але приблизно в межах 1-1,5 тис. років. Набувають розповсюдження ідеї щодо поліциклічності істор. процесу — кожна цивілізація, кожен період її розвитку мають рівну тривалість, яка періодично повторюється. Локальні цивілізації мають свій, відмінний від заг.-світового, ритм розвитку.

Суміжні цивілізації синхронізуються у своїй динаміці. Виокремлюються наступні групи синхронних цивілізацій: середземноморсько-близькосхідна (Єгипет, Месопотамія, Сирія, Палестина, Мала Азія, Італія, Греція — епіцентри 1-го суперциклу); азійська (Індія, Китай, Японія, Центр. Азія — епіцентри цивілізації на початку 2-го суперциклу); зах.-європейська (Іспанія, Британія, Франція, які були колоніальними імперіями; наприкінці індустріальної епохи вони почали втрачати свої позиції); американська (стародавні цивілізації були знищені; виникли нові, дочірні щодо зах.-європейської, які потім набули самостійного характеру); африканська; схід.-європ. та півн.-азійська група локальних цивілізацій. У просторовому аспекті можна виокремити наступні цикли: регіону, групи взаємопов'язаних країн, континенту, глобальний цикл людства.

Історія поліциклічна: на кожен етап більш тривалого циклу накладається кілька коротких циклів. Між двома суміжними істор. циклами лежить перехідний період, який характеризується кризою системи, що відмирає, невпорядкованістю істор. процесу. У розвитку різних країн та народів існують подібні етапи — заг. істор. закономірності циклічної динаміки та генетики, які регулюють процеси спадкоємності, змін та відбору в розвитку людства, цивілізацій, окремих країн та народів.

О.А. Коппель

Політичної рівноваги принцип — запобігання концентрації сили та/або влади в одного політ. актора в державі й міждерж. відносинах завдяки розподілу влади між кількома акторами та створенню системи стримувань і противаг. У міжнар. відносинах цей принцип реалізований у *балансу сил концепції*. Вперше офіційно П. р. п. був проголошений на Вестфальському конгресі 1648 (див. *Вестфальська система міжнародних відносин*) і був спрямований на захист незалежності д-ав шляхом пропорційного розподілу між ними територій і населення. П. р. п. у міждерж. відносинах спрямовувався проти гегемонії будь-якої д-ви й на підтримку сформованого балансу сил. У теорії *міжнародних відносин* цей принцип є категорією дослідження міжнар. систем балансу сил.

М.С. Каменецький

Половець Семен (? — ?) — укр. військ. діяч і дипломат. Учасник Національної рев-ції 1648-76. У 1653-58 (з перервами) — білоцерківський пол-

ковник. 1655 очолював посольство Війська Запорозького до Москви. В укр.-моск. війні 1658-59 підтримував гетьмана *І. Виговського*. За гетьманування *П. Тетері* — ген. обозний. Ухвалою Корсунської старшинської козацької ради 10-12.03.1669 очолив посольство гетьмана *П. Дорошенка* до Стамбула з повідомленням про рішення визнати *протекторат* Османської імп. над Правобережною Україною й завданням уточнити його умови. У 1670-71 — ген. суддя в уряді *П. Дорошенка*.

В.І. Головченко

Положення про порядок розміщення дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав і представництв міжнародних організацій в Україні 1995 — офіц. документ виконавчої влади держави, що визначає заг. порядок розміщення інозем. дипломатичних представництв та консульських установ, а також представництв міжнар. орг-цій в Україні, має на меті створення належних умов для здійснення ними своїх функцій на території укр. д-ви. Положення затверджене Постановою КМ України №146 від 27.02.1995 на виконання Указу Президента України №517 від 12.09.1994 «Про програму розміщення дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав, представництв міжнародних та іноземних організацій в Україні». Положення регламентує порядок придбання, оренди, використання інозем. дип. та конс. установами, представництвами міжнар. орг-цій на безоплатній основі споруд і приміщень для свого розміщення, а також їхню перебудову, добудову тощо з метою зміни їхнього первісного призначення. Згідно з цим док-том питання про розміщення дип. представництв, конс. установ та представництв міжнар. орг-цій розглядаються за їхнім письмовим зверненням (або зверненням уряду акредитуючої д-ви) до *МЗС України*, яке надсилає пропозиції до відп. обласної (міської) держадміністрації чи уряду Автономної Республіки Крим. Розміщення представництв та установ у Києві здійснюється через *Генеральну дирекцію Київської міської ради з обслуговування іноземних представництв (ГДП)*.

М.А. Кулінич

Полоз Михайло Миколайович (1891, Зміївський повіт Харківської губернії — 3.11.1937, поблизу Медвежегорська, тепер Карелія) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї служ-

бовця. Навчався в Харківському реальному уч-щі (з 1907), вечірньому ун-ті ім. Шанявського та Петровській с.-г. академії в Москві (з 1912). З 1906 — учасник есерівського руху. Учасник *Першої світової війни*, прапорщик-авіатор. У 1917 — чл. Укр. ген. військ. к-ту (УГВК), Центральної та Малої Ради. Представляв інтереси УГВК при Тимчасовому уряді в Петрограді; належав до лівого крила УПСР, що з метою недопущення окупації УНР рос. більшовицькими військами виступало за співробітництво з ленінським урядом і готувало держ. переворот на користь передачі влади радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. У грудні 1917 був заарештований, але невдовзі звільнений і взяв участь у *Брестських мирних переговорах 1917-18* у складі делегації Центральної Ради. Із серпня 1919 — один із лідерів УКП (боротьбистів), після «самоліквідації» партії в березні 1920 (проти якої виступав) з тактичних міркувань приєднався до КП(б)У. Перебував на відповідальних держ. посадах. 1921, після злиття в єдине представництво дип. місії УСРР в РСФРР і повноважного представництва УСРР у справах ВРНГ, очолив цей об'єднаний орган. Із червня 1926 — нарком фінансів УСРР. Наприкінці 1933 репресований і засланий на Соловки.

М.С. Дорошко

Полуботок Павло Леонтійович (бл. 1660, Чернігів — 18.12.1724, Петербург) — укр. військ. і держ. діяч. Походив із козацько-старшинського роду. Закінчив Києво-Могилянську колегію (1679). Служив у Війську Запорозькому, значковий товариш (1689). За участь у старшинській змові проти гетьмана *І. Мазени* 1691 разом із батьком — переяславським полковником — на тривалий час був усунений від держ. діяльності. З 1706 — чернігівський полковник. У 1708 був одним із кандидатів на гетьманство, але внаслідок недовіри з боку *Петра I* змушений був поступитись *І. Скоропадському*. Після смерті останнього 3.07.1722 став наказним гетьманом. Намагався обмежити владу *Малоросійської колегії* шляхом реформування судової системи Гетьманщини й б-би зі зловживаннями старшинської адміністрації. Ініціював заг.-військ. складання *Коломацьких петицій Війська Запорозького до Петра I*. 3.08.1723 на вимогу імператора прибув до Петербурга на чолі старшинської делегації, що була заарештована після вручення петицій 10.11.1723, ув'яз-

нена в Петропавлівській фортеці й звинувачена в перевищенні владних повноважень і зв'язках із мазепинцями. Помер під час слідства (на думку ряду дослідників, закатований).

В.І. Головченко

Польоти міжнародні нерегулярні — разові, епізодичні міжнар. польоти, що здійснюються в особливих випадках. Найпоширенішим різновидом П. м. н. є чартерні повітр. перевезення. Згідно зі ст. 61 Повітряного кодексу України чартерне повітр. перевезення використовується на підставі дог-рів чартеру, метою якого є фрахтування одного чи кількох повітряних суден на один чи кілька рейсів для повітр. перевезення пасажирів, багажу, вантажу й пошти або з іншою метою, якщо це не суперечить чинному законодавству України. Згідно зі ст. 5 Чиказької Конвенції про міжнар. цивільну авіацію 1944 повітр. судна, що задіяні в нерегулярних польотах, можуть здійснювати транзитні польоти без необхідності отримання попереднього дозволу. Але д-ва, у повітр. просторі якої здійснюється такий політ, має право вимагати дотримання встановлених правил аеронавігації щодо заборонених чи закритих зон для польотів аж до примусової посадки повітр. судна, що здійснює нерегулярний політ.

О.М. Григоров

Польоти міжнародні регулярні — польоти суден повітряних цивільних по договірних лініях між одними й тими самими пунктами призначення двох чи більше держав, здійснювані спеціально призначеними авіа підприємствами. Для П. м. р. характерна чітко виражена періодичність (частота) польотів, що зазначена у спец. розкладі таких польотів (включно з додатковими польотами). Відповідно до ст. 6 Чиказької конвенції про міжнар. цивільну авіацію 1944 регулярні польоти здійснюються над територією чи на територію д-ви за спец. дозволом і відповідно до умов такого дозволу. *Міжнародне право* встановлює П. м. р. дозвільний порядок: право на здійснення П. м. р. та їхні умови визначаються в міждержавних угодах про повітр. сполучення або в тимчасових дозволах. У практиці України П. м. р. здійснюються на підставі двосторонніх угод про повітр. сполучення згідно зі ст. 57 Повітряного кодексу України.

О.М. Григоров

Польоти міжнародні транзитні — польоти повітряних суден через територію інозем. держави з посадкою або без посадки на ній. П. м. т. поділяються на транзитні польоти над держ. територією й транзитні польоти над *протоками міжнародними*. Транзитні польоти над держ. територією (без посадки або з правом на техн. посадку) регламентуються положеннями Угоди про міжнар. повітр. транзит 1944 і положеннями ст. 5 Чиказької конвенції про міжнар. цивільну авіацію 1944. Ці польоти можуть здійснюватись, як правило, без попередньої санкції д-ви, у повітр. просторі якої здійснюється політ, при дотриманні всіх розпоряджень нац. законодавства даної д-ви. Відповідно до ст. 58 Повітряного кодексу України переліт держ. кордону України повітр. суднами (у т. ч. й при транзитних польотах) здійснюється через спец. «повітряні коридори». Транзитні польоти над міжнар. протоками повинні здійснюватись відповідно до стандартів, встановлених ч. III *Конвенції ООН з морського права 1982*, аеронавігаційних вимог *Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО)*, а також з урахуванням вимог спец. міжнар. угод, напр., Конвенції про режим Чорноморських проток 1936 (див. *Монтрьо конференція 1936*), які в цілому забезпечують мирний, безперервний і швидкий транзитний переліт.

О.М. Григоров

Польське повстання 1830-31 (Російсько-польська війна 1831) — масовий збройний виступ на польських землях за відновлення незалежності Польщі, які відійшли, згідно з *поділами Речі Посполитої*, до Російської імп. У 1813, на завершальному етапі наполеонівських воєн, територія Герцогства Варшавського (утвореного *Наполеоном I* на польських землях, що відійшли за поділами Речі Посполитої до Пруссії; див. *Тильзитський мирний договір 1807* та *Шенбрунський мирний договір 1809*) була окупована рос. військами й фактично перейшла під управління Петербурга. Проти формального приєднання цих земель до Росії виступала Велика Британія, яка запропонувала в ноті від 31.12.1814 до Росії та Австрії план нового перерозподілу польських земель. У січні 1815 цей план було прийнято Росією, в лютому — Пруссією, а в березні — Австрією. Перерозподіл було здійснено відповідно до низки дог-рів між Австрією, Пруссією та Росією (прус.-рос. договір про поділ Польщі 21.04.1815, австр.-рос.

договір про дружбу та кордон у Польщі 21.04.1815, прус.-рос.-саксонський мирний договір 6.05.1815, австр.-прус.-рос. домовленість, яка увійшла в Загальний акт *Віденського конгресу 1814-15*). До Австрії відходили повіти Схід. Галичини, до Пруссії — герцогство Позенське (Познанське), до Росії — решта Варшавського герцогства (за винятком Кракова, який став *вільним містом*). Відтак більша частина власне польських земель потрапила до складу Російської імп. й утворила т. зв. Царство Польське. У 1815 Царству Польському рос. імператором *Олександром I* була дарована конституція, що передбачала певну ступінь внутр. автономії, зокрема створення парламенту, уряду, нац. польських частин у рос. армії. Однак суперечності, що зберігались упродовж всього періоду після приєднання польських земель до Росії й мали не лише національний (прагнення до відновлення польської нац. д-ви), але й соц.-екон. характер (активний розвиток капіталізму на польських землях гальмувався порівняно відсталою економікою та держ. устроєм Російської імп.), загострилися на тлі рев. підйому в Європі в 1830, а також унаслідок систематичного порушення конституції 1815 з початком царювання *Миколи I*. Безпосереднім приводом до повстання стали заходи зі збирання в Царстві Польському грошей та провіанту для спорядження військ. експедиції з метою придушення рев-ції в Бельгії (див. *Лондонська конференція 1830*).

Повстання розпочалось 17(29).11.1830 у Варшаві й швидко поширилось майже на всю територію Царства Польського. Польські війська перейшли на бік повсталих і склали основу польської нац. армії. У грудні 1830 — січні 1831 новий польський уряд надсилав до Петербурга делегатів з пропозиціями про початок переговорів, але вони були відхилені Миколою I. 1(13).01.1831 польський Сейм позбавив династію Романових польського трону та фактично проголосив незалежність Польщі. У відповідь наприкінці січня 1831 на територію Польщі увійшли рос. війська, фактично розпочалась рос.-польська війна. Просуваючись із боями в сер. лютого, рос. війська вийшли до Праги, схід. передмістя Варшави, але в березні через дії польських військ та партиз. загонів змушені були відступити. Після поразки польських військ при Остроленці 14(26).05.1831 поляки фактично відмовились від активних наступальних дій, що дозволило рос. армії влітку оточити

Варшаву. Тоді в серпні 1831 польський уряд здійснив спробу втягнути у війну зах. д-ви (Австрію, Велику Британію та Францію), запропонувавши їм польську корону, але безрезультатно. Попри активну підтримку П. п. в ліберальних колах европ. д-ав, особливо у Франції, уряди цих д-ав не підтримали цього збройного виступу та запевнили рос. уряд у схваленні його дій, спрямованих на придушення повстання. Союзники Росії у *Священному союзі*, Австрія та Пруссія, які побоювались поширення повстання на польські землі, що належали до їх складу, також підтримали дії Росії. 26-27.08(7-8.09).1831 Варшаву було взято штурмом, і після цього повстання фактично було придушено. Остаточно бойові дії завершилися після капітуляції 9(21).10.1831 гарнізону фортеці в Замості. П. п. сприяло зближенню членів Священного союзу. Фактичним його поновленням стало підписання Мюнхенських конвенцій (див. *Мюнхенська конференція 1833*). 3(15).10.1833 Австрія, Пруссія та Росія підписали конвенцію про взаємні гарантії польських володінь та про видачу учасників повстанського руху.

В.Ю. Константинов

Польське повстання 1863-64 — масовий збройний виступ у Царстві Польському за відокремлення від Російської імп. та поновлення незалежності Польщі. Послаблення міжнар. позицій Росії після поразки в *Кримській війні 1853-56* та спричинене ним падіння авторитету імперської рос. влади в польських землях змусило Петербург піти на певні поступки польській нац. шляхті та буржуазії. На тлі початку глибокої соц.-екон. перебудови в Російській імп., спричиненої реформами 1861, ці поступки відновили в польських націоналістичних колах сподівання на завоювання незалежності. Водночас призначення в травні 1862 великого кн. Костянтина Миколайовича намісником у Варшаву, вперше після поразки *польського повстання 1830-31*, що сприймалось поляками як небажання царського уряду йти на подальші поступки, спричинило активізацію підготовки повстання. Крім того, на відміну від попереднього, повстання 1863-64 керувалось значною мірою з-за кордону, з польських емігрантських кіл, підтримуваних *великими державами*, особливо Франції, й відбувалось на тлі загострення протиріч Росії з европ. д-вами, отже — у позитивних для повстання міжнар. умовах.

3(15).01.1863 було створено тимчасовий повстанський уряд (Жонд народовий), який 10(22).01.1863 закликав населення Польщі до збройного виступу, щоб скинути рос. панування. У відповідь на бойові виступи польських повстанських загонів у Царстві Польському було запроваджено військ. стан, владу передано в руки військ. комендантів та дозволено застосування військ.-польових судів.

П. п., так само як і попереднє, широко підтримувалось у країнах Європи. Спроби тиску на рос. уряд здійснили Франція та Велика Британія. Втручання останньої було пов'язано із загостренням її протиріччя із Росією, спричиненим рос. експансією в Сер. Азії. Тимчасовий повстанський уряд розгорнув активну дипломатичну діяльність, встановивши контакти з урядовими колами у Франції, Великій Британії, Швеції, Італії та Туреччині. Після початку повстання Велика Британія й Франція висунули Росії вимоги про надання Польщі політ. свобод та скликання міжнар. конференції з польського питання; вони були відхилені Росією. Австрія в цілому зайняла нейтральну позицію щодо повстання, але негативна позиція Відня, що побоювалася поширення повстання на свою територію, пояснювалася, зокрема, здійсненою в 1846 спробою повстання у вільному місті Краків (після якої за австр.-прус.-рос. угодою від 3.04.1846 Краків було приєднано до Австрії) та участю поляків в *Угорській війні 1848-49*, а також у рев. виступах в інших частинах Австрійської імперії. Під час повстання 1863-64 Пруссія закрила свої кордони, а прус. прикордонна варта узгоджувала свої дії з рос. військами, щоб не дозволити польським загонам перейти на прус. територію. 14.02.1863 між Пруссією та Росією було підписано військ. конвенцію, за якою сторони домовились про взаємну допомогу в придушенні повстання, а Пруссія надавала свої залізничні для перевезення, в разі необхідності, рос. військ прус. територією з однієї частини польських земель до іншої.

Повстанці діяли переважно невеличкими загонами та використовували партизанську акцію, тому, на відміну від повстання 1830-31, великих бойових операцій не було. Період найбільшої активності повстання припав на весну — поч. літа 1863 (за винятком Гродненської губернії, де виступи повстанців розпочались лише в серпні); до сер. літа основні повстанські сили було знищено або розбито, й вони, рятуючись від

переслідування, перетнули прус. або австр. кордони. Наприкінці літа виступи повстанців поновились, хоча й у менших масштабах, і були остаточно придушені лише в укр. та білоруських землях в листопаді-грудні 1863, у польських землях — до травня 1864.

В.Ю. Константинов

Польський комітет національного визволення (ПКНВ) — тимчасовий орган держ. виконавчої влади Польщі, створений в умовах перенесення бойових дій на Схід. фронті на територію Польщі; був створений 21.07.1944 в Хелмі як вищий орган виконавчої влади країни. Згодом місцем перебування ПКНВ став Люблін. До складу ПКНВ увійшли представники переважно лівих партій: 5 членів Польської робітничої партії, 3 члени лівого крила Польської соціал. партії (ПСП), 4 члени лівого крила селянської партії «Стронніцтво людове», 1 — від партії «Стронніцтво демократичне» та двоє безпартійних. Головою ПКНВ став представник ПСП Е. Осубка-Моравський. Першим документом, прийнятим ПКНВ, був т. зв. «Липневий маніфест» 22.07.1944, який містив програму соціал. будівництва в Польщі. 26-27.07.1944 ПКНВ та СРСР підписали угоду, за якою рад.-польський кордон мав пройти по *Керзона лінії*, а СРСР визнавав владу ПКНВ на визволеній від нім. військ території на захід від цієї лінії. 6.09.1944 ПКНВ прийняв декрет про агр. реформу та почав її проведення на підконтрольній йому території. Припинив своє існування внаслідок рішення Крайової ради народової від 31.07.1944 про перетворення ПКНВ у тимчасовий уряд Польської Республіки.

М.С. Каменецький

Польсько-радянська угода про взаємну підтримку у війні проти Німеччини 1941 підписана в Лондоні 30.07.1941 Надзвичайним і Повноважним Послом СРСР у Великій Британії *І. Майським* та Прем'єр-міністром Польської Республіки *В. Сікорським*. У ст. 1 зазначалось, що уряд СРСР визнає недійсними рад.-нім. договори 1939 щодо територ. змін у Польщі (див. *Німецько-радянський пакт про ненапад 1939, Німецько-радянський договір про дружбу і кордони 1939*), а Польща заявляє, що не зв'язана жодними угодами проти СРСР. Сторони також домовились про відновлення дипломатичних відносин й обмін послами. Польща

та СРСР зобов'язалися надавати один одному підтримку й допомогу у війні проти гітлерівської Німеччини. Уряд СРСР висловив свою згоду на створення на території СРСР польської армії під командуванням, призначеним польським урядом за згодою уряду СРСР. Ця армія мала діяти під оперативним керівництвом Верховного командування СРСР, до складу якого увійде представник польської армії.

О.М. Знахоренко

Польсько-радянська угода про державний кордон 1944 таємно укладена в Москві 27.07.1944; від імені ПКНВ її підписав Е. Осубка-Моравський, уповноваженим від СРСР був В. Молотов. Її підписанню передували дискусії членів ПКНВ із Й. Сталіним та рад. керівництвом щодо проходження лінії кордону. Деякі члени ПКНВ намагались вмовити Сталіна лишити Польщі Львів із Бориславом і Біловезьку Пущу. Однак сторони зійшлися на тому, щоб при проведенні кордонів між СРСР і Польщею покласти в основу *Керзона лінію*. При цьому уряд СРСР пішов на деякі поступки Польщі, залишивши їй територію, розташовану на схід від Керзона лінії, до р. Західний Буг і р. Солокія, а також частину території Біловезької Пущі на ділянці Немирів — Ялівки. Сторони погодились, що півн. частина території Східної Пруссії з Кенігсбергом відійде до СРСР, а решта Схід. Пруссії з Данцизькою областю буде належати Польщі. Радянський уряд взяв на себе зобов'язання при визначенні держ. кордонів між Польщею та Німеччиною підтримувати вимогу про їхнє встановлення по лінії західніше Свінемюнде до р. Одер, потім по р. Нисі (Нейсе) до чехословацького кордону.

О.М. Знахоренко

Польсько-радянський договір про державний кордон 1945 укладений 16.08.1945 уповноваженим Президії Верховної Ради СРСР В. Молотовим та уповноваженим Президента Крайової ради народової Польської Республіки Е. Осубкою-Моравським. Договір встановлював, згідно з рішенням *Кримської (Ялтинської) конференції 1945*, кордон між СРСР і Польською Республікою по *Керзона лінії*, Польщі також поступалась територія на схід від неї до р. Західний Буг і р. Солокія та частина території Біловезької Пущі на ділянці Немирів — Ялівки. Сторони погодились, що до остаточного вирішення територ. питань частина рад.-польсь-

кого кордону, прилегла до Балтійського моря, згідно з рішенням *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945*, буде проходити по лінії від пункту на схід. березі Данцизької бухти на схід північніше Браунсберга-Гольдапа.

О.М. Знахоренко

Польсько-радянський договір про ненапад 1932 — двостороння угода, підписана 25.07.1932 в Москві, набула чинності 23.12.1932; укладена терміном на 3 роки з можливістю продовження на 2 роки в разі відсутності попередження про денонсацію за 6 місяців до моменту припинення її дії. Сторони підтвердили, що їхні відносини будуються на засадах, визначених *Ризьким мирним договором 1921*: взаємній повазі *суверенітету*, невтручанні у внутр. справи іншої сторони, запобіганні утворенню та перебуванню на своїх територіях орг-цій, діяльність яких спрямована проти іншої сторони, дотриманні прав рос., укр. та білоруської меншин у Польщі та польської — в СРСР. Сторони відмовлялись від війни як інструменту зовн. політики у відносинах одна з одною, зобов'язалися утримуватись від агресивних дій або нападу одна на одну як окремо, так і разом з іншими д-вами, а також уникати будь-яких актів насильства, що порушують цілісність та недоторканність території чи політ. незалежність іншої сторони, вирішувати суперечки між собою за допомогою погоджувальної процедури, визначеної конвенцією, що становила невід'ємну частину дог-ру. У разі нападу на одну із сторін третьої д-ви або групи д-ав, інша сторона зобов'язувалася не надавати жодної допомоги нападнику впродовж усього конфлікту. Договір формально припинив дію 17.09.1939.

Г.О. Музика

Польсько-радянський договір про обмін ділянками державних територій 1951 укладений 15.02.1951 уповноваженим Президії Верховної Ради СРСР А. Вишинським та уповноваженим Президента Польської Республіки А. Завадським. Згідно з дог-ром СРСР віддавав у порядку взаємного обміну Польщі ділянку держ. території в Дрогобицькій області, а Польща поступалася частиною території в Люблінському воєводстві. Протокол до дог-ру регулював майнові питання, пов'язані з обміном ділянками територій. У ньому йшлося про те, що кожна з договірних сторін безкоштовно передає нерухоме держ., кооперативне та інше громад. майно

д-ві, до якої відходить дана територія. Також сторони мають право вивезти з цих ділянок своє рухоме майно. Вартість нерухомого майна, яке залишають люди, що переселятимуться, не підлягає компенсації. Офіц. приводом для такого обміну було прохання уряду Польщі обміняти прикордонну ділянку території СРСР на рівну прикордонну ділянку Польщі у зв'язку з тим, що вони економічно більше тяжіють до суміжних районів СРСР і Польщі.

О.М. Знахоренко

Польсько-французький політичний договір 1921 — двостороння угода, підписана 19.02.1921 в Парижі; набула чинності 27.06.1922. Договір передбачав: проведення сторонами консультацій з питань *зовнішньої політики*, що становлять взаємний інтерес; вжиття спільних заходів у разі неспровокованого нападу третіх д-ав на будь-яку зі сторін. Сторони висловились за підписання між ними торг. дог-ру та інших двосторонніх угод. Договір мав стати складовою частиною системи військ.-політ. угод за участі Франції та країн Схід. Європи, спрямованих проти Німеччини (див. *Французько-чехословацький договір про союз і дружбу 1924*). За *Локарнськими договорами 1925* Франція фактично відмовилась від гарантування польсько-нім. кордону.

О.С. Пархомчук

Поляновський мирний договір 1634 — польсько-моск. угода, підписана 14 (24).06.1634 у с. Семлеві (на р. Поляновці, притоці Дніпра); припинила війну 1632-34, що точилась за Чернігово-Сіверську й Смоленську землі. Московське царство не змогло повернути Смоленськ і Чернігів, тому договір переважно підтвердив умови *Деулінського перемир'я 1618*. Король Владислав IV Ваза відмовився від претензій на моск. престол, зобов'язавшись повернути оригінал хрестоцільвального запису бояр 1610 про обрання його моск. царем, за що таємно отримав від Кремля 20 тис. рублів. Польща також повернула Московії Серпейськ із прилеглою територією. Після обміну *військоволененими* без викупу й ратифікації угоди в 1635 було проведено *демаркацію кордонів* (1635-48). На території Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої створено Чернігівське воєводство (1635).

В.Ю. Крушинський

Помпиду (Pompidou) Жорж (5.07.1911, Монбюдиф, департамент Канталь, Франція — 2.04.1974, Париж) — франц. громад.-політ. і держ. діяч.

Нар. в сім'ї вчителів. Здобув дві вищі освіти — з франц. літератури та політ. наук. Трудовий шлях розпочав як викладач. У роки *Другої світової війни* в Русі опору познайомився з *Ш. де Голлем* і 1945 став співробітником його кабінету, а після відставки останнього 1946 очолив його канцелярію. У 1958 зайняв таку саму посаду в новому кабінеті міністрів після повернення де Голля до влади. Як член Конституційної ради був уповноважений вести переговори з Тимчасовим урядом Алжиру, які завершилися підписанням *Евіанських угод 1962*, після чого був призначений Прем'єр-міністром Французької Республіки. Коли у травні 1968 у Франції почались страйки, ініційовані профспілками, де Голль пожертвував вірним соратником, щоб заспокоїти робітників, хоч саме прем'єр-міністр урегулював конфлікт із ними. У 1969 був обраний 2-м Президентом П'ятої республіки. Проводив активну *зовнішню політику*: першим із лідерів Зах. світу побував у КНР з офіц. візитом, кардинально покращив відносини Франції та СРСР, активно підтримував ідею вступу Великої Британії до *Європейського економічного співтовариства*.

П.М. Ігнат'єв

Пономаренко Анатолій Георгійович (4.03.1947, Євпаторія Кримської обл.) — укр. громад.-політ. діяч, професійний дипломат. Закінчив ф-т інозем. мов Кримського держ. пед. ін-ту (1971) і Дип. академію МЗС СРСР (1987); кандидат істор. наук. У 1970-78 — референт з питань міжнар. зв'язків Кримського обкому ЛКСМ України, старший референт, заст. голови Комітету молодіжних орг-цій УРСР; 1978-87 — 2-й секр. посольства СРСР в Індії, 2-й, 1-й секр. конс. відділу МЗС УРСР; 1987-95 — консул ген. консульства СРСР у Мюнхені, ген. консул України в Мюнхені (має конс. патент України №1), зав. відділу країн Зах. Європи Управління країн Європи та Америки МЗС України. У 1995-97 — заст. начальника, нач. Управління країн Європи та Америки МЗС України. У вересні 1997 — листопаді 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у ФРН.

В.М. Матвієнко

Пономаренко Володимир Степанович (23.11.1949, Київ) — укр. дипломат. Закінчив Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка (1972). У 1972-95 — перебував на військ. службі. У 1996-97 — заст. начальника, т. в. о. начальника Управління Азії, Тихоокеанського регіону, Бл. і Сер.

Сходу та Африки МЗС України; 1997-2002 — радник-посланник, тимчасовий повірений у справах України в Ісламській Республіці Пакистан. У червні 2002 — квітні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Ісламській Республіці Пакистан.

В.М. Матвієнко

Понятенко Прокіп Дмитрович (1.11.1878, Полтава — ?) — укр. громад.-політ. діяч, журналіст і дипломат. Нар. в сім'ї ремісника. Навчався в Полтавській семінарії (1899-1902), де зійшовся із *С. Петлюрою* і вступив до РУП. З 1905 — чл. УСДРП, редагував парт. місячник «Вільна Україна» (Петербург, 1906), працював у кооперативних установах Кубані, друкувався в «Літературно-науковому віснику» (Львів), «Слові» (Київ), «Світлі» (Київ). У першому уряді Центральної Ради *В. Винниченка* в червні 1917 призначений товаришем ген. секретаря внутр. справ, у січні 1918 в уряді *В. Голубовича* — дир. канцелярії МВС УНР. За гетьманату *П. Скоропадського* — ген. консул у Катеринодарі, займався підготовчою роботою серед кубанських урядових кіл на користь входження краю на авт. засадах до Української Держави. За доби Директорії УНР увійшов до складу Надзвичайної дип. місії УНР до Речі Посполитої під керівництвом *А. Лівницького*. На варшавських переговорах займав неопступливу позицію в територ. питаннях. У 1921 повернувся на Кубань. Подальша доля невідома.

В.І. Головченко

Попадюк Роман (30.05.1950, Австрія) — амер. держ. діяч і дипломат укр. походження. Закінчив Хантер коледж (1973, бакалавр мистецтв) і Нью-Йоркський ун-т (1980); д-р філософії, фахівець з міжнар. відносин. На дип. службі з 1981. У 1982-84 працював у посольстві США в Мексиці, де займався конс. та політ. питаннями, був помічником посла з особливих доручень; у 1984-86 — у *Державному департаменті США* та *Раді національної безпеки США*. Потім займав посади прес-секретаря в адміністрації *Р. Рейгана* та спец. помічника Президента *Дж.Г.В. Буша* й заст. прес-секретаря у закорд. справах. 1991 удостоєний звання «Українець року», що присуджується Українським ін-том Америки. 1992-93 — Надзвичайний і Повноважний Посол США в Україні.

Р.А. Кривонос

Порошенко Петро Олексійович (26.09.1965, Болград Одеської обл.) — укр. громад.-політ. і

держ. діяч. Закінчив ф-т міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1989), економіст-міжнародник; кандидат юрид. наук (2002). У 1990-91 — заст. ген. директора Об'єднання малих підприємств і підприємців «Республіка», 1991-93 — ген. директор АТ «Біржовий дім «Україна», 1993-98 — ген. директор ЗАТ «Український промислово-інвестиційний концерн». Із 1999 — президент ВАТ «Завод «Ленінська кузня», голова ради АКБ «Мрія», чл. Ради НБУ. 1997-2001 — чл. наглядової ради Національного фонду соц. захисту матерів і дітей «Україна — дітям». Народний депутат України 3-го та 4-го скликань. Голова підкомітету з цінних паперів, фондового та інвестиційного ринків Комітету ВР України з питань фінансів і банківської діяльності (1998-2002). 1998-2000 — чл. політбюро СДПУ(о). Голова Партії солідарності України (липень — листопад 2000), співголова партії регіонального відродження «Трудова солідарність України» (листопад 2000-2001), заст. голови Партії регіонів України (березень — листопад 2001). Із листопада 2001 — керівник центр. штабу «Виборчого блоку Віктора Ющенка «Наша Україна», згодом уповноважений представник фракції «Наша Україна» у ВР України. З 2002 — голова Комітету ВР України з питань бюджету. З 1999 — президент Асоціації випускників *Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*.

Нагороджений орденом «За заслуги» III ст. (1998) та II ст. (1999). Заслужений економіст України (1997), лауреат Міжнародної премії ім. П. Орлика, Державної премії України в галузі науки і техніки (1999).

Твори: «Державне управління корпоративними правами в Україні. Теорія формування правовідносин» (2000).

Л.В. Губерський

Порта (Оттоманська, Висока) (від. франц. porte, італ. porta — двері, ворота) — прийнята в історії дипломатії назва уряду (канцелярії великого везіра) Османської (Оттоманської) імп. (1473-1923). Походить від найменування монументальної брами у Стамбулі, що відкривала вхід до кварталу головних держ. установ султанської Туреччини.

В.М. Матвієнко

Портсмутський мир 1905 — рос.-япон. угода, підписана 23.08.1905 в Портсмуті (США) за посередництвом Президента США Т. Руз-

вельта; завершила рос.-япон. війну 1904-05. Японія, що звернулася до США про посередництво на вимогу Т. Рузвельта, зобов'язалася дотримуватись «Відкритих дверей» доктрини і вивести свої війська з Маньчжурії після війни. Отримавши згоду Росії, Т. Рузвельт 26.05.1905 офіційно звернувся до обох урядів із пропозицією розпочати мирні переговори. Хід переговорів, що 27.07.1905 почали рос. представники С. Вимме і Р. Розен та японські — Комура і Такахіра, визначався попередніми англ.-амер. і япон.-амер. домовленостями на користь Японії. За П. м. Росія визнала Корею сферою япон. впливу; поступалась Японії правом на Ляодунський півострів з військ.-мор. базою Порт-Артур і торг. портом Дальній, півд. частиною о. Сахалін (до 50-ї паралелі) з прилеглими островами; погоджувалась на виключно комерційну експлуатацію маньчжурських доріг обома д-вами та привілеї для япон. рибальства вздовж рос. далекосхідних берегів. Політ. й екон. позиції Росії на Дал. Сході було підірвано, П. м. зафіксував перерозподіл сфер впливу в Схід. Азії на користь Японії.

Б.М. Гончар

Порш Микола Володимирович (19.10.1879, м. Лубни Полтавської губернії — 16.04.1944, м. Еберсвальд, за іншими даними Бізенталь, Німеччина) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї підсекретаря Лубенського окружного суду. Закінчив Лубенську гімназію (1907) і юрид. ф-т Київ. ун-ту Св. Володимира (1911). З кінця 90-х XIX ст. брав активну участь в укр. нац.-визв. русі, був організатором РУП на Полтавщині. На поч. 1904 очолив партію, реформувавши її в УСДРП (чл. ЦК 1905-10 і 1917-21). У своїх працях з екон. погляду намагався розкрити колоніальний статус Нідніпрянщини у складі Російської імп. й синтезувати марксизм та ідею самостійності України. У березні 1917 обраний до виконкому Комітету громад. об'єднань Києва. На 1-у Укр. робітничому з'їзді 11-14.07.1917 став головою Всеукраїнської ради робітничих депутатів, від якої введений до Центральної Ради. Увійшов до Малої ради від фракції УСДРП. 22.09.1917 обраний Демократичною нарадою в Москві до Передпарламенту Російської Республіки. 12.11.1917 призначений ген. секретарем праці, водночас 18.12.1917 — ген. секретарем у військ. справах в уряді В. Винниченка. З 14.03.1918 очолював урядову Державну комісію для укладення Еко-

номічних договорів УНР і Української Держави з Німеччиною і Австро-Угорщиною 1918. За гетьманату П. Скоропадського перебував в опозиції, зазнав арешту. За Директорії УНР — посол у Берліні (1919-21), займався фінанс. забезпеченням діяльності дип. представництв УНР у Європі. Потім вийшов з УСДРП і виступив співзасновником поміркованого Українського нац. об'єднання, що співпрацювало з П. Скоропадським. Займався наук. роботою з проблем економіки України.

Твори: «Про автономію України» (1907); «Відносини України до інших районів Росії» (1912); «Робітництво України. Нариси зі статистики праці» (1912-13); «Автономія України і соціал-демократія» (1917); «Україна в державному бюджеті Росії» (1918).

В.І. Головаченко

«Порядок денний 2000: за сильнішу та розширену Європу» (Agenda 2000: for Stronger and Wider Europe) — оприлюднена 16.07.1997 стратегія Європейської Комісії (ЄК); визначає порядок розширення *Європейського Союзу (ЄС)* за рахунок вступу країн Центр. та Схід. Європи (ЦСЄ), а також принципи фінансування спільних політик ЄС. На основі оцінки політ. й екон. готовності кожної країни-кандидата до вступу в ЄС, ЄК рекомендувала розпочати переговори про вступ із 5 країнами, що найбільше наблизились до виконання необхідних критеріїв: Естонією, Польщею, Словенією, Угорщиною та Чехією. Ще 5 країнам (Болгарії, Латвії, Литві, Румунії та Словаччині) ЄК вирішила надати допомогу у виконанні критеріїв та переході до переговорів про вступ. ЄК прийняла рішення про збільшення фінанс. допомоги країнам-кандидатам в регіоні ЦСЄ до 45 млрд. ЕКЮ в період 2000-06. Представляючи «Порядок денний 2000» Європейському парламенту, Президент ЄК Ж. Сантер запропонував скликати Міжурядову конференцію для вирішення інституційних проблем, які постануть унаслідок розширення ЄС. Він також висловився за проведення європ. конференції всіх країн, які бажають вступити в ЄС, для обговорення широкого кола проблем, що виникають у сфері спільної зовн. політики й політики безпеки, співробітництва нац. інститутів внутр. справ та юстиції. «Порядок денний 2000» рекомендував продовжувати реформи с.-г. сектора, забезпечуючи зниження цін на с.-г. продукцію до відповідності світовим цінам. Наголошувалось на важливості спрощення структурних фондів

ЄС, які мають відігравати важливу роль у зменшенні розбіжностей розвитку окремих країн і регіонів в ЄС. ЄК запланувала виділити у структурні фонди 275 млрд. ЕКЮ в період 2000-06.

В.В. Копійка

Порядок міжнародний — орг-ція міждерж. відносин, спрямована на забезпечення основних потреб *акторів міжнародних*, їх існування, функціонування гарантування безпеки; може бути організований як силовими (*балансу сил концепція* тощо), так і нормативними міжнар.-прав. засобами. Відповідно існує два основні погляди на спосіб орг-ції П. м. з позицій *політичного реалізму*: на основі відсутності міжнар. влади чи ієрархії та примату держ. суверенітету він є продуктом співставлення нац. інтересів д-ав та їхньої потуги (міждерж. порядок); на основі наявності міжнар. норм, процедур та інститутів, що регулюють *міжнародні відносини*, він є результатом міжнар.-прав. регулювання (*правопорядок міжнародний*). Елементи П. м. в Європі були започатковані ще в рамках *Вестфальської системи міжнародних відносин*, і засновувались на приматі держ. суверенітету та принципі легітимізму. Першою практ. формою реалізації заг. П. м. вважається *Ліга Націй* — перша універсальна міжнар. орг-ція. Після *Другої світової війни*, створення *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* та повного згортання політики *ізоляціонізму* США та їх перетворення на наддержаву в контексті амер. претензій на роль світового демокр. лідера посилювався вплив концепцій демокр., прав. П. м. Попри збереження визначної ролі силового фактору в міжнар. відносинах упродовж *«Холодної війни»*, із розвитком транснац. відносин і зростанням ролі недерж. акторів міжнар. у світовій системі здійснювались спроби втілювати ці концепції в практ. орг-цію міжнар. системи. Із розпадом соціал. блоку послабились об'єктивні перешкоди на шляху впровадження транснац. П. м., який виходить за межі орг-ції суто міждерж. відносин (див. *Порядок світовий*). Орг-ція П. м. у постбіполярній системі відбувається в контексті практ. реалізації політики США з упровадження принципів зах. демократії та ліберальної економіки в глобальному масштабі. Однак при цьому продовжує зберігатись високий рівень конфліктності відносин між різними акторами системи міжнар. відносин, що заперечує однозначне визначення сучас. стану світової

системи як організованої виключно в межах прав. міжнар. порядку.

Є.Є. Камінський

Порядок світовий — орг-ція міжнар. відносин, спрямована на забезпечення гегемонії одного з *акторів міжнародних*; історично ця ідея проявлялась переважно у вигляді проектів «світових імперій». Відомі нацистські та комуніст. плани створення єдиного, відповідно нац. та соц. П. с., базованого на політ. *тоталітаризмі*. В умовах *глобалізації* П. с. виступає у формі концептів глобальних «демократизуючих» впливів євроатлантичної спільноти. Такий підхід поступово формувался у США в останнє десятиліття ХХ ст., але бере свої витoki в амер. історії. Так, Президент США *Т. Рузвельт* на межі ХІХ — ХХ ст. заявляв, що бачить головним завданням своєї країни впродовж усіх 1900-х «визначення долі людства на сході й заході океану». Далі поступово відбувалась «демократизація» ідеї П. с. У звітах Конгресу США від 1940 була опублікована стаття Дж.С. Александера «Новий світовий порядок», у якій містився заклик до створення «всесвітньої федерації» як форми подолання конфліктності на глобальному рівні. У 1947 Амер. освітня асоціація закликала до «встановлення справжнього світового порядку, в якому національний суверенітет буде підпорядковано світовій владі». Метою такого порядку проголошувалось зниження конфліктності. У липні 1948 в журналі «Foreign Affairs» британець Г. Батлер надрукував статтю «Новий світовий порядок», у якій, зокрема, закликав нації поступитись своїм суверенітетом, створити ефективний екон. і політ. союз, чітко визначити шлях до нового порядку як справжнього початку Об'єднаних Націй. Того самого 1948 у США побачив світ проект Світової конституції, основна ідея якої полягала у створенні регіональних федерацій як передумови до світової федерації. У 1959 в США було засновано Асоціацію Світової конституції й парламенту. Майже в той самий час фонд Рокфеллерів виступив із заявою, що США «мають позитивно відгукнутись на завдання, покладене на них історією. Це завдання полягає в допомозі оформленню світового порядку у всіх його вимірах — духовному, економічному, політичному, соціальному». У книзі Н. Рокфеллера «Майбутнє федералізму» (1962) містився заклик терміново взятись до «створення світового порядку» перед обличчям таких загроз, як «запалення націоналізмом...», постійне зниження здатності нац. д-ав вирішувати

міжнар. політ. проблеми». У 1968 Н. Рокфеллер у своїй передвиборчій програмі кандидата в Президенти США обіцяв в разі обрання «працювати задля створення нового світового порядку». 1967 у «Foreign Affairs» до створення «нового світового порядку» закликав Р. Ніксон. У 1972 під час свого візиту до КНР він висловив надію, що китайське керівництво разом зі США будуватиме новий «демократичний» П. с. Керівники США наприкінці ХХ — на поч. ХХІ ст. пропонували тезу про розповсюдження у всьому світі амер. цінностей і принципів свободи, самовизначення та ринкової економіки. Адміністрація Дж.В. Буша наприкінці 2003 затвердила «стратегію поширення демократії» на глобальних просторах.

Серед політологічних концепцій П. с. розрізняють максималістські, мінімалістські та реформістські. Максималістські передбачають запровадження світового федер. уряду, побудованого на моделі Конституції США, за умови збереження суверенітету нац. урядів у певних сферах. Мінімалістські обмежуються ідеєю часткової централізації світової влади для недопущення руйнівних воєн. Реформістські проекти передбачають перетворення Організації Об'єднаних Націй (ООН) на світовий центр планування в таких галузях, як екологія, подолання розриву в рівні життя в різних частинах світу, б-ба з безробіттям і голодом, а також у реалізації глобальних проектів розвитку інфраструктури й розподілу продукції. Цей підхід розглядається як найбільш реальна та близька перспектива запровадження П. с., поступового збалансованого зникнення суверенітету окремих д-ав і впровадження світового врядування.

Є.Є. Каміньський

Посланник: 1. Глава дипломатичного представництва 2-го класу (відповідно до класифікації, введеної Віденським регламентом 1815 та закріпленої Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961, іде за класом послів); акредитується, як і посол, при главі д-ви (див. Акредитування); діє на підставі наданих йому главою відряджаючої д-ви вірчих грамот. Повна офіц. назва П., що вживається в дип. практиці — Надзвичайний П. і Повноважний міністр.

2. Дипломатичний ранг, що присвоюється працівникам дипломатичної служби. В Україні ранги Надзвичайного і Повноважного П. 1-го класу та Надзвичайного і Повноважного П. 2-го класу належать до найвищих дип. рангів і присвою-

ються Президентом України за поданням мін. зак. справ України особам керівного складу дип. служби (див. Закон України «Про дипломатичні ранги України» 2002).

В.М. Матвієнко

Послання глав держав, урядів, міністрів закордонних справ — різновид дипломатичного листування, який набув поширення після Другої світової війни. Як правило, послання присвячені найважливішим міжнар. проблемам і питанням двосторонніх відносин. Послання зазвичай складаються на спец. папері з держ. гербом країни та містять ті самі реквізити, що й ноти дипломатичні. Під текстом послання ставиться особистий підпис адресанта чорнилом або, якщо воно передається телеграфом, вказується прізвище. Зазначити посаду автора послання не обов'язково. Послання вручаються адресатам або особисто послами, або спец. представниками керівництва країни-адресанта. Може передаватись копія (з перекладом на мову країни-адресата), а саме послання вручатись пізніше (після отримання його з дипломатичною поштою). Послання, як правило, не опубліковуються.

Т.І. Шинкаренко

Посол — глава дипломатичного представництва 1-го класу згідно з прийнятою в сучас. міжнародному праві класифікацією, закріпленою у Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961; акредитується при главі держави. Термін «посол» вживається з XIV ст. на позначення представника глави д-ви. Однак лише з XVIII ст. замість дип. агентів, резидентів, почали призначатись П. і посланники. Розвиток дип. відносин, обмін П. і посольствами збіглись із періодом зміцнення абсолютизму. П. зобов'язувалися оберігати престиж монархів, яких вони представляли. Неповага до П. вважалась великою образою, спрямованою супроти його володаря. Віденський регламент 1815 визнав за П., на відміну від дип. представників інших класів, представницький характер. Лише П., що представляв персонально главу відряджаючої д-ви, безпосередньо виступав від імені монарха, який його послав, міг вимагати приватної аудієнції від монарха країни перебування. Віденська конвенція про дип. зносини 1961 встановила принцип рівності глав дип. представництв незалежно від їхнього рангу. Останнім часом д-ви, як правило, призначають глав своїх дип. представництв у ранзі П.; повна й офіц. назва — Надзвичайний і Пов-

новажний П. В Україні ранг Надзвичайного і Повноважного П. присвоюється Президентом України (ст. 106 Конституції України).

В.М. Репецький

Посол за сумісництвом — дип. представник, який акредитований і постійно перебуває в одній державі, а в іншу державу чи в низку країн призначається главою дипломатичного представництва за сумісництвом. У сучас. дип. практиці, у т. ч. в Україні, це є досить розповсюдженим явищем, що насамперед, викликано екон. причинами. Відповідно до ст. 5 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961* «Акредитуюча держава може, належним чином повідомивши відповідні держави перебування, акредитувати главу представництва або призначити будь-якого члена дип. персоналу, зважаючи на обставини, в одну або кілька інших держав, якщо не заявлено заперечень з боку будь-якої з держав перебування». Та сама стаття передбачає, що в подібному випадку «акредитуюча держава може заснувати дип. представництва, що очолюються *тимчасовими повіреними у справах*, в кожній державі, де глава представництва не має постійного місцеперебування». Процес призначення П. за с. ідентичний призначенню глави дип. представництва в одну країну з постійним місцем перебування в ній і включає: внутр. акт д-ви, що виражається у призначенні даної особи компетентним органом у ролі дип. представника цієї д-ви за сумісництвом; запит *агреману* (згоди приймаючої д-ви на це призначення); вручення *вірчих грамот* дип. представником главі д-ви перебування (див. *Акредитування*). Як правило, П. за с. 1-2 рази на рік відвідує країну, в яку він призначений за сумісництвом, зазвичай з нагоди нащ. свята чи для переговорів, відкриття консульства тощо; належить до складу *дипломатичного корпусу* та виконує всі функції глави дип. представництва в цій країні, передбачені Віденською конвенцією про дип. зносини 1961 та двосторонніми угодами.

В.М. Матвієнко

Посольство — див. *Дипломатичне представництво*.

Посольство надзвичайне — тимчасова делегація держави, що направляється в іншу державу для участі в урочистостях і святкуваннях з приводу проголошення незалежності країни,

інаугурації *глави держави*, для участі в траурних церемоніях щодо офіц. осіб держави. У сучас. дип. практиці П. н. найчастіше мають назву «спеціальні урядові делегації». З урахуванням конкретних обставин (масштабів заходів, рівня представництва та ін.) інколи функції П. н. доручається *постійному представництву при міжнародній організації*, що знаходиться у відп. д-ві.

В.М. Репецький

Посольська канцелярія. На поч. XVIII ст. *Посольський приказ* із його складною та розгалуженою структурою потребував швидкої реорганізації, а мала Посольська колегія навколо царя *Петра I* й під його керівництвом, що фактично узяла в свої руки найважливіші поточні справи Посольського приказу, не могла більше функціонувати як тимчасова неофіц. установа. Московський цар залишив за Посольським приказом ведення всіх внутр., госп. та регіонально-територ. питань, що стосувались Малоросії, Смоленщини та інших «молодих» імперських територій; актуальні зовн.-політ. питання (Зах. Європа, Прибалтика та Швеція, Туреччина, Польща) передав у відання особливого відомства, назвавши його П. к. Причому з 18.02.1700 й до липня 1709 (до Полтавської битви) нове зовн.-політ. відомство в офіц. док-тах називалось Посольською похідною канцелярією, а з липня 1709 — просто П. к., зберігаючи цю назву до 15.12.1717. У 1710-17 П. к. отримала не тільки фактичне, але й формальне значення головного органу зовн. зносин Росії. Вона не мала постійного місця перебування (в Санкт-Петербурзі, який будувався, або постійно пересуваючись за царем по Росії). Цим вона нагадувала Похідну зовн.-політ. канцелярію Карла XII. В офіц. док-тах саме тому її місцеперебування оголошувалось т. ч.: «Перебуває там, де його величність». Вона була прототипом сучас. МЗС у тому значенні, що в ній вперше дип. справи були повністю відокремлені від усіх інших політ., госп. та нащ., а також військ. і поліцейських питань, у той час, як у Посольському приказі вирішувалось багато питань у комплексі, залежно від того, як вони були пов'язані з певною територією. Як і Посольський приказ, П. к. була перетворена в Іноземних справ колегію, як тільки *Північна війна 1700-21* фактично була завершена. Керівники П. к.: *Ф. Головін* (18.02.1700-2.08.1706), *Г. Головін* (1706-17). Про структуру П. к. як

установи тимчасової, перехідної, напівофіц. збереглися неточні дані, оскільки немає документа про її заснування у вигляді Положення про П. к. Разом із тим відомо, що вона складалась із президента, віце-президента, 4 старих канцеляристів (начальників відділів), 7 молодих канцеляристів (їхніх помічників).

Н.Ф. Сербіна

Посольське право — сукупність міжнар.-прав. договірних і звичаєвих норм, що регулюють статус і функції *дипломатичних представництв*. Вказаний термін вживається як застаріла назва, яка застосовувалась у дип. теорії й практиці до поч. ХХ ст. Після активного включення в дип. сферу *міжнародних організацій* попередній термін «посольське право» не відображав реалії зовн. зносин, оскільки «монопольне» право д-ав було порушено. Тепер вживається термін «*дипломатичне право*», зміст якого дещо змінився, порівняно з його істор. попередником.

В.М. Репецький

Посольський обряд — дип. *етикет* і порядок зовн.-політ. зносин у Московській державі XVI — XVII ст. Почав складатись при Івані III, остаточно оформився в XVI ст. П. о. відрізнявся складністю, урочистістю й своєрідністю та ґрунтувався на давніх багатих традиціях дип. зв'язків Московської держави. Відповідно до П. о. зносини з інозем. д-вами велись через «послів великих», «легких послів» (посланників) і «гінців» залежно від важливості й мети *посольства*, а іноді й від віддаленості місця призначення. *Посли* діяли на підставі детальних наказів, одержуваних з *Посольського приказу*, куди після повернення з посольства подавались детальні звіти. Інозем. послів у Московській державі на кордоні зустрічав пристав, що призначався воеводою прикордонного міста для їх супроводу та постачання в дорозі продовольством, що видавалося за рахунок скарбниці. За кілька верст до Москви посли зупинялись в очікуванні дозволу на в'їзд до столиці; у призначений день їм надсилали з царської стайні карети й верхових коней; в'їзд у місто відбувався з урочистістю. Для розміщення інозем. послів у Москві в XVII ст. був створений Посольський двір. Литовським, кримськотатарським й укр. послам надавались (у деяких випадках ще в XVI ст.) окремі двори. Посли перебували під найсуворішим наглядом. Виїзд на аудієнцію в Кремль чи іншу резиденцію був

обставлений із ще більшою пишністю, ніж в'їзд до Москви. Посли виходили з екіпажів на деякій відстані від Червоного ганку; на сходах і в покоях палацу стояли дворяни, дяки й купці в «золотном платті». Послів зустрічали бояри. Цар приймав послів у Грановитій палаті Кремля, сидючи на престолі «у великому вбранні», тобто в каптані із золотої парчі, в шапці Мономаха, зі скіпетром у руці (іноді з державою — в іншій). Перед ним стояли зброєносці — молоді придворні в білих каптанах зі срібними сокирками в руках; уздовж стін сиділи бояри. Посла «виявляв», тобто представляв, один з окольничих. Після обміну взаємними вітаннями посол вручав «верющую» (*вірчу грамоту*), що приймав посольський дяк. Потім христ. посли та їхній посланець допускались до цілування царської руки; мусульм. послам цар клав руку на голову. Після закінчення цієї церемонії посли в короткій промові викладали мету посольства й «виявляли» подарунки. У день аудієнції необхідно було запрошувати послів у палац на обід в присутності царя, або ж надсилати царське частування до них на Посольський двір. Через кілька днів намічалась скромніша, ділова аудієнція, після якої у «відповідній палаті» зустріч відбувалась «лицем до лица», щоб вести переговори. Догори скріплювались присягою, цілуванням хреста і прикладанням печатки. Підписування дог-ру царем не було заведено. У такому вигляді П. о. проіснував до початку царювання Петра I.

Н.Ф. Сербіна

Посольський приказ — центр. урядова установа Московської держави сер. XVI — поч. XVIII ст., що відала зносинами з інозем. державами. Початок П. п. було покладено в 1549, коли посольську справу було доручено дяку І. Вісковатому. Наприкінці XVI ст. у П. п. під керівництвом начальника П. п. працювали 15-17 піддячих і кілька перекладачів. У XVII ст. зростання міжнар. значення Московського царства викликало істотне розширення функцій П. п. та його штатів. Структурно він поділявся за територ.-держ. ознакою на «повитья» (відділи). На П. п. було покладено заг. керівництво *зовнішньою політикою* країни та вся поточна дип. робота: відправка моск. послів за кордон, складання для них інструкцій (наказів) і *дипломатичне листування* з ними; прийом і відправка інозем. послів; ведення справ усіх приїжджих іноземців, окрім військових; керів-

ництво на перших порах територіями, що були приєднані до Московської держави (напр., Сибіром, Смоленщиною); збір грошей на викуп полонених. Крім того, у П. п. зберігались держ. печатки й держ. архів. Таке розмаїття справ вимагало збільшення штату П. п., який у 1689 нараховував 53 піддячів, 22 перекладачі та 17 товмачів. З 1667 П. п. очолювали вже не дяки, а бояри. Серед керівників П. п. було чимало видатних рос. дипломатів — *А. Щелкалов* і *В. Щелкалов*, *А. Матвеев*, *В. Голіцин* та інші. У 70-х XVII ст. П. п. мав назву Державного приказу посольської печатки. На поч. XVIII ст. внаслідок реформ Петра I керівництво зовн. зносинами перейшло від П. п. до *Посольської канцелярії*. У 1720 П. п. був остаточно ліквідований і замінений на *Іноземних справ колегію*.

Н.Ф. Сербіна

Поссевіно (Possevino) Антоніо (1543, Мантуя — 1611, Рим) — папський дипломат, єзуїт. Нар. в сім'ї золотих справ майстра. Дух. освіту здобув у Римі. Кардинал Гонзага, помітивши виключні здібності П., взяв його до себе секретарем, а пізніше доручив виховання своїх племінників. 1577 направлений Папою римським Григорієм XIII до Швеції для навернення в католицтво короля Іоанна III; 1578 призначений папським *нунцієм* у Швеції, апостольським вікарієм для Русі, Лівонії, Померанії, Саксонії, Угорщини. 1581-82 брав участь як посередник у мирних переговорах між Московським царством і Річчю Посполитою, сприяв відторгненню від Москви лівонських земель; вів безрезультатні переговори з *Іваном IV Грозним* про церк. унію. 1583-84 виконував низку дип. доручень Ватикану в Польщі, намагався організувати військ. інтервенцію проти Московської держави. У 1586 розробив план поступового розповсюдження католицизму на Сході, що частково був реалізований Римом за *Берестейською унією 1596*.

Н.Ф. Сербіна

Постійне представництво при міжнародній організації — *місія дипломатична* постійного характеру, яка направляє державою-членом міжнар. орг-ції для представництва в ній своїх інтересів. Перші постійні представництва д-ав при міжнар. орг-ціях з'явилися у період функціонування *Ліги Націй*. Після *Другої світової війни* вони отримали подальший розвиток і правове закріплення в різних юрид.

актах, їх прав. статус був визначений на основі багатосторонніх *договорів міжнародних*, двосторонніх дог-рів, угод про місцеперебування штаб-квартири з *приймаючою державою*, а також згідно з нормами внутр.-держ. права. Універсальний характер постійних представництв був закріплений у *Віденській конвенції про представництво держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975*.

Можна виділити 2 категорії місій д-ав при міжнар. орг-ціях: постійні й тимчасові представництва. Постійні представництва д-ав, акредитовані при міжнар. орг-ції, тривалий час очолюють постійну місію, в якій склад персоналу майже аналогічний із постійним дип. представництвом. Тимчасові представництва д-ав, які іменуються делегатами, експертами та ін., відряджають *ад гок* для участі в роботі сесії міжнар. орг-ції чи її основних органів або скликаних ними *конференцій міжнародних*. Основними функціями постійних представництв д-ав при міжнар. орг-ціях є забезпечення єдності між акредитованими д-вами й орг-цією, проведення переговорів з орг-цією та всередині орг-ції, захист інтересів відряджаючої д-ви в орг-ції, а також залучення до реалізації мети й завдань, поставлених перед орг-цією та її членами. Робота П. п. при м. о. має певну специфіку. Станом на 1.01.2004 Україна була членом майже 100 міжнар. орг-цій і мала постійні представництва при *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, *Європейському Союзі (ЄС)*, *Раді Європи (РЕ)*, *Місію при НАТО* та ін. Як і посольства, вони належать до постійних закорд. органів зовн. зносин і є частиною *дипломатичної служби* д-ви.

Існує чітка відмінність між *посольством* і П. п. при м. о. По-перше, посольства функціонують у сфері двосторонніх відносин, де передбачена особлива процедура їх виникнення, тоді як П. п. при м. о. діють у сфері тристоронніх відносин (відряджаюча д-ва — міжнар. орг-ція — д-ва перебування штаб-квартири міжнар. орг-ції). По-друге, постійне представництво акредитується не при д-ві перебування, а при міжнар. орг-ції, штаб-квартира якої розташована в цій д-ві. Як наслідок, реальний стан використання привілеїв та імунітетів, передбачених *нормами міжнародного права*, залежить від д-ви перебування, від її політ. та прав. системи, від ефективності діяльності всіх гілок влади, особливо виконавчої влади. По-третє, прав. статус предс-

тавників держав-членів міжнар. орг-цій відрізняється від статусу співробітників міжнар. орг-цій. Та обставина, що представники членів міжнар. орг-цій юридично зв'язані не із самою орг-цією, а з державами-членами, є вирішальним фактором у визначенні характеру та змісту їхнього імунітету. Вони як представники суверенних д-ав наділені *дипломатичними привілеями та імунітетами*. По-четверте, під час призначення глави П. п. при м. о. не вимагається запиту *агреману*. Тому док-том, який засвідчує його призначення, є його повноваження. Відповідно термін «акредитування» при цьому замінюється на «призначення».

Перш ніж прийняти постійні представництва д-ав, міжнар. орг-ція має отримати згоду країни перебування на заснування таких представництв, яка автоматично поширюється на всі держави-члени орг-ції, після чого не вимагається запитувати її згоду на створення того чи іншого постійного представництва. За заг. правилом представництва засновуються в місці перебування штаб-квартири орг-ції. Однак, якщо це допускається правилами орг-ції та на це є попередня згода д-ви перебування, відряджаюча д-ва може засновувати своє представництво або його відділення в іншому місці. Прикладом цього є Рада Європи, яка має штаб-квартиру в Страсбурзі. Деякі з держав-членів та спостерігачів не мають своїх постійних представництв у Страсбурзі, однак мають представництва в Парижі. Згідно зі ст. 5 Віденської конвенції 1975 д-ви, які не є членами орг-ції, можуть засновувати постійні місії спостерігачів, якщо таке право їм буде надане з боку міжнар. орг-ції. У 1946 однією з перших заснувала місію постійного спостерігача при ООН Швейцарія. До вступу в ООН такі місії мали Австрія, Фінляндія, Італія, Японія, ФРН, Бангладеш та ін. Нині місію постійних спостерігачів при ООН (у Нью-Йорку) має Ватикан. Постійні представництва та члени персоналу наділені відп. імунітетами від юрисдикції д-ви перебування (з окремими винятками в галузі цивільної та адмін. юрисдикції), що в цілому не відрізняються від імунітету дип. представництва та членів дип. персоналу.

В.М. Репецький

Постійне представництво України при ООН — постійно діючий представницький орган зовнішніх зносин України в штаб-квартирі Організації Об'єднаних Націй (ООН) у Нью-

Йорку, що здійснює представництво України в цій найбільшій світовій універсальній орг-ції, належить до системи закорд. установ *МЗС України*. Постійне представництво (постпредство) здійснює свою діяльність на основі Конституції України, законів України, указів та розпоряджень Президента України, інших законодавчих та нормативних актів, наказів і розпоряджень МЗС України, а також *договорів міжнародних України, норм міжнародного права, правил ООН, угод зі США як із країною перебування ООН та з урахуванням амер. законодавства*. Постпредство забезпечує проведення єдиної політ. лінії України в ООН і з цією метою координує у встановленому порядку участь у діяльності ООН усіх держ. органів виконавчої влади (держустанов та орг-цій), їхніх делегацій та груп спеціалістів, які сприяють виконанню функцій постпредства.

До основних завдань і функцій П. п. У. при ООН належать: представництво України в ООН; забезпечення участі та захист нац. інтересів, реалізація зовн.-політ. курсу України в рамках ООН; виконання вказівок і доручень президента, уряду та МЗС України; з'ясування та аналіз діяльності ООН, співробітництва між її державами-членами; сприяння здійсненню цілей і принципів ООН; ведення переговорів із ООН та в її рамках; участь у розробці проектів *договорів міжнародних, конвенцій, резолюцій та інших док-тів, що стосуються до діяльності ООН; підтримка контактів із Секретаріатом ООН, постійними представництвами держав-членів ООН та спостерігачами, міжнар. неурядовими орг-ціями, які акредитовані при ООН, а також з органами держ. влади, громад. об'єднаннями, діловими, наук. та культ. колами країни перебування, засобами масової інформації з питань, що належать до компетенції Представництва при ООН; участь у підготовці й роботі укр. делегації на сесіях Генеральної Асамблеї ООН та конференціях ООН; широке висвітлення внутр. та зовнішньої політики України як в ООН, так і поза її межами; роз'яснення позицій України при голосуванні в Раді Безпеки ООН; підготовка спільно та за погодженням із МЗС України та іншими органами виконавчої влади позицій уряду України з усіх обговорених питань; викладення цих позицій у відп. органах ООН тощо.*

П. п. У. при ООН очолює постійний представник у ранзі Надзвичайного і Повноваженого Посла, який призначається Президентом Ук-

раїни за поданням міністра закордонних справ України. Постійними представниками України при ООН були: *П. Удовиченко* (1958-61); *Л. Кизя* (1961-64); *С. Шевченко* (1964-68); *М. Полянничко* (1968-73); *В. Мартиненко* (1973-79); *В. Кравець* (1979-85); *Г. Удовенко* (1985-92); *В. Батюк* (1992-94); *А. Зленко* (1994-97); *В. Єльченко* (1997-2001). З 2001 — *В. Кучинський*.

М.А. Кулінич

Посткейнсіанство — течія екон. думки, яка представляє групу економістів, об'єднаних теорією Дж. Кейнса як методол. базу. П. виходить з ідеї про те, що стихійний розвиток ринкової економіки не є ідеальною системою саморегулювання та не забезпечує раціонального й найповнішого використання екон. ресурсів. Прихильники посткейнсіанського напрямку великого значення надають інституціональній структурі економіки та соц. взаємозв'язкам. На основі цього вони запропонували теорію розподілу й зайнятості, яка базується на інвестиційній поведінці суб'єктів, що є власниками капіталу. Заг. величину прибутку в суспільстві визначають інвестиційна поведінка власників капіталу та схильність населення до заощадження. Встановлюючи різну величину надбавок до витрат вир-ва в умовах олігополістичної структури ринку в галузях промисловості, можна варіювати рівень прибутку. Згідно з посткейнсіанськими концепціями це означає, що рівень сукупного попиту визначає зайнятість. Такий підхід відмежовує П. від *неокласичної економічної теорії*. Водночас між ними існує зв'язок, бо пояснення окремого випадку рівноваги (рівноваги в умовах неповної зайнятості) формально включає кейнсіанську теорію в неокласичну систему заг. рівноваги, яку розглядає сучас. напрям неокласичного синтезу.

В.І. Філіпенко

Потреро-де-лос-Фунес декларація 1996 — див. *Мальвінська декларація 1996*.

Потрійний пакт 1940 — угода про політ. та військ.-екон. союз між головними учасниками *антикомінтернівського пакту* — Німеччиною, Італією та Японією — підписана 27.09.1940 в Берліні терміном на 10 років. Остаточо оформила військ. союз цих агресивних д-ав, відомий також як «вись Берлін — Рим — Токіо». За умовами Пакту між його учасниками були розмежовані сфери впливу: Японія визнавала й

поважала керівну роль Німеччини та Італії у справі створення нового порядку в Європі; Німеччина та Італія визнавали керівництво Японії «у справі створення нового порядку у Великому Східноазіатському Просторі». Три д-ви брали на себе зобов'язання підтримувати одна одну всіма політ., екон. та військ. засобами у випадку нападу на одну з них будь-якої третьої д-ви, що на момент підписання не була втягнена у війну. У 1940 до Пакту приєдналися Угорщина, Румунія, Словаччина, у 1941 — Болгарія та Югославія (пізніше югославський уряд, що підписав Пакт, був повалений), маріонеткові уряди Хорватії та *Маньчжоу-Го*. У жовтні 1940 Німеччина запропонувала провести рад.-нім. переговори в Берліні на рівні міністрів закорд. справ із метою обговорення питання про умови приєднання СРСР до Пакту, які відбулись за участю *В. Молотова* та *І. Ріббентропа* 12-13.11.1940. У проекті угоди між д-вами П. п. і Радянським Союзом зазначалось, що СРСР схвалює цілі д-ав пакту й зі свого боку згоден дотримуватись тієї самої політ. лінії, що й д-ви П. п.; Німеччина, Італія та Японія й Радянський Союз зобов'язувалися не входити у блоки д-ав і не підтримувати ніяких міжнар. блоків, спрямованих проти однієї з чотирьох д-ав, всіма силами допомагати одна одній економічно, а також доповнювати й розширювати угоди, що існують між ними. У проекті таємного протоколу сторони заявляли, що основні територ. інтереси Німеччини, без урахування територ. змін, що відбудуться в Європі після укладення миру, знаходяться в Центр. Африці; Італії — у Півн. та Півн.-Схід. Африці; Японії — у районі Схід. Азії на південь від Японської імп.; Радянського Союзу — на південь від території СРСР в напрямку Індійського океану. Крім того, 4 д-ви заявляли, що, «зберігаючи за собою право регулювати окремі несуттєві питання, вони взаємно поважатимуть територіальні інтереси один одного і не створюватимуть перешкод для їх реалізації». Але з огляду на неврегульованість проблем безпеки між сторонами в районі чорноморських проток підписання угоди між д-вами П. п. та СРСР не відбулось.

І.С. Покровська

Потсдамська (Берлінська) конференція 1945 — міжнар. мирні збори, що відбувались 17.07-02.08.1945 у колишньому палаці Гогенцоллернів у Потсдамі (передмістя Берліна) за

участі делегацій СРСР, США та Великої Британії, очолюваних *Й. Сталіним*, *Г. Труменом* та *В. Черчіллем* (з 28.07.1945 лідер лейбористської партії Великої Британії *К. Етлі* змінив *В. Черчілля* після перемоги на парл. виборах). Цілі конференції: завершення розробки спільної політики союзників щодо мирного врегулювання в Європі, розпочатою на *Кримській (Ялтинській) конференції 1945*, та остаточне формування засад нової повоєнної системи *міжнародних відносин*, здатної забезпечити тривалий мир. Конференція відбувалась в умовах, що склались у Європі після беззастережної капітуляції нацистської Німеччини, внаслідок чого утворився вакуум сили, який намагались заповнити як зах. країни, так і СРСР. Це не могло не позначитись на рішеннях конференції та майбутніх стосунках союзників.

Центр. місце в порядку денному П. к. посіло нім. питання, з вирішенням якого була пов'язана решта домовленостей про майбутній європ. устрій. Його врегулювання засновувалося на угодах Кримської конференції 1945 про Німеччину. Однак, на відміну від розглянутих тоді планів розчленування Німеччини, у Потсдамі було вироблено спільний підхід союзницьких держав до неї як єдиного екон. цілого на час окупації. Було узгоджено політ. й екон. принципи координованої політики СРСР, США та Великої Британії щодо Німеччини й визначено цілі її окупації, виконання яких покладалось на союзницьку Контрольну раду в Берліні. Найважливішими з них стали: демілітаризація — повне роззброєння Німеччини, ліквідація її сухопутних та військ.-повітр. сил, включно з Ген. штабом, СС, СА, СД та гестапо, знищення її військ. потенціалу та промисловості, яка могла бути використана для військ. вир-ва, розподіл військ.-мор. та торг. флотів; демонополізація — знищення існуючої надмірної концентрації екон. сили Німеччини, у першу чергу монополістичних об'єднань, які несли відповідальність за розв'язування війни; демократизація — перебудова політ. життя Німеччини на демокр. засадах, зокрема відновлення діяльності демокр. політ. партій та профспілок; денацифікація — ліквідація націонал-соціал. партії та її установ, запобігання нацистській та мілітаристській діяльності й пропаганді. Однією з найскладніших була проблема нім. *репарацій*, щодо вирішення якої країни Заходу та СРСР мали різні підходи: СРСР наполягав на виконанні кримсь-

ких домовленостей, згідно з якими він мав отримати 50% від заг. суми компенсацій союзникам, що становила 20 млрд. дол.; США за підтримки Великої Британії наполягли на задоволенні репараційних претензій трьох держав-переможниць шляхом вилучення пром. капітального обладнання із власних зон окупації та відп. нім. вкладів за кордоном, а СРСР додатково отримував із зах. зон 15% вилученого устаткування в обмін на сировину та харчові продукти та 10% — без будь-яких компенсацій. Репараційні претензії Польщі СРСР мав задовольнити за рахунок своєї частки. Було підтверджено намір союзників віддати під суд головних військ. злочинців.

Польське питання на конференції складалось із двох частин: оприлюднення заяви учасників щодо створення Польського тимчасового уряду нац. єдності та встановлення з ним США й Великою Британією дип. відносин; визначення зах. кордону Польщі по лінії річок Одер — Західна Нейсе, що означало передачу Польщі Данцига (Гданська) і тієї частини Схід. Пруссії, що не була поставлена відповідно до рішень Берлінської конференції під управління СРСР (тобто Кенігсберга й прилеглому району, зараз Калінінград і Калінінградська обл. РФ). Рішення щодо захід. кордону Польщі стало наслідком згоди СРСР на прийняття англ.-амер. підходу до питання нім. репарацій.

Із метою підготовки мирних дог-рів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією на конференції було засновано *Раду міністрів закордонних справ* СРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю; розглянуто питання щодо умов прийняття цих союзників Німеччини в *Організацію Об'єднаних Націй (ООН)*. РМЗС також мала використовуватись для мирного врегулювання з Німеччиною. На конференції було оприлюднено *Потсдамську декларацію* США, Великої Британії та Китаю щодо Японії, а також підтверджено готовність СРСР вступити на боці союзників у війну з Японією. Через суперечності між союзниками не було досягнуто взаєморозуміння з деяких проблем: було відхилено рад. вимоги стосовно перегляду існуючої міжнар. конвенції щодо статусу чорноморських проток (див. *Монтрьо конференція 1936*), отримання військ. бази на Босфорі, права на опіку над одним із колишніх африк. володінь Італії, а також амер. проект інтернаціоналізації Дунаю. Рішення П. к. разом із до-

мовленостями Кримської (Ялтинської) конференції створили засади нової — *Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин*.

І.С. Покровська

Потсдамська декларація 1945 оприлюднена 26.07.1945 від імені глав урядів США (*Г. Трумен*), Великої Британії (*В. Черчилль*) та Китаю (*Чан Кайші*) під час роботи *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945*; сформулювала основні принципи мирного врегулювання на Дал. Сході. П. д. вимагала від уряду Японії без зволікань погодитись на беззастережну капітуляцію на таких умовах: роззброєння армії; відсторонення від влади в Японії та покарання представників мілітаристських кіл, відповідальних за втягнення країни у війну; окупація визначених союзниками япон. територій з метою забезпечення основних цілей мирного врегулювання; обмеження *суверенітету* Японії відповідно до умов Каїрської декларації 1943 (див. *Каїрська американсько-англійсько-китайська конференція 1943*) о-вами Хонсю, Кюсю, Сікоку, Хоккайдо та меншими за розміром островами, що визначають союзники; створення в Японії умов для демокр. розвитку, встановлення свободи слова, релігії, поваги до основних *прав людини*; забезпечення участі Японії у світових торг. відносинах, доступу до сировинних ресурсів із метою створення невійськ. галузей промисловості та виплат «справедливих репарацій натурою». У П. д. були зафіксовані зобов'язання союзників вивести окуп. війська з території Японії після досягнення вищезазначених цілей та створення «миролюбного й відповідального уряду згідно з вільно висловленою волею японського народу». П. д. була підготована без участі СРСР. 8.08.1945 у Заяві рад. уряду було оголошено про приєднання СРСР до П. д. і вступ з 9.08.1945 у війну з Японією, що обґрунтовувалось її відмовою від капітуляції та союзницькими зобов'язаннями СРСР, наданими під час *Кримської (Ялтинської) конференції 1945*. Япон. уряд 28.07.1945 відхилив вимоги П. д., наслідком чого стало застосування США атомних бомб (6.08.1945 і 9.08.1945) проти Японії. 14.08.1945 умови П. д. були прийняті Японією; вони стали основою Акта про капітуляцію Японії, підписаного 2.09.1945 (див. *Післявоєнне врегулювання з Японією*).

І.С. Покровська

Потсдамська союзна конвенція 1805 — угода, підписана 22.10(3.11).1805 в Берліні між Пруссією та Росією; того самого дня до неї приєдналася Австрія. Згідно з Конвенцією Пруссія брала на себе роль посередника між воюючими сторонами: Австрією та Росією з одного боку та Францією — з іншого; мала передати Франції умови миру, запропоновані союзниками, за якими Париж мав поступитись більшістю захоплених територій у Німеччині та Італії (див. *Петербурзький мирний договір 1805*). У разі невдачі посередницької місії Пруссії остання зобов'язувалася одразу виступити на стороні *антифранцузької коаліції* та виставити проти Франції щонайменше 180 тис. вояків. Після підписання П. с. к. Велика Британія виділила Пруссії субсидії, а Росія — допомогу продовольством. Проте з поразкою союзних військ під Аустерліцем Пруссія уклала із Францією 5.12.1805 Шенбрунський союзний договір, за яким П. с. к. була анульована.

М.Г. Капітоненко

Потсдамське побачення 1910 — зустріч рос. імператора *Миколи II* і нім. кайзера *Вільгельма II*, що відбулась 4-5.11.1910 у Потсдамі. У переговорах брали участь мін. закорд. справ Росії *С. Сазонов*, а з боку Німеччини — канцлер *Т. Бетман-Гольвег* і статс-секретар закорд. справ *А. Кіндерлен-Вехтер*. Монархи у своїх бесідах торкались політ. справ лише в заг. рисах. Переговори Сазонова з представниками нім. уряду мали конкретніший характер і закінчились підписанням рос.-нім. угоди 1911. Переговори стосувались питання залізничного будівництва в Півн. Персії, яка за *англійсько-російською угодою 1907* була зоною впливу Росії, й можливості проведення туди лінії від Багдадської залізниці, яку будувала Німеччина. С. Сазонов намагався обмежити діяльність Німеччини в рос. зоні Персії. В обмін на відмову Німеччини отримати тут концесії на залізниці, шосе й телеграф Росія погоджувалась на будівництво Багдадської залізниці до Ханакена (пункт на тур.-іранському кордоні) та зімкнути її з майбутніми залізницями, які вона побудує в Півн. Персії. Нім. сторона заявила, що не ставить перед собою в Персії ніяких політ. цілей, але добивається вільного доступу на перський ринок. С. Сазонов висловив готовність не перешкоджати нім. торгівлі. У Потсдамі результати переговорів про залізничне

будівництво не були зафіксовані в письмовій формі.

Важливим завданням нім. дипломатії на переговорах була спроба відірвати Росію від *Антанти* та повернути її на свій бік або нейтралізувати. Наполягаючи на необхідності зміцнити рос.-нім. дружбу, берлінські політики висловили готовність не підтримувати плани експансії Австро-Угорщини на Балканах, якщо Росія відмовиться підтримувати антинім. політику Великої Британії. Ця пропозиція містилась у запропонованому нім. урядом Росії 15.11.1910 проєкті рос.-нім. угоди. Але після П. п. рос.-нім. переговори з питань Бл. та Сер. Сходу були надзвичайно напружені, до проєкту угоди вносились чисельні зміни й поправки, тому її було підписано лише 6.08.1911 в Петербурзі. Німеччина визнавала «особливі інтереси» Росії в Півн. Персії та зобов'язувалася не домагатись тут залізничних, дорожніх, навігаційних і телеграфних концесій. Рос. уряд зобов'язувався, що як тільки німці завершать будівництво Багдадської залізниці до Ханекіна, Петербург отримає під персів для Німеччини концесію на продовження цієї лінії до Тегерана. Відмова Росії від протидії спорудженню Багдадської залізниці відкривала на майбутнє можливість для нім. експансії на Бл. й Сер. Сході, хоча Росія й закріпила сферу свого впливу в Персії.

Б.М. Гончар

Потьомкін Григорій Олександрович (13.09.1739, с. Чижово Духовщинського повіту, сучас. Смоленська обл. — 5.10.1791, поблизу Ясс) — рос. держ. і військ. діяч, дипломат, генерал-фельдмаршал (з 1784), князь. Спочатку відвідував навч. заклад Літкена в Німецькій слободі, потім навчався в гімназії Московського ун-ту (1756-60). 1755 записаний до Кінної гвардії. За участь у дворцєвому перевороті 1762, внаслідок якого *Катерина II* здобула престол, отримав чин гвардійського підпоручика. З 1765 — поручик, з 1766 — командир роти. 1767 брав участь у роботі Уложеної комісії як опікун депутатів від татар та інших «іновірців». Учасник рос.-тур. війни 1768-74. За хоробрість отримав чин майора (1768). Брав участь у битвах при Рябій Могилі, під Ларгою і Кагулом. 1771 підвищений у званні до генерал-поручика. З 1770 — фаворит Катерини II. 1774 був викликаний до Петербурга, підвищений у генерал-аншефи, призначений віце-президентом Військової

колегії, отримав графський титул. Виявив себе активним адміністратором, незамінним помічником імператриці у справі зміцнення абсолютистської д-ви (з 1774 засідав у імпер. раді). Хоча 1772 на одній з козацьких рад був записаний до коша Запорозької Січі почесним козаком під прізвиськом Грицько Нечеса, у 1775 ініціював ліквідацію Запорозької Січі. 1776 отримав у «господарче опікування» Новоросійську й Азовську губернії (зокрема укріплення Дніпровської лінії), водночас призначений командувачем усієї легкої кінноти та шефом іррегулярних військ. Генерал-губернатор (намісник) Новоросійської, Азовської та Астраханської губерній (пізніше катеринославський, саратовський та астраханський генерал-губернатор). У 1783 реалізував проєкт захоплення Криму Російською імп. З 1776 — князь *Священної Римської імперії*, з 1783 — «ясновельможний князь Таврійський». 1787 отримав звання генерал-фельдмаршала. Розуміючи постійну загрозу рос.-тур. воєнного конфлікту (особливо після захоплення Росією території Кримського ханства), вважав за потрібне відновити укр. козацтво, тому з 1783 вів переговори з представниками колишньої запорізької старшини (С. Білим, Г. Легкоступом, З. Чепігою) про створення нового добровільного козацького формування. 1788 підтримав проєкт *В. Канніста* про необхідність відновлення козацьких полків і сприяв орг-ції Катеринославського козацького війська та Війська вірних козаків (згодом — Чорноморське козацьке військо). 1790 отримав титул великого гетьмана Катеринославського й Чорноморського козацьких військ. У 1786 добився затвердження проєкту відкриття ун-ту в Катеринославі (не встиг його реалізувати), толерантно ставився до діяльності греко-католицької церкви. Головнокомандувач рос. армії в період рос.-тур. війни 1787-91. Помер на шляху з Ясс (де очолював мирні переговори з турками) до Миколаєва. Похований у Спаському (Катеринославському) соборі в Херсоні.

Н.Ф. Сєрбіна

Похвальський Вячеслав Володимирович (9.02.1947, с. Тернувате Новомиколаївського р-ну Запорізької обл.) — укр. громад.-політ. діяч, журналіст. Закінчив ф-т журналістики Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1975) і Вищу парт. школу при ЦК КПУ (1982). У 1966-67 — методист Гуляйпільського будинку культури (Запорізька обл.); 1967-72 — кореспондент, зав.

відділом, відповідальний секр. редакції районної газети «Ленінським шляхом» (Новомиколаївського р-ну Запорізької обл.); 1972-76 — 1-й секр. Новомиколаївського райкому ЛКСМ України; 1976-77 — гол. редактор гол. редакції телебачення Запорізького облтелерадіокомітету; 1978-88 — на парт. роботі. У 1989-98 — заст. голови, голова Запорізької обласної ради народних депутатів, водночас 1995-98 — голова Запорізької обласної держадміністрації. У червні 1998 — березні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Болгарія, одночасно в червні 1999 — листопаді 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Македонія за сумісництвом.

В.М. Матвієнко

Почесний консул — особа, яка не перебуває на держ. службі (не є штатним консулом), проте виконує окремі консульські функції на прохання зацікавленої держави та за згодою країни перебування. Зазвичай П. к. призначають з-поміж авторитетних осіб на території країни перебування, особливо в торг.-екон., соц. та культ. сферах; як правило, вони не отримують платні за виконання конс. функцій від д-ви, яку представляють, але мають право справляти консульські збори, а також брати плату для покриття своїх фактичних витрат, пов'язаних із виконанням цих функцій. П. к., окрім виконання конс. функцій, мають право займатись підприємницькою діяльністю чи виконувати інші професійні обов'язки в д-ві перебування. Процедура призначення П. к., як і штатного консула, передбачає обов'язкову видачу йому консульського патента д-вою, що призначає, та отримання ним *екзекватури* (дозволу) від д-ви перебування. Особливих вимог до громадянства П. к. немає. Найчастіше П. к. присвоюється клас консулів або віце-консулів, рідше — ген. консулів. У питаннях старшинства П. к. слідує за штатними консулами свого класу. На П. к. поширюються всі основні положення *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*, у т. ч. привілеї та імунітети, але з певними обмеженнями, оскільки Конвенція передбачає факультативний характер цієї категорії конс. посадових осіб.

Інститут П. к., який сформувався в ХІХ ст. як окрема ланка конс. служби, набув широкого розповсюдження після *Другої світової війни*, особливо в скандинавських країнах (у СРСР

П. к. не призначались). В Україні практика призначення П. к. регулюється Положенням про нештатних (почесних) консулів, затвердженим Указом Президента України від 17.02.1997. Згідно з Положенням П. к. «можуть бути громадяни України, іноземні громадяни, які займають помітне становище в суспільстві держави перебування і мають необхідні особистісні якості, бездоганну репутацію, добре знають особливості державного та суспільного устрою держави перебування, мають вагомий суспільний статус та сталі контакти з представниками урядових, ділових та громадських кіл держави перебування, орієнтуються в законодавстві». Пропозиції щодо кандидатур П. к. України вносять до МЗС України глави дипломатичних представництв та штатних консульських установ України, а в д-вах, де їх немає — керівники відп. структурних підрозділів МЗС України. Особа, яка претендує на посаду П. к., може порушити питання про призначення П. к. Призначення та звільнення П. к. здійснює міністр закл. справ України. З особою, яка призначається П. к., МЗС укладає угоду про виконання доручених конс. функцій та обов'язків П. к., що виникають у зв'язку з виконанням ним таких функцій. П. к. повинні постійно проживати на території свого консульського округу впродовж строку виконання ними конс. функцій і не менше як один раз на рік проводити його об'їзд. Щорічно П. к. України звітують про свою конс. діяльність перед главами дип. представництв, штатних конс. установ у д-вах перебування, а в разі їх відсутності — безпосередньо МЗС України.

В.М. Матвієнко

Поширення порнографії — злочин міжнародного характеру, віднесений до групи злочинних діянь, які посягають на здоров'я населення й сусп. мораль. Міжнар.-прав. актами універсального характеру, спрямованими на б-бу з порнографією є: Угода щодо припинення обігу порнографічних видань від 4.05.1910 (змінена Протоколом від 4.05.1949) та Міжнародна конвенція про припинення обігу порнографічних товарів і торгівлі ними від 12.09.1923 (з Протоколом до неї 1947). Особливе занепокоєння світового співтовариства викликає поширення дитячої порнографії. Для організації б-би з нею проводяться міжнар. конференції (Всесвітній конгрес проти сексуальної експлуатації дітей

з комерційними цілями 1996, Міжнародна конференція щодо б-бі з дитячою порнографією в Інтернеті 1999), приймаються міжнар. док-ти. На регіональному рівні б-бі з поширенням дитячої порнографії надає значної уваги *Рада Європи*. В її рамках було прийнято кілька важливих док-тів, зокрема: Резолюцію №3 щодо сексуальної експлуатації, порнографії та проституції й торгівлі дітьми та неповнолітніми на 16-й Конференції міністрів юстиції Європи (Лісабон, 1988); Рекомендації Комітету міністрів державам-членам №R(89)7 щодо принципів розповсюдження відеопродукції насильницького, жорстокого або порнографічного змісту та №R(91)11 щодо експлуатації сексу з метою наживи, порнографії, проституції, торгівлі дітьми та неповнолітніми; Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії від 1.01.2000. Україна є учасницею всіх зазначених док-тів.

Д.І. Кулеба

Права дитини — заг. права людини, а також сукупність деяких специфічних прав та свобод. У 1924 *Ліга Націй* прийняла Женевську декларацію прав дитини. У той час П. д. розглядалися переважно в контексті заходів, яких необхідно було вжити щодо рабства, дитячої праці, торгівлі дітьми й проституції неповнолітніх. У 1959 в рамках *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* прийнято Декларацію прав дитини, у якій проголошено соц. та прав. принципи, що стосуються захисту й добробуту дітей. У 1979-89 Комісія ООН з прав людини підготувала текст Конвенції про права дитини. П. д. повинні визнаватися за всіма дітьми без жодних винятків і без відмінності або дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політ. чи інших переконань, нац. або соц. походження, майнового становища. Дитині законом й іншими засобами повинен бути забезпечений спец. захист і надані можливості та сприятливі умови, які дозволяють б розвиватись фізично, розумово, етично, духовно й у соц. відношенні здоровим і нормальним шляхом в умовах свободи й гідності; дитині має належати з народження право на ім'я та громадянство; дитина повинна користуватись благами соц. забезпечення; дитині повинне належати право на належне харчування, житло, розваги й мед. обслуговування; дитині, яка є неповноцінною фізично, психічно або в соц. відношенні,

повинні забезпечуватись спец. режим, освіта й турботи, необхідні, зважаючи на її особливий стан; малолітня дитина не повинна, окрім виняткових випадків, бути розлученою зі своєю матір'ю. На суспільстві та на органах публічної влади повинен лежати обов'язок здійснювати особливу турботу про дітей, що не мають сім'ї, та про дітей, що не мають достатніх коштів для існування. Діти мають право на здобуття освіти. Якнайширше забезпечення інтересів дитини має бути керівним принципом для д-ав. Дитина повинна при всіх обставинах бути першою серед тих, хто одержує захист і допомогу. Дитину необхідно захищати від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості й експлуатації. Вона не повинна бути об'єктом торгівлі та прийматися на роботу до досягнення належного вікового мінімуму. Дитина має бути захищена від практики, яка може заохочувати расову, реліг. або будь-яку іншу форму дискримінації.

О.В. Буткевич

Права жінок — заг. права людини та сукупність деяких специфічних прав і свобод, зумовлених особливостями соц. й сімейного статусу жінок. У заг. вигляді П. ж. закріплені в *Статуті ООН* (проголошення рівності чоловіків та жінок). У сучас. міжнародному праві прийнято низку міжнар. конвенцій щодо захисту П. ж. (зокрема Конвенцію про громадянство одруженої жінки), док-тів *Міжнародної організації праці (МОП)* тощо. У системі ООН функціонує Комісія з прав жінок.

О.В. Буткевич

Права людини — комплекс прав і свобод, що належать людині від народження. У сучас. доктрині міжнародного права серед прав і свобод виділяють кілька основних груп П. л. Першу (найширшу) складають невід'ємні від людської особистості права та свободи. Визнання д-вами цього блоку прав і свобод, відображення їх у законодавстві, створення механізму їхньої реальності й забезпеченості складає основу інституту міжнар.-прав. співробітництва д-ав. Ці права та свободи виходять з того, що всі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах, наділені розумом і совістю та повинні взаємодіяти в дусі братерства. Невід'ємними правами та свободами є: право на життя, свободу й особисту недоторканність; свобода від рабства; заборона тортур, жорстокого або нелюдського повод-

ження; рівність всіх людей перед законом та їхнє право на рівний захист законом; недоторканність особистого й сімейного життя, таємниця кореспонденції тощо. До першої групи прав і свобод також належать положення щодо гарантій правосуддя. До другої групи основних прав і свобод відносять громадян. права: право кожної людини на визнання її правосуб'єктності; свобода пересування та вільного обрання місця проживання; право на притулок; право на громадянство, на шлюб, на вільне володіння майном. Третю групу складають політ. права та свободи: свобода думки, совісті, релігії, поглядів і їх вільного вираження; право на свободу мирних зборів та асоціацій; право брати участь в управлінні країною та право рівного доступу до держ. служби. До четвертої групи належать соц., екон. та культ. права: право на соц. забезпечення, на працю, на рівну оплату за рівну працю, на створення профспілок, на відпочинок і дозвілля, на життєвий рівень, необхідний для підтримання здоров'я й добробуту; право на освіту; право вільно брати участь у культ. житті суспільства та в наук. прогресі та користуватись його благами. Складовою цих прав є право на такий життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я й добробуту людини та її сім'ї. Міжнародне право в цілому не виключає можливості обмеження прав і свобод громадян при об'єктивних обставинах, що склались (напр., у випадку війни, стихійного лиха, введення надзвичайного стану). Проте такі обмеження не повинні суперечити цілям і принципам *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. Основними нормативними джерелами міжнар. захисту П. л. є: *Загальна декларація прав людини*; Міжнар. хартія прав людини, що складається з *Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966*, *Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966*, Факультативного протоколу до Міжнар. пакту про громадян. й політ. права; *Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950*; Конвенція про права дитини 1989; низка декларацій ООН та резолюцій *Генеральної Асамблеї ООН* тощо.

О.В. Буткевич

Права людини екологічні — право людини на сприятливе довкілля, вперше заявлене на Конференції *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* з проблем навколишнього середовища в Сток-

гольмі 1972. Можна виділити три напрями в розвитку екологічних прав і прав. інструментів: використання основних прав людини з метою захисту природи; нова інтерпретація низки основних прав людини; розвиток специфічних П. л. є. Важливе значення у формулюванні П. л. є. мало визнання взаємозалежності між дотриманням основних прав людини і станом довкілля. Найважливіші док-ти, що стосуються захисту навколишнього середовища: Стокгольмська декларація 1972 і Ріо-де-Жанейрська декларація 1992. 16.05.1994 міжнар. група експертів з прав людини й екологічного права ухвалила «Проект декларації принципів з прав людини і навколишнього середовища». Проект є першим міжнар. док-том, який цілком присвячений проблемі взаємозв'язку між правами людини і довкіллям та пропонує концепцію екологічних прав людини; його було внесено на розгляд в Підкомісію ООН із запобігання дискримінації та захисту меншин. Згідно з док-том прийняті принципи екологічних й основних прав людини включають право кожного на безпечне, здорове та екологічно сприятливе довкілля. Проектом передбачені такі П. л. є.: право на безпечне, здорове та екологічно сприятливе навколишнє середовище; право на відп. навколишнє середовище для адекватного задоволення потреб нинішніх поколінь, не порушуючи при цьому прав майбутніх поколінь; право на справедливе задоволення своїх потреб, на свободу від забруднення, екологічної деградації та дій, які несприятливо впливають на навколишнє середовище й загрожують життю, здоров'ю людини; право на захист і охорону повітря, землі, води, флори й фауни; право на найбільш сприятливий рівень здоров'я, на безпечну, здорову їжу та воду, на безпечне і здорове довкілля на робочому місці, на адекватне житло, землеволодіння й умови життя в безпечному, здоровому та екологічно сприятливому довкіллі, на своєчасну допомогу в разі природ. або викликаних людиною катастроф, на справедливе отримання вигод від збереження і використання природи та її ресурсів; право на інформацію, що стосується навколишнього середовища. Корінні народи мають право розпоряджатись своїми землями, територіями та природними ресурсами і зберігати свій традиційний спосіб життя. Це включає і право на гарантоване володіння засобами існування.

О.В. Буткевич

Права людини культурні — права людини, спрямовані на забезпечення її культ. й дух. розвитку, творчої самореалізації. У міжнародному праві П. л. к. закріплені в *Загальній декларації прав людини 1948* та *Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966*. До категорії П. л. к. відносять: право на освіту, на участь у культ. житті, на доступ до культ. цінностей, на творчість, на користування досягненнями наук. прогресу та їх практ. застосування, на користування захистом моральних і матеріал. інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими наук., літературними чи художніми працями, автором яких є певна людина. П. л. к. спрямовані на забезпечення вільної участі особи в культ. житті, створення умов для її творчої та наук. діяльності, сприяння міжнар. співробітництву в наук. і культ. галузях. Д-ви зобов'язані вживати заходів у макс. межах наявних ресурсів, у т. ч. на законодавчому рівні, щоб забезпечити вільне здійснення П. л. к.; разом з екон. і соц. правами, П. л. к. відносять до прав людини другого покоління, які, на відміну від громадян. і політ. прав, залежать від рівня екон. розвитку д-ви й забезпечуються д-вою поступово, з розвитком її екон. можливостей.

Ю.О. Ноговіцина

Права народів — принцип рівності усіх народів, згідно з яким ніщо не може виправдати панування одного народу над іншим. Усі народи користуються однаковою пошаною та мають однакові права; мають право на існування; повинні мати незаперечне й невід'ємне право на самовизначення; вільно визначають свій політ. статус і здійснюють свій екон. та соц. розвиток згідно з вільно обраним політ. курсом.

О.В. Буткевич

Право ґрунту (лат. *jus soli*) — один із принципів набуття громадянства при народженні (*філіації*). Інколи називається набуттям громадянства «за народженням». П. г. означає, що дитина набуває громадянство д-ви, на території якої вона народилась, незалежно від громадянства батьків. Цей принцип поширений у законодавстві США, Великої Британії та більшості лат.-амер. д-ав. У чистому вигляді принцип П. г. на практиці не зустрічається, в законодавстві д-ав, що його дотримуються, є положення, засновані на принципі *права крові*. Існує принцип застосування П. г. за

аналогією. Дія принципу П. г. за аналогією полягає в тому, що дитина, яка народжується в літаку або на мор. судні (у відкритому морі), набуває громадянства тієї д-ви, у якій перебуває літак чи судно в момент народження, або в якій зареєстровано літак, чи під прапором якої ходить судно. Згідно із законодавством України (ст. 7 Закону «Про громадянство України») громадянство України отримує згідно з принципом П. г. особа, яка народилась на території України: від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України; від іноземців, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків; одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і яка не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні; від іноземця й особи без громадянства, яка постійно на законних підставах проживає на території України й не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем. Новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), згідно з принципом П. г. вважається громадянином України.

О.В. Буткевич

Право зовнішніх зносин — галузь міжнародного публічного права; система міжнар.-прав. норм і принципів, що регулюють офіц. зв'язки та відносини, які встановлюються суб'єктами міжнародного права й підтримуються їхніми органами зовн. зносин за допомогою засобів, визначених міжнародним правом. У вітчизняній доктрині міжнар. права концепцію П. з. з. обґрунтував К. Сандровський. П. з. з. включає такі підгалузі: *дипломатичне право*, *консульське право*, право спец. місій та дип. право міжнар. орг-цій. Основними джерелами П. з. з. є: *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961*, *Віденська конвенція про консульські зносини 1963*, *Конвенція про спеціальні місії 1969*, *Віденська конвенція про представництво держав у їхніх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975*, *Конвенція про привілеї та імунітети ООН 1946* та *Конвенція про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН 1947*, а також *Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що*

користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів 1973. Принципами П. з. з. визнаються міжнародного права принципи основні, зокрема суверенної рівності держав принцип, невтручання у внутрішні справи принцип, співробітництва між державами принцип.

М.О. Медведєва

Право крові (лат. jus sanguinis) — один із принципів набуття громадянства при народженні (філіації). Інколи називається набуттям громадянства «за походженням». Принцип П. к. полягає в тому, що дитина набуває громадянство своїх батьків незалежно від місця народження. Даного принципу дотримується більшість д-ав світу (особливо він поширений у скандинавських країнах). Принцип П. к. перейшов до права більшості європ. д-ав із рим. цивільного права через його закріплення в Цивільному кодексі Франції 1804 (Кодексі Наполеона I). У доктрині міжнародного права розрізняють т. зв. «старий» і «новий» варіанти принципу П. к. Перший засновано на т. зв. принципі «єдності сім'ї», на ідеї главенства в сім'ї чоловіка. Згідно з цим принципом дитина набуває громадянство батька (лише позашлюбна дитина набуває громадянство матері). Другий варіант засновано на ідеї рівноправності сторін у шлюбі, причому перевага не віддається громадянству ані батька, ані матері. У законодавстві України цей принцип передбачено ст. 7 Закону «Про громадянство України»: «Особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України». При змішаному шлюбі громадянство дитини вирішується за згодою батьків. У доктрині інколи наголошується на тому, що принцип П. к. має звичаєву природу.

О.В. Буткевич

Право міжнародних договорів — система міжнар.-прав. принципів і норм, які визначають порядок укладання, умови дійсності, дії та припинення договорів міжнародних. П. м. д. є однією з найважливіших галузей сучас. міжнародного права та посідає особливе місце в його системі, оскільки відіграє провідну роль у процесі міжнар. правотворчості й тісно пов'язане з усіма галузями та інститутами міжнар. права. Іноді в теорії та практиці користуються такими поняттями, як «міжнародне договірне право» та «міжнародне договірне право певної дер-

жави». Якщо під «міжнародним договірним правом» маються на увазі норми, створені дог-рами, на відміну від норм міжнар. звичаєвого права, то під «міжнародним договірним правом конкретної держави», напр. «міжнародним договірним правом України», розуміється сукупність обов'язкових для даної д-ви міжнар. договірних норм, які містяться в укладених цією д-вою дог-рах. Основними джерелами П. м. д. є міжнар. договір та міжнар. звичай, який до моменту набуття чинності Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 вважався головним джерелом П. м. д. Найважливішими джерелами П. м. д. є такі міжнар. угоди універсального характеру: Статут ООН, у преамбулі та ст. 2 якого закріплено основний принцип П. м. д. та всього міжнар. права — *parata sunt servanda*; Віденська конвенція про право міжнар. дог-рів 1969; Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986; Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978. Багато норм, закріплених у вищезгаданих конвенціях, відображають міжнар. звичаєве право в цій галузі. На розвиток П. м. д. значно впливають рішення міжнар. міжурядових орг-цій, у т. ч. резолюції Генеральної Асамблеї ООН і Ради Безпеки ООН, прийняті відповідно до Статуту ООН; рішення Міжнародного Суду ООН, міжнар. арбітражів, нац. судових органів, а також доктрина та резолюції міжнар. неурядових орг-цій наук. спрямування (Інституту міжнар. права та Асоціації міжнар. права). У процесі формування звичаєвих норм П. м. д. важливе місце займають конституції та інші нормативно-прав. акти д-ав. У конституційному праві, зокрема, визначається коло держ. органів, які представляють д-ву при укладанні дог-рів, та встановлюється порядок і процедура укладання міжнар. дог-рів. У деяких країнах світу порядок укладання міжнар. дог-рів визначається не тільки в конституціях, а й у спец. законах про міжнар. дог-ри. В окремих д-вах внутр.-держ. процедура укладання дог-рів регулюється інструкціями МЗС. В Україні основні питання укладення та дії міжнар. дог-рів регулюються Конституцією України 1996 (ст. 9), Декларацією про державний суверенітет України від 16.07.1990, Законом «Про правонаступництво України» від 12.09.1991, Законом України «Про дію міжнародних договорів на території

України» від 10.12.1991 та Законом України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004. Ці нормативно-прав. акти укр. законодавства розроблялись з урахуванням міжнар.-прав. зобов'язань України та міжнар. досвіду та в цілому відповідають цим зобов'язанням.

О.О. Мережко

Право міжнародних організацій — галузь сучас. міжнародного права, яка об'єднує принципи й норми, що регламентують створення, прав. статус, суб'єктний склад, структуру, повноваження, порядок діяльності міжнар. орг-цій, а також юрид. чинність їхніх актів. До неї належать принципи й норми загальні для всіх міжнар. орг-цій та індивідуальні, специфічні для окремих орг-цій і груп орг-цій. Виокремлюються в П. м. о. принципи та норми щодо міжурядових орг-цій. Також до П. м. о. належать міжнар.-прав. норми щодо статусу й діяльності неурядових міжнар. орг-цій. П. м. о. складається із зовн. та внутр. права. Зовнішнє П. м. о. визначає відносини міжнар. орг-ції з її державами-членами, нечленами та іншими міжнар. орг-ціями. Внутрішнє П. м. о. регламентує внутр. правовідносини: правила процедури, фінанс. правила, правила для персоналу. Рідше виокремлюють норми, які забезпечують діяльність міжнар. орг-цій щодо нормотворчості. П. м. о. має переважно договірний характер. Джерелами П. м. о. є: установчі акти міжнар. орг-цій; інші міжнар. дог-ри й угоди; міжнар.-прав. звичай; правила процедури, фінанс. правила, правила для персоналу; окремі рішення міжнар. орг-цій. Міжнар. орг-ції можуть брати участь у створенні звичаєвих норм права. Основним джерелом П. м. о. є *Статут ООН*. Він містить заг. принципи та норми, які стосуються діяльності не лише *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, а й інших міжнар. орг-цій, регламентує порядок заснування та функціонування регіональних орг-цій, спеціалізованих установ ООН і неурядових міжнар. орг-цій.

О.В. Задорожній

Право міжнародної безпеки — галузь сучас. міжнародного права, система норм, які створюють прав. засади міжнар. співробітництва, спрямованого на збереження, підтримку й відновлення миру. Містить комплекси норм, які обмежують застосування сили в міжнародних відносинах, визначають заходи запобігання

збройним конфліктам та порядок дій світового співтовариства у випадку порушення міжнар. миру, регулюють відносини у сфері обмеження та скорочення озброєнь. На відміну від *міжнародного гуманітарного права* (права збройних конфліктів), об'єктом регулювання П. м. б. є не відносини між сторонами збройних конфліктів, а переважно різноманітні відносини суб'єктів міжнародного права у сфері запобігання виникненню збройних конфліктів, а також відповідальності за порушення миру й *агресії акти*. П. м. б. — нова галузь міжнар. права, яка почала формуватись у період між двома світовими війнами, коли мали місце перші спроби шляхом міжнар. дог-ру заборонити агресивну війну як засіб впровадження нац. політики з д-ав (*Бріана — Келлога пакт 1928*), а також перші ініціативи в політиці роззброєння на універсальному рівні. *Незастосування сили або погрози силою принцип*, що є імперативною нормою сучас. міжнар. права, складався тоді як міжнар.-прав. звичай, а згодом був закріплений у *Статуті ООН* (п. 4 ст. 2) у договірній формі як один із Принципів ООН. Вважається, що з ухваленням Статуту ООН, який, враховуючи співвідношення сил у міжнар. політиці, передбачив систему гарантій проти вибуху нової світової війни, П. м. б. перейшло на якісно новий рівень розвитку. Правове регулювання у сфері безпеки міжнародної виходить з кількох основних постулатів: немає альтернативи мирному розвитку земних цивілізацій, якщо вони хочуть вижити; безпека однієї д-ви не може бути гарантована за рахунок загрози для безпеки інших д-ав (принцип рівної безпеки); міжнар. безпека найкраще може бути гарантована за допомогою колективних дій світового співтовариства. Центр. поняття у П. м. б. — «*колективна безпека*», під якою розуміють систему узгоджених спільних дій д-ав, вживаних заради недопущення та усунення загрози миру та припинення актів агресії або інших порушень миру. У рамках ООН існує універсальна система колективної безпеки, покликана об'єднати для підтримки миру всі д-ви сучас. світу, незалежно від їхнього устрою та особливостей нац. інтересів. Елементами універсальної системи колективної безпеки за Статутом ООН є заходи із заборони погрози силою або її застосування у відносинах між д-вами (п. 4 ст. 2), заходи мирного розв'язання спорів міжнародних (гл. VI), примусові заходи як невійськ., так і військ. ха-

рактеру з підтримки та відновлення міжнар. миру (гл. VII), заходи у сфері роззброєння (ст. 11, 26, 47), заходи з використання регіональних орг-цій безпеки (гл. VIII). Регіональні системи колективної безпеки представлені регіональними міжнар. орг-ціями з питань колективної оборони (НАТО) та колективної безпеки (Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Африканський Союз, Ліга арабських держав, Організація американських держав та ін.). Відносини між універсальною та регіональними системами колективної безпеки визначаються на основі гл. VIII Статуту ООН. Для міжнар.-прав. регулювання у сфері підтримки міжнар. миру й безпеки характерна гнучка взаємодія між суто прав. засобами та політ. міжнар. нормами, які не мають юрид. обов'язковості. Одна з новітніх тенденцій розвитку П. м. б. — усвідомлення залежності миру й безпеки від екон., інформ. чинників, використання природ. ресурсів і стану довкілля та відп. розширення спектра засобів підтримки міжнар. миру.

В.С. Ржевська

Право призове — система норм, що передбачає порядок захоплення в мор. війні призив, перевірки законності їх захоплення в спеціально створених для цього призових судах, регламентування відп. прав та обов'язків сторін, що воюють, а також нейтральних держав. Положення щодо П. п. містяться в Паризькій декларації про мор. війну 1856, Гаазьких конвенціях 1907 та 1954, Лондонській декларації про право мор. війни 1909 і в мор. міжнар.-прав. звичаях. Призом у мор. війні є судна або вантаж, що належать супротивнику або нейтральній д-ві, які затримані за підозрою в порушенні міжнар.-прав. норм, що регулюють перевезення мор. вантажів. Призом може бути судно або вантаж, затримані за порушення блокади морської, надання послуг противнику, перевезення мор. контрабанди. Не підлягають захопленню судна, що перевозять військовополонених; шпитальні судна; дрібні риболовні судна; каботажні судна; судна, що виконують доручення наук., реліг. та філантропічного характеру, використовуються з метою перевезення культ. цінностей; судна, що вийшли в море до виникнення війни та не були інформовані про її початок. Не підлягають захопленню вантажі (крім контрабанди військової), що знаходяться на борту нейтрального судна, а також

нейтральний вантаж на борту судна супротивника. За власниками суден і власниками вантажів, захоплених як призи, зберігається право оспорювати законність акції. При правомірному використанні П. п. судна та вантажі стають законним трофеєм і переходять у власність д-ви, що їх захопила; екіпаж судна набуває статусу військовополонених. Легалізація захоплення (визнання переходу права власності на захоплене майно) здійснюється призовим судом. Особливість юрисдикції полягає в тому, що рішення виноситься судом тієї д-ви, чії військ.-мор. сили здійснили захват майна. Відомі призові суди двох інстанцій: базові (портові) суди і вищий призовий суд. 12-а Гаазька конвенція 1907, що не набула чинності, передбачала створення міжнар. призової палати — міжнар. органу для оскарження рішень, винесених призовими судами. (Див. *Каперство*.)

І.М. Забара

Право притулку — інститут сучас. міжнар. та внутр.-держ. права. Історично вперше виник у період Великої франц. рев-ції. У Конституції Франції 1793 зазначалось, що республіка надає «притулок іноземцям, вигнаним зі своєї Батьківщини за справу свободи». Одна з перших спроб уніфікації норм про притулок була зроблена Інститутом міжнар. права в 1950 шляхом прийняття резолюції «Про притулок у міжнародному публічному праві» (притулок визначено як заступництво, яке держава надає на своїй території або в будь-якому іншому місці, що знаходиться під контролем її певних органів, особі, яка шукає його). У міжнародному праві П. п. регулюється переважно міжнар.-прав. звичаями, а також Декларацією про територ. притулок, прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН 14.12.1967. У внутр.-держ. праві — особливе особисте право, яке конституції та закони сучас. демокр. д-ав надають інозем. громадянам й апатридам (особам без громадянства). П. п. зазвичай закріплено в Конституціях д-ав; порядок його надання та прав. становище осіб, які одержали притулок, визначаються іншими законодавчими актами (напр., ст. 26 Конституції України, закони України «Про правовий статус іноземців» та «Про біженців»). П. п. полягає в можливості іноземця невизначено довгий час залишатись на території даної д-ви, якщо в себе на Батьківщині цей іноземець зазнає переслідування з політ., реліг., наук. та інших мотивів подібного роду. П. п. не поши-

рюється на *злочинців воєнних* й осіб, винних у вчиненні *злочинів проти людства*. Розрізняють *притулок територіальний* і *притулок дипломатичний*. Надання політ. притулку не спричиняє автоматичного надання *громадянства*. Актом надання притулку д-ва бере на себе зобов'язання не видавати дану особу д-ві, де вона переслідувалась. У низці випадків д-ви конкретизують перелік підстав та умов, за яких може бути наданий притулок. Так, у Конституції Росії зазначено, що притулок надається іноземцям, які переслідуються за свою діяльність на благо свободи й позбавлені у своїй країні основних прав та свобод. Конституція ФРН наголошує на політ. переслідуваннях, нелюдському або ганебному поводженні чи покаранні. Конституція Іспанії відсилає до спец. закону, що встановлює умови, за яких громадяни інших країн й апатриди користуються в цій д-ві правом на притулок. В Україні це право закріплене в Конституції України: «Іноземцям і особам без громадянства може бути наданий притулок у порядку, встановленому законом» (ч. 2 ст. 26). Хоча Конституція не передбачає обмежувальних умов для надання притулку, очевидно, що він не може бути наданий злочинцям, так само як й особам, що переслідуються за фаш. та подібного роду діяльність або людиноненависницьку пропаганду.

О.В. Задорожній

Правова допомога надається на підставі договорів, спеціально укладених між державами, з питань співробітництва установ юстиції (судів, органів нотаріату, прокуратури) при провадженні в цивільних, сімейних та кримінальних справах. Україна уклала дог-ри про П. д. з Китайською Народною Республікою, Литовською Республікою, Республікою Польща, Республікою Молдова, Республікою Грузія, Естонською Республікою, Латвійською Республікою, Монголією, Республікою Узбекистан. Крім того, Україна є учасником Конвенції СНД про прав. допомогу та прав. відносини з цивільних, сімейних та кримінальних справ від 22.02.1993. На універсальному рівні 1990 *Генеральною Асамблеєю ООН* було затверджено Типовий договір про прав. допомогу. Мета таких дог-рів — забезпечення взаємного визнання та недопущення порушень особистих та майнових прав громадян однієї д-ви на території іншої. Обсяг П. д. охоплює виконання процесуальних дій, що перед-

бачені законодавством запитуваної договірної сторони, зокрема: допит сторін, потерпілих, обвинувачених та підсудних, свідків, експертів; проведення експертиз, обшуку (судового огляду); вилучення та передачу речових доказів; порушення або перейняття кримінального переслідування та *видачу злочинців*; визнання та виконання судових рішень; вручення та пересилання доктів; надання за клопотанням другої договірної сторони відомостей про судимість обвинувачених тощо. Дог-ри про П. д. розповсюджують нац. режим на громадян договірних сторін. Компетентні установи за дог-рами про П. д. вступають у взаємини через свої центр. установи, якщо дог-ром не встановлено інший порядок. При виконанні доручень про П. д. компетентні установи застосовують законодавство своєї д-ви. Усі доручення про надання П. д. здійснюються безкоштовно. У більшості дог-рів про П. д. містяться норми про взаємне визнання судових рішень, що набули чинності, у цивільних та сімейних справах. Це означає визнання за рішеннями інозем. судів такої самої юрид. чинності, яку мають рішення власних судів даної країни. Крім того, у більшості дог-рів передбачено, що рішення суду, винесені в одній д-ві, можуть бути примусово виконані на території іншої д-ви (клопотання про примусове виконання подається в суд, що виніс рішення). Перегляд рішення на підставі законодавства д-ви, де прийнято рішення, не припускається. Відп. компетентний орган д-ви має право відмовити в наданні П. д., якщо виконання зашкодить держ. *суверенітету*, безпеці, сусп. порядку, суперечить внутр. законодавству тощо.

С.О. Галаган

Правовідносини міжнародні — *міжнародні відносини*, врегульовані *нормами міжнародного права*. Учасниками П. м. є носії суб'єктивних прав та обов'язків: держави, народи або нації, які борються за своє самовизначення; міжурядові орг-ції. Учасники П. м. є водночас і нормотворцями, і сторонами, відносини між якими регулюються цими нормами. Міжурядові орг-ції як учасники П. м. є стійкими формами співпраці д-ав, які мають надані д-вами повноваження самостійно вступати в міждерж. відносини в межах своєї компетенції. Необхідною передумовою виникнення, зміни або припинення П. м. є юрид. факти (індивід. й колективні дії д-ав та інших *суб'єктів міжнародного*

права, події тощо). Суб'єктивні права та обов'язки учасників П. м. визначають міру їхньої можливої та належної поведінки.

О.В. Задорожній

Правонаступництво держав — заміна однієї держави іншою в несенні відповідальності за міжнародні відносини певної території. Таке визначення П. д. наведене в п. 1 ст. 2 *Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 та Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1983*. Сторонами П. д. є держава-попередниця, яка була замінена іншою при правонаступництві, й держава-наступниця, що замінила іншу при правонаступництві. Якщо в результаті П. д. продовжує існувати держава-попередниця, вона фактично набуває статусу держави-продовжувача. Об'єктами П. д. можуть бути територія, кордони, *договори міжнародні*, держ. власність, держ. архіви, держ. борги, членство в міжнар. орг-ціях. У *доктрині міжнародного права* розрізняють фактичне та юрид. правонаступництво. Фактичне правонаступництво означає територ. зміни, що призводять до встановлення над певною територією *суверенітету* однієї д-ви замість суверенітету іншої. Окрім територ. змін, деякі вчені, у т. ч. вітчизняної школи міжнар. права, до фактичного правонаступництва відносять також виникнення нової д-ви внаслідок соц. рев-ції чи інших соц. перетворень. Під юрид. правонаступництвом розуміють перехід прав та обов'язків держави-попередниці до держави-наступниці. Визначення П. д., наведене у Віденських конвенціях 1978 і 1983, було сформульоване *Комісією міжнародного права ООН* та конференцією д-ав із правонаступництва таким чином, щоб охоплювати лише фактичний аспект правонаступництва. Наслідки фактичного правонаступництва для прав та обов'язків держави-попередниці не були включені до визначення, оскільки відповідно до Віденських конвенцій 1978 і 1983 перехід прав та обов'язків держави-попередниці до держави-наступниці, а також їхній обсяг залежать від категорії та режиму правонаступництва (утворення нової незалежної д-ви, передача частини території д-ви, об'єднання д-ав, поділ д-ви, відокремлення частини (частин) території д-ви). У доктрині існують кілька теорій правонаступництва, які визна-

чають обов'язковість та обсяг прав й обов'язків, що переходять від держави-попередниці до держави-наступниці. Негативна теорія правонаступництва, більш відома як доктрина *tabula rasa*, заперечує обов'язковість переходу прав та обов'язків держави-попередниці до держави-наступниці, яка вважається новою д-вою, що не може бути обтяженою зобов'язаннями держави-попередниці без своєї на це згоди. Доктрина *tabula rasa* була використана при розробленні режиму нової незалежної д-ви у Віденських конвенціях 1978 і 1983. *Універсальної правонаступництва теорія* передбачає, що до держави-наступниці переходять усі права та обов'язки держави-попередниці. Теорія універсального правонаступництва використана у Віденських конвенціях 1978 і 1983 при визначенні режиму всіх категорій правонаступництва, крім утворення нової незалежної д-ви. Наслідки П. д. регулюються у відступних дог-рах, що укладаються між державою-попередницею й державою-наступницею, дог-рах між державами-наступницями, односторонніх актах і внутр. законодавстві держав-попередниць та держав-наступниць. Серед випадків П. д. можна назвати *Німеччини об'єднання 1989-90, СРСР розпад у 1991, розпад СФРЮ у 1991-92, ЧСФР розділення на Словачку Республіку та Чеську Республіку, передача Гонконгу КНР у 1997*. Терміном «правонаступництво держав» позначають також відп. інститут міжнар. права.

Ю.О. Ноговицина

Правонаступництво при відокремленні частини (частин) території держави (сецесії) — категорія правонаступництва, за якої від держави-попередниці відокремлюється частина (частини) території, яка (які) утворює (утворюють) нову державу (нові держави). При цьому держава-попередниця продовжує існувати у зміненому вигляді (з меншою за розміром територією та з меншою кількістю населення). Традиційно вважалось, що оскільки держава-попередниця продовжує існувати, вона зберігає за собою всі права та обов'язки, крім тих, що безпосередньо пов'язані з територією, яка відокремилась. У *Віденській конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 і Віденській конвенції про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1983* встановлено інший режим: для утворених

п шляхом відокремлення держав-наступниць зберігають чинність дог-ри держави-попередниці; до них переходить нерухома власність, розташована на їхній території, пов'язана з цією територією рухома власність, справедлива частина іншої рухомої власності; частина архівів, що необхідна для управління й пов'язана з територією держави-наступниці, а також справедлива частка *державного боргу* держави-попередниці. Режим, встановлений Віденськими конвенціями 1978 і 1983 для правонаступництва д-ав при відокремленні частини (частин) території д-ви, мало чим відрізняється від режиму, встановленого для поділу д-ви. Єдина вагома розбіжність полягає в тому, що при поділі д-ви до держав-наступниць переходить також справедлива частка нерухомої власності держави-попередниці за кордоном. У конвенціях режими правонаступництва при відокремленні частини (частин) території д-ви та поділі д-ви були максимально наближені один до одного, оскільки ці два випадки правонаступництва важко розрізнити на практиці. Останніми прикладами неоднозначної кваліфікації є територ. зміни в СРСР і СФРЮ 1991-92, які можуть розглядатись і як поділ д-ви, і як відокремлення частин території д-ви.

Ю.О. Ноговіцина

Правонаступництво при об'єднанні держав — категорія правонаступництва, за якої дві або більше держави об'єднуються й утворюють нову державу (державу-наступницю). З погляду прав. наслідків випадок об'єднання д-ав є найпростішим, оскільки не викликає необхідності в розподілі зобов'язань. Традиційно вважається, що при об'єднанні д-ав до держави-наступниці переходять у сукупності права та обов'язки держав-попередниць. Водночас *Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978* закріпила суперечливе правило, яке не знайшло підтвердження на практиці: згідно зі ст. 31 дог-ри держави-попередниці залишаються чинними та застосовуються лише щодо тієї частини території держави-наступниці, відносно якої вони були чинними на момент правонаступництва. Такий підхід не відповідає потребам держави-наступниці, яка при об'єднанні, як правило, має на меті уніфікувати правопорядок на всій держ. території. *Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1983*

закріпила найпростіше рішення, відповідно до якого при об'єднанні д-ав до держави-наступниці переходить вся держ. власність, держ. архіви й державні борги держав-попередниць. На практиці в межах категорії «об'єднання держав» виокремлюють випадки злиття та поглинання д-ав: при злитті всі держави-попередниці припиняють існування і їх заступає нова держава-наступниця, а при поглинанні одна з держав-попередниць припиняє існування і «розчиняється» в іншій, яка продовжує існувати в зміненому вигляді (збільшується розмір її території та кількість населення). Як «поглинання» було охарактеризовано *Німеччини об'єднання 1989-90*, в результаті якого ФРН продовжила своє існування, а НДР — припинила.

Ю.О. Ноговіцина

Правонаступництво при переході території (цесії) — категорія правонаступництва, за якої частина території однієї держави переходить до іншої держави. При цьому обидві держави-попередниці продовжують існування й не відбувається утворення нової д-ви. У зах. доктрині міжнародного права такий тип правонаступництва називають частковим, на відміну від повного, коли держава-попередниця припиняє своє існування. Найпоширенішими випадками правонаступництва при переході території були після *Першої світової війни* і *Другої світової війни*, коли від переможених д-ав відокремлювались частини території та передавались під *суверенітет* інших д-ав. *Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978* у випадку переходу частини території д-ви закріпила правило, яке є однією з небагатьох звичаєвих норм в інституті *правонаступництва держав*, — правило «рухомого договірної кордону». За цим правилом при передачі частини території д-ви дог-ри держави-попередниці припиняють свою дію щодо цієї території, а дог-ри держави-наступниці, навпаки, поширюють на неї свою дію. *Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1983*, у свою чергу, встановлює, що при передачі частини території д-ви до держави-наступниці переходить нерухома власність, що знаходиться на даній території; пов'язана з діяльністю держави-попередниці щодо цієї території рухома власність; частина архівів, що є необхідною для управління даною

територією та пов'язана гол. ч. з даною територією, а також справедлива частина *державного боргу* держави-попередниці.

Ю.О. Ноговіцина

Правонаступництво при соціальній революції — доктринальна категорія правонаступництва, яка передбачає утворення нової держави й поширення на неї норм цього інституту в результаті соц. рев-ції. Можливість П. при с. р. відстоювалась, перш за все, рад. доктриною і не знайшла відображення у *Віденській конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978* і *Віденській конвенції про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1983*. Посилання на соц. рев-цію як на підставу для застосування наслідків правонаступництва д-ав іноді використовувалось як засіб звільнення від міжнар. зобов'язань, тому вирішено було прив'язати правонаступництво д-ав до територ. змін. Супротивники П. при с. р. виходять із того, що зміни держ. ладу є внутр. справою д-ви, в результаті чого один *суб'єкт міжнародного права* не перетворюється на інший, і тому не виникає розриву у виконанні його міжнар. зобов'язань. При змінах соц. ладу чи конституційного режиму д-ва зберігає свою міжнар. правосуб'єктність і тому такі події не повинні мати наслідків для її міжнар. зобов'язань. Протилежний підхід порушував би права та інтереси третіх д-ав і йшов би всупереч *невтручання у внутрішні справи принципу*. Практика д-ав у питанні П. при с. р. є неоднозначною: напр., рад. Росія відмовилась від таємних угод і боргових зобов'язань Російської імп., у той час як уряд КНР вирішив переглянути угоди, укладені урядом Гоміндану, з тим, щоб у подальшому визнати, анулювати, переглянути або переукласти їх. Оптимальним підходом до врегулювання наслідків соц. рев-ції є застосування узгодженої процедури перегляду зобов'язань, узятих д-вою до соц. рев-ції, результатом якої буде визначення долі конкретних правовідносин.

Ю.О. Ноговіцина

Правонаступництво при утворенні держав у результаті поділу — категорія правонаступництва, за якої держава-попередниці розподіляється на дві або більше держави-наступниці, а сама припиняє своє існування. На відміну від відокремлення д-ав, при поділі

жодна з них не продовжує правосуб'єктності держави-попередниці, а натомість є новою державою-наступницею. Оскільки при поділі держава-попередниці припиняє своє існування, то треті д-ви особливо зацікавлені в тому, щоб її міжнар. зобов'язання перейшли до держав-наступниць. Тому традиційно вважалось, що на відміну від відокремлення частин території д-ви, при поділі її права та обов'язки переходять до держав-наступниць у повному обсязі. Аналогічний підхід був закріплений у *Віденській конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978* і *Віденській конвенції про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1983*, які, до того ж, уніфікували підходи до відокремлення д-ав та їх поділу. Зокрема, Віденська конвенція про правонаступництво д-ав стосовно дог-рів 1978 обидва випадки трактує в рамках терміна «відокремлення частин держави». Будь-який договір держави-попередниці залишається чинним щодо держав-наступниць, які утворились у результаті поділу, крім випадків, коли відп. д-ви домовились про інше, або це є несумісним з об'єктом та цілями конкретного дог-ру. Віденська конвенція про правонаступництво д-ав стосовно держ. власності, держ. архівів і держ. боргів 1983 відокремлює випадки поділу д-ви і відокремлення частин її території. При поділі до держав-наступниць переходить нерухома власність держави-попередниці, що знаходиться на її території, справедлива частка нерухомої власності, що знаходиться за межами держави-попередниці, рухома власність, пов'язана з територією держави-наступниці, і справедлива частка іншої рухомої власності. До держав-наступниць також переходить частка держ. архівів, необхідних для управління даною територією, що мають безпосереднє відношення до неї. *Державний борг* держави-попередниці переходить до держав-наступниць у справедливих частках, з урахуванням майна, прав та інтересів, що перейшли до них у зв'язку з правонаступництвом.

Ю.О. Ноговіцина

Правонаступництво при утворенні нових незалежних держав — категорія правонаступництва, за якої державою-наступницею є держава, «територія якої безпосередньо перед моментом правонаступництва держав була залежною територією, за міжнар. відносинами якої

була відповідальна держава-попередниця» (ст. 2, п. 1 *Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978*). Така категорія правонаступництва була вперше визнана й закріплена у Віденських конвенціях про правонаступництво д-ав 1978 і 1983 як прояв прогрес. розвитку *міжнародного права* в умовах процесу деколонізації. Підвищена увага до випадків деколонізації та встановлення особливо сприятливого режиму для нових незалежних д-ав стало однією з причин повільної ратифікації обох Віденських конвенцій. Зокрема, для нових незалежних д-ав у них встановлено режим, який має за основу *tabula rasa* концепцію. Він забезпечує свободу вибору нових незалежних д-ав, які за власним бажанням можуть відмовитись від переходу прав та обов'язків держави-попередниці й у спрощеному порядку встановити свою участь у *договорах міжнародних*. Зокрема, нова незалежна д-ва не повинна залишати чинним будь-який договір чи ставати його учасницею лише за одного факту правонаступництва. Вона може встановити свою участь у багатосторонньому дог-рі, який був чинним щодо держави-попередниці, шляхом простого повідомлення, крім випадків, коли це не є сумісним із цілями та об'єктом дог-ру чи потребує згоди всіх його учасників. При повідомленні нова незалежна д-ва може сформулювати застереження до дог-ру, дати згоду на обов'язковість лише його частини або вводити в дію різні положення дог-ру вибірково, якщо таке ним допускається. Стороною двостороннього дог-ру держави-попередниці нова незалежна д-ва вважається у випадку, якщо була досягнута згода про це з іншою державою-учасницею або якщо така згода впливає з їхньої поведінки. Більш сприятливий режим правонаступництва для нової незалежної д-ви передбачений і в питаннях переходу держ. власності, архівів і боргів. До нової незалежної д-ви, крім тих категорій власності й архівів, які отримує державна наступниця при поділі д-ви, переходять рухома та нерухома власність й архіви, що належать території нової незалежної д-ви, але які в період залежності стали держ. власністю (архівами) держави-попередниці. Ніякий *державний борг* держави-попередниці не переходить до нової незалежної д-ви, крім випадків, коли вони домовляться про інше з урахуванням зв'язку між держ. боргом та часткою майна,

прав та інтересів, що переходять до нової незалежної д-ви. Для того, щоб обмежити можливість укладення несправедливих двосторонніх дог-рів між державою-попередницею і новою незалежною д-вою, Віденська конвенція 1983 передбачила, що відп. дог-ри не повинні завдавати шкоди принципу невід'ємного *суверенітету* кожного народу над його багатствами та природ. ресурсами, праву народу на розвиток, інформацію про його історію та культ. спадщину, а також не повинні підривати основ екон. добробуту нової незалежної д-ви. За сучас. умов деякі вчені пропонують поширити сприятливий режим правонаступництва при утворенні нових незалежних д-ав на «квазі-нові незалежні держави», які утворилися за умов, схожих до процесу деколонізації. Такі пропозиції висувались ще під час розроблення Віденських конвенцій 1978 і 1983, але не були підтримані більшістю держав-учасниць конференції.

Ю.О. Ноговіцина

Правонаступництво уряду — зміна уряду держави; при якій остання залишається тим самим *суб'єктом міжнародного права* й продовжує здійснювати всі свої міжнар. права та зобов'язання, незалежно від того, конституційним чи неконституційним шляхом відбулась ця зміна. *Комісія міжнародного права* виключила П. у. з процесу кодифікації норм, що стосуються правонаступництва, як явище, що не належить до сфери *міжнародного права*. Проте деякі вчені продовжують дотримуватись думки, що П. у. може мати наслідки для міжнар. правовідносин д-ви. Така позиція ґрунтується на початковому розумінні *суверенітету* як персонального, тобто атрибута конкретної особи (органу), що стоїть на чолі д-ви. Унаслідок такого розуміння в період пізнього середньовіччя міжнар. зобов'язання вважались зобов'язаннями монарха та припинялись разом із його смертю. Після утвердження суверенітету як державного такий підхід перестав бути виправданим.

Ю.О. Ноговіцина

Правонаступництво щодо державних кордонів — принцип, згідно з яким державна наступниця успадковує держ. кордон держави-попередниці. Цей принцип з одного боку перешкоджає неправомірним спробам нової д-ви змінити успадкований від держави-попередниці кордон, а з іншого — захищає кордони нової д-ви від зазіхань суміжних д-ав. Принцип

збереження держ. кордону при правонаступництві діє незалежно від форми закріплення кордону: договірної або звичаєвої. Збереження держ. кордону, закріпленого в *договорі міжнародному*, забезпечується ст. 11 *Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978*, згідно з якою сам факт правонаступництва не впливає на чинність дог-рів, що встановлюють кордон і його режим. Відп. стаття підкріплюється положеннями ч. 2 ст. 62 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*, яка забороняє посилення на докорінну зміну обставин як на підставу для припинення чи виходу з дог-ру, що встановлює кордон. У звичайному праві стабільність кордону, встановленого дог-ром, закріплюється нормою, згідно з якою тривалість існування кордону не залежить від терміну дії дог-ру, відповідно до якого він був встановлений. Що стосується ліній адмін. розмежування, які стають зовн. кордонами держави при деколонізації, відокремленні частини території д-ви, поділі д-ви й передачі частини її території, то їх захист забезпечується дією *уті посідетіс* принципу.

Ю.О. Ноговіцина

Правопорушення міжнародне — міжнар. протиправне діяння, яке полягає в порушенні державою або іншим *суб'єктом міжнародного права* своїх міжнар. зобов'язань. До П. м. відносяться порушення прав д-ав і міжнар. орг-цій, зобов'язань д-ав одна перед одною і перед міжнар. орг-ціями. П. м. поділяються на *делікти міжнародні, злочини міжнародного характеру* та особливо тяжкі, що стосуються інтересів усіх д-ав, — *злочини міжнародні*. П. м. може бути як неправомірною дією, так і неправомірною бездіяльністю. Його об'єктами є: заг.-визнані *міжнародного права принципи й договори міжнародні*; права, честь і гідність д-ви та її майнові права; права міжнар. орг-цій; права іноземців; недоторканність *дипломатичних представництв і консульських установ, постійних представництв при міжнародних організаціях*, їхнього персоналу і співробітників. П. м. заподіює матеріал. і нематеріал. шкоду іншій д-ві або міжнар. орг-ції. Суб'єктами П. м. та суб'єктами відповідальності можуть бути д-ви, міжнар. орг-ції, фізич. особи. Наслідком П. м. є відповідальність у вигляді відшкодування заподіяних збитків та заходів, які мають на меті відновлення порушеного права.

О.В. Задорожній

Правопорядок міжнародний — стан фактичної впорядкованості *міжнародних відносин*, який відображає реальне практ. здійснення вимог *законності міжнародної й міжнародного права*. П. м. характеризується єдністю, організованістю, злагодженістю та стійкістю міжнар. відносин. Для П. м. характерні визначеність змісту міжнар. відносин, узгодженість, гармонійність, забезпеченість і системність П. м., їхній динамізм і можливість цілеспрямованих змін. У становленні сучас. П. м. можна виділити: соц.-екон. передумови (потреба у впорядкуванні міжнар. життя, поведінки д-ав, народів, міжнар. орг-цій тощо; припинення «Холодної війни» та розпад блокових систем; міжнар. екон., політ. та інші потреби й інтереси; міжнар. законність тощо) та спец. юрид. передумови (необхідність прав. впорядкованості міждерж. відносин; наявність міжнар. права як сукупності норм і правил поведінки, які утворюють струнку систему; наявність *суб'єктів міжнародного права* як можливих учасників прав. порядку та їхній юрид. статус; наявність міжнар.-прав. відносин, що поєднуються в цілісну, впорядковану систему; міжнар.-прав. методи встановлення та підтримки міжнар.-прав. порядку тощо).

О.В. Задорожній

Правосуб'єктність міжнародна — можливість бути *суб'єктом міжнародного права*, керуватися безпосередньо *нормами міжнародного права*. Полягає, зазвичай, у наявності прав та обов'язків, передбачених нормами міжнар. права (договірними і звичаєвими). П. м. можуть мати лише учасники міждерж. відносин як суб'єкти міжнар. права. Вони створюють норми міжнар. права, які регламентують їхні відносини, наділяють їх певними правами та обов'язками, що є свідченням їхньої міжнар.-прав. суб'єктності. П. м. не залежить від кількості таких прав та обов'язків. Кількість впливає лише на підпорядкованість прямій дії норм міжнар. права. Здатність суб'єктів міжнар. права створювати норми міжнар. права різна, залежить від категорії, до якої належить той або інший суб'єкт.

О.В. Задорожній

Правосуб'єктність міжнародних організацій — специфічна *правосуб'єктність міжнародна*, що ґрунтується на визначенні міжнар. орг-цій як похідних *суб'єктів міжнародного права*. П. м. о. та її обсяг визначаються воле-

виявленнями держав-членів цих орг-цій і фіксуються у їхніх установчих актах (статутах). Права міжнар. орг-цій похідні від прав держав-засновниць, делеговані їм цими д-вами, обсяг таких прав завжди обмежений метою та завданнями тієї чи іншої орг-ції. П. м. о. полягає в наступному: орг-ції та їхні посадові особи мають привілеї й імунітети міжнар. орг-цій, деякі з них засновують постійні представництва або є постійними представниками держав-членів, або мають постійні місії спостерігачів держав-членів; їм надано право укладати *договори міжнародні* (договорна правоздатність), а також можуть бути суб'єктами міжнар.-прав. відповідальності. Проте міжнар. орг-ції не мають *суверенітету*. Тому привілеї та імунітети таких орг-цій і їхніх посадових осіб мають не дип., а функціональний характер. Крім того, міжнар. орг-ції можуть бути суб'єктами не всіх форм міжнар.-прав. відповідальності.

О.В. Задорожній

Прагматична санкція (лат. *pragmatica sanctio*) — термін, що використовувався в Європі в середньовіччі та в епоху Нового часу для визначення особливо важливих держ. актів; виник у Стародавньому Римі, де так називали імпер. указ із надзвичайних питань публічного права. Найвідомішими в історії є П. с. франц. короля Карла VII, які визначали статус церкви у Франції, та імп. Карла VI Габсбурга про престолонаслідування. П. с. Карла VII стала реакцією на протім. позицію Папи Євгена IV (див. *Папська дипломатія середньовіччя*). 7.07.1438 франц. король ухвалив П. с. франц. католицького духовенства, яка проголосила примат Вселенського собору над папством та сформулювала принципи т. зв. «свободи галліканської церкви» — фактичної автономізації франц. церкви від папського престолу в адмін. питаннях — і скасовувала платню за перший рік єпископського правління (аннати), що складала половину прибутків у бюджеті папства. Спадкові землі дому Габсбургів були конгломератом земель, що не мали централізованого управління чи навіть єдиної назви, а також чіткого закону про успадкування цих володінь. Не було визначено приналежність цих земель у випадку припинення Габсбурзької династії. Це питання набуло особливої гостроти, коли імператор *Священної Римської імперії* Карл VI (1711-40), який не мав синів, вирішив узаконити перехід своїх володінь

до нащадків по жіночій лінії. Новий закон про престолонаслідування, ухвалений 19.04.1713, отримав назву П. с. та визначав, що спадкові землі дому Габсбургів є неподільними й переходять цілком у спадок до старшого сина померлого короля або, за відсутності синів, до його старшої доньки. На підставі П. с. 1713 старша донька Карла VI Марія-Терезія проголошена спадкоємицею престолу, а її чоловік Франц I Стефан, герцог Лотаринзький, обраний імператором Священної Римської імп. під ім'ям Франц I. Незгода деяких нім. монархів із П. с. призвела до початку *війни за австрійську спадщину 1740-48*.

В.М. Вдовенко

«Празька весна» — спроба проведення реформи соціалізму в Чехословаччині, яка викликала інтервенцію до цієї країни держав-членів Організації Варшавського договору. У січні 1968 на пленумі Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) А. Новотного усунено від керівництва й на посаду першого секретаря обрано *О. Дубчека*. Нові лідери партії розробили широку програму політ. та екон. реформ, покликаючи створити т. зв. «соціалізм з людським обличчям». У країні активізувалось політ. життя, почали виникати нові громад.-політ. орг-ції реформаторського напрямку. 5.04.1968 на з'їзді КПЧ було прийнято «Програму дій», яка передбачала плюралізацію політ. процесу, перехід до федер. устрою країни, проведення глибокої екон. реформи. Консервативна частина Компартії СРСР розглядала реформи як «втрату завоювань соціалізму», звинувачувала прихильників реформ у ревізіонізмі. Така позиція була підтримана керівництвом СРСР і деяких соціал. країн на черговій зустрічі керівників країн ОВД 18.08.1968 (див. «*Обмеженого суверенітету» доктрина*). У ніч із 20.08.1968 на 21.08.1968 війська 5 д-ав ОВД — Болгарії, НДР, Польщі, СРСР та Угорщини — перейшли держ. кордон Чехословаччини та швидко захопили найважливіші стратегічні пункти країни. Президент ЦК КПЧ більшістю голосів оцінила дії союзників ОВД як такі, що суперечать принципам відносин між соціал. д-вами та *нормам міжнародного права*. В оголошеному по радіо о 1.30 ночі 21.08.1968 «Зверненні до народу Чехословаччини» звучав заклик до населення дотримуватися спокою і не чинити опору військам вторгнення. О. Дубчек та інші чехословацькі керівники були заарештовані. Президент ЧССР

Л. Свобода та інші держ. особи 23.08.1968 прибули до Москви, де ухвалили «Програму виходу з кризової ситуації», а також домовились про умови тимчасового перебування рад. військ на території Чехословаччини. Військові підрозділи інших країн ОВД були незабаром виведені. 21.08.1968 відбулося засідання *Ради Безпеки ООН*, на якому обговорювалось чехословацьке питання. Резолюція, яка засуджувала інтервенцію й вимагала негайного виведення військ із території ЧССР, не була прийнята через вето СРСР. Засудили дії СРСР також 4 соціал. д-ви — Албанія, Китай, Румунія та Югославія. У квітні 1969 ЧССР очолив *Г. Гусак*, який розпочав т. зв. «процес нормалізації», зокрема провів чистки в КПЧ, з якої було виключено майже 500 тис. членів, та визнав введення військ членів ОВД до країни «актом інтернаціональної допомоги».

М.С. Каменецький

Празький саміт НАТО 2002 відбувся 21-22.11.2002 у Празі (Чехія); на ньому 7 країнам (Болгарії, Естонії, Латвії, Литві, Румунії, Словаччині та Словенії) було запропоновано розпочати переговори про вступ до *НАТО*; передбачено, що протоколи про їх приєднання мають бути підписані до кінця березня 2003, а до часу проведення чергового саміту НАТО у травні 2004 завершиться процес їх ратифікації. Підкреслювалось, що Альянс і надалі дотримуватиметься політики «відкритих дверей» до країн, які не отримали запрошення, але досягли помітних успіхів на шляху до євроатлантичної інтеграції (серед таких називались Албанія, Грузія, Македонія, Україна, Хорватія). Було ухвалено «потрійний підхід» до вдосконалення оборонного потенціалу країн НАТО, яким передбачено: запровадження нової ініціативи, т. зв. «Празького зобов'язання щодо вдосконалення потенціалу», створення Сил НАТО швидкого реагування та раціоналізацію військ. командної структури. Згідно з «Празьким зобов'язанням» країни-члени НАТО мають поліпшити свій потенціал за більш ніж 400 конкретними показниками, пріоритетними серед яких визначені ступінь захисту від хім., бактеріологічної та ядерної загрози, розвиток систем розвідки та спостереження, поліпшення систем командування, управління та зв'язку. Передбачено, що нова система командування силами НАТО поділятиметься на дві ланки — опера-

тивне та функціональне стратегічне командування. Перше має розміщуватися в Європі (в Бельгії) та опікуватись практ. питаннями; друге (розташовуватиметься в США) — займатиметься питаннями трансформування військ. потенціалу та військ. структур НАТО.

На П. с. ухвалено нову концепцію захисту від *тероризму міжнародного*, яка, зокрема, передбачила активізацію обміну розвідувальними даними, вдосконалення процедур урегулювання кризових ситуацій, підвищення рівня готовності населення до можливих випадків застосування терористами хім., біол. або радіоактивних речовин. Також ухвалено п'ять ініціатив у галузі захисту від ядерної, хім. та бактеріологічної (ЯХБ) зброї: створення моделі пересувної лабораторії аналізу ЯХБ-зброї, розробка моделі групи реагування в разі застосування ЯХБ-зброї та віртуального центру майстерності в галузі захисту від зброї масового знищення, накопичення запасів засобів захисту від біол. та хім. зброї, а також започаткування системи контролю захворювань. Заявлено про прагнення розвивати ефективні засоби б-би з комп'ютерним тероризмом, розпочато техн. аналіз питань протиракетної оборони, спрямований на визначення перспектив ефективного захисту території країн-членів НАТО від усього спектра ракетних загроз.

І.О. Мінгазутдінов

Прапор державний — символ *суверенітету* держави. У Постанові ВР України «Про Державний Прапор України» від 28.01.1992 та у ст. 20 Конституції України, прийнятій 28.06.1996, затверджено опис П. д. України: «прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої — синього кольору, нижньої — жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3». Порядок використання П. д. в постанові не був врегульований. Етикет П. д. передбачає його сувору відповідність затвердженому законом опису. Використання П. д. під час проведення протокольних заходів має особливе значення, оскільки саме з прапором асоціюється та чи інша д-ва. Виявлення пошани П. д. є заг.-прийнятною та однією з найдавніших норм міжнар. практики, що не закріплена *договорами міжнародними*, але всюди дотримується як звичаєва норма. В одних країнах це відображено у внутр. законодавстві (США, РФ), в інших — регулюється виключно

звичаями (Канада, Фінляндія). Існує звичай вивішувати П. д. у світлу частину доби — від сходу до заходу сонця. У деяких місцях, таких як резиденція глави д-ви, будинок уряду, парламенту, пам'ятники видатним особам, істор. місця, П. д. може бути встановлений цілодобово за умови його освітлення в нічний час. Склався особливий порядок поведінки під час церемонії підняття та спускання П. д.: усі присутні повинні стояти струнко, обличчям до прапора (у деяких країнах, поклавши руку на серце). Військовослужбовці при цьому віддають честь, а цивільні особи знімають головні убори. Якщо П. д. вносять до зали (або виносять із зали), то всі присутні встають, припиняється будь-який рух, розмови. Перед використанням прапори приводять до належного стану, адже полотно не може бути старим, а колір блідим, на них не повинно бути плям, поривів. П. д. піднімається на спец. флагштоках перед будинком або на будинку. Заведено враховувати відповідність розмірів флагштока та прапора: вважається оптимальним співвідношення розміру ширини прапора й висоти флагштока — 1:6.

Якщо піднімають кілька П. д. одночасно, то кожен із них встановлюється на окремому флагштоку. Флагштоки й прапори мають бути однакового розміру. Розміщення кількох П. д. може здійснюватись за двома принципами. У деяких країнах власний П. д. завжди займає почесне місце (США), у більшості — якщо прапор піднімають на честь глави інозем. делегації, то почесне місце праворуч надається прапору гостя. Якщо виникає необхідність встановити прапори кількох країн, то розташовують їх зазвичай у лінію за алфавітом відповідно до найменувань д-ав узгодженою мовою. П. д. може встановлюватись на автомобілях посадових осіб під час проведення різних урочистостей. На знак жалоби прапор припускають до половини флагштока або на ньому прикріплюють бант із чорного крепу. Приспускають лише ті прапори, які знаходяться на флагштоках із підйомними пристроями, причому в особливому порядку: спочатку прапор швидко піднімають на всю висоту флагштока, а потім повільно спускають до половини. Згідно з Положенням про дип. представництва та конс. установи інозем. д-ав в Україні, затвердженим Указом Президента України від 10.06.1993, *дипломатичне представництво* та глава дип. представництва мають право

встановлювати П. д. і держ. герб акредитуючої д-ви на приміщеннях дип. представництва, а також на резиденції та засобах пересування глави дип. представництва. На приміщенні *консульської установи*, а також на резиденції глави конс. установи і, коли це пов'язано з виконанням службових обов'язків, на засобах пересування глави конс. установи може також вивішуватись П. д. та встановлюватись держ. герб акредитуючої д-ви.

Т.І. Шинкаренко

Превентивна дипломатія — форма діяльності держав і міжнар. орг-цій, що передбачає широкий спектр заходів, спрямованих на встановлення та зміцнення взаємної довіри, ранне попередження конфліктів, превентивне розгортання миротворчих контингентів, створення *демлітаризованих зон*. Термін «превентивна дипломатія» виник у часи «Холодної війни», коли наприкінці 1950-х — на поч. 1960-х Ген. секретар ООН *Д. Хаммаршельд* визначав П. д. як одну з основних функцій *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* у біполярному світі. П. д. спрямована на усунення причин конфлікту до того, як він увійшов у фазу активного збройного протистояння. Це зумовлює специфіку заходів П. д. і за формами, і за змістом, і за терміном їх реалізації. За змістом і характером заходи П. д. можна поділити на політичні, дипломатичні, економічні та військові.

Політ. заходи включають: з'ясування односторонніх і багатосторонніх інтересів та досягнення, якщо це можливо, нац. й міжнар. консенсусу із спірних питань щодо цілей і заг. плану дій; забезпечення об'єктивного висвітлення сутності конфлікту засобами масової інформації; направлення політ. радників для допомоги в здійсненні рішень, запропонованих міжнар. інстанціями, спостереження за проведенням плебісцитів і виборів; забезпечення необхідних переговорів із метою розв'язання спорів; залучення до процесу врегулювання спорів неурядових орг-цій; підтримання контактів із групами опозицій, а також з урядовими групами всіх учасників спору; забезпечення швидкого втілення в життя досягнутих угод. До екон. заходів відносять: завчасне введення *санкцій міжнародних*; зняття санкцій у разі досягнення конкретних зрушень; пропонування пакетів пропозицій щодо екон. перебудови або допомоги; пропонування членства в екон. орг-ції або виключення з неї; утримання

міжнар. митних служб із метою здійснення екон. санкцій; надання фінанс. допомоги вільним і демокр. засобам масової інформації; забезпечення екон. компенсації країнам, які зазнають збитків унаслідок введення санкцій; застосування санкцій проти порушників санкцій. Військ. заходи передбачають проведення миротворчих місій, спрямованих на запобігання ескалації конфлікту.

Одне з найвідповідальніших завдань П. д. полягає в тому, щоб своєчасно, на ранній стадії, виявити причини, які можуть призвести до суперечок і їх подальшого переростання в конфлікти. Після вивчення ситуації та збору фактів здійснюється об'єктивний аналіз чинників, що породжують напруженість, і визначаються конкретні заходи, спрямовані на усунення корінних причин спору та його проявів, а також оперативно забезпечується згода відп. д-ви на проведення превентивних дій. Одна з проблем П. д., яка вирішується і в теорет., і в практ. плані, полягає у визначенні оптимального рівня використання регіональних орг-цій у її заходах. Переважає точка зору, що глобальна орг-ція, як ООН, краще підходить для реалізації заходів П. д., ніж будь-яка окрема д-ва, оскільки міжнар. орг-ція не має своїх специфічних інтересів у спорі та може забезпечити об'єктивне, нейтральне втручання і т. ч. сприяти розв'язанню суперечностей. Ще одну проблему становить забезпечення узгодженості дій міжнар. орг-ції й окремих держав-членів. Нечітка визначеність цілей операцій і відсутність єдності дій серйозно знижує ефективність П. д.

П. д. як найперспективніша форма діяльності ООН у сфері збереження та зміцнення миру потребує ретельної теорет. розробки, визначення чіткої концепції П. д., критеріїв превентивного втручання, опрацювання специфічного процесу прийняття рішень, забезпечення оперативності дій. Крім того, важливим є всебічне вивчення практ. досвіду застосування П. д. та з'ясування її ефективності в розв'язанні внутр.-держ. конфліктів.

В.А. Манжол

Превентивні заходи — відповідно до *Статуту ООН* дії, які можуть застосовуватись на підставі резолюції *Ради Безпеки ООН* щодо держав із метою запобігання загрози мирові, порушенню миру чи *агресії акту*. Порядок ухвалення рішення про П. з. та їх застосування визначається главою VII Статуту ООН «Дії

щодо загрози миру, порушень миру і актів агресії» та співпадає з порядком призначення і здійснення примусових заходів. П. з. за змістом є актами міжнар. примусу та здійснюються стосовно д-ви за відсутності офіційно констатованих загрози миру, порушення миру чи акту агресії. Статут ООН (п. 5 ст. 2) закріплює обов'язок держав-членів утримуватися від надання допомоги будь-якій д-ві, проти якої ООН вживає П. з. (як і примусові). Згідно зі ст. 50 Статуту ООН д-ва, перед якою внаслідок проведення П. з. щодо іншої д-ви постали спец. екон. проблеми, має право консультиватися з РБ ООН на предмет їх вирішення, незалежно від того, чи є вона членом ООН. *Генеральна Асамблея ООН* має право за рекомендацією РБ ООН призупинити здійснення прав і привілеїв члена ООН, щодо якого застосовуються П. з. РБ ООН має право згодом відновити здійснення цих прав і привілеїв (ст. 5 Статуту ООН). На практиці П. з. здійснюються державами-членами ООН від її імені, їх здійснення може бути доручене РБ ООН регіональним орг-ціям з питань безпеки або групам д-ав. За змістом положень Статуту ООН застосування П. з. без попереднього уповноваження від РБ ООН суперечить *міжнародному праву*. П. з. воєнного характеру, вжиті без відп. резолюції РБ ООН, становлять порушення *незастосування сили або погрози силою принципу* і не можуть бути виправдані посиланням на реалізацію права на самооборону, адже підставою для самооборони може бути тільки збройний напад на д-ву.

В.С. Ржевська

Предмет міжнародного права — *міжнародні відносини*, які регулюються принципами й *нормами міжнародного права*, тобто відносини *суб'єктів міжнародного права*, які складаються у процесі реалізації ними своїх прав та обов'язків. П. м. п. потрібно відрізнити від *об'єкта міжнародного права* — усього того, з приводу чого суб'єкти можуть вступати в правовідносини. П. м. п. лежить в основі розділення міжнар. права на галузі. Розрізняють правовідносини в галузі зовн. зносин (*право зовнішніх зносин*), використання морів та океанів (*міжнародне морське право*) тощо. Відносини суб'єктів, не врегульовані *міжнародним правом*, не є його предметом. Проте наявність у сучас. міжнар. праві широких за змістом заг. принципів дає змогу погодитись із думкою: П. м. п. в широкому

сенсі є всі міжнар. відносини. Від П. м. п. слід відрізнити предмет науки міжнар. права, тобто те, що вивчає ця наука.

О.В. Задорожній

Представництво МЗС України на території України — орган *дипломатичної служби* України, що утворюється КМ України та підпорядковується МЗС. П. утворюється в регіонах України, де є інозем. *консульські установи* чи представництва міжнар. орг-цій. Згідно з Положенням «Про Представництво МЗС України на території України», затвердженим Постановою КМ України від 25.07.2002, основними його завданнями визначені: надання допомоги інозем. конс. установам у виконанні ними функцій щодо захисту прав і законних інтересів інозем. фізич. та юрид. осіб, у здійсненні інспекцій щодо суден, літаків та їхніх екіпажів, а також інших функцій; сприяння місцевим органам виконавчої влади в здійсненні ними міжнар. зв'язків, надання їм відп. метод., консультаційної та інформ. допомоги.

П. відповідно до покладених на нього завдань: а) оформляє *візи дипломатичні* для в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну; б) запитує та легалізує док-ти; в) веде облік працівників інозем. конс. установ, членів їхніх сімей, а також інших категорій іноземців; реєструє їхні паспортні док-ти; г) сприяє інозем. *дипломатичним представництвам* і конс. установам в орг-ції поїздок їхніх посадових осіб по округу П. (частині території України, де П. здійснює свої повноваження), зустрічей із представниками місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, у проведенні протокольних та культ. заходів тощо; г) інформує інозем. конс. установи, розташовані в межах округу П., про факти затримання, арешту або смерті громадян д-ав, які вони представляють, про дорожньо-трансп. пригоди, катастрофи, нещасні випадки та надає допомогу в установленні контактів представників цих установ із компетентними органами України; д) здійснює в межах своїх повноважень заг. нагляд за виконанням місцевими органами виконавчої влади й територ. органами центр. органів виконавчої влади *договорів міжнародних України* та надає відп. роз'яснення; е) сприяє місцевим органам виконавчої влади й територ. органам центр. органів виконавчої влади в установленні контактів з інозем. конс. установами; є) приймає громадян України, іноземців та осіб без

громадянства для вирішення питань, що належать до його компетенції; ж) виконує інші функції відповідно до законодавства.

Керівництво П. здійснює міністр закорд. справ України. П. регулярно інформує МЗС з усіх питань своєї діяльності, а також подає в МЗС в установлені терміни перспективний план роботи, звіт про роботу за рік, проект кошторису, фінанс.-бухгалтерські та інші звіти. П. очолює представник МЗС, який призначається та звільняється з посади першим заступником міністра закорд. справ за погодженням із міністром. Дип. працівникам П. присвоюються *дипломатичні ранги*, їх ротація здійснюється згідно із заг. планом ротації та іншими планами МЗС. Станом на 1.01.2004 в Україні функціонували чотири П.: в Одесі, Сімферополі, Львові та Ужгороді; у найближчій перспективі заплановано відкриття П. у Донецьку.

В.М. Матвієнко

Прелімарний мирний договір між Українською Державою і РСФРР 1918 — двостороння угода, що підсумувала перший етап *українсько-російських мирних переговорів 1918* і була підписана в Києві 12.06.1918 повноважними представниками Ради Міністрів Української Держави *С. Шелухиним* (голова укр. мирної делегації), *І. Кістяківським* (заст. голови), *Х. Барановським*, *О. Ейхельманом*, *П. Линниченком*, *А. Свіциним* і *О. Сливинським* з одного боку та повноважними представниками РНК РСФРР *Х. Раковським* (голова рос. мирної делегації) і *Д. Мануїльським* (заст. голови) — з іншого. Згідно з дог-ром на всьому фронті між рос. Червоною армією та укр. й нім.-австр. військами припинялись бойові операції на весь час ведення мирних переговорів (ст. 1); визначались умови *репатріації* громадян обох д-ав (ст. 2); передбачалось відновлення залізничного сполучення та повернення Українській Державі рухомого залізничного складу, перебраного в Росію під час бойових дій взимку-навесні 1918 (ст. 3). На підставі ст. 4 П. м. д., що визначала умови встановлення *консульських відносин*, укр. уряд 22.06.1918 ухвалив постанову про заснування ген. консульств Української Держави в Москві та Петрограді, а також 30 конс. установ у Архангельську, Владивостоці, Воронежі, Казані, Курську, Пензі, Томську та інших містах РСФРР. У свою чергу в Україні були відкриті ген. консульства РСФРР у Києві,

Харкові та Одесі, а також конс. агентства в Житомирі, Кам'янці-Подільському, Полтаві й Чернігові. 24.06.1918 урядом *П. Скоропадського* було прийнято постанову про відкриття на кордонах із РСФРР митних пунктів у Берестечку, Бугазі, Валуйках, Ворожбі, Ганцевичах, Гомелі, Жлобині, Каменській, Конотопі, Лихій, Овідіюполі, Сатанові, Тарноруді, Торчині, Хуторі-Михайлівському. 4.07.1918 на основі дог-ру було відновлено пасажирський залізничний рух між обома країнами (Москва — Київ), налагоджено поштовий і телеграфний зв'язок, евакуацію укр. громадян із Росії.

В.М. Матвієнко

Прелімінарні договори — різновид міждерж. угод, якими юридично закріплюється певний стан відносин між державами для подальшого переговорного процесу та укладання остаточної угоди. Як правило, П. д. містять умови припинення воєн та укладання миру, попередні умови територ. переділу між супротивниками тощо. П. д. може бути затверджений як остаточний міждерж. договір, або бути замінений новим за згодою сторін. Як форма міжнар. док-та вперше з'явилися у вигляді т. зв. Прелімінарних статей, підписаних восени 1782 Великою Британією з одного боку та США, Францією й Іспанією — з іншого. Прелімінарні статті формально поклали кінець *Війні за незалежність у Північній Америці 1775-83*; остаточне врегулювання між ворогуючими сторонами було закріплено у *Версальському мирному договорі 1783*. У сучас. дип. практиці П. д. практично не використовуються.

М.С. Каменецький

Преображенський союзний договір 1699 — моск.-саксонська угода, підписана 11(21).11.1699 в с. Преображенському (під Москвою) *Петром I* та, пізніше, *Августом II*, курфюрстом Саксонським; передбачала створення воєнно-наступального союзу проти Швеції. Договір завершував формування антишведської коаліції — Північного Союзу, йому передували усна Равська угода 1698 між *Петром I* та *Августом II* як королем польським, а також укладення 24.08(3.09).1699 рос.-данського воєнного союзного дог-ру. За умовами Преображенського договору Саксонія повинна була розірвати мир із Швецією й вести проти неї війну в Лівонії та Естляндії. *Август II* зобов'язався сприяти приєднанню до союзу

Речі Посполитої. *Петро I* обіцяв розпочати воєнні дії в Карельській та Іжорській землях. По завершенні війни Лівонія та Естляндія мали перейти до Саксонії, а Карельська та Іжорська землі — до Московського царства. Обидві сторони домовилися не вступати в сепаратні переговори та притягнути до союзу курфюрста Бранденбурзького. Було домовлено, що Московська держава вступить у війну тільки після підписання миру або тривалого перемир'я з Туреччиною, а у випадку невдалих мирних переговорів *Петро I* зобов'язався сприяти укладенню миру між Саксонією та Швецією. У листопаді 1699 *Петро I* додав до союзних дог-рів із Саксонією та Данією статтю про непідписання сепаратного миру із Швецією. У квітні 1700 відбулась повторна ратифікація дог-рів із додатковою статтею, чим завершилась дип. підготовка Північного союзу до війни проти Швеції.

М.Г. Капітоненко

Прерогатива (з лат. praerogativus — запрошений першим) — виключне право, що належить держ. органу або посадовій особі. Напр., прийняття законів України є П. ВР України.

Т.І. Шинкаренко

Прессбурзький мирний договір 1805 — двостороння франц.-австр. угода, підписана 26.12.1805 в Прессбурзі (сучасна Братислава, Словаччина) після поразки союзних австр.-рос. військ від Наполеона I під Аустерліцем. За нею Австрія визнавала франц. територ. захоплення в Італії (П'ємонт, Генуя, Парма, П'яченца та інші), поступалась на користь Наполеона як короля Італії своїми територіями на Адріатичному узбережжі (Венеціанська область, Істрія, Далмація), визнавала Баварію та Вюртемберг королівствами, Баден — великим герцогством і віддавала Баварії Тироль із Бриксеном та Тріентом, архієпископство Бамберг, єпископства Аугсбург, Фрейзинген, Нассау, Ейхштетт та інші; Вюртембергу — п'ять міст на Верхньому Дунаї, графство Гогенберг, ландграфство Валленбург. Між Вюртембергом та Баденом було поділено частину австр. Швабії, Констанц, Брейсгау, Ортенау. Як компенсацію Австрія отримувала Зальцбург та Вюрцбург для вигнаного з Тоскани ерцгерцога Фердинанда Габсбурга. Австрія зобов'язувалась сплатити контрибуцію в розмірі 40 млн. флоринів. Вихід Австрії з війни означав припинення існу-

вання 3-ої *антифранцузької коаліції*. Територ. зміни в Німеччині та Італії встановили франц. домінування в Європі та поклали край існуванню *Священної Римської імперії*. 6.08.1806 Франц II Габсбург склав із себе звання імператора Священної Римської імперії й став називатися австр. імператором Францем I.

М.Г. Капітоненко

Прес-служба — структурний підрозділ, на який покладено завдання на систематичній основі забезпечувати ефективний зв'язок із засобами масової інформації (ЗМІ) й надавати їм вичерпну, своєчасну та достовірну інформацію про поточну діяльність, рішення та плани організації, установи, закладу чи іншого відомства. Вона може діяти як окрема структурна одиниця, так й у складі інформ. служби, відділу із зв'язків з громадськістю чи рекламної агенції. Діяльність П.-с. спрямована на: формування довіри громадян до окремої підприємницької, політ. чи громад. організації, урядових закладів і держ. інститутів різного рівня; формування позитивної громад. думки про роботу цих відомств; створення атмосфери розуміння громадськістю їхньої політики й свідомого виконання відп. рішень; попередження появи неправдивої чи викривленої інформації; спростування чуток та оприлюднення спростувань. Співробітництво П.-с. із ЗМІ розгортається в таких головних напрямках: формування бази даних про ЗМІ (тираж, політ. приналежність чи симпатії, хто є його власником, яка аудиторія, регіональне розповсюдження, склад журналістів, якість матеріалів тощо); моніторинг ЗМІ (зокрема, поточних публікацій, критичних виступів), а також аналіз змін у структурі ЗМІ (поява нових власників, політ. переорієнтування, перегляд редакційної політики, зміна аудиторії мовлення чи поширення (для друкованих ЗМІ) тощо); розробка схеми каналів оперативного поширення інформації, налагодження зв'язків із представниками ЗМІ чи менеджерами; організація та проведення спец. прес-заходів (брифінги, прес-конференції, круглі столи, семінари для журналістів, засідання прес-клубів, організація поїздок тощо); підготовка друкованих, аудіо- та відеоматеріалів для оперативного та перспективного поширення в ЗМІ. П.-с. може складатись із кількох відділів (акредитації, моніторингу інформ. простору, підготовки й поширення оперативної інформації, відділу

фото- й телематеріалів). Крім того, може діяти відділ зв'язків із регіонами, а в разі потреби — із регіональними П.-с. чи інформ. службами філій великих орг-цій. Працівники цього відділу безпосередньо працюють із регіональними ЗМІ та інформ. службами, у такий спосіб зменшуючи кількість посередників під час розповсюдження інформації. Діяльність П.-с. має будуватись на сучас. орг. принципах, потребує забезпечення висококваліфікованими кадрами, які пройшли спец. підготовку, а також мати у своєму розпорядженні якісну комп'ютерну та комунікаційну техніку.

С.І. Даниленко

Придністровський конфлікт — комплекс протиріч з приводу політ. статусу Придністров'я, що склався в Молдові в період формування її держ. незалежності. Протистояння між респ. керівництвом Молдавської РСР, що було репрезентоване нац.-демокр. і націоналістичними політ. колами, та консервативним проград. керівництвом у Тирасполі (найбільшому пром. центрі республіки) позначилось ще в 1990 і значно загострилось протягом 1991, проявившись у ставленні до збереження СРСР. Коли Кишинів визнавав незалежність Литви, Тирасполь прийняв резолюцію про невизнання молдовської резолюції з цього приводу й одночасно висловився на підтримку дій Союзного Центру, спрямованих на збереження СРСР. 27.08.1991 Молдова проголосила свою незалежність. У відповідь 1.12.1991 Тирасполь провів референдум, на якому більшість його учасників проголосувало за будівництво незалежної д-ви, хоча у зверненні до міжнар. співтовариства не йшлося про вихід Придністров'я зі складу Молдови. Швидка консолідація населення всього Придністров'я, переважно не молдавського за етнічним складом, та легітимізація сепаратистських настроїв на референдумі пришвидшили розбудову місцевих владних і силових структур, незалежних від Кишинева. Наприкінці 1991 сформовано перший загін нац. гвардії та підрозділи міліції Придністров'я, між ними та молдовською міліцією відбувалися збройні сутички.

Наприкінці грудня 1991 — у сер. березня 1992 Тирасполь встановив контроль майже на всій лівобережній частині Придністров'я. У відповідь 28.03.1992 Кишинів оголосив надзвичайний стан у республіці та вдався до використання молдовських сил безпеки й армії для

відновлення політ. контролю над Придністров'ям. Але наступ молдовських сил на лівобережну частину Придністров'я був зупинений збройними формуваннями останнього, сторони перейшли до позиційної війни, лінія фронту між ними встановилась по Дністру. У червні підрозділам Національної гвардії Придністров'я вдалось просочитись на правий берег Дністра та заблокувати в Бендерах молдовські підрозділи міської поліції. Битва за Бендери (19-21.06.1992), у ході якої молдовським силам не вдалось цілковито оволодіти містом, стала кульмінацією збройного конфлікту між Кишиневом і Тирасполем. Розуміючи безперспективність подальших військ. дій, лідери Молдови почали шукати посередників для укладення угоди про припинення вогню та мирне врегулювання конфлікту. Із метою припинення бойових дій 21.07.1992 у Москві відбулась зустріч Президента Республіки Молдова *М. Снегура* з Президентом РФ *Б. Єльциним*, на якій підписано угоду про принципи врегулювання конфлікту в Придністровському регіоні. Конфліктуючі сторони взяли на себе зобов'язання вжити всіх необхідних заходів для повного припинення вогню, а також будь-яких бойових дій один проти одного. Після припинення вогню сторони протягом тижня відвели свої війська, нерегулярні збройні формування, бойову техніку та озброєння з лінії протистояння. Це дозволило створити зону безпеки між ворогуючими сторонами, у яку були введені тристоронні миротворчі сили. Із метою забезпечення контролю за здійсненням цих заходів згідно з угодою створено об'єднану контрольну комісію, що складається з представників трьох сторін, які беруть участь у врегулюванні, — російської, молдовської та придністровської. Місцем перебування цієї комісії визначено Бендери. У результаті взаємоузгоджених дій представників Росії, Молдови та Придністров'я було припинено кровопролиття, встановлено мир і створені умови для політ. врегулювання конфлікту.

Література: Перепелиця Г.М. Конфлікт в Придністров'ї (причини, прогноз розвитку та проблеми врегулювання). — К., 2001.

Г.М. Перепелиця

Приєднання до міжнародного договору — акт згоди держави або міжнар. міжурядової орг-ції на обов'язковість договору, прийнятого іншими державами чи міжнар. міжурядовими орг-ціями. П. до м. д. виражає формальне прий-

няття дог-ру д-вою або міждерж. орг-цією, які не брали участі в переговорах та підписанні цього дог-ру. У цьому розумінні приєднання має такий самий юрид. ефект, що й підписання та *ратифікація міжнародного договору* взяті разом. Процедура приєднання заохочує більш широку участь д-ав у *договорах міжнародних*, особливо в *договорах міжнародних багатосторонніх*. Відповідно до ст. 15 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* згода д-ви на обов'язковість для неї дог-ру виражається приєднанням, якщо: а) договір передбачає, що така згода може бути виражена цією д-вою шляхом приєднання; б) іншим способом установлено, що д-ви, які беруть участь у переговорах, домовились, що така згода може бути виражена д-вою шляхом приєднання; або в) усі учасники потім домовились, що така згода може бути виражена д-вою шляхом приєднання. У теорії та практиці *міжнародного права* іноді виокремлюють два види акту приєднання: обмежене та повне. Під першим розуміють вияв згоди добровільно додержуватись положень дог-ру без оформлення участі в ньому, під другим — юрид. оформлення повної участі в дог-рі. Однак у цілому така різниця не підтримується заг. міждерж. практикою. Д-ва може приєднатися лише до дог-ру в цілому. Приєднання до частини дог-ру можливе тільки в тому випадку, коли це допускається дог-ром чи якщо з цим згодні інші договірні д-ви (ст. 17 *Віденської конвенції про право міжнар. дог-рів 1969*). Сучас. міждерж. практика дозволяє приєднання до міжнар. дог-ру, який ще не набрав чинності.

У праві міжнар. дог-рів не проводиться різниці між згодою на обов'язковість міжнар. дог-ру, яка виражена шляхом ратифікації, та згодою шляхом приєднання. Д-ва чи міжнар. орг-ція, що приєдналася до міжнар. дог-ру, мають такі самі права та обов'язки, як і первісні учасники дог-ру. Встановлення порядку оформлення приєднання до міжнар. дог-ру є внутр. справою кожної д-ви. Рішення про приєднання України до міжнар. дог-рів або їх прийняття ухвалюються: а) щодо дог-рів, які потребують ратифікації, — ВР України у формі закону; б) щодо дог-рів, які не потребують ратифікації, і приєднання до яких або прийняття яких провадиться від імені України, — Президентом України у формі указу; в) щодо дог-рів, які не підлягають ратифікації, і приєднання до яких або прийняття яких провадиться від імені уряду

України, — у формі урядової постанови. Рішення про приєднання до міжнар. дог-рів міжвідомчого характеру або їх прийняття ухвалюються в порядку, що визначається урядом України. Після прийняття д-вою рішення про приєднання воно остаточно оформлюється шляхом повідомлення чи здачі на зберігання акта про приєднання, який не потребує в подальшому затвердження чи ратифікації.

О.О. Мережко

Приймаюча держава — сторона, на території якої проводиться *конференція міжнародна*, нарада, сесія органу міжнар. орг-ції та ін., знаходиться штаб-квартира міжнар. орг-ції або представництво інозем. держави. Термін «приймаюча держава» міститься, напр., у *Конвенції про спеціальні місії 1969*. У міжнар. дог-рах використовуються також інші терміни, напр., «держава перебування» — у *Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961*, а також у *Віденській конвенції про представництво держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975*. Д-ва, яка приймає дипломатичне представництво, часто має назву «держава акредитування». Д-ва, на території якої проводиться конференція або будь-яка інша міжнар. зустріч, має назву «держава-організатор» або д-ва, яка скликає конференцію чи міжнар. зустріч. Права та обов'язки П. д. визначаються у відп. договірних актах: багатосторонніх, напр., вищезазначені Віденські конвенції 1961 та 1975, або двосторонніх, напр., Угода між Федеральною радою Швейцарії та *Міжнародним союзом електрозв'язку (МСЕ) стосовно прав. статуту МСЕ у Швейцарії 1971*.

М.А. Кулінич, О.С. Полторацький

Прийняття політичних рішень теорія — дослідження процесу вироблення та ухвалення рішень акторами політ. системи. У будь-якій країні, незалежно від її політ. системи й режиму, приймаються політ. рішення, що оформлюються у вигляді презид. указів, законопроектів, політ. заяв і декларацій різних політ. партій та рухів. Ступінь їхньої важливості залежить від того, хто приймає рішення і чого вони стосуються. Проте кожне з них певною мірою визначає напрямок розвитку політ. процесу як у країні, так і на міжнар. арені. Ухвалення політ. рішення — це вироблення кількох варіантів дії для вирішення політ. проблеми й подальший вибір оптимального з них, реалізація якого

повинна вирішити проблему з макс. ефективністю. Структурно процес прийняття політ. рішень включає: постановку проблеми та пошук інформації про неї, вироблення рекомендацій та пошук альтернативних рішень проблеми, підбір найкращої альтернативи, попереднє переконання в правильності рішення, оцінка ефективності рішення та відновлення, перегляд або скасування рішення (схема Г. Лассуелла); виявлення, визначення й деталізація проблеми, вибір критеріїв оцінки альтернатив, розробка альтернативних варіантів вирішення проблеми, оцінка альтернатив, вибір найкращої з альтернатив та оцінка наслідків прийнятого рішення (схема К. Паттона і Д. Савікі); розуміння проблеми, вибір і пояснення цілей, вибір методу рішення проблеми, вибір критеріїв оцінки альтернатив, визначення альтернативних варіантів вирішення проблеми, оцінка рішення, що включає прогнозування наслідків, до яких призведе реалізація тієї або іншої альтернативи, та оцінка з точки зору вибраних критеріїв, рекомендації щодо подальших дій (схема Д. Веймера й А. Вайнинга); виявлення і визначення проблеми, збір інформації, що відноситься до проблеми, складання плану прийняття рішення, що включає вибір методу аналізу проблеми, політ. прогнозу, визначення виконавців кожного з етапів, визначення інформ., часових, фінанс., орг. та інших ресурсних обмежень, аналіз політ. ситуації, що відноситься до проблеми, визначення розвитку подій при збереженні існуючих тенденцій і без активного втручання, формування альтернативних варіантів вирішення проблеми, прогноз щодо наслідків, до яких призведе реалізація тієї або іншої альтернативи, вибір найкращого варіанта рішення, виконання рішення, аналіз реакції на рішення — реалізація принципу зворотного зв'язку, корекція рішення (схема К. Симонова).

Особи, що приймають рішення, можуть приділяти різну увагу тому або іншому етапу його прийняття. Це пов'язано з присутніми при ухваленні політ. рішень факторами ресурсних обмежень, якими можуть бути: умови невизначеності, пов'язані з відсутністю необхідної інформації, часові обмеження, обмеження фінанс., орг. ресурсів тощо. У ситуації ресурсних обмежень особи, що приймають рішення, зазвичай намагаються спростити цю процедуру, що досягається шляхом свідомого підкреслення привабливості одного з альтернативних варіантів рішення, обраного інтуїтивно, й одночас-

ного заниження позитивних сторін інших можливих рішень. Тому для зменшення суб'єктивного фактору вибір альтернатив здійснюють на основі спец. методик, що реалізуються за допомогою методів політ. моделювання, матричних методів, теорії ігор, групових очних і заочних методів експертних оцінок, що дозволяє знизити ризик помилки та знаходити справді оптимальний вихід із найскладніших ситуацій.

В.П. Гондюл

Прилегла зона — район відкритого моря, що безпосередньо знаходиться за зовн. кордоном територ. моря (територіальних вод) прибережної держави. У П. з. д-ва може здійснювати контроль, необхідний для попередження порушень (митних, фіскальних, імміграційних та санітарних законів і правил), та покарання за зазначені порушення, вчинені в межах її території або територ. моря. Режим П. з. визначається Конвенцією про територ. море і прилеглу зону 1958 (ст. 24) і Конвенцією ООН з морського права 1982 (ст. 33). Ширина П. з. не є остаточно визначеною. Відповідно до Конвенції про територ. море і прилеглу зону 1958 П. з. не може перевищувати 12 мор. миль, а за Конвенцією ООН з мор. права 1982 — 24 мор. миль, що відміряються від тих самих вихідних ліній, від яких відміряються територ. води. Крім того, Конвенцією про територ. море і прилеглу зону 1958 встановлено положення щодо розмежування П. з. між д-вами, які розташовані одна проти одної або межують одна з одною (за серединною лінією при відсутності договірного положення про інше). На повітр. простір над П. з. не поширюється суверенітет прибережної д-ви. Право переслідування у відкритому морі, встановлене за порушення законів прибережної д-ви, поширюється в разі, якщо воно відбулось не тільки в територ. водах, але й у П. з. При цьому вимагається, щоб переслідування почалось до того, як судно-порушник залишило П. з. і досягнуло відкритого моря. Законодавство України не передбачає створення П. з.

І.М. Забара

Примаков Віталій Маркович (18.12.1897, с. Семенівка, тепер Чернігівської обл. — 11.06.1937, Москва) — укр. рад. військ. діяч і дипломат. Нар. в сім'ї вчителя. Член більшовицької партії з 1914. У 1917 — чл. Київ. і Чернігівського к-тів РСДРП(б), делегат 2-го Всеросійського з'їзду

Рад, брав участь у жовтневому перевороті 1917 в Петрограді, чл. ВЦВК. Із січня 1918 — організатор і керівник Червоного козацтва України. Після громадян. війни — на викладацькій, військ.-дип. роботі: таємний військ. радник при Нац.-рев. армії Китаю (1925-26), військ. аташе в Афганістані та Японії (1927-30). У 1933-35 — заст. командувача Півн.-Кавказького військ. округу, із 1935 — заст. командувача Ленінградського військ. округу, комкор. У 1936 репресований за звинуваченням у належності до військ.-троцькістської орг-ції та в підготовці змови в армії.

М.С. Дорошко

Примаков Євген Максимович (29.10.1929, Київ) — рос. громад.-політ. і держ. діяч, учений-сходознавець. Закінчив Моск. ін-т сходознавства й аспірантуру Моск. держ. ун-ту, д-р екон. наук, академік АН СРСР (1979). У 1953-62 — співробітник Державного к-ту Ради Міністрів СРСР з радіомовлення і телебачення; 1962-66 — оглядач, заст. редактора «Правди»; 1966-70 — власний кореспондент «Правди» на Бл. Сході; 1970-77 — заст. директора Ін-ту світової економіки і міжнар. відносин АН СРСР; 1977-85 — дир. Ін-ту сходознавства АН СРСР; 1985-89 — дир. Ін-ту світової економіки та міжнар. відносин. У 1989-90 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, голова Ради Союзу ВР СРСР; 1990-91 — чл. Президентської Ради СРСР; у вересні-листопаді 1991 — 1-й заст. голови КДБ СРСР; у листопаді — грудні 1991 — дир. Центральної служби розвідки СРСР; у грудні 1991 — січні 1995 — дир. Служби розвідки РФ. У січні 1995 — вересні 1998 — мін. зак. справ РФ, активно виступав проти НАТО розширення на Схід, за активізацію ролі Росії в урегулюванні регіональних конфліктів на теренах Співдружності Незалежних Держав (СНД) і на Бл. Сході, реанімацію осі «Москва — Пекін».

Твори: «Анатомія близькосхідного конфлікту» (1978), «Схід після краху колоніальної системи» (1982), «Історія однієї змови» (1985), «Роки у великій політиці» (1999).

Н.Ф. Сербіна

Примаченко Вадим Вікторович (14.09.1951, с. Новий Мирополь Дзержинського р-ну Житомирської обл.) — укр. професійний дипломат. Закінчив ф-т міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1977); кандидат екон. наук. Працював у міжнар. відділі АН УРСР. У 1990-91 — 1-й секр. відділу

двосторонніх відносин і регіонального співробітництва МЗС УРСР; 1991-93 — 1-й секр. посольства СРСР у Союзній Федеративній Республіці Югославія, представник МЗС України в Югославії; 1993-95 — ген. консул України в Белграді; 1995-96 — радник-посланник, тимчасовий повірений у справах України в Союзній Республіці Югославія. У липні 1996 — квітні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Союзній Республіці Югославія. У вересні 1998 — лютому 1999 — заст. начальника Третього територ. управління МЗС України; у лютому 1999 — 2001 — нач. Історико-архівного управління МЗС України. У лютому 2002 — липні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Ісламській Республіці Іран.

В.М. Матвієнко

Примусові заходи — у міжнародному праві форми тиску, здійснюваного одними суб'єктами щодо інших з метою впливу на їхню поведінку вирішальним чином. Хоча тиск у міжнародних відносинах може бути за своєю природою як правомірний, так і неправомірний, термін «примусові заходи» зазвичай вживається на позначення правомірних форм тиску, тобто застосування сил, підстави й межі якого регулюються міжнар. правом, спрямоване на забезпечення належного функціонування міжнар. права та захисту прав його суб'єктів. Типовим видом П. з. є міжнар.-прав. *санкції*. Натомість примус, що вчинюється всупереч міжнар. праву і є міжнар. правопорушенням, характеризується як «наси́льство». В. Буткевич розрізняє серед правомірних П. з. санкціоновані та несанкціоновані. Останні можуть бути реакцією на недружні акти, ситуації в міжнар. відносинах, непереборну силу, конфліктні ситуації, що стали наслідком громадян. воєн тощо. Особливість несанкціонованих П. з. полягає в тому, що вони можуть застосовуватись до виникнення міжнар.-прав. відповідальності та з її настанням набути характеру міжнар.-прав. санкцій. Кожен суб'єкт міжнародного права володіє правом на П. з., однак найбільш ефективно це право реалізують д-ви. П. з. д-ав можуть мати як індивід., так і колективний характер, здійснюються за допомогою міжнар. орг-цій. Доволі часто термін «примусові заходи» вживається у звуженому значенні: «колективні заходи або дії, що застосовуються державами-членами *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*

та/або регіональними міжнародними організаціями на основі повноважень, одержаних від *Ради Безпеки ООН*, для підтримки або відновлення міжнародного миру і безпеки». Порядок застосування таких П. з. регулюється гл. VII *Статуту ООН*: вони можуть мати як військ., так і невійськ. характер, обов'язковою умовою їх здійснення є надане РБ ООН повноваження. У тексті Статуту ООН термін «примусові дії» використаний в описаному вище вузькому розумінні в ст. 2, 5 і 50, а також у ст. 53 на позначення заходів, які можуть здійснюватись регіональними «угодами або органами» під керівництвом РБ ООН. Спеціально наводиться застереження, що «ніякі примусові дії не вживаються відповідно до цих регіональних угод або регіональними органами без повноважень від Ради Безпеки». Виняток, відповідно до ст. 107 Статуту ООН, зроблений щодо «дій, вжитих або санкціонованих у результаті *Другої світової війни* урядами, які несуть відповідальність за такі дії, відносно будь-якої держави, яка протягом Другої світової війни була ворогом будь-якої з держав, які підписали цей Статут». Але це положення Статуту ООН слушно вважається застарілим і таким, що втратило чинність, «мертвою нормою».

В.С. Ржевська

«Природні кордонів» концепція — теорія, в основі якої лежить припущення про існування природ. меж територ. *експансії* держави; досягнення цих рубежів є метою територ. експансії та одночасно граничною межею, за якою подальша експансія стає неефективною. Одним із розробників «П. к.» к. був Перший міністр Франції, кардинал А.Ж. Ришельє. У ході *Тридцятилітньої війни 1618-48* ідея природ. кордонів разом із «силовою рівноваги» концепцією складала основу зовн.-політ. стратегії Франції. Елементи «П. к.» к. було частково реалізовано у *Вестфальській системі міжнародних відносин*, яка, зокрема, визначила межі зовн. суверенітету д-ав. Подальший розвиток концепції та її зв'язок із «*визначення долі*» доктриною призвели до трактування територ. експансії д-ви як певної місії з освоєння сусідніх земель. Межею такого розвитку є кордони «природної» експансії сусідньої д-ви. Неоднозначність та суперечливість «П. к.» к. проявились під час Наполеонівських війн, коли територ. експансія Франції пояснювалась

необхідністю захисту її «природних кордонів»; «П. к.» к. виправдовувала експансію.

Відновлення ролі «П. к.» к. як засобу підтримання рівноваги відбулось після *Віденського конгресу 1814-15*; було сформульовано тезу, за якою д-ва, що досягла власних «природних кордонів», втрачає стимул до завоювань. Але із загостренням міжнар. становища та зміною співвідношення сил у Європі знов виникали спроби використати «П. к.» к. як виправдання для експансії. Встановлення самих природ. меж експансії є основною проблемою «П. к.» к. Зміна статусного співвідношення д-ав змінює їхню здатність контролювати більший чи менший геогр. простір, завдяки чому статичні «природні кордони» не завжди відповідають динамічному розвитку політ. та силової взаємодії д-ав. Спроби модифікувати та використати «П. к.» к. найбільш активно здійснюються в рамках *геополітики*. Дихотомія «суходіл — море» є геополіт. аналогом концепції меж територ. експансії, в основі якої лежить припущення про «визначені долею» напрями експансії та принципи *зовнішньої політики*, засновані на них.

М.Г. Капітоненко

Притулок дипломатичний — надання будь-якій особі можливості уникнути переслідування з політ. мотивів у приміщенні інозем. *дипломатичного представництва* чи *консульської установи*, а також на інозем. *судні морському військовому*. Відповідно до *міжнародного права* недоторканність приміщень дип. чи конс. представництва, а також *екстратериторіальність* інозем. військ. корабля не дають права надавати в їхніх приміщеннях притулку особам, які переслідуються країною перебування за вчинені ними правопорушення. Це положення знайшло відображення й у *Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961*, яка забороняє використовувати приміщення дип. представництва для дій, що не сумісні з його офіц. цілями. Виняток складає практика країн Лат. Америки. Існує низка дог-рів між д-вами цього регіону, які регламентують надання П. д. (*Гаванська конвенція про дипломатичний притулок 1928*, Каракаська конвенція 1954). Утім, питання існування прав. інституту П. д. в Лат. Америці залишається дискусійним.

О.В. Задорожній

Притулок територіальний — надання будь-якій особі (особам) можливості укритися від

переслідування за політ. мотивами на території певної держави. Дозвіл на постійне мешкання, що дається інозем. громадянинові або особі без громадянства, не означає надання П. т. *Генеральна Асамблея ООН 14.12.1967* прийняла Декларацію про територ. притулок. У ній закріплені найважливіші положення *міжнародного права* стосовно надання П. т. Зокрема, П. т., який надається будь-якою д-вою в порядку здійснення свого *суверенітету*, повинен поважатись усіма д-вами (п. 1 ст. 1). Ззначається про необхідність забезпечення безпеки особам, які одержали притулок на території даної д-ви. Основи надання П. т. встановлюються внутр. законодавством д-ви. П. т. не повинен надаватись особам, які вчинили заг. кримінальні злочини, *злочини проти миру, злочини воєнні, злочини проти людства*. Існує низка *договорів міжнародних*, у яких зазначаються категорії злочинців, які не можуть підлягати видачі (тобто не можуть отримати П. т.). Надання д-вою П. т. спричиняє за собою її обов'язки: а) д-ва не повинна відмовити цим особам перетинати кордони, висилати їх або примушувати повернутися в країни, де вони будуть піддаватись переслідуванню; б) д-ва не повинна допускати, щоб така особа здійснювала з її території будь-які насильницькі акти проти д-ви, яку ця особа покинула. Практика показує, що д-ва, що надала П. т., може надавати особам, які отримали притулок (політемігрантам), квазідип. захист у разі порушення їхніх прав під час перебування за кордоном.

О.В. Задорожній

«Прифронтові держави» — заг. назва низки країн Півдня Африки (Ботсвана, Замбія, Танзанія, Мозамбик, Ангола, Зімбабве), що в 1970-1980-х перебували у стані ідеолог. військ.-політ. й екон. конфлікту з Південноафриканською Республікою та її союзниками (див. *Півдня Африки криза*). Спільні загрози безпеці та подібність завдань політ. й екон. розвитку зумовили консолідацію зусиль «П. д.». Із 1974 вони проводили регулярні наради на рівні глав д-ав та урядів, у рамках яких розробляли спільні позиції з актуальних питань *міжнародних відносин* у регіоні та щодо заходів з подолання кризи, координували діяльність у сфері безпеки. «П. д.» підтримували політ. рухи та партії в ПАР і колоніальних територіях Півдня Африки, які боролись за визволення від колоніального контролю та проти *апартеїду*: АНК,

СВАПО, Патріотичний фронт Зімбабве. Вони створили спільну Комісію з питань оборони, розробили програму спільних дій у випадку вторгнення з боку ПАР. У 1976 на нараді глав «П. д.» у Мапуту (Мозамбік) було ухвалено рішення, за яким напад на одну з д-ав розглядався як *агресія* проти всіх. Із метою протистояння екон. тиску ПАР та врівноваження її екон. потенціалу «П. д.» започаткували 1980 регіональне інтеграційне угруповання на Півдні Африки — Конференцію з координації розвитку Півдня Африки.

Г.О. Музика

Пріоритету і прямої дії міжнародного права принцип — інкорпорування принципів і *норм міжнародного права* в прав. систему відп. країни як її складових, що діють безпосередньо, не вимагаючи трансформації. Уперше був закріплений у конституціях Німеччини 1919 й Австрії 1920. Цей принцип частково відображений у Законі України «Про міжнародні договори України», за яким, якщо *міжнародним договором* України, згода на обов'язковість якого була надана ВР України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнар. дог-ру України. У Конституції України 1996 принцип пріоритету і прямої дії міжнар. права безпосереднього відображення не знайшов.

О.В. Задорожній

Прогнозування зовнішньополітичне — розробка прогнозу щодо розвитку зовн.-політ. ситуації; у вузькому значенні — спец. наук. дослідження перспектив розвитку певного процесу в *міжнародних відносинах*. Результатом зовн.-політ. прогнозу є конкретний висновок стосовно стану та/чи поведінки досліджуваного явища. Висновок має бути однозначним та орієнтованим на конкретні рішення. П. з. як правило має пошуковий характер, тобто має на меті отримати прогноз стану об'єкта дослідження в майбутньому при збереженні тенденцій розвитку, які спостерігаються на час розробки прогнозу. Для здійснення П. з. застосовуються прогностичні методи та прийоми із запозиченням досягнень математики та інших природ. наук (моделювання, *системний аналіз*, структурно-функціональний аналіз, аналіз за допомогою простих та складних індикаторів, факторний аналіз, аналіз кореляцій, аналіз регресій, аналіз

тенденцій, спектральний аналіз, екстраполяції тощо).

М.С. Каменецький

Прогнозування міжнародне — міждисциплінарний напрямок у сучас. гуманітарних і природ. науках, що досліджує домінуючі тенденції глобального, регіонального й нац. розвитку, а також їхні потенційні альтернативи з урахуванням багатофакторності сусп. прогресу та різнопланових ролей людського чинника. Основним принципом, на якому базується П. м., є філос.-соціол. концепція неперервності розвитку (поступального, регресивного, стагнаційного), за якою кожна нова істор. фаза або етап зароджується в глибинах попередніх циклів розвитку та зумовлює повторюваність самого циклу на новому, більш високому витку циклічного прогресу, що дозволяє визначити прогностичну функціональну формулу динаміки прогнозованого об'єкта, засновану на припущенні, що тенденції, які були в минулому, матимуть місце як нові в майбутньому.

Є.А. Макаренко

Прогнозування політичне — розробка політ. прогнозу; спец. наук. дослідження конкретних перспектив розвитку певного політ. явища. П. п. спрямоване на одержання висновку стосовно стану та/чи поведінки досліджуваного політ. явища. П. п. як одна з форм конкретизації наук. передбачення в політ. сфері взаємопов'язане з плануванням та управлінням, що виявляється в паралельних прогностно-планових розробках (цільове, планове, програмне, проектне, орг. прогнозування). Розрізняють пошукове та нормативне прогнозування. Перше спрямоване на прогнозування стану об'єкта дослідження в майбутньому за умови незмінюваності основних тенденцій його поведінки. Друге прогнозує шляхи досягнення бажаного стану на основі заздалегідь визначених критеріїв, цілей, норм.

Важливу роль у П. п. відіграє зворотний зв'язок між прогнозом та політ. рішенням. Інтенсивність його неоднакова для різних об'єктів дослідження та для різних д-ав. Зворотний зв'язок іноді може досягати такого високого ступеня інтенсивності, що виникає т. зв. ефект самоздійснення прогнозу через надмірно високий вплив останнього на прийняття політ. рішень і конкретні дії. Прогнози кризових явищ часто призводять до паніки й дійс-

ного загострення ситуації. Своєчасне втручання для запобігання прогнозованій небезпеці здатне запобігти їй і, заперечивши прогноз, виправити становище. Тому корисною є методол. орієнтація П. п. не на безумовний прогноз, а на оцінку ймовірного (за умови збереження актуальних тенденцій) і бажаного (за умови дотримання задалегідь визначених норм) стану об'єкта. Очікуваний результат дослідження полягає в отриманні прогностичної інформації для підвищення обґрунтованості політ. рішень.

За часом попередження П. п. поділяється на: поточне (не очікується істотних змін досліджуваного об'єкта й потрібні лише окремі оцінки), короткострокове (заг. кількісні оцінки), середньострокове (кількісно-якісні оцінки), довгострокове (якісно-кількісні оцінки), наддовгострокове (заг. якісні оцінки). На відміну від інших видів прогнозування, у П. п. час попередження відносно короткий — до 10-15 років (при наддовгостроковому прогнозуванні), що пов'язано із значною постійною змінюваністю політ. явищ. Зазвичай ешелони П. п. з оперативною метою прирівнюються до ешелонів планування: короткострокових, середньострокових, довгострокових, наддовгострокових. Прогнозування в політ. сфері на надто віддалені терміни є недоцільним, оскільки надмірно збільшується розрив між профілем і фоном дослідження, а також між прогнозом і можливою багатократною зміною об'єкта П. п., унаслідок чого різко знижується ступінь надійності прогнозування.

П. п. базується на ймовірнісному підході до предметів дослідження та використовує понад 1000 методів і методик, від загальнонаукових (аналіз та синтез, екстраполяція й інтерполяція, індукція та дедукція, аналогія, експеримент тощо) до вузькоприкладних, що використовуються лише в П. п. (когнітивне картування). Найпоширенішими в П. п. є методи аналізу ситуації (спостереження, вивчення доктів, порівняння тощо), експлікативні методи (контент-аналіз, івент-аналіз, когнітивне картування тощо) та прогностичні (дельфійський метод, метод побудови сценаріїв, аналіз процесу прийняття рішень тощо). Головною проблемою методу П. п. є відокремлення дослідницької позиції від морально-ціннісних думок та особистих поглядів дослідника.

М.С. Каменецький

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (United Nations Development Program), **ПРООН** (UNDP) — одна з найбільших міжнар. орг-цій системи *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, яка фінансує багатогалузеву екон. й техн. допомогу. Заснована 22.11.1965 з метою об'єднання в одну програму Розширеної програми техн. допомоги ООН та Спеціального фонду. Завданнями ПРООН є: підтримка країн, що розвиваються, у зусиллях прискорити екон. і соц. розвиток шляхом надання їм систематичної допомоги, пов'язаної з нац. планами розвитку, а також сприяння досягненню більш високого рівня екон. і соц. добробуту населення цих країн. Техн. сприяння ПРООН полягає в: наданні консультативних й експертних послуг; навчанні та підготовці нац. фахівців за кордоном; пошукові нових ефективних шляхів своєї оперативної діяльності у сфері соц.-екон. розвитку; зміцненні власного потенціалу в центрі та на місцях через підвищення ефективності механізму резидентів-координаторів ООН і посилення співробітництва з іншими орг-ціями; концентрації зусиль на ключових аспектах сталого розвитку людства (подолання бідності, відновлення навколишнього середовища та ін.); підготовці нац. керівних кадрів; реалізації політики та реформ держ. сектора в галузі управління економікою; створенні сприятливих умов для приватного сектора, особливо в країнах із перехідною економікою; наданні допомоги в надзвичайних ситуаціях з акцентом на перехід від надзвичайної допомоги до тривалого розвитку. Допомога ПРООН надається лише урядам д-ав або за їх посередництвом. ПРООН є провідною інституцією системи ООН щодо техн. сприяння країнам, що розвиваються, та країнам із перехідною економікою. Фінансування програм допомоги здійснюється з центр. бюджету та багатосторонніх цільових фондів під управлінням ПРООН спільно з іншими міжнар. орг-ціями, а також за рахунок додаткових ресурсів. Адміністратор є головною посадовою особою ПРООН, який призначається *Генеральним секретарем ООН* після консультацій з Виконавчим комітетом на 4 роки, затверджується ГА ООН. Керівним органом ПРООН є Виконавчий комітет, який складається з представників 36 д-ав, що обираються з усіх регіонів на ротатійній основі на 3 роки під час орг. сесій *Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОР)*.

Рішення Виконавчого комітету приймаються консенсусом. Протягом року відбувається одна щорічна і три регулярні сесії, які розглядають та затверджують звіт Адміністратора, а також питання бюджету та програми діяльності. Виконавчий комітет звітує ЕКОСОП, а через її посередництво і перед ГА ООН. ЕКОСОП розглядає й затверджує проекти та програми, розподіляє засоби, розробляє заг. принципи керівництва й директиви для ПРООН і регулярних програм техн. співробітництва. Діяльність ПРООН охоплює понад 150 країн, де здійснюється понад 6 500 проектів. Штаб-квартира ПРООН знаходиться в Нью-Йорку (США).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Програмний інформаційно-аналітичний комплекс «Дипломат»

— інструмент для підтримки інформ.-аналітичного забезпечення зовн.-політ. діяльності з метою оптимізації ухвалення рішень у політ., екон., соц., культ. та інших сферах міжнар. співробітництва. ПІАК «Дипломат» призначений для формування та ведення інформ. фонду (локальних та персональних баз даних) міжнар. орг-цій, *дипломатичних представництв*, урядових структур та інституцій, для якісного та кількісного оцінювання *конфліктів міжнародних*. ПІАК «Дипломат» здійснює автоматичну індексацію міжнар. інформації без обмежень формату; пошук міжнар. інформації за запитом (у т. ч. за семантичними моделями запитів, які автоматично формуються для зручності користувачів) та за зразками текстів; автоматизовану (за участю експерта) формалізацію міжнар. інформації та її внесення до системи комплексу взаємопов'язаних баз даних; отримання із взаємопов'язаних формалізованих баз даних тематичної інформації для аналізу; розрахунок кількісних та якісних показників взаємодії елементів сфери дослідження міжнар. ситуації; графічну репрезентацію результатів розрахунків; оперативну підготовку довідкових та аналітичних міжнар. док-тів на основі обробленої ним вхідної інформації; обробку й аналіз фактичної інформації про політ. ситуації та конфлікти з метою підвищення достовірності результатів.

В.Ф. Коломієць

Проді (Prodi) Романо (9.08.1939, Скандіано) — італ. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Міланський католицький ун-т, за спеціальністю

економіст (1961). Працював професором економіки Болонського ун-ту. У 1978-79 — міністр індустрії Італії. Як експерт з індустріальної політики двічі (1982-89, 1993-94) очолював Інститут індустріальної реконструкції великої італ. холдингової компанії. У 1991 обраний головою Демократичної партії лівих сил, що виступила основою лівоцентристської коаліції «Оливкове дерево». 18.05.1996-21.10.1998 — Прем'єр-міністр Італійської Республіки; намагався ввести в країні єдину європ. грошову одиницю та скоротити бюджетний дефіцит. У 1999-2004 — голова Європейської комісії.

П.М. Ігнат'єв

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН

(Food and Agriculture Organization), **ФАО** (FAO) — спеціалізована установа *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, до складу якої належать 176 країн-членів й одна міжнар. орг-ція — *Європейський Союз (ЄС)*; заснована 16.10.1945. Україна прийняла Статут ФАО 25.11.2003. Згідно з ним основними завданнями ФАО є покращення харчування людей та ліквідація голоду; сприяння розвитку вир-ва, переробки, збуту та розподілу продукції с. г-ва, лісівництва й рибальства; сприяння розвитку сільських районів; підвищення рівня життя сільського населення; сприяння розвитку на місцях та підвищенню рівня інфраструктурного забезпечення с. г-ва; сприяння інвестиціям та розробці інвестиційних проектів для с. г-ва; передача технологій країнам, що розвиваються та сприяння розвитку в них с.-г. досліджень; техн. співробітництво та надання техн. допомоги в розвитку ресурсів; надання консультативної допомоги з питань політики та планування в галузі с. г-ва й надання інформації державам-членам. ФАО тісно співпрацює з іншими спеціалізованими установами та програмами ООН, такими як: Світова продовольча програма, Світова продовольча рада, Міжнародний фонд с.-г. розвитку, *Програма розвитку ООН (ПРООН)* та *Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ)*.

Вищим органом ФАО є Генеральна конференція, до складу якої належать представники всіх країн-членів; чергові сесії скликаються один раз на 2 роки. Основними функціями цього органу є визначення стратегічних напрямків і заг. політики орг-ції, утвердження поточної та перспективної програм бюджету,

обрання Ради. Рада є основним виконавчим органом орг-ції, складається з трьох головних комітетів (з програм, фінансів, законодавства та права), а також 5 спеціалізованих комітетів (з питань с.-г. продуктів, с. г-ва, рибальства, лісівництва, світової продовольчої безпеки). Рада несе відповідальність за виконання програми, готує проект та звітує про виконання бюджету перед Генеральною конференцією, готує порядок денний засідань Генеральної конференції, дає рекомендації щодо нових членів орг-ції. Засідання Ради відбуваються в проміжках між засіданнями Генеральної конференції. Керує роботою орг-ції Ген. директор ФАО, який обирається Генеральною конференцією. Йому підпорядкований Секретаріат орг-ції, який складається із 7 департаментів: с. г-ва, рибальства, лісівництва, розвитку, екон. і соц. політики, заг. питань та інформації, управління й фінансів.

ФАО має 5 регіональних відділень: для Африки, Азіатсько-тихоокеанського регіону, Європи, Лат. Америки та Карибського басейну, для Бл. Сходу; субрегіональні відділення для Півд. і Схід. Африки, о-вів Тихого океану, Карибського басейну, Півн. Африки та Схід. Європи. Загалом представники ФАО розміщені в понад 100 країнах. Фінансується орг-ція з таких джерел: внески держав-членів, трастові фонди членів, внески *Світового банку* та Програми розвитку ООН (ПРООН). ФАО разом з ООН керує здійсненням світової продовольчої програми, за якою внески держав-членів ООН у вигляді продуктів харчування, грошей і послуг використовуються для підтримки програми соц.-екон. розвитку, а також для надання допомоги в надзвичайних ситуаціях. Штаб-квартира ФАО знаходиться в Римі (Італія).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Прокопович В'ячеслав Костянтинович (10.06.1881, Київ — 7.06.1942, Бесанкур поблизу Парижа) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї священика, що походив із старовинного козацького роду Чигиринщини. Закінчив істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту (1904). Викладав історію в київ. держ. (звільнений за українофільство) і приватних гімназіях, працював бібліотекарем Київського міського музею. З 1905 — чл. УРДП, з 1908 — ТУП. У 1911-14 редагував пед. журнал «Світло». Після перемоги Лютневої демокр. рев-ції 1917 взяв участь

у створенні Центральної Ради, що рекомендувала його 15.03.1917 до складу Київ. губернського к-ту Ради об'єднаних громад. орг-цій; увійшов до Тимчасового союзу укр. автономістів-федералістів, від якого 8.04.1917 був обраний до Центральної Ради та її Комітету; працював у комісіях з підготовки проекту Статуту автономії України та скликання 3'їзду народів Росії. На установчій конференції УПСФ 27.06.1917 обраний до її ЦК. 18.01-29.04.1918 — міністр народної освіти в уряді *В. Голубовича*. Після гетьманського перевороту повернувся до викладацької діяльності, водночас належав до складу політ. комісії делегації Української Держави на *українсько-російських мирних переговорах 1918*. Наприкінці грудня 1918 за дорученням Директорії очолював дип. місію до Варшави у справі встановлення дип. відносин і заснування посольства УНР. 17.01.1919-26.05.1920 — голова дип. представництва УНР у Королівстві сербів, хорватів і словенців, опікувався долею укр. військовополонених-репатріантів. 26.05-14.10.1920 — голова Ради Народних Міністрів УНР, потім — міністр освіти в уряді *А. Лівичького*. 24.03-5.08.1921, 1926-39 — голова РНМ УНР в екзилі (Париж), водночас 1936-39 — мін. закл. справ. У жовтні 1939 — травні 1940 — заст. голови Директорії *А. Лівичького*. У 1925-39 редагував офіційний Державного Центру УНР в екзилі — часопис «Тризуб»; сприяв створенню Музею-архіву визволення України (Відень) та Українського академічного комітету (Прага).

Твори: «Київська міліція» (1918), «Сфрагістичні анекдоти» (1938), «Під золотою короною» (1943), «Печать малоросійська: сфрагістичні етюди» (1954).

В.І. Головченко

Прокопович Сава (? — 1701) — укр. військ. і держ. діяч. Засновник козацько-старшинського роду Савичів, батько ген. писаря 1709-23 *С. Савича*. З 1669 — воронізький сотник, брав участь у підготовці *Глухівських статей 1669* і посольстві від новообраного гетьмана *Д. Многогрішного* до Москви. 1671 призначений чернігівським полковником, 1672 — писарем Генерального військ. суду. За гетьманування *І. Самойловича* — ген. писар, учасник оборони Чигирини 1677 і 1678. На Коломацькій козацькій раді 25.07.1687 активно підтримав кандидатуру *І. Мазепи* на гетьманство й став ген. суддею (до 1700). Учасник кримських походів *В. Голіцина* 1687 і 1689.

В.І. Головченко

Проксенія (грец. *προξενία* — гостинність) — форма міждерж. зв'язків у Стародавній Греції; встановлювалась та здійснювалась між родами, племенами, державами, а також між проксенами, мешканцями грец. міст, що робили певні послуги гостям цього міста, як приватним особам, так й офіц. представникам іншого міста, роду чи общини. За виконання посередницьких функцій проксен отримував певні пільги або переваги, напр. у веденні торгівлі в місті, представників якого він приймав. Проксен користувався правом недоторканності, іноді його звільняли від сплати податків та гарантували безпеку майна; під час проведення церемоній він займав одне з найпочесніших місць. Разом із тим, через проксенів грец. поліси розбудовували й міждерж. відносини; саме вони починали переговори: посольство, яке прибувало до міста, зазвичай зверталось у першу чергу до свого проксена в цьому місті, а після цього — до представників офіц. влади міста-держави. П. у Стародавній Греції була заг.-визнаною практикою та вплинула на подальше вдосконалення форм і методів міждерж. відносин у д-вах Стародавнього світу.

Л.Ф. Гайдук

Пролонгація міжнародного договору — продовження дії *договору міжнародного*, що здійснюється до моменту закінчення терміну дії з метою забезпечення її безперервності. Пролонгація може здійснюватись як шляхом укладення окремої додаткової угоди (протоколу) про продовження дог-ру на певний строк, так і шляхом включення умови про таке продовження безпосередньо до тексту дог-ру. Договір може також містити положення про автоматичну пролонгацію дог-ру у випадку, якщо жодна із сторін не заявляє в належний термін про бажання відмовитися від дог-ру.

М.М. Гнатівський

Прометеївський рух (Прометеїзм) — міжнар. рух 20 — 30-х ХХ ст. поневолених більшовицьким режимом народів за нац. визволення та створення незалежних держав. Виник з ініціативи осередків екзильного уряду УНР у Варшаві й Парижі (див. *Дипломатія Державного Центру УНР в екзилі*); об'єднував представників Азербайджану, Башкирії, Грузії, Дону, Карелії, Криму, Кубані, Півн. Кавказу, Татарстану, Туркестану й України. Гол. завданням П. р. було згуртування та координація нац. політ. еміграції з колишньої Російської імп. для

розкриття колоніалістської сутності СРСР. Основними осередками П. р. були Варшава (*Р. Смаль-Стоцький, В. Сальський, Л. Чикаленко, Т. Олексіюк, П. Сулятицький, А. Чхенкелі та ін.*), Париж (*І. Токаржевський-Карашевич, В. Прокопович, О. Шульгин, Н. Жорданія, Є. Тегечкорі, М. Чхейдзе та ін.*), Берлін, Гельсінкі, Прага, Стамбул. Паризькі клуб «Прометей», Комітет приязні народів Кавказу, Туркестану й України та клуб «Франція — Схід» видавали журнали «Прометей» (1926-38) і «Прометеївський часопис». Осередки П. р. (клуби «Прометей») також влаштовували конференції, товариські зустрічі, доповіді, організовували звернення до *Ліги Націй*, урядів зах. д-ав і провідних політ. діячів, випуск інформ. матеріалів про становище неросійських народів СРСР. Значної допомоги рухові надавали польські урядові й військ. кола, передусім прибічники *Ю. Пілсудського*, а також Східний інститут (Варшава), Орієнталістичне коло молоді (Варшава), Науково-дослідний інститут Східної Європи (Вільно), Інститут національних дослідів (Варшава).

В.І. Головченко

Промульгація міжнародного договору (від лат. *promulgatio* — оприлюднення) — офіц. опублікування *договору міжнародного*. П. м. д. є обов'язковою умовою для отримання міжнар. дог-ром юрид. сили всередині д-ви у випадку його інкорпорування до внутр. законодавства, якщо до того часу він вже набув чинності та інше не передбачено самим дог-ром.

М.М. Гнатівський

Пророгаційні угоди (від лат. *prorogatio* — подовження) — акти, що встановлюють підсудність спорів за зовн.-торг. угодами судам певних держав. П. у., маючи своїм змістом вибір суду, визнаються дійсними за законодавством більшості д-ав.

О.М. Григоров

Простір політичний — сфера дії політики, політ. орг-цій, ідей, теорій та процесів. П. п. складає частину більш заг. системи аналогічних соц. просторів — екон., ідеолог., культ., прав. та ін.; він має два виміри — територіальний і функціональний. Геометрія П. п. може збігатись із геогр. кордонами країни, регіону, світу, якщо П. п. розглядається як місце розташування політ. інститутів та установ, причому йдеться, перш за все, про д-ву як ядро політ. орг-ції суспільства. Водночас поняття

«простір політичний» охоплює також сукупність міжнар. політ. інститутів та орг-цій. У цьому розумінні П. п. не має кордонів. Міжнар. П. п. є розподіленим, перш за все залежно від екон. та військ. могутності д-ви. Д-ва, яка має найбільший екон. та військ. потенціал, займає найбільший П. п. Кордони функціонального виміру визначають межі дії політики. За рівнем політ. впливу виокремлюються центр, напівпериферія та периферія. У ХХ ст. при дослідженні світової політики та *міжнародних відносин* у межах політ. науки особливого значення набуває такий її напрям, як *геополітика*, що вивчає просторово-геогр. аспекти міжнар. відносин. О.А. Коппель

Протекторат (від лат. protector — покровитель, захисник) — форма міжнар. залежності, за якої одна держава (протектор) на підставі спец. *договору міжнародного* або одностороннім актом перебирає на себе функції зовн. зносин та захисту території іншої держави та, зазвичай через свого представника (резидента, радника), контролює внутр. життя останньої, хоч формально така держава зберігає свій уряд, адміністрацію та інституції (напр., П. Великої Британії над Єгиптом 1914–22, Німеччини над Чехією та Моравією 1939–45). В історії *міжнародних відносин* П. особливого поширення набув наприкінці ХІХ — на поч. ХХ ст. Його використовували європ. д-ви для встановлення колоніального панування: до початку *Першої світової війни* Велика Британія встановила П. над територією понад 20 країн Азії та Африки, Франція здійснювала його над Тунісом і Марокко. Після *Другої світової війни* більшість д-ав, що знаходилися під П., здобула незалежність. У Європі зберігся П. Франції над Монако (з 1861), Італії над Сан-Маріно (з 1862), Швейцарії над Ліхтенштейном (з 1924). П., як форма нерівноправних міжнар. відносин, суперечить нормам і принципам сучас. *міжнародного права*. В.М. Гончар

Протекціонізм — екон. політика держави, спрямована на захист внутр. ринку нац. економіки від конкуренції з боку інозем. товарів шляхом обкладання високим митом на ввезення товарів, обмеження або повної заборони ввозити окремі товари. У сучас. умовах політика П. може стимулювати розвиток окремих галузей вітчиз-

няної економіки з метою виходу їхньої продукції на зовн. ринки.

В.І. Філіпенко

Протоки міжнародні — природ. мор. шляхи, які регулярно використовуються для *судноплавства міжнародного торговельного*. Ч. ІІІ Конвенції ООН з морського права 1982 регулює тільки один конкретний аспект прав. режиму П. м. — прохід через ці протоки. Тому режим проходження через П. м. залежить від їх геогр. розташування та статусу вод; на основі положень Конвенції 1982 можна виділити такі види П. м.: протоки, повністю не перекриті *територіальними водами* держав, у яких існує смуга вод із режимом *відкритого моря* або *виключної економічної зони*, у яких встановлюється режим вільного проходу чи прольоту, відповідно до *відкритого моря свобод*; протоки, перекриті територ. водами, які з'єднують один район відкритого моря чи виключної екон. зони з іншим районом відкритого моря чи виключної екон. зони, у яких встановлюється режим транзитного проходу (група включає найважливіші для міжнар. судноплавства протоки, такі як *Гібралтарська протока*, Малаккська, Сінгапурська, Баб-ель-Мандебська, Ормузька, Кітіра, Антикітіра та ін.); протоки, розташовані в територ. водах між островом і континентальною частиною д-ви, коли в бік моря від острова існує такий само зручний шлях до відкритого моря або виключної екон. зони, у яких встановлюється режим мирного проходу; протоки, перекриті територ. водами, які з'єднують район відкритого моря чи виключної екон. зони з територ. водами іншої д-ви, у яких встановлюється режим мирного проходу (тип протоки Тіран, яка веде в територ. води Ізраїлю з Червоного моря через Акабську затоку і перекрита територ. водами Єгипту та Саудівської Аравії); протоки, прав. режим яких визначається повністю або частково спец. міжнар. угодами, «що давно існують і зберігають чинність», і перебуває поза сферою дії ч. ІІІ Конвенції 1982 (напр., чорноморські протоки за рішеннями *Монтрьо конференції 1936*, *балтійські протоки* за Копенгагенським трактатом 1857); протоки, які належать до *внутрішніх вод* однієї чи більше д-ав (напр., Керченська протока за *українсько-російським договором про державний кордон 2003*) і прав. режим яких перебуває поза сферою дії ч. ІІІ Конвенції 1982, з одним винятком: для районів внутр. вод у межах міжнар.

проток може застосовуватись режим мирного проходу, якщо ці райони не включались до внутр. вод д-ви до встановлення прямих вихідних ліній.

В.С. Ржевська

Протокол дипломатичний — сукупність заг.-прийнятих норм, правил, традицій та умовностей, яких дотримуються уряди, держ. установи, відомства закордонних справ, дипломатичні представництва, місії та представництва при міжнар. орг-ціях, офіц. особи та члени їхніх родин у міжнар. спілкуванні з урахуванням місцевої практики. Сфера його застосування досить широка: жодна з форм діяльності в міжнар. спілкуванні не обходиться без дотримання його норм і правил, а сам дип. протокол, через його інтернаціональний характер, є міжнар. категорією та обов'язковий для всіх д-ав. Чітке дотримання протокольних норм обов'язкове під час визнання нових д-ав, встановлення дипломатичних відносин, під час призначення глав дип. представництв, вручення вірчих грамот і відкличних грамот. Згідно з нормами П. д. здійснюються дип. візити, проводяться бесіди, переговори, дип. прийоми, підписуються дог-ри й угоди, організуються зустрічі та проводи офіц. делегацій, скликаються міжнар. наради, конференції, здійснюється реагування на різного роду святкові, а також траурні події в інозем. д-вах тощо. П. д. не можна вважати суто космополітичною категорією, що однаково застосовується в міжнар. спілкуванні, незалежно від цілей зовнішньої політики держави. Кожна д-ва дотримується своїх правил прийому інозем. гостей різного рівня, керуючись чинною міжнар. практикою, взаємністю, нац. традиціями та звичаями народу. Ці особливі правила протоколу є відображенням різних традицій та різної історії, проте шкала протокольних норм усіх країн заснована на міжнар. ввічливості. П. д. є політ. інструментом дипломатії. Відхилення від його заг.-визнаних норм і правил, їх порушення або довільна зміна однією із сторін можуть викликати серйозні ускладнення в міждерж. відносинах. Він віддзеркалює стан відносин між країнами й повністю підпорядкований цілям та завданням зовн. політики. Заг.-прийняті положення П. д. закріплені у Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961, Віденській конвенції про консульські зносини 1963, Конвенції про спеціальні місії 1969, Віденській конвенції про представ-

ництво держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975. З метою забезпечення додержання заг.-прийнятих міжнар. норм, правил, традицій, орг-ції офіц. заходів, удосконалення й оптимізації порядку проведення в Україні заходів протокольного та церемоніального характеру Президент України Л. Кучма 22.08.2002 своїм Указом затвердив Положення «Про Державний Протокол і Церемоніал України». Базуючись на заг.-визнаних нормах П. д., цей нормативний документ визначає основні засади та правила Державного протоколу і церемоніалу України, а також засади забезпечення їх додержання. (Див. *Протокол дипломатичний в ООН.*)

Т.І. Шинкаренко

Протокол дипломатичний в ООН — регламентація діяльності Організації Об'єднаних Націй (ООН). Основний принцип протоколу ООН — повага до всього, що символізує незалежність і суверенітет д-ав. В ООН відсутній звід діючих там протокольних правил, норм і традицій, що ускладнює роботу протокольної служби Організації. Посадові особи ООН у відносинах із постійними представниками країн-членів ООН, а також постійні представники між собою дотримуються: протокольних правил, спеціально прийнятих в ООН (питання про порядок старшинства, прапор ООН тощо); протокольних традицій і прецедентів, які склались в ООН (церемонія вручення повноважень постійними представниками при Організації Генеральному секретареві ООН); правил міжнар. протоколу (щодо листування, орг-ції прийомів тощо). Співробітники служби протоколу і зв'язку при Генеральному секретареві ООН опікуються питаннями, пов'язаними з перебуванням у Нью-Йорку постійних представників і делегацій країн-членів Організації на сесії Генеральної Асамблеї ООН: реєстрацією доктів, видачею посвідчень особи, забезпеченням привілеїв та імунітетів, посередництвом між інозем. представництвами в ООН та урядом США; забезпеченням протокольних заходів Ген. секретаря ООН. Найважливіші функції протоколу ООН: оформлення прийому нових країн у члени ООН, підняття прапорів державних, зустріч високопосадових осіб, орг-ція вручення повноважень новими постійними представниками, розміщення делегацій країн у залі засідань ГА ООН.

Проблема протокольного старшинства в ООН дуже складна, оскільки його необхідно визначати як серед груп посадових осіб представництв країн-членів ООН, виборних і посадових осіб органів ООН (а під час сесій ГА ООН і керівників та членів делегацій країн-членів ООН), так і між цими групами. Розміщення делегацій у залі засідань ГА ООН регулюється жеребкуванням, яке проводиться щорічно напередодні сесії. Цей порядок діє протягом року до наступної сесії ГА ООН. Країна, на яку випаде жереб, отримує протокольний пріоритет і займає перше місце в усіх протокольних заходах, а всі інші країни-члени ООН ідуть після неї за англ. назвами в алфавітному порядку. Однак алфавітний порядок діє лише серед рівних за дип. рангом і за становищем. При розміщенні серед рівних за дип. рангами враховується також час перебування на посаді. У *Раді Безпеки ООН* принцип визначення старшинства той самий — алфавітний, але починається з країни, представник якої у даний момент є головою Ради. Т. ч., протокольний порядок старшинства в РБ ООН змінюється щомісяця. Згідно з традицією, яка склалася в ООН, керівники делегацій, якщо вони навіть не мають однакових рангів, користуються рівними правами, їм надаються однакові почесті. Офіц. і робочими мовами ООН є англійська, арабська, іспанська, китайська, російська, французька. Представник, який виступає на іншій мові, повинен сам забезпечити переклад на одну з офіц. мов ООН. На членів інозем. делегацій під час сесії ГА ООН, адмін. персонал ООН, постійних представників країн-членів ООН поширюються привілеї та імунітети, які надаються інозем. дипломатам: особиста недоторканність, недоторканність док-тів, багажу, право на користування шифролисткуванням тощо.

Т.І. Шинкаренко

Пруссько-російський договір 1716 — двостороння союзна угода, укладена 5(16).11.1716 між Росією та Пруссією шляхом обміну деклараціями між царем *Петром I* та королем Фрідріхом-Вільгельмом під час їхніх переговорів в нім. місті Гавельбург (сучасний Хафельберг). Згідно з П.-р. д. Пруссія визнавала всі територ. прирощення, здобуті Росією в Прибалтиці в процесі *Північної війни 1700-21*, і погоджувалась на те, щоб рос. війська перебували на території герцогства Мекленбург (що дозволяло

Петру I тиснути на сусідній із Мекленбургом Ганновер, а через нього — на зв'язану з Ганновером особистою *унією* Велику Британію задля узаконення переможних результатів, здобутих Росією в Північній війні). За це Росія обіцяла сприяти Пруссії в отриманні значної частини тих нім. земель, що перебували до Північної війни під владою Швеції (насамперед, Пруссію цікавила приморська Померанія), після чого Петро I обіцяв гарантувати недоторканність нових кордонів Пруссії від будь-яких зазіхань. Враховуючи, що аналогічну таємну угоду вона уклала того самого 1716 із Францією, союз із Росією дозволив їй істотно збільшитись територіально, що перетворило Пруссію на одну з найпотужніших європ. д-ав. Росії П.-р. д. дозволив легітимізувати свої територ. прирощення на Балтиці, незважаючи на негативне ставлення до її посилення з боку Австрії, Голландії та Великої Британії. Ще одним результатом П.-р. д. стало зближення Росії з тогочасним союзником Пруссії — Францією, яка після не дуже вдалий для останньої результатів *війни за іспанську спадщину 1701-14* шукала нових союзників у Європі. Результатом означених дип. тенденцій стало укладання *Амстердамського договору 1717* між Росією, Францією та Пруссією.

В.А. Рубель

Пруссько-російський договір про мир, дружбу і наступальний та оборонний союз 1813 — див. *Калішський союзний договір 1813*.

Прутський мир 1711 — рос.-тур. договір, підписаний 12(23).07.1711 у військ. таборі рос. армії на р. Прут (поблизу молдовських Ясе) рос. підканцлером *П. Шафіровим* (від Московського царства) й тур. візиром Балтаджи Мехмед-пашею (від Османської ім.); став результатом невдалого для Росії Прутського походу. Згідно з умовами П. м. рос. головнокомандувач, цар *Петро I*, отримав можливість вільно відвести до Росії своє військо, за що зобов'язався передати османам свій Азовський флот, повернути Туреччині Азов та зруйнувати збудовані росіянами на берегах Азовського моря міста-фортеці Таганрог, Кам'яний Затон і Новобогородицький Городок; пообіцяв не втручатися надалі у внутр. справи Речі Посполитої, не мати у Стамбулі постійного рос. посла та дозволити вільний проїзд шведського

короля Карла XII з Туреччини до Швеції через територію Росії. Гарантами дотримання Петром I всіх умов П. м. стали П. Шафіров і рос. фельдмаршал М. Шереметьєв, які мали залишатися в Туреччині заручниками до повного виконання Росією пунктів дог-ру. Затягування Росією практичної реалізації не вигідних для неї умов П. м. призвели до оголошення в 1712 Османською імп. війни Росії, що примусило Петра I, основні сили якого продовжували воювати зі шведами в *Північній війні 1700-21*, підписати 13(24).06.1713 з Туреччиною *Адріано-польський мирний договір 1713*, який підтверджував майже всі пункти П. м.; умови Адріано-польського договору Росією були виконані.

В.А. Рубель

Пуанкаре (Poincaré) Раймон (20.08.1860, Барле-Дук — 15.10.1934, Париж) — франц. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї інженера, закінчив Політехнічну школу та юрид. ф-т Паризького ун-ту. З 1882 почав займатися політикою; з 1887 — заступник, а з 1893 — міністр освіти (наймолодший міністр Третьої республіки). У 1894 обіймав посаду міністра фінансів, а в 1895 повернувся на посаду міністра освіти; у 1903-12 — чл. Сенату Франції. Більшу частину цього періоду займався приватною юрид. практикою, лише в березні 1906 обіймав посаду міністра фінансів. У січні 1912 сформував уряд, у якому залишив за собою портфель мін. зак. справ; відзначився політикою співробітництва з Росією та Великою Британією проти Німеччини; вважав, що війна з Німеччиною неминуча й успіх у ній залежить від створення ефективного антинім. союзу європ. д-ав; прагнув не допустити ізоляції Франції, як це трапилось у 1870. 17.01.1913 обраний Президентом Франції; проводив політику нац. консолідації, намагаючись згуртувати усі партії, прошарки суспільства, загалом населення без огляду на парт. приналежність перед загрозою війни та під час самої війни. Свідченням цього стало призначення на посаду прем'єра Ж. Клемансо — старого идеолог. противника П., проте людини, яка могла досягти найкращих результатів. Після закінчення терміну президентства в 1920 повернувся до сенату, очолював Репараційну комісію; підтримував тезу про військ. відповідальність Німеччини за розв'язання *Першої світової війни*. У 1922-24 знову очолював уряд Франції, у якому

також обіймав посаду мін. зак. справ; вимагав точного виконання Німеччиною своїх репараційних зобов'язань, виступав проти будь-яких полегшень умов післявоєнного врегулювання. У відповідь на затримки виплат Німеччиною *репарацій* у січні 1923 віддав наказ франц. армії окупувати Рур. Програв вибори лівому блоку, але повернувся на посаду прем'єр-міністра в липні 1926. Екон. політика П. значною мірою сприяла подоланню гострої екон. кризи країни, стабілізації франка та приведення його до золотого стандарту. II пол. 20-х стали для Франції періодом нового екон. процвітання. З огляду на хворобу залишив посаду прем'єр-міністра в липні 1929.

Твори: «На службі Франції» (1933).

М.С. Каменецький

Пунічні війни 264-146 до н. е. вели Староданій Рим та Карфаген за домінування в Середземноморському басейні та гегемонію в Стародавньому світі. Після утвердження в Півд. Італії римляни втрутилися у справи сусідньої Сицилії, де протягом століть тривало протистояння між грец. Сіракузами та Карфагеном — міцною й багатою фінікійською колонією в Півн. Африці. Втручання стало приводом для серії воєнних кампаній, які отримали назву Пунічних воєн (від лат. назви Фінікії — Punicia). Карфаген мав вигідне геогр. розташування й був важливим стратегічним пунктом Середземномор'я. Результатом 1-ї Пунічної війни (264-41 до н. е.), яка тривала із змінним успіхом, була згода Карфагену віддати Риму Сицилію, а потім — Сардинію та Корсику, які стали першими рим. провінціями. Карфаген не бажав продовжувати війну через великі збитки, але згодом, відновивши свою могутність, почав готуватися до відновлення б-би з Римом. У 219 до н. е. карфагенський воєначальник Ганнібал захопив місто Сагунт, союзне Риму, що й стало приводом до нової війни. Відомий «іспанський похід» Ганнібала — через Піреней на північ Італії — став серйозним випробуванням для римлян, і загалом 2-а Пунічна війна (218-01 до н. е.) стала визначною подією в історії Риму. Ганнібал не лише розбив дві рим. армії, підійшов до «вічного міста», але також схилив на свій бік рим. союзників із Півд. Італії та міста Капуї. Сенат був змушений вдатися до рішучих заходів, аби врятувати незалежність Риму. Війська на чолі з Публієм Корнелієм Сципіоном змогли від-

воювати в Ганнібала Іспанію. Згодом Сципіон переправився до Африки й уклав військ. союз із нумідійцями, які стали основою кінноти рим. армії. У 202 до н. е. в битві під Замою в Африці Ганнібал був розбитий військами Сципіона, після чого Карфаген зажадав миру, умови якого були надзвичайно важкими. Карфаген віддавав Риму всі свої володіння за кордоном (власне міста), свій флот та бойових слонів, сплачував контрибуцію розміром 10 тис. талантів. Він втрачав право підтримувати зносини з іншими д-вами без дозволу Риму. Т. ч., Рим позбавився потужного супротивника й суттєво поширив сферу свого політ. впливу. На території Іспанії було засновано дві рим. провінції, а Сіракузи увійшли до складу провінції Сицилія. Саме з того часу Рим вийшов на широку міжнар. арену, з міста-республіки перетворився на світову д-ву. За результатами Пунічних воєн до Риму відійшли всі володіння Карфагену в Іспанії, Сицилії, Сардинії та Корсиці. У ході 3-ї Пунічної війни Карфаген був зруйнований (146 до н. е.), а на значній території, яка колись йому належала, римляни заснували провінцію Африка. Рим став найміцнішою д-вою тогочасного світу.

О.А. Борділовська

Пунта-дель-Есте хартія 1961 — див. «Союз заради прогресу».

Пустовойтенко Валерій Павлович (23.02.1947, с. Адамівка Березанського р-ну Миколаївської обл.) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. У 1975 закінчив Дніпропетровський інженерно-будівельний ін-т (за фахом — інженер-механік); д-р техн. наук (2002). 1969-75 — старший механік НДЧ металорізальних верстатів Одеського політехн. ін-ту, майстер виробничого навчання Дніпропетровського машинобудівного технікуму, майстер кафедри технології металів Дніпропетровського інженерно-будівельного ін-ту. 1975-86 працював у будівельній індустрії: майстер, виконроб, гол. інженер Управління механізації будівництва №1 тресту «Дніпробудмеханізація», керуючий трестом «Дніпробудмеханізація» (Дніпропетровськ). 1986-87 — голова виконкому Бабушкінської райради народних депутатів Дніпропетровська; 1987-93 — заст. голови, голова виконкому Дніпропетровської міської Ради народних депутатів, голова міської Ради, голова виконкому Дніпропет-

ровської міської Ради народних депутатів. Із 1990 — депутат ВР УРСР 12-го (ВР України 1-го) скликання; належав до складу Комісії ВР України з питань будівництва, архітектури і житлово-комунального госп-ва. У квітні — вересні 1993 — міністр КМ України, згодом заст. голови правління «Експобанку». У липні 1994 — липні 1997 — міністр Кабінету Міністрів України. 16.07.1997-30.11.1999 — Прем'єр-міністр України. Із грудня 1999 — голова Народно-демокр. партії; з грудня 2000 — радник Президента України, згодом секр. політ. ради при Президентові України. У червні 2001 — квітні 2002 — міністр транспорту України. Із 2002 — народний депутат ВР України 4-го скликання: голова Комітету ВР України з питань будівництва, транспорту, житлово-комунального госп-ва і зв'язку (з лютого 2003) та фракції НДП у ВР України, чл. Української частини Комітету з парл. співробітництва між Україною та ЄС, чл. тимчасової слідчої комісії ВР України з питань встановлення фактів закорд. втручання у фінансування виборчих компаній в Україні через недерж. орг-ції, що існують на гранти інозем. д-ав (із 11.12.2003). Водночас із вересня 2002 — зав. кафедри управління міським госп-вом Академії муніципального управління. Заслужений будівельник України (1995). Нагороджений Почесною відзнакою Президента України (1996), орденом князя Ярослава Мудрого V ст. (1999) та IV ст. (2002).

Твори: «Геотехнічне забезпечення підземного будівництва в Україні» (1999), «Розрахунок носійних елементів підземних споруд» (2001) та ін.

Л.В. Губерський

Путін Володимир Володимирович (7.10.1952, Ленінград) — рос. держ. і громад.-політ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Ленінградського держ. ун-ту (1975); кандидат екон. наук. У 1975-91 — співробітник КДБ СРСР, полковник; 1990-91 — помічник ректора Ленінградського держ. ун-ту з міжнар. питань, згодом — радник голови Ленінградської міськради А. Собчака. У серпні 1991 звільнився з органів КДБ СРСР за власним бажанням. Із червня 1991 — голова комітету з зовн. зв'язків мерії Санкт-Петербурга, водночас із 1994 — 1-й заст. голови уряду (мера) Санкт-Петербурга. У 1995 очолив петерб. відділення об'єднання «Наш дім — Росія». 1996-97 — заст. керуючого справами Адміністрації Президента РФ; 1997-98 — заст. керівника Адміністрації Президента РФ, нач. Головного контроль-

ного управління Президента РФ, 1-й заст. керівника Адміністрації Президента Росії. У липні 1998-99 — дир. Федеральної служби безпеки РФ, водночас із березня 1999 — секр. Ради безпеки РФ. 9.08.1999-7.05.2000 — голова уряду РФ (за цей період між Російською Федерацією та Україною було підписано угоди про передачу з України до Російської Федерації важких бомбардувальників Ту-160, Ту-95МС, крилатих ракет повітряного базування великої дальності та обладнання до них (8.10.1999), про співробітництво й обмін інформацією в галузі боротьби з порушеннями податкового законодавства (19.10.1999), про основні напрямки співробітництва держав-учасниць *Співдружності Незалежних Держав (СНД)* у галузі захисту прав споживачів (25.01.2000)). Після відставки Президента Росії *Б. Єльцина* з 31.12.1999 — в. о. Президента РФ. 26.03.2000 на всенародних виборах обраний Президентом Росії (обійняв посаду 7.05.2000), переобраний на другий термін 14.03.2004, отримавши 71,2% голосів. У *зовнішній політиці* проводить курс на зміцнення СНД, партнерство зі США на глобальному рівні, розвиток відносин із Францією та ФРН із метою протидії впливу США в *Раді Безпеки ООН*. За його керівництвом розроблено й затверджено нову Концепцію зовн. політики РФ (2000); Росія стала повноправним членом *Великої сімки*, форуму найбільш економічно розвинених країн світу (2002); у жовтні 2000 укладено Договір про створення *Євра-*

зійського економічного співтовариства (ЄврАзЕс). Надає значної уваги поглибленню військ.-політ. інтеграції в рамках *Організації договору колективної безпеки*; проводить активну політику, спрямовану на стабілізацію становища на півд. кордонах Росії (здобутком на цьому напрямку стало укладення Договору про добросусідство, партнерство і співробітництво з Китаєм 16.07.2001, де зафіксовано відмову обох сторін від територ. претензій одна до одної; з метою утворення смуги добросусідства на півд. кордонах Росія взяла участь у створенні в червні 2001 *Шанхайської організації співробітництва*). За керівництва П. вдалося попередити кризу в рос.-амер. відносинах, пов'язану з рішенням США в грудні 2001 про вихід із Договору між СРСР і США про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) від 26.05.1972, та укласти *американсько-російський договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів 2002*. Великого значення надає розвитку та поглибленню рос.-укр. відносин: виступив одним з ініціаторів та підписав від імені РФ угоду про формування *Єдиного економічного простору* з Білоруссю, Казахстаном і Україною від 19.09.2003, сприяв укладенню *українсько-російського договору про державний кордон 2003* та Договору про співробітництво з Україною у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24.12.2003.

Л.В. Губерський

Р

Рабин (Rabin) Іцхак (1.03.1922, Єрусалим — 4.11.1995, Єрусалим) — ізраїльський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї переселенців із Російської імп. Закінчив Вищу с.-г. школу в кібуці Кефар Тавор (Палестина). На початку Другої світової війни вступив до «Хагани» (євр. самооборона) і як заст. командувача воював проти вішистів у Сирії та Лівані. У 1946 був заарештований брит. колоніальною владою. Під час *арабо-ізраїльської війни 1948-49* командував бригадою, що обороняла Єрусалим, й очолював штаб Півд. фронту, представляв Державу Ізраїль на Родоських переговорах про укладення перемир'я. У 1954 — наймолодший генерал-майор у ЦАХАЛ (Армія оборони Ізраїлю), розробив навчальну військ. програму «Наслідуй мене». 1959-63 — нач. оперативного відділу генштабу ЦАХАЛ, потім — нач. генштабу в ранзі генерал-лейтенанта до січня 1968. 1968-73 — посол Держави Ізраїль у США; залишаючись одночасно активним діячем лівоцентристської Партії праці й міністром праці, відіграв ключову роль у налагодженні стратегічної осі Тель-Авів — Вашингтон. 3.06.1974-22.04.1977 — Прем'єр-міністр Держави Ізраїль (перший, що народився в Палестині); намагався віднайти компромісне вирішення проблеми її визнання *де-юре* арабськими країнами. 1984-90 — міністр оборони в урядах «національної єдності», був прихильником силової відповіді на палестинську *Інтифаду*. 13.07.1992-4.11.1995 — вдруге Прем'єр-міністр Держави Ізраїль, пішов на підписання 13.09.1993 у Вашингтоні Рамкової угоди про поетапне введення палестинської автономії

(за що разом із Я. Арафатом і Ш. Пересом був удостоєний *Нобелівської премії миру 1994*) та *Ізраїльсько-йорданського мирного договору 1994*. Спільно з керівником Партії праці Ш. Пересом забезпечив реалізацію початкового етапу ізраїльсько-палестинського переговорного процесу, але на масовому мітингові під гаслом «Так — миру, ні — насиллю» був застрелений іудейським праворадикальним екстремістом.

Твори: «Дім мого батька» (1974), «Книга служіння» (1979), «Війна у Лівані» (1983) та «Іцхак Рабин говорить із лідерами та керівниками держави» (1984).
В.І. Головченко

Работоргівля — злочин міжнародного характеру, що зазіхає на нац. правопорядок держав та інтереси міжнар. співтовариства. Необхідність б-би з Р. визнана низкою *договорів міжнародних*. Проблеми Р. присвячені, зокрема, ст. 2 та ст. 3 Женевської конвенції про рабство 1926, ст. 3 та ст. 4 Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі, інститутів та звичаїв, подібних до рабства 1956. Інститутами, подібними до *рабства* та Р., є боргове рабство, кріпосний стан, видання заміж за винагороду без згоди, передача дружини за винагороду, у спадок тощо. Учасники Додаткової конвенції прийняли на себе зобов'язання притягати до кримінальної відповідальності осіб, винних у Р.

С.О. Галаган

Рабство — форма відносин у суспільстві, при якій раб поряд із засобами вир-ва є власністю свого господаря — рабовласника; стало основою рабовласницького ладу. Найбільшого розповсюдження набуло в XVII — на поч. XIX ст. у європ. колоніях в Америці, куди ввозились негри-раби з Африки для праці на плантаціях. Визнано злочином міжнародного характеру відповідно до Женевської конвенції про рабство 1926. Конвенція визначає Р. як «положення або стан особи, щодо якої здійснюються деякі або всі повноваження, властиві праву власності». Р. визнане явищем, ліквідація якого потребує багатостороннього міждерж. співробітництва. У Конвенцію були внесені зміни Протоколом, схваленим *Генеральною Асамблеєю ООН* у рез. №794 від 23.10.1953 (набув чинності 7.12.1953). 30.04.1956 була укладена Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі, інститутів та звичаїв, подібних до рабства (набула чинності 30.04.1957).

С.О. Галаган

Равська угода 1698 — усна домовленість між моск. царем *Петром I* та польським королем Августом II про спільні дії проти Швеції, якої було досягнуто 10-14(20-24).08.1698 в Раві-Руській. Після невдалих переговорів *Великого посольства 1697-98* про союз у війні проти Туреччини Петро I розпочав підготовку до б-би за вихід до Балтійського моря, Август II планував повернути Лівонію. Але обидві сторони не були готові до негайних дій проти Швеції, оскільки Московська держава ще продовжувала війну проти Туреччини, а становище Августа II на польському престолі було недостатньо міцним. Тому переговори завершилися усною домовленістю. Р. у. стала однією з основ Північного союзу (див. *Північна війна 1700-21*).

М.Г. Капітоненко

Рада Безпеки ООН — один із головних органів *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, на який покладено основну відповідальність за підтримання міжнар. миру й безпеки. РБ ООН складається з 15 членів: 5 постійних і 10 непостійних. Постійними членами є США, Росія, Велика Британія, Франція і Китай. Непостійні члени обираються на 2 роки без права негайного переобрання. Кожен член РБ ООН має одного представника і один голос. Голови Ради змінюються щомісячно відповідно до списку держав-членів, розташованих в алфавітному порядку за англ. назвами. Рішення з питань процедури вважається ухваленим, якщо за нього подано не менше 9 голосів. Для ухвалення рішень з інших питань також потрібно не менше 9 голосів, але включаючи співпадаючі голоси всіх 5 постійних членів. Це правило одержало назву «принцип одноголосності великих д-ав». Якщо постійний член відсутній або утримався від голосування, то це не впливає на ухвалення рішень. Існує також правило, що член РБ ООН, задіяний у конфлікті, повинен утриматися від голосування, коли рішення ухвалюється на основі гл. VI *Статуту ООН*, яка передбачає мирні засоби врегулювання спорів. Статут зобов'язує членів орг-ції виконувати рішення РБ ООН. Рада має широкі функції та повноваження у сфері збереження і зміцнення миру й безпеки. У разі виникнення небезпечного спору або конфлікту РБ ООН уповноважена спочатку рекомендувати конфліктуючим сторонам врегулювати його за допомогою засобів мирного розв'язання відповідно до ст. 33 гл. VI

Статуту ООН. Якщо ці заходи не дають результату, то РБ ООН вдається до більш дієвих заходів, передбачених гл. VII Статуту ООН: тимчасових заходів, *примусових заходів*, тимчасового припинення членства в ООН, виключення з орг-ції. Примусові заходи поділяються на: а) заходи, не пов'язані з використанням збройних сил і б) дії із застосуванням збройних сил. Перші можуть включати повне або часткове розірвання екон. відносин, введення екон. та інших *санкцій*, розірвання *дипломатичних відносин*. Якщо такі дії виявляються недостатніми, РБ ООН може запровадити *блокаду* з метою підтримання або відновлення миру й безпеки. У разі продовження небезпечного розвитку конфлікту, що загрожує міжнар. миру й безпеці, РБ ООН на основі гл. VII може застосувати військ. силу для відновлення миру.

Провідною формою миротворчої діяльності ООН стали операції з підтримання миру, які були орієнтовані на незастосування сили та невтручання у внутр. справи д-ав. Тільки РБ ООН уповноважена ухвалити обов'язкові рішення про застосування сили з метою відновлення миру або відвернення загрози міжнар. миру й безпеці. РБ ООН має також принципово важливі повноваження у сфері забезпечення функціонування орг-ції. Вона виносить рекомендації стосовно прийняття нових членів, рекомендує *Генеральній Асамблеї ООН* кандидатуру *Генерального секретаря ООН*, обирає разом із ГА ООН членів *Міжнародного Суду ООН*. РБ ООН може утворювати також допоміжні органи, які необхідні для виконання її функцій. Є два постійні комітети: Комітет експертів з правил процедури та Комітет щодо прийому нових членів. Створено низку комітетів щодо врегулювання конфліктних ситуацій: Комітет із ситуації у відносинах між Іраком і Кувейтом (1990), Комітет щодо Лівійської Арабської Джамахірії (1992), Комітет щодо Сомалі (1992), Комітет щодо Руанди (1994), Комітет щодо Сьєрра-Леоне (1997), Комітет щодо Лібєрії (2001). 28.09.2001 утворено Антитерористичний комітет. У 1993 РБ ООН утворила Міжнародний трибунал у зв'язку із серйозними порушеннями *міжнародного гуманітарного права* на території колишньої Югославії (див. *Міжнародний трибунал для колишньої Югославії*), а в 1994 — у зв'язку з геноцидом на території Руанди. РБ ООН функціонує безперервно і скликається в разі необхідності.

В.С. Бруз

Рада держав Балтійського моря (Council of Baltic Sea States), **РДБМ** (CBSS) — міжнар. міждержавна орг-ція, заснована 1992 з ініціативи Німеччини й Данії як координуючий орган країн Балтійського моря. До складу РДБМ увійшли 11 д-ав: Данія, Ісландія (з 1995), Естонія, Латвія, Литва, Німеччина, Норвегія, Польща, РФ, Фінляндія і Швеція; із РДБМ співпрацює Європ. комісія *Європейського Союзу* (ЄС). Основною метою РДБМ є сприяння регіональному співробітництву, підтримання стосунків з іншими д-вами та міжнар. орг-ціями. У Копенгагенській декларації 1992 визначені такі галузі співробітництва в межах РДБМ: підтримка нових демокр. інститутів; екон. і техн. допомога; гуманітарні питання й охорона здоров'я; охорона навколишнього середовища; енергетика; культура та освіта; транспорт і зв'язок; туризм; інформація. У 1996 держави-учасниці прийняли Програму дій у регіоні Балтійського моря, яка стосується питань регіонального миру, екон. розвитку, екологічної стратегії щодо зменшення забруднення Балтійського моря та інших водних артерій, створення інформ. служби для б-би з організованою міжнар. злочинністю. Згідно з робочою програмою країни-члени РДБМ беруть участь у наданні техн. допомоги д-вам *Співдружності Незалежних Держав* (СНД) і в програмі допомоги Польщі й Угорщині зі структурної перебудови економіки. Перспективним визнано розвиток співпраці між РДБМ й *Організацією чорноморського економічного співробітництва* (ОЧЕС). У 1993 у Ризі (Латвія) відкрився Єврофакультет, заснований Радою, який надає можливість здобути освіту й підвищити кваліфікацію в галузі управління, менеджменту, права та економіки. Керівним органом орг-ції є Рада міністрів закорд. справ; збирається на щорічні зустрічі, де визначає основні питання життєдіяльності та напрямки розвитку орг-ції (з 1996 відбуваються зустрічі глав урядів д-ав Балтійського моря, які плануються один раз на 2 роки). Керівництво й координація діяльності та прийняття рішень у періоди між сесіями Ради здійснюється Комітетом вищих посадових осіб. Із 1994 запроваджена посада Комісара з демокр. інститутів і прав людини. У рамках орг-ції діють численні робочі групи та комітети відповідно до основних напрямків співробітництва (екон. співробітництво, демокр. інститути, ядерна безпека тощо). Україна має

статус спостерігача в орг-ції. Секретаріат РДБМ знаходиться в Стокгольмі (Швеція).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ)

— міждержавна екон. орг-ція, створена 25.01.1949 за рішенням екон. наради представників Болгарії, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини й Чехословаччини (5–8.01.1949). У лютому 1949 до РЕВ увійшла Албанія (з 1961 не брала участі в роботі Ради), у 1950 — НДР, 1962 — Монголія, 1972 — Куба, у 1978 — В'єтнам. РЕВ була відкритою орг-цією; із 1964 в роботі деяких органів РЕВ брала участь СФРЮ, яка не мала статусу офіц. члена. Як спостерігачі й за спец. угодами із співробітництва в роботі РЕВ у різні роки брали участь Афганістан, Ангола, Ефіопія, Ірак, КНДР, КНР, ЛНДР, Мексика, Мозамбик, НДРС, Нікарагуа, Фінляндія. Головні органи РЕВ були розташовані в Москві. Наприкінці 1980-х РЕВ підтримувала стосунки більш ніж з 50 міжнар., міждержавними і неурядовими екон. і наук.-техн. орг-ціями; у жовтні 1974 отримала статус спостерігача в *Організації Об'єднаних Націй* (ООН). РЕВ фактично було створено у відповідь на прийняття зах. д-вами *Маршала плану* з метою сприяння шляхом об'єднання й координації зусиль країн-членів подальшому поглибленню та вдосконаленню співпраці й розвитку екон. інтеграції, народного госп-ва, прискоренню екон. і техн. прогресу, підвищенню рівня індустріалізації країн із менш розвинутою промисловістю, зростанню продуктивності праці, поступовому зближенню і вирівнюванню рівнів екон. розвитку країн-членів РЕВ.

До структури РЕВ належали: Сесія РЕВ — найвищий орган, країни представлені главами урядів; Виконавчий комітет — головний виконавчий орган, представництво на рівні заступників глав урядів; Комітет із співпраці у сфері планової діяльності й Бюро Комітету; Комітет із наук.-техн. співпраці; Комітет із співпраці у сфері матеріал.-техн. постачання; Секретаріат РЕВ, галузеві комісії та інституції тощо. У 1971 була прийнята Комплексна програма розвитку соц. екон. інтеграції країн-членів РЕВ, розрахована на 15–20 років; у 1974 — «Положення про стандарт Ради Економічної Взаємодопомоги» і Конвенція про застосування стандартів РЕВ. Із 1971 почав функціонувати Міждержавний інвестиційний банк, створений країнами-чле-

нами РЕВ для надання довгострокових і середньострокових кредитів на проведення заходів, пов'язаних із реалізацією Комплексної програми. Із 1973 РЕВ вела переговори з *Європейським економічним співтовариством (ЄЕС)* щодо укладання угод між ЄЕС і державами-членами РЕВ про скорочення обмежувачих квот і запровадження *найбільшого сприяння режиму*. Внаслідок процесів руйнування соціал. системи і пошуку окремими країнами власної моделі екон. розвитку 28.06.1991 на 46-й сесії РЕВ у Будапешті було прийнято рішення про її розпуск.

М.С. Каменецький

Рада євроатлантичного партнерства (Euro-Atlantic Partnership Council), **РЕАП** (ЕАРС), утворена 30.05.1997 — спец. орган *НАТО*. Фактично замінила собою існуючу з 1991 *Раду північноатлантичного співробітництва (РІАС)*. Станом на 1.04.2004 членами РЕАП є 46 країн, із яких 26 — члени НАТО, а 20 — країни-партнери НАТО (д-ви Балканського регіону, всі колишні республіки СРСР, а також Австрія, Фінляндія, Швеція та Швейцарія). Рішення про створення РЕАП відображало взаємне прагнення країн-членів НАТО та країн-партнерів створити новий форум з обговорення питань європ. безпеки, який відповідав би рівню відносин між НАТО та країнами-партнерами, що розбудовані в рамках програми «*Партнерство заради миру*», у співробітництві в реалізації миротворчих операцій у Боснії і Герцеговині. До нового інституту, який не був спрямований виключно на розбудову співпраці з колишніми супротивниками НАТО, приєдналися і традиційно нейтральні європ. д-ви. Окрім короткотермінової програми консультацій з поточних політ. та пов'язаних з безпекою питань у межах РЕАП, її члени також ухвалюють План дій РЕАП, яким передбачається довготермінове співробітництво з широкого кола питань: кризового моніторингу, миротворчих операцій, контролю над озброєннями, запобігання розповсюдження зброї масового знищення, б-би з *тероризмом міжнародним*, планування в надзвичайних ситуаціях цивільного характеру, цивільно-військ. координації управління повітр. рухом, наук. співпраці тощо. Кожна з країн індивідуально вирішує, з яких конкретних напрямів вона здійснюватиме співробітництво з іншими партнерами. Засідання РЕАП проводяться щомісяця на рівні постійних представників, двічі

на рік — на рівні міністрів закорд. справ; передбачена можливість проведення самітів учасників РЕАП на рівні глав д-ав та урядів.

І.О. Мінгазутдінов

Рада Європи (Council of Europe), **РЕ** (СЕ) — міжнар. міжурядова орг-ція, що була заснована 5.05.1949 і налічує 46 держав-членів. Основні напрямки діяльності РЕ: захист та зміцнення плюралістичної демократії та *прав людини*; сприяння усвідомленню існування європ. культ. самобутності та підтримка її подальшого розвитку; пошук вирішення соц. проблем; розвиток політ. партнерства та співробітництва в прав. сфері з новими демократіями Центр. та Схід. Європи; допомога країнам Центр. та Схід. Європи в їхніх політ., законотворчих та конституційних реформах. РЕ заснували 10 європ. д-ав — Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швеція, Норвегія, Данія, Італія, Ірландія. У 1949 до РЕ приєдналася Греція, а пізніше — Ісландія (1950), Туреччина (1950), Німеччина (1950), Австрія (1956), Кіпр (1961), Швейцарія (1963), Мальта (1965), Португалія (1976), Іспанія (1977), Ліхтенштейн (1978), Сан-Марино (1988), Фінляндія (1989), Угорщина (1990), Польща (1991), Болгарія (1992), Естонія (1993), Литва (1993), Словенія (1993), Чеська Республіка (1993), Словаччина (1993), Румунія (1993), Андорра (1994), Албанія (1995), Молдова (1995), Латвія (1995), Україна (1995), колишня Югославська Республіка Македонія (1995), Росія (1996), Хорватія (1996), Грузія (1999), Азербайджан (2001), Вірменія (2001), Боснія і Герцеговина (2002), Сербія і Чорногорія (2003), Монако (2004). Країна зі статусом спеціально запрошеного гостя: Білорусь (з 13.01.1997 тимчасово позбавлена). Країни зі статусом спостерігача: Ватикан, Канада, Мексика, США, Японія. Країна зі статусом спостерігача в Парламентській асамблеї Ради Європи: Ізраїль.

Головними статутними органами РЕ є Комітет міністрів та Парламентська асамблея. До органів РЕ також належать Європ. суд з прав людини, Секретаріат (очолюється Ген. секретарем РЕ), а також Конгрес місцевих і регіональних влад Європи. Комітет міністрів є керівним органом, до складу якого належать міністри закорд. справ держав-членів РЕ або їхні постійні представники. Комітет міністрів визначає напрямки діяльності РЕ; приймає декларації або резолюції з політ. питань, рішення щодо рекомендацій

Парламентської асамблеї; розглядає пропозиції міжурядових к-тів та конференцій галузевих міністрів; затверджує програму дій РЄ та її бюджет. Рішення передаються урядам країн-членів РЄ як рекомендації або як європ. конвенції та угоди. Дорадчим органом РЄ є Парламентська асамблея. Члени Асамблеї призначаються нац. парламентами; кожна країна, залежно від кількості населення, має від 2 до 18 депутатів, що представляють всі основні нац. політ. партії. Прийняті Асамблеєю рішення мають рекомендаційний характер, водночас часто стають основою міжнар. угод, т. зв. «Європейських конвенцій», які формують прав. базу РЄ. Заступники Голови ПАРЄ (14) обираються на однорічний строк. У 1996-99 заступником Голови ПАРЄ обирався голова Постійної делегації ВР України *Б. Олійник*. ПАРЄ також обирає Ген. секретаря РЄ, Ген. секретаря ПАРЄ, суддів Європ. суду з прав людини.

Серед найбільш перспективних напрямів співробітництва України з РЄ є: подальша участь у реалізації програм співробітництва РЄ з д-вами Центр. та Схід. Європи, імплементація яких має сприяти процесу реформування прав. системи України; залучення укр. фахівців та науковців як експертів РЄ до розробки та реалізації заходів, що проводяться в рамках згаданих програм співробітництва РЄ; активізація участі представників України в робочих органах Комітету міністрів РЄ, діяльність яких пов'язана з розробкою нових міжнар.-прав. док-тів та спільних програм співробітництва, механізмів їх імплементації, системи моніторингу за виконанням д-вами положень конвенцій РЄ, виробленням рекомендацій країнам-членам РЄ з різного кола питань. Штаб-квартира РЄ знаходиться в Страсбурзі (Франція)

Б.І. Гуменюк

Рада міністрів закордонних справ (РМЗС) заснована в 1945 згідно з рішенням *Берлінської (Потсдамської) конференції 1945* у складі міністрів закорд. справ СРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю для проведення необхідної підготовчої роботи з повоєнного мирного врегулювання.

На РМЗС покладалась підготовка мирних дог-рів із союзниками Німеччини в *Другій світовій війні* (Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією), розробка пропозицій щодо врегулювання територ. питань, які виникли у зв'язку із закінченням війни в Єв-

ропі. Передбачалось також, що РМЗС буде використана для підготовки мирного врегулювання з Німеччиною. Протягом 1945-49 відбулось 6 сесій РМЗС, у ході яких частину покладених на Раду функцій було виконано (зокрема, що стосувалося мирних дог-рів із сателітами нацистської Німеччини). Проте РМЗС не вирішила проблему мирного врегулювання з Німеччиною, «австрійське питання» тощо. Внаслідок серйозних розбіжностей у підходах до основних проблем повоєнної політики подальше існування РМЗС фактично втратило доцільність і її діяльність призупинилась (хоча офіц. рішення про ліквідацію РМЗС прийнято не було).

І.О. Мінгазутдінов

Рада національної безпеки США (National Security Council), **РНБ** (NSC) — головний міжвідомчий консультативний та координаційний орган з питань військ. та *зовнішньої політики* при Президентові США; створена в 1947. Очолює РНБ Президент США; до її складу належать віце-президент, *державний секретар США*, міністр оборони й міністр фінансів; директор ЦРУ і голова Комітету начальників штабів мають в РНБ статус офіц. радників. РНБ розробляє рекомендації щодо питань нац. безпеки та зовн. політики для Президента США. Апарат РНБ очолює помічник з нац. безпеки Президента США. У структурі РНБ діють 3 головні міжвідомчі групи: з питань зовн. політики, політики в галузі оборони та з питань розвідки. Їхня діяльність доповнюється територ. та функціональними міжвідомчими групами, до яких належать представники держдепартаменту, мін-ва оборони, Комітету начальників штабів, ЦРУ та інших відомств США.

С.П. Галака

Рада північноатлантичного співробітництва (North Atlantic Cooperation Council), **РПАС** (НАСС) створена 20.12.1991 згідно з рішенням Римської сесії Ради *НАТО*. До складу РПАС увійшли країни-члени НАТО, держави-члени колишньої Організації Варшавського договору (ОВД), включно з новоутвореними пострад. країнами, а також Албанія; як спостерігачі брали участь деякі нейтральні європ. країни — Австрія, Мальта, Словенія, Фінляндія, Швеція. РПАС створювалась як постійно діючий форум для діалогу й політ. консультацій між країнами-членами НАТО та країнами-партнерами з проблем міжнар. безпеки та

пов'язаних із ними питань. Іншим напрямком діяльності РПАС став розвиток партнерства та співробітництва в демократизації військ.-цивільних відносин у країнах-членах колишньої ОВД, а саме: планування оборони, конверсії оборонного комплексу; орг-ція демокр. контролю за діяльністю збройних сил та розв'язання прав. питань взаємовідносин між цивільними і військ. держ. структурами; започаткування та проведення наук. й екологічних програм; орг-ція діяльності цивільних служб у надзвичайних ситуаціях; координація управління повітр. рухом. Представництво держав-учасниць в РПАС здійснювалось, як правило, на рівні міністрів закорд. справ (зустрічались двічі на рік) та на рівні *послів* (зустрічались щомісяця). РПАС не мала власної орг. структури: як її робочі органи (комітети, робочі групи тощо), за винятком Спеціальної групи із співробітництва в галузі діяльності з підтримання миру, виступали відп. органи НАТО, засідання яких проходило у форматі «НАТО плюс партнери». У 1997 НАТО прийняла рішення про припинення діяльності РПАС і створення *Ради євроатлантичного партнерства*.

І.О. Мінгазутдінов

Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (Gulf Cooperation Council), РСАДПЗ (GCC) — міжнар. міжурядова регіональна орг-ція, до складу якої належать Бахрейн, Катар, Кувейт, Королівство Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Султанат Оман; створена 25.05.1981. Цілями РСАДПЗ згідно зі Статутом є: забезпечення координації, *інтеграції міжнародної* та взаємозв'язку між державами-членами РСАДПЗ у всіх життєво важливих сферах із метою досягнення єдності; поглиблення взаємозв'язків та розширення співробітництва між народами держав-членів РСАДПЗ у різних галузях; розробка ідентичних систем в екон., торг., комунікаційно-інформ., соц., культ., освітній, адмін., законодавчій сферах, а також митної служби й туризму; стимулювання наук.-техн. прогресу; створення центрів наук. досліджень, спільних підприємств; сприяння співробітництву в приватному секторі. Структура РСАДПЗ: Вища Рада; комітет з урегулювання конфліктних ситуацій (вирішує суперечки, що виникають між державами-членами РСАДПЗ); Рада міністрів; постійні комісії на рівні міністрів (забезпечують розвиток співробітництва

у відп. галузях); Генеральний секретаріат. Вища Рада, до складу якої належать керівники держав-членів, має всю повноту влади в РСАДПЗ. Чергові сесії (на яких головує поточково в алфавітному порядку) скликаються щорічно в кожній із країн-учасниць орг-ції. Вища Рада визначає стратегію та основні напрямки діяльності РСАДПЗ; схвалює рекомендації, директивні док-ти та інші пропозиції, які надходять від Ради міністрів та Генерального секретаріату; затверджує принципи співробітництва з іншими д-вами та міжнар. орг-ціями; призначає членів комітету з врегулювання конфліктних ситуацій тощо. Виконавчим органом є Рада міністрів (міністри закорд. справ країн-членів РСАДПЗ або ж їхні заступники чи представники), засідання якої проводяться один раз на 3 місяці; вона готує пропозиції щодо основних напрямків діяльності орг-ції та проекти політ. рішень; розробляє рекомендації стосовно розвитку співробітництва та координації в різноманітних галузях між країнами-членами РСАДПЗ; здійснює роботу зі стимулювання, розвитку та координації дій між державами-членами в різних сферах; стимулює співробітництво та координацію між структурами приватного сектора; розвиває співробітництво між торг. палатами та пром. підприємствами держав-членів РСАДПЗ; готує засідання Вищої Ради. Генеральний секретаріат, який очолює ген. секретар (призначається на посаду Вищою Радою на 3 роки з правом подовження повноважень ще на один термін), контролює поточну діяльність орг-ції, виконання рішень і рекомендацій Вищої Ради та Ради міністрів тощо.

Найдинамічніше співробітництво країн-членів РСАДПЗ розвивається в економічній сфері. Єдина економічна угода (1981) накреслила програму координації політики держав-членів РСАДПЗ в екон., нафтовій, фінанс.-валютній та торг. сферах, яка спрямована на поетапне створення спільного ринку арабських країн Перської затоки. Заходи з реалізації: перехід до єдиної стратегії у сфері видобутку та збуту нафти; скасування тарифів у відносинах між країнами-членами РСАДПЗ; введення єдиних тарифів на товари, що ввозяться з країн, які не є членами РСАДПЗ; прийняття закону про свободу пересування громадян і товарів у державах-членах РСАДПЗ; вироблення єдиної агр. стратегії тощо. У 1985-86 були прийняті концепція єдиної стратегії екон. розвитку та поста-

нова про розробку єдиної концепції реалізації екон. угоди, основними положеннями яких є: диверсифікація джерел прибутку в результаті поступового зниження опори на нафту та зростання ролі ненафтових секторів у створенні нац. продукту; стимулювання процесу індустріалізації в кожній державі-члені РСАДПЗ та зменшення розриву в рівнях пром. розвитку між д-вами «шістки»; надання пріоритетів галузям вир-ва, які базуються на використанні нац. природ. ресурсів і які виробляють конкурентоспроможну продукцію на зовн. ринок або ж продукцію, орієнтовану на внутр.-регіональний ринок; стимулювання приватного сектора у сфері створення ефективних пром. об'єктів; участь урядів країн-членів РСАДПЗ у створенні високорентабельних виробництв. Пріоритетним є розвиток таких галузей промисловості, як нафтопереробка, нафтохімія, чорна та кольорова металургія, деякі види переробної промисловості, а також розвиток виробничої інфраструктури, транспорту та зв'язку. Характерними рисами екон. інтеграції в рамках РСАДПЗ є відносно високі темпи проведення інтеграційних заходів, домінанта проектів у сфері вир-ва, а не обігу, що створює сприятливі умови для формування єдиного процесу відтворення в регіональному масштабі. Одним із ключових напрямків діяльності РСАДПЗ є військ.-політ. співробітництво, що зумовлено особливим місцем регіону Перської затоки в системі міжнародних відносин завдяки його геостратегічному положенню, унікальним нафтовим ресурсам та підвищеній нестабільності. РСАДПЗ взято курс на реалізацію моделі трирівневої системи забезпечення безпеки: зміцнення та розвиток нац. збройних сил кожної держави-члена; створення в рамках РСАДПЗ компактних регіональних об'єднаних сил швидкого реагування «Щит півострова» (25 тис. чол.) та єдиної системи ППО; зміцнення військ.-політ. відносин із ключовими центросиловими д-вами світу (насамперед, із США та зах.-європ. країнами), важливим елементом якого є укладання низки двосторонніх угод про оборону та співробітництво. Члени РСАДПЗ виступають за всеохоплююче та справедливе вирішення Близькосхідного конфлікту та *Палестинської проблеми* на основі резолюцій РБ ООН №242 та №338, а також за створення Палестинської держави. Важливим напрямком діяльності стала б-ба з *тероризмом міжнародним*.

Штаб-квартира РСАДПЗ розташована в Ер-Ріяді (Саудівська Аравія).

Ю.С. Скороход

Ради Безпеки ООН резолюції відповідно до *Статуту ООН* приймаються у сфері головної відповідальності *Ради Безпеки ООН* за підтримку міжнар. миру й безпеки. Конкретні повноваження, надані в цій сфері РБ ООН, розкриваються у гл. VI («Мирне вирішення спорів»), гл. VII («Дії щодо загрози миру, порушень миру і актів агресії»), гл. VIII («Регіональні угоди») і гл. XII («Міжнародна система опіки») Статуту ООН. Порядок прийняття резолюцій викладений у гл. V (ст. 27). Кожен член РБ ООН має один голос, рішення з процедурних питань ухвалюються більшістю в 9 голосів. Для ухвалення рішення за суттю потрібно 9 голосів, включаючи 5 голосів усіх постійних членів Ради (Великої Британії, Китаю, РФ, США, Франції). Звідси випливає право вето будь-кого з 5 постійних членів при голосуванні питання за суттю. Під час «Холодної війни» застосування права вето постійними членами визначило динаміку діяльності Ради. У період 1945-90 РБ ООН ухвалила 650 рішень, право вето було застосоване 279 разів. Після завершення «Холодної війни» лише протягом 1990-93 було прийнято бл. 250 резолюцій Ради і правом вето майже не користувались. Бойкот засідань Ради представником одного з постійних членів позбавляє його можливості застосувати вето щодо питань, які голосуються за його відсутності. Утримання при голосуванні в практиці Ради не вважається застосуванням права вето, хоча мало б прирівнюватись до нього в суворій відповідності до літери Статуту ООН. При ухваленні рішення у сфері мирного вирішення спорів (на підставі гл. VI та п. 3 ст. 52 Статуту ООН) член Ради, який водночас є стороною в спорі, має утриматися від голосування. Резолюції РБ ООН (на відміну від її рекомендацій щодо процедури або методів мирного врегулювання *спору міжнародного*) є обов'язковими для виконання всіма членами орг-ції та, зокрема, державами-членами, яким вони безпосередньо адресовані в конкретній ситуації (ст. 25 Статуту ООН, підтверджено *Міжнародним Судом ООН* у консультативній ухвалі у справі Намібії, 1971).

На практиці РБ ООН уникає посилань на статті Статуту ООН у своїх резолюціях і надає перевагу рекомендаціям. Тому дедалі більшого

розповсюдження і в науці *міжнародного права*, і в практ. діяльності органів ООН набуває погляд, за яким обов'язковий характер мають тільки рішення Ради, ухвалені на основі гл. VII Статуту ООН «Дії щодо загрози миру, порушень миру і актів агресії» (як правило, також без зазначення конкретних статей). Резолюції РБ ООН є актами застосування *норм міжнародного права* (принаймні положень Статуту ООН); вони також можуть розглядатись як доказ формування нових звичаєвих норм міжнар. права, у зв'язку з чим рез. *Генеральної Асамблеї ООН* №686 від 5.12.1952 «Способи і засоби, за допомогою яких матеріали, що свідчать про існування звичаєвого міжнародного права, стали б доступнішими» передбачає їх систематизацію. Усі резолюції, починаючи від 1946, разом із відп. заявами членів РБ ООН, об'єднуються в збірку «Reports of the Practice of the Security Council» («Звіти з практики Ради Безпеки»), яка публікується *Генеральним секретарем ООН* на прохання ГА ООН. Ця збірка не визнається ні кодифікаційним актом, ні актом тлумачення, проте є єдиною формою узагальнення практики РБ ООН з метою аналізу. Питання про роль рішень РБ ООН для застосування і розвитку міжнар. права є доволі дискусійним через широкі дискретні повноваження, якими наділяють РБ ООН Статут ООН та «Визначення агресії» (рез. ГА ООН №3314 від 14.12.1974). У 90-х ХХ ст. через пошквлення діяльності РБ ООН в науці міжнар. права стало питання про можливість встановлення контролю резолюцій РБ ООН на відповідність міжнар. праву з боку Міжнародного Суду ООН. Міжнародний Суд, хоч і не виключає винесення рішення з питання, з якого вже існує одна чи кілька резолюцій РБ ООН (т. зв. справа про повітр. інцидент над Локербі 1992, справа про збройну діяльність на території Конго 2000), відверто не підтримує можливості здійснення такого контролю.

В.С. Ржевська

Радіомовлення незаконне — *злочин міжнародного характеру* (конвенційний злочин), що завдає шкоди мирному співробітництву та безпеці держав; несанкціоноване транслявання радіо- чи телепередач, призначених для прийому населенням інших держав. Кримінальна відповідальність за Р. н. передбачена Міжнародною конвенцією електров'язку 1965, *Конвенцією ООН з морського права 1982*, Європ.

угодою про попередження мовлення, здійснюваного зі станцій, що знаходяться поза нац. територіями, 1965 та ін. Держави-учасниці цих дог-рів взяли на себе зобов'язання притягати до кримінальної відповідальності осіб, винних у несанкціонованому трансляванні радіо- чи телевізійних передач, призначених для прийому населенням суміжних чи інших країн. Ст. 109 Конвенції ООН з мор. права 1982 визначає поняття «несанкціоноване мовлення з *відкритого моря*» як передачу, в порушення міжнар. правил, звукових радіо- чи телепрограм із судна чи споруди у відкритому морі, призначених для прийому населенням, за винятком передачі сигналів лиха. Р. н. іноді може розцінюватись як «радіовійна».

О.В. Задорожній

Радянсько-румунська угода 1918 «Про очищення Румунією Бессарабії» — мирний договір між Румунією і РСФРР, підписаний 5.03.1918 в Яссах. Після проголошення 2(15).12.1917 крайовою радою Бессарабії «Сфатул церієм» утворення Молдовської Народної Республіки (МНР) в умовах швидко зростаючої загрози захоплення влади в Бессарабії більшовиками «Сфатул церій» та уряд МНР змушені були шукати військ. підтримки ззовні. Через обставини, які склались, керівництво краю не змогло отримати допомогу від УНР, водночас франц. місія в Яссах вимагала від уряду МНР згоди на введення румунських військ задля попередження захоплення цієї території силами австр.-нім. блоку. Скориставшись ситуацією, Румунія, яка давно виношувала плани приєднання Бессарабії, наприкінці грудня 1917 — на поч. січня 1918 ввела свої війська на її територію, просуваючись до Кишинева вони вступали у збройні сутички з формуваннями укр. та молдовських більшовиків і роззброювали революціонізовані рос. військ. частин. Реакція рад. Росії на румунську інтервенцію була досить жорсткою — в Петрограді був заарештований румунський посланник Діаманді й невдовзі разом із посольством висланий за межі РСФРР, а на золотий фонд королівства в Державному банку Росії накладений секвестр із попередженням, що «він буде переданий до рук румунського народу». Румунія, щоб виграти час, за посередництвом Британії, Італії та Франції, змушена була піти на мирні переговори з більшовицькою Росією в Яссах та Одесі. З боку більшовиків від імені РСФРР

переговори вів направлений *В. Леніним* зі спец. дип. місією *Х. Раковський*, із румунської сторони — Прем'єр-міністр Румунії, генерал *К. Авереску*. 5.03.1918 в Яссах був узгоджений та підписаний мирний договір (підтверджений в Одесі 9.03.1918), головною умовою якого було зобов'язання Румунії протягом 2 місяців вивести свої війська з Бессарабії та не вдаватись до ворожих дій проти РСФРР ні самостійно, ні в союзі з будь-якою д-вою; передбачався взаємний обмін *військовополоненими*. Зі свого боку РСФРР обіцяла надати Румунії надлишки хліба в Бессарабії, а на випадок вимушеного відступу румунської армії зі своєї території надати їй притулок і продовольство на рос. території. Однак договір «Про очищення Румунією Бессарабії» не набув чинності й не був виконаний. Ситуація різко змінилась після підписання сепаратних *Брестського мирного договору між РРФСР і Центральними державами 1918* та *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918*, що фактом визнання самостійності України та окремішності території Бессарабії від РСФРР нівелювали домовленості Росії та Румунії в Яссах й Одесі. Крім того, у той самий день, коли представники Румунії підписували договір із РСФРР про очищення Бессарабії, румунський уряд уклав прелімінарний мирний договір з Австро-Угорщиною та Німеччиною, де одним із положень закріплювалось передавання Бессарабії Румунії (в обмін на територ. поступки румунської сторони Австро-Угорщині та доступ Німеччини до румунської нафти). Останній не визнали ні рад. уряд, ні д-ви *Антанти*, проте *Паризьким протоколом про Бессарабію 1920* ця територія переможцями в *Першій світовій війні* була формально закріплена за Румунією.

В.М. Матвієнко

Радянсько-румунська угода 1940 — двостороння угода, укладена 26–28.06.1940 шляхом *нотами обміну* між урядами СРСР та Румунії. Спираючись на таємний протокол до *німецько-радянського пакту про ненапад 1939*, СРСР вирішував питання повернення території Бессарабії, що належала Російській імп. і була захоплена Румунією в 1918. 26.06.1940; о 22.00 румунському *посланнику* в Москві *Г. Давідеску* було передано ноту від імені голови Раднаркому СРСР *В. Молотова*, у якій містилась вимога негайно вирішити питання про повернення

СРСР Бессарабії з метою відновлення справедливості, а також про передачу Півн. Буковини як компенсацію шкоди, завданої «СРСР та населенню Бессарабії 22-річним пануванням Румунії». Румунський уряд не знайшов підтримки в Німеччині й Італії та 27.06.1940 погодився розпочати переговори із СРСР. Але того самого дня рад. керівництво надіслало Румунії нову ноту, в якій називало румунську відповідь неконкретною та вимагало протягом 4 днів, починаючи з 2.00 28.06.1940, вивести всі румунські війська з території Бессарабії та Півн. Буковини. У ноті 28.06.1940 румунський уряд погодився передати СРСР зазначені території. 28.06.1940 о 14.00 рад. війська перетнули румунський кордон і почали встановлювати контроль над визначеною угодою територією. 2.08.1940 Верховна Рада СРСР прийняла Закон про створення союзної Молдавської РСР, до складу якої передавались 6 районів Молдавської АРСР з Тирасполем зі складу Української РСР і Кишинів із шістьма повітами Бессарабії. Того самого дня було ухвалено рішення про включення до складу Української РСР Півн. Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії. 7.08.1940 було утворено Чернівецьку область УРСР, до якої увійшла Півн. Буковина та Хотинський повіт Бессарабії, й Аккерманську область у складі колишніх Аккерманського й Ізмаїльського повітів (7.12.1940 перейменована в Ізмаїльську обл., з 1954 — у складі Одеської обл.).

Г.О. Музика

Радянсько-румунський протокол про уточнення проходження лінії державного кордону 1948. Паризький мирний договір із Румунією від 10.02.1947 (див. *Паризька мирна конференція 1946*) встановив держ. кордон між СРСР і Румунією відповідно до *радянсько-румунської угоди 1940*, тобто підтвердив легітимність включення до складу Української РСР Півн. Буковини (Чернівецька область) та Півд. Бессарабії (на той час — Ізмаїльська обл.). Оскільки договір не був спец. угодою з питань кордонів, то визначив кордон із Румунією в заг. рисах; його ст. 1 не фіксувала опису лінії проходження кордону й містила лише посилання на карту малого масштабу, що практично унеможливило точну ідентифікацію кордону, особливо на невизначених у 1940–41 ділянках у дельті Дунаю. Тому після набуття

Паризьким договором чинності 15.09.1947 виникла потреба в уточненні рад.-румунського кордону з метою *делімітації кордону* (на картах великого масштабу) і *демаркації кордону* (на місцевості). 4.02.1948 у Москві між урядами СРСР та Румунської Народної Республіки (РНР) було укладено Протокол про уточнення проходження лінії держ. кордону між Радянським Союзом та Румунією; від СРСР його підписав *В. Молотов*, від Румунії — Прем'єр-міністр РНР *П. Гроза*. Статті док-та й додатки до нього фіксували опис проходження лінії держ. кордону на окремих його ділянках і, зокрема, встановили, що як окремі острови в дельті Дунаю, так і «острів Зміїний (Шерпілор), розташований в Чорному морі на схід від гирла Дунаю», належать до складу СРСР. Протокол набув чинності в день підписання.

В.І. Головаченко

Радянсько-румунські договори 1949 і 1961 про режим державного кордону.

Згідно з *радянсько-румунським протоколом про уточнення проходження лінії державного кордону 1948* була створена рад.-румунська змішана демаркаційна комісія, що протягом 1948-49 здійснила *демаркацію* держ. кордону між СРСР і Румунською Народною Республікою. За результатами роботи комісії 27.09.1949 було підписано Протокол-опис проходження лінії рад.-румунського держ. кордону, а 25.11.1949 — Договір між урядом СРСР і урядом Румунської Народної Республіки про режим рад.-румунського держ. кордону, невдовзі ратифікований парламентами обох країн без жодних *застережень до міжнародного договору*. 27.02.1961 у Бухаресті було укладено новий Договір між СРСР та Румунією про режим рад.-румунського кордону, співробітництво і взаємодопомогу з прикордонних питань. Він підтвердив проходження лінії держ. кордону між Радянським Союзом та Румунією на основі Паризького мирного дог-ру 1947, рад.-румунського протоколу про уточнення проходження лінії держ. кордону 1948, документів демаркації 1948-49, а також Договору про режим рад.-румунського кордону 1949, тобто з включенням о. Зміїний (Шерпілор) до складу СРСР і відповідно — УРСР. Договір 1961 був ратифікований парламентами обох д-ав і, з погляду *міжнародного права*, зберіг свою чинність після прийняття Акта проголошення незалежності України 24.08.1991 та наступного *СРСР розпаду*.

В.І. Головаченко

Радянсько-фінляндська війна 1939-40 («Зимова війна») виникла як наслідок тривалих суперечок щодо прикордонного врегулювання між СРСР і Фінляндією та через бажання СРСР покращити свої стратегічні позиції в майбутній війні з Німеччиною. У секретному додатковому протоколі до *німецько-радянського пакту про ненапад 1939* сторони домовились про розподіл сфер свого впливу і, зокрема, про свободу дій СРСР у Фінляндії. СРСР намагався ефективно включити Фінляндію в зону свого впливу, але фінляндський уряд відмовився від укладання дог-ру про взаємодопомогу із СРСР. 13.10.1939 в Москві розпочались двосторонні переговори, на яких рад. делегацію очолювали *Й. Сталін* і *В. Молотов*, а фінляндську — посол у Швеції *Ю. Паасікві*. Рад. сторона знову висунула низку пропозицій: укласти пакт про взаємодопомогу; здати в оренду СРСР півострів Ханко; з метою забезпечення безпеки Ленінграду відсунути держ. кордон від міста на 70 км, для чого обміняти фінські території на Карельському перешийку на вдвічі більші, але необжиті рад. території у Схід. Карелії. Уряд Фінляндії відмовився від рад. пропозицій, переговори зайшли в глухий кут, і фінляндська делегація була відкликана з Москви. 26.11.1939 НКЗС СРСР звинуватив Фінляндію в тому, що її артилерія обстріляла рад. територію та передав вимогу про відведення фінляндських військ від кордону на 20-25 км. Фінляндія у відповідь погодилась на відведення військ від кордону лише в разі, якщо на таку саму відстань буде відведено рад. війська. Розцінивши фінляндську відповідь як ворожу, 28.11.1939 СРСР денонсував рад.-фінляндський договір про ненапад 1932, а 29.11.1939 розірвав *дипломатичні відносини* з Фінляндією. 30.11.1939 рад. війська перейшли кордон з Фінляндією. 1.12.1939 у Теріокі (Зеленогорськ) за рад. підтримки був створений Народний уряд Фінляндської демократичної республіки на чолі з одним із керівників Комінтерну *О. Куусінем*. Наступного дня СРСР підписав з урядом *О. Куусінена* договір про дружбу і взаємну допомогу, на основі якого були вирішені територ. питання на користь Радянського Союзу. 3.12.1939 фінляндський уряд, очолюваний *Р. Рюті*, звернувся до *Ліги Націй*, що засудила СРСР як агресора й 14.12.1939 виключила його зі свого складу. Фінляндію підтримали Велика Британія та Франція, які почали готувати до

відрядження у Фінляндію експедиційний корпус, а також надавали їй озброєння та стратегічні матеріали. Фінансову та військ.-техн. допомогу Фінляндії надали також США та Швеція.

На початковому етапі війни (до кінця 1939) наступ Червоної армії не приніс суттєвих успіхів і був зупинений фінляндськими військами на т. зв. «лінії Маннергейма» — системі укріплень протяжністю 110 км, створеній на Карельському перешийку. Із грудня 1939 було здійснено реорганізацію рад. діючої армії та змінено тактику її дій, після чого в лютому 1940 розпочався заг. наступ, головним завданням якого став прорив «лінії Маннергейма». На поч. березня 1940 завдання було виконано, а 13.03.1940 було взято Выборг (Вііпурі) — останній укріплений район фінляндської оборони. На поч. січня 1940 фінляндський мін. закл. справ В. Таннер встановив контакт із повпредом СРСР у Швеції *О. Коллонтай* із метою розпочати мирні переговори; наприкінці січня *В. Молотов* через *О. Коллонтай* повідомив уряд Фінляндії, що СРСР у принципі не заперечує проти укладання дог-ру з урядом Рюті — Таннера. Це означало, що СРСР відмовився від планів установлення у Фінляндії уряду Куусінена, якому доти відводилась особлива роль. 23.02.1940 урядові Фінляндії було передано умови, на яких уряд СРСР був готовий укласти мир: Фінляндія мала передати в оренду на 30 років півострів Ханко і поступитись усім Карельським перешийком з Выборгом, а також зах. і півн. узбережжям Ладозького озера. Уряд Фінляндії не погодився з такими умовами і звернувся за допомогою до Швеції та зах. д-ав. 25.02.1940 скандинавські д-ви заявили про свій нейтралітет, що значно ускладнювало практ. надання Великою Британією та Францією військ. допомоги Фінляндії. Переговори про підписання мирного дог-ру розпочались 29.02.1940, а 13.03.1940 його було підписано (див. *Радянсько-фінляндський мирний договір 1940*).

Б.М. Гончар

Радянсько-фінляндська угода про Аландські острови 1940 (Аландська конвенція 1940) — двосторонній договір, підписаний 11.10.1940 в Москві; термін дії безстроковий. Угода замінила собою *Аландську конвенцію 1921* і фактично перетворила питання про Аландські о-ви з багатостороннього на питання двосторонніх рад.-фінляндських відносин.

За Р.-ф. у Фінляндія зобов'язувалась демілітаризувати Аландські о-ви, не укріплювати їх та не надавати в розпорядження збройним силам інших д-ав. СРСР отримав право мати на Аландських о-вах своє консульство, яке, крім звичайних конс. функцій, також виконувало контрольні функції нагляду за виконанням фінляндською стороною зобов'язань щодо *демілітаризації*. Після проголошення 26.06.1941 війни СРСР Фінляндія в односторонньому порядку припинила дію Р.-ф. у та почала озброювати Аландські о-ви. Але після виходу з війни відновлення Р.-ф. у було підтверджено *перемир'ям* між СРСР та Фінляндією від 19.09.1944 та ст. 5 мирного дог-ру від 10.02.1947 (див. *Мирні договори із союзниками Німеччини в Європі 1947*). Після СРСР розпаду дія Р.-ф. у була підтверджена Протоколом між урядами РФ та Фінляндської Республіки від 11.07.1992.

В.Ю. Константинов

Радянсько-фінляндський договір 1918

(Договір про зміцнення дружби і братства між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Фінляндською Соціалістичною Робітничою Республікою) — двостороння угода, підписана 16.02(1.03).1918 в Петрограді головою Ради Народних Комісарів *В. Леніним* і представниками Ради народних уповноважених (РНУ) Фінляндії *Е. Голлінгом* та *А. Токойем*. У Фінляндії на той час склалась надзвичайно гостра політ. ситуація. Наприкінці січня 1918 розпочались збройні сутички між створеними правими партіями загонами шюцкору й робітничими загонами червоної гвардії. 28.01.1918 Соціал-демократична партія Фінляндії розпочала рев-цію в столиці Гельсінкі. 19.01.1918 був створений рев. уряд — РНУ. Р.-ф. д. було укладено за пропозицією РНУ з метою збереження незалежності Фінляндії (див. *Декрет про державну незалежність Фінляндії 1917*). За умовами Р.-ф. д. РСФФР погодилась на приєднання до Фінляндії Печенгського краю (Петсамо), надавши тим самим Фінляндії доступ до Півн. Льодовитого океану. РСФФР передавала Фінляндії все нерухоме майно, розташоване в межах колишнього Великого князівства Фінляндського, а також усі судна й майно, реквізоване колишніми урядами Росії під час війни; Фінляндія, у свою чергу, передавала РСФФР її нерухоме майно, що знаходилося на рос. території. Торг. кораблям обох країн забез-

печувався вільний доступ в порти; врегулювались питання залізничного сполучення двох д-ав. Р.-ф. д. гарантував рівні політ. права рос. громадянам, які проживали у Фінляндії, а фінляндським — у Росії. До сер. травня 1918 сили фінляндського бурж. уряду за допомогою Німеччини придушили рев-цію у Фінляндії, і Р.-ф. д. втратив чинність.

Б.М. Гончар

Радянсько-фінляндський мирний договір 1940

— двостороння угода, підписана 12.03.1940 в Москві; завершила *радянсько-фінляндську війну 1939-40*. Р.-ф. м. д. припиняв стан війни між д-вами та визначав умови й термін виведення військ обох сторін за межі встановленого кордону. За Р.-ф. м. д. Фінляндія передавала СРСР увесь Карельський перешийок з Выборгом і Выборгською затокою з островами, зах. і півн. узбережжя Ладозького озера з містами Кексгольмом, Сортавала, Суоярві, низку островів Фінської затоки, частину піво-вів Рибальського і Середнього. Фінляндія також надала СРСР в оренду на 30 років півострів Ханко за 8 млн. фінських марок для створення там військ.-мор. бази. Згідно зі ст. 3 Р.-ф. м. д. СРСР і Фінляндія брали на себе зобов'язання не нападати один на одного й не брати участі в будь-яких союзах чи коаліціях, спрямованих проти однієї із сторін, що домовляються. Р.-ф. м. д. передбачав врегулювання транзиту товарів і людей із СРСР в Норвегію та Швецію через територію Фінляндії. Хоч умови Р.-ф. м. д. були набагато тяжчими за пропозиції СРСР, які той висував у жовтні — листопаді 1939, він забезпечував Фінляндії незалежність і невтручання в її внутр. справи. Р.-ф. м. д. втратив чинність після вступу Фінляндії в *Другу світову війну* на боці нацистської Німеччини 26.06.1941.

Б.М. Гончар

Радянсько-французький договір про взаємодопомогу 1935

— двостороння угода, підписана 2.05.1935 у Парижі терміном на 5 років, з автоматичним продовженням до *денонсації* однією із сторін; набула чинності 27.03.1936. Договір передбачав, що в разі загрози нападу будь-якої європ. д-ви на Францію або СРСР, сторони розпочнуть між собою консультації. Сторони зобов'язувалися надати термінову допомогу й підтримку одна одній в разі неспровокованого нападу третьою європ. д-ви. Підписаний одночасно з дог-ром про-

токол уточнював порядок надання взаємної допомоги; зокрема, відсутність рекомендацій *Ліги Націй* не слугувала перешкодою для виконання умов дог-ру. Протокол також передбачав збереження чинності зобов'язань, взятих сторонами раніше. У протоколі наголошувалось, що сторони вважають бажаним укладання багатосторонньої регіональної угоди про взаємодопомогу, яка замінить собою договір.

О.А. Волошин

Радянсько-французький договір про ненапад 1932

— двостороння угода, підписана 29.11.1932 у Парижі (набула чинності 15.02.1933). Термін дії дог-ру не обмежувався, кожна сторона могла денонсувати його після закінчення 2-річного терміну з часу набуття дог-ром чинності. Сторони зобов'язалися утримуватися від здійснення нападу одна на одну за жодних обставин, взаємно поважати *суверенітет*, уникати втручання у внутр. справи іншої сторони, не підтримувати й не дозволяти на своїй території діяльність орг-цій, чиєю метою є збройна б-ба з іншою стороною, а також захоплення влади на всій або на частині її території, заявляли про відмову від *війни* як засобу розв'язання міжнар. спорів. У разі *агресії* проти однієї із сторін з боку третьої д-ви або групи д-ав інша сторона брала на себе зобов'язання не надавати жодної підтримки та не допомагати нападнику. Сторони заявили, що всі попередні угоди, укладені ними, зберігали чинність. Сторони погодились не чинити перешкод розвитку торг.-екон. зв'язків між двома країнами. Із метою врегулювання спірних питань, що могли виникнути в перспективі, дог-ром передбачалось укладення конвенції про погоджувальні процедури.

Г.О. Музика

Радянсько-французький договір про союз та взаємну допомогу 1944

— двостороння угода, підписана 10.12.1944 у Москві (набула чинності 15.02.1945). Був укладений терміном на 20 років, після чого залишався чинним необмежений термін, доки одна із сторін не денонсувала його з попереднім повідомленням за один рік. Визначав принципи військ.-політ. союзу СРСР та Франції, представленій Тимчасовим урядом на чолі з *Ш. де Голлем*, спрямованого проти гітлерівської Німеччини. Сторони зобов'язувалися продовжувати спіль-

ну б-бу до остаточної перемоги, надавати одна одній необхідну допомогу й підтримку, не вести переговорів і не укладати сепаратного миру з Німеччиною; домовились співпрацювати після перемоги над гітлерівською Німеччиною для усунення будь-якої нової загрози від Німеччини та перешкоджати таким діям, що уможливлювали будь-яку нову спробу *агресії* з її боку. Сторони брали на себе зобов'язання підтримати одна одну в разі нової війни з Німеччиною, а також не вступати до коаліцій та союзів, спрямованих проти іншої сторони, надавати одна одній екон. допомогу після війни з метою відновлення народного госп-ва обох країн.

Договір був анульований в травні 1955 за рішенням рад. сторони, яка розглядала підписані Францією 23.10.1954 Паризькі угоди про ремілітаризацію ФРН і включення її у *Західноєвропейський союз (ЗЄС)* та *НАТО* як такі, що суперечать положенням дог-ру.

Г.О. Музика

Радянсько-чехословацький договір про взаємодопомогу 1935

— двостороння угода, підписана в Празі 16.05.1935 (набула чинності 8.07.1935). За її умовами сторони зобов'язувалися в разі виникнення загрози або небезпеки нападу з боку будь-якої європ. д-ви невідкладно розпочати взаємні консультації. Якщо ж одна з сторін ставала об'єктом неспровокованого нападу з боку третьої європ. д-ви, то сторони зобов'язувалися надати одна одній термінову допомогу і підтримку. У разі, якщо одна з сторін ставала об'єктом нападу в умовах, які не дають підстав для надання допомоги згідно з дог-ром, інша сторона зобов'язувалася дотримуватися нейтралітету протягом усього конфлікту. За пропозицією уряду Чехословаччини в протокол до дог-ру було включене застереження, згідно з яким сторони визнавали, що зобов'язання взаємної допомоги будуть діяти між ними лише за наявності умов, передбачених у цьому дог-рі, а допомога іншій стороні може бути надана в разі надання їй допомоги також і з боку Франції.

О.А. Волошин

Радянсько-чехословацький договір про Закарпатську Україну 1945

підписаний 29.06.1945 у Москві заст. голови РНК СРСР, наркомом закорд. справ *В. Молотовим* і за уповноваженням Президента Чехословаччини головою уряду ЧСР *З. Фірлінгером* та статс-секретарем МЗС *В. Клементісом*. При

підписанні були присутні: з чехословацької сторони — міністри уряду ЧСР *Л. Свобода*, *З. Неєдли*, *Г. Ріпка* й *Л. Прохазка*, з радянської — *Й. Сталін*, заст. наркома закорд. справ *А. Вишинський*, посол СРСР у ЧСР *В. Зорін*, представник уряду УРСР *П. Рудницький*. Перша стаття Р.-ч. д. проголошувала: «Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі договору від 10.09.1919, укладеного в Сен-Жермені-ан-Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, зі своєю споконвічною Батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». У тій самій статті зазначалось, що кордони між Словаччиною і Закарпатською Україною, які існували до 29.09.1938, стануть, із внесеними змінами, кордонами між СРСР і ЧСР, згідно з мапою, яка додавалась. Окремим протоколом про *оптацію* особам укр. та рос. національностей, які проживали на території Чехословаччини, та особам словацької й чеської національностей, що проживали на території Закарпатської України, надавалось право вибору між громадянством СРСР і громадянством ЧСР. Цим правом незабаром скористалось бл. 10 тис. осіб з обох сторін. Р.-ч. д. означав завершення возз'єднання укр. земель у єдиній д-ві та був, незважаючи на певні тіньові моменти й прорахунки в процесі його укладання, закономірним, історично справедливим актом; був ратифікований 22.11.1945 Тимчасовими нац. зборами Чехословаччини, 27.11.1945 — Президентією ВР СРСР. 22.01.1946 Указом Президії ВР СРСР була утворена Закарпатська обл. в складі УРСР.

С.В. Віднянський

Радянсько-чехословацький тимчасовий договір 1922

— двостороння угода, підписана 5.06.1922 у Празі (набула чинності 9.08.1922); встановлювала основи двосторонніх відносин у політ. та екон. галузях. Сторони домовились обмінятися представництвами з функціями дип. місій, зобов'язалися припинити будь-які зв'язки з орг-ціями та особами, що ведуть підривну діяльність проти уряду іншої сторони. У разі війни однієї сторони з *третьою державою* інша сторона зобов'язувалася дотриму-

ватись *нейтралітету*. В екон. відносинах сторони домовились керуватися принципом найбільшого сприяння; Чехословаччина визнавала держ. монополію уряду РСФРР на зовн. торгівлю. Договір не містив офіц. визнання РРФСР з боку Чехословаччини; його положення залишались чинними до встановлення *дипломатичних відносин* між СРСР та Чехословаччиною в червні 1934 та підписання рад.-чехословацького дог-ру про торгівлю та мореплавство 25.03.1935.

Г.О. Музыка

Радянсько-югославський конфлікт 1948-53

— перша криза всередині Східного блоку, викликана спробами керівництва Югославії вести самостійну політику в деяких аспектах внутр. та *зовнішньої політики*. У протистоянні із Заходом Югославія мала суттєву роль півд.-схід. форпосту прорад. політики й була активним учасником «Холодної війни» на боці Кремля; югославське керівництво будувало тоталітарну систему, яка була дуже схожа на радянську. Під час візитів *Й. Тіто* до Москви навесні 1945 та у травні — червні 1946 між СРСР та Югославією було укладено дог-ри про політ. й екон. співробітництво, а також торг. угоду, СРСР постачав у Югославію 100% її потреб у металопродукаті та понад 50% її імпорту нафтопродуктів. Але з часом у рад.-югославських відносинах назрівали питання, розв'язання яких вимагало рівноправного підходу. Напр., промова *Й. Тіто* в Люблянці 27.05.1945 із закликом до *великих держав* про відмову від сфер впливу викликала різко негативну реакцію *Й. Сталіна*; поряд з амер. спробами перетворити *Організацію Об'єднаних Націй (ООН)* в наддерж. силу, Югославія критикувала запропонований СРСР в ООН у 1946 «Пакт п'ятьох»; з *палестинської проблеми* Югославія в 1946 проголосувала за створення на колишній підмандатній території єдиної д-ви, у той час як СРСР та США виступили за оформлення двох окремих д-ав. Під час рад.-югославських переговорів у Москві 1946 виявились різні погляди сторін на умови, за якими мали працювати змішані підприємства й банк, на питання використання та вивезення до СРСР югославської сировини, а також з приводу статусу рад. цивільних та військ. фахівців у Югославії. Розбіжності в питанні про сировину, яку Югославія продавала до СРСР за цінами нижчими, ніж світові, стало головною причиною того, що угоду про товарообмін між

двома країнами на 1948 не було підписано. Югославська сторона мала зауваження щодо дій рад. фахівців, звертаючи увагу на те, що в деяких випадках вони поводитись не як радники, а як представники адміністрації.

Загострення рад.-югославських відносин відбулось після переговорів у лютому 1948 у Москві рад., югославської та болг. делегацій, очолюваними відповідно *Й. Сталіном*, *Е. Карделем* та *Г. Димитровим*. *Й. Сталін* зажадав терміново приступити до об'єднання Болгарії та Югославії у федерат. д-ву і звинуватив партнерів у тому, що рад. керівництво повинне з газет дізнаватись про югославсько-болг. ідеї замінити плановану *федерацію* двох країн формуванням набагато ширшої *конфедерації* країн регіону, але в майбутньому. Ситуація, що склалась, обговорювалась на засіданні політбюро ЦК КПЮ 1.03.1948; тоді *Й. Тіто* констатував, що відносини між ФНРЮ та СРСР зайшли у безвихідь. Після цього Кремль 18.03.1948 повідомив уряд Югославії про відкликання своїх цивільних радників, а 19.03.1948 — військ. фахівців через те, що «вони оточені ворожістю». Із цього приводу *Й. Тіто* надіслав листа міністру оборони СРСР, заступникові Голови Ради Міністрів СРСР *М. Буланіну* зі спробою пояснити помилковість висновків рад. сторони та кроків, зроблених на цій основі. Відповідь надійшла 27.03.1948 у вигляді листа, який підписали *Й. Сталін* і *В. Молотов*. У ньому засуджувалась внутр. та зовн. політика Югославії, зазначалось, що керівництво КПЮ дозволяє собі антирад. вислови, провадить політику розчинення партії в Народному фронті та сприяє зростанню капіталістичних елементів на селі та в місті. Стверджувалось також, що в югославському уряді знаходиться брит. шпигун — заступник мін. зак. справ *В. Велебіт*, що утруднює рад.-югославські міжурядові зносини. Копії листа було надіслано всім компартіям, що входили до Комінформбюро.

У квітні 1948 відбувся Пленум ЦК КПЮ, який відхилив усі звинувачення, що містились у листі *Сталіна* й *Молотова*, і сформулював ставлення до конфлікту, що назрівав. У листі-відповіді до рад. керівництва *Й. Тіто* підкреслював, що оцінки ЦК ВКП(б) ґрунтуються на неточній інформації та наклепах, пункт за пунктом давались відповіді та пояснення на всі звинувачення, пропонувалось вирішити спірні проблеми шляхом переговорів представників

обох Центральних комітетів у Белграді. У новому листі від 4.05.1948 Й. Сталін відхилив пропозицію КПЮ розглянути в двосторонньому порядку існуючі розбіжності та заявив, що ця справа буде обговорена на нараді Комінформбюро. Вона відбулась 27-28.06.1948 в Бухаресті й прийняла резолюцію «Про становище в Комуністичній партії Югославії», що в цілому повторювала звинувачення на адресу КПЮ, які висувались у листі Й. Сталіна і В. Молотова від 27.03.1948; неприйняття критики ЦК ВКП(б) було розцінено найтяжчим злочином. Наприкінці резолюції зазначалось, що «завдання здорових елементів, вірних марксизму-ленізму, інтернаціональним традиціям Югославської компартії, єдиному соціалістичному фронту... полягає в тому, щоб примусити своїх нинішніх керівників відкрито і чесно визнати свої помилки та виправити їх, порвати з націоналізмом, повернутись до інтернаціоналізму і всебічно зміцнювати єдиний соціалістичний фронт проти імперіалізму, або, якщо нинішні керівники КПЮ виявляться нездатними на це, — змінити їх і висунути нове, інтернаціоналістичне керівництво КПЮ». У липні 1948 відбувся V з'їзд КПЮ, що відхилив критику на адресу керівництва партії, яка містилась у резолюції Комінформбюро. Свій виступ на з'їзді Й. Тіто завершив словами, що югославські комуністи зроблять усе можливе, аби поліпшити відносини між КПЮ та ВКП(б). Переважна більшість членів КПЮ, Спілки комуніст. молоді Югославії та безпарт. на мітингах, які відбувались до і після з'їзду, підтримали рішення КПЮ і засудили резолюцію Комінформбюро.

На міжнар. арені ФНРЮ деякий час підтримувала СРСР і країни народної демократії: Югославія взяла участь у Нараді міністрів закорд. справ 8 д-ав народної демократії з нім. питання, що відбувалась у Варшаві 23-24.06.1948; разом із Болгарією, Угорщиною, Румунією, СРСР, УРСР та Чехословаччиною виступила на *Дунайській конференції 1948* в Белграді за демокр. розв'язання дунайської проблеми. Пропагандистська кампанія проти Югославії в пресі СРСР та країн народної демократії, інспірована рішеннями наради Комінформбюро, розпочалась восени 1948, а наприкінці року посилювався й екон. тиск на країну. 27.12.1948 у Москві був підписаний рад.-югославський протокол про взаємні постачання товарів на 1949, який передбачав скорочення товарообігу між двома

країнами у 8 разів, порівняно з 1948. У повідомленні для преси це пояснювалось недружною політикою югославського уряду щодо СРСР, яка зробила неможливим широке екон. співробітництво. Цією самою причиною обгрунтовувалось і рішення не запрошувати Югославію на екон. нараду представників СРСР, Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії та Чехословаччини, що відбулась у Москві в січні 1949, і на якій було утворено *Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ)*. У самій Югославії було багато прихильників резолюції Комінформбюро: за опублікованими в сер. 1980-х даними, за неї висловилося 55343 члени КПЮ, в т. ч. 21880 учасників нар.-визв. війни, 1722 співробітники МВС та служби безпеки, 2616 керівників орг-цій КПЮ та 6 членів ЦК КПЮ, що були в різній формі репресовані. Влітку 1949 югославські органи безпеки заарештували кількох колишніх білоемігрантів, що після закінчення війни одержали рад. громадянство, але продовжували мешкати у ФНРЮ. Із цього приводу відбувся обмін нотами між двома країнами: у рад. ноті від 18.08.1949 йшлося, що коли югославський уряд продовжуватиме практику арештів рад. громадян, то Кремль «вважає за потрібне заявити, що він не буде миритись із таким становищем і буде змушений вдатись до інших, більш впливових заходів, необхідних для захисту прав та інтересів радянських громадян у Югославії». Цю ноту у ФНРЮ було сприйнято як ультиматум. Югославські війська було приведено до повної бойової готовності, а в напрямку півн. кордону проведені великі військ. маневри.

Того самого року під контролем Кремля відбулися сфальсифіковані судові процеси над звинуваченими в антидерж. діяльності міністром внутр. справ, заступником Голови Ради Міністрів Албанії, членом політбюро ЦК АПП К. Джодже, мін. зак. справ Угорщини Л. Райком, 1-м заступником Голови Ради Міністрів Болгарії, членом політбюро ЦК БКП Т. Костовим та іншими керівними працівниками цих та інших країн народної демократії. Усіх їх було також звинувачено і в шпигунських зв'язках з югославськими спецслужбами. На будапештському процесі над Л. Райком та його групою була «викрита підривна діяльність» проти СРСР таких югославських керівників, як А. Беблер, К. Надь, І. Гошняк, Б. Масларіч. Посилаючись на дані цього «процесу», СРСР в односторонньому порядку 28.09.1949 денонсував

рад.-югославський договір про дружбу та післявоєнне співробітництво. Протиприродно для заг. міжнар. практики здійснювались *дипломатичні відносини* між СРСР та ФНРЮ. 9.10.1949 у шпигунській діяльності та зв'язках із Л. Райком було звинувачено та вислано із СРСР посла Югославії К. Мразовіча, у листопаді за «підривну діяльність» було вислано нового посла Л. Латіновича. У свою чергу югославський уряд звинуватив в антиюгославській діяльності та вислав із країни рад. консула в Загребі І. Владимірова, помічника військ. аташе І. Зеньковича, кореспондента Радінформбюро В. Кірсанова. Із початку конфлікту до 1955 за югославськими даними було знешкоджено більш ніж 1000 шпигунів, диверсантів і терористів, закинутих із СРСР та інших країн Схід. Європи. У цей час на кордонах ФНРЮ зареєстровано 7877 прикордонних інцидентів. За югославськими даними, з 24.06.1948 по 1.06.1950 кількість висланих із країн Схід. Європи та СРСР югославських дипломатів та представників становила 145 чол. Деяких із них, всупереч статусу дип. недоторканності, було заарештовано та засуджено. У II-й пол. листопада 1949 в Будапешті відбулась 3-я нарада Комінформбюро, на якій було прийнято резолюцію «Югославська компартія в руках вбивць та шпигунів». Вона будувалась на повністю надуманих та провокаційних звинуваченнях проти югославського керівництва. Зазначалось, що за час, який минув після наради Комінформбюро у червні 1948, завершився перехід кліки Тіто від бурж. націоналізму до фашизму та прямої зради нац. інтересів Югославії, що цей перехід не був випадковим і вчинений за вказівкою англ.-амер. імперіалістів. Стверджувалось, що б-ба проти кліки Тіто є інтернаціональним обов'язком всіх комуніст. та робітничих партій. Наслідком цієї резолюції стала блокада Югославії з боку СРСР та країн народної демократії, були припинені практично всі контакти з нею. Югославські орг-ції та представники були виключені з Всесвітньої Ради Миру, Міжнародної демокр. федерації жінок, Всесвітньої федерації демокр. молоді, Міжнародної спілки студентів.

Як наслідок, наприкінці 1949 країни Заходу почали змінювати своє ставлення до ФНРЮ, а та, у свою чергу, розширювала співробітництво з ними. Усуваючи перешкоди на цьому шляху, Югославія пішла на деякі поступки, першою

з яких було припинення 9.06.1949 підтримки т. зв. Демократичної армії Греції. У вересні 1949 була досягнута домовленість про надання з боку США першого кредиту для ФНРЮ. Конфлікт 1948 з усіма своїми наслідками мав велике значення для відносин між блоками. З відокремленням Югославії від Східного блоку для неї не залишилось вибору у визначенні зовн.-політ. курсу, країна була приречена на балансування між двома блоками д-ав. Офіційно США почали підтримувати Югославію з листопада 1949, на 4-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН* у грудні 1949 ФНРЮ при підтримці США було обрано членом *Ради Безпеки ООН*, у той час, коли проти цієї пропозиції голосували СРСР та його схід.-європ. союзники. Влітку 1950 США зняли з Югославії *ембарго на експорт* туди озброєння, матеріалів та засобів для його виготовлення. На цей період припадають спільні із США розробка та вир-во зразків озброєння й військ. техніки у ФНРЮ. У січні 1951 між Югославією та США було підписано угоду про екон. співробітництво, а 14.11.1951 — угоду про військ. допомогу. Своєї кульмінації зближення Югославії із Заходом досягло тоді, коли під тиском зах. д-ав Югославія вступила до т. зв. Балканського пакту з Грецією та Туреччиною, які були членами *НАТО*. 28.02.1953 ФНРЮ підписала угоду про дружбу та співробітництво (Анкарську угоду), а 9.08.1954 — договір про союз, політ. співробітництво та взаємодопомогу (Бледську угоду) з цими країнами. Згідно з положеннями зазначених угод, між Югославією, Туреччиною та Грецією встановлювалось усебічне співробітництво, й у випадку збройної *агресії* проти однієї зі сторін інші сторони повинні були надати їй усіляку допомогу, включаючи військову. І на Сході, і на Заході цей крок Югославії був сприйнятий як її приєднання до півд. флангу НАТО. У II-й пол. 1951 МЗС ФНРЮ видало «Білу книгу» про агресивні дії урядів СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії та Албанії щодо Югославії. На 6-й сесії ГА ООН представник Югославії виступив із протестом проти антиюгославської політики соціал. країн. По цій доповіді ГА ООН 1.12.1951 прийняла резолюцію на підтримку Югославії.

М.С. Каменецький

Радянсько-югославські угоди 1955-56 — міждерж. та міжпарт. документи, якими формально було покладено край *радянсько-югослав-*

ському конфлікту 1948-53. До сер. 1953 у рад.-югославських відносинах змін не відбувалось. Хоча *Й. Сталін* ніколи офіційно не висловлювався з приводу конфлікту з Югославією, він, власне, вирішував усі найважливіші питання внутр. та зовнішньої політики, був ініціатором конфронтації з керівництвом КПЮ. Тому нормалізація рад.-югославських відносин стала можливою тільки після його смерті. Уряд СРСР вже 6.06.1953 запропонував Югославії обміняти послами, обов'язки яких до цього часу виконували повірені у справах. Югославська сторона прийняла цю пропозицію. СРСР визнав за необхідне зняти зі своєї сторони напруження, які призвели до конфлікту між двома країнами. У прийнятій наприкінці травня 1954 постанові президії ЦК КПРС зазначалось, що розірвання відносин із Югославією завдало шкоди як Югославії, так і Радянському Союзові. ЦК КПРС визнавав за необхідне приступити до переговорів із керівництвом Югославії з метою нормалізації відносин між обома країнами. Центр. к-ти комуніст. та робітничих партій Албанії, Болгарії, Угорщини, НДР, Італії, Китаю, Польщі, Румунії, Франції, Чехословаччини одержали рекомендації з Москви в такому самому дусі й підтримали ініціативу. Тільки Компартія Греції не вибачила югославському керівництву «зраду» Демократичної Армії Греції під час громадянської війни 1946-49 й довгі роки відмовлялась від контактів із СКЮ. У жовтні 1954 відновились рад.-югославські торг. відносини. Тоді ж рад. уряд інформував югославського посла, що з метою поліпшення відносин та зміцнення зв'язків між народами двох країн вжито необхідних заходів із забезпечення належним чином висвітлення в пресі та по радіо питань щодо Югославії. Згодом була досягнута домовленість про візит до Югославії рад. парт.-урядової делегації.

Під час візиту *М. Хрущова* до Югославії в травні — червні 1955 було підписано Белградську декларацію, за якою СРСР та ФНРЮ офіційно погоджувались нормалізувати двосторонні міждерж. відносини. Під час візиту *Й. Тито* до СРСР у червні 1956 було підписано Московську заяву, згідно з якою КПРС та СКЮ відновлювали та нормалізували міждарт. відносини. Московська заява та Белградська декларація великою мірою повернули рад.-югославські відносини до нормального русла. Після підписання цих док-тів СРСР вилучив

із практики відносин із схід.-європ. країнами ті проблеми, які у випадку з Югославією призвели до розширення конфлікту, а саме — питання цін на сировину спільних підприємств та про радників. Ціни на сировину було наближено до реальних, ліквідовано змішані підприємства в соціал. країнах, які будувались на репараційній частці СРСР, значна частина їх активів була передана безвідплатно цим країнам. У 1956 Радянський Союз відкликав усіх своїх радників із соціал. країн. Офіційно й повністю провину СРСР за конфлікт визнав *М. Горбачов* під час візиту до СФРЮ в травні 1988.

М.С. Каменецький

Радянсько-японська конвенція про основні принципи взаємовідносин 1925 — див. *Пекінський договір 1925*.

Радянсько-японський пакт про нейтралітет 1941 — двостороння угода, підписана 13.04.1941 в Москві терміном на 5 років із можливістю продовження на такий самий період за умови відсутності заяви однієї зі сторін про денонсацію за один рік до закінчення терміну її дії (набула чинності 25.04.1941). Після початку Другої світової війни укладення з Японією дог-ру про нейтралітет мало сприяти забезпеченню недоторканності рад. кордонів. Сторони зобов'язувались підтримувати мирні й дружні відносини між собою та взаємно поважати територ. цілісність і недоторканність одна одної. У разі, якщо одна зі сторін ставала об'єктом нападу з боку третьої, інша сторона зобов'язувалась дотримуватися нейтралітету протягом усього конфлікту. До дог-ру додавалась декларація рад. уряду, в якій СРСР зобов'язувався поважати територ. цілісність і недоторканність *Маньчжоу-Го*, а Японія брала на себе аналогічні зобов'язання стосовно Монгольської Народної Республіки. Шляхом обміну листами було закріплено зобов'язання Японії в 6-міс. термін ліквідувати свої концесії на Півн. Сахаліні. Невдовзі після укладення Р.-я. п. про нейтралітет нацистська Німеччина напала на Радянський Союз, а Японія як союзниця Німеччини по *Потрійному пакту 1940* почала активно допомагати їй у війні проти СРСР. Уже на самому початку рад.-нім. війни япон. мін. зак. справ *Й. Мацуока* відкрито заявив про можливість відмови Японії від пакту про нейтралітет; Японія готувалась до нападу на СРСР,

термін якого було визначено на 29.08.1941, а після успіху рад. військ у Московській битві в 1941 перенесено на 1942. Протягом війни СРСР був змушений тримати на Дал. Сході значні сили (до 30-40 дивізій), що стало одним із визначальних факторів в остаточній відмові Японії від нападу на СРСР. Проте Японія тримала на кордоні з СРСР Квантунську армію (бл. 1 млн. вояків, 1000 танків, 1500 літаків); за роки війни СРСР із Німеччиною япон. армія 779 разів порушувала рад. кордон, авіація 433 рази вдиралася в повітр. простір СРСР, військ.-мор. флот Японії незаконно затримав 178 і потопив 18 рад. торг. суден. Систематичні порушення пакту стали причиною відмови рад. уряду від нього в заяві від 5.04.1945. Після відмови япон. уряду прийняти вимогу США, Британії та Китаю про беззастережну капітуляцію, 8.04.1945 СРСР заявив, що з 9.08.1945 буде вважати себе у стані *війни* з Японією.

І.Д. Комирєнко

Ракет середньої дальності (РСД) розміщення в Європі. Перші РСД були розміщені в Європі в 1950-х: у 1954-58 США розгорнули у Великій Британії, Італії та Туреччині балістичні РСД «Тор» та «Юпітер», а у ФРН — «Матадор»; у 1959-61 СРСР почав розгортання балістичних ракет СС-4 та СС-5 в європ. частині країни. Наприкінці 1970-х СРСР розпочав розміщення ракет класу СС-20, які були оснащені трьома ядерними боеголовками й мали дальність 5500 км, що дозволяла вражати цілі на території всієї Європи. Європ. члени *НАТО* сприйняли розгортання цих ракет як порушення рівноваги стратегічних сил у Європі та відкрити загрозу своїй безпеці. Для відновлення рівноваги США запропонували розмістити в зах.-європ. країнах 572 РСД — 108 ракет «Першінг-2» та 464 крилаті ракети «Томагавк». На саміті США, Великої Британії, Франції та ФРН у січні 1979 в Гваделупі з ініціативи канцлера ФРН *Г. Шмідта* було ухвалено т. зв. «подвійне рішення»: готуватися до розміщення нових РСД у Європі й одночасно розпочати переговори із СРСР для вирішення проблеми РСД. Пропозиція була продиктована також значною опозицією розміщенню нових ракет у Європі всередині Бельгії, Нідерландів, ФРН та низки інших європ. країн-членів НАТО. 12.12.1979 НАТО формально підтвердило «подвійне рішення», яке передбачало розміщення 572 амер. РСД в Зах. Європі

в 1983-85 і паралельне проведення переговорів із СРСР; у разі успіху члени НАТО були готові відмовитись від розміщення ракет.

17.10.1980 рад.-амер. переговори про обмеження ядерних озброєнь у Європі розпочались у Женеві. Вони були перервані у зв'язку з приходом у США нової адміністрації Президента *Р. Рейгана* й поновлені лише 30.11.1981. Р. Рейган запропонував «нульове» вирішення проблеми РСД у Європі, заявивши, що США готові відмовитись від розміщення нових ракет, якщо СРСР знищить усі свої РСД СС-20, а також ракети СС-4 та СС-5, причому не тільки в європейській, але й в азійській частині країни. СРСР у свою чергу заявив про готовність вивести з Європи не лише РСД, але і ядерні тактичні озброєння; однак такий підхід суперечив стратегії НАТО, яка розглядала тактичну ядерну зброю в Європі як основний засіб врівноваження переваги ОВД у звичайних озброєннях, особливо в танках. У березні 1982 СРСР ввів односторонній мораторій на розгортання ядерних озброєнь середньої дальності в європ. частині СРСР на період до укладення угоди зі США або до початку практ. підготовки США до розміщення нових РСД у Європі. У травні 1982 СРСР оголосив про початок скорочення РСД. У грудні 1982 СРСР запропонував залишити в Європі стільки рад. РСД, скільки їх разом мали Велика Британія та Франція, а також встановити паритет із НАТО в заг. кількості ядерних озброєнь у Європі по носіях та боезарядах. Однак США не прийняли ці пропозиції та в березні 1983 висунули т. зв. «проміжний варіант», який передбачав розміщення нових амер. ракет у Європі, а в листопаді 1983 запропонували домовитись про однаковий «глобальний граничний рівень» розміщених у Європі ядерних боезарядів СРСР та США, але без урахування ядерної зброї Великої Британії та Франції. 23.11.1983 делегація СРСР оголосила про припинення переговорів без визначення терміну їх поновлення. Було скасовано мораторій на розгортання рад. РСД у європ. частині СРСР; почалась підготовка до розміщення на території НДР та ЧССР оперативно-тактичних ракет підвищеної дальності; СРСР посилив присутність своїх ударних ядерних підводних човнів поблизу берегів США. Відновлені в Женеві 12.03.1985 переговори з усього комплексу питань, що стосувались ядерних та косм. озброєнь, включали також проблему РСД. Важливими

для досягнення остаточної домовленості між сторонами стали переговори під час *Рейк'явікського саміту СРСР та США 1986*, на якому СРСР запропонував узяти за основу «нульовий варіант», тобто домовитись про знищення усіх рад. та амер. РСД у Європі. Про остаточне врегулювання проблеми РСД у Європі вдалось домовитись під час візиту мін. зак. справ СРСР *Е. Шеварднадзе* до Вашингтона 15-18.09.1987, коли було досягнуто принципової домовленості про підписання *американсько-радянського договору про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності 1987*.

С.П. Галака

Раковський (справжнє прізвище Станчев) Християн (1(13).08.1873, Котел, тепер Румунія – 11.09.1941, Орел, РРФСР) — професійний революціонер, дипломат, публіцист. Походив із сім'ї багатого болг. підприємця й купця, мав дворянське звання; по материнській лінії належав до нащадків відомих діячів болг. визв. руху XIX ст. Г. Мамарчева та С. Раковського, прізвище останнього Р. за згодою батька перебрав ще в учнівські роки. Навчався на мед. ф-тах у вузах Швейцарії (Цюрих, Женева), Німеччини (Берлін), Франції (Нансі, Монпельє) та на юрид. ф-ті в Сорбонні (Париж). Із поч. 90-х XIX ст. брав активну участь у діяльності соціал-демократів Швейцарії, Франції, Німеччини, Болгарії, Румунії. У 1905-17 був чл. ЦК Румунської СДП; неодноразово був делегатом від болг. і румунських соціал-демократів на конгресах 2-го Інтернаціоналу; кілька разів заарештовувався. У травні 1917 був звільнений із румунської в'язниці в Яссах рос. солдатами, через Україну виїхав до Петрограда, приєднався до більшовиків. Після Жовтневої рев-ції вступив до РСДРП(б). Восени 1917 був направлений до Стокгольма для участі в міжнар. конференції циммервальдців. У січні 1918 поїхав як комісар-агітатор РНК РРФСР у Крим, сприяв орг-ції відсічі румунській *агресії* в Бессарабії, уклав *радянсько-румунську угоду 1918* «Про очищення Румунією Бессарабії». У березні 1918 був призначений головою делегації для переговорів із представниками Центральної Ради, однак унаслідок встановлення гетьманського режиму протягом більш ніж півроку вів *українсько-російські мирні переговори 1918* з представниками влади *П. Скоропадського*. Переговорний процес розвивався дуже складно, обидві сторони весь час висували взаємні претензії. Укр. сторона

досить гостро ставила питання про кордони, а російська — зволікала з конкретними відповідями, свідомо затягувала підготовку рішень, сподіваючись на зміну ситуації в Україні й на міжнар. арені. Р., *Д. Мануїльський*, інші члени делегації вступали в контакти з представниками опозиції — *В. Винниченком*, *С. Мазуренком* та ін., обіцяли допомогу в поваленні режиму *П. Скоропадського*. Це викликало природне роздратування органів гетьманської влади, звинувачення Р. в антиурядовій діяльності, несумісній із дип. статусом.

24.01.1919 був одноголосно обраний головою Тимчасового робітничо-селянського уряду України й обійняв посаду наркома закорд. справ. Уже наступного дня з'явилося «Звернення Тимчасового робітничо-селянського уряду України до народів і урядів всіх країн про відновлення Радянської влади на Україні і склад уряду України» з конкретною програмою міждерж. відносин, *зовнішньої політики УСРР*. У роки громадян. війни виступив одним з ініціаторів об'єднання військ. сил і матеріал. ресурсів рад. республік навколо РСФФР; був активним учасником подій, пов'язаних з утворенням СРСР; рішуче опонував сталінському плану «автономізації», злиття рад. республік; наголошував на необхідності створення справжньої федерації, яка забезпечувала б для всіх її суб'єктів однакові умови, об'єднувала б робітничий клас усіх національностей Росії на засадах рівноправ'я. Цю позицію принципово й послідовно відстоював на сесіях ВУЦВК, 7-у Всеукраїнському з'їзді Рад (10-14.12.1922), 1-у Всесоюзному з'їзді Рад (30-31.12.1922), 12-у з'їзді РКП(б) (17-25.04.1923), засіданнях уряду, у численних виступах у пресі та різних колективах. Однак ні в Москві, ні в Україні він широкою підтримки не знайшов і в липні 1923 був відкликаний із республіки.

Зарекомендував себе як діяч із видатними дип. здібностями; намагався добитись міжнар. визнання України д-вами Заходу, демонстрував доброзичливе ставлення до дип. представників Вірменії, Грузії та Ірану, які навесні 1919 перебували в Києві. У 1921-22 відіграв суттєву роль у підготовці та підписанні мирних дог-рів УСРР з Австрією, Латвією, Литвою, Естонією, Туреччиною; виконував дип. доручення уряду РСФФР у Німеччині й Чехословаччині; був учасником *Генуезької конференції 1922* й *Лозаннської конференції 1922*; вважався батьком *Рапгальського*

договору 1922. Коли 14.03.1923 Рада послів *Антанти* прийняла рішення віддати Польщі тимчасово окуповану нею ще в 1919 територію Схід. Галичини, уряд УСРР заявив рішучий протест проти таких дій. Сам Р. в публічних виступах називав приєднання Схід. Галичини до Польщі актом насильства, заявляв, що долю цієї території мають вирішувати люди, які на ній проживають. Разом із тим, вважаючи, що Україна не зможе приступити до мирної праці, коли в країнах, що з нею межують, не буде встановлена рад. влада, був палким прихильником надання військ. допомоги Угорській радянській республіці (1919), планував організувати наступ на Румунію, щоб домогтись повалення існуючого там ладу. Не дивлячись на розбіжності з *Й. Сталіним* у площині рад. нац.-держ. будівництва, був призначений у липні 1923 заст. наркома закорд. справ СРСР та повноважним і торг. представником СРСР у Великій Британії, а в жовтні 1925 очолив рад. дип. представництво у Франції. Перебуваючи на відповідальних дип. посадах, відіграв важливу роль у міжнар. визнанні провідними європ. д-вами Союзу РСР. Один із засновників *Комуністичного інтернаціоналу*, член його виконкому, голова Півд.-Зах. бюро Комінтерну; брав участь у багатьох його конгресах.

У жовтні 1927 відкликаний із дип. роботи на вимогу франц. уряду. Разом із тим це значною мірою пояснювалось також його особистими зв'язками з *Л. Троцьким* та іншими діячами опозиції проти *Й. Сталіна*. На 15-у з'їзді ВКП(б) у 1927 в числі інших активних діячів опозиції був виключений із партії; у січні 1928 висланий до Астрахані, потім — Саратову й Барнаула. У 1935 був поновлений у ВКП(б), однак наприкінці січня 1937 заарештований і в березні 1938 став одним з обвинувачених на процесі «антирадянського правотроцькістського блоку». Лише звернення з-за кордону на ім'я *Й. Сталіна* врятували Р. життя, хоча його й засудили до 20 років ув'язнення. Через загрозу прориву нім. військ у центр. райони СРСР 11.09.1941 Р. в числі інших політ. в'язнів було розстріляно в Медведівському лісі за 10 км від Орла. 4.02.1988 пленум Верховного суду СРСР відмінив вирок щодо процесу «антирадянського правотроцькістського блоку», а Комітет парт. контролю при ЦК КПРС 21.06.1988 поновив Р. посмертно в членах партії.

В.Ф. Солдатенко

Рамкові програми Європейського Союзу — створений під егідою *Європейського Союзу (ЄС)* механізм реалізації програми становлення інформ. суспільства та інноваційно-технол. розвитку країн-членів ЄС. 1-а Р. п. (1984-87) «Стратегія дослідницької діяльності, розвиток технологій і їхній вплив на процеси європейської інтеграції» була спрямована на: розвиток інфраструктури для надання інформ. послуг у режимі он-лайн; створення джерел спеціалізованої електронної інформації, метою яких є стимулювання конкурентоспроможності європ. компаній у сфері інформ. послуг; розвиток і поширення телематичних інформ. послуг та знань із спеціалізованих баз даних ЄС. Перша Р. п. об'єднує три галузі пром. розвитку — пром. технології, біотехнології та інформ. і комунікаційні технології, що стали стратегічними для інвестицій ЄС. 2-а Р. п. (1987-91) «Ринкова політика та інформаційні технології» передбачала: розвиток європ. ринку електронних інформ. служб, мета якого — залучення малого й середнього підприємництва до інформ. сектора економіки та сприяння поширенню інформ. послуг у сусп. сферах, таких, як туризм, транспорт, патентування, страхові ризики, медицина, освіта, муніципальне самоврядування. Ця Р. п. включає такі напрямки співробітництва: вдосконалення європ. ринку електронних інформ. продуктів та послуг; систематизацію, аналіз і стандартизацію даних про інформ. продукти та послуги в країнах ЄС; створення законодавчої бази в галузі охорони даних, авторського права та суміжних прав, достовірності джерел; створення системи документації й каталогів у традиційній та електронній формах; уніфікація техн. стандартів доступу до баз даних; стимулювання ініціатив і співробітництва корпорацій у європ. регіоні.

3-я Р. п. (1990-94) передбачала вдосконалення стратегій наук. досліджень у галузі інформ. технологій: здійснення систематичних ринкових досліджень і вивчення реального ринку потенційних користувачів у країнах ЄС, проведення конкурсних досліджень у прикладних галузях для пропозицій нових інформ. послуг. 4-а Р. п. (1994-98) була спрямована на розвиток технол. досліджень, координацію діяльності в інформ. сфері, допомогу та обмін ноу-хау з країнами Центр. і Схід. Європи. 5-а Р. п. (1998-2002) передбачала: створення пан'європ. інформ. супермагістралі для впровадження та розвитку

нового типу відносин у суспільстві на основі телекомунікаційних мереж; зв'язок технологій з комерцією в глобальних мережах; створення комплексу пан'європ. послуг; контроль за навколишнім середовищем та надання допомоги в екстремальних ситуаціях; створення локальних, міських і регіональних мереж на базі пан'європ. телекомунікаційної мережі; розвиток дистанційної освіти та збереження культ. спадщини; управління виробничими процесами й залучення європ. країн до глобального комунікаційного співробітництва. 6-а Р. п. (2003-07 і до 2025) відзначається ревізією змісту і має за мету об'єднання європ. інтелектуальних ресурсів і застосування наук. потенціалу Європи для реалізації програми становлення інформ. суспільства і забезпечення лідерства у світовій конкуренції. Реалізація її передбачає: створення єдиного європ. наук. простору; розробку та планування інтегрованих європ. програм; координацію нац. і європ. досліджень щодо еволюційних змін у суспільстві й впливу нових технологій на цивілізаційний розвиток; розробку стратегій єдиної зовнішньої політики, регіональної безпеки, заг. інформ. права, монетарної політики та європ. інформ. політики; подолання нерівності між інформаційно багатими та бідними країнами й забезпечення конкурентоспроможності останніх у європ. регіоні; вирішення проблеми зайнятості та соц. єдності суспільства завдяки екон. реформам та запровадженню високих технологій.

Є.А. Макаренко

Рамошка (Ramoshka) Ромуальдас (17.02.1942, с. Падубисяй Пакруойського р-ну Литовської РСР) — литовський держ. діяч і дипломат. Закінчив Каунаський політехн. ін-т. У 1965-82 працював інженером у будівельних орг-ціях Литовської РСР; 1982-86 — нач. управління капітального будівництва плодоовочевого мін-ва; 1986-87 — заст. начальника гол. управління капітального будівництва агр.-пром. к-ту; 1987-89 — керуючий виробничим будівельно-комплектуючим трестом; 1989-90 — заст. голови держ. агр.-пром. к-ту; 1990-93 — заст. міністра матеріал. ресурсів; 1-й заст. міністра промисловості й торгівлі. У 1993-97 — Надзвичайний і Повноважний Посол Литовської Республіки в Україні.

Р.А. Кривонос

Рао (Rao) Нарасімха (28.06.1921, Карімнагар, Махараштра, Британська Індія) — інд. громад.-

політ. і держ. діяч. У 1962-72 — губернатор шт. Андхра-Прадеш. 1972 вперше обраний до парламенту від ІНК, послідовно очолював два робочих комітети. 1980-84 — мін. закл. справ, водночас мін. оборони і мін. внутр. справ в уряді *І. Ганді*, персонально відповідав за зв'язки із СРСР, Пакистаном та Шрі-Ланкою. 1988-89 — мін. закл. справ в уряді *Р. Ганді*. Після вбивства останнього 21.05.1991 очолив ІНК(І) і привів його до перемоги на парл. виборах; 21.06.1991-16.05.1996 — Прем'єр-міністр Республіки Індія; виступив гол. ініціатором екон. відкриття країни для оточуючого світу; здійснював неоліберальну екон. політику, що полягала в знятті імпортних бар'єрів, створенні умов для функціонування спільних підприємств, скороченні соц. витрат. У 2000 був засуджений до 3 років ув'язнення за корупцію та політ. махінації, пов'язані з підкупом депутатів.

П.М. Ігнат'єв

Рапацький (Rapacki) Адам (24.12.1909, Львів — 10.10.1970, Варшава) — польський громад.-політ. і держ. діяч, економіст. Перед *Другою світовою війною* був чл. Союзу незалежної соціалістичної молоді; учасник бойових дій вересня 1939, потрапив до нім. полону. Після повернення в 1945 розпочав активну діяльність у Польській соціал. партії (ППС), підтримав її об'єднання з Польською робітничою партією та був обраний до ЦК Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП). 1947-50 — мін. мореплавства ПНР, 1950-56 — мін. вищої освіти ПНР, 1956-68 — мін. закл. справ ПНР. Розробив й оприлюднив 2.10.1957 під час 12-ї сесії *Генеральної Асамблеї ООН* план створення зони, вільної від ядерної зброї, у Центр. Європі (т. зв. план Рапацького). У березні 1968 подав у відставку на знак протесту проти усунення з урядових посад осіб євр. походження.

О.М. Знахоренко

Рапальський договір 1922 між Німеччиною та РСФРР — двостороння угода, підписана 16.04.1922 в Рапалло (Італія) під час проведення *Генуезької конференції 1922*. Договір передбачав негайне відновлення в повному обсязі дипломатичних відносин між сторонами, визнання Німеччиною націоналізації нім. держ. та приватної власності й урегулювання всіх суперечностей, що між ними існували на час підписання дог-ру, шляхом взаємної відмови від претензій. Сторони

домовились сприяти розвитку торг.-екон. відносин на основі *найбільшого сприяння принципу*; водночас зазначалось, що цей принцип не поширюватиметься на пільги та привілеї, які РСФРР надає іншим рад. республікам та д-вам, що належали до складу Російської імп. Разом із підписанням дог-ру сторони обмінялись *нотами*, у яких зазначалось, що в разі визнання РСФРР претензій *третьої держави*, що виходили з факту націоналізації інозем. майна, питання про врегулювання відп. претензій Німеччини становитиме предмет спец. переговорів між сторонами. 5.11.1922 було підписано додатковий договір між сторонами, за яким дію Р. д. було поширено на союзні з РСФРР рад. республіки.

Г.О. Музика

Раротонга договір — див. *Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, у південній частині Тихого океану 1985.*

Расизм — сукупність поглядів і політ. практики, що ґрунтуються на теоріях про нерівність людських рас, їхню фізичну та психологічну нерівноцінність, вирішальний вплив расових ознак на історію суспільства, та проголошують поділ людства на «вищі» раси, які покликані творити цивілізацію й панувати, і «нижчі», нездатні до культ. прогресу та приречені бути об'єктом експлуатації. Р. покликаний виправдати дискримінацію, поневолення або знищення одних народів іншими. У XV — XVII ст. у процесі розширення європ. д-вами колоніальних володінь расистські ідеї використовувались для виправдовування жорстокої експлуатації та винищення народів Африки, Півн. та Півд. Америки, Півд. Азії, Австралії та Океанії. Перші расистські теорії з'явилися у сер. XIX ст.; у подальшому вони переплелися із соц. дарвінізмом — перенесенням на людське суспільство теорії Дарвіна про природний добір. У деяких країнах, зокрема в нацистській Німеччині та в Південно-Африканській Республіці (див. *Апартеїд*) Р. був офіц. ідеологією. Р. засуджено багатьма д-вами та міжнар. орг-ціями, зокрема *Організацією Об'єднаних Націй (ООН)*. *Загальна декларація прав людини 1948* розглядає Р. як порушення основних прав людини, проголошує неприпустимою дискримінацію на підставі расових ознак чи етнічного походження, зобов'язує членів ООН ліквідувати будь-які прояви Р.

Б.М. Гончар

Раск (Rusk) Дін (9.09.1909, округ Черокі, шт. Джорджія — 20.12.1994, Афіни, шт. Джорджія) — амер. держ. діяч і дипломат. Закінчив Коледж Девідсона (Півн. Кароліна, 1931) і Коледж Св. Джона Оксфордського ун-ту (1934). У 1934-40 викладав держ. управління в Коледжі Мілла (Окленд, Каліфорнія); учасник *Другої світової війни* в Китаї й Бірмі. З 1946 — на дип. службі: помічник нач. Управління держдепартаменту США з проблем міжнар. безпеки, спец. помічник військ. міністра; 1947-48 — нач. Управління спец. політ. відносин держдепартаменту; 1948-49 — нач. Управління у справах ООН держдепартаменту; 1949-50 — 1-й помічник держсекретаря у справах ООН, помічник заступника держсекретаря; 1950-52 — помічник держсекретаря у справах Дал. Сходу, відіграв важливу роль у прийнятті рішення про збройне втручання США в *Корейську війну 1950-53*; 1952-60 — президент Фонду Рокфеллерів. У 1961-69 — *державний секретар США*, підтримував надання екон. допомоги країнам, що розвиваються, зниження тарифів із метою інтенсифікації розвитку світової торгівлі й укладення *Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою 1963*; водночас був переконаним прибічником застосування військ. сили проти поширення комунізму й участі США у В'єтнамській війні 1964-73. Після виходу у відставку викладав *міжнародне право* в Ун-ті Джорджії (1970-84).

В.І. Головченко

Ратифікаційна грамота — документ, що підтверджує *ратифікацію* міжнар. дог-ру відп. органом держави. Як правило, вона підписується главою д-ви (парламенту або уряду) і скріплюється підписом глави зовн.-політ. відомства. Р. г., за заг. практикою, здається на зберігання (депонується) депозитарію *договору міжнародного багатостороннього*. При укладанні двостороннього *договору міжнародного* може відбуватись обмін Р. г. між його учасниками. Підписання Р. г. є питанням процесуального характеру, пов'язане з процедурами надання згоди на чинність міжнар. дог-ру, підписання закону про ратифікацію тощо. За своєю юрид. сутністю ратифікація є утвердженням міжнар. дог-ру, що міститься у двох прав. актах — міжнародному (Р. г.) і внутрішньодержавному (закон про ратифікацію). Поширена в міжнар. договірній практиці умова

набрання дог-ром чинності — після часу отримання депозитарієм визначеної в дог-рі кількості Р. г.

О.В. Буткевич

Ратифікація (від лат. *ratus* — затверджений та *facio* — роблю) — форма вираження згоди державою на обов'язковість для неї *договору міжнародного*, що полягає в остаточному затвердженні договору вищим органом держ. влади. Відповідно до ст. 14 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* згода на обов'язковість міжнар. дог-ру виражається Р, якщо це передбачено в самому дог-рі або впливає з повноважень представника д-ви; якщо д-ви домовились про це під час переговорів; якщо договір було підписано під умовою Р. Порядок Р. належить до сфери внутр. компетенції д-ви. Р. дог-ру може здійснюватись главою д-ви самостійно або за згодою парламенту, проте, як правило, в сучас. демокр. д-вах є прерогативою парламенту. Згідно з Конституцією України та Законом України «Про міжнародні договори України» закон про Р. приймається ВР України з ініціативи Президента України або КМ України та підписується Президентом України. Законом також встановлено перелік міжнар. дог-рів України, що підлягають обов'язковій Р. (дог-ри про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу, мирні дог-ри, дог-ри з територ. питань тощо). Відмова від Р. не є порушенням міжнар. права. Док-том, що підтверджує Р., є *ратифікаційна грамота*.

М.М. Гнатівський

Рахман (Rahman) Муджибур (17.03.1920, Тонгіпар, Британська Індія — 15.08.1975, Дакка) — громад.-політ. і держ. діяч Пакистану та Бангладеш. Закінчив коледж у Калькутті. У 40-х ХХ ст. почав займатись публічною політикою; 1945 вперше обраний до законодавчих зборів провінції Бенгалія. У 1949-52 — секр., 1952-66 — ген. секретар, 1966-74 — голова лівоцентристської партії Ліга Авами, що відстоювала інтереси населення Схід. Пакистану; переслідувався пакистанською владою за націоналізм. У 1970 Ліга Авами здобула більшість на парл. виборах у Пакистані; коли їхні результати були анульовані, очолив б-бу бенгальського народу за незалежність, що стала можливою завдяки *індійсько-пакистанській війні 1971*. 11.04.1971-12.01.1972 і 26.01-15.08.1975 — Президент Народної Республіки Бангладеш (НРБ), 13.01.1972-26.01.1975 —

Прем'єр-міністр НРБ. Забезпечив дип. визнання країни, розбудовував тісні політ. та екон. зв'язки з Індією, яка надала на початковому етапі найбільшу гуманітарну допомогу молодій д-ві. У 1973 був нагороджений Всесвітньою радою миру медаллю Жюліо Кюрі. Убитий під час військ. перевороту.

П.М. Ігнат'єв

Рахмонов (Rakhmonov) Емомалі (5.11.1952, с. Дангара Кулябської обл., Таджикиська РСР) — таджицький держ. і громад.-політ. діяч. Закінчив екон. ф-т Таджикиського держ. ун-ту (1982). Трудову діяльність розпочав електриком на заводі в Курган-Тюбе. 1971-74 — на військ. службі на Чорноморському та Тихоокеанському флотах ВМС СРСР, по завершенні якої повернувся на завод. 1977-82 — поєднував роботу з навчанням у Таджикиському держ. ун-ті. 1976-88 — секр., голова профкому колгоспу ім. В.І. Леніна в Дангаринському р-ні Кулябської обл.; 1988-92 — дир. того самого госп-ва, що було перетворено в радгосп. У 1989 обирався депутатом Верховної Ради СРСР. У листопаді 1992 обраний головою Кулябського облвиконкому, 27.11.1992 на засіданні Верховної Ради Таджикистану, яке в умовах громадян. війни відбулось в одному із селищ поблизу Ходжента (Ленінабада) — спікером таджицького парламенту. У грудні 1992 сформовані Р. військ. загони отримали перемогу в збройній б-бі з ісламською «Об'єднаною таджицькою опозицією» за столицю республіки Душанбе. 16.11.1994 обраний Президентом Таджикистану, в листопаді 1999 переобраний на другий термін. Ухвалена заг.-нац. референдумом у червні 2003 нова Конституція Таджикистану дозволила Р. залишатись на посаді президента ще два 7-річних терміни поспіль (до 2020). У зовн. та внутр. політиці спирається на військ.-техн. й політ. підтримку РФ; виступає її стратегічним союзником у Центр. Азії та на кордоні з Афганістаном. У червні 1997 після консультацій із Росією й Іраном та через загрозу *агресії* афган. талібів, підписав з ісламською опозицією Загальну угоду про встановлення миру і нац. злагоди в Таджикистані, яка передбачала чотириступеневий план урегулювання існуючого конфлікту.

Л.В. Губерський

Рационального вибору теорія — формалізована модель поведінки соц. актора, згідно з якою система його дій визначається прагненням

до вибору з усіх існуючих альтернатив варіанта, що відповідає комбінації критеріїв макс. користності за умов макс. вірогідності та мінім. витрат. Р. в. т. знайшла широке визнання в різних напрямках досліджень *міжнародних відносин*, особливо в тих, що використовують для аналізу міжнар. проблематики концептуальний апарат *ігор теорії*.

А.А. Субботін

Рацірака (Ratsiraka) Дідье (4.11.1936, Вату-мандрі, провінція Туамасіна, Мадагаскар) — мадагаскарський військ. і держ. діяч. Нар. в. за-можній сім'ї високопоставленого урядовця. Закінчив лицей у Парижі (1960), Військ.-мор. школу в Бресті (1963), Школу офіцерів зв'язку та Вище військ.-мор. уч.-ще в Тулоні (1969). У 1963-65 — молодший офіцер на службі у ВМС Малагасійської Республіки; 1970-72 — військ. аташе посольства Малагасійської Республіки в Парижі, капітан 3-го рангу. Після повалення в травні 1972 профранц. режиму Ф. Ціранани став мін. за-к. справ, ініціював виведення *зовнішньої політики* країни з-під неподільного контролю Парижа та проведення натомість лінії «всіх азимутів», у т. ч. встановлення *дипломатичних відносин* із СРСР (вересень 1972) та його союзниками; підтримав ліквідацію франц. військ. баз (1973). 15.06.1975-4.01.1976 — голова Верховної рев. ради, 4.01.1976-27.03.1993 і 9.02.1997-5.07.2002 — Президент Демократичної Республіки Мадагаскар (із 12.09.1992 — Республіка Мадагаскар), адмірал (1983); виступив гол. автором «Хартії малагасійської соціалістичної революції» (серпень 1975) і засновником партії Авангард малагасійської рев.-ції (березень 1976) та Нац. фронту захисту рев.-ції (грудень 1976). У зовн. політиці прагнув до тісної взаємодії з лівим крилом *Організації африканської єдності (ОАЄ)* і *Руху неприєднання*, тричі відвідав із візитами СРСР (1978, 1985, 1986), водночас зберіг стратегічні партнерські зв'язки з Францією й не погодився надати СРСР право на створення військ.-мор. бази. Відзначався здатністю до пошуків компромісів і політ. гнучкістю, зокрема в процесі розробки конституції 1992, що запровадила багатопарт. систему.

В.І. Головченко

Раштатський конгрес 1797-99 скликаний відповідно до умов *Кампоформійського мирного договору 1797* для врегулювання територ. питань, що стосувалися *Священної Римської імперії* та Франції, і з метою пошуку винагороди для

нім. князів, які втратили свої території на лівому березі Рейну, що відійшов до Франції. Конгрес відкрився 9.12.1797 за участю представників Франції, Австрії, Пруссії та інших нім. держав-членів Священної Римської імп. (т. зв. імперська депутація). У березні 1798 імперська депутація ухвалила перехід лівого берега Рейну до Франції, а у квітні — рішення про розподіл між князівствами, що втратили свої території, дух. князівств на правому березі Рейну. Переговори затягнулись через позицію Австрії, яка вимагала компенсацію Папі римському за секуляризацію дух. князівств. Крім того, Австрія вимагала передати їй як компенсацію за поступки на лівому березі Рейну всіх материкових земель колишньої Венеціанської республіки й трьох легатств, що входили до складу Папської області. Франція пропонувала компенсувати територ. втрати Австрії за рахунок Баварії. Під час роботи конгресу Франція завоювала нові території, Австрія вступила до 2-ої *антифранцузької коаліції*. У березні 1799 розпочалась австр.-франц. війна, у квітні 1799 австр. війська оточили Раштат, а представники Австрії на конгресі заявили, що вважають усі рішення конгресу недійсними та наполягали на його розпуску. 23.04.1799 конгрес було закрито.

М.А. Миронова

Раштатський мир 1714 — двостороння угода, підписана 6.03.1714 у Раштатті (Півд. Баден, Австрія) між Францією й Австрією, що поставила останню крапку у *війні за іспанську спадщину 1701-14*. Потребу в підписанні миру зумовила відмова австр. імп. Карла VI Габсбурга визнати умови *Утрехтського мирного договору 1713*, які Австрія вважала для себе недостатньо сприятливими. Унаслідок цього Франція та Австрія залишались у стані війни й після підписання Утрехтського миру, аж доки воєнні успіхи французів на Рейні влітку 1713 не переконали Карла VI в його неспроможності принципово змінити глобальні результати Утрехтського миру. За умовами миру Франція втрачала всі завойовані нею в Прирейнській зоні території та повинна була зруйнувати всі свої прирейнські укріплення. Карл VI Габсбург, за яким Р. м. зберігав Сардинію, отримував значну частину «іспанського спадку» (Неаполь, частину Тоскани, Мілан та Іспанські Нідерланди), але погоджувався при цьому на збереження за Бурбонами іспан. корони. Р. м. передбачав упровадження

режиму вільного судноплавства на Рейні. На Баденському конгресі 1714 з усіма умовами Р. м. погодилися нім. д-ви, що брали участь у війні за іспан. спадщину.

В.А. Рубель

Реального зв'язку принцип у міжнародному морському праві — основний показник для визначення дійсної національності судна; відображує обов'язок держави здійснювати над суднами, що ходять під її прапором, юрисдикцію та ефективний контроль щодо ідентифікації та підзвітності власників й операторів суден, а також в адмін., техн., екон. та соц. питаннях держави прапора. Із цією метою кожна д-ва щодо суден, які ходять під її прапором, веде реєстр, здійснює юрисдикцію над усім екіпажем, вживає необхідних заходів для забезпечення безпеки на морі, зокрема в тому, що стосується конструкцій, обладнання й готовності для ходіння в плавання, комплектування суден, умов праці та навчання екіпажів, а також інспектування своїх суден безпосередньо перед реєстрацією та під час подальшої експлуатації. Становлення в міжнар. морському праві Р. з. п. розпочалося у Європі в XIII – XIV ст. із метою відмежування мор. торгівлі від дій військ.-мор. сил д-ав. У цей час видавалися нац. нормативні акти, спрямовані на встановлення д-вою прапора контролю над своїми торг. суднами, надання таким суднам нац. статусу, процедуру перевірки їх належності. Наприкінці XIX ст. із зростанням світової торгівлі та відсутністю належного контролю з боку д-ав прапора проблему намагались вирішити на міжнар. рівні. У 1896 Гаазький інститут міжнар. права запропонував проект Правил щодо використання нац. прапора торг. суднами, проте він не отримав належної підтримки. Р. з. п. знайшов закріплення в Конвенції про відкрите море 1958, Конвенції ООН з морського права 1982, Конвенції про умови реєстрації суден 1986. Надання д-вами своєї національності (своїх прапорів) мор. суднам виключно за формальними ознаками, без дотримання Р. з. п., отримало назву практики використання т. зв. «зручних прапорів». Їх використання в умовах низького рівня оподаткування, менш жорстких правил щодо техн. стану суден, тривалішого робочого часу та нижчої оплати праці моряків призводить, як правило, до росту аварійності на морі та впливає на розвиток і конкурентоспроможність торг. флотів.

І.М. Забара

Ревай Юліан (1899, с. Мирча, тепер Закарпатська обл. — 1979, Нью-Йорк) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. У 1922–35 — працівник мін-ва освіти ЧСР при крайовому управлінні Підкарпатської Русі. У 1929 спільно з А. Волошином виступив засновником Учительської громади Підкарпатської Русі, згодом очолив її. У 1935–38 — посол до парламенту ЧСР від закарпатської фракції Чехословацької соціал-демократичної партії, один із лідерів Руської Центральної Народної Ради. У часи діяльності авт. урядів А. Бродія й А. Волошина в 1938–39 займав різні міністерські посади, як мін. зак. справ очолював закарпатську делегацію на екон. переговорах з урядом Німеччини. Був обраний послом до Сойму Карпатської України, перед окупацією краю Угорщиною в березні 1939 виконував обов'язки прем'єр-міністра і мін. зак. справ. У 1939–45 мешкав у Братиславі, після чого переїхав до Німеччини, а потім до США (1948), де працював дир. Українського ін-ту й Карпатського дослідного центру в Нью-Йорку.

С.В. Віднянський

Регіоналізм (у міжнародних відносинах) — екон. та політ. взаємодія, формальним або неформальним мотивом якої є ідея упереджувального розвитку зв'язків між державами, що об'єднані реальною або уявною, але усвідомленою ними належністю до геогр. спільноти. Ключовими категоріями Р. виступають геогр. детермінізм та регіональна самоідентифікація (див. *Ідентичність міжнародна*). Феномен Р. розкривається в процесі регіоналізації, спрямованому на формування регіональної підсистеми міжнар. відносин. Динаміка процесу регіоналізації визначається наступними факторами: природою та рівнем зближення країн, ступенем їх взаємозалежності, взаємного впливу та взаємодоповнюваності; співвідношенням рівня екон., політ., сусп. розвитку д-ав; істор., культ., реліг., етнічною та лінгвістичною спільністю; природою зв'язків між д-вами та недерж. акторами міжнародними в регіональному просторі; співвідношенням потенціалу внутр. взаємодії в регіональному просторі та зовн. впливів; рівнем сили в регіональному просторі, наявністю силової рівноваги між регіональними д-вами. Процес регіоналізації спричиняє до ущільнення регіонального простору, тобто до зростання кількості та якості зв'язків між країнами; регіональний простір набуває специфічних

функціональних ознак, завдяки яким відбувається ідентифікація міжнар. регіону та на основі яких формалізується регіональна підсистема міжнар. відносин (див. *Міжнародні організації регіональні*). Р. проявився як феномен міжнар. відносин у 1950-60-х. Традиційний Р. мав переважно держ.-центричний характер, виступав у формі здійснюваних окремими регіональними або позарегіональними д-вами (гегемонами в регіональному просторі) проектів зі створення регіональних міждерж. орг-цій, запровадження регіональних торг. та митних режимів. Основне завдання традиційного Р. полягало в консолідації геогр. простору для протидії певному впливу ззовні; відповідно метою регіоналізації зазвичай виступало створення зон вільної торгівлі, митних союзів (див. *Інтеграція міжнародна*) або військ. союзів, що проявилось у т. зв. концепції регіональних комплексів безпеки, яку було реалізовано, зокрема, у Зах. півкулі в Міжамериканській системі оборони (див. *Ріо-де-Жанейро договір 1947*), у Північноатлантичному регіоні (див. *НАТО*).

Наприкінці 1980-х процеси орг-ції регіональних просторів знову активізувались, розпочався новий етап регіоналізації, т. зв. «новий регіоналізм». Він є багатовимірним, багаторівневим, комплексним феноменом, що охоплює фактично всі сфери сусп. життя; виступає в держ., ринковому та сусп. вимірах й проявляється в екон., політ., культ., військ., безпековому, екологічному тощо співробітництві. Новий Р. має транснац. характер, недерж. актори виступають активними формотворчими елементами в процесі регіоналізації, сприяють розвитку та поглибленню взаємозв'язків у регіональному просторі. Як правило, він має відкритий характер, не передбачає встановлення жорстких бар'єрів на шляху зовн. впливів; для нього також є характерним відсутність формалізації в міждерж. інститутах, т. зв. «м'який регіоналізм» (див. *Азіатсько-тихоокеанське економічне співробітництво*). Специфічною формою Р. виступає мікрорегіоналізм, тобто формування регіональної підсистеми на основі транскордонного співробітництва (див. *Євроregion*). Важливою проблемою міжнар. відносин є співвідношення феномена Р. з процесами *глобалізації* та фрагментації. Хоча в процесі регіоналізації може проявлятися тенденція до регіональної фрагментації, Р. та глобалізація не є дихотомними поняттями. Р. може виступати

як засіб зростання ефективності глобалізації або протидіяти їй, залежно від співвідношення динаміки та функціонального наповнення процесів регіоналізації та глобалізації в кожному конкретному регіональному комплексі.

В.Ю. Константинов

Регіональна інформаційна політика — узгоджена стратегія міжнар. співробітництва на регіональному рівні в галузі інформації та комунікації. У сучас. *міжнародних відносинах* реалізуються європ., панафрик., азіатсько-тихоокеанські, лат.-амер., панарабські стратегії Р. і. п. Вона належить до пріоритетів міжнар. співробітництва, враховує специфіку й інтереси країн регіону та прагнення до співпраці, здійснення нац. ініціатив на субрегіональному рівні. Ці пріоритети стосуються міждержавних інформ. обмінів; спільного використання інформ. ресурсів; планування стратегії та контролю за інформ. потоками, побудови «інфраструктури», регіональних мереж і систем; встановлення заг. принципів прав. регулювання інформ. діяльності; демократизації ЗМІ. Р. і. п. тісно пов'язана як із нац. програмами, так і з глобальними міжнар. ідеями «інформаційного суспільства», що визначають тенденції та перспективи сучас. міжнар. відносин. Цілі Р. і. п., за док-тами міжнар. орг-цій, — консолідація нац. ресурсів, координація діючих і майбутніх об'єктів «інфраструктури», ліквідація диспропорцій в інформ. потоках, забезпечення нац. суверенності й культ. самобутності, інтеграція в *міжнародний інформаційний простір* і міжнар. поділ праці.

Європ. інфор. політика реалізується через стратегії, програми й проекти міждержавних регіональних орг-цій, таких як *Рада Європи (РЄ)*, *Європейський Союз (ЄС)*, *Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)*, *Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ)*, *НАТО* тощо, у яких розглядаються та вирішуються проблеми становлення інформ. суспільства в Європі, розвитку «інфоінфраструктури», інформ. магістралей, телекомунікаційних мереж, інформ. економіки, електронної торгівлі, електронного уряду. Рада Європи розвиває гуманітарне співробітництво в регіоні шляхом забезпечення *прав людини* та розвитку плюралістичної демократії, створення системи європ. інформ. права, впровадження європ. стандартів і принципів у нац. інформ. програми й чинне законодавство. ЄС підтримує доктрину європ. інформ. еконо-

міки, впровадження нових технологій у традиційні сектори економіки; спрямовує розвиток «інтелектуальної» торгівлі для зростання екон. стабільності та конкурентоспроможності Європи на міжнар. ринках. ОБСЄ формує інформ. концепцію в напрямку превентивної дипломатії, врегулювання конфліктів, забезпечення професійної інформ. діяльності, охорони інформ. прав етнічних спільнот і меншин. Інформ. політика ЦЕІ спрямована на: інтеграцію країн-членів до проектів і програм ЄС для забезпечення регіонального й субрегіонального співробітництва; вдосконалення «інфраструктури», створення та функціонування інформ.-документаційних центрів для оперативного обміну інформацією; реалізацію програми ЦЕІ-2010 спільно з ЄС для підвищення екон. стабільності за рахунок інформ. сектора та включення країн-членів ЦЕІ в міжнар. торгівлю й світове госп.-во. Інформ. політика НАТО включає як гуманітарні, так і військ. аспекти інформ. співробітництва; забезпечує програми обміну інформацією, впровадження нових технологій в оборонну доктрину альянсу, політ. співробітництво в регіоні; сприяє поширенню ідей толерантності та культури миру. Рада Європи ухвалила програму підтримки країн-членів, які адекватно реагують на зміни в новому столітті та вбачають прогрес. розвиток регіону в утвердженні прав людини, демократії, становленні інформ. суспільства. До демокр. цінностей відносять нову Р. і. п., принципи використання комунікаційних та інформ. технологій, забезпечення інформ. прав, встановлення широких можливостей для міжурядового співробітництва. Орг-ція закликала спільно знайти відповіді на проблеми інформ. суспільства на основі балансу інтересів, оптимальної рівноваги між правом на інформацію та повагою до приватного життя. Програма діяльності Ради Європи й країн-членів орг-ції на новий період до 2010-15, викладена в Політичній декларації «Інформаційне суспільство — виклик для Європи» (1997), свідчить про нові напрямки європ. інформ. політики, про розуміння інформ. суспільства як важливого рушія екон., соц. і технол. змін. Інформ. зміни значно впливають на функціонування суспільства в цілому, на відносини між окремими індивідами, спільнотами, країнами на міжнар. рівні, надають ширші можливості для обміну інформацією на транскордонному рівні, через глобалізацію

вільного доступу суспільства до мереж і послуг. Рада Європи зобов'язалась у рамках становлення інформ. суспільства сприяти розвитку нових технологій, нових інформ. і комунікаційних підприємств і послуг в інтересах свободи слова, інформації, творчого зростання та обміну між різними культурами, в інтересах освіти, соц. розвитку й гуманітарного права. Інформ. політика ЄС виходить із доктрини Європейського інформ. суспільства, проголошеної 1994 у доповіді «Європа і глобальне інформаційне суспільство: рекомендації для Європейського Співтовариства» (відома у наук. літературі як доповідь М. Бангеманна) та підтвердженої у 2003 на Всесвітньому саміті з інформ. суспільства. Основна ідея інформ. політики ЄС — зміна традиційних підходів й оцінок міжнар. співробітництва та світової конкуренції: від політики, що визначає міжнар. становище країни за геогр. ознаками, природ. ресурсами, кліматичними умовами, політ.-екон. чинниками, до інформатики (технополітики), яка визначає місце кожної д-ви у світовій ієрархії залежно від упровадження нових наук. досягнень і технологій в усі сфери життєдіяльності суспільства. Позиція ЄС у регіоні зумовлює екон. й соц. інтеграцію європ. країн, реорганізацію бізнесу, переосмислення стосунків держ. та приватного секторів, нові форми орг-ції праці й інші інституційні перетворення. До пріоритетів інфополітики ЄС відносять низку пілотних проектів, головними цілями яких є: підтримка міжнар. домовленостей про заг. принципи використання, доступу та взаємодії інформ. мереж; створення основи співробітництва країн *Великої сімки* для становлення *глобального інформаційного суспільства*; створення глобального ринку нових продуктів і послуг; упровадження програми дистанційної роботи й заг. інформ. освіти європ. спільноти. Європ. перспектива дозволяє порівняти політ. регіональні рішення, політику інтеграції та нац. практику, координацію дій європ. урядів у нових умовах для забезпечення екон. стабільності й прогресу регіону.

Стратегія формування єдиного інформ. простору держав-учасниць *Співдружності Незалежних Держав (СНД)* формально враховує світовий досвід становлення інформ. суспільства, створення єдиної уніфікованої системи телекомунікацій і стандартів обміну інформацією, розвиток інфо рм. економіки, європ. концентрацію мас-медіа, впровадження нових технологій

у важливі сфери життєдіяльності суспільства. Концепція включає: заг. положення; цілі та завдання формування й розвитку інформ. простору СНД; основні принципи створення єдиного інформ. поля; нормативно-прав. механізми регулювання інформ. діяльності; формування, підтримку та використання інформ. ресурсів; створення й розвиток засобів підтримки та забезпечення інформ. процесів; забезпечення інформ. безпеки держав-учасниць СНД (створення автоматизованої системи обміну інформацією в рамках регіону); орг. заходи; фінанс.-екон. принципи забезпечення «інфраструктури». Стратегія інформ. політики країн-учасниць СНД, сформульована в Концепції, має як позитивні, так і негативні характеристики. До позитивних можна віднести: координацію політ. та екон. реформ, створення сприятливих умов для функціонування нових ринків, товарів і послуг, переміщення капіталів і робочої сили, забезпечення права приватної власності в інформ. сфері, використання нац. інформ. ресурсів для прогресу економіки й конкурентоздатності у світовому інформ. просторі; до негативних: пріоритетну роль і домінування інтересів однієї країни (Росії) в інформ. сфері, невідповідність положень міждерж. угод конституційним нормам та чинному інформ. законодавству країн-учасниць, посягання на інформ. суверенітет й інформ. безпеку при необмеженому та безперешкодному, як зазначено в багатьох угодах, доступі до нац. інформ. ресурсів, зобов'язальне право на використання єдиної грошової одиниці (рос. рубля) та єдиної (російської) мови у міждерж. інформ. обмінах, монополію рос. мас-медіа у представництві СНД на міжнар. арені.

Є.А. Макаренко

Регламент (від франц. règlement, від règle — правило): 1. Сукупність правил, які визначають порядок діяльності держ. органу, установи, орг-ції.

2. Порядок ведення засідань, зборів, конференцій, з'їздів.

3. Назва деяких актів міжнар. конгресів і конференцій (напр. *Віденський регламент 1815*).

4. Додаткова угода до багатосторонньої конвенції.

Т.І. Шинкаренко

Реекспорт — товар, імпортований у країну, але не використаний у ній, а проданий у третю країну; продаж із вивезенням за кордон товару, що був раніше імпортований, не піддавався

переробці. У ряді випадків до Р. відносять придбання та перепродаж товару за кордоном без його переробки за кордоном і без вивезення в країну. Провезення товарів транзитом через країну як Р. не розглядається. Товари реекспортуються як у незмінному вигляді, так і після несуттєвої зовн. обробки (очищення, сортування, перепакування і т. п.). Як правило, предметом Р. є шкіра, вовна, каучук, кольорові метали та ін.

В.І. Мазуренко

Режим військового полону визначається 4-ю Гаазькою конвенцією про закони і звичаї сухопутної війни 1907, 3-ю Женевською конвенцією про поведження з *військовополоненими* 1949 і прийнятими в 1977 в Женеві 1-м та 2-м додатковими протоколами до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949. Відповідно до цих докт-тів д-ви повинні гуманно поводитись із військовополоненими (4-а Гаазька конвенція), без будь-якої дискримінації з огляду на расу, колір шкіри, релігію або віру, стать, походження або майнове становище (3-я Женевська конвенція), мову, політ. або інші переконання, нац. або соц. походження, народження або інший статус чи будь-які інші подібні критерії (1-й та 2-й додаткові протоколи).

О.В. Задорожній

Режим міжнародний — сукупність принципів, норм, правил, процедур прийняття рішень, що існують об'єктивно або суб'єктивно, і які визначають очікування *акторів міжнародних* щодо індивід. та колективних дій у певній сфері діяльності. Розвинутою формою Р. м. є виникнення на його основі міжнар. інститутів співробітництва, які організують індивід. дії акторів та підвищують ефективність їхньої колективної діяльності. Головним наслідком існування Р. м. є відтворення «спільного блага» (common good), що об'єктивно є необхідним для продовження існування кожного члена міжнар. співтовариства. Прикладами міжнар. режимів є інститути *Бреттон-Вудської валютної системи*, *Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ)*, *Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі* тощо.

А.А. Субботін

Режим найбільшого сприяння — комплекс правовідносин, що виникають як усередині держави, так і в міжнар. сфері у зв'язку з наданням державою державі-партнеру, її фізич. та юрид. особам, товарам, інвестиціям, речам в узгодже-

ній сфері найбільш сприятливих (найвигідніших) умов, які надані будь-якій третій країні, її особам, товарам, інвестиціям, речам. Положення *договору міжнародного* про надання Р. н. с. певній д-ві називається *клаузулою* про націю, якій надається найбільше сприяння. Д-ву, яка погоджується надати Р. н. с., називають бенефіціючою, а д-ву, щодо якої було прийнято таке зобов'язання, — бенефіціаром. Як правило, клаузула про націю, якій надається найбільше сприяння, є двосторонньою і д-ви одночасно виступають як бенефіціючі д-ви та держави-бенефіціари. Розроблений *Комісією міжнародного права ООН* упродовж 1964–76 та прийнятий нею в другому читанні в 1978 Проект статей про клаузули про націю, якій надається найбільше сприяння, *Генеральна Асамблея ООН* залишила без руху. Разом із тим, у Проекті зібрано міжнар. договірні та звичаєві норми, які утворюють міжнар.-прав. інститут найбільшого сприяння.

Р. н. с. — один із головних принципів, покладених в основу діяльності *Світової організації торгівлі (СОТ)*. Він передбачає надання митних пільг, а також переваг щодо внутр. податків і зборів, якими обкладається вир-во, обробка й обіг імпортованих товарів. Упровадження цього режиму веде до створення рівних умов для конкуренції в *зовнішній торгівлі*. В умовах активного включення України у світовий поділ праці воно може слугувати діючим механізмом зміцнення й розширення торг. зв'язків, заснованих на принципах рівноправності, взаємної вигоди та заг. зацікавленості. Такий підхід вимагає усунути будь-яку форму дискримінації в зовн. торгівлі.

М.М. Гнатовський, В.І. Мазуренко

Режимів міжнародних концепція — теорет. напрямок дослідження *міжнародних відносин*; полягає в застосуванні певних положень ліберальної екон. теорії до аналізу співробітництва й конфлікту в *системі міжнародній*. Центр. постулатом концепції є теза про існування міжнар. режиму — неформального механізму міждерж. співробітництва, що не походить від міжнар. норм або міжнар. орг-цій. Найважливішими характеристиками міжнар. режиму є ефективність (ступінь добровільного підпорядкування акторів нормам та процедурам) та гнучкість (здатність міжнар. режиму протидіяти змінам, що відбуваються в міжнар. середовищі). Функції міжнар. режиму: сприяння обранню оптимального сценарію поведінки ін-

дивід. *акторів міжнародних*, забезпечення ефективного обміну інформацією, збільшення передбачуваності міжнар. відносин та зменшення суб'єктивних витрат на взаємодію міжнар. акторів. Спираючись на здобутки *ігор теорії*, концепція доводить, що стратегія, спрямована на співробітництво з іншими акторами, є в довгостроковій перспективі найоптимальнішою для будь-якого міжнар. актора.

А.А. Субботін

Резидент (від лат. *residentis* — той, хто сидить, залишається на місці): 1. У середньовіччі — інозем. дип. представник, який постійно знаходився в д-ві, іншій, ніж д-ва його підданства (*громадянства*). Повна назва — міністр-резидент. Відповідно до *Віденського регламенту про класифікацію дипломатичних агентів 1815* за рангом стоїть після *посланника*, віднесеного до другого класу дип. представників, нижчого за своїм міжнар.-прав. статусом, ніж *посол*. Із ХХ ст. у міжнар. практиці спостерігається чітка тенденція відмови від призначень міністрів-резидентів. В Україні відповідно до ст. 1 *Закону України «Про дипломатичні ранги України»* та ст. 12 *Закону України «Про дипломатичну службу»* Р. у переліку *дипломатичних рангів та посад* дип. представників, які працюють в закорд. дип. установах України, відсутній.

2. Представник колоніальної д-ви в *протектораті*.

3. Представник розвідки однієї д-ви в іншій, який керує роботою агентурної мережі.

4. Громадянин, який має постійне місце проживання в певній д-ві, у т. ч. той, хто тимчасово перебуває за кордоном.

5. Юрид. особа або суб'єкт підприємницької діяльності, що не має статусу юрид. особи (філія, представництво тощо), яка створена та здійснює свою діяльність відповідно до законодавства певної д-ви з місцезнаходженням на її території, а також філія чи представництво юрид. особи-резидента за кордоном, що не займається підприємницькою діяльністю.

6. *Дипломатичне представництво, консульська установа*, торг. та інше офіц. представництво певної д-ви за кордоном, яке має *дипломатичні привілеї та імунітети*.

О.Ю. Серьогін

Резник Михайло Борисович (5.02.1950, ст. Донгузька Першотравневого р-ну Оренбурзької обл., РФ) — укр. держ. діяч, дипломат. Закінчив Київ. торг.-екон. ін-т (1973), Ін-т управління

народним госп-вом (1977), Сан-Франциский міжнар. ун-т бізнесу (1992). У 1969-72 — інженер гол. управління Міністерства транспорту УРСР; 1972-73 — старший інженер гол. управління Міністерства торгівлі УРСР. 1973-74 — служба в Збройних силах СРСР. 1974-82 — старший інженер, керівник техн. відділу Міністерства торгівлі УРСР; 1982-83 — заст. нач. управління громад. харчування Київ. міськвиконкому; 1983-86 — заст. начальника гол. управління Міністерства торгівлі УРСР; 1986-92 — ген. директор ВО «Укрторгзабезпечення» Міністерства торгівлі України. У 1992-93 — ген. директор держ. зовн.-екон. об'єднання «Укртехмашімпекс»; 1993-94 — заст., 1-й заст. міністра зовн. екон. зв'язків України. У 1994-97 — керівник торг.-екон. місії у складі Посольства України в США. У вересні 1997 — жовтні 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Корея; у жовтні 2001 — листопаді 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Китайській Народній Республіці, одночасно в червні 2002 — листопаді 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Монголії за сумісництвом. Указом Президента України від 10.11.2003 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в США.

В.М. Матвієнко

Резолюція (лат. *resolutio* — рішення) — документ, що фіксує низку положень підсумкового та заключного характеру, який приймають конференції міжнар. або органи міжнар. міжурядової орг-ції; як правило, носить характер рекомендації.

Т.І. Шинкаренко

Реімпорт — придбання з ввезенням з-за кордону товару, який було раніше експортовано, і який не піддавався там переробці. Р. вважається поверненням з-за кордону товару, раніше поставленого посередникам і який не було продано ними на ринку збуту. Як Р. також зараховується повернення через кордон товару, від якого відмовився покупець унаслідок його низької якості або з інших причин. Повернення товарів, які були раніше поставлені за кордон на консигнацію, виставки або ярмарки на умовах тимчасового вивезення й лізингу, не розглядаються як Р., оскільки таке вивезення товарів не супроводжувалось їх продажем.

В.І. Мазуренко

Реінтеграція — див. *Відновлення у громадянстві*.

Рейган (Reagan) Рональд Вілсон (6.02.1911, Тампіко, шт. Іллінойс, США — 5.06.2004, Бель-Ейр, шт. Каліфорнія) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, 40-й Президент США (20.01.1981-20.01.1989). Нар. в незаможній сім'ї дрібного бізнесмена. Закінчив Юерік-коледж (1932), де вивчав економіку й соціологію. Працював спортивним коментатором. У 1937 переїхав до Голівуда, де став професійним кіноактором і знявся у 54-х фільмах. У 1938 обраний до правління Гільдії кінематографістів (профспілки працівників кіно), у 1947-51 і 1959 був її головою, симпатизував Демократичній партії, але водночас застерігав від комуніст. загрози й небезпеки надто розрослої соц. д-ви. Брав активну участь у презид. кампаніях республіканців *Д. Ейзенхауера* і *Р. Ніксона*. У 1962 офіційно вступив до Республіканської партії й невдовзі увійшов до її правого крила. У 1967-75 — губернатор Каліфорнії, відзначився здатністю до компромісів у соц. політиці й прихильністю до амер. традиціоналістських цінностей, посівши в громад. опитуваннях 3 місце серед респ. діячів (після Р. Ніксона і Н. Рокфеллера). На Національному респ. конвенті 1980 добився висунення кандидатом у президенти і здобув переконливу перемогу на виборах, отримавши 51% голосів проти 41%, відданих за демократа *Дж. Картера*. На презид. виборах 1984 переобраний на другий термін (59% голосів). Продуманими кадровими призначеннями відродив значимість інституту президентства як єдиного осередку формування нац. політики й зумів забезпечити в обох палатах Конгресу підтримку т. зв. «консервативній революції» («рейганоміції»), що означала: суттєве зниження податків; спрощення чи повну ліквідацію держ. приписів, що перешкоджали інвестиціям в економіку; тимчасове зниження соц. виплат із подальшою їх компенсацією за рахунок госп. зростання. Стрижнем *зовнішньої політики* зробив курс на досягнення «миру з позиції сили», що мав відверто антикомуніст. характер «хрестового походу» проти «імперії зла» — СРСР — і проявився в: різкому збільшенні військ. видатків; розміщенні з 1983 РСД у країнах Зах. Європи; прийнятті на озброєння *Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ)*; наданні повної свободи дій секретним службам, особливо ЦРУ; стимулюванні опору рад. впливові та підтримці антикомуніст. партиз. рухів у країнах «третього світу» (див. *Центральноамериканське мирне врегулювання*)

і здійсненні таких символічних акцій, як *висадка військ США на Гренаді 1983*, бомбардування Лівії 15.04.1986. Але з приходом до влади в Кремлі *М. Горбачова* і запровадженням ним *нового політичного мислення* пом'якшив політику щодо СРСР і взяв участь у чотирьох зустрічах на вищому рівні (див. *Женевський саміт СРСР та США 1985*, *Рейк'явікський саміт СРСР та США 1986*, *Вашингтонський саміт СРСР та США 1987*, *Московський саміт СРСР та США 1988*), що увінчались підписанням *американсько-радянського договору про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності 1987*, розробкою *американсько-радянського договору про скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1991* та сприяли врегулюванню низки регіональних конфліктів (див. *Женевські угоди про врегулювання в Афганістані 1988*, *Намібії проголошення незалежності*). Під тиском утвореної 1980 Українсько-Балтійської комісії Конгресу США адміністрація Р. звернула підвищену увагу на «проблеми національних меншин в СРСР» і провела ряд зустрічей з амер. українцями, діяльність орг-цій яких почала тлумачитись як така, що спрямована на відновлення права на незалежну Українську державу.

В.І. Головченко

Рейгана доктрина — див. *Неоглобалізму доктрина*.

Рейди морські — обмежені мор. простори, прилеглі до мор. портів; використовуються для стоянки на якорі, завантаження та розвантаження суден. Від рим. права й до поч. ХХ ст. беззастережно домінувала тенденція розглядати рейди без будь-яких винятків як *внутрішні води* д-ви на підставі міжнар. звичаю, який склався історично. Саме таке ставлення відображене в Регламенті про прав. становище суден та їхніх екіпажів в інозем. портах, підготовленому Інститутом міжнар. права в 1898, та в 13-й Гаазькій конвенції «Про права та обов'язки нейтральних держав у випадку морської війни» 1907. Використання рейдів при застосуванні методу вихідних (базових) ліній з метою визначення зовн. кордону *територіальних вод* д-ви призвів до появи на поч. ХХ ст. думки про необхідність включення рейдів у територ. води д-ви, принаймні, якщо рейд розташований за межами лінії, яка проходить через найбільш віддалені в бік моря точки портових споруд. Ст. 12 *Конвенції ООН з морського права 1982* визначає,

що рейди, якими зазвичай користуються для завантаження, розвантаження та якірної стоянки суден, і які інакше були б розташовані цілком або частково за зовн. межею територ. моря, включаються в територ. море.

В.С. Ржевська

Рейк'явікський саміт СРСР та США 1986 — офіц. зустріч між Ген. секретарем ЦК КПРС *М. Горбачовим* та Президентом США *Р. Рейганом*; відбувся 11-12.10.1986 в Рейк'явіку (Ісландія). Лідери двох д-ав погодили плани скорочення до 1600 одиниць заг. кількості носіїв стратегічних наступальних озброєнь, а кількості ядерних боезарядів — до 6000 одиниць для кожної із сторін. Гострі розбіжності стосовно *Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ)* США завадили остаточному врегулюванню питання про стратегічні озброєння. Обидві сторони також домовились встановити верхню межу заг. кількості боеголовок ядерних ракет середньої дальності на позначці 100 одиниць для кожної сторони, а також не розмішувати такі ракети в Європі. СРСР запропонував «заморозити» свої системи ракет меншої дальності до переговорів про їх скорочення, якщо США відповідно «заморозить» свої системи ракет меншої дальності на поточному нульовому рівні. СРСР поставив остаточне ухвалення угоди про ракети середньої та меншої дальності в залежність від того, чи погодяться США з обмеженнями стосовно їхньої СОІ, проти чого заперечували США. Радянська сторона виступила з рядом інших пропозицій щодо стратегічної стабільності: проголосити терміном на 10 років мораторій на вихід СРСР та США з Договору щодо обмеження систем протиракетної оборони 1972; скоротити стратегічні наступальні озброєння США та СРСР в термін до 1991 на 50%, а до 1996 ліквідувати всі амер. та рад. стратегічні наступальні озброєння та досягти угоди, що жодна із сторін не може розгортати свої передові системи стратегічної оборони після 1996, якщо сторони не домовляться про інше. Разом із зобов'язанням дотримуватись Договору ПРО *М. Горбачов* намагався ввести заборону на випробування поза лабораторіями елементів системи протиракетної оборони косм. базування, від чого відмовилась амер. сторона, оскільки такі обмеження могли негативно позначитись на розвитку СОІ.

В.А. Манжола

Рейнський гарантійний пакт 1925 — див. *Локарнські угоди 1925.*

Рейхенбахська угода 1790 — двостороння австр.-прус. угода, підписана 27.07.1790 в Рейхенбасі (Сілезія) між австр. уповноваженими кн. Рейссом та бароном Шпільманом і прус. першим міністром графом Герцбергом. Під впливом *Французької буржуазної революції 1789-99* розпочалась рев-ція в австр. Нідерландах (Бельгія). Австрія вступила ще в 1788 у рос.-тур. війну 1787-91 на боці Росії. Користуючись складними обставинами, у яких опинилась Австрія, Пруссія, що перебувала в союзі з Великою Британією та Голландією, вимагала від Австрії укласти мир із Туреччиною, повернути останній всі території, захоплені під час війни, а також передати Польщі частину Галичини, за що та мала віддати Пруссії Гданськ і Торунь. Австрія вступила в переговори з Великою Британією. У результаті Велика Британія, яка прагнула допомогти Туреччині, але не хотіла послаблення Австрії, відмовилась підтримати Пруссію в разі виникнення австр.-прус. війни. Відтак Австрія та Пруссія були змушені підписати угоду на умовах, фактично підготованих Великою Британією. Конвенцію було оформлено у вигляді австр. та прус. декларацій. Австрія зобов'язувалася докласти зусиль для укладення миру з Туреччиною на основі довоєнного *статус-кво*. Пруссія зобов'язувалася сприяти Австрії у відновленні влади над територією Бельгії та спільно з Великою Британією і Голландією — гарантувати збереження там австр. панування. Наслідками укладення угоди стало підписання *Сістовського мирного договору 1791* та придушення бельгійської рев-ції; укладення угоди також спростило формування 1-ої *антифранцузької коаліції* в 1792.

М.Г. Капітоненко

«Рейхштадське побачення» 1876 — зустріч рос. імператора *Олександра II* та кн. *О. Горчакова* з австр. імператором *Францем Йосифом I* і *Д. Андраші*, що відбувалась 26.06(8.07).1876 в Рейхштадському замку (Чехія); була присвячена обговоренню балканського питання. Розвиток нац.-визв. б-би на Балканах змусив уряд Росії досягти згоди з Австро-Угорщиною щодо дій д-ав у разі подальшого загострення політ. ситуації в регіоні. Угоду було укладено у вигляді нотаток, що закріплювали результати перего-

ворів і були окремо зроблені обома сторонами за дорученням Горчакова та Андраші; у нотатках сторін були присутні розбіжності щодо низки пунктів. Пунктами, які співпадали, передбачалось, що обидві д-ви дотримуватимуться принципу невтручання та знову розпочнуть переговори, якщо цього вимагатимуть обставини. У випадку успіху Туреччини в придушенні заворушень та в Сербсько-тур. війні д-ви зобов'язувались перешкоджати можливим звірствам з боку тур. армії, вимагати встановлення довоєнного положення в Сербії, визнання незалежності Чорногорії, а також проведення адмін. реформ у Боснії і Герцеговині (на основі програми реформ, викладеній у ноті Андраші та в Берлінському меморандумі). У випадку перемоги християн обидві д-ви зобов'язувались діяти узгоджено з метою врегулювання наслідків війни. Сторони домовились не сприяти створенню великої слов. д-ви на Балканах. Було домовлено дотримуватись принципу невтручання до сербсько-тур. протистояння, а в разі нагальної необхідності — діяти лише за обопільною згодою. Під тиском Росії Андраші погодився на деяке збільшення території Сербії та Чорногорії. Згідно із записами Горчакова Сербія отримувала частини старої Сербії та Боснії, а Чорногорія — всю Герцеговину й порт на Адріатичному морі. За записами Андраші Чорногорія отримувала лише частину Герцеговини, решта мала бути анексована Австро-Угорщиною. Згідно з нотатками рос. сторони Австро-Угорщина мала право анексувати лише тур. Хорватію та деякі прикордонні з Австрією частини Боснії відповідно до плану, який мав бути встановлений згодом; про права Австрії на Герцеговину жодних згадок не було.

Росія отримувала згоду Австро-Угорщини на повернення півд.-зах. Бессарабії та приєднання Батума. У разі повного розпаду Європ. частини Туреччини Болгарія та Румелія мали за рос. версією утворити незалежні князівства, а за австрійською — автономні провінції Оттоманської імп.; за австр. версією такою провінцією могла стати й Албанія. Епір, Фессалію (за австр. версією також Крит) передбачалось передати Греції. Крім того, Константинополь міг бути перетворений на вільне місто.

В.В. Коніюка

Реквізиція (від лат. *requisitio* — вимога) — примусове вилучення різних видів майна для використання його армією ворожої держави.

Згідно зі ст. 52 Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 Р. можуть проводитися лише для потреб окуп. армії та не повинні здійснюватись для забезпечення потреб воюючої д-ви взагалі. Вони мають співвідноситись із можливостями країни й бути такими, що не накладають на населення обов'язки брати участь у воєнних діях проти своєї Батьківщини. Всі Р. повинні бути оплачені готівкою, а якщо це зробити неможливо, то вилучення потрібно підтверджувати розпискою, і сплата належної суми має бути зроблена за найкоротший термін. Р. можуть проводитись виключно командуванням окупованої місцевості, окремі солдати чи офіцери не мають права її вимагати. При цьому Р. повинні допускатись лише тією мірою, якої вимагає військ. необхідність.

О.В. Задорожній

Реконверсія — переведення в повоєнний час військ. промисловості, людських та інших ресурсів, що використовувались у цивільному секторі економіки до війни, з вир-ва воєнної на вир-во цивільної продукції.

О.С. Пархомчук

Ректифікація кордону — незначні зміни чи уточнення в положенні кордонів на місцевості стосовно лінії держ. кордону. Р. к. може застосовуватись у випадку будівництва тунелів, гідро-станцій, аеродромів, мостів та інших споруд, а також із метою задоволення госп. інтересів д-ав на лінії кордону чи поблизу неї; здійснюється на підставі *договорів міжнародних* між зацікавленими сторонами. (Див. *Делімітація кордонів, Демаркація кордонів.*)

О.В. Задорожній

Ремілітаризація — відновлення збройних сил та військ. потенціалу демілітаризованої країни, відновлення державою військ. споруджень та укріплень, дислокація збройних сил, проведення інших заходів військ. і військ.-екон. характеру в демілітаризованому районі (див. *Демілітаризація*). Р. зазвичай супроводжується односторонньою відмовою д-ви від обмежувальних статей *договорів міжнародних*, що встановлюють статус *демілітаризованої зони*, порушенням відп. положень внутр. законодавства (напр., Р. нацистською Німеччиною 7.11.1936 демілітаризованої Рейнської області було здійснено, порушуючи *Версальський мирний договір 1919* і *Локарнські угоди 1925*).

О.С. Пархомчук

Рене (René) Франс-Альбер (16.11.1935, о. Мае) — сейшельський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив середню церк. школу в Швейцарії (1953), юрид. ф-т Лондонського ун-ту (1957) та Лондонську школу економіки і політ. наук (1964). Після повернення на Батьківщину заснував Об'єднану партію народу Сейшел (ОПНС), яка розпочала б-бу за негайне надання політ. незалежності країні. У 1970 і 1974 представляв ОПНС на конституційних конференціях у Лондоні з питань статусу Сейшельських о-вів. У 1975 став міністром громад. робіт у коаліційному перехідному урядові, а після проголошення незалежності 29.06.1976 призначений Прем'єр-міністром Республіки Сейшельські Острови. 5.06.1977, коли Президент Дж. Менчем перебував у Лондоні на конференції *Співдружності Націй*, здійснив держ. переворот й очолив країну. Запровадив однопарт. систему (до 27.12.1991), у 1978 реформував ОПНС у Прогресивний фронт народу Сейшел, що ухвалив на установчому з'їзді програмну заяву «Вперед до соціалізму». У червні 1979 на заг. виборах обраний Президентом Республіки Сейшельські Острови, переобирався у 1984, 1989, 1993, 1998 і 2003. На міжнар. арені виступав із позицій активного *нейтралітету*, за перетворення Індійського океану в *зону, вільну від ядерної зброї*. 14.04.2004 пішов у відставку за станом здоров'я.

В.І. Головченко

Рензбург (Renzburg) Хуесен Пітер фан (26.03.1943, Мосселбей) — півд.-африк. дипломат і держ. діяч. Бакалавр мистецтв. 1965-66 — учитель середньої школи. 1966-67 — стажування в Департаменті закорд. справ (ДЗС) ПАР. 1968-70 — 2-й секр. посольства ПАР у Фінляндії; 1971 — 1-й секр. ДЗС ПАР; 1972-78 — консул, ген. консул ПАР у Новому Орлеані (США); 1979-80 — радник ДЗС ПАР; 1981-83 — старший співробітник відділу зі зв'язків із громадськістю страхової компанії «Санлам»; 1984-88 — радник міста Умката, Транскей; 1989 — заст. начальника управління ДЗС ПАР; 1990-94 — посол центр. уряду ПАР у бантустані Сіскей, член його спільної адміністрації; 1994-95 — керівник підрозділу ДЗС ПАР зі зв'язків із парламентом; 1995-96 — нач. Управління багатосторонніх зв'язків ДЗС ПАР. 1996-98 — Надзвичайний і Повноважний Посол ПАР в Україні.

В.І. Головченко

Ренсімена місія — спроба посередництва одного з лідерів Ліберальної партії Великої Британії лорда Ренсімена під час його перебування у Празі 3.08-16.09.1938 в період загострення нім.-чеської суперечки навколо Судетської області Чехословаччини. До функцій Ренсімена офіційно належало організування переговорів між урядом Чехословаччини й нацистською Судетсько-німецькою партією. Після повернення в Лондон 16.09.1938 він рекомендував урядові Великої Британії підтримати передачу Судетської області Чехословаччини під юрисдикцію Німеччини. Фактично Р. м. проторувала шлях до укладення *Мюнхенської угоди 1938*.
О.А. Волошин

Репарації (від лат. *geratio* — відновлення) у міжнародному праві — відшкодування державою на підставі *договору мирного* або інших міжнар. актів збитку, заподіяного країнам, які стали жертвами нападу. Обсяг і характер Р. повинні визначатись відповідно до завданого матеріал. збитку (принцип відповідності). Уперше право на одержання Р. обґрунтовано у *Версальському мирному договорі 1919* та інших угодах *Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин*, де було зафіксовано відповідальність Німеччини та її союзників за збитки, завдані цивільному населенню країн *Антанти* внаслідок війни. Насправді Р. в зазначених договорах мали форму прихованої *контрибуції*. Форми Р. із нацистської Німеччини та її союзників на відшкодування збитку, завданого ними протягом *Другої світової війни*, були визначені на *Кримській (Ялтинській) конференції 1945*. На *Потсдамській (Берлінській) конференції 1945* було досягнуто наступної згоди: репараційні претензії колишнього СРСР будуть задоволені шляхом вилучень зі схід. зони Німеччини й за рахунок нім. активів, що знаходяться на території Болгарії, Фінляндії, Угорщини, Румунії та Схід. Австрії; репараційні претензії Польщі СРСР задовольнить зі своєї частки; претензії США, Великої Британії та інших країн, що мають право на Р., будуть задоволені із зах. зон; деяку частку репараційних платежів СРСР додатково мав одержати із зах. зон Німеччини. Стягнення Р. із колишньої НДР було припинено за спільною згодою СРСР і ПНР від 1.01.1954. Рішення Кримської та Потсдамської конференцій про Р. на користь СРСР із зах. зон Німеччини не було виконано. Р. з д-ав, які воювали на боці Німеччини в Європі, були

передбачені в мирних угодах 1947 (див. *Паризька мирна конференція 1946*) і спиралися на такі принципи: відповідальність за агресивну війну (однак з урахуванням того, що ці країни вийшли з війни, розірвали відносини з Німеччиною, а деякі з них оголосили їй війну); часткове відшкодування збитку, заподіяного війною, для того, щоб виплата Р. не підірвала економіку країни; виплата Р. натурою, зокрема за рахунок демонтажу устаткування військ. промисловості, а також поточної пром. продукції. Р. можуть мати місце й у формі реституції — повернення майна, неправомірно захопленого й вивезеного однією з воюючих д-ав із території іншої д-ви.

В.І. Мазуренко

Репатріація (від лат. *repatriatio*) — відновлення громадянства шляхом повернення в країну свого *громадянства* (постійного проживання або походження) певної групи осіб, які опинились через різні обставини на території інших держав (див. *Біженці, Переміщені особи*). Р. здійснюється як на договірній основі (напр., Р. *військовополонених* передбачена Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949), так і на позадоговірній основі, але за умови існування відп. законів у зацікавленій д-ві або д-вах. Особливість Р. в тому, що вона є переселенням із правом добровільного вибору громадянства.

О.В. Задорожній

Репо (Repo) Тімо Юхані (1945) — фінський дипломат. На дип. службі з 1973. 1975-77 працював у посольстві Фінляндії в Народній Республіці Болгарія; 1977-79 — у посольстві Фінляндії в Королівстві Швеція; 1979-82 — у центр. апараті МЗС Фінляндії; 1982-86 — у посольстві Фінляндії в СРСР. У 1986-94 — ген. секретар рад.-фінляндської комісії з екон. співробітництва; у 1994-2000 — ген. консул Фінляндії у Франкфурті-на-Майні (ФРН). 2000-03 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Фінляндія в Україні.
Р.А. Кривонос

Репресалії — у міжнародному праві примусові заходи, які вживаються щодо держави, відповідальної за неправомірне, з погляду міжнар. права, діяння з метою відновлення порушених прав іншої держави й полягають у тимчасовому невиконанні потерпілою державою своїх міжнар.-прав. зобов'язань щодо держави-правопорушниці; різновид *санкцій міжнародних* у порядку

самодопомоги. Підставою для застосування Р. може бути тільки попереднє міжнар. правопорушення іншої д-ви; за його відсутності дії, що складають зміст Р., вважалися б протиправними. Термін «репресалії» в сучас. міжнар. праві виявляє тенденцію до зникнення з ужитку через асоціації зі збройними Р., які мали характер застосування сили (бомбардування, інтервенція, т. зв. мирна блокада), і які з 1945 заборонені міжнар. правом. Натомість після арбітражного рішення у справі «Про повітряні перевезення» (Сполучені Штати проти Франції, 1979) для позначення Р. в політ. та екон. сфері широко застосовується термін «контрзаходи» (англ. countermeasures); він використаний *Комісією міжнародного права* у Проекті статей про відповідальність держав (2001, ч. 3, глава II, ст. 49-54). Контрзаходи не можуть зачіпати зобов'язань утримуватися від загрози силою або її застосування, закріплених у *Статуті ООН*, — зобов'язань щодо захисту основних прав людини, зобов'язань гуманітарного характеру та інших зобов'язань, що впливають з імперативних норм загального міжнародного права. Д-ва, яка застосовує контрзаходи, не звільняється від виконання своїх зобов'язань також з будь-якої процедури врегулювання спорів міжнародних, яка може застосовуватись у відносинах між нею та відповідальною за правопорушення д-вою, та зобов'язання поважати недоторканність агентів дипломатичних і конс. посадових осіб, дип. і конс. приміщень, архівів і док-тів. Контрзаходи мають бути пропорційні (співрозмірні) до заподіяної державою-правопорушницею шкоди з урахуванням тяжкості її міжнар.-протиправного діяння та зачеплених цим діянням прав. Перш ніж застосовувати контрзаходи, постраждала від правопорушення д-ва має висунути до відповідальної д-ви вимогу про виконання зобов'язань останньої щодо її відповідальності згідно з міжнар. правом, а також повідомити відповідальну д-ву про будь-яке рішення вжити контрзаходи та запропонувати проведення переговорів. Однак, якщо для відновлення прав потерпілої д-ви необхідні невідкладні контрзаходи, то вона може їх застосувати. Якщо міжнар.-протиправне діяння припинене і якщо спір перебуває на розгляді суду або трибуналу, компетентного виносити обов'язкові для сторін рішення, і при цьому відповідальна д-ва сумлінно здійснює процедуру врегулювання спору, то контрзаходи не можуть

застосовуватись, а застосовані мають бути припинені без необґрунтованого зволікання. Вони підлягають припиненню з того моменту, коли д-ва, проти якої їх застосовано, понесе відповідальність. У випадку, коли порушене міжнар.-прав. зобов'язання є обов'язковим щодо групи д-ав і встановлене з метою захисту колективного інтересу цієї групи, або коли порушене зобов'язання є зобов'язанням стосовно міжнар. спільноти в цілому, право безпосередньо потерпілої д-ви застосувати контрзаходи не зачіпає права інших д-ав вживати щодо відповідальної д-ви правомірні заходи для забезпечення припинення правопорушення й надання відшкодування в інтересах потерпілої д-ви або бенефіціаріїв порушеного зобов'язання (ст. 48 та 54 Проекту статей про відповідальність держав).

В.С. Ржевська

Реституція (від лат. restitutio — повернення, проголошення недійсним) — у міжнародному праві форма матеріал. відповідальності держав, що полягає в поверненні в натурі майна, неправомірно захопленого й вивезеного з території потерпілої держави, найчастіше під час воєнних дій. Об'єктами, що підлягають Р., можуть бути пром. обладнання, трансп. засоби, художні цінності (фонди бібліотек, окремі твори мистецтва та цілі колекції творів тощо). Формою Р. є т. зв. Р. in integrum, коли повернення до попереднього стану супроводжується відшкодуванням державою-правопорушницею пов'язаних із цим витрат (напр., при звільненні незаконно зайнятої території держава-правопорушниця несе витрати, пов'язані з виведенням військ і техніки). Відповідно до ст. 35 Проекту статей про відповідальність держав (2001) д-ва, відповідальна за міжнар.-протиправне діяння, зобов'язана відновити становище, яке існувало до вчинення протиправного діяння, якщо і тією мірою, якою Р. не є матеріально неможливою й не тягне за собою тягаря, що цілком непропорційний вигоді від одержання Р. замість компенсації. Потерпіла д-ва має право на компенсацію, якщо понесені нею в результаті правопорушення іншої д-ви збитки не можуть бути відшкодовані Р. в натурі, причому ця компенсація охоплює будь-яку понесену потерпілою д-вою шкоду, яка піддається фінанс. обчисленню та може включати втрачену через правопорушення вигоду у встановленому обсязі й відсотки. Різновидом Р. є *субституція*.

В.С. Ржевська

Реторсія — у міжнародному праві примусові дії держави, які вжиті щодо іншої держави у відповідь на недружній акт з її боку. Не можуть включати застосування сили або загрози силою. Заходи, вжиті в порядку Р., мають бути пропорційні актові, який їх спричинив, і припиняються із моменту відновлення попереднього стану у відносинах між д-вами. Р. вважається актом правомірною примусу, але зазвичай не розглядається як вид міжнар.-прав. санкцій, бо, на відміну від *санкцій*, не спричинена міжнар. правопорушенням. Як правило, є діями, аналогічними за змістом недружньому актові, що її викликав, і полягає в обмеженні тих, що не охороняються міжнар. правом, інтересів д-ви, яка вчинила недружній акт, а саме: обмеженні на своїй території прав громадян та юрид. осіб тієї д-ви, яка першою поставила в дискримінаційні умови на її території громадян та юрид. осіб д-ви, що застосовує Р.; обмеженні *імпорту* з д-ви, що вчинила недружній акт; підвищенні мита на її товари; вилученні вкладів з її держ. банків; відкликанні *посла* або висланні дип. агентів д-ви, яка до того вислала таку саму кількість дипломатів д-ви, що застосовує Р.; націоналізації власності громадян і юрид. осіб д-ви, що вчинила недружній акт; скасуванням запланованих візитів до неї тощо.

В.С. Ржевська

Решетилівські статті 1709 — законодавчий акт царського уряду щодо управління Гетьманщиною (Лівобережною Україною). Склалися із 14 пунктів т. зв. прохальних статей гетьмана І. Скоропадського, з якими він звернувся 17.07.1709 з Решетилівки (тепер Полт. обл.) до *Петра I*, і відповідей на них. Включали, зокрема, наступні пункти: заборона втручатись моск. воєводам у внутр. справи Гетьманщини; звільнення укр. населення від військ. постойв моск. армії; підпорядкування укр. війська козацькому командуванню під час походів; повернення Війську Запорозькому артилерії, захопленої моск. військами в Батурині 2.11.1708. Указ царського уряду від 31.07.1709 (Київ), формально підтверджуючи привілеї козацької старшини, зберігав адмін.-судову владу гетьманського уряду, забороняв втручання моск. урядовців, крім президентів колегій, у справи адмін. управління. Козацьке військо до кінця 1709 звільнялось від участі у військ. походах. Водночас указ був спрямований на подальшу поступову ліквідацію політ. автономії Гетьманщини: козацьке військо

підпорядковувалось моск. командуванню під час бойових дій; у містах Лівобережної України розташовувались посилені моск. залоги; встановлювався контроль за збиранням податків та витратами на утримання гетьманського адмін. апарату й козацького війська; останньому відмовлено в поверненні артилерії. При І. Скоропадському запроваджувалась посада міністра-резидента, який мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду.

В.Ю. Крушинський

Ржепецький Борис (1895 — ?) — укр. громад.-політ. діяч, економіст. Нар. на Волині. Після перемоги Лютневої демокр. рев-ції 1917 — заст. губерньського комісара Волині, чл. УПСР. У 1918-19 — активний учасник антигетьманського повстання, засновник і редактор газети «Селянська думка» (Бердичів). У жовтні 1919 — квітні 1920 — політ. радник Надзвичайної дип. місії УНР А. *Лівицького* до Варшави, наполегливо обстоював потребу договірною оформлення укр.-польського військ.-дип. союзу. Після підписання *Ризького мирного договору 1921* залишився у Варшаві, працював економістом у Центр. спілці польської промисловості й редагував журнал «Огляд господарський». Після *Другої світової війни* емігрував до США, очолював Український літературно-мистецький клуб у Нью-Йорку.

В.І. Головченко

Рибак Олексій Миколайович (1956, Київ) — укр. професійний дипломат. Закінчив ф-т міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1978). У 1978 — старший референт Українського товариства дружби та культ. зв'язків із зарубіжними країнами; 1979-82 — перекладач англ. мови групи рад. геологів в Ефіопії; 1983-85 — інспектор, старший інспектор Київської митниці Головного митного управління Міністерства зовн. торгівлі СРСР. У 1985-92 — 3-й секр. конс. відділу, 2-й секр. відділу міжнар. орг-цій, 1-й секр. відділу НБСЄ і регіонального співробітництва МЗС України. У 1992-95 — 1-й секретар Посольства України у Фінляндській Республіці; 1995-97 — радник, в. о. тимчасового повіреного у справах України в Королівстві Данія. У 1997-99 — заст. начальника, нач. Управління контролю над озброєнням та військ.-техн. співробітництва МЗС України. Із жовтня 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Великій Соціалістичній Народній Лівійській Арабській Джамахірії,

одночасно в червні 2000 — січні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Тунісі за сумісництвом, у березні 2002 — січні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Федеративній Демократичній Республіці Ефіопія за сумісництвом, а також із квітня 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Чад за сумісництвом, із липня 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Центральноафриканській Республіці за сумісництвом.

В.М. Матвієнко

Рибальська зона — район завширшки 12 мор. миль, на який окремими прибережними д-вами в односторонньому порядку встановлювалась юрисдикція щодо рибних ресурсів. Із часом низка д-ав прийняли нац. закони, якими передбачалось поширення їхніх суверенних прав і юрисдикцій над мор. живими ресурсами в прилеглих до узбережжя районах шириною до 200 мор. миль. Односторонні дії окремих прибережних д-ав щодо встановлення Р. з. були предметом розгляду в *Міжнародному Суді ООН* (спір Велика Британія — Норвегія 1951, спори Ісландія — Велика Британія, Ісландія — ФРН 1972). Проблеми Р. з. розглядалися на 3-й Конференції ООН з мор. права. Результатом стало визнання та запровадження інституту *виключної економічної зони*. Із прийняттям *Конвенції ООН з морського права 1982* і закріпленням режиму виключної екон. зони, що регламентує права та юрисдикцію на живі ресурси, низка д-ав відмовились від Р. з., встановивши виключні екон. зони. Допустимий вилов живих ресурсів у виключній екон. зоні визначається прибережною країною з цілями оптимального використання живих ресурсів у своїй зоні та заборони їх надзвичайної експлуатації. Оскільки встановлення рівня допустимого вилу обмежує не тільки можливість здійснення суверенного права прибережної д-ви на розробку живих ресурсів виключної екон. зони, але також розміри залишку допустимого вилу, право на доступ до якого визнається за іншими д-вами як умова та складовий елемент режиму виключної екон. зони, то конвенцією встановлюються вимоги щодо недопущення вільної оцінки, які могли б завдати шкоди інтересам і правам інших д-ав. Прибережна д-ва при здійсненні заходів щодо збереження та управління живими ресурсами екон. зони повинна співпрацювати з відп.

міжнар. орг-ціями та враховувати найбільш достовірні наук. дані. Макс. вилов повинен визначатись із урахуванням екологічних та екон. чинників, методів ведення рибного промислу, заг.-рекомендованих міжнар. мінім. стандартів.

І.М. Забара

Ризький мирний договір 1921 — угода між Польщею з одного боку й РСФРР та УСРР — з іншого; укладена 18.03.1921 у Ризі після завершення польсько-рад. війни 1920. Мирні переговори між воюючими сторонами розпочались 17.08.1920 у Мінську, а на поч. вересня були перенесені до Риги, де тривали з перервами до сер. березня 1921. Рад. делегація складалася з представників РСФСР та УСРР (*Е. Квірінг, Д. Мануїльський, Ю. Коцюбинський*), заг. керівництво рос.-укр. делегацією за розпорядженням моск. Раднаркому здійснював керівник рос. делегації *А. Йоффе*. БСРР довірила представляти свої інтереси делегації РСФСР. *С. Петлюра* вислав до Риги делегацію УНР на чолі з *С. Шелухиним*, але її до переговорів не допустили; поляки погодились, що Україну на переговорах представлятиме укр. рад. уряд. 26.09.1920 до Риги прибула делегація ЗУНР на чолі з *К. Левицьким*, яка добивалась вирішення питання самовизначення Схід. Галичини через проведення плебісциту. На 1-му етапі переговорів її наполягання підтримували дипломати рад. України, однак вимоги екзильного уряду ЗУНР не були враховані при підписанні основних доктів. 12.10.1920 рад. та польські повпреди уклали *перемир'я* та підписали попередній мир між д-вами. За умовами Р. м. д. Польща визнала УСРР, натомість рад. сторона відмовилась від Схід. Галичини. Згідно з умовами дог-ру сторони зобов'язалися припинити воєнні дії; встановлювався новий кордон, за яким зах.-укр. та зах.-білоруські землі визнавались за Польщею (кордон встановлювався на 150-200 км на схід від *Керзона лінії*, уся Схід. Галичина та більша частина Волині й Зах. Полісся відходили до Польщі). 14.03.1923 новий кордон по р. Збруч затвердила Рада амбасадорів у Парижі. Р. м. д. забороняв перебування на території Польщі «антирадянських організацій»; з іншого боку рад. Росія мала виплатити 30 млн. золотих рублів у рахунок визнання «історичної господарської значимості польських земель у складі Російської імперії». У 7-й ст. Р. м. д. Польща зобов'язувалася надати «особам російської,

української і білоруської національності, які перебувають у Польщі, на основі рівноправності національностей всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів», крім того, «особи російської, української і білоруської національностей у Польщі мають право, в межах внутрішнього законодавства, культивувати свою рідну мову, організовувати і підтримувати свої школи, розвивати свою культуру і створювати з цією метою товариства і спілки». Однак польський уряд систематично не виконував умови дог-ру щодо забезпечення нац.-політ. прав укр. населення 2-ї Речі Посполитої. Договір був чинний до 17.09.1939, коли на виконання таємного протоколу до *німецько-радянського пакту про ненапад 1939* Червона армія перейшла держ. кордон СРСР і зайняла Зах. Україну та Зах. Білорусь.

В.М. Матвієнко

Рилач Валерій Олександрович (13.11.1950, с. Юрківка Уманського р-ну Черкаської обл.) — укр. громад.-політ. діяч, науковець, дипломат. Закінчив Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка (1977) і Дипломатичну академію МЗС СРСР (1990); кандидат філос. наук. У 1977-81 — заст. секретаря парткому, аспірант, викладач Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. У 1981-85 — інструктор відділу науки і навч. закладів Київ. міському КПУ; 1985-87 — інструктор відділу науки і навч. закладів ЦК КПУ. У 1987-90 — слухач Дипломатичної академії МЗС СРСР; 1990-92 — 1-й секр. посольства СРСР (згодом РФ) у Республіці Малі. У 1992-93 — доцент Ін-ту міжнар. відносин Київ. держ. ун-ту ім. Т. Шевченка. У 1993-98 — 1-й секр., радник Посольства України у Французькій Республіці. У 1998-2000 — в. о. заст. начальника Першого територ. управління, зав. відділу РФ МЗС України. У 2000-01 — радник-посланник Посольства України в РФ; 2001 — радник Посольства України в Ліванській Республіці. Указом Президента України від 18.02.2002 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Ліванській Республіці.

В.М. Матвієнко

Рилач Юрій Олександрович (6.10.1946, с. Великі Проходи Липецького р-ну Харківської обл.) — укр. держ. діяч, дипломат. Закінчив Київ. торг.-екон. ін-т (1972). У 1972-82 працював на керівних посадах у системі Міністерства торгівлі УРСР. 1983-92 — заст. начальника, нач. гол.

управління торгівлі Київ. міськвиконкому. У 1992-98 — заст. мін. закр. справ України; неодноразово очолював делегації України в переговорних процесах із РФ щодо розподілу закорд. власності колишнього СРСР. У грудні 1998 — березні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Словацькій Республіці. Указом Президента України від 29.03.2004 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Болгарія.

В.М. Матвієнко

Римський клуб — неурядова міжнар. громад. орг-ція, заснована в 1968 з ініціативи італ. економіста, сусп. діяча, бізнесмена А. Печчеї (1908-84) з метою дослідження проблем глобального розвитку, залучення уваги світового співтовариства до глобальних проблем. До складу Р. к. може належати не більше 100 членів — учених, сусп. діячів, бізнесменів, які мають відображати «зріз сучасного прогресивного людства». Діяльність Р. к., який юридично зареєстрований у Швейцарії, спрямовується Виконавчим к-том. На щорічних зборах, симпозіумах і семінарах, ділових зустрічах заслуховуються доповіді, що стають об'єктом обговорення. У різних країнах світу створено більше тридцяти Національних асоціацій сприяння Римському клубу, які діють згідно з прийнятим у Варшаві в 1987 Статутом Асоціації і мають керуватись заг. лінією, узгодженою Р. к.

Наприкінці 60-х ХХ ст. Р. к. висунув програму вивчення глобальних проблем, що тісно пов'язані з основами людського існування. Заохочує дослідницькі проекти й публікує т. зв. «Доповіді Римського клубу», що привернули увагу світового товариства до глобальних проблем і викликали гостру полеміку. Р. к. були проведені широкомасштабні дослідження та побудовані глобальні моделі розвитку кризових тенденцій у взаємодії між суспільством і довкіллям.

У 1972 у межах Р. к. групою науковців під керівництвом амер. вченого Д. Медоуз у доповіді «Межі зростання» здійснено спробу прогнозування глобального розвитку на основі таких змінних: населення, капіталовкладення, природ. ресурси, продовольство, динаміка забруднення довкілля в часовому інтервалі 200 років (1900-2100). Головний висновок полягав у тому, що при збереженні нинішніх темпів розвитку ресурси Землі вичерпаються

протягом одного століття. Для попередження цього Р. к. було запропоновано концепцію глобальної рівноваги, тобто контрольованого балансу сил (ідея «нульового зростання»).

У 1974 М. Месаровичем та Є. Пестелем було підготовано доповідь Р. к. «Людство у поворотному пункті. Стратегія виживання». Світ досліджувався як система взаємопов'язаних регіонів. Головною ознакою суспільства II-ої пол. XX ст. вважався притаманний йому «кризовий синдром», який має стати стимулом переходу до світової системи, що буде знаходитись у стані «органічного зростання». Тоді система розвиватиметься як єдиний організм, де кожна частина відіграватиме свою виключну роль і користуватиметься тією часткою заг. благ, які відповідають даній ролі та забезпечують подальший розвиток цієї частини на користь цілого. Було зроблено висновок, що світ з простої сукупності незалежних частин перетворюється на всесвітню систему, тобто на сукупність функціонально взаємозалежних частин. Виокремлено 10 регіонів, взаємодія між якими здійснюється через експорт-імпорт та міграцію населення за екон., геогр. критеріями, але з урахуванням соц. і культ. характеристик.

У 1976 Н. Тінберген та А. Долман підготували доповідь під назвою «Перегляд міжнародного порядку». На погляд авторів, політ. зміни планетарного масштабу вимагали створення глобальних власних структур — «світова державна скарбниця», «всесвітня адміністрація з продовольства». Мондіалістична за своїм характером, така концепція фактично висувала ідеї створення глобальних політ. інститутів. У 1977 амер. економіст В. Леонт'єв та інші експерти *Організації Об'єднаних Націй* розробили сценарії демографічного, екон. та екологічного розвитку на 1980, 1990 та 2000. Головний висновок — необхідність скорочення розриву в рівнях екон. розвитку пром. центрів світу та країн, що розвиваються. У доповіді Р. к. «Дороговкази в майбутнє», підготованій Б. Гаврилишиним у 1980, зроблено висновок, що подальший розвиток світової цивілізації пов'язаний із конвергенцією сусп. систем. У 1980 О. Джіаріні в доповіді «Діалог про багатство і добробут» висловив думку, що досягнення нового стану багатства та процвітання має бути заснований на еколого-екон. цінностях життя. С. Мендловіц, Л. Гуртов та Й. Галтунг висло-

вили думку про необхідність досягнення глобального гуманізму та альтернативних засобів забезпечення миру та безпеки.

О.А. Коппель

Римський пакт 1935 між Італією та Францією (Лавалю — Муссоліні угода 1935) підписаний 7.01.1935 в Римі Б. Муссоліні та мін. закр. справ Франції П. Лавалем. Згідно з ним Франція поступалась на користь Італії частиною своїх африк. колоніальних володінь — територією 114 тис. км². на південь від Лівії, бл. 800 км² на кордоні Італ. Еритреї та о-вом Думейра, а також передавала 20% акцій залізниці «Джибуті — Аддис-Абеба»; Італія відмовлялась від зазіхань на території в районі оз. Чад і на «коридор», що вів із Лівії до Екваторіальної Африки, зобов'язувалася припинити антифранц. діяльність у Тунісі. Сторони також висловлювались проти *аншлюсу*, визнали незалежність Австрії необхідною умовою збереження миру в Європі. Для забезпечення незалежності Австрії сторони передбачали укладення Дунайського пакту. У грудні 1938 Італія денонсувала Р. п.

О.А. Волошин

Римський Статут Міжнародного кримінального суду — *договір міжнародний* про створення постійно діючого *Міжнародного кримінального суду*, прийнятий під час Дип. конференції під егідою *Організації Об'єднаних Націй* у Римі 17.07.1998 (набув чинності 1.07.2002 після ратифікації 60-ма д-вами). Україна підписала Статут. Він складається з 13 частин (128 статей), у яких містяться норми щодо визначення *злочинів міжнародних*; принципів здійснення міжнар. кримінального правосуддя; порядку орг-ції, визначення прав. статусу та діяльності Міжнар. кримінального суду; орг-ції співробітництва д-ав із Судом; діяльності інших договірних органів; перегляду рішень Суду; орг-ції відбування покарань засудженими тощо. Статут є найповнішою та найсучаснішою кодифікацією матеріал. та процесуальних норм *міжнародного кримінального права*. Він містить перелік «найбільш серйозних злочинів, які викликають стурбованість усього міжнародного співтовариства», до якого додаються ще й елементи цих злочинів. Ними є: злочин *геноциду*; *злочини проти людяності*; *злочини воєнні*; *злочин агресії* (ст. 5). Разом із тим, у Статуті відсутнє визначення агресії,

яке має бути прийняте згодом. Статут також кодифікує заг. принципи кримінального права (ст.ст. 22-33), до яких відноситься: *nullum crimen sine lege*; *nulla poena sine lege*; відсутність зворотної сили *ratione personae*; індивід. кримінальна відповідальність; неможливість посилення на посадове становище; відповідальність командирів та інших начальників; незастосування строків давності; наявність суб'єктивної сторони злочину; помилка у факті або помилка в праві; відповідальність особи за виконання наказу начальника або припису закону. Він передбачає створення Міжнар. кримінального суду та Асамблеї держав-учасниць Статуту. Спостерігачами в Асамблеї можуть бути держави, які лише підписали Статут або Заключний акт Конференції.

Для врегулювання спорів між двома або більше державами-учасницями відносно тлумачення або застосування Статуту встановлено наступний механізм: звернення до переговорів; передача спору Асамблеї держав-учасниць; застосування з ініціативи Асамблеї інших засобів врегулювання спору або передача спору до *Міжнародного Суду ООН* (ст. 119). Застереження до Статуту заборонені (ст. 120). Статут містить також цікавий механізм внесення поправок до нього. Так, відповідно до ст. 121 перші поправки до дог-ру можуть бути внесені лише через 7 років після набуття ним чинності. Для прийняття поправки необхідний консенсус, однак, якщо його не можна досягти, вимагається 2/3 голосів Асамблеї держав-учасниць або Конференції з перегляду. Якщо поправку було прийнято 7/8 держав-учасниць, то будь-яка держава-учасниця, яка не прийняла цю поправку, може вийти зі Статуту. До того ж, поправки до положень інституційного характеру (ст. 122) можуть бути зроблені в будь-який час. Перегляд Статуту є можливим лише після 7 років з моменту набуття ним чинності. Вихід зі Статуту регулюється положеннями ст. 128. Важливим зауваженням є те, що цей вихід не звільняє д-ву від виконання зобов'язань, які виникли в період участі д-ви у Статуті та не впливає на здійснення співробітництва із Судом у проведенні кримінальних розслідувань, які розпочались до набуття чинності виходу д-ви. Особливості та прогресивність окремих положень Статуту викликали проблеми їх узгодження з положеннями нац. законодавства, включаючи конституції в багатьох

країнах. Для імплементації положень Статуту д-ви або вносять зміни до власного законодавства чи приймають окремі нац.-прав. акти, або ж поєднують обидва способи. Питання ратифікації Статуту стало предметом розгляду конституційних судів (або відп. компетентних органів країн) Франції, Бельгії, Люксембургу, Іспанії, Коста-Рики, Еквадору, України. Конституційний Суд України також визнав Статут таким, що не відповідає положенням Конституції України в частині, яка стосується комплексного характеру Суду стосовно нац. судів. Унаслідок цього та відповідно до нац. законодавства ратифікація Статуту в Україні вимагає внесення змін до Конституції України. Таким шляхом вже пішли Франція, Люксембург, Чехія, Німеччина.

Д.І. Кулеба

Римської імперії іноземні союзники — специфічна форма міждерж. зв'язків, характерна для *Риму Стародавнього дипломатії*; спричинена потребою забезпечення ефективного контролю над великою територією. Союзницькі відносини встановлювались Римом із монархами та правителями д-ав, що формально не належали до складу Римської імп., але ставали з нею тісно пов'язаними. Фактично, такі союзники опинялись під безпосереднім патронажем Римської імп. Як правило, союзницькі відносини мали особистий характер і встановлювались із керівниками д-ав на кордонах Римської імп., де здійснення безпосереднього контролю вимагало від імперії надмірних зусиль та витрат. Умови союзу передбачали надання в розпорядження Римської імп. допоміжних військ та необхідних ресурсів за першою вимогою, але податки Римській імп. союзниками не сплачувались. У свою чергу Римська імп. надавала союзникам допомогу проти внутр. та зовн. ворогів, за необхідності — військ. силою. Безпосереднє приєднання території союзників до Римської імп. могло бути спричинене переважно внутр. б-бою за владу, відсутністю спадкоємців престолу тощо. Формальних *дипломатичних відносин* між Римською імп. та союзниками також не встановлювалось, перевагу надавали особистим контактам між імператором та його оточенням з одного боку і союзниками та їхніми прибічниками — з іншого. Із поч. І ст. Римської імп. інозем. союзникам почали надавати рим. громадянство, а із 100 деякі з них ставали рим.

імператорами. Це сприяло поступовому розмиванню особливого статусу союзників та прискоренню перетворення їхніх д-ав на провінції Римської імп.

О.А. Борділовська

Риму Стародавнього дипломатія — принципи та практика міждерж. зв'язків і дипломатичної служби давньорим. держави; виділяються три основні періоди рим. дипломатії: від часів заснування Риму (753 до н. е.) до кінця Пунічних воєн (сер. II ст. до н. е.), коли Римська держава визнавала принцип незалежності всіх д-ав; перехід від республіки до імперії та розквіт Римської імп. (до II ст.) характеризується претензіями Риму на виключність та цілковиту гегемонію у світі; пізня Римська імп. (до 476) визначається поступовим поверненням до визнання права інших д-ав на *суверенітет* та незалежність. Основоположим принципом рим. дипломатії на всіх етапах її існування був «римоцентризм»; поділяючи всі д-ави на незалежні й рівні Риму та залежні від нього, рим. дипломатія зберігала зверхне ставлення до інших країн, навіть рівних. Об'єктивним чинником цього явища було вигідне розташування Риму та підпорядкованих йому територій на Апеннінському пів-ві у Середземноморському басейні, що від виникнення Римської держави сприяло інтенсивному розвитку її міжнар. екон. зв'язків та поступовому посиленню госп. й політ. потуги. Рим. дипломатія I-го періоду широко використовувала традиційну для Стародавнього світу практику гостинності (*ius hospitii*), а також інститут феціалів — спец. колегій жерців, що виконували громадян. функції. Феціали відігравали важливу роль у міждерж. відносинах, оскільки санкціонували міждерж. акти: проголошували війну, уклали мирні дог-ри, врегульовували суперечки. Характерною рисою рим. дипломатії, яка склалась на початку існування Римської держави, була прерогатива органів вищої влади, народних зборів або сенату на здійснення зовн. зносин, формування та надсилання *посольств*. У найдавніший, царський період рим. історії посольства відправляв цар, послами були феціали. Право вибору послів-легатів у класич. період належало голові Сенату — консулу чи претору. Посли мали *вірчі грамоти*, охоронний перстень, інструкції щодо своєї діяльності. Звичай та закон захищав легатів, вони були недоторканні; їм мали надавати всіляке сприяння на час виконання

місії. Завданнями посольства були не лише підписання угод, але й адмін. справи в провінціях, розгляд міжнар. конфліктів та суперечок, третейські суди. Посольство після завершення будь-якої своєї місії обов'язково звітувало перед сенатом. Сенат також приймав посольства від інших країн, причому чітко дотримувалась різниці в прийомі посольств дружніх та ворожих д-ав, які зазвичай навіть не допускались до Риму. До III ст. до н. е. в Римі вже був детально розроблений *протокол дипломатичний*, яким регулювались правила проявів гостинності та прийому делегацій, надсилання подарунків, повідомлення про посольства, складання документації тощо. Саме в цей період відбувся вихід Риму на широку міжнар. арену та значне поширення зв'язків із країнами світу. Значну активізацію рим. дипломатії спричинили Пунічні війни, дип. підготовка до яких вимагала від рим. дипломатії укладання союзів, нейтралізації можливих ворогів.

Об'єднання під владою Риму фактично всього Середземноморського басейну дало новий поштовх для політ. піднесення Римської держави. У період Римської імп. (I – V ст. н. е.) значних змін зазнала практика управління зовн.-політ. діяльністю. Усі справи, пов'язані з міждерж. зносинами — проголошення війни, укладання миру, прийом та відправлення посольств — керувались імператором та його особистою канцелярією. Посли не обирались, а призначались, звіти про їхню діяльність перестали бути публічними й адресувались лише імператорові. Імперський період став часом найбільшого поширення рим. впливу на Схід, чому сприяла вдала б-ба з Парфянським царством та вирішення вірменського питання (див. *Риму та Парфії договори*). У перші століття нової ери до Риму прибували парфянські, інд. та скіфські посольства; існували зв'язки Риму з Китаєм, які підтримувались завдяки «шовковому шляху». Згодом найбільш серйозним супротивником Риму на Сході стала перська держава Сасанідів (III – VI ст.), із якою відбувався обмін посольствами; у 591 було укладено угоду, якій передували тривалі переговори. Угода, яка складалась із 13 статей, фактично визначала зони впливу двох імперій і засвідчила реальне політ. протистояння між Східною Римською імперією (Візантією) та Персією.

Література: Вейцківський І.І. Зовнішня політика країн Західного Середземномор'я в 264-219 рр. до н. е. — Львів, 1959; Моммзен Т. История Рима: В 4 т. — Т. 1, 4. — Ростов-на-Дону, 1997-98; Шифман И.Ш. Цезарь Август. — Л., 1990.

Л.Ф. Гайдуків

Риму союзні договори — особливий тип угод, що встановлювали «дружбу, мир та союз» між Римом та іншими державами (такі договори отримали назву «Foedus»). Союзні договори були рівними (foedus aequum) та нерівними. Перший тип передбачав взаємні зобов'язання надання військ. допомоги. Першим відомим Р. с. д. став у 493 до н. е. договір між Римом та іншими лат. містами, яким було створено союз, що зберігався впродовж всього V ст. до н. е.; союз був зумовлений спільною загрозою з боку вольсків та еквів. Договір 493 до н. е. передбачав цілковиту рівноправність сторін: головнокомандувачі призначались почергово, здобич ділилась порівну між римлянами та латинянами. У нерівних дог-рах (які в літературі інколи називають foedus iniquum) інша сторона формально визнавала та поважала велич Риму й зобов'язувалась надавати в його розпорядження війська за першою вимогою. Такі дог-ри часто укладались військ. командувачами рим. армії, але мали бути затверджені в Римі. Система Р. с. д. закріпила доволі тривалі союзи із сусідніми д-вами, що виступали як формально незалежні, але перебували в постійному військ. союзі з Римом (такі д-ви визначались у Римі як сосії — союзники). Із часом більшість їх формально увійшла до складу Римської імп.

О.А. Борділовська

Риму та Карфагену договір 508 до н. е. — двостороння угода між Римом та Карфагеном — фінікійською державою в Півн. Африці. Найдавніший із відомих дог-тів *Риму Стародавнього дипломатії*, підписаний у перші роки існування Римської республіки. Договір закріплював мирні та добросусідські відносини між сторонами на основі взаємної поваги сфер впливу кожної зі сторін. Була закріплена монополія Карфагену в мор. торгівлі в Зах. Середземномор'ї; у свою чергу Карфаген погоджувався утримуватися від втручання в справи на Апеннінському півострові. Мир між сторонами тривав майже 300 років, фактично він був порушений лише з початком *Пунічних війн*.

О.А. Борділовська

Риму та Карфагену договір 348 до н. е. — двостороння угода між Римом та Карфагеном, що мала забезпечити римлянам перемогу над латинянами. Карфаген, який контролював усю торгівлю в зах. частині Середземного моря,

підтримав прагнення Риму відновити гегемонію на Апеннінах, втрачену після навали галлів 390 до н. е. Після вдалої війни у 340-х до н. е. римляни здобули остаточну перемогу над лат. містами. Договір підтверджував захист торг. інтересів обох сторін, зокрема монополії Карфагену на мор. торгівлю в зах. частині Середземного моря.

О.А. Борділовська

Риму та Парфії договори — угоди між Римською імп. та Парфією, головним об'єктом яких було вирішення «вірменського питання». Тривалий час обидві д-ви сперечались за вплив у Вірменії, але обмежувались дип. заходами та взаємно визнавали кордон по р. Євфрат. На поч. нашої ери Вірменія фактично почала перетворюватися в залежну від Риму д-ву, що викликало загострення протистояння між Римом та Парфією. Перші угоди, укладені на поч. нашої ери, спрямовувались на закріплення статус-кво у вірменських справах, але подальше посилення впливу Риму призвело до низки війн між ним та Парфією. У 54 парфянський цар Вологез I посадив на вірменський трон свого брата Тіридата. У відповідь Рим здійснив військ. експедицію до Вірменії, Тіридата було скинуто, а на його місце поставлено представника рим. партії вірменської аристократії Тіграна. Але після перемоги парфянської армії над рим. силами між Римом та Парфією було укладено мирний договір 63, який було підтверджено під час подорожі Тіридата до Риму в 66. За договором (66) вірменський престол передавався Тіридату, але право затвердження його на престолі отримував рим. імператор Нерон. Договір призвів до посилення парфянського впливу у Вірменії та не розв'язав протиріч між сторонами. Лише у II-й пол. II ст. із послабленням Парфії Вірменія була остаточно закріплена у сфері впливу Римської імп.

О.А. Борділовська

Ришельє (Richelieu) Арман Емманюель дю Плессі (Емануїл Йосипович) (14.09.1766, Париж — 17.05.1822, Париж) — франц. та рос. держ. діяч, дипломат. Нар. в аристократичній родині, герцог. Здобув військ. освіту. На початку Великої французької рев-ції емігрував у Росію. Із 1790 перебував на службі в рос. армії в чині генерал-лейтенанта. Учасник штурму Ізмаїла під час рос.-тур. війни 1787-91. Як монархіст за переконанням 1793-94 у складі

військ австр.-прус. коаліції брав участь у війні проти респ. Франції. З 1795 жив у Російській імп. 1803 призначений градоначальником Одеси, водночас 1805-14 — генерал-губернатор Новоросійського краю. Маючи значні адмін. здібності, активно проводив заселення й госп. освоєння укр. Причорномор'я, керував міським будівництвом і спорудженням порту в Одесі. На відміну від багатьох вищих посадових осіб Російської імп., був освіченою та культ. людиною. При підтримці Р. за проектом абата-езуїта Ніколя 1817 був створений Ришельєвський ліцей. Разом з *Олександром I* брав участь у роботі *Віденського конгресу 1814-15* та виробленні *Паризького мирного договору 1815*. Після повалення *Наполеона I* повернувся до Франції. У вересні 1815 був призначений *Людвіком XVIII* головою кабінету міністрів та мін. зак. справ. 1818 на *Аахенському конгресі 1818* домігся рішення про виведення окуп. військ із Франції. Продовжував цікавитись госп. життям Півд. України. 25.12.1818 пішов у відставку, але з лютого 1820 до грудня 1821 знову очолював кабінет міністрів; намагався запобігти австр. інтервенції в Італії.

Н.Ф. Сербіна

Ришельє (Richelieu) Арман Жан дю Плессі (9.09.1585, Ришельє, Пуатьє — 4.12.1642, Париж) — франц. держ. діяч і дипломат, кардинал (1622), герцог (1631). Походив із незначної дворянської родини. Закінчив богословський ф-т Сорбонни, магістр канонічного права (1606), д-р богослів'я (1607). Єпископ Люсона (1608); у 1614-15 — делегат від духовенства Люсонської єпархії останнього (до *Французької буржуазної революції 1789-99*) скликання Генеральних штатів; духівник королеви Анни Австрійської та член королівської ради (1615), держ. секретар із військ. справ та зовн. політики (1616). У 1619-22 разом із королевою-матір'ю Марією Медичі — на вигнанні в Блуа. У 1622 повернувся в Париж. Із 13.08.1824 — голова королівської ради Франції, перший міністр, фактичний правитель королівства. Провадив *зовнішню політику*, спрямовану на розширення кордонів Франції та встановлення її гегемонії в Європі; з цією метою, побоюючись посилення Габсбургів, підтримував усіх, хто боровся проти них під час *Тридцятилітньої війни 1618-48*. Після тривалих переговорів уклав 23.01.1631 у Бервальді угоду із шведським королем Густавом II Адольфом, за якою брав на себе зобо-

в'язання сплачувати лідерів нім. протестантських князів фінанс. допомогу в розмірі одного мільйона ліврів на рік для покриття витрат на воєнні дії проти тих нім. д-ав, де правлять Габсбурги. Після формального вступу Франції у війну проти Іспанії (1635) та *Священної Римської імперії* (1636) забезпечив дип. підтримку перемог франц. армії, спровокувавши антиіспан. повстання в Каталонії (1640) і перехід її під владу Франції (до 1659) та рев-цію в Португалії (1640), що покінчила з правлінням Габсбургів у цій країні. Політика Р. сприяла закінченню іспан. військ. і політ. домінування в Європі. Провадив активну колоніальну політику в Америці. Заклав основи системи рівноваги сил в Європі, що остаточно оформилась після *Версальського миру 1648*.

Твори: «Захист головних тверджень католицької віри», «Настанова для християн», «Політичний заповіт».

Р.А. Кривонос

Ріббентроп (Ribbentrop) Іоакім (30.04.1893, Везель, Німеччина — 16.10.1946, Нюрнберг) — нім. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї військового. У 1909-14 мешкав у Великій Британії, Канаді, США, працював репортером. Із початком *Першої світової війни* повернувся на Батьківщину й пішов добровольцем в армію. У 1919 як перекладач й ад'ютант генерала Секта взяв участь у *Парижській мирній конференції 1919-20*, потім займався комерцією. У 1930 вступив до НСДАП, активно сприяв встановленню в Німеччині нацистської диктатури, виступаючи посередником між *А. Гітлером* і *Ф. Папен*ом. Із 1934 — нач. зовн.-політ. відділу НСДАП та уповноважений з питань роззброєння; активно сприяв укладенню вигідної для Берліна англ.-нім. угоди 18.06.1935 з ВМФ й *Антикомінтернівського пакту 1936*. У 1936-38 — посол Німеччини у Великій Британії, безуспішно прагнув до створення нім.-брит. союзу. Із лютого 1938 — мін. зак. справ Німеччини, чл. таємного кабінету, керував дип. забезпеченням нацистської *агресії* в Європі. Ініціатор підписання *німецько-радянського пакту про ненапад 1939* і *німецько-радянського договору про дружбу і кордони 1939* і таємних протоколів до них, які вважав своїми найбільшими дип. досягненнями. Організатор переговорів щодо укладення та можливого розширення *Потрійного пакту 1940*. На завершальному етапі *Другої світової війни* з дозволу *А. Гітлера* намагався

налагодити контакти зі США й Великою Британією, оголосивши нацистську Німеччину «протиотрутою проти комунізму». Спробував зникнути після самогубства Гітлера, однак 14.06.1945 був затриманий у Гамбурзі брит. патрулем і як один із головних злочинців воєнних страчений за вироком Нюрнберзького трибуналу.

В.І. Головченко

«Рівних держав» концепція — див. «Ді-20» концепція.

Рівноправності та права народів розпоряджатися своєю долею принцип —

один із міжнародного права принципів основних. У своєму розвитку він пройшов чотири основних етапи: проголошення принципу національності (період бурж.-демокр. рев-цій кінця XVIII — сер. XIX ст.); визнання як принципу самовизначення (період після Першої світової війни); проголошення в Статуті ООН як «принципу рівноправності та самовизначення народів» і закріплення в Заключеному акті Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975 принципу в його сучас. вигляді. Важливими для глумачення і розвитку принципу були Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 та Декларація про принципи міжнар. права 1970. Він передбачає за суб'єктами міжнародного права такі права та обов'язки: обов'язок поважати рівність народів і націй; обов'язок поважати право самостійно розпоряджатися своєю долею; право народів жити в умовах повної свободи; право визначати, коли захочуть і як захочуть свій внутр. і зовн.-політ. статус; право здійснювати на власний розсуд свій політ., екон., соц. і культ. розвиток; право кожного народу, нації вільно розпоряджатися своїми природ. багатствами й ресурсами; право просити та отримувати підтримку згідно з цілями й принципами Статуту ООН на випадок, коли їх позбавляють права на самовизначення насильницьким способом.

Д.В. Скринька

Рідський союзний договір 1813 — двостороння угода, підписана 8.10.1813 в Ріді (Австрія) між Австрією та Баварією. Згідно з нею проголошувався мир і дружба між сторонами, австр. імператор Франц I гарантував права та суверенітет Максиміліана Баварського, що отримав королівський титул 1806, після приєднання Баварії до створеного Напо-

леоном I Рейнського союзу. У таємній частині дог-ру сторони домовлялись спільно боротись за ліквідацію Рейнського союзу, Баварія проголошувала про розірвання відносин із ним, вступала до військ. союзу з Австрією та брала на себе зобов'язання передати під австр. командування армію чисельністю 36 тис. вояків. За відп. компенсацію, характер та розміри якої мали бути визначені спец. угодою, Австрії повертались Тіроль та деякі інші області, що відійшли до Баварії за Пресбурзьким мирним договором 1805 та Шенбруннським мирним договором 1808. Договір передбачав можливість приєднання до нього Росії та Пруссії.

Т.О. Кулініч

Ріки міжнародні — ріки, що протікають по території більш ніж однієї держави або розмежовують дві чи більше держави. Р. м. умовно поділяють на відкриті для міжнар. судноплавства, які перетинають територію кількох д-ав, та прикордонні, які розмежовують території кількох д-ав. Особливе значення мають Р. м., що впадають у море чи океан та відкриті для цілей судноплавства міжнародного торговельного. Кожна д-ва здійснює суверенітет над частиною Р. м., що знаходиться в межах її території. Проте оскільки Р. м. — єдині й неподільні водні системи, прибережні д-ви мають взаємні права та обов'язки щодо використання вод Р. м. Зокрема, прибережні д-ви зобов'язані так використовувати води Р. м., щоб не наносити шкоди правам інших прибережних д-ав. Режим судноплавства по Р. м. встановлюється в міжнар. конвенціях, міжнар. звичаях або нац. законодавстві прибережних д-ав. В інтересах міжнар. торг. судноплавства прибережні д-ви можуть в угоді передбачити свободу судноплавства по Р. м. для торг. суден усіх д-ав світу. Військ. судноплавство по Р. м. як правило обмежується прибережними д-вами з метою власної безпеки. Напр., на Дунаї заборонено прохід військ. кораблів непридунайських д-ав, а придунайські д-ви можуть здійснювати такий прохід поза своєю територією лише на підставі домовленості з відп. прибережною д-вою. Свобода судноплавства по Р. м. у Європі була встановлена на Віденському конгресі 1814-15, де також було закріплено право прибережних д-ав узгоджувати та встановлювати правила такого судноплавства. За сучас. умов особливо важливого значення набуло використання Р. м. з несудноплавною

метою: будівництво гребель для гідроелектростанцій та іригації, скидання пром. стоків, рибальство, лісосплав тощо. Ці питання, а також питання судноплавства та охорони навколишнього середовища регламентовані Гельсінкськими правилами використання вод міжнар. рік, прийнятими в 1966 Асоціацією міжнар. права. Гельсінкські правила є неофіційною кодифікацією, розробленою міжнар. неурядовою орг-цією, тому вони не є обов'язковими для д-ав. Такий аспект, як спорудження гідроелектростанцій, регулюється Женевською конвенцією про гідроенергію водних потоків, що мають значення для кількох д-ав, 1923. Нею, зокрема, передбачено, що всі роботи з використання гідроенергії, які можуть призвести до зміни місцевості на території іншої д-ви чи нанести їй значної шкоди, мають проводитись за згоди зацікавлених д-ав. У 1992 була прийнята Конвенція з охорони й використання транскордонних водостоків і міжнар. озер. Іноді для регулювання судноплавства та використання Р. м. створюються спец. органи, як, напр., Дунайська комісія. До найважливіших Р. м. у світі належать Рейн, Дунай, Амазонка, Конго, Нігер, Сенегал, Ніл, Меконг.

О.В. Задорожній

Ріо-Гранде конфлікт 1846 — зіткнення між США й Мексикою, причиною якого стала *Техасу анексі*. Техаська республіка, яка відокремилася від Мексики, завдала поразки мексиканській армії на чолі з Президентом А. Санта-Анною. Перебуваючи в полоні, Санта-Анна підписав договір з урядом Техаської республіки про визнання її незалежності та встановлення кордону по р. Ріо-Гранде. Згідно з цим дог-ром мексиканська територія між колишнім кордоном Техасу по річках Нуесес і Ріо-Гранде ставала техаською. Конгрес Мексики дезавуював дії Санта-Анни й оголосив, що дог-ри, укладені ним, не мають законної чинності. Уряд США, прийнявши рішення про анексію Техасу, в 1845 зробив спробу придбати територію між річками Нуесес і Ріо-Гранде, а також мексиканські території Нову Мексику й Каліфорнію дип. шляхом (див. *Слайдєля місія*), але мексиканський уряд відмовився від цієї пропозиції. Амер. війська у січні 1846 зайняли територію між річками Нуесес і Ріо-Гранде; у березні амер. армія Тейлора укріпилася на півн. березі р. Ріо-Гранде та блокувала розташований

напроти Матаморос. Це спровокувало сутички з мексиканськими військовими. 13.05.1846 США оголосили стан війни з Мексикою; розпочалась *американсько-мексиканська війна 1846-48*.

Б.М. Гончар

Ріо-де-Жанейро договір 1947 (Міжамериканський договір про взаємну допомогу) — багатостороння угода, підписана 2.09.1947 в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) на міжамер. конференції міністрів закорд. справ представниками Аргентини, Болівії, Бразилії, Чилі, Колумбії, Коста-Рики, Куби, Сальвадору, США, Гватемали, Гаїті, Гондурасу, Мексики, Панами, Парагваю, Перу, Домініканської Республіки, Уругваю, Венесуели (15.10.1948 приєдналася Нікарагуа, 10.11.1949 — Еквадор, 6.04.1967 — Тринідад і Тобаго, 8.11.1982 — Багами); заснована на принципі «континентальної солідарності» країн, що передбачає пріоритет урегулювання суперечок інститутами міжамер. системи, зокрема *Організацією американських держав (ОАД)*, а не *Генеральною Асамблеєю ООН* чи *Радою Безпеки ООН*. Провідну роль у розробці та схваленні дог-ру відігравали США, які розробляли механізм запобігання проникненню впливу інших великих держав у Зах. півкулю. Відповідно до ст. 3 збройний напад будь-якої д-ви на амер. країну розцінюється як напад на всі амер. д-ви, внаслідок чого кожна зі сторін дог-ру зобов'язується надати допомогу для відсічі нападу в межах встановленої ними зони безпеки, що простягається на 900 миль уздовж узбережжя та охоплює не лише амер. країни, але й велику океанську територію з обох боків амер. континенту. Узгодженням заходів, необхідних для надання допомоги жертві нападу, займається Консультативний орган, що скликається в разі виникнення подібної загрози. Незважаючи на перегляд деяких положень дог-ру в 1975, встановлений ним режим регіональної безпеки постійно піддавався критиці країнами Лат. Америки та Карибського басейну, особливо під час *англійсько-аргентинського конфлікту 1982* через Фолклендські (Мальвінські) острови, коли США знехтували дог-ром на користь дотримання своїх союзницьких зобов'язань у НАТО, і *Центральноамериканського мирного врегулювання*; відзначалась його застарілість і неефективність в умовах існування нових загроз безпеці країнам регіону. Хоча у відповідь на терористичні акти в Нью-Йорку та Вашингтоні, що стались 11.09.2001,

країни-учасниці ухвалили резолюцію про дотримання зобов'язань про *колективну безпеку* згідно з дог-ром, система безпеки в Зах. півкулі потребує створення нової багатосторонньої структури, про що свідчить рішення Мексики від 6.09.2002 денонсувати Р. д. Відповідно до ст. 25 договір втрачає чинність через 2 роки від дати денонсації.

Н.М. Весела

Ріо-де-Жанейро зустріч глав держав та урядів країн Європейського Союзу, Латинської Америки й Карибського басейну

відбувалась 28-29.06.1999 в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) та складалась із двох етапів: переговори представників країн-членів *Європейського союзу (ЄС)* з учасниками *Спільного ринку країн Південного конуса (МЕРКОСУР)* і Чилі й зустріч глав держав та урядів 15 країн ЄС і 33 країн Лат. Америки й Карибського басейну. Підсумковими док-тами стали Спільне комюніке Ріо-де-Жанейро про зустріч глав д-ав й урядів МЕРКОСУР, Чилі та ЄС, Декларація Ріо-де-Жанейро й додаток до неї під назвою «Пріоритети до дії». У Комюніке зазначалось про початок переговорів про торг. відносини між ЄС та МЕРКОСУР, кінцевою метою яких є встановлення *зони вільної торгівлі* між ЄС, МЕРКОСУР і Чилі. Декларація Ріо-де-Жанейро включала політ. зобов'язання держав-учасниць з формування міжконтинентального політ. порозуміння на принципах поваги до закону, екон. і фінанс. співробітництва, заснованого на широкій і збалансованій *лібералізації* товарів і капіталів, динамічному співробітництві в галузі науки, технології, культури й освіти. «Пріоритети до дії» містить перелік конкретних заходів, які учасники зустрічі бажали б запровадити для реалізації такого стратегічного проекту. Для обговорення питань співробітництва передбачається проведення зустрічей на рівні міністрів, у міжнар. об'єднаннях (*Групи Ріо*, МЕРКОСУР, Андському співтоваристві націй та ін.), а також у спец. комітетах, які регулярно збиратимуться для обговорення поточних проблем.

Обговорення Декларації Ріо-де-Жанейро продемонструвало розбіжності в підходах сторін. Так, без попереднього погодження з лат.-амер. країнами з тексту декларації зникло засудження *Хелмса — Бертонського закону*; учасники зустрічі не змогли досягти згоди щодо реформи *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. Крім того,

представники держав-членів ЄС відмовились закріпити в підсумковому док-ті положення про захист і дотримання принципу *суверенітету* й домінуючу роль ООН у визначенні доцільності застосування сили. Головним протиріччям між двома регіонами, яке не було подолане на Ріо-де-Жанейро зустрічі, залишилась проблема *протекціонізму* ЄС стосовно лат.-амер. с.-г. продукції. Незважаючи на помітні розбіжності між країнами ЄС, Лат. Америки й Карибського басейну, Ріо-де-Жанейро зустріч заклала основи нових відносин між державами-учасниками, у яких окрім екон. з'явилась політ. складова. Наступна зустріч глав д-ав та урядів країн ЄС, Лат. Америки й Карибського басейну відбулась 17-18.05.2002 в Мадриді (Іспанія).

Н.М. Весела

Рівікський мир 1697 — двостороння угода, підписана поблизу Рівіка (Голландія) між Францією з одного боку та членами *Аугсбурзької ліги* — з іншого (20.09.1697 договір було підписано Англією, Голландією та Іспанією; 30.09.1697 — імператором *Священної Римської імперії* та нім. князівствами). Згідно з дог-ром Франція та Голландія повертали одна одній території, захоплені під час війни. Франц. король Людовік XIV визнавав Вільгельма Оранського англ. королем, Англія та Франція підтверджували свободу навігації та торгівлі для підданих обох д-ав. Франція повертала Іспанії захоплені під час війни території в Каталонії та в Іспан. Нідерландах (Люксембург, Шарлеруа, Монсат, Кутре та ін.). Франція також повертала Священній Римській імп. Фрайбург, Брейсгау, Філіпсбург, Кель і знищувала укріплення на Рейні; Страсбург залишався за Францією.

М.Г. Капітоненко

Роа Гарсія (Roa Garsia) Пауль (1909 — 1982) — кубинський громад.-політичний і держ. діяч, дипломат, письменник. Закінчив філол. ф-т Гаванського ун-ту (1930). Під час навчання брав участь у студ. рев. русі проти диктатури Х. Мачадо, неодноразово ув'язнювався, був чл. Антиімперіалістичної ліги Америки, одним із засновників її лівого студ. крила. У 1950-х — проф. філології Гаванського ун-ту, приєднався до «Руху 26-го липня» *Ф. Кастро*. У 1959-76 — мін. закр. справ Республіки Куба; доклав зусиль для перетворення її в активного учасника *Руху неприєднання* та зриву спроб США запровадити дип.

блокаду країни в Лат. Америці. У 1976-82 — чл. Державної ради, заст. голови Національної асамблеї народної влади Республіки Куба.

Твори: «Повернення на світанку» (1964), «Напередодні вирішальних боїв» (1966), «Пригоди, удачі та невдачі мамбі» (1970).

В.І. Головченко

Робертсон (Robertson) Джордж (1946, Порт-Еллен, о. Айлей, Шотландія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив ун-т Данді (1968), магістр економіки. У 1968-78 працював у профспілковому русі, став головою Шотландської лейбористської партії. 1978 за підтримки Лейбористської партії Великої Британії був обраний до палати громад, переобирався п'ять разів. У 1979 призначений парл. секретарем міністра соц. забезпечення. Після поразки лейбористів на парл. виборах 1979 став промовцем від опозиції у справах Шотландії, оборони і в закорд. справах (1982-93), головним промовцем в європ. справах (з 1983). Із поверненням лейбористів до влади в травні 1997 увійшов до складу уряду *Е. Блера* як міністр оборони. У серпні 1999 обраний 10-м Ген. секретарем *НАТО* (до 5.01.2004). Активно обстоював *розширення НАТО на Схід* і перетворення Альянсу в універсальний інструмент безпеки та співробітництва. Неодноразово відвідував з офіц. і робочими візитами Україну, позитивно ставився до поглиблення її співпраці з НАТО й перспектив членства в Альянсі. 24.08.1999 отримав довічне перство. Із травня 1997 — чл. Таємної королівської ради.

В.І. Головченко

Робінсон (Robinson) Ендрю Норвал (1946, Барі, провінція Онтаріо) — канадський дипломат. Закінчив ун-ти Трент (1967) і Квінз (1969). У 1975-76 — заст. директора відділу Півн.-Зах. Європи МЗС Канади; 1976-80 — секр. з питань культури, 1-й секр. з політики та економіки посольства Канади у Великій Британії; 1980-82 — консул і радник посольства Канади в Лівані; 1982-85 — заст. директора відділу політ. й інформ. аналізу МЗС Канади; 1985-88 — радник посольства Канади в Єгипті; 1988-90 — дир. Управління Бл. Сходу МЗС Канади; 1990-91 — дир. робочої групи з питань кризи в Перській затоці; 1991-92 — дир. Управління Бл. Сходу МЗС Канади; 1992-95 — посол Канади в Йорданії; 1995 — дир. Управління Бл. Сходу МЗС Канади; 1995-96 — ген. директор управління Бл. Сходу МЗС Канади. 1996-2000 —

брав участь у координації мирного процесу на Бл. Сході. 2000-01 — ген. директор Управління Африки МЗС Канади. З 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в Україні.

Р.А. Кривонос

Роджерс (Rogers) Вільям Пірс (23.06.1913, Норфолк, шт. Нью-Йорк — 2.01.2001, Бетесда, шт. Меріленд) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат і юрист. Закінчив Колгейтський і Корнельський ун-ти. Із 1937 займався адвокатською практикою. У 1947-50 — гол. юрид. радник двох слідчих к-тів Сенату. 1953-57 — заст. міністра юстиції, активно лобював прийняття Акта про громадян. права (1957). 1957-61 — міністр юстиції США, ініціював створення в мін-ві відділу громадян. прав, сприяв расовій інтеграції в держ. школах. У 1969-73 — держ. секретар США. 9.12.1969 оприлюднив проект мирного врегулювання на Бл. Сході, що був покладений в основу єгипетсько-ізраїльської угоди про припинення вогню від 7.08.1970 і прийнятий сторонами конфлікту як основа для переговорів; виступав за утримання США від застосування військ. сили для вирішення міжнар. проблем; активно сприяв успішному завершенню *Паризьких переговорів про врегулювання у В'єтнамі*. Після виходу у відставку повернувся до юрид. практики. У 1986 очолював презид. комісію, що розслідувала обставини катастрофи косм. корабля «Челленджер».

В.І. Головченко

Рожанковський Теодор (14.02.1875, Сокаль, тепер Львівської обл. — 12.04.1970, Вігокен, шт. Нью-Джерсі, США) — укр. громад.-політ. і військ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Львівського ун-ту. Працював суддею Турківського округу. 1913 обраний депутатом Галицького сойму від УНДП. Із початком *Першої світової війни* увійшов до оргкоординаційного центру зі створення Бойової управи легіону Українських Січових Стрільців (УСС). У серпні — вересні 1914 — командир легіону УСС; у жовтні 1914 — березні 1915 — командир коша УСС (навч.-мобілізаційного управління); у березні 1915 — листопаді 1918 — заст. командира коша. 18.10.1918 обраний до складу Української Національної Ради. Під час *українсько-польської війни 1918-19* очолював Станіславську військ. округу, отаман (майор) Української Галицької армії. У 1919-20 — військ. аташе дип. місії УНР у Чехословаччині. У 1920-30-х працював адвокатом у Львові.

В.І. Головченко

Розена — Нісі протокол 1898 підписаний 13(25).04.1898 в Токіо посланником Росії в Японії Р. Розеном та мін. зак. справ Японії бароном Нісі; доповнював *Лобанова — Ямагати протокол 1896*. Напруження міжнар. ситуації на Дал. Сході в 1897–98 після захоплення Німеччиною бухти Цзяочжоу, укладення рос.-китайської конвенції 1898 про оренду Порт-Артура (Люйшунь) та Дальнього (Далюнь) й отримання Петербургом права на будівництво півд. гілки Китайської Східної залізниці призвели до загострення рос.-япон. відносин. Японія прагнула домогтись визнання Росією свободи дій Японії в Кореї у відповідь на визнання прав Росії в Маньчжурії. Згідно з протоколом сторони визнавали незалежність Кореї та зобов'язувалися утримуватися від безпосереднього втручання у внутр. справи країни. Протокол передбачав інформування іншої сторони у випадку звернення до однієї із сторін уряду Кореї за допомогою, призначення військ, інструкторів та фінанс. радників лише після проведення взаємних консультацій та досягнення з цього питання домовленостей. Росія погоджувалась не перешкоджати розвитку торг.-пром. діяльності Японії в Кореї, враховуючи тісні екон. зв'язки та значну кількість япон. підданих у країні. Компромісний характер протоколу не вирішив рос.-япон. протиріч, й у 1900 розпочались нові рос.-япон. переговори щодо Кореї. Р. — Н. п. формально залишався чинним до початку рос.-япон. війни 1904–05.

М.А. Миронова

Розкрадання ядерного матеріалу — злочин міжнародного характеру, передбачений Конвенцією про фізичний захист ядерного матеріалу 1980. Р. я. м. є потенційною небезпекою його використання на шкоду багатьом державам, народам і навколишньому середовищу. Конвенція визнає злочинними незаконне придбання, володіння, використання, передавання, знищення або розпилення ядерного матеріалу, його крадіжку, захоплення шляхом пограбування, привласнення, отримання обманним шляхом, примус до його видачі, загроза використати тощо. Держави-учасниці взяли на себе зобов'язання встановити у своїх кримінальних законах заходи покарання за здійснення названих злочинів. Україна — учасник даної Конвенції. У Кримінальному кодексі

України відповідальність за цей злочин встановлено у ст. 265.

О.В. Задорожній

Розумовський Андрій Кирилович (22.10.1752, Глухів, тепер Сумської обл. — 11.09.1836, Відень) — рос. дипломат, князь (1814). Син укр. гетьмана *К. Розумовського*. Навчався у Страсбурзі. 1769–72 служив на рос. флоті. 1772–77 — на придворній службі. 1777 призначений повноважним міністром і надзвичайним посланником Російської імп. у Венеціанській Республіці. 1778–84 — посол у Неаполітанському Королівстві, 1784–86 — у Данії, 1786–90 — у Швеції. З листопада 1790 — посланник, посол в Австрії; сприяв укладенню австр.-рос. союзного дог-ру від 3(14).07.1792, брав участь у переговорах про поділи Речі Посполитої 1793 і 1795, у 1798 залучив Австрію до участі в 2-й антифранцузькій коаліції. За правління Павла I 1799 відкликаний з Відня, жив у Батурині. 1801 призначений *Олександром I* знову послом у Відні, наполягав на продовженні участі Австрії у війні з *Наполеоном I*. Після *Тільзитських мирних договорів 1807* пішов у відставку, але продовжував жити у Відні, був меценатом мистецтва. 1813 Олександр I повернув Р. на дип. службу. Після вступу 1814 союзницьких військ у Париж і зречення Наполеона I вів переговори з *Ш. Талейраном* про мир, підписав *Паризький мирний договір 1814* і *Паризький мирний договір 1815*; був однією з ключових політ. фігур на *Віденському конгресі 1814–15*, головою рос. делегації; за орг-цію конгресу отримав титул ясновельможного князя. 1815 пішов у відставку й до кінця життя мешкав у Відні. На поч. 1815 у палаці Р. сталась пожежа, внаслідок якої були пошкоджені або повністю знищені твори мистецтва. З того часу матеріал. становище Р. було скрутним. Під впливом дружини графині Тюргейм за кілька років до смерті став католиком.

Н.Ф. Сербіна

Розумовський Кирило Григорович (18.03.1728, с. Лемеші, тепер Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 3.01.1803, Батурин, тепер Бахмацького р-ну Чернігівської обл.) — укр. держ. діяч, останній гетьман Лівобережної України (22.02.1750–10.11.1764). Нар. в сім'ї реєстрового козака. У 1742 за допомогою старшого брата Олексія, фаворита імператриці Єлизавети Петрівни, переїхав до царського двору. 1743–45 навчався в ун-тах Німеччини, Франції та Італії. 1746 призначений президентом Російської Ака-

демії Наук (до 1798). Після обрання з дозволу імператриці гетьманом Війська Запорозького на Глухівській старшинській раді 1750 відзначався значною самостійністю в питаннях внутр. політики, прагнучи до поновлення становища Гетьманщини за *Переяславсько-Московською угодою 1654*: своєю резиденцією визначив Батурин, домігся виведення Гетьманщини з відомства Сенату до *Іноземних справ колегії*, поширення влади гетьмана на Київ і Запорозьку Січ, без погодження з Петербургом призначав полковників, намагався добитись права безпосередніх *дипломатичних відносин* з інозем. д-вами. Це викликало невдоволення Петербурга, вже в березні 1754 Єлизавета Петрівна спец. указом заборонила гетьманові самостійно призначати полковників, залишивши за ним право лише підбирати кандидатів на цю посаду; тоді ж офіційно було підтверджено становище, коли укр. гетьманам, починаючи з І. Скоропадського (1708-22), було заборонено вести самостійні зносини з інозем. д-вами, а при самих гетьманах перебували рос. радники-міністри; на поч. 1756 вирішення всіх справ Гетьманщини було повернуто до Сенату. Взяв активну участь у двірцевому перевороті 1762 на користь *Катерини II*; обнадіяний її гаслами про «освічене» правління, скликав 1763 в Глухові старшинську раду для затвердження проведених реформ (судової, військової, освітньої та ін.). Але Катерина II, використавши як привід підписану на старшинській раді чолобитну з проханням повернути Гетьманщині «затвержені права, вольності та привілеї», створити парламент на зразок польського сейму й дати дозвіл на встановлення спадкового гетьманства, скасувала посаду гетьмана. У 1768-71 — чл. Державної ради, згодом відійшов від держ. діяльності й займався будівництвом та госп-вом.

В.І. Головченко

Ролінгс (Rawlings) Джеррі Джон (22.06.1947, Аккра) — ганський військ. і держ. діяч. Закінчив найпрестижніший у Зах. Африці військ. коледж Ачімото. У травні 1979 в чині капітана ВПС здійснив спробу скинути диктаторський режим генерал-лейтенанта Ф. Акуффо, був заарештований і засуджений до смертної кари, але внаслідок вдалого повторного перевороту 4.06.1979 очолив Революційну раду Збройних сил, що провела чистку держ. структур від осіб, винних у руйнації економіки та зловживанні

владою. 24.09.1979 передав владу лідерові Народної нац. партії Х. Ліманну, що виграв парл. вибори й називав себе спадкоємцем політ. ідеалів *К. Нкруми*. Після банкрутства внутр. і зовн.-політ. курсу Х. Ліманна Р. вчинив 31.12.1981 держ. переворот й очолив Тимчасову раду нац. оборони. У *зовнішній політиці* здійснював нейтралістський курс, спрямований на повернення Гані провідної ролі в регіоні й Економічному співтоваристві д-ав Зах. Африки та активну участь у миротворчих операціях *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. У 1991 у званні полковника пішов у відставку зі Збройних сил і наступного року вдало балотувався на посаду президента від заснованого ним же Національного демокр. конгресу, переобраний на другий 4-річний термін у 1996. Забезпечив високий рівень екон. й політ. стабільності в країні та перехід до багатопарт. системи прийняттям конституції 28.04.1992.

В.І. Головченко

Роман-Борис Мстиславич (бл. 1150, Київ — 19.06.1205, Завихост, Польща) — князь новгородський, володимир-волинський, галицько-волинський. Син Мстислава Ізяславича київського й доньки польського князя Болеслава III Кривоустого Агнеси. У 1168 Р., батько якого княжив у Києві, запросили в князі до Новгороду Великого. У 1170, коли Мстислав Ізяславич втратив київ. стіл, новгородці вигнали Р., який вокняжився у Володимирі Волинському, де правив майже 30 років.

Уславився переможними походами до Половецького степу: 1197 чи 1198, на прохання візантійського імператора Олексія III Ангела, напав на половців, що вдерлись у межі імперії, розгромив і розсіяв їх. У 1201 і 1204 Р. організував походи півд.-руських князів до Половецького степу, що принесли йому гучні перемоги та славу, які відбилися у панегіриковій Р., що ним відкривається збережена частина Галицько-Волинського літопису, й у «Слові о полку Ігоревім». У 1199, після смерті Володимира Ярославича, вокняжився в Галичі та створив могутнє і велике Галицько-Волинське князівство. Частково придушив там, але не повністю викоренив, боярську опозицію. Претендуючи на першість у Півд. Русі, у 1201 відняв Київ у Рюрика Ростиславича й посадив там свого двоюрідного брата Інгвара Ярославича Луцького, а 1204 заволодів Києвом, фактично об'єднавши під своєю рукою південноруські

землі. Відважний воїн і вмільний полководець, Р. був мудрим та далекоглядним політиком, що прагнув до об'єднання Русі. Жив у мирі з Угорщиною та Польшею (1204 чи 1205 уклав союзна мирну угоду з цими країнами), перемагав неспокійних сусідів литовців і ятвягів. Втручався в європ. політику, в б-бу між нім. династіями Гогенштауфенів і Гвельфів. Загинув у червні 1205 поблизу польського міста Завихост під час походу до Зах. Європи, ймовірно до Німеччини. Залишив Галицько-Волинське князівство не досить консолідованим.

М.Ф. Котляр

Ромуло (Romulo) Карлос Пенья (14.01.1899, Камілінг, Філіппіни — 15.12.1985, Маніла) — філіппінський держ. діяч і дипломат, письменник. Закінчив Філіппінський і Колумбійський ун-ти. У 1919-41 займався видавничою та журналістською справою, викладав англ. мову (1926-30) і належав до наглядацької ради Філіппінського ун-ту (1931-41). Із початком Тихоокеанської війни між США та Японією відвідав Схід. Азію й за низку статей на військ.-політ. тематику отримав Пулітцерівську премію. Після висадки японців на Філіппінах у 1942 став прес-помічником генерала Д. Макаргура. У 1942-44 — чл. філіппінського уряду у вигнанні (США), у 1944-46 — резидент-комісар Філіппін у США; бригадний генерал (1944). Взяв активну участь у створенні *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, очолював філіппінську делегацію на *Сан-Франциській конференції 1945*. У 1946-54 — постійний представник Республіки Філіппіни при ООН; у 1949-50 — голова *Генеральної Асамблеї ООН*, водночас у 1950-51 — мін. закл. справ Філіппін; у 1952-53 і 1955-62 — посол Філіппін у США. У 1962-68 — президент Філіппінського ун-ту (Маніла) й у 1966-68 — міністр освіти Філіппін. Попри ліберальні переконання на початку політ. діяльності підтримав встановлення Президентом *Ф. Маркосом* авторитарного режиму й був призначений мін. закл. справ Філіппін (1968-84).

Твори: «Я бачив падіння Філіппін» (1942), «Мої братні американці» (1945), «Я бачив повстання Філіппін» (1946), «Хрестовий похід в Азію» (1955), «Значення Бандунга» (1956), «Я гуляв з героями» (1961), «З'ясовуючи азійську містику» (1969).

В.І. Головченко

Росії та Білорусі співтовариство — між-держ. об'єднання Росії та Білорусі, засноване договором, підписаним 2.04.1996 в Москві.

Після здобуття незалежності в 1991 Білорусь проголосила курс на європ. *інтеграцію*, але низка внутр. чинників та висока ступінь екон. залежності від Росії призвели до поступового домінування пророс. курсу в зовн. політиці д-ви. У 1994 значно активізувалось екон. співробітництво між двома д-вами, а також була поглиблена військ. співпраця. Після презид. виборів 1994, на яких перемогу здобув *О. Лукашенко*, курс на інтеграцію з Росією набув характеру офіц. зовн.-політ. доктрини Білорусі. 21.02.1995 у Мінську підписано Договір про дружбу, добросусідство та співробітництво між РФ та Республікою Білорусь терміном на 10 років, який заклав основи інтеграційного процесу, започаткував тісне екон. співробітництво та координацію зовн.-політ. діяльності й військ. політики двох д-ав. Договір про створення Співтовариства Росії та Білорусі передбачав політ. та екон. інтеграцію двох д-ав, об'єднання матеріал. й інтелектуального потенціалу Росії та Білорусі, створення *єдиного економічного простору* й синхронізацію реформ. Керівним органом Співтовариства була Вища рада, до якої належали глави д-ав та урядів, керівники парламентів. Для орг-ції практ. роботи з виконання положень дог-ру було створено Виконавчий комітет, парл. співробітництво двох держав здійснювалось в Парламентських зборах Співтовариства, завданням яких стало розробка та ухвалення модельних законодавчих актів для нормативного забезпечення інтеграції двох д-ав. Договір заклав основи об'єднаної енергетичної й трансп. систем, а також передбачав формування єдиної законодавчої та нормативно-прав. бази, створення спільного наук.-технол. та інформ. простору. До кінця 1997 планувалось провести уніфікацію грошово-кредитних і бюджетних систем із метою створення валютного союзу та запровадження єдиної грошової одиниці. Водночас договір підтверджував збереження держ. *суверенітету* сторін, їх незалежності й територ. цілісності. Інтеграційний проект, започаткований Співтовариством, отримав розвиток із підписанням 2.04.1997 у Москві Договору про Союз Білорусі та Росії; за цим дог-ром Співтовариство перетворювалось на Союз. 23.05.1997 було затверджено Статут Союзу, яким було запроваджено інститут громадянства Союзу Росії та Білорусі. 25.12.1998 у Москві Росія та Білорусь підписали Декларацію про подальше єднання Росії та Білорусі, Договір про рівні

права громадян та Угоду про створення рівних умов суб'єктів господарювання. Подальша інтеграції двох д-ав продовжилась у процесі створення *Росії та Білорусі союзної держави*.

С.В. Гринько

Росії та Білорусі союзна держава — рос.-білоруський інтеграційний проект; заснована Договором про утворення союзної держави Росії та Білорусі від 8.12.1999. Керівним органом Союзної держави є Вища державна рада. Договір створює прав. основу для подальшої інтеграції двох д-ав у різних сферах держ. і сусп. життя. До сфери компетенції Союзної держави віднесено: прийняття нових д-ав до складу союзної д-ви, координація та взаємодія в галузі *зовнішньої політики*, проведення погодженого курсу на зміцнення *Співдружності Незалежних Держав (СНД)*. Союзна держава має усі ознаки д-ви: спільну територію, кордони, громадянство, органи влади, символіку і в перспективі єдину грошову одиницю. Договір передбачає формування Союзної держави на федерат. засадах, але «із збереженням державного суверенітету держав-учасниць» (ст. 6). Він визначає специфічні права громадян Союзної держави: обирати й бути обраними у виборні органи Союзної держави; призначатись на посади в органах Союзної держави, а також створювати союзні громад. об'єднання. В екон. площині Договір передбачає формування *єдиного економічного простору* шляхом створення єдиного митного простору, уніфікації податкового законодавства, валютного регулювання та грошово-кредитної системи до 2005. Співробітництво у військ. сфері передбачає взаємодію двох країн в оборонній галузі. 8.12.1999 була прийнята Програма дій РФ та Республіки Білорусь з реалізації положень дог-ру про створення союзної держави, що передбачає здійснення широкого комплексу заходів із нарощування військ. могутності Союзної держави. Росія та Білорусь проводять узгоджену військ. політику, розробляють заходи для забезпечення регіональної безпеки, вибудовують свою оборону з урахуванням *НАТО розширення на Схід* тощо.

С.В. Гринько

Російсько-афганського кордону проблема — основна складова протиріч між Великою Британією та Російською імп. з питання розподілу зон впливу в Центр. Азії. Проблема

розмежування між територіями, контрольованими двома д-вами, виникла в сер. XIX ст., після активізації колонізації Російською імп. Сер. Азії та поновлення спроб Великою Британією встановити контроль над Афганістаном і поширити свій вплив на туркменські племена. Одночасна експансія двох д-ав у Центр. Азії призвела до прямого зіткнення їхніх інтересів. У 1869 Велика Британія та Росія розпочали переговори про визначення меж зон впливу в Центр. Азії. Результатом першого етапу переговорів у 1869-71 стала домовленість між двома д-вами щодо визнання території Афганістану «нейтральною зоною», яка виступатиме буфером між володіннями брит. корони в Індії та рос. володіннями в Сер. Азії. Визначення півн. кордону Афганістану з Хівною та Бухарою мало стати предметом наступних переговорів. На другому етапі переговорів у жовтні 1872 — січні 1873 було досягнуто домовленості, за якою Росія визнавала запропоновану Великою Британією лінію півн.-зах. кордону Афганістану: Акча — Сарипуль — Маймене — Шибєрган — Андахой.

Проблема розмежування зон впливу в Центр. Азії загострилась після військ. операції рос. військ проти Хівинського ханства навесні — влітку 1873 (завершилась узяттям Хиви та підписанням 12.08.1873 рос.-хівинського мирного дог-ру, за яким Хіва поступалась Росії правим берегом р. Амудар'я) та приєднання до Росії 19.02.1876 Кокандського ханства. Занепокоєна посиленням впливу Росії в Центр. Азії Велика Британія активізувала підтримку афган. і туркменським племенам, підбурюючи їх до збройних дій проти рос. військ. У жовтні 1875 Велика Британія заявила, що не визнає незалежність та нейтральність Афганістану та зберігає за собою повну свободу дій щодо Афганістану. У результаті другої англ.-афган. війни 1878-80 Велика Британія встановила контроль над зовн. зносинами Афганістану.

У 1879 рос. війська здійснили експедицію в район Геок-Тепе з метою захоплення Ахалтекінської оази. Провал операції призвів до послаблення рос. та посилення брит. позицій в регіоні. Але вже 1880 рос. війська здійснили нову спробу оволодіти ключовим районом у Туркменістані, й цього разу експедиція завершилась встановленням у травні 1881 повного контролю Росії над Ахалтекінською оазою (див. *Ахалтекінська експедиція 1880-81*).

Приєднання Туркменістану до Росії було оформлене 6.03.1884, коли рос. війська зайняли Мерв та вийшли до кордонів Афганістану. Ці дії Росії сприймалися Великою Британією як пряма загроза її володінням в Індії та призвели до рос.-англ. збройного конфлікту в Туркменії в березні 1885. Велика Британія заявила про порушення Росією умов брит.-рос. домовленостей 1869-73 щодо розподілу зон впливу в Центр. Азії, а загони афган. племен під командуванням брит. інструкторів зайняли Кушку та Пендинську оазу на південь від Мерву. У зіткненні 18.03.1885 афган. загони було розбито рос. військами. У відповідь брит. уряд почав загрозувати Росії війною, а брит. парламент проголосив про мобілізацію збройних сил і флоту. Щоб огородити себе від загрози брит. дій на Чорному морі, Росія звернулася до Пруссії, посилаючись на положення дог-ру трьох імператорів (див. *Союз трьох імператорів*); Пруссія дотрималася своїх зобов'язань та здійснила тиск на Туреччину, внаслідок чого султан заявив, що Чорноморські протоки залишатимуться закритими для військ. кораблів третіх д-ав. Чорноморське узбережжя Росії, що було найуразливішим у можливій війні з Великою Британією, стало недосяжним для брит. флоту. Посиливши т. ч. свої позиції у цьому протистоянні, Росія запропонувала розпочати переговори про умови ліквідації конфлікту, результатом яких стало укладення низки брит.-рос. угод про розмежування в Центр. Азії.

29.08.1885 підписано брит.-рос. угоду про встановлення зах. ділянки півн. кордону Афганістану, за якою Росія беззастережно визнавала входження Афганістану до зони впливу Великої Британії, а також погоджувалася із включенням до його складу раніше незалежного Бадахшану. Кордон брит. та рос. сфер інтересів встановлювався по р. Амудар'я (на півн. захід від неї встановлювалася рос. зона, на схід, півд. схід та південь — британська). Також встановлювалася зах. ділянка півн. кордону Афганістану (перша чітко визначена ділянка рос.-афган. кордону) від Зульфугару (на р. Теджен, по якій проходив рос.-перський кордон) до Кушкінського посту й далі до перетину із р. Мургаб, по півн. межі долини р. Абі-Кайсор до перетину із р. Амудар'я (угоду про демаркацію зах. ділянки рос.-афган. кордону підписано 10.07.1887).

27.02.1895 підписано брит.-рос. угоду про встановлення кордону між Бухарою та Афганістаном, яка визначала схід. ділянку півн. кордону. Кордон проходив по р. Пяндж; до Афганістану відходили бухарські володіння на південь від Амудар'я, а до Бухари — таджицькі округи Рошан, Шугнан та частина Вахану на правому березі Пянджу. Вузька смуга між рос.-афган. кордоном та Гіндукушем, що був у зоні безперечного брит. контролю, яка утворювалася із частини Вахану на лівому березі Пянджу, відходила до Афганістану та до зони інтересів Великої Британії, але остання зобов'язувалася не приєднувати її до своїх володінь. Ця територія фактично ставала буфером між брит. та рос. володіннями. Межа між зонами впливу Великої Британії та Росії на Памірі визначалася по лінії від схід. берега оз. Зоркуль на схід до перевалу Орта-Бель, до пункту Кизил-Рабат і далі на схід до китайського кордону. Велика Британія та Росія зобов'язувалися не втручатися у політ. справи в зоні впливу іншої сторони. Остаточне врегулювання щодо Р.-а. к. п. було досягнуто за брит.-рос. конвенцією про розподіл сфер впливу в Персії, Афганістані й Тибеті 18.08.1907 (див. *Англійсько-російська угода 1907*), за якою Росія визнавала Афганістан зоною виключного брит. впливу та погоджувалася утримуватися від втручання в афган. справи. Вирішення Р.-а. к. п. зняло найгостріші протиріччя в брит.-рос. відносинах та дозволило обом д-вам встановити союзницькі відносини (див. *Антанта*) напередодні *Другої світової війни*.

В.Ю. Константинов

Російської імперії дипломатія. 1725-62 в Росії точилася політ. б-ба між дворянськими угрупованнями, що супроводжувалася дворцевими переворотами. Наслідком одного з них було встановлення під час правління племінниці *Петри I* Анни Іванівни (1730-40) біронівщини (від імені фаворита, курляндського дворянина Е.Й. Бірона) — режиму шпигунства, доносів і переслідувань незадоволених. За правління Єлизавети Петрівни (1741-61), *Катерини II* (1762-96) і Павла I (1796-1801) в Росії стали з'являтися елементи індустріального розвитку, що свідчило про зростання товарно-грошових відносин, виникнення мануфактур із використанням вільнонайманої праці тощо. У той самий час відбувалось подальше зміцнення

позицій дворянства, станові привілеї якого найбільш повно були викладені в «Жалуваній грамоті дворянству» (1785). Свого апогею досягла система кріпосництва, яку було поширено й на землі Лівобережної України (1783), а невдовзі — Півд. України (1796). Обмежувались права рос. козацтва, зростали держ. податки. Відповіддю на соц. політику уряду стали народні виступи, з яких найбільшим була селянсько-козацька війна під керівництвом Омеляна Пугачова (1773-75), що охопила величезні простори Поволжя та Приуралля.

Уряд продовжував курс на нехтування нац. інтересів нерос. народів імперії. У II-й пол. XVIII ст. у Лівобережній Україні остаточно ліквідовано залишки політ. автономії: 1764 скасовано гетьманство, 1781-83 ліквідовано полково-сотенний устрій та козацькі полки, 1775 знищено Запорозьку Січ. За правління Катерини II Росія проводила активну зовнішню політику, яка зводилась переважно до оволодіння Чорноморським узбережжям. Успішні війни з Туреччиною (1768-74, 1787-91) призвели до ліквідації Кримського ханства (1783) та загарбання Росією Приазов'я й Півн. Причорномор'я. Російська імп. була активною учасницею трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795), внаслідок яких захоплені Правобережна Україна (Київське, Брацлавське, Волинське та Подільське воєводства), Білорусь, частина Латвії та Литви.

Зовн. експансія, зміцнення самодержавства та кріпосництва були основними тенденціями, які панували в держ. житті Росії наприкінці XVIII — поч. XIX ст. Це суперечило заг. процесам сусп. лібералізації й демократії, що склали зміст європ. просвітництва та знайшли яскраве відображення у Великій франц. рев-ції. За правління імп. *Олександра I* Росія брала участь у війнах із наполеонівською Францією в складі *антифранцузької коаліції* (1805, 1806-07), які завершилися поразкою коаліції та укладенням *Тільзитських мирних договорів 1807*. Рос.-франц. війна 1812 сприяла пробудженню патріотичних і ліберальних настроїв у рос. суспільстві, особливо серед дворянства. Розгром *Наполеона I Бонапарта*, закорд. похід рос. армії та результати *Віденського конгресу 1814-15* призвели до значного зростання впливу Росії в Європі, встановлення тривалого домінування трьох абсолютистських багатонац. імперій — Росії, Австрії та Пруссії (див. *Священний союз*).

У зовн.-політ. діяльності рос. уряд *Олександра I* гол. увагу приділяв півд. напрямку, прагнучи оволодіти новими територіями в Закавказзі та чорноморськими протоками. Із цією метою Росія вела війни з Османською імп., підтримуючи нац.-визв. б-бу слов. народів на Балканах. Для зміцнення стратегічних позицій на Чорному морі й послаблення Туреччини в I-й пол. XIX ст. до імперії були приєднані Схід. Грузія (1810), Зах. Грузія (1810), Півн. Азербайджан та півн. частина чорноморського узбережжя Кавказу. Просування Російської імп. на Кавказ супроводжувалось війнами з Іраном (1804-13, 1826-28) і Туреччиною (1806-12, 1828-29), внаслідок яких Росія заволоділа Закавказзям і поширила в регіоні новий територ.-адмін. поділ на губернії та області. Численні князівства та ханства, що там існували, були ліквідовані. Мужній опір гірських народів завойовникам змусив царизм вести тривалу Кавказьку війну (1817-64), яка зумовила виникнення на теренах Чечні й Дагестану мусульманського нац.-визв. руху — мюридизму. Найбільшого розмаху нац.-визв. б-ба гірських народів набула за імама Шаміля (1799-1871), якому вдалось утворити міцну теократичну д-ву Іматат і тривалий час успішно відбивати наступ рос. армії (до 1859). Антитур. спрямованість мала також підтримка Росією 1-го (1805-13) і 2-го (1815) сербських повстань, нац.-визв. б-би грец. народу. За умовами *Бухарестського мирного договору 1812* Російська імп. приєднала Бессарабію та домоглась автономії Молдови й Валахії у складі Туреччини. Внаслідок рос.-тур. війни 1828-29 царський уряд добився визнання Портою за *Адріанопольським мирним договором 1829* авт. прав Греції, Сербії й Дунайських князівств. Ще на поч. XIX ст., виконуючи умови Тільзитського миру 1807 з Наполеоном, *Олександр I* розпочав війну зі Швецією (1808-09), яка завершилась *Фрідріхсгамським мирним договором 1809* і приєднанням до Росії на авт. правах Великого князівства Фінляндського.

На сер. XIX ст. Російська імп. перетворилась у найбільшу євразійську д-ву, яка прагнула подальшого розширення своїх впливів на південь і схід. Разом із тим відсталі кріпосницькі порядки, самодержавно-поліцейський режим, колоніальна політика щодо поневолених народів робили її слабким конкурентом у б-бі за впливи на Бл. Сході. З кінця 1850-х Росія посилила військ. експансію в Сер. Азії. Війни за загарбання території Кокандського та Хівин-

ського ханств, Бухарського емірату та казахських земель тривали з 1864 до 1884 і завершилися встановленням тут рос. військ.-адмін. управління. Зіткнувшись у цьому регіоні з інтересами Великої Британії, Росія змушена була в 1887 підписати протокол про рос.-брит. розмежування, який зупинив подальше просування Петербурга на південь. Зовн.-політ. діяльність Росії в Європі була спрямована на перегляд рішень *Паризького конгресу 1856*. Обережна та вміла політика мін. зак. справ *О. Горчакова* (1856-82) дозволила Росії вийти з політ. ізоляції й посилити свій вплив на Балканах. Внаслідок рос.-тур. війни 1877-78 Османська імп. визнала незалежність Румунії, Сербії, Чорногорії та надала автономію Болгарії. Однак *Берлінський конгрес 1878* обмежив впливи Росії на Балканах і Бл. Сході. Зближення Австро-Угорщини й Німеччини спонукало Росію шукати союзу із Францією та Британією. За ініціативою Франції 1891-94 були підписані дог.-ри, які сформували рос.-франц. союз, що протистояв *Троїстому союзові* (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія).

1894 імператорський престол посів *Микола II* (1894-1917) — останній представник династії Романових. Він продовжував політ. зміцнення самодержавства і його соц. опори — дворянства. У *Першій світовій війні* Росія виступила на боці країн *Антанти* проти Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія). 1914-15 рос. армія добилась певних успіхів на Півн.-зах. фронті у Схід. Пруссії й на Півд.-зах. фронті, де наприкінці 1914 рос. війська зайняли Галичину та Буковину й створили на окупованій території Галицько-Буковинське генерал-губернаторство. Однак уже до осені 1915 наступ нім. й австр.-угорських армій змусив рос. війська залишити Польщу, Литву, частину Латвії й Білорусі. Нім.-австр. війська зайняли Галичину, Півн. Буковину й 5 повітів Волині. У травні 1916 рос. армія почала новий наступ на Півд.-Зах. фронті («Брусилівський прорив»), унаслідок якого захопила всю Буковину й Півд. Галичину. Проте він не призвів до стратегічного перелому в ході військ. дій на Півд.-Зах. фронті, а лише поглибив госп. розруху та незадоволення в країні. Численні страйки й заворушення переросли наприкінці лютого 1917 у народний виступ у Петрограді, який підтримали армійські частини. Микола II зрікся престолу. Влада перейшла до створеного Державною Думою

3.03.1917 Тимчасового уряду на чолі з кн. Г. Львовим.
Н.Ф. Сербіна

Російсько-польська війна 1831 — див. *Польське повстання 1830-31*.

Російсько-румунський договір 1877 про проходження рос. військ через територію Румунії підписаний 23.03(4.04).1877 в Бухаресті з ініціативи Росії. За умовами дог.-ру румунський уряд зобов'язався забезпечити рос. армії вільне проходження через свою територію та зайняття сприятливої позиції у випадку загострення *Східного питання*, якщо Росія буде змушена направити свої війська «в бік європейської Туреччини». Росія зобов'язалася охороняти та змушувати інших поважати політ. права румунської д-ви та захищати її цілісність. Частиною угоди була Особлива військ. конвенція, яка детально регламентувала умови проходження рос. військ через територію Румунії. Договір відповідав прагненню Румунії досягти повної незалежності, оскільки його підписання означало *визнання де-факто* Румунії як суверенної д-ви з боку Росії. Після підписання дог.-ру румунський уряд розірвав відносини з Туреччиною та проголосив 9.05.1877 держ. незалежність Румунії, яку за дип. підтримки Росії було визнано *великою державою* на *Берлінському конгресі 1878*.

В.М. Вдовенко

Російсько-сіамська (Таїландська) декларація 1899 про юрисдикцію, торгівлю та мореплавання — двостороння угода, підписана 12(23).06.1899 в Бангкоку. Посилення колоніальної експансії Франції та Великої Британії в Індокитаї змусило Сіам шукати шляхи для збереження незалежності країни. У 1880-90-х активного розвитку набули відносини Сіаму з Росією. У липні 1897 під час візиту до Росії короля Сіаму Рами V були встановлені рос.-сіамські *дипломатичні відносини*. Згідно з декларацією Росія отримувала в Сіамі права найбільш сприятливої нації.

М.А. Миронова

Російсько-турецька угода 1914 з вірменських реформ — двосторонній договір, підписаний 26.01(8.02).1914 у Стамбулі. Питання становища вірменського населення в Туреччині стало об'єктом міжнар. уваги після рос.-тур. війни 1877-78. Згідно з рішеннями *Сан-Стефанського мирного договору 1878* та *Берлінського*

конгресу 1878 Туреччина зобов'язувалася провести у вірменських вілайєтах реформи та дотримуватися принципів реліг. свободи й рівності громадян. та політ. прав христ. і мусульм. населення. Незважаючи на міжнар.-прав. акти, масові переслідування вірменського населення в Оттоманській імп. продовжувались, лише в 1894-95 було знищено 300 тис. вірмен. У період Балканської кризи 1912-14, у зв'язку з послабленням внутр. становища Туреччини, створилася сприятлива міжнар. ситуація для вирішення вірменського питання. Завдяки зусиллям вірменської громадськості реформи в Схід. Анатолії стали предметом обговорення *великих держав*. Росія в червні 1913 виступила з проектом створення автономії в Зах. Вірменії. Відповідно до рос. проекту вілайєти, де більшість складало вірменське населення, мали бути об'єднані в одну губернію. Правителем Зах. Вірменії мав стати генерал-губернатор, турецькопідданий християнин чи європеєць, який призначався б султаном зі згоди європ. д-ав. Рос. пропозиції були підтримані Францією та Великою Британією, проте зустріли опір з боку д-ав *Троїстого союзу*. Австро-Угорщина та Німеччина, які прагнули обмежити вплив Росії на Балканах та в Малій Азії, висунули власний проект, більш сприятливий для Туреччини, який став основою Р.-т. у.

Згідно з нею тур. Вірменія поділялась на два сектори — Південний (вілайєти Ван, Бїтліс, Дїярбекїр та Харпут) та Північний (вілайєти Ерзерум, Сївас, Трапезунд) — під управлінням двох ген. інспекторів, що призначались Портою «з іноземців». До переліку їхніх обов'язків належав контроль адмін., судової та поліцейської влади. Ген. інспекторам надавалось право представляти тур. уряду кандидатури на призначення та відправляти у відставку тур. чиновників. Угода передбачала проведення реформ адміністрації, судочинства, освіти, земельного питання. Вірменам надавались рівні з мусульманами права; вибори до ген. рад (меджлісів) мали проводитись на пропорційній основі, залежно від співвідношення вірменського та мусульм. населення в окремих вілайєтах. Мав дотримуватись принцип рівності при набиранні до органів місцевого самоврядування, поліції та жандармерії. Після вступу Туреччини в *Першу світову війну* на боці Німеччини Р.-т. у. втратила чинність. Уряд молодотурків продовжив антивірменську політику, що призвело до геноциду проти вірменського народу в 1915-18.

М.А. Мирнова

Російсько-турецький мир 1879 — див. *Константинопольський договір 1879*.

Російсько-турецький союзний договір 1799 — двостороння угода, підписана 23.12.1798(3.01.1799) в Стамбулі рос. посланцем В. Тамарою і тур. уповноваженими Ахмедом Атіфом-Ефенді та Сеїдом Ісмет-беєм; оформив приєднання Туреччини до 2-ої *антифранцузької коаліції*. Тенденція до зближення Туреччини з членами антифранц. коаліції позначилася після укладення *Кампоформійського мирного договору 1797*, коли французи оволоділи Італією, наблизились до Балканського піво-ва та почали підтримувати нац.-визв. б-бу грец. населення Іонічних о-вів і Мореї. Безпосереднім приводом до підписання дог-ру стала інтервенція франц. військ до Єгипту, який належав до складу Османської імп. Туреччина погодилася пропустити в чорноморські протоки рос. ескадру, а після перемоги при Абукірі брит. флоту над французьким відкрито приєдналась до коаліції. 9(20).09.1798 Туреччина оголосила війну Франції, а об'єднаний рос.-тур. флот ще до підписання союзного дог-ру розпочав бойові дії проти французів, спрямовані на визволення Іонічних о-вів. Договір було підписано терміном на 8 років. Сторони визначили його цілями збереження цілісності своїх володінь, забезпечення спокою, безпеки та політ. рівноваги між д-вами, а також протидію акціям Франції. У таємних статтях дог-ру Росія зобов'язувалась надати на допомогу Туреччині 12 військ. кораблів (утримання ескадри покладалось на Туреччину); ці статті також передбачали свободу проходження рос. військ. флоту з Чорного моря до Середземного і у зворотньому напрямі, тобто Росія вперше отримала право проводити свої військ. кораблі через чорноморські протоки. Також передбачалось, що в разі посилення ворожих дій Франції проти Османської імп. Росія надасть на допомогу Туреччині від 75 до 80 тис. вояків; утримання цих військ теж покладалось на Туреччину.

О.А. Борділовська

Російсько-турецький союзний договір 1805 — двостороння угода, підписана 11(23).09.1805 в Стамбулі рос. посланцем О. Італінським і тур. уповноваженим Васиф-ефенді. Побоювання франц. *агресії* спонукали Туреччину наприкінці 1804 звернутись до Росії з пропозицією підтвердити дію *російсько-турецького*

союзного договору 1799 новим оборонним союзом. Росія, зацікавлена в збереженні свободи проходження військ. кораблів через чорноморські протоки, погодилась. Договір проголошував мир, дружбу та згоду між сторонами, які взаємно гарантували цілісність своїх володінь та зобов'язувались діяти спільно в усіх питаннях, що стосувались миру та їхньої безпеки. Якщо відбудеться напад на одну із сторін, то інша зобов'язувалася надати союзникові військ. допомогу. Сторони підтверджували *Яссський мирний договір 1791*, Договір про республіку Семи о-вів (Іонічних) від 21.03.1800 та інші угоди, укладені сторонами раніше. У таємних статтях зазначалось, що в разі формування нової *антифранцузької коаліції* в складі Росії, Великої Британії, Австрії та інших д-ав Туреччина має погоджувати з Росією свої дії або принаймні сприяти протягом війни проходженню через чорноморські протоки рос. військ. і трансп. кораблів. Ці статті визначали, що в разі неможливості надати військ. допомогу союзникові, вона мала бути замінена щорічною субсидією. Туреччина підтверджувала статті Договору про республіку Семи о-вів про збереження прав самоврядування та інших привілеїв, якими користувались христ. піддані Туреччини в прибережних районах Албанії, суміжних з Іонічними о-вами. У разі порушення цих прав та привілеїв рос. посланець у Стамбулі отримував право втручатися для їх відновлення. Росія гарантувала цілісність Іонічних о-вів, які продовжувала окупувати, а Туреччина зобов'язувалася надавати вільне проходження суднам, що забезпечували обслуговування та постачання рос. окуп. військ. Згідно із 7-ю таємною статтею Росія й Туреччина погодились вважати Чорне море закритим і зобов'язувались всіма своїми військ.-мор. силами запобігати проходженню в нього інозем. військ. кораблів або суден із військ. вантажами. Термін дії дог-ру визначався на 9 років. Після перемоги франц. військ під Аустерліцем 20.11(2.12).1805 Туреччина зблизилась із Францією. Протиріччя між Росією й Туреччиною, яку підбурювала Франція, загострилися та призвели до рос.-тур. війни 1806-12.

О.А. Борділовська

Російсько-французька воєнна конвенція 1892 — двостороння угода, підписана 5(17).08.1892 в Петербурзі начальниками франц. і рос. Ген. штабів Р.Ф. ле Мутон де Буадефром

та М. Обручевим; схвалена рос. імператором *Олександром III* та урядом Франції. Відмова Німеччини від *Договору «перестракування» 1887* спонукала уряд Росії до зближення з Францією. Наявність спільного супротивника, яким був *Троїстий союз*, фінанс. залежність Росії від Франції сприяли досягненню порозуміння між д-вами. 9(21)-15(27).08.1891 відбувся обмін листами між мін. зак. справ Росії *М. Гірсом* та послом Франції в Петербурзі Г. Ланном і мін. зак. справ Франції А. Рібо та послом Росії в Парижі А. Моренгеймом, якими було оформлено угоду між д-вами про військ.-політ. союз проти Німеччини. Сторони зобов'язалися консультуватися з усіх питань, що можуть «загрожувати загальному миру», а у випадку, якщо одна з д-ав опиниться під загрозою нападу, домовитися про спільні заходи. Р.-ф. в. к. завершила створення військ.-політ. союзу між Росією та Францією. Конвенція передбачала, що в разі нападу на Францію Німеччини або Італії, підтриманої Німеччиною, Росія використає всі наявні сили проти Німеччини. Аналогічне зобов'язання брала на себе Франція в разі нападу на Росію Німеччини чи Австро-Угорщини, підтримуваної Німеччиною. У разі мобілізації збройних сил Троїстого союзу або однієї з д-ав, що до нього належить, Франція та Росія без додаткової угоди мобілізують негайно й одночасно свої сили; встановлювалася чисельність військ, які виставить Франція (1,3 млн. чол.) і Росія (700-800 тис. чол.) для війни проти Німеччини. Конвенція передбачала взаємні консультації ген. штабів та обмін даними про військ. сили Троїстого союзу, відмову від укладання сепаратного миру. Термін дії Р.-ф. в. к. визначався до часу розпаду Троїстого союзу. Уряди Росії та Франції інформували один одного про ратифікацію Р.-ф. в. к. листами від 15(27).12.1893 і 23.12.1893(4.01.1894) відповідно.

Б.М. Гончар

Російсько-шведський союзний договір 1791 — двостороння угода, підписана 8(19).10.1791 в Стокгольмі; була однією з міжнар. угод, спрямованих на формування першої *антифранцузької коаліції*. Влітку 1788 шведський король Густав III розірвав відносини з Росією та розпочав проти неї війну з метою повернення територій, втрачених у рос.-шведських війнах I-ї пол. XVIII ст. Росія була добре підготована до ведення війни в обороні, але основна частина її

збройних сил була задіяна у війні з Туреччиною, тому до активних дій рос. сторона не вдавалася. Швеція, у свою чергу, не була готова до війни й тому не спромоглася досягти бодай якогось успіху. Загострення ситуації в Європі, спричинене *Французькою буржуазною революцією 1789–99*, та виступи опозиції всередині Швеції спонукали Густава III шукати миру з Росією, чого прагнула й сама Росія. 3(14).03.1790 було укладено Верельський мирний договір, який припинив стан війни між д-вами та підтверджував довоєнний статус-кво. Врегулювання рос.-шведського конфлікту відкрило шлях до укладення між д-вами союзного дог-ру. Р.-ш. с. д. підтверджував положення Верельського мирного дог-ру та взаємно гарантував володіння обох д-ав. Сторони зобов'язувалися надалі діяти узгоджено з усіх питань, що становили взаємний інтерес, та в разі потреби надати одна одній військ. допомогу. Швеція зобов'язувалася виставити 10 тис. вояків, ескадру з 6 лінійних кораблів та 2 фрегати, Росія — 16 тис. вояків та ескадру з 9 лінійних кораблів і 3 фрегати. Якщо виникне необхідність, то кількість військ могло бути збільшено за додатковою угодою сторін.

Росія та Швеція планували долучити до коаліції Австрію та Пруссію, але через вбивство в березні 1792 Густава III ці плани не було реалізовано. Новий шведський король Густав IV продовжив антифранц. лінію в зовн. політиці, що було підкріплено підписанням 18(29).10.1799 нового Р.-ш. с. д., який у цілому повторював положення попереднього. У 1805 Швеція приєдналася до третьої антифранц. коаліції, але впродовж війни втратила Шведську Померанію, окуповану франц. військами. Згідно з домовленостями, досягнутими між Францією та Росією в Тільзиті в 1807 (див. *Тільзитські мирні договори 1807*), Швеція мала розірвати відносини з Великою Британією та приєднатися до *Континентальної блокади*. Оскільки це підірвало б економіку країни, залежну від екон. зв'язків із Великою Британією, то Швеція відмовилась виконувати зазначені умови. Це стало однією з причин рос.-шведської війни 1808–09 (див. *Фрідріхсгамський мирний договір 1809*), із початком якої Р.-ш. с. д. втратив чинність. В.Ю. Константинов

Російсько-шведський союзний договір 1812 — двостороння угода, підписана 24.03(5.04).1812 в Петербурзі мін. зак. справ Росії *М. Румянцевим* та шведським представ-

ником К. Левенгельмом. Після поразки в рос.-шведській війні 1808–09 (див. *Фрідріхсгамський мирний договір 1809*) Швеція прагнула дотримуватися нейтралітету в наполеонівських війнах. Але і Франція, і Велика Британія виступали проти цього. У травні 1810 *Наполеон I* висунув Швеції вимогу про приєднання до *Континентальної блокади*, погрожуючи війною в разі відмови. Намагаючись запобігти втягнення у війну з Францією, шведський уряд обрав спадкоємцем престолу одного з маршалів Наполеона — *Ш. Бернадотта*, який був усиновлений останнім представником гольштейн-готторпської династії бездітним Карлом XIII і після його смерті 1818 став королем Карлом XIV Юханом. Утвердившись як регент, Ш. Бернадотт не став провадити профранц. політику, а натомість пішов на зближення з Росією. Під час зустрічі з *Олександром I* у грудні 1810 він запевнив останнього, що Швеція не прагнучиме відвойовувати Фінляндію. Своїм зовн.-політ. завданням спадковий принц Карл Юхан визначив відторгнення Норвегії від Данії та приєднання її до Швеції. Але оскільки Данія була союзником Франції, то ця мета шведського правителя призвела до погіршення відносин із Францією та підштовхнула Швецію до подальшого зближення з Росією та Великою Британією, з якою Швеція восени 1811 розпочала таємні переговори. 27.01.1812 франц. війська окупували Шведську Померанію, що призвело до розриву відносин між двома д-вами й остаточної переорієнтації шведської зовн. політики на Росію та Велику Британію. З ініціативи Карла Юхана було укладено Р.-ш. с. д.

Згідно з ним Швеція визнавала свою відмову від Фінляндії, яка перейшла до Росії за Фрідріхсгамським договором; Росія зобов'язувалася сприяти приєднанню Норвегії до Швеції шляхом переговорів або шляхом надання військ. допомоги. Для забезпечення своїх володінь сторони домовились створити об'єднаний корпус у складі 25–30 тис. шведських та 15–20 тис. рос. вояків для висадки у Шведській Померанії. Також було ухвалено рішення запропонувати Великій Британії приєднатися до Р.-ш. с. д. Після початку рос.-франц. війни 1812 Карл Юхан та Олександр I провели 15(27)–18(30).08.1812 в Або (сучасне Турку, Фінляндія) зустріч, на якій підтвердили положення Р.-ш. с. д. 18(30).08.1812 було підписано додаткову конвенцію до дог-ру, за якою Росія зобов'язувалася надати у вересні — листопаді 1812 для спільних

дій проти Данії 35-тис. корпус. Швеція також погоджувалась із можливим розширенням рос. володінь до р. Вісла. Сторони підтвердили наміри інтервенції у Шведській Померанії та домовились у разі ворожих дій третьої д-ви проти однієї з них виставити 15-тис. корпус. Разом з аналогічним дог-ром, укладеним навесні 1813 Швецією з Великою Британією, ця угода стала міжнар.-прав. основою приєднання Швеції до шостої *антифранцузької коаліції*. Шведські війська взяли участь у союзницьких діях проти Наполеона I, а вже в 1814 Карл Юхан розпочав війну проти Данії, у результаті якої відібрав у останньої Норвегію (див. *Шведсько-норвезька унія*). Р.-ш. с. д. залишився одним із ключових елементів зовн. політики Карла Юхана та забезпечив сприятливі зовн.-політ. умови для закладення основ шведської *нейтралітету політики*.

В.Ю. Константинов

Російсько-японський договір 1875 — двостороння угода, підписана 25.04.1875 в Петербурзі; врегульовувала проблему о-ва Сахалін, переговори щодо якої велись між двома державами з 1862. Із сер. XIX ст. колонізація о-ва Сахалін здійснювалась обома сторонами. 18(30).03.1867 в Петербурзі підписано конвенцію, за умовами якої росіянам та японцям надавались рівні права щодо проживання на острові, будівництва та промислів. У 1869 Японія заявила про готовність відмовитись від претензій на о. Сахалін, якщо Росія, у свою чергу, визнає япон. *суверенітет* над Курильськими о-вами. Ці умови було покладено в основу дог-ру. Згідно з ним Росія передавала Японії 18 островів Курильської гряди, а Японія офіційно відмовлялась від претензій на о. Сахалін. Кордон між д-вами в цьому районі встановлювався через протоку між мисом Лопатка на Камчатці та о. Шумшу. Мешканці вказаних територій зберігали право обрати підданство; також за ними підтверджувалась свобода віросповідання, право власності та промислів за умови прийняття підданства та дотримання законів відп. д-ви. Япон. судна отримали право протягом 10 років відвідувати порт Корсаків на Півд. Сахаліні без сплати мита. Япон. купцям, рибпромисловцям і суднам надавався режим найбільшого сприяння в портах та водах Охотського моря й Камчатки. 10(22).08.1875 в Токіо було прийнято додаткову статтю до дог-ру, яка регулювала права осіб, що залишалися на місцях попереднього проживання.

М.Г. Канітоненко

Російсько-японський договір 1895 — двостороння угода про торгівлю та мореплавство, підписана 27.05(8.06).1895 в Петербурзі терміном на 12 років. Скасовував усі особливі привілеї, виключення та пільги, які мали рос. піддані на території Японії, а також права *консульської юрисдикції*, яка передавалась япон. владі. Інозем. поселення в Японії переходили в безпосереднє підпорядкування япон. владі, а не *консульським установам*. Договір закріплював за підданими сторін свободу проїзду та поселення, рівні з місцевими жителями судові та майнові права й податкові умови, свободу віросповідання та відправлення реліг. обрядів. Між сторонами встановлювалась взаємна свобода торгівлі та мореплавства, а також *найбільшого сприяння принцип* стосовно мита, умов торгівлі та мореплавства. Сторони зобов'язувались поширювати на судна іншої сторони податки, порядок та правила завантажування, аналогічні до тих, що діяли щодо власних суден. Ця норма не поширювалась на каботажне судноплавство. Сторони надавали одна одній право вільно призначати *консулів* по всій території іншої д-ви, за винятком спеціально визначених районів.

М.А. Миронова

Роскілляський мир 1658 — двостороння угода, укладена 26-27.02.1658 між Данією та Швецією в Роскілле (Данія); завершив дансько-шведську війну 1657-58. Згідно з угодою Данія передавала Швеції провінції Сконе, Галланд, Блекінге, Богуслен, Тронхеймський лен у Норвегії, а також власне данську територію — о. Борнхольм. Вона зобов'язувалася відмовитись від усіх союзів і дог-рів, спрямованих проти Швеції, перешкоджати проходженню *Балтійськими протоками* флотів країн, ворожих до Швеції, звільнити Швецію від сплати мита за проходження кораблів через Зундську протоку. Р. м. не проіснував навіть року. Вже восени 1658 шведський король Карл X Густав розпочав проти Данії нову війну, яка завершилась перемогою Данії та її союзників, закріпленою *Копенгагенським миром 1660*.

М.Г. Канітоненко

Роставицька угода 1619 між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою — двостороння угода між укр. козацькою старшиною на чолі з гетьманом *П. Сагайдачним* і коронним гетьманом С. Жолкевським на р. Роставиці попл. с. Паволочі (тепер Попільнянсь-

кого р-ну Житомирської обл.). Згідно з нею реєстрове козацьке військо з 10,6 тис. чол. зменшувалось до 3 тис. Усі козаки, які вступили на службу протягом останніх 5 років, виключались із реєстрового війська та мусили повернутися під владу панів. Козацька старшина мала погодитись на кандидатуру гетьмана, якого призначить польський король, і зобов'язувалася покарати козаків, які брали участь у мор. походах на Крим і Туреччину, хоча останні мали право жити на Запорозжі й охороняти кордони за спец. платню розміром 40 тис. злотих. Реєстровці мали виселитися з маєтків шляхти й дучівництва, інакше вони перетворювались на кріпаків; реєстровим козакам дозволялось жити тільки в королівських (державних) маєтностях. Виключені з реєстру козаки не визнали Р. у. та невдовзі під керівництвом Я. Бородавки, якого було проголошено гетьманом замість П. Сагайдачного, оволоділи Запорозькою Січчю. Але підготовка Османською імп. та Кримським ханатом нападу на Річ Посполиту змусила козацтво погодитись на укладення тимчасової угоди з королівським урядом для орг-ції відсічі агресії.

В.Ю. Крушинський

Ротація — планове заміщення працівників *дипломатичної служби* в закорд. дип. установах держави. У більшості країн встановлені певні правила й порядок посадового переміщення працівників дип. служби з урахуванням їхніх здібностей, професійних знань і фахового досвіду. Як правило, здійснюється в інтересах ефективного використання професійного потенціалу працівників, створення сприятливих умов для їх службового та професійного зростання, забезпечення рівних можливостей для дип. кар'єри й закріплення кадрів у системі МЗС. Згідно зі ст. 20 *Закону України «Про дипломатичну службу» 2001* працівники дип. служби після закінчення попереднього *відрядження довготермінового* направляються в наступне довготермінове відрядження не раніше, ніж через півтора року.

В.М. Матвієнко

Рузвельт (Roosevelt) Теодор (27.10.1858, Нью-Йорк — 6.01.1919, Сагемор Хілл, pobl. Нью-Йорка) — 26-й Президент США (14.09.1901-4.03.1909). Нар. в старовинній сім'ї голландського походження. Закінчив Гарвардський ун-т (1880), після чого вступив у Республіканську партію. У 1882-84 — чл. законодавчих зборів

(легіслатури) шт. Нью-Йорк, у 1889-95 — чл. федер. комісії з громадян. служби. У травні 1895 призначений шефом поліції Нью-Йорка, у квітні 1897 — заст. мор. міністра. Учасник бойових дій в *американсько-іспанській війні 1898*, повернувся з неї полковником. У 1899-1900 — губернатор шт. Нью-Йорк, запровадив закон про обмеження привілеїв корпорацій. Із 4.03.1901 віце-президент США, після вбивства Президента В. Мак-Кінлі — Президент США, у 1904 переобраний президентом країни на другий термін. У своїй політиці виходив з необхідності посилення ролі д-ви та встановлення контролю над корпораціями в інтересах власності. Сприяв порушенню карних справ проти 44 корпорацій, створенню мін-ва торгівлі та праці (1903), прийняттю законів про держ. інспекцію в м'ясній промисловості (1906). У сфері *зовнішньої політики* гол. завданням вбачав будівництво міжокеанського каналу й витіснення Європи з політ. життя Зах. півкулі, став ініціатором *«Великої палиці» політики*. Рішуче втрутився в 2-й Венесуельський конфлікт (1902-03), змусивши європ. д-ви відмовитись від воєнних дій. У 1903 вирішив на користь США суперечку з Великою Британією про кордон Аляски. Підтримав відокремлення Панамі від Колумбії (1903), встановивши контроль США над зоною *Панамського каналу* (див. *Хей — Бюно-Варільї договір 1903*). У рос.-япон. війні 1904-05 став на сторону Японії, сприяючи таким чином зміцненню позицій д-ви, яка вже за його життя перетворилась у найнебезпечнішого суперника США. У 1904 виступив із власною інтерпретацією *Монро доктрини*, що передбачала встановлення амер. домінування в Карибському басейні; пропонував покласти на США міжнар. поліцейські функції в регіоні й навести порядок у фінансах карибських республік, аби не було приводу для зарубіжних інтервенцій у зоні Панамського каналу. Взяв на себе посередницьку місію при укладенні *Портсмутського миру 1905*. Став лауреатом *Нобелівської премії миру* за 1906. Втрутився в *Марокканську кризу 1905*; послав делегацію на *Альхесіраську конференцію 1906*, яка підтримала Францію; установив протекторат над Домініканською Республікою (1905) і пряме військ. управління над Кубою (1906-09). Покинувши Білий дім, очолив наук. експедицію в Африку для поповнення колекцій Смітсонівського ін-ту. Після повернення 1910

у США знову включився в політ. б-бу. Після поразки на з'їзді Республіканської партії в 1912 очолив Прогресивну партію, яка висунула його кандидатом в президенти. Це призвело до розколу Республіканської партії, яка висунула кандидатом у президенти *В. Тафта*, і сприяло перемозі кандидата від Демократичної партії *В. Вільсона*. У роки *Першої світової війни* був активним прихильником *Антанти* та підтримав вступ США у війну 1917.

Б.М. Гончар

Рузвельт (Roosevelt) Франклін Делано (30.01.1882, Гайд-Парк, шт. Нью-Йорк, США — 12.04.1945, Уорм-Спрінгс, шт. Джорджія) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, 32-й Президент США (4.03.1933-12.04.1945). Нар. в заможній сім'ї землевласника. Закінчив Гарвард-коледж (1904) і школу права Колумбійського ун-ту (1907). У листопаді 1910 був обраний від Демократичної партії до законодавчих зборів шт. Нью-Йорк, де приєднався до прогресивного крила демократичної партії. У 1913-20 — держ. секретар мін-ва військ.-мор. флоту. 1920 був висунутий Демократичною партією на посаду віце-президента, але її поразка на виборах і захворювання на поліомієліт затримали політ. кар'єру Р. У 1928 обраний губернатором шт. Нью-Йорк. В умовах «Великої депресії» відстоював радикальну держ.-інтервенціоністську програму планування й соц. забезпечення. На презид. виборах 8.11.1932 здобув переконливу перемогу з відривом у 7 млн. голосів. Переобирався на другий (1936), третій (1940) і четвертий (1944) терміни. У внутр. політиці здійснив безпрецедентну в амер. історії програму антикризових заходів («Новий курс»), що мала на меті побудову «більш демократичної економічної і соціальної системи». У *зовнішній політиці* керувався розумінням взаємозалежності безпеки всіх д-ав світу, але щоб не втратити внутр.-політ. підтримки для «Нового курсу» й добитись переобрання, упродовж 1930-х змушений був дотримуватись *ізоляціонізму*, зосередившись на реалізації «*доброго сусіда*» політики щодо лат.-амер. д-ав; водночас активно використовував трибуну Білого дому і т. зв. «інформаційні відділи» в держ. структурах для психологічної підготовки нації до б-би з глобальною нацистською загрозою і збільшення фінансування потреб армії та флоту (1938, 1939). Із початком *Другої світової війни* виступив за надання допомоги Великій Британії й Франції проти на-

цистської Німеччини; ініціював ухвалення закону про «ленд-ліз» 1941 і, залишаючись переконаним противником комуніст. ідеології й практики, поширив його дію на СРСР; розширив район використання амер. патрульних суден і взяв участь у виробленні *Атлантичної хартії 1941*, водночас намагаючись дип. засобами уникнути війни з Японією. Але відразу після *Перл-Харбора 1941* прийняв рішення про орг-цію спільного амер.-брит. військ. й екон. планування, взяв активну участь у формуванні *антигітлерівської коаліції* й перетворив США на «арсенал демократії». Представляючи США на *Тегеранській конференції 1943* і *Кримській (Ялтинській) конференції 1945* надавав великої ваги розвиткові повоєнного міжнар. співробітництва і створенню *Організації Об'єднаних Націй*, наполягаючи на збереженні тісної співпраці з СРСР, що, зокрема, уможливило запрошення делегацій УРСР і БРСР на *Сан-Франциську конференцію 1945*.

В.І. Головченко

Румунсько-французький договір 1926 — двостороння угода, підписана 10.06.1926 в Парижі терміном на 10 років; набув чинності 8.11.1926. За умовами Р.-ф. д. сторони підтверджували дружній характер двосторонніх відносин, зобов'язалися проводити консультації в разі виникнення загрози їхнім нац. інтересам або системі міжнар. дог-рів у Європі, сторонами яких були обидві д-ви. До нього додавались протокол, у якому Румунія заявляла про намір продовжити окупацію Бессарабії (див. *Паризький протокол 1920*), та конвенція про мирне врегулювання суперечок між сторонами. У листопаді 1936 договір було продовжено, і він залишався чинним до початку *Другої світової війни*.

О.С. Пархомчук

Румунсько-югославський договір 1921 — двостороння угода, підписана 7.06.1921 у Белграді; був складовою частиною низки двосторонніх угод, за якими відбулося створення *Антанти малої* — блоку Чехословаччини, Румунії та Королівства сербів, хорватів і словенців. Угода передбачала взаємне надання допомоги в разі неспровокованого нападу на будь-яку із сторін з боку Угорщини та Болгарії або однієї з цих д-ав. Сторони зобов'язувалися не укладати угоди з третіми д-вами без попередньої домовленості між собою, узгоджувати питання *зовнішньої політики*, що стосувались

Угорщини та Болгарії. Р.-ю. д. був укладений терміном на 2 роки. Р.-ю. д. фактично запроваджував оборонний союз між його сторонами. Ратифікований парламентами обох д-ав у липні 1921; термін дії продовжувався двічі — 7.07.1923 та 13.06.1926.

М.С. Каменецький

Румянцев Микола Петрович (3.04.1754, Петербург — 3.01.1826, Петербург) — рос. держ. діяч і дипломат, граф, старший син президента 2-ї *Малоросійської колегії* та генерал-губернатора Малоросії П. Румянцева-Задунайського. Навчався в Лейденському ун-ті. З 1782 — на дип. службі: надзвичайний посланник і повноважний міністр Російської імперії при сеймі *Священної Римської імперії* (Франкфурт-на-Майні) та курфюрстському округові Нижнього Рейну. З 1801 — чл. Державної ради, сенатор. У грудні 1801 призначений міністром комерції, здійснив низку заходів із поліпшення водних шляхів сполучення та розвитку торгівлі з країнами Азії. У 1807-14 — мін. закл. справ. 1809 призначений канцлером, водночас 1810-12 — голова Державної ради. До початку Вітчизняної війни 1812 був прихильником тісного зближення з наполеонівською Францією. У 1808 супроводжував *Олександра I* на побачення з *Наполеоном I* (див. *Ерфуртська конвенція 1808*). У 1809 успішно провів таємні переговори зі Швецією, що увінчалися підписанням *Фрідріхсгамського мирного договору 1809*. У 1812 уклав союзний договір з Іспанією. Зібрав багату бібліотеку й колекцію дип. доктів та рукописів, що започаткували книжні фонди Румянцевського музею (нині Публічна бібліотека в Москві). 1811 заснував при архіві МЗС Комісію друку держ. грамот і дог-рів; на власні кошти видав «Пам'ятки російської словесності XII ст.» (1821), «Білоруський архів давніх грамот» (1824), «Зібрання Державних Грамот і Договорів».

В.І. Головченко

Русько-візантійський договір 860 — перша відома науці міжнар. угода Русі з інозем. державою. Підписана внаслідок успішного походу київ. князя *Аскольда* на Константинополь. 18.06.860 до бухти Золотий Ріг увійшло 200 руських човнів, які висадили десант, що почав облогу візантійської столиці. Становище обложених було важким. Імп. Михайло III з військом перебував тоді в далекому поході проти арабів, що дошкуляли півд. рубежам імперії, грец. флот був надісланий до Серед-

земного моря для б-би з піратами. У Константинополі розпочалась паніка. З великими труднощами імператор пробрався до обложеного міста й налагодив оборону. Раптом, несподівано для більшості городян, руське військо відступило від стін Константинополя. Імператор вступив у переговори з Аскольдом та уклав з руським князем мирний договір, текст якого не зберігся. Поодинокі згадки про угоду містяться у візантійських джерелах, зокрема у *Костянтина Багрянородного* (X ст.). На основі змісту дог-ру іншого київ. князя *Олега* з греками (див. *Русько-візантійські договори 907 і 911*) можна спробувати реконструювати Р.-в. д. Ймовірно, Візантія зобов'язувалася сплачувати Русі щорічно певну суму грошей, а Русь — надавати за це військ. допомогу. Р.-в. д. мав забезпечити привілеї руським купцям на торгах імперії, а грецьким — на руських. Незабаром після походу Аскольд із частиною дружинників був хрещений візантійським патріархом, але руський народ у цілому залишився язичницьким.

М.Ф. Котляр

Русько-візантійський договір 944 був укладений внаслідок двох походів київ. князя *Ігоря Юриковича* (912-44) на Константинополь. На поч. 40-х X ст. різко погіршились стосунки між Візантією та Руссю. Імп. Роман Лакапін зміцнив свою владу й почав вважати надмірними і принизливими для Візантії торг. й дип. привілеї, надані Русі дог-ром *Олега* 911 (див. *Русько-візантійські договори 907 і 911*). У 941 великий київ. князь зібрав і спорядив величезний флот (руські й інозем. джерела одногосно називають цифрою: 10 тис. кораблів, що, мабуть, є перебільшенням у кілька разів) і вирушив морем та із суходільним військом на Константинополь. Але похід закінчився поразкою. Біля входу до Босфора човни русів були розсіяні й частково спалені «грецьким вогнем» (сумішшю сірки з нафтою, яка викидалась під тиском із довгих труб). Ігор висадився на берег і залишався в межах імперії ще більше 2 місяців, спустошуючи околиці Константинополя, а потім із залишками війська повернувся до Києва. Він не змирився і жадав реваншу, та й цілі, що ставив перед собою, не були досягнуті (повернення привілеїв руським купцям і *дипломатам*).

Через 3 роки він знову спорядив численний флот і суходільне військо, однак імператор

вирішив уладнати справу миром. «Повість минулих літ» і грец. джерела узгоджено сповіщають, що візантійське *посольство* зустріло Ігоря на Дунаї. Розпочалися важкі й тривалі переговори, у перебігу яких Візантія не пішла на поступки. Новий В.-р. д. виявився менш вигідним для Русі, ніж угода 911. Через кілька місяців після підписання попередньої угоди до Києва прибули послы імператора та ще раз обговорили з дип. представниками Ігоря умови дог.-ру, що складався з багатьох статей (у «Повісті...» вміщено довгий список дипломатів Ігоря). У відповідь до Константинополя виїхало руське посольство. Уперше в історії Русі офіц. імпер. місія відвідала Київ та відбувся рівноправний і цивілізований обмін посольствами. Нарешті, внаслідок нових перетрактацій восени 944 було підписано й затверджено обома сторонами Р.-в. д., відомий науці за, ймовірно, близьким до оригіналу перекладом із грецької, вписаним до «Повісті минулих літ». У тексті угоди 944 вже не було мови про безмитну торгівлю руських купців у Візантії та пільги для руських дипломатів. Не було згадано й про сплату імперією данини Русі. Ігорю довелося пообіцяти не претендувати на візантійські володіння в Криму та захищати їх від печенігів і хозар.

М.Ф. Котляр

Русько-візантійський договір 971 став наслідком військ.-дип. діяльності київ. князя *Святослава Ігоревича* (964-72): переговорів із Візантією та Болгарією, походів у Подунав'я в 967-71. Візантійський уряд 967 запропонував Святославу за винагороду завоювати землю дунайських болгар, які перестали підкорятися імперії. Князь погодився і 968 здійснив напад на Болгарію, проте розглядав себе не як найманця, а як політика, що прагнув утвердитися в Болгарії, переконавшись, що це принесе йому стратегічні й екон. вигоди. Він швидко розгромив болг. військо й отаборився в Переяславці на Дунаї (більшість учених вважає, що то була одна із середньовічних столиць Болгарського царства — Преслав Великий). Святослав не побажав залишати Болгарію, що викликало обурення імперського уряду. Навесні 970 імп. Іоанн Цимісхій запропонував руському князеві залишити Подунав'я, пообіцявши виплатити данину, затриману його попередником Никифором Фокою. Але Святослав відмовився, вимагаючи більшого, і навіть загрожував

нападом на Константинополь. Усе ж таки імператор підписав улітку 970 мирну угоду зі Святославом, та не додержав її.

Ранньою весною 971 Іоанн з головними силами перейшов через Адріанополь до Балканських гір. Святослав, що вірив у дієвість мирної угоди, був захоплений зненацька. Він зачинився з військом у міцно укріпленому болг. місті Доростолі. Імператор не зміг взяти штурмом місто, а тому взяв його в облогу. Згодом у Доростолі розпочався голод, що змусило Святослава погодитися на пропозицію Іоанна про початок мирних переговорів. У липні 971 було підписано Р.-в. д. (його зміст у заг. рисах передано в «Повісті минулих літ»). Святославу довелося здати Доростол, повернути полонених і відступити з Болгарії. Грец. джерела свідчать, що руський князь зобов'язався більше не воювати з Болгарією та захищати її від ворогів. Імператор дозволив Святославу вийти Дунаєм у море і видати по 2 міри хліба на кожного воїна. Усі воїни вийшли з Доростола зі зброєю. Язичники-руси скріпили договір клятвою своїми богами — Перуном і Волосом — на зброї та золоті. Угода була дип. поразкою руського князя.

М.Ф. Котляр

Русько-візантійський договір 1046.

Після укладення в 987 *Володимиром Святославичем* союзного договору з імп. Василієм II, якому великий київ. князь обіцяв допомогу в б-бі за престол із самозванцем Вардом Фокою, протягом більше півстоліття двосторонні відносини залишались дружніми. Та 1043 раптом спалахнула війна — остання між двома д-вами. Новий імп. Костянтин IX Мономах (1042-55) різко змінив зовн.-політ. курс своїх попередників і зайняв ворожу позицію щодо Русі. Візантійський історик XI ст. Іоанн Скилиця розповідає, що на константинопольському ринку сталася сварка між купцями, під час якої було вбито знатного руса. У відповідь руське військо рушило на Константинополь. Бійка на ринку не була випадковістю, тоді були розграбовані товари руських купців у грец. столиці, а також гавань і склади руського монастиря на Афоні. Ймовірно, імператор зобов'язувався сплачувати данину Русі, а також гарантував свободу торгівлі її купцям у Візантії.

У травні або червні 1043 *Ярослав Мудрий* послав флот на чолі із сином Володимиром на греків. Та напад на Константинополь приніс поразку руському князеві. Ярослав Мудрий не став мстити, а налагодив обмін посольствами з Німеччиною, Францією, Англією, Угорщиною, намагаючись сформувати коаліцію проти Візантії. Це занепокоїло імператора, і він почав шукати шляхи примирення з Руссю. У 1046 було укладено Р.-в. д. Візантійська сторона компенсувала збитки руським купцям у Константинополі й руському монастирі на Афоні, були покарані візантійські винуватці сварки. Згодом угода була скріплена *династичним шлюбом* сина Ярослава Мудрого Всеволода й донькою Костянтина Мономаха (можливо, її звали Марією).

М.Ф. Котляр

Русько-візантійські договори 907 і 911.

Під 907 у найдавнішому руському літописі «Повість минулих літ» описано грандіозний похід київ. князя *Олега* на Константинополь, у якому взяли участь 2000 кораблів (за традиціями середньовічної історіографії кількість руських човнів перебільшена літописцем у кілька разів) і суходільне військо. Князь зібрав для походу воїнів з усіх підвладних йому земель Київської держави. Йому пощастило подолати захисні укріплення, що перекривали вхід до бухти Золотий Ріг, висадити десант і разом із воїнами, що суходолом підійшли до грец. столиці, розпочати облогу. Історики вважають, що головною причиною походу 907 було недодержання візантійським урядом умов *русько-візантійського договору 860 з Аскольдом*, зменшення (або ліквідація) привілеїв руським купцям на ринках Візантії. Під тиском переважаючих сил *Олега* імператори Лев та Олександр погодились укласти вигідний для Русі мир. Попередня угода 907 була розвинута й доповнена 911. Обидві вони вписані до «Повісті минулих літ» на поч. XII ст. і є першими відомими науці текстами міжнар. угод Русі.

Згідно з угодою 907 Візантія зобов'язувалася платити Русі щорічну данину, за яку київ. князь мав надавати грекам постійну військ. допомогу. Умови дог-ру передбачали, що під час перебування в столиці імперії київ. послі одержували спец. посольське утримання, а купці — «місячину» протягом 6 місяців: хліб, вино, м'ясо й овочі. Візантійська влада зобов'язувалася забезпечувати тих й інших усім необхідним для

зворотного шляху: вітрилами, якорями, канатами та харчами. Подібні привілеї надавала руська сторона грец. купцям. Для проживання в Константинополі русам відвели передмістя поблизу храму св. Мами (Мамонта). До центру міста й на ринок їх впускали беззбройними, партіями по 50 чол. і під охороною грец. воїнів — не зайва пересторога, коли врахувати, що на ринку часто зчинялись бійки, одна з яких у XI ст. стала навіть приводом до русько-візантійської війни.

Угода 907 була підтверджена й розвинута більш докладним русько-візантійським дог-ром 911 (до «Повісті минулих літ» він включений під 912-м). До нього було внесено низку нових статей, що визначали: порядок урегулювання конфліктів при операціях купівлі-продажу між греками й русами; обмін і викуп *військовополонених*; повернення рабів і злочинців, які втекли; охорону добра русів у Константинополі; наслідування майна; повернення статків померлих у Константинополі та ін. Спираючись на тексти угод 907 і 911, історики відтворили картину повсякденних стосунків між греками й русами: у Константинополі мешкало багато купців і воїнів із Русі, які служили в імпер. гвардії й легіонах; до Візантії тікали холопи з Русі; візантійські кораблі зазнавали аварій біля руських берегів, а руські — біля візантійських. З угоди 907 можна зробити висновок, що загалом мирні відносини між країнами були порушені незадовго перед походом *Олега* на Константинополь.

М.Ф. Котляр

Русько-візантійські переговори 946

відбулись під час дип. поїздки великої київ. княгині *Ольги* (944–64) до Константинополя та її зустрічей із візантійським імператором Костянтином Багрянородним (908–59). *Ольга* відмовилась від воєнних методів ведення *зовнішньої політики* своїх попередників, чому сприяли два невдалих напади на Візантію її чоловіка *Ігоря Рюриковича*. Вона стала засновницею нової для Русі *дипломатії*. *Ольга* була першим руським государем, що відправився до столиці Візантії не на чолі флоту чи війська, а з мирним *посольством*. В історичній науці відомі різні дати подорожі *Ольги* до Константинополя (літописна 955 виявилась помилковою): 946, 954/55 і 957. Сучас. наука приймає 946. *Ольга* прибула до Константинополя на чолі посо-

льства, у якому налічувалось більше 100 осіб: дипломати, воїни, купці, священник Григорій і юний син княгині *Святослав Ігорович*. Імп. Костянтин влаштував на честь Ольги урочистий прийом. Княгиня зажадала бути публічно хрещеною в головному храмі імперії — соборі Св. Софії. Обряд виконав сам патріарх, а хрещеним батьком став імператор. Однак про характер і зміст міждерж. переговорів візантійські джерела не повідомляють, а в «Повісті минулих літ» візит Ольги описано у фольклорному дусі.

Передовсім Ольга намагалась поліпшити умови не вигідного для Києва *русько-візантійського договору 944*, зокрема добитись відновлення сплати імперією щорічної данини, яку Візантія давала Русі після угоди 911 (див. *Русько-візантійські договори 907 і 911*), а також відновлення втрачених після 944 привілеїв руським дипломатам і купцям. Княгиня зробила спробу заручити Святослава з однією з доньок імператора, однак одержала відмову, оскільки Костянтин не вважав її рівною собі. Незважаючи на всі незгоди поміж Руссю та Візантією на переговорах 946, договір було підписано. Із візантійських і схід. джерел відомо, що невдовзі після того імператор одержав військ. допомогу (за платню) від Ольги. Проте княгиня залишилась невдоволеною умовами дог-ру, бо 959 вона обмінялась посольствами із саксонським королем і майбутнім нім. імператором Оттоном I Великим, розраховуючи на його підтримку в складних відносинах із Візантійською імп.

М.Ф. Котляр

Русько-литовська союзна угода 1254

сприяла розвитку мирних відносин між Великим князівством Литовським, що перебувало на стадії формування, і Галицько-Волинським королівством (з 1253). Із кінця 1230-х *Данило Галицький* і великий литовський кн. *Міндовг* були у військ. союзі, з метою закріплення якого Данило перед 1252 одружився з небогою Міндовга. Проте й тоді мирні відносини Литви з Руссю перемижувались військ. протистояннями. У 1252 Міндовг програв велику війну Данилові, втратив Чорну Русь (сучас. Гродненська обл. Білорусі) й третину контрольованої ним території та змушений був іти на укладення мирної угоди, яку скріпив *династичний шлюб*. 1254 син Міндовга *Войшелк* він імені батька «уклав мир з Данилом і віддав

доньку Міндовгову за Шварна» — сина галицько-волинського короля (Галицько-Волинський літопис). Інший син Данила Галицького Роман одержав від Міндовга володіння в Чорній Русі, які й без того були відвойовані його батьком. Угода 1254 була вигідна Данилові в стратегічному плані; завдяки їй було розширено володіння Галицько-Волинського королівства на півночі. Сини ж Данила, що одержали волості в литовських землях, забезпечували його політ. інтереси у Великому князівстві Литовському.

М.Ф. Котляр

Русько-німецький союзний договір 1017

логічно впливав із попереднього зближення Русі та *Священної Римської імперії*. Існує версія, що по смерті своєї візантійської дружини Анни (1011) *Володимир Святославич* одружився з онукою імп. Оттона I. Однак мирна угода між Руссю й Німеччиною тоді не була укладена. Дип. відносини були продовжені, і *Ярослав Мудрий*, що від самого початку князювання в Києві зіткнувся з експансією Польщі, запропонував допомогу імп. Генріху II проти польського кн. Болеслава I Хороброго. Під час походу імператора на Сілезію, згідно з укладеним між ними 1017 дог-ром, військо Ярослава Мудрого виступило проти поляків. Та після невдалої для нього війни Генріх II 1018 змушений був пообіцяти Польщі допомогу в боротьбі проти свого недавнього руського союзника. Р.-н. д. знову набрав чинності під час польсько-нім. війни за правління краківського князя Мешка II, коли Ярослав Мудрий на поч. 1030-х зайняв Белз і Червенську землю.

М.Ф. Котляр

Русько-польські союзні угоди 1038 і 1042.

У 1038 Казимир I Відновитель із династії П'ястів за допомогою Німеччини об'єднав Велику й Малу Польщу, але зіткнувся з труднощами при об'єднанні інших польських земель (Сілезії, Помор'я та Мазовії). Тому він уклав союз із Руссю, одружився із сестрою *Ярослава Мудрого* Добронегою-Марією та на знак доброї волі повернув на Русь 800 полонених, захоплених Болеславом I Хоробрим 1019 під час походу на Київ. Згідно з умовами підписаного 1038 дог-ру Ярослав Мудрий здійснив кілька походів до Мазовії (з джерел відомі походи 1040, 1041, 1043 і 1047), чим допоміг

Казимиру I в його об'єднаній політиці. Цьому також сприяли походи Ярослава Мудрого в Ятвязьку землю 1038 і на Литву 1040. Перебуваючи в скрутному становищі, Казимир I пішов на нові поступки Ярославу Мудрому і 1042 визнав новий русько-польський кордон, перехід Червенської землі, Белза і Берестя до Русі; він також відмовився від Ятвятиї та визнав особливі інтереси Русі в Мазовії. На підтвердження угоди 1042 Казимир I видав сестру Гертруду за сина Ярослава Ізяслава. Союз із Руссю суттєво полегшив Казимиру I б-бу за об'єднання польських земель.

М.Ф. Котляр

Русько-угорська мирна угода 1246

укладена після вирішальної перемоги *Данила Галицького* 1245 у битві під м. Ярославом над угорським військом, що підтримало його суперника — Ростислава Михайловича чернігівського — у змаганні за галицький престол. Галицький літописець слушно зазначав, що угорський король Бела IV побоювався Данила Галицького, який переміг його військо, остаточно здолав боярську опозицію та щасливо повернувся від Батия з Орди, одержавши ярлик на правління в Галицько-Волинській Русі. Бела IV запропонував одружити свою доньку Констанцію з Даниловим сином Левом. Після довгих вагань Данило погодився на шлюб, що забезпечував йому тил у майбутній б-бі з монголо-татарами. За посередництвом галицького митрополита Кирила, який відвідав угорську столицю, Лев побрався з Констанцією влітку 1247. Шлюб засвідчено Галицько-Волинським літописом й угорськими джерелами.

М.Ф. Котляр

Русько-угорська союзна угода 1252.

Наприкінці 1248 — на поч. 1249 угорський король Бела IV попросив допомоги в *Данила Галицького* у справі заволодіння Австрією, герцога якої Фрідріх Бабенсберг загинув у війні з уграми 1246 і не залишив спадкоємця. Однак Угорщині не пощастило досягти своєї мети. Тоді 1252 угорський король запропонував Данилові Галицькому укласти угоду про розподіл Австрії, для чого пообіцяв допомогти його синові Роману стати австр. герцогом, одружившись із небогою покійного Фрідріха Гертрудою. Унаслідок підписаної угоди Роман 1252 на короткий час став герцогом частини

Австрії. Однак чеський королевич Оттокар I Пшемисл одружився зі старшою сестрою загиблого герцога Маргаритою і теж заявив свої претензії на заг.-австр. владу. Пропонуючи цю угоду, Бела IV мав на меті свою користь: за допомогою галицько-волинського кн. Данила одержати Австрію для себе. Незрозумілими залишаються мотиви Данила Романовича: мабуть, він розумів, що втримати Австрію, яка не мала кордонів із його д-вою, навряд буде можливо. У перебігу воєнних дій між Романом і Оттокаром I перевагу здобув чеський претендент, угорський король зрадив своєму слову й не допоміг Романові. Останньому довелося у кінці 1253 рятуватися втечею з обложеного Оттокаром I замку, залишивши там дружину й австр. корону. По тому Бела IV й Оттокар I розділили Австрію між собою.

М.Ф. Котляр

Рута місія — візит *державного секретаря США* Е. Рута до Росії для з'ясування ситуації після Лютневої рев-ції 1917 і перспектив її подальшої участі в *Першій світовій війні*. Місія, що складалася з представників військ. і ділових кіл, мала надзвичайно високий статус (голова місії з рангом надзвичайного посла, 8 її членів — надзвичайних посланників). 21.05(3.06).1917 члени Р. м. прибули до Владивостока, а 31.05(13.06)-26.06(9.07).1917 перебували в Петрограді. Вони провели переговори про надання Росії амер. кредитів і намагались переконати Тимчасовий уряд продовжувати війну. Військ. члени місії здійснили інспектування рос. армії, відвідали головні бази військ.-мор. флоту Росії. 8(21).07.1917 місія залишила Росію, її члени після повернення до США сприяли прийняттю курсу на підтримку уряду О. Керенського.

В.М. Гончар

Рута — Такахіро угода — двостороння угода, укладена 30.11.1908 у Вашингтоні між США та Японією шляхом *нотами обміну* між держ. секретарем США Е. Руттом і япон. послом у Вашингтоні К. Такахірою. Сторони взаємно визнавали права власності в районі Тихого океану; висловились за збереження *статус-кво* в регіоні та на підтримку «*Відкритих дверей*» доктрини в Китаї; зобов'язувались поважати незалежність і територ. цілісність Китаю. Фактично угода закріплювала

розподіл сфер впливу на Тихому океані між США та Японією і взаємне визнання вже здійснених територ. загарбань у регіоні.

Б.М. Гончар

Рух неприєднання (Non-Aligned Movement — NAM) — міжнар. об'єднання країн світу, що визнають *неприєднання політику* до військ. союзів *великих держав* одним з основних принципів своєї *зовнішньої політики* та проводять незалежну зовн. політику, засновану на співіснуванні країн із різними політ. і соц. системами. 1-а конференція на вищому рівні 25 країн, що не приєдналися, мала місце 1-6.09.1961 у Белграді з ініціативи Югославії, Індії, Єгипту, Індонезії та Гани. Із 1981 1 вересня відзначається як День Руху неприєднання. Членами Р. н. станом на 1.01.2004 були 116 д-ав Азії, Африки, Лат. Америки, Європи й Океанії; статус спостерігача мали 16 країн (Україна з 1996). Уперше термін «рух неприєднання» був зафіксований у док-тах 3-ої Конференції країн, що не приєдналися (Лусака, 1970). Своєрідність Р. н. полягає в тому, що це об'єднання не має статуту, бюджету, постійного секретаріату, штаб-квартири тощо; цілі та принципи його діяльності зафіксовані в програмних док-тах форумів, проведення яких фінансується країною, що приймає чергову конференцію, а також добровільними внесками.

Вищий орган Р. н. — Конференції глав д-ав та урядів країн, що не приєдналися, які з 1970 скликаються один раз на 3 роки (всього проведено 13 Конференцій). На цих форумах обговорюються найважливіші проблеми співробітництва країн-членів і світового співтовариства в цілому, координуються позиції, які потім оформлюються у вигляді підсумкових док-тів, декларацій, резолюцій, послань, заяв з конкретних питань. Рішення приймаються консенсусом і мають рекомендаційний характер. Країна, у якій відбувається Конференція, на період до наступного саміту стає країною-координатором, а її глава — головою Руху, який забезпечує постійний зв'язок між країнами, що не приєдналися, та представляє об'єднання на світовій арені. Конференція міністрів закорд. справ (з 1972 скликається двічі в період між Конференціями у верхах, а саме через півтора року після попередньої та напередодні наступної Конференції) розглядає актуальні проблеми, узгоджує позиції

країн-членів і готує наступну Конференцію глав д-ав та урядів. На початку кожної чергової сесії *Генеральної Асамблеї ООН* проводяться наради міністрів і глав делегацій країн, що не приєдналися. Важливим органом Р. н. є Координаційне бюро, яке погоджує діяльність робочих груп, контактних груп, комітетів, а також у цілому взаємодію країн, що не приєдналися, у період між Конференціями. Упродовж діяльності Р. н. склалась розгалужена структура його спеціалізованих органів у конкретних галузях співробітництва: Бюро інформ. агентств, Центр документації країн, що не приєдналися, фонди солідарності, конференції міністрів окремих галузей економіки, контактні групи, робочі групи, наук.-дослідницькі симпозиуми, наради техн. експертів тощо. Діяльність Р. н. проводиться на таких основних напрямках: повна ліквідація колоніальної системи, нац. звільнення і незалежний розвиток молодих д-ав; б-ба проти расизму та *апартеїду*, *неоколоніалізму*, всіх форм експансіонізму, інозем. окупації; недопущення нової світової війни та забезпечення мирних умов для сталого розвитку (забезпечення міжнар. миру й порядку, припинення гонки озброєнь, повне роззброєння, мирне співіснування д-ав з різним соц. устроєм, невтручання у внутр. справи країн тощо); перебудова міжнар. екон. відносин на справедливих, рівноправних та демокр. засадах, формування нового міжнар. інформ. порядку тощо.

Після закінчення «Холодної війни» перед Р. н. як феноменом біполярної системи міжнар. відносин постала необхідність формування стратегії, адекватної новим світовим реаліям. Нові завдання, проголошені Р. н., спрямовані на подолання пасивної ролі об'єднання у світі й активну його участь як самостійної політ. сили у формуванні багатополосного світу, в якому демокр. та реформована ООН буде відігравати важливу роль. Механізм посилення ролі Р. н. у світі передбачає як зміцнення солідарності та співробітництва по лінії «Південь — Південь» (інтенсифікація регіональної інтеграції як передумови для формування *єдиного економічного простору* Півдня; допомога більш розвинутих країн Півдня найменш розвинутих тощо), так і всебічний розвиток співробітництва «Північ — Південь» (1996 створено орган — «Трійка»: колишній, чинний та майбутній голови, на який покладено

функції ведення переговорів із *Великою сімкою* та *Європейським Союзом*. Учасники Р. н. виступають за: заг. і повне роззброєння, включаючи ядерне; мирне врегулювання регіональних та локальних конфліктів; остаточне знищення залишків неокolonіалізму та інозем. окупації; б-ба із застосуванням екон. та політ. тиску проти країн, що не приєдналися; остаточне вирішення проблеми *зовнішніх боргів* країн, що розвиваються, та скасування заборгованості найменш розвинутих д-ав; створення справедливої та недискримінаційної торг. системи; реформування та демократизація ООН; реформування міжнар. фінанс. системи на основі принципу рівності д-ав; повне виконання міжнар. конвенцій та угод у галузі *прав людини*, ефективного забезпечення права на розвиток тощо.

Література: Матьовка М.П. Рух неприєднання: стан і перспективи розвитку (60 – 90-ті роки ХХ ст.). — Ужгород, 1998; Нікішенко С.О. Рух неприєднання: сучасний стан і перспективи // Стратегічна панорама. — 2001. — №1-2.

Ю.С. Скороход

Рюйтель (Rüütel) Арнольд (10.05.1928, Сааремаа, Естонія) — естонський громад.-політ. і держ. діяч, науковець. Закінчив Янедський с.-г. технікум (1949), Естонську с.-г. академію (1964); д-р с.-г. наук (1991). 1957-63 — дир. експериментального госп-ва при Естонському наук.-дослідному ін-ті селекції та ветеринарії; 1963-69 — дир. Тартуського зразкового рад-госпу; 1969-77 — ректор Естонської с.-г. академії; 1977-79 — секр. ЦК КП Естонії з с. г-ва. 1979-83 — 1-й заст. Голови Ради Міністрів Естонської РСР. 1983-90 — Голова Президії Верховної Ради Естонської РСР; виступив одним з ініціаторів прийняття 16.11.1988 декларації про *суверенітет* Естонії. 1990-92 — Голова Верховної Ради Естонської Республіки (за статусом — фактичний глава д-ви); проводив політику на відокремлення від СРСР та відновлення держ. незалежності Естонії. Водночас 1991-92 — чл. Конституційного зібрання Естонії. Ініціював скликання в Таллінні 12.05.1990 *Ради держав Балтійського моря* (об'єднання глав Латвії, Литви та Естонії). За його головування Верховна Рада Естонії прийняла 20.08.1991 резолюцію про держ. незалежність Естонії. 1993-2001 — дир. Нац. ін-ту розвитку та співробітництва, водночас 1994-99 — голова Естонської селянської партії, 1999-2000 — голова Естонського народного

союзу. У 1995 обраний до Рійгікогу (парламенту Естонії). 1995-97 — віце-спікер Рійгікогу; 1995-99 — голова делегації Рійгікогу до Балтійської асамблеї, голова Президії Балтійської асамблеї. 21.09.2001 обраний Президентом Естонської Республіки. Як глава д-ви 14-18.10.2002 здійснив офіц. візит до України. Почесний доктор Нац. агр. ун-ту України (2002), інозем. член Укр. академії с.-г. наук (2002).

Твори: «Розвиток агропромислового комплексу в Естонській РСР» (1982), «Відродження майбутнього» (2001).

Л.В. Губерський

Рябовол Микита (Микола) Степанович (17.12.1883, станиця Донська — 13.06.1919, Ростов-на-Дону) — укр. громад.-політ. діяч на Кубані. Нар. в багатодітній козацькій родині. Закінчив початкові класи Катеринодарського військ. реального уч-ща, згодом навчався на механічному ф-ті Київ. політехн. ін-ту. 1911-14 — дир. Чорноморсько-Кубанської залізниці, голова Кубанського кооперативного союзу. У роки *Першої світової війни* служив офіцером інженерних військ Російської армії, а повернувшись на Кубань, брав активну участь у громад. і політ. житті: працював в обласному Продовольчому комітеті; швидко висунувся на чільне місце в першому представницькому органі краю — Кубанській військ. раді, яка вже на 2-й сесії проголосила себе Крайовою радою з повноваженнями Установчих зборів й ухвалила Конституцію Кубані. Кубанська область стала республікою (з назвою Кубанський Край) у складі Російської Федеративної Республіки. Як парламент мала діяти Законодавча рада, що обирала виконавчу владу — Крайовий уряд — і військ. отамана, який мав функції нач. військ. сил та представника Краю. У січні 1918 — червні 1919 — голова Законодавчої ради; ініціював проголошення нею 28.01.1918 Кубанської Народної Республіки, яка на майбутнє входила б до Російської Федеративної Республіки, а 16.02.1918, під час наступу на Півн. Кавказ більшовиків, — самостійність і незалежність від Росії Кубанської Народної Республіки. У травні — червні 1918 очолював делегацію Законодавчої ради до Києва для переговорів із гетьманом *П. Скоропадським* про налагодження міждерж. стосунків та взаємодію в б-бі з більшовиками, де активно підтримував

ідею тісного федерат. зв'язку Кубані з Україною. Проте за відсутності Р. 23.06.1918 в Новочеркаську на нараді представників Ради й уряду під головуванням Л. Бича більшістю голосів було ухвалено історично хибне рішення: замість єднання з Україною було укладено союз із Добровольчою армією генерала А. Денікіна, що, зрештою, мало для Кубані катастрофічні наслідки. Рада на чолі з Р. постійно відстоювала суверенні права рес-

публіки; ініціювала, всупереч імперським намірам А. Денікіна, об'єднання Дону, Кубані й Тереку в Південно-Російський Союз на засадах федерації. На конференції представників цих країв у Ростові 13.06.1919 Р. виступив із різкою критикою свавілля денікінського режиму та із застереженнями проти визнання такої влади на території Кубані, за що був у той самий день убитий агентами денікінської контррозвідки.

В.М. Матвієнко

С

Саадабадський пакт — див. *Антанта близько-східна*.

Сааданбеков (Saadanbekov) Жумагул (1940, Ак-Суйський р-н Іссик-Кульської обл. Киргизької РСР) — киргизький громад.-політ. і держ. діяч, науковець. Закінчив Пржевальський держ. пед. ін-т; кандидат філос. наук. У 1961-64 — учитель фізики Джети-Огузької середньої школи, 1964-67 — заст. директора Барсакунської середньої школи; 1967-69 — інструктор Джети-Огузького райкому Компартії Киргизії; 1969-74 — наук. співробітник Ін-ту філософії та права АН Киргизької РСР; 1974-83 — зав. відділу, секр. Фрунзенського міськкому Компартії Киргизії; 1983-90 — інспектор, зав. відділу ЦК Компартії Киргизії; 1990-91 — голова Комісії з питань культури, освіти, спорту і туризму ВР Киргизької Республіки. 1991-92 — глава держінспекції при Президентові Киргизької Республіки; 1992-96 — голова Іссик-Кульської обласної держ. адміністрації. 1998-2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Киргизької Республіки в Україні.

П.М. Ігнат'єв

Саакашвілі Михайло (21.12.1967, Тбілісі) — грузинський держ. та громад.-політ. діяч. У 1992 закінчив *Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*; у 1994 — магістратуру юрид. ф-ту Колумбійського ун-ту (США); отримав наук. ступінь з юриспруденції в Ун-ті ім. Джорджа Вашингтона (1995). У 1995 працював в амер. правничих фірмах; на парл. виборах 1995 в Гру-

зії був обраний депутатом від Спілки громадян Грузії (голова партії — *Е. Шеварднадзе*); очолював парл. комітет з реформи виборчої та прав. системи і створення неполітизованих поліцейських формувань. У січні 2000 обраний віце-президентом Парламентської асамблеї *Ради Європи*, а в жовтні 2000 призначений міністром юстиції в уряді *Е. Шеварднадзе*; розпочав реформи грузинської прокуратури та пенітенціарної системи з метою ліквідації в них корупції. У вересні 2001 подав у відставку та вийшов зі Спілки громадян Грузії; в жовтні того ж року заснував Об'єднаний народний рух; у червні 2002 обраний головою Тбіліської міської ради. Після парл. виборів у листопаді 2003 звинуватив уряд *Е. Шеварднадзе* в численних порушеннях при їх проведенні й закликав до ненасильницького спротиву правлячому режиму. Широкомасштабні демонстрації (т. зв. «*трояндова революція*») 20-23.11.2003 призвели до відставки *Е. Шеварднадзе*. 4.01.2004 обраний Президентом Грузії; в лютому 2004 очолив широке демокр. об'єднання «*Національний рух — демократи*». У *зовнішній політиці* орієнтується на США та *Європейський Союз (ЄС)*; прагне прискорення євроатлантичної інтеграції Грузії; визнає Україну одним із найважливіших партнерів Грузії на терені *Співдружності Незалежних Держав (СНД)*.

Л.В. Губерський

Сабрі (Sabri) Алі (1920, Каїр — 1991, Каїр) — єгипетський держ. і військ. діяч. Закінчив Каїрську військ. академію (1939), служив у резерві єгипетської армії, вступив до підпільної опозиційної орг-ції «*Вільних офіцерів*». Під час антимонархічного перевороту 23.07.1952 підтримував постійний зв'язок із посольством США в Каїрі, забезпечивши нейтралітет Білого дому в конфлікті; невдовзі став керівником офісу президента *Г. Насера*. У 1958 призначений міністром з презид. справ; 26.09.1962-3.10.1965 — Прем'єр-міністр Об'єднаної Арабської Республіки (ОАР), активний прибічник її «соціалістичної орієнтації» та зближення з СРСР на міжнар. арені; з 1965 — один із чотирьох віце-президентів ОАР і одночасно секр. Арабського соціалістичного союзу (АСС), що відіграв провідну роль у демонстраціях «народної любові» до президента Насера, які змусили його відмовитися від рішення піти у відставку після програної *арабо-ізраїльської війни 1967*. Після смерті Насера 1970 зберіг посаду віце-президента,

проте новий Президент ОАР *А. Садат* бажав підпорядкувати собі АСС, і в результаті б-би за владу С. та його прибічники були заарештовані в 1971. Засуджений до довічного ув'язнення за держ. зраду; в 1981 був амністований *Х. Мубарак*ом і більше не займався публічною політикою.

П.М. Ігнат'єв

Савич Семен (? — ?) — укр. військ. діяч і дипломат. Наприкінці 1640-х був козаком реєстрового війська, перейшов на бік *Б. Хмельницького* і 1648 призначений канівським полковником; активний учасник воєнних кампаній проти Речі Посполитої 1648, 1649, 1651 (здійснював керівництво охороною тилу і проведенням мобілізації до козацько-селянської армії) і 1653. Виконував важливі дип. доручення гетьмана, зокрема, у серпні — листопаді 1651 разом з *І. Золотаренком* очолював посольство Війська Запорозького до Земського собору в Москві у справі укладення союзного дог-ру; в квітні 1654 в Бахчисараї вів переговори з кримським ханом *Іслам Гереєм III*, переконуючи його не поривати союзницьких відносин із *Б. Хмельницьким* попри укладення *Переяславсько-Московської угоди 1654*.

В.І. Головченко

Савич Семен (? — 1725, Петербург) — укр. військ. і держ. діяч; походив із козацько-старшинського роду на Чернігівщині. У 1701-06 — писар Ген. військ. суду; 1709-23 — ген. писар Війська Запорозького; перебуваючи на автономістських позиціях, активно підтримував заходи наказного гетьмана *П. Полуботка* щодо збереження суверенних прав Гетьманщини; влітку 1723 разом із ним був викликаний *Петром I* до Петербурга, де звинувачений у непокорі *Малоросійській колегії*. 10.11.1723 заарештований за царським наказом і ув'язнений у Петропавлівській фортеці, де і помер.

В.І. Головченко

Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович (бл. 1577/78, с. Кульчиці, сучас. Самбірського р-ну Львівської обл. — 10.04.1622, Київ) — укр. військ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї православного шляхтича. Закінчив Острозьку греко-слов'яно-латинську академію. Працював приватним учителем у київ. міського судді *Я. Аксака*; з 1601 — на Запорозькій Січі, брав участь у воєнних походах Речі Посполитої на Молдову і шведську Лівонію; 1606 вперше обраний кошовим отаманом, забезпечив реорганізацію козаць-

кого війська на засадах регулярної формації, очолював запорозькі напади на території Кримського ханату і Османської імп. та здобуття Варни (1605), Кафи (1606, 1616), Очакова і Перекопа (1607), Білгорода-Дністровського (1609), Синопа (1614), Трапезунда (1616). 1616-20 і 1621-22 — гетьман реєстрового Війська Запорозького, належав до поміркованого старшинського угруповання, що намагалося відстоювати укр. нац. інтереси шляхом переговорів і досягнення компромісів з польським урядом (див. *Вільшанська угода 1617* і *Роставицька угода 1619*); у 1618 вступив до міжнар. антитурецької коаліції «Ліга християнської міліції», того ж року на чолі 20-тис. козацького війська здійснив похід на Москву, щоб допомогти королеви Владиславу посісти царський престол; 1619 разом з полковником *О. Голубом* уклав антитур. союзний договір із перським шахом *Аббасом II*; з метою подолання кризи у відносинах з Москвою і вчинення політ. тиску на Варшаву в січні 1620 відрядив до царя *Михайла Федоровича Романова* очолюване *П. Одинцем* посольство, що мало з'ясувати умови прийняття запорожців на царську службу (у врученій послам на прийомі в *Посольському приказі* 21.04.1620 царській грамоті висловлювалася згода на встановлення політ. стосунків із Військом Запорозьким на засадах воєнної служби козаків за певне грошове жалування); організував відновлення ліквідованої *Берестейською унією 1596* православної ієрархії в Наддніпрянщині єрусалимським патріархом *Феофаном III*, який 9.10.1620 висвятив ректора Київ. братської школи *І. Борецького* на Київського митрополита. З початком Хотинської війни 1620-21 між Річчю Посполитою й Османською імп. очолив козацьке посольство до короля *Сигізмунда III Вази* з вимогою надання політ. і нац.-культ. прав та привілеїв православному населенню і Війську Запорозькому; у вересні 1621 з 40-тис. козацьким військом приєднався під Хотинем до польсько-литовської армії, що відіграло вирішальну роль у здобутті перемоги над турками. Помер від поранення.

В.І. Головченко

Сагіб Герей I (1501, Чуфут-Кале, Крим — 1551, Півн. Кавказ) — кримськотатарський держ. діяч, син *Менлі Герея I*, правитель кримськотатарської д-ви 1532-51. На прохання мешканців Казані 1519 був відряджений ханом *Мехмедом Гереєм I* до Казані, 1521 збройним шляхом звільнив Казанське ханство від моск. залежності,

1524 передав казанський престол племінникові й добровільно переселився до Стамбула. Після призначення кримським ханом здійснив низку важливих реформ: оновив правлячу феод. еліту шляхом її поповнення заслуженими військ. і придворними діячами, схилив частину кочовиків-ногайців до осілого способу життя і землеробства, збудував єдиний у ханаті мор. порт у Гюзлеві (Євпаторія), завершив будівництво ханського палацу в Бахчисараї, створив корпус капи-кулу (аналог тур. яничарів) і перебудував фортечні укріплення на Перекопі, вимагав від Стамбула передачі ханатові Південного узбережжя Криму, за що впав у немилість до султана Сулеймана I, був усунений від влади і відряджений воювати з черкесами.

В.І. Головченко

Садат (Sadat) Мухаммед Анвар (25.12.1918, с. Міт Абу ель-Кум, провінція Мінуфія, Єгипет — 6.10.1981, Каїр) — єгипетський держ. і військ. діяч. Нар. в сім'ї дрібного службовця; закінчив Королівську військ. академію (1938). Під час проходження дійсної служби в Манкабаді познайомився з *Г. Насером* і став співзасновником підпільного націоналістичного товариства «Вільні офіцери», водночас підтримував зв'язки з «Братами-мусульманами»; з початком *Другої світової війни* за звинуваченням у шпигунстві на користь нацистської Німеччини був ув'язнений (відбував покарання і здійснив втечу спільно з *І. Шаміром*); вдруге був заарештований 1946 за участь у підготовці замаху на лідера пробританської «Ліги відродження» А. Османа. У 1950, використовуючи зв'язки при королівському дворі, поновився в Збройних силах у чині полковника і налагодив контакти з «Вільними офіцерами», що 23.07.1952 здійснили успішний антимонархічний переворот; у 1953-56 — чл. Революційної ради (Ради керівництва рев-цією), водночас у 1955-56 — держ. міністр; 1955 призначений ген. секретарем *Ліги арабських держав (ЛАД)*. 1957 обраний депутатом Національних зборів Єгипту, в 1957-58 — заст. голови, в 1960-61 і 1964-68 — голова Національних зборів Об'єднаної Арабської Республіки (ОАР); з 1959 — ген. секретар насеристського Національного союзу, з 1962 — чл. Вищого виконкому Арабського соціалістичного союзу (АСС), з 1970 — голова АСС. У 1964-68 і 1969-70 — віце-президент ОАР; після раптової смерті Г. Насера 28.09.1970 приступив до виконання обов'язків Президента ОАР, 17.10.1970 обраний Національними зборами Пре-

зидентом ОАР (з 11.09.1971 — Арабська Республіка Єгипет). У внутр. політиці відмовився від курсу соціал. орієнтації й запровадив політику «відкритих дверей» («інфітах»), що означала перехід до ринкових відносин шляхом зміцнення нац. буржуазії й надання свободи інозем. капіталу, передусім США, а також запровадження багатопартійності. У *зовнішній політиці* здійснив переорієнтацію на США і зах. д-ви, виславши 1972 з країни 20-тис. рад. військ. персонал, і в лютому 1971 погодився на поновлення мирних переговорів з Ізраїлем; після тимчасових успіхів єгипетської армії в *арабо-ізраїльській війні 1973* уклав 18.01.1974 за особистого посередництва *Г. Кіссінджера* мирну угоду з Ізраїлем, що уможливила повернення останнім Єгипту в серпні 1975 більшої частини Синайського півва і поновлення *судноплавства міжнародного торговельного по Суецькому каналу*. 16.09.1976 денонсував єгипетсько-рад. договір про дружбу і співробітництво від 27.05.1971, а в листопаді 1977 здійснив демонстративний візит до Єрусалима, запропонувавши у виступі в ізраїльському кнесеті покінути з ворожнечею та визнати де-юре Державу Ізраїль на певних умовах. За посередництва *Дж. Картера* у вересні 1978 в Кемп-Девіді узгодив із *М. Бегіном* основні положення *єгипетсько-ізраїльського мирного договору 1979*, за що спільно з ізраїльським прем'єр-міністром був удостоєний *Нобелівської премії миру*. Загинув в результаті замаху мусульм. екстремістів.

В.І. Головченко

Садег-Бонаб (Sadeg-Bonab) Ахмад (1958, Тегеран) — іранський держ. діяч і дипломат. Працював екон. радником губернатора Схід. Азербайджану; головою Ради директорів, виконавчим дир. компанії «Шахр-ва-руста»; заст. міністра металургії і шахт з питань економіки та торгівлі; членом правління і заст. директора з адмін. питань Іранської нац. нафтової компанії; заст. міністра кооперації; юрид. радником мін-ва промисловості по зв'язках із парламентом. У 1999-2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол Ісламської Республіки Іран в Україні.

В.І. Головченко

САДК — див. *Співтовариство розвитку Півдня Африки*.

Сазонов Сергій Дмитрович (29.07.1860 — 25.12.1927, Ніцца, Франція) — рос. держ. діяч

і дипломат; походив із дворян. На дип. службі з 1883: секретар, радник посольства Росії у Великій Британії; радник посольства Росії у США; дип. представник Росії у Ватикані. У червні 1909 — вересні 1910 — товариш мін. закл. справ Російської імп.; у листопаді 1910 — листопаді 1916 — мін. закл. справ, одночасно з 1913 — чл. Державної ради. Продовжував курс на зближення Росії з Великою Британією і Японією, уклав із Tokio Петербурзьку угоду 21.06 (4.07).1910 і секретну конвенцію 25.06 (8.07).1912 про збереження *статус-кво* в Півн.-Схід. Китаї й поділ Внутр. Монголії на япон. (східну) і рос. (західну) сфери «спеціальних інтересів»; у той же час здійснив дип. забезпечення *Потсдамського побачення 1910* між Миколою II і Вільгельмом II; безуспішно намагався згуртувати балканські д-ви і Турецьку імп. в антиавстр. *конфедерацію* під егідою Росії. Напередодні *Першої світової війни* доклав зусиль для зміцнення зв'язків Росії з *Антантою*, а коли упевнився в неможливості компромісного вирішення *Лютневої кризи 1914*, переконав Миколу II видати 30.07.1914 указ про заг. мобілізацію; під час війни вів переговори з Великою Британією і Францією про співробітництво і умови майбутнього миру, взяв діяльну участь у виробленні *англійсько-російсько-французької угоди 1915* про протоки. Змушений був подати у відставку, оскільки не поділяв прагнення царського оточення до укладення сепаратного миру з Німеччиною. У січні 1917 призначений послом у Великій Британії, але до виконання обов'язків не приступив у зв'язку з Лютневою рев-цією; у 1918-19 представляв уряд О. Колчака в Російській політ. нараді (Париж) і на *Парижській мирній конференції 1919-20*.

В.І. Головченко

Саїд (Said) Нурі (1888, Багдад — 15.07.1958, Багдад) — іракський держ. і військ. діяч. Нар. в сунітській сім'ї; освіту здобув у Стамбульській військ. академії і по її закінченні став офіцером в Оттоманській армії. Переконаний націоналіст, у 1914 вступив у лави таємної арабської групи «Аль Ахд»; під час *Першої світової війни* дезертував з Оттоманської армії і приєднався в 1916 до арабського визв. руху. Завдяки своїм військ. успіхам був помічений королем Іраку Фейсалом I, який призначив С. керівником штабу армії. У 1922-24, 1926-28 і 1929 — міністр оборони; у 1930-32, 1939-40, 1941-44, 1946-47, 1949, 1950-52, 1954-57 і 1958 —

Прем'єр-міністр Іраку, водночас у 1933-34, 1935-36 і 1940-41 — мін. закл. справ; дотримувався пробрит. курсу в *зовнішній політиці*, тому населення ставилося до нього з великою недовірою; в 1943 оголосив війну нацистській Німеччині; виступив одним з ініціаторів створення *Організації Центрального договору (СЕНТО)*; відмовився засудити тристоронню англ.-франц.-ізраїльську агресію проти Єгипту під час *Суецької кризи 1956*, чим викликав ізоляцію Іраку в арабському світі; схвально сприйняв *Ейзенхауера доктрину* і виступав за тісні відносини із США. Убитий під час військ. перевороту.

П.М. Ігнат'єв

Сайкса — Піко угода 1916 (таємна) про поділ Азійської Туреччини оформлена шляхом обмінних нотами між Францією і Росією 13(26).04.1916 та Францією і Великою Британією 16.05.1915; отримала назву за іменами її співавторів, брит. дипломата М. Сайкса і франц. дипломата Ф. Піко; 19.11.1916 до угоди приєдналася Італія. С. — П. у. передбачала створення п'яти зон: «синя» (включала район схід. узбережжя Середземного моря на північ до Адани і частину тур. території включно до міст Сивас, Малатья, Діарбакір, Мардин і Урфа) переходила в безпосереднє володіння Франції; «червона» (Півд. і Центр. Ірак, палестинські порти Хайфа і Акка) відійшла до Великої Британії; «коричнева» (решта Палестини) мала стати інтернаціональною зоною під міжнар. управлінням за погодженням з Росією та іншими д-вами. Значні території, які включали на заході райони Алеппо (Халеба), Хами, Хомса і Дамаска, а на сході — Дейр ез-Зора і колишній Мосульський вілайет, входили до сфери впливу Франції (зона «А»); Трансйорданія до берегів Мертвого моря і Багдадський вілайет входили до сфери впливу Великої Британії (зона «В»). У цих зонах Лондон і Париж мали переважні права в галузі торгівлі, залізничного будівництва, ввезення зброї, призначення своїх радників тощо.

Домовленість суперечила зобов'язанням Великої Британії перед арабами, взятим у рамках *Мак-Магона — Хусейна угоди 1915* щодо їхньої незалежності. Росія заявила восени 1916, що не має претензій на арабські території. За приєднання до угоди союзники обіцяли їй вірменські вілайети Туреччини і Півн. Курдистан, підтверджували її права на Стамбул і захист інтересів православних у Палестині. Обіцяні Росії тери-

торії складала «жовту» зону. Внаслідок підписання 20.04.1917 в Сен-Жан де Мор'ені англ.-франц.-італ. угоди виникла «зелена» зона (Півд.-Зах. Анатолія), яка відходила до Італії, і зона «С», що включала частину Зах. і Центр. Анатолії й мала стати сферою впливу Італії.

Уряд рад. Росії опублікував текст угоди разом з іншими таємними дог-рами царського і Тимчасового урядів у кінці 1917, а саму угоду оголосив безумовно і негайно скасованою. Її було переглянуто під час *Паризької мирної конференції 1919-20* і на засіданнях Верховної ради *Антанти* на *Сан-Ремо конференції 1920*. Арабські країни були передані під мандати *Ліги Націй* (див. *Мандатна система*) і відмінність у статусі зон, що безпосередньо передавалися у володіння Франції і Британії, і сферами впливу практично зникла.

І.Д. Коміренко

Сайондзі (Saionji) Кіммоті (23.10.1849, Кіото — 24.11.1940, Окіцу) — япон. держ. діяч і дипломат. Нар. в сім'ї придворного аристократа. За традицією став придворним служителем у 18 років, взяв активну участь у революції 1867-68 («Мейдзі») як особистий представник імператора; в 1871-80 навчався у Франції; 1881 заснував Ін-т Мейозі; в 1882 супроводжував групу *Іто Хірбумі* в її подорожі Зах. Європою для вивчення досвіду конституційного будівництва. У 1885-88 — посланник Японії в Австро-Угорщині, в 1888-91 — в Німеччині. По поверненні до Японії став членом Таємної ради, і, користуючись своїми зв'язками з Іто, в 1892-96 та 1898 отримував посаду міністра освіти, взяв участь в орг-ції політ. партії Сейюкай, що була пов'язана з політ. та екон. інтересами великого бізнесу, зокрема концернами «Міцуї» та «Сумімото»; успішно провів з Росією, Німеччиною і Францією переговори щодо умов повернення Китаю Ляодунського піво-ва, анексованого за *Сімоносекським мирним договором 1895*; у 1900-03 — голова Таємної ради при імператорі. 7.01.1906-14.07.1908 і 30.08.1911-19.12.1912 — Прем'єр-міністр Японії; реалізовував амбітну програму будівництва океанського ВМФ, але скорочення бюджетних видатків на сухопутну армію викликало опір впливового генералітету, що призвело до відставки кабінету С. З 1912 — генро (один з найближчих радників імператора); представляв Японію на *Паризькій мирній конференції 1919-20*.

П.М. Ігнат'єв

Салазар (Salazar) Антоніу ді Олівєра (28.04.1889, Санта-Комба-Дан, провінція Бейта-Алта, Португалія — 27.07.1970, Лісабон) — португальський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив єзуїтську семінарію (1908) і екон. ф-т Коїмбрського ун-ту (1914), де залишився на викладацькій роботі, в 1917-28 — проф. економіки; в 1918 виступив співзасновником Партії католицького центру, від якої 1921 був обраний депутатом кортесів. У 1928 призначений військ. урядом міністром фінансів з необмеженими повноваженнями (до 1940); шляхом суворої економії ліквідував величезний бюджетний дефіцит, не вдаючись до інозем. позик, і до 1932 сплатив повністю зовн. *державний борг*, здобувши популярність як «відновлювач монети» і «рятівник імперії» (заплановані раніше позики в *Лігу Націй* могли привести не лише до встановлення міжнар. контролю над португальськими фінансами, а й до втрати африк. колоній). 5.07.1932-25.09.1968 — Прем'єр-міністр Португальської Республіки і фактичний диктатор країни, водночас у 1936-44 — військ. міністр і у 1936-47 — мін. зак. справ; із запровадженням розробленої на основі папських булл конституції 1933 створив авторитарну «унітарну корпоративну республіку»; допомагав *Ф. Франко* під час громадян. війни 1936-39 в Іспанії, але в *Другій світовій війні* дотримувався *нейтралітету політики*, таємно сприяючи Великій Британії, що дало змогу салазаровському режимові приєднатися до *Вашингтонського договору 1949* і стати активним партнером Заходу в б-бі зі «світовим комунізмом»; у той же час розгортання 1961 колоніальних війн в Анголі, Гвінеї-Бісау і Мозамбіку призвів до помітної ізоляції країни на міжнар. арені. Пішов у відставку у зв'язку з хворобою.

В.І. Головченко

Саліковський Олександр Хомич (13.03.1866, с. Старий Потік, тепер Жмеринського р-ну Вінницької обл. — 22.11.1925, Варшава) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, журналіст. Нар. в сім'ї священика. Закінчив Шаргородську дух. школу і Кам'янець-Подільську дух. семінарію. Працював сільським учителем, чиновником для особливих доручень і радником Подільського губернського земського правління; за «політичну неблагонадійність» кілька разів заарештовувався і двічі засуджувався до заслання та 4-міс. ув'язнення; в 1904 був звільнений з посади міністром внутр. справ і перебрався до Києва,

де співробітничав у ліберальних щоденних «Київських откликах» (1904-09) і видавав «Киевский голос» (1906-07). У 1910 переїхав до Москви, де разом із С. Петлюрою редагував журнал «Українська Життя» (1912-13, 1916-17) і співробітничав у «Руських ведомостях»; після перемоги Лютневої рев-ції 1917 очолив Українську раду в Москві, у вересні 1917 призначений губернським комісаром Київщини, вступив до УПСФ (12.05.1918 обраний до її Головного комітету, очолив літературно-видавничу комісію), від якої увійшов до укр. Центральної Ради і Малої ради, виконував обов'язки товариша ген. секретаря внутр. справ в уряді В. Винниченка. За гетьманату П. Скоропадського — чл. Всеукр. земської управи, належав до опозиційного Українського Національного Союзу; з приходом до влади Директорії працював у МВС УНР, редагував щоденну «Трибуну» (1918-19), видавав неперіодичну збірку «Нова Україна». 26.05.1920 призначений міністром внутр. справ в уряді В. Прокоповича; 20.07.1920 очолив делегацію УНР на 4-у Балтійську конференцію в Ризі, де планувалося конституювати *Балто-Чорноморський союз* за участю Естонії, Латвії, Литви, Польщі, УНР і Фінляндії. 14.10.1920 призначений заст. Голови Ради Міністрів УНР, 11.02.1921 — чл. Вищої військ. ради, водночас очолював відділ держ. будівництва Українського комітету громад. орг-цій УНР; після поразки *Української революції 1917-20* залишився у Варшаві, де видавав часописи «Українська трибуна» (1921-22) і «Трибуна України» (1922-23), тижневик «Українська справа», в яких розвивав ідеї укр.-слов. федералізму.

Твори: «На порозі гетьманщини» (1924).

В.І. Головченко

Салінас де Гортарі (Salinas de Gortari) Карлос (3.04.1948, Мехіко-Сіті) — мексиканський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Нац. авт. ун-т (Мехіко, 1969) і Гарвардський ун-т (1978), д-р політ. економії й управління. Із студ. років належав до правлячої Інституційно-революційної партії (ІРП); по завершенні освіти працював помічником і радником міністра програмування та бюджету М. де ла Мадрида; 1981 пішов у відставку і очолив презид. кампанію свого шефа, а після перемоги посів його місце і запровадив режим суворої економії; 1987 висунутий кандидатом у президенти від ІРП й на перших із 1929 змагальних виборах 1988 отримав 50,4% голосів. 1.12.1988-30.11.1994 — Президент Сполу-

чених Штатів Мексики; продовживши неоліберальні реформи попередника, в 1991 уклав угоди про вільну торгівлю з д-вами Центр. Америки і Чилі й очолив рух за вироблення *Північно-американської угоди про вільну торгівлю (НАФТА)* за участю США, Канади і Мексики, покінчивши з традиційним для країни після рев-ції 1910-17 спротивом інозем. інвестуванню і втручанню Білого дому у внутр. справи; попри інтенсифікацію екон. зв'язків зі США, гостро засудив *операцію військ США в Панамі 1989*, продовжував нарощувати екон. співпрацю з Кубою і сприйняв *Торрічеллі закон*. У зв'язку з загостренням внутр.-політ. ситуації в країні та валютно-фінанс. кризою публічно звинуватив адміністрацію наступника в некомпетентності, порушивши парт. дисципліну, і змушений був, на прохання уряду, у 1995-2000 залишити межі країни.

В.І. Головченко

Салонікське перемир'я 1918 підписане 29.09.1918 в Салоніках (Греція) болг. уповноваженими міністром фінансів Ляпчевим і генералом Луковим та представником *Антанти* франц. генералом Франше д'Еспере; завершило воєнні дії на Балканському фронті *Першої світової війни*. 15.09.1918 війська Антанти розпочали успішний наступ на Салонікському фронті в районі Македонії. Частина болг. армії була оточена, а інша почала відступати до кордонів Болгарії. 24.09.1918 в кількох відступаючих частинах розпочалося повстання. Воєнні поразки Центральних держав і антиурядові виступи всередині Болгарії змусили уряд Малінова направити 26.09.1918 делегацію в штаб військ Антанти в Салоніках для укладення *перемир'я*. За його умовами болг. війська мали негайно залишити територію Греції та Сербії, болг. армія підлягала демобілізації, за виключенням трьох дивізій, призначених для підтримки внутр. порядку. Усі військ. й цивільні представники Німеччини і Австро-Угорщини мали залишити територію Болгарії протягом 4 тижнів. Війська Антанти отримували право зайняти ті болг. стратегічні пункти, які вважали за необхідне. З укладенням С. п. Болгарія вийшла з блоку Центральних держав, їхня воєнна коаліція почала розпадатися. С. п. втратило силу з часу прийняття *Нейського мирного договору 1919*.

Б.М. Гончар

Салют — у міжнар. практиці урочиста форма вітання або надання особливих церемоніальних

почестей (напр., прапорами, артилерійськими залпами, залпами з рушниць). Використання салюту передбачено деякими міжнар. договірними нормами (напр., *Аахенським протоколом 1818*), міжнар. звичаями, а також нац. законодавством деяких країн (напр., Великої Британії, України, Домініканської Республіки та ін.). «Салют націй» може виконуватись під час *візиту державного глави держави* (21 артилерійський залп), *візиту офіційного глави уряду* (19), глави зовн.-політ. відомства (17). Він, як правило, лунає під час виконання *гімнів державних*. Іноді «Салют націй» може виконуватись з нагоди відвідання з офіц. візитом інозем. корабля (ескадри кораблів) порту або військ.-мор. бази.

В.І. Резніченко

Самаранч (Samaranch) Хуан Антоніо (17.07.1920, Барселона) — іспан. дипломат і громад.-політ. діяч. Нар. в сім'ї промисловця. Закінчив Школу бізнесу (Барселона). Після завершення громад. війни 1936–39 почав займатися банківським бізнесом і перейняв бізнес свого батька; в 1966 був обраний довічним членом Міжнародного спортивного комітету (МОК); в 1967–77 — депутат Генеральних кортесів Іспанії; в 1977–80 — перший Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Іспанія в СРСР і за сумісництвом у Монгольській Народній Республіці. У 1974–78 — 1-й віце-президент МОК, з 1987 — президент МОК; у 1992 король Іспанії *Хуан-Карлос I* присвоїв С. титул маркіза. Став фігурантом багатьох спортивних скандалів, що стосувалися вживання допінгів спортсменами, визначення міст для проведення наступних Олімпійських ігор, тощо; змушений був піти у відставку в 2001.

П.М. Ігнат'єв

Саміт — конференція, нарада, збори глав держав та урядів. У міжнар. практиці відома така класифікація С.: серійні зустрічі у верхах — регулярні зустрічі (напр., *С. Ради Європи*, що проходять тричі на рік; *С. Великої сімки*, що проходять щорічно; *С. Співдружності Незалежних Держав* та ін.); зустрічі *ад гок* — як правило одна або кілька зустрічей, що іноді відкривають серію зустрічей; зустрічі на найвищому рівні для обміну інформацією. Практика проведення С. має за мету розвиток дружніх взаємин, з'ясування позицій сторін, обмін інформацією, а іноді є поштовхом до переговорів на рівні експертів, робочих груп; рідше такі зустрічі переходять

у двосторонні переговори, іноді в закриті переговори.

В.І. Резніченко

«Саміт Землі» 1992 — див. *Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку 1992*.

«Саміт тисячоліття» проходив 6-8.09.2000 в штаб-квартирі *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* у Нью-Йорку (США); розглядав нагальні питання забезпечення розвитку людства в новому тисячолітті. За результатами обговорення було прийнято Декларацію тисячоліття, яка визначала базові цінності, принципи та цілі держав-членів ООН на XXI ст.: держави-члени ООН у своїй діяльності мають спиратися на принципи свободи, рівності, солідарності, терпимості, поваги до оточуючого середовища та розподілу відповідальності. Завданнями ООН у галузі розвитку на нове тисячоліття визначено: ліквідація крайньої злиденності та голоду, скорочення до 2015 вдвічі населення, що має прибуток менше 1 дол. на день, та скорочення до 2015 вдвічі населення, що потерпає від голоду; забезпечення заг. початкової освіти, рівного доступу всіх дітей до отримання в повному обсязі початкової шкільної освіти; заохочення рівноправності чоловіків та жінок, розширення прав і можливостей жінок, ліквідацію міжстатевих нерівностей у сфері початкової та середньої освіти до 2005, а до 2015 — на всіх рівнях освіти; скорочення на 2/3 смертності серед дітей у віці до 5 років; покращення охорони материнства; б-ба з ВІЛ/СНІД, малярією та іншими захворюваннями; забезпечення екологічної стабільності; формування глобального партнерства з метою розвитку, створення відкритої, передбачуваної та недискримінаційної торг. та фінанс. системи; задоволення особливих потреб найменш розвинених країн, у т. ч. звільнення експортних товарів із цих країн від тарифів та квот, розширення програми полегшення боргового тягара бідних країн із значною заборгованістю та списання офіц. двостороннього боргу, надання більшої допомоги країнам, що взяли курс на зменшення злиденності; комплексне вирішення проблеми заборгованості країн, що розвиваються, за допомогою нац. і міжнар. механізмів, з тим, щоб рівень заборгованості був прийнятним у довготерміновому плані; забезпечення, у співробітництві з фармацевтичними компаніями, доступності недорогих та якісних лікарських засобів; здійснення, у співробітництві з при-

ватним сектором, заходів щодо рівного доступу усіх держав-членів ООН до новітніх технологій, особливо інформ.-комунікаційних. Всі держави-члени ООН взяли на себе зобов'язання щодо реалізації цих завдань.

С.В. Гринько

Самозахист: 1. У міжнародному праві XIX ст. — обмежене застосування сили державами, спрямоване на захист від протиправних дій приватних осіб, які перебувають під юрисдикцією іншої держави. Пояснювався тими д-вами, що його практикували, як вимушене втручання у внутр. справи інозем. д-ви, що не в змозі чи не бажає належним чином реалізувати свої суверенні права і припинити правопорушення, яке завдає шкоду інтересам інших д-ав. Інститут С. пов'язаний з істор. становленням теперішніх міжнар.-прав. інститутів права на самооборону та права переслідування «по гарячих слідах».

2. У сучас. (переважно пострадянській) науці міжнар. права — один із термінів, що застосовуються для позначення заходів д-ви, вживаних у відповідь на незначне за масштабами, серйозністю та наслідками порушення іншою д-вою незастосування сили чи загрози силою принципу, яке не може бути кваліфіковане як збройний напад. Підставою, що викликала С., може бути, напр., порушення кордону д-ви військ.-розвідувальним загоном, кораблем, літаком. Головною вимогою міжнар. права до дій, вживаних у порядку С., є їхній підкреслено обмежений характер. С., як і контрзаходи, підкоряється принципіві пропорційності щодо дій, які його спричинили. Хоча С. може включати застосування збройної сили або загрозу такого застосування (під час затримання порушників кордону тощо), він не може переходити на територію інозем. д-ви і не може включати колективні воєнні дії. *Міжнародний Суд ООН* у рішенні у справі «Про військову та напіввійськову діяльність проти Нікарагуа на території Нікарагуа» (Нікарагуа проти США, 1986) визнав можливість «пропорційних контрзаходів» у відповідь на незначні порушення принципу незастосування сили або загрози силою, які не дорівнюють збройному нападові, і зазначив, що ці дії у відповідь не можуть включати воєнну допомогу *третьох держав*. Відмінність С. від протиправних воєнних репресалій полягає в меті: С. спрямований на відновлення порушеного стану, а не на примушення до відповідальності, й тим більше не на помсту. При його здійсненні

залежно від обставин застосування, попередження і утримання від силових заходів визнається бажаним, а в окремих випадках (напр., при поводженні з літаком, який незаконно увійшов до повітр. простору д-ви, особливо якщо літак цивільний) — обов'язковим.

В.С. Ржевська

Самойлович Іван Самійлович (? , с. Ходорків, тепер Попільнянського р-ну Житомирської обл. — 1690, Тобольськ) — укр. держ. і військ. діяч. Нар. в сім'ї православного священика. Закінчив Києво-Могилянський колегіум. Перебравшись із родиною на Лівобережжя, на поч. 1660-х вступив на службу до Війська Запорозького писарем краснокоядинської сотні Прилуцького полку, потім — вепріцький сотник Гадяцького полку, краснокоядинський сотник (1665), охочекомонний полковник; виконував важливі дип. доручення гетьмана *І. Брюховецького*, зокрема, в 1663 очолював посольство до Москви. За гетьманування *Д. Многогрішного* — чернігівський полковник (1668-69) і ген. суддя (1669-72); взяв участь у старшинській змові проти *Д. Многогрішного* і на Ген. військ. раді 17.06.1672 у Козачій Діброві (поблизу Путивля) був обраний гетьманом Лівобережної України. Поступившись у *Конотопських статтях 1672* Москві правом на здійснення самостійної зовнішньої політики, зосередився на створенні міцної авторитарної гетьманської влади монархічного типу і поширенні її на всі етнічні укр. землі, що зумовило жорстку збройну б-бу з *П. Дорошенком*; після вдалого походу спільно з царським воєводою *Г. Ромодановським* на Правобережжя 17.03.1674 на старшинській раді в Переяславі за участю представників 10-ти правобережних полків був проголошений гетьманом усієї України (фактично став ним після зречення 19.09.1676 *П. Дорошенка*); неодноразово порушував питання про приєднання слобідських полків до Гетьманщини; укр. негативно ставився до *Андрусівського договору 1667* та *Вічного миру 1686* між Московським царством і Річчю Посполитою, що узаконювали поділ козацької України по Дніпру і втягували Військо Запорозьке у війну проти Османської імп. та Кримського ханату, з якими вважав за краще знайти порозуміння дип. шляхом. Внаслідок *Чигиринських походів тур.-татарської армії 1677-78* і укладення *Бахчисарайського мирного договору 1681* втратив владу над Правобережжям на користь *Ю. Хмельниць-*

кого, а під час невеликого кримського походу 1687 під командуванням *В. Голіцина* був звинувачений у таємних зносинах із Бахчисараєм та скинутий з гетьманства на Коломацькій раді 25.07.1687. Був заарештований і засланий до Тобольська.

В.І. Головченко

Самооборона індивідуальна — визнаний сучас. міжнародним правом виняток з *незастосування сили чи загрози силою принципу*, вид т. зв. законного застосування сили, що являє собою збройні дії держави, вжиті з єдиною метою — дати відсіч спрямованому проти неї збройному нападу. Сучас. інститут права на самооборону складався в період між *Першою світовою війною* та *Другою світовою війною* в звичайній формі одночасно з утвердженням принципу незастосування сили або загрози силою та в зв'язку з ним. Функціонально право д-ав на самооборону мало забезпечувати їм гарантію для захисту від порушень заборони використання *війни* як засобу нац. політики; одночасно при формуванні міжнар.-прав. інституту права на самооборону істотну роль відіграло прагнення великих д-ав створити засіб для обходу цієї заборони. Право на самооборону визнане в ст. 51 *Статуту ООН*. Використана в тексті Статуту характеристика права на самооборону як «невід'ємного», можливо, вказує на істор. спорідненість цього права з інститутом «основних прав держави», що існував у міжнар. праві ХІХ ст. і був пов'язаний з держ. *суверенітетом*. Ймовірно, спори між *великими державами* з приводу застосування збройної сили в порядку самозбереження (одне з т. зв. «основних прав держави») сприяли формуванню звичайних норм, що мали на меті обмежити застосування сили і заклали підвалини для наступного розвитку права на самооборону. Напр., термін «право самооборони» було вжито при вирішенні брит.-амер. спору з приводу обставин загибелі паро-плава «Кароліна» (1837). Застосовані тоді правила про законність застосування сили виключно на підставі «крайньої невідворотної необхідності, що не залишає ані змоги обрати засоби, ані часу для розмірковування» були запозичені держ. секретарем США Д. Вебстером з праці *Г. Гроція* «Про право війни й миру». Під назвою «самооборона за загальним міжнародним правом» посилення на «невідворотну необхідність» як на підставу для самооборони дотепер залишається частиною офіц. зовн.-політ. доктрини

США та Великої Британії й іноді використовується для обходу відп. положень Статуту ООН. Проте *Міжнародний Суд ООН* у рішенні у справі «Про військову та напіввійськову діяльність проти Нікарагуа на території Нікарагуа» (Нікарагуа проти США, 1986) ухвалив, що законні підстави для застосування сили в порядку самооборони мають визначатися на основі звичайних норм сучас. міжнар. права, що склалися в зв'язку зі становленням принципу незастосування сили або загрози силою і в т. ч. на основі положень Статуту ООН. Умовами правомірності самооборони за сучас. міжнар. правом є наступні: єдиною підставою для самооборони є збройний напад на д-ву, причому Міжнародний Суд ООН визначив, що в сучас. міжнар. праві існує домовленість між д-вами стосовно того, що вважати збройним нападом, втілена в міжнар.-прав. звичаях, які сформувалися на основі ст. 3 «Визначення агресії» 14.12.1974 рез. *Генеральної Асамблеї ООН* №3314. Звідси випливає, що т. зв. «превентивна» самооборона від гаданої загрози збройного нападу має розглядатися як така, що суперечить сучас. міжнар. праву; заходи, вжиті при здійсненні права на самооборону, мають бути негайно повідомлені д-вою, що їх вживає, *Раді Безпеки ООН* і ніяким чином не повинні зачіпати її повноваження та відповідальність стосовно вчинення в будь-який час таких дій, які вона вважатиме за необхідні для підтримки чи відновлення міжнар. миру та безпеки; власне, за ст. 51 Статуту ООН самооборона має здійснюватися до тих пір, поки РБ ООН не реалізує свою головну відповідальність за відновлення міжнар. миру і безпеки; вжиті в порядку самооборони заходи за інтенсивністю мають бути пропорційними до нападу, який їх викликав, не можуть переходити в помсту і не повинні порушувати норми *міжнародного гуманітарного права*.

В.С. Ржевська

Самооборона колективна — визнаний сучас. міжнародним правом виняток із *заборони застосування сили чи загрози силою принципу*, вид т. зв. законного застосування сили, що являє собою збройні дії держави, вжиті з єдиною метою надати — допомогу державі, яка потерпає від збройного нападу. С. к. є відносно новим інститутом міжнар. права, який виник тільки після *Другої світової війни*. Термін «колективна самооборона» вперше вжитий у ст. 51 *Статуту ООН*.

Поява інституту С. к. у сучас. міжнар. праві була викликана, з одного боку, прагненням д-ав під час становлення універсальної системи *колективної безпеки* зберегти за собою право укладати військ. союзи, з іншого — усвідомленням того, що система прийняття рішень *Ради Безпеки ООН* не дозволить їй швидко реагувати на порушення міжнар. миру і потрібні додаткові гарантії стримування та відсічі агресору. При розробці тексту Статуту ООН на *Сан-Франциській конференції 1945* група країн Півд. Америки висунула вимогу про виведення Зах. півкулі зі сфери дії повноважень РБ ООН щодо примусових заходів до агресора, оскільки такий захист міг бути здійснений власними силами *Панамериканського союзу*. Результатом узгодження позицій держав-учасниць стало включення до Статуту ООН ст. 51, у якій згадувалося «невід'ємне право на індивідуальну або колективну самооборону», наділене, тим не менш, рядом обмежень заради збереження принципу незастосування сили або загрози силою та повноважень РБ ООН. Через новизну цього інституту конкретний зміст права на С. к. досить довго залишався дискусійним питанням у науці міжнар. права. Ряд вчених (Дж. Стоун, Д. Боветт) вважали, що С. к. можуть бути тільки дії кількох д-ав, які одночасно є жертвою збройного нападу і чинять йому спротив спільними зусиллями. Внаслідок цього в угодах про С. к. стала застосовуватися презумпція неподільності безпеки договірних сторін, коли збройний напад на одну з них прирівнюється до одночасного збройного нападу на всіх (напр., ст. 5 *Вашингтонського договору 1949*). *Міжнародний Суд ООН* у рішенні у справі «Про військову та напіввійськову діяльність проти Нікарагуа на території Нікарагуа» (Нікарагуа проти США, 1986) поставився до С. к. як до права надавати військ. допомогу, належне д-ві, що не є безпосередньою жертвою збройного нападу, але яке реалізується виключно на користь жертви збройного нападу і за її заявою. Як правило, в установчі дог-ри регіональних міжнар. орг-цій з питань безпеки (*Організації американських держав, Ліги арабських держав* та ін.) включається стаття, що передбачає зобов'язання держав-членів у сфері С. к. Інша особливість С. к. полягає в тому, що вона може здійснюватись не тільки у вигляді воєнної допомоги. Так, при першому в історії застосуванні ст. 5 Статуту *НАТО* у вересні 2001 в зв'язку з терористичними актами 11.09.2001

у США, Північноатлантична Рада заявила, що кожна країна-член Альянсу зобов'язана допомогти США індивідуально або спільно з іншими країнами-членами, але має право індивідуально визначати, які саме дії вона вважає необхідними вжити за конкретних обставин. Іноді в науці міжнар. права замість терміну «самооборона колективна» застосовують «колективна оборона».

В.С. Ржевська

Сандуляк Леонтій Іванович (8.03.1937, с. Козиряни Кельменецького р-ну Чернівецької обл.) — укр. громад.-політ. діяч, лікар, науковець. У 1965 закінчив Чернівецький мед. ін-т; д-р мед. наук (1984), професор (1986). У 1965-66 — лікар-невропатолог Словечанської районної лікарні №2 на Житомирщині; 1966-68 — аспірант, 1969-71 — асистент кафедри гістології; 1972-92 — старший викладач, доцент, проф., зав. кафедри фізіології, зав. кафедри зоології та фізіології Чернівецького ун-ту. Один із засновників Чернівецької орг-ції Руху та Партії зелених України, співголова нац. екоцентру України. У 1989-91 — народний депутат СРСР, чл. міжрегіональної депутатської групи, з 1991 — співголова Партії зелених України. У липні 1992 — березні 1995 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Румунії.

В.М. Матвієнко

«Санітарний кордон» — метод гарантування безпеки міжнародної шляхом створення між ворогуючими державами поясу малих, буферних держав. Вперше застосований на *Віденському конгресі 1814-15*; навколо Франції було створено низку буферних д-ав, які мали гарантувати безпеку Європи від її агресивних дій. «С. к.» стали елементом *Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин*; між Німеччиною і Росією був створений пояс д-ав, орієнтованих на Велику Британію і Францію (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Югославія). «С. к.» може утворюватися між двома великими державами, конфлікт або унія між якими загрожують стабільності та безпеці в регіоні. Політ. самостійність д-ав, що утворюють «С. к.», є фактично або формально обмеженою, вони спираються на зовн. екон., політ. і військ. допомогу. Як синонім «С. к.» використовують поняття «роз'єднувальний пояс», «буферна зона», «зона контрольованої нестабільності».

М.С. Каменецький

Санкції міжнародні — правомірні примусові заходи, що застосовуються суб'єктами міжнародного права для припинення міжнар. правопорушення, відновлення порушених прав і виконання правопорушником його зобов'язань у сфері відповідальності міжнародно-правової. Можуть бути двох типів: а) такі, які застосовуються д-вами в порядку самопомоги (індивідуально або зусиллями кількох д-ав, але без використання будь-якого міжнар. інституційного механізму); б) такі, які здійснюються за допомогою міжнар. орг-цій. Умови та порядок застосування санкцій регулюються відп. нормами міжнародного права. Як правило, застосування санкцій повинне слідувати за вичерпанням можливостей врегулювання спору міжнародного та попередженням про намір вдагтися до санкцій, якщо правопорушник не припинить міжнар. правопорушення і ухилитиметься від відповідальності. Д-ва або міжнар. орг-ція, яка вдається до санкцій, повинна діяти в межах своєї компетенції і не втручатися у сферу повноважень іншого суб'єкта міжнар. права. Застосування санкцій не повинне зашкодити третім суб'єктам, які не вчинили міжнар. правопорушення. У межах міжнар. орг-цій санкції можуть бути застосовані лише до держав-членів цієї орг-ції, за винятком випадку, коли д-ва, яка не є членом даної орг-ції, порушує імперативну норму загального міжнародного права, обов'язкову для всіх д-ав, незалежно від їхнього членства в цій орг-ції (напр., якщо санкції викликані *агресією* актом). За своїм змістом санкції мають бути пропорційні до шкоди, заподіяної міжнар. правопорушенням. Застосування санкцій не може порушувати Статут ООН та інші відп. норми міжнар. права. Припинення санкцій відбувається з досягненням їх мети — припиненням правопорушення та настанням міжнар.-прав. відповідальності правопорушника.

В.С. Ржевська

Санкції ООН проти Південно-Африканської Республіки (ПАР) — комплекс заходів світового співтовариства, що мали на меті примусити керівництво ПАР відмовитися від політики *апартеїду*, яка реалізовувалася у внутр. і, опосередковано, *зовнішній політиці* країни в 40 — 80-х ХХ ст. У цей період у системі інститутів ООН неодноразово розглядалося питання про ліквідацію системи апартеїду та агресивну політику ПАР в регіоні. У 1946-76 *Генеральна*

Асамблея ООН прийняла 91 резолюцію щодо кризи на півдні Африки, 14 з яких закликали до введення *санкцій міжнародних* проти ПАР. На поч. 1970-х *Рада Безпеки ООН* рекомендувала державам-членам ООН запровадити *ембарго* на постачання до ПАР стратегічних товарів, насамперед зброї. Міжнародна Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 визначала апартеїд як *злочин проти людства*, політику і практику, що порушують *міжнародного права принципи* і *Статут ООН* та створюють загрозу міжнар. миру й безпеці, що заклало формальні підвалини для застосування до режиму ПАР обов'язкових міжнар. санкцій. У 1977 РБ ООН впровадила обов'язкове ембарго на продаж ПАР зброї та продукції військ. призначення, встановивши контрольний механізм, спрямований на забезпечення дотримання режиму санкцій (резолюції №418 та №421). Того ж року було офіційно обмежено участь спортсменів ПАР у міжнар. спортивних заходах, у 1986 ООН було встановлено ембарго на постачання нафти та нафтопродуктів до ПАР. Курс ООН на здійснення рішучих кроків проти режиму апартеїду сприяв аналогічним заходам інших міжнар. орг-цій, окремих д-ав, неурядових установ; такі санкції було введено *Європейськими співтовариствами*, *Співдружністю Націй*. Ухвалення в рамках ООН зазначених рішень стало чинником мобілізації міжнар. зусиль на сприяння реформам у ПАР, припинення кризи на півдні Африканського континенту. Санкції спричинили ряд об'єктивних труднощів у півд.-африк. економіці, чим викликали певне звуження ресурсної бази режиму і, як результат, послаблення його внутр.- та зовн.-політ. позицій, що стало одним із факторів демонтажу системи апартеїду на поч. 1990-х.

Г.О. Музика

Сан-Ремо конференція 1920 — засідання Верховної ради *Антанти*, проходило 19-26.04.1920 у Сан-Ремо (Італія); було скликано для досягнення домовленості між державами-переможницями в *Першій світовій війні* з ряду питань, які залишилися невирішеними на *Паризькій мирній конференції 1919-20*. У С. к. взяли участь прем'єр-міністри Великої Британії, Італії та Франції, а також посол Японії у Франції. США були представлені спостерігачем, представники Греції і Бельгії брали участь лише під час обговорення питань, що безпосередньо стосувались їхніх інтересів. Конференція виробила

проект мирного дог-ру з Туреччиною, який став основою *Севрського мирного договору 1920*. Були затверджені мандати Великої Британії на Палестину та Ірак, Франції — на Сирію і Ліван (див. *Мандатна система*). На конференції було підписано угоди з нафтових питань: Велика Британія гарантувала Франції 25% майбутнього видобутку нафти в районі Мосулу (Ірак), а Франція погодилася забезпечити вивіз цієї нафти через територію Сирії до Середземного моря. С. к. відхилила прохання Німеччини про збільшення вдвічі чисельного складу своїх військ, передбаченого за *Версальським мирним договором 1919*, союзники також наполягали на виконанні Німеччиною військ. і репараційних умов Версальського дог-ру і запросили нім. представників для безпосередніх переговорів із цих питань (див. *Спа конференція 1920*). На конференції також розглядалось «російське питання» (про ставлення до рад. Росії). Взявши курс на РСФРР *визнання де-факто*, країни Антанти проте не відмовилися від інтервенціоністських заходів, надавши допомогу польському урядові у війні 1920 проти більшовицької Росії.

О.С. Пархомчук

Сан-Стефанський мирний договір 1878 — двостороння угода, підписана 19.02(3.03).1878 у Сан-Стефано (сучасний Ешилькей, поблизу Стамбула) між Росією та Туреччиною; завершила рос.-тур. війну 1877-78. Після поразки тур. військ на підступах до Стамбула, Росія і Туреччина підписали 19(31).01.1878 в Адріанополі (Едирне) перемир'я, за яким Туреччина зобов'язувалась виконати всі умови миру, запропоновані Росією. За С. м. д. Росія повертала собі півд. частину Бессарабії (крім островів у гирлі Дунаю), втрачену за *Паризьким мирним договором 1856*, а також отримувала території в Зах. Вірменії (Ардаган, Карс, Баязет) та чорноморський порт Батумі. Туреччина зобов'язувалась виплатити Росії 310 млн. руб. компенсації військ. видатків, а також провести реформи у вірменських вілайєтах для поліпшення стану христ. (переважно вірменського) населення; Зах. Вірменії надавалась *автономія*. Був змінений статус більшості балканських територій Османської імп. Болгарія від Дунаю до Егейського моря і від Чорного моря до Охридського озера перетворювалась у номінально залежне від Туреччини авт. князівство з правом самостійно обирати князя, якого затверджував Стамбул, і фор-

мувати нац. військо; тур. війська виводилися з її території, рос. війська залишалися там протягом 2 років. Сербія, Чорногорія і Румунія отримали незалежність, Боснія і Герцеговина — автономію від Туреччини. С. м. д. перетворив Росію на найвпливовішу країну в регіоні Балкан, Бл. та Сер. Сходу. Такий стан речей викликав різку протидію інших *великих держав*, особливо Великої Британії та Австро-Угорщини, які винесли питання про перегляд умов С. м. д. на розгляд *Берлінського конгресу 1878*.

М.С. Бур'ян

Сантер (Santer) Жак (18.05.1937, Вассербілінг) — люксембурзький громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Страсбурзького ун-ту й Ін-т політ. наук у Парижі, д-р права. У 1961-63 займався юрид. практикою, вступив до центристської Християнсько-соціальної народної партії (ХСНП); у 1963-65 — аташе при кабінеті міністра праці й соц. забезпечення; 1965-66 — аташе при уряді; 1966-72 — парл. секретар ХСНП, 1972-74 — ген. секретар ХСНП і держсекретар із соц. та культ. питань; 1974-85 — голова ХСНП, водночас у 1979-84 — міністр фінансів, праці й соц. захисту. У 1984-89 — голова коаліційного христ.-соціал. уряду Великого Герцогства Люксембург, у липні 1989 — січні 1995 — прем'єр-міністр, держ. міністр, міністр казначейства і міністр культури коаліційного уряду; зарекомендував себе послідовним захисником інтересів ділових кіл Люксембурга в питаннях створення *Європейського економічного простору*, відіграв помітну роль у підготовці *Маастрихтського договору 1992*. У 1981-89 — керуючий Світового банку, в 1989-94 — керуючий *Міжнародним валютним фондом (МВФ)*, у 1991-94 — керуючий *Європейським банком реконструкції і розвитку (ЄБРР)*; у квітні 1987 — травні 1990 — голова Європейської народної партії. У 1995-99 — голова Єврокомісії, активно сприяв набуттю чинності *Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994*. Почесний доктор ун-тів Урбіно (Італія), Майами (США) та ін., лауреат премії *Р. Шумана* (1991).

В.І. Головченко

Сантос (Santos) Маріо Августу (03.1936, Ріо-де-Жанейро) — бразильський дипломат. Закінчив юрид. ф-т Ун-ту Ріо-де-Жанейро і дип. ф-т Ін-ту Ріо-Бранко МЗС Бразилії; 1959-61 — по-

мічник нач. відділення економіки країн Європи, Азії, Африки і Океанії МЗС Бразилії; 1961-62 — помічник заст. ген. секретаря МЗС у справах країн Америки. 1962-90 — на дип. роботі у США, ПНР, Парагваї, Австралії, ФРН і Нідерландах; 1990-92 — посол Бразилії в Намібії; 1995-98 — посол Бразилії в Кенії; 1998-2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Федеративної Республіки Бразилія в Україні.

В.І. Головченко

Сантуш (Santos) Жозеф-Едуарду душ (28.08.1942, Луанда) — ангольський громад.-політ. і держ. діяч. Спеціальність інженера-нафтовика здобув у СРСР (1970). У 1961 вступив у маркс. Народний рух за визволення Анголи (МПЛА), брав участь у партиз. б-бі проти португальських колонізаторів; у 1970-74 очолював *дипломатичні представництва* МПЛА в Югославії, Заїрі та Народній Республіці Конго; з 1974 — чл. політбюро ЦК МПЛА. З проголошенням Народної Республіки Ангола (НРА) в 1975-76 — мін. заст. справ (вдруге — у 1984-85); 1976-78 — 1-й віцепрем'єр, потім — міністр планування і секр. ЦК МПЛА-Партії праці з питань екон. розвитку. Після раптової смерті *А. Нето* 21.09.1979 був обраний Президентом НРА і водночас у листопаді 1980 — головою Народної асамблеї та її постійної комісії; прагнути позбавити опозицію — Національний союз за повну незалежність Анголи (УНІТА) закордонної підтримки й досягти нац. примирення, погодився на укладення в лютому 1984 компромісної Лусакської угоди з ПАР і оприлюднив у серпні 1987 план екон. відродження, що передбачав лібералізацію ангольської економіки та вступ країни до *Міжнародного валютного фонду (МВФ)* і *Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР)*; активно підтримував чотиристоронні переговори (НРА, Куба, ПАР і США) з урегулювання *Півдня Африки кризи*, які розпочалися в травні 1988 в Лондоні й увінчалися підписанням *Нью-Йоркської угоди про припинення вогню в Анголі 1988* та угоди щодо *Намібії проголошення незалежності*, а також двосторонньої анголо-кубинської домовленості про відведення кубинських експедиційних військ на північ Анголи і поступову їхню евакуацію на Батьківщину. У 1990 на 3-му з'їзді МПЛА-Партії праці ініціював запровадження багатопарт. системи і вилучення з конституції країни маркс. положень. Завдяки укладенню *Лусакської мирної угоди 1994* добився Анголи

визнання де-юре з боку США і поступового згасання громадян. війни.

В.І. Головченко

Сантьяго резолюція 1991 — резолюція Генеральної Асамблеї *Організації американських держав (ОАД)* №1080 про представницьку демократію; ухвалена 5.12.1991 на пленарній сесії, що проходила в Сантьяго (Чилі). Стала одним з основних механізмів діяльності ОАД у сфері зміцнення демократії та забезпечення *прав людини*. Резолюція визначила порядок реагування на серйозні порушення конституційного ладу в країнах-членах ОАД: скликання надзвичайної зустрічі міністрів закорд. справ держав-членів або спец. сесії ГА ОАД в 10-денний термін; визначення напряму спільних дій або ухвалення спільного рішення з метою вирішення кризової ситуації; розробка солідарних заходів для підтримки та зміцнення демократії. Механізм надзвичайних зустрічей, впроваджений С. р. 1991, було застосовано на практиці в зв'язку з подіями на Гаїті (1991), в Перу (1992), Гватемалі (1993) та Парагваї (1996). Цей механізм отримав подальший розвиток у 1992 у доповненнях до Статуту ОАД (Вашингтонський протокол), що передбачили можливість припинення членства д-ви в ОАД у разі скинення демократично обраного уряду за допомогою сили. Рішення про припинення членства має прийматися на спец. сесії Генеральної Асамблеї ОАД більшістю в дві третини. Цей механізм став відомий під назвою «демократична стаття» й у 1990-і набув широкого розголосу в більшості регіональних орг-цій та форумів. Вашингтонський протокол набув чинності у вересні 1997. На Квебекській *наradі глав держав та урядів американських держав* (20-22.04.2001, Квебек-Сіті) було ухвалено рішення, згідно з яким передбачено відсторонення від участі в подальших нарадах тих амер. д-ав, в яких відбулися неконституційні зміни демокр. устрою. 11.09.2001 на 28-й позачерговій сесії ГА ОАД в Лімі, у відповідності з рішенням Квебекської наради, було ухвалено Міжамериканську демокр. хартію, що закріпила механізми застосування «демократичні статті» Статуту ОАД. Хартія передбачає здійснення нагляду з боку ОАД за ситуацією в амер. д-вах, де виникає загроза демокр. інститутам та процедурам, або демократично обраній владі, а також підтверджує положення «демократичні статті» про припинення членства д-ав в ОАД у разі скинення

демократично обраного уряду за допомогою сили.

В.Ю. Константинов

Сан-Франциська конференція 1945 з питань створення *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* проходила 25.04-26.06.1945 у Сан-Франциско (США); скликана за рішенням *Кримської (Ялтинської) конференції 1945* про заснування міжнар. орг-ції для підтримання миру та безпеки. У С.-Ф. к. взяли участь 50 д-ав; три держави-учасниці Кримської конференції запросили Китай та Францію взяти участь у її скликанні, однак Тимчасовий уряд Франції відмовився від цієї пропозиції. Запрошення на С.-Ф. к. від імені Великої Британії, Китаю, СРСР та США було розіслано 42 д-вам, що підписали Декларацію Об'єднаних Націй від 1.01.1942 або приєдналися до неї та проголосили війну д-вам «осі»: Австралії, Бельгії, Болівії, Бразилії, Гаїті, Гватемалі, Гондурасу, Греції, Домініканській Республіці, Екватору, Ефіопії, Єгипту, Індії, Іраку, Ірану, Канаді, Колумбії, Коста-Ріці, Кубі, Ліберії, Лівану, Люксембургу, Мексиці, Нідерландам, Нікарагуа, Новій Зеландії, Норвегії, Панамі, Парагваю, Перу, Південно-Африканському Союзу, Сальвадору, Саудівській Аравії, Сирії, Турції, Уругваю, Венесуелі, Філіппінам, Франції, Чехословаччині, Чилі та Югославії. С.-Ф. к. також вирішила запросити уряди Української РСР, Аргентини, Білоруської РСР та Данії. Пропозиція делегації СРСР запросити також Тимчасовий уряд Польщі (див. *Польський комітет національного визволення*) було відхилено, оскільки рішення Кримської конференції про реорганізацію польського уряду ще не було виконано. Однак Польщі було залишено місце для підписання *Статуту ООН* і вона також стала д-вою — засновницею ООН. Українську делегацію очолював нарком закорд. справ УРСР *Д. Мануїльський*.

На порядку денному С.-Ф. к. стояло одне питання — про розробку Статуту міжнар. орг-ції для підтримання миру та безпеки. Було створено 4 основні комісії: з підготовки заг. положень Статуту ООН; з підготовки положень про склад, права та обов'язки *Генеральної Асамблеї ООН, Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОП)* та Ради з опіки; з підготовки положень про склад, функції та повноваження *Ради Безпеки ООН*; з розгляду прав. проблем. Ці комісії, в свою чергу, створили низку техн. комітетів. С.-Ф. к. також утворила: Керівний

комітет, що керував всією роботою (до його складу увійшли голови усіх делегацій); Виконавчий комітет, що допомагав у координації роботи С.-Ф. к. (до його складу входили голови делегацій Австралії, Бразилії, Великої Британії, Ірану, Канади, Китаю, Мексики, Нідерландів, СРСР, США, Чехословаччини, Чилі та Югославії); Координаційний комітет, який розробляв структуру Статуту та узгоджував положення, підготовлені техн. комітетами (до його складу входили представники делегацій, представлених у Виконавчому комітеті); низку допоміжних комітетів. За основу проекту Статуту було прийнято пропозиції, підготовлені на *Думбартон-Окс конференції 1944* та доповнення до них про процедуру голосування в РБ ООН, ухвалені на Кримській конференції. Під час С.-Ф. к. ці пропозиції було значно доповнено та розширено; поправки стосувались, зокрема, розширення прав ГА ООН, обмеження прав РБ ООН, прав її постійних членів та розширення її складу, розширення прав *Міжнародного Суду ООН* тощо.

Основна б-ба на С.-Ф. к. розгорнулась навколо визначення прав ГА ООН та РБ ООН. Так, пропонувалось надати ГА ООН такі ж права, як і РБ ООН, та зробити її найвищим органом, підпорядкувавши їй РБ ООН. Проти цієї пропозиції виступили зокрема делегації СРСР, УРСР та БРСР. Важливе місце зайняло обговорення процедури голосування в РБ ООН, в основу якого було покладено принцип одноголосності постійних членів (запропонований на Кримській конференції) при голосуванні з питань застосування збройної сили, визначення наявності загрози миру, схвалення спец. воєнних угод, підготовки та застосування міжнар. збройних сил, прийняття нових членів та ін. Група держав-учасниць С.-Ф. к. (Австралія, Канада, Нідерланди, Нова Зеландія, Туреччина та інші) виступали проти принципу одноголосності постійних членів РБ ООН. Створений з ініціативи Австралії підкомітет підготував і направив чотирьом д-вам, що запрошували на С.-Ф. к., 22 питання про процедуру голосування в РБ ООН, які переважно стосувались доцільності застосування принципу одноголосності. У відповідь на ці питання 7.06.1945 Велика Британія, Китай, СРСР та США зробили заяву (до якої приєдналась також Франція), в якій вказувалось, що через основну відповідальність, яку беруть на себе постійні члени, неможливо очікувати, що

вони візьмуть на себе зобов'язання щодо дій у справах підтримання міжнар. миру та безпеки у відповідності до рішень, з якими вони не погоджуються. Після оприлюднення цієї заяви питання про порядок голосування у РБ ООН було ухвалено у відповідності до узгоджених на Кримській конференції положень (за цей порядок проголосувало 30 д-ав, проти — 2, утримались 15, представники 3 д-ав не взяли участі в голосуванні).

Тривалі дебати розгорнулись також щодо питання про опіку. Кримська конференція ухвалила рішення про заснування системи опіки, в яку мали бути включені в першу чергу підмандатні території та території, які будуть відторгнені в результаті Другої світової війни в переможених д-ав «осі». СРСР та США виступали за затвердження як основної мети опіки підготовку територій до самоврядування. Проти цього заперечував ряд д-ав, що володіли колоніями. Врешті-решт, конференція затвердила як завдання опіки сприяння прогрес. розвитку населення територій під опікою в напрямку самоврядування або незалежності, у відповідності до специфічних умов кожної території та її народів і беручи до уваги вільно виражене бажання цих народів. Було також погоджено, що функції міжнар. орг-ції з опіки щодо стратегічних районів виконуватиме РБ ООН, що ж до всіх районів, які не будуть віднесені до стратегічних, — ГА ООН. Для допомоги ГА ООН у здійсненні цього створювалась Рада з опіки. С.-Ф. к. ухвалила й рішення про створення Міжнародного Суду, у складі 15 суддів, яких обирали РБ ООН та ГА ООН терміном на 9 років; Міжнародний Суд був визначений як головний судовий орган міжнар. орг-ції. 26.06.1945 на С.-Ф. к. відбулося підписання Статуту ООН (набув чинності 24.10.1945).

В.Ю. Константинов

Сан-Франциський мирний договір 1951 — підписаний 8.09.1951 на мирній конференції у Сан-Франциско (США) з післявоєнного врегулювання з Японією. Ініціаторами скликання конференції виступили США та Велика Британія; в ній взяла участь 51 д-ва, але до неї не були допущені безпосередньо зацікавлені у врегулюванні країни: КНР, КНДР, МНР і ДРВ. Бірма та Індія самі відмовилися надіслати своїх представників. Унаслідок принципових суперечностей, які виникли в ході обговорення між

СРСР, Польщею та Чехословаччиною, з одного боку, та зах. д-вами, з іншого, СРСР відмовився від підписання С.-Ф. м. д. Набув чинності 28.04.1952. С.-Ф. м. д. припиняв стан війни між Японією та його учасниками, які визнавали повний суверенітет япон. народу на території своєї країни. Союзними д-вами у війні проти Японії визнавалися лише ті країни, які приєдналися до С.-Ф. м. д.; відтак стан війни між Японією та СРСР, Китаєм, Бірмою, Індією й деякими іншими формально не припинявся. Японія визнавала незалежність Кореї та рішення Ради Безпеки ООН про колишні япон. підмандатні території (див. Мандатна система), відмовлялася від претензій на Курильські о-ви, Півд. Сахалін, Тайвань, о-ви Пенхуледао, Спратлі та Парасельські. Водночас у С.-Ф. м. д. не говорилося про передавання цих територій СРСР та КНР, що заклало серйозну проблему в подальшому розвитку відносин цих країн з Японією (див. Південних Курил проблема). Острови Рюкю, Бонін, Розаріо, Волкано, Парес Вела, Маркус і Дайто передавалися під управління США. Згідно з С.-Ф. м. д. амер. збройні сили залишалися в Японії на невизначений термін. С.-Ф. м. д. не передбачав обмеження япон. збройних сил, демократизації суспільства та заборони діяльності фаш. орг-цій. Зобов'язання Японії щодо репарацій визнавалися в принципі, їх розмірів кожна з країн, що підписали С.-Ф. м. д., мала визначити в ході окремих двосторонніх переговорів з Японією.

Одночасно з С.-Ф. м. д. США уклали з Японією Договір безпеки, за яким вони набували права протягом необмеженого часу тримати на території Японії свої війська та використовувати їх на власний розсуд. Японія зобов'язувалась не надавати третім державам дозволу на створення військ. баз на її території без згоди США. Договір фактично оформив амер.-япон. військ. союз. 28.02.1952 в Токіо було укладено також амер.-япон. адмін. угоду, яка визначала умови розміщення амер. збройних сил на япон. території: право користування всіма зайнятими ними військ. об'єктами, вільного пересування по території, а також вільного в'їзду та виїзду з території Японії. Усі об'єкти та інфраструктура надавалися США безкоштовно, Японія зобов'язувалась сплачувати 155 млн. дол. США щорічно на утримання амер. військ. Всі згадані док-ти набули чинності 28.04.1952. Після цього США офіційно заявили про розпуск Дал.-схід. комісії та Союзної ради з Японії. США поверну-

ли під юрисдикцію Японії о-ви Рюкю та Дайто за амер.-япон. угодою, підписаною 17.06.1971 у Вашингтоні і Токіо (набула чинності 15.05.1972), але за США зберігалися права на використання об'єктів та територій під військ. базами на цих островах.

І.О. Мінгазутдінов

Сараджоглу (Saracogly) Шюкрю (1887 — 1953, Анкара) — тур. держ. діяч і дипломат. З 1924 — на урядовій службі, 1938-42 і 1944-46 — мін. закл. справ, водночас 9.07.1942-7.08.1946 — Прем'єр-міністр Турецької Республіки; ініціював укладення *англійсько-французько-турецького договору про взаємну допомогу 1939*, активно сприяв розробці *німецько-турецького договору 1941*, під час Другої світової війни симпатизував нацистській Німеччині, формально займаючи рівновіддалену позицію від *антигітлерівської коаліції* та д-ав «осі», в зв'язку з чим змушений був тимчасово відійти від політ. діяльності. З 1948 — голова Великих нац. зборів Туреччини.

В.І. Головченко

Сардачук Петро Данилович (11.07.1938, с. Звози Ківерцівського р-ну Волинської обл.) — укр. громад.-політ. діяч, дипломат. У 1960 закінчив істор. ф-т Львівського держ. ун-ту; 1986 — Дип. академію МЗС СРСР; кандидат істор. наук (1970). У 1960-62 — учитель, дир. середньої заг.-освітньої школи; 1962-84 — на комсомольській і парт. роботі (Київ, Львів, Івано-Франківськ). У 1984-85 — радник Управління соціал. країн Європи МЗС СРСР; 1986-91 — ген. консул СРСР у Кракові (Польща); 1991 — зав. відділом Третього європ. управління МЗС СРСР. У 1991-93 — нач. Конс. управління МЗС України. У вересні 1993 — грудні 1994 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Словацькій Республіці. У грудні 1994 — грудні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Польща. В лютому 1999 — жовтні 2001 — заст. мін. закл. справ України. У жовтні 2001 — липні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Фінляндській Республіці, одночасно, в квітні 2002 — липні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Ісландія за сумісництвом.

В.М. Матвієнко

Сарпер (Sarper) Селім (1899 — 1968, Анкара) — тур. дипломат. У 1927-39 — працівник дип. представництва Турецької Республіки в СРСР, Греції, Німеччині та Румунії, помічник особистого сек-

ретаря мін. закл. справ, зав. політ. відділом МЗС; у 1939 — керівник бюро преси і радіомовлення при прем'єр-міністрі, 1940-44 — дир. департаменту преси. 1944-46 — посол Туреччини в СРСР, 1946-47 — посол Туреччини в Італії, 1947-57 — постійний представник Туреччини при ООН, 1957-59 — постійний представник Туреччини при Північноатлантичній раді, 1959-60 — ген. секретар МЗС Туреччини, 1960-62 — мін. закл. справ Турецької Республіки.

В.І. Головченко

Сассу-Нгессо (Sassou-Nguesso) Дені (1943, с. Еду, Франц. Екваторіальна Африка) — конголезький громад.-політ., держ. і військ. діяч. Нар. в сім'ї селянина. Закінчив пед. уч-ще в Браззавілі (1961), військ. уч-ще в Шершелі (Алжир) і парашутно-десантні курси у Сен-Мексан (Франція, 1963). Після повернення на батьківщину взяв участь у поваленні авторитарного профранц. режиму в серпні 1963 і був призначений нач. столичної військ. зони; після чергового ліворадикального військ. перевороту 31.07.1968 за сприяння *М. Нгуабі* увійшов до складу Національної ради рев-ції; в грудні 1969 на Установчому з'їзді маркс. Конголезької партії праці (КПП) обраний до її ЦК, з грудня 1972 — секр. ЦК КПП і голова комісії з армії, в грудні 1975 призначений міністром оборони і безпеки, членом Державної ради Народної Республіки Конго (НРК). 8.02.1979-31.08.1992 і з 15.10.1997 — Президент і Прем'єр-міністр (до 1989) НРК (з 15.03.1992 — Республіка Конго), генерал армії (1989); до поч. 1990-х у внутр. і зовнішній політиці орієнтувався на СРСР, у травні 1981 відвідав Москву і підписав Договір про дружбу і взаємодопомогу, але водночас зберіг тісні стосунки з Францією й певний рівень капіталізму в економіці, що полегшило з часом проведення неоліберальних реформ і запровадження багатопарт. та відмову від маркс.-ленінської ідеології з прийняттям конституції 15.03.1992. Не визнав поразки на презид. та парл. виборах 1992 і за допомогою *Ж.-Е. душ Сантуша* та *Р. Мугабе* здобув перемогу в громадян. війні 1993-97 та повернувся до влади; 15.03.2002 обраний президентом на заг.-нац. виборах.

В.І. Головченко

Састроаміджойо (Sastroamidjojo) Алі (21.05.1903, Центральна Ява — 13.03.1975, Джакарта) — індонезійський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив Лейденський ун-т, де здобув

диплом д-ра права. Активний учасник нац.-визв. б-би проти нідерландських колонізаторів 1945-49. Після проголошення Індонезією незалежності 17.08.1945 займав важливі держ. посади: у 1947-49 — міністр освіти та культури; 1950-53 — посол у США і за сумісництвом — в Канаді й Мексиці; 30.07.1953-11.08.1955 і 20.03.1956-9.04.1957 — Прем'єр-міністр Республіки Індонезія, виступив співорганізатором і головував на *Бандунзькій конференції 1955*; у 1957-60 — постійний представник Індонезії при ООН; 1961-66 — заст. голови Тимчасового народного консультативного конгресу і голова правлячої Національної партії. Після спроби ліворадикального перевороту 30.09.1965 був зміщений з усіх своїх посад.

П.М. Ігнат'єв

Сатисфакція (від лат. *satisfactio* — задоволення) — у *міжнародному праві* форма нематеріальної (моральної чи політичної) відповідальності держав, що полягає в наданні задоволення нематеріал. вимог для відшкодування заподіяного збитку, в т. ч., честі й гідності держави, потерпілої від протиправної поведінки. Може бути простою і надзвичайною. Проста С. може виражатися в офіц. висловленні співчуття, принесенні вибачення і запевнень у тому, що в майбутньому подібні протиправні дії не повторюватимуться, визнанні неправомірності вчиненої дії, дезавуванні дій представника д-ви, виданні спец. законодавчих або інших нормативних актів для забезпечення виконання відп. зобов'язань, урочисте виявлення пошани до держ. символів (прапора, герба, гімну) д-ви, потерпілої від протиправної поведінки. Надзвичайна С. (якщо, напр., шкода честі й гідності іншої д-ви була заподіяна в результаті *агресії акту* проти неї) може набувати форм тимчасового обмеження *суверенітету* й правоздатності д-ви, що вчинила правопорушення, призупинення діяльності її органів влади і здійснення держ. влади на її території органами іншої д-ви, реорганізація політ. системи д-ви, що вчинила правопорушення, *демлітаризація* та скорочення її *збройних сил*, заборона діяльності деяких її політ. партій, *окупація* всієї чи частини території д-ви, здійснення юрисдикції для покарання за міжнар. злочини тощо. Прикладом надзвичайної С. може вважатися режим окупації Німеччини д-вами *антигітлерівської коаліції* за підсумками *Другої світової війни*. Вибір конкретних форм С. залежить від характеру заподіяного збит-

ку та політ. ситуації у відносинах між д-вами. Відповідно до ст. 37 Проекту статей про відповідальність держав (2001), д-ва, відповідальна за міжнар.-протиправне діяння, зобов'язана надати С. за шкоду, заподіяну цим діянням, наскільки вона не може бути відшкодована *реституцією* або компенсацією. С. повинна бути пропорційною до заподіяної шкоди і не може набирати форми, принизливої для відповідальної д-ви.

В.С. Ржевська

Свинарчук Євген Григорович (18.06.1941, с. Михайлівка Алчевського р-ну Луганської обл.) — укр. професійний дипломат. У 1969 закінчив ф-т інозем. мов, у 1983 — юрид. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. У 1966-67 та 1974-77 — військ. перекладач у Республіці Куба; 1972-74 — співробітник відділу міжнар. зв'язків Президії АН УРСР. У 1977-83 — аташе, 3-й, 2-й секр. конс. відділу, 2-й секр. ген. секретаріату МЗС УРСР; 1984-88 — 2-й секр. посольства СРСР у Нікарагуа. У 1989-91 — 2-й, 1-й секр. конс. відділу МЗС УРСР; 1991-97 — заст. начальника Консульського управління, нач. Управління кадрів, чл. Колегії МЗС України. У жовтні 1997 — серпні 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Куба.

В.М. Матвієнко

Свірський Юрій Володимирович (5.05.1882, Каліш — 12.06.1959, Лондон) — укр. і польський військ. діяч. Закінчив Морський корпус (1902). Проходив дійсну службу на Балтійському і Чорноморському флотах Російської імп., під час *Першої світової війни* — офіцер штабу командувача Чорноморського флоту, капітан I рангу; за гетьманату *П. Скоропадського* — помічник начальника Головного мор. штабу, брав участь в *українсько-російських мирних переговорах 1918* як експерт з мор. проблем; 22.07.1918 відряджений до Берліна для проведення переговорів із представниками зацікавлених д-ав у справі повернення Українській Державі Чорноморського флоту (частково відбулося в жовтні 1918); у жовтні — листопаді 1918 — міністр мор. справ Української Держави, контр-адмірал. З 1920 — на службі у Війську Польському: заст. начальника мор. справ військ. мін-ва, заст. командувача Морського узбережжя, учасник нім.-польської війни 1939, після якої емігрував до Франції, а 1946 — до Великої Британії.

В.І. Головченко

Світова асоціація автомобільних магістралей (World Road Association), **СААМ** (PIARC/WRA) — міжнар. орг-ція, що створена 1909 з метою становлення міжнар. форуму для обговорення та аналізу широкого кола проблем, пов'язаних із транспортом та автошляхами; нараховує 97 нац. та федер., а також 2000 колективних членів у 129 д-вах. До основних завдань СААМ належать сприяння якомога ширшому обміну та доступу до інформації, надання допомоги країнам, що розвиваються, та країнам з перехідною економікою, розвиток і поширення ефективних механізмів при прийнятті рішень із відп. питань. Для реалізації цих завдань у рамках орг-ції діють відп. техн. комітети. Провідним органом СААМ є Всесвітній дорожній конгрес, що відбувається раз на 4 роки і приймає стратегічний план діяльності, вирішує питання заг. політики орг-ції. У проміжках між конгресами її діяльність забезпечує Рада СААМ. Орг-ція має декілька категорій членів: уряди, представники регіональної влади, колективні члени та індивід. члени. Кожна з категорій має свої права, проте найбільш широкий спектр цих прав надано урядам країн. Станом на 1.01.2004 уряди бл. 40 д-ав були учасниками СААМ. Україна є повноправним членом орг-ції з 1995. Штаб-квартира СААМ знаходиться в Парижі (Франція).

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Світової системи теорія (світосистемна теорія) — виникла на стику неомарксизму та франц. школи Анналів, що сформувалась навколо журналу «Аннали економічної та соціальної історії», заснованого в 1929 М. Блоком та Л. Февром. Найвищими досягненнями є праці Ф. Броделя, зокрема «Середземномор'я та сучасний світ в епоху Філіппа II», «Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV – XVIII ст.», де дано опис регіональної економіки як мережі відносин, висловлений погляд про те, що матеріал. основа, екон. історія визначає розвиток суспільств. Ф. Бродель вважав, що відносини людей в процесі вир-ва визначаються її екон. та соц. історією; цілісна істор. система утворюється із сукупності взаємодії соц., екон., політ. та культ.-психологічної підсистем. Вона є взаємозв'язком низки факторів, які створюють великомасштабну взаємодію різних елементів. Соц. (біосоціальна) підсистема об'єднує все, що має відношення до існування людей, засобу життя,

відтворення населення. Екон. підсистема включає вир-во, обмін, регулювання економіки, техніку, систему комунікацій. Культ.-психологічна підсистема включає всі вияви дух. життя — цінності, норми, знаково-комунікаційні системи, які забезпечують взаємодії людей. Головну увагу Ф. Бродель приділяв матеріал. діяльності людей, аналізуючи її крізь призму технол. детермінізму. Одним із чільних представників С. с. т. є також амер. учений І. Уоллестайн, автор праці «Сучасна світова система» (1980), який після смерті Ф. Броделя очолив в амер. ун-ті шт. Нью-Йорк спец. Центр дослідження екон. та істор. систем та цивілізацій ім. Ф. Броделя. Активний розвиток цього напрямку відбувся в 60-ті ХХ ст., паралельно з виникненням *глобалістики політичної* та усвідомленням глобальних проблем і процесів взаємозалежності різних країн та народів.

Основа світосистемного підходу — розгляд регіонів світу або світу в цілому як системи взаємодій, які складаються історично, де окремі д-ви, спільноти або цивілізації розглядаються тільки як тимчасовий результат з'єднання тих чи інших системних факторів. Світ є істор. системою, світоеконікою, заснованою на розподілі праці. Її центром є капіталістичний Захід. Ця світосистема виникає в Європі й розповсюджується всім світом. Рушійною силою світоеконіки є накопичення капіталу. Світосистемному підходу притаманний розгляд та розуміння сучас. людства як взаємопов'язаної спільноти, яка формується через взаємодію різних госп. та політ. структур. Це відрізняє світосистемний підхід від цивілізаційного (див. *Цивілізаційної теорії*). Світова система визначається як цілісне утворення з єдиним поділом праці але з великою кількістю різних культур. У межах категорії «цивілізація» виокремлюється два підтипи: світові імперії, в яких поділ праці між суспільствами здійснюється в межах єдиної імперської спільноти; світоеконіки, в яких політ. система складається з багатьох д-ав, конкуруючих між собою. Західна світосистема складається з ядра, периферії і проміжної зони — напівпериферії. Якщо ядро цієї світової системи накопичує прибуток, периферія навпаки його втрачає. Формування центр.-периферійних відносин, осьовий поділ праці між ядром та периферією створює напругу, яка стимулює розвиток системи в цілому. Критеріями світосистеми є засіб вир-ва, торгівля, безперервне накопичення капі-

талу. Інший представник світосистемної теорії А. Франк вважав, що накопичення капіталу було рушійною силою історії завжди, не тільки на сучас. етапі. Відтак, у світовій історії сучасна світосистема розвивається на протязі останніх 5000 років. Наявність значної кількості світосистемних концепцій свідчить, що ці дослідження знаходяться на початковій фазі, етапі формулювання та обґрунтування базових принципів і положень, тому стверджувати існування нової (третьої, крім *формаційної теорії* та *цивілізаційної теорії*) *парадигми* істор. процесу можна поки що лише гіпотетично. Але цей напрям є найбільш перспективним та адекватним у дослідженні та осмисленні суспільних, у т. ч. і перехідних процесів.

О.А. Коппель

Світова організація торгівлі (World Trade Organization), **СОТ** (WTO) — законодавча та інституційна основа міжнар. торг. системи, механізм багатостороннього узгодження й регулювання політики країн-членів у торгівлі товарами та послугами, врегулюванні торг. суперечок і розробці стандартної зовн.-торг. документації. СОТ була заснована 1.01.1995 відповідно до підписаної в квітні 1994 у Марракеші (Марокко) угоди. Її членами — фундаторами були 82 країни; вона є наступницею *Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ)*, якій відводилась тимчасова роль до створення міжнар. торг. орг-ції. Вищий керівний орган — Міністерська конференція, що об'єднує представників на рівні міністрів усіх країн-членів, має повноваження приймати рішення з будь-яких питань щодо виконання багатосторонніх торг. угод. Штабквартира СОТ знаходиться в Женеві (Швейцарія). На поч. 2002 у СОТ налічувалося 142 країни-учасниці, питома вага яких у світовій торгівлі перевищує 90%. На сучас. етапі в рамках СОТ діють угоди Уругвайського раунду багатосторонніх переговорів ГАТТ. Пакет угод раунду включає 29 правових і 25 міністерських декларацій, основними з яких є Угода про заснування СОТ та сполучені з нею угоди: багатосторонні угоди з торгівлі товарами; Генеральна угода з торгівлі послугами (ГАТС), яка регулює відносини у світовій торгівлі послугами; Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС); домовленість про правила і процедури, які регулюють вирішення суперечностей; механізм нагляду за торг. політикою; багатосторонні угоди з обмеженою участю,

тобто обов'язкові тільки для членів, які приєдналися до СОТ, — із торгівлі цивільною авіа-технікою, урядових закупівель, торгівлі молочними продуктами та яловичиною.

Основні функції СОТ полягають у: проведенні та нагляді за виконанням багатосторонніх торг. угод, сприянні врегулювання торг. суперечностей; контролі за розвитком світової торгівлі, *торговельної політики* та співробітництва з іншими міжнар. орг-ціями в цій галузі; наданні техн. допомоги й навчанні персоналу. Головними принципами, на яких базується багатостороння торг. система СОТ, є: торгівля без дискримінації; лібералізація міжнар. торгівлі; запровадження заходів, що обмежують *імпорт*, виключно на основі правил СОТ, та відмова країн від використання *протекціонізму* як засобу торгової політики; передбачуваність торг. політики; сприяння конкуренції та скасування в практиці зовн.-екон. діяльності несумлінних методів торг. політики, таких як *демпінг*, експортні субсидії. Нові перспективи розвитку СОТ визначені в Декларації 4-ї Конференції міністрів СОТ у м. Доха (Катар), яка містить Робочу програму СОТ, що передбачає проведення раунду переговорів у 2002-05, який отримав назву «Раунд розвитку». Робоча програма фактично визначає перелік пріоритетів СОТ, серед яких головними є сприяння країнам, що розвиваються, та найменш розвинутих країнам. Декларація закликає надати підтримку країнам, що розвиваються, та зобов'язує міністрів звернути увагу «на особливу вразливість найменш розвинутих країн та на специфічні структурні проблеми, з якими вони стикаються в глобальному економічному середовищі».

Процес вступу України до ГАТТ/СОТ розпочався 17.12.1993, коли до Секретаріату ГАТТ було подано офіц. заяву Уряду України про намір приєднатися до ГАТТ. Наступним кроком стало подання 30.11.1994 Меморандуму про зовн.-торг. режим України, який і став основою для розгляду заяви про приєднання спец. робочою групою. З 2001 Україна вступила у вирішальну фазу процесу набуття повноправного членства у СОТ. Істотний імпульс йому надав прийнятий 5.09.2001 Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо прискорення вступу України до Світової організації торгівлі», де визначені конкретні заходи з забезпечення реалізації стратегічного напрямку зовн.-екон. політики щодо інтеграції України у світову економіку, комп-

лексного реформування зовн.-торг. режиму та послідовного забезпечення подальшої гармонізації законодавства України з нормами і принципами СОТ.

В.В. Батрименко, А.П. Румянцев

Світова продовольча програма (World Food Programme), **СПП** (WFP) — міжнар. орг-ція системи установ *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, створена з метою б-би з нерівномірним розподілом продуктів харчування, а також стимулювання екон. та соц. розвитку країн шляхом надання продовольчої допомоги гол. ч. найменш розвиненим країнам світу. Заснована на підставі рез. *Генеральної Асамблеї ООН №48/162* і рішень *Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО)* в грудні 1961, розпочала роботу з січня 1963. Штаб-квартира СПП знаходиться в Римі (Італія). Функції СПП: допомога продовольством для потерпілих від стихійних лих, в зонах бойових дій та громадян. конфліктів; підтримка екон. та соц. розвитку в найменш розвинених країнах світу; матеріал.-техн. забезпечення отримання цільової допомоги; моніторинг ситуації в країнах світу з метою попередження голоду; співробітництво з держ. органами та неурядовими орг-ціями для вчасної мобілізації ресурсів і надання допомоги; підтримка відбудови житла та інфраструктури в потерпілих від стихійних лих районах шляхом оплати праці продовольством; стимулювання розвитку початкової освіти у відсталих країнах за допомогою надання безкоштовного харчування для дітей в школах. Керівний орган СПП — Виконавчий комітет, що складається з представників 36 країн-членів (18 обирається *Економічною і Соціальною Радою ООН*, 18 — Радою Директорів ФАО) на 3 роки з правом переобрання. Виконавчий комітет, а також Секретаріат СПП очолює Виконавчий Директор, призначається на 5-річний термін спільно *Генеральним секретарем ООН* та Виконавчим Директором ФАО. Штат СПП на 2002 складав 2684 службовців (621 працюючих в штаб-квартирі). 9% бюджету орг-ції витрачається на обслуговування функціонування установи. Після реорганізації в 1996 СПП працює за рахунок добровільних внесків — з понад 60 країн та 1000 неурядових орг-цій, не отримуючи коштів від ООН. За 1963-2002 СПП надала потерпілим від стихійних лих країнам допомоги на заг. суму 24 млрд. дол. Річні обсяги допомоги та запровадження проектів СПП

за 2002 у вартісному еквіваленті складала 1,59 млрд. дол., надані 72 млн. людей у 82 країнах (основні напрями — для постраждалих від стихійних лих в Мозамбіку, Свазіленді, Замбії, Гондурасі, Нікарагуа та Гватемалі, а також для *біженців* з місць локальних конфліктів у Косово, Сьєрра-Леоне, Ліберії, Афганістані та Іраку). За сприяння СПП були проведені такі міжнар. акції, як оголошення 2001 «Роком волонтерів ООН», залучення комп'ютерних технологій мережі Інтернет для збору добровільних внесків у режимі он-лайн у 2002.

В.В. Батрименко, А.П. Румянцев

Світова ціна — грошовий вираз інтернаціональної вартості товарів, що реалізуються на *світовому ринку*. В умовах розвинутого товар. вир-ва в основі С. ц. лежить інтернаціональна ціна вир-ва товарів. С. ц. формується в процесі конкурентної б-би. Наявність на світовому ринку різних нац. вартостей та цін вир-ва товарів веде до появи конкуренції між ними, внаслідок чого виникає інтернац. вартість, а згодом інтернац. ціна вир-ва і відп. їй С. ц. При цьому С. ц. може не збігатися з інтернац. вартістю (інтернац. ціною вир-ва), що визначається екон. кон'юнктурою світового ринку. На практиці вона знаходить вираз у цінах на товари головних продавців, покупців або основних центрів *міжнародної торгівлі*. С. ц. встановлюється в процесі великих та регулярних операцій продажу-купівлі товарів у вільно конвертованій *валюті* на світовому ринку. Напр., на машини і обладнання, технології — це переважно ціни виробників з економічно розвинутих країн; на енергоносії, метали ціни можуть складатись на міжнар. торг. біржах. За С. ц. здійснюються *угоди міжнародні товарні*. Проте особливістю цих операцій є існування значної чисельності різних світових цін на однаковий товар. Це зумовлено впливом на рівень С. ц. різних факторів (валюта платежу, умови розрахунків, характер поставок товару, заходи держ. характеру та ін.) Відповідно до цього рівень С. ц. залежить від готівкових чи безготівкових платежів, використання вільноконвертованої чи неконвертованої валюти при оплаті товару, що поставляється; вибору форм міжнар. розрахунків та кредитів; визначення обсягу та тривалості торг. угод; поставки товарів у межах пропорційних угод, торг. угод на вільний ринок за програмами держ. допомоги тощо. Види та

рівень світових цін залежать і від джерел цінової інформації, якою користуються суб'єкти світового госп-ва. Тут виділяються довідкові, прейскурантні ціни, біржові котирування, ціни міжнар. торгів, аукціонів, розрахункові ціни пропозицій та фактичних торг. угод, статистичні ціни. Інформацію про С. ц. подають у щорічниках, довідниках, галузевих журналах, комерційних бюлетенях.

В.В. Батрименко, А.П. Румянцев

Світове господарство — сукупність нац. господарств та взаємних екон. зв'язків. С. г. є матеріал. основою світового співтовариства. У ньому поєднуються в єдине ціле торг.-екон. і наук.-техн. зв'язки. Основні риси та тенденції розвитку С. г. зумовлюються об'єктивними закономірностями розвитку сусп. вир-ва та його основної форми — поділу праці, що на інтернац. рівні переростає в міжнар. поділ праці. Він органічно пов'язаний із світовим ринком товарів, капіталу, робочої сили, формуванням світових трансп., фінанс., інформ. забезпечення госп. процесів. Із виникненням С. г. галузі нац. економіки поступово охоплюються міжнар. поділом праці, включаються у систему світового ринку. Інтенсивність цього процесу залежить від конкретних умов госп. розвитку кожної країни. Головні серед них — наявність природ. ресурсів, рівень виробничого, наук.-техн., трудового потенціалу, геогр. становище, істор. тенденції, політ. стабільність.

Суттєвою рисою С. г. є розвиток інтеграційних процесів між країнами світового співтовариства. Зараз в його межах існує бл. 20 екон. угруповань, які мають на меті розвиток інтеграційних зв'язків. Найбільшого розвитку *інтеграція міжнародна* набула серед економічно розвинутих країн. Це *Європейський Союз (ЄС)*, *Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ)*, *Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА)* тощо. Певні кроки на шляху до інтеграції роблять й інші країни. Прикладом цього є *Латиноамериканська економічна система (ЛАЕС)*, *Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)*, *Карибське співтовариство*, *Спільний ринок країн Південного конуса (МЕРКОСУР)*. Формуванню цілісності С. г. сприяє розвиток інфраструктури міжнар. екон. відносин. Йдеться про розширення світових трансп. зв'язків, зокрема зростання потужностей мор. транспорту, будівництво портів, каналів, прокладання транс-

континентальних залізниць, збільшення ролі авіаційного та автомобільного транспорту. Значне місце тут посідають світові системи зв'язку, сучас. інформ. системи. Серед головних форм функціонування С. г. велика кількість міжнар. екон. орг-цій заг., галузевого, регіонального профілів. Найбільш впливові серед них — *Світова організація торгівлі (СОТ)*, *Міжнародний валютний фонд (МВФ)*, *Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР)* тощо. У процесі розвитку С. г. між його структурними ланками виникають суперечності, які розв'язуються екон. та політ. методами. Розвиток С. г., опираючись на поглиблення міжнар. поділу праці, має позитивне значення для прогресу людства. С. г. веде до зростання продуктивних сил, сприяє широкому використанню досягнень сукупного наук.-техн. потенціалу країн світового співтовариства, створює передумови для забезпечення стабільної реалізації *мирного співіснування принципів* у міждерж. відносинах.

В.В. Батрименко, А.П. Румянцев

Світовий океан — сукупність морів та океанів планети; концепція С. о., що виходила з єдності морів та океанів, остаточно сформувалася в епоху Великих геогр. відкриттів XV — XVII ст. У *міжнародних відносинах* у рамках концепції С. о. вирізняється міжнар.-прав. та геополіт. аспекти. Міжнар.-прав. аспект виходить з прав. статусу С. о., що пов'язаний з проблемою проведення *кордонів держав* відповідно до *Конвенції ООН з морського права 1982*. Конвенція передбачає поділ простору С. о. на *територіальні води*, *прилеглу виключну економічну зону* (200 миль), *континентальний шельф* та *відкрите море*. Відкрите море не підпадає під *суверенітет* будь-якої з д-ав. Район морів та океанів, його надра не підпорядковуються нац. юрисдикції, ресурси С. о. є заг. спадщиною людства, розвідка та розробка яких мають здійснюватися на його користь. У результаті запровадження норм та принципів Конвенції 1982 практично 30% акваторій С. о. опинилося під юрисдикцією бл. 60 мор. д-ав, в наслідок чого загострилися міждерж. територ. суперечки щодо континентального шельфу й доступу до природ. копалин. У геополіт. та геоекон. контексті актуалізується проблема районування С. о., що визначається посиленням б-би між д-вами за біо- та енергетичні ресурси. Вирізняють еколого-екон. районування (виокремлення цілісних, об'єктивно існуючих екологічних сис-

тем, що забезпечують виробничу спеціалізацію в глобальному процесі енергообміну та кругообігу речовин, ефективно використання природ. ресурсів і комунікаційних функцій морів та океанів) та правове (проведення кордонів д-ав у відповідність до міжнар.-прав. режиму). Важливий принцип еколого-екон. районування — ієрархічна упорядкованість та співвідношення районів з урахуванням міжнар.-прав. режиму. Класифікація еколого-екон. районів: міжнар. океанічні райони, в т. ч. мор. континентальних та острівних д-ав, в якому домінує екологічна спеціалізація; міжнар. та нац. мор. райони, в т. ч. мор. континентальних та острівних д-ав, в яких переважає екон. спеціалізація.

Геогр. аналіз природ. структури С. о. свідчить, що основний природ.-ресурсний потенціал міститься переважно в узбережній зоні. На межі суходолу та моря в результаті надлишкового зосередження органічної речовини накопичилося більшість корисних копалин осадкового походження, виникають портово-пром. комплекси, *вільні економічні зони*, курортно-рекреаційні центри. Освоєння ресурсів С. о. є однією з найважливіших міжнар. проблем. Особливе значення мають ресурси континентального шельфу (7,6% площі С. о.), в якому зосереджено 58,1% всієї біомаси природ. фауни (зообентоса) та 2/3 перспективних світових запасів нафти і природ. газу. Очікується, що в I-й третині XXI ст. близько половини світового видобутку вуглеводних енергоресурсів припадатиме на мор. родовища. Важливою складовою мор. геополітики стає і проблема антропогенного забруднення, оскільки основні потоки токсичних речовин зосереджуються в узбережній зоні. Зростає увага до використання енергетичного потенціалу С. о. — енергії припливів, течій, хвиль тощо. У майбутньому предметом міжнар. регламентації можуть стати ресурси кисню та прісної води, що підвищує значення екологічної спеціалізації *Арктики* та *Антарктики*, оскільки тут акумульовано найбільші запаси прісної води, а континентальний шельф складає 37,4% Півн. Льодовитого океану. Останнім часом активізувалась тенденція до формування інтеграційних екон. просторів у бас. морів (напр., *Організація Чорноморського економічного співробітництва*).

С.В. Гринько

Світовий ринок — сукупність нац. ринків, пов'язаних між собою стійкими товарно-гро-

шовими відносинами. Він охоплює інтернац. сферу обміну країн світового співтовариства, базується на їх участі в міжнар. поділі праці. Історично С. р. передує формуванню *світового господарства*, а потім стає однією з основних його структурних ланок. Інтернац. госп. життя веде до появи нових форм С. р. Зараз у світовому госп.-ві поряд із традиційним С. р. товарів існують *світовий ринок робочої сили*, *світові ринки капіталу*, валюти, цінних паперів, інтелектуальної власності, *світові ринки послуг* та ін. Розвиток С. р. характеризується зміною структури світового товарообігу, географії основних товаропотоків, диверсифікацією товарних ринків. Ще на поч. XX ст. у структурі *міжнародної торгівлі* значно переважала частка сировинно-агр. продукції, товарів масового вжитку. Відповідно товаропотоки проходили між країнами, що розвиваються, та індустріальними д-вами. У II-й пол. XX ст. у світовому товарообігові важливе місце починає займати торгівля машинами, обладнанням, технологією. Характерною рисою функціонування С. р. на відміну від національного є те, що на рух товарів поряд з екон. чинниками впливають стратегія й тактика зовн.-екон. політики окремих д-ав. Йдеться насамперед про протекціоністські дії та інші держ. заходи у сфері *зовнішньої торгівлі*. Серед основних особливостей функціонування сучас. С. р. виділяються властиві лише йому системи *світових цін*, зорієнтовані на інтернац. вартість (інтернац. ціну вир-ва). Це дозволяє партнерам враховувати порівняльні переваги міжнар. поділу праці. Зараз на С. р. посилюються позиції великих *транснаціональних корпорацій*. Проте рівень монополізації С. р. порівняно з національним, зокрема економічно розвинутих країн, нижчий. Значним ступенем монополізації на С. р. відрізняються гол. ч. спеціалізовані галузі економіки. Важливою рисою С. р. у сучас. умовах є поява міжнар. форм його регулювання. Це стосується діяльності *Світової організації торгівлі (СОТ)*, *Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ)* та ін.

В.В. Батрименко, А.П. Румянцев

Світовий ринок золота — сукупність нац. та міжнар. ринків, на яких продають і купують металеве золото, монети або зливки; існують у всіх головних фінанс. центрах, за винятком Нью-Йорка, проте необмежена свобода торгівлі золотом є не скрізь. Лондонський ринок

сьогодні цілком вільний від обмежень, хоча до скасування 1979 валютного контролю коло працюючих на ньому орг-цій було обмежене уповноваженими дилерами і нерезидентами Великої Британії. З орг. точки зору ринки золота, як правило, являють собою консорціуми місцевих банків і спеціалізованих фірм, що поряд із торгівлею золотом здійснюють також очищення металу (афінаж) і виготовляють зливки. Продавцями золота виступають в основному золотодобувні країни, а також власники запасів; покупцями — приватні фірми й фізич. особи (ювеліри, промисловці, інвестори, тезавратори, спекулянти) і в деяких випадках — центр. банки. Два головних міжнар. ринки золота (Цюріх і Лондон) мають тісні зв'язки між собою і спрямовують золото від місць його вир-ва до місць споживання або через регіональні центри торгівлі золотом, які розташовані в різних частинах світу й обслуговують визначені геогр. райони, чи безпосередньо через великі внутр. На С. р. з. метал продається в різних формах: в основному у стандартних зливках (у 12,5 кг і з клеймами афінажних заводів і монетних дворів), що містять 995 або 999 часток чистого золота на 1000 часток сплаву, в зливках від 1 кг і до 5-10 г, в аркушах, пластинках, дисках, піску й у монетах старого і нового карбування. Ціна, яка встановлюється в Цюріху і Лондоні, майже збігається і вважається *світовою ціною* золота; вона обчислюється в доларах США за *тройську унцію* чистого золота.

В.І. Мазуренко

Світовий ринок робочої сили — використання інозем. робочої сили в сучас. умовах є неодмінним елементом процесу відтворення. У країнах, що активно використовують інозем. робітників, цілі галузі економіки знаходяться в залежності від *імпорту* робочої сили. У Франції 1/4 зайнятих у будівництві, 1/3 — в автомобілебудуванні; в Бельгії — половина гірників, Швейцарії — 40% усіх будівельників і т. ін. Спостерігаються деякі зрушення в структурі зайнятості інозем. робочої сили: в сталеливарній промисловості, металообробці, автомобілебудуванні кількість працюючих зменшилась, а в торгівлі, сфері послуг, будівництві збільшилась. Перший світовий центр імміграції — країни Зах. Європи, де тільки в *Європейському Союзі (ЄС)* нараховується 13 млн. іммігрантів і членів їх сімей (у т. ч. бл. 8 млн., або 61%, із країн — не членів ЄС). Основними імпортерами робочої сили в Єв-

ропі є Німеччина, Франція, Велика Британія, а також Швейцарія, Бельгія, Швеція, Нідерланди. Другим світовим центром імміграції є США і Канада, трудові ресурси яких традиційно склались за рахунок іммігрантів. На сьогоднішній день інозем. робоча сила складає постійно майже 5%, а в прибережних районах і більше. Щорічна квота іммігрантів у США за останні 150 років становить від 100 до 500 тис. чоловік, в Канаді — 200 тис. чоловік. Третій світовий центр — нафтовидобувні країни Арабського Сходу (останнє десятиріччя ХХ ст. — 3 млн. інозем. робітників). Про інтенсивність міграційного процесу свідчить значна питома вага інозем. робочої сили. В ОАЕ вона складає 90%, Катарі — 30%, у Саудівській Аравії і Бахреїні — по 40%, в Омані — 34%. Єгипет є головним експортером робочої сили в регіоні. Четвертий світовий центр сформувався в Лат. Америці, де в основному Аргентина та Венесуела приймають робітників із сусідніх країн, заг. число мігрантів тут досягає 3 млн. чоловік, переважну більшість яких складають латиноамериканці. П'ятим світовим центром є Австралія і Нова Зеландія.

О.І. Ступницький

Світовий саміт з інформаційного суспільства — міжнар. форум на вищому рівні з проблем становлення *глобального інформаційного суспільства*; проводиться під егідою ООН, її спеціалізованих установ — *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)* і *Міжнародного союзу електрозв'язку* за сприяння міжнар. орг-цій, *глав держав* та *глав урядів* країн світу, ділових кіл, громадськості, представників засобів масової комунікації. С. с. і. с. відбувається в два етапи: 10-12.12.2003 (Женева) та 16-18.11.2005 (Туніс). Мета С. с. і. с. — орг-ція міжнар. співробітництва для вирішення проблем, пов'язаних із переходом до інформ. суспільства, узгодження відп. глобальних, регіональних та нац. стратегій подолання розриву між інформ.-розвинутими та інформ.-бідними країнами. Порядок денний С. с. і. с. охоплює обговорення таких проблем: розвиток інформ. інфраструктури і зв'язку; інвестиції та фінансування становлення інформ. суспільства; створення оптимальних умов доступу до інформації та знань; роль урядів, ділових кіл і громадян. суспільства в просуванні інформ.-комп'ютерних технологій з метою розвитку; безпека в інформ. суспільстві; електронна комерція; культурна самобутність і багатомовність; розвиток засобів масової комунікації.

Головним результатом першого етапу С. с. і. с. стало підписання Декларації принципів та Плану дій до 2015, які визначають стратегію розвитку глобального інформ. суспільства, імплементацію основних положень у нац. програми країн світу, пріоритети міжнар. і регіонального співробітництва в контексті Декларації тисячоліття ООН про розвиток партнерських відносин між урядами та приватним сектором. Під час другого етапу С. с. і. с. планується прийняття док-тів щодо вироблення цілісної та узгодженої програми становлення глобального інформ. суспільства, яка передбачає участь всіх суб'єктів міжнар. відносин як зацікавлених партнерів.

О.П. Кучмії

Світові гроші — матеріал. носій інтернаціональної вартості, за допомогою якого реалізується абсолютна обмінюваність товарів, відношення одного товару до всього товарного світу в масштабах світового госп-ва. Головне призначення С. г. — виконання функції интернац. міри вартості, за якою порівнюються не безпосередньо вартості окремих товарів, а купівельні спроможності (вартості) нац. валют; функціонування в ролі еталона вартості нац. грошей і єднальної ланки нац. кредитних паперових грошей (див. *Валюта, Міжнародні розрахункові грошові одиниці*).

В.В. Батрименко, А.П. Румянцев

Світові ринки капіталу — сукупність екон. відносин між власниками капіталу та споживачами з приводу його використання шляхом обміну. Вони складаються в процесі міграції капіталу; поділяються на ринки підприємницького і позичкового капіталів. Ринок підприємницького капіталу пов'язаний з реалізацією довгочасних, довгострокових інвестицій, які ведуть до створення філій, дочірніх компаній та змішаних підприємств. Капіталовкладення в закорд. госп. об'єкти забезпечують контроль над ними з боку інвестора і визначаються як прямі інозем. інвестиції. Ринок позичкового капіталу у сфері зовн.-екон. відносин виступає у формі відносин щодо міжнар. кредитів, які надаються в товарній або грошовій формі на умовах терміновості, повернення, платності (див. *Міжнародний ринок позичкових капіталів*).

В.В. Батрименко, А.П. Румянцев

Світові ринки послуг — сукупність екон. відносин між суб'єктами *світового господарства*

з приводу надання послуг. В основі цих ринків лежить швидко зростаюча частина світового госп-ва — сфера послуг. Зараз питома вага всіх видів послуг в економічно розвинутих країнах наближається до 70%. Серед основних передумов створення С. р. п. є поглиблення міжнар. поділу праці, високий рівень розвитку продуктивних сил, зростання життєвого рівня в багатьох країнах.

С. р. п. характеризуються певними особливостями. Послуги в *міжнародній торгівлі* надаються і споживаються одночасно і не зберігаються. Посередники, як правило, не використовуються. С. р. п. значно впливають на міжнар. торгівлю товарами. При поставках товарів за кордон все більше зустрічаються різноманітні послуги — від аналізу ринку до транспортування товарів. С. р. п. більшою мірою, ніж інші, захищаються д-вами, оскільки знаходяться в їхній власності або контролюються ними.

С. р. п. діляться на окремі, більш вузькі, ринки. Важливе місце серед них займає світовий ринок ліцензій і «ноу-хау», інженерно-консультаційних послуг. Значна частина останніх є складовим елементом контрактних поставок машинобудівної продукції, спорудження об'єктів за кордоном та ін. При цьому реалізуються послуги з проєктування, консультавання, спорудження госп. потужностей тощо. Широкого розвитку набув світовий ринок трансп. послуг, що включає і світовий фрахтовий ринок. У повоєнні роки значно виріс світовий ринок туристичних послуг. Серед інших видів С. р. п. — світовий ринок рекламних, страхових послуг, світовий ринок програмного забезпечення для ЕОМ. Головними експортерами та імпортерами на С. р. п. є розвинуті країни світу. Зараз на С. р. п. діють як спец. компанії, так і пром. фірми. Вони пропонують широкі пакети послуг, що веде до стирання різниці між ними. Поряд із диверсифікацією С. р. п. помітна тенденція до інтеграції послуг за окремими напрямками. Так, активно розвивається система фінанс. послуг. Торгівля на С. р. п. регулюється двосторонніми угодами (щодо транспорту, зв'язку). У межах інтеграційних об'єднань відбувається багатостороннє регулювання торгівлі послугами.

В.В. Батрименко, А.П. Румянцев

Світові ринки сировинних товарів — будь-які сфери обміну, в яких існують купівля і продаж сировинних товарів. Багатостороннє

регулювання світових товарних ринків припускає проведення погоджених дій урядами країн-виробників, експортерів і імпортерів сировинних товарів, спрямованих на стабілізацію світових товарних ринків шляхом створення міжнародних механізмів і відп. орг. форм. Механізм багатостороннього регулювання ринку передбачає укладення міжурядових угод, розроблених і діючих у рамках або під егідою *Конференції ООН із торгівлі і розвитку (ЮНКТАД)* і міжурядових угод країн-продуцентів, країн-експортерів і країн-споживачів того або іншого товару. Міжурядові угоди, розроблені і діючі в рамках та під егідою ЮНКТАД, реалізуються на основі Міжнародних товарних угод (МТУ) і в діяльності Міжнародних дослідницьких груп (МДГ). Їхньою метою є забезпечення багатостороннього співробітництва на міжурядовому рівні з найбільш важливих для *міжнародної торгівлі* сировинних товарів (зерна, цукру, каучуку, бавовни, кольорових металів, какао, кави, олієнасіння). МТУ і МДГ відіграють роль міжнародних форумів для обговорення різних проблем, що виникають у світовій торгівлі конкретними товарами. Орг. формами реалізації міжурядових угод, розроблених і діючих під егідою ЮНКТАД, є Міжнародні товарні орг-ції (МТО) і МДГ. Орг. форми угод країн-продуцентів і країн-експортерів: міжурядові орг-ції країн-виробників та споживачів того або іншого виду сировини; міжнародні асоціації виробників і експортерів сировинних товарів.

В.І. Мазуренко

Світські конгреси — світські зібрання монархів та їхніх послів, на яких вирішувалися найважливіші проблеми міжнародної політики Середньовіччя. Вони збиралися за аналогією з церковними *Вселенськими соборами* і також повинні були втілювати ідею універсальної влади. У період Середньовіччя С. к. були своєрідним аналогом дип. конгресів та конференцій. Одним із перших таких конгресів був з'їзд монархів Східної Європи в Луцьку 1429, на якому були присутніми король польський Владислав (див. *Ягайло*), великий князь литовський *Вітовт*, папський легат, послы візантійського імператора, данського короля та Тевтонського ордену. Основними його завданнями були обговорення б-би з Туреччиною та врегулювання відносин між Польщею, Литвою та Тевтонським орденом. У 1435 було скликано Арраський конгрес для укладання миру між Англією та Францією. На конгресі

були присутніми представники обох держав, посол Базельського собору, папський легат, послы імператора *Священної Римської імперії*, Кастилії, Арагону, Навари, Португалії, Неаполя, Сицилії, Польщі, Данії, Кіпру, Бретані, Нідерландів, Бургундії, Мілана. У 1459 в Мантуї Папа Пій II скликав з'їзд католицьких монархів з метою орг-ції походу проти турок-османів.

М.Г. Капітоненко

Святослав Ігоревич (поч. 930-х, Київ — 972) — великий князь київський, єдиний син *Ігоря Рюриковича* і *Ольги*. Прийшов до влади 964, змінивши на престолі матір Ольгу. Зосередився на *зовнішній політиці*: 964 здійснив похід у межиріччя Волги і Оки, звільнив від хозар і приєднав до Київської держави племена в'ятичів; у 965 завдав нищівного удару Хозарському каганату, що перешкодив півд. та схід. торгівлі Русі, далі поширив владу на землі ясів (осетинів, аланів) і касогів (черкесів); у 968-69 руські дружини знову напали на Хозарський каганат і знищили його. Але головним напрямком зовн. політики С. залишався півд., візантійський. 966 спалахнула війна між Візантією й Болгарією, імператор Никифор Фока попросив допомоги в С. «Повість временних літ» сповіщає, що 967 руське військо увійшло до Болгарії, розбило її військо і отаборилось у Подунав'ї, в Переяславці (останнім часом історики ототожнюють його з Преславом Великим, однією з столиць середньовічної Болгарії). Послаблення Болгарії було вигідно Візантії, та вона не хотіла утвердження Русі на Дунаї. 968 на Київ напали печеніги, ймовірно, підбурені Візантією, тому С. спішно повернувся й відігнав печенігів, але потім повернувся до Подунав'я. С. прагнув зберегти над ним контроль, про що свідчать записані в «Повісті временних літ» слова князя, що Переяславець є серединою його землі. Перед другим походом до Болгарії провів адмін. реформу, посадивши Ярополка намісником в Києві, *Володимира* — в Новгороді, *Олега* — в Овручі. Восени 969 знову з'явився в Подунав'ї; на той час болгари відвоювали Переяславець і витіснили руські залоги з дунайських фортець. Навесні 970 С. перейшов у наступ на Візантію, спустошив Македонію і Фракію, завдав низку поразок грекам, але вони зупинили його військо на підступах до Константинополя; влітку 970 сторони підписали мирну угоду. Та навесні 971 новий візантійський імператор Іоанн Цимісхій раптово її порушив, перейшов

Балкани і ударив на Преслав, де перебував загін руського війська, а далі обложив військо С. у Доростолі. С. не зміг вирватись із міста і підписав мир з імператором (див. *Русько-візантійський договір 971*). Він зобов'язався залишити Болгарію, не воювати з Візантією й надавати їй допомогу військом. За це Іоанн випустив С. з воїнами з Доростола. Восени 971 С. із залишками війська досяг дніпровських порогів, де йому перепинили шлях печеніги. С. зазимував у степу, а навесні 972 потрапив у засідку і загинув у бою з ордою хана Курі.

М.Ф. Котляр

Священна ліга 1684-98 — коаліція європ. держав, спрямована проти Османської імп. У 1683 в ході війни проти Туреччини об'єдналися *Священна Римська імперія* та Річ Посполита; в 1684 до коаліції приєдналася Венеція, а Папа римський Іннокентій XI формально очолив С. л. У 1686 до С. л. приєдналося Московське царство. Одним з основних завдань *Великого посольства 1697-98* Петра I було зміцнення С. л., зокрема з метою встановлення Московським царством контролю над Керченською протокою. С. л. завдала Туреччині ряд військ. поразок. Розпалася С. л. після підписання *Карловицьких мирних договорів 1699*.

М.Г. Капітоненко

Священна Римська імперія (лат. *Sacrum Imperium Romanum*) — специфічне політ. утворення, яке виникло в Середньовічній Європі в результаті спроби відновити владу імператорів Стародавнього Риму. У 962 в результаті коронації в Римі Папою римським Іоанном XII саксонський король Оттон I став імператором С. Р. і. Цій події передувало захоплення Оттоном I Півн. та Сер. Італії, що стало початком постійного конфлікту між імператорами та італ. містами. Територія С. Р. і. змінювалась, але здебільшого до її складу входили землі Німеччини, Австрії, Богемії, Моравії, Півн. Італії, сучасної Бельгії та, до 1648, Нідерландів і Швейцарії. В окремі періоди влада С. Р. і. розповсюджувалася на територію Сер. Італії, Данії, Бургундії, Лотарінгії, Ельзасу, слов. землі в Мекленбурзі та Померанії. Деякі країни, напр., Угорщина, не входили до складу С. Р. і., але були під владою імператорів або імперських принців. Натомість окремі д-ви, такі як Померанія, Шлезвіг, Гольштейн та Фландрія, були частиною С. Р. і., хоча знаходилися під владою самостійних монархів. Чехія перебувала у васальній залежності від імпера-

тора. Імператор С. Р. і. обирався радою суверенів і коронувався Папою римським. У 1339 на з'їздах у Ренсі та Франкфурті нім. князі проголосили власне право обирати імператора без згоди Папи. Золота булла, видана імпер. Карлом IV в 1356, підтвердила це право і встановила процедуру виборів. Імпер. титул приймався після коронації в Римі, що віддзеркалювало ідеолог. основу С. Р. і.: імператор вважався верховним керівником «християнського королівства». Слово «Священна» в назві імперії вказувало на її божественне походження. З 1438 імпер. титул перейшов до династії Габсбургів.

Тривалий конфлікт між імператорами та Папами за провідну політ. роль у католицькому світі визначив особливості політ. устрою імперії. Вона не була унітарним *актором міжнародним*, натомість являючи собою певну структуру, в рамках якої тривала взаємодія інших суб'єктів: держав, династій, церкви, рицарських орденів тощо. Час від часу змінювалось співвідношення сил всередині С. Р. і. Так, б-ба в Італії велася не лише за контроль над територіями, але і за вплив у масштабах Європи в цілому, за пріоритет одних інститутів управління над іншими. Б-ба за інвеституру, як одна з форм політ. протистояння імператора і Папи римського, набула особливої гостроти під час правління імпер. Генріха IV. Об'єктом цієї б-би було право призначати єпископів, за яким фактично стояв контроль над церк. володіннями. За умовами Вормського конкордату 1122 це право було залишено за Папою римським, а С. Р. і. зазнала відчутної поразки, оскільки в ході конфлікту імпер. Генріха IV було відлучено 1076 від церкви Папою Григорієм VII, а його васалів по всій Європі звільнено т. ч. від васальної клятви. Загалом це створило в Зах. Європі унікальне конкурентне середовище, в якому змагалися не тільки політ. одиниці, але й ідеології. Коли влада С. Р. і. була найбільшою, Зах. Європа була близькою до політ. об'єднання. Поразки в численних конфліктах із церквою, князями та містами робили імперську владу слабшою, в ці моменти протистояння між іншими європ. акторами посилювалося. У XIII — XV ст. С. Р. і. стала переважно нім. імперією в результаті втрати впливу на сусідніх територіях внаслідок невдалої б-би з Папою римським і територ. зменшення: в цей період Італія та Польща вийшли з-під влади імператора, до Франції відійшли Дофіне та Прованс, Швейцарія зменшила свою залеж-

ність від імператора. Реформація зруйнувала ідеолог. підстави для самого існування С. Р. і. в її традиційній формі. У цей період інтереси С. Р. і. дедалі більше співпадають з інтересами Австрії, що проявляється в тривалому конфлікті між нїм. протестантськими князями та імператорами-католиками. Реліг. конфлікт вилився в *Тридцятилітню війну 1618-48*, результатом якої стало остаточне оформлення держ. суверенітету як основного принципу міжнародних відносин в Європі за *Вестфальським миром 1648*, після чого «наддержавній» за своїм характером С. Р. і. не залишилося місця в політ. житті континенту. Титул імператора, як і сама С. Р. і., формально зберегалися до часу наполеонівських війн, коли за умовами *Льоневільського мирного договору 1801* імператор С. Р. і. Франц II прийняв титул Франца I, імператора австрійського. Д-ви, що формально входили до С. Р. і., за рішенням *Віденського конгресу 1814-15* увійшли до складу Конфедерації німецьких держав.

М.Г. Капітоненко

Священний союз — об'єднання європ. монархів, створене по завершенні наполеонівських війн і покликане зберегти європ. кордони, встановлені на *Віденському конгресі 1814-15*, та всіма можливими засобами запобігати рев. виступам в Європі. «Акт Священного союзу» було підписано 14(26).09.1815 в Парижі рос. імператором *Олександром I*, австр. імператором Францем I та прус. королем Фрідріхом Вільгельмом III. 19.11.1815 до С. с. приєднався король Франції *Людвік XVIII*, а згодом майже всі д-ви Європи, окрім Османської імп., Ватикану та Великої Британії; остання іноді координувала свою політику з політикою, яку провадив С. с., брит. представники брали участь у роботі конгресів С. с. Згідно з Актом проголошувалось «дійсне і нерозривне братерство» монархів трьох д-ав, і вони зобов'язувалися надавати один одному підтримку. Головною метою С. с. стало оберігання в Європі непорушності релігії, миру та справедливості. З моменту створення С. с. і до його розпаду були скликані: *Аахенський конгрес 1818*, *Троппауський конгрес 1820*, *Лайбахський конгрес 1821* та *Веронський конгрес 1822*. Взаємні протиріччя, зростання нац.-визв. та рев. рухів призвели до руйнації С. с., яке фактично відбулося після рев-цій 1848 в Європі. С. с. став ключовим елементом європ. дипломатії XIX ст., заклавши основи «концерту європейських націй».

В.В. Конійка

СЕАТО — див. *Організація договору Південно-Східної Азії*.

Севільський договір 1729 — мирна угода, підписана 9.12.1729 Іспанією, Францією та Британією за результатами невдалої для Іспанії дворічної війни проти англ.-франц. коаліції, в якій іспан. король Філіп V Бурбон намагався відвоювати захоплені англійцями Гібралтар та поновити великодерж. статус Іспанії. За умовами С. д. Велика Британія зберігала контроль над Гібралтаром, Іспанія відмовлялась від усіх попередніх союзницьких угод, укладених з імператором *Священної Римської імперії* Карлом VI Габсбургом, а брит. та франц. Ост-Індські компанії здобували торг. привілеї для торгівлі в іспан. колоніальних володіннях. В обмін на це Британія й Франція зобов'язалися підтримати претензії іспан. інфанта Карла на престол італ. герцогства Пармського і Тосканського. С. д. сприяв у подальшому военно-дип. зближенню Іспанії з Францією задля стримування австр. експансії в Італії та брит. трансокеанічної колоніальної активності.

В.А. Рубель

Севрський мирний договір 1920 підписаний 10.08.1920 у Севрі (поблизу Парижа) між Великою Британією, Італією, Францією, Японією як головними союзними державами, а також союзними з ними Бельгією, Вірменією, Грецією, Польщею, Португалією, Румунією, Королівством сербів, хорватів і словенців, Хіджазом та Чехословаччиною з одного боку, і Туреччиною — з іншого, за результатами *Першої світової війни*; складова частина Версальської системи дог-рів (див. *Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин*). Підписання С. м. д. відбувалося в умовах окупації військами д-ав *Антанти* ряду важливих районів Туреччини, у т. ч. її столиці Стамбула і зони чорноморських проток. За його умовами Схід. Фракія з м. Адріанополь, європ. берег Дарданелл, Галліпольський півострів, а також Ізмир (Смірна) відходили до Греції. Стамбул із вузькою смужкою землі на європ. узбережжі формально залишався за Туреччиною, але союзники обумовили за собою право змінити це положення в разі невиконання Туреччиною умов С. м. д. Зона чорноморських проток, що номінально залишалася в складі тур. території, підлягала повній нейтралізації і переходила під контроль спец. міжнар. комісії. Сирія, Ліван, Палестина і Месопотамія пере-

давались під мандатне управління (див. *Мандатна система*). Туреччина позбавлялася своїх володінь на Аравійському півночі і зобов'язувалася визнати королівство Хіджаз. Визначення кордону між Туреччиною і Вірменією передавалось на третейське рішення Президента США. Від Туреччини відокремлювався Курдистан, для встановлення кордонів якого призначалася англ.-франц.-італ. комісія. Остаточне вирішення щодо статусу Курдистану виносилось на рішення Ради *Ліги Націй*; в разі визнання його населення готовим до незалежності, Курдистану мала бути надана автономія. Туреччина відмовлялась від усіх прав в Єгипті і визнавала брит. *протекторат* над ним, встановлений 18.12.1914. Вона втрачала також всі права на Судан, визнавала брит. *анексію* Кіпру, проголошену 5.11.1914, і протекторат Франції над Марокко і Тунісом, відмовлялася від прав і привілеїв у Лівії й поступалася своїми правами на Додеканеські о-ви на користь Італії.

Для контролю над тур. фінансами і бюджетом утворювалася комісія з представників Франції, Великої Британії й Італії, а також тур. представника з правом дорадчого голосу. Недійсними визнавалися всі дог-ри, підписані Туреччиною з Німеччиною, Австрією, Угорщиною та Болгарією, а також з Росією та двома, які виокремились з Російської імп. Як складову частину до С. м. д. було включено Статут Ліги Націй. С. м. д. визначав чисельні та якісні обмеження для Туреччини у військ. сфері; оголошувалася повна демобілізація тур. збройних сил, їх чисельний склад надалі не повинен був перевищувати 50 тис. осіб, до яких входило 35 тис. жандармів.

О.С. Пархомчук

Севрюк Олександр Олександрович (1893, Бердичів Волинської губернії — 27.12.1941, поблизу Франкфурта-на-Одері, Німеччина) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат. Закінчив Петроградський технол. ін-т, де належав до Української студ. громади й Інформ. бюро укр. студ. орг-цій. У квітні 1917 повернувся в Наддніпрянщину й був делегований до Центральної Ради від студ. орг-цій; вступив до УПСР і на її 2-му з'їзді обраний членом ЦК, представляв фракцію УПСР у Малій раді, очолював комісію з розробки законопроекту про скликання укр. Установчих зборів; на 1-у Всеукр. з'їзді рад у Києві 4-6.12.1917 оприлюднив резолюцію, що кваліфікувала ленинський *Маніфест до ук-*

раїнського народу з ультимативними вимогами до Української ради 1917 як «замах проти УНР», спрямований на те, щоб «розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія». З 29.12.1917 брав участь у *Брестських мирних переговорах 1917-18* у складі делегації Центральної Ради, а 15.01.1918 очолював її; домігся від представників Австро-Угорщини на чолі з О. Черніним згоди на укладення таємної угоди про створення зі Схід. Галичини і Півн. Буковини авт. коронного краю, першим від імені УНР 27.01(9.02).1918 підписав *Брестський мирний договір між УНР і Центральними державами 1918*; у лютому 1918 — посол УНР у Берліні, 10.03.1918 призначений посланником УНР у Бухаресті з завданням вироблення мирної угоди, але не приступив до виконання обов'язків, залишившись у Німеччині. За доби Директорії в лютому 1919 очолював Дип. місію УНР у Римі (займалася переважно *репатріацією* укр. *військово-полонених*), у липні 1919 переведений до складу Надзвичайної дип. місії УНР на *Паризьку мирну конференцію 1919-20*. З 1920 — в еміграції у Франції, з 1930 — у Німеччині; перейшов на радянсько-фільські позиції, у 1928 відвідав СРСР. Загинув за нез'ясованих обставин.

Твори: «Берестейський мир. Уривки зі спогадів» (1927).

В.І.Головченко

Сегрегація (від лат. *segregacio* — відокремлення) — відокремлення або ізоляція раси чи етнічної групи шляхом насильного або добровільного поселення на обмеженій території, що передбачає перешкоджання соц. спілкуванню, роздільне навчання і виховання або інші дискримінаційні заходи. С. є різновидом дискримінації. У ПАР аж до поч. 1990-х зберігалася гірша форма С. — *апартеїд*, що визнаний *злочином проти людяності*. Відповідно до *Міжнародної конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973*, а також *Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965*, держави-учасниці, поряд із засудженням расової С. і апартеїду, зобов'язалися попереджати, забороняти і викоринювати будь-яку практику такого характеру на своїх територіях.

О.В. Задорожній

Сейдамет Джафер (1889, с. Кизилташ Ялтинського повіту Таврійської губернії — 1960, Стамбул) — кримськотатарський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив Стам-

бульський ун-т і юрид. ф-т Сорбонни. Під час навчання зблизився з тур. і франц. соціалістами, напередодні *Першої світової війни* повернувся в Росію, був мобілізований до юнкерського уч-ща і в чині прапорщика відряджений на фронт. Після Лютневої рев-ції 1917 переїхав до Криму, 25.03.1917 обраний членом Мусульм. виконкому і головою комісії з вакуфного майна, ініціював орг-цію кримськотатарського військ. комітету і батальйону, виступав за проведення демокр. політ. і земельної реформ; був делегатом З'їзду народів Росії у Києві 8-14.09.1917, під час зустрічі з *М. Грушевським* і *О. Шульгиним* наприкінці жовтня 1917 домовився про те, що Крим залишиться поза межами УНР; рішуче виступив проти більшовицького перевороту в Петрограді, на 1-му Курултайі (кримськотатарський парламент) 10-13.12.1917 був обраний «директором» із зовн. і військ. справ у кримськотатарському нац. уряді. Організував б-бу з більшовиками в Криму, але після поразки 14.01.1918 емігрував до Туреччини, де намагався заручитися підтримкою османського уряду у справі створення кримськотатарської д-ви під протекцією Стамбула. 12.05.1918 повернувся до окупованого нім. військами Криму, 18.05.1918 обраний Курултаєм головою кримськотатарського уряду, але не знайшов спільної мови з представниками рос. партій; 25.06-15.11.1918 — мін. зак. справ у Кримському крайовому уряді генерал-лейтенанта *С. Сулькевича*, влітку 1918 відвідав Берлін з метою забезпечити визнання Німеччиною кримськотатарської д-ви, але зазнав невдачі. В еміграції у Стамбулі представляв Курултай.

В.І. Головченко

Секретаріат ООН — один із шести головних органів орг-ції (ст. 7 *Статуту ООН*): складається з *Генерального секретаря ООН* і персоналу. Секретаріат ООН є постійно діючим органом, який відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного функціонування всієї орг-ції. Він проводить різнопланову як чисто техн., орг. роботу, обслуговуючи інші органи (*Генеральну Асамблею ООН, Раду Безпеки ООН, Економічну і Соціальну Раду ООН, Раду з опіки і Міжнародний Суд ООН*), так і змістовну, політ. роботу, сприяючи належному рівню рішень, які ухвалюються представниками крайн-членів. Співробітники Секретаріату ООН відіграють важливу роль у здійсненні ухвалених рішень, аналізі та прогнозуванні подій і тенденцій. Від ефективності і якості його

діяльності великою мірою залежить результативність *превентивної дипломатії*, операцій з підтримання миру, всієї миротворчої діяльності ООН. Секретаріат ООН здійснює дослідження екон., соц., прав. та інших актуальних проблем, готує доповіді, інформативні та аналітичні матеріали, які озброюють членів орг-ції в б-бі за розв'язання назрілих життєво важливих проблем на нац., регіональному та глобальному рівнях. Ефективність діяльності Секретаріату ООН залежить від ряду факторів, таких як: компетентність співробітників, раціональність адмін. структури, чіткість поставлених завдань, оперативність, фінанс. та техн. забезпечення та ін. У ньому працює бл. 13 тис. штатних співробітників, які поділяються на чотири категорії: фахівці; співробітники польової служби, що працюють у відрядженні; співробітники заг. обслуговування; співробітники госп.-техн. служби. Персонал Секретаріату ООН призначається Ген. секретарем ООН, відповідно до правил, встановлених ГА ООН. Визначальні вимоги прийняття на роботу: високий рівень працездатності, компетентності і добросовісності. Звертається також належна увага справедливій геогр. представленості, якій сприяє визначення крайнам-членам квот на участь їхніх громадян у секретаріатській службі. Статут ООН зобов'язує Ген. секретаря і персонал дотримуватися нейтральності у своїй діяльності, суворо поважати міжнар. характер покладених на них обов'язків, керуватися рішеннями ГА ООН, РБ ООН та інших головних органів ООН, бути відповідальними тільки перед орг-цією, не одержувати вказівок від будь-яких урядів. Ген. секретар покликааний постійно спостерігати за розвитком подій у світі, генерувати ідеї і стратегії ООН. У свою чергу, члени ООН зобов'язані не впливати на співробітників Секретаріату ООН при виконанні ними своїх обов'язків. Функціонують відділення ООН в Женеві (Швейцарія), Відні (Австрія) і Найробі (Кенія), а також інформ. центри ООН у понад 70 д-ав світу.

В.С. Бруз

Секуляризація (від лат. *saecularis* — світський) — обертання церк. власності у власність світську. У Зах. Європі під С. розумілась ще відмова від дух. звання та церк. посади, перехід до світського стану. У період Середньовіччя цим терміном позначався перехід церк. і монастирських земель у держ. власність. Перша С. була здійснена у Франкському королівстві Кар-

лом Мартеллом (714-41), потім у VIII — IX ст. — у Візантії. Під час утворення крупних феод. монархій в Європі С. була засобом визволення королівської влади від церк. опіки. Значних масштабів С. набула з XVI ст., а особливо за часів бурж. рев-цій XVIII ст., зокрема *Французької буржуазної революції 1789-99*. У більш широкому розумінні С. — процес звільнення різних сфер сусп. життя, д-ви, політики, права, культури, освіти, нац., родинних відносин від впливу релігії і церкви, реліг. інститутів і символів, від їх санкціонування реліг. нормами. Процес С. по-різному проходить у країнах з різними типами культур, що належать до різних цивілізацій (див. *Ісламський чинник у міжнародних відносинах*).

О.А. Коппель

Селім Герей I (1631, Бахчисарай — 1704, Бахчисарай) — кримськотатарський держ. діяч, хан 1671-78, 1684-91, 1692-99 і 1702-04. Під час першого правління активно допомагав гетьманові П. Дорошенку; позбавлений влади за невдалу облогу Чигирини. Під час другого урядування вдало протистояв походам моск. військ 1687 і 1689 на Перекоп, відмовився брати участь у війні з Австрійською імп. і добровільно зрікся престолу та здійснив хадж до Мекки. Утретє зведений на ханство на прохання кримського населення; 26.05.1692 уклав у Казикермені з кошовим писарем Запорозької Січі *Петриком* союзний антимоск. договір; успішно протистояв Азовським походам 1695 і 1697 *Петра I*, але відмовився відряджати кримськотатарські війська на балканський фронт, унаслідок чого вдруге змушений був піти у відставку.

В.І. Головенченко

Семенець Олег Євгенович (14.06.1946, Москва, РФ) — укр. науковець, перекладач, дипломат. У 1969 закінчив Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка; д-р філол. наук, професор. У 1969-71 — викладач Київ. ін-ту народного госп-ва. У 1971-73 — старший лаборант, старший методист підготовчого ф-ту для інозем. громадян Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; 1973-92 — викладач, старший викладач, доцент, зав. кафедри теорії і практики перекладу, декан ф-ту романо-германської філології Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. У 1992-93 — заст. голови нац. Центру реалізації міжнар. техн. допомоги Україні КМ України. У 1993 — радник Групи послів з особливих доручень МЗС України; 1993-95 — тимчасовий повірений у справах України,

радник-посланник Посольства України в Об'єднаних Арабських Еміратах. У березні 1995 — травні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Об'єднаних Арабських Еміратах, одночасно, у травні 1995 — жовтні 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Єменській Республіці за сумісництвом. У травні 1998 — 2000 — нач. Управління СНД МЗС України. З березня 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Республіці Індія, одночасно з травня 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Народній Республіці Бангладеш, а також у Королівстві Непал за сумісництвом, з червня 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Демократичній Соціалістичній Республіці Шрі-Ланка за сумісництвом.

Твори: «Соціальні процеси і мовна дійсність: англійська мова в країнах Азії та Африки» (1984); «Соціальний контекст і мовний розвиток» (1985); «Історія перекладу» (1989).

В.М. Матвієнко

Семилітня війна 1756-63 — між Пруссією, Великою Британією, Ганновером і кількома малими нім. державами, з одного боку, та Австрією, Францією, Швецією і державами імперського союзу Німеччини й Росією (з 1757), з іншого. Саксонія, яка розпочала війну на боці Австрії, з жовтня 1756 приєдналась до прус. коаліції. До початку С. в. призвели протиріччя між Британією та Францією через колонії в Півн. Америці та Ост-Індії, а також зіткнення інтересів Австрії, Франції та Росії з експансіоністською політикою прус. короля Фрідріха II. Після початку бойових дій проти Франції Велика Британія уклала союзну угоду з Пруссією, щоб захистити свої інтереси в нім. землях і зв'язати Францію та її союзників на континенті. Після фактичного розриву Британією «субсидіарних» угод з Австрією остання змушена була піти на союз із Францією. 1.05.1756 було укладено Версальський договір між Австрією і Францією про взаємні гарантії: кожна зі сторін зобов'язувалася виставити на стороні іншої армію в 24 тис. вояків у разі агресії проти союзниці. 25.03.1756 Росія офіційно приєдналась до австр.-франц. оборонного союзу. Для нападу на Пруссію Росія зобов'язувалася надати на підтримку Австрії армію в складі 80 тис. вояків. У випадку перемоги над Пруссією Австрія мала отримати Сілезію, Росія — Схід. Пруссію. У 1757 до коаліції приєдналась Швеція, яка бажа-

ла отримати військ. субсидії та прагнула захопити Померанію. Остаточну коаліцію було оформлено двома союзними дог-рами: рос.-австр. 22.01(2.02).1757, за яким додатково до умов попередньої угоди Росії надавалась субсидія в 1 млн. рублів щорічно, та австр.-франц. 1.05.1757, за яким Франція зобов'язувалася збільшити до 105 тис. чоловік власні сили, якими брала участь у війні, і надавати Австрії щорічну субсидію в розмірі 12 млн. флоринів.

У результаті воєнних дій на поч. 1758 Схід. Пруссія була окупована Росією; влітку 1759 рос. армія зайняла Франкфурт-на-Одері, восени 1760 був взятий Берлін. 1761 також розпочався для рос. армії успішно, і Пруссія опинилася на межі цілковитої поразки, але після смерті 25.12.1761(5.01.1762) імп. Єлизавети Петрівни трон перейшов до Петра III, який був палким прихильником прус. короля. Петро III уклав 13(24).04.1762 мир із Пруссією та повернув їй всі завойовані території, а 28.05(8.06).1762 уклав із Пруссією союз (див. *Петербурзький мирний договір 1762*). Частина рос. військ приєдналася до колишнього супротивника; з приходом на трон *Катерини II* рос. війська було відкликано. У листопаді 1762 були підписані мир між Пруссією та Францією, перемир'я між Пруссією та Австрією, а в січні 1763 — мирний договір між Францією та Великою Британією. Європ. кордони д-ав лишилися без змін, поділу підлягали колонії: Британія отримувала від Франції Канаду і Півн. Луїзіану, острови у Вест-Індії та її володіння в Індії, а від Іспанії — Флориду. С. в. підірвала колоніальну могутність Франції, забезпечила гегемонію Великої Британії на морях і стала кроком до посилення впливу Пруссії в Європі.

В.М. Вдовенко

Сенгор (Senghor) Леопольд Седар (9.10.1906, Жоаль, обл. Сін-Салум, Сенегал — 20.12.2001, Версон, Франція) — сенегальський громад.-політ. і держ. діяч, поет і філософ. Нар. в заможній селянській сім'ї. Закінчив ліцей у Дакарі й філол. ф-т Сорбоннського ун-ту (1933), д-р філології (1935, перший африканець, що отримав цей наук. ступінь). Під час навчання спільно з вихідцями з островів Карибського басейну опрацював філос. концепцію негритюду, що стверджувала єдність і самотність негро-африк. культури та необхідність повернення до її витоків і збереження цінностей; у 1935-39 викладав граматику в школах Франції, 1936 вступив

у Франц. соціал. партію; під час *Другої світової війни* служив у франц. армії, в 1940-42 перебував у нім. полоні, потім — у Русі опору. У 1945-46 — депутат Установчих зборів, 1946-56 — депутат Національних зборів Французької Республіки від Сенегалу; у 1948 заснував Демократичний блок Сенегалу (1958 перетворений у Прогресивний союз Сенегалу, з 1976 — Соціалістична партія). Опрацював теорію «африканського соціалізму», що спиралася на ідею виключності й специфічності істор. розвитку африк. суспільства, здатного синтезувати демокр. й колективістські традиції селянської громади з плановим регулюванням пром. вир-ва за відсутності клас. б-би. На референдумі 1958 виступив проти негайного надання Сенегалу повної незалежності, за збереження єдності Франц. Зах. Африки на авт. засадах у складі Французького Союзу; 4.04.1959-20.08.1960 — голова Федеральної асамблеї Федерації Малі; після розпаду останньої 6.09.1960-31.12.1980 — Президент Республіки Сенегал і водночас у 1962-70 — Прем'єр-міністр Сенегалу. У *зовнішній політиці* зберіг тісні зв'язки з Францією, заохочуючи її інвестиції в економіку країни; активно сприяв створенню *Організації африканської єдності (ОАЄ)* і поглибленню регіональної *інтеграції міжнародної*, ініціювавши формування 1972 Зах.-африк. екон. співтовариства за участю Беніна, Берега Слонової Кістки, Верхньої Вольги, Мавританії, Малі, Нігеру і Сенегалу; відзначався здатністю до політ. компромісів. Вигравши перші багатопарт. вибори 1978, у 1980 добровільно пішов у відставку, передавши владу прем'єр-міністру (вперше в історії незалежної Африки), зосередився на створенні Африканського соцінтерну (з 1981 — його голова) й роботі як віце-президент Соціалістичного Інтернаціоналу. Почесний д-р наук Паризького, Страсбурзького та інших ун-тів, дійсний член Французької академії наук (1984).

Твори: «Пісні у присмерках» (1945), «Чорні жертви» (1948), «Антологія нової негритянської й мальгаської поезії» (1948), «Пісні для Наєт» (1949), «Чака» (1949), «Ефіопські мотиви» (1956), «Ноктюрни» (1961), «Нація і африканський шлях до соціалізму» (1961), «Про африканський соціалізм» (1964), «Негритюд — гуманізм ХХ ст.» (1971).

В.І. Головченко

Сенегамбія — *конфедерація* Сенегалу та Гамбії; утворена в 1982 відповідно до Угоди про конфедерацію, яку підписали 17.12.1981 президенти Сенегалу Абду Діуф та Гамбії Дауда Джавара. Компетенція конфедерації поширювалась на

сфери оборони та безпеки, *зовнішньої політики* і екон. розвитку. У рамках конфедерації планувалося утворити валютний та екон. союз, розвивати спільну трансп. інфраструктуру тощо. Було започатковано парламент С. (2/3 місць у ньому належало представникам Сенегалу, 1/3 — Гамбії), посади президента та віце-президента (ними автоматично ставали відповідно президент Сенегалу та Гамбії), інші спільні інституції, відповідальні за діяльність у сферах компетенції конфедерації. Водночас обидві д-ви зберігали незалежність та *суверенітет*, окремі *дипломатичні представництва* в *Організації Об'єднаних Націй* та в інозем. д-вах. Нерівномірність розподілу повноважень між учасниками конфедерації призвела до кризи С.; у 1989 дію Угоди про конфедерацію було припинено.

Г.О. Музика

Сен-Жерменський мирний договір 1919 — підписаний 10.09.1919 у Сен-Жермен-ан-Ле (поблизу Парижа) Великою Британією, Італією, США, Францією, Японією як головними союзними державами, а також союзними з ними Бельгією, Грецією, Китаєм, Королівством сербів, хорватів і словенців, Кубою, Нікарагуа, Панамою, Польщею, Португалією, Румунією, Сіамом та Чехословаччиною з одного боку, і Австрією — з іншого, за результатами *Першої світової війни*; складова частина Версальської системи дог-рів (див. *Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин*). Ратифікований Австрією 17.10.1919; набув чинності 16.07.1920. С.-Ж. м. д. констатував припинення існування Австро-Угорської імп. та підтвердив визнання союзними д-вами незалежності країн, що виникли на її території: Австрії, Угорщини, Чехословаччини і Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія). За умовами С.-Ж. м. д. провінції Богемія, Моравія і частина Сілезії відійшли до Чехословаччини (частина Тешинського р-ну Сілезії згодом була передана Польщі); від Угорщини до Австрії перехо див Бургенлянд (у 1921 частину Бургенлянда з м. Шопрон було повернено Угорщині); Буковина була приєднана до Румунії; до Італії відійшли Кюстенлянд, Півд. Тіроль, частина провінцій Крайна та Карінтія. Австрія також втратила решту Крайни, Далмацію, Півд. Штірію та півд.-схід. частину Карінтії, які згодом відійшли до Королівства сербів, хорватів і словенців. Доля Клагенфюрту (словенської Карінтії з м. Целовац)

вирішувалась плебісцитом (відбувся 10.10.1920, за його результатами район відійшов до Австрії). Австрія визнавала незалежність Королівства сербів, хорватів і словенців та Чехословаччини, усі мирні дог-ри союзних д-ав з Німеччиною та її союзниками, а також кордони Болгарії, Греції, Угорщини, Польщі, Румунії, Королівства сербів, хорватів і словенців і Чехословаччини; зобов'язалася визнати будь-які постанови союзних д-ав щодо її колишніх територій, приналежність яких не була визначена дог-ром. Особлива стаття С.-Ж. м. д. забороняла Австрії без дозволу Ради *Ліги Націй* здійснювати будь-які кроки, які могли порушити незалежність Австрії; фактично, ця стаття була спрямована на запобігання *аншлюсу*. 20.10.1919 у відповідності з положеннями С.-Ж. м. д. в Австрії був прийнято закон, який скасовував постанову про включення її до складу Німеччини. С.-Ж. м. д. визначав кількісні та якісні обмеження Австрії у військ. сфері, граничний чисельний склад її збройних сил визначався в 30 тис. вояків, решта збройних сил підлягала демобілізації в 3-міс. термін.

О.С. Пархомчук

СЕНТО — див. *Організація Центрального договору*.

Сепаратизм (від лат. *separatio* — відділення) — прагнення до відокремлення, відособлення, самостійних дій, яке виражає інтереси окремої групи; напр., прагнення нац. меншин у багатонац. д-вах до автономності або до відокремлення та створення самостійної д-ви.

М.С. Каменецький

Сербсько-турецька війна 1876 почалася 30.06.1876, коли сербський князь Мілан оголосив війну Османській імп. Сербія отримала значну підтримку від Росії: в її армії знаходилось бл. 4 тис. рос. волонтерів, у т. ч. багато офіцерів на чолі з генералом Черняєвим, якого було призначено головнокомандувачем сербської армії; Росія також надавала Сербії фінанс. допомогу. У разі перемоги Туреччини втручання Росії було б неминучим, але при цьому було б важко уникнути конфлікту з Австро-Угорщиною. У разі перемоги Сербії наслідком міг стати розпад Османської імп. і початок б-би *великих держав* за тур. спадщину. Росія не хотіла бути втягнутою до конфлікту з іншими великими д-вами, до якого на той час не була підготовлена ні у військ., ні у фінанс. відношенні,

і тому прагнула надавати допомогу балканським слов'янам, забезпечивши себе від зіткнення з Австро-Угорщиною (див. *Рейхштадське побачення 1876*). У серпні 1876, після того як сербські війська зазнали кількох поразок, *О. Горчаков* запропонував *О. Бісмарку* взяти на себе ініціативу скликання міжнар. конференції для опрацювання умов сербсько-тур. миру, яку останній відхилив. Врешті балканський конфлікт, складовою якого була С.-т. в., призвів до початку рос.-тур. війни 1877-78.

В.В. Копійка

Сергеев Юрій Анатолійович (5.02.1956, Ленінскан, Вірменська РСР) — укр. філолог, науковець, дипломат. У 1981 закінчив філол. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; кандидат філол. наук (1987). У 1981-92 — асистент, доцент філол. ф-ту, заст. директора Ін-ту українознавства Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. У 1992-93 — керівник прес-центру МЗС України; 1994-95 — керівник секретаріату МЗС України, нач. Управління інформації, чл. Колегії МЗС України; 1996-97 — радник-посланник Посольства України у Сполученому Королівстві Великої Британії та Півн. Ірландії. У листопаді 1997 — 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Грецькій Республіці, одночасно, у 1999-2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Албанія за сумісництвом. З грудня 2000 — нач. Головного управління з питань зовн. політики Адміністрації Президента України, з лютого 2001 — 1-й заст. мін. закр. справ України, згодом — держ. секретар МЗС України. З березня 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Французькій Республіці та Постійний представник України при ЮНЕСКО.

В.М. Матвієнко

«Сердечна згода» 1904 (франц. *Entente cordiale*) — англ.-франц. угода, укладена 8.04.1904 в Лондоні між урядами Великої Британії та Франції, у формі конвенції про Ньюфаундленд та Зах. Африку і двох декларацій; врегулювання колоніальних суперечок між Лондоном і Парижем було викликано необхідністю зміцнення співпраці проти загрози з боку Німеччини. Загострення англ.-нім. суперечностей в кінці ХІХ — на поч. ХХ ст. змусило Велику Британію відмовитися від *«Блискучої ізоляції» курсу* і розпочати пошуки можливих союзників на випадок зіткнення з Німеччиною. Союзником Великої Британії могла і повинна була стати Франція,

яка з часів *франко-пруської війни 1870-71* зберегла конфліктні відносини з Німеччиною і мала велику сухопутну армію. Франція, зі свого боку, через послаблення рос.-франц. союзу після втягнення Росії в дал.-схід. проблеми і посилення протиріч у рос.-япон. відносинах, шукала потужного союзника в майбутній конфронтації з Німеччиною. За ініціативою франц. мін. закр. справ *Т. Делькассе* в 1902 в Лондоні розпочалися переговори між Великою Британією та Францією про проблеми колонізації Марокко; до переговорів сторони підштовхнуло загострення відносин обох д-ав із Німеччиною, після того, як у квітні 1903 англ., а згодом і франц. фінанс. кола відмовились від співробітництва з Німеччиною в будівництві Багдадської залізниці. Демонстрацією зближення Британії з Францією стали візит англ. короля Едуарда VII в Париж у квітні 1903 і візит у відповідь Президента Франції *Е. Лубе* в Лондон у липні 1903.

Укладена угода вирішувала основні колоніальні питання між сторонами. За Конвенцією про Ньюфаундленд і Зах. Африку Франція відмовилася від монопольного права на рибальство біля берегів Ньюфаундленду, а натомість отримала право вільного судноплавства річкою Гамбія, острови Лос, а також право виправлення кордону у Схід. Нігерії на свою користь. У Декларації про Сіам його територія поділялася по річці Менам на англ. сферу впливу в зах. частині і французьку — у східній; передбачалося створення *кондомініуму* двох д-ав на Нових Гебридських о-вах. У Декларації про Єгипет і Марокко Велика Британія заявляла про відсутність намірів змінювати політ. статус Єгипту, а Франція зобов'язалася не ставити питання про евакуацію англійців з Єгипту і не перешкоджати будь-яким їхнім діям у цій країні. Франція заявляла про відсутність намірів зміни політ. статусу Марокко, Велика Британія визнавала за Францією переважаюче право підтримувати порядок у Марокко і надавати цій країні допомогу в адмін., екон., фінанс. та військ. галузях. Декларація мала таємну частину (оприлюднену лише в 1911), в якій говорилося про взаємне невтручання у випадку здійснення брит. і франц. урядами політ. та адмін. реформ на цих територіях. Фактично, Франція визнавала за Великою Британією право на повне колоніальне правління в Єгипті, а Велика Британія дала згоду на франц. загарбання Марокко. У тексті таємної частини декларації було застереження про те,

що стратегічно важлива частина марокканської території, яка виходить до Гібралтарської протоки, повинна була відійти до Іспанії, що була найслабшою і найбезпечнішою як для Британії, так і для Франції. Вирішуючи колоніальні суперечки, Британія і Франція створювали для себе можливість спільно діяти проти Німеччини, хоч у самому тексті дог-ру умови воєнного союзу не встановлювалися. «С. з.» фактично оформила склад основних учасників *Антанти*, але воєнно-політ. союзом вона стала вже в роки *Першої світової війни*.

Б.М. Гончар

Середземноморський діалог НАТО — співробітництво між *Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)* та країнами Середземномор'я, спрямоване на забезпечення стабільності Півд. Середземномор'я та Бл. Сходу; започатковане в 1995. У січні 1994 в Декларації Брюссельського саміту НАТО було відзначено, що Альянс зацікавлений сприяти встановленню діалогу, взаєморозуміння та укріплення довіри між країнами Середземноморського регіону. У грудні 1994 міністри закорд. справ НАТО підтвердили готовність своїх країн до встановлення контактів між НАТО та країнами Середземномор'я, які не входять до Альянсу, з метою сприяння зміцненню регіональної *стабільності*. У лютому 1995 сесія Північноатлантичної Ради запросила Єгипет, Ізраїль, Мавританію, Марокко та Туніс взяти участь у Середземноморського діалозі. У листопаді 1995 таке запрошення отримала Йорданія, а у 2000 до С. д. НАТО приєднався Алжир. С. д. НАТО має двосторонній характер, його порядок денний визначається окремо для кожного партнера; в його рамках передбачена також можливість проведення багатосторонніх зустрічей. С. д. НАТО має недискримінаційний характер і повинен сприяти іншим міжнар. заходам, спрямованим на встановлення та зміцнення співробітництва із середземноморськими країнами. На *Мадридському саміті НАТО 1997* була створена спец. Група середземноморського співробітництва, відповідальна за орг-цію роботи С. д. НАТО; також було прийнято рішення про відкриття «контактних представництв» НАТО в країнах-партнерах за прикладом тих, що існували в країнах ЦСЄ на поч. 1990-х. Перешкодою ефективному функціонуванню С. д. НАТО виступає неурегульованість Близькосхідного конфлікту, внаслідок чого не вдається повною мірою розвивати заходи довіри в регіоні —

один із ключових аспектів С. д. НАТО. Відсутній спільний підхід до вирішення проблем розповсюдження *зброї масового знищення* в регіоні, які арабськими д-вами розглядаються в контексті стратегічного протистояння з Ізраїлем. Оскільки НАТО розглядає цю проблему у зв'язку з набуттям ЗМЗ радикальними та нестабільними режимами в регіоні, але залишає поза обговоренням в рамках С. д. НАТО проблему ядерної зброї в Ізраїлю, то підхід Альянсу до проблеми розповсюдження сприймається арабськими партнерами як прояв політики подвійних стандартів, що не дозволяє досягти прогресу в її вирішенні в рамках С. д. НАТО.

С.В. Гринько

Сидоренко Григорій Микитович (1874 — 6.02.1924, Прага) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Родом з Херсонської губернії; за фахом — інженер шляхів. Працював у дирекції Транссибірської залізниці, очолював Українську громаду Томська; після Лютневої рев-ції 1917 повернувся в Наддніпрянщину, вступив до Української партії соціалістів-самостійників, був членом Центральної Ради; в січні — квітні 1918 — народний міністр пошт і телеграфу в уряді *В. Голубовича*; за гетьманату *П. Скоропадського* — чл. президії Всеукр. союзу земель. У листопаді — грудні 1918 як делегат Українського Національного Союзу брав участь у переговорах з представниками *Антанти* в Яссах щодо можливості дип. визнання відновленої УНР; у 20.01-22.08.1919 очолював Надзвичайну дип. місію УНР на *Парижській мирній конференції 1919-20*; відкликаний Директорією УНР для звіту про діяльність місії до Кам'янець-Подільського і звільнений з огляду на відсутність позитивних результатів у справі *визнання де-юре* УНР; наприкінці 1919-22 — посол УНР в Австрійській Республіці. З 1923 працював дир. бібліотеки Укр. госп. академії в Подєбрадах (ЧСР).

В.І. Головаченко

Симахія (грец. *σμμαχία*, від *σμμαχος* — воювати разом — разом) — тип міждерж. союзу в Давній Греції, який мав наступальний та оборонний характер; оформлювався безстроковою або строковою угодою між державами про б-бу разом проти спільного ворога. Учасники С. могли бути рівноправними або підпорядковуватися, формально чи неформально, одній з держав-учасниць (гегемону). Найбільш відомі в історії С. —

Лакедемонський союз (*Пелопоннеська ліга*) і *Делоський союз* (див. *Афінські союзи*), б-ба яких за гегемонію в Давній Греції призвела в II-й пол. V ст. до н. е. до *Пелопоннеської війни 431-404 до н. е.* Специфічною формою С. були міждерж. союзи з постійними заг.-союзними координуючими інститутами, або заг.-союзним урядом, напр., *Ахейський союз*.

Л.Ф. Гайдуків

Симлська угода 1972 між Індією та Пакистаном укладена 2.07.1972 в рамках зустрічі Прем'єр-міністра Індії *І. Ганді* та Президента Пакистану *З. Бхутто* 28.06-2.07.1972 в м. Симла (Індія, шт. Хімачал-Прадеш). За умовами С. устан війни між двома країнами припинявся (див. *Індійсько-пакистанська війна 1971*), уряди брали на себе зобов'язання співпрацювати в інтересах встановлення тривалого миру на субконтиненті, погоджувались утримуватися від будь-яких дій, що можуть зашкодити двостороннім стосункам до остаточного вирішення проблеми Кашміру; зобов'язувались дотримуватися *мирного співіснування принципу*, поваги до територ. цілісності, *суверенітету*, нац. єдності, політ. незалежності та суверенної рівності одне одного, невтручання до внутр. справ, утримуватися від застосування сили або погроз силою. Сторони погодились відновити трансп. сполучення між д-вами (включно з правом транзиту пакистанських літаків через повітр. простір Індії), поштовий та телеграфний зв'язок, торгівлю і стосунки в екон. та інших сферах. Сторони також зобов'язувалися протягом 30 днів від дати підписання угоди відвести війська за лінію міждерж. кордону (переважно це стосувалося інд. військ в Пенджабі та Синді) і за лінію припинення вогню в Кашмірі, встановлену 17.12.1971 (Пакистан т. ч. поступався на користь Індії бл. 1 тис. км² території, переважно в півн. секторі, в т. ч. одним стратегічним перевалом, натомість Індія втрачала контроль над 150 км² території в півд. частині Кашмірської долини, що переходили під контроль Пакистану). Сторони зобов'язувалися поважати «лінію контролю», яка встановлювалася в Кашмірі, і не вдаватися до дій щодо її зміни.

С. у. передбачалось проведення нової зустрічі голів д-ав для подальшої нормалізації відносин, вирішення питань повернення *військовополонених*, відновлення дип. зв'язків та для остаточного вирішення Кашмірської проблеми. Разом із С. у. представниками військ. відомств двох д-ав

було підписано протокол про делімітацію лінії контролю в Кашмірі (делімітацію здійснено до сер. грудня 1972). С. у. є єдиним зобов'язуючим політ. док-том інд.-пакистанських відносин і містить положення, що мали значні наслідки для системи міжнар. відносин у Півд. Азії. Згідно з угодою Пакистан був змушений погодитися на незручне для себе формулювання щодо вирішення спірних питань відносин з Індією — мирним шляхом на двосторонній основі, що позбавляло його можливості звертатися до міжнар. посередництва в Кашмірській проблемі; угодою фактично на лінію контролю в Кашмірі поширювався режим держ. кордону та закріплювався принцип двосторонності при вирішенні проблеми Кашміру.

А.М. Кобзаренко

Система валютна — форма орг-ції та регулювання валютних відносин, закріплена нац. законодавством або міждерж. угодами. Розрізняють нац., міжнар. та регіональну системи. Нац. С. в. є частиною грошової системи країни, закріплюється нац. законодавством з урахуванням норм *міжнародного права*. Її особливості визначаються ступенем розвитку економіки і станом зовн.-екон. зв'язків країни. Ключовим елементом нац. С. в. є *валюта* даної країни та її характеристики. Саме вони є визначальними при аналізі стану системи і ступеня її розвитку. Серед характеристик нац. валюти найважливішими є режим *валютного курсу* країни, умови її конвертованості та наявність або відсутність валютних обмежень. Ці параметри визначають ступінь інтегрованості країни до міжнар. С. в. Неконвертованість нац. валюти фактично означає ізолюваність країни від решти економік, а наявність валютних обмежень свідчить про слабкість нац. С. в. Іншими важливими складовими нац. С. в. є нац. регулювання міжнар. *валютної ліквідності*, регламентація міжнар. розрахунків країни й нац. органи, що безпосередньо визначають та проводять *валютну політику* країни. Міжнар. С. в. є закріпленою в міжнар. угодах формою орг-ції валютно-фінанс. відносин, що функціонують самостійно або обслуговують міжнар. рух товарів та факторів вир-ва. С. в. склалася в сер. XIX ст., в історії її розвитку мали місце періодичні кризи існуючої системи, викликані змінами у структурі *світового господарства* та співвідношенні сил між країнами, що призводило до виникнення нової міжнар. С. в. Міжнар. С. в. складається з двох груп еле-

ментів: валютних та фінансових. До валютних елементів входять нац. валюти країн-учасниць системи, їхній статус (особливе місце в системі належить резервним валютам), умови їхньої взаємної конвертованості й обігу, валютний паритет, валютний курс та міжнар. механізми його регулювання. Фінанс. елементами є міжнар. фінанс. ринки й механізми торгівлі конкретними фінанс. інструментами, а також міжнар. розрахунки. В історії розвитку міжнар. С. в. виділяють три великі періоди, або т. зв. «стандарт»: *золотий стандарт*, золотодевізний та девізний. Критерієм даної класифікації є актив, який визнається резервним. Золотодевізний стандарт (див. *Бреттон-Вудська валютна система*) — міжнар. С. в., що базується на офіц. встановлених фіксованих паритетах валют до долара США, який, у свою чергу, був конвертований у золото за фіксованим курсом. Головними рисами девізного стандарту (*Ямайської валютної системи*) є можливість використання будь-якого режиму валютного курсу; *Міжнародний валютний фонд (МВФ)* має повноваження здійснювати жорсткий нагляд за розвитком валютних курсів та угодами про їх встановлення. Була повністю скасована офіц. ціна на золото та ліквідована його роль як офіц. засобу платежу; було впроваджено додатковий резервний актив — *спеціальні права запозичення (СДР)*. Також на сучас. етапі розрізняють регіональний рівень функціонування С. в., тобто створення регіонального інтеграційного угруповання у валютній сфері. Зараз можна розглядати лише одну повністю сформовану регіональну систему — європейську. Європ. С. в. — створена країнами-членами *Європейського Союзу (ЄС)* зона узгодженого плавання по відношенню до долара курсів нац. валют із метою забезпечення їхньої більшої стабільності. *Європейська валютна система* з 1993 замінена Європейським валютним союзом.

О.І. Рогач, О.Ю. Анісімова

Система міжнародна — глобальна система *міжнародних відносин*, обумовлена наявністю функціональної взаємозалежності та постійних зв'язків *акторів міжнародних*, які взаємодіють упорядковано і на певному рівні інтенсивності. С. м. складається з підсистем, що структурно та функціонально залежать від структури і процесів на глобальному рівні. Діалектика функціонування та розвитку С. м. розкривається у взаємодії її елементів (міжнар. акторів) і струк-

тури. За відсутності єдиного владного центру, в С. м. діють різні форми регуляторних механізмів і нормативних комплексів, що разом забезпечують їй необхідний рівень саморегуляції. Еволюція С. м. відбувається як унаслідок накопичення внутр. протиріч, так і в процесі її взаємодії з зовн. середовищем. Останнє виступає в ролі джерела фундаментальних змін, що відбуваються в С. м. (див. *Криза системна*).

А.А. Субботін

Система міжнародного права — сукупність *міжнародного права принципів* і *норм міжнародного права*, що становлять єдине ціле і впорядковані у відносно самостійні компоненти: інститути і галузі міжнар. права. С. м. п. є одночасно підсистемою системи міжнар. відносин і її прав. моделлю. Норми міжнар. права взаємопов'язані, тому зміст кожної з них слід розглядати у контексті всієї С. м. п. Види галузей, їхнє місце в С. м. п. і взаємодія між ними визначаються як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. С. м. п. певною мірою зумовлює *систему науки міжнародного права*, але не співпадає з нею. Вона має об'єктивний характер, містить основні принципи міжнар. права та його галузі. С. м. п. характеризується динамізмом, для неї одночасно властиві відносна стабільність і безперервний розвиток. С. м. п. — система відкритого типу. Сфера дії міжнар. права як за колом суб'єктів, так і за об'єктом регламентованих ним питань постійно розширюється, що викликає розвиток і самої С. м. п. Ще одним чинником такого розвитку є розширення існуючих галузей міжнар. права та формування нових. Серед порівняно нових галузей можна назвати право міжнар. безпеки, *міжнародне кримінальне право*, міжнар. право прав людини, *міжнародне економічне право*, *міжнародне трудове право*, право охорони навколишнього середовища тощо.

О.В. Задорожній

Система науки міжнародного права — сукупність взаємопов'язаних наук. поглядів і уявлень про походження, розвиток, сутність, джерела, об'єкти, суб'єкти, основні принципи, окремі галузі, інститути, норми і призначення *міжнародного права* в сучас. істор. умовах. С. н. м. п. певною мірою зумовлена *системою міжнародного права*, але не співпадає з нею повністю. На відміну від заг. міжнар. права, функціонуючого як єдина система, С. н. м. п. визначається методол.

підходами, наук. і політ.-прав. переконаннями, що переважають у даній д-ві. Для системи міжнар. права не характерні деякі складові системи науки міжнар. права, без яких вона не може розвиватись (як-то: вчення про сутність міжнар. права, історія міжнар. права, тлумачення міжнар. права тощо).

О.В. Задорожній

Системи міжнародних відносин середовище — частина оточення, яка підтримує з системою міжнародною істотні зв'язки. С. м. в. с. — сукупність примусів зовн.-системного характеру. У міжнародних відносин теорії виокремлюється зовн. середовище та внутр. середовище — сукупність примусів, які здійснюються на систему її елементами. Поняття «середовище системи міжнародних відносин» вживається для означення сукупності природ. і соц. явищ та процесів, на тлі яких відбуваються міжнародні відносини. Виокремлюють соц. середовище, як сукупність впливів, походження яких пов'язане з існуванням людини і сусп. відносин, та зовн.-соц. середовище (природне оточення).

О.А. Коппель

Системний аналіз — методологія дослідження об'єктів шляхом їх подання як систем та аналізу цих систем; є ефективним засобом розв'язання складних, недостатньо чітко обумовлених проблем. Будь-який об'єкт розглядається не як єдине неподільне ціле, а як система взаємопов'язаних складових, їхніх властивостей та якостей. Головні етапи С. а. конкретних проблем: формулювання основних цілей та завдань дослідження; визначення меж системи, відокремлення її від зовн. середовища; складення переліку елементів системи (підсистем, факторів, змінних тощо); з'ясування сутності цілісності системи; аналіз взаємозв'язків елементів системи; формування структури системи; встановлення функцій системи та її підсистем; узгодження цілей системи та її підсистем; уточнення меж системи та її підсистем; аналіз явищ емерджентності; формування системної моделі. С. а. — явище дійсності й не може базуватись на простих аналогіях та інтуїції. І. Пригожин та І. Стенгерс зазначають, що реакція системи на вхідні дії часто буває протилежною тому, що передбачає інтуїція, сформована на контактах із досить простими системами. Методологія С. а. міжнар. відносин базується, як правило, на концепції «м'яких»

систем П. Чекленда, яка розглядає систему не як частину реального світу, а як системно орг. процес його вивчення. У «м'яких» системах актори можуть мати різні погляди та відповідно формувати різні завдання, які, на їхній погляд, необхідно розв'язати в даній ситуації. Багато конфліктних ситуацій можна розглядати як конфлікти інтерпретацій, сформованих різними культурами. Напр., одна і та ж подія може сприйматись і як тероризм, і як б-ба за свободу.

Концепції «жорстких» систем міжнар. відносин базуються на використанні моделей цих систем, у першу чергу — математичних. Математична модель — система співвідношень, які описують об'єкт, явище, процес. С. а. включає такі розділи прикладної математики, як: топологічні структури систем; морфологічний опис систем; когнітологія, причинно-наслідкові зв'язки; випадкові величини та їхні характеристики; шкалювання; перевірка статистичних гіпотез; функціональна та статистична залежність; кореляційний аналіз; регресійний та факторний аналіз; дослідження операцій.

Характерною рисою сучас. етапу розвитку політ. науки є її математизація, що виявляється в заміні досліджуваного процесу адекватною математичною моделлю та наступним дослідженням властивостей цієї моделі або аналітичними методами, або на основі проведення обчислювальних експериментів. Використання математичних моделей в економіці, політології та конфліктології має більш ніж столітню історію. До теперішнього часу в екон. і політ. теорії міцно закріпилися різноманітні моделі взаємодії, які, по суті, є рівноважними. Проте переважна більшість цих процесів перебігає в часі, унаслідок чого відп. математичні моделі є принципово динамічними.

Сучас. методологія аналізу нелінійних динамічних систем оформилась у новий наук. напрямок — синергетику. За аналогією з тим, як для аналізу характеристик нелінійних динамічних екон. систем запропонована нова теорія — «синергетична економіка» (базується на синергетичному підході прогнозування майбутнього), пропонується теорія синергетики міжнар. відносин у цілому й синергетики міжнар. політ. конфліктів зокрема. Синергетика міжнар. відносин робить наголос на взаємодії лінійності та нелінійності, усталеності й нестійкості, безперервності та розриву, сталості й структурних змін на противагу властивостям чистої лінійності, усталеності, безперервності й сталості.

Нелінійність і нестійкість у синергетиці міжнар. відносин розглядаються скоріше як джерела розмаїтості й складності політ. динаміки, ніж як джерела шумів і випадкових явищ, як це робиться в традиційному політ. аналізі.

Найважливіші результати в екон. і політологічному аналізі отримані з рівноважних теорій. Подібно до деяких інших концепцій, поняття «рівновага» запозичене з теорет. механіки. Проте, оскільки в дійсності не існує такої економіки й такої політики, що могли б бути зафіксовані в стані спокою, рівноважний аналіз має обмежену придатність. Користуючись методами рівноважного аналізу можна пролити деяке світло на проблеми еволюції. Стани рівноваги мають місце в сучас. економіці, у сучас. міжнар. відносинах. При відхиленнях від рівноважного стану діють сили, що прагнуть повернути їх до рівноваги. Проте в заг. випадку ці аргументи неспроможні довести, що соц. система, спонуквана під дією незалежних сил до різноманітних станів, узгодиться при цьому з остаточним положенням рівноваги. І в ринковій економіці, і в міжнар. політ. конфлікті рівновага взагалі не може бути досягнута, бо завжди існують нововведення (рішення), що зрушують систему з положення рівноваги. Т. ч., час повинен бути незалежною змінною в описі кожної досліджуваної величини. У теоріях рівноваги час виключений, бо передбачається, що систему можна підтримувати в такому стані, коли відношення взаємодії між параметрами залишаються незмінними. Це припущення справедливе, якщо період спостереження дуже короткий або якщо ми маємо справу зі стаціонарними станами. Т. ч., будь-яка конкурентна чи конфліктна система не може бути стійкою. Проте хитка еволюція не означає руйнацію системи. Кожному екзогенному впливу відповідає новий стан рівноваги, у напрямку якого рухається реальна система. І цей висновок підтверджується теорією циклів.

Теорія циклів існує майже два тисячоліття — з того часу, коли грец. філософи, узагальнюючи емпіричні знання, намагались проникнути в сутність періодичної повторюваності явищ, яка чітко виявилась у природі та спостерігалась у розвитку суспільства. Спочатку цикл ототожнювався з колом, з повтором тих самих фаз руху, але з розвитком теорії циклів поняття його ототожнюється зі спіраллю, хвилеподібними коливаннями, чергуванням підйомів та спадів. Зусиллями плеяди видатних вчених (В. Вернадсь-

кого, А. Чижевського, П. Сорокіна, Н. Кондратьєва, А. Богданова, Н. Бердяєва, Н. Вавілова, А. Тойнбі, Й. Шумпетера та багатьох інших) формувалось нове бачення закономірно-нерівномірного світу, що змінюється. Це шлях від аналітично-структурної статистики до циклічної динаміки та вищого синтезу пізнання — генетики. Нове піднесення досліджень циклів розпочалось із сер. 70-х ХХ ст. із праць Г. Менша, Ф. Броделя, А. Тоффлера.

В.П. Гондюл

Сіанук (Sihanouk) Нородом (31.10.1922, Пномпень) — камбоджійський держ. діяч, старший син короля Нородома Сурамаріта. Вищу освіту здобув у Франції, колонією якої була тоді Камбоджа. У 1941 отримав королівську корону від *Vіші уряду*; після Другої світової війни розгорнув дип. кампанію за визнання незалежності Камбоджі, після її успіху (див. *Женевська нарада з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954*) в березні 1955 повернув владу батькові, а сам отримав призначення прем'єр-міністром і мін. зак. справ, заснував партію Народно-соціал. товариство; після смерті батька в 1960 вніс зміни до конституції країни, згідно з якими глава д-ви повинен був обиратися шляхом прямих виборів, переміг на них і очолив країну 20.06.1960, на міжнар. арені здійснював політику *нейтралітету* й налагодження дружніх відносин із сусідніми країнами. Після проамер. військ. перевороту 18.03.1970 опинився у вигнанні в Китаї, звідки він публічно привітав прихід до влади 17.04.1975 «червоних кхмерів» на чолі з *Пол Потом*, але по поверненні на Батьківщину опинився під домашнім арештом. Лише в 1979 отримав дозвіл знову виїхати до КНР, де в 1982 сформував уряд у вигнанні; повернувся до Камбоджі з початком миротворчої операції *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* і 20.11.1991 очолив Верховну раду Камбоджі; після проведення виборів на багатопарт. основі й прийняття конституції, що передбачала демокр. монархію, 24.09.1993 був проголошений королем Камбоджі. Відкрікся від престолу 6.10.2004.

П.М. Ігнат'єв

Сіахаан (Siahaan) Ремі Рамаулі (7.10.1941, Маланг, Схід. Ява) — індонезійський дипломат. Закінчив ф-т права Університету Індонезії в Джакарті (1971). На дип. роботі з 1975: керівник секції з прикордонних питань Ген. директорату політ. справ МЗС Індонезії, керівник

бюро інформації посольств Індонезії в КНДР (1977-82) і Республіці Корея (1984-89); у 1989-90 — заст. директора Директорату переговорів з політ. питань та питань міжнар. безпеки Ген. директорату політ. справ МЗС Індонезії; 1990-95 — інспектор МЗС; 1995-98 — керівник секції політ. питань постійного представництва Індонезії при відділенні *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* у Женеві; 1998-2001 — радник-посланник у Великій Британії. З 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Індонезія в Україні.

П.М. Ігнат'єв

Сідехара (Shidehara) Кідзуро (13.09.1872, Осака — 10.03.1951, Токіо) — япон. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат, барон. Закінчив юрид. ф-т Токійського ун-ту. З 1899 — на дип. службі: радник посольств Японії у США і Великій Британії; 1914-15 — посланник Японії в Нідерландах і Данії; 1915-19 — заст. мін. закл. справ; 1919-22 — посол у США, взяв діяльну участь у підготовці та проведенні *Вашингтонської конференції 1921-22*. У 1924-27 і 1929-31 — мін. закл. справ Японії, з огляду на послаблення міжнар. позицій Японії відмовився від методів відвертої *агресії* й силового тиску («дипломатія Сідехара»), подав у відставку після *Ваньбаошанського інциденту 1931*, коли уряд фактично втратив контроль над військовими. У 1931-45 — чл. палати перів, реальної участі в держ. житті не брав, активну політ. діяльність поновив після прийняття імпер. урядом *Потсдамської декларації 1945*. 16.08.1945-20.05.1946 — Прем'єр-міністр Японії, тісно співпрацював з окуп. адміністрацією генерала Д. Макарура у справі *післявоєнного врегулювання з Японією*; за свідченням останнього, ініціював внесення до нової конституції країни ст. 9, що забороняла створення регулярних збройних сил і використання *війни* для вирішення *спорів міжнародних*. У 1946-47 — держ. міністр, у 1949-51 — спікер палати представників.

Твори: «50 років дипломатії» (1951).

В.І. Головченко

Сікевич Володимир Васильович (5.09.1870, Тараша Київської губернії — 1952, Торонто, Канада) — укр. військ. діяч. Закінчив Володимирський київ. кадетський корпус і Київ. піхотне юнкерське уч-ще (1890). Під час *Першої світової війни* — командир піхотного полку, помічник командира піхотної бригади, полковник, нагороджений 5 бойовими орденами і Золотою Георгіївською зброєю; в армії УНР з листопада 1917,

в складі створеного *С. Петлюрою* Гайдамацького коша Слобідської України брав участь у боях з більшовицькими військами за Київ на поч. 1918; у березні — квітні 1918 командував 3-м Гайдамацьким полком і Донецькою групою армії УНР, генерал-хорунжий; за гетьманату *П. Скоропадського* відповідав за охорону східних кордонів Української Держави. У січні 1919 призначений військ. аташе до Відня, де очолив репатріаційну комісію і займався формуванням із колишніх *військовополонених* поповнень для Республіканської армії УНР; у 1920 виконував обов'язки посла УНР в Угорщині. У 1924 виїхав до Канади, заснував низку ветеранських орг-цій, очолював Раду Хреста С. Петлюри.

Твори: «Сторінки із записної книжки» (1943-51).

В.І. Головченко

Сікорський (Sikorski) Владислав Євгеніуш (20.05.1881, Тушув Народовий поблизу Сандомира, Галичина, Австро-Угорщина — 4.07.1943, поблизу Гібралтара) — польський військ. і держ. діяч. Закінчив Львівський політехн. ін-т. Співзасновник Об'єднання активної війни (1908) і голова Стрілецького об'єднання у Львові (заснований 1910); з 1912 — референт з військ. справ у Комісії тимчасових сконфедерованих незалежницьких об'єднань, пізніше — її ген. секретар; у 1914-17 — голова Військового департаменту Верховного національного комітету, Крайового інспекторату призову, пізніше — командир навч. табору польських легіонів, що воювали на боці Центральних д-ав, командир Додаткового корпусу підкріплення. З листопада 1918 служив у Війську Польському; під час *українсько-польської війни 1918-19* брав участь в обороні Перемишля і Львова, керував оперативною групою на Збручі; в польсько-рад. війні 1920 командував 5-ю армією під Варшавою і 3-ю в районі Замостя. У 1921-22 — нач. Ген. штабу; у 1922-23 — прем'єр-міністр і міністр внутр. справ, домігся визнання східних кордонів Польщі конференцією послів *Антанти* 14.03.1923; у 1923-24 — ген. інспектор піхоти, 1924-25 — міністр воєнних справ, 1925-28 — командувач Львівським округом; суперничав з *Ю. Пілсудським* за вплив у війську і після травневого перевороту 1926 перейшов в опозицію до нього; до 1939 залишався «генералом до диспозиції» воєнного міністра, перебував переважно у Франції. 28.09.1939 прийняв командування польською армією, яка створювалась у Франції, 30.09.1939

призначений главою уряду Польської Республіки в еміграції, де також займав посаду міністра військ. справ, 7.11.1939 призначений верховним вождем і ген. інспектором Збройних сил; 5.08.1940 уклав угоду про відбудову польської армії у Великій Британії; навесні 1941 здійснив візит до США і Канади, щоб домовитись про військ. та матеріал. допомогу; 30.07.1941 уклав з рад. урядом Угоду про нормалізацію двосторонніх стосунків і додаткову Угоду про утворення польської армії в СРСР. Зміст угоди, яка чітко не визначала схід. кордонів Польщі, став причиною урядової кризи і виникнення сильної опозиції С., що був схильний до компромісного вирішення проблеми з Кремлем. Загинув в авіакатастрофі, повертаючись з інспекції військ на Сер. Сході; причини катастрофи не з'ясовані до сьогодні.

Твори: «Про польську державну політику. Угоди і декларації з періоду виконання функцій голови Ради Міністрів 18.12.1922-26.05.1923» (1923); «Над Віслою і Вкряю. Дослідження з польсько-радянської війни 1920» (1928); «Майбутня війна — її можливості і характер та пов'язані з ними питання оборони країни» (1934).

О.М. Знахоренко

Сілванян (Silvanyan) Грач Гамлікович (16.08.1946, Єреван) — вірменський громад.-політ. і наук. діяч. Закінчив ф-т рос. мови та літератури Єреванського ін-ту рос. та інозем. мов ім. В. Брюсова (1969) і аспірантуру Єреванського держ. ун-ту (1972), кандидат філос. наук. З 1972 року — викладач Єреванського ун-ту; у 1980-90 — інструктор, зав. сектором, інспектор ЦК Компартії Вірменії; у 1990-93 — проректор з наук. роботи та зарубіжних зв'язків Єреванської консерваторії. У 1993-96 — тимчасовий повірений у справах Республіки Вірменія в Україні; 1996-2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Вірменія в Україні.

П.М. Ігнат'єв

Сімоносекський мирний договір 1895 — двостороння китайсько-япон. угода, підписана 17.04.1895 у Сімоносекі (Японія); завершила япон.-китайську війну 1894-95. За нею Китай визнавав «повну та безумовну незалежність і автономію» Кореї, поступався Японії Ляодунським піво-вом, островами у схід. частині Ляодунської затоки та півн. частині Жовтого моря, о. Формоза (Тайвань) та о-вами Пенхулєдао (Пескадорські). Китай зобов'язувався сплатити Японії *контрибуцію* в розмірі 200 млн. лян, надати право навігації на р. Усун та верхній

течії р. Янцзи, додатково відкрити 7 китайських портів для торгівлі з Японією та надати япон. підданам пільги в орг-ції пром. вир-ва в усіх населених пунктах Китаю. Внаслідок застосування *найбільшого сприяння принципу* умови С. м. д. сприяли широкому проникненню інозем. капіталу в економіку Китаю та перетворенню його в напівколонію. Захоплення Японією територій поблизу сухопутних кордонів Росії змусило царський уряд виступити за перегляд С. м. д. Політика Росії отримала підтримку з боку Франції та Німеччини. 23.04.1895 послі трьох країн у Токіо звернулися до япон. уряду з вимогою відмовитися від *анексії* Ляодунського піво-ва. Японія пішла на поступки, але за це Китай мав додатково сплатити контрибуції на суму 30 млн. лян. Підписання С. м. д. змінило співвідношення сил на Дал. Сході та фактично перетворило Японію в колоніальну д-ву.

М.А. Миронова

Сінгалевич Володимир (13.01.1875, с. Москальовка Косівського округу, сучас. Івано-Франківська обл. — 7.11.1945, Брегенц, Австрія) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї греко-католицького священика. Закінчив юрид. ф-т Львівського ун-ту (1893). Працював у судових установах Кам'янки-Струмилової (сучас. Кам'янки-Бузької Львівської обл.), Перемишля і Глинян; вступив до Української національно-демократичної партії (УНДП) і був обраний від Перемишлянщини депутатом австр. парламенту (1911-18) та Галицького сейму (1913-14); під час *Першої світової війни* — заст. голови Бойової управи укр. січових стрільців. Учасник підготовки і проведення Листопадового повстання 1.11.1918 і проголошення ЗУНР, представляв її інтереси в австр. Ліквідаційній комісії у Відні. У квітні 1919-23 — голова місії ЗУНР/ЗО УНР у Відні, водночас 1.08.1920 призначений уповноваженим диктатора ЗУНР *Є. Петрушевича* у справах фінансів і торгівлі та промислу, 1922 — уповноваженим для внутр. справ. У 1930-39 — дир. Земельного банку у Львові, в січні 1931 виступив співзасновником Українського католицького союзу.

В.І. Головченко

Сінклер Володимир Олександрович (21.01.1879, Маргілан, тепер Ферганська обл. Узбекитану — 1945, Київ) — укр. і рос. військ. діяч. Закінчив Оренбурзький кадетський корпус, Михайлівське артилерійське уч-ще (1899) і з відзнакою

Миколаївську академію Ген. штабу (1905). Дійсну службу проходив у гвардійських частинах; під час *Першої світової війни* — нач. штабу дивізії, командир піхотного полку, генерал-майор (1917), активний учасник українізації армії; в листопаді 1917 введений до Укр. ген. військ. штабу, в березні 1918 — до 1-го генерал-квартирмейстерства гол. управління Генштабу; за гетьманату *П. Скоропадського* працював у Військ.-наук. комітеті Генштабу. У Республіканській армії УНР доби Директорії очолював 1-е генерал-квартирмейстерство і займався розробленням воєнних операцій, наприкінці 1919 виконував обов'язки нач. штабу армії, потім очолював військ. делегацію УНР на переговорах щодо укладення *Варшавського договору УНР з Річчю Посполитою 1920*; в березні 1920 — лютому 1921 — нач. Генштабу Республіканської армії УНР, потім — чл. Вищої військ. ради УНР. Після розформування таборів для інтернованих військовослужбовців УНР у 1924 перебрався до м. Сосновець (Сілезія), де працював службовцем на залізниці. У 1945 заарештований працівниками НКВС СРСР і вивезений до Києва, загинув у Лук'янівській в'язниці.

В.І. Головаченко

Сістовський мирний договір 1791 — двостороння австр.-тур. мирна угода, підписана 4.08.1791 в Сістові австр. представниками бароном Редкеалем та графом Естергазі да Галанта і тур. уповноваженими Абдулою Бірі, Ісметом Ібрагімом та Мехмедом Дуррі; завершила австр.-тур. війну 1788-90. 9.02.1788 Австрія, виконуючи союзницькі зобов'язання за австр.-рос. дог-ром 1780, вступила у війну з Туреччиною, яку Росія вела з серпня 1787. У ході кампанії 1788 Австрії вдалося зайняти деякі тур. території, зокрема, Бухарест, Белград, Крайову. Внаслідок складного міжнар. становища, спричиненого *Французькою буржуазною революцією 1789-99* та рев-цією в австр. Нідерландах Відень пішов на укладення *Рейхенбахської угоди 1790* із Пруссією, за якою зобов'язувався укласти мир із Туреччиною. 19.09.1790 в Журжеві було підписано австр.-тур. *перемир'я*. С. м. д. передбачав повернення Туреччині усіх захоплених австр. військами територій, окрім фортеці Хотин, з округою, яку Австрія обіцяла повернути після підписання рос.-тур. миру. Одночасно з дог-ром було підписано конвенцію, за якою у володіння Австрії переходила Стара Орсова та

незначна територія у верхів'ях р. Унни. Австрія зобов'язувалась ніколи не будувати на цих територіях укріплення.

М.Г. Капітоненко

Сіак Іван Михайлович (1887, с. Ляшки Муровані біля Львова — 3.11.1937, Соловецький табір) — укр. громад.-політ. і військ. діяч. Нар. в сім'ї вчителя. Закінчив юрид. ф-т Львівського ун-ту. У 1905 вступив до УСДП Галичини, член її Головної управи (1909-19); під час *Першої світової війни* — офіцер Легіону укр. січових стрільців, після демобілізації — учасник повстання проти *П. Скоропадського* на Поділлі; у січні 1919 виступив одним із керівників антирумунського повстання на Хотинщині, після його поразки очолював Окремий залізничний загін армії УНР, сформовану в Кам'янці-Подільському «Залізну бригаду»; під Ставищем на Київщині потрапив у полон до Червоної армії й узимку 1919-20 перебував у Москві, де зустрічався з рос. й укр. більшовицьким діячами, за особистою рекомендацією *В. Леніна* вступив до КП(б)У й був призначений уповноваженим Реввійськради Півд.-Зах. фронту з орг-ції Червоної Української галицької армії; у серпні — грудні 1920 — керуючий справами й голова Ліквідаційної комісії Галревкому, потім — керуючий справами і кандидат у члени ВУЦВК; 15.04.1921-15.11.1922 — 1-й секр. повпредства УСРР у Польщі. Після повернення в УСРР очолював Харківську губернську колегію адвокатів, працював юрисконсультом, викладав у Харківських ін-тах народної освіти і народного госп-ва, з 29.09.1930 очолював Укр. ін-т лінгвістичної освіти в Києві. У 1933 заарештований за звинуваченням у належності до «Української військової організації», засуджений до 10 років позбавлення волі; розстріляний за вироком трійки Управління НКВС по Ленінградській області; реабілітований посмертно.

В.І. Головаченко

Скопенко Віктор Васильович (18.12.1935, Новгородка Кіровоград. обл.) — укр. науковець та громад.-політ. діяч. У 1958 закінчив хім. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; д-р хім. наук (1970), професор (1972), академік АН УРСР/НАН України (1988), академік Академії пед. наук України (1992). 1959-66 — аспірант, асистент, старший викладач, доцент кафедри неорганічної хімії Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. 1966-70 — заст. декана хім. ф-ту; згодом голова

профспілкового к-ту ун-ту. 1975-85 — проректор, 1-й проректор Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, водночас зав. кафедри неорганічної хімії хім. ф-ту ун-ту (1977-98). З 1985 — ректор Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (сучас. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). За час перебування на посаді ректора, ун-т здобув статус нац. навч. закладу, значно підвищив свій рейтинг серед світових класич. ун-тів, активно розгорнув співпрацю з зарубіжними закладами освіти, фондами, асоціаціями (нині підтримує партнерські стосунки з 75 університетами з 36 країн світу). Постійно приділяє значну увагу розвитку *Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка* як структурному підрозділу ун-ту та підготовці фахівців-міжнародників. З 1993 — президент Спільнот ректорів вищих навч. закладів України, член Ради з питань науки та наук.-техн. політики при Президентові України, заст. голови Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки, член Комісії з держ. нагород та геральдики. Водночас 1998-2003 — голова ВАК України. Член багатьох урядових делегацій на міжнар. форумах тощо. Обирався народним депутатом України 4-го скликання за списком блоку «За єдину Україну» (перебуваючи на той час на держ. службі, склав депутатські повноваження). Віце-президент Євразійської асоціації ун-тів, почесний д-р Братиславського (Словаччина), Московського й Ростовського (Росія), Ташкентського (Узбекистан), Таврійського, Чернівецького, Київського педагогічного, Цзілінського (Китай), Ягеллонського (Польща) ун-тів. С. — один із провідних вчених та організаторів науки й освіти в Україні, очолює наук. школу з координаційної хімії; під його керівництвом захищено 14 докторських та бл. 40 кандидатських дисертацій. Має 50 авторських свідоцтв. За безпосередньої участі С. створено Українську нац. комісію з хім. термінології та номенклатури при ВР України. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1990, 1995), премії ім. Писаржевського АН УРСР (1989), премії ім. В. Вернадського (2000). Заслужений діяч науки і техніки України (1991), заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1999). Герой України (1999). Нагороджений орденами Трудового червоного прапора (1981), Дружби народів (1985), Почесною відзнакою Президента України (1995),

орденами «За заслуги» III ст. (1997), II ст. (1998), I ст. (2000), князя Ярослава Мудрого V ст. (2004).

Твори: автор бл. 400 наук. праць, з них 14 монографій та підручників із проблематики неорганічної хімії, зокрема: «Хімія псевдогалогенідів» (1986), «Світлочутливі діазонафтоли» (1988), «Прямий синтез координаційних сполук» (1997), «Координаційна хімія» (2002) та ін. *Л.В. Губерський*

Скоропадський Павло Петрович (3.05.1873, Вісбаден, Німеччина — 26.04.1945, Меттен, Баварія, Німеччина) — укр. держ. і військ. діяч. Походив із старовинного козацько-шляхетського роду, праправнук гетьмана І. Скоропадського (1708-22). Закінчив Петербурзький пажеський корпус (1893). Дійсну службу проходив у гвардійських частинах, учасник рос.-япон. війни 1904-05, за хоробрість нагороджений Золотою Георгіївською зброєю; в грудні 1905 — вересні 1910 — флігель-ад'ютант *Миколи II*, потім — командир полку, генерал-майор (1912). Під час *Першої світової війни* командував частинами і з'єднаннями на Півд.-Зах. фронті, генерал-лейтенант (1916); у липні — жовтні 1917 провів українізацію 34-го армійського корпусу («1-й український корпус»); 6.10.1917 на з'їзді Вільного козацтва в Чигирині обраний почесним військ. отаманом; 20-26.11.1917 всупереч наказу більшовицького головкома М. Криленка відмовився виступити з корпусом на фронт і роззброїв більшовицькі частини, що йшли на Київ, але з огляду на зростаючу популярність серед військовиків був запідозрений Центральною Радою в бонапартизмі й змушений 25.12.1917 подати у відставку. На поч. 1918 увійшов у зв'язок з представниками франц. військ. місії, польських і чехословацьких формувань у Києві з метою повалення Центральної Ради, але не знайшов підтримки; в березні 1918 очолив офіцерську «Українську народну громаду», що почала підготовку до держ. преревороту з метою запровадження авторитарного режиму; 24.04.1918 досягнув відп. домовленості з начальником штабу нім. окуп. військ генерал-лейтенантом В. Гренером, але формально акція була припасована до Всеукраїнського хліборобського конгресу 29.04.1918, на якому був проголошений гетьманом Української Держави. У внутр. політиці (за період гетьманату до 14.12.1918 було прийнято бл. 400 держ. актів), сконцентрувавши у своїх руках всю повноту законодавчої й виконавчої влади, зосередився на стабілізації економіки і фінанс. системи (в т. ч. шля-

хом відновлення права приватної власності), підготовці поміркованої агр. реформи (на взірець Нової Зеландії), формуванні ефективної системи судівництва, створенні боєздатних регулярних Збройних сил, розбудові нац.-культ. закладів і системи освіти. У зовнішній політиці спрямовував дипломатію Української Держави на забезпечення ратифікації Центральними державами Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918, нормалізацію відносин з РСФРР (див. *Українсько-російські мирні переговори 1918*), урегулювання територ. проблем і налагодження взаємовигідних стосунків з «окраїнними державами» (д-вами, що виникли внаслідок розпаду Російської імп.), вирішення бессарабського і кримського питань в інтересах Української Держави, встановлення дипломатичних відносин з нейтральними країнами і досягнення порозуміння з Антантою (на завершальному етапі світової війни); 4-17.09.1918 здійснив держ. візит до Німецької імп., де провів офіц. переговори з кайзером Вільгельмом II. Але політика гетьманського уряду, фактично зорієнтована на захист інтересів консервативно-власницьких верств і залучення до управління представників рос. партій, відштовхнула від співпраці з С. нац.-демокр. сили, що сформували Український Національний Союз й підготували антигетьманське повстання під проводом Директорії, безпосереднім поштовхом до якого став оприлюднений 14.11.1918 курс гетьманату на федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Під тиском поразок від повсталих і втрати підтримки австр.-нім. військ 14.12.1918 зрікся влади і невдовзі таємно виїхав до Берліна, згодом поселився у Ванзее; входив до керівництва Українського союзу хліборобів-державників, 1926 ініціював створення Українського наук. ін-ту в Берліні, на поч. 1930-х заснував Союз гетьманців-державників з осередками в багатьох країнах світу; не поділяв сподівання частини укр. еміграції й нац. руху на допомогу нацистській Німеччині у справі відновлення незалежної укр. державності. Помер від тяжкого поранення, отриманого 16.04.1945 під час бомбардування амер. авіацією станції Платлінг біля Мюнхена.

Твори: «Уривок зі «Споминів» Гетьмана П.Скоропадського» («Хліборобська Україна», 1925, кн. 4-5), «Спомини» (1992), «Спогади» (1995).

В.І. Головченко

Скрипник Микола Олексійович (13.01.1872, слобода Яснувата, Бахмутського повіту, Кате-

ринославської губернії — 7.07.1933, Харків) — укр. рад. держ. і парт. діяч. Походив із родини залізничного службовця. Навчався в Ізюмському реальному уч-щі (був виключений за рев. діяльність), склав екстерном екзамен за курс реального уч-ща в Курську, 1900 вступив до Петроградського технол. ін-ту, де прилучився до с.-д. руху, однак через півроку був виключений як активний учасник антиурядових акцій. До Лютневої рев-ції 1917 парт. роботу в основному вів поза межами України. 1-й Всеукр. з'їзд Рад обрав його заочно членом ВУЦВК, а останній увів до складу уряду — народним секретарем праці. У ході урядової кризи, що виникла на ґрунті підписання Брестського мирного договору між РСФРР і Центральними державами 1918 призначений головою Народного Секретаріату України (до цього офіц. голови не було, обов'язки його виконувала Є. Бош) і народним секретарем закорд. справ. Після 2-го Всеукр. з'їзду Рад, який проголосив незалежність рад. України (Катеринослав, 17-19.03.1918), було вирішено спорядити Надзвичайне повноважне посольство ВУЦВК і НС України до Москви, що мало задекларувати перед урядом РСФРР самостійність Української Республіки і провести переговори для укладення міжнар. дог-ру. Очолювати посольство було доручено С., який у ряді відповідальних виступів доводив до відома керівних держ. структур РСФРР принципovu позицію комуністів, рад. трудящих України про підтримку курсу на мирний перепочинок, схвалення Брестського миру, про вимушений характер рішень 2-го Всеукр. з'їзду Рад щодо виділення України зі складу РСФРР. Водночас твердо відстоював держ. інтереси України в тертях, що виникли навколо деяких фінанс. і майнових проблем. У процесі утворення КП(б)У займав центристську позицію, вважаючи доцільним створення самостійної респ. парторганізації, хоча остерігався, щоб реалізація подібного плану не була використана як знаряддя в б-бі проти РКП(б), її політики. У серпні — вересні 1920 брав участь у переговорах з польськими представниками, що проходили в Мінську і завершилися 18.03.1921 підписанням Ризького мирного договору 1921 між РСФРР, УСРР і Польщею. Займаючи з початку 1919 й до кінця життя низку відповідальних урядових посад, в т. ч. й заст. голови РНК УСРР, брав активну участь в об'єднавчому процесі за утворення СРСР, його всебічне зміцнення. Водночас,

будучи членом комісії по розробці федер. Конституції, намагався вибороти гарантії *суверенітету* України в союзній д-ві. Послідовно домагався створення умов для забезпечення інтересів і повноцінного розвитку українців, що перебували поза межами УСРР. Принципово відстоював ідею соборності українства, а найнадійнішим засобом її реалізації вважав зміцнення комуніст. орг-цій у Схід. Галичині, Півн. Буковині і на Закарпатті. З цього приводу часто виступав у пресі, нелегально відвідував парт. форуми згаданих регіонів, виступав із програмними промовами. Багато уваги надавав налагодженню прямих контактів очолюваних ним відомств, творчих колективів України з різними орг-ціями Білоруської СРР і Молдавської АСРР. Був учасником усіх конгресів *Комуністичного Інтернаціоналу*, що проходили за його життя, незмінно презентував на них позицію КП(б)У. Не визнавши інкримінованих звинувачень у націонал-ухильництві, покінчив життя самогубством.

В.Ф. Солдатенко

Скубішевський (Skubiszewski) Кшиштоф (1926) — польський громад.-політ. і держ. діяч, науковець-правник. Закінчив Європ. Центр. ун-т (Нансі) та Гарвардський ун-т (Кембридж, США), проф. міжнар. права Познанського ун-ту та Ін-ту держави і права Польської Академії Наук. У 1981-84 — чл. Громадської примасової ради; 1986 увійшов до складу Консультативної Ради при голові Державної ради ПНР. З 1989 — чл. Польської Академії Наук, з 1994 — Польської Академії Вміль. У 1989-93 — мін. зак. справ Республіки Польща, потім — суддя *Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії* в Гаазі.

Твори: «Правотворчі постанови міжнародних організацій» (1965); «Західний кордон Польщі» (1969); «Резолюція Генеральної Асамблеї Об'єднаних Націй» (1985).

О.М. Знахоренко

Скуратовський Михайло Васильович (25.02.1953, Київ) — укр. громад.-політ. діяч, дипломат. Закінчив Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка (1975); спеціальність — перекладач-референт, викладач англ. і франц. мов. 1976-77 — перекладач Київ. зонального наук.-дослідного і проектного ін-ту типового і експериментального проектування житлових та громад. будинків. 1977-79 та 1982-91 — старший лаборант, зав. фонолабораторії, викладач, старший викладач англ. і франц. мов Київ. держ. пед. ін-ту ім. М. Горького. 1979-82 — військ. перекладач у Республіці

Замбія. 1991-93 — старший редактор, режисер-постановник Укрконцерту (Київ); 1993-99 — старший консультант, зав. відділом офіц. листування і перекладів Управління протоколу Адміністрації Президента України. У грудні 1999 — листопаді 2000 — радник Постійного представництва України при відділенні ООН та інших міжнар. орг-цій у Женеві. У листопаді 2000 — грудні 2003 — Постійний представник України при відділенні ООН та інших міжнар. орг-цій у Женеві. Указом Президента України від 26.12.2003 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Південно-Африканській Республіці, водночас з 16.06.2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Намібії за сумісництвом.

В.М. Матвієнко

Славинський Максим Антонович (12.08.1868, Ставище Таращанського повіту Київської губернії — 23.11.1945, Київ) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат, журналіст. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив юрид. (1891) та істор.-філол. (1895) ф-ти Ун-ту Св. Володимира в Києві. Під час навчання брав участь у діяльності драгоманівських орг-цій; після служби в армії 1895-96 редагував катеринославську газету «Придніпровський край» (1896-98); 1898 переїхав до Петербурга, де працював співредактором газет «Северный курьер», «Свобода и право», «Свободная мысль», секр. журналу «Вестник Европы» (1909-15), у травні-вересні 1906 редагував орган Української парл. громади в 1-й Державній думі — двотижневик «Украинский вестник», стверджував, що головною причиною сусп.-екон. кризи в Росії є протиставлення владою нац. рухам особливої «імперської нації», котра увібрала в себе кращі сили нац. інтелігенції. Під час *Першої світової війни* видав 2-томний довідник «Украинский народ в его прошлом и настоящем» і зблизився з групою федералістів у 4-й Державній думі; в березні 1917 виступив співзасновником Української нац. ради в Петрограді; взяв участь у створенні Респ.-демокр. партії (згодом — Російська радикально-демокр. партія) і став заступником її голови; 11.07.1917 був призначений головою Особливої наради з обласної реформи (з правами міністра), вважав неприпустимим відкладати вирішення нац. питання в Росії до скликання Установчих зборів; у вересні 1917 як представник Тимчасового уряду при Центральній Раді взяв участь у роботі київ. З'їзду народів-федералістів, на моск.

Демократичній нараді був обраний членом Тимчасової Ради Російської республіки (Передпарламенту). Навесні 1918 повернувся в Україну, вступив до УПСФ; за пропозицією *П. Скоропадського* обійняв посаду члена Ради МЗС Української Держави і очолив політ. комісію на *українсько-російських мирних переговорах 1918*; 2.09-31.10.1918 — тимчасовий надзвичайний представник Української Держави при уряді Всевеликого Війська Донського; 24.10-14.11.1918 — міністр праці в другому уряді *Ф. Лизогуба*. З огляду на особисте знайомство з *Т. Масариком* 14.01.1919 призначений Директорією УНР головою дип. місії в ЧСР; започаткував видавничий проект «Пізнаємо Україну» (понад 40 брошур) і часопис «Народ», ініціював створення укр.-чеського видавництва «Всесвіт» і відкриття «Кошицького пункту» для підтримки укр. руху в Закарпатті, забезпечив *репатріацію* 10 тис. уродженців України. Після самоліквідації місії УНР у квітні 1923 працював проф. історії зах.-європ. літератури в Укр. вищому пед. ун-ті в Празі та проф. новітньої історії в Укр. госп. академії в Подєбрадах; головував у Респ.-демокр. клубі (1928-38), був віце-головою Головної емігрантської ради в Парижі. 27.05.1945 затриманий у Празі військ. контррозвідкою Радянської армії й відправлений до Києва, де звинувачений в антирад. діяльності; помер у слідчій частині НКДБ УРСР.

Твори: «Історія України» (1934), «Національно-державна проблема в СРСР» (1938). *В.І. Головенченко*

Слайдела місія — місія надзвичайного посланника і уповноваженого міністра США Дж. Слайдела в Мексику для дип. врегулювання амер. претензій на мексиканські території (листопад 1845 — березень 1846). Мексика не погодилася з *Техасу анексією*, не визнала кордон із Техасом вздовж річки Ріо-Гранде і розірвала *дипломатичні відносини* зі США. 10.11.1845 року Слайдел отримав інструкції висунути перед мексиканським урядом фінанс. претензії, сума яких перевищувала платоспроможність країни. Йому доручалося запропонувати анулювання усієї заборгованості Мексики (плата за Техас) і додатково виплатити 5 млн. дол., якщо мексиканці погодяться визнати кордон по р. Ріо-Гранде (від гирла до витоків) і поступляться Новою Мексикою на користь США. Ще 15 млн. дол. пропонувалося за передачу півн. частини Каліфорнії з затокою та портом Сан-Франциско

або 20 млн. дол. за всю Верхню Каліфорнію. Мексиканський президент відмовився вести переговори з амер. емісаром. Амер. уряд у відповідь розпочав військ. провокації на мексиканському кордоні. Слайдел, вдаючись до нових спроб розпочати переговори, залишався в Мексиці до початку *американсько-мексиканської війни 1846-48*.

Б.М. Гончар

Сліпченко Олександр Сергійович (20.12.1939, Одеса) — укр. журналіст, професійний дипломат. У 1961 закінчив ф-т журналістики Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1972 — Вищу дип. школу МЗС СРСР. У 1961-64 — редактор Київ. студії телебачення Держкомітету УРСР по телебаченню і радіомовленню. У 1964-66 — аспірант Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; референт Комітету молодіжних орг-цій УРСР. У 1966-76 — 2-й, 1-й секр. МЗС УРСР; 1976-81 — співробітник секретаріату *Міжнародної організації праці* в Женеві; 1981-86 — 1-й секр., радник МЗС УРСР; 1986-91 — відповідальний секретар, заст. голови Комісії УРСР у справах *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)*. У 1991-92 — Постійний представник України при ЮНЕСКО в Парижі, водночас, з лютого 1992 — тимчасовий повірений у справах України у Французькій Республіці. У вересні 1992 — жовтні 1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Швейцарській Конфедерації, водночас — Постійний представник України при відділенні ООН та інших міжнар. орг-ціях у Женеві. У листопаді 1997 — січні 1999 — нач. Управління Європи та Америки, Другого територ. управління МЗС України. У січні 1999 — листопаді 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Швеція, водночас, у вересні 1999 — листопаді 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Королівстві Данія та Королівстві Норвегія за сумісництвом. Указом Президента України від 14.11.2002 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Державі Ізраїль. Нагороджений орденом «За заслуги» III ст.

В.М. Матвієнко

Слободищенський трактат 1660 між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою — угода *Ю. Хмельницького* з польським коронним гетьманом *С. Потоцьким* і польним гетьманом *Ю. Любомирським* про розрив союзу козацької України з моск. царем і повернення під владу

Речі Посполитої на засадах *Гадяцького договору 1658*; підписана у Слободищі (сучас. Бердичівського р-ну Житомирської обл.); скасувала Переяславські статті 1659. Україна діставала лише автономію на чолі з гетьманом (польська сторона не погодилася на створення Великого князівства Руського), позбавлялася права зовн.-політ. відносин, була зобов'язана воювати разом з польською армією проти Москви, не нападати на Крим. Польській шляхті поверталися всі маєтності. Лівобережні полки на чолі з Я. Сомком і В. Золотаренком не погодилися з умовами дог-ру і залишалися на боці Москви. Це започаткувало поділ Війська Запорозького на Правобережну і Лівобережну частини.

В.Ю. Крушинський

Служба іномовлення «Україна і світ» — держ. телерадіокомпанія (ДТРК), завданням якої є інформування світової спільноти про діяльність урядових установ, громад. і політ. орг-цій, про поточну внутр. та зовнішню політику, культуру, науку й освіту в державі з метою ствердження міжнар. репутації та забезпечення нац. інтересів України в *міжнародних відносинах*. С. і. сприяє формуванню позитивного *іміджу України міжнародного*, просуванню її зовн.-політ. ініціатив, підтримці співвітчизників за кордоном, проводить пошук політ. та екон. партнерів тощо. Мовлення здійснюється 20-24 години на добу на д-ви СНД і Балтії, Європи, Бл. Сходу, Півд. Африки, Півн. Америки, Лат. Америки, Австралії та Океанії укр., рос., англ., франц., нім., іспан. та румун. мовами. С. і. має півстолітній досвід інформ. присутності в міжнар. інформ. потоках (заснована 1946), є зовн. чинником супроводу дип. діяльності *Міністерства закордонних справ України* та інших центр. установ і відомств, причетних до реалізації зовн. політики д-ви.

С.І. Даниленко, О.П. Кучмії

Смаль-Стоцький Роман Степанович (8.01.1893, Чернівці — 27.04.1969, Мілуокі, шт. Вісконсін, США) — укр. громад.-політ. діяч і науковець, дипломат. Вищу освіту отримав у Відні, Лейпцигу і Мюнхені. У 1915-18 — співробітник *Союзу Визволення України (СВУ)* в таборах військовополонених; у 1919-21 — дип. представник ЗУНР у Німеччині, 1921-23 — радник посольства, посол УНР у Німеччині, входив до складу делегації УНР на *Генуезьку міжнародну конференцію 1922*. З 1923 — проф. Укр. вільного ун-ту

в Празі, один з організаторів «*Прометейського руху*»; представляв Державний Центр УНР в екзилі в Лондоні (1924-25) і Варшаві (1926-39), голова клубу «Прометей» (1927-39); проф. Варшавського ун-ту і секр. Укр. наук. ін-ту у Варшаві (1929-39); брав активну участь у сесіях Унії товариств для Ліги Націй у Женеві (1930), Брюсселі (1931) та ін. Під час *Другої світової війни* мешкав у Празі, потім у Німеччині, з 1947 — у США, працював проф. історії й дир. Слов'янського ін-ту Університету Маркетт в Мілуокі (шт. Вісконсін); з 1951 — чл. політради Укр. конгресового комітету і голова НТШ у США, з 1955 — президент Головної ради НТШ.

Твори: «Нарис словотвору українських прикметників» (1925), «Значення українських прикметників» (1926), «Примітивний словотвір» (1929), «Українська мова в Советській Україні» (1936), «Слов'яни і тевтонці. Найдавніші німецько-слов'янські відносини» (англ., 1950), «Проблема національностей у Радянському Союзі й російський комуністичний імперіалізм» (англ., 1952).

В.І. Головченко

Смаль-Стоцький Степан Йосипович (8.01.1859, с. Немилів, сучас. Радехівського р-ну Львівської обл. — 17.08.1938, Краків) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, мовознавець і педагог. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив Чернівецький ун-т (1882), у 1885 здобув ступінь д-ра слов. філології у Віденському ун-ті. У 1885-1918 працював проф. Чернівецького ун-ту; з 1899 — дійсний член НТШ і Укр. нац.-демокр. партії, активно виступав проти москвофільства і сприяв перемозі народовців в укр. русі на Буковині; в 1892-1911 — депутат Буковинського сейму (1904-10 — заст. маршала), в 1911-18 — депутат австр. Державної ради у Відні, разом із *М. Васильком* добився фактичної рівноправності буковинських українців в імперській адміністрації й політ. житті провінції. Під час *Першої світової війни* співпрацював із СВУ, в 1917 очолив Бойову управу УСС, 18.10.1918 увійшов до складу Української Національної Ради; 27.11.1918 став дійсним членом новозаснованої в Києві Укр. академії наук за істор.-філол. відділом. 19.12.1918 — листопад 1921 — представник ЗУНР/ЗО УНР у ЧСР, активно просував ідею створення зах.-укр.-чехословацької конфедерації/федерації як альтернативи польській окупації Схід. Галичини. З жовтня 1921 працював проф. укр. мови та літератури в УВУ (Прага), 1935-38 очолював Товариство Музею визв. б-би України.

Твори: «Буковинська Русь» (1897), «Грамматика рутенської (української) мови» (1913), «Розвиток поглядів про сім'ю

слов'янських мов та їх взаємне споріднення» (1925), «Т. Шевченко. Інтерпретації» (1934-36).

В.І. Головченко

Смертна кара — позбавлення життя людини, визнаної винною у вчиненні злочину, на підставі рішення органу держ. влади. Законодавство різних країн передбачає різні способи застосування С. к., як напр.: розстріл, повішення, страта на електричному стільці тощо. Цілий ряд міжнар. прав. актів спрямовано на скасування С. к. До них можна віднести, зокрема, 6-й Протокол до Конвенції про захист прав людини та основних свобод відносно скасування С. к. 28.04.1983, із поправками, внесеними 11-м Протоколом до Конвенції про захист прав людини та основних свобод 11.05.1994; 2-й факультативний протокол до *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права* 1989; 13-й Протокол до Конвенції про захист прав людини та основних свобод, який стосується скасування С. к. за будь-яких обставин, від 3.05.2002.

Д.В. Скринька

Сметанін Володимир Ілліч (11.05.1937, с. Коливань Коливанського р-ну Новосибірської обл., РФ — 16.12.2003, Київ) — укр. громад.-політ. діяч, будівельник. У 1969 закінчив Томський ун-т. Працював заст. керівника газопроводу «Надим-Пунга — Центр», заст. начальника тресту «Кизимгазпромбуд». Згодом був нач. тунельного загону на будівництві метро в Дніпропетровську. Народний депутат України (1990); в 1990-93 — заст. голови Комісії ВР України з прав людини. У квітні 1993 — липні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Узбекистан, одночасно, у червні 1995 — липні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Таджикистан за сумісництвом.

В.М. Матвієнко

Сміт (Smith) Роланд Гедлі (1943) — брит. дипломат. Закінчив Кібол-коледж Оксфордського ун-ту. На дип. службі з 1967: 1969-71 — 2-й секр. посольства Великої Британії в СРСР; 1971-74 — 1-й секр. постійного представництва Великої Британії при НАТО (Брюссель, Бельгія); 1974-75 — в центр. апараті МЗС Великої Британії; 1975-80 — 1-й секр. посольства Великої Британії в СРСР. 1980-84 — співробітник Міжнар. ін-ту стратегічних досліджень; 1984-88 — керівник канцелярії Брит. військ. адміністрації (Берлін); 1988-92 — радник МЗС Великої Британії; 1992-

95 — посланник та заст. постійного представника Великої Британії при НАТО (Брюссель); 1995-99 — дир. Департаменту з питань міжнар. безпеки МЗС Великої Британії. У 1999-2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії в Україні.

Р.А. Кривонос

Смолій Валерій Андрійович (1.01.1950, с. Авратин Волочиського р-ну Хмельн. обл.) — укр. історик, громад.-політ. та держ. діяч. У 1970 закінчив істор. ф-т Кам'янець-Подільського пед. ін-ту, д-р істор. наук (1985), професор (1987), академік НАН України (1995). 1970-72 — вчитель історії на Житомирщині, асистент Ніжинського пед. ін-ту. Із 1972 — в Ін-ті історії АН УРСР (тепер Ін-т історії України НАН України): 1972-86 — аспірант, молодший, старший наук. співробітник; з 1986 — зав. відділом історії феодалізму (з 1991 — відділ історії України середніх віків); 1991-93 — заст. директора з наук. роботи; з 1993 — дир. Інституту. 1997-99 — віце-прем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики. З 1999 — радник Президента України. Член Комітету з держ. премій України в галузі науки і техніки. Голова Наукової координаційної ради з проблем істор. науки Укр. філії Міжнар. наук. товариства з вивчення історії XVIII ст., президент Нац. к-ту з вивчення країн Півд.-Схід. Європи, віце-президент Нац. к-ту істориків України, голова Ради з питань вивчення наук. спадщини та політ. діяльності академіка М. Грушевського. Гол. редактор «Українського історичного журналу» (з 1995), чл. редколегій багатьох фундаментальних багатомних видань, збірників, часописів. Заслужений діяч науки і техніки України (1998), лауреат Держ. премії України (2001). Нагороджений Відзнакою Президента України (1996), орденом князя Ярослава Мудрого V ст. (1999). Досліджує проблеми історії України, еволюції державотворчих процесів, істор. постаті.

Твори: автор і співавтор понад 500 наук. праць, зокрема: «Як і коли почала формуватися українська нація» (1991), «У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст.» (1992), «Історія в життєписах» (1994), «Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет» (1993, 1995), «Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації» (1997), «Ілюстрована історія України» (2001), «Україна XX століття» (кн. 1-2, 2002) та ін.

Л.В. Губерський

Снегур (Snegur) Мірча (17.01.1940, с. Трифешть, Молдова) — молдовський громад.-політ.

та держ. діяч. Закінчив Кишинівський с.-г. ін-т (1961); д-р с.-г. наук (1970). З 1961 працював гол. агрономом та головою колгоспу в селах Лунга та Багрінешті Флорештського району, дир. експериментальної станції с.-г. культур; 1973-78 — зав. відділу Міністерства с. г-ва Молдавської РСР; 1978-81 — дир. Наук.-дослідного ін-ту польових культур, ген. директор наук.-виробничого об'єднання «Селекція» (Бельці); 1981-85 — 1-й секр. Єдинецького райкому Компартії Молдавії; 1985-89 — секр. ЦК Компартії Молдавії з с. г-ва. 1989-90 — Голова Президії Верховної Ради Молдавської РСР; у квітні — вересні 1990 — Голова Верховної Ради Молдавської РСР. 1990-97 — виконуючий обов'язки, згодом (3.09.1990-15.01.1997) — Президент Республіки Молдова. Активно сприяв розбудові укр.-молдовських стосунків; у період правління С. були встановлені *дипломатичні відносини* між Україною та Республікою Молдова (10.03.1992), відбувся обмін *дипломатичними представництвами* на рівні посольств, було підписано *українсько-молдовський договір про добросусідство, дружбу і співробітництво 1992*. З 1998 — депутат та чл. постійного бюро Парламенту Молдови, очолює правоцентристську Партію відродження та згоди Молдови (з 1995).

Л.В. Губерський

СНО-1 договір — див. *Американсько-радянський договір про скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1991*.

СНО-2 договір — див. *Американсько-російський договір про подальше скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1993*.

Соареш (Soares) Маріо (7.12.1924, Лісабон) — португальський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив юрид. ф-ти Лісабонського і Сорбоннського ун-тів. Здобув популярність гострою критикою авторитарних режимів А. Салазара і М. Каєтано (1968-74) та виступами на захист представницької демократії й екон. зростання; 12 разів ув'язнювався, двічі висилався з країни (1968, 1970); на Установчому з'їзді Португальської соціал. партії у ФРН у травні 1973 обраний її ген. секретарем. Повернувся на Батьківщину після «революції гвоздик» 25.04.1974 і був призначений Хунтою національного порятунку мін. зак. справ, займався проблемою деколонізації африк. володінь, передусім, Гвінеї-Бісау, Анголи і Мозамбіку; в 1975-76 — держ. міністр.

23.07.1976-28.08.1978 і 9.06.1983-6.11.1985 — Прем'єр-міністр, 9.03.1986-9.03.1996 — Президент Португальської Республіки; забезпечив консолідацію демокр. ладу в країні й успішне завершення переговорів щодо приєднання Португалії до *Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)*.

В.І. Головченко

Сокович Євген Олександрович (1864 — 1946, Потсдам) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. За фахом — інженер шляхів. Після Лютневої рев-ції 1917 вступив до УПСР; з 29.11.1917 — товариш ген. секретаря шляхів в уряді В. Винниченка; 25.01-28.04.1918 — народний міністр залізничних шляхів в уряді В. Голубовича. За гетьманату П. Скоропадського очолював комунікаційну комісію на *українсько-російських мирних переговорах 1918*, був консулом Української Держави в Лозанні (Швейцарія). У 1922 емігрував до ЧСР, працював доцентом кафедри меліорації в Українській господарській академії в Подєбрадах.

В.І. Головченко

Солана (Solana) Хав'єр (14.07.1942, Мадрид) — іспан. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї відомого вченого-хіміка. Закінчив єзуїтський коледж «Колегіум дель Пілар» і фізико-математичний ф-т Мадридського ун-ту «Комплутенсе», навчався у Великій Британії та Вірджинському ун-ті (США) як стипендіат Фонду ім. Фулбрайта, захистив докторську дисертацію в галузі фізики твердого тіла. Викладав у Мадридському ун-ті фізику, але в 1964 вступив до забороненої за правління Ф. Франко Іспан. соціал. робітничої партії (ІСРП) був звільнений з вузу і змушений емігрувати; після повернення в 1971 поновив викладацьку діяльність; у 1977-95 п'ять разів обирався від ІСРП до парламенту; наприкінці 70-х — на поч. 80-х активно виступав проти членства Іспанії в НАТО, але, зрештою, як і ІСРП, змушений був змиритися з приєднанням країни до політ. структур Альянсу 30.05.1982. У грудні 1982 — липні 1988 — міністр культури в уряді Ф. Гонсалеса; липні 1988 — липні 1992 — міністр освіти і культури; у липні 1992 — грудні 1995 — міністр зак. справ Іспанії, досяг нормалізації відносин із Кубою і Великою Британією в питанні про статус Гібралтару, виступив ініціатором започаткування *Барселонського процесу*. 5.12.1995-6.10.1999 — Ген. секретар НАТО; головні зусилля зосередив на реалізації *Дейтонських угод 1995* у Боснії і

Герцеговині та просуванні процесу *НАТО розширення на Схід*; активно сприяв укладенню *Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО 1997*; забезпечив завершення інтеграції Іспанії у воєнні структури Альянсу. З жовтня 1999 — Верховний комісар ЄС із зовн. політики і безпеки та Ген. секретар *Західноєвропейського союзу (ЗЕС)*; виступає за посилення ролі *Європейського Союзу (ЄС)* як глобального актора міжнародного, ініціював інтенсифікацію *спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС* і формування 60-тис. Європ. сил швидкого реагування.

В.І. Головченко

Солсбері (Salisbury) Роберт Артур Толбот Гасконі-Сесіл (3.02.1830, Хатфілд-Хаус, графство Хартфордшир — 22.08.1903, Хатфілд-Хаус, графство Хартфордшир) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, маркіз. Закінчив Оксфордський ун-т (1851). У 1853 за підтримки торі став депутатом палати громад на безальтернативних виборах від «кишенькового містечка», з 1868 — чл. палати лордів; у 1866-67 і 1874-78 — міністр у справах Індії, учасник *Константинопольської конференції 1876*; у 1878-80 — мін. зак. справ, з метою обмеження впливу Росії на Балканах ініціював скликання *Берлінського конгресу 1878*, на якому добився окупації Британією Кіпру й перетворення на союзника Австро-Угорщини підтримкою її претензій на Боснію і Герцеговину. У 1881 після смерті *Б. Дизраелі* очолив Консервативну партію; в 1885-86, 1886-92, 1895-1902 — Прем'єр-міністр Великої Британії, водночас у 1895-1900 — мін. зак. справ. Виступав прибічником «*Близької ізоляції*» курсу; гол. суперниками Британії вважав Росію й Францію, для протидії яким розраховував використати Німеччину й очолюваний нею *Троїстий союз*, не вступаючи, проте, з Берліном у союзницькі стосунки; активно підтримав неофіц. проникнення в Троїчну й Півд. Африку брит. дослідників, торг. компаній і місіонерів, що призвело до загострення відносин із Францією й *Фашодської кризи 1898*; поновив дружні відносини з Португалією; успішно упорався з кризою на Дал. Сході, коли взимку 1897-98 Росія захопила китайські порти Далянь (Дальній) і Люйшунь (Порт-Артур); забезпечив укладення *англійсько-японського союзу 1902-21*; гостро виступав проти надання автономії Ірландії. За урядування С. Британська імп. сягнула апогею своєї могутності,

уникнувши втягнення в збройний конфлікт в Європі.

В.І. Головченко

Соні (Soni) Від'я Бхушант (13.05.1942) — інд. дипломат. Закінчив Оксфордський ун-т (1977). На дип. службі з липня 1967; у 1969-71 — 3-й, 2-й секр. посольства Індії в СРСР; 1971-74 — 2-й, 1-й секр. посольства Індії в Єгипті; 1974-76 — заст. секретаря МЗС Індії; у 1978-80 — 1-й секр. посольства Індії в Малайзії; 1980-83 — радник посольства Індії в Лондоні; 1983 призначений нач. (директором) департаменту МЗС Індії; у 1986-89 — ген. консул Індії в Сіднеї, 1990-94 — посол Індії в Сенегалі; 1994-97 — посол Індії в Ямайці. У 1997-2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Індія в Україні.

В.І. Головченко

Соціологія міжнародних відносин — узагальнена характеристика *міжнародних відносин теорій*, що зазнали у своєму розвитку значного впливу з боку соціол. дисциплін. Хоча використання категорій і концепцій соціології було заг. тенденцією, яка проявлялася на протязі всієї сучас. історії досліджень *міжнародних відносин*, найбільшою мірою «соціологізація» була притаманна школам та дослідникам, які намагалися запропонувати онтологічну і методол. альтернативу класич. теоріям *політичного ідеалізму* та *політичного реалізму*. Ознаками приналежності до С. м. в. є розуміння міжнар. відносин як одної з багатьох форм сусп. взаємодії, що відбувається одразу в декількох вимірах сусп. життя. Характерною також є тенденція розглядати дію нематеріал. феноменів у сфері міжнар. відносин (статус, перцепція, цінності системи, інститути тощо) як домінуючу над наслідками дії матеріал. умов та факторів — території, геогр. положення, ресурсної бази тощо. Міжнар. суб'єктність пов'язується не лише з д-вою, а й розглядається як можлива характеристика будь-якого соц. актора, залежно від обставин конкретної системи соц. дії, до якої він належить у кожний конкретний момент часу. Нарешті, в методол. плані, близькі до соціології напрямки аналізу міжнар. відносин схильні до більш широкого застосування методології з акцентом на емпіричні дослідження, включно з активним використанням формальних методів статистичного аналізу та математичного моделювання.

А.А. Субботін

Союз арабського магрибу (Union du Maghreb Arabe), **САМ** (UMA) — міжнар. міжурядова

регіональна орг-ція, створена 17.02.1989 Алжиром, Лівією, Мавританією, Марокко і Тунісом, які в Марракеші (Марокко) підписали Угоду про створення САМ та прийняли Декларацію про заснування САМ. Згідно з Угодою, цілі Союзу полягали в зміцненні братніх зв'язків країн-членів; досягненні прогресу та процвітання їх суспільств, збереженні миру, який ґрунтується на справедливості та праві; поетапному здійсненні свободи пересування громадян, товарів та капіталів між ними; формуванні спільної політики: на міжнар. арені — забезпечення та встановлення дип. співробітництва між ними на засадах діалогу; у сфері оборони — збереження незалежності кожної держави-члена; в екон. сфері — забезпечення пром., с.-г. та соц. розвитку держав-членів (наголошено на важливості створення спільних проєктів); у сфері культури — співробітництво в галузі освіти, збереження дух. та творчих цінностей, які спираються на іслам, нац. арабської сутності. Структура САМ: Президентська рада; Рада міністрів закорд. справ держав-членів САМ; Консультативна рада; Генеральний секретаріат; Судовий орган. Вищим керівним органом САМ є Президентська рада, до складу якої входять керівники держав-членів; чергові сесії скликаються кожних 6 місяців; рішення приймаються за заг. згодою всіх її членів. Рада міністрів закорд. справ держав-членів САМ проводить свої засідання раз на 2 місяці. У коло її обов'язків входить: підготовка сесій Президентської ради; розгляд пропозицій Комісії по нагляду за справами Союзу та спеціалізованих міністерських комісій; координація політики та дій держав-членів у міжнар. орг-ціях. Консультативна рада, яка складається з 30 представників кожної д-ви, готує висновки щодо проєктів резолюцій Президентської ради і розробляє для неї необхідні рекомендації; чергові сесії проводяться щорічно, позачергові скликаються на вимогу Президентської ради. Генеральний секретаріат САМ очолюється Ген. секретарем, який призначається Президентською радою на три роки з правом подовження повноважень ще на один термін. На Судовий орган, до складу якого входять по два судді від кожної держави-члена (призначаються терміном на 6 років), покладені функції розгляду суперечок, які можуть виникнути у зв'язку з тлумаченням і застосуванням Договору та угод, досягнутих у рамках Союзу; висловлювання дорадчої думки з юрид.

питань, які передані на його розгляд Президентською радою. Комісія з нагляду за справами Союзу, до складу якої призначаються представники від кожної держави-члена САМ, є підзвітною Раді міністрів інозем. справ. У рамках САМ створено 4 спеціалізовані міністерські комісії (з економіки та фінансів; з продовольчих проблем; з інфраструктури; з людських ресурсів) та 14 міністерських рад.

Співробітництво в екон. сфері є домінуючим у діяльності САМ і розвивається в двох гол. напрямках — екон. інтеграція його держав-членів (розроблено план створення Економічного союзу Магрибу) та розширення зв'язків з европ. д-вами, яке відбувається шляхом активізації переговорного процесу за формулами 5+5 (САМ та Іспанія, Італія, Франція, Португалія, Мальта), 5+15 (САМ та *Європейський Союз*) та 1+15 (окремі країни-члени САМ — ЄС). Інтеграційні процеси в Магрибі розвиваються досить повільними темпами, до того ж в умовах періодичного загострення протиріч між окремими країнами чи групами країн. Чинником, який негативно вплинув на розвиток ситуації всередині САМ, стало загострення ситуації навколо Зах. Сахари (див. *Західної Сахари проблема*), що спричинило кризу у відносинах між Марокко та Алжиром. З метою збереження САМ з 1996 тимчасово заморожена діяльність його виконавчих структур на вищому рівні. Штаб-квартира орг-ції розташована в Рабаті (Марокко).

Ю.С. Скороход

Союз Визволення України (СВУ) — політ. орг-ція укр. революціонерів-емігрантів з Російської імп., що була створена 22.07(4.08).1914 у Львові на основі започаткованого ними спільно з галицькими діячами в 1912 Укр. інформ. комітету. Спершу у СВУ було бл. 10 членів, а до його керівного виконавчого органу входили *Д. Донцов* (голова), *В. Дорошенко* (УСДРП), *А. Жук* (УСДРП) і *М. Залізняка*; на поч. вересня 1914, з наближенням наступаючих рос. військ, СВУ був переведений до Відня, де до нього приєдналися також укр. емігранти з Праги, Риму і Женеви, а головою було обрано *М. Залізняка*, співробітниками СВУ (офіційно не вступаючи до нього) стало чимало українців-галичан, які також змушені були евакуюватися вглиб Австро-Угорщини, — *П. Карманський*, *Р. Перфецький*, *С. Смаль-Стоцький*, *В. Старосольський*, *С. Томашивський* та ін.; на пленумі СВУ в листопаді 1914 була обрана його постійна президія в складі *В. До-*

рошенка, А. Жука, М. Меленевського і О. Скорописа-Йолтуховського, що діяла до формального саморозпуску орг-ції 1.05.1918. У програмному док-ті СВУ, оприлюдненому в його щотижневому «Віснику» 5.10.1914, наголошувалося, що орг-ція бере на себе представництво нац.-політ. і соц.-екон. інтересів укр. народу в Росії, реалізація яких пов'язувалася з поразкою Петербурга у війні і побудовою самостійної укр. д-ви з конституційно-монархічним ладом (з огляду на політ. устрій Німеччини й Австро-Угорщини, як кандидат на укр. престол розглядався Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний) — онук імп. Франца Йосифа I), демокр. режимом, однопалатним парламентом, рівноправ'ям національностей, свободою віросповідання і автокефальною церквою. Найважливішими практ. завданнями СВУ вважав орг-цію укр. суспільства для втілення в життя своїх принципів: запровадження нац. громад.-політ. орг-ції відвоєваних у Росії укр. земель; підготовку до скликання нац. конгресу, що мав визначити форму держ.-прав. орг-ції укр. земель, відібраних Центральними д-вами в Росії під час війни чи за рішенням міжнар. мирної конференції, та їхній сусп.-екон. устрій; захист інтересів укр. народу і його нац.-держ. розвитку перед урядами воюючих д-ав та на міжнар. конференціях; популяризацію укр. справи в Європі шляхом публікації спец. видань, у пресі тощо. Спершу у своїй діяльності СВУ тісно співпрацював з МЗС Австро-Угорщини, від якого отримував фінанс. субсидії (в грудні 1914 — 500 тис. крон, лютому 1915 — 300 тис., квітні 1915 — 250 тис.), але з часом ставлення офіц. Відня стало прохолоднішим, керівництву орг-ції було рекомендовано перейти на приватне становище, австр. і нім. уряди припинили офіц. контакти із СВУ, а у справі роботи серед рос. військовополонених він мав звертатися до оборонних відомств Центральних держав. У 1917 О. Скоропис-Йолтуховський змушений був визнати, що «мрії про провідну історичну роль Австрії у відродженні самостійної Української Держави довелося нам здати в архів».

Найбільших здобутків СВУ вдалося досягти в розгортанні широкомасштабної інформ.-пропагандистської діяльності на міжнар. арені на користь створення незалежної укр. д-ви. Вже 25.08.1914 у Відні була надрукована у вигляді прокламацій і передана для публікації в пресі Центральних д-ав низка звернень СВУ, в т. ч. «До публічної opinii Європи», «До румунів», «До

болгарського народу», «До турецького народу», «До шведського народу», в яких наголошувалося на агресивній та загарбницькій «панславистській» зовнішній політиці імперії Романових і стверджувалася потреба усамостійнення України як єдиного ефективного «заборолу» проти рос. експансії, в перспективі висувалося завдання орг-ції регіонального блоку проти імпер. зазіхань Росії. До ряду європ. д-ав були направлені «уповноважені по пропаганді», які відкрили представницькі бюро СВУ: два в Швейцарії — В. Степанківського в Лозанні та Є. Бачинського в Женеві, два у Стокгольмі — М. Залізняка і О. Назарука, в Берліні — Д. Донцова (1914-16) і О. Скорописа-Йолтуховського (1916-18), Софії — Л. Ганкевича, Стамбулі — М. Меленевського, Римі — О. Семенова; для ознайомлення укр. діаспори у США з перебігом *Першої світової війни* і становищем українства було відряджено С. Демидчука. Стамбульському представництву вдалося добитися визнання тур. урядом СВУ воюючою проти Росії стороною й оприлюднення 24.11.1914 у столичній пресі декларації міністра внутр. справ і члена правлячого тріумвірату Талаат-Бея про необхідність визволення України з-під рос. панування та надання укр. народові допомоги в будівництві незалежної д-ви після завершення війни.

Берлінське прес-бюро СВУ протягом 1914-17 видрукувало 100 випусків тижневика «Українські Вісті» (нім. мовою), що мав наклад 4 тис. примірників і розповсюджувався зеред зарубіжних ЗМІ, політ. та наук. діячів; під його впливом у 1915 в Німеччині виникло «Товариство посібників укр. визв. змаганням «Україна», що почало видавати власний друкований орган. У Лозанні в 1915-17 вийшло 9 номерів ілюстрованого щомісячника «Український Огляд» (франц. мовою, наклад 7 тис. примірників) англ. і франц. мовами, що призначався для пропаганди державницьких прав України серед населення країн Антанти, а також серія агітаційно-пропагандистських брошур М. Грушевського, Л. Мартова, А. Парвуса, Л. Цегельського та ін. Важливою формою інформ.-пропагандистської роботи СВУ стала й підготовка інформ. бюлетенів для закорд. преси нім., англ. і франц. мовами: «Вісті українського прес-бюро» (Берлін, 1915-16) і «Кореспонденції національностей Росії» (Берн, 1916-17). Організовані СВУ власні видавництва («Видавниче товариство ім. Франка» у Фрайштадті, «Видавниче товариство ім. Б. Грінченка» у Вецлярі, «Український рух» у Раштадті, «Видавництво

ім. П. Куліша» в Зальцведелі) випускали книжки і брошури з історії й етнографії України, рос. політики в укр. питанні, нац. відродження «неісторичних» народів, біографічні нариси про визначних діячів вітчизняної історії й культури. Загалом за період існування СВУ видав бл. 50 книжок і 30 брошур з українознавчої тематики нім., англ., франц., італ., тур., угорською, румунською, шведською, болг., чеською і хорватською мовами. Інформ. осередки і видання СВУ багато в чому прислужилися як орг. фундамент і кадровий резерв для налагодження *дипломатичної служби* УНР і Української Держави.

Література: Лавров Ю.П. Початок діяльності Союзу Визволення України // Український історичний журнал. — 1998. — №4, 5; Адамович С. Зв'язки Союзу визволення України зі слов'янськими народами // Людина і політика. — 2001. — №4; Будков Д. Інформаційно-пропагандистська діяльність українських політичних організацій за кордоном (1914-1918 рр.) // Київська старовина. — 2002. — №5.

В.І. Головченко

«Союз заради прогресу» (Alliance for Progress) — програма екон. допомоги США країнам Лат. Америки, спрямована на регіональну стабілізацію та зміцнення власних позицій в регіоні; основна ідея програми була сформульована у виступі Президента США *Дж. Кеннеді* 13.03.1961. Спец. сесія Економічної та соціальної ради *Організації американських держав (ОАД)*, яка проходила 5-17.08.1961 у Пунта-дель-Есте (Уругвай), прийняла заяву про заг. принципи та Хартію Пунта-дель-Есте, в яких було викладено цілі та програму «С. з. п.», розраховані на 10 років. США обіцяли виділяти на розвиток країн Лат. Америки протягом 1961-70 по 2 млрд. дол. щорічно, з яких 1,1 млрд. дол. надавав уряд США та 900 млн. — міжнар. фінанс. установи і приватні капіталовкладники. «С. з. п.» був спрямований на соц. реформування країн Лат. Америки і запобігання нової рев-ції, подібної до кубинської. У 1969 спец. представник Президента США Н. Рокфеллер здійснив інспекційну поїздку лат.-амер. країнами, за підсумками якої було оприлюднено доповідь, що давала негативну оцінку потенціалу «С. з. п.»; поступово програму було згорнуто.

С.П. Галака

Союз трьох імператорів — угода між Австро-Угорщиною, Німеччиною та Росією, підписана 6(18).06.1881 в Берліні терміном на три роки; була спробою відновити союз трьох імператорів, започаткований *Шенбрунським договором 1873*.

Угода фактично була домовленістю про *нейтралітет*: передбачалося, що коли одна з договірних сторін опиниться в стані війни з будь-якою третьою д-вою, два інших учасники угоди будуть зберігати до неї сприятливий нейтралітет. У конкретній міжнар. ситуації того часу мова йшла про нейтралітет Росії у випадку франц.-нім. війни і нейтралітет Австро-Угорщини і Німеччини у випадку брит.-рос. воєнного зіткнення. Гарантії нейтралітету поширювалися і на випадок війни однієї з трьох д-ав із Туреччиною, але за умови попереднього узгодження про цілі та результати цієї війни. В одній із статей дог-ру Німеччина і Австро-Угорщина брали зобов'язання сприяти Росії в тому, щоб домогтися від тур. уряду твердого дотримання принципу закриття протоків Босфор і Дарданелли у випадку війни, що означало недопущення брит. флоту в Чорне море. В угоді визначалися сфери впливу Росії та Австро-Угорщини; для підтвердження прав Австро-Угорщини на Боснію і Герцеговину вводилася спец. стаття, що зобов'язувала Росію поважати австр.-угорські інтереси на Балканах. В окремому протоколі підтверджувалось право Австро-Угорщини анексувати окуповані нею тур. провінції Боснію і Герцеговину в зручний момент. Сторони погоджувалися не чинити опір можливому об'єднанню Болгарії зі Схід. Румелією, а також протидіяти поглинанню Македонії Болгарією. Загалом угода мала компромісний і не конкретний характер, що свідчило про взаємну недовіру і збереження гострих протиріч між його учасниками. Про це свідчить і доля головного пункту угоди — про взаємний нейтралітет. У 1884 при відновленні дії дог-ру рос. уряд заявив, що зобов'язання збереження нейтралітету під час франц.-нім. війни трактується ним обмежено і не поширюється на той випадок, якщо напад здійснюватиме Німеччина. С. т. і. існував паралельно з *Троїстим союзом*, який фактично був спрямований проти Росії. Загострення відносин між Австро-Угорщиною, Росією і Німеччиною в 1885-86 через події на Балканах фактично призвело до розпаду С. т. і. У 1887, коли закінчився термін дії дог-ру, Німеччина і Росія уклали договір «перестраховання» 1887.

В.М. Гончар

Союз Центральних держав — див. *Троїстий союз*.

Союзи валютні — угруповання держав, залежних в екон., валютному й фінанс. відно-

шенні від держави-гегемона, яка диктувала їм єдину політику у сфері *міжнародних економічних відносин* і використовувала їх як привілейований ринок збуту, джерело дешевої сировини та вигідну сферу інвестування капіталу. С. в., як правило, офіційно не оформлювались угодами, а формувалися стихійно на основі відносин політ., екон. та фінанс. залежності слабших країн блоку від країни-лідера, що склалися історично. Здебільшого країна, що очолювала блок, виступала головним фінанс.-торг. партнером інших країн С. в., закупаючи значну частину їхнього *експорту*, постачаючи в обмін товари власного виробу і практично повністю задовольняючи потреби в кредитах. Заборгованість країн-членів блоку (між собою, перед лідером або третіми країнами) зазвичай номінувалась і погашалась у *валюти* країни, що очолювала блок. Мета С. в. — закріплення й посилення конкурентних позицій країни-лідера на міжнар. арені. Утворення С. в. стимулювалось крахом золотодевізної *Бреттон-Вудської валютної системи*, що супроводжувався створенням конкуруючих між собою регіональних блоків, два з яких очолили емітенти резервних валют, а третій об'єднав прихильників підтримки *золотого стандарту*.

Першим з'явився стерлінговий блок. Його появі передувало послаблення брит. економіки, скорочення позитивного сальдо її торг. балансу та падіння золотих резервів нижче мінім. допустимого рівня. Центр. банки інших країн почали масово конвертувати наявні в них фунти стерлінги в золото. Різне падіння резервів Банку Англії примусило уряд Великої Британії призупинити з вересня 1931 конвертованість фунтів стерлінгів у золото. Після цього Велика Британія, не впоравшись із роллю світового лідера, сконцентрувала зусилля на збереженні статусу регіонального лідера. З цією метою в тому ж 1931 був створений стерлінговий блок, до складу якого увійшли всі країни Британської Співдружності націй (крім домініонів Канади та Нью-Фаундленду, які стали членами доларового блоку), а також інші д-ви, на той час тісно пов'язані з Великою Британією — Єгипет, Ірак, Португалія й територія Гонконг. Пізніше до цього блоку приєдналися Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Японія (де-факто), ще згодом — Греція та Іран. Приводом для створення другого блоку — доларового — стали вольове рішення Президента Ф.Д. Рузвельта про відмову від золотого стандарту 1933 й активізація зусиль США щодо

згуртування навколо себе країн Півн. та Півд. Америки. Наслідком було формування в 1933 доларового блоку, який об'єднав США з більшістю країн Зах. півкулі. Його особливістю було те, що США не здійснювали валютний контроль за іншими його учасниками.

Для обох С. в. характерним було те, що: курс валют усіх країн блоку прив'язувався до валюти країни-гегемона; *міжнародні розрахунки* країн блоку здійснювались у валюті країни, що очолює блок; валютні резерви зберігались у банках країни-гегемона в її валюті; забезпеченням валют країн блоку виступали боргові зобов'язання країни-гегемона — її казначейські векселі та держ. облігації. Під час *Другої світової війни* обидва блоки трансформувались у *валютні зони*. Відмова від конвертації їхніх валют у золото надали країнам обох блоків значні конкурентні переваги у зовн.-екон. відносинах, що дозволило їм розвалити золотий блок, який існував у червні 1933 — жовтні 1936, об'єднуючи Францію, Бельгію, Нідерланди, Швейцарію, Італію, Чехословаччину та Польщу.

Н.Д. Амалян

Союзів та коаліцій міжнародних теорія — дослідження процесів створення та функціонування міждерж. союзів та коаліцій із застосуванням методології соціології «малих груп» і математичної теорії ігор. Згідно з цією теорією, формування міждерж. коаліцій є продуктом існування спільної загрози для д-ав; коаліції д-ав у *міжнародних відносинах* є завжди відкритою або прихованою формою військ.-політ. союзу для вирішення проблем безпеки. Одним із центральних у теорії є «принцип розмірів», за яким процес формування та розпуску міжнар. коаліції є підпорядкованим прагненню учасників створити оптимальну з погляду балансу витрат та вигравів коаліцію; оптимальна коаліція завжди включає таку кількість учасників, яка є мінімально необхідною для виграшу, і цей оптимальний розмір забезпечує відносну стабільність угруповання. Тенденції до розпаду характерні як для коаліції не оптимального розміру, так і для коаліції на завершальному етапі конфлікту, коли бажання отримати більшу частку результатів спільної перемоги призводить до виключення з коаліції учасників, які не є критичними для досягнення цілей коаліції. *Стабільність* міждерж. коаліцій забезпечується балансом між обмеженням свободи дій унаслідок блокової дисципліни та готовністю членів коаліції

визнавати такі обмеження, між формальними повноваженнями й роллю окремих членів коаліції та їхніми реальними можливостями і впливом. У системі міжнар. відносин процес створення коаліцій д-ав має характер ланцюгової реакції, коли формування одного союзу викликає виникнення іншого для протидії першому, відтак виступає в ролі механізму внутр. самоорганізації системи міжнародної (механізм балансу сил).

А.А. Субботін

Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР 1920

— політ. угода, підписана в Москві 28.12.1920 *В. Леніним, Г. Чичерінім і Х. Раковським* на підставі п. 1 резолюції 8-го Всеросійської конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні» від 4.12.1919, де наголошувалося, що «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР», та резолюції 4-го Всеукраїнського з'їзду рад «Про державні взаємини між УСРР і РСФРР» від 20.05.1920, де стверджувалося, що «УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є член Всеросійської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, об'єднаної єдністю політичного і соціального устрою». У преамбулі дог-ру стверджувалися незалежність і суверенність обох республік, а також усвідомлення ними потреби згуртування своїх сил із метою оборони і в інтересах госп. будівництва. Відповідно до цього ст. 1 угоди встановлювала, що РСФРР і УСРР вступають між собою у воєнний і госп. союз, а для кращого здійснення цієї мети їхні уряди оголосили об'єднаними 7 замість 5-ти (згідно декрету Всерос. центр. виконавчого комітету рад «Про військовий союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби проти імперіалістів» від 1.06.1919) наркоматів: військ. і мор. справ, зовн. торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошт і телеграфу та вищих рад народного госп-ва (ст. 3). Ст. 4 встановлювала, що об'єднані наркомати входять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раднаркомі УСРР своїх уповноважених. Згідно з ст. 6 керівництво ними здійснювалося через Всеросійські з'їзди рад і ВЦВК, до яких УСРР посилала своїх представників. Договір був ратифікований 8-м Всеросійським з'їздом рад 29.12.1920 і 5-м Всеукраїнським з'їздом рад 2.03.1921, аналогічні союзні угоди 1921 було укладено між РСФРР та Азербайджанською, Вірменською, Білоруською і Грузинською СРР, а також із

Хорезмською та Бухарською народними республіками.

В.І. Головченко

Спа конференція 1920 — засідання Верховної ради *Антанти*, проходило 5-16.07.1920 у Спа (Бельгія) за участі представників Бельгії, Великої Британії, Італії, Португалії, Франції, Японії, а також Німеччини і Польщі. Конференцію було скликано згідно з рішенням *Сан-Ремо конференції 1920*. На прохання нім. уряду про відстрочку виконання військ. статей *Версальського мирного договору 1919*, мотивованого «загрозою революції», учасники С. к. погодилися подовжити до 1.01.1921 термін скорочення чисельності нім. збройних сил до 100 тис. вояків; водночас було зазначено, що в разі несвоєчасного або неповного виконання Німеччиною умов Версальського мирного дог-ру союзники залишають за собою право на розширення районів окупації Німеччини. На С. к. не було остаточно вирішено питання про нім. репарації, лише були визначені частки держав-переможниць у заг. обсягу *репарацій*, зокрема на долю Франції припадало 52%, Великої Британії — 22%, Італії — 10%, Бельгії — 8%, Японії та Португалії — 0,75% кожній. Також встановлювалися частки в розподілі репарацій, що стягувалися з Австрії й Болгарії. Під загрозою військ. санкцій Німеччина пообіцяла поставляти державам-переможницям щомісяця 2 млн. т вугілля на рахунок репарацій. Одночасно було прийнято рішення про надання їй кредиту, розмір якого вдвічі перевищував вартість поставок із Німеччини. На С. к. було вирішено розширити військ. допомогу Польщі у війні проти РСФРР, а також вдатися до дип. кроків із метою зупинити наступ Червоної армії (див. *Керзона лінія*). До Варшави була направлена місія представників Великої Британії і Франції, яка зайнялася координацією допомоги польській армії. Верховна рада Антанти також ухвалила передати на вирішення конференції послів питання про кордони між Польшею та Чехословаччиною в Тешинській області й відхилила заперечення уряду Туреччини проти ряду положень проекту мирного дог-ру з нею (див. *Севрський мирний договір 1920*).

О.С. Пархомчук

Спаак (Spaak) Поль-Анрі (25.01.1899, Схарбек поблизу Брюсселя — 31.07.1972, Брюссель) — бельгійський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив юрид. ф-т Брюссельського ун-ту.

На поч. 1920-х вступив у Бельгійську робітничу партію (БРП, з 1945 — Бельгійська соціал. партія, БСП), займався адвокатською практикою; у 1932 обраний від БРП до палати депутатів парламенту, переобирався до 1957 і у 1961-66; у 1936-37, 1938, 1939-47, 1949, 1954-57 і 1961-66 — мін. зак. справ і зовн. торгівлі. У 1938-39, 1946 і 1947-49 — Прем'єр-міністр Королівства Бельгія; в 1961-66 — віце-прем'єр. Головував на Брюссельській конференції 3-24.11.1937, що не відважилася запровадити проти Японії *санкції міжнародні* за порушення нею дог-ру 9-ти д-ав (див. *Вашингтонська конференція 1921-22*); схвалив *Мюнхенську угоду 1938* і здійснював політику т. зв. політ. «нейтралітету» Бельгії, що полегшила її загарбання нацистською Німеччиною. Під час перебування в еміграції в Лондоні 1940-44 переглянув зовн.-політ. орієнтири й після *Другої світової війни* ініціював та очолив «Європейський рух», наполіг на прийнятті Бельгією *Маршала плану* й підписав *Вашингтонський договір 1949*; в 1949-51 — голова Консультативної асамблеї *Ради Європи*, у 1955-57 керував міжурядовим комітетом експертів з підготовки проектів дог-рів, які започаткували ЄЕС і *Євроатом*; у 1957-61 — Ген. секретар НАТО. На поч. 1960-х виступив на підтримку *мирного співіснування принципу*, залишаючись прибічником збереження і зміцнення Альянсу; в 1961 і 1963 відвідав з офіц. візитами СРСР. Після виходу у відставку й залицення БСП працював у приватному бізнесі.

В.І. Головченко

Спеціалізація дипломатичної роботи — кадрова концепція сучас. *дипломатичних служб*. С. дип. служби торкається діяльності як міністерств, так і закорд. *дипломатичних представництв*. Сучас. *відомство закордонних справ* потребує досвідчених фахівців, обізнаних із такими питаннями як роззброєння, економіка та фінанси, торгівля і бізнес, міжнар. допомога та розвиток, культурні зв'язки. Якщо МЗС прагнуть зберегти свою пріоритетну роль у *міжнародних відносинах*, то вони не зможуть обійтися без залучення певної кількості співробітників з високим рівнем спеціалізації. Для більшості сучасних МЗС характерне посилення ролі т. зв. функціональних управлінь, відповідальних за екон., культ., наук. питання, пресу та інформацію тощо, задля того, щоб бути на рівні вимог часу, що постають перед сучас. *дипломатією*. У діяльності за кордоном дипломати-спеці-

лісти беруть на себе такі завдання, як підготовка інформацій вузького фахового змісту, представництва на міжнар. семінарах і конференціях із вузькою тематикою, участь у переговорах, які стосуються специфічної сфери. У різних країнах склалася різна практика щодо підпорядкування вузьких спеціалістів тим чи іншим держ. структурам, коли вони працюють на території своєї країни. Якщо *Державний департамент США* уже давно намагається включати їх до свого складу, то, напр., у Великій Британії та ФРН фахівці під час перебування в центрі, як правило, працюють у своїх фахових мін-вах і лише після переведення в закорд. установи та представництва тимчасово вступають на дип. службу. Особливо корисною з погляду держ. інтересів є ситуація, коли такі фахівці стають співробітниками міжнар. орг-цій; у таких випадках вони так чи інакше дістають змогу для лобювання нац. інтересів. Одночасно зі С. світової дипломатії підвищується значення підготовки компетентних дипломатів-генералістів (див. *Генералізм*), що передбачає спроможність останніх працювати відразу на декількох напрямках.

В.М. Матвієнко

Спеціалізовані установи ООН — міжурядові авт. (самостійні) орг-ції, що співробітничують з *Організацією Об'єднаних Націй* на основі спец. угод з *Економічною і Соціальною Радою ООН*, яка відіграє роль координатора. Спеціалізованою установою вважається лише та, що відповідає ряду вимог: орг-ція має бути утворена урядами; вона повинна мати глобальний характер; орг-ція повинна діяти в певній сфері міжнар. співробітництва: екон., соц., культури, освіти, охорони здоров'я та інших; вона повинна підписати угоду з ООН про співробітництво, координацію і взаємодію з нею та іншими спеціалізованими установами. Головна мета спеціалізованих установ полягає у створенні умов стабільності та благополуччя, необхідних для мирних і дружніх відносин між націями, заснованих на повазі до принципу рівноправності і самовизначення народів. Цілі спеціалізованих установ сформульовані в ст. 55 *Статуту ООН*: а) сприяти підвищенню рівня життя, повній зайнятості населення і умовам екон. та соц. прогресу й розвитку; б) сприяти розв'язанню міжнар. проблем у галузі екон., соц., охорони здоров'я тощо; міжнар. співробітництву у сфері культури і освіти; в) сприяти повазі й дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії.

ООН взяла курс на децентралізацію системи спеціалізованих установ, вбачаючи в них цілком авт. орг-ції. Хоча спеціалізовані установи і надсилають ЕКОСОР звіти, проте її координуюча роль виглядає дуже умовною, оскільки проблеми вирішуються лише шляхом консультацій і рекомендацій, які не є обов'язковими. Прав. основи, компетенція спеціалізованих установ визначаються Статутом ООН, статутами спеціалізованих установ та їх угодами з ООН. Кожна спеціалізована установа має свій статут, свою структуру, свій бюджет, що обумовлює її незалежність і автономію. Бюджетна незалежність і конституційна автономія спеціалізованих установ створюють проблеми для проведення узгодженої політики, обумовлюють дублювання і розпорошення коштів. Існує специфіка в ухваленні рішень у спеціалізованих установах; всупереч з практикою ООН тут навіть бюджет, як правило, приймається простою більшістю, а кваліфікованої більшості вимагають гол. ч. такі питання, як прийняття нових членів, міжнар. конвенцій. На відміну від інших спеціалізованих установ в *Міжнародному банку реконструкції та розвитку (МБРР)* і *Міжнародному валютному фонді (МВФ)* діє т. зв. «зважена» процедура голосування, яка враховує розміри фінанс. внесків членів.

Статус спеціалізованої установи ООН мають наступні організації: *Всесвітня метеорологічна організація, Всесвітня організація інтелектуальної власності, Всесвітній поштовий союз, Всесвітня організація охорони здоров'я, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд, Міжнародна фінансова корпорація, Міжнародне агентство з атомної енергії, Багатостороннє агентство з питань гарантій інвестицій, Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку, Міжнародна морська організація, Міжнародна організація цивільної авіації, Міжнародна асоціація розвитку, Міжнародна організація праці, Міжнародний союз електрозв'язку, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури, Організація Об'єднаних націй з промислового розвитку, Продовольча і сільськогосподарська організація ООН.*

Спеціалізовані установи відігравали і відіграють багатопланову роль у міжнар. житті як інструменти нац. політики д-ав, регулятори взаємовідносин, суб'єкти, що справляють важливий вплив на розв'язання життєвих проблем сучасності. Вони є невід'ємним елементом співробітництва д-ав і народів, розв'язання глобальних,

регіональних і нац. проблем, зміцнення взаєморозуміння і довіри між народами.

Кардинальні позитивні зміни у стосунках Сходу з Заходом після закінчення «Холодної війни», оздоровлення всієї міжнар. атмосфери, зміцнення глобалізації у світі створили сприятливі умови для подальшого зростання ролі спеціалізованих установ ООН.

В.С. Бруз

Спеціальна місія (місія *ad hoc*) — тимчасова місія, яка за своїм характером представляє державу і направляєється однією державою в іншу за згодою останньої для розгляду з нею певних питань або для виконання щодо неї певного завдання. Прав. основою діяльності С. м. є *Конвенція про спеціальні місії 1969*. С. м., згідно зі ст. 1 конвенції, має представницький характер. Ця обставина дає змогу відрізнити С. м. від різних недерж., хоча значною мірою також офіц. місій і *візитів*. Д-ва може направляти С. м. в іншу д-ву за згодою останньої. Наявність *дипломатичних відносин* або *консульських відносин* не є необхідною складовою для направлення або прийняття С. м. Крім цього, направлення або прийняття С. м. не зв'язані також з інститутом визнання, який є необхідною умовою для встановлення дип. відносин. Направляюча д-ва на свій розсуд може призначити главу і членів С. м., надавши попередньо приймаючій д-ві необхідну інформацію про чисельність і склад місії, а також прізвища і посаду осіб, яких вона має намір призначити. На відміну від глави *дипломатичного представництва*, главі С. м. не потрібно отримувати *агреман*. Приймаюча д-ва може в будь-який час, не будучи зобов'язаною мотивувати своє рішення, повідомити акредитуючу д-ву, що хтось із членів дип. персоналу С. м. є *персоною нон грата* або що будь-який інший член персоналу місії неприйнятний. Водночас, стосовно глави і членів деяких С. м., які обіймають відп. посади в направляючій д-ві (напр., прем'єр-міністр, мін. зак. справ, міністр зовн. торгівлі), *приймаюча держава* не може заявити, що така особа є *персоною нон грата*.

У дип. практиці досить часто трапляються випадки, коли С. м. (особливо на вищому рівні) послідовно відвідують декілька країн упродовж короткого терміну. Це найчастіше один геогр. район (напр., Бл. Схід, Зах. Європа, Індокитай). Однак, з прав. точки зору це буде не одна С. м., а радше послідовний ланцюг таких місій, оскільки переговори, які веде місія, проводяться з кож-

ною держ. окремо, в різний час і на території різних д-ав. Функції С. м. розпочинаються з моменту встановлення місцією офіц. контакту з відомством закордонних справ або іншим органом приймаючої д-ви, щодо якого є домовленість. Здебільшого С. м. отримують повноваження від *глав держав, глав урядів* або міністрів закорд. справ. Функції С. м. встановлюються за взаємною згодою д-ви перебування та направляючої д-ви і в порівнянні з постійним дип. представництвом мають більш обмежений характер, оскільки С. м. не здійснює заг. представництва д-ви, що її направила.

В.М. Репецький

Спеціальні інформаційні операції — операції, які через управління структурою сусп. комунікації реалізують вплив на сусп.-політ. життя міжнар. спільноти. Під С. і. о. розуміють сукупність спец. заходів, пов'язаних за метою, об'єктом та часом здійснення, відп. держ. і недерж. установ та орг-цій. Визначають три основні типи С. і. о.: операції, спрямовані на політ. (економічну) дестабілізацію; операції, спрямовані проти суб'єктів, які ухвалюють рішення; операції, спрямовані на дискредитацію опонентів. С. і. о. різних типів здійснюється за єдиною схемою: попередній етап, або етап планування С. і. о., метою якого є планування операції, зокрема, визначення доцільності її здійснення, цілей, завдань, сил і засобів, цільової аудиторії впливу, «груп підтримки», прийомів і методів впливу, соц.-політ. комунікації тощо; інформ. привід, під яким розуміють подію (можливо, й псевдоподію), що використовують як привід для пропагандистської кампанії або С. і. о. (вплив на сусп.-політ. комунікацію); «розкрутка» інформ. приводу як основного етапу будь-якої С. і. о. Його сутність полягає у використанні інформ. приводу задля досягнення цілей операції, тобто для посилення, формування або руйнування певних структур сусп.-політ. комунікації; «вихід з інформаційної операції, або етап закріплення», завданням якого є послідовне забезпечення завершення пропагандистської кампанії або С. і. о. після досягнення поставлених цілей або внаслідок форс-мажорних обставин. С. і. о. слід розглядати як один із найпотужніших засобів, значення та впливовість якого швидко зростає відповідно до процесів глобалізації та утворення спільного світового інформ. і сусп. простору.

О.В. Литвиненко

Спеціальні права запозичення (англ. special drawing rights), **СДР** (SDR) — міжнар. платіжний засіб, резервний актив, що випускається *Міжнародним валютним фондом (МВФ)*, розподіляється між країнами-членами відповідно до їх квот і може бути використаним для купівлі інозем. валюти, надання позик та здійснення платежів. Запровадження СДР у 1969 було пов'язано з витісненням із системи міжнар. валютних відносин золота як монетарного товару, яке в умовах *Бреттон-Вудської валютної системи* частково продовжувало зберігатися за собою окремі функції *світових грошей*. Колективна валютна одиниця СДР розглядалась як альтернатива доларові у функціях, де він використовувався як світові гроші, та мала сприяти забезпеченню функціонування міжнар. платіжно-розрахункової одиниці незалежно від стану платіжного балансу та внутр. грошового обігу окремих країн, зокрема США. Статутом МВФ (ст. 15-20) визначено механізм формування та спосіб функціонування СДР: виконує функції інтернац. міри вартості валютних паритетів нац. грошових одиниць членів МВФ; виступає резервним активом міжнар. валютної системи і використовується для регулювання сальдо *балансів платіжних* окремих країн-членів МВФ; виконує функцію міжнар. засобу платежу; може використовуватись для купівлі вільноконвертованої валюти. У 1970 було здійснено першу емісію цієї валюти, одиниця СДР була прирівнена до 1 дол. США, отримала вміст — 0,888671 грама чистого золота. На підставі цього вмісту визначалося співвідношення одиниці СДР з іншими валютами країн-членів МВФ. Після девальвації долара в грудні 1971 одиниця СДР почала прирівнюватися до 1,08571 дол., а після лютневої девальвації 1973 — до 1,20635 дол.

З 1.07.1974 вартісний паритет СДР почав визначатися на підставі стандартного «кошика валют», до якого входило 16 валют країн, що мали найбільшу питому вагу у світовому експорті товарів і послуг. СДР виступала як середньозважена величина паритетів цих валют, усталивши тим повну демонетизацію золота. З 1.01.1981 рішенням МВФ було скорочено число валют системи визначення паритетної основи СДР на базі стандартного «кошика валют» до 5 (долар США — 39%, нім. марка — 21%, япон. ена — 18%, англ. фунт стерлінгів — 11%, франц. франк — 11%). Із введенням євро з 1.01.1999 в систему міжнар. розрахунків у кошику валют стало 4 грошових одиниці. Склад

«кошика» та питома вага валют переглядається МВФ раз у 5 років. Емісія СДР має кредитний характер, здійснюється за рішенням директорату МВФ у випадку, коли країни-учасниці фонду доходять до спільного висновку, що на певному етапі утворюється заг. нестача міжнар. валютних резервів. Емітована сума СДР (бл. 21,4 млрд. одиниць СДР) розподіляється між країнами-членами фонду згідно з їхніми квотами. СДР зараховується на спец. рахунки (special drawing account), що відкриваються кожній країні, а також окремим міжнар. валютно-фінанс. орг-ціям і світовим банкам; на підставі таких рахунків здійснюються операції в колективній валюті. Наявність відп. міжнар. активу дає можливість центр. банкам обмінювати СДР на конвертовану валюту, яку можна використати для зовн. платежів. МВФ здійснює регулювання вказаних операцій. Попри заходи, вживані МВФ, СДР не посіла вагомого місця у структурі міжнар. валютних резервів — обсяг операцій у СДР складає не більше 3% зовн. розрахунків країн-членів МВФ. У 1990–2000 на базі СДР визначали курси нац. валют лише 8 країн.

В.В. Батриченко, А.П. Румянцева

Спишул Микола (5.12.1867, с. Кучуров, Буковина — 1928, Відень) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив Чернівцьку учительську семінарію. Працював помічником сільського учителя, учителем, з 1907 — інспектором народних шкіл у Вашківському повіті, чл. Іспитової комісії для укр. народних і виділових шкіл у Чернівцях; чл. Укр. нац.-демокр. партії, обирався від неї у 1907 і 1911 депутатом австр. Державної ради і 1911 — Буковинського сейму. Під час *Першої світової війни* був депортований рос. окуп. владою до Сибіру; по поверненні увійшов до складу Української Національної Ради у Львові й узяв активну участь у встановленні укр. влади в Буковині на поч. листопада 1918; після її окупації румунськими військами призначений у грудні 1918 консулом ЗУНР/ЗО УНР у Відні, де й залишився в еміграції.

В.І. Головенченко

Спис Микола Михайлович (15.08.1946, Темрюк Краснодарського краю, РФ) — укр. громад.-політ. діяч, дипломат. У 1974 закінчив Сімферопольський держ. ун-т ім. М.В. Фрунзе, 1992 — Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. У 1966–68 — служба в Збройних силах СРСР; у 1968–81 —

військ. керівник, старший піонервожатий, заст. начальника, помічник начальника головного управління по кадрах Всесоюзного піонерського табору «Артек»; у 1981–90 — консультант, зав. відділом, секретар, 1-й секр. Ялтинського міськкому КПУ. У 1990–94 — народний депутат України; голова Комісії ВР України з питань гласності та засобів масової інформації, чл. Президії ВР України. У 1994–99 — Ген. консул України в Тюмені; у 1999–2000 — в. о. зав. відділом, 1-й заст. начальника Консульського управління МЗС України; 2001–03 — нач. Управління кадрів та навч. закладів МЗС України. Указом Президента України від 18.08.2003 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Грузії.

В.М. Матвієнко

Співдружність Націй (англ. Commonwealth) — міждерж. об'єднання Великої Британії та незалежних суверенних держав, що були брит. колоніями; до 1949 — Британська Співдружність націй. Юридично оформлене *Вестмінстерським статутом 1931*. У С. Н. спочатку увійшли Велика Британія та її *домініони* — Канада, Австралійський Союз, Нова Зеландія, Південноафриканський Союз, Ньюфаундленд (до 1934) та Вільна ірландська держава; фактично С. Н. являла собою особисту унію, бо главою д-ви в кожному домініоні вважався брит. монарх. Але після того, як Індія висловила бажання залишитися у складі С. Н. після проголошення республіки (1950), монархічний характер цієї орг-ції було втрачено. У 1948 зі С. Н. вийшла Бірма, в 1949 — Ірландська Республіка, в 1961 — ПАР (поновила членство 1.06.1994), в 1972 — Пакистан (поновив членство 1.10.1989). На сьогоднішній день до С. Н. входять 54 д-ви: Велика Британія, Австралія, Антігуа і Барбуда, Багамські о-ви, Бангладеш, Барбадос, Беліз, Ботсвана, Бруней, Вануату, Гайана, Гамбія, Гана, Гренада, Домініка, Замбія, Західне Самоа, Зімбабве, Індія, Камерун, Канада, Кенія, Кіпр, Кірибати, Лесото, Маврикій, Малаві, Малайзія, Мальдівська Республіка, Мальта, Мозамбік, Намібія, Науру, Нігерія, Нова Зеландія, Пакистан, Папуа — Нова Гвінея, Свазіленд, Сейшельські о-ви, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сингапур, Соломонові о-ви, Сьєрра-Леоне, Танзанія, Тонга, Тринідад і Тобаго, Тувалу, Уганда, Фіджі, Шрі-Ланка, Південноафриканська Республіка, Ямайка.

Декларація, прийнята в Сингапурі 1971, проголосила наступні принципи С. Н.: обов'язко-

вість миру і міжнар. порядку для безпеки і добробуту людини, забезпечення свободи і рівноправності без расових відмінностей, свободи думок, права кожного громадянина на участь у демокр. розвитку свого суспільства, б-ба з колоніалізмом і расизмом, сприяння взаємоповазі і терпимості. Головою С. Н. є брит. монарх. У структуру орг-ції входить: Конференція С. Н. (у складі прем'єр-міністрів держав-членів, збирається раз на 2 роки), зустрічі на рівні міністрів, Комітет вищих посадових осіб, спеціалізовані комітети. Координує діяльність С. Н. Секретаріат, утворений в 1965, який очолює Ген. секретар. На конференції С. Н., що відбулася в листопаді 1999 у Дурбані (ПАР), було прийняте рішення про введення посади Голови С. Н. Ним стає глава уряду країни-організатора чергової Конференції. У С. Н. немає статуту, і формально вона не є міжнар. міжурядовою орг-цією. Членство в С. Н. не накладає особливих зобов'язань на її учасників. Для країн С. Н. Велика Британія залишається головним партнером по двосторонній співпраці, джерелом екон. допомоги та інвестицій. Для сприяння інтенсифікації екон. співпраці між державами-членами С. Н. було створено Економічну консультативну раду С. Н., яка збирається на рівні міністрів економіки і міністрів фінансів.

В.Ю. Крушинський

Співдружність Незалежних Держав (Содружество Независимых Государств), **СНД** (СНГ) — міжнар. міжурядова орг-ція; об'єднує держави, що входили до складу колишнього СРСР. Створена 8.12.1991, почала функціонувати 21.12.1991. Після того, як на поч. 1990-х переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли в глухий кут, об'єктивний процес виходу республік зі складу СРСР та утворення незалежних д-ав став реальним фактом (див. *СРСР розпад*). 8.12.1991 в резиденції білоруського уряду Віскулі керівники Білорусії, Росії і України підписали *Біловезьку угоду про створення СНД 1991*. Республіка Білорусь, РФ і Україна як держави-засновниці СРСР, котрі підписали Союзний договір 1922, констатували, що «Союз РСР як суб'єкт міжнар. права і геополіт. реальність припиняє своє існування». Угода була відкритою для приєднання всіх держав-членів колишнього Радянського Союзу, а також для інших д-ав, які поділяють її цілі і принципи. 21.12.1991 в Алма-Аті відбулася зустріч глав

11 суверенних країн зі складу республік колишнього СРСР (крім Грузії і країн Балтії), на якій було прийнято протокол до Угоди про утворення СНД у складі Азербайджану, Білорусії, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, РФ, Таджикистану, Туркменистану, Узбекистану й України. Було ухвалено рішення про створення вищих органів СНД — Ради глав д-ав та Ради глав урядів. Крім того, було підписано декларацію, якою підтверджувалась рівноправність учасників нового утворення, прихильність до співробітництва в екон. сфері (на заг.-європ. та євразійському ринках), гарантії виконання міжнар. зобов'язань колишнього СРСР. У декларації зазначено, що СНД не є ні д-вою, ні наддержавним утворенням. Грузія певний час залишалась спостерігачем, але 9.12.1993 приєдналася до СНД. 22.01.1993 на засіданні глав д-ав СНД в Мінську був прийнятий Статут СНД. Метою СНД було визначено: співробітництво в політ., екон., екологічній, гуманітарній, культ. та інших сферах; всебічний і збалансований екон. і соц. розвиток держав-членів; забезпечення основних прав і свобод людини; співробітництво між державами-членами в забезпеченні міжнар. миру і безпеки; мирне вирішення суперечок і конфліктів між д-вами СНД. Основними принципами задекларовано: поважання *суверенітету* держав-членів, непорушність держ. кордонів, територ. цілісність, незастосування сили чи загрози силою; невтручання у внутр. справи; врахування інтересів одне одного і орг-ції в цілому. Ст. 12 Статуту вказує на можливість використання збройних сил у порядку здійснення права на *самооборону індивідуальну* чи *самооборону колективну*.

Вищим органом СНД є Рада глав д-ав, яка обговорює і вирішує принципові питання стосовно діяльності держав-членів у сфері їхніх заг. інтересів; збирається на засідання 2 рази на рік; за ініціативою одного з членів може бути проведено позачергове засідання. Рада глав урядів координує співробітництво органів виконавчої влади держав-членів в екон., соц. та інших сферах заг. інтересів; збирається на засідання 4 рази на рік; за ініціативою одного з учасників може бути проведено позачергове засідання. Рішення Ради глав д-ав і Ради глав урядів приймаються консенсусом. Глави д-ав і глави урядів головує на засіданнях відп. Рад почергово. Ради глав д-ав та глав урядів створюють робочі допоміжні органи як на постійній, так і на тим-

часовій основі. Згідно з Положенням, затвердженим Радою глав д-ав, діють: Рада міністрів закорд. справ (покликана здійснювати координацію зовн.-політ. діяльності держав-членів); Рада міністрів оборони (орган Ради глав д-ав з питань військ. політики і військ. будівництва); Головне командування Об'єднаних Збройних сил (здійснює керівництво Об'єднаними Збройними силами); Рада командуючих Прикордонними військами (орган Ради глав д-ав з питань охорони зовн. кордонів і забезпечення їхньої стабільності); Економічний суд (покликаний забезпечити виконання екон. зобов'язань у рамках СНД); Комісія з прав людини (консультативний орган СНД). На основі угод держав-членів про співробітництво в екон., соц. та інших сферах, відповідно до Статуту, можуть утворюватися органи галузевого співробітництва (за останні роки створені Рада по залізничному транспорту, Міждержавна рада по космосу, Електроенергетична рада, Міждержавна екологічна рада).

До 1999 постійно діючим виконавчим і координуючим органом СНД був Координаційно-консультативний комітет на чолі з Координатором, який призначався Радою глав д-ав; при ньому існував Виконавчий секретаріат. Згідно з рішенням Ради глав д-ав СНД від 2.04.1999, з метою скорочення витрат на утримання органів СНД, була проведена реорганізація виконавчих і адмін. органів СНД. У результаті об'єднання Виконавчого секретаріату СНД і ряду комітетів та галузевих органів був створений єдиний постійно діючий виконавчий, адмін. і координуючий орган — Виконавчий комітет СНД. Його очолює Голова виконавчого комітету — Виконавчий секретар СНД, який призначається Радою глав д-ав (місцезнаходження комітету — Мінськ). Делегації держав-учасниць на чолі з главами д-ав та урядів країн СНД беруть участь у засіданнях відп. Рад, ведуть переговори, укладають угоди тощо. Відповідно до квітневих 1999 рішень Ради глав д-ав кожна держава-учасниця СНД самостійно вирішує питання про участь у будь-якому з органів СНД, а обов'язковими для неї визнаються лише ті рішення, учасником яких вона є.

Статутом передбачено міжпарл. співробітництво. Створена і діє *Міжпарламентська Асамблея держав-учасниць СНД (МПА)* як консультативно-дорадчий орган СНД. МПА формується з парл. делегацій держав-учасниць. Делегаціям країн-учасниць у МПА надаються рівні права, при обговоренні будь-якого питання кожна з них

має один голос. Орг-цію роботи МПА здійснює Рада МПА, до складу якої входять керівники парл. делегацій. Постійно діючим органом Ради МПА є Секретаріат; створені і діють 8 комісій МПА. Рішення з обговорюваних питань приймаються на основі *консенсусу*. За згодою Ради МПА в її роботі можуть брати участь *спостерігачі*. Членами МПА є всі держави-учасниці СНД. Останньою у березні 1999 як повноправний член до МПА приєдналася Україна. Місцезабезпечення МПА — Санкт-Петербург.

Ініціатори створення СНД не мали чітко опрацьованої концепції цього об'єднання. Самі учасники до нього поставилися по-різному. Росія вбачала в ньому перехідний етап на шляху до реінтеграції, для решти воно стало засобом досягнення нац. незалежності та зміцнення державності. Певною мірою утворення СНД забезпечило мирні умови для цивілізованого «розлучення» республік колишнього СРСР. Надалі, насамперед зусиллями рос. дипломатії, був активізований інтеграційний процес. СНД мала перебрати на себе основні координуючі функції екон. та госп. характеру. Почалося активне напрацювання відповідних док-тів і актів, що мали регламентувати її діяльність. Лише за 1992 було прийнято 103 спільні угоди, 64 спільні рішення та не менше аналогічних заяв, підписано численні спільні протоколи про співробітництво в різних сферах. Загалом до 2004 було прийнято понад 1000 багатосторонніх док-тів (Україна підписала більше 500 док-тів), однак реальні практ. наслідки має менше третини підписаних док-тів, інші — фактично залишаються недієздатними. Найбільш масштабними в рамках СНД є проекти з розвитку багатостороннього співробітництва у військ.-політ. сфері та екон. співпраці. 15.05.1992 в Ташкенті Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан і Узбекистан підписали Договір про колективну безпеку (див. *Організація договору колективної безпеки*). Згодом до нього приєднались Білорусь, Азербайджан, Грузія і Туркменистан. 23-24.12.1993 на зустрічі в Ашхабаді главами 10 держав-членів було прийнято рішення про перетворення Головного командування Об'єднаних Збройних сил в Штаб по координації військ. співробітництва держав-членів. 10.02.1995 міністри оборони країн СНД підписали угоду про створення об'єднаної системи протиповітряної оборони. Україна підписала угоду з поміткою «з урахуванням національного законо-

давства», що розуміється як виконання цієї угоди тільки у сфері військ.-техн. співробітництва. 24.09.1993 у Москві глави 9 д-ав — Азербайджану, Казахстану, Вірменії, Білорусі, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану та Узбекистану — підписали Договір про створення Економічного союзу. 24.12.1993 до Договору приєднався Туркменистан; 15.04.1994 як асоційований член до нього приєдналася Україна. 15.04.1994 главами д-ав СНД було підписано угоду про створення *зони вільної торгівлі* країн СНД. 6.01.1995 було укладено угоду про Митний союз між РФ та Республікою Білорусь, до якої згодом приєднався Казахстан. Про намір щодо приєднання до *Митного союзу СНД* заявили Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан і Туркменистан. 29.03.1996 у Москві був підписаний Договір між Республікою Білорусь, Казахстаном, Киргизстаном та РФ щодо поглиблення інтеграції в екон. і гуманітарній сферах. Однак переговори країн-учасниць про вступ до *Світової організації торгівлі (СОТ)* та входження до цієї орг-ції Киргизстану відсторонили завдання формування Митного союзу і навіть зони вільної торгівлі на невизначений термін. Найбільший прогрес у гармонізації митної політики і формуванні спільного митного простору, як і у військ.-політ. співробітництву, був досягнутий лише у відносинах Росії з Білоруссю, коли 2.04.1996 сторони уклали Договір про створення *Росії та Білорусі співтовариства* (8.12.1999 в Москві Президент Росії Б. Єльцин і Президент Білорусі О. Лукашенко підписали договір про створення *Росії та Білорусі союзної держави*). Однак загалом, в силу суттєвих розбіжностей в інтересах та політиці країн-учасниць СНД, концепція Економічного союзу, яка була закладена в Договорі 24.01.1993, на поч. 2000-х залишилася не реалізованою. Всередині самої СНД мали місце і нині продовжуються процеси подальшої диференціації, формування формальних і неформальних, тимчасових і більш стійких коаліцій д-ав. Цей процес отримав суттєвий імпульс у зв'язку з оформленням Центр.-азіатського союзу (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан) та формуванням у 1997-99 об'єднання *ГУУАМ* (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), яке у 2002 набуло офіц. статусу міжнар. орг-ції. Рос. дипломатії у відповідь на розвиток дезінтеграційних процесів кінця 1990-х років вдалося певною мірою протиставити новостворене *Євразійське економічне*

співтовариство (ЄврАзЕС), яке, за задумами організаторів, мало стати новим потужним інтеграційним центром в рамках СНД. Однак уже з 2003 найбільш привабливим інтеграційним проектом в рамках СНД визнано формування *Єдиного економічного простору (ЄЕП)* у складі Росії, України, Білорусі та Казахстану з подальшим залученням інших членів СНД (рамкова угода про створення ЄЕП підписана у вересні 2003 на саміті в Ялті).

Україна від початку формування СНД мала чітко виражену політику стосовно інтеграційних процесів у СНД. Вона не підписала Статут СНД, тому після набуття ним чинності перейшла зі статусу держави-члена, який отримала після ратифікації Угоди про створення СНД, до статусу держави-засновниці СНД. Україна не підписала також угоду про органи СНД, тому станом на 1.01.2004 брала участь у діяльності статутних органів СНД у статусі, що за своїм реальним змістом наближається до асоційованого члена. Україна розвиває співробітництво з іншими державами-учасницями СНД на основі положень Угоди про створення СНД від 8.12.1991 із Застереженнями і Заявою, зробленими при її ратифікації ВР України. Застереження ВР України до Угоди про створення СНД від 10.12.1991 та її Заява з приводу укладення Україною Угоди про СНД від 20.12.1991, що стали частиною нац. законодавства, разом з іншими законодавчими актами визначають заг. позицію України щодо СНД. Нац. інтересам України відповідає забезпечення її першочергових екон. інтересів у країнах СНД та налагодження двостороннього співробітництва з державами-учасницями на взаємовигідних засадах. Позиція України полягає в тому, що в результаті реформування СНД в політ. плані — орг-ція має трансформуватися в механізм переговорів та консультацій, в економічному — в раціональний механізм екон. співробітництва, спрямований на створення зони вільної торгівлі з урахуванням вимог СОТ. Штаб-квартира орг-ції знаходиться в Мінську (Білорусь).

В.М. Матвієнко

Співробітництва між державами принцип — один з міжнародного права принципів основних (преамбула, п. 3 ст. 1 Статуту ООН). Цей принцип пронизує весь Статут ООН, особливо чітко він фіксується в ст. 11, 13, гл. IX тощо. Обов'язок д-ав співробітничати закріп-

лено в ряді *договорів міжнародних* універсального характеру, статутах багатьох міжнар. орг-цій. Так, у Договорі про принципи діяльності д-ав з дослідження і використання косм. простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, 1967 ст. 9 зобов'язує д-ви керуватися принципом співробітництва при дослідженні і використанні косм. простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла. Нині принцип співробітництва покладає на *суб'єктів міжнародного права* такі зобов'язання: співробітничати у відповідності з цілями і принципами *Організації Об'єднаних Націй*; робити свій внесок у співробітництво на умовах рівності; сприяти взаєморозумінню, довірі, дружнім і добросусідським відносинам в умовах миру, безпеки і справедливості; поліпшувати добробут народів; ширше знайомити інші д-ви з власними досягненнями в економіці, науці, техніці, культурі; робити власні переваги в цих сферах надбанням інших; скорочувати різницю в екон. розвитку. Співробітництво д-ав має бути рівноправним, справедливим, без тиску і втручання у внутр. справи. Вигода від співробітництва повинна бути не тільки взаємною, але й для блага інших д-ав, світового співтовариства.

Д.В. Скринька

Співробітництво — взаємодія *акторів міжнародних* на засадах позитивного та адаптивного сприйняття один одного, що характеризується такою сумісністю інтересів і цілей, наслідком якої є координація та узгодження їх діяльності з реалізації спільної мети. Категорія *С. в міжнародних відносин теорії* є дихотомною категорією, протилежною за змістом категорії міжнар. конфлікту. Більшість дослідників визнає діалектичний характер взаємодії цих двох ситуативних характеристик відносин міжнар. акторів, віддаючи перевагу одній з них як домінуючій в системі *міжнародних відносин* формі. У цьому полягала принципова відмінність поглядів представників *політичного реалізму* та *політичного ідеалізму* на класич. етапі розвитку дисципліни, а також поглядів неореалістів та їх опонентів (конструктивістів або прихильників концепції міжнар. режимів) — на сучасному. Теза про первинність *С. в міжнар. відносинах* є центр. аксіомою для більшості концепцій *інтеграції міжнародної*.

А.А. Суботін

Співтовариство розвитку Півдня Африки (South African Development Community), **САДК** (SADC) — створене 17.08.1992 на основі

Конференції з координації розвитку півдня Африки. Членами САДК є 14 д-ав Півдня Африканського континенту. САДК створено для сприяння екон. зростанню, викоріненню бідності, підвищенню стандартів життя народів Півдня Африки, посиленню регіональної інтеграції, ефективному використанню природ. ресурсів тощо. Діяльність САДК полягає в гармонізації політ. та соц.-екон. діяльності держав-членів; розробці політики, спрямованої на подолання перешкод для вільного руху капіталів і робочої сили, товарів та послуг між країнами регіону; сприянні розвитку людських ресурсів, поширенню та розвитку технологій; покращенні екон. управління та вир-ва через налагодження регіональної кооперації. У 1996 було підписано Протокол САДК про вільну торгівлю, що передбачає скасування тарифів на внутр.-регіональну торгівлю між державами-членами САДК. Першою запровадила механізми Протоколу ПАР, яка скасувала в 2001 зовн.-торг. тарифи в рамках САДК на 76% товарів; запроваджують механізми вільної торгівлі в рамках САДК також Маврикій (51%), Малаві (41%), Зімбабве (30%). Протягом 1990-х основну увагу в діяльності САДК було приділено розвитку інфраструктури регіону, зокрема трансп. та телекомунікаційної (571 проект заг. вартістю 2 675 млн. дол. США). Водночас у САДК зберігається низький рівень внутр.-регіональної торгівлі, середній показник якої для держав-членів складає 5% від зовн.-торг. обігу. Із вступом ПАР до САДК у 1994 виникла проблема лідерства в рамках співтовариства: найвищі показники екон. розвитку в САДК мають ПАР та країни-учасники ініційованого нею Південноафриканського митного союзу (Ботсвана, Лесото, Намібія, ПАР та Свазіленд), що спричиняє переміщення фінанс. та інвестиційного центру САДК до ПАР. З 1997 у рамках САДК діє Парламентський форум з представників нац. парламентів держав-учасників. Того ж року в Хараре (Зімбабве) засновано Регіональний тренувальний центр САДК із миротворчої діяльності, фінансування якого здійснює Данія. На саміті країн-членів САДК у Намібії (9.03.2001) було прийнято рішення про посилення політ. співробітництва в САДК: здійснення структурної реформи Співтовариства, створення парламенту САДК, розробку принципів діяльності й завдань спільного органу з політики, оборони та безпеки САДК, головною метою якого має стати розробка механізмів

врегулювання регіональних конфліктів. Секретаріат САДК перебуває у Габороне (Ботсвана).

С.В. Гринько

Співчуття (в дип. практиці) — офіц. висловлення на відп. рівні жалю з приводу кончини *глави держави, глави уряду* тощо. Глави інозем. д-ав, глави урядів, спікери парламентів, міністри закорд. справ надсилають телеграми, листи, послання з висловленням С. главам відп. держ. органів. Нац. траур оголошується спец. розпорядженням акредитуючої д-ви або країни перебування *дипломатичних представництв* та консульств. Про порядок проведення траурних заходів МЗС повідомляє уряди інозем. д-ав через свої *посольства* за кордоном, про це ж протокольна служба інформує *дипломатичний корпус*. Траурний церемоніал у випадку кончини глави д-ви передбачає можливість приїзду керівників інозем. д-ав, їхніх представників для участі в траурних заходах. Будь-яких запрошень з такого приводу не направляють, ініціатива участі представників у похоронах залишається за інозем. д-вою. Приймаючою стороною їм приділяється належна увага: орг-ція зустрічі (проводів) в аеропортах (на вокзалах), забезпечення готелями, транспортом, іншими видами послуг. Під час зустрічей (проводів) передбачається присутність офіц. осіб, прапори не піднімаються, гімни не виконуються. Прибулі на похорон іноземці покладають вінки до труни покійного, беруть участь у траурній церемонії похорону. На траурних заходах присутній дип. корпус, *дуаен дипломатичного корпусу*, інші *посли* при відвіданні зали, де відбувається церемонія, покладають вінки до труни, стоять у почесній варті. Дипломати, які беруть участь в офіц. та неофіц. траурних церемоніях, мають бути в траурному одязі, а голові представництва слід утримуватись від відвідання громад. заходів, наскільки це можливо. У разі смерті глави д-ви країни перебування посольства вивішують *прапори державні* на половину флагштока, відповідно до місцевих традицій та отриманих інструкцій. У дні трауру дип. представництва відмінюють прийоми, кінопокази, концерти, інші заходи. У зв'язку зі смертю глави акредитуючої д-ви посли інших зарубіжних країн, члени уряду, відповідальні працівники МЗС країни перебування розписуються в книзі С., спеціально відкритій для цього в дип. представництві, і залишають свої *картки візитні* з написом «р. с.».

Книга С. зазвичай знаходиться в посольстві або резиденції глави представництва поряд зі скринькою для візитних карток. Робити записи в книзі С. не прийнято, оскільки направляється телеграма співчуття. Посол або консул надсилає свою візитну картку з подякою тим, хто розписався в книзі С. У відповідь на ноту посольства з траурним повідомленням МЗС надсилає ноту з висловленням С. При листуванні використовується папір та конверти з траурною каймою. Працівники МЗС на відп. рівні направляють візитні картки дипломатам посольства, також висловлюючи С.

Як правило, прийнято реагувати також на смерть акредитованого в країні посла інозем. д-ви. У такому випадку на адресу глави д-ви направляють телеграми від вищих держ. органів та МЗС. Представники уряду, МЗС та громадськості відвідують посольство, розписуються в книзі С. Співробітники МЗС беруть участь у траурній церемонії проведення труни з тілом покійного в аеропорту. Якщо помирає високопоставлений чиновник д-ви або хто-небудь з колег-дипломатів, то глави дип. представництв повинні висловлювати свої С. за допомогою листа, візитної картки або відвідання похорону. С. висловлюється і у випадках великого стихійного лиха чи катастроф з людськими жертвами. Держ. органи та громад. орг-ції можуть направити матеріал. допомогу (медикаменти, продукти харчування, одяг тощо).

Т.І. Шинкаренко

Спільна зовнішня політика та політика безпеки ЄС (EU Common Foreign and Security Policy), **СЗППБ** (CFSP) — процес координації *зовнішньої політики* країн-членів *Європейського Союзу (ЄС)*; друга опора ЄС, створена за *Маастрихтським договором 1992*. Політ. співробітництво в *Європейських співтовариствах* бере початок із створеної в 1969 системи зовн.-політ. консультацій — Європ. політ. співробітництва (включене до прав. системи ЄЕС *Єдиним Європейським актом 1986*). Неєфективність механізмів ЄПС призвела до їх заміни в Маастрихтському договорі на СЗППБ. Одним із завдань ЄС проголошувалося утвердження ідентичності Союзу на міжнар. арені шляхом здійснення спільної зовн. політики та політики безпеки, не включаючи визначення спільної оборонної політики. На відміну від комунітарних політик Європ. співтовариства, основою СЗППБ є міждерж. співробітництво з незначною роллю

наднац. інституцій — Європ. парламент виконує лише консультативні функції, а Європ. комісія не має права законодавчої ініціативи.

Головні органи СЗППБ — Європейська Рада та Рада міністрів, рішення в яких ухвалюються консенсусом. Європейська Рада визначає принципи, основні напрямки та спільні стратегії СЗППБ, їх імплементація доручена Раді міністрів шляхом формування спільних позицій та узгодження спільних дій. *Амстердамський договір 1997* вніс елементи наднаціональності у функціонування СЗППБ: передбачено можливість голосування в Раді міністрів кваліфікованою більшістю при ухваленні спільних стратегій та дій, за винятком військ.-оборонних питань; введено процедури конструктивного утримання, що дозволяла країнам-членам не брати участі в окремих акціях, не блокуючи при цьому самої ініціативи. Амстердамський договір передбачив інституційні зміни СЗППБ, започаткувавши посаду Верховного представника ЄС у справах спільної зовн. політики та політики безпеки, який одночасно обіймає посаду Ген. секретаря Ради міністрів, а також передбачивши реформування «трійки ЄС», до складу якої відтепер входили представник головуючої в ЄС країни, Європ. комісії та Високий представник СЗППБ. Важливою складовою СЗППБ є спільна європ. політика в галузі безпеки та оборони, що створює передумови для переходу Союзу до спільної оборонної політики. Виконання цілей союзу у сфері безпеки та оборони потребує створення відп. військ.-політ. структур. За Маастрихтським договором військ.-політ. інтеграція в ЄС мала будуватися на базі *Західноєвропейського союзу (ЗЄС)*; підкреслювалося, що оборонна політика ЄС не повинна суперечити безпековій та оборонній політиці окремих країн-членів і має поважати зобов'язання країн-учасників *Вашингтонського договору 1949*. Згідно з Амстердамським договором, у компетенцію ЄС передаються функції та завдання ЗЄС («Петерсберзькі завдання»): гуманітарні місії та операції з підтримання миру, кризове реагування, включно з миротворчими акціями. У грудні 1999 на Гельсінському засіданні Європейської Ради прийнято рішення про створення в 2003 сил швидкого реагування в кількості 60 тис. вояків для виконання Петерсберзьких завдань незалежно від НАТО. Проте подібне рішення не означало створення європ. армії; рішення щодо участі у військ. співпраці приймаються країнами-

членами на суверенній основі. У відповідності до рішень Ніщцького саміту Європейської Ради (грудень 2000) відбулася передача допоміжних органів ЗЄС до складу ЄС, проте формально ЗЄС не ліквідовувався. Головна функція орг-ції згідно зі ст. 5 Статуту (колективна оборона) не може бути передана до компетенції ЄС, враховуючи нейтральний статус окремих держав-членів Союзу. 16.12.2002 ухвалено спільну декларацію ЄС і НАТО щодо європ. політики в галузі безпеки та оборони, згідно з якою розподіл повноважень орг-цій у військ.-політ. сфері здійснюється за принципом взаємодоповнення. ЄС, у свою чергу, отримує право використання структур та можливостей НАТО. Діяльність Європ. конвенту з розробки Конституції ЄС створює підстави для посилення наднац. характеру СЗППБ. Проектом Конституції передбачається створення посади мін. закл. справ ЄС, який одночасно буде віце-президентом Європ. комісії. Водночас основним шляхом співпраці в межах СЗППБ залишатиметься міждерж. співробітництво.

М.А. Миронова

Спільна стратегія ЄС щодо України схвалена Європейською Радою 11.12.1999 у Гельсінкі з метою зміцнення стратегічного партнерства з Україною й посилення узгодженості, послідовності та взаємодоповнюваності усіх аспектів політики *Європейського Союзу (ЄС)* та його країн-членів щодо України. Стратегія передбачає повномасштабну реалізацію *Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994*; необхідність залучення нових цілей, механізмів та засобів розвитку двосторонніх стосунків, що виходять за межі УПС, охоплюють довготермінові перспективи, відповідають актуальній ситуації і нададуть додаткової вартості відносинам між Україною та ЄС. Стратегія виходить з того, що стратегічне партнерство між ЄС та Україною ґрунтується на спільних цінностях та інтересах, є життєвим фактором зміцнення миру, стабільності в Європі. Україна зможе увійти до ЄС за умов її відповідності критеріям членства, що визначені Копенгагенським самітом ЄС у червні 1993. Стратегія сформулювала узгоджені інтереси країн-членів ЄС стосовно України, зокрема: прагнення до зміцнення миру та безпеки, добробуту і процвітання, демократії та поваги до прав і свобод людини в Європі; підтримка України на шляху

до утвердження громадян. демокр. суспільства, ринкової економіки, створення основ для стабільної та процвітаючої д-ви, самодостатнього екон. й соц. росту; сприяння розвитку стабільної, демокр. та передбачуваної України, яка рухається в напрямку європ. інтеграції, здійснює спільні з ЄС кроки у сфері *зовнішньої політики* та політики безпеки; співпраця у сфері енергетичної безпеки, що пов'язано з розташуванням на терені України трансконтинентальної нафто- та газотранспортної мережі; необхідність встановлення нового типу рівноваги в Центр.-Схід. Європі, яка зазнає кардинальних змін під впливом розширення ЄС; уникнення нових ліній поділу в Європі за рахунок координації швидкості інтеграції центр.-схід.-європ. країн до ЄС; посилення позитивних наслідків розширення ЄС, адаптація кожної з країн регіону до реалій, що виникають у процесі входження до ЄС країн-кандидатів; подальший розвиток центр.-схід.-європ. регіону як регіону безпеки, добробуту та процвітання на шляху побудови єдиного європ. дому.

У Стратегії визначені цілі ЄС стосовно України, зокрема зміцнення стабільної, відкритої, плюралістичної та прав. демократії й стабільно функціонуючої ринкової економіки в Україні; співробітництво у збереженні стабільності та безпеки в Європі; розширення екон., політ. і культ. співробітництва з Україною, а також співпраці в галузі юстиції та внутр. справ в контексті розширення ЄС. Документ визначає інструменти та засоби досягнення поставлених цілей. Із цієї метою передбачається, що кожна д-ва, яка головує в ЄС, має готувати відп. робочий план реалізації Стратегії, який базується на визнанні України сферою спільних важливих інтересів країн-членів ЄС та визнанні стосунків між Україною та ЄС стратегічним партнерством. Основним завданням робочих планів головує у ЄС країн-членів є впровадження (у співпраці з іншими країнами-членами ЄС, Європ. комісією та Україною) ініціатив щодо напрямів співробітництва між Україною і ЄС та їх подальше втілення. Стратегія передбачає низку конкретних ініціатив у таких сферах як зміцнення демократії, правопорядку та громад. інституцій в Україні; підтримка процесу екон. перетворень в Україні; співпраця зі зміцнення стабільності та безпеки в Європі; співпраця в галузі охорони навколишнього середовища, енергетики і ядерної безпеки; підтримка інтеграції України в європ. та світову економіку;

співпраця в галузі юстиції та внутр. справ; регіональне і транскордонне співробітництво із сусідніми країнами; співпраця в царині культури, програми партнерства та обміну.

Р.А. Кривонос

Спільний ринок країн Південного конуса (Mercado Común del Sur), **МЕРКОСУР**

(MERCOSUR) — регіональна міжурядова екон. орг-ція; реалізовує форму екон. інтеграції — спільний ринок. Заснована 26.03.1991 після підписання Аргентиною, Бразилією, Парагваєм та Уругваєм дог-ру в Асунсьйоні (Парагвай). Фундамент орг-ції було закладено в 1985 президентами Аргентини та Бразилії в Декларації Ігуасу, що ставила на меті поглиблення двостороннього співробітництва. У липні 1986 обидві країни затвердили Програму екон. інтеграції та співробітництва, яка передбачала об'єднання ринків збуту, фінанс. і наук.-техн. ресурсів, використання взаємодоповнюваності деяких виробничих секторів із метою модернізації економіки та розвитку окремих галузей промисловості. У 1988 було підписано Договір про інтеграцію, співробітництво і розвиток, який передбачав створення спільного ринку Аргентини та Бразилії шляхом відміни митних бар'єрів упродовж наступних 10 років. Згодом до процесу аргентинсько-бразильської інтеграції приєдналися Парагвай та Уругвай, які традиційно підтримували тісні екон. зв'язки з лідерами регіону. Пріоритетними завданнями інтеграції визначались: вільне пересування товарів, послуг і виробничих факторів; встановлення єдиного зовн. тарифу; розробка спільної торг. політики; координація макроекон. і галузевих політик та узгодження законодавства у відп. галузях. Положеннями дог-ру встановлювався «перехідний період» до 31.12.1994, після якого вступив в дію спільний ринок 4-х учасників об'єднання.

У додатковому протоколі, що був схвалений на нараді президентів і міністрів закорд. справ учасників об'єднання, яка відбулась у грудні 1994 у Оуро-Прето (Бразилія), запроваджувалось введення в дію з 01.01.1995 *митного союзу*. Протокол визначив 6 основних органів управління МЕРКОСУР: Рада спільного ринку — вищий орган орг-ції, куди входять міністри закорд. справ та економіки; Група спільного ринку — виконавчий орган, який збирається на рівні заступників міністрів; Комісія з питань торгівлі, яка визначає торг. політику об'єднання та виконує рішення, схвалені на Раді спільного ринку;

Спільна парл. комісія — орган, що включає законодавчу й виконавчу влади країн-учасниць; Консультаційний екон.-соц. форум; Адміністративний секретаріат. Керівництво Адміністративним секретаріатом упродовж 2-х років почергово здійснює представник кожного члена об'єднання. У липні 1996 представники країн МЕРКОСУР і Чилі підписали Угоду про екон. доповнюваність, яка передбачала встановлення до 2004 зони вільної торгівлі між країнами та поступове вдосконалення митного режиму. У грудні 1996 аналогічну угоду уклала Болівія, а в 1998 була підписана Рамкова угода про створення зони вільної торгівлі між країнами *Андського спільного ринку* і МЕРКОСУР. Раніше, у грудні 1995, у Мадриді було підписано Рамкову міжрегіональну угоду про співробітництво між МЕРКОСУР і *Європейським Союзом (ЄС)*. У сер. 90-х відбувся перехід на вищий рівень інтеграції, який передбачав погодження не тільки стратегічних орієнтирів, але й координацію екон. політики. У листопаді 1995 було підписано угоду про співробітництво між центр. банками Аргентини, Бразилії, Парагваю та Уругваю та створено Банасур (Центр. банк МЕРКОСУР) з 5500 відділеннями в межах об'єднання. У грудні 1997 були встановлені вищі рівні координації фінанс. та банківської політики і прийнято амбіційне рішення про введення єдиної *валюти* гаучо. Пакет заходів щодо цієї проблеми був представлений на зустрічі президентів 4-х країн у липні 1998 на Вогняній Землі. Фінанс. кризи 1998 в Бразилії та 2001–02 в Аргентині стали серйозним випробуванням і пригальмували процес зближення членів об'єднання. Однак у цілому спільний ринок країн Півд. конуса набув визначених обрисів, а останні заяви президентів Аргентини й Бразилії та їхні практ. кроки свідчать про внесення МЕРКОСУР до зовн.-політ. пріоритетів лідерів об'єднання та поглиблення співробітництва в регіоні. Штабквартира МЕРКОСУР знаходиться в Монтевідео (Уругвай).

Г.Д. Хоменко

Спільний ринок Східної та Південної Африки (Common Market for Eastern and Southern Africa), **КОМЕСА** (COMESA) — субрегіональне міждерж. екон. об'єднання африк. країн. Договір про його заснування було підписано 5.11.1993 у Кампалі (Уганда), ратифіковано 8.12.1994 у Лілонгве (Малаві) на першому саміті КОМЕСА. КОМЕСА замінив Зону преференційної торгівлі Півд. та Схід. Африки (ЗПТ), створену 1981. До-

говір визначив метою КОМЕСА формування Спільного ринку Схід. та Півд. Африки: *зони вільної торгівлі* — до кінця 2000, *митного союзу* — до 2004, *валютного союзу* — до 2025. КОМЕСА має сприяти екон. зростанню і розвитку держав-членів через запровадження збалансованого та гармонізованого розвитку їх виробничих та торг. структур, спільному розвитку всіх сфер екон. діяльності; налагоджувати співробітництво у формуванні середовища, сприятливого для інозем., транскордонних та внутр. інвестицій, проведення спільних наук. досліджень і впровадження в життя сучас. досягнень науки й технологій; забезпечувати співпрацю у сфері безпеки, миру та стабільності між державами-членами задля сприяння екон. розвиткові регіону; співпрацювати з метою посилення позицій держав-членів на міжнар. арені тощо. План формування ЗВТ було виконано лише Маврикієм, Угандою та Зімбабве; деякі держави-члени КОМЕСА взагалі не почали реалізацію планів зменшення тарифів. Проблемним залишається також питання ратифікації протоколів КОМЕСА: на поч. 2003 нараховувалось 33 док-ти, які підлягали ратифікації всіма державами-членами, а їх положення, згідно з дог-ром, мали бути інкорпоровані до внутр. законодавства держав-членів. На практиці лише 7 д-ав (Бурунді, Ефіопія, Кенія, Малаві, Руанда, Судан та Зімбабве) виконали ці положення в повному обсязі.

Рівень торгівлі між державами-членами КОМЕСА залишається низьким, більшість з них традиційно віддають перевагу торг. партнерам поза межами об'єднання. З метою інтенсифікації торгівлі всередині КОМЕСА в лютому 2001 було створено Агенцію страхування торгівлі країн Африки, яка отримує від Міжнародної асоціації розвитку Світового банку кредити на покриття ризиків внутр.-регіональної торгівлі. Повільне просування інтеграційних процесів в КОМЕСА пояснюється також незобов'язуючим характером міждерж. домовленостей, повільними темпами гармонізації процедур внутр. торгівлі з стандартами КОМЕСА, нестабільністю внутр.-політ. ситуації в багатьох державах-членах об'єднання.

С.В. Гринько

Спір міжнародний — розбіжність з приводу будь-якої норми права або факту між певними суб'єктами, коли один із них заявляє претензії до другого, а останній заперечує ці вимоги або приймає їх частково (визначення Постійної палати міжнародного правосуддя). Сучас. *міжна-*

родне право зобов'язує всі д-ви вирішувати будь-які спори мирними засобами та в найкоротший термін, щоб не ставити під загрозу міжнар. мир та безпеку. Існують різні критерії класифікації С. м.: за об'єктом та предметом спору, за ступенем безпеки для міжнар. миру, за географією розповсюдження (локальні, регіональні, глобальні), за колом суб'єктів (дво- і багатосторонні). Найбільш відомою і прийнятою на практиці є класифікація, відповідно до якої виділяють: С. м. правові й політичні; С. м., продовження яких загрожує міжнар. миру і безпеці та С. м., продовження яких не викликає такої загрози. Статут *Міжнародного Суду ООН* (ст. 36) до прав. відносить спори, які стосуються тлумачення *договорів міжнародних*, будь-якого іншого питання міжнар. права, наявності факту порушення міжнар. зобов'язань, відшкодування, що належить за порушення таких зобов'язань. До політ. спорів зазвичай відносять *територіальні спори* щодо *кордонів держави*, що, як правило, супроводжуються небезпечними політ. кризами та збройними конфліктами. Визнання *Радою Безпеки ООН* наявності С. м. призводить до низки юрид. наслідків: при розгляді спору в Раді Безпеки д-ва, яка є стороною в ньому, повинна утримуватись від голосування (принцип «ніхто не може бути суддею у своїй власній справі»); відповідно до ст. 37, 38 *Статуту ООН* результатом розгляду РБ ООН С. м. може бути рекомендація сторонам умов розв'язання спору, які вона визнає придатними (див. *Мирні засоби вирішення міжнародних спорів*).

М.М. Гнатовський, Д.І. Кулеба

Спічрайтинг зовнішньополітичний (від англ. *speechwriting* — мистецтво написання промов): 1. Тип зовн.-політ. комунікативних технологій (публічної, дип., міжнар. комунікації), функціонально спрямований на публічне представлення, *позиціонування*, іміджеву пропаганду *зовнішньої політики* д-ав на міжнар. арені та у світових інформ.-комунікаційних потоках.

2. Технології створення промов для міжнар. та політ. діяльності. С. з. визначають також як засіб публічного порозуміння між народами і культурами, урядовими та громад. інституціями, інтенсивного обміну ідеями і мотиваційною інформацією, для просування нац. інтересів. С. з. доповнює та підсилює традиційну *дипломатію* шляхом прямого спілкування з аудиторією і поєднує у собі засоби політ. дискурсу, риторики та аргументації.

С.А. Макаренко

Спостерігачі — представники держав, міжнар. орг-цій, політ. сил, які направляються для обмеженої участі в роботі міжнар. міжурядових орг-цій, міжнар. конференцій та інших форумів. На відміну від повноправних учасників С. не беруть участі в прийнятті рішень, формуванні та діяльності робочих органів тощо, але, зазвичай, їм надається можливість виступати з питань, що обговорюються, та вносити пропозиції. Як правило, вони направляються в тих випадках, коли сторона, виявляє інтерес до роботи відп. орг-цій. Практ. потреби д-ав, які не є членами орг-ції, але бажають відстежувати і вивчати її діяльність, обумовили формування інституту постійних С. при більшості міжнар. орг-цій, в т. ч. при *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. Згідно з практикою ООН, постійні С. та співробітники їхніх місій можуть бути присутніми на засіданнях *Ради Безпеки ООН, Генеральної Асамблеї ООН*, її головних комітетів та інших органів ООН, розповсюджувати док-ти і матеріали своїх урядів, отримувати док-ти органів ООН, користуватися іншими правами та привілеями. Місії постійних С. при ООН мають Монако, Ватикан. У роботі органів ООН як С. беруть участь представники *Європейського Союзу (ЄС), Африканського Союзу (АС), Ліги арабських держав (ЛАД), Організації ісламської конференції (ОІК), Співдружності Націй*, групи африк., карибських і тихоокеанських д-ав, *Афро-Азійського консультативно-правового комітету, Агенції з культ. та техн. співробітництва*. У 1974 на 29-й сесії ГА ООН було прийняте рішення про участь Організації визволення Палестини (ОВП) як С. в роботі ГА ООН та міжнар. конференцій, що утворені під егідою ООН. У 1981 на 36-й сесії ГА ООН аналогічний статус було надано Народній організації Південно-Західної Африки (СВАПО). *Віденська конвенція про представництво держав в їхніх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975* регламентує прав. статус постійних спостерігачів при міжнар. орг-ціях та на міжнар. конференціях. Україна має статус С. у *Світовій організації торгівлі* (з 1992), *Русі неприєднання* (з 1996), *Європейському комітеті з стандартизації* (з 1997), *Міжнародній організації цивільної оборони* (з 1998), *Євразійському економічному співтоваристві (ЄврАзЕС)* і *Центральноазійському співробітництві* (з 1999) та ін.

Н.Л. Яковенко

Справедливої війни теорія — система поглядів на *війну* як засіб *зовнішньої політики*, метою

якої є формулювання умов, за яких війна вважається прийнятною, а також принципів ведення такої війни. Ця теорія виникла в середньовіччі і має два основні аспекти: історичний та політико-правовий. В істор. аспекті вона досліджує розвиток філос. та теологічних поглядів на війну; в політико-правовому — можливості обмежити негативні наслідки війн, а також форми прав. регулювання військ. конфліктів. Одним із перших авторів теорії вважається Августин, погляди якого було розвинуто Фома Аквінським в «Сумі теології». Фома Аквінський розглянув не лише моральні підстави для війни, але й форми справедливої війни. Послідовниками Фоми Аквінського були Ф. де Вітторія, Г. Гроцій, С. Пуфендорф, Х. Вольф, Е. де Ваттель та ін. За С. в. т., принципами справедливої війни вважаються: справедлива причина війни, оголошена належним чином; справедливі наміри; розумні шанси на перемогу; відповідність засобів поставленим цілям. Правила справедливої війни регулюються принципами диференціації та пропорційності. Принцип диференціації визначає, які цілі у війні є легітимними, принцип пропорційності — який обсяг військ. сили є прийнятним з моральної точки зору. Згідно з С. в. т. не все, що відбувається в ході збройного конфлікту, є морально виправданим. Предметами особливої уваги є акти насильства, порушення реліг. прав та прав власності.

М.Г. Капітоненко

Справедливості принцип — основоположний принцип мирного врегулювання міжнар. спорів, що повинен використовуватися разом із *міжнародного права принципами* (ст. 1 *Статуту ООН*). У відносинах між д-вами С.п. виступає не тільки як філос. поняття, а ще й як прав. категорія сучас. *міжнародного права*, що відповідає його основним принципам і нормам та сприяє реалізації інтересів міжнар. співтовариства. У *міжнародних відносинах* заг.-демокр. поняття С. п. узгоджується з основними принципами заг. міжнар. права і не суперечить їм. Реалізація С. п. можлива лише за умови забезпечення рівноправності д-ав, незалежно від їхніх особливостей, визнання і поваги законних прав та інтересів усіх сторін, що позиваються. Нерідко принципи міжнар. права містять конкретні нормативні положення, які спираються на ідеї справедливості. Врегулювання *конфліктів міжнародних* і спорів слід здійснювати не шляхом застосування сили або загрози її застосування,

а мирними засобами, уникаючи загрози міжнар. миру, безпеці та справедливості. Тому конфліктуючі д-ви зобов'язані намагатися вирішити їхні міжнар. спори і розбіжності в якнайшвидший і найефективніший спосіб. Повна узгодженість С. п. із принципами сучас. міжнар. права закріплена в низці основоположних міжнар.-прав. актів, таких, як Статут ООН, Декларація про принципи міжнар. права 1970, *Заключний акт Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, Манільська декларація про мирне врегулювання міжнар. спорів 1982, *Конвенція ООН із морського права 1982* тощо.

О.В. Задорожній

СРСР дипломатія була засобом реалізації *зовнішньої політики* рад. держави. Вона виникла 1917 і одразу орієнтувалась на «світову революцію», що на думку тодішнього керівництва більшовицької партії, яка взяла владу в Росії до своїх рук, означало в майбутньому безпосередні відносини між переможним пролетаріатом різних країн і відмирання *дипломатії*. Вважаючи дипломатію бурж. явищем, більшовики відмовились від старої назви *відомства закордонних справ* (міністерство) і ввели нову — народний комісаріат закорд. справ. Крім того, *посли* і *посланники* стали називатися повноважними і постійними представниками, дип. ранги було скасовано. Дипломатія нової Росії представлялась як «народна» і «відкрита для народів», що приводило до вимог вести переговори без дотримання правил конфіденційності. «Нова» дипломатія мала також керуватися принципом інтернаціоналізму, тобто сприяти світовій ревіції. Згадані новації згодом трансформувались у більш-менш традиційні методи дипломатії, хоча до кінця існування СРСР практикувалося «звернення до народів», щоб вони вимагали поступок від своїх урядів на користь СРСР, а мета курсу на світову ревіцію більш завуальовано визначалась як «підтримка прогресивних сил в усьому світі».

Необхідність нормалізації відносин із капіталістичними країнами стала очевидною в СРСР після зникнення ейфорії, викликані взяттям влади більшовиками в Росії, з провалом надій на негайну перемогу комуніст. ревіції в інших країнах. На додаток до «інтернаціональної допомоги» світовій ревіції, СРСР все більше переходив до політики «співжиття», «співіснування» зі світом капіталізму, що відповідало традицій-

ному призначенню дипломатії. Втім, «двоїстість» зовн.-політ. курсу Кремля та дій його дипломатії залишилась до припинення існування СРСР. Дослідники стверджують, що зовнішня політика СРСР поділялась на «комінтернівську», яку визначала створена заради світової рев-ції міжнар. орг-ція комуніст. партій — *Комуністичний Інтернаціонал*, і на «наркомзаксправівську», яка була налаштована на ділові стосунки з капіталістичними країнами. Якщо перша закликала до повалення їх урядів, то друга мала з ними справи. Неможливість сполучення цих двох ліній ускладнювала дипломатію СРСР, особливо в період між двома світовими війнами, коли СРСР почав шукати союзників у зв'язку з переходом Німеччини до агресивної політики в Європі в союзі з Японією в Азії. Ідеологічно обумовлена політика «використання міжімперіалістичних протиріч» призвела до підписання СРСР *німецько-радянського пакту про ненапад 1939* і протоколу про сфери впливу на сході Європи, що завдало вагомий удар по дипломатії Кремля, особливо у світлі наступного нападу Німеччини на СРСР. Ціною великих зусиль була створена *антигітлерівська коаліція*, яка зумовила перемогу у війні проти Німеччини, Італії та Японії.

Після 1945 зовн. політика і дипломатія СРСР зазнали помітних змін. Ще під час війни комуніст. керівництво СРСР почало звертатись до «цінностей» дорев. доби: вихвалювалися «збирачі земель російських» — моск. князі та царі, територ. збільшення СРСР пояснювалося поверненням до кордонів Російської імп., навіть вступ СРСР у війну з Японією виправдовувався «реваншем» за поразку царизму 1904-05, поразку, яку більшовики вітали у свій час. НКЗС СРСР 1946 знов став міністерством, форми практ. дип. роботи співпадали зі світовими. Ще 1943 був розпущений Комінтерн, але вже 1947 створено Інформаційне бюро комуніст. і робітничих партій в Європі, що проіснувало до 1956, а потім «інтернаціональні» узи СРСР намагався зміцнити на численних нарадах представників комуніст. партій світу. Для цієї роботи залучалась і рад. дипломатія, особливо в країнах Центр. та Схід. Європи, які увійшли до «соціалістичної співдружності», а також у країнах т. зв. «соціалістичної орієнтації» в Африці, Азії, Лат. Америці, де «інтернаціоналізм» маскувалося встановлення рад. впливу, а т. зв. «орієнтація» мала тільки зовн. вияви: червоні прапори, портрети «класиків» марксизму-ленінізму і т. п.

«Двоїстість» дипломатії СРСР після *Другої світової війни* виявлялась у постійній зміні акцентів у зовн.-політ. курсі. Від 6-би з «підпалювачами» нової війни до ген. лінії на широке використання *мирного співіснування принципу*, від неї — знов до акценту на «комінтернівську» політику пролетарського, соціал. інтернаціоналізму. Дослідники й донині дискутують з приводу справжніх пружин політики СРСР — комуніст. ідеологія чи традиційна імперська політика, розпочата ще за часів царату.

Дипломатія СРСР мала також пропагандистську функцію, в її завдання входило популяризувати за межами СРСР «успіхи реального соціалізму», його «послідовну миролюбну зовнішню політику». Останнє завдання співпадало з інтересом створити сприятливі зовн. умови для «комуністичного будівництва», тому дипломати СРСР висували ініціативи в галузі роззброєння, створення системи міжнар. безпеки, звільнення народів від колоніалізму, відсічі агресії та розвитку екон., культ. й інших зв'язків. Це було в *Лізі Націй*, в яку СРСР вступив лише 1933, це стало основним напрямом у діяльності СРСР в *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, співзасновником якої він став разом із США та Великою Британією ще під час існування антигітлерівської коаліції. У реалізації згаданих ініціатив дипломатія СРСР мала немало успіхів, домоглась обмеження *гонки озброєнь*, особливо зброї масового знищення, кодифікації принципів мирного співіснування в багатьох документах ООН і двосторонніх відносин СРСР. Цими діями вона завоювала заслужений авторитет, проте «інтернаціональна» лінія СРСР у «третьому світі» гальмувала дії рад. дипломатії. Достатньо сказати, що вона (за винятком міністра *А.А. Громика*) була фактично повністю усунута від процесу прийняття фатальних для СРСР рішень про розміщення рад. ракет з ядерними боєголовками на Кубі 1962, про вторгнення в Афганістан 1979. Поступове подолання спадщини *«Холодної війни»*, «класового» підходу, розпочате 1985, дозволило рад. дипломатії завершити угодами багаторічні переговори з різних аспектів роззброєння, з ним. проблеми, відносно конфліктних постколоніальних ситуацій та ін.

Рад. дип. служба за роки існування СРСР відчувала на собі і коливання у внутр. політиці в країні. Багато дипломатів стало жертвами репресій в СРСР 30-х ХХ ст., необґрунтованих підозр з боку органів контррозвідки СРСР, про що

свідчать офіційні док-ти. З 1945 у зв'язку з участю в діяльності ООН та інших міжнар. орг-цій, і до СРСР розпаду невід'ємною частиною дипломатії СРСР була *дипломатія УРСР*.

Література: Советская внешняя политика. 1917-1945 гг. /Отв. ред. Л.Н. Нежинский. — М., 1992; Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945-1985) / Отв. ред. Л.Н. Нежинский. — М., 2003; Попов В.И. Современная дипломатия. — М., 2003. *М.М. Вілуосов*

СРСР розпад. Після зміни керівництва СРСР в 1985 та обрання Ген. секретарем КПРС *М. Горбачова* поступово відбулися значні зміни у внутр.-політ. та зовн.-політ. курсі Радянського Союзу. Завдання демократизації політ. життя та реформування рад. екон. системи було підкріплено переглядом принципів та засобів рад. *зовнішньої політики* (див. *Нове політичне мислення*). Але провал екон. реформ та неоднозначні наслідки політ. реформ призвели до загострення соц.-екон. кризи в СРСР і посилення відцентрових тенденцій у д-ві. Зростання респ. сепаратизму розпочалося з закликів до екон. суверенітету, але швидко переросло на вимоги держ. незалежності. У листопаді 1988 Верховна Рада Естонської РСР прийняла зміни і доповнення до конституції республіки, в яких закріплювалось верховенство респ. законів над заг.-союзними, та Декларацію про суверенітет Естонії. 17-18.11.1988 Верховна Рада Литовської РСР прийняла доповнення до конституції про надання литовській мові статусу державної. У травні 1989 аналогічний закон і Декларацію про держ. суверенітет ухвалили в Латвійській РСР. Протягом 1990 в більшості союзних республік було прийнято декларації про держ. суверенітет (Україна ухвалила Декларацію про держ. суверенітет 16.07.1990), де-факто створювалася багатопарт. система, в програмах деяких респ. політ. сил з'явилися прямі заклики до виходу з СРСР. Одночасно з початком протистояння нац. республік та союзного центру в СРСР проявились міжнац. протиріччя, які призвели до кривавих зіткнень у Азербайджані (див. *Нагірнокарабахський конфлікт*), Грузії, Таджикистані. Значний внесок у дезінтеграцію СРСР внесли події в РФ. У червні 1990 І-м з'їздом народних депутатів Росії було проголошено Декларацію про держ. суверенітет Росії. У листопаді 1990 Президент РРФСР *Б. Єльцин* заявив, що Росія буде самостійно переходити до ринку і поставив питання про переділ заг.-союзної власності. РРФСР

також започаткувала практику двосторонніх зв'язків з іншими союзними республіками в обхід союзного центру (див. *Українсько-російський договір про основи відносин 1990*).

У серпні 1990 розпочався процес підготовки нового союзного дог-ру; в ньому брали участь представники 12 союзних республік, за винятком республік Прибалтики. 17.03.1991 був проведений всесоюзний референдум із питання про збереження СРСР, яке звучало т. ч.: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій будуть в повній мірі гарантуватися права і свобода людини будь-якої національності?». З тих, що брали участь у голосуванні (148,6 млн. осіб, 80% від заг. кількості виборців), за збереження Союзу висловилися 113,5 млн. осіб (76,4%). Після проведення референдуму активізувалась розробка проекту Союзного договору. 23.04.1991 в підмосковній резиденції Президента СРСР Ново-Огарьово відбулася його зустріч із керівниками 9 союзних республік (не брали участі в переговорах керівники прибалтійських республік, Грузії, Вірменії і Молдови); була досягнута принципова згода на розробку нового Союзного договору, але виявилися істотні розбіжності про співвідношення повноважень між республіками і центром. Подальша робота над текстом Союзного договору отримала назву «новоогарьовського процесу». У червні 1991 проект був підготовлений, його підписання було призначено на кінець серпня 1991. Він фактично визнавав держ. незалежність союзних республік та їх статус як *суб'єктів міжнародного права*; союзний центр зберігав владні повноваження в питаннях оборони, фінанс. політики, внутр. справ, частково — податкової і соц. політики. Частина питань належала до спільної союзно-респ. компетенції (передусім прийняття нових законодавчих актів, визначення розмірів податкових відрахувань на потреби центру, а також основних напрямів їх витрачання). Всі інші сторони життя суспільства потрапляли до компетенції республік.

Проти цього проекту виступила група вищих керівників д-ви та КПРС, які 18-22.08.1991 здійснили спробу відсторонення президента та захоплення влади в д-ві. 19.08.1991 в СРСР було введено надзвичайний стан, для керівництва переворотом було створено Державний комітет по надзвичайному стану на чолі з віце-

президентом СРСР Г. Янаєвим. Після провалу перевороту 22.08.1991 та арешту його керівників уся повнота реальної влади фактично перейшла до керівництва союзних республік. Були заборонені КПРС та її респ. структури, рос. керівництво перебрало на себе контроль над більшістю союзних структур виконавчої влади. Латвія, Литва та Естонія стали повністю незалежними державами, їх офіційно було визнано деякими країнами світу, включно із США, Росією та Єврокомісією. Після провалу серпневого перевороту майже всі республіки СРСР офіційно обрали курс на встановлення держ. незалежності, обговорення нового союзного дог-ру фактично не просувалось; Україна, Молдова, Грузія і Вірменія відмовилися брати в ньому участь. Попередні переговори з цього приводу відбулися лише у другій половині листопада 1991 й на них було ухвалено рішення про необхідність створення нової д-ви лише на конфедеративній основі. Але 1.12.1991 відбувся референдум в Україні, за результатами якого майже 80% громадян, що мали право голосу, проголосували за незалежність країни; обраний того ж дня Президент України Л. Кравчук відмовився підписувати союзний договір у будь-якій формі. Парламент України в односторонньому порядку денонсував Союзний договір 1922. 8.12.1991 було підписано Біловезьку угоду про створення СНД 1991, за якою керівники Росії, України і Білорусії, що були д-вами — засновниками СРСР, оголосили про припинення його існування як суб'єкта міжнар. права і геополіт. реальності. Одночасно було ухвалено рішення про створення *Співдружності Незалежних Держав*. 21.12.1991 на зустрічі в Алма-Аті глави 11 колишніх республік СРСР підписали Декларацію на підтримку Мінських угод. У зв'язку з припиненням існування СРСР 25.12.1991 о 19.00 Президент СРСР М. Горбачов виступив по телебаченню, заявивши про складення ним своїх повноважень.

В.Ю. Константинов

Стабільність (лат. *stabilis* — діючий в незмінному вигляді) в міжнародних відносинах — здатність системи міжнар. відносин зберігати свою структуру та функціональні особливості під впливом внутр. для неї факторів (*конфліктів міжнародних, мілітаризації, гонки озброєнь* тощо). С. у міжнар. відносинах може виступати в статичній або динамічній формах. Статична С. має конфронтаційний характер, тобто забезпе-

чується завдяки консервуванню рівноваги сил *акторів міжнародних*, високого рівня взаємного стримування та ізоляції їхніх інтересів, що є потенційно конфліктуючими (такий тип С. існував, напр., в Європі часів *Віденської системи міжнародних відносин*). Проявами статичної С. є *статус-кво*, баланс сил. В умовах біполярної системи міжнар. відносин статична за своєю формою С. забезпечувалась завдяки збереженню сталого співвідношення в силовому (стратегічний паритет) і геогр. (сфери впливу) вимірах на основі стратегічного стримування і керованої конфронтації. Специфічним проявом статичної форми С. є т. зв. «гегемоністична стабільність». Її концепція базується на постулаті необхідності для стабільного розвитку міжнар. системи *гегемонії* однієї д-ви, яка є досить сильною, щоб затверджувати основні правила, що регулюватимуть міждерж. відносини, і забезпечувати їх виконання, в т. ч. й у власній політиці. Гегемоністична С. може бути реалізована в системі міжнар. відносин, жорстко контрольованій однією д-вою (див. *Порядок світовий*) або в межах монополярної структури системи міжнар. відносин.

Динамічна С. міжнар. системи забезпечується завдяки цілеспрямованим діям міжнар. акторів, спрямованим на підсилення їхніх інтересів, що співпадають або взаємно доповнюються (т. зв. «кооперативні спрямування»). Протиріччя між міжнар. акторами не обов'язково ізолюються, вони продовжують взаємодіяти, але їх деструктивний для системи потенціал переважається конструктивним потенціалом спільних інтересів акторів. Відповідно, С. забезпечується за рахунок формування і розширення сфери спільних інтересів, поглиблення взаємозалежності якомога більшої кількості елементів системи міжнар. відносин у політ., військ., екон. та інших сферах (такий тип С. притаманний регіональним системам міжнар. відносин, що перебувають на високому рівні розвитку інтеграційних процесів, напр., *Європейському Союзу*).

В.Ю. Константинов

«Сталевий пакт» — див. *Італійсько-німецький договір 1939*.

Сталін (справжнє прізвище — Джугашвілі) Йосип Віссаріонович (9.12.1879, Горі Тифліської губернії, сучас. Грузія — 5.03.1953, Москва) — рад. держ. і парт. діяч. Після перемоги Жовт-

невої рев-ції 1917 займав низку відповідальних посад у більшовицькій партії та рад. уряді. З квітня 1922 й до кінця життя — ген. секретар ЦК РКП(б) — ВКП(б), з травня 1941 — голова Ради Народних Комісарів СРСР. Довгі роки вирішальною мірою впливав на визначення і здійснення зовн.-політ. курсу рад. д-ви. Походив із родини робітника. Навчався в Тифліській православної дух. семінарії, однак був виключений за рев. діяльність. Призначений 26.10.1917 наркомом у справах національностей, взяв на себе відповідальність за стосунки з нац.-держ. утвореннями колишньої імперії, вважаючи б-бу за встановлення в нац. регіонах рад. влади внутр. справою Росії. Зокрема, у листопаді-грудні 1917 14 разів (із 15 загалом) був доповідачем і відповідальним за підготовку рішень з різних аспектів стосунків із УНР, Центральною Радою. Разом з *В. Леніним* і *Л. Троцьким* підписав «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». Користуючись макс. довірою *В. Леніна*, активно впливав на формування позиції рад. делегації на *Брестських мирних переговорах 1917-18*, зокрема у визначенні відношення до делегацій УНР і рад. України. Упродовж громадян. війни продовжував справляти значний вплив на політику КП(б)У, уряду УСРР, зокрема, в стосунках із Директорією й урядом, іншими нац. інституціями і силами УНР. Виконуючи в 1922 доручення Політбюро ЦК РКП(б) як голова спец. комісії, запропонував «план автономізації», згідно з яким рад. республіки в процесі утворення СРСР мали добровільно відмовитися від нац. *суверенітету*, зокрема, права на незалежні міжнар. зносини, і вступити до союзної д-ви як авт. одиниці. Незважаючи на протидію *В. Леніна*, ряду лідерів нац. республік, зокрема *Х. Раковського*, *С.* домігся реалізації задуманого уже влітку 1923, коли респ. наркомати закорд. справ були перетворені на союзно-респ. наркомат з делегуванням йому функцій захисту всіх нац.-регіональних інтересів на міжнар. арені.

Як керівник партії і д-ви, наполегливо домагався подолання міжнар. ізоляції, екон. *блокади* СРСР, водночас виступав за форсовані темпи соціал. перетворень, складовою яких було максимально оперативне нарощування військ.-екон. могутності країни для відсічі можливої імперіалістичної агресії. Прагнув через *Комуністичний Інтернаціонал* мобілізувати прихильників лівих ідей на підтримку СРСР і б-бу проти політики

урядів капіталістичного світу. Був ініціатором масштабної допомоги визв. силам в Азії, зокрема в Китаї. У 1930-ті рішуче виступав проти фашизму, політики підготовки до нової світової війни, за створення системи *колективної безпеки* проти *агресора*. Вичерпавши можливості заключення взаємозобов'язуючих домовленостей з Британією й Францією, рад. дипломатія, із санкції *С.*, пішла на підписання в серпні — вересні 1939 угод із Німеччиною (див. *Німецько-радянський пакт про ненапад 1939*; *Німецько-радянський договір про дружбу і кордони 1939*). Реалізація згаданих домовленостей привела до важливих кроків на шляху досягнення укр. соборності: восени 1939 до УРСР було приєднано зах.-укр. землі, що за Ризьким мирним дог-ром 1921 входили до складу Польщі, а влітку 1940 — Півн. Буковину, Придунайські землі та етнічно-укр. райони Бессарабії, що були повернуті Румунією на ультимативну вимогу СРСР.

З нападом нацистської Німеччини на Радянський Союз 30.06.1941 був призначений Президією Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б) і Радою Народних Комісарів СРСР Головою Державного Комітету Оборони, в руках якого зосереджувалася вся повнота влади в д-ві, вирішувались всі кардинальні питання відсічі гітлерівській Німеччині та її сателітам. Виступив діяльним учасником створення *антигітлерівської коаліції*, в ході листування, прямих контактів з *Ф. Рузвельтом*, *В. Черчіллем*, а також на *Тегеранській конференції 1945*, *Кримській (Ялтинській) конференції 1945* та *Потсдамській конференції 1945* твердо відстоював інтереси рад. країни, домагався якнайшвидшого відкриття Другого фронту в Зах. Європі, принципово захищав справедливість зах. кордону СРСР, зокрема України. Координованими зусиллями країн антигітлерівської коаліції (основний тягар лів на плечі народів СРСР) вдалося врятувати людство, всю цивілізацію від страшного ворога, домогтися розгрому фашизму. Будучи одним з архітекторів післявоєнного устрою світу, стояв біля витоків створення *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, зробив вагомий особистий внесок у те, що співзасновниками орг-ції міжнар. співтовариства стали Українська та Білоруська РСР. Водночас, скориставшись присутністю в країнах Схід. Європи Червоної армії, яка визволяла сусідні народи від фашизму, чимало зробив для трансформації тогочасних нац.-демокр. режимів у рев.-соціалістичні. Займаючи тверду, часом

неприступну позицію в стосунках із Західним світом, жорстко відповідав на всі виклики останнього, ефективно сприяючи, зокрема, форсованому створенню атомної та ядерної зброї. Чим далі людство втягувалося в «Холодну війну», яка склала цілу епоху, її виснажливий характер згубно відбився на всьому екон. розвитку СРСР, призвів до негативних трансформацій практично у всіх сферах життя рад. суспільства. Політ. спадкоємцям С. довелося докласти чимало зусиль, щоб разом із представниками інших провідних д-ав, які несуть свою чималу міру відповідальності за гонку озброєнь, зняти гострі суперечності в міждерж. стосунках, домогтися розрядки міжнар. напруженості.

В.Ф. Солдатенко

Стамбульська декларація 1992 про започаткування Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС), ухвалена 25.06.1992 на *саміті* глав держав та урядів Албанії, Азербайджану, Болгарії, Вірменії, Греції, Грузії, Молдови, Росії, Румунії, Туреччини та України. ЧЕС як регіональна ініціатива започатковувалась д-вами, що ухвалили С. д., для сприяння активізації багатостороннього співробітництва в різних сферах у регіоні Чорного моря, просування європ. інтеграції та вдосконалення заг.-європ. інтеграційних структур, розвитку ринкової економіки і демокр. суспільства в д-вах регіону. Оскільки розгортання збройних конфліктів на території окремих учасників ЧЕС (Азербайджан, Грузія, Молдова) та можливості їхньої подальшої ескалації загрожували миру і стабільності в усьому Чорноморському регіоні, д-ви наголошували на необхідності спільно сприяти в рамках нової регіональної ініціативи мирному врегулюванню суперечок у відповідності до принципів НБСЕ, а також протистояти поширенню насильства, беззаконня та терористичної діяльності в регіоні Чорного моря.

В.Ю. Константинов

Стамбульський саміт ОБСЕ 1999 проходив 18-19.11.1999 в Стамбулі (Туреччина). У ході його роботи були прийняті док-ти, які мали етапне значення для розв'язання проблем у сфері безпеки: Хартія європ. безпеки (яка фактично завершила 5-річну роботу *Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЕ)* над моделлю заг. і всеохоплюючої безпеки для Європи ХХІ ст.), Угода про адаптацію *Договору про звичайні збройні сили в Європі 1990*, оновлений

Віденський документ із заходів зміцнення довіри і безпеки (редакція 1994). Хартія європ. безпеки визначила метою співтовариства в рамках ОБСЕ формування в Європ. регіоні єдиного і неподільного простору безпеки, в якому не буде роз'єднувальних ліній та зон із різними рівнями безпеки, безпека кожної з держав-членів невід'ємно пов'язується з безпекою усіх інших д-ав як частина єдиного цілого, в усіх вимірах безпеки — військ.-політичному, людському та економічному. Держави-члени ОБСЕ підтвердили відданість *міжнародного права принципам*, зокрема, *мирного вирішення міжнародних спорів принципу*, висловилися за недопущення використання в міждер. відносинах загрози силою або її застосування проти територ. цілісності, *суверенітету* та політ. незалежності будь-якої д-ви і зобов'язалися в разі такого випадку оперативно на них реагувати. Було також схвалено Декларацію саміту, в якій наголошувалось на необхідності більш активного залучення механізмів ОБСЕ до стабілізації ситуації в таких регіонах світу, як Косово, Боснія та Герцеговина, Хорватія, Албанія, Грузія, Придністров'я, Нагірний Карабах, Чечня.

Прийнятий самітом Віденський документ із заходів зміцнення довіри і безпеки 1999 передбачав розширений комплекс заходів у військ.-політ. галузі, при проведенні військ. навчань та ін. Втім, у процесі переговорів не вдалося дійти згоди щодо включення до оновленого Віденського док-ту положень, які передбачали поширення заходів довіри на військ. інфраструктуру, військ.-мор. діяльність тощо. В Угоді про адаптацію Договору про звичайні збройні сили в Європі скасовувалася блокова структура док-та, визначалися індивід. зобов'язання д-ав щодо дотримання встановлених рівнів озброєнь, розширювався обмін інформацією про збройні сили, вдосконалювався інспекційний режим. Були істотно переглянуті т. зв. «флангові обмеження» на рівні озброєнь д-ав (так Україна, значна територія якої — Крим, Запорізька, Миколаївська, Херсонська обл. — раніше підпадала під обмеження, тепер майже повністю, за виключенням Одеської обл., звільнялася від них). В Угоді про адаптацію також відзначалося, що розміщення інозем. озброєнь на території д-ви може здійснюватися лише за умови вільного виявлення її згоди.

І.О. Мінгазутдінов

Станік Сюзанна Романівна (27.09.1954, Львів) — укр. держ. діяч, юрист. У 1977 закінчила юрид. ф-т

Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка; кандидат юрид. наук. У 1978-94 — займала відповідальні посади в органах виконавчої влади Львівської області, апараті КМ України; в лютому 1994 — вересні 1996 — заст. міністра юстиції України; в 1996-97 — міністр України у справах сім'ї та молоді; в серпні 1997 — травні 2002 — міністр юстиції України. Призначалася представником України у Виконавчій раді *Дитячого фонду ООН* (1997); чл. Європейської Комісії «За демократію через право» (2001); в грудні 2001 — вересні 2003 — Постійний представник України при Раді Європи. У вересні 2003 — березні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Швейцарській Конфедерації. Указом Президента України від 25.03.2004 призначена суддею Конституційного Суду України. Має почесне звання заслужений юрист України.

В.М. Матвієнко

Старосольський Володимир Якимович (8.01.1878, Ярослав, сучас. Польща — 25.02.1942, Маріїнськ Новосибірської обл. РРФСР) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, соціолог. Нар. в сім'ї бургомістра; закінчив юрид. ф-т Львівського ун-ту (1901), стажувався в ун-тах Берліна, Відня, Гейдельберга, Граца, Кракова, д-р права (1903). Брав активну участь в укр. студ. русі, співзасновник об'єднання «Молода Україна» (1899) і редактор його часопису (1900-03), з 1899 — чл. УСДП Галичини, допомагав Закордонному комітету РУП у Львові; 1913 став співзасновником і першим головою товариства «Січові стрільці». Під час *Першої світової війни* — чл. Головної Української Ради і Бойової Управи УСС, її постійний представник при Легіоні УСС; у жовтні 1918 увійшов від УСДП до Української Національної Ради у Львові й узяв участь у підготовці повстання 1.11.1918 та проголошенні ЗУНР; під час *українсько-польської війни 1918-19* був ув'язнений у польському таборі для військово-полонених під Краковом, визволений через Міжнародний Червоний Хрест і переданий урядові УНР, призначений товаришем мін. зак. справ *В. Темницького*. З грудня 1919 працював проф. Кам'янець-Подільського ун-ту, 1920 емігрував до Відня і викладав право в Укр. соціол. ін-ті, з січня 1921 — проф. права в УВУ та Укр. госп. академії в Подєбрадах (ЧСР). 1928 повернувся до Львова, де започаткував адвокатську практику, виступав на судових процесах проти учасників укр. нац.-визв. руху, входив до адво-

катської палати у Варшаві; 1929 відновив діяльність УСДП і 1933 став її головою. Після приєднання Зах. України до СРСР недовгий час був проф. юриспруденції Львівського ун-ту ім. І. Франка, але в грудні 1939 заарештований НКВС УСРР і засуджений до 8 років позбавлення волі за звинуваченням у «підіривній діяльності проти радянської влади».

Твори: «Причинки до теорії соціології» (1904), «Національний та соціальний момент в українській історії» (1915), «Теорія нації» (1922), «Держава і політичне право» (1923-25), «Методологічна проблема в науці про державу» (1925), «До питання про форми держави» (1925), «Політичне право» (1950).

В.І. Головаченко

Старшинство дипломатичне — одне з найбільш важливих правил *дипломатичного протоколу*. Розрізняють старшинство між главами *дипломатичних представництв*; старшинство дипломатів конкретного дип. представництва; колективне старшинство *дипломатичного корпусу*, що запрошений на публічні заходи; старшинство між дип. представниками і представниками влади країни перебування тощо. Серед кожного класу глав дип. представництв залежно від місцевої практики С. д. визначається датою вручення дип. представником вірчих грамот чи датою приїзду до країни перебування (див. *Дипломатичні класи*). С. д. *тимчасових повірених у справах* визначається класом дип. представника, якого вони заміщають, і датою повідомлення про вступ на посаду. У ряді католицьких країн *нунцій* за традицією має С. д. перед іншими послами незалежно від дати свого приїзду і вручення вірчих грамот (у таких країнах він завжди є *дуаєм* дип. корпусу). С. д. членів дип. персоналу конкретного дип. представництва визначається правилами акредитувальної д-ви, згідно з дип. посадами і рангами (див. *Дипломатичні посади, дипломатичні ранги*). Дип. корпусу при запрошенні на офіц. публічні заходи, церемонії тощо надаються почесні місця поблизу *глави держави* чи *глави уряду*, який присутній на цьому заході чи церемонії; при цьому має поважатися єдність дип. корпусу, а тому *послів, посланників та повірених у справах* не розділяють (не розміщують у різних місцях). Щодо старшинства між дип. представниками і представниками влади країни перебування, то у світовій дип. практиці існує правило, відповідно до якого інозем. послы як представники своїх д-ав на протокольних заходах слідуєть безпосередньо за главою д-ви перебування; за традицією міжнар.

ввічливості інозем. послі добровільно поступаються місцем главі уряду та мін. зак. справ.

В.М. Матвієнко

Статус-кво (з лат. status quo) — існуюче або таке, що існувало в певний момент, фактичне або прав. положення. Відновити статус-кво — повернутися до положення, яке існувало до змін, що відбулися.

Т.І. Шинкаренко

Статут — *договір міжнародний багатосторонній* про засади діяльності будь-якого міжнар. органу. С. міжнар. органу визначає мету цього органу, його структуру і функції (напр., *Римський Статут Міжнародного кримінального суду* 1998).

О.В. Задорожній

Статут ООН — документ, що визначає цілі, мету, принципи, членство, структуру, форми і порядок діяльності *Організації Об'єднаних Націй* (ООН) та її головних органів. Основи проекту Статуту були розроблені на конференції в Думбартон-Оксі (США) представниками США, СРСР, Великої Британії і Китаю (21.08-7.10.1944). Остаточний текст Статуту був підписаний 26.06.1945 на *Сан-Франциській конференції 1945* і набув чинності 24.10.1945 після ратифікації його СРСР, США, Великою Британією, Францією, Китаєм та більшістю інших д-ав, що його підписали. Документ складається з преамбули, 19 глав і 111 статей; його складовою частиною є Статут Міжнародного Суду. За своєю сутністю С. ООН є *договором міжнародним багатостороннім*, що відіграє роль конституції ООН, яка проголосила цілі і принципи орг-ції, передбачила створення 6 головних органів і визначила їх функції та повноваження. Статут накреслив шляхи і методи б-би проти воєн, принципи мирного врегулювання *конфліктів міжнародних*, сприяння міжнар. співробітництву в екон., соц. та інших сферах. Проголосивши норми та ідеї розвитку світового суспільства, він заклав прав. основи *міжнародних відносин* після *Другої світової війни*. Цілі і завдання Організації викладені в Преамбулі і ст. 1 Статуту. Першорядна мета ООН — підтримання міжнар. миру і безпеки. Засоби для досягнення цієї мети включають мирне врегулювання спорів та колективні дії для запобігання і усунення загроз миру або актів агресії. Головну відповідальність за підтримання миру несе *Рада Безпеки ООН*, яка ділить цю функцію з *Генеральною Асамблеєю*

ООН і Міжнародним Судом ООН. Гл. VI присвячена методам мирного врегулювання конфліктів, а гл. VII передбачає заходи в більш складних ситуаціях, пов'язаних з агресивними діями. Друга найважливіша мета ООН — сприяння міжнар. екон. та соц. співробітництву. Головним органом по втіленню в життя цієї мети Статут визначає *Економічну і Соціальну Раду ООН (ЕКОСОР)*. Третя мета Організації — сприяння поважанням прав людини, покладена на ГА ООН та ЕКОСОР. У Статуті проголошені також такі цілі як розвиток дружніх відносин між націями, гармонізація їхніх дій для досягнення поставлених перед ООН завдань, зміцнення міжнар. миру, толерантність, добросусідство, забезпечення справедливості і поважання *міжнародного права*.

У ст. 2 Статуту сформульовані принципи, якими повинні керуватися ООН та її члени для досягнення поставлених цілей: суверенна рівність всіх членів Організації; добросовісне виконання зобов'язань, взятих на себе за Статуту; розв'язання *спорів міжнародних* мирними засобами; утримання в міжнар. відносинах від загрози силою або її застосування як проти територ. недоторканості або політ. незалежності будь-якої д-ви, так і будь-яким ін. ч., несумісним з цілями ООН; надання Організації всілякої допомоги у всіх її діях на основі Статуту і утримання від надання допомоги будь-якій д-ві, проти якої ООН застосовує дії превентивного або примусового характеру; забезпечення Організацією аби д-ви, які не є її членами, діяли у відповідності з принципами ООН; невтручання ООН у справи, які за своєю сутністю входять до внутр. компетенції будь-якої д-ви. Крім цих головних принципів, викладених в ст. 2, у Статуті є і ряд інших положень, які можуть бути віднесені до основоположних норм. Так, захист *прав людини* може розглядатися і як мета, і як принцип діяльності ООН. Це стосується і положення про «право на індивідуальну або колективну самооборону» (ст. 51). Характер принципу мають положення щодо стосунків регіональних орг-цій з ООН (ст. 52-54); зокрема положення про те, що ніякі примусові дії не застосовуються регіональними орг-ціями без повноважень від РБ ООН, про реєстрацію дог-рів і регіональних угод *Секретаріатом ООН* (ст. 102). Принципове значення має положення, згідно з яким, зобов'язання по Статуту мають перевагу над зобов'язаннями по будь-якій іншій міжнар. угоді (ст. 103). Статут визначає шість головних

органів ООН: ГА ООН, РБ ООН, ЕКОСОП, Рада з опіки, Секретаріат і Міжнародний Суд. Рада з опіки була утворена з метою сприяння населенню її *підопічних територій* в розвитку самоврядування або в напрямку до незалежності. Після одержання незалежності 1.10.1994 останньою підопічною територією — Палау (тихоокеанські острови, що управлялися США) Рада з опіки вичерпала свої функції і повноваження.

У гл. II Статуту викладені умови членства в Організації. Фундаторами ООН є д-ви, які, взявши участь у конференції в Сан-Франциско по створенню міжнар. орг-ції або раніше підписавши Декларацію Об'єднаних Націй від 1.01.1942, підписали і ратифікували Статут ООН. Членом ООН може стати будь-яка миролюбна д-ва, яка бере на себе зобов'язання за Статутом. Прийняття в члени Організації відбувається постановою ГА ООН за рекомендації РБ ООН. У такому ж порядку можливе призупинення прав повноважень д-ви, якщо проти неї були застосовані РБ ООН заходи превентивного або примусового характеру. Член Організації, який систематично порушує принципи Статуту, може бути виключений з ООН рішенням ГА ООН за рекомендацією РБ ООН. Для внесення поправок до Статуту необхідно, щоб вони були прийняті 2/3 членів Організації, включаючи всіх постійних членів РБ ООН, зокрема, положення про те, що ніякі примусові дії не застосовуються регіональними орг-ціями без повноважень від РБ ООН. Для скликання ГА ООН з метою перегляду Статуту необхідно 2/3 голосів членів Асамблеї і голоси будь-яких 9 членів Ради Безпеки. За час існування ООН були ухвалені поправки, що стосувалися РБ та ЕКОСОП: у 1963 були ухвалені і в 1965 набрали чинності поправки про збільшення кількості членів РБ з 11 до 15, а ЕКОСОП — з 18 до 27; у 1971 була ухвалена і в 1973 набрала чинності поправка про збільшення кількості членів ЕКОСОП з 27 до 54. Істор. зміни, що відбувалися у світі після утворення ООН, правомірно породжували полеміку навколо проблем адаптації Статуту до нових реалій. Одним із найбільш гострих питань було «право вето» в РБ ООН і адекватне представлення в ній країн, що розвиваються. Проблема реформування РБ ООН виявилася найскладнішою в процесі оновлення ООН в умовах викликів ХХІ ст. Домінує розуміння щодо необхідності реформування ООН і перегляду окремих положень Статуту, які були сформульовані в сер. ХХ ст. Однак,

на думку переважної більшості фахівців, ідеї і принципи Статуту у своїй основі витримали випробування часом, проявили гнучкість і корисність у складних умовах «Холодної війни», відіграли і відіграють позитивну роль у підтриманні правопорядку у світі і в сприянні прогресу.

В.С. Бруз

Сташевський Станіслав Телісфорович (10.03.1943, с. Мар'янівка Васильківського р-ну Київ. обл.) — укр. держ. діяч. У 1972 закінчив Київ. політехн. ін-т (за фахом інженер-електрик), кандидат техн. наук (1999). 1972-79 — майстер, виконроб, старший виконроб, гол. інженер, нач. СМУ №1 тресту «Київелектромонтаж»; 1979-87 — заст. керуючого, гол. інженер тресту «Київелектромонтаж» Київміськбуду; 1987-92 — заст. начальника Головного управління з житлового та цивільного будівництва при Київ. міськвиконкомі; 1992-96 — 1-й віце-президент держ. будівельної комунальної корпорації «Київміськбуд» (з 1996 — холдингової компанії «Головкиївміськбуд»). У жовтні 1996 — березні 2001 — 1-й заст. голови Київської міської держадміністрації; у березні — листопаді 2001 — міністр палива та енергетики України; у квітні 2000 — листопаді 2001 — чл. Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України. З грудня 2001 — знову на посаді 1-го заст. голови Київ. міської держадміністрації. Народний депутат України 4-го скликання; чл. Комітету ВР України з питань бюджету. З березня 2003 — голова *Комітету Верховної Ради України в закордонних справах*. Ініціював прийняття низки законів, а саме: про ратифікацію Угоди про привілеї та імунітети Комісії із захисту Чорного моря від забруднення (17.03.2003), про ратифікацію Шостого протоколу до Генеральної угоди про привілеї та імунітети Ради Європи (19.03.2003), про ратифікацію Угоди про формування *Єдиного економічного простору* (10.03.2004) та ін. Нагороджений Почесною відзнакою Президента України (1995), орденами «За заслуги» III ст. (1995), II ст. (1997), I ст. (1999), Почесною грамотою КМ України (2001). Заслужений будівельник України (1990).

Л.В. Губерський

Стебницький Петро Януарович (25.11.1862, с. Гореничі Київ. повіту — 14.03.1923, Київ) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, публіцист. Нар. в сім'ї священника. Закінчив фізико-математич-

ний ф-т Ун-ту Св. Володимира в Києві (1886). Працював у Петербурзі в мін-ві фінансів і Торгово-телеграфному агентстві, дописував на екон. теми у «Вестнике финансов», «Торгово-промышленной газете», «Русском экономическом обозрении»; очолював петерб. укр. громаду і місцевий осередок Товариства укр. поступовців; очолив «Благодійне товариство загальнокорисних і дешевих книг» (1908), що випустило повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка і двотомник «Український народ в его прошлом и настоящем» (1914-15). Після Лютневої рев-ції 1917 виступив співзасновником петроградської Української нац. ради; разом з *О. Лотоцьким* підготував для Тимчасового уряду записку про нагальну потребу задоволення нац. інтересів укр. народу, що обговорювалася 17 і 23.03.1917 під час зустрічі з прем'єр-міністром Г. Львовим; 15.07.1917 затверджений Малою радою на посаду представника (комісара) Генерального Секретаріату при Тимчасовому уряді, доклав зусиль для урегулювання конфліктних ситуацій між обома центрами влади. Переїхавши в травні 1918 до Києва, вступив до УПСФ і був кооптований до її Головного комітету; був призначений секр. адмін. суду Державного Сенату; 10.08.1918 змінив *І. Кістяківського* як заст. голови делегації Української Держави на *українсько-російських мирних переговорах 1918*; 19.10-14.11.1918 — міністр освіти Української держави. Після встановлення більшовицької влади в лютому 1919 був заарештований, але на клопотання керівництва Української Академії Наук незабаром звільнений, працював у постійній Комісії для складання біографічного словника діячів України (у серпні 1920 — січні 1921 очолював її).

Твори: «Під стелями Думи» (1907), «Українська справа» (1917), «Україна і українці» (1917), «Поміж двох революцій: нариси політичного життя за рр. 1907-1918» (1918), «Борис Грінченко» (1920).

В.І. Головаченко

Стеттінюс (Stettinius) Едуард Рейлі молодший (22.10.1900, Чикаго — 31.10.1949, Гринвіч, шт. Коннектикут) — амер. держ. діяч, підприємець і дипломат. Нар. в сім'ї крупного бізнесмена. Закінчив Вірджинський ун-т (Шарлотсвілл, 1924). З 1924 — на керівних посадах у компанії «Дженерал моторс», у 1931-34 — віце-президент «Дженерал моторс»; з 1934 працював у «Юнайтед Стейтс стил корпорейшн», у 1938-40 — голова правління корпорації, водночас у 1939 очолив Національне управління воєнних ресурсів. У 1940

перейшов на держ. службу як радник Ради нац. оборони США, в 1941-43 — спец. помічник Президента США, керівник програми *ленд-лізу*; 1943-44 — заст. держсекретаря США; 1944-45 — *державний секретар США*, очолював делегації США на *Думбартон-Окс конференції 1944*, Міжамериканській конференції з питань війни і миру 1945, *Сан-Франциській конференції 1945*, брав участь у роботі *Кримської (Ялтинської) конференції 1945*, обстоював курс на продовження і зміцнення амер.-рад. співпраці по завершенні *Другої світової війни*. У 1945-46 — постійний представник США при ООН і у *Раді Безпеки ООН*; з 1946 — ректор Вірджинського ун-ту.

В.І. Головаченко

Стефанів Гнат (10.02.1886, с. Торопівці, сучас. Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. — 21.06.1949, Регенсбург, Німеччина) — укр. військ. діяч. Закінчив городенківську гімназію і австр. кадетську школу. Служив на молодших офіцерських посадах у територ. полках австр. армії, капітан; у 1915 потрапив у рос. полон; по поверненні в листопаді 1918 сформував у Золочеві добровольчий загін і очолив військ. округ; 11.11-10.12.1918 — командував Галицькою армією в боях за Львів, полковник. У січні 1919 перейшов на службу до Республіканської армії УНР, командував піхотним полком, резервною бригадою на більшовицькому фронті, на чолі 3-го кінного полку Окремої кінної дивізії взяв участь у Першому Зимовому поході армії УНР 6.12.1919-6.05.1920; потім відповідав за тил Республіканської армії. У серпні 1920 з бригадою генерал-хорунжого А. Кравса відступив до Закарпаття і був призначений військ. аташе ЗУНР у ЧСР із місцем перебування в Ужгороді (до 1923); до 1939 мешкав у Карпатській Україні, потім — у Відні й Німеччині.

Твори: «За Львів» («Український Скиталець», 1923, ч.21-22).

В.І. Головаченко

Стецько (дівоче прізвище — Музика) Ярослава Йосипівна (14.05.1920, с. Романівна, сучас. Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. — 12.03.2003, Мюнхен) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчила тербовлянську гімназію і гуманітарний ліцей, навчалась у Львівському політехн. ін-ті (1941-43) і на правничому відділі Мюнхенського ун-ту (1944-46), магістр політ. наук. У 1938 вступила в ОУН, 1940-41 працювала сільським вчителем; навесні 1943 була за-

арештована у Львові німцями, після звільнення 1944 за дорученням ОУН емігрувала до Мюнхена, де після завершення освіти працювала в структурах Закордонних частин ОУН і Антибільшовицького блоку народів (АБН, заснований з ініціативи ОУН-Б 1943), очоливши його пресове бюро; в 1946 одружилася з членом бюро Проводу ОУН-Б Ярославом Стецько; в 1947-91 — редактор «ABN-Correspondents» і щоквартальника «Ukrainian Review», була організатором Європ. ради за свободу і численних її конференцій. З 1968 — чл. проводу ОУН-Б і керівник сектора зовн. політики; на зустрічах з лідерами ряду д-ав (*Дж. Картером, Р. Рейганом, Чан Кайші, Ф. Маркосом* та ін.) пропагувала і відстоювала ідею укр. самостійності; після смерті чоловіка 1986 очолила АБН, у липні 1991 — провід ОУН-Б (до листопада 2000). У 1992 повернулася в Україну, на базі ОУН-Б створила і очолила Конгрес укр. націоналістів; найстарший народний депутат ВР України 2-4 скликань і чл. Комітету ВР України в закорд. справах, у ВР України 3-го скликання очолювала фракцію «Реформи-Конгрес»; нагороджена орденом княгині Ольги III ст.

В.І. Головченко

Стіккер (Stikker) Дірк (1887 — 1997) — нідерландський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив юрид. ф-т ун-ту Гронінгена. У 1922-48 працював у банківській сфері, займався підприємницькою діяльністю; в 1946 заснував і очолив впливову ліберальну Народну партію за свободу і демократію, від якої був обраний до Першої палати Генеральних штатів Нідерландів (сенату). У 1948-52 — мін. зак. справ Королівства Нідерландів, у серпні — листопаді 1949 представляв його на Гаазькій конференції «круглого столу» під егідою *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, що мала визначити статус Індонезії та Нідерландських Антильських о-вів й увінчалися передачею Амстердамом 27.12.1949 *суверенітету* над територією колишньої Нідерландської Індії Об'єднаним Штатам Індонезії; 1950 призначений політ. координатором створеної для реалізації *Маршалла плану* Орг-ції европ. екон. співробітництва і невдовзі очолив її; в 1952-58 — посол Королівства Нідерландів у Великій Британії, 1958-61 — посол Нідерландів в Ісландії, водночас — постійний представник Нідерландів у Північноатлантичній Раді. 21.04.1961-1.08.1964 — Ген. секретар *НАТО*.

В.І. Головченко

Стілуелла місія — перебування генерала Дж. Стілуелла на посаді командуючого амер. збройними силами в Китаї 1942-44. США не визнавали *анексії* китайської території, здійсненої Японією з початку її агресії проти Китаю в 1937, про що було офіційно заявлено держсекретарем США *К. Хеллом* у заяві від 26.11.1941 («Ультиматум Хелла»). Після вступу США в *Другу світову війну* амер. керівництво активізувало військ. та екон. допомогу Китаю з метою спонукати останнього до активізації бойових дій проти Японії. 3.01.1942 *Чан Кайші* було призначено головнокомандувачем союзними військами на китайському театрі воєнних дій; його нач. штабу та командувачем амер. військами в Китаї став Стілуелл. Одночасно він мав наглядати над використанням цільової амер. допомоги за *ленд-лізом* для б-би з Японією. США підготували та озброїли бл. 30 китайських дивізій, але більшість з них була використана не проти японців, а проти сил КПК. Незадоволення керівництва амер. військ. місії рівнем активності китайських сил у б-бі проти Японії призвела до конфлікту між Стілуеллом та Чан Кайші. Останній виступив з вимогою до США відкликати Стілуелла. Після *Уоллеса місії* до Китаю Стілуелла було замінено на генерала А. Ведемейера.

В.Ю. Константинов

Стімсон (Stimson) Генрі Люїс (21.09.1867, Нью-Йорк — 20.10.1950, Хантінгтон, шт. Нью-Йорк) — амер. держ. діяч і дипломат. Закінчив Єльський і Гарвардський ун-ти. Займався юрид. практикою в Нью-Йорку; в 1906-09 — прокурор півд. району шт. Нью-Йорк, 1910 невдало балотувався на губернатора штату від Республіканської партії; в 1911-13 — воєнний міністр; учасник *Першої світової війни*, полковник артилерії, по її закінченні поновив юрид. практику. У 1927 призначений спец. посланником Президента США в Нікарагуа для проведення переговорів щодо припинення громадян. війни між лібералами і консерваторами; після завершення місії того ж року призначений генерал-губернатором Філіппін, виступаючи проти надання островам незалежності, водночас здійснив лібералізацію окуп. режиму; в 1929-33 — *державний секретар США* у кабінеті *Г. Гувера*, очолював делегації США на *Лондонській конференції 1930* і *Женевській конференції з роззброєння 1932-34*; 1932 виступив з декларацією про те, що США не визнають жодної ситуації чи угоди, які

зашкоджають їхнім договірним зобов'язанням або будуть спричинені засобами, які суперечать *Бріана — Келлога пакту 1928*, тобто шляхом *агресії*, це застереження стосувалося наслідків япон. вторгнення в Маньчжурію і проголошення *Маньчжоу-Го*; наполягав на запровадженні *Лігою Націй* міжнародних санкцій проти Японії. Поновивши 1933 юрид. практику, продовжував цікавитися міжнар. справами, був прихильником співпраці США з іншими країнами з метою б-би проти нацистської агресії, виступав проти ухвалення закону про нейтралітет США 1935; з 1938 — чл. Постійної палати Третейського суду; в 1940-45 — воєнний міністр США, ініціював рішення про використання ядерної зброї проти Японії.

Твори: «Американська політика в Нікарагуа» (1927), «Далеко-східна криза» (1936), «Активне служіння в мир і війну» (автобіографія, 1948).

В.І. Головченко

Стімсона доктрина — див. *Літтона комісія*.

Стокгольмська конвенція щодо стійких органічних забруднювачів 2001 — *договір міжнародний багатосторонній*, відкритий для підписання 22.05.2001 у Стокгольмі (Швеція); спрямований на забезпечення охорони здоров'я людей та навколишнього середовища від шкідливого впливу низки небезпечних високотоксичних хім. речовин, зокрема пестицидів, діоксинів, ДДТ. Конвенція спирається на принципи міжнар. співробітництва у сфері охорони навколишнього середовища та забезпечення екон. розвитку, визначені Декларацією Ріо-де-Жанейро та «Порядком денним 21», які було ухвалено *Конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку* в 1992. Конвенція підписана 151 країною (2004), набула чинності 17.05.2004.

У Конвенції визначаються хім. речовини та сполуки, що підлягають ліквідації (додаток А) й такі, вир-во та використання яких підлягають обмеженню, експорт або імпорт яких має бути припинений чи обмежений (додаток В). Сторони зобов'язалися негайно вжити заходів, передбачених додатком В, спрямованих на скорочення сукупних викидів з антропогенних джерел хім. речовин з метою їх постійної мінімізації та, за можливості, повної ліквідації; передбачено механізми нагляду за такими викидами, розробки конкретних заходів із врегулювання та припинення таких викидів, попередження їх негативних наслідків для здоров'я

людей та навколишнього середовища. Сторонами Конвенції погоджено заходи, спрямовані на врегулювання принципів зберігання небезпечних хім. речовин і відходів їх використання з метою забезпечення охорони навколишнього середовища та здоров'я людей. Конвенція визначила заходи, спрямовані на узгодження нац. програм і методик регулювання й оцінки небезпечних хім. речовин, а також передбачила механізми запобігання розробки та впровадження у вир-во нових хім. речовин, які можуть проявити визначені Конвенцією характеристики стійких хім. забруднювачів. Сторони погодились сприяти на нац. та міжнар. рівнях наук. дослідженням і розробкам для досягнення цілей Конвенції; розвинені країни надаватимуть необхідну техн. допомогу та наук.-техн. інформацію країнам, що розвиваються, та країнам із перехідною економікою для ефективного виконання останніми своїх зобов'язань за Конвенцією, а також, за можливості, надавати країнам, що розвиваються, фінанс. допомогу для запровадження передбачених Конвенцією заходів. Сторони зобов'язалися всіляко сприяти вільному обміну між сторонами всією інформацією, що стосується цілей Конвенції та забезпечує належний контроль за виконанням її положень.

Конвенцією передбачено контрольні механізми: оцінювання ефективності Конвенції та контроль за її виконанням здійснює Конференція сторін, поточну інформацію збирає та узагальнює Секретаріат Конвенції; сторони затверджують та подають на розгляд Конференції плани виконання умов Конвенції не пізніше двох років із часу набуття нею чинності для країни, надають Конференції всю необхідну інформацію про конкретні заходи з виконання Конвенції та про ефективність цих заходів з огляду на цілі Конвенції, Секретаріату — статистичні дані про обсяги вир-ва, імпорту й експорту небезпечних хім. речовин, за можливості — відомості про імпортерів та експортерів.

Конвенція стала першим міжнар. дог-ром, метою якого є негайна заборонена або заборона в майбутньому цілого класу невійськових хім. речовин через їхній негативний вплив на стан здоров'я людини.

В.Ю. Константинов

Стокгольмська конференція із заходів зміцнення довіри, безпеки та роззброєння в Європі відбувалась 17.01.1984-19.09.1986 в Стокгольмі (Швеція) згідно з рішенням Мадридської зустрічі представників країн-учасниць

НБСЕ 1980–83. У ній взяли участь 33 європ. країни, а також США і Канада. Метою конференції було поетапне здійснення нових, ефективних і конкретних дій, спрямованих на розвиток і зміцнення взаємної довіри між державами-учасницями НБСЕ. Прикінцевий документ Стокгольмської конференції містив детально розроблений комплекс політ. та військ. заходів, спрямованих на зменшення загрози військ. протистояння в Європі. У док-ті визначалися принципи незастосування сили або погрози силою, правила попереднього повідомлення про певні види військ. діяльності, обмежувальні положення та механізми перевірки. Прикінцевий документ мав 4 додатки: про визначення зони застосування заходів довіри і безпеки (яка охопила всю територію Європи до Уральських гір та частину Півн. Атлантики); про дати набуття чинності домовленими про обмін щорічними планами військ. діяльності та обмежувальних положень; про право кожної з держав-учасниць порушити будь-яке питання у відповідності з мандатом конференції на будь-якому її етапі слідом за Віденською зустріччю представників країн-учасниць НБСЕ (запланованої на 1986); про те, що інспекції на території будь-якої держави-учасниці не будуть здійснюватися союзними з нею д-вами.

І.О. Мінгазутдінов

Стокгольмська угода про співробітництво у сфері оборонних матеріалів 2000 — *договір міжнародний багатосторонній*, підписаний представниками Данії, Норвегії, Фінляндії та Швеції 25.09.2000 та 29.09.2000 у Стокгольмі (Швеція); набув чинності 7.11.2000.

Сторони домовились про узгодження дій в екон., виробничій та наук.-техн. сферах з метою збільшення ефективності вир-ва й використання оборонних матеріалів і технологій та забезпечення їх нерозповсюдження на виконання відп. міжнар. угод. Сторони також погодились співробітничати у здійсненні експортних та імпорتنних операцій з оборонними матеріалами, в утилізації оборонних матеріалів і забезпеченні належного контролю за їх зберіганням та переробкою. Згідно зі С. у. передбачено створення наглядової групи експертів, яка відповідатиме за підготовку звітів про чотиристороннє співробітництво та їх подання на розгляд щорічної зустрічі міністрів оборони чотирьох країн.

С.П. Галака

Столітня війна 1337 – 1453 — війна між Францією та Англією; одна з значних подій у середньовічній європ. історії. Причиною війни стали претензії Едуарда III Англійського на франц. корону та бажання Англії встановити контроль над фламандськими містами. Після смерті короля Франції Філіппа IV Гарного та сходження на престол його племінника Філіппа VI Валуа претензії на франц. корону висунув Едуард III, онук Філіпа IV, який також проголосив себе франц. королем. У 1337 на території Фландрії між Францією та Англією почалися воєнні дії. Після перемог Англії в битвах при Кресі (1346) та Пуатьє (1356) в 1360 в Бретіні було укладено мир, за яким Англія поширила свої володіння на півд. заході Франції, де до неї переходили Пуату, Ангулемська та Лімоська області; на півночі за англійцями лишався порт Кале. Франція використала мир для посилення збройних сил та централізації королівської влади, щоб продовжити б-бу проти англійців. Була здійснена податкова та військ. реформи, за допомогою Кастилії (союзника Франції) було створено потужний військ. флот. 1369 бойові дії було відновлено, і протягом 1370-х французам вдалося витіснити англійців з більшості власної території. Проте після перемоги в битві при Азенкурі (1415) англ. війська та їхній союзник Бургундія захопили північ Франції і Париж; було підписано мирний договір у Труа (1420). Та звернення до ідеї патріотизму, пов'язане з б-бою народного ополчення на чолі з Жанною д'Арк і зняттям осади з Орлеана у 1429, сприяли перелому у війні. Після поразок у битвах при Форміні (1450) та капітуляції англ. військ у Бордо (1453) на франц. території за Англією залишився лише порт Кале (до 1558). Столітня війна сприяла централізації Франції та її перетворенню на провідну європ. д-ву.

О.А. Борділовська

Стратегічна оборонна ініціатива (СОІ) — програма створення системи протиракетної оборони з елементами косм. базування, проголошена Президентом США *Р. Рейганом* 23.03.1983 і підтверджена презид. директивою №119 у січні 1984. Реалізація СОІ загрожувала зломом стратегічного паритету та дестабілізацією відносин між СРСР та США. СОІ передбачала об'єднання ряду технологій у галузі створення лазерної та пучкової зброї, оптичних систем і швидкодіючих комп'ютерів. На перші 5 років

асигнування на СОІ передбачалися в обсязі 26 млрд. дол. США, а оцінки заг. вартості програми коливались від 500 млрд. до 1 трл. дол. США. У березні 1985 США запропонували долучитись до роботи в рамках СОІ своїм стратегічним союзникам — Великій Британії, Японії, Франції, Італії, Ізраїлю. СРСР сприймав СОІ як технол. виклик і спробу США забезпечити собі воєнну й технол. перевагу шляхом створення нових видів озброєнь. Президент Р. Рейган обіцяв, що США готові поділитись технологіями СОІ з СРСР, але в Москві ці обіцянки не знаходили довіри, оскільки програма розглядалась як загроза стратегічному паритету. Водночас, СРСР прагнув уникнути гонки озброєнь у косм. просторі, відчуваючи свою екон. слабкість. У міжнар.-прав. відношенні програма СОІ суперечила положенням Договору про ПРО 1972, який також був однією з основ стратегічної стабільності у світі. У 1983 СРСР заявив про одностороннє зобов'язання не виводити першим у косм. простір будь-яких видів протисупутникової зброї, доки інші д-ви утримуватимуться від такого кроку, а у серпні 1984 оголосив про мораторій з цього приводу. Випробування у вересні 1985 потужної лазерної установки, роботи над створенням рентгенівського лазера з ядерною підкачкою, проведення в 1984-85 перших випробувань системи АСАТ, призначеної для ураження об'єктів на навколоремній орбіті, подальші дослідження і випробування продемонстрували не тільки нові технол. можливості, але й недосконалість запропонованих систем. У роки правління адміністрації Президента США *Дж.Г.В. Буша* масштаби робіт у рамках СОІ та її фінансування були значно скорочені.

С.П. Галака

Стратегічні товари — окремі види товарів (зброя, сировина, машини, обладнання, техн. та технол. новинки тощо), *експорт* яких із країни знаходиться під контролем держави або заборонений з метою запобігання шкоди, яка може бути заподіяна нац. безпеці. З метою їх систематизації та регулювання практики зовн.-екон. діяльності в країнах нормативно закріплюється список С. т. — перелік товарів, експорт яких з країни заборонений, обмежений або контролюється з метою попередження загроз нац. безпеки. В Україні до групи товарів, експорт яких заборонений або контролюється д-вою, відноситься продукція військ. промисловості,

технол. новинки та товари «критичного імпорту» (нафта, газ та інші енергоносії). Інститутом держ. регулювання є Державний комітет експортного контролю України. Як свідчить світова практика, в певних країнах до стратегічних відносять товари, від експорту яких залежать основні макроекон. показники д-ви, зокрема, в Японії це продукція галузей комп'ютерного програмування, в Росії — продукція видобувної промисловості.

В.В. Батрименко, А.П. Румянцева

Стратегія військово-політична — система теорет. положень, принципів і настанов, що виступають як обґрунтування та практ. керівництво щодо створення і застосування *збройних сил* для реалізації основних зовн.-політ. інтересів та воєнно-політ. цілей держави. На відміну від воєнної доктрини, в якій викладаються офіц. погляди керівництва країни на війну, *конфлікти міжнародні* та шляхи їх розв'язання, основний зміст С. в.-п. складають погляди на планування та реалізацію конкретних заходів щодо застосування збройних сил як в мирний, так і у воєнний час. С. в.-п. тісно пов'язана з воєнною доктриною і базується на основних доктринальних засадах. Воєнна доктрина в цьому відношенні виступає основною ідеолог. та концептуальною базою, на якій ґрунтується, і реалізації принципів якої підпорядкована С. в.-п. Здійснення основних настанов, викладених у воєнній доктрині чи військ.-політ. концепціях, забезпечується розробкою конкретних напрямків, способів та форм застосування збройних сил, що є прерогативою С. в.-п. У них формулюються основні воєнно-політ. інтереси д-ви та завдання збройних сил щодо їх реалізації, визначаються розміри, темпи та спрямованість будівництва збройних сил, відповідність їх призначення зовн.-політ. і воєнно-політ. цілям; викладаються погляди на проблему контролю над озброєннями, розглядаються цілі та завдання в досягненні воєнно-політ. домінування в певних регіонах світу.

Г.М. Перепелиця

Стратегія економічна — обраний державою чи іншою інституціональною одиницею курс екон. політики, розрахований на тривалу перспективу та спрямований на вирішення великомасштабних екон. і соц. завдань, завдань культ. розвитку, гарантування екон. безпеки д-ви, збереження і примноження її екон. потенціалу

та нац. багатства, підвищення народного добробуту. С. е. включає визначення пріоритетних екон. цілей, засобів та способів їх реалізації на основі змісту об'єктивних процесів і тенденцій, що мають місце в нац. та *світовому господарстві*, враховуючи законні інтереси суб'єктів господарювання.

Н.В. Резнікова

Стратегія зовнішньоекономічна — система практ. заходів держави в *зовнішній торгівлі*, що справляє помітний вплив на виробничу діяльність, *експорт* пром. товарів, рівень капіталомісткості та валовий внутр. продукт. С. з. поділяють на такі категорії: стійка зовн.-орієнтована стратегія (не застосовується контроль щодо торгівлі або застосовується частково); помірна зовн.-орієнтована стратегія (проявляється в незначній упередженості до вир-ва на внутр. ринки); помірна внутр.-орієнтована стратегія (повністю надає перевагу вир-ву для внутр. ринку; діючий захист відносно високий, введений прямий контроль та ліцензійні перепони для експортного сектора).

В.І. Серажим

Стратегія зовнішньополітична — система практ. заходів держави з досягнення цілей *зовнішньої політики*, а також система теорет. положень, якими вони регулюються. Вона формується в системі держ. докт-тів, що включають концепцію зовн. політики або *доктрину зовнішньополітичну*, військ.-політ. доктрину, концепцію нац. безпеки та ін., або не оформлена держ. актами, натомість являючи собою систему принципів, що регулюють діяльність держ. органів та посадових осіб у зовн.-політ. сфері. У С. з. відображаються основні групи нац. інтересів, зовн.-політ. цілей та засобів їх досягнення, а також визначається співвідношення всіх зазначених елементів. С. з. регулює застосування держ. органами всіх засобів зовн. політики (дипломатичних, військових тощо), визначає ієрархію зовн.-політ. цілей д-ви, а також виступає основою для розробки комплексних програм дій держ. органів, спрямованих на досягнення визначених цілей. Крім того, С. з. передбачає визначення критеріїв оцінки ефективності зовн.-політ. діяльності д-ви, відстеження динаміки постійних змін відносної цінності та пріоритетності поставлених цілей, й т. ч. забезпечує адаптацію зовн. політики д-ви до постійних змін умов, у яких вона реалізується.

М.Г. Капітоненко

Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу 1998 визначає основні напрями співробітництва України з *Європейським Союзом (ЄС)* та першорядні пріоритети діяльності органів виконавчої влади в цьому плані до 2007. Має забезпечити входження д-ви до європ. політ. (у т. ч. у сфері *зовнішньої політики* й політики безпеки), інформ., екон. та прав. простору. Встановлює головним зовн.-політ. пріоритетом України в середньостроковому вимірі отримання статусу асоційованого члена ЄС. Затверджена Указом Президента України №615/98 від 11.06.1998 (зі змінами, внесеними Указом Президента України №587/2000 від 12.04.2000 про внесення змін до деяких указів Президента України та Указом Президента України №8/2001 від 11.01.2001 про внесення змін до Указу Президента України №615 від 11.06.1998). Ґрунтується на: Конституції України; схвалених ВР України «*Основних напрямках зовнішньої політики України*» 1993; Концепції (основах держ. політики) нац. безпеки України; *Угоді про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994* та інших дог-рах, укладених між Україною та ЄС, у яких визначаються механізми взаємодії між ними. Враховує положення Стратегії ЄС щодо України від 4.10.1994, Спільної позиції ЄС щодо України від 28.11.1994, *Спільної стратегії ЄС щодо України 1999*, а також відп. рішень Ради ЄС, декларацій та інших докт-тів ЄС, які стосуються України. У Стратегії викладені основні напрями інтеграційного процесу, зокрема, адаптація законодавства України до законодавства ЄС, забезпечення *прав людини*, екон. інтеграція та розвиток торг. відносин між Україною та ЄС. У Стратегії підкреслюється, що безпека України в контексті заг.-європ. безпеки ґрунтується на тому, що розвиток і зміцнення ЄС поглиблюють заг.-європ. безпеку в усіх її вимірах. Одночасно зміцнення безпеки України пов'язане з забезпеченням екон. безпеки та політ. стабільності в д-ві. Важливе місце в Стратегії займає адаптація соц. політики України до стандартів ЄС та культ.-освітня й наук.-техн. інтеграція. Адаптація соц. політики полягає в реформуванні систем страхування, охорони праці, здоров'я, пенсійного забезпечення, політики зайнятості та інших галузей соц. політики відповідно до стандартів ЄС і поступовому досягненні заг.-європ. рівня соц. забезпечення й захисту населення.

Інтеграційний процес у культ.-освітній і наук.-техн. площині полягає у впровадженні європ. норм і стандартів в освіті, науці й техніці; поширенні власних культ. і наук.-техн. здобутків в ЄС із метою зміцнення в Україні європ. культ. ідентичності, взаємного зняття будь-яких принципів, на відміну від технічних, обмежень на контакти й обміни, на поширення інформації. У Стратегії підкреслюється, що практ. здійснення інтеграційного процесу можливе лише за умови доповнення заг.-європ. виміру співпраці регіональною інтеграцією та поглибленням галузевого співробітництва України і ЄС. Регіональна інтеграція передбачає: встановлення і поглиблення прямих контактів між окремими регіонами України та державами-членами й кандидатами у члени ЄС; їхній розвиток у визначених у цій стратегії напрямках для поступового перенесення основної ваги інтеграційного процесу з центр. органів виконавчої влади на регіони, до органів місцевого самоврядування, територ. громад і, зрештою, — якнайширшого залучення громадян України.

Засіб реалізації Стратегії — галузева співпраця, яка є координацією і взаємодією між Україною та ЄС у конкретних галузях і сферах госп. діяльності. До пріоритетних із них належать сфера трансєвроп. транспорту, включаючи магістральні газо- та нафтопроводи, електроенергетичні та інформ. мережі, співробітництво в галузі юстиції, запобігання та б-ба з організованою злочинністю й поширенням наркотиків, митна справа, наук.-дослідницька сфера, пром. та с.-г. кооперація тощо. Окремим і винятково важливим напрямом галузевого співробітництва є співробітництво в галузі використання атомної енергії в мирних цілях та співробітництво в галузі охорони довкілля. Внутр. забезпечення процесу інтеграції України до ЄС покладається на центр. та місцеві органи виконавчої влади України у співпраці з органами законодавчої влади, відп. органами місцевого самоврядування. Керівництво Стратегією здійснює Президент України, її реалізацію забезпечує Кабінет Міністрів. Здійснення заходів щодо забезпечення політ. відносин України з ЄС та координації діяльності органів виконавчої влади у сфері зовн. політики і політики безпеки покладене на *Міністерство закордонних справ України*. Міжвідомчу координацію з питань міжгалузевого екон. та соц. співробітництва України з ЄС здійснює *Міністерство економіки України*. Страте-

гія передбачає також орг., фінанс., прав. та інформ. забезпечення інтеграції України до ЄС.

Р.А. Кривонос

Стратегія України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО) 2002

затверджена на засіданні Ради нац. безпеки і оборони України від 23.05.2002 та введена в дію Указом Президента України від 8.07.2002 з метою ефективного забезпечення зовн.-політ. курсу на євроатлантичну інтеграцію. Окреслює політ.-прав. засади та кінцеву мету політики України на цьому напрямку, бачення нею моделі заг.-європ. системи безпеки, нац. інтереси щодо *НАТО*, цілі та рамки взаємин із цією орг.-цією на сучас. етапі і на перспективу. Виходить з того, що спрямування політики України на повномасштабну інтеграцію в європ. та євроатлантичні структури викликане необхідністю рахуватись з існуючими об'єктивними реаліями європ. та світової політики, продиктоване нац. інтересами України, зокрема прагненням зміцнити нац. безпеку д-ви та відігравати активнішу роль у спільноті європ. д-ав. Тому головними пріоритетами суверенного зовн.-політ. курсу України є повномасштабна інтеграція України в європ. та євроатлантичні структури й членство України в заг.-європ. системі безпеки, що створюватиме необхідні зовн. гарантії її нац. безпеки. Здійснюючи курс на євроатлантичну інтеграцію, Україна, як невід'ємна частина регіону Центр. та Схід. Європи, прагне у співпраці з іншими європ. д-вами до розбудови заг.-європ. системи безпеки. Стратегія спирається на те, що заг.-європ. система безпеки має бути кооперативною і формуватись на основі вже існуючих орг.-цій й структур: *НАТО*, *Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)*, *Європейського Союзу (ЄС)* та інших політ.-військ. механізмів. Тому Україна виступає за певну структуризацію в рамках зазначеної системи, вважаючи, водночас, що вона має ґрунтуватись на засадах відкритості для нових членів. Основними принципами її функціонування повинні стати взаємодія існуючих в Європі структур безпеки на основі взаємодоповнення й партнерства та створення ефективного механізму гарантування безпеки європ. д-ав.

Стратегія розглядає *НАТО* як військ.-політ. орг.-цію, що об'єднує демокр. д-ви Європи та Півн. Америки з високим рівнем соц.-екон. роз-

вितку й не несе в собі загрози нац. безпеці нашої д-ви. Тому, виходячи із сучас. політ. реалій, Україна розглядає НАТО як основу майбутньої заг.-європ. системи безпеки та підтримує процес її розширення. Стратегія спирається на те, що розширення НАТО має бути еволюційним, транспарентним процесом, відкритим для співробітництва з іншими д-вами, який сприятиме зміцненню європ. стабільності та безпеки в контексті заг.-європ. інтеграційного процесу. Тому, з огляду на роль НАТО в підтримці європ. безпеки та стабільності й розвитку співробітництва д-ав регіону, виходячи із взаємопов'язаності процесів розширення НАТО та ЄС і тісної взаємодії цих орг-цій у формуванні системи європ. безпеки, враховуючи військ. та політ. можливості НАТО й досвід держав-членів у формуванні демокр. суспільства, ефективної економіки та оборонної сфери, євроатлантична інтеграція України з майбутнім членством в Альянсі надасть можливість для вирішення таких проблем, як: отримання надійних гарантій держ. суверенітету, політ. незалежності, територ. цілісності та непорушності держ. кордонів; створення сприятливих умов для екон. розвитку України як невід'ємної частини єдиного європ. екон. простору; зміцнення регіональної та європ. стабільності та безпеки; забезпечення нац. безпеки найефективнішим із політ., військової, екон. та фінанс. точок зору способом; отримання надійних гарантій незворотності утвердження в Україні засад громадян. суспільства, верховенства права та ефективно діючої ринкової системи; підвищення ступеня відповідальності нашої д-ви перед спільнотою розвинутих демократій, що дозволить їй стати повноправною стороною процесу прийняття важливих для європ. континенту політ.-військ. рішень; сприяння входженню України в інші європ. та світові структури; надання суттєвого імпульсу процесу інтеграції до ЄС; завершення реформування Збройних сил України, включаючи створення ефективної системи демокр. контролю над ними, формування прозорого оборонного бюджету та раціонального використання коштів на оборонні цілі.

Стратегія спирається на існуючу прав. базу курсу на євроатлантичну інтеграцію України, яка була закладена «Основними напрямками зовнішньої політики України» 1993 та Концепцією (основами держ. політики) нац. безпеки України, а також нормативними актами Президента

України, КМ України, іншими док-тами. Базовим політ.-прав. док-том, який регулює комплекс двосторонніх відносин між Україною та НАТО, є *Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО 1997*. З метою реалізації її положень Указом Президента України затверджена Держ. програма співробітництва України з НАТО, яка забезпечує співробітництво між укр. д-вою й Альянсом на двосторонньому рівні та в рамках РЕАП. Обидва док-ти спрямовані на здійснення Україною політики євроатлантичної інтеграції. Взаємини України з НАТО на сучас. етапі розвиваються в рамках особливих партнерських відносин у форматі «19+1», формалізованих у Хартії про особливе партнерство, більш індивідуалізованого партнерства у сфері оборони, військ. співробітництва та операцій з підтримання миру — поглибленої Програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ), а також багатостороннього механізму консультацій і співробітництва з політ. питань та питань безпеки між державами-членами НАТО та країнами-партнерами *Ради євроатлантичного партнерства (РЕАП)*. Важливим елементом особливого партнерства укр. д-ви з Альянсом є механізм регулярного огляду стану співробітництва та політ. консультацій у рамках Комісії Україна — НАТО (КУН) та Військового комітету Україна — НАТО. Суттєву роль із погляду здійснення Україною оборонної реформи та розбудови нац. збройних сил за євроатлантичною моделлю, у т. ч. досягнення взаємосумісності з Об'єднаними збройними силами НАТО, відіграє її участь у Процесі планування та оцінки сил (ППОС). Співробітництво в таких масштабах допомагає досягти взаємосумісності між нац. збройними силами і воєнізованими формуваннями, виділеними для участі в Програмі ПЗМ, та Об'єднаними збройними силами НАТО, у т. ч. при проведенні миротворчих і гуманітарних операцій під егідою ООН і/або ОБСЄ. Розвиток відносин особливого партнерства супроводжується розширенням і поглибленням співробітництва між Україною й НАТО в різних вимірах: політичному, військовому та невійськовому. Реалізуючи курс на євроатлантичну інтеграцію та прагнучи до поглиблення особливого партнерства з НАТО, Україна виходить з того, що кінцевою метою її євроінтеграційної політики є вступ до цієї орг-ції як основи заг.-європ. структури безпеки. Стратегія України щодо НАТО також включає положен-

ня про наміри України приєднатись до існуючих у рамках НАТО механізмів підготовки до вступу та членства в Альянсі.

Р.А. Кривонос

Стратифікація (від лат. *stratum* — прошарок) — процес внутр. диференціації *системи міжнародної*, результатом якого є оформлення її структури завдяки набуттю елементами системи (*акторами міжнародними*) статусної та функціональної індивідуальності. Вона призводить до формування унікальної системної структури, що відрізняє одну з її істор. конфігурацій від іншої. Особливого значення статусна С. міжнар. суб'єктів за агрегатним критерієм силового потенціалу набуває в системних моделях теоретиків *міжнародних відносин*, що є близькими до реалістичної традиції. Згідно з цією концепцією, характер структури та, відповідно, тип всієї міжнар. системи (біполярна, багатополарна, монополарна) визначаються рівнем статусної асиметрії міжнар. акторів і відтворює глобальні зміни силового балансу на етапі трансформаційних перетворень на заг.-системному рівні.

А.А. Субботін

Страховання експортно-імпортних вантажів — сукупність видів страхування від ризиків, які виникають на різноманітних шляхах сполучення (морських, річкових, повітряних, суходільних, змішаних) під час перевезень через митні кордони, де об'єктом страхування виступають товари, що перевозяться. За характером вантажів у зовн.-торг. операціях розрізняється: страхування ген. вантажів (упаковані в стандартну, заг.-прийнятну тару, що не вимагає особливих умов перевезень); страхування наливних, насипних, навальних вантажів; страхування худоби; спец. страхування (дорогоцінні метали, банківські монети, банкноти).

В.В. Батрименко, А.П. Румянцев

Стрези конференція 1932 з економічних питань проходила 5-20.09.1932 у м. Стрези (Італія) за участі представників Австрії, Бельгії, Болгарії, Великої Британії, Греції, Італії, Нідерландів, Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Франції, Чехословаччини, Швейцарії та Югославії. Метою конференції був пошук заходів щодо подолання світової екон. кризи. На С. к. обговорювався план випуску спец. позики для стабілізації валют та збалансування бюджетів центр.-європ. країн, але проти цього

висловились Велика Британія. С. к. ухвалила рішення про створення спец. фонду в 75 млн. швейцарських франків (14 475 тис. дол.) для стимулювання експорту зерна з центр.-європ. країн шляхом видачі премій країнам-експортерам. У свою чергу, країни-експортери зерна надавали країнам, що брали участь у фонді, торг. преференції. Проект ліквідації фінанс. ускладнень у торгівлі, підготовлений на основі ухвалених конференцією рішень, було передано для розгляду Європ. комісії *Ліги Націй*. Проти цього висловились СРСР та півн.-європ. країни, які посилались на потенційні негативні наслідки ревалоризації зерна для пром. європ. країн. У результаті план не було ухвалено і Європ. комісія запропонувала його Раді Ліги Націй та Підготовчому комітету світової екон. конференції лише як рекомендації.

В.Ю. Константинов

Стрези конференція щодо Німеччини — міжнар. конференція, проходила 11-14.04.1935 в м. Стрези (Італія) за участі Великої Британії, Італії та Франції. Була скликана за ініціативою Італії для обговорення визначення спільної позиції стосовно Німеччини та незалежності Австрії; формальною причиною скликання конференції стало запровадження Німеччиною заг. військ. обов'язку, що було прямим порушенням *Версальського мирного договору 1919*. Учасники конференції прийняли меморандум, що засуджував дії Німеччини, а також попереджав останню про неприпустимість будь-яких спроб *анексії* Австрії. У спільній декларації засуджувалось одностороннє розірвання міжнар. дог.-рів, підтверджувалась прихильність учасників конференції *Локарнським угодам 1925*. Було також підтверджено англ.-італ.-франц. декларації від 17.02.1934 та 27.09.1934 про збереження незалежності Австрії, італ.-франц. угоду від 7.01.1935 та англ.-франц. декларацію від 3.02.1935 про взаємні консультації в разі виникнення загрози незалежності Австрії. Пропозиція Франції про запровадження *санкцій міжнародних* проти Німеччини в разі нових порушень нею міжнар. зобов'язань було відхилено Великою Британією, але учасники погодилися, що будуть протистояти нім. спробам переглянути положення Версальського дог.-ру навіть за необхідності використати силу. У результаті конференції виник т. зв. «фронт Стрези», що мав на меті колективне стримування Німеч-

чини; він поступово розпався внаслідок підписання в червні 1935 англ.-нім. мор. угоди та *італійської агресії проти Ефіопії 1935-36*.

В.Ю. Константинов

«Стримування» доктрина 1947 — зовн.-політ. концепція США, сформульована на межі 1940-1950-х; була націлена на стримування експансії СРСР. Виникнення доктрини «стримування» пов'язують з ім'ям *Дж. Кеннана*; в лютому 1946 він надіслав із Москви у Вашингтон т. зв. «довгу телеграму», в якій попереджав, що рад. керівництво на чолі зі *Й. Сталіним* сприйматиме поступливість та не підтверджені реальними діями погрози як прояв слабкості Заходу і сприйматиме вимоги США та їх союзників лише в разі непохитності останніх та їх готовності чинити опір діям СРСР. Відтак Кеннан наполягав, що США мають твердо і послідовно захищати свої позиції у світі. В анонімній статті «Джерела радянської поведінки» в липні 1947 в журналі «Форін афферз» він запропонував «довгострокове і терпляче, але тверде і пильне стримування російських експансіоністських тенденцій» в очікуванні того, що рад. режим зміниться на краще або зазнає поразки.

Трумена доктрина 1947 була першим практ. втіленням «стримування» доктрини. У зверненні до Конгресу США від 12.03.1947 *Г. Трумен* наголошував, що усі «вільні народи» світу, які відчуватимуть загрозу тоталітаризму, можуть сподіватися на допомогу США. Втіленням політики стримування СРСР також стали *Маршалла план*, створення *НАТО*. «Стимування» доктрина, згідно з підходом Кеннана, не визначала великої кількості витрат, натомість передбачала асиметричність заходів у досягненні цілей, пріоритет захисту найбільш життєво важливих інтересів, звуження кола суперників за рахунок включення до нього лише тих д-ав, які становили реальну загрозу, гнучкість в обранні засобів дій. На думку Кеннана, США мали зосередитись на обороні Зах. Європи, Японії та шляхів, що з'єднували ці країни із США. Значну увагу «стримування» доктрина приділяла зростанню сукупного потенціалу зах. країн за рахунок екон. відродження, використанню слабких місць суперника (зокрема, у сподіваннях, що СРСР не зможуть бути лідером міжнар. комуніст. руху тривалий час). Однак мінімізація витрат зумовлювала збільшення ризиків, «стримування» доктрина не передба-

чала механізмів протидії воєнному наступу СРСР на Зах. Європу або Японію. Так, створення НАТО відбулося з ініціативи зах.-європ. країн, яку підтримала адміністрація Трумена, попри заперечення Кеннана, що виступав проти будь-якої постійної амер. військ. присутності в Японії. Доктрина «стримування» залишалась у зовн.-політ. арсеналі США до *СРСР розпаду*.

В.А. Манжола

Строк дії міжнародного договору — період у часі, протягом якого діє договір. Нерідко він визначається в самому договорі. Дія *договору міжнародного* означає, що він породжує відповідні права і обов'язки для сторін дог-ру. Дія відрізняється від чинності міжнар. дог-ру тим, що встановлюється волею учасників, які визначають момент вступу в силу і термін дії міжнар. дог-ру. Міжнар. дог-ри можуть укладатись на певний строк, на невизначений строк, бути безстроковими або містити положення, що строк дії дог-ру буде встановлено спец. угодою сторін в майбутньому, або взагалі не містити положення про строк своєї дії. С. д. м. д. може бути безумовно-визначеним (напр., «договір діє протягом 3-х років») і умовно-визначеним (коли договір містить умову про продовження його дії на певний час після закінчення спочатку встановленого строку, якщо яка-небудь сторона не відмовиться від нього в термін, передбачений у дог-рі). Договір з невизначеним строком дії означає, що цей термін не обумовлений певними датами, а поставлений у залежність від настання яких-небудь подій або здійснення відп. дій (закінчення війни, *денонсація міжнародного договору* тощо). До таких дог-рів належать також дог-ри, які, хоча і включають вказівку на певний строк їхньої дії, в той же час містять положення про невизначено-термінову автоматичну *продлонгацію*. У безстрокових же дог-рах взагалі немає ніяких вказівок на можливість їхньої денонсації або припинення будь-яким чином. Безстроковими дог-рами, зазвичай, є *договори мирні*, установчі акти міжнар. орг-цій; дог-ри про встановлення *дипломатичних відносин*, дог-ри про *права людини*, дог-ри про кордони та інші дог-ри найбільш важливого загальнолюдського значення. До них належать і *договори міжнародні багатосторонні* — кодифікації міжнар. права. У випадку, якщо в тексті міжнар. дог-ру не обумовлений термін його дії, то він визнача-

ється, відповідно до положень *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*. Зі строком дії міжнар. дог-ру може не співпадати термін дії зобов'язань за ним.

О.В. Буткевич

Строку давності незастосування — відмова держави розповсюджувати термін давності на *воєнні злочини та злочини проти людства*. С. д. н. як зобов'язання держав-учасниць передбачено в Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968. У її преамбулі визнається необхідність і своєчасність затвердження в *міжнародному праві* принципу про те, що не існує строку давності стосовно воєнних злочинів і злочинів проти людства, а також забезпечення застосування цього принципу. Конвенція передбачає, що її положення застосовуються як до представників держ. влади, так і до приватних осіб, які є виконавцями чи співучасниками відп. злочинів. Вона також закріплює зобов'язання держав-учасниць вжити необхідних внутр. заходів законодавчого чи іншого характеру, спрямованих на створення всіх необхідних умов для видачі осіб, які вчинили воєнні злочини чи злочини проти людства.

О.В. Задорожній

Структура (з лат. *structura* — нагромадження) — порядок орг-ції взаємодій елементів системи, що відображає цілісний характер їх сукупності. Категорія С. є однією з базисних категорій в сучас. дослідженнях *міжнародних відносин*, що активно використовується в усіх напрямках науки. Проте, найбільше епістемологічне значення ця категорія має в системі категорій однієї з варіації неореалізму, відомою під назвою «структурного реалізму». Концепція С. цієї течії *міжнародних відносин теорії* реалізує одне з фундаментальних положень структурно-функціонального аналізу в соціології про обумовленість соц. функції С. Відповідно, за цією концепцією, поведінка *актора міжнародного* вважається похідною від його місця в структурі системи міжнародної. Т. ч., С. встановлює рамки як для процесів заг.-системного характеру, так і для дій кожного окремого міжнар. актора, включно з великими д-вам та наддержавами. Логіка «структурного детермінізму» вимагає розглядати С. як консервативний компонент міжнар. системи в порівнянні з роллю елемента системи (міжнар. актора); завдяки існуванню С.

система спроможна зберігати власну ідентичність, реагуючи на дестабілізуючі дії міжнар. акторів та до певної межі їх нейтралізуючи.

А.А. Субботін

Суб'єкти міжнародного договору — сторони, що беруть участь в укладанні *договору міжнародного*, його учасники. Ними можуть бути всі традиційні *суб'єкти міжнародного права*. Міжнар. договірна правоздатність є найважливішою ознакою міжнар. правосуб'єктності. У міжнар. дог-рі може брати участь група д-ав як єдина сторона (т. зв. групові суб'єкти дог-ру). Складова частина (суб'єкт) федерації може брати участь у дог-рах, якщо це передбачено в конституції федерації і на визначених нею умовах. Договірна правоздатність націй, що борються за свою незалежність, складає частину їх міжнар. правосуб'єктності. Кожна нація володіє правоздатністю укладати міжнар. дог-ри як суб'єкт міжнар. права. Міжнар. орг-ції можуть укладати дог-ри між собою і з окремими д-вами або групою д-ав у межах своєї функціональної компетенції. Договірна правоздатність міжнар. орг-цій носить суто спец. характер. У сучас. *міжнародному праві* є тенденція посилення дії принципу відкритості міжнар. дог-рів для більшого числа суб'єктів.

О.В. Буткевич

Суб'єкти міжнародного права — учасники *міжнародних відносин*, які володіють міжнар. правами і обов'язками, здійснюють їх на основі *міжнародного права* і несуть у необхідних випадках міжнар.-прав. відповідальність. Суб'єкти займають центр. становище в міжнар. праві. Його сутність, природа є похідною від природи і сутності суб'єктів міжнар. права. Міжнар. право служить інтересам своїх суб'єктів, регулює відносини між ними, визначає їхній статус і, зокрема, права і обов'язки. Заг. ознаки С. м. п.: а) здатність реалізовувати права і обов'язки на основі *норм міжнародного права*; б) здатність бути стороною у відносинах, врегульованих нормами міжнар. права, які створені гол. ч. завдяки міжнар. угодам; в) здатність створювати норми міжнар. права. Здатність мати самостійний міжнар.-прав. статус також може розглядатись як заг. ознака *правосуб'єктності міжнародної*, але з певними винятками. Не всі С. м. п. реалізують міжнар. правосуб'єктність в однаковому обсязі, але обсяг реалізації не є критерієм для визнання правосуб'єктності. Для

С. м. п. важлива здатність реалізовувати свій міжнар.-прав. статус, який, крім прав і обов'язків, включає свободи суб'єкта, його законні інтереси тощо. Саме в прав. статусі С. м. п. виражений характер і обсяг міжнар. правосуб'єктності. За своїми свободами чи законними інтересами С. м. п. є рівними, а коло суб'єктивних прав і юрид. обов'язків розрізняється. Навіть у рівних між собою суб'єктів може бути різний прав. статус. Розрізняють первинних і похідних С. м. п. До первинних відносять д-ви (основні С. м. п.), а також нації, що борються за своє звільнення; похідними вважають міжнар. міжурядові орг-ції, які наділені міжнар. правосуб'єктністю засновницькими актами (статутами). У сучас. міжнар.-прав. доктрині досить широке поширення отримала теорія, яка передбачає, що сучас. міжнар. право безпосередньо регулює поведінку індивідів (теорія міжнар. правосуб'єктності індивідів). Політ. значення цієї теорії полягає в намаганні обґрунтувати розвиток процедури розгляду приватних скарг індивідів і неурядових орг-цій в *Організації Об'єднаних Націй* та інших міжнар. орг-ціях, а також несення індивід. кримінальної відповідальності за злочини міжнародні згідно з міжнар. правом.

О.В. Задорожній

Субституція — у міжнародному праві форма матеріал. відповідальності держав, різновид *реституції*, особливість якої полягає в тому, що неправомірно знищене, пошкоджене чи вивезене майно потерпілої держави замінюється державою-правопорушницею на аналогічне і приблизно рівноцінне. Напр., Італія за мирним дог-ром 1947 зобов'язалася повернути все монетне золото, награбоване або незаконно вивезене до Італії під час *Другої світової війни*, або передати кількість золота, яке б дорівнювало вивезеному за вагою та пробою. Може вважатися дією, за характером близькою до С., передача у серпні 1830 особисто перським принцом Хосровом-мірзою рос. імператорові *Миколі I* дорогоцінного алмазу «Шах» у відкуп за життя співробітників рос. дипломатичного представництва в Тегерані, і серед них — його голови в ранзі надзвичайного посланника і повноважного міністра, великого драматурга О. Грибоедова, які загинули від рук юрби при нападі на представництво 30.01.1829.

В.С. Ржевська

Суверенітет (з франц. *souveraineté* — верховна влада) — незалежність держави в зовн. зноси-

нах і верховенство у внутр. справах; верховенство, сукупність верховних прав, що належать державі або її главі. Також означає незалежність д-ви у виборі свого зовн.-політ. і внутр.-політ. курсу. Найважливішою ознакою С. є здатність вищого політ. керівництва д-ви до оголошення надзвичайного або воєнного стану. З визначення поняття С. логічно витікають його властивості: єдність і неподільність. В умовах держ. нестабільності відбувається конкуренція за володіння С. між різними політ. суб'єктами. У зв'язку з цим виникає уявлення про подільність суверенітету та ієрархії суверенітетів. С. виражається в наявності системи управління і дозволяє контролювати всю територію д-ви, все населення, що знаходиться на даній території, а також мати власну військ., правоохоронну і міжнар. політику. Повага до держ. С. — імперативний принцип сучас. міжнародного права і міжнародних відносин, закріплений у *Статуті ООН* та інших міжнар.-прав. актах. З міжнар.-прав. точки зору С. є обов'язковою умовою міжнар. правосуб'єктності д-ви; з юридичної — визначальним фактором неподільності та непорушності території д-ви. У міжнар.-прав. доктрині зазначають, що характерною ознакою поняття С. є його формулювання від зворотного (негативістське): над владою, яка володіє С., не повинно стояти ніякої іншої влади, що має правомірне походження, ніхто не може наказувати їй або перешкоджати здійсненню її волі. Згідно з позитивним підходом, С. — необмеженість влади нічим, окрім права (закону). Вперше поняття С. було обґрунтовано Ж. Боденом у XVI ст. Починаючи із Середньовіччя, деякі богослови, особливо кальвіністи, індепенденти та єзуїти розвивали ідею, що первинним носієм держ. С. володіє народ, який в громад. цілях, на користь управління і порядку, делегує свою владу монарху, внаслідок чого втрачає свій С. Схожу думку висловлював і Т. Гоббс. Концепцію «народного суверенітету» було висунуто на протигагу абсолютній, нічим не обмеженій владі монархів (суверенів). Вже завдяки Ж.-Ж. Руссо («Суспільна угода») поширилась ідея, що С. може і повинен належати лише народу в цілому. Ця ідея знайшла юрид. вираз у законодавстві *Французької буржуазної революції 1789-99*. та Конституції США. У сучас. демокр. республіках єдиним носієм С. визначається народ. Концепція «народного суверенітету» закріплена

і в Конституції України (ст. 5). Поняття «суверенітет» пов'язане з поняттям суверенних прав — конкретних прав д-ви розповсюджувати свою владу на об'єкти і дії фізич. та юрид. осіб не тільки в межах своєї нац. території, а й поза її межами на підставі *договорів міжнародних* (зокрема, щодо своїх мор., повітр. та косм. суден під час їхнього знаходження за межами держ. території). Прибережна д-ва здійснює свої суверенні права у *виключній економічній зоні* та на *континентальному шельфі*.

О.В. Буткевич

Суверенної рівності держав принцип — один з *міжнародного права принципів основних* (п. 1, ст. 2 *Статуту ООН*). Існування цього принципу підтверджується Декларацією про принципи, міжнар. права 1970, та *Заключним актом На ради з безпеки та співробітництва в Європі 1975* («принцип суверенної рівності, поваги прав, властивих суверенітету»). Його зміст розкрито зустрічі представників держав-учасниць НБСЄ 1983, Підсумковому документі *Віденської зустрічі представників країн-учасниць НБСЄ 1989*, Паризькій хартії для нової Європи 1990 та інших док-тах. Принцип суверенної рівності д-ав надає д-вам наступні права: право кожної д-ви на юрид. рівність; право на територ. цілісність; право на свободу і політ. незалежність; право вільно вибирати і розвивати свої політ., соц., екон. і культ. системи; право встановлювати свої закони і адмін. правила; право визначати і здійснювати на власний розсуд свої відносини з іншими д-вами у відповідності з *міжнародним правом*; право змінювати кордони згідно з міжнар. правом мирним шляхом і за домовленістю; право належати чи не належати до міжнар. орг-цій; право бути чи не бути учасником двосторонніх або багатосторонніх міжнар. угод; право бути чи не бути учасником союзних дог-рів; право на нейтралітет. Вказаним правам кореспондують відп. обов'язки д-ав, як-от: поважати правосуб'єктність інших д-ав, виконувати повністю і добросовісно свої міжнар. зобов'язання, жити в мирі з іншими д-вами, не нав'язувати групових правил поведінки іншим д-вам тощо. Принцип суверенної рівності д-ав функціонально забезпечує: а) оптимальне співвідношення їхніх прав і обов'язків; б) статус д-ав як суб'єктів міжнар. права; в) засади правомірного прийняття рішень; г) основні начала

прав. регулювання міждерж. відносин. Аналіз прав. змісту принципу дає також підставу для висновку, що він визначає порядок участі д-ав у вирішенні міжнар. проблем, які стосуються їхніх законних інтересів.

Д.В. Скринька

Судна морського національна приналежність — держ. приналежність судна, яка визначає владу держави та закон, який поширюється на морське судно. Однією з ознак С. м. н. п. (національності судна) є прапор судна. Із факту надання судну національності та права на прапор випливає виключність юрисдикції д-ви, прапор якої несе судно у відкритому морі. Конвенція про відкрите море 1958 та *Конвенція ООН із морського права 1982* встановлюють, що д-ва визначає умови надання своєї національності суднам, реєстрації суден на її території та права плавання під її прапором. Згідно з положеннями зазначених конвенцій між судном і д-вою прапора повинен існувати реальний зв'язок. Принцип реальності зв'язку є вирішальним для визначення національності судна. Для дотримання принципу реального зв'язку необхідні й інші умови, що встановлюються безпосередньо *договорами міжнародними*. Однією з прав. умов надання судну національності є його реєстрація (внесення судна в судовий реєстр д-ви). Крім того, судно для підтвердження права на прапор та своєї національності повинно мати судові док-ти. Так, для суден, що ходять у плавання під прапором України, перелік док-тів визначається Кодексом торг. судноплавства України.

І.М. Забара

Судна повітряного іноземного примусова посадка — здійснюється компетентними органами держави щодо інозем. повітр. судна-порушника, що перетнуло кордон даної держави без відп. дозволу або таке, що припустилося порушення використання повітр. простору даної держави. Процедура С. п. і. п. регламентується міжнар. угодами України, а також положеннями *Повітряного кодексу України*, *Закону України «Про державний кордон»* та іншими законодавчими актами.

О.М. Григоров

Судна повітряного національна приналежність — держ. приналежність судна, що визначає державу, закони та юрисдикція якої поширюється на повітр. судно. Відповідно до ст. 17, 19 *Чиказької конвенції про міжнар. цивільну авіацію 1944* повітр. судно має націо-

нальність тієї д-ви, в якій воно зареєстровано; при цьому виключається подвійна реєстрація повітр. судна. Порядок реєстрації визначається законодавством д-ви, до нац. реєстру якої внесено це повітр. судно. Ст. 25-26 чинного Повітряного кодексу України 1993 регламентують основні правила реєстрації повітр. суден України, а також порядок виключення повітр. судна з держ. реєстру України. Додатково Україна як учасниця Чиказької конвенції 1944 згідно з положеннями ст. 21 Конвенції на запит будь-якої держави-учасниці Конвенції, а також *Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО)* надає інформацію щодо реєстрації та належності повітр. судна, внесеного до держ. реєстру України.

О.М. Григоров

Судна повітряного незаконне захоплення — злочин міжнародного характеру (конвенційний злочин), який завдає шкоди мирному співробітництву й безпеці держав; один із різновидів незаконного втручання в діяльність цивільної авіації; злочинні дії особи, яка знаходиться на борту повітр. судна й за допомогою сили чи погрози силою здійснює акт втручання, захоплення чи інший незаконний контроль над повітр. судном під час польоту, або готує такий акт до здійснення. Таке визначення закріплене в Конвенції про злочини й деякі інші дії, здійснювані на борту повітр. судна від 14.09.1963 (Токійська конвенція), яка, проте, не кваліфікує подібні дії як злочини. Конвенція про б-бу з незаконним захопленням повітр. суден від 16.12.1970 (Гаазька конвенція), крім визначення акту незаконного захоплення повітр. суден, визнає такі дії злочином і зобов'язує д-ви застосовувати щодо них суворі заходи покарання. Конвенція про б-бу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації від 23.09.1971 (Монреальська конвенція), не дає визначення даного поняття, але встановлює, що д-ви повинні вжити всіх можливих заходів для відновлення контролю законного командира над повітр. судном або для збереження за ним контролю над повітр. судном. Кожна д-ва вживає заходів, необхідних для встановлення своєї юрисдикції над такими злочинними діяннями з метою проведення слідства чи судочинства або видає злочинців у порядку, передбаченому міжнар. угодами з надання прав. допомоги.

О.В. Задорожній

Судно морське військове — судно, що належить до *збройних сил* будь-якої держави. Відповідно до *Конвенції ООН із морського права 1982* (ст. 29) С. м. в. має відповідати наступним вимогам: мати зовн. знаки, що відрізняють такі судна його національності; знаходитись під командуванням офіцера, який перебуває на службі уряду даної д-ви і прізвище якого занесене у відп. список військовослужбовців чи документ, еквівалентний йому; мати екіпаж, який підкоряється регулярній військ. дисципліні. Тільки додержання всіх цих критеріїв дає право судну вважатися С. м. в. у розумінні чинного *міжнародного права*. Воно встановлює дозвільний порядок заходу С. м. в. у порти інозем. д-ав — за попереднім запрошенням чи згодою, одержаною дип. шляхом. Єдиний виняток становить т. зв. вимушений захід — у випадку аварії, стихійного лиха чи необхідності передати на берег хворого, який потребує невідкладної мед. допомоги. С. м. в., як й інші держ. судна, що використовуються з некомерційною метою, володіють імунітетом від юрисдикції прибережної д-ви під час перебування в її внутр. чи територ. водах. Однак, це не звільняє їх від обов'язку додержуватися норм міжнар. права та законів і правил прибережної д-ви, які регулюють здійснення проходу через територ. море. Якщо С. м. в. не додержується законів і правил прибережної д-ви стосовно проходу через територ. море та ігнорує будь-яку звернену до нього вимогу про їхнє додержання, то прибережна д-ва може вимагати від такого корабля негайно залишити її територ. море. Окрім цього, вся відповідальність за шкоду чи збитки, заподіяні С. м. в. внаслідок порушення таких правил чи норм міжнар. права про прохід через територ. море, лягає на *державу прапора* С. м. в. У решті випадків С. м. в. вільні від арешту, забезпечення судових вимог, санітарного чи митного огляду, різних видів зборів та податків і будь-яких інших контрольних чи примусових заходів з боку прибережної д-ви. Перебуваючи у відкритому морі, С. м. в. та інші держ. судна на некомерційній службі користуються повним імунітетом від юрисдикції будь-якої д-ви, окрім д-ви прапора. Тільки С. м. в. або інші спеціально уповноважені на це судна, які мають чіткі зовн. знаки, що засвідчують їхні повноваження, мають право на переслідування «по гарячих слідах». Жодна інозем. д-ва не має права здійснювати щодо С. м. в.

заходи контролю чи розпочати судове переслідування з метою відшкодування шкоди в результаті зіткнення або одержання винагороди за рятування, а також з метою накладення штрафу чи попереднього арешту, повернення майна чи боргів в інших випадках. С. м. в. зобов'язаний поважати законні права інших д-ав у *відкритому морі*. Зустрічаючи у відкритому морі інозем. невійськ. судно, яке не володіє імунітетом, С. м. в. має право перевірити це судно на предмет права на прапор і провести подальший огляд судна, якщо є розумні підстави підозрювати, що це судно займається *піратством*, работоргівлею, несанкціонованим мовленням, не має національності або, хоча на ньому піднятий інозем. прапор або воно відмовляється підняти прапор, це судно справді має ту саму національність, що й С. м. в. Якщо підозри виявляються необґрунтованими, то судові, яке було піддане такому оглядові, мають бути відшкодовані будь-які заподіяні збитки. У випадку, якщо екіпаж С. м. в. чи іншого держ. судна вчинив заколот, захопив контроль над судном і використовує його для піратства, такий корабель чи судно втрачає імунітети і прирівнюється до приватного судна.

В.С. Ржевська

Судно морське ядерне — судно, обладнане ядерною енергетичною установкою; відноситься до джерел підвищеної небезпеки. Тому в *міжнародному праві* до С. м. я., крім заг. вимог, застосовуються спец. правила щодо забезпечення безпеки судноплавства. На С. м. я. в повній мірі поширюється принцип свободи судноплавства, а також право мирного проходу через інозем. *територіальні води*. *Конвенція ООН із морського права 1982*, підтверджуючи принцип свободи судноплавства та право мирного проходу щодо суден, не пов'язує ці права мореплавців із техн. особливостями суден. На С. м. я. поширюються додаткові вимоги тільки щодо забезпечення безпечної експлуатації та незаподіяння ядерної шкоди прибережним д-вам, навколишньому середовищу та природ. ресурсам. Для забезпечення інтересів прибережних д-ав С. м. я., при здійсненні права мирного проходу в територ. водах інозем. д-ав, повинні мати на борту свідоцтво про безпеку ядерного судна (пасажирського або вантажного) і дотримуватись заходів безпеки, передбачених для них міжнар. угодами, а також рухатись *морськими коридорами*, встановленими д-вами або компетентними міжнар. орг-ціями.

Спец. заходи безпеки щодо експлуатації С. м. я. передбачено міжнар. нормами техн. характеру. *Держава прапору* С. м. я. повинна забезпечити дотримання міжнар. стандартів при проектуванні, виготовленні та монтажі судна й реактора, а також здійснення контролю при використанні на судні радіоактивних матеріалів. На забезпечення безпечної експлуатації С. м. я. спрямовані й міжнар. рекомендації техн. характеру: «Рекомендації ІМКО/Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) з безпеки портів при заході в них ядерних торгових суден», Типовий проект (Модель) двосторонніх угод про візити ядерних суден 1972, а також Кодекс із безпеки ядерних торг. суден 1981. Використання д-вами конвенційних норм у сукупності з рекомендаціями техн. характеру сприяло розробці відп. нац. законодавств. Низкою д-ав прийнято законодавчі акти щодо дозвільного характеру заходу С. м. я. в порти, відкриті для інозем. суден. Міжнар. характер судноплавства та особливі умови експлуатації С. м. я. обумовили спец. міжнар.-прав. регулювання інституту відповідальності. Питання відшкодування шкоди, що може бути заподіяна С. м. я., врегульовано низкою міжнар. конвенцій. Встановлення спец. вимог щодо відшкодування ядерної шкоди пов'язано зі специфічними властивостями як самої заподіяної шкоди, так і С. м. я. Міжнар. конвенція про відповідальність операторів ядерних суден 1962 встановлює особливий режим цивільно-прав. відповідальності. Зміна традиційного режиму відповідальності була викликана необхідністю забезпечення певних гарантій захисту інтересів потерпілих від ядерної шкоди. В основі режиму лежить низка принципів цивільно-прав. відповідальності за ядерну шкоду: абсолютна відповідальність; обмеження відповідальності за розміром. Режим цивільно-прав. відповідальності за ядерну шкоду в мор. праві розглядається в сукупності з системою фінанс. забезпечення (обов'язкове страхування або фінанс. гарантія та держ. відшкодування). Відповідальність оператора ядерної установки обмежується термінами позовної давності за позовами про відшкодування шкоди. Юрисдикцію здійснюють суди того учасника конвенції, на території якого відбувся ядерний інцидент.

І.М. Забара

Судноплавство міжнародне торговельне — плавання торг. суден окремих держав у водах *Світового океану*, міжнар. річок і озер.

Регулюється *нормами міжнародного права* і нац. законодавства, що визначають прав. стан суден, умови надання д-вами своєї національності суднам, порядок здійснення *державою реєстрації* юрисдикції і контролю над суднами, що плавають під її прапором, заходи щодо забезпечення безпеки суден, відповідальність судновласників, порядок та умови доступу суден до портів тощо. У *відкритому морі* міжнар. право встановлює принцип виключної юрисдикції д-ви над суднами, що ходять під її прапором, який впливає із *суверенної рівності держав принципу* та принципу свободи судноплавства у відкритому морі. Прав. стан суден у *територіальних водах* інозем. д-ав базується на статусі територ. вод як частини території д-ви і на праві *мирного проходу*. Важливе значення для режиму С. м. т. має право транзитного проходу протоками, що використовуються для міжнар. судноплавства. Режим С. м. т. на річках та озерах визначається міжнар. угодами, для його встановлення мають значення двосторонні угоди з питань взаємності доктів про національність суден, режиму заходу, виходу та перебування суден у портах тощо. Під егідою *Міжнародної морської організації* та Комітету з мор. перевезень *Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД)*, було прийнято ряд техн. і прав. норм та рекомендацій щодо мор. торг. судноплавства.

І.М. Забара

Судноплавство по міжнародних річках здійснюється відповідно до *договору міжнародного* про кожну конкретну міжнар. річку. Ряд заг. міжнар. правил С. по м. р. був прийнятий у XIX ст. Так, *Віденський конгрес 1814-15* встановив, що д-ви, через територію яких протікає одна і та ж міжнар. річка, регулюють питання судноплавства по ній за взаємною угодою, що С. по м. р. відкрите для всіх націй. У подальші роки ці правила були застосовані до багатьох европ. річок. Ряд правил С. по м. р. містять Барселонська конвенція і статут про режим судноплавних водних шляхів міжнар. значення 1921. Питання про їхній перегляд виникло в Асоціації міжнар. права, яка розробила і прийняла на своїй Гельсінкській конференції в 1966 проект статей щодо різного використання вод міжнар. річок. Згідно з цим док-том, кожній прибережній д-ві належить право вільного судноплавства по всьому протязі міжнар. річки; прибережні д-ви можуть надати таке право і неприбережним д-вам. У даний час умови і правила С. по м. р.

визначаються в кожному конкретному випадку угодою прибережних д-ав. Ці угоди, як правило, надають свободу судноплавства всім прибережним країнам, а нерідко й усім іншим д-вам. Для сприяння їх виконання створюються постійні річкові комісії з представників прибережних д-ав. Міжнар. судноплавство по Дунаю регулюється Конвенцією про режим судноплавства на Дунаї 1948. Згідно зі ст. 1 цієї Конвенції, судноплавство оголошено вільним і відкритим для громадян, торгових суден і товарів усіх д-ав на основі рівності відносно портових і навігаційних зборів та умов торг. судноплавства. Плавання по річці військ. кораблів всіх недунайських країн забороняється. Плавання військ., поліцейських і митних суден придунайських країн може здійснюватися тільки в межах країни, прапор якої несе судно, а на решті ділянок — лише з відома відповідних придунайських д-ав. Дунайська комісія, організована з представників придунайських країн, здійснює спостереження за виконанням конвенції, координує діяльність прибережних країн і сприяє їхній співпраці, проводить консультації, ухвалює рекомендації тощо.

О.В. Задорожній

Судно повітряне військове — будь-яке повітр. судно, що знаходиться під командуванням особи, яка перебуває на військ. службі, і споряджене для військ. цілей (ст. 31 Паризької конвенції 1919). Ст. 3 Чиказької конвенції 1944 розглядає В.-п. с. як частину повітр. суден д-ви, які використовуються у військ. цілях. Основною кваліфікуючою ознакою С. п. в. є його належність до збройних сил д-ви незалежно до виду військ, до якого прикріплене конкретне судно (військ.-повітр. сили, військ.-мор. сили, війська протиповітр. оборони тощо). С. п. в., до яких відносяться усі військ. пілотовані літальні апарати (як тяжчі, так і легші за повітря), за винятком косм. апаратів, повинні мати розпізнавальні знаки, які вказують на приналежність судна до збройних сил певної д-ви. Знак має бути добре помітним з усіх сторін та обладнаний у такий спосіб, щоб він не міг бути змієним у польоті. Неправомірним є використання на С. п. в. розпізнавальних знаків іншої д-ви. С. п. в. має знаходитись під командуванням особи, яка наділена відп. повноваженнями та перебуває на військ. службі певної д-ви. Командиром С. п. в. має бути тільки громадянин *держави реєстрації* судна.

О.В. Задорожній

Судно повітряне державне — повітр. судно, незалежно від його типу, що згідно зі ст. 1 Чиказької конвенції про міжнар. цивільну авіацію і ст. 15, 25 Повітряного кодексу України використовується на військ., прикордонній та міліцейській службах і внесено до реєстру держ. повітр. суден України.

О.М. Григоров

Судно повітряне цивільне — повітр. судно, яке згідно з положеннями ст. 1 Чиказької конвенції про міжнар. цивільну авіацію та ст. 15, 25 Повітряного кодексу України зареєстроване в держ. реєстрі цивільних повітр. суден України відповідно до чинного законодавства України та проходить належну процедуру сертифікації й допуску до експлуатації. Крім того, на С. п. ц. повинні бути нанесені держ. та реєстраційні розпізнавальні знаки.

О.М. Григоров

Судова процедура міжнародна — засіб мирного врегулювання спорів, що полягає в розгляді спору міжнар. судом та винесенні обов'язкового для сторін рішення. Вона здійснюється міжнар. судом, що створюється на основі міждерж. угоди (статуту). В угоді визначаються порядок формування, компетенція, структура міжнар. суду, а також встановлюються основні правила судочинства. Правила процедури, зазвичай, виробляються та приймаються самим міжнар. судом. Так, *Міжнародний Суд ООН* заснований та функціонує на підставі *Статуту ООН* та Статуту Міжнародного Суду, що є його невід'ємною частиною, а також Регламенту, розробленого та прийнятого самим Судом. Статут не забороняє членам ООН звертатися для розв'язання спорів до інших судів у силу вже існуючих угод або таких, що можуть бути укладені в майбутньому. Звернення д-ав до С. п. м. здійснюється або на підставі спеціально укладеної з цією метою угоди (напр., 20.10.1983 Верхня Вольта і Малі уклали спец. угоду про передачу прикордонного спору в Міжнародний Суд ООН), або в силу заздалегідь прийнятого зобов'язання в *договорі міжнародному* (напр., ст. 48 Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1975 передбачає судовий розгляд спорів, пов'язаних з її тлумаченням та застосуванням).

С. п. м. складається з двох форм судочинства: письмової та усної. Під час письмової частини судочинства сторони подають суду меморандуми, контрмеморандуми та, якщо буде потрібно, відповіді на них, а також всі інші необхідні

матеріали. Під час усної частини заслуховуються свідки, експерти, представники, повірені, адвокати сторін. Терміни та форми надання сторонами доказів визначаються судом. У разі потреби суд може почати розслідування або призначити експертизу. Суд зобов'язаний вирішити питання про підсудність спору, і, якщо дійде висновку про власну компетентність розглядати спір, приступає до його розгляду по суті. Слухання справи в суді проводяться, як правило, публічно. Наради суду по закінченні слухання відбуваються в дорадчій кімнаті та зберігаються в таємниці. Рішення суду є остаточним та обов'язковим для сторін, що беруть участь у даній справі. Міжнародний Суд ООН у відповідності до Статуту має право під час розгляду справи вказати на необхідність прийняття так званих тимчасових заходів, про які відп. чином повідомляється *Раді Безпеки ООН*.

С.О. Галаган

Суецька криза 1956 (Друга арабо-ізраїльська війна, Англійсько-французько-ізраїльська агресія 1956 проти Єгипту) — війна Великої Британії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту за контроль над *Суецьким каналом* та військ.-політ. домінування на Бл. Сході. Приводом для війни стала *націоналізація* єгипетським урядом *Г. Насера* Суецького каналу, згідно з декретом, оприлюдненим 26.07.1956 в Олександрії. Націоналізація англ.-франц. Загальної компанії Суецького каналу була здійснена урядом Єгипту після відмови з боку США у наданні фінанс. допомоги на будівництво першої черги Асуанської греблі, що мала велике значення для розвитку єгипетської економіки. Дії Єгипту викликали негативну реакцію з боку Франції — власника 52% акцій компанії і Великої Британії — основного користувача каналу і власника 44% акцій компанії, які почали планування військ. акції проти Єгипту. 2.08.1956 США, Велика Британія і Франція виступили зі спільною заявою про необхідність встановити міжнар. контроль над каналом; 16.08.1956 у Лондоні відкрилась конференція користувачів каналу за участю 22-х країн, на розгляд якої була винесена англ.-франц.-амер. пропозиція. Втім, вона не знайшла одностайної підтримки як така, що не виправдано обмежує *суверенітет* Єгипту. Тоді питання було винесене Великою Британією та Францією на розгляд *Ради Безпеки ООН* (5-13.10.1956), при цьому вони заявили, що залишають за собою право засто-

сувати силу. Але запропонований Британією і Францією проект резолюції не був прийнятий через *вето* СРСР. Після провалу дип. спроб урегулювання кризи Велика Британія і Франція розробили спільний з Ізраїлем план бойових дій проти Єгипту. Метою Ізраїлю у війні було вирішення проблеми *блокади* арабами Акабської затоки і заборони Єгиптом проходу Суецьким каналом суднам, що направлялися в Ізраїль чи йшли з його портів. Велика Британія і Франція сподівалися використати напад Ізраїлю як привід для військ. втручання. У ніч з 29 на 30.10.1956 ізраїльські війська напали на Єгипет. 31.10.1956 Велика Британія і Франція пред'явили Єгипту й Ізраїлю *ультиматум* з вимогою не пізніше, ніж через 12 годин припинити воєнні дії, відвести їхні війська на десять миль від Суецького каналу і дозволити ввести англ.-франц. війська в Порт-Саїд. Ізраїль, Армія оборони (ЦАХАЛ) котрого знаходилися далеко від каналу, прийняв ультиматум, а Єгипет його відхилив. Увечері 31.10.1956 англ.-франц. авіація піддала бомбардуванням Каїр, Олександрію і міста зони каналу; 5.11.1956 повітр. десантами було захоплено Порт-Саїд та Порт-Фуад, а 6.11.1956 на захоплених плацдармах було висаджено потужний мор. десант. РБ ООН, що зібралася 30.10.1956 після нападу Ізраїлю на Єгипет, розглянула проект резолюції, яка засуджувала Ізраїль, вимагала негайного припинення вогню і відведення ізраїльських військ на лінію *перемир'я*, а також закликала країни-члени ООН утриматися від застосування сили чи загрози застосування сили і не надавати Ізраїлю військ. допомоги. Однак резолюція не була прийнята через застосування вето Великою Британією і Францією. 1.11.1956 відкрилось надзвичайне засідання *Генеральної Асамблеї ООН*, яка наступного дня прийняла переважною більшістю голосів резолюцію про припинення вогню і відведення військ *агресора*. 4.11.1956 ГА ООН прийняла рішення про створення надзвичайних збройних сил ООН і введення їх в Єгипет. СРСР різко засудив англ.-франц.-ізраїльську агресію проти Єгипту; 5.11.1956 рад. уряд звернувся до урядів Великої Британії, Франції і Ізраїлю з посланнями, в яких вимагав негайно припинити війну в Єгипті і вивести інозем. війська з його території та попереджував про небезпечні наслідки, до яких може привести продовження *інтервенції*. 6.11.1956 із вимогою припинити воєнні дії

виступив Президент США *Д. Ейзенхауер*. Співпадіння рад. і амер. позицій в конфлікті спонукали до припинення агресії проти Єгипту. 6.11.1956 брит. уряд повідомив ООН про своє рішення припинити вогонь, а 7.11.1956 воєнні дії були припинені повсюди, того ж дня ГА ООН прийняла рішення про створення міжнар. сил ООН для контролю за виведенням англ.-франц.-ізраїльських військ із території Єгипту, перші підрозділи яких прибули в Єгипет вже 15.11.1956. Велика Британія та Франція завершили виведення військ з території Єгипту 22.12.1956. Ізраїль, який фактично вже 2.11.1956 реалізував свої головні цілі, відкривши для судноплавства Тиранську протоку, ще протягом майже 3 місяців продовжував окупацію єгипетської території і його війська були остаточно виведені 7.03.1957. Перемога Єгипту в б-бі проти англ.-франц.-ізраїльської *агресії*, підтриманій світовою громадськістю, прискорила розпад колоніальної системи, сприяла зростанню авторитету Єгипту і Г. Насера в арабських країнах і у світі в цілому. Водночас, політ. і екон. позиції Великої Британії і Франції в бл.-схід. регіоні були підірвані, і він остаточно перетворився на зону рад.-амер. суперництва.

І.Д. Коміренко

Суецький канал — штучний суднохідний шлях, що перетинає Суецький перешийок та поєднує Середземне і Червоне моря; з часу будівництва став важливим геостратегічним та геоекон. чинником світової політики. Канал значно скоротив протяжність мор. шляхів між портами в Європі та Азії. Проекти побудови каналу через Суецький перешийок мають давню історію. За свідченнями Геродота, Страбона, Плінія та інші античних істориків, ще за часів правління в Давньому Єгипті XII династії (бл. 2000-1787 до н. е.) був споруджений канал між Середземним та Червоним морями, т. зв. «канал фараонів», що прийшов у запустіння в період занепаду Давнього Єгипту. Канал відновлювався під час правління Птолемея II та в рим. епоху (т. зв. «ріка Трояна»). Після захоплення Єгипту арабами «канал фараонів» був знову відновлений в 642 (канал Амр ібн аль-Ас); проте в 776 його було вирішено засипати, щоб спрямувати основну торгівлю через територію Арабського Халіфата. У XVII — XVIII ст. з пропозиціями побудови каналу виступали Лейбніц, Вольтер та ін. Під час своєї єгипетської

експедиції 1798-99 Наполеон Бонапарт (див. *Наполеон I*) вивчав можливості відновлення каналу. 30.11.1854 франц. дипломат та підприємець Фернан да Лессепс, використовуючи посилення франц. впливу в Єгипті та особисті зв'язки з єгипетським правителем Саїдом-пашою, домогся в останнього концесії на побудову та експлуатацію каналу між Червоним морем та Пелузійською затокою в Середземному морі терміном на 99 років від дня пуску каналу в експлуатацію. Для його спорудження та експлуатації була створена «Загальна компанія морського Суецького каналу»; в статутному капіталі компанії, що склав 2000 млн. франків, 44% належало уряду Єгипту, 53% було розміщено у Франції та 3% — в інших країнах. Єгипетський уряд безкоштовно надав компанії необхідні для побудови каналу землі та робочу силу (4/5 від необхідної). Будівництво С. к., найбільшої гідротехн. споруди ХІХ ст., почалося 25.04.1859, його урочисте відкриття відбулось 17.11.1869.

Після побудови фактичний фінанс. контроль над С. к. належав Франції, але після купівлі в 1875 брит. урядом акцій, що належали правителю Єгипту, він перейшов до Великої Британії. Внаслідок *Єгипетської кризи 1882* їй також вдалося забезпечити політ. та військ. контроль над С. к., який зберігався у Великій Британії до 1954-56. Націоналізація С. к. єгипетським урядом в липні 1956 призвела до військ. зіткнення між Великою Британією, Францією та Ізраїлем, з одного боку, та Єгиптом, з іншого (див. *Суецька криза 1956*). Після врегулювання конфлікту С. к. був остаточно закріплений у держ. власності Єгипту, але 1967-75 закривався для навігації через тривалий Близько-східний конфлікт.

М.С. Бур'ян

Суедзава Сьодзі (1932, префектура Кагосіма) — япон. дипломат. Закінчив Токійський ун-т. З 1956 — в МЗС Японії: в 1979-81 — регіональний координатор у Відділі у справах Радянського Союзу, країн Європи та Океанії МЗС Японії; у 1981-83 — радник посольства Японії в Болгарії; 1983-86 — ген. консул Японії в Находці (СРСР); 1986-88 — регіональний координатор у Відділі у справах Радянського Союзу, країн Європи та Океанії МЗС Японії; у 1988-91 — ген. консул Японії в Ленінграді; 1991-93 — посол Японії в Монголії. У 1993-96 — Надзвичайний і Повноважний Посол Японії в Україні.

П.М. Ігнат'єв

Сукарно (Sukarno) Ахмед (6.06.1901, Сурабая — 21.06.1970, Джакарта) — індонезійський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї вчителя. Закінчив Бандунзький технол. ін-т (1925). У 1927 створив Національну Партію Індонезії (НПІ), що виступала під гаслами націоналізму, неодноразово зазнавав переслідування з боку голландської колоніальної адміністрації; коли японці захопили Нідерландську Схід. Індію в 1942, сприйняв це як нагоду позбавитись влади колишньої метрополії і розпочав співробітництво з окуп. адміністрацією; після капітуляції Токіо 18.08.1945 проголошений Комісією з підготовки незалежності президентом. Запровадив режим «керованої демократії», в 1960 розпустив парламент і сформував уряд за власним бажанням, натомість парламенту створив Тимчасовий народний консультативний конгрес (ТНKK), який одним із своїх перших рішень 1963 призначив С. довічним президентом. В екон. житті здійснив націоналізацію власності закорд. компаній, проводив ізоляціоністський курс автаркції; в *зовнішній політиці* виступив співзасновником *Руху неприєднання* на *Бандунзькій конференції 1955*; зближився з Радянським Союзом та КНР, отримав від Кремля масштабні поставки зброї. Ініціатор політики екон. блокади Малайзійської Федерації. У березні 1966 за причетність до спроби ліворадикального держ. перевороту 30.09.1965 був позбавлений ТНKK звання довічного президента і опинився під домашнім арештом; 20.02.1967 офіційно передав *М. Сухарто* презид. повноваження. Батько нинішнього Президента Індонезії Мегаваті Сукарнопутрі.

П.М. Ігнат'єв

Суковкін Михайло Акінфійович (? — 1930-і, Стамбул) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Родом з поміщиків Київщини, брат київ. губернатора 1912-15 Н. Суковкіна. До Лютневої рев-ції 1917 очолював Київ. губернське земство; 1.03.1917 був обраний головою Комітету громад. орг-цій, що став органом Тимчасового уряду в Києві; водночас 8.03-22.09.1917 — губернський комісар Київщини; на Всеукр. нац. конгресі 6-8.04.1917 підтримав резолюцію про автономію України у складі федерат. демокр. Росії; 20.06.1917 виступив на екстремому засіданні Тимчасового уряду з поясненням недоцільності непримиренної позиції щодо домагань укр. автономії. За гетьманату *П. Скоропадського* був призначений послом у Туреччині, прибув

до Стамбула 21.10.1918; уклав з представником Військово-морських сил *Антанти* на Сході віце-адміралом Аметом угоду про визнання права Української Держави на Чорноморський флот. Після перемоги антигетьманського повстання під проводом Директорії залишився в Туреччині й перейшов на пророс. позиції.

В.І. Головенко

Султанський Павло Олександрович (3.01.1957, с. Костянтинівка Харківської обл.) — укр. професійний дипломат. У 1983 закінчив Інститут Азії та Африки при Моск. держ. ун-ті ім. М. Ломоносова. 1984–87 — викладач китайської мови в гімназії-інтернаті схід. мов №1 м. Києва; 1987–92 — працював у держ. та приватних структурах як експерт з питань зовн. тогівлі. З 1992 працює в системі МЗС України. У 1992–94 — 2-й, 1-й секр. відділу країн Азії і Тихоокеанського басейну Управління двосторонніх відносин МЗС України; 1994–95 — 1-й секр. Посольства України в Японії; 1995–98 — 1-й секр., радник, зав. відділом аналізу регіональних проблем Управління політ. аналізу і планування, заст. начальника Управління європ. та трансатлантичної інтеграції — зав. відділом ЄС, заст. начальника Управління країн АТР, Бл. і Сер. Сходу та Африки МЗС України. 1998–2000 — радник-посланник, тимчасовий повірений у справах України в Китайській Народній Республіці; 2001–03 — в. о. начальника, нач. Управління ЄС Департаменту європ. інтеграції МЗС України. Указом Президента України від 18.08.2003 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України у Соціалістичній Республіці В'єтнам.

В.М. Матвієнко

Сунь Ятсен (Sun Yatsen) (12.11.1866, с. Цзянсань поблизу Гуанчжоу, провінція Гуандун — 12.03.1925, Пекін) — китайський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив мед. коледж у Гонконгу (1892). Займався мед. практикою в Макао; в 1894 здійснив поїздку в Пекін, де безуспішно намагався викласти *Лі Хунчжану* власну програму модернізації Китаю на япон. взірць; здійснив кілька спроб орг-ції визв. повстань на півдні країни; з метою повалення маньчжурської династії в 1905 заснував у Токіо «Революційну лігу» («Тунменхой»). Тоді ж оприлюднив «три народні принципи», що передбачали запровадження «народного правління» (ліквідація інозем. панування

і нерівноправних дог-рів), «народних повноважень» (вибори, агітація, законодавча ініціатива народу, референдум) і «народного життєвого надбаня» (агр. реформа шляхом націоналізації землі). З початком Сінхайської рев-ції 1911 повернувся зі США на Батьківщину й був обраний тимчасовим президентом Китайської Республіки (1.01–10.03.1912), але змушений поступитися владою на користь колишнього командувача імпер. армією Юань Шикая; в 1913 проголосив початок «другої революції» під керівництвом створеної ним Національної партії («Гоміндан»), але зазнав невдачі й емігрував до Японії. Скориставшись наростанням визв. руху в країні після оприлюднення «*Двадцять однієї вимоги Японії до Китаю*», поновив роботу з підготовки рев. бази в Гуанчжоу; в 1923 зустрівся в Шанхаї з агентом *Комуністичного Інтернаціоналу А. Йоффе* і домовився про широку допомогу СРСР в орг-ції спільно з Компартією Китаю «Об'єднаного фронту» для б-би з провінційними мілітаристами-«дуцзюнями». Наприкінці 1924 прибув до Пекіна для проведення заг.-нац. наради щодо скликання Національних зборів і мирного об'єднання країни, але тяжко захворів і помер.

В.І. Головенко

Сухарто (Suharto) Мохамед (8.06.1921, с. Кемузу поблизу Джок'якарти, Індонезія) — індонезійський військ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Після розлучення батьків жив у своїх родичів і без особливого успіху намагався стати банківським клерком; у 1942 вступив у лави індонезійської армії, отримав військ. підготовку в япон. інструкторів, але в 1945 його батальйон першим підняв зброю проти окупантів; згодом взяв участь у боях проти експедиційного голландського корпусу. На час спроби ліворадикального перевороту 30.09.1965 командував військами стратегічного резерву і взяв безпосередню участь у придушенні комуніст. повстання. 12.03.1967–21.05.1998 — Президент Республіки Індонезія; запровадив режим «Нового порядку» — авторитарної, орієнтованої на екон. розвиток д-ви, що спиралася на сильну армію і жорсткий, за прикладом японського, порядок. Опора на величезні природ. ресурси, стратегічне становище Індонезії на перетині найважливіших торг. шляхів світу та її сусідство з обділеними корисними копалинами Японією і Півд. Кореєю обумовили екон. успіхи країни доби Сухарто. Втратив владу після масових

виступів жителів Джакарти і студентів у найбільших містах, охоплених азійською екон. кризою 1997-98. На момент відставки диктатора його майно оцінювалося в 42 млрд. дол., найбільш прибуткові підприємства знаходилися в руках сімейного клану; 2000 посаджений під домашній арешт і звинувачений у корупції, але невдовзі звільнений у зв'язку зі станом здоров'я.

П.М. Ігнат'єв

Сфорца (Sforza) Карло (25.09.1873, Монтігно-ді Лунігяна, Італія — 4.09.1952, Рим) — італ. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Походив з аристократичної міланської родини Сфорца. Перебував на дип. службі з 1896; у 1896-1909 працював у дип. представництвах Італії в Єгипті, Франції, Туреччині, Китаї, Румунії, Іспанії, Великій Британії; був ген. секретарем *Альхесіраської конференції 1906*. У 1910-11 — керівник кабінету міністрів інозем. справ; у 1911-15 — посланник Італії в Китаї, 1915-18 — посланник Італії у Сербії; у 1918 став Верховним комісаром Італії в Туреччині. У 1919-20 — заст. мін. зак. справ, у 1920-21 — мін. зак. справ Італії, активний учасник розробки і підписання Рапальського дог-ру 1920 з Югославією. У 1916-26 — сенатор. З 1922 — посол Італії у Франції; в 1926 емігрував з Італії на протест проти фаш. політики *Б. Муссоліні* й очолив антимонархічну італ. еміграцію у США. По поверненні до Італії 1943 був міністром без портфеля; в 1945-46 — головою Консультативної асамблеї; в 1947-51 — мін. зак. справ, виступив одним з ініціаторів створення *НАТО*.

Твори: «50 років війни і дипломатії на Балканах» (1940).

П.М. Ігнат'єв

Схеффер (Skheffer) Яап де Хооп (3.04.1948, Амстердам) — нідерландський дипломат. Закінчив юрид. ф-т Лейденського ун-ту (1974). 1974-76 — строкова служба в Королівських ВПС; 1976-78 — секр. посольства Нідерландів у Гані; 1978-80 — працівник постійного представництва Нідерландів при НАТО; 1980-86 — особистий секретар мін. зак. справ. У 1986-2001 — депутат 2-ї палати Генеральних штатів від правополітичного «Християнсько-демократичного заклику», 1997-2001 — голова парл. фракції партії; 22.07.2002-4.01.2004 — мін. зак. справ Королівства Нідерландів. З 5.01.2004 — Ген. секретар *НАТО*.

В.І. Головченко

Східна війна 1853-56 — див. *Кримська війна 1853-56*.

Східна криза 1875-78 — загострення кризи Османської імп. внаслідок нац.-визв. повстань на Балканах та спричинене цим втручання великих европ. держав; була важливим етапом вирішення *Східного питання в міжнародних відносинах*. Влітку 1875 у Герцеговині, а згодом у Боснії розпочалося повстання христ. населення проти тур. панування. Повстанці висували вимоги скинення панування Туреччини та нац. самостійності; їхня б-ба викликала підтримку Сербії та Чорногорії, які прагнули використати повстання для остаточного визволення півд.-слов. земель. Чергове загострення Схід. питання спричинило активне втручання *великих держав*, перш за все Австро-Угорщини і Росії. Австро-Угорщина побоювалась поширення повстання на її територію і тому підтримувала збереження цілісності Османської імп.; з іншого боку, вона розглядала й можливість скористатися цією ситуацією для приєднання Боснії та Герцеговини. Росія сподівалась використати повстання для встановлення власного домінування на Балканах, подальшого послаблення Османської імп. та отримання контролю над чорноморськими протоками.

Зіткнення інтересів двох д-ав на Балканах могло призвести до конфронтації між ними, небажаної для обох сторін; відтак, Австро-Угорщина та Росія схилились до узгодження кроків щодо вирішення кризи. У серпні 1875 мін. зак. справ Росії *О. Горчаков* звернувся до Австро-Угорщини з пропозицією спільно виступити на захист півд.-слов'ян в Османській імп.; він запропонував надати Боснії і Герцеговині широку автономію, подібну до тієї, яку мала в складі Османської імп. Румунія. Австр. сторона погодилася на спільні дип. дії на Балканах. За спільною австр.-нім.-рос. пропозицією була створена конс. комісія 6 д-ав (Австро-Угорщини, Великої Британії, Німеччини, Росії, Туреччини та Франції), яка здійснила спробу посередництва для врегулювання конфлікту, але не досягла успіху. Після невдачі посередницької місії Австро-Угорщина та Росія узгодили вимоги до Туреччини: проведення адмін. реформ, запровадження повної свободи віросповідання, надання христ. населенню земель. Ці вимоги було сформульовано в ноті австр. уряду (див. *Віденський ультиматум 1876*), розісланий урядам усіх д-ав,

що брали участь у *Паризькому конгресі 1856*. Австр. проект було підтримано усіма великими д-вами та окремими нотами передано їхніми послами в Стамбулі тур. уряду. Туреччина прийняла умови великих д-ав та пообіцяла здійснити реформи, але повстанці відмовлялися скласти зброю, доки тур. війська не будуть виведені з територій, які повстали, а реформи не будуть гарантуватися великими д-вами. Османська імп. відкинула ці додаткові умови. Віденський ультиматум залишився без результату.

За пропозицією О. Горчакова у травні 1876 у Берліні було проведено зустріч міністрів закорд. справ Австро-Угорщини, Німеччини та Росії, результатом якої стало ухвалення *Берлінського меморандуму 1876*; він передбачав збереження Османської імп., але за умови створення «поліпшеного статус-кво», тобто розширення прав христ. населення, припинення насильства з боку регулярної армії та іррегулярних збройних формувань Туреччини і запровадження на балканських землях Османської імп. адмін. реформи. Сторони конфлікту мали негайно укласти *перемир'я* для початку мирних переговорів. До Берлінського меморандуму приєдналися Франція та Італія. Проти здійснення тиску на Туреччину виступила Велика Британія. Гарантування безпеки комунікацій Британської імп., що проходили через Середземне море та Бл. Схід, зумовлювало протидію брит. уряду поширенню рос. впливу на Балкани та чорноморські протоки, оскільки це загрожувало подальшим просуванням Росії на Бл. Схід та до Перської затоки. Відмова брит. уряду підтримати Берлінський меморандум зміцнила брит. позиції в Туреччині та фактично зробила можливим опір останньої вимогам великих д-ав. Передача Берлінського меморандуму, запланована на 30.05.1876, не відбулася через переворот, що відбувся того ж дня в Туреччині. Передачу меморандуму було перенесено, а після початку *сербсько-турецької війни 1876* остаточно скасовано. Попри дип. виступи Австро-Угорщини та Росії з метою попередити війну, 30.06.1876 сербський кн. Мілан оголосив війну Туреччині. Втручання Сербії в конфлікт значно загострили С. к. 1875-78. У разі перемоги Туреччини втручання Росії було б неминучим, але при цьому було б важко уникнути конфлікту з Австро-Угорщиною. У разі перемоги Сербії наслідком міг стати розпад Османської імп. і початок б-би великих д-ав за тур. спадщину. І Австро-Угорщина, і Росія

прагнули уникнути прямого зіткнення. Влітку 1876 відбулася зустріч рос. імператора *Олександра II* та О. Горчакова з австр. імператором *Францем Йосифом I* і *Д. Андраші* (див. *Рейхштадське побачення 1876*). Під час зустрічі сторони в цілому досягли згоди щодо вимог до Туреччини про визнання незалежності Чорногорії, а також проведення адмін. реформ у Боснії і Герцеговині, визначили заг. принципи поведінки під час сербсько-тур. війни; сторони також домовились не сприяти створенню великої слов. д-ви на Балканах.

Німеччина, безпосередні інтереси якої в С. к. 1875-78 не зачіпались, намагалася зміцнити свої позиції в європ. політиці, зіткнувши між собою інші великі д-ви. Запропонований Берліном план розділення Османської імп. мав на меті спровокувати конфлікт між Австро-Угорщиною, Великою Британією, Росією та Францією; в серпні 1876 *О. Бісмарк* відкинув пропозицію Росії взяти на себе ініціативу скликання міжнар. конференції для опрацювання умов сербсько-тур. миру. Водночас наприкінці літа 1876 змінювалась брит. позиція в кризі; в країні посилювались антитур. настрої, поширювалась підтримка повсталих. У серпні 1876 Сербія, яка опинилась на межі повної поразки, звернулася до великих д-ав за посередництвом для припинення війни. Усі д-ви відповіли згодою, брит. посол в Стамбулі передав тур. уряду пропозицію надати Сербії 1-міс. *перемир'я* та розпочати переговори про мир, підтриману послами інших великих д-ав. Туреччина погодилась припинити бойові дії, але тільки в тому разі, якщо негайного буде укладено прелімінарний мирний договір; проти цього виступили великі д-ви. У вересні 1876 брит. уряд запропонував урегулювання на основі відновлення статус-кво із Сербією, надання автономії Боснії, Герцеговині та Болгарії й формального збереження цілісності Османської імп. У кінці серпня 1876 Росія внесла пропозицію до забезпечення автономії повсталих провінцій Османської імп. тимчасово окупувати рос. військам Болгарію, австрійським — Боснію, а флотам великих д-ав увійти в чорноморські протоки. Австро-Угорщина відхилила таку пропозицію й підтвердила претензії на приєднання Боснії та Герцеговини.

Перспектива збройного зіткнення з Туреччиною змушувала Росію шукати шляхи забезпечення нейтралітету Австро-Угорщини в май-

бутній війні. 10.10.1876 Олександр II надіслав Францу Йосифу I листа, в якому пропонував досягти домовленості щодо реалізації Рейхштадських домовленостей; австр. сторона погодилась розпочати переговори. Основними протиріччями в позиціях сторін стали побоювання Росії щодо можливості колективної окупації чорноморських проток та незгода Австро-Угорщини на надання автономії повсталим провінціям. Ключове місце в дип. підготовці Росії до майбутньої війни з Туреччиною зайняла позиція Німеччини в можливому австр.-рос. конфлікті (див. *Вердера місія, Мюнха місія*), з'ясування якої підштовхнуло обидві д-ви до пошуку компромісу (див. *Будапештська конвенція 1877*). Затягування Туреччиною мирних переговорів та подальше ускладнення становища Сербії у війні призвели до спільного дип. виступу великих д-ав: 5.10.1876 вони під загрозою розриву *дипломатичних відносин* висунули Туреччині вимогу про укладення перемир'я із Сербією. 10.10.1876 Туреччина погодилась укласти перемир'я терміном на 6 місяців; з цим у принципі погодилась більшість великих д-ав, але Росія відхилила тур. пропозицію й запропонувала Сербії відмовитися від такого довгого перемир'я, яке зберігало для Туреччині можливість продовження війни. Але продовження війни мало б катастрофічні наслідки для Сербії, тому Росія наполягала на скликанні міжнар. конференції з метою остаточного врегулювання конфлікту. 31.10.1876 Росія висунула Туреччині ультиматум, в якому вимагала укласти перемир'я терміном від 6 до 8 тижнів; на відповідь тур. стороні надавалось 48 годин. У разі відмови Росія погрожувала розірвати з Туреччиною дип. відносини. Ультиматум було виконано, й бойові дії між Туреччиною та Сербією припинились.

Наприкінці 1876 з ініціативи Великої Британії та Росії було скликано *Константинопольську конференцію 1876-77* для обговорення становища, що склалося на Балканах внаслідок С. к. Провал конференції спричинив різке загострення рос.-тур. відносин. У лютому – березні 1877 *М. Ігнат'єв*, рос. посол в Туреччині, був посланий із спец. місією в Берлін, Лондон, Париж та Відень з метою схилити європ. д-ви до підписання протоколу, що мав підтвердити домовленості Константинопольської конференції та забезпечити їх нейтралітет у можливій рос.-тур. війні. У результаті переговорів було підписано *Лондонський протокол 1877*, який

вимагав від Туреччини припинення бойових дій на Балканах та проведення адмін.-політ. реформи на територіях, населених переважно християнами. 9.04.1877 Туреччина, яку підтримувала Велика Британія, відхилила Лондонський протокол, заявивши, що розглядає його як втручання у свої внутр. справи. У відповідь на відхилення Туреччиною вимог великих д-ав, Росія провела додаткову мобілізацію та підписала з Румунією договір про прохід рос. військ через територію останньої (див. *російсько-румунський договір 1877*). 23.04.1877 Росія розірвала дип. відносин із Туреччиною, а 24.04.1877 оголосила їй війну. Після поразки тур. військ на підступах до Стамбулу, Росія і Туреччина підписали 19(31).01.1878 в Адріанополі (Едирне) перемир'я, за яким Туреччина зобов'язувалась виконати всі умови миру, запропоновані Росією. Рос.-тур. війна була завершена за *Сан-Стефанським мирним договором 1878*, умови якого було переглянуто на Берлінському конгресі 1878. Завершення рос.-тур. війни та проведення Берлінського конгресу остаточно врегулювали С. к. 1875-78; однак не було розв'язано австр.-рос. протиріччя й не було вирішено питання нац. визволення та визначення держ. кордонів на Балканах; відтак зберігалися умови для майбутніх конфліктів у регіоні (див. *Східна криза 1894-97, Балканські війни 1912-13*).

В.Ю. Константинов

Східна криза 1894-97 — загострення *Східного питання* на тлі завершення колоніального поділу світу та зіткнення інтересів великих держав на Бл. Сході, в Зах. та Півд. Африці, в Азії. Причиною С. к. 1894-97 стали зміни в розстановці сил у впливі великих д-ав на Османську імп.; приводом до її початку стало чергове загострення *Вірменського питання*. Втручання Великої Британії пояснювалось падінням її впливу на Туреччину, а також посиленням впливу Німеччини, Росії та Франції. Особливо небезпечною для брит. інтересів була поява Німеччини як провідного учасника б-би за контроль над Османською імп.; значні протиріччя, що виникли між двома д-вами в інших регіонах світу, набули на Бл. Сході найбільшої гостроти, оскільки активність Німеччини в поширенні свого впливу на Бл. та Сер. Сході створювала реальну небезпеку комунікаціям Великої Британії в Півн. Африці, на Бл. Сході та в Індії. Водночас відбувалось певне збли-

ження між Великою Британією та Росією, чому сприяли переговори з урегулювання питання щодо розмежування зон впливу в Центр. Азії. Після вірменської різні в серпні 1894 в Сасуні Велика Британія запропонувала великим д-вам про-вести конс. розслідування. Німеччина та її союзники за *Троїстим союзом* відмовились, але пропозицію підтримали Росія та Франція, які не хотіли дозволити британцям діяти самостійно. Велика Британія планувала використати вірменське питання для тиску на Туреччину та відновлення свого впливу в регіоні; її союзники навпаки побоювались цього. Водночас Росія також була готова діяти самостійно для посилення свого впливу, особливо в східних землях Османської імп. 1.11.1895 Австро-Угорщина, що хотіла запобігти сепаратним діям Росії, запропонувала з метою тиску на Туреччину ввести до чорноморських проток флот шести великих д-ав. Велика Британія відхилила цю пропозицію, натомість спрямувавши до проток власну ескадру в серпні 1896. Росія та Франція заявили протест, Петербург також погрожував у разі входу брит. кораблів до проток спрямувати туди свою ескадру. Велика Британія, яка прагнула зближення з Росією для посилення своїх позицій у колоніальних протиріччях з Німеччиною та Францією, відмовилась від планів військ. тиску на Туреччину.

20.10.1896 брит. уряд звернувся до великих д-ав із нотою, в якій пропонував провести конференцію послів для вироблення проекту реформ не лише для вірменських вілайетів, але й для всієї Османської імп.; пропонувалось також обговорити спільні примусові заходи д-ав для забезпечення проведення таких реформ. 12.12.1896 Франція у відповідь на брит. ноту висунула три умови проведення конференції: збереження цілісності Османської імп., відмова від встановлення *кондомініуму* великих д-ав над нею та відмова всіх великих д-ав від сепаратних дій в Османській імп. Ці умови суттєво обмежували можливість реального тиску на Туреччину й тому задовольняли усі великі д-ви. Проект, вироблений послами на основі брит. та франц. пропозицій, був переданий на поч. 1897 Туреччині; але вона, використовуючи протиріччя між великими д-вами та відсутність у проект заходів із впровадження реформ, проігнорувала демарш европ. д-ав. У лютому 1897 розпочалося антитур. повстання на Криті, яке було підтримано збройним втручанням Греції. Грец.-тур. конфронтація була використана

великими д-вами для поновлення б-би за зміцнення впливу в Османській імп. Німеччина виступила з пропозицією до великих д-ав вдатися до примусових дій проти Греції, щоб примусити її війська залишити Крит. Велика Британія вимагала від Туреччини надати острову автономію. Росія запропонувала пов'язати надання автономії з виведенням грец. військ з острова та підтримувала ідею застосування сили проти Греції лише в разі невиконання останньою цих умов. 2.03.1897 великі д-ви надіслали Греції та Туреччині ноти, що повторювали рос. проект. Туреччина прийняла умови великих д-ав, а Греція вимагала приєднання Криту. Великі д-ви проголосили *блокаду* острова, але Велика Британія утрималась від участі в спільних діях. 17.04.1897 Греція розпочала проти Туреччини війну; після ряду поразок грец. військ великі д-ви знову втруtilись у конфронтацію Греції та Туреччини. 19.05.1897 було укладено *перемир'я*, а 18.09.1897 підписано мирний договір на умовах відновлення довоєнного статус-кво. Крит отримав автономію; кандидатура комісара, підтримана Великою Британією, Італією, Росією та Францією, викликала заперечення Австро-Угорщини та Німеччини, які відкликали з острова свої сили. С. к. 1894-97 дозволила завдяки протиріччям між великими д-вами й надалі зберігати номінальну незалежність Османської імп. та її сюзеренітет над деякими нетур. територіями. Протиріччя, що проявились під час кризи, були, в основному, ідентичними тим протиріччям, які існували між великими д-вами в самій Європі та в інших регіонах світу, що свідчило про поступову консолідацію інтересів та ресурсів великих д-ав з метою підготовки до майбутньої світової війни.

В.Ю. Константинов

Східне питання — б-ба *великих держав* за поширення свого впливу на Османську імп. та встановлення безпосереднього контролю над її територіями на Балканах та Бл. Сході; одна з центр. проблем *міжнародних відносин* XIX — поч. XX ст. Поступове послаблення військ. могутності Османської імп., яке позначилось уже наприкінці XVII ст., створило передумови для виникнення С. п. Отримані Францією за тур.-франц. дог.-рами 1595 та 1604 екон. та політ. привілеї поклали початок поширенню впливу европ. д-ав на Османську імп. Водночас, ці договори вперше встановили прецедент опіки католицьких священнослужителів в Осман-

ській імп. з боку європ. д-ви. Тур.-франц. договір 1673 фактично поширив опіку Франції на всіх католиків в Османській імп., створивши прецедент для втручання в її внутр. справи з метою захисту прав віруючих; впродовж існування С. п. цей інструмент широко використовувався європ. д-вами для тиску на Туреччину. Фактичні права втручання для захисту католиків в Османській імп. отримала також Австрія, за якою це право було закріплено в *Карловицьких мирних договорах 1699*, австр.-тур. дог-рах 1718 та 1739. У свою чергу Росія отримала за *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* право опіки православних християн в Османській імп. Цим було створено передумови активного втручання європ. д-ав у справи імперії в період нац.-визв. б-би балканських христ. народів, а також закладено основи для суперечки між Росією та іншими європ. д-вами за провідні ролі у встановленні контролю над христ. землями Османської імп. Занепад Османської імп., що розпочався з кінця XVIII ст., спричинив початок активної б-би між європ. д-вами за домінування на її землях та актуалізував С. п. Велика Британія прагнула встановити контроль над Схід. Середземномор'ям та Бл. Сходом для забезпечення комунікацій зі своїми володіннями в Індії. Росія, перш за все, намагалася здійснювати контроль над чорноморськими протоками, щоб відкрити для себе вільний доступ до Середземного моря; крім того, вона бажала поширити свій вплив на балканські православні народи. Франція була зацікавлена в екон. експансії в Півн. Африці та на Бл. Сході, для чого намагалась посилити свій політ. вплив в Османській імп. завдяки привілеям у захисті прав католиків та христ. святих місць. Австрія побоювалась зростання нац.-визв. рухів на Балканах і їх поширення на ті частини балканських народів, що перебували під владою Габсбургів; до того ж Відень прагнув обмежити вплив Росії на Балканах.

Першою значною кризою в С. п. стало грец. повстання, яке розпочалося в 1821. У березні 1823 Велика Британія заявила, що надалі розглядатиме Туреччину та греків як воюючі сторони, внаслідок чого конфлікт набув де-факто міжнар. характеру. Спроби європ. д-ав дип. засобами домогтися стабілізації ситуації провалилися; Туреччина не лише не приймала пропозиції щодо мирного врегулювання з повстанцями шляхом запровадження в Греції певної

автономії, але й вдалася до *санкцій* проти європ. д-ав, перш за все, Росії (закриття чорноморських проток, арешт рос. суден тощо). Росія почала готуватися до війни з Туреччиною, що спричинило занепокоєння інших європ. д-ав. Велика Британія, побоюючись однобічних дій Росії щодо грец. проблеми, запропонувала укласти англ.-рос. угоду про узгоджені дії в С. п. До Петербурга було направлено *Веллінгтона місію 1826-27*, і за результатами переговорів підписано *Петербурзький протокол 1826*, в якому сторони домовились сприяти врегулюванню конфлікту на основі визнання автономії Греції в складі Османської імп. 24.06.1827 в Лондоні між Великою Британією, Росією та Францією було підписано договір, що закріпив основні положення протоколу; він містив положення про можливість примирення між Туреччиною та грец. повстанцями за спільної або одноосібної участі сторін Лондонського дог-ру, що відкривало для Росії можливість самостійних дій без побоювання втручання Великої Британії або Франції в разі війни з Туреччиною. 25.09.1826 в Аккермані (сучасний Білгород-Дністровський) було підписано рос.-тур. конвенцію, за якою Туреччина зобов'язувалась відновити дію усіх положень попередніх рос.-тур. дог-рів, що були порушені під час спроб придушення грец. повстання. Але Туреччина відмовлялась задовольнити вимогу європ. д-ав надати Греції автономію, що призвело до прямого військ. зіткнення: 8.10.1827 об'єднана англ.-рос.-франц. ескадра знищила в бухті Наварін тур.-египетський флот. Поразка Туреччини загострила протиріччя між європ. д-вами, оскільки Австрія, Велика Британія та Франція побоювались посилення Росії на Балканському півночі; за таких сприятливих міжнар. умов Туреччина відмовилась виконувати не лише положення Лондонського договору 1827, але й Аккерманської конвенції. Рос. імператор *Микола I* запропонував Великій Британії та Франції у відповідь на дії Туреччини провести блокаду чорноморських проток та окупацію Дунайських князівств; після відмови союзних д-ав Росія, посилаючись на положення Лондонського договору 1827, вдалася до одноосібних дій та проголосила 14.04.1828 війну Туреччині. Після прориву рос. військ через Балкани до Стамбула в серпні 1829 в Адріанополі розпочалися мирні переговори, які завершилися підписанням *Адріанопольського мирного договору*

1829, за яким Греція отримувала широку автономію. У лютому 1830 в Лондоні проходила конференція великих д-ав, яка визнала Грецію незалежною д-вою. Адріанопольський мирний договір, яким завершилась перша криза в С. п., значно посилив позиції Росії на Балканах.

Поразка Туреччини у війні спричинила подальше поглиблення її екон. та фінанс. залежності від європ. д-ав, а також призвела до активізації сепаратистських тенденцій в Османській імп. Першим потужним проявом цих тенденцій стала *Єгипетська криза 1831-33*, коли тур. султан Махмуд II звернувся до великих д-ав за допомогою. Велика Британія обмежилась виявленням співчуття, Франція, яка мала значний вплив в Єгипті та прагнула (з його допомогою) поширити його на Бл. Сході, запропонувала своє посередництво у врегулюванні. Росія надала Туреччині найбільшу підтримку: з резиденції єгипетського паші Мухамеда-Алі в Александрії було відкликано рос. консула й висловлена готовність надати військ. допомогу Стамбулу. У листопаді 1832 до Стамбула і Александрії з посередницькою місією був направлений спец. посланець Миколи I М. Муравйов. Після поразок тур. армії, не отримавши допомоги від зах. д-ав, султан офіційно звернувся до Росії за військ. допомогою. У лютому 1833 в Стамбулі було висаджено рос. десант, а до Босфорської протоки введено рос. ескадру. Активна участь Росії у врегулюванні кризи викликала жорстку протидію Великої Британії та Франції. Франція погрозувала ввести свою ескадру в Дарданелли, якщо рос. війська не підуть із Стамбула. Велика Британія обмежилась рекомендаціями тур. уряду позбутися якомога швидше рос. військ. присутності. Втручання Росії сприяло укладенню 9.05.1833 між султаном та єгипетським пашею Кютахійського дог-ру, який формально завершив кризу. Росія використала свою участь у врегулюванні кризи для зміцнення власних позицій в Османській імп. та укладення *Ункіяр-Іскелесійського договору 1833*, що сприяло значному поліпшенню рос.-тур. відносин, активізації торг. обміну, зниженню військ. протистояння на кордонах двох д-ав. Водночас це спричинило активну протидію посиленню позицій Росії в Османській імп. з боку зах. д-ав. Велика Британія та Франція в ноті тур. уряду заявили про незаконність Ункіяр-Іскелесійського договору та відмовились рахуватися з його положеннями. Загострилися

протириччя між двома д-вами та Росією, Велика Британія активізувала фінанс. та техн. підтримку виступам горців на Кавказі проти Росії, а також здійснила спробу формування антирос. коаліції з Австрією та Францією. Запобігти збройному зіткненню між великими д-вами вдалося завдяки зміцненню австр.-прус.-рос. союзу шляхом підписання Мюнхенгрецьких та Берлінських конвенцій 1833 (див. *Мюнхенгрецька конференція 1833*). Фактичне формування в Європі двох блоків (австрійсько-прусько-російського та англійсько-французького) сприяло поновленню європ. балансу сил та відверненню переростання чергової кризи С. п. в європ. війну.

Протягом 1830-х зберігалась напруга у відносинах Туреччини з Єгиптом, яка була спричинена компромісним за своїм характером Кютахійським договором. Європ. д-ви продовжували зміцнювати свої позиції в Османській імп.: Велика Британія домоглася за англ.-тур. дог-ром 1838 особливих екон. привілеїв у Туреччині, Франція поглибила залежність Єгипту у фінанс., торг. та технол. сферах. Нове загострення С. п. відбулося внаслідок поновлення тур.-єгипетської збройної конфронтації (див. *Єгипетська криза 1839-41*). Спроби посередництва Росії з метою мирного врегулювання конфлікту завершилися без результату. У свою чергу Велика Британія, побоюючись військ. втручання Росії, запропонувала Туреччині фінанс. допомогу. Після ряду поразок тур. військ Велика Британія, Австрія, Пруссія та Росія 27.07.1839 офіційно втрутились в Єгипетську кризу та запропонували султану не приймати самостійного рішення без погоджень з європ. д-вами. Франція продовжувала підтримувати єгипетського пашу, але не збиралась виступити проти Туреччини. Щоб запобігти утворенню антирос. коаліції європ. д-ав, Росія утрималась від виконання умов Ункіяр-Іскелесійського договору та не надала Туреччині військ. допомоги. За згодою європ. д-ав у січні 1840 в Лондоні відкрилась конференція із С. п. за участю представників Австрії, Великої Британії, Пруссії, Росії та Франції. На її порядку денному було два питання: про вирішення Єгипетської кризи та про режим чорноморських проток. Згідно з запропонованого держ. проекту, Мухаммед Алі зберігав спадкову владу над Єгиптом, але відмовлявся від усіх завойованих ним територій. У разі невиконання цих умов проти єгипетського паші мала бути застосована

військ. сила. Проект було ухвалено всіма д-вами, крім Франції. 3.07.1840 представниками Австрії, Великої Британії, Пруссії та Росії було підписано Лондонську конвенцію, за якою султан надавав єгипетському паші у спадкове управління Єгипет й в пожиттєве — Сирію. У разі невиконання її умов Австрія та Велика Британія зобов'язувались надати на допомогу султану свої військ. ескадри, а Росія — захистити Стамбул. Конвенція також забороняла в мирний час вводити в протоки інозем. військ. кораблі. Лондонська конвенція 1840 скасувала право Росії вирішувати питання про закриття проток в двосторонньому з Туреччиною порядку та встановила новий режим чорноморських проток. Т. ч., позиції Росії на Бл. Сході було суттєво послаблено. Внаслідок невиконання Мухаммедом Алі умов Лондонської конвенції 1840 проти його військ виступили об'єднані тур.-англ.-австр. сили, які змусили пашу залишити Сирію й відійти до Єгипту. Т. ч. Великій Британії вдалося послабити позиції Франції на Бл. Сході та фактично забезпечити своє домінування в регіоні. На поч. 1841 Франція виступила з ініціативою поновити переговори щодо С. п., у результаті яких було підписано Лондонську конвенцію 1841 про протоки, яка остаточно скасувала переваги Росії в цій зоні. Статус чорноморських проток, визначений Лондонською конвенцією 1841, залишався майже незмінним до початку *Першої світової війни*.

Тимчасове зближення в С. п. між Великою Британією та Росією в сер. 1840-х, що було спричинене загостренням англ.-франц. протиріч із колоніальних питань та бажанням Великої Британії закріпити свої завоювання на Бл. Сході, не було тривалим і наприкінці 1840-х зійшло нанівець унаслідок жорсткої позиції Петербурга щодо рев. руху в Європі 1848-49 (див. *Угорська війна 1848-49*) та активізації рос. політики на Балканах. У 1849 Росія окупувала Зах. Молдову та Валахію й, за рос.-тур. конвенцією, отримала право призначати господарів (князів) у Дунайських князівствах. Посилення позицій Росії на Балканах спричинило подальше поглиблення протиріч із зах. д-вами зі С. п. Його чергове загострення розпочалося з рос.-тур. інциденту 1849, викликаного відмовою Стамбула видати Австрії та Росії польських і угорських політ. емігрантів, що втекли до Туреччини після рев. подій (див. *Польське повстання 1830-31*). Поновлення суперечки про святі місця між

Росією, Францією та Туреччиною поглибило кризу, яка врешті завершилась *Кримською війною 1853-56*. Після поразки в ній Петербурга позиції Росії на Балканах та Бл. Сході були підірвані, й вона на деякий час перестала відігравати суттєву роль в С. п. Великі д-ви закріпили авт. статус Сербії, Молдавії та Валахії (див. *Паризька конференція 1858*), які стали фактично незалежними від Туреччини. Але збереження тур. панування над значною частиною Балканського півночі та обмеження суверенних прав Росії в Чорному морі зумовлювали наявність постійного конфліктного потенціалу в С. п. Водночас у 2-й пол. XIX ст. значно посилилась фінанс.-екон. залежність Османської імп. від Великої Британії й Франції, що загострило протиріччя між двома д-вами на Бл. Сході та в Півн. Африці.

Активізація нац.-визв. руху балканських народів на поч. 1870-х призвела до виникнення *Східної кризи 1875-78*, результатом якої стала фактична втрата контролю Туреччини над своїми Балканськими територіями. Але здобутки Росії, досягнуті в результаті рос.-тур. війни 1877-78, були значною мірою обмежені внаслідок втручання зах. д-ав (див. *Берлінський конгрес 1878*). Після завершення Берлінського конгресу чергове загострення відносин між Великою Британією та Росією в С. п. було викликано проблемою окупації брит. флотом чорноморських проток. Англ.-рос. переговори про одночасну евакуацію брит. флоту та рос. військ з передмістя Стамбула не дали результату, оскільки британці погоджувались відвести флот лише з Мармурового моря, але залишали його в Дарданеллах. Побоюючись захоплення проток Великою Британією, Росія підготувала на поч. 1879 проект звернення до великих д-ав з метою закріпити міжнар. актом заборону будь-якій з великих д-ав встановлювати контроль над протоками в разі розпаду Османської імп. Брит. кораблі було виведено з проток лише навесні 1879, але небезпека з боку флоту Великої Британії, яка панувала в Схід. Середземномор'ї і в будь-який час могла оволодіти протоками, становила в кінці XIX ст. одну з визначних загроз для Росії. Відтворення в 1881 *Союзу трьох імператорів* тимчасово забезпечувало Росію від нападу з боку Австро-Угорщини та знімало загрозу військ. зіткнення з Великою Британією через С. п.

В останній чверті XIX ст. було завершено встановлення фінанс. контролю Великою Британією та Францією над Османською імп. (див. *Мухаремський декрет 1881*), С. п. проявлялось у безпосередньому зіткненні інтересів Брит. та Франц. колоніальних імперій у б-бі за встановлення контролю над півн.-африк. володіннями Туреччини (див. *Єгипетська криза 1881-82, Суецький канал*). Черговим загостренням С. п. стало повстання в Східній Румелії у вересні 1885 й спричинена ним Болгарська криза 1885-86. Повстанці вимагали об'єднання в єдину д-ву усіх болг. земель. Але за час після Берлінського конгресу 1878 позиції Росії на Балканах послабились унаслідок поглиблення екон. та політ. залежності Сербії та Болгарії від Австро-Угорщини, тому Росія не хотіла подальшого посилення Болгарії. 6.05.1881 Сербія підписала з Австро-Угорщиною торг. договір, що надавав останній значні привілеї, 28.07.1881 було укладено австр.-сербський союзний договір. За підтримки Австро-Угорщини в листопаді 1885 Сербія розпочала війну проти Болгарії, яка, після поразок сербської армії, завершилась укладенням за посередництва Відня миром на основі довоєнного статус-кво. Але позиції Болгарії після війни посилились, і Росія звернулася до партнерів по Союзу трьох імператорів із пропозицією вдатися до спільних заходів для поновлення тур. сюзеренітету над Румелією. Питання було винесено на розгляд Константинопольської конференції послів 1885, яка підтвердила положення Берлінського трактату 1878 і залишила Схід. Румелію авт. провінцією Туреччини. Однак, через протиріччя між великими д-вами болг.-тур. угода, яка закріплювала рішення конференції, фактично затвердила приєднання Схід. Румелії до Болгарії, оскільки за угодою генерал-губернатором цієї провінції міг призначатися лише болг. князь. Австро-Угорщині вдалося утвердити в Болгарії свій вплив. Болг. криза призвела до краху Союзу трьох імператорів, а також позначила суттєву зміну структури С. п.: протиріччя між великими та регіональними д-вами на Балканському півночі виокремились у самостійну групу проблем міжнар. відносин, які проявились у *Боснійській кризі 1908-09, Балканських війнах 1912-13* та, врешті, сприяли початку *Першої світової війни*. Встановлення фактичного контролю над Османською імп. з боку великих д-ав знизило гостроту проблем, пов'язаних із внутр. процесами в Ту-

реччині для міжнар. відносин, й остання *Східна криза 1894-97* не мала на європ. систему міжнар. відносин впливу, подібного попереднім. Із створенням в Європі двох військ. блоків — *Антанти* і *Троїстого союзу*, активізацією нім. політики на Бл. та Сер. Сході, що спричинило загострення англ.-нім. та нім.-рос. протиріч, С. п. втратило самостійне значення в міжнар. відносинах.

В.Ю. Константинов

Східноафриканське співтовариство (East African Community), **САС** (EAC) — субрегіональне міждерж. екон.-політ. об'єднання, до якого входять Кенія, Танзанія та Уганда. САС було створено 6.06.1967, але вже в 1977 розпущено через загострення протиріч між учасниками: Кенія обрала капіталістичний шлях розвитку, Танзанія — соціалістичний з опорою на китайську модель, в Уганді точилася громадян. війна, яка остаточно завершилася лише після підписання мирної угоди в грудні 2002. На поч. 1990-х була зроблена спроба відновити субрегіональне співробітництво. 30.11.1993 підписано угоду про створення постійної тристоронньої комісії, яка мала вивчити можливості поновлення САС. 30.11.1999 на тристоронньому саміті було укладено Договір про утворення Східноафриканського співтовариства. 7.07.2000, після ратифікації парламентами трьох д-ав, він набув сили. 15.01.2001 відбувся перший саміт САС. Вищим органом САС є саміт голів д-ав та урядів, робочі органи: Постійна тристороння комісія із співробітництва в Схід. Африці (з 2001 — Рада міністрів САС), в якій держави-члени представлені на рівні міністрів регіонального співробітництва; Координаційний комітет; галузеві комітети. Дог-ром передбачено також створення регіонального суду і парламенту САС. Завданнями САС є сприяння залученню місцевих та інозем. інвестицій, підвищення ефективності екон. діяльності, зниження собівартості продукції, зміцнення позицій САС та його країн-членів у світовому співтоваристві, забезпечення безпеки в регіоні. Планується створення до 2004 митного союзу САС. У лютому 2001 було досягнуто угоди про часткове скасування тарифів у торгівлі всередині САС, з 2001 запроваджено вільну взаємну конвертацію нац. валют держав-членів САС, заходи міждерж. координації в бюджетній сфері. Держави-члени САС досягли згоди щодо формування східн.-африк. миротворчих сил, з серпня 2001

в Кенії створено тренувальний центр з операцій по підтриманню миру. Штаб-квартира САС знаходиться в Аруші (Танзанія).

С.В. Гринько

Східного Єрусалима анексія — захоплення внаслідок *арабо-ізраїльської війни 1967* Ізраїлем Схід. Єрусалима та ухвалення закону про включення його окупованої частини у сферу дії ізраїльського муніципалітету. У листопаді 1980 кнессет ухвалив закон, який підтверджував анексію Схід. Єрусалима і проголошував об'єднаний Єрусалим столицею Держави Ізраїль. Заходи ізраїльського керівництва, спрямовані на зміну статусу Єрусалима, неодноразово розглядались в ООН. Статус Єрусалима було визначено в рез. *Генеральної Асамблеї ООН* №181 від 29.11.1947, що передбачала виокремлення міста в самостійну одиницю (*corpus separatum*) з особливим міжнар. режимом (під управлінням Ради з опіки ООН). Внаслідок першої *арабо-ізраїльської війни 1948-49* у відповідності з угодою про перемир'я між Ізраїлем та Йорданією зах. частина Єрусалима опинилась під контролем Ізраїлю, східна — Йорданії. У квітні 1950 Рада з опіки ООН розробила статус міста, який передбачав призначення губернатора, що здійснював би адмін. владу в Єрусалимі від імені ООН. Але 23.01.1950 Ізраїль в односторонньому порядку проголосив Зах. Єрусалим столицею Ізраїлю. 23.08.1980 *Рада Безпеки ООН* в резолюції №478 прийняла рішення про невизнання ізраїльського закону від листопада 1980 та дій Ізраїлю, як результату цього закону, спрямованих на зміну характеру та статусу Єрусалима.

О.А. Коппель

Східного Тимору незалежності проблема — сукупність політ. процесів та подій, що мали місце у зв'язку з окупацією Індонезією території колишньої португальської колонії Схід. Тимор і б-бою її населення за незалежність. Схід. Тимору проблема виникла після перемоги в Португалії 25.04.1974 «революції гвоздик» і проголошення Револуційною військ. радою наміру провести в колонії вибори з метою надання їй незалежності. Після виведення 27.08.1975 португальської адміністрації, яке відбулося без проголошення незалежності провінції та без передачі влади місцевій адміністрації, протистояння між Револуційним фронтом незалежного Східного Тимору (ФРЕТІЛІН),

який виступав за повну незалежність провінції, та Демократичним союзом Тимору, що схилився до необхідності федерації з Португалією, вилось у збройний конфлікт, у який втрутилася Індонезія. 7.12.1975 вона ввела на територію Схід. Тимору війська і 17.07.1976 проголосила про приєднання його як 27-ї провінції. Дії Індонезії не були визнані міжнар. співтовариством (за винятком Австралії). *Рада Безпеки ООН* з ініціативи Португалії прийняла резолюцію №384 (22.12.1975), що підтверджувала право Схід. Тимору на незалежність та самовизначення і закликала Індонезію вивести війська з тим, щоб Португалія змогла завершити процес деколонізації. Індонезійська окупація Тимору викликала опір з боку військ. орг-ції ФРЕТІЛІН — Збройних сил визволення Схід. Тимору.

Проблема знову загострилася після звернення у 1989 католицького єпископа столиці країни Ділі до ООН із проханням організувати плебісцит щодо майбутнього провінції, візиту до Тимору Папи римського і придушення індонезійською армією 12.11.1991 чергової акції протесту східнотиморців, під час якого загинуло від 200 до 500 осіб. Цю подію було висвітлено у світових ЗМІ, і як наслідок ряд країн, в тому числі США, засудили практику порушення *прав людини* у Схід. Тиморі і скасували програми екон., техн. та військ. допомоги Індонезії, вимагаючи припинити застосування сили в провінції. Уряд Індонезії був змушений піти на поступки і 1994 погодився на прямі переговори з опозицією. Водночас індонезійська політика у Схід. Тиморі зазнала змін — армія припинила проведення силових акцій, натомість було сформовано кілька проіндонезійських збройних формувань, які продовжили репресивні дії проти прибічників незалежності Схід. Тимору. У 1996 два активісти руху за незалежність Схід. Тимору (Жозе Рамос-Орта та Карлуш Філіпе Белу) одержали *Нобелівську премію миру*.

Після відставки Президента Індонезії *Сухарто* внаслідок гострої політ. та екон. кризи в Індонезії в 1998 новий президент Хабібі в червні 1998 заявив про необхідність перегляду статусу Схід. Тимору. У січні 1999 урядом Індонезії було прийнято рішення щодо проведення в провінції референдуму. 5.05.1999 між Індонезією та Португалією, яка формально залишалася метрополією Схід. Тимору, було підписано угоду про надання Місії допомоги ООН у Схід. Тиморі мандату на проведення на острові референ-

думу. За підсумками референдуму 30.08.1999 78,5% населення висловилися за незалежність провінції. Оголошення результатів референдуму спричинило загострення збройних сутичок між прибічниками незалежності та проіндонезійськими силами; Місія ООН була змушена залишити Тимор. Підтвердження підтримки Індонезією збройних формувань у Східному Тиморі та швидке збільшення числа біженців змусили РБ ООН прийняти резолюцію №1296 (15.09.1999), що санкціонувала введення до Схід. Тимору миротворчих сил ООН без запрошення з боку уряду Індонезії. На ці сили було покладено завдання відновлення миру та безпеки в провінції, захисту Місії ООН і надання населенню гуманітарної допомоги. Індонезії було висунуто ультиматум: її війська мали протягом 48 годин припинити насильство у Схід. Тиморі, або опинитися у фактичному стані війни з Австралією, чиї війська склали основу миротворчих сил. Індонезійський уряд був змушений піти на поступки і надати офіц. запрошення для Міжнародних сил у Схід. Тиморі. Протягом вересня — жовтня 1999 на острові було розміщено 10-тис. миротворчий контингент з 18 д-ав (Австралії, Таїланду, Півд. Кореї, Нової Зеландії та ін.). 25.10.1999 Народна Консультативна Асамблея Індонезії скасувала рішення про приєднання Схід. Тимору, затвердила результати референдуму і визнала його незалежність. З жовтня 1999 управління в Схід. Тиморі на перехідний період було передано Тимчасовій Адміністрації ООН. У 2001 у Схід. Тиморі були проведені парл.

вибори, 20.03.2002 — ухвалено Конституцію, 14.04.2002 на презид. виборах переміг один із лідерів ФРЕТІЛІН Жозеф Алешандрі Гусман, а 20.05.2002 ООН офіційно визнала незалежність Демократичної Республіки Тимор-Лешті.

А.М. Кобзаренко

Сюремен (Suremain) Філіп де (16.10.1940) — франц. дипломат. Закінчив Національну школу схід. мов. У 1964-65 працював в Управлінні Європи МЗС Франції; 1965-66 — співробітник конс. відділу посольства Франції в Румунії; 1967-68 — перебував на військ. службі; 1968-69 — працював в Управлінні Півн. Африки МЗС Франції; 1969-1972 — 3-й, 2-й секр. посольства Франції в СРСР; 1972-76 — 2-й, 1-й секр. посольства Франції в Угорщині; 1976-79 — 1-й секр. посольства Франції в Бельгії; 1979-81 — заст. керівника Служби протоколу МЗС Франції; 1981-85 — радник з питань культури посольства Франції в СРСР; 1985-89 — 2-й, 1-й радник посольства Франції в Ізраїлі; 1989-91 — заст. начальника Управління Європи МЗС Франції; 1991-96 — Надзвичайний і Повноважний Посол Французької Республіки в Литві; 1996-98 — заст. ген. секретаря МЗС Франції з питань політики та безпеки; 1998-2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Французької Республіки в Ірані; 2001-02 — співголова Мінської групи ОБСЄ з питань урегулювання конфлікту в Нагірному Карабасі. З 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Французької Республіки в Україні.

Р.А. Кривонос

Т

Табачник Дмитро Володимирович (26.11.1963, Київ) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, історик. У 1986 закінчив Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, д-р істор. наук (1995), професор (1997), академік Академії прав. наук України (1999). Трудову діяльність розпочав копіювальником-реставратором Центрального держ. архіву кінофонофото-документів України, працював молодшим наук. співробітником Ін-ту історії АН України, завідувачем відділу Київ. міськкому ЛКСМУ/МДС. 1986-89 — аспірант Ін-ту історії АН УРСР. У 1990-94 — депутат Київради; 1991-92 — старший консультант, гол. консультант Секретаріату ВР України; 1992-93 — керівник прес-служби КМ України; у березні — вересні 1993 — прес-секретар КМ України, нач. Головного управління інформації, преси та зв'язків з громадськістю КМ України. У вересні 1993 — серпні 1994 — 1-й заст. голови Державного к-ту України у справах видавництва, поліграфії та книгорозповсюдження. У 1994 — керівник виборчого штабу кандидата в Президенти України *Л. Кучми*; 1994-96 — глава Адміністрації Президента України, чл. Конституційної комісії. Очолював ряд консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Президентом України, або входив до їхнього складу. 1994-97 — голова Комісії з державних нагород України; 1995-97 — голова Національної ради з питань молодіжної політики; 1996-97 — чл. Ради з питань науки та наук.-техн. політики; 1997-98 — радник Президента України, чл. Ради нац. безпеки і оборони України; 1995-2000 — чл. Комісії з питань відтворення видатних пам'я-

ток історії та культури, чл. Комітету законодавчих ініціатив при Президентові України, проф. кафедри політології Укр. академії держ. управління при Президентові України. Із червня 1997 — провідний наук. співробітник Ін-ту нац. відносин і політології НАН України. У 1999 — заст. керівника виборчого штабу *Л. Кучми* на виборах Президента України. Народний депутат України 3-4-го скликання, чл. Комітету ВР України з питань бюджету (липень 1998 — червень 2000), чл. Комітету ВР України з прав. політики (червень 2000 — березень 2002), чл. групи «Трудова Україна». У червні 2002 — березні 2003 — голова Комітету ВР України в закорд. справах. Із 26.11.2002 — віце-прем'єр-міністр України з гуманітарної політики, водночас із 2003 — проф. *Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Очолює ряд координаційних, дорадчих та інших допоміжних органів КМ України, а саме: Міжвідомчу координаційну раду з питань співробітництва з укр. діаспорою, Національну раду з туризму, Міжвідомчу комісію з проблем «нацистського золота» та компенсаційних виплат жертвам нацизму, спостережну раду Укр. нац. фонду «Взаєморозуміння і примирення» та ін. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ст. (2003), Почесною грамотою КМ України (2003). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2000), премії Національної спілки журналістів України «Золоте перо», премії ім. М. Островського. Чл. редколегій низки авторитетних наук. видань.

Твори: автор та співавтор понад 200 наук. праць, зокрема: «За стандартними звинуваченнями» (1990), «Олексій Кириченко: штрихи до політичного портрета» (1991), «Масові репресії в Україні» (1992), «Репресоване відродження» (1993), «Україна на порозі XXI століття: Політичний аспект» (1995), «Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду» (1996), «Україна на шляху у світ: Керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917-1996» (1996), «Україна. Третій шанс: Кінодокументи та бесіди з дійовими особами новітньої історії» (2002); «Історія української дипломатії в особах» (2004).

Л.В. Губерський

Табуйі (Tabouis) Жорж (1867 — 1958) — франц. військ. діяч і дипломат, генерал-майор. У лютому 1917 відряджений до штабу Півд.-Зах. фронту рос. армії (Кам'янець-Подільський) для підтримання зв'язку з франц. військ. місією в Румунії (Ясси). Із 1.12.1917 — у Києві як військ. зв'язковий в УНР її керівника генерала А. Бертельо, що домагався продовження участі України у війні проти Німеччини й Австро-Угорщини

в обмін на фінанс.-матеріал. допомогу з боку *Антанти*, але без визнання *де-юре*. Із 5.12.1917 розпочав у цьому напрямі переговори з керівництвом Центральної Ради. 13.12.1917 призначений ген. комісаром Французької Республіки при урядові УНР: 22.12.1917 був прийнятий головою Генерального Секретаріату *В. Винниченком*, що з погляду *міжнародного права* означало визнання *де-факто*. Під час зустрічі попередив про неприйнятність для Антанти сепаратної мирної угоди УНР із Центральними державами, від імені Франції запропонував позику на суму розміром 500-800 млн. зол. руб. (відхилено урядом УНР). 11.01.1918 в ноті Генеральному Секретаріату повідомив, що підписання сепаратного миру Києвом буде розглядатись як «акт, ворожий Франції». З огляду на підписання *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918* повернувся до Франції, але продовжував із симпатією й повагою ставитись до *Української революції 1917-20*.

Спогади: «Як я став комісаром Французької Республіки на Україні» (1932). *В.І. Головченко*

Табула раза концепція (з лат. *tabula rasa* — чиста дошка) — міжнар.-прав. концепція, згідно з якою новоутворена держава не є зв'язаною жодними зобов'язаннями держави-попередниці. У даний час Т. р. к. покладена в основу режиму, запропонованого *Віденською конвенцією про правонаступництво держав стосовно договорів 1978* і *Віденською конвенцією про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1978* щодо нових незалежних д-ав, які виникли в процесі деколонізації. Застосовувати Т. р. к. у чистому вигляді неможливо: вона є надто категоричною, оскільки передбачає, що дог-ри держави-попередниці повністю анулюються новими незалежними д-вами. Це, з одного боку, позбавляє новоутворену д-ву певних прав, які надаються дог-рами держави-попередниці, а з іншого — не відповідає інтересам міжнар. спільноти, яка зацікавлена в забезпеченні стабільності та безперервності дії певних категорій дог-рів (з питань безпеки, роззброєння, прав людини тощо). Віденська конвенція 1978 виділяє єдину категорію дог-рів, на які не впливає сам факт правонаступництва і не розповсюджується Т. р. к.: дог-ри, які встановлюють *кордони держави*, а також інші територ. режими. Т. р. к. не має також сили щодо заг.-обов'язкових норм і принципів заг. міжнар. права. *Ю.О. Ноговіцина*

Таїландська декларація 1899 — див. *Російсько-сіамська (Таїландська) декларація 1899*.

Тайваньська проблема — визначення міжнар.-прав. статусу Тайваню та принципів орг-ції його відносин із КНР. За *Сімоносекським мирним договором 1895* о. Тайвань було передано Японії в «довічне володіння»; управління здійснював япон. військ. губернатор, що був наділений диктаторськими повноваженнями. Відповідно до рішень *Каїрської американсько-англійсько-китайської конференції 1943*, Тайвань по закінченні *Другої світової війни* мав бути повернений Китаю. Це рішення було підтвержене *Ялтинською (Кримською) і Потсдамською (Берлінською) конференціями 1945*. Із капітуляцією в жовтні 1945 розташованих на Тайвані япон. військ управління островом перейшло до представників гомінданівського режиму Китаю. Після поразки в громадян. війні та утворення 1.10.1949 Китайської Народної Республіки (КНР) гомінданівський уряд на чолі з *Чан Кайші* евакуювався на Тайвань, де формально було збережене попереднє держ. утворення — Китайська Республіка. Було оголошено про переведення в Тайбей центр. уряду, який офіційно продовжував представляти Китай на міжнар. арені, у т. ч. як постійного члена *Ради Безпеки ООН*. Більшість д-ав світу не визнали КНР і підтримували відносини з Китайською Республікою на Тайвані. Водночас КНР розглядала Тайвань як невід'ємну частину території Китаю, а будь-які спроби проголошення його незалежності — зазіханням на її територ. цілісність. У період *Корейської війни 1950-53* США взяли Тайвань під свій захист (указ Президента США від 27.06.1950), і на острів почала надходити значна амер. допомога. У грудні 1954 США підписали з урядом Китайської Республіки Договір про взаємодопомогу, який передбачав пряме воєнне втручання США на боці тайваньського режиму в разі дій збройних сил КНР із метою приєднання острова, а також давав США право розміщувати свої збройні сили на Тайвані та прилеглих до нього островах.

Поступове зміцнення міжнар. позицій КНР сприяло її дип. визнанню: 1963-75 кількість д-ав, що офіційно визнавали Тайвань як представника Китаю, зменшилась із 66 до 26, а тих, які встановили *дипломатичні відносини* з КНР, зросла з 50 до 112. На 26-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН* (1971) КНР було прийнято, а Тайвань виключено з *Організації Об'єднаних Націй*; КНР зайняла місце постійного члена РБ ООН. По-

дальшій дип. ізоляції Тайваню сприяло зближення США та КНР, яке розпочалось із 1972 і завершилось встановленням 1.01.1979 офіц. дип. відносин між двома д-вами. США визнали КНР як єдиного представника китайського народу, але щодо питання про статус Тайваню обмежились тим, що взяли до відома позицію КНР (див. *Американсько-китайські комюніке 1972-82*). США розірвали дип. відносини з Тайванем, але у квітні 1979 *Дж. Картер* підписав Закон про відносини з Тайванем, який гарантував збереження амер. зобов'язань щодо нього у сфері безпеки. США взяли на себе зобов'язання дотримуватись т. зв. 6 гарантій: не встановлювати терміну припинення постачання зброї Тайбею; утримуватись від консультацій із КНР щодо питань про такі постачання; не виступати в ролі посередника між КНР і Тайванем; не переглядати Закон про відносини з Тайванем; не змінювати позицію щодо питання його *суверенітету*; не здійснювати тиску на Тайвань із метою підштовхнути його до переговорів із КНР. Втративши дип. відносини з більшістю країн світу, Тайвань активно розвиває стосунки в інших сферах — торгівлі, виробничій і наук.-техн. сферах, культурі, освіті, спорті.

Після смерті *Мао Цзедуна* керівництво КНР намагається схилити керівників Тайваню до переговорів про возз'єднання на взаємно прийнятній основі. Основи цього курсу було закладено 1978 заявою *Ден Сяопіна* кореспонденту газети «Вашингтон пост», що після мирного об'єднання Тайвань зможе зберегти ринкову економіку й політ. систему. Після цього КНР виробила стратегію мирного возз'єднання Китаю. У відповідь на ініціативу КНР на Тайвані в 1979 було прийнято політику «трюх ні» президента *Цзян Цзіньго*: ніяких компромісів, ніяких переговорів, ніяких контактів. У вересні 1981 уряд КНР висунув програму об'єднання з 9 пунктів, у якій Тайваню в разі возз'єднання пропонувалась широка автономія як особливому адмін. району КНР, але 12-й Конгрес Гоміндану відхилив цю пропозицію. У 1983 *Ден Сяопін* запропонував розширене тлумачення положень програми з 9 пунктів — Тайвань може зберегти право купувати зброю за кордоном, експортувати свою продукцію в усі країни світу, самостійно приймати закони, ходити під власним прапором, видавати свої паспорти й візи. При цьому центр. влада не буде надсилати на острів військ. чи цивільний персонал. Єдиним обмеженням

автономії мала стати згода Тайваню на представництво КНР всього Китаю на міжнар. арені; за Тайванем пропонувалось закріпити назву Китайський Тайбей (так він називався на літній олімпіаді 1984) чи Китай-Тайбей (така назва практикується з 1980-х в *Азійському банку розвитку*, членами якого є КНР і Тайвань). Такий підхід КНР до возз'єднання країни виражається формулою «одна країна — дві системи», що стала основою угоди 1997 між КНР і Великою Британією про передачу Гонконгу (Сянгану). У 1993 Президент КНР *Цзян Цземінь* висунув нові пропозиції щодо шляхів подальшого вирішення проблеми Тайваню, що передбачали визнання існування у світі єдиного Китаю, об'єднання виключно мирним шляхом. Але в разі спроб здійснення ззовні або політ. силами на самому Тайвані кроків до реалізації ідеї «незалежного Тайваню», уряд КНР залишав за собою право використання будь-яких методів, включно із збройними, для захисту територ. цілісності країни. Ці пропозиції були знову підтверджені головою Держради КНР *Лі Пенем* у березні 1998. Він виступив з ініціативою проведення двосторонніх політ. переговорів на основі принципу існування єдиного Китаю. Тайвань пропонує як основу для переговорів формулу «одна країна — два уряди», наполягаючи на рівноправності сторін у двосторонньому діалозі. Розпочаті в 1992 переговори були припинені через 4 роки. Обраний у березні 2000 Президентом Тайваню *Чень Шуйбянь*, лідер Демокр. прогрес. партії, наголошує, що Тайваню не підходить досвід інтеграції з КНР за моделлю Гонконгу або Макао. На сер. 1990-х Тайвань завершив перехід від авторитарної моделі політ. режиму до демократичної, яка підкріплюється значними успіхами в екон. сфері. Проведені соц.-екон. перетворення за япон. зразком вивели Тайвань у ряд країн Азії, що розвиваються найбільш динамічно, та перетворили його на одного із світових лідерів у вир-ві комп'ютерної, електропобутової техніки, товарів широкого вжитку. Попри негативні наслідки азійської екон. кризи 1997-98, після її завершення темпи екон. зростання на Тайвані перевищували 6%; ВВП на душу населення складало бл. 18 тис. дол. на рік, що більш ніж у 10 разів перевищує відп. показник у КНР.

Література: Воронцов В.Б. Судьба китайского Бонапарта. — М., 1989; Таран М. Один із азійських «тигрів» // Політика і час. — 2001. — №12; Шевчук О. Проблема врегулювання міжнародного статусу Тайваню // Нова політика. — 2002. — №1.

І.Д. Коліренко

Талеїран (Talleyrand) Шарль Моріс (2.02.1754, Париж — 17.05.1838, Париж) — франц. держ. діяч і дипломат. Нар. в аристократичній сім'ї. Закінчив семінарію Сен-Сюльпіс (1773) і Сорбонну (1778). У 1775 призначений ген. вікарієм у Реймсі, у 1780 — ген. агентом духовенства при королівському уряді, у 1788 — єпископом Офенським. 2.04.1789 обраний депутатом Генеральних штатів від духовенства, проте невдовзі приєднався до представників третього стану і сприяв ухваленню 26.08.1789 Декларації прав людини і громадянина, прагнув до реформування абсолютистського режиму Бурбонів у конституційну монархію на зразок британської. Ініціював прийняття 2.11.1789 декрету про передачу церк. майна в розпорядження нації. У лютому 1790 обраний головою Установчих зборів, запропонував відзначати як нац. свято день взяття Бастилії. У грудні 1790 присягнув на підставі декрету про цивільний стан духовенства й невдовзі відмовився від єпископства. У квітні 1791 очолив Дипломатичний комітет Установчих зборів. Після закінчення їхніх повноважень зосередився на дип. діяльності: 1792 двічі відвідав Лондон із метою забезпечити *нейтралітет* Великої Британії в протиборстві Франції з Австрією, Пруссією й Росією; радив урядові вдатись до політики колоніальних загарбань, а не територ. здобутків у Європі, але після повалення королівського режиму в серпні 1792 й викриття його таємних зносин із Людовиком XVI змушений був емігрувати до Британії й у квітні 1794 — до США. По поверненні на Батьківщину у вересні 1796 за допомогою дружини шведського посла баронеси де Сталь увійшов до уряду Директорії. У липні 1797 — листопаді 1799 — мін. закл. справ Французької Республіки; порвав із принципами королівської дипломатії й стверджував, що Франції належить підписувати «не постійні договори про союз і братерство, а тимчасові угоди згідно з політичними і торговельними інтересами, породженими обставинами», прикладом чого став *Кампоформійський мирний договір 1797*; активно підтримував схід. плани та єгипетську експедицію 1798-99 Наполеона Бонапарта, сприяв його приходу до влади внаслідок держ. перевороту 9.11.1799, завдяки чому зберіг за собою посаду мін. закл. справ (до 9.08.1807). Розраховуючи, що укладення *Люневільського мирного договору 1801* з Австрією й *Ам'єнського миру 1802* з Британією забезпечило міцні засади порозуміння Франції з двома

великими державами, вважав досягнення внутр. стабільності в усіх *третіх державах* необхідною умовою збереження дип. рівноваги в Європі; сприяв становленню Французької імп. (1804) й орг-ції прихильної до неї європ. громад. думки, але був не в захваті від наполеонівських планів створення світової імперії шляхом загарбницьких війн, натомість пропонуючи формування федер. європ. системи. Після дип. орг-ції *Континентальної блокади*, створення Рейнського союзу й укладення досить поміркованих *Пресбурзького мирного договору 1805* та *Тільзитських мирних договорів 1807* залишив посаду міністра, продовжуючи консультувати *Наполеона I* із зовн.-політ. питань; водночас, передбачаючи неминучість його падіння, у 1808 встановив таємні зв'язки з *Олександром I* і *К. Меттерніхом*, інформуючи їх про плани імператора та становище у Франції. Після поразки Наполеона I і вступу військ *антифранцузької коаліції* в Париж 31.03.1814 сформував й очолив тимчасовий уряд, діяльно сприяв реставрації Бурбонів на основі принципу легітимності; вміло використовуючи суперечності між державами-переможницями, фактично добився ліквідації принизливого для Франції *Шомонського трактату* від 17.02.(1.03).1814, укладення *австрійсько-англійсько-французької таємної угоди 1815*, спрямованої проти Росії й Пруссії; здобув популярність на *Віденському конгресі 1814-15* виступами на захист прав малих д-ав і проти територ. вимог, заснованих на праві завоювання. У липні — вересні 1815 очолював перший уряд *Людовика XVIII*, потім протягом 15 років не брав помітної участі в політ. житті. У 1830-34 — посол у Великій Британії, ініціював успішне проведення *Лондонської конференції 1830* й укладення 1834 союзного дог-ру Франції, Британії, Іспанії та Португалії на протипагу коаліції Росії, Пруссії й Австрії, тим самим досягнувши своєї головної мети: запровадження першої Антанти (ери «сердечної згоди») між Парижем і Лондоном. Перед смертю примирився з Римокатолицькою церквою, від якої був відлучений 1792.

В.І. Головаченко

Танака (Tanaka) Гіті (6.03.1863, Харі, Японія — 29.09.1929, Токіо) — япон. держ. і військ. діяч, барон (1920). На поч. ХХ ст. був військ. аташе в Петербурзі. Під час рос.-япон. війни 1904-05 служив у штабі Маньчжурської армії, а згодом — у Ген. штабі. У вересні 1918 — червні 1921 та вересні 1923 — січні 1924 входив до складу япон.

кабінету як військ. міністр, генерал армії (1921); ініціював інтервенцію на рос. Дал. Схід. Із 1925 — у відставці, лідер партії Сейюкай. У квітні 1927 — липні 1929 — Прем'єр-міністр Японії, мін. зак. справ і міністр колоній. Здійснив дві невдалі спроби збройного вторгнення в китайську провінцію Шаньдун (1927, 1928). У внутр. політиці зосередився на придушенні лівої опозиції. Ймовірний автор док-та під назвою *Танаки меморандум*, у якому детально описані шляхи япон. військ. експансії в Азії.

П.М. Ігнат'єв

Танаки меморандум — документ вищого ступеня секретності, нібито представлений Прем'єр-міністром *Г. Танакою* імп. *Хірохіто* 25.07.1927 й опублікований 1929 у журналі «China critic» (оригінал меморандуму досі не знайдений). У док-ті пункт за пунктом аналізувались плани япон. вторгнення в сусідні країни й наголошувалось, що для захоплення Китаю необхідно спочатку завоювати Маньчжурію та Монголію для створення необхідних плацдармів; перед початком вторгнення в Китай «необхідно вивести з гри США», а маючи у своєму розпорядженні всі велетенські ресурси Китаю, Японія легко захопить інші частини Азії та Європи, передусім СРСР. Меморандум набув широкого розголосу в 1930-х, як вважається, з ініціативи китайського уряду, що в такий спосіб намагався привернути увагу до агресивних планів япон. командування; під №169 документ фігурував на *Токійському процесі 1946-48* як програма-максимум воєнного загарбання країн Євразії з «метою досягнення світової гегемонії», хоча вже тоді його походження викликало сумніви.

П.М. Ігнат'єв

Танжера статус — міжнар. контроль над Танжером (Марокко) та прилеглими територіями, встановлення та закріплення якого в I-й пол. XX ст. було одним із важливих питань *міжнародних відносин* у регіоні Середземного моря. Стратегічне значення Танжера в забезпеченні контролю над *Гібралтарською протокою* зумовило високу зацікавленість *великих держав* у вирішенні цього питання. До виникнення питання про Т. с. призвело загострення б-би між европ. д-вами за встановлення колоніального панування в Півн. Африці. Наприкінці XIX — на поч. XX ст. контроль над територією встановили Франція та Іспанія; це спричинило спроби

втручання Німеччини (див. *Марокканська криза 1905*), а також активізацію дип. активності Великої Британії, зацікавленої в інтернаціоналізації Танжера, щоб запобігти встановленню там контролю однієї з великих д-ав й утворенню загрози для контрольованого британцями Гібралтара. За англ.-франц. угодою від 8.04.1904 (див. *Антанта*) Франція зобов'язувалась не будувати на марокканському узбережжі Гібралтарської протоки від о. Себу до Мелільї військ. укріплень; але ця угода не поширювалась на іспан. володіння. 3.10.1904 в Парижі було підписано іспан.-франц. таємну угоду про розподіл сфер впливу в Марокко та декларацію про приєднання Іспанії до англ.-франц. угоди 1904. Танжер було виділено з іспан. зони, й для нього встановлювався особливий режим під спільним контролем двох д-ав. Іспанія зобов'язувалась не будувати військ. укріплення на захід від Мелільї та не передавати третім д-вам у постійне або тимчасове володіння будь-яку частину своєї зони.

Вирішення питання про Т. с. передбачалось досягти під час *Альхесіраської конференції 1906*, скликаної з ініціативи Німеччини для врегулювання суперечок щодо контролю над Марокко. Велика Британія, Іспанія та Франція, спираючись на досягнуті між ними домовленості, виступили на конференції спільним фронтом. За підписаним учасниками конференції дог-ром Танжер проголошувався вільним портом, над його митницями встановлювався міжнар. контроль, а за порядок у місті відповідали марокканська поліція під командуванням франц. та іспан. офіцерів та під заг. контролем ген. інспектора — представника Швейцарії. Остаточного врегулювання питань юрисдикції в Танжері на конференції досягнуто не було. Спроба Франції зміцнити свій вплив у Марокко та поширити зону контролю спричинили загострення питання про Т. с. Хоча в підписаному між Францією та Марокко *Феському договорі 1912* підкреслювалось, що територія Танжера не є об'єктом угоди, інші зацікавлені д-ви розглядали встановлення режиму фактичної франц. окупації Марокко як загрозу поширення франц. контролю й на Танжер. Наприкінці 1912 в Мадриді для обговорення Т. с. була скликана конференція представників Великої Британії, Іспанії та Франції, але вона не досягла результату й через початок *Першої світової війни* була перервана. Під час роботи конференції Іспанія та Франція підписали

нову конвенцію про поділ Марокко від 27.11.1912, яка підтверджувала особливий режим у Танжері, визначений конвенцією 1904; сторони домовились остаточно визначити Т. с. пізніше.

Обговорення питання поновилось у 1923, коли на конференціях у Лондоні та Парижі представники трьох д-ав домовились про міжнар. контроль над Танжером. 18.12.1923 в Парижі Велика Британія, Іспанія та Франція підписали конвенцію про Т. с. (терміном на 12 років), за якою Танжер проголошувався інтернаціоналізованою зоною з режимом постійного *нейтралітету*. Заборонялось створення в його зоні будь-яких споруд, що могли використовуватись з військ. цілями, сторони зобов'язувалися перешкоджати контрабанді зброї та військ. спорядження в його *територіальних водах*. Танжер залишався під номінальним *суверенітетом* султана Марокко, але отримував адмін. та законодавчу автономію, виключаючи зносини з інозем. д-вами, які згідно з Феським договором 1912 мали здійснюватись через франц. ген. комісара при марокканському султані. Міжнар. угоди, укладені останнім, не поширювались на Танжер без згоди д-ав, що підписали конвенцію. Контроль над дотриманням Т. с. покладался на Міжнародний контрольний комітет (МКК), до якого увійшли консули д-ав, що підписали Альхесіраський договір 1906 (за винятком Австрії, Німеччини та Угорщини). Законодавча влада в Танжері була представлена Законодавчими зборами, до складу яких входили по чотири франц. та іспан. представники, три — британських, два — італійських та по одному — від США, Бельгії, Нідерландів і Португалії (усі представники призначались консулами відп. д-ав), а також 9 представників Марокко за поданням мєндуба (губернатора Танжера, призначеного султаном). Очолював збори мєндуб, але він не мав права голосу; віце-головами були представники Великої Британії, Іспанії та Франції. Усі акти, ухвалені Законодавчими зборами, мали бути затверджені МКК. За виконання цих актів відповідала міжнар. адміністрація, що складалась із представників трьох д-ав. Піддані інозем. д-ав у Танжері підлягали юрисдикції змішаного міжнар. суду, що складався з брит., іспан. та франц. чиновників. Міжнар. Т. с. набув чинності з 1.06.1925.

Іспанія була незадоволена положеннями Паризької конвенції 1923 та прагнула включити Танжер до власної зони контролю в Марокко. За її ініціативою влітку 1928 у Парижі була скли-

кана друга конференція з питання про Т. с. за участі Великої Британії, Іспанії, Італії та Франції. За її результатами 25.07.1928 було підписано угоду про перегляд Паризької конвенції 1923. Згідно з умовами угоди Іспанія дещо збільшила свою участь в управлінні Танжером, а Італія стала повноправною учасницею конвенції. Після початку *Другої світової війни* Іспанія використала послаблення Франції внаслідок військ. поразок останньої та 14.06.1940 окупувала зону Танжера; у грудні 1942 Іспанія включила Танжер до своїх володінь у Півн. Африці. Після розгрому Німеччини та її союзників в Європі 10-31.08.1945 у Парижі відбулась конференція представників Великої Британії, СРСР, США та Франції, що ухвалила рішення про виведення іспан. військ із зони Танжера, формальне відновлення над нею суверенітету марокканського султана та поновлення міжнар. адміністрації. Основою для відновленого міжнар. режиму Танжера були Паризька конвенція 1923 та Паризька угода 1928 про зміни до конвенції; крім того, до Т. с. було запроваджено низку змін: охорона порядку в зоні покладалась на поліцію, очолювану офіцерами з представників Бельгії, Нідерландів, Португалії та Швеції; ліквідовувалась одна посада помічника адміністратора, закріплена за представником Іспанії; скасовувались статті про участь Італії в управлінні зоною із застереженням про можливість відновлення її місця за узгодженим рішенням д-ав та в разі виконання Італією умов мирного дог-ру (див. *Мирні договори із союзниками Німеччини в Європі 1947*); до участі в управлінні Танжером запрошувались також СРСР та США. Відновлений Т. с. був тимчасовим, на період до ухвалення державами-учасницями Альхесіраського договору 1906 нової конвенції. У 1952 Іспанія звернулась до урядів д-ав, представлених у МКК, із вимогою розширення її повноважень в управлінні зоною. 10.11.1952 МКК ухвалив зміни до тимчасового режиму Танжера, згідно з якими Іспанія включалась до управління поліційними силами зони та інформ. бюро міста, а також за нею відновлювалась посада помічника адміністратора. Одночасно було ухвалено рішення про відмову від скликання міжнар. конференції для визначення Т. с.

Після проголошення в 1956 незалежності Марокко розпочались переговори між марокканським урядом та МКК щодо майбутнього Танжера, у результаті яких 5.07.1956 в Рабаті (Марокко) було підписано протокол про ви-

знання територ. цілісності Марокко та скасування міжнар. режиму Танжера; конкретний термін остаточного вирішення питання не визначався. 8-29.10.1956 у Федалі (сучасна Мохаммедія, Марокко) відбулась скликана за ініціативи марокканського уряду міжнар. конференції представників Марокко, Бельгії, Великої Британії, Нідерландів, Іспанії, Італії, Португалії, США та Франції; вона ухвалила рішення про ліквідацію міжнар. режиму Танжера. Усі акти, угоди та конвенції, що стосувались його статусу, проголошувались такими, що втратили силу. Т. ч. були в повному обсязі відновлені суверенні права Марокко на Танжер.

В.Ю. Константинов

Тараненко Олександр Сергійович (24.11.1947, Київ) — укр. професійний дипломат. Закінчив ф-т інозем. мов Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1970), Дипломатичну академію МЗС СРСР (1978); навчався в Центр. ун-ті Лас-Вільяс у Санта-Кларі (Куба). У 1970-73 — перекладач групи рад. радників у Республіці Куба; у 1973-78 — аташе, 3-й, 2-й, 1-й секр. МЗС УРСР; 1979-83 — співробітник Секретаріату ООН; 1984-92 — нач. протокольного відділу, Управління держ. протоколу МЗС України, чл. Колегії МЗС України. У 1992-94 — заст. голови Київ. міської держадміністрації з зовн.-політ. питань; 1994-95 — гол. радник МЗС України. У лютому 1995 — січні 1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Куба. У лютому 1997 — січні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Іспанії та одночасно Надзвичайний і Повноважний Посол України в Князівстві Андорра за сумісництвом, а також у квітні 2000 — січні 2004 — Постійний представник України при *Всесвітній туристичній організації* за сумісництвом. Указом Президента України від 12.01.2004 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Мексиканських Сполучених Штатах.

В.М. Матвієнко

Тарасенко Василь Якимович (18.04.1907, с. В'юнищі, тепер смт Сосниця Сосницького р-ну Чернігівської обл. — 2001, Київ) — укр. держ. діяч, дипломат і науковець. Нар. в сім'ї селянина. Закінчив істор. ф-т Київ. пед. ін-ту (1939), д-р істор. наук (1960), професор (1961). У 1929-41 працював викладачем у пед. вузах Новомосковська, Сталінабада, Гуляйполя. Учасник Ве-

ликої вітчизняної війни 1941-45. У 1943-44 — дир. Запорозького пед. ін-ту. У 1944-50 — на дип. роботі: помічник народного комісара закорд. справ УРСР *Д. Мануїльського*; чл. делегації УРСР на Лондонській конференції ЮНРРА; керівник представництва УРСР в Європ. к-ті ЮНРРА; учасник Підготовчої й 1-ї сесій *Генеральної Асамблеї ООН*; чл. делегації УРСР на *Паризькій мирній конференції 1946*; радник посольства СРСР у США (1946-47); голова делегації УРСР на 3-й сесії ГА ООН; керівник Постійного представництва УРСР при ООН (1948-50); голова делегації СРСР на Спеціальній сесії ГА з *палестинської проблеми*. У 1950-75 — старший викладач, доцент, зав. кафедрою нової та новітньої історії Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, відповідальний редактор (з 1965) міжвідомчого наук. збірника «Питання нової та новітньої історії». Розробляв проблеми історії, економіки й політики США та інших провідних зах. д-ав.

Твори: «Атомна проблема у зовнішній політиці США (1945-1949 рр.)» (1958), «Економіка капіталістичних країн в період імперіалізму» (1961), «Радянський Союз і Організація Об'єднаних Націй (1961-1965)» (1968), «Нариси з новітньої історії Угорщини» (1972), «В останні хвилини перед голосуванням. Біля витоків створення Держави Ізраїль» («Політика і час». — 1997. — №1, 5-6).

В.І. Головченко

Тарасюк Борис Іванович (1.01.1949, Держинськ Житомирської обл.) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив Київ. політехнікум зв'язку (1968) та ф-т міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1975). Із 1975 — на дип. роботі: аташе, 3-й, 2-й, 1-й секр. МЗС УРСР; 1981-86 — 2-й, 1-й секр. Постійного представництва УРСР при ООН (Нью-Йорк); 1987-90 — інструктор відділу зарубіж. зв'язків ЦК КПУ. У 1990-91 — радник, заст. начальника відділу гол. радника МЗС УРСР; у 1991-92 — нач. відділу політ. аналізу і планування МЗС України; у 1992-94 — заст. мін. закорд. справ України, голова Національного комітету України з питань роззброєння; у грудні 1994 — вересні 1995 — 1-й заст. мін. закорд. справ; у вересні 1995 — квітні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бельгія, Королівстві Нідерланди та Великому Герцогстві Люксембург (за сумісництвом), водночас із жовтня 1997 — глава Місії України при НАТО. 17.04.1998-29.09.2000 — міністр закорд. справ України. Основним змістом діяльності на посаді міністра стала реалізація стратегічного курсу України на інтеграцію до *Європейського Союзу (ЄС)*,

забезпечення всебічного входження України в європ. політ., екон. і прав. простір, створення передумов для набуття укр. членства в ЄС. На засіданні 8-9.06.1998 в Люксембурзі Ради зі співробітництва Україна — ЄС зробив заяву щодо наміру України набути статус асоційованого членства в ЄС; брав участь у 2-му (16.10.1998, Відень), 3-му (23.07.1999, Київ), 4-му (15.09.2000, Париж) самітах Україна — ЄС. У спільних комюніке самітів заявлялось про стратегічне партнерство й підготовку до запровадження *зони вільної торгівлі* між Україною та ЄС, сприяння Євросоюзу вступу України до *Світової організації торгівлі*, а також виконання своїх зобов'язань (на 430 млн. євро) згідно з Меморандумом про взаєморозуміння між *Великою сімкою*, Комісією Європейських співтовариств та Україною щодо закриття ЧАЕС та ін.; було забезпечено прийняття в Гельсінкі 10.12.1999 в цілому прихильної *Спільної стратегії ЄС щодо України*. Ініціатор візиту в Україну (29.02-2.03.2000) делегації Північноатлантичної ради *НАТО* на рівні послів та засідання Комісії Україна — НАТО. Під час перебування його на посаді міністра Україну було обрано непостійним членом *Ради Безпеки ООН* на 2000-01. У 2000 Україна майже в 20 разів збільшила внесок військ. та цивільним персоналом до поточних і нових *операцій ООН із підтримки миру* в Лівані, Косово, Еритреї, Ефіопії, Демократичній Республіці Конго, Схід. Тиморі. У 2001-02 — дир. Ін-ту соц. наук та міжнар. відносин Міжрегіональної академії управління персоналом. З квітня 2002 — народний депутат України 4-го скликання, чл. фракції «Наша Україна»; голова Комітету ВР України з питань європ. інтеграції, голова укр. частини Комітету парл. співробітництва Україна — ЄС, голова Народного руху України, дир. Ін-ту Євроатлантичного співробітництва, Почесний дир. Українсько-арабського ін-ту міжнар. відносин ім. Аверроеса, чл. Національної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Нагороджений орденом «За заслуги» III ст. (1996), II ст. (1999), держ. нагородами Португалії, Франції, Аргентини, Бразилії, Венесуели, Литви, Швеції.

Д.В. Табачник

Тарік (Tarik) Мірза Фарук (12.04.1943) — пакистанський дипломат, магістр природничих наук. Із 1969 — на дип. роботі, 1972-74 — службовець посольства Пакистану в Оттаві, 1980-83 — у Куала-Лумпурі, 1984-86 — у Тріполі; 1974-77 —

співробітник відділу МЗС, 1977-80 — дир. відділу, 1986-88 — заст. керівника Протокольного управління МЗС, 1988-93 — ген. директор Протокольного управління; 1994-97 — ген. консул Пакистану в Нью-Йорку. У 1997-2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол Пакистану в Україні.

В.І. Головаченко

Тартуський мирний договір 1920 між РСФРР та Фінляндією (Юр'євський мирний договір) — двостороння угода, підписана 14.10.1920 в Тарту (до 1920 — Юр'єв); припинив стан війни між двома державами, у якому вони фактично перебували з травня 1918; набув чинності 31.12.1920. За умовами дог-ру до Фінляндії відходила вся Печензька область (Петсамо), зах. частина піво-ва Рибачий, більша частина піво-ва Середнього та о-ви Кій і Айновські. Кордон на Карельському перешийку встановлювався від Фінської затоки по р. Сестрі й далі по лінії старого кордону між Великим князівством Фінляндським і рос. губерніями. Мор. кордон у Фінській затоці визначався таким чином, що Росію було відрізано від виходу в *море відкрите* (до Фінляндії відходили о-ви Сескар та Лавенсаарі). Фінські війська виводились з областей Ребола та Поросозерської, російські — з Печензької. Сторони зобов'язувалися сприяти *нейтралізації* Балтійського моря і, особливо, Фінської затоки, а також нейтралізували Ладозьке озеро. Нейтралізації підлягали й фінські острови у Фінській затоці, о. Гогланд, фінська частина Карельського перешийка. Фінляндія брала зобов'язання не тримати у водах Півн. Льодовитого океану підводні човни, великотоннажні військ. кораблі та військ. авіацію. Сторони взаємно відмовлялись від зобов'язань по зовнішніх боргах одна одній; між ними встановлювались *дипломатичні* та *консульські відносини*, відновлювались торг.-екон. зв'язки, залізничне, поштове й телеграфне сполучення. Додатковим протоколом до дог-ру рос. уряд гарантував нац. самовизначення та автономію у складі РСФРР карелам (Карельська АСРР була створена 25.06.1923), а також право на нац.-культ. автономію інгерманландцям.

О.А. Волошин

Тафт (Taft) Вільям Говард (15.09.1857, Цинциннаті, шт. Огайо — 8.03.1930, Вашингтон) — 27-й Президент США (4.03.1909-4.03.1913). Нар. в сім'ї судді. Закінчив Єльський коледж (1878) і юрид. школу в Цинциннаті (1880). Займався

юрид. практикою. У 1890-92 — заст. міністра юстиції в адміністрації Б. Гаррісона, потім федер. окружний суддя в Огайо, із 1896 також декан юрид. ф-ту Університету Цинциннаті. У 1900-01 — голова філіппінської комісії, 1901-04 — губернатор Філіппін; у 1904-09 займав посаду військ. міністра в адміністрації *Т. Рузвельта*. У 1902 першим із держ. діячів США відвідав Ватикан, де домовився про викуп США земель католицької церкви на Філіппінах. Перебуваючи в Токіо напередодні підписання *Портсмутського миру 1905*, уклав угоду про визнання Японією амер. прав на Філіппіни, а США — японських на Корею. У 1906 був направлений на Кубу з метою зміцнення там володарювання США, у 1907 — зі спец. місією в Японію й Філіппіни. Після обрання 1908 Президентом США здійснив реорганізацію держ. апарату, проводив ефективну антистрєтєвську політику, досягненням якої став розпуск «Стандарт ойл» і Тютюнового трєсту (1911). Гол. завданням *зовнішньої політики* вважав заохочення зовн.-торг. експансії, активно здійснював *дипломатію долара* в усіх частинах світу. Оголосивши Карибський басейн зоною особливих інтерєсів США, продовжив «*Великої палиці*» політику *Т. Рузвельта*, 1912 санкціонував окупацію Нікарагуа. Через розкол Рєспубліканської партії, викликаний політикою *Т. Рузвельта*, у 1912 зазнав поразки на презид. виборах. У 1913-21 — проф. конституційного права Єльського ун-ту, у 1921-30 — голова Верховного суду США.

Б.М. Гончар

Ташкентська декларація 1966 — двостороння угода, підписана 10.01.1966 за результатами переговорів Прем'єр-міністра Індії *Л.Б. Шастрі* та Президента Пакистану *Айюб Хана* за участю Голови Ради Міністрів СРСР *О. Косигіна* з урегулювання *індійсько-пакистанської війни 1965*. У декларації було заявлено про рішучість відновити мирні, добросусідські відносини між країнами та сприяти взаємопорозумінню між народами Індії та Пакистану; були визначені невідкладні заходи з відновлення довоєнного стану: взаємне відведення військ на позиції, які вони займали до 5.08.1965; обмін *військовополоненими*; відновлення дип., екон. і торг. відносин. Сторони домовились продовжити переговори з урегулювання невирішених питань, відмовлялись від застосування сили одна до одної, виступили за невтручання у внутр. справи одна одної.

В.Ю. Крушинський

Ташкентський пакт 1992 — див. *Організація договору колективної безпеки*.

Тегеранська конференція 1943 — перша з трьох міжсоюзницьких конференцій на вищому рівні періоду *Другої світової війни* за участі делегацій держав-членів *антигітлерівської коаліції*, очолюваних *Й. Сталіним* (СРСР), *Ф. Рузвельтом* (США) та *В. Черчіллем* (Велика Британія); відбувалась 28.11-01.12.1943 в умовах, що склались на фронтах під впливом перемог рад. військ під Сталінградом (1942-43), Курськом (1943), англо-американських — у Півн. Африці, Сицилії (1943), капітуляції Італії (1943) та подальшого розвитку рад. збройними силами наступальної кампанії, унаслідок якої було звільнено Лівобережну Україну та Київ (листопад 1943). У центрі уваги союзників було питання відкриття Другого фронту в Європі (див. *Другого фронту проблема*) з метою прискорення розгрому Німеччини. Незважаючи на спроби *В. Черчілля* відійти від попередніх домовленостей *Квебекської конференції 1943* стосовно Другого фронту й переконати США в доцільності реалізації плану вторгнення в Європу через Балкани, на конференції було затверджено проведення операції «*Оверлорд*», яка передбачала першочергове відкриття Другого фронту шляхом висадки амер.-англ. військ не пізніше травня 1944 в Нормандії (Півн. Франція). Це було зафіксовано 1.12.1943 в таємному док-ті «*Військові рішення Тегеранської конференції*», у якому, крім зазначеного, йшлося про орг-цію наступу рад. військ із метою недопущення перекинення нім. збройних сил зі Схід. на Зах. фронт під час здійснення операції «*Оверлорд*» та бажаність вступу Туреччини до кінця року у війну на боці антигітлерівської коаліції. Важливе значення для зміцнення міжсоюзницьких відносин мала заява *Сталіна* про вступ СРСР у війну з Японією після розгрому Німеччини.

Крім питань щодо координації стратегії подальшого ведення війни в Європі та на Дал. Сході, на конференції розглядались проблеми післявоєнного устрою, зокрема пропозиція зах. д-ав щодо майбутнього розчленування Німеччини, питання поділу Схід. Пруссії між Польщею та СРСР із передачею *Кенігсберга* (тепер — *Калінінград*) та області навколо нього Радянському Союзу, а також відновлення суверенної, демокр. Польської держави, схід. кордон якої проходив би по т. зв. *Керзона лінії* (фактично відповідав би

кордону, встановленому в 1939), а західний — перенесений на лінію р. Одер.

Велику увагу було приділено створенню повоєнної системи безпеки міжнародної, центром якої планувалось зробити всесвітню орг-цію з підтримки миру та безпеки. Хоча на конференції не було схвалено спец. рішення щодо цього, у заключній Декларації трьох держав знайшли своє відображення ідеї післявоєнного співробітництва та єдності дій СРСР, США й Великої Британії у справі забезпечення миру, розуміння «високої відповідальності, що лежить... на всіх Об'єднаних Націях, за здійснення такого миру, який отримає схвалення переважної більшості народів земної кулі». З огляду на те, що конференція відбувалась у столиці Ірану, була схвалена Декларація трьох держав щодо Ірану, в якій керівники урядів СРСР, США та Великої Британії визнали допомогу, надану Іраном у веденні війни проти спільного ворога, «специфічні економічні труднощі», яких зазнав Іран протягом війни, погодились надавати іранському уряду екон. допомогу та висловили бажання «зберегти повну незалежність, суверенітет і територіальну недоторканність Ірану» після завершення війни. Рішення Т. к. відіграли велику роль у координації воєнних дій союзників, що прискорило розгром Німеччини й завершення війни в Європі, та у виробленні спільних підходів до післявоєнного мирного врегулювання.

І.С. Покровська

Темницький Володимир (1879, с. Хлопівці Гусятинського повіту в Галичині, тепер Тернопільська обл. — 26.01.1938, Львів) — укр. громад.-політ. діяч, журналіст, правник, дипломат. Нар. в сім'ї греко-католицького священика. Після закінчення гімназії вивчав право у Львівському, Краківському й Віденському ун-тах, отримав ступінь д-ра права. Із студ. років брав активну участь у нац. русі: у 1899 став співорганізатором студ. об'єднання «Молода Україна»; 1900-02 належав до редакційної колегії самостійницького часопису «Молода Україна»; за участь у студ. демонстраціях із вимогою відкриття у Львові Українського ун-ту 1901 був виключений із Львівського ун-ту; у 1902 був одним з організаторів масових селянських страйків у Схід. Галичині, тоді ж приєднався до УСДП Галичини та протягом 1914-21 очолював її Виконавчий комітет. Із початком *Першої світової війни* вступив до Легіону Укр. січових стрільців (УСС),

був членом Бойової Управи УСС, тісно співпрацював із *Союзом Визволення України*, був членом Головної Української Ради й Загальної Української Ради (у Відні). 18.10.1918 як керівник УСДП увійшов до складу Української Національної Ради (Конституційних Зборів) у Львові. Із створенням 26.12.1918 Ради Народних Міністрів УНР під головуванням *В. Чехівського* (водночас обіймав посаду керівника зовн.-політ. відомства) був призначений товаришем (заступником) мін. зак. справ і переїхав до Києва. На цій посаді активно обстоював ідею створення *Балто-Чорноморського союзу* як протипаги відновленню «Великої Росії». Виступав за порозуміння з *Антантою* та відкидав можливість будь-якого політ. компромісу з більшовицькою Москвою. На поч. лютого 1919 узяв участь у роботі одеської наради представників урядів Білоруської Народної Республіки, Всевеликого Війська Донського, Кубанської республіки й УНР. Після рішення ЦК УСДРП від 9.02.1919 про відкликання з уряду і Директорії своїх представників (УСДП Галичини тоді тимчасово належала до об'єднаної УСДРП) пішов у відставку, але вже 25.04.1919 Директорія УНР призначила його мін. зак. справ у лівому уряді *Б. Мартоса*. Намагався дотримуватись заг. курсу на досягнення союзу з Антантою, за його урядування практика укр. дипломатичної служби збагатилася такою новою формою дип. роботи, як *Наради послів і голів дипломатичних місій УНР*, що збирались у європ. країнах для обговорення актуальних питань міжнар. життя та найважливіших проблем внутр.- і зовн.-політ. діяльності України. Проте криза держ. системи влади, у якій через військ. поразки перебувала Директорія, зумовила крайню слабкість та низьку ефективність його міністерської діяльності; проблематичним виявилось і створення на практиці заг.-укр. дип. апарату через об'єднання дип. представництв УНР і ЗО УНР. 27.08.1919 разом з урядом *Б. Мартоса* пішов у відставку, але залишився в складі Державного Центру УНР, із яким наприкінці листопада 1920 відступив на територію Польщі. Після повернення в 1922 до Галичини займався кооперативною та журналістською діяльністю, працював юристом у Стрию та Львові, але відійшов від активної парт. діяльності (УСДП перейшла на прокомуніст. позиції й була заборонена польською владою). Двічі висувався кандидатом до польського Сейму, однак безуспішно; був обраний у Раду Львова. Офіц. виступи на захист

укр. населення міста виголошував рідною мовою, за що був увільнений з роботи.

Твори: «Українські січові стрільці» (1915); автор численних публіцистичних статей в укр. газетах («Вісник Союзу визволення України», «Діло» та ін.).
В.М. Матвієнко

Тендери міжнародні (міжнародні торги) — конкурсна форма розміщення замовлень на закупівлю на *світовому ринку* обладнання або залучення підрядників для спорудження комплексних великомасштабних об'єктів, виконання інших робіт, у т. ч. надання інжинірингових послуг. Умови конкурсу оголошують завчасно.

В.І. Серажим

Теплицькі союзні договори 1813 — рос.-австр. та рос.-прус. угоди, підписані 28.08(9.09)1813 в Теплице (Чехія); завершили формування 6-ої *антифранцузької коаліції*. Згідно з ними сторони взаємно гарантували держ. цілісність і недоторканність кордонів, зобов'язались підтримувати одна одну в разі нападу *третьої держави*, виставити в такому випадку на допомогу союзникові 60-тис. корпус, не укладати сепаратного миру або *перемир'я* із Францією та угод, які суперечать положенням Т. с. д. У таємних статтях формулювались військ. цілі союзників: відновлення Австрії та Пруссії в кордонах 1805; ліквідація Рейнського союзу; відновлення незалежності д-ав, розташованих на території між кордонами Австрії і Пруссії з одного боку й Рейном та Альпами — з іншого; відновлення колишнього статусу нім. земель на правому березі Рейну, які були приєднані до Франції або знаходились у володінні франц. принців. Для досягнення таких цілей кожен із союзників зобов'язувався виставити проти Франції 150 тис. вояків. Вирішення долі Герцогства Варшавського мало стати предметом окремої угоди Росії, Австрії та Пруссії. 3.10.1813 до дог-рів приєдналась Велика Британія.

Т.О. Кулініч

Терещенко Михайло Іванович (18.03.1886, Київ — 1.04.1956, Монако) — рос. громад.-політ. і держ. діяч, підприємець. Нар. в сім'ї власника цукрово-рафінадних заводів, що походив з козаків-реєстровців Глухова. Закінчив Лейпцизький ун-т. Займався підприємницькою діяльністю. Симпатизував кадетам, 1910 вступив до масонської орг-ції. 1912 обраний до 4-ї Державної Думи, де зблизився з прогресистами. Під час *Першої світової війни* фінансував від-

криття шпиталів Червоного Хреста, очолював київ. обласний Військово-промисловий комітет (ВПК) і був товаришем голови Всеросійського ВПК, узяв участь у підготовці змови з метою усунення *Миколи II*. 2.03-5.05.1917 — міністр фінансів Тимчасового уряду, активно підтримував створення урядової коаліції із соціалістами; 5.05-25.10.1917 — мін. закл. справ Російської Республіки; не бажаючи розриву з *Антантою*, відмовився оприлюднити таємні дог-ри царських урядів; неодноразово підтверджував союзницькі зобов'язання Росії, підтримуючи гасло «війна до переможного кінця». 29-30.06.1917 разом з О. Керенським та І. Церетелі брав участь у переговорах із лідерами Центральної Ради щодо запровадження автономії України, проти якої принципово не заперечував, пропонуючи відкласти остаточне вирішення питання до скликання Установчих Зборів; виступив співавтором постанови Тимчасового уряду про визнання Генерального Секретаріату вищим виконавчим органом в Україні від 3.07.1917. 25.10.1917 був заарештований у Зимовому палаці й до весни 1918 утримувався в Петропавлівській фортеці. Після звільнення емігрував до Норвегії й Франції, матеріально підтримував «білий рух». У 20 — 30-х ХХ ст. займався фінанс. операціями у Франції й на Мадагаскарі.

В.І. Головченко

Територіальна претензія — посягання будь-якої *держави* на певну територію з метою встановлення свого *суверенітету* над нею. Т. п. може бути дво- і багатосторонньою, коли на одну й ту саму територію, приналежність якої не встановлена, претендують дві або більше д-ав. У цих випадках виникає *територіальний спір*. При односторонній Т. п. держава-претендент не ставить під сумнів юрид. статус або приналежність даної території певній д-ві, але вважає, що цю приналежність слід змінити. Такі претензії не є територ. спорами, оскільки відсутній спір про юрид. права сторін, а присутнє лише одностороннє бажання змінити територ. *статус-кво*. Одностороння Т. п. може виражатись в односторонньому спростуванні законно існуючого кордону, кордону, делімітованого й демаркованого відповідно до дог-рів, угод та інших відп. док-тів. Оскільки односторонні Т. п. ставлять під сумнів існуюче право, на основі якого встановлений кордон, та існує територ. суверенітет, то врегулювання подібних проблем

лежить цілком у політ. площині, а найбільш відп. засобом врегулювання розбіжностей у цій галузі є *переговори міжнародні*. Односторонні Т. п. суперечать сучас. *міжнародному праву*, оскільки згідно з його нормами всі зміни приналежності держ. території вирішуються або на основі принципу самовизначення народів і націй, або за згодою відп. д-ав. *Міжнародний Суд ООН* зазначав: «Недостатньо одній стороні у спірній справі заявити, що її спір з іншою стороною існує. Прості заяви недостатньо для доказу наявності спору, так само як простого заперечення недостатньо для доказу того, що такого спору не існує». Одностороння Т. п. є загрозою для територ. цілісності та недоторканності, суверенітету д-ви, на кордони якої посягають, значно погіршує відносини між відп. д-вами, здатна викликати серйозні *збройні конфлікти міжнародного характеру*. Прикладом односторонньої Т. п. можна вважати претензію Іраку на суверенітет над Кувейтом (1961-63). Односторонні Т. п. висунуті низкою д-ав щодо різних частин *Антарктики*. Вони не визнаються іншими д-вами, а їх вирішення відкладене за Договором про Антарктику 1959.

О.В. Задорожній

Територіальне верховенство — здійснення державою в межах своєї території верховенства; означає, що влада держави є вищою для всіх осіб та орг-цій, які знаходяться на цій території. Т. в. припускає, що над держ. владою немає і не може бути ніякої іншої влади, і, крім того, на території однієї д-ви виключається діяльність публічної влади іншої д-ви. Вища влада д-ви в межах її території здійснюється системою держ. органів у сферах законодавчої, виконавчої та судової діяльності. Вся законодавча, виконавча й судова влада д-ви поширюється як на її власних громадян та орг-ції, так і на іноземних, а також осіб без громадянства, що знаходяться в межах території даної д-ви. Т. в. не виключає (якщо д-ва на це погодилась) деяких винятків із дії її законодавства щодо певної категорії інозем. осіб на всій держ. території або в деяких її районах. Така згода д-ви повинна бути виражена в її законах або укладених нею *договорах міжнародних*. До числа міжнар. дог-рів, що в деяких випадках виключають або обмежують застосування нац. законодавства до інозем. громадян, відносяться *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961*, *Віденська конвенція про консульські зносини 1963* тощо. Т. в. ви-

ражається також у тому, що в межах своєї території д-ва може відповідно до власного законодавства застосовувати засоби владного примушення своїх громадян та іноземців, якщо міжнар. дог-ром не встановлено інше. Проте, хоча дія законів д-ви може поширюватись за межі її території, у т. ч. на її громадян, що знаходяться на інозем. території, вживання засобів владного примушення на інозем. території не може мати місця, якщо міжнар. дог-ром, як виняток, не встановлено інше. Поняття «територіальне верховенство» ширше за поняття «юрисдикція держави», оскільки, охоплюючи останнє, воно виражає всю повноту держ. влади у всіх її конституційних формах.

О.В. Задорожній

Територіальний спір — спір міжнародний між державами з приводу юрид. приналежності певної території. У Т. с. кожна сторона зазвичай стверджує, що певна територія юридично належить саме їй, оскільки вона здійснювала або здійснює свою владу над нею, і ніщо не є достатнім доказом зворотного. Свідченням такої влади є, як правило, здійснення держ. (адміністративних, судових тощо) функцій. Т. с. вважається таким тоді, коли всі сторони визнали його наявність і сперечаються з приводу певної території або кордону та, разом із тим, чітко визначених, одних і тих самих міжнар.-прав. норм або актів. В іншому випадку вважається, що Т. с. ще не виник і проблема знаходиться на стадії розбіжностей, які можуть і не призвести до Т. с. Від Т. с. слід відрізняти демаркаційні розбіжності сторін, які зазвичай погоджуються змішаними прикордонними комісіями. Одностороння територ. претензія також не утворює Т. с., оскільки в цьому випадку держава-претендент не оспорує юрид. приналежності певної території конкретній д-ві, але з яких-небудь причин вважає, що ця приналежність повинна бути змінена. Як і міжнар. спори взагалі, вони повинні розв'язуватись мирними засобами, відповідно до *мирного вирішення міжнародних спорів принципу*. Переважна більшість сучас. Т. с. існує в Азії, Африці та Лат. Америці.

О.В. Задорожній

Територіальні води (територіальне море) у *міжнародному праві* — різновид мор. просторів, мор. пояса, що примикає до узбережжя та *внутрішніх вод держави* або до *архіпелажних вод держави*

архіпелагу. Міжнар.-прав. статус і режим Т. в. визначаються положеннями Женевської конвенції 1958 «Про територіальне море та прилеглу зону» та ч. II *Конвенції ООН із морського права 1982*. За своїм прав. статусом Т. в. — частина нац. території прибережної д-ви. *Суверенітет* прибережної д-ви поширюється і на повітр. простір над Т. в., на мор. дно під ними та його надра. Особливість прав. режиму Т. в. полягає в тому, що прибережна д-ва має здійснювати свій суверенітет над територ. морем з урахуванням *норм міжнародного права*, які закріплюють: макс. ширину Т. в.; методи вимірювання ширини Т. в. і встановлення їхніх меж; право мирного проходу інозем. суден у Т. в. Відповідно до ст. 3 Конвенції ООН із мор. права 1982 ширина Т. в. самостійно встановлюється кожною д-вою, але не може перевищувати 12 мор. миль від вихідних (базових) ліній, визначених відповідно до цієї Конвенції. Нормальна вихідна лінія — це лінія найбільшого відпливу від берега (ст. 5 Конвенції) або, в тих місцях, де приплив незначний, — лінія багаторічного середнього рівня моря. Конвенція 1982 передбачає ще два інші види вихідних ліній: лінію рифу за наявності островів, які знаходяться на атолах, або островів, облямованих рифами (ст. 6), та прямі вихідні лінії (ст. 7), що застосовуються в місцях, де берегова лінія глибоко порізана та звивиста або де вздовж берега і в безпосередній близькості до нього є ланцюг островів. Прямі вихідні лінії об'єднують точки на суходолі, які видаються в море при найбільшому відпливі таким чином, щоб не припуститись скільки-небудь помітних відхилень від заг. напряму берега, і щоб територ. море іншої д-ви не виявилось відрізанним від відкритого моря або *виключної економічної зони*. Укр. фахівці з *міжнародного морського права* виділяють від двох основних методів вимірювання ширини Т. в. на основі Конвенції ООН із мор. права 1982 (В. Василенко, О. Висоцький, Д. Рибальчик) до чотирьох методів на основі узагальнення положень Конвенцій 1982 і 1958 та їх застосування в практиці д-ав (Г. Анцелевич). Зовн. межа Т. в., згідно зі ст. 4 Конвенції ООН із мор. права 1982, — це лінія, кожна точка якої знаходиться від найближчої точки вихідної лінії на відстані, що дорівнює ширині територ. моря. Конвенція ООН із мор. права 1982 вперше підтвердила в договірній формі норму міжнар. права, згідно з якою ширина територ. моря прибережної д-ви не може перевищувати 12 мор. миль від вихідних ліній.

Інститут Т. в. у міжнар. мор. праві складався історично, і на різних етапах його розвитку пропонувались різні способи обліку ширини Т. в. Так, у XVI — XVII ст. макс. шириною Т. в. вважались 3 мор. милі — відстань гарматного пострілу, тобто той простір, який д-ва силою своєї зброї здатна ефективно захистити. Більшість д-ав мають ширину Т. в. від 3 до 12 мор. миль. Закон України «Про державний кордон України» від 4.11.1991 встановлює (ст. 5), що до територ. моря України належать прибережні мор. води шириною 12 мор. миль, відлічуваних від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, які з'єднують відп. точки. Геогр. координати цих точок затверджуються в порядку, який встановлюється КМ України. В окремих випадках інша ширина територ. моря України може встановлюватись міжнар. дог-рами України, а при їх відсутності — відповідно до заг. визнаних норм і *міжнародного права принципів*.

В.С. Ржевська

Територіальні режими особливі — режими, які встановлюють особливий статус або порядок використання простору (зрідка — території окремої держави) з урахуванням інтересів певної держави, кількох або усіх держав. Т. р. о. встановлюються *договором міжнародним*. Категорія Т. р. о. включає в себе різні за предметом договірні режими, напр., експлуатації та видобутку мінеральних і живих ресурсів, *демлітаризації та нейтралізації зони миру* (у разі їхнього встановлення), водокористування, судноплавства міжнар. ріками, протоками й каналами, рибальства тощо. До Т. р. о. можна віднести режим *Антарктики, континентального шельфу, економічних зон*, міжнар. район мор. дна — мор. дно і його надра за межами континентального шельфу прибережних д-ав (за межами нац. юрисдикції), *відкрите море*, повітр. простір за межами держ. територій, косм. простір, Місяць та інші небесні тіла. На цій території, що знаходиться в заг. користуванні д-ав, діють заг. визнані *міжнародного права принципи й норми міжнародного права*. Згідно зі ст. 12 *Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978* правонаступництво д-ав не викликає зміну режиму, так само як і кордону. До категорії Т. р. о. не відноситься користування військ. базами на інозем. територіях.

О.В. Задорожній

Територіальної цілісності принцип — один з основних *міжнародного права принципів*. Ще Статут *Ліги Націй* (ст. 10) вимагав поваги до збереження територ. цілісності д-ав. Втім, прийняття цього док-та відбувалось на тлі визнання територ. змін у Європі, які нерідко були далекими від добровільних. *Статут ООН* формує Т. ц. п. через заборону загрози силою або її застосування як проти територ. недоторканності або політ. незалежності будь-якої д-ви, так і будь-яким ін. ч., несумісним із цілями ООН (п. 4 ст. 2). Невідповідність формулювань Статуту Ліги Націй (територ. цілісність) і Статуту ООН (територ. недоторканність) сприяли появі різних найменувань принципу: принцип територ. цілісності д-ав; принцип територ. недоторканності д-ав; принцип недоторканності і цілісності держ. території тощо. У Декларації принципів міжнар. права 1970 йдеться: а) про обов'язок д-ви «утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на порушення національної єдності і територіальної цілісності будь-якої держави чи країни»; б) що «територія держави не повинна бути об'єктом *окупації воєнної*, яка стала результатом застосування сили в порушення Статуту ООН»; в) що «територія держави не повинна бути об'єктом набуття іншою державою в результаті загрози силою чи її застосування»; г) що не повинні визнаватись територ. надбання, здобуті через силу чи загрозу її застосування. Становлення Т. ц. п. д-ав активізувалось завдяки його регіональному утвердженню, зокрема у Статуті *Організації американських держав*, *Пакті Ліги арабських держав*, *Хартії Організації африканської єдності*, *Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*. Т. ц. п. д-ав покладає на них зобов'язання утримуватись від будь-яких дій, несумісних із цілями і принципами Статуту ООН, стосовно: територ. цілісності, політ. незалежності та єдності д-ви; дій, що є застосуванням сили чи її загрози; перетворення території на об'єкт воєнної *окупації*; загрози перетворення території на об'єкт набуття прямо чи опосередковано, застосовуючи силу з порушенням *міжнародного права*. За д-вами закріплено право визнання *окупації незаконною*. Суб'єктами зобов'язань, згідно з Т. ц. п. д-ав, є всі *суб'єкти міжнародного права*.

Д.В. Скринька

Території зміна приналежності — перехід території або її частини від однієї держави до іншої. У сучас. *міжнародному праві* є дві гол.

прав. підстави Т. з. п.: унаслідок реалізації народами та націями права на самовизначення або на підставі *договору міжнародного* (див. *Цесія*). При цьому населенню території, приналежність якої змінюється, мають бути гарантовані *права людини*, у т. ч. право на *громадянство* та право змінити своє громадянство (відповідно до ст. 15 *Загальної декларації прав людини*). Населенню території, яка переходить від однієї д-ви до іншої, мають бути створені умови для вибору громадянства — *оптації*. Така підстава Т. з. п. відома старовинному міжнар. праву як право давності (визнання законним володіння, яке виникло в результаті порушення норм права, що існували в минулому, з огляду на тривале й безперервне здійснення суверенної влади) допускається в сучас. міжнар. праві тією мірою, якою вона не суперечить основним принципам сучас. міжнар. права. Не допускається сучас. міжнар. правом зміна приналежності території на підставі її *окупації воєнної* в результаті застосування сили з порушенням положень *Статуту ООН*. Не повинні визнаватись законними ніякі територ. надбання, що стали результатом загрози силою або її застосування (Декларація про принципи міжнар. права 1970), зокрема — результатом *агресії акту* (ст. 5 «Визначення агресії» 1974). У випадку територ. спору допускається Т. з. п. за рішенням міжнар. судової установи — *ад'юдикація*. Заміна однієї д-ви іншою в несенні відповідальності за *міжнародні відносини* будь-якої території в сучас. міжнар. праві охоплюється терміном «правонаступництво».

В.С. Ржевська

Територія державна — частина поверхні земної кулі, у т. ч. суша, її надра, води та повітря, що знаходиться під *суверенітетом* певної держави і на яку поширюється її *територіальне верховенство*. Т. д. складається із сухопутної, водної та повітр. частин. До сухопутної території відноситься материк, острови та *анклави*. Водна територія включає води річок, озер, протоки, штучних водосховищ, каналів, які повністю розташовані в межах кордонів даної д-ви. До неї відносять також *внутрішні морські води* й *територіальні води*. Крім того, до Т. д. належать надра сухопутної та водної території, що розташовані в межах кордонів д-ви. Вважається, що вглиб надра не мають меж, проте звужуються в напрямку до центру Землі. Повітр. простір як складова

Т. д. — це стовп повітря над сухопутною і водною
Т. д., де вона здійснює свій суверенітет.

О.В. Задорожній

Територія міжнародна — геогр. простір, який знаходиться за межами *території державної* й не належить виключно певній державі, а перебуває у спільному користуванні всього людства, усіх держав, і прав. статус та режим якого визначається *міжнародним правом*. До Т. м. відносяться *відкрите море*, повітр. простір над ним, мор. дно за межами *континентального шельфу*, *Антарктика*, *космічний простір*, Місяць та інші небесні тіла.

О.В. Задорожній

Терлецький Євген Петрович (13.03.1892, с. Лозовий Пирятинського повіту Полтавської губернії — 1938) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї священика. Закінчив ф-т сусп. наук Психоневрологічного ін-ту в Петрограді (1916) та Інститут червоної професури (1932). У рев.-визв. русі брав участь із 1911 як есер, із 1917 — лівий есер, із 1918 — боротьбист. У квітні — грудні 1917 — чл. Полтавської ради робітничих і солдатських депутатів, у грудні 1917 — квітні 1918 — чл. ЦВК Рад України, народний секр. зем. справ, чл. делегації рад. України на *Брестських мирних переговорах 1917-18*. У квітні — липні 1918 — чл. Всеукраїнського бюро для керівництва повстанською б-бою проти нім. окупації, 1919 — відп. секретар ЦК партії боротьбистів, у грудні 1919 — чл. Всеукрревкому, 1920-22 — нарком юстиції УСРР; у 1920-21 — чл. ЦК КП(б)У. Із 1922 — на дип., парт. і рад. роботі: у 1922-23 — повпред УСРР у країнах Балтії (Латвія, Литва, Естонія), у 1923-26 — працював у представництві УСРР при РНК СРСР у Москві; у 1928-30 — заст. голови Всесоюзної ради колгоспів і Колгоспцентру СРСР і РСФРР; у травні 1932-35 — працівник апарату ЦКК-НК РСІ СРСР; із червня 1934 — чл. Воронежського обкому й облвиконкому, уповноважений Центр. держ. комісії з визначення урожайності при РНК СРСР по Воронежській області. 1937 репресований.

М.С. Дорошко

Тероризм інформаційний — різновид *тероризму міжнародного*, що передбачає зловживання інформ. системами, мережами та їхніми компонентами для здійснення терористичних дій та інших, прирівняних до них акцій; в умовах *глобалізації* та розвитку інформ. суспільства

використовується нац. або транснац. кримінальними структурами, терористичними угрупованнями, спецслужбами д-ав тощо. Для Т. і. використовуються друковані ЗМІ, мережі ефірних і кабельних мас-медіа, *Глобальна інформаційна мережа* (Інтернет), електронна пошта, різноманітні електронні ігри, компакт-диски, аудіокасети тощо.

Т. і. спрямовується на руйнування знаково-символьної інфраструктури суспільства, створення в ньому атмосфери громадян. непокори, недовіри до дій та намірів влади й, перш за все, її силових структур, що мають захищати сусп. порядок. Т. і. використовує ЗМК для психологічної обробки масової свідомості з метою усунення елементарних правил особистої та громад. безпеки, насаджування відчуття приреченості тощо. Для цього використовуються прийоми зняття природжених табу та естетизація психопатичної поведінки й різноманітних збочень, у т. ч. вбивства та фізичного й психологічного насильства, героїзація криміналітету й, навпаки, — дегероїзація працівників спецслужб, правоохоронних органів, ветеранів війни та праці тощо. Т. і., як правило, передує або супроводжує акти традиційного тероризму.

М.А. Ожеван

Тероризм міжнародний — явище світової політики, пов'язане із застосуванням крайніх форм насилля, що породжують ефект страху і т. ч. дестабілізують *міжнародні відносини*. Мета Т. м. як форми політ. насилля полягає в нагнітанні в суспільствах окремих країн й у світовому співтоваристві відчуття страху та невпевненості шляхом проведення терористичних актів. Причина Т. м. полягає в зростанні міжнар. кризових явищ, нездатності міжнар. співтовариства ефективно регулювати складні міжнар. процеси, встановленні радикальних політ. цілей в умовах різкого дисбалансу в силі. Т. м. є формою асиметричного конфлікту (див. *Конфлікт міжнародний*), який виявляється в залякуванні і придушенні аж до фізичного знищення політ. супротивників за допомогою збройних засобів. Ця форма характерна як для внутр., так і для міжнар. конфліктів, коли існує велика нерівність у співвідношенні сил і більш слабкий суб'єкт не може вести відкриту збройну б-бу. Основним суб'єктом таких конфліктів, як правило, виступають соц. групи, хоча в міжнар. практиці є приклади, коли як суб'єкти виступають соц. прошарки й навіть д-ви (держ. тероризм).

До Т. м. вдаються д-ви, орг-ції, політ. рухи чи інші суб'єкти, коли вони не в змозі відкрито протистояти більш могутньому противнику.

Т. м. ідеологічно вмотивований, за ним стоїть певна політ. мета (якою може бути відплата у відповідь на політ. чи екон. домінування суперника, залякування його, аби підірвати могутність, зокрема морально-політ. потенціал). Він спрямований на підлив внутр. безпеки та створення екстремальних ситуацій серед широких прошарків населення д-ав світу. Терористичні орг-ції можуть діяти як проти того або іншого соц. прошарку в певній д-ві, так і проти самої д-ви з метою реалізації конкретних зовн.-політ. інтересів. Із кінця ХХ ст. міжнар. практика багата терористичними актами локального масштабу, які були скоєні ісламськими фундаменталістськими групами в арабських д-вах, арабськими й палестинськими екстремістськими угрупованнями проти провідних країн НАТО. Проявом глобального тероризму стала широкомасштабна терористична акція ісламської фундаменталістської групи «Алькаїда» проти США 11.09.2001. Встановлення системи однополярного світу практично виключає виникнення світової війни чи широкомасштабних регіональних конфліктів. Натомість така система породжує асиметричні насильницькі дії у формі Т. м.

Г.М. Перепелиця

Тер-Петросян (Ter-Petrosyan) Левон (9.01.1945, Алеппо, Сирія) — вірменський громад.-політ. і держ. діяч, вчений-сходознавець, 1-й Президент Республіки Вірменія (16.10.1991-3.02.1998). Нар. в родині відомого сирійського комуніста. 1946 разом із родиною переїхав до Вірменської РСР. Закінчив відділення сходознавства філол. ф-ту Єреванського держ. ун-ту (1968), аспірантуру Ленінградського ін-ту сходознавства (1971); захистив кандидатську (1972) та докторську (1987) дисертації. 1972-78 — наук. співробітник Ін-ту літератури Вірменії ім. М. Абеґяна; 1978-88 — наук. секретар, старший наук. співробітник Ін-ту давніх рукописів (Матенадаран) ім. М. Маштоца. Із лютого 1988 очолив комітет «Карабах» Матенадарану, із травня — чл. Комітету карабахського руху Вірменії. У грудні 1988 — травні 1989 перебував в ув'язненні, але згодом звільнений завдяки міжнар. компанії протесту. У листопаді 1989 обраний членом правління, згодом — головою Вірменського заг.-нац. руху (масової громад.-політ. орг-ції, що оформилась на основі комітету

«Карабах»). 27.08.1989 обраний депутатом Верховної Ради Вірменської РСР, а 4.08.1990 — Головою Верховної Ради Вірменської РСР. 16.10.1991 обраний Президентом Республіки Вірменія; 22.09.1996 переобраний на другий термін. Був ініціатором широкомасштабного партнерства з Росією у військ. сфері; прагнув шляхом компромісів врегулювати проблему *Нагірнокарабахського конфлікту* та зняти напругу у вірмено-тур. відносинах. 3.02.1998 під тиском критики свого політ. курсу з боку найближчого оточення склав презид. повноваження та відійшов від політ. діяльності; займається наук. дослідженнями. Автор понад 70 наук. праць вірменською, рос. і франц. мовами з історії христ. Сходу та літературознавства.

Л.В. Губерський

Тетеря (Моржковський-Тетеря) Павло Іванович (бл. 1620/22 — квітень 1671, Едірне, Туреччина) — укр. держ. і військ. діяч, дипломат. Походив із православної шляхти Київ. воєводства. Закінчив уніатську школу в Мінську (бл. 1637). Із 1639 — на службі в магнатів Празьмовських, потім — канцелярист у Луцькому гродському суді; із 1648 — писар Переяславського полку, брав участь у воєнних кампаніях 1648 і 1649. 29.11.1649 за розпорядженням *Б. Хмельницького* очолив посольство до трансільванського кн. Юрія II Ракоці й відтоді відповідав за балканський напрямок гетьманської дипломатії, блокував молдовсько-польські зв'язки й виступив співорганізатором *українсько-трансільванського союзного договору 1656*. Влітку 1653 призначений переяславським полковником; відповідав за прийом моск. посольства *В. Бутурліна*. 17.02.1654 спільно з *С. Богдановичем-Зарудним* відбув до Москви для остаточного оформлення *Переяславсько-Московської угоди 1654*, забезпечивши її таємний і не досить виразний характер, що давало *Б. Хмельницькому* значну свободу дій. Разом із *І. Виговським* і *Ю. Немиричем* розробив проект *Гадяцького договору 1658* між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, після чого відбув до Варшави (до 1661). Як прибічник держ. єдності Війська Запорозького з Річчю Посполитою взяв участь у підготовці *Слободищенського трактату 1660*, того самого року одружився з донькою *Б. Хмельницького* Оленою. У жовтні 1662, після зречення від булави *Ю. Хмельницького*, на старшинській раді в Чигирині обраний гетьманом Війська Запорозького (фактично лише правобережних полків). Спи-

раючись на підтримку Речі Посполитої, упродовж 1663-64 намагався збройним шляхом об'єднати під своєю владою Правобережну й Лівобережну Україну. Шляхом *дипломатичного листування* з королем Яном II Казимиром домогся дозволу на поновлення самостійних відносин із Молдовою, Валахією та Кримським ханатом, а також проведення мирних переговорів із Москвою, але під тиском козацько-селянських повстань у червні – липні 1665 виїхав до Польщі (офіційно гетьманства не зрікся). Зазнавши переслідувань з боку польських магнатів, конфіскації маєтків і вироку Люблінського трибуналу про позбавлення честі з довічним вигнанням, у липні 1670 емігрував до Ясс, де був із почестями прийнятий господарем Григорієм III Дукою. Встановивши контакт із султаном Мохамедом IV і великим візиром Кепрюлю, переконав їх у доцільності підготовки до війни з Річчю Посполитою й отримав султанський санджак (прапор), що означало затвердження гетьманом під султанською протекцією. Отруєний польськими таємними агентами.

В.І. Головенко

Тетчер (Thatcher, уроджена Робертс) Маргарет Гільда, баронеса Кестевен (13.10.1925, Грантхем, графство Лінкольншир, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї власника бакалійної крамниці. Закінчила Самерсвільський коледж і хім. ф-т Оксфордського ун-ту (1947), де була головою університетської консервативної асоціації. У 1948 брала участь у щорічній конференції Консервативної партії як представник Асоціації випускників Оксфорда. До шлюбу з бізнесменом Д. Тетчером працювала хіміком-дослідником у сфері харчових технологій. У 1953 здобула юрид. освіту, вела адвокатську практику, спеціалізувалась на податковому праві. У 1959 вперше обрана до парламенту від Консервативної партії; у 1970-74 була міністром освіти в уряді *Е. Хіта*; після поразки консерваторів на виборах 1974 у 1975 обрана лідером партії. 4.05.1979-28.11.1990 — Прем'єр-міністр Великої Британії (перша жінка на цій посаді в історії країни). Виявила твердість і непоступливість під час *англійсько-аргентинського конфлікту 1982* через Фолклендські (Мальвінські) о-ви, підтвердивши за Британією статус *великої держави*; активно підтримувала процес перебудови в СРСР, виступала проти його дезінтеграції й відмовлялась вести будь-який

політ. діалог із керівництвом Української РСР, вважаючи її «територією типу Каліфорнії»; протидіяла поглибленню *інтеграції* зах.-європ. д-ав у рамках *Європейського економічного співтовариства*. Опір Т. входженню Великої Британії в *Європейську валютну систему* викликав невдоволення торі своїм лідером. 22.11.1990 була змушена подати у відставку. 5.06.1992 отримала довічне перство та стала членом палати лордів.

Р.А. Кривонос

Техасу анексія — приєднання в 1846 території Техаської республіки до США. За іспан. панування територія Техасу була освоєна незначною мірою. Після проголошення незалежності Мексики 1821 іммігранти зі США отримали право селитись на цій території, уряд США сприяв цьому. Наприкінці 1829 посланник США Дж. Пойнсет запропонував мексиканському урядові продати Техас за 5 млн. дол., дістав відмову й був висланий із країни. У Техасі зародився рух колоністів за незалежність від Мексики, а в 1835 розпочалось антимексиканське повстання. США надавали заколотникам допомогу грошми та зброєю. Конвент «представників народу Техасу» проголосив 2.03.1836 відокремлення від Мексики та створення незалежної республіки. Конституція Техаської республіки була складена за зразком Конституції США. У квітні 1836 мексиканські війська на чолі з головою уряду генералом А. Санта-Анна зазнали поразки від техасців. Полонений Санта-Анна уклав з урядом Техасу угоду щодо припинення воєнних дій, визнання незалежності Техасу та встановлення кордону між Техасом і Мексикою по р. Ріо-Гранде, погодившись, т. ч., на передачу Техасу частини мексиканської території, що знаходилась між давнім кордоном Техасу по р. Нуесес і р. Ріо-Гранде. Конгрес Мексики не визнав цю угоду, а мексиканський уряд категорично відмовився визнати Техаську республіку, проте був не в змозі відновити там свій *суверенітет*. Незалежність Техасу була визнана США в 1837, а 1839-40 — Великою Британією, Францією, Голландією, Бельгією, які розраховували, що нова республіка стане бар'єром на шляху подальшої експансії США на південь. У США зростали анексіоністські настрої щодо Техасу. 1.03.1845 Президент США Дж. Тайлер підписав прийнятий Конгресом США закон про прийняття Техаської республіки під юрисдикцію США. 23.03.1845 Мек-

сика розірвала дип. відносини зі США. Президент Мексики Х. Еррера заявив про готовність визнати незалежність Техасу, якщо останній зобов'язеться не приєднуватися до США, але Конгрес Техасу постановив приєднатися до США 23.06.1845, що було підтверджено референдумом 13.10.1845. Техас став 28-м штатом США (29.12.1845). Наслідком Т. а. стали *Ріо-Гранде конфлікт 1846 й американсько-мексиканська війна 1846-48*. Мексика визнала Техас частиною США за *Гвадалупе-Гідальго договором 1848*.

Б.М. Гончар

Тешенський мирний договір 1779 підписаний 13.05.1779 в Тешені (сучасний Ческе-Тешин, Чехія) між Австрією з одного боку та Пруссією, Саксонією та Цвейбрюккеном — з іншого; його гарантами виступили Росія та Франція; завершив війну за баварську спадщину 1778-79. У 1777 внаслідок того, що династія Віттельсбахів перервалася, у Баварії виникла суперечка щодо наслідування королівського трону, до якої долучилися інші нім. д-ви, зокрема Австрія та Пруссія. 16.07.1778 Пруссія та її союзники розпочали війну проти Австрії. Прус. король *Фрідріх-Вільгельм II* звернувся за допомогою до Росії, посиляючись на *Петербурзький союзний договір 1764*. Російська імп. *Катерина II* відмовила Пруссії у військ. допомозі; вона вирішила виступити як посередник у врегулюванні та в категоричній формі запропонувала завершити конфлікт мирним шляхом. У травні 1779 Росія, погрожуючи застосувати збройну силу для припинення бойових дій, змусила супротивників розпочати в Тешені мирні переговори, які завершилися підписанням дог-ру. Він проголошував мир між ворогуючими сторонами, що підтвердили положення *Вестфальського миру 1648* та всіх дог-рів, підписаних між ними після 1648. В окремій статті Росія та Франція визнавалися гарантами дог-ру. 13.05.1779 Росія та Франція також підписали акт гарантії Т. м. д. Його підписання стало значною перемогою рос. дипломатії: посередницька роль у врегулюванні суперечки за участі двох *великих держав* зміцнила міжнар. статус Росії як великої д-ви; виступивши як гарант дог-ру, Росія фактично стала гарантом Вестфальського договору 1648 й остаточно утвердилася як провідний суб'єкт європ. системи *міжнародних відносин* та *міжнародного права*.

В.Ю. Константинов

Тимофєєв Ігор Володимирович (10.11.1960, Дніпропетровськ) — укр. держ. та військ. діяч, дипломат. У 1981 закінчив Донецьке вище військ.-політ. уч.-ще інженерних військ та військ зв'язку, 1991 — Військ.-політ. академію (Москва). У 1993-98 — 2-й секр. відділу співробітництва з міжнар. орг-ціями з питань обмеження озброєнь, 2-й, 1-й секр., радник, зав. відділу нерозповсюдження, конверсії та експортного контролю Управління контролю над озброєнням та роззброєнням МЗС України; 1998-99 — заст. начальника Управління контролю над озброєнням та роззброєнням МЗС України. У 1999-2001 — радник, радник-посланник, тимчасовий повірений у справах Посольства України в Об'єднаних Арабських Еміратах. У травні 2001 — грудні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Об'єднаних Арабських Еміратах, одночасно в липні 2002 — грудні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бахрейн за сумісництвом, у квітні 2002 — грудні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Державі Катар за сумісництвом. Указом Президента України від 26.12.2003 призначений заступником міністра оборони України.

В.М. Матвієнко

Тимошенко Костянтин Володимирович (19.01.1946) — укр. держ. та громад.-політ. діяч, дипломат. У 1971 закінчив Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 1991 — Київ. ін-т політології і соц. управління. У 1973-78 — референт Укр. товариства дружби та культ. зв'язків із зарубіжними країнами; 1978-81 — дир. рад. культ. центру в Алжирі; 1981-86 — старший референт Укр. товариства дружби та культ. зв'язків із зарубіжними країнами; 1986-88 — інструктор відділу зарубіжних зв'язків Київ. міському КПУ. У 1989-92 — 1-й секр., радник Управління двосторонніх зв'язків МЗС України; 1992-94 — зав. відділом країн Зах. Європи Управління двосторонніх відносин МЗС України; 1994-95 — заст. начальника Управління Європи та Америки; 1995-98 — радник-посланник Посольства України у Французькій Республіці; 1998-2001 — нач. Другого територ. управління МЗС України. Указом Президента України від 31.08.2001 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Португальській Республіці.

В.М. Матвієнко

Тимчасова угода між Австрією і РСФРР та УСРР 1921 — договір між представниками

РСФРР та УСРР з одного боку та Австрійської Республіки — з іншого, підписаний у Відні 7.12.1921 на невизначений термін із можливістю денонсації; набув чинності 14.02.1922. Згідно з дог-ром на делегації сторін для опікування військовополоненими покладался «захист інтересів громадян їхніх країн»; із метою розвитку екон. відносин до складу делегацій включались торг. представництва; їхнім главам і членам надавались *дипломатичні привілеї та імунітети*. Представництва РСФРР і УСРР розглядались як «єдині представництва Російської й Української держав в Австрії», що означало *визнання де-факто* РСФРР і УСРР Віднем. Угода також регулювала питання консульських відносин, судноплавства, поштових, телеграфних і радіотелеграфних відносин, торг. зв'язків «у дусі взаємної доброзичливості». Повноважним представником УСРР у Відні *Х. Раковський* призначив *Ю. Коцюбинського*; штатний розпис укр. пов-предства передбачав 9 співробітників.

В.М. Матвієнко

Тимчасово повірений у справах (з франц. *chargé d'affaires ad interim*) — особа, яка виконує обов'язки глави *дипломатичного представництва* у випадку відсутності останнього. Т. п. у с. не належить до самостійного класу глав дип. представництв, призначення яких має постійний характер, а лише тимчасово заміщає главу представництва в тих випадках, коли він не може виконувати свої функції (відпустка, від'їзд за викликом свого уряду тощо). Як правило, Т. п. у с. призначаються дипломати з числа персоналу представництва, що мають найвищий після посла *дипломатичний ранг* (посаду), напр., радники-посланники, радники. Про їх призначення повідомляється МЗС країни перебування (зазвичай це лист від глави дип. представництва, що від'їздить, чи мін. зак. справ країни, яка на-правляє, до мін. зак. справ країни перебування), що вважається достатнім для виконання дипломатом покладених на нього функцій Т. п. у с. Якщо д-ва акредитує главу представництва в кількох країнах, то вона може заснувати дипломатичні місії, які очолюватимуть Т. п. у с. в кожній д-ві, де глава дип. представництва не має постійного місця перебування. (Україна у 2000 мала такі дип. місії в Нідерландах і Данії, які, відповідно, належали до складу Посольств України в Бельгії та Швеції) Т. п. у с. користується всіма правами та привілеями дип. представника,

за винятком деяких протокольних почестей, що надаються йому меншою мірою, ніж главі дип. представництва.

В.М. Матвієнко

«Тихоокеанська доктрина» Форда — див. *Форда доктрина*.

Тихоокеанське співтовариство (Pacific Community) — регіональне об'єднання держав і територій півд. частини Тихого океану та країн, залежні території яких розташовано в цьому регіоні. Створене на основі угоди про сприяння розвитку регіону, яку було підписано 6.02.1947 в Канберрі (Австралія) представниками Австралії, Великої Британії, Нідерландів, Нової Зеландії, США та Франції; угода набула чинності 29.07.1948. До 6.03.1997 називалось Південнотихоокеанською комісією. Членами Т. с. є 27 країн і територій (Нідерланди вийшли з Т. с.). Секретаріат знаходиться в Нумеа (Нова Каледонія). Завданням Т. с. є сприяння регіональному співробітництву в екон. та соц. сферах.

В.Ю. Константинов

Тишкевич Михайло Станіславович (7.04.1857, с. Андрушівка Липовецького повіту Київ. губернії — 3.08.1930, с. Жидів повл. Познані, Польща) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат, граф. Походив із давнього укр.-литовського полонізованого шляхетського роду. Закінчив зі срібною медаллю Академію мистецтв у Петербурзі (1879). Після служби в рос. армії (1879–80) мешкав у родовому маєтку, матеріально підтримував укр. письменників, митців, освітян, фінансував НТШ, львівську «Просвіту», Українське наукове товариство в Києві; виступив співзасновником помірковано-ліберальних «Союзу шляхти і земельних власників» (1906), «Крайової партії» (1906), «Товариства прихильників миру» (1907), київ. Громади українців-греко-католиків. Із 1909 мешкав у Лозанні (Швейцарія), активно популяризував серед зах.-європ. громадськості укр. питання. Під час *Першої світової війни* фінансував щотижневик «L'Ukraine», доклав зусиль для звільнення інтернованого рос. окуп. владою митрополита А. Шептицького. У 1917 обраний головою Об'єднання укр. католиків у Києві; дізнавшись із преси 14.08.1918 про заочне призначення урядом *П. Скоропадського* «провізорчим заступником Української Держави в Швейцарії», відмовився від посади з огляду на «можливість повороту України до Росії на

основи Переяславського договору», коли «після двохсотлітнього досвіду страшна помилка 1654 р. була б злочином у 1918». 15.02.1919 призначений Директорією УНР головою Надзвичайної дип. місії УНР при Римському престолі, зміг прибути до Ватикану 5.05.1919 й невдовзі мав приватні аудієнції в Папи римського Бенедикта XV і держ. секретаря Римської курії кардинала П'єтро Гаспаррі, що означало *визнання де-факто* Ватиканом УНР. Намагався переконати Святий престол вплинути на Варшаву в *українсько-польській війні 1918-19*, за активну міжнар. діяльність був відзначений папським Великим Хрестом. 22.08.1919 призначений головою Надзвичайної дип. місії УНР на Паризьку мирну конференцію та головою Дипломатичної місії УНР у Франції, написав і подав на адресу голови конференції 13 дип. нот та інших офіц. звернень із пропозиціями визнати незалежність УНР і справедливо вирішити схід.-галицьке питання. Очолював дип. делегації УНР на *Сан-Ремо конференції 1920* і *Спа конференції 1920*. У лютому 1921 пішов у відставку з *дипломатичної служби* УНР й оселився в маєтку родичів на Познанщині, де займався наук. працею.

Твори: «Історико-генеалогічні матеріали до монографії про рід Тишкевичів. 1413-1599 рр.» (1911), «Історичні документи про Україну в її відносинах з Польщею, Росією й Туреччиною (1569-1764)» (1919), «Україна в очах Конгресу» (1919), «Українська література» (1919), «Уривки з спогадів» («Літературно-науковий вісник», 1928-29).

В.І. Головенко

Тільзитські мирні договори 1807 — підписані в Тільзиті (Схід. Пруссія) мирні угоди між Францією з одного боку та Росією і Пруссією — з іншого; завершили існування четвертої *антифранцузької коаліції*. Дог-ри були підписані після поразки рос. та прус. військ при Фрідланді 2(14).06.1807, основні їхні положення були обговорені при особистій зустрічі *Наполеона I* й *Олександра I*.

Рос.-франц. мирний договір від 25.06(7.07).1807 передбачав: поширення на територію Російської імп. дії наполеонівського декрету про *Континентальну блокаду* Великої Британії; визнання Петербургом уже здійснених і майбутніх територ. змін, зроблених Францією в Європі; визнання Росією новоствореного Вестфальського королівства, яке отримало всі землі Пруссії на лівому березі р. Ельба; створення на землях, отриманих Пруссією при *поділах Речі Посполитої*, Герцогства Варшавського (Росія отримала Білостоцький округ). Росія ставала посередником на перего-

ворах між Францією та Великою Британією, а Франція — між Росією і Туреччиною.

За прус.-франц. мирним договором від 9.07.1807 Пруссія зобов'язалась обмежити чисельність армії 40 тис. вояків і виплатити 100 млн. франків контрибуції та приєднатись до *Континентальної блокади*.

Підписавши Т. м. д., Наполеон I домігся укладення союзу з Росією та розриву її відносин із Великою Британією, але йому не вдалось умовити Росію здійснити великі територ. надбання за рахунок Пруссії й остаточно розірвати стосунки між двома д-вами. Саме через позицію Росії територ. втрати Пруссії були порівняно незначними. Положення дог-ру про сприяння Росії у війні з Туреччиною Францією не виконувались. Дог-ри припинили свою дію з початком Російської кампанії Наполеона в 1812.

В.В. Коніюка

Тіто (Тіто, справжнє прізвище Броз) Йосип (25.05.1892, с. Кумровець, Хорватія — 4.05.1980, Любляна, Словенія) — югославський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. У 1910 вступив до Соціал.-демокр. партії Хорватії та Славонії, брав участь у робітничому русі Австро-Угорщини. Восени 1913 заарештований до війська і з початком *Першої світової війни* направлений на фронт. Навесні 1915 був поранений і потрапив у рос. полон. У 1917 в Петрограді брав участь у липневій демонстрації проти Тимчасового уряду, був арештований і висланий на Урал; у жовтні 1917 в Омську вступив до закордонної секції РКБ(б). У вересні 1920 повернувся на Батьківщину, вступив у Компартію Югославії (КПЮ). Із лютого 1928 — секр. Загребського комітету КПЮ. У серпні 1928 заарештований і засуджений на 5 років каторжної в'язниці, у 1934 звільнився й відновив нелегальну діяльність. У грудні 1934 обраний членом ЦК КПЮ і Політбюро ЦК КПЮ. У 1935-36 перебував у Москві, працював у *Комуністичному Інтернаціоналі*; повернувшись на Батьківщину, у грудні 1937 очолив КПЮ. Під час Народно-визвольної війни в Югославії 1941-45 — верховний головнокомандувач Народно-визвольної армії Югославії, маршал (1943). 30.11.1943 обраний головою Національного комітету визволення Югославії, у березні 1945 призначений головою Ради Міністрів, міністром оборони й верховним головнокомандуючим збройними силами Демократичної Федеративної Югославії. У серпні 1945 об-

раний головою Народного фронту (у 1953-54 голова Соціалістичного союзу трудового народу Югославії), у листопаді 1945 очолив уряд ФНРЮ. У 1953-63 — голова Союзного виконавчого віча (уряду) ФНРЮ. На 6-у з'їзді КПЮ (1952), що прийняв рішення про перейменування партії в Союз комуністів Югославії (СКЮ), був обраний ген. секретарем (із 1966 — голова) СКЮ, із 1974 — без обмеження терміну мандата; із 1963 — Президент СФРЮ (у травні 1974 Скупщина СФРЮ обрала Т. на цю посаду без обмеження терміну повноважень). В Югославії вважався повноправним членом *антигітлерівської коаліції*, одним із засновників *Руху неприєднання*; виявив твердість під час *радянсько-югославського конфлікту 1948-53* і здатність до політ. компромісу під час укладення *радянсько-югославських угод 1955-56*.

М.С. Каменецький

Тігулеску (Titulescu) Ніколає (4.03.1882, Крайова — 17.03.1941, Канн, Франція) — румунський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї заможного юриста. Закінчив юрид. ф-т Сорбонни, д-р права. У 1912 обраний до парламенту Румунії; у 1916-18 і 1920-21 — міністр фінансів; належав до складу румунської делегації на *Парижській мирній конференції 1919-20*; у 1920-36 — представник Румунії при *Лізі Націй*, підписав *Тріанонський мирний договір 1920* та *Сен-Жерменський мирний договір 1919* від імені Румунії; у 1930 та 1931 — голова Ліги Націй. У 1927-28 та 1932-36 — мін. закл. справ Румунії; один з організаторів *Антанти малої* та *Антанти балканської*. У 1930-х виступав за створення в Європі системи *колективної безпеки*, за зближення Румунії із СРСР. Після приходу до влади в Німеччині *А. Гітлера* почав заважати пронацистським колам своєю відвертою профранц. позицією і змушений був піти у відставку. Помер у вигнанні.

П.М. Ігнат'єв

Ткач Дмитро Іванович (22.12.1950, Турійськ Волинської обл.) — укр. громад.-політ. діяч, дипломат. У 1972 закінчив Рубіжанський філіал Харківського політехн. ін-ту, 1989 — Дип. академію МЗС СРСР; кандидат істор. наук. У 1966-70 — токарь, кресляр, технік-конструктор у Лисичанську. Із 1970 — на комсомольській роботі. У 1989-92 — 1-й секр., радник посольства СРСР в Угорщині. Із лютого 1992 — тимчасовий повірений у справах України в Угорській Республіці. У травні 1992 — грудні 1997 —

Надзвичайний і Повноважний Посол України в Угорській Республіці, одночасно в березні 1993 — грудні 1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Словенія за сумісництвом; представник України в Дунайській комісії. У липні 1998 — липні 2000 — заст. мін. закл. справ України; згодом — проректор Міжрегіональної академії управління персоналом з міжнар. зв'язків (Київ).

В.М. Матвієнко

Ткаченко Олександр Миколайович (7.03.1939, Шпола Черкаської обл.) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. У 1963 закінчив Білоцерківський с.-г. ін-т (за фахом — вчений-агроном), у 1981 — ВПШ при ЦК КПУ, кандидат екон. наук (1992). 1963-64 — агроном Таращанського шляхово-будівельного управління №720 Київської області; 1964-66 — старший агроном Таращанського райвідділу «Сільгосптехніка»; 1966-70 — 1-й секр. Таращанського райкому ЛКСМ України; 1970-81 — зав. орг. відділом, секр., 1-й секр. Таращанського райкому КПУ; 1981-82 — інспектор ЦК КПУ; 1982-85 — голова виконкому Тернопільської облради народних депутатів; у 1985 — міністр с.-г. ва УРСР/України; 1985-89 — 1-й заст. голови Держагропрому УРСР, міністр УРСР; 1989-90 — голова Держагропрому УРСР. Із травня 1990 — 1-й заст. голови РМ УРСР. Кандидат у Президенти України (1991). У травні 1991 — лютому 1992 — міністр с.-г. ва УРСР/України. У 1992-94 — президент спільного укр.-нім. підприємства «Земля і люди», згодом агр.-пром. асоціації «Земля і люди». Із листопада 1993 — президент коаліції «Аграрії України за реформу». Народний депутат України 2-4-го скликань. У травні 1994 — квітні 1998 — 1-й заст. Голови ВР України. 7.07.1998-21.01.2000 — Голова ВР України. За головування Т. ВР України ратифікувала *українсько-білоруський 1997* та *українсько-молдовський 1999 договори про державний кордон*, угоду про приєднання до *Міжпарламентської асамблеї країн-учасниць СНД* та ін. Балотувався на посаду Президента України на виборах 1999. Із 2002 — чл. Постійної делегації ВР України в Міжпарламентській асамблеї СНД. Герой Соціалістичної праці (1977). Нагороджений орденами «Знак пошани» (1972), Трудового Червоного прапора (1973), Леніна (1977), Жовтневої революції (1984), князя Ярослава Мудрого V ст. (1999).

Л.В. Губерський

Тлателолко договір — див. *Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці 1967*.

Тлумачення міжнародного договору — з'ясування справжнього наміру сторін договору і справжнього змісту його положень. Має важливе значення для практ. застосування міжнар. дог-ру. Мета тлумачення — найповніша реалізація положень міжнар. дог-ру для забезпечення реалізації *добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принципу*. У доктрині тлумачення часто розглядається як одне з найважливіших питань міжнар. права взагалі та права міжнар. дог-рів зокрема. Пріоритет у праві тлумачити договірні норми належить учасникам міжнар. дог-ру. У самому дог-рі може бути передбачено передачу такого права *Міжнародному Суду ООН*, міжнар. органам й орг-ціям, третейським судам тощо. Засади та порядок Т. м. д. передбачено у *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969* (ст.ст. 31-33).

У доктрині міжнародного права існує кілька напрямів Т. м. д.: текстуалісти розглядають текст дог-ру як основне джерело тлумачення його сутності (текстом дог-ру є преамбула, основна частина й додатки); суб'єктивісти вважають найважливішим з'ясування намірів сторін і характеру допоміжного матеріалу — контексту (до контексту належать будь-які угоди, що пов'язані з відп. міжнар. дог-ром, докт-и учасника, прийняті іншими учасниками тощо); функціоналісти головним вважають з'ясування об'єкта й мети міжнар. дог-ру. Віденська конвенція про право міжнар. дог-рів 1969 об'єднала ці підходи. Для тлумачення має значення текст міжнар. дог-ру, контекст, практика застосування дог-ру, підготовчі матеріали. У доктрині виділяють принципи Т. м. д.: суворе дотримання засад і принципів міжнар. права; добросовісність і сумлінність; збереження обов'язкової сили та сенсу дог-ру; використання звичайних значень термінів з урахуванням контексту; єдність тлумачення тексту, контексту й допоміжних матеріалів; відсутність змін прав договірних д-ав унаслідок тлумачення; безумовне сприяння в досягненні цілей і завдань дог-ру, недопущення можливості негативного прав. ефекту; надання переваги спец. статтям перед заг. положеннями; тлумачення статті, що викликає сумнів, або її елементів, на користь обтяженої зобов'язаннями сторони. Інколи у доктрині виділяють принцип — «тлумачити той, хто застосовує договір».

Крім принципів тлумачення, існують певні прийоми, які допомагають з'ясувати значення

статті дог-ру відповідно до намірів його учасників. Засоби Т. м. д., у ході якого безпосередньо використовується текст міжнар. дог-ру, поділяються на: граматичне (словесне) — з'ясування значення слів дог-ру, тобто слову надається те значення, у якому воно вживалось сторонами дог-ру (ґрунтується на тому, що міжнар. договір є словесною угодою; юрид. терміну надається те значення, яке він має у прав. системах договірних країн); логічне — опирається на те, що договір є одноцільністю, а тому значення однієї статті має тлумачитись з урахуванням змісту іншої (намір сторін та їхня воля з'ясовуються шляхом зіставлення різних статей дог-ру або його складових частин: преамбули, додатка тощо); телеологічне — аналіз статті дог-ру з точки зору цілей, які ставили перед собою сторони; систематичне — з'ясування змісту одного дог-ру шляхом зіставлення й порівняння його з іншим; історичне — враховує істор. контекст його укладення; звичайне (узуальне) — тлумачення на основі дій контрагентів; розширювальне й обмежувальне — реальне значення юрид. акта зіставляється із словесним вираженням цього значення (таке тлумачення суперечить сутності міжнар. права, оскільки спотворює реальне волевиявлення його суб'єктів). Контекст дог-ру, що використовується при Т. м. д., включає підготовчі матеріали (нотне листування, проекти статей, протоколи обговорення статей, подальша практика тощо).

Різновидами Т. м. д. є: внутрішньодержавне — здійснюється органом держави-сторони дог-ру (необов'язкове для іншої сторони дог-ру, бо є одностороннім; помилкове таке тлумачення може стати підставою для відп. негативної реакції інших сторін дог-ру); тлумачні декларації та заяви — робляться д-вами при підписанні міжнар. дог-ру (є односторонніми; відрізняються від застережень тим, що не змінюють сутності й порядку дії норм міжнар. дог-ру; до них часто вдаються у випадку, якщо міжнар. дог-ром заборонено вносити до нього застереження); автентичне — засноване на згоді держав-учасниць дог-ру (може вносити зміни в міжнар. договір; здійснюється у формі спец. угоди, протоколу; основним об'єктом є текст і практика застосування відп. міжнар. дог-ру); міжнародне — здійснюється міжнар. органами, передбаченими в самому дог-рі, або призначеними потім за згодою сторін спец. комісіями, арбітражами; неофіційне (у т. ч. доктринальне) — є вираженням пози-

ції окремих юристів (не має юрид. чинності й не застосовується як доказ у судах).

О.В. Буткевич

Тобара доктрина — міжнар.-прав. доктрина про необхідність невизнання урядів, які приходять до влади неконституційним способом (після внутр. перевороту), поки вони не будуть «визнані» населенням своєї країни. Запропонована в 1907 мін. зак. справ Еквадору К. Тобаром, вона була втілена у двох дог-рах, укладених між 5 центр.-амер. д-вами: Гватемалою, Гондурасом, Коста-Рикою, Нікарагуа та Сальвадором у 1907 і 1923. Згідно зі ст. 11 дог-ру, підписаного 7.02.1923 у Вашингтоні, «уряди країн, що домовляються, не будуть визнавати будь-які інші уряди, які могли б прийти до влади в будь-якій із п'яти республік шляхом державного перевороту чи революції, спрямованої проти визнаних урядів, доти, доки вільно обрані населенням цих республік уряди не реорганізують країну на конституційних засадах». Учасники дог-ру зобов'язались не надавати визнання, якщо особа, обрана главою д-ви, є керівником чи одним із керівників держ. перевороту або є родичем такого керівника. У наступній договірній практиці, включаючи Статут *Організації американських держав (ОАД)*, посилення на Т. д. відсутні. На противагу Т. д. набула широкого розповсюдження та отримала договірно-прав. закріплення *Естради доктрина*.

О.В. Задорожній

Токаржевський-Карашевич Іван (Ян) Степанович (24.06.1885, с. Чабанівка Ушицького повіту Подільської губернії — 18.11.1954, Лондон) — укр. дипломат, князь. Походив із давнього польського знатного роду. Закінчив Фрайбурзький ун-т (Швейцарія). У 1911-18 працював у Полтавському губернському земстві. Із червня 1918 — на укр. дипл. службі: радник посольства Української Держави у Відні; у серпні 1919 — березні 1920 — радник місії УНР у Стамбулі; у березні 1920 — грудні 1921 — голова Дипломатичної місії УНР у Туреччині, прибічник створення *Чорноморського союзу*. Наприкінці 1921 виїхав до Тарнува, де перебував Державний Центр УНР в екзилі, обійняв посаду товариша мін. зак. справ. 12.01.1922-3.09.1924 — мін. зак. справ УНР в екзилі. Потім жив у Парижі, де заснував Франц. товариство українознавства й очолював раду Міжнар. геральдичного ін-ту;

активний учасник «*Прометейського руху*». У 1936-48 мешкав у Римі, з 1948 — у Лондоні.

Твори: «Діярий гетьмана Пилипа Орлика» (1936), «Царгородські смотрини (1919-1921 рр.)» (1952), «До джерел наших державних традицій» (1955).

В.Г. Головаченко

Токійський процес 1946-48 — судовий процес над головними япон. воєнними злочинцями *Другої світової війни*; відбувався в Токіо 3.05.1946-12.11.1948. Організований на підставі *Потсдамської декларації 1945* і рішення *Московської наради міністрів закордонних справ 1945*. У травні 1946 Міжнародний військ. трибунал для Дал. Сходу, що склався з представників СРСР, Китаю, США, Великої Британії, Франції, Австралії, Канади, Нідерландів, Нової Зеландії, Індії та Філіппін, розпочав розгляд справи 28 головних япон. воєнних злочинців (колишніх прем'єр-міністрів, керівників армії та флоту, дипломатів, великих чиновників й ідеологів япон. імперіалізму). У 1948 сімох підсудних було засуджено до страти через повішення, 16 — до довічного і 2 — до різних термінів тюремного ув'язнення. У 1949 СРСР додатково провів «Хабаровський процес» із метою розгляду звинувачень у злочинах, що не були розглянуті в ході Т. п. Із 1950 командування амер. окуп. військ у Японії, незважаючи на протести урядів Радянського Союзу і КНР, розпочали дострокове звільнення осіб, засуджених у ході Т. п.

О.В. Задорожній

Толедська угода 1480 про розподіл колоніальних володінь — двосторонній договір, підписаний 6.03.1480 в Толедо між Іспанією та Португалією. Згідно з ним сторони ратифікували *Алькаковаську угоду 1479*, Португалія остаточно відмовлялась від будь-яких претензій на Канарські о-ви, які отримувала Іспанія разом із правом розширяти свої колоніальні володіння на захід від них; Португалія здобувала Азорські о-ви, Мадейру, Гвінею та право розширювати свої колонії далі на південь в Африці.

В.А. Рубель

Толстой Петро Андрійович (1645, Москва — 30.01.1729, Соловецький монастир) — рос. держ. діяч і дипломат. Син сокольничого. У 1682 був одним із керівників стрілецького виступу проти Наришкіних, але відразу ж після падіння в 1689 Софії Олексіївни перейшов на бік *Петра I*, хоча тривалий час не користувався його довірою. Брав участь у 2-му Азовському поході (1696);

вивчав мор. справу в Італії (1697-98). У 1701 призначений першим постійним резидентом Московського царства в Стамбулі, протягом десятиріччя вмiло попереджував воєнне зіткнення між двома д-вами. 1703 домігся відставки великого візира, що наполягав на оголошенні війни Петру I. 1709 вів переговори із султанським урядом про видачу шведського короля Карла XII і гетьмана *І. Мазени*. Із початком рос.-тур. війни 1710 ув'язнений у Семивежному замку й після підписання *Прутського миру 1711* утримувався як заручник у Стамбулі. Повернувся на Батьківщину 1714. У 1716-17 супроводжував Петра I в поїздки європ. країнами, взяв участь у підготовці *Амстердамського договору 1717*, разом з О. Румянцевим умовив австр. імп. Карла VI видати Петру I його сина Олексія. 1718 провів слідство в його справі й виніс смертний вирок, після чого став однією з найбільш довірених осіб царя й очолив Таємну канцелярію; водночас у 1718-26 — чл. *Іноземних справ колегії*. У 1725 сприяв сходженню на престол Катерини I і в лютому 1726 увійшов до Верховної таємної ради, але у квітні 1727 внаслідок конфлікту з О. Меншиковим щодо порядку успадкування престолу Російської імп. був заарештований і засланий.

В.І. Головченко

Томашівський Степан Теодорович (9.01.1875, с. Купновичі Рудківського округу, тепер Самбірського р-ну Львівської обл. — 21.12.1930, Краків) — укр. громад.-політ. діяч, історик і дипломат. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив філософ-т Львівського ун-ту (1899), д-р філософії. У 1900-10 учителював у гімназіях Перемишля, Бережан і Львова. 1910-14 — доцент кафедри історії Австрії Львівського ун-ту. 1913-14 — в. о. голови НТШ у Львові, належав до Укр. нац.-демокр. партії. Під час *Першої світової війни* входив до Бойової Управи Українських Січових Стрільців. У листопаді 1918 — лютому 1919 — делегат для спец. доручень Української Національної Ради ЗУНР. У березні 1919 — червні 1921 — на укр. дип. службі: радник Надзвичайної дип. місії УНР на Паризьку мирну конференцію, представник уряду ЗУНР у Лондоні (1920); активно обстоював право українців Схід. Галичини на держ. самовизначення. У 1921 переїхав до Берліна, редагував газету «Українське слово» й журнал «Літопис політики, письменства і мистецтва»; разом із *В. Панейком* пропагував ідею орієнтації на небільшовицьку Росію, яка, на його думку, була здатна звільнити Схід. Галичину

від польської окупації й об'єднати етнічні укр. землі. У 1925-27 мешкав у Львові, редагував часопис «Політика». Із 1928 — проф. схід.-європ. та укр. історії Ягеллонського ун-ту в Кракові, чл. головної управи Укр. христ. орг-ції, співзасновник Укр. католицької народної партії. Один із засновників державницької школи в укр. історіографії.

Твори: «Угорщина і Польща на початку XVIII ст.» (1908), «Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину» (1914), «Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни» (1915), «Церковний бік української справи» (1916), «Українська історія: нарис I. Стародавні і середні віки» (1919), «Під колесами історії» (1922), «Бісмарк і Україна» (1924), «Петро — перший уніатський митрополит України-Руси» (1928), «Про ідеї, героїв і політику» (1929), «10 літ українського питання в Польщі» (1929).

В.І. Головченко

Тондер (Tonder) Деларей фан (8.02.1954) — півд.-африк. дипломат. Закінчив Ун-т Преторії (1977, бакалавр африкознавства), відділення підвищення кваліфікації Інституту громад. зв'язків (1988, Преторія) і Вищу школу при Ун-ті Джорджа Вашингтона (1993, магістр із політ. психології). У 1980-82 — працівник Управління у справах громадськості МЗС ПАР; 1983-87 — 2-й секр. посольства ПАР у США; 1987-89 — працівник Управління зв'язку і планування МЗС; 1989-92 — радник, нач. відділу у справах громадськості посольства ПАР у США; 1992-99 — заст. директора, дир. Управління Мозамбіку та Зімбабве МЗС ПАР. У 1999-2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол Південно-Африканської Республіки в Україні.

В.І. Головченко

Тонкінська резолюція Конгресу США прийнята 7.08.1964 після т. зв. «Тонкінського інциденту»; надавала Президентові США право необмеженого використання Збройних сил США в Півд.-Схід. Азії. За резолюцію проголосували 414 із 450 членів Конгресу і 98 із 100 сенаторів. Т. р. фактично означала проголошення війни Демократичній Республіці В'єтнам; після її прийняття розпочалися стратегічні бомбардування амер. авіацією території Півн. В'єтнаму. Офіційно Т. р. була скасована в 1971.

В.Ю. Крушинський

«Тонкінський інцидент» — збройна акція США, здійснена 4.08.1964 в Тонкінській затоці, у *територіальних водах* Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ), коли під час патрулювання амер. есмінці «Меддокс» і «Теріет Джой» порушили кордон ДРВ. Після того як радар «Мед-

докса» зафіксував наближення півн.-в'єтнамських торпедних катерів, амер. есмінці відкрили вогонь по них; водночас командування ВМС США повідомило у Вашингтон про навмисну атаку з боку ДРВ. У відповідь Президент США Л. Джонсон наголосив на прийнятті Конгресом Тонкінської резолюції, яка фактично означала проголошення Сполученими Штатами війни ДРВ. У 1968 командир «Меддокса» Г. Огайер визнав, що амер. есмінці не зазнавали нападу в Тонкінській затоці, а сенатська комісія США із закорд. справ ухвалила постанову, в якій «Т. і.» було визнано таким, що був інспірований ЦРУ для отримання Президентом США необмежених повноважень для ведення війни в Індокитаї.

В.Ю. Крушинський

Торгова марка надається товару чи товаровиробникові відповідно до чинного законодавства, що є гарантом високої якості товарів, їхньої відповідності стандартам, техн. умовам. Використання Т. м. іншими підприємствами без дозволу її власника карається законом.

Н.В. Резнікова

Торгова політика — комплекс заходів, які проводять окремі компанії, держави або їхні союзи для зміцнення своїх позицій на світовому ринку чи для захисту нац. економіки від негативного впливу ззовні. При цьому використовуються різні форми підтримки експортерів (пільгові кредити, знижки з оподаткування тощо) або протекціоністські заходи щодо доступу зарубіжних конкурентів на власний ринок (ліцензування, квоти на імпорт, техн. обмеження на імпортовану продукцію та ін.). *Європейський Союз* та інші регіональні міждерж. інтеграційні об'єднання здійснюють колективну Т. п. *Світова організація торгівлі* провела велику роботу з уніфікації Т. п. країн-учасниць. Розрізняють наступальну (офензивну), захисну (дефензивну) і нейтральну Т. п. д-ви чи фірми в зовн.-екон. сфері.

В.С. Будькін

Торговий баланс — звітність, що відбиває результати участі країни в міжнародній торгівлі. Т. б. є складовою частиною балансу платіжного і відображає чистий потік товарів між країнами. Т. б. — різниця експорту й імпорту в абс. вираженні в мільярдах доларів. Характеризує чистий рух товарів, грошову й зовнішньоторговельну політику д-ви.

Р.О. Заблоцька

Торговий бар'єр — штучне обмеження вільної торгівлі між країнами у вигляді високого мита, квот та інших обмежень імпорту й експорту, введення суворого валютного контролю.

В.І. Серажим

Торгово-промислова палата (ТПП) — недерж. неприбуткова самоврядна орг-ція, яка об'єднує юрид. осіб — суб'єктів підприємницької діяльності. Може здійснювати підприємницьку діяльність лише в обсязі, необхідному для виконання її статутних завдань. Створюється з метою сприяння розвитку нац. економіки, її інтеграції у світову госп. систему, формування сучас. пром., фінанс. і торг. інфраструктур, створення сприятливих умов для підприємницької діяльності, наук.-техн. і торг. зв'язків між укр. та зарубіжними підприємствами. Засновується за принципом добровільного об'єднання учасників ТПП. В Україні діють: Торгово-промислова палата України, Торгово-промислові палати Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя.

В.І. Серажим

Тордесільяський договір 1494 — двостороння іспано-португальська угода про розподіл сфер колоніальних загарбань у Зах. півкулі, підписана 7.06.1494. Згідно з Т. д. демаркаційна лінія між сторонами перетинала весь Атлантичний океан на відстані 370 ліг (більше 2 тис. км) на захід від о-вів Зеленого мису; землі на схід від лінії належали Португалії, на захід — Іспанії. Сторони домовились, що не будуть здійснювати завоювання і вести торгівлю в зоні іншої; було заборонено португальським суднам заходити в моря іспан. зони, а іспан. дозволялось лише перетинати португальські води в зах. напрямку для проходу у свою зону. Для точного визначення демаркаційної лінії сторони зобов'язались упродовж найближчих 10 місяців спорядити експедиції. Т. д. сформулював доктрини «закритого моря» й виключного права Іспанії та Португалії на колонізацію неєвроп. земель, що стали основою колоніальної політики обох д-ав. Розмежувальна лінія поділила лише води Атлантики й територію Півд. Америки, тому неминуче спричинила зіткнення інтересів між Іспанією та Португалією в Тихому океані під час кругосвітньої подорожі Ф. Магеллана. Процес демаркації територій майбутніх колоніальних володінь у Тихому океані був продовжений Сарагоським договором 22.04.1529, коли Іспанія поступилась Португалії

всіма правами на Молуккські о-ви. Т. д. було анульовано 1.10.1777 Сан-Ільдефонським договором, за яким Португалія відмовлялась від прав на Філіппінські, Маріанські о-ви й колонію Сакраменто.

О.А. Борділовська

Торріхос (Torrijos) Омар (13.02.1929, Сантьяго-де-Верагуа, Панама — 31.07.1981, Пеномоне, Панама) — панамський держ. і військ. діяч. Військ. освіту здобув у навч. закладах Сальвадору, США й Венесуели. У 1951 у званні молодшого лейтенанта вступив на службу до Національної гвардії Панами. 11.10.1968 у званні підполковника, взяв участь у військ. держ. перевороті, що усунув від влади традиційні бурж. партії. У 1969 у званні бригадного генерала очолив Національну гвардію та уряд республіки. У внутр. політиці спирався на фермерів, с.-г. робітників і патріотичну інтелігенцію, яких намагався залучити до управління країною без посередництва партій. Із цією метою в 1972 організував вибори до Національної асамблеї республіки, що прийняла конституцію з елементами прямої демократії та присвоїла Т. титул «Вищого лідера Панамської революції». Завершив проведення радикальної агр. реформи, поєднавши її з наданням держ. допомоги фермерським кооперативам, запровадив прогрес. трудове законодавство, націоналізував низку амер. компаній і встановив контроль над зарубіжними фінанс. операціями. У зовнішній політиці встановив дружні відносини з Кубою і сандністською Нікарагуа, вступив 1973 до Руху неприєднання й зосередився з 1971 на переговорах зі США щодо поновлення суверенітету над зоною Панамського каналу. Вони увінчалися підписанням 7.09.1977 двох угод, які замінили кабальний договір 1903 і передбачали передачу управління каналом Панами до 31.12.1999 з ліквідацією 14 військ. баз США в його зоні; надалі панамський уряд мав гарантувати свободу судноплавства міжнародного торговельного каналом і нейтралітет зони каналу на випадок воєнних конфліктів. Угоди набули чинності після їх схвалення на плебісциті в Панами 23.10.1977 і ратифікації Конгресом США у квітні 1978 з поправкою, що дозволяла Білому домові втручатися після 1999 в разі «виникнення загрози» каналу. У 1978 відмовився від висунення своєї кандидатури на презид. виборах, залишившись командувачем Національною гвардією та фактичним главою уряду; ініціював створення Революційно-демократичної

партії (РДП) як опори режиму. Загинув за нез'ясованих обставин в авіакатастрофі під час інспекційної поїздки. Батько обраного 2.05.2004 Президентом Панами ген. секретаря РДП Мартіна Торріхоса.

В.І. Головченко

Торрічеллі закон («Акт стосовно демократії на Кубі») схвалений 23.10.1992 Конгресом США з ініціативи сенатора Р.Дж. Торрічеллі та підписаний Президентом США Дж.Г.В. Бушем. Передбачає заходи, спрямовані на посилення блокади Куби: філіям амер. компаній у третій країнах забороняється торгувати з Гаваною; суднам третій д-ав, що заходили в кубинський порт, протягом 180 днів забороняється заходити в амер. порти. Було також передбачено застосування санкцій проти інших країн із метою здійснення тиску на їхні уряди, щоб утримати від будь-яких стосунків із Кубою в галузі торгівлі та фінансів. Попереджуючи невдоволення низки країн характером закону, до нього було введено підрозділ «Допомога кубинському народу», за яким дозволялось здійснювати поставляння продуктів харчування окремим особам та неурядовим орг-ціям Куби, а також, зі значними застереженнями та умовами, продаж медикаментів, мед. обладнання й телекомунікаційних послуг за спец. ліцензіями, наданими урядом США. Т. з. засуджує режим Ф. Кастро за нехтування правами людини і демокр. цінностями. Д-ви Лат. Америки й Карибського басейну виступили проти Т. з., підкреслюючи його екстеритор. характер, а 24.11.1992 Генеральна Асамблея ООН схвалила рез. №47/19, якою вперше вказала на необхідність припинення екон., торг. та фінанс. блокади Куби, запровадженої США. Зважаючи на залежність економіки Куби від мор. перевезень і втрату нею торг. зв'язків із країнами колишнього соціал. табору, Т. з. поглибив екон. кризу на острові.

Н.М. Весела

Торунські договори 1709 — підписані 9(20).10.1709 у Торуні (Польща) домовленості рос. царя Петра I та саксонського курфюрста, колишнього короля Речі Посполитої, Августа II про ведення спільних бойових дій проти Швеції. Причиною підписання Т. д. став докорінний перелом на користь Росії в ході Північної війни 1700–21, що стався після розгрому 27.06(8.07).1709 шведської армії короля Карла XII під Полтавою. Підписанню Т. д. передувало укладення Кельнського договору 15.07.1709

про союз Саксонії, Данії та Пруссії проти Швеції та Дрезденського договору 28.07(8.08).1709 про відновлення антишведського союзу Росії та Саксонії. Перший Т. д. проголошував відновлення антишведського союзу Петра I та Августа II. Петро I зобов'язувався надати Августові II всіляку допомогу в поверненні престолу короля Речі Посполитої та відмовлявся від претензій до нього стосовно рос. посла І. Паткуля, якого той видав у 1706 шведам на страту. За це Август II зобов'язувався після свого повернення на польський престол знову долучити Річ Посполиту до війни проти Швеції. Другий Т. д. був таємним («Особливий таємний артикул») і передбачав, що після спільної перемоги над Швецією з її колишніх прибалтійських володінь Річ Посполита Августа II отримує Ліфляндію, а до Росії Петра I має перейти Естляндія.

В.А. Рубель

Тоталітаризм (від лат. *totalitas* — цілісність, повнота) — форма авторитарного держ. правління, для якої характерне диктаторське централізоване управління, що здійснює повний (тотальний) контроль над усіма сферами сусп. та особистого життя; заборона демокр. орг-цій, юрид. або фактична ліквідація конституційних прав і свобод; систематичні репресії проти опозиції та широких верств населення; мілітаризація сусп. життя. Т. існував у фаш. Італії, нацистській Німеччині, у сталінському СРСР та деяких інших країнах соціал. табору. Для *зовнішньої політики* тоталітарних д-ав характерним є підтримання постійної конфронтації з іншими країнами, військ. або ідеолог. експансія.

А.А. Субботін

Травендальський мирний договір 1700 підписаний 18.08.1700 в замку Травендаль (поблизу Любека, Німеччина) між Данією та герцогством Гольштейн; завершив війну між ними. До його підписання Данію змусив дип. і військ. тиск Швеції, Нідерландів й Англії. За умовами дог-ру Данія визнавала *суверенітет* герцогства Гольштейн, союзника Швеції, і відшкодовувала йому військ. витрати. Данія зобов'язалася дотримуватись дог-рів, які були раніше укладені зі Швецією, та не надавати жодної допомоги ворогам останньої. Фактично договір означав вихід Данії з антишведської коаліції в *Північній війні 1700-21*.

В.М. Вдовенко

Трайковський (Трајковски) Борис (25.06.1956 Струмице, Македонія — 26.02.2004 поблизу

Мостара, Боснія і Герцеговина) — македонський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Ун-ту ім. Кирила і Мефодія в Скоп'є. 1982-92 — юрисконсульт на столичному будівельному комбінаті. Політ. кар'єру розпочав у 1992, коли примкнув до прихильників незалежності Македонії; став радником із зовн.-політ. питань Л. Георгієвського — голови Всемакедонської рев. орг-ції — Демокр. партії македонської нац. єдності. У 1997 обраний радником мера Скоп'є; на поч. 1999 призначений заст. мін. зак. справ Македонії. Під час загострення *Косовської проблеми* критикував *НАТО* за те, що блок приділяє замало уваги етнічним проблемам у Македонії та не помічає припливу 300 тис. албанців до країни з двомільйонним населенням. 5.12.1999 обраний Президентом Македонії (набрав більше 90% голосів). Гол. завданням своєї *зовнішньої політики* визначив інтеграцію Македонії в *Європейський Союз* і НАТО; багато займався проблемою відносин між слов'янами-македонцями і великою етнічною групою албанців, хоча й не зумів попередити ескалації *Македонської кризи*. Загинув у результаті авіаційної катастрофи.

М.С. Каменецький

Транзит міжнародний (з лат. *transitus* — проходження) — проходження, перевезення пасажирів, вантажів, трансп. засобів (морських, наземних, повітряних) через сухопутну або водну територію чи повітр. простір, який знаходиться під *суверенітетом* однієї держави, в іншу. Т. м. є складовою частиною шляху, що починається й закінчується поза межами д-ви транзиту, має договірну природу та ґрунтується, як правило, на взаємності. Він здійснюється на підставі дво- та багатосторонніх угод між зацікавленими д-вами з дотриманням *міжнародного права принципів*. В угодах, що встановлюють право Т. м., зазвичай регулюються його порядок й умови, визначаються маршрути, умови гарантії безпеки осіб, трансп. засобів та вантажів. При здійсненні Т. м. необхідно дотримуватись заг.-прийнятих правил, процедур і практики стосовно безпеки руху, попередження зіткнень, забруднення навколишнього середовища тощо. Транзитний рух звільняється від обкладання митами, податками та зборами, за винятком зборів, які стягуються за конкретні послуги, що замовляються під час транзиту. Для його зручності д-ви можуть створювати безмитні зони, а також передбачати інші митні пільги. Д-ви зобов'язу-

ються застосовувати всі належні заходи з метою недопущення затримок або інших ускладнень транзиту техн. характеру. Водночас д-ва має право заборонити транзит окремих осіб, а також вантажів і товарів, *імпорт* яких заборонений, з метою забезпечення безпеки, регулювання руху, запобігання поширення захворювань та забруднення навколишнього середовища або через інші причин. Такі заборони не повинні мати дискримінаційний характер.

О.Ю. Серьогін

Транзитний прохід у міжнародній протоці — здійснення відповідно до ч. III *Конвенції ООН із міжнародного морського права 1982* свободи судноплавства й польоту з метою безперервного та швидкого транзиту через протоку між однією частиною *відкритого моря* або *виключної економічної зони* й іншою частиною відкритого моря або *виключної екон. зони* (ч. 2 ст. 38 *Конвенції 1982*). Право транзитного проходження через протоки, що використовуються для *судноплавства міжнародного торговельного*, між однією частиною відкритого моря або *виключної екон. зони* й іншою було вперше запроваджено в *Конвенції ООН із мор. права 1982*. Право транзитного проходження належить усім без винятків суднам і літальним апаратам. Судна й літальні апарати при здійсненні цього права зобов'язані: проходити без зволікання; додержуватись заг.-прийнятих правил, процедур і практики щодо безпеки на морі, запобігання, скорочення та збереження під контролем забруднення із суден, безпеки польотів; утримуватись від будь-якої загрози силою або її застосування проти *суверенітету*, територ. цілісності або політ. незалежності д-ав, що межують із протокою, або яким-небудь ін. ч., порушуючи *міжнародного права принципи*, втілені у *Статуті ООН*; утримуватись від будь-якої діяльності, окрім тієї, яка властива звичайному порядку безперервного та швидкого транзиту, за винятком випадків, коли така діяльність викликана обставинами непереборної сили або лихом. Літальні апарати мають додатковий обов'язок постійно контролювати радіочастоти, виділені компетентним органом із контролю за повітр. рухом, призначеним у міжнар. порядку, або відп. міжнар. частоти, спеціально призначені для передавання сигналів лиха. Будь-які дослідження чи гідрографічні зйомки під час транзитного проходу інозем. судна можуть робити тільки за поперед-

нім дозволом д-ав, що межують із протоками. Д-ви, що межують із протоками, не можуть ставити перешкод для здійснення права транзитного проходження, окрім єдиного винятку, встановленого ч. 1 ст. 38 *Конвенції ООН із мор. права 1982*: якщо протоку утворено островом д-ви, що межує з протокою, та її континентальною частиною, то транзитне проходження не застосовується, якщо в бік моря від острова існує шлях у відкритому морі або у виключній екон. зоні так само зручний з погляду навігаційних і гідрогр. умов. Д-ви, що межують із протоками, мають право встановлювати та змінювати відповідно до заг.-прийнятих міжнар. правил мор. коридори та визначати схеми розподілу руху для судноплавства в протоках, коли це необхідно для сприяння безпечному проходженню суден, а також ухвалювати закони і правила щодо транзитного проходження через протоки. Ці закони і правила не можуть припускати дискримінації за формою або за суттю між інозем. суднами, а їх застосування не має на практиці зводитись до позбавлення, порушення або обмеження права транзитного проходження. Інозем. судна зобов'язані додержуватись цих законів, правил, мор. коридорів та схем розділу руху. Коли судно або літальний апарат, наділені суверенним імунітетом, порушують при здійсненні транзитного проходження *міжнародне право* або закони і правила д-ав, що межують із протоками, то *державна прапора* судна або *державна реєстрації* літального апарата несе міжнар. відповідальність за будь-яку шкоду чи збитки, заподіяні д-вам, що межують із протоками.

В.С. Ржевська

Транзиту право — міжнар.-прав. регулювання проходження осіб, трансп. засобів та вантажів однієї держави через територію (сухопутну, водну, повітряну) іншої держави. Надається переважно на договірній основі в результаті укладання двосторонніх і багатосторонніх угод між зацікавленими д-вами, у яких закріплюються умови та встановлюється певний порядок транзиту зазвичай на підставі взаємності. *Міжнародне право* не містить безумовної заг.-визнаної норми про свободу транзиту. Особливості дозвільного порядку на здійснення цього права регламентуються нац. законодавством тієї д-ви, під *суверенітетом* якої знаходиться територія, через яку має бути здійснено транзит. Д-ва має право відмовити в транзиті своєю

територією, не обґрунтовуючи таке рішення. Разом із тим міжнар. право передбачає право на вільний транзит *держав внутрішньоконтинентальних* територією сусідньої прибережної д-ви. Така норма існувала раніше у вигляді звичаю, а пізніше була кодифікована та закріплена, зокрема в Конвенції про транзитну торгівлю внутр.-континентальних країн 1965 та *Конвенції ООН із морського права 1982*. Відповідно до цієї норми прибережна д-ва не може створювати перешкод сусідній внутр.-континентальній д-ві у здійсненні вільного транзиту до мор. узбережжя та від нього. Т. п. визнається також при польотах через повітр. простір над територією д-ав, проходженні та прольотах через міжнар. протоки, при здійсненні права мирного проходження через *територіальні води*, а також при *архіпелажному проході* мор. коридорами. Таким правом без обмежень користуються всі судна та літаки — торговельні, науково-дослідні або інші невійськові, а також військові. У даних випадках д-ви не мають права протидіяти транзитному проходженню або зупиняти його. Разом із тим, судна та літаки при транзитному проходженні повинні дотримуватися принципів міжнар. права, що містяться в *Статуті ООН*. Судна й літаки мають дотримуватися при цьому також заг.-визнаних міжнар. правил, процедур і практики, що стосуються безпеки, включаючи міжнар. правила попередження зіткнень, запобігання та зменшення забруднень тощо. Літаки цивільної авіації мають дотримуватися правил польотів, встановлених *Міжнародною організацією цивільної авіації*.

О.Ю. Серьогін

Трансконтинентальний договір 1819 (Договір Адамса — Оніса) — двостороння угода, підписана 22.02.1819 у Вашингтоні держсекретарем США Дж.К. Адамсом та іспан. мін. закр. справ Луїсом де Онісом. Договір оформив загарбання іспан. колоній Зах. та Схід. Флориди амер. генералом Е. Джексонем, визначив зах. кордон території, придбаної в результаті купівлі Луїзіани, встановив по 42° півн. широти кордон до Тихого океану між іспан. володіннями в Мексиці й територією, на яку претендували США. Умови щодо кордонів були підтвержені амер.-мексиканським дог-ром 12.01.1828.

Б.М. Гончар

Транснаціональний банк — великий універсальний банк, що виконує посередницьку

роль у міжнар. обігу позичкового капіталу, має мережу закорд. підприємств; здійснює за підтримки д-ви контроль за валютними та кредитними операціями.

В.І. Серажим

Транснаціональних корпорацій кодекс поведінки. Країни, що розвиваються, з поч. 1970-х зробили спробу в рамках *Організації Об'єднаних Націй* прийняти документ, який забезпечував би *новий міжнародний економічний порядок*. Він, передусім, мав містити юрид. визнання прав будь-якої країни контролювати на своїй території всі операції *транснаціональних корпорацій (ТНК)*. У 1972 *Економічна і Соціальна Рада ООН* запропонувала *Генеральному секретареві ООН* створити групу з числа провідних економістів із завданням отримати відповідь на питання про те, як діяльність ТНК впливає на розвиток світової економіки й *міжнародні відносини*. У процесі роботи ця група перетворилася на Комісію ООН із ТНК і поставила за мету розробку проекту ТНК к. п. У 1975 на 2-й сесії Комісії було створено Міжурядову робочу групу з розробки проекту ТНК к. п. на основі пропозицій країн-членів ООН. Від початку стало очевидним існування серйозних розбіжностей між країнами як у питанні про сутність кодексу, так і щодо його призначення. Делегації провідних промислово розвинутих країн (США, Великої Британії, ФРН, Франції, Італії) обстоювали думку, що ТНК к. п. передусім має захистити ТНК від дискримінаційних дій приймаючих країн, а регулювання діяльності ТНК не повинно порушити Угоду про ТНК країн *Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР)*. З іншого боку, країни, що належать до «*Групи 77*», схильні розглядати кодекс як інструмент підвищення регулюючої ролі д-ви у взаємовідносинах із ТНК і вважати, що він має сприяти мінімізації несприятливих екон. і політ. наслідків для незалежності приймаючих країн, пов'язаних із діяльністю ТНК.

Міжурядова робоча група почала свою роботу над проектом кодексу в січні 1977, але одразу виявились розбіжності в питанні про те, які проблеми має аналізувати ТНК к. п. «Група 77» вимагала внесення до нього питань, пов'язаних лише з діяльністю ТНК. У свою чергу країни-експортери капіталу наполягали на включенні до кодексу питань щодо обмеження втручання урядів приймаючих країн у діяльність ТНК. Сторони досягли компромісу, що ТНК к. п.

міститиме дві рівноправні частини: перша — діяльність ТНК, друга — взаємовідносини ТНК з урядами приймаючих країн. Іншим джерелом розбіжностей стало питання про відповідність Кодексу *міжнародному праву*. Країни-експортери капіталу прагнули включити до ТНК к. п. основні положення міжнар. права, тобто Угоду про ТНК країн ОЕСР, оскільки вона базується на історично сформованому міжнар. праві, обов'язковому для всіх країн. «Група 77» й д-ви колишнього рад. блоку висловили сумнів щодо обґрунтованості застосування положень міжнар. права в оцінці діяльності всіх країн світу, адже основні *міжнародного права принципи* формулювались на основі практики країн-експортерів капіталу, у той час як більшість країн, що розвиваються, були ще колоніями. Тому було запропоновано замість терміна «міжнародне право» вживати термін «міжнародні зобов'язання» (під зобов'язаннями розуміли дог-ри, конвенції, угоди, укладені кожною д-вою).

Формулювання положення про *націоналізацію* й компенсації також викликало суперечку при підготовці проекту кодексу. Спершу всі сторони погодились, що д-ва має право націоналізувати чи експропріювати активи філій ТНК, які діють на її території. Передбачалось також, що д-ва повинна компенсувати ТНК заподіяні матеріал. збитки. Однак країни, що експортують капітал, підтримавши положення про право на націоналізацію активів ТНК, наголосили, що вона має здійснюватись лише в рамках міжнар. права з наступною швидкою, достатньою, ефективною компенсацією. У свою чергу країни-імпортери капіталу висловили сумнів, що в цьому випадку застосовуються принципи міжнар. права. У проекті ТНК к. п. від 1988 визнавалось «право держави на націоналізацію чи експропріацію активів ТНК, що діють на її території, за умови виплати відповідної компенсації». Однак уже в 1990 у проекті ТНК к. п., незважаючи на те, що попереднє положення було підтримане всіма учасниками переговорів, слово «відповідної» було замінене на «достатньої». Цілком очевидно, що слово «достатньої» відповідає вимогам країн-експортерів капіталу щодо швидкої, достатньої, ефективної компенсації. Країни, що розвиваються, на поч. 1990-х пішли на поступки промислово розвинутих країнам через те, що змінилися екон. та політ. умови, які на поч. 1970-х надавали можливість країнам, що розвиваються, вимагати від ТНК певних

поступок. Порівняно з 1970-ми для більшості країн «третього світу» різко скоротилися темпи інвестицій ТНК. На думку Центру ООН із ТНК, на цьому етапі країнам, що розвиваються, не слід акцентувати увагу на негативних наслідках діяльності ТНК, оскільки лише через закорд. інвестиції цих корпорацій слаборозвинуті країни можуть інтегруватися у світову екон. систему. У результаті зміни співвідношення сил у світі на поч. 1990-х інтерес до прийняття ТНК к. п. з боку промислово розвинутих країн згас. Вони усвідомили, що за існуючої екон. ситуації переважна більшість країн «Групи 77» неспроможна чинити істотний тиск на діяльність ТНК.

М.Ю. Рубцова

Транснаціональні відносини — специфічний тип відносин у *системах міжнародних*, у яких разом із традиційними *акторами міжнародними* беруть участь нові транснац. актори — міжурядові та міжнар. неурядові орг-ції, *транснаціональні корпорації* тощо; остаточно склались в умовах повоевнної *біполярності*. У *Ялтинсько-Потсдамській системі міжнародних відносин* транснац. актори, які до того часу утворювались виключно для виконання конкретної функції (напр., *Всесвітній поштовий союз*), в умовах інтернаціоналізації стали переважати д-ви як за кількістю (у світі існує понад 250 міжурядових та бл. 27 тис. *міжнародних неурядових організацій*, майже 55 тис. транснаціональних корпорацій), так і за питомою вагою у світовій економіці (обсяги продажу провідних ТНК переважають ВВП більшості д-ав світу). Д-ви залишались ключовими акторами міжнар. системи та зберігали за собою провідну роль у політиці, але водночас почали вступати у відносини і з транснац. акторами. Політ. процес також став транснаціональним, сформувався т. зв. «єдиний світовий простір». Транснац. актори як головний показник Т. в. у політології поділяються на державні, тобто традиційні, і недержавні. На сучас. етапі *глобалізації* міжнар. орг-ції дедалі активніше залучаються або втручаються у внутр.-політ. та внутр.-екон. процеси, зокрема з питань врегулювання регіональних і громадян. конфліктів (*Організація з безпеки та співробітництва в Європі, НАТО*), захисту прав людини і забезпечення свободи ЗМІ (*Рада Європи*), фінанс. політики (*Міжнародний валютний фонд*) тощо.

Активізація Т. в. пов'язана зі змінами концептуального наповнення поняття «суверенітет

держав» у період після *Другої світової війни*. Класич. ідея *суверенітету* визначає *суверенної рівності держав* принцип, незалежно від статусу й рівня розвитку. Для нових транснац. акторів статусне значення суверенітету втрачається, і особливого значення набувають екон. та військ. потенціал, темпи екон. росту тощо. З іншого боку, транснац. актори мають відмінну від держ. внутр. орг-цію, яка не завжди будується за притаманним д-вам ієрархічним принципом. Д-ви перекладають частину своїх традиційних функцій і повноважень на міжнар. орг-ції наддерж. характеру, а також на транснац. акторів, міжнар.-політ. роль яких відтак дедалі зростає. Важливою є відмінність у цільових підходах: д-ва вважає себе вічною, а для транснац. акторів існують об'єктивні межі існування, що виводить на перший план проблему їхньої відповідальності за власні дії (напр., діяльність ТНК по всьому світу може спричиняти шкоду екологічному балансу, згубно впливати на місцевий політ.-культ. ландшафт).

Традиційна система відповідальності міжнар. акторів базувалась на *договорах міжнародних* та угодах. Домінування Т. в. і транснац. акторів призводить до послаблення контролю за міжнар. взаємодіями та їхніми наслідками, тому дуже важливі якісні показники взаємодії д-ав із транснац. акторами. Домінування транснац. акторів і Т. в. у сучас. міжнар. системі спричинило радикальну структурну перебудову системи міжнар. відносин, у якій основні проблеми та загрози мають нетрадиційний характер: *тероризм міжнародний*, наркоторгівля, організована злочинність тощо. Протидія цим загрозам передбачає ефективну взаємодію не тільки між д-вами, але й транснац. акторами; д-ва в Т. в. починає відігравати роль посередника між внутр. і зовн. (міжнародним) середовищами. *Є.Є. Камінський*

Транснаціональні корпорації (ТНК) — великі госп. комплекси, міжнар. за масштабами своєї діяльності та об'єднані власністю з однієї або кількох країн, спільною екон. стратегією розвитку. Перші ТНК з'явилися у сер. ХІХ ст., у 1970 у 14 провідних країн світу їх було вже 7,3 тис., які мали 27,3 тис. зарубіжних філій з обігом 626 млрд. дол. У 2001 у світі вже нараховувалось 65 тис. ТНК з 850 тис. філій в інших країнах; їхні поставки — 19 трлн. дол. — удвічі перебільшували обсяг світового *експорту*. На підприємствах ТНК у 2001 було зайнято 54 млн. ро-

бітників та службовців (у 1990 — 24 млн.), на внутр.-корпоративний обмін припадало 40% світового обігу товарів та послуг у цілому. 100 великих ТНК здійснили 1/3 прямих зарубіжних інвестицій. Основна частина ТНК базується в Зах. Європі, США, Японії, а також Канаді, Австралії, Новій Зеландії, ПАР. У 90-х ХХ ст. ТНК з'явилися також в Індії, Індонезії, Тайвані, Півд. Кореї, Росії. 45% зарубіжних філій ТНК розташовано в розвинутих країнах, 41% — у країнах, що розвиваються, та решта в країнах Центр. і Схід. Європи. Незважаючи на суперечливі оцінки причин і наслідків виникнення та функціонування ТНК, переважною є громад. та наук. думка про позитивний характер їхнього впливу в цілому на соц.-екон. розвиток окремих країн та світової економіки. У межах ТНК відбувається оптимальне розміщення всіх видів ресурсів через міжнародний за формою, але внутр.-фірмовий за змістом обмін товарами, послугами, фінансами, патентами, ноу-хау і т. п. Мінімізуючи витрати та максимізуючи прибутки т. ч., ТНК стають основним фактором *інтернаціоналізації* та *глобалізації* світової економіки. Вони є важливим каналом передавання новітніх технологій вир-ва, управлінського досвіду, активізують розвиток наук.-техн. прогресу, сприяють позитивним структурним зрушенням, екон. зростанню країн у цілому. Приймаючі країни поступово перейшли від конфліктних відносин із ТНК (40 — 70-х ХХ ст.) через політику співробітництва (80 — 90-х ХХ ст.) до стратегії заохочення створення їхніх філій на сучас. етапі.

О.І. Рогач, О.І. Шнирков

Транспорт міжнародний — одна з найважливіших галузей матеріал. вир-ва, яка забезпечує виробничі й невиробничі потреби міжнар. співробітництва та населення в усіх видах перевезень. Основою міжнар. трансп. системи є транспорт залізничний, автомобільний, морський, річковий, повітряний і трубопровідний. Транспорт поділяють на внутр.-виробничий, заг. користування, особливого користування та спеціальний.

В.І. Серажим

Трансферні операції: 1. Переказ валютних коштів їхнім власником в іншу країну з урахуванням різниці у валютних курсах або міжбанківські валютні операції, що здійснюються між двома чи кількома країнами.

2. Перенесення оплати за контрактом з одного рахунку на інший.

3. Передання однією особою (фізичною чи юридичною) іншій права на володіння цінними паперами.

В.І. Серажим

Трансферні платежі — компенсаційні виплати населенню, підприємствам — юрид. особам недерж. власності, — що здійснюються з метою їх підтримки під час несприятливої екон. ситуації в державі шляхом перерозподілу коштів із держ. бюджетних фондів на користь осіб, які їх вкрай потребують. Здійснюються шляхом: надання субсидій приватним підприємствам, вітчизняним товаровиробникам; грошових виплат на соц. потреби — пенсій, стипендій, компенсацій комунальних витрат; виплат відсотків за держ. позицією.

В.І. Серажим

Транш: 1. Серія, частина облігаційної позики, що емітується окремими випусками.

2. Частка валютного кредиту країні, що надається за рішенням міжнар. валютних орг-цій (*Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку* та ін.).

В.І. Серажим

Третейський запис — двостороння міжнар. угода, якою сторони визнають наявність між ними спору, як з питання факту, так і з питання права, та для його розв'язання погоджуються передати на третейський розгляд до спеціально створеного ними або постійно діючого третейського суду (*арбітражу*). Термін «третейський запис» вперше було застосовано для позначення такого роду угод у Гаазьких конвенціях про мирне розв'язання міжнар. спорів 1899 та 1907. Утім, останнім часом угоди про врегулювання спорів шляхом передавання на розгляд до третейського суду, як правило, іменуються спец. угодами або компромісами. У таких угодах сторони вказують предмет спору, встановлюють терміни та порядок призначення третейських судів (арбітрів), обрання голови суду (суперарбітра), порядок їх відводу, правила й терміни розгляду необхідних матеріалів, доказів, а також порядок розподілу витрат. Крім того, в угоді може бути зазначене місце проведення засідань суду, мова, на якій має проводитись розгляд справи та інші суттєві для сторін умови виконання судочинства, а також особливі повноваження суду (напр., за зверненням однієї зі сторін спору розв'язувати питання, пов'язані з виконанням

раніше винесеного рішення) тощо. Належним чином оформлений Т. з. про передавання спору на розгляд третейського суду (арбітражу), а також рішення, прийняте відповідно до нього, є обов'язковим для виконання сторонами та не підлягає оскарженню.

О.Ю. Серьогін

Третейський розгляд — процедура одного з *мирних засобів вирішення міжнародних спорів* за участі спеціально обраної сторонами спору сторони, яка не брала участі в ньому та не є зацікавленою в результатах його розгляду (третя сторона). Т. р. проводиться відповідно до взаємної згоди сторін спору та дає можливість ведення переговорів третьою стороною зі сторонами спору заради заг. примирення й розв'язання спору по суті. Як правило, Т. р. означає прийняття сторонами спору послуг посередника або передавання справи на розгляд арбітражу (третейського суду), як до постійно діючого, так і до спеціально створеного, для розв'язання *спору міжнародного*. В обох випадках у розв'язанні спору, крім самих сторін, бере участь третя сторона — посередник або арбітр (третейський суддя) з повноваженнями розглядати питання як факту, так і права та винесення рішення по суті, що і є головною перевагою при зверненні до Т. р. міжнар. спору.

О.Ю. Серьогін

Третій Інтернаціонал — див. *Комуністичний Інтернаціонал*.

Третього Рима концепція — геополіт. концепція Московської держави в XV — XVI ст.; вперше проголошена монахом Філофеем у листі до великого моск. кн. *Івана III* невдовзі після захоплення Константинополя («Другого Рима») турками в 1453. Сутність концепції полягала в тому, що Московська держава перебирала на себе роль Візантії як центру православного (ортодоксального) християнства, відтак мала виконувати месіанську роль щодо поширення та оборони християнства. Православна церква відіграла значну роль у політ. житті Московської держави та інших руських земель у період протистояння золотоординському ігу та об'єднання земель навколо Москви. Унаслідок укладення 1439 Флорентійської унії між Папським престолом та Візантією (див. *Вселенські собори*), яку не прийняла Москва, у 1442 на пропозицію великого кн. Василя II Темного собором духовенства в Москві було обрано нового митропо-

лита без санкції Константинополя. Це означало не лише фактичне виведення Руської православної церкви з-під влади Константинопольської патріархії, але й безпосереднє її підпорядкування царській владі. Відтак проголошення Т. Р. к. мало не тільки реліг., але й політ. зміст. Утвердженню концепції сприяв шлюб, укладений 1472 великим моск. кн. Іваном III із Зоєю (Софією) Палеолог — небогою останнього візантійського імператора з династії Палеологів Костянтина XI. Цей шлюб був схвалений Папою Сікстом IV, під опікою якого знаходилась Зоя. Папський престол сподівався схилити моск. правителя до ухвалення Флорентійської унії та використати його для протистояння загрози, що насувалася з боку Османської імп. Але в Москві шлюб розглядали виключно як засіб піднесення свого міжнар. престижу, і не збирались разом із цим змінювати традиційні зовн.-політ. пріоритети.

Після шлюбу із Зоєю Палеолог Руська православна церква проголосила Івана III наступником держ. прав візантійських імператорів, утвердивши Т. Р. к. в політ. житті Московської держави, а також проголосила його намісником Бога на землі та єдиним володарем своєї землі, що заклало ідеолог. основи самодержавної влади в Росії. Т. Р. к. сприяла завершенню об'єднання півн.-схід. руських земель навколо Москви, що відіграло важливу роль в остаточному скиненні монголо-татарського іга в 1480, приєднанні нових територій до Московської держави (зокрема Новгородської республіки в 1478, Тверського князівства в 1485) та, врешті, створенні централізованої абсолютистської Російської імп. Зростання міжнар. престижу Московського царства також сприяло встановленню активних дип. стосунків із д-ми Центр. та Півн. Європи. Але водночас зовн.-політ. інтереси Москви зумовлювали необхідність відходу від христ. месіанства концепції. Іван III пішов на укладення союзу з Кримським ханатом у протистоянні Литві та Польщі, підтримував добрі стосунки з Османською імп. для забезпечення своєї торгівлі на Чорному морі. Відтак Т. Р. к. ніколи не набувала характеру зовн.-політ. концепції. Вона стала одним з ідеолог. джерел *зовнішньої політики* Росії й проявлялась, зокрема, в поширенні впливу на православні народи Балкан, захисті прав християн в Османській імп. тощо.

В.Ю. Константинов

Третя держава — держава, яка не є учасницею певного *договору міжнародного*, тобто така,

яка не висловила згоду на обов'язковість для себе договору і для якої договір не діє. Оскільки в основі міжнар. дог-ру лежить добровільна угода *суб'єктів міжнародного права*, то за заг. правилом договір не створює зобов'язань для Т. д. без її на те згоди (з лат. *pacta tertiis nec nocent nec prosunt* — дія дог-рів не поширюється на треті сторони). Обов'язки для Т. д. можуть виникати з міжнар. дог-ру, якщо є згода на це д-ви. Таке правило міститься у всіх статтях *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*, присвячених дії дог-рів стосовно Т. д. (ст.ст. 34-38). При цьому Конвенція розрізняє дог-ри, які передбачають зобов'язання для Т. д. (ст. 35), і дог-ри, які передбачають права для Т. д. (ст. 36). Іноді в дог-рах передбачаються певні права, якими Т. д. можуть скористатись. Так, відкриті міжнар. дог-ри передбачають право Т. д. приєднатися до них. *Статут ООН* закріплює право д-ав, що не є членами *ООН*, брати участь в обговоренні спорів, які їх стосуються (ст. 32), представляти такі спори на розгляд *Генеральної Асамблеї ООН, Ради Безпеки ООН* (ст. 35). Конвенція про режим судноплавства на Дунаї 1948 надає всім д-вам право здійснювати торг. судноплавство по Дунаю на основі рівності. У тих випадках, коли для Т. д. виникає яке-небудь право з міжнар. дог-ру, воно не може бути скасоване або змінене учасниками дог-ру без згоди Т. д., якщо саме таким був намір його учасників. Якщо ж для Т. д. з її згоди виникає зобов'язання з дог-ру, то воно може бути скасоване або змінене тільки з відома учасників дог-ру і Т. д., якщо вони не домовились про інше (ст. 37 *Віденської конвенції 1969*). Об'єктом міжнар. дог-ру не можуть бути права й інтереси Т. д. Договір, що порушує їхні права, вважається недійсним. Норма, що міститься в дог-рі, може стати обов'язковою для Т. д. як звичаєва *норма міжнародного права*, що визнається нею як така. Приклади дог-рів, що встановлюють права й обов'язки д-ав, які не беруть у них участі, є рідкісними (*Договір про Антарктику 1959*).

О.В. Задорожній

Трибунал із морського права міжнародний — створений *Конвенцією ООН з морського права 1982* постійний орган врегулювання спорів із питань тлумачення та застосування цієї Конвенції, рішення якого є обов'язковими для сторін. Діяльність регулюється *Конвенцією 1982*

(ч. XV) та її додатком 6, яким затверджено Статут трибуналу. Конвенція ООН із мор. права 1982 надає державам-учасникам право при підписанні, *ратифікації*, приєднанні до Конвенції або в будь-який інший час обрати шляхом письмової заяви одну чи кілька процедур врегулювання спорів щодо її тлумачення або застосування, які тягнуть за собою обов'язкові рішення: Т. м. п. м., *Міжнародний Суд ООН, арбітраж* і/або спец. арбітраж. Звернення до обраних процедур відбувається у випадку, якщо спір не вдалось вирішити за допомогою погоджувальної процедури, передбаченої Конвенцією 1982 (ст. 284 ч. XV і додаток 5), та інших мирних засобів, визначених у *Статуті ООН*. Трибунал складається з 21 особи. Його члени повинні мати найвищу репутацію неупередженості та справедливості, бути авторитетами у сфері *міжнародного морського права*. Вони обираються на 9 років зі списку кандидатів, висунутих державами-учасниками Конвенції з мор. права 1982, і наділяються *дипломатичними привілеями та імунітетами*. У складі трибуналу в цілому мають бути забезпечені представництво основних прав. систем світу і справедливий геогр. розподіл. Обрання членів відбувається шляхом таємного голосування на нараді представників держав-учасниць Конвенції 1982 (перші вибори відбулись 1.08.1996). Склад трибуналу кожні 3 роки оновлюється на третину, не може включати двох громадян однієї д-ви й має обов'язково містити не менше 3 осіб від кожної геогр. групи, встановленої *Генеральною Асамблеєю ООН*. До компетенції трибуналу входять усі спори та заяви, які передаються йому відповідно до Конвенції ООН із мор. права 1982, і всі питання, спеціально зазначені в будь-якій іншій угоді, яка передбачає можливість звернення до трибуналу. Сторонами спору на розгляді трибуналу можуть бути держави-учасниці Конвенції, Міжнародний орган із мор. дна, підзвітне йому підприємство, юрид. та фізич. особи, які мають *громадянство* держав-учасниць Конвенції 1982 і здійснюють діяльність у районі, а також держави-учасниці інших угод, що стосуються питань, які охоплені Конвенцією 1982 або передбачають звернення до трибуналу. Для розгляду конкретних категорій спорів трибунал може утворювати спец. камери (3 і більше членів, 5 членів для розгляду в спрощеному порядку). Крім того, до структури трибуналу належить Камера зі спорів щодо мор.

дна з 11 членів, обраних більшістю трибуналу зі свого складу на 3 роки (діяльність Камери регулює розділ 5 ч. XI Конвенції та розділ 4 додатка 6). Слухання, якщо трибунал не ухвалить інакше, проводяться публічно. Кворум складають 11 присутніх членів. Трибунал застосовує Конвенцію ООН з мор. права 1982 та інші *норми міжнародного права*, які не є несумісними з цією Конвенцією. Камера зі спорів щодо мор. дна застосовує також норми, правила й процедури, прийняті Міжнародним органом із мор. дна відповідно до Конвенції 1982, та умови контрактів про діяльність у Районі. Ця Камера може надавати консультативні ухвалення щодо відповідності рішень Асамблеї Міжнародного органу з мор. дна положенням Конвенції ООН з мор. права 1982. Рішення трибуналу приймається більшістю голосів присутніх членів, є остаточним і має обов'язкову силу тільки щодо даного спору і лише для його сторін. Члени трибуналу мають право на свою особливу думку. Місцеперебування трибуналу — Гамбург (ФРН), хоча за потреби він може працювати й в іншому місці. Трибунал розпочав роботу з жовтня 1996. Україна визнає компетенцію трибуналу щодо питань, які стосуються належного звільнення затриманих суден або їхніх команд (заява при підписанні Конвенції 10.12.1982).

В.С. Ржевська

Тридцятилітній мир 446 до н. е. — двостороння мирна угода між Афінами та Спартою; завершила війну Афін зі Спартою 461-446 (Першу Пелопоннеську війну). Війна розпочалась після невдалих спроб голови афінської д-ви Перикла організувати заг. конгрес грец. д-ав із метою встановлення миру. В Афінах гору взяла демокр. партія, налаштована на проведення активної *зовнішньої політики* та конфронтацію зі Спартою. Афіни розпочали війну проти Коринфа, на боці якого згодом виступила Спарта. Експансія Афін поширилась на сусідні області континентальної Греції, перш за все Беотію. Війна відбувалась із перемінним успіхом і набула затяжного характеру; знесилені війною Афіни погодились на укладання миру. Згідно з ним Афіни відмовлялись від територ. завоювань, здійснених під час війни (Беотія, Ахайя, Трезен та інші), але отримували свободу дій у повсталій Евбеї. Сторони відмовлялись від застосування збройної сили одна проти одної, натомість погоджувались для врегулювання суперечок на арбітраж. Було закріплено

гарантії автономії Егіни. Підтверджувалось право Аргоса та інших міст-держав, що брали участь у війні, але не підписали договір, приєднатися до нього в будь-який час. Договір припинив дію з початком *Пелопонеської війни 431-404 до н. е.*

О.А. Борділовська

Тридцятилітня війна 1618-48 — *конфлікт міжнародний* заг.-європ. масштабу, в якому протестантські монархи Німеччини, підтримані низкою нац. держав Європи, виступили проти влади *Священної Римської імперії*. На боці імперії Габсбургів (австрійських та іспанських) у війні взяли участь католицькі князі Німеччини, Папа римський та Річ Посполита; в антигабсбурзькій коаліції — протестантські князі Німеччини, Франція, Швеція, Нідерланди, Данія, Англія, Московське царство, а також антигабсбурзькі рухи в Чехії, Трансільванії та Італії. З кінця XVI ст. зближення іспан. та австр. гілок дому Габсбургів створило можливість для відновлення імперії Карла V. Цьому заважала незалежність нім. протестантських князів, закріплена *Аугсбурзьким релігійним миром 1555*. У відповідь на спроби імпер. Рудольфа II їх підкорити протестантські князі об'єдналися 1608 у Протестантську унію, яку підтримали Франція та Англія. З іншого боку, католицькими князями в 1609 було утворено Католицьку лігу, яку підтримали Іспанія та Папа римський. У 1617-18 Габсбурги посилювали тиск на Чехію, порушивши т. зв. «Грамоту Величності» імпер. Рудольфа II, за якою чеським протестантам дозволялось будувати власні церкви. У відповідь на це спалахнуло Чеське повстання 1618-20, першими актами якого було звернення до Протестантської унії та обрання королем Чехії її голови Фрідріха Пфальцького.

Із цього розпочинався перший період Т. в. — чеський або чесько-пфальцький. Крім Чехії, повстання проти влади Габсбургів виникли і в інших регіонах імперії, зокрема в Трансільванії. Спираючись на допомогу Католицької ліги (із якою Священна Римська імпер. уклала союз у 1619), імпер. Фердинанд II розбив чеських протестантів поблизу Білої Гори 8.11.1620, після чого почав відновлювати католицтво в Чехії. Війська Католицької ліги та Іспанії після перемог імпер. полководця Тіллі під Вімпфеном та Хьохстом в 1621-23 зайняли Пфальц. Землі Фрідріха Пфальцького було конфісковано

імператором, Верхній Пфальц відійшов до союзника імператора — Баварії.

Другий період Т. в. — данський (1625-29) — позначив ескалацію конфлікту та подальше розширення числа учасників війни. Підтримана субсидіями з боку Франції, Англії та Нідерландів (за умовами Гаагської конвенції про субсидії 1625), першою втрутилася у війну Данія, розраховуючи захопити півд. узбережжя Балтійського моря. Основні сили Нідерландів при цьому було спрямовано на війну проти Іспанії, що відновилася 1621. Франц. уряд А.Ж. Рішельє намагався залучити до війни проти імперії Швецію, але останню було втягнуто у війну із союзником Габсбургів, Річчю Посполитою. Війська імперії та Католицької ліги завдали низку відчутних поразок силам антигабсбурзької коаліції (перемога імперського полководця Валленштейна над генералом коаліції Мансфелдом при Дессау 25.04.1626; перемога Тіллі над королем Данії Крістіаном IV поблизу Луттера 27.08.1626) та вигнали війська Данії з території Німеччини в 1627-28. Півн. Німеччину було окуповано військами Валленштейна, який планував вторгнення в Данію та розпочав будівництво флоту. Данія була змушена укласти *Любекський мир 1629* на умовах відновлення довоєнного стану й виходу з війни. Реституційний едикт, виданий 1629 Фердинандом II, було направлено на підірив положень Аугсбурзького реліг. миру 1555, протестантські титули оголошувались недійсними. Норми едикту посилити опір протестантів владі Габсбургів. У 1628-31 розгорнулись бойові дії між Священною Римською імпер. та Францією в Півн. Італії. При цьому метою *зовнішньої політики* Франції залишалось залучення Швеції до війни. За посередництвом Франції, Англії та Нідерландів між Швецією і Річчю Посполитою було укладено Альтмаркське перемир'я 1629, що дозволило Швеції вже 1630 вступити у війну проти сил Католицької ліги.

Третій період Т. в. — шведський (1630-35) — розпочався вторгненням шведського короля Густава II Адольфа в Півн. Німеччину. Швецію підтримали Франція (субсидіями, за умовами франц.-шведської угоди в Бервальді 1631) та Московська держава (яка продавала збіжжя Швеції на пільгових умовах). Мета Швеції у війні полягала в завоюванні панування в бас. Балтійського моря. Перемігши при Брейтенфельді армію Тіллі 17.09.1631, Густав II Адольф

згодом відвоював в імперських військ Нюрнберг, Аугсбург та зайняв Мюнхен — столицю Баварії. Армія Саксонії, союзника Швеції (за угодою від вересня 1631), вступивши до Чехії, зайняла Прагу. У битві при Лютцені (Саксонія) 6.11.1632 шведи перемогли імперське військо, але короля Швеції Густава II Адольфа було вбито. У 1632 Московська держава розпочала війну проти Речі Посполитої (т. зв. Смоленська війна), але після поразки під Смоленськом уклала з нею *Поляновський мирний договір 1634*. У 1633 під проводом шведського канцлера А. Оксеншерна було створено Гейльбронську лігу Швеції та нім. протестантських князів, сили якої були розбиті об'єднаними імперськими та іспан. військами під Нордлінгеном у Півд. Німеччині 6.09.1634. Курфюрст Саксонський уклав з імператором Празький мир 1635, до якого пізніше приєдналася низка інших протестантських князів. За цією угодою було переглянуто норми Реституційного едикту, в результаті чого вдалось досягти примирення між католиками та протестантами. Празький мир було прийнято майже всіма нім. князями й вільними містами. Об'єднана імперська армія готувалася до б-би з рештками шведських сил на території Німеччини. Невдоволена таким розвитком подій, Франція вирішила вступити у війну в 1635.

Останній період Т. в. — франко-шведський (1635-48) — розпочався після підписання шведсько-польського Штумсдорфського договору 1635 та шведсько-франц. Сен-Жерменського договору 1635. Бойові дії тривали на великій частині території Європи: у Нідерландах, де голландці та французи протидіяли іспанцям; в Італії, за панування над якою боролись іспанці та французи; у Німеччині; у Франції; на Іберійському півострові, де повстання португальців було підтримане французами; на півночі Європи, де Данія боролася зі Швецією. Після перемог при Віттостоці 1636, при Брейтенфелді 2.11.1642, при Рокруа 19.05.1643, при Янкові 6.03.1645 перевага Франції та Швеції стала очевидною. Водночас вплив Англійської бурж. ревізії та франц. Фронди змусили уряд Франції шукати миру. Мирні переговори розпочинались ще до 1640, але просувались повільно й часто переривались; бойові дії при цьому тривали. Нарешті, після кількох програних імперією кампаній, мирним конгресом було розроблено умови та згодом підписано *Вестфальський мир 1648*,

який завершив Т. в. Унаслідок неї значно зменшилось населення Німеччини, було зруйновано її с. г-во, промисловість і торгівлю. Священна Римська імп. фактично припинила існування як політ. одиниця. Т. в. завершила епоху реліг. війн у Європі. Головними дип. наслідками Т. в. стали закріплення на тривалий час політ. роздробленості Німеччини та формування *Вестфальської системи міжнародних відносин*.

Література: Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — М., 1976; Поршнев Б.Ф. Франция, английская революция и европейская политика в середине XVII в. — М., 1970.

М.Г. Капітоненко

Тристороння Заява президентів України, США та Росії 1994

прийнята 14.01.1994 в Москві за результатами тристороннього саміту; стала вирішальним етапом на шляху України до набуття без'ядерного статусу. Згідно із Заявою, США та Росія пообіцяли Україні надати гарантії нац. безпеки після набуття чинності *американо-радянським договором про скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1991* та приєднання її до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*, що переважно не виходили за рамки прав України як держави-фундатора *Організації Об'єднаних Націй*, учасниці Гельсінського процесу та майбутньої учасниці ДНЯЗ, як д-ви, що не володіє ядерною зброєю. Передбачалось надання Україні техн. і фінанс. допомоги для надійного й безпечного демонтажу ядерної зброї та зберігання матеріалів, що розщеплюються, а також сприяння швидкій реалізації вже існуючих угод стосовно надання такої допомоги; контроль представників Міністерства оборони України за розукомплектуванням і знищенням стратегічних ядерних боезарядів на території Росії; забезпечення Росією техн. обслуговування та безпечної експлуатації ядерних боезарядів; надання Україні компенсації за вартість високозбагаченого урану з боку Росії та США, зокрема у формі ядерного палива для укр. АЕС; надання Україні амер. фінанс. допомоги в обсязі 175 млн. дол. у рамках *Нанна — Лугара програми*. Тристороння Заява є політ. док-том, укладення якого стало можливим у результаті компромісу, що потребував суттєвих поступок із боку України. Вона не отримала юридично зобов'язуючих гарантій своєї безпеки, але укр. дипломатії вдалось вивести д-ву із штучної ізоляції та залучити США до укр.-рос. суперечки

щодо майбутнього ядерної зброї, розміщеної на укр. території. У Додатку до Тристоронньої Заяви, підписаному 14.01.1994, визначалося, що з метою розгортання процесу вивезення ядерних боєзарядів з України Росія постачатиме Україні тепловиділяючі зборки для АЕС, що міститимуть 100 т низькозбагаченого урану. Одночасно 200 ядерних боєзарядів будуть вивезені до Росії для розукомплектування. Для фінансування цих операцій США сплатять 60 млн. дол. авансу з майбутніх платежів від реалізації високозбагаченого урану. Передбачалося провести деактивацію всіх ракет РС-22, розмішених на території України, протягом 10 місяців.

С.П. Галака

Тріанонський мирний договір 1920 підписаний 4.06.1920 у Великому Тріанонському палаці Версаля (поблизу Парижа) Великою Британією, Італією, Японією, США, Францією та союзними з ними державами (Бельгія, Греція, Китай, Куба, Нікарагуа, Панама, Польща, Португалія, Румунія, Королівство сербів, хорватів та словенців, Сіам, Чехословаччина) з одного боку й Угорщиною — з іншого, за результатами *Першої світової війни*; складова частина Версальської системи договорів (див. *Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин*). Набув чинності 26.07.1921 після ратифікації його основними учасниками. США відмовились ратифікувати Договір і 29.08.1921 підписали з Угорщиною сепаратний мирний договір. За його умовами до Румунії відходили Трансільванія та схід. частина Банату; до Королівства сербів, хорватів і словенців — Хорватія, Бачка й зах. частина Банату; до Чехословаччини — Словаччина та Підкарпатська Русь; провінція Бургенлянд передавалась Австрії. Угорщина відмовилась на користь союзників від претензій на порт Рієка (Фіуме), а також від усіх прав на території колишньої Австро-Угорської імп., які не увійшли до складу Угорщини. Вона визнала незалежність Чехословаччини й Королівства сербів, хорватів і словенців, зобов'язалася поважати незалежність усіх д-ав, що утворились на території колишньої Російської імп., остаточно визнала скасування *Брестського мирного договору між РСФРР і Центральними державами 1918*. Договір визначав кількісні та якісні обмеження для угорських збройних сил, їхня чисельність мала не перевищувати 35 тис. вояків, обов'язкова військ. повинність скасовувалась. Уже неза-

баром після підписання дог-ру уряд Угорщини почав проводити політику перегляду основних його положень, передусім територ. статей (див. *Віденські арбітражі 1938, 1940*).

О.С. Пархомчук

Троїстий союз (Союз Центральних держав) — військ.-політ. союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, створений у процесі дип. підготовки держав до *Першої світової війни*; система союзницьких дог-рів Т. с., започаткована за ініціативою *О. Бісмарка*, розбудовувалась у 1879-82. Основу союзу складав австр.-нім. договір 1879, який передбачав взаємну військ. допомогу всіма можливими засобами в разі нападу Росії на одну з договірних сторін, а під час нападу іншої д-ви — доброзичливий нейтралітет сторін. 20.05.1882 у Відні до австр.-нім. союзу приєдналася Італія, та було укладено 1-й союзний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією. Відповідно до нього сторони зобов'язувалися не брати участі в жодних союзах та угодах, спрямованих проти однієї з них, консультуватися між собою з політ. та екон. питань спільного характеру й надавати одна одній взаємну підтримку. Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язувалися надавати Італії допомогу під час нападу з боку Франції, а Італія повинна була надати всю можливу допомогу та сприяння в разі неспровокованого нападу Франції на Німеччину. У цьому випадку Австро-Угорщина не несла жодних зобов'язань і мала бути резервом на випадок вступу у війну Росії. У разі неспровокованого нападу на учасників дог-ру двох або більше великих держав, що не беруть у ньому участі, у війну з останніми вступали всі учасники дог-ру. Італія зробила застереження, що утримається від виконання цього пункту, якщо серед нападників буде Велика Британія, оскільки через вразливість свого узбережжя для брит. флоту не хотіла вступати у відкритий військ. конфлікт з останньою. У разі неспровокованого нападу однієї великої д-ви, що не бере участі в дог-рі (окрім Франції), на одного з його учасників, два інших зобов'язувалися зберігати доброзичливий нейтралітет. Д-ви зобов'язувалися не укладати сепаратного миру та зберігати секретний характер дог-ру.

20.02.1887 в Берліні було підписано 2-й союзний договір Т. с., що підтверджував усі положення попереднього та встановлював термін дії угоди до 1892. Одночасно були підписані

окремі австр.-італ. та нім.-італ. угоди, які доповнювали зобов'язання договору 1882. Сторони зобов'язувалися зберігати територ. статус-кво на Сході, а в разі неможливості його збереження — узгоджувати свої дії в регіоні. 3-й союзний договір Т. с. був підписаний 6.05.1891 у Берліні; у його тексті повторювались усі положення договору 1882 та основні положення австр.-італ. й нім.-італ. угод 1887. Додатково Німеччина та Італія зобов'язувалися докласти всіх зусиль для збереження територ. статус-кво в Кіренаїці, Тріполітанії та в Тунісі. Наприкінці XIX ст. Італія, занепокоєна зростанням брит.-нім. протиріч та зазнаючи втрат від митної війни, яку з 1880-х проводила проти неї Франція, почала змінювати свою політ. орієнтацію і зближуватися з Францією. 1.11.1902 в Римі було підписано італ.-франц. угоду, за якою Італія зобов'язувалася зберігати нейтралітет у разі нападу Німеччини на Францію. Але формально Італія залишалася членом Т. с. та брала участь у його поновленні в 1902, про що таємно поінформувала Францію. 4-й союзний договір, який було підписано 28.06.1902 в Берліні, і 5-й союзний договір, що був підписаний 5.12.1912 у Відні, підтвердили союзні зобов'язання, взяті сторонами в попередніх дог-рах. Т. с. розпався в 1915 у зв'язку із вступом Італії до Першої світової війни на боці *Антанти*.

В.В. Копійка

Троппауський конгрес 1820 — другий з'їзд *Священного союзу*; відбувся в жовтні — грудні в Троппау (сучасна Опава, Чехія). Революція 1820 в Неаполітанському королівстві та загроза її поширення по всій Півн. Італії створювали небезпеку для австр. панування в Ломбардії та Венеції. Зацікавлена в найшвидшому придушенні реві-ції, Австрія запропонувала зібрати конгрес п'яти д-ав: Австрії, Великої Британії, Пруссії, Росії та Франції. 7(19).11.1820 Австрія, Пруссія та Росія підписали протокол, яким проголошувалось право збройного втручання у внутр. справи іншої д-ви без запрошення з боку її уряду з метою придушення реві. виступів. Велика Британія та Франція відмовились визнати таке розширене трактування принципу втручання, але не виступили проти можливої *інтервенції* в Італії. Згідно з підписаним учасниками конгресу протоколом, Австрії доручалось здійснити військ. окупацію Неаполітанського королівства. З ініціативи рос. імператора *Олександра I*

протокол гарантував недоторканність самого королівства та право для неаполітанського короля добровільно дарувати конституцію своєму народові. Переговори вже за участю представників італ. д-ав продовжились під час *Лайбахського конгресу 1821*.

В.Ю. Константинов

Троцький (Бронштейн) Лев (26.10.1879, хутір Янівка Херсонської губернії — 21.08.1940, вілла Койякана, околиця Мехіко) — рос. рад. парт. і держ. діяч. Походив із сім'ї заможного євр. землевласника й орендатора. Навчався в Миколаївському реальному уч-щі, з якого був виключений за реві. діяльність. Призначений на посаду глави закорд. відомства рад. Росії 2-м Всеросійським з'їздом Рад 26.10.1917, стояв біля витоків формування більшовицької дипломатії, хоча за власним визнанням ставився до справи без ентузіазму, оскільки вважав неминучою скору світову пролетарську реві-цію, а до того стосунки з іншими д-вами, на його погляд, мали будуватися переважно на підштовхуванні реві. дій, їхній усебічній підтримці. Разом із *В. Леніним* підписав *Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради* (сформулював ультимативні позиції). Однак активності в розвитку стосунків з УНР не виявляв. У грудні 1917 — лютому 1918 очолював рад. делегацію на *Брестських мирних переговорах 1917-18* із Центральними державами. Поводив себе непослідовно, зокрема, визнавши 28.12.1917 правомочність делегації Центральної Ради, під тиском *В. Леніна* і *Й. Сталіна* змінив позицію, вимагав визнати повноваження представників рад. України, що прибули на конференцію в січні 1918. Дотримуючись лівих поглядів, виступав проти ленінської позиції укладення миру з Центральними державами за будь-яку ціну заради збереження бази рад. влади, світової соціал. реві-ції. Вважав за доцільне продовження реві. війни й не виконував інструкцій та директив РНК, ЦК РСДРП(б) щодо переговорів. Зокрема, оцінюючи умови, висунуті нім. стороною як грабіжницькі, *В. Ленін* наполягав на їх прийнятті в разі ультиматуму, оскільки рос. армія вести боїв не могла. Однак Т. офіційно відповів, що РСФРР дотримується позиції «ні миру, ні війни» (рос. сторона вважає висунуті умови анексіоністськими, а відтак РСФРР їх відкидає, хоча стан *війни* оголошує припиненим й армію демобілізує), чим спровокував наступ нім. військ на всьому фронті, передусім

на Петроград 18.02.1918. Т. було відкликано з посади голови рад. делегації та 22.02.1918 усунуто з посади наркома в закорд. справах. У вирішальні дні дискусії з «лівими комуністами», які довгий час мали перевагу в ЦК, остаточно переконавшись, що розрахунки на рев. війну, повстання солдат проти генералів, які наступатимуть на країну Рад, не виправдались, усвідомивши всю глибину й тяжкість допущеного політ. прорахунку, Т. підтримав позицію В. Леніна. Однак умови підписаного 3.03.1918 миру були незрівнянно гіршими за ті, які були відкинуті Т. в лютому, і тому до розв'язання будь-яких зовн.-політ. проблем його більше ніколи не залучали. 4.03.1918 був призначений головою Вищої військ. ради, 13.03.1918 — наркомом у військ. справах, 2.09.1918 — головою Реввійськради республіки й очолював військ. відомство до січня 1925. Зробив вагомий внесок у будівництво Червоної Армії та її перемогу в громадян. війні. У ході внутр.-парт. б-би очолював опозицію Й. Сталіну, його оточенню. У грудні 1927 був виключений із ВКП(б) і висланий до Казахстану, а в 1929 — із СРСР. За кордоном намагався привернути увагу міжнар. громадськості до наростання в рад. країні *тоталітаризму*, нехтування елементарними людськими свободами, політ. переслідувань інакодумства. Із цією метою у 1937 створив спец. міжнар. громад. трибунал, випускав багато викривальної літератури, що поширювалась у світі різними мовами. На противагу *Комуністичному Інтернаціоналу*, що, за переконанням Т., став слухняним знаряддям злочинної сталінської політики, у 1938 створив власний, т. зв. троцькістський, або IV Інтернаціонал — «світову партію соціальної революції». Був убитий агентом КДБ.

В.Ф. Солдатенко

Троянська війна XIII – XII ст. до н. е. — легендарна подія в історії Греції ахейського періоду. Цей період визначався домінуванням серед ахейських д-ав Мікен, що мали у своєму розпорядженні сильний флот. Острови Егейського моря сплачували микенцям значні податки. Вже тоді існували певні міжнар. зв'язки у формі міжплемінних союзів. Коли Мікени розпочали підготовку до походу проти могутнього Троянського царства в Малій Азії, микенський цар Агамемнон схилив правителів інших ахейських міст до участі в ньому. Лише після їхньої заг. наради спільне військо ахейців, яке очолив

Агамемнон, вирушило до Малої Азії. Цар Трої Пріам також сформував військ. союз, до якого увійшли племена фракійців, лідійців, фрігійців. Згідно з міфами приводом для війни стало викрадення сином троянського царя Парісом Єлени — дружини спартанського царя Менелая. Ахейські війська протягом 10 років тримали Трою в облозі, лише на десятий рік змогли здобути місто завдяки хитрості одного з царів — Одиссея. Пріам зазнав поразки, Трою було розграбовано й майже повністю знищено. Однак після перемоги греків колишні союзники були втягнуті в суперечку між собою, а Мікени поступово втратили контроль над ситуацією. Згідно з грец. хронологією Трою було зруйновано бл. 1184 до н. е. Троянський цикл міфів, що оспівує ці події, став основою для поеми Гомера «Іліада», назва якої походить від грец. назви Трої — «Іліон». У поемі міститься багато епізодів, що свідчать про початки *міжнародного права* та міждерж. зносин у Стародавній Греції. «Іліада» розповідає про міжплемінні угоди та союзи, перші дип. місії, зокрема про *посольство*, з яким відправився до Трої перед початком війни спартанський цар Менелай, про договір між ахейцями та Пріамом, скріплений жертвоприношенням, про пропозицію мирної угоди з боку Трої тощо.

О.А. Борділовська

Трумен (Truman) Гаррі (8.05.1884, Ламар, шт. Міссурі — 26.12.1972, Канзас-Сіті, шт. Міссурі, США) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, 33-й Президент США (12.04.1945–20.01.1953). Нар. в сім'ї дрібного фермера. Працював клерком, бухгалтером, був фермером. Добровольцем вступив у нац. гвардію й узяв участь у *Першій світовій війні*, капітан (1918). У 1922–24 — окружний суддя, 1926–34 — голова окружного суду в шт. Міссурі. У 1934–44 — сенатор від штату Міссурі, голова надзвичайного комітету з дослідження програми озброєнь, підтримав відміну *Закону про нейтралітет США* і зняття *ембарго на експорт озброєнь* до Великої Британії й Франції, зарекомендував себе переконаним прибічником «нового курсу» *Ф. Рузвельта* й активної участі США в міжнар. орг-ціях після завершення *Другої світової війни*. Із січня 1945 — віце-президент США від Демократичної партії. 12.04.1945 вступив на посаду президента після смерті *Ф. Рузвельта*, за підтримки профспілок і «фермерських» штатів переміг з мінім. перевагою на презид. виборах 1948. Учасник *Сан-Фран-*

цької та Потсдамської (Берлінської) конференції 1945, санкціонував ядерне бомбардування Хіросіми (6.08.1945) і Нагасакі (9.08.1945). У внутр. політиці здійснював «справедливий курс», що передбачав збереження контролю за ціноутворенням, кредитуванням, вир-вом пром. товарів, експортом, зарплатою й комунальними платежами, створення заг.-нац. системи охорони і страхування здоров'я, федер. підтримку житловому будівництву, ліквідацію практики расової сегрегації та ін.; водночас для амер. громадськості проблематичною залишається доцільність запровадження презид. адміністрацією «програми лояльності» — спроби забезпечити нац. безпеку США шляхом контролю лівих елементів (маккартизм). Зовнішню політику базував на *стримуванні доктрині*, що спершу означала «подвійне стримування» й була спрямована проти СРСР і Німеччини, маючи на меті встановлення глобальної воєнної рівноваги д-ав і водночас утворення в Європі та Японії нових центрів сили, здатних у майбутньому протистояти рад. політиці. Але прагнення не допустити поширення комунізму в Євразії, практ. реалізація *Трумена доктрини* й *Маршалла плану*, заснування НАТО з одного боку та комуніст. переворот у Чехословаччині в лютому 1948 і *Західного Берліна блокада 1948* — з іншого призвели до різкого загострення «Холодної війни» й участі США в *Корейській війні 1950-53*. Водночас виявляв стриманість у розширенні воєнної активності США, зокрема, під час громадян. війни 1946-49 в Китаї; в атомній бомбі вбачав передусім політ. зброю, яку можна застосувати лише в разі прямого воєнного зіткнення із СРСР, коли йтиметься про існування США; пропонував збільшити розміри допомоги країнам, що розвиваються, й ініціював створення 1951 Агентства взаємної безпеки для її координації; всупереч позиції *Державного департаменту США*, позитивно поставився до проголошення Держави Ізраїль. Під тиском внутр.-політ. критики в березні 1952 відмовився висувати свою кандидатуру на наступні презид. вибори. Після виходу у відставку оселився у власному будинку в Індепенденті, де 1957 відкрив бібліотеку свого імені; виступав в університетах з лекціями про зовн. політику США й Демократичної партії.

Спогади: «Роки рішень» (1955), «Роки випробувань і надій» (1956).

В.І. Головенко

Трумена доктрина — зовн.-політ. програма уряду США, викладена 12.03.1947 Президен-

том США *Г. Труменом* у виступі на спільному засіданні обох палат Конгресу. Розроблення доктрини було спричинене погіршенням внутр.-та зовн.-політ. становища Греції й Турецької Республіки. У Греції після проведення 1.09.1946 референдуму щодо збереження монархії й повернення з еміграції 27.09.1946 короля Георга II активізувалася збройна б-ба створеної комуністами Демократичної армії, яка отримувала матеріал.-фінанс. допомогу від Народної Республіки Албанії, Народної Республіки Болгарії й Федеративної Народної Республіки Югославії (*Й. Сталін*, згідно з неформальною домовленістю з *В. Черчиллем* від 9.10.1944, утримувався від безпосереднього втручання в громадян. війну 1946-49 в Греції); замість окремих партиз. акцій грец. комуністи перейшли до великих бойових операцій. По завершенні *Другої світової війни* Кремль здійснив спробу включення Туреччини у сферу свого політ. впливу і взяття під контроль Чорноморських проток, наполягаючи на їхній спільній обороні й переглядові рішень *Монтрьо конференції 1936*; Верховні Ради Вірменської й Грузинської РСР висунули до Анкари територ. претензії на райони Ардагана, Артина і Карса, якими ленінський уряд поступився *М. Кемалю Атамюрку* при укладенні 16.03.1921 в Москві Договору про дружбу і братерство. Греція і Туреччина традиційно вважалися брит. сферою Лондона, проте з огляду на велику непопулярність бл.-схід. політики *Форін офісу* і брак коштів лейбористський уряд *К. Етлі* в лютому 1947 вирішив до 31.03.1947 вивести брит. війська з Греції й водночас припинити фінанс. допомогу Туреччині, а 21.02.1947 офіційно повідомив адміністрацію *Г. Трумена* про згоду Великої Британії на надання допомоги Афінам і Анкарі Сполученими Штатами. Сутність виступу *Г. Трумена* зводилась до того, що США сприятимуть стабілізації законних урядів інозем. д-ав, яким загрожують озброєні рев. меншини, що прагнуть встановити «тоталітарний режим» і зовн. тиск; Президент закликав Конгрес в інтересах нац. безпеки США терміново асигнувати на період до 30.06.1948 400 млн. дол. для допомоги грец. й тур. урядам, які можуть стати жертвами «прямої чи опосередкованої агресії», причому наголошувалось на фінанс.-екон. заходах для потреб економіки й населення. Ця програма була покладена в основу закону від 15.05.1947, згідно з яким були підписані амер.-грец. (20.06.1947) й амер.-тур.

(12.07.1947) угоди про умови надання амер. допомоги і створення в обох країнах місій США для контролю за їх використанням. З асигнованих Конгресом коштів 60% у Греції й 100% у Туреччині були спрямовані на виключно військ. цілі; бл. 1 тис. членів військ. місій США прибули до Афін і Стамбула для безпосередньої підготовки збройних сил, їм було підпорядковано грец. генштаб і збільшена до 200 тис. нац. армія. У кінцевому підсумку реалізація доктрини сприяла поразці Компартії Греції в громадян. війні та прийому Туреччини в НАТО 1952.

В.І. Головченко

Трюдо (Trudeau) П'єр Еліот (18.10.1919, Монреаль — 28.09.2000, Монреаль) — канадський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї юриста. Закінчив езуїтський коледж (1938) і юрид. ф-т Монреальського ун-ту (1943); у 1943–49 вивчав економіку й політ. науки в Гарварді, Лондонській школі економіки та Паризькому ун-ті. Займався адвокатською практикою; консультуючи профспілки й захищаючи на процесах страйкарів, став відомим як поборник громадян. свобод. Залишаючись переконаним прибічником федералізму, засуджував будь-які спроби посилення політ. ролі провінцій і прояви квебекського *сепаратизму*. На поч. 1960-х солідаризувався з щойно створеною лівоцентристською Новою демокр. партією в опозиції розміщенню амер. ядерної зброї на території Канади, але 1965 вступив до Ліберальної партії й невдовзі посів ключові позиції в її керівництві. У 1965–67 — парл. секр. прем'єр-міністра. У 1967 призначений міністром юстиції. На поч. 1968 провів конституційну конференцію, на якій захищав збалансовану федер. систему й оголосив Батьківщиною франко-канадців не лише Квебек, а й усю Канаду, обстоюючи запровадження в країні білінгвізму. 20.04.1968–4.06.1979 і 3.03.1980–30.06.1984 — Прем'єр-міністр Канади. Визнав де-юре за «канадською формулою» КНР (1970) і встановив із нею та Ватиканом *дипломатичні відносини*; відмовився зменшити торг зв'язки з Кубою; скоротив участь країни у військ. структурах НАТО; довів до завершення процес виведення ядерної зброї з території Канади. У внутр. політиці дотримувався ідеї «одна країна — одна нація», наполіг на ухваленні 1969 закону про рівний держ. статус англ. й франц. мов, водночас не зупинявся перед застосуванням військ. сили для приборкання екстремістського

Фронту визволення Квебеку («жовтнева криза» 1970); прийняттям Конституційного акта 1982 завершив тривалий період становлення канад. державності, повністю припинивши дію законодавчих повноважень Великої Британії.

Твори: «Азбестовий страйк» (1956), «Два простаки у червоному Китаї» (1960), «Федералізм і франко-канадці» (1967), «Шляхи політики» (1970), «Бесіди з канадцами» (1972).

В.І. Головченко

Туарі зустріч 1926 — неофіц. зустріч міністрів закорд. справ Франції А. Бріана й Німеччини Г. Штреземана, що відбулась 17.09.1926 в Туарі (Франція). Обговорюючи питання про перспективи відносин між двома державами після підписання *Локарнських угод 1925*, А. Бріан підкреслив необхідність кардинального вирішення всіх питань, які стосуються інтересів обох країн, і заявив, що Франція зацікавлена, аби Німеччина пішла на компроміс із ряду екон. і фінанс. питань. Зусилля Г. Штреземана були спрямовані на перегляд *Версальського мирного договору 1919* та інших угод, що склали основу повоєнного мирного врегулювання. В обмін на попередню згоду А. Бріана на припинення окупації Рейнської області та повне й дострокове повернення Німеччині Саарської області Г. Штреземан від імені нім. уряду пообіцяв виплатити Франції значну суму в рахунок *репарацій*. Сторони зачепили питання про повернення Німеччині Ейпена та Мальмеді, переданих Бельгії, а також обговорили питання про відносини Німеччини із СРСР.

О.С. Пархомчук

Тугута конвенція 1771 — підписана 6.07.1771 у Стамбулі таємна австр.-тур. угода антирос. спрямованості; названа на честь австр. посланця в Османській імп. Р. Тугута. Із метою нейтралізації успіхів Росії в рос.-тур. війні 1768–74 Австрія, згідно з конвенцією, взяла на себе зобов'язання сприяти Туреччині в поверненні їй усіх захоплених росіянами в ході війни земель, а також пообіцяла добитись вигідних для неї умов майбутнього мирного дог-ру з Росією (на кшталт *Белградського миру 1739*). За це Османська імп. мала сплатити Австрії 10 млн. піастрів, передати їй Малу Валахію, звільнити австр. торгівлю в Туреччині від усіх податків та зборів, а також гарантувати безпеку австр. кораблів у Середземному морі від нападів із боку півн.-африк. корсарів. Після підписання конвенції Туреччина одразу сплатила Австрії 3 млн. піаст-

рів авансу. Проте зближення Австрії та Росії на ґрунті спільних інтересів, пов'язаних із *поділами Речі Посполитої*, змінило ставлення австр. імператриці Марії Терезії до Т. к. У результаті Австрія відмовила Туреччині у військ.-дип. підтримці, так і не повернувши їй 3-мільйонний аванс, та ще й окупувавши Буковину, яка перебувала до того у васальній залежності від Османської імп.

В.А. Рубель

Туджман (Tudjman) Франьо (14.05.1922, с. Велико Трговште, Хорватія — 10.12.1999, Загреб) — хорватський громад.-політ. і держ. діяч. Під час *Другої світової війни* вступив у Компартію та югославську антифашист. партизан. армію. Звільнився зі збройних сил у 1961 у чині генерал-майора, став дир. загребського Ін-ту історії робітничого руху, д-р істор. наук (1965). За звинуваченням у націоналізмі 1967 був виключений із Союзу комуністів Югославії, зазнав ув'язнення в 1972–74 та 1981–84, був позбавлений військ. нагород і звань. За підтримки хорватських емігрантів заснував партію Хорватський демокр. союз (ХДС), яка перемогла на виборах травня 1990 і залишалась правлячою до кінця 1997. Обирався парламентом на посаду Президента Хорватії в 1990 і був переобраний на прямих виборах у 1992. Незважаючи на важке захворювання, був переобраний на третій термін у червні 1997. Із 1993 розпочав політику активної підтримки хорватської меншини на території Боснії і Герцеговини, але разом із лідерами Сербії та Боснії підписав *Дейтонські угоди 1995*, відповідно до яких припинялись воєнні дії в Боснії і Герцеговині. Політика втручання у внутр. справи Боснії і Герцеговини, авторитарність режиму з поч. 1996 призвели до зовн. ізоляції Хорватії. У 1999 помер від раку шлунку.

Твори: «Війна проти війни», «Великі ідеї і малі народи», «Національні питання сучасної Європи».

М.С. Каменецький

Туре (Touré) Ахмед Секу (9.01.1922, Фарана, Гвінея — 26.03.1984, Конакрі) — гвінейський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї, доводився онуком лідеру антиколоніальної б-би народів Зах. Африки 1884–98 — військ. вождю Саморі Туре. 1936–37 навчався в пед. ліцеї в Конакрі, але був виключений за участь у страйковому русі. У 1946 став співзасновником і віце-президентом антиколоніального Африканського демокр. об'єднання. 1947 створив

й очолив Демократичну партію Гвінеї. Із 1948 — ген. секретар гвінейської секції Загальної конфедерації праці (ЗКП) Франції, із 1950 — ген. секретар Координаційного комітету профспілок ЗКП у Франц. Зах. Африці, із 1956 — голова Загальної конфедерації трудящих Чорної Африки. 1956–58 — депутат Національних зборів Франції, мер Конакрі, наполягав на негайному наданні Гвінеї політ. незалежності. 2.10.1958–26.03.1984 — Президент, 14.05.1957–25.04.1972 — Прем'єр-міністр Гвінейської Республіки. У внутр. політиці здійснював радикально-соціал. перетворення, що призвели до глибокої екон. кризи, у сер. 1970-х фактично запровадив диктаторський режим, зливши парт. й держ. органи в єдині владні структури. На міжнар. арені виступав поборником завершення процесу деколонізації й тіснішого об'єднання африк. д-ав, здійснення ними самостійного зовн.-політ. курсу.

В.І. Головаченко

Турецько-французька угода 1921 — двосторонній договір, підписаний 20.09.1921 в Анкарі мін. зак. справ уряду Великих національних зборів Туреччини Ю. Кемалем та головою комісії із закорд. справ палати депутатів франц. парламенту Франклен-Буйоном. Після підписання *Севрського мирного договору 1920* Франція не підтримала англ.-грец. інтервенцію в Туреччині й прагнула знайти порозуміння з кемалістським урядом; одним із завдань політики Франції в Туреччині було приєднання останньої до системи безпекових двосторонніх дог-рів Франції із схід.-європ. д-вами. Із метою встановлення контактів з Анкарою вже восени 1920 було споряджено таємну місію Франклен-Буйона. Активізації франц. дипломатії сприяли невдачі грец. армії на поч. 1921. Франція виступила за перегляд умов Севрського договору, а після того, як на *Лондонській конференції 1921* ця франц. пропозиція не знайшла підтримки, знову вдалась до сепаратних дій: у червні 1921 Франклен-Буйон був направлений в Анкару для укладення з кемалістським урядом широкої політ., воєнної та екон. угоди. Франц. позиція на переговорах передбачала перегляд положень Севрського договору та розривання рад.-тур. дог-ру про дружбу 16.03.1921; незгода з цими передумовами тур. сторони призвела до припинення переговорів та відкликання франц. місії. На поч. вересня 1921, після нищівної поразки грец. армії в битві на р. Сакарія (23.08–13.09.1921), місія

Франклен-Буйона повернулася до Анкари й поновила переговори з тур. урядом, що завершилися підписанням Т.-ф. у.

Т.-ф. у. передбачала припинення стану війни між сторонами (ст. 1) та евакуацію франц. військ з Кілікії впродовж 2-міс. терміну (ст. 2 та 8), за винятком Александретського санджаку, який залишався під франц. управлінням за умови надання культ. автономії мешканцям тур. національності (ст. 7). Туреччина передавала Франції концесію на прикордонну дільницю Багдадської залізниці та залізниці в Аданському вілаєті. Під час підписання Т.-ф. у. франц. стороні було також вручено ноту тур. уряду, яка містила згоду останнього в майбутньому додатково надати франц. компаніям ряд концесій. Укладення Т.-ф. у. показало значний успіх кемалістського уряду, оскільки стала свідченням фактичного визнання урядом Великих національних зборів Туреччини з боку *великої держави*.

5.09.1921 мін. зак. справ Великої Британії Дж. Керзон направив франц. послові в Лондоні ноту, в якій заявляв про несумісність Т.-ф. у. з англ.-франц. союзницькими домовленостями (див. *Антанта*) щодо не укладення сепаратного миру із супротивниками в *Першій світовій війні*. У відповідь франц. уряд у ноті від 17.11.1921 стверджував, що Т.-ф. у. не є мирним дог-ром, а «лише угодою місцевого значення, що укладена з урядом, який не є визнаним ані де-юре, ані де-факто». У ноті також зазначалось, що Франція вважає Севрський договір недійсним, оскільки його не ратифікувала Туреччина. 22.10.1921 Т.-ф. у. було схвалено франц. урядом. 4.01.1922 евакуацію франц. військ з Аданського вілаєту було завершено. У день підписання *Лозанського мирного договору 1923* франц. уряд направив голові делегації уряду Великих національних зборів листа, у якому заявлялось, що Т.-ф. у. та додатки до неї залишаються чинними.

О.А.Борділовська

Турецько-югославський договір 1933 — двостороння угода, підписана 27.11.1933 в Белграді міністрами закорд. справ Туреччини Т. Рюшту-беєм та Югославії Ефтичем. За Т.-ю. д. сторони проголошували «непорушний мир та щирі й постійну дружбу» між двома д-вами; підтверджували визначення *агресії*, закріплене в *Лондонських конвенціях 1933*, усі зобов'язання, для сторін на підставі підписання *Бріана — Келлога пакту 1928*; зобов'язувалися не вдаватися

до війни як засобу нац. політики; засуджували будь-який напад, співучасть у нападі або військ. союз із будь-якою *третьою державою* проти однієї із сторін; домовлялись здійснювати взаємні консультації в разі, якщо одна із сторін стане жертвою нападу з боку третьої д-ви. Сторони також зобов'язалися не застосовувати силу одна проти одної, вирішувати всі спори між собою виключно мирними засобами, для чого домовилися про запровадження процедури примирення між собою з усіх спірних питань, за винятком питань, що належали до виключної компетенції однієї із сторін. Т.-ю. д. став одним із складників у створенні *Антанти балканської*.

О.А.Борділовська

Туркманчайський мирний договір 1828 — двостороння угода між Росією та Персією, підписана 10(22).02.1828 в с. Туркманчай (поблизу Тебриза, Персія); завершила персько-рос. війну 1826-28, у якій Персія зазнала поразки. За умовами Т. м. д. до Росії відійшли територія Нахічеванського ханства та Еріванського ханства по обох берегах р. Аракс. Персія зобов'язалася не чинити перешкод етнічним вірменам, які виявлять бажання переселитися на території, що відходять до Росії, а також не переслідувати вірменське населення, що залишалось під владою Персії (під час війни вірмени співпрацювали з рос. військами). Росія отримувала торг. привілеї в Персії; на території Персії в усіх спорах між рос. підданими або ними та підданими третіх держав рос. піддані підлягали юрисдикції виключно рос. дип. представників. У судових справах між рос. та перськими підданими діяла перська юрисдикція, але справи мали розглядатись за участю представників рос. дип. місії або консульств.

Т. м. д. закріпив режим Каспійського моря, у цілому затверджений Гюлістанським мирним дог-ром 12(24).10.1813 (останній із підписанням Т. м. д. визнавався недійсним): Росія мала виключне право тримати на Каспійському морі військ.-мор. сили; проголошувалась свобода торг. мореплавства для обох д-ав, купці обох д-ав отримували право вільної торгівлі на території іншої д-ви. Цей режим, який фактично передбачав одноосібний контроль з боку Росії за Каспійським морем, зберігся майже без змін до кінця *Першої світової війни*.

Г.О.Музика

Турянський Ігор Мефодійович (20.04.1941, Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.) —

укр. професійний дипломат. У 1967 закінчив юрид. ф-т (відділення міжнар. права) Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. У 1956-68 — технік-конструктор Корсунь-Шевченківського верстатобудівного заводу, інспектор Київської митниці. У 1968-78 — 2-й, 1-й секр., радник МЗС України; 1979-85 — 1-й секр. Постійного представництва УРСР при ООН; 1986-92 — радник, нач. відділу міжнар. екон. відносин, нач. відділу міжнар. орг-цій МЗС України. У липні 1992 — вересні 1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Турецькій Республіці. У листопаді 1997 — 2000 — нач. Управління країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Бл. і Сер. Сходу та Африки, П'ятого територ. управління МЗС України. У грудні 2000 — грудні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Південноафриканській Республіці, одночасно Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Мозамбік (травень 2002 — грудень 2003), Республіці Намібія (липень 2002 — грудень 2003), Республіці Замбія (серпень 2002 — грудень 2003) та Республіці Зімбабве (листопад 2002 — грудень 2003) за сумісництвом.

В.М. Матвієнко

Тьер (Thiers) Луї Адольф (14.04.1797, Марсель — 3.09.1877, Сен-Жермен-ан-Ле поблизу Парижа) — франц. громад.-політ. і держ. діяч, історик, дипломат. Закінчив юрид. ф-т Ун-ту Екса. У 1822 розпочав політ. діяльність у Парижі, де співпрацював із газетою «Конституьсьонель». 1830 став одним із засновників радикальної опозиційної газети «Насьональ». Після Липневої рев-ції 1830 — чл. Державної Ради (до 1830), у 1830-31 — товариш міністра фінансів, у 1832 та в 1834-36 — міністр внутр. справ, у 1833-34 — торгівлі й громад. робіт. У лютому — серпні 1836 та березні — жовтні 1840 — голова уряду й одночасно — мін. зак. справ. Вийшов у відставку внаслідок *Єгипетської кризи 1839-41*, коли Франція зазнала поразки в *Східному питанні* й ледь не опинилася у стані війни з Великою Британією. Не підтримав рев-цію 1848. Висланий із Франції після держ. перевороту 1851. Повернувся до активної політ. діяльності в 1863, знову обраний депутатом Законодавчого корпусу; критикував *зовнішню політику*, яку проводив *Наполеон III*. У 1870 направлений урядом «національної оборони» до Росії, Великої Британії, Австро-Угорщини та Італії з метою домовитися з ними про дип. підтримку Парижа у *франко-пруській війні*

1870-71, однак не досяг успіху. Проявив дип. хист, провадячи з *О. Бісмарком* переговори щодо умов капітуляції Франції в січні 1871. У 1871 — «голова виконавчої влади» країни, змушений укласти *Версальський прелімінарний мир 1871*. Після проголошення в березні 1871 Паризької Комуні втік у Версаль, заручившись підтримкою Пруссії. Із надзвичайною жорстокістю придушив Комуни й уклав із Пруссією *Франкфуртський мир 1871*; заморозив питання про реставрацію монархії, уклавши Бордоський пакт. У 1871-73 — Президент Французької Республіки. Подав у відставку під тиском монархістів.

Твори: «Історія французької революції» (1823-27), «Історія консульства й Імперії» (1845-61).
Р.А. Кривонос

Тюркмен (Turkmen) Ільгер (1927) — тур. держ. діяч і дипломат. На дип. службі з 1949: 1959-60 — радник представництва Туреччини при ООН; 1960-61 — радник тур. посольства в ОАР, 1961-64 — у США; 1967-68 — заст. ген. секретаря МЗС Туреччини з політ. питань; 1968-72 — посол Туреччини в Греції, 1972-75 — у СРСР; 1975-78 — постійний представник Туреччини при ООН; 1979-80 — спец. представник Генерального секретаря ООН; 1980 — ген. секретар МЗС Турецької Республіки. 1980-83 — мін. зак. справ Турецької Республіки, 1983-88 — постійний представник Туреччини при Відділенні ООН у Женеві.

В.І. Головченко

Тягло Володимир Миколайович (24.06.1947, с. Катеринівка Харківської обл.) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. У 1970 закінчив Харківський ін-т механізації та електрифікації с. г-ва, 1990 — ВПШ при ЦК КПУ (Київ). У 1971-81 — гол. інженер-механік колгоспу ім. С. Орджонікідзе (с. Катеринівка Харківської обл.); 1981-86 — голова колгоспу ім. 20-го з'їзду КПРС (с. Шатівка Харківської обл.). У 1986-87 — 2-й секр. Лозовського міськкому КПУ; 1987-90 — голова Лозовського міськвиконкому на Харківщині. У 1990-92 — заст. голови Харківської обласної ради народних депутатів, 1992-94 — голова Харківської обласної ради народних депутатів, 1995-97 — голова Харківської обласної держ. адміністрації. У 1996-2002 — голова Харківської обласної ради народних депутатів. Указом Президента України від 2.02.2002 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Вірменія.

В.М. Матвієнко, О.Ю. Ковтун

Тяньцзіньська китайсько-японська конвенція 1885 підписана 18.04.1885 в Тяньцзіні. Після укладення *Канхваського договору 1876* Японія прагнула закріпити свій вплив у Кореї; вона підтримувала створення там опозиційних прокитайській правлячій верхівці політ. угруповань й інспірувала в 1884 переворот у Сеулі, який використала для втручання в корейські справи. Після того, як китайські війська придушили в Сеулі переворот, Японія висадила в Інчхоні військ. десант. В умовах загрози прямого військ. зіткнення сторони уклали конвенцію, яка передбачала виведення ними протягом 4 місяців своїх військ із Кореї, підтримку створення в Кореї власної армії, на яку мала покладатись відповідальність за дотримання громад. спокою на півострові. Інструкторами в корейській армії могли бути лише особи з *третьої держав.* Передбачалось, що в разі виникнення заворушень у Кореї, обидві сторони могли спрямувати туди свої війська, попередньо повідомивши про це іншу сторону. Після врегулювання ситуації, що спричинила б введення військ, вони мали бути одразу виведені. Конвенція фактично встановлювала спільну опіку Китаю та Японії над Кореєю.

М.А. Миронова

Тяньцзіньський французько-китайський договір 1885 — двостороння угода, підписана 9.06.1885 в Тяньцзіні між Францією та Китаєм (обмін ратифікаційними грамотами відбувся 28.11.1885 в Пекіні); підбив підсумки франц.-китайської війни 1884-85. Згідно з умовами дог-ру Китай зобов'язувався вивести свої війська з В'єтнаму. Кордон між новими франц. володіннями та Китаєм мав бути встановлений спец. конвенцією. Франція зобов'язувалась вивести свої війська з окупованих під час війни о-вів Пенхуледао та деяких пунктів на о. Тайвань. Вона отримувала також додаткові торг. привілеї в прикордонних із В'єтнамом районах Китаю. У разі ухвалення рішення про побудову на території Китаю залізниці китайський уряд мав звернутися до франц. компаній, а франц. уряд мав надати необхідне сприяння в забезпеченні будівництва своїми спеціалістами. За додатковим торг. дог-ром від 25.04.1886 для франц. торгівлі відкривались міста Минцзи, Маньхао, Луньчжоу.

М.А. Миронова

Тяньцзіньські договори 1858 — нерівноправні договори, нав'язані Китаю європ. дер-

жавами та США під час другої «опіумної» війни 1856-60. Після першої «опіумної» війни 1839-42 розпочалось активне вторгнення в Китай інозем. торг. капіталу (див. *Нанкінський договір 1842*), що сприяло поглибленню соц.-екон. кризи в Китаї, зростанню кількості та розмаху селянських повстань. Європ. д-ви та США вирішили використати цю ситуацію та домогтись ще більших поступок від китайського уряду. Найбільшу активність розгорнула Велика Британія, яка намагалась знову узаконити ввезення до Китаю опіуму, а також відкрити для брит. торгівлі бас. р. Янцзи та нові мор. порти. Франц. уряд додатково вимагав легалізації діяльності христ. місіонерів у внутр. районах Китаю. Водночас активізувала свою політику на Дал. Сході й Росія, яка прагнула отримати права на здійснення мор. торгівлі з Китаєм. Після відмови китайського уряду виконати брит. вимоги Лондон розпочав у жовтні 1856 бойові дії проти Китаю, що стало початком другої «опіумної» війни. Разом із Великою Британією проти Китаю виступила Франція, їхні об'єднані сили в травні 1858 оволоділи стратегічно важливими фортами Дагу й захопили Тяньцзінь неподалік від китайської столиці. У Тяньцзіні розпочались мирні переговори, у яких зі спробою посередництва взяли участь й рос. представники. За результатами переговорів були підписані: а) амер.-китайський договір від 18.06.1858 (обмін ратифікаційними грамотами відбувся 16.08.1859 у Пекіні), що підтвердив та значно розширив привілеї США в Китаї, отримані за *Ваньсянським договором 1844*. Для амер. торгівлі відкривались порти Шанхай, Нінбо, Фучжоу, Сяминь, Гуанчжоу, Тайваньфу, Шаньтоу; у відкритих портах США могли призначати своїх консулів. Амер. кораблі отримали право ремонту, поповнення провіанту та пального в китайських портах. Для амер. громадян встановлювалась *консульська юрисдикція*. Договір гарантував недоторканність амер. власності в Китаї; б) англ.-китайський договір від 26.06.1858 (обмін ратифікаційними грамотами відбувся 24.10.1860 у Пекіні). Китай зобов'язався встановити з Великою Британією прями *дипломатичні відносини*, у зв'язку з чим обидві сторони обмінювались постійними *дипломатичними представництвами* (право мати постійного представника в Пекіні згідно з найбільшим сприянням принципу було також поширено на Росію та США). Брит. кораблі отримали право судноплавства по р. Янцзи, для них були відкриті порти

Чженьцзян, Цзюцзян і Ханькоу. До п'яти мор. портів, відкритих за Нанкінськими угодами, для Великої Британії відкривався порт Чіфу на Шаньдунському півночі, Нючжуан на Ляодунському півночі, Шаньтоу в Гуандуні та два порти на островах Тайвань і Хайнань. В усіх цих пунктах британці отримували право поселення, ведення торгівлі, купівлі нерухомості та оренди землі; для них встановлювалась конс. юрисдикція, а також надавалось право вільного переміщення по всій території Китаю. Одночасно з дог-ром була підписана англ.-китайська торг. угода, яка формально узаконила ввезення опіуму до Китаю та значно зменшила мито на більшість брит. товарів. Китай мав сплатити контрибуцію в розмірі 4 млн. таелей; до остаточної її сплати брит. війська залишались у Гуанчжоу; в) рос.-китайський договір від 1(13).06.1858 (обмін ратифікаційними грамотами відбувся 24.04.1859 у Пекіні). Договір зрівнював Росію в правах з іншими інозем. державами в її відносинах із Китаєм, затверджував відкриття мор. торгівлі Росії з Китаєм. Для рос. кораблів відкривались порти Шанхай, Нінбо, Фучжоуфу, Сяминь, Гуанчжоу, Тайваньфу, Цюньчжоу, а також автоматично — усі інші порти, які Китай відкривав для міжнар. торгівлі. Росія могла призначати у відкриті порти консулів, для рос. підданих встановлювалась конс. юрисдикція. Підтверджувалось право Росії утримувати в Пекіні рос. дух. місію. Сторони домовились розпочати переговори для остаточного врегулювання питання про встановлення кордону; г) франц.-китайський договір від 27.06.1858 (обмін ратифікаційними грамотами відбувся 25.10.1860 у Пекіні); надав Франції переважно такі самі привілеї, які отримала Велика Британія. Для Франції замість порту Нючжуан були відкриті Даньшуй на о. Тайвань та Нанкін у провінції Цзянсу. Китай мав сплатити контрибуцію в розмірі 2 млн. таелей. Було значно розширено привілеї інозем.

місіонерів у Китаї, їм гарантувались право вільного поширення християнства серед усього населення Китаю й повна безпека особистості та майна. Договір затверджував, що китайська влада не буде карати китайців, які приймуть християнство.

Т. д. значно зміцнили екон. привілеї інозем. держав у Китаї, але не надали їм політ. контролю над країною. Внаслідок цього Велика Британія та Франція відновили бойові дії проти Китаю та змусили його укласти *Пекінські угоди 1860*, які містили ще більші поступки китайської сторони.

М.А. Миронова

Тяпкін Василь Михайлович (? – ?) — рос. дипломат. Належав до давнього дворянського роду литовського походження, думний дворянин. У 1664-65 і 1674-76 був посланником Московського царства у Варшаві (фактично, першим постійним рос. резидентом за кордоном), у 1666 очолював посольство в Туреччині. На поч. 1668 у Переяславі вів переговори з братом правобережного гетьмана *П. Дорошенка* Григорієм і писарем Л. Буткевичем щодо можливості прийняття Правобережною Україною царської протекції. Згідно з гетьманськими інструкціями козацька делегація погоджувалась на укладення угоди й прийняття моск. підданства за умови, що в містах не буде царських воєвод і гарнізонів, міщани та селяни не оподатковуватимуться на користь Москви, дотримуватимуться козацькі вольності й права, а гетьманом воз'єднаної України стане П. Дорошенко. Рос. сторона відмовилась прийняти козацькі пропозиції. Влітку 1677 вдруге відвідав Гетьманщину для проведення наради з *І. Самойловичем* із питань оборони Чигирини, обложеного тур.-татарським військом. У 1680 очолив моск. посольство до Кримського ханату й провів вдалі дип. переговори, що завершилися підписанням *Бахчисарайського мирного договору 1681*.

В.І. Головченко

У

У Тан (U Thant) (22.01.1909, Пантанав, Бірма — 25.11.1974, Нью-Йорк) — третій *Генеральний секретар ООН* (3.11.1961–31.12.1971). Навчався в Рангунському ун-ті й у 18 років став учителем історії, англ. мови і математики; в 1947 був призначений дир. інформації уряду Бірми; в 1948 став дир. радіомовлення, а наступного року — секретарем уряду в мін-ві інформації; в 1953 призначений секретарем по проектах у кабінеті прем'єр-міністра У Ну; в 1955 також виконував обов'язки виконавчого секретаря Економічного і соціального комітету. У 1957 призначений постійним представником Бірми при ООН. Після загибелі *Д. Хаммершельда* 3.11.1961 був одногласно призначений в. о. Ген. секретаря ООН, а 30.11.1962 — Ген. секретарем на термін до 3.11.1966. 2.12.1966 був одноставно призначений Ген. секретарем ООН на другий термін до 31.12.1971. При ньому завершилася *Конголезька криза 1960–65*; відіграв позитивну роль під час *Карибської кризи 1962*, підтримуючи постійні контакти з *Дж. Кеннеді* і *М. Хрущовим*; гостро засуджував США за війну у В'єтнамі, називаючи її однією з найбільш варварських в історії. Удостоєний почесних звань 35 ун-тів світу.

В.С. Бруз

У-2 інцидент — конфронтація між СРСР та США, викликана тим, що рад. ППО 1.05.1960 над Свердловськом (сучасний Єкатеринбург) було збито амер. розвідувальний літак Локхід У-2; призвів до відкладення Паризької зустрічі на вищому рівні керівників Великої Британії, СРСР, США та Франції. У виступі у ВР СРСР

5.05.1960 *М. Хрущов* вперше офіційно заявив про те, що було збито амер. шпигунський літак, а 7.05.1960 повідомив, що пілот літака залишився живий і знаходиться в Москві. Було оголошено, що його звать *Ф. Пауерс*, він вилетів з авіабази в Пешаварі (Пакистан) і мав, пролетівши через територію СРСР, здійснити посадку на базі ВПС Бодо в Норвегії. СРСР офіційно заявив, що *Ф. Пауерс* є співробітником ЦРУ. Спершу керівництво США заперечували проти факту навмисного польоту над територією СРСР, але у відповідь на другий виступ *М. Хрущова* *Державний департамент США* виступив із заявою, в якій припускав можливість розвідувального польоту над територією СРСР «виходячи з наявного стану речей у світі». 12.05.1960 Президент США *Д. Ейзенхауер* прийняв рішення припинити всі розвідувальні польоти над територією СРСР. 13.05.1960 МЗС СРСР спрямувало ноти протесту урядам Туреччини, Пакистану та Норвегії з приводу інциденту. Норвегія зажадала від США офіц. гарантій, що її територія не буде в майбутньому використовуватись для протиправних дій щодо *третіх держав*. 16.05.1960 *М. Хрущов* заявив, що СРСР не зможе взяти участь у *саміті* в Парижі, якщо США не припинять польоти над СРСР, офіційно не вибачаться за попередні такі випадки і не покарають відповідальних за відп. рішення осіб. Президент США *Д. Ейзенхауер* того ж дня заявив, що гарантує припинення польотів над територією СРСР до кінця його презид. терміну. Така відповідь не задовольнила рад. керівництво і Паризький саміт був відкладений через відмову участі рад. сторони. Був також скасований візит *Д. Ейзенхауера* до Москви, запланований на літо 1960. Суд над *Ф. Пауерсом* відбувся в Москві 17–19.08.1960 і завершився вироком у 10 років позбавлення волі; 10.02.1962 *Ф. Пауерса* обміняли на заарештованого у США рад. розвідника *Р. Абеля*. *М.С. Каменецький*

Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994 укладена 14.06.1994 у Люксембурзі. У ній зафіксовано підтримку України державами-членами *Європейського Союзу (ЄС)*, яких на той час нараховувалось 12, як суверенної, незалежної д-ви в рамках існуючих кордонів. У докт-ті закладено принципи створення механізму постійного політ. діалогу між Україною та ЄС, систем періодичних консультацій на різних рівнях з

усього комплексу політ., екон., культ. та інших проблем. Головним інструментом здійснення цілей партнерства стала домовленість про проведення регулярних зустрічей вищих посадових осіб у рамках спільної Ради Співробітництва, зустрічі з «триюкою» ЄС та налагодження контактів у рамках Комітету з питань парл. співробітництва. Угода заклала якісно нову основу екон. відносин між Україною та ЄС на принципах ринкової економіки, яка враховує особливості екон. становища в Україні, а також новий характер ЄС. Передбачає поліпшення доступу на ринки Зах. Європи на основі *найбільшого сприяння принципу*, визначеного положеннями ГАТТ. Містить нові важливі положення, пов'язані з лібералізацією торгівлі та створенням більш стабільних і передбачених умов комерційної діяльності, в т. ч. шляхом пом'якшення кількісних обмежень, включаючи особливі положення щодо захисних заходів та антидемпінгових процедур, створення умов для здорової, справедливої конкуренції. Сторони створили підґрунтя для взаємсприятливих умов ділової та інвестиційної діяльності на своїх територіях, у т. ч. передбачено соц. гарантії для робітників, що працюють на території країн ЄС та в Україні на законних підставах. Визначені сприятливі умови для заснування компаній та їхньої діяльності, лібералізації руху поточних платежів і капіталів, пов'язаних із прямими інвестиціями. Україна та ЄС засвідчили намір спільно працювати для поетапної лібералізації руху товарів, послуг капіталів. У зв'язку з цим Угода передбачала обговорення не пізніше 31.12.1998 питання про створення *зони вільної торгівлі* між ЄС і Україною. Обидві сторони розглядали Угоду як вияв підтримки Європейським Союзом наміру України приєднатися до ГАТТ, а також взаємної зацікавленості в розвитку торг.-екон. відносин. 10.11.1994 Угода була ратифікована ВР України, а 1.03.1998, після *ратифікації* всіма 15 д-вами (на той час) — членами ЄС, набула чинності.

Р.А. Кривонос

Угоди міжнародні інвестиційні — угоди, метою підписання яких є переважно гарантування безпеки інозем. інвестицій; популярна міжнар.-прав. форма співробітництва держав у галузі інвестиційної діяльності. Просторові межі дії У. м. і. набули глобального характеру: фактично кожна розвинута д-ва й понад 90 країн, що розвиваються, виступають як одна зі сторін

хоча б кількох таких угод. У. м. і. укладаються між розвинутою країною (експортером капіталу) і країною, що розвивається (імпортером капіталу), при цьому кожна сторона бере на себе обопільні гарантії, як мінімум, захисту прямих інозем. інвестицій і заохочення створення для них сприятливих умов. Проте, не дивлячись на популярність У. м. і., суть їхніх положень не завжди відповідає поставленим завданням. Зокрема, положення, які стосуються доступу інозем. інвестицій, нерідко просто уніфікують нац. законодавство. У. м. і. виступають *міжнародного права джерелом*, уніфікуючи звичаєву практику д-ав, що їх підписали, в конкретній галузі прав. відносин. Особливістю У. м. і. є те, що вони, як правило, укладаються між економічно та політично нерівними партнерами: між розвинутою країною-експортером капіталу й країною, що розвивається, яка прагне залучення інозем. капіталовкладень. Хоча У. м. і. зазвичай передбачає двосторонній рух інвестицій між д-вами, що її укладають, на практиці та в підтексті її положень видно, що капітал рухається лише в одному напрямку. У. м. і. укладаються на добровільній основі й мають на меті притік інвестицій у країну, що розвивається, з іншої д-ви, яка бере участь в угоді.

Н.В. Резнікова

Угоди міжнародні платіжні — *договори міжнародні*, які на основі міждерж. прав. актів визначають та регулюють взаємні розрахунки й платежі між їхніми учасниками. Об'єктами У. м. п. між країнами можуть бути порядок та умови розрахунків, способи погашення заборгованості, вибір *валюти* для здійснення взаємних розрахунків. Відповідно до прав. актів уповноважені банківські структури забезпечують механізм реалізації У. м. п., який може ґрунтуватись на використанні вільно конвертованих валют, зарахуванні взаємних вимог клірингового типу або шляхом поєднання обох методів.

В.І. Філіпенко

Угоди міжнародні регіональні — *договори міжнародні*, укладені державами, які розташовані в певному геогр. регіоні і підтримують зобов'язання, що стосуються даного регіону (напр., учасниками Європ. конвенції про громадянство 1997 є європ. держави — члени *Ради Європи*). Основна мета У. м. р. — забезпечення тих чи інших інтересів договірних сторін саме в даному геогр. регіоні. У. м. р. укладаються з різних питань. *Статут ООН*

спеціально виділяє угоди (гл. VIII), метою яких є регіональні дії з підтримки миру та безпеки.

О.В. Задорожній

Угоди міжнародні товарні — *договори міжнародні з регулювання світових ринків окремих сировинних товарів, мета яких полягає в недопущенні надзвичайно великих коливань світових цін на ті чи інші товари, в розвитку міжнародної торгівлі цими товарами, а також у тому, щоб перешкоджати виникненню надлишків чи нестачі товарів, регулювати й поліпшувати їх вир-во та збут.*

В.І. Серажим

Угоди про асоціацію з Європейським Союзом — див. *Європейські угоди.*

Угорська війна 1848-49 — нац.-визв. б-ба в Угорщині проти австр. панування та інозем. інтервенції; стала продовженням Угорської рев-ції 1848 й одним із найпотужніших рев. виступів в Європі в 1848-49. Після початку в лютому 1848 рев-ції у Франції рос. імператор *Микола I* виступав за проведення спільних контррев. заходів Австрією, Пруссією та Росією. Він запропонував прус. королю Фрідріху Вільгельму IV провести мобілізацію та підготуватися до збройного втручання з метою придушення Французької революції, зі свого боку обіцяв військ. допомогу; водночас він закликав Австрію придушити будь-які виступи в Італії. 14.03.1848 Микола I видав маніфест, в якому засуджував події в Зах. Європі, визначав їх як безпосередню військ. загрозу та закликав населення Росії захистити недоторканість кордонів імперії. Рос. армію було приведено в бойову готовність та зосереджено на зах. кордонах. Однак рос. пропозиції про активні дії проти рев-ції у Франції не зустріли підтримки ні в Пруссії, ні у Великій Британії. Швидкий розвиток рев-цій, їх наближення до кордонів Росії та зростання небезпеки поширення на територію самої імперії унеможливили втручання Росії у Франції та змусили Петербург зосередитися на збереженні внутр. стабільності.

Вплив Французької рев-ції 1848 швидко поширився на значну частину Європи, в т. ч. й на Австрійську імп., де повстання, окрім Угорщини, охопили саму Австрію, частину Італії, а також польські землі. Революція в Угорщині розпочалася вже 15.03.1848, а влітку було висунуто вимоги про відокремлення Угорщини від Австрійської імп. У вересні 1848 розпочалися бойові дії

між австр. армією та угорськими нац. військами. Угорські війська розбили австр. частини та відкинули їх до Відня. У лютому 1849 між угорським рев. урядом і керівництвом польських повстанців була укладена угода, за якою до складу угорської армії увійшли бл. 20 тис. поляків. У березні 1849 угорська армія повністю звільнила країну від австр. військ, що дозволило угорському парламенту 14.04.1849 позбавити Габсбургів угорської корони та ухвалити акт про незалежність Угорщини. Успіхи повсталих спонукали імператора Австрії *Франца Йосифа I* звернутися за допомогою до Росії. У травні 1849 Микола I видав маніфест про виступ рос. армії проти Угорщини, в якому зазначалося, що рос. війська мають на меті не лише порятунок Австрійської імп., але й знищення рев. сил, що являють загрозу для Російської імп. Зах.-європ. д-ви, перш за все Велика Британія та Франція, зацікавлені в збереженні *статус-кво* в Європі, отже й цілісності Австрійської імп., не заперечили проти дій Росії. Виступ Росії на боці Австрії створив значну перевагу союзників над угорською армією: бл. 300 тис. австр.-рос. військ проти 130 тис. в боекватирі угорських частинах. Основні бойові дії точилися в період із початку червня до сер. серпня 1849. Придушення угорської рев-ції дозволило зберегти «Європейський концерт» *великих держав*, що був основою *Віденської системи міжнародних відносин*. Водночас, він підтвердив реакційну роль Росії в європ. системі *міжнародних відносин*, а невдалі дії рос. військ в Угорщині, де вони тривалий період не могли розбити угорські війська, попри значну перевагу, продемонстрували порівняну військ. слабкість Росії, що стало однією з причин *Кримської війни 1853-56.*

В.Ю. Константинов

Удовенко Геннадій Йосипович (22.06.1931, Кривий Ріг Дніпропетровської обл.) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив 1954 ф-т міжнар. відносин Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка і 1959 аспірантуру Укр. наук.-досл. ін-ту економіки і орг-ції с. г-ва. 1952-55 — працював заст. секретаря комітету ЛКСМУ Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, в мін-ві промисловості будівельних матеріалів УРСР (секр. міністра, секр. колегії); в 1955-58 — голова колгоспу ім. Дзержинського с. Домантівка Сквирського району Київської області. У 1959-65 — 1-й секр., радник відділу міжнар. екон.

орг-цій МЗС УРСР, 1965-71 — співробітник Секретаріату відділу ООН у Женеві, 1971-77 — чл. Колегії, нач. відділу кадрів, нач. відділу міжнар. екон. орг-цій МЗС УРСР, 1977-80 — дир. Управління секретаріату ООН, 1980-85 — заст. мін. закр. справ УРСР, 1985-92 — Надзвичайний і Повноважний Посол — Постійний представник України при ООН, 1992-94 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Польщі. 23.09.1994-17.04.1998 — мін. закр. справ України.

Міністра зустріла складна зовн.-політ. обстановка. Захід обмежувався обіцянками про допомогу молодій д-ві і швидку інтеграцію в Європу. Москва зтягувала підписання широкомасштабного дог-ру щодо співпраці з Україною, спираючись на нерозв'язність проблеми Чорноморського флоту. З року в рік ухилялися від визнання існуючого міжнар. кордону офіц. кола Румунії. Ситуація вимагала корекції зовн.-політ. курсу. Було укладено 200 угод з іншими д-вами. Серед них: *Меморандум про гарантії безпеки України з боку США, Великої Британії та Росії на Будапештському саміті НБСЄ 1994* (аналогічні док-ти водночас підписали керівники КНР та Франції) і *Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО 1997*, що підвищувала стратегічну роль України у створенні нової схеми європ. безпеки. Зроблено прорив у відносинах із Росією. Цьому сприяв *українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997*. Того ж року підписано *українсько-румунський договір про відносини добросусідства і співробітництва 1997*. Міністр став відомим у світі дипломатом. Обирався головою ряду комітетів на сесіях *Генеральної Асамблеї ООН*, головував у *Раді Безпеки ООН, Економічній і Соціальній Раді ООН*. Неодноразово очолював делегації України на сесіях ГА ООН та інших міжнар. конференціях і нарадах. 1997 за рекомендацією Схід.-європ. регіональної групи країн У. було обрано головою 52-ї сесії ГА ООН. Ця подія засвідчила авторитет України в ООН. Був членом Ради нац. безпеки при Президентові України та Ради нац. безпеки України. На виборах до ВР України 29.03.1998 пройшов до парламенту в складі першої п'ятірки Народного руху України, залишивши згідно з Конституцією України посаду мін. закр. справ. 31.03.2002 обраний народним депутатом повторно. Голова комітету ВР України з питань прав людини, нац. меншин і міжнар. відносин. Після загибелі В. Чорновола обирався головою

Народного руху України (1999-2002). Володіє англ., франц., польською мовами. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ст. (1998). Почесний д-р Бріджпортського ун-ту (1977, США), Укр. вільного ун-ту в Мюнхені.

Д.В. Табачник

Удовиченко Петро Платонович (17.02.1914, с. Броварки (сучас. Заможне) Глобинського р-ну Полтавської обл.) — укр. історик і дипломат. Закінчив істор. ф-т пед. ін-ту Новомосковськ Дніпропетровської обл. (1934) і Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1944); кандидат істор. наук (1947). У 1952-56 — доцент кафедри історії міжнар. відносин та зовн. політики СРСР, 1956-58 — проректор із навч. роботи Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. У 1958-61 — Постійний представник УРСР при ООН. У 1961-67 — зав. кафедри міжнар. відносин та зовн. політики СРСР Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, у 1967-71 — міністр освіти УРСР; у 1971-84 — в. о. проф. кафедри історії міжнар. відносин та зовн. політики СРСР Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Займався дослідженням діяльності міжнар. орг-цій, зовн. політики та дипломатії США й країн Зах. Європи.

Твори: «З історії зовнішньої політики УРСР (1919-1922)» (1957).

В.І. Головченко

Уїтлем (Whitlam) Едвард Гаф (11.07.1916, Мельбурн) — австралійський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Сіднейського ун-ту (1946). Під час *Другої світової війни* служив у Королівських ВПС Австралії; в 1947 отримав дозвіл займатися адвокатурою; в 1945 вступив до Австралійської лейбористської партії й 1952 був обраний до палати представників федер. парламенту, в 1960-67 — заст. лідера, у 1967-77 — лідер лейбористської фракції в парламенті; в 1976-77 — віце-голова Соцінтерну. 5.12.1972-11.11.1975 — Прем'єр-міністр Австралії; у внутр. політиці, попри спротив консервативної більшості в сенаті, ініціював значне збільшення бюджетних витрат на освіту, культуру і соц. забезпечення, запровадив заг. мед. страхування і знизив податки для малозабезпечених; порвавши зі сталою традицією, надавав значної уваги потребам аборигенів, відкриваючи для них школи й захищаючи їхні земельні права від претензій гірничо-видобувних компаній; відмінив військ. повинність і поклав край расовим обмеженням на імміграцію. У *зовнішній політиці* надав неза-

лежність Папуа-Новій Гвінеї (16.09.1975), визнав де-юре КНР, припинив військ.-фінанс. допомогу сайгонському режиму та проамер. урядові Камбоджі, активізував б-бу з расизмом усередині *Співдружності Націй*. Звільнений у відставку генерал-губернатором Австралії, коли консервативна Ліберальна партія Австралії заблокувала прийняття держ. бюджету. У 1978 відмовився від парл. мандата і посів посаду професора Австралійського нац. ун-ту; у 1983-86 — представник Австралії при *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)*, в подальшому відіграв активну роль у діяльності низки міжнар. орг-цій.

Твори: «Дорога до реформи: лейбористи при владі» (1975), «Нариси про Лейбористську партію» (1980), «Ціна федералізму» (1983).

В.І. Головченко

Укладання міжнародного договору — процес створення міжнар. договірних норм і формування угоди між суб'єктами міжнародного права. Поняття «укладання міжнародного договору» має два значення: а) факт того, що договір укладено і сторона взяла на себе обов'язок з його виконання й дотримання; б) сукупність процедур із застосуванням різних доктр., через які підтверджується існування *договору міжнародного*. Укладання міжнар. дог-ру є формою здійснення держ. *суверенітету*. Воно виражається у відп. послідовних стадіях. Кожен міжнар. договір не повинен обов'язково проходити всі стадії його укладання; вони, серед іншого, визначаються його формою. Обов'язковими стадіями є: вироблення (основний метод — переговори) та прийняття тексту (за згодою усіх або більшості учасників, в *договорі міжнародному багатосторонньому* — за згодою 2/3 учасників); встановлення автентичності тексту дог-ру; вираження стороною згоди на обов'язковість для неї міжнар. дог-ру (стадія, що накладає на учасників відп. зобов'язання). У процес укладання міжнар. дог-ру входить і обмін *ратифікаційними грамотами*; в доктрині включають також *депонування* ратифікаційних грамот. У більшості випадків у міжнар. практиці органи д-ви укладають міжнар. договір через спец. уповноважених. Ці повноваження ex officio мають глави д-ав, урядів та зовн.-політ. відомств; для інших представників д-ав необхідно підтвердження повноважень, які можуть видаватись на всі чи деякі стадії У. м. д. Повноваження видаються компетентним органом д-ви згідно з нац. пра-

вом. Учасників договірного процесу поділяють на категорії залежно від стадії укладання дог-ру: а) учасник переговорів; б) договірний суб'єкт; в) учасник дог-ру; г) сторона, що підписала договір. Правоздатність міжнар. орг-цій укладати міжнар. договір має обмежений, функціональний характер. Для У. м. д. між їхніми учасниками достатньо визнання один одного лише в частині, необхідній для дії дог-ру. Порядок У. м. д. регулюється *Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969* та *Віденською конвенцією про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986*. У. м. д. України регулюється Законом «Про міжнародні договори України». Форма укладання дог-ру за Віденською конвенцією 1969 — письмова, але на практиці цей процес регулюється звичаєм. Форма укладання варіюється залежно від суб'єктного складу уповноважених представників.

О.В. Буткевич

Україна в ЮНЕСКО. Україна є членом *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)* з 12.05.1954; її членство стратегічно зорієнтовано на сприяння розширенню міжнар. співробітництва укр. наук., освітніх і культ. інституцій шляхом забезпечення їх участі в програмній діяльності орг-ції. Метою такого співробітництва є зміцнення інтелектуального потенціалу країни та залучення його до заг.-світових процесів у гуманітарній сфері, а також використання в нац. інтересах можливостей ЮНЕСКО та міжнар. досвіду в галузях її компетенції. Координацію співпраці нац. інституцій з ЮНЕСКО покладено на Національну комісію України у справах ЮНЕСКО — міжвідомчий орган при *МЗС України*, створену Указом Президента України №212/96 від 26.03.1996. З грудня 1962 в Парижі функціонує Постійне представництво України при ЮНЕСКО. Основні напрями *міжнародних відносин* зафіксовані в Меморандумі про співпрацю між урядом України та ЮНЕСКО 1994, де підкреслено: Україна підтримує ініціативи ЮНЕСКО, спрямовані на вирішення складних проблем сучас. світу, на формування культури миру, стабільності, безпеки, на створення гуманітарних основ співробітництва. Як держава-засновниця *Організації Об'єднаних Націй*, Україна протягом 1954-2004 реалізує гуманітарну політику, профільні програми і проекти міжнар. орг-ції ЮНЕСКО, серед яких — подо-

лання глобальної напруженості між розвинутими та бідними країнами, запобігання міжетнічним та міжцивілізаційним конфліктам, мінімізація негативних наслідків глобалізації, збереження традицій і самобутності цивілізацій.

За період членства в ЮНЕСКО Україна ініціювала здійснення багатьох міжнар. програм (поширення інформації освітнього і наук. характеру в країнах, що розвиваються, зокрема, виступила з ініціативою розробки «Програми культури миру» та формування психології культури миру, клімату довіри і толерантності, підтримки багатокультурності слов. світу; використання ЗМК для пропаганди серед молоді ідеалів миру; заборони ідей расової вищості, недопущення пропаганди війни, насильства і ненависті між народами), підтримала визначну роль ЮНЕСКО у встановленні *нового міжнародного економічного порядку* та інформ.-комунікаційного порядку, запропонувала визначити такі завдання ЮНЕСКО в XXI ст., як пошук формули гармонізації глобальних, регіональних і нац. інтересів, нових форм співробітництва, зміцнення мандатної функції ЮНЕСКО та її ролі інтелектуального і морально-етичного центру системи ООН, зокрема, у формуванні й зміцненні гуманітарних аспектів глобальної системи безпеки і стабільності, посилення превентивних функцій ЮНЕСКО з метою запобігання виникненню конфліктів на міжетнічному або міжреліг. підґрунті.

Визнанням авторитетного внеску України в діяльність міжнар. орг-ції є участь країни в керівних та програмних органах ЮНЕСКО. За час членства в ЮНЕСКО Україна тричі обиралася до Виконавчої Ради: 1981-85, 1995-99 та 2001-05, що уможливило вплив на рішення цього органу з важливих питань та визначення програмних напрямів діяльності ЮНЕСКО. Україна обиралася також до програмних органів ЮНЕСКО, зокрема, до Міжнар. координаційної ради програми «Людина і біосфера», Міжурядової ради Загальної програми з інформації, Міжурядового к-ту Всесвітнього десятиріччя розвитку культури, Міжурядового к-ту сприяння поверненню культ. цінностей країнам їхнього походження, Міжурядового к-ту Міжурядової програми з інформатики, Міжурядової ради Міжнародної гідрологічної програми. Нині Україна є членом Виконавчої ради Міжурядової океанографічної комісії (у 2003 обрана 8-й раз підряд, починаючи з 1989) та Міжурядового к-ту з авторського права, а також Ради Міжнародного бюро з питань освіти, Міжурядо-

вої ради Міжнародної програми розвитку комунікації, Комітету по штаб-квартирі, Спецкомітету та Групи експертів із фінанс. і адмін. питань Виконавчої ради.

У рамках Міжурядової програми з інфоетики за підтримки Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, Міжнародного техн. ін-ту ЮНЕСКО, Інституту кібернетики ім. В. Глушкова НАН України реалізовано проекти «Міжнародна телекомунікаційна (дистанційна) освіта; стратегія «Високоінтегровані інтелектуальні інформаційні технології для широкого доступу», що відповідає концептуальному док-ту ЮНЕСКО «Інформаційне суспільство для всіх» (1996) та стратегії про універсальний доступ як забезпечення основних прав і свобод людини в галузі інформації і комунікації; започатковано програму «Інноваційний трамплін: сучасні інформаційні та комунікаційні технології» (2001), політ. аспектами якої виступає орієнтація України на становлення суспільства знань. Важливе значення для поглиблення міжнар. співробітництва та популяризації нац. надбання є внесення істор.-архітектурних об'єктів України до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (архітектурні ансамблі «Софія Київська», «Киево-Печерська Лавра» та істор. центр Львова), а також включення укр. біосферних заповідників до Всесвітньої мережі біосферних заповідників ЮНЕСКО: «Чорноморський» (1982); «Асканія-Нова» (1982); «Карпатський» (1992); «Дунайський» (1998); «Ужанський національний парк» (1999), «Шацький» (2002). Вперше у світі за безпосередньої участі України створено транскордонний румунсько-укр. біосферний резерват «Дельта Дунаю» (1998) та тристоронній польсько-словацько-укр. біосферний заповідник «Східні Карпати» (1999). У плані поширення у світі інформації про здобутки України в галузях науки, освіти та культури важливе значення має внесення до календаря пам'ятних дат ЮНЕСКО 150-річчя від дня народження видатного укр. вченого, культ. і громад. діяча Івана Горбачевського (15.05.2004); 100-річчя від дня народження всесвітньо відомого хореографа та балетмейстера Сержа Лифаря (2.04.2004); 100-річчя від дня народження відомого укр. астронома Сергія Всехвятського (23.05.2005). У вищих навч. закладах та наук. установах України створено 12 кафедр ЮНЕСКО, діють також 40 асоційованих шкіл ЮНЕСКО.

Позитивне значення для розвитку співробітництва України з ЮНЕСКО має підтримання

регулярного політ. діалогу. За роки членства країни в ЮНЕСКО відбулося 4 візити ген. директорів орг-ції в Україну: А.М. М'Боу (Сенегал) відвідав Україну в травні 1982; два візити Ф. Майора (Іспанія) відбулися в квітні 1991 та листопаді 1997; візит Коїчіро Мацуури (Японія) — у вересні 2000 на запрошення Президента України. Міжнар. співробітництво в рамках ЮНЕСКО надає Україні можливість використати інтелектуальний потенціал орг-ції в інтересах сталого розвитку та реформування гуманітарної політики д-ви.

Л.В. Губерський

Українська асоціація міжнародного права (УАМП) — всеукр. громад. орг-ція наук.-практ.

характеру, що об'єднує укр. юристів-міжнародників, науковців, викладачів вузів, працівників міністерств та відомств, практикуючих юристів і адвокатів. Установчі збори УАМП, що відбулися 1993 у Києві, ухвалили Статут і Програму асоціації. Першим президентом УАМП було обрано В. Буткевича. У зв'язку з відсутністю повних даних про вчених та практиків у галузі міжнародного права в регіонах України було прийнято рішення перенести реєстрацію УАМП на 2-й з'їзд, який провести після формування регіональних відділень Асоціації. Установча конференція зі створення УАМП відбулася 26.11.1999 в Києві. Засновниками УАМП стали: *Міністерство закордонних справ України, Академія прав. наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Дипломатична академія України при МЗС України, Українська академія зовн. торгівлі.*

У роботі конференції взяло участь бл. 200 учасників із Чернігова, Херсона, Львова, Донецька, Миколаєва, Рівного, Тернополя, Дніпропетровська, Луганська, Харкова, Ужгорода, Одеси, Запоріжжя, Чернівців та Києва. На поч. 2004 до лав Асоціації входило понад 400 осіб. Конференція обрала керівний орган Асоціації — Президентську раду УАМП, яка одностайно затвердила президентом УАМП О. Задорожного. Відповідно до Статуту УАМП, її завданнями є сприяння розвитку вітчизняної науки міжнар. права; пошук і розроблення рішень, які сприяли б подальшим *кодифікації та прогресивному розвитку міжнародного права*; формування громад. експертної думки щодо міжнар.-прав. проблем, які постають перед Україною і

в міжнар. співтоваристві в цілому. Друкованим органом УАМП є «*Український часопис міжнародного права*».

М.М. Гнатовський

Українська революція 1917-20 — сусп.

феномен, який наповнювали процеси, спрямовані на розв'язання укр. питання, повномасштабне відродження нації у всіх сферах буття — екон., політ., дух., державотворчій, створення якомога сприятливих умов для нац. самореалізації. У. р. була породжена Люгневою рев-цією 1917 в Росії, стала органічною складовою розпочатої нею демократизації життя, водночас виявила тенденції, які об'єктивно виокремили події в регіоні у самостійний напрямок б-би, надаючи їм специфічного характеру, притаманного нац.-демокр. визв. рев-ції. Після повалення самодержавства укр. нац.-визв. рух, набравши справді гігантського розмаху, залучивши до активних політ. дій багатомільйонні маси, переріс у повномасштабну рев-цію, яка привела до глибоких зрушень у сусп. житті, поклала початок фундаментальним незворотним процесам, які детермінували розвиток нації на тривалу перспективу. Хронологічно У. р. охоплює 1917-20, виокремлюється ряд якісних етапів відповідно до обставин, які різнилися, завдань, які поставали і розв'язувалися, політ.-прав. моделей державності, з допомогою яких реалізувалися найнагальніші потреби сусп. розвитку: доба Центральної Ради (березень 1917 — кінець квітня 1918), доба Гетьманату (кінець квітня 1918 — листопад — грудень 1918), доба Директорії (листопад — грудень 1918 — листопад 1920).

У часи Центральної Ради У. р. скеровували нац. соціал. партії — УПСР, УСДРП, УПСФ, їх лідери *М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов*. У запропонованій концепції рев-ції висхідними стали прагнення до закріплення демокр. завоювань у всерос. масштабі з розрахунку на запровадження укр. державності (широка нац.-територ. *автономія*) і спільні з іншими національними народами колишньої імперії (федерат. демокр. республіка Росія) перетворення, що впритул би привели до соціал. ладу (народоправство). Взаємопоєднання нац.-держ. і соц.-визв. начал повною мірою втілювалося в чотирьох Універсалах Центральної Ради, якими ознаменовані основні кроки нації до власної державності — від декларування намірів запровадження територ. автономії у федерат. Росії до проголошення Української Народної Республіки самостій-

ною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною д-вою укр. народу; від абстрактно-прихильного орієнтування на соціал. гасла — до перетворення на держ. політику засад справжнього народоправства і соц. гарантій трудящому люду.

Однак вироблені стратегія і тактика У. р. не були повною мірою реалізовані. Непослідовність і відверті зволікання з розв'язанням соц. завдань увійшли у суперечність і невідповідність з настроями, сподіваннями мас, у вирішальний момент вибору перспективи сусп. політ. розвитку привели укр. «верхи» до конфлікту з власними «низам», до антагонізму з більшовиками, що виборювали альтернативний політ. курс. Абсолютизуючи легітимні шляхи реалізації своєї платформи, Центральна Рада припустилася низки прикрих прорахунків, зокрема в надважливому питанні про збройний захист всіх своїх починань і зусиль, не змогла ефективно протистояти домаганням на владу в Україні інших сил, можливості яких незрівнянно примножувалися опорою на зовн., інонац. чинники, що привело, зрештою, до військ. поразки УНР у б-бі з більшовиками, австр.-нім. окупації України і держ. перевороту 29.04.1918. Встановлення врядування гетьмана *П. Скоропадського* затримало прогрес. поступ укр. суспільства, але не знищило причин, які породили У. р., не вичерпали її глибинного потенціалу. Більшість укр. нац. партій, неухильно еволюціонуючи вліво, не задовольнилася частковими зрушеннями в нац. житті, передусім у культ.-освітній сфері, які здійснювалися гетьманською д-вою, й виступила ініціатором ліквідації монархічно-диктаторського ладу, вигнання окупантів. Очолила стихійні виступи доведених до відчаю мас, спрямувала їх в організоване повстанське русло Директорія на чолі з В. Винниченком.

Наприкінці 1918 було відновлено Українську Народну Республіку, ліквідовано гетьманські органи влади. Розпочалось здійснення курсу, що відповідав інтересам передусім трудових верств суспільства. На цей момент припадає і перша за багато років спроба об'єднати схід. і зах. укр. землі, обидві головні гілки укр. народу в єдине держ. ціле. 22.01.1919 було ухвалено *Акт злуки УНР і ЗУНР 1919*. Однак, влада Директорії виявилась нетривкою, поширювалася на обмежену територію України, що дедалі зменшувалась. Виборюючи альтернативну нац.-рад. (за назвою, а по суті — інтернаціонально-радянську) форму державності, більшовики України

сконсолідували ворожі Директорії елементи і, об'єднавшись з іншими рад. республіками в єдиний військ.-політ. союз, одержали незаперечні переваги, розв'язали крупномасштабні воєнні дії з півночі і сходу. Польща не могла змиритися не тільки з фактом існування Західно-Української Народної Республіки, а й, навіть, з самою ідеєю відколу укр. етнічних територій, тим більше їх об'єднанням з основною частиною України. При підтримці *Антанти* поляки витіснили укр. вояків і уряд УНР з Галичини. Тимчасом загроза розширення антантівської окупації з півдня змінилася походом через Україну Добровольчої Армії А. Денікіна, який виключав можливість будь-якого нац.-держ. утворення в Україні. Суперечності, що існували в соборному таборі українства, значно загострилися в екстремальних умовах, вели до взаємної недовіри і зрад, неухильно наближали до катастрофи. Найприкметнішою ознакою владарювання Директорії стала отаманщина — домінування військ. начала над політичним, непокора армійських командирів різних рангів держ. пров. перманентні виступи проти останнього, практика регіонального сепаратизму, супроводжувана військ. терором, євр. погромами і т. ін. На внутр. нестабільності УНР, її державницького життя згубно позначалось суперництво в нац.-визв. русі, в його керівництві. У найчисельніших і найвпливовіших укр. партіях — укр. есерів і укр. соціал-демократів — сталася ціла низка розколів. Значна частина їх колишніх членів увійшли до нових утворень — Української комуніст. партії (боротьбистів) і Української комуніст. партії. Ставши урядовими партіями, вступивши у спілку з КП(б)У, попри певні розходження і конфлікти, вони зміцнювали базу більшовицької влади. Непримиренні ж її противники (*С. Петлюра* та його прихильники) шукали політ. виходу в нових контактах з інозем. силами — спочатку з Антантою, а потім — з поляками. Проте, міцніючій з кожним днем більшовицькій владі вдалося розбити і поляків, і підтримувану Антантою армію Врангеля, і значною мірою придушити повстансько-отаманський рух. На кінець 1920 нац.-визв. сили були настільки підірвані, знекровлені, що не мали більше змоги боронити укр. справу, відстоювати укр. ідею.

Укр. нац.-демокр. рев-ція завершилася поразкою. Гору взяли започатковані більшовиками процеси соц. переустрою суспільства, в яких нац.

аспектам відводилась підпорядкована, друго-рядна роль. Однак, не досягнувши остаточної мети, рев-ція надала укр. суспільству цілком певної якісної парадигми, започаткувала процес формування модерної політ. нації, відродила традицію державності, зробила перший за багато віків практ. крок до нац. соборності. На цих за-садах розвивалося все укр. життя аж до останніх років ХХ ст.

Література: Українська Центральна рада. Док. і матер. У 2 т. — К., 1996, 1997; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. У 2-х кн. — К., 1997, 1999; Українська революція і державність. — К., 1998; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999; Політична історія України ХХ століття. — Т. 2. — К., 2003.

В.Ф. Солдатенко

Українське питання під час Другої світової війни.

На усталений у світовій історіографії термін початку *Другої світової війни* — 1.09.1939 — таке поняття як Україна могло вживатися лише в геогр. або етнографічному контексті. Оскільки волею країн *Антанти* та більшовицької Росії укр. народ було розкидано на теренах 4 д-ав, участь українців у війні визначалася тим фактом, коли та чи інша д-ва ставала або жертвою *агресії*, або сама здійснювала агресивну акцію, залучаючи до оборонних чи агресивних дій і укр. частину населення. З нападом 1.09.1939 Німеччини на Польщу українцям-галичанам, холмщакам, волинянам та іншим представникам укр. нації, що опинилися тепер уже в складі Війська польського, довелося брати участь у боях проти вермахту, а з 17.09.1939 — і проти Червоної армії, що згідно з таємними протоколами до *німецько-радянського пакту про ненапад 1939* перейшла кордон Польщі і напала на її захисників зі сходу. Так діями диктаторів *А. Гітлера* і *Й. Сталіна* українці змушені були поборювати самі себе у складі чужих армій, за чужі їм інтереси тоталітарних і авторитарних режимів. Після нападу Німеччини на Радянський Союз 22.06.1941 українців тепер уже і Заходу, і Сходу було кинуто на фронті війни. Не менше як 5 млн. з них полягли в боях, а ще більше стали жертвами окуп. режимів.

У ході війни землі України поділили між собою практично всі учасники конфлікту, що точився на теренах СРСР. На півдні України хазяйнували румуни: у Буковині, Бессарабії і т. зв. «Трансністрії», що простяглася від Дністра аж до Півд. Бугу. Угорщина продовжувала утри-

мувати Закарпаття. Волинь, Поділля і Подніпров'я підпорядковувалися райхскомісаріату «Україна», очолюваному нацистським гауляйтером Е. Кохом, а з Галичини аж до Схід. Поділля було утворено окремих «дистрикт Галичина» у складі Генеральної губернії (Варшава), що її нім. окупанти утворили на місці колишньої Польщі. Ілюзорні плани міністра схід. територій А. Розенберга утворити в Україні союзний Берліну уряд, а саму Україну перетворити на спільницю нацистської Німеччини було поховано. Для Гітлера існував лише один варіант використання України як джерела дешевої робочої сили та постачальника сировини і збіжжя. Але з окупацією укр. земель займанцями б-ба проти них не припинялася. До 1943 в бузьких та дніпровських плавнях, лісах Полісся та Сіверщини продовжували чинити опір «оточенці», почали подекуди діяти загони, сформовані райкомаами, обкомаами партії та відділами НКВС, що підпорядковувалися Центральному штабу партизанського руху (ЦШПР) та Українському штабу партизанського руху (УШПР), хоча у світовій історіографії війни та міжнар. орг-цій Руху опору ці формування визначаються як агентурно-диверсійні спецзагони НКВС-НКДБ, що діяли спільно з парт. підпіллям, залишеним на окупованих територіях більшовицькими властями у великих пром. та обласних центрах України. Як свідчать док-ти, ці сили активізували свою діяльність переважно після поразки вермахту і союзних йому армій під Сталінградом у 1942-43. Інакшою була ситуація на зах. землях. Зусиллями обох відламів ОУН тут формувалися похідні групи ОУН-Б та ОУН-М, що слідом за нім. військами дійшли аж до Луганської, Донецької й Харківської областей і створювали там осередки Руху опору, не підпорядковані Кремлю. 30.06.1941 у Львові було проголошено Акт відновлення укр. державності. Для окуп. властей цей відчайдушний крок бандерівського відламу ОУН виявився цілковитою несподіванкою, як і утворення 1942 у Києві Української нац. ради, а також результат активної діяльності похідних груп ОУН, що вже в 1941-42 організували активні виступи проти окупантів. Цей опір значно посилювався після арешту провідників ОУН-Б С. Бандери та Я. Стецька, а згодом і А. Мельника, яких нім. власті заточили до концтаборів. Відразу ж після окупації спочатку на Волинських землях, а згодом у Галичині і Буковині почали стихійно утворюватися загони самообо-

рони, що захищали населення укр. сіл і міст від масової депортації до Рейху.

Згодом ці розрізнені сили самооборони, а також окремі самостійницькі партиз. угруповання, приміром «Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця, об'єдналися в Українську повстанську армію (УПА), офіц. датою утворення якої, за рішенням Української головної визв. ради (УГВР), було проголошено 14.10.1942. До УПА перейшли також формування допоміжної поліції, створеної окуп. властями з українців. Слід зауважити, що окуп. влада, спираючись на агентурні дані Абверу та СС, проводила політику підбурювання міжнац. ворожнечі, зокрема між польським і укр. населенням зах. областей України. З цією метою наглядати за порядком в укр. селах примушувалися завербовані до допоміжної поліції поляки, а у польських селах — українці. Нацьковування українців на поляків, а поляків на українців, посилення розбрату між слов'янами також було заг. тактикою не тільки спец. есесівських зондеркоманд, а й формувань вермахту в прифронтових зонах, про що у спец. наказі наголошував начальник ОКВ В. Кейтель. Така підступна політика окуп. влади була спрямована насамперед як на ліквідацію або послаблення «Армії крайової» (АК), так і поборювання УПА. Нерідко від цих конфліктів страждало мирне населення, в чому найбільше були зацікавлені окупанти. Практику гестапівських і есесівських провокаторів успішно переймали і кадебістські агенти, які у свою чергу теж сіяли розбрат між українцями і поляками та обома відлами ОУН. З особливим завданням на Волині, приміром, зусиллями НКДБ було створено агентурний підрозділ на чолі з полковником Д. Медведєвим. Подекуди окупантам і кадебістським провокаторам вдавалося нацьковувати представників підпілля різних націй одне на одного, як це відбулося на Волині влітку — восени 1943 (див. «Українсько-польська війна 1942-47»).

Література: Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993; Коваль М. Україна 1939-1945. — К., 1995; Україна у Другій світовій війні. — К., 1997.

А.Ф. Трубайчук

Українське питання під час Першої світової війни. З перетворенням держ. кордону між Росією і Австро-Угорщиною на лінію фронту українці автоматично опинилися по різні сторони окопів: в рос. армії на 1917 з 15,5 млн. мобілізованих військовиків 4,5 млн. були українцями,

в австр.-угорській армії їх на службі перебувало бл. 250 тис. Вони змушені були воювати за чужі держ. інтереси, вбивати й калічити одні одних, нищити госп-во прифронтової смуги, виснажувати, істотно деформувати структуру економіки тощо. Перебуваючи три перші роки війни плацдармом масштабних, жорстоких спустошливих дій, які приводили до значних територ. змін (зах. терени України — Схід. Галичина, Зах. Волинь, Півн. Буковина поперемінно потрапляли то під рос. окупацію (1914 і 1916), то під австр.-угорську (1915 і 1917), українці незмінно зазнавали репресій як від тих, хто у відп. момент домагався успіху, так і тих, хто зазнавав невдач. Якщо перші вважали за необхідне вдаватися до карних акцій щодо тих, хто співпрацював із попередньою ворожою держ. адміністрацією, чи, навіть, виявляв лояльність до розгромленого стратегічного супротивника, то сторона, яка програвала чергову військ. кампанію, уже в ході відступу покладала головну відповідальність за власні невдачі все на тих же «зрадників-українців». У результаті тисячі українців гинули без слідства і суду, австр.-угорські концентраційні табори переповнювались десятками тисяч «москвофілів», приречених на знущання, голод, епідемії, а до Сибіру депортували ще більше «австрофілів» — «мазепинців», включаючи передову, політ.-активну інтелігенцію, греко-католицьке священництво тощо. Період світової війни українці найменуvalи добою «галицької руйни», нечуваної наруги над свободою совісті, перманентних нищівних ударів по нац. культурі, визв. рухові. Справжньою трагедією став політ. розкол українства, його політ. проводу.

Більшість діячів надніпрянських партій і орг-цій виступили на підтримку воєнних зусиль царського уряду, за «російську орієнтацію». Лідери ТУП, ліберали Д. Дорошенко, А. Вязлов, А. Ніковський увійшли до створених повсюдно відділень Всеросійського союзу земств і міст («Земгор»). У 1916 до Союзу вступив С. Петлюра і одержав призначення помічника уповноваженого Союзу на Зах. фронті. Так же чинили і деякі інші діячі УСДРП та «Спілки». За оцінкою В. Винниченка, ці люди «орієнтувались на добре, широке серце руської демократії, на грім перемоги, який зм'ягчить круте серце царизму аж до степені народоправства, до парламентаризму й до волі націй, що благоденствують мовчали тоді по всіх її неосяжних просторах... Це були ті з українців, які корінням свого особис-

того життя занадто глибоко зрослися з життям руським». Виявилася орієнтація і на «німецький штик». Звичайно, в межах рос. України вона знаходилася у латентному стані, виразно себе не могла оформити. Розрахунок тут був на те, що в ході війни буде знищено основу нац. гніту — царизм. «А німецький імперіалізм — експлуататор культурний і розумний. Він не буде так безглуздо, ледачо, так неохайно й нераціонально грабувати, як то робив царизм. Він, доючи сили з народу, буде дбати про те, щоб він не дуже брикався, він не буде видирати з його останній клапоть сина, він старатиметься, щоб дійна корова була сита й більше молока давала».

Третій табір політично активного українства дотримувався орієнтації на власну націю, власний народ. Уособлений найбільше соціал. течіями, він, однак, роздирався внутр. суперечностями. Так, всупереч оборонській лінії основного ядра УСДРП, частина її лідерів — А. Жук, В. Дорошенко, блокуючись із колишніми «спілочанами» М. Меленевським (Баском) та О. Скоропис-Йолтуховським, обрала протім. орієнтацію. Разом із Д. Донцовим, М. Залізником та іншими діячами укр. руху вони реалізували висунуту В. Липинським ще в грудні 1912 пропозицію, створивши 4.08.1914 у Львові *Союз Визволення України (СВУ)* як позапарт. об'єднання, що виступило за перемогу у війні кайзерівської Німеччини. Покладаючи на Росію всю відповідальність за розпочату війну, СВУ доводив, що не варто боятись приходу австр. війська (в ньому сотні тисяч галичан, «Січові стрільці»), яке допоможе стати господарем власної долі, принесе «свободу і волю» і врешті «вільним і незалежним краєм стане Україна в злуці з Австрією». У результаті розгрому Росії СВУ сподівався домогтися «державної самостійності України» у формі конституційної монархії з демокр. політ. внутр. устроєм, однопалатною законодавчою системою, громадян. мовними і реліг. свободами, самостійною укр. церквою. На укр. монарха рекламувався 18-річний представник Габсбургської династії Вільгельм (Василь Вишиваний). СВУ проводив думку про необхідність створення укр. самостійної д-ви як своєрідного «захисного валу» для Зах. Європи від експансіоністської Росії. Разом з тим не виключалася можливість залишення у складі Австро-Угорщини частини етнічних укр. територій і створення з них осібног. авт. краю (коронного краю). Дуже близько до СВУ виявилася і пози-

ція Головної Української Ради, утвореної з представників усіх політ. партій Галичини 3.08.1914. СВУ самочинно взяв на себе репрезентацію інтересів Великої України перед зарубіжним світом, направивши послів до Німеччини, Туреччини, Болгарії, Італії, Швеції, Норвегії, а сам СВУ з початку війни переїхав до Відня.

Центр. європ. країни розглядалися при цьому як дружні, союзні щодо майбутньої Української держави. А відтак СВУ вважав можливим приймати від останніх матеріал. допомогу за умови, що то буде позичка — «майбутній борг майбутньої самостійної держави, який український уряд повинен буде повернути». Однак розрахунки СВУ на серйозну підтримку Четвертим союзом не виправдались. Офіц. Відень схилився до пропольської орієнтації і дедалі скептичніше ставився до далекосяжних планів СВУ, волів бачити останнього лише власним зряддям у розв'язанні внутр. проблем. Врешті, уряд Австро-Угорщини публічно відмежувався від СВУ. Аналогічно вчинив і уряд Німеччини, хоча військ. кола, приватні особи обох країн продовжували свої контакти і зв'язки з Союзом. Що ж до укр. проблеми, то увага сконцентрувалася навколо Галичини. Після брусилівського прориву травня — липня 1916, затяжних торгів між Берліном і Віднем щодо майбутнього польських земель колишня територія Королівства Польського перейшла в повне розпорядження Пруссії. Кайзер *Вільгельм II* під тиском генералітету, у погодженні з *Францом Йосифом I*, 5.11.1916 дав дозвіл на відродження Польської держави з територій, що до війни належали до Російської імп. і на 1916 виявилися під нім. окупацією. Ті ж землі, що були загарбані в результаті *поділів Речі Посполитої* у XVIII ст., мали залишатись у складі Німеччини. Остання гарантувала собі й повне право контролю над майбутньою Польщею: у Варшаві була створена Регентська рада, якій належало сформувати польський уряд і збройні сили.

Такий поворот подій не міг влаштувати сили польського нац.-визв. руху, які сподівались на нові перемоги *Антанти* і, відповідно, поразки Німеччини й Австро-Угорщини, в результаті чого мали надію змінити кордони своєї д-ви. Дедалі побоюючись ворожості поляків, прагнучи «замортизувати» враження від ухваленого рішення, Австро-Угорщина пішла на проголошення автономії Галичини без її поділу на Східну і Західну. На практиці, зважаючи на потенції поляків

і українців у регіоні, таке рішення відкривало фактично безперешкодну можливість для поглинання етнічно-укр. земель регіону Польщею. Повністю нехтуючи укр. інтересами, австр. уряд крок за кроком розширював реальну владу поляків, не залишаючи сумнівів щодо сумного майбутнього укр. земель у складі відроджуваної Польщі. Українство Австро-Угорщини, т. ч., зазнавало дедалі нових відчутних ударів і все ясніше розуміло безперспективність домогтися своєю відверто австрофільською позицією не те що прихильного ставлення, а хоча б мінім. поступок. Отже, напруга навколо укр. питання впродовж всієї імперіалістичної війни не вщухала. Навпаки, час від часу вона досягала крайніх меж, об'єктивно примножуючи, розширюючи передумови для прийдешнього вибуху укр. руху, з неминучістю живлячи його потенції.

Література: Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. — К. — Відень, 1920 (1990); Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001; Історія України. Нове бачення. — К., 2002; Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. — Т. 1. — К., 2002.

В.Ф. Солдатенко

Українське питання у структурі міжнародних відносин напередодні Другої світової війни. Зах. лідери в особі *Д. Ллойд Джорджа* та *Ж. Клемансо*, перебравши на себе керівництво *Паризькою мирною конференцією 1919-20*, відкинули «*Чотирнадцять пунктів*» *В. Вільсона*, який пропонував облаштувати кордони повоєнної Європи за принципом права націй на самовизначення (п. 9, 14). Відмова від урегулювання територ. проблем на цих засадах призвела до вкрай несправедливого встановлення кордонів переможених і новоутворених у підсумку *Першої світової війни* д-ав. Чимало народів залишалися розподіленими між кількома країнами. Так, на території Польщі опинилося бл. 2 млн., а на території Чехословаччини — понад 2 млн. німців. Більше як 2 млн. угорців відійшли до складу споконвічно ворожого їм Румунського королівства, а також до раніше пригнічуваного угорською короною півд.-слов. анклаву, що став частиною Королівства сербів, хорватів і словенців. Але в найгіршому становищі опинився укр. народ. Зацікавлені у створенні на схід. кордоні Німеччини сильної польської д-ви як нової противаги Берліну після більшовизації Росії та її зближення з режимом Веймарської республіки, лідери *Антанти* віддали Варшаві Схід. Галичину, Зах. Волинь, Холмщину, Берес-

тейщину, Підляшшя, Посяння, Лемківщину. Після завершення польсько-укр.-рос. війни 1920-21 за *Ризьким мирним договором 1921* Наддніпрянщина залишилася в складі більшовицької Росії. Поряд з тим, значні території України відійшли до Румунії (Півн. Буковина, Хотинщина, Півд. Бессарабія) та новоутвореної Чехословаччини (Закарпаття). Схід.-укр. землі було зменшено до можливого мінімуму за рахунок відмежування від власне України територій, населених переважно українцями на Дону, Кубані, Півн. Кавказі, у Воронежській, Курській, Орловській та Белгородській губерніях, на Слобожанщині. Виходячи з наполегливих прагнень укр. етнічного населення цих територій возз'єднатися з єдинокровними українцями, уряд УСРР 1924 запропонував врегулювати прикордонні проблеми України з РСФРР та БСРР. З цією метою під головуванням голови ЦВК Білорусії *А. Черв'якова* було утворено тристоронню комісію у складі представників України, Білорусії та Росії. Однак справедливі вимоги білорусів та українців наштовхнулися на жорсткі імперські позиції рос. делегації. Зрештою, очолюване *Й. Сталіним* політбюро ЦК ВКП(б) перебрало на себе повноваження цієї комісії. У підсумку значні території з переважно укр. населенням було відокремлено від України і приєднано до сусідніх республік. Після призупинення політики українізації (коренізації) асиміляційна політика рад. влади розгорнулася на цих теренах з особливою силою. Що ж до територій власне УСРР, то до всіх її індустріальних центрів і цілих регіонів (Подніпров'я, Донбас, Харківщина, Одещина) посилювалося централізоване переселення робочої сили та інтелігенції з глибинних районів Росії, аби докорінно русифікувати такі великі пром. центри України, як Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Луганськ, Харків, Одесу.

З усіх укр. теренів, що через ті, чи інші причини опинилися в межах сусідніх д-ав, найбільш помірковану асиміляційну політику до 1939 проводив чехословацький уряд *Т. Масарика* та *Е. Бенеша* в Підкарпатській Русі (Закарпатті). Коли ж після *Мюнхенської угоди 1938* почався процес федералізації ЧСР, Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) одержала автономію. Її уряд очолив депутат проугорської фракції чехословацького парламенту *А. Бродій*. У самій же Карпатській Україні точилася гостра б-ба між пропольськими, проугорськими та нац.-патріо-

тичними політ. угрупованнями. За Віденським арбітражем 1938 від Карпатської України було відчленовано найбільш індустріально розвинуті Мукачівський, Берегівський та Ужгородський райони. Новий уряд Карпатської України очолив укр. патріотично налаштований культур. та реліг. діяч *А. Волошин*. З окупацією 15.03.1939 Богемії та Моравії нім. військами і утворенням т. зв. протекторату та створенням незалежної Словацької держави, скликаний у Хусті Сойм проголосив самостійну д-ву Карпатську Україну на чолі з Президентом *А. Волошином* з усіма суверенними атрибутами (гімн, герб, прапор). Нова д-ва одразу стала об'єктом *агресії* з боку союзної нацистській Німеччині Угорщини. Для захисту своїх кордонів уряд Карпатської України з юнацьких загонів «пластунів» та «соколят» утворив Карпатську Січ, до якої масово почали вступати добровольцями галичани та укр. емігранти, колишні вояки УСС та УГА, інтерновані вояки Армії УНР. Визначну роль в орг-ції та вишколенні вояків Карпатської Січі відіграв майбутній головком УПА і військ. міністр Української Головної Визвольної Ради *Р. Шухевич*. ОУН вбачала в Карпатській Україні далеку перспективу поширення незалежних держ. тенденцій і на решту розчленованих чотирма д-вами укр. земель. Сама згадка про можливість утворення укр. самостійної соборної д-ви викликала лють як нацистів, так і польського «санаційного» уряду, а також більшовицьких вождів. У своїй доповіді 18-у з'їзду ВКП(б) *Й. Сталін* виявив цілковиту незаінтересованість в існуванні Карпатської України як держ. утворення, скориставшись чим *М. Горті* в сер. березня 1939 окупував самопроголошену країну.

Особливе місце Україна посідала в агресивних планах нацистської Німеччини та її союзників — Румунії, Угорщини та Словаччини. У нацистського керівництва не було єдиного підходу щодо майбутнього України в разі нім.-польських та нім.-рад. зіткнень. Головний фахівець нацистської партії зі схід. питання *А. Розенберг* виходив із необхідності утворення самостійної, союзної Німеччині, Української держави. Спільно з *В. Канарісом* він ініціював формування на території Німеччини дружин укр. націоналістів (ДУН) «Нахтігаль» («Соловейко») і «Роланд» як майбутніх агентурних підрозділів. Інакшої думки щодо майбутнього України був *А. Гітлер*. Україна цікавила його лише як екон.

доважок до Третього рейху та гігантська територія для колонізації майбутніми завойовниками. Самих же українців чекала доля перетворення на дешеву робочу силу. У складних переговорах між *Ф. Шуленбургом* і *В. Молотовим*, що передували підписанню *німецько-радянського пакту про ненапад 1939*, укр. питання посідало одне з чільних місць. Прагнучи відтягнути кордон якомога далі на Захід від Москви, *В. Молотов* неодноразово акцентував на необхідності приєднання до СРСР укр. земель, що входили до складу Польщі та Румунії. При цьому він наголошував, що в разі відмови нім. сторони надати перевагу Радянському Союзу у сфері впливу на Буковину та Бессарабію, це викличе неабиякий спротив укр. нац. елементів, в т. ч. у Верховній Раді СРСР. *В. Шуленбург* згодом писав, що він марно шукав у кремлівських коридорах те могутнє укр. лобі, на яке натякав йому *Молотов* у своїх домаганнях не тільки на Бессарабію та Півн. Буковину, а й на Півд. Буковину. Стурбована необхідністю захисту нафтових родовищ Румунії нім. сторона погодилася віддати Радянському Союзу від Румунії лише Бессарабію, що й було зафіксовано в таємних протоколах до Пакту про ненапад.

Отже, укр. питання посідало одне з провідних місць в агресивних намірах тоталітарних режимів *А. Гітлера* та *Й. Сталіна*. До них долучався і третій диктатор — *Б. Муссоліні*, який у своїх планах поширення фашистської експансії на Балкани та Причорномор'я також сподівався на прилучення бодай частини України до відтворюваної ним у мріях Великої Римської імп. Вступаючи до *італійсько-німецького договору 1939* (осі Рим — Берлін — Токіо) виторгував собі південь України «Трансністрію» і румунський диктатор *Йон Антонеску*. Що ж до оборонців демокр. прав і свобод (*Н. Чермберлен*, *Е. Даладьє* та *Ф. Рузвельт*), то вони у своїх передвоєнних дип. кроках, як і їхні попередники — творці *Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин*, цілковито ігнорували укр. питання.

Література: Комар В.Л. Українське питання в політиці урядів Польщі (1926-1939 рр.) // Український історичний журнал. — 2001. — №5; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). — К., 1999; Лендєл М. «Українське питання» в політиці США // Політика і час. — 1997. — №11.

А.Ф. Трубайчук

Українське питання у структурі міжнародних відносин напередодні Першої світової війни. У процесі загострення стосунків у світі між двома найбільшими ворогую-

чими коаліціями (*Антантою* і *Троїстим союзом*) Україна через своє особливе геополіт. становище з неминучістю потрапляла у сферу їх першочергових інтересів, ставала одним із неодмінних об'єктів обоюсторонніх розрахунків і зазіхань. На поч. ХХ ст. укр. землі продовжували бути поділені між двома найкрупнішими материковими імперіями — Російською та Австро-Угорською, які не приховували своїх задумів — територ. розширення, передусім, за рахунок укр. земель. Росія планувала силою зброї довести «споконвічність» своїх прав на «руські» землі — Схід, Галичину, Півн. Буковину і Карпатську Русь (Закарпаття). Українці в цілому розглядались не більше як «часть єдиного русского племена», що через особливості істор. долі набула несуттєвих, суто етнографічних відмінностей. Австро-Угорщина, навпаки, й гадки не допускала щодо втрати перерахованих територій, мріючи про захоплення Волині й Поділля. Це знайшло ідеолог. обґрунтування в концепціях «Міттельєвропи» («Серединної Європи»). Передбачалося об'єднання «всіх національних сил німецького народу» в «історичній боротьбі» між германським і слов. світами, просування «власне німецьких володінь» на Схід, використовуючи й «католицькі культурні впливи», закріплення в майбутній Міттельєвропі (її ядром мали бути Німецька імперія та Австрійська монархія) «панування німецького духу і німецького порядку». Згідно з планами *Пангерманського союзу*, до сфери «життєвих інтересів» майбутньої «Великої Німеччини» потрапляла вся Україна, яка розглядалася і як плацдарм дальшого просування на Схід і — головне — як потенційна колонія, звідки можна було б висотувати с.-г. продукти і природ. сировину. У нім. колах існували й не досить поширені думки щодо створення самостійної державності в Україні як чинника послаблення Росії і перешкоди для її безпосереднього впливу на Європу. Сили, які лише розраховували на відродження в ході війни польської державності, беззастережно включали до майбутнього утворення галицької та зах.-укр. землі як «історично польські». На приєднання укр. земель Бессарабії й частини Буковини за сприятливого розвитку військ. конфлікту розраховувала Румунія.

Маскуючи загарбницькі плани благочинними концепціями звільнення укр. народу від чужоземного гніту, розв'язання укр. питання, сусідні д-ви насправді намагались всіляко

розіграти у своїх політ. інтересах «українську карту», що пояснювалась не лише планами територ. надбань, але й стратегічними розрахунками на підлив потенціалу протилежної сторони через свідоме провокування в її стані сепаратистських рухів. Відп. ідеолог. акції спирались на масштабну держ. підтримку, ставали обоюстороннім місцем докладання зусиль різних спец. служб тощо. Значну увагу до України напередодні війни виявляли МЗС і преса Великої Британії та Франції. Вони прагнули так «зрежисувати» прийдешні події, щоб у результаті розгортання укр. сепаратистського руху ослабла Австро-Угорщина. Остання ж, навпаки, слідом за Німеччиною, чекала на такий же результат, але вже щодо Росії. У б-бі за контроль над чорноморсько-середньоземноморськими протоками на подібний варіант розвитку подій розраховувала і Туреччина.

При МЗС Австро-Угорщини для ідеолог. «обробки» українців виник спец. відділ «Українська агітація». Подібний відділ функціонував і в МЗС Німеччини. Незмінно збиралася інформація, аналізувалися проблеми України, налагоджувалися контакти з «потрібними» людьми. У Відні та Берліні постійно розглядалися питання про надання допомоги укр. політ. силам в Росії, забезпечувалось сприяння виданню укр. (антиросійської за змістом) літератури, періодики в Галичині. При цьому виявлялись різні підходи: від потреби енергійної підтримки українофілів у Схід. Галичині через нехтування спец. зусиллями в цьому напрямку («українці й так з Австрією») до заперечення підтримки українофільства, зважаючи що останнє як рух вичерпало себе. Паралельно ширились нападки на «москвофільство» як наслідок «оманливої російської агітації, яка поширювала в народі віру, що він, будучи спорідненим за расою та релігією з Росією, піддаватиметься й надалі протиправним утискам з боку поляків та царсько-королівського уряду». Увесь цинізм ставлення Австро-Угорщини до укр. проблеми найнаочніше виявлявся в планах т. зв. «австро-польського рішення». За обіцянку приєднання до Польщі етнічно-укр. земель — Холмщини і Підляшшя, що до *Першої світової війни* були за рос. кордоном, поляки повинні були згодитись на включення до Австро-Угорщини відірваних від Росії етнічно-польських територій. Проте, здобувши «російську Польщу», Австрія перейняла б і значну частину майбутнього нім.-рос.

кордону. Отже, лінія прямого зіткнення з апріорно ворожою Росією різко збільшилася б, що обернулось би перманентною загрозою для «кляпкової монархії». І саме в цьому зв'язку однією з можливостей уникнути загрозового рос. суцідства «було б створення незалежної України», яка б у своїй півн. частині проходила між Австро-Угорщиною і Росією.

Т. ч., етнічно-укр. землі були б розірвані на 3 частини: одна вийшла б до Австро-Угорщини, друга — до Польщі, і третя — власне Україна — була покликана служити «санітарною зоною», що врешті забезпечувала б австр. кордони. Однак явно слабка на той час Україна, створена з «російського уламку» (це бл. 30 млн. населення), у перспективі могла б посилитись і забажати приєднання до себе «польської» та «австрійської» етнічних гілок. Тому австрійці «відмовлялись» від «керівництва» майбутньою «незалежною» Україною (справжньою, а не удаваною, самостійності вони, природно, ні на мить не допускали). Оскільки ж без втручання нерос. сили Українська держава все одно не втрималась би, то передбачалось три варіанти її збереження: нім. *протекторат*, спільний австр.-нім. протекторат, або ж персональна *унія* України з Румунією. Перший варіант уважався найбажанішим. Він назовні задовольняв би інтереси найближчого союзника — нім. торгівля здобула б широку і вільну дорогу через Чорне море до Азії. Українці поставились би прихильно до нім. протекторату через «польську політику» Німеччини: вона була значно відмінною від австрійської — «пропольської». Про приховані розрахунки, природно, вголос не говорилося: лінія стикування Німеччини з Росією збільшилась би (до вигоди Австро-Угорщини з будь-якого боку); Австро-Угорщина отримала б бажану свободу рук на Балканах. У цій, як і в інших логічних комбінаціях, розрахунок базувався на жорсткому забезпеченні власних інтересів за рахунок сусідів, особливо ж найслабшого з них — поневоленого укр. народу, який безцеремонно приносився в жертву першим і мав у підсумку постраждати найбільше.

Чимало подібного можна виявити і в моделях переустрою Європи, які обґрунтовувались іншими сусідами України. Звісно, у противної щодо Австро-Угорщини сторони — Росії — протиавстр. і протинім. спрямованість стратегії одержувала й протилежне ідеолог. забарвлення, та прогностичні кінцеві результати щодо Украї-

ни як «розмінної карти» у «великій грі» все одно були б трагічними. На етапі передвоєнної ідеолог. обробки світової громадськості обидві ворогуючі коаліції спростовували теорет. потуги і брутально звинувачували одна одну в підричних діях, а укр. рух (відповідно, і в Росії, і в Австро-Угорщині) в тому, що він ініціюється і живиться (в т. ч. матеріально) не просто з-за кордону, а — стратегічними ворогами. У Росії укр. визв. рух незмінно вважали плодом австро-фільських, германофільських зусиль, а в Австро-Угорщині по ньому наносили постійні удари, інкримінуючи українцям москвофільство. Отже, посилення шовіністичних настроїв — як необхідний складовий елемент підготовки і розв'язання Першої світової війни — створювало вкрай несприятливі обставини для розвитку укр. нац. руху, породжувало наростаючі репресії проти нього в обох ворогуючих коаліціях. Водночас об'єктивно в заг. підсумку все вищевідзначене вело до небувалого загострення укр. питання, багатократно підсилюючи природну основу визв. руху.

Література: Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Відень, 1919 (К., 1992); Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні Першої світової війни // Лисяк-Рудницький І. Історичні ессе. — Т. 1. — К., 1994; «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох ч. — К., 1999.

В.Ф. Солдатенко

Українське товариство прихильників Ліги Націй — неформальне представництво УНР при *Лізі Націй*, через яке опосередковано здійснювалася дип. активність представників екзильного уряду УНР в цій орг-ції; створене в червні 1920 на позапартійній основі з метою підтримки Ліги Націй «як органу співробітництва народів на основах міжнародного права». Першим головою У. т. п. Л. Н. був *С. Шелухин*, якого невдовзі змінив *В. Кедровський*. У червні 1922 У. т. п. Л. Н. було прийнято як рівноправний член до Міжнародної унії товариств-прихильників Ліги Націй, що об'єднувала тоді представників понад 50 країн. Генеральний секретаріат цієї міжнар. авт. напівофіц. орг-ції системи Ліги Націй знаходився в Брюсселі, заг. збори відбувалися щорічно, а засідання її Ради та комісій — кілька разів на рік у столицях різних европ. д-ав. Вже 1922 делегати У. т. п. Л. Н. взяли участь у роботі виконавчих органів Міжнародної унії в Празі та Будапешті, а їхні виступи були спрямовані на обстоювання ідеї віднов-

лення укр. державності. Філії У. т. п. Л. Н. були створені в окремих д-вах, де перебувала укр. еміграція, зокрема, в Румунії й Чехословаччині. Помітно активізувало свою діяльність У. т. п. Л. Н. на рубежі 20 — 30-х, коли після від'їзду до США В. Кедровського його очолив А. Яковлів. Так, на заг. зборах Міжнародної унії товариств-прихильників Ліги Націй у травні 1931 в Будапешті А. Яковлів, з огляду на підготовку до проведення в Женеві конференції з роззброєння, виголосив велику промову з обґрунтуванням укр. позиції щодо цієї складної проблеми, основні тези якої були покладені в основу офіц. ноти Державного Центру УНР до міжнар. конференції з роззброєння, яку оприлюднив О. Шульгин. Згодом У. т. п. Л. Н. запропонувало заг. зборам Міжнародної унії резолюцію, що мала на меті припинити озброєння однієї д-ви іншою (малося на увазі таємне військ.-техн. співробітництво СРСР з Німеччиною). Чимало зусиль Українське товариство, як і екзильний уряд УНР загалом, докладало для інформування світової громадськості каналами Ліги Націй про політ. становище на укр. землях у складі СРСР і Польщі. На пропозицію укр. делегації був створений Комітет Сходу Міжнародної унії, що зусиллями У. т. п. Л. Н. підготував справу протесту проти примусової праці в СРСР, яка розглядалася на заг. зборах Міжнародної унії в Парижі (1932). На черговій сесії Міжнародної унії в Монтрю (1933) укр. представникам, насамперед О. Шульгину, вдалося добитися одноголосного прийняття резолюції з засудженням системи примусової праці в СРСР. На засіданнях Міжнародної унії товариств-прихильників Ліги Націй в Данцигу (жовтень 1930), Брюсселі (лютий 1931) та Перуджі (жовтень 1931) У. т. п. Л. Н. протестувало проти каральних дій польської влади у Схід. Галичині (політики «пацифікації»). Велика робота була проведена для інформування світової громадськості про голодомор 1932–33 в Україні. Ще на паризькій нараді 1932 Міжнародної унії укр. делегація опублікувала англ. і франц. мовами спец. довідку про стан справ в УСРР. О. Шульгин, який на протязі 1933–38 очолював «Українську асоціацію для Ліги Націй», у вересні 1933 особисто звернувся з листом до голови Ради та голови 14-ї Асамблеї Ліги Націй з закликом організувати міжнар. допомогу голодуючим. У. т. п. Л. Н. ініціювалися багато інших питань для можливого розгляду у структурах Ліги Націй. З прийнят-

тям 18.09.1934 до Ліги Націй СРСР можливості популяризації укр. справи У. т. п. Л. Н. різко зменшилися, хоча воно активно діяло практично до початку Другої світової війни.

Література: Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001; Матвієнко В.М. Україна і Ліга Націй — К., 2000.

В.М. Матвієнко

«Український часопис міжнародного права» (УЧМП) — друкований орган *Української асоціації міжнародного права (УАМП)*, заг.-нац. наук.-теорет. та інформ.-практ. видання з *міжнародного права* та порівняльного правознавства. УЧМП друкувався в 1992–95 зусиллями юрид. фірми «Проксен». У результаті відновлення діяльності УАМП публікацію часопису було продовжено в 2001. Засновниками поновленого журналу стали УАМП, *Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, юрид. фірма «Проксен». З 2002 УЧМП виходить щоквартально. У центрі уваги журналу — питання історії та теорії міжнар. права, визначення місця України у сучас. системі міжнар.-прав. відносин, актуальні галузеві проблеми сучас. міжнар. права, міжнар.-прав. основи формування та здійснення *зовнішньої політики України*, а також прогресивний розвиток нац. прав. системи України на основі досягнень науки порівняльного правознавства. До редакційної колегії входять провідні вітчизняні науковці у сфері міжнар. права. Головні редактори: В. Буткевич (1992–95), О. Задорожний (з 2001).

М.М. Гнатівський

Українсько-азербайджанський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 2000 — двостороння угода, підписана Президентом України Л. Кучмою і Азербайджанської Республіки Г. Алієвим у Баку 16.03.2000 під час офіц. візиту Президента України до Азербайджану. Договір укладений терміном на 5 років, що має автоматично подовжуватись кожні 5 років. Договірні сторони зобов'язалися розвивати свої відносини на основі стратегічного партнерства. У разі виникнення ситуації, що загрожує миру в одній з країн, сторони можуть зустрітися для проведення невідкладних консультацій. В угоді було підтверджено необхідність функціонування механізму консультацій в рамках *ГУУАМ*. Договірні сторони створюватимуть необхідні умови в усіх сферах міждерж. та міжнар. взаємодії.

П.М. Гнатів

Українсько-американська хартія партнерства, дружби і співробітництва 1994

підписана 22.11.1994 у Вашингтоні президентами України Л. Кучмою і Сполучених Штатів Америки Б. Клінтоном під час держ. візиту Л. Кучми до США 21–23.11.1994. Сторони підтвердили прагнення створити надійні підвалини для розбудови міцних відносин взаємної довіри та поваги, підтвердили свою відданість принципам *Статуту ООН*, принципам *Заключного акта Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975* і наступних докт-тів НБСЄ. США підтвердили, що існування вільної, незалежної та суверенної Української держави, її безпека і процвітання мають вогоме значення для Сполучених Штатів Америки; визнали істор. крок, який здійснила Україна, ратифікуючи *американсько-радянський договір про скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1991* та приєднавшись до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* як д-ва, що не володіє ядерною зброєю; визнали особливі зв'язки, що встановились між двома країнами в результаті важливої ролі американців укр. походження, яку вони відіграли в розвитку Сполучених Штатів Америки. США підтримали Україну в її зусиллях, спрямованих на розв'язання суперечностей з її сусідами в дусі миру та співпраці, утримання від загрози силою або її застосування проти територ. цілісності або політ. незалежності будь-якої д-ви. Сторони підтвердили своє прагнення до якнайбільшої участі в заг.-європ. структурах, таких як НБСЄ та її Форум співробітництва з питань безпеки. США привітали рішення України брати участь у програмі «Партнерство заради миру» (ПЗМ) і висловили сподівання на практ. співробітництво між укр. та амер. військовими та оборонними установами в цьому контексті.

США підтвердили готовність підтримувати зусилля України дбати про свої законні потреби в галузі оборони, у т. ч. через розбудову достатніх звичайних збройних сил згідно з обмеженнями *Договору про звичайні збройні сили в Європі*. Сторони проголосили намір розвивати взаємовигідне військ. співробітництво та проводити регулярні консультації з проблем міжнар. безпеки; у разі виникнення зовн. загрози територ. цілісності, політ. незалежності або безпеці України сторони погодились консультуватися та здійснювати відп. кроки для досягнення мирного вирішення ситуації відповідно до міжнар. права та принципів НБСЄ.

США визнали позитивну міжнар. роль, яку Україна відіграє через свою участь у силах ООН за підтримання миру та місіях превентивної дипломатії НБСЄ, а також докладає зусиль щодо впровадження санкцій та висловили сподівання співробітничати з метою посилення ефективності заходів у цій галузі. Сторони визнали, що розповсюдження *зброї масового знищення* становить загрозу людству, що всі уряди мусять терміново працювати для запобігання подальшого розповсюдження такої зброї та пов'язаних із нею технологій. Сторони також підтвердили свою рішучість співпрацювати в допомозі жертвам Чорнобильської катастрофи й відновленні уражених районів, у посиленні безпеки ядерних реакторів в Україні з метою недопущення подібного лиха в майбутньому.

Україна зобов'язалася впроваджувати ринкові реформи якнайшвидше, а США підтвердили свою готовність надавати фінанс. й політ. підтримку крокам, які здійснюватиме Україна в цьому напрямку як на двосторонньому рівні, так і через міжнар. фінанс. інституції.

Сторони висловили намір: сприяти взаємному розповсюдженню інформації про нац. надбання в галузі культури, науки й освіти; пропагувати нові досягнення в цій сфері, розширювати культ. та інформ. обмін; сприяти співробітництву між культ. установами й орг-ціями; підтримувати подальший розвиток дружніх зв'язків між молоддю обох країн.

С.П. Галака

Українсько-антантівські переговори 1919

— низка заходів, здійснених Директорією УНР із метою досягнення *визнання міжнародно-правового незалежності України з боку держав Антанти*, нейтралізації рос. фактору в їхній схід.-європ. політиці та одержання підтримки в б-бі проти збройної *агресії РСФФР*. Оскільки Директорія прийшла до влади в результаті перемоги 14.12.1918 всенародного повстання проти гетьмана П. Скоропадського, організованого Українським національним союзом на чолі з В. Винниченком, у лідерів д-ав Антанти склалось враження, що нова укр. влада є пробільшовицькою та здатною зруйнувати «санітарний кордон» проти радянської Росії у Схід. Європі за участі відродженої Польщі, Дону, Кубані й «білого руху». Суперечливими виявились і перші міжнар. кроки Директорії, що 19.12.1918 направила відверто недружню ноту урядам країн Антанти, у якій попередила, що

«не потребує помочі держав Антанти, про яку блавав гетьман», і вимагала з'ясування від них «цілі висадження їхніх військ на Україні», здійсненого 15-17.12.1918 в Одесі без узгодження з Директорією. А вже через тиждень Директорія запевняла Антанту в своїх намірах виконувати «всі міжнародні зобов'язання», що успадковувались УНР від колишньої Російської імп. «пропорційно силам України». Значною мірою це пояснювалось глибокими розбіжностями в укр. керівництві щодо пріоритетного зовн.-політ. курсу відновленої УНР: В. Винниченко й В. Чехівський виступали за порозуміння з ленінським урядом, їм опонував С. Петлюра. Але суперечності між франц. командуванням в Одесі й Добровольчою армією А. Денікіна та прагнення Парижа об'єднати всі антибільшовицькі сили у своїй «зоні відповідальності» (Крим й Україна), зрештою, змусили їх сприйняти Директорію УНР, що до лютого 1919 контролювала більшу частину України, як потенційного союзника. З іншого боку, для дипломатії УНР доби Директорії, з розгортанням наступу Червоної армії на Лівобережжі та з огляду на невдачу українсько-російських мирних переговорів 1919, порозуміння з Антантою набувало першорядного значення. Прибуття до Одеси 14.01.1919 головнокомандувача силами Антанти на півдні Росії генерала д'Ансельма і нач. штабу полковника А. Фрайденберга, які негайно позбавили конс. і дип. повноважень антиукр. налаштованого Е. Енно, уможливило початок переговорного процесу.

15-19.01.1919 в Одесі відбувся перший тур переговорів між О. Грековим і д'Ансельмом, під час якого сторони проінформували одна одну про свої наміри. Франц. сторона у відповідь на прохання делегації УНР про надання підтримки з боку Антанти для опору більшовикам зажадала підтвердження прагнень Директорії до співробітництва. Ним стало зняття блокади Одеси укр. військами. 23-25.01.1919 в Одесі пройшов другий тур переговорів між А. Фрайденбергом і місією УНР у складі О. Назарука й С. Остапенка, що мали від В. Винниченка інструкції погоджуватись на будь-які компроміси для отримання допомоги, крім двох пунктів: у справі незалежності України та аграрної реформи. Франц. сторона зажадала: усунення від влади В. Винниченка і В. Чехівського за їх «збільшовичення» і тимчасового виходу з Директорії С. Петлюри як «командира бандитів»;

створення для б-би з більшовиками 300-тис. армії під верховним франц. командуванням; залучення до її формування денікінських офіцерів; передачі під контроль Франції фінансів і залізниць УНР; припинення українсько-польської війни 1918-19; перенесення справи держ. незалежності України та її зах. кордонів на розгляд Паризької мирної конференції 1919-20; звернення Директорії до Франції з проханням встановлення над УНР протекторату. А. Фрайденберг відмовився від попереднього визнання УНР, наголосивши, що «ви надто маленька д-ва, щоб існувати самостійно». Після повернення місії О. Назарука і С. Остапенка до Києва переговори в Одесі продовжував А. Галін, до якого 28.01.1919 приєднався А. Марголін, що з метою активізації пошуків порозуміння запропонував франц. стороні принцип «федералізації знизу», «побудованої на добровільній угоді, як рівних з рівними, державних ланок, які утворились на руїнах старої Росії». Відп. декларація за підписами представників УНР, Білорусі, Дону й Кубані була передана військ. командуванню Антанти 5.02.1919 та дістала його схвалення. У розмові з рос. представниками А. Фрайденберг тоді заявив: «Формулу петлюрівців — через самостійність до федерації я розумію так: самостійність розвиває національні почуття, зміцнює самосвідомість, так необхідну для підтримки рівноваги в федерації».

Наступна зустріч А. Фрайденберга з делегацією УНР (О. Греков, І. Мазепа, С. Остапенко і Ю. Бачинський) відбулась 6.02.1919 у Бірзулі (тепер Котовськ Одеської обл.). Укр. представники мали письмові повноваження на підписання угоди з Антантою за умови визнання нею самостійності УНР і допущення її делегації на Паризьку мирну конференцію, забезпечення народного ладу й соц. реформ, визнання автономності Республіканської армії УНР і продовження б-би з більшовиками лише до етнографічних кордонів. Франц. сторона знову наполягала на формуванні поміркованішого уряду УНР й виході з Директорії С. Петлюри, а також звільненні заарештованих гетьманських міністрів, що було розцінено делегацією О. Грекова — І. Мазепа як втручання у внутр. справи України. Але вихід із Директорії В. Винниченка та призначення 13.02.1919 центристського уряду УНР С. Остапенка, катастрофічне становище на більшовицькому фронті як для українців, що втратили Лівобережжя й Київ, так і для фран-

цузів, які були затиснуті повстанцями в трикутнику Одеса — Вознесенськ — Миколаїв, стимулювали відновлення переговорів. 14.02.1919 генерал Бертело, що прибув від бухарестської місії Антанти, прийняв в Одесі А. Марголіна і К. Мацієвича, а представник франц. військ. командування при Директорії у Вінниці капітан А. де Ланжерон надіслав С. Остапенку листа, в якому вказувалось на необхідність прийняття Директорією маніфесту про опіку з боку Франції та пропонувалось негайно прибути до Одеси комісії з підписаним док-том для детального врегулювання умов союзної угоди. 17.02.1919 Директорія ухвалила Декларацію, в якій просила представників франц. військ. командування «безпосередньо взяти на себе керування управлінням України в галузях військової, дипломатичній, політичній і фінансово-економічній впродовж всього часу, доки буде проводитися війна з більшовиками».

1.03.1919 генерал д'Ансельм повідомив С. Остапенку, що Декларацію Директорії про встановлення над Україною франц. протекторату він надіслав генералу Бертело в Бухарест (проектвані умови угоди виходили за межі повноважень антантівського командування в Одесі й вимагали згоди з боку уряду Франції), а сам він, «взявши на увагу виявлення доброї волі, яку має правительство української зони», готовий, не чекаючи відповіді з Бухареста, надати певну реальну допомогу Директорії, як тільки з неї вийдуть С. Петлюра та П. Андрієвський. Проте ця вимога не була виконана, а франц. допомога так і не надійшла (десант в Одесі був настільки незначний, що через місяць не зміг утримати навіть саму Одесу). До того ж, після залишення Директорією й урядом УНР 6.03.1919 Вінниці та відступу до Жмеринки, а потім до Проскурова укр. армія переставала бути для антантівського командування принагідним союзником. Наприкінці березня 1919 франц. представники в Одесі повідомили А. Марголіна, що переговори про союзну угоду за телеграфним розпорядженням із Парижа призупиняються. Через кілька днів відбулась евакуація антантівського десанту з міста.

В.І. Головаченко

Українсько-аргентинський договір про дружні відносини і співробітництво 1998 — двостороння угода, підписана Президентом України Л. Кучмою і Аргентинської Республіки К. Мененом у Києві 29.06.1998 під час

перебування держ. делегації Аргентини в Україні; ратифікована ВР України 19.03.1999, набула чинності 6.10.2000. Договір заклав необхідну прав. базу для розширення співпраці на основі суверенної рівності та взаємної поваги, відкрив перспективи подальшого розвитку двосторонніх відносин, закріпив неухильне дотримання заг.-визнаних *норм міжнародного права*, зобов'язання обох країн щодо нерозповсюдження зброї масового знищення, досягнення заг. і повного ядерного роззброєння під міжнар. контролем відповідно до міжнар. погоджень у цій сфері. Сторони домовились розвивати взаємовигідне та всебічне співробітництво в галузі торгівлі, економіки, науки і технологій, освіти, охорони здоров'я, туризму та спорту на основі принципів рівності та взаємної зацікавленості. Передбачено розширення договірно-прав. бази, яка стимулюватиме розвиток торгівлі, встановлення комерційних контактів між держ. та приватними підприємствами, орг-ціями і фірмами обох д-ав відповідно до чинного законодавства кожної з сторін; співпрацю двох країн у галузі охорони довкілля, застосування екологічно чистих технологій та раціонального використання природ. ресурсів. Усвідомлюючи важливість розвитку культ. та освітніх контактів між громадянами обох країн, договірні сторони забезпечуватимуть необхідні умови для зближення двох народів у напрямі діяльності держ. і недерж. орг-цій, профспілок, навч. та культ. закладів, молодіжних і спортивних орг-цій. Україна та Аргентина співпрацюватимуть у справі б-би з організованою злочинністю, *тероризмом міжнародним*, незаконним обігом наркотичних засобів, контрабандою всіх видів. З метою надання взаємної прав. допомоги в цивільних та кримінальних справах прагнутимуть укласти відп. угоди. Положення дог-ру не порушують прав і зобов'язань двох д-ав, що випливають з інших *договорів міжнародних*, чинних для кожної з них, який укладено терміном на 10 років. Його дія автоматично продовжуватиметься на наступні 5-річні періоди, якщо жодна зі сторін не заявить про своє бажання припинити функціонування дог-ру шляхом письмового повідомлення дип. каналами не пізніше ніж за рік до закінчення чергового терміну.

Д.В. Табачник

Українсько-білоруські переговори про державний кордон 1918. На час падіння імперії Романових значна частина території

етнографічної Білорусі впродовж майже 2 років була окупована нім. військами — уся Гродненська губернія, більша частина Вільненської й зах. повіти Мінської, решта становила оперативний тил Зах. фронту Російської армії. Саме ці тилові райони стали осередком розгортання руху за нац. самовизначення білоруського народу. У заг. рисах він нагадував аналогічні процеси в Наддніпрянщині, але об'єктивно набув менш зрілих форм і навіть у часі відставав від українського в середньому на півроку. 8.02.1918 Виконавчий комітет ради Всебілоруського з'їзду (15-18.12.1917) оприлюднив 1-у «Уставну грамоту до народів Білорусі», в якій повідомлялось, що «тимчасову народну владу краю, яка поставить собі завдання оборони та ствердження здобутків революції, буде здійснювати... Народний Секретаріат Білорусі». Ключові посади в ньому отримали лідери лівої Білоруської соціалістичної громади на чолі з Я. Воронко (голова і народний секретар міжнар. справ). 9.03.1918 Виконавчий комітет ради Всебілоруського з'їзду оприлюднив свою 2-гу «Уставну грамоту», якою «Білорусь у межах розселення і кількісної переваги білорусів» проголошувалась Народною Республікою. Але в док-ті не було жодного слова про міжнар.-прав. статус і *зовнішню політику* новоствореної народної республіки. Ще більше питань викликала 3-я «Уставна грамота Ради БНР» від 24.03.1918, якою остання оповіщалась «незалежною і вільною державою». На підставі цього, наголошувалось у док-ті, «втрачають силу всі старі державні зв'язки, які дали можливість чужому Уряду підписати і за Білорусь трактат у Бересті, що вбиває на смерть білоруський народ, ділячи землю його на частини». Уряд БНР мав «увійти у відносини з зацікавленими сторонами, пропонуючи їм переглянути ту частину Берестейського трактату, яка стосується Білорусі, і підписати мирну угоду з усіма воюючими державами». «Уставна грамота» фактично ставила під сумнів легітимність півн.-зах. кордону УНР, визначеного *Брестським мирним договором між УНР і Центральними державами 1918.*

Слушно розглядаючи налагодження переговорного процесу з Києвом як єдино можливого шляху до міжнар. визнання БНР, мінська Рада вже наступного дня після проголошення незалежності — 25.03.1918 — сформулила Делегацію в складі поміркованих лідерів БСГ — О. Цвікевича (голова) й С. Рака-Михайловського

та секретаря. Консультантом Делегації у справах переговорів з Україною з правом дорадчого голосу було (заочно) визначено *І. Красковського*. 10.04.1918 білоруська делегація, що прибула до Києва, представила Раді Народних Міністрів УНР від імені уряду БНР повідомлення про проголошення незалежності Білорусі та Уставні грамоти до народів Білорусі. У першому док-ті члени делегації засвідчували «рідній Україні почуття глибокої поваги і щирої братерської дружби, які мають до неї Рада і Народний Секретаріат БНР». Але в поданні *В. Голубовичу* вже наголошувалось, що «невияснення більш-менш детально межі поміж Українською і Білоруською Народними Республіками створює на місцях часткові непорозуміння, як у справі функціонування державних і громадянських установ між собою, так і в житті населення». Тому Делегація БНР у справах закорд. переговорів прохала призначити комісію від укр. МЗС, з якою вона могла б виробити й укласти окремий договір про держ. кордони між обома республіками. 10.04.1918 *В. Голубович* запропонував присутнім членам уряду висловитись щодо офіц. визнання БНР. Після короткого обміну думками Рада Народних Міністрів ухвалила «соломонове рішення»: питання про визнання незалежності Білорусі з обговорення зняти, але водночас доручити МЗС відповісти делегації *О. Цвікевича*, що уряд УНР «принципово нічого не має проти визнання Білоруської Народної Республіки незалежною і буде вживати заходів до переведення цієї справи в життя законним шляхом». Справді, решта прохань білоруських представників була швидко задоволена. Невдовзі керуючий справами МЗС *М. Любинський* повідомив *О. Цвікевича*, що по київ. радію зроблено передачу телеграми щодо проголошення незалежності БНР, 2-му Польському корпусу заборонено переходити на білоруську територію, а для ведення переговорів і підписання угоди про міждерж. кордон сформовано делегацію у складі члена ревізійної комісії Центральної Ради, прапорщика *А. Ліхнякевича* (голова), його колеги по Всеукраїнській раді військ. депутатів, теж прапорщика *М. Свідерського* і референта МЗС *Т. Петрівського*.

Глава білоруської делегації, виходячи з відсутності в минулому будь-якої ворожнечі між Білоруссю і Україною, запропонував визначення лінії кордону на основі етнографічного розселення обох народів. Потім *О. Цвікевич*, правник

за фахом, вважав за потрібне визначитись із потрібними для переговорів картами, а також кінцевими точками державної межі на заході і сході. Та попри гучні запевнення в «братніх почуттях» і сподіваннях на досягнення «державно-братньої спільности», на переговорах відразу ж зав'язалась довга й палка дискусія. Лише щодо першого питання вдалось порівняно швидко дійти згоди: як основний визнавався етнографічний принцип, що у випадку необхідності міг доповнюватись екон. й геогр. доцільністю. Але укр. делегація рішуче відмовилась використовувати запропоновану білорусами етнографічну карту, складену в 1917 відомим філологом-славістом, академіком Є. Карським. У душі 3-ї Уставної грамоти Ради БНР О. Цвікевич заявив про невизнання *Брестського мирного договору між РСФРР і Центральними державами 1918* та запропонував переглянути півн.-зах. кордон УНР, визначений ст. 2 основного тексту Брестського мирного дог-ру з Центральними державами. Формально О. Цвікевич і С. Рак-Михайловський посилались на відсутність білоруських представників на *Брестських мирних переговорах 1917-18* і тому відмовлялись визнати Вигоновське озеро як вихідну зах. точку укр.-білоруського кордону. За обтічними дип. формулюваннями делегації БНР крився протест щодо входження до складу УНР Берестейського, Кобринського й частин Більського та Пружанського повітів Гродненської губернії.

Укр. делегати, спираючись на *міжнародного права принципи*, вказали білоруським колегам, що кордон УНР на захід від Вигонівського озера не підлягає перегляду з огляду на його міжнар.-прав. визнання в Бресті. Як вихідну точку на сході укр. делегація на пленарному засіданні 20.04.1918 запропонувала повітовий центр Чернігівської губернії Мглин (нині Брянської обл. РФ), але С. Рак-Михайловський, зазначивши, що «людність в північних повітах Чернігівщини є білоруська», наполягав на місці впадіння р. Судость у Десну поблизу м. Прем'яч. Суттєві розбіжності між сторонами виявилися і при заг. розгляді укр.-білоруського кордону в Прип'ятському басейні. Посилаючись на рос. та нім. діалектологічні карти, Т. Петрівський стверджував, що за етнографічним принципом «межа українсько-білоруська безперечно повинна йти за Прип'яттю на північ». О. Цвікевич, у свою чергу, доводив, що Прип'ятський басейн належить етнографічно до Білорусі, а володіння

ним для БНР «з огляду економічного є... питанням життя і смерті». Він навіть погоджувався визнати належність УНР півн.-схід. Чернігівщини, «наколиб Україна зі свого боку відступила без виїмку всю територію Прип'яті від впадіння її в Дніпро по ріку Уж, далі по прямій лінії на Влодаву».

Тоді А. Ліхнякевич оприлюднив найвагоміший аргумент укр. сторони: «Лінія залізнична Пінськ — Гомель мусить бути українською, з погляду географічного. Звісна кожному річ, що ні Польща, ні Московщина ніколи не зречуться своїх імперіалістичних намірів щодо Білорусі. Коли б Україна знала, що її сусідом навечно буде Білорусь, ми може сказали б щось інше». А стосовно білоруського населення Прип'ятського регіону, Річиці та Гомельщини керівник делегації УНР нагадав, що йому не загрожує асиміляція, оскільки на Україні узаконена персонально-національна автономія, яка забезпечує всім народам вільний розвиток. У білоруських делегатів не знайшлося вагомих заперечень щодо такої укр. позиції, тому вони погоджувались тимчасово передати в користування Києву залізницю Брест — Брянськ. Але встановлення своєрідного *кондомініуму* на Прип'ятський басейн і Гомель завідомо було нереальне, оскільки укр. партнером мала стати ніким не визнана й безпомічна БНР та її уряд. Саме питання офіц. визнання незалежності Білорусі Україною опинилось у центрі уваги сторін на засіданні 21.04.1918. На ньому А. Ліхнякевич слушно зазначив, що вже факт проведення двосторонніх переговорів свідчить на користь принципового визнання Києвом БНР, але офіційно зробити це він зможе лише після порозуміння із союзниками — Центральними державами, передусім Німеччиною, чий війська окупували Білорусь. Не випускаючи ініціативи, керівник укр. делегації заявив, що в разі згоди білоруської сторони на Вигоновське озеро як вихідної точки міждерж. кордону на заході та збереження за УНР лінії Пінськ — Гомель негайно буде виготовлений проект двостороннього дог-ру.

Не маючи безпосереднього зв'язку з Мінськом й очікуючи на прибуття до Києва третього члена делегації — відомого дослідника історії Литви й Білорусі проф. М. Довнар-Запольського, що мав привезти додаткові матеріали, — С. Рак-Михайловський під приводом відсутності кворуму відмовився від ведення переговорів 22.04.1918 і

виступив із заявою. У ній містилось прохання до України всіма засобами допомогти зі свого боку активній участі представників Білорусі в *українсько-російських мирних переговорах 1918*, що планувались тоді провести в Курську. Зі свого боку С. Рак-Михайловський обіцяв всіма засобами прискорити закінчення переговорів відносно кордону з Україною. У зверненні делегації БНР до мін. зак. справ УНР від 25.04.1918 висловлювалось прохання відхилити «можливі домагання Народних Комісарів про улаштування з Україною межі в тих областях, де Україна межується з Білоруссю» та містилось побажання, що укр. представники в Курську «у формі наполегливого і в крайньому випадку ультимативного представлення» зажадають визнання Росією незалежності БНР. Тоді ж білоруська делегація в Києві представила на розгляд укр. сторони проект «Прелімінарного договору між УНР і БНР у питанні про державні межі». З огляду на неможливість швидкого вирішення цього питання та близький початок переговорів із Росією, на яких був би бажаний спільний виступ делегацій обох народних республік, білоруська сторона пішла на суттєві поступки. Через місяць після укладення миру між УНР і РСФРР Київ та Мінськ мали досягти *ратифікації* дог-ру про міждерж. кордон. До того ж, прямо вказувалось, що «представники Білоруського уряду зобов'язуються відшукати шляхи для задоволення потреб України у справі влаштування кордонів».

Гетьманський уряд відмовився поновити двосторонні переговори з БНР; якщо уряд УНР за згодою нім. командування в другій половині березня — квітні 1918 «явочним порядком» запроваджував власну адміністрацію в Поліському регіоні й Гомельщині, то за гетьманату цей процес набув юрид. оформлення. Вже в сер. травня 1918 МВС розробило проект закону про адмін. поділ прилучених до Української Держави повітів між губерніями, за яким Гомельський повіт мав увійти до складу Чернігівщини, Мозирський і Річицький — до Київщини, а Пінський — до Волинської губернії. 25.05.1918 *П. Скоропадський* ухвалив закон «Про тимчасове розповсюдження Української державної влади», що визначав дії судових органів, повноваження прокуратури та МВС на новоприєднаних територіях. Нарешті, 14.08.1918 Рада Міністрів під головуванням *М. Василенка*, заслухавши доповідь міністра внутр. справ про влаштування управ-

ління частин губерній, які відходять від РСФРР до Української Держави, постановила прилучити Гомельський повіт до Чернігівської губернії, а «повіти Річицький, Пінський і Мозирський об'єднати в осібну Поліську округу з адміністративним центром в Мозирі».

Література: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. — Т. 2.: Українська Гетьманська Держава 1918 р. — К., 2002; Матвієнко В. Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002.

В.М. Матвієнко

Українсько-білоруська заява про взаємостосунки 1990

— двостороння угода, підписана Головою ВР УРСР *Л. Кравчуком* і ВР БРСР *М. Дементеем* 29.12.1990 у м. Мінську під час перебування держ. делегації України в Білорусії. Ратифікована 13.02.1991, набула чинності 31.12.1991. Між актами підписання і набуття чинності сталися епохальні зміни: 24.08.1991 Україна проголосила незалежність, це об'єктивно змістило окремі акценти. Основна ідея заяви, задекларована у вступній частині — розвивати міждерж. відносини на основі принципів суверенної рівності, невтручання у внутр. справи, відмови від застосування сили, екон. та будь-яких інших методів тиску, врегулювання спірних проблем погоджувальними засобами, додержання *прав людини*, а також інших заг.-визначених принципів і *норм міжнародного права*. При цьому сторони виходять з того, що подальший розвиток і зміцнення відносин дружби, добросусідства і взаємовигідного співробітництва між ними відповідають корінним інтересам народів обох д-ав і служать справі миру і безпеки. Договір ґрунтується на Деклараціях про держ. суверенітет обох д-ав (УРСР — від 16.07.1990, БРСР — від 27.07.1990) з урахуванням спільності культур своїх народів та їхніх істор. зв'язків, підтверджує відданість як держав-засновниць цілям і принципам *Статуту ООН*, а також *Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, *Паризької хартії для нової Європи* та інших док-тів НБСЄ (тепер *Організація з безпеки та співробітництва в Європі*). Поряд із висловленою волею і рішучістю народів двох союзних республік побудувати демокр. прав. д-ви України і Білорусії дисонансом, але в душі тодішніх настроїв, звучали побажання сприяти створенню і розвитку нового союзу суверенних д-ав. Домовленості в дог-рі розписані постатейно — 22 статті. Наперед винесені визнання одна одної суверенними д-вами

та зобов'язання утримуватися від дій, що завдають шкоди їхньому *суверенітету*. За тим видані гарантії усім громадянам СРСР мати громадянство тієї сторони, на території якої вони проживають, та громадянам іншої сторони, які проживають на її території, рівні із своїми громадянами права і свободи, а також захист прав кожною із сторін своїх громадян, які проживають на території іншої сторони, відповідно до норм міжнар. права. Сторони забезпечують захист етнічної, культ., мовної та реліг. самобутності нац. меншин на своїй території і створюють умови для сприяння їхній самобутності, розвивають співробітництво у сферах політики, економіки, освіти, культури, інформації, охорони здоров'я, екології, науки, техніки, торгівлі. Конкретні статті сформульовано щодо територ. цілісності республік, у галузі оборони і забезпеченні держ. суверенітету сторін, визнання планетарного характеру Чорнобильської катастрофи і об'єднання зусиль для мінімізації її наслідків. Не забуто питання прав. режиму держ. майна, юрид. осіб, громадян одної сторони на території іншої сторони, екон., торг. і наук.-техн. відносин на рівнях органів держ. влади і управління, банкової і фінанс. систем, підприємств, об'єднань, орг-цій і установ, спільних підприємств та орг-цій, індивід. підприємств, які вирішено регулювати окремими угодами. Визначено конкретні сфери спільної діяльності, що координуються на рівноправній основі через спільні координуючі інституції. Це — взаємодія в *зовнішній політиці*, забезпечення прав людини і захист прав громадян, питання митної та міграційної політики, охорони навколишнього середовища, б-би зі злочинністю, включаючи і міжнародну, управління засобами енергетики, транспорту, зв'язку тощо. Конкретно розписано перелік урядових угод у різних галузях співробітництва, при цьому зазначено, що він не вичерпується згаданими домовленостями. Подано процедурні положення реалізації дог-ру, зокрема обмін ратифікаційними грамотами було призначено в Києві, а з набуттям чинності в день обміну цими грамотами, він мав бути поданий до Секретаріату ООН для реєстрації та опублікування.

Д.В. Табачник

Українсько-білоруський договір про державний кордон 1997 — двостороння угода, підписана 12.05.1997 Президентами України Л. Кучмою і Республіки Білорусь О. Лукашенко

у Києві під час перебування держ. делегації Білорусії в Україні; ратифікована ВР України 18.08.1997. Станом на 1.01.2004 ВР Білорусії зволікала з виконанням внутр.-держ. процедур, необхідних для набуття його чинності. Договір 1997 ґрунтується на положеннях *українсько-білоруського договору про дружбу, добросусідство та співробітництво 1995*. Ним встановлюється держ. кордон між Україною і Республікою Білорусь відповідно до док-тів, які є невід'ємною частиною цього дог-ру, зокрема, до протоколу-опису проходження лінії держ. кордону між Україною і Республікою Білорусь та альбому топографічних карт із графічно нанесеною на них лінією держ. кордону. Визначено, що держ. кордоном є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі територій договірних сторін — суші, вод, надр, повітр. простору. *Демаркація* держ. кордону між договірними сторонами здійснюється Спільною комісією, яка діє на підставі Положення про демаркацію держ. кордону, що затверджується урядами обох д-ав. Режим держ. кордону між Україною і Республікою Білорусь визначається окремим дог-ром. Дог-ром регламентується, що порядок користування земельними ділянками, які розташовані поза лінією держ. кордону, але знаходяться в користуванні суб'єктів господарювання іншої договірної сторони, визначається окремою угодою. Передбачається, що сторони обмінюються топографо-геодезичними даними, картографічними та аерофотознімальними матеріалами з грифом «Таємно». Відповідно до положень дог-ру, витрати, пов'язані з демаркацією держ. кордону, кожна договірна сторона несе окремо. Договір є безстроковим, підлягає *ратифікації* та набуває чинності з моменту обміну ратифікаційними грамотами.

Д.В. Табачник

Українсько-білоруський договір про дружбу, добросусідство та співробітництво 1995 — двостороння угода, підписана Президентом України Л. Кучмою і Республіки Білорусь О. Лукашенко у Мінську 17.07.1995 під час перебування держ. делегації України в Білорусії; ратифікована ВР України 16.05.1997, набула чинності 6.08.1997. Договір надав нової якості традиційним стосункам і зміцнив прав. базу співпраці між обома д-вами в нових міжнар. умовах. Сторони засновують свої відносини на взаємній повазі, довірі і згоді, керуючись

при цьому принципами поваги до держ. суверенітету, рівноправності і невтручання у внутр. справи одна одної, незастосування сили чи загрози силою, включаючи екон. та інші засоби тиску, мирного урегулювання спорів, поваги до *прав людини* і основних свобод, сумлінного виконання зобов'язань з *міжнародного права*, а також іншими заг.-визнаними принципами і *нормами міжнародного права*. Сторонами визнано непорушність існуючих держ. кордонів, підтверджено, що вони не мають і не висуватимуть жодних територ. претензій одна до одної. Домовлено сприяти обмеженню озброєнь і роззброєнню, зміцненню ролі *Організації Об'єднаних Націй* щодо підтримання у світі миру і безпеки, створенню системи *колективної безпеки* в Європі. Сторони зобов'язалися утримуватися від участі або підтримки будь-яких дій, спрямованих проти іншої сторони, не допускати використання на обопільну шкоду їх територій. Відносини у сфері військ. співробітництва, забезпечення держ. безпеки, охорони держ. кордону, митної справи, експортного і міграційного контролю будуються на основі окремих угод. Кожна зі сторін гарантує своїм громадянам, незалежно від їхньої національності, статі, мови, віросповідання, політ. чи інших переконань, громадян., політ., соц., екон. та культ. права і свободи відповідно до заг.-визнаних норм міжнар. права. Відповідно до свого чинного законодавства надає громадянам іншої сторони, які проживають на її території, рівні зі своїми громадянами права і свободи та здійснює їх рівний прав. захист.

Передбачено співпрацю в реалізації прав своїх громадян, що проживають на території одна одної, надання їм підтримки відповідно до норм законодавства д-ви місця проживання, заг.-визнаних норм міжнар. права і домовленостей в рамках *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*. Водночас сусіди вживають необхідних заходів для створення найбільш сприятливого режиму взаємних поїздок своїх громадян та осіб без громадянства, які проживають на територіях одна одної. В угоді закладено сприяння розвитку всебічних контактів між громадянами обох країн, політ. партіями і рухами, профспілками, реліг. жіночими, молодіжними, спортивними, туристичними та іншими об'єднаннями і спілками, органами друку та інформації. Сторони приділятимуть особливу увагу розвитку співробітництва між

парламентами і парламентарями обох д-ав, активізують взаємодію комісій Верховних Рад, зокрема щодо законотворчої діяльності. Крім того, забезпечать сприятливі умови для розвитку взаємовигідного двостороннього торг.-екон. і наук.-техн. співробітництва, створять сприятливі екон., фінанс. і прав. умови для підприємницької та іншої госп. діяльності, включаючи заохочення і взаємний захист капіталовкладень, розвиватимуть співробітництво в галузі охорони здоров'я, соц. захисту і соц. забезпечення, а також праці і зайнятості громадян однієї сторони на території іншої сторони відповідно до окремих угод. Термін дог.-ру 10 років. *Д.В. Табачник*

Українсько-болгарський договір про дружні відносини і співробітництво 1992

— двостороння угода, підписана Президентом України *Л. Кравчуком* і Республіки Болгарія *Ж. Желевим* у Софії 5.10.1992 під час перебування в Болгарії держ. делегації України; ратифікована ВР України 9.04.1993, набула чинності 2.03.1994. Складається з преамбули і 22 статей. Сторони висловили бажання будувати свої відносини з урахуванням традиційно дружніх зв'язків між двома народами, враховуючи політ. й екон. зміни, що відбуваються в обох д-вах, Європі і в усьому світі, керуючись спільним прагненням перетворити Європу в континент миру, безпеки і співробітництва. Вони підтвердили свої зобов'язання, що випливають із заг.-визнаних принципів і *норм міжнародного права*, прихильність принципам свободи і демократії, *правам людини* та основним свободам як неодмінній умові зміцнення миру і безпеки, сповнені рішучості надати сучас. вимір відносинам і співробітництву між двома д-вами на основі взаємної поваги і рівності. Сторони домовилися про розвиток відносин дружби, довір'я і співробітництва на основі принципів суверенної рівності, незастосування сили чи загрози силою, непорушності кордонів, територ. цілісності д-ав, мирного врегулювання спорів, невтручання у внутр. справи, поважання прав людини і основних свобод, рівності і права народів розпоряджатися своєю долею, співробітництва між д-вами і сумлінного виконання міжнар. зобов'язань. У випадках виникнення спорів вирішуватимуть їх виключно мирними засобами, в т. ч. за допомогою механізмів урегулювання *конфліктів міжнародних*, передбачених *Статутом ООН*. Обидві

країни докладатимуть зусиль для розширення та поглиблення заходів щодо зміцнення довіри і безпеки між усіма державами-учасницями НБСЕ. Вони неухильно дотримуватимуться положень *Договору про звичайні збройні сили в Європі* і здійснюватимуть співробітництво щодо подальшого розвитку процесу конвенційного роззброєння на континенті, до можливого найнижчого і збалансованого рівня. Сприятимуть здійсненню ядерного роззброєння, неухильно виконуватимуть обіцянки, які пов'язані з режимом нерозповсюдження ядерної зброї і з системою *MAGATE гарантій*, та контролюватимуть цю діяльність, у т. ч. ядерний експорт. Враховуючи взаємні інтереси своєї безпеки, сприятимуть підтриманню стабільних добросусідських відносин між д-вами Чорноморського регіону на основі поваги принципів територ. цілісності, суверенітету, рівноправності, не застосування сили та загрози силою, а також невтручання у внутр. справи. У ст. 21 Договору зазначається, що документ укладено строком на 10 років. Його дія буде потім автоматично продовжуватися на наступні 5-річні періоди, якщо жодна із сторін не заявить про своє бажання припинити функціонування дог-ру шляхом письмового повідомлення не пізніше ніж за рік до закінчення чергового терміну.

Д.В. Табачник

Українсько-бразильський договір про дружні відносини і співробітництво 1995

— двостороння угода, підписана Президентом України *Л. Кучмою* і Федеративної Республіки Бразилія *Е. Кардозу* в м. Бразилія 25.10.1995 під час перебування держ. делегації України в Бразилії; ратифікована ВР України 12.09.1996, набула чинності 12.11.1996. Договір заклав необхідну прав. базу для розширення співпраці на основі суверенної рівності та взаємної поваги, відкриває перспективи подальшого розвитку двосторонніх відносин обох д-ав. Він закріплює неухильне дотримання заг.-визнаних *норм міжнародного права*, зобов'язання обох сторін щодо нерозповсюдження зброї масового знищення, досягнення заг. і повного ядерного роззброєння під міжнар. контролем відповідно до міжнар. зобов'язань у цій сфері. Україна та Бразилія розвиватимуть взаємовигідне та всебічне співробітництво в галузі торгівлі, економіки, науки і технологій, освіти, охорони здоров'я, туризму та спорту на основі принципів рівності та взаємної заінтересованості. Угода

передбачає розширення договірно-прав. бази, яка стимулюватиме розвиток торгівлі, встановлення комерційних контактів між держ. та приватними підприємствами, орг-ціями і фірмами двох д-ав відповідно до чинного законодавства кожної із сторін. Передбачено співпрацю в галузі охорони довкілля, застосування екологічно чистих технологій та раціонального використання природ. ресурсів. Відзначено важливість розвитку культ. та освітніх контактів між громадянами суб'єктів дог-ру. Наголошено на потребі забезпечення умов для зближення двох народів по лінії держ. і недерж. орг-цій, профспілок, навч. та культ. закладів, молодіжних і спортивних орг-цій. Україна та Бразилія співпрацюватимуть у справі б-би з організованою злочинністю й *тероризмом міжнародним*, незаконним обігом наркотичних засобів, контрабандою усіх видів. З метою надання взаємної прав. допомоги в цивільних та кримінальних справах сторони прагнутимуть укласти відп. угоди. Положення дог-ру, який укладено строком на 10 років, не порушують прав і зобов'язань двох д-ав, що випливають з інших *договорів міжнародних*, чинних для кожної з них. Його дія автоматично продовжуватиметься на наступні 5-річні періоди, якщо жодна із сторін письмово дип. каналами не повідомить іншу сторону не пізніше, ніж за рік до закінчення терміну чинності дог-ру, про своє бажання не продовжувати його дію.

Д.В. Табачник

Українсько-британський договір про принципи відносин і співробітництво 1993

— двостороння угода, підписана Президентом України *Л. Кравчуком* та Прем'єр-міністром Сполученого Королівства Великої Британії і Півн. Ірландії *Дж. Мейджором* у Лондоні 10.02.1993 під час держ. візиту укр. делегації; ратифікована ВР України 24.02.1994, набула чинності 5.08.1994. Типовий рамковий документ міжнар. характеру, який складається з преамбули і 23 статей. Згідно з його положеннями сторони керуються цілями і принципами *Статуту ООН, Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, іншими заг.-визнаними *міжнародного права* принципами в розвитку двосторонніх відносин у політ., екон., наук.-техн., екологічній, культ. і гуманітарній сферах на засадах рівності та взаємовигоди. Ст. 7 регламентувала надання Україні з боку Великої Британії відп. конкретних гарантій безпеки з моменту приєднання України до *Договору про*

нерозповсюдження ядерної зброї 1968 як без'ядерної д-ви, а ст. 5 — проведення регулярних двосторонніх консультацій на різних рівнях. Ст. 6, 7, 8 закріплюють прагнення сторін здійснювати скорочення збройних сил і озброєнь до оборонного рівня, скорочення ядерних озброєнь, нерозповсюдження ядерних технологій, технологій з вир-ва зброї масового знищення, включаючи хім. і бактеріологічну, згідно з положеннями *Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993*. У ст. 9 п. 2 зафіксовано прихильне ставлення сторін до продовження процесу контролю над звичайними озброєннями шляхом виконання в повному обсязі *Договору про звичайні збройні сили в Європі*. Ст. 15 визначає рамки співробітництва і обмін досвідом у парл. сфері (процедурі і практиці), сфері держ. управління, судочинства, преси та інших видів засобів масової інформації. Ст. 18 вказує на те, що сторони засуджують тероризм і тісно співпрацюватимуть у б-бі з усіма його формами та виявами, а також злочинністю, контрабандою наркотиків і махінаціями з культ. та фінанс. цінностями. Договір є безстроковим, але може бути припинений через 6 місяців після отримання рішення про його денонсацію однією із сторін.

Д.В. Табачник

Українсько-в'єтнамський договір про принципи відносин та співробітництва 1996 — двостороння угода, підписана Президентом України *Л. Кучмою* і Соціалістичної Республіки В'єтнам *Ле Дик Анем* в Ханой 8.04.1996 під час перебування укр. делегації у В'єтнамі; ратифікована ВР України 25.12.1996, набула чинності 3.06.1997. Типовий міждерж. рамковий документ міжнар. характеру, укладений з метою сприяння співробітництву між Україною та СРВ у політ., екон., наук.-техн., екологічній, культ. і гуманітарній сферах. Сторони домовилися розвивати свої відносини, керуючись принципами дотримання незалежності, *суверенітету*, невтручання у внутр. справи і територ. цілісності. Домовлено активізувати політ. консультації на різних рівнях та координувати позиції з метою зміцнення міжнар. безпеки. Наголошено на важливості розвитку регулярного політ. діалогу на різних рівнях, зокрема домовлено проводити переговори і консультації з питань двостороннього співробітництва, розширювати міжпарл. контакти, розвивати співпрацю у сфері економіки, безпеки, оборони, науки і техніки,

культури і екології на основі взаємовигоди і режиму найбільшого сприяння. Сторони вирішили сприяти міжнар. зусиллям у припиненні гонки озброєнь і роззброєнні під міжнар. контролем, не брати участь у будь-якому союзі, спрямованому проти іншої сторони. Дог-ром було визначено, що з метою інтенсифікації торг.-екон. співробітництва сторони укладуть низку двосторонніх угод, які сприятимуть розвитку торгівлі, залученню та захисту інвестицій. Його статті містять положення про співробітництво у сфері захисту навколишнього середовища, зменшення наслідків аварій і стихійних лих, зокрема Чорнобильської катастрофи. Передбачено взаємодію в таких галузях як наука, мистецтво, література, освіта, охорона здоров'я, туризм і спорт. Наголошено на співробітництві та обміні досвідом із питань б-би з тероризмом, незаконним обігом наркотиків, піратством, іншими видами злочинності. Підписуючи договір, сторони зобов'язалися вирішувати будь-які спірні питання шляхом консультацій та переговорів відповідно до *Статуту ООН*. В окремих положеннях док-ту визначається, що цей договір замінює Угоду про дружбу і співробітництво між СРСР та СРВ від 3.11.1978. Сторони домовились переглянути угоди, укладені між СРСР та СРВ, відповідно до положень Договору між Україною і СРВ.

Д.В. Табачник

Українсько-вірменський договір про дружбу і співробітництво 1996 — двостороння угода, підписана Президентом України *Л. Кучмою* і Республіки Вірменія *А. Тер-Петросяном* у Києві 14.05.1996 під час держ. візиту вірменського президента; ратифікована ВР України 18.12.1996, набула чинності 26.05.1997. Дог-ром передбачено розбудову відносин між Україною і Вірменією як дружніми д-вами, закладено основу широкого двостороннього співробітництва в політ., екон., культ. та інших сферах, а також передбачено розвиток рівноправної та взаємовигідної співпраці в галузі охорони навколишнього середовища, науки і техніки, зв'язку, інформації, туризму та спорту. Сторони також зобов'язалися співпрацювати у справі б-би зі злочинністю, контрабандою, розвивати двосторонні контакти у військ. сфері та сприяти процесу роззброєння, розвитку міжпарл. зв'язків, контактів між громад. орг-ціями, окремими громадянами. Договірною забезпечено співробітництво в рамках *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* та у структурах системи

Організації Об'єднаних Націй. Договір відповідає нормам міжнародного права, його укладено терміном на 5 років з автоматичним продовженням чинності на наступні 5-річні періоди, якщо жодна із сторін не денонсує його не пізніше ніж за 6 місяців до закінчення чергового терміну. Договір став прав. основою для подальшого розвитку різнобічного співробітництва між Україною і Республікою Вірменія.

Д.В. Табачник

Українсько-гвінейська декларація про принципи співробітництва і дружби 1998

— політ. заява від імені двох держав, оприлюднена Президентом України Л. Кучмою і Гвінейської Республіки Л. Конте 17.06.1998 під час держ. візиту останнього до м. Києва. У ній проголошено намір двох держав розвивати дружні відносини на основі принципів суверенної рівності, поваги прав і основних свобод людини, невтручання у внутр. справи одна одної, мирного вирішення конфліктів, проведення переговорів і консультацій в дусі конструктивного співробітництва з питань, що становлять взаємний інтерес в *Організації Об'єднаних Націй*, інших міжнар. орг-ціях і форумах на різних рівнях, сприяння міжнар. зусиллям, спрямованим на заохочення демонтажу всіх видів зброї масового знищення під ефективним міжнар. наглядом. Особлива увага була приділена розвитку всебічного співробітництва в політ., наук.-техн., культ. і екологічній сферах на засадах принципів рівності та взаємної вигоди, а також розвитку торг.-екон. співпраці між деклараторами, забезпеченню сприятливих прав. та інших умов, включаючи заохочення і взаємний захист капіталовкладень для всіх форм госп. діяльності, полегшення умов для обігу товарів, послуг і капіталів. Задекларовано також намір розвивати й поглиблювати співробітництво в галузях транспорту, захисту довкілля, охорони здоров'я, освіти, мистецтва, літератури, засобів масової інформації, кінематографії, туризму й спорту. Важлива ідея декларації — зміцнення довіри й дружби між двома народами, налагодження контактів між громад. орг-ціями, профспілками, фондами, інститутами й закладами культури, наук.-дослідними установами. Заявлено про намір співпрацювати й обмінюватися досвідом б-би зі злочинністю, тероризмом, незаконним обігом наркотиків та іншими видами злочинності. На основі взаємних домовленостей передбачено надання допомоги в цивільних, кримінальних

і сімейних справах. Окремим рядком виділено намір щодо надання одна одній належного сприяння діяльності *дипломатичних представництв і консульських установ* кожної з країн на своїй території.

Д.В. Табачник

Українсько-грецький договір про дружбу і співробітництво 1996

— двостороння угода, підписана Президентом України Л. Кучмою і Грецької Республіки К. Стефанопулосом в Афінах 11.11.1996 під час візиту укр. лідера до цієї країни; ратифікована ВР України 16.01.1998; набула чинності 22.06.1998. Договір є типовим рамковим док-том міжнар. характеру, складається із вступної частини і 23 статей. Згідно з положеннями дог-ру, сторони керуються цілями і принципами *Статуту ООН, Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, іншими заг.-визнаними міжнародного права принципами в розвитку двосторонніх відносин у політ., екон., наук.-техн., екологічній, культ. і гуманітарній сферах на засадах рівності та взаємовигоди. Ст. 4 регламентує проведення консультацій на відп. рівнях із метою розвитку двосторонніх відносин. Ст. 5 визначає проведення двосторонніх контактів на міжпарл. міжурядовому рівнях, ст. 6 — прагнення сторін здійснювати співробітництво в прав. та візовій сферах, вважає за необхідне укладення в майбутньому дог-ру про взаємну прав. допомогу і угоди про співробітництво в галузі соц. забезпечення, ст. 7 регламентує співробітництво в галузях економіки, торгівлі і транспорту. Сторони прагнуть укласти міжурядову угоду про уникнення подвійного оподаткування, співпрацюватимуть з питань розвитку торг. судноплавства. Ст. 8 визначає наміри розвивати співробітництво в рамках Декларації про Чорноморське екон. співробітництво. Ст. 9 визначає співробітництво в екологічній сфері, зокрема, збереження флори і фауни акваторії Чорного і Середземного морів. Ст. 10, 11, 12 регламентують розвиток двостороннього співробітництва в галузі науки і технологій, культури, мистецтва, спорту і туризму. Ст. 13 спрямовує на співробітництво між правоохоронними органами в б-бі з *тероризмом міжнародним*, організованою злочинністю, відмиванням грошей. Ст. 14, 15, 16, 17 планують співпрацю сторін у сфері оборони, в рамках *Організації Об'єднаних Націй, Організації з безпеки та співробітництва в Європі* та інших міжнар. орг-цій. Договір укладено на 10 років, його дія автоматично про-

довжується на наступні 10 років, якщо будь-яка із сторін не заявить про рішення денонсувати угоду шляхом письмового повідомлення за рік до завершення відп. терміну.

Д.В. Табачник

Українсько-грузинський договір 1918 — двостороння міждерж. угода про конс. та торг. відносини, мореплавання і транзит, укладена між Українською Державою і Грузинською Демократичною Республікою в Києві 5.12.1918. З укр. боку документ підписав товариш міністра торгу і промисловості Української Держави С. Бородаєвський, із грузинського — голова Дипломатичної місії Грузинської Демократичної Республіки в Україні В. Тевзая. Угода складалася з 6 розділів (про заг. права громадян; про конс. відносини; про торгівлю; про мореплавання; про транзит; про спец. конвенції, змішані комісії і термін дог-ру), які включали 22 статті. Цим дог-ром передбачалося надання громадянам договірних сторін повного обсягу політ. і цивільно-майнових прав на території іншої д-ви при поважанні ними «законів краю». Водночас вони звільнялися «від всякої офіц. служби в суді, адміністрації, або громадської», а також військової. Сторонам надавалося за принципом взаємності визначати місцевості на території іншої д-ви для заснування своїх конс. і торг. представництв. А двосторонній торгівлі надавався статус найбільшого сприяння, до того ж товари при ввозі з території однієї сторони до іншої не мали обкладатися подвійним митом. Виняток становили товари, які підлягають держ. монополії (ст. 9). Взаємний пільговий режим запроваджувався також для укр. і грузинських суден та їхніх вантажів (ст.14). Ст. 18 зазначала, що всякого роду товари, які перевозяться через територію одної із сторін для другої договірної сторони, мають бути звільнені від всякого транзитного мита. Для розроблення ж питання про мита і можливий *митний союз* укр.-грузинський договір передбачав створення Змішаної комісії з 4 членів на паритетних засадах (ст. 20). Угода набувала чинності з моменту її підписання. Загалом договір формально закріплював досить високий рівень двосторонніх відносин та мав сприяти розвитку взаємовигідного товарообміну між Українською Державою та Грузією.

Література: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. — Т. 2. Українська гетьманська держава 1918 року. — К., 2002; Матвієнко В. Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002.

В.М. Матвієнко

Українсько-грузинський договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу 1994

— двостороння угода, підписана Президентом України Л. Кравчуком і Главою держави Грузія Е. Шеварднадзе 13.04.1994 у Тбілісі під час офіц. візиту укр. делегації. Угода укладена терміном на 10 років, що має автоматично подовжуватись кожні 5 років. Договірні сторони зобов'язалися не використовувати збройну силу одна проти одної і не надавати свою територію для підготовки або здійснення *агресії* третьою стороною. Важливе значення мав пункт угоди, що передбачав проведення регулярних консультацій між сторонами та зустрічей між міністрами закорд. справ не менш ніж раз на рік. В угоду було також включене положення, що стосувалося надання договірними сторонами одна одній режиму найбільшого сприяння в торгівлі. Як чорноморські д-ви, сторони тісно співробітничатимуть в рамках *Стамбульської декларації 1992* про Чорноморське екон. співробітництво. Сторони зобов'язалися також всіляко сприяти культ. та наук.-техн. співробітництву.

П.М. Ігнат'єв

Українсько-грузинський мирний договір 1921

— двостороння політ. і екон. угода між УСРР та Грузинською Демократичною Республікою, що була підписана в Москві 31.01.1921; складена за аналогією до «Мирного договору між РСФРР і Грузією» від 7.05.1920. Опинившись після розгрому Добровольчої армії А. Денікіна й приходу до влади більшовиків в Азербайджані та Вірменії у всуціль ворожому військ.-політ. оточенні, уряд Грузинської Демократичної Республіки на чолі з Н. Жорданія змушений був для збереження нац. державності піти на укладання відп. дог-рів з рад. республіками, що визнавали самостійність Грузії та врегульовували прикордонні питання. Відп. зобов'язаннями грузинського уряду, як це впливало з угоди з РСФРР, були легалізація комуніст. партії та недопущення на своїй території створення антирад. орг-цій та установ. 19.10.1920 главу Української дип. місії (УНР) І. Красковського було запрошено до МЗС Грузії й повідомлено, що, поступаючись вимогам більшовиків, грузинський уряд вимушений перервати дип. зносини з УНР та її місією в Тифлісі. А 26.11.1920 грузинський уряд запропонував РНК УСРР розпочати переговори щодо укладання політ. і екон. дог-ру, після згоди Х. Раковського місцем

їхнього проведення було визначено Москву. Укр.-грузинський договір 1921 фактично залишився нереалізованим, оскільки вже 25.02.1921 зі вступом Червоної армії до Тифліса, уряд демокр. Грузії вимушений був емігрувати, натомість встановлювалася влада проголошеної 18.02.1921 Грузинської Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР) на чолі з місцевими більшовиками. Щоправда, НКЗС УСРР встиг скористатися грузинським прецедентом і звернутися 13.12.1920 з радіототою до урядів усіх країн, де містилася пропозиція встановлення безпосередніх відносин із рад. Україною.

В.М. Матвієнко

Українсько-данська декларація про основні принципи співробітництва 1996

— політ. заява від імені урядів України і Данії, підписана міністрами закорд. справ України *Г. Удовенком* і Данії *Н. Петерсоном* у Копенгагені 15.03.1996 під час візиту урядової делегації України до Данії. Складається з преамбули і 7 статей. Проголошує, що сторони: докладатимуть всіх зусиль, спрямованих на зміцнення заг. безпеки, ядерне роззброєння і скорочення звичайних озброєнь (ст. 2); будуть активно співпрацювати в рамках *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* та *Ради Європи*, приділяючи особливу увагу попередженню конфліктів, дотриманню *прав людини* і *прав нац. меншин* (ст. 3); будуть докладати зусиль щодо зміцнення безпеки в усьому Євroatлантичному регіоні; приділятимуть особливу увагу співробітництву в рамках програми *«Партнерство заради миру»* та в цілому співробітництву між Україною й *НАТО*, а також розвитку відносин між Україною та *Європейським Союзом* (ст. 4); розвиватимуть екон., наук.-техн., торг. співробітництво, а також активно сприятимуть розвитку співробітництва в культ. сфері (ст. 5).

Д.В. Табачник

Українсько-донський союзний договір 1918

— двостороння угода (повна назва «Попередня угода (України з Доном)»), що була укладена між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським у Києві 7.08.1918 і складалася з 8 статей; забезпечила юрид.-договірне оформлення укр.-донського військ.-політ. союзу. Переговори щодо укладання союзного дог-ру розпочалися після відп. згоди *П. Скоропадського* наприкінці липня 1918 у Києві і проходили на високому держ. рівні: Українську Державу представляли Прем'єр-міністр

Ф. Лизогуб, голова укр. делегації на *українсько-російських мирних переговорах 1918* сенатор *С. Шелухин*, мін. зак. справ *Д. Дорошенко*, товариш міністра торгу і промисловості *В. Ауербах*; Всевелике Військо Донське — повноважний представник Дону *О. Черячукін* і керуючий відділом торгівлі й промисловості *В. Лебедев*. 7.08.1918 обидві сторони досягли компромісу і підписали текст док-ту, який був підготовлений укр. стороною (*С. Шелухин*). «Попередня угода» містила взаємне визнання незалежності й *суверенітету* сторін (ст. 2), а кордоном між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським встановлювала адмін. межу між Областю Війська Донського і Катеринославською, Харківською та Воронізькою губерніями, причому «в районі Маріуполя, який застається за Україною, сторони визнали необхідним відведення на схід площі землі, необхідної в цілях забезпечення єдності адміністративно-господарського управління міста і порту з їх околицями» (ст. 1). До перемоги над більшовицькою Росією донські війська зі стратегічних міркувань мали займати залізниці *Чертково-Ліски* і *Ліски-Поваріно* (ст. 4). Принципово важливе значення мала ст. 5, де говорилося, що на території Всевеликого Війська Донського «українська народність користується всіма правами в області мови, школи і культури нарівні з усіма іншими громадянами, а політичними правами нарівні з усіма громадянами не козацького стану. Такі ж права надаються на Україні донським уродженцям». Договірні сторони зобов'язалися не укладати з іншими д-вами і збройними орг-ціями угод, «спрямованих на шкоду інтересам одна одної» (ст. 6). Відповідно до ст. 7 сторони мали в найближчий час заключити окремі дог-ри: про транзит; про товарообмін; про митні відносини; про фінанс. взаємовідносини; про залізничну і поштово-телеграфну конвенції; про змішані комісії з урегулювання питань, які торкаються Донбасу в цілях збереження його госп. єдності. За угодою Всевелике Військо Донське мало надати Донбасу продовольство і мастильні матеріали, а Українська Держава — ліс і металічні вироби (ст. 8). Водночас з основним дог-ром була підписана і «Додаткова секретна угода», за якою Київ зобов'язувався «у найкоротший термін забезпечити Всевелике Військо Донське озброєнням і предметами військового й санітарного спорядження за приблизним нормальним розрахунком на три корпуси».

На виконання «Попередньої угоди» вже протягом серпня — жовтня 1918 між Києвом і Новочеркаськом було укладено низку докладно розроблених двосторонніх доктів, що забезпечували розвиток повномасштабних торг.-екон. відносин: «Тимчасову угоду про експлуатацію частини Запорізької залізниці, яка є в межах колишньої Облaсті Війська Донського» (31.08.1918); «Тимчасову угоду про перевезення у простому сполученні пасажирів, вугілля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Українською Державою» (2-5.09.1918); «Тимчасову угоду про передачу рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави» (7.09.1918); «Угоду між урядами Української Держави та Всевеликого Війська Донського відносно поштово-телеграфних зносин» (18.10.1918). Найважливішою з екон. угод був «Договір про спільне регулювання питань, дотикаючих Донецького басейну» (18.10.1918), де сторони домовилися створити на паритетних засадах постійну Доно-Українську комісію у справах донецького палива з місцем перебування в Харкові, яка мала розглядати з метою погодження заг. питання, що стосуються видобутку, розподілу торгівлі, споживання й перевезення вугілля (ст. 1). Уряд донської д-ви брав на себе зобов'язання забезпечувати Донбас продовольством і мастильними матеріалами, а Україна — лісовими й вибуховими матеріалами та металічними виробами (ст. 4). Загалом, з підписанням союзного дог-ру Українська Держава отримувала стратегічного й потужного військ.-політ. союзника на випадок агресії з боку більшовицької Росії, яка ставала усе імовірнішою з наближенням до неминучої поразки в *Першій світовій війні* Центральних держав. Всевелике Військо Донське здобувало чимало конкретних тактичних вигод, а головне — перше (і єдине) *визнання де-юре* з боку повноцінного суб'єкта міжнар. відносин, яким уже була Україна, та можливість отримати від неї фінанс.-матеріал. допомогу для спорядження армії. Обидві сторони діставали змогу налагодити повноцінні та взаємовигідні торг.-екон. відносини, що в перспективі мало не менше значення, ніж військ.-політ. аспекти.

Література: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. — Т. 2. Українська гетьманська держава 1918 року. — К., 2002; Матвієнко В. Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002.

В.М. Матвієнко

Українсько-естонський договір про дружбу і співробітництво 1992 — двостороння угода, підписана Президентом України *Л. Кравчуком* і Естонської Республіки *А. Рюйтелем* у Таллінні 26.06.1992 під час перебування держ. делегації України в Естонії; ратифікована ВР України 9.07.1993; набула чинності 6.08.1993. Договір складається з преамбули і 24 статей, закріплює двосторонні домовленості, що визначають основні засади і напрямки розвитку співробітництва між двома країнами. Сторони домовилися розвивати відносини на основі принципів суверенної рівності, відмови від застосування сили або загрози силою, непорушності кордонів, територ. цілісності, мирного врегулювання спорів, невтручання у внутр. справи, поважання прав і свобод людини, сумлінного виконання міжнар. зобов'язань (в т. ч. *Статуту ООН, Загальної Декларації прав людини*) та ін. З метою підтримання миру в дог-рі (ст. 5) передбачене проведення консультацій для пошуку можливих шляхів врегулювання ситуацій, що можуть загрожувати миру. Сторони домовилися розвивати та розширювати двосторонні контакти на різних рівнях і сферах (ст. 7-9). Ст. 10-16 стосуються таких сфер двосторонніх відносин як екон. співробітництво, співпраця в галузі фундаментальних та прикладних наук, охорона і поліпшення стану навколишнього середовища, транспорт, енергетика, культ. зв'язки, охорона здоров'я, туризм тощо. Ст. 19 передбачає основи співробітництва в прав. сфері (б-ба з правопорушеннями, організованою злочинністю, тероризмом тощо), а також надання взаємної допомоги в цивільних, кримінальних та сімейних справах. Термін дії договору — 10 років із моменту обміну ратифікаційними трамотами, який автоматично продовжується на наступні 5-річні періоди, якщо одна із сторін не сповістить письмово іншу про намір вийти з угоди.

Д.В. Табачник

Українсько-ізраїльська декларація про поглиблення і подальший розвиток взаємовідносин, партнерства і співробітництва 1996 — політ. заява, висловлена Президентом України *Л. Кучмою* і Прем'єр-міністром Держави Ізраїль *Б. Нетаньяху* в м. Єрусалимі 25.11.1996 під час візиту держ. делегації України до Ізраїлю. Обумовлює активізацію двосторонніх контактів консультативного характеру між представниками законодавчої, виконавчої

та судової влади. Передбачає ширше залучення України в регіональні екон. і торг. процеси, розширення двостороннього співробітництва у сферах промисловості, торгівлі та інвестування, в т. ч. сприяння тісному співробітництву між представниками ділових кіл двох країн. Для цього Україна зобов'язалася прискорювати процес формування прав. та інших умов, сприятливих для заохочення інвестицій та іншої екон. діяльності інозем. підприємств на своїй території. У Спільній декларації стверджується, що у своїх зусиллях зі сприяння торгівлі сторони дотримуватимуться принципів *GATT/COT*. Передбачає, що обидві країни приділятимуть особливу увагу роботі Міжурядової комісії з питань торгівлі та екон. співробітництва, сприятимуть торг.-екон. співробітництву між підприємствами двох д-ав у різних формах, встановленню прямих партнерських зв'язків між госп. суб'єктами, подальшому розвитку таких форм співробітництва, як створення спільних підприємств, пром. кооперація, спільна торгівля на ринках третіх країн. У гуманітарній сфері Україна й Ізраїль мають заохочувати широкі контакти між громадянами і громад. орг-ціями. Обидві країни засудили практику та ідеологію *тероризму міжнародного* і виразили готовність сприяти зусиллям світового співтовариства щодо викорінення цього явища з міжнар. арени. Ізраїль заявив про підтримку зусиль народу України, спрямованих на побудову демокр. суспільства, здійснення екон. реформ, захист *суверенітету* і територ. цілісності. Обидві країни висловили готовність брати спільну участь у заходах щодо подолання глобальних наслідків аварії на ЧАЕС. Україна, поважаючи євр. культ. цінності, які збереглися на її території, виразила готовність сприяти створенню належних умов громадянам Ізраїлю під час їхнього паломництва до істор. та святих місць в Україні. Зі свого боку, Ізраїль висловив вдячність та задоволення укр. політикою щодо євр. реліг. та культ. традицій в Україні.

Д.В. Табачник

Українсько-іранський протокол про основні принципи взаємовигідного співробітництва 1997 — двосторонній політ.-юрид. документ міжнар. характеру; підписаний мін. закр. справ України *Г. Удовенком* та мін. закр. справ Ірану *А.А. Велаяті* в Києві 9.06.1997 під час його візиту до України на чолі урядової делегації; набув чинності того ж дня. У мемо-

рандумі викладається фактична і юрид. сторона справи, дано позитивну оцінку стану та розвитку відносин України й Ірану, задекларовані основні принципи взаємовигідного співробітництва двох країн. У політ. сфері сторони домовились про взаємну підтримку незалежності та територ. цілісності одна одної, підкреслили свою відданість *Статуту ООН*, визначилися щодо важливості подальших політ. консультацій, погодили (на той період) двосторонні візити. В екон. сфері дійшли згоди щодо діяльності міжурядової укр.-іранської Комісії з екон. та торг. співробітництва, провели плідні переговори стосовно розвитку тристороннього співробітництва між Україною, Іраном та Туркменістаном, погодилися, що за одержання нафти і газу з Ірану та Туркменістану Україна готова здійснити поставку обладнання для нафтопромисловості та будівництва в Ірані, окремо домовились на обоєпільній основі виконати усі необхідні заходи для забезпечення відп. умов функціонування посольств двох країн.

Д.В. Табачник

Українсько-іспанський договір про дружбу і співробітництво 1996 — двостороння угода, підписана міністрами закорд. справ України *Г. Удовенком* і Королівства Іспанія *А. Матусесом* у Мадриді 8.10.1996 під час візиту урядової делегації України до Іспанії; ратифікована ВР України 18.07.1997; набула чинності 17.08.1997. Складається з вступної частини і 23 статей. Договір заклав прав. підвалини розвитку укр.-іспан. відносин як на двосторонній основі, так і в рамках міжнар. орг-цій, що, згідно з угодою, мають ґрунтуватися на принципах дружби, суверенної рівності, незастосування сили, непорушності кордонів, територ. цілісності, невтручання у внутр. справи, поважання прав людини та основних свобод. Окремою ст. 4 окреслюються перспективи двостороннього співробітництва в рамках *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* з метою підтримання миру і зміцнення безпеки в Європі. Знайшло відображення прагнення країн до поглиблення співробітництва у сфері оборони (ст. 6), політ. діалогу шляхом регулярного проведення консультацій на різних рівнях (ст. 7), екон. зв'язків, зокрема у сфері фінансів, зовн. торгівлі, конверсії військ. промисловості, створенні спільних підприємств (ст. 9, 10). Основні шляхи розбудови двосторонніх культ.-гуманітарних відносин відображено у ст. 15, згідно з якою

сторони беруть зобов'язання сприяти викладанню своїх мов і літератур відповідно в Україні та Іспанії, заохочувати пряме співробітництво між держ. установами та навч. закладами, сприяти створенню культурологічних центрів з метою макс. розвитку гуманістичних контактів, обміну культ. цінностями. Готовність співпрацювати у сфері прав. і конс. відносин згідно з міжнар. угодами, зокрема у б-бі з тероризмом, торгівлею наркотиками, відображена у ст. 19. Щодо практ. виконання положень дог-ру, то значна частина їх залишається задекларованою. Положення ст. 7 стосовно регулярного проведення політ. консультацій, попри наявність значного кола актуальних двосторонніх питань, не виконується сповна. Не знаходять свого конкретного втілення положення ст. 9 та 10, зокрема, іспан. інвестори, з огляду на негативний досвід роботи в Україні (штучні, на думку іспанців, перешкоди в діяльності спільного підприємства «Інтерсплав»), не зацікавлені в активному проникненні на укр. ринок. Потребує вирішення питання, пов'язане з фінансуванням відкриття інформ.-культ. центрів у Мадриді та Києві (ст. 15). Договір укладено строком на 10 років, його дія автоматично продовжується на наступні 5-річні періоди, якщо жодна із сторін не повідомить у письмовій формі іншу сторону про бажання денонсувати його не менше як за один рік до закінчення чергового терміну.

Д.В. Табачник

Українсько-італійський договір про дружбу і співробітництво 1995 — двостороння угода, підписана Президентом України Л. Кучмою і Прем'єр-міністром Італійської Республіки Л. Діні в Римі 3.05.1995 під час держ. візиту укр. лідера до Італії; ратифікована ВР України 26.04.1996; набула чинності 14.01.1998. Договір складається з вступної частини і 23 статей. Став прав. основою для розбудови двосторонніх відносин, що, згідно з угодою, мають будуватися в дусі взаємної поваги до принципів суверенітету, рівноправності, дотримання прав і основних свобод людини. Значну увагу в дог-рі приділено потребі сприяння шляхом двостороннього співробітництва мирному вирішенню спорів і запобіганню конфліктам, створенню якісно нових основ безпеки в Європі з одночасним скороченням рівня озброєнь, підвищенню ролі *Організації Об'єднаних Націй* (ст. 2, 4). У ст. 5 знайшло відображення прагнення сторін ство-

рити єдиний демокр. і прав. простір в Європі, дотримуючись при цьому положень *Заключного акту Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, *Паризької хартії для нової Європи* та інших док-тів ОБСЄ, сприяти розвиткові дружніх відносин між усіма д-вами. Інтерес країн до розвитку торг.-екон. співробітництва та можливі напрями його активізації зафіксовано у ст. 6-9. Дог-ром охоплено такі важливі сфери двосторонніх відносин, як співробітництво в галузі культури, науки, спорту і передових технологій (ст. 10, 15, 16), охорони навколишнього середовища (ст. 11), атомної енергетики (ст. 12), конс. відносин та візової політики (ст. 18), б-би з організованою злочинністю (ст. 19). У цілому положення дог-ру виконуються задовільно. Водночас є необхідність активізувати політ. співробітництво через реалізацію положення ст. 3 про проведення консультацій з двосторонніх і багатосторонніх питань, що становлять взаємний інтерес, співробітництво в галузі атомної енергетики, використання і транспортування електроенергії, нафти і газу (ст. 9, 12), прогнозування і відвернення стихійних лих (ст. 11). Договір укладено строком на 15 років, його дія автоматично продовжується на наступний 5-річний період, якщо жодна зі сторін не заявить шляхом письмового повідомлення про своє рішення денонсувати договір, але не пізніше ніж за один рік до закінчення відп. терміну.

Д.В. Табачник

Українсько-казахстанський договір про дружбу і співробітництво 1994 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. Кравчуком і Республіки Казахстан Н. Назарбаєвим в м. Києві 20.01.1994 під час його держ. візиту до України; ратифікована ВР України 24.02.1994; набула чинності 26.12.1994. Договір складається з вступної частини і 27 статей. Вдосконалює традиційно дружні, партнерські стосунки, що мають вікову історію та значно пошавилися з відновленням державності. Відносини двох країн, згідно зі ст. 1, базуються на засадах поваги незалежності, держ. суверенітету, територ. цілісності та недоторканості їхніх кордонів. Застосовано міжнар. практику формування міждерж. стосунків. Передбачається взаємодія щодо зміцнення міжнар. довіри і безпеки, посилення миротворчої ролі *Організації Об'єднаних Націй*, *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*, мирного врегулювання

конфліктів та недопущення виникнення нових вогнищ напруженості. Задекларовано міцну волю за будь-яких обставин не використовувати збройні сили стосовно іншої сторони (ст. 4). Громадянам обох країн гарантовано рівні нац. та громадян. права і свободи, віротерпимість — незалежно від нац. та расової належності (ст. 6, 7, 8, 9). Розвиток співпраці між законодавцями цих двох країн також слугуватиме поглибленню відносин між договірними сторонами. Ст. 12-16 обумовлюють відносини в галузі економіки, с. г-ва, транспорту, розвитку та обслуговування систем транзиту енергоносіїв. Регулюється розвиток співпраці у сфері освіти, науки, охорони інтелектуальної власності, в т. ч. через відп. міжнар. орг-ції, в яких вони беруть участь (ст. 17). Передбачено розвиток співпраці в галузях туризму, охорони довкілля та створення всеохоплюючої міжнар. системи екологічної безпеки і взаємодії (ст. 19, 20). Згідно зі ст. 22 сторони спільно приборкуватимуть організовану злочинність, тероризм, незаконний обіг наркотичних і психотропних речовин, зброї, вибухових речовин, боротимуться з контрабандою культ., істор. та археол. цінностей. Сторони проводитимуть регулярні двосторонні консультації (ст. 25). Спори щодо тлумачення і застосування цього дог-ру вирішуватимуться шляхом переговорів та консультацій. Чинність угоди — 10 років; передбачено механізм автоматичного продовження дії дог-ру на наступні 10 років, якщо за 6 місяців до закінчення терміну його чинності жодна зі сторін не запропонує іншого.

Д.В. Табачник

Українсько-канадська угода про дружбу і співробітництво 1994 — двосторонній договір, підписаний Президентом України Л. Кучмою та Прем'єр-міністром Канади Ж. Кретьєном в Оттаві 24.10.1994 під час держ. візиту укр. лідера до цієї країни. Угода ратифікована ВР України 15.02.1995, набула чинності 28.04.1999 і складається з вступної частини та 27 статей. Цей міждерж. документ закладає політ.-прав. підвалини для довгострокового політ. партнерства й екон. співробітництва. В угоді, зокрема, зазначається, що Україна і Канада розвиватимуть дружні відносини згідно зі *Статутом ООН*, відп. док-тами в галузі *прав людини* та принципами і зобов'язаннями в рамках НБСЕ на засадах взаємоповаги, довіри, солідарності, співробітництва, спільної відданості демократії та екон. свободі. Сторони погодились утримуватися від

погрози силою або використання сили проти територ. цілісності чи політ. незалежності одна одної і вирішувати будь-які спори між собою мирними засобами. Також домовились підтримувати регулярний діалог на найвищому політ. рівні з принципових питань двосторонніх відносин та міжнар. проблем, сприяти розвиткові співробітництва на всіх рівнях з метою забезпечення подальшого розширення і поглиблення обопільних відносин та координації їх позицій з міжнар. питань. Україна і Канада підтвердили свої зобов'язання в галузі контролю над озброєннями, підтримку міжнар. зусиль, спрямованих на скорочення рівнів збройних сил і створення мір довіри. Передбачено поглиблення двостороннього співробітництва в рамках *Організації Об'єднаних Націй* з метою зміцнення миротворчої ролі цієї орг-ції, а також посилення ефективності НБСЕ, як механізму запобігання конфліктам та їх мирного розв'язання, захисту прав людини і нацменшин, розвитку демокр. інститутів. Домовлено сприяти з обох сторін розвитку і створенню відп. умов для екон. співробітництва та комерційної діяльності, включаючи торгівлю й інвестування спільних підприємств. Надаватиметься пріоритет торгівлі, інвестуванню, іншим формам екон. співробітництва в галузях енергетики, с. г-ва, телекомунікації, гірничої промисловості, транспорту, будівництва, переробки продуктів харчування, охорони навколишнього середовища тощо. Орієнтуючись на Угоду про створення в Україні Міжнар. наук.-технол. центру, що була підписана в Києві 25.10.1993, сторони домовились визначити пріоритетні сфери співробітництва в науці і технологіях, вивчити можливі шляхи співробітництва в галузі ядерної енергетики. Передбачено також двостороннє співробітництво щодо запобігання та б-би з усіма видами злочинності, розвитку контактів і обмінів у військ., культ. та інших галузях. Положення угоди не суперечать зобов'язанням сторін за чинними для них двосторонніми і багатосторонніми *договорами міжнародними* та угодами і не спрямовані проти третіх країн. Угоду укладено строком на 10 років, її дія буде автоматично продовжуватись на наступні 5-річні періоди, якщо сторони не погодяться про інше.

Д.В. Табачник

Українсько-киргизький договір про дружбу і співробітництво 1996 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. Куч-

мою і Киргизької Республіки А. Акаєвим у Києві 19.06.1996 під час його візиту до України; ратифікована ВР України 21.02.1997; набула чинності 24.12.2001. Складається з вступної частини і 25 статей. Укладення дог-ру стало можливим у зв'язку з відродженням державницьких традицій двох народів, з метою подальшого зміцнення дружніх стосунків, що існують кілька десятиріч на засадах рівноправності, партнерства, дотримання прав людини, поваги держ. суверенітету й територ. цілісності країн. Сторони твердо заявили про свою волю всіляко зміцнювати мир, підвищувати рівень стабільності як у регіональному, так і в глобальному вимірах, що передбачено ст. 3 та 4 дог-ру. Ст. 5-7 закріплено, серед іншого, віротерпимість представників різних релігій та конфесій, комплекс прав і свобод, у т. ч. культурних, незалежно від національності. За зразок та орієнтири у відносинах у галузі екон. співробітництва взято правила і норми *ГАТТ/СОТ*. Належну увагу приділено також питанням власності, майна та управління ними. У ст. 11 закріплено, що всі питання, які можуть виникнути, мають вирішуватись окремими угодами. Низка статей передбачає укладання окремих угод на їх розвиток: щодо с. г-ва, трансп. мереж, у гуманітарній сфері. Ст. 16 та 17 наголошують на розвитку співпраці та гармонізації законодавства з охорони довкілля, здоров'я, а ст. 18 — на необхідності б-би з організованою злочинністю, тероризмом у найширшому розумінні цього явища. Даним заходам мають сприяти налагодження і вдосконалення контактів між органами законодавчої влади двох країн. Ст. 20 проголошується недоторканість прав і обов'язків, взятих д-вами внаслідок їхньої участі в інших *договорах міжнародних*. За ст. 23, країни, зареєструвавши текст дог-ру в органах *Організації Об'єднаних Націй*, перебувають у міжнар. прав. полі та є невід'ємною складовою міжнар. спільноти. Згідно зі ст. 25, договір є чинним до 19.06.2006, а його дія автоматично продовжиться на наступні 10 років у разі, якщо до 19.06.2005 жодною з договірних сторін не буде запропоновано іншого.

Д.В. Табачник

Українсько-китайська декларація про розвиток і поглиблення відносин дружби і співробітництва 1995 — міждерж.

політ.-прав. документ, підписаний Президентом України Л. Кучмою та Головою КНР Цзян Цземінем у Пекіні 4.12.1995 в ході візиту укр.

лідера до Китаю; набув чинності 5.12.1995. Фактично несе міжнар.-прав. функцію міждерж. політ. дог-ру, в якому закладено основні принципи двосторонніх відносин у політ., екон. та гуманітарній галузях. Мета декларації — зміцнення і поглиблення відносин дружби та всебічного співробітництва між Україною і КНР, виведення їх на новий рівень конструктивного партнерства. У політ. сфері сторони підтвердили спільність позицій і підходів до розв'язання основних проблем та викликів сучасності, домовилися докладати спільних зусиль для врегулювання міжнар. проблем і регіональних конфліктів винятково мирними політ. засобами, сприяти забезпеченню політ. та екон. безпеки двох країн, виступати проти будь-яких проявів *сепаратизму*. Китайська сторона підтвердила визнання незалежності, суверенітету і територ. цілісності України. Укр. сторона в черговий раз заявила незмінність позиції щодо *Тайванської проблеми*. Досягнуто домовленості щодо активізації політ. консультацій на різних рівнях, координації позицій з метою зміцнення міжнар. безпеки. В екон. сфері сторони домовилися сприяти розвитку двостороннього торг.-екон. співробітництва відповідно до міжнар. практики з урахуванням принципів *ГАТТ/СОТ*. Зафіксовано пріоритетність торгівлі в розрахунках у ВКВ. Домовлено сприяти встановленню прямих екон. зв'язків на регіональному рівні, реалізації вже підписаних двосторонніх угод та подальшій розбудові договірно-прав. бази. Визначено галузі двостороннього співробітництва, розвиток яких має пріоритетне значення для двох країн. Вирішено активізувати роботу двосторонньої міждержавної комісії з питань торг.-екон. співробітництва та надавати обоюдно сприяння активній участі в міжнар. багатосторонньому екон. співробітництві. Сторони дійшли згоди щодо необхідності удосконалення контролю за взаємними поїздками громадян і забезпечення захисту законних прав та інтересів громадян іншої сторони на своїй території. Укр. і китайська сторони домовились розширювати співробітництво у сфері культури, мистецтва, освіти, спорту, а також обміни між парламентами, громад. орг-ціями, молоддю двох країн.

Д.В. Табачник

Українсько-корейська декларація про принципи взаємовідносин і співробітництва 1996 — міждерж. політ.-прав. доку-

мент, підписаний Президентами України *Л. Кучмою* та Республіки Корея *Кім Їн Самом* у Сеулі під час перебування укр. лідера в Республіці Корея з держ. візитом; набув чинності 16.12.1996. Укладена з метою зміцнення та розвитку відносин дружби і співробітництва між Україною та Республікою Корея на принципах суверенної рівності, територ. цілісності, мирного вирішення спорів, невтручання у внутр. справи. Сторони домовилися активізувати політ. діалог на високому рівні, розвивати міжпарл. контакти, розширювати співробітництво з двосторонніх та міжнар. питань, сприяти міжнар. зусиллям, спрямованим на досягнення заг. і повного роззброєння. В екон. сфері домовлено сприяти розвитку торг.-екон. співробітництва та створювати сприятливі умови для залучення інвестицій і підприємницької діяльності. Передбачено розвивати співробітництво в галузях науки і технологій, культури, мистецтва, літератури, освіти, охорони здоров'я, туризму і спорту. Статті договору містять положення про співробітництво в транспортуванні, захисті навколишнього середовища, контролі за наслідками стихійних лих. Укр. та півд.-корейська сторони вирішили сприяти розбудові договірно-прав. бази двосторонніх відносин. Дог-ром обумовлюється активна співпраця і обмін досвідом у сфері б-би з *тероризмом міжнародним*, організованою злочинністю, нелегальною торгівлею наркотиками, контрабандою культ. цінностей та іншими видами злочинів. Сторони зобов'язалися сприяти функціонуванню своїх дип. місій в кожній країні та вирішувати будь-які спірні питання шляхом консультацій і переговорів відповідно до *Статуту ООН*.

Д.В. Табачник

Українсько-кримський союзний договір 1648 — двостороння угода, ініційована *Б. Хмельницьким* з огляду на потребу стратегічного забезпечення тилу козацько-селянської армії та можливість використання маневреної кримськотатарської кінноти в б-бі з польсько-шляхетськими військами. Укладання дог-ру в другій половині березня 1648 під час відвідин Бахчисараю козацьким посольством у складі *Б. Хмельницького*, його сина *Тимоша* і полковника *К. Бурляя* було прискорене у зв'язку з отриманням *Іслам Гересм III* листа від султана *Ібрагіма* з наказом відрядити військо для захоплення Мальти. Хоча текст док-та не зберігся, джерелознавчий аналіз свідчить, що сторони зобов'язалися на-

давати взаємну допомогу проти ворогів, татари не повинні були брати в Наддніпрянщині ясир, спустошувати населені пункти і руйнувати церкви. У свою чергу, Військо Запорозьке мало виділити ханату платню за військ. допомогу і утримуватися від нападів на Крим. Продовжувався 1649 і 1651, втратив чинність з укладанням у липні 1654 «вічного договору» Кримського ханату з Річчю Посполитою, що передбачав спільні воєнні дії проти Війська Запорозького і Московського царства.

В.І. Головенко

Українсько-кримський союзний договір 1711 — двостороння угода, укладена в Бахчисараї 23.01.1711 *П. Орликом* і *Девлет Гересм II* за зразком *українсько-кримського союзного договору 1648*. Складалася з 23 пунктів, у яких проголошувалися нерозривне братство, дружба і військ. союз ханату з «малоросійським народом» як на період звільнення України з-під моск. залежності, так і на майбутнє; сторони зобов'язувалися боротися за від'єднання від Росії не лише Гетьманщини, а й Слобідської України; татари не могли вибирати ясир серед «безневинних мешканців» Наддніпрянщини й палити церков на її території; причорноморські кордони між Кримом, Україною і Османською імп. визначалися «за давнім утвердженням», тобто без урахування положень *Константинопольського миру 1700* і всупереч прагненню *Петра I* оволодіти узбережжям Азовського та Чорного морів. Був чинний до підписання *Адріанопольського мирного договору 1713* між Московським царством і Османською імперією, що підтверджував положення *Прутського миру 1711*.

В.І. Головенко

Українсько-кримські переговори 1918. Проблема стосунків із Кримом посідала вагоме місце в діяльності *дипломатії Української Держави*. Згідно з 3-м Універсалом Центральної Ради (ЦР) від 7.11.1917 півострів не входив до земель, які мали складати УНР. В умовах, коли укр. керівництво розраховувало на можливу федерацію з демокр. Росією, кримське питання не було надто пекучим, але з початком відкритого протистояння з рад. Росією воно набуло особливої актуальності. У грудні 1917 владу на півострові перебрала створена із представників міських дум, земств, громад. та політ. орг-цій Рада народних представників, що на курултай в Бахчисараї проголосила Кримську республіку,

яку визнала ЦР. Але в січні 1918 владу в Криму захопили більшовики, що 21.03.1918 проголосили створення Таврійської Радянської Соціалістичної Республіки, яка виступала проти ЦР, дотримуючись пророс. орієнтації. Витісняючи більшовицькі загони з території України, група Армії УНР підполковника П. Болбочана 22-23.04.1918 перейшла Перекоп і заглибилась у Крим, але нім. командування, переслідуючи власні цілі, наказало укр. підрозділам залишити півострів. Для управління ним 6-25.06.1918 було створено крайовий уряд на чолі з вихідцем із литовських татар генералом С. Сулькевичем, який відновив чинність усіх законів Російської імп. й заявив, що планує приступити до створення крайової армії та висунув претензії на частину царського флоту. Хоча значна частина населення Криму виступала за злуку з Україною, рос. політики, що перебрали владу на півострові, намагались зignorувати гетьманат П. Скоропадського. Розпочалось переслідування укр. громади й українофільських газет, заборонялось навіть приймати урядові телеграми з Києва укр. мовою. Ще 10.05.1918 в *ночі* до посла Німецької імп. в Києві *Мума фон Шварценштайна* на стратегічне становище Криму для Української Держави звернув увагу П. Скоропадський: «Україна без Криму стає сильною державою не могла б, особливо з економічного боку була б несила. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом». Проте в плани Берліна тоді не входило створення на сході Європи молодої, економічно міцної д-ви. Використовуючи як формальний привід зазначені положення 3-й Універсалу, нім. уряд продовжував курс на підтримку уряду С. Сулькевича. Це змусило МЗС Української Держави ще раз роз'яснити нім. стороні ставлення свого уряду до кримської проблеми. У *ночі*, направлений *Д. Дорошенком* 30.05.1918, підкреслювалось, що «перш за все Універсал взагалі зазначив тільки головні частини української території, маючи на увазі, що ті землі, в яких українська людина не має абсолютної більшості приєднуються пізніше... Такий спосіб установки кордону, спершу тільки в загальних рисах, пояснюється також і тим, що тоді УНР розглядалася тільки як федеративна частина Росії. Так само

і Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав би бути також федеративною одиницею Росії й таким чином зв'язку з Кримом, економічним форпостом України, українська держава не губить. Нині ж коли остаточно стала Україна на шлях цілковитої політичної незалежності, зв'язок з Кримом, як федеративною одиницею може уриватися цілком».

У сер. серпня 1918 Рада Міністрів Української Держави оголосила екон. *блокаду* Криму, було припинено залізничний і мор. рух та торгівлю. Тоді яскраво виявилась цілковита залежність півострова від материка: його екон. життя було повністю паралізоване. Це змусило кримську сторону реально поглянути на стан речей, на межі зриву опинились і поставки з Криму в Німеччину продуктів харчування. 6.09.1918 начальник генштабу нім. окуп. військ генерал-лейтенант В. Гренер звернувся до голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба з телеграмою, в якій зазначив, що «внаслідок ходу розвитку справ стосунки між Україною і Кримом за останні тижні до того натягнуті, як в політичному, так і в господарському відношенні, що якщо в найближчий час не відбудеться змін, можлива загроза подальшого зростання труднощів, що мають місце, і які шкодять інтересам України і Криму». В. Гренер запропонував провести з цього приводу переговори в Києві за участю всіх зацікавлених сторін. Напередодні повернення П. Скоропадського з Німеччини, 18.09.1918, Рада Міністрів ухвалила тимчасово призупинити «митну війну» за умови негайного прибуття кримських повноважних представників для переговорів до Києва, а самі переговори щодо умов входження півострова до Української Держави «вести безпосередньо міністрам зацікавлених відомств, не передовіряючи своїх повноважень іншим особам». Кримська делегація складалась із міністра юстиції А. Ахматовича (голова), міністра освіти М. Чарикова (колишній рос. посол у Стамбулі), міністра шляхів сполучення Л. Фрімана, міністра постачання В. Домброво й керуючого мін-вом фінансів Д. Нікіфорова. Українську Державу представляли Ф. Лизогуб, Д. Дорошенко, *І. Кістяківський* (тоді міністр внутр. справ), А. Ржепецький (міністр фінансів) й О. Рогоза (військ. міністр). Від нім. командування був принц Рейс. Але, незважаючи на досить високий рівень представництва обох сторін, перший досвід переговорного спілкування наприкінці вересня виявився безплідним. Вину за невдачу Д. Доро-

шенко поклав на кримську делегацію, що «виявила дуже настійливий тон і всіма способами обходила просто поставлене їй питання про злуку з Україною». Укр. міністри заявили про невизнання кримських делегатів компетентними виявляти волю й бажання всього населення півострова, зажадавши прибуття представників головних нац. груп. Через тиждень до Києва приїхали лідери нім. колоністів Т. Рапп і А. Нефф та кримських татар Ю. Везіров і А. Озенбашли. На спільному засіданні делегацій 9.10.1918 було оприлюднено укр. Декларацію з викладом принципів кримської краєвої конституції. Вона починалась із того, що «Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю»; до компетенції Києва передавались *зовнішня політика*, оборона, цивільне й кримінальне законодавство, призначення вищих посадових осіб автономії та затвердження місцевих законів, фінанс. й митна система, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу. Водночас Крим зберігав свій крайовий уряд і народні збори з правом вироблення місцевого законодавства, власний бюджет, контроль над торгівлею, промисловістю, с. г-вом, податками, судовими справами, освітою, охороною здоров'я, міжнац. відносинами. Попри виважений характер док-та, наступного дня А. Ахматович назвав його «проектом уярмлення» і взагалі заявив, що кримська делегація не в праві підписувати угоду, обов'язкову для всіх наступних урядів півострова. Тоді роздратований непоступливістю кримських міністрів Ф. Лизогуб наголосив, що їхні повноваження недостатні, й перервав переговори.

Опинившись у глухому куті, кримська делегація змушена була погодитись 12.10.1918 на продиктовані Києвом попередні умови приєднання півострова, чії регіональні інтереси враховувались у них достатнім чином. При закордонному, військ. й фінанс. мін-вах Української Держави мали бути створені особливі відділи з кримських справ, а при гетьманові — особлива посада статс-секретаря з правом голосу на засіданнях Ради Міністрів з усіх питань, які стосуються інтересів півострова. Статс-секретар мав призначатись гетьманом із числа трьох кандидатур, запропонованих кримським урядом. Щоправда, кримська делегація зажадала, аби прелімінарна угода була відвезена до Сімферополя для обговорення й затвердження Курултаєм та з'їздом нац. і громад. орг-цій Криму. Проте остаточне вирішення кримського питання на користь Української Держави зірва-

лось якраз у той час, коли залишалось узгодити окремі несуттєві формальності. Відразу ж після укр.-кримських переговорів у Києві 18.10.1918 нарада земських гласних повітів півострова висунула вимогу зміни уряду С. Сулькевича новим, що спирався б «на широкі верстви населення». Військ. поразка Німеччини й поява антантівської ескадри в Чорному морі пришвидшили рішення С. Сулькевича про відставку й передачу влади 14-15.11.1918 голові таврійського губернського земського зібрання С. Криму. Новий крайовий уряд задекларував «прагнення до відродження єдиної Росії» та звернувся за допомогою до Добровольчої армії А. Денікіна, підрозділи якої невдовзі висадилися на півострові.

Література: Матвієнко В. Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002.
В.М. Матвієнко

Українсько-кубанський союзний договір 1920

— двостороння угода між урядами УНР і Кубанської Республіки, укладена у Варшаві 7.08.1920. Від УНР угоду підписали віцепрем'єр А. Ливицький, міністр шляхів С. Тимошенко, міністр народного здоров'я С. Стемпковський і голова торг.-екон. місії УНР у Польщі І. Фещенко-Чопівський (відп. повноваження були надані Радою Міністрів УНР 1.08.1920), з кубанського боку — члени крайового уряду Кубанської Республіки І. Івасюк, М. Сулятицький та І. Білий (заступник мін. зак. справ крайового уряду). Договірні сторони взаємно визнали УНР і Кубанську Республіку незалежними та суверенними д-вами (п. 1), зобов'язалися «підтримати один одного в спільній боротьбі за державну незалежність обох Республік у справах військових, політичних, господарських і фінансових» (п. 2), а також «не заключати ніяких договорів чи конвенцій з іншими державами, котрі були б направлені проти інтересів учасників цього договору» (п. 3). Окремо уряди УНР і Кубанської Республіки мали укласти між собою в міру розвитку співпраці військ. і мор. конвенцію, а також дог-ри, що регулювали б госп. та фінанс. взаємовідносини (п. 4). Союзний договір набував сили з моменту його підписання уповноваженими обох сторін. Однак укр.-кубанська союзна угода, що спиралася на засади обопільного визнання суверенності та взаємодопомоги, в першу чергу військ. співробітництва в б-бі проти більшовиків, так і зали-

шилася нереалізованою. Насамперед, їй значною мірою суперечив договір кубанського керівництва з П. Врангелем, підписаний 4.08.1920 у Севастополі, що знецінював п. 1 і п. 3 укр.-кубанської угоди, оскільки фактично ліквідував суверенітет Кубанської Республіки, а врангелівський «Уряд Півдня Росії» навряд чи можна було навіть умовно вважати союзником УНР. Згодом поразки в б-бі з більшовиками, перехід Державного Центру УНР на територію Польщі, еміграція та гостра криза кубанського політ. керівництва, сумнівність перспектив переможного повернення на батьківщину остаточно перекреслили можливості реалізації двосторонньої союзної угоди.

В.М. Матвієнко

Українсько-кубанські переговори 1918.

Гетьманський уряд, за свідченням *Д. Дорошенка*, на Кубань «дивився, як на частину української землі, яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України, або як автономний край, або хоча б на федеративних засадах». А першим позитивним сигналом для офіц. Києва стало прибуття 28.05.1918 делегації у складі президента кубанської Законодавчої Ради *М. Рябовола* (голова), його заступника *С. Шахин-Гірея* (голова комітету горців), членів Ради *К. Безкровного*, *П. Каплина* й *Г. Омельченка* та міністра землеробства *Д. Скопцова*. На урочистому прийомі делегації 3.06.1918 *П. Скоропадський* висловив сподівання, що «тепер славні Кубанці підуть разом з молодію Українською Державою, щоб здійснити ті гарячі мрії, котрі являлись керівничою зіркою для наших батьків». Формально переговори велися щодо надання Україною Кубані допомоги в б-бі проти більшовиків та налагодження міждерж. відносин, а неофіційно, за свідченням *Д. Дорошенка*, «між українським міністром закордонних справ і українцями членами Кубанської делегації установилося потайне порозуміння вести справу в напрямку прилучення Кубані до України». Водночас на українсько-російських мирних переговорах 1918 у Києві представник Чорноморської губернії *А. Короленко* домагався повноправного статусу, щоб відстоювати позицію громад. орг-ій регіону про приєднання його до Української Держави.

Але тоді справа укр.-кубанського держ. об'єднання зірвалась, оскільки *Д. Скопцов* повідомив про вищезгадані таємні контакти донському послу *О. Черячукіну*, який, у свою чергу, сповістив кубанський уряд. Звіти делегації надій-

шла вказівка «не заходити так далеко в переговорах з Україною, а прохати насамперед допомоги зброєю». Уже напр. червня 1918 з України вирушив перший ешелон із військовим спорядженням: 9700 гвинтівок, 5 млн. патронів і 50 тис. снарядів для 3-дюймових гармат. Наступного місяця на Кубань було вислано 3 повністю споряджені батареї по 4 гармати в кожній, кількості кулеметів та інші види зброї. Подібні поставки здійснювались регулярно.

МЗС Української Держави, як у випадку з Кримом, фінансувало через *С. Ерастова* проукр. пропаганду на Кубані. Консулом туди було відряджено *П. Понятенка*, який мав широкі зв'язки в місцевих колах ще з дорев. часів. Поступово в укр. керівництві визрів досить ризикований план, схвалений *П. Скоропадським*, десантувати на азовському узбережжі Кубані 15-тис. Окрему запорізьку дивізію генерал-майора *З. Натієва*, що була дислокована уздовж демаркаційної лінії з більшовицькою Росією на сході Харківської губернії. Водночас на Кубані мало спалахнути антибільшовицьке повстання, за допомогою якого укр. війська могли б визволити Катеринодар до підходу Добровольчої армії. Це створило б сприятливі умови для проголошення об'єднання Кубані з Україною. Коли нім. окуп. командування на поч. серпня 1918 погодилося із проведенням кубанської операції, *П. Скоропадський* віддав наказ про передислокацію Окремої запорізької дивізії до залізниці для посадки в ешелони, були розроблені докладні плани бойових дій і виділені відп. кошти. Але, як згадував *Д. Дорошенко*, «справа розбилася через саботаж, чи вірніше зраду одного з високих урядовців українського військового міністерства, який будучи в стосунках з *Алексеевим* (лідером білогвардійського руху і організатором Добровольчої армії) і сприяючи його інтересам, умисне затягав цілу справу, не зважаючи на виразні накази Гетьмана й військового міністра, зволікав під різними претекстами початок операцій, а тим часом *Алексеев* швиденько вирушив в похід, захопив Катеринодар і скорим маршем посувався до Новоросійська. Тоді німці заявили, що вже пізно, і що вони не можуть допустити збройної сутички між українцями й добровольцями».

20.10.1918 до Києва з Кубані прибула Надзвичайна дип. місія на чолі з полковником *В. Ткачовим*. Вона мала підготувати й укласти угоди про обмін *військовополоненими*, фінанс. справи,

поставки озброєнь і поштово-телеграфні відносини. Як зазначав Д. Дорошенко, неофіційно місії «було доручено вивчити ґрунт, на якому могло б відбутись державне об'єднання Кубані з Україною». Але укр.-кубанський діалог ледве не був зіпсований, коли 26.10.1918 на ім'я Д. Дорошенка надійшла телеграма від консула в Новочеркаську В. Мищенка про арешт у Новоросійську президії укр. Чорноморської Ради за приватну вітальну телеграму Національній Раді у Львові з приводу проголошення Зах.-укр. д-ви. Завдяки оперативному втручання Катеринодара інцидент було швидко вичерпано. 13.11.1918 в. о. директора Українського держ. банку Ігнатович, директор Українських ощадних кас К. Білінський і члени Кубанської місії В. Родіонов та М. Сирейшиков підписали Угоду про здійснення кредитно-перевідних операцій. Наступного дня товариш міністра внутр. справ Української Держави В. Кулябко-Корецький і В. Ткачов та В. Родіонов уклали міжурядову Угоду відносно поштово-телеграфних зносин.

Тоді ж, 14.11.1918, Рада Міністрів Української Держави уповноважила товариша міністра торгів і промисловості С. Бородаєвського, товариша міністра фінансів К. Замен, товариша міністра шляхів сполучення А. Лукашевича й В. Кулябко-Корецького провести в Катеринодарі переговори щодо укладення фінанс.-екон. дог-ру. Через два дні А. Лукашевич і В. Ткачов та В. Родіонов підписали в Києві угоду «Про шляхи сполучення», а також Угоду з фінанс. питань (з укр. боку підпис поставив К. Замен). Наступного дня, 17.11.1918, заручившись обіцянкою укр. уряду щодо поставок на Кубань нових транспортів зброї та спорядження, місія В. Ткачова вирушила до Катеринодара, але укр. делегація з огляду на розгортання антигетьманського повстання так і не від'їхала на Кубань.

Література: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. — Т. 2.: Українська Гетьманська Держава. — К., 2002; Матвієнко В. Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002.

В.М. Матвієнко

Українсько-латвійський договір про дружбу і співробітництво 1995 — двостороння угода, підписана Президентом України Л. Кучмою і Латвійської Республіки Г. Ульманісом у Ризі 23.05.1995 під час держ. візиту укр. лідера до Латвії; ратифікована ВР України 13.10.1995; набула чинності 22.05.1996. Договором закріплено основоположні засади відносин обох д-ав

згідно з *нормами міжнародного права*, дотриманням принципів суверенної рівності, територіальності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, заборони застосування сили або загрози силою, поваги прав людини, включаючи права нац. меншин на основі принципів *Організації Об'єднаних Націй* і докт-тів *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*. В основі дог-ру закріплені положення, відповідно до яких Сторони: вирішують спори, які можуть виникнути між ними, винятково мирними засобами, не використовуватимуть збройні сили одна проти одної, не чинитимуть тиск одна на одну перебуванням збройних сил однієї країни на території другої; зобов'язуються не використовувати самі і не допускати, щоб їхні території використовувались будь-ким з метою здійснення збройної агресії чи ворожої діяльності проти іншої сторони, а у випадку, якщо одна із сторін стане об'єктом збройного нападу, інша сторона не буде підтримувати агресора і вживе усіх заходів, необхідних для мирного врегулювання конфлікту; сприяють процесу роззброєння та подальшому скороченню збройних сил і озброєнь в Європі; розширюватимуть свої контакти і співробітництво в міжнар. орг-ціях.

Дог-ром також передбачено двостороннє співробітництво України і Латвії в торг.-екон. сфері, в галузях енергетики, транспорту, охорони та поліпшення стану навколишнього середовища, фундаментальних і прикладних наук, охорони здоров'я та культури. Сторони гарантували своїм громадянам рівні права і свободи, створюють відповідно до заг.-визнаних норм міжнар. права всі необхідні умови для забезпечення прав нац. меншин. Зазначено, що сторони на основі окремих угод будуть співпрацювати в б-бі з корупцією, тероризмом, з питань взаємної прав. допомоги в цивільних, кримінальних і сімейних справах. Договір укладено терміном на 10 років, чинність якого автоматично продовжується на наступні 5-річні періоди, якщо жодна із сторін письмово не повідомить іншу сторону не пізніше ніж за рік до закінчення відп. терміну про свій намір не продовжувати його дію.

Д.В. Табачник

Українсько-литовський договір про дружбу і співробітництво 1994 — двостороння рамкова угода, підписана Президентом України Л. Кравчуком і Литовської Республіки

А. Бразаускасом у Вільнюсі 8.02.1994 в ході держ. візиту укр. лідера до Литви; ратифікована ВР України 24.02.1994; набула чинності 28.06.1994. Складається з вступної частини і 29 статей. Дог-ром передбачено мирне співіснування двох країн на основі принципів суверенної рівності, відмови від застосування сили чи загрози силою, непорушності кордонів, територ. цілісності, мирного врегулювання спорів тощо. Сторони, зокрема, зобов'язалися не вступати до орг-цій, воєнних союзів (блоків), діяльність яких спрямована проти одного з учасників дог-ру, не брати участі в подібних орг-ціях і союзах (блоках), домовилися проводити консультації з метою врегулювання конфліктних ситуацій, які створюють чи можуть створити загрозу миру, порушують територ. цілісність однієї з цих країн; при цьому мають керуватися принципами і *Статутом ООН* (ст. 4). Договір визначає заг. засади та основні напрямки розвитку співробітництва між двома країнами. Сторони домовилися розширювати контакти між громадянами обох д-ав, як на індивід. основі, так і на рівні держ. та громад. структур, органів місцевого самоврядування (ст. 5), націлилися приділяти увагу розвитку міжпарл. співробітництва. Серед основних напрямків співпраці: торг.-екон., трансп. у галузях комунікацій (ст. 10-11), освіта, культура, мистецтво, література, спорт і туризм (ст. 12-14), наука і техніка (ст. 15), охорона навколишнього середовища (ст. 16), охорона здоров'я з окремим наголосом на сприянні оздоровленню потерпілих внаслідок Чорнобильської катастрофи (ст. 17). Сторони виділили розвиток співпраці в системі прав. допомоги і прав. відносин у цивільних, сімейних та кримінальних справах, б-бі зі злочинністю, ліквідації стихійних лих тощо. Щодо реалізації положень угоди та ст. 26 передбачається укладання інших необхідних для цього дог-рів та угод. Термін дії дог-ру — 10 років з моменту набуття ним чинності, який автоматично продовжується на наступні 5-річні періоди, якщо одна із сторін не повідомить письмово іншу про намір вийти з нього.

Д.В. Табачник

Українсько-македонський договір про дружбу і співробітництво 1998

— двостороння угода, підписана Президентами України Л. Кучмою і Республіки Македонія К. Глігоровим у Скоп'є 1.12.1998 під час держ. візиту укр. лідера до Македонії; ратифікована ВР України

11.01.2000; набула чинності 26.06.2000. Договірні сторони, керуючись прагненням зробити Європу континентом миру, стабільності та взаємовигідного співробітництва, з урахуванням політ. та соц.-екон. змін, на підставі відданості *Статутів ООН*, принципам і док-там *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* та демокр. принципам *Ради Європи*, домовились розвивати між собою відносини як дружні д-ви на основі взаємної довіри та вигідного співробітництва, сприяти підвищенню ролі *Організації Об'єднаних Націй* у зміцненні основ міжнар. миру і безпеки, а також шляхом поглиблення співробітництва в рамках ОБСЄ, докласти зусилля до процесу подальшої інтеграції в європ. просторі. У двосторонньому вимірі вони сприятимуть регулярним контактам і зустрічам представників органів держ. влади та управління різних рівнів. Приділено увагу співробітництву парламентів обох країн, міст, адмін.-територ. одиниць та громад. орг-цій. Передбачається забезпечення необхідних умов для збереження і розвитку етнічної, мовної, культ. та реліг. самобутності укр. меншини в Македонії і македонської в Україні згідно з міжнар. стандартами та зобов'язаннями двох д-ав, у відповідності з нац. законодавством, а також розвиток конс. відносин і полегшення візового режиму для представників цих меншин. Сторони зобов'язалися сприяти і заохочувати розвиток взаємовигідного екон., торг. співробітництва, здійснювати співпрацю в галузі енергетики, ресурсозберезувальних технологій, розширюватимуть співробітництво у сфері трансп. комунікацій, вживатимуть заходів для спрощення митного і прикордонного оформлення вантажних та пасажирських перевезень, мають поглиблювати співробітництво в системі комунікацій і новітніх технологій. Передбачено розвиток співробітництва в галузі фундаментальних та прикладних наук, охорони навколишнього середовища, культури, соц. забезпечення, охорони здоров'я, спорту, туризму і молодіжної політики. Заплановано співпрацю та обмін інформацією у сфері б-би з організованою злочинністю, тероризмом, незаконним обігом наркотиків, відмиванням брудних грошей. Надаватиметься сприяння в прав. галузі; з цих проблем укладатимуться окремі угоди. Договір не порушує прав і зобов'язань сторін, що випливають із чинних міжнар. угод, укладених кожною стороною зокрема. У разі виникнення спорів, вони вирішуватимуться винятково

мирними засобами, а також із допомогою механізмів, передбачених Статутом ООН. Договір укладено на 10 років з автоматичним його продовженням на 5-річні періоди, якщо жодна з учасниць дог-ру не відмовиться денонсувати його, повідомивши за рік до завершення терміну дії письмово іншу сторону. Зазначено, що договір підлягає ратифікації в парламентах, реєстрації в секретаріаті ООН і набуває чинності з дати обміну ратифікаційними грамотами.

Д.В. Табачник

Українсько-мексиканська декларація про принципи відносин та співробітництва 1997

— політ. заява від імені урядів, підписана 1-м заступником мін. закр. справ України А. Бутейком і заступником держ. секретаря закорд. справ Мексиканських Сполучених Штатів Х. Робель'є де Гудом у Мехіко 25.09.1997 під час перебування укр. урядової делегації в Мексиці. Набула чинності і ваги двостороннього політ.-прав. док-та з моменту підписання. Заклала необхідну прав. базу для розширення співпраці на основі суверенної рівності та взаємної поваги, відкрила перспективи подальшого розвитку двосторонніх відносин. У ній закріплено неухильне дотримання заг.-визначених *норм міжнародного права*, зобов'язання обох країн у сфері нерозповсюдження зброї масового знищення, досягнення заг. і повного ядерного роззброєння під міжнар. контролем відповідно до міжнар. зобов'язань у цій сфері. Україна і Мексика розвиватимуть взаємовигідне та всебічне співробітництво в галузі торгівлі, економіки, науки і технологій, освіти, охорони здоров'я, туризму та спорту на основі принципів рівності та взаємної зацікавленості. Передбачено розширення договірно-прав. бази, яка стимулюватиме розвиток торгівлі, встановлення комерційних контактів між держ. та приватними підприємствами, орг-ціями і фірмами двох д-ав відповідно до чинного законодавства кожної з обох д-ав. Заплановано їхню співпрацю в питаннях охорони довкілля, застосування екологічно чистих технологій, раціонального використання природ. ресурсів. Забезпечуватимуться необхідні умови для зближення двох народів по лінії держ. і недерж. орг-цій, профспілок, навч. та культ. закладів, молодіжних і спортивних орг-цій. Україна та Мексика співпрацюватимуть у справі б-би з організованою злочинністю, *тероризмом між-*

народним, незаконним обігом наркотичних засобів, контрабандою усіх видів. З метою надання взаємної прав. допомоги в цивільних та кримінальних справах сторони прагнутимуть укласти відп. угоди.

Д.В. Табачник

Українсько-молдовський договір 1650

— династичний союз між гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницьким і молдовським господарем Василем Лупулом. Укладений після спільного переможного походу козацько-селянського війська Б. Хмельницького (60 тис. чол.) та кримськотатарської орди (30 тис.) за Дністер у другій половині серпня 1650 і взяття столиці Молдови Ясс. На думку М. Грушевського, за умовами дог-ру В. Лупул мав порвати союзницькі стосунки з Варшавою й налагодити їх із Чигирином шляхом одруження доньки Розанди з сином гетьмана Тимошем; татарам і козакам мало бути виплачено 600 тис. талерів *контрибуції*. Угода була порушена молдовською стороною після поразки козацько-селянської армії під Берестечком 18-30.06.1651 й поновлена з перемогою Б. Хмельницького над поляками під Батогом 22-23.05.1652.

М.С. Дорошко

Українсько-молдовський договір про державний кордон 1999

— двостороння безстрокова угода, підписана Президентом України Л. Кучмою і Республіки Молдова П. Лучинським у Києві 18.08.1999 під час візиту молдавського лідера в Україну; ратифікована ВР України 6.04.2000; набула чинності 18.11.2001. Договору передував переговорний процес, що розпочався 1992. Угода встановила держ. кордон відповідно до док-тів *делімітації*, які є невід'ємною частиною цього дог-ру: протоколу-опису проходження лінії держ. кордону між Україною і Республікою Молдова та альбому топографічних карт держ. кордону між Україною і Республікою Молдова, складених у результаті делімітації укр.-молдовського кордону, проведеної в 1995-99. Дог-ром визначено поняття держ. кордону, його суть і принципи розмежування суходолу, повітр. простору, водних ділянок, а також умови і засоби позначення. Передбачено створення Спільної демаркаційної комісії з метою позначення лінії держ. кордону на місцевості. Комісія керується цим дог-ром, протоколом-описом проходження лінії держ. кордону, альбомом топографічних карт масштабу 1:50000, робочими топографічними картами

масштабу 1:10000, матеріалами землеустрою; нею здійснюються необхідні уточнення та розв'язання суперечливих питань.

Д.В. Табачник

Українсько-молдовський договір про добросусідство, дружбу і співробітництво 1992

— двостороння угода, підписана Президентами України *Л. Кравчуком* і Республіки Молдова *М. Снегуром* у Кишиневі 23.10.1992 під час перебування укр. лідера в Молдові; ратифікована ВР України 1.11.1996; набула чинності 5.01.1997. Договір спрямований на розвиток дружніх, добросусідських, партнерських відносин між обома д-вами на основі сумлінного виконання міжнар. зобов'язань, а також норм, що містяться в док-тах *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*. Заклав основу широкого двостороннього співробітництва в політ., екон., культ. та інших сферах; передбачає, зокрема, розвиток прямих зв'язків між підприємствами, співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, науки і техніки, зв'язку, інформації, туризму, спорту. Приділяє особливу увагу розвитку взаємовигідного двостороннього співробітництва щодо удосконалення та наближення до норм і практики світового ринку механізму своїх екон. зв'язків. Визначає базові елементи безпекової політики обох д-ав. Зокрема, у випадку, якщо одна із сторін стане об'єктом *агресії*, інша — не надасть підтримки агресору і сприятиме вирішенню конфлікту, використовуючи процедури та механізми *Організації Об'єднаних Націй* і ОБСЄ. Сусіди перешкоджатимуть створенню і діяльності на своїх територіях незаконних збройних формувань як своїх, так і закордонних, а також вербування, використання, навчання, фінансування або транзит *найманців*. Дог-ром передбачено співробітництво щодо обміну взаємною інформацією про зосередження військ та бойової техніки в районах спільного кордону, а також про їхнє пересування, великі навчання та інші подібні дії. Договір конкретизує розвиток самобутності нац. меншин, зокрема, шляхом створення сприятливих умов для функціонування навч., культ. закладів укр. та молдовською мовами, вільного прийому радіо- і телепередач у місцях їх компактного проживання та сприяння іншій стороні в наданні такої допомоги. Створюватимуться відп. умови для вільного взаємного доступу ЗМІ до місць проживання укр. та молдавської меншин в обох країнах.

Договір укладено строком на 5 років, його дія автоматично продовжується на наступний 5-річний період, якщо жодна із сторін не заявить про своє бажання денонсувати його шляхом письмового повідомлення не пізніше ніж за 6 місяців до закінчення чергового терміну.

Д.В. Табачник

Українсько-німецька декларація про основи відносин 1993

— політ. заява від імені держав Президента України *Л. Кравчука* і Канцлера Федеративної Республіки Німеччини *Г. Коля*, підписана в Києві 9.06.1993 під час візиту нім. лідера в Україну. Набула ваги політ.-прав. док-та міжнар. характеру, має преамбулу і 17 статей. У декларації закріплено основоположні засади відносин між Україною та ФРН згідно з *нормами міжнародного права*, дотриманням принципів суверенної рівності, територ. цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, заборони застосування сили або загрози силою і поваги прав людини, включаючи права нац. меншин, на основі принципів *Статуту ООН*, положення *Заключеного акта Ради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, *Паризької хартії для нової Європи*, а також док-тів НБСЄ. Декларацією визначено основні напрямки двостороннього співробітництва з питань роззброєння і контролю над озброєнням, нерозповсюдження ядерної зброї, взаємодії в рамках міжнар. орг-цій, співпраці на багатосторонній основі з метою б-би з організованою злочинністю, *тероризмом міжнародним*, незаконним виготовленням і обігом наркотиків, наголошено на розвитку освітніх, наук., культ., гуманітарних взаємин, розвитку різних форм регіонального й субрегіонального співробітництва, охорони навколишнього середовища в контексті наслідків Чорнобильської катастрофи. Зафіксовано намір сторін створити відп. умови для розвитку промисловості, с. г-ва і сфери послуг в Україні за правилами ринкової економіки, створення в цьому зв'язку Бюро делегата нім. економіки в Україні. Окремими положеннями закріплено бажання сторін надати необхідне спрощення доступу і догляду за могилами, полеглих на їхніх землях громадян кожної з країн, організувати належне збереження та впорядкування поховань. Декларація містить також положення, згідно з якими особливу увагу сторони приділятимуть розвитку міжпарл. зв'язків та обмінів, використовуватимуть досвід і ре-

зультати традиційних багаторічних зв'язків між землями та містами Німеччини, окремими регіонами і містами України. Сторони закріпили основи співробітництва щодо надання допомоги в реабілітації нац. меншин, які були депортовані з території України за часів сталінських політ. репресій та сприяння їм, у межах можливостей Німеччини, в культ., соц., екон., с.-г. галузях, а також у зміцненні міжнац. і етнічної спільності та з питань регіонального планування. На основі положень спільної декларації укладено 48 між-нар.-прав. док-тів між Україною та Німеччиною.

Д.В. Табачник

Українсько-польська війна 1918-19. З настанням осені 1918, коли очевидним став розпад Австро-Угорської імп. внаслідок поразки в *Першій світовій війні*, укр. політ. партії у Схід. Галичині розпочали підготовку до забезпечення права українців на держ. самовизначення. 18.10.1918 Укр. парл. репрезентація скликала у Львові Установчі збори для вирішення долі українців Австро-Угорщини, що проголосили себе укр. парламентом — Українською Національною Радою (УНРада), а 19.10.1918 ухвалили резолюцію про створення Української держави на теренах Схід. Галичини, Буковини і Закарпаття. Тим часом поляки теж прагнули захопити Львів і Схід. Галичину, 28.10.1918 Польська ліквідаційна комісія заявила про свої претензії на всю Галичину й готувалася перейняти владу з рук галицького намісника графа Гуйна. 31.10.1918 делегація УНРади намагалася змусити намісника передати владу укр. представництву, але той відмовився. Тоді в ніч на 1.11.1918 укр. частини австр. армії захопили і роззброїли австр. гарнізон, заарештували намісника й коменданта Львова, заволоділи найважливішими об'єктами в місті. Подібним чином була перейнята влада в інших містах і містечках Схід. Галичини. 9.11.1918, після того як всі укр. партії досягли угоди про співпрацю у формуванні уряду, УНРадою було призначено тимчасовий уряд — Державний Секретаріат на чолі з досвідченим парламентарієм *К. Левицьким*. 13.11.1918 УНРада опублікувала Тимчасовий основний закон, який проголошував утворення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Однак на той час у Львові активувалися польські орг-ції, які зі зброєю в руках виступили проти ЗУНР за приєднання Львова і Схід. Галичини до Польщі, розпоча-

лася укр.-польська війна. Протягом листопада 1918 польським військ. формуванням при допомозі з Кракова вдалось витіснити Галицьку Армію (ГА) й уряд ЗУНР на схід та окупувати Перемишль і Львів.

З сер. березня 1919 військ. ініціатива остаточно перейшла до рук поляків. Періодично робилися безуспішні спроби розпочати мирні переговори, здебільшого під тиском *Антанти*. Вибух укр.-польської війни в Галичині викликав велику стурбованість зах. д-ав. Війна плутала їхні плани, пов'язані з потребою в консолідації Польщі та б-бою з рад. владою в Росії. Франція виходила з необхідності створення в Європі системи безпеки, яка стримувала б Німеччину. Важлива роль у ній відводилася Польщі як надійному союзникові замість втраченої Росії. Велика Британія прагнула до підтримання балансу сил в Європі й воліла запобігти надмірному посиленню Франції та, відповідно, Польщі. Позиція США була суперечливою. Як наслідок, Британія, Франція й США висилали до Галичини свої місії, намагаючись схилити українців і поляків до переговорів. Уже в сер. листопада 1918 до Львова приїхав франц. офіцер Е. Віллем, який намагався чинити тиск на укр. сторону під час укр.-польських переговорів. У січні 1919 у Варшаві й Львові перебувала брит. військ. місія полковника Г. Вейда й капітана Т. Джонсона. У лютому роль посередника в укр.-польському конфлікті перебрала вислана Найвищою радою Паризької мирної конференції 1918-19 міжсоюзна місія на чолі з франц. генералом Ж. Бартелемі. Вона примусила обидві сторони розпочати переговори й запропонувала демаркаційну «*Бартелемі лінію*», яка залишала полякам більш як третину території Схід. Галичини з нафтовими районами, хоча в той час вона ще залишалася під контролем уряду ЗОУНР. Тепер уже українці відмовилися від пропозиції Антанти й відновили бойові дії після тижневого перемир'я. У березні 1919 район бойових дій відвідали дві амер. місії: генерала Ф. Кернана та капітанів Ю. Бахмана й С. Рейслера. Однак і їхні зусилля виявилися марними. Поляки, які саме тоді деблокували Львів і розвивали успішний наступ, посилюючись за рахунок частин, що прибули з Познані, відмовилися розпочати мирні переговори з українцями. Та сама участь спіткала на поч. травня галицьку делегацію на чолі із *С. Витвицьким*.

Нова військ. місія під головуванням півд.-африк. генерала *Л. Боти* в квітні 1919 запропонувала нову, більш прийнятну для українців демаркаційну лінію, що залишала Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн ЗО УНР. Висловивши письмово деякі застереження, укр. делегація 13.05.1919 погодилася на умови комісії. Проте польський уряд лише відтягнув час для підготовки нового наступу в Галичині, куди було скеровано частини сформованої й спорядженої у Франції «блакитної армії» Ю. Галлера. 15.05.1919 поляки розпочали наступ на всьому фронті, частина укр. військ, втративши зв'язок із головними силами, відступила в Закарпаття, де була інтернована чехословацькою владою. Але після реорганізації й перегрупування 7.06.1919 новим командувачем ГА — генералом О. Грековим був організований несподіваний для поляків контрнаступ під Чортковом. Він трохи не сягнув Львова, але був затриманий не стільки підсиленними польськими військами, скільки браком боєприпасів. До сер. липня поляки вдруге окупували майже всю Схід. Галичину, знову притиснувши зах.-укр. армію до Збруча, де вона об'єдналася з частинами армії Директорії УНР, яка під керівництвом Головного Отамана *С. Петлюри* вела драматичну б-бу на три fronti: проти більшовиків, «білої» армії генерала А. Денікіна і поляків на Волині (до укладення 1.09.1919 перемир'я).

З огляду на військ.-політ. ситуацію й під тиском польської дипломатії, що зуміла дискредитувати укр. сторону в очах керівництва Паризької мирної конференції, 25.05.1919 «Рада десяти» ухвалила рішення про дозвіл польським військам на тимчасову окупацію Схід. Галичини до Збруча й дала Варшаві право на використання всіх збройних сил. 21.11.1919 *великі держави* надали Польщі мандат від *Ліги Націй* терміном на 25 років, після закінчення якого Варшава зобов'язувалася провести у Схід. Галичині плебісцит. Проте це рішення так і не було втілене в життя. Будь-яка тимчасовість розв'язання проблеми викликала різко негативну реакцію у Варшаві, яка одразу після ухвали Найвищої ради розпочала тиск на уряди великих д-ав, щоб вона була переглянута, і 22.12.1919 її було скасовано.

Література: Красівський О. ЗУНР і Польща: політичне та воєнне протиборство (листопад 1918 – липень 1919 рр.). — Львів, 1999; Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. — Львів, 1998.

О.М. Знахоренко

«Українсько-польська війна 1942-47» — усталена в зарубіжній, передусім офіц. польській і діаспорній укр., історіографії назва збройного конфлікту між укр. націоналістичним Рухом Опору і польськими владними військ.-політ. структурами (як лондонського, так і варшавського підпорядкування). Його вибух безпосередньо пов'язаний з посиленням нім. окуп. терору і репресій проти населення Схід. Галичини і Волині, коли вкрай ускладнилися польсько-укр. міжетнічні стосунки. Наприкінці 1942 ОУН-Б приступила до формування на Волині (що входила до райхскомісаріату «Україна») загонів Української повстанчої армії (УПА), яка мала стати збройною опорою укр. нац. руху. А вже з початком наступного року виникло гостре суперництво за держ. приналежність Холмщини, Підляшшя, Волині, Схід. Галичини. Підпорядковане Лондону польське збройне підпілля та еміграційний уряд Польщі дотримувалися незмінної позиції про належність цих земель до Польщі. Водночас делегатура (емісари емігрантського уряду) і Армія Крайова вважали за потрібне схилити укр. нац. табір до співробітництва, тому в 1941-44 відбулися численні переговори представників польського та укр. підпілля. Однак на них польська сторона не йшла далі засад «нормалізації» 1935 і обіцянок українцям рівних прав із поляками. Такі умови не задовольняли укр. сторону, яка вважала зрадою упустити новий істор. шанс відновлення Української державності, а відбудову Польщі в кордонах на 1.09.1939 трактувала як «нову польську окупацію». Постанови 3-го Надзвичайного збору ОУН-Б 21-25.08.1943 проголошували початок «української національної революції» з метою реалізації законного права на самовизначення. Але ще 8.03.1943 делегатура інформувала польський уряд у Лондоні, що ОУН-Б відсуває питання укр.-польських кордонів, оскільки шукає з поляками антинім. та антирад. військ. й ідеолог. співпраці. Іншого плану інформація надходила до Лондона від «кресових» поляків (тобто польських поселенців на зах.-укр. землях), які звинувачували українців у колабораціонізмі з нім. окупантами. Концентрація польських підпільних структур на «кресах» робила становище там вкрай напруженим.

На поч. 1943, коли визначився корінний переделом у ході *Другої світової війни*, всі зацікавлені сторони впритул зайнялися питанням майбутнього устрою в Європі. Українці чекали від польського підпілля певних кроків назустріч своїм

прагненням, однак цього не сталося. 31.03.1943 лондонський уряд схвалив «Тези в справі української політики», які не вносили жодних нових елементів. Напружені стосунки між українцями і поляками вилилися в кривавий міжетнічний конфлікт, який розпочався навесні 1943 на Волині на ґрунті взаємних звинувачень у ворожості та пособництві окупантам. Не бачачи в поляках союзників, а лише ворогів, ОУН-Б восени 1943 вирішила з допомогою УПА «очистити» терен майбутньої Української держави від поляків і витіснити їх за Буг і Сян. У листопаді 1943 були поширені відозви до всього польського населення під загрозою фізичної розправи переселитися за Буг та Сян. В обставині взаємного поборювання такі заклики стали запальною речовиною, що спричинила взаємне винищення цивільних мешканців, часто на побутовому ґрунті, жертвами якого на Волині та у Схід. Галичині стали бл. 75 тис. поляків і 35 тис. українців. Цей польсько-укр. конфлікт можна поділити на декілька фаз. До 1942 відбувались вбивства окремих осіб чи родин і їх ще не можна приписати політ. орг-ціям. Від поч. 1943 зростають антипольські виступи і вже від березня 1943 можна говорити про масовий терор. Його пік припадає на липень – серпень 1943. Підтримка УПА цивільним населенням, озброєним косами, ножами та сокирами надала цим подіям особливо кривавого характеру. Та значна частина українців засуджувала вбивство на Волині. Вони досить часто допомагали полякам, хоча за це наражалися на помсту з боку своїх співвітчизників. Засудив терор і митрополит А. Шептицький та його голос за тих умов небагато значив. Наприкінці літа 1943 розпочались й «відплатні» акції з боку партиз. формувань Армії Крайової за підтримки польських баз самооборони та польської шульц-поліції. У цей час конфлікт перекинувся й на півн. повіті Схід. Галичини. Від вересня 1943 сила терору спадає, а польсько-укр. збройні сутички набувають все більш регулярного характеру. Однак восени 1944 – навесні 1945 розпочалась нова хвиля антипольського терору, атакували здебільшого ті села, які підтримували комуніст. владу. Контакти між УПА і АК, що невдовзі була реформована в об'єднання «Воля і незалежність» (ВІН), поступово звелись до тактичного порозуміння та кількох спільних акцій проти підрозділів НКВС СРСР і не відіграли великої ролі в протистоянні. Новий етап

конфлікту розпочався на Захід від річок Сян і Буг восени 1944 й був пов'язаний зі взаємним переселенням населення та виконанням *українсько-польської угоди про взаємний обмін населенням 1944* і розгортанням 28.04–12.08.1947 акції «Вісла», цілями якої були депортація українців з Холмщини та Підляшшя в зах. й півн.-зах. райони Польщі, що раніше належали Німеччині, і ліквідація націоналістичного руху. Насильницьким переселенням 140 тис. українців і формальною ліквідацією укр. етнічної меншини в Польській Народній Республіці закінчився останній кривавий польсько-укр. конфлікт. Операція «Вісла» пройшла без будь-якого протесту з боку польської громадськості, лише 3.08.1990 Сенат Республіки Польща виступив із спец. заявою, в якій засудив акцію в політ. й моральному плані.

Література: Депортація поляків та українців: кінець 1939 – початок 50-х років. До 50-річчя операції «Вісла». Упорядник Ю. Сливка. — Львів, 1998; Ільюшин І.І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. — К., 2003; Сергійчук В. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. — К., 2003. *О.М. Знахоренко*

Українсько-польська Спільна заява «До порозуміння і єднання» була підписана в Києві Президентами України *Л. Кучмою* і Республіки Польща *А. Квасневським* під час держ. візиту останнього в Україну 20–22.05.1997. У ній глави д-ав висловили спільне прагнення до остаточного подолання складної укр.-польської істор. спадщини, щоб минуле не затьмарювало сучас. дружніх відносин між обома країнами, зазначивши, що в історії укр.-польських стосунків було чимало прикладів співробітництва, однак не можна обминати і трагічні сторінки. Було відзначено також, що іноді витоки конфліктів знаходились за межами України та Польщі чи були зумовлені обставинами, незалежними від українців і поляків. Президенти склали шану безвинно полеглим і переселеним, засудивши винуватців їхніх страждань, і одночасно висловили подяку всім, хто сприяв зближенню народів. Сторони наголосили, що сьогодні обидві д-ви є суверенними, і між ними встановилися добросусідські відносини, а тому дуже важливим є подолати гіркоту, що залишилася в пам'яті українців і поляків. Інтерпретацією ж історії повинні займатися фахівці, також слід стимулювати діалог між тими, хто формує громад. думку обох суспільств. Варто використати і можливості польських громадян укр. походження та українських — польського і всіляко підтри-

мувати розвиток укр. громади в Польщі і польської в Україні. Обидві д-ви докладатимуть зусиль, щоб свідомість молодих українців і поляків не була обтяженою спогадами про трагічні періоди спільної історії. Президенти узяли під свій патронат утвердження ідеї укр.-польського порозуміння і єднання.

О.М. Знахоренко

Українсько-польська угода про взаємний обмін населенням 1944

— двосторонній договір, підписаний 9.09.1944 у Любліні Головою РНК УРСР *М. Хрущовим* і Головою Польського комітету національного визволення (ПКНВ) *Е. Осубка-Моравським*. Проект міжурядової угоди про евакуацію укр. населення з території Польщі та польських громадян — з території УРСР був підготовлений укр. стороною й, на перший погляд, не відрізнявся від подібних домовленостей, що їх у певні періоди укладали сусідні д-ви, які бажали уникнути конфліктів на етнічному ґрунті. Найголовнішою умовою мала виступати добровільність переселення. Сторони домовилися про обмін головними уповноваженими, місцем перебування яких визначалися Луцьк і Люблін. У цих же пунктах працювали головні представники, призначені країною-господарем. Головні уповноважені й головні представники мали по два заступники і призначали, у свою чергу, районних уповноважених та представників. Головним уповноваженим з питань евакуації на території Польщі від УРСР було призначено заступника наркома харчової промисловості *М. Підгорного*. Евакуацію польських громадян із території Зах. України забезпечував головний уповноважений ПКНВ *В. Цокаль*.

І СРСР, і Польща виявили зацікавленість в орг-ції переселення, оскільки обидві сторони відчували гострий брак робочої сили через великі втрати в *Другій світовій війні*. Були також сподівання пом'якшити етнічні суперечності на суміжних територіях, ініціатори переселення намагалися підірвати базу руху опору новій владі з боку укр. і польських націоналістів. Штаб *М. Підгорного* вже 19.09.1944 вирушив до Любліна, але польська сторона зволікала з формуванням механізму переселення, посиляючись на брак умов прийняття переселенців, оскільки значна частина території країни все ще перебувала під нім. окупацією. Проте справжніми причинами такого ставлення були прихована надія на повернення зах.-укр. земель,

очікування можливої війни між союзниками — СРСР та Великою Британією й США, невдоволення поляків характером і діяльністю ПКНВ. Лише 23.10.1944 до Луцька прибув головний уповноважений ПКНВ, й поступово була розгорнута мережа польських районних уповноважених. Щоправда, рад. влада ставилася дуже підозріло до польських представників. Принципу добровільності влади обох країн дотримувалися тільки на початку переселення. Фактично, в більшості своїй ні українці, ні поляки не бажали виїжджати.

Перший ешелон з укр. переселенцями вирушив в Україну в листопаді 1944, на перепускних пунктах новоприбулих ретельно «фільтрували» представники НКВС, НКДБ й Смершу («Смерть шпигунам»), тут же відбулися арешти підозрюваних. Узимку 1944–45 процес переселення практично припинився й поновився тільки з весни 1945 через ужиття примусових заходів. Полякам в СРСР загрожували *депортація*, насильна відправка на відбудову шахт Донбасу, арешти, конфіскація майна. Ще в складніших умовах виявилися українці в Польщі, яких позбавляли права на землю, поділену під час агр. реформи. Влада ліквідувала укр. школи, просвітницькі орг-ції, переслідувала греко-католицьку церкву. Польське збройне підпілля також нарощувало тиск на укр. громаду. Рад. сторона в цей період ініціювала кампанію брутального ставлення до українців у Польщі. На поч. серпня 1945 *М. Підгорний* звернувся до польської влади з проханням застосувати війська для прискорення акції переселення. Поляки негайно скористалися цією нагодою. 1.09.1945 три дивізії Війська Польського приступили до примусового виселення українців з теренів Ліського, Перемишльського, Любачувського та Сяноцького повітів, а згодом — з Лемківщини. Збройний контингент був навмисне укомплектований поляками — вихідцями із Схід. Галичини й Волині, які мали особливу неприязнь до українців і могли діяти нещадно. Процес переселення перетворився на брутальну депортацію. В умовах повсюдного військ. та політ. тиску УПА брала на себе функцію захисту автохтонного укр. населення. Внаслідок поширеного активного і пасивного спротиву терміни переселення українців з Польщі зривалися, і їх продовжували на 1945–46. Загалом, станом на жовтень 1946 з УРСР до Польщі було переселено 812 688 осіб польської та євр. національності,

а станом на березень 1947 з Польщі до УРСР — 472 635 українців.

О.М. Знахоренко

Українсько-польський договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво 1992 — двостороння міждерж. угода, підписана 18.05.1992 у Варшаві Президентами України *Л. Кравчуком* і Республіки Польща *Л. Валенсою*. Згідно з дог-ром сторони зобов'язалися в нових політ. умовах розвивати відносини в дусі дружби, співробітництва, взаємної поваги, взаєморозуміння, довіри і добросусідства на основі *міжнародного права*. У ст. 2 визнані не порушними існуючі між Україною і Польщею кордони та відсутність територ. претензій. З метою зміцнення безпеки, довіри, стабільності та співробітництва д-ви активно співпрацюватимуть у відп. європ. механізмах та структурах, приділяючи особливу увагу регіональній безпеці та підтримуючи процес роззброєння. Сторони також відмовилися від володіння, набуття, вирва зброї масового знищення і гарантували повний контроль над вир-вом, зберіганням та експортом речовин і матеріалів, що можуть бути використані для вир-ва такої зброї. Україна і Польща також зобов'язалися розв'язувати спори між ними лише мирними засобами і не застосовувати сили або погрози силою. Жодна із сторін не дозволить, щоб з її території третя д-ва вчинила акти збройної агресії проти другої сторони. У випадку вчинення третьою д-вою нападу на одну із сторін, друга сторона не надаватиме ніякої підтримки такій д-ві і прагнучиме до врегулювання конфлікту згідно з міжнар. правом. Країни зобов'язуються проводити систематичні консультації з проблем міжнар. безпеки на всіх рівнях і розвиватимуть взаємовигідне військ. співробітництво на основі окремих угод. У ст. 6 д-ви зобов'язалися проводити консультації на різних рівнях для забезпечення гармонійного розвитку взаємних відносин та співробітництва, створити сприятливі умови для розвитку міжпарл. зв'язків, співробітництва між відп. органами держ. влади і управління. Міністри закорд. справ мають зустрічатися не менше одного разу на рік. Ст. 11 присвячена визнанню прав польської меншини в Україні і української в Польщі. Кожна сторона зобов'язана захищати нац. меншину другої сторони, а члени нац. меншин повинні бути лояльними до д-ви свого проживання і керуватись її законами. Д-ви вживатимуть і підтримуватимуть заходи, спрямовані

на збереження і розвиток позитивних традицій спільної спадщини, а також подолання упереджень і негативних стереотипів у відношеннях між двома народами та створять умови для взаємного вільного розповсюдження інформації, сприятимуть вільним контактам між громадянами, співпраці громад. і політ. партій, наук. установ і творчих спілок, розвиткові зв'язків між молоддю та контактів у галузі спорту і туризму.

О.М. Знахоренко

Українсько-російські мирні переговори 1918 — мирна конференція повноважних делегацій Української Держави (голова — *С. Шелухин*, заст. голови — *І. Кістяківський*, 10.08.1918 його змінив *П. Стебницький*, члени делегації — *О. Сливинський*, *О. Ейхельман*, *Х. Барановський*, *А. Свіжин* і *П. Линниченко*) і РСФФР (голова — *Х. Раковський*, заст. голови — *Д. Мануйльський*), що відбулась у Києві 23.05-7.10.1918 на виконання ст. 6 *Брестського мирного договору між РСФФР і Центральними державами 1918*, у якій рос. сторона зобов'язувалась підтвердити право укр. народу на самовизначення й законність влади Центральної Ради на території України, визнати Брестський мирний договір між УНР і Центральними державами 1918, укласти з УНР мир і негайно вивести з її території формування Червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію й пропаганду проти її уряду та громад. установ. Рішення розпочати з цією метою мирні переговори було ухвалено Радою Народних Міністрів УНР 30.03.1918, коли вона надіслала РНК РСФФР телеграму з пропозицією припинити стан війни, укласти договір, який урегулював би питання про кордони та прав. стосунки. Але доки погоджувалось місце проведення конференції, у Києві 29.04.1918 стався держ. переворот, і УНР змінила Українська Держава на чолі з гетьманом *П. Скоропадським*, що перебрала на себе всі міжнар. зобов'язання попередниці, у т. ч. щодо виконання брестських угод. 11.05.1918 під час зустрічі рос. представників із гетьманом і *М. Василенком* місцем переговорів було остаточно визначено приміщення Педагогічного музею в столиці України, де раніше засідала Центральна Рада. Це виявилось великою політ. помилкою з боку *П. Скоропадського*, оскільки попри офіц. декларації щодо налагодження добросусідських відносин з Україною, насправді завданням делегації *Х. Раковського*, за його ж визнанням, було з'ясування «перед робітничими

і селянськими масами України... істинної політики радянської влади, протиставляючи її політиці Скоропадського, Центральної ради та інших агентів німецького імперіалізму і російських поміщиків». Затягування переговорів і висування неприйнятних вимог невдовзі переконливо засвідчило те, що більшовики пішли на переговори не для того, щоб укласти мир, а лише з метою забезпечення собі певного перепочинку. Рос. делегація (її чисельність сягнула 80 чол.) вела більшовицьку пропаганду й матеріально допомагала у створенні мережі підпільних осередків. Тільки в жовтні 1918 МВС Української Держави викрило дві великі більшовицькі нелегальні орг-ції в Києві й Одесі, що мали прямий зв'язок із Х. Раковським.

Уже на першому засіданні мирної конференції виявилось, що повноваження делегації Х. Раковського не були сформульовані належним чином, оскільки вона уповноважувалась на ведення переговорів і підписання дог-ру, але про її право на укладання *перемир'я* чи миру в док-тах не йшлося. По-друге, С. Шелухин мотивовано зажадав роз'яснень щодо федералізму РСФРР, зокрема про те, які д-ви увійшли до цієї федерації. Голова укр. делегації висловив сумнів, чи може рад. влада давати зобов'язання від імені Білорусі, Криму, Дону, Кубані і т. п. Х. Раковський, зі свого боку, вказав укр. делегації на те, що її повноваження не завірені головою д-ви, який є керівником її зовн. політики, та попросив переоформити повноваження відп. чином. Крім того, 28.05.1918 Х. Раковський заявив, що Україна не може вважатись незалежною д-вою, доки його делегація не визнає того, «що та частина, яка відійшла від Росії — Україна є самостійною державою». Оскільки рад. Росія є правонаступницею колишньої Російської імп., стверджував він, то відповідно вона має права й на всі території, що входили до її складу. Зрештою, 30.05.1918 Х. Раковський вручив С. Шелухину нові повноваження, що передбачали його право на підписання перемир'я, мирного дог-ру та інших, пов'язаних із цим, актів. Невдовзі він зняв свої заперечення щодо самостійного статусу Української Держави, а С. Шелухин погодився з пропозицією змішаної комісії відносно проходження демаркаційної лінії відповідно до становища на ділянках фронту, тобто через Сураж — Унечу — Стародуб — Новгород-Сіверський — Глухів — Рильськ — Колонтаївку — Суджу — Беленіхіно — Куп'янськ. Але укр. сторона не вважала цю лінію держ. кордоном.

12.06.1918 було підписано *прелімінарний мирний договір між Українською Державою і РСФРР 1918*, який фактично став угодою про перемир'я.

З 14.06.1918 сторони перейшли до обговорення питання про міждерж. кордони. Спираючись на міжнародно усталені норми, С. Шелухин запропонував як заг. застосовувати при визначенні меж етнографічний принцип і лише в окремих випадках враховувати стратегічну та екон. доцільність. Х. Раковський — принцип самовизначення населення тих чи інших територій, стверджуючи, що Москва пішла на суттєві поступки Україні, погодившись на передачу їй території площею у 46 тис. км² у Мозирському повіті та двохколійної залізниці Пінськ — Речиця з вузлом у Жлобині. Непоступливість Києва щодо контролю над південною частиною Воронезької губернії та Донецьким басейном свідчила, на думку Х. Раковського, про прагнення України встановити не етнографічний, а геополіт. кордон. Лише 22.06.1918 сторони дійшли компромісу, згідно з яким делегації мали спиратись на етнографічний принцип, «згодні встановити державний кордон договором про мир, причому в окремих зазначених в тому договорі спірних місцевостях... розпочати організоване і вільне запитання населення задля остаточного установаження державного кордону в тих місцевостях». Після короткої перерви й відбуття Х. Раковським консультацій у Москві переговори відновились 4.07.1918. Керівник рос. делегації запропонував проект етнічного кордону, що базувався на результатах перепису населення 1897, і подав карту з позначеними на ній кордонами, причому 4 півн. повіти Чернігівської губернії мали залишитись у складі РСФРР. Укр. делегація, у свою чергу, представила карту діалектів, складену в 1915 відомим лінгвістом Д. Ушаковим. Її дані мали обґрунтувати укр. територ. вимоги, що стосувались 10 повітів Воронезької, Курської та Орловської губерній, 4 півн. повітів Чернігівщини та третини Області Війська Донського. Упродовж усього липня 1918 відчутного прогресу на укр.-рос. переговорах не відчувалось (за винятком підписання 9.07.1918 попередньої угоди про поштово-телеграфний зв'язок). Уже погоджений етнографічний принцип визначення міждерж. кордонів став значною незручністю для Х. Раковського, який, посилаючись на положення 3-го Універсалу Центральної ради, знову почав висувати на перший план право «окремих індивідів на політичне

самовизначення» в тому розумінні, що «до якої держави бажає належати окрема людина чи населений пункт, до тієї він і повинен належати». Як аргумент на користь такого підходу голова рос. делегації вповні серйозно наводив постанову сходу с. Баламутівки Сквирського повіту Київської губернії про відокремлення від України та приєднання до більшовицької Росії. Із метою затягування переговорів Х. Раковський активно використовував сфальсифіковані дані щодо волевиявлення україномовного населення суміжних повітів РСФФР і запропонував проходження держ. кордону в 125-200 км на захід від укр.-рос. етнографічної межі. Від України відрізалося б майже 85% покладів вугілля й увесь антрацит, що робило проблематичним подальший розвиток металургійної промисловості. Не менші розбіжності на переговорах викликали також проблеми розподілу майна і зобов'язань колишньої Російської імп. та укладення торг. дог.-ру. 30.07.1918 на засіданні фінанс.-рахункової комісії укр. представники зауважили, що коли вже на Україну покладається частина рос. боргів, то за нею треба визнати і право на частину держ. майна Росії. До того ж, якщо Х. Раковський вважав, що Україна перестала бути відповідальною за рос. зобов'язання 15.03.1918 (день *ратифікації* Брестського мирного дог.-ру 4-м надзвичайним всерос. з'їздом рад), то укр. сторона називала 7.11.1917 — день проголошення УНР.

Відкинувши претензії України на майно всієї території колишньої Російської імп. (відповідно частки населення), Х. Раковський наполягав на тому, щоб питання про зобов'язання передати на розгляд Гаазького міжнар. трибуналу. Але укр. делегація не погоджувалась із такою пропозицією, оскільки Російської імп., що брала участь у роботі трибуналу, вже не існує, а Українська Держава і РСФФР не приєднались до Гаазьких конвенцій. Х. Раковський також виступав на користь створення митного союзу двох д-ав і тільки за цієї умови погоджувався на відновлення чинності останнього митного тарифу імперії 1914. Укр. уряд виступав проти митного союзу, однак був не проти прийняття тарифу 1904 з певними змінами. У зв'язку із замахом на *В. Леніна*, Х. Раковський від'їздив до Москви, тому пленарні засідання на переговорах було відновлено вже 6.09.1918. Очевидно, під час зустрічі обидва більшовицькі лідери дійшли висновку про недоцільність подаль-

шого серйозного продовження київ. переговорів та переакцентування уваги на Берлін. Вже 10.09.1918 Х. Раковський оголосив текст заяви рос. делегації, що містила звинувачення України в порушенні Брестського мирного дог.-ру в зв'язку з дип. визнанням Києвом Держави Всевеликого Війська Донського та відмовою визначити укр. кордони на півд. сході й півдні (з Кримом) у погодженні з РСФФР. Укр. делегація рішуче заперечувала проти того, що Брестський договір покладає на її д-ву будь-які зобов'язання в цьому відношенні. Намагаючись не допустити припинення мирних переговорів, до чого відверто прагнула рос. сторона, укр. делегація вдруге запропонувала певні територ. поступки. Київ відмовлявся від зах. й півд.-зах. частин Орловської губернії (Трубчевськ і Севськ), Курської губернії на південь від Сейму й широкої смуги Воронежської на північ від Коротяка, у районі Боброва та Новохоперська. Проте це не зарядило становище. Кремль остаточно дійшов висновку, що настав час кардинально «вирішувати» укр. питання в цілому й іншими засобами. Останнє пленарне засідання делегацій відбулось 7.10.1918, на якому знову в заг. формі були висловлені взаємні претензії. Того ж дня Х. Раковський, посилаючись на необхідність отримання інструкцій, виїхав до Москви.

Література: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. — Т. 2.: Українська Гетьманська Держава 1918 року. — К., 2002. *В.М. Матвієнко*

Українсько-російські мирні переговори 1919

— спроба мирного врегулювання збройного конфлікту між РСФФР і відновленою в результаті успішного заг.-народного антигетьманського повстання 15.11-14.12.1918 УНР. Ще на завершальному етапі *українсько-російських мирних переговорів 1918* лідери опозиційного Українського Національного Союзу *В. Винниченко* і *М. Шаповал*, які готували повстання проти режиму *П. Скоропадського*, таємно увійшли в контакт із керівниками делегації РСФФР *Х. Раковським* та *Д. Мануїльським*. Кремлівські дипломати обіцяли підтримати змовників посиленням розвідувальної діяльності на півн.-схід. кордонах Української Держави, щоб відвернути увагу нім.-гетьманських військ, визнати новий політ. лад в Україні й не втручатись в її внутр. справи в обмін на легалізацію більшовицької партії в УНР. Але після отримання звісток про перемогу рев-ції в Німеччині РНК РСФФР вже

в день підписання *Комп'єнського перемир'я 1918* — 11.11.1918 дав Реввійськраді директиву «Про підготовку термінової військової допомоги *трудящим України*» в 10-денний термін. 17.11.1918 була створена Група військ курського напрямку для наступу в Україну, що через кілька днів розпочала активні бойові дії на харківському напрямку. 28.11.1918 у м. Суджі Курської губернії був сформований більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим (24.01.1919 його змінив Х. Раковський), який на першому ж засіданні ухвалив маніфест про встановлення в Україні рад. влади. Лише 31.12.1918 утворена п'ятьма днями раніше Рада Народних Міністрів (РНМ) УНР на чолі з *В. Чехівським* спромоглась направити *ноту* протесту урядові РСФРР з приводу наступу її військ на території України без оголошення війни. Оскільки відповіді з Москви не надійшло, 3 і 4.01.1919 (коли більшовицькі сили вже взяли Харків, а на базі Групи військ курського напрямку організований Український фронт) Москві було надіслано ще одну ноту протесту. Одночасно *В. Чехівський* у порозумінні з *В. Винниченком* висунув ідею відрядження до Москви офіц. делегації УНР, що мала добитись взаємного визнання суверенітету сторін коштом включення до складу укр. уряду більшовиків, відкриття фронту проти Донської армії та розгортання дип. б-би з *Антантою*, щоб змусити її евакуювати десант на півдні України.

6.01.1919 до Києва за підписом *Г. Чичеріна* надійшла відповідь РНК РСФРР на укр. ноту, де йшлося, що «ніякого війська Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки на Україні нема. Воєнна акція на українській території... провадиться поміж військами Директорії та армією українського радянського уряду, який є цілком незалежний». Водночас було виражено згоду прийняти в Москві представників УНР для ведення переговорів, якщо укр. уряд виступить проти англ.-франц. й амер. імперіалізму. Тоді РНМ УНР 9.01.1919 вислала до Москви третю ноту, в якій заявила, що твердження комісара закорд. справ РСФРР є або умисним перекручуванням правди, або цілковитою непоінформованістю. Там же Директорія запитувала, чи згодна Москва негайно припинити воєнні операції й вивести своє військо з України. У такому випадку уряд УНР погоджувався приступити до мирних переговорів, якщо Кремль дасть задовільну відповідь на поставлені запи-

тання протягом 48 годин. У протилежному випадку Директорія вважатиме, що Москва йде на Україну війною. На це Кремль 11.01.1919 знову відповів, що серед військ, які борються проти Директорії, немає частин Радянської Росії. Та «з огляду на виявлене з боку Директорії бажання полагодити усі суперечливі питання шляхом переговорів», *Г. Чичерін* запропонував їй вислати в Москву своїх делегатів. Того ж дня з Києва для ведення переговорів виїхала Надзвичайна дип. місія УНР на чолі із *С. Мазуренком* і 15.01.1919 прибула до Москви. Наступного дня, коли Червона армія вже вступила в Чернігів і наближалась до Полтави, Директорія УНР нарешті оголосила стан війни РСФРР.

Мирні переговори між делегаціями Директорії та РНК РСФРР (голова — *Д. Мануїльський*) тривали 17.01-4.02.1919. Укр. дип. місія мала від *В. Винниченка* чіткі інструкції: досягти припинення воєнних дій РСФРР проти УНР і укласти мирний договір на засадах цілковитої самостійності України, виведення з її території Червоної армії й надання Кремлем матеріал. допомоги Республіканській армії УНР. За це остання зобов'язувалась підписати з РСФРР тимчасовий військ. союз проти «білого руху» та його спільників. Але рос. делегація відмовилась від обговорення проблеми миру, мотивуючи це відсутністю представників Тимчасового робітничо-селянського уряду України й погоджуючись лише на роль посередника між останнім і Директорією. Натомість Кремль пропонував вести переговори переважно з екон. питань, обминаючи політичні. Відстоюючи свої інтереси, рос. сторона прагнула змусити УНР укласти союзну угоду проти Антанти, *А. Денікіна* та *П. Краснова*, за якою провадилося б узгодження воєнних дій проти «ворогів революції». При цьому РСФРР не скупилась на обіцянки негайно визнати незалежність УНР. На такі пропозиції *С. Мазуренко* відповідав, що коли Антанта почне окупацію України, тоді обговорення питання про союз стане можливим, а поки варто узгодити таємний план б-би з ворогами рев. демократії, залишивши відкритими пункти про пропуск Червоної армії на Дон через УНР та про бойові дії проти десанту Антанти. Водночас місія Директорії не відкидала спільних із Москвою операцій проти кадетського Кримського крайового уряду, але за умови подальшого приєднання півострова до УНР.

Із прибуттям до Москви делегації УСРР 4.02.1919 були зафіксовані вимоги до УНР з боку

більшовиків: визнання влади рад; нейтралітет України з активним захистом проти інозем. втручання; спільна б-ба з контррев-цією, перемир'я на час ведення переговорів. Вони ж були продубльовані в телеграмі Х. Раковського Директорії, відправленій уже після втрати нею Києва. Фактично, у ній пропонувалась самоліквідація Директорії як вищого органу держ. влади УНР. Із Вінниці, де після евакуації з Києва 2.02.1919 зупинився Державний Центр УНР, до С. Мазуренка надійшло розпорядження «перервати всякі переговори з московським правительством». Певною мірою цей крок був зумовлений і сподіваннями на успішне просування *українсько-антантівських переговорів 1919* в Одесі.

В.М. Матвієнко

Українсько-російський договір про державний кордон 2003 — двостороння міждерж. безстрокова угода, підписана Президентом України Л. Кучмою і РФ В. Путіним у Києві 28.01.2003 під час держ. візиту рос. лідера до України. Ратифікована ВР України і Державною думою Росії (згідно зі ст. 6) одночасно в пакеті (за домовленістю Президентів обох країн) з визначенням розмежування в Азовському морі і Керченській протоці та приєднанням України до *Єдиного економічного простору 20.04.2004*; набула чинності 23.04.2004. Предметом прав. регулювання дог-ру є створення прав. засад для визначення держ. кордону між Україною та РФ. Підготовка угоди тривала понад десятиріччя, відбулося 15 раундів та зустрічей на вищому рівні, питання кордону дуже політизувалося. Договір складається з преамбули і 6 основних статей та додатків. У ст. 1 і 2 сторони визначили, що укр.-рос. держ. кордон розуміється як лінія та вертикальна площина, яка проходить цією лінією, що розділяють держ. території (сушу, води, надра і повітр. простір) договірних сторін так, як це зазначено в Описі проходження держ. кордону між Україною та РФ (додаток 1 до Договору) і зображено суцільною лінією червоного кольору на картах держ. кордону між Україною і РФ (додаток 2). Природні зміни (ст. 3), що відбулися б на місцевості, не можуть змінювати положення укр.-рос. держ. кордону. Місце стикування держ. кордонів (ст. 4) України, РФ і Республіки Білорусь визначається відп. міжнар. дог-ром. Врегулювання питань, які відносяться до суміжних мор. просторів (ст. 5), здійснюється за угодою між договірними сторонами відповідно до *міжнародного права*. При

цьому ніщо не завдає шкоди позиціям України і РФ. Набуття чинності дог-ру та його практ. реалізація дозволила остаточно врегулювати питання проходження укр.-рос. держ. кордону, що сприятиме подальшому зміцненню дружніх, добросусідських відносин між Україною і РФ. Нормативно-прав. базу регулювання у сфері прав. оформлення держ. кордону України з РФ, зокрема становлять: Конституція України, Закон України «Про державний кордон України», *українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997*.

Д.В. Табачник

Українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 —

двостороння угода, підписана Президентами України Л. Кучмою і РФ Б. Єльциним у Києві 31.05.1997 під час дружнього візиту до України рос. лідера; ратифікована ВР України 14.01.1998 і Державною думою РФ 25.11.1998 та Радою федерації РФ 17.02.1999. Складається з преамбули і 41 основної статті. Договір набув чинності 1.04.1999, з цього дня припинив свою дію *українсько-російський договір про основи відносин 1990*. Угодою зафіксовано принципи і стратегічний характер партнерства, закладено політ.-прав. основи укр.-рос. міждерж. відносин. Основними цілями та завданнями дог-ру є розвиток відносин України з Росією в політ. сфері, забезпечення рівноправного партнерства, взаємної підтримки держ. *суверенітету*, територ. цілісності та недоторканості кордонів, принципу паритетності як у двосторонніх відносинах, так і в розвитку співробітництва з третіми д-вами, у т. ч., в рамках міжнар. орг-цій та структур. Сторони домовились будувати свої відносини на основі принципів взаємної поваги, суверенної рівності, територ. цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, як дружні, рівноправні народи, розпоряджатися своєю долею, не втручаючись у внутр. справи, додержуючись прав людини, сумлінно виконувати міжнар. зобов'язання та інші *норми міжнародного права* (ст. 1-3). При цьому сторони докладатимуть зусиль щодо процесу заг. роззброєння, скорочення збройних сил і озброєнь, створення та зміцнення системи колективної безпеки в Європі, світі (ст. 4, 9), а також посилення миротворчої ролі *Організації Об'єднаних Націй*. Стратегічного значення для реалізації та забезпечення подальшого поглиблення двосторонніх відносин і обміну думками про багатосто-

ронні проблеми, проведення різноманітних консультацій на всіх рівнях, створення постійних чи тимчасових змішаних комісій набуває ст. 5. Згідно зі ст. 6, 7 жодна із сторін не допустить, щоб її територія була використана на шкоду безпеці іншої сторони, або зачіпала інтереси її нац. безпеки, суверенітету і територ. цілісності. Відносини у сфері військ., військ.-техн. співробітництва, забезпечення держ. безпеки, співробітництва з прикордонних питань, митної служби, експортного та міграційного контролю можуть встановлюватися відповідно до ст. 8 на основі окремих угод.

Сторонами гарантуються і захищаються права своїх громадян (ст. 10-12) згідно із заг.-визнаними нормами і *міжнародного права принципами*, забезпечується захист етнічної, культ., мовної та реліг. самобутності нац. меншин. Розвиток двостороннього співробітництва в торг.-екон. сфері, здійснення екон. реформ, поглиблення екон. інтеграції, наук.-техн. кооперації, забезпечується (ст. 13, 15) сприятливими фінанс., прав. умовами, включаючи взаємний захист інвестицій, а також обміном інформації і доступом до неї підприємств, підприємців та вчених. Значна увага приділяється розвитку міжрегіонального та прикордонного співробітництва (ст. 14). Взаємодія сторін з ООН та іншими міжнар. орг-ціями, включаючи підтримку одна одній у вступі до міжнар. орг-цій, приєднання до угод і конвенцій, передбачена ст. 16. Договірні сторони розширюють співробітництво в галузі транспорту, забезпечують свободу транзиту осіб, вантажів відповідно до норм міжнар. права (ст. 17, 18). Перевезення вантажів і пасажирів залізничним, повітр., мор., річковим і автомобільним транспортом, включаючи операції портів, мереж, ліній зв'язку, здійснюється в порядку і на умовах, передбачених окремими угодами. Здійснюється прав. режим щодо держ. майна та майна юрид. осіб, громадян. Забезпечується функціонування нац. паливно-енергетичних комплексів, трансп. систем. На основі окремих угод відбуватиметься співробітництво в дослідженні і використанні космічного простору (ст. 21), спільному вир-ві і розробці ракетно-косм. техніки на принципах рівноправності, взаємної вигоди і згідно з міжнар. правом. Співробітництво у сфері освіти, науки і техніки (ст. 23) здійснюється на підставі розробок спільних програм наук.-дослідних орг-цій в галузі передових технологій. Питання використання ре-

зультатів спільних досліджень, захисту авторських прав, інтелектуальної власності погоджуються шляхом укладання окремих угод. Сторони взаємодіють у сфері підготовки кадрів, заохочують обмін вченими, аспірантами, спеціалістами і студентами. Розвиток співробітництва в галузі культури, літератури, мистецтва, ЗМІ, туризму і спорту здійснюється на підставі ст. 24. Весь комплекс питань у гуманітарній сфері, охорони здоров'я, соц. захисту громадян, міграційних процесів, передбачених цією статтею, є предметом окремих угод. Ліквідація наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, соц. захист, включаючи укладання спец. угод з метою вирішення питань трудових відносин, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян обох д-ав, забезпечується ст. 26, 27. Питання щодо відновлення прав депортованих народів, вирішення міграційних процесів, нелегальної трудової міграції визначені в ст. 28, 32. Використання рекреаційних можливостей і природ. ресурсів Чорного і Азовського морів, проведення мор. і кліматичних досліджень, гідрометеорології, зберігання природ. середовища Азово-Чорноморського басейну передбачено ст. 29, 30. Визначено співробітництво у сфері охорони здоров'я, зокрема, щодо поліпшення санітарно-епідеміологічної обстановки, виробництва лікарських препаратів і мед. техніки, підготовки висококваліфікованих кадрів для лікувальних закладів. Прав. сфера передбачає спільну б-бу із злочинністю, тероризмом у всіх його формах і проявах. Бажаність розвитку контактів і співробітництва між парламентами та парламентарями обох д-ав передбачена ст. 35.

Згідно зі ст. 37, тлумачення і застосування положень цього дог-ру підлягають урегулюванню шляхом консультацій та переговорів між сторонами, що домовилися. Домовлено проводити регулярні консультації та зустрічі на вищому рівні, а також встановлено, що міністри закорд. справ сторін зустрічатимуться не рідше, ніж двічі на рік. Робочі зустрічі представників інших міністерств і відомств для обговорення питань, що становлять взаємний інтерес, відбуватимуться за необхідності. Між тим сторони можуть утворювати змішані комітети (постійні чи тимчасові) для розв'язання різногалузевих проблем. Договір укладено на 10 років, однак, його дія може автоматично продовжуватися на подальші 10-річні періоди, якщо одна із сторін не хоче припинити його дію. Шлях припинення — письмове повідомлення, подане не менш, ніж за 6 мі-

сяців до закінчення чергового 10-річного періоду.

Д.В. Табачник

Українсько-російський договір про основи відносин 1990

— двостороння угода конфедеративного напрямку суб'єктів об'єднаної держави в межах акту конституційного характеру — Договору про утворення СРСР від 30.12.1922. Підписаний Головою Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки Л. Кравчуком і Головою Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки Б. Єльциним у Києві 19.11.1990 під час перебування Б. Єльцина в Україні в умовах наростання відцентрових процесів на розпад союзної д-ви, виходячи з Декларації про держ. суверенітет України від 16.07.1990 і Декларації про держ. суверенітет РРФСР від 12.07.1990 та з прагнення побудувати демокр. прав. д-ви. Ратифікований 22.11.1990, набув чинності 14.06.1991 після обміну ратифікаційними грамотами між УРСР і РРФСР. Складається із вступної частини і 20 статей. Головною метою та завданнями дог-ру був розвиток міждерж. відносин на основі принципів суверенної рівності, невтручання у внутр. справи, відмови від застосування сили або екон. методів тиску, врегулювання спірних проблем погоджувальними засобами, а також інших заг.-визнаних принципів і *норм міжнародного права*. Сторони (ст. 1-3) визнали одна одну суверенними д-вами, зобов'язалися утримуватись від дій, що можуть завдати шкоди держ. суверенітету, гарантували своїм громадянам незалежно від їх національності або інших відмінностей рівні права і свободи. Питання набуття громадянства однієї із сторін особами, які проживають на території іншої сторони, планувалося урегулювати відп. угодою з урахуванням законодавства сторін про громадянство. Сторони сповістили про захист своїх громадян, які проживають на території іншої республіки, відповідно до загальноновизнаних норм міжнародного права, а також проголосили сприяння збереженню і розвитку етнічної, культ., мовної та реліг. самобутності нац. меншин, розвиток рівноправного і взаємовигідного співробітництва своїх народів у галузі політики, економіки, культури, охорони здоров'я, науки, техніки, торгівлі, а також у гуманітарній сфері (ст. 4, 5). Для цього вони вважали за необхідне укласти відповідні угоди про співробітництво. Згідно зі ст. 6, 7, сторони визнали територ. цілісність

УРСР і РРФСР в існуючих у межах СРСР кордонах і заявили про повагу до неї. Визнано необхідність системи колективної безпеки, включаючи співробітництво обох д-ав у галузі оборони і безпеки з урахуванням прагнення обох республік до подальшого зміцнення миру.

До спільної діяльності, що мала реалізовуватися на рівноправній основі через спільні координуючі інститути сторін, стосовно ст. 8 дог-ру належали: взаємодія в *зовнішній політиці*; співробітництво у формуванні і розвитку спільного екон. простору; управління системами транспорту і зв'язку, включаючи супутниковий зв'язок і телекомунікації; співпраця в галузі охорони навколишнього середовища на своїх територіях, включаючи заходи щодо мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи; питання міграційної політики; б-ба з організованою і міжнар. злочинністю. Прав. режим щодо держ. майна, майна юрид. осіб і громадян, визначення видів і форми власності планувалося здійснювати на основі ст. 9 дог-ру. Екон. відносини сторін регламентувалися, згідно зі ст. 10, 11, угодами з наданням режиму найбільшого сприяння. Сторони вирішили забезпечувати розвиток: екон., торг. наук.-техн. відносин на рівнях органів держ. влади та управління; банків і фінанс. системи; органів територ. (муніципального) самоврядування; підприємств та об'єднань. Республіки зобов'язувалися вживати заходів до координації політики цін. Питання забезпечення та здійснення транзитних трансп. операцій через морські, річкові і повітр. порти, залізниці, автодорожню мережу і трубопроводи, розташовані на територіях обох республік, визначені в ст. 12, 13 дог-ру. Порядок обміну представництвами та визначення їх статусу підлягали урегулюванню угодами, відповідно до ст. 14. Спори щодо тлумачення і застосування норм цього дог-ру підлягали розв'язанню шляхом переговорів (ст. 15). Згідно зі ст. 16, договір не зачіпав зобов'язань сторін щодо третіх д-ав та права на укладення угод із третіми сторонами про їх участь у визначеній дог-ром сфері спільної діяльності сторін і в системі колективної безпеки. Бажаність проведення консультацій, розвитку контактів та співробітництва між парламентами і парл. федер. д-ав передбачена ст. 17, 18. Положення цього дог-ру могли бути доповнені або змінені за взаємною згодою договірних сторін. Договір зіграв одну з головних ролей у *СРСР розпаді*.

Д.В. Табачник

Українсько-російські угоди про поділ Чорноморського флоту — низка угод між РФ та Україною, що визначають параметри поділу та статус Чорноморського флоту після розпаду СРСР: Угода про принципи формування ВМС України і ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР (3.08.1992, Ялта); Угода про військ.-мор. символіку Чорноморського флоту на перехідний період (3.09.1992, Київ та Москва); Угода про невідкладні заходи по формуванню Військ.-мор. сил України та Військ.-мор. Флоту Росії на базі Чорноморського флоту (17.06.1993, Москва); Угода про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту (15.04.1994, Москва); Угода з Чорноморського флоту (9.06.1995, Сочі); Угода про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України, Угода про параметри поділу Чорноморського флоту, Угода про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту РФ на території України (28.05.1997, Київ).

Разом з проблемою поділу власне флоту стояли питання визначення місця базування та про право власності щодо інфраструктури Чорноморського флоту. 24.08.1991 ВР України прийняла постанову «Про військові формування в Україні», згідно з якою усі військ. частини, з'єднання і об'єднання в Україні, включно з Чорноморським флотом, переходили під її юрисдикцію. 10.12.1991 ВР України ратифікувала Договір про створення СНД (див. *Співдружність Незалежних Держав*), яким було визначено, що єдиними військ. формуваннями, що перебувають на території України, але не підпорядковуються їй, є Стратегічні сили колишнього СРСР (43-я армія Ракетних військ стратегічного призначення). Ратифікувавши цей Договір, Росія не висловлювала застережень щодо ЧФ, і, т. ч., фактично визнала приналежність його Україні. Однак на нараді голів держав-учасників СНД було підписано сім док-тів, серед яких — Угода про включення ВМФ колишнього СРСР до складу стратегічних сил СНД, що була підписана й Україною. Та частина сил Чорноморського флоту, яка не увійшла до складу стратегічних сил СНД, була оголошена Збройними силами України. Лише 5.04.1992 Президент України *Л. Кравчук* підписав Указ «Про негайні заходи щодо будівництва Збройних сил України», згідно з яким на базі сил Чорноморського флоту, що дислокувалися на

території України, створювалися Військ.-мор. сили України. Указом також передбачалася передача в тимчасове оперативне підпорядкування командуванню Стратегічних сил СНД ряду кораблів та частин ЧФ. Невдовзі було видано указ Президента РФ *Б. Єльцина* про Чорноморський флот, за яким він переводився під юрисдикцію РФ з підпорядкуванням Головнокомандувачу ОЗС СНД, а його фінансування мало здійснюватися за рахунок бюджету РФ.

За Ялтинською угодою 1992 Чорноморський флот підлягав поділу між сторонами з метою створення на його базі ВМС України та ВМФ РФ; встановлювався перехідний період до 1995, протягом якого призначалося об'єднане командування Чорноморським флотом. Особливо значущою стала Московська угода 1993, згідно з якою визначався поділ усіх з'єднань і частин всіх родів сил флоту (надводних кораблів, підводних човнів, військ.-повітр. сил тощо) між Україною та РФ у співвідношенні 50% на 50%; у таких самих пропорціях мало відбуватися фінансування сторонами ЧФ до його поділу. За Угодою 1994 «Про поетапне врегулювання проблеми Чорноморського флоту» Україні до остаточного вирішення проблеми мало бути виділено 15-20% кораблів та суден ЧФ для створення власних ВМС. Сочинська угода 1995 визначила, що основною базою ЧФ РФ із розміщенням у ній штабу ЧФ РФ мав стати Севастополь, у розвитку соц.-екон. сфери якого Росія зобов'язалась брати участь. Кораблі ЧФ розподілялися у співвідношенні 18,3% — Україні, 81,7% — РФ, решта майна флоту — у співвідношенні 50% на 50%. Для спостереження за виконанням домовленостей щодо ЧФ створювалася Змішана укр.-рос. комісія у складі держ. делегацій РФ та України.

Остаточні параметри поділу Чорноморського флоту зафіксовані в Угоді про параметри поділу ЧФ 1997, яка закріплювала положення сочинських домовленостей, визначала конкретні об'єкти інфраструктури та земельні ділянки (пункти базування та місця дислокації), що орендуються РФ, серед них зокрема: 31-й випробувальний центр з об'єктами забезпечення; аеродром у с. Гвардійське; військ. санаторій «Ялта»; 830-й пост зв'язку та ретрансляції в м. Ялта і 1001-й пункт високочастотного зв'язку в с. Прибережне Судакського району; 2436-1 склад ракетного палива на станції Мамут. Угода про взаємні розрахунки, пов'язані

з поділом ЧФ та перебуванням ЧФ РФ на території України 1997, передбачила, що рос. сторона компенсує укр. вартість отриманих від неї кораблів, суден і плавзасобів сумою 521,06 млн. дол. і 50% вартості кораблів, суден і плавзасобів, виключених зі складу ЧФ після 3.08.1992, сумою 5,449 млн. дол. шляхом проведення протягом 1998 взаємозаліків на заг. суму 526,509 млн. дол. з погашення заборгованості України за держ. кредитами, наданими РФ (сторони узгодили розмір цих кредитів у сумі 3 074,0 млн. дол.). У результаті підписання Угод 1997 було юридично закріплено перебування на території України рос. військ. бази терміном на 20 років з часу підписання. Угоди 1997 не визначають порядок виведення ЧФ РФ із території України, а також порядок їх мобілізаційного розгортання та використання в конфліктах із *третіми державами*. Ці питання підлягають вирішенню до завершення терміну дії Угод.

С.В. Гринько

Українсько-румунський договір про відносини добросусідства і співробітництва 1997

— двостороння угода, підписана Президентом України *Л. Кучмою* і Румунії *Е. Константінеску* в Костанці 2.06.1997 під час перебування укр. лідера в Румунії; ратифікована ВР України 17.07.1997; набула чинності 22.10.1997 в день обміну ратифікаційними грамотами. Згідно з дог-ром, Україна та Румунія, виходячи з того, що добросусідство, взаємна повага та співробітництво між двома д-вами відповідають інтересам їх народів, керуючись *Статутом ООН* та підтверджуючи свої зобов'язання, що містяться в *Заключному акті Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975, Паризькій хартії для нової Європи*, інших док-тах НБСЄ, та будучи переконаними в необхідності здійснення договірними сторонами політики порозуміння, злагоди, добросусідства і партнерства, домовилися базувати свої відносини на обопільній довірі, повазі, співпраці та партнерстві. Дог-ром зафіксовано підтвердження сторонами непорушності існуючого укр.-румунського кордону, а також зобов'язання укласти окрему угоду про режим кордону між двома д-вами і вирішення питання про *делімітацію їхнього континентального шельфу та виключних економічних зон* у Чорному морі. Сторони домовилися вирішувати будь-які проблеми та спори винятково мирними засобами відповідно до *норм*

міжнародного права, визнали неподільний характер європ. безпеки і зафіксували домовленість співробітничати з метою побудови єдиної Європи, проводити політику співробітництва, добросусідства, зміцнення стабільності, миру та безпеки в їхньому регіоні і на континенті. Україна і Румунія зобов'язалися розширювати співробітництво в рамках міжнар. орг-цій, зокрема регіональних і субрегіональних, підтримувати одна одну в зусиллях, спрямованих на європ. та євроатлантичну інтеграцію. У двосторонньому вимірі обіцяно сприяти розвитку регулярних контактів між парламентами, центр. і місцевими установами двох країн, проводити регулярні зустрічі на рівні глав д-ав, урядів або міністрів закорд. справ з метою обговорення як виконується цей договір. Висловлено намір співпрацювати на двосторонніх і багатосторонніх основах у контексті захисту прав і основних свобод людини, зокрема представників укр. та румунської нац. меншин в Румунії та Україні відповідно, з метою захисту їх етнічної, культ., мовної та реліг. ідентичності. Особлива увага в док-ті приділяється зобов'язанням сусідів розвивати взаємовигідне двостороннє торг.-екон. співробітництво в межах діяльності щодо удосконалення екон. відносин до норм і практики світової торгівлі. Сусіди сприятимуть створенню належних умов для розбудови двосторонньої співпраці в наук., трансп., екологічній та енергетичній галузях, зокрема, в прикордонних регіонах і *європ. регіонах*, а також у справі захисту *прав людини*, охорони здоров'я, культури, освіти та спорту. Розвиватиметься співробітництво у сфері охорони та покращання стану навколишнього середовища, ліквідації наслідків пром. аварій і стихійних лих. Сусіди співпрацюватимуть між собою, з іншими країнами та міжнар. орг-ціями з метою контролю, відвернення та зменшення забруднення вод Дунаю і Чорного моря. Договір укладено терміном на 10 років. Підлягав реєстрації в секретаріаті ООН.

Д.В. Табачник

Українсько-румунський договір про режим державного кордону, співробітництва та взаємну допомогу з прикордонних питань 2003

— двостороння міждерж. безстрокова угода, підписана Президентом України *Л. Кучмою* і Румунії *І. Лієску* в Чернівцях 17.06.2003 після довготривалих багаторандових переговорів під час перебування румунського лідера в Україні; ратифікована ВР Ук-

раїни 2.05.2004, набула чинності 27.05.2004. Договір розроблений на виконання п. 2 ст. 2 *Українсько-румунського договору про відносини добросусідства і співробітництва 1997* з метою врегулювання назрілих питань щодо встановлення та підтримання режиму на держ. кордоні між Україною і Румунією. Головними цілями та завданнями цього Договору є: фіксація положення про незмінність лінії держ. кордону на всій його довжині; визначення проходження лінії держ. кордону; здійснення заходів щодо позначення та утримання лінії держ. кордону; створення відп. умов для забезпечення режиму на румунській ділянці держ. кордону України. Договір містить норми, які регулюють проходження лінії держ. кордону, його позначення на місцевості та утримання в належному стані, здійснення госп. діяльності на держ. кордоні, користування прикордонними водами і комунікаційними спорудами, прилеглими до держ. кордону. Положення цього дог-ру не порушують права і зобов'язання України та Румунії, що випливають з міжнар. двосторонніх та багатосторонніх дог-рів, учасниками яких вони є, а також з відп. *acquis communautaire Європейського Союзу*. Договір укладено терміном на 10 років з автоматичним продовженням на нові 5-річні періоди, якщо жодна з договірних сторін не поінформує іншу дог-рну сторону про намір припинити його чинність не пізніше, ніж за 6 місяців до закінчення відп. терміну.

Д.В. Табачник

Українсько-словацький договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво 1993 — двостороння угода, підписана Президентами України *Л. Кравчуком* і Словацької Республіки *М. Ковачем* у Києві 29.06.1993 під час перебування словацького лідера в Україні; ратифікована ВР України 24.02.1994. Станом на 1.01.2004 договір не набув чинності, оскільки словацька сторона не завершила внутр. процедури. Згідно з дог-ром, сторони погодилися розвивати двосторонні відносини та повномасштабне співробітництво у відповідності з існуючими заг.-визнаними принципами і *нормами міжнародного права* та політ. зобов'язаннями в *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*. Визнали непорушність існуючих держ. кордонів, підтвердили відсутність територ. претензій. Діючи на основі вибору засобів гарантування своєї безпеки, кожна договірна сторона враховуватиме безпеку свого партнера. Територія

д-ав не може бути використана для збройної агресії чи будь-якої ворожої діяльності проти іншої сторони. Україна і Словаччина розширюватимуть співробітництво в міжнар. орг-ціях та відп. європ. інституціях, сприятимуть розвитку прямих зв'язків між центр. органами держ. влади, органами місцевого самоврядування і неурядовими орг-ціями, а також міжлюдських контактів. Сторони приділятимуть увагу розвитку взаємовигідної співпраці в галузі економіки на основі практики і вимог світового ринку, створять укр.-словацьку міжурядову комісію з екон. та наук.-техн. співробітництва, співпрацюватимуть у сфері культури, науки і освіти, захисту навколишнього середовища, енергетики, транспорту, телекомунікацій. На виконання зобов'язань в ОБСЄ приділятиметься увага захисту прав нац. меншин. Договірні сторони домовилися щодо співпраці в б-бі зі злочинністю, тероризмом, незаконними операціями зі зброєю, контрабандою товарів, незаконним вивезенням культ. цінностей, з питань взаємної прав. допомоги в цивільних, сімейних та кримінальних справах. Спірні питання, пов'язані із тлумаченням або виконанням положень док-та, розв'язуються за допомогою засобів мирного врегулювання спорів, прийнятих у *міжнародному праві*. Договір було укладено строком на 10 років, його дія автоматично продовжуватиметься на наступні 5-річні періоди, якщо жодна з договірних сторін не повідомить іншу про своє бажання денонсувати його шляхом письмового повідомлення не менше, ніж за один рік до закінчення відп. терміну.

Д.В. Табачник

Українсько-трансільванський союзний договір 1656 — двостороння міжнар. угода, укладена внаслідок обміну посольствами між Військом Запорозьким і князем Трансільванії Юрієм II Ракоці (1648-60), який, як і батько — союзник *Б. Хмельницького* Юрій I Ракоці, — виступав претендентом на престол Речі Посполитої. У січні 1654 трансільванський князь поновив *дипломатичні відносини* з Військом Запорозьким, розірвані після втручання останнього в молдовські справи (див. *Українсько-молдовський договір 1650*), і вибачився за участь у воєнних діях проти козаків влітку 1653. Б. Хмельницький, у свою чергу, 20.02.1654 відрядив із Чигирини до Юрія II Ракоці посольство з пропозицією підтримувати дружні відносини, «щоб

між нами, як і раніше, існував зв'язок найтіснішої дружби». Бойові дії між Військом Запорозьким і Польщею восени 1654 – взимку 1655 уповільнили процес укр.-трансільванського зближення, але загострення укр.-московських відносин у Білорусі й під час спільного походу в Галичину у вересні – жовтні 1655, з одного боку, та успіхи шведських військ у Польщі після оголошення їй Стокгольмом війни 19.07.1655 – з іншого, настійно диктували потребу узгодження позицій між Чигирином і трансільванським правителем. Ситуація ускладнювалась тим, що шведський король Карл X Густав планував у разі остаточного розгрому Речі Посполитої залишити собі Підляшшя, Холмщину й Галичину, а Поділля та Надсяння передати Юрію II Ракоці. 10.04.1656 до Трансільванії вирушило посольство *І. Брюховецького*, що мало передати принципову згоду Б. Хмельницького на укладення міждерж. союзу та пропозицію розпочати бойові дії проти Польщі. Перший крок до юрид. оформлення угоди було зроблено з прибуттям до Чигирини в липні 1656 трансільванського посла *Ф. Шебеші*, коли сторони домовились не допомагати ворожим *третім державам*. 2.09.1656 козацькі послы на *аудієнції* в Юрія II Ракоці сформулювали головну умову дог-ру: влада Війська Запорозького має бути по Віслу. Трансільванський князь, стривожений відвоюванням поляками у шведів Варшави й початком моск.-польських мирних переговорів під Вільно, погодився з позицією укр. сторони, якщо Карл X Густав після розгрому Польщі виділить йому Краків і Підляшшя до Зах. Бугу. 8(18).10.1656 у Чигирині відбулось затвердження угоди про союз і взаємодопомогу, за якою Б. Хмельницький погодився підтримати кандидатуру Юрія II Ракоці на польський престол і надати йому військ. допомогу. У додатку до дог-ру зазначалось, що «міста по Віслу ріку і в яких проживали руські люди благочестиві й церкви були, і їм бути до міст... Війська Запорозького». Органічним доповненням укр.-трансільванської угоди й відповіддю гетьманського уряду на *Віленське перемир'я 1656* між Московським царством і Річчю Посполитою став підписаний ним 26.11(6.12).1656 у трансільванському замку Раднот (тепер Ієрнут) багатосторонній договір (Швеція, Бранденбург, литовський кн. Б. Радзивілл, Трансільванія і Військо Запорозьке) про спільні дії проти Речі Посполитої та її поділ у разі розгрому. Карл X Густав мав отримати

Королівську Пруссію, Куявію, північну Мазовію, Жемаїтію, Інфлянти з Курляндією та Підляшшя; бранденбурзький курфюрст Ф. Вільгельм (1640-88) — більшу частину Великопольщі; Б. Радзивілл — Новогрудське воєводство; Юрій II Ракоці — Півд. Мазовію й Малопольщу; Б. Хмельницький — решту Польського королівства. Але укладення останнім 18.07.1657 антишведської наступальної угоди з Данією й Норвегією та примирення 19.09.1657 із Бранденбургом коштом визнання його незалежності, поразка трансільванської армії 12(22).1657 на Поділлі й смерть Б. Хмельницького унеможливили реалізацію Раднотського договору.

В.І. Головченко

Українсько-турецький договір про дружбу і братерство 1922

— двостороння міжнар. угода, укладена 2.01.1922 в Анкарі членом ВУЦВК Рад УСРР, командувачем Збройними силами України та Криму *М. Фрунзе* й комісаром закорд. справ Уряду Великих національних зборів (ВНЗ) Туреччини Юсуфом Кемаль-беєм; складалась із 16 статей. Її підписання було ініційоване *Х. Раковським* як для розширення кола дип. визнання юридично незалежної УСРР, так і з огляду на те, що основні поставки зброї й боеприпасів військам Мустафи Кемаль-паші (*Ататюрка*), що вели б-бу з грец. експедиційним корпусом, згідно з Договором про дружбу і братерство між РСФРР і націоналістичною Туреччиною, укладеним у Москві 16.03.1921, здійснювались через Одесу. У ст. 1 укр. сторона визнала *суверенітет* Національного Уряду Туреччини, створеного ВНЗ, і нове територ. розмежування в Закавказзі, зафіксоване в Московському договорі (райони Карса, Ардагана й Артвина відходили до Туреччини). Націоналістична Туреччина, у свою чергу, визнавала УСРР «незалежною й суверенною державою, створеною волею українських робітників і селян» (ст. 2). У ст. 14 містилась заява сторін про те, що, на їхню думку як «прибережних держав Чорного моря», «ніякий режим на міжнародних річках, що вливаються в нього, не може бути ані застосований, ані встановлений без їхньої дійсної участі». Решта статей угоди, по суті, дублювала положення Московського договору 1921. У них, зокрема, зазначалось, що всі угоди, укладені між Російською та Османською імперіями, не відповідають обопільним інтересам, і тому визнаються скасованими. Укр. сторона повністю відмовилась від усіляких прав, що мали відношення до режиму капіту-

ляції (вилучення іноземців зі сфери юрисдикції д-ви перебування); на громадян однієї сторони, що мешкають на території іншої, поширювались права й обов'язки, що випливають із місцевих законів. УСРР і Туреччина зобов'язались також не допускати утворення чи перебування на своїй території орг-цій або груп, що мали на меті б-бу проти іншої сторони.

В.І. Головенко

Українсько-турецький договір про дружбу і співробітництво 1922

— двостороння угода, підписана Президентом України *Л. Кравчуком* і Турецької Республіки *С. Деміредем* в Анкарі 4.05.1922 під час перебування укр. лідера в Турецькій Республіці; ратифікована ВР України 17.09.1922; набула чинності 30.05.1924. Договір передбачає розбудову відносин між Україною і Туреччиною як дружніми д-вами на основі принципів і *норм міжнародного права*. Ним закладено основу широкого двостороннього співробітництва в політ., екон., культ. та інших сферах. Передбачено, зокрема, розвиток прямих зв'язків між підприємствами, співпраця у справі охорони навколишнього середовища, науки і техніки, зв'язку, інформації, туризму, спорту. Приділено увагу спільній б-бі зі злочинністю, контрабандою, розвитку контактів у військ. галузі. Заохочуватимуться міжпарл. зв'язки, контакти між громад. орг-ціями, окремими громадянами. Особливого значення надано взаємодії в Чорноморському регіоні на основі «Декларації про Чорноморське економічне співробітництво». Договір передбачає співпрацю в рамках НБСЄ, в структурах *Організації Об'єднаних Націй*. Він став прав. основою для подальшого розвитку різнобічного співробітництва між Україною і Турецькою Республікою. Угода підносить стосунки між нашими країнами, основи яких закладені *українсько-турецьким договором про дружбу і братерство 1922*, на якісно новий щабель, сприяє розвитку в районі Чорного моря відносин довіри і взаємодії, перетворення його в зону екон. співпраці і процвітання. Укладено строком на 10 років. Передбачається автоматичне продовження його дії на наступні 5-річні періоди, якщо жодна з сторін не денонсує його за рік до закінчення відп. терміну.

Д.В. Табачник

Українсько-турецький союзний договір 1669 — двостороння міжнар. угода, ухвалена 12.03.1669 у Корсуні на розширеній стар-

шинській козацькій раді, скликаній гетьманом *П. Дорошенком*. Її укладення було зумовлене трагічними для України статтями й міжнар. наслідками *Андрусівського перемир'я 1667* між Московським царством і Річчю Посполитою, що підштовхнули правобережного гетьмана до зближення з Кримським ханатом і *Портою*. Цей курс підтримувався й частиною лівобережного козацтва, яке планувало заручитися підтримкою Бахчисарая у визволенні «з польської і московської неволі». Готуючись до визв. походу на зах.-укр. землі в союзі з кримським ханом Аділь Гереєм, *П. Дорошенко* відрядив до Стамбула посольство з запевненням готовності прийняти тур. протекцію. Колишній союзник *Б. Хмельницького* султан Мехмед IV (1648-87) застеріг у серпні 1667 короля Речі Посполитої Яна II Казимира (1648-68), щоб той не чинив шкоди козакам, які тепер «заховалися» під його опіку. Але рос. уряд, прагнучи зберегти статус-кво, створений Андрусівським перемир'ям, прийняв пропозицію *А. Ордина-Нащокіна* розколоти укр.-татарську спілку шляхом компрометації *П. Дорошенка* в очах укр. населення й хана. Для цього на поч. вересня 1667 харківський полковник *І. Сірко* і кошовий Січі *І. Ріг* здійснили вторгнення в Крим, чим було не лише провалено Західний похід *П. Дорошенка* (9(19).10.1667 він змушений був з огляду на припинення татарами бойових дій укласти в Підгайцях з польним гетьманом Яном Собеським угоду про визнання підданства королю й дозвіл шляхті повертатись до маєтків на Правобережжі), а й істотно ускладнено укр.-кримські відносини. Ситуація, що склалась, не залишала *П. Дорошенку* вибору, крім тіснішого зближення зі Стамбулом. Тому на поч. лютого 1668 старшинська рада за участю представників лівобережного гетьмана *І. Брюховецького* ухвалила «з обох боків Дніпра жителям бути у возз'єднанні й жити б окремо і давати данину турецькому цареві та кримському хану, так як платить валаський князь». Уже в березні 1668 великий візир попередив польського канцлера про намір султана взяти козаків під свою опіку, що дозволило *П. Дорошенку* в травні — червні 1668 здійснити похід на Лівобережжя, усунути від влади *І. Брюховецького* і стати гетьманом усієї України. Але в серпні 1668 ситуація ускладнилась обранням на Січі гетьманом писаря *П. Суховія*, що негайно визнав *протекторат* Кримського ханату. Дізнавшись про зміну зовн.-політ.

курсу Аділь Герейя, що підтримав самозванця, П. Дорошенко пригрозив бахчисарайським послам завдати Криму такого самого погрому, як зробив це свого часу його дід — *М. Дорошенко*, і відрядив до Стамбула посольство на чолі з військ. писарем Л. Бужкевичем та полковником Г. Білогородом, що мало представити проект союзного дог-ру із 17 статей. Він передбачав: довічне обрання гетьмана; звільнення укр. населення від сплати данини й податків; автономію православної церкви, що мала перебувати в підпорядкуванні Константинопольського патріарха; заборону туркам і татарам на території України будувати мечеті, брати ясир і руйнувати поселення; укладення султаном і ханом договорів із Московським царством і Річчю Посполитою лише з відома гетьмана; визнання ним протекції султана та згоду брати участь у воєнних кампаніях Порти. Султанський уряд задовольнив клопотання укр. сторони й відрядив посольство на чолі з чаушем Селімом для прийняття присяги з боку гетьмана та старшини. Корсунська старшинська рада 10-12.03.1669 в присутності польського й рос. посланців затвердила зовн.-політ. вибір гетьмана, але в присязі Мехмеда IV відмовила (відп. церемонія відбулась лише на поч. січня 1670). 26.08.1669 на козацькій раді під Уманню тур. посланець вручив П. Дорошенку султанські інсигнії (булаву, бунчук, хоругву, шаблю), що означало формалізацію укр.-тур. союзної угоди, яка діяла до укладення *Бучацького мирного договору 1672* між Туреччиною і Річчю Посполитою.

В.І. Головченко

Українсько-турецький союзний договір 1712 — двостороння міжнар. угода, укладена внаслідок переговорів у Стамбулі в грудні 1711 — лютому 1712 дип. місії *П. Орлика* в складі прилуцького полковника Д. Горленка (голова), ген. судді Війська Запорозького К. Довгополого, ген. писаря *І. Максимовича*, ген. осавула *Г. Герцика* та кошового Січі К. Гордієнка, що мала на меті виробити точні умови сподіваного виведення рос. військ з України згідно з *Прутським миром 1711* й обговорити характер відносин козаків із *Портою*. Козацька делегація, відповідно до інструкцій гетьмана, мала домагатись, за аналогією з *українсько-кримським союзним договором 1711*, гарантій з боку Стамбула в тому, що «Україна по обидва боки Дніпра разом із Військом Запорізьким і народом малоросійським завжди залишається вільною від чужоземного

володіння», а її союзники «не повинні під приводом визволення чи захисту намагатися встановити повне панування, васалітет або підпорядкування»; росіяни мали назавжди піти з обох частин України та зрестись будь-яких майбутніх претензій управляти нею. Але вправність моск. дипломатії, очолюваної *П. Шафіровим*, і згода *Петра I* віддати туркам Азов та знищити Таганрог і фортеці на нижньому Дніпрі, зумовили досить помірковані пункти союзної угоди, сформульовані в грамоті султана Ахмеда III від 5(16).03.1712, що видавалась і від імені кримського хана *Девлет Герейя II*. Документ базувався на прецедентах, створених *українсько-кримським союзним договором 1648* та *українсько-турецьким союзним договором 1669*, і передбачав, що гетьманові надається найвища й виняткова влада над правобережними козаками («хай він там вільно править, керує і проводить порядок згідно з їх давніми законами, на цьому березі Дніпра, крім Києва із належними малими містечками, які ми разом із потойбічною Україною відступили московитам»); їм і всьому укр. населенню гарантується свобода; гетьман має вільно обиратись; Порта не втручатиметься у справи Війська Запорізького, а воно не сплачуватиме Стамбулові податків чи данини. Натомість козацькі послы брали на себе такі зобов'язання: гетьман і козаки будуть завжди вірні султанському урядові, братимуть участь у захисті й військ. походах Османської імп., а також визнаватимуть *протекторат* султана. Угода залишалась чинною до укладення *Адріанопольського мирного договору 1713* між Московським царством і Османською імперією.

В.І. Головченко

Українсько-турецька угода про вільне мореплавство й торгівлю — двосторонній міжнар. договір, укладений, на думку О. Прицака, внаслідок посольства *Ф. Джеджалія* до Стамбула в липні 1648, або, як стверджують *В. Смолій* і *В. Степанков*, у результаті посольства *А. Ждановича*, відрядженого *Б. Хмельницьким* разом із тур. послом Осман-агою з Чигирина 23.07.1650. Під час переговорів з Осман-агою 20.07.1650 гетьман зобов'язався не допускати мор. походів запорожців, не брати участі у ворожих щодо Порти акціях і дотримуватись *українсько-кримського союзного договору 1648*. Козацьке посольство мало просити султана Мехмеда IV (фактично, великого візира, оскільки

султану було 8 років) про допомогу в б-бі з Річчю Посполитою, заміну пропольськи налаштованого молдовського господаря В. Лулула, а також висловити згоду Б. Хмельницького на тур. проєкцію. У грудні 1650 султанський уряд прийняв рішення взяти гетьмана «під крило й проєкцію неосяжної Порти», але з огляду на триваючі війни з Персією й Венецією утримався від безпосереднього надання воєнної підтримки, обмежившись «строгим указом» кримському хану *Іслам Герейу III*, «аби він ніколи своїх очей і вух не звертав у польський бік». Ймовірно підписаний тоді ж укр.-тур. договір з 13 пунктів надавав від імені султана «свободу Козацькому війську і його землі» плавати по Чорному та Середземному морях до всіх «портів, міст і островів» Османської імп. та інших д-ав (п. 1); укр. купці з їхніми товарами на 100 років (як мінімум, на 30) звільнялись «від усяких мит і податків» (п. 2); українці могли будувати склади й торгувати в містах і портах Туреччини та «жити із всією свободою без жодних податків до згаданих 100 років» (п. 3); у Стамбулі передбачалось перебування «резидента Війська Запорозького» для захисту інтересів укр. купців (п. 4); Військо Запорозьке мало не допускати «свавільних людей», у т. ч. донських козаків, у Чорне море й побудувати нижче дніпровських порогів аж до гирла Півд. Бугу «кілька портових міст» (п. 5, 7).

В.І. Головаченко

Українсько-туркменський договір про дружбу і співробітництво 1992 — двостороння угода, підписана Президентами України *Л. Кравчуком* і Туркменістану *С. Ніязовим*

10.10.1992 в м. Ашгабат під час перебування укр. держ. делегації в Туркменістані; ратифікована ВР України 9.04.1993; набула чинності з 5.11.1994. Документ базується на принципах взаємоповаги і незалежності сторін, держ. *суверенітету*, територ. цілісності, невтручання у внутр. справи, незастосування сили чи загрози силою та на інших заг.-визнаних *нормах міжнародного права*. Держави зобов'язались утримуватися від участі або підтримки будь-яких дій або заходів, спрямованих проти іншої сторони, в т. ч. в екон. сфері. Дог-ром передбачається розвивати політ., екон., наук.-техн., культ., гуманітарне, екологічне, інформ. співробітництво між Україною та Туркменістаном. Окремими статтями цього дог-ру було визначено, що сторони з часом укладуть: низку договірно-

прав. док-тів зі співробітництва в конс., освітній, культ., туристичній, наук., техн., екологічній безпеки та інших сферах; про прав. допомогу в цивільних, сімейних, кримінальних справах; угоди про взаємні поставки, послуги, платежі; угоди, що регулюватимуть партнерські відносини в галузях с. г-ва, енергетики, транспорту, інформатики, зв'язку, транзитних перевезень, а також інших питань, що становлять взаємний інтерес. Обумовлено вирішувати питання майнових спорів, інших проблем стосовно власності, в т. ч. інтелектуальної і промислової. Статті базового укр.-туркменського дог-ру 1992 містять також положення про розвиток взаємовигідного співробітництва як між урядовими, так і неурядовими орг-ціями та закладами, приватними орг-ціями і особами в здійсненні спільних проєктів, діяльності культ., наук. та інших фондів і асоціацій, розвитку контактів між парламентами і парламентаріями обох д-ав, обміну делегаціями. Дог-ром передбачається взаємодія в *зовнішній політиці*, зовн.-екон. діяльності, в роботі міжнар. орг-цій, в т. ч. економічних і фінансових. Особливо актуальним залишається положення дог-ру, що передбачає співпрацю в б-бі з корупцією, організованою злочинністю міждерж. та міжрегіонального характеру, *тероризмом міжнародним*, *піратством*, незаконними операціями зі зброєю і вивезенням культ. цінностей. Договір не зачіпає прав і зобов'язань сторін, що випливають з інших укладених ними міжнар. угод.

Д.В. Табачник

Українсько-угорський договір про основи добросусідства та співробітництва 1991 — двостороння угода, підписана Головою ВР України *Л. Кравчуком* і Прем'єр-міністром Угорської Республіки *Й. Анталлом* у Києві 6.12.1991

під час перебування угорського лідера в Україні; ратифікована ВР України 1.07.1992; набула чинності 16.06.1993. У дог-рі задекларовано надання нової якості двостороннім відносинам, прагнення зробити внесок у побудову демокр., мирної і єдиної Європи, підтвердження відданості своїм зобов'язанням, зафіксованим *Статутом ООН, Заключним актом Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975, Паризькою хартією для нової Європи* та іншими док-тами НБСЄ. Виходячи з цих положень, сторони домовилися розвивати свої відносини як дружні д-ви на основі принципів добросусідства, взаємної поваги та співробітництва. Поважаючи територ.

цілісність одна одної, країни-сусіди підкреслили відсутність взаємних територ. претензій, взяли зобов'язання вирішувати усі спори винятково мирними засобами, не використовувати першими збройні сили одна проти одної. Відзначається свобода сторін вибирати засоби побудови своєї безпеки з врахуванням безпеки іншої сторони, підтверджуються їхні погляди на неподільність своєї безпеки з безпекою держав-учасниць НБСЕ, що зумовлюватиме подальше співробітництво України та Угорщини в цій сфері на основі поваги *суверенітету*, рівності та взаємності. Учасники угоди сприятимуть розвитку регулярних контактів між структурами держ. влади та управління, регіональними і місцевими органами самоврядування, а також проведенню регулярних консультацій міністрів закорд. справ двох д-ав. Важливе місце займає розширення контактів між громадянами сусідніх країн, як на індивід. основі, так і в межах діяльності держ. та громад. орг-цій, політ. партій, профспілок, навч. закладів. Особливої уваги удостоєні зобов'язання розвивати взаємовигідне двостороннє екон. співробітництво в контексті удосконалення та адаптації своїх екон. відносин до норм і практики світового ринку. Сторони сприятимуть створенню належних умов для розбудови двостороннього співробітництва в наук., трансп., екологічній та енергетичній галузях, зокрема в прикордонних регіонах, а також у справі охорони здоров'я, культури, освіти, інформації, туризму та молодіжних обмінів. Містким рядком висвітлені зобов'язання захищати і забезпечувати необхідні умови для збереження та розвитку етнічної, мовної, культ. та реліг. самобутності укр. меншини в Угорщині та угорської в Україні при дотриманні своїх зобов'язань, викладених у «Декларації про принципи співробітництва УРСР і УР в галузі забезпечення прав національних меншин» від 31.05.1991 та Протоколі до неї. Договір також передбачає співробітництво сусідніх країн у б-бі з кримінальною і організованою злочинністю, тероризмом, нелегальним обігом наркотиків, повітр. і мор. піратством, контрабандою, включаючи незаконне вивезення культ. цінностей. Договір укладено на 10 років з автоматичним продовженням на 5-річні періоди, якщо жодна із сторін не інформуватиме іншу про намір денонсувати його шляхом письмового повідомлення за рік до закінчення відп. терміну.

Д.В. Табачник

Українсько-узбецький договір 1992 про основи міждержавних відносин, дружбу і співробітництво

— двостороння угода, підписана Президентами України *Л. Кравчуком* та Республіки Узбекистан *І. Карімовим* 25.08.1992 у Києві під час офіц. візиту в Україну узбецької делегації. Угода укладена терміном на 10 років, що має автоматично подовжуватись кожні 10 років. Сторони домовилися про визнання та взаємну повагу територ. цілісності України та Республіки Узбекистан, захист етнічних меншин кожною на своїй території, заохочення екон. та наук.-техн. міждерж. відносин. До прийняття Республіки Узбекистан в *Організацію Об'єднаних Націй (ООН)* Україна мала представляти її в цій міжнар. орг-ції. Сторони домовились також про військ. співробітництво.

П.М. Ігнат'єв

Українсько-французький договір про взаєморозуміння та співробітництво 1992

— двостороння угода, підписана Президентами України *Л. Кравчуком* і Французької Республіки *Ф. Міттераном* та членами обох делегацій Прем'єр-міністром Франції *П. Береговуа* і міністрами закорд. справ *А. Зленком* та *Р. Дюма* в Парижі 16.06.1992 під час перебування укр. держ. делегації у Франції; ратифікована ВР України 17.09.1992; набула чинності 19.01.1997. Є типовим рамковим док-том міжнар. характеру, який встановлює та визначає заг.-визнані *міжнародного права принципи* у відносинах двох д-ав, складається з преамбули і 21 окремих статей. Згідно з положеннями дог-ру, сторони керуються цілями і принципами *Статуту ООН, Заключного акту Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, іншими заг.-визнаними принципами міжнар. права щодо розвитку двосторонніх відносин у політ., екон., наук.-техн., екологічній, культ. і гуманітарній сферах на засадах рівності та взаємовигоди. Ст. 3 регламентує проведення регулярних консультацій на відп. рівнях з метою обміну думками щодо двосторонніх відносин, обговорення міжнар. проблем. Міністри закорд. справ зустрічаються не менше, ніж двічі на рік. Робочі зустрічі міжурядового характеру проводяться в разі необхідності. Ст. 6 закріплювала готовність Франції надавати підтримку Україні в розвитку тісних зв'язків з *Європейським Союзом* та набуття нею членства в *Раді Європи*. Ст. 7 і 8 регламентують співпрацю в рамках *Організації з безпеки та співробітництва*

в Європі, зокрема в галузі безпеки в Європі. Ст. 9 і 10 обумовлюють питання співпраці у справі оборони, роззброєння, військ. контактів, розширення двосторонньої співпраці військ. відомств та ген. штабів, консультацій з питань оборонних доктрин обох д-ав. Ст. 12 і 13 визначають співробітництво у фінанс., екон., енергетичній, інвестиційній, валютній сферах, співпрацю в рамках багатосторонніх міжнар. фінанс. установ. Ст. 15 регламентує співпрацю у сфері розбудови прав. д-ви та демокр. інститутів. Ст. 18 визначає співпрацю на місцевому і регіональному рівнях, політ. та неурядових орг-цій, профспілкових об'єднань. Ст. 17 обумовлює напрямки співпраці в культ., освітній та гуманітарній сферах, пресі та інших ЗМІ. Ст. 19 визначає співпрацю з питань візової політики, зі спрощення візових процедур на основі взаємності. Ст. 20 регламентує прагнення сторін розвивати співробітництво між правоохоронними органами в б-бі із злочинністю та налагодження співпраці в б-бі з тероризмом. Договір укладено на 10 років, його чинність автоматично продовжується на наступні 5 років, якщо будь-яка із сторін не заявить про рішення денонсувати його шляхом письмового повідомлення за рік до закінчення чергового 5-річного періоду.

Д.В. Табачник

Українсько-чеський договір про дружні відносини та співробітництво 1995

— двостороння угода, підписана Президентом України Л. Кучмою і Чеської Республіки В. Гавелом у Празі 28.06.1995 під час візиту укр. лідера до Чехії; ратифікована 6.10.1995; набула чинності 25.07.1996. У дог-рі підкреслюється, що сторони, враховуючи традиційно дружні відносини між народами двох країн, переконані в тому, що довіра, взаємна повага та співробітництво між д-вами відповідають інтересам народів України і ЧР, сприяють наданню нової якості двостороннім відносинам. Усвідомлюючи істор. переми в Європі та у своїх д-вах, сторони готові, керуючись цілями і принципами Статуту ООН, розвивати свої відносини на принципах суверенної рівності, незастосування сили, непорушності кордонів, територ. цілісності, політ. незалежності, поважання прав людини та основних свобод. Дві д-ви взяли на себе зобов'язання вирішувати спірні питання лише мирними засобами відповідно до Статуту ООН, докт-тів НБСЄ, обіцяють сприяти співро-

бітництву між органами місцевого та регіонального самоврядування, проведенню зустрічей на найвищому рівні, консультацій міністрів закорд. справ. Великого значення надаватиметься розширенню міжпарл. зв'язків, контактів між неурядовими орг-ціями, політ. партіями, профспілками, реліг. орг-ціями. Особлива увага приділятиметься розвитку взаємовигідного екон. співробітництва. Першорядного значення набуває удосконалення механізму взаємних екон. і торг. зв'язків, наближення їх по всьому комплексу пром. і наук.-техн. співробітництва до процесів світового г-ва, практики і норм міжнар. ринку. Передбачено розширення співробітництва у сфері транспорту, захисту та поліпшення стану навколишнього середовища, зменшення та ліквідації стихійних лих, зокрема впливу наслідків Чорнобильської катастрофи. Поставлено за мету розвивати і зміцнювати співробітництво в галузі культури, науки, освіти та інформації, домагатися, щоб етнічна культура, мовна і реліг. самобутність нац. меншин користувалися взаємним захистом. Певне місце відведено в тексті дог-ру питанню протистояння злочинності, тероризму, розповсюдження наркотиків. Підкреслюється, що сторони співпрацюватимуть і обмінюватимуться інформацією у справі б-бі з кримінальною і організованою злочинністю, тероризмом, нелегальним обігом наркотиків, повітр. і мор. піратством, співпрацюватимуть при вирішенні міграційних питань, включаючи запобігання незаконній міграції. Присутній намір співробітництва в питаннях взаємної прав. допомоги в цивільних, сімейних та кримінальних справах. Договір не спрямований проти будь-якої третьої д-ви, не зачіпає прав і обов'язків договірних сторін за чинними двосторонніми і багатосторонніми угодами, які вони уклали з третіми країнами. Документ укладено строком на 10 років, і його дія буде потім автоматично продовжуватися на наступні 5-річні періоди, якщо жодна з учасників дог-ру письмово не повідомить іншу про свій намір денонсувати його.

Д.В. Табачник

Українсько-шведський союз 1708

— таємна домовленість гетьмана І. Мазепи із шведським королем Карлом XII щодо умов виступу Війська Запорізького на боці останнього проти моск. царя Петра I у Північній війні 1700-21. Спирався на прецедент Корсунського договору 1657 між Військом Запорозьким і Швецією й був зу-

мовлений, з одного боку, планами Петра I повністю скасувати внутр. автономію Гетьманщини, а з іншого, — потребою легітимізації Карлом XII угоди І. Мазепи із шведським ставленником на престолі Речі Посполитої С. Лещинським 1707, за якою гетьман мав здобути князівський титул, а Україна в складі Правобережжя й Лівобережжя із Сіверщиною — увійти до складу Речі Посполитої з правами, аналогічними тим, якими користувалось Велике князівство Литовське. Для Карла XII значення домовленості з І. Мазепою зростало після невдач у вересні 1708 від рос. військ у Білорусі й вимушеного повороту шведської армії на південь. Згідно з опублікованим І. Борщаком 1925 «Виводом прав України» (меморандумом, з яким П. Орлик 1712 звернувся до європ. монархів), союзна угода передбачала наступне: Україна має бути незалежною та вільною; шведський король зобов'язаний захищати Україну від усіх її ворогів і посилати допомогу, коли про це попросять гетьман і «стани»; усі загарбані Московією землі, що колись належали «руському» народові, повинні бути повернені укр. князівству; І. Мазепа буде довічним князем України; шведський король не має права претендувати на титул князя чи командувача збройними силами України; для стратегічних потреб шведська армія може зайняти 5 укр. міст. Гетьман також зобов'язувався залучити до антимоск. союзу слобожанські козацькі полки, донських козаків і калмиків, постачати шведським військам провіант і фураж. З огляду на практиковану І. Мазепою таємну дипломатію, оригіналу зазначеного док-та досі не знайдено, але збереглась угода Карла XII з кошовим отаманом Запорозької Січі К. Гордієнком, підписана за посередництва гетьмана 28.03(8.04).1709 у Будищах під Полтавою. У ній Карл XII обіцяв захищати Україну й не укладати миру з царем доти, доки українці остаточно й назавжди не визволяться від Москви та не відновлять своїх прав і привілеїв; шведська армія не повинна була завдавати укр. населенню збитків, а солдати, що кривдять місцевих мешканців, мусять зазнати суворої кари. Зі свого боку, козаки мали переконати селян, аби ті утримувались від нападів на шведські підрозділи й частини й забезпечували союзників продовольством. Попри поразку Карла XII у Полтавській битві 27.06(8.07).1709, угода залишалась юридично чинною до загибелі 30.11(11.12).1718 шведсь-

кого короля, оскільки той 5(16).04.1710 підтвердив акт обрання гетьманом П. Орлика та договір із Військом Запорозьким.

В.І. Головченко

Українець Омелян Гнатович (1641 — 12.09.1708, Угорщина) — рос. держ. діяч і дипломат. Походив із дрібнопомісних дворян. З 1660 — піддядчий *Посольського приказу*; дип. службу проходив під керівництвом А. Ордина-Нащокіна, разом з ним 1662-63 брав участь у моск. посольстві до Варшави і укладанні *Андрусівського перемир'я 1667* між Московським царством і Річчю Посполитою. У 1672-73 — посланник у Швеції, Данії, Нідерландах, вів переговори про участь цих д-ав у бойових діях проти Туреччини; в 1681 отримав звання думного дяка; в 1679 і 1684 вів таємні переговори з гетьманом І. Самойловичем щодо можливості укладання антитур. союзу з Варшавою; брав участь у підписанні *Вічного миру 1686* між Московським царством і Річчю Посполитою та *Коломацьких статей 1687* між Військом Запорозьким і Московським царством. У 1689-99 керував Посольським приказом; у 1698 спільно з козацьким посланцем І. Зарудним вперше зумів укласти перемир'я з Туреччиною без посередництва Кримського ханату, після чого 1699 був призначений послом до Стамбула, де добився вигідного для Москви *Константинопольського миру 1700*. У 1702-06 керував Провіантським приказом, звинувачений у зловживаннях, зазнав тілесного покарання і грошового штрафу; в 1707-08 був послом у Речі Посполитій, помер під час поїздки в Угорщину з метою посередництва в примиренні повсталого кн. Ф. Ракоці з австр. імператором Йосифом І.

В.І. Головченко

Уліссеа (Ulissea) Асдрубал Пінто де (31.10.1927, Педра-ді-Фогу, Бразилія) — бразильський дипломат. Бакалавр юрид. і соц. наук. У 1958-61 — 3-й секр. посольства Бразилії в Індонезії; 1961-62 — віце-консул у генконсульстві Бразилії в Глазго; 1962-63 — консул у генконсульстві Бразилії в Бостоні; 1963-64 — консул у генконсульстві Бразилії в Розаріо; 1964-67 — заст. начальника цивільного кабінету апарату Президента Бразилії в парл. справах; 1967-69 — 1-й секр., радник у постпредстві Бразилії при ООН; 1969-71 — радник, тимчасовий повірений у справах Бразилії в Австралії; 1971-87 — урядовець ОАД і МЗС Бразилії; 1987-91 — Надзви-

чайний і Повноважний Посол Бразилії в Державі Ізраїль; 1991-92 — Надзвичайний і Повноважний Посол Бразилії в Кубі; 1993-94 — урядовець Мін-ва культури Бразилії. У 1994-98 — Надзвичайний і Повноважний Посол Федеративної Республіки Бразилія в Україні.

В.І. Головченко

Ульбрихт (Ulbricht) Вальтер (30.06.1893, Лейпциг — 1.08.1973, Берлін) — нім. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в кравецькій сім'ї. Чл. Соціал-демокр. партії Німеччини з 1912. У 1915-18 служив у кайзерівській армії. У 1918 вступив до «Союзу Спартака», 1919 став одним із засновників Комуністичної партії Німеччини (КПН). 1919-22 — політ. секр. окружному КПН у Середній Німеччині, Тюрингії. З 1923 — чл. ЦК, секр. ЦК КПН, з 1928 — кандидат у члени Виконкому Комінтерну. У 1926-28 — чл. саксонського ландтагу, 1928-33 — депутат рейхстагу від Півд. Вестфалії. 1933-36 — в еміграції у Франції. 1936-38 брав участь у громадян. війні в Іспанії у складі інтербригади. 1939-45 — в еміграції в СРСР, очолював комітет «Вільна Німеччина». У 1945 повернувся до Німеччини. 1946-49 — заст. голови СЄПН. У квітні 1954 — травні 1971 — 1-й секр. ЦК СЄПН, одночасно у 1949-55 — заст. Прем'єр-міністра НДР. У 1955-60 — 1-й заст. Голови Ради міністрів, 1960-71 — Голова Держради НДР та голова Ради національної оборони. Із метою зміцнення пануючого в НДР комуніст. режиму активно прагнув *визнання міжнародно-правового НДР і формування схід.-нім. держ. ідентичності як «соціалістичної альтернативи» ФРН*. З 1953 вів переговори з Кремлем, щоб обмежити зв'язки та переміщення населення між зах. і схід. секторами Берліна. Свідомо пішов на загострення Берлінської кризи 1958-61 і домігся дозволу на побудову т. зв. «берлінського муру» 12-13.08.1961. У червні 1964 досяг укладення Договору про дружбу, взаємодопомогу та співробітництво між НДР та СРСР, що гарантував «недоторканність кордонів НДР» та передбачав «існування двох суверенних німецьких держав». Але жорсткий курс У. на побудову сталінської моделі соціалізму в НДР та загострення відносин із Заходом у кінцевому підсумку призвели до незадоволення рад. керівництва й заміни його поміркованішим *Е. Хонеккером*. Із травня 1971 У. — почесний голова СЄПН.

Р.А. Кривонос

Ульманіс (Ulmanis) Гунтіс (13.09.1939, Рига, Латвія) — латвійський громад.-політ. і держ. діяч. У 1963 закінчив Латвійський держ. ун-т (Рига). 1965-71 — економіст Ризького міського управління громад. транспорту. 1972-92 працював у системі комунальних послуг, пройшов шлях від економіста до керівника Ризького міського управління комунальних послуг. 1992-93 — чл. правління Латвійського нац. банку. З червня 1993 — депутат Сейму Латвії. 7.07.1993 обраний Президентом Латвійської Республіки. 7.06.1996 переобраний Президентом країни на другий термін (до 8.07.1999). Як глава д-ви 21-22.11.1995 перебував з офіц. візитом в Україні, під час якого було підписано низку док-тів про двостороннє співробітництво, зокрема у сфері залізничного та мор. транспорту, у соц. сфері тощо. 28-29.11.1997 перебував в Україні з неофіц. візитом. Висловлювався за активізацію укр.-латвійської співпраці у сфері безпеки, за розширення співробітництва Україна — НАТО.

Л.В. Губерський

Ультиматум (з лат. ultimatium — доведене до кінця): **1.** У міжнародному праві — висловлена в дип. док-ті або в усній формі категорична й безумовна вимога однієї д-ви до іншої про здійснення або нездійснення будь-яких дій в указаний термін. Може супроводжуватись погрозою санкцій або інших дій (напр., розірвання дип. відносин). **2.** Під час воєнних дій — вимога, оголошена противником, про складання зброї, здавання позицій, капітуляцію.

Т.І. Шинкаренко

Умови торгівлі — показник зміни пропорцій зовн.-торг. обміну, співвідношення індексів експортних та імпорتنих цін країни. Зміна умов торгівлі в кінцевому рахунку пов'язана з рухом цін на експортовану й імпортовану продукцію і залежить від структури експорту й імпорту. У т. застосовуються в міжнар. статистиці, при аналізі стану *зовнішньої торгівлі*. Дані про зміну У. т. періодично публікуються в екон. виданнях *Організації Об'єднаних Націй*.

Р.О. Заблоцька

Умови чинності міжнародних договорів — вимоги міжнародного права, дотримання яких надає договору правомірність, в силу чого він є обов'язковим для виконання його учасниками. У ч. м. д. перелічено в ст. 46-53 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*. Вони включають умови щодо суб'єктів дог-ру (належні

сторони, що володіють міжнар. правосуб'єктністю), дійсності волевиявлення сторін (компетентність сторін, дійсність повноважень, відповідність дій уповноважених представників своїм повноваженням, відсутність примусу щодо цих осіб, загрози силою чи її застосування, помилки, обману чи підкупу сторін, уповноважених тощо); об'єкту і мети дог-ру (відповідність дог-ру основним *міжнародного права принципам*). Дотримання сукупності всіх цих умов надає дог-ру якість чинності. У ч. м. д. відрізняються від поняття умов, передбачених дог-ром щодо його дії (порядку та моменту вступу в дію дог-ру та його частин, терміну його дії, припинення тощо). У Віденській конвенції про право міжнар. дог-рів не дається прямого визначення чинності міжнар. дог-ру. У ст. 42 говориться про те, що чинність міжнар. дог-ру може оспорюватись лише на основі цієї конвенції. Чинність міжнар. дог-ру визначається за міжнар. правом. Згідно з доктринальним тлумаченням Віденської конвенції про право міжнар. дог-рів, чинними є дог-ри, що володіють міжнар.-прав. правомірністю, повноцінністю, в силу якої вони є обов'язковими до виконання його учасниками та для поваги всіма іншими д-вами. Чинність дог-ру передбачає не лише його правомірність як вже діючого дог-ру, а й гіпотетичну можливість його дійсності (напр. до вступу в силу дог-ру).

О.В. Буткевич

Універсального правонаступництва теорія — теорія *правонаступництва держав*, згідно з якою до держави-наступниці переходить весь обсяг міжнар. прав та обов'язків держави-попередниці. У п. т. була сформульована і панувала в *доктрині міжнародного права* в XVII — XIX ст. Прибічники: Г. Гроцій, С. Пуффендорф, Е. де Ваттель. У п. т. була покликана забезпечити стабільність *міжнародних відносин* та продовження прав і обов'язків д-ви незалежно від внутр. чи територ. змін, що в ній сталися. У п. т. може бути застосована у випадках повного правонаступництва, коли держава-попередниця припиняє існування і необхідно забезпечити перехід прав та обов'язків до нового носія — держави-наступниці (при поділі д-ви, об'єднанні д-ав, правонаступництві при соц. рев. ції). У п. т. іноді ототожнюють з *континуїтету теорією*. Різниця між ними полягає в тому, що у випадку універсального правонаступництва держава-попередниця і держава-наступниця є

двома різними *суб'єктами міжнародного права*, між якими відбувається перехід прав та обов'язків. При континуїтеті продовжує існувати один і той самий суб'єкт права, в якому відбулись певні зміни, але який продовжує нести свої права та обов'язки. У порядку універсального правонаступництва не переходять т. зв. «особисті» права та обов'язки д-ви, які вважаються такими, що нерозривно пов'язані з її правосуб'єктністю і тому припиняються разом з її зникненням (права та обов'язки за дог-рами про дружбу, союз, нейтралітет; права та обов'язки, що впливають з членства в міжнар. орг-ціях і відносин міжнар. відповідальності). При континуїтеті «особисті» права та обов'язки не припиняються, оскільки не зникає д-ва, що є їх носієм. У п. т. була максимально втілена у *Віденських конвенціях про правонаступництво держав 1978 і 1983*, крім режиму, встановленого для нової незалежної д-ви. На практиці У. п. т. не застосовується в чистому вигляді. Як правило, має місце перехід певного обсягу прав та обов'язків, що залежить від конкретних обставин правонаступництва і волі держави-наступниці.

Ю.О. Ноговіцица

Унія — політ.-прав. форма об'єднання під владою єдиного суверена держ. суб'єктів із феод. політ. системою, яка позначена збереженням кожним із них значної *автономії* щодо внутр. устрою та політ. рішень. У як політ. та прав. феномен ґрунтувалася на фундаментальних принципах феод. системи, а саме індивідуалізації інституту влади та особистій лояльності. Необхідними передумовами виникнення міждерж. об'єднання, що створюється на засадах У., є значний ступінь децентралізації владних систем у кожному суб'єкті та їх приблизно однаковий статус. Поодинокі приклади У. в історії міжнар. відносин, такі як *Кальмарська унія 1397*, литовсько-польська унія 1385-1569, унія Шотландії та Англії 1603-1707, свідчать не лише про унікальний характер цього соц.-політ. явища, а й про значну гнучкість феод. системи, що дозволяла створювати як континентальні за масштабами колоніальні системи, на зразок Британської або Російської імперій, так і регіонально обмежені співтовариства зі слабкою владною ієрархією, якою була *Священна Римська імперія*.

А.А. Суботін

Ункяр-Іскелесійський договір 1833 про мир, дружбу та оборонний союз між Росією та Туреччиною — підписаний 26.06(8.07).1833

в м. Ункіяр-Іскелесі (поблизу Стамбулу). Під час *Єгипетської кризи 1831-33* рос. імператор *Микола I* активно підтримував султана Махмуда II проти єгипетського паші Мухаммеда Алі, побоюючись, що перемога останнього призведе до встановлення домінуючого становища Франції на всьому Бл. Сході. Крім цього, царський уряд розраховував, що заступництво султана посилить політ. вплив Росії в Туреччині, особливо в питаннях, що стосувались Чорноморських проток. У квітні 1833 десантні частини рос. армії висадились на азійському узбережжі протоки Босфор та перегородили шлях єгипетським військам на Стамбул. Дії рос. військ викликали обурення Франції та Великої Британії. Намагаючись уникнути приводу для перебування рос. військ у Туреччині, Лондон і Париж вимагали від Махмуда II швидкого примирення з Мухаммедом Алі, що і відбулося в травні 1833. Після того як єгипетські війська відійшли за хребет Тавр, Росія почала виводити десантні частини. Проте до виводу рос. військ посол Росії в Туреччині О. Орлов отримав від султана згоду на підписання дог-ру. Він встановлював вічний мир, дружбу та союз між Росією і Туреччиною. Росія зобов'язувалась у випадку необхідності надати Туреччині військ. допомогу. Таємна стаття звільняла Туреччину від надання Росії військ. допомоги, замість цього у випадку війни та після вимоги Росії, Стамбул зобов'язувався закрити Дарданелльські протоки для всіх інозем. військ. кораблів. Угода викликала протести Великої Британії та Франції, що супроводжувалися військ.-мор. демонстрацією біля тур. берегів. У нотах, переданих у жовтні 1833 брит. і франц. послами рос. уряду, містилися погрози військ. втручання, якщо на підставі підписаного дог-ру почнеться рос. окупація Туреччини. У відповідь рос. мін. зак. справ *К. Нессельроде* вказав, що рос. уряд буде виконувати договір так, ніби цих нот не існувало. Проте вже після підписання угоди її значення для Росії зменшилось у зв'язку з підписанням Миколою I Мюнхенгрецької конвенції 1833 (див. *Мюнхенгрецька конференція 1833*). Коли виник новий конфлікт між султаном та єгипетським пашею в 1839-41, Микола I денонсував договір, розраховуючи полегшити цим підписання з Великою Британією угоди антифранц. спрямування.

М.С. Бур'ян

Унковський Григорій (? – ?) — рос. дипломат. Походив із дворян. У березні 1649 очолив перше

моск. посольство до гетьмана *Б. Хмельницького*; під час переговорів у Чигирині 17-22.04.1649 повідомив козацьку старшину, що цар *Олексій Михайлович* зі співчуттям поставився до б-би Війська Запорозького проти польсько-шляхетської влади, але не може порушити *Поляновського мирного договору 1634* між Московським царством і Річчю Посполитою й відрядити військо під Смоленськ, питання протекції Війську Запорозькому може постати лише в разі повної військ. перемоги повсталих. Водночас Кремль погодився на безмитний *експорт* хліба, солі та інших продовольчих товарів; Б. Хмельницький, зі свого боку, також дозволив моск. купцям вести безмитну торгівлю в Наддніпрянщині. З метою вчинення тиску на Москву гетьман активно використовував «кримську карту» і перебування в Чигирині самозванця Т. Акундінова, що видавав себе за сина царя В. Шуйського (1606-10). У повернувся в Москву з козацьким посольством полковника *Ф. Вешняка* і склав докладний «Статейний список про поїздку в Україну», опублікований у т. 2 «Воссоединения Украины с Россией. Документы и материалы» (М., 1953).

В.І. Головенченко

Унція тройська являє собою 1/12 частину англ. золотомонетного фунта й дорівнює 31,1 грама золота. У світовому вимірі мала особливе значення після рішень Бреттон-Вудської конференції 1944, яка визнала долар США міжнар. платіжним засобом із фіксацією співвідношення 35 дол. до однієї У. т.

В.С. Будкін

Уоллеса місія 1944 — перебування віцепрезидента США Г. Уоллеса в Китаї в червні – липні 1944 як особистого представника Президента США *Ф. Рузвельта* з метою врегулювання амер.-китайських відносин та визначення напрямів і форм орг-ції амер.-китайського екон. співробітництва. Г. Уоллес також мав на меті з'ясування позиції Комуністичної партії Китаю до співробітництва із США та висловлювався за мирне врегулювання конфлікту між урядом Китайської республіки під проводом *Чан Кайши* та КПК. За результатами місії США було прийнято рішення про розширення амер. екон. та військ. допомоги Китаю.

В.Ю. Константинов

Уповноважений НКЗС СРСР при Раднаркомі УСРР — з утворенням СРСР представ-

ляв інтереси УСРР на міжнар. арені, мав статус члена укр. рад. уряду. Це була посада подвійного підпорядкування, але Москва тільки затверджувала кандидатуру, висунуту з місцевих працівників. У виконанні функцій уповноваженому допомагав апарат із 20 співробітників (з кінця 1925-16). Перший уповноважений НКЗС *О. Шліхтер* очолював ще й комісію в закорд. справах при політбюро ЦК КП(б)У (ліквідована 9.07.1926), що займалася попереднім розглядом і розробкою питань укр. закорд. політики. Для здійснення зовн.-політ. курсу УСРР апарат уповноваженого планував залучити укр. радників і секретарів, які опинилися у складі рад. посольств після злиття дип. служб НКЗС УСРР з рос. представництвами. Однак нарком закорд. справ СРСР *Г. Чичерін* та його заступник *М. Литвинов* переміщували кадри колишнього НКЗС УСРР по Європі, не враховуючи специфічних інтересів УСРР.

М.С. Дорошко

Управління Державного протоколу МЗС України — структурний підрозділ *Міністерства закордонних справ України*. Основні завдання та функції У. Д. п. визначені в Положенні про Управління Державного протоколу МЗС України від 23.03.2001 і полягають у наступному: протокольне і церемоніальне сприяння по забезпеченню візитів Президента України, Прем'єр-міністра України, Голови ВР України, міністра закорд. справ України до зарубіжних країн; а також *глав держав, глав урядів, парламентів, зовн.-політ. відомств інозем. д-ав до України; сприяння інозем. дипломатичним установам у здійсненні дип. контактів із МЗС України та центр. і місцевими органами виконавчої влади; нагляд за дотриманням акредитованими при МЗС України інозем. громадянами з одного боку та правоохоронними органами України — з іншого, положень Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 і Віденської конвенції про консульські зносини 1963, двосторонніх угод і законодавства України щодо імунітетів та режиму перебування вищезгаданої категорії осіб в Україні; здійснення комплексу заходів, пов'язаних із реєстрацією і акредитацією членів дипломатичного корпусу, зміною глав дипломатичних місій і військових аташе; орг-ція протокольних заходів, пов'язаних із прибуттям новопризначених послів в Україну; орг-ція церемоній вручення вірчих грамот Президенту України послами*

інозем. д-ав; орг-ція протокольних заходів, пов'язаних із врученням консульських патентів почесним консулам України в інозем. д-вах, *екзекватур* ген. і почесним консулам інозем. д-ав в Україні; сприяння в орг-ції і проведенні офіц. і протокольних заходів за участю вищих посадових осіб України і глав дип. місій; розробка інструктивно-нормативних докт-тів та рекомендацій, що визначають порядок роботи управління з дип. корпусом, прийомом урядових делегацій; підтримання контактів із зовн.-політ. відомствами зарубіжних країн, посольствами інозем. д-ав в Україні, міністерствами, відомствами та іншими органами держ. влади з питань, що пов'язані з підготовкою та проведенням візитів інозем. делегацій в Україну та укр. делегацій за кордон; координація участі міністерств, відомств та інших центр. органів виконавчої влади України в забезпеченні програм візитів; проведення заходів, пов'язаних із забезпеченням охороною, транспортом, готелями, залами офіц. делегацій в аеропортах та на залізничних станціях, обмін сувенірами; орг-ція відряджень за кордон передових груп для погодження програм візитів та їх наступного протокольного забезпечення; контроль за наданням дипломатичних привілеїв та імунітетів дип. працівникам інозем. д-ав і представництв міжнар. орг-цій в Україні, нагляд за дотриманням положень законодавства України щодо режиму перебування інозем. дипломатів в Україні; розробка та опис церемоній і протокольних заходів; підготовка, ведення та випуск довідника «Дипломатичний корпус». У. Д. п. очолює керівник управління, який є членом Колегії МЗС України.

В.І. Резніченко

Устич Сергій Іванович (1955, с. Зачаття Іршавського р-ну Закарпатської обл.) — укр. громад.-політ. та держ. діяч. У 1978 закінчив істор. ф-т Ужгородського держ. ун-ту; кандидат філос. наук; 1979-81 — аспірант Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка; 1981-90 — асистент, доцент Ужгородського держ. ун-ту. У 1990-92 — заст. голови Закарпатського облвиконкому — нач. управління зовн. зв'язків; у 1992-95 — 1-й заст. голови, в липні 1995 — травні 1999 — голова Закарпатської обласної держ. адміністрації. Указом Президента України від 2.08.1999 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Чеській Республіці.

В.М. Матвієнко

Уті посідетіс (з лат. *uti possidetis* — чим володіли; повна назва — *uti possidetis, ita possideatis* — чим володіли, тим і володійте) — вихідний принцип для визначення кордонів незалежних держав, що утворились внаслідок відокремлення частини території держави, поділу держави та деколонізації. Цей принцип забезпечує стабільність *кордонів держави*, яка здобула незалежність, шляхом трансформації ліній адмін. розмежування в держ. кордон, що знаходиться під захистом *міжнародного права*. Принцип У. п. (принаймні його назва та заг. зміст) був запозичений з рим. права, де т. ч. формулювалося розпорядження претора про приналежність спірного нерухомого майна його колишньому власнику до моменту вирішення спору. При такому погляді на принцип У. п. стає очевидним його проміжний, тимчасовий характер: він не конститує кордони раз і назавжди, а закріплює *статус-кво* на момент правонаступництва з тим, щоб, по-перше, забезпечити певну відправну точку при врегулюванні прикордонних та *територіальних спорів* за участю нової д-ви, а, по-друге, захистити її територію в перехідний період від зазіхань третіх д-ав. Такі функції принципу У. п. були визначені, зокрема, в рішенні Федеральної ради Швейцарії в 1922 в арбітражному провадженні між Колумбією та Венесуелою. Після закріплення статус-кво на підставі принципу У. п. вступає в силу заг. міжнар. право: починає діяти принцип недоторканності кордонів (на європ. континенті — у звичаєвій формі) та перегляду кордонів на підставі угоди. З цього моменту можуть висуватись територ. претензії, які при виникненні територ. спору сторони зобов'язані вирішити мирними засобами, в т. ч. шляхом передачі їх на розгляд міжнар. судовому органу або *арбітражу міжнародному*.

Принцип У. п. був уперше широко застосований в міжнар. практиці при деколонізації іспан. колоній в Лат. Америці. Він означав закріплення існуючих ліній адмін. розмежування між колишніми колоніями як держ. кордонів новоутворених д-ав. Пізніше цей принцип був використаний також при визначенні держ. кордонів колишніх колоній в Африці. На початку він застосовувався лише щодо ліній розмежування між колоніями однієї метрополії, але пізніше був розповсюджений на всі кордони новоутворених незалежних д-ав. У заг. вигляді принцип У. п. може бути сформульований як принцип закріплення кордонів у тому вигляді, в якому

вони існують на момент отримання незалежності. *Міжнародний Суд ООН* у прикордонному спорі між Буркіна Фасо і Малі зазначив, що «цей принцип [*uti possidetis*] не є спеціальною нормою, що належить виключно якійсь одній системі міжнар. права. Це — загальний принцип, що логічно пов'язаний з феноменом отримання незалежності, де б це не відбувалось». Застосування принципу У. п. не є запорукою безконфліктного врегулювання прикордонних та територ. питань при утворенні незалежних д-ав. Прикладом цього є спори та збройні сутички між лат.-амер. і африк. д-вами. Певною мірою це пояснюється існуванням різних трактувань принципу У. п., відсутністю згоди щодо обставин та наслідків його застосування. Принцип У. п. тісно пов'язаний з більш заг. принципом непорушності кордонів, проте не є його складовою. При визначенні та закріпленні держ. кордонів незалежної України були задіяні обидва принципи: принцип У. п. був застосований до адмін. кордонів, що існували між Україною та іншими рад. республіками (РРФСР, Білоруська РСР, Молдавська РСР), а принцип непорушності кордонів — до держ. кордону колишнього СРСР із Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною та Румунією. Оскільки держ. кордон СРСР з цими д-вами був встановлений на підставі міжнар. дог-рів, то правонаступництво — в силу ст. 11 *Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978* та принципу непорушності кордонів — не вплинуло на чинність таких дог-рів і лінію проходження кордону, який перетворився на держ. кордон України з відп. д-вами.

Ю.О. Ноговицина

Утрехтська унія — укладена 23.01.1579 у місті Утрехт під час Нідерландської бурж. рев-ції; була спрямована проти Іспанії та *Арраської унії*. До складу У. у. увійшли 7 протестантських провінцій Нідерландів — Голландія, Зеландія, Утрехт, Гельдерланд, Оверейссель, Фрісландія і Гронінген, які утворили єдину д-ву із спільним урядом, що складався з виборних представників буржуазії, та військом. Унія стала важливим кроком у розвитку рев-ції; хоча вона не проголошувала розриву з іспан. короною, фактично всю повноту держ. влади було передано виборним Генеральним штатам провінцій, які вирішували питання збору податків, видавали законодавчі акти і мали право оголошувати війни та укладати мир. У 1581 Генеральні штати провінцій,

що входили до унії, офіційно відмовилися визнавати іспан. короля сувереном Нідерландів і проголосили утворення незалежної Республіки Об'єднаних провінцій Нідерландів, яку остаточно було визнано Мюнстерським договором 1648 (див. *Вестфальський мир 1648*).

О.А. Борділовська

Утрехтський мир 1713 — система договорів, що фактично завершили *війну за іспанську спадщину 1701-14*, в якій франц.-іспан. союзу протистояла коаліція держав, очолюваних Великою Британією. Підписані на міжнар. конгресі (11.04.1713-6.02.1715) в Утрехті (Нідерланди), в роботі якого взяли участь представники Святого Престолу, Франції, Іспанії, Великої Британії, Нідерландів, Савойї, Португалії, Генуї, Венеції, Австрії та кількох дрібних нім. д-ав. Власне У. м. складається з низки дог-рів, підписаних Францією з д-вами протилежної коаліції. Договір Великої Британії з Францією зобов'язував останню знищити всі укріплення Дюнкерка. Велика Британія отримувала за цим дог-ром всі колишні франц. володіння в Півн. Америці (предтечу майбутньої Канади) і визнавала права Філіппа V Бурбона (що був онуком франц. короля Людовіка XIV) на іспан. корону виключно за умови відмови його та його нащадків від усіх прав на франц. престол. Окремим англ.-франц. дог-ром була оформлена угода обох сторін про розвиток торгівлі й мореплавства на основі *найбільшого сприяння принципу*. Франц.-нідерландський договір передбачав, що Франція відмовляється на користь Габсбургів від усіх захоплених нею територій в Іспан. Нідерландах, Люксембурзі та Лімбурзі, передає Габсбургам частину Франц. Нідерландів (міста Іпр, Турне, Лоо та ін.), але отримує від Генеральних штатів Нідерландів Ліль, за що Амстердам, у свою чергу, здобуває рівні з Великою Британією права на торгівлю з Францією (оформлені окремою франц.-нідерландською угодою). Договір Франції з Португалією передбачав передачу останній колоніальних франц. володінь, розташованих у долині р. Амазонки. Договір Франції з Пруссією передавав останній частину Іспан. та Франц. Нідерландів (Гелдерн і Невшатель), за що прус. король відмовлявся від своїх претензій на графство Оранж. Дог-ром із герцогством Савойським Франція повертала йому графство Ніцца та визнавала герцога Савойського королем Си-

цилії, за що зберігала за собою решту захоплених протягом війни савойських територій.

Представників Іспанії допустили на Утрехтський конгрес вже після підписання системи дог-рів. Протягом 1714-15 іспан. делегація підписала в Утрехті мирні дог-ри з Нідерландами, Великою Британією, Савойєю і Португалією. Найсуттєвішим у них стала передача під контроль Лондона окупованого в процесі війни англ.-голландськими військами Гібралтара, який став відтоді «британським ключем від Середземного моря», а також здобуття Великою Британією монополії на трансокеанський продаж африк. рабів у тих америк. колоніях, що лишилися за умовами У. м. під контролем іспан. Бурбонів. Імператор австрійський та *Священної Римської імперії* Карл VI Габсбург відмовився визнавати У. м. та відкликав з Утрехта своїх представників. Цей демарш подовжив війну за іспан. спадщину ще на рік після підписання У. м. у вигляді локальної франц.-австр. війни, завершенням якої став *Рајштаттський мирний договір 1714*. Найбільшу вигоду від У. м., що легітимізував розпад світової імперії Габсбургів, отримала Велика Британія, яка відтоді забезпечила собі найкращі умови для подальшої світової трансокеанської та колоніальної експансії, перетворившись невдовзі на «володарку морів».

В.А. Рубель

Уччялійський договір 1889 про дружбу і торгівлю між Ефіопією та Італією — двостороння угода, підписана 2.05.1889 в м. Уччялі (Ефіопія) імператором Ефіопії Менеліком II та італ. емісаром графом Антонеллі строком на 5 років. Із відкриттям 1869 *Суецького каналу* прилегли до цієї мор. комунікації території набули великого стратегічного значення, що призвело до активізації дій европ. д-ав на африк. узбережжі Червоного моря в 70 — 90-ті XIX ст. У цей час активну експансіоністську політику проводила Італія: в 1882 до італ. уряду відійшов порт Ассєб, в 1885 були захоплені пункти на узбережжі між Массауа та Бейлулем. Використовуючи феод. міжусобиці в Ефіопії, Італія намагалася розширити колоніальні володіння на півночі країни. Надаючи імператору Ефіопії Менеліку II військ. та фінанс. підтримку в б-бі проти місцевих феодалів, вона домоглася підписання вигідного для себе дог-ру. Згідно з положеннями У. д., Італія отримувала право вести торгівлю з Ефіопією на умовах режиму най-

більшого сприяння та встановлювала контроль над *зовнішньою політикою* країни. До неї відходили території на півночі Ефіопії (район Асмери та Керен, півн. частина провінції Тігре), які в 1890 разом з портами Асеб та Массауа були об'єднані в італ. колонію Еритрея. Територ. поступки, які Ефіопія зробила Італії, означали втрату регіонів, що переважно знаходилися в руках пов'язаних з італ. племінних вождів. Договір не визначав чітких кордонів між італ. володіннями та Ефіопією, передбачалося створення спільної комісії для визначення кордонів на місцевості. Збройним силам сторін заборонялося вторгнення на територію іншої сторони, а Італія визнавала за Менеліком II право імпортувати зброю та боєприпаси через італ. порт Массауа. Згідно з додатковою конвенцією, підписаною 1.10.1889 в Неаполі, Ефіопія була змушена погодитися на виправлення кордонів між італ. володіннями та Ефіопією на основі «фактично існуючого положення», що надало можливість італ. стороні переглянути умови дог-ру на свою користь. Конвенція передбачала надання Ефіопії позики в 4 млн. лір від Флорентійського банку, 2 млн. з яких пішли на закупівлю італ. зброї.

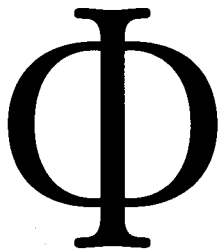
Головною особливістю дог-ру була неідентичність італ. та амхарського текстів. Так, в італ. варіанті в ст. 17 мова йшла про згоду імператора Ефіопії (в амхарському — можливість) на використання послуг уряду Італії у відносинах з інозем. країнами. Використовуючи розбіжності між варіантами дог-ру, Італія в жовтні 1890 оголосила *протекторат* над Ефіопією. У відповідь на це імператор Ефіопії оприлюднив амхарський текст дог-ру та звернувся з протестом до європ. д-ав. Росія й Франція не визнали італ. претензій на Ефіопію. Велика Британія, спираючись на положення англ.-італ. угод 1891 та 1894 про розподіл сфер впливу в Схід. Африці, фактично підтримала колоніальну політику Італії. 12.02.1893 Менелік II виступив із заявою про

денонсацію У. д. та доповнень до нього, що стало приводом для початку *італійсько-ефіопської війни 1895-96.*

М.А. Миронова

Ушуайська декларація (Політ. декларація про проголошення МЕРКОСУР, Болівії та Чилі зоною миру) — підписана 24.07.1998 у м. Ушуая (Аргентина) на 14-й нараді Ради МЕРКОСУР президентами Аргентини, Болівії, Бразилії, Чилі, Парагваю, Уругваю. Декларація проголошувала країни *Спільного ринку країн Південного конуса (МЕРКОСУР)*, Болівію та Чилі зоною миру, вільною від зброї масового знищення, і містила ряд конкретних заходів д-ав із підтримки миру та роззброєння: зміцнення існуючих механізмів зі співробітництва у сфері безпеки та оборони, підтримка міжнар. інструментів із нерозповсюдження ядерної зброї та зброї масового знищення, розробка та реалізація спільної позиції на міжнар. форумах про зміцнення та підвищення ефективності міжнар. угод з ядерного роззброєння і нерозповсюдження ядерної зброї, звільнення території членів МЕРКОСУР, Болівії і Чилі, а згодом усієї Зах. півкулі, від протипіхотних мін, створення єдиної методики поширення інформації про воєнні видатки, стимулювання співробітництва в мирному і безпечному використанні атомної енергії і косм. технологій. У. д. стала складовою частиною Асунсьйонського договору про створення МЕРКОСУР. Поєднання інтеграції з суто воєнними аспектами свідчить на користь прихильності країн Південного конусу до концепції режиму безпеки співробітництва, розробленої Спеціальною комісією з питань безпеки *Організації американських держав* на поч. 1990-х, згідно з якою вирішення комплексу проблем розвитку країн Лат. Америки і Карибського регіону здійснюється на основі спільних цінностей та інтересів шляхом неформального діалогу.

Н.М. Весела

Фабер-Род (Faber-Rod) Крістіан (1943) — данський дипломат, має вищу юрид. освіту. На дип. службі від 1972. У 1973-76 — секр. посольства Данії в Москві; 1976-79 — зав. сектором МЗС Данії; 1979-82 — радник посольства Данії у Варшаві; 1982-87 — зав. сектором МЗС Данії; 1987-88 — голова Секретаріату правління Зах.-європ. співробітництва в галузі високих технологій. У 1988-90 — зав. сектором, у 1990-92 — зав. відділом МЗС Данії. У 1992-96 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Данія в Україні.

Р.А. Кривонос

Фаб'ян (Fabian) Клаус (1944) — австр. дипломат. Закінчив юрид. ф-т Віденського ун-ту (1968) й Дипломатичну Академію у Відні (1972). На дип. службі з 1972: 1972-74 — у МЗС Австрії; 1974-77 — у посольстві Австрії в Японії; 1977-81 — у посольстві Австрії в Лівії; 1981-87 — у центр. апараті МЗС Австрії; 1987-91 — у посольстві Австрії в Португалії; 1992-97 — у Бюро з прав людини МЗС Австрії. У 1997-2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Австрійської Республіки в Україні.

Р.А. Кривонос

Фавзі (Fawzi) Махмуд (19.09.1900, губернія Мінуфія, Єгипет — 1981, Каїр) — єгипетський держ. діяч і дипломат. Нар. в заможній поміщицькій сім'ї. Вищу освіту здобув у Каїрському, Ліверпульському, Римському й Колумбійському ун-тах; д-р міжнар. права. З 1923 — на дип. службі. 1946 — представник Єгипту в Раді Безпеки ООН, 1946-52 — заст. представника, постійний представник Єгипту при ООН; у липні — жовт-

ні 1952 — посол Єгипту у Великій Британії. У грудні 1952 — березні 1964 — мін. закл. справ ОАР, активно сприяв формуванню Руху неприєднання і налагодженню політ.-дип. та військ. співпраці з країнами *Варшавського договору 1955*. У 1962-64 — чл. презид. ради, 1964-67 — віцепрем'єр із закорд. справ, 1967-70 — помічник президента *Г.А. Насера* із закорд. справ (у ранзі міністра). 21.10.1970-17.01.1972 — Прем'єр-міністр, 1972-1974 — віцепрезидент Арабської Республіки Єгипет.

В.І. Головченко

Факультативний протокол — різновид договору міжнародного багатостороннього у формі самостійного документа, який підписується у зв'язку з укладанням основного договору як додаток до нього, проте не є його невід'ємною частиною. У Ф. п. закріплюється домовленість низки учасників такого дог-ру щодо питань, з яких не досягнуто заг. згоди всіх сторін основного дог-ру, якщо не вдалося передбачити в дог-рі факультативні положення або можливість застережень, напр., про використання певних процедур мирного вирішення спорів, що виникають у зв'язку з тлумаченням і застосуванням основного дог-ру. Низка багатосторонніх дог-рів має понад десяток додатків, що носять факультативний характер. Ф. п. може бути відкритим для участі *третьох держав*, покликаних забезпечити виконання зобов'язань за основним дог-ром. Участь сторін основного дог-ру у Ф. п. є необов'язковою (факультативною).

О.В. Задорожній

Фальшивомонетництво — найдавніший злочин міжнародного характеру, який виникає внаслідок порушення норм нац. права, але досить часто потребує міжнар. співробітництва. Полягає у виготовленні з метою збуту чи в збуті підроблених грошових знаків, що знаходяться в обігу, або цінних паперів. Відповідно до Женевської конвенції про б-бу з підробкою грошових знаків 1929 злочинами визнаються: всі обманні дії з виготовлення або зміни грошових знаків; збут підроблених грошових знаків; дії, спрямовані на збут, ввезення до країни або на отримання для себе підроблених грошових знаків, якщо про їхній фальшивий характер було відомо; замах або співучасть у вказаних діяннях; обманні дії з виготовлення або придбання для себе предметів, призначених для виготовлення підроблених або змінених

грошових знаків. Велику роль у б-бі з Ф. відіграє *Інтерпол*.

С.О. Галаган

Фам Ван Донг (Pham Van Dong) (1.03.1906, провінція Куангнам, Півд. В'єтнам — 2000, Ханой) — в'єтнамський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в заможній селянській сім'ї. Навчався в Ханойському коледжі. У 1925 вступив до комуніст. Руху опору, кілька років утримувався у франц. в'язниці та змушений був двічі тікати до Китаю. Як близький соратник *Хо Ши Міна* в 1941 виступив співзасновником Ліги б-би за незалежність В'єтнаму (В'єтміна). Під час *війни в Індокитаї 1946-54* очолював урядову делегацію Демократичної Республіки В'єтнам на переговорах із французами у Фонтенбло (1946), потім був спец. представником уряду ДРВ у Центр. В'єтнамі. У 1954 призначений мін. закл. справ (до 1961) й очолив представницьку делегацію ДРВ на *Женевській нараді з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954*. У 1949-55 — віцепрем'єр, 20.09.1955-2.07.1976 — Прем'єр-міністр ДРВ, 2.07.1976-18.06.1987 — Голова Ради міністрів Соціалістичної Республіки В'єтнам. Після виходу у відставку займався дослідженням історії В'єтнаму.

П.М. Ігнат'єв

Фанфані (Fanfani) Амінторе (6.02.1908, П'єве-Сан-Стефано, Тоскана, Італія — 20.11.1999, Рим) — італ. громад.-політ. і держ. діяч, науковець; д-р екон. наук, проф. історії екон. вчень (з 1955 — Римського ун-ту). У 1946 обраний до Установчих зборів, 1948 — до Палати депутатів, 1968 — до Сенату Італії. З 1972 — довічний сенатор. У 1947-50 — міністр праці й соц. забезпечення, 1951-53 — міністр с. г-ва, 1953 — міністр внутр. справ. У липні 1954 обраний політ. секретарем Христ.-демокр. партії (до 1959, вдруге — у 1973-75). У 1976 — голова Національної ради ХДП, очолював у ній ліве крило. 18.01-9.02.1954, 1.07.1958-15.02.1959, 26.07.1960-21.06.1963, 30.11.1982-4.08.1983 і 18.04-29.07.1987 — Прем'єр-міністр Італійської Республіки, водночас у 1958-59, 1965 і 1966-68 — мін. закл. справ. Провів націоналізацію електроенергетичної промисловості, активно боровся з неофаш. загрозою. Уперше добився обрання 8.10.1958 Італії непостійним членом *Ради Безпеки ООН*. У 1965-66 головував на 20-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН*. У 1961 і 1967 відвідав з офіц. візитами СРСР. У 1968-73, 1976-82 і 1985-87 — голова Сенату Італійської Республіки.

В.І. Головченко

Фареник Сергій Анатолійович (23.02.1960, с. Володарка, Київська обл.) — укр. громад.-політ. діяч, науковець. У 1987 закінчив філос. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, д-р філос. наук (2003). З 1987 — на викладацькій роботі в Київ. держ. ун-ті ім. Т.Г. Шевченка, водночас 1987-90 навчався в аспірантурі Ін-ту філософії НАН України. 1990-94 — експерт, заст. голови представництва фірми «Alpha Baumanagement». 1994-97 — голова правління підприємства з інозем. інвестиціями «Saf-Inmed»; працював у сферах житлового, трансп. та пром. будівництва й нафтогазовій галузі в регіонах Центр. Азії, Бл. Сходу та Індії. З 1997 — радник віцепрем'єр-міністра України. З 1998 — президент корпорації «УкрАзіяБуд», водночас 1998-99 — чл. Ради підприємств при Прем'єр-міністрі України. 1999-2002 — доцент кафедри філософії та методології держ. управління Укр. академії держ. управління при Президентові України. Із 2000 — радник Прем'єр-міністра України. 2002-03 — голова Ради директорів консорціуму «Українська індустрія»; Указом Президента України від 28.11.2003 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України у ФРН.

Твори: автор та упорядник більше 30 наук. праць, у т. ч. 3-х монографій: «Управління нафтовими ресурсами та паливно-енергетичний комплекс України. Теорія і практика управління», «Логіка та методологія наукових досліджень», «Управління соціальними процесами, розвиток та перетворення соціальних моделей».

В.М. Матвієнко

Фарія і Майя (Faria e Maia) Антоніу де (17.10.1945, Лісабон) — португальський дипломат. Закінчив юрид. ф-т Лісабонського ун-ту (1978). У 1978-79 — аташе МЗС Португалії; 1981-82 — помічник кабінету міністра закорд. справ, 3-й секр. МЗС; 1982 — 2-й секр. посольства Португалії в Зімбабве; 1983 — працівник місії в посольстві Португалії в Мозамбіку; 1985-88 — тимчасовий повірений Італії у Зімбабве; 1989-91 — дип. консультант Цивільної адміністрації президента *М. Соареша*; 1991-93 — тимчасовий повірений, радник посольства Португалії в Намібії; 1995-97 — керівник служби церемоніалу та візитів Управління держ. протоколу МЗС Португалії; 1997-99 — повноважний міністр і віцепрезидент Ін-ту ім. Камоенса. У 1999-2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Португальської Республіки в Україні.

В.І. Головченко

Фашизм (з італ. fascismo, від fascio — пучок, зв'язка, об'єднання) — соц.-політ. рухи, держ.

режими, ідеології тоталітарного типу, для яких притаманними є: обґрунтування за расовою ознакою винятковості та переваги пануючої нації й нетерпимість до інших націй і нац. меншин; заперечення *прав людини* і демократії; однопарт. і культ особи вождя; тоталітарно-корпоративна державність; насильство й терор; *мілітаризація* суспільства. Знаходячи опору переважно в соц.-знедолених групах в умовах, як правило, заг. нац. криз, Ф. використовує популізм, соціал. гасла, апологетику *війни*, яка оголошується засобом розв'язання міждерж. проблем. В істор. ретроспективі поняття «фашизм» найчастіше використовують для визначення політ. режимів в Італії та Німеччині 1920-40-х. Перші фашистські з'явилися навесні 1919 в Італії й мали вигляд воєнізованих дружин із націоналістично настроєних ветеранів *Першої світової війни*. 31.10.1922 голову італ. фашистів *Б. Муссоліні* було призначено Прем'єр-міністром Італії. Поступово політ. систему країни було реформовано навколо єдиної легальної політ. партії — фашистської. *А. Гітлер* як лідер Нац.-соціал. робітничої партії Німеччини, що перемогла на виборах, був призначений главою імперського уряду Німеччини 30.01.1933. Нацистська расова теорія та ідеологія *тоталітаризму* стали основним зняряддям терору й диктатури, у т. ч. для забезпечення «життєвого простору» та використання війни для утвердження світової гегемонії Німеччини. Відтак, Ф. загрожував самому факту існування людства та цивілізації. Міжнар. судовий *Нюрнберзький процес 1945-46* над головними *злочинцями воєнними* гітлерівської Німеччини засудив ідеологію нацизму й заснований на ній режим як злочинні.

В.Ю. Крушинський

Фашодська криза 1898 — конфлікт між Великою Британією та Францією внаслідок загострення б-би за колоніальний розподіл Африки. Головною причиною кризи було зіткнення інтересів двох країн на території сучасного Судану. Британія претендувала на всю долину та праві притоки Нілу, а Франція розширювала свої колоніальні придбання в Екваторіальній Африці, намагаючись вийти до верхів'їв Нілу та створити умови для об'єднання своїх центр.-африк. володінь. Приводом для конфлікту стало захоплення 10.07.1898 франц. загоном капітана Маршана селища Фашода (сучасний Кодок, Судан) на Верхньому Нілі. У вересні 1898 брит.

уряд почав вимагати від Франції виведення загону Маршана, проте отримав відмову. На переговорах із Францією Британія зайняла жорстку позицію, а в жовтні 1898 почала військ. приготування. Франція, яка не мала можливості вести мор. війну проти Великої Британії та побоювалась послаблення своїх позицій в Європі, 3.11.1898 прийняла рішення про виведення загону Маршана з Фашоди. 21.03.1899 було підписано англ.-франц. угоду, за якою Франція відмовилась від претензій на долину Нілу, а Велика Британія визнала права Франції на всі зах. області Судану. Договір зняв гостроту колоніальних протиріч між Великою Британією та Францією і сприяв подальшому англ.-франц. зближенню.

М.С. Бур'ян

Федерація (з лат. foederatio — союз, об'єднання) — форма держ. ладу, при якій федер. одиниці, що входять до складу Ф. — члени Ф. (напр., землі, штати тощо), мають певну політ. самостійність. Член Ф. може мати власні конституції, законодавчі, виконавчі, судові органи. На підставі делегування окремих повноважень Ф. створюються єдині союзні — федер. органи держ. влади, встановлюється єдине *громадянство*, грошова одиниця тощо. У *міжнародних відносинах* Ф. виступає як єдиний *суб'єкт міжнародного права*, хоча в окремих Ф. допускається обмежена участь суб'єктів Ф. у міжнар. співробітництві з екон., культ. та інших питань.

С.О. Галаган

Федоров Володимир Григорович (10.06.1939, с. Нікольське Солнцевського р-ну Курської обл. РРФСР) — укр. громад.-політ. та держ. діяч, дипломат. У 1962 закінчив Харківський ін-т механізації та електрифікації с. г-ва; 1976 — Вищу парт. школу при ЦК КПРС. 1962-70 — старший інженер, гол. інженер, нач. районного управління с. г-ва на Житомирщині. 1970-90 — на парт. роботі; був членом ЦК КПУ та ЦК КПРС. 1990-91 — голова Житомирської обласної ради народних депутатів; 1991-92 — постійний представник КМ України з зовн.-екон. зв'язків у РФ; 1992-94 — радник-посланник, торг. представник Посольства України в РФ. У січні 1995 — листопаді 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в РФ.

В.М. Матвієнко

Фейсал (Faysal) ібн Абд аль-Азіз ас-Сауд (27.11.1906, Ер-Ріяд — 25.03.1975) — саудівський держ. діяч; 4-й син засновника Коро-

лівства Саудівська Аравія Абд аль-Азіза ібн Сауда (другий серед тих, хто вижив у родині). Неодноразово виконував відп. дип. доручення батька, зокрема з 1918 відвідував Францію та Велику Британію. 1926 призначений віце-королем Хіджазу, 1930 — мін. зак. справ Саудівської Аравії. 1932 відвідав СРСР і здійснив тривалу подорож Європою (наступну — 1939). У 1945 репрезентував свою країну в *Лізі арабських держав* та на *Сан-Франциській конференції 1945*. З 1953 — спадковий принц, 16.08.1954-21.12.1960 і з 31.10.1962 — Прем'єр-міністр Королівства Саудівська Аравія. З 1958 зосередив у своїх руках фактично всю повноту влади. Після зміщення родинною радою старшого брата Сауда ібн Абд аль-Азіза ас-Сауда з престолу 2.11.1964 став королем Саудівської Аравії, одночасно займав посади прем'єр-міністра, мін. зак. справ та верховного головнокомандувача. У внутр. політиці приділяв основну увагу б-бі з політ. опозицією, у зовнішній — прилучився до громадян. війни в Півн. Ємені між республіканцями та роялістами на боці останніх, що викликало протистояння з єгипетським президентом *Г. Насером*. Після катастрофічної *арабо-ізраїльської війни 1967* між Ізраїлем та арабськими країнами примирився з єгипетським президентом і виступив одним із гол. ініціаторів створення в 1969 *Організації ісламської конференції*, штаб-квартира якої була розміщена в Джидді. Убитий під час мусульм. свята пле-мінником еміром Фейсалом ібн Мусаїдом, який, імовірно, був душевнохворим.

П.М. Ігнат'єв

Фернадес (Fernandes) Фернандо Хосе (1940, Малага, Андалузія, Іспанія) — іспан. дипломат. Має вищу юрид. освіту, закінчив Мадридську дип. школу. У 1971-75 — 2-й, 1-й секр. посольства Іспанії в Ірані; 1975-79 — 1-й секр., радник посольства Іспанії у США; 1979-83 — працівник Управління Півн. Америки й Тихоокеанського регіону, Управління дип. інформації МЗС Іспанії; 1983-86 — радник-посланник посольства Іспанії у Франції; 1986-91 — ген. консул Іспанії в Чикаго; 1991-96 — посол Іспанії в Ірані. У 1997-2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Іспанія в Україні.

В.І. Головченко

Феррі (Ferry) Жюль (5.04.1832, Сен-Дьє, департамент Вогези, Франція — 17.03.1893, Па-

риж) — франц. громад.-політ. і держ. діяч, журналіст. Здобув юрид. освіту та в 19-річному віці розпочав адвокатську практику. Багато подорожував Європою та займався журналістикою. Став відомим завдяки своїм публікаціям 1868-70, де гостро критикував політику імп. *Наполеона III*. У 1869 обраний депутатом Законодавчого корпусу від Парижа, де став одним із лідерів лівої респ. опозиції й у липні 1870 виступив проти оголошення війни Пруссії. Після Версеневої рев-ції 1870 зайняв посаду члена-секретаря уряду нац. оборони, з листопада 1870 — мера Парижа; керував придушенням Паризької комуни. У 1879-83 займав посаду міністра освіти, у 1883-85 — мін. зак. справ. 23.09.1880-14.11.1881 і 21.02.1883-6.04.1885 — Прем'єр-міністр Французької Республіки. Запровадив систему безкоштовної обов'язкової початкової освіти; виступив гол. архітектором відродження Французької колоніальної імперії: при ньому розпочалось завоювання Мадагаскару, долин річок Конго та Нігер; встановлено *протекторат* над Тунісом; додаткові франц. контингенти було спрямовано до Верхнього Сенегалу, Сомалі, Тонкіну, Полінезії.

П.М. Ігнат'єв

Ферхойген (Verheugen) Гюнтер (28.04.1944, Бад-Кройцбах, Німеччина) — нім. громад.-політ. і держ. діяч. Після закінчення гімназії розпочав журналістську діяльність волонтером у газеті «Нойє-Рейн Цайтунг» (1963-65). Вивчав історію, соціологію та політологію в Кьольнському та Боннському ун-тах (1965-69). Вступив до Вільної демократичної партії (ВДП) у 1960. Був головою її молодіжної орг-ції «Молоді демократи» в землі Півн. Рейн-Вестфалія (1964-68). У 1969-74 очолював Управління зі зв'язків із громадськістю МВС ФРН, 1974-76 — Управління аналізу та інформації МЗС ФРН. Голова ВДП у 1977-78 та 1993-95 і ген. секретар у 1978-82. Після розриву коаліції СДПН та ВДП і переходу ВДП в коаліцію з ХДС та ХСС у 1982 повернувся до СДПН. Чл. бундестагу 1983-99. Був членом комітету з *зовнішньої політики* (1983-98) та головою спец. комітету з *Європейського Союзу* (1992). Речник нац. проводу СДПН у 1986-87, шеф-редактор центр. органу СДПН «Форвертс» («Уперед») у 1987-89. У 1990-99 — голова ради радіомовлення нім. урядового медіахолдинга «Дойче Велле» («Німецька хвиля»). 1994-97 — заст. голови парл. групи СДПН із зовн. політики, політики безпеки та щодо країн,

які розвиваються, 1998-99 — статс-секретар МЗС ФРН. З вересня 1999 — комісар з питань розширення ЄС. Із серпня 2004 — комісар з питань промисловості та заст. голови Європ. комісії. За його поданням Європ. комісія рекомендувала Раді ЄС в Гельсінкі 12.12.1999, окрім переговорів щодо вступу з Естонією, Кіпром, Польщею, Словенією, Угорщиною та Чеською Республікою, розпочати переговори з Болгарією, Латвією, Литвою, Мальтою, Румунією, Словацькою Республікою та Туреччиною. Вів переговори та очолював процес підготовки вступу до ЄС Естонії, Кіпру, Латвії, Литви, Польщі, Словенії, Чехії, Угорщини (1.05.2004). Є одним з авторів концепції «сусідства» ЄС. Неодноразово відвідував Україну.

Р.А. Кривонос

Феський договір 1912 — двостороння угода про встановлення франц. протекторату на Марокко, підписана 30.03.1912 в м. Фес (Марокко) султаном Мулай-Хафідом і дип. агентом Франції в Танжері Реньо. Франція, отримавши від Італії, Британії та Іспанії визнання своїх зазіхань на Марокко й фактично встановивши свою владу в цій країні, прагнула остаточно закріпити за собою країну. Отримавши на це згоду від Німеччини після Агадирського інциденту (див. *Німецько-французька угода 1911*), франц. уряд вдався до заходів для остаточного закріплення свого протекторату над Марокко. За дог-ром Франція отримала право провести в Марокко адмін., судові, екон., фінанс., військ. та інші реформи, які вона вважатиме необхідними. Територія Марокко підлягала окупації франц. військами. При султані, який формально зберігав статус глави марокканської д-ви, франц. урядом призначався ген. резидент, який сконцентровував у своїх руках всю реальну владу в країні. Її зовн. зносини повинні були здійснюватися французами, при цьому султан не мав права укладати будь-які міжнар. акти або брати займи без попередньої згоди Франції. У ст. 1 дог-ру обумовлювалось збереження спец. режиму м. Танжер (див. *Танжера статус*). Ф. д. було анульовано з підписанням 2.03.1956 мароккано-франц. декларації про незалежність Марокко.

В.М. Вдовенко

Фещенко-Чопівський Іван Андріянович (20.01.1884, Чуднов Волинської губернії, сучас. Житомирської обл. — 2.09.1952, бл. Вяртсילה Сартавальського, Карело-Фінська РСР, СРСР) —

укр. громад.-політ. і держ. діяч, науковець-металознавець. Нар. в сім'ї поштового службовця. Закінчив хім. ф-т Київ. політехн. ін-ту (1907), за фахом інженер-металург. З 1909 — асистент, доцент кафедри металургії Київ. політехн. ін-ту. У 1913-14 стажувався в Бреслау (Німеччина, тепер — Вроцлав, Польща), брав участь у діяльності київ. «Просвіти». Після перемоги Лютневої рев-ції 1917 вступив до УПСФ і був обраний від неї до Київ. міської думи. Делегований до Центральної Ради від провітніх орг-цій Києва, увійшов до Малої ради, фінанс. комісії й комісії для розроблення проекту Статуту автономії України. Очолював відділ промисловості генерального секретарства торгівлі та промислу в урядах *В. Винниченка*. 24.03-29.04.1918 — народний міністр торгівлі та промислу в уряді *В. Голубовича*. Після гетьманського перевороту був заарештований та ув'язнений. Із приходом до влади Директорії УНР — товариш міністра торгівлі та промислу в уряді *В. Чехівського*. 13.02-9.04.1919 — віце-прем'єр-міністр і міністр народного госп-ва в уряді *С. Остапенка*, учасник *українсько-антантівських переговорів 1919*. З липня 1919 — радник із госп. питань і торг. аташе Дипломатичної місії УНР у Румунії (Бухарест). Займався закупівлею зброї, боєприпасів і спорядження для Республіканської армії УНР. У 1920 керував роботою військ.-закупівельної місії УНР у Варшаві. 3.02.-5.08.1921 — голова Ради Республіки — вищого законодавчого й контрольного органу УНР у Тарнуві (Польща). Із 1922 — зав. кафедрою металознавства й термічної обробки Гірничо-металургійної академії у Кракові, професор (1931). 1927 отримав докторський ступінь у Варшавській політехніці. Учасник чисельних міжнар. наук. конгресів та конференцій; дійсний чл. НТШ, Польської технічної академії наук, брит. Ін-ту заліза і сталі, Американського товариства металознавців. Під час *Другої світової війни* працював техн. консультантом на металургійному заводі «Байльдон» у Катовіце (Верхня Сілезія), двічі заарештовувався нім. окуп. владою за участь у місцевому Українському допомоговому комітеті. У березні 1945 схоплений спецслужбами СРСР, перевезений до Києва і засуджений до 15 років ув'язнення, що відбував у «Біломорбалтлагу» (Карелія).

Твори: «Природні багатства України» (у 2-х т., 1918-19), «Економічна географія України» (1927), «Цементация заліза, нікелю і кобальту бором і берилієм» (1927), «Покриття

парових котлів» (1927), «Металознавство» (у 3-х т., 1930-36), «Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної ради та Директорії» (1992).

В.І. Головченко

Филонович Василь Захарович (15.01.1890, Суми — 3.06.1987, Міннеаполіс, шт. Міннесота, США) — укр. військ. діяч. Походив із давнього козацького роду. За участь у нац. русі юнаком був засланий до Сибіру, але втік на Кубань. У 1910 призваний до рос. армії. Під час *Першої світової війни* закінчив Чугуївське юнкерське уч-ще, поручик (1916). Після перемоги Лютневої демокр. рев-ції 1917 взяв активну участь в українізації свого полку й дивізії. У грудні 1917 призначений Центральною Радою військ. комендантом Сум, де сформував окремих курінь (1500 бійців) і боронив фронт проти рос. більшовицьких військ. Під час антигетьманського повстання під проводом Директорії на чолі своєї частини приєднався до Окремого корпусу січових стрільців. У січні 1919 призначений офіцером для окремих доручень при ставці головного отамана *С. Петлюри*. У грудні 1919 в ранзі полковника відряджений у складі групи офіцерів для надання допомоги повстанцям Катеринославщини, потрапив у денікінський полон, але вдруге втік на Кубань, де очолив повстанський загін і навесні 1920 з боями відступив у Грузію. Був включений до складу Військової місії УНР у Тифлісі полковника М. Чеховського. Невдовзі призначений віце-консулом у Поті, звідти нелегально проник у врангелівський Крим і в листопаді 1920 разом із рос. військами евакуювався до Туреччини. Через Болгарію пробрався до Польщі й був призначений Державним Центром УНР у Тарнуві *військовим аташе* в Софії у званні генерал-хорунжого. Після ліквідації аташату на вимогу Кремля в 1921 виїхав у ЧСР, де закінчив військ.-техн. школу, редагував журнал «Гуртуймося!». У сер. березня 1939 взяв активну участь у боях «Карпатської Січі» з угорськими інтервентами, змушений відступити на територію Румунії, але 23.03.1939 був виданий угорській владі й потрапив до концтабору. Після звільнення жив у Словаччині. 1951 виїхав до США, де очолював Союз укр. ветеранів США й Товариство прихильників УНР. У 1974-79 — воєнний міністр УНР в екзилі в ранзі генерал-поручника.

В.І. Головченко

Фігль (Figl) Леопольд (2.10.1902, Руст/Тулльнерфельд, Нижня Австрія — 9.05.1965, Відень) —

австр. громад.-політ. і держ. діяч. За освітою — інженер. У 1934-38 — дир. Нижньоавстрійської селянської спілки. Після *аншлюсу* Австрії кинув до концтаборів Дахау (1938-43) та Маутгаузен (1944-45). Після визволення Австрії був співзасновником Австрійської народної партії (АНП, 1945) і її головою до 1952. У травні 1945 очолив управління в землі Нижня Австрія та як статс-секретар увійшов до складу Тимчасового уряду Австрійської Республіки. Перший Федер. канцлер Австрійської Республіки після *Другої світової війни* (1945-53). Був прибічником співпраці усіх демокр. сил із метою збереження держ. єдності й незалежності Австрії та екон. відбудови країни. Подав у відставку через критику його курсу на поглиблення співпраці із Соціалістичною партією Австрії, яка була другою за значенням силою в урядовій коаліції, з боку власної партії. У 1953-59 — мін. зак. справ Австрії. Підписав *Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955*. У 1959-62 — президент Національної ради Австрії (нижня палата парламенту), 1962-65 — голова уряду землі Нижня Австрія.

Р.А. Кривонос

Фієскі (Fiesci) Паскаль (1945) — франц. дипломат. Закінчив Ін-т політ. досліджень і Національну школу схід. мов (російська та сучас. грецька), ліценціат права. На дип. службі від 1969. У 1969-70 працював у Департаменті європ. країн МЗС Франції. У 1972-74 — 2-й секр. посольства Франції в Греції; 1974-77 — 1-й секр. посольства Франції в ЧССР. 1977-80 — у Департаменті європ. країн МЗС Франції. У 1980-83 — ген. консул Французької Республіки в Ленінграді (СРСР); 1983-85 — 2-й радник посольства Франції в Австралії; 1985-89 — 1-й радник посольства Франції в СРСР; 1989-91 — заст. директора в Генеральному секретаріаті нац. оборони; 1991-93 — заст. директора Департаменту європ. країн МЗС; 1993-97 — заст. директора та керівник Служби французів за кордоном МЗС Франції. У 1997-2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Французької Республіки в Україні.

Р.А. Кривонос

Філіація (від лат. *filius* — син) — набуття громадянства за народженням. Згідно з заг.-визначним міжнародного права принципом кожна дитина має право на громадянство (Декларація прав дитини 1959). У порядку Ф. громадянство набувається на основі принципів *права крові* (на-

буття дитиною при народженні громадянства своїх батьків незалежно від місця народження), *права ґрунту* (набуття дитиною при народженні громадянства д-ви, на території якої вона народилась, незалежно від громадянства батьків) або права ґрунту за аналогією. У законодавстві д-ав обидва принципи найчастіше поєднуються.

О.В. Буткевич

Філіпович (Filipovich) Раде (1946) — югославський дипломат. Закінчив ф-т електротехніки Подгорицького ун-ту. У 1991-94 — ген. директор Електрогосподарства Югославії, Електрогосподарства Чорногорії. З 1992 — депутат Скупщини Чорногорії. 1994-96 — дир. Союзу югославських електрогосподарств; 1996-99 — міністр госп-ва союзного уряду Союзної Республіки Югославія. У 2000-04 — Надзвичайний і Повноважний Посол Союзної Республіки Югославії (з 4.02.2003 — Сербії та Чорногорії) в Україні.

Р.А. Кривонос

Філократів мир — двостороння міжнар. угода, укладена в квітні 346 до н. е. між Афінами та Македонією; названа за ім'ям Філократа — керівника афінського посольства на переговорах із македонським царем Філіппом II. Ф. м. завершив війну, яку Філіпп II вів проти Афін та їхніх союзників. За умовами миру Афіни визнавали *анексію* Амфіполісу, здійснену македонцями в 357 до н. е., завоювання македонців на піво-ві Халкідіка та на фракійському узбережжі. Філіпп II затримав *ратифікацію* дог-ру до перемоги над фокійцями, союзниками Афін, у липні 346 до н. е. Укладення миру забезпечило посилення політ. впливу Македонії та сприяло її обранню членом Дельфійсько-Фермопільської *амфіктіонії*, що забезпечило Філіппу II значний політ. вплив у Греції. Після перемоги над афінянами та їхніми союзниками при Хероней в 338 до н. е. Філіпп II остаточно забезпечив гегемонію Македонії у Стародавній Греції.

О.А. Борділовська

Фінляндизація — термін, що використовується для визначення політики дружнього *нейтралітету* малої держави щодо *великої держави* з відмінними культ. та ідеолог. цінностями, яка передбачає певні обмеження у визначенні зовн.-політ. курсу для збереження дружнього ставлення великої держави, але дозволяє забезпечувати власну реальну незалежність. Поява терміну

пов'язана з політикою, що здійснювала Фінляндія по відношенню до СРСР у період після *Другої світової війни* й до завершення «Холодної війни». Після поразки у Другій світовій війні та підписання мирного дог-ру (див. *Мирні договори із союзниками Німеччини в Європі 1947*), який остаточно закріпив результати *радянсько-фінляндської війни 1939-40*, для Гельсінкі основним завданням *зовнішньої політики* стало запобігти втручання СРСР у внутр. справи країни з метою зміни існуючого політ. ладу, як це відбувалось у Схід. Європі. Курс на дружні відносини із СРСР був затверджений як основа фінляндської зовн. політики новим Президентом Фінляндії *Ю. Паасіківі* з часу його перемоги на виборах у 1946 та був продовжений його наступником *У. Кекконеном*. Основою нової фінляндської політики став Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу із СРСР, підписаний 6.04.1948 в Москві. За ним Фінляндія зобов'язувалась у разі використання її території Німеччиною або її союзниками для нападу на СРСР вчинити збройний опір такій *агресії*, діючи в межах своїх кордонів, за допомогою СРСР або спільно з ним. Фінляндія також підтверджувала положення мирного дог-ру 1947 про неучасть у союзах, спрямованих проти СРСР. У договорі підкреслювалось бажання Фінляндії залишатись осторонь протиріч великих д-ав та дотримуватись політики нейтралітету. З підписанням угоди 1948 остаточно було закріплено нову політику Фінляндії щодо СРСР (відому як «лінія Паасіківі — Кекконена»), за якою Гельсінкі визнав легітимність особливих безпекових інтересів СРСР у Фінляндії; остання має тісно співробітничати з Радянським Союзом за умови, що він утримуватиметься від дій, спрямованих на позбавлення Фінляндії незалежності та права здійснювати суверенну внутр. й зовн. політику. Підтвердженням того, що СРСР також дотримується дружньої політики щодо Фінляндії стало повернення в 1956 орендованого ним у 1945 району Порккала-Удд.

Фінляндія послідовно здійснювала політику нейтралітету: відмовилась від участі в *Маршала плані*, уникала членства в міжнар. орг-ціях (вона вступила в *Організацію Об'єднаних Націй* лише в 1955). Після обрання в 1956 президентом *У. Кекконена* Фінляндія запропонувала іншим скандинавським д-вам проголосити нейтралітет та створити в Скандинавії *зону, вільну від ядерної зброї*, Фінляндія також виступила одним

з ініціаторів скликання Народи з безпеки та співробітництва в Європі. Деякі з цих ініціатив попередньо узгоджувались із СРСР. Дружні відносини між двома державами проявились і в екон. сфері. Починаючи з 1950-х й до СРСР розпаду 15-20% зовн. торгівлі Фінляндії припадало на СРСР, бл. 2/3 енергоресурсів постачались із Радянського Союзу. До кінця 1960-х Фінляндія була найбільшим торг. партнером СРСР з-поміж зах. д-ав. Після перемоги М. Койвісто на презид. виборах у 1982, він наголосив на спадковості політики співробітництва із СРСР. У березні 1982, під час візиту до СРСР, Койвісто подовжив на 20-річний термін дію дог-ру про дружбу від 1948, підтвердивши незмінність політики Фінляндії щодо СРСР.

Термін «фінляндизація» має негативне забарвлення й був уперше вжитий у II-й пол. 1960-х нім. політологами В. Гальштейном та Р. Ловенталем у контексті дебатів про можливе виведення амер. військ з Європи та небезпеку потрапляння зах.-європ. д-в у залежність від волі СРСР, що створить умови, коли вони зможуть зберегти свою незалежність лише в разі перебудови їхньої зовн. політики за зразком Фінляндії. У Німеччині термін активно використовувався також супротивниками «*нової східної політики*», у якій вони вбачали перший крок до Ф. ФРН. Термін «фінляндизація» інколи використовується в істор. ретроспективі, напр., для визначення відносин, що склались у Данії з Німеччиною в 1871-1940.

В.Ю. Константинов

Фірлінгер (Fierlinger) Зденек (11.07.1891, Оломоуц, тепер Чеська Республіка — 2.05.1976, Прага) — чехословацький громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. На дип. службі з 1919: посланник ЧСР у Нідерландах (1922-24), Румунії (1924-25), США (1925-26), Швейцарії (1927-29), Австрії (1930-36), СРСР (1937-39); одночасно — представник Чехословаччини в *Лізі Націй* (1928-32). Виступав проти політики капітуляції перед нацистською Німеччиною. Після остаточної окупації Чехії нацистами в березні 1939 емігрував до Франції, пізніше — до Великої Британії. У 1941 — посланник, 1942-45 — посол Чехословаччини в СРСР. Підписав рад.-чехословацькі дог-ри й угоди 1942, 1943 та 1945. У 1945-46 — голова уряду Нац. фронту чехів та словаків, 1946-53 — заст. голови уряду К. Готвальда. Брав активну участь у встановленні в Чехословаччині комуніст. режиму 23-25.02.1948.

У 1953-64 — голова Національних зборів Чехословаччини, 1948-66 — чл. Президії ЦК КПЧ, 1964-69 — голова ЦК Спілки чехословацько-рад. дружби. З 1969 у відставці.

Р.А. Кривонос

Фітцджеральд (Fitzgerald) Гаррет Майкл Даймонд (9.02.1926, Дублін) — ірландський держ. і політ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї високопоставленого держ. службовця, батько — Десмонд Фітцджеральд — був мін. закр. справ Ірландської Республіки. Закінчив Університетський коледж в Дубліні. Працював в Аер Лінгус (1947-58), викладав економіку в Університетському коледжі в Дубліні (1959-73). У 1965-69 — сенатор від центристської «Фіне гал» (Партія об'єднаної Ірландії), потім — депутат палати представників, заст. голови партії «Фіне гал». У 1973-77 — мін. закр. справ Ірландії. З 1977 — лідер партії «Фіне гал». Здійснив модернізацію парт. ідеології та методів політ. б-би. Прем'єр-міністр Ірландської Республіки (червень 1981 — січень 1982, грудень 1982 — березень 1987). Найважливішим досягненням зовн. політики стало укладення 15.11.1985 т. зв. «Хільсборського акорду», тобто англ.-ірландської угоди, яка надала Ірландській Республіці консультативну роль в управлінні Півн. Ірландією і стала базою для розбудови довіри та спільних дій Лондона й Дубліна. На пенсії з 1992.

Р.А. Кривонос

Фішер (Fischer) Йозеф (Йозеф) Мартін (12.04.1948, Герабронн, Баден-Вюртемберг) — нім. громад.-політ., держ. діяч. Нар. в сім'ї м'ясника, угорського німця, що мусив залишити Будапешт 1946. Не завершив навчання в гімназії. У 1967-77 жив із випадкових заробітків. Займався самоосвітою, вивчав твори К. Маркса, *Мао Цзедуна*, Г. Гегеля. Вступив до бойовничої ліворадикальної групи «Револьюційна боротьба». Брав участь у демонстраціях, що нерідко супроводжувалися сутичками з поліцією. У 1976-81 працював водієм таксі, пізніше продавцем в книгарні ім. К. Маркса у Франкфурті-на-Майні. Під впливом подій, пов'язаних із викраденням та вбивством голови Спілки нім. працевластів Г.М. Шляєра «Фракцією Червоної армії» порвав із ліворадикальним рухом і 1982 вступив до Партії зелених. Здійснив реформу її внутр. структури (1990), що дозволило «зеленим» міцно посісти місце в політ. житті ФРН. Депутат бундестагу 1983-85 та з 1994. Депутат ландтагу землі Гессен 1985-94. Перший в історії ФРН чл. земель-

ного уряду від Партії зелених (міністр довілля землі Гессен, грудень 1985 – лютий 1987). У квітні 1991 – жовтні 1994 – заст. прем'єр-міністра землі Гессен, міністр довілля, енергетики й відносин із федерацією. Голова фракції «Союзу 90/Зелені» у Бундестазі ФРН 1994-98. З 27.10.1998 – віце-канцлер і мін. закл. справ ФРН в коаліційному уряді *Г. Шрьодера*. У листопаді 1998 закликав *НАТО* відмовитись від нанесення першого ядерного удару. У 1999 під час головування ФРН в *Європейському Союзі* здійснював послідовні кроки з метою реалізації реформи фінансування та *Єдиної сільськогосподарської політики країн ЄС* (т. зв. «Порядок денний 2000») і розв'язання *Косовської проблеми*; підтримав інтервенцію НАТО в Косово; брав активну участь у підготовці *Пакту стабільності для Південно-Східної Європи 1999*. За опитуванням громад. думки вважається найкращим мін. закл. справ ФРН за післявоєнний період та найпопулярнішим нім. політиком.

Твори: «Про зелену силу та красу» (1984), «Правити — це більше, ніж вчитися. Політичний щоденник колишнього зеленого міністра довілля» (1987), «Відмова від атомної енергетики — це можливо» (1987), «Перебудова індустріального суспільства» (1989), «Ліві після соціалізму» (1992), «Ризик Німеччини» (1994), «Глобальна революція. Втрата доброти і солідарність» (1996), «За новий суспільний договір. Політична відповідь на глобальну революцію» (1998), «Підтягнутий та стрункий: мій довгий біг до самого себе».

Р.А. Кривонос

Флорентійська дипломатія XIII – XIV ст. — система прийомів та практика зовн.-політ. діяльності Флоренції. У середньовічній Італії вперше в європ. історії д-ви почали активно використовувати в *зовнішній політиці* балансу сил політику, створення коаліцій та союзів. Пояснювалося це тим, що жодна з малих італ. д-ав не могла протистояти ворогові самостійно, тому постійно мала потребу в партнерах та союзниках. Флоренція фактично першою зробила ці прийоми звичайними для своєї політики та сформувала на їхній основі систему дип. діяльності д-ви. Не маючи можливостей розбудувати власні великі збройні сили, місто-держава Флоренція змушена була влаштовувати свої взаємини з іншими д-вами Італії та Європи, гол. ч., спираючись на дип. зусилля, тому вперше почала створювати систему підготовки дип. кадрів: Флоренція готувала дипломатів не лише для власних потреб, але й для інших європ. країн. Флорентійські дипломати працювали в Англії,

Франції, Угорщині, на Сицилії та відстоювали держ. інтереси цих країн. Так, коли Папа римський Боніфаций VIII влаштував у 1300 урочистості з приводу ювілею перебування на папському престолі, то до Риму з різних країн світу прибуло 12 флорентійських за походженням дипломатів, які презентували не тільки свою д-ву, але й багато чужоземних країн. Із сер. XV ст. Флоренція займала одне з провідних місць на політ. карті Італії, підтримуючи свою могутність шляхом укладання вигідних союзів. Під час *Італійських війн 1494-1559* Флоренція здебільшого дотримувалась *нейтралітету*, не маючи військ. сили вдавалась до політ. маневрів, віддавала перевагу дип. вирішенню політ. проблем.

О.А. Борділовська

Фокін Вітольд Павлович (25.10.1932, с. Новомиколаївка Запорізької обл.) — укр. держ. діяч. У 1954 закінчив гірничий ф-т Дніпропетровського гірничого ін-ту ім. Артема, кандидат техн. наук. 1954-57 — помічник начальника, нач. дільниці шахти «Центральна Боківська»; 1957-63 — заст. гол. інженера, гол. інженер шахти, нач. шахтоуправління в Луганській обл.; 1963-71 — заст. начальника комбінату «Донбасантрацит», керуючий тресту «Первомайськвугілля», гол. інженер комбінату «Ворошиловградвугілля», нач. комбінату «Свердловантрацит»; 1971-72 — нач. відділу Держплану УРСР; 1972-79 — заст. голови Держплану УРСР; 1979-87 — 1-й заст. голови Держплану УРСР; 1987-90 — голова Держплану УРСР. Член ЦК КПУ, чл. ЦК КПРС. Депутат ВР УРСР 10-11-го скликань. Народний депутат СРСР від Лисичанського нац.-територ. виборчого округу (Луганська обл.). У липні — листопаді 1990 — заст. голови Ради Міністрів УРСР, голова Держкомітету УРСР з економіки. У листопаді 1990 — вересні 1992 — голова Ради Міністрів УРСР, Прем'єр-міністр України. Як глава уряду підписав Угоду між урядом України та урядом Угорської Республіки про створення міжурядової комісії з питань укр.-угорського торг.-екон. та наук.-техн. співробітництва (22.05.1992), Угоду між Україною і РФ про подальший розвиток міждерж. відносин (23.06.1992), Протокол про статус Груп військ. спостерігачів і Колективних сил з підтримання миру в СНД (15.05.1992). Підтримав ініціативу про створення *зони, вільної від ядерної зброї*, в Центр.-Схід. Європі. Народний депутат України 1-го скликання (обраний 17.03 1991). У 1993 — наук.

співробітник Інституту світової економіки і міжнар. відносин НАН України. З 1992 — президент Міжнародного фонду гуманітарних та екон. зв'язків з РФ. Нагороджений двома орденами Трудового червоного прапора, орденом «Знак пошани». Лауреат Державної премії УРСР.

Л.В. Губерський

Форґач (Forgach) Йоганн (24.10.1870 — 25.09.1935) — австро-угорський дипломат, граф; напередодні *Першої світової війни* — посол Австро-Угорщини в Королівстві Сербія. Після підписання *Брестського мирного договору УНР із Центральними державами 1918* призначений послом (Botschafter) до Києва; взяв активну участь в організації гетьманського перевороту *П. Скоропадського* 29.04.1918, але вороже ставився до міжнар. зміцнення Української Держави й доклав зусиль до зриву *ратифікації* мирного договору Віднем та анулювання в липні 1918 таємної угоди про створення з укр. земель Галичини та Буковини окремого коронного краю у складі Австро-Угорщини. Відкликаний 5.11.1918.

В.І. Головченко

Форд (Ford, до 1935 — Леслі Кінґ) Джеральд (14.07.1913, Омаха, шт. Небраска, США) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, 38-й Президент США (9.08.1974-20.01.1977). Із народження, після розлучення батьків, виховувався вітчимою — власником крамниці, що дав йому своє ім'я. Закінчив Мічиганський ун-т (1935) і Школу права Єльського ун-ту (1941). У 1942-46 перебував на дійсній службі у ВМС на півдні Тихого океану. З 1940 — активіст Республіканської партії й «ізоляціоніст» у міжнар. питаннях. По завершенні *Другої світової війни* зайнявся юрид. практикою і став прибічником активнішої участі США у вирішенні світових проблем та діяльності міжнар. орг-цій, передусім *Організації Об'єднаних Націй*. У 1948 обраний до палати представників Конгресу США від 5-го округу в Мічигані; працював у впливовому комітеті з асигнувань, що, між іншим, займався фінансуванням ЦРУ, та підкомітеті з оборони. У роки загострення «Холодної війни» став відомим як переконаний «яструб». У внутр.-політ. питаннях дотримувався консервативних позицій. У 1963-65 входив до складу презид. комісії з розслідування вбивства *Дж. Кеннеді* («Комісія Уоррена»). У грудні 1965 очолив респ. меншину в палаті представників. Коли звинувачений у хабарництві й ухилянні від сплати податків віце-президент С. Егню

змушений був піти у відставку, Президент США *Р. Ніксон* 12.10.1973 запропонував Конгресові США кандидатуру Ф. на вакантну посаду; Ф. став першим в історії США віце-президентом, приведеним до присяги посередині презид. терміну (6.12.1973). Посівши після відставки *Р. Ніксона* 9.08.1974 його місце, Ф. виявився першим в історії США главою д-ви, що не був обраний ані в ролі президента, ані віце-президента. У внутр. політиці зосередився на подоланні спричиненої світовою енергетичною кризою 10% інфляції шляхом обмеження держ. видатків. У *зовнішній політиці* дотримувався курсу свого попередника: призначив держсекретарем *Г. Кіссінджера*, продовжив курс на розрядку й під час зустрічі з *Л. Брежнєвим* 24.11.1974 у Владивостоці підписав Спільну заяву про укладення нової угоди з ОСО; вітав спільний політ косм. кораблів СРСР «Союз-19» і США «Аполлон» 17-19.07.1975, поставив підпис під *Заключним актом Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, чим викликав гостре невдоволення правого крила республіканців, очолюваного *Р. Рейганом*. Звинуватив у перемогах комуністів у країнах Індокитаю конгрес, який у квітні 1975 заборонив використання амер. збройних сил у регіоні й надання додаткової фінанс. допомоги сайгонському режиму. Забезпечив евакуацію 237 тис. півд.-в'єтнамських біженців, а коли у травні 1975 «червоні кхмери» захопили амер. торг. судно «Майагез» у Сіамській затоці, санкціонував застосування сили для звільнення заручників і підтвердив стратегічну важливість АТР для США у *Форда доктрині*. У 1975-76 дозволив таємну допомогу антикомуніст. угрупованням в Анголі. Програвши з невеликим відривом (48% голосів проти 50,1%) презид. вибори 1976 *Дж. Картеру*, в 1977-80 викладав держ. управління в Мічиганському ун-ті й виступив співзасновником Американського ін-ту підприємництва. Після невдалих переговорів із *Р. Рейганом* щодо висунання своєї кандидатури на посаду віце-президента, у 1980 залишив публічну політику.

Твори: «Час вилікуватися: Автобіографія Джеральда Форда» (1979).

В.І. Головченко

Форда доктрина (Тихоокеанська доктрина Форда) — зовн.-політ. доктрина США, що визначала підходи до амер. політики в Азії, на Дал. Сході та в тихоокеанському регіоні; була викладена у виступі Президента США

Дж. Форда 7.12.1975 в ун-ті Гонолулу (Гаваї). Доктрина визначала основою балансу сил у районі Тихого океану збереження військ. присутності США, зміцнення військ.-політ. та екон. співробітництва США з демокр. країнами регіону. Згідно з доктриною союзницькі відносини з Японією залишались фундаментом амер. регіональної стратегії, а КНР відводилась роль однієї з ключових ланок у забезпеченні балансу сил в Азії та тихоокеанському басейні. Доктрина була спрямована на збереження амер. впливу в регіоні, зокрема військ. присутності на півдні Корейського півострова й островних базах на Дал. Сході та в Півд.-Схід. Азії.

С.П. Галака

Форін офіс (англ. Foreign Office) — держ. урядове відомство з питань закорд. справ Великої Британії. Прерогативою Ф. о. є розробка та проведення брит. зовн.-політ. курсу. 17.10.1968 Ф. о. було об'єднано з відомством у справах *Співдружності Націй*, внаслідок чого було створено Міністерство закордонних справ й у справах Співдружності. Ф. о. включає політ. керівництво (міністр, 3-4 держ. міністри, один із них — міністр у справах *Європейського Союзу*) та професійне керівництво (постійний заступник міністра, його особистий секретаріат та безпосередньо підлеглі постійному заступникові перші заступники та заступники міністра — директори; усі — кар'єрні дипломати). Згідно з адмін. реформою 1906 постійний заступник мін. закорд. справ отримав право переглядати та коментувати всі док-ти, що надіслані на адресу міністра та уряду з відділів Ф. о. та закорд. дип. інститутів. Основними структурними ланками Ф. о. є департаменти (71 департамент), які об'єднані, згідно з колом проблем, що ними вирішуються, у директорати (їх 13). Головним принципом роботи у Ф. о. є вирішення проблем на якомога нижчому рівні. Близько 80-90% проблем розв'язуються на рівні департаментів без втручання заступників міністрів — директорів. Останніх повідомляють лише про найважливіші питання. У разі неузгоджень між заступниками міністра в ролі арбітра виступає постійний заступник. Лише в ситуаціях надзвичайної важливості, які стосуються безпеки д-ви (напр., *англійсько-аргентинський конфлікт 1982*), у процесі розробки рішень беруть участь політ. керівники Ф. о., включно з міністром.

Н.Л. Яковенко

Форлані (Forlani) Арнольдо (8.12.1925, Песаро, Італія) — італ. громад.-політ. і держ. діяч. З 1958 — чл. палати депутатів парламенту від Християнсько-демократичної партії. У 1968-69 — міністр у справах участі д-ви в підприємствах, 1969-70 — міністр без портфеля, 1974-76 — міністр оборони Італійської Республіки. У 1976-79 — мін. закорд. справ, 1980-82 — голова Ради міністрів. В умовах чергового загострення «Холодної війни» обстоював автономну від *НАТО* зовн. політику країни. У 1969-73 — політ. секретар ХДП, потім — чл. керівництва партії.

П.М. Ігнат'єв

Формаційна теорія — теорія, в якій світова істор. соц. динаміка представлена у вигляді послідовної зміни стадій — сусп.-екон. формацій. Ф. т. у найзагальнішому вигляді була оформлена К. Марксом та Ф. Енгельсом як узагальнення істор. досвіду країн Європи. У світовій історії ними виокремлювались п'ять сусп.-екон. формацій — первіснообщинний лад, рабовласницька, феод., капіталістична та комуніст. формації. У Ф. т. істор. процес уявлявся як послідовна зміна сусп.-екон. формацій, відмінних одна від одної, перш за все за засобами вир-ва й відп. соц.-клас. структурами. Розвиток світової історії аналізувався як рух від першого безкласового суспільства (первісний лад) через суспільства класові (рабовласницьке, феодальне, капіталістичне) до нового безкласового суспільства. Цей шлях мали пройти всі народи та суспільства. Структурне ядро формації — діалектична взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин, які обумовлюють відп. політ. надбудову та форми сусп. свідомості. Основою Ф. т. є модель соц. динаміки — синтез лінійно-стадіального прогресу й циклічного коловороту сусп. систем, у якому кожна формація проходить етапи виникнення, зрілості та загибелі. Формаційному підходу були притаманні монолінійність, універсальна модель історії людства, фаталізм. Це, зокрема, знайшло відображення в схемі п'яти сусп.-екон. формацій. Він є неприйнятним як універсальний метод аналізу істор. процесу.

Водночас К. Марксом розроблялась ідея полілінійності, наявності різних шляхів розвитку людства. Аналізуючи форми, що передували капіталістичному вир-ву, К. Маркс розглядав як паралельні азійський, античний та германський способи вир-ва, виокремлюючи суспіль-

ства схід. та зах. типів. Кожна з трьох форм — азійська, антична, германська — є самостійними формами переходу до державності. У рад. історіографії домінувала вульгаризована офіц. інтерпретація марксизму. Всі сторони розвитку людського суспільства розглядалися у формаційних характеристиках, тобто аналізі засобу вир-ва, співвідношення базису та надбудови. Ці категорії відображали взаємовідношення між екон. ладом суспільства та властивими даному суспільству формами ідеолог. й політ. життя, його держ. устроєм, поширеними в ньому прав., моральними, філос. і реліг. поняттями й поглядами, а також орг-ціями та установами, у яких реалізується політ. і громад. діяльність людей. Ф. т. виходила з того, що в процесі сусп. життя вирішальну роль відіграють виробничі відносини, характер яких визначається формами власності на засоби вир-ва. Сукупність цих виробничих відносин становить екон. структуру суспільства, базис, на якому підноситься юрид. й політ. надбудова та якому відповідають певні форми сусп. свідомості. Під базисом розумівся засіб вир-ва. Надбудова — це політика, релігія, мистецтво, мораль. Вони розглядалися як вторинні щодо надбудови. Критики цієї тези звертали увагу на те, що зміни в надбудові відбуваються раніше, ніж у базисі. *Міжнародні відносини та зовнішня політика* визначались як жорстко детерміновані функції сусп. екон. стосунків. Вони мають вторинний характер, оскільки повністю визначаються внутр. сусп. відносинами. *Формаційний підхід* у міжнар. відносинах став підґрунтям для багатьох теорій — від «перманентної революції» до *мирного співіснування* як принципу зовн. політики СРСР.

О.А. Коппель

Форс-мажор — надзвичайна та невідворотна за даних умов обставина (напр., повінь, шторм та інші стихійні лиха), яка звільняє, як правило, від майнової відповідальності за невиконання дог-ру або заподіяння шкоди, а також зупиняє перебіг позовної давності. У *міжнародному праві* Ф-м. відносять до обставин, що звільняють від міжнар.-прав. відповідальності.

Д.В. Скринька

Форум інформаційного суспільства (ФІС) — незалежний консультативний орган *Європейського Союзу*, головною метою діяльності якого є збалансований розгляд всіх аспектів і викликів інформ. суспільства. Як консульта-

тивний орган ФІС надає Єврокомісії пропозиції та рекомендації щодо пріоритетних напрямків діяльності й реалізації проектів орг-ції. Процедура роботи та прийняття рішень ФІС дає можливість вести відкриті політ. дискусії з метою конструктивного обміну ідеями і для вільного вираження поглядів із проблем міжнар. координації дій за програмою інформ. суспільства, формування єдиної системи прав. регулювання інформ. сфери, конвергенції телекомунікацій, засобів масової комунікації. Форум проводить конференції на рівні міністрів у галузі комунікації країн-членів для розгляду актуальних проблем інформ. політики, економіки, права. На конференціях форуму (Бонн, 1997; Барселона, 1998; Брюссель, 1999; Відень, 2000) й у прийнятих на них док-тах (деклараціях) наголошується на поширенні ідеї інформ. суспільства в країнах ЄС, координації дій за такими напрямками, як декларація споживача інформ. послуг; проблеми зайнятості та соц. захист; міста в інформ. суспільстві; модель Європи в інформ. суспільстві; інновації нової галузі (інформ. бізнес); електронні уряди (впровадження нових технологій у системи управління місцевої та регіональної влади); європ. інтеграція і процес розширення на Схід; трансформація освіти; демокр. цінності та ЗМК, інфраструктура, нові технології та сусп. сектор. Досвід форуму в розробці стратегій сусп. розвитку в умовах інформ. суспільства та формуванні свідомості європ. спільноти з цієї проблеми втілюється в директивних рішеннях Єврокомісії та реалізується нац. урядами країн-членів.

Є.А. Макаренко

Форум тихоокеанських островів (Pacific Islands Forum), **ФТО** (PIF) — регіональна нарада голів урядів країн і територій півн. частини Тихого океану. Створений 5.08.1971; до 27.10.2000 називався Південнотихоокеанський форум. Членами ФТО є Австралія, Вануату, Кірібаті, Острови Кука (самоврядування у вільній асоціації з Новою Зеландією), Маршаллові о-ви, Федеративні Штати Мікронезії, Науру, Нова Зеландія, Ніуе (самоврядування у вільній асоціації з Новою Зеландією), Палау, Папуа-Нова Гвінея, Самоа, Соломонові о-ви, Тонга, Тувалу та Фіджі; Нова Каледонія (заморська територія Франції) має статус спостерігача. Штаб-квартира ФТО знаходиться в Суві (Фіджі). Основним завданням ФТО є сприяння регіональному співробітництву у вирішенні політ. питань. У 1973

учасниками ФТО було створено Південнотихоокеанське бюро екон. співробітництва, завданням якого є координація співробітництва учасників форуму у сфері туризму, розвитку регіональної торгівлі, транспорту та інфраструктури, охорони природ. ресурсів. Країни-учасниці ФТО підтримують ідею перетворення півд. частини Тихого океану на *зону, вільну від ядерної зброї*: вони підписали *Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, у південній частині Тихого океану 1985*.

В.Ю. Константинов

Фрагментація — процес, за своїм змістом протилежний *глобалізації*, проявом якого може бути розпад великих геополіт. утворень, дезінтеграція *акторів міжнародних*, зростання партикуляризму в окремих сферах *міжнародних відносин*, у структурних та функціональних характеристиках геогр. і соц. підсистем тощо. Категорія Ф. в дослідженнях міжнар. відносин є категорією дуалістичною щодо глобалізації й дозволяє аналітично представити цей феномен як динамічний процес, що породжується діалектичним комплексом протиріч, які складають його джерело саморозвитку та відтворюють цей процес упродовж історії. Процеси Ф. присутні в міжнар. системі поряд із процесами глобалізації. Домінування однієї з двох тенденцій на конкретному істор. етапі зумовлює наявність циклічності в розвитку системи міжнар. відносин.

А.А. Субботін

Франк (Frank) Монік Патрісія Антуанетта (1945, Гаага) — нідерландський дипломат. Закінчила Лейденський ун-т (1970). У 1970–85 — працювала у посольстві Нідерландів у Канаді, Швейцарії, Ізраїлі, постійному представництві Нідерландів при ООН, центр. апараті МЗС Нідерландів. У 1985–89 — радник посольства Нідерландів у Туреччині; 1989–93 — дир. Департаменту конс. служби МЗС Нідерландів; 1993–97 — посол Нідерландів у Румунії; 1997–2001 — посол Нідерландів у В'єтнамі. З 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Нідерландів в Україні.

Р.А. Кривонос

Франклін (Franklin) Бенджамін (17.01.1706, Бостон, Массачусетс — 17.04.1790, Філадельфія, Пенсільванія, США) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат й учений-винахідник. Нар. в багатодітній сім'ї, освіту здобув самотужки. У 1723 переїхав до Філадельфії, де зайнявся

друкарським бізнесом: у 1729–48 видавав «Пенсільванську газету», 1732–58 — щорічник «Альманах бідного Ричарда». Водночас займався наук. дослідями з електрикою (винайшов громовідвід, «електричне колесо», лампу для вуличних ліхтарів, економну «франклінівську» піч, спосіб електричного підпалювання пороху та ін.). Започаткував вивчення Гольфстріму, запропонував «трудова» теорію вартості. Заснував першу в Америці публічну бібліотеку (1731), Американське філософське товариство (1743) і Філадельфійську академію (1751). У 1736–51 служив секр. Законодавчого зібрання Пенсільванії. У 1750 був обраний його депутатом й ініціював скликання першого конгресу представників колоній в Олбані 1754. У 1757–62 представляв Законодавче зібрання в Лондоні, добившись підтвердження його прав у спорі з власниками колонії родиною Пеннів. У 1767 захищав у Лондоні інтереси Нью-Джерсі, 1768 — Джорджії, 1770 — Массачусетсу. До поч. 1770-х від ідеї федер. перебудови Британської імп. прийшов до висновку про неможливість мирного вирішення суперечностей між метрополією та півн.-амер. колоніями й потребу здобуття ними незалежності. 5.05.1775 повернувся до Філадельфії й наступного дня був обраний членом 2-го *Континентального конгресу*. Розробив новий проект Союзу колоній, увійшов до складу комісії, відрядженої до Канади з пропозицією приєднатися до *війни за незалежність в Північній Америці 1775–83*. 29.11.1775 заснував «Комітет секретної кореспонденції» — прообраз *Державного департаменту США*. Узяв діяльну участь у складанні Декларації незалежності 4.07.1776. На поч. грудня 1776 прибув до Парижа на чолі таємної дип. місії півн.-амер. штатів і, використовуючи традиційне англ.-франц. суперництво, забезпечив підписання союзних *американсько-французьких договорів 1778*. 8.06.1781 приєднався до переговорів *Джея місії* з брит. урядом і добився прийняття ним усіх «необхідних» статей щодо *суверенітету США у Версальському мирному договорі 1783*. По поверненні з Парижа на Батьківщину 1785 обраний чл. Конституційного конвенту США й очолив Законодавчі збори Пенсільванії, наполягав на відміні рабства при ухваленні конституції 1787.

В.І. Головченко

Франко (Franko) Антоніо (24.03.1937, Пулья-нелло, провінція Беневенто, Італія) — ватикан-

ський дипломат, архієпископ, д-р богослов'я та канонічного права. Священик з 1960; на дип. службі з 1972. Працював в апостольських нунціатурах у Болівії, Ірані, Франції. У 1982-88 — у місії постійного спостерігача Святого Престолу при ООН; 1988-92 — у департаменті зі зв'язків із держ. (зовн.-політ. відомство) Держ. секретаріату Ватикану. У 1992-99 — Апостольський нунцій в Україні.

Р.А. Кривонос

Франко (Franco) Франсіско (4.12.1892, Ель-Ферроль, провінція Галісія, Іспанія — 20.11.1975, Мадрид) — іспан. військ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї офіцера ВМФ. Закінчив Піхотну академію в Толедо (1910). Дійсну службу проходив в Іспанському Марокко. У 1923 призначений командиром Іспан. інозем. легіону й відіграв вирішальну роль у розгромі 1925-26 повстанської Республіки Риф; бригадний генерал (1926). Коли король Альфонс VIII 1931 зрікся престолу та в Іспанії було встановлено республіку, Ф., що дотримувався правих поглядів і був досить популярним в армії, заслани на Балеарські о-ви. Повернувся на військ. службу після перемоги правих на парл. виборах напр. 1933 і взяв участь у придушенні повстання астурійських шахтарів. У травні 1935 призначений нач. генштабу іспан. армії. Наприкінці липня 1936 очолив військ. антиресп. закат, що призвів до громадян. війни 1936-39. 1.10.1936 проголошений заколотниками «тимчасовим главою держави» й генералісимусом. Після перемоги за сприяння Б. Муссоліні й А. Гітлера в громадян. війні 1939 був проголошений довічним диктатором й отримав право обрати власноручно політ. наступника. У роки Другої світової війни оголосив про нейтралітет Іспанії й не погодився допомогти Гітлеру в захопленні брит. Гібралтара. У повоєнний період зблизився зі США, які побудували в Іспанії кілька військ. баз. У 1964 пішов на поступки опозиції й запровадив порівняно ліберальну конституцію, а 1969 призначив своїм наступником майбутнього короля Іспанії Хуана Карлоса I.

П.М. Ігнат'єв

«Франко» ціна — встановлюється з урахуванням передбаченого контрактом порядку відшкодування трансп. витрат на доставку товарів покупцеві до вказаного пункту, за умов продажу, що передбачає оплату й облік трансп. послуг при постачанні споживачеві закупленої продукції. Зобов'язання, які виникають між продав-

цем і покупцем при транспортуванні товару з однієї країни до іншої, були розроблені Міжнародною торговою палатою та включені до Інко-термс.

В.П. Мазуренко

Франко-пруська війна 1870-71 — війна між Францією та Пруссією, що виступала в союзі з іншими нім. державами. Стала останнім етапом Німеччини об'єднання 1848-71. Після австрійсько-пруської війни 1866 і створення Північнонімецького Союзу на шляху об'єднання Німеччини під егідою Пруссії стояла лише Франція, яка продовжувала підтримувати роздробленість Німеччини через побоювання створення потужної д-ви на своїх кордонах. Франція чинила перешкоди для вступу в Північнонімецький Союз д-ав Півд. Німеччини — Бадену, Баварії, Вюртембергу та інших. Наполеон III, занепокоєний посиленням Пруссії після її перемоги над Австрією, вирішив зміцнити позиції Франції приєднанням Великого Герцогства Люксембургу. Пруссія не погодилась з його намірами, що призвело до різкого погіршення франц.-прус. відносин. Прус. канцлер О. Бісмарк був переконаний, що війна з Францією неминуча й необхідна для завершення об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю». Для забезпечення нейтралітету інших великих держав Бісмарк хотів спровокувати Францію на оголошення війни, чого домігся за допомогою дип. провокації (див. Емська депеша).

19.11.1870 Франція оголосила війну Пруссії. Франція була погано підготовленою до війни. Війська Пруссії та її союзників були повністю відмобілізовані, чисельно майже вдвічі переважали супротивника. На поч. серпня 1870 війська нім. д-ав переправились через Рейн і в перших боях завдали поразки франц. армії, яка змушена була відступати углиб країни. Франц. війська були поділені на дві групи. Перша під командуванням маршала Базена в сер. серпня була оточена у фортеці Мец. Друга, на чолі якої був Наполеон III та маршал М. Мак-Магон, була відтіснена до м. Седан, де була розгромлена і здалася 2.09.1870 в полон. Повідомлення про Седанську катастрофу та взяття в полон імператора викликало в Парижі народне повстання, монархія була ліквідована, влада у Франції перейшла до рук уряду нац. оборони. Війна продовжувалась, але новий уряд, хоч і сформував 11 нових корпусів чисельністю 220 тис., не міг ефективно чинити опір.

З 19.09.1870 Париж опинився в облозі прус. військ, ставка короля Пруссії *Вільгельма I* розташувалась у резиденції франц. королів — Версалі, де 18.01.1871 він був проголошений імператором Німеччини. 27.10.1870 капітулювала армія Базена в Меці. Наприкінці 1870 була зроблена спроба прорвати дип. ізоляцію Франції: уряд нац. оборони направив *А. Тьєра* в Австро-Угорщину, Велику Британію, Італію та Росію, щоб домовитися з ними про підтримку Франції у війні з Пруссією, проте успіху не досяг. 28.01.1871 у Версалі представник уряду Франції *Ж. Фавр* підписав перемир'я. За його умовами Париж капітулював: форти з усією зброєю та боєприпасами були передані німцям, а франц. гарнізон був залишений у місті на правах *військовополонених*. Для ведення переговорів про мир Франція повинна була провести вибори в парламент та сформувати уряд. 8.02.1871 відбулися вибори в Національні збори Франції, які відкрилися 12.02.1871 в Бордо й обрали *А. Тьєра* прем'єр-міністром. 26.02.1871 Тьєр і Бісмарк підписали *Версальський преліминарний мир 1871*. До повної виплати *контрибуції* нім. війська залишалися у Франції. 1.03.1871 Національні збори схвалили договір. Подальшу розробку остаточних умов мирного дог-ру перервало проголошення 18.03.1871 Паризької комуни, у придушенні якої взяли участь і прус. війська. 10.05.1871 Німеччина та Франція підписали *Франкфуртський мир 1871*, що завершив Ф.-п. в.

Б.М. Гончар

Франкофонія (франц. Francophonie): 1. Термін, що використовується для позначення транскордонної спільноти носіїв франц. мови, або країн, в офіц. вжитку яких застосовується франц. мова (т. зв. «франкофонні», тобто франкомовні, д-ви); запропонований у 1880 франц. географом *О. Реклю*.

2. Міжнар. урядова орг-ція зі штаб-квартирою у Парижі (Франція), що об'єднує ряд країн світу за ознакою належності до франкомовної культури. Повна назва — Міжнародна організація франкофонії (L'Organisation internationale de la Francophonie). Створена в 1998 на базі Агенції франкофонії (у 1970-96 — Агенція культ. й техн. співробітництва). Орг-ція створювалась для сприяння співпраці у сфері культури та освіти, але фактично одразу стала важливим дип. форумом, у рамках якого здійснюється міжурядовий діалог із міжнар.-політ. та екон. проб-

лематики. На даний момент членами орг-ції є 51 д-ва, 5 урядів мають статус спостерігачів. Принципові рішення щодо подальшого розвитку орг-ції, вироблення спільних позицій з ряду актуальних питань сьогодення, координації культ., політ. та екон. зв'язків між країнами-членами Ф. приймаються на Конференціях глав д-ав та урядів («саміти Ф.»), що збираються раз на два роки. У перервах між ними проводяться міністерські конференції Ф., на якій держави-учасниці представлені на рівні міністрів закорд. справ або спец. уповноважених у справах відносин із країнами Ф. Метою її діяльності є забезпечення дотримання ухвалених Конференціями глав д-ав та урядів рішень, підготовка наступних Конференцій, а також розгляд заявок країн на участь в орг-ції та внесення рекомендацій щодо їх прийому до складу повних чи асоційованих членів цієї орг-ції. Постійно діючими установами орг-ції є Конференція міністрів культури та Конференція міністрів у справах молоді та спорту, створені для координації співпраці між франкомовними країнами у відп. галузях. Із метою просування співробітництва в окремих сферах відносин періодично можуть скликатись секторальні міністерські конференції.

Апарат орг-ції представлений Постійною радою, що опікується забезпеченням роботи орг-ції та реалізації ухвалених нею рішень. Члени Ради призначаються главами д-ав та урядів Ф., її головою є Ген. секретар, що обирається на 4 роки в ході чергового саміту (у 1997-2002 на цій посаді працював *Б. Галі*, з 2003 — екс-президент Сенегалу *Абду Діуф*). При Раді діють три Постійні комісії — з політ. та екон. питань, а також у справах співпраці. Ще однією установою Ф. є Парламентська асамблея, відповідальна за поступ діалогу між законодавчими органами влади держав-членів, просування демокр. традицій урядування та розвиток парл. культури. У рамках цієї міжнар. орг-ції працюють 5 постійних органів (т. зв. «операторів Ф.»), відповідальних за реалізацію конкретних рішень самітів: Міжурядова агенція Франкофонії («головний оператор»), Університетська агенція Франкофонії, Александрійський ун-т Сенгора, Міжнар. асоціація мерів франкомовних міст і П'ятий канал міжнар. франкомовного телебачення («прямі оператори»). Окрім традиційних для Ф. сфер співпраці (розвиток франкомовної культури, освіти, сприяння міжцивілізаційному діалогу тощо), у рамках Міжнародної організації франкофонії

відбувається співробітництво у сфері просування діалогу Північ — Південь та Південь — Південь, забезпечення сталого розвитку, зміцнення міжнар. миру та безпеки, збереження навколишнього середовища, розповсюдження демокр. цінностей і захист *прав людини*.

В.А. Манжола

Франкфуртський мир 1871 — двостороння угода, підписана 10.05.1871 у Франкфурті-на-Майні (Німеччина) франц. мін. закл. справ Ж. Фавром і нім. канцлером *О. Бісмарком*; завершила перемогу для Німеччини *франко-прусської війни 1870-71* та підтвердила *Версальський прелімінарний мир 1871*. За умовами дог-ру Франція віддавала Німеччині дві промислово розвинуті й важливі у стратегічному відношенні області: Ельзас і схід. частину Лотарингії разом із фортецею Мец, а також Страсбург. Німеччина анексувала залізничний район на захід від Тіонвіля, повернувши Франції фортецю Бельфор. Франція мала сплатити контрибуцію в розмірі 5 млрд. франків, причому перший внесок 500 млн. франків — через 30 днів після відновлення влади уряду *А. Тьера* в Парижі, до кінця 1871 — ще 1 млрд., до 1.05.1872 — ще 500 млн. Решту Франція зобов'язувалась сплатити до 2.03.1874. Окрім того Франція брала на себе витрати з утримання окуп. нім. військ, які залишались на її території до закінчення виплати *контрибуції*. Між Францією та Німеччиною встановлювався режим найбільшого сприяння в торгівлі. До основного тексту дог-ру додавалися статті, за якими уряд Німеччини отримував право на залізницю Ельзасу та Схід. Лотарингії, а також на залізничні колії у Швейцарії, які належали Франції. Ф. м. залишався чинним до початку *Першої світової війни*.

Б.М. Гончар

Франсуа-Понсе (François-Poncet) Жан-Андре (8.12.1928, Париж) — франц. держ. діяч і дипломат. На дип. службі перебуває з 1955. 1956-58 працював в апараті держ. секретаря при мін. закл. справ. У 1956-57 — ген. секретар франц. делегації на переговорах зі створення *Європейського економічного співтовариства* та *Європейського співтовариства з атомної енергії*; 1958-60 — заст. керівника відділу європ. орг-ції МЗС Франції, 1963-65 — заст. керівника африк. відділом МЗС Франції. У 1965-66 — чл. керівництва Національного центру наук. досліджень (ядерна програма). У 1969-71 — радник посольства Франції

в Ірані. З 1971 по 1975 залишив держ. службу та займався приватним бізнесом. З 1976 — держ. секретар при мін. закл. справ. У 1976-78 — ген. секретар канцелярії Президента Франції *Ж. д'Естена*; 1978-81 — мін. закл. справ Французької Республіки.

П.М. Ігнат'єв

Франц Йосиф I (Franz Joseph I) (18.08.1830, Відень — 21.11.1916, Відень) — імператор Австрії, а після 1867 — імператор Австро-Угорщини. Зійшов на трон 2.12.1848 у ході рев-ції 1848-49. Після поразки у війні з Францією та П'ємонт-ом 1859 був змушений відмовитись від Ломбардії. У 1864 в союзі з Пруссією розпочав війну проти Данії за контроль над герцогствами Шлезвіг і Гольштейн (див. *Австрійсько-пруссько-данський конфлікт 1864*), але суперечка про поділ захоплених територій призвела до *австрійсько-прусської війни 1866*, у якій зазнав поразки. Хоча австр. війська розбили італійців на суші й на морі, змушений був передати Італійському Королівству Венецію. Очолив укладення відомого «компромісу» 1867, за яким Австрійська імп. була перетворена в дуалістичну Австро-Угорську імп. 1907 погодився на впровадження заг. виборчого права для чоловічого населення. Недооцінивши існуючих зовн. і внутр. загроз, вступив у *Першу світову війну* після вбивства 28.06.1914 в місті Сараєво спадкоємця престолу ерцгерцога Франца Фердинанда сербським націоналістом Г. Принципом.

Р.А. Кривонос

Французька буржуазна революція 1789-99 — найбільший соц. переворот Нового часу, одна з найвизначніших подій світової історії. Її результатом стало скинення феод.-абсолютистського та поступове встановлення капіталістичного ладу у Франції. Передумовами рев-ції були активний розвиток капіталістичних відносин у франц. суспільстві, поява революційно налаштованої буржуазії, яка прагнула позбутись обмежень, що накладались феод.-абсолютистською системою управління, та спрямувати держ. політику, у т. ч. зовнішню, на захист власних екон. інтересів, а не інтересів династичних і дворянських кіл. Велику роль відіграли ідеї Просвітництва, а також активізація народних мас, що знаходились у скрутному становищі, викликаному екон. та політ. кризою у Франції наприкінці XVIII ст. Безпосереднім приводом до початку рев-ції стала неспроможність д-ви розплатитись із величезними боргами без ска-

сування архаїчної системи феод. привілеїв, якої вимагала буржуазія, але якій чинив опір чисельний прошарок дворянства. Прагнучи знайти вихід зі скрутної ситуації, 5.05.1789 Людовік XVI скликав Генеральні штати, що не збирались із 1614. Депутати від т. зв. «третього стану», що представляв інтереси буржуазії, 17.06.1789 проголосили себе Національними зборами, а 9.07.1789 — Установчими, визначивши за мету вироблення конституційних основ нового політ. ладу. Загроза розгону Установчих зборів викликала повстання в Парижі, у результаті якого 14.07.1789 штурмом було взято в'язницю Бастилія — символ абсолютизму; цей день вважається датою початку рев-ції. Успіхи перших днів рев-ції надали представникам «третього стану» в Національних зборах важелі для впливу на *зовнішню політику* королівського двору. У відповідь на спроби короля надати військ. підтримку Іспанії в її б-бі з Великою Британією, Національні збори позбавили його права самостійно оголошувати мир та війну й утворили Дипломатичний комітет із нагляду за зовн. зносинами Франції. Основними засадами франц. зовн. політики було проголошено «загальний мир та принципи справедливості», а в грудні 1791 спец. декретом було заявлено про відмову Франції від ведення завойовницьких воєн.

Внутр. нестабільність та слабкість нової влади змусили Національні збори проводити виважену та обережну зовн. політику. Це знайшло своє вираження у: стримуванні внутр. сил від вчинення кроків, що могли б викликати зовн. інтервенцію; відмові від підтримки рев. повстання в австр. Нідерландах (сучасна Бельгія); спробах налагодити стосунки з сусідами та впливовими європ. д-вами тощо. У той же час низка кроків революціонерів, такі як скасування феод. привілеїв, конфіскація церк. і поміщицького майна, приєднання Авіньйону, та інші чинники викликали негативну реакцію в європ. монархічних колах і у Святого престолу. Запровадження принципу «суверенітету нації» у франц. зовн. політиці несло безпосередню загрозу цілісності європ. д-ав. Унаслідок цього навколо Франції поступово утворювалась коаліція ворожих д-ав, цілями якої було недопущення розповсюдження рев-ції на інші частини європ. континенту, відновлення франц. монархії, а також територ. надбання як подяка від франц. двору за допомогу в придушенні рев-ції тощо (див. *Анти-*

французькі коаліції). Першим кроком до формування коаліції стало підписання *Рейхенбахської угоди 1790* між Австрією та Пруссією. Головну роль у підписанні цієї угоди відіграла Велика Британія, прем'єр-міністр якої *В. Пітт Молодший* зміг уладнати потенційний конфлікт між Австрією та Пруссією, змусивши їх співробітничати у справі придушення рев-ції не лише в Бельгії, але, згодом, й у Франції. Політика європ. д-ав на початковому етапі рев-ції (1789-92) характеризувалась обережністю та вичікуванням розвитку подій у Франції, які могли перерости в заг.-європ. рев-цію. Крім того, цьому сприяли й труднощі у формуванні коаліції, обумовлені взаємною недовірою між основними гравцями на європ. арені та розбіжностями в їхніх поглядах на характер інтервенції та майбутні територ. здобутки за рахунок Франції.

Прискоренню утворення антифранц. коаліції сприяло подальше розгортання рев-ції у Франції та висунення частиною революціонерів вимоги про запровадження республіки, що загрожувало підривом засад європ. ладу. Після невдалих спроб австр.-прусс., шведсько-австр.-прусс. альянсів було підписано *Пільницьку декларацію 1791*, у якій Австрія та Пруссія заявляли про готовність спільними зусиллями відновити монархію у Франції. Конкретніші зобов'язання містились у союзному дог-рі, підписаному 7.02.1792, відповідно до якого Австрія та Пруссія зобов'язувались виставити проти Франції армію чисельністю від 40 до 50 тис. вояків кожна. У разі успіху військ. кампанії Австрія прагнула розширити володіння в Бельгії чи обміняти Бельгію на Баварію, а Пруссія — приєднати до своєї території Ельзас. Восени 1791 з прийняттям Конституції закінчились повноваження Національних установчих зборів. Новим нормотворчим органом стали Законодавчі збори, які продовжували відігравати вирішальну роль у сфері зовн. політики. Було обрано Дип. комітет із 12 членів, склад якого мав щомісяця поновлюватись на одну третину. До повноважень комітету входили нагляд за діяльністю МЗС та ознайомлення з найважливішими док-ми *дипломатичного листування*. Зовн. політика Франції цього періоду визначалась, передусім, розстановкою сил у Законодавчих зборах, де головну роль відігравали групи фельянів і жирондистів, а також таємною діяльністю короля та оточуючих його дворянських кіл. Головною проблемою, щодо якої розходились позиції назва-

них угруповань, було питання ставлення до антифранц. коаліції та загрози війни, що виходила від неї. Позиція жирондистів полягала в необхідності початку Францією військ. дій проти Австрії з метою розриву австр.-прус. союзу, підпорядкування Бельгії, здійснення територ. придбань та створення навколо Франції поясу залежних від неї д-ав. Крім того, успішна військ. кампанія мала послабити рев. рух усередині Франції. Фельяни поділяли позицію жирондистів щодо необхідності початку б-би проти Австрії та її ізоляції від Пруссії, у той же час вважали необхідним починати активні бойові дії проти коаліції лише після знищення внутр. ворогів. Група фельянів на чолі з Лафайетом виступала за обмежену війну — лише проти Австрії та емігрантів на Рейні. Найактивнішими прибічниками війни виступали кола, близькі до короля. За їхнім задумом війна мала знищити рев-цію та відновити монархію у Франції. Для реалізації цих планів двір таємно протидіяв усім спробам революціонерів встановити *дипломатичні відносини* з європ. д-вами та зруйнувати антифранц. коаліцію. На поч. 1792 налаштовані на війну з коаліцією жирондисти перебрали на себе контроль над Законодавчими зборами і, використовуючи як привід відмови Австрії задовольнити вимогу жирондистського уряду розірвати угоду із Пруссією та припинити підтримку озброєним емігрантам, за пропозицією короля 20.04.1792 оголосили війну Австрії. Розпочався період рев. воєн.

На 1-му етапі франц. війська зазнали суттєвих поразок від військ коаліції. Поруч із розрухою, інфляцією та нестачами продовольства й пропагандистськими діями коаліції це викликало підозри у зраді короля. У липні Законодавчі збори оголосили «вітчизну в небезпеці». 10.08.1792 відбулось масове повстання, у результаті якого у Франції було скинуто монархію, скликано Національний конвент та проголошено республіку. Провідні позиції в Конвенті зайняли жирондисти, які вели активну пропаганду рев. війни як усередині Франції, так і за її межами, маючи на меті, зокрема, поширення впливу рев. Франції в Європі, отримання територ. прирощень, послаблення антифранц. режимів тощо. Жирондисти прагнули розширити територію Франції до її «природних кордонів», за які вони вважали р. Рейн та Альпи. Із метою ідеолог. підтримки зазначеної полі-

тики 19.11.1792 Конвентом було видано декрет про допомогу всім народам, що прагнуть скинути своїх тиранів. Пропагандистська діяльність особливо посилилась після значних успіхів, отриманих франц. військами в б-бі з об'єднаними силами Австрії та Пруссії: до поч. 1793 їм вдалось відкинути війська супротивника за межі франц. території, зайняти Савойю, Ніццу, лівий берег Рейну, Бельгію. Одночасно нова франц. влада дип. методами намагалася зруйнувати антифранц. коаліцію, передусім шляхом укладення угоди з Пруссією, а також відвернення уваги від Франції з боку Великої Британії та Росії. Усі ці спроби зазнали поразки. Більше того, відбулося згуртування коаліції, викликане, зокрема, безпосередньою загрозою безпеці та політ. й екон. інтересам Великої Британії, яка була головним ініціатором антифранц. коаліції. Захоплення франц. військами Бельгії, їх наближення до стратегічно важливої Голландії значно підривали не лише позиції Великої Британії як *великої держави*, але й загрожували завдати відчутного удару по брит. економіці. Безпосереднім приводом до розширення коаліції стали вторгнення франц. військ на територію Нідерландів та оголошення Конвентом 1.02.1793 війни Великій Британії. Остання спромоглась домовитись про спільні дії з Австрією, Пруссією, Росією, Іспанією, Сардинією, П'ємонтом, Неаполем і деякими нім. князівствами. У разі перемоги над Францією Пруссія сподівалась захопити Ельзас і Лотарингію та отримати від Росії згоду на новий *поділ Речі Посполитої*; Австрія висувала претензії на франц. Фландрію, Артуа, Пікардію до р. Сомма та Баварію; Велика Британія прагнула отримати Дюнкерн. Характер та склад коаліції обумовили наявність у ній значних внутр. протиріч, передусім між Австрією та Пруссією. Важливість Пруссії для успішності усієї коаліції змусила Росію погодитись на поділ Польщі за мовчазною згодою Британії.

Посилення коаліції одразу ж відклало відбиток на ході воєнних дій. Навесні 1793 її війська зайняли Бельгію, лівий берег Рейну та вдерлись на територію Франції. В умовах загрози існування республіки 6.04.1793 Конвент утворив Комітет сусп. порятунку з виконавчими повноваженнями. Першими кроками Комітету стало припинення рев. пропаганди та прийняття декрету, за яким Франція відмовлялась від втручання у справи інших д-ав, що мало поси-

лити її позиції під час можливих мирних переговорів. Усі спроби республіки дип. методами розірвати коаліцію та притягти на свій бік нейтральні д-ви не принесли жодного результату, зокрема через серйозні поразки франц. військ на фронті. В умовах кризи 31.05-2.06.1793 відбулось повстання, у результаті якого було скинуто владу жирондистів та встановлено яacobінську диктатуру. На відміну від жирондистів, зовн. політика яacobінців характеризувалась більшою прагматичністю та рішучістю, її метою було, передусім, звільнення Франції від інозем. військ, а не війна за межами франц. території. Вона здійснювалась в умовах внутр. б-би з одного боку з правим крилом яacobінців, які прагнули укласти мирну угоду на принизливих умовах, а з іншого — з лівими яacobінцями та ебертистами, що відкидали дипломатію як таку й виступали за заг.-європ. ревіцію та реві. терор. Головним ворогом яacobінці, зокрема їхній лідер Робесп'єр, вважали Велику Британію та спрямували свою політику, насамперед, проти неї. Так, у вересні 1793 Конвентом було прийнято Навігаційний акт, що заборонив доступ брит. товарам до франц. портів, тим самим позбавивши Велику Британію суттєвих важелів тиску на Францію. Крім того, Робесп'єр зробив деякі кроки з метою виведення Франції з ізоляції, збільшення *імпорту* продовольства та налагодження відносин, передусім із сусідніми нейтральними д-вами. Одночасно зі стабілізацією внутр. ситуації Робесп'єр вживав безуспішних заходів, метою яких було утворення коаліції на чолі з Францією задля б-би з зовн. ворогами, а також розкол антифранц. коаліції. Проте перемоги франц. військ, у результаті яких не лише практично зникла загроза інозем. вторгнення, але й було відновлено контроль над Бельгією, зменшили необхідність у таких заходах.

Політика Робесп'єра та Комітету сусп. порятунку спрямована, зокрема, на захист території країни та стримування внутр. сил, що під впливом військ. перемог прагнули до територ. завоювань, а також інші кроки, у т. ч. масовий терор, викликали переворот 9 термідора (27.07) 1794, у результаті якого до влади прийшла велика буржуазія. Нова влада продовжила військ. успіхи попередників, але використовувала дипломатію не стільки для забезпечення недоторканності франц. території, скільки для її розширення. Задля цього була посилена *дипломатична служба* Франції, яка взяла на озброєння

кращі надбання дорев. епохи. 2.04.1795 у м. Базель було укладено мирний договір із Пруссією, за яким лівий берег Рейну залишився у складі Франції. У травні було підписано мирний договір із Нідерландами, які були перетворені на залежну від Франції Батавську республіку. 22.07.1795 було укладено мир з Іспанією, а 1.10.1795 прийнято декрет, за яким Бельгія та лівий берег Рейну були приєднані до Франції. Внутр. становище у Франції часів Директорії характеризувалось значною нестабільністю та б-бою центр. влади проти чисельних повстань, які вчиняли як прибічники старої, монархічної влади, так і сили, що прагнули продовження ревіції. У цих умовах значний вплив на внутр. та зовн. політику мали армійські генерали, передусім Наполеон Бонапарт (див. *Наполеон I*), що проводили успішні військ. операції за межами країни, у результаті яких Франція отримала суттєвий вплив у Центр. Європі, в Італії та у Середземномор'ї, а також у своїх діях практично не зважали на думку Директорії і МЗС (колишньої Комісії). Зовн. політика Франції періоду Директорії була спрямована, передусім, на дип. супроводження успіхів франц. армії та відновлення Франції як великої європ. д-ви. До 1799 навколо Франції було утворено своєрідний буфер із залежних від неї д-ав: Гельветичної, Батавської, Лігурійської, Римської, Партенопейської та Цизальпійської республік, а також Венеціанської Республіки, частина якої відійшла до Франції відповідно до угоди з Австрією, що отримала Венецію в обмін на відмову від Бельгії. У той же час не були укладені угоди з Великою Британією та Росією, що стали ініціаторами створення нової антифранц. коаліції, до якої 1798 увійшли також Австрія й Туреччина. 18 брюмера 1799 (9.11.1799), у результаті перевороту Директорію було скинуто й до влади у Франції прийшов Наполеон Бонапарт, який встановив військ. диктатуру та підпорядкував собі всі зовн. зносини Франції.

В.В. Коніюка

Французько-ліванський договір 1936 про дружбу й допомогу («Договір про відміну мандата») — двостороння угода, підписана 19.11.1936 в Парижі терміном на 25 років. Повстання 1925-27 народів Сирії й Лівану змусило правлячі кола Франції застосувати гнучкіші методи управління. Франц. уряд дійшов висновку про необхідність екон. та політ. спів-

робітництва з верхівкою нац. буржуазії. Одним із перших проявів нової тактики стало введення в 1926 конституційного управління на території Лівану. У країні були створені уряд і двопалатний парламент, проте зовн. зносини та військ. політика Лівану залишались у виключній компетенції Франції. Будь-яке рішення ліванського уряду могло бути відмінене франц. верховним комісаром. У травні 1932 франц. адміністрація відмінила Конституцію країни та розпустила парламент й уряд. За новою ліванською Конституцією 1934 вся повнота влади передавалась президентові республіки, який призначався франц. верховним комісаром. Виконавча влада належала держ. секретареві й урядовим радникам — вищим посадовим особам. Парламент був відновлений, але позбавлений законодавчої ініціативи. Президент отримав право затверджувати бюджет без згоди парламенту.

Але внаслідок активізації в 1935-36 нац.-визв. б-би в Лівані Франція змушена була піти на підписання угоди, аналогічної *французько-сирійському договору 1936*. Франц. уряд зобов'язався через 3 роки відмінити мандат (див. *Мандатна система*), відмовлявся від контролю над митницями, валютною системою та зв'язком. Проте ліванський уряд був зобов'язаний консультуватись із Францією щодо питань *зовнішньої політики*. Крім цього, на ліванській території залишалися збройні сили Франції, вона зберігала за собою право захищати реліг. й нац. меншини в Лівані. Ці положення дог-ру створювали широкі можливості для Франції втручатись у внутр. справи країни. Намагаючись зберегти *статус-кво* в Лівані, правлячі кола Франції затягували ратифікацію дог-ру, а в січні 1939 уряд *Е. Даладье* офіційно відмовився від його *ратифікації*, чим викликав масові демонстрації протесту на підмандатній території. Франц. адміністрація вдалась до репресивних заходів проти нац.-прогрес. сил країни, зокрема була заборонена діяльність Ліги б-би проти фашизму й нацизму, створеної в травні 1939 на Антифашистському конгресі в Бейруті. На знак протесту проти політики франц. адміністрації нац. уряди Лівану та Сирії пішли у відставку. У відповідь верховний комісар Франції розпустив парламенти обох країн і відмінив їхні конституції. Т. ч., напередодні *Другої світової війни* в Сирії та Лівані був знову встановлений необмежений контроль Франції.

І.Д. Комирєнко

Французько-сирійський договір 1936 про дружбу й допомогу («Договір про відміну мандата») — двостороння угода, підписана 9.09.1936 в Парижі терміном на 25 років. Активізація нац.-визв. б-би сирійського народу за повну незалежність, *суверенітет* і єдність сирійських територій, що охопила країну в січні — лютому 1936, примусила Францію вступити в переговори з лідерами Національного блоку про укладання дог-ру, що мав базуватись на визнанні незалежності Сирії. Лідери Національного блоку 10.01.1936 прийняли Національний пакт, який став об'єднуючою платформою всіх прогрес. сил країни. Договір передбачав скасування франц. мандата на Сирію, включно з Александретським санджаком, (див. *Мандатна система*) впродовж трирічного перехідного періоду з часу ратифікації, після чого вона отримувала незалежність і право на вступ до *Ліги Націй* (вступила 12.04.1945). Франція зберегла за собою право протягом 5 років тримати франц. війська в провінціях Джебель-Друз і Латакія; використовувати дві військ.-повітр. бази на сирійській території; здійснювати контроль над сирійською нац. армією. Договір забезпечував екон. позиції Франції в Сирії, гарантував інтереси франц. концесіонерів у країні. Але, на відміну від попередніх проектів двосторонньої франц.-сирійської угоди, договір не передбачав можливості втручання Франції у внутр. справи Сирії, забезпечував її єдність, а також не підтримував фінанс. вимоги Парижа щодо сплати окуп. витрат на час франц. перебування в країні. Договір став важливим кроком на шляху до незалежності Сирії. 27.12.1936 сирійський парламент ратифікував цей договір, але франц. сторона затягувала *ратифікацію*. У січні 1939 уряд *Е. Даладье* офіційно оголосив про відмову від дог-ру. У 1937-38 Франція уклала із сирійським урядом дві додаткові угоди, які розширили її військ. й екон. права в країні. Крім того, відступивши від дог-ру, Франція пішла на значні поступки Туреччині у визначенні статусу Александретського санджака, уклавши 3.07.1938 угоду про умови перебування в санджаку франц. та тур. військ, а 23.06.1939 підписала в Анкарі угоду, за якою санджак було приєднано до Туреччини.

І.Д. Комирєнко

Французько-чехословацький договір про союз і дружбу 1924 — двостороння міждерж. угода, підписана 25.01.1924 в Парижі, набула чинності 4.03.1924; термін дії не обме-

жувався. Договір встановлював союзницькі відносини між Францією та Чехословаччиною, визначав деякі аспекти системи міжнар. безпеки в регіоні Центр. та Схід. Європи. Сторони брали на себе зобов'язання проводити взаємні консультації з питань *зовнішньої політики*, зокрема у зв'язку з подіями, що становили потенційну загрозу для їхньої безпеки або стабільності системи міжнар. відносин, визначеної положеннями *Версальського 1919, Сен-Жерменського 1919 і Тріанонського 1920 мирних договорів*, а також інших угод, укладених за участі сторін. Сторони погоджувались домовитись про спільний захист їхніх інтересів у разі виникнення загрози, зобов'язалися співпрацювати з питань протидії спробам аншлусу, реставрації династії Габсбургів в Угорщині або Гогенцоллернів у Німеччині, повідомляти одна одну про укладені ними раніше міжнар. політ. угоди, що стосувались регіону Центр. Європи, а також інформувати одна одну щодо намірів укласти такі угоди в майбутньому. З метою розв'язання спорів між сторонами дог-ром встановлювалась процедура третейського суду та арбітражу. Договір був доповнений пактом про взаємні гарантії, що став складовою *Локарнських угод 1925*. Положення дог-ру не були застосовані на практиці через політику «замирення» нацистської Німеччини, яку провадив франц. уряд (див. *Мюнхенська угода 1938*).

Г.О. Музика

Французько-югославський договір 1927 – двостороння міждерж. угода, підписана 11.11.1927 в Парижі терміном на 5 років. Сторони зобов'язувались утримуватись від нападу одна на одну, не вдаватись до використання військової сили для вирішення можливих спірних питань між ними й вирішувати їх виключно мирними засобами. Ф.-ю. д. передбачав проведення двосторонніх консультацій між сторонами в разі зміни існуючого статусу будь-якої європ. д-ви. Сторони зобов'язувались повідомляти одна одну про дог-ри та угоди, укладені з *третіми державами*, а також спільно розглядати питання, що стосуються безпеки однієї з них або порушують порядок, встановлений раніше укладеними дог-рами. У разі неспровокованого нападу на одну з них учасники Ф.-ю. д. домовились невідкладно дійти згоди про спільні дії в рамках Статуту Ліги Націй для забезпечення своїх нац. інтересів та збереження статус-кво. Також сторони домовились узгоджувати свої дії для збережен-

ня заг.-європ. статус-кво відповідно до рішень *Ліги Націй*.

Ф.-ю. д. було підписано з метою укріплення *Антанти малої* та посилення впливу Франції у Схід. Європі. Значення Ф.-ю. д. суттєво зменшилось у період реалізації політики замирення *агресора*, до якої правлячі кола Франції вдались у II-й пол. 30-х ХХ ст. Але формально Ф.-ю. д. залишався дійсним до початку *Другої світової війни*.

Г.О. Музика

Французько-японські угоди про Індокитай 1940-41

– двосторонні договори, підписані *Віши урядом* та япон. урядом; забезпечили встановлення фактичного контролю Японії над півн. частиною території Франц. Індокитаю. Поширення впливу на Франц. Індокитай розглядалось Японією як важливий напрямок експансії в регіоні. Крім того, після початку япон. *агресії* в Китаї саме через Індокитай надходила більшість військ. вантажів для китайської армії. Ще в серпні 1937 Японія виступила з категоричною вимогою до Франції заборонити військ. транзит до Китаю, посилаючись на відсутність формального стану війни між Китаєм та Японією; Франція відмовилась задовольнити япон. вимогу.

Після поразки Франції від Німеччини в червні 1940 Японія поставила вимогу до франц. колоніальної адміністрації закрити кордон із Китаєм. 19.06.1940 япон. уряд передав франц. послу в Токіо Ш. Арсен-Анрі ультиматум: припинити транспортування військ. вантажів до Китаю та погодитись допустити на територію Франц. Індокитаю япон. комісію для нагляду за виконанням цієї вимоги. Франц. урядові давалось 48 годин на виконання вимог. Одночасно япон. війська та військ. кораблі провели демонстрацію на кордоні Китаю та Індокитаю й у Тонкінській затоці. Після того, як ці вимоги було виконано, Японія поставила ряд нових: надання їй військ.-мор. баз на узбережжі Індокитаю, пропуск на територію піво-ва япон. військ, постачання з Індокитаю стратегічних матеріалів до Японії, рівні права в Індокитаї для япон. та франц. підприємців. Виконання цих вимог франц. колоніальною адміністрацією було оформлено низкою двосторонніх угод: 1. Франц.-япон. екон. угода, підписана 30.08.1940 в Токію, за якою Японії надавались екон. привілеї в Індокитаї; сторони також зобов'язувались розпочати переговори для укладення повномасштабної екон.

угоди. 2. Франц.-япон. військ. конвенція, підписана 22.09.1940 в Ханой; передбачала передачу в розпорядження Японії військ.-повітр. та військ.-мор. баз у Півн. В'єтнамі (Зя-Лам, Лао-Кай, Фу-Ланг-Тхуонг та ін.), введення в район Червоної ріки 6-тис. япон. контингенту, дозвіл на транзит до Китаю (для ведення бойових дій у провінції Юньнань) япон. військ та військ. вантажів територією Півн. В'єтнаму, розташування на кордоні з Китаєм япон. військ (з 23.09.1940 япон. війська почали розгортатися на китайсько-індокитайському кордоні); Конвенція обумовлювала граничну кількість япон. військ — не більше 25 000 япон. вояків. 3. Франц.-япон. угода, підписана 6.05.1941 в Токіо терміном на 5 років; передбачала надання Японії статусу найбільшого сприяння у Франц. Індокитаї. Япон. підприємці отримали доступ до сфер, раніше закритих для іноземців: їм дозволялось займатися с. г-вом, отримувати гірничорудні концесії, використовувати гідроенергетичні ресурси Індокитаю. У цих сферах передбачалось створення змішаних франц.-япон. підприємств, у яких частка япон. капіталу могла сягати 50%. Угода надавала Японії широкі можливості використання продовольчих і стратегічних ресурсів Індокитаю. 4. Протокол про спільну оборону Індокитаю, підписаний 29.07.1941 у Віші, згідно з яким Японія зобов'язувалась поважати права та інтереси Франції у Схід. Азії, територ. цілісність Франц. Індокитаю, а Франція зобов'язувалась не укладати міжнар. угоди та не брати на себе жодних міжнар. зобов'язань перед третіми д-вами, що передбачали політ., екон. або воєнне співробітництво, яке могло зачіпати інтереси Японії. Обидві сторони погоджувались співробітничати в справі оборони Індокитаю. Протокол став юрид. основою перебування япон. військ у Франц. Індокитаї. Спираючись на його положення, Японія вже протягом II-ї пол. 1941 збільшила свої війська в Індокитаї до 125 тис. осіб.

Ф.-я. у. сприяли закріпленню япон. домінування в Індокитаї та забезпечили екон. позиції Японії в регіоні. *В.Ю. Константинов*

Франчайзинг — специфічна форма договірних екон. взаємовідносин великих компаній із дрібними виробничо-підприємницькими структурами, за якої останні (франчайзи) можуть функціонувати під егідою великих орг-цій (франчайзерів), користуючись їхніми товарними зна-

ками й емблемами. При цьому вони повинні здійснювати екон. політику франчайзера, не втрачаючи адмін., фінанс. та юрид. самостійності. Ліцензію великої фірми дрібному підприємцеві на продаж продукції або надання послуг під її маркою називають франшизою. У свою чергу, франчайзер надає франчайзі підтримку в підприємницькій діяльності, забезпеченні технікою, товарами тощо. *В.І. Серажим*

Фрахт: 1. Вантаж, що перевозиться мор. або повітр. транспортом. 2. Плата судновласникам за користування судном за певний час або плата за завантаження, перевезення та розвантаження товарних вантажів. *В.І. Серажим*

Фредеріксборзький договір 1720 — сепаратна дансько-шведська мирна угода, підписана 3.07.1720 в замку Фредеріксборг (поблизу Копенгагена, Данія). У жовтні 1709 Данія вдруге приєдналась до антишведської коаліції в *Північній війні 1700-21*, і впродовж наступних років їй вдалось досягти певних військ. успіхів. У 1712-15 данці встановили контроль над частиною шведської Померанії та Рюгеном, а також у цілому відновили домінування своїх військ.-мор. сил у районі Зондських проток. Але активні дії шведської армії в Норвегії та загострення протиріч між учасниками антишведської коаліції спонукали Данію до якнайшвидшого укладення миру зі Швецією. Переговори про це розпочались у 1718, а згодом до них як посередники долучились Велика Британія та Франція. За Ф. д. Данія повертала Швеції захоплені під час війни Рюген, Зах. Померанію та Вісмар. Швеція виплачувала компенсацію за повернені території розміром 600 тис. талерів, відмовлялась від протекторату над Шлезвіг-Гольштейном та від претензій на Зондські протоки. Шлезвіг визнавався данським за спільних гарантій Великої Британії та Франції. *В.Ю. Константинов*

Фрейзер (Freiser) Дерек (1937, Трейл, провінція Британська Колумбія, Канада) — канал. дипломат. Бакалавр гуманітарних наук у галузі історії та міжнар. відносин (1958) і права (1963) в ун-ті Брит. Колумбії. У 1964-65 — юрид. радник у складі делегації Канади при міжнар. контрольній комісії в Сайгоні (Півд. В'єтнам); 1965-66 — співробітник Правового управління МЗС Канади; 1966-70 — 1-й секр. посольства Канади

у ФРН; 1970-72 — експерт відділення Управління Схід. Європи МЗС Канади; 1973-75 — радник посольства Канади в СРСР; 1977-84 — працівник відділу політ. аналізу й планування Управління федер. та провінційних відносин МЗС Канади; 1984-88 — дир. Управління Схід. Європи та СРСР МЗС Канади; 1988-93 — посол Канади в Угорській Республіці; 1993-95 — посол Канади в Грецькій Республіці. У 1998-2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в Україні.

Р.А. Кривонос

Фрейсіне (Freycinet) Шарль-Луї (14.11.1828, Фуа, Франція — 15.05.1923, Париж) — франц. держ. діяч і дипломат. Під час *франко-пруської війни 1870-71* був одним з організаторів опору нім. окупації Франції. У 1876-1920 — сенатор. З 1877 перебував на міністерських посадах, у т. ч. Прем'єр-міністр Французької Республіки в 1879-80, 1882, 1886, 1890-92; міністр закордонних справ у 1879-80, 1882, 1885-86; військовий міністр у 1888-93 і 1898-99. Як поміркований республіканець провів амністію комунарів (1880) і закон про вигнання претендентів на франц. престол (1886); активно відстоював колоніальні інтереси Франції. При ньому було закріплене колоніальне панування над Півн. В'єтнамом і встановлено *протекторат* над Мадагаскаром. Узяв діяльну участь у підготовці рос.-франц. союзної угоди 1891 та *російсько-французької воєнної конвенції 1892*.

П.М. Ігнат'єв

Фрідріх-Вільгельм II (Friedrich Wilhelm II) (25.09.1744, Берлін — 16.11.1797, Потсдам) — прус. король із династії Гогенцоллернів, племінник короля Фрідріха II (1740-86). Зійшов на престол після смерті дядька в 1786. У період його правління Пруссія пережила час занепаду, поступового руйнування адмін. апарату та збройних сил, що було спричинене відсутністю в короля здібностей до держ. управління. 1788 увів у дію т. зв. «релігійний вердикт», що передбачав б-бу з ідеями Просвітництва. Приєднався до 1-ї *антифранцузької коаліції*, що мала на меті допомогти Людовіку XVI, поваленому з престолу внаслідок *Французької буржуазної революції 1789-99*. Був змушений укласти з Францією сепаратний *Базельський мир 1795*, за яким Пруссія поступалась на її користь усіма володіннями на захід від Рейну. Підписання дог-ру було розцінене союзниками як зрада, що підірвало політ. престиж Пруссії серед дрібних нім.

князівств. Територ. втрати на заході певною мірою компенсував здобутками на сході: під час другого 1793 та третього 1795 *поділів Речі Посполитої* Пруссія отримала Данциг (сучас. Гданськ) та Торн (сучас. Торунь), а також Варшаву і значні терени в центр. частині країни.

Р.А. Кривонос

Фрідріхсгамський мирний договір 1809 — двостороння рос.-шведська мирна угода, підписана 5.09.1809 в Фрідріхсгамі (сучас. Хаміна, Фінляндія); завершила рос.-шведську війну 1808-09. Зіткнення інтересів Росії та Швеції було спричинено низкою традиційних факторів (прагнення Швеції до повернення територій, втрачених унаслідок попередніх рос.-шведських воєн, розрахунки обох сторін на тлі подій в Європі хоча б тимчасово зменшити потенційну загрозу з боку супротивника та звільнити сили для вирішення інших нагальних питань зовн. та військ. політики), так і впливом нових обставин, що склались в Європі внаслідок наполеонівських воєн (небажання Швеції виконувати вимоги Франції та Росії розірвати відносини з Великою Британією та приєднатись до *Континентальної блокади*, підбурювання Швеції з боку Великої Британії розпочати війну з Росією, яка після укладення *Тільзитських мирних договорів 1807* фактично стала союзником Франції). У лютому 1808 було підписано брит.-шведську конвенцію, за якою Велика Британія зобов'язувалась надати Швеції для ведення війни проти Росії субсидії в розмірі 1 млн. фунтів стерлінгів щомісячно, незалежно від тривалості війни, і виставити 14 тис. війська для охорони зах. кордонів Швеції та її портів; Швеція зобов'язувалась спрямувати проти Росії всі свої наявні війська. Розцінивши підписання цієї конвенції як свідчення підготовки Швеції до нападу на Росію та посилюючись на неминучість шведської агресії, 8.02.1808 рос. імператор *Олександр I* оголосив Швеції війну. Наступного дня рос. війська перетнули шведський кордон. Уже всередині березня 1808 значна частина шведської Фінляндії була захоплена рос. військами, унаслідок чого 16.03.1808 МЗС Росії від імені імператора оприлюднив Декларацію про приєднання шведської Фінляндії до Російської імп. Рос. наступ і надалі просувався успішно: 22.04.1808 було взято потужну фортецю Свеаборг, до кінця квітня — окуповано фактично всю територію Фінляндії. На поч. 1809 рос. війська вийшли на шведсько-

фінляндський кордон та перетнули його, а в безрезні — захопили деякі з Аландських о-вів та наблизились до Стокгольма на відстань 80 км.

7.03.1809 на о. Юмала (Аландський архіпелаг) командувачем рос. армії у Фінляндії Б.Ф. фон Кноррінгом та начальником шведського гарнізону Аландських о-вів Г.-К. фон Дьобельном було підписано рос.-шведську конвенцію про *перемир'я*, за умовами якого до 1.04.1809 сторони припиняли бойові дії, шведські війська виводились з Аландських о-вів, а російські — з території власне Швеції. Оскільки умови перемир'я були не вигідні Росії, яка внаслідок цього втрачала вирішальну стратегічну перевагу, 19.03.1809 Олександр I анулював конвенцію. Але оскільки на цей час рос. війська вже були відкликані з території Швеції, шведська сторона зайняла жорстку позицію в переговорах й у квітні 1809 висунула власні умови укладення мирного дог-ру, згідно з якими передумовою переговорів мало стати відновлення *статус-кво*. Росія відмовилась приймати шведські умови й бойові дії було відновлено. Після перемоги рос. військ при Гернефорсі (25.06.1809), внаслідок якої шлях на Стокгольм був відкритий, Швеція погодилась на відновлення мирних переговорів. Вони розпочались 2.08.1809 і завершилися підписанням Ф. м. д. За його умовами Швеція поступалась Росії всією Фінляндією до р. Кемі, частиною Вестерботтена до р. Торнео, усією фінляндською Лапландією та Аландськими о-вами. Швеція зобов'язувалась заборонити заходити до шведських портів усім брит. військ. і торг. кораблям. Договір також вирішував низку прав., екон. та торг. питань. Рос.-шведська війна 1808–09 стала для двох д-ав останньою в багатовіковій історії збройного протистояння, що слугувало джерелом постійної нестабільності в півн.-схід. Європі. Ф. м. д. загалом визначив рос.-шведський кордон, який зберігався незмінним до 1917, коли Фінляндія набула незалежність.

В.Ю. Константинов

Фрунзе Михайло Васильович (21.01.1885, Пішпек, тепер Бішкек, Киргизстан — 31.10.1925, Москва) — рад. парт., держ. і військ. діяч. Нар. в сім'ї військ. фельдшера, навчався в Петерб. політехн. ін-ті. Чл. більшовицької партії з 1904. У 1905 — керівник страйку в Іваново-Вознесенську. У 1909–10 був двічі засуджений до смертної кари, 1910–15 — на каторзі. Учасник жовтневого збройного повстання 1917 в Москві;

у 1919–20 — командувач 4-ю армією, Півд. групою військ Схід. фронту, Туркестанським і Півд. фронтами. З грудня 1920 — уповноважений Реввійськради Республіки в Україні, командувач збройними силами України та Криму й одночасно заст. голови Раднаркому УСРР. У листопаді 1921 — січні 1922 очолював місію УСРР в Анкарі, що уклала *українсько-турецький договір про дружбу і братерство 1922*. У 1924–1925 — заст. голови й голова РВР СРСР, заст. наркома й нарком у військ. і мор. справах. З 1921 — чл. ЦК РКП(б), 1924 — кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У, кандидат у члени політбюро ЦК РКП(б). Помер після примусового проведення хірургічної операції за вказівкою *Й. Сталіна*.

Твори: «Єдина військова доктрина і Червона Армія» (1921), «Ленін і Червона Армія» (1925) та ін. *М.С. Дорошко*

Фукуда (Fukuda) Такео (14.01.1905, префектура Гумма — 5.07.1995, Токіо) — япон. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї поміщика. Закінчив юрид. ф-т Токійського ун-ту (1929). Працював на різних посадах у Міністерстві фінансів Японії з 1929 по 1950. У 1952 обраний до палати представників парламенту від Ліберально-демократичної партії (ЛДП), згодом став лідером парт. більшості в парламенті. У 1959 і 1966–68 — ген. секретар ЛДП. Багаторазово призначався на посаду міністра фінансів — у 1965–66, 1968–71, 1973–74. У 1971–72 — міністр зак. справ Японії, 1974–76 — 1-й віце-прем'єр. 24.12.1976–7.12.1978 — Прем'єр-міністр Японії. Зіткнувшись із 400% зростанням світових цін на нафту після *арабо-ізраїльської війни 1973*, виступив за зменшення залежності Японії від бл.-схід. джерел постачання енергоносіїв й ініціював переорієнтацію країни на зв'язки з д-вами *Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)*, що знайшло вираження у *Фукуди доктрині*. 12.08.1978 підписав Договір про мир і дружбу з КНР. Після виходу у відставку був старшим радником ЛДП. *П.М. Ігнат'єв*

Фукуди доктрина («Манільська доктрина») — програма *зовнішньої політики* Японії, проголошена прем'єр-міністром *Т. Фукудою* 18.08.1977 в Манілі (Філіппіни). У 1970-х основні зовн.-екон. пріоритети Японії зсувались до країн схід.-азійського регіону, що спричинило зростання ролі цих країн в япон. зовн. політиці. Схід.-азійські країни, особливо країни-члени *Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)*, були

для Японії стабільними джерелами деяких видів сировини, ринками дешевої робочої сили та збуту япон. пром. продукції. Окрім суто екон. чинників, важливу роль відігравали стратегічна й політ. значущість субрегіону як з точки зору забезпечення безпеки Японії, так і з точки зору активізації її зовн.-політ. діяльності. У доктрині сформульовані основні принципи япон. політики щодо країн Південно-Східної Азії (ПСА): Японія відмовлялась від ролі воєнної д-ви та як пацифістська нація висловлювала готовність сприяти миру й процвітанню в ПСА, а також зобов'язувалась докласти зусиль до зміцнення довіри на основі ширих стосунків із країнами АСЕАН із широкого кола питань в екон., політ., соц. і культ. сферах, дотримуватись рівноправності з партнерами в АСЕАН і співпрацювати з ними заради зміцнення їхньої солідарності, сприяти країнам-членам АСЕАН у розвитку взаєморозуміння з д-вами Індокитаю й розбудові відносин із ними на основі *мирного співіснування принципів*. Цією доктриною Японія намагалась подолати недовіру країн ПСА щодо її намірів, продемонструвати свою готовність йти назустріч прагненням півд.-схід.-азійських країн та надати їм допомогу в досягненні завдань нац. та регіонального розвитку, забезпечити собі відп. дип. умови для екон. експансії та підвищення політ. ролі в субрегіоні.

І.Д. Коміренко

Функціоналізм (функціоналістська теорія) — напрям теорії *інтеграції міжнародної*; аналізує наслідки впливу технол. модернізації та розвитку транснац. зв'язків на світову політику й міжнар. співробітництво. Згідно з Ф., надзвичайне ускладнення сучас. суспільств потребує визначальної ролі експертної думки в процесі прийняття політ., зокрема зовн.-політ., рішень. Поширення у світі спільних та подібних проблем потребує спільної та узгодженої відповіді з боку д-ав. Відтак, усі неполіт. питання (економіка, наука, культура, соц. сфера тощо) пропонувалось віднести до компетенції позаполіт. експертів, що представлятимуть зацікавлені д-ви, які й мали розв'язувати міжнар. проблеми. Таке співробітництво між д-вами в певних функціональних сферах мало призвести до розширеного співробітництва й в інших сферах. Цей процес отримав назву раміфікації. Д-ви та суспільства через поширення співробітництва в певних функціональних сферах інтегруватимуться, що сприятиме зростанню взаємозалеж-

ності, і, т. ч., забезпеченню миру та стабільності, оскільки поступово розрив співробітництва потенційно був би настільки руйнівним, що ставав неприпустимим. Ф. виходив з ідеї переростання екон. єдності в політ. інтеграцію. Центр. елементом Ф. є ствердження можливості такої ситуації в міжнар. взаємодії, коли всі її учасники виграватимуть, а інтереси набудуть спільного значення для всіх *акторів міжнародних*. Однією з перших спроб реалізувати ідеї Ф. в практ. політ. процесі стало створення *Європейського співтовариства вугілля й сталі* та *Європейського економічного співтовариства*.

Є.Є. Камінський

Функціонального (обмеженого) імунітету держави теорія — теорія, відповідно до якої допускаються позови проти інозем. держави в нац. судах, якщо вони стосуються діяльності, не пов'язаної з виконанням державою суверенних функцій (*acta jure gestionis*), насамперед комерційного характеру. Теорія передбачає надання імунітету д-ві та її власності тільки у зв'язку з діяльністю, що має суверенну природу (*acta jure imperii*). Основна проблема при закріпленні цієї теорії в *договорах міжнародних* та законодавстві д-ав полягає у проведенні чіткого розрізнення між діяльністю д-ви, на яку розповсюджується імунітет, і тієї, на яку імунітет не розповсюджується. На функціональному (обмеженому) імунітеті держави теорії базується розроблений *Комісією міжнародного права ООН* проект статей про юрисдикційні імунітети д-ав та їхньої власності, *Європейська конвенція про імунітети держав 1972*, нац. законодавство країн англ.-амер. прав. сім'ї та сучас. судова практика більшості д-ав континентальної прав. сім'ї (див. *Абсолютного імунітету держави теорія*).

М.М. Гнатовський

Фуркало Володимир Васильович (5.06.1950, Київ) — укр. професійний дипломат. У 1972 закінчив ф-т міжнар. права Моск. держ. ін-ту міжнар. відносин МЗС СРСР; кандидат юрид. наук. 1974-77 — аташе, 3-й секр. відділу міжнар. орг-цій МЗС УРСР; 1977-79 — аташе Постійного представництва УРСР при ООН; 1979-80 — співробітник Департаменту з політ. питань та деколонізації *Секретаріату ООН*; 1980-91 — співробітник, нач. відділу; заст. начальника Управління міжнар. зв'язків Президії АН УРСР; 1991-94 — 1-й секр., зав. сектором, заст. начальника відділу,

заст. начальника Управління НБСЄ та європ. регіональних структур МЗС України; 1994-95 — керівник Управління з питань зовн. політики Адміністрації Президента України. У січні 1996 — жовтні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді, одночасно в липні 1996 — жовтні 1998 — представник України при *Міжнародній організації цивільної авіації*. У жовтні 1998 — листопаді 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Союзній Республіці Югославія. З 12.11.2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Корея.

В.М. Матвієнко

Футурологія міжнародних відносин

(від лат. futurum — майбутнє та грец. λόγος — вчення) — напрямок дослідження *міжнародних відносин*, що на підставі досліджень сучас. тенденцій намагається передбачити майбутній розвиток світової системи. У міжнар. науці дослідження футурологічного характеру з'явилися у 1950-х у зв'язку з дослідженням проблем впливу розвитку воєнних техніки й технологій на військ.-політ. доктрину д-ав, а також оцінки наслідків гіпотетичного ядерного конфлікту. Найбільшого впливу та популярності футурологія набула після виходу в 1972 книги колективу авторів на чолі з Д. Медоуз «Обмеження зростання». Більшість робіт футурологічної тематики в цей період досліджувала проблематику перспектив суперництва СРСР і США. Згодом спостерігалось поступове послаблення інтересу до футурології в цілому, а також суттєва зміна кола досліджуваних нею проблем. Зростання політ. значення т. зв. глобальних проблем (проблем екології, народонаселення, світового соц.-екон. розвитку тощо) спричинило відносну активізацію футурологічних досліджень, що мали за об'єкт вплив глобальних кліматичних, екологічних, демографічних змін на майбутні міжнар. відносини й політику. Результатом цього процесу була поява окремого напрямку в сучас. *міжнародних відносин теорії* — «інвайроменталістських досліджень» (environmental studies), який на поч. ХХІ ст. є однією з найдинамічніших галузей міжнар. науки.

А.А. Субботін

Фухіморі (Fujimori) Альберто (28.07.1938, Ліма, Перу) — перуанський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї іммігрантів з Японії. Закінчив Ун-т шт. Вісконсин у Медісоні (США). Працював викладачем, ректором Національного агр. ун-ту «Ла-Моліна», очолював Асоціацію ректорів ун-тів Перу. У 1988 заснував масовий рух «Зміна-90», що спирався на неопопулістські гасла б-би із соц. несправедливістю та побудови екон. й соц. демократії. В умовах ескалації партиз. діяльності ліворадикальних угруповань «Сяюча стежка» і «Революційного руху ім. Тупак Амару» здобув перемогу в другому турі презид. виборів 10.06.1990 (62,5% голосів). Усупереч передвиборним обіцянкам продовжив політику неоліберального оздоровлення економіки і вдався до неординарних заходів із метою наведення порядку в країні та зміцнення позицій виконавчої влади. 5.04.1992 за підтримки армії розпустив парламент і взяв на себе надзвичайні повноваження для б-би з повстанським рухом, наркоторгівлею та корупцією. Ініціював ухвалення референдумом 31.10.1993 чинної конституції, що юридично закріпила ринкову спрямованість екон. курсу. У *зовнішній політиці* взяв курс на тісне зближення з Японією та США, що дозволило вже 1993 залучити з цих країн позик на 2 млрд. дол. На хвилі екон. відродження переобраний на другий презид. термін у квітні 1995, оголосив амністію військ. і поліцейським, звинуваченим і засудженим за порушення *прав людини* у 1980-95. 1996 змусив підконтрольний конгрес дати дозвіл на висування своєї кандидатури на презид. виборах 2000 під приводом того, що перший термін почався за старої конституції. За сфальсифікованими офіц. результатами 2-го туру виборів 28.05.2000 отримав 51,2% голосів, але 22.11.2000 під час офіц. візиту до Японії був усунений із посади за рішенням Конгресу Перу як «морально нездоровий» (відмовився віддати під суд колишнього керівника служби безпеки, звинуваченого у скоєнні злочинів) і залишився в еміграції. У березні 2003 *Інтерпол* видав ордер на арешт Ф. за звинуваченням у вбивствах політ. опонентів.

В.І. Головаченко

Х

Хабаровський протокол 1929 — двостороння міжнар. угода, підписана 22.12.1929 у Хабаровську (СРСР) між представниками СРСР і Китаю; врегулювала конфлікт між сторонами на Китайсько-Східній залізниці (КСЗ) у вересні — листопаді 1929. Протокол передбачав відновлення на КСЗ становища, що існувало до конфлікту, відповідно до *китайсько-радянської угоди 1924*. Зберігалось спільне керівництво КСЗ, звільнялись з-під арешту рад. і китайські громадяни, затримані у зв'язку з конфліктом, а також інтерновані китайські військовослужбовці. Китай зобов'язався роззброїти білогвардійські загони, що знаходились на території Маньчжурії, та вислати з цих районів їхніх організаторів. Сторони домовились про негайне відновлення рад. консульств у Маньчжурії та китайських консульств на Дал. Сході СРСР. Відновлювалась діяльність рад. госп. орг-цій, що функціонували до конфлікту в Маньчжурії, і китайських комерційних підприємств у СРСР. Урегулювання всіх спірних питань і поновлення в повному обсязі *дипломатичних відносин* між СРСР і Китаєм передбачалось здійснити в Москві на рад.-китайській конференції, яку планувалось провести в січні 1930. Однак конференція не відбулась, а дип. відносини між СРСР і Китаєм відновились лише в грудні 1932.

О.С. Пархомчук

Хайле Селассіє I (Haile Selassie, до коронації — Тефері Меконнин) (23.07.1892, Еджарсагоро pobl. Харера, Ефіопія — 27.08.1975, Аддис-Абеба) — імператор Ефіопії (3.04.1930–12.09.1974).

Нар. в сім'ї губернатора провінції Харер, двоюрідного брата імп. Менеліка II (1889–1913); отримав традиційну церк. освіту й закінчив аристократичну школу ім. Менеліка II. У 1908–16 — губернатор провінцій Сідамо та Харер, намагався обмежити владу місцевої феод. знаті. У результаті дворцевого перевороту 27.09.1916 став регентом доньки Менеліка II, імператриці Заудіту, фактично керував усіма справами д-ви. У 1917–30 — мін. зак. справ Ефіопської імп., добився прийняття її до *Ліги Націй* 1923. У 1928 коронований негусом (королем), а після смерті Заудіту — імператором (церемонія відбулась 2.11.1930), взявши тронне ім'я «Хайле Селассіє» («Могутність Трійці»). Очоливши молодоефіопський рух, здійснив низку соц.-екон. і політ. перетворень, спрямованих на модернізацію країни й утвердження абсолютизму (прийняття 16.07.1931 першої в історії країни конституції. У *зовнішній політиці* намагався зберігати баланс у відносинах із колоніальними д-вами — Великою Британією, Францією й Італією, але внаслідок *італійської агресії проти Ефіопії 1935–36* змушений був втікати до Єрусалима й звідти до Лондона, де оселився як приватна особа. Коли в червні 1940 Велика Британія оголосила війну фаш. Італії, перебрався до Судану та разом із наступаючими англ. військами 5.05.1941 повернувся в Аддис-Абебу, поновивши свою владу; приєднався до *антигітлерівської коаліції* й 1943 поновив *дипломатичні відносини* із зах. д-вами та встановив їх із СРСР. У 1948 досягнув угоди з коптською патріархією, що дозволила ефіопу, а не єгиптянину, очолити Ефіопську церкву. Запровадив 1955 нову конституцію з окремими атрибутами демократії. У зовн. політиці зблизився із США, уклавши 1951 договір про дружбу і екон. співробітництво, що забезпечило рішення *Організації Об'єднаних Націй* від 15.09.1952 про передачу Ефіопії на федер. засадах колишньої італ. Еритреї (анексована 14.11.1962). Водночас прагнув до посилення ролі країни в міжафрик. справах, став співініціатором заснування *Організації африканської єдності* й був обраний її першим головою (25.05.1963–17.07.1964), повторно очолював ОАЄ 5.11.1966–11.09.1967. Виступив посередником у врегулюванні алжирсько-марокканського конфлікту 1963. В умовах наростання антиурядових виступів і поширення голоду 11.09.1974 був звинувачений Координаційним к-том збройних сил, поліції й територ. армії в корупції та фінанс. непорядності

(на імпер. рахунках у закорд. банках було від 3 до 10 млрд. дол.) й наступного дня взятий під домашній арешт. За офіц. повідомленнями сконав, за неофіційними — був убитий.

В.І. Головенко

Халіфату арабо-мусульманського дипломатія — доктрина та практика зовн.-політ. діяльності арабо-мусульм. д-ав середньовіччя. Базові принципи *зовнішньої політики* арабо-мусульм. д-ви, у 620-х сформульовані фундатором ісламу Мухаммедом ібн Абдаллахом і зафіксовані в Корані та *дипломатичному листуванні* Пророка Мухаммеда з лідерами сусідніх д-ав. Стратегічною метою мусульм. *дипломатії* було проголошено б-бу за світове панування ісламу, «доки не залишиться спокуси і вся релігія належатиме Аллаху» (Коран, 8:40); проте досягнення означеної стратегічної мети визнавалось справою далекого майбутнього. Для її реалізації всі населені території світу були розподілені Мухаммедом на дві категорії: дар-аль-іслам («земля ісламу») — території, де іслам панує політично та ідеологічно, а існування неісламського населення допускається лише у статусі обмежених політично та утиснених, порівняно з мусульманами, економічно, лояльних до мусульм. влади підданих; дар-аль-харб («земля війни») — території, на яких панують інші релігії та володарює політ. влада немусульм. орієнтації, і на які ісламська д-ва повинна всіма можливими методами поширювати іслам, відтак вони розглядаються як такі, що знаходяться у стані війни з мусульманами, а відсутність воєнних дій є перемир'ям. У б-бі з «невірними» за розширення дар-аль-іслам дип. доктрина ісламу припускає право мусульм. влади на односторонню відмову від будь-яких укладених у минулому з «невірними» угод, якщо це на благо дар-аль-іслам.

Після смерті Пророка Мухаммеда (632) арабо-мусульм. д-ва зазнала внутр. кризи, тому до практ. реалізації доктрини активного розширення дар-аль-іслам за рахунок дар-аль-харб справа дійшла лише в часи другого халіфа Омара ібн аль-Хаттаба (634-44), за правління якого почалися масштабні арабо-мусульм. завоювання, першими жертвами яких стали Візантійська імп. та Перська зороастрійська імп. Сасанідів (Еран-шахр). Найдинамічніший етап арабо-мусульм. завоювань припав на часи Дамаського халіфату Омейядів (661-750), коли

після знищення Еран-шахру під владу ісламу потрапили Іран, Ірак і Закавказзя, були завойовані Сер. Азія та Сінд (сучасний Півд. Пакистан). Після вдалих війн із Візантією панування арабо-мусульм. Халіфату поширилось на Схід. Середземномор'я та Півн. Африку, а розгром королівства вестготів завершився приєднанням до Халіфату Іберійського піво-ва, який, переживши масовану ісламізацію, перетворився на арабізовану Андалусію. Успіхам арабо-мусульм. територ. експансії сприяла поміркована податкова й толерантна міжконфесійна політика халіфів, а також наявність формального права для кожного підданого Халіфату, незалежно від етнічного походження, стати в разі прийняття ісламу рівноправним із завойовниками-мусульманами. Але згодом принцип прав. рівності, незалежно від походження, усіх мусульман було відкинуто, що спричинило внутр. кризу та крах Дамаського халіфату, якому на зміну прийшла династія Аббасидів, що виступали за відновлення всеісламської єдності й рівноправності всіх мусульман у межах Халіфату.

Багдадський халіфат Аббасидів (749-1258) спробував продовжити активні завоювання, але проголошене зрівняння в правах всіх мусульман, яке позбавило арабів статусу апріорі пануючого етносу Халіфату, залишило останній без твердої етнічної опори, перетворивши його на поліетнічну ісламську імперію, що негативно вплинуло на військ. систему Халіфату. Раніше його армія фактично була арабським народним ополченням, у якому служив кожен араб-мусульманин, за що отримував статус приналежності до пануючого етносу, податкові й політ. привілеї, долю у військ. здобичі, держ. гарантії матеріал. підтримки сім'ї в разі його загибелі в боях за розширення дар-аль-іслам тощо. Ліквідація арабських привілеїв, проведена Аббасидами, позбавила халіфське військо надійного етнічного ядра, що знижувало його боєздатність, тому завоювання багдадських халіфів обмежились кількома островами на Середземномор'ї (Крит, Сицилія, Сардинія, Балеарські о-ви), а після правління халіфа Харуна ар-Рашида (786-809) майже припинились. Символічним актом наказового припинення активних арабо-мусульм. війн у Європі стало пишне посольство, відправлене Харуном ар-Рашидом до франкського імп. Карла Великого для орг-ції спільного антивізантійського союзу. Пропозиції Харуна ар-Рашида були схвально прийняті Карлом Вели-

ким, однак до орг-ції спільних бойових операцій справа так і не дійшла. Із часом відсутність етнічного ядра призвела в IX ст. до розпаду Халіфату на кілька незалежних чи напівнезалежних від Аббасидів д-ав (Кордовський емірат Омейядів, д-ви Ідрісидів, Аглабідів, Тахіридів, Тулунідів, Саффаридів, Саманідів та ін.). Відтоді *доктрина зовнішньополітична* заг.-ісламської експансії на дар-аль-харб доповнилась практикою міжмусульм. дип. відносин, які, на відміну від відносин із представниками д-ав інших релігій, мали здійснюватись у межах формальної всемусульм. братерства й реліг. номінальної зверхності багдадських халіфів. Пріоритетними напрямками дипломатії Халіфату Аббасидів стала б-ба за збереження своєї все-ісламської зверхності проти неортодоксального єгипетського халіфату Фатмідів та за збереження свого політ. впливу на тих землях, що навіть після масованої дезінтеграції IX ст. формально залишились у межах підконтрольного Аббасидам Багдадського халіфату (Ірак, Сирія, Зах. Іран, частина Аравії).

Тимчасовий крах світської влади халіфів, а отже, їхньої суверенної дипломатії, оформили в 945 іранські горяни-дейлеміти, коли вони, очолені династією Буйдів (Бувейхідів) захопили Багдад, залишивши за Аббасидами статус лише реліг. лідерів ісламського світу та позбавивши останніх будь-яких важелів самостійного політ. керівництва. Завоювання Багдада в 1055 тюрками-сельджуками залишило статус багдадських халіфів без змін. Нова активізація суверенної дип. активності аббасидських халіфів припадає на XII ст., що було пов'язано з необхідністю посиленого заг.-ісламського єднання перед загрозою Хрестових походів європ. д-ав. Особливих успіхів у справі відбудови халіфської державності та її самостійної зовн. політики досяг халіф ан-Насір (1180-1225), у період правління якого мусульманам вдалось призупинити європ. експансію на дар-аль-іслам. Однак спроби використати союз із Монгольською д-вою Чингісхана для приборкання султана Хорезму — наймогутнішого світського владики тогочасного мусульм. світу, який не хотів визнавати над собою халіфської зверхності — звершилися трагічно і для Хорезму, і для самого Халіфату. Монголи спочатку завоювали в 1219-23 д-ву хорезмшахів (Сер. Азію, Іран, Афганістан), а 12.02.1258 взяли Багдад. Відтоді як суверенна воєнно-політ. й дип. сила Халіфат перестав існувати.

Література: Беляев Е.А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. — М., 1966; Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII-XIV вв.). — М., 1966; Колесников А.И. Завоевание Ирана арабами. — М., 1982.
В.А. Рубель

Халлквіст (Hallkvist) Мартін Ларс Вільгельм Алексіс (17.11.1939) — шведський дипломат; магістр мистецтв. У 1962-63 працював у посольстві Швеції в Москві; у 1964-69 — 3-й секр. МЗС Швеції; 1969-74 — аташе з питань інформації і преси посольства Швеції в Японії; 1974-75 — співробітник прес-служби МЗС Швеції. У 1975-79 — редактор (з 1977 аташе з питань преси) ген. консульства Швеції в Нью-Йорку; у 1979-86 — радник з питань преси посольства Швеції у Фінляндії; 1989-91 — радник МЗС Швеції; 1991-92 — в. о. зав. відділу країн Схід і Схід. Європи Політ. управління МЗС Швеції. У 1992-96 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Швеція в Україні.

Р.А. Кривонос

Халхін-Гольський конфлікт 1939 — військ. зіткнення між Японією з одного боку та Монгольською Народною Республікою (МНР) і СРСР — з іншого, спричинене вторгненням 11.05.1939 япон. військ на територію МНР у районі р. Халхін-Гол. Діючи відповідно до стратегії територ. експансії, викладеної в *Таннаки меморандумі 1927* й «Основних принципах національної політики» 1936, Японія в травні 1939 здійснила спробу силовим способом встановити контроль над територією МНР (Зовнішньою Монголією або «Північною Маньчжурією»). Приводом для конфлікту послуговували питання *демаркації кордону* між контрольованим Японією *Маньчжоу-Го* та МНР. Всупереч офіц. картам, що підтверджували територ. приналежність МНР району на схід від р. Халхін-Гол, Японія наполягала на встановленні кордону саме по цій річці. Дип. демарші Токіо з цього питання підкріплювались силовим тиском — чисельними провокаціями на маньчжурсько-монгольському кордоні. 11.05.1939 підрозділи япон.-маньчжурських військ атакували прикордонні застави МНР і відтіснили монгольських прикордонників до р. Халхін-Гол. Із 28.05.1939 япон. війська за підтримки танків, артилерії та бойових літаків розгорнули широкий наступ проти МНР. Відповідно до рад.-монгольського протоколу від 12.03.1936, за яким у разі нападу третьої д-ви на СРСР чи МНР сторони зобов'язувалися

надати одна одній військ. допомогу, СРСР направив у район бойових дій свої війська. Х.-Г. к. розширювався й набував затяжного характеру. Якщо на поч. липня 1939 япон.-маньчжурські сили, що вступили на територію МНР, нараховували 38 тис. вояків, то наприкінці серпня їхня чисельність зросла до 75 тис. чол. Частинам япон. Квантунської армії протистояли 57-тис. рад.-монгольські війська. У ході бойових дій, що розгорнулись 21-29.08.1939 у районі р. Халхін-Гол й оз. Буір-Нур, япон. війська були оточені та розгромлені. 15.09.1939 у Москві було підписано перемир'я, згідно з яким із 16.09.1939 бойові дії припинялись, Японія зобов'язувалася поважати територ. цілісність МНР. 9.06.1940 держ. кордон МНР був повністю відновлений. Поразка Японії в Х.-Г. к. стала серйозним ударом по планах япон. воячини на Дал. Сході й одним із чинників, що зумовили неучасть Японії у війні Німеччини проти СРСР.

І.Д. Коміренко

Хамід Албар (Hamid Albar) (1944, шт. Пенанг, Британська Малайя) — малайзійський держ. діяч. Нар. в сім'ї одного з трьох засновників правлячої Об'єднаної малайської нац. орг-ції (ОМНО). Юрид. освіту здобув у Лондоні, де відкрив відділення ОМНО. Після повернення на Батьківщину 1972 розпочав комерційну кар'єру, працюючи у фінанс. установах і торг. компаніях. Найбільший успіх у приватному секторі — посада ген. директора банку «Буміпутра Берхад». У 1995-99 — міністр оборони Федерації Малайзія. Із 1999 — мін. зак. справ, активний прибічник перетворення Малайзії на регіональний центр сили та збереження нею провідних позицій в Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН).

П.М. Ігнат'єв

Хаммаршельд (Hammarskjöld) Даг (29.07.1905, Йончюпінг, Швеція — 18.09.1961, погл. Ндоли в Північній Родезії, тепер Замбія) — 2-й *Генеральний секретар ООН* (10.04.1953-18.09.1961). Нар. в аристократичній сім'ї. У 1914 його батько був призначений Прем'єр-міністром Швеції, згодом був губернатором однієї з провінцій. Вивчав в ун-ті Упсали історію літератури, соц. філософію, політекономію, економіку, право; крім шведської, володів англ., франц., данською і нім. мовами. У 1933 захистив докторську дисертацію з питань бізнесу й став викладачем політекономії Стокгольмського ун-ту. Із 1936

працював секр. урядового к-ту з безробіття, секр. Нац. банку Швеції, заст. міністра фінансів й одночасно головою Ради Банку. У 1945 призначений радником уряду з фінанс. та екон. питань і відігравав важливу роль у формуванні фінанс. політики Швеції. У 1947 перейшов на роботу до МЗС, де був відповідальним за екон. питання в ранзі фактичного заст. міністра. У 1954 був обраний членом шведської Академії. У квітні 1953 став Ген. секретарем ООН, у вересні 1957 одногослосно переобраний ще на один 5-річний термін. Відіграв активну роль у вирішенні складних міжнар. проблем: *Близькосхідного конфлікту*, орг-ції Надзвичайних сил ООН (1956), врегулюванні *Суецької кризи 1956*, громадян. конфліктів у Лівані та Йорданії; відвідав багато країн Африки, Азії, Європи, Америки та Бл. Сходу, лише в період 18.12.1959-31.01.1960 — 21 африк. д-ву з метою безпосереднього вивчення ситуації; здійснив чотири поїздки до Конго, сприяючи врегулюванню *Конголезької кризи 1960-65*. Загинув в авіаційній катастрофі на шляху в Ндолу, де мали проводитися переговори з М. Чомбе про припинення воєнних дій. Похований у Швеції. Посмертно нагороджений *Нобелівською премією миру*.

В.С. Бруз

Хан (Khan) Шамун Алам (6.06.1939) — пакистанський військ. діяч і дипломат. Закінчив Королівський коледж оборони (Лондон), Штабні курси об'єднаних збройних сил і Військ. курси збройних сил (Пакистан). Із 1957 — на дійсній військ. службі у ВМФ, командував з'єднаннями ВМФ Пакистану, очолював Штабний коледж ОЗС, займав посаду військ.-мор. аташе в посольстві Пакистану в КНР. 1995-97 — посол Пакистану в Тунісі. У 2000-04 — Надзвичайний і Повноважний Посол Ісламської Республіки Пакистан в Україні.

В.І. Головченко

Хандогій Володимир Дмитрович (21.02.1953, Черкаси) — укр. професійний дипломат. У 1975 закінчив ф-т міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. 1975-76 — перекладач на будівництві металургійного комбінату в Карачі (Пакистан); 1976-87 — аташе, 3-й, 2-й секр. відділу преси МЗС УРСР, аташе Постійного представництва УРСР при ООН; 1988-92 — 1-й секр. Постійного представництва СРСР, РФ при ООН (Нью-Йорк); 1992-94 — радник, заст. Постійного представника, т. в. о. Постійного представника України при ООН. 1994-

95 — нач. Управління міжнар. орг-цій МЗС України. У червні 1995 — жовтні 1998 — заст. міністра закорд. справ України, Голова Нац. комісії України у справах ЮНЕСКО. У жовтні 1998 — грудні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді та Представник України при *Міжнародній організації цивільної авіації*. Із квітня 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бельгія та Глава Місії України при НАТО, одночасно з червня 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Великому Герцогстві Люксембург за сумісництвом, у червні 2000 — липні 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Нідерланди за сумісництвом, а також у липні 2000 — серпні 2003 — Постійний представник України при Організації із заборони хім. зброї.

В.М. Матвієнко

Хартія про особливе партнерство між Україною й НАТО 1997 — основний політ. документ, який регулює відносини України з *Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)*. Підписана 9.07.1997 в рамках *Мадридського саміту НАТО 1997* Президентом України Л. Кучмою та Ген. секретарем НАТО Х. Соланою й главами д-ав і урядів 16-ти країн-членів НАТО. Зафіксувала політ. зобов'язання сторін на найвищому рівні. Оскільки положення Хартії не суперечать Конституції чи нац. законодавству України, а їх виконання не вимагає зміни чинного законодавства України або прийняття нових законодавчих актів, Хартія не потребує процедури ратифікації. Документ виходить із фундаментальних змін у середовищі безпеки в Європі, глибокої трансформації НАТО, що відбулась із завершенням *«Холодної війни»*, позитивної ролі НАТО в підтриманні миру й стабільності в Європі та у сприянні більшій довірі й транспарентності в євроатлантичному регіоні, а також переконання, що незалежна, демокр. та стабільна Україна є одним із ключових факторів забезпечення стабільності в Центр.-Схід. Європі та на континенті в цілому.

Хартія встановлює головні принципи розвитку відносин між Україною та НАТО: їхню відповідність *нормам міжнародного права*; визнання неподільності безпеки всіх д-ав у регіоні *Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)* та того, що жодна країна не може будувати свою безпеку за рахунок безпеки іншої країни, а також,

що жодна країна не може розглядати будь-яку частину регіону ОБСЄ як сферу свого впливу; незастосування сили або загрози силою проти д-ви будь-яким чином; визнання невід'ємним правом всіх д-ав вільно обирати та застосовувати засоби забезпечення безпеки, а також право свободи вибору або зміни своїх засобів забезпечення безпеки, включаючи союзницькі д-ри; повага до *суверенітету*, територ. цілісності та політ. незалежності всіх інших д-ав, непопушність кордонів та розвиток добросусідських відносин; запобігання конфліктам і врегулювання спорів мирними засобами відповідно до принципів *Організації Об'єднаних Націй* та ОБСЄ. Хартія визначає основні механізми двостороннього співробітництва Україна — НАТО, до яких належать: Комісія Україна — НАТО (регулярні засідання на рівні послів, міністрів закорд. справ, міністрів оборони, глав д-ав у форматі «16+1», із 29.03.2004 — «26+1»); спільні засідання з відп. Комітетами НАТО у форматі «16+1» (із 29.03.2004 — «26+1»); спільні робочі групи; взаємні візити високого рівня та обмін експертами; кризовий консультативний механізм для проведення спільних консультацій у випадку, коли Україна вбачає пряму загрозу своїй територ. цілісності, політ. незалежності або безпеці.

Сфери консультацій та співробітництва мають включати широке коло тем, зокрема цивільне планування на випадок надзвичайних ситуацій і катастроф; цивільно-військ. відносини й демокр. контроль над збройними силами, а також військ. реформа в Україні; оборонне планування, бюджет, політ. питання, питання стратегії та концепції нац. безпеки; оборонна конверсія; військ. співробітництво між Україною та НАТО і взаємосумісність; екон. аспекти безпеки; наук.-технол. питання; аспекти безпеки у сфері довкілля, включаючи ядерну безпеку; дослідження й розробки з питань використання косм. та повітр. простору, через Дорадчу групу з аерокосм. досліджень та розвитку (ДГАДР); цивільно-військ. координація управління й контролю повітр. руху; військ. підготовка, у т. ч. проведення навчань у рамках *«Партнерства заради миру»* на території України та сприяння з боку НАТО укр.-польському миротворчому батальйону; сприяння співробітництву в галузі оборони між Україною та її сусідами. У Хартії міститься також положення про підтримку процесу інтеграції України до всієї низки

європ. та євроатлантичних структур. Під час Празького засідання Комісії Україна — НАТО 22.11.2002 на розвиток Хартії ухвалено новий політ. документ Україна — НАТО: План дій (ПД), який визначає напрями відносин із НАТО на наступний період. ПД розвиває положення Хартії, конкретизує мету політики України на євроатлантичну інтеграцію та цілі, які ставить перед собою д-ва в різних галузях у контексті підготовки до членства в НАТО.

Р.А. Кривонос

Хартленд (з англ. Heartland — «Серцевинна земля») — геополіт. концепція брит. географа Х. Маккіндера, викладена в роботі «Географічна вісь історії» (1904); за Маккіндером, Х. є серцевинним регіоном, що займає у світовій системі ключову позицію. Х. концепція передбачає, що світ поділяється на дві геополіт. півкулі: континентальну та океанічну; цей поділ має конфронтаційний характер, причому в істор. плані центри сили в цих двох півкулях Землі можуть змінюватись, але протиставлення є константним. Вирішальним фактором у визначенні співвідношення сил між півкулями є технол. розвиток, перш за все в трансп. галузі. Х. є землі, недосяжні для кораблів мор. д-ав. Попри істор. зміни, в центрі Х. залишається значна частина Росії від Білого та Балтійського морів до Каспійського моря, оз. Байкал і Півн.-Схід. Сибіру. У рамках Х. концепції виділяється категорія Світового острова — континентального масиву, що складається з Європи, Азії та Африки й оточений *Світовим океаном*. Світовий острів завдяки геогр. розташуванню є головним місцем розселення людства на планеті; отже, д-ва, яка займатиме пануюче становище на Світовому острові, має потенціал до світового панування. Хоча після виникнення балістичної ракетної зброї та останньої технол. рев-ції теза Маккіндера про невразливість Х. для мор. д-ав втратила актуальність, основні ідеї концепції продовжують активно використовувати в геостратегічних дослідженнях (див. *Геополітика, Геостратегія*).

С.В. Гринько

Харченко Ігор Юрійович (15.05.1962, Київ) — укр. професійний дипломат. У 1985 закінчив ф-т міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; кандидат істор. наук. 1985-92 — аспірант, викладач кафедри історії міжнар. відносин та зовн. політики Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; 1992-97 — 1-й секр.,

зав. сектора європ. політики відділу політ. аналізу і планування, нач. Управління політ. аналізу та планування МЗС України; 1997-98 — заст. Постійного представника України при ООН (керівник секретаріату Голови *Генеральної Асамблеї ООН*). У жовтні 1998 — жовтні 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Румунії. У листопаді 2000 — листопаді 2003 — заст. мін. зак. справ України (у серпні 2001 — липні 2003 — заст. держ. секретаря МЗС України; Повноважний представник України на Балканах). Указом Президента України від 22.11.2003 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Польща.

В.М. Матвієнко

Хасан II (Hassan) (9.07.1929, Рабат, Марокко — 23.07.1999, Рабат, Марокко) — король Марокко (26.02.1961-23.07.1999) з династії Алауїтів (Фіلالідів), старший син короля Мухаммеда V (1957-61). Закінчив юрид. ф-т Ун-ту Бордо (Франція). У 1953 разом із батьком був засланий франц. владою на Мадагаскар, звідки повернувся 1955 і взяв активну участь у переговорах щодо надання Марокко незалежності. Із березня 1956 — нач. ген. штабу Збройних сил Марокко; 1957 проголошений спадковим принцем; із травня 1960 — віце-прем'єр і міністр оборони. Посів королівський трон після смерті батька (1961). У внутр. політиці послідовно здійснював курс на «марокканізацію» економіки країни й лібералізацію її політ. системи (чинна Конституція Марокко 1972 з поправками від 13.09.1996 запровадила запозичену у Франції концепцію «раціоналізованого парламентаризму»). У *зовнішній політиці* прагнув забезпечити за Марокко статус регіонального лідера, що призвело до збройних прикордонних конфліктів з Алжиром і Мавританією в 1961-63 та з приводу *Західної Сахари проблеми*. Водночас виявив прагматизм щодо перспектив урегулювання *Близькосхідного конфлікту*, коли 1986 відкрито зустрівся з керівництвом Ізраїлю, а 1991 відрядив військ. контингент для участі у *війні в Перській затоці 1990-91* в складі міжнар. коаліції.

В.І. Головаченко

Хасанський конфлікт 1938 — військ. конфлікт між СРСР і Японією, спричинений нападом япон. військ на рад. територію в районі оз. Хасан. Окупувавши протягом 1931-37 значну територію Китаю, зокрема Маньчжурію, а також

ряд провінцій Півн. та Центр. Китаю, Японія, що готувалася до наступного етапу експансії в Азії, прагнула забезпечити собі свободу дій на монгольському й китайському напрямках, для чого необхідно було усунути СРСР від активної участі в дал.-схід. політиці. 15.07.1938 уряд Японії висунув на адресу СРСР вимогу вивести рад. війська з височин, розташованих на захід від оз. Хасан, т. ч. демілітаризувавши прикордонну частину рад. території. Спираючись на положення рос.-китайських доктів (див. *Петербурзький договір 1881*), що вказували на приналежність Росії цих територій, СРСР наголосив на незаперечності власного *суверенітету* над ними та відкинув япон. вимоги як необґрунтовані. 29.07.1938 підрозділи япон. армії за підтримки артилерії та військ.-повітр. сил перейшли рад. кордон у районі висоти Безіменна. 31.07.1938 їм вдалося захопити висоти Безіменну і Заозерну, але в ході контрнаступу рад. військ на поч. серпня 1938 япон. підрозділи було відкинуто з рад. території. 10.08.1938 СРСР і Японія уклали перемир'я, згідно з яким бойові дії припинились, а війська сторін залишались на позиціях, які вони займали станом на 10.08.1938. Японія погодилась, що в ході роботи спільної комісії з визначення лінії кордону між *Маньчжоу-Го* і Радянським Союзом до уваги братимуть лише існуючі дог-ри й карти. У процесі *демаркації кордону* використовувались виключно док-ти, надані рад. стороною.

І.Д. Коміренко

Хатамі (Khatami) Сейед Мохаммад (29.08.1943, Ардакан, провінція Язд, Іран) — іранський держ. діяч. Нар. у сім'ї аятолли Сейеда Рухолли Хатамі — засновника дух. шкіл Ардакана. 1961 отримав диплом про середню освіту в галузі природничих наук, вивчав теологію в Кумі. У 1965 вступив на гуманітарний ф-т Ісфаганського ун-ту з метою отримання філос. освіти, брав активну участь у діяльності заборонених шахським режимом ісламських рев. орг-цій, став членом керівництва ісламської громади Ісфаганського ун-ту. У 1969 вступив у магістратуру Тегеранського ун-ту за спеціальністю «педагогічні науки». Повернувшись до Кума, упродовж 7 років вивчав право, філософію й теологію під керівництвом провідних ісламських учених; брав активну участь у діяльності орг-ції «Войовниче духовенство» готував значну частину друкованої продукції цієї орг-ції. У 1978

став одним із керівників Ісламського центру в Гамбурзі. Після перемоги Ісламської рев-ції в Ірані 1979 обраний депутатом Меджлісу (парламенту) Ісламської Республіки Іран, був призначений редактором газети «Кейхан». У 1982 став міністром культури та ісламської орієнтації в уряді Мір-Хусейна Мусаві. Під час *іраксько-іранської війни 1980-88* займав посаду заст. Головнокомандувача Збройних сил Ірану з питань культури й голови штабу військ. пропаганди. У 1989 вдруге був призначений міністром культури та ісламської орієнтації. Із 1992 працював на посаді консультанта Президента ІРІ *Хашемі-Рафсанджані* й очолював Нац. бібліотеку Ірану, викладав у вищих навч. закладах. 1996 став членом Вищої ради культ. рев-ції. 23.05.1997 обраний на посаду Президента Ісламської Республіки Іран, у 2001 обраний на другий термін. Став архітектором нормалізації відносин із країнами Перської затоки, передусім Саудівською Аравією; підтримавши ідею діалогу культур, здійснив низку держ. візитів до країн Зах. Європи (володіє низкою європ. мов). Категорично виступив проти операції США «Шок і тремтіння» 2003 в Іраку й гостро критикував Білий дім за окупацію цієї країни. Продовжив зовн.-політ. курс своїх попередників на тісні відносини із Сирією.

Твори: «Жах перед хвилиною» (1993), «Від світу міста до міста миру» (1994).

П.М. Ігнат'єв

Хатояма (Hatoyama) Ітіро (1.01.1883, Токіо — 7.03.1959, Токіо) — япон. громад.-політ. і держ. діяч. Після закінчення Токійського ун-ту займався юрид. практикою. У 1915 вперше обраний до нижньої палати парламенту. Із 1927 став одним із керівників партії «Сейюкай». У 1931-34 працював міністром освіти. Під час *Другої світової війни* належав до складу Асоціації допомоги імпер. трону. Після поразки Японії в Другій світовій війні створив у листопаді 1945 Ліберальну партію та був її головою до квітня 1946, коли йому тимчасово заборонили займатися політ. діяльністю як діячеві, що співробітничав зі старим реакційним режимом. У 1954-56 очолював Демократичну партію, яка в 1955 змінила назву на Ліберально-демократичну партію, а також був Прем'єр-міністром Японії (10.12.1954-23.12.1956). 19.10.1956 підписав у Москві від імені япон. уряду спільну декларацію СРСР та Японії про припинення стану *війни*. Прибічник покращення відносин

із СРСР, до кінця життя очолював товариство «Японія — СРСР».

П.М. Ігнат'єв

Хаттінга (Hattinga) Ван'т Сант Онно Віллем Корнеліс (3.05.1946, Гаага) — нідерландський дипломат. Закінчив ф-т права Лейденського ун-ту (1971). У 1972-87 — працівник посольств Нідерландів у СРСР, Індонезії та Португалії, постійного представництва в ООН, Управління міжнар. орг-цій МЗС. 1987-92 — радник, постійний представник Нідерландів у Європ. Комісії в Брюсселі. 1992-96 — радник, заст. директора Департаменту Європи МЗС. У 1997-2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Нідерландів в Україні.

В.І. Головченко

Хау (Howe) Джеффри Ричард Едвард (20.12.1926, Порт Телбот, Уельс, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч. За освітою юрист. Закінчив Вінчестер коледж та Коледж Св. Трійці Кембріджського ун-ту. Займався адвокатською практикою з 1952. Чл. палати громад брит. парламента в 1964-66 і 1970-92. У 1964-66 — в опозиції, міністр з трудових відносин та соц. забезпечення «тіньового кабінету»; королівський адвокат (1965-70). У 1970-72 — ген. стряпчий (заст. ген. прокурора), 1972-74 — міністр торгівлі та промисловості в уряді *Е. Хіма*. У 1974-79 — в опозиції, міністр соц. забезпечення й фінансів «тіньового кабінету». Після повернення до влади консерваторів у 1979-83 — міністр фінансів, 1983-89 — мін. зак. справ й у справах Співдружності. У 1989 — голова палати громад, лорд-голова Ради й заст. Прем'єр-міністра Великої Британії. Подав у відставку з усіх посад 1.11.1990 через незгоду з політикою *М. Тетчер* щодо *Європейських співтовариств*. На пенсії з 1992. Має титул довічного пера. Відставка Х. продемонструвала непопулярність політики *М. Тетчер* у середовищі консерваторів, що призвело до її відставки 22.11.1990.

Р.А. Кривонос

Хауз (House) Едвард Манделл (26.07.1858, Х'юстон, шт. Техас, США — 28.03.1938, Нью-Йорк) — держ. діяч і дипломат США. Нар. в сім'ї плантатора. Закінчив Корнелський ун-т (1881). Брав активну участь у політ. житті Техасу як організатор виборчих кампаній і радник кількох губернаторів, від одного з них отримав почесне звання полковника. У 1912 відіграв про-

відну роль у виборах *В. Вільсона* в Президенти США, не обіймаючи офіц. посад, став його гол. радником. Основну увагу приділяв *зовнішній політиці*, створив фактично паралельну *Державному департаменту США* дип. службу, відіграв важливу роль у прийнятті багатьох зовн.-політ. рішень, особливо у сфері взаємовідносин із країнами Європи. Неодноразово виїздив у Європу з дип. дорученнями (див. *Хауза місії*). Відіграв важливу роль у підготовці «*Чотирнадцяти пунктів*» *В. Вільсона*. Активний учасник амер. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919-20*, де був підписаний *Версальський мирний договір 1919*; чл. к-тів зі статуту *Ліги Націй* і з мандатів на колишні колонії переможених країн. Вільсон звинуватив Х. в надмірних поступках *Антанти* під час його відсутності в Парижі, що призвело до розриву їхніх відносин. Опублікований Х. чотири томний «*Архів полковника Хауза*» (перекладений рос. мовою в 1937-44) є цінним істор. джерелом.

В.М. Гончар

Хауза місії — спроба посередництва між *Антантою* та Німеччиною, здійснена *Е. Хаузом*, особистим представником Президента США *В. Вільсона*, напередодні та під час *Першої світової війни*. Ці місії відповідали прагненню Вільсона забезпечити активну роль США в європ. міжнар. справах й у створенні нового світового порядку. Під час першої місії в травні — липні 1914 Хауз вів переговори з керівниками Великої Британії та Німеччини, зокрема з кайзером *Вільгельмом II*, про співробітництво трьох д-ав у світових справах, можливості досягнення англ.-нім. угоди про обмеження мор. озброєнь та уникнення війни між ними. Європ. д-ви не продемонстрували готовності до примирення, про що доповідав Хауз у Вашингтон. У січні — травні 1915 відбулась друга місія, під час якої в Лондоні, Парижі й Берліні вивчалась можливість примирення між Німеччиною та країнами Антанти. Хауз не виявив жодної можливості для посередництва між воюючими д-вами. Під час третьої місії в січні — лютому 1916 до Лондона й Берліна Хауз прийшов до висновку про невідворотність вступу США у війну. На переговорах із франц. і брит. керівництвом Хауз заявив про можливість вступу США у війну. Він був переконаний, що перемога Німеччини не відповідатиме інтересам США, а своє завдання вбачав у тому, щоб підготувати вступ США у війну. 22.02.1916 мін. зак. справ Великої Бри-

танії сер *Е. Грей* і *Е. Хауз* підписали таємну угоду про можливий вступ США у війну, але обов'язково на прохання Великої Британії та Франції. Четверта місія була здійснена в листопаді – грудні 1917, після вступу США у війну. Хауз узяв участь у роботі міжсоюзницької конференції в Парижі та Верховної військової ради Антанти, які розглядали проблеми, що виникли після жовтневого більшовицького перевороту в Росії. П'ята місія в жовтні – листопаді 1918 мала на меті переконати лідерів країн Антанти прийняти за основу мирних переговорів з Німеччиною «*Чотирнадцять пунктів*» *В. Вільсона*.

Б.М. Гончар

Хачатрян Армен Авакович (08.1957, Єреван) — вірменський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат, науковець. Закінчив філол. ф-т Педагогічного ін-ту ім. Х. Абовяна (Єреван). 1978-80 — викладач вірменської мови й літератури в середній школі Дзорахпюра; 1980-81 — зав. наук. відділом Державної картинної галереї Вірменії; 1981-85 — інструктор Єреванського міськкому комсомолу; 1985-87 — інструктор Шаумянського райкому Компартії Вірменії; 1987-90 — дир. Єреванської середньої школи №191; 1991-99 — член-співзасновник і проректор з наук.-навч. роботи Єреванського ун-ту «Рач'я Ачарян». 1999-2003 — голова Національних Зборів Республіки Вірменія. У 1998 Біографічним ін-том США визнаний «Людиною року»; академік Міжнародної кадрової академії. Із 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Вірменія в Україні.

В.І. Головченко

Хашаба (Khashaba) Мона Алі Ахмед (19.09.1946) — єгипетський дипломат. Закінчила ф-т мистецтв Ун-ту Еін Шамсу. Працювала в посольстві Арабської Республіки Єгипет у Сенегалі, очолювала Департамент у справах біженців МЗС Єгипту. У листопаді 2001 призначена Надзвичайним і Повноважним Послом Арабської Республіки Єгипет в Україні.

В.І. Головченко

Хашемі-Рафсанджани (Hashemi-Rafsanjani) Алі Акбар (1934, Нуз, округ Рафсанджан, провінція Керман, Персія) — іранський держ. і реліг. діяч. Нар. в сім'ї мулли — власника фіташкових плантацій. Реліг. освіту здобув під керівництвом *Р. Хомейні* в Кумі в медресе Файзіє; реліг. ранг — ходжатольеслам. Після придушення антишахського повстання в Кумі в 1963 потра-

пив до в'язниці; і у подальшому за політ. діяльність неодноразово заарештовувався й піддавався катуванням. У проміжках між арештами заснував своє видавництво, що випускало книги з ісламу й історії Ірану, збирав кошти для антишахської діяльності. Після перемоги Ісламської реві-ції 1979 зайняв кілька відповідальних посад, зокрема міністра внутр. справ, із 1980 — голови меджлісу (парламенту), чл. Ради спостерігачів із 12 найбільш авторитетних богословів, яка виконувала функції зв'язку між парламентом та рахбаром ІРІ Хомейні. Під час *іраксько-іранської війни 1980-88* був призначений особистим представником Хомейні у Вищій раді оборони, пізніше зайняв посаду Головнокомандувача Збройних сил, став одним з архітекторів мирного врегулювання іраксько-іранського конфлікту. Саме завдяки його зусиллям і впливу Хомейні погодився прийняти резолюцію *Організації Об'єднаних Націй* про перемир'я з Іраком. У 1988 ініціював створення Ради з аналізу практ. доцільності, яка виконувала функції вищого дорадчого органу в справах нац. безпеки. 28.07.1989 був обраний Президентом ІРІ, 1993 обраний на другий термін. Як поміркований політик і вмільний дипломат нормалізував відносини з багатьма країнами Заходу; зберігав нейтралітет під час *війни в Перській затоці 1990-91*, але соц.-екон. реформи Х.-Р. викликали незадоволення деяких верств населення, хоча популярність президента підтвердили заг. парл. вибори 1992 і презид. вибори 1993. Обраний до парламенту в 2000, проте невдовзі відмовився від депутатського мандата. Очолив Раду з аналізу практ. доцільності.

О.А. Коппель

Хей (Нау) Джон (8.10.1838, Сейлем, шт. Індіана, США — 1.07.1905, Ньюбері, шт. Нью-Гемпшир) — амер. держ. діяч і дипломат. У 1858 закінчив Ун-т Брауна (Род-Айленд), вивчав право в приватній юрид. фірмі в Спрінфілді. Увійшов до оточення *А. Лінкольна*, який практикував по сусідству. Після обрання Лінкольна президентом переїхав у Вашингтон як його особистий секретар. У 1865-67 — 1-й секр. посольства США в Парижі; у 1867-69 — повірений у справах США у Відні; у 1869-70 — 1-й секр. посольства США в Мадриді. У 1879-81 був 1-м помічником *державного секретаря США*, займався літературною творчістю. 1897-98 — посол США у Великій Британії. У 1898-1905 обіймав посаду держсек-

ретаря США; підтримав курс адміністрації *В. Мак-Кінлі* на анексію Філіппін і територ. експансію; у 1899 проголосив «*Відкритих дверей*» доктрину. Після вбивства Мак-Кінлі (1901) зберіг свою посаду в адміністрації *Т. Рузвельта*. У 1901 замість американсько-англійського договору про Панамський канал 1850 підписав з Великою Британією новий договір, що забезпечив контроль США над майбутнім міжокеанським каналом. Надав підтримку прихильникам відокремлення Панами від Колумбії, які проголосили 3.11.1903 незалежну республіку; уклав з нею договір, що забезпечив повний контроль США над зоною Панамського каналу (див. *Хей* — *Бюно-Варільї договір 1903*). Підтримав англійсько-японський союз 1902-21 і сприяв його перемозі в рос.-япон. війні 1904-05. Після повторного обрання *Т. Рузвельта* президентом фактично відійшов від справ.

В.М. Гончар

Хейг (Haig) Олександр (2.12.1924, Філадельфія, США) — амер. держ. і військ. діяч. Закінчив Військову академію у Вест-Пойнті (1947), Коледж ВМС (1960), Джорджтаунський ун-т (1961) і Військ. коледж Армії США (1966). Із 1947 — на дійсній військ. службі: учасник *Корейської війни 1950-53* і війни у В'єтнамі (1966-67), де командував батальйоном і бригадою; як військ. радник *Г. Кіссінджера* в 1969-73 став впливовим членом *Ради національної безпеки США*, очолював групу з підготовки візиту *Р. Ніксона* в КНР 1972 і брав участь у підготовці *Паризької угоди про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі 1973*. У 1973 отримав звання чотиризіркового генерала й посаду заст. начальника штабу армії США, але з початком «Уотергейтського скандалу» тимчасово залишив військ. службу і став керівником апарату Президента США, забезпечивши ефективне функціонування уряду країни. Після відставки *Р. Ніксона* 9.08.1974 поновив військ. кар'єру й був призначений головнокомандувачем Збройних сил США в Європі та Верховним головнокомандувачем Збройних сил *НАТО* (до 1979). Після виходу у відставку в 1979-81 — дир. корпорації «Кон Агра». 22.01.1981-5.07.1982 — *державний секретар США*, залишив посаду внаслідок розбіжностей у поглядах на зовнішню політику країни з *Р. Рейганом* і міністром оборони *К. Вайнбергером*. У 1988 невдало номінувався на по-

саду президента від Республіканської партії, після чого відійшов від політ. діяльності.

Твори: «Падіння: реалізм, Рейган і зовнішня політика» (1984), «Внутрішні кола: як Америка змінила світ» (1992).

В.І. Головченко

Хелл (Hull) Корделл (2.10.1871, Брідстаун, графство Пікетт шт. Теннессі, США — 23.07.1955, Бетесда, шт. Меріленд) — амер. держ. діяч і дипломат. Закінчив юрид. ф-т Камберлендського ун-ту. Із 1891 займався адвокатською практикою. У 1893-97 — депутат Законодавчого зібрання Теннессі. Учасник *американсько-іспанської війни 1898*. У 1903-07 — районний суддя в Теннессі. У 1907-21 і 1923-31 — депутат Палати представників Конгресу США від Демократичної партії, займався податковим законодавством. У 1931-33 — сенатор. 4.03.1933-30.11.1944 — *державний секретар США*; наполягав на зниженні високих тарифних бар'єрів у зовн. торгівлі США; у 30-х сконцентрувався на реалізації «*Доброго сусіда*» політики в Лат. Америці, очолював делегації США на *Міжамериканських конференціях* у Монтевідео (1933), Буенос-Айресі (1936) та Лімі (1938), забезпечивши формування спільного фронту амер. країн проти *агресії* д-ав «осі» в *Другій світовій війні*; з її початком активно підтримав *Ф. Рузвельта* в наданні допомоги Великій Британії й відміні *Закону про нейтралітет США*, взяв участь у підготовці *американсько-радянської угоди 1942*; на *Московській конференції 1943* висунув ідею продовження військ. співпраці великих держав після здобуття перемоги над нацистською Німеччиною в рамках нової міжнар. орг-ції миру і безпеки. Подав у відставку за станом здоров'я, але увійшов до складу делегації США на *Сан-Франциській конференції 1945* зі створення *Організації Об'єднаних Націй*; того ж року нагороджений *Нобелівською премією миру*.

Твори: «Спогади Корделла Хелла» (1948).

В.І. Головченко

Хелмса — Бертона закон («Закон щодо свободи і демократичної солідарності з Кубою») — акт Конгресу США, підписаний 12.03.1996 Президентом США *В. Клінтоном*; отримав назву за іменами ініціаторів — конгресменів *Дж. Хелмса* і *Д. Бертона*. Він вимагає від виконавчої влади США: здійснювати вплив на уряди інших країн із метою припинення надання ними кредитів і ведення торгівлі з Кубою та обмежити поїздки їхніх громадян на острів; заборонити приват-

ним особам або агенціям США надавати кредити, позики, здійснювати пряме чи непряме фінансування осіб чи інозем. компаній, що користуються майном американців, націоналізованим кубинським урядом; виступати проти вступу Куби до міжнар. фінанс. орг-цій і відновлення її членства в *Організації американських держав (ОАД)*; скоротити допомогу США колишнім республікам СРСР на суму, еквівалентну вартості торг. операцій, кредитів або екон. внесків, здійснених ними в Кубу; заборонити співробітникам компаній третіх країн, що ведуть справи з Кубою, в'їжджати на територію США; надати право американцям — колишнім власникам майна на острові — притягати до суду інозем. компанії, що мають відношення до цього майна; висилати зі США будь-якого іноземця, що придбав, розпоряджався, керував або користувався майном на Кубі, з приводу якого амер. громадянин чи корпорація веде судовий процес. Дія двох останніх пунктів була тимчасово призупинена. У законі також зазначалось, що *ембарго* проти Куби може бути відмінено лише в разі встановлення на острові демократично обраного уряду, ступінь демократичності якого визначатимуть США. Провідні країни світу й Зах. півкулі засудили спробу Вашингтона поширити амер. законодавство за межі США, наполягаючи на неприпустимості застосування таких екстеритор. заходів, як Х.-Б. з. Рішення, у яких наголошувалось на необхідності утримуватись від порушення *суверенної рівності держав принципу*, втручання в їхні внутр. справи та свободу міжнар. торгівлі й судноплавства, були ухвалені ГА ОАД, д-вами *Групи Ріо* та іншими регіональними угрупованнями Зах. півкулі.

Н.М. Весела

Хельсет (Helset) Андерс (6.10.1937, Олесунд, Норвегія) — норвезький дипломат. Має вищу освіту в галузі юриспруденції (1963), закінчив аспірантський курс при МЗС Норвегії (1965). У 1963 працював на Норвезькому телебаченні; у 1963-64 — помічник судді Управління юстиції області Нурхордаланд. На дип. службі з 1965: у 1965-66 працював у центр. апараті МЗС Норвегії; 1966-68 — у посольстві Норвегії в Бонні (ФРН); 1968-69 — у посольстві Норвегії в Будапешті (Угорщина). У 1970-73 — секр. фракції Норвезької робітничої партії у Стортингу (парламенті); 1973-75 — особистий секр. міністра оборони Норвегії; 1975-78 — зав. сектора МЗС

Норвегії; 1978-83 — радник посольства Норвегії у Великій Британії; 1983-88 — радник, радник-посланник посольства Норвегії в Бонні (ФРН); 1988-92 — заст. начальника Управління з питань півн. співробітництва МЗС; 1992-94 — радник, радник-посланник посольства Норвегії в Швеції. У 1997-2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Норвегія в Україні.

Р.А. Кривонос

Хербст (Herbst) Джон Едвард (12.08.1952, Роквілл-Центр, шт. Нью-Йорк, США) — амер. дипломат. Здобув ступінь бакалавра дипломатії у Школі дип. служби Джорджтаунського ун-ту (1974) та ступінь магістра права й дипломатії у Флетчерівській школі права й дипломатії (1978). Також навчався в Болонському центрі Школи міжнар. студій ун-ту Дж. Гопкінса. Розпочав дип. кар'єру в 1979. Був першим заст. посла з особливих доручень у справах нових незалежних д-ав, дир. офісу у справах незалежних д-ав та дир. у справах регіону в Бл.-схід. бюро *Державного департаменту США*. Обіймав посаду політ. радника в посольствах США в Тель-Авіві (Ізраїль), Москві (Росія), Ер-Ряді (Саудівська Аравія). Консул в Єрусалимі (1997-2002), під час перебування там, під впливом дружини, росіянки за походженням, прийняв православ'я. Посол США в Узбекистані у жовтні 2000 — червні 2003. Призначений Надзвичайним і Повноважним Послом США в Україні 27.06.2003. Вірчі грамоти вручив 20.09.2003. Активно підтримує *суверенітет*, територ. цілісність та інтеграцію України до євроатлантичних структур. Після підписання угоди про створення *Єдиного економічного простору* (19.09.2003) висловив скепсис стосовно доцільності вступу України в цей екон. альянс як такий, що суперечить задекларованій меті на євроінтеграцію.

Р.А. Кривонос

Хея доктрина — див. «Відкритих дверей» доктрина.

Хея — Бюно-Варілія договір (Американсько-панамський договір про канал 1903) — двостороння міжнародна угода, підписана 18.11.1903 у Вашингтоні держсекретарем США Дж. Хеєм і спец. уповноваженим новоствореної Республіки Панама Ф. Бюно-Варілія про будівництво каналу між Тихим й Атлантичним океанами через Панамський перешийок. Згідно з нею США

підтримували відокремлення Панами від Колумбії та гарантували їй незалежність, отримавши в обмін повний контроль над зоною *Панамського каналу* шириною 5 миль з кожного боку каналу для спорудження, його експлуатації та захисту. Панамі виплачувалась компенсація в розмірі 10 млн. дол., надавались пільгові умови користування каналом, гарантувались щорічні виплати в розмірі 250 тис. дол., починаючи з 10-го року після обміну ратифікаційними грамотами. Договір був доповнений амер.-панамськими угодами 1904-14, переглянутий на користь Панами у 1936; згідно з дог-ром від 7.09.1977 припинив свою дію 1.10.1979.

Б.М. Гончар

Хіро́та (Hirota) Кокі (1878 – 23.12.1948, Токіо) — япон. держ. діяч. Закінчив ф-т права Токійського ун-ту. У 1907 обрав шлях кар'єрного дипломата. 1927-30 — посланник Японії в Нідерландах; 1930-32 — посол у СРСР; 1933-38 — мін. зак. справ Японії, водночас 9.03.1936-2.02.1937 — Прем'єр-міністр Японії. Ніс персональну відповідальність за ідеолог. мілітаризацію Японії, збільшення бюджетних видатків на армію та флот; виступив одним з ініціаторів підписання «*Антикомінтернівського пакту*» 1936 та оголошення війни націоналістичному Китаю в 1935. Після відставки продовжував впливати на *зовнішню політику* Японії. Як один із гол. *злочинців воєнних* був засуджений до страти на *Токійському процесі* 1946-48.

П.М. Ігнат'єв

Хірохі́то (Hirohito) (29.04.1901, Токіо – 7.01.1989, Токіо) — япон. імператор (25.12.1926-7.01.1989, епоха «Сьова» — «осяяний світлом»). Був оголошений кронпринцем у 1916. У 1921 відвідав країни Європи і став першим в історії Японії спадкоємцем престолу, який подорожував за кордоном. Цікавлячись мор. біологією та модою, Х., на перший погляд, був далекий від планів участі Японії в *Другій світовій війні*. Та насправді він знав про всі доленосні рішення військ. кабінету Японії, що стосувались ведення війни й навіть пропонував свої думки щодо того, як краще атакувати *Перл-Харбор* 1941. 15.08.1945 став першим імператором в історії Японії, що звернувся до підданих із промовою і закликав скласти зброю. Під час амер. окупації Японії виступав як стабілізуючий чинник суспільства, підтримав повоєнну Конституцію Японії 1947. У 1975 здійснив держ. візит до США.

П.М. Ігнат'єв

Хі́т (Heath) Едвард Річард (9.07.1916, Бродстерс, графство Кент, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в родині теслі. Закінчив Бейлліол-коледж Оксфордського ун-ту. У роки *Другої світової війни* служив у збройних силах, потім працював у парафіяльній газеті, пізніше — у банківській фірмі. Депутат парламенту від Консервативної партії з 1951; міністр праці у 1959-60, лорд-хранитель печатки 1960-63, голова департаменту торгівлі 1963-64. Після поразки консерваторів на виборах 1964, очолював опозицію у 1965-70. 19.06.1970-4.03.1974 — Прем'єр-міністр Великої Британії. У 1971 підписав угоду з *Європейським економічним співтовариством (ЄЕС)* про умови входження Великої Британії до цього інтеграційного об'єднання з 1973. У внутр. політиці прагнув з одного боку контролювати інфляцію, з іншого — стимулювати й модернізувати промисловість. У 1972 з метою б-би з інфляцією запровадив жорсткий контроль за заробітною платою, проте підняття цін на нафту після *арабо-ізраїльської війни 1973* призвело до серії шахтарських страйків, що виступали з вимогами підвищення оплати праці. У лютому 1974 був змушений призначити чергові вибори, на яких перемогу здобула Лейбористська партія. У 1975 змушений був подати у відставку з посади лідера Консервативної партії. Його наступницею стала *М. Тетчер*.

Р.А. Кривонос

Хмельницький Богдан (Зіновій) Михайлович (27.12.1595, хутір Суботів побл. Чигирина, сучас. Черкаської обл. — 27.07.1657, хутір Суботів побл. Чигирина, сучас. Черкаської обл.) — укр. держ. і військ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї дрібного православного шляхтича. Навчався у Львівському єзуїтському колегіумі. У 1618 вступив до Чигиринської сотні реєстрового козацького війська. Брав участь у Хотинській війні 1620-21. Потрапив у тур. полон, по поверненні з якого 1622 поновився в реєстровому війську та брав участь у козацьких походах на Крим й антишляхетських повстаннях 1630, 1637 (обіймав посаду військ. писаря) і 1638, після чого як чигиринський сотник їздив у складі козацького посольства до Варшави з петицією про повернення автономії Війська Запорозького, скасованої *Ординацією Сейму Речі Посполитої 1638*. У 1644-45 вів переговори у Варшаві й Фонтенбло (Франція) з франц. послом Н. де Брежі щодо участі козаків у *Тридцятилітній війні 1618-48*

проти іспан. Габсбургів під Дюнкерком. У квітні 1646 разом із впливовими козацькими старшинами зустрічався у Варшаві з королем Речі Посполитої Владиславом IV у справі орг-ції мор. походу проти Туреччини в обмін на повернення вольностей Війську Запорозькому. Отримані від короля привілеї й привезені наприкінці літа наступного року канцлером Є. Оссолінським кошти для будівництва човнів використав (разом з однопумцями *К. Бурляєм, Ф. Вешняком, Ф. Джеджалієм, М. Нестеренком* та ін.) для підготовки за підтримки Кримського ханату антипольського повстання, початок якого був пришвидшений арештом і втечею Х. в грудні 1647 на Січ, де на поч. лютого він був обраний гетьманом Війська Запорозького. Під вправним керівництвом Х. козацьке повстання стрімко переросло в Українську нац. рев-цію 1648-76, у якій він показав себе блискучим стратегом і тактиком, здібним військ. і госп. організатором, але для утримання й розбудови д-ви, що виникла рев. шляхом і була юридично оформлена *Зборівським договором 1649* між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, потрібне було міжнар. визнання та військ. допомога сусідніх країн, формування відп. міжнар.-політ. кон'юнктури. Вирішуючи це вкрай складне завдання, Х. у б-бі проти Речі Посполитої створив послідовно три коаліції: 1-а започаткована *українсько-кримським союзним договором 1648* й *українсько-турецькою угодою 1648* про вільне мореплавство, нейтралізувала небезпеку польсько-моск. союзу та дозволила Війську Запорозькому здобути перемоги в кампаніях 1648-50 і 1652-53, але внаслідок пасивності Туреччини, зв'язаної війною з Венецією за Крит, і непослідовності хана *Іслам Геряя III* не вдалось досягти остаточної перемоги над Варшавою; 2-а сформована на підставі *Переяславсько-Московської угоди 1654*, не призвела до мети, задля якої створювалась, унаслідок порушення договірних умов Москвою та укладення *Віленського перемир'я 1656* між Московським царством і Річчю Посполитою; 3-я, створена *українсько-трансільванським союзним договором 1656* і *Корсунським договором 1657* між Військом Запорозьким і Швецією, мала на меті не лише побудову самостійної «Руської» (укр.-білоруської) д-ви, але й ліквідацію Речі Посполитої. Раптова смерть зупинила діяльність Х. з об'єднання етнічних укр. земель і зміцнення суверенітету Козацької держави, що перешкодила своєму творця на 125 років, хоча і в усіченому вигляді.

В.І. Головченко

Хмельницький Юрій Богданович (1641, хутір Суботів полб. Чигирин, сучас. Черкаської обл. — 1685, Кам'янець-Подільський, сучас. Хмельницької обл.) — укр. держ. діяч. Молодший син *Б. Хмельницького*. Навчався в Києво-Могилянській колегії. Волею тяжкохворого батька на старшинській раді за участю представників міст у Чигирині 5-11.04.1657 був проголошений гетьманом Війська Запорозького; це дістало підтвердження на старшинській раді в Чигирині 26.08.1657, але під тиском *І. Виговського* змушений був скласти повноваження до досягнення повноліття й завершення навчання. Вдруге обраний гетьманом після усунення від влади *І. Виговського* на козацькій раді під Германівкою на Київщині 11.09.1659. В умовах окупації Лівобережної України рос. військами під командуванням кн. *О. Трубецького* змушений був укласти *Переяславські статті 1659* між Військом Запорозьким і Московським царством, але після невдач моск. армії боярина *В. Шереметева* та лівобережних полків під Любаром і Чудновим на Волині пішов на примирення з Річчю Посполитою та уклав *Слободищенський трактат 1660*. Зазнавши невдачі в походах на Лівобережжя в листопаді 1661 і червні 1662, на поч. 1663 склав булаву й постригся в ченці під ім'ям Гедеона; жив у монастирях Києва, Корсуня, Сміли і Чигирини. У 1664-67 був ув'язнений польським урядом у Марієнбурзькій фортеці за звинуваченням у держ. зраді. Після звільнення мешкав в Уманському монастирі, де 1670(73?) був захоплений у полон кримськими татарами, відправлений до Стамбула й ув'язнений в Едичкульській в'язниці; згодом поселений під наглядом в одному з грец. монастирів і став архимандритом. Під час Чигиринського походу тур.-татарської армії 1677 за посередництва франц. посла у Стамбулі був переправлений у Наддніпрянщину й проголошений гетьманом та «Князем Малоросійської України»; своєю столицею обрав Немирів. У 1678-79 здійснив невдалу спробу поширити свою владу на Лівобережжя. Після підписання *Бахчисарайського мирного договору 1681* між Московським царством, Кримським ханатом і Османською імперією позбавлений гетьманства. 1685 вдруге призначений тур. урядом «гетьманом України», але через півроку страчений за непослух.

В.І. Головченко

Ходжа (Нохха) Енвер (16.10.1908 Гірокастра, Албанія — 11.04.1985, Тирана) — албанський

громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї мусульм. торговця тканиною. Навчався у франц. ліцеї в Корчі й техн. школі в Тирані, 1930 держ. коштом відправлений на навчання до Ун-ту Монпель'є (Франція). 1934-36 працював секр. ген. консульства Албанії в Брюсселі, де одночасно здобув і юрид. освіту. Після повернення до Албанії в 1936 викладав у своїй школі в Корчі. Із вторгненням Італії до Албанії у 1939 звільнений з роботи за відмову вступити до Албанської фаш. партії; відкрив власний тютюновий магазин у Тирані, який став місцем зборів сформованого ним же прокомуніст. осередку. Після нападу Німеччини та її союзників на Югославію в 1941 югославські комуністи допомогли Х. вступити до Албанської комуніст. партії (пізніше Албанської партії праці). Незабаром став 1-м секр. Тиранського міського партії та 1-м секр. ЦК АКП, політкомісаром Армії нац. визволення Албанії. Займав посаду Прем'єр-міністра Албанії з моменту її звільнення в 1944 (до 1954), одночасно був мін. зак. справ у 1946-53. Як 1-й секр. ЦК АПП зберігав ефективний контроль над країною до своєї смерті. Ініціював розрив стосунків із будь-якою д-вою, яка загрожувала його владі або суверенітетові Албанії. Так сталося 1948 з Югославією внаслідок *радянсько-югославського конфлікту 1948-53*. Після смерті *Й. Сталіна*, до якого Х. до своєї смерті ставився з фанатичним захопленням, та розвінчання в СРСР культу особи Албанія в 1961 розірвала відносини з Москвою. Надалі єдиним зовн. політ. партнерами Албанії залишився Китай, однак у 1978 після смерті *Мао Цзедуня* та відновлення контактів Пекіна із Заходом Тирана розірвала й ці відносини. До кінця 80-х Албанія вважала єдиним союзником В'єтнам, відкидаючи будь-які контакти з іншими д-вами й обіцяючи самотужки побудувати зразкову соціал. д-ву. У 1981 з ініціативи Х. в Албанії був здійснений процес часткової лібералізації режиму, а сам він більшість своїх посад передав Рамізу Алія, залишивши за собою тільки контролюючі функції.

М.С. Каменецький

Ходоровський Георгій Іванович (28.08.1938, с. Товтри Заставнівського р-ну Чернівецької обл.) — укр. громад.-політ. діяч, медик, науковець, дипломат. Д-р мед. наук (1978), професор (1980). У 1961 закінчив Чернівецький мед. ін-т. 1961-69 — аспірант, асистент, доц. Чернівецького ун-ту; 1969-73 — доц. Замбійського ун-ту; 1973-87 —

доц., зав. кафедри, проректор Чернівецького мед. ін-ту. 1990-92 — народний депутат України, чл. Президії ВР України, голова Комісії ВР України у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства. У липні 1992 — червні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Індія.

В.М. Матвієнко

Хойський (Хан-Хойський) Фаталі Хан Іскендер-огли (7.12.1875, Шекі Єлизаветпольської губернії, тепер Азербайджанська Республіка — 19.06.1920, Тифліс) — азербайджанський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї полковника лейб-гвардії козачого полку. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1901). У 1902-07 працював у судових установах на Кавказі. 1907 обраний депутатом 2-ї Державної думи, увійшов до мусульм. фракції й активно виступав проти колонізаційної політики царського уряду; був близький до кадетів. Після перемоги Лютневої рев-ції 1917 взяв активну участь у нац.-визв. русі: у квітні 1917 обраний делегатом 1-го з'їзду мусульман Кавказу (Баку); у травні 1917 увійшов до Виконкому Всеросійської мусульм. ради, обраної на 1-му Всеросійському мусульм. з'їзді (Москва); 26-31.10.1917 взяв участь у 1-му з'їзді Тюркської демокр. партії «Мусават» («Рівність») і підтримав її вимогу надання Азербайджану широкій автономії в складі федеративно перебудованої демокр. Росії. У жовтні 1917 — квітні 1918 очолював Бакинську міську думу, водночас 15.11.1917-10.02.1918 — комісар народної освіти при Закавказькому комісаріаті; 10.02-26.05.1918 — депутат Закавказького сейму, належав до фракції «Мусавату». Після саморозпуску Сейму 27.05.1918 очолив виконком Національної ради Азербайджану, а 28.05.1918 сформував й очолив уряд Азербайджанської Демократичної Республіки (першої республіки в мусульм. світі); водночас 28.05-17.06.1918 — міністр внутр. справ, 26.12.1918-14.03.1919 — мін. зак. справ АДР, ініціював відрядження дип. місій до провідних європ. д-ав і на *Паризьку мирну конференцію 1919-20*, де азербайджанські дипломати тісно співпрацювали з представниками УНР. Позитивно поставився до зайняття Баку тур. армією у вересні 1918, але в березні 1919 подав у відставку у зв'язку з нафтовими махінаціями окремих урядовців; вдруге призначений парламентом мін. зак. справ 24.12.1919-30.03.1920. Після захоплення влади більшовиками 28.04.1920 емігрував до Грузинської Демократичної Республіки, де загинув за нез'ясованих обставин.

В.І. Головаченко

Холдена місія 1912 – англ.-нім. переговори, що відбувались під час візиту 8-12.02.1912 до Берліна англ. військ. міністра лорда Холдена. У грудні 1911, після другої марокканської кризи (див. *Німецько-французька угода 1911*), Німеччина, що прагнула уникнути ізоляції з боку інших великих держав, здійснила спробу відірвати Англію від союзу з Росією та Францією. Також Німеччина прагнула досягти з Великою Британією згоди щодо своєї подальшої колоніальної експансії та щодо можливого перегляду кордонів у Європі. Зі свого боку, Велика Британія, занепокоєна запровадженням у Німеччині нової програми розбудови військ.-мор. флоту, прагнула домогтись з останньою угоди на основі збереження англ. гегемонії на морі. У бесідах із кайзером *Вільгельмом II*, канцлером *Т. Бетман-Гольвегом* та грос-адміралом *А. фон Тірпіцем* Холден наполягав на закріпленні згоди Німеччини на збереження англ. переваги, що існувала в мор. озброєннях. Холден наголошував, що Велика Британія у відповідь за відмову Німеччини від б-би за досягнення паритету на морі була готова піти на поступки в колоніальному питанні щодо розподілу територій в Африці, а також погодитись на укладення вигідної для Німеччини угоди про фінансування будівництва Багдадської залізниці. Зі свого боку, Холден відхилив запропонований Бетман-Гольвегом проект англ.-нім. угоди про *нейтралітет*, яка мала гарантувати Німеччині невтручання Великої Британії в разі виникнення конфлікту із Францією. Подальші переговори було перенесено до Лондона, але вони не мали успіху й сторони не дійшли згоди в жодному питанні. Втративши надію на вирішення англ.-нім. протиріччя дипломатичним шляхом, у березні 1912 англ. уряд вніс до парламенту законопроект, що передбачав побудову двох військ. кораблів на кожен, побудований у Німеччині.

Г.О. Музика

«Холодна війна» (з англ. «The Cold War») – термін, який використовується для визначення конфронтації між СРСР і зах. країнами на чолі із США в період після закінчення *Другої світової війни*; характеризує стан міжнародних відносин, що визначались постійною взаємною ворожістю й недовірою та ґрунтувались на політ., ідеолог., екон. та сусп. відмінностях між наддержавами. Термін «Холодна війна» вперше було вжито брит. часописом «Триб'юн» восени 1945 в коментарі відомого письменника

Д. Оруелла. Суперництво між союзниками по *антигітлерівській коаліції* в прагненні заповнити вакуум сили в Європі, що утворився після поразки Німеччини в 1945, призвело до згортання партнерства між ними та поступового переростання протистояння в перманентну конфронтацію в період 1947-49. Однією з найважливіших складових конфронтації, яка призвела до «Х. в.», була ідеологічна. Дві наддержави – СРСР та США – намагались перебудувати повоєнний світ згідно зі своїми ідеолог. настановами, тому їхня зовн.-політ. діяльність набувала, певною мірою, месіанського характеру. Водночас СРСР та США будували свою політику на основі глибоко антагоністичних принципів; їх розділяли розбіжності з питань *прав людини*, громадян. свобод, соц.-екон. устрою світу та бачення тенденцій розвитку людства. Визначальним чинником «Х. в.» була гонка ядерних озброєнь; ядерний потенціал, який уможлилював цілковите знищення супротивника, виступив фактором стримування можливої великомасштабної війни між наддержавами та змусив їх реалізовувати конфронтаційні відносини мирними засобами.

Точками відліку «Х. в.» традиційно вважаються три істор. події: промова *Й. Сталіна* на зборах виборців 9.02.1946, у якій вперше в повоєнний час не згадувалось про можливості співпраці із Заходом у розбудові повоєнного світового устрою; промова *В. Черчілля* у Фултоні (США) 5.03.1946, яка закликала консолідувати країни Заходу та збільшити їхній військ. потенціал, щоб запобігти подальшому посиленню СРСР; проголошення *Трумена доктрини*, яка стала концептуальним обґрунтуванням нової *зовнішньої політики* США й визначила перехід до «відкидання» комунізму.

Світове протистояння СРСР і США призвело до консолідації союзників у межах двох таборів. Країнами Заходу були створені Західний союз (1948), *НАТО* (1949), ряд військ. блоків в Азії (*Організація договору Південно-Східної Азії*, *Організація Центрального договору*, *АНЗЮС*). СРСР та країни Схід. Європи створили *Організацію Варшавського договору 1955* (ОВД). Т. ч. було закріплено біполярну структуру *Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин*. Дві наддержави також намагались зміцнити власні екон. позиції в межах своїх коаліцій. Цій меті відповідали і *Маршалла план*, який дозволив США жорстко контролювати

екон. діяльність зах.-європ. країн, і *Рада економічної взаємодопомоги*, завдяки якій СРСР впливав на екон. розвиток країн Схід. Європи. За допомогою системи коаліцій США й СРСР здійснювали захист своїх союзників і були змушені співуправляти кризами, щоб запобігти їх розвитку в небезпечній військ. конфлікт у зонах дії ядерного залякування. Найнебезпечнішою кризою часів «Х. в.» була *Карибська криза 1962*, яка стала останнім випадком прямого протистояння СРСР і США. Міжнар. конфлікти в цей період мали свої особливості: наддержави безпосередньо не виступали одна проти одної, проте намагались розширити свої зони впливу й отримати територ. переваги в різних частинах світу, особливо на Бл. Сході та в Африці. У період рад.-амер. конфронтації дип. кризи зайняли місце збройних конфліктів, використовувались як засіб попередження останніх і тим самим відігравали конструктивну роль у міжнар. відносинах. Необхідність попереджати, каналізувати та регулювати кризи змушувала СРСР і США йти на співробітництво. Угоди, укладені між СРСР і США в 1970-х з широкого кола міжнар. проблем, сприяли нормалізації відносин між двома країнами й закріпили процес розрядки міжнар. напруженості.

З іншого боку, в т. зв. «третьому світі» кризи було значно важче контролювати та врегулювати. Під час «Х. в.» збройні конфлікти й війни частіше за все мали місце саме на периферії глобального протистояння наддержав — у слаборозвинених країнах Азії, Африки, Лат. Америки; багато з них мали колоніальне походження і велись рухами за нац. визволення. На периферії основного протистояння між Сходом і Заходом не діяв такий сильний засіб як ядерне стримування, тому ризик переростання криз у збройні зіткнення був значно вищим. Водночас багато конфліктів стимулювалось саме протистоянням наддержав: США й СРСР надавали сторонам конфліктів велику кількість зброї, оснащення, техн. допомогу, військ. радників тощо. Такі зіткнення загрожували втягненням наддержав у локальні війни, які зберігали потенціал переростання у великомасштабний ядерний конфлікт. Децентралізація насильства (стабільність на центр. та глобальному рівнях, що підтримувалась наддержавами, і нестабільність на регіональних рівнях) була однією з основних характеристик Ялтинсько-Потсдамської системи міжнар. відносин. Подією, що знаменувала за-

вершення конфронтації, було, зокрема, укладення *Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини 1990*, підписаного США, СРСР, Великою Британією, Францією, ФРН і НДР. У результаті відбулось *Німеччини об'єднання 1989-90*. Крім того, 21.11.1990 країни-члени НБСЄ ухвалили *Паризьку хартію для нової Європи*, яка фактично утверджувала завершення ери «Х. в.».

В.А. Манжола

Хомейні (Khomeini) Рухолла Мусаві (24.09.1902, Хомейні, Персія — 3.06.1989, Тегеран) — іранський реліг. і держ. діяч. Нар. в сім'ї священика. Здобув реліг. освіту в початковій дух. школі й медресе в Ераці. Спеціаліст у галузі ісламського права; викладав у медресе Файзіє в Кумі, центрі ісламського богословства. 1961 отримав титул аятоли за книжку «Роз'яснення деяких особливостей шариату». На поч. 50-х ХХ ст. організував політ. гурток, що виступав із критикою монархічного режиму шаха *Пехлеві Мохаммеда Резишаха*, політики модернізації та перетворення Ірану в «п'яту індустріальну державу світу» шляхом «білої революції» (1963); став одним із найвідоміших у країні політ. лідерів. У 1963 очолив повстання в Кумі, був неодноразово арештований. У 1964 висланий до Туреччини, звідки в 1965 переїхав до Іраку, де продовжував б-бу з шахським режимом. Автор багатьох книг, у 1971 опублікував збірку «Ісламський уряд», де обґрунтував ідею примату реліг. влади та ісламської д-ви. У 1978 на прохання шаха був висланий з Іраку, переїхав до Франції та продовжив підготовку до майбутньої ісламської рев-ції, після перемоги якої в лютому 1979 повернувся в Іран. Як лідер рев-ції здійснював контроль над діяльністю меджлісу (парламенту) та уряду. Із затвердженням Конституції Ісламської Республіки Іран Х. обраний рахбаром (з 1.01.1980), якому підпорядковувалися меджліс та уряд. Політикою експорту ісламської рев-ції в країни Перської затоки та жорстоким переслідування опозиційних сил спричинив міжнар. ізоляцію Ірану. Непродуманий екон. курс усередині країни й дип. блокада режиму почали викликати помітну госп. кризу, і лише *іраксько-іранська війна 1980-88* дала Х. змогу консолідувати іранське суспільство й відвернути його увагу від екон. проблем і внутр. репресій.

О.А.Коппель

Хонда (Honda) Хітоні (1946, Ніігата, Японія) — япон. дипломат. Закінчив ф-т міжнар. відносин

Токійського ун-ту (1968). У 1968-85 — працівник МЗС Японії: нач. інспекторського відділу Секретаріату міністра, нач. 2-го відділу з конспитань Управління консп. та міграційної служби МЗС Японії; 1988-90 — радник посольства Японії у Франції; 1990-94 — посланник посольства Японії в Угорщині; 1994-96 — заст. ген. директора Інституту зарубіжної служби МЗС Японії; 1996-99 — ген. консул Японії в Хьюстоні (США); 1999 — працівник Секретаріату міністра МЗС Японії. У 2000-02 — Надзвичайний і Повноважний Посол Японії в Україні.

П.М. Ігнат'єв

Хонеккер (Honecker) Ерих (25.08.1912, Нойнкірхен, земля Саар, Німеччина — 29.05.1994, Сантьяго, Чилі) — нім. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї шахтаря. Закінчив Міжнар. ленінську школу (Москва, 1931) і ВПШ при ЦК КПРС (1956). Працював покрівельником. У 1926 вступив до Комуністичної спілки молоді Німеччини (КСМН), 1929 — до Комуністичної партії Німеччини (КПН). Після встановлення 1933 в Німеччині нацистського режиму організував у Берліні групу Опору. 1935 арештований гестапо за звинуваченням у держ. зраді та засуджений до 10-річного ув'язнення. Звільнений із концтабору у квітні 1945. 1945-46 — секр. у справах молоді в ЦК КПН, один із засновників Спілки вільної німецької молоді (СВНМ). 1946-55 — голова Центральної ради СВНМ. Відіграв важливу роль у процесі об'єднання КПН та соціал-демократів у рад. зоні окупації та створенні 1946 Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН). Чл. ЦК СЄПН (1946-89), чл. політбюро ЦК СЄПН (1958-89); 1-й секр. (1971-76), ген. секретар ЦК СЄПН (1976-89), змінив на цій посаді *В. Ульбрихта*. Голова Державної ради НДР (1976-89). Здійснював політику зміцнення репресивного режиму в НДР та опору будь-яким екон. і політ. реформам. Одночасно мусив компенсувати неефективність планової економіки НДР отриманням зах.-нім. кредитів, що об'єктивно ставило країну у фінанс. залежність від ФРН. У *зовнішній політиці* виходив із тези про дводержавність нім. нації та беззастережно підпорядковував зовн. політику Схід. Німеччини інтересам СРСР, у якому бачив єдину гарантію непорушності власного режиму. Проте критика реформістського курсу *М. Горбачова* призвела до втрати ним рад. підтримки. Усунутий від влади 18.10.1989. Після падіння

Берлінського муру та викриття чисельних зловживань виключений із СЄПН (3.12.1989). Після *Німеччини об'єднання 1989-90* в 1991-93 притягався до суду за звинуваченнями у зловживанні владою, корупції, особистому збагаченні та підбурюванні до навмисного вбивства схід.-нім. громадян, що прагнули перетнути кордон із ФРН. Прагнучи уникнути відповідальності, у березні 1991 емігрував до СРСР. У 1992 повернутий рос. урядом до Німеччини, проте судове переслідування Х. було призупинено через погіршення здоров'я звинуваченого. У січні 1993 отримав дозвіл на виїзд до Чилі. Помер в еміграції.

Р.А. Кривонос

Хор (Hoare) Семюел Джон Герні (24.02.1880, Лондон — 7.05.1959, Лондон), віконт Темплвуд від 1944 — брит. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив привілейовану школу Херроу та Новий коледж Оксфордського ун-ту. Із 1903 — особистий секретар-помічник міністра колоній. У 1907 обраний до Ради Лондонського графства; чл. палати громад від Консервативної партії (1910-44). У 1919-22 — заст. уповноваженого *Ліги Націй* з питання рос. біженців. Міністр авіації (1922-29 з перервою), міністр у справах Індії (1931-35). Розробив та добився ухвалення парламентом Акта про управління Індією (1935), проти якого виступала опозиція, очолювана *В. Черчиллем*. У 1935-36 — мін. зак. справ. Прибічник політики «умиротворення» держав-агресорів із метою підтримання миру в Зах. Європі та локалізування нім. та італ. *агресії* в центр.-схід. частині континенту та на Балканах, у міру можливості спрямувавши її проти СРСР. Підтримав інтервенцію Німеччини й Італії в період громадян. війни в Іспанії 1936-39. Виступав проти вжиття санкцій щодо Рима у зв'язку з *італійською агресією проти Ефіопії 1935-36*. Підписав *Хора — Лавалю угоду 1935*, що була не лише відкинута Ефіопією, але й викликала серйозну критику з боку опозиції в брит. парламенті та незгоду кабінету С. Болдуїна, що згодом призвело до відставки Х. У 1936-37 — перший лорд адміралтейства (військ.-мор. міністр), у 1937-39 — міністр внутр. справ у кабінеті *А.Н. Чемберлена*. Лорд-хранитель печатки (1939-40), міністр авіації (1940). У 1940-44 — посол Великої Британії в Іспанії, відіграв роль посередника під час неодноразових спроб д-авосі домовитись із Великою Британією про

укладення сепаратного миру. Чл. палати лордів із 1944.

Р.А. Кривонос

Хора — Лаваля угода 1935 — план врегулювання італ.-ефіопського конфлікту 1935–36, узгоджений брит. мін. закл. справ *С. Хором* і Прем'єр-міністром Франції *П. Лавалем*. У ході їхніх бесід 7–8.12.1935 в Парижі план мирного врегулювання було узгоджено й передано Раді *Ліги Націй* і урядам Італії та Ефіопії. Угода передбачала передачу Італії значної частини ефіопської території: Ефіопії рекомендувалось поступитись на користь Італії схід. частиною області Тігре, а також змінити на деяких ділянках кордон. У півд. частині Ефіопії передбачалось утворити спец. зону (район Огаден) для виключного екон. використання Італією; управління цією зоною переходило під контроль Ліги Націй. Х. — Л. у. також передбачала, що Італія передасть Ефіопії вузьку прибережну смугу для виходу до моря (порт Асеб). План було відхилено Ефіопією.

О.С. Пархомчук

Хорн (Horn) Дюла (1932, Будапешт) — угорський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї робітника. Закінчив екон. ф-т Ростовського-на-Дону ун-ту (1954), кандидат екон. наук. У 1954–59 працював у мін-ві фінансів Угорської Народної Республіки; 1959–61 — у центр. апараті МЗС; 1961–63 — в угорському посольстві в Софії; 1963–69 — у Белграді. У 1969 перейшов на роботу в міжнар. відділ ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП), який очолював у 1983. У 1985–89 — 1-й заст. мін. закл. справ. 1989 призначений держсекретарем МЗС Угорщини й очолював реформістську Угорську соціал. партію (спадкоємицю УСРП). На поч. 1990 став мін. закл. справ країни, але внаслідок невдалого дебюту УСРП на парл. виборах 25.03.1990 подав у відставку. Після перемоги УСРП на травневих 1994 виборах до Державних зборів сформував коаліційний уряд за участі Спілки вільних демократів (15.07.1994–6.07.1998). Наполегливо проводив курс на вступ Угорщини до *НАТО* та *Європейського Союзу*. Із перемогою на парл. виборах у травні 1998 Спілки молодих демократів подав у відставку, продовжуючи брати діяльну участь у політ. житті країни.

В.І. Головченко

Хосс (al-Hoss) Селім (20.12.1929, Бейрут) — ліванський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї фармацевта, мусульманин-суніт. Закінчив Аме-

риканський ун-т у Бейруті (1952) й Ун-т шт. Індіана (США, 1957); д-р екон. наук, безпартійний. 1952–54 — комерційний представник амер. компанії «Тайплайн» у Лівані; 1954–55 — працівник торг. палати Бейрута; 1955–67 — викладач, асистент професора екон. ф-ту Американського ун-ту в Бейруті; 1967–73 — голова контрольного к-ту банків Бейрута, 1973–76 — голова правління Нац. банку розвитку промисловості й туризму Лівану. В умовах ескалації *Ліванського конфлікту 1975–90* і введення сирійських військ 8.12.1976–20.07.1980 очолював уряд Лівану та мін-ва економіки і торгівлі, промисловості і нафти, інформації. 1984 увійшов до «уряду національної єдності» *Р. Караме* як міністр праці й освіти. Після вбивства останнього вдруге очолював уряд 1.06.1987 і водночас МЗС Лівану (до 24.12.1990). 25.09.1988–5.11.1989 — Президент Ліванської Республіки, 2.12.1998–23.10.2000 — втретє очолював уряд Лівану. У внутр. політиці дотримувався положень Хартії нац. згоди (1989), у зовнішній — доклав зусиль для збереження ролі Лівану як фінанс.-торг. центру Схід. Середземномор'я.

В.І. Головченко

Хотинський мирний договір між Річчю Посполитою і Османською імперією 1621 — двостороння міжнар. угода, укладена 9.10.1621 під Хотином (тепер районний центр Чернівецької обл.) представниками тур. султана Османа II і польсько-козацького війська під командуванням королеви Владислава Вази й гетьмана Війська Запорозького *П. Сагайдачного*; підбила підсумки польсько-тур. війни 1620–21. Договір спирався на умови status quo ante bellum (як до війни): кордон між двома д-вами встановлювався по Дністру; Туреччина й Кримський ханат зобов'язувалися не чинити грабіжницьких нападів на укр. і польські землі; Річ Посполита віддавала Молдовському князівству (тур. васалу) Хотинську фортецю й мала щорічно сплачувати кримському ханові «упоминки», але не як данину, а нібито як плату за військ. допомогу; польський уряд також погодився заборонити укр. козакам походи на Крим і Туреччину, що спричинило значне невдоволення у Війську Запорозькому, яке відіграло вирішальну роль у военній поразці Туреччини. Умови Хотинського миру були підтвержені в дог-рі про «вічний мир», укладеному 1624 у Стамбулі послом Речі Посполитою кн. Кшиштофом Збараським.

В.І. Головченко

Хо Ши Мін (Ho Chi Minh, справжнє ім'я Нгуєн Тат Тхань) (19.05.1890, с. Кімлієн, В'єтнам — 2.09.1969, Ханой) — в'єтнамський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї сільського вчителя. Закінчив Комуніст. ун-т трудящих Сходу (Москва, 1938). У 1911 поїхав на навчання до Франції, працюючи слугою на франц. лайнері. 1920 вступив до Франц. комуніст. партії. До *Другої світової війни* жив переважно в СРСР та Китаї. У 1941 повернувся на Батьківщину й заснував Лігу б-би за незалежність В'єтнаму — В'єтмінь. 2.09.1945 проголосив незалежність ДРВ від Франції й очолив її Тимчасовий уряд, а наступного року обраний Президентом ДРВ, водночас у 1951-69 — голова Партії трудящих В'єтнаму; організатор перемоги ДРВ у *війні в Індокитаї 1946-54*. Після зриву сайгонським режимом виконання домовленостей *Женевської наради з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954* розпочав війну проти Півд. В'єтнаму, одночасно організовуючи на півдні партиз. загони — В'єтконг. 1960 склав повноваження ген. секретаря ПТВ, зберігши в руках фактичну владу в країні; віддавав перевагу методам «закулісної дипломатії». Помер від сердечного нападу.

П.М. Ігнат'єв

Хрущов Микита Сергійович (5.04.1894, с. Калинівка Курської губернії, тепер Дмитрівського р-ну Курської обл. — 11.09.1971, Москва) — рад. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї, яка 1908 переїхала на Донбас. Закінчив кілька класів початкової школи. Працював слюсарем, шахтарем. У 1918-20 — учасник Громадянської війни в Росії. Із 1918 — чл. РКП(б). У 1922-25 навчався на робітфаку Юзівського гірничого технікуму, 1929-30 — у Промисловій академії в Москві. У 1920-29 працював у орг-ціях КП(б)У. У 1931-38 — на парт. роботі в Москві. У січні 1938 — грудні 1949 — на керівних посадах в УРСР. Під час Великої вітчизняної війни 1941-45 — чл. військ. рад кількох фронтів. Зробив внесок у повоєнну відбудову України. Із 1949 працював у Москві. У 30-40-х був причетний до масових репресій у СРСР, у т. ч. в Україні. Із 1953 — 1-й секр. ЦК КПРС. У 1956 став ініціатором розкриття частини злочинів *Й. Сталіна*, розпочав широку реабілітацію жертв репресій, демократизацію внутр. режиму в СРСР (т. зв. «відлигу»). У 1954, виходячи з екон. доцільності, організував передачу Криму до складу УРСР. У *зовнішній політиці* проголосив мирне співіснування двох систем «генеральною лі-

нією», виступив за згортання конфронтації із зах. д-вами, насамперед зі США, за підтримку країн, що визволяються від колоніалізму. Водночас вважав за необхідне поперемінно погрожувати капіталістичним країнам (кризові ситуації навколо Зах. Берліна, *Карибська криза 1962*), доводячи свою відданість «революційним традиціям», особливо з огляду на суперництво за лідерство у світовому комуніст. русі з керівництвом Комуністичної партії Китаю. Необроблені претензії на перевагу на міжнар. арені, імпульсивні дії всередині країни призвели до звільнення з усіх посад у жовтні 1964 і виходу на пенсію. Залишив аудіозаписи своїх спогадів, які були опубліковані спочатку за кордоном, потім, після *СРСР розпаду*, в РФ. У 1944-49, працюючи в Україні, був причетним до зовн.-політ. діяльності УРСР (звернення до *Організації Об'єднаних Націй*, справи з місією *ЮНППА* в Україні, підписання *українсько-польської угоди про взаємний обмін населенням 1944* тощо).

М.М. Білоусов

Ху Цзіньтао (Hu Jintao) (25.12.1942, повіт Цзісі провінції Аньхой, за іншими даними — Шанхай) — китайський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї дрібного торговця. Закінчив інженерний ф-т Пекінського ун-ту Цзіньхуа (1965) і Центр. парт. школу (1991). У 1968-82 — інженер, заст. голови Комітету будівництва провінції Ганьсу. На 12-у з'їзді КПК у вересні 1982 став наймолодшим кандидатом у члени ЦК КПК. 1984-85 — ген. секретар Китайського комуніст. союзу молоді, 1985-88 — секр. Гуанчжоуського провінційного к-ту КПК. 1988 обраний депутатом Всекитайського зібрання народних представників від провінції Гуанчжоу. Грудень 1988 — жовтень 1992 — секр. Тибетського провінційного к-ту КПК. На 14-у з'їзді КПК у жовтні 1992 обраний наймолодшим членом Постійного комітету політбюро і секр. ЦК КПК, відповідальний за мережу парт. осередків. 1993 очолив Центр. парт. школу. 16.03.1998 обраний віцепрезидентом КНР. Із 1999 — заст. голови Центральної військової комісії ЦК КПК. Як офіційний наступник Голови КНР *Цзян Цземіня* в грудні 1999 відвідав з ознайомлюючими візитами Росію, Велику Британію, Францію, Іспанію та ФРН, у травні 2002 — США. 14.11.2002 на 16-у з'їзді КПК став її ген. секретарем, 15.03.2003 обраний Всекитайським зібранням народних представників Головою КНР, 14.10.2004 — головою Центральної військової комісії ЦК

КПК. У відносинах зі США продовжує поміркований прагматичний курс попередників, акцентуючи увагу на укладенні торг.-екон. угод з *Європейським Союзом*, Японією й Півд. Кореєю. Вирішення *Тайванської проблеми* пропонує за схемою «одна країна — дві системи» (збереження екон. і політ. автономії острова), що пройшла випробування в процесі возз'єднання з КНР Гонконгу 1.07.1997.

В.І. Головченко

Хуан Карлос I (Juan Carlos de Bourbon) (5.01.1938, Рим) — король Іспанії з 1975. Походить із династії Бурбонів; онук короля Альфонсо XIII, який 14.04.1931 в умовах рев. ситуації залишив країну, не підписавши зречення престолу. Разом із родиною мешкав у Лозанні (Швейцарія) та Ешторілі (Португалія). Після формального відновлення *Ф. Франко* шляхом референдуму монархії в Іспанії (1947) жив і виховувався в країні під пильним наглядом диктатора. Закінчив зі ступенем бакалавра Інститут Св. Ісидора (Сан-Ісидро) в Мадриді, навчався у Військ.-мор. коледжі та Вищій військ. академії в Сарагосі (1955-57), Військ.-мор. академії в Понтеведрі (1957-58) та в Академії авіації в Мурсії (1958-59), поєднуючи військ. освіту із заг. освітою в Мадридському ун-ті Комплутенсе (1958-1961). У липні 1969 проголошений кортесами принцом Іспанії та спадкоємцем іспан. престолу, отримав військ. звання бригадного генерала повітр. і сухопутних військ та контр-адмірала військ.-мор. флоту. 1971 отримав право виконувати обов'язки глави д-ви під час відсутності або хвороби *Ф. Франко*. Здійснював ці повноваження в липні — вересні 1974 та з жовтня 1975 у зв'язку з хворобою диктатора. Після його смерті Х. приведений до присяги 22.11.1975, очолив процес переходу країни до демокр. режиму правління. Під час спроби військ. заколоту проти демокр. уряду (23-24.02.1981) у виступі по нац. телебаченню закликав збройні сили дотримуватись вірності конституції країни, що сприяло поразці заколотників. Активна внутр.-політ. та зовн.-політ. діяльність короля сприяла підвищенню авторитету монархії в іспан. суспільстві.

Р.А. Кривонос

Хуарес (Juarez) Беніто (21.03.1806, Сан-Пабло-Гелетао, тепер шт. Оахака, Мексика — 18.07.1872, Мехіко-Сіті) — мексиканський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї індіанців-сапотеків. Закінчив дух. семінарію в Оахаці (1827)

й Інститут наук і мистецтв (Оахака, 1833). Працював у муніципальній раді Оахаки. У 1842 став адвокатом у Верховному суді штату. У 1846 обраний до конгресу. 1847-52 — губернатор штату Оахака, взяв активну участь в орг-ції відсічі інтервентам під час *американсько-мексиканської війни 1846-48*. За виступи проти диктаторського режиму Президента Мексики А. Санта-Ани 1853 був заарештований і висланий із країни, до червня 1855 мешкав у Нью-Орлеані (США). Після повернення на Батьківщину включився в громадян. війну на боці лібералів. У 1855 став міністром юстиції. У грудні 1857 обраний конгресом головою Верховного суду. Розробив закон, що позбавляв духовенство й військ. верхівку привілеїв, реалізація якого спричинила консервативний заколот, що переріс у чергову громадян. війну 1858-60. Згідно з ліберальною Конституцією Мексики 1857 із 19.01.1858 перебрав на себе виконання обов'язків Президента Об'єднаних Мексиканських Штатів (ОМШ), перевів уряд у Веракрус й організував розгром реакціонерів, чому сприяли ініційовані ним у липні 1859 «Законо про реформу», що передбачали відокремлення церкви від д-ви та націоналізацію церк. майна; того ж року був визнаний США. 11.06.1861 обраний конгресом Президентом ОМШ. З огляду на відсутність коштів у держ. скарбниці ухвалив відкласти на два роки платежі з інозем. боргів, що було використано Великою Британією, Іспанією й Францією для орг-ції в грудні 1861 збройної інтервенції. Очолив заг.-народну б-бу за незалежність проти військ *Наполеона III* (Британія й Іспанія завдяки дип. зусиллям президента у квітні 1862 евакуювали свої війська з Мексики), що увінчалась повною перемогою та стратою маріонеткового «імператора» Мексики Максиміліана Габсбурга 19.06.1867. Обирався президентом у серпні 1867 і 1871. Помер від серцевого нападу.

В.І. Головченко

Хунко (Hunko) Едуардо (10.08.1945) — іспан. дипломат. Дип. кар'єру розпочав у Конс. управлінні МЗС Іспанії. Працював у посольстві Іспанії в Сальвадорі, у ген. консульстві в Гамбурзі (ФРН). У 1983-88 займав у МЗС посади голови Конс. управління, заст. ген. директора Управління у справах інозем. громадян в Іспанії. У 1988-92 — посол Іспанії в Республіці Заїр, одночасно — посол у Республіці Бурунді, Народній Республіці Конго та Республіці Руанда за сумісництвом. У 1992-97 — Надзвичайний

і Повноважний Посол Королівства Іспанія в Україні.

Р.А. Кривонос

Хун Сен (Hun Sen) (4.04.1951, Пеам Кох Сна, провінція Кампонгчанг, Камбоджа) — камбоджійський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї фермера. До проамер. військ. перевороту 18.03.1970 навчався в коледжі в Пномпені, потім приєднався до комуніст. Руху опору («червоних кхмерів») і дослужився до командира бригади. Був важко поранений під час вирішального штурму столиці 17.04.1975. Коли режим *Пол Пота* вдався до політ. репресій і конфронтації із СРВ, утік до В'єтнаму й оголосив про свою опозицію «червоним кхмерам». У грудні 1978 був введений до ЦК Єдиного фронту нац. порятунку Кампучії, що спільно з в'єтнамськими військами завдав поразки полпотівцям і проголосив 7.01.1979 Народну Республіку Кампучія (НРК). У 1979–86 і 1987–90 — мін. закл. справ НРК. Із 14.01.1985 — Прем'єр-міністр НРК. В умовах загострення *Камбоджійської проблеми* виявив прагматизм і після завершення виведення з країни 25.09.1989 в'єтнамських військ пішов на укладення мирної угоди з опозицією та реформував компартію в Народну партію Камбоджі (НПК). Із відновленням конституційної монархії увійшов у коаліцію з роялістським Єдиним нац. фронтом за незалежну, нейтральну, мирну і співпрацюючу Камбоджу принца Нородома Ранаріта (сина *Н. Сіанука*). 21.09.1993–30.11.1998 — 2-й прем'єр-міністр Королівства Камбоджа. 6.07.1997 в результаті військ. перевороту змістив із посади 1-го прем'єр-міністра Ранаріта, звинувативши його у зв'язках із «червоними кхмерами», і сконцентрував у своїх руках всю повноту влади. Це призвело до відкладення прийому Камбоджі в *Асоціацію держав Південно-Східної Азії*, але парл. вибори в липні 1998 принесли перемогу НПК. Із 30.11.1998 — Прем'єр-міністр Королівства Камбоджа.

В.І. Головенченко

Хусейн бен Талал (Hussein ben Talal) (14.11.1935, Амман, Трансйорданія — 7.02.1999, Амман, Трансйорданія) — король Хашимітського Королівства Йорданія (11.08.1952–7.02.1999) з династії Хашимітів, прямий спадкоємець пророка Мухаммеда в 42 поколінні, його батько — принц Талал бен Абдаллах, онук лідера арабського повстання проти Османської імп. шерифа

Хусейна, син еміра, а потім першого короля Трансйорданії Абдаллаха ібн Хуссейна (1921–1951), старшого брата короля Іраку Фейсала I. Початкову освіту Х. здобув в Аммані, потім навчався в Олександрії (Єгипет) та Великій Британії; військ. освіту здобув у Королівській військовій академії в Сандхерсті (Велика Британія). Коли внаслідок програної арабами *арабо-ізраїльської війни 1967* Йорданія втратила Зах. берег р. Йордан та схід. частину Єрусалима, а приплив *біженців* із Палестини назавжди змінив етнічну картину населення в країні, перетворивши її на палестинсько-йорданську д-ву, у поміркованого короля виникли проблеми з ОВП, яка не визнавала його владу й не бажала роззброюватися. Радикальні палестинці намагались у вересні 1970 вбити Х. і вчинити в країні лівий переворот, але рішучі дії короля завадили їм. За це Х., який вважався в арабському світі проамер. політиком і ледве не зрадником, був розкритикований лідерами арабських країн. Під час *арабо-ізраїльської війни 1973* Йорданія фактично залишилася поза бойовими діями, 1974 визнала ОВП єдиним законним представником палестинського народу, а 1988 поступилася ОВП правом репрезентувати арабів Зах. берега р. Йордан. Х. підтримував Багдад в *іраксько-іранській війні 1980–88*, взяв активну участь у пошуках миру та врегулюванні близькосхідного конфлікту, уклав *ізраїльсько-йорданський мирний договір 1994*, неодноразово виступав посередником у вирішенні міжарабських конфліктів. В останні роки правління певну увагу приділяв демократизації країни та забезпеченню *прав людини*: 1991 було знято заборону на діяльність політ. партій, 1992 скасований воєнний стан, 1993 відбулись перші після 1956 багатопарт. вибори. За правління Х. в Йорданії суттєво підвищився рівень життя населення, водночас збереглася *залежність* країни від інозем. допомоги та грошових переказів йорданців, що проживають за кордоном.

О.А. Коппель

Хусейн (Hussein) Саддам (28.04.1937, с. Аль-Ауджа поблизу Тікрита, Ірак) — іракський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї безземельного селянина-суніта. Магістр військ. наук (1976), д-р права Багдадського ун-ту (1984). У 1957 вступив у партію Баас, у 1959 взяв участь у невдалому замаху на Прем'єр-міністра Іраку Абделя Керіма Касета, змушений втекти

в Сирію. На поч. 60-х проживав у Каїрі, де закінчив коледж права. У 1963 нелегально повернувся до Іраку, був заарештований і провів у в'язниці 4 роки. 1967 здійснив втечу і взяв участь у б-бі з режимом. Із приходом до влади внаслідок військ. перевороту в липні 1968 партії Баас став заст. голови Ради рев. командування, контролював роботу служби безпеки. Із 17.07.1979 — Президент і голова Ради рев. командування Іраку, а також головнокомандувач Збройних сил Іраку і ген. секретар партії Баас; водночас 16.07.1979-23.03.1991 і з 29.03.1994 — Прем'єр-міністр Іраку. У вересні 1980 почав *іраксько-іранську війну 1980-88* з метою зміцнення своєї влади та оволодіння додатковими

нафтовими ресурсами. У серпні 1988 погодився з іранськими умовами врегулювання конфлікту й вивів свої війська з Ірану. 2.08.1990 захопив Кувейт, однак *війну в Перській затоці 1990-91* програв. Жорстоко придушив повстання курдів на півночі країни та шиїтів на півдні, які розпочались після розгрому іракської армії військами міжнар. коаліції. Після терористичного акту в США 11.09.2001 був звинувачений Білим домом у вир-ві *зброї масового знищення*. У березні — квітні 2003 внаслідок «превентивної війни» США та їхніх союзників режим Х. було повалено. Потрапив у полон 13.10.2003 і відданий під суд.

О.А. Конпель

Ц

Цангера комітет (Zangger Committee) — група неофіц. представників низки держав-учасниць *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*, які є постачальниками ядерних матеріалів, обладнання й технологій для мирного застосування. Створений 1974. Названий за ім'ям ініціатора його створення — швейцарського вченого К. Цангера. До Ц. к. належать 35 д-ав: Аргентина, Австралія, Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Канада, Китай, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Норвегія, Південноафриканська Республіка, Польща, Португалія, Республіка Корея, РФ, Румунія, Словаччина, Словенія, США, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Чехія, Швеція, Швейцарія, Японія. Завданням Ц. к. є визначення умов постачання до без'ядерних країн. У 1974 Ц. к. розробив принципи передачі ядерних, спец. неядерних матеріалів та обладнання, а також список найменувань, на які ці принципи розповсюджуються. Однією з обов'язкових умов такої передачі є контроль над предметами експорту з боку *Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ)*. Країни-учасниці Ц. к. інформують одна одну про постачання ядерних матеріалів та обладнання до без'ядерних країн.

С.П. Галака

Цвітан (Cvitan) Онесін (16.02.1939, с. Трібуну поблизу Шибеника, тепер Хорватія) — хорватський держ. діяч, дипломат і науковець. Закінчив юрид. ф-т Загребського ун-ту (1970); д-р юрид. наук (1977). У 1970-74 працював у Комітеті сусп. управління Соціалістичної Республіки

Хорватія. У 1974-90 — викладач, доцент, проф. юрид. ф-ту Сплітського ун-ту. У 1990-91 — міський голова Спліта, вийшов із лав СКЮ і вступив до Хорватської демокр. співдружності. У 1991-92 — міністр внутр. справ Республіки Хорватія. У 1992-95 — перший Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Хорватія в Україні. Під час його перебування на цій посаді було підписано укр.-хорватські угоди про торгівлю та екон. співробітництво, угоду про співробітництво між МВС двох країн, протокол про співробітництво між МЗС двох країн (1993), візовий режим та конс. конвенцію (1994). У 1995-97 — посол Хорватії в Македонії. З огляду на його критику керівництва ХДС та особисто президента *Ф. Туджмана* був знятий із парт. посад та відкликаний із посади посла. У 1997 повернувся до викладацької роботи на юрид. ф-ті Сплітського ун-ту. Є визнаним фахівцем з проблем діяльності муніципальних адміністрацій великих міст.

М.С. Каменецький

Цегельський Льонгін Михайлович (29.08.1875, Кам'янка-Струмилова, тепер Кам'янка-Бузька Львівської обл. — 13.12.1950, Філадельфія, США) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, публіцист. Нар. в сім'ї греко-католицького священика. Закінчив Академічну гімназію у Львові та юрид. ф-т Львівського ун-ту, захистив докторську дисертацію з міжнар. права. Виступив організатором студ. з'їзду у Львові в 1899, одним з ініціаторів студ. заворушень у 1901 та селянських страйків у Галичині в 1902. Після здобуття освіти короткий час займався адвокатською практикою, але зрештою повністю віддався політ. і журналістській діяльності: у 1900-02 належав до редакції журналу «Молода Україна»; у 1907-08 — видавець і відповідальний редактор газет «Діло» і «Свобода», у 1915-18 — «Українського слова», відповідальний редактор «Літературно-наукового вісника». У 1911-18 був депутатом австр. Державної ради від УНДП, із 1913 — Галицького сейму. Під час *Першої світової війни* входив до складу Головної Української Ради, Загальної Української Ради й Бойової управи УСС, стамбульського представництва *Союзу Визволення України*. 18.10.1918 обраний до УНРади. 2.11.1918 у складі представницької делегації (Л. Бочкевич, К. Левицький, М. Лозинський, Р. Перфецький, С. Федак і митрополит А. Шептицький) узяв участь у мирних перего-

ворах зі шойно створеним у Львові Польським Комітетом Народовим, який претендував на отримання всієї повноти влади в Галичині, однак той відкинув укр. пропозиції щодо встановлення міждерж. кордону по Сяну та надання культ. автономії полякам і євреям, що зробило неминучою *українсько-польську війну 1918-19*. 11.11.1918 призначений держ. секретарем внутр. справ ЗУНР. 1.12.1918 разом із *Д. Левицьким* від імені ЗУНР підписав у Фастові попередній договір про об'єднання з УНР. 4.01.1919 обійняв посаду секр. без портфеля й керуючого справами держ. секретаріату закорд. справ на час участі *В. Панейка* в роботі *Паризької мирної конференції 1919-20*. Узяв участь в урочистому проголошенні *Акта злуки УНР і ЗУНР 1919* і був призначений заст. мін. зак. справ УНР, що мало символізувати єдність Схід. та Зах. України (призначення виявилось формальним, оскільки Ц. до Києва не переїхав). До 10.03.1919, коли був змінений на посаді *М. Лозинським*, здійснив низку дип. поїздок до Австрії, Німеччини та Чехословаччини з метою налагодження взаємовигідного товарообміну. 1.01.1920 призначений керівником дип. місії ЗУНР до США й Канади для збору коштів серед укр. діаспори для потреб визв. б-би. 18.07.1921 уклав з амер.-канад. бізнесменом *Ф. Боером* угоду про започаткування в Канаді «Державної позики», що передбачала розпродаж облігацій уряду ЗУНР на суму 1 млн. дол. і 9 млн. дол. під заставу держ. майна майбутньої незалежної Західноукраїнської Народної Республіки. Хоча діяльність Ц. підтримали провідні діячі Республіканської партії США, що були тісно пов'язані з нафтовими монополіями й намагалися взяти в оренду нафтові поля Схід. Галичини, *Є. Петрушевич* і *В. Сінгалевиц* відмовились затвердити угоду, маючи сумніви в її легітимності та результативності. Із прибуттям до США «надзвичайної дипломатичної місії» ЗУНР *Р. Березовського* і *Л. Мишуги* залишився на чолі галицького дип. представництва у Вашингтоні (відкрите 1.07.1921), але не зумів знайти спільної мови з колегами. За сприяння посла ЧСР у вересні — листопаді 1921 двічі зустрічався з нач. відділу Зах. Європи *Державного департаменту США* *В. Кеслом* і його референтом проф. *Ч. Мартином*, але вони не виявили зацікавленості схід.-галицькою проблемою. Потім співпрацював у кількох укр. виданнях у США, із 1943 редагував газету «Америка» (Філадельфія).

Твори: «Русь-Україна і Московщина-Росія» (1901), «Історія Української держави та боротьби за її відбудовання» (1917), «Спогади» (1937), «Від легенди до правди: Спомини про події в Україні, пов'язані з Першим листопадом 1918 р.» (1960).

В.І. Головаченко

Центральноазіатське співробітництво (ЦАС) — субрегіональне об'єднання екон. співробітництва нових незалежних держав Центр. Азії. Ініціативи щодо регіонального співробітництва нових незалежних д-ав у Центр. Азії висувалися вже одразу після *СРСР розпаду*. У 1994 на основі Договору про створення екон. союзу між Казахстаном, Киргизстаном й Узбекистаном (1993) та Договору між Казахстаном, Киргизстаном й Узбекистаном про створення єдиного екон. простору (1994) було створено першу формальну структуру такого співробітництва — Центр.-азіатський союз. У березні 1998 до нього приєднався Таджикистан, а в липні того ж року Центр.-азіатський союз було перетворено на Центральноазіатське економічне співтовариство (ЦАЕС). 28.02.2002 було підписано Договір про заснування ЦАС на базі структур ЦАЕС. ЦАС створювалось як регіональна орг-ція, сферами співробітництва в якій стали не лише економіка, але й міждерж. координація із зовн.-політ. та безпекових питань. Координацію діяльності ЦАС здійснює Міждержавна рада, до якої належать глави держав-учасниць; головування в ній здійснюється по черзі главами держав-членів. У структурі інститутів ЦАС функціонують Рада глав урядів, Рада міністрів закорд. справ, Рада міністрів оборони. Постійним органом Міждержавної ради є Виконавчий комітет ЦАС. У рамках ЦАС створено Центр.-азіатський банк співробітництва та розвитку, завданням якого є фінансування спільних проєктів, започаткованих за рішеннями органів ЦАС, а також Міждержавна рада з проблем Аральського моря. У 2003 сторони досягли згоди про створення Наради парламентаріїв країн-членів ЦАС. Пріоритетними напрямками співробітництва в ЦАС є с. г-во, водноенергетичний комплекс, розвиток трансп. інфраструктури, охорона навколишнього середовища. Метою ЦАС є запровадження *зони вільної торгівлі* як першого етапу на шляху до створення *єдиного економічного простору* членів ЦАС. У 2003 під час *саміту* ЦАС було ухвалено рішення про створення трьох регіональних міждерж. консорціумів (у галузі водноенергетичних ресурсів, транспортно-комуніка-

ційних мереж і продовольчого забезпечення), які мають стати практ. базою для подальшої політ. та екон. інтеграції в регіоні. Погоджено розпочати процес зближення нац. законодавств у цих сферах, а також розробити та укласти в рамках ЦАС багатосторонні угоди про співробітництво в б-бі з *тероризмом міжнародним*, злочинністю й відмиванням грошей, у митній та антимонітольній політиці тощо. Статус спостерігача в Міждержавній раді та інших органах ЦАС мають Росія (з 1996), Україна, Грузія й Туреччина (з 1999). У жовтні 2004 до складу ЦАС було прийнято РФ.

В.Ю. Константинов

Центральноамериканське мирне врегулювання — процес нормалізації міждерж. відносин і досягнення нац. примирення в країнах Центр. Америки в 80 – 90-х ХХ ст. Заг. лат.-амер. криза воєнних диктатур й активізація демокр. рухів на зламі 70 – 80-х у субрегіоні набула специфічного характеру нового рев. піднесення, що призвів до: повалення 13.03.1979 на Гренаді консервативного режиму Е. Гейрі та взяття влади маркс. Новим рухом ДЖУЕЛ на чолі з *М. Бішопом*; перемоги 19.07.1979 Сандіністської рев-ції в Нікарагуа, яка швидко набула ліворадикального характеру; активізації бойової діяльності створеного у травні 1980 за провідної участі комуністів Фронту національного визволення ім. Фарабундо Марті (ФНВФМ) у Сальвадорі та сформованої 1982 Гватемальської національної революційної єдності (ГНРЄ) на чолі з комуніст. Повстанськими збройними силами. США не забарились із гострою й неадекватною реакцією: спільно з військ. режимом Аргентини вони взяли на себе орг-цію, підготовку та утримання антисандіністських сил («контрас») у Гондурасі й Коста-Риці (щорічно з цією метою офіційно асигнувалось до 100 млн. дол.); оголосили 1981 Сальвадор «полем битви з міжнародним комунізмом» і «пробним каменем» відносин між Сходом та Заходом, приступивши до прискороного переозброєння урядових сальвадорської, гватемальської й гондураської армії (їхня чисельність у 1981-85 збільшилася з 43,5 тис. до 149 тис. чол., військ.-екон. допомога США склала 4,5 млрд. дол.); у 1984 розпочали мінування *територіальних вод* Нікарагуа й у травні 1985 запровадили *ембарго* на всі торг.-екон. зв'язки з країною. *Міжнародний Суд ООН* у Гаазі засудив силові акції США, однак Вашингтон у жовтні 1985 сповістив ООН про відмову від

визнання обов'язковості юрисдикції суду з будь-яких питань *міжнародного права*. Скориставшись міжусобицями в рев. верхівці Гренади, жертвою яких став прем'єр-міністр М. Бішоп, 25.10.1983 Білий дім здійснив *висадку військ США на Гренаді*. Проте *Р. Рейган* не наважився на відкритую військ. інтервенцію в Нікарагуа, а «контрас» не вдалося захопити жодного крупного населеного пункту на території країни. Сусідні з конфліктним регіоном лат.-амер. д-ви схилились до мирного врегулювання на підставі визнання всіх фактично існуючих урядів і скорочення озброєнь.

Ініціатором мирного процесу стала Мексика; під час офіц. візиту в країну в серпні 1981 Президента Французької Республіки *Ф. Міттерана* у спільній заяві президентів Мексики і Франції було визнано ФНВФМ і його політ. крило — Революційно-демократичний фронт (РДФ) — представницькою політ. силою, а також оприлюднено заклик до вирішення конфліктної ситуації шляхом переговорів. У лютому 1982 Президент Мексики Л. Портільйо, відвідавши Нікарагуа, наголосив, що збройне втручання США в Центр. Америці було б істор. помилкою й висунув план мирного врегулювання конфліктної ситуації в субрегіоні на основі відмови Білого дому від використання сили, скорочення озброєнь у центр.-амер. д-вах та укладання ними між собою пактів про ненапад. Невдовзі до зусиль Мексики приєдналися Венесуела, Колумбія та Панама, що сформували *Контадорську групу* в 1983 і запропонували 7.09.1984 проект «Акта миру та співробітництва в Центральній Америці», який містив положення про припинення надання воєнної допомоги через держ. кордони, встановлення регіонального контролю над гонкою озброєнь, ліквідацію інозем. військ. баз та ін. Документ був позитивно сприйнятий у Нікарагуа, проте відкинутий США, що висунули власний «План миру», який містив категоричну вимогу до сандіністів почати діалог з озброєною опозицією («контрас») і провести демокр. вибори. Адміністрація Р. Рейгана дотримувалась курсу на силове вирішення конфлікту через стратегію «війн низької інтенсивності», та й країни регіону, не відкидаючи прямо запропонованого Контадорською групою «Акта миру», висловлювали до нього щораз нові поправки і, зрештою, так і не підписали док-та. Лише прихід до влади в січні 1986 у Гватемалі й Гондурасі цивільних урядів створив сприят-

ливішу ситуацію для пошуків домовленості. Уряди Великої Британії, Італії й ФРН, керівництво Христ.-демокр. Інтернаціоналу зі свого боку пообіцяли країнам Центр. Америки політ. й екон. допомогу в разі укладання угоди. У травні 1986 в Ескіпуласі (Гватемала) відбулась перша зустріч президентів Гватемали, Гондурасу, Коста-Рики, Нікарагуа й Сальвадору (див. *Ескіпулаські мирні пропозиції*), що висловились на користь мирного врегулювання конфлікту, але розбіжності між Нікарагуа й рештою учасників не дозволили досягти конкретних рішень. У лютому 1987 Президент Коста-Рики А. Санчес запропонував власний мирний план, що передбачав припинення вогню й амністію в країнах субрегіону, демократизацію, припинення воєнної допомоги інозем. д-ав будь-яким збройним угрупованням у Центр. Америці, заборону використання території країн субрегіону для підтримки бунтівних формувань. Цей план був покладений в основу угоди, підписаної 7.08.1987 на другій зустрічі в Ескіпуласі президентів 5 центр.-амер. д-ав, за що А. Санчес отримав *Нобелівську премію миру*. Документ передбачав припинення вогню, розгортання діалогу з неозброєною опозицією задля нац. примирення та здійснення процесу політ. демократизації. На зустрічі керівників центр.-амер. д-ав у Коста-дель-Солі (Сальвадор) 13-14.02.1989 Президент Нікарагуа *Д. Ортега* пообіцяв не пізніше 25.02.1990 провести в себе демокр. вибори, запросивши на них *Генерального секретаря ООН*, а на наступному саміті 5-7.08.1989 у Телі (Гондурас) було досягнуто нормалізації нікарагуансько-гондураських відносин (Гондурас зобов'язався звернутись до ООН із проханням про створення міжнар. сил із підтримки миру й розміщення їх на кордоні з Нікарагуа, а остання мала відкликати свій позив до Гондурасу з Міжнародного Суду ООН) і підписано план добровільної демобілізації «контрас». ООН погодилась відрядити в субрегіон 260 військ. спостерігачів із Венесуели, Іспанії, Канади, Колумбії й ФРН для інспекції та патрулювання кордонів. Прихід у Білий дім адміністрації Президента США *Дж.Г.В. Буша*, що схилився до відмови від переважно воєнних методів тиску на сандіністів на користь політ.-дип. заходів, та припинення воєнних поставок Нікарагуа з боку СРСР і Куби створили сприятливі зовн. умови для просування процесу мирного врегулювання.

Але він ледь не був зірваний черговим наступом сальвадорських повстанців у листопаді 1989, коли під загрозою опинилася столиця країни й були виявлені докази постачання сандіністами зброї для ФНВФМ. Із великими зусиллями тоді вдалося зобов'язати конфліктуючі сторони дотримуватись раніше досягнутих домовленостей на черговій зустрічі «п'ятірки» у Сан-Хосе (Коста-Рика) 10-12.1989. Її учасники звернулись до ООН й *Організації американських держав (ОАД)* із проханням прискорити інспекції з дотримання зобов'язань та вжити необхідних заходів для поновлення внутр.-сальвадорського діалогу. 25.09.1990 на презид. виборах у Нікарагуа перемогла кандидат від Опозиційного нац. союзу В. Барріос де Чаморро; новим урядом було взято курс на нац. примирення, у руках сандіністів було залишено керівництво армією та безпекою. Закінчення амер.-рад. глобального протистояння й разом із ним *«Холодної війни»* та позитивний нікарагуанський досвід сприяли підписанню *Чапультекеської угоди 1992* про мирне врегулювання в Сальвадорі, а 29.12.1996 — угоди про остаточне мирне врегулювання у Гватемалі.

В.І. Головенко

Центральноамериканський спільний ринок (Mercado Común Centroamericano), **ЦАСР** (МССА) — субрегіональне інтеграційне угруповання у складі Гватемали, Гондурасу, Нікарагуа, Сальвадору, Коста-Рики (з 1963) і Панами (з 1991); створене згідно з Договором Манагуа, підписаним 13.12.1960 уповноваженими представниками Гватемали, Сальвадору, Гондурасу й Нікарагуа. Упродовж перших 20 років діяльності ЦАСР пережив підйом (із щорічними темпами приросту 4,5%) зональної торгівлі, але наприкінці 70-х виявився неспроможним подолати кризу, викликану наростанням суперечностей між країнами в питаннях торгівлі та посиленням соц.-політ. напруженості в Нікарагуа та Сальвадорі. Соц. наслідки моделі імпортозамінної індустріалізації та відмінності в рівнях розвитку країн-учасниць, які знаходились в екон. залежності від США, призвели до зростання відцентрових тенденцій в його діяльності. Вони послалились із погіршенням екон. становища п'яти країн через падіння світових цін на с.-г. продукцію. Вихід Гондурасу з дог.-ру (1971) про екон. інтеграцію й загострення внутр.-політ. ситуації в Нікарагуа та Сальвадорі спричинили припинення режиму вільної торгівлі та параліч ЦАСР.

Регіональний конфлікт й екон. криза поч. 80-х мали негативні наслідки для інтеграційних процесів: обсяги торгівлі скоротились, більшість проектів було згорнуто через мілітаризацію економіки, відсутність інвестицій та політ. стабільності.

Ситуація змінилась у сер. 80-х під впливом Контадорського процесу й підтримки зусиль із *Центральноамериканського мирного врегулювання* світовим співтовариством. У цілому процес відродження ЦАСР пройшов кілька етапів і знаходився під впливом чинників глобального й регіонального характерів, залежав від ходу мирного процесу та динаміки політ. ситуації. На початковому етапі (1987-90) домінували завдання політ. характеру. Пріоритетними були питання миру, демократизації, проведення чесних виборів, введення цивільного контролю над армією, дотримання *прав людини*. Підписання президентами центр.-амер. країн Протоколу Тегусігальпа 13.12.1991, який проголошував створення Системи центр.-амер. інтеграції, започаткувало другий етап відродження ЦАСР. Було адаптовано Договір Манагуа: зміни і доповнення до нього внесено Гватемальським протоколом 29.10.1993, який коригував зміст інтеграційного процесу в субрегіоні, вводив критерії поступовості, прогресивності та гнучкості для досягнення цілі створення Центр.-амер. екон. союзу. Гватемальський протокол визначив орг. структуру системи центр.-амер. інтеграції у складі: Ради міністрів, яка формує заг. політ. пропозиції та подає їх до схвалення Народою президентів країн Центр. Америки; Генерального секретаріату; Суду; Центр.-амер. парламенту і низки робочих комітетів. Третій етап (1995-98) відзначався поєднанням екон., політ., соц., культ. і природоохоронних напрямків. На цьому етапі здійснювалась реорганізація інституційної бази, запроваджувались заходи з усунення дублювання в діяльності ЦАСР. Стратегія стійкого розвитку стала наріжним каменем програми розширення зв'язків із метою включення регіону в світову економіку. Важливим кроком до об'єднання стала Декларація Манагуа II, підписана в 1997 президентами Сальвадору, Нікарагуа, Гватемали, Гондурасу й Коста-Рики, що проголошувала завдання поступового та прогрес. процесу створення Центр.-амер. Союзу — екон., політ., соц. і культ. спільноти у Центр. Америці. Передбачалось утворити комісію у складі міністрів закорд. справ, уповноважену підго-

тувати умови для формування регіонального блоку на зразок *Європейського Союзу (ЄС)*, причому кінцевий термін реалізації цього проекту не встановлювався. Із 1999 почався новий етап, змістом якого є соц. спрямованість інтеграції відповідно до завдань стратегії стійкого розвитку та закликів до «гуманізації економіки». Висока соц. ціна стабілізаційної політики підштовхнула архітекторів ЦАСР до пошуку нових методів послаблення соц. напруги та проведення відп. заходів для забезпечення соц.-політ. стабільності в регіоні. Штаб-квартира ЦАСР знаходиться в Гватемалі (Гватемала).

Н.М. Весела, Г.Д. Хоменко

Центральноевропейська зона вільної торгівлі (Central European Free Trade Area), **ЦЄЗВТ** (CEFTA) започаткована угодою між Польщею, ЧСФР та Угорщиною (21.12.1992, Краків, Польща). Була спрямована на активізацію взаємної торгівлі та сприяння вступу країн-учасниць до *Європейського Союзу (ЄС)*. До ЦЄЗВТ увійшли Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина (з 1993), Словенія (з 1996), Румунія (з 1997) та Болгарія (з 1999). Вони зобов'язались до 2000 зняти всі митні обмеження й кількісні квоти в торгівлі одна з одною. Із березня 1993 було почато поетапну ліквідацію митних бар'єрів між країнами. Із 1.01.1997 було остаточно ліквідовано митні тарифи на пром. товари в середині ЦЄЗВТ.

М.С. Каменецький

Центральноевропейська ініціатива (ЦЕІ) — регіональна міжурядова орг-ція, заснована 12.11.1989 Австрією, Угорщиною, Італією та Соціалістичною Федеративною Республікою Югославією для активізації екон. й політ. співробітництва, розвитку транскордонної інфраструктури та орг-ції переговорного процесу з питань, що виникають у регіоні. До ЦЕІ належить 17 країн (2003). Україна є членом ЦЕІ з 1996. ЦЕІ — інструмент для консультацій, координації та співробітництва в політ., екон., соц. і парл. сферах. Її головна мета — сприяння процесам *інтеграції міжнародної* в Європі та допомога д-вам, що проголосили принципи парл. демократії та поваги до *прав людини*. Структура ЦЕІ включає: зустрічі *глав урядів* (щорічно), зустрічі міністрів закорд. справ (двічі на рік), засідання Комітету нац. координаторів, спец. зустрічі галузевих міністрів, робочі групи з конкретних напрямків співробітництва та Парламентську конференцію за участю представників нац. парламентів. Функ-

ції Секретаріату виконує постійний офіс ЦЄІ в Трієсті (Італія). Активно підтримується співробітництво з *Європейським Союзом, Організацією з безпеки та співробітництва в Європі, Радою Європи, Європейським банком реконструкції та розвитку, Радою держав Балтійського моря, Організацією чорноморського економічного співробітництва* та іншими міжнар. орг-ціями.

Б.І. Гуменюк, М.С. Каменецький

Центру/Периферії дихотомія в міжнародних відносинах проявляється в протиставленні розвинутих держав і країн, що розвиваються. У структурному сенсі є наслідком колоніальної епохи, з часів якої Центр, до якого належать розвинуті д-ви, домінує над Периферією (більшість країн, що розвиваються), передусім у міжнародній торгівлі, транспорті, інформ. і технол. сферах, та певною мірою контролює її. Передова екон. та інноваційна діяльність зосереджена в Центрі, а Периферія залишається залежною і другорядною. Перехідні д-ви колишнього рад. табору складають т. зв. «Напівпериферію». Наукове дослідження Ц./П. д. розпочалось із 1960-х, із розпадом колоніальної системи, у контексті подолання екон. залежності країн, що розвиваються, від д-ав Заходу. Розробниками основних двох течій у рамках цього підходу є єгипетський політекономіст С. Амін та норвезький міжнародник І. Галтунг. Згідно з концепцією Аміна екон. відносини у світі утворюють систему з Центром і Периферією, де Периферія експлуатується Центром за рахунок нерівноцінного обміну; подолання відставання Периферії за рахунок оволодіння зах. досвідом є неможливим, оскільки зберігає основу структурного розподілу екон. впливу в світі. Згідно з теорією структурного імперіалізму (або теорією залежності) Галтунга міцний мир неможливий, доки існує структурне насилля. Імперіалізм є стійким у разі розвитку гармонічних відносин між «центром Центру» і «центром Периферії», тобто між відп. елітами; конфлікт інтересів між центром і периферією залежної нації проявляється сильніше, ніж між центром і периферією домінуючої нації; спостерігається конфлікт між периферіями домінуючої та залежної нації-держави (тобто між власне трудящими). Щоб подолати структурне насилля, необхідно або зруйнувати структуру залежності, або побудувати структуру рівноцінного обміну між Центром і Периферією. У процесі глобалі-

зації Ц./П. д. піддається певній соціалізації, що проявляється у визначенні т. зв. «глобального Центру» та «глобальної Периферії»; на зміну етноцентричній критиці Центру приходить соц. критика, для якої етнічна чи нац.-держ. приналежність має другорядне значення. Глобальна Периферія зосереджує свої зусилля на б-бі проти глобалізації. Разом із тим у процесі регіональної інтеграції міжнародної в різних регіонах світу відбувається процес переходу частини д-ав із Периферії до Центру (напр., розширення *Європейського Союзу (ЄС)* за рахунок посткомуністичних д-ав). Відтак активізація інтеграційних процесів у світі розглядається як ключовий засіб розв'язання Ц./П. д.

Є.Є. Камінський

Цесія — одна з підстав набуття держ. території, що полягає в переданні *суверенітету* над територією від однієї держави до іншої за згодою між ними. Ц. допускається лише на основі *договору міжнародного*, що повинен відповідати *міжнародного права основним принципам*. Зазвичай вона супроводжується *оптацією*. Міжнар.-прав. Ц. не слід плутати з цивільно-прав. Ц. — дог-ром, відповідно до якого одна сторона (цедент) зобов'язана перед іншою стороною (цесіонарієм) у встановлений термін передати право (поступитись правом), яке належить їй стосовно третьої особи — боржника (цесіонера) з умовою відповідальності за недійсність переданої вимоги.

Д.В. Скринька

«Цзун і хен» концепція — доктрина міжнародних відносин у Стародавньому Китаї, яка визначала два основні типи міждерж. союзів: «цзун» («союз по вертикалі», північ — південь) та «хен» («союз по горизонталі», схід — захід). «Цзун» мав об'єднувати малі д-ви, аби завдати спільними зусиллями удар одній сильнішій; «хен» об'єднував сильнішу д-ву із слабшими для б-би з багатьма слабшими країнами. Союзи «цзун» як форма міждерж. відносин виникли на межі IV — III ст. до н. е., в епоху «воюючих царств», коли правителі д-ви Цінь розпочали б-бу за політ. гегемонію в Китаї. Принцип рівноправності було закладено в основу створення антиціньської коаліції царств. Перша антиціньська коаліція, до якої належали д-ви Чу, Вей, Чжао, Хань і Янь, була створена в 318 до н. е., проте невдовзі вона розпалась. Ідею союзу «хен» було втілено в *зовнішній політиці* д-ви Цінь щодо слабших держ. об'єднань із метою їх цілковитого підко-

рення. Союзи «хен» виступали, перш за все, інструментом втручання Цінь у справи слабших д-ав. Принципи союзу «хен» широко використовувались д-вою Цінь у процесі об'єднання Китаю під своєю владою, яке закінчилось 221 до н. е.

Л.Ф. Гайдуків

Цзян Цземінь (Jiang Zemin) (17.08.1926, Янчжоу, провінція Цзянсу, Китай) — китайський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї службовця. Закінчив коледж Шанхайського ун-ту за спеціальністю «інженер-електрик» (1947). У 1946 вступив до КПК, працював за спеціальністю. У 1955-56 стажувався на підприємствах машинобудівної промисловості в СРСР. У 1980-82 — заст. голови держ. комісії КНР з інозем. інвестицій, імпорту й експорту, керував створенням першої ВЕЗ «Шеньчжень». 1982-85 — заст. міністра, міністр електроенергетики. У 1982 обраний членом ЦК КПК. У 1982-85 — мер Шанхая. У 1987 обраний членом політбюро ЦК КПК. В умовах загострення внутр.-політ. ситуації в країні як компромісна фігура був визначений наступником *Ден Сяопіна* й 24.06.1989 обраний ген. секретарем ЦК КПК (до 14.11.2002), водночас очоливши Центральну воєнну комісію ЦК. 27.03.1993 обраний Головою КНР (до 15.03.2003), очоливши «третє покоління» керівників КНР. У внутр. політиці, формально дотримуючись гасла Ден Сяопіна про «будівництво соціалізму з китайськими ознаками», пришвидшив запровадження ринкових механізмів в економіку й ініціював на 15-у з'їзді КПК у вересні 1997 рішення про приватизацію нерентабельних держ. підприємств та лібералізацію *зовнішньої торгівлі*. У *зовнішній політиці* зосередився на відновленні міжнар. іміджу країни після трагічних подій 3-4.06.1989 на площі Тяньаньмень (у цілому досягнуто під час держ. візиту до США 26.10-3.11.1997 і відвідин *В. Клінтоном* Пекіна 25.06-3.07.1998, коли були уточнені напрямки й рамки розвитку двосторонніх відносин у XXI ст.), вступові КНР у *Світову організацію торгівлі* (11.12.2001) і поверненні до складу КНР Гонконгу (1.07.1997) й Макао (20.12.1999). Після нетривалого погіршення стосунків зі США на зламі XX — XXI ст. у зв'язку з «новим інтервенціонізмом» Білого дому щодо *Косовської проблеми*, під час офіц. візиту в Пекін 21-22.02.2002 *Дж.В. Буша* підтримав створення *антитерористичної коаліції* в обмін на припинення Вашингтоном критики «порушень

прав людини» в КНР. Значної уваги надавав завершенню процесу нормалізації китайсько-рос. відносин (підписання угоди про зах. ділянку спільного кордону під час офіц. візиту до Москви 1994, створення *Шанхайської організації співробітництва*) та врегулюванню *індійсько-китайського прикордонного конфлікту*, поглибленню співпраці з учасниками *АСЕАН*. Відзначався виваженим і спрямованим на досягнення консенсусу стилем керівництва, що дозволило забезпечити 2002-03 безконфліктну передачу влади «четвертому поколінню» лідерів КНР на чолі з *Ху Цзіньтао*. Після виходу у відставку з держ. посад до 14.10.2004 залишався на чолі Центральної воєнної комісії ЦК КПК.

В.І. Головаченко

Цибенко Василь Григорович (8.01.1950, Черкаська обл.) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Київ. автомобільно-дорожній ін-т (1972). 1972-78 — інженер відділу експлуатації автомобілів, заст. начальника, нач. відділу Уманської автоколони; 1977-80 — інструктор пром.-трансп. відділу Уманського райкому КПУ; 1980-88 — інструктор, заст. завідуючого відділом, зав. пром.-трансп. відділом Черкаського міському КПУ; 1988-90 — 1-й секр. Придніпровського райкому КПУ (м. Черкаси). 1990-92 — голова виконкому Придніпровської районної ради народних депутатів (м. Черкаси); 1992-98 — 1-й заст. голови Черкаської обласної держ. адміністрації, представник Президента України в Черкаській області, голова Черкаської обласної держ. адміністрації. 1999-2000 — керівник Головного управління з контролю виконання актів Президента України Адміністрації Президента України; у лютому 2000 — серпні 2001 — заступник, 1-й заст. міністра транспорту України. Указом Президента України від 30.08.2001 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Казахстан.

В.М. Матвієнко

Цивілізації глобальної декларація — міжнар. документ 1-ї Всесвітньої конференції з проблем глобальної цивілізації (Сідней, 2001), у якому визначено стратегію розвитку людства як єдиної глобальної цивілізації. Автором теорет. бази є китайський дослідник проблем глобалістики Чжан Шаохуа, який узагальнив відгуки та пропозиції науковців, політ. та реліг. лідерів, лауреатів Нобелівської премії, громад. діячів із 97 країн світу. У Ц. г. д. підкреслено радикальний вплив глобальних трансформацій на роз-

виток цивілізації та необхідність не тільки теорет. осмислення світових еволюційних процесів, але й практ. підготовки людства до сприйняття ідеології гармонійного суспільства; обґрунтовано концепцію глобальної цивілізації; визначено її роль для міжнар. розвитку; розкрито основоположні джерела глобальної спільноти; конкретизовано системний взаємозв'язок філос. ідеї, ціннісних ідеалів і способу діяльності глобальної цивілізації. Ц. г. д. визначає II-у пол. XX ст. першим в історії цивілізації періодом глобальної «смути», коли в більшості регіонів і нац. утворень такі визначальні принципи життєдіяльності суспільства, як право, моральні ідеали, стабільність перебувають на межі колапсу, тоді як діяльність наркоторгових, злочинних, терористичних транснац. груп, що відкрито втручаються у відносини між націями, релігіями, цивілізаціями, претендує на встановлення світової гегемонії варварства та примітивного буття. У цих умовах незахідним цивілізаціям необхідно скоригувати традиційний спосіб мислення та заново позиціонувати свою цивілізаційну належність, щоб використати глобальну кризу для забезпечення виходу людства на новий, вищий рівень глобальної цивілізації. У Ц. г. д. відзначається особлива роль модернізації комунікації у виникненні нових концепцій потужності розвитку, збереженні й оновленні дух. ідеологій людства, від давнини до сучас. мислителів, провідників цивілізації. Ц. г. д. закликає до активного формування нової політ. структури світу, координації зусиль усіх міжнар. акторів (д-ав, міжнар. орг-цій, *транснаціональних корпорацій*, громад. інституцій), до взаєморозуміння й гармонійного об'єднання в постіндустріальну епоху.

Є.А. Макаренко

Цивілізаційні теорії — наук. концепції, у яких світова істор. соц. динаміка представлена у вигляді зміни цивілізацій. Об'єктом дослідження Ц. т. є циклічні закономірності або динамічні універсалиї розвитку цивілізацій. Прагнення до синтезованого, узагальнюючого підходу знайшло відображення в цивілізаційному підході, який передбачає аналіз сукупності всіх форм життєдіяльності того чи іншого суспільства (матеріал., моральних, ідейних, культ., реліг. тощо) у їхній єдності й неподільності, розвитку та спадкоємності; ця сукупність може розглядатись як цивілізація в глобальному чи локальному розумінні.

Принципи Ц. т. можна використовувати для аналізу історії окремих країн або груп країн, вони відрізняються синтетичністю (органічно поєднуючи методи й методики різних наук. теорій і концепцій) та мають компаративістський характер (історія окремих цивілізацій розглядається порівняно з історією інших). Ц. т. передбачають не лише визначення відмінностей між окремими цивілізаціями, але й з'ясування причин цих відмінностей та їхніх витоків.

У XX ст. виокремлюються два основні напрями Ц. т. — матеріалістичний та культ.-історичний. Матеріалістичний напрям ставить акцент на дослідженні економіки, матеріал. вир-ва, способів господарювання та відносинах, що ними породжуються, тісно пов'язує роль дух. фактору з особливостями соц.-екон. розвитку суспільства. У межах даного підходу цивілізація розглядається як певний ступінь у розвитку суспільства й культури, головними ознаками якої є приватна власність та гроші, розвиток землеробства, торгівля, міста, класове суспільство, д-ва, релігія, писемність; т. ч., цивілізацію представлено як одну з характеристик клас. суспільства.

Одним із засновників цивілізаційного підходу до істор. процесу став рос. вчений М. Данилевський (1822–85), автор книги «Росія та Європа», який вважав, що головними суб'єктами істор. процесу є не д-ви або нації, а культ.-реліг. спільноти (культ.-істор. типи) і підкреслював принципіві цивілізаційні розбіжності Росії та Європи. Ідеї цивілізаційної унікальності знайшли відображення в працях К. Леонтьєва, О. Шпенглера, А. Тойнбі, С. Хантінгтона та ін. Цивілізація як регіональна, визначена у просторі та часі, самодостатня й авт. система, є одиницею осмислення істор. процесу; історія розглядається як зміна циклів істор. розвитку, провідну роль у якому відіграють зміни в людині, її менталітеті, культурі. Серед сучас. концепцій розвитку цивілізацій можна виокремити циклічні, лінійні, коваріантні та постмодерністські. У межах циклічних концепцій розповсюджуються ідеї щодо культ.-істор. типів локальних цивілізацій, які переживають подібні етапи істор. розвитку, поліциклічності істор. процесу; локальні цивілізації відображають культ.-істор., етнічні, реліг., екон.-геогр. особливості країн або груп країн. Лінійні концепції розвитку були засновані на уяві, що людство послідовно розвивається від старого до нового, від нижчого до вищого рівня

розвитку суспільства на основі прогресу. Амер. дослідник Ф. Фукуяма поділяє історію людства на два періоди: історію й постісторію; остання розпочалась після того, як у суспільстві було віднайдено та запроваджено ліберальну демократію та ринкову економіку, що є оптимальними шляхами розвитку людства. Після цього припинився процес утворення локальних цивілізацій. Теорії стадіального розвитку людства досліджують цивілізацію як єдиний процес прогрес. розвитку людства, у якому виокремлюють певні стадії — локальні цивілізації. У межах цих теорій міжнародні відносини досліджуються на кожному окремому етапі, на структурному рівні, між групами синхронних цивілізацій та між окремими елементами цивілізаційної системи. Згідно з коваріантною теорією К. Ясперса істор. час обмежений початком і кінцем та поділяється на чотири періоди. К. Ясперс починає відлік істор. часу з III тис. до н. е., виокремлюючи «осьовий час» (приблизно 600 років), коли сформувалась сучасна людина з усією повнотою її дух. світу. На підставі цього розвиток суспільства проходить наступні етапи: доісторія (передісторія); стародавні культури (історія окремих локальних та регіональних цивілізацій розпочинається, коли майже одночасно виникають стародавні культури — шумеро-вавилонська, єгипетська, єгейський світ, доарійська культура долини Інду, культура Стародавнього Китаю); осьовий час — 800 — 200 до н. е. (на цьому етапі відбувається розділення на Схід та Захід, світ Передньої Азії та Європи починає протистояти двом іншим світам — Індії та Китаю); техн. доба (розпочата в Європі наук.-техн. ера набула всеосяжного характеру). Відповідно виокремлюється чотири зрізи в історії: виникнення мов, винайдення знарядь праці; виникнення високих культур Єгипту, Месопотамії, Індії, Китаю (V — III тис. до н. е.); дух. основоположення людства; становлення історії людства.

У межах Ц. т. розуміння істор. розвитку людства та історії міжнар. відносин передбачає поєднання кількох парадигм, які доповнюють одна одну: стадійність, полілінійність, поліциклічність та цивілізаційна унікальність розвитку людства. *О.А. Коппель*

Цімошевич (Cimoszewic) Владзімеж (13.09.1950, Варшава) — польський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив ф-т права й адміністрації Варшав-

ського ун-ту, д-р міжнар. права. Політ. кар'єру розпочав як діяч Союзу соціалістичної молоді та Соціалістичного союзу польських студентів. У 1971-90 належав до Польської об'єднаної робітничої партії, 1999 вступив до Союзу демократичної лівиці. У 1989 обраний депутатом Сейму, увійшов до Комісії закорд. справ. У 1990-93 — голова Парламентського клубу демократичної лівиці; 1992-96 — чл. Парламентської асамблеї *Ради Європи*; 1995-96 обіймав посаду віце-маршалка Сейму та голови Конституційної комісії; водночас 1993-95 виконував функції віце-голови Ради міністрів і міністра юстиції. 7.02.1996-17.10.1997 — Прем'єр-міністр Республіки Польща. Із 19.10.2001 займає посаду міністр закорд. справ. Кавалер орденів за заслуги Французької та Грецької Республік, почесний д-р Аппалачського ун-ту та Університету Півд. Кароліни (США). *О.М. Знахоренко*

Цюрихський мир 1859 — договори мирні між Францією та Сардинським королівством з одного боку та Австрією — з іншого, підписані 10.11.1859 в Цюриху (Швейцарія); завершив австр.-сардинсько-франц. війну (див. *Італія об'єднання 1858-70*). 8.07.1859 у Віллафранці (Італія) було укладено сепаратне австр.-франц. *перемир'я*, після чого бойові дії між усіма сторонами конфлікту припинились. Сардинія, яка залишилась без підтримки Франції, не могла продовжувати самостійно бойові дії проти Австрії та, попри незадоволеність результатами, була змушена піти на укладення Ц. м. 11.07.1859 підписано прелімінарний мирний договір, а 16.10.1859 в Цюриху відкрилась мирна конференція, у результаті якої підписано австр.-франц. мирний договір, сардинсько-франц. договір та заг. австр.-сардинсько-франц. мирний договір. За умовами Ц. м. до Сардинії від Австрії відійшли Ломбардія (за винятком фортець Песк'єра та Мантуя); великому герцогу Тосканському та герцогу Моденському й Пармському повертались їхні володіння. Італ. міста мали об'єднатися в конфедерацію під почесним головуванням Папи римського. Венеція залишалась за Австрією, але водночас отримувала право увійти до складу майбутньої конфедерації італ. міст як повноправний член. Сардинія сплачувала Франції 60 млн. флоринів на відшкодування військ. витрат. Ц. м. фактично закріплював роздробленість Італії; Італійська конфедерація, яка створювалась за його умовами, не мала реаль-

них важелів впливу й була лише номінальним об'єднанням територій, більшість із яких продовжувала перебувати в залежності від великих д-ав. Місце Венеції в Італійській конфедерації дозволяло Австрії блокувати просування в напрямку реального об'єднання Італії. Сардинія, яка

об'єктивно була рушійною силою процесу об'єднання, мала значні обмеження в територ. здобутках за результатами переможної для неї війни й надалі залишалась надто слабкою для одноосібного силового вирішення проблеми об'єднання італ. земель.

В.В. Копійка

Ч

Чавес (Chavez) Уго Рафаель Фріас (28.07.1954, Сабанета, шт. Барінас, Венесуела) — венесуельський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї шкільного вчителя. Закінчив Військову академію (1975) й Ун-т «Симон Болівар»; підполковник (1990). Наприкінці 1970-х заснував підпільну опозиційну орг-цію молодших офіцерів, яка невдовзі трансформувалася в «Революційний боліваріанський рух» (РБР). 4.02.1992 здійснив спробу лівого військ. перевороту, але зазнав невдачі. Був засуджений на 7 років позбавлення волі; 1995 амністований. У квітні 1997 реорганізував РБР у соціал. «Рух V Республіка», що мав на меті побудову демокр. суспільства соц. справедливості, яке втілює б у життя ідеали *С. Болівара*. На презид. та парл. виборах 6.12.1998 очолив ліву коаліцію «Патріотичний полюс» і здобув переконливу перемогу. З 2.02.1999 — Президент Боліваріанської Республіки Венесуела, переобраний 28.05.2000. Своім першим док-том як *глава держави* ініціював скликання Конституційної асамблеї та ухвалення 30.12.1999 «боліваріанської конституції», що базується на принципах прямої демократії. Головуючи в *Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК)* 2001-03, відвідав із візитами всі гол. нафтовидобувні д-ви (у т. ч. Ірак і Лівію, що спричинило гостру реакцію у США) і сприяв підвищенню цін на енергоносії. Восени 2000 уклав угоду з Кубою про постачання туди впродовж 5 років 53 тис. барелей нафти щоденно на бартерній основі з правом Гавани на реекспорт частини нафтопродуктів; відмовив США в наданні венесуельської території й військ. баз для здійснення операцій проти ко-

лумбійських партизан, а також проведення військ. акцій у Сербії та Афганістані. Під час спроби правого держ. перевороту 12-14.04.2002 змушений був піти у відставку, але за підтримки керівників 19 лат.-амер. країн, насамперед *Ф. Кастро*, що гостро засудили путч, повернувся до влади. На заг.-нац. референдумі 15.08.2004 щодо підтвердження презид. повноважень до 2006 дістав підтримку 59% виборців.

В.І. Головаченко

Чаглаянгіль (Çağlayangil) Іхсан Сабрі (1902, Стамбул — 30.12.1993, Стамбул) — тур. громад.-політ. і держ. діяч, чл. керівництва Партії справедливості. У 1961-80 — сенатор, 1965 — міністр праці. 1965-71 і 1975-78 — мін. зак. справ в урядах *С. Деміреля*. Сприяв відновленню партнерських стосунків зі США після загострення 1974 *Кіпрської проблеми*. У 1979 — голова Сенату Туреччини. 6.04-12.09.1980 — в. о. Президента Турецької Республіки. Після військ. перевороту 12.09.1980 відійшов від політ. діяльності.

В.І. Головаченко

Чалий Олександр Олександрович (3.04.1954, Вінниця) — укр. науковець, професійний дипломат. У 1977 закінчив ф-т міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; кандидат юрид. наук. 1977-84 — асистент, старший викладач Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; 1984-87 — викладач Школи права в Республіці Гвінея-Бісау; 1987-89 — старший викладач, доцент Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; 1989-91 — докторант Ін-ту держави і права АН СРСР; 1991-93 — доцент, заст. декана з наук. роботи юрид. ф-ту Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. 1993-95 — 1-й заст. начальника, нач. Договірної-правового управління МЗС України, чл. Колегії МЗС України. У травні 1995 — червні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Румунії. У липні 1998 — липні 2001 — 1-й заст. мін. зак. справ України, одночасно у січні — грудні 2001 — Постійний представник України при Раді Європи. У серпні 2001 — липні 2003 — держ. секретар МЗС України з питань європ. інтеграції; у липні 2003 — травні 2004 — 1-й заст. мін. зак. справ України з питань європ. інтеграції. Нагороджений орденом «За заслуги» III ст., Почесною грамотою КМ України.

В.М. Матвієнко

Чалий Петро Федорович (29.03.1944, Вінниця) — укр. держ. та громад.-політ. діяч. У 1972

закінчив юрид. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; кандидат істор. наук. 1990-91 — в. о. зав. сектором у питаннях громадянства Секретаріату ВР України; 1991-92 — зав. сектором у питаннях громадянства Секретаріату ВР України; 1992-96 — зав. відділом у питаннях громадянства Адміністрації Президента України; 1996-2000 — зав. відділом громадянства Адміністрації Президента України, керівник Управління з питань громадянства Адміністрації Президента України. 3 грудня 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Молдова. Указом Президента України від 17.02.2001 призначений повноважним представником Президента України в переговорному процесі з політ. врегулювання *Придністровського конфлікту* в Республіці Молдова. Нагороджений Почесною грамотою КМ України.

В.М. Матвієнко

Чан Кайші (Chiang Kai-shek, справжнє ім'я — Цзян Чжунчжень) (31.10.1887, с. Цікоу поблизу Нінбо, провінція Чжецзян, Китай — 5.04.1975, Тайбей, Тайвань) — китайський військ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї дрібного чиновника. Закінчив Державну воєнну школу в Токіо (1910). Під час навчання познайомився з *Сунь Ятсеном*. По поверненні на Батьківщину 1911 взяв участь у Синьхайській рев-ції, командував бригадою. 1912 вступив до Національної партії (Гоміндану) і боровся з прибічниками Президента Китайської Республіки *Юань Шикая* в Шанхаї. У 1918 перебрався до Гуанчжоу, де Сунь Ятсен створив рев. базу. 1923-24 як генерал-майор армії Гоміндану відвідав Москву для вивчення рад. воєнної доктрини й політ. роботи. По поверненні призначений нач. військ. академії на о. Вампу. Після смерті Сунь Ятсена 1925 очолив Народно-революційну армію (НРА) й підготував успішний Північний похід 1926-28 проти провінційних мілітаристів-дуцзюнів. На його завершальному етапі в квітні 1927 розірвав союз із КПК, що спричинило черговий вибух громадян. війни. 18.04-15.08.1927, 10.10.1928-15.12.1931, 7.12.1935-1.01.1938 і 20.11.1939-20.05.1948 — Прем'єр-міністр Китайської Республіки; 20.05.1948-21.01.1949 — Президент Китайської Республіки; генералісимус (1928). У внутр. політиці «політичної опіки» Гоміндану здійснював будівництво держ. капіталізму; наслідуючи приклад нацистської Німеччини та мілітаристської Японії, ініціював тоталітарний «рух за нове життя». Упродовж 1930-34 провів 5 військ. опе-

рацій проти контрольованих комуністами «радянських районів», але під тиском генералітету змушений був 1937 створити спільно з КПК єдиний антияпон. фронт. У *зовнішній політиці* орієнтувався на США, але усвідомлюючи, що НРА не може стримати япон. агресії, намагався не допустити великої війни з Токіо в період 1931-37. Із початком *Другої світової війни* приєднався до *антигітлерівської коаліції* й узяв участь у *Каїрській американсько-англійсько-китайській конференції 1943*, але під тиском воєнних поразок і внаслідок конфлікту зі *Стілуелла місією* провів таємні переговори з японцями щодо можливості укладення сепаратного миру, припинені 1944 на вимогу США. Зазнавши поразки в розпочатій ним громадян. війні з КПК 1946-49, разом із залишками армії евакуювався на Тайвань, де 1.03.1950 поновив за собою обов'язки президента. Переобирався в 1954, 1960, 1966 і 1972. Плануючи відновлення своєї влади в континентальному Китаї та претендуючи на міжнар. представництво всієї країни, неодноразово спричинював загострення *Тайванської проблеми*.

В.І. Головченко

Чапультепекська угода 1992 про мирне врегулювання в Сальвадорі — складова частина *Центральноамериканського мирного урегулювання*. Підписана 16.01.1992 у Мехіко (Мексика) представниками уряду Сальвадору та Фронту нац. визволення ім. Ф. Марті (ФНВФМ). Завершувала збройний конфлікт між ними, що точився з 1979. Переговори про мирне врегулювання між сторонами конфлікту розпочались у вересні 1989 у Мехіко за посередництва уряду Мексики. Припинення бойових дій, які активізувались у листопаді 1989, було здійснено за Нью-Йоркською угодою про перемир'я від 31.12.1991, підписаною та здійсненою під наглядом спостерігачів *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* та *Організації американських держав (ОАД)*. Вона передбачала проведення реформ політ. системи країни, у військ. сфері, сферах сусп. безпеки, *прав людини*, виборчої та судової систем, а також соц. й екон. реформ: прийняття Програми передачі земельних ділянок жителям районів, що перебували в епіцентрі конфлікту, Національного плану відбудови та Програми повернення до цивільного життя безпосередніх учасників бойових дій. Конституційна роль Збройних сил у д-ві мала бути зведена до захисту *суверенітету* й цілісності нац. території, будь-яких функцій захисту

сусп. безпеки армія позбавлялась. Ліквідовувались воєнізовані служби безпеки (Національна гвардія, Національна поліція та Фінансова поліція), замість яких створювались нові інститути — Національна громадян. поліція та Національна академія сусп. безпеки. Новостворена Прокуратура із захисту прав людини зобов'язувалась слідкувати за дотриманням прав людини держ. інститутами. Реформа виборчої системи була неповною, що обумовило створення в 1994 Президентської комісії, яка розробила комплекс додаткових рекомендацій, застосованих під час виборів 1997. Судова реформа не була реалізована належним чином, внаслідок чого судова система Сальвадору потерпає від порушень і недоліків. За угодою ФНВФМ був офіційно зареєстрований Вищим виборчим трибуналом 15.12.1992 як легальна політ. партія і здобув на заг. виборах у березні — квітні 1994 двадцять сім (із 83-х) депутатських місць у Законодавчій асамблеї — вищому законодавчому органі країни. Незважаючи на те, що заходи з передачі земельних угідь і залучення колишніх партизанів до цивільного життя були виконані повною мірою, через відсутність достатнього фінансування й техн. допомоги більшість населення країни залишилась бідною. Проте Ч. у запровадила зміни політ. системи д-ви та створила сприятливий клімат для демокр. процесу.

Н.М. Весела

Чапультепекський акт 1945 (Міжамериканська декларація взаємної допомоги та солідарності) ухвалений 6.03.1945 резолюцією Міжамериканської конференції з проблем війни та миру, яка відбувалась 21.02-8.03.1945 у Мехіко (Мексика) за участі представників США та лат.-амер. д-ав. Набув чинності 8.03.1945. Держави-учасниці конференції підтвердили юрид. рівноправність усіх суверенних д-ав, повагу до їхньої незалежності з боку всіх членів світової спільноти. Будь-який напад на територію або замах на політ. незалежність однієї з амер. д-ав розглядався як *агресії акт* проти всіх д-ав, які ухвалили Ч. а. Згідно з Ч. а. під актом агресії учасники конференції розуміли вторгнення збройних сил однієї д-ви на територію іншої або перетин ними встановлених відповідно до *договорів міжнародних* та демаркованих відп. чином кордонів іншої д-ви. У разі агресії проти однієї з амер. д-ав інші країни зголошувались ужити, узгоджуючи між собою, відп. заходів

для відновлення миру та припинення агресії, зокрема: відкликати керівників дип. представництв, розірвати *дипломатичні відносини й консульські відносини* та припинити екон., фінанс., торг. й будь-які інші відносини з агресором, а також застосувати збройну силу для відвернення або для відсічі агресії. Учасники конференції домовились укласти міжнар. договір, який мав встановити процедуру застосування таких санкцій. Ухвалення Ч. а. стало кроком на шляху до створення міжамер. системи колективної оборони. Його основні положення було закріплено в *Ріо-де-Жанейро договори 1947* та статуті *Організації американських держав (ОАД)*.

В.Ю. Константинов

Чарторийський (Czartoryjski) Адам (14.01.1770, Варшава — 15.07.1861, Париж) — польський громад.-політ. і держ. діяч, князь. Учасник польського визв. повстання під проводом Т. Костюшка 1794. Після його придушення рос. військами перебував як заручник при дворі *Катерини II*. 1795 призначений ад'ютантом до великого князя Олександра Павловича (майбутнього імп. *Олександра I*), з яким тісно потоваришував. У 1799-1801 — посланник Російської імп. в Сардинському королівстві. 1802-04 — товариш міністра, 1804-06 — мін. закл. справ Російської імп. Входив до т. зв. «неофіційного комітету», що керував ліберальними реформами Олександра I. 1805 висунув проект об'єднання польських етнічних територій, поділених між Росією, Австрією й Пруссією, шляхом династичної *унії* з Романовими. На знак протесту щодо зближення Росії з Пруссією подав у відставку. Брав участь у *Віденському конгресі 1814-15*, де був радником Олександра I з польського питання. У 1815 увійшов до тимчасового уряду Царства Польського, створеного в складі Російської імп. рішенням конгресу, але вже 1816 пішов у відставку з огляду на постійні порушення царським урядом польської конституції. Під час *Польського повстання 1830-31* очолював Національний уряд Польщі (завідував у ньому закорд. справами), що виступав за відновлення Польської держави в кордонах 1772. Після поразки повстання емігрував до Парижа, де очолив консервативно-аристократичний табір, що сподівався на відродження Речі Посполитої за підтримки зах.-європ. д-ав. До 6-би проти Російської імп. планував залучити й українців, пропонуючи створення в Наддніпрянщині козацької д-ви у федерат. зв'яз-

ку з Польщею (Галичина мала залишитись у складі Речі Посполитої).

В.І. Головченко

Чаушеску (Ceausescu) Ніколає (26.01.1918, с. Скорнічешті, повіт Олт, Румунія — 25.12.1989, Торговиште, поблизу Бухареста) — румунський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. У 1933 вступив до румунського комсомолу, в 1936 — до компартії. 1936-38 і 1940-44 перебував в ув'язненні за підпільну діяльність. У 1939-40 очолював Бухарестський комітет комсомолу. Після антифаш. рев-ції серпня 1944 — секр. ЦК комсомолу, секр. парт. обкому в Добруджі, Олтенії. У 1948-50 — заст. міністра с. г-ва. 1951-54 — нач. вищого політ. управління армії — заст. міністра нац. оборони, генерал-майор. З 1952 — чл. ЦК Румунської робітничої партії (РРП). З 1954 — кандидат у члени політбюро й секр. ЦК, з 1955 — чл. політбюро ЦК РРП. 22.03.1965 обраний 1-м секр. ЦК (із серпня 1969 — ген. секретар Румунської комуніст. партії). Одночасно з грудня 1967 — Голова Державної ради, з березня 1974 — Президент Соціалістичної Республіки Румунії. Зі спекулятивною метою здійснював «особливий курс» Румунії на міжнар. арені та наполягав на «особливому статусі» РКП у світовому комуніст. русі, засудив здійснену 20-21.08.1968 окупацію ЧСР військами країн-учасниць *Варшавського договору 1955*. Розстріляний рішенням спец. військ. трибуналу за звинуваченням у *геноциді* проти свого народу й підриві нац. економіки.

В.І. Головченко

Чачава (Chachava) Малхаз (1953, Тбілісі) — грузинський держ. діяч. Закінчив інженерно-техн. ф-т Державного агр. ун-ту (1975). У 1975-78 — інженер Грузинського наук.-дослідного ін-ту харчової промисловості. 1979-90 — на керівних посадах у комсомольських та парт. орг-ціях Грузинської РСР. 1994-95 — віце-прем'єр Муніципалітету Тбілісі з питань зовн.-екон. зв'язків; 1995-97 — віце-мер, прем'єр Муніципалітету Тбілісі; 1997-98 — заст. держ. міністра Грузії. У 1998-99 — Надзвичайний і Повноважний Посол Грузії в Україні.

В.І. Головченко

Че Гевара (Che Guevara, справжнє прізвище Гевара де ла Серна) Ернесто (14.06.1928, Росаріо, Аргентина — 9.10.1967, с. Ігера поблизу Вальєгранде, Болівія) — лат.-амер. революціонер, кубинський держ. діяч. Нар. в сім'ї архітектора. Закінчив мед. ф-т Національного ун-ту (Буенос-

Айрес, 1953). Подорожуючи країнами Лат. Америки, у червні 1954 взяв участь у збройному захисті Гватемальської рев-ції. У 1954-56 — політемігрант у Мексиці, де познайомився з *Ф. Кастро* і взяв участь у підготовці повстанської експедиції на Кубу 28.11-2.12.1956 та б-бі з диктатурою *Ф. Батисти*. 5.06.1957 призначений майором і командиром колони, що відіграла ключову роль у воєнній перемозі Кубинської рев-ції 1-2.01.1959. 9.02.1959 президент. декретом набув громадянство Республіки Куба. У 1959-61 — нач. гарнізону фортеці Ла-Кабанья (Гавана), дир. Управління пром. розвитку Нац. ін-ту агр. реформи, президент Національного банку Куби. 1961-65 — міністр промисловості, чл. Національного керівництва й Секретаріату Об'єднаних рев. орг-цій (із травня 1963 — Єдиної партії кубинської соціал. рев-ції). Неодноразово виконував відповідальні дип. доручення уряду, налагоджуючи торг.-екон. зв'язки та формуючи привабливий міжнар. імідж рев. Куби: 12.06-5.09.1959 здійснив поїздку в Єгипет, Судан, Пакистан, Індію, Бірму, Індонезію, Цейлон, Японію, Марокко, Югославію й Іспанію; 22.10-9.12.1960 відвідав на чолі екон. місії СРСР, ЧСР, НДР, КНР і КНДР; у серпні 1961 представляв Кубу на сесії Міжамериканської екон. ради, що обговорювала хартію Пунта-дель-Есте (див. «*Союз заради прогресу*»), провів переговори з президентами Аргентини і Бразилії; 27.08-3.09.1962 відвідав Москву на чолі парт.-урядової делегації; у липні 1963 перебував на чолі урядової делегації в Алжирі; у березні — квітні 1964 представляв Кубу на *Конференції ООН із торгівлі і розвитку* в Женеві, відвідав Францію, АНДР і ЧСР, у листопаді 1964 — СРСР; 9-17.12.1964 взяв участь у 19-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН*; у грудні 1964 — березні 1965 здійснив візити до АНДР, Малі, Республіки Конго (Браззавіль), Гвінеї, Гани, Дагомеї, Танзанії, Єгипту, взяв участь у 2-му екон. семінарі афро-азіатської солідарності. У квітні — листопаді 1965 перебував у Танзанії й Конго (Кіншаса), де взяв участь у повстанському русі прибічників *П. Лумумби*. Відповідно до опрацьованого 1963-64 «Андського проекту» розгортання континентальної партиз. війни в Півд. Америці 7.11.1966 нелегально прибув до Болівії, де очолив повстанський загін. У бою 8.10.1967 був поранений і потрапив у полон до урядових військ. Розстріляний за наказом правлячої військ. хунти.

Твори: «Партизанська війна» (1960), «Болівійський щоденник» (1968), «Епізоди революційної війни» (1973).

В.І. Головченко

Чемберлен (Chamberlain) Артур Невілл (18.03.1869, Бірмінгем — 9.11.1940, маєток Хекфілд-Хаус, Одишем, графство Гемпшир, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї відомого політика Джозефа Чемберлена, зведений брат *Чемберлена*. Освіту здобув у Рагбі та в Мейсон-коледжі в Бірмінгемі. Займався підприємництвом у Бірмінгемі та на Багамських о-вах. 1915-16 — лорд-мер Бірмінгема, 1916-17 — ген. директор служби нац. повинності. 1918 обраний до парламенту від ліберал-юніоністської партії. У 1922-23 займав посади міністра пошт, ген. скарбника, міністра охорони здоров'я, міністра фінансів. Знову очолив мін-во охорони здоров'я в 1924-29 та 1931. У 1931-37 був міністром фінансів. 1930-31 — голова Консервативної партії. У 1937-40 — Прем'єр-міністр Великої Британії. Під час роботи на міністерських посадах здійснив низку реформ, проте не мав чіткого розуміння всієї складності міжнар. ситуації та прагнув здійснювати щодо тоталітарних режимів *А. Гітлера* та *Б. Муссоліні* політику «умиротворення» з метою збереження миру в Зах. Європі та локалізації їхньої агресії в Центральній-Східній, спрямувавши її проти СРСР. Був одним з ініціаторів *Мюнхенської угоди 1938*. Після окупації нацистською Німеччиною залишків території Чехії в березні 1939 спробував не допустити розширення нім. агресії шляхом надання Польщі гарантій територ. цілісності. Невдачею завершилася спроба попередити політ. зближення між нацистською Німеччиною та СРСР шляхом свідомого затягування *Московських англійсько-радянсько-французьких переговорів 1939*. Після початку нім. агресії проти Польщі був змушений оголосити війну Німеччині 3.09.1939. Надавав активну підтримку Фінляндії під час *радянсько-фінляндської війни 1939-40*. Після провалу військ. експедиції союзників у Норвегії та швидкої окупації нім. військами Нідерландів і Бельгії був змушений подати у відставку 10.05.1940.

Р.А. Кривонос

Чемберлен (Chamberlain) Джозеф Остін (16.10.1863, Бірмінгем — 16.03.1937, Лондон) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив Рагбі та Трінті-коледж Кембриджського ун-ту. У 1892-95 — чл. парламенту від ліберал-юніоністів. Цивільний лорд Адміралтейства (1895-90),

2-й заст. міністра фінансів (1900-02, 1903-05), міністр пошт і телеграфів (1902). У 1915-17 — міністр у справах Індії, 1918 — міністр без портфеля, 1919 — міністр фінансів у коаліційному уряді *Д. Ллойд Джорджа*, 1921-22 — лорд-хранитель печатки, 1924-29 — міністр закорд. справ Великої Британії. У 1931 — мор. міністр в уряді *Р. Макдональда*, потім — голова наглядових рад низки коледжів. Був одним з ініціаторів підписання *Локарнських угод 1925*, у т. ч. — Рейнського гарантійного пакту (жовтень 1925), за яким Німеччина, Франція та Бельгія зобов'язалися зберігати непорушність кордонів між Німеччиною і Бельгією та між Німеччиною і Францією, а Велика Британія та Італія ставали гарантами дотримання угоди. Здійснював політику дип. ізоляції СРСР, зокрема шляхом розриву двосторонніх *дипломатичних відносин* (1927). Лауреат *Нобелівської премії миру 1925*.

Твори: «Мир у наш час» (1928).

Р.А. Кривонос

Чень Шуйбянь (Chen Shui-bian) (18.02.1951, Куантин, округ Тайнань, Тайвань) — тайванський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Національного ун-ту Тайваню (1975). Займався адвокатською практикою. У 1981 обраний членом міської ради Тайбея, активно виступав проти запровадженого 1949 *Чан Кайші* надзвичайного стану і авторитарного режиму Гоміндану (Національної партії). У 1987 вступив до шойно легалізованої опозиційної Демократичної прогресивної партії (ДПП), яка виражала інтереси корінного населення острова й виступала за лібералізацію політ. системи. У 1989 обраний депутатом Законодавчого юаню. У 1994-98 — перший демокр. обраний мер Тайбея. Як лідер ДПП пропагував ідею проголошення «незалежності» Тайваню на основі права нації на самовизначення, але напередодні заг. презид. виборів 18.03.2000 пообіцяв не загострювати *Тайванську проблему*, водночас не йдучи на компроміс щодо демокр. принципів політ. системи в пошуках примирення з Пекіном. Отримав 39,3% голосів і став першим після *Другої світової війни* керівником острова, що не належав до Гоміндану. Переобраний на другий термін 21.03.2004, одержавши 50,1% голосів.

В.І. Головченко

Чердабаєв (Cherdabaev) Рахіль (1940, Атирауська обл. Казахської РСР) — казахський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив Моск. ін-т нафтохім. та газової промисловості (1966) і

Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1975). У 1966-68 — інженер-конструктор, нач. тракторного цеху, гол. інженер заводу в Гур'євській області. 1968-73 — 1-й секр. райкому, потім обкому комсомолу в Гур'євській області; 1975-87 — 1-й секр. Гур'євського райкому, міському Компартії Казахстану; 1987-89 — заст. гол. інженера з техн. питань ВО «Тенгізмунайгаз»; 1989-90 — 1-й секр. Гур'євського міському КП Казахстану; 1990-92 — заст. голови Гур'євського облвиконкому; 1992-93 — 1-й заст. акима Гур'єва. 1993-94 — дир. казахсько-амер. підприємства «Тенгішпеврой»; 1994-99 — міністр нафти та газу Республіки Казахстан. У 1999-2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Казахстан в Україні.

П.М. Ігнат'єв

Черненко Костянтин Устинович (11.09.1911, с. Велика Тесь, тепер Новоселівського р-ну Красноярського краю — 10.03.1985, Москва) — рад. політ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив Вищу школу парторганізаторів при ЦК ВКП(б) (1945) і Кишинівський пед. ін-т (1953). З 1933 — чл. ВКП(б), працював в органах ВЛКСМ, згодом — ВКП(б)/КПРС в Красноярську, Пензі, Молдавській РСР. У 1956-60 на роботі в ЦК КПРС, у 1960-65 — у Президії Верховної Ради СРСР. З 1965 — зав. відділом ЦК КПРС, з 1976 — секр. ЦК, а з 13.02.1984 — Ген. секретар ЦК КПРС, з 11.04.1984 — Голова Президії Верховної Ради СРСР. На вищих посадах у СРСР знаходився менше одного року й помер від тривалої важкої хвороби. *Зовнішня політика* СРСР за часів його керівництва країною істотних змін не зазнала: продовжувались «Холодна війна», збройне втручання СРСР у справи Афганістану, спроби відновити розрядку міжнар. напруженості.

М.М. Білоусов

Чернін (Czernin) Оттокар (26.09.1872, Димокурі поблизу Подебрад, тепер Чеська Республіка — 4.04.1932, Відень) — австр. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат, граф. У 1903 обраний депутатом чеського сейму від Німецької партії. З 1912 — чл. Палати панів австр.-угорського парламенту. У 1913-16 очолював дип. місію Австро-Угорщини в Румунії. У грудні 1916 — квітні 1918 — мін. закр. справ Австро-Угорщини. Усвідомлюючи глибоку кризу монархії Габсбургів, прагнув до укладення компромісного миру з *Антантою* та пішов на таємні переговори з Францією, що призвело до його виму-

шеної відставки. Очолював австр.-угорську делегацію на *Брестських мирних переговорах 1917-18*. 26.01(8.02).1918 уклав із делегацією УНР на чолі з *О. Севрюком* таємну угоду про поділ Галичини на польську й укр. частини та об'єднання Схід. Галичини з Буковиною в окремий коронний край. 27.01(9.02).1918 поставив підпис під *Брестським мирним договором між УНР і Центральними державами 1918*, названим ним «хлібним миром». У 1920-23 — депутат Національної ради Австрійської Республіки.

Твори: «У дні світової війни».

В.І. Головченко

Черномірдин Віктор Степанович (9.04.1938, с. Чорний Острог Оренбурзької обл. РРФСР) — рос. держ. діяч, дипломат. Закінчив Куйбишевський політехн. ін-т (1966) і Всесоюзний заочний політехн. ін-т (1972). З 1957 працював на Орському нафтопереробному заводі. 1967-69 — інструктор, заст. завідувача, зав. пром.-трансп. відділом Орського міському КПРС. 1973-78 — заст. гол. інженера, дир. Оренбурзького газопереробного заводу; 1978-82 — в апараті ЦК КПРС. У 1982-83 — заст. міністра газової промисловості СРСР. З 1983 — нач. Всесоюзного промислового об'єднання з видобутку газу «Головтюменьгазпром». 1985-89 — міністр газової промисловості СРСР; 1989-92 — голова правління держ. газового концерну «Газпром». У 1992-98 — голова уряду РФ; 1999-2000 — спец. представник Президента РФ з урегулюванню в Югославії. З 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол РФ в Україні.

Н.Ф. Сербіна

Черчілль (Churchill) Вінстон Леонард Спенсер (30.11.1874, Бленхеймський палац, графство Оксфордшир — 24.01.1965, Лондон) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, літератор. Нар. в сім'ї відомого консервативного політика Рандолфа Черчілля. Здобув вищу освіту в Херроу та у військ. кавалерійському коледжі Сандхерст. На військ. службі — у 1895-99. Одночасно займався літературною діяльністю, був військ. кореспондентом провідних брит. газет. Депутат палати громад: у 1900-03 — від Консервативної партії; у 1903-22 — від Ліберальної та в 1924-64 — знову від Консервативної партії Великої Британії. У 1906-08 — заст. міністра колоній; 1908-10 — міністр торгівлі; 1910-11 — міністр внутр. справ; 1911-15 — військ.-мор. міністр. 1915 — канцлер герцогства Ланкастерського. У 1917 — міністр військ. постачання.

У 1919-21 — військ. міністр і міністр авіації, один із провідних організаторів інтервенції *Антанти* проти рад. Росії. У 1921 — міністр авіації та міністр колоній, 1921-22 — міністр колоній. У 1924-29 — міністр фінансів. Головну загрозу Британській імп. та США вбачав у виникненні тоталітарних режимів — комуністичного в Росії, фашистського в Італії, нацистського в Німеччині. Вважав, що уряд *Н. Чемберлена* недооцінює існуючих військ.-політ. небезпек. У 1939-40, після вступу Великої Британії в *Другу світову війну*, знову обійняв посаду військ.-мор. міністра, різко засуджував урядову політику «*Дивної війни*». Після нападу Німеччини на Нідерланди й Бельгію, 10.05.1940 призначений прем'єр-міністром і міністром оборони коаліційного військ. уряду. Забезпечив реорганізацію економіки країни відповідно до потреб військ. часу, збереження єдності брит. нації та правлячої еліти. Зберіг брит. контроль над Індією та Півн.-Схід. й Півд. Африкою. Один з організаторів *антигітлерівської коаліції*. Разом із *Й. Сталіним* та *Ф. Рузвельтом* брав участь у *Тегеранській конференції 1943*, *Кримській (Ялтинській) конференції 1945* та *Потсдамській (Берлінській) конференції 1945* лідерів СРСР, Великої Британії та США. У 1945-51 — лідер консервативної опозиції в брит. парламенті. 5.03.1946, у ході поїздки по США, виступив з промовою в місті Фултон (шт. Міссурі), завдяки якій широко розповсюдився вислів «*залізна завіса*»; «фултонська промова» вважається подією, що відкрила епоху «*Холодної війни*». У 1951-55 — Прем'єр-міністр Великої Британії, одночасно в 1951-52 — міністр оборони Великої Британії. З 1955 — у відставці. За працю «*Історія Другої світової війни*» отримав Нобелівську премію з літератури 1953. Нагороджений великою кількістю орденів та дипломів, у т. ч. золотою медаллю Альберта (1945), медаллю *Г. Гроція* (Нідерланди, 1949), Уїльямсберзькою медаллю (США, 1955), премією Карла Великого (ФРН, 1965).

Твори: «Історія малакандського походу» (1898); «Війна на річці» (1899); «З Лондона до Ледисміта через Преторію (1900)»; «Життя лорда Рандолфа Черчілля» (1906); «Світова криза 1916-1918» (в 4-х т., 1923-25); «Мальборо, його життя і час» (1933-38); «Історія Другої світової війни» (в 6-ти кн., 1948-53); «Історія англомовних народів» (в 4-х т., 1956-58).

Р.А. Кривонос

Чехівський (Чеховський) Володимир Мусійович (19.07.1876, с. Гороховатка Київського повіту Київської губернії — 3.11.1937, поблизу

Медвежегорська, Карелія) — укр. громад.-політ., держ. і церк. діяч, історик. Нар. в сім'ї священика. Закінчив Київ. дух. семінарію та Київ. дух. академію (1900), д-р богослов'я. Працював на адмін.-церк. посадах. З 1902 — чл. РУП, потім — УСДРП (до 1919). У 1906 обраний депутатом 1-ї Державної думи, після розпуску якої відбув однорічне заслання у Вологді. У 1908-17 жив в Одесі, займався викладацькою діяльністю. З березня 1917 — голова Одеського комітету УСДРП, чл. Центральної Ради; одночасно очолював Херсонську губернську раду об'єднаних громад. орг-цій. У жовтні — листопаді 1917 — голова Одеського ревкому. У листопаді 1917 призначений Центральною Радою політкомісаром Одеси, тоді ж виконував обов'язки губернського комісара освіти Херсонщини. Прихильник компромісу з більшовиками, домагався мирного розв'язання питання про владу. Вважав доцільним об'єднання програми більшовиків із нац. програмою УСДРП як основи будівництва самостійної укр. республіки. У січні 1918 вимагав від уряду УНР припинення війни проти більшовиків й укладення миру з РСФФР. Після підписання *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918* різко критикував запрошення Центральною Радою нім. військ в Україну. За гетьманату *П. Скоропадського* працював у Міністерстві віросповідань і церк. політики, входив до Українського нац. союзу. Зі створенням Директорії став членом Українського рев. комітету, який готував повстання проти гетьмана в Києві, очолював ревком під час повстання 13-14.12.1918. До приїзду Директорії в Київ та призначення Ради Народних Міністрів у складі Революційного комітету очолював адмін. владу в місті. Соратник і політ. однодумець *В. Винниченка*, який рекомендував Ч. на посади Голови Ради Міністрів і мін. зак. справ відновленої Української Народної Республіки (26.12.1918-11.02.1919). Залишаючись принциповим прибічником досягнення мирних стосунків із РСФФР, підтримував ідею трудових рад і республіки трудового народу як бази до порозуміння з ленінським РНК. Один з ініціаторів місії *С. Мазуренка* до Москви в січні 1919. Вважав за можливе досягнення союзу з рад. Росією для б-би проти інтервентів *Антанти* й білогвардійців. Послідовно боровся проти Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР. У січні 1919 взяв участь у роботі Державної ради та Трудового конгресу

України. Посилення в політ. колах УНР орієнтації на Антанту, уособлене позицією *С. Петлюри*, рішення ЦК УСДРП відкликати своїх представників із Директорії та уряду УНР від 9.02.1919 змусили Ч. піти з посади Прем'єр-міністра УНР. Надалі був одним із засновників Комітету охорони республіки в Кам'янці-Подільському (березень 1919). Брав участь у створенні Української компартії (незалежних), очолював ідеолог. комісію УАПЦ. Із жовтня 1921 був радником митрополита УАПЦ В. Липківського, проповідником Всеукраїнської православної церк. ради та організатором пастирських курсів у Києві. За рад. влади працював у істор. відділі ВУАН, був професором низки вищих наук. закладів. У 1921 виступив як свідок на судовому процесі проти членів ЦК УПСР. Був заарештований 29.07.1929 у справі СВУ як член бюро цієї орг-ції. Засуджений до 10 років ув'язнення, відбував покарання на Соловках. Розстріляний за вироком трійки УНКВС Ленінградської області. Реабілітований за відсутністю складу злочину рішенням Пленуму Верховного суду УРСР 11.08.1989.

В.Ф. Солдатенко

Чехословацької Федеративної Республіки (ЧСФР) розділення на Словацьку Республіку та Чеську Республіку офіційно оформлено 31.12.1992; стало результатом протиріч між політ. програмами лідерів Чехії та Словаччини після завершення «оксамитової революції» 1989 у Чехословаччині. 2.09.1990 парламент Словаччини прийняв урядовий проект конституції, яка проголошувала Словаччину суверенною демокр. д-вою. Розпочались переговори між урядом Словаччини та федер. урядом про принципи взаємовідносин, на яких словацькі вимоги до орг-ції федерат. д-ви, що включали запровадження окремого законодавства, проведення власної екон. політики, створення окремої банківської системи та окреме членство Словаччини в *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* та *Європейському Союзі (ЄС)*, було відхилено. У 1992 словацькі депутати Федеральних зборів ЧСФР відхилили пропозицію президента *В. Гавела* провести референдум про держ. устрій. Згідно з політ. дог-ром, підписаним прем'єр-міністрами Чехії та Словаччини *В. Клаусом* та *В. Мечіаром* в 1992, утворювався федер. уряд з 5 міністрів — оборони, економіки, фінансів, внутр. і закорд. справ, який фактично став тимчасовим. 16.12.1992 чеський парламент прийняв Консти-

туцію Чеської Республіки, фактично підтвердивши розділення Чехословаччини. 25.11.1992 Федеральні збори ЧСФР прийняли Конституційний закон про поділ країни. 31.12.1992 Чехословацька Федеративна Республіка припинила своє існування.

І.О. Мінгазутдінов

Чечелашвілі (Chechelashvili) Валерій (19.03.1961, Тбілісі) — грузинський держ. діяч. Закінчив Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. У 1987-89 — провідний інженер у відділі зовн. зв'язків Міністерства легкої промисловості Грузинської РСР; 1989-94 — 1-й секр., заст. директора та дир. Департаменту міжнар. екон. зв'язків Міністерства легкої промисловості Грузії. У 1994-99 — Надзвичайний і Повноважний Посол Грузії в Україні.

П.М. Ігнат'єв

Чжан Чжень (08.1930, Шанхай) — китайський дипломат. Закінчив Шанхайський ін-т рос. мови (1955). У 1955-62 — аташе посольства КНР в СРСР; 1962-74 — референт, заст. завідувача сектором Департаменту СРСР і соціал. країн Схід. Європи МЗС КНР. 1974-79 — 2-й, 1-й секр. посольства КНР у СРСР; 1979-83 — 1-й секр., радник Департаменту СРСР і соціал. країн Схід. Європи; 1983-86 — радник посольства КНР у СРСР; 1986-88 — ген. консул КНР у Ленінграді; 1988-92 — повноважний міністр, радник посольства КНР у СРСР (РФ). У 1992-95 — Надзвичайний і Повноважний Посол КНР в Україні.

В.І. Головченко

Чжоу Еньлай (Zhou Enlai) (5.03.1898, Хуайань, провінція Цзянсу, Китай — 8.01.1976, Пекін) — китайський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї дрібного чиновника. Навчався в Нанькайській середній школі (1913-17) і Нанькайському ун-ті (Тяньцзин, 1919-20). У 1920 з групою студентів виїхав до Франції, де вступив до європ. секції КПК (1922). У 1923-24 навчався в Німеччині. По поверненні на Батьківщину у вересні 1924 зблизився із *Сунь Ятсеном* і був призначений політкомісаром військ. академії Гоміндану на о. Вампу. Узав участь у Північному поході НРА 1926-27 як комісар 1-го армійського корпусу. Після розриву *Чан Кайші* з КПК виступив одним з організаторів комуніст. повстання 1.08.1927. На 6-у з'їзді КПК (Москва, 1928) обраний до політбюро й секретаріату партії. У листопаді 1931 обраний до складу ЦВК Китайської Радянської Республіки та при-

значений політкомісаром Робітничо-селянської Червоної армії Китаю, учасник її «Великого походу» 1934-35 до кордонів МНР, під час якого став прибічником *Мао Цзедуна*. Коли в грудні 1936 Чан Кайші був заарештований у Сіані генералами-націоналістами, що виступали за продовження війни з Японією, очолив делегацію КПК і виступив у ролі посередника, забезпечивши припинення громадян. війни та створення єдиного антияпон. фронту. 1937-46 — представник КПК при гомінданівському уряді в Нанкіні й Чунціні, учасник переговорів із *Маршалла Місією* 1945-47 щодо створення заг.-нац. уряду. 1.10.1949-8.01.1976 — Прем'єр Державної адмін. ради, Прем'єр Держради КНР, водночас 1949-58 — міністр закорд. справ КНР (фактично залишився керівником дипломатії КНР до кінця життя). Зосередився на досягненні визнання міжнародно-правового КНР; 14.02.1950 підписав у Москві Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і КНР; узяв участь у *Женевській нараді з питань мирного врегулювання в Індокитаї* 1954, спільно з Дж. Неру розробив п'ять принципів мирного співіснування («Панча шила») і добився їх схвалення *Бандунзькою конференцією* 1955. У 1956-57, 1963-64 і 1966 здійснив тривалі дип. візити до країн Азії й Африки для налагодження міждерж. відносин. 1970-72 керував практич. заходами щодо нормалізації відносин із США («пінг-понгова дипломатія») та підготовкою *американсько-китайських комюніке*; наполегливо працював над подоланням негативних міжнар. наслідків «культурної революції». 13.01.1975 оприлюднив на сесії Всекитайського зібрання народних представників програму «чотирьох модернізацій» країни, що була згодом реалізована під керівництвом *Ден Сяопіна* і *Цзян Цземіня*.

В.І. Головченко

Чжоу Сяопей (03.1945, провінція Чжецзян, Китай) — китайський дипломат. Закінчив Пекінський ун-т. У 1969-71 — співробітник Департаменту СРСР і соціал. країн Схід. Європи МЗС КНР; 1973-79 — співробітник делегації МЗС КНР на переговорах із питань китайсько-рад. кордону; 1979-83 — аташе, 3-й секр., 2-й секр. посольства КНР у СРСР; 1983-92 — 2-й секр., 1-й секр., зав. відділом, радник Департаменту СРСР і країн Схід. Європи; 1992-94 — заст. начальника Департаменту країн Схід. Європи й Сер. Азії; 1994-97 — радник-посланник,

посланник посольства КНР у Росії; 1997-98 — нач. Департаменту країн Схід. Європи та Сер. Азії. У 1998-2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол КНР в Україні.

В.І. Головченко

Чичерін Георгій Валентинович (12.11.1872, с. Караул Кирсанівського повіту Тамбовської губернії — 7.07.1936, Москва) — рад. держ. діяч і дипломат. Походив зі старовинного дворянського роду. Закінчив істор.-філол. ф-т Петерб. ун-ту (1895). Працював у МЗС Російської імп. Через загрозу арешту за допомогу революціонерам на поч. 1904 емігрував і мешкав у різних країнах Зах. Європи. З 1905 — чл. РСДРП, брав участь у парт. роботі в еміграції. Після Жовтневої рев-ції 1917 повернувся в Росію, був призначений заст. наркома, а з 30.05.1918 — наркомом закорд. справ РСФФР (з 1923 — СРСР). Підписав *Брестський мирний договір між РСФФР і Центральними державами 1918*, в якому юридично визнавалась незалежність України. Виступав за розвиток мирних, у т. ч. економічних, відносин із країнами капіталізму; сформулював поняття «мирне співіснування» (див. *Мирного співіснування принцип*). Очолював рад. делегацію на *Генуезькій конференції* 1922, де був уповноважений представляти інтереси всіх тодішніх рад. республік, у т. ч. УСРР. Підписав *Рапальський договір 1922* з Німеччиною. Брав участь у *Лозаннській конференції* 1922-23. Керуючи рад. дипломатією, неодноразово порушував питання про неприпустимість «комінтернівських» закликів до повалення капіталістичних урядів країн, із якими НКЗС СРСР намагався домовлятися про співробітництво. Критикував недовіру до рад. дипломатів з боку тодішніх спецслужб. З 1926 хворів, неодноразово виїжджав за кордон для лікування, звідки писав листи керівникам СРСР про поточні завдання рад. дипломатії. У січні 1930 остаточно повернувся в Москву й через хворобу 21.07.1930 перейшов на пенсію «союзного значення». Був автором праць із міжнар. політики. Усе життя захоплювався творчістю Моцарта. У монографії Ч. досліджено творчий спадок композитора.

М.М. Білоусов

Чіано (Ciano) Галеаццо (18.03.1903, Ліворно, Італія — 11.01.1944, Верона) — італ. держ. діяч і дипломат. Походив із знатного роду Кортелашо. Закінчив Римський ун-т (1925). У 18 років приєднався до фаш. руху та взяв участь у поході *Б. Муссоліні* на Рим у 1922. З 1925 перебував на дип. службі, працював у дип. представництвах

Італії в Бразилії, Аргентині, Ватикані, Китаї. Після одруження на доньці Муссоліні швидко зробив кар'єру. У 1936-43 — мін. зак. справ Італії. Активно займався втручанням у внутр. справи Іспанії, підтримуючи в громадян. війні 1936-39 генерала *Ф. Франко*. Виступив одним з ініціаторів створення осі «Берлін — Рим» й укладення *Потрійного пакту 1940*. З кінця 1942 під впливом поразок Італії в Півн. Африці почав виступати за сепаратний мир із зах. союзниками СРСР, за що в лютому 1943 був знятий із посади та відправлений у почесне вигнання — послом Італії у Ватикані. 25.07.1943 взяв участь в усуненні Б. Муссоліні від влади, але був звинувачений урядом маршала Бадольо у фінанс. зловживаннях і змушений втікати на окуповану німцями північ Італії. Розстріляний за участь в держ. перевороті проти Б. Муссоліні.

П.М. Ігнат'єв

Чіллер (Ciller) Тансу (24.05.1946, Стамбул) — тур. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчила екон. ф-т Ун-ту Богазісі (Стамбул) і курси підвищення кваліфікації Ельського ун-ту, д-р Ун-ту Коннектикут. Викладала економіку у вищих навч. закладах. 1990 вступила до правоцентристської Партії вірного шляху (ПВШ) і стала радником Прем'єр-міністра Турецької республіки *С. Деміреля* та віце-головою партії. У жовтні 1991 обрана до парламенту та призначена міністром економіки в коаліційному уряді ПВШ, наполягала на прискоренні приватизації держ. підприємств. 13.06.1993 очолила ПВШ (до 2002). 25.06.1993-12.03.1996 — перша жінка на посаді Прем'єр-міністра Турецької Республіки. Ініціювала налагодження військ.-політ. партнерства з Ізраїлем. 8.07.1996-30.06.1997 — віце-прем'єр і мін. зак. справ у проісламському уряді Н. Ербакана. Зазнала гострої критики з боку однопартійців і військ. керівництва за поступки ісламістам, водночас відзначилась конструктивною позицією щодо забезпечення культурних прав курдської меншини.

В.І. Головаченко

Чіналієв (Chinaliev) Улутбек (23.10.1946, с. Ленін Жол Ленінського р-ну Ошської обл. Киргизької РСР) — киргизький громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив Моск. вище техн. уч-ще ім. Баумана. У 1971-91 — на комсомольській та парт. роботі. У 1991-93 — Постійний представник Республіки Киргизстан в Україні. У 1993-98 —

Надзвичайний і Повноважний Посол Киргизької Республіки в Україні.

П.М. Ігнат'єв

Чіонг Тунг (Chiong Tung) (20.06.1935, провінція Кіанг Нам, В'єтнам) — в'єтнамський держ. діяч, науковець і дипломат. Має вищу техн. освіту за спеціальністю «архітектор»; кандидат наук, професор. У 1959-65 працював викладачем у Ханойському політехн. ін-ті. 1966-74 — заст. декана ф-ту архітектури Ханойського будівельного ін-ту; 1975-78 — ректор Архітектурного ін-ту в Хо-Ши-Міні, архітектор міста. У 1978-82 працював заст. начальника Головного управління з розвитку житла й міського будівництва мін-ва будівництва СРВ, дир. проектного ін-ту. 1982-92 — заст. голови Народного к-ту Ханоя, голова комісії з охорони навколишнього середовища, дир. Ін-ту планування, гол. архітектор Ханоя. У 1993-97 — Надзвичайний і Повноважний Посол Соціалістичної Республіки В'єтнам в Україні.

П.М. Ігнат'єв

Чіссано (Chissano) Жоакім Альберту (22.10.1939, Шибуту, провінція Газа, Мозамбік) — мозамбікський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив ліцей у Лоренсу-Маркіші (сучас. Мапуту, 1960), навчався на мед. ф-ті Лісабонського ун-ту (1960-62). У 1962 вступив до маркс. Фронту визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО) й очолив його представництво в Парижі. 1963-69 — особистий помічник і секр. голови ФРЕЛІМО Е. Мондлане. З 1963 — чл. ЦК ФРЕЛІМО, з 1965 — секр. відділу безпеки ЦК. У 1969-74 — представник ФРЕЛІМО в Дар-ес-Саламі (Танзанія). 20.09.1974-25.06.75 — Прем'єр-міністр перехідного уряду Мозамбіку, генерал-майор. Із проголошенням незалежності країни 25.06.1975 обійняв посаду мін. зак. справ (до листопада 1986). Активно просував гнучку *зовнішню політику* Президента Народної Республіки Мозамбік (НРМ) С. Машела, що дозволяла зберігати дружні відносини з КНР і водночас розвивати тісніші зв'язки як із СРСР, так і зах. д-вами. 6.11.1986 змінив загиблого в авіакатастрофі С. Машела на посаді президента НРМ (з 30.11.1990 — Республіка Мозамбік) і голови Партії ФРЕЛІМО. Переобирався на чергові терміни 1994 і 1999 (52,29% голосів). У внутр. політиці пішов на діалог із правою збройною опозицією з Національного опору Мозамбіку (РЕНАМО), підтримуваною ПАР, і за посередництва президентів Кенії Д. Мої та Зімбабве *Р. Мугабе* уклав у Римі

телекомунікаційній, енергетичній галузях, а також у сферах захисту Чорного моря й довкілля, розвитку підприємницьких зв'язків між країнами-членами ОЧЕС тощо. Банк здійснює свої операції шляхом підтримки торг. діяльності; надання позик або участі в позиках разом з іншими міжнар. фінанс. установами; інвестування в акціонерний капітал; гарантованого розміщення коштів у цінні папери; надання техн. допомоги для розвитку інфраструктури. Керівними органами банку є Рада керуючих та Рада директорів. Рада керуючих (по одному представнику від кожної країни) на своїх засіданнях визначає головні напрямки діяльності банку, призначає його президента та розглядає і затверджує основні результати фінанс. діяльності цієї установи. Рада директорів, до якої також входять по одному представникові від кожної країни, здійснює нагляд над проведенням банком операцій відповідно до Статуту банку. ЧБТР діє на основі заприйнятої практики великих міжнар. банківських інституцій, зокрема стосовно фінансування проектів і надання кредитів. Вибір проектів відбувається за схемою, аналогічною ЄБРР. Кредитний комітет банку ретельно відбирає проекти для подальшого затвердження Радою директорів. Банк фінансує до 35% заг. обсягу проекту. У переважній більшості випадків ЧБТР фінансує середні за розміром проекти (бл. 10 млн. дол.). Наприкінці 1997 Україна здійснила всі внутр.-держ. процедури, необхідні для вступу до ЧБТР, та перерахувала свій внесок до початкового статутного капіталу Банку в розмірі 18,15 млн. дол. Нормативним актом, що регулює членство України в ЧБТР, є Указ Президента України від 26.02.2002 «Про забезпечення членства України у Чорноморському банку торгівлі та розвитку». Україна займає пріоритетне місце серед країн в операціях ЧБТР. Обсяг зобов'язань ЧБТР у рамках проектів в Україні складає 26% від заг. обсягу зобов'язань банку, у той час як відп. показник для всіх інших країн-членів банку становить лише 7%. Заг. сума укр. проектів ЧБТР на 2004 склала 97,5 млн. дол. Також на стадії підготовки до затвердження знаходяться ще 65 млн. дол. для укр. проектів. Кошти ЧБТР отримують такі важливі сектори економіки України, як енергетика, транспорт, порти, суднобудування, машинобудування, банки, а також експортно зорієнтовані підприємства. Впровадження таких проектів сприяє розвитку інвестиційно-інноваційної моделі розвитку економіки України.

Т.І. Шинкаренко

Чорноморський союз — створюване керівництвом УНР на останньому етапі нац.-визв. змагань (1920–21) військ.-політ. об'єднання держ. утворень, що виникли на теренах постімперської Росії. З огляду на безрезультатність *Балтійських конференцій 1919–20* щодо створення *Балто-Чорноморського союзу* в складі Латвії, Литви, Естонії, Польщі, Фінляндії та України для керівництва УНР, яке після відступу решток Республіканської армії за р. Збруч 21.11.1920 остаточно втратило контроль над нац. територією, але не збиралось миритись із цим фактом, першорядного значення набуло договірно-прав. забезпечення орг-ції Ч. с. Ця ідея почала окреслюватись під час тісної співпраці дипломатів УНР та країн Чорноморського басейну на *Парижській мирній конференції 1919–20*. Згодом, за результатами обговорення на Віденській нараді послів і голів закорд. місій УНР 20.08.1920 проблеми створення Ч. с., МЗС УНР надіслало до Риги тодішньому главі укр. делегації на 4-й конференції Балтійських держав *О. Саліковському* розпорядження щодо проведення належних заходів зі скликання конференції чорноморських держав. Врешті, у таємному інструктивному листі Голови Директорії *С. Петлюри* до голови Ради Народних Міністрів *А. Лівницького* від 28.11.1920 перед урядом УНР було поставлено завдання негайно розпочати підготовчу роботу з формування військ.-політ. союзу України, Кубані, Дону, Республіки Горців Півн. Кавказу, Азербайджану, Вірменії, Грузії. Мін. зак. справ УНР *А. Ніковський* вважав за доцільне зміцнити Ч. с. «окраїнних держав» участю Греції, Румунії й Туреччини. Для орг-ції європ. й, передусім, франц. та брит. громад. думки на підтримку ідеї створення Ч. с. *А. Ніковським* на поч. 1921 до Парижа було відряджено *О. Шульгина*. Там він мав діяти в порозумінні з прихильниками Півд.-Схід. Союзу, донцями, кубанцями й терцями. Варто зазначити, що в екзильного уряду УНР на весну 1921 з'явилися певні обнадійливі підстави стосовно можливості договірно-прав. оформлення Ч. с. (чи Чорноморсько-Каспійського союзу); Державний центр УНР у Тарнуві перетворився у справді об'єднуючий осередок для регіональних антибільшовицьких сил. Так, 18.11.1920 у Варшаві було укладено *Військову конвенцію між УНР і Російським політичним комітетом 1920*. У січні – лютому 1921 було вироблено «Проект військової конвенції» між УНР і Великим військ. кругом Терсь-

кого козачого війська, де останнім визнавалась держ. суверенність УНР; договірні сторони взаємно зобов'язувались підтримувати одна одну в спільних військ. операціях проти більшовиків і вести б-бу до остаточного їх вигнання з власних територій. Одночасно з укр.-терськими переговорами окреслився процес порозуміння між Державним центром УНР і т. зв. «Донською демократичною групою», що оформилася в середовищі евакуйованих до Болгарії з Криму підрозділів Донського козачого корпусу як результат гострого невдоволення курсом генерала П. Врангеля й очолювалась заст. голови Донського військ. кругу полковником М. Гнилорибовим. 2.04.1921 у Тарнуві мін. зак. справ екзильного уряду УНР А. Ніковський і М. Гнилорибов підписали двосторонню Конвенцію про міжнародно-правове союзне об'єднання, у якій взаємно визнавалась держ. суверенність УНР та Обл. Війська Донського. Конвенцією передбачалась можливість створення спільних офіц. представництв до інших країн та до установ *Ліги Націй*, укладення військ. конвенції для спільної б-би проти більшовицького уряду, фінанс. та екон. угод. Заохочений зазначеними дип. успіхами щодо договірно-прав. оформлення єдиного антибільшовицького фронту Департамент чужоземних справ МЗС УНР 21.04.1921 розіслав усім послам і головам дипмісії Загальну інструкцію у справі організації конференції і союзу Причорноморських держав. Спираючись на вже укладені союзні угоди УНР із Кубанню, Донською демокр. групою, Російським політ. комітетом Б. Савінкова та між останнім і Кубанською радою, МЗС висунуло завдання завершення договірно-прав. оформлення Ч. с. шляхом підписання аналогічних угод із демокр. урядами Грузії, Азербайджану та Вірменії, які на той час також перебували поза межами нац. територій. Тому керівники дип. представництв УНР мали зосередити свої зусилля на підготовці скликання конференції представників України, Дону, Кубані, Тереку, закавказьких республік і Російського політичного комітету для «з'ясування позицій щодо ідеї Причорноморського Союзу і здійснення спільної акції в розумінні військової операції, політичної співпраці й пропаганди». Конференція повинна була також розглянути питання фінансування згаданої акції й вироблення політ., екон. та культ. угод. З інформ. метою та для визначення можливості формування союзу д-ав балт. й чорно-

морського регіонів на конференцію передбачалося запросити представників Естонії, Латвії, Литви та Фінляндії, а в разі успіху зібрання не виключалась можливість приєднання до процесу Польщі та Румунії.

Головними цілями Ч. с. МЗС УНР визначило: спільну оборону проти рос. експансії на південь і схід; утвердження та зміцнення демокр. режимів у новопосталих д-вах, у т. ч. Великої Росії; госп. відродження Схід. Європи; сприяння екон. відбудові України, Великої Росії, Дону, Кубані та інших д-ав, «які виявлять волю до незалежного існування». З об'єктивних причин скликати конференцію Причорноморських країн Державному центрові УНР в екзилі не вдалося, але, по суті, процес договірно-прав. оформлення Ч. с. на кінець осені 1921 завершився. 23.11.1921 керівник дип. місії УНР у Стамбулі *І. Токаржевський-Карашевич* і глава Комітету підтримки України *О. Адьєсевич* підписали з дип. представником уряду Грузинської Демократичної Республіки в екзилі *К. Гварджаладзе* проект союзної угоди. Через 5 днів, 28.11.1921, також у Стамбулі аналогічні дог-ри були укладені з представником Азербайджанської Демократичної Республіки на Паризькій мирній конференції *Халілем Бей Хас-Мамедовим* і депутатами парламенту *Мусою Бей Рафієвим* та *Бахіром Бей Різаєвим*, а також із членом дип. делегації Республіки *Горців Півн. Кавказу* на Паризькій мирній конференції *Алі Ханом Кантеміром*. Договірні сторони зобов'язались надавати одна одній взаємну допомогу у справі захисту незалежності й об'єднати зусилля у спільній б-бі проти РСФРР із метою «звільнення від окупації». Для цього передбачалось розроблення військ. конвенції та угод, які регулювали б двосторонні фінанс. й екон. відносини. У разі втручання у визв. б-бу *третьої держави* на боці Кремля УНР, Грузія, Азербайджан і Півн. Кавказ мали діяти проти неї спільно. Однак заг. військ.-політ. ситуація в Центр.-Схід. Європі й на Кавказі на кінець 1921 склалась не на користь поновлення успішної антибільшовицької б-би за незалежність й утвердження демокр. ладу в півд. «окраїнних державах» колишньої Російської імп. У кінцевому підсумку ідея Ч. с. залишилась не реалізованою.

В.М. Матвієнко

«Чотири пункти» Наполеона III — умови мирного врегулювання під час *Кримської війни 1853-56*, сформульовані франц. дипломатією

18.07.1854, після висадки союзних військ у Криму; запропоновані Росії від імені Франції, Великої Британії, Австрії та Пруссії. Умови були беззастережно ухвалені Великою Британією й Австрією, але довго не знаходили підтримки з боку Пруссії. Згодом, коли австр. війська поступово займали звільнені Росією території Молдови та Валахії, Пруссія погодилась не виступати проти умов мирного врегулювання, хоча й не підписала їх. «Ч. п.» передбачали: перехід дунайських князівств під спільний *протекторат* 5 великих д-ав — Франції, Великої Британії, Росії, Австрії і Пруссії — та їх тимчасово окупацію австр. військами; проголошення 5 великих держав гарантiami прав усіх христ. підданих тур. султана; забезпечення свободи судноплавства на р. Дунай під колективним верховним наглядом 5 великих д-ав над гирлом Дунаю; обов'язковий перегляд *Лондонської конвенції 1841*. Термін відповіді на ці вимоги перед Росією не був поставлений. Не отримавши відповідь, Франція і Велика Британія розпочали активні бойові дії проти Росії. «Ч. п.» стали основою для обговорення планів миру під час *Віденської конференції 1855*.

В.В. Коніюка

Чотиристороння угода 1971 щодо Зах. Берліна підписана 3.09.1971 в Зах. Берліні в колишній резиденції Союзної контрольної ради в Німеччині послом СРСР в НДР і послами США, Франції та Великої Британії у ФРН. Набула чинності після підписання 3.06.1972 заключного чотиристороннього протоколу міністрами закорд. справ чотирьох країн. Ч. у. визначала існуючі політ. й територ. реалії в Європі та зафіксувала, що зах. сектори Берліна «не є складовою частиною ФРН і не будуть керуватися нею і надалі». Ч. у. регулювала транзитні цивільні пасажирські й вантажні перевезення між Зах. Берліном та ФРН; визначала, що мешканці Зах. Берліна могли відвідувати НДР і її столицю на таких самих умовах, що й громадяни третіх д-ав; підтверджувала права й відповідальність зах. д-ав щодо представництва інтересів Зах. Берліна та його мешканців за кордоном. Ч. у. передбачала можливість представництва інтересів Зах. Берліна на міжнар. арені ФРН в окремих визначених сферах: у міжнар. орг-ціях, на міжнар. конференціях та в конс. обслуговуванні. Уряд ФРН повинен був встановити постійне представництво в Зах. Берліні. Ч. у. врегулювала проблему обміну ділянками територій між НДР

і Зах. Берліном, передбачала розширення телефонних, телеграфних, трансп. та інших зовн. зв'язків міста шляхом досягнення домовленостей між владою Зах. Берліна та НДР. Ч. у. передбачала відкриття в Зах. Берліні ген. консульства СРСР, бюро рад. зовн.-торг. об'єднань та інших представництв. Укладення Ч. у. стало важливим кроком у врегулюванні проблеми Зах. Берліна та сприяло зміцненню стабільності в Європі.

В.Ю. Крушинський

«Чотирнадцять пунктів» Вільсона — амер. програма встановлення заг. миру, запропонована Президентом США *В. Вільсоном* у посланні Конгресу США від 18.01.1918. Визначала курс *зовнішньої політики* США на час *Першої світової війни* та в повоєнний період. «Ч. п.» були проголошені, аби перехопити ініціативу в орг-ції повоєнного миру в європ. союзників, забезпечити створення нового міжнар. порядку, гарантувавши в ньому світове лідерство США, а також нейтралізувати вплив на громадськість США більшовицького *«Декрету про мир» 1917*. Програма Вільсона передбачала: відмову від таємної дипломатії та укладання відкритих мирних дог-рів; абсолютну свободу судноплавства, зокрема у воєнний час; розвиток вільної, де можливо, безмитної торгівлі; скорочення озброєнь; врегулювання колоніальних проблем із врахуванням інтересів місцевого населення; звільнення Німеччиною та її союзниками окупованих ними рос. територій і визнання права Росії самостійно визначати шляхи свого розвитку, її входження в співтовариство вільних націй; відновлення незалежності Бельгії; повернення Ельзасу й Лотарингії Франції; виправлення кордонів Італії за нац. ознакою; надання автономії народам Австро-Угорщини; звільнення території Румунії, Сербії, Чорногорії, надання Сербії виходу до моря; надання автономії народам Туреччини та відкриття Дарданелл для суден усіх країн; створення незалежної Польщі з виходом до моря; створення всесвітньої асоціації націй із метою надання взаємних й однакових гарантій незалежності цілісності як великим, так і малим д-вам. В. Вільсон планував, що оприлюднення програми сприятиме зверненню Німеччини з проханням про мир до США. «Ч. п.» стали також засобом тиску на союзників, які не сприймали амер. «ідеалістичні» заклики до *суверенітету*, рівності, демократії, самовизначення націй. 27.09.1918 був опублікований офіц. коментар до пунктів Вільсона, який уточнював позиції США щодо повоєнного врегу-

лювання. Перед Німеччиною висувалися жорсткіші вимоги. Знімалось питання про долю територій Німеччини та її колоній, захоплених *Антантою*. Тепер перший пункт не виключав «конфіденційної» дипломатії з «делікатних питань». Питання про роззброєння пропонувалось передати майбутній міжнар. комісії. США запевняли Британію та інші д-ви, що вони не проти колоніалізму, а пропонують лише новий похід до колоній. Пункт про Росію доповнювався пропозицією про фактичне її розчленування, щоб не допустити поширення більшовизму. Ставилось питання про можливість незалежності народів Прибалтики, України, Фінляндії. Особливо підкреслювалась роль *Ліги Націй*, що повинна була стати фундаментом усього повоєнного порядку у світі. Прийняті союзниками під тиском США «Ч. п.» значною мірою стали підґрунтям для переговорів про укладення *Версальського мирного договору 1919*.

Б.М. Гончар

Чоудхурі (Chowdhury) Хумаюн Рашид (11.11.1928, Сілхет, Зах. Бенгалія, Брит. Індія – 2001, Дакка) — бенгальський держ. діяч і дипломат. З 1953 працював у МЗС Пакистану. Після *індійсько-пакистанської війни 1971* та проголошення Народної Республіки Бангладеш очолив місію в Індії. У 1972–76 — посол Бангладеш у ФРН і за сумісництвом — в Австрії, Ватикані та Швейцарії, водночас постійний представник при *Міжнародному агентстві з атомної енергії (МАГАТЕ)* і *Організації Об'єднаних Націй з промислового розвитку*. У 1976–81 — посол у Саудівській Аравії й за сумісництвом — в Омані та Йорданії, водночас — постійний представник при *Організації ісламської конференції*; 1982–84 — посол у США. У 1984–85 — радник президента у закорд. справах. У 1981–82 і 1985–88 — мін. зак. справ Бангладеш; виступив фактичним ініціатором створення *Асоціації регіонального співробітництва Південної Азії*. У 1986–2001 — спікер Національної асамблеї Бангладеш. У 1986–87 обирався Головою 41-ї сесії *Генеральної Асамблеї ООН*.

П.М. Ігнат'єв

Чугучакський протокол 1883 — див. *Петербурзький договір 1881*.

Чунцінська американсько-англійсько-китайська конференція 1941 — військ. консультації з питань стратегічного планування операцій союзників проти Японії; відбувались наприкінці грудня 1941 в Чунціні (Китай). Уна-

слідок япон. *агресії* в період із літа 1937 уряд *Чан Кайши* втратив значні території на півночі Китаю та всі важливі населені пункти на узбережжі; після захоплення Нанкіна столицю було перенесено до Чунціна на р. Янцзи. Продовження збройного опору китайських військ без-посередньо залежало від надійності та сталості постачання озброєнь і військ. матеріалів від США, Великої Британії й деяких інших д-ав. Основний обсяг військ. вантажів постачався через територію Французького Індокитаю й після встановлення фактичного япон. контролю над цим шляхом (див. *Французько-японські угоди про Індокитай 1940–41*) становище китайських військ ставало дедалі складнішим. Створення механізмів для координації дій збройних сил союзників стало нагальною потребою після того, як Японія почала кампанію з метою захоплення колоній європ. д-ав, а також здійснила напад на США (див. *Перл-Харбор 1941*).

Ініціатива скликання Ч. к. належала Президентові США *Ф. Рузвельту*, який запропонував провести серію консультацій між союзниками для узгодження їхніх завдань та характеру дій проти Японії. Безпосереднім приводом для скликання Ч. к. стало обговорення заходів із захисту Бірмансько-Китайської дороги у зв'язку із загрозою її захоплення японцями. Головні засідання Конференції відбувались 17.12.1941 та 23.12.1941 за участю Чан Кайши, представників США (генерал Дж. Бретт) та Великої Британії (генерал А. Уейвелл). Конференція розглянула питання стратегії союзників у континентальній Азії. Учасники Ч. к. дійшли згоди, що слабким місце япон. сил є розтягнутість їхніх сил і, відповідно, комунікацій; відтак було визначено, що стратегічне завдання союзників в Азії — нав'язувати супротивникові бойові зіткнення одночасно на всіх фронтах, щоб запобігти концентрації япон. сил для вирішального удару на одному напрямку. Одним із результатів Ч. к. стало призначення 3.01.1942 Чан Кайши головнокомандувачем союзних військ на китайському театрі воєнних дій. США та Китай домовились про значне збільшення обсягів амер. військ. допомоги. Китай зобов'язувався докласти усіх необхідних зусиль для оборони Бірмансько-Китайської дороги. Водночас учасники Ч. к. не дійшли згоди щодо спільних дій з оборони Бірми, оскільки англ. представники не дали згоди на розташування в Бірмі китайських військ.

Одночасно з Ч. к. було проведено союзницьку конференцію в Сінгапурі (18.12.1941 та 20.12.1941) з питань координації дій на Тихому океані за

участю представників США, Великої Британії, Китаю, Австралії, Нової Зеландії та нідерландської колоніальної адміністрації. На цій конференції було підтверджено стратегічні домовленості Ч. к. Протягом 1942 амер.-китайські військ. консульгації на високому рівні проводились у Чунціні регулярно й стали одним із центр. механізмів координації двостороннього амер.-китайського військ. та військ.-техн. співробітництва (див. *Стілуелла місія*).
В.Ю. Константинов

Чупрун Вадим Прокопович (5.01.1943, с. Рівнопіль Волноваського р-ну Донецької обл.) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив ф-т механізації Мелітопольського ін-ту механізації с. г-ва (1966) і ВПШ при ЦК КПУ (1978). У 1966-71 — механік відділку, гол. інженер Донецької птахофабрики (с. Рівнопіль); 1971-74 — керівник Волноваського районного об'єднання «Сільгосптехніка»; 1974-76 — 2-й секр. Волноваського райкому КПУ; 1978-88 — 1-й секр. Артємівського райкому КПУ; 1988-91 — зав. с.-г. відділу, секр. Донецького обкому КПУ. У 1991-92 — заст. ген. директора Донецького обласного держ. кооперативного ВО із садівництва; 1992-94 — голова Донецької облради народних депутатів. У січні 1995 — липні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Туркменістані.
В.М. Матвієнко

Чхеїдзе Микола Семенович (1864, с. Пути, Кутаїської губернії, сучас. Зестафонський р-н Грузії — 7.06.1926, Левіль, Франція) — грузинський громад.-політ. і держ. діяч. 1887 закінчив Кутаїську гімназію. Навчався в Новорос. ун-ті в Одесі та Харків. ветеринарному ін-ті, однак 1888 виключений за участь у студ. заворушеннях. Повернувся на Батьківщину й поступив на держ. службу. У грудні 1892 разом із *Н. Жорданія*, *І. Ракишвілі*, *М. Цхакая* та ін. заснував першу с.-д. орг-цію в Закавказзі (Месамі-дасі). З 1898 працював у Батумі: депутат міської думи, інспектор муніципальної лікарні; співробітничав із с.-д. газетами й журналами. З 1902 — чл. Батумського с.-д. к-ту, згодом примкнув до меншовиків. Брав активну участь у рев. подіях 1905-06 в Зах. Грузії. Двічі був арештований. Депутат 3-ї (1907-12) і 4-ї (1912-17) Державних дум від Тифліської губернії, голова меншовицької фракції в 4-й Державній думі. З 1915 — чл. Російської колегії ОК меншовиків. Після Лютневої рев-ції. 1917 — чл. Тимчасового комітету Державної думи

(27.02-2.03.1917), голова виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів (лютий — серпень 1917), голова ВЦВК 1-го скликання (з липня 1917); учасник Державної наради в Москві (12-15.08.1917). Жовтневий переворот 1917 зустрів негативно. У лютому — травні 1918 — голова (з правами президента) Закавказького сейму. З березня 1919 — голова Установчих зборів Грузинської Демократичної Республіки. У березні 1921, після встановлення в Грузії більшовицької влади, емігрував до Франції, брав активну участь у роботі емігрантських орг-цій. Покінчив з собою.

В.М. Матвієнко

Чхенкелі Акакій Іванович (1874, Хоні Кутаїської губернії, сучас. Цулуکیدзе — 1959, Париж) — грузинський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Кутаїську гімназію, навчався в Ун-ті Св. Володимира (Київ), Берліні й Лондоні. З 1898 — чл. РСДРП, меншовик, учасник рев-ції 1905-07. Депутат 4-ї Державної думи (1912-17) від Карської й Батумської областей та Сухумського округу. Під час *Першої світової війни* — «оборонець». 9.03.1917 призначений членом Особливого закавказького комітету, де зайняв посаду комісара у справах внутр. управління. На 1-му Всеросійському з'їзді рад у червні 1917 обраний членом ВЦВК, у серпні 1917 обраний членом ЦК РСДРП (об'єднаної), у вересні 1917 очолив роботу Наради грузинських нац. партій, що висунула ідею скликання Закавказького сейму. Більшовицький переворот 25.10.1917 зустрів вороже. 15.11.1917 призначений Закавказьким комісаріатом комісаром у справах МВС. 26.11.1917 обраний товаришем голови Національної ради Грузії. 18.02.1918 сформував уряд Закавказької Федеративної Демократичної Республіки (ЗФДР), у якому зайняв посади голови Ради міністрів і мін. зак. справ. Очоловав делегацію ЗФДР на переговорах із Центральними державами в Трапезунді й Батумі. Із розпадом ЗФДР 26.05.1918 виголосив «Акт про незалежність Грузії» й обійняв посаду мін. зак. справ Грузинської Демократичної Республіки (ГДР). Очоловав делегацію ГДР на переговорах з Абхазькою Народною радою про входження Абхазії до складу ГДР на засадах повної внутр. автономії. 28.05.1918 підписав угоду про монопольну експлуатацію Німеччиною природ. багатств Грузії. Конструктивно співпрацював із Дипломатичною місією УНР *І. Красковського*. Після окупації ГДР Червоною армією в березні 1921 емігрував до Франції.
В.І. Головченко

Ш

Шамір (Shamir, справжнє прізвище Ізерницький) Іцхак (1915, Рузінов, сучас. Польща) — ізраїльський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в бідній ремісничій сім'ї. Навчався на юрид. ф-ті Варшавського ун-ту. У 1935 емігрував до Палестини, де закінчив Єврейський ун-т в Єрусалимі. У 1937 вступив до «Іргун цвай леумі» («Національна військова організація»). З 1940 — чл. керівництва терористичної «групи Штерна» («Бійці за свободу Ізраїлю»), двічі арештовувався брит. владою. Після проголошення Держави Ізраїль 1948 займався підприємницькою діяльністю, служив у Моссаді. У 1970 вступив до правої партії «Херут». У 1973 був обраний від неї до кнесету, працював у комітеті з закорд. справ й оборони. У 1977 став спікером парламенту. Під час ратифікації *єгипетсько-ізраїльського мирного договору 1979* утримувався з огляду на пункт про евакуацію євр. поселень на Синаї. У 1980-86 — мін. зак. справ Ізраїлю, забезпечив підписання Меморандуму про порозуміння щодо стратегічної співпраці між США та Ізраїлем й угоди про принципи вільної торгівлі між двома д-вами, сприяв відновленню *дипломатичних відносин* із тими африк. д-вами, що розірвали їх після *арабо-ізраїльської війни 1973*. Після *Ліванської кризи 1982* ініціював укладання 17.05.1983 ізраїльсько-ліванської мирної угоди. 10.10.1983-14.09.1984 і 20.10.1986-13.07.1992 — Прем'єр-міністр Держави Ізраїль. На міжнар. арені виступав за зміцнення стратегічних союзницьких відносин зі США. У 1989 добився дозволу на вільну євр. еміграцію з СРСР, взяв активну участь у підготовці й проведенні *Мадрид-*

ської мирної конференції по Близькому Сходу 1991. Після поразки партії «Лікуд» на парл. виборах 1992 склав повноваження її лідера та відійшов від політ. діяльності.

В.І. Головченко

Шанхайська організація співробітництва (ШОС) — міжнар. субрегіональна орг-ція, до складу якої входять Казахстан, Киргизія, Китай, Росія, Таджикистан та Узбекистан. Утворена на саміті 6 країн 14-15.06.2001 в Шанхаї. Співробітництво між країнами-членами ШОС базується на принципах взаємної вигідності, рівності, поваги до інтересів одна одної, досягнення взаєморозуміння шляхом консенсусу та добровільної згоди виконувати домовленості, яких досягнуто. Завданнями ШОС проголошено: зміцнення взаємної довіри, дружби та добросусідства між країнами-учасницями; сприяння ефективному співробітництву між ними в політ., торг.-екон., енергетичній, наук.-техн., культ., освітній, екологічній та інших сферах; підтримка та забезпечення миру, безпеки і стабільності в регіоні. Регіональне екон. співробітництво в межах ШОС спрямоване на: визначення екон. взаємодоповнюваності країн-учасниць; розширення обсягів торгівлі та інвестицій; покращання торг. та інвестиційного клімату; створення умов для поступового здійснення вільного пересування товарів, капіталів, послуг і технологій; гармонізацію нац. законодавчих актів, що регулюють зовн.-екон. діяльність; створення та розвиток механізмів здійснення регіонального екон. співробітництва. Головними органами ШОС є Рада глав держав, Рада глав урядів, Рада міністрів закордонних справ та Рада національних координаторів. Робочими мовами ШОС є російська та китайська. Постійно діючий Секретаріат ШОС знаходиться в Пекіні (КНР).

ШОС виникла на базі «Шанхайської п'ятірки» — міждерж. форуму, що склався у зв'язку з підписанням Казахстаном, Киргизією, Китаєм, Росією й Таджикистаном угод про зміцнення довіри у військ. сфері (Шанхай, 26.04.1996) та про взаємне скорочення збройних сил у районі кордону (Москва, 23.04.1997). На саміті в Алмати в липні 1998 країни-учасниці домовились про розширення процесу взаємних консультацій із проблем регіональної та заг.-азійської безпеки, налагодження широкого й довгострокового співробітництва у сферах торгівлі, економіки, енергетики, а також щодо спільної б-би з *тероризмом міжнародним*, етносепаратизмом, реліг.

екстремізмом, міжнар. злочинністю. Із 2000 провадяться регулярні зустрічі міністрів оборони й керівників органів охорони правопорядку та спец. служб («Бішкекська група»). У 2001 країни-учасниці ШОС підписали Конвенцію про б-бу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом, згідно з якою для сприяння координації та взаємодії в б-бі з цими загрозами створено Регіональну антитерористичну структуру (РАТС), що в 2002 отримала статус постійно діючого органу ШОС. Штаб-квартира РАТС знаходиться в Ташкенті (Узбекистан).

В.Ю. Константинов

Шаповал Микита Юхимович (26.05.1882, с. Сріблянка Бахмутського повіту Катеринославської губернії — 25.02.1932, Ржевниці поблизу Праги) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, соціолог. Нар. в заможній селянській сім'ї. Закінчив Ново-Глухівську лісничу школу (1900), Чугуївське юнкерське піхотне уч-ще (1906). Навчався на істор.-філол. ф-ті Харківського ун-ту (1907-08) і в Київ. комерційному ін-ті (1917). У 1901-05 — чл. РУП, потім став співзасновником УПСР і членом її ЦК з липня 1917. 1909-14 — видавець і співредактор самостійницького журналу «Українська хата». У 1911-17 працював лісводом у приватних маєтках. Після Лютневої рев-ції 1917 — київ. повітовий комісар Тимчасового уряду й заст. голови Київ. земської управи, голова Всеукраїнської лісової спілки, чл. Центральної Ради та Малої ради від УПСР. Був членом комісії законодавчих внесень, виконував дип. доручення *М. Грушевського* на переговорах із Тимчасовим урядом. 2.12.1917-16.01.1918 — ген. секретар пошт і телеграфу. За гетьманату *П. Скоропадського* — чл. президії й голова комісії з міжнар. питань опозиційного Українського нац. союзу, один з організаторів антигетьманського повстання під проводом Директорії. 26.12.1918-13.02.1919 — міністр земельних справ в уряді *В. Чехівського*. У лютому 1919 виїхав до Швейцарії як *аташе* дип. місії УНР, потім працював секретарем дип. місії УНР у Будапешті. Із жовтня 1919 — радник Директорії з культ.-просвітницьких питань у Празі. За підтримки *Т. Масарика* розвинув жваву громад.-політ. й культ. діяльність: спільно з *М. Галаганом* створив Український громад. комітет (1921-25); виступив співзасновником Української госп. академії в Подебрадах (1922), Українського високого пед. ін-ту ім. М. Драгоманова в Празі (1923),

Українського соціол. ін-ту (1924); видавав і редагував щомісячник «Нова Україна» (1922-28); гостро критикував як прорад. Закордонну делегацію УПСР *М. Грушевського*, так й екзильний уряд УНР *А. Ливицького*.

Твори: «Революційний соціалізм на Україні» (1921), «Військо і революція» (1923), «Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси» (1923); «Большевизм і Україна» (1925), «Українська соціологія» (1927), «Засади української визвольної програми» (1927), «Велика революція й українська визвольна програма» (1928), «Національна справа на Сході Європи» (1928), «Занепад УНР» (1928), «Загальна соціологія» (1930), «Система політичних наук і соціографія (Народознавство)» (1932), «Міжнаціональне становище українського народу» (1934), «Соціологія українського відродження» (1936), «Гетьманщина і Директорія» (1958).

В.І. Головченко

Шаповал Петро Дмитрович (1.03.1948, с. Жовтневе Чернігівської обл.) — укр. громад.-політ. та держ. діяч. У 1981 закінчив Київ. ін-т народного госп-ва ім. Д.С. Коротченка, 1987 — Вищу парт. школу при ЦК КПУ. Трудову діяльність розпочав у 1967 помічником бригадира тракторної бригади на Чернігівщині. Служив у Збройних силах СРСР, працював учителем середньої школи. 1972-77 — займав керівні посади в автопідприємствах Городнянського р-ну Чернігівської області; 1977-85 — заст. голови, голова Городнянського міськвиконкому Чернігівської області; 1985-86 — заст. завідувача відділом Чернігівського обкому КПУ; 1986-90 — 1-й секр. Щорсівського райкому КПУ Чернігівської області. У квітні — серпні 1991 — 1-й секр. Чернігівського обкому КПУ; 1990-94 — заст., 1-й заст. голови Чернігівської обласної ради народних депутатів, голова обласного комітету «Облагротехсервіс»; 1994-98 — голова Чернігівської обласної ради народних депутатів, обласного виконавчого комітету та обласної держ. адміністрації; 1998-2001 — голова Чернігівської обласної ради народних депутатів. У 2000 — липні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Киргизькій Республіці. Указом Президента України від 18.08.2003 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Білорусь.

В.М. Матвієнко

Шарет (Sharett, справжнє прізвище Черток) Моше (1894, Херсон — 7.07.1965, Тель-Авів) — ізраїльський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї реліг. фанатика, який переїхав зі своєю сім'єю до Палестини в 1906 під впливом євр. погромів в Російській імп. Закінчив євр. школу в Тель-Авіві. У роки *Першої світової війни* слу-

жив у тур. армії, став офіцером. По її закінченні виїхав до Лондона, де навчався в Школі економіки та політ. наук. Повернувся до Палестини в 1925 і став членом редакції газети «Давур» («Слово»). Під час Другої світової війни агітував євреїв вступати до брит. збройних сил і взяв активну участь у формуванні євр. бригади; активно пропагував ідею поділу Палестини на дві частини та створення євр. д-ви. У 1948-56 — мін. зак. справ, 7.12.1953-2.11.1955 — Прем'єр-міністр Держави Ізраїль. 1949 обраний до кнесету від правлячої МАПАЙ (Партії робітників Ізраїлю). Із часом радикальні погляди Ш. еволюціонували й він перетворився на прибічника мирного урегулювання Бл.-схід. конфлікту. Під час підготовки Ізраїлю до англ.-франц.-ізраїльської агресії на Синаї 1956 (див. *Суецька криза 1956*) відправлений Д. Бен-Гуріоном у відставку за пацифістську позицію й відмову підтримати військ. операцію дип. засобами. Після цього займався видавничою справою та був обраний головою Єврейського агентства.

Твори: «Веслувальник в Азії» (1957), «В час націй» (1958), «Книжечка поетичних перекладів» (1965), «Потьмяніле світло» (1966), «Політичний словник» (А-Е, 1968-79), «Словник персоналій» (А-Н, 1978), «Ми зустрінемося і, можливо, ні» (1998).

П.М. Ігнат'єв

Шариф (Sharif) Наваз (25.12.1949, Махор, Пакистан) — пакистанський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї переселенця з Кашміру. Закінчив юрид. ф-т Пенджабського ун-ту в Лахорі. Займався бізнесом. У 1977 вступив у публічну політику й 1981 був призначений міністром фінансів провінції Пенджаб. У 1985 обраний до нижньої палати парламенту Пакистану. У 1985-88 — гол. міністр провінції Пенджаб. Восени 1988 очолив правоцентристський Ісламський демократичний альянс (ІДА), після перемоги якого на дострокових парл. виборах 1990 став Прем'єр-міністром Ісламської Республіки Пакистан (6.11.1990-18.04.1993). Основну увагу приділяв оздоровленню економіки шляхом приватизації нерентабельних держ. підприємств і залучення прямих закорд. інвестицій. Засудив анексію Кувейту Іраком 1990, що сприяло політ. зближенню Пакистану та країн Перської затоки. Вдруге очолював уряд 17.02.1997-12.10.1999, санкціонував проведення 1998 ядерних випробувань, що фактично перетворили Пакистан на ядерну д-ву. Був усунений від влади нач. Генштабу армії Пакистану П. Мушаррафом.

П.М. Ігнат'єв

Шарк (Sharq) Мухаммед Хасан (17.07.1925, во- лость Анардара провінції Фарах, Афганістан) — афган. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закінчив мед. ф-т Кабульського ун-ту (1953). Займався лікарською практикою. 1953-63 очолював канцелярію прем'єр-міністра М. Дауда. Після його усунення також подав у відставку, але з поверненням М. Дауда до влади 17.07.1973 і встановленням респ. режиму увійшов до складу Центр. комітету республіки, був заст. прем'єр-міністра. 1977-78 — посол Республіки Афганістан в Японії, 1980-86 — посол Демократичної Республіки Афганістан в Індії. 1987 очолив Управління у справах біженців і репатріантів, був призначений віце-прем'єром і головою Державного комітету у справах біженців та репатріантів, членом президії Вищої комісії з нац. примирення. 26.05.1988-21.02.1989 — безпарт. Прем'єр-міністр Республіки Афганістан; забезпечив дотримання графіка виведення рад. військ до 15.02.1989. Подав у відставку у зв'язку з запровадженням надзвичайного стану президентом Наджибуллою.

В.І. Головаченко

Шаров Ігор Федорович (10.08.1961, с. Скалівські Хутори Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Кіровоградське мед. уч-ще (1980), істор. ф-т Кіровоградського пед. ін-ту (1987) й екон. ф-т Академії праці і соц. відносин (1998); кандидат істор. наук (1996). У 1980-82 проходив службу в Збройних силах СРСР. З 1985 — голова профкому, з 1988 — викладач кафедри сусп. наук Кіровоградського пед. ін-ту. 1989-93 — аспірант Київ. пед. ін-ту інозем. мов. 1993-94 — ген. директор фірми «Інкопмарк» (Кіровоград). 1994-96 — 1-й віце-президент акціонерного держ. підприємства — корпорації «Республіка». У лютому — червні 1996 — голова правління АТЗТ «Інтергаз» (Київ). У жовтні 1996 — січні 1997 — постійний представник Президента України у ВР України. Із січня 1997 — радник Президента України. У травні — грудні 1998 — заст. міністра КМ України. Народний депутат України 2-го, 3-го та 4-го скликань. У грудні 1995 — травні 1998 — чл. Комітету ВР України з питань паливно-енергетичного комплексу, транспорту і зв'язку, чл. групи «Конституційний центр». У лютому — березні 1999 — чл. Комітету ВР України з питань охорони здоров'я, материнства та дитинства. У березні 1999 — квітні 2002 — чл. Комітету ВР України у закорд. справах і зв'яз-

ках із СНД (з 2000 — Комітет ВР України у закорд. справах), чл. фракції НДП. Із січня 2000 — керівник групи «Трудова Україна». З червня 2002 — чл. Комітету ВР України з питань бюджету. З липня 1998 — чл. Міжвідомчої комісії з питань місцевого самоврядування при КМ України. З квітня 2000 — чл. Комісії держ. нагород та геральдики, з жовтня 2000 — чл. Ради НБУ. З 2004 — голова Спостережної ради *Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Нагороджений орденами «За заслуги» III ст. (1997), II ст. (1999).

Твори: «Повірити в себе», «Сьогодні творить майбутнє», «100 видатних імен України» (1999), «Сто сучасників: роздуми про Україну» (2002).
Л.В. Губерський

Шарон (Sharon) Аріель (1928, Кфар Малал, Палестина) — ізраїльський військ., громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив брит. штабний коледж у Кемберлі (1957), юрид. ф-т Єврейського ун-ту в Єрусалимі (1966). У 1942 вступив до загонів самооборони «Хагана». З 1948 — на дійсній військ. службі. Створив й очолював спец. команду для проведення антитерористичних операцій; командував десантною та піхотною бригадами, бронетанковою дивізією; очолював Півн. й Півд. командування ЦАХАЛ. Звільнився в запас у 1973 у званні генерал-майора. У 1975-76 — радник із питань безпеки Прем'єр-міністра Держави Ізраїль *І. Рабина*. У 1977-81 — міністр с. г-ва в уряді *М. Бегіна*, активно налагоджував агр. співпрацю з АРС. У 1981-83 — міністр оборони, зазнав звинувачень опозиції в причетності до військ. злочинів ЦАХАЛ під час *Ліванської кризи 1982*. У листопаді 1981 підписав першу угоду про стратегічне партнерство Ізраїлю зі США. У 1983-84 — міністр без портфеля; 1984-90 — міністр торгівлі та промисловості; 1990-92 — міністр житлового будівництва й голова міністерського к-ту з імміграції та абсорбції; 1992-96 — чл. комітету кнесету з закорд. справ й оборони. У 1996-98 — міністр нац. інфраструктури, активно заохочував спільні проекти з Йорданією, Єгиптом і Палестинською автономією. У 1998-99 — міністр закорд. справ в уряді *Б. Нетаньяху*, працював над довготерміновим урегулюванням регіональної водної кризи. У вересні 1999 очолив партію «Лікуд», яку привів до перемоги на парл. виборах 6.02.2001. З 7.03.2001 — Прем'єр-міністр Держави Ізраїль; прибічник твердої лінії у стосунках із Палестинською автономією й силового викорінення фундаменталістського теро-

ризму. 4.06.2003 в Акабі (Йорданія) підписав із Прем'єр-міністром Палестинської автономії Махмудом Аббасом (Абу Мазеном) угоду про принципи мирного врегулювання («*Дорожня карта*»), що передбачає створення незалежної Палестинської держави в кордонах, які склались унаслідок *арабо-ізраїльської війни 1948-49*.

В.І. Головченко

Шастрі (Shastri) Лал Бахадур (2.10.1904, Мугхалсарай, сучас. шт. Уттар-Прадеш, Індія — 11.01.1966, Ташкент) — інд. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї вчителя. Закінчив Бенареський ун-т. У 1921 приєднався до руху громадян. непокори, очолюваного М. Ганді, вступив до Індійського національного конгресу (ІНК); кілька разів ув'язнювався брит. колоніальною владою. У 1935-38 — ген. секретар комітету ІНК в Уттар-Прадеші. З 1951 — ген. секретар ІНК, близький соратник *Дж. Неру*. У 1947-52 — міністр регіонального уряду Уттар-Прадешу; 1952-56 — міністр залізничного транспорту федер. уряду Індії; 1957-61 — міністр промисловості й торгівлі; 1961-63 — міністр внутр. справ. Після смерті Дж. Неру став лідером парл. фракції ІНК і був призначений Прем'єр-міністром Республіки Індія (9.06.1964-11.01.1966), міністром зак. справ, міністром з питань ядерної енергії й головою Планової комісії. В умовах загострення відносин із КНР, спричиненого першим китайським ядерним випробуванням 16.10.1964, офіційно заявив про можливість розроблення Індією атомного вибухового пристрою для застосування «виключно в мирних цілях», паралельно виступивши з низкою ініціатив щодо нерозповсюдження ядерної зброї. Для урегулювання наслідків *індійсько-пакистанської війни 1965* погодився на посередництво Прем'єр-міністра СРСР О. Косигіна й разом із Президентом Пакистану *Айюб Ханом* підписав *Ташкентську декларацію 1966*. Помер від серцевого нападу наступного дня.

В.І. Головченко

Шатті (Chatty) Хабіб (9.08.1916 — 6.03.1991, Туніс) — туніський держ. діяч і дипломат. Активний учасник нац.-визв. руху 30 — 50-х ХХ ст. 1956-57 — заст. голови Національних зборів Тунісу; 1957-59 — посол Туніської Республіки в Лівані, Сирії та Іраку, 1959-62 — у Туреччині й Ірані, 1962-64 — у Великій Британії, 1964-70 — у Марокко, 1970-72 — в Алжирі. У 1972-74 — директор кабінету Президента Туніської Рес-

публіки *Х. Бургіби*; 1974-77 — мін. зак. справ Тунісу; 1979-84 — ген. секретар, з грудня 1984 — почесний голова *Організації ісламської конференції*.

В.І. Головченко

Шафіров Петро Павлович (1669, Москва — 1.03.1739, Петербург) — рос. держ. діяч і дипломат, барон (з 1710). Нар. в сім'ї перекладача *Посольського приказу*. З 1691, як і батько, служив перекладачем. Увійшов до складу *Великого посольства 1697-98*, в якому зближився з *Петром I*. З 1703 — таємний секр. при канцлері *Ф. Головіні*, з 1709 — віце-канцлер і керуючий поштами. Уклав *Прутський мир 1711* і залишився в Стамбулі одним із заручників його дотримання. Разом із М. Шереметьєвим підписав *Адріанопольський мирний договір 1713*. Брав участь у виробленні антишведських союзних дог-рів із Річчю Посполитою й Данією (1715), Пруссією та Францією (1717). У 1717-23 — віце-президент *Іноземних справ колегії*, займався підготовкою *Ніштадтського мирного договору 1721*. Унаслідок б-би двірцевих угруповань був звинувачений у казнокрадстві й засуджений до смертної кари, заміненої довічним засланням, яке відбував у Нижньому Новгороді. Після смерті Петра I був повернутий до Петербурга та призначений президентом Комерц-колегії. У 1730-32 — посол Російської імп. у Персії, де уклав *Рештський договір від 21.01(1.02).1732* про встановлення *консульських відносин* і повернення Росією Персії півд. узбережжя Каспійського моря.

В.І. Головченко

Шахалілов (Shakhalilov) Шамансур (1949, Ташкент) — узбецький дипломат і науковець. Закінчив істор. ф-т Ташкентського держ. ун-ту (1973), д-р істор. наук. У 1973-85 — лектор, керівник лекторської групи, заст. директора Ташкентського істор. музею; 1985-87 — старший наук. співробітник Ін-ту історії партії; 1987-89 — старший викладач ВПШ при ЦК Компартії Узбекистану; 1989-90 — лектор ЦК Компартії Узбекистану; 1990-92 — дир. Ін-ту сусп.-політ. проблем. У 1992-93 — радник, радник-посланник посольства Узбекистану в Росії; 1993-94 — зав. сектором Ін-ту стратегічних і міжрегіональних досліджень, заст. начальника Управління країн СНД МЗС Узбекистану; 1994-98 — посол Узбекистану в РФ. У 1998-2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Узбекистан в Україні.

П.М. Ігнат'єв

Шахрай Василь Матвійович (11.02.1888, с. Харківці Пирятинського повіту Полтавської губернії — 1919, Краснодар, Росія) — укр. громад.-політ. діяч, один із теоретиків націонал-комунізму. Нар. в селянській сім'ї. Освіту здобув у Феодосійській учительській гімназії (1907) та Комерційному ін-ті в Санкт-Петербурзі. З 1913 — чл. РСДРП, активний учасник встановлення більшовицької влади в Україні: на Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові (24-25.12.1917) виступив із доповіддю «Самовизначення України»; був чл. ЦВК рад України та його уряду — Народного Секретаріату, очолював секретарство військ. справ; входив до складу делегації «радянської УНР» на *Брестських мирних переговорах 1917-18*. На Таганрозькій парт. нараді (квітень 1918) проводив ідею створення незалежної від РКП(б) укр. комуніст. партії. Автор книг «Револуція на Україні» та «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною» (остання у співавторстві з С. Мазлахом), а також передмови до збірки праць *В. Леніна*, де обстоював право України на самостійність і незалежність. Постановою ЦК КП(б)У від 9.03.1919 разом із С. Мазлахом виключений із партії, написані ними книги були вилучені з бібліотек. Працював у рад. підпіллі в тилу білих. Схоплений і замордований денікінською контррозвідкою.

М.С. Дорошко

Швабський союз міст — коаліція, створена 1376 швабськими містами, до яких згодом приєдналися міста Франконії (загалом бл. 90 міських общин). Мав на меті захист самостійності та спільних інтересів у б-бі проти *Священної Римської імперії* й князів. У 1381 Швабський союз об'єднався із Союзом рейнських міст (Франкфурт, Майнц, Шпейер, Вормс, Страсбург та ін.) у протистоянні спробам імператора Священної Римської імп. Карла IV збільшити податки з міст. Спільними зусиллями міста намагались протистояти спробам князів, яких підтримував імператор, ліквідувати міське самоврядування. У цій б-бі союзам міст було завдано поразки, і наприкінці XIV ст. Ш. с. м. розпався, а міста підкорились владі князів.

О.А. Борділовська

Шведсько-норвезька унія — об'єднання Швеції та Норвегії під владою шведського короля; мала характер особистої унії. Ще в 1812 Швеція заручилась підтримкою Росії щодо приєднання Норвегії. Велика Британія та Росія погодились на майбутню шведсько-норвезьку

унію, що було зафіксовано в спец. угодах зі Швецією (3.03.1813 та 23.04.1813 відповідно), які уточнювали умови приєднання Швеції до 6-ї *антифранцузької коаліції* та залучення її збройних сил до активних бойових дій проти *Наполеона I* в Півн. Німеччині. Данія, що перебувала в союзі з наполеонівською Францією, зазнала поразки у війні 1813-14 зі Швецією й за дансько-шведським Кільським мирним дог-ром (14.01.1814) передала Норвегію під владу Швеції. Норвежці, протестуючи проти умов укладеного без їх участі дог-ру, проголосили 19.02.1814 Норвегію незалежною д-вою. 17.05.1814 на установчих зборах в Ейдсволлі було ухвалено норвезьку конституцію та обрано данського принца Крістіана Фредеріка королем Норвегії. Але вже в липні 1814 шведським військам вдалося встановити контроль над Норвегією, і 14.08.1814 в Моссі (Норвегія) за результатами переговорів про перемир'я було укладено шведсько-норвезьку конвенцію. За її умовами воєнні дії припинялись, Христіан Фредерік зрікався норвезького трону, між двома д-вами встановлювалась особиста унія, яка здійснювалась шведським королем. Швеція також гарантувала норвезьку конституцію зі змінами, що випливали з факту встановлення унії. 4.11.1814 норвезький стортинг визнав шведського короля Карла XIII норвезьким королем та проголосив Норвегію незалежним та неподільним королівством, об'єднаним зі Швецією в особі єдиного короля. Норвегія зберігала *автономію* у внутр. справах, але втрачала право на самостійне ведення *зовнішньої політики*.

Наприкінці XIX ст. відносини між Швецією та Норвегією загострились, внаслідок чого стортинг висунув вимогу про встановлення окремих норвезьких консульств за кордоном (що було передбачено конституцією) та збільшив митні збори на кордоні зі Швецією, а шведський уряд, у свою чергу, вдався до торг. санкцій. Спроби врегулювати розбіжності шляхом переговорів не призвели до позитивного результату, і в лютому 1905 з ініціативи норвезької сторони переговори було припинено. 23.05.1905 стортинг ухвалив рішення про створення незалежних норвезьких консульств за кордоном, на яке шведський король наклав вето. У відповідь 7.06.1905 стортинг проголосив шведського короля як такого, що втратив норвезьку корону, а сам акт про шведсько-норвезьку унію — скасованим. Шведський риксдаг 20.06.1905 погодився розпочати

переговори про вихід Норвегії з унії за умови, що за це висловиться на плебісциті більшість норвежців. 13.07.1905 у Норвегії було проведено плебісцит, на якому абсолютна більшість учасників висловились за скасування унії. 31.08.1905 у Карлстаді (Швеція) відкрилась конференція представників Швеції та Норвегії з метою з'ясування умов розриву унії. 23.09.1905 за її результатами було підписано шведсько-норвезьку угоду про скасування унії. Сторони домовились передавати всі суперечки, які не вдасться врегулювати шляхом переговорів між двома д-вами, на розгляд *арбітражу міжнародного* в Гаазі. Крім того, було погоджено про створення з обох сторін шведсько-норвезького кордону 15 км нейтральної зони, а також про знищення усіх фортець у цій смугі на території Норвегії. Швеція отримала право на безмитний транзит товарів територією Норвегії. 9.10.1905 стортинг ратифікував угоду. 2-19.10.1905 на надзвичайній сесії риксдаг також ратифікував Карлстадську угоду та звернувся до короля Оскара II із проханням визнати Норвегію як незалежну д-ву.

В.Ю. Константинов

Шебеші (Sebesi) Ференц (? – ?) — угорський феодал, дипломат трансільванського кн. Юрія II Ракоці. У липні 1656 прибув до Чигирина, де провів переговори з *Б. Хмельницьким* щодо укладання *українсько-трансільванського союзного договору 1656*, які увінчались підписанням диплому, в якому гетьман і козацька старшина зобов'язались не зв'язуватися з ворогами трансільванського князя. У червні-серпні 1657 вдруге відвідав Чигирин і провів переговори про взаємини Війська Запорозького з Трансільванією та Королівством Швеція. Щоденник про другу подорож, *вірчі грамоти* й інструкції трансільванського уряду, дані Ш., опубліковані Ш. Сіладі в «Пам'ятках історії Угорщини. Серія I, т. 23» (Будапешт, 1874) і є цінними джерелами дип. історії України.

В.І. Головченко

Шевальє (Chevalier) П'єр (? – ?) — франц. військ. діяч і дипломат, радник королівського монетного двору в сер. XVII ст. На завершальному етапі *Тридцятилітньої війни 1618-48* брав участь у бойових діях у Фландрії. У 1646 командував 2,4-тис. загоном добровольців із Речі Посполитої, ймовірно козаків, під час облоги утримуваного іспанцями Дюнкерка. У 1648-52 — секр. посольства Франції в Речі Посполитій. Пер-

ший зах.-європ. історіограф Української нап. рев-ції 1648-76.

Твори: «Розвідка про козаків», «Розвідка про землі, звичаї, управління, походження та релігію козаків», «Розвідка про перекопських татар», «Історія війни козаків проти Польщі» (написані 1653-63, видані франц. мовою 1663, 1668 і 1852, англ. — 1672).

В.І. Головченко

Шеварднадзе Едуард Амвросійович (25.01.1928, с. Маматі Ланчхутського р-ну Грузинської РСР) — грузинський громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї сільського вчителя. Закінчив партшколу при ЦК Компартії Грузії (1951) та істор. ф-т Кутаїського педінституту (1960). З 1946 — на комсомольській роботі. У 1957-61 — 1-й секр. ЦК ЛКСМ Грузії, 1965-72 — міністр внутр. справ Грузинської РСР, 1972-85 — 1-й секр. ЦК Компартії Грузії. У 1985 був призначений *М. Горбачовим* мін. закл. справ СРСР. На цій посаді активно реалізував політику «нового мислення» на міжнар. арені, що сприяло завершенню «Холодної війни», підписанню *Женевських угод про врегулювання в Афганістані 1988*, інтенсифікації обмеження стратегічних озброєнь процесу, укладенню *Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини 1990*. Розпочалося встановлення нових відносин із країнами Центр. та Схід. Європи в умовах зростання незадоволення останніх участю у *Варшавському договорі 1955* й *Раді економічної взаємодопомоги*. Зазнав критики з боку частини військ. й парт. керівництва СРСР і 20.12.1990 подав у відставку. За кілька тижнів до розпуску СРСР знову став мін. закл. справ, а згодом повернувся в Грузію. 10.03-6.11.1992 — Голова Державної ради, 6.11.1992-26.11.1995 — Голова Парламенту, 26.11.1995-23.11.2003 — Президент Грузії; залишив посаду під тиском опозиції.

М.М. Білоусов

Шевель Георгій Георгійович (9.05(11.12).1919, Харків — 17.07.1989, Київ) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Закін. 1941 філол. ф-т Харків. ун-ту. Брав участь у бойових діях Великої вітчизняної війни 1941-45. У 1944-46 — секр. Львів. обкому ЛКСМУ; 1946-50 — секр., 1950-54 — 1-й секр. ЦК ЛКСМУ; 1954-61 — 2-й секр. Київ. міськкому КПУ, секр. Київ. обкому КПУ; 1961-70 — зав. відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ. 10.08.1970-18.11.1980 — мін. закл. справ УРСР. Проводив політику зміцнення зовн.-політ. відомства професійними кадрами. Очолював делегації УРСР на міжнар. форумах; готував заяви та проекти резолюцій в *Органі-*

зації Об'єднаних Націй; керував діяльністю Постійних представництв УРСР при ООН, ЮНЕСКО, інших міжнар. орг-ціях у Женеві та Відні; добився активізації діяльності УРСР в *Європейській економічній комісії ООН*, *Міжнародній організації праці (МОП)*; дбав про популяризацію України у світі. За його керівництва МЗС УРСР представники республіки 37 разів обирались, призначались до керівних структур міжнар. орг-цій і конференцій, 287 разів вносили поправки, проекти резолюцій, робили спільні заяви. Безпосередній учасник 21-ї сесії *Генеральної Асамблеї ООН* та Надзвичайної спец. сесії ГА ООН. Керівник делегацій УРСР на 25-30-й чергових сесіях, а також на 4-й, 7-й та 10-й спец. сесіях ГА ООН; виступав 15 разів. У 1975 делегація УРСР спільно з делегаціями СРСР, Болгарії, НДР, Польщі, Угорщини та ЧССР внесла ряд важливих пропозицій до тексту «Міжнародної стратегії розвитку», в основі яких були тези щодо поглиблення процесу розрядки та розвитку всебічної співпраці між країнами. Того ж року на 7-й спец. сесії ООН з екон. питань вніс у робочий документ «Розвиток і міжнародне економічне співробітництво» поправку, що стосувалась усунення нерівності й несправедливості в екон. відносинах і ліквідації розриву між розвиненими д-вами та країнами «третього світу». З 1970 УРСР брала плідну участь у роботі Спеціального комітету ООН проти *апартеїду*, а постійний представник республіки при ООН, відтоді незмінно обирався головою комітету. На Лондонській конференції із попередження забруднення морів 1973 було схвалено пропозицію УРСР, СРСР, Болгарії та Румунії щодо визнання Чорного моря особливим районом. Керував делегаціями УРСР на Монреальській конференції 1971, присвяченій 6-бі проти незаконних актів, спрямованих проти безпеки цивільної авіації; Конференції ООН із питання про давність позову в міжнар. купівлі-продажу товарів (Нью-Йорк, 1974); Лондонській конференції 1974 про охорону людського життя на морі; Всесвітній конференції в межах Міжнародного року жінки (Мехіко, 1975), де представник УРСР був обраний заст. голови; Міжурядовій конференції щодо створення всесвітньої системи наук. й техн. інформації. Протягом 70-х ХХ ст. УРСР підписала та ратифікувала 64 міжнар. док-ти, серед яких Договір про заборону розміщення на дні морів та океанів і в його надрах ядерної зброї масового знищення (1.03.1971),

Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права 1973, Віденська конвенція про представництво держав в їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975, Міжнародна конвенція електрозв'язку (15.12.1976), Додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1949 про захист жертв війни (9.12.1977), Конвенція про психотропні речовини 1971 (27.10.1978) та ін. Ініціював створення Ін-ту світової економіки і міжнар. відносин АН УРСР. Був депутатом Верховної Ради УРСР, неодноразово обирався чл. ЦК КПУ. Нагороджений бойовими і трудовими орденами СРСР, медалями. Автор публікацій із питань зовн. політики та міжнар. відносин. *Д.В. Табачник*

Шевченко Іван Денисович (2.02.1935, с. Княжичі Броварського р-ну Київської обл. — 15.02.2002, Київ) — укр. професійний дипломат. У 1962 закінчив юрид. ф-т Білоруського держ. ун-ту, 1966 — курси керівного складу дип. працівників при Вищій дип. школі МЗС СРСР. 1962-71 — аташе, 2-й, 1-й секр. протокольно-конс. відділу МЗС УРСР; 1971-76 — 2-й, 1-й секр. посольства СРСР у Республіці Верхня Вольта (тепер Буркіна-Фасо); 1976-84 — співробітник центр. апарату МЗС УРСР; 1984-87 — радник, керівник «Чадської групи» посольства СРСР у Республіці Камерун; у 1990 — тимчасовий повірений у справах СРСР у Республіці Чад. 1990-92 — нач. Фінанс.-госп. управління МЗС України; 1992-93 — керуючий справами МЗС України; 1993-98 — заст. начальника Управління двосторонніх відносин, 1-го територ. управління, нач. Істор.-архівного управління МЗС України. У грудні 1998 — лютому 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Гвінея, одночасно в червні 2000 — лютому 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Малі за сумісництвом, у грудні 2001 — лютому 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Сьєра-Леоне за сумісництвом. *В.М. Матвієнко*

Шеель (Scheel) Вальтер (8.07.1919, Золінген, Німеччина) — нім. громад.-політ. і держ. діяч. Здобув екон. освіту. Працював у банку (1938-39). Під час Другої світової війни служив у люфтваффе у Франції й на Схід. фронті. Після війни працював керівним менеджером у різноманітних фірмах. З 1946 — чл. Вільної демократичної партії (ВДП), депутат міської ради Золінгена

(1948-50), ландтагу землі Півн. Рейн-Вестфалія (1950-53), бундестагу (1953-74). Чл. заг. зборів Європейського співтовариства вугілля і сталі (1955-57), депутат Європарламенту 1958-69, віце-президент фракції ВДП, голова комісії з допомоги країнам, що розвиваються. Віце-президент бундестагу у вересні 1967 — жовтні 1969. Міністр у справах екон. співробітництва в коаліційних урядах ХДС/ХСС та ВДП *К. Аденауера* та *Л. Ерхарда* (1961-66); віце-канцлер та мін. зак. справ у коаліційному уряді СДПН і ВДП *В. Брандта* (1969-74). Брав безпосередню участь у розробці «*нової східної політики*» ФРН і підготовці дог-рів ФРН із СРСР (1970), ПНР (1970), НДР (1972), ЧССР (1973). У 1971 став першим мін. зак. справ ФРН, що відвідав Ізраїль. Під час візиту до Пекіна 1972 досяг домовленості про встановлення *дипломатичних відносин* із КНР. Після відставки *В. Брандта* 6.05.1974 упродовж 10 днів виконував обов'язки Федер. канцлера ФРН до обрання бундестагом на цю посаду *Г. Шмідта*. Федер. президент ФРН 1.07.1974-30.06.1979. Почесний голова ВДП (1979) та голова наглядової ради Фондації ім. *Ф. Науманна* (1979), голова наглядової ради Німецького товариства з допомоги країнам, що розвиваються (1980). Чл. наглядової ради концерну Тіссен АГ (1980), пізніше також Тіссен Сталь АГ. Голова ради керуючих Німецького нац. музею в Нюрнберзі. Нагороджений великим хрестом ордена «За заслуги» ФРН (1973).

Твори: «Конттури нового світу — труднощі, протверезіння та шанси індустріальних держав» (1965), «Формули німецької політики» (1968), «Про право іншого: роздуми про свободу» (1977), «Майбутнє свободи: про мислення і дії в нашій демократії» (1979), «Кому ще завдає болю поділ Німеччини» (1986).

Р.А. Кривонос

Шейсон (Cheysson) Клод (13.04.1920, Париж) — франц. держ. діяч і дипломат. З 1948 працював у центр. апараті МЗС і в дип. представництвах Франції за кордоном. У 1966-69 — посол Франції в Індонезії. 1970-73 займав посаду дир. великої франц. компанії з видобутку мінералів у Конго. З 1973 — чл. Комісії Європейських співтовариств (КЕС). У 1978-81 — чл. КЕС у питаннях відносин із країнами, що розвиваються. Брав активну участь у підготовці *Ломейських конвенцій*, що надавали значні привілеї в торгівлі з ЄЕС країнам Африки, Карибського басейну й АТР. У 1981-84 — мін. зак. справ Франції в соціал. уряді *Ф. Міттерана*.

П.М. Ігнат'єв

Шелухин Сергій Павлович (6.10.1864, с. Деньга Золотоніського повіту Полтавської губернії, тепер Черкаської обл. — 25.12.1938, Ржевниці поблизу Праги) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, історик. Нар. в сім'ї дрібного поміщика. Закінчив Лубенську класичну гімназію (1883) і юрид. ф-т Ун-ту Св. Володимира (1888). Працював у судових установах Єлисаветграда, Кам'янця-Подільського, Кишинєва. У 1902-17 — прокурор і суддя в Одесі, дійсний статський радник; брав активну участь у наук. (чл. Київ. правничого товариства при Університеті Св. Володимира, Історико-філологічного товариства при Новоросійському ун-ті) й громад. житті. 1904-14 спільно з *М. Шаповалом* редагував журнал «Українська хата», очолював Одеську укр. громаду. Після Лютневої рев-ції 1917 вступив до УПСФ і був обраний до її Головного комітету. 8.04.1917 був обраний до Центральної Ради від Херсонської губернії, 14.12.1917 створив у ній позапарт. «секцію самостійників». 15.01.1918 призначений ген. суддею УНР. 24.03-29.04.1918 — міністр судових справ в уряді *В. Голубовича*. 23.05-7.10.1918 — голова делегації Української Держави на *українсько-російських мирних переговорах 1918*. Із 3.08.1918 — чл. Державного Сенату. 26.12.1918-13.02.1919 — в. о. міністра юстиції в уряді *В. Чехівського*, потім — чл. Надзвичайної дип. місії УНР на *Паризьку мирну конференцію 1919-20*, голова делегації УНР на *Ризьку мирну конференцію 1920-21*. Активно відстоював незалежність укр. нац. державності, виступав проти курсу *А. Лівницького* — *А. Ніковського* на зближення з Польщею та Румунією. Із січня 1921 — проф. кримінального права в Українському вільному ун-ті (УВУ) у Відні, з 1924 — проф., декан правничого ф-ту й проректор УВУ в Празі. Викладав кримінальне право й політ. історію України в Українському високому пед. ін-ті ім. М. Драгоманова (Прага, 1924-25).

Твори: «Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року» (1926), «Історикоправні підстави української державності» (1929), «Звідкіля походить Русь — теорія кельтського походження Київської Русі» (1929), «Додаткові лекції по курсу «Історія українського народу» (1932), «Україна — назва нашої землі з найдавніших часів» (1936), «Німецька колонізація на Україні» (1938). *В.І. Головченко*

Шемшученко Юрій Сергійович (14.12.1935, Глухів Чернігівської, сучас. Сумської обл.) — укр. науковець, юрист. У 1962 закінчив юрид. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, д-р юрид. наук (1979), професор (1985), академік

НАН України (1992) та Академії прав. наук України (1994). У 1962-66 працював в органах прокуратури Сумської області. 1966-88 — аспірант, молодший наук. співробітник, старший наук. співробітник, зав. відділу, а з 1988 — дир. Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького АН УРСР/НАН України. Водночас із 1995 — ректор Київ. ун-ту права. Голова Співки юристів України (1991-93), президент Укр. асоціації політологів (1991-94). Голова Комісії при Президентові України в питаннях громадянства (1994); чл. Національної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС (2000); чл. Конституційної комісії України (1990-94); чл. Національної ради з узгодження діяльності заг.-держ. і регіональних органів місцевого самоврядування (2000) та ін. Нагороджений Почесною грамотою Президії ВР УРСР, орденом князя Ярослава Мудрого V ст. (1999). Лауреат премії НАН України ім. Д.З. Мануїльського (1991), премії НАН України ім. М.П. Василенка (1998). Заслужений діяч науки і техніки України (1995).

Твори: автор і співавтор понад 400 наукових праць, зокрема: «Організаційно-правові питання охорони навколишнього середовища» (1976), «Місцеві ради і охорона навколишнього середовища» (1988), «Правові проблеми екології» (1989), «Національна державність союзної республіки» (1991, співавт), «Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література» (1999), «Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи» (2001). *Л.В. Губерський*

Шенбрунський договір 1873 — двостороння міжнар. угода, укладена 25.05(6.06).1873 у Шенбрунському палаці поблизу Відня між австр. імператором *Францом Йосифом I* та рос. імператором *Олександром II* у формі особистої домовленості дорадчого характеру. Згідно з Ш. д. імператори зобов'язувались домовлятися один з одним у разі виникнення розбіжностей з тих чи інших питань, що становлять спільний інтерес. У разі нападу *третьої держави* вони повинні були узгоджувати спільну лінію поведінки. Якщо в результаті укладеної домовленості виникла б потреба у воєнних діях, то їхній характер мав бути визначений додатковою військ. конвенцією. 11(23).10.1873 до Ш. д. приєднався імператор Німеччини *Вільгельм I*. Завдяки укладенню Ш. д. Росія тимчасово залагодила відносини з Австро-Угорщиною, чим знижувала ризик її втручання в разі конфлікту з Великою Британією; Австро-Угорщина отримувала

певні гарантії невтручання Росії у справу придушення можливих визвольних повстань на Балканах; Німеччина прагнула використати цю угоду для посилення ізоляції Франції та недопущення утворення антинім. коаліції за її участі.

В.В. Копійка

Шенбрунський мир 1809 (Віденський мирний договір 1809 між Францією та Австрією) — двостороння міжнар. угода, підписана 14.10.1809 у Шенбрунському палаці поблизу Відня; завершила австр.-франц. війну 1809. За Ш. м. Австрія поступалась Франції графством Герц (Горіца), Трієстом із Трієстською областю, Крайною, Карінтією, Істрією; передавала Баварії Зальцбург і частину Верхньої Австрії, герцогству Варшавському — Зах. Галичину, Росії — Тернопільсько-Золочівський округ Схід. Галичини. Австрії гарантувалась цілісність володінь, що залишились у неї. Франція зобов'язувалась не перешкоджати транзитній торгівлі Австрії через порт Фіуме, однак Відень мав приєднатися до *Континентальної блокади*, не втручатись у справи Іспанії, Португалії та італ. д-ав, заздалегідь визнаючи всі зміни, які Франція здійснить у цих країнах. Чисельність австр. армії обмежувалась 150 тис. вояків, Австрія сплачувала Франції *контрибуцію* розміром 85 млн. флоринів золотом. Договір було остаточно анульовано рішенням *Віденського конгресу 1814-15*.

Т.О. Кулініч

Шенгенські угоди — сукупність документів, відомих як Шенгенський доробок (Schengen acquis), що включає в себе Угоду про поступову відміну контролю на спільних кордонах 1985, Конвенцію про застосування Угоди про поступову відміну контролю на спільних кордонах 1990, протоколи про приєднання, рішення та декларації Виконавчого комітету, утвореного відповідно до Конвенції 1990. Ш. у. спрямовані на реалізацію принципу вільного руху осіб, станом на 1.01.2004 діють на території 15 країн: 13 членів *Європейського Союзу* (крім Великої Британії та Ірландії), Норвегії та Ісландії. Вперше питання про скасування системи поліцейського та митного контролю на внутр. кордонах було розглянуто на засіданні Європ. ради в Фонтенбло в червні 1984 за ініціативою Франції та ФРН. Положення першої угоди, укладеної 14.06.1985 в Шенгені (Люксембург) країнами Бенілюксу, ФРН та Францією, не були вико-

нані своєчасно (до 1990), що обумовило підписання 5-ма д-вами Конвенції про застосування Ш. у. 19.06.1990. У Конвенції, що набрала чинності в березні 1995, зазначались умови та гарантії впровадження домовленостей про вільне пересування. Пізніше до них приєдналися Італія (1990), Іспанія й Португалія (1991), Греція (1992), Австрія (1995), Данія, Фінляндія та Швеція (1996). З 25.03.2001 Ш. у. почали діяти в країнах Скандинавського паспортного союзу, включно з Ісландією та Норвегією. До 1997 Шенгенський процес відбувався паралельно з інтеграційними процесами в ЄС. Згідно з положеннями Протоколу до *Амстердамського договору 1997* Ш. у. було інтегровано в прав. систему ЄС, обов'язки й повноваження Шенгенського виконавчого комітету перейшли до Ради ЄС, Ген. секретаріат взяв на себе функції Шенгенського секретаріату. Крім заходів зі скасування контролю на внутр. кордонах, у рамках Шенгенського процесу відбувається також гармонізація візової політики, запровадження єдиної системи контролю на зовн. кордонах, координація співробітництва у сфері юстиції та правопорядку тощо.

М.А. Миронова

Шепілов Дмитро Трохимович (1905, Ашхабат, сучас. Туркменістан — 18.08.1995, Москва) — рад. політ. і держ. діяч, науковець. Нар. в робітничій сім'ї. Закінчив ф-т сусп. наук Моск. ун-ту (1926). Працював прокурором, помічником прокурора в Якутії та Смоленську; з 1931 — в Аграрному ін-ті червоної професури; з 1935 — в апараті ЦК ВКП(б), згодом — в Ін-ті економіки АН СРСР, став д-ром екон. наук, професором. Під час Великої вітчизняної війни 1941-45 був нач. політвідділу дивізії, армії, чл. Військової ради армії; генерал-майор (1945). З 1946 — у газеті «Правда», з 1947 — в Управлінні агітації і пропаганди ЦК ВКП(б); брав активну участь в ідеолог. компанії переслідування представників наук. й творчої інтелігенції за «відсутність патріотизму», «космополітизм»; потім став гол. редактором газети «Правда». У 1955 — секр. ЦК КПРС, голова Комісії Верховної Ради СРСР із закорд. справ. 1.06.1956-14.02.1957 — мін. зак. справ СРСР. Поклав початок зближенню з країнами Бл. Сходу, особливо з Єгиптом, під час урегулювання *Суецької кризи 1956*. У лютому 1957 знов став секр. ЦК, але в жовтні 1957 був звільнений з усіх посад за критику *М. Хрущова* (під формальним приводом під-

тримки «антипартійної групи» *В. Молотова*, Г. Маленкова і Л. Кагановича). Працював в Ін-ті економіки АН Киргизької РСР. У 1960 повернувся в Москву, де одержав роботу в Головному архівному управлінні при Раді Міністрів СРСР. У 1962–76 виключався з КПРС. 1982 вийшов на пенсію, писав спогади.

М.М. Білоусов

Ширак (Chirac) Жак (29.11.1932, Париж) — франц. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї банківського службовця. Закінчив із відзнакою Ліцей Великого Людовика (1950), Ін-т політ. наук, Нац. школу управління (1959) і Школу бронетанкових військ та кавалерії. 1953 навчався в літній школі при Гарвардському ун-ті (США). Проходив дійсну військ. службу під час *війни за незалежність Алжиру*. 1960–62 — працівник бухгалтерського управління Ради міністрів, 1962–69 — урядовець ген. секретаріату Ради міністрів, держсекретар із соц. питань. Відіграв значну роль у налагодженні діалогу з профспілками під час заг. страйку в травні 1968. 1969–73 — держсекретар з економіки й фінансів, 1973 — міністр с. г-ва, 1974 — міністр внутр. справ. 27.05.1974–25.08.1976 і 20.03.1986–10.05.1988 — Прем'єр-міністр Французької Республіки. 1977–95 — мер Парижа, а з 1976 — лідер праворістського Об'єднання на підтримку республіки. Наполягав на зниженні податків, ліквідації контролю над цінами й експортом капіталу, приватизації бізнесу, запровадженні жорсткіших покарань за *тероризм міжнародний*. Двічі невдало балотувався на презид. виборах (1981 і 1988), здобув перемогу в 2-му турі презид. виборів 7.05.1995 (52,64% голосів), переобраний на другий термін 5.05.2002 (82,2% голосів). У *зовнішній політиці* реанімував незалежницький курс *Ш. де Голля*, поновивши підземні ядерні випробування у Франц. Полінезії (під тиском світової громадськості в лютому 1996 оголосив про закриття ядерних полігонів на атолах Муруроа і Фангатауфа) й виступивши з осудом воєнної операції США «Шок і тремтіння» в Іраку 2003; натомість активізував франц.-нім. і франц.-брит. співпрацю в рамках *Європейського Союзу (ЄС)*. У відносинах з Україною започаткував «привілейоване партнерство», конкретизоване в діяльності Змішаної укр.-франц. міжурядової комісії з екон. співробітництва та Форуму укр.-франц. діалогу. 2-4.09.1998 відвідав із держ. візитом Україну.

Л.В. Губерський

Шихі (Chikhi) Шериф (15.12.1951) — алжирський дипломат. Закінчив дип. відділення Нац. школи адміністрації (1976). У 1976–79 — секр. закорд. справ МЗС АНДР; 1980–81 — керівник відділу Ген. управління конс. справ МЗС; 1981–84 — 1-й секр. посольства Алжиру в Мозамбіку; 1984–88 — радник посольства Алжиру у США; 1989–93 — заст. начальника управління МЗС Алжиру; 1993–95 — радник-посланник посольства Алжиру у Великій Британії; 1996–97 — уповноважений з питань дослідження та синтезу при повноважному міністрі з питань співробітництва й у справах країн Магрибу. 1997 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом АНДР в Україні.

В.І. Головченко

Шишманов Іван Димитров (22.06.1862, Свиштов, Болгарія — 22.06.1928, Осло, Норвегія) — болг. громад.-політ. діяч, літературознавець і дипломат. Закінчив пед. уч-ще у Відні, навчався в Єнському, Женевському і Лейпцігському ун-тах. Д-р філософії (1888), дійсний чл. Болгарської АН, чл.-кор. Сербської АН та Югославської Академії наук і мистецтв, Грецької АН, Чехословацької АН і Угорської АН. Один із засновників Софійського ун-ту, проф. ун-ту з 1894. 1903–07 — міністр освіти Болгарії. Заснував серійне наук. видання «Збірник народної творчості, науки і літератури» (з 1889); значної уваги надавав вивченню болг. нац. відродження XIX ст.; активно займався громад. діяльністю, обирався головою Спілки болг. учених, письменників і художників та Спілки болг. читалень, очолював болг. пен-клуб. Зі студ. років був тісно пов'язаний з укр. нац. рухом, підтримував тісні контакти з М. Драгомановим (був одружений із його донькою Лідією), І. Франком, М. Павликом, Л. Українкою, В. Гнатюком, К. Студинським. 1907 обраний почесним проф. Харківського ун-ту, 1914 — дійсним чл. НТШ у Львові. Після укладення *Брестського мирного договору УНР із Центральними державами 1918* був призначений послом Болгарії до Києва. 7.05.1918 вручив вірчі грамоти *П. Скоропадському*. Після захоплення Києва більшовиками в березні 1919 повернувся до Софії, але зберіг довірчі зв'язки з укр. політ. діячами в еміграції. 1926 обраний головою Укр.-болг. товариства.

В.І. Головченко

Шлезінгер (Schlesinger) Артур Мейер молодший (15.10.1917, Колумбус, шт. Огайо, США) — амер. історик, громад.-політ. і держ. діяч. Закін-

чив Гарвардський ун-т (1938); докторант Гарвардського ун-ту (1939-42). Під час *Другої світової війни* служив в Управлінні військ. інформації (1942-43) та Управлінні стратегічних служб (1943-45). У 1946-61 — проф. історії Гарвардського ун-ту, активний прибічник Демократичної партії. Співзасновник громад. орг-ції «Американці за демократичну дію» (1947). У 1952, 1956 та 1960 брав активну участь у презид. кампаніях Демократичної партії. Радник президента *Дж. Кеннеді* з проблем Лат. Америки, після його загибелі залишався певний час радником президента *Л. Джонсона*. У 1966-94 — проф. Ун-ту міста Нью-Йорк. Президент Американського ін-ту мистецтв та словесності (з 1981), голова Фундації чотирьох свобод ім. *Ф. Рузвельта*.

Твори: «Епоха Джексона» (1945), «Епоха Рузвельта» (1957-60), «Політика надії. Тисяча днів» (1965), «Імперське президентство (1973)», «Криза довіри. Роберт Кеннеді і його час» (1979), «Прелюдія незалежності: війна газет в Британії, 1764-76» (1980), «Цикли американської історії» (1986), «Гірка спадщина» (1988), «Генерал Макартур та Президент Трумен: боротьба за контроль над американською зовнішньою політикою» (1992), «Роз'єднання Америки: роздуми над мультикультурним суспільством» (1993).

Р.А. Кривонос

Шліхтер Олександр Григорович (1.09.1868, Лубни Полтавської губернії — 2.12.1940, Київ) — рад. парт. і держ. діяч. Нар. в сім'ї ремісника-столяра. Навчався в Бернському ун-ті (1890-91). У рев. русі з 1891, чл. РСДРП з 1891. Учасник жовтневого збройного повстання 1917 у Москві. У 1917-18 — нарком землеробства, нарком продовольчих справ РСФРР; 1919 — нарком продовольства УСРР, уповноважений з продуктового забезпечення Червоної армії. У 1921-27 — на дип. роботі: голова рос.-фінляндської комісії з дотримання мирного дог-ру (1921-22), повпред і торгпред УСРР і РСФРР в Австрії (1922-23), чл. Колегії та *Уповноважений НКЗС СРСР при Раднаркомі УСРР* (1923-27); у 1927-29 — нарком землеробства УСРР, потім — на наук. роботі. У 1926-37 кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У. Віце-президент Академії наук УСРР у 1931-38.

М.С. Дорошко

Шмідт (Schmidt) Гельмут (23.11.1918, Гамбург) — нім. громад.-політ. і держ. діяч, 5-й Федер. канцлер ФРН (16.05.1974-30.09.1982). Нар. в сім'ї вчителя. У роки *Другої світової війни* — оберлейтенант, нагороджений орденом «Залізний хрест». Перебуваючи в англ. полоні, познайомився із с.-д. ідеями. У 1949 закінчив Гамбурзь-

кий ун-т, під час навчання вступив до СДПН. У 1953-61 та 1965-87 — депутат бундестагу; 1961-65 — сенатор з внутр. справ Гамбурга; 1968-74 — заст. голови СДПН. У 1969-72 — міністр оборони в коаліційному уряді *В. Брандта*. У 1972 — міністр економіки і фінансів, 1972-74 — міністр фінансів. Очолив уряд після відставки *В. Брандта* 1974. Формував коаліційні уряди з ВДП після виборів 1976 та 1980. У внутр. політиці здійснив низку сусп. реформ, зумів стримати хвилю ліворадикального терору, яка охопила ФРН у 70-ті. У *зовнішній політиці* спершу продовжував політику розрядки *В. Брандта*, пізніше сформулював власну «стратегію рівноваги» у відносинах із СРСР та США. Уклав перший довгостроковий договір про економічну та промислову співпрацю ФРН та СРСР (1978) і низку аналогічних дог-рів з іншими країнами рад. блоку. Остаточо відмовився від *Гальштейна доктрини*, відновив *дипломатичні відносини* із Сирією (1974) та Кубою (1975). Водночас здійснював активний курс на зближення зі США, підтримав ухвалення в липні 1974 Брюссельською сесією *НАТО* нової Декларації про атлантичні відносини, яка передбачала більш рівноправне партнерство в Альянсі. ФРН виступила ініціатором концепції «оборони на передових кордонах» у рамках НАТО, що передбачала не лише розміщення ядерної зброї на терені европ. країн-членів, але й залучення їх до розробки стратегії використання ядерної зброї та керування ракетними військами. У подальшому став ініціатором *НАТО подвійного рішення 1979*. Жорстко засудив інтервенцію СРСР в Афганістані 1979, одночасно прагнучи виступати посередником між двома *наддержавами* з метою спонукати їх розпочати переговори щодо обмеження ядерних озброєнь в Європі. Активно підтримував процес европ. інтеграції, сприяв формуванню европ. фінанс. системи із введенням *європейської валютної одиниці*, европ. системи скоординованих валютних курсів (т. зв. «*валютної змії*»), розширенню повноважень Європ. ради, впровадженню прямих виборів до Європарламенту. У 1982 був змушений подати у відставку у зв'язку з загостренням екон. проблем в країні. З 1983 — видавець та співредактор гамбурзького щотижневика «Час».

Твори: «Стратегія для Заходу» (1984), «Люди і держави» (1987), «Німці і їхні сусіди» (1987), «Задля Німеччини: шляхи виходу з кризи» (1995), «Глобалізація» (2000), «Самоствердження Європи: перспективи на ХХІ століття» (2000), «Сили майбутнього: переможці і переможені в майбутньому світі» (2004).

Р.А. Кривонос

Шомонський трактат 1814 підписаний 26.02(10.03).1814 в Шомоні (Франція) Австрією, Великою Британією, Пруссією та Росією терміном на 20 років, із можливістю пролонгації; передбачав спільні дії сторін у війні проти Франції до її остаточної поразки. Сторони зобов'язувались не вступати в сепаратні переговори й укладати із Францією *перемир'я* чи мир виключно за спільною згодою. Кожна з д-ав мала виставити проти Франції армію кількістю не менше 150 тис. чоловік. Фінансування війни в обсязі 5 млн. футів стерлінгів брала на себе Велика Британія. Після завершення війни передбачалось повернути Францію в кордони станом на 1.01.1792, решта земель мала бути вилучена зі сфери її впливу. Голландське королівство об'єднувалось із бельгійськими провінціями в Нідерландське королівство; нім. князівства об'єднувались у незалежну конфедерацію, а Швейцарія перетворювалась на *федерацію* з гарантіями її *нейтралітету*; Італія розділялась на окремі д-ви, підпорядковані Австрії; в Іспанії відновлювалась влада Фердинанда VII. Відповідно до таємних статей трактату до нього мали приєднатися Іспанія, Португалія, Швеція та Голландія. Основні положення трактату були підтверджені на *Віденському конгресі 1814-15.*

В.В. Копійка

Шостак Анатолій Миколайович (19.09.1939, смт Борова Харківської обл.) — укр. громад.-політ. діяч, дипломат. У 1960 закінчив Київ. технол. ін-т легкої промисловості, 1977 — Дипломатичну академію МЗС СРСР. 1961-64 — на комсомольській роботі. 1964-66 — зав. відділом Укр. товариства дружби та культ. зв'язків із зарубіжними країнами; 1966-71 — заст. директора, дир. Будинку рад. культури в Белграді (СФРЮ); 1971-75 — 1-й секр. МЗС УРСР; 1977-86 — старший референт Президії ВР УРСР; 1986-92 — дир. Будинку рад. культури в Белграді. У 1992-95 — керівник групи парл. протоколу Секретаріату ВР України. У квітні 1995 — жовтні 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Хорватія, одночасно в лютому 1997 — квітні 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Боснія та Герцеговина за сумісництвом. У листопаді 2001 — червні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Союзній Республіці Югославія.

В.М. Матвієнко

Шпек Роман Васильович (10.11.1954, с. Брошнів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.) — укр. держ. діяч. У 1976 закінчив Львівський лісотехн. ін-т. 1976-78 — інженер-технолог, нач. цеху лісокомбінату «Осмолода» на Івано-Франківщині; 1978-85 — гол. інженер, дир. Верховинського лісокомбінату; 1985-89 — дир. Ворохтянського лісокомбінату; 1989-92 — заст. міністра лісової та деревообробної промисловості України, заст. голови комітету з деревообробної промисловості України. У 1992 — міністр України у справах роздержавлення й демонополізації. 1992-93 — 1-й заст. міністра економіки України; 1993-95 — міністр економіки України; 1995-96 — віце-прем'єр-міністр України з питань економічної політики. У липні 1996 — травні 2000 — голова Національного агентства України з питань розвитку та європ. інтеграції. З травня 2000 — представник України при *Європейських співтовариствах (Європейському Союзі).*

В.М. Матвієнко

Шраг Микола Ілліч (4.05.1894, Чернігів — 1.02.1970, Львів) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат, економіст. Нар. в сім'ї адвоката і відомого громад. діяча І. Шрага. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту, де був діяльним членом укр. студ. громади. У березні 1917 разом із *М. Грушевським* приїхав до Києва, на Всеукраїнському нац. конгресі 8.04.1917 був обраний до Центральної Ради від українців Москви, увійшов до комісії для розробки проекту статуту авт. України. З 28.06.1917 — заст. голови Центральної Ради. Під час відсутності *М. Грушевського* головував на заг. зборах Центральної Ради й засіданнях Малої ради. На 2-у з'їзді УПСР 15-19.07.1917 був обраний до ЦК партії, очолював редколегію центр. органу УПСР часопису «Боротьба». Був співголовою 3'їзду народів Росії в Києві (8-14.09.1917). 27.04.1918 за дорученням Центральної Ради відбув до Швейцарії на чолі дип. делегації УНР, що мала завдання відвідати також Іспанію, Італію й Францію для з'ясування можливості встановлення з ними *дипломатичних відносин*, але у зв'язку з гетьманським переворотом 29.04.1918 місія змушена була згорнути свою роботу. Після повернення до Києва увійшов до опозиційного *П. Скоропадському* Українського Національного Союзу. За доби Директорії був радником Дип. місії УНР у Будапешті. У 1920-24 — чл. Закордонної делегації УПСР і співредактор її друкованого органу

«Борітеся — поборете!»; взяв активну участь у створенні Укр. соціол. ін-ту у Відні. У вересні 1921 разом із М. Чечелем вів у Харкові переговори з Х. Раковським щодо повернення в Україну частини діячів УПСР і науковців. 1924 переїхав до УСРР, працював економістом у наркоматі зовн. торгівлі й заст. начальника пром.-екон. управління ВРНГ, у 1928-31 — у Харківському товаристві робітників науки й техніки для сприяння соціал. будівництву. 1931 засуджений у сфабрикованій справі «Українського національного центру» та засланий на 6 років до виправних таборів. Був амністований під час Великої вітчизняної війни. З 1952 викладав у Харківському ін-ті народного госп.-ва. З 1966 — проф. на кафедрі економіки Львівського політехн. ін-ту.

Твори: «Держава й соціалістичне будівництво» (1923), «Зовнішня торгівля УСРР та її ближчі перспективи» (1924).

В.І. Головченко

Шрöder (Schröder) Герхард (7.04.1944, Моссенбург, Нижня Саксонія, Німеччина) — нім. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї робітника; батько загинув на Схід. фронті (1944). 1958 змушений був залишити школу й працювати помічником продавця. Закінчив вечірню школу та юрид. ф-т Геттінгенського ун-ту (1976). 1963 вступив до СДПН, 1978 очолив її молодіжну секцію — «Молодих соціалістів». 1980 обраний до бундестагу, належав до лівого крила СДПН, яке виступало проти *НАТО подвійного рішення 1979*. У 1986 став керівником фракції СДПН у парламенті Нижньої Саксонії. 1990-98 — міністр-президент уряду Нижньої Саксонії, поступово перейшов на центристські позиції; був обраний членом спостережної ради компанії «Фольксваген». У квітні 1998 був висунутий кандидатом на посаду федер. канцлера від СДПН і здобув перемогу на парл. виборах 27.09.1998 (41,4% голосів). З 27.10.1998 — Федер. канцлер ФРН (переобраний на парл. виборах 22.09.2002, де СДПН отримала 38,5% голосів), водночас 1999-2003 — голова СДПН. У внутр. політиці зосередився на забезпеченні стійкого екон. зростання, зниженні рівня безробіття, удосконаленні освітньої системи та здійсненні податкової й пенсійної реформ задля підтримання платоспроможного попиту населення й ліквідації бюджетного дефіциту. У *зовнішній політиці* протягом першого терміну повноважень активно сприяв поглибленню й інтенсифікації євроін-

теграційного процесу, забезпеченню миру й безпеки на основі атлантичної солідарності (див. *Косовська проблема*), створенню міжнар. *антитерористичної коаліції* та проведенню її операції в Афганістані 2001, але згодом критично поставився до операції США «Шок і тремтіння» в Іраку 2003. У відносинах з Україною, дотримуючись прагматичного підходу, започаткував проведення щорічних міжурядових консультацій на вищому рівні й 2002 виступив співініціатором створення нім.-рос.-укр. консорціуму для модернізації й управління нафтогазовою мережею України.

Л.В. Губерський

Штандарт Президента України — прапор, що являє собою синє квадратне полотнище із зображенням у центрі золотого знака Княжої Держави *Володимира Святославича* (малого держ. герба України); полотнище обрамлене золоту лиштвою та прикрашене золоту бахромою, древо прапора дерев'яне, верхівка древки має форму купола з онікса, що оздоблений рельєфним накладним орнаментом із жовтого металу. Лицьова та зворотна сторони прапора ідентичні. Ш. П. У. має оригінал і дублікати, розміри яких відповідають меті їх використання. До основи верхівки древки оригіналу Ш. П. У. прикріплюється срібна пластинка з вигравіруваними прізвищем, ім'ям, по батькові Президента України та датою складення ним присяги народові. Після закінчення повноважень Президента України пластинка передається на постійне зберігання до Відділу держ. нагород Адміністрації Президента України.

Дублікат Ш. П. У.: піднімається на прапорній щоглі біля резиденції Президента України у столиці України Києві, встановлюється в ложі Президента України зали засідань ВР України під час перебування Президента України у ВР України, встановлюється (піднімається, зображується в зменшеному вигляді) на трансп. засобах пересування Президента України на території України. Дублікат Ш. П. У. за згодою Президента України та з урахуванням норм протоколу може встановлюватись (підніматись на прапорній щоглі) над іншими резиденціями під час перебування в них Президента України, у місці проведення офіц. заходів та урочистостей за участю Президента України, а також під час його закорд. візитів на трансп. засобах пересування Президента України. На знак все-

народного трауру дублікат Ш. П. У. на прапорній шоглі біля резиденції Президента України у столиці України Києві приспускається. У разі використання в дні всенародного трауру іншого дубліката Ш. П. У. до нього кріпиться чорна стрічка (дублікат приспускається на прапорній шоглі).

В.І. Резніченко

Штейнгель Федір Рудольфович (26.11.1870, с. Городок Рівненського повіту Волинської губернії — 11.02.1946, Дрезден) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат. Нар. в сім'ї поміщика нім. походження, барон. Закінчив природничий ф-т Ун-ту Св. Володимира. Захоплювався краєзнавством й археологією. 1896 заснував у Городку один із перших музеїв на Правобережжі. Був активним членом Товариства дослідників Волині, займався благодійною й кооперативною діяльністю. 1906 обраний до 1-ї Державної думи від Києва, увійшов до складу укр. фракції, член проводу Товариства укр. поступовців. З 1907 — товариш голови Українського наукового товариства в Києві. З літа 1915 — голова к-ту Всеросійського союзу міст, чл. партії кадетів; з червня 1917 — чл. УПСФ. 1.03.1917 увійшов до Виконавчого комітету об'єднаних громад. орг-цій Києва. 7.03-7.04.1917 — чл. Центральної Ради, входив до Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Києві. 10.06.1918 призначений послом Української Держави в Німеччині, забезпечив швидку ратифікацію Берліном 24.07.1918 *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918*, налагодив плідні стосунки з дипломатами нейтральних д-ав (Іспанія та Нідерланди). З 1919 — в еміграції в Німеччині.

В.І. Головченко

Штеттінський мир 1570 — *договір мирний*, підписаний 13.12.1570 у Штеттіні (сучас. Щецин, Польща) між Данією та Любеком з одного боку та Швецією з іншого, за результатами переможної для перших *Північної семилітньої війни 1563-70*. Ш. м. передбачав поновлення всіх довоєнних дансько-шведських кордонів; Данія повертала Швеції за великий викуп розташований на узбережжі прибуткової транзитної протоки Каттегат і вкрай важливий для Стокгольма порт Ельвсборг. Данський король Фредерік II відмовлявся від претензій на шведський престол, в обмін на що шведський король Юхан III Ваза зрікався від своїх територ. зазіхань на данські острови на Балтиці та на підконтрольну

Данії Норвегію. Любек отримував лише невелику грошову винагороду (яка, зрештою, не була сплачена), але Швеція не відновила його торг. привілеї на своїй території. Ш. м. дозволив Данії зберегти свої позиції на Балтиці, залишивши під контролем данських купців значну частину прибуткової трансбалтійської торгівлі Заходу з країнами Схід. Європи — постачальниками дешевої сировини й хліба в обмін, насамперед, на продукцію зах.-європ. ремісників і виноробів.

В.А. Рубель

Штіндл (Stindl) Карел (1938, Хоцьєнь, ЧСР) — чеський дипломат. Закінчив філос. ф-т Карлового ун-ту в Празі (1960); д-р філос. наук. У 1962 — редактор Чехословацького радіо; 1963-70 — викладач філос. ф-ту в Карловому ун-ті; 1970-73 — працівник виробничого об'єднання з випуску дитячих іграшок «УНІОН»; 1974-89 — програміст Дослідного ін-ту інженерії; 1989-90 — чл. виконавчого комітету Громадянського форуму; 1990-92 — депутат, голова Комітету в закорд. справах, чл. Президії парламенту Чеської Республіки; 1992-93 — викладач філос. ф-ту Карлового ун-ту. У 1994-99 — посол Чеської Республіки в Республіці Польща; 2000 — заст. директора Департаменту аналізу та планування МЗС Чехії. 2001 — пенсіонер, позаштатний викладач філос. ф-ту Карлового ун-ту. У 2001 повернувся до активної діяльності, призначений Надзвичайним і Повноважним Послом Чеської Республіки в Україні.

Р.А. Кривонос

Штреземанн (Stresemann) Густав (10.05.1878, Берлін — 3.10.1929, Берлін.) — нім. громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Вивчав економіку народного госп-ва в Берліні та Лейпцигу. Голова Спілки саксонських промисловців (1902-18); чл. Національно-ліберальної партії (1903-18); депутат рейхстагу (1907-12, 1914-18 та 1920-29). Під час *Першої світової війни* — активний прибічник *анексії*; після війни — один з організаторів (1918) та лідерів (1918-29) монархічно орієнтованої Нім. народної партії. Проїшов ідейну еволюцію від ідеалістичного монархізму до реалізму й підтримки республіки. Був депутатом Національних зборів у Веймарі (лютий — липень 1919), що ухвалили респ. конституцію Німеччини («Веймарська республіка»). У серпні — листопаді 1923 — Рейхсканцлер Німеччини, мав підтримку широкої коаліції, у т. ч. за участю

СДПН; придушив т. зв. «півний путч» у Мюнхені; реорганізував держ. фінанси. Здійснив ефективну грошову реформу, що різко знизило інфляцію. Припинив «пасивний спротив» проти окупації Рурської області франц. та бельгійськими військами (11.01–26.09.1923), що створило передумови для подальших переговорів із країнами Антанти. Попередив створення сепаратистської Рейнської республіки та авт. Пфальцської держави. У 1923–29 — мін. закл. справ Німеччини. Прагнув відновлення статусу Німеччини як великої держави в європ. політиці та перегляду Версальського мирного договору 1919 шляхом порозуміння з Францією та Великою Британією. Домігся поступок з боку Антанти щодо Німеччини, зокрема шляхом підписання *Дауеса плану*, *Локарнських угод 1925*, *Юнга плану*. Досяг виведення союзницьких військ із Кьольнської зони (1926), Рейнської області (листопад 1929); прийняття Німеччини до *Ліги Націй* (1926). Був активним прибічником підписання — *Бріана — Келлога пакту 1928*; виступав за розвиток відносин із СРСР з метою подолання міжнар. політ. ізоляції Німеччини, попередження відновлення франц.-рос. союзу, а в майбутньому — для можливого перегляду кордону з Польщею (т. зв. «рапальська політика»). Уклав із СРСР договір про торгівлю (1925) та про ненапад і нейтралітет (1926). Лауреат *Нобелівської премії миру* (1926, разом із франц. мін. закл. справ А. Бріаном).

Р.А. Кривонос

Штучних островів і споруджень статус — міжнар.-прав. регулювання порядку розташування та управління стаціонарними й рухомими штучними конструкціями (острови, платформи, установки та спорудження), що розміщуються в мор. акваторіях і на мор. дні; залежить від статусу мор. просторів, у яких вони розміщуються. Розрізняють штучні острови та спорудження на *континентальному шельфі*, у *виключній економічній зоні* та у *відкритому морі*. Вони не мають *островів статусу*, своїх *територіальних вод*, *виключної екон. зони* або *континентального шельфу*, їхня наявність не впливає на *делімітацію кордонів* мор. просторів. Штучні острови та спорудження знаходяться під юрисдикцією прибережних д-ав. Про створення таких штучних островів і споруджень д-ви роблять належне повідомлення. Прибережна д-ва здійснює *виключне й ніким не обмежене право* розміщувати або дозволяти розташування та регулювати ви-

користання у своїх територ. водах і на континентальному шельфі штучних островів, а також споруджень, які призначені для розвідки, розробки й збереження природ. ресурсів та управління ними і для інших екон. цілей. Будь-які покинуті або залишені без використання штучні спорудження повинні бути прибрані з метою забезпечення безпеки судноплавства. При ліквідації таких споруджень належним чином повинні враховуватись інтереси рибальства, захисту мор. середовища, прав та обов'язків інших д-ав. Про місце знаходження, глибину та розміри споруджень, які ліквідовані не повністю, здійснюється належне повідомлення. У разі необхідності прибережна д-ва може створювати навколо штучних островів і споруджень зону безпеки, ширина якої визначається прибережною д-вою з врахуванням міжнар. стандартів. Ці зони встановлюються таким чином, щоб вони розумно співвідносились із характером і функціями штучних островів і споруджень та не поширювались більш ніж на 500 м, які відраховуються від кожної точки зовн. краю. Усі судна зобов'язані поважати зони безпеки й дотримуватись заг.-визнаних міжнар. стандартів щодо судноплавства поблизу штучних островів і зон безпеки. Штучні острови й зони безпеки не можуть бути встановлені, якщо це може створити перешкоди для використання заг.-визнаних мор. шляхів, що мають суттєве значення для *судноплавства міжнародного торговельного*. Штучні острови та спорудження у вільній екон. зоні мають прав. режим, аналогічний до режиму на континентальному шельфі.

Г.М. Забара

Штюдемманн (Stüdemann) Дітмар Гергард (1941, Вельс, земля Верхня Австрія, Австрійська Республіка) — нім. дипломат. Вивчав юриспруденцію, соціологію та славістику в Майнці (1962–69), пройшов підготовку до вищої дип. служби (1973–74). У 1974–77 — співробітник МЗС ФРН; 1977–81 — у посольстві ФРН у СРСР; 1981–84 — у посольстві ФРН у Греції. 1984–86 працював у центр. апараті МЗС ФРН; 1986–88 — у посольстві ФРН в Австрії, 1988–91 — у центр. апараті МЗС ФРН. 1991–97 — керівник відділу з політ. питань посольства ФРН у Росії; 1997–98 — зав. відділом Департаменту з питань економіки МЗС ФРН; 1998–2000 — зав. відділом Департаменту з питань політики МЗС ФРН. З 2000 — Надзвичайний і

Повноважний Посол Федеративної Республіки Німеччини в Україні.

Р.А. Кривонос

Шувалов Павло Андрійович (13.11.1830, Петербург — 7.04.1908, Ялта) — рос. військ. діяч і дипломат, граф. З 1849 — на військ. і придворній службі, учасник *Кримської війни 1853-56* і рос.-тур. війни 1877-78; потім — нач. штабу військ гвардії й Петербурзького військ. округу, генерал від інфантерії. У 1885-94 — посол Російської імп. в Берліні й водночас повноважний міністр у герцогствах Мекленбург-Шверинському та Мекленбург-Стрелицькому; підписав *Договір «перестраховання» 1887*; забезпечив укладання нім.-рос. торг. угоди 1894, що припинила «митну війну» між двома д-вами. У 1894-96 — варшавський генерал-губернатор, потім — чл. Державної ради.

В.І. Головченко

Шувалов Петро Андрійович (15.06.1827, Петербург — 10.03.1889, там само) — рос. військ. і держ. діяч, дипломат, граф. Закінчив Пажеський корпус. З 1845 — на військ. службі в кінній гвардії, учасник *Кримської війни 1853-56*, оборони Севастополя і як помічник воєнного міністра — *Паризького конгресу 1856*. У 1857-60 — петерб. обер-поліцмейстер; 1860-61 — дир. Департаменту заг. справ МВС; 1861-64 — нач. штабу корпусу жандармів; 1864-66 — ліфляндський, естляндський і курляндський генерал-губернатор; 1866-74 — шеф жандармів і гол. начальник 3-го відділення власної канцелярії імператора, найближчий радник Олександра II. У 1874-79 — посол Російської імп. у Великій Британії. 30.05.1878 підписав із *Р. Солсбері* таємну англ.-рос. угоду, що змінювала умови *Сан-Стефанського мирного договору 1878* й попереджувала основні рішення *Берлінського конгресу 1878*, в якому Ш. взяв участь як другий уповноважений. У подальшому виконував окремі дип. доручення уряду.

В.І. Головченко

Шульгин Олександр Якович (30.07.1889, с. Сохвине Хорольського повіту Полтавської губернії — 4.03.1960, Париж) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, історик, дипломат, перший міністр закордонних справ незалежної України (УНР). Нар. в сім'ї козацько-старшинського походження, спорідненій із родинами Полуботків, Апостолів, Скоропадських, Устимовичів. 1908 закінчив 1-у Київ. гімназію, 1915 — істор.-філол. ф-т Петерб. ун-ту й був залишений там

для підготовки дисертації та викладання (водночас став активістом ТУП, переконаним прибічником нац.-територ. автономії України). Після перемоги Лютневої рев-ції 1917 був делегований столичною Українською Національною Радою до складу Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, де обстоював право України на самоврядування. З кінця березня 1917 перебував у Києві (обраний до складу ЦК Союзу укр. автономістів-федералістів, з червня — УПСФ). Узяв участь у роботі Українського Національного Конгресу, на якому 6.04.1917 виступив із програмною доповіддю «Федералізм та домагання демократичної російської республіки». Став членом Центральної Ради, а невдовзі увійшов до її виконавчого органу — Малої ради. У створеному 15.06.1917 Генеральному Секретаріаті отримав посаду заст. ген. секретаря міжнац. справ, а за два тижні, після відставки С. Єфремова, став виконувати обов'язки ген. секретаря. 15.07.1917 офіційно затверджений Малою радою на цій посаді. Брав діяльну участь у виробленні Тимчасового статуту України (про її авт. статус) та підготовці й проведенні 8-14.09.1917 в Києві «З'їзду поневолених народів»; займався налагодженням контактів із військ.-дип. представниками країн *Антанти* та Японії для з'ясування можливості отримання фінанс. допомоги. Україн негативно поставився до жовтневого перевороту в Петрограді, був гол. автором тексту відповіді Центральної Ради на ленінський «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». 11.12.1917 разом із головою уряду УНР *В. Винниченком* підписав і розіслав усім воюючим і нейтральним д-вам ноту в справі миру, а з затвердженням 22.12.1917 урядом законопроекту про реформування Ген. секретаріату міжнац. справ у «генеральне секретарство справ міжнародних» (з 11.01.1918 — народне мін-во закорд. справ) став першим керівником *зовнішньополітичного відомства УНР*. Однак через те, що участь делегації Центральної Ради у сепаратних *Брестських мирних переговорах 1917-18* фактично перекреслила всі його зусилля з налагодження контактів із д-вами Антанти, і будучи послідовним противником зближення з Німеччиною й Австро-Угорщиною, відмовився від участі в новому кабінеті *В. Голубовича* та 15.01.1918 разом із більшістю колег по уряду *В. Винниченка* подав у відставку.

За доби гетьманату *П. Скоропадського* взяв участь в *українсько-російських мирних перегово-*

рах 1918, що розпочались у Києві 23.05.1918 (очолив політ. комісію укр. делегації), а з 1.06.1918 став одним із 5 членів Ради МЗС, очолюваного *Д. Дорошенком* (перед цим не прийняв пропозицію *Ф. Лизогуба* очолити *МЗС Української Держави*). Невдовзі був призначений послом Української Держави в Болгарію, куди прибув 25.07.1918. Домігся визволення з полону й повернення на Батьківщину 15 тис. громадян України; практично без ускладнень вирішив питання відновлення майнових і громадян. прав українців у Болгарії та болг. громадян в Україні. Із проголошенням 14.11.1918 гетьманом П. Скоропадським федерації з небільшовицькою Росією відмовився від посади посла, але Директорія підтвердила повноваження Ш. як посла УНР у Болгарії, також доручивши йому налагодити дип. контакти з політ. й військ. представниками Антанти в Софії. На поч. січня 1919 увійшов до складу дип. секції Надзвичайної дип. місії УНР на *Паризьку мирну конференцію 1919-20*, де працював до вересня того ж року. 27.10.1920 призначений членом Ради МЗС і головою делегації УНР на Першій Асамблеї новоствореної *Ліги Націй* (ставилось завдання здобуття УНР членства в цій орг-ції). До початку *Другої світової війни* очолював неформальне представництво УНР при Лізі Націй — *Українське товариство прихильників Ліги Націй*.

У 1923-27 мешкав (із короткими перервами) в Празі, де викладав історію Зах. Європи, історію філософії та проблематику нац. питання в Укр. вільному ун-ті та Укр. високому пед. ін-ті ім. М. Драгоманова. У 1926-36, 1939-40 і 1945-46 — мін. зак. справ екзильного уряду УНР; невтомно боронив і пропагував укр. справу, виступаючи речником франц. орієнтації (з кінця 1920-х знову жив у Парижі й очолював там неофіц. укр. дип. місію). У травні 1934 ініціював створення Комітету дружби Кавказу, Туркестану та України задля орг-ції співпраці з емігрантськими представництвами поневолених сталінським режимом народів СРСР. Зі вступом нім. військ у Париж разом із сином Ростиславом був заарештований і до 18.04.1941 перебував в ув'язненні. З 1946 — незмінний голова Укр. академічного товариства в Парижі, з 1952 — співзасновник і віце-президент Міжнародної вільної академії наук у Парижі, що об'єднала бл. 300 учених-емігрантів із різних європ. країн, а також заст. голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Європі. Водночас протягом 1948-52 — представник

українців у Міжнар. орг-ції біженців, а потім — співробітник франц. орг-ції з охорони біженців й осіб без громадянства при МЗС Франції.

Твори: «Політика. Державне будівництво і міжнародні справи. Статті, документи, промови» (1918); «Україна і червоний жах» (1927); «Уваги до історії розвитку ранішнього капіталізму» (1928); «Державність чи гайдамащина?» (1931); «Без території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині» (1934); «Україна проти Москви (1917)» (1935); «Походження модерного національного руху і Жан Жак Руссо» (1937); «Історія та життя» (1957). *В.М. Матвієнко*

Шульц (Shulz) Джордж Претт (1920, Нью-Йорк) — амер. держ. діяч і підприємець. Закінчив Принстонський ун-т (1942) і Массачусетський технол. ін-т (1949). У 1946-57 викладав у Массачусетському технол. ін-ті; 1957-68 очолював школу бізнесу Чиказького ун-ту, водночас працював консультантом з екон. питань в адміністраціях *Д. Ейзенхауера*, *Дж. Кеннеді* й *Л. Джонсона*. У 1969-70 — міністр праці, 1970-72 — дир. Адмін.-бюджетного управління, 1972-74 — міністр фінансів і водночас помічник Президента США *Р. Ніксона* з екон. питань. У 1974-82 — віце-президент, президент інженерно-будівельної компанії «Бехтел», чл. ради директорів низки найбільших торг. і фінанс. компаній, очолював групу екон. консультантів при Президенті США *Р. Рейгані*. 16.07.1982-20.01.1989 — *державний секретар США*. Відзначився високим рівнем професіоналізму та здатністю до національних компромісів. *В.І. Головаченко*

Шуман (Schuman) Робер (29.06.1886, Люксембург — 4.09.1963, Сі-Шазель pobl. Меца, Франція) — франц. громад.-політ. і держ. діяч. Розпочав політ. кар'єру в 1919, коли був обраний депутатом від департаменту Мозель у Національні збори Франції (представляв цей департамент упродовж майже 40 років). У 1928-36 — голова парл. комісії в справах Ельзасу й Лотарингії, у березні — липні 1940 — заст. держсекретаря в справах *біженців*. По завершенні *Другої світової війни* взяв участь в орг-ції Народно-респ. партії, що об'єднала прибічників католицької церкви. У 1946-47 як міністр фінансів намагався стримати зростання інфляції. У 1947-48 — Прем'єр-міністр Французької Республіки, 1948-52 — міністр зак. справ, 1955-56 — міністр юстиції. У 1958-60 — голова, 1960-63 — почесний голова Консультативної асамблеї та Європейської ради. Активно підтримував реалізацію *Маршалла плану* і створення *НАТО*. 1950 висунув

план формування *Європейського співтовариства вугілля і сталі* (див. *Шумана план*).

П.М. Генатьєв

Шумана план — проект утворення міжнар. пром.-фінанс. та екон. об'єднання підприємств чорної металургії, кам'яновугільної та залізрудної промисловості країн-учасниць *Маршалла плану*. Розроблений франц. підприємцем *Ж. Моне* і 9.05.1950 в Парижі офіційно запропонований мін. зак. справ Франції *Р. Шуманом*. План став першим кроком на шляху зах.-європ. інтеграції міжнародної в політ.-екон. сфері. Його було взято за основу при створенні *Європейського співтовариства вугілля і сталі*, першого з *Європейських співтовариств*. План передбачав створення в Зах. Європі політ.-екон., а в перспективі й військ., угруповання на основі т. зв. повоєнного «франко-німецького примирення». На відміну від попередніх «лан-європейських» проектів, за Ш. п. нац. ринки зливались у єдиний, деякі функції суверенних д-ав передавались наднац. інститутам. Франція, яка виступала ініціатором запровадження плану, розраховувала утримати Велику Британію, яка виступала проти принципу наднаціональності в європ. інтеграції, поза межами утворюваного угруповання, доки не будуть достатньо зміцнені позиції Франції в ньому. Ш. п. також був спрямований на якнайшвидше залучення до зах.-європ. інтеграції ФРН та Італії.

І.О. Мінгазутдінов

Шумицький Микола (30.04.1889, Глухів Чернігівської губернії, сучас. Сумської обл. — 14.02.1982, Париж) — укр. громад.-політ. діяч і дипломат. Закінчив Київ. політехн. ін-т, за фахом архітектор. Після Лютневої рев-ції 1917 — голова військ.-інженерного відділу Українського Генерального Військового комітету, Ради залізничників України, від якої був обраний до Центральної Ради та Малої ради. 25.10.1917 увійшов до Крайового комітету охорони рев-ції в Україні. На поч. листопада 1917 призначений Ген. секретаріатом відповідальним за передислокацію укр. військ, виконував обов'язки комісара по реквізиціях при Генеральному секретарстві військ. справ та керував його техн. відділом. У грудні 1917 займався формуванням панцерного автомобільного дивізіону. У вересні 1919 увійшов до складу Надзвичайної дип. місії УНР на *Паризьку мирну конференцію 1919-20*. 1920 став радником Дипломатичної місії УНР

у Парижі й за дорученням МЗС УНР провів ретельне розслідування причин невдачі вітчизняної дипломатії на мирній конференції, вказавши серед головних на гостре міжпарт. суперництво. 31.03.1921 призначений повіреним у справах УНР при уряді Аргентинської Республіки (визнала незалежність УНР 5.02.1921), опрацював докладний план розгортання дип. діяльності в Лат. Америці, однак за браком коштів не зміг виїхати до Буенос-Айреса. 1925-40 — голова Союзу українських емігрантських орг-цій у Франції, представник Союзу в дорадчій раді *Ліги Націй*.

В.І. Головченко

Шумський Олександр Якович (2.12.1890, с. Борова Рудня Житомирського повіту Волинської губернії — 18.09.1946, станція Кирсаново, РСФРР) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в бідній селянській родині. Навчався в Моск. ветеринарному ін-ті (1915-17), тоді ж приєднався до есерівського руху. На 3-у з'їзді УПСР у листопаді 1917 кооптований до складу її ЦК, а згодом до складу укр. Центральної Ради. Один із лідерів лівої течії УПСР, що в 1919 остаточно оформилась в УКП (боротьбистів). Після її саморозпуску (1920) — чл. КП(б)У, згодом — чл. її політбюро й ЦК, займав відповідальні парт. та держ. посади. У 1921-23 — повпред УСРР у Варшаві, контролював виконання польським урядом умов *Ризького мирного договору 1921*. У 1924-27 — нарком освіти УСРР. У лютому — березні 1927 на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У звинувачений у «націоналістичному ухилі» (т. зв. «шумськизм») та направлений у розпорядження ЦК ВКП(б). У 1931-33 — голова ЦК профспілки працівників освіти, чл. президії ВЦРПС. У 1933 засуджений до 10 років виправно-трудових таборів, з 1935 — на засланні. У жовтні 1937 знову заарештований як один з організаторів і керівників «антирадянської фашистської організації». 18.09.1946 виїхав із Саратова до Києва, однак раптово помер на станції Кирсаново (ймовірно знищений НКДБ).

М.С. Дорошко

Шустер (Schuster) Рудольф (4.01.1934, Кошіце, Чехословаччина) — словацький громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Словацьку вищу техн. школу (Братислава, 1959), за фахом «інженер-будівельник», й аспірантуру на банківському ф-ті Вищої техн. школи в Кошіце (1984), кандидат техн. наук. 1960-62 — асистент відділу гідрології та гідравліки Словацької АН; 1962-74 — рефе-

рент, керівник інвестиційного відділення та секретаріату Східнославацького металургійного комбінату; 1974-83 — заст., 1-й заст. з екон. питань голови виконкому Народної ради Кошіце; 1983-86 і 1994-99 — мер Кошіце; 1986-1989 — голова виконкому Східнославацької крайової народної ради. 30.11.1989-30.06.1990 — голова Словацької народної ради (Братислава); 1990-92 — посол Чехословацької Федеративної Республіки в Канаді; 1993-94 — працівник МЗС Словацької Республіки. У 1998 став співзасновником центристської Партії громадян. згоди й був обраний депутатом Національної ради, працював у комітетах із культури і ЗМІ та права й етнічних меншин. 15.06.1999-15.06.2004 — Президент Словацької Республіки. У зовнішній політиці успішно здійснював прозахідний курс, спрямований на вступ країни 2004 до НАТО та Європейського Союзу; інтенсифікував стратегічне партнерство з Україною, до якої в грудні 2002 здійснив офіц. візит.

Твори: «Ультиматум. Спогади Президента Словацької Республіки» (2003).
Л.В. Губерський

Шушкевич Станіслав Станіславович (15.12.1934, Мінськ) — білоруський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив фізико-математичний ф-т Білоруського держ. ун-ту ім. В.І. Леніна (1956) й аспірантуру Ін-ту фізики АН БРСР (1959), д-р техн. наук, проф., чл.-кор. АН Білорусі. 1959-60 — молодший наук. співробітник Ін-ту фізики АН БРСР; 1960-61 — старший інженер СКБ Мінського радіозаводу;

1961-67 — зав. сектором лабораторії Білоруського держ. ун-ту; 1967-69 — проректор із наук. роботи Мінського радіотехн. ін-ту; 1969-90 — доцент, проф., зав. кафедри ядерної фізики, проректор із наук. роботи Білоруського держ. ун-ту. Народний депутат СРСР (1989-92). У березні 1990 обраний депутатом ВР БРСР. 1990-91 — 1-й заст. Голови ВР Білоруської РСР. 1991-94 — Голова ВР Республіки Білорусь, водночас 1992-94 — голова Ради безпеки Республіки Білорусь. Представляв Білорусь під час Біловезької зустрічі з президентами Росії та України в грудні 1991, підписав Біловезьку угоду про створення Співдружності Незалежних Держав 1991. У березні 1993 не підтримав пропозицію Прем'єр-міністра Білорусі В. Кебіча про створення екон. союзу Росії, Білорусі та Казахстану й пропозицію про приєднання Білорусі до системи колективної безпеки СНД (див. *Організація договору колективної безпеки*), а після ухвалення ВР Білорусі рішення про підписання Договору колективної безпеки 1992 наполягав на проведенні референдуму з питання про нейтралітет Білорусі. З 1994 — дир. Центру політ. та екон. досліджень Європ. гуманітарного ун-ту. У грудні 1995 обраний депутатом ВР Республіки Білорусь. Не визнав результати референдуму 1996 про зміни до Конституції Республіки Білорусь та відмовився увійти до нового парламенту — Палати представників Національного зібрання Республіки Білорусь.

Твори: «Основи радіоелектроніки» (1986), «Неокомунізм у Білорусі: ідеологія, практика, перспективи» (2002).
В.М. Матвієнко

Щ

Щелкалов Андрій Якович (? – бл. 1598) — рос. держ. діяч і дипломат. Уперше згадується 1550, коли був записаний у «тисячну книгу». У 1560 був приставом при послах Великого князівства Литовського; з 1562 — дяк. 1564 брав участь у переговорах із магістром Лівонського ордену й послом Великого князівства Литовського. У 1566 — думський дяк, учасник Земського собору. У 1570-94 очолював *Посольський приказ* у чині «посольського думного дяка», що отримав першим у Московському царстві. У 1573-76 вів переговори з австр., шведськими й угорськими послами, 1581 — з папським нунцієм *А. Поссевіно*. Підписав *Ям-Запольський мир 1582* з Річчю Посполитою. Після завершення Лівонської війни 1558-83 зайнявся питаннями зовнішньої торгівлі, наполягав на ліквідації привілеїв інозем. купців. В останні роки життя зазнав опали в *Б. Годунова* й був засланий у монастир.

В.І. Головченко

Щелкалов Василь Якович (? – бл. 1611) — рос. держ. діяч і дипломат. У 60-і XVI ст. — дяк

Розбійного приказу, учасник Земського собору 1566; наступного року очолював посольство до польського короля Сигізмунда II Августа з метою укладання миру в Лівонській війні 1558-83. З 1571 служив у *Посольському приказі*, брав участь у переговорах із тур. й данськими послами. У 1587 вів переговори із Сеймом Речі Посполитої про умови обрання царя Федора Івановича на польський королівський престол після смерті С. Баторія. 1594-1601 — керівник Посольського приказу в чині печатника (з 1595); зазнав опали за «самовольство» та змушений був залишити держ. службу.

В.І. Головченко

Щербак Юрій Миколайович (12.10.1934, Київ) — укр. держ. діяч, письменник, медик, науковець, дипломат. У 1958 закінчив Київ. мед. ін-т ім. О. Богомольця; д-р мед. наук (1985). Чл. Співки письменників України (1966). 1957-87 — співробітник Київського НДІ епідеміології та інфекційних захворювань; 1987-91 — секр. правління Співки письменників України, водночас 1989-91 — народний депутат СРСР, чл. Верховної Ради СРСР, голова підкомітету з питань екології та раціонального використання природ. ресурсів. У 1991-92 — міністр охорони навколишнього природ. середовища України. У липні 1992 — 1994 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Державі Ізраїль; 1994-98 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у США. 1998-2000 — радник Президента України. У березні 2000 — квітні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді, представник України при *Міжнародній організації цивільної авіації*. Вийшов у відставку у зв'язку з досягненням гранично допустимого віку перебування на дип. службі.

Твори: «Маленька футбольна команда» (1973); «Фрески і фотографії» (1984); «Наближення» (1987); «Бар'єр несумісності» (1988); «Сподіватись» (1988); «Чорнобиль» (1989) та ін.

В.М. Матвієнко

Ю

Юань Шикай (16.09.1859, Сянчен, провінція Хенань — 6.06.1916, Пекін) — китайський держ., політ. та військ. діяч, генералісімус.

У 1885-94 — намісник у Корей. У II-й пол. 1890-х — командир корпусу бейянської (північної) армії. У 1898 приєднався до реформаторського руху Кан Ювея, але незабаром відійшов від нього. У 1899-1901 — губернатор провінції Шаньдун, 1901-08 — намісник столичної провінції Чжялі. У 1909 звільнений у відставку. Після початку Сінхайської рев-ції призначений прем'єр-міністром імперського уряду (2.11.1911); провадив політику лавірування між монархічними та рев. силами. Після проголошення 1.01.1912 Китаю республікою та зречення престолу Циньською династією, спираючись на бейянську армію та підтримку великих держав, обійняв 13.02.1912 посаду тимчасового президента. У травні 1915 прийняв «*Двадцять одну вимогу*» Японії до Китаю. 12.12.1915 проголосив Китай конституційною монархією, а себе імператором, що спричинило масові антимонархічні виступи по всій країні й змусило Ю. Ш. 22.03.1916 поновити республіку.

М.А. Миронова

Югославії розпад — комплекс військ., політ., екон. та міжнац. проблем, що супроводжував здобуття незалежності республіками колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії (СФРЮ) — Словенією, Хорватією, Боснією і Герцеговиною, Македонією (див. *Балканська криза 1991-2002*). Причини розпаду СФРЮ, гол. ч., полягали у кризі міжетнічних відносин в історично багатонаціональній д-ві,

а також розриві в рівнях соц.-екон. розвитку республік й авт. країв. У 1988 — на поч. 1989 майже в усіх республіках розпочалось створення опозиційних Союзу комуністів Югославії (СКЮ) партій і рухів; у Словенії та Хорватії СКЮ повністю втратив свої позиції. У 1990 респ. орг-ції Союзу комуністів були перейменовані, а на федер. рівні він перестав існувати взагалі; посилювалась децентралізація управління у *федерації*.

На поч. 1991 тільки Сербія та Чорногорія виступали за збереження СФРЮ як союзної д-ви, а Словенія, Хорватія, Македонія та Боснія і Герцеговина — за перетворення федерації на конфедерацію. Рішення про односторонню підготовку до повного виходу з федерації в Словенії та Хорватії було прийняте 24.06.1991, а 26.06.1991 воно було засуджене керівництвом СФРЮ. Югославська Народна армія (ЮНА), розташована у Словенії, отримала наказ взяти під контроль зовн. кордони республіки, на яких влада останньої почала встановлювати прикордонні знаки нової д-ви. 27.06.1991 почались зіткнення частин ЮНА з підрозділами словенської територ. оборони, Президент Словенії *М. Кучан* заявив про *агресію* проти країни з боку СФРЮ. Частини ЮНА були заблоковані й вимушені почати вихід із території Словенії. У Хорватії у травні 1990 відбулись вибори до респ. та місцевих органів влади на багатопарт. основі, на яких перемогла Хорватська демокр. спілка, що виступала за незалежність республіки. 25-26.07.1990 хорватський парламент прийняв поправки до респ. конституції, якими Хорватії було проголошено суверенною д-вою. Сербське населення Хорватії провело референдум з приводу його автономії, що викликало негативну реакцію хорватської влади. 19.05.1991 в Хорватії відбувся референдум, на якому переважна більшість автохтонного населення республіки підтвердило бажання вийти зі складу СФРЮ. Вже на поч. березня 1991 відбулись перші збройні сутички ЮНА з підрозділами поліції Хорватії. Під тиском зах. д-ав між представниками федер. центру та Хорватії на о. Бріоні відбулись переговори за посередництвом представників *Європейських співтовариств*. У результаті 8.07.1991 Хорватія оголосила мораторій на акти про незалежність на 90 днів.

8.10.1991 хорватський парламент прийняв рішення про припинення дії цього мораторію, а також ухвалив Декларацію про незалежність і заявив про розрив усіх держ.-прав. зв'язків, на

основі яких Хорватія належала до складу СФРЮ. Восени 1991 розпочався конфлікт між сербами й хорватами, до якого втрутилась ЮНА. Конфлікт у Хорватії охопив райони компактного проживання сербів і тривав із різною інтенсивністю до серпня 1995, коли хорватська армія встановила контроль над усією територією країни.

Боснія і Герцоговина була республікою, що мала найбільш неоднорідний етнічний склад населення: за переписом 1978 з 4,2 млн. 39,6% склали етнічні мусульмани, 37,2% — серби, 20,6% — хорвати. На референдумі 14.10.1991 населення Боснії і Герцоговини підтримало ідею суверенізації республіки. Референдум з цього питання був проведений 1.03.1992, 63% виборців проголосувало за незалежність (сербська громада бойкотувала референдум). Президентом д-ви 20.12.1991 було обрано мусульманина *А. Ізетбеговича*, а незалежність Боснії і Герцоговини було проголошено 22.02.1992. У відповідь у районах компактного проживання боснійських сербів була утворена Республіка Сербська. Громадян. війна в Боснії розпочалась у березні 1992 із сутичок у Сараєво між сербською та мусульм. громадами й точилась до вересня 1995, коли було підписано *Дейтонські угоди 1995*.

Македонія стала єдиною республікою СФРЮ, вихід якої з федерації відбувся без збройного протистояння. Керівництво республіки до останнього підтримувало плани збереження федерації або її трансформацію в конфедерацію. Лише 8.09.1991 був проведений референдум, у якому взяли участь бл. 72% жителів, що мали право голосу; із них 90% виступили за самостійність Македонії. Після невдачі спроб створення нового держ. утворення на базі колишньої Югославії, у результаті яких тільки Сербія та Чорногорія увійшли до нової Югославії, була проголошена незалежність Македонії, а ЮНА виведена з її території. Однак македонська проблема залишалась у відносинах із Болгарією та Грецією, а також у зв'язку з міжетнічними суперечками на території Македонії (див. *Македонська криза*). Повна офіц. назва країни на міжнар. арені — Колишня Югославська Республіка Македонія.

М.С. Каменецький

Югославсько-японський договір 1959 — двостороння угода про торгівлю та навігацію, підписана 28.02.1959 у Белграді; набула чинності 20.06.1959. Ю.-я. д. замінив Договір про

торгівлю та навігацію між Королівством сербів, хорватів та словенців і Японією від 16.11.1923.

Згідно з Ю.-я. д. сторони забор'язалися надавати одна одній максимальне сприяння у питаннях, що пов'язані із забезпеченням міжнар. торгівлі та судноплавства, погодилися сприяти збільшенню обсягів взаємної торгівлі та для досягнення цієї мети — максимально спростити відп. прав. й митні режими. Сторони забор'язалися надати у взаємній торгівлі одна одній режим найбільшого сприяння в питаннях, що стосуються митних тарифів, режимів нетарифного регулювання та умов увезення й складування товарів. Сторони також домовились вдатись до всіх необхідних заходів для сприяння мор., авіаційному, поштовому, телеграфному й телефонному зв'язку між двома д-вами; на всі цивільні мор. судна сторін розповсюджувався режим найбільшого сприяння у здійсненні комерційних операцій, митного оформлення та користуванні відкритими портами іншої сторони. Сторони домовились про призначення конс. представників на території іншої сторони відповідно до норм міжнародного права та на основі взаємності. Кожна сторона зобов'язалася надати громадянам іншої сторони нац. режим або режим найбільшого сприяння у здійсненні підприємницької та іншої професійної діяльності, прав. захисті й захисті власності, а також спростити візовий режим і домовились про запобігання подвійного оподаткування юрид. та фізич. осіб іншої сторони.

М.С. Каменецький

Юз (Hughes) Чарльз Аванс (11.04.1862, Глен Фолс, шт. Нью-Йорк — 27.08.1948, Остервіль, шт. Массачусетс, США) — амер. держ. діяч, юрист. Закінчив Ун-т Брауна та школу права Колумбійського ун-ту. Із 1884 займався юрид. практикою в Нью-Йорку, консультував законодавчі збори штату Нью-Йорк. У 1906 за сприяння *Т. Рузвельта* обраний губернатором штату, запровадив низку політ. реформ у сферах соц. забезпечення і трудового законодавства, але 1910 подав у відставку, щоб посісти місце у Верховному суді США. Як кандидат Республіканської партії на презид. виборах 1916 з незначним відривом зазнав поразки від *В. Вільсона*. 5.03.1921-4.01.1925 — *державний секретар США* в адміністрації *В. Гардінга*; головував на *Вашингтонській конференції 1921-22*; відіграв помітну роль у розробленні *Дагеса плану* 1924; активно підтримував спроби забезпечити вступ США в *Лігу Націй*. У 1926-30 —

чл. Третейського суду Постійної палати, водночас 1928–30 — чл. Постійної палати міжнар. правосуддя при Лізі Націй. У 1930–41 — голова Верховного суду США, попри особисті консервативні політ. переконання підтримав низку заходів «Нового курсу» адміністрації *Ф. Рузвельта*.

В.І. Головаченко

Юнаків Микола Леонтійович (5.12.1871, Чу-гуїв Харківської губернії — 1.08.1931, Тарнув, Польща) — укр. військ. діяч і дипломат. Нар. в сім'ї генерала рос. армії, дід був полковником Бузького козачого війська. Закінчив Орловський кадетський корпус, 1-е Павлівське юнкерське уч-ще в Петербурзі (1891), Миколаївську академію Ген. штабу (1897). Дійсну військ. службу проходив у лейб-гвардії Семенівському полку, потім обіймав посади старшого ад'ютанта штабів 53-ї піхотної бригади та 27-ї піхотної дивізії, керівника справами навч. частини й викладача Оранієнбаумської офіцерської стрілецької школи, Пажеського корпусу, штаб-офіцера з особливих доручень, нач. штабу 1-го Прикордонного корпусу. 1907 у званні полковника був призначений викладачем Миколаївської академії, спеціалізувався на історії *Північної війни 1700–21*. Після захисту 1910 дисертації «Похід Карла XII на Україну в 1708–09» став професором кафедри військ. мистецтва. 1912 отримав звання генерал-майора, проте пропаговані ним новаторські концепції реформування академії та збройних сил взагалі зустріли опір з боку військ. міністра В. Сухомлинова. У лютому 1914 призначений командиром 37-ї піхотної бригади. Під час *Першої світової війни* — нач. штабів 25-го армійського корпусу, 4-ї армії, командир 7-го армійського корпусу, командувач 8-ї армії Румунського фронту, генерал-лейтенант (1916). Після утворення Центральної Ради активно підтримав рух за українізацію армії, за що наприкінці грудня 1917 наказом більшовицького головнокомандувача Російської армії М. Криленка був звільнений. За гетьманату *П. Скоропадського* — керівник Головної шкільної управи 2-го генерал-квартирмейстерства й Комісії з утворення військ. шкіл та укр. Академії генерального штабу. За доби Директорії — помічник Головного інспектора Армії УНР, нач. Головної шкільної управи мін-ва військ. справ. У серпні 1919 очолив штаб Головного Отамана об'єднаних армій УНР і ЗО УНР. На поч. грудня 1919 разом із *С. Петлюрою* виїхав до Варшави, де був при-

значений радником із військ. питань Надзвичайної дип. місії УНР *А. Лівчицького*, взяв діяльну участь у переговорах із *Ю. Пілсудським* та виробленні *Варшавського договору УНР з Річчю Посполитою 1920*. Із січня 1921 — у Тарнуві, був радником військ. міністра, військ. міністром екзильного уряду, членом Вищої військ. ради УНР при *С. Петлюрі*, Ради Українського Центрального комітету в Польщі; очолював Українське військ.-істор. товариство; підвищений у ранзі до генерал-полковника. Із 1927 через тяжку хворобу відійшов від активної громад.-політ. діяльності.

Твори: «Північна війна. Кампанія 1707–1709 рр.» (1909), «Північна війна. Військові дії на лівому березі Дніпра (листопад 1708 — липень 1709)» (1909), «Російсько-японська війна 1904–1905 рр.» (1911), «Матеріали для мого життєпису» (1931).

В.І. Головаченко

Юнга план — порядок сплати репарацій Німеччиною за результатами *Першої світової війни*; став результатом перегляду *Дауеса плану* на вимогу Берліна, підтриману США. *Ліга Націй* передала розгляд репараційної проблеми спец. комітетові, який розпочав роботу 22.12.1928 у Парижі. Головою комітету було призначено президента Електротехнічного тресту М. Юнга (США).

Пропозиції комітету були представлені на розгляд міжнар. конференції з *репарацій*, яка відкрилась 6.08.1929 в Гаазі за участю представників 12 д-ав: Бельгії, Великої Британії, Греції, Італії, Німеччини, Польщі, Португалії, Румунії, Франції, Чехословаччини, Югославії та Японії. 31.08.1929 вони підписали протокол, що схвалив Ю. п. у принципі, а 20.01.1930 було укладено остаточну угоду з питання нім. репарацій. Вона встановила заг. розмір репарацій Німеччини — 113,9 млрд. марок, а також розмір щорічних платежів (бл. 2 млрд. марок) на найближчі 37 років, починаючи з 1.09.1929. Після закінчення цього терміну розмір платежів міг бути переглянутий чи збережений у визначеному протоколом розмірі. Було змінено порядок стягнення репарацій, які надалі мали виплачуватись тільки за рахунок *бюджету державного* й *прибутків від залізниць*. Відрахування від прибутків промисловості скасовувались, так само як і фінанс. контроль та контроль за економікою Німеччини. Для отримання й розподілу репарацій, здійснення розрахунків по міжсоюзницьких боргах було створено *Банк міжнародних*

розрахунків (БМР), гол. функцією якого фактично стало фінансування нім. важкої та військ. промисловості. Під час світової екон. кризи 1928–32 Німеччина, за погодженням зі США, відмовилась від подальшої сплати репарацій. Президент США *Г. Гувер* виступив із пропозицією призупинити на рік усі платежі за міжнар. урядовими боргами, репараціями та позиками. Мораторій набув чинності 15.07.1931, що призвело до фактичного припинення функціонування Ю. п. Формально його було скасовано на Лозаннській конференції 1932.

О.С. Пархомчук

ЮНЕСКО світові доповіді — міжнар. аналітичні дослідження *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)* з проблем міжнародної політики інформаційної й розвитку глобальної інфраструктури, міжнар. обміну інформацією та доступу до інформ. ресурсів, подолання дисбалансу між інформ.-нерівноправними спільнотами, міжнар. та регіонального партнерства. Включають дослідження: «Багато голосів, один світ» (1980); Доповідь ЮНЕСКО з інформації 1997/98; Доповідь ЮНЕСКО з комунікації 1997/98; Доповідь ЮНЕСКО з інформації та комунікації 1999/2000. Концепція нового міжнар. інформ. та комунікаційного порядку (НМІКП) знайшла своє втілення в першому глобальному аналітичному дослідженні ЮНЕСКО — «Багато голосів, один світ» (1980) — доповіді Міжнар. комісії з проблем комунікації, очолюваної відомим ірландським політиком Ш. Мак-Брайдом. Комісія винесла на міжнар. дискусію спектр істор., політ., соц.-екон. і культ. проблем глобальної комунікації з метою переконати міжнар. співтовариство в необхідності кардинальних змін у цій галузі й досягти консенсусу з нових напрямків співробітництва. Проблема НМІКП відображала диспропорції міжнар. обміну інформацією, їх вплив на світове співтовариство, зокрема на політ., прав., фінанс.-екон. й технол. рівнях, а також узгоджені пропозиції представників країн Заходу, *Руху неприєднання* та «соціалістичного табору» щодо вирішення цих проблем.

Політ. аналіз нових глобальних проблем міжнар. розвитку, пов'язаний із впливом високих технологій на систему міжнародних відносин, представлено у Доповіді ЮНЕСКО з інформації 1997/98 (Париж, 1998). Тематика аналітичного дослідження охоплює такі напрями міжнар. співробітництва: постіндустріальна цивілізація

і трансформація політ. та екон. процесів (динаміка розвитку глобальної інфраструктури; еволюція інформ. економіки; міжнар. кооперація і співробітництво; охорона інформ. баз даних сусп. та спец. призначення; авторські права в інформ. добу); інфраструктура інформ. індустрії (розвиток технологій мультимедіа; тенденції використання *Глобальної інформаційної мережі Інтернет*; технології електронних видавництв; комп'ютерна індустрія); інформ. послуги Глобальної інформаційної мережі з метою широкого доступу та обміну базами даних бібліотек й архівів у країнах усіх геогр. регіонів світу. Доповідь з комунікації 1997/98 — це спеціалізоване аналітичне дослідження ЮНЕСКО про зміни інформ. доби, глобальні процеси конвергенції, лібералізації та поширення безпаперового документообігу, трансформацію світової економіки, інновації в інформ. секторі, медіаглобалізацію, регулювання мережі Інтернет і забезпечення фундаментальних прав і свобод в інформ. суспільстві. Доповідь наголошує на необхідності усвідомлення впливу глобалізації на всі сфери сусп., екон. та культ. співробітництва, визнання ЮНЕСКО єдиною установою системи *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, яка відстежує процес глобалізації, щоб він не порушував рамки гуманітарної етики та був чинником співробітництва, а не нової колонізації світу.

Доповідь ЮНЕСКО з інформації та комунікації 1999/2000 присвячена аналізу безпрецедентних змін у глобальному розвитку, прогнозуванню множинних наслідків інформ. ревізії в усіх регіонах світу та багатоаспектному впливу технологій на діяльність людства. У центрі дослідження кілька головних аспектів, які виявляють: різноманітність ситуації у світовому вимірі; динаміку технол. досягнень у галузі телекомунікацій, глобальної інформ. мережі, засобів масової комунікації; специфіку розвитку в головних геогр. регіонах. Особливістю аналітичного дослідження є методологія політ. дискусій і фахових та експертних оцінок, що дає можливість побачити проблему під різними кутами зору, порівняти висновки та визначити перспективні стратегії.

Світові доповіді ЮНЕСКО з інформації і комунікації, впроваджуючи стратегію міжнар. інформаційної політики, сприяють взаєморозумінню між народами через освіту, науку, культуру, комунікацію, оскільки нові технології впливають на всі сфери міжнар. відносин і можуть викли-

кати як ефективні наслідки, так і дисбаланс міжнар. розвитку.

Є.А. Макаренко

ЮНРРА (UNRRA), Адміністрація допомоги та відновлення Об'єднаних Націй (United Nation Relief and Rehabilitation Administration) — міжнар. орг-ція, створена відповідно до *договору міжнародного багатостороннього*, підписаного 9.11.1943 у Вашингтоні представниками 44 країн: Австралійського Союзу, Бельгії, Болівії, Бразилії, Великої Британії, Венесуели, Гаїті, Гватемали, Гондурасу, Греції, Домініканської Республіки, Єгипту, Індії, Ірану, Іраку, Ісландії, Канади, Китаю, Колумбії, Коста-Рики, Куби, Ліберії, Люксембургу, Мексики, Нідерландів, Нікарагуа, Нової Зеландії, Норвегії, Панами, Парагваю, Перу, Південноафриканського Союзу, Польщі, Сальвадору, СРСР, США, Уругваю, Філіппін, Франції, Чехословаччини, Чилі, Еквадору, Ефіопії та Югославії. У серпні 1945 до складу членів ЮНРРА прийнято БРСР, УССР, Данію, у березні 1946 — Турцію. Завдання ЮНРРА полягало в наданні допомоги країнам, що постраждали під час *Другої світової війни*, у відбудові їхньої економіки. Головним органом ЮНРРА була Рада ЮНРРА, до якої належали представники усіх країн-членів ЮНРРА. Рада збиралась на сесію щонайменше два рази на рік. У період між сесіями Ради політ. керівництво здійснював Центральний комітет ЮНРРА, до складу якого належали представники Великої Британії, Китаю, СРСР та США (згодом до його складу було включено також представників Австралії, Бразилії, Канади, Франції та Югославії). Рішення Центрального комітету підлягали затвердженню Радою. Функціонування ЮНРРА також забезпечували два регіональні комітети (у справах Європи та у справах Дал. Сходу) та галузеві комітети з: постачання; фінанс. контролю; пром. відновлення; питань утримання переміщених осіб; охорони здоров'я; с.-г. відновлення; сусп. піклування. Виконавча влада ЮНРРА в межах спільної політики, що визначалась Радою та Центральним комітетом, здійснювалась ген. директором; кандидатура ген. директора вносились за одноголосною рекомендацією Центрального комітету та затверджувалась Радою.

Фонд допомоги ЮНРРА складався із внесків країн, територія яких не була окупована ворогом, розміром не менше 1% нац. прибутку країни за 1943 (рішенням третьої сесії Ради розмір внесків до фонду допомоги ЮНРРА було збільшено

до 2% нац. прибутку). Решту країн Рада закликала робити свої внески до фонду допомоги згідно з їхніми можливостями. У 1943-47 відбулись сім сесій Ради ЮНРРА. У 1947 2-а сесія *Генеральної Асамблеї ООН* за ініціативою Великою Британії та США ухвалила рішення про ліквідацію ЮНРРА.

І.С. Покровська

Юр'євський мирний договір 1920 — див. *Тартуський мирний договір 1920*.

Юрисдикція держави над космічними об'єктами — визнані доктриною та практикою сучас. *міжнародного космічного права* повноваження судових та адмін. органів запускаючої держави вирішувати питання, пов'язані зі статусом косм. об'єкта й діями на його борту. Згідно з положеннями ст. 8 Договору про космос 1967 д-ва, до реєстру якої занесено об'єкт, запущений у косм. простір, зберігає юрисдикцію та контроль над таким об'єктом і над його екіпажем під час знаходження косм. об'єкта в косм. просторі, у т. ч. і на небесному тілі.

О.М. Григоров

Юрисдикція держави над морськими суднами — сукупність прав адмін. та судових органів держави вирішувати питання, пов'язані з діяльністю мор. суден. Положеннями Конвенції про відкрите море 1958 (ст. 5) та *Конвенції ООН з морського права 1982* (ст. 94) встановлюється, що д-ва повинна ефективно здійснювати юрисдикцію та контроль над судном, що ходить у плавання під її прапором. Виконання цієї вимоги необхідне для забезпечення безпеки мореплавства, охорони людського життя на морі, захисту та збереження мор. середовища, підтримки правопорядку у *відкритому морі*. Принцип виключної юрисдикції д-ви над суднами, що ходять у плавання під її прапором у відкритому морі, означає, що судно може бути зупинено й доглянуто військ. кораблем або спеціально вповноваженим на те судном іншої д-ви тільки у виключних випадках. В умовах множинності режимів мор. просторів юрисдикція д-ви над мор. суднами не є однаковою в різних частинах *Світового океану*. Залежно від міжнар.-прав. режиму мор. просторів юрисдикцію щодо мор. судна може здійснювати як *державна прапора* судна, так і будь-яка д-ва, зокрема прибережна д-ва (в межах територ. юрисдикції). Повною мірою д-ва прапора здійснює свою

юрисдикцію над мор. суднами, що ходять у плавання під її прапором, у своїх *територіальних водах* й у відкритому морі. Винятки з юрисдикції д-ви прапора у відкритому морі передбачені нормами сучас. *міжнародного права*. До них відносять випадки *піратства, работоргівлі, несанкціонованого теле- та радіомовлення, незазначення нац. судна або підняття ним прапора, що не відповідає його дійсній належності, а також переслідування «за гарячими слідами»*. Конвенція ООН з мор. права 1982 передбачає втручання прибережної д-ви й у випадках порушення її законів та правил щодо *виключної економічної зони та континентального шельфу*. У територ. водах на невійськ. мор. судна поширюється юрисдикція як д-ви прапора, так і юрисдикція відп. прибережної д-ви. У разі порушення законів і правил прибережної д-ви, прийнятих нею відповідно до *норм міжнародного права*. Судна морські військові завжди мають імунітет від інозем. юрисдикції.

І.М. Забара

Юрисдикція держави над повітряними суднами

— повноваження судових й адмін. органів держави реєстрації повітр. судна визначати порядок сертифікації повітр. судна, допуску судна та його експлуатації, а також внесення судна до відп. держ. реєстру (держ. або цивільний реєстр повітр. суден). Згідно з положеннями ст.ст. 3, 5-10 Токійської конвенції про правопорушення й деякі інші дії, здійснені на борту повітр. судна 1963, держава реєстрації має право здійснити юрисдикцію стосовно будь-яких правопорушень і дій, вчинених на борту судна *повітряного цивільного*, внесеного до її нац. реєстру.

О.М. Григоров

Юрисдикція над іноземними суднами в територіальних водах

здійснюється як державою прапора, так і прибережною державою. Положення щодо поширення юрисдикції встановлено Конвенцією про територ. море й прилеглу зону 1958 та *Конвенцією ООН з морського права 1982*. При здійсненні мирного проходу в *територіальних водах* прибережної д-ви інозем. судна зобов'язані дотримуватись відп. законів і правил. За заг. правилом цивільна юрисдикція щодо будь-якої особи, яка перебуває на борту судна, що проходить територ. води, не здійснюється. Проте на підставі положень зазначених конвенцій прибережна д-ва має право на застосування заходів щодо стягнення

або арешту за будь-якою цивільною справою з інозем. торг. суден. Такі ж заходи передбачені щодо суден, які проходять територ. водами, але тільки за зобов'язаннями або відповідальністю, що впливає з відносин судна та прибережної д-ви під час проходу такого судна. Юрисдикція прибережної д-ви в кримінальних справах, як правило, не здійснюється для арешту особи або розслідування будь-якого злочину на борту інозем. судна, що проходить через її територ. води. Винятками з цього правила є випадки, коли: наслідки злочину поширюються на прибережну д-ву; злочин порушує спокій у країні або порядок у територ. водах; капітан судна, дип. агент або конс. посадова особа д-ви прапора звертаються за допомогою до місцевої влади, а також у разі, коли такі заходи необхідні для припинення незаконної торгівлі наркотичними та психотропними речовинами. Здійснення кримінальної юрисдикції прибережної д-ви передбачається для арешту або розслідування на борту інозем. судна, що знаходиться в територ. водах після виходу з *внутрішніх вод*. На вимогу капітана влада прибережної д-ви повинна повідомити дип. агента або конс. посадову особу д-ви прапора до вживання заходів і сприяти встановленню контакту між цими особами та екіпажем. При цьому влада прибережної д-ви, здійснюючи арешт, повинна також враховувати інтереси судноплавства.

І.М. Забара

Юрковіч (Jurkovic) Іван (10.06.1952, Баньалока-Кочев'є, Словенія) — ватиканський дипломат, титулярний архієпископ Корбавії. Священик із 29.06.1977. На дип. службі з 1984: працював у дип. представництвах Ватикану в Республіці Корея, Колумбії, Російській Федерації. У 1995-2001 — службовець держ. секретаріату Ватикану. У 2001-04 — апостольський нунцій в Білорусі. З 22.04.2004 — апостольський нунцій в Україні. Захистив докторську дисертацію з канонічного права. Брав участь в укладанні канонів католицької церкви та перекладі їх на рос. мову.

Р.А. Кривонос

Ющенко Віктор Андрійович (23.02.1954, с. Хоружівка Недригайлівського р-ну Сумської обл.) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. У 1975 закінчив Тернопільський фінанс.-екон. ін-т, кандидат екон. наук (1998). У 1975 — заст. гол. бухгалтера колгоспу «40-річчя Жовтня» Косівського р-ну

Івано-Франківської області. 1975-76 — служба в Збройних силах СРСР. Із 1976 працював у банківській системі: 1976-85 — економіст, керівник відділення Держбанку СРСР на Сумщині (сmt. Улянівка Білопільського р-ну); 1985-87 — заст. начальника управління Української респ. контори Держбанку СРСР (Київ); 1987-90 — заст. начальника планово-екоп. управління, заст. голови правління — нач. планово-екоп. управління Українського респ. банку Агропромбанку СРСР (Київ); 1990-93 — заст. голови правління, 1-й заст. голови правління Акціонерного комерційного агр.-пром. банку «Україна» (Київ). У січні 1993 — лютому 1997 — голова правління Національного банку України, у лютому 1997 — січні 2000 — голова Національного банку України. 22.12.1999-29.05.2001 — Прем'єр-міністр України. Водночас очолював Координаційну раду з формування мережі регіональних мереж розвитку (з березня 2000), Координаційну раду з питань політики фінанс.

сектора (з листопада 2000), Урядовий комітет з питань нац. безпеки і оборони оборонно-пром. комплексу та правоохоронної діяльності (з листопада 2000). У серпні 2001 — квітні 2002 — директор Укр.-рос. ін-ту менеджменту і бізнесу ім. Б.М. Єльцина Міжрегіональної академії управління персоналом. Водночас у листопаді 2001 — березні 2002 очолював виборчий блок «Наша Україна». Народний депутат України 4-го скликання, чл. Комітету ВР України з питань прав людини, нац. меншин і міжнац. відносин (із червня 2002), голова депутатської фракції «Наша Україна» у ВР України. Нагороджений орденом «За заслуги» III ст. (1996), заслужений економіст України (1997), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1999).

Твори: автор та співавтор більше 200 робіт з питань банківської діяльності, зокрема «Валютне регулювання» (1999), «Гроші: розвиток попиту та пропозиції в Україні» (1998), «Історія української гривні» (1999), «Управління валютними ризиками» (1998).

Л.В. Губерський

Я

Ягайло (Jogaila) Ольгердович (1348 – 1.06.1434, Краків) — великий князь литовський і руський (1377-92), польський король (1386-1434). Син *Ольгерда Гедиміновича*, засновник польської династії Ягеллонів. Після смерті батька отримав великокнязівський престол і став разом зі своїм дядьком Кейстутом володарем Литви, але діархічний режим, успадкований від попередніх років, виявився нетривким: між співправителями спалахнула жорстока б-ба, що закінчилась ув'язненням і загибеллю Кейстута (1382). Однак проти Я. розпочав б-бу в союзі з христосносцями *Вітовт Кейстутович*, що змусило литовського правителя шукати союзу з Польщею. Уклав *Кревську унію 1385*, яка передбачала інкорпорацію його д-ви до складу Польської Корони й перехід у католицизм всіх мешканців етнічної Литви. 1386 одружився з польською королевою Ядвігою та 4.03.1386 під ім'ям Владислава II коронувався в Кракові на польський престол. 1387 остаточно приєднав до Польщі галицькі землі. 1392 за Острівською угодою змушений був частково відродити політ. самостійність Литви, передавши її в управління Вітовту. У Грюнвальдській битві 15.07.1410 очолював об'єднане польсько-литовсько-українсько-російсько-білоруське військо, яке розгромило війська Тевтонського ордену.

Н.Ф. Сербіна

«Ядерний клуб» — поширене в ЗМІ та наук. літературі визначення групи великих держав, що офіційно володіють ядерною зброєю (Велика Британія, КНР, Росія, США, Франція). Усі ці д-ви мають статус ядерних згідно з *Договором*

про нерозповсюдження ядерної зброї 1968. Водночас до «Я. к.» інколи відносять Індію та Пакистан, які 1998 здійснили перші випробування ядерних боезарядів.

С.П. Галака

Якобсон (Jakobsson) Йоран Сігурд (2.02.1937) — шведський дипломат, д-р філософії (слов. мови). Викладав у Гетеборзькому ун-ті. На дип. службі з 1977. У 1979-82 — 1-й секр. посольства Швеції в Румунії; 1982-84 — 1-й секр. шведської делегації в *Раді Європи* у Страсбурзі; 1984-88 — 1-й секр. посольства Швеції в Нігерії; 1988-91 — секр. МЗС Швеції; 1991-93 — радник, 1993-96 — радник-посланник посольства Швеції в Белграді. У 1996-2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Швеція в Україні.

Р.А. Кривонос

Яковлів Андрій Іванович (28.11.1872, Чигирин, тепер Черкаської обл. — 14.05.1955, Нью-Йорк) — укр. громад.-політ. діяч, дипломат і вчений-юрист. Нар. в сім'ї губернського секретаря. Закінчив Київ. дух. семінарію (1894). 1898-1902 навчався на юрид. фак-ті Дерптського (Тартуського) ун-ту (вивчав історію зах.-європ. й укр. права), 1904 закінчив юрид. ф-т Ун-ту Св. Володимира (Київ). У 1904-08 служив у Київ. казенній палаті, потім працював адвокатом судової палати, юрисконсультом міської управи, водночас викладав основи права в Київ. комерційній школі. Після Лютневої рев-ції 1917 організував Товариство укр. адвокатів і виступив співзасновником Українського правничого товариства, від нього 8.04.1917 був обраний до Центральної Ради, потім увійшов до Малої ради, став членом УПСФ. У березні 1918 — дир. канцелярії Центральної Ради. 15.04.1918 очолив дип. місію УНР в Австро-Угорщині, наполягав на *ратифікації Віднем Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918*; у червні був відкликаний з посади посла та призначений директором Департаменту чужоземних зносин МЗС Української Держави. Із приходом до влади Директорії УНР зберіг за собою цю посаду. У січні 1919-23 — голова Надзвичайної дип. місії УНР у Бельгії та Нідерландах, активно сприяв постановці укр. питання в *Лізі Націй*, домагався включення *Українського товариства прихильників Ліги Націй* до Міжнародної унії товариств-прихильників Ліги Націй, доклав чимало зусиль для укладання фінанс.-екон. угоди уряду УНР

з Амстердамським банком (через закриття місії завершити справу не вдалось). В еміграції працював доцентом і професором Українського вільного ун-ту в Празі (1930-31 і 1944-45 був його ректором), професором права Української господарської академії в Подєбрадах (ЧСР). 1939 — дир. Українського наук. ін-ту у Варшаві. Після Другої світової війни мешкав у Бельгії. Із 1952 — у США. У своїх наук. працях відстоював тезу, що *Переяславсько-Московська угода 1654* утворила своєрідні васальні взаємини між Московським царством і Військом Запорозьким на зразок *протекторату*.

Твори: «Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою р. 1654» (1927), «Про копні суди на Україні» (1931), «Московські проекти договірних пунктів з гетьманом І. Виговським» (1933), «Українсько-московські договори в 17-18 ст.» (1934), «Основи Конституції УНР» (1935), «Історичні традиції української державності» (1937), «Німецьке право в Україні і його вплив на українське право у 16-17 ст.» (1942), «Український кодекс 1743 року» (1949), «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 року» (1954).

В.І. Головченко

Якуб Хан (Yaqub Khan) Сахабзада (1920, Рампур, Брит. Індія) — пакистанський військ. і держ. діяч, дипломат. Нар. в сім'ї наваба. Закінчив військ. коледж у Дехрадуні (1940), продовжив освіту у Великій Британії й Франції. Учасник Другої світової війни. У 1946-47 — ад'ютант віце-короля Індії лорда *Маунтбеттена*. У 1948 керував особистою охороною першого генерал-губернатора незалежного Пакистану М. Джинни. У 1949-71 зробив у Збройних силах Пакистану кар'єру від командира батальйону до нач. генштабу. У квітні 1969 — березні 1971 — керівник військ. адміністрації в Схід. Пакистані. Через поразку пакистанських військ під час *індійсько-пакистанської війни 1971* вийшов у відставку. У 1972-73 і 1980-82 — посол Ісламської Республіки Пакистан у Франції, 1973-79 — у США, 1979-80 — у СРСР. У 1982-83, 1988-91 і 1996-97 — мін. зак. справ Пакистану.

П.М. Ігнат'єв

Ялтинська конференція 1945 — див. *Кримська (Ялтинська) конференція 1945*.

Ялтинсько-потсдамська система міжнародних відносин — глобальна система міждерж. відносин, що була встановлена після закінчення Другої світової війни країнами-переможницями; її ідеолог. та міжнар.-прав. основи були закладені в домовленостях трьох великих дер-

жав (СРСР, США та Великої Британії), досягнутих під час *Кримської (Ялтинської) конференції 1945* та *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945*. У рамках Я.-п. с. м. в. СРСР та США фактично визнали визначені сфери впливу один одного та в цілому дотримувались принципу невторчання в зону впливу іншої сторони. Пovoєнний світ фактично став біполярним, його полюси сили завдяки встановленому балансу сил стримували один одного від непродуманих і ризикованих кроків, що забезпечувало високий ступінь стабільності системи міжнар. відносин на глобальному рівні та в Європі. Водночас Я.-п. с. м. в. розглядалась багатьма д-вами світу як несправедлива й така, що нехтувала їхніми інтересами та правами. Крім того, невід'ємними елементами Я.-п. с. м. в. стали «Холодна війна», *гонка озброєнь* та постійна міжнар. напруженість.

Основними ознаками Я.-п. с. м. в. були: *біполярність*; розподіл сфер впливу між двома наддержавами; децентралізація насильства (стабільність на центр. та глобальному рівнях, що підтримувалась наддержавами, нестабільність на регіональному та субрегіональному рівнях); *фрагментація* глобальної міжнар. системи й регіональних підсистем, на рівні яких вихід із конфліктів залежав, передусім, від рівноваги сил у регіоні та чисто внутр. факторів; неможливість збройних сутичок між наддержавами, замість чого вони підтримували опосередковане військ. протистояння на периферії міжнар. системи; розпад колоніальних імперій; прискорення сусп.-істор. процесів внаслідок модернізації; початок формування єдиного світового простору внаслідок розвитку транспорту та засобів комунікації, єдиного інформ.-телекомунікаційного простору. Невід'ємним елементом Я.-п. с. м. в. стала *Організація Об'єднаних Націй (ООН)*, що виступала важливим форумом, у рамках якого підтримувався постійний діалог між двома наддержавами та їхніми союзниками. Одразу після закінчення Другої світової війни створення ООН фактично заклало фундамент для продовження співробітництва членів *антигітлерівської коаліції*. Незважаючи на значні суперечності між СРСР та США, їхня конфронтація переважно залишалась у межах, визначених ними ж у процесі повоєнного врегулювання інституційних та нормативних обмежень і передбачала узгодженість найважливіших для збереження глобального миру рішень, яке часто забезпечувалось у рамках ООН та інших міжнар.

орг-цій, створених у процесі структурування Я.-п. с. м. в.

Головними архітекторами Я.-п. с. м. в. були СРСР та США. Радянський Союз, який вийшов переможцем із Другої світової війни, незважаючи на величезні людські й колосальні екон. втрати, забезпечив собі міцні, унікальні для своєї історії міжнар. позиції, подібними до яких Російська імпер. не володіла навіть у періоди найбільшого піднесення (у роки правління *Катерини II* та в період після перемоги над *Наполеоном I*), й перетворився на наддержаву, що визначала, разом зі США, світовий устрій та визначальним чином впливала на напрями розвитку світу. Для США Я.-п. с. м. в. остаточно завершила період міжнар. самоізоляції та закріпила здобуті в період війни позиції світового екон. лідера й провідної військ.-політ. сили міжнар. відносин.

Криза Я.-п. с. м. в. розпочалась у сер. 1980-х, коли під гаслом «*нового політичного мислення*» почався кардинальний перегляд засад рад. зовнішньої політики. Із переглядом своєї політики щодо д-ав соціал. табору СРСР поступово втрапив вплив у схід.-європ. регіоні, що спричинило розпад структури Я.-п. с. м. в. Колишні союзники СРСР заявили про свою готовність вступити в майбутньому в зах.-європ. міждерж. структури, у т. ч. в *НАТО*. Після *СРСР розпаду* зник один із центрів сили Я.-п. с. м. в., що означало остаточно припинення її існування. Одним із найбільш значущих результатів демонтажу Я.-п. с. м. в. стало *Німеччини об'єднання 1989-90*, яке швидко набуло характеру системного впливу на міжнар. відносини в Європі, призвело до корінної зміни балансу сил у європ. політиці та поступового оформлення нім. зони впливу в Європі. Наслідком припинення існування Я.-п. с. м. в. стали трансформаційні процеси по всьому світу, які продовжились й на поч. XXI ст. Попри суперечливий характер легітимності та постійну міжнар. напругу між двома наддержавами Я.-п. с. м. в. забезпечила мінімізацію традиційних європ. протиріч, що були основою чисельних воєн, у т. ч. й двох світових, запобігла перетворенню конфронтації на пряме збройне зіткнення наддержав і забезпечила підтримання рівноваги сил й інтересів між двома блоками на глобальному рівні та в європ. регіональній підсистемі. Основи Я.-п. с. м. в. залишались майже незмінними протягом всього періоду її існування, сама система фактично стала найбільш стабільною в історії людства.

О.С. Пархомчук

Ямагата (Yamagata) Арітомо (14.06.1838, Харі, тепер префектура Ямагати, Японія — 1.02.1922, Токіо) — япон. військ. і держ. діяч, маршал. Нар. в сім'ї самурая. Взяв активну участь у япон. бурж. рев-ції 1867-68 на боці імператора, виступив одним з ініціаторів військ. реформи 1872 й організатором модернізації армії за європ. зразком. У 1867-85 командував імпер. гвардією та очолював генштаб Збройних сил Японії. 24.12.1889-6.05.1891 і 8.11.1898-10.10.1900 — Прем'єр-міністр Японії, був прибічником активізації експансіоністської політики у Схід. Азії. Під час *китайсько-японської війни 1894-95* — командувач 1-ї япон. армії. У період рос.-япон. війни 1904-05 — знову нач. ген. штабу, саме завдяки його тактиці япон. армія здобула низку важливих перемог у Маньчжурії. З 1909 — керівник консультативного органу при япон. імператорі — Таємної ради; лобював виділення додаткових бюджетних коштів для армії.

П.М. Ігнат'єв

Ямайська (Кінгстонська) валютна система — світова валютна система, угода про формування якої набула чинності 1978. Формування Я. в. с. у 1970-х було спричинено невідповідністю принципів *Бреттон-Вудської валютної системи* новим реаліям світового госп-ва, що знайшло прояв, серед іншого, у неспроможності США виконувати взяті на себе зобов'язання з обміну доларів на золото за фіксованою ціною, а також зміні співвідношення сил між провідними економіками світу. Пошуки шляхів вдосконалення валютно-кредитних відносин на поч. 1970-х призвели до появи чисельних планів виходу з кризи — від повернення до *золотого стандарту* до емісії єдиної світової валюти. У 1972 для розробки спільного проекту в рамках *Міжнародного валютного фонду (МВФ)* був створений спец. Комітет з реформування міжнар. валютної системи, що включав у себе представників 20 країн (т. зв. «Комітет двадцяти»), який після нафтової кризи 1973-74 було перейменовано в Тимчасовий комітет Ради керуючих МВФ. Розроблені ним рекомендації лягли в основу другої поправки до Статуту МВФ, ухвалення якої в січні 1976 на засіданні Ради директорів МВФ у Кінгстоні (Ямайка) і започаткувало Я. в. с. Процес узгодження цієї поправки з країнами-членами МВФ продовжувався 2 роки до 1978. Суть внесених у 1976 змін до Статуту полягає в наступному: а) золото-девізний (фактично — доларо-

вий) стандарт поступився місцем стандарту *спеціальних прав запозичення (СДР)*: зміна бази розрахунку вартості СДР (замість доларового еквівалента — валютний кошик на базі спочатку 16, потім 5, а зараз — 4 валют) та заміна долара на СДР в усіх офіц. док-тах МВФ засвідчили втрату США ролі одноосібного лідера у валютних відносинах; у рамках Я. в. с. вже не долар, а СДР одночасно виконують функції еталона міжнар. вартості, основних резервних авуарів та кінцевого засобу міжнар. розрахунків; б) юридично була завершена демонетизація золота у сфері валютних відносин: скасована офіц. ціна золота, анульовано офіц. золотий паритет та фіксація масштабу цін (золотого вмісту) нац. грошових одиниць; США зняли із себе зобов'язання обмінювати долари на золото за вимогою центр. банків інших країн; в) зі скасуванням твердо фіксованих *валютних курсів* (обов'язкових у рамках Бреттон-Вудської системи) всім країнам-членам МВФ було надано право самим вибирати найбільш прийнятний для них режим валютного курсу (формулу «стабільні курси» замінила формула «стабільна система курсів»); для запобігання різким коливанням валютних курсів Кінгстонською угодою передбачалося збереження елементів регулювання системи валютних співвідношень шляхом здійснення центр. банками відп. країн *інтервенцій валютних* (останнє перетворилось з «обов'язку» на «право»); г) у рамках Я. в. с. радикально змінились цілі та функції МВФ. На засіданні в Кінгстоні МВФ надав самому собі повноваження здійснювати нагляд за валютними курсами й угодами щодо їх запровадження, втручаючись у внутр. політику країн-претендентів на його позики. Усі країни-члени МВФ, згідно з Кінгстонською угодою, мають утримуватись від маніпулювання валютними курсами, яке могло б перешкодити ефективній перебудові платіжних балансів та/або сприяло б отриманню односторонніх переваг перед іншими членами Фонду.

Незважаючи на те, що Я. в. с. знаменувала перехід від моноцентричної системи до поліцентричної, долар все ще продовжує зберігати статус провідної міжнар. валюти — саме амер. валюта використовується як валюта міжнар. розрахунків і резервний засіб у більшості випадків. СДР так і не стали еталоном вартості, головним міжнар. резервним і платіжним засобом — сфера їх використання обмежена операціями МВФ (де вони виступають як коефіцієнт

перерахунку нац. валют та масштаб валютних трансакцій). Процес розбудови та вдосконалення Я. в. с. не завершено, а чисельні проблеми, породжені нею, стимулюють появу нових проектів реформування валютної системи.

Н.Д. Амалян, О.І. Рогач

Ям-Запольський мир 1582 — двосторонній міжнар. договір, підписаний 6(15).01.1582 в с. Ківерова Гора (поблизу Ям Запольного, що на Псковщині) між Московським царством та Річчю Посполитою; один із договорів у системі дип. актів, що завершили Лівонську війну 1558-83. Ініціатором миру виступив моск. цар *Іван IV*, який намагався, тимчасово замирившись із Річчю Посполитою, зосередити всі свої сили проти Швеції, що активно витісняла в той момент Московію з узбережжя Балтики. За результатами переговорів, проведених за посередництвом папського *нунція* єзуїта *А. Поссевіно* з головою Посольського приказу *А. Щелкаловим*, Іван IV змушений був віддати польсько-литовському королю Стефану Баторію землі в Лівонії з 40 містами, Курляндію, міста Полоцьк та Веліж, за що Річчю Посполита повернула Москві частину завойованих міст, розташованих уздовж литовсько-рос. кордону (Великі Луки, Невель, Ізборськ та інші). Я.-З. м. був підписаний на 10 років, тому розглядався і Московією, і Річчю Посполитою виключно як тимчасове *перемир'я*, проте смерть запеклих ворогів Івана IV (1584) та Стефана Баторія (1586) відклала новий етап ескалації польсько-моск. протистояння до смутних часів поч. XVII ст.

В.А. Рубель

Янків Мирон Дмитрович (25.07.1951, с. Лисовичі Стрийського р-ну Львівської обл.) — укр. держ. діяч, економіст, науковець. У 1973 закінчив Львівський держ. ун-т ім. І. Франка (спеціальність — «планування народного господарства»); д-р екон. наук, професор. 1973-75 — викладач Тернопільського фінанс.-екон. ін-ту; 1975-78 — аспірант Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка; 1978-88 — асистент, доцент, старший наук. співробітник Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка. 1988-90 — зав. сектором економіки та прогрес. форм орг-ції праці агр. відділу Львівського обкому КПУ; 1990-94 — доцент, зав. кафедри економіки й орг-ції с.-г. вир-ва Львівської академії ветеринарної медицини ім. С.З. Гжицького; 1994-95 — голова комітету з економіки Львівського облвиконкому;

1995-97 — нач. головного управління економіки Львівської облдержадміністрації; 1997-98 — заст. голови Львівської облдержадміністрації; 1998-2000 — 1-й заст. голови Львівської облдержадміністрації. 2000-02 — керівник торг.-екон. місії у складі Посольства України в Республіці Польща. 2002-03 — голова Львівської облдержадміністрації. Указом Президента України від 27.11.2003 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Латвійській Республіці.

В.М. Матвієнко

Янукович Віктор Федорович (9.07.1950, Єнакієве Донецької обл.) — укр. держ. і громад. політ. діяч. У 1980 закінчив Донецький політехн. ін-т, за фахом інженер-механік; у 2001-Українську академію зовн. торгівлі, д-р екон. наук (2000), професор. Трудову діяльність розпочав у 1969 газівником Єнакієвського металургійного заводу, працював автослюсарем, механіком автопідприємства. У 1976 був призначений дир. автобази ВО «Орджонікідзевугілля». Протягом наступних 20 років обіймав керівні посади на підприємствах автомобільного транспорту Донеччини, був ген. директором виробничих об'єднань «Донбастрансремонт», «Укрвуглепромтранс», Донецького обласного територ. об'єднання автотранспорту. У серпні 1996 призначений заст. голови, а у вересні 1996 — 1-м заст. голови Донецької обласної держадміністрації. У травні 1997 — листопаді 2002 — голова Донецької обласної держадміністрації, депутат Донецької обласної ради; у травні 1999 — травні 2001 — голова Донецької обласної ради за сумісництвом. Із 21.11.2002 — Прем'єр-міністр України. Як глава уряду притримується курсу на екон. зростання України, пріоритети соц. політики, розвиток науки, освіти тощо. У зовн. політ. діяльності — виконання програми інтеграції до *Європейського Союзу*, завершення заходів із підготовки до вступу в *Світову організацію торгівлі*, поглиблення екон. співробітництва з країнами *Співдружності Незалежних Держав*, реалізацію угоди про створення ЄП між Україною, Росією, Білоруссю та Казахстаном. 19.04.2003 обраний головою Партії регіонів. Член Президії НАН України. Відзначений низкою держ. нагород, у т. ч. орденом «За заслуги» III ст. (1998), II ст. (2000), I ст. (2002). Заслужений працівник транспорту України (1995).

Твори: «Економіко-правові основи застосування фінансового лізингу в системі територіально-виробничих об'єднань

автотранспорту України» (1996), «Інфраструктура промислового регіону: теорія, практика, перспективи» (1999), «Проблеми реструктуризації господарського комплексу промислового регіону» (1999), «Соціально-економічний розвиток регіону: проблеми і шляхи вирішення» (2002) та ін.

Л.В. Губерський

Яо Пейшен (10.1945) — китайський дипломат. Закінчив Пекінський ін-т інозем. мов. У 1973-79 і 1987-90 — працівник посольства КНР у Москві; 1979-87 і 1990-95 — службовець центр. апарату МЗС КНР, займався питаннями співробітництва із СРСР і д-вами Центр.-Схід. Європи, пізніше — із країнами Центр. Азії. 1995-97 — посол КНР у Киргизській Республіці, 1997-99 — у Латвійській Республіці, 1999-2003 — у Республіці Казахстан. Із листопада 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол КНР в Україні.

В.І. Головаченко

Ярослав (Георгій) **Мудрий** (978, Полоцьк — 20.02.1054, Київ) — князь ростовський, новгородський і великий князь київський. Син *Володимира Святославича* й полоцької княжни Рогнеди. 1019 одружився з донькою шведського короля Олафа Шетконунга Інгігердою. У 989 був посаджений у Ростові, незабаром переведений до Новгороду й почав перед смертю Володимира прагнути автономії, відмовившись 1014 платити традиційну данину Києву. Володимир Святославич вирішив збройно приборкати непокірного сина, однак раптово помер (15.07.1015). Поміж його синами розпочалась б-ба за заг-рську владу, в якій загинули Борис, Гліб і Святослав, а Я. 1019 здолав у битві на р. Альгі гол. суперника — Святополка Ярополчича, після чого утвердився в Києві. Доклав багато зусиль до централізації та зміцнення Київської держави, захисту її рубежів. Ініціював створення першого писемного зведення законів «Правда Ярослава» (1016), що переросла в 1130-х в «Руську Правду». У *зовнішній політиці* спершу зосередився на зміцненні півд. і зах. кордонів д-ви, зведенні захисних валів. Кілька разів громив орди печенігів на півд. рубежах, а 1036 поблизу валів Києва завдав їм вирішальної поразки, після чого степовики були відкинуті від кордонів Київської Русі. 1030 відвоював у Польщі загарбані Болеславом Хоробрим 1018 Червенські гради, здійснив успішні походи проти ятвягів (1038) і литовців (1040). Приділяв багато уваги та сил розбудові й прикрашанню столярного Києва: «Повість временних літ» під 1037 повідомляє про зведення ним Софійського

собору, парадних Золотих воріт, монастирів Св. Ірини і Св. Георгія, будівництво грандіозного «міста Ярослава». З ім'ям Я. пов'язаний розквіт давньоруської культури, орг-ція шкіл, скрипторіїв, бібліотек; 1037-39 у Києві було складено перший літописний ізвод. Зовн.-політ. діяльність Русі стала багатовекторною, орієнтовуючись не тільки на Візантію (як було за його попередників), а й на інші потужні країни Заходу. Взагалі віддавав перевагу методам дипломатії, а не війни; подібно багатьом государям Європи вдавався до *династичних шлюбів* як засобу ведення зовн. політики.

М.Ф. Котляр

Ярослав Осмомисл (? — 1.10.1187, Галич, тепер Івано-Франківська обл.) — князь галицький. Син *Володимирка Володаревича* й доньки угорського короля Коломана. 1150 одружився з донькою Юрія Долгорукого Ольгою. По смерті батька (кінець 1152) успадкував затяжну війну з київ. князем Ізяславом Мстиславичем. Після битви поблизу Теребовлі 1154, що завершилась унічию, зумів утримати за собою спірні міста на рубежі з Київською землею. Брав активну участь у заг.-руській політиці, був врівноваженим і спокійним політиком. Відновив порушені його запальним батьком добрі стосунки з Угорщиною й Малопольщею. У 1164 надав притулок супернику візантійського імп. Мануїла I Андроніку Комніну, а 1167 уклав з Мануїлом союзу угоду. Мав великий авторитет на Русі та за її межами, про що свідчать «Київський літопис» та «Слово о полку Ігоревім», де названо його «Осмомислом» за володіння інозем. мовами. За часи його князювання Галицька земля розквітла, множились міста, розвинулось госп-во; разом із тим повністю залежав від галицьких бояр, які втручались навіть у його особисте життя.

М.Ф. Котляр

Ярринг (Jarring) Гунар Вільфрід (12.10.1907, pobl. Стокгольма — 31.05.2002, Стокгольм) — шведський дипломат і науковець. Нар. в селянській сім'ї. У 1929-30 перебував у СРСР та Китаї (район Кашгару) у складі шведської місії в Східному Туркестані. На дип. службі з 1940: у 1940-41 — аташе посольства Швеції в Туреччині; 1-й секр. посольства Швеції в Ірані (1941-45); тимчасовий повірений у справах Швеції в Ірані та Іраку (1945), Ефіопії (1946-48); посланник в Індії та на Цейлоні (1948-51), в Ірані, Іраку та Палестині (1951-52); зав. політ. відділом МЗС

Швеції (1953-56); постійний представник Швеції при ООН (1956-58), одночасно в 1957-58 — представник Швеції в *Раді Безпеки ООН*. У 1957 став посередником ООН в інд.-пакистанському конфлікті (див. *Каширська проблема*). У 1958-64 — посол Швеції у США, 1964-73 — посол Швеції в СРСР й одночасно за сумісництвом в МНР (1965-73). У 1967-91 — спец. представник *Генерального секретаря ООН* з урегулювання Близько-східного конфлікту, одночасно в 1973-92 — радник із міжнар. питань концерну «Юнсон» (Швеція). Автор праць з історії та літератури тюркських народів і міжнар. відносин. Був одним із найвизнаніших у світі фахівців з уйгурської мови.

Р.А. Кривонос

Ярузельський (Jaruzelski) Войцех (6.07.1923, Куров Люблінського воєводства, Польща) — польський військ. і держ. діяч. Походить із шляхетської родини, що восени 1939 була депортована рад. владою до Алтайського краю РСФРР. На поч. 1943 вступив до Війська Польського, що формувалось на території СРСР, і після закінчення офіцерського уч-ща в Рязані з травня того ж року воював у складі 1-ї Польської армії, був командиром взводу розвідки та нач. полкової розвідки. Після війни закінчив Вищу піхотну школу й Академію Ген. штабу ім. К. Сверчевського. Із 1947 — чл. Польської робітничої партії. Протягом 50-х був викладачем військ. тактики, нач. управління військ. академій та офіцерських училищ, заст. начальника Головного управління бойової підготовки. У 1956 отримав звання бригадного генерала. У 1957-60 командував механізованою дивізією, 1960-65 був нач. Гол. політ. управління Війська Польського, 1965-68 — нач. генштабу, 1968-83 — міністром національної оборони ПНР; генерал армії (1973). В умовах гострої внутр.-політ. кризи 18.10.1981 обраний пленумом ЦК ПОРП 1-м секр. партії. Із метою запобігання розв'язанню громадян. війни та інтервенції рад. військ у ніч на 13.12.1981 оголосив про введення воєнного стану (скасований 22.07.1983); одночасно очолив уряд Польщі, а з листопада 1985 — Державну раду країни. 19.07.1989 на спільному засіданні сейму та сенату обраний Президентом Польщі на 6 років, але під тиском опозиції вже 19.09.1990 звернувся до сейму з проханням скоротити термін його презид. повноважень і передати владу всенародно обраному главі д-ви.

Після відставки в грудні того ж року відійшов від політ. діяльності.

О.М. Знахоренко

Ясський мирний договір 1791 — двостороння рос.-тур. угода, підписана 29.12.1791 (9.01.1792) в Яссах (Румунія). Завершив рос.-тур. війну 1787-91, у результаті якої Туреччина зазнала поразки. Договір підтверджував *Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774*, акт про приєднання Криму та Кубані до Росії (1783), а також всі інші попередні рос.-тур. домовленості, окрім тих положень, які змінювались відп. статтями дог-ру. Новий рос.-тур. кордон встановлювався на півд. заході по р. Дністер. Туреччина відмовлялась від претензій на Грузію та зобов'язувалась не розпочинати будь-яких дій проти грузинських та кубанських земель. Із метою забезпечення інтересів рос. торгівлі в Алжирі, Тунісі та Тріполі Туреччина зобов'язувалась відшкодувати всі збитки рос. купцям, які їм заподіяли напади корсарів у Середземному морі. Договір закріпив за Росією все північне чорноморське узбережжя від р. Дністер

до Кубані включно з піво-вом Крим. Я. м. д. посилив рос. вплив у чорноморському регіоні та закріпив за Росією домінуючі позиції у відносинах із Туреччиною.

М.С. Бур'ян

Ях'я Хан (Yahya Khan) (1917, Пешавар, Брит. Індія — 1980, Ісламабад, Пакистан) — пакистанський військ. і держ. діяч. Закінчив Пенджабський ун-т у Лахорі. Із 1938 перебував на військ. службі. У роки *Другої світової війни* воював в експедиційному корпусі Брит. Індії в Лівії та Італії. 1946 продовжив освіту в Штабному коледжі Кветти. У 1966 був призначений головнокомандувачем пакистанської армії, йому було присвоєно звання генерала. 25.03.1969 прийняв презид. повноваження від *Айюб Хана* й запровадив надзвичайний стан, відмінивши конституцію країни. Було здійснено поділ єдиної провінції Зах. Пакистан на чотири — Пенджаб, Сінд, Белуджистан і Півн.-Зах. прикордонну провінцію. Під впливом катастрофічних поразок в *індійсько-пакистанській війні 1971* змушений був 20.12.1971 піти у відставку.

П.М. Ігнат'єв

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

абс. – абсолютний	зав. – завідуючий, завідувач	н. е. – наша ера	Сер. Схід – Середній Схід
австр. – австрійський	заг. – загальний	н. ст. – новий стиль	сканд. – скандинавський
авт. – автономний	закорд. – закордонний	навч. – навчальний	слов. – слов'янський
агр. – аграрний	заст. – заступник	наз. – називається	соц. – соціальний
адмін. – адміністративний	зах. – західний	напр. – наприклад	соціал. – соціалістичний
амер. – американський	зем. – земельний	нар. – народився	соціол. – соціологічний
англ. – англійський	зовн. – зовнішній	наук. – науковий	спец. – спеціальний
антич. – античний		нац. – національний	ст. – століття, стаття
археол. – археологічний	ідеолог. – ідеологічний	нач. – начальник	студ. – студентський
афган. – афганський	імпер. – імператорський	нім. – німецький	сусп. – суспільний
африк. – африканський	ім. – імені		суход. – суходільний
	імп. – імператор,	о. – острів	сучас. – сучасний
балт. – балтійський	імператриця, імперія	обл. – область	схід. – східний
бас. – басейн	ін. ч. – іншим чином	о-ва – острова	
біогр. – біографічний	інд. – індійський	оз. – озеро	та ін. – та інший
біол. – біологічний	індивід. – індивідуальний	окуп. – окупаційний	т. зв. – так званий
бл. – близько	інозем. – іноземний	орг. – організаційний	т. – том
Бл. Схід – Близький Схід	ін-т – інститут	орг-ція – організація	т. ч. – таким чином
болг. – болгарський	інформ. – інформаційний	офіц. – офіційний	теорет. – теоретичний
б-ба – боротьба	іспан. – іспанський		територ. – територіальний
брит. – британський	істор. – історичний	парл. – парламентський	техн. – технічний
бурж. – буржуазний	італ. – італійський	парт. – партійний	технол. – технологічний
		партиз. – партизанський	т. в. о. – тимчасово
в т. ч. – в тому числі	КМ України – Кабінет	пед. – педагогічний	виконуючий
ВР України – Верховна	Міністрів	петерб. – петербурзький	обов'язки
Рада України	України	півд. – південний	тис. – тисяча
визв. – визвольний		півн. – північний	торг. – торговельний,
в. о. – виконуючий обов'язки	канад. – канадський	повітр. – повітряний	торговий
вир-во – виробництво	київ. – київський	пол. – половина	трансп. – транспортний
відп. – відповідний	клас. – класовий	політ. – політичний	трлн. – трильйон
військ. – військовий	класич. – класичний	поч. – початок	тт. – томи
вкл. – включно	к-т – комітет	практ. – практичний	тур. – турецький
внутр. – внутрішній	комуніст. – комуністичний	прав. – правовий	
	конс. – консульський	презид. – президентський	укр. – український
ген. – генеральний	конф. – конференція	природ. – природний	ун-т – університет
геогр. – географічний	кн. – князь	прогрес. – прогресивний	уч-ще – училище
гл. – глава	косм. – космічний	пролет. – пролетарський	
гол. – головний	культ. – культурний	пром. – промисловий	фаш. – фашистський
гол. ч. – головним чином		просвіт. – просвітницький	федер. – федеральний
госп. – господарчий,	лат. – латинський	просвіт. – просвітницький	федерат. – федеративний
господарський	літ. – літературний	проф. – професор	феод. – феодалний
госп-во – господарство		прус. – прусський	фізич. – фізичний
грец. – грецький	м. – місто	р. – рік	(ант. юридичний)
громад. – громадський	макс. – максимальний	рад. – радянський	філол. – філологічний
громадян. – громадянський	маркс. – марксистський	рев. – революційний	філос. – філософський
	матеріал. – матеріальний	рев-ція – революція	фінанс. – фінансовий
Дал. Схід – Далекий Схід	мед. – медичний	рез. – резолюція	франц. – французький
демокр. – демократичний	метод. – методичний	реліг. – релігійний	ф-т – факультет
д-ва – держава	методол. – методологічний	респ. – республіканський	ф. ст. – фунт стерлінгів
держ. – державний,	МЗС – Міністерство	рим. – римський	
державницький	закордонних	р-н – район	хім. – хімічний
див. – дивись	справ	рос. – російський	христ. – християнський
дип. – дипломатичний	міжнар. – міжнародний	рр. – роки	
дир. – директор	мін. зак. справ – міністр	румун. – румунський	центр. – центральний
дог-р – договір	закордон-	РФ – Російська Федерація	церк. – церковний
док-т – документ	них справ		
дол. – долар США	мінім. – мінімальний	с. г-во – сільське	чл.-кор. – член-кореспон-
д-р – доктор	мін-во – міністерство	господарство	дент
дух. – духовний	міс. – місяць	с. – селище, село	чл. – член
	млн. – мільйон	с.-г. – сільськогосподарсь-	
екон. – економічний	млрд. – мільярд	кий	швейц. – швейцарський
етногр. – етнографічний	мор. – морський	с.-д. – соціал-демократич-	шт. – штат
екз. – екземпляр	моск. – московський	ний	
євр. – єврейський	муниц. – муніципальний	секр. – секретар	юрид. – юридичний
європ. – європейський	мусульм. – мусульманський	сер. – середній	япон. – японський

СПИСОК АБРЕВІАТУР

АБН	Антибільшовицький блок народів	ВПШ	Вища партійна школа
АГ	Андська група (Grupo Andino, GA)	ВТуО	Всесвітня туристична організація (World Tourism Organization, WTO)
АзБР	Азійський банк розвитку (Asian Development Bank, AsDB)	ВУАН	Всеукраїнська Академія Наук
АКД	Асоціація Карибських держав (Asociacion de Estados del Caribe, AES)	ВУЦВК	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет рад
АМП	Асоціація міжнародного права	ВЦВК	Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет рад
АН	Академія Наук	ГА	Генеральне агентство
АНВ	Армія національного визволення	ГА ООН	Генеральна Асамблея ООН
АНДР	Алжирська Народна Демократична Республіка	ГАТТ	Генеральна угода з тарифів та торгівлі (General Agreement on Tariffs and Trade, GATT)
АНК	Африканський національний конгрес	ГДП	Генеральна дирекція Київської міської ради з обслуговування іноземних представництв
АРЄ	Арабська Республіка Єгипет	ГІС	Глобальне інформаційне суспільство
АРК	Автономна Республіка Крим	ГК	Генеральне консульство
АРСР	Автономна Радянська Соціалістична Республіка	ДД	Демократична дія Венесуели (Accion Democratica, AD)
АС	Африканський Союз (African Union, AU)	ДК	Демократична Кампучія
АСД	Андське співтовариство держав (Andean Community of Nations, ACN)	ДНЯЗ	Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
АСЕАН	Асоціація держав Південно-Східної Азії (Association of Southeast Asian Nations, ASEAN)	ДПК	Демократична партія Курдистану
АСРР	Автономна Соціалістична Радянська Республіка	ДПУ	Державне політичне управління УСРР/УРСР
АСС	Арабський соціалістичний союз	ДРА	Демократична Республіка Афганістан
АТЕС	Азіатсько-тихоокеанське економічне співробітництво (Asia-Pacific Economic Cooperation, APEC)	ДРВ	Демократична Республіка В'єтнам
АТР	Азіатсько-тихоокеанський регіон	ДРК	Демократична Республіка Конго
АфБР	Африканський банк розвитку (Banque Africaine de Developement, BAD)	ДСР	Далекосхідна Республіка (Дальневосточная Республика, ДВР)
Баас	Партія арабського соціалістичного відродження (al-Hizb al-Ba'th al-'Arabi al-Ishtriraki)	ЕВС	Економічний і валютний союз ЄС (Economic and Monetary Union, EMU)
БАГПІ	Багатостороннє агентство з гарантій іноземних інвестицій (Multilateral Investment Guarantees Agency, MIGA)	ЕКА	Економічна комісія ООН для Африки (United Nations Economic commission for Africa, ECA)
Бенілюкс	економічний союз Бельгії, Нідерландів, Люксембургу (Benelux Economic Union)	ЕКОСОП	Економічна і Соціальна Рада ООН (Economic and Social Council, ECOSOC)
Б і Г	Боснія і Герцеговина	ЕОКА	«Національна організація кіпрських борців»
БООТС	Багатонаціональні об'єднані оперативно-тактичні сили НАТО	ЕСКАТО	Економічна і соціальна комісія ООН для Азії і Тихого океану (United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, ESCAP)
БРПЗ	балістична ракета «повітря — земля»	ЕСКЗА	Економічна і соціальна комісія ООН для Західної Азії (United Nations Economic and Social Commission for Western Asia, ESCWA)
БРПЧ	балістична ракета підводного човна	ЕКЛАК	Економічна комісія ООН для Латинської Америки і Карибського басейну (United Nations Economic Commission for Latin America and Caribbean, ECLAC)
БРСР	Білоруська Радянська Соціалістична Республіка	ЕКОВАС	Економічне співтовариство західноафриканських держав (Economic Community of the West African States, ECOWAS)
БСРР	Білоруська Соціалістична Радянська Республіка	ЕКЮ	Європейська валютна одиниця (European Currency Unit, ECU)
ВАК	Визвольна армія Косово	ЕАВТ	Європейська асоціація вільної торгівлі (European Free Trade Association, EFTA)
ВВП	валовий внутрішній продукт	ЕАР	Єменська Арабська Республіка
ВДП	Вільна демократична партія ФРН	ЕБРР	Європейський банк реконструкції та розвитку (European Bank for Reconstruction and Development, EBRD)
ВЗНП	Всеитайське Зібрання народних представників		
ВКП(б)	Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)		
ВМО	Всесвітня метеорологічна організація (World Meteorological Organization, WMO)		
ВМС	військово-морські сили		
ВМФ	військово-морський флот		
ВНП	валовий національний продукт		
ВОІВ	Всесвітня організація інтелектуальної власності (World Intellectual Property Organization, WIPO)		
ВООЗ	Всесвітня організація охорони здоров'я (World Health Organization, WHO)		
ВОФК	Вищі органи фінансового контролю		
ВПК	військово-промисловий комплекс		
ВПС	військово-повітряні сили		

Євратом	Європейське співтовариство з атомної енергії (European Atomic Energy Community, Euratom)	ІМАРСАТ	Міжнародна організація морського супутникового зв'язку (International Maritime Satellite Organization, Inmarsat)
ЄВРОПОЛ	Європейське поліцейське відомство (European Police Office, EUROPOL)	Інтелсат	Міжнародна організація супутникового зв'язку (International Telecommunication Satellite Organization, Intelsat)
ЄВС	Європейський валютний союз (European Monetary Union, EMU)	Інтерпол	Міжнародна організація кримінальної поліції (International Criminal Police Organization, Interpol)
ЄврАзЕС	Євразійське економічне співтовариство	ІНТЕР-СУПУТНИК	Міжнародна організація космічного зв'язку (International Organization of Space Communications, Intersputnic)
Євтелсат	Європейська організація супутникового зв'язку (European Telecommunications Satellite Organization, EUTELSAT)	ІРА	Ірландська республіканська армія (Irish Republican Army, IRA)
ЄЕК ООН	Європейська економічна комісія ООН (United Nations Economic Commission for Europe, UN/ECE)	ІРІ	Ісламська Республіка Іран
ЄЕС	Європейське економічне співтовариство (European Economic Community, EEC)	ІРП	Інституційно-революційна партія Мексики
ЄІБ	Європейський інвестиційний банк (European Investment Bank, EIB)	ІСО	Міжнародна організація стандартизації (International Organization for Standardisation, ISO)
ЄКАЗ	Європейська конференція адміністрацій зв'язку (European Conference of Postal and Telecommunications Administrations, CEPT)	ІСП	Італійська соціалістична партія
ЄКМТ	Європейська конференція міністрів транспорту (European Conference of Ministers of Transport, ECMT)	ІСРП	Іспанська соціалістична робітничка партія
ЄКС	Європейський комітет із стандартизації (European Committee for Standardization, CEN)	КАНУ	Національний союз африканців Кенії (Kenya African National Union, KANU)
ЄКЦА	Європейська конференція цивільної авіації (European Civil Aviation Conference, ECAC)	КАРІКОМ	Карибське співтовариство (Caribbean Community, CARIKOM)
ЄОВОФК	Європейська організація вищих органів фінансового контролю (European Organisation of Supreme Audit Institutions, EUROSAI)	КАРІФТА	Карибська асоціація вільної торгівлі (Caribbean Free Trade Association, CARIFTA)
ЄОЗР	Європейська і Середземноморська організація захисту рослин (European and Mediterranean Plant Protection Organization, EPPO)	КБР	Карибський банк розвитку (Caribbean Development Bank, CDB)
ЄОС	Європейська оборонна спільнота	КВО	Київський військовий округ
ЄПС	Європейський платіжний союз	КДБ	Комітет державної безпеки
ЄС	Європейський Союз (European Union, EU)	КЗМЖРА	Комісія зі збереження морських живих ресурсів Антарктики (Commission for the Conservation of Antarctic marine living resources, CCAMLR)
ЄСП	Єдина сільськогосподарська політика ЄС	ККП	Камбоджійська комуністична партія
ЄСВС	Європейське співтовариство вугілля і сталі (European Coal and Steel Community, ECSC)	КНДР	Корейська Народно-Демократична Республіка
ЄЦБ	Європейський Центральний банк	КНР	Китайська Народна Республіка
ЗАНУ	Африканський національний союз Зімбабве (Zimbabwe African National Union, ZANU)	КОМЕСА	Спільний ринок Східної та Південної Африки (Common Market for Eastern and Southern Africa, COMESA)
ЗАПУ	Союз африканського народу Зімбабве (Zimbabwe African People Union, ZAPU)	КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
ЗВТ	зона вільної торгівлі	КПК	Комуністична партія Китаю
ЗЄС	Західноєвропейський Союз, (Western European Union, WEU)	КПН	Комуністична партія Німеччини
ЗМЗ	зброя масового знищення	КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
ЗМІ	засоби масової інформації	КПСГ	Комуністична партія Східної Галичини
ЗМК	засоби масової комунікації	КПУ	Комуністична партія України
ЗО УНР	Західна область УНР	КПЮ	Комуністична партія Югославії
ЗПТ	зона преференційної торгівлі	КСЗ	Китайська Східна залізниця
ЗС	збройні сили	КСР	Карибський спільний ринок (Caribbean Common Market, CCM)
ЗТЛН	Західноукраїнське товариство Ліги Націй	КУН	Комісія «Україна — НАТО»
ЗУНР	Західноукраїнська Народна Республіка	КФА	франк Африканського фінансового співтовариства
ІАЦ	інформаційно-аналітичні центри	КФОР	Сили зі становлення і підтримки миру в Косово під керівництвом НАТО (Kosovo Force, KFOR)
ІКАО	Міжнародна організація цивільної авіації (International Civil Aviation Organization, ICAO)	КФП	франк Французьких контор у Тихому океані (Французька Полінезія)
ІНК	Індійський національний конгрес	КЧЗ	Китайська Чанчунська залізниця
ІНК(І)	Індійський національний конгрес (Індіри)	ЛАД	Ліга арабських держав
ІНКОТЕРМС	міжнародні комерційні терміни (International Commercial Terms, ICT)	ЛДП	Ліберально-демократична партія
		ЛКСМ	Ленінський комуністичний союз молоді
		МаБР	Міжамериканський банк розвитку (Inter-American Development Bank, IADB)

МАГАТЕ	Міжнародне агентство з атомної енергії (International Atomic Energy Agency, IAEA)	МРЗ	Міжнародна рада щодо зерна (International Grain Council, IGC)
МАК	Морська арбітражна комісія при ТПП України	МСЕ	Міжнародний союз електрозв'язку (International Telecommunication Union, ITU)
МАКЯН	Міжнародна асоціація з контролю за якістю насіння (International Seed Testing Association, ISTA)	МТКЮ	Міжнародний трибунал для колишньої Югославії
МАПАЙ	Партія робітників Ізраїлю	МТП	Міжнародна торгова палата
МАР	Міжнародна асоціація розвитку (International Development Association, IDA)	МТУ	Міжнародні товарні угоди
МАСБ	Міжарабські сили безпеки	МФД	Міжнародна федерація з документації
МАЮД	Міжнародна асоціація юристів-демократів	МФК	Міжнародна фінансова корпорація (International Finance Corporation, IFC)
МБВ	Міжнародне бюро виставок (Bureau International des Expositions, BIE)	МФСР	Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (International Fund for Agricultural Development, IFAD)
МБВВ	Міжнародне бюро виноградарства та виноробства (International Vine and Wine Office, OIV)	МЦНТІ	Міжнародний центр наукової та технічної інформації
МБР	міжконтинентальна балістична ракета	НАН	Національна Академія Наук
МБРР	Міжнародний банк реконструкції і розвитку (International Bank for Reconstruction and Development, IBRD)	НАТО	Організація Північноатлантичного договору (North Atlantic Treaty Organization, NATO)
МБТП	Міжнародне бюро торгових палат	НАФО	Організація з рибальства у Північно-Західній частині Атлантичного океану (Northwest Atlantic Fishers Organization, NAFO)
МВФ	Міжнародний валютний фонд (International Monetary Fund, IMF)	НАФТА	Північноамериканська угода про вільну торгівлю (North American Free Trade Agreement, NAFTA)
МГО	Міжнародна гідрографічна організація (International Hydrographic Organization, IHO)	НБСЕ	Нарада з безпеки та співробітництва в Європі
МДБ	Міністерство державної безпеки	НВЗДА	Нарада із взаємодії та заходів довіри в Азії
МДІМВ(у)	Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) МЗС РФ	НДІ	науково-дослідний інститут
МЕБ	Міжнародне епізоотичне бюро (International Office of Epizootics, OIE)	НДПА	Народно-демократична партія Афганістану
МЕК	Міжнародна електротехнічна комісія (International Electro-technical Commission, IEC)	НДР	Німецька Демократична Республіка
МЕРКОСУР	Спільний ринок країн Південного конуса (Mercado Comun del Sur, MERCOSUR)	НДРЕ	Народна Демократична Республіка Ємен
МЕФ	Міжнародна економічна фундація	НЕПАД	«Нове партнерство для розвитку Африки» (New Partnership for Africa Development, NePAD)
МІР	Лівий революційний рух Болівії (Movimiento de la Izquierda Revolucionaria, MIR)	НІТ	нові інформаційні технології
МКА	Міжнародна картографічна асоціація (International Cartographic association, ICA)	НКАО	Нагірно-Карабахська автономна область Азербайджанської РСР
МККЮ	Міжнародна конференція з колишньої Югославії	НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
МКС	Міжнародний кримінальний суд	НКДБ	Народний комісаріат державної безпеки
МКЧХ	Міжнародний комітет Червоного Хреста	НКЗС	Народний комісаріат закордонних справ
ММО	Міжнародна морська організація (International Maritime Organization, IMO)	НСДАП	Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP)
МНР	Монгольська Народна Республіка	НПІ	Національна партія Індонезії
МНУО	міжнародні неурядові організації (Non-Governmental Organizations, NGO)	НРА	Народна Республіка Ангола
МОВОФК	Міжнародна організація вищих органів фінансового контролю (International Organization of Supreme Audit Institutions, INTOSAI)	НРБ	Народна Республіка Бангладеш
МОЗМ	Міжнародна організація законодавчої метрології (Organisation Internationale de Metrologie Legale, OIML)	НРК	Народна Республіка Кампучія
МОК	Міжнародний олімпійський комітет (International Olympic Committee, IOC)	НРП	Народно-республіканська партія Туреччини
МОКЦП	Міжнародна організація комісій з цінних паперів (The International Organization of Securities Commissions, IOSCO)	НРПК	Народно-революційна партія Камбоджі
МОМ	Міжнародна організація з питань міграції (International Organization for Migration, IOM)	НРР	Націоналістичний революційний рух Болівії (Movimiento Nacionalista Revolucionario, MNR)
МОП	Міжнародна організація праці (International Labor Organization, ILP)	НС	Народний секретаріат «радянської» УНР
МОЦО	Міжнародна організація цивільної оборони (International Civil Defence Organization, ICDO)	НТР	науково-технічна революція
МПА	Міжпарламентська Асамблея	НТШ	Наукове Товариство ім. Т. Шевченка
МПЛА	Народний рух за визволення Анголи (Movimento Popular de Libertacao de Angola, MPLA)	НФВПВ	Національний фронт визволення Південного В'єтнаму («В'єтконг»)
		ОАД	Організація американських держав (Organization of American States, OAS)
		ОАЕ	Об'єднані Арабські Емірати
		ОАЄ	Організація африканської єдності (Organization of African Unity, OAU)
		ОАР	Об'єднана Арабська Республіка
		ОБСЕ	Організація з безпеки та співробітництва в Європі (Organization for Security and Cooperation in Europe, OSCE)
		ОДКБ	Організація договору колективної безпеки

ОДПУ	Об'єднане ДПУ СРСР	РБ ООН	Рада Безпеки ООН
ОВД	Організація Варшавського договору	РДБМ	Рада держав Балтійського моря (Council of Baltic Sea States, CBSS)
ОВП	Організація визволення Палестини	РДП	Револьюційно-демократична партія Панами
ОЕСР	Організація економічного співробітництва та розвитку (Organization for Economic Cooperation and Development, OECD)	РВР	Револьюційна військова рада РСФРР/СРСР
ОЗС	об'єднані збройні сили	РЕВ	Рада економічної взаємодопомоги (Совет экономической взаимопомощи, СЭВ)
ОЗХЗ	Організація із заборони хімічної зброї (Organization for the Prohibition of Chemical Weapons, OPCW)	РЕ	Рада Європи (Council of Europe, CE)
ОІК	Організація ісламської конференції (Organization of the Islamic Conference, OIC)	РЕАП	Рада євроатлантичного партнерства (Euro-Atlantic Partnership Council, EAPC)
ОМНО	Об'єднана малайська національна організація	РК	Республіка Корея
ООН	Організація Об'єднаних Націй (United Nations, UN)	РКП	Румунська комуністична партія
ОПЕК	Організація країн-експортерів нафти (Organization of Petroleum Exporting Countries, OPEC)	РКП(б)	Російська комуністична партія (більшовиків)
ОСЗ	Організація співробітництва залізниць (Организация сотрудничества железных дорог, ОСЖД)	РМ	Рада Міністрів
ОСКД	Організація Східно-карибських держав (Organization of Eastern Caribbean States, OECS)	РМЗС	Рада міністрів закордонних справ
ОСО	обмеження стратегічних озброєнь (Strategic Arms Limitation Treaty, SALT)	РН	Рух неприєднання (The Non-Aligned Movement, NAM)
ОУН	Організація українських націоналістів	РНБ	Рада національної безпеки США (National Security Council, NSC)
ОУН-Б	Організація українських націоналістів — бандерівців	РНБОУ	Рада національної безпеки і оборони України
ОУН-М	Організація українських націоналістів — мельниківців	РНК	Рада народних комісарів
ОЧЕС	Організація Чорноморського економічного співробітництва	РНМ	Рада Народних Міністрів УНР
ПАЗВТ	Панамериканська зона вільної торгівлі (Free Trade Area of Americas, FTAA)	РНР	Румунська Народна Республіка
ПАР	Південно-Африканська Республіка	РПАС	Рада північноатлантичного співробітництва (North Atlantic Cooperation Council, NACC)
ПАРЄ	Парламентська асамблея Ради Європи	РПК	Російський політичний комітет
ПАС	Південно-Африканський Союз	РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
ПАСОК	Панеллінський соціалістичний рух (Panellino Socialistiko Kinima, PASOK)	РСАДПЗ	Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (Gulf Cooperation Council, GCC)
ПА ЧЕС	Парламентська асамблея ЧЕС	РСД	ракети середньої дальності
ПВШ	Партія вірною шляху Туреччини	РСДРП(б)	Російська соціал-демократична партія (більшовиків)
ПДД	Партія Демократичної дії Боснії і Герцеговини	РСІ	робітничо-селянська інспекція
ПЗМ	«Партнерство заради миру» (Partnership For Peace, PFP)	РСР	Радянська Соціалістична Республіка
ПКК	Політичний консультативний комітет	РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
ПКНВ	Польський Комітет Національного Визволення	РУП	Револьюційна українська партія
ПКП	Прогресивно-консервативна партія Канади	СААМ	Світова асоціація автомобільних магістралей (World Road Association, PIARC)
ПКМР	Партія комуністів Республіки Молдова	СААРК	Південноазійська асоціація регіонального співробітництва (South Asian Association for Regional Cooperation, SAARC)
ПМЗ	Південно-Маньчжурська залізниця	САДК	Співтовариство розвитку Півдня Африки (South African Development Community, SADC)
ПНП	Пакистанська народна партія	САМ	Союз Арабського Магрибу (Union du Maghreb Arabe, UMA)
ПНР	Польська Народна Республіка	САР	Сирійська Арабська Республіка
ПОЛІСАРІО	Народний фронт за визволення Серіет-ель-Хамра і Ріо-де-Оро (Frente Popular de Liberacion de Seguiá el-Hamra y Rio de Oro, POLISARIO)	САС	Східно-Африканське співтовариство (East African Community, EAC)
ПОРП	Польська об'єднана робітничка партія	СВАПО	Народна організація Південно-Західної Африки (South West Africa People's Organization, SWAPO)
ПП	постійне представництво	СВМН	Спілка вільної молоді Німеччини
ППМ	протипіхотна міна	СВУ	Союз Визволення України
ППО	протиповітряна оборона	СДПН	Соціал-демократична партія Німеччини
ППС	Польська соціалістична партія	СДПУ(о)	Соціал-демократична партія України (об'єднана)
ПРО	протиракетна оборона	СДРПА	Соціал-демократична робітничка партія Австрії
ПРООН	Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (United Nations Development Program, UNDP)	СДПРШ	Соціал-демократична робітничка партія Швеції
ПСА	Південно-Східна Азія	СДР	спеціальні права запозичення (special drawing rights, SDR)
ПСК	Патріотичний союз Курдистану	СЕАТО	Організація договору Південно-Східної Азії (Southeast Asia Treaty Organization, SEATO)
ПТВ	Партія трудящих В'єтнаму		
ПУ	пускова установка		
ПФЛ	Патріотичний фронт Лаосу		

CEEAC	Економічне співтовариство країн Центральної Африки (Communaute Economique des Etats de l'Afrique Centrale, CEEAC)	УНІТА	Національний союз за повну незалежність Анголи (Uniao Nacional para a Independencia Total de Angola, UNITA)
Сенлек	Європейський комітет із стандартизації в електро-техніці (European Committee for Electrotechnical Standardization, CENELEC)	УНР	Українська Народна Республіка
СЕНТО	Організація Центрального договору (Central Treaty Organization, СЕНТО)	УНРада	Українська Національна Рада ЗУНР/ЗО УНР
СЄПН	Соціалістична єдина партія Німеччини	УНС	Український національний союз
СЗППБ	Спільна зовнішня політика та політика безпеки ЄС (EU Common Foreign and Security Policy, CFSP)	УНТ	Українське наукове товариство у Києві
СКМ	Союз комуністичної молоді	УПА	Українська повстанська армія
СКЮ	Союз комуністів Югославії	УПСР	Українська партія соціалістів-революціонерів
Смерш	«Смерть шпигунам» (контррозвідка Червоної армії СРСР)	УПСФ	Українська партія соціалістів-федералістів
СНД	Співдружність Незалежних Держав (Содружество Независимых Государств, СНГ)	УРДП	Українська радикально-демократична партія
СНІД	синдром набутого імунodefіциту	УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
СНО	скорочення наступальних озброєнь	УСДП	Українська соціал-демократична партія
СОІ	стратегічна оборонна ініціатива	УСДРП	Українська соціал-демократична робітничка партія
СОТ	Світова організація торгівлі (World Trade Organization, WTO)	УСП	Угорська соціалістична партія
СП	спільне підприємство	УСРП	Угорська соціалістична робітничка партія
СПП	Світова продовольча програма (World Food Programme, WFP)	УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
СРВ	Соціалістична Республіка В'єтнам	УСС	Українські січові стрільці
СРР	Соціалістична Радянська Республіка	УТЕ	Українське товариство економістів
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік	УЦР	Українська Центральна Рада
СРЮ	Союзна Республіка Югославія	УЧМП	Український часопис міжнародного права
ССПС	Соціалістичний союз польських студентів	ФАО	Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (Food and Agriculture Organization, FAO)
СФНВ	Сандіністський фронт національного визволення	ФАРЕ	Програма допомоги Польщі та Угорщині у реформуванні економіки (Pologne et Hongrie, Aide a la Reconstruction Economique, PHARE)
СФРЮ	Соціалістична Федеративна Республіка Югославія	ФАТФ	Міжнародна група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (Financial Action Task Force on Money Laundering, FATF)
США	Сполучені Штати Америки	ФАТХ	Фронт національного визволення Палестини (Harakat al-Tahrar al-Filistini)
ТАНУ	Африканський національний союз Танганьїки (Tanganyika African National Union, TANU)	ФВЛ	Фронт визволення Лаосу
ТНК	транснаціональна корпорація	ФКНВ	Французький комітет національного визволення
ТПК	Трудова партія Кореї	ФНВ	Фронт національного визволення
ТПП	торгово-промислова палата	ФНВФМ	Фронт національного визволення імені Фарабундо Марті
ТРПК	«Турецька Республіка Північного Кіпру»	ФНП	Фронт національного порятунку
ТУАР	Тимчасовий уряд Алжирської Республіки	ФНРЮ	Федеративна Народна Республіка Югославія
УАМП	Українська асоціація міжнародного права	ФРЕТІЛІН	Революційний фронт за незалежність Східного Тимору (Frente Revolucionaria do Timor Leste Independente, FRETILIN)
УАН	Українська Академія Наук	ФРН	Федеративна Республіка Німеччина
УАПЦ	Українська автокефальна православна церква	ФСП	Французька соціалістична партія
УВАН	Українська Вільна Академія Наук	ФТО	Форум тихоокеанських островів (Pacific Island Forum, PIF)
УВКБ ООН	Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR)	ФУНСІПЕК	Єдиний національний фронт за незалежну, нейтральну, мирну і співпрацюючу Камбоджу
УВУ	Український вільний університет	ХАМАС	Рух ісламського опору (Harakat al-Mukavama al-Islamiya)
УГА	Українська галицька армія	ХДП	Християнсько-демократична партія
УГВК	Український генеральний військовий комітет	ХДС	Християнсько-демократичний союз
УГВР	Українська Головна Визвольна Рада	ХСС	Християнсько-соціальний союз
УКП(б)	Українська комуністична партія (боротьбистів)	ЦАЕС	Центральноазійське економічне співтовариство
Укрінформ	Національне інформаційне агентство України	ЦАР	Центральноафриканська Республіка
УНДО	Українське національно-демократичне об'єднання	ЦАС	Центральноазійське співробітництво
УНДП	Українська національно-демократична партія	ЦАСР	Центральноамериканський спільний ринок (Central American Common Market, CACM)
УНІАН	Українське незалежне інформаційне агентство новин	ЦАХАЛ	Армія оборони Ізраїлю
УНІДРУА	Міжнародний інститут уніфікації приватного права (Institut international pour l'unification du droit prive, UNIDROIT)	ЦВК	Центральний виконавчий комітет
		ЦЄЗВТ	Центральноєвропейська зона вільної торгівлі (Central European Free Trade Area, CEFTA)

ЦЄІ	Центральноєвропейська ініціатива (Central European Initiative, CEI)	ЮНІДО	Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (United Nations Industrial Development Organization, UNIDO)
ЦК	центральний комітет	ЮНКЛОС	Конвенція ООН з морського права (United Nations Convention on the Law of the Sea, UNCLOS)
ЦРУ	Центральне розвідувальне управління США (Central Intelligence Agency, CIA)	ЮНКТАД	Конференція ООН з торгівлі і розвитку (United Nations Conference on Trade and Development, UNCTAD)
ЦСЄ	Центрально-Східна Європа	ЮНРВА	Близькосхідне агентство ООН для допомоги палестинським біженцям і організації працевлаштування (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East, UNRWA)
ЧАЕС	Чорнобильська атомна електростанція	ЮНРРА	Адміністрація ООН з реконструкції й відновлення (United Nations Reconstruction and Rebuilding Administration, UNRRA)
ЧБТР	Чорноморський банк торгівлі та розвитку (Black Sea Trade and Development Bank, BSTDB)	ЮНСІТРАЛ	Комісія ООН з права міжнародної торгівлі (United Nations Commission on International Trade Law, UNCITRAL)
ЧЕС	Чорноморське економічне співробітництво	ЮНТАК	Тимчасова перехідна адміністрація ООН в Камбоджі (United Nations Transitional Authority in Cambodia, UNTAC)
ЧСР	Чехословацька Республіка		
ЧССР	Чехословацька Соціалістична Республіка		
ЧСФР	Чехословацька Федеративна Республіка		
ШОС	Шанхайська організація співробітництва		
ЮНА	Югославська Народна армія		
ЮНЕСКО	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO)		

ЛАТИНСЬКІ ТЕРМІНИ ТА ВИРАЗИ, ЩО ВЖИВАЮТЬСЯ В ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

a priori	з того, що передує
ab initio	від початку
acta jure gestionis	дії комерційного характеру
acta jure imperii	суверенні дії
ad litem	для участі в конкретному процесі, для потреб судочинства
ad usum	для вживання
aut judicare, aut dedere	суди або видай
bellum justum	справедлива війна
clausula si omnes	застереження про загальність
consules marinariorum	середньовічні публічні третейські судді з морських питань
consules mercatorum	середньовічні публічні третейські судді з торгових питань
corpus separatum	окреме утворення
erga omnes	між усіма
ex aequo et bono	з міркувань добра і справедливості (а не формального закону)
ex officio	за посадою
hospitium publicum	гостинність від імені держави
in integrum	у цілості (у виразі restitutio in integrum — відновлення у первинному стані)
ipso facto	завдяки самому факту
jus cogens	загальне міжнародне право
jus commercium	торговельне право
jus gentium	право народів
lex causae	право, властиве договору; право, яке регулює сутність відносин сторін у договорі
lex flagi	закон прапора
lex fori	закон місця розгляду справи, закон суду
lex loci actus	закон місця здійснення акту, дії тощо
lex loci celebrationis	закон місця укладення шлюбу, правочину тощо
lex loci contractus	закон місця укладення договору
lex loci delicti commissi	закон місця завдання шкоди
lex patriae	закон громадянства
lex personalis	особистий закон фізичної особи
lex posterior derogat priori	наступний закон скасовує попередній
lex rei sitae	закон місцезнаходження речі
lex societatis	закон національності юридичної особи
lex venditoris	закон країни продавця
lex voluntatis	закон автономії волі, тобто застосування права держави, яку оберуть сторони
locus regit actum	місце керує актом (тобто форма правочину визначається місцем його укладення)
mutatis mutandis	з необхідними змінами
ne bis in idem	не можна двічі (карати) за одне
nulla poena sine lege	немає покарання без закону
nullum crimen sine lege	немає злочину без закону
opinio juris sive necessatis	думка (переконаність) юридична й обов'язкова
pacta sunt servanda	договори слід виконувати
par in parem not habet imperium	рівний над рівним влади не має
praetor peregrinus	перегрінський претор (суддя у Стародавньому Римі, який розглядав справи за участю іноземців)
prima facie	на перший погляд
proprio motu	за власним бажанням, із власної ініціативи
quid pro quo	одне замість іншого, зустрічне задоволення
ratione loci	за простором
ratione personae	за колом осіб
rebus sic stantibus	незмінність обставин (стану речей)
res communis	спільна річ
res nullius	нічийна річ
status quo ante bellum	становище до війни
status quo post bellum	становище після війни
sui generis	свого роду
tabula rasa	чиста дошка

ПЕРЕЛІК СТАТЕЙ

- Аахенський конгрес 1818 — 13 (I)
Аахенський мирний договір 1668 — 13 (I)
Аахенський мирний договір 1748 — 13 (I)
Аахенський протокол про ранг міністра-резидента — 13 (I)
Абдул Разак бін Хусейн Тун Хаджі — 14 (I)
Абдул Рахман Путра — 14 (I)
Абоїмов Іван Павлович — 14 (I)
Абсолютного імунітету держави теорія — 14 (I)
Австрійська спадщина — 15 (I)
Австрійсько-англійсько-французька таємна угода 1815 — 15 (I)
Австрійсько-іспанський договір 1725 — 15 (I)
Австрійсько-німецький союз 1879 — 15 (I)
Австрійсько-німецько-румунський оборонний союз 1883 — 16 (I)
Австрійсько-пруська війна 1866 — 16 (I)
Австрійсько-прусько-данський конфлікт 1864 — 16 (I)
Австрійсько-сербський союз 1881 — 17 (I)
Автаркія — 17 (I)
Автентичний текст — 17 (I)
Автономістсько-федералістський курс Центральної Ради — 18 (I)
Автономія — 18 (I)
Агент дипломатичний — 18 (I)
Агреман — 19 (I)
Агресивний намір — 19 (I)
Агресії акт — 19 (I)
Агресія — 19 (I)
Агресія непряма — 20 (I)
Агресія пряма — 20 (I)
Агресор — 20 (I)
Адальберт Магдебурзький — 21 (I)
Адамкус Вальдас — 21 (I)
Адамс Джон — 22 (I)
Адамс Джон Квінсі — 22 (I)
Адамс Чарльз Френсіс — 22 (I)
Аданська конференція 1943 — 23 (I)
Адаптація — 23 (I)
Адашев Олексій Федорович — 23 (I)
Ад гок — 24 (I)
Аддис-Абебська конференція 1963 — 24 (I)
Аддис-Абебський мирний договір 1896 — 24 (I)
Аденауер Конрад — 25 (I)
Ад інтерім — 25 (I)
Адміністративні союзи міжнародні — 25 (I)
Адомайтіс Валентин Володимирович — 25 (I)
Ад референдум — 26 (I)
Адріанопольський мирний договір 1713 — 26 (I)
Адріанопольський мирний договір 1829 — 26 (I)
Ад'юдикація — 26 (I)
Аеропорт міжнародний — 26 (I)
Азарі Анна — 27 (I)
Азередо да Сильвейра Антоніо Франсиско — 27 (I)
Азійський банк розвитку — 27 (I)
Азіатсько-тихоокеанське економічне співробітництво, АТЕС — 28 (I)
Азнар Лопес Хосе Марія — 29 (I)
Азхар Мохамед — 29 (I)
Айгунський договір 1858 — 29 (I)
Айтіті Кііті — 30 (I)
Айюб Хан Мухамед — 30 (I)
Акаєв Аскар Акаєвич — 30 (I)
Акіно Корасон — 30 (I)
Акіхіто — 31 (I)
Акламація — 31 (I)
Акредитування — 31 (I)
Акреція — 32 (I)
Акт дипломатичний — 32 (I)
Акт злуки УНР і ЗУНР 1919 — 32 (I)
Актор міжнародний — 34 (I)
Аламан-і-Ескалада Лукас Ігнасіо — 34 (I)
Аландська конвенція 1921 — 34 (I)
Александрю Іоан І — 34 (I)
Алексенко Борис Григорович — 35 (I)
Алеппський Павло — 35 (I)
Алієв Гейдар — 35 (I)
Алієв Ільхам — 36 (I)
Алієв Талят Мусейб оглу — 36 (I)
Алматинська зустріч країн-учасниць СНД 1991 — 36 (I)
Алозов Недірмамед — 37 (I)
Аль-Аджджі Хафіз Мохамед — 37 (I)
Аль-Айні Мохсен Ахмед — 37 (I)
Альберт I — 37 (I)
Альберт II — 38 (I)
Альварес дель Вайо Хуліо — 38 (I)
Аль-Гуейрі Ас-Садик Мухаммад Аш-Шібані — 38 (I)
Аль-Дуейлах Халет Мутлак Заєд — 38 (I)
Алькаковаська угода 1479 — 38 (I)
Альмейда Медіна — 38 (I)
Аль-Мубаракі Ахмед Абдулла — 39 (I)
Альтернат — 39 (I)
Альхесірська конференція 1906 — 39 (I)
Амає Кішіро — 39 (I)
Амазонський пакт — 40 (I)
Аманулла-хан — 40 (I)
Амарнська система дипломатії — 40 (I)
Американська зона вільної торгівлі — 41 (I)
Американсько-англійська війна 1812-14 — 41 (I)
Американсько-англійська конвенція 1818 — 41 (I)
Американсько-англійський договір 1794 — 41 (I)
Американсько-англійський договір про Панамський канал 1850 — 42 (I)
Американсько-англійський договір про поділ Орегону 1846 — 42 (I)
Американсько-англійські «особливі відносини» — 42 (I)
Американсько-іспанська війна 1898 — 44 (I)
Американсько-іспанський договір 1819 — 44 (I)

Американсько-китайські комюніке 1972-82 — 44 (I)
 Американсько-корейський договір 1882 — 45 (I)
 Американсько-корейський договір про взаємну оборону 1953 — 46 (I)
 Американсько-мексиканська війна 1846-48 — 46 (I)
 Американсько-мексиканський договір про мир, дружбу і кордон 1848 — 47 (I)
 Американсько-німецький договір 1921 — 47 (I)
 Американсько-радянська угода 1933 — 47 (I)
 Американсько-радянська угода 1942 — 47 (I)
 Американсько-радянська угода про запобігання ядерної війни 1973 — 47 (I)
 Американсько-радянська угода про заходи щодо зменшення небезпеки виникнення ядерної війни 1971 — 47 (I)
 Американсько-радянський договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності 1987 — 48 (I)
 Американсько-радянський договір про скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1991, СНО-1 — 48 (I)
 Американсько-російський договір про купівлю російської Америки 1867 — 49 (I)
 Американсько-російський договір про подальше скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1993, СНО-2 — 49 (I)
 Американсько-російський договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів 2002 — 49 (I)
 Американсько-французька конвенція 1800 — 49 (I)
 Американсько-французькі договори 1778 — 50 (I)
 Ам'єнський мир 1802 — 50 (I)
 Амін Хафізулла — 50 (I)
 Амін Дада Іді — 51 (I)
 Амо декларація 1934 — 51 (I)
 Аморитських (аморейських) царств система дипломатії — 51 (I)
 Амстердамський договір 1717 — 52 (I)
 Амстердамський договір 1997 — 53 (I)
 Амфіктіонії — 53 (I)
 Аналітика міжнародна — 53 (I)
 Аналітичні документи — 54 (I)
 Анархія міжнародна — 55 (I)
 Ангарія — 55 (I)
 Англійсько-аргентинський конфлікт 1982 — 55 (I)
 Англійсько-бельгійська угода 1894 — 55 (I)
 Англійсько-голландські війни XVII ст. — 56 (I)
 Англійсько-египетський договір про союз 1936 — 56 (I)
 Англійсько-іспанська війна 1739-48 — 57 (I)
 Англійсько-італійська угода 1891 — 57 (I)
 Англійсько-італійська угода 1894 — 58 (I)
 Англійсько-німецька декларація 1938 — 58 (I)
 Англійсько-німецька угода про Китай 1900 — 58 (I)
 Англійсько-радянський договір 1942 — 58 (I)
 Англійсько-радянсько-іранський союзний договір 1942 — 59 (I)
 Англійсько-російська торговельна угода 1921 — 59 (I)
 Англійсько-російська угода 1907 — 59 (I)
 Англійсько-російсько-французька угода 1915 — 60 (I)
 Англійсько-французька угода 1890 — 60 (I)
 Англійсько-французько-турецький договір про взаємну допомогу 1939 — 60 (I)
 Англійсько-японський договір про торгівлю і мореплавство 1894 — 60 (I)
 Англійсько-японський союз 1902-21 — 60 (I)
 Андраші Дьюла Старший — 61 (I)
 Андраші нота — 62 (I)
 Андреотті Джуліо — 62 (I)
 Андрієвський Дмитро — 62 (I)
 Андрієвські Олексій — 62 (I)
 Андропов Юрій Володимирович — 62 (I)
 Андрусівський договір 1667 — 62 (I)
 Андська група — 63 (I)
 Андський спільний ринок — 63 (I)
 Анексія — 64 (I)
 АНЗЮК — 64 (I)
 АНЗЮС — 64 (I)
 Анклав — 65 (I)
 Аннан Кофі Атта — 65 (I)
 Ансарі Алі Голі-хан — 66 (I)
 Анталл Йозеф — 66 (I)
 Антанта — 66 (I)
 Антанта балканська — 66 (I)
 Антанта близькосхідна — 67 (I)
 Антанта мала — 67 (I)
 Антанта середземноморська 1887 — 67 (I)
 Антарктика — 68 (I)
 Антиассирійські коаліції VII ст. до н. е. — 68 (I)
 Антигітлерівська коаліція — 69 (I)
 «Антикомінтернівський пакт» 1936 — 70 (I)
 Антитерористична коаліція — 70 (I)
 Антифранцузькі коаліції — 71 (I)
 Антонович Дмитро Володимирович — 72 (I)
 Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович — 72 (I)
 Аншлюс — 73 (I)
 Ань Хен Вон — 73 (I)
 Апартеїд — 74 (I)
 Апатриди — 74 (I)
 Апостиль — 74 (I)
 Апостол Данило Павлович — 74 (I)
 Арабо-ізраїльська війна 1948-49 — 75 (I)
 Арабо-ізраїльська війна 1956 — 76 (I)
 Арабо-ізраїльська війна 1967 — 76 (I)
 Арабо-ізраїльська війна 1973 — 77 (I)
 Аралов Семен Іванович — 78 (I)
 Аранда і Війєн Луїс Гомес де — 78 (I)
 Арас Тевфік Рюшту — 78 (I)
 Арафат Ясир — 79 (I)
 Арбітраж міжнародний — 79 (I)
 Арбітражне рішення міжнародне — 79 (I)
 Ардагаст — 79 (I)
 Аріта Хатіро — 80 (I)
 Аріті — Крейгі угода 1939 — 80 (I)
 Арктика — 80 (I)
 Армель П'єр Шарль — 81 (I)
 Арно Александр — 81 (I)
 Арраська унія — 81 (I)
 Архіви дипломатичні — 81 (I)
 Архіпелажний прохід — 82 (I)
 Архіпелажні води — 82 (I)
 Асад Хафез — 82 (I)
 Аскольд — 83 (I)
 Асоціації виробників товарів міжнародні — 83 (I)
 Асоціація держав Південно-Східної Азії, АСЕАН — 84 (I)
 Асоціація Карибських держав, АКД — 85 (I)
 Асоціація міжнародного права (АМП) — 85 (I)

- Асоціація регіонального співробітництва Південної Азії, СААРК — 86 (I)
- Астаматій Остафій — 87 (I)
- АТА книжка — 87 (I)
- Ататюрк Мустафа Кемаль — 87 (I)
- Аташе — 87 (I)
- Атлантизм — 88 (I)
- Атлантична Рада США — 88 (I)
- Атлантична хартія — 88 (I)
- Атомна дипломатія — 88 (I)
- Аттіла — 89 (I)
- Аугсбурзька ліга — 89 (I)
- Аугсбурзький релігійний мир 1555 — 89 (I)
- Аудієнція дипломатична — 89 (I)
- Ауссем Володимир Християнович — 90 (I)
- Афанасьєв Георгій Омелянович — 90 (I)
- Афгансько-російський договір 1921 — 90 (I)
- Афінський саміт ЄС 2003 — 91 (I)
- Афінські союзи — 91 (I)
- Африканський банк розвитку (АфБР) — 91 (I)
- Африканський Союз, АС — 92 (I)
- Ахалтекінська експедиція 1880-81 — 93 (I)
- Ажейський союз — 93 (I)
- Ачесон Дін Гудерхем — 93 (I)
- «АВС» — 94 (I)
- Багатогромадянство — 95 (I)
- Багатонаціональні об'єднані оперативно-тактичні сили НАТО (БОУТС) — 95 (I)
- Багатополарність — 96 (I)
- Багатостороннє агентство з гарантій іноземних інвестицій, БАГПІ — 96 (I)
- Багге Джон Піктон — 96 (I)
- Бадауї Абдула Ахмад — 96 (I)
- Бадахоський мир 1801 — 96 (I)
- Базельський мир 1795 — 97 (I)
- Байрамов Аман-гельди — 97 (I)
- Бакеріза Луїс — 97 (I)
- Баланс зовнішньоторговельний — 97 (I)
- Баланс платіжний — 98 (I)
- Балансу сил концепція — 98 (I)
- «Балансування на межі війни» 1956 — 98 (I)
- Балканізація — 99 (I)
- Балканська криза 1991-2002 — 99 (I)
- Балканські війни 1912-13 — 100 (I)
- Балтійські конференції 1919-20 — 101 (I)
- Балтійські протоки — 102 (I)
- Балто-Чорноморський союз — 103 (I)
- Бальфур Артур Джеймс — 103 (I)
- Бальфура декларація 1917 — 104 (I)
- Бангкокський договір 1893 — 104 (I)
- Бангкокський договір 1995 — 104 (I)
- Бандаранаїке Сірімаво — 105 (I)
- Бандунзька конференція 1955 — 105 (I)
- Банк міжнародних розрахунків (БМР) — 106 (I)
- Бантиш-Каменський Микола Миколайович — 106 (I)
- Бар Єжи — 106 (I)
- Барак Єгуд — 107 (I)
- Барановський Анатолій Максимович — 107 (I)
- Барбаросса план — 108 (I)
- Бардоський договір 1881 — 108 (I)
- «Бар'єрний договір» 1715 — 109 (I)
- Барре Мохаммед Сіад — 109 (I)
- Барселонський процес — 109 (I)
- «Бартелемі лінія» — 110 (I)
- Бартошевський Владислав — 110 (I)
- Барту Жан Луї — 110 (I)
- Барух Бернард Маннес — 111 (I)
- Баруха план — 111 (I)
- Бассевітц Хеннеке Граф фон — 111 (I)
- Батуринські статті 1663 — 111 (I)
- Батюк Віктор Гаврилович — 112 (I)
- Бахчисарайський мирний договір 1681 — 112 (I)
- Бачинський Євген Васильович — 112 (I)
- Бачинський Юліан Олександрович — 112 (I)
- Башир Омар Хасан Ахмед — 113 (I)
- Беатрікс Вільгельміна Армгард — 113 (I)
- Бевін Ернест — 113 (I)
- Бегін Менахем — 113 (I)
- Безбородько Олександр Андрійович — 114 (I)
- Безвізовий в'їзд — 114 (I)
- Безпалій Іван — 115 (I)
- Безпека держави міжнародна економічна (БДМЕ) — 115 (I)
- Безпека міжнародна — 115 (I)
- Безпека міжнародна інформаційна — 115 (I)
- Без'ядерна зона — 116 (I)
- Бейкер Джеймс — 116 (I)
- Бек Юзеф — 116 (I)
- Белградський мир 1739 — 117 (I)
- Белфастська угода про врегулювання в Північній Ірландії 1998 — 117 (I)
- Бен-Гуріон Давид — 117 (I)
- Бензарті Ламін — 118 (I)
- Бенеш Едуард — 118 (I)
- Бенілюкс — 118 (I)
- Берара — Хордани угода 1939 — 119 (I)
- Берестейська унія 1596 — 119 (I)
- Берзін Ян Антонович — 119 (I)
- Берлінгема договір — 120 (I)
- Берлінська конференція 1884-85 — 120 (I)
- Берлінська нарада міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Франції 1954 — 120 (I)
- Берлінський договір 1732 — 120 (I)
- Берлінський договір 1742 — 121 (I)
- Берлінський конгрес 1878 — 121 (I)
- Берлінський меморандум 1876 — 121 (I)
- Берлусконі Сильвіо — 122 (I)
- Бернадотт Шарль Жан Батист — 122 (I)
- Бертінетто Джан Лука — 123 (I)
- Бершеда Євген Романович — 123 (I)
- Бессмертних Олександр Олександрович — 123 (I)
- Бестужев-Рюмін Олексій Петрович — 123 (I)
- Бетман-Гольвег Теобальд — 124 (I)
- Бжезінський Збігнев Казімеж — 124 (I)
- Біафра — 125 (I)
- Бідо Жорж Огюстен — 125 (I)
- Біженці — 125 (I)

Білінський Михайло Іванович — 126 (I)
 Білоблещкий Микола Петрович — 126 (I)
 Біловезька угода про створення Співдружності Незалежних Держав 1991 — 127 (I)
 Білодід Ростислав Митрофанович — 127 (I)
 Білоколот Дмитро Захарович — 127 (I)
 Білорус Олег Григорович — 128 (I)
 Білорусько-російська угода про митний союз 1995 — 128 (I)
 Білоцерківський договір 1651 — 129 (I)
 Біполярність — 129 (I)
 Біоцид — 129 (I)
 Бірнс Джеймс Френсіс — 129 (I)
 Бісмарк Отто Едуард Леопольд фон Шьонгаузен — 130 (I)
 Бістреану Іон — 130 (I)
 Біхевіоризм — 130 (I)
 Бішоп Моріс — 130 (I)
 Блажевські Владо — 130 (I)
 Блер Ентоні Чарлз Лінтон — 131 (I)
 «Блискучої ізоляції» курс — 131 (I)
 Блокада — 131 (I)
 Блокада валютна — 131 (I)
 Блокада воєнна — 132 (I)
 Блокада морська — 133 (I)
 Блюм Леон — 133 (I)
 Боберський Іван — 134 (I)
 Богаєвський Юрій Вадимович — 134 (I)
 Богатир Віктор Васильович — 134 (I)
 Богданович-Зарудний Самійло — 134 (I)
 Боготська конференція 1948 — 134 (I)
 Бойкот економічний — 135 (I)
 Бож — 135 (I)
 Божко Олександр Іванович — 135 (I)
 Бойко Віталій Федорович — 135 (I)
 Бокасса Жан Бедель — 136 (I)
 Болгарсько-сербський союз 1912 — 136 (I)
 Болгарсько-югославський пакт 1937 — 136 (I)
 Болівар-і-Понте Симон Хосе Антоніо — 137 (I)
 Бомбоко Лукумба — 137 (I)
 Бони — 137 (I)
 Бонне Жорж Етьєнн — 138 (I)
 Боннський договір — 138 (I)
 Боршевич Іон Гаврил — 138 (I)
 Борщак Ілько Костянтинович — 138 (I)
 Боснійська криза 1908-09 — 139 (I)
 Бота Луїс — 139 (I)
 Бота Пітер Віллем — 140 (I)
 Бочковський Ольгерд Іполитович — 140 (I)
 Брандт Віллі — 140 (I)
 Брежнев Леонід Ілліч — 141 (I)
 Брежнева доктрина — 141 (I)
 Брендінг державний — 141 (I)
 Brentano Генріх фон — 142 (I)
 Брестський мирний договір між РРФСР і Центральними державами 1918 — 142 (I)
 Брестський мирний договір між УНР і Центральними державами 1918 — 143 (I)
 Брестські мирні переговори 1917-18 — 145 (I)
 Бреттон-Вудська валютна система — 147 (I)
 Брифінг — 148 (I)
 Бріан Аристид — 149 (I)
 Бріана — Келлога пакт 1928 — 149 (I)
 Брінклі Роберт — 149 (I)
 Брозіо Манліо — 149 (I)
 Бруннов Філіпп Іванович — 149 (I)
 Бруно Кверфуртський — 150 (I)
 Брюссельський договір 1948 — 150 (I)
 Брюховецький Іван Мартинович — 150 (I)
 Будапештська конвенція 1877 — 150 (I)
 Будапештський саміт НБСЕ 1994 — 151 (I)
 Булліт Вільям Крістіан — 151 (I)
 Булліта місія 1919 — 152 (I)
 Бургіба Хабіб Бен Алі — 152 (I)
 Бурляй Кіндрат Дмитрович — 152 (I)
 Бурмаков Анатолій Іванович — 152 (I)
 Бустаманте-і-Сірвен Антоніо Санчес де — 153 (I)
 Бутейко Антон Денисович — 153 (I)
 Бутефліка Абдельазіз — 153 (I)
 Бутрос Бутрос-Галі — 153 (I)
 Бутурлін Василь — 154 (I)
 Бутяга Володимир Іванович — 154 (I)
 Бухарестський мир 1913 — 154 (I)
 Бухарестський мирний договір 1812 — 155 (I)
 Буцацький мирний договір 1672 — 155 (I)
 Буш Джордж Вокер — 155 (I)
 Буш Джордж Герберт Вокер — 156 (I)
 Бхутто Беназір — 156 (I)
 Бхутто Зульфікар Алі — 156 (I)
 Бьоркський договір 1905 — 157 (I)
 Бюджет державний — 157 (I)
 Б'юкенен Джордж Вільям — 157 (I)
 Бюлов Бернхард Генріх Мартин — 157 (I)
 Бюловський блок — 158 (I)
 Ваджпаї Атал Біхарі — 159 (I)
 Вазен П'єр Жан Марі Антуан — 159 (I)
 Вайварс Петеріс — 159 (I)
 Валенса Лех — 159 (I)
 Валіза дипломатична — 160 (I)
 Валюта — 160 (I)
 «Валютна змія» — 160 (I)
 Валютна ліквідність — 161 (I)
 Валютна ліквідність міжнародна — 161 (I)
 Валютна позиція — 161 (I)
 Валютна політика — 162 (I)
 Валютне застереження — 162 (I)
 Валютне регулювання — 163 (I)
 Валютний кошик — 163 (I)
 Валютний курс — 164 (I)
 Валютний ринок — 164 (I)
 Вальдес Суберкасо Габріель — 165 (I)
 Вальдхайм Курт — 165 (I)
 Ван-Дунем Афонсу — 165 (I)
 Ванавербек Андре — 165 (I)
 Ванденберга резолюція 1948 — 166 (I)
 Вандервельде Еміль — 166 (I)
 Ваньбаошанський інцидент 1931 — 166 (I)
 Ваньсянський договір — 166 (I)

Варгас Жетуліу Дорнеліс — 166 (I)
 Варшавський договір 1955 — 167 (I)
 Варшавський договір УНР з Річчю Посполитою 1920 — 168 (I)
 Варшавські угоди 1733 — 170 (I)
 Василенко Володимир Андрійович — 170 (I)
 Василенко Микола Прокопович — 170 (I)
 Василько Микола Миколайович — 171 (I)
 Василько (Василій) Романович — 172 (I)
 Вассенаарська домовленість про контроль за експортом звичайних озброєнь та товарів і технологій подвійного використання — 172 (I)
 Вашингтон Джордж — 173 (I)
 Вашингтонська декларація 1942 — 173 (I)
 Вашингтонська конференція 1921-22 — 173 (I)
 Вашингтонський договір 1949 — 175 (I)
 Вашингтонський договір 1871 — 175 (I)
 Вашингтонський консенсус — 175 (I)
 Вашингтонський саміт НАТО 1999 — 176 (I)
 Вашингтонський саміт СРСР та США 1987 — 176 (I)
 Вашингтонські наради — 177 (I)
 Вашконселуш-і-Каштру Педру Мануел Сарменту де — 177 (I)
 Ввічливість міжнародна — 177 (I)
 Веб-сайт Міністерства закордонних справ України — 177 (I)
 Вебстер Деніел — 178 (I)
 Ведрін Юбер — 179 (I)
 Веймарський трикутник — 179 (I)
 Велаяті Алі Акбар — 179 (I)
 Велика держава — 179 (I)
 Велика сімка — 180 (I)
 Велике посольство 1697-98 — 180 (I)
 Великий альянс 1688-1713 — 180 (I)
 «Великої палиці» політика — 181 (I)
 Величко Валентин — 181 (I)
 Веллінгтон Артур Уелсли — 181 (I)
 Веллінгтона місія 1826-27 — 181 (I)
 Венеціансько-флорентійській союз — 181 (I)
 Венс Сайрус Робертс — 182 (I)
 Венса — Оуена план 1993 — 182 (I)
 Верденський договір — 183 (I)
 Вердера місія — 183 (I)
 Вернер Манфред — 183 (I)
 Веронський конгрес 1822 — 184 (I)
 Версальський мирний договір 1783 — 184 (I)
 Версальський мирний договір 1919 — 184 (I)
 Версальський прелімінарний договір 1871 — 187 (I)
 Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин — 187 (I)
 Верховний (високий) комісар — 188 (I)
 Верховний комісар ООН з прав людини — 188 (I)
 Веселовський Андрій Іванович — 188 (I)
 Вестмінстерський статут 1931 — 188 (I)
 Вестфальська система міжнародних відносин — 189 (I)
 Вестфальський мир 1648 — 189 (I)
 Вешняк Федір Якубович — 189 (I)
 В'єтнамсько-французький договір про мир і союз 1874 — 190 (I)
 В'єтнамсько-французький договір про протекторат 1884 — 190 (I)
 Взаємність — 190 (I)
 Взаємності принцип — 190 (I)
 Взаємозалежність міжнародна — 191 (I)
 Вивідачі — 192 (I)
 Виговський Іван Остапович — 192 (I)
 Видача злочинців — 193 (I)
 Визнання ад гок — 193 (I)
 Визнання де-факто — 193 (I)
 Визнання де-юре — 194 (I)
 Визнання міжнародно-правове — 194 (I)
 Визнання України дипломатичне — 194 (I)
 Визнання уряду — 202 (I)
 «Визначення долі» доктрина — 202 (I)
 Виключна економічна зона — 202 (I)
 Вина — 203 (I)
 Винниченко Володимир Кирилович — 203 (I)
 Висадка військ США на Гренаді — 204 (I)
 Витвицький Степан — 205 (I)
 Вишеградська група — 205 (I)
 Вишинський Андрій Януарович — 206 (I)
 Вишневецький Дмитро Іванович (Байда) — 206 (I)
 Віденська зустріч представників країн-учасниць НБСЕ 1986-89 — 207 (I)
 Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 — 207 (I)
 Віденська конвенція про консульські зносини 1963 — 208 (I)
 Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 — 209 (I)
 Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 — 209 (I)
 Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 — 210 (I)
 Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 — 211 (I)
 Віденська конвенція про представництво держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975 — 212 (I)
 Віденська конференція 1855 — 212 (I)
 Віденська система міжнародних відносин — 213 (I)
 Віденський документ із заходів зміцнення довіри і безпеки в Європі — 213 (I)
 Віденський конгрес 1814-15 — 214 (I)
 Віденські переговори НАТО і ОВД про звичайні збройні сили в Європі — 215 (I)
 Віденський регламент 1815 — 215 (I)
 Віденський ультиматум 1876 — 215 (I)
 Віденські арбітражі 1938 і 1940 — 216 (I)
 Віденські переговори про взаємне скорочення збройних сил та озброєнь — 216 (I)
 Відкликання дипломатичного представника — 216 (I)
 Відкличні грамоти — 217 (I)
 Відкрите місто — 217 (I)
 Відкрите море — 217 (I)
 Відкритий лист — 218 (I)
 Відкритий повітряний простір — 218 (I)
 «Відкритих дверей» доктрина — 218 (I)
 Відкритого моря свобода — 219 (I)
 Відмарович Джуро — 220 (I)
 Відмова у правосудді — 220 (I)
 Відновлення у громадянстві — 220 (I)
 Відомство закордонних справ — 221 (I)

- Відомство закордонних справ УНР доби Центральної Ради — 222 (I)
- Відповідальність держави за діяльність її органів — 223 (I)
- Відповідальність держави за поведінку окремих осіб — 223 (I)
- Відповідальність матеріальна — 224 (I)
- Відповідальність міжнародних організацій — 224 (I)
- Відповідальність міжнародно-правова — 224 (I)
- Відповідальність політична (нематеріальна) — 225 (I)
- Відпускні грамоти — 225 (I)
- Відрядження довготермінове — 225 (I)
- Віза дипломатична — 225 (I)
- Візантійська дипломатія — 225 (I)
- Візантійсько-перські війни — 227 (I)
- Візит державний — 228 (I)
- Візитації дипломатичні — 228 (I)
- Візитації офіційних діячів держави та іноземних делегацій — 229 (I)
- Війна — 230 (I)
- Війна в Індокитаї 1945-54 — 231 (I)
- Війна в Перській затоці 1990-91 — 232 (I)
- Війна за австрійську спадщину 1740-48 — 233 (I)
- Війна за іспанську спадщину 1701-14 — 234 (I)
- Війна за незалежність Алжиру — 235 (I)
- Війна за незалежність у Північній Америці 1775-83 — 235 (I)
- Війна за польську спадщину 1733-38 — 236 (I)
- Війна інформаційна — 236 (I)
- Війна повітряна — 237 (I)
- Війна торговельна — 237 (I)
- Війни ведення заборонені методи — 237 (I)
- Війни жертви — 238 (I)
- Війни заборонені засоби — 239 (I)
- Війни закони і звичаї — 239 (I)
- Війни морської правила ведення — 240 (I)
- Війни оголошення — 241 (I)
- Війни повітряної правила ведення — 242 (I)
- Війни припинення — 242 (I)
- Війни пропаганда — 243 (I)
- Війни сухопутної правила ведення — 243 (I)
- Війни театр — 243 (I)
- Військова конвенція між УНР і Російським Політичним Комітетом — 243 (I)
- Військовий розвідник — 244 (I)
- Військовий аташе — 244 (I)
- Військовополонені — 244 (I)
- Військово-промисловий комплекс — 245 (I)
- Віке-Фрейберга Вайра — 245 (I)
- Віктор-Емануїл II — 245 (I)
- Віленська унія 1401 — 246 (I)
- Віленське перемир'я 1656 — 246 (I)
- Вілцанс Андріс — 246 (I)
- Вільгельм I — 246 (I)
- Вільгельм II — 246 (I)
- Вільна (спеціальна) економічна зона (ВЕЗ) — 246 (I)
- Вільна Франція — 247 (I)
- Вільне місто — 247 (I)
- Вільної торгівлі політика — 248 (I)
- Вільсон (Джеймс) Гарольд — 248 (I)
- Вільсон Томас Вудро — 248 (I)
- Вільшанська угода 1617 — 248 (I)
- Вірменське питання — 249 (I)
- Вірт Карл Йозеф — 249 (I)
- Вірчі грамоти — 249 (I)
- Вісковатий Іван Михайлович — 250 (I)
- «Вісь зла» — 250 (I)
- Вітовський Дмитро Дмитрович — 250 (I)
- Вітовт — 251 (I)
- Вітте Сергій Юлійович — 251 (I)
- Вічний мир 1686 — 251 (I)
- Віші уряд — 252 (I)
- Влади — сили концепція — 252 (I)
- Внутрішні води — 252 (I)
- Внутрішні морські води — 253 (I)
- «Внутрішня дипломатія» Риму — 253 (I)
- Внутрішня компетенція держави — 254 (I)
- Воєнних дій припинення — 254 (I)
- Возніцин Прокопій Богданович — 254 (I)
- Войнаровський Андрій — 254 (I)
- Войшелк Міндовгович — 254 (I)
- Волковецький Степан Васильович — 255 (I)
- Володимир Василькович — 255 (I)
- Володимир Мономах — 255 (I)
- Володимир Святославич — 255 (I)
- Володимирко (Володимир) Володаревич — 257 (I)
- Волошин Августин Іванович — 257 (I)
- Вормський договір 1521 — 257 (I)
- Воробйов Олександр Костянтинівич — 258 (I)
- Воронін Володимир Миколайович — 258 (I)
- Воронцов Михайло Іларіонович — 258 (I)
- Воронцов Олександр Романович — 258 (I)
- Воююча сторона — 259 (I)
- Врабець Йозеф — 259 (I)
- Вселенські собори — 259 (I)
- Всесвітній поштовий союз, ВПС — 260 (I)
- Всесвітня метеорологічна організація, ВМО — 261 (I)
- Всесвітня митна організація, ВМО — 261 (I)
- Всесвітня організація інтелектуальної власності, ВОІВ — 262 (I)
- Всесвітня організація охорони здоров'я, ВООЗ — 262 (I)
- Всесвітня туристична організація, ВТуО — 263 (I)
- Всесвітньої перемоги комунізму доктрина — 264 (I)
- Ву Зионг Хуан — 264 (I)
- Гаазька конференція 1922 — 265 (I)
- Гаазький договір 1794 — 265 (I)
- Гаазький конгрес 1790 — 265 (I)
- Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права — 266 (I)
- Гаванська конвенція про дипломатичний притулок 1928 — 266 (I)
- Гаванська конвенція про дипломатичних чиновників 1928 — 266 (I)
- Гаванська конвенція про консульських чиновників 1928 — 266 (I)
- Гаванська конференція 1928 — 267 (I)
- Гаванські декларації 1940 — 267 (I)
- Гавел Вацлав — 267 (I)
- Гадджі Герей — 267 (I)
- Гадяцький договір 1658 — 268 (I)

Галицько-папські переговори сер. XIII ст. — 268 (I)
 Галіп Артем — 269 (I)
 Галіфакс Едуард Фредерик Ліндлей Вуд — 269 (I)
 Гальчинський Анатолій Степанович — 269 (I)
 Гальштейн Вальтер — 270 (I)
 Гальштейна доктрина — 270 (I)
 Гамалія Григорій Михайлович — 270 (I)
 Гамбетта Леон — 270 (I)
 Ганді Індіра — 271 (I)
 Ганді Раджів — 271 (I)
 Ганев Ангел Ніколаєв — 271 (I)
 Ганзейський союз міст — 272 (I)
 Гарантії міжнародні — 272 (I)
 Гардінг Воррен — 273 (I)
 Гаренчар Роберт — 273 (I)
 Гарріман Вільям Аверелл — 273 (I)
 Гарсія Роблес Альфонсо — 273 (I)
 Гаштейнська конвенція — 274 (I)
 Гвадалупе-Гідалго договір — 274 (I)
 Гегемонія міжнародна — 274 (I)
 Гегечкорі Євген Петрович — 274 (I)
 Гедимін — 275 (I)
 Гельсінський акт 1975 — 275 (I)
 Гельсінський саміт НБСЕ 1992 — 275 (I)
 Гендерсон Артур — 275 (I)
 Генералізм — 275 (I)
 Генеральна Асамблея ООН (ГА ООН) — 276 (I)
 Генеральна військова канцелярія (ГВК) — 277 (I)
 Генеральна дирекція Київської міської ради з обслуговування іноземних представництв (ГДІП) — 277 (I)
 Генеральна угода з тарифів і торгівлі, ГАТТ — 277 (I)
 Генеральний консул — 278 (I)
 Генеральний писар — 278 (I)
 Генеральний резидент — 278 (I)
 Генеральний секретар ООН — 278 (I)
 Генеральної Асамблеї ООН резолюції — 279 (I)
 Геноцид — 279 (I)
 Гентський договір 1814 — 280 (I)
 Генуезька конференція 1922 — 280 (I)
 Геншер Ганс-Дітріх — 281 (I)
 Геополітика — 281 (I)
 Георг I — 281 (I)
 Георг IV — 282 (I)
 Геоstrатегія — 282 (I)
 Герберштейн Зігмунд — 282 (I)
 Геремек Броніслав — 282 (I)
 Гермен Аджар — 283 (I)
 Герцик Григорій — 283 (I)
 Гетц Йоланда Брунетті — 283 (I)
 Гешов Іван — 283 (I)
 Гізо Франсуа П'єр Гійом — 283 (I)
 Гімн державний — 284 (I)
 Гіренго Луї де — 284 (I)
 Гірс Микола Карлович — 284 (I)
 Гітлер Адольф — 284 (I)
 Глава держави — 285 (I)
 Глава уряду — 285 (I)
 Гладстон Вільям Еварт — 285 (I)
 Глігоров (Глигоров) Кіро — 286 (I)
 Глобалізація — 286 (I)
 Глобалізація економічна — 287 (I)
 Глобалізація комунікацій — 287 (I)
 Глобалістика політична — 288 (I)
 Глобальна інформаційна мережа — 288 (I)
 Глобальна інформаційна спадщина — 289 (I)
 Глобальне інформаційне суспільство, ГІС — 289 (I)
 Глобальні медіа — 290 (I)
 Глобальні проблеми — 291 (I)
 Глобального врядування концепція — 291 (I)
 Глухівські статті 1669 — 292 (I)
 Гнатишин Іван Миколайович — 292 (I)
 Гнатишин Рамон (Джон) — 292 (I)
 «Гнучкого реагування» стратегія — 292 (I)
 Говон Якубу — 292 (I)
 Гогенлоє-Шиллінгсфюрст Хлодвіг Карл Віктор — 293 (I)
 Годунов Борис Федорович — 293 (I)
 Голіцин Василь Васильович — 293 (I)
 Голіцинський Євген Михайлович — 293 (I)
 Голль Шарль Андре Жозеф Марі де — 294 (I)
 Головін Федір Олексійович — 294 (I)
 Головкін Гаврило Іванович — 294 (I)
 Головне управління з питань зовнішньої політики — 294 (I)
 Голубович Всеволод Олександрович — 295 (I)
 Гондра договір — 296 (I)
 Гонка озброєнь — 296 (I)
 Гонсалес Філіпе Маркес — 296 (I)
 Гопкінс Гаррі Ллойд — 296 (I)
 Гопкінса місія 1941 — 297 (I)
 Горбачевський Антін — 297 (I)
 Горбачов Михайло Сергійович — 297 (I)
 Горизонтальне злиття — 298 (I)
 Горін Олександр Олегович — 298 (I)
 Горкуша Филон — 298 (I)
 Городельська унія 1413 — 298 (I)
 Горті Міклош — 299 (I)
 Горчаков Олександр Михайлович — 299 (I)
 Граб'янка Григорій Іванович — 300 (I)
 Грей Едуард — 300 (I)
 Грейфсвальдський договір 1715 — 300 (I)
 Грек Данило — 301 (I)
 Греції Стародавньої дипломатія — 301 (I)
 Григоренко Петро Григорович — 302 (I)
 Грищенко Костянтин Іванович — 302 (I)
 Гривна Василь — 303 (I)
 Гродненські договори 1793 — 303 (I)
 Громадяни іноземні — 303 (I)
 Громадянин — 304 (I)
 Громадянства визнання — 304 (I)
 Громадянства реєстрація — 304 (I)
 Громадянство — 305 (I)
 Громадянство України — 306 (I)
 Громадянська війна в Руанді — 306 (I)
 Громадянська війна в Таджикистані — 307 (I)
 Громико Андрій Андрійович — 308 (I)
 Гроцій Гуго — 308 (I)
 Грузино-абхазький конфлікт — 309 (I)

- Група 77 — 310 (I)
Група Ріо — 310 (I)
Група трьох — 310 (I)
Група ядерних постачальників — 311 (I)
Груша Іван — 311 (I)
Грушевський Михайло Сергійович — 311 (I)
Грушко Ігор Олегович — 312 (I)
Губерський Леонід Васильович — 312 (I)
Губертусбурзький договір 1763 — 313 (I)
Гувер Герберт — 313 (I)
Гуджрал Індер Кумар — 313 (I)
Гудима Борис Миколайович — 314 (I)
Гуляницький Григорій — 314 (I)
Гуманітарна інтервенція — 314 (I)
Гумас Панайотіс — 315 (I)
Гуменюк Борис Іванович — 315 (I)
Гуммерус Герман Грегориус — 315 (I)
Гун Циньван — 315 (I)
Гур'янов Леонід Миколайович — 315 (I)
Гусак Густав — 316 (I)
ГУУАМ — 316 (I)
Гюнтер Христіан Ернст — 317 (I)
- Ґалаґан Микола Михайлович — 318 (I)
Ґібралтарська протока — 318 (I)
- Даладье Едуард — 319 (I)
Далекосхідна республіка (ДСР) — 319 (I)
Даллес Джон Фостер — 320 (I)
Данило Галицький — 320 (I)
Дансько-ісландська унія — 321 (I)
Дансько-норвезька унія — 321 (I)
Дауд-хан Мохаммад — 322 (I)
Дауеса план — 322 (I)
Даунінг стріт — 322 (I)
Дашкевич Михайло Павлович — 323 (I)
Дашкевич-Горбацький Володислав Володимирович — 323 (I)
Даян Моше — 323 (I)
«Двадцять одна вимога» Японії до Китаю — 323 (I)
«Двох Китаїв» концепція — 324 (I)
Девальвація — 325 (I)
Деваре Судхір Тукарам — 325 (I)
Девлет Герей II — 325 (I)
Дезавування — 325 (I)
Дейтонські угоди 1995 — 326 (I)
Декларативна теорія визнання — 326 (I)
Декларація — 327 (I)
Декларація Об'єднаних Націй — 327 (I)
Декларація прав народів Росії — 327 (I)
Декларація принципів американської солідарності 1938 — 327 (I)
Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку — 327 (I)
Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам — 327 (I)
Декларація про поразку Німеччини і про прийняття на себе верховної влади у Німеччині урядами СРСР, Великої Британії, США і Тимчасовим урядом Франції — 328 (I)
Декрет про державну незалежність Фінляндії — 328 (I)
- Декрет про мир — 329 (I)
Делійська шістка — 329 (I)
Делікт міжнародний — 329 (I)
Делімітація кордону — 329 (I)
Делор Жак — 330 (I)
Делоський союз — 330 (I)
Дельвіг Сергій — 330 (I)
Делькассе Теофіль — 331 (I)
Демаркація кордону — 331 (I)
Демарш — 331 (I)
Демілітаризація — 331 (I)
Демілітаризація кордонів — 331 (I)
Демілітаризація території — 331 (I)
Демілітаризована зона — 332 (I)
Демірель Сулейман — 332 (I)
Демократія — 332 (I)
Демонетизація — 332 (I)
Демонстрація сили — 332 (I)
Демпінг — 333 (I)
Демченко Руслан Михайлович — 333 (I)
Ден Сяопін — 333 (I)
Денонсація — 334 (I)
Депозитарій — 335 (I)
Депонування — 335 (I)
Депортація — 335 (I)
Дербі Едвард Генрі Стенлі — 336 (I)
Дерегулювання — 336 (I)
Державна внутрішньоконтинентальних право на доступ до моря — 336 (I)
Держава — 337 (I)
Держава асоційована — 338 (I)
Держава внутрішньоконтинентальна — 338 (I)
Держава прапора — 338 (I)
Держава реєстрації — 339 (I)
Держави територія повітряна — 339 (I)
Держави юрисдикція — 339 (I)
Державний борг — 339 (I)
Державний департамент США — 339 (I)
Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955 — 340 (I)
Державний секретар США — 340 (I)
Державного боргу величина гранична — 340 (I)
Державоподібні утворення — 341 (I)
Держак Микола Іванович — 342 (I)
Д'Еското Брокман Мігель — 342 (I)
Десятиліття розвитку ООН — 342 (I)
Деулінське перемир'я 1618 — 343 (I)
Джанг Шин — 343 (I)
Джанкорель Алі Більге — 343 (I)
Джеджалій (Джалалій) Филон — 344 (I)
Джей Джон — 344 (I)
Джем Ізмаїл — 344 (I)
Джентльменська угода — 344 (I)
Джефферсон Томас — 345 (I)
Джея договір — 345 (I)
Джея місія — 345 (I)
Джиддинський договір 1927 — 345 (I)
Джилас Мілован — 346 (I)

- Джолітті Джованні — 346 (I)
- Джонсон Ліндон Бейнс — 347 (I)
- Джонсона доктрина — 347 (I)
- Джонсона доктрина тихоокеанська — 348 (I)
- Джуканович Міло — 348 (I)
- Дивна війна — 348 (I)
- Димитров Александр — 348 (I)
- Династичний шлюб — 349 (I)
- Дипломат — 349 (I)
- Дипломатична академія України при МЗС України — 350 (I)
- Дипломатична бесіда — 351 (I)
- Дипломатична мова — 351 (I)
- Дипломатична посада — 352 (I)
- Дипломатична пошта — 352 (I)
- Дипломатична служба — 353 (I)
- Дипломатичне агентство — 353 (I)
- Дипломатичне листування — 354 (I)
- Дипломатичне право — 354 (I)
- Дипломатичне представництво — 355 (I)
- Дипломатичний корпус — 356 (I)
- Дипломатичних відносин розірвання — 356 (I)
- Дипломатичні відносини — 356 (I)
- Дипломатичні картки — 357 (I)
- Дипломатичні класи — 357 (I)
- Дипломатичні контакти — 358 (I)
- Дипломатичні переговори — 358 (I)
- Дипломатичні привілеї та імунітети — 359 (I)
- Дипломатичні ранги — 360 (I)
- Дипломатичного представництва внутрішня охорона — 360 (I)
- Дипломатичного представництва персонал — 361 (I)
- Дипломатичної діяльності інформатизація — 361 (I)
- Дипломатів міжнародний захист — 362 (I)
- Дипломатія — 362 (I)
- Дипломатія багатостороння — 363 (I)
- Дипломатія «без краваток» — 364 (I)
- Дипломатія Війська Запорозького (Української козацької держави сер. XVII – XVIII ст.) — 364 (I)
- Дипломатія віртуальна — 368 (I)
- Дипломатія Галицько-Волинської Русі — 368 (I)
- Дипломатія громадська — 370 (I)
- Дипломатія Державного Центру УНР в екзилі — 370 (I)
- Дипломатія долара — 373 (I)
- Дипломатія економічна — 373 (I)
- Дипломатія Запорозької Січі — 374 (I)
- Дипломатія Західноукраїнської Народної Республіки (Західної Облaсті УНР) — 375 (I)
- Дипломатія іміджева — 378 (I)
- Дипломатія Київської Русі IX – XI ст. — 378 (I)
- Дипломатія культурна — 380 (I)
- Дипломатія мережева — 381 (I)
- Дипломатія паритетна — 381 (I)
- Дипломатія південноруських князівств XII – XIII ст. — 381 (I)
- Дипломатія публічна — 384 (I)
- Дипломатія сучасної України — 384 (I)
- Дипломатія Української Держави — 386 (I)
- Дипломатія УНР доби Директорії — 388 (I)
- Дипломатія УНР доби Центральної Ради — 391 (I)
- Дипломатія УРСР — 393 (I)
- Дипломатія УСРР — 394 (I)
- Дискримінація — 396 (I)
- Дискримінація в економічних відносинах — 396 (I)
- Дискурс — 396 (I)
- Діалло Ель-Хадж Сайфулай — 396 (I)
- Діалог Азія — Європа, АСЕМ — 396 (I)
- Діалог Південь — Південь — 397 (I)
- «Ді-го» концепція — 398 (I)
- Дізраелі Бендхамін — 398 (I)
- Діна місія — 398 (I)
- Дінуку Міхай — 398 (I)
- Доан Дик — 399 (I)
- Добринін Анатолій Федорович — 399 (I)
- Добрі послуги — 399 (I)
- Добровольці — 399 (I)
- «Доброго сусіда» політика — 400 (I)
- Добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принцип — 400 (I)
- Довгі хвили в економіці — 401 (I)
- Договір «2 плюс 4» — 401 (I)
- Договір до Енергетичної хартії, ДЕХ — 401 (I)
- Договір колективної безпеки СНД 1992 — 401 (I)
- Договір мирний — 401 (I)
- Договір міжнародний — 402 (I)
- Договір міжнародний багатосторонній — 402 (I)
- Договір міжнародний відкритий — 403 (I)
- Договір міжнародний двосторонній — 403 (I)
- Договір міжнародний закритий — 404 (I)
- Договір міжнародний України — 404 (I)
- Договір «перестраховування» 1887 — 408 (I)
- Договір про відкрите небо — 404 (I)
- Договір про відмову від війни як засобу національної політики 1928 — 405 (I)
- Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) — 405 (I)
- Договір про економічне, соціальне та культурне співробітництво та колективну самооборону між Великою Британією, Францією, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом — 405 (I)
- Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою 1963 — 405 (I)
- Договір про заборону ядерної зброї у Латинській Америці 1967 — 405 (I)
- Договір про запобігання конфліктів між американськими державами 1923 — 406 (I)
- Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ) — 406 (I)
- Договір про згоду та співробітництво між Великою Британією, Італією, Німеччиною та Францією 1933 — 407 (I)
- Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 (ДНЯЗ) — 407 (I)
- Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини 1990 — 408 (I)
- Договір про співробітництво між Францією та ФРН 1963 — 409 (I)
- Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, в Африці 1996 — 409 (I)
- Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, у південній частині Тихого океану 1985 — 409 (I)
- Договір рятування — 410 (I)
- Договір таємний — 411 (I)
- Договір торговий — 411 (I)

- Договори міжнародних організацій — 411 (I)
 Договорів міжнародних послідовність застосування — 411 (I)
 Договору міжнародного анулювання — 412 (I)
 Договору міжнародного виправлення — 412 (I)
 Договору міжнародного зворотня сила — 412 (I)
 Договору міжнародного зупинення дії — 413 (I)
 Договору міжнародного мета — 414 (I)
 Договору міжнародного порушення — 414 (I)
 Договору міжнародного прийняття — 414 (I)
 Договору міжнародного припинення — 414 (I)
 Договору міжнародного ревізія — 415 (I)
 Договору міжнародного реєстрація — 415 (I)
 Докорінна зміна обставин — 415 (I)
 Доктрина зовнішньополітична — 415 (I)
 Доктрина міжнародного права — 416 (I)
 Долгов Ігор Олексійович — 416 (I)
 Дольфус Енгельберт — 417 (I)
 Домініон — 417 (I)
 «Доміно» теорія — 417 (I)
 Донцов Дмитро Іванович — 417 (I)
 «Дорожня карта» — 417 (I)
 Дорошенко Дмитро Іванович — 418 (I)
 Дорошенко Михайло — 419 (I)
 Дорошенко Петро Дорофійович — 419 (I)
 Дослідження миру теорія — 420 (I)
 Доха-раунд — 420 (I)
 Драго Луїс Марія — 420 (I)
 Дронь Анатолій Андрійович — 420 (I)
 Друга світова війна (1939-45) — 420 (I)
 Другого фронту проблема в Другій світовій війні — 421 (I)
 Дуаен дипломатичного корпусу — 422 (I)
 Дубінін Юрій Володимирович — 422 (I)
 Дубчек Олександр — 423 (I)
 Дугерсурен Мангалін — 423 (I)
 Дуглас-Г'юм Александр Фредерік — 423 (I)
 Думбартон-Окс конференція — 423 (I)
 Думін Осип — 424 (I)
 Думка громадська — 424 (I)
 Дунайська (Белградська) конференція 1948 — 424 (I)
 Дунайська комісія — 425 (I)
 Дурдинець Василь Васильович — 425 (I)
 Дюбуїссон П'єр — 425 (I)
 Дюма Ролан — 425 (I)
 Дюранда лінія — 426 (I)
 Дяченко Олег Маркович — 426 (I)
- Еанеш Антоніу душ Сантуш Рамалью — 427 (I)
 Ебердін Джордж Гамільтон Гордон — 427 (I)
 Еванс Гарет — 427 (I)
 Еватт Герберт Вір — 427 (I)
 Евіанські угоди 1962 — 427 (I)
 Еджевіт Бюлент — 428 (I)
 Ейзенхауер Дуайт Девід — 428 (I)
 Ейзенхауера — Даллеса доктрина — 429 (I)
 Ейкен Френк — 430 (I)
 Ейхельман Отон Отонівич — 430 (I)
 Еквадорсько-перуанський збройний конфлікт 1995 — 430 (I)
 Екзекватура — 431 (I)
- ЕКОВАС — 431 (I)
 Економічна допомога країнам, що розвиваються — 431 (I)
 Економічна зона — 431 (I)
 Економічна і соціальна комісія ООН для Азії і Тихого океану, ЕСКАТО — 431 (I)
 Економічна і соціальна комісія ООН для Західної Азії, ЕСКЗА — 432 (I)
 Економічна і Соціальна Рада ООН (ЕКОСОП) — 433 (I)
 Економічна комісія ООН для Африки, ЕКА — 433 (I)
 Економічна комісія ООН для Латинської Америки і Карибського басейну, ЕКЛАК — 434 (I)
 Економічне співтовариство західноафриканських держав, ЕКОВАС — 434 (I)
 Економічний і валютний союз ЄС, ЕВС — 435 (I)
 Економічний суд СНД — 435 (I)
 Економічні договори УНР і Української Держави з Німеччиною і Австро-Угорщиною 1918 — 436 (I)
 Економічні цілі розвитку міжнародного — 437 (I)
 Економічної зони розмежування — 437 (I)
 Екоцид — 438 (I)
 Експансія — 438 (I)
 Експансія економічна — 438 (I)
 Експорт — 438 (I)
 Експорт капіталу — 438 (I)
 Експортна квота — 438 (I)
 Експортне кредитування — 439 (I)
 Експортно-імпорتنі банки — 439 (I)
 Експорту диверсифікація — 439 (I)
 Експорту добровільні обмеження — 439 (I)
 Експорту та імпорту ліцензування — 439 (I)
 Екстериторіальність — 439 (I)
 Екстратериторіальність — 440 (I)
 Екуменічний рух — 440 (I)
 Елаті Мохамед Мішель — 441 (I)
 Ембарго — 441 (I)
 Емісар — 441 (I)
 Емпатія — 441 (I)
 Емська депеша — 441 (I)
 Епімахія — 442 (I)
 Еребруський мирний договір 1812 — 442 (I)
 Еренталь Алоїз фон — 442 (I)
 Ерріо Едуар — 442 (I)
 Ерфуртська конвенція 1808 — 442 (I)
 Ескіпулаські мирні пропозиції — 443 (I)
 Ессєбсі Бежі Каїд — 443 (I)
 Ессенське засідання Європейської ради — 443 (I)
 Естопель — 444 (I)
 Естради доктрина — 444 (I)
 Етерович Нікола — 445 (I)
 Етика міжнародна — 445 (I)
 Етикет — 445 (I)
 Етлі Клемент Ричард — 445 (I)
 Етнічні чищення — 446 (I)
 Ефективного громадянства принцип — 446 (I)
 Ефективності принцип — 447 (I)
 Ефіопії та Еритреї війна 1998-2000 — 447 (I)
- Євразійство — 448 (I)
 Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС) — 448 (I)

- Євроатом — 449 (I)
 Євровалют ринок — 449 (I)
 Євроінтеграційна стратегія України — 449 (I)
 Єврокліринг — 450 (I)
 Європейська асоціація вільної торгівлі, ЄАВТ — 450 (I)
 Європейська валютна одиниця, ЕКЮ — 451 (I)
 Європейська валютна система (ЄВС) — 451 (I)
 Європейська валютна угода (ЄВУ) — 452 (I)
 Європейська економічна комісія ООН, БЕК ООН — 452 (I)
 Європейська і Середземноморська організація захисту рослин, ЄОЗР — 452 (I)
 Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом — 453 (I)
 Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах — 453 (I)
 Європейська конвенція про видачу правопорушників — 453 (I)
 Європейська конвенція про громадянство — 454 (I)
 Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню — 454 (I)
 Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод — 455 (I)
 Європейська конвенція про імунітет держав — 456 (I)
 Європейська конвенція про консульські функції — 456 (I)
 Європейська конвенція про незастосування давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів — 457 (I)
 Європейська конвенція про передачу засуджених осіб — 457 (I)
 Європейська конвенція про скасування легалізації документів, виданих дипломатичними агентами чи консульськими посадовими особами — 457 (I)
 Європейська конференція адміністрацій зв'язку, ЄКАЗ — 457 (I)
 Європейська конференція міністрів транспорту, ЄКМТ — 458 (I)
 Європейська конференція цивільної авіації, ЄКЦА — 458 (I)
 Європейська оборонна спільнота (ЄОС) — 459 (I)
 Європейська організація вищих органів фінансового контролю, ЄОВОФК — 459 (I)
 Європейська організація супутникового зв'язку, Євтелсат — 460 (I)
 Європейська соціальна хартія 1961 — 460 (I)
 Європейська хартія місцевого самоврядування — 461 (I)
 Європейська хартія регіональних мов або мов меншин — 462 (I)
 Європейське економічне співтовариство, ЄЕС — 462 (I)
 Європейське поліцейське відомство, Європол — 463 (I)
 Європейське співтовариство вугілля і сталі, ЄСВС — 464 (I)
 Європейське співтовариство з атомної енергії, Євроатом — 465 (I)
 Європейський банк реконструкції та розвитку, ЄБРР — 465 (I)
 Європейський вибір України — 466 (I)
 Європейський економічний простір, ЄЕП — 467 (I)
 Європейський інвестиційний банк, ЄІБ — 467 (I)
 Європейський комітет із стандартизації, ЄКС — 467 (I)
 Європейський комітет із стандартизації в електротехніці, Сенелек — 468 (I)
 Європейський платіжний союз (ЄПС) 1950-58 — 468 (I)
 Європейський Союз, ЄС — 468 (I)
 Європейський суд з прав людини — 471 (I)
 Європейські співтовариства — 471 (I)
 Європейські угоди — 471 (I)
 Європейського Союзу спільні стратегії — 471 (I)
 Єврорегіон — 472 (I)
 Єврорегіон «Буг» — 472 (I)
 Єврорегіон «Верхній Прут» — 473 (I)
 Єврорегіон «Карпати» — 474 (I)
 Єврорегіон «Нижній Дунай» — 474 (I)
 Євтух Володимир Борисович — 475 (I)
 Єгипетська криза 1831-33 — 476 (I)
 Єгипетська криза 1839-41 — 476 (I)
 Єгипетська криза 1881-82 — 476 (I)
 Єгипетсько-ізраїльський мирний договір 1979 — 477 (I)
 Єгипетсько-хеттський договір 1295 до н. е. — 478 (I)
 Єдина сільськогосподарська політика країн ЄС (ЄСП) — 478 (I)
 Єдиний економічний простір (ЄЕП) — 479 (I)
 Єдиний європейський акт (ЄЕА) 1986 — 479 (I)
 Єдиний імпорتنний тариф ЄС — 480 (I)
 Єлизавета I — 480 (I)
 Єлизавета II — 481 (I)
 Єлисейський договір 1963 — 481 (I)
 Єльцин Борис Миколайович — 481 (I)
 Єльченко Володимир Юрійович — 482 (I)
 Єремійв Михайло Михайлович — 482 (I)
 Жванецьке перемир'я 1653 — 483 (I)
 Жданович Антон — 483 (I)
 Желіба Володимир Іванович — 483 (I)
 Женевська мирна конференція з Близького Сходу 1973-74 — 483 (I)
 Женевська нарада з врегулювання Лаоського питання 1961-62 — 484 (I)
 Женевська нарада з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954 — 485 (I)
 Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925 — 486 (I)
 Женевський саміт СРСР та США 1985 — 486 (I)
 Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права — 486 (I)
 Женевські протоколи про позику для Австрії та про заборону аншлюсу 1922 — 488 (I)
 Женевські угоди про врегулювання в Афганістані 1988 — 488 (I)
 Жердівські статті 1659 — 490 (I)
 Жискар д'Естен Валері — 491 (I)
 Жоміні Олександр Генріхович — 491 (I)
 Жорданія Ной Миколайович — 491 (I)
 Жук Андрій Ілліч — 491 (I)
 Жуковський Олександр Тимофійович — 492 (I)
 Журавненський мир 1676 — 492 (I)
 «Жур-фікс» — 492 (I)
 Забігайло Володимир Костянтинівич — 493 (I)
 Заборгованість країн, що розвиваються — 493 (I)
 Загальна Декларація прав людини — 493 (I)
 Загальний договір між США, Великою Британією, Францією та ФРН — 494 (I)
 Загальні принципи права — 494 (I)
 Загальноєвропейське економічне співробітництво — 495 (I)
 Загальної поваги прав людини принцип — 495 (I)
 Загроза миру — 496 (I)
 Зайцев Павло Іванович — 496 (I)

- Зайчук Валентин Олександрович — 496 (I)
 Заключний акт — 497 (I)
 Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 — 497 (I)
 Заключний протокол — 497 (I)
 Закон про зменшення радянської військової загрози 1991 — 497 (I)
 Закон про нейтралітет США — 497 (I)
 Закон «Про посольства і місії Української Держави» 1918 — 498 (I)
 Закон про свободи і демократичну солідарність з Кубою 1996 — 499 (I)
 Закон про спільне зменшення загрози 1994 — 499 (I)
 Закон України «Про дипломатичні ранги» 2002 — 499 (I)
 Закон України «Про дипломатичну службу» 2001 — 499 (I)
 Законність міжнародна — 500 (I)
 Залежність — 500 (I)
 Залізна завіса — 500 (I)
 Залізник Микола Кіндратович — 501 (I)
 Залозецький-Сас Володимир Сергійович — 501 (I)
 Запорозько-кримський союзний договір 1624 — 501 (I)
 Запрошення — 501 (I)
 Заручників захоплення — 502 (I)
 Застереження до міжнародного договору — 503 (I)
 Застосування сили — 504 (I)
 Застосування сили загроза — 505 (I)
 Затвердження міжнародного договору — 505 (I)
 Затоки морські — 506 (I)
 Затонський Володимир Петрович — 507 (I)
 Захист дипломатичний — 507 (I)
 Захист культурних цінностей під час війни — 508 (I)
 Західного Берліна блокада 1948-49 — 509 (I)
 Західного Берліна проблема — 510 (I)
 Західноєвропейський союз, ЗЄС — 510 (I)
 Західної Сахари проблема — 511 (I)
 Західноукраїнське товариство Ліги Націй — 512 (I)
 Захоронення відходів у морі — 512 (I)
 Заяви — 512 (I)
 Зборівський договір 1649 — 513 (I)
 Збройний конфлікт міжнародного характеру — 513 (I)
 Збройний конфлікт неміжнародного характеру — 513 (I)
 Збройний напад — 514 (I)
 Збройний нейтралітет — 514 (I)
 Збройні сили — 515 (I)
 Збройні сили іноземні — 515 (I)
 Збройні сили ООН — 516 (I)
 Зброя масового знищення (ЗМЗ) — 517 (I)
 Звичай міжнародний — 517 (I)
 Зія уль-Хак Мохаммад — 518 (I)
 Зленко Анатолій Максимович — 518 (I)
 Злочин міжнародний — 519 (I)
 Злочини воєнні — 520 (I)
 Злочини міжнародного характеру — 521 (I)
 Злочини проти людства — 521 (I)
 Злочини проти людяності — 521 (I)
 Злочини проти миру — 522 (I)
 Злочинних доходів легалізація — 523 (I)
 Злочинність міжнародна інформаційна — 523 (I)
 Злочинці воєнні — 523 (I)
 Зовнішнє фінансування — 524 (I)
 Зовнішні запозичення — 524 (I)
 Зовнішній борг — 524 (I)
 Зовнішній ринок — 524 (I)
 Зовнішніх запозичень консолідація — 524 (I)
 Зовнішніх зносин органи — 525 (I)
 Зовнішніх зносин органи спеціалізовані — 525 (I)
 Зовнішніх зносин органи тимчасові — 526 (I)
 Зовнішньоекономічна діяльність — 526 (I)
 Зовнішньоекономічна політика — 526 (I)
 Зовнішньоекономічні зв'язки — 526 (I)
 Зовнішньоекономічні ціни — 526 (I)
 Зовнішньої політики засоби — 526 (I)
 Зовнішньої торгівлі економічна ефективність — 526 (I)
 Зовнішньої торгівлі фінансування — 527 (I)
 Зовнішньополітична інформація — 527 (I)
 Зовнішньополітична пропаганда — 527 (I)
 Зовнішньополітичне планування — 528 (I)
 Зовнішньополітичні комунікативні технології — 528 (I)
 Зовнішньополітичного рішення механізм прийняття — 528 (I)
 Зовнішньоторговельна експансія — 528 (I)
 Зовнішньоторговельна квота — 529 (I)
 Зовнішньоторговельний баланс країни — 529 (I)
 Зовнішньоторговельний оборот — 529 (I)
 Зовнішньоторговельні операції — 529 (I)
 Зовнішня політика — 529 (I)
 Зовнішня політика України — 529 (I)
 Зовнішня торгівля — 532 (I)
 Золотаренко Іван Ничипорович — 532 (I)
 Золотий стандарт — 532 (I)
 Золоті точки — 532 (I)
 Зона, вільна від ядерної зброї (ЗВЯЗ) — 532 (I)
 Зона вільної торгівлі (ЗВТ) — 533 (I)
 Зона, заборонена для польотів — 533 (I)
 Зона миру — 533 (I)
 Зони валютні — 533 (I)
 Зюлковський Марек — 534 (I)
 Ібероамериканське співробітництво — 535 (I)
 Ібрагімі Ахмед Талеб — 535 (I)
 Ібрагімов Назім Гусейн-огли — 535 (I)
 Іван III — 535 (I)
 Іван IV Грозний — 536 (I)
 Іван XXIII — 536 (I)
 Іван Павло II — 537 (I)
 Іванов Алмаз (Єрофій) Іванович — 537 (I)
 Іванов Ігор Сергійович — 537 (I)
 Ігнат'єв Микола Павлович — 537 (I)
 Ігор Старий — 538 (I)
 Ігор теорія — 538 (I)
 Іден Ентоні — 538 (I)
 Ідентичність — 539 (I)
 Ієрархія — 539 (I)
 Ізвольський Олександр Петрович — 539 (I)
 Ізетбегович Алія — 539 (I)
 Ізоляціонізм — 540 (I)
 Ізраїльсько-йорданський мирний договір — 540 (I)
 Ізраїлю утворення — 540 (I)

- Ілієску Іон — 541 (I)
Імідж України міжнародний — 542 (I)
Іміджу теорія — 543 (I)
Імперативна норма загального міжнародного права — 543 (I)
Імперіалізм — 544 (I)
Імперія — 544 (I)
Імплементация норм міжнародного права — 544 (I)
Імпорт — 545 (I)
Імпортна квота — 545 (I)
Імпортний депозит — 545 (I)
Імунітет держави — 545 (I)
Імунітет податковий — 546 (I)
Інвестиції портфельні — 546 (I)
Інвестиції прями — 546 (I)
Інвестицій іноземних захист — 546 (I)
Індійсько-китайський конфлікт 1962 — 546 (I)
Індійсько-китайського кордону проблема — 547 (I)
Індійсько-пакистанська війна 1965 — 548 (I)
Індійсько-пакистанська війна 1971 — 549 (I)
Іненю Ісмет — 549 (I)
«Ініціатива для Америк» — 550 (I)
Ініціативи міжнародні України — 550 (I)
ІНКОТЕРМС — 552 (I)
Інновація — 552 (I)
Іноземних справ колегія — 552 (I)
Інститут зовнішніх зносин — 553 (I)
Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (ІМВ) — 553 (I)
Інституційні фактори — 555 (I)
Інституціоналізм — 555 (I)
Інсуреція — 555 (I)
Інтеграції-дезінтеграції дихотомія — 555 (I)
Інтеграція міжнародна — 556 (I)
Інтеграція фінансова — 557 (I)
Інтелектуальна власність — 557 (I)
Інтервенція — 557 (I)
Інтервенція валютна — 558 (I)
Інтервенція економічна — 558 (I)
Інтернаціоналізація — 558 (I)
Інтернаціоналізація господарського життя — 558 (I)
Інтернет — 558 (I)
Інтернування — 558 (I)
Інтернунцій — 559 (I)
Інтерпол — 559 (I)
Інтифада — 560 (I)
Інфляція експортована — 560 (I)
Інфляція імпортована — 561 (I)
Інформаційна діяльність у сфері зовнішньої політики — 561 (I)
Інформаційно-аналітичні центри (ІАЦ) — 561 (I)
Інформаційно-роз'яснювальна робота — 561 (I)
Інчхонський договір 1882 — 563 (I)
Іраксько-іранська війна 1980-88 — 563 (I)
Ірансько-німецький договір 1873 — 564 (I)
Ірансько-німецький договір 1929 — 564 (I)
Ірансько-радянський договір 1940 — 564 (I)
Ірансько-російський договір 1921 — 564 (I)
Ірансько-турецький договір 1926 — 565 (I)
Ірансько-французький договір 1855 — 565 (I)
Ірансько-французький договір 1929 — 565 (I)
Ірігойен Іполіто — 566 (I)
Ісаевич Дмитро Григорович — 566 (I)
Ісії Кукудзіро — 566 (I)
Іскалієв Нахамеден Іксанович — 566 (I)
Іслам Герей III — 567 (I)
Ісламський чинник у міжнародних відносинах — 567 (I)
Ісмей Гастінгс — 568 (I)
Іспанська унія 1479 — 568 (I)
Іспансько-французька угода 1808 — 568 (I)
Історичні води — 568 (I)
Історичні затоки — 569 (I)
Італії об'єднання 1858-70 — 569 (I)
Італійська агресія проти Ефіопії 1935-36 — 570 (I)
Італійська революція 1848-49 — 571 (I)
Італійські війни 1494-1559 — 571 (I)
Італійські коаліції — 572 (I)
Італійсько-ефіопська війна 1895-96 — 572 (I)
Італійсько-ефіопський договір 1928 — 573 (I)
Італійсько-німецька інтервенція в Іспанії — 573 (I)
Італійсько-німецький договір 1939 — 573 (I)
Італійсько-російська угода 1909 — 573 (I)
Італійсько-турецька війна 1911-12 — 574 (I)
Італійського Відродження дипломатія — 574 (I)
Іто Хіробумі — 575 (I)
Ішик Хасан Есат — 575 (I)
Йоффе Адольф Абрамович — 576 (I)
Кабинський протокол 1883 — 577 (I) *
Кабіла Лоран — 577 (I)
«Кавказька четвірка» — 577 (I)
Кавур Камілло Бенсо — 577 (I)
Каддафі Муаммар — 578 (I)
Каджар Где Арса — 578 (I)
Казаролі Агостіно — 578 (I)
Казус беллі — 579 (I)
Казус федеріс — 579 (I)
Каїрська американсько-англійсько-китайська конференція 1943 — 579 (I)
Каїрська американсько-англійсько-турецька конференція 1943 — 579 (I)
Кайфу Тосікі — 580 (I)
Калішський союзний договір 1813 — 580 (I)
Каллаген (Леонард) Джеймс — 580 (I)
Кальмарська унія 1397 — 580 (I)
Кальник Віктор Мартинович — 581 (I)
Кальнокі Густав Зигмунд — 581 (I)
Камара Ассан Муса — 581 (I)
Камбоджійська проблема — 581 (I)
Камбон Жюль Мартен — 583 (I)
Каммер Жан-Франсуа — 583 (I)
Кампальський форум — 583 (I)
Кампоформійський мирний договір 1797 — 584 (I)
Канагавський договір — 584 (I)
Канали міжнародні — 584 (I)
Канг Кин Тек — 584 (I)
Каннінг Джордж — 584 (I)

- Каннська конференція 1922 — 585 (I)
 Кантемір Дмитро Костянтинович — 585 (I)
 Канхваський договір 1876 — 585 (I)
 Каперство — 585 (I)
 Капіталу міграція — 586 (I)
 Капітуляція — 586 (I)
 Капіца Михайло Степанович — 587 (I)
 Капніст Василь Васильович — 587 (I)
 Каподістрія Іоанн (Іван) Антонович — 587 (I)
 Капуста Лаврін — 587 (I)
 Капуто Данте — 587 (I)
 Караджич Радован — 588 (I)
 Каракаська конвенція про консульські функції 1911 — 588 (I)
 Каракаська конференція 1954 — 588 (I)
 Караманліс Константінос — 588 (I)
 Караме Рашид Абдул Хамід — 589 (I)
 Караосманоглу Альп — 589 (I)
 Карахан Лев Михайлович — 589 (I)
 Кардель Едвард — 590 (I)
 Карденас Ласаро — 590 (I)
 Кардозу Фернандо Енріке — 590 (I)
 Карибська криза 1962 — 591 (I)
 Карибське співтовариство, КАРИКОМ — 592 (I)
 Карімов Іслам Абдуганійович — 593 (I)
 Карловицькі мирні договори 1699 — 593 (I)
 Карлссон Інгвар — 593 (I)
 Карманський Петро — 593 (I)
 Карпинський Олександр Михайлович — 594 (I)
 Карпіні Джованні да Плано — 594 (I)
 Каррільо Флорес Антоніо — 594 (I)
 Каррінгтон Петер Александер Руперт — 594 (I)
 Карташов Євген Григорович — 595 (I)
 Картахенська декларація 1991 — 595 (I)
 Карт-бланш — 595 (I)
 Картер Джеймс Ерл — 595 (I)
 Картера доктрина — 596 (I)
 Картка акредитаційна — 596 (I)
 Картка візитна — 596 (I)
 Картка кувертна — 596 (I)
 Касабланкська група — 596 (I)
 Касабланкська конференція 1943 — 597 (I)
 Каслрі Роберт Стюарт — 598 (I)
 Кастаседа-і-Альварес де ла Роса Хорхе — 598 (I)
 Кастро Рус Фідель — 598 (I)
 Касумігасекі — 598 (I)
 Касьяненко Анатолій Іванович — 599 (I)
 Катамадзе Грігол — 599 (I)
 Катерина II — 599 (I)
 Като Такаакі — 599 (I)
 Катувань заборона — 599 (I)
 Каунда Кеннет Дейвід — 600 (I)
 Кауниц Вензель Антон — 601 (I)
 Кацура Таро — 601 (I)
 Каченовський Дмитро Іванович — 601 (I)
 Кашмірська проблема — 601 (I)
 Кашгарський протокол 1882 — 603 (I)
 Квасневський Александр — 603 (I)
 Квебекська угода 1943 — 603 (I)
 Квебекські конференції — 604 (I)
 Квірінг Еммануїл Йонович — 604 (I)
 Квіслінг Відкун — 605 (I)
 Ке-д'Орсе — 605 (I)
 Кедровський Володимир Іванович — 605 (I)
 Кейсі Ричард Гардінер — 605 (I)
 Кейнсіанство — 605 (I)
 Кейта Модібо — 606 (I)
 Кекконен Урхо Калева — 606 (I)
 Келлог Френк Біллінгс — 607 (I)
 Кеніата Джомо — 607 (I)
 Кенігсберзький договір 1697 — 607 (I)
 Кеннан Джордж Фрост — 608 (I)
 Кеннеді Джон Фіцджеральд — 608 (I)
 Керзон Джордж Натаніел — 609 (I)
 Керзона лінія — 609 (I)
 Керзона ультиматум — 609 (I)
 Кий — 610 (I)
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка — 610 (I)
 Кирей Василь Тадейович — 611 (I)
 Кирик Віктор Андрійович — 612 (I)
 Кисіль Адам Григорович — 612 (I)
 Китайсько-радянська угода 1924 — 612 (I)
 Китайсько-радянський договір 1937 — 613 (I)
 Китайсько-радянський договір 1945 — 613 (I)
 Китайсько-радянський прикордонний конфлікт 1969 — 614 (I)
 Китайсько-російський договір 1896 — 614 (I)
 Китайсько-японська війна 1894-95 — 615 (I)
 Китайсько-японська конвенція 1885 — 615 (I)
 Китаю традиційного дипломатія — 616 (I)
 Кільський канал — 617 (I)
 Кім Ён Нам — 617 (I)
 Кім Ір Сен — 618 (I)
 Кім Чен Ір — 618 (I)
 Кінах Анатолій Кирилович — 619 (I)
 Кіотський протокол — 619 (I)
 Кіпген Шехкхолен — 619 (I)
 Кіпріану Спірос — 620 (I)
 Кіпрська конвенція 1878 — 620 (I)
 Кіпрська проблема — 620 (I)
 Кір'яков Павло Олексійович — 621 (I)
 Кіссінджер Генрі Альфред — 622 (I)
 Кістяківський Ігор Олександрович — 622 (I)
 Кішфалві Янош — 623 (I)
 Кларендон Джордж Вільям Фредерик Вільєрс — 623 (I)
 Кларк Хелен — 623 (I)
 Клас Віллі — 623 (I)
 Клаузула — 623 (I)
 Клаус Вацлав — 624 (I)
 Клейтона-Булвера договір — 624 (I)
 Клемансо Жорж Бенжамен — 624 (I)
 Клерк Фредерік Віллем де — 624 (I)
 Климпуш Орест Дмитрович — 625 (I)
 Клінтон Білл — 625 (I)
 Кліринг — 626 (I)
 КНДР-КНР договір 1961 — 626 (I)
 Кнередський мир 1613 — 626 (I)

- Кобенць Людвіг — 626 (I)
- Ковалевський Єгор Петрович — 627 (I)
- Ковалевський Іван — 627 (I)
- Коваленко Олександр Михайлович — 627 (I)
- Ковалів Левко Борисович — 627 (I)
- Коваль Володимир Олександрович — 628 (I)
- Ковальська Ніна Климівна — 628 (I)
- Кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права — 628 (I)
- Козакевич Єжи — 629 (I)
- Кожара Леонід Олександрович — 629 (I)
- Коїдзумі Дзуньїтіро — 629 (I)
- Колективна безпека — 630 (I)
- Колективна оборона — 630 (I)
- Колективні заходи — 631 (I)
- Коленкур Арман Огюстен Луї — 631 (I)
- Колесса Олександр Михайлович — 631 (I)
- Колізійна норма — 631 (I)
- Колізійне право — 632 (I)
- Коллонтай Олександра Михайлівна — 632 (I)
- Коломацькі петиції Війська Запорозького до Петра I — 632 (I)
- Коломацькі статті 1687 — 633 (I)
- Коломбо Еміліо — 633 (I)
- Коломбо нарада 1962 — 633 (I)
- Коломбо план — 633 (I)
- Колоніалізм — 634 (I)
- Колосовський Володимир — 634 (I)
- Коль Гельмут — 634 (I)
- Комбатанти — 635 (I)
- Комбол Мар'ян — 635 (I)
- Комерційні права при міжнародних польотах — 636 (I)
- КОМЕСА — 636 (I)
- Комісаренко Сергій Васильович — 636 (I)
- Комісія зі збереження морських живих ресурсів Антарктики, КЗМЖРА — 636 (I)
- Комісія міжнародного права — 637 (I)
- Комісія ООН з прав людини — 637 (I)
- Комісія ООН з права міжнародної торгівлі, ЮНСІТРАЛ — 638 (I)
- Комісія по захисту Чорного моря від забруднення — 638 (I)
- Комітет Верховної Ради України у закордонних справах — 638 (I)
- Комп'єнське перемир'я 1918 — 639 (I)
- Комулович Олександр — 639 (I)
- Комунікації теорія — 639 (I)
- Комуністичний Інтернаціонал — 640 (I)
- Комюніке — 640 (I)
- Кон Фелікс Якович — 640 (I)
- Конвенційний пріоритет — 640 (I)
- Конвенція міжнародна — 641 (I)
- Конвенція ООН з морського права 1982 — 641 (I)
- Конвенція про безпеку персоналу ООН і пов'язаного з нею персоналу 1994 — 641 (I)
- Конвенція про біологічне різноманіття 1992 — 642 (I)
- Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайного озброєння, які можуть вважатись такими, що спричиняють надмірні ушкодження або мають невибіркову дію 1980 — 642 (I)
- Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 — 642 (I)
- Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї та про їх знищення 1972 — 643 (I)
- Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 — 643 (I)
- Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів 1973 — 643 (I)
- Конвенція про захист Чорного моря від забруднення 1992 — 644 (I)
- Конвенція «Про міжнародно-правове об'єднання» між УНР і Донською демократичною групою 1921 — 644 (I)
- Конвенція «Про міжнародно-правове об'єднання» УНР і Російського політичного комітету — 645 (I)
- Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 — 645 (I)
- Конвенція про права дитини 1989 — 645 (I)
- Конвенція про привілеї та імунітети ООН 1946 — 646 (I)
- Конвенція про спеціальні місії 1969 — 646 (I)
- Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 — 646 (I)
- Конвергенція — 647 (I)
- Конверсія — 647 (I)
- Конголезька криза 1960-67 — 647 (I)
- Конгрес міжнародний — 648 (I)
- Кондомініум — 648 (I)
- Конкордат — 648 (I)
- Конкурентоспроможність — 648 (I)
- Коносамент — 649 (I)
- Конотопські статті 1672 — 649 (I)
- Константинеску Еміль (Іон) — 649 (I)
- Константинопольська конференція 1876-77 — 649 (I)
- Константинопольська конференція послів 1885 — 650 (I)
- Константинопольський «вічний» мир 1720 — 650 (I)
- Константинопольський договір 1879 — 650 (I)
- Константинопольський мир 1700 — 651 (I)
- Конституційні основи зовнішньої політики України — 651 (I)
- Конструктивізм — 652 (I)
- Консул — 652 (I)
- Консула функції — 652 (I)
- Консульська картка — 653 (I)
- Консульська конвенція — 653 (I)
- Консульська легалізація — 653 (I)
- Консульська установа — 653 (I)
- Консульська юрисдикція — 654 (I)
- Консульське право — 654 (I)
- Консульський корпус — 655 (I)
- Консульський округ — 655 (I)
- Консульський патент — 655 (I)
- Консульський статут України 1994 — 656 (I)
- Консульський щит — 656 (I)
- Консульські відносини — 656 (I)
- Консульські відносини українських національних урядів 1917-21 — 658 (I)
- Консульські закони Української Держави 1918 — 660 (I)
- Консульські збори — 661 (I)
- Консульські курси — 661 (I)

Консульські привілеї та імунітети — 661 (I)
 Консульські ранги — 662 (I)
 Консультативні висновки Міжнародного суду ООН — 662 (I)
 Консультації міжнародні — 663 (I)
 Контадорська група — 663 (I)
 Контактна група — 664 (I)
 Конте — 665 (I)
 Контент-аналіз — 665 (I)
 Континентальна блокада — 665 (I)
 Континентальний конгрес — 665 (I)
 Континентальний шельф — 666 (I)
 Континентального шельфу розмежування — 667 (I)
 Континуїтету теорія — 667 (I)
 Контра Ференц — 668 (I)
 Контрабанда — 668 (I)
 Контрабанда воєнна — 668 (I)
 Контрибуція — 668 (I)
 Контумас Дімітріс — 668 (I)
 Конфедерація — 669 (I)
 Конференції міжнародні — 669 (I)
 Конференції НБСЕ з людського виміру — 670 (I)
 Конференції послів — 670 (I)
 Конференція в Спарті — 670 (I)
 Конференція договірних сторін Конвенції про водно-болотні угіддя — 670 (I)
 Конференція зі скорочення та обмеження озброєнь 1932-34 — 671 (I)
 Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку — 672 (I)
 Конференція ООН із торгівлі і розвитку, ЮНКТАД — 672 (I)
 Конференція сторін Віденської конвенції про охорону озонового шару — 673 (I)
 Конференція сторін Конвенції про охорону біологічного різноманіття — 673 (I)
 Конференція сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату — 674 (I)
 Конфлікт міжнародний — 674 (I)
 Конфліктів вирішення концепція — 675 (I)
 Конфронтація міжнародна — 676 (I)
 Концесійний договір — 676 (I)
 Кон'юнктура — 676 (I)
 Копенгагенський договір 1709 — 677 (I)
 Копенгагенський мир 1660 — 677 (I)
 Копенгагенський трактат 1758 — 677 (I)
 Кордон України повітряний — 677 (I)
 Кордони держави — 677 (I)
 Кордону державного лінія — 678 (I)
 Корейська війна 1950-53 — 678 (I)
 Корейська проблема — 679 (I)
 Корейсько-російський договір 1884 — 682 (I)
 Корейсько-французький договір 1886 — 682 (I)
 Корейсько-японський договір 1894 — 682 (I)
 Корецький Володимир Михайлович — 682 (I)
 Коридор валютний — 683 (I)
 Коринфський конгрес — 683 (I)
 Корінні народи — 683 (I)
 Корнєєнко Борис Іванович — 683 (I)
 Корнійчук Олександр Євдокимович — 683 (I)
 Корня Александрю — 685 (I)
 Коробка Федір — 685 (I)
 Корпорація — 685 (I)
 «Корпус миру» — 685 (I)
 Корсунський договір 1657 — 685 (I)
 Кортж — 686 (I)
 Корутюрк Фахрі Кортж — 686 (I)
 Корфуська декларація 1917 — 686 (I)
 Корфуське засідання Європейської ради 1994 — 687 (I)
 Космічний простір — 687 (I)
 Космічних об'єктів реєстрація — 687 (I)
 Косовська проблема — 688 (I)
 Костенко Юрій Васильович — 689 (I)
 Котирування іноземних валют — 689 (I)
 Кофод Мартін — 689 (I)
 Коцюбинський Юрій Михайлович — 689 (I)
 Кочарян Роберт — 690 (I)
 Кочубей Віктор Павлович — 690 (I)
 Кочубей Юрій Миколайович — 690 (I)
 Коштуніца Воїслав — 691 (I)
 Кравець Володимир Олексійович — 691 (I)
 Кравчук Леонід Макарович — 691 (I)
 Країна-рантье — 692 (I)
 Країни, що розвиваються, в системі світового господарства — 692 (I)
 Крайський Бруно — 692 (I)
 Красін Леонід Борисович — 693 (I)
 Красковський Іван Гнатович — 693 (I)
 Красовський Олександр — 693 (I)
 Кревська унія 1385 — 693 (I)
 Кредит міжнародний — 694 (I)
 Крестинський Микола Миколайович — 694 (I)
 Кретьєн Жан — 694 (I)
 Креховецький-Демкович Іван — 695 (I)
 Криза боргова — 695 (I)
 Криза валютна — 696 (I)
 Криза міжнародна — 696 (I)
 Криза системна — 696 (I)
 Криза фінансова — 696 (I)
 Кризове управління — 697 (I)
 Кризові комунікації міжнародні — 697 (I)
 Крижанівський Володимир Петрович — 697 (I)
 Кримська війна 1853-56 — 697 (I)
 Кримська (Ялтинська) конференція 1945 — 699 (I)
 Кримського ханату дипломатія — 700 (I)
 Кріспі Франческо — 702 (I)
 Крістофер Воррен — 702 (I)
 Крістоферсен Інгеборг — 702 (I)
 Крөгберк Йорн — 703 (I)
 Крос-дефолт — 703 (I)
 Кув де Мюрвіль Моріс Жак — 703 (I)
 Кулеба Іван Дмитрович — 703 (I)
 Кун Бела — 703 (I)
 Кунео Мігель Анхель — 704 (I)
 Курашик Віталій — 704 (I)
 Курдська проблема — 704 (I)
 Кур'єр дипломатичний — 706 (I)
 Кур'єрський лист — 707 (I)
 Курніаді Роні Хендраван — 707 (I)

- Курокава Юдзі — 707 (I)
 Куруківська угода 1625 — 707 (I)
 Курусу місія 1941 — 708 (I)
 Кучабський Василь — 708 (I)
 Кучан Мілан — 708 (I)
 Кучинський Валерій Павлович — 709 (I)
 Кучма Леонід Данилович — 709 (I)
 Кушнір Макар Олександрович — 710 (I)
 Кьольнське засідання Європейської ради — 710 (I)
 Кюльман Ріхард — 710 (I)
 Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 — 710 (I)
- Лаваль П'єр — 711 (I)
 Лавалля — Муссоліні угода 1935 — 711 (I)
 Лайбахський конгрес 1821 — 711 (I)
 Лазаренко Павло Іванович — 711 (I)
 Лакадемонський союз — 712 (I)
 Ламздорф — 712 (I)
 Ланге Девід Рассел — 712 (I)
 Лансінг Роберт — 712 (I)
 Лансінга — Ісії угода 1917 — 712 (I)
 Лаоська проблема — 712 (I)
 Ла-Платська група — 714 (I)
 Лапчинський Георгій Федорович — 714 (I)
 Латеранські договори 1929 — 715 (I)
 Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі, ЛААВТ — 715 (I)
 Латиноамериканська асоціація інтеграції, ЛААІ — 715 (I)
 Латиноамериканська економічна система, ЛАЕС — 716 (I)
 Лаурель Сальвадор Ідальго — 716 (I)
 Лебедь Микола — 717 (I)
 Лев І Данилович — 717 (I)
 Левитський Микола Григорович — 718 (I)
 Левицький Дмитро Павлович — 718 (I)
 Левицький Євген — 718 (I)
 Левицький Костянтин Антонович — 718 (I)
 Левицький Михайло Васильович — 719 (I)
 Левицький Модест Пилипович — 719 (I)
 Легалізація — 719 (I)
 Лекс меркаторія — 720 (I)
 Ленд-ліз — 720 (I)
 Ленін (Ульянов) Володимир — 720 (I)
 Леопольд II — 722 (I)
 Летельєр Орландо — 722 (I)
 Липинський В'ячеслав (Вацлав) Казимирович — 722 (I)
 Липнева криза 1914 — 723 (I)
 Лисиця Іван Павлович — 723 (I)
 Лисовець Дем'ян Михайлович — 724 (I)
 Литвин Володимир Михайлович — 724 (I)
 Литвин Ігор Антонович — 724 (I)
 Литвинов Максим Максимович — 725 (I)
 Лі Трюгве Хальвдан — 725 (I)
 Лі Гобан — 725 (I)
 Лі Хан Чун — 726 (I)
 Лі Хунчжан — 726 (I)
 Лібералізм — 726 (I)
 Лібералізм економічний — 726 (I)
 ЛІБОР — 727 (I)
- Лівадійський договір 1879 — 727 (I)
 Ліванська криза 1982 — 727 (I)
 Ліванський конфлікт 1975-90 — 728 (I)
 Ливицький Андрій Миколайович — 730 (I)
 Ліга арабських держав, ЛАД — 731 (I)
 Ліга Націй — 732 (I)
 Лільєкрона Густав — 735 (I)
 Лімська декларація 1938 — 735 (I)
 Лінкольн Авраам — 735 (I)
 Лісабонський договір 1703 — 736 (I)
 Лісабонський мир 1668 — 736 (I)
 Лісабонський протокол 1992 — 736 (I)
 Лісабонський саміт ОБСЄ 1996 — 736 (I)
 Літтона комісія — 737 (I)
 Ллойд Джордж Девід — 737 (I)
 Лобанов-Ростовський Олексій Борисович — 738 (I)
 Лобанова — Ямагати протокол 1896 — 738 (I)
 Лобіювання — 738 (I)
 Лодський мир 1454 — 739 (I)
 Лозаннська конференція 1922-23 — 739 (I)
 Лозаннський мирний договір 1923 — 739 (I)
 Лозинський Михайло Михайлович — 740 (I)
 Локарнські угоди 1925 — 740 (I)
 Ломбардська ліга — 741 (I)
 Ломейські конвенції — 741 (I)
 Ломиковський Іван — 742 (I)
 Лондонська декларація 1909 — 742 (I)
 Лондонська конвенція 1841 — 742 (I)
 Лондонська конвенція 1861 — 742 (I)
 Лондонська конвенція 1871 — 743 (I)
 Лондонська конференція 1921 — 743 (I)
 Лондонська конференція 1830-31 — 744 (I)
 Лондонська конференція 1930 — 745 (I)
 Лондонська морська конференція — 746 (I)
 Лондонський договір 1915 — 747 (I)
 Лондонський клуб — 747 (I)
 Лондонський мир 1913 — 747 (I)
 Лондонський протокол 1877 — 748 (I)
 Лондонські конвенції про визначення агресії 1933 — 748 (I)
 Лопес Мікельсен Альфонсо — 748 (I)
 Лоський Кость Володимирович — 748 (I)
 Лотоцький Олександр Гнатович — 749 (I)
 Лубе Еміль — 749 (I)
 Лубківський Роман Мар'янович — 749 (I)
 Луїзіани купівля 1803 — 750 (I)
 Лукасевич Євмен Кирилович — 750 (I)
 Лукашенко Олександр Григорович — 750 (I)
 Лук'яненко Левко Григорович — 751 (I)
 Лула да Сілва Луїс Інасіо — 751 (I)
 Лумумба Патріс Емері — 751 (I)
 Лунс Йозеф Марі Антуан Хуберт — 752 (I)
 Лусакська мирна угода 1994 — 752 (I)
 Лусакська угода про припинення вогню 1999 — 753 (I)
 Лучинський Петру — 755 (I)
 Лхаський договір 1904 — 755 (I)
 Любекський мир 1629 — 755 (I)
 Любинський Микола Михайлович — 756 (I)
 Люблінська унія 1569 — 756 (I)

Людина економічна — 756 (I)
 Людовик XVIII — 757 (I)
 Люксембурзьке засідання Європейської ради 1997 — 757 (I)
 Люневільський мирний договір 1801 — 757 (I)
 Лясота Еріх — 757 (I)

Маастрихтський договір 1992 — 3 (II)
 МАГАТЕ гарантії — 3 (II)
 Маген Цві — 4 (II)
 Мадридська мирна конференція 1991 — 4 (II)
 Мадридський мирний процес — 6 (II)
 Мадридський саміт НАТО 1997 — 6 (II)
 Мазаріні Джуліо — 6 (II)
 Мазепа Іван Степанович — 7 (II)
 Мазовецький Тадеуш — 7 (II)
 Мазуренко Василь Петрович — 7 (II)
 Мазуренко Семен Петрович — 8 (II)
 Майдан Іван Григорович — 8 (II)
 Майданник Олександр Іванович — 8 (II)
 Майський Іван Михайлович — 8 (II)
 Макаревич Микола Петрович — 9 (II)
 Макаріос III — 9 (II)
 Макбрайд Шон — 9 (II)
 Макдональд Джеймс Рамсей — 9 (II)
 Македонська криза — 10 (II)
 Макіавеллі Нікколо — 10 (II)
 Мак-Кінлі Вільям — 11 (II)
 Мак-Магон Марі Едме Патріс Моріс де — 11 (II)
 Мак-Магона — Хусейна угода — 11 (II)
 Макміллан Гарольд — 12 (II)
 Максимович Іван Васильович — 12 (II)
 Малик Яків Олександрович — 13 (II)
 Малік Адам — 13 (II)
 Малоросійська колегія — 13 (II)
 Малоросійський приказ — 13 (II)
 Малруні Брайан — 14 (II)
 Мальвінська декларація — 14 (II)
 Малько Юрій Феодосійович — 14 (II)
 Мальмієрка Пеолі Ісидоро — 15 (II)
 Мандали концепція — 15 (II)
 Мандатна система — 15 (II)
 Мандела Нельсон Роліхлала — 15 (II)
 Манільська доктрина — 16 (II)
 Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради — 16 (II)
 Манна доктрина — 17 (II)
 Маннергейм Карл Густав Еміль — 17 (II)
 Мануїльський Дмитро Захарович — 18 (II)
 Маньчжоу-Го — 19 (II)
 Мао Цзедун — 19 (II)
 Марголін Арнольд Давидович — 20 (II)
 Маржиналізм — 20 (II)
 Маріїнський палац — 20 (II)
 Марков Дмитро Юхимович — 21 (II)
 Марков Петр Кристев — 21 (II)
 Маркос Фердинанд — 21 (II)
 Марокканська криза 1905 — 22 (II)
 Марокканська угода 1909 — 22 (II)

Мартенса застереження — 22 (II)
 Мартиненко Володимир Никифорович — 23 (II)
 Марчук Євген Кирилович — 23 (II)
 Маршалл Джордж Кетлетт — 24 (II)
 Маршалла місія 1945-47 — 24 (II)
 Маршалла план — 25 (II)
 Масарик Томаш Гарріг — 26 (II)
 Масарик Ян Гарріг — 26 (II)
 Масик Костянтин Іванович — 27 (II)
 Масованої відплати доктрина — 27 (II)
 Масол Віталій Андрійович — 27 (II)
 Матвєєв Артамон Сергійович — 27 (II)
 Матушевський Федір Павлович — 28 (II)
 Матюшенко Борис Павлович — 28 (II)
 Маунтбеттен Луїс — 28 (II)
 Махатхір Мохамад — 29 (II)
 Мацієвич Кость Андріанович — 29 (II)
 Мацулевич Тійт — 29 (II)
 Мацуока Йосуке — 30 (II)
 Мбекі Табо Мвуєлва — 30 (II)
 М'Боу Амаду Махтар — 30 (II)
 МДП книжка — 30 (II)
 Медведєв Юхим Григорович — 31 (II)
 Медведчук Віктор Володимирович — 31 (II)
 Медіа-дипломатія — 31 (II)
 Медісон Джеймс — 32 (II)
 Меір Голда — 32 (II)
 Мейджор Джон — 32 (II)
 Меленевський Мар'ян Мар'янович — 33 (II)
 Меморандум — 33 (II)
 Меморандум взаєморозуміння — 33 (II)
 Меморандум про гарантії безпеки України 1994 — 34 (II)
 Менгісту Хайле Маріам — 34 (II)
 Менглі Герей I — 35 (II)
 Мендес-Франс П'єр — 35 (II)
 Менем Карлос Сауль — 35 (II)
 Менлі Майкл Норман — 35 (II)
 Менон Венгалілі Кришнан Кришна — 36 (II)
 Меншиков Олександр Сергійович — 36 (II)
 Мері Леннарт — 36 (II)
 Меркадо Харрін Луї Едгардо — 37 (II)
 Меркантилізм — 37 (II)
 Месич Стіпе — 37 (II)
 Меттерніх Клеменс Лотар Венцель — 38 (II)
 Метуена договір 1703 — 38 (II)
 Мехмед Герей III — 38 (II)
 Микитей — 39 (II)
 Микитенко Євген Олегович — 39 (II)
 Микола I — 39 (II)
 Микола II — 39 (II)
 Миколайчик Станіслав — 40 (II)
 Милошевич Слободан — 40 (II)
 Мирне населення — 40 (II)
 Мирний прохід у територіальних водах — 41 (II)
 Мирні договори із союзниками Німеччини в Європі 1947 — 41 (II)
 Мирні засоби вирішення міжнародних спорів — 43 (II)
 Мирного вирішення міжнародних спорів принцип — 44 (II)

Мирного співіснування принцип — 45 (II)
Мирович Іван Іванович — 45 (II)
Миротворча операція ООН у Сомалі, ЮНОСОМ — 45 (II)
Миротворчість — 46 (II)
Миру міжнародного відновлення — 46 (II)
Миру міжнародного й безпеки — 47 (II)
Миру порушення — 47 (II)
Митна вільна зона — 47 (II)
Митна декларація — 47 (II)
Митна конвенція — 48 (II)
Митна політика — 48 (II)
Митна територія — 48 (II)
Митний союз — 49 (II)
Митний союз СНД — 49 (II)
Митний тариф — 50 (II)
Митні привілеї — 50 (II)
Михайлов Леонід — 50 (II)
Михайловський Віктор Іванович — 51 (II)
Мишуга Лука — 51 (II)
Міграція нелегальна — 51 (II)
Міжамериканська декларація взаємної допомоги та солідарності 1945 — 52 (II)
Міжамериканська конвенція про права та обов'язки держав 1933 — 52 (II)
Міжамериканський банк розвитку, МаБР — 52 (II)
Міжамериканський договір про взаємну допомогу 1947 — 53 (II)
Міжамериканські конференції — 53 (II)
Міжкультурні комунікації — 55 (II)
Міжнародна асоціація розвитку, МАР — 55 (II)
Міжнародна асоціація розвитку й цивілізації Африки — 55 (II)
Міжнародна асоціація з контролю за якістю насіння, МАКЯН — 56 (II)
Міжнародна асоціація юристів-демократів (МАЮД) — 56 (II)
Міжнародна африканська асоціація — 57 (II)
Міжнародна гідрографічна організація, МГО — 57 (II)
Міжнародна дипломатична академія (МДА) — 57 (II)
Міжнародна економічна фундація (МЕФ) — 57 (II)
Міжнародна електротехнічна комісія, МЕК — 58 (II)
Міжнародна інформаційна політика — 58 (II)
Міжнародна інформаційна система (МІС) — 59 (II)
Міжнародна картографічна асоціація, МКА — 59 (II)
Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців 1989 — 60 (II)
Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 — 61 (II)
Міжнародна конвенція про боротьбу з захопленням заручників 1979 — 61 (II)
Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 — 62 (II)
Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 — 63 (II)
Міжнародна конвенція проти апартеїду в спорті 1985 — 64 (II)
Міжнародна конференція з колишньої Югославії (МККЮ) — 64 (II)
Міжнародна міграція робочої сили — 65 (II)
Міжнародна морська організація, ММО — 65 (II)
Міжнародна організація вищих органів фінансового контролю, МОВОФК — 66 (II)
Міжнародна організація законодавчої метрології, МОЗМ — 66 (II)
Міжнародна організація комісій з цінних паперів, МОКЦП — 66 (II)
Міжнародна організація космічного зв'язку (ІНТЕРСУПУТНИК) — 67 (II)
Міжнародна організація морського супутникового зв'язку — 67 (II)
Міжнародна організація праці, МОП — 67 (II)
Міжнародна організація стандартизації, ІСО — 68 (II)
Міжнародна організація супутникового зв'язку, Інтелсат — 68 (II)
Міжнародна організація у справах міграції, МОМ — 69 (II)
Міжнародна організація цивільної авіації, ІКАО — 69 (II)
Міжнародна організація цивільної оборони, МОЦО — 70 (II)
Міжнародна охорона живих ресурсів Антарктики — 70 (II)
Міжнародна охорона живих ресурсів міжнародних рік і озер — 70 (II)
Міжнародна охорона людського життя на морі — 71 (II)
Міжнародна охорона мігруючих тварин — 71 (II)
Міжнародна охорона морських рибних ресурсів — 72 (II)
Міжнародна охорона морських тварин — 72 (II)
Міжнародна охорона морського середовища — 72 (II)
Міжнародна охорона навколишнього середовища — 73 (II)
Міжнародна охорона птахів — 73 (II)
Міжнародна політика — 74 (II)
Міжнародна посадова особа — 74 (II)
Міжнародна рада щодо зерна, МРЗ — 74 (II)
Міжнародна ситуація — 75 (II)
Міжнародна торгівля — 75 (II)
Міжнародна торгівля зустрічна — 75 (II)
Міжнародна торгівля послугами (МТП) — 76 (II)
Міжнародна торгова палата (МТП) — 77 (II)
Міжнародна федерація з документації (МФД) — 77 (II)
Міжнародна федерація з обробки інформації — 77 (II)
Міжнародна федерація фондових бірж — 77 (II)
Міжнародна фінансова корпорація (МФК) — 77 (II)
Міжнародна цивільна служба — 78 (II)
Міжнародне агентство з атомної енергії, МАГАТЕ — 78 (II)
Міжнародне бюро виноградарства та виноробства, МБВВ — 78 (II)
Міжнародне бюро виставок, МБВ — 79 (II)
Міжнародне гуманітарне право — 79 (II)
Міжнародне екологічне право — 80 (II)
Міжнародне економічне право — 81 (II)
Міжнародне епізоотичне бюро, МЕБ — 81 (II)
Міжнародне інформаційне право — 81 (II)
Міжнародне космічне право — 82 (II)
Міжнародне кримінальне право — 82 (II)
Міжнародне кримінальне правосуддя — 83 (II)
Міжнародне морське право — 84 (II)
Міжнародне повітряне право — 85 (II)
Міжнародне право — 85 (II)
Міжнародне право прав людини — 86 (II)
Міжнародне приватне право — 86 (II)
Міжнародне публічне право — 87 (II)
Міжнародне співробітництво з боротьби зі злочинністю — 87 (II)
Міжнародне судове рішення — 87 (II)
Міжнародне торгове право — 88 (II)

- Міжнародне трудове право — 89 (II)
- Міжнародний банк реконструкції і розвитку, МБРР — 90 (II)
- Міжнародний бізнес — 91 (II)
- Міжнародний валютний фонд, МВФ — 91 (II)
- Міжнародний інформаційний обмін — 92 (II)
- Міжнародний інформаційний простір — 93 (II)
- Міжнародний комерційний (торговельний) арбітраж — 93 (II)
- Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України — 94 (II)
- Міжнародний комітет з контролю над наркотиками — 94 (II)
- Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) — 95 (II)
- Міжнародний кримінальний суд (МКС) — 95 (II)
- Міжнародний медіа-моніторинг — 96 (II)
- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 — 97 (II)
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 — 97 (II)
- Міжнародний ринок позичкових капіталів — 97 (II)
- Міжнародний союз електрозв'язку, МСЕ — 98 (II)
- Міжнародний Суд ООН — 99 (II)
- Міжнародний трибунал для колишньої Югославії (МТКЮ) — 100 (II)
- Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку, МФСР — 100 (II)
- Міжнародний центр наукової та технічної інформації (МЦНТІ) — 101 (II)
- Міжнародний цивільний процес — 101 (II)
- Міжнародних відносин теорія (ТМВ) — 102 (II)
- Міжнародних економічних відносин (МЕВ) перебудова — 102 (II)
- Міжнародних організацій внутрішнє право — 103 (II)
- Міжнародних організацій рішення — 103 (II)
- Міжнародні відносини (МВ) — 103 (II)
- Міжнародні економічні відносини (МЕВ) — 104 (II)
- Міжнародні інформаційні відносини — 104 (II)
- Міжнародні неурядові організації, МНУО — 105 (II)
- Міжнародні організації регіональні — 105 (II)
- Міжнародні розрахунки — 106 (II)
- Міжнародні розрахункові грошові одиниці — 106 (II)
- Міжнародного права принцип — 106 (II)
- Міжнародного права галузь — 106 (II)
- Міжнародного права джерела — 107 (II)
- Міжнародного права джерела допоміжні — 107 (II)
- Міжнародного права принципи основні — 107 (II)
- Міжнародної організації статут — 107 (II)
- Міжпарламентська асамблея держав-учасниць СНД (МПА СНД) — 108 (II)
- Міжпарламентський союз — 108 (II)
- Місс Міхаель — 108 (II)
- Мілітаризація — 109 (II)
- Міллер Уільм Грін — 109 (II)
- Мілюков Павло Миколайович — 109 (II)
- Міндовг — 110 (II)
- Міністерство закордонних справ УНР доби Директорії — 110 (II)
- Міністерство закордонних справ України — 112 (II)
- Міністерство закордонних справ Української Держави — 113 (II)
- Міністерство закордонних справ УРСР — 115 (II)
- Міністр без портфеля — 116 (II)
- Мінська група — 117 (II)
- Мінські угоди 1991 — 117 (II)
- Мінтофф Домінік — 117 (II)
- Мірза Тарік Фарук — 117 (II)
- Мірний Іван Іванович — 118 (II)
- Місія дипломатична — 118 (II)
- Місія торговельно-економічна — 118 (II)
- Місія ОБСЄ в Україні — 118 (II)
- Місія ООН на Гаїті, ЮНМІГ — 119 (II)
- Місяця та інших небесних об'єктів статус — 119 (II)
- Міттеран Франсуа — 119 (II)
- Мітюков Ігор Олександрович — 120 (II)
- Міф політичний — 120 (II)
- Многогрішний Дем'ян Гнатович — 121 (II)
- Мобарак Бахман Тахеріян — 121 (II)
- Мобуту Сесе Секо Куку Нгбенду Ва За Банга — 121 (II)
- Мовчазна згода — 122 (II)
- Могілянський Микола Михайлович — 122 (II)
- Моделювання міжнародних відносин — 122 (II)
- Модернізації теорія — 123 (II)
- Мокієвський Костянтин — 124 (II)
- Молотов В'ячеслав Михайлович — 124 (II)
- Мондіалізм — 125 (II)
- Моне Жан — 125 (II)
- Монетаризм — 125 (II)
- Монополія зовнішньої торгівлі — 126 (II)
- Монополярність — 126 (II)
- Монро Джеймс — 126 (II)
- Монро доктрина — 126 (II)
- Монтевідео договір 1980 — 127 (II)
- Монтрьо конференція 1936 — 127 (II)
- Мораес Елдер Мартінс де — 128 (II)
- Мораторій — 128 (II)
- Моро Альдо — 128 (II)
- Мороз Олександр Олександрович — 128 (II)
- Морозов Костянтин Петрович — 129 (II)
- Морська арбітражна комісія при Торгово-промисловій палаті України (МАК) — 129 (II)
- Морське дно за межами континентального шельфу — 130 (II)
- Морські коридори — 130 (II)
- Моря забруднення шкідливими речовинами — 130 (II)
- Мосаддик Мухамад — 131 (II)
- Московська нарада міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії 1945 — 131 (II)
- Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) МЗС Російської Федерації (МДІМВ (у)) — 131 (II)
- Московський договір 2002 — 132 (II)
- Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї в трьох середовищах — 132 (II)
- Московський протокол 1929 — 132 (II)
- Московський саміт СРСР та США 1988 — 132 (II)
- Московські англійсько-радянсько-французькі 1939 — 132 (II)
- Московські конференції 1941, 1943 — 133 (II)
- Московські статті 1665 — 134 (II)
- Московського великого князівства дипломатія — 134 (II)
- Московського царства дипломатія — 136 (II)
- Мохамед Омар Ель-Фарук Хасан — 138 (II)

- Моцик Олександр Федорович — 138 (II)
Мубарак Мухаммед Хосні Сеїд — 138 (II)
Мугабе Роберт Габріель — 138 (II)
Муданійське перемир'я — 139 (II)
Мудроське перемир'я — 139 (II)
Мужилівський Силуян Андрійович — 140 (II)
Мумм фон Шварценштайн Альфонс — 140 (II)
Муравйов Михайло Миколайович — 140 (II)
Мурський Володимир — 140 (II)
Мусевені Йовери Кагута — 140 (II)
Муссоліні Беніто — 141 (II)
Муссоліні — Грехема угода 1925 — 141 (II)
Мухарремський декрет 1881 — 141 (II)
Мушарраф Первез — 141 (II)
Мушка Юрій Юрійович — 142 (II)
Мюнха місія 1876 — 142 (II)
Мюнхенгрецька конференція 1833 — 142 (II)
Мюнхенська угода 1938 — 143 (II)
«М'яке право» — 144 (II)
Мясковський — 144 (II)
- Набер Тійт — 145 (II)
Набутих прав доктрина — 145 (II)
Нагайчук Віктор Іванович — 145 (II)
Нагірнокарабахський конфлікт — 145 (II)
Наддержава — 146 (II)
Надь Імре — 147 (II)
Назарбаєв Нурсултан Абішевич — 147 (II)
Назарук Осип Тадейович — 148 (II)
Найбільшого сприяння принцип — 148 (II)
Найманці — 148 (II)
Найробі мирна угода 1999 — 149 (II)
Накасонє Ясухіро — 149 (II)
Намібії проголошення незалежності — 149 (II)
Нанкінський договір 1842 — 150 (II)
Нанна Альфред Джон — 150 (II)
Нанна — Лугара програма — 150 (II)
Наполеон I — 151 (II)
Наполеон III — 152 (II)
Нарада із взаємодії та заходів довіри Азії (НВЗДА) — 153 (II)
Наради глав держав та урядів американських країн — 153 (II)
Наради європейські з інформаційної політики — 154 (II)
Наради послів і голів дипломатичних місій УНР 1919-20 — 155 (II)
Нарвський договір 1704 — 156 (II)
Наркотиків незаконний обіг — 157 (II)
Народ — 157 (II)
Народний комісаріат закордонних справ УСРР — 158 (II)
Насер Гамаль Абдель — 160 (II)
Нассау нарада 1962 — 160 (II)
НАТО — 161 (II)
НАТО подвійне рішення 1979 — 161 (II)
НАТО розширення на Схід — 161 (II)
Натуралізація — 162 (II)
Наукові дослідження на континентальному шельфі — 162 (II)
Наукові дослідження у виключній економічній зоні — 163 (II)
Наукові дослідження у відкритому морі — 163 (II)
- Науково-технічний прогрес — 163 (II)
НАФТА — 164 (II)
«Нафтодолари» — 164 (II)
Нахимовський Федір — 164 (II)
Націоналізація — 165 (II)
Націоналізм — 165 (II)
Національний режим — 166 (II)
Національних інтересів концепція — 166 (II)
Національно-визвольний рух — 166 (II)
Нго Дінь Дьєм — 167 (II)
Нгуабі Маріан — 167 (II)
Не варієтур — 168 (II)
Невидима торгівля — 168 (II)
Невоююча держава — 168 (II)
Невтручання принцип — 168 (II)
Негативні гарантії безпеки — 168 (II)
Недоторканності державного кордону принцип — 169 (II)
Недружній акт — 169 (II)
Незабитовський Василь Андрійович — 169 (II)
Незаконні акти проти безпеки цивільної авіації — 169 (II)
Незастосування сили або погрози силою принцип — 170 (II)
Нейїський мирний договір 1919 — 170 (II)
Нейтралізація території — 170 (II)
Нейтралітет — 171 (II)
Нейтралітет збройний — 171 (II)
Нейтралітет постійний — 171 (II)
Нейтралітет у воєнний час — 172 (II)
Нейтралітету політика — 172 (II)
Некомбатанти — 173 (II)
Немирич Юрій Степанович — 173 (II)
Ненадання допомоги на морі — 173 (II)
Ненападу принцип — 174 (II)
Ненні П'єтро — 174 (II)
Неоглобалізму доктрина — 174 (II)
Неокласична економічна теорія — 175 (II)
Неоколоніалізм — 175 (II)
Неоколоніалізм технологічний — 175 (II)
Неолібералізм — 176 (II)
Неореалізм — 176 (II)
«Неофіційний документ» — 176 (II)
НЕПАД — 176 (II)
Неприєднання політика — 176 (II)
Неру Джавахарлал — 176 (II)
Неруда Пабло — 177 (II)
Нерчинський договір 1689 — 177 (II)
Нессельроде Карл Васильович — 178 (II)
Нестеренко Максим — 178 (II)
Нетаньяху Бенджамін — 178 (II)
Нетарифні обмеження — 179 (II)
Нето Антоніу Агостіньо — 179 (II)
Нечай Іван — 179 (II)
Неш Волтер — 179 (II)
Никоненко Олександр Миколайович — 179 (II)
Нікіїв мир — 180 (II)
Ніковський Андрій Васильович — 180 (II)
Ніксон Річард Мілгауз — 180 (II)
Ніксона доктрина — 181 (II)
Німвегенський мир 1678-79 — 181 (II)

- Німецько-болгарський союз 1915 — 182 (II)
- Німецько-польська декларація про незастосування сили 1934 — 182 (II)
- Німецько-радянський договір 1926 — 182 (II)
- Німецько-радянський договір про дружбу і кордон 1939 — 182 (II)
- Німецько-радянський пакт про ненапад 1939 — 183 (II)
- Німецько-румунські економічні угоди 1939-40 — 183 (II)
- Німецько-турецька угода 1913 — 184 (II)
- Німецько-турецький договір 1914 — 184 (II)
- Німецько-турецький договір 1941 — 184 (II)
- Німецько-французька декларація 1938 — 185 (II)
- Німецько-французька угода 1909 — 185 (II)
- Німецько-французька угода 1911 — 185 (II)
- Німеччини об'єднання 1848-71 — 186 (II)
- Німеччини об'єднання 1989-90 — 187 (II)
- Ніонська угода 1937 — 189 (II)
- Ніцци договір 2000 — 189 (II)
- Ніштадтський мирний договір 1721 — 189 (II)
- Ниязов Сапармурат — 190 (II)
- Нкрума Кваме — 190 (II)
- Нобелівська премія миру — 190 (II)
- «Нова східна політика» ФРН — 191 (II)
- Новація міжнародного договору — 192 (II)
- «Нове партнерство для розвитку Африки», НЕПАД — 192 (II)
- Нове політичне мислення — 192 (II)
- Новий міжнародний економічний порядок (НМЕП) — 193 (II)
- Новомаргеланський протокол 1884 — 193 (II)
- «Ножиці цін» — 193 (II)
- Нойрат Костянтин — 193 (II)
- Нордслеттен Ойвінд — 194 (II)
- Норма міжнародного права — 194 (II)
- Носач Тимофій — 194 (II)
- Нота вербальна — 195 (II)
- Нота дипломатична — 195 (II)
- Нота циркулярна — 195 (II)
- Нотами обмін — 195 (II)
- Нотифікація — 195 (II)
- Нуйома Сем Чафішуна — 196 (II)
- Нунцій — 196 (II)
- Ньєрере Джуліус Камбарадже — 196 (II)
- Нью-Йоркська нарада міністрів закордонних справ США, Великої Британії і Франції 1950 — 197 (II)
- Нью-Йоркська угода про врегулювання в Сальвадорі 1992 — 197 (II)
- Нью-Йоркська угода про припинення вогню в Анголі 1988 — 197 (II)
- Нюрнберзький процес 1945-46 — 198 (II)
- Об'єднаний інститут ядерних досліджень, ОІЯД — 199 (II)
- Об'єкт міжнародного договору — 199 (II)
- Об'єкт міжнародного права — 199 (II)
- Обмеження стратегічних озброєнь (ОСО) процес — 199 (II)
- Обмеженого суверенітету доктрина — 200 (II)
- Обмеженої ядерної війни доктрина 1980 — 201 (II)
- Обмежувальна ділова практика — 201 (II)
- Обов'язкова юрисдикція — 201 (II)
- Оботе Аполло Мілтон — 202 (II)
- Обставини, що звільняють від відповідальності — 202 (II)
- Огризко Володимир Станіславович — 203 (II)
- Одинець Дмитро Михайлович — 203 (II)
- Одноголосності принцип — 203 (II)
- Односторонній акт — 203 (II)
- Озадовський Андрій Андрійович — 203 (II)
- Озал Тургут — 204 (II)
- Окінавська хартія Глобального інформаційного суспільства 2000 — 204 (II)
- Оксеншерн Аксель Густафсон — 205 (II)
- Окума Сігенобу — 205 (II)
- Окупація воєнна — 205 (II)
- Олбрайт Мадлен — 205 (II)
- Олег — 206 (II)
- Олександр I — 206 (II)
- Олександр II — 207 (II)
- Олександр III — 207 (II)
- Олексій Михайлович — 207 (II)
- Олененко Юрій Олександрович — 207 (II)
- Олесницький Ярослав — 208 (II)
- Олійник Борис Ілліч — 208 (II)
- Олні Річард — 208 (II)
- Ольга — 209 (II)
- Ольгерд — 209 (II)
- Ольмюцька угода 1850 — 210 (II)
- Омуралієв Есенгул — 210 (II)
- Онацький Євген Дометійович — 211 (II)
- ОПЕК — 211 (II)
- Операції ООН з підтримки миру — 211 (II)
- Операція військ США в Панамі 1989 — 212 (II)
- Опіка міжнародна — 212 (II)
- Опінію юріс — 212 (II)
- Оптація — 212 (II)
- Організація американських держав, ОАД — 213 (II)
- Організація африканської єдності, ОАЄ — 214 (II)
- Організація Варшавського договору — 216 (II)
- Організація договору колективної безпеки (ОДКБ) — 216 (II)
- Організація договору Південно-Східної Азії, СЕАТО — 217 (II)
- Організація економічного співробітництва та розвитку, ОЕСР — 217 (II)
- Організація економічного співробітництва, ОЕС — 218 (II)
- Організація з безпеки та співробітництва в Європі, ОБСЄ — 219 (II)
- Організація з рибальства в Північно-Західній частині Атлантичного океану, НАФО — 220 (II)
- Організація із заборони хімічної зброї, ОЗХЗ — 221 (II)
- Організація ісламської конференції, ОІК — 221 (II)
- Організація Касабланської хартії — 222 (II)
- Організація країн-експортерів нафти, ОПЕК — 222 (II)
- Організація Об'єднаних Націй, ООН — 223 (II)
- Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, ЮНЕСКО — 224 (II)
- Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку, ЮНІДО — 225 (II)
- Організація Північноатлантичного договору, НАТО — 226 (II)
- Організація співробітництва залізниць, ОСЗ — 227 (II)
- Організація Східно-карибських держав, ОСКД — 228 (II)
- Організація Центрального договору, СЕНТО — 228 (II)
- Організація чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) — 229 (II)

- Ордин-Нащокін Афанасій Лаврентійович — 230 (II)
 Ординація Сейму Речі Посполитої 1638 — 230 (II)
 Орегонський договір — 230 (II)
 Орел Анатолій Костянтинович — 231 (II)
 Оренда території міжнародно-правова — 231 (II)
 Оренчук Василь Якович — 231 (II)
 Орлик Григорій Пилипович — 231 (II)
 Орлик Пилип Степанович — 231 (II)
 Ортега Сааведра Даніель — 232 (II)
 Осецький Олександр — 232 (II)
 «Основні напрями зовнішньої політики України» — 232 (II)
 Основоположний акт про взаємні відносини, співпрацю та безпеку між НАТО і Російською Федерацією 1997 — 233 (II)
 Остапенко Сергій Степанович — 234 (II)
 Осташ Ігор Іванович — 234 (II)
 Остерман Андрій Іванович — 235 (II)
 Остерман Іван Андрійович — 235 (II)
 Островів статус міжнародний — 235 (II)
 Остроградський-Апостол Михайло Михайлович — 235 (II)
 Оттавська конвенція про повну заборону протипіхотних мін 1997 — 235 (II)
 Оттоманського боргу проблема — 237 (II)
 Офшорні компанії — 237 (II)
 Офшорні центри — 237 (II)
 Охридська угода 2001 — 237 (II)
- Паасікві Юхо Кусті — 239 (II)
 Павличко Дмитро Васильович — 239 (II)
 Пагуошський рух — 239 (II)
 Пайфер Стівен Карл — 240 (II)
 Пакт стабільності в Європі — 240 (II)
 Пакт стабільності для Південно-Східної Європи — 240 (II)
 Пакт чотирьох 1933 — 241 (II)
 Паламарчук Лука Хомич — 241 (II)
 Палеолог Жорж Моріс — 242 (II)
 Палестинська проблема — 242 (II)
 Палестинсько-ізраїльські переговори 1992 — 245 (II)
 Пальме Улоф — 245 (II)
 Пальмерстон Генрі Джон Темпл — 246 (II)
 Пам'ятна записка — 246 (II)
 Панамериканізм — 246 (II)
 Панамериканська зона вільної торгівлі, ПАЗВТ — 247 (II)
 Панамериканська конференція 1889-90 — 248 (II)
 Панамериканський союз — 248 (II)
 Панамериканські конференції — 248 (II)
 Панамериканські саміти — 248 (II)
 Панамська конференція 1939 — 248 (II)
 Панамський канал — 249 (II)
 Панамський конгрес 1826 — 249 (II)
 Пангерманізм — 250 (II)
 Пангерманський союз — 250 (II)
 Панейко Василь Лукич — 250 (II)
 Панін Микита Іванович — 251 (II)
 Панісламізм — 251 (II)
 Панкін Борис Дмитрович — 252 (II)
 Панславізм — 252 (II)
 «Панча шила» — 252 (II)
 Пань Чжаньлінь — 252 (II)
- Папандреу Андреас — 252 (II)
 Папен Франц фон — 253 (II)
 Папська дипломатія середньовіччя — 253 (II)
 Пар інтерім — 255 (II)
 Парадигма — 255 (II)
 Паралельна (конкуруюча) юрисдикція — 255 (II)
 Парафування міжнародного договору — 256 (II)
 Парашук Михайло Іванович — 256 (II)
 Паризька конференція 1858 — 256 (II)
 Паризька мирна конференція 1919-20 — 257 (II)
 Паризька мирна конференція 1946 — 258 (II)
 Паризька угода про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі 1973 — 258 (II)
 Паризька хартія для нової Європи — 259 (II)
 Паризький клуб — 259 (II)
 Паризький конгрес 1856 — 260 (II)
 Паризький мирний договір 1763 — 260 (II)
 Паризький мирний договір 1814 — 261 (II)
 Паризький мирний договір 1815 — 261 (II)
 Паризький мирний договір 1856 — 262 (II)
 Паризький протокол про Бессарабію — 262 (II)
 Паризький саміт НБСЄ 1990 — 263 (II)
 Паризькі переговори про врегулювання у В'єтнамі — 263 (II)
 Паризькі союзні договори 1812 — 264 (II)
 Паризькі угоди з остаточного врегулювання в Камбоджі 1991 — 264 (II)
 Паритет купівельної спроможності — 265 (II)
 Паритетний принцип — 265 (II)
 Парки міжнародні — 265 (II)
 Парламентар — 266 (II)
 Партизани — 266 (II)
 «Партнерство заради миру», ПЗМ — 266 (II)
 Парчевич Петро — 267 (II)
 Пас Естенссоро Віктор — 267 (II)
 Пас Самора — 267 (II)
 Паскуаль Карлос — 268 (II)
 Паспорт закордонний (дипломатичний, службовий) — 268 (II)
 Лассфільда меморандум 1930 — 268 (II)
 Патон Борис Євгенович — 268 (II)
 Пауелл Колін — 269 (II)
 Пахомов Юрій Миколайович — 269 (II)
 Пацифізм — 269 (II)
 Пашич Нікола — 269 (II)
 Пащук Віктор Вікторович — 270 (II)
 Пекінська угода 1886 — 270 (II)
 Пекінська угода 1984 — 270 (II)
 Пекінський договір 1925 — 271 (II)
 Пекінський російсько-китайський додатковий договір 1860 — 272 (II)
 Пекінські угоди 1860 — 272 (II)
 Пелопоннеська війна 431 – 404 до н. е. — 273 (II)
 Пелопоннеська ліга — 273 (II)
 Пенджабська проблема — 273 (II)
 Пераса Чапо Хосе Діонісіо — 274 (II)
 Переговори міжнародні — 274 (II)
 Переговорів міжнародних теорія — 274 (II)
 Передача технологій — 275 (II)
 Передова група — 275 (II)

- Перемир'я — 275 (II)
 Переміщені особи — 276 (II)
 Перес де Куельяр Хав'єр — 276 (II)
 Перес Карлос Андрес — 276 (II)
 Перес Шимон — 277 (II)
 Переслідування у відкритому морі — 277 (II)
 Переяславська угода 1630 — 278 (II)
 Переяславські переговори між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою 1649 — 278 (II)
 Переяславські статті 1659 — 278 (II)
 Переяславсько-Московська угода 1654 — 279 (II)
 Перл-Харбор 1941 — 280 (II)
 Перне Юг — 280 (II)
 Перон Хуан Домінго — 281 (II)
 Перрі місія 1853-54 — 281 (II)
 Персії та Спарти договір 412 до н. е. — 281 (II)
 Персона грата — 281 (II)
 Персона нон грата — 282 (II)
 Перфецький Роман — 282 (II)
 Перша світова війна (1914-18) — 282 (II)
 Першинга експедиція — 285 (II)
 Першості принцип — 285 (II)
 Песік Мішель-Ів — 285 (II)
 Петен Анрі — 285 (II)
 Петербурзька декларація 1908 — 286 (II)
 Петербурзький договір 1881 — 286 (II)
 Петербурзький мирний договір 1762 — 287 (II)
 Петербурзький мирний договір 1805 — 287 (II)
 Петербурзький протокол 1826 — 288 (II)
 Петербурзький протокол 1907 — 288 (II)
 Петербурзький союзний договір 1746 — 288 (II)
 Петербурзький союзний договір 1757 — 289 (II)
 Петербурзький союзний договір 1764 — 289 (II)
 Петербурзький союзний договір 1795 — 290 (II)
 Петерсон Свен Улоф Оке — 290 (II)
 Петлюра Симон Васильович — 290 (II)
 Петрановський Ярема — 291 (II)
 Петрик — 291 (II)
 Петро I — 292 (II)
 Петрушевич Євген Омелянович — 292 (II)
 Пехлеві Мохаммед Реза-шах — 293 (II)
 Пивоваров Валерій Костянтинович — 294 (II)
 Пилипчук Пилип Каленикович — 294 (II)
 Пирожков Сергій Іванович — 294 (II)
 Пібун Сонгхрам Луанг — 294 (II)
 Південних Курил проблема — 295 (II)
 Південної Родезії проблема — 297 (II)
 Південнотихоокеанська комісія — 298 (II)
 Південнотихоокеанський форум — 298 (II)
 Півдня Африки криза — 298 (II)
 Північна війна 1700-21 — 298 (II)
 Північна семилітня війна 1563-70 — 299 (II)
 «Північна система» — 300 (II)
 Північне співробітництво — 300 (II)
 «Північний концерт» — 300 (II)
 Північних територій проблема — 301 (II)
 Північноамериканська угода про вільну торгівлю, НАФТА — 301 (II)
 Північноатлантичний договір 1949 — 302 (II)
 «Півночі — Півдня» проблема — 302 (II)
 Підводних кабелів і трубопроводів ушкодження — 303 (II)
 Підводних човнів (ПЧ) режим судноплавства — 303 (II)
 Підгорний Микола Вікторович — 304 (II)
 Підопічні території — 304 (II)
 Підписання міжнародного договору — 304 (II)
 Пікінський мир 1475 — 305 (II)
 Піла проект 1937 — 305 (II)
 Пілсудський Юзеф Клеменс — 306 (II)
 Пільницька декларація 1791 — 307 (II)
 Піночет Августо Угарте — 307 (II)
 Піратство — 307 (II)
 Пісковий Іван Миколайович — 308 (II)
 Післявоєнне врегулювання з Японією — 308 (II)
 Пітт Вільям Молодший — 309 (II)
 Пітт Вільям Старший — 310 (II)
 План співробітництва в інтересах економічного розвитку держав Азіатсько-Тихоокеанського регіону — 310 (II)
 Плевена план 1951 — 310 (II)
 Пломб'єрська угода 1858 — 310 (II)
 Плюшко Анатолій Дмитрович — 310 (II)
 Плющ Іван Степанович — 310 (II)
 Плячкайтіс Вітаутас Пятрас — 311 (II)
 Повірений у справах — 311 (II)
 Повітряна лінія міжнародна — 311 (II)
 Повстала сторона — 311 (II)
 Подвійне оподаткування — 311 (II)
 Поділи Речі Посполитої — 311 (II)
 Подольс Ігор Валентинович — 313 (II)
 Позитивні гарантії безпеки — 313 (II)
 Позиціонування — 313 (II)
 Пол Пот — 313 (II)
 Поліньяк Огюст — 314 (II)
 Політика — 314 (II)
 Політичний ідеалізм — 314 (II)
 Політичний реалізм — 315 (II)
 Політичний час — 315 (II)
 Політичної рівноваги принцип — 316 (II)
 Половець Семен — 316 (II)
 Положення про порядок розміщення дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав і представництв міжнародних організацій в Україні 1995 — 317 (II)
 Полоз Михайло Миколайович — 317 (II)
 Полуботок Павло Леонітович — 317 (II)
 Польоти міжнародні нерегулярні — 318 (II)
 Польоти міжнародні регулярні — 318 (II)
 Польоти міжнародні транзитні — 318 (II)
 Польське повстання 1830-31 — 318 (II)
 Польське повстання 1863-64 — 319 (II)
 Польський комітет національного визволення (ПКНВ) — 320 (II)
 Польсько-радянська угода про взаємну підтримку у війні проти Німеччини 1941 — 320 (II)
 Польсько-радянська угода про державний кордон 1944 — 321 (II)
 Польсько-радянський договір про державний кордон 1945 — 321 (II)
 Польсько-радянський договір про ненапад 1932 — 321 (II)

- Польсько-радянський договір про обмін ділянками державних територій 1951 — 321 (II)
- Польсько-французький політичний договір 1922 — 322 (II)
- Полановський мирний договір 1634 — 322 (II)
- Помпідю Жорж — 322 (II)
- Пономаренко Анатолій Георгійович — 322 (II)
- Пономаренко Володимир Степанович — 322 (II)
- Понятенко Прокіп Дмитрович — 323 (II)
- Попадюк Роман — 323 (II)
- Порошенко Петро Олексійович — 323 (II)
- Порта — 323 (II)
- Портсмутський мир 1905 — 323 (II)
- Порш Микола Володимирович — 324 (II)
- «Порядок денний 2000: за сильнішу та розширену Європу» — 324 (II)
- Порядок міжнародний — 325 (II)
- Порядок світовий — 325 (II)
- Посланник — 326 (II)
- Послання глав держав, урядів, міністрів закордонних справ — 326 (II)
- Посол — 326 (II)
- Посол за сумісництвом — 327 (II)
- Посольство — 327 (II)
- Посольство надзвичайне — 327 (II)
- Посольська канцелярія — 327 (II)
- Посольське право — 328 (II)
- Посольський обряд — 328 (II)
- Посольський приказ — 328 (II)
- Поссевіно Антоніо — 329 (II)
- Постійне представництво при міжнародній організації — 329 (II)
- Постійне представництво України при ООН — 330 (II)
- Посткейнсіанство — 331 (II)
- Потреро-де-лос-Фунес декларація 1996 — 331 (II)
- Потрійний пакт 1940 — 331 (II)
- Потсдамська (Берлінська) конференція 1945 — 331 (II)
- Потсдамська декларація 1945 — 333 (II)
- Потсдамська союзна конвенція 1805 — 333 (II)
- Потсдамське побачення 1910 — 333 (II)
- Потьомкін Григорій Олександрович — 334 (II)
- Похвальський Вячеслав Володимирович — 334 (II)
- Почесний консул — 335 (II)
- Поширення порнографії — 335 (II)
- Права дитини — 336 (II)
- Права жінок — 336 (II)
- Права людини — 336 (II)
- Права людини екологічні — 337 (II)
- Права людини культурні — 338 (II)
- Права народів — 338 (II)
- Право ґрунту — 338 (II)
- Право зовнішніх зносин — 338 (II)
- Право крові — 339 (II)
- Право міжнародних договорів — 339 (II)
- Право міжнародних організацій — 340 (II)
- Право міжнародної безпеки — 340 (II)
- Право призове — 341 (II)
- Право притулку — 341 (II)
- Правова допомога — 342 (II)
- Правовідносини міжнародні — 342 (II)
- Правонаступництво держав — 343 (II)
- Правонаступництво при відокремленні частини (частин) території держави — 343 (II)
- Правонаступництво при об'єднанні держав — 344 (II)
- Правонаступництво при переході території — 344 (II)
- Правонаступництво при соціальній революції — 345 (II)
- Правонаступництво при утворенні держав у результаті поділу — 345 (II)
- Правонаступництво при утворенні нових незалежних держав — 345 (II)
- Правонаступництво уряду — 346 (II)
- Правонаступництво щодо державних кордонів — 346 (II)
- Правопорушення міжнародне — 347 (II)
- Правопорядок міжнародний — 347 (II)
- Правосуб'єктність міжнародна — 347 (II)
- Правосуб'єктність міжнародних організацій — 347 (II)
- Прагматична санкція — 348 (II)
- «Празька весна» — 348 (II)
- Празький саміт НАТО 2002 — 349 (II)
- Прапор державний — 349 (II)
- Превентивна дипломатія — 350 (II)
- Превентивні заходи — 351 (II)
- Предмет міжнародного права — 351 (II)
- Представництво МЗС України на території України — 352 (II)
- Прелімінарний мирний договір між Українською Державою і РСФРР 1918 — 352 (II)
- Прелімінарні договори — 353 (II)
- Преображенський союзний договір 1699 — 353 (II)
- Прерогатива — 353 (II)
- Прессбурзький мирний договір 1805 — 353 (II)
- Прес-служба — 354 (II)
- Придністровський конфлікт — 354 (II)
- Приєднання до міжнародного договору — 355 (II)
- Приймаюча держава — 356 (II)
- Прийняття політичних рішень теорія — 356 (II)
- Прилегла зона — 357 (II)
- Примаков Віталій Маркович — 357 (II)
- Примаков Євген Максимович — 357 (II)
- Примаченко Вадим Вікторович — 357 (II)
- Примусові заходи — 358 (II)
- «Природні кордонів» концепція — 358 (II)
- Притулок дипломатичний — 359 (II)
- Притулок територіальний — 359 (II)
- «Прифронтові держави» — 359 (II)
- Пріоритету і прямої дії міжнародного права принцип — 360 (II)
- Прогнозування зовнішньополітичне — 360 (II)
- Прогнозування міжнародне — 360 (II)
- Прогнозування політичне — 360 (II)
- Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй, ПРООН — 361 (II)
- Програмний інформаційно-аналітичний комплекс «Дипломат» — 362 (II)
- Проді Романо — 362 (II)
- Продовольча та сільськогосподарська організація ООН, ФАО — 362 (II)
- Прокопович В'ячеслав Костянтинович — 363 (II)
- Прокопович Сава — 363 (II)
- Проксенія — 364 (II)
- Пролонгація міжнародного договору — 364 (II)

- Прометеївський рух — 364 (II)
 Промульгація міжнародного договору — 364 (II)
 Пророгаційні угоди — 364 (II)
 Простір політичний — 364 (II)
 Протекторат — 365 (II)
 Протекціонізм — 365 (II)
 Протоки міжнародні — 365 (II)
 Протокол дипломатичний — 366 (II)
 Протокол дипломатичний в ООН — 366 (II)
 Пруссько-російський договір 1716 — 367 (II)
 Пруссько-російський договір про мир, дружбу і наступальний та оборонний союз 1813 — 367 (II)
 Прутський мир 1711 — 367 (II)
 Пуанкаре Раймон — 368 (II)
 Пунічні війни 264-146 до н. е. — 368 (II)
 Пунта-дель-Есте хартія 1961 — 369 (II)
 Пустовойтенко Валерій Павлович — 369 (II)
 Путін Володимир Володимирович — 369 (II)
- Рабин Іцхак — 371 (II)
 Работоргівля — 371 (II)
 Рабство — 371 (II)
 Равська угода 1698 — 372 (II)
 Рада Безпеки ООН — 372 (II)
 Рада держав Балтійського моря, РДБМ — 373 (II)
 Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) — 373 (II)
 Рада євроатлантичного партнерства, РЕАП — 374 (II)
 Рада Європи, РЕ — 374 (II)
 Рада міністрів закордонних справ (РМЗС) — 375 (II)
 Рада національної безпеки США, РНБ — 375 (II)
 Рада північноатлантичного співробітництва, РПАС — 375 (II)
 Рада співробітництва арабських держав Перської затоки, РСАДПЗ — 376 (II)
 Ради Безпеки ООН резолюції — 377 (II)
 Радіомовлення незаконне — 378 (II)
 Радянсько-румунська угода 1918 — 378 (II)
 Радянсько-румунська угода 1940 — 379 (II)
 Радянсько-румунський протокол про уточнення проходження лінії державного кордону 1948 — 379 (II)
 Радянсько-румунські договори 1949 і 1961 про режим державного кордону — 380 (II)
 Радянсько-фінляндська війна 1939-40 — 380 (II)
 Радянсько-фінляндська угода про Аландські острови 1940 — 381 (II)
 Радянсько-фінляндський договір 1918 — 381 (II)
 Радянсько-фінляндський мирний договір 1940 — 382 (II)
 Радянсько-французький договір про взаємодопомогу 1935 — 382 (II)
 Радянсько-французький договір про ненапад 1932 — 382 (II)
 Радянсько-французький договір про союз та взаємну допомогу 1944 — 382 (II)
 Радянсько-чехословацький договір про взаємодопомогу 1935 — 383 (II)
 Радянсько-чехословацький договір про Закарпатську Україну 1945 — 383 (II)
 Радянсько-чехословацький тимчасовий договір 1922 — 383 (II)
 Радянсько-югославський конфлікт 1948-53 — 384 (II)
 Радянсько-югославські угоди 1955-56 — 386 (II)
 Радянсько-японська конвенція про основні принципи взаємовідносин 1925 — 387 (II)
- Радянсько-японський пакт про нейтралітет 1941 — 387 (II)
 Ракет середньої дальності (РСД) розміщення в Європі — 388 (II)
 Раковський Христіян — 389 (II)
 Рамкові програми Європейського Союзу — 390 (II)
 Рамошка Ромуальдас — 391 (II)
 Рао Нарасімха — 391 (II)
 Рапацький Адам — 391 (II)
 Раппальський договір 1922 — 391 (II)
 Раротонга договір — 392 (II)
 Расизм — 392 (II)
 Раск Дін — 392 (II)
 Ратифікаційна грамота — 392 (II)
 Ратифікація — 393 (II)
 Рахман Муджибур — 393 (II)
 Рахмонов Емомалі — 393 (II)
 Раціонального вибору теорія — 393 (II)
 Рацірака Дідьє — 394 (II)
 Раштаттський конгрес 1797-99 — 394 (II)
 Раштаттський мир 1714 — 394 (II)
 Реального зв'язку принцип — 395 (II)
 Ревай Юліан — 395 (II)
 Регіоналізм — 395 (II)
 Регіональна інформаційна політика — 396 (II)
 Регламент — 398 (II)
 Реекспорт — 398 (II)
 Режим військового полону — 398 (II)
 Режим міжнародний — 398 (II)
 Режим найбільшого сприяння — 398 (II)
 Режимів міжнародних концепція — 399 (II)
 Резидент — 399 (II)
 Резник Михайло Борисович — 399 (II)
 Резолюція — 400 (II)
 Реімпорт — 400 (II)
 Реінтеграція — 400 (II)
 Рейган Рональд Вілсон — 400 (II)
 Рейгана доктрина — 401 (II)
 Рейди морські — 401 (II)
 Рейк'явікський саміт СРСР та США 1986 — 401 (II)
 Рейнський гарантійний пакт 1925 — 402 (II)
 Рейхенбахська угода 1790 — 402 (II)
 «Рейхштадське побачення» 1876 — 402 (II)
 Реквізіція — 402 (II)
 Реконверсія — 403 (II)
 Ректифікація кордону — 403 (II)
 Ремілітаризація — 403 (II)
 Рене Франс-Альбер — 403 (II)
 Рензбург Хуесен Пітер ван — 403 (II)
 Ренсімена місія — 404 (II)
 Репарації — 404 (II)
 Репатріація — 404 (II)
 Репо Тімо Юхані — 404 (II)
 Репресалії — 404 (II)
 Реституція — 405 (II)
 Реторсія — 406 (II)
 Решетилівські статті 1709 — 406 (II)
 Ржепецький Борис — 406 (II)
 Рибак Олексій Миколайович — 406 (II)

Рибальська зона — 407 (II)
 Ризький мирний договір 1921 — 407 (II)
 Рилач Валерій Олександрович — 408 (II)
 Рилач Юрій Олександрович — 408 (II)
 Римський клуб — 408 (II)
 Римський пакт 1935 — 409 (II)
 Римський Статут Міжнародного кримінального суду — 409 (II)
 Римської імперії іноземні союзники — 410 (II)
 Риму Стародавнього дипломатія — 411 (II)
 Риму союзні договори — 412 (II)
 Риму та Карфагену договір 508 до н. е. — 412 (II)
 Риму та Карфагену договір 348 до н. е. — 412 (II)
 Риму та Парфії договори — 412 (II)
 Ришельє Арман Емманюель дю Плессі — 412 (II)
 Ришельє Арман Жан дю Плессі — 413 (II)
 Ріббентроп Іоакім — 413 (II)
 «Рівних держав» концепція — 414 (II)
 Рівноправності та права народів розпоряджатися своєю долею принцип — 414 (II)
 Рідський союзний договір 1813 — 414 (II)
 Ріки міжнародні — 414 (II)
 Ріо-Гранде конфлікт 1846 — 415 (II)
 Ріо-де-Жанейро договір 1947 — 415 (II)
 Ріо-де-Жанейро зустріч глав держав та урядів країн Європейського Союзу, Латинської Америки й Карибського басейну — 416 (II)
 Рівський мир 1697 — 416 (II)
 Роа Гарсія Рауль — 416 (II)
 Робертсон Джордж — 417 (II)
 Робінсон Ендрю Норвал — 417 (II)
 Роджерс Вільям Пірс — 417 (II)
 Рожанковський Теодор — 417 (II)
 Розена — Нісі протокол 1898 — 418 (II)
 Розкрадання ядерного матеріалу — 418 (II)
 Розумовський Андрій Кирилович — 418 (II)
 Розумовський Кирило Григорович — 418 (II)
 Ролінгс Джеррі Джон — 419 (II)
 Роман-Борис Мстиславич — 419 (II)
 Ромуло Карлос Пенья — 420 (II)
 Росії та Білорусі співтовариство — 420 (II)
 Росії та Білорусі союзна держава — 421 (II)
 Російсько-афганського кордону проблема — 421 (II)
 Російської імперії дипломатія — 422 (II)
 Російсько-польська війна 1831 — 424 (II)
 Російсько-румунський договір 1877 — 424 (II)
 Російсько-сіамська (Таїландська) декларація 1899 — 424 (II)
 Російсько-турецька угода 1914 — 424 (II)
 Російсько-турецький мир 1879 — 425 (II)
 Російсько-турецький союзний договір 1799 — 425 (II)
 Російсько-турецький союзний договір 1805 — 425 (II)
 Російсько-французька воєнна конвенція 1892 — 426 (II)
 Російсько-шведський союзний договір 1791 — 426 (II)
 Російсько-шведський союзний договір 1812 — 427 (II)
 Російсько-японський договір 1875 — 428 (II)
 Російсько-японський договір 1895 — 428 (II)
 Роскільський мир 1658 — 428 (II)
 Роставицька угода 1619 між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою — 428 (II)
 Ротація — 429 (II)
 Рузвельт Теодор — 429 (II)
 Рузвельт Франклін Делано — 430 (II)
 Румунсько-французький договір 1926 — 430 (II)
 Румунсько-югославський договір 1921 — 430 (II)
 Румянцев Микола Петрович — 431 (II)
 Русько-візантійський договір 860 — 431 (II)
 Русько-візантійський договір 944 — 431 (II)
 Русько-візантійський договір 971 — 432 (II)
 Русько-візантійський договір 1046 — 432 (II)
 Русько-візантійські договори 907 і 911 — 433 (II)
 Русько-візантійські переговори 946 — 433 (II)
 Русько-литовська союзна угода 1254 — 434 (II)
 Русько-німецький союзний договір 1017 — 434 (II)
 Русько-польські союзні угоди 1038 і 1042 — 434 (II)
 Русько-угорська мирна угода 1246 — 435 (II)
 Русько-угорська союзна угода 1252 — 435 (II)
 Рута місія — 435 (II)
 Рута — Такахіро угода — 435 (II)
 Рух неприєднання — 436 (II)
 Рюйтель Арнольд — 437 (II)
 Рябовол Микита Степанович — 437 (II)
 Саадабадський пакт — 439 (II)
 Сааданбеков Жумагул — 439 (II)
 Саакашвілі Михайло — 439 (II)
 Сабрі Алі — 439 (II)
 Савич Семен — 440 (II)
 Савич Семен — 440 (II)
 Сагайдачний Петро Кононович — 440 (II)
 Сагіб Герей I — 440 (II)
 Садат Мухаммед Анвар — 441 (II)
 Садег-Бонаб Ахмад — 441 (II)
 САДК — 441 (II)
 Сазонов Сергій Дмитрович — 441 (II)
 Саїд Нурі — 442 (II)
 Сайкса — Піко угода 1916 — 442 (II)
 Сайондзі Кіммоті — 443 (II)
 Салазар Антоніу ді Олівєра — 443 (II)
 Саліковський Олександр Хомич — 443 (II)
 Салінас де Гортарі Карлос — 444 (II)
 Салонікське перемир'я 1918 — 444 (II)
 Салют — 444 (II)
 Самаранч Хуан Антоніо — 445 (II)
 Саміт — 445 (II)
 «Саміт Землі» 1992 — 445 (II)
 «Саміт тисячоліття» — 445 (II)
 Самозахист — 446 (II)
 Самойлович Іван Самійлович — 446 (II)
 Самооборона індивідуальна — 447 (II)
 Самооборона колективна — 447 (II)
 Сандуляк Леонтій Іванович — 448 (II)
 «Санітарний кордон» — 448 (II)
 Санкції міжнародні — 449 (II)
 Санкції ООН проти Південно-Африканської Республіки (ПАР) — 449 (II)
 Сан-Ремо конференція 1920 — 449 (II)
 Сан-Стефанський мирний договір 1878 — 450 (II)

Сантер Жак — 450 (II)
 Сантос Маріо Августу — 450 (II)
 Сантуш Жозеф-Едуарду душ — 451 (II)
 Сантьяго резолюція 1991 — 451 (II)
 Сан-Франциська конференція 1945 — 452 (II)
 Сан-Франциський мирний договір 1951 — 453 (II)
 Сараджоглу Шюкрю — 454 (II)
 Сардачук Петро Данилович — 454 (II)
 Сарпер Селім — 454 (II)
 Сассу-Нгессо Дені — 454 (II)
 Састроаміджойо Алі — 454 (II)
 Сатисфакція — 455 (II)
 Свиначук Євген Григорович — 455 (II)
 Свірський Юрій Володимирович — 455 (II)
 Світова асоціація автомобільних магістралей, СААМ — 456 (II)
 Світової системи теорія — 456 (II)
 Світова організація торгівлі, СОТ — 457 (II)
 Світова продовольча програма, СПП — 458 (II)
 Світова ціна — 458 (II)
 Світове господарство — 459 (II)
 Світовий океан — 459 (II)
 Світовий ринок — 460 (II)
 Світовий ринок золота — 460 (II)
 Світовий ринок робочої сили — 461 (II)
 Світовий саміт з інформаційного суспільства — 461 (II)
 Світові гроші — 462 (II)
 Світові ринки капіталу — 462 (II)
 Світові ринки послуг — 462 (II)
 Світові ринки сировинних товарів — 462 (II)
 Світські конгреси — 463 (II)
 Святослав Ігоревич — 463 (II)
 Священна ліга 1684-98 — 464 (II)
 Священна Римська імперія — 464 (II)
 Священний союз — 465 (II)
 СЕАТО — 465 (II)
 Севільський договір 1729 — 465 (II)
 Севрський мирний договір 1920 — 465 (II)
 Севрюк Олександр Олександрович — 466 (II)
 Сегрегація — 466 (II)
 Сейдамет Джафер — 466 (II)
 Секретаріат ООН — 467 (II)
 Секуляризація — 467 (II)
 Селім Герей I — 468 (II)
 Семенець Олег Євгенович — 468 (II)
 Семилітня війна 1756-63 — 468 (II)
 Сенгор Леопольд Седар — 469 (II)
 Сенегамбія — 469 (II)
 Сен-Жерменський мирний договір 1919 — 470 (II)
 СЕНТО — 470 (II)
 Сепаратизм — 470 (II)
 Сербсько-турецька війна 1876 — 470 (II)
 Сергеев Юрій Анатолійович — 471 (II)
 «Сердечна згода» 1904 — 471 (II)
 Середземноморський діалог НАТО — 472 (II)
 Сидоренко Григорій Микитович — 472 (II)
 Симахія — 472 (II)
 Симльська угода 1972 — 473 (II)
 Система валютна — 473 (II)
 Система міжнародна — 474 (II)
 Система міжнародного права — 474 (II)
 Система науки міжнародного права — 474 (II)
 Системи міжнародних відносин середовище — 475 (II)
 Системний аналіз — 475 (II)
 Сіанук Нородом — 476 (II)
 Сіахаан Ремі Рамаулі — 476 (II)
 Сідехара Кідзюро — 477 (II)
 Сікевич Володимир Васильович — 477 (II)
 Сікорський Владислав Євгеніуш — 477 (II)
 Сілванян Грач Гамлікович — 478 (II)
 Сімоносекський мирний договір 1895 — 478 (II)
 Сінгалевич Володимир — 478 (II)
 Сінклер Володимир Олександрович — 478 (II)
 Сістовський мирний договір 1791 — 479 (II)
 Сіяк Іван Михайлович — 479 (II)
 Скопенко Віктор Васильович — 479 (II)
 Скоропадський Павло Петрович — 480 (II)
 Скрипник Микола Олексійович — 481 (II)
 Скубішевський Кшиштоф — 482 (II)
 Скуратовський Михайло Васильович — 482 (II)
 Славинський Максим Антонович — 482 (II)
 Слайдела місія — 483 (II)
 Сліпченко Олександр Сергійович — 483 (II)
 Слободищенський трактат 1660 — 483 (II)
 Служба іномовлення «Україна і світ» — 484 (II)
 Смаль-Стоцький Роман Степанович — 484 (II)
 Смаль-Стоцький Степан Йосипович — 484 (II)
 Смертна кара — 485 (II)
 Сметанін Володимир Ілліч — 485 (II)
 Сміт Роланд Гедлі — 485 (II)
 Смолій Валерій Андрійович — 485 (II)
 Снегур Мірча — 485 (II)
 СНО-1 договір — 486 (II)
 СНО-2 договір — 486 (II)
 Соареш Маріо — 486 (II)
 Сокович Євген Олександрович — 486 (II)
 Солана Хав'єр — 486 (II)
 Солсбері Роберт Артур Толбот Гасконі-Сесіл — 487 (II)
 Соні Від'я Бхушант — 487 (II)
 Соціологія міжнародних відносин — 487 (II)
 Союз арабського магрибу, САМ — 487 (II)
 Союз Визволення України (СВУ) — 488 (II)
 «Союз заради прогресу» — 490 (II)
 Союз трьох імператорів — 490 (II)
 Союз Центральних держав — 490 (II)
 Союзи валютні — 490 (II)
 Союзів та коаліцій міжнародних теорія — 491 (II)
 Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР 1920 — 492 (II)
 Спа конференція 1920 — 492 (II)
 Спаак Поль-Анрі — 492 (II)
 Спеціалізація — 493 (II)
 Спеціалізовані установи ООН — 493 (II)
 Спеціальна місія — 494 (II)
 Спеціальні інформаційні операції — 495 (II)
 Спеціальні права запозичення, СДР — 495 (II)

- Спиул Микола — 496 (II)
- Спис Микола Михайлович — 496 (II)
- Співдружність Націй — 496 (II)
- Співдружність Незалежних Держав, СНД — 497 (II)
- Співробітництва між державами принцип — 499 (II)
- Співробітництво — 500 (II)
- Співтовариство розвитку Півдня Африки, САДК — 500 (II)
- Співчуття — 501 (II)
- Спільна зовнішня політика та політика безпеки ЄС, СЗППБ — 501 (II)
- Спільна стратегія ЄС щодо України — 502 (II)
- Спільний ринок країн Південного конуса, МЕРКОСУР — 503 (II)
- Спільний ринок Східної та Південної Африки, КОМЕСА — 504 (II)
- Спір міжнародний — 504 (II)
- Спічрайтинг зовнішньополітичний — 505 (II)
- Спостерігачі — 505 (II)
- Справедливої війни теорія — 505 (II)
- Справедливості принцип — 506 (II)
- СРСР дипломатія — 506 (II)
- СРСР розпад — 508 (II)
- Стабільність — 509 (II)
- «Сталевий пакт» — 509 (II)
- Сталін Йосип Віссаріонович — 509 (II)
- Стамбульська декларація 1992 — 511 (II)
- Стамбульський саміт ОБСЄ 1999 — 511 (II)
- Станік Сюзанна Романівна — 511 (II)
- Старосольський Володимир Якимович — 512 (II)
- Старшинство дипломатичне — 512 (II)
- Статус-кво — 513 (II)
- Статут — 513 (II)
- Статут ООН — 513 (II)
- Шташевський Станіслав Телісфорович — 514 (II)
- Штебницький Петро Януарович — 514 (II)
- Штеттініус Едуард Рейлі молодший — 515 (II)
- Штефанів Гнат — 515 (II)
- Штецько Ярослава Йосипівна — 515 (II)
- Штіккер Дірк — 516 (II)
- Штілуелла місія — 516 (II)
- Штімсон Генрі Люїс — 516 (II)
- Штімсона доктрина — 517 (II)
- Штокгольмська конвенція щодо стійких органічних забруднювачів 2001 — 517 (II)
- Штокгольмська конференція із заходів зміцнення довіри, безпеки та роззброєння в Європі — 517 (II)
- Штокгольмська угода про співробітництво у сфері оборонних матеріалів 2000 — 518 (II)
- Штолтіня війна 1337 – 1453 — 518 (II)
- Штрагетічна оборонна ініціатива (COI) — 518 (II)
- Штрагетічні товари — 519 (II)
- Штрагетія військово-політична — 519 (II)
- Штрагетія економічна — 519 (II)
- Штрагетія зовнішньоекономічна — 520 (II)
- Штрагетія зовнішньополітична — 520 (II)
- Штрагетія інтеграції України до Європейського Союзу 1998 — 520 (II)
- Штрагетія України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО) 2002 — 521 (II)
- Штрагіфікація — 523 (II)
- Штрахування експортно-імпортних вантажів — 523 (II)
- Штрази конференція 1932 — 523 (II)
- Штрази конференція щодо Німеччини — 523 (II)
- «Штрамування» доктрина 1947 — 524 (II)
- Штрак дії міжнародного договору — 524 (II)
- Штраку давності незастосування — 525 (II)
- Штрактура — 525 (II)
- Штраб'єкти міжнародного договору — 525 (II)
- Штраб'єкти міжнародного права — 525 (II)
- Штрабституція — 526 (II)
- Штраверенітет — 526 (II)
- Штраверенної рівності держав принцип — 527 (II)
- Штравна морського національна приналежність — 527 (II)
- Штравна повітряного іноземного примусова посадка — 527 (II)
- Штравна повітряного національна приналежність — 527 (II)
- Штравна повітряного незаконне захоплення — 528 (II)
- Штрадно морське військове — 528 (II)
- Штрадно морське ядерне — 529 (II)
- Штрадноплавство міжнародне торговельне — 529 (II)
- Штрадноплавство по міжнародних річках — 530 (II)
- Штрадно повітряне військове — 530 (II)
- Штрадно повітряне державне — 531 (II)
- Штрадно повітряне цивільне — 531 (II)
- Штрадова процедура міжнародна — 531 (II)
- Штраецька криза 1956 — 531 (II)
- Штраецький канал — 532 (II)
- Штраедзава Сьодзі — 533 (II)
- Штракарно Ахмед — 533 (II)
- Штраковкін Михайло Акінфійович — 533 (II)
- Штрауланський Павло Олександрович — 534 (II)
- Штраунь Ятсен — 534 (II)
- Штрахарто Мохамед — 534 (II)
- Штрафорца Карло — 535 (II)
- Штраффер Яап де Хооп — 535 (II)
- Штрахідна війна 1853-56 — 535 (II)
- Штрахідна криза 1875-78 — 535 (II)
- Штрахідна криза 1894-97 — 537 (II)
- Штрахідне питання — 538 (II)
- Штрахідноафриканське співтовариство, САС — 542 (II)
- Штрахідного Єрусалима анексія — 543 (II)
- Штрахідного Тимору незалежності проблема — 543 (II)
- Штраюремен Філіп де — 544 (II)
- Штрабачник Дмитро Володимирович — 545 (II)
- Штрабуї Жорж — 545 (II)
- Штрабула раза концепція — 546 (II)
- Штраїландська декларація 1899 — 546 (II)
- Штраїванська проблема — 546 (II)
- Штраїлейран Шарль Моріс — 548 (II)
- Штраїтанака Гіті — 548 (II)
- Штраїтанаки меморандум — 549 (II)
- Штраїтанжера статус — 549 (II)
- Штраїтараненко Олександр Сергійович — 551 (II)
- Штраїтарасенко Василь Якимович — 551 (II)
- Штраїтарасюк Борис Іванович — 551 (II)
- Штраїтарік Мірза Фарук — 552 (II)
- Штраїтартуський мирний договір 1920 — 552 (II)
- Штраїтафт Вільям Говард — 552 (II)

- Ташкентська декларація 1966 — 553 (II)
Ташкентський пакт 1992 — 553 (II)
Тегеранська конференція 1943 — 553 (II)
Темницький Володимир — 554 (II)
Тендери міжнародні — 555 (II)
Теплицькі союзні договори 1813 — 555 (II)
Терещенко Михайло Іванович — 555 (II)
Територіальна претензія — 555 (II)
Територіальне верховенство — 556 (II)
Територіальний спір — 556 (II)
Територіальні води — 556 (II)
Територіальні режими особливі — 557 (II)
Територіальної цілісності принцип — 558 (II)
Території зміна приналежності — 558 (II)
Територія державна — 558 (II)
Територія міжнародна — 559 (II)
Терлецький Євген Петрович — 559 (II)
Тероризм інформаційний — 559 (II)
Тероризм міжнародний — 559 (II)
Тер-Петросян Левон — 560 (II)
Тетеря Павло Іванович — 560 (II)
Тетчер Маргарет Гільда — 561 (II)
Техасу анексія — 561 (II)
Тешенський мирний договір 1779 — 562 (II)
Тимофеев Ігор Володимирович — 562 (II)
Тимошенко Костянтин Володимирович — 562 (II)
Тимчасова угода між Австрією і РСФФР та УСРР 1921 — 562 (II)
Тимчасово повірений у справах — 563 (II)
«Тихоокеанська доктрина» Форда — 563 (II)
Тихоокеанське співтовариство — 563 (II)
Тишкевич Михайло Станіславович — 563 (II)
Тільзитські мирні договори 1807 — 564 (II)
Тіто Йосип — 564 (II)
Тітулеску Ніколає — 565 (II)
Ткач Дмитро Іванович — 565 (II)
Ткаченко Олександр Миколайович — 565 (II)
Тлателолко договір — 565 (II)
Тлумачення міжнародного договору — 566 (II)
Тобара доктрина — 567 (II)
Токаржевський-Карашевич Іван Степанович — 567 (II)
Токійський процес 1946-48 — 567 (II)
Толедська угода 1480 — 567 (II)
Толстой Петро Андрійович — 567 (II)
Томашівський Степан Теодорович — 568 (II)
Тондер Деларей фан — 568 (II)
Тонкінська резолюція — 568 (II)
«Тонкінський інцидент» — 568 (II)
Торгова марка — 569 (II)
Торгова політика — 569 (II)
Торговий баланс — 569 (II)
Торговий бар'єр — 569 (II)
Торгово-промислова палата (ТПП) — 569 (II)
Тордесільяський договір 1494 — 569 (II)
Торріхос Омар — 570 (II)
Торрічеллі закон — 570 (II)
Торунські договори 1709 — 570 (II)
Тоталітаризм — 571 (II)
Травендальський мирний договір 1700 — 571 (II)
Трайковский Борис — 571 (II)
Транзит міжнародний — 571 (II)
Транзитний прохід у міжнародній протоці — 572 (II)
Транзиту право — 572 (II)
Трансконтинентальний договір 1819 — 573 (II)
Транснаціональний банк — 573 (II)
Транснаціональних корпорацій кодекс поведінки — 573 (II)
Транснаціональні відносини — 574 (II)
Транснаціональні корпорації (ТНК) — 575 (II)
Транспорт міжнародний — 575 (II)
Трансферні операції — 575 (II)
Трансферні платежі — 576 (II)
Транш — 576 (II)
Третейський запис — 576 (II)
Третейський розгляд — 576 (II)
Третій Інтернаціонал — 576 (II)
Третього Рима концепція — 576 (II)
Третья держава — 577 (II)
Трибунал із морського права міжнародний — 577 (II)
Тридцятилітній мир 446 до н. е. — 578 (II)
Тридцятилітня війна 1618-48 — 579 (II)
Тристороння Заява президентів України, США та Росії 1994 — 580 (II)
Тріанонський мирний договір 1920 — 581 (II)
Троїстий союз — 581 (II)
Троппауський конгрес 1820 — 582 (II)
Троцький Лев — 582 (II)
Троянська війна XIII – XII ст. до н. е. — 583 (II)
Трумен Гаррі — 583 (II) — 584 (II)
Трумена доктрина — 585 (II)
Трюдо П'єр Еліот — 585 (II)
Туарі зустріч 1926 — 585 (II)
Тугута конвенція 1771 — 585 (II)
Туджман Франьо — 586 (II)
Туре Ахмед Секу — 586 (II)
Турецько-французька угода 1921 — 586 (II)
Турецько-югославський договір 1933 — 587 (II)
Туркманчайський мирний договір 1828 — 587 (II)
Турянський Ігор Мефодійович — 587 (II)
Тьер Луї Адольф — 588 (II)
Тюркмен Ільтер (1927) — 588 (II)
Тягло Володимир Миколайович — 588 (II)
Тяньцзіньська китайсько-японська конвенція 1885 — 589 (II)
Тяньцзіньський французько-китайський договір 1885 — 589 (II)
Тяньцзіньські договори 1858 — 589 (II)
Тяпкін Василь Михайлович — 590 (II)
У Тан — 591 (II)
У-2 інцидент — 591 (II)
Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994 — 591 (II)
Угоди міжнародні інвестиційні — 592 (II)
Угоди міжнародні платіжні — 592 (II)
Угоди міжнародні регіональні — 592 (II)
Угоди міжнародні товарні — 593 (II)
Угоди про асоціацію з Європейським Союзом — 593 (II)

- Угорська війна 1848-49 — 593 (II)
- Удовенко Геннадій Йосипович — 593 (II)
- Удовиченко Петро Платонович — 594 (II)
- Уїтлем Едвард Гаф — 594 (II)
- Укладання міжнародного договору — 595 (II)
- Україна в ЮНЕСКО — 595 (II)
- Українська асоціація міжнародного права (УАМП) — 597 (II)
- Українська революція 1917-20 — 597 (II)
- Українське питання під час Другої світової війни — 599 (II)
- Українське питання під час Першої світової війни — 600 (II)
- Українське питання у структурі міжнародних відносин напередодні Другої світової війни — 602 (II)
- Українське питання у структурі міжнародних відносин напередодні Першої світової війни — 603 (II)
- Українське товариство прихильників Ліги Націй — 605 (II)
- «Український часопис міжнародного права» (УЧМП) — 606 (II)
- Українсько-азербайджанський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 2000 — 606 (II)
- Українсько-американська хартія партнерства, дружби і співробітництва 1994 — 607 (II)
- Українсько-антантівські переговори 1919 — 607 (II)
- Українсько-аргентинський договір про дружні відносини і співробітництво 1998 — 609 (II)
- Українсько-білоруські переговори про державний кордон 1918 — 609 (II)
- Українсько-білоруська заява про взаємостосунки 1990 — 612 (II)
- Українсько-білоруський договір про державний кордон 1997 — 613 (II)
- Українсько-білоруський договір про дружбу, добросусідство та співробітництво 1995 — 613 (II)
- Українсько-болгарський договір про дружні відносини і співробітництво 1992 — 614 (II)
- Українсько-бразильський договір про дружні відносини і співробітництво 1995 — 615 (II)
- Українсько-британський договір про принципи відносин і співробітництво 1993 — 615 (II)
- Українсько-в'єтнамський договір про принципи відносин та співробітництва 1996 — 616 (II)
- Українсько-вірменський договір про дружбу і співробітництво 1996 — 616 (II)
- Українсько-гвінейська декларація про принципи співробітництва і дружби 1998 — 617 (II)
- Українсько-грецький договір про дружбу і співробітництво 1996 — 617 (II)
- Українсько-грузинський договір 1918 — 618 (II)
- Українсько-грузинський договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу 1994 — 618 (II)
- Українсько-грузинський мирний договір 1921 — 618 (II)
- Українсько-данська декларація про основні принципи співробітництва 1996 — 619 (II)
- Українсько-донський союзний договір 1918 — 619 (II)
- Українсько-естонський договір про дружбу і співробітництво 1992 — 620 (II)
- Українсько-ізраїльська декларація про поглиблення і подальший розвиток взаємовідносин, партнерства і співробітництва 1996 — 620 (II)
- Українсько-іранський протокол про основні принципи взаємовигідного співробітництва 1997 — 621 (II)
- Українсько-іспанський договір про дружбу і співробітництво 1996 — 621 (II)
- Українсько-італійський договір про дружбу і співробітництво 1995 — 622 (II)
- Українсько-казахстанський договір про дружбу і співробітництво 1994 — 622 (II)
- Українсько-канадська угода про дружбу і співробітництво 1994 — 623 (II)
- Українсько-киргизський договір про дружбу і співробітництво 1996 — 623 (II)
- Українсько-китайська декларація про розвиток і поглиблення відносин дружби і співробітництва 1995 — 624 (II)
- Українсько-корейська декларація про принципи взаємовідносин і співробітництва 1996 — 624 (II)
- Українсько-кримський союзний договір 1648 — 625 (II)
- Українсько-кримський союзний договір 1711 — 625 (II)
- Українсько-кримські переговори 1918 — 625 (II)
- Українсько-кубанський союзний договір 1920 — 627 (II)
- Українсько-кубанські переговори 1918 — 628 (II)
- Українсько-латвійський договір про дружбу і співробітництво 1995 — 629 (II)
- Українсько-литовський договір про дружбу і співробітництво 1994 — 629 (II)
- Українсько-македонський договір про дружбу і співробітництво 1998 — 630 (II)
- Українсько-мексиканська декларація про принципи відносин та співробітництва 1997 — 631 (II)
- Українсько-молдовський договір 1650 — 631 (II)
- Українсько-молдовський договір про державний кордон 1999 — 631 (II)
- Українсько-молдовський договір про добросусідство, дружбу і співробітництво 1992 — 632 (II)
- Українсько-німецька декларація про основи відносин 1993 — 632 (II)
- Українсько-польська війна 1918-19 — 633 (II)
- «Українсько-польська війна 1942-47» — 634 (II)
- Українсько-польська Спільна заява «До порозуміння і єднання» — 635 (II)
- Українсько-польська угода про взаємний обмін населенням 1944 — 636 (II)
- Українсько-польський договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво 1992 — 637 (II)
- Українсько-російські мирні переговори 1918 — 637 (II)
- Українсько-російські мирні переговори 1919 — 639 (II)
- Українсько-російський договір про державний кордон 2003 — 641 (II)
- Українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 — 641 (II)
- Українсько-російський договір про основи відносин 1990 — 643 (II)
- Українсько-російські угоди про поділ Чорноморського флоту — 644 (II)
- Українсько-румунський договір про відносини добросусідства і співробітництва 1997 — 645 (II)
- Українсько-румунський договір про режим державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань 2003 — 645 (II)
- Українсько-словацький договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво 1993 — 646 (II)
- Українсько-трансільванський союзний договір 1656 — 646 (II)
- Українсько-турецький договір про дружбу і братерство 1922 — 647 (II)
- Українсько-турецький договір про дружбу і співробітництво 1992 — 648 (II)
- Українсько-турецький союзний договір 1669 — 648 (II)
- Українсько-турецький союзний договір 1712 — 649 (II)
- Українсько-турецька угода про вільне мореплавство й торгівлю — 649 (II)

- Українсько-туркменський договір про дружбу і співробітництво 1992 — 650 (II)
- Українсько-угорський договір про основи добросусідства та співробітництва 1991 — 650 (II)
- Українсько-узбецький договір 1992 про основи міждержавних відносин, дружбу і співробітництво — 651 (II)
- Українсько-французький договір про взаєморозуміння та співробітництво 1992 — 651 (II)
- Українсько-чеський договір про дружні відносини та співробітництво 1995 — 652 (II)
- Українсько-шведський союз 1708 — 652 (II)
- Українцев Омелян Гнатович — 653 (II)
- Уліссеа Асдрубал Пінто де — 653 (II)
- Ульбрихт Вальтер — 654 (II)
- Ульманіс Гунтіс — 654 (II)
- Ультиматум — 654 (II)
- Умови торгівлі — 654 (II)
- Умови чинності міжнародних договорів — 654 (II)
- Універсального правонаступництва теорія — 655 (II)
- Унія — 655 (II)
- Ункляр-Іскелесійський договір 1833 — 655 (II)
- Унковський Григорій — 656 (II)
- Унція тройська — 656 (II)
- Уоллеса місія 1944 — 656 (II)
- Уповноважений НКЗС СРСР при Раднаркомі УСРР — 656 (II)
- Управління Державного протоколу МЗС України — 657 (II)
- Устич Сергій Іванович — 657 (II)
- Уті посідетіс — 658 (II)
- Утрехтська унія — 658 (II)
- Утрехтський мир 1713 — 659 (II)
- Уччялійський договір 1889 — 659 (II)
- Ушуайська декларація — 660 (II)
- Фабер-Род Крістіан — 661 (II)
- Фаб'ян Клаус — 661 (II)
- Фавзі Махмуд — 661 (II)
- Факультативний протокол — 661 (II)
- Фальшивомонетництво — 661 (II)
- Фам Ван Донг — 662 (II)
- Фанфані Амінторе — 662 (II)
- Фареник Сергій Анатолійович — 662 (II)
- Фарія і Майа Антоніу де — 662 (II)
- Фашизм — 662 (II)
- Фашодська криза 1898 — 663 (II)
- Федерація — 663 (II)
- Федоров Володимир Григорович — 663 (II)
- Фейсал ібн Абд аль-Азіз ас-Сауд — 663 (II)
- Фернандес Фернандо Хосе — 664 (II)
- Феррі Жуль — 664 (II)
- Ферхойген Гюнтер — 664 (II)
- Феський договір 1912 — 665 (II)
- Фещенко-Чопівський Іван Андріянович — 665 (II)
- Филонович Василь Захарович — 666 (II)
- Фігль Леопольд — 666 (II)
- Фієскі Паскаль — 666 (II)
- Філіація — 666 (II)
- Філіпович Раде — 667 (II)
- Філократів мир — 667 (II)
- Фінляндизація — 667 (II)
- Фірлінгер Зденек — 668 (II)
- Фітцджеральд Гаррет Майкл Даймонд — 668 (II)
- Фішер Йошка Мартін — 668 (II)
- Флорентійська дипломатія XIII – XIV ст. — 669 (II)
- Фокін Вітольд Павлович — 669 (II)
- Форгач Йоганн — 670 (II)
- Форд Джеральд — 670 (II)
- Форда доктрина — 670 (II)
- Форін офіс — 671 (II)
- Форлані Арнольдо — 671 (II)
- Формаційна теорія — 671 (II)
- Форс-мажор — 672 (II)
- Форум інформаційного суспільства (ФІС) — 672 (II)
- Форум тихоокеанських островів, ФТО — 672 (II)
- Фрагментація — 673 (II)
- Франк Монік Патрісія Антуанетта — 673 (II)
- Франклін Бенджамін — 673 (II)
- Франко Антоніо — 673 (II)
- Франко Франсіско — 674 (II)
- «Франко» ціна — 674 (II)
- Франко-пруська війна 1870-71 — 674 (II)
- Франкофонія — 675 (II)
- Франкфуртський мир 1871 — 676 (II)
- Франсуа-Понсе Жан-Андре — 676 (II)
- Франц Йосиф I — 676 (II)
- Французька буржуазна революція 1789-99 — 676 (II)
- Французько-ліванський договір 1936 — 679 (II)
- Французько-сирійський договір 1936 — 680 (II)
- Французько-чехословацький договір про союз і дружбу 1924 — 680 (II)
- Французько-югославський договір 1927— 681 (II)
- Французько-японські угоди про Індокитай 1940-41 — 681 (II)
- Франчайзинг — 682 (II)
- Фрахт — 682 (II)
- Фредеріксборзький договір 1720 — 682 (II)
- Фрейзер Дерек — 682 (II)
- Фрейсіне Шарль-Луї — 683 (II)
- Фрідріх-Вільгельм II — 683 (II)
- Фрідріхсгамський мирний договір 1809 — 683 (II)
- Фрунзе Михайло Васильович — 684 (II)
- Фукуда Такео — 684 (II)
- Фукуди доктрина — 684 (II)
- Функціоналізм — 685 (II)
- Функціонального (обмеженого) імунітету держави теорія — 685 (II)
- Фуркало Володимир Васильович — 685 (II)
- Футурологія міжнародних відносин — 686 (II)
- Фухіморі Альберто — 686 (II)
- Хабаровський протокол 1929 — 687 (II)
- Хайле Селассіе I — 687 (II)
- Халіфату арабо-мусульманського дипломатія — 688 (II)
- Халлквіст Мартін Ларс Вільгельм Алексіс — 689 (II)
- Халхін-Гольський конфлікт 1939 — 689 (II)
- Хамід Албар — 690 (II)
- Хаммаршельд Даг — 690 (II)
- Хан Шамун Алам — 690 (II)
- Хандогій Володимир Дмитрович — 690 (II)

Хартія про особливе партнерство між Україною й НАТО 1997 — 691 (II)
Хартленд — 692 (II)
Харченко Ігор Юрійович — 692 (II)
Хасан II — 692 (II)
Хасанський конфлікт 1938 — 692 (II)
Хатамі Сейед Мохаммад — 693 (II)
Хатояма Ітіро — 693 (II)
Хаттінга Ван'т Сант Онно Віллем Корнеліс — 694 (II)
Хау Джеффрі Річард Едвард — 694 (II)
Хауз Едвард Манделл — 694 (II)
Хауза місії — 694 (II)
Хачатрян Армен Авакович — 695 (II)
Хашаба Мона Алі Ахмед — 695 (II)
Хашемі-Рафсанджані Алі Акбар — 695 (II)
Хей Джон — 695 (II)
Хейг Олександр — 696 (II)
Хелл Корделл — 696 (II)
Хелмса — Бертона закон — 696 (II)
Хельсет Андерс — 697 (II)
Хербст Джон Едвард — 697 (II)
Хея доктрина — 697 (II)
Хея — Бюно-Варільї договір — 697 (II)
Хіроta Кокі — 698 (II)
Хірохіто — 698 (II)
Хіт Едвард Річард — 698 (II)
Хмельницький Богдан Михайлович — 698 (II)
Хмельницький Юрій Богданович — 699 (II)
Ходжа Енвер — 699 (II)
Ходоровський Георгій Іванович — 700 (II)
Хойський Фаталі Хан Іскендер-огли — 700 (II)
Холдена місія 1912 — 701 (II)
«Холодна війна» — 701 (II)
Хомейні Рухолла Мусаві — 702 (II)
Хонда Хітоні — 702 (II)
Хонеккер Еріх — 703 (II)
Хор Семюел Джон Герні — 703 (II)
Хора — Лавалія угода 1935 — 704 (II)
Хорн Дюла — 704 (II)
Хосс Селім — 704 (II)
Хотинський мирний договір між Річкю Посполитою і Османською імперією 1621 — 704 (II)
Хо Ши Мін — 705 (II)
Хрущов Микита Сергійович — 705 (II)
Ху Цзіньтао — 705 (II)
Хуан Карлос I — 706 (II)
Хуарес Беніто — 706 (II)
Хунко Едуардо — 706 (II)
Хун Сен — 707 (II)
Хусейн бен Талал — 707 (II)
Хусейн Саддам — 707 (II)

Цангера комітет — 709 (II)
Цвітан Онесін — 709 (II)
Цегельський Льонгін Михайлович — 709 (II)
Центральноазіатське співробітництво (ЦАС) — 710 (II)
Центральноамериканське мирне врегулювання — 711 (II)
Центральноамериканський спільний ринок, ЦАСР — 712 (II)
Центральноєвропейська зона вільної торгівлі, ЦЄЗВТ — 713 (II)
Центральноєвропейська ініціатива (ЦЄІ) — 713 (II)
Центру/Периферії дихотомія — 714 (II)
Цесія — 714 (II)
«Цзун і хен» концепція — 714 (II)
Цзян Цземінь — 715 (II)
Цибенко Василь Григорович — 715 (II)
Цивілізації глобальної декларація — 715 (II)
Цивілізаційні теорії — 716 (II)
Цімошевич Владзімеж — 717 (II)
Цюрихський мир 1859 — 717 (II)

Чавес Уго Рафаель Фріас — 719 (II)
Чаглаянгіль Іхсан Сабрі — 719 (II)
Чалий Олександр Олександрович — 719 (II)
Чалий Петро Федорович — 719 (II)
Чан Кайші — 720 (II)
Чапультепекська угода 1992 — 720 (II)
Чапультепекський акт 1945 — 721 (II)
Чарторийський Адам — 721 (II)
Чаушеску Ніколає — 722 (II)
Чачава Малхаз — 722 (II)
Че Гевара Ернесто — 722 (II)
Чемберлен Артур Невілл — 723 (II)
Чемберлен Джозеф Остін — 723 (II)
Чень Шуйбянь — 723 (II)
Чердабаєв Рахіль — 723 (II)
Черненко Костянтин Устинович — 724 (II)
Чернін Оттокар — 724 (II)
Черномірдин Віктор Степанович — 724 (II)
Черчилль Вінстон Леонард Спенсер — 724 (II)
Чехівський Володимир Мусійович — 725 (II)
Чехословацької Федеративної Республіки (ЧСФР) розділення — 726 (II)
Чечелашвілі Валерій — 726 (II)
Чжан Чжень — 726 (II)
Чжоу Еньлай — 726 (II)
Чжоу Сяопей — 727 (II)
Чичерін Георгій Валентинович — 727 (II)
Чіано Галеаццо — 727 (II)
Чіллер Тансу — 728 (II)
Чіналієв Улугбек — 728 (II)
Чіонг Тунг — 728 (II)
Чіссано Жоакім Альберту — 728 (II)
Чіфуська конвенція 1876 — 729 (II)
Чон Ду Хван — 729 (II)
Чорний Володимир Лазарович — 729 (II)
Чорноморський банк торгівлі та розвитку, ЧБТР — 729 (II)
Чорноморський союз — 730 (II)
«Чотири пункти» Наполеона III — 731 (II)
Чотиристороння угода 1971 — 732 (II)
«Чотирнадцять пунктів» Вільсона — 732 (II)
Чоудхурі Хумаюн Рашид — 733 (II)
Чугучакський протокол 1883 — 733 (II)
Чунцінська американсько-англійсько-китайська конференція 1941 — 733 (II)
Чупрун Вадим Прокопович — 734 (II)

Чхеїдзе Микола Семенович — 734 (II)
Чхенкелі Акакій Іванович — 734 (II)

Шамір Іцхак — 735 (II)
Шанхайська організація співробітництва (ШОС) — 735 (II)
Шаповал Микита Юхимович — 736 (II)
Шаповал Петро Дмитрович — 736 (II)
Шарет Моше — 736 (II)
Шариф Наваз — 737 (II)
Шарк Мухаммед Хасан — 737 (II)
Шаров Ігор Федорович — 737 (II)
Шарон Аріель — 738 (II)
Шастрі Лал Бахадур — 738 (II)
Шатті Хабіб — 738 (II)
Шафіров Петро Павлович — 739 (II)
Шахалілов Шамансур — 739 (II)
Шахрай Василь Матвійович — 739 (II)
Швабський союз міст — 739 (II)
Шведсько-норвезька унія — 739 (II)
Шебеші Ференц — 740 (II)
Шевальє П'єр — 740 (II)
Шеварднадзе Едуард Амвросійович — 741 (II)
Шевель Георгій Георгійович — 741 (II)
Шевченко Іван Денисович — 742 (II)
Шеєль Вальтер — 742 (II)
Шейсон Клод — 742 (II)
Шелухин Сергій Павлович — 743 (II)
Шемшученко Юрій Сергійович — 743 (II)
Шенбруннський договір 1873 — 743 (II)
Шенбруннський мир 1809 — 744 (II)
Шенгенські угоди — 744 (II)
Шепілов Дмитро Трохимович — 744 (II)
Ширак Жак — 745 (II)
Шихі Шериф — 745 (II)
Шишманов Іван Димитров — 745 (II)
Шлезінгер Артур Мейер молодший — 745 (II)
Шліхтер Олександр Григорович — 746 (II)
Шмідт Гельмут — 746 (II)
Шомонський трактат 1814 — 747 (II)
Шостак Анатолій Миколайович — 747 (II)
Шпек Роман Васильович — 747 (II)
Шраг Микола Ілліч — 747 (II)
Шрьодер Герхард — 748 (II)
Штандарт Президента України — 748 (II)
Штейнгель Федір Рудольфович — 749 (II)
Штеттінський мир 1570 — 749 (II)
Штіндл Карел — 749 (II)
Штреземанн Густав — 749 (II)
Штучних островів і споруджень статус — 750 (II)
Штюдемманн Дітмар Гергард — 750 (II)
Шувалов Павло Андрійович — 751 (II)

Шувалов Петро Андрійович — 751 (II)
Шульгин Олександр Якович — 751 (II)
Шульц Джордж Претт — 752 (II)
Шуман Робер — 752 (II)
Шумана план — 753 (II)
Шумицький Микола — 753 (II)
Шумський Олександр Якович — 753 (II)
Шустер Рудольф — 753 (II)
Шушкевич Станіслав Станіславович — 754 (II)

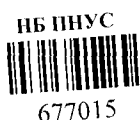
Щелкалов Андрій Якович — 755 (II)
Щелкалов Василь Якович — 755 (II)
Щербак Юрій Миколайович — 755 (II)

Юань Шикай — 756 (II)
Югославії розпад — 756 (II)
Югославсько-японський договір 1959 — 757 (II)
Юз Чарльз Аванс — 757 (II)
Юнаків Микола Леонтійович — 758 (II)
Юнга план — 758 (II)
ЮНЕСКО світові доповіді — 759 (II)
ЮНПРА — 760 (II)
Юр'євський мирний договір 1920 — 760 (II)
Юрисдикція держави над космічними об'єктами — 760 (II)
Юрисдикція держави над морськими суднами — 760 (II)
Юрисдикція держави над повітряними суднами — 761 (II)
Юрисдикція над іноземними суднами в територіальних водах — 761 (II)
Юркович Іван — 761 (II)
Ющенко Віктор Андрійович — 761 (II)

Ягайло Ольгердович — 763 (II)
«Ядерний клуб» — 763 (II)
Якобсон Йоран Сігурд — 763 (II)
Яковлів Андрій Іванович — 763 (II)
Якуб Хан Сахабзада — 764 (II)
Ялтинська конференція 1945 — 764 (II)
Ялтинсько-потсдамська система міжнародних відносин — 764 (II)
Ямагата Арітомо — 765 (II)
Ямайська (Кінгстонська) валютна система — 765 (II)
Ям-Запольський мир 1582 — 766 (II)
Янків Мирон Дмитрович — 766 (II)
Янукович Віктор Федорович — 767 (II)
Яо Пейшен — 767 (II)
Ярослав Мудрий — 767 (II)
Ярослав Осмомисл — 768 (II)
Ярринг Гунар Вільфрід — 768 (II)
Ярузельський Войцех — 768 (II)
Яський мирний договір 1791 — 769 (II)
Ях'я Хан — 769 (II)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

У ДВОХ ТОМАХ

Том 2

Відповідальні за випуск: Д.В. Кушерев, Є.А. Харлан

Комп'ютерне верстування: А.В. Біткова, М.І. Перловська
Редагування: Є.П. Кравченко, Г.І. Кучера, О.О. Складана
Корегування: Є.П. Кравченко, Г.В. Плотнікова, О.О. Складана
Макет обкладинки М.І. Перловської

Підписано до друку 15.12.2004. Формат 84×108¹/16. Папір офс. Друк офс.
Умов.-друк арк. 85,26. Обл.-вид. арк. 89,04. Тираж 3000 прим. Замовл. № 843.

Видавництво – ТОВ «Видавництво “Знання України”».
03150, м. Київ-150,
вул. Велика Васильківська (Червоноармійська), 57/3, к. 314.
Тел. 227-41-45, 227-30-97.
(Усі види редакційно-видавничих та поліграфічних послуг)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №217 від 11.10.2000 р.

Друк та кольороподіл друкарні ТОВ “Баланс-Клуб”
49008, Україна, Дніпропетровськ,
провулок Верстатобудівельний, 4
Тел. (056) 370-44-25. E-mail: office@balance.dp.ua

Свідоцтво ДК № 39 від 24.04.2000 р.